

Πανεπιστήμιο Κρήτης - Φιλοσοφική Σχολή
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Τίτλος: *Από την Αυτοκρατορία στο Εθνικό Κράτος: Χωρικές Όψεις της Ενσωμάτωσης της Θράκης*

Κουτσούκος Βασίλης

Τριμελής Επιτροπή

Επιβλέπων: Αναπληρωτής Καθηγητής Σωκράτης Πετμεζάς

Μέλη: Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Δώρα Λαφαζάνη

Επίκουρος Καθηγητής Αντώνης Αναστασόπουλος

Ρέθυμνο, Μάρτιος 2012

Ευχαριστίες

Αφορμή της ανά χείρας διατριβής αποτέλεσε ένα ταξίδι στην Κομοτηνή και συγκεκριμένα μια επιτόπια έρευνα στο παζάρι της πόλης, τον Νοέμβριο του 1997. Από τότε έλαβαν χώρα μια σειρά συντονισμένων ενεργειών προκειμένου να φτάσουμε στη εκπόνηση της διατριβής. Η ενασχόληση με τη διατριβή ξεκίνησε τον χειμώνα του 2003 στην Μυτιλήνη με τη συγγραφή της ερευνητικής πρότασης, συνεχίστηκε για μια διετία στο Ρέθυμνο, μερικούς μήνες στην Κωνσταντινούπολη, στην Αθήνα και τελικά τα τελευταία τέσσερα χρόνια στη Νέα Μάκρη.

Στο διάστημα των εννιά αυτών χρόνων, βίωσα σημαντικές αλλαγές στην καθημερινότητα μου, στον τρόπο σκέψης και αντίληψης της σύγχρονης και ιστορικής πραγματικότητας. Η ίδια περίοδος αποδείχθηκε αρκετή ώστε να ορισθούν, να τροποποιηθούν, να επαναπροσδιοριστούν αλλά και να απορριφθούν προσδοκίες που συνδέονται με την ολοκλήρωση της παρούσας διατριβής.

Η υλοποίηση της διατριβής θα ήταν αδύνατη χωρίς την συμπαράσταση μιας μερίδας ανθρώπων που μου προσέφεραν φιλοξενία και ηθική συμπαράσταση χωρίς να λογαριάζουν τις ερευνητικές μου ανησυχίες. Η συμβολή τους κατέχει ιδιαίτερη θέση στην πραγματοποίησή της. Ευχαριστώ, εκ βαθέων, τις οικογένειες *Κοτιάδη* και *Αναστασόπουλου* στην Ξάνθη και στην Κομοτηνή αντίστοιχα για την φιλοξενία που μου προσέφεραν κατά τη διάρκεια των πολυήμερων ερευνητικών μου εξορμήσεων.

Σε κάθε περίπτωση θα ήθελα να ευχαριστήσω και να σημειώσω την υποστήριξη του προσωπικού της βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Κρήτης και ειδικότερα την Ελένη Κωβαίου και τον Κώστα Παπαδάκη στις *Κλειστές Συλλογές* και το προσωπικό της βιβλιοθήκης του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών στο Ρέθυμνο. Είμαι, επίσης, υπόχρεος στους/ις εργαζόμενους/ες: της Γεννάδιου Βιβλιοθήκης, της Βιβλιοθήκης της Βουλής, της Μπενάκειου Βιβλιοθήκης, της βιβλιοθήκης του Ιστορικού Αρχείου της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδας, της βιβλιοθήκης του Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, της βιβλιοθήκης του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδας στην Αθήνα, της βιβλιοθήκης του Ιδρύματος Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, του Αναγνωστηρίου της σχολής Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Α.Π.Θ. στη Θεσσαλονίκη, της βιβλιοθήκης της Πολυτεχνικής σχολής του Δ.Π.Θ. και της Δημοτικής Βιβλιοθήκης στην Ξάνθη, του Μορφωτικού Ομίλου και της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Κομοτηνής, της βιβλιοθήκης του Institut français d'études anatoliennes, της βιβλιοθήκης του Boğaziçi Üniversitesi (Πανεπιστήμιο του Βοσπόρου) και συγκεκριμένα της Near East Collection στην Κωνσταντινούπολη και τέλος των βιβλιοθηκών του

University of Leeds και του University of Edinburgh.

Επιπροσθέτως, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους/τις υπαλλήλους: στο Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών, στο Αναγνωστήριο των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Κεντρική Υπηρεσία), στα Γ.Α.Κ. των νομών Ξάνθης και Ροδόπης, στο Μουσείο Μπενάκη στην Κηφισιά, στο Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, στο παράρτημα Θεσσαλονίκης του Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, στην Κτηματική Υπηρεσία του Νομού Ξάνθης και συγκεκριμένα στην Υπηρεσία Ανταλλάξιμων Περιουσιών.

Η εκπόνηση του παρόντος είναι καρπός μακροχρόνιας συνεργασίας και κυρίως μαθητείας με την τριμελή επιβλέπουσα επιτροπή. Ο Σωκράτης Πετμεζάς δέχθηκε με ενθουσιασμό την πρόκληση να καθησυχάσει τις ερευνητικές μου ανησυχίες με τη χρήση της ιστορικής γνώσης και να συντονίσει το εγχείρημα μου σε μια ανεξερεύνητη περιοχή. Η σύνδεση της ιστορικής και της γεωγραφικής γνώσης πλέχτηκε αποτελεσματικά από την ενασχόληση του με τα αδιέξοδα που συναντούσα. Η Δώρα Λαφαζάνη, από τον Οκτώβρη του 1995, εργάστηκε μεθοδικά για τη γεωγραφική, ανθρωπολογική και ιστορική μου κατάρτιση και πολύ περισσότερο για την εγκαθίδρυση της δόκιμης αμφισβήτησης στον στοχασμό και στην καθημερινότητά μου. Η επιλογή του συγκεκριμένου θέματος είναι κατά βάσει προϊόν της πολυετούς συνεργασίας μας. Ο Αντώνης Αναστασόπουλος με τη μεθοδικότητα και την ακρίβεια του παρείχε στοχευμένη καθοδήγηση στα ζητήματα του οθωμανικού και όχι μόνο παρελθόντος και παρόντος. Καταλυτική υπήρξε και η διδακτική/ερευνητική επιρροή των Έφη Αβδελά, Χρήστου Λουκού και Χρήστου Χατζηιωσήφ, καθώς και της Ελένης Μπριασούλη.

Αναπόσπαστο μέρος της διαδικασίας είναι οι ζυμώσεις και οι επαφές που απαντώνται καθ' όλο το χρονικό διάστημα της εκπόνησης της διδακτορικής διατριβής. Η απουσία των Γιώργου Γάσια, Θάνου Γκαραγκούνη, Κωστή Καρπόζηλου, Νίκου Κολιού, Λεωνίδα Κουτσουμπού, Αλέκου Λάμπρου, Γιάννη Μπόνου, Παναγιώτη Στρατάκη, Σάκη Σπυριδη, Γιώργου Τζήμα, Νίκου Τσιβίκη και Σπύρου Τσιπίδη θα ήταν περισσότερο από ορατή στη διαμόρφωση του πονήματος και της προσωπικότητάς μου. *Σας ευχαριστώ, κ. Κύριοι.*

Η διατριβή αυτή αφιερώνεται στους γονείς μου Γιώργο και Γιούλα και στα άλλα μέλη της οικογένειάς μου Βασιλική, Κατερίνα-Άγγελο και Μαιρινίκη που δέχθηκαν αδιαμαρτύρητα το εγχείρημα μου και δε δίστασαν να υποστηρίξουν και τις πιο παράτολμες εκφάνσεις του. Τέλος, η Νεφέλη Καφούσια με συντρόφευσε σε αυτό το ταξίδι από την έναρξη του, δείχνοντας τεράστια κατανόηση στις θυσίες που απαιτούσε για την προσωπική μας ζωή. Σε αρκετές περιπτώσεις η ανοχή και η αφοσίωση της αποτέλεσαν οδηγό που μας κατεύθυνε ξανά μπροστά. Τουλάχιστον

τόρα μπορούμε να οραματιζόμαστε τη ζωή μας διαφορετικά...

Η παρούσα διατριβή από τον Οκτώβρη του 2003 και για 42 μήνες χρηματοδοτήθηκε από το Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών με την υποτροφία (εσωτερικού) *Ανθρωπογεωγραφία*.

Περιεχόμενα

Μέρος Α. Από την οθωμανική στην ελληνική Θράκη

Πρόλογος.....	13
Εισαγωγή.....	13
i. Ορολογία.....	18
ii. Πηγές-Μεθοδολογία.....	27
iii. Περιορισμοί.....	30
iv. Βιβλιογραφική Επισκόπηση.....	32
Μέρος Α. Η Θράκη πριν από την Ενσωμάτωσή της στην Ελληνική Επικράτεια..	47
1) Η Γκιουμουλτζίνα (Κομοτηνή) και η Ισκετσέ (Ξάνθη) της οθωμανικής περιόδου: Γεωγραφία και Ιστορία.....	47
1.i) Η φυσική γεωγραφία της Γκιουμουλτζίνας (Κομοτηνής) και της Ισκετσέ (Ξάνθης): ο περίγυρος των οικισμών.....	47
1.ii) Η ύπαιθρος και τα αστικά κέντρα της περιοχής, τα δίκτυα και οι λειτουργίες τους.....	56
1.iii) Μια βασική λειτουργία της υπαίθρου: το τσιφλίκι.....	74
1.iv) Γκιουμουλτζίνα (Κομοτηνή), το οθωμανικό τοπίο της πρωτεύουσας του σαντζακιού.....	88
1.v) Ξάνθη (Ισκετσέ), το οθωμανικό τοπίο της θρακικής καπνούπολης.....	112
1.vi) Εκφάνσεις του εθνοτικού ανταγωνισμού για τον συμβολικό και λειτουργικό έλεγχο του χώρου, κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο.....	135
2) Η βουλγαρική επαρχία του Αιγαίου ή <i>Μπελομοριέ</i>	147
2.i) Το ιστορικό πλαίσιο (1913-1919) και οι πληθυσμιακές μετακινήσεις (αποδημία-εποικισμός).....	147
2.ii) Οργανωτική και λειτουργική ενσωμάτωση.....	159
2.iii) Εκσυγχρονιστικές επεμβάσεις στο χώρο και στις λειτουργίες του.....	163
2.iv) Ζητήματα ακινήτων περιουσιών (εγκαταλελειμμένων και μη).....	168
2.v) Εθνοτικός ανταγωνισμός και σημειολογικές επεμβάσεις.....	172
2.vi). Διαχείριση και έλεγχος του οικιστικού αποθέματος στο Ντεντέ-Αγάτς.....	175
3) Η βραχεία περίοδος της Διασυμμαχικής Θράκης.....	181
3.i) Διπλωματικές εξελίξεις σε τοπικό και διεθνές επίπεδο και η αντίδραση του τοπικού πληθυσμού στη νέα διοίκηση.....	181
3.ii) Δομή και οργάνωση της Διασυμμαχικής Θράκης.....	189
3.iii) Παλιννόστηση γηγενών, η αντίδραση των εποίκων, η στάση της ελληνικής, της βουλγαρικής και της γαλλικής πλευράς.....	197
3.iv) Χωρικές επιπτώσεις των πληθυσμιακών μετακινήσεων κατά την περίοδο της Διασυμμαχικής Θράκης.....	210
3.v) Χωρικές επεμβάσεις της γαλλικής διοίκησης και παρεμβάσεις της ελληνικής αντιπροσωπείας.....	213
3.vi) Εκφάνσεις του εθνοτικού ανταγωνισμού υπό το καθεστώς της γαλλικής ουδετερότητας.....	218
3.vii) Επαναφορά του οθωμανικού τοπίου ή προεργασίες ενσωμάτωσής του στην ελληνική επικράτεια;.....	225

4) Προπαρασκευαστικές επεμβάσεις ενσωμάτωσης στο ελληνικό έθνος-κράτος	233
4.i) Οι εξελίξεις στο διπλωματικό πεδίο για το μέλλον της Θράκης και η ιστορική συγκυρία	233
4.iii) Διαχείριση του πληθυσμιακού υποβάθρου	247
4.iv) Οι πληθυσμιακές μετακινήσεις, ο χώρος και η στάση των ελληνικών άρχων	254
4.v) Οι επεμβάσεις στο θρακικό τοπίο και οι νέες λειτουργίες του υπό την Γενική Διοίκηση Θράκης	261
Σύνολο	268
4.vi) Χωρικές εκδηλώσεις εφαρμογής του νόμου «περί διοικήσεων των στρατιωτικώς κατεχομένων χωρών»	270
Μέρος Β. Η Θράκη ως μέρος της ελληνικής επικράτειας.....	279
1) Αναμόρφωση τοπίου και ενσωμάτωση της Θράκης στην ελληνική επικράτεια	279
1α.i) Το ιστορικό πλαίσιο	279
1α.ii) Η δημιουργία του εθνικού χώρου στις Νέες Χώρες (από το 1912 και έπειτα).....	289
1β) Το θεσμικό και κανονιστικό πλαίσιο υλοποίησης	297
1β.i) Το έργο των εμπλεκόμενων φορέων	297
Οι Μικτές Επιτροπές Ανταλλαγής Ελληνοβουλγαρικών και Ελληνοτουρκικών Πληθυσμών	299
Το Ταμείο Περιθάλψης Προσφύγων	309
Η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων	310
Η Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος.....	317
Η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος και η Διεύθυνση Ανταλλάξιμης Περιουσίας.....	318
Η Γενική Διεύθυνση Ανταλλαγής Πληθυσμών και η Επιτροπή Εξαγοράς Κτημάτων Ξένων Υπηκόων του τμήματος Εποικισμού του υπουργείου Γεωργίας	324
Η Διοίκηση Δημοσίων Κτημάτων και οι άλλες υπηρεσίες του υπουργείου Οικονομικών.....	328
Η Γενική Διοίκηση Θράκης.....	333
Οι φορείς υλοποίησης των γεωτεχνικών έργων στα πεδινά της Θράκης .	346
Άλλοι φορείς τοπικής εμβέλειας	348
Το κτηματολόγιο, οι τίτλοι ιδιοκτησίας και η κτηματογράφηση της υπαίθρου	352
1β.ii) Εφαρμογή διεθνών και διακρατικών κειμένων, εγχώριων νομοθετικών πράξεων και διοικητικών αποφάσεων	357
Ρυθμίσεις επί του ιδιοκτησιακού καθεστώτος των ακινήτων περιουσιών.....	358
Απαγορεύσεις δικαιοπραξιών και άρσεις απαγορεύσεων	363
1γ) Ο πληθυσμός	373
1γ.i) Οι γηγενείς βουλγαρόφωνοι (και η ελληνοβουλγαρική ανταλλαγή πληθυσμών)	373
1γ.ii) Ο εβραϊκός και αρμενικός πληθυσμός	387
1γ.iii) Οι μη ανταλλάξιμοι μουσουλμάνοι (établi)	390
1γ.iv) Ο πομακικός πληθυσμός της Ροδόπης	399
1γ.v) Οι αθίγγανοι.....	401

1γ.vi) Η δημογραφία του νέου θρακικού χώρου	403
1δ) Ο χώρος και οι τόποι του.....	419
1δ.i) Τα δίκτυα οργάνωσης και λειτουργίας.....	420
Η διοικητική οργάνωση της νέας θρακικής επαρχίας	420
Η οικιστική ιεραρχία της θρακικής επαρχίας.....	423
Τα δίκτυα της θρακικής οικονομίας	425
Χερσαίες και θαλάσσιες συνδέσεις και μεταφορές.....	428
1δ.ii) Οι πόλεις.....	434
Οι νέες επεκτάσεις των παραδοσιακών ιστών.....	434
Οι επεμβάσεις στις υφιστάμενες συνοικίες: οι μουσουλμανικοί μαχαλάδες	450
Εκσυγχρονιστικές επεμβάσεις επί των αστικών συνόλων	462
Αστικός χώρος, τοπική οικονομία και προσφυγική παρουσία.....	481
Διαδρομές προς το εσωτερικό των αστικών ιστών της Κομοτηνής και της Ξάνθης	489
1δ.iii) Η ύπαιθρος	492
Αγροτικός χώρος, προσφυγική εγκατάσταση-αποκατάσταση και αποκατάσταση γηγενών ακτημόνων	492
Κυριότητα και χρήση των μουσουλμανικών περιουσιών της υπαίθρου ..	501
Διαρθρωτικά έργα και χωρικές επεμβάσεις μεγάλης κλίμακας	509
Ανακατατάξεις στην αγροτική οικονομία: καπνά και ημι-νομαδική κτηνοτροφία.....	515
Η ανάδυση της μικροϊδιοκτησίας	525
Σαρακατσάνοι: αναπροσαρμογές της ημι-νομαδικής κτηνοτροφίας	528
2) Επιλεγμένες μελέτες περιπτώσεων	534
2.i) Τα μουσουλμανικά νεκροταφεία εντός του πολεοδομικού ιστού της Κομοτηνής.....	534
2.ii) Οι ανταλλάξιμες περιουσίες της Ξάνθης και της Κομοτηνής από το αρχείο Κτηματικής Υπηρεσίας Νομού Ξάνθης.....	540
2.iii) Βακουφικές και ορφανικές περιουσίες των μουσουλμανικών κοινοτήτων.....	546
2.iv) Η διευθέτηση του ζητήματος των δημόσιων βοσκών μετά το Σύμφωνο Φιλίας.....	553
Συμπεράσματα.....	563
Βιβλιογραφία	579
Α. Αρχειακές Πηγές.....	579
Β. Δευτερογενείς Πηγές	583
Ελληνόγλωσσες	583
Ξενόγλωσσες	600
Στατιστικές Επετηρίδες	612
Αδημοσίευτες Εργασίες, Διατριβές, Μελέτες και Ανακοινώσεις	615
Χάρτες	617
Άλλες Πηγές	618

Φωτογραφίες & Φωτογραφίες (Σκαριφήματα)

Φωτογραφία Iii.1: Αποψη της Πλατείας Ταχυδρομείου της Κομοτηνής (circa 1920)..... 60

Φωτογραφία 1ii.2: Ο σιδηροδρομικός σταθμός του Ντεντέ-Αγάτς	61
Φωτογραφία 1ii.3: Αποψη του Ντεντέ-Αγάτς (circa 1910)	63
Φωτογραφία 1ii.4: Αποψη της περιοχής του εβδομαδιαίου παζαριού της Γκιουμουλτζίνας (circa 1915)	69
Φωτογραφία 1iv.5: Αποψη της Κομοτηνής-Πλατεία Μητρόπολης & Ξενοδοχείο Ροδόπη (circa 1910)	88
Φωτογραφία 1iv.6: Η συναγωγή Μπελ Ελ της Κομοτηνής πριν την κατάρρευση της.....	92
Φωτογραφία 1iv.7: Τα Σκεπαστά κατά την δεκαετία του 1950	97
Φωτογραφία 1v.7: Αποψη της Ξάνθης (1898).....	113
Φωτογραφία 1v.8: Ο Σουνέ μαχαλέ της Ξάνθης (1919).....	115
Φωτογραφία 1v.9: Ο μαχαλάς Καβάκι της Ξάνθης.....	116
Φωτογραφία 1v.10: Ο μαχαλάς Σαμμάκωβ της Ξάνθης	119
Φωτογραφία 1v.11: Ο δρόμος με τα καπνομάγαζα (1905).....	121
Φωτογραφία 1v.11: Η συναγωγή της Ξάνθης πριν την κατεδάφιση της	123
Φωτογραφία 1v.12: Το χάνι στην Πλατεία του Ρολογιού της Ξάνθης (1919)	128
Φωτογραφία 1vi.13: Ο μαντρότοιχος του Μεγάρου Τσανακλή πριν την οικόδομή του.....	142
Φωτογραφία 1vi.14: Το Καϊμακαμλίκι της Γκιουμουλτζίνας (1905).....	144
Φωτογραφία 2i.15: Η σημαία, οι σφραγίδες και τα γραμματόσημα της Δημοκρατίας της Γκιουμουλτζίνας	148
Φωτογραφία 2iii.16: Το λιμάνι του Ντεντέ-Αγάτς	167
Φωτογραφία 3ii.17: Σφραγισμένα βουλγαρικά λέβα και γραμματόσημα από τη Διασυμμαχική Θράκη	194
Φωτογραφία 3iii.18: Τα εγκαίνια του ορφανοτροφείου Ελευθερία στην Γκιουμουλτζίνα (16-12-1919)	206
Φωτογραφία 3v.19: Η θεμελίωση της Γέφυρας των Γάλλων.....	215
Φωτογραφία 3vi.20: Το υποκατάστημα της Ε.Τ.Ε. στην Ξάνθη	220
Φωτογραφία 4ii.21: Γραμματόσημο της Υπάτης Αρμοστίας Θράκης (1920)	235
Φωτογραφία 4v.22: Το κτίριο της Αστυνομίας στην οθωμανική Αδριανούπολη.....	262
Φωτογραφία 1a.ii.23: Αεροφωτογραφία της αγοράς της Γκιουμουλτζίνας (circa 1910)	291
Φωτογραφία 1a.ii.24: Αποψη της Γκιουμουλτζίνας (circa 1920)	293
Φωτογραφία 1δ.ii.25: Αποψη των τειχών του κάστρου της Γκιουμουλτζίνας	465
Φωτογραφία 1δ.ii.26: Η Πλατεία Βουλγαροκτόνου και το οθωμανικό δημαρχείο της Γκιουμουλτζίνας (circa 1920).....	466
Φωτογραφία 1δ.ii.27: Αποψη της περιοχής Ποσ-Ποσ πριν την αναδάσωση.....	469
Φωτογραφία 1δ.ii.28: Το δημοτικό εργοστάσιο ηλεκτροφωτισμού στην Ξάνθη	478
Φωτογραφία (σκαρίφημα) 1δ.iii.29: Απόσπασμα διανομή προσφυγικού κλήρου στην περιοχή Παπάς-Γερά της Χρύσας (πρώην μοναστηριακός αγρός)	498
Φωτογραφία (σκαρίφημα) 1δ.iii.30: Περίμετρος εκτέλεσης εγγειοβελτιωτικών έργων πεδιάδας Ξάνθης (Ιούνιος 1934)	511
Φωτογραφία 2.i.31: Το Μικρό Ηρώο της Κομοτηνής.....	535
Φωτογραφία 2.ii.32: Το άλσος της Αγ. Παρασκευής στην Κομοτηνή	538
Φωτογραφία (σκαρίφημα) 2.iv.33: Διανομή προσφυγικών κλήρων εντός της βοσκής Τσομακλή .	556

Πίνακες

Πίνακας 1iii.1. Τσιφλίκια και Ελεύθερα Χωριά (1871, 1910).....	75
Πίνακας 1iv.2. Πληθυσμιακή εξέλιξη του οικισμού της Γκιουμουλτζίνας (14ος-20ος αιώνας)	90
Πίνακας 1v.3. Πληθυσμιακή εξέλιξη της Ισκετσέ (14ος-20ος αιώνας)	114
Πίνακας 2i.4. Ενδεικτικές εγκαταστάσεις προσφυγικού πληθυσμού (1913-1914).....	155
Πίνακας 3iii.5. Παραμένοντες πληθυσμοί νεοφώτιστων βουλγαρόφωνων	201
Πίνακας 3iii.6. Εθνοτική κατανομή της Διασυμμαχικής Θράκης από τα στοιχεία της βουλγαρικής αντιπροσωπείας (Οκτώβριος-Νοέμβριος 1919) και από την απογραφή της γαλλικής διοίκησης (30-03-1920).....	209
Πίνακας 4v.7. Αγροτική παραγωγή περιοχής υποκαταστήματος Ε.Τ.Ε. Κομοτηνής (1919-1921) ...	267
Πίνακας 4v.8. Ανεκμετάλλευτες εκτάσεις περιοχής υποκαταστήματος Ε.Τ.Ε. Κομοτηνής (1922)....	268
Πίνακας 1βi.9. Η ανώτατη διοίκηση της Ε.Α.Π. (1923-1930).....	311
Πίνακας 1βi.10. Προέλευση γαιών που παραδόθηκαν στην Ε.Α.Π.....	314
Πίνακας 1βi.11. Αριθμός μονίμως διανεμημένων κλήρων ανά οικισμό (1927-1937).....	356

Πίνακας 1βii.12. Εκτάσεις απαλλοτριωμένων τσιφλικιών και υπό απαλλοτρίωση.....	362
Πίνακας 1β.ii.13. Απαλλοτριωμένες ιδιοκτησίες και υπό απαλλοτρίωση.....	362
Πίνακας 1βii.14. Κωδικοποίηση των διαταγμάτων και αποφάσεων περί δικαιοπραξιών (1922-1939)	364
Πίνακας 1γi.15. Πληθυσμιακή κατανομή βουλγαρόφωνων στη Γενική Διοίκηση Θράκης (1924)...	383
Πίνακας 1γi.16. Πληθυσμιακή κατανομή βουλγαρόφωνων στη Γενική Διοίκηση Θράκης (1925)...	383
Πίνακας 1γi.17. Εγκατεστημένοι πρόσφυγες στη Βουλγαρία ανά περιοχή καταγωγής (1930).....	384
Πίνακας 1γi.18. Αιτήσεις ρευστοποίησης ακινήτων περιουσιών προς την 2 ^η και την 7 ^η Μικτή Υποεπιτροπή (1924-1929).....	385
Πίνακας 1γiii.19. Αποδημούντες ή φυγάδες προς τις περιοχές ανατολικά του Εβρου ποταμού μέχρι το 1928.....	392
Πίνακας 1γvi.20. Απογραφή προσφυγικού πληθυσμού Υπουργείου Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως (Δεκέμβριος 1925).....	407
Πίνακας 1γvi.21. Κατανομή πληθυσμού ανά θρησκευτική ομάδα (Απογραφή 1928).....	416
Πίνακας 1γvi.22. Κατανομή πληθυσμού ανά ομιλούμενη γλώσσα (Απογραφή 1928).....	416
Πίνακας 1γvi.23. Δείκτες πυκνοκατοίκησης Θράκης (1920-1940).....	418
Πίνακας 1δi.24. Έκταση οδικού δικτύου βορείων περιοχών του ελληνικού κράτους.....	429
Πίνακας 1δi.25. Εισαγωγές και εξαγωγές τελωνείων Καβάλας και Αλεξανδρούπολης (1926-1929)	434
Πίνακας 1δii.26. Εξέλιξη της οικοδομικής δραστηριότητας των προσφυγικών οικισμών και συνοικισμών (1925).....	438
Πίνακας 1δii.27. Απαλλοτριωμένες μη ανταλλάξιμες περιουσίες για την οικοδόμηση προσφυγικών συνοικισμών (1927).....	438
Πίνακας 1δii.28. Ανεγερμένες και υπό ανέγερση προσφυγικές κατοικίες (1929).....	442
Πίνακας 1δii.29. Αστική εγκατάσταση προσφύγων ανά είδος κατοικίας.....	448
Πίνακας 1δii.30. Κατεχόμενες μουσουλμανικές περιουσίες (1922).....	452
Πίνακας 1δii.31. Κατάσταση εκπαίδευσης στη Θράκη (1926-1929).....	455
Πίνακας 1δii.32. Ελεύθερα, υπό επίταξη και υπό κατάληψη μουσουλμανικά εκπαιδευτήρια (1926).....	456
Πίνακας 1δii.33. Αποδόσεις μη ανταλλάξιμων περιουσιών (1923-1927).....	459
Πίνακας 1δii.34. Κατεχόμενες μη ανταλλάξιμες περιουσίες (1928).....	460
Πίνακας 1δii.35. Υγειονομικά καταστήματα Θράκης (1938).....	473
Πίνακας 1δii.36. Κατάσταση δικτύων ύδρευσης και αποχέτευσης αστικών κέντρων Θράκης (1932- 1933).....	476
Πίνακας 1δii.37. Τηλεφωνικές συνδέσεις μελών μειονοτικών ομάδων (1934).....	479
Πίνακας 1δii.38. Ταχυδρομικά και Τηλεγραφικά Γραφεία (1926-1939).....	480
Πίνακας 1δiii.39. Κατηγορίες προσφυγικών οικημάτων στη θρακική ύπαιθρο (1930).....	495
Πίνακας 1δiii.40. Καταλήψεις, επιτάξεις μη ανταλλάξιμων περιουσιών στη θρακική ύπαιθρο.....	502
Πίνακας 1δiii.41. Επιτάξεις, αποδόσεις, καταλήψεις και καλλιεργούμενες εκτάσεις από μη ανταλλάξιμους (1925).....	505
Πίνακας 1δiii.42. Θνησιμότητα από ελονοσία σε 100 θανάτους (1921-1935).....	509
Πίνακας 1δiii.43. Καπνοπαραγωγή Θράκης (1929).....	519
Πίνακας 1δiii.44. Αριθμός και μέγεθος αγροτικών ιδιοκτησιών (1929).....	526
Πίνακας 1δiii.45. Αριθμός μεγάλων ιδιοκτησιών (1940-1941).....	526
Πίνακας 1δiii.46. Μεσοπολεμικές εγκαταστάσεις σαρακατσάνων στη θρακική ύπαιθρο.....	531
Πίνακας 2iii.47. Αριθμός βακουφικών περιουσιών (1929).....	552

Πρόλογος

Εισαγωγή

Η παρούσα διατριβή αποτελεί καρπό πολυετούς προβληματισμού για τη σύγχρονη πραγματικότητα των βορειοανατολικών περιοχών της σημερινής ελληνικής επικράτειας. Οι πρώτες προσπάθειες από τον χώρο των *κοινωνικών επιστημών* (γεωγραφία και κοινωνιολογία) έδωσαν απαντήσεις στα βασικότερα ερωτήματα, περισσότερο όμως άφησαν αναπάντητα άλλα, ενώ γέννησαν και νέα. Η προσέγγιση των ανθρωπιστικών επιστημών, όπως αποκαλύφθηκε στη συνέχεια, φάνηκε ικανή να προσδώσει μία πιο ολοκληρωμένη εικόνα του θέματος. Κυρίως όμως θεωρήθηκε ικανή να αποκαλύψει μεσοπολεμικές δομές και λειτουργίες του θρακικού τοπίου, οι οποίες διατηρήθηκαν σχεδόν αναλλοίωτες μέχρι και τα τέλη του 20ού αιώνα. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αποτελεί η εφαρμογή της *επιτηρούμενης ζώνης* για επτά περίπου δεκαετίες.

Βάσει αυτών, η διατριβή προσδοκά να αποτελέσει μία πρώτη αντιπροσωπευτική προσέγγιση της ιστορικής γεωγραφίας για την περιοχή της ελληνικής Θράκης, σε μία θεματολογία που δεν γνωρίζει ιδιαίτερη ανάπτυξη στον ελληνικό ακαδημαϊκό χώρο. Το αρχικό ενδιαφέρον της επικεντρώθηκε στη μελέτη δύο βασικών οικιστικών σχημάτων, που θεωρήθηκαν αντιπροσωπευτικά: η Κομοτηνή και η Ξάνθη μελετήθηκαν για ένα διάστημα μισού περίπου αιώνα. Συμπληρωματικά αξιοποιήθηκαν παραδείγματα σημαντικών οικισμών του νομού Έβρου και εν συνεχεία η ύπαιθρος χώρα που τα περιβάλλει.

Για την επεξεργασία τους, έχει τεθεί μία σειρά βασικών αξόνων ανάλυσης, που καθορίζουν άλλωστε και τα γενικά όρια της ερευνητικής θεματικής (ερευνητικά ερωτήματα). Δηλαδή: α) *«Πώς ήταν δομημένα και διαρθρωμένα ο χώρος και οι πληθυσμιακές κατανομές των δύο αυτών οικισμών και της περιβάλλουσας υπαίθρου πριν την ενσωμάτωση στο ελληνικό έθνος-κράτος»;* Η ανάλυση και τεκμηρίωση της οθωμανικής, βουλγαρικής και διασυμμαχικής καθημερινής πραγματικότητας και του γεωγραφικού χώρου εξασφαλίζουν μία ξεκάθαρη εικόνα της ισχύουσας κατάστασης. Έτσι, μπορούν πιο εύληπτα να σκιαγραφηθούν οι επεμβάσεις που έλαβαν χώρα κατά τις επιταγές του βουλγαρικού αρχικά και εν συνεχεία του ελληνικού έθνους-κράτους. β) *«Πώς το έθνος-κράτος κατάφερε να επέμβει ενεργά στον έλεγχο του χώρου και να απομακρύνει επιρροές του παρελθόντος, ανασυνθέτοντας μία νέα καθημερινότητα, σύμφωνη με τις επιταγές της εθνικής του ιδεολογίας»;* Έτσι εντοπίζονται οι θεσμικοί και εξω-θεσμικοί μηχανισμοί, που υιοθετήθηκαν για την πλήρη ενσωμάτωση ενός νέου γεωγραφικού διαμερίσματος στη βουλγαρική καθώς και

στην ελληνική επικράτεια. γ) «Ποια ήταν η αντίδραση των κατοίκων, ανεξαρτήτως της ομάδας όπου ανήκαν, στις αλλαγές που επέφερε η κεντρική πολιτική εξουσία»; Οι αναπόφευκτες αλλαγές που εισήχθησαν επέβαλαν μία νέα πραγματικότητα για όλους τους κατοίκους της περιοχής. Οι αντιδράσεις τους και η συμπεριφορά που υιοθέτησαν απέναντι στα παραπάνω δεν εμφανίζουν ομοιογένεια, αλλά αντιθέτως μία πολυμορφία προερχόμενη από την ιδιαιτερότητα του εθνοτικού τους *ανήκειν*. Εν τέλει, «Ποιο το ιστορικό πλαίσιο πραγμάτωσης των παραπάνω βασικών αξόνων»; Σε καμία περίπτωση τα τεκταινόμενα δεν μπορούν να αναλυθούν αποκομμένα από την ιστορική πραγματικότητα της εποχής, δηλαδή το εφελτήριο της παρούσας διατριβής.

Σημειώνεται, λοιπόν ότι για ένα διάστημα που δεν ανήκει στην περίοδο μελέτης (15ος έως και τα μέσα του 19ου αιώνα), η Κομοτηνή και η Ξάνθη δεν εμφανίζουν καμία απολύτως συνάφεια, σε αντίθεση με την ύπαιθρο που τις περιβάλλει. Στην προκειμένη περίπτωση, η οποιαδήποτε ομοιότητα καταγράφεται από τα τέλη του 19ου αιώνα και έπειτα. Παρ' όλα αυτά στην περίοδο του μεσοπολέμου οι οικισμοί εξακολουθούν να μην εμφανίζουν λειτουργικές ομοιότητες, αλλά μία συνάφεια στην πληθυσμιακή τους σύνθεση, οργάνωση, δομή και στο ατικό τοπίο, όπως οριζόνταν από τις επιταγές των ελληνικών αρχών για τα νεο-αποκτηθέντα εδάφη τους.

Στη μελέτη δεν επιδιώχθηκε οποιαδήποτε μορφή συγκριτικής προσέγγισης των ερευνητικών παραδειγμάτων. Αμφότερα χρησιμοποιήθηκαν, προκειμένου να εξαχθούν ασφαλείς παρατηρήσεις και συμπεράσματα, σύμφωνα με αυτά που προέκυψαν από τους βασικούς ερευνητικούς άξονες και τις επιμέρους θεματικές τους.

Η πρωταρχική επιλογή της Κομοτηνής απορρίφθηκε σύντομα, όταν, έπειτα από μία πιλοτική έρευνα, αποκαλύφθηκε το περιορισμένο σε αριθμό και χαρακτήρα αρχειακό υλικό, αλλά και οι δυσκολίες πρόσβασής του. Κρίθηκε λοιπόν αναγκαία η επιλογή της Ξάνθης ως μία συμπληρωματική πηγή πληροφόρησης. Ο τελικός συνδυασμός μπόρεσε να ολοκληρώσει την προσέγγιση του θέματος.

Το ενδεχόμενο επιλογής της Αλεξανδρούπολης ή κάποιου άλλου οικιστικού σχηματισμού στον σημερινό νομό Έβρου εγκαταλείφθηκε σχετικά σύντομα. Αιτίες ήταν το περιορισμένο πληθυσμιακό της/τους μέγεθος, η –σχεδόν προβληματική– της/τους θεώρηση ως οικισμού/ών με αστικά χαρακτηριστικά (μέχρι και το πέρασμα από τον 19^ο στον 20^ο αιώνα) και η διαρκής απομάκρυνση του μουσουλμανικού της/τους στοιχείου από το 1922 και έπειτα. Ωστόσο, σε καμία περίπτωση δε συνεπάγεται αποφυγή οποιασδήποτε αναφοράς τους που ήταν σε θέση να συμβάλει στην ανάπτυξη και ανάλυση των ερευνητικών ερωτημάτων.

Συμπληρωματικές και εξίσου σημαντικές είναι, επίσης, οι αναφορές παραδειγμάτων από τη θρακική ύπαιθρο. Στόχος είναι η ενίσχυση των θέσεων που αναπτύσσονται στο κείμενο ή η εξέταση ζητημάτων που προέκυψαν με διαφορετική μορφή. Ο συνδυασμός των επεμβάσεων σε αστικό χώρο και στην ύπαιθρο, άλλωστε συνιστά το σύνολο της αναμορφωτικής εργασίας του ελληνικού κράτους στο τοπίο της Θράκης και των Νέων Χωρών γενικότερα. Τα νησιά της Σαμοθράκης και της Θάσου δεν αποτελούν κομμάτια της παρούσας ανάλυσης, παρά την υπαγωγή τους στον ίδιο διοικητικό φορέα.

Έτσι, επιλέχθηκε μία προκαθορισμένη χρονική περίοδος, βάσει της δυνατότητας ορθότερης καταγραφής των ζητούμενων και της διαθεσιμότητας του πρωτογενούς υλικού που συγκεντρώθηκε. Μετά την πιλοτική έρευνα, η περίοδος μελέτης διαμορφώθηκε σε ένα εύρος πέντε περίπου δεκαετιών, δηλαδή από την τελευταία περίπου δεκαετία του 19ου αιώνα μέχρι και το τέλος της στην περίοδο του μεσοπολέμου με την είσοδο της Ελλάδας στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η παραπάνω περίοδος έχει χωριστεί σε τέσσερα μέρη, με διακριτά χαρακτηριστικά για την καθεμία.

Αναλυτικότερα, η πρώτη περίοδος καλύπτει χρονικά δύο περίπου δεκαετίες, από το 1890 μέχρι και το 1913. Σε αυτήν παρουσιάζονται η λειτουργία, η οργάνωση και το τοπίο των βασικών παραδειγμάτων της έρευνας κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο. Ταυτόχρονα, καταγράφονται οι αλληλεξαρτήσεις που είχαν αναπτυχθεί με την ύπαιθρο χώρα που τα περιβάλλει. Πρόκειται για μία περίοδο, όπου οι μεταρρυθμίσεις του *Τανζιμάτ* έχουν ήδη γίνει ορατές και οι βαλκανικοί εθνικισμοί ανταγωνίζονται για την επικράτηση των συγκρουόμενων στόχων τους επί του ίδιου γεωγραφικού χώρου και του πληθυσμού του.

Οι έντονες συγκρούσεις των γειτονικών εθνικισμών προκαλούν το ξέσπασμα των *Βαλκανικών Πολέμων*, προαναγγέλλουν τη διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και την έξοδο της Βουλγαρίας στο Αιγαίο, σηματοδοτώντας την έναρξη της περιόδου μετάβασης από την αυτοκρατορία στο εθνικό κράτος. Κατά τη δεύτερη περίοδο (1913-1919), εντείνονται οι προσπάθειες για τη θεμελίωση της βουλγαρικής εθνικής και διοικητικής παρουσίας καθώς και η απομάκρυνση των οθωμανικών επιρροών που κυριαρχούσαν στην περιοχή μελέτης. Ταυτόχρονα, λαμβάνει χώρα μία εθελοντική ανταλλαγή πληθυσμών μεταξύ Βουλγαρίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας για τα εδάφη εκατέρωθεν του Έβρου ποταμού.

Η τρίτη περίοδος είναι σχετικά βραχεία, διάρκειας τεσσάρων μόλις χρόνων (1919-1922). Η έναρξή της ταυτίζεται με την παρουσία της επτάμηνης γαλλικής στρατιωτικής δύναμης στην περιοχή, την αποστολή του έλληνα πολιτικού αντιπροσώπου στη *Διασυμμαχική Θράκη* και τον έντονο ανταγωνισμό μεταξύ του βουλγαρικού, του ελληνικού και του τουρκικού εθνικισμού.

Ακολουθεί η προσάρτηση ολόκληρης της Θράκης (εκτός του γεωγραφικού διαμερίσματος της ευρύτερης Κωνσταντινούπολης) στο ελληνικό κράτος, υπό διεθνή επιτήρηση. Η ελληνική διοίκηση εγκαινιάζει άμεσα ενέργειες θεμελίωσης θεσμών και δομών του εθνικού κράτους. Η διαδικασία αυτή διαρκεί δύο σχεδόν χρόνια. Διακόπτεται, όμως, το φθινόπωρο του 1922 και ολοκληρώνεται με την αναπροσαρμογή των συνόρων για το ελληνικό κράτος, δυτικά του Έβρου ποταμού.

Ενδεχομένως, μπορεί, βέβαια, η αφετηρία ελληνοποίησης της Θράκης να τοποθετείται χρονικά στη διάρκεια της προηγούμενης περιόδου, αλλά σίγουρα κατά την περίοδο 1922-1941 επήλθε η θεμελίωσή της (τέταρτη περίοδος μελέτης). Η αρχική επιβολή του στρατιωτικού νόμου, η εποικιστική προσπάθεια και οι ενέργειες ενσωμάτωσης και ομογενοποίησης του χώρου και του πληθυσμού δεν άφησαν περιθώρια για οποιαδήποτε παρέκκλιση από το εθνικό πρότυπο οργάνωσης και λειτουργίας.

Η νέα πραγματικότητα διαμορφώθηκε από τα κείμενα των διεθνών συνθηκών (Συνθήκη του Νεϊγύ-1919, Συνθήκη των Σεβρών-1920, Συνθήκη της Λωζάνης 1923). Εν τούτης, αυτές δεν κατάφεραν να ελέγξουν τα ζητήματα που προέκυψαν. Σύντομα, νέες διακρατικές συμφωνίες (1925, 1926) τέθηκαν σε εφαρμογή, όμως, στάθηκαν εξίσου αδύναμες. Με την είσοδο στη νέα δεκαετία, η *Συμφωνία της Άγκυρας* (1930) επεδίωξε να ρυθμίσει ολοκληρωτικά τα προβλήματα που δεν επέλυσαν οι προηγούμενες. Με την κατάλυση της δημοκρατίας από τον Ι. Μεταξά, μία νέα σκληρότερη πραγματικότητα επιβλήθηκε μέχρι και την εμπλοκή της Ελλάδας στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Το κείμενο είναι διαρθρωμένο σε δύο μέρη πριν (1890-1922) και μετά (1922-1936) την ενσωμάτωση της Θράκης στην ελληνική επικράτεια. Βάσει αυτής της διάκρισης, η περίοδος της ελληνικής διακυβέρνησης (Μάιος 1920-Σεπτέμβριος 1922) περιλαμβάνεται στο πρώτο μέρος, εφόσον η πλήρης ελληνοποίηση της Θράκης βρισκόταν υπό διαπραγμάτευση.

Η αφήγηση των γεγονότων και η διερεύνηση των ερωτημάτων της έρευνας στο Α΄ Μέρος του κειμένου ακολουθεί μία γραμμική χρονολογικά παρουσίαση, ώστε να καταστούν περισσότερο σαφείς οι δομές και οι λειτουργίες του χώρου κατά τις τέσσερις διακριτές διακυβερνήσεις της περιοχής μελέτης. Βάσει αυτών, το σώμα του κειμένου διακρίνεται στα παρακάτω κεφάλαια: Στο 1ο κεφάλαιο παρουσιάζονται τα εισαγωγικά στοιχεία της περιοχής μελέτης όπως: γεωφυσικό ανάγλυφο, βασικές λειτουργίες και τα δίκτυα της, περιγραφή και ανάλυση των δύο αστικών σχηματισμών και της βασικότερης λειτουργίας του αγροτικού χώρου, του τσιφλικιού, καθώς και οι χωρικοί ανταγωνισμοί που εκδηλώνονται σε μια περίοδο

ανάπτυξης των εθνικών κινημάτων για τη διεκδίκηση της περιοχής. Στο 2ο κεφάλαιο σημειώνονται οι μεθοδικές επεμβάσεις της Βουλγαρίας για τη λειτουργική, οργανωτική και εθνοτική ομογενοποίηση της νεο-προσαρτημένης επαρχίας. Στο 3ο κεφάλαιο αναλύονται η γαλλική στρατιωτική παρουσία στη διοίκηση της πρώην βουλγαρικής επαρχίας και ο έντονος ανταγωνισμός της ελληνικής, της βουλγαρικής και της τουρκικής πλευράς (οπαδών του Μ. Κεμάλ) για μέλλον της. Τέλος στο 4ο κεφάλαιο αναλύεται η επέκταση της ελληνικής παρουσίας δυτικά και ανατολικά του Έβρου ποταμού και οι προσπάθειες ένταξης μιας πολυεθνικής επαρχίας στον εθνικό κορμό, υπό την επίβλεψη των συμμαχικών δυνάμεων.

Αντιθέτως, στο Β' Μέρος του κειμένου υιοθετείται ένα άλλο σχήμα ανάπτυξης, βασισμένο σε διακριτές θεματικές ενότητες, που κινούνται ελεύθερα εντός του καθορισμένου χρονικού πλαισίου ανάπτυξής τους. Πιο συγκεκριμένα, αρχικά σκιαγραφείται το ιστορικό πλαίσιο των γεγονότων που θα περιγραφούν και το θεωρητικό πλαίσιο των αναμορφωτικών επεμβάσεων για την ένταξη της Θράκης στην ελληνική επικράτεια (υποκεφάλαιο 1α). Οι αναμορφωτικές επεμβάσεις σημειώθηκαν υπό ένα νομοθετικό πλαίσιο που υπαγόρευαν διεθνή και εθνικά θεσμικά όργανα (υποκεφάλαιο 1β). Το επόμενο υποκεφάλαιο (1γ) παρουσιάζει το δημογραφικό προφίλ των κατοίκων, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των μειονοτικών ομάδων που διαβιούσαν στη Θράκη, καθώς και τις πιέσεις, που δέχθηκαν από τις ελληνικές αρχές κατά τη διαδικασία ενσωμάτωσής της. Οι μεθοδικές ενέργειες των θεσμικών οργάνων του ελληνικού κράτους προκάλεσαν ριζικές αναπροσαρμογές στην οικιστική ιεραρχία και στα δίκτυα μεταφοράς και επικοινωνίας της επαρχίας ισορροπώντας τα σε μια καινούργια κατάσταση. Αντίστοιχες ήταν οι αλλαγές στον αστικό και αγροτικό χώρο, οι οποίοι δέχθηκαν το βάρος υλοποίησης των αναμορφωτικών δράσεων υπέρ της ελληνοποίησης της πολυ-εθνικής επαρχίας ενός εθνικού κράτους (υποκεφάλαιο 1δ). Τέλος, για την ορθότερη αντίληψη των παραπάνω, παρατίθενται τέσσερα ολοκληρωμένα παραδείγματα περιπτώσεων (κεφάλαιο 2) καθώς και μια αποτίμηση της προσπάθειας ενσωμάτωσης της Θράκης στο ελληνικό κράτος (Συμπεράσματα).

Μετά την παρουσίαση των βασικών εισαγωγικών στοιχείων της διατριβής, χρειάζεται να καθοριστούν με σαφήνεια: η βασική ορολογία, το μεθοδολογικό και το θεωρητικό πλαίσιο πραγματοποίησης της, οι περιορισμοί ή τα όρια της. Παράλληλα με το θεωρητικό πλαίσιο, εξετάζονται οι κάθε είδους προηγούμενες μελέτες (διδακτορικές διατριβές, ανθρωπογεωγραφικές έρευνες) που έχουν εκπονηθεί και παρουσιάζουν συνάφεια με το αντικείμενο της παρούσας.

i. Ορολογία

Κατά το μεγαλύτερο διάστημα παρουσίας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ο πληθυσμός των εδαφών της διαχωρίζεται βάσει του θρησκευάτος. Οι υπήκοοι απαρτίζουν τις θρησκευτικές κοινότητες ή τα μιλλέτ (Millet). Η βασική διάκριση γίνεται ανάμεσα σε μουσουλμάνους και μη μουσουλμάνους υπηκόους, με τους πρώτους να αποτελούν το ισχυρότερο ή κυρίαρχο μιλλέτ. Ο υπόλοιπος πληθυσμός αποτελεί μέρος του ορθόδοξου (Rum millet), του αρμενικού (Ermeni millet), του εβραϊκού (Yehudi millet) και του αρμενοκαθολικού (Katolik millet) μιλλέτ. Αυτά βρίσκονταν υπό την ηγεσία του ανώτατου θρησκευτικού και πολιτικού αρχηγού τους, του μιλλέτ-μπασί (Milletbaşı) του ορθόδοξου, αρμένιου και καθολικού πατριάρχη και του μεγάλου ραβίνου. Βέβαια, αργότερα (1870), με την ίδρυση της Βουλγαρικής Εξαρχίας, αναγνωρίζεται από την Υψηλή Πύλη και μία άλλη θρησκευτική κοινότητα, το βουλγαρικό μιλλέτ (Bulgar millet) που διασπά το ορθόδοξο μιλλέτ στα δύο, στους πατριαρχικούς και τους εξαρχικούς χριστιανούς¹.

Το πληθυσμιακό υπόβαθρο που η Βυζαντινή Αυτοκρατορία κληρονόμησε στην Οθωμανική, χαρακτηριζόταν από μία έντονη διαφορετικότητα, γηγενών και μετέπειτα εγκατεστημένων υπηκόων. Η κατάσταση αυτή δέχθηκε αλλαγές από τη σουλτανική διοίκηση, όπως χαρακτηριστικά αποκαλύπτεται και στην περίπτωση της Θράκης². Η δομή της αυτοκρατορίας εμφανίζει ομοιότητες με τις *πληθοντικές κοινωνίες* (plural societies) των αποικιοκρατικών χωρών³, όπου το μόνο κοινό μεταξύ των διαφορετικών ομάδων είναι η εναρμονισμένη δράση τους στο χώρο της αγοράς. Πέρα από αυτό, η κάθε ομάδα έχει το δικό της χώρο καθημερινής δράσης, αρκετά διακριτό από αυτόν των υπολοίπων⁴.

Στην περίπτωση όμως των οθωμανικών εδαφών δεν μπορεί να υποστηριχθεί ότι υπήρχε μία τέτοια οργάνωση, τουλάχιστον κατά την περίοδο μελέτης, όπως υποστηρίζουν διάφοροι μελετητές⁵. Η ενεργός παρουσία και

¹ Κονόρτας Π. (2000), «Από το Μιλλέτ στα Έθνη: Διαμόρφωση Συλλογικών Ταυτοτήτων στη Θράκη (19^{ος}-Αρχές 20^{ου} Αιώνα)», στο *Θράκη: Ιστορικές και Γεωγραφικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών: 169-195, σσ. 176-177.

² Βογιατζής Γ. Σ. (1990), "Οθωμανοί και μη Οθωμανοί Μουσουλμάνοι στην Κατάκτηση και τον Εποικισμό της Ανατολικής και Δυτικής Θράκης", *Ελληνικά*, 41: 279-286.

³ Braude B. and Lewis B. (1982), «Introduction», in Braude B. and Lewis B. (eds.) *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Central Lands*, New York, Holmes & Meier, I: 1-33, σσ. 1-2.

⁴ Βλέπε, Furnivall J. S. (1945), «Some Problems of Tropical Economy», in Hinsen R. (Ed.) "Fabian Colonial Essays". London, Allen & Unwin· Furnivall J. S. (1939), *Netherlands India*, Cambridge: Cambridge University Press.

⁵ Βλέπε, Al-Qatan N. (2005), «Across the Courtyard: Residential Space and Sectarian Boundaries in Ottoman Damascus», in Green M. (ed.), *Minorities in the Ottoman Empire*, Princeton, Markus Weiner Publications: 13-45· Georgeon F., Dumont P., et al. (1997), *Vivre dans l'Empire Ottoman: Sociabilités et Relations Intercommunautaires (XVIIIe-XXe Siecles)*, Paris: L'Harmattan· Levy A. (2002), *Jews, Turks, Ottomans: A Shared History, Fifteenth Through the Twentieth Century*, Syracuse, N.Y: Syracuse University Press· Braude B. and Lewis B. (1982), «Introduction», in Braude B. and Lewis B. (eds.) *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society: The Central Lands*, New York, Holmes & Meier, I: 1-33· Behar C. (1997), "Fruit Vendors and Civil Servants-A Social and Demographic Portrait of a Neighborhood Community in Intra Mural Istanbul: The Kasap ilyas Mahalle in 1885", *Bocazici Journal*, 11(1-2).

συμμετοχή των διαφορετικών ομάδων στο οθωμανικό κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό σκηνικό τονίζει την πληθυσμιακή ιδιαιτερότητα της αυτοκρατορίας, η οποία στο εξής θα αναφέρεται και ως *θρησκευτική ή εθνοτική πολυμορφία*.

Επανερχόμενοι στο ζήτημα των μιλλέτ, ο όρος παρέμεινε ενεργός σε όλη τη διάρκεια της οθωμανικής διοίκησης. Εκτός αυτού, οι υπήκοοι της αυτοκρατορίας κατηγοριοποιήθηκαν βάσει κάποιων εξωτερικών και εσωτερικών συλλογικών κριτηρίων προσδιορισμού⁶. Τα τελευταία επιβλήθηκαν από τους αντίστοιχους εθνικισμούς, δημιουργώντας και τις ανάλογες φαντασιακές κοινότητες ομαδοποίησής τους⁷. Για τη διάκριση αυτή, χρησιμοποιήθηκαν μύθοι καταγωγής και ιστορικής συνέχειας, κοινής γλώσσας, θρησκευτικού δόγματος και συμβολικής ταυτότητας, καθώς και ένας κοινός γεωγραφικός-ιστορικός χώρος που δεν συνδεόταν κατ' ανάγκη και θεωρητικά με κάποια κρατική εδαφική επικράτεια⁸. Η διαφοροποίηση όμως αυτή δεν αποτελεί μία ουδέτερη διαδικασία, αλλά μία διαδικασία αξιολόγησης, όπου μεγαλύτερη αξία έχει το οικείο με την κάθε ομάδα να αυτοπροσδιορίζεται ιστορικά σαν ανώτερη των υπολοίπων⁹. Τα χαρακτηριστικά αυτά γνωρίσματα επιστρατεύονται ακόμα και σήμερα για τον προσδιορισμό των *εθνοτικών ομάδων*.

Δεδομένης της παρουσίας μίας εθνοτικής ομάδα εντός της εδαφικής επικράτειας ενός έθνους-κράτους, η ανάλυση χρειάζεται να εμπλουτιστεί και με ένα ακόμη αναλυτικό εργαλείο: τη σχέση της ομάδας με την κεντρική πολιτική εξουσία. Στο πλήθος των εθνικών κρατών, οι αλλοεθνείς κάτοικοι αντιμετωπίστηκαν ως συλλογικότητες από εθνικά ισχυρότερους (*etic view*), και με τον τρόπο αυτόν, παρά τις οποιεσδήποτε διακυμάνσεις, καθιερώθηκε ο όρος *μειονοτική ομάδα*. Ο χαρακτηρισμός τους δηλώνει τους διαφορετικούς και τους αριθμητικά λίγους -ακόμη και αν οι ίδιοι δε θεωρούν τους εαυτούς τους ως τέτοιους (*emic view*)- οι οποίοι καλούνται να ζήσουν σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο εξουσίας χωρίς ουσιαστικές δυνατότητες επέμβασης και συμμετοχής¹⁰. Κυρίως, όμως, οι μειονοτικές ομάδες βρίσκονται υπό την προστασία ιδιαίτερου νομικού καθεστώτος, το οποίο επιβάλλεται από διεθνή κείμενα. Από την άλλη, η κυρίαρχη ομάδα είναι συνήθως πολυπληθέστερη και έχει τη δυνατότητα διαχείρισης της

⁶ Tajfel H. (1981), *Human Groups and Social Categories*, London: Cambridge University Press, σσ. 312-315.

⁷ Anderson B. (1983), *Imagined Communities*, London: Verso, σ. 13.

⁸ Van den Berghe P. (1995), "Does Race Matter?" *Nations and Nationalism*, 1(3), σσ. 360-361· Wallerstein E. (1991), "The Construction of Peoplehood: Racism, Nationalism, Ethnicity", in Balibar E. and Wallerstein I. (eds.), *Race, Nation, Class. Ambiguous Identities*, London: Verso, σ. 77.

⁹ Αβδελά Ε. (1995), «"Ετερότητα" και "Ταυτότητα": Ιστοριογραφικές Προσεγγίσεις», *Σύγχρονα Θέματα*, 54, σ. 19· Levi-Strauss C. (1991), *Φυλή και Ιστορία*, Δ' Έκδοση 1994, Μετάφραση: Μ. Ε. Παπάζογλου, Αθήνα: Γνώση, σσ. 17-25.

¹⁰ Andrews P. A. and Benninghaus R. (1989), *Ethnic Groups in the Republic of Turkey*, Wiesbaden: L. Reichert, σσ. 20-31.

μεταξύ τους σχέσης, ενώ ελέγχει τους κανόνες κατανομής της εξουσίας¹¹.

Για τις μειονοτικές ομάδες που βρέθηκαν εντός των ορίων των βαλκανικών εθνικών-κρατών μετά τη διάσπαση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η *Κοινωνία των Εθνών* (Κ.τ.Ε.) επέβαλε το καθεστώς προστασίας τους (*Συνθήκη του Βερολίνου-1878, Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης-1881, Συνθήκη των Αθηνών-1913*)¹². Με αυτές προστέθηκε ένας ακόμη παράγοντας προσδιορισμού των μειονοτικών ομάδων αυτός της θρησκευτικής ελευθερίας και της τήρησης των δικαιωμάτων τους μέσω διακρατικών και διεθνών πράξεων.

Από τις διεθνείς συμφωνίες και ειδικότερα στη *Σύμβαση για την Ανταλλαγή των Ελληνικών και Τουρκικών Πληθυσμών* (30-01-1923) που προηγήθηκε της *Συνθήκης της Λωζάνης* (1923), προκύπτει μια βασική έννοια που πραγματεύεται η μελέτη αυτή, του *ανταλλάξιμου* ή *πρόσφυγα* και του *μη ανταλλάξιμου* ή *εταμπλί* (établi) πληθυσμού του τουρκικού και του ελληνικού κράτους, καθώς επίσης και οι όροι: *εθνοτική, κυρίαρχη* και *μειονοτική* ομάδα¹³.

Το ζήτημα χαρακτηρισμού των πληθυσμιακών ομάδων είναι πιο περίπλοκο. Συγκεκριμένα, στα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού, για την περιοχή της Μακεδονίας και της Θράκης είναι αρκετά δύσκολη η ταξινόμηση των κατοίκων τους σε εθνικές ομάδες, με κριτήρια προσδιορισμού από τους αντίστοιχους βαλκανικούς εθνικισμούς¹⁴. Οι δράσεις των βαλκανικών κρατών προσπάθησαν να αποδείξουν το αντίθετο, μέσα από την προπαγανδιστική συγγραφική και εκδοτική δραστηριότητα καθώς και από την κατά παραγγελία παραγωγή χαρτογραφικού υλικού¹⁵.

¹¹ Λαφαζάνη Δ. (1997), «Εμείς και οι "Άλλοι": Η Διαχείριση της Εθνο-Πολιτισμικής Διαφορετικότητας», *Σύγχρονα Θέματα*, 63, σσ. 11-12· Schermerhorn R. (1970), «Comparative Ethnic Relations», in Hutchinson J. and Smith A. D. (eds.), *Oxford Readers: Ethnicity* (1996), Oxford: Oxford University Press, σ. 18.

¹² League of Nations (χ.η.), *Η Κοινωνία των Εθνών και οι Μειονότητες*, Μετάφραση Στεφάνου Ε., Αθήνα: Τμήμα Πληροφοριών, Γραμματεία της Κοινωνίας των Εθνών-Τύποις Ε.Β.Ε.Χ., σσ. 10-11.

¹³ Ειδικότερα, το άρθρο 1 αναφέρει: «*Από της 1ης Μαΐου 1923, θέλει διενεργηθή η υποχρεωτική ανταλλαγή των Τούρκων υπηκόων, ελληνικού ορθοδόξου θρησκεύματος, των εγκατεστημένων επί των τουρκικών εδαφών, και των Ελλήνων υπηκόων, μουσουλμανικού θρησκεύματος, των εγκατεστημένων επί των ελληνικών εδαφών. Τα πρόσωπα ταύτα δεν θα δύνανται να έλθωσιν ίνα εγκατασταθώσιν εκ νέου εν Τουρκία ή αντιστοίχως εν Ελλάδι, άνευ της αδειας της Τουρκικής Κυβερνήσεως ή αντιστοίχως της Ελληνικής Κυβερνήσεως*». Ο πληθυσμός που εμπίπτει στο άρθρο, καθώς και μέρος αυτού που είχε απομακρυνθεί νωρίτερα από τις εστίες του και στα δύο κράτη, λόγω πολεμικών συγκρούσεων ή του φόβου καταδίωξης, αποτελεί τον ανταλλάξιμο ή πρόσφυγικό πληθυσμό. Στη συνέχεια, το άρθρο 2 αναφέρει: «*Δεν θα περιληφθώσιν εις την εν τω πρώτω άρθρω προβλεπομένην ανταλλαγήν: α) οι Έλληνες κάτοικοι της Κωνσταντινουπόλεως, β) οι Μουσουλμάνοι κάτοικοι της Δυτικής Θράκης. Θέλουσι θεωρηθή ως Έλληνες κάτοικοι της Κωνσταντινουπόλεως, πάντες οι Έλληνες οι εγκατεστημένοι ήδη προς της 30ής Οκτωβρίου 1918, εν τη περιφέρεια της Νομαρχίας Κωνσταντινουπόλεως, ως αυτή καθορίζεται διά του νόμου το[ύ] 1912. Θέλουσι θεωρηθή ως μουσουλμάνοι κάτοικοι της Δυτικής Θράκης, πάντες οι Μουσουλμάνοι οι εγκατεστημένοι εν τη περιοχή ανατολικάς της μεθορίου γραμμής της καθορισθείσης τω 1913 διά της Συνθήκης του Βουκουρεστίου», στο Υπουργείον επί των Εξωτερικών (1923), *Πράξεις Υπογραφείσαι εν Λωζάννη τη 30^η Ιανουαρίου και τη 24^η Ιουλίου 1923*, Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, σ. 65.*

¹⁴ Γούναρης Β. (1997), «Οι Σλαβόφωνοι της Μακεδονίας», στο Τσιτσελίκης Κ. και Χριστόπουλος Δ. (επιμ.), *Το Μειονοτικό Φαινόμενο στην Ελλάδα*, Αθήνα, Κριτική: 73-118, σ. 77.

¹⁵ Wilkinson H. R. (1951), *Maps and Politics: Review of the Ethnographic Cartography of Macedonia*, Liverpool: Liverpool University Press, σσ. 133-187, σσ. 247-248· Mills J. S. & Chrussachi M. G. (1919), *The Question of Thrace: Greeks, Bulgars and Turks*, London: Edward Stanford, χάρτες 9-16.

Σε αυτήν την κατασκευασμένη πραγματικότητα, απαιτείται ένας περισσότερο προσεκτικός προσδιορισμός των ίδιων των υποκειμένων της βαλκανικής διαμάχης, αφού πρώτα περιοριστεί αισθητά η ιστορικά θεμελιωμένη έννοια της συλλογικής ταυτότητας των κατοίκων της αυτοκρατορίας¹⁶. Αναλυτικότερα για το παράδειγμα της Θράκης, η παρουσία της εκκλησίας και της γλώσσας του τελετουργικού της, καθώς και η αποδοχή του ελληνικού ή βουλγαρικού σχολείου και του δασκάλου του, λειτούργησαν ως προσδιοριστικός παράγοντας της ελληνικότητας ή της βουλγαρικότητας των κατοίκων μίας περιοχής και της επιλογής τους να συνταχθούν με την ελληνική ή τη βουλγαρική υπόθεση¹⁷.

Αποκαλυπτικό της κατάστασης είναι το έργο του γιατρού Μελίρρυτου που γράφτηκε το 1871. Για ένα χωριό της περιοχής του καζά της Γκιουμουλτζίνας τονίζει ότι «... κατοικείται εκ χριστιανών και μωαμεθανών με Εκκλησίαν νεόδμητον· οι κάτοικοι χριστιανοί[,] συμποσούμενοι εις 60 οικίας χριστιανικάς, και 10 τουρκικάς, ομιλούσι την βουλγαρικήν γλώσσαν[,] ο δε κατά καιρόν εφημέριος του χωριού διδάσκει και τα τέκνα αυτών τα ελληνικά γράμματα...»¹⁸. Πάντως, ακόμα και λίγα χρόνια πριν την έναρξη των Βαλκανικών Πολέμων, σε αρκετές περιπτώσεις οι αντιμαχόμενες πλευρές δεν είχαν επηρεάσει την εθνική τοποθέτηση των τοπικών πληθυσμών¹⁹.

Βέβαια, τα αίτια αυτής της επιλογής των πληθυσμών δεν είναι σαφή. Είναι επίσης δύσκολο να υποστηριχθεί πως τα αίτια αυτά είναι αποκλειστικά ιδεολογικά –αντιθέτως, παρουσιάζονται περισσότερο σύνθετα. Για τους συγκεκριμένους πληθυσμούς, εντός του σημερινού ελληνικού κράτους, ακόμα και κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, η επιλογή τους συνδεόταν άρρηκτα με την προσδοκία εφαρμογής της αγροτικής μεταρρύθμισης, την απομάκρυνση του μουσουλμανικού πληθυσμού και την αξιοποίηση των περιουσιών των τελευταίων, καθώς και με τη στάση του βουλγαρικού κράτους απέναντι στην εφαρμογή της αγροτικής

¹⁶ Κονόρτας Π. (2000), «Από το Μιλλέτ στα Έθνη: Διαμόρφωση Συλλογικών Ταυτοτήτων στη Θράκη (19^{ος}-Αρχές 20ού Αιώνα)», στο *Θράκη: Ιστορικές και Γεωγραφικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών: 169-195, σσ. 177-179.

¹⁷ Επί της ελληνοβουλγαρικής διαμάχης, η Λαφαζάνη αναφέρει ότι, «... η μεν βουλγαρική πλευρά διεκδικεί κάθε σλαβόφωνο και προσπαθεί να τον φέρει στην εξαρχηκή εκκλησία, ενώ η ελληνική προσπαθεί να φέρει τους πληθυσμούς προς την πατριαρχική εκκλησία[,] ανεξάρτητα από τη γλώσσα που μιλούσαν, ιδρύοντας παράλληλα ελληνικά σχολεία στα χωριά...» στο Λαφαζάνη Δ. (1997), "Μικτά Χωριά του Κάτω Στρυμόνα: Εθνότητα, Κοινότητα και Εντοπιότητα", *Σύγχρονα Θέματα*, 63, σ. 97.

¹⁸ Μελίρρυτου Μ. (1871), *Περιγραφή Ιστορική και Γεωγραφική Υπ' Εκκλησιαστική Έποψιν της Θεοσόστου Επαρχίας Μαρωνείας*, Εν Κωνσταντινούπολει: Εκ του Τυπογραφείου και Λιθογραφείου Ε. Καϊόλ, <http://alex.eled.duth.gr/Maroneia/MELI/RIGHT.HTM>, (25-10-2006, 16:02).

¹⁹ Η αναφορά *Περί Θράκης* του Γονατά Στυλ. (1907) φανερώνει πως: «...οι δε κάτοικοι της υπαίθρου χώρας διατελούσιν εις άθλιαν κατάστασιν εθνικής ουδετερότητας, μέχρι μάλιστα του σημείου ώστε, αρκετόν μέρος τούτων, να αρκείται εις την θρησκευτικήν και μόνον διάκρισιν μεταξύ Χριστιανών και Μωαμεθανών ή Εβραίων και να αδιαφορή ή να αγνοή την εθνικήν διάκρισιν μεταξύ Ελλήνων και Βουλγάρων ή Ρώσων...» στο Μπελιά Ε. Δ. (1981), "Εκθεση Στυλ. Γονατά περί Θράκης, 1907", *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, 24, σσ. 292-293.

μεταρρύθμισης στα εδάφη του²⁰.

Τελικά για τους πληθυσμούς που παρέμειναν εντός των ελληνικών συνόρων και εφόσον πρώτα απέδειξαν την ελληνικότητά τους, η μητρική τους γλώσσα –ιδίως όταν αυτή δεν ήταν η ελληνική– δεν σταμάτησε να λειτουργεί ως διαφοροποιητικός παράγοντας για τις ελληνικές αρχές²¹. Η διαφορετικότητα αυτή αντιμετωπίστηκε ως αποκλίνουσα συμπεριφορά, και ως έλλειμμα νομιμοφροσύνης από μέρους τους, δημιουργώντας τριγμούς στην πληθυσμιακή ολοκλήρωση του ελληνικού έθνους-κράτους²². Έτσι ο συγκεκριμένος πληθυσμός δεν έπαυε να θεωρείται περισσότερο προσκείμενος στη βουλγαρική εθνική ιδέα και λιγότερο στην αντίστοιχη ελληνική. Αργότερα, με τις κατάλληλες πολιτικές συνθήκες (εφαρμογή της ελληνο-βουλγαρικής ανταλλαγής πληθυσμών μετά το 1923), η διευθέτηση του ζητήματος θα είναι καθολική.

Για τις ανάγκες του κειμένου ο συγκεκριμένος πληθυσμός κατά την περίοδο της οθωμανικής διακυβέρνησης, θεωρείται πατριαρχικός ή εξαρχικός, ανάλογα με την τελετουργία του θρησκευτικού δόγματος που συμμετέχει και το σχολείο, όπου εγγράφει τα παιδιά του. Οπωσδήποτε, σε κάποιες περιπτώσεις, ακόμα και αυτή η διάκριση θεωρείται αδύναμη και προβληματική.

Κατά την περίοδο της βουλγαρικής διοικητικής παρουσίας Ο προσδιορισμός αυτών των πληθυσμών είναι δυσκολότερος καθώς διακρίνεται σε περισσότερες ομάδες από τον πατριαρχικό και τον εξαρχικό. Στον εξαρχικό, για την περίπτωση της Θράκης, συμπεριλαμβάνεται και ο πληθυσμός που εγκαταστάθηκε από τη βουλγαρική ενδοχώρα, τις περιοχές της ελληνικής και της σερβικής Μακεδονίας και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Επιπλέον, υπήρχε και ο βουλγαρόφωνος πληθυσμός, που είχε προηγουμένως ταχθεί υπέρ της ελληνικής υπόθεσης, και, στη συγκεκριμένη περίοδο, υπέρ της βουλγαρικής. Στις περιπτώσεις αυτές, γίνεται προσπάθεια, αποσαφήνισης της κατάστασης και χρήσης του όρου που περιγράφει με μεγαλύτερη ευστοχία τον εν λόγω πληθυσμό.

Αργότερα και κατά τη διάρκεια της ελληνικής κυβερνητικής παρουσίας,

²⁰ Kontogiorgi E. (2006), *Population Exchange in Greek Macedonia: The Rural Settlement of Refugees 1922-1930*, Oxford: Clarendon Press, σσ. 216-217· Hristov H. (1969), «The Agrarian Problem and the National Liberation Movement in the Balkans», in (ed.), *Actes du Premier Congrès International des Études Balkaniques et Sud-Est Européennes, IV Histoire (XVIIIe-XIVe)*, Sofia, όπως παρατίθεται στο Λαφαζάνη Δ. (1997), "Μικτά Χωριά του Κάτω Στρυμόνα: Εθνότητα, Κοινότητα και Εντοπιότητα", *Σύγχρονα Θέματα*, 63, σ. 98.

²¹ Karakasidou A. (2002), «Cultural Illegitimacy in Greece: The Slavo-Macedonian "Non-Minority"», in Clogg R. (ed.), *Minorities in Greece. Aspects of a Plural Society*, London, Hurst & Company: 122-164, σσ. 143-145.

²² Λαφαζάνη Δ. (1997), «Εμείς και οι "Άλλοι": Η Διαχείριση της Εθνο-Πολιτισμικής Διαφορετικότητας», *Σύγχρονα Θέματα*, 63, σ. 11· Μηλιός Γ. (1997), «Η Διαμόρφωση του Νεοελληνικού Έθνους και Κράτους ως Διαδικασία Οικονομικής και Πληθυσμιακής Ομογενοποίησης (Ιστορικές Αναφορές και Θεωρητικά Συμπεράσματα για το Ζήτημα των Μειονοτήτων)», στο Τσιτσελίκης Κ. και Χριστόπουλος Δ. (επιμ.), *Το Μειονοτικό Φαινόμενο στην Ελλάδα. Μια Συμβολή των Κοινωνικών Επιστημών*, Αθήνα, Κριτική: 281-314, σσ. 296-298.

υιοθετείται ο όρος *βουλγαρόφωνος* πληθυσμός. Ο συγκεκριμένος όρος αποτέλεσε τον επίσημο χαρακτηρισμό των ελληνικών αρχών, όπως διαφαίνεται και από το σχετικό αρχειακό υλικό που παρατίθεται στη συνέχεια.

Οι αναφορές του κειμένου στις εθνοτικές ομάδες δεν λαμβάνουν υπ' όψιν οποιαδήποτε ενδο-εθνοτική ή ενδο-κοινοτική διάκριση (όπως οι ανώτατοι θρησκευτικοί ή διοικητικοί αξιωματούχοι), εκτός αν διευκρινίζεται. Είναι βέβαια αποδεκτή η εσωτερική διαίρεση των μελών της εκάστοτε ομάδας σε παραδοσιακές ή μη ηγεσίες και ο συνδυασμός όλων αυτών στη συγκρότηση της τοπικής άρχουσας τάξης (ταξικός διαχωρισμός). Τα μέλη αυτά διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στα κοινωνικά σύνολα στα οποία έζησαν και δραστηριοποιήθηκαν, εξασφαλίζοντας πάντοτε προσβάσεις στους μηχανισμούς της τοπικής διοικητικής οργάνωσης, όπως θα φανεί στη συνέχεια.

Ένα επίσης βασικό σημείο που χρειάζεται επεξήγηση, είναι οι όροι που χρησιμοποιούνται σχετικά με την εγκατάσταση των προσφυγικών πληθυσμών στο χώρο της ελληνικής επικράτειας. Η συγκεκριμένη ορολογία παρουσιάζονται στις αρχειακές και βιβλιογραφικές πηγές αλλά και όπως χρησιμοποιούνται στο κείμενο, σχετίζονται με την εγκατάσταση και την αποκατάσταση, την περίθαλψη του προσφυγικού πληθυσμού και, τέλος, τον εποικισμό της Θράκης. Οι σχετικοί όροι εισάγονται στη νεοελληνική πραγματικότητα με τις πληθυσμιακές μετακινήσεις της περιόδου που εκδηλώνονται κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων. Από το νομικό πλαίσιο και την ονοματολογία των δημόσιων φορέων κατά τη δεκαετία 1913-1923, γίνονται φανερές οι αντιλήψεις του ελληνικού κράτους για το θέμα της προσφυγικής περίθαλψης, εγκατάστασης και αποκατάστασης²³.

Η κεντρική διοίκηση κατά την περίοδο 1914-1917 –αν και αναφέρεται στον πληθυσμό με τον χαρακτηρισμό «...έποικοι ομογενείς...»- δεν αποδίδει τη σημασία που θα αποκτήσει η έννοια την ερχόμενη δεκαετία. Το ελληνικό κράτος της περιόδου ασχολήθηκε με την περίθαλψη και την προσωρινή εγκατάσταση του εν λόγω πληθυσμού, χωρίς όμως να εκπονήσει ένα μακροχρόνιο και μονιμότερο σχέδιο αποκατάστασης. Άλλωστε ο επαναπατρισμός τους υπήρξε ο πρωταρχικός και μοναδικός στόχος της κυβέρνησης.

Την επόμενη δεκαετία, οι ελληνικές αρχές στα πρόσωπα των προσφύγων είδαν τους καινούργιους εποίκους των Νέων Χωρών. Αρχικά, το βάρος της χορήγησης των πρώτων κρατικών παροχών επικεντρώθηκε στη δράση του

²³ Υπουργείον Περιθάλψεως (1920), *Η Περίθαλψις των Προσφύγων 1917-1920: Δυτική Θράκη, Ανατολική Θράκη, Μικρά Ασία, Βόρειος Ήπειρος, Ανατολ. Μακεδονία, Νότιος Ρωσία, Πόντος, Ρουμανία, Δωδεκάνησσα*, Εν Αθήναις: Εκ του Τυπογραφείου Κωνστ. Ι. Θεοδωρόπουλου, σ. 12· Υπουργείον Οικονομικών/Διεύθυνσις Κτημάτων Κράτους (1916), *Έκθεσις Περί των εν Μακεδονία Προσφύγων*, Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, σ. 6.

Ταμείου Περιθάλψεως Προσφύγων και του αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού. Η πολιτική συγκυρία και η εισροή μεγάλου αριθμού προσφύγων απαιτούσαν μια περισσότερο συντονισμένη απάντηση. Έτσι, η σκυτάλη παραδόθηκε στην Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων που ιδρύθηκε από τη σύμβαση που υπογράφηκε μεταξύ του ελληνικού κράτους, της Κοινωνίας των Εθνών και της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος²⁴. Από τη φάση αυτή και έπειτα, οι ενέργειες του ελληνικού κράτους φανερώνουν την αλλαγή της έννοιας του εποικισμού.

Η έννοια του εποικισμού εισήχθη δομικά στην οργάνωση του κρατικού μηχανισμού και των υπηρεσιών υπό τις εξελίξεις των πληθυσμιακών ανταλλαγών (ενδεικτικά αναφέρεται η *Διεύθυνση Εποικισμού Θράκης*, με το Γραφείο Κομοτηνής και Ξάνθης ή το *Τμήμα Εποικισμού της Διεύθυνσης Γεωργίας* του υπ. Γεωργίας, στους νομούς Ροδόπης και Έβρου). Πρέπει να τονιστεί ότι παρά την εγκατάσταση του προσφυγικού πληθυσμού στον αστικό και αγροτικό χώρο, οι έννοιες που αναλύθηκαν παραπάνω, δεν άλλαξαν περιεχόμενο σε καμία στιγμή της περιόδου μελέτης.

Επιπλέον, χρειάζεται να ορίσουμε την ακριβή σημασία των εννοιών *πόλη* ή *αστικό κέντρο* και τον τρόπο που αυτές χρησιμοποιούνται στο κείμενο. Ειδικότερα, απορρίπτεται ο ορισμός της πόλης αποκλειστικά με τη χρήση δημογραφικών παραμέτρων (αντίστοιχες είναι και οι θεωρήσεις για την ύπαιθρο χώρα)²⁵. Αντιθέτως, δίνεται έμφαση στον εμπορικό, διοικητικό, μεταποιητικό και κατασκευαστικό ή και στρατιωτικό χαρακτήρα ενός οικισμού σε σχέση με μία ενδοχώρα και τις τοπικές ή ευρύτερες οικιστικές ιεραρχήσεις²⁶. Τέλος, ας προστεθεί πως οι πόλεις είναι οικισμοί που αυτοδιαχειρίζονται, αλλά κυρίως διαδραματίζουν ενεργό ρόλο στη διοίκηση και λειτουργία ορισμένων υπηρεσιών που σχετίζονται με μία περιορισμένη ή ευρύτερη ενδοχώρα²⁷.

Ως αστικός χώρος μπορεί να θεωρηθεί ο χώρος που καταλαμβάνει το σύνολο μίας σειράς κτισμάτων, οδικών αξόνων και αδόμητων εκτάσεων. Η θεώρησή του γίνεται ευκολότερη, όταν ο ίδιος ο σχηματισμός συγκεντρώνει ένα

²⁴ Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος (1926), *Σύμβασις Μεταξύ του Ελληνικού Δημοσίου και της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος Περί Διαχειρίσεως των εν Ελλάδι Κτημάτων των Ανταλλαγέντων Μουσουλμάνων*, Αθήναι: Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος· Φ.Ε.Κ., αρ. φύλλου 289, 13-10-1923, Νομοθετικό Διάταγμα περί κυρώσεως του εν Γενεύη υπογραφέντος πρωτοκόλλου περί αποκαταστάσεως των εν Ελλάδι προσφύγων και ιδρύσεως Επιτροπής αποκαταστάσεως προσφύγων κτλ· Φ.Ε.Κ., αρ. φύλλου 227, 09-11-1922, Νομοθετικό Διάταγμα περί συστάσεως Ταμείου Περιθάλψεως Προσφύγων.

²⁵ Woods M. (2005), *Rural Geography: Processes, Responses and Experiences in Rural Restructuring*. London: Sage, σσ. 5-13· Mumford L. (2003), «What is a City?» in LeGates R. and Stout F. (eds.), *The City Reader*, London, Routledge: 92-96, σσ. 92-96.

²⁶ Epstein S. R. (2001), «Introduction: Town and Country in Europe, 1300-1800», in Epstein S. R. (ed.), *Town and Country in Europe: 1300-1800*, Cambridge, Cambridge University Press: 1-29, σ. 2.

²⁷ Hirst P. (2005), *Space and Power: Politics, War and Architecture*, Cambridge: Polity Press, σσ. 11-12· Kostof S. (1999), *The City Assembled: The Elements of Urban Form Through History*, Boston: Little Brown, σ. 7· Beaujeu-Garnier J. & Chabot G. (1967), *Urban Geography*, Translated by: Yglesias G. M. & Beaver S. H., New York: John Wiley and Sons Inc, σ. 26.

πλήθος ανθρωπογενών (για παράδειγμα τείχη οχύρωσης, σιδηροδρομική γραμμή, δρόμοι, μαχαλάδες) και φυσικογεωγραφικών (για παράδειγμα ποτάμια, χείμαρροι, λίμνες) χαρακτηριστικών γνωρισμάτων. Επιπλέον ως χαρακτηριστικό του θεωρείται, το όριο δικαιοδοσίας των διοικητικών υπηρεσιών που βρίσκονται συγκεντρωμένες στο σχηματισμό και οι αρμοδιότητές τους σχετικά με υποθέσεις που τοποθετούνται γεωγραφικά εντός και εκτός της δικαιοδοσίας τους.

Τέλος εφόσον ο αστικός χώρος –όπως άλλωστε και κάθε οικισμένος χώρος- δεν μπορεί να θεωρηθεί αποκομμένος από ένα κοινωνικό σύνολο, ορίζεται επιπλέον από την καλά θεμελιωμένη σχέση που έχει αναπτυχθεί μεταξύ του κοινωνικού συνόλου του και του γεωγραφικού χώρου όπου μέσα στο οποίο το εν λόγω σύνολο λειτουργεί και εξελίσσεται²⁸.

Συνεχίζοντας αναγνωρίζουμε την ιδιαιτερότητα των συστατικών στοιχείων του αστικού χώρου και του τοπίου που αυτός συνθέτει. Η πολύσημη έννοια του τοπίου ταυτίζεται με τη διακριτή και μη στατική εικόνα και του χώρου μίας περιοχής (όχι του φυσικού περιβάλλοντος), όπως η εν λόγω εικόνα δημιουργείται από τις γεωφυσικές και ιδιαίτερες πολιτισμικές, κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές δομές της ανθρώπινης δραστηριότητας στο πέρασμα του χρόνου²⁹. Για τον D. Cosgrove, όλα τα (πολιτισμικά) τοπία είναι συμβολικά και αποτέλεσμα της παραπάνω διαλεκτικής ενέργειας. Τα τοπία διαφοροποιούνται από περιοχή σε περιοχή, αποκαλύπτοντας με τον καλύτερο τρόπο την ιδιαιτερότητα της συμβολικότητάς τους κατά τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή³⁰.

Για παράδειγμα, το τοπίο των νοτιοδυτικών συνοικιών της Ξάνθης στα τέλη του 19ου αιώνα ήταν προϊόν της ανάπτυξης της καπνικής οικονομίας, των μόνιμων και εποχικών κατοίκων των μαχαλάδων, της οθωμανικής πολιτικής προώθησης των μονοπωλίων (όπως για παράδειγμα του καπνού), της δημιουργίας του σιδηροδρομικού σταθμού και της δυνατότητας επέκτασης του αστικού ιστού προς τις πεδινές εκτάσεις στα δυτικά. Στα ανατολικά, ο χείμαρρος και τα υψώματα δεν επέτρεπαν μία τέτοια επέκταση.

²⁸ Setha M. L. (1999), «Introduction: Theorising the City», in Setha M. L. (ed.), *Theorising the City: The New Urban Anthropology Reader*, New Jersey, Rutgers University Press: 1-36, σσ. 1-21· Raymond A. (1994), "Islamic City, Arab City: Orientalist Myths and Recent Views", *BRIMES*, 21(1): 3-18, σ. 17.

²⁹ Winchester H. P. M., Kong L. and Dunn K. C. (2003), *Landscapes: Ways of Imagining the World*, Harlow: Pearson/Prentice Hall, σσ. 3-4· Palang H. and Fry G. (2003), *Landscape Interfaces: Cultural Heritage in Changing Landscapes*. Dordrecht-Boston: Kluwer Academic Publishers, σ. 304· Duncan J. S. and Ley D. (1993), *Place/Culture/Representation*. London: Routledge, σσ. 88-89· Conzen M. P. (1990), *The Making of the American Landscape*, Boston, Mass. & London: Unwin Hyman, σσ. 3-4, όπως αναφέρεται στο Baker A. R. H. (1992), «Introduction», in Baker A. R. H. and Biger G. (eds.) *Ideology and Landscape in Historical Perspective: Essays on the Meanings of Some Places in the Past*, Cambridge, Cambridge University Press, 18: 1-14, σ. 7.

³⁰ Cosgrove D. (1982), «Problems of Interpreting the Symbolism of Past Landscapes», in Baker A. R. H. and Billinge M. (eds.), *Period and Place: Research Methods in Historical Geography*, Cambridge, Cambridge University Press: 220-230, σσ. 221-222. Επίσης βλέπε Cosgrove D. E. (1998), *Social Formation and Symbolic Landscape*. Madison, Wis.: University of Wisconsin Press, σσ. 13-38.

Η σταδιακή δημιουργία και εξέλιξη αυτού του τοπίου συνεχίστηκε σε όλη την περίοδο που καταγράφει η μελέτη, με αποκορύφωμα τα χρόνια μετά το 1922, όταν εισήχθησαν οι μεθοδικές προσπάθειες αναμόρφωσής του. Έτσι το τοπίο μεταλλάχθηκε με την προσθήκη των προσφυγικών συνοικιών, την αναδιανομή της γης, την αποξήρανση των ελών και τις νέες καλλιέργειες, προβάλλοντας τη νέα διαλεκτική μεταξύ της ανθρώπινης δράσης και του χώρου ως προϊόν της ενσωμάτωσης της περιοχής στο ελληνικό έθνος-κράτος.

Σε συνάρτηση με τα προαναφερθέντα, επιβάλεται η διευκρίνιση δύο ακόμη βασικών εννοιών που υπάρχουν στο κείμενο –του *τόπου* και του *χώρου*. Ειδικότερα, ο χώρος ως γεωγραφική ολότητα αποτελείται από ένα σύνολο ενοτήτων, που δεν είναι άλλες από τους τόπους. Οι τόποι περικλείουν μία υποκειμενικότητα και μία βιωμένη εμπειρία, που έχει λάβει συγκεκριμένες νοηματοδοτήσεις από τους ανασχηματισμούς των κοινωνικών συνόλων στο χώρο και στο χρόνο³¹.

Είναι πάντως δυνατόν, διαφορετικά άτομα να αντιμετωπίζουν ανόμοια την ίδια γεωγραφική περιοχή, ανάλογα με το σύστημα θεώρησης που επικαλούνται. Έτσι, για παράδειγμα, ένας μαχαλάς προσεγγίζεται ως τόπος για τους μουσουλμάνους κατοίκους της Κομοτηνής και ως χώρος για τους πολεοδόμους του ελληνικού κράτους. Με άλλα λόγια, μία γεωγραφική ενότητα είναι δυνατόν να μεταλλαχθεί από τόπο σε χώρο και αντίστροφα³².

Στην προκειμένη περίπτωση (και για τις ανάγκες του κειμένου), ως χώρος θεωρείται η γεωγραφική ολότητα ή το φυσικό πεδίο όπου εκδηλώνονται και καταγράφονται τα υπό ανάλυση γεγονότα για παράδειγμα τα γεωφυσικά συστατικά, ο αστικός ιστός, μια καλλιεργήσιμη έκταση. Ως τόπος, θεωρείται μία πιο περιορισμένη γεωγραφική ενότητα, η οποία σημασιοδοτείται ανάλογα και ανόμοια από τους εκάστοτε χρήστες, όπως για παράδειγμα ένας θρησκευτικός ναός ή η κατοικία μίας οικογένειας.

Ένα ακόμη σημαντικό ζήτημα προς διευκρίνιση είναι αυτό της ονοματολογίας που έχει χρησιμοποιηθεί στο κείμενο. Για τη χρήση των ονομάτων οικισμών, οδών, πλατειών, μαχαλάδων, βουνών, λόφων, ποταμών, χειμάρρων, βοσκήσιμων και καλλιεργήσιμων εκτάσεων έχει χρησιμοποιηθεί το όνομα που αναγράφεται στην παλιότερη πηγή από την οποία αντλήθηκε η πληροφορία

³¹ Λαγόπουλος Φ. Α. (1999). "Πολιτισμική Γεωγραφία και Μεταμοντέρνα Γεωγραφία", Πρακτικά 1^{ης} Επιστημονικής Ημερίδας Συλλόγου Φοιτητών Τμήματος Γεωγραφίας: *Διαστάσεις της Σύγχρονης Γεωγραφίας: Σπουδές & Επαγγελματικές Προοπτικές, Διεπιστημονικότητα & Εφαρμογές*, Μυτιλήνη, Σύλλογος Φοιτητών Τμήματος Γεωγραφίας Πανεπιστημίου Αιγαίου: 61-77, σσ. 68-69. Pred A. (1984). "Place as Historically Contingent Process: Structuration and the Time-Geography of Becoming Places" *Annals of the Association of American Geographers*, 74(2), σσ. 279-280.

³² Βλέπε, Tuan Y. F. (1977), *Space and Place: The Perspective of Experience*. Minneapolis: University of Minnesota.

(τηλεγράφημα, επιστολή, αναφορά, άρθρο, φωτογραφία, χάρτης). Όμως, η εκάστοτε πολιτική διοίκηση έκανε χρήση της δικής της ονοματολογίας, ανεξάρτητα από την ταύτισή της ή μη με τις υπόλοιπες.

Πρόκειται είναι μία πρακτική που πηγάζει καθαρά από πολιτικά και ιδεολογικά κίνητρα και αποσκοπεί στην καθιέρωση της εθνικής παρουσίας στη σημειολογία του τοπίου. Για λόγους ευκολίας και κατανόησης του κειμένου χρησιμοποιείται το κυρίαρχο όνομα της κάθε περιόδου· στην πρώτη αναφορά του, σημειώνονται όλες οι γνωστές ονομασίες με τη λέξη στην παρένθεση να παραπέμπει σε αντίστοιχες γραφές (βουλγαρική, τουρκική). Όταν βέβαια είναι γνωστή μία μόνο ονομασία, τότε χρησιμοποιείται αποκλειστικά αυτή.

Ιδιαίτερη προσοχή έχει δοθεί στην ονομασία της ευρύτερης περιοχής μελέτης ή της Δυτικής Θράκης, όπως αποκαλείται σήμερα. Ειδικότερα κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο, η περιοχή σχεδόν ταυτίζεται με τα σαντζάκια της Γκιουμουλτζίνας, του Ντεντέ-Αγάτς και της Έντιρνε (μετέπειτα Αδριανούπολη). Στην περίοδο της βουλγαρικής διακυβέρνησης, ταυτίζεται με την *Επαρχία του Αιγαίου* και –κατά την ελληνική– με τους νομούς Έβρου και Ροδόπης. Σε αναφορές στην εκάστοτε πολιτική διοίκηση χρησιμοποιείται η ονομασία που αυτές είχαν επιλέξει. Για την ίδια τη μελέτη, η περιοχή ονομάζεται αποκλειστικά από τα γεωφυσικά χαρακτηριστικά που την οριοθετούν, τα οποία είναι απαλλαγμένα από οποιουδήποτε ιδεολογικούς συνειρμούς.

ii. Πηγές-Μεθοδολογία

Η επεξήγηση των παραπάνω όρων συνέβαλε στην οριοθέτηση του περιεχομένου της έρευνας, η οποία συμπληρώνεται από το κομμάτι της μεθοδολογίας και των πηγών που χρησιμοποιήθηκαν για την εκπόνησή της. Έτσι εξετάζεται ο μεθοδολογικός σχεδιασμός που εφαρμόστηκε κατά τη διάρκεια της πολυετούς ερευνητικής διαδικασίας. Το σύνολο του υλικού συγκεντρώθηκε σε μία διακοπόμενη περίοδο εννιά ετών (1997-2006), κατά την οποία η απόδοση και η αποτελεσματικότητα της έρευνας δεν παρουσίασαν σταθερό ρυθμό.

Ειδικότερα κατά τη διάρκεια των τελευταίων ετών (2003-2006), διερευνήθηκε σε βάθος το σύνολο των αρχειακών συλλογών που βρίσκονται στην Αθήνα, στη Θεσσαλονίκη, στην Κομοτηνή και την Ξάνθη. Όλες τους είναι συγκεντρωμένες σε ανοικτά για τους ερευνητές ιδρύματα, βιβλιοθήκες και δημόσιες υπηρεσίες.

Στην Αθήνα βρίσκονται το αρχείο του *Αλέξανδρου Α. Πάλλη* στο *Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Μελετών)*, το αρχείο του *Μητροπολίτη Ελευθερουπόλεως*, τα βιβλία πρακτικών των *Εκτιμητικών Επιτροπών Αδριανουπόλεως*, που έδρευαν στην Ξάνθη και στην Κομοτηνή και το αρχείο της

Διεύθυνσης Τοπογραφικής Υπηρεσίας του υπ. Γεωργίας που φυλάσσεται στην Κεντρική Υπηρεσία των Γενικών Αρχείων του Κράτους. Επίσης, στην Αθήνα βρίσκεται το αρχείο της Διεύθυνσης Διαχείρισης Ανταλλάξιμων Κτημάτων και το αρχείο της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, το οποίο φυλάσσεται στο Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος. Τα προσωπικά αρχεία του Ελευθέριου Βενιζέλου και του Απόστολου Δοξιάδη, εδράζονται στο Μουσείο Μπενάκη στην Κηφισιά (κτίριο Π. Δέλτα).

Ακόμα, εξετάστηκαν η αρχειακή και χαρτογραφική συλλογή της υπηρεσίας του Ιστορικού Αρχείου του ελληνικού υπ. Εξωτερικών. Δεν μπορεί να θεωρηθεί ικανοποιητικό, το αρχειακό υλικό στη Βιβλιοθήκη του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος για τις κοινότητες της Θράκης, ως το μοναδικό τέτοιου τύπου, αν και είναι αρκετά περιορισμένο. Σε όλα αυτά, πρέπει ακόμα να προστεθεί και το Αρχείο Εφημερίδων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος, συγκεκριμένα η συλλογή των φύλλων της εφημερίδας *Εμπρός*, *Σκριπ* και *Μακεδονία*, που εξετάστηκαν από τη ψηφιακή αρχειακή συλλογή της βιβλιοθήκης. Επίσης, η Συλλογή Εφημερίδων και Περιοδικών της Βιβλιοθήκης της Βουλής και ειδικότερα τα φύλλα των εφημερίδων της Αλεξανδρούπολης *Φάρος*, *Το Βήμα της Θράκης* και η *Φωνή της Θράκης*.

Στο παράρτημα Θεσσαλονίκης του Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, συγκεντρώθηκε υλικό από το προσωπικό αρχείο του Χαρίσιου Βαμβακά, όπου και εξετάστηκε αποκλειστικά το κομμάτι που αναφερόταν στο διορισμό του στη θέση του πολιτικού αντιπροσώπου της ελληνικής κυβέρνησης κατά τη διασυμμαχική κυβέρνηση της Θράκης (1919-1920).

Κατά τη διάρκεια των ταξιδιών στην περιοχή μελέτης, συγκεντρώθηκαν στοιχεία από τις συλλογές των Γενικών Αρχείων του Κράτους του ν. Ξάνθης και του ν. Ροδόπης. Στην Ξάνθη, επίσης, ήταν δυνατή η πρόσβαση –στα εν χρήση βιβλία- των Ανταλλάξιμων Κτημάτων της Κτηματικής Υπηρεσίας του υπ. Οικονομικών, τα οποία χρησιμοποιούνται πρώτη φορά για ερευνητικούς σκοπούς. Κάτι ανάλογο δεν κατέστη δυνατό με την αντίστοιχη υπηρεσία στην Κομοτηνή, λόγω των διαρκών κωλυσιεργιών εκ μέρους της Διεύθυνσης. Έτσι, ήταν εφικτή η πρόσβαση σε ελάχιστες προσωπικές συλλογές (βιβλία, φωτογραφίες) και αρχεία στην περιοχή μελέτης. Εξαίρεση αποτελούν τα λιγοστά στοιχεία που συλλέχθηκαν από την *Αρμενική Κοινότητα Κομοτηνής* και την προσωπική συλλογή φύλλων της εφημερίδας *Πρωίας* της Κομοτηνής, που διατηρεί/διατηρούσε η εκδότριά της.

Ταυτόχρονα, πραγματοποιήθηκε και η αναζήτηση δευτερογενούς υλικού σε βιβλιοθήκες της Ελλάδας και του εξωτερικού. Έτσι, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα ευρήματα των δημοσιευμένων πηγών της εποχής στη Βιβλιοθήκη της Βουλής (Αθήνα) και στην Μπενάκειο Βιβλιοθήκη (Αθήνα), στη Γεννάδιο Βιβλιοθήκη (Αθήνα), στη Βιβλιοθήκη του Ιδρύματος Μελετών της Χερσονήσου του

Αίμου (Θεσσαλονίκη), στις *Κλειστές Συλλογές της Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Κρήτης* (Ρέθυμνο), στη *Βιβλιοθήκη του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών* (Ρέθυμνο), στο *Γαλλικό Ινστιτούτο Ανατολικών Σπουδών* (İstanbul), στη *Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου του Βοσπόρου* (İstanbul), στη βιβλιοθήκη του *Πανεπιστημίου του Λίντς* (Leeds), στη βιβλιοθήκη του *Πανεπιστημίου του Εδιμβούργου* (Edinburgh), στο αρχείο του γαλλικού στρατού ξηράς *Service Historique de l' Armée de Terre* (Paris, Chateau de Vincennes)³³ και κάποια συγγράμματα στη *Βιβλιοθήκη «Κύριλλος και Μεθόδιος»* (Sofia)³⁴. Εκτός αυτών, αρκετά σημαντικά συγγράμματα –κυρίως σύγχρονα ανασύρθηκαν από τις *Δημοτικές Βιβλιοθήκες των Δήμων Ξάνθης και Κομοτηνής*, από τη *Βιβλιοθήκη του Μορφωτικού Ομίλου Κομοτηνής* καθώς και από τη *Βιβλιοθήκη της Πολυτεχνικής Σχολής του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης* (Ξάνθη).

Προχωρώντας στις μεθοδολογικές πρακτικές, στα στοιχεία που συλλέχθηκαν, κατά κύριο λόγο, στην πρώτη εξαετία ενασχόλησης με το θέμα σημειώνονται η επιτόπια έρευνα (1997, 1999, 2003 και 2004), οι ημι-δομημένες συνεντεύξεις, η επιτόπια παρατήρηση και η συγκέντρωση φωτογραφικού, χαρτογραφικού και ιδιωτικού αρχειακού υλικού³⁵.

Έτσι, μέσω των συνεντεύξεων που πραγματοποιήθηκαν -κατά κύριο λόγο με μέλη των μειονοτικών ομάδων που διαβιούν ή διαβιούσαν σε Κομοτηνή, Θεσσαλονίκη και Αθήνα και της κυρίαρχης στην Ξάνθη- απαντήθηκε μία σειρά ερωτημάτων που είχαν απασχολήσει περιορισμένα τις υπάρχουσες πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές³⁶. Αυτές λειτούργησαν συμπληρωματικά στο υλικό που είχε ήδη συγκεντρωθεί, φωτίζοντας αμφίσημα σημεία και δημιουργώντας νέες προβληματικές. Στην περίπτωση των ημι-δομημένων συνεντεύξεων, εφαρμόστηκε η τεχνική των ατόμων κλειδιά (gate keepers) για τη διασφάλιση εισόδου στην εκάστοτε μειονοτική ομάδα. Αυτή συμπληρώθηκε από τη δειγματοληψία χιονοστοιβάδας (snowball sample) δηλαδή τη σύσταση του/της επόμενου/ης ατόμου προς συνέντευξη από τον/την προηγούμενο/νη, εξασφαλίζοντας την αδιάλειπτη παρουσία στο εσωτερικό της ομάδας³⁷.

³³ Μια σειρά εγγράφων από τον φάκελο 4.N.129 παραχωρήθηκαν από τον Γιάννη Μπόνο.

³⁴ Η συγκεκριμένη έρευνα δεν θα είχε πραγματοποιηθεί χωρίς την συνδρομή της Svetlana Donceva και του Ανδρέα Λυμπεράτου.

³⁵ Hall C. (1982), «Private Archives as Sources for Historical Geography», in Baker A. R. H. and Billinge M. (eds.), *Period and Place: Research Methods in Historical Geography*, Cambridge, Cambridge University Press: 274-280, σσ. 274-277.

³⁶ Guelke L. (1982), *Historical Understanding in Geography: An idealist Approach*, Cambridge: Cambridge University Press, σ. 60.

³⁷ Browne K. (2005), "Snowball Sampling: Using Social Networks to Research non-Heterosexual Women" *International Journal of Social Research Methodology*, 8(1), σσ. 47-51· Miller T. and Bell L., (2002), "Consenting to What? Issues of Access, Gate-Keeping and "Informed" Consent" in Mauthner M., Birch M., Jessop J. and Miller T. (eds.), *Ethics in Qualitative Research*, London-Thousand Oaks, Sage: 53-69, σσ. 57-61.

Πάντως, σε κάποιες από τις συνεντεύξεις με τα μέλη των μειονοτικών ομάδων, δεν έγινε εφικτή η υπέρβαση της ταυτότητας του ερευνητή³⁸. Στις περιπτώσεις αυτές, τα συνεντευξιαζόμενα άτομα, εξέθεταν στον ερευνητή μόνο τα στοιχεία που κατά την κρίση τους συνιστούσαν αντικείμενό του. Κατέφευγαν, λοιπόν, σε εξιστόρηση μίας συγκεκριμένης θεώρησης του παρελθόντος, αποκρύπτοντας εκούσια στοιχεία δευτερεύουσας για τους ίδιους σημασίας. Στις περιπτώσεις αυτές, τα ευρήματα χρησιμοποιήθηκαν με μεγάλη επιφύλαξη, αφού πρώτα διασταυρώθηκε η ορθότητά τους και από άλλες πηγές.

Κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας, ένα μέρος της διατέθηκε στην περιήγηση στους εν λόγω οικισμούς και στην ενδοχώρα τους. Η εξοικείωση με το φυσικό και το δομημένο περιβάλλον ολοκλήρωσε την αντίληψη του αντικειμένου της έρευνας, με την πολύτιμη βοήθεια χαρτών, σκαριφημάτων, πολεοδομικών σχεδίων και αεροφωτογραφιών³⁹. Προπάντων, όμως, συνέβαλε στην ανασύσταση και ανάλυση της ιδιαιτερότητας του τοπίου των πόλεων, καθώς και στη συμβολικότητα του κατά την περίοδο μελέτης⁴⁰. Η σειρά των σύγχρονων εικόνων, για παράδειγμα των φωτογραφιών και των αεροφωτογραφιών, που συλλεχτήκαν και αυτές που συγκεντρώθηκαν από ιδιωτικές και δημόσιες συλλογές, λευκώματα και περιοδικά της εποχής, επέτρεψε την ολοκληρωμένη ανασύσταση της εκάστοτε τοπογραφίας των παραδειγμάτων της μελέτης.

iii. Περιορισμοί

Κρίνεται απαραίτητο να υπογραμμιστούν οι περιορισμοί της έρευνας, εφόσον βάσει αυτών δηλώνονται τα παραλειπόμενά της. Αρχικά, σημειώνεται η αδυναμία κατανόησης της οθωμανικής παλαιογραφίας και της βουλγαρικής γλώσσας. Έτσι δεν υπήρξε η δυνατότητα επεξεργασίας σημαντικού πρωτογενούς υλικού της οθωμανικής και βουλγαρικής περιόδου (σαλναμέδες, αποφάσεις τοπικών συμβουλίων ή θρησκευτικών και κρατικών αξιωματούχων, εφημερίδες,

³⁸ de Laine M. (2000), *Fieldwork, Participation and Practice: Ethics and Dilemmas in Qualitative Research*, London-Thousand Oaks: Sage, σσ. 99-100· Edwards R. (1993), «An Education in Interviews. Placing the Researcher and the Research», in Renzetti C. M. and Lee R. M. (eds.), *Researching Sensitive Topics*, London: Sage, σσ. 194-195.

³⁹ Edwards B. and Gilbert D., (2007), "Planning Picadilly: Methods and Sources for Re-Interpreting 1960s London" in Gagen E., Lorimer H. and Vasudevan A., (eds.), *Practising the Archive: Reflections on Methods and Practise in Historical Geography*, London, Historical Geography Research Group-RGS/IBG: 75-87, σσ. 75-76· Jackson P. (1988), «Definitions of the Situation: Neighborhood Change and Local Politics in Chicago», in Eyles J. and Smith D. M. (eds.), *Qualitative Methods in Human Geography*, Cambridge: Polity Press, σσ. 69-71· Higounet C. (1979), «Η Γεωιστορία», στο Samaran C. (επιμ.) *Ιστορία και Μέθοδοι της Γενικά Προβλήματα. Encyclopedie de la Pleiade (1961)*, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., I, σ. 112.

⁴⁰ Denecke D. (1982), «Applied Historical Geography and Geographies of the Past: Historico-Geographical Change and Regional Process in History», in Baker A. R. H. and Billinge M. (eds.), *Period and Place: Research Methods in Historical Geography*, Cambridge, Cambridge University Press: 127-135, σσ. 134-135· Carter H. (1979), "The Map in Urban History", *Urban History Yearbook*: 11-31, σσ. 18-27· Conzen M. R. G. (1968), «The Use of Town Plans in the Study of Urban History», in Dyos H. J. (ed.), *The Study of Urban History*, London, Edward Arnold: 113-130, σσ. 115-122.

χάρτες, απογραφές πληθυσμού, έγγραφα της διοίκησης), το οποίο δεν μπορούσε να εξεταστεί επιφανειακά. Η εύρεση στοιχείων έγινε από δευτερογενείς πηγές, οι οποίες παραθέτουν μεταφρασμένα παραθέματα των πηγών αυτών και από περιορισμένης έκτασης μεταφράσεις (κυρίως βουλγαρικών κειμένων). Με τον τρόπο αυτό παρέχεται μία αναγκαστικά περιορισμένη εικόνα της περιόδου, η οποία δεν μπορεί να ανασυσταθεί και –πολύ περισσότερο- να ερμηνευθεί επί του παρόντος.

Η κατάσταση αυτή με τη σειρά της οδήγησε σε μία αναθεώρηση των ζητημάτων της έρευνας όπως είχαν διατυπωθεί στην ερευνητική πρόταση. Αναπόφευκτα, ένα σημαντικό κομμάτι της αρχικής ιδέας, αναφορικά με την ανάλυση τριών διαφορετικών ιστορικών περιόδων (οθωμανική, βουλγαρική, ελληνική) δεν κατέστη δυνατόν να μελετηθεί σε βάθος. Έτσι, αναγκαστικά, το βάρος της ανάλυσης στράφηκε στην περίοδο της ελληνικής διοικητικής παρουσίας. Οι υπόλοιπες περίοδοι υπέστησαν μίας δευτερεύουσας σημασίας για την κατανόηση του κειμένου ανάλυση.

Πρέπει επίσης να τονιστεί η απουσία εκτεταμένου πρωτογενούς υλικού αναφορικά με τις αρμενικές και εβραϊκές κοινότητες των οικισμών που εξετάστηκαν, όπως ήδη αναφέρθηκε. Τα ελάχιστα στοιχεία που συγκεντρώθηκαν σχετικά με την αρμενική κοινότητα της Κομοτηνής προέρχονται από ένα μέλος της. Να σημειωθεί ότι δεν πραγματοποιήθηκε καμία απολύτως ερευνητική διαδικασία στην *Αρμενική Μητρόπολη Θεσσαλονίκης* στην οποία υπάγονταν οι κοινότητες της Θράκης και στην *Αρμενική Αρχιεπισκοπή*, στην Αθήνα.

Όσο αφορά τις εβραϊκές κοινότητες, τα αρχεία των κοινοτήτων της Αθήνας (1901-1942) και της Θεσσαλονίκης (1870-1941) βρέθηκαν στα μέσα της δεκαετίας του 1990 σε ένα προάστιο της Μόσχας, και από εκεί μεταφέρθηκαν στο *Πανεπιστήμιο του Τελ Αβίβ* για ψηφιοποίηση⁴¹. Αδύνατη στάθηκε η μετάβαση στο *US Holocaust Memorial Museum* στην Washington το οποίο διαθέτει μικροφίλμ του σχετικού αρχειακού υλικού.

Έγινε κάθε δυνατή προσπάθεια εντοπισμού τυχόν αναθεωρήσεων, συμπληρώσεων και παρατάσεων των πάσης φύσεως νομικών κειμένων της ελληνικής κυβέρνησης, όπως αυτά εξετάστηκαν μέσω των *Φύλλων της Εφημερίδας της Κυβέρνησης* ή άλλων συναφών εκδόσεων. Παρ' όλα αυτά, είναι πιθανό κάποια από αυτά να μην εντοπίστηκαν κατά τη διάρκεια της ερευνητικής διαδικασίας, όπως τα φύλλα τα *Φύλλα της Εφημερίδος της Γενικής Διοικήσεως*

⁴¹ Μακεδονικό Πρακτορείο Ειδήσεων, *Σύντομο Πρωινό Δελτίο της 17-11-1997, 09:26 π.μ.*, στο <http://www.hri.org/cgi-bin/brief?news/greek/mpegrb/1997/97-11-17.mpegrb.html>, (14-09-2007, 14:38). Για περισσότερες πληροφορίες βλέπε Fishman D. E., Kupovetsky M. and Kuzelenkov V. (2011), *Nazi-Looted Jewish Archives in Moscow: A Guide to Jewish Historical and Cultural Collections in the Russian State Military Archive*, Scranton: University of Scranton Press.

Θράκης.

Σε κάθε περίπτωση, η διερεύνηση των εκφράσεων της μεσοπολεμικής πραγματικότητας στην καθημερινότητα των κατοίκων (γηγενών και νεοφερμένων) εξετάστηκε περιορισμένα μιας και δεν συμπληρώθηκε από τη μελέτη των επαφών, που αναπτύχθηκαν μεταξύ των διαφόρων εθνοτικών ομάδων. Η αποτύπωση και κυρίως η ερμηνεία της καθημερινότητας των υποκειμένων της έρευνας αποτελούν κίνητρα της περαιτέρω διερεύνησης των αλλαγών που έλαβαν χώρα στη Θράκη αλλά και οδηγό προς την κατανόηση της σημερινής κατάστασης. Αυτά, δεν εξετάστηκαν στην παρούσα διατριβή.

iv. Βιβλιογραφική Επισκόπηση

Για τις ανάγκες της αποτελεσματικότερης διερεύνησης των ζητημάτων της μελέτης χρειάζεται να γίνει κριτική επεξεργασία μιας σειράς επιστημονικών εργασιών, που έχουν εκπονηθεί και κινούνται στις βασικές ερευνητικές συνιστώσες της. Η παρουσίαση των σχετικών κειμένων δεν περιλαμβάνει εργασίες που προέρχονται από τις θεματικές της *Ανθρωπολογίας*, της *Κοινωνιολογίας*, των *Πολιτικών Επιστημών*, των *Διεθνών Σχέσεων* και της *Οικονομικής Επιστήμης*. Σε καμία περίπτωση δε μειώνεται τη σπουδαιότητά τους και, προπάντων, δεν υποδηλώνει άγνοια του περιεχομένου τους. Η συνεισφορά τους είναι αδιαμφισβήτητη στην κατανόηση του παρόντος και του παρελθόντος της Θράκης.

Τα κείμενα που επιλέχθηκαν ως αντιπροσωπευτικά δείγματα είναι αδημοσίευτες διδακτορικές διατριβές, άρθρα επιστημονικών περιοδικών, ακαδημαϊκά συγγράμματα, ανακοινώσεις επιστημονικών συνεδρίων και βιβλία. Σε αυτά, εξετάζονται η μεθοδολογία, το αντικείμενο της έρευνας, τα τυχόν επιστημονικά ρεύματα που εκφράζουν και η συνάφειά τους με το αντικείμενο της ιστορικής γεωγραφίας. Να σημειωθεί ότι η έρευνα για τη βιβλιογραφική ανασκόπηση εξέτασε υλικό των τελευταίων τριάντα περίπου χρόνων, χωρίς βέβαια να παραλειφθεί η γνώση παλαιότερου υλικού.

Εκκινώντας την κριτική ανάγνωσή τους, η πρώτη διατριβή που εκπονήθηκε και ασχολήθηκε με ζητήματα αναμόρφωσης του γεωγραφικού χώρου στην περιοχή των Νέων Χωρών ανήκει στην R. M. Yeager⁴². Στην εργασία της καταγράφονται οι ανασχηματισμοί του τοπίου της υπαίθρου από την ενσωμάτωση της περιοχής στην ελληνική επικράτεια και για τις επόμενες τρεις δεκαετίες. Εντός αυτού του χρονικού διαστήματος, διερευνήθηκαν αναλυτικά τα βασικά χαρακτηριστικά του σερραϊκού αγροτικού χώρου και οι επεμβάσεις που αυτός δέχθηκε από τις ελληνικές αρχές, υπό το πρίσμα των ιστορικών εξελίξεων.

⁴² Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Yeager R. M. (1979), *Refugee Settlement and Village Change in the District of Serres Greece, 1912-1940*, Department of Geography, Berkeley: University of California.

Έμφαση δίδεται στην περίοδο που ακολούθησε την εγκατάσταση και αποκατάσταση του αγροτικού πληθυσμού, η οποία προώθησε συστηματικά τη λειτουργική και οργανωτική ενσωμάτωση της περιοχής στην ελληνική ενδοχώρα. Η διατριβή ενισχύεται από τη διερεύνηση των τεσσάρων επαρχιών και των τριάντα εννέα οικισμών που απαρτίζουν την περιοχή των Σερρών. Εν τέλει, η προσέγγιση συγκροτεί αριστοτεχνικά τη γεωγραφική και ιστορική διάσταση στην εξέταση του σερραϊκού τοπίου, παρά το –περιορισμένο σχετικά– θεωρητικό πλαίσιο υποστήριξής της.

Αρκετά αργότερα η D. Lafazani ασχολήθηκε με την περιοχή του Κάτω Στρυμόνα, ξεπερνώντας τις αδυναμίες της Yeager⁴³. Στη διατριβή διερευνήθηκε η πορεία μίας οθωμανικής πολυ-εθνοτικής επαρχίας προς την εδραίωση της ελληνικής εθνικής παρουσίας. Μέσα από την ανταλλαγή των πληθυσμών, την εγκατάσταση προσφύγων και την αλλαγή των δομών της, η περιοχή απομάκρυνε τις επιρροές του παρελθόντος. Όλα αυτά στις Νέες Χώρες δημιούργησαν νέες μορφές χωρικής οργάνωσης και νέα δίκτυα λειτουργίας σε μία επιβεβλημένη και υπό διαμόρφωση για την περιοχή οργάνωση του τοπίου. Για την κατανόησή τους μελετήθηκε το φυσικό και ανθρωπογενές τοπίο κατά την οθωμανική και εν συνεχεία κατά την ελληνική διοίκηση. Η ιστορική τεκμηρίωση της έρευνας και η σκιαγράφηση της σχέσης μεταξύ χώρου και ανθρώπινης δραστηριότητας στο ιστορικό πλαίσιο, όπου αυτές τοποθετούνται, τη χαρακτηρίζουν ως μία ιστοριογεωγραφική μελέτη με έντονα ανθρωπολογικά στοιχεία.

Η πιο πρόσφατη διατριβή που εκπονήθηκε και προσεγγίζει αρκετά το αντικείμενο της παρούσας, ανήκει στην J. Dalègre⁴⁴. Το ενδιαφέρον αυτής έγκειται στην ακριβή γεωγραφική ανάλυση της Θράκης από τα τέλη του 19ου αιώνα, μέχρι και τα τέλη του 20ού αιώνα. Τη συγκεκριμένη περίοδο η ανθρωπογεωγραφία της περιοχής υφίσταται αλληπάλληλες μεταβολές που αναλύονται μέσα από το πρίσμα των δημογραφικών μεταβολών (εποικίσεις, εκτοπίσεις και ανταλλαγές), των πολεμικών συγκρούσεων και των διπλωματικών εξελίξεων. Ταυτόχρονα διερευνήθηκαν οι πολιτικές και οι πρακτικές που εφαρμόστηκαν από την εκάστοτε κεντρική πολιτική εξουσία (βουλγαρική και ελληνική), στην προσπάθειά της να ολοκληρώσει εθνικά έναν παραδοσιακά πολυ-

⁴³ Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Lafazani D. E. (1993), *Appartenance Culturelle et Différenciation Sociale dans le Bassin du bas-Strymon: Étude d'Intégration Nationale d'une Région Macédonienne*, Paris: Sorbonne-Paris IV.

⁴⁴ Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Dalègre J. (1995). *Populations et Territoire en Thrace Grecque Depuis 1878: Tome 1: Texte*, Département de Géographie, Paris: Université de Paris X-Nanterre· Dalègre J. (1995). *Populations et Territoire en Thrace Grecque Depuis 1878. Tome 2: Cartes, Documents, Fiches Statistiques, Bibliographie*, Département de Géographie, Paris: Université de Paris X-Nanterre. Η διατριβή δύο χρόνια αργότερα εκδόθηκε σε βιβλίο, Dalègre J. (1997), *La Thrace Grecque. Populations et Territoire*, Paris: L' Harmattan.

εθνοτικό χώρο της εδαφικής της επικράτειας⁴⁵.

Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει στην ανθρωπογεωγραφική εργασία του μεσοπολέμου, του γερμανού γεωγράφου J. H. Schultze για τη μεσοπολεμική Θράκη (Νέστος-Έβρος)⁴⁶. Η μελέτη του κινείται στο ευρύτερο πλαίσιο της γερμανικής γεωγραφίας της εποχής του εθνικοσοσιαλισμού με σαφείς επιρροές από την *Ανθρωπογεωγραφία* και τη θεωρία του *Ζωτικού Χώρου* (*Lebensraum*) του F. Ratzel⁴⁷. Μέσα από τη λεπτομερειακή ανάλυση του γεωφυσικού ανάγλυφου και του ανθρωπογενούς τοπίου, εισέρχεται σε θέματα μελέτης της οικονομικής, της πολιτικής γεωγραφίας της περιοχής, του επιτυχημένου παραδείγματος εποικισμού της Θράκης και της ενσωμάτωσής της στον ελληνικό εθνικό κορμό. Βέβαια η εργασία του εμφανίζει ελάχιστα δείγματα ιστορικότητας δεδομένου ότι συντάχθηκε έπειτα από την ολοκλήρωση της επιτόπιας έρευνας του συγγραφέα.

Λίγο νωρίτερα, ο γάλλος γεωγράφος J. Ancel με δύο μονογραφίες του προσπάθησε να διερευνήσει τα ζητήματα του εποικισμού των περιοχών της Μακεδονίας, βασιζόμενος στις επιστημονικές αρχές της γαλλικής γεωγραφικής σχολής των αρχών του 20ού αιώνα⁴⁸. Στην πρώτη μελέτη του, εργάστηκε επί των διαδικασιών γεωγραφικής, λειτουργικής και οργανωτικής ενσωμάτωσης της Μακεδονίας στο γιουγκοσλαβικό, στο βουλγαρικό και το ελληνικό κράτος. Μέσω της διεξοδικής ανάλυσης του φυσικού περιβάλλοντος ερευνήθηκαν οι οικονομικές, υγειονομικές και πολιτικές συνθήκες εφαρμογής των τριών εποικιστικών προγραμμάτων. Έμφαση δόθηκε στις τοπικές ιδιαιτερότητες της εκάστοτε περιοχής, όπως η καπνοκαλλιέργεια στην περιοχή της ελληνικής Μακεδονίας. Η δεύτερη εργασία του, η οποία αποτελεί και τη διδακτορική του

⁴⁵ Αξιοσημείωτη είναι η προσπάθεια του L. Lambrianidis για τη διερεύνηση των ζητημάτων λειτουργίας και οργάνωσης του χώρου μέσω της διαχρονικής μελέτης της καπνικής οικονομίας σε μια περίοδο μετάβασης από τον 19ο στον 20ό αιώνα. Ο συγγραφέας μέσω των θεωριών της κλασικής, συμπεριφορικής και μαρξιστικής γεωγραφικής ανάλυσης εξετάζει το παράδειγμα της χωροθέτησης της καλλιέργειας και επεξεργασίας καπνού στην ελληνική επικράτεια και στη Θράκη. Με την ανάλυση των δικτύων εμπορίας του καπνού, των συνδέσεων του αστικού πλέγματος των καπνυπόλεων και της συνδικαλιστικής δράσης των εργαζομένων προσεγγίζεται η μεταλλαγή του χώρου στην προσπάθεια του να ικανοποιήσει τις ανάγκες παραγωγής, επεξεργασίας και διάθεσης του προϊόντος. Τα παραπάνω ενώ τεκμηριώνονται ιστορικά απέχουν από την ιστορικότητα των παραδειγμάτων μελέτης της ιστορικής γεωγραφίας, κάτι που δεν επιδιώκει και ο ίδιος ο συγγραφέας. Lambrianidis L. P. (1982). *Industrial Location in Capitalist Societies: The Tobacco Industry in Greece 1880-1980*, Dept. of Geography, London School of Economics and Political Sciences, London: University of London.

⁴⁶ Schultze J. H. (1937), *Neugriechenland; eine landeskunde Ostmakedoniens und Westthrakiens mit besonderer berücksichtigung der geomorphologie, kolonistensiedlung und wirtschaftsgeographie*, Gotha.: J. Perthes. J. H. (1937), "Greek Frontier Colonisation in Thrace and Macedonia", *Scottish Geographical Magazine*, 53(2): 81-89. Είχε προηγηθεί, Schultze J. H. (1935), *Die Neugriechische Kolonisation Westthakiens, Ihre Geographischen Erfolge und Fehlchage in Geographischer Anzeiger*, Gotha: J. Parthes.

⁴⁷ Rossel M. (2001), «Geography and Area Planning under National Socialism», in Szollosi-Janze M. (ed.), *Science in the Third Reich*, Oxford, Berg Publishers: 59-78, σσ. 59-67. Βλέπε, Ratzel F. (1896), "The Territorial Growth of States", *Scottish Geographical Magazine*, 12: 351-361 και Ratzel F. (1891), *Anthropogeographie*, Stuttgart: J. Engelho.

⁴⁸ Ancel J. (1930), *La Macédonie, Étude de Colonisation Contemporaine*, Paris: Librairie Delagrave. Ancel J. (1930), *La Macédoine: Son Evolution Contemporaine*, Paris: Librairie Delagrave.

διατριβή, δεν κατέστη δυνατόν να εντοπιστεί κατά τη διάρκεια της ερευνητικής διαδικασίας.

Στην ίδια κατηγορία, εντάσσονται οι επί πτυχίω και μεταπτυχιακές εργασίες φοιτητών των τμημάτων του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου⁴⁹, αλλά και άλλων ελληνικών⁵⁰ και ξένων⁵¹ πανεπιστημιακών ιδρυμάτων. Τα ευρήματά τους αντλούν την αξιοπιστία τους από την εκτεταμένη επιτόπια έρευνα, η οποία όμως δεν είναι κανόνας για όλες τις εργασίες. Στην περίπτωση των φοιτητών με καταγωγή από τη Θράκη, εντοπίζονται και αξιοποιούνται τοπικές πηγές, οι οποίες χαρακτηρίζονται από τη δυσκολία προσέγγισής τους για τους/τις μη ντόπιους/ες ερευνητές/τριες.

Εκτός των διατριβών και των υπόλοιπων ακαδημαϊκών εργασιών, έχει εκδοθεί μία σειρά μελετών που πραγματεύονται ζητήματα του γενικότερου περιεχομένου της μελέτης. Αυτές εξετάζουν θέματα, όπως: η ιστορία συγκεκριμένων πόλεων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η γένεση της νεοελληνικής πόλης στο ελληνικό βασίλειο του 19ου και 20ού αιώνα, η πολεοδομική οργάνωση και ο σχεδιασμός των βαλκανικών περιοχών της αυτοκρατορίας, τα δίκτυα λειτουργίας, εμπορίου και τα ζητήματα μετάβασης από την πολυ-εθνοτική πόλη στην πόλη του εθνικού κράτους.

Αναλυτικότερα, η πρώτη διατριβή που ασχολήθηκε με την οργάνωση και δομή ενός αστικού κέντρου κατά την οθωμανική περίοδο, ανήκει στον Δ. Καρύδη⁵². Μία δεκαετία αργότερα, ο ίδιος εκδίδει το νέο έργο του, προσπαθώντας να απαντήσει σε γενικότερα ερωτήματα αναμόρφωσης των οθωμανικών πόλεων

⁴⁹ Ενδεικτικά αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Οικονομίδου Ε., Παπανίκα Ε. & Τσομπάνη Κ. (1991), *Παλιά Πόλη της Ξάνθης. Πολεοδομική Ανάπλαση και Ένταξη στην Σύγχρονη Πόλη*, Πολυτεχνική Σχολή, Τμήμα Πολιτικών Μηχανικών, Τομέας Συγκοινωνιακών Έργων και Μεταφορών, Ξάνθη: Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης.

⁵⁰ Ενδεικτικά αδημοσίευτες πτυχιακές και μεταπτυχιακές εργασίες, Αργυροπούλου Χ., Μαυρίδου Α. & Χατζηαβραμίδου Μ. (2003-2004), *Πολεοδομική Εξέλιξη της Ξάνθης στον 20^ο Αιώνα. Το Δίκτυο των Ελεύθερων Χώρων (Ερευνητική Εργασία)*, Πολυτεχνική Σχολή, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης· Κουτσούκος Β. (2000), *Εθνοτικός Ανταγωνισμός και Χώρος στην Πολυπολιτισμική Κομοτηνή*, Τμήμα Γεωγραφίας, Μυτιλήνη: Πανεπιστήμιο Αιγαίου· Κεκτίδης Κ., Κεχαγιάς Χ. και Σπυρέλη Μ. (χ.η.), *"Κομοτηνή 19ος-20ος Αιώνας"*, Εργασία Προπτυχιακών Φοιτητών, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών στο μάθημα της Πολεοδομίας, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

⁵¹ Ενδεικτικά οι παρακάτω αδημοσίευτες μεταπτυχιακές εργασίες και διδακτορικές διατριβές: Chousein A. [Hüseynoğlu A.] (2005), *Continuities and Changes in the Minority Policy of Greece: The Case of Western Thrace*, Ankara: Department of International Relations, Middle East Technical University· Demestiha M. (2004), *Minorities in the Balkans in the Era of Globalisation: The Case of the Turks in West Thrace*, Atatürk Institute of Modern History, Istanbul: Bosphorus University· Aarbakke V. (2000), *The Muslim Minority of West Thrace*, University of Bergen· Mantouvalou K. (n.d.) *Liberal Pluralism in South-Eastern Europe: The Case of the Minority of Western Thrace, Greece*, School of Slavonic and East European Studies, London: University College London.

⁵² Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Καρύδης Δ. Ν. (1981), *Πολεοδομικά των Αθηνών της Τουρκοκρατίας*, Ανωτάτη Σχολή Αρχιτεκτόνων, Αθήνα: Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο.

στο σημερινό ελλαδικό χώρο⁵³. Ο συγγραφέας περιγράφει το ανθρωπογενές περιβάλλον και τα στοιχεία που το συνθέτουν, χωρίς αυτά να συνδέονται μεθοδολογικά και ερμηνευτικά με την οποιαδήποτε γεωγραφική θεωρητική προσέγγιση. Το έργο του έχει περισσότερες ομοιότητες με την ιστορική πολεοδομία και λιγότερο με την ιστορία των πόλεων, πράγμα που δεν αποτελεί και τον αρχικό στόχο του συγγραφέα.

Την ίδια περίοδο, η σημαντικότερη και πληρέστερη συγκριτική έρευνα των βαλκανικών πόλεων εκπονήθηκε από τον βούλγαρο ιστορικό N. Todorov⁵⁴. Το έργο του αποτελεί επιτομή στο ζήτημα της ιστορικής πορείας των αστικών σχηματισμών καθ' όλη τη διάρκεια της οθωμανικής παρουσίας στη Βαλκανική χερσόνησο. Ο Todorov επικεντρώνει το ενδιαφέρον του στην ιστορική πορεία των αστικών κέντρων από τη φεουδαρχική στην πρωτο-βιομηχανική οικονομία των Βαλκανίων. Στη μετάβαση αναλύεται ο ρόλος των συντεχνιών, η παρουσία των διαφορετικών θρησκευτικών και εν συνεχεία εθνοτικών ομάδων, η δομή και λειτουργία των πόλεων και τα μεταξύ τους δίκτυα που είχαν αναπτυχθεί μεταξύ τους. Η σπουδαιότητα του έργου έγκειται στην κατάρτιση τυπολογιών της γένεσης, λειτουργίας και εξέλιξης των βαλκανικών πόλεων, μέσα από ένα εκτεταμένο πλήθος ετερογενών πρωτογενών πηγών που χρησιμοποιήθηκαν για τη συγγραφή του.

Το ιστορικό πλαίσιο εξέλιξης των βαλκανικών και, στην περίπτωση μας, των σημερινών βορειοελλαδικών πόλεων έρχονται χρονικά να συμπληρώσουν οι εργασίες της Α. Καραδήμου-Γερόλυμπου, περίπου δύο δεκαετίες αργότερα⁵⁵. Σε αυτές γίνεται μία προσπάθεια προσέγγισης των αστικών κέντρων των νότιων βαλκανικών κτήσεων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, βασισμένη σε αρχαιακό και βιβλιογραφικό υλικό. Μέσα από την περιγραφή του νομοθετικού πλαισίου της οθωμανικής οικοδομικής-πολεοδομικής νομοθεσίας, της οικονομικής δραστηριότητας, της δημιουργίας έργων υποδομής και των δικτύων λειτουργίας, σκιαγραφείται το σύνολο των διαφορετικών παραδειγμάτων ανάπτυξης των πολυ-εθνοτικών οθωμανικών αστικών σχηματισμών (σημερινά Ιωάννινα, Καβάλα, Βόλος, Αλεξανδρούπολη). Βέβαια, το ιστορικό πλαίσιο περιορίζεται σε εισαγωγικά και γενικά στοιχεία, χωρίς να προχωρά σε μία σύνδεση με τη

⁵³ Καρύδης Δ. Ν. (1993), *Χωρο-γραφία Νεότερη ή Λόγος για την Συγκρότηση των και Εξέλιξη των Ελληνικών Πόλεων από τον 15ο-19ο αιώνα, με Βάση Δημοσιεύσεις Οθωμανικές και Δυτικό-Ευρωπαϊκές Πηγές*, Αθήνα: Ε.Μ.Π., Τμήμα Αρχιτεκτόνων.

⁵⁴ Todorov N. (1986), *Η Βαλκανική Πόλη, 14ος-19ος Αιώνας*, Μετάφραση: Αβδελά Ε. & Παπαγεωργίου Γ., Αθήνα: Θεμέλιο.

⁵⁵ Καραδήμου-Γερόλυμπου Α. (1997), *Μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Βορειοελλαδικές Πόλεις στην Περίοδο των Οθωμανικών Μεταρρυθμίσεων*, Αθήνα: Τροχαλία· Yerolympos A. (1996), *Urban Transformations in Balkans (1820-1920)*, Thessaloniki: University Studio Press· Yerolympos A. (1992), «Urbanisme et Modernisation en Grèce du Nord à l'Èpoque des Tanzimat (de 1839 à la Fin du XIXe Siècle)», in Dumont P. et Geogon F. (eds.), *Villes Ottomanes a la Fin de l'Empire*, Paris, L'Harmattan: 47-74.

γενικότερη τοπική ιστορία των παραδειγμάτων της έρευνας. Σε καμία περίπτωση όμως δε μειώνει τη σπουδαιότητα της εργασίας για την ιστορία των βαλκανικών πόλεων του 19ου αιώνα.

Το εγχείρημα, συνολικά, διαχειρίζεται τη σχέση της ανθρώπινης δραστηριότητας και του φυσικού και δομημένου περιβάλλοντος. Οι αλληλεπιδράσεις αυτών ανασυνθέτουν το αστικό τοπίο και τις διαδικασίες δημιουργίας και αναπαραγωγής του. Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι η εν λόγω μελέτη αναφέρεται σε περιορισμένη έκταση στην επίδραση των μη ελληνορθόδοξων κοινοτήτων, ακόμα και σε περιπτώσεις που αυτές διέθεταν την αριθμητική υπεροχή –πληροφορία που σίγουρα δεν αγνοεί η συγγραφέας⁵⁶.

Οι εργασίες της Καραδήμου-Γερόλυμπου συμπληρώνουν την προγενέστερη εργασία της Z. Çelik, αναφορικά με την εισαγωγή και εφαρμογή των πολεοδομικών παρεμβάσεων του Τανζιμάτ, όπως αυτές εφαρμόστηκαν αρχικά στην Κωνσταντινούπολη και εν συνεχεία σε όλα τα εδάφη της αυτοκρατορίας⁵⁷.

Παρόμοιο περιεχόμενο έχει και η μεταγενέστερη εργασία της R. Gavrilova⁵⁸. Πρόκειται για μία μελέτη των οθωμανικών πόλεων, εντός της σημερινής βουλγαρικής επικράτειας, από το 18ο αιώνα και έπειτα (σημερινή Σόφια, Φιλιπούπολη, Σλίβεν, Γκάμπροβο, Κάρλοβο). Το έργο πραγματεύεται συνολικά τη βουλγαρική κουλτούρα των παραπάνω οικιστικών σχηματισμών, παράλληλα με τη δομή και τα μεταξύ τους δίκτυα. Δεν καταφέρνει όμως, να απομακρυνθεί από τις επιταγές της βουλγαρικής εθνικής ιστοριογραφικής σχολής. Έτσι, είναι διάχυτη η προσπάθεια ανάδειξης της βουλγαρόφωνης ομάδας ως βασικότερου στοιχείου ανάπτυξης των συγκεκριμένων πόλεων. Ωστόσο, το κείμενο προσφέρει πληροφορίες από τη βουλγαρική βιβλιογραφία, εμπλουτίζοντας την αντίληψή μας περί της βαλκανικής πόλης του 19ου αιώνα.

Χρονολογικά, η μελέτη των οθωμανικών αστικών σχηματισμών της νότιας Βαλκανικής συνεχίζεται με την εργασία των Κ. Χατζημιχάλη, Ν. Καλογήρου και Α. Γερόλυμπου⁵⁹. Η έρευνά τους, που είχε ξεκινήσει κάποια χρόνια νωρίτερα, εντάχθηκε στο πλαίσιο ενός συνολικότερου ερευνητικού προγράμματος για τις

⁵⁶ Βλέπε, Καραδήμου-Γερόλυμπου Α. (1999), «Φτώχεια και Περιθωριοποίηση σε έναν Μεταβαλλόμενο Αστικό Χώρο: Οι Εβραϊκές Συνοικίες στη Θεσσαλονίκη, 1870-1920», στο *Ο Ελληνικός Εβραϊσμός*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας: 173-203· Καραδήμου-Γερόλυμπου Α. (1994), "Από την Συγκέντρωση στην Διάχυση: Οι Εβραϊκές Συνοικίες στις Βορειοελλαδικές Πόλεις στο Τέλος της Τουρκοκρατίας", *Σύγχρονα Θέματα*, 52-53: 15-24.

⁵⁷ Çelik Z. (1986), *The Remaking of Istanbul. Portrait of an Ottoman City in the 19th Century*, Seattle-New York.

⁵⁸ Gavrilova R. (1999), *Bulgarian Urban Culture in the Eighteenth and Nineteenth Centuries*, London: Associated University Press.

⁵⁹ Hadjimichalis C., Kalogiorou N. & Yerolympos A. (1989), "Northern Greek Settlements Before and After 1912: Transformations of Urban and Regional Space", Proceedings of the Skopelos Symposium in *Space and History* (September 1987), Thessaloniki, School of Architecture, Aristotelian University of Thessaloniki: 85-95· Γερόλυμπου Α., Καλογήρου Ν. & Χατζημιχάλης Κ. (1989), "Βορειοελλαδικό Οικισμοί Πριν και Μετά την Μεταπολίτευση", *Χώρος και Ιστορία*, 2(1): Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

πόλεις της σημερινής Β. Ελλάδας⁶⁰. Σε αυτήν ασχολούνται με θέματα μετασχηματισμού του χώρου των αστικών κέντρων, όπως αυτά προέκυψαν από τη γενικότερη εξέλιξη του δικτύου των πόλεων της εν λόγω περιφέρειας. Προς την κατεύθυνση αυτή ο ριζικός ανασχεδιασμός των δικτύων λειτουργίας τους υπάκουσε στο αίτημα της ολοκλήρωσης του εθνικού χώρου μέσω της κρατικής παρέμβασης. Η σπουδαιότητα αυτής έγκειται στο γεγονός ότι αποτελεί την πρώτη προσπάθεια ερμηνείας του μετασχηματισμού και της μετάβασης από τις πρώην οθωμανικές πόλεις στην πόλη του ελληνικού κράτους των Νέων Χωρών. Εν συνεχεία, πραγματοποιήθηκε και μία σειρά άλλων μελετών για τις πόλεις της Παλιάς Ελλάδας δημιουργώντας μία περισσότερο ολοκληρωμένη εικόνα της εξέλιξης των πόλεων του σύγχρονου ελληνικού εθνικού κράτους⁶¹.

Στη συνέχεια εξετάζονται οι μελέτες του ολλανδού Μ. Kiel⁶². Στο σύνολό τους εξετάζουν το ρόλο των βακουφικών κτισμάτων στην οθωμανική Κομοτηνή, τη χρήση, λειτουργία και σημειολογία εντός του οικιστικού πλέγματός τους. Παράλληλα, τα δίκτυα που είχαν αναπτυχθεί με τους υπόλοιπους οικισμούς, ως μέρη του ίδιου ευαγούς ιδρύματος, και όχι μόνο. Τα ευρήματά του, προκύπτουν από την επεξεργασία οθωμανικών χειρογράφων που σε κάποιες περιπτώσεις συνδυάζονται, ακροθιγώς, με βιβλιογραφικές αναφορές, θέτοντας υπό αμφισβήτηση τη γενικότερη αξιοπιστία των κειμένων. Σε κάθε περίπτωση, ανασυνθέτουν το τοπίο της πρωτο-οθωμανικής περιόδου, ενώ δεν παύουν να συμπληρώνουν την εικόνα της γένεσης και εξέλιξης των θρακικών οικισμών.

Αντίστοιχες μελέτες για τα αστικά κέντρα της σημερινής βόρειας Ελλάδας κατά την οθωμανική περίοδο εκπόνησαν ο Β. Δημητριάδης και ο Μ. Mazower. Ο συνδυασμός αυτών αποτελεί ένα ολοκληρωμένο παράδειγμα ιστορικής γεωγραφίας ενός αστικού κέντρου. Η έκδοση της διατριβής του R. Darques για τη Θεσσαλονίκη του 20ού αιώνα αποτελεί ένα ολοκληρωμένο παράδειγμα αστικής

⁶⁰ Βλέπε, Καραδήμου-Γερόλυμπου Α. (1985), «Σχεδιασμός και Ανάκτηση του Χώρου της Πόλης: Χαρακτήρας της Πολεοδομικής Παρέμβασης του Κράτους κατά την Μετάβαση από την Οθωμανική στην Νεοελληνική Πόλη», στο *Νεοελληνική Πόλη, Οθωμανικές Κληρονομίες και Ελληνικό Κράτος*, Αθήνα, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, 2: 381-339· Καραδήμου-Γερόλυμπου Α., Καυκούλα Κ., Καλογήρου Ν., Παπαμίχος Β. και Χαστάογλου Β. (1985), «Πόλη και Πολεοδομία στην Βόρεια Ελλάδα μετά το 1912», στο *Νεοελληνική Πόλη, Οθωμανικές Κληρονομίες και Ελληνικό Κράτος*, Αθήνα, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, 2: 397-421.

⁶¹ Bastea E. (2000), *The Creation of Modern Athens. Planning a Myth*, New York: Cambridge University Press· Hastaoglou-Martinides V. (1995), "City Form and National Identity: Urban Designs in 19th Century Greece", *Journal of Modern Greek Studies*, 13(1): 99-124· Bastea E. (1994), «Athens: Etching Images on the Street: Planning and National Aspirations», in Celik Z. (ed.), *Streets: Critical Perspectives on Public Space*, Berkeley: Berkeley University Press· Hastaoglou-Martinides V. (1992), "Metamorphoses of Corinth: From Community of the Ottoman Era to the Neo-hellenic Town", *Planning History*, 14.

⁶² Kiel M. (1983), "The Oldest Monuments of Ottoman-Turkish Architecture in the Balkans", *Sanat Tarihi Yillgi Kunststhorische Forschungen*, 12: 117-138· Kiel M. (1971), "Observations on the History of Northern Greece During the Turkish Rule: Historical and Architectural Description of the Turkish Monuments of Komotini and Serres, Their Place in the Development of Ottoman Turkish Architecture, and Their Present Condition", *Balkan Studies*, 12: 415-444.

γεωγραφίας υποστηριζόμενο από συμπαγές ιστορικό υπόβαθρο με έμφαση στην ανασύνθεση των διαδικασιών γένεσης του αστικού τοπίου της πόλης⁶³. Στις αρχές της δεκαετίας του 1990, εκδίδεται η μελέτη για το βιλαέτι και την πόλη των Ιωαννίνων, του Ε. Δημητριάδη η οποία χαρακτηρίζεται από τη χαλαρή σύνδεση ιστορικών γεγονότων και χωρικών συνδέσεων, λειτουργιών και σχηματισμών⁶⁴. Τα παραδείγματα συμπληρώνονται από την εργασία της Ε. Σιφναίου (χωρικοί ανασχηματισμοί υπό κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές) και των Μ. Keil και Δ. Καρύδη (ανασύσταση οθωμανικού τοπίου βασισμένη στη μελέτη δημογραφικών, οικονομικών αλλαγών) για την πόλη της Μυτιλήνης⁶⁵. Τέλος, καταγράφεται η μελέτη της Α. Στεφανίδου για την οθωμανική Καβάλα, η οποία ενοπίζει και αναλύει τις μεταβολές αστικού πλέγματος της σημαντικότερης καπνούπολης της περιοχής⁶⁶.

Κάποια χρόνια αργότερα, μία νέα διατριβή, της Χ. Μελκίδου, ασχολήθηκε αποκλειστικά με την πόλη της Ξάνθης κατά την οθωμανική περίοδο. Στην διατριβή ο οικισμένος χώρος κατανέμεται βάσει των διακριτών λειτουργιών και χρήσεων του, δηλαδή την ίδρυση των μουσουλμανικών ιερών τόπων⁶⁷. Εν συνεχεία, τόσο η γένεση όσο και η διατήρηση του οικισμένου χώρου τροφοδοτούνται από την εντατικοποίηση της καλλιέργειας, επεξεργασίας και εμπορίας του καπνού. Στη χρονική διάρκεια της μελέτης, ένας παραδοσιακός οθωμανικός αστικός σχηματισμός εξελίσσεται πολεοδομικά, δημογραφικά και λειτουργικά, καθώς συμμορφώνεται με τις επιταγές της οικονομίας, μετά την εποχή των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ. Στην προκειμένη περίπτωση και παρά τη χρήση αρχαιακού υλικού ακόμα και από την οθωμανική περίοδο, το κείμενο δεν καταφέρνει να απομακρυνθεί από την προσέγγιση της ιστορικής πολεοδομίας. Επιπλέον, η προσπάθεια εφαρμογής χωρίς το απαραίτητο κοινωνιολογικό και γεωγραφικό θεωρητικό υπόβαθρο του ζωνικού μοντέλου δομής ή μίας

⁶³ Mazower M. (2004), *Salonica, City of Ghosts: Christians, Muslims and Jews 1430-1950*, London: Harper-Collins Perennial· Darques R. (2000), *Salonique au XXe Siècle. De la Cité Ottomane à la Métropole Grecque*, Paris: CNRS Editions· Δημητριάδης Β. (1983), *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης Κατά την Εποχή της Τουρκοκρατίας 1430-1912*, Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών.

⁶⁴ Δημητριάδης Ε. Π. (1993), *Γιάννενα: Από την "Πόλη-Παζάρι" στην "Πόλη-Πρακτορείο". Ιστορική Χωρολογική-Πολεολογική-Κτιριολογική Μελέτη. Το Βιλαέτι των Ιωαννίνων Κατά το 19ο Αιώνα*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.

⁶⁵ Καρύδης Δ. Ν. και Kiel M. (2000), *Αστυγραφία Μυτιλήνης, Χωρογραφία Λέσβου (15ος-19ος Αιώνας)*, Αθήνα: Ολκός· Σιφναίου Ε. (2000), «Από την Μουσουλμανική στην Χριστιανική Πόλη. Η Δυναμική των Μεταβολών της Πόλης της Μυτιλήνης στην Ύστερη Φάση της Τουρκοκρατίας, 1840-1912», στο *Η Πόλη στους Νεότερους Χρόνους. Μεσογειακές και Βαλκανικές Όψεις, 19ος και 20ος Αιώνας*, Αθήνα, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού: 389-414· Σιφναίου Ε. (1996), *Λέσβος: Οικονομική και Κοινωνική Ιστορία, 1840-1912*, Αθήνα: Τροχαλία.

⁶⁶ Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Στεφανίδου Α. (1991). *Η Πόλη-Λιμάνι της Καβάλας την Περίοδο της Τουρκοκρατίας. Πολεοδομική Διερεύνηση (1391-1912)*, Πολυτεχνική Σχολή. Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

⁶⁷ Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Μελκίδου (1999). *Τα Μουσουλμανικά Μνημεία της Ξάνθης και η Συμβολή τους στην Πολεοδομική Εξέλιξη της Πόλης*, Πολυτεχνική Σχολή, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

παραλλαγής του και λειτουργίας της οθωμανικής Ξάνθης βάσει του μοντέλου της *Σχολής του Σικάγου*, δεν παρουσιάζουν σε καμία περίπτωση επιτυχία⁶⁸.

Στα τέλη του 19ου αιώνα, αναφέρεται και η εργασία του Ι. Μπακιρτζή για την οθωμανική Ξάνθη. Σε αυτήν μέσω της ανάλυσης του παραδείγματος ενός ορθόδοξου υφασματέμπορου επιτυγχάνει την ανασύσταση των δικτύων εμπορίας και δανεισμού, που είχε αναπτύξει η τοπική οικονομία με την πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας⁶⁹. Ταυτόχρονα, καταγράφει τη σχέση της ορθόδοξης κοινότητας ή τουλάχιστον κάποιων μελών της με έναν καθαρά μουσουλμανικό θεσμό, όπως το τοπικό ιεροδικείο. Τα οθωμανικά χειρόγραφα που χρησιμοποιήθηκαν είναι αποκαλυπτικά της οικονομικής, εμπορικής και κοινωνικής ζωής της πόλης, τοποθετώντας το κείμενο στην ιστοριογραφική παράδοση της μικροϊστορίας. Η ίδια η εργασία δεν παρουσιάζει γεωγραφικό ενδιαφέρον όσον αφορά την πόλη αλλά αντιθέτως συμβάλλει στην κατανόηση των γενικότερων δομών του τοπικού και περιφερειακού χώρου κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο.

Τέλος, χρειάζεται να αναφερθεί η ντόπια ιστοριογραφική παραγωγή όπως δημοσιεύεται στα τοπικά περιοδικά (*Θρακικά Χρονικά*, *Θρακική Επετηρίδα*, *Θρακικά*, *Περί Θράκης* και το *Αρχαίο του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού*), σε εκδόσεις τοπικών πολιτιστικών σωματείων και οργανώσεων ή και ανεξάρτητα από τους συγγραφείς τους⁷⁰. Η σπουδαιότητά της έγκειται στην αξιοποίηση πρωτογενούς υλικού ιδιωτικών συλλογών και, σε ορισμένες περιπτώσεις, προσωπικών βιωμάτων που περιγράφονται από τους συγγραφείς.

Όμως το περιεχόμενο της εν λόγω βιβλιογραφίας περιστρέφεται γύρω από συγκεκριμένα αλλά και εθνικά ακίνδυνα ζητήματα, όπως, η ανάδειξη της *ελληνικότητας* της περιοχής, η σπουδαιότητα της ελληνορθόδοξης κοινότητας, η δράση των αλλοεθνών –κυρίως των εξαρχικών κατοίκων- ενάντια στην ελληνική εθνική ολοκλήρωση. Εξίσου δημοφιλής είναι η ενασχόληση με τη θετική στάση των μουσουλμάνων υπέρ της ελληνικής πολιτικής παρουσίας στη Θράκη και τα αποτελέσματα που είχαν στην περιοχή και στις πόλεις η καλλιέργεια, επεξεργασία

⁶⁸ Βλέπε, Jackson P. & Smith S. J. (1984), *Exploring Social Geography*, London: George Allen & Unwin· Johnston R. J. (1971), *Urban Residential Patterns: An Introductory Review*, London: George Bell & Sons· Park R. E., Burgess E. W. & Mackenzie R. T. (1925), *The City*, Chicago: University of Chicago Press. Burgess E. W. (1924), "The Growth of the City: An Introduction to a Research Project", *Publications of the American Sociological Society*, 18: 85-97.

⁶⁹ Μπακιρτζής Ι. Μ. (2002), *Μια Υπόθεση στο Ιεροδικείο της Ξάνθης. Η Εκκαθάριση των Χρεών του Υφασματέμπορου Στάθη Χασιρτζόγλου (1896)*, Ξάνθη: Εκδοτικός Οίκος Σπανίδη.

⁷⁰ Ενδεικτικά: Κοζαρίδης (2004), *Επαρχία Νέστου: Από τα Ομηρικά Χρόνια Μέχρι το 1940*, Ξάνθη: ΠΑ.ΚΕ.ΘΡΑ, Εξάρχου Θ. (2002), *Οι Ηπειρώτες στην Ξάνθη*, Ξάνθη: Αδελφότητα Ηπειρωτών Νομού Ξάνθης· Γεωργατζή Π. (1998), *Προξενικά Αρχαία Θράκης* (Τόμοι I, II, III, IV) Ξάνθη· Σίγουρος Ι. Α. (1997), *Νομός Ροδόπης: Ιστορία, Αρχαιολογία, Γεωγραφία, Ανθρωπογεωγραφία, Πολιτισμός*, Κομοτηνή: Εταιρεία Παιδαγωγικών Επιστημών Κομοτηνής· Λιάπης Α. (1996), *Η Κομοτηνή και η Περιφέρεια της*, Κομοτηνή: Μορφωτικός Όμιλος Κομοτηνής· Ιωαννίδης Σ. (1982), *Ξάνθη, 1870-1940. Εικόνες και Μαρτυρίες από την Ιστορία της*, Ξάνθη: Εκδόσεις Χ. Καμπουρίδη· Γεωργαντζής Π. (1976), *Συμβολή στην Ιστορία της Ξάνθης*, Ξάνθη.

και εμπορία καπνού.

Επιπλέον το πλήθος των παραπάνω ζητημάτων δεν καταφέρνει να απομακρυνθεί από τις ιστοριοδικές προσεγγίσεις, αντλώντας τις ελάχιστες βιβλιογραφικές αναφορές από το χώρο της ελληνικής εθνικιστικής ιστοριογραφίας. Τέλος, αρκετά συχνά καταφεύγει σε μία κλειστή ανακύκλωση ιδεών, κειμένων και ερευνών που η ίδια η τοπική παραγωγή έχει δημοσιεύσει.

Με την παρουσίαση των μελετών που έχουν εκπονηθεί, σχηματίστηκε ένα επισκοπικό προφίλ των πεπραγμένων εντός της θεματικής της παρούσας πραγματείας. Στην ουσία πρόκειται για μία προσέγγιση, που τοποθετείται μεταξύ της ιστορίας του οικισμένου χώρου και της ανθρωπογεωγραφίας. Η ανθρωπογεωγραφία κυριαρχείται μέχρι σήμερα από τον κλάδο των αρχιτεκτόνων μηχανικών, και ειδικότερα αυτών που ασχολούνται με την ιστορική εξέλιξη και δομή των οικισμών, των ιστορικών σε δεύτερο επίπεδο και των γεωγράφων σε ένα ακόμη πιο περιορισμένο τρίτο επίπεδο.

Όπως εύστοχα διαπιστώνει και ο Ε. Δημητριάδης, μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του 1980 οι μελέτες της ιστορικής γεωγραφίας προέρχονται από τις ακαδημαϊκές παραδόσεις της λαογραφίας, της αρχαιολογίας και ιστορίας, της αρχιτεκτονικής και της πολεοδομίας με αρκετά αδύναμο το δομικό κομμάτι της μεθοδολογίας⁷¹. Η κατάσταση που περιγράφει ο Δημητριάδης, επιβεβαιώνει τα προλεχθέντα, χωρίς να παρατηρούνται σημαντικές μεταβολές -για τουλάχιστον μια ακόμη δεκαετία επί του θέματος.

Στα τέλη της δεκαετίας του 1980 και στις αρχές της επόμενης, μία νέα γενιά ελλήνων/ίδων ερευνητών/τριών παρουσίασε εργασίες που σχετίζονταν με τον γεωγραφικό χώρο και τους μετασχηματισμούς αυτού στο πέρασμα του χρόνου⁷². Αυτοί/ές, έχοντας εκπονήσει διδακτορικές διατριβές σε γαλλικά πανεπιστήμια, εξέφραζαν τις αρχές της γαλλικής ιστοριογραφικής και γεωγραφικής σχολής, όπως αυτή δομήθηκε από τη σχολή *Annales* και τις επιρροές του γεωγράφου P. M. Vidal de la Blache και του κοινωνιολόγου E. Durkheim⁷³. Στον ελληνικό ερευνητικό χώρο οι αρχές αυτές δε θεωρούνταν νέες, εφόσον είχαν προηγηθεί οι μελέτες μίας ομάδας γάλλων ανθρωπογεωγράφων στην Ελλάδα του

⁷¹ Δημητριάδης Ε. Π. (1985), "Μια Πρώτη Εκτίμηση της Μεταπολεμικής Ιστορικής Γεωγραφίας στην Ελλάδα με Πλαίσιο την Αγγλοσαξονική Εξέλιξη του Κλάδου", *Ανθρωπολογικά*, 8: 5-21, σ. 10 & σ. 18.

⁷² Ενδεικτικά: Lafazani D. (1994), "Appartance Culturelle et Différenciation Sociale dans le Bassin du Bas-Strymon: L'Intégration Nationale d'une Région de la Macédoine", *Cahiers d'études sur la Méditerranée Orientale et la Monde Turco-Iranien*, 17: 123-132· Πετμεζάς Σ. Δ. (1994), "Ιεράρχηση του Χώρου και Δυναμική της Αγροτικής Παραγωγής. Η Περίπτωση της Ζαγοράς του Πηλίου, 1800-1860." *Ιστώρ*, 5: 100-150· Ανωγιάτης-Πέλε Δ. (1985), "Σχέσεις Δρόμου και Χωριών στην Βαλκανική Χερσόνησο τον 18ο Αιώνα", *Ιστορικά*, 2(4): 405-422.

⁷³ Claval P. (1984), "The Historical Dimension of French Geography", *Journal of Historical Geography*, 10(3), σσ. 235-245.

1960-1970⁷⁴.

Ουσιαστικά, η ενσωμάτωση των επιρροών των Annales, αναφορικά με το ζήτημα της διερεύνησης του οικισμένου χώρου, έγινε στην ελληνική αστική ιστοριογραφία μετά τις κοινωνικό-πολιτικές αλλαγές του 1974, με την έλευση επιστημόνων που μέχρι εκείνη την εποχή εργάζονταν στη Γαλλία⁷⁵. Μέχρι τότε, η θεματική της ιστορίας των αστικών σχηματισμών ήταν αποκλειστικά αντικείμενο αρχιτεκτονικών και πολεοδομικών προβληματισμών της μεταπολεμικής ανοικοδόμησης της Ελλάδας, με κυριότερο εκπρόσωπο τον Κ. Μπίρη⁷⁶.

Μόνο στις αρχές του 1970, ο G. Burgel (μέλος της ομάδας των γάλλων ανθρωπογεωγράφων), ξεπέρασε τα όρια της ελληνικής παραδοσιακής ερευνητικής προσέγγισης και προχώρησε στη γεωγραφική διερεύνηση του αστικού φαινομένου για την πόλη των Αθηνών⁷⁷. Είναι και η χρονική περίοδος κατά την οποία σε Γερμανία, Ιταλία και Ολλανδία παρατηρείται μία νέα διεπιστημονική προσέγγιση στη διερεύνηση της ιστορίας των αστικών σχηματισμών, που ήταν πραγματικά ανεξάρτητη από τις επιρροές του παρελθόντος⁷⁸.

Εκτός αυτών υπάρχει ένας μεγάλος αριθμός ερευνητών που ασχολείται με ζητήματα ιστορίας των αστικών οικιστικών συνόλων, όπως αποκαλύπτεται από τα συνέδρια που πραγματοποίησαν η *Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού* (1984, 1997) και η *European Association of Urban Historians* (2004)⁷⁹. Από το περιεχόμενο αυτών, αποκαλύπτονται τάσεις, ιστοριογραφικές σχολές και ερευνητικά ενδιαφέροντα της ελληνικής αστικής ιστοριογραφικής παραγωγής.

⁷⁴ Ενδεικτικά, Sivignon M. (1975), *La Thessalie: Analyse Géographique d' une Province Grecque*, Lyon: Université de Lyon. Institut des Études, Rhodaniennes· Kayser B., Pechoux P. Y. et Sivignon M. (1971), *Exode Rural et Attraction Urbaine en Grece Materiaux pour une Etude Geographique des Mouvements de Population dans la Grece Contemporaine*, Athens: Centre National de Recherches Sociales· Kolodny E. Y. (1968), *La Crete: Mutations et Evolution d' une Population Insulaire Grecque*, Lyon: Revue de Geographie de Lyon· Kayser B. & Bombart J. P. (1964), *Margariti: Village d' Epire*, Athens: Centre des Sciences Sociales d'Athènes.

⁷⁵ Σαπουνάκη-Δρακάκη Λ., Κοτέα Μ. και Λεφαντζής Μ. (2005), «Η Ιστορία των Πόλεων στη Σύγχρονη Ελλάδα», στο Σαπουνάκη-Δρακάκη Λ. και Κοτέα Μ. (επιμ.), *Ευρωπαϊκή Αστική Ιστοριογραφία: Τάσεις και Προοπτικές*, Αθήνα, Εκδόσεις Διόνικος: 43-73, σσ. 48-49.

⁷⁶ Ενδεικτικά, Μπίρης Κ. (1966), *Αι Αθήναι από του 19ου εις τον 20όν Αιώνα*, Αθήνα: Μέλισσα.

⁷⁷ Σαπουνάκη-Δρακάκη Λ., Κοτέα Μ. και Λεφαντζής Μ. (2005), «Η Ιστορία των Πόλεων στη Σύγχρονη Ελλάδα», στο Σαπουνάκη-Δρακάκη Λ. & Κοτέα Μ. (επιμ.), *Ευρωπαϊκή Αστική Ιστοριογραφία: Τάσεις και Προοπτικές*, Αθήνα, Εκδόσεις Διόνικος: 43-73, σσ. 45-46. Βλέπε, Burgel G. (1972), *La Condition Industrielle a Athenes: Etude Socio-Geographique: Les Hommes et Leur Vie: Mobilité Geographique et Mobilité Sociale*, Paris, Αθήνα: Centre National de la Recherche Scientifique-Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών· Burgel G. (1970), *L' Aspects de la Structure de l' Agglomeration Athenienne*, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

⁷⁸ Σαπουνάκη-Δρακάκη Λ. και Κοτέα Μ. (2005), «Αστική Ιστορία: Μια Νέα Προσέγγιση του Αστικού Φαινομένου», στο Σαπουνάκη-Δρακάκη Λ. και Κοτέα Μ. (επιμ.), *Ευρωπαϊκή Αστική Ιστοριογραφία: Τάσεις και Προοπτικές*, Αθήνα, Εκδόσεις Διόνικος: 17-40, σσ. 32-33.

⁷⁹ Μια επιλογή των εισηγήσεων που αφορούν τον ελληνικό χώρο εκδόθηκαν στο, Σαπουνάκη-Δρακάκη Λ. (2005), *Η Ελληνική Πόλη σε Ιστορική Προοπτική*, Αθήνα: Εκδόσεις Διόνικος· Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού (2000), *Η Πόλη στους Νεότερους Χρόνους. Μεσογειακές και Βαλκανικές Όψεις (19ος-20ος Αιώνας)*, Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού και Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού (1985), *Νεοελληνική Πόλη, Οθωμανικές Κληρονομίες και Ελληνικό Κράτος*, Αθήνα, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού.

Επιπλέον, η εμπειρική έρευνα της ιστορίας συγκεκριμένων πόλεων μέσα από τη διαπραγματεύση μίας ποικιλίας θεμάτων, διατηρήθηκε ως κυρίαρχη τάση της ελληνικής ιστοριογραφίας⁸⁰. Με μία προσεκτική ματιά στα ζητήματα με τα οποία όλες οι εισηγήσεις ασχολούνται, δεν μπορεί να υποστηριχθεί μία α-χωρική πορεία της ιστορίας του ελλαδικού οικισμένου χώρου. Σίγουρα, όμως, ο γεωγραφικός χώρος και τύπος δε διαδραματίζουν πρωτεύοντα ρόλο στις αναλύσεις, χωρίς να λείπουν και οι εξαιρέσεις.

Όσον αφορά την υπόλοιπη συγγραφική δραστηριότητα της θεματικής που μας απασχολεί επικεντρώνεται στο έργο των αρχιτεκτόνων και πολεοδόμων μηχανικών, όπως γίνεται αντιληπτό από τα συνέδρια που έχει οργανώσει το *Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* (1989, 1995)⁸¹. Στο σύνολο των ανακοινώσεων σε αυτά παρατηρείται μία σαφής επιρροή από την αγγλοσαξονική σχολή της ιστορικής και πολιτισμικής γεωγραφίας στο σύνολο των έργων τους, η οποία κάποιες φορές αναζητά στήριγμα στα έργα των κλασικών γάλλων γεωγράφων⁸². Διαφοροποιημένες εμφανίζονται οι τοποθετήσεις των ελλήνων ιστορικών και αλλοδαπών γεωγράφων που συμμετείχαν σε αυτά. Σημειώνεται, επίσης, είναι η πρόσφατη (Σεπτέμβριος 2010) συνδιοργάνωση του *2ου Πανελληνίου Συμποσίου Ιστορικής Γεωγραφίας* με το *Τμήμα Γεωγραφίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου*, στο οποίο παρουσιάστηκαν εργασίες με θεματικές από την αρχαιότητα μέχρι και σήμερα (η απουσία έκδοσης πρακτικών δεν επιτρέπει τον περαιτέρω σχολιασμό των ανακοινώσεων)⁸³.

Οι δύο παραπάνω προσεγγίσεις εκτός από τη χρήση διαφορετικών μεθοδολογικών εργαλείων και της επιστημολογίας που εκφράζουν, επικεντρώνουν

⁸⁰ Σαπουνάκη-Δρακάκη Λ., Κοτέα Μ. και Λεφαντζής Μ. (2005), «Η Ιστορία των Πόλεων στη Σύγχρονη Ελλάδα», στο Σαπουνάκη-Δρακάκη Λ. & Κοτέα Μ. (επιμ.), *Ευρωπαϊκή Αστική Ιστοριογραφία: Τάσεις και Προοπτικές*, Αθήνα, Εκδόσεις Διόνικος: 43-73, σσ. 55-56. Επίσης βλέπε, Αγγριαντόνη & Χατζηιωάννου Μ. (1985), "Το Συμπόσιο για τη Νεοελληνική Πόλη (Σεπτ. 1984): Κοινός Παρονομαστής και Ιδιοτυπίες", *Τα Ιστορικά*, 3: 223-230.

⁸¹ Λαγόπουλος Φ. Α. και Τσότσος Γ. (1998) (Επιμ.) *Ιστορική Γεωγραφία: Δρόμοι και Κόμβοι της Βαλκανικής. Από την Αρχαιότητα στην Ενιαία Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη, Α.Π.Θ.: Dimitriades E. P. and Yerolympos A. (1989) (eds.), *Proceedings of the Scopelos Symposium: Space and History, Urban, Architectural and Regional Space* (Skopelos), Thessaloniki: School of Architecture, Aristotle University of Thessaloniki· Δημητριάδης Ε. Π.,

⁸² Στις βιβλιογραφικές παραπομπές τους χρησιμοποιούνται συστηματικά τα παρακάτω: Norton W. (1984), *Historical Analysis in Geography*, London: Longman· Baker A. R. H. and Gregory D. (1984) *Explorations in Historical Geography: Interpretative Essays*, Cambridge: Cambridge University Press· Carter H. (1983), *An Introduction to Urban Historical Geography*, London: Edward Arnold· Gregory D. (1978), *Ideology, Science and Human Geography*, London: Hutchinson· Carter F. W. (1977), «Urban Development in the Western Balkans 1200-1800», in Carter F. W. (ed.), *An Historical Geography of the Balkans*, London, Academic Press: 147-194· Tuan Y. F. (1977), *Space and Place: The Perspective of Experience*, Minneapolis: University of Minnesota· Sauer C. (1941), "Forward to Historical Geography", *Annals of the Association of American Geographers*, 31: 1-24· Sauer C. (1925), *The Morphology of Landscape*, Los Angeles: University of California Press. Ως κλασσικά έργα της γαλλικής σχολής αναφέρονται τα Vidal de La Blache P. (1922), *Principes de Géographie Humaine*, Paris: A. Colin· Reclus E. (1876), *Nouvelle Géographie Universelle*, Paris: Librairie Hachette.

⁸³ Βλέπε, 2^ο Πανελλήνιο Συμπόσιο Ιστορικής Γεωγραφίας με τίτλο *Ιστορική Γεωγραφία της Ελλάδας και της Ανατολικής Μεσογείου*, <http://www.aegean.gr/geography/hist-geography-symposium/> (20-09-2010, 13:46).

το ενδιαφέρον τους, η πρώτη στον αστικό και περιαστικό χώρο και η δεύτερη στον αγροτικό. Ωστόσο, ενώ εύκολα θα μπορούσαμε να εικάσουμε ότι η εν λόγω παραγωγή καλύπτει ερευνητικά το σύνολο του γεωγραφικού χώρου, εν τούτοις μόνον η προσέγγιση των γαλλομαθών ιστορικών συνδέεται με κοινωνιολογικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις. Στην προσέγγιση των μηχανικών η χρήση γενικών θεωρητικών κειμένων διαδραματίζει έναν δευτερεύοντα ρόλο. Εξαιρεση οπωσδήποτε αποτελούν οι εργασίες του Φ. Λαγόπουλου, οι οποίες περιλαμβάνουν αρκετά στοιχεία των κοινωνικών επιστημών, της φιλοσοφίας και της σημειολογίας⁸⁴.

Αξιοσημείωτη είναι η έκδοση ενός συλλογικού τόμου, υπό την επιμέλεια του Π. Δουκέλλη, για την ιστορική γεωγραφία του ελληνικού τοπίου και τις προσλήψεις αυτού σε διάφορες ιστορικές περιόδους⁸⁵. Αυτές συντάχθηκαν από γεωγράφους αλλά και από ιστορικούς διαφορετικών περιόδων, ενσωματώνοντας σε μεταβαλλόμενο βαθμό αμιγώς θεωρητικές γεωγραφικές αναλύσεις και ιστοριογραφικές προσεγγίσεις.

Τα τελευταία χρόνια το ρεύμα των γαλλομαθών ιστορικών διευρύνεται και καταγράφεται μία στροφή προς τη μελέτη των αστικών σχηματισμών. Στην πόλη βρίσκουν το καλύτερο πεδίο εφαρμογής της διεπιστημονικής προσέγγισης των Annales, μίας και ο αστικός χώρος περικλείει όλα τα επίπεδα της ιστορικής πραγματικότητας: οικονομικό, κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό⁸⁶.

Συμπερασματικά η παρούσα μελέτη, στην προσπάθειά της να επιχειρηματολογήσει για τη διαλεκτική μεταξύ φυσικού, δομημένου περιβάλλοντος και δραστηριότητας των διαφορετικών εθνοτικών ομάδων της ελληνικής Θράκης, μέσα στο χρονολογικό πλαίσιο όπου αυτές αναπτύχθηκαν, αναγκάζεται να μην ισορροπήσει ανάμεσα στις δύο προσεγγίσεις που αναφέρθηκαν. Για την ακρίβεια, ταυτίζεται περισσότερο με την προσέγγιση των ιστορικών και γεωγράφων και λιγότερο με αυτήν των μηχανικών, εφόσον επιθυμεί να ενταχθεί στο αντικείμενο της ιστορικής γεωγραφίας θεωρητικά και μεθοδολογικά παρά σε αυτό της ιστορικής πολεοδομίας των ελληνικών οικιστικών

⁸⁴ Ενδεικτικά, Λαγόπουλος Φ. Α. (1999). "Πολιτισμική Γεωγραφία και Μεταμοντέρνα Γεωγραφία", Πρακτικά 1^{ης} Επιστημονικής Ημερίδας Συλλόγου Φοιτητών Τμήματος Γεωγραφίας: *Διαστάσεις της Σύγχρονης Γεωγραφίας: Σπουδές & Επαγγελματικές Προοπτικές, Διεπιστημονικότητα & Εφαρμογές*, Μυτιλήνη: Σύλλογος Φοιτητών Τμήματος Γεωγραφίας Πανεπιστημίου Αιγαίου, 61-77· Lagopoulos A. P. (1998), «Subjectivist Historical Geography and Semiotics: the Case of Constantinople», στο Δημητριάδης Ε. Π., Λαγόπουλος Φ. Α. και Τσότσος Γ. (επιμ.), *Ιστορική Γεωγραφία: Δρόμοι και Κόμβοι της Βαλκανικής. Από την Αρχαιότητα στην Ενιαία Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη, Α.Π.Θ. 23-32· Lagopoulos A. P. and Boklund-Lagoroulou K. (1992), *Meaning and Geography. The Social Conception of the Region in Northern Greece*, Berlin-New York.

⁸⁵ Δουκέλλης Π., (επιμ.). (2005), *Το Ελληνικό Τοπίο: Μελέτες Ιστορικής Γεωγραφίας και Πρόσληψης του Τόπου*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.

⁸⁶ Σαπουνάκη-Δρακάκη Α. και Κοτέα Μ. (2005), «Αστική Ιστορία: Μια Νέα Προσέγγιση του Αστικού Φαινομένου», στο Σαπουνάκη-Δρακάκη Α. και Κοτέα Μ. (επιμ.), *Ευρωπαϊκή Αστική Ιστοριογραφία: Τάσεις και Προοπτικές*, Αθήνα, Εκδόσεις Διόνικος: 17-40, σ. 31.

σχηματισμών και των συνδέσεων τους με την περιβάλλουσα ενδοχώρα.

Μέρος Α. Η Θράκη πριν από την Ενσωμάτωσή της στην Ελληνική Επικράτεια

1) Η Γκιουμουλτζίνα (Κομοτηνή) και η Ισκετσέ (Ξάνθη) της οθωμανικής περιόδου: Γεωγραφία και Ιστορία

1.ι) Η φυσική γεωγραφία της Γκιουμουλτζίνας (Κομοτηνής) και της Ισκετσέ (Ξάνθης): ο περίγυρος των οικισμών

Η περιοχή της σημερινής ελληνικής Θράκης, με έκταση 8.578 τετρ. χιλιόμετρα⁸⁷ οριοθετείται από τον ποταμό Νέστο ή Μεστά Καρα-Σού (Mesta Kara-Su) και το Παγγαίο όρος στα δυτικά, τον ποταμό Έβρο ή Μαρίτσα (Maritsa) στα ανατολικά, την οροσειρά της Ροδόπης ή Ντοσπάτ Γιαγλασί (Dospat Yaylası) στα βόρεια και το Αιγαίο Πέλαγος ή Εγκέ Ντενιζί (Ege Denizi) στα νότια (το τελευταίο συχνά αναφέρεται και ως Θρακικό Πέλαγο). Τα παραπάνω γεωφυσικά χαρακτηριστικά θεωρούνται ως χερσαία σύνορα μεταξύ των σημερινών βαλκανικών κρατών. Για την ίδια γεωγραφική περιοχή, ο Κ. Οικονόμου (1819) αναφέρει: «...ήγεν εις Θράκην δυτικήν, την μεταξύ του Παγγαίου όρους και του όρους Ροδόπης, ο καλείται Δοσπάτ Γιαϊλάς. Εις Θράκην νότιον, την προς το Αιγαίο Πέλαγος...»⁸⁸.

Στη θεώρηση των τελών του 19ου αιώνα, όπως παρουσιάζεται από το *Λεξικόν Ιστορίας και Γεωγραφίας*, η Θράκη περιελάμβανε: την περιοχή που οριζόταν στα βόρεια από τον Εύξεινο Πόντο και τον θρακικό Βόσπορο, στα νότια από την Προποντίδα, τον Ελλήσποντο και το Θρακικό Πέλαγος, στα δυτικά από τον ποταμό Στρυμόνα και προς τα βόρεια από τον Δούναβη⁸⁹.

Η Ροδόπη αποτελεί μέρος της ευρύτερης οροσειράς του Αίμου ή Μπαλκάν (Balkan) και ειδικότερα μέρος του Μικρού Αίμου ή Κιουτσούκ Μπαλκάν (Küçük Balkan) με κατεύθυνση ανατολικά, προς το Αιγαίο Πέλαγος, καταλήγοντας στο ακρωτήριο της Μάκρης⁹⁰. Η Ροδόπη αποτελεί τον κύριο ορεινό όγκο της περιοχής,

⁸⁷ Σταματελάτος Μ. & Βάμβα-Σταματελάτου Φ. (2001), *Επίτομο Γεωγραφικό Λεξικό της Ελλάδος*, Αθήνα: Ερμής, σ. 260.

⁸⁸ Οικονόμου Κ. (1819), *Εγχειρίδιον περί της Επαρχίας Φιλιππουπόλεως ή Περιγραφής Αυτής*, Εν Βιέννη της Αουστρίας: Παρά τω Τυπογραφείω Δημητρίω Δαβιδοβίκη, σ. 11.

⁸⁹ Βουτυράς Σ. Ι., Βρετός Ι. Α. & Βαφειάδης Γ. (1871), *Λεξικόν Ιστορίας και Γεωγραφίας: Διαλαμβάνον Περίληψιν της Ιστορίας, Φυσικήν και Πολιτικήν Χωρογραφίαν, τους Βίους των Μεγάλων Ανδρών, τους Μύθους και τας Παραδόσεις. Πάντων των Εθνών, από Αρχαιοτάτων Χρόνων Μέχρι του Νυν. Τόμος Δεύτερος*. Εν Κωνσταντινουπόλει: Τύποις Ι. Α. Βρετού, λήμμα *Θράκη*, σσ.1369-1370.

⁹⁰ Maunsell F. R. (1906), "The Rhodope Balkans", *The Geographical Journal*, 28(1), σσ. 7-10· Σκορέλη Β. Γ. (1877), *Θρακικά Μελέτα*, Εν Λειψία: Τύποις Ουάλτερ Βιγάντου, σ. 22· Πολυζωΐδου Α. (1859), *Τα Γεωγραφικά κατά το Ενεστός και το Παρελθόν. Συγκριτικώς, Ωσεπιτοπολύ και εν Συναφεία μετά της Ιστορίας των Εθνών Συνταχθέντα προς Χρήσιν της Μαθητευομένης Ελληνικής Νεολαίας και Παντός Φιλομαθούς. Τόμος*

που καταλαμβάνει τις βόρειες εκτάσεις των σημερινών νομών Ξάνθης και Ροδόπης και το βορειοδυτικό κομμάτι του σημερινού νομού Έβρου (στην ορεινή μάζα της Ροδόπης ανήκουν όλες οι περιοχές ανατολικά του Στρυμόνα, το νησί της Θάσου και ένα τμήμα της σημερινής νότιας Βουλγαρίας)⁹¹. Ορεινοί όγκοι μικρότερης έκτασης εμφανίζονται και σε άλλα σημεία, όπως στα δυτικά, στη λεκάνη απορροής του Νέστου και στα νοτιοανατολικά, με το όρος Ίσμαρος ή Φρεγά Μπουνάρ (Freğa Bunar).

Από τον Νέστο μέχρι και τον Ίσμαρο, εκτείνονται οι πεδινές εκτάσεις της Κομοτηνής ή Γκιουμουλτζίνας (Gümülçine) και της Ξάνθης ή Ισκετσέ (İskeçe). Προς τα ανατολικά, μια σειρά χαμηλών λόφων και κατάφυτων υψωμάτων εκτείνεται μέχρι τον ποταμό Έβρο. Από εκεί και πέρα βόρεια και κατά μήκος του ποταμού υπάρχουν εύφορες πεδινές εκτάσεις, οι οποίες μετά το Διδυμότειχο ή Ντιμετόκα (Dimetoka) δημιουργούν μια ευρεία πεδιάδα μέχρι την Αδριανούπολη ή Έντιρνε (Edirne)⁹².

Στα νότια η ακτογραμμή αποτελεί τη φυσική κατάληξη της δυτικοθρακιώτικης πεδιάδας προς τη θάλασσα. Σχηματίζει ήπιες παραλίες, κολπίσκους και προστατευμένους όρμους (δυτικά παράλια), με σημαντικότερα λιμάνια αυτά του Πόρτο-Λάγος ή Κάρααγας (Karaağaz), της Μπουμπαγίας (εγκαταλελειμμένο λιμάνι κοντά στο Φανάρι ή Φενέρ (Fener)), της Μαρωνίας, της Μάκρης και της Αλεξανδρούπολης ή Ντεντέ-Αγάτς (Dedeağaz)⁹³.

Η σημερινή ελληνική Θράκη είναι κατά κύριο λόγο μια πεδινή έκταση χαμηλής βλάστησης, με εξαίρεση τον ορεινό όγκο της Ροδόπης, που διατρέχετε από ορμητικούς χείμαρρους, ρυάκια και ποταμούς⁹⁴. Το εκτεταμένο υδρογραφικό δίκτυο καταλήγει στις ακτές του Αιγαίου, στη λιμνοθάλασσα της Βιστωνίδας (σημερινό Πόρτο-Λάγος) ή Μπουρού Γκιολού (Boru Gölü), στη λίμνη Μητρικού (Ισμαρίδα) ή Ανά Γκιολού (Ana Gölü) και σε ένα μικρό μέρος του μέσω των παραποτάμων, στους ποταμούς Νέστο και Έβρο. Ο τελευταίος, και αφού συμπληρωθεί από τη ροή των παραποτάμων του όπως ο Άρδας (Arda) και ο Τούντζας (Tunca)⁹⁵ στην περιοχή της Αδριανούπολης, εκβάλλει στο Αιγαίο

Δεύτερος: Περιέχων Τα Ευρωπαϊκά, Αμερικανικά και Αυστραλιακά, Εν Αθήναις: Εκ του Τυπογραφείου της Αυγής, σ. 29.

⁹¹ Μουντράκης Δ. Μ. (1985), *Γεωλογία της Ελλάδας*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, σ. 27.

⁹² Κυριακίδου Σ. Π. (1919), *Η Δυτική Θράκη και οι Βούλγαροι*, Εν Αθήναις: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, στο <http://alex.eled.duth.gr/Eldoseis/stilpon19/index.htm>, (28-11-2006, 13:35). Μητσόπουλος Κ. Μ. (1897), *Γεωγραφία Φυσική και Πολιτική: Εγκριμένη υπό του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, προς Χρήσιν των Ελληνικών Σχολείων*, Εν Αθήναις: Παρά τω Εκδότη Σ. Κ. Βλαστώ, σ. 61.

⁹³ Μελίρρυτου Μ. (1871), *Περιγραφή Ιστορική και Γεωγραφική Υπ' Εκκλησιαστικήν Έποψιν της Θεοσώστου Επαρχίας Μαρωνίας*, Εν Κωνσταντινούπολει: Εκ του Τυπογραφείου και Λιθογραφείου Ε. Καϊόλ, στο <http://alex.eled.duth.gr/Maroneia/MELI/RIGHT.HTM>, (25-10-2006, 19:26).

⁹⁴ Maunsell F. R. (1906), "The Rhodope Balkans", *The Geographical Journal* 28(1), σσ. 8-10.

⁹⁵ Σκορέλη Β. Γ. (1877), *Θρακικά Μελέτα*, Εν Λειψία: Τύποις Ουάλτερ Βιγάντου, σ. 30.

σχηματίζοντας δέλτα πολλών τετραγωνικών χιλιομέτρων και μια μικρή λίμνη, τη Στενωρίδα⁹⁶.

Ο σημερινός Νομός Ροδόπης, μεγαλύτερος σε έκταση από τον καζά της Γκιουμουλτζίνας, έχει συνολική έκταση 2.543 τετρ. χιλιόμετρα, με τις πεδινές εκτάσεις (0-200 μ.) να καλύπτουν 966.000 στρ., τις ημιορεινές (200-1.500 μ.) 814.000 στρ. και τις ορεινές περιοχές του 763.000 στρ. (1.500 μ. και άνω)⁹⁷. Αναλυτικότερα, οι ορεινές εκτάσεις του, εκτός από την περιοχή της Ροδόπης μέχρι τα ελληνοβουλγαρικά σύνορα, περιλαμβάνουν και το όρος Ίσμαρος στα νοτιοανατολικά του, βόρεια της Μαρωνίας. Το υπόλοιπο είναι καθαρά πεδινές περιοχές χαμηλού υψομέτρου οι οποίες αποτελούν την πεδιάδα της Γκιουμουλτζίνας, σε μια έκταση που φτάνει τα 510 τετραγωνικά χιλιόμετρα⁹⁸ (βλέπε Χάρτη 1).

Η περιοχή της πόλης της Γκιουμουλτζίνας βρίσκεται σχεδόν στο γεωγραφικό κέντρο μιας εύφορης πεδιάδας με υψόμετρο να κυμαίνεται από 33 μ. μέχρι 56 μ. στους βόρειους μαχαλάδες της πόλης. Μέχρι τη δεκαετία του 1960, το μικρό ποτάμι με το όνομα Μπουκλουτζιάς ή Μπουκλουτζά Ντερέ (Bokluca Dere) ή αλλιώς Σικαρλή Τσάι (Şikârlî Çayı), παραπόταμος του *Γιαρντιμλή Μπουγιούκ Ντερέ* (Yardımlı Büyüük Dere) διέσχιζε την πόλη από τα βόρεια προς τα νοτιοδυτικά. Νοτιότερα, ο Μπουκλουτζιάς συμπληρώνεται από τη ροή του χειμάρρου Καβακλί Ντερέ (Kavaklı Dere), που καταλήγει στη θάλασσα. Στα δυτικά του, στην περιοχή που οριοθετούσαν τα τοπωνύμια Μικχαλιτεσί (Mikhalitesi), Σοούκ Σου (Soğuk Su) και Τρις Γεφυρλάρ (Tris Yefırlar), ρέει ο χειμάρρος Ντελί Ιμπραχίμ Ντερέ (Deli İbrahim Dere) ή Τρελοχειμάρρος, που καταλήγει στη λίμνη του Μητρικού.

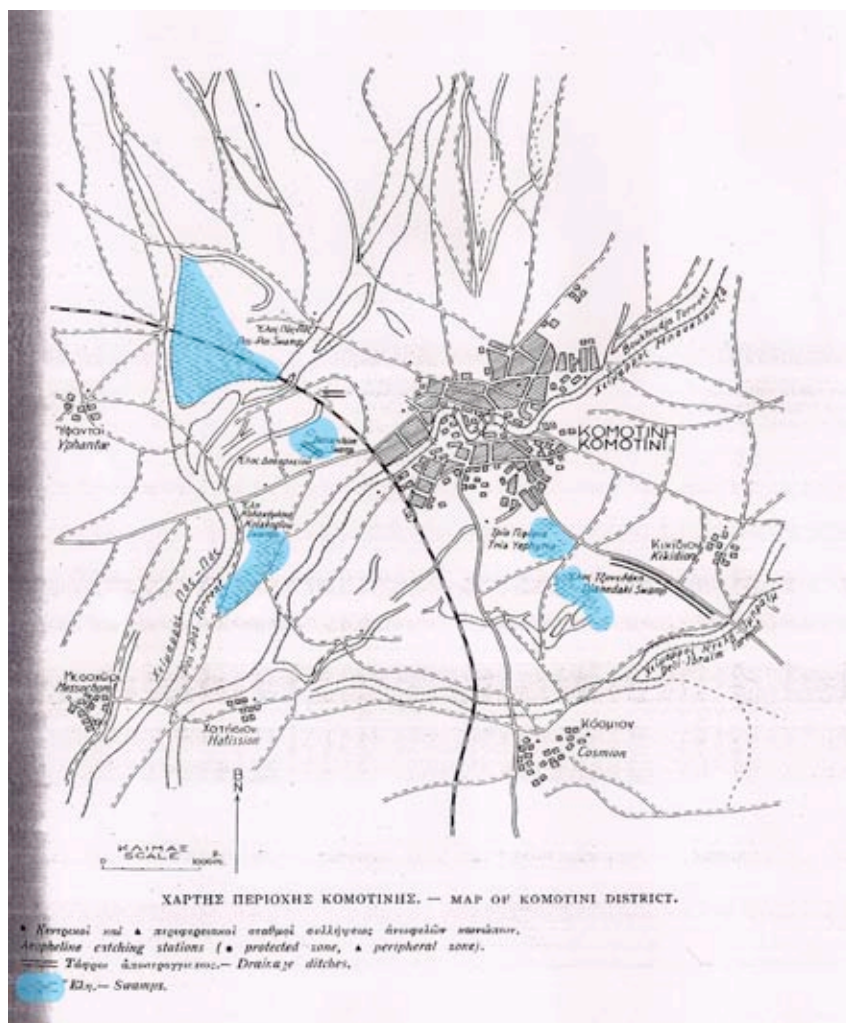
Από τους πρόποδες της Ροδόπης πηγάζει και ο Βοσβάζης ή Ποσ-Ποσ Ντερέ (Poş-Poş Dere), ο οποίος συμπληρώνεται από δύο χειμάρρους –τον Ακμαρ (Akmar) και τον Κάραγατς (Karağaz)- διασχίζει τα ανατολικά όρια της πόλης και εκρέει στη Βιστωνίδα. Εκεί υπήρχαν το ομώνυμο δασάκι του Ποσ-Ποσ και ένας μπεκτασικός τεκές με το νεκροταφείο και επιτύμβιες στήλες των τοπικών

⁹⁶ Μητσόπουλος Κ. Μ. (1897), *Γεωγραφία Φυσική και Πολιτική: Εγκεκριμένη υπό του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, προς Χρήσιν των Ελληνικών Σχολείων*, Εν Αθήναις: Παρά τω Εκδότη Σ. Κ. Βλαστώ, σ. 62.

⁹⁷ Λιάπης Α. (1996), *Η Κομοτηνή και η Περιφέρεια της: Ιστορική, Περιγητική και Αρχαιολογική Σκιαγραφία*, Κομοτηνή: Μορφωτικός Όμιλος Κομοτηνής, σ. 11.

⁹⁸ Οι ημιορεινές και ορεινές περιοχές καταλαμβάνουν από τους πρόποδες των παραπάνω ορεινών σχηματισμών και γεωγραφικά οριοθετούνται βόρεια της περιοχής που ορίζει η νοητή γραμμή η οποία ενώνει τα σημερινά χωριά Αμαξάδες ή Arabacıköy, Ίασμος ή Yassıköy, Μίσχος ή Çepeli, Σύμβολα ή Semetli, Τυχερό Bidikli, Γρατινή ή Ircan Hisar, Άνω Δροσίνη Üntüren, Νεύρα ή Sınırdere, Δαρμένη ή Değirmendere, Πλαγιά ή Payamlar και Ήπειο ή Isiklar. Σταματελάτος Μ. & Βάμβα-Σταματελάτου Φ. (2001), *Επίτομο Γεωγραφικό Λεξικό της Ελλάδος*, Αθήνα: Ερμής, σ. 364· Χαριτάκης Γ., Μικελής Ν., Καλλιαβός Α. Γ. (1939), *Οικονομική Επετηρίς της Ελλάδος 1929-1937*. Εν Αθήναις εκ Πυρσού Α.Ε., σ. 3.

επαρχιακών αρχόντων ή *αγιάν* (ayan)⁹⁹. Οι εκτάσεις εκατέρωθεν των ποταμών και των χειμάρρων καλύπτονταν μέχρι και το Μεσοπόλεμο από αρκετά πυκνή βλάστηση και ιδιαίτερα οι παράπλευρες περιοχές του Μπουκλουτζά¹⁰⁰. Στην ίδια περιοχή η έντονη παρουσία υδάτων και η χαμηλή κλίση του εδάφους δημιουργούσαν εκτεταμένες ελώδεις εκτάσεις από το βορειοδυτικά μέχρι και τα νοτιοανατολικά της περιφέρειας της. Κατά τη δεκαετία του 1950 δέχτηκε ριζικές γεωτεχνικές επεμβάσεις και τελικά αποξηράνθηκε¹⁰¹.

Χάρτης 2. Τα έλη της Γκιουμουτζίνας

Πηγή: Σφάγγος Ι. Κ. & Λιβαδάς Γ. Α. (1940), *Η Ελονοσία εν Ελλάδι, 1930-1940: Έρευναι - Καταπολέμησις*, Αθήναι: "Πυρσός", σσ. 144-145

⁹⁹ Ζεγκίνης Ε. (1998), *Ο Μπεκτασισμός στην Δ. Θράκη*, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, σσ. 208-209· Kiel M. (1982), «Gümlüdjine», in Bosworth C. E., van Donzel E. et al. (eds.), *The Encyclopaedia of Islam (New Edition)*, Leiden, Brill E. J., Supplement, Fascicules 5-6 (Djawhar-Al-Iraki): 329-331.

¹⁰⁰ Κολλιόπουλος Α. Π. (1939), *Στρατιωτική Γεωγραφία Βαλκανικής, Μ. Ασίας και Μεσογείου*, Εν Αθήναις: Τύποις Ν. Τυπερόγλου, σ. 295.

¹⁰¹ Ειδικότερα, πρόκειται για το έλος Τζεδάκη (ΝΑ, έκταση περίπου 35στρ.), τα έλη Κολακόγλου (ΝΔ, έκταση περίπου 70στρ.), το έλος Ποσ-Ποσ (ΒΔ, έκταση περίπου 600στρ.) και το έλος παρά το μετέπειτα Δασαρχείο (έκταση περίπου 15στρ.). Γουδέλης Σ. Δ. (1991), *Σχέσεις Χριστιανών και Μουσουλμάνων στην Ελληνική Θράκη*, Κομοτηνή, σσ. 21-22· Σφάγγος Ι. Κ., Λιβαδάς Γ. Α. (1940), *Η Ελονοσία εν Ελλάδι, 1930-1940: Έρευναι - Καταπολέμησις*, Αθήναι: "Πυρσός", σσ. 143-144.

Στις βορειοανατολικές και ανατολικές περιοχές, τα ρέοντα ύδατα επέτρεπαν τη λειτουργία πλήθους νερόμυλων, που κάλυπταν όχι μόνο τις ανάγκες της πόλης αλλά και των γύρω χωριών. Περιμετρικά του οικισμού, οι εύφορες εκτάσεις, η έντονη παρουσία υδάτων και η χαμηλή βλάστηση δημιουργούσαν κατάλληλες συνθήκες βόσκησης και καλλιέργειας κηπευτικών, αμπελιών, συκιών, για τις ανάγκες των κατοίκων του¹⁰². Η διάβαση με τα πόδια αυτών εκτάσεων διαρκούσε έως και τρεις ώρες από τις παρυφές της πόλης¹⁰³. Τέλος το τρίγωνο ανάμεσα στην Γκιουμουλτζίνα, τη Βιστωνίδα και τη λίμνη του Μητρικού οριοθετούσε την περιοχή των μεγάλων τσιφλικιών.

Ο σημερινός νομός Ξάνθης, μεγαλύτερος σε έκταση από τον καζά της Γενιτζέ Καρασού (Yenice Karasu) ή της σημερινής Γενισέας, με έκταση 1.793 τετρ. χιλιόμετρα, αποτελεί το σύγχρονο σύνορο των περιφερειών Θράκης και Μακεδονίας, όπως ορίζεται στα δυτικά από τον Νέστο¹⁰⁴. Η μεγαλύτερη επιφάνεια του καλύπτεται από ημιορεινές και ορεινές εκτάσεις (200 μέτρα και άνω). Η περιοχή νότια είναι ο κάμπος και οι γιακάδες (πρόποδες) της Ξάνθης, με μέγιστο μήκος περίπου 44 χλμ. και πλάτος περίπου 24 χλμ. Η συνολική έκταση της πεδιάδας της Ξάνθης ανέρχεται σε 430 τετραγωνικά χιλιόμετρα¹⁰⁵.

Ο οικισμός της Ξάνθης βρίσκεται στο βορειοδυτικό άκρο της εύφορης πεδιάδας σφηνωμένος ουσιαστικά στους νοτιοδυτικούς πρόποδες της Ροδόπης. Ο πρωταρχικός πυρήνας του οικισμού ήταν χωροθετημένος σε μια σχετικά επικλινή περιοχή με την υψομετρική διαφορά από 87 μέτρα έως και 62 μέτρα στην κατωφέρεια του υψώματος Τσαλ Τεπέ (Çal Tere) και την ψηλότερη κορυφή της απόληξης της Ροδόπης στα 1.192 μέτρα¹⁰⁶. Περιμετρικά του οικισμού τα τρία πατριαρχικά μοναστήρια -της Παναγίας της Αρχαγγελιώτισσας ή Παναγίας Σαμμακωβιανής (βορειοανατολικά), της Παναγίας της Καλαμούς (στα βόρεια) και των Παμμεγίστων Ταξιαρχών (στα βορειοδυτικά)- λειτουργούν ως το νοητό όριο

¹⁰² Κολλιόπουλος Α. Π. (1939), *Στρατιωτική Γεωγραφία Βαλκανικής, Μ. Ασίας και Μεσογείου*, Εν Αθήναις: Τύποις Ν. Τυλπερόγλου, σ. 295· Σπαθάρης Ι. (1934), "Η Δυτική Θράκη κατά τον Ελβιγιά Τσελεμπήν, Περιηγητήν του XVII Αιώνος", *Θρακικά*, 5: 22-36, σσ. 24-26.

¹⁰³ Κυφιώτου Ι. Γ. (1880), *Κωνσταντινούπολις και τα Προάστεια αυτής μετά της Θράκης*, Εν Κωνσταντινουπόλει: Εκ του Τυπογραφείου Α. Ζέλλιτς, Βιβλίο Β', σσ. 30-31.

¹⁰⁴ Σταματελάτος Μ. & Βάμβα-Σταματελάτου Φ. (2001), *Επίτομο Γεωγραφικό Λεξικό της Ελλάδος*, Αθήνα: Ερμής, σ. 552.

¹⁰⁵ Η ζώνη που γεωγραφικά διαχωρίζει τις ορεινές και ημιορεινές εκτάσεις από τις πεδινές εκτάσεις του νομού -από τα δυτικά και τον Νέστο μέχρι και το χείμαρρο Κουρού-Τσάι (Kuru-Çay) του Γιασή-Κιόι που καταλήγει στη Βιστωνίδα- ορίζεται από τους οικισμούς των Τοξοτών ή Οκτσιλάρ (Okçilar), Τύμπανο ή Νταουτλή (Davutli), Μικρό Εύμοιρο ή Εμεολή-Τεκεσίτζ (Emeoli Tekkesiz), Μορσίνη ή Μπουγιούκ-Μουρσάλ (Buyuk Mursal), Ξάνθη, Κιμμέρια ή Κουγιούτ-Κιόι (Kuyut-Köy), Λευκόπετρα ή Σακάρ-Καγιά (Sakar-Kaya), Σέλερο ή Γκιόκι-Τσελέρ (Gioki-Celer), Βελοχώρι ή Ουκ-Κιόι (Ük-Köy), Σήμαντρα ή Καρατσιανλάρ (Karaçianlar) και Σούνιο ή Σουνιτσι-Κιόι (Sunici-Köy). Χαριτάκης Γ., Μικελής Ν., Καλλιαβάς Α. Γ. (1939), *Οικονομική Επετηρίς της Ελλάδος 1929-1937*. Εν Αθήναις εκ Πυρσού Α.Ε., σ. 3.

¹⁰⁶ Βουτυράς Σ. Ι. (1888), *Λεξικόν Ιστορίας και Γεωγραφίας: Διαλαμβάνον Περίληψιν της Ιστορίας, Φυσικήν και Πολιτικήν Χωρογραφίαν, τους Βίους των Μεγάλων Ανδρών, τους Μύθους και τας Παραδόσεις. Πάντων των Εθνών, από Αρχαιοτάτων Χρόνων Μέχρι του Νυν. Τόμος Έκτος*, Εν Κωνσταντινουπόλει: Εκ του Τυπογραφείου Νεολόγου, λήμμα *Ροδόπη*, σσ. 193-194.

της οικιστικής επέκτασης.

Αντιδιαμετρικά αυτών και μέχρι τη θάλασσα, απλώνεται μια πεδιάδα που στα ανατολικά και νοτιοανατολικά της ανακόπτεται από τη Βιστωνίδα και τους λόφους της περιοχής Μπαϊρ Κουλού (Bayir Kulu) της Μπουλούστρας (Bulustra) ή Αβδήρων και στα δυτικά από τους λόφους που σχηματίζονται στην Παρανέστια περιοχή ή Σου Γιαλεσί (Su Yalesi). Η εν λόγω πεδιάδα διασχίζεται από τον χειμάρρο της Ξάνθης, τον Κόσινθο ή Ισκετσέ Ντερέ (İskece Dere), που πηγάζει από μια εκτεταμένη λεκάνη απορροής (επιφάνειας 244,5 τ.χλμ.) και διασχίζει το ανατολικό της άκρο. Ο ομώνυμος χειμάρρος παρουσιάζει μια σταθερή κοίτη μέχρι το χωριό Φελώνη ή Μοναφακλή (Monafaklı), και έπειτα ακολουθεί δύο κατευθύνσεις, προς τα νοτιοδυτικά και προς τα νοτιοανατολικά (οι αλλαγές της ροής του αποτυπώνονται στο τοπίο της περιοχής)¹⁰⁷. Το χαμηλό και ήπιο υψόμετρο των πεδινών εκτάσεων και η παρουσία του εκτεταμένου υδρογραφικού δικτύου επηρέαζαν την τοπική γεωμορφολογία. Με αποτέλεσμα τη συχνή δημιουργία ελωδών εκτάσεων¹⁰⁸.

Το κλίμα της περιοχής που μελετάται, εμφανίζει στοιχεία του ηπειρωτικού κλίματος και συγκεκριμένα μπορεί να χαρακτηριστεί συνδυασμός μεσογειακού και μεσευρωπαϊκού (ψυχρότεροι χειμώνες και σχετικά εντονότερες θερινές βροχές την 1^η μέρα)¹⁰⁹. Πραγματικά, παρατηρούνται η απουσία της ελιάς από τις πεδινές εκτάσεις και η διαδοχή της από μια άλλη χλωρίδα, οργανισμών που ευδοκούν σε βορειότερες περιοχές.

Οι βροχοπτώσεις εμφανίζουν κανονική κατανομή, με το ελάχιστο κατά τους θερινούς μήνες και το μέγιστο ύψος βροχόπτωσης κατά τους χειμερινούς (βλέπε Χάρτη 4). Τα ετήσια επίπεδα βροχής δεν είναι υψηλά, αλλά έχουν μεγαλύτερη διάρκεια¹¹⁰. Η ύπαρξη καταγίδων δεν είναι συχνό φαινόμενο. Σε

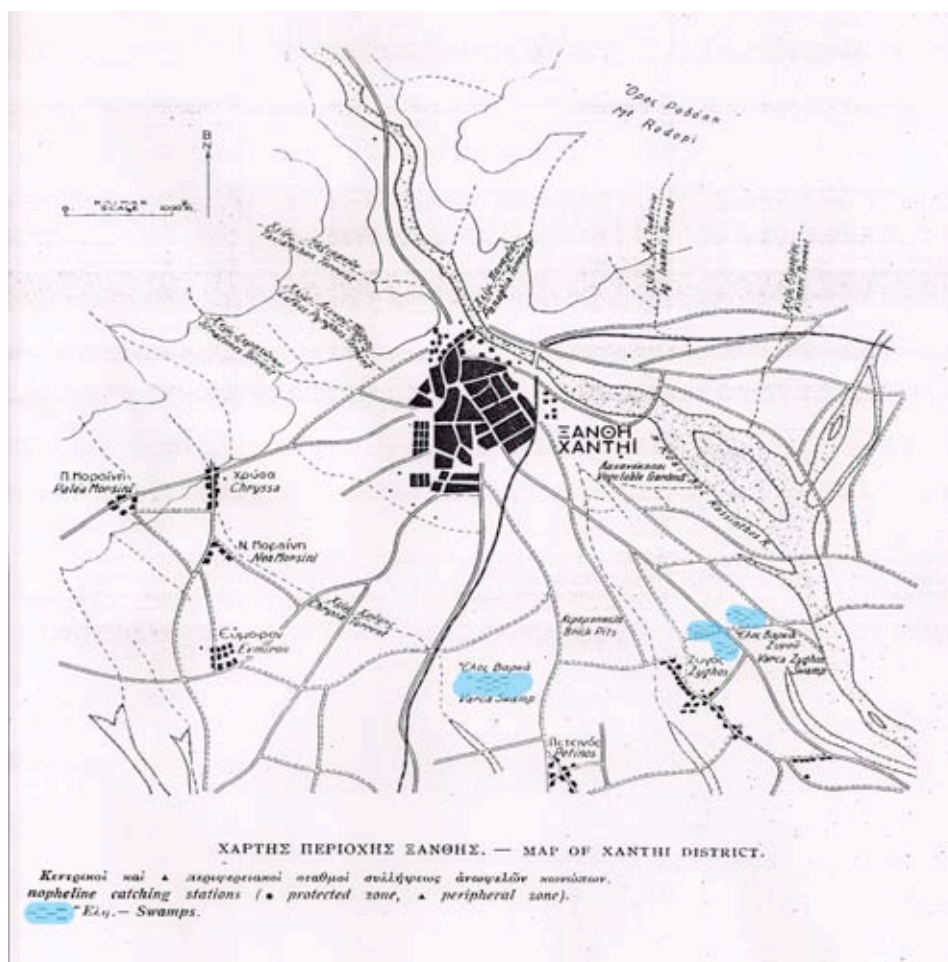
¹⁰⁷ Αλτσιτζόγλου Φ. (1941), *Οι Γιακάδες και ο Κάμπος της Ξάνθης*, Αθήνα: Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, σ. 29, σ. 37.

¹⁰⁸ Οι μοναδικές εξ αυτών –εκτός από το έλος Σαρή Γκιόλ- εντοπίζονταν στα ανατολικά του χωριού Πηγάδια, στην περιοχή Βάλτα του Κοζλάρ Τσιφλίκ (Kozlar Çiftlik), με το έλος Κοζλάρ ή Τιρπάλ Γκιόλ (Tirpan Göl). Επίσης, τέτοιες υπήρχαν σε πεδινές εκτάσεις όπως το χωριό Άκαρπο ή Κουρού Κιόι (Kuru Köy) και το χωριό Γκιζέλα με το ομώνυμο έλος Γκιζέλας ή Ταρτάρ Τσαϊρ (Tatar Çayır) και το έλος Σουλούπ Βαλτασί (Sulup Baltasi). Να σημειωθεί ότι εκτός των ελών -πλησίον της Ξάνθης- στις περιοχές Βαρκά και Βαρκά Ζυγού (περίπου 2στρ.) η ροή του Κόσινθου και των άλλων μικρότερων χειμάρρων δημιουργούσε ελώδεις εκτάσεις κατά τους θερινούς μήνες (Ν και ΝΔ όρια του οικισμού) πλησίον του οικισμού. Σφάγγος Ι. Κ., Λιβαδάς Γ. Α. (1940), *Η Ελονοσία εν Ελλάδι, 1930-1940: Έρευναι – Καταπολέμησις*, Αθήναι: "Πυρσός", σ. 162. Κολλιόπουλος Α. Π. (1939), *Στρατιωτική Γεωγραφία Βαλκανικής, Μ. Ασίας και Μεσογείου*, Εν Αθήναις: Τύποις Ν. Τυπερόγλου, σσ. 295-296.

¹⁰⁹ Janin R. (1920), *La Thrace: Étude Historique et Géographique*, Cadi-Keuy, Constantinople: Rédaction des "Echos d'Orient", σ. 7. Μητσόπουλος Κ. Μ. (1897), *Γεωγραφία Φυσική και Πολιτική: Εγκεκριμένη υπό του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως, προς Χρήσιν των Ελληνικών Σχολείων*, Εν Αθήναις: Παρά τω Εκδότη Σ. Κ. Βλαστώ, σ. 62.

¹¹⁰ Οι ημιορεινές και ορεινές περιοχές της οροσειράς της Ροδόπης μέχρι και τη δυτική όχθη του Έβρου ποταμού, αποτελούν μια ενιαία ζώνη υψηλής μέσης ετήσιας βροχόπτωσης (600-1.000 χιλ.), εν αντιθέσει με τη χαμηλότερη μέση ετήσια βροχόπτωση των πεδινών εκτάσεων και του βόρειου τμήματος του σημερινού νομού

περιόδους εκτεταμένης βροχόπτωσης, οι πεδινές εκτάσεις πλημμυρίζουν, προκαλώντας καταστροφές σε καλλιεργούμενες εκτάσεις και στους παρακείμενους οικισμούς. Τέτοιες ήταν οι πλημμύρες στην πεδιάδα της Ξάνθης που εκδηλώθηκαν κατά τα έτη 1923, 1928 και 1934¹¹¹.

Χάρτης 3. Τα έλη της Ξάνθης

Πηγή: Σφάγγος Ι. Κ. & Λιβαδάς Γ. Α. (1940), *Η Ελονοσία εν Ελλάδι, 1930-1940: Έρευναί - Καταπολέμησις*, Αθήναι: "Πυρσός", σσ. 160-161

Η χιονόπτωση είναι ένα χαρακτηριστικό των ορεινών περιοχών κατά τους χειμερινούς μήνες, ενώ στα πεδινά περιορίζεται σε μία-δύο μέρες τον χρόνο και κυρίως με τη μορφή χιονόνερου. Γενικά η χιονόπτωση είναι ένα αρκετά συχνό φαινόμενο στη Θράκη και άμεσα συνδεδεμένο με την πορεία των ανέμων κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο¹¹².

Έβρου (400-600 χιλ.). Μαρσιολόπουλος Η. Γ., Καραπιτέρης Λ. Ν. (1955), *Αι βροχοπτώσεις εν Ελλάδι*, Εν Αθήναις· Μαρσιολόπουλος Η. Γ. (1938), *Το Κλίμα της Ελλάδος*. Εν Αθήναις, σ. 49, σσ. 335-336.

¹¹¹ Αλτσιτζόγλου Φ. (1941), *Οι Γιακάδες και ο Κάμπος της Ξάνθης*, Αθήνα: Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, σ. 34.

¹¹² Μαρσιολόπουλος Η. Γ. (1938), *Το Κλίμα της Ελλάδος*. Εν Αθήναις, σ. 47.

Όσον αφορά τους ανέμους η οροσειρά της Ροδόπης λειτουργεί ως ανεμοθραύστης. Ανακόπτει κάπως τους βόρειους ανέμους, δίνοντας όμως δίοδο στους βορειοανατολικούς και βορειοδυτικούς ανέμους που κατά τους χειμερινούς μήνες (Δεκέμβριο-Φεβρουάριο) δημιουργούν παγετούς. Κατά τους τελευταίους ο συνδυασμός του σχετικά υγρού περιβάλλοντος –λόγω της παρουσίας των χειμάρρων και μεγάλων ποταμών, ιδίως του Έβρου- δημιουργεί αρκετά συχνά πυκνή ομίχλη.

Οι απότομες μεταβολές της θερμοκρασίας το χειμώνα οφείλονται στις αιφνίδιες εναλλαγές των νότιων και βόρειων ψυχρών ανέμων, αποβαίνουν επιζήμιες για τη ζωή των κατοίκων, των ζώων και των καλλιεργειών. Επίσης οι θερινές νύχτες είναι ψυχρές, δημιουργώντας προβλήματα στην υγεία των μη εγκλιματισμένων ζώων και των καλλιεργειών, ιδιαίτερα όταν τις διαδέχονται ημέρες με αρκετά υψηλές θερμοκρασίες¹¹³. Ειδικότερα στις περιοχές της Θράκης, της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας, παρατηρείται ένα ετήσιο θερμομετρικό εύρος που συχνά ξεπερνά συχνά τους 20°C¹¹⁴.

Το κλίμα καθώς και η γεωμορφολογία της περιοχής διαμορφώνουν τη βλάστηση της Θράκης (βλέπε Χάρτη 5). Βάσει αυτών και σύμφωνα με τον χάρτη βλάστησης του Μαυρομάτη, καταγράφονται οι παρακάτω ζώνες βλάστησης στην ελληνική Θράκη: α) η ευμεσομεγειακή διάπλαση Αριάς (*Quercion ilicis*), η οποία καλύπτει σχεδόν ολόκληρη την παραλιακή ζώνη των νομών Ροδόπης και Έβρου έως το Δέλτα του Έβρου, β) η παραλιακή ζώνη του νομού Ξάνθης και ένα μικρό μέρος των παραλίων του νομού Ροδόπης, η οποία καλύπτεται από την υπομεσογειακή διάπλαση (*Ostryo-Carpinion*), γ) οι διαπλάσεις θερμόφυλλων υποηπειρωτικών φυλλοβόλων δρυών (*Quercion confertae*) που καλύπτουν σχεδόν ολόκληρο το νομού Έβρου εκτός της περιοχής του δέλτα του Έβρου καθώς και τις ημιορεινές περιοχές των άλλων δύο νομών, δ) η ζώνη της ορομεσογειακής διάπλασης οξιάς και υβριδιγενούς ελάτης (*Abietionce phalonicae*) στα ορεινά τμήματα των νομών Ροδόπης και Ξάνθης¹¹⁵.

Η ερυθρελάτη αποτελεί το χαρακτηριστικότερο είδος κωνοφόρων δένδρων στον ορεινό όγκο της Ροδόπης, δημιουργώντας αμιγή δάση χωρίς οικονομικό ενδιαφέρον (περιοχές νότιας ζώνης βλάστησης). Σε αρκετές περιοχές (άνω των 800 μ.) συναντάται η δασική πεύκη και βορειότερα η ορεινή πεύκη. Το πρώτο είδος χαρακτηρίζεται από τη γρήγορη εξάπλωσή του, καλύπτοντας κενά από

¹¹³ Καράσσου Δ. (1929), *Η Ανατολική Θράκη: Στρατιωτική Γεωγραφία: Μετά 15 Χαρτών και Σχεδιαγραμμάτων εκτός Κειμένου*, Αθήναι: Τύποις "Πυρσού", σσ. 22-23.

¹¹⁴ Οι χαμηλότερες θερμοκρασίες καταγράφονται κατά τον Ιανουάριο (4°C) και τον Φεβρουάριο (1,5°C), ενώ οι υψηλότερες τον Ιούλιο (24°C) και τον Αύγουστο (26,5°C). Μαριολόπουλος Η. Γ. (1938), *Το Κλίμα της Ελλάδος*. Εν Αθήναις, σσ. 52-62.

¹¹⁵ Μαυρομάτης Γ. (1978). *Χάρτης Βλαστήσεως της Ελλάδος*. Αθήνα, Υπουργείο Γεωργίας, Ίδρυμα Δασικών Ερευνών Αθηνών, Τομέας Δασικής Σταθμολογίας, κλίμακα 1:1.000.000.

υλοτομία και εγκαταλελειμμένες βοσκές. Το δεύτερο είδος πεύκης είναι ελάχιστα απαιτητικό ως προς τα εδάφη και τις κλιματικές συνθήκες βλάστησης, αλλά χωρίς οικονομικό ενδιαφέρον για την εκμετάλλευση του¹¹⁶.

Ειδικότερα για την περιοχή μελέτης, το σύνολο του βορείου τμήματος του νομού Ροδόπης (εκτός του όρους Παπίκιο στην ανατολική Ροδόπη) καλύπτεται από δάση φυλλοβόλων δρυών. Τα πιο χαρακτηριστικά είδη είναι η χνοώδης δρυς με χρήση στη ναυπηγική και η πλατύφυλλος δρυς, για την αμαξοποιία, την οικοδομική (κατασκευή πατωμάτων) και τη διαστρώση του σιδηροδρομικού δικτύου (τραβέρσες). Γενικά στο ανατολικό μέρος της Ροδόπης επικρατούν τα κωνοφόρα, όπως η κυρίαρχη τραχεία πεύκη και η μαύρη πεύκη, χωρίς να λείπουν βέβαια η οξιά και σε μεγαλύτερα υψόμετρα η δρυς. Το ορεινό τμήμα του νομού Ξάνθης (περιοχή Εχίνου) καλύπτεται από δάση οξιάς και ελάτης και σε μεγάλα υψόμετρα από η πενταβέλονη πεύκη (είδος με γρήγορη ανάπτυξη και πολύτιμη ξυλεία). Στα ημιορεινά του νομού κυριαρχούν οι εκτάσεις φυλλοβόλων δρυών, πλατύφυλλων βελανιδιών και άλλων φυλλοβόλων δένδρων, όπως οι καρυδιές (πολύτιμη ξυλεία για επιπλοποιία και ξυλουργική)¹¹⁷.

Δυτικότερα στην ορεινή περιοχή της σημερινής Σταυρούπολης η φυτοκάλυψη αλλάζει και κυριαρχεί η παρουσία της οξιάς, της δασικής πεύκης, της σημύδας και του μακεδονίτικου έλατου. Τα ημιορεινά της Σταυρούπολης σχηματίζονται δάση από φυλλοβόλες δρυς ανάμεικτα με άλλα φυλλοβόλα δένδρα. Τέλος οι ημιορεινές και πεδινές εκτάσεις της Θράκης καλύπτονται από διάφορα είδη μεσογειακής μακίας, δενδροκαλλιέργειών (όπως ελαιόδενδρα και οπωροφόρα) και υδροχαρών δένδρων (όπως πλατάνια) σε περιοχές τρεχούμενων υδάτων¹¹⁸.

Τα παραπάνω δεδομένα παρουσίασαν τη φυσικογεωγραφική κατάσταση της περιοχής μελέτης, περιγράφοντας την εικόνα του φυσικού τοπίου της σημερινής ελληνικής Θράκης. Διαμέσων αυτής πρόκειται να κατανοηθούν η χωροθέτηση και η λειτουργία των πληθυσμιακών εγκαταστάσεων, οι εμπορικές και παραγωγικές δομές τους καθώς και οι συνδέσεις των σημείων του οικιστικού δικτύου της κάθε εποχής.

¹¹⁶ Κοντός Π. Η. (1921), *Ελληνική Δασοκομία: Μετά Στοιχείων Δασικής Διαχειρίσεως*, Αθήνα: Τύπος Παρασκευά Λεωνή, σσ. 169-171.

¹¹⁷ Μήλιος Η. (2006), "Η Βιοποικιλότητα της Δομής και της Σύνθεσης των Δασικών Περιοχών του Ορεινού Όγκου Ροδόπης, σε Σχέση με τις Ανθρώπινες Δραστηριότητες" στο *Η Κομοτηνή και ο Ευρύτερος Χώρος (Παρελθόν - Παρόν - Μέλλον)*, Κομοτηνή: Εταιρεία Παιδαγωγικών Επιστημών Κομοτηνής, σσ. 270-271· Κοντός Π. Η. (1921), *Ελληνική Δασοκομία: Μετά Στοιχείων Δασικής Διαχειρίσεως*, Αθήνα: Τύπος Παρασκευά Λεωνή, σσ. 182-191.

¹¹⁸ Θρακικός Ηλεκτρονικός Θησαυρός-Περιβάλλον, λήμματα: *Θράκη, Δερείο, Λειβαδίτης, Εχίνος, Πολύανθος* στο <http://www.xanthi.ilsp.gr/thraki/per/perivallon.asp>, (17-02-2009, 10:20).

1.ii) Η ύπαιθρος και τα αστικά κέντρα της περιοχής, τα δίκτυα και οι λειτουργίες τους

Η θρακική ύπαιθρος συμπληρώνεται από εκτεταμένο δίκτυο οικισμών διαφόρων μεγεθών. Τα οικιστικά σύνολα εμπλέκονται σε ένα καλά θεμελιωμένο δίκτυο λειτουργίας, οργάνωσης και διοίκησης, αντιπροσωπευτικό κάθε περιοχής. Το εν λόγω δίκτυο παρ' όλο που μπορούσε να λειτουργεί αυτόνομα ως μια οργανική περιφερειακή οντότητα (για παράδειγμα, σαντζάκι ή καζάς), δεν μπορεί να θεωρηθεί αποκομμένο από ένα ευρύτερο περιφερειακό δίκτυο (βιλαέτι), το οποίο με τη σειρά του υπαγόταν σε ένα κεντρικό λειτουργικό σύστημα δικτύων (αυτοκρατορία) (βλέπε Πίνακες 1 & Χάρτη 6). Η λειτουργία και η οργανωτική δομή όλων των παραπάνω ορίζονταν από ένα σύνολο τυπικών και άτυπων κανόνων.

Έτσι, λοιπόν, οι τυπικοί κανόνες θεωρητικά επιβάλλονταν κεντρικά και γινόταν προσπάθεια να ελεγχθούν με τη συνδρομή της τοπικής και περιφερειακής διοίκησης. Αντιθέτως οι άτυποι κανόνες επιβάλλονταν από ένα σύμπλεγμα τοπικής παραγωγικής δραστηριότητας, εμπορικών συναλλαγών και καταναλωτικών απαιτήσεων μεταξύ χωρικών οντοτήτων (οικισμοί, περιοχές, επαρχίες, περιφέρειες). Επιπλέον σημειώνεται ότι μια χωρική οντότητα δεν αποτελεί ποτέ μέρος ενός και μόνο δικτύου, αλλά, όπως αποδεικνύεται παρακάτω, μιας ομάδας διαφορετικών δικτύων.

Στην παρούσα περίπτωση κλειδί στην αντίληψη των δικτύων που αναπτύσσονταν μεταξύ των παραδειγμάτων της έρευνας, της υπαίθρου και των υπόλοιπων οικισμών (αστικών ή αγροτικών), ήταν ο χώρος και ο τρόπος παραγωγής, η ανάπτυξη των μεταφορών και των επικοινωνιών, η διοικητική κατάτμηση και η οικιστική ιεραρχία τους¹¹⁹.

Αναφορικά με τη βιοτεχνική και την οικοτεχνική παραγωγή, το χαρακτηριστικό παράδειγμα της Γκιουμουλτζίνας –και λιγότερα σε μικρότερη έκταση, της Ξάνθης– με την κατεργασία της τοπικής πρώτης ύλης για τη δημιουργία μάλλινου υφάσματος (αμπάς) και την παραγωγή έτοιμων ενδυμάτων με πρώτη ύλη από την τοπική παραγωγή μαλλιού. Ένας από τους σημαντικότερους μαχαλάδες της Γκιουμουλτζίνας, σύμφωνα με τον περιηγητή *Ελβιγιά Τσελεμπί*, ήταν αυτός των υφαντών ή Τσουλχά Μαχαλέ (Çulha Mahalle)¹²⁰.

¹¹⁹ Lefebvre H. (2000), *Writings on Cities*, Translated by: Kofman E. & Lebas E., Oxford: Blackwell, σ. 119- Dickinson R. E. (1964), *City and Region: A Geographical Interpretation*, London: Routledge & Kegan Paul, σ. 229.

¹²⁰ Σπαθάρης Ι. (1934), "Η Δυτική Θράκη κατά τον Ελβιγιά Τσελεμπί", *Περιηγητήν του XVII Αιώνας*", *Θρακικά*, 5, σσ. 26-28.

Η αγορά της πρώτης ύλης γινόταν είτε από την άμεση περιφέρεια τους, όπως μαρτυρεί η παρουσία πολλών βοσκότοπων με την εκτροφή βουβαλιών και αιγοπροβάτων από μισθωτούς πομάκους κτηνοτρόφους για λογαριασμό μουσουλμάνων γαιοκτημόνων της πεδιάδας, είτε από τους σαρακατσάνους κατά τους θερινούς μήνες¹²¹. Ακόμα, ένα μικρό μέρος των ερυθρά βαμμένων αμπάδων προερχόταν από τις περιοχές του σημερινού βουλγαρικού κράτους, όπως το σημερινό Ζλάτογκραντ ή Νταρί-Ντερέ (Dari-Dere) στα ορεινά της Ροδόπης και το Ντερμέν-Ντερέ (Dermen-Dere) της Ανατολικής Ρωμυλίας¹²². Ο αμπάς διοχετεύονταν στους ράφτες της τοπικής αγοράς ή πωλούνταν στις γειτονικές πόλεις, όπως η Γενισέα, που αγόραζε αμπά από την Γκιουμουλτζίνα¹²³. Η παραγωγή του εντός των αστικών σχηματισμών της περιοχής περιορίστηκε αισθητά και πιθανότατα στις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα διακόπηκε, όπως για παράδειγμα ο Τσουλχά μαχαλάς δεν συναντάται στις σχετικές περιγραφές της εποχής.

Στις αρχές του 19ου αιώνα οι μεγάλοι οικισμοί των πεδινών εκτάσεων, άλλαξαν τις λειτουργίες τους και μετέβαλλαν τα δίκτυα που είχαν συνάψει με τις ημιορεινές και ορεινές περιοχές της βαλκανικής ενδοχώρας. Οι ορεινοί και ημιορεινοί οικισμοί διατήρησαν για κάποιο διάστημα ακόμη την οικοτεχνική παραγωγή. Οι ορεινοί και ημιορεινοί οικισμοί εξακολούθησαν βέβαια να εκδηλώνουν μειωμένο ενδιαφέρον για την εμπορική γεωργία και να συντηρούν τα παραδοσιακά δίκτυα προμήθειας προϊόντων που δεν παρήγαν σε επαρκής ποσότητες¹²⁴.

Στην Γκιουμουλτζίνα της εποχής η βιοτεχνική παραγωγή επικεντρωνόταν πλέον με την παραγωγή έτοιμων μάλλινων ενδυμάτων από αμπά, τον οποίο διέθεταν στον οικισμό οι εποχικοί ράφτες από τα ορεινά της Ροδόπης και τις περιοχές του μετέπειτα βουλγαρικού κράτους (Αχή-Τσελεμπή (Ahi-Çelebi), Πέτκοβο Καρλούκοβο στην Γκιουμουλτζίνα και Ζλάτογκραντ, Ραϊκόβου στην Ξάνθη)¹²⁵.

¹²¹ Γεωργάκας Δ. Ι. (1945-46), "Περί των Σαρακατσάνων της Θράκης", *Αρχείον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού*, 12, σ. 65.

¹²² Παπαδημητρίου Π. (2003), *Οι Πομάκοι της Ροδόπης: Από τις Εθνοτικές Σχέσεις στους Βαλκανικούς Εθνικισμούς (1870-1990)*, Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, σ. 55· Μελίρρτου Μ. (1871), *Περιγραφή Ιστορική και Γεωγραφική Υπ' Εκκλησιαστικήν Έποψιν της Θεοσώστου Επαρχίας Μαρωνείας*, Εν Κωνσταντινούπολει: Εκ του Τυπογραφείου και Λιθογραφείου Ε. Καϊολ, στο <http://alex.eled.duth.gr/Maroneia/MELI/RIGHT.HTM>, (25-10-2006, 19:26).

¹²³ Stoianovich T. (1996), «A Route Type: The Via Egnatia Under Ottoman Rule», in Zachariadou E. (ed.), *The Via Egnatia Under Ottoman Rule (1380-1699)*, A Symposium Held in Rethimnon, 09-11 January 1994, Rethimnon: Crete University Press, σ. 211.

¹²⁴ Palairat M. R. (1997), *The Balkan Economies 1800-1914: Evolution without Development*, Cambridge: Cambridge University Press, σσ. 59-60.

¹²⁵ Palairat M. R. (1997), *The Balkan Economies 1800-1914: Evolution without Development*, Cambridge: Cambridge University Press, σσ. 67-68· Κυριακίδου Σ. Π. (1919), *Η Δυτική Θράκη και οι Βούλγαροι*, Εν Αθήναις: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, στο

Ένα άλλο χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν η καλλιέργεια, η επεξεργασία και η εμπορία καπνού στην περιοχή Ξάνθης και της Γενισέας. Ήδη πριν από το 1860 ο καπνός της περιοχής εξαγόταν με караβάνια στην Κωνσταντινούπολη, και από εκεί στα λιμάνια της Οδησού και του Βουκουρεστίου. Εκεί βρίσκονταν εγκατεστημένοι σημαντικοί καπνέμποροι από την Ξάνθη (οικογένειες *Σγουρώφ*, *Παντάκη* και *Καλεύρα*)¹²⁶. Σημαντική εξαγωγική δραστηριότητα προς την Κωνσταντινούπολη καταγράφεται μέσω των καπνεμπόρων της Μάκρης¹²⁷. Επίσης η τοπική παραγωγή πωλείτο σε εμπόρους όμορων περιοχών, όπως αυτούς της Μαρώνειας. Οι έμποροι με τη σειρά τους μεταπωλούσαν τον καπνό στην Κωνσταντινούπολη, στην Ανατολία, της ακτές της βορειοανατολικής Αφρικής και στα λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας¹²⁸.

Στα τέλη του 19ου αιώνα η παραγωγή και η εμπορία καπνού χαρακτήριζαν αποκλειστικά την τοπική οικονομία, κάνοντας την περιοχή και το προϊόν της γνωστό σε ολόκληρη την αυτοκρατορία και όχι μόνο¹²⁹. Από τότε και μέχρι την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα, παρατηρείται σταδιακό πέρασμα από τις πρωτοβιομηχανικές δομές –με τη χρήση του εποχικού, μη εξειδικευμένου αγροτικού εργατικού δυναμικού από τα ορεινά της Ροδόπης– στις βιομηχανικές παραγωγικές δομές, με την απασχόληση κατά πλειονότητα του μόνιμα εγκατεστημένου εργατικού δυναμικού, οργανωμένου σε συντεχνίες¹³⁰.

Τα στοιχεία που παραθέτει ο Antoniadēs για την παραγωγή καπνού στο βίλαετι της Αδριανουπόλεως στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα είναι ενδεικτικά του κλίματος που επικρατούσε στην τοπική οικονομία. Από τη

<http://alex.eled.duth.gr/Eldoseis/stilpon19/index.htm>, (28-11-2006, 13:35)· Miletic L. (1918), *The Ruin of the Thracian Bulgarians in 1913*, translated by: Sofia Press Team (1987), Sofia: Sofia Press, σσ. 45-46· Maunsell F. R. (1906), "The Rhodope Balkans", *The Geographical Journal* 28(1), σ. 16, I.A.Y.E., Φ. 1906/66/ΚΣΤ, ΚΖ, ΚΗ, ΚΘ, Λ. Γενική Επιθεώρησης των εν Μακεδονία Ελληνικών Σχολείων, αρ. πρωτ. 8, 02-01-1906, Θεσσαλονίκη. Έκθεσις του Γεν. Επιθεωρητού των Ελληνικών Σχολείων Δ. Μ. Σάρρου περί Ξάνθης.

¹²⁶ Θρακική Στοά (1932), *Λεύκωμα Θράκης-Μακεδονίας*, Κομοτηνή: Αργ. Δρακόπουλος-Τύποις Απ. Αντωνιάδου, σσ. 264-265.

¹²⁷ Κυφιώτου Ι. Γ. (1880), *Κωνσταντινούπολις και τα Προάστεια αυτής μετά της Θράκης*, Εν Κωνσταντινούπολει: Εκ του Τυπογραφείου Α. Ζέλλιτς, Βιβλίο Β', σ. 27.

¹²⁸ Μελίρρυτου Μ. (1871), *Περιγραφή Ιστορική και Γεωγραφική Υπ' Εκκλησιαστικήν Έποψιν της Θεοσώστου Επαρχίας Μαρωνείας*, Εν Κωνσταντινούπολει: Εκ του Τυπογραφείου και Λιθογραφείου Ε. Καϊόλ, στο <http://alex.eled.duth.gr/Maroneia/MELI/RIGHT.HTM>, (25-10-2006, 19:26).

¹²⁹ Χριστόδουλος Αρχιμανδρίτης δ.ν. (1897), *Η Θράκη και αι Σαράντα Εκκλησίαι Μετά των Διοικητικών και Εκκλησιαστικών Ζητημάτων*, Εν Κωνσταντινούπολει: Εκ του Πατριαρχικού Τυπογραφείου, όπως αναφέρεται στο Μουσόπουλος Θ. (1998), *Θρακών Οικήσεις και Κτίσματα Λαμπρών Καιρών Μαρτυρίες (15ος-19ος Αιώνας)*, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Νεότητας, Πρόγραμμα Διαπολιτισμικής Εκπαιδευτικής Στήριξης Θράκης), σ. 52· Βουτηράς Σ. Ι. (1890), *Λεξικόν Ιστορίας και Γεωγραφίας: Διαλαμβάνον Περιλήψιν της Ιστορίας, Φυσικήν και Πολιτικήν Χωρογραφίαν, τους Βίους των Μεγάλων Ανδρών, τους Μύθους και τας Παραδόσεις. Πάντων των Εθνών, από Αρχαιοτάτων Χρόνων Μέχρι του Νυν. Τόμος Όγδοος*, Εν Κωνσταντινούπολει: Εκ του Τυπογραφείου Νεολόγου, λήμμα *Τουρκία ή Οθωμανικόν Κράτος* σ. 265· Σταυρίδου Α. (1876), *Εγχειρίδιον Πολιτικής, Φυσικής και Εμπορικής Γεωγραφίας του Οθωμανικού Κράτους εκ Διαφόρων Νεωτάτων Ευρωπαϊκών Συγγραμμάτων*, Εν Κυδωνίας: Εκ του Τυπογραφείου Ιωάννου Σαριβαξεβάνη, σ. 62· Mostras K. C. (1871), *Dictionnaire Géographie de l' Empire Ottoman*, St. Pétersbourg: Commissionares de l' Academie Imperiale des Sciences, λήμμα Yenidje-i-Kara-Sou, σ. 182.

¹³⁰ Epstein S. R. (2001), «Introduction: Town and Country in Europe, 1300-1800», in Epstein S. R. (ed.), *Town and Country in Europe: 1300-1800*, Cambridge: Cambridge University Press, σ. 22.

συνολική ποσότητα 6.001,169 τόνων, οι 1.945,735 τόνοι παράγονταν μόνο από την περιοχή της Ξάνθης¹³¹. Την περίοδο που προηγήθηκε των Βαλκανικών Πολέμων, η καπνοπαραγωγή παρουσίαζε διαρκή και ανοδική πορεία, η οποία ανατράπηκε πριν από την έναρξη τους, όπως αναφέρει ο Μάντζαρης. Συγκεκριμένα, το 1910 παρήχθησαν 6.800,622 τόνοι καπνού, το 1911 η ποσότητα του παραγόμενου προϊόντος μειώθηκε σε 5.924,525 τόνους. Τέλος το 1912 κατεγράφη ακόμα μεγαλύτερη μείωση, φτάνοντας τους 4.671,579 τόνους¹³².

Αναπόφευκτες αλλαγές σημειώθηκαν στα δίκτυα που λειτουργούσαν τόσο μεταξύ πόλης και υπαίθρου όσο και των οικισμών μικρού και μεγάλου μεγέθους. Η μεταφορά του καπνού (κατεργασμένου και ακατέργαστου) και όλων των υπόλοιπων προϊόντων, γινόταν μέσω των ταχύτερων θαλάσσιων αρτηριών. Το γειτονικό λιμάνι της Καβάλας αποτελούσε αρχικά τη βασική πύλη εξόδου της παραγωγής των όμορων καζάδων (1847)¹³³. Στη συνέχεια και πλησιάζοντας προς τα τέλη του 19ου αιώνα, μέρος της εξαγωγικής δραστηριότητας αυτών στράφηκε προς το λιμάνι της Βιστωνίδας.

Γενικά για τις μεταφορές των προϊόντων, μέχρι και τα μέσα του 19ου αιώνα χρησιμοποιούνταν κυρίως μουλάρια, άλογα, περιστασιακά δρομάδες και, όταν το ανάγλυφο το επέτρεπε, τροχοφόρα οχήματα συρόμενα από βοοειδή. Στην πλειονότητα τους οι αγωγιάτες ήταν μουσουλμάνοι και στη συνέχεια χριστιανοί, εβραίοι και αρμένιοι¹³⁴.

Εκτός αυτών οι μεταφορές (ξύλειας και σιτηρών) γίνονταν και με σχεδίες, ιδίως στον Έβρο και στο πλωτό του κομμάτι από τη Φιλιππούπολη ή Πλόβντιβ (Plövdin) ή Φελιμπέ (Felibe) ως την Αδριανούπολη, μέχρι και τις εκβολές του¹³⁵. Η συγκεκριμένη μετακίνηση πραγματοποιείτο κατά τους μήνες Μάιο, Ιούνιο, Οκτώβριο, Νοέμβριο και Δεκέμβριο, με το υλικό κατασκευής των σχεδίων να αποτελεί προϊόν προς πώληση. Η συγκεκριμένη μεταφορική κίνηση

¹³¹ Antoniadès A. (1922), *Le Développement Économique de la Thrace: La Passè, Le Prèsent, L' Avenir*, Athens: Imprimerie TYPOS: Kimon J. Theodoropoulos, σ. 20.

¹³² Μάντζαρης Α. Ι. (1929), *Τα Καπνά μας: Μελέτη Βραβευθείσα από την Ακαδημία*, Αθήνα: Τύποις "Πυρσού", σσ. 66-67.

¹³³ Antoniadès A. (1919), *La Puissance de l' Hellenisme et le Role Economique des Grecs en Thrace*, Paris, σ. 7 και έπειτα, όπως παρατίθεται στο Παπαθανάση-Μουσιοπούλου Κ. (1974), *Οικονομική και Κοινωνική Ζωή του Ελληνισμού της Θράκης κατά την Τουρκοκρατία*, Αθήνα: Ε. Σωτηρόπουλος & Σια., σ. 168· Viquesnel A. (1868), *Voyage dans la Turquie d' Europe: Description Pysique et Gèologique de la Thrace*, Paris: Arthus Bertrand, σ. 338.

¹³⁴ Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Στεφανίδου Α. (1991). *Η Πόλη-Λιμάνι της Καβάλας την Περίοδο της Τουρκοκρατίας. Πολεοδομική Διερεύνηση (1391-1912)*, Πολυτεχνική Σχολή. Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 161· Antoniadès A. (1919), *La Puissance de l' Hellenisme et le Role Economique des Grecs en Thrace*, Paris, σ. 7 και έπειτα, όπως παρατίθεται στο Παπαθανάση-Μουσιοπούλου Κ. (1974), *Οικονομική και Κοινωνική Ζωή του Ελληνισμού της Θράκης κατά την Τουρκοκρατία*, Αθήνα: Ε. Σωτηρόπουλος & Σια., σσ. 167-168.

¹³⁵ Clogg R. (1970), "Benjamin Barker's Journal of a Tour in Thrace, 1823", *University of Birmingham Historical Journal*, XII(2), σ. 251· Scobel A. (1902), *Handels-Atlas zur Verkehrs- und Wirtschaftsgeographie*, Scales differ., Bielefeld: Velhagen & Klasing, σ. 28· Σκορέλη Β. Γ. (1877), *Θρακικά Μελέτα*, Έν Λειψία: Τύποις Ουάλτερ Βιγάντου, σσ. 26-27.

εγκαταλείφθηκε με την κατασκευή της σιδηροδρομικής γραμμής (Αδριανούπολη – Ντεντέ-Αγάτς), μιας και οι ξύλινες σχεδίες δεν ήταν σε θέση να ανταγωνιστούν τον ταχύτερο και σε ετήσια βάση κινούμενο σιδηρόδρομο¹³⁶.

Φωτογραφία Iii.1: Άποψη της Πλατείας Ταχυδρομείου της Κομοτηνής (circa 1920)

Πηγή: Stamp Circuit

http://www.stampcircuit.com/Coin_Auction_Prices_Realized/auctionmap.php?dirname=Coin_Auction_Prices_Realized&ItemType=Postcard&class=Coin&sale_id=1716&country=PICTURE%20POSTCARDS&category=THRACE&single= (22-07-2010, 09:35)

Με τη χάραξη και κατασκευή του σιδηροδρομικού δικτύου μειώθηκε ο χρόνος μεταφοράς και αυξήθηκε η μεταφερόμενη ποσότητα αγαθών προς τα μεγαλύτερα διαμετακομιστικά κέντρα της εποχής. Η χάραξη της γραμμής στα βαλκανικά εδάφη έλαβε υπ' όψιν της τη διαδρομή των τριών, παραδοσιακά, βασικών οδικών αξόνων, από την Κωνσταντινούπολη προς τη βαλκανική ενδοχώρα, κινούμενη άλλοτε παράλληλα και άλλοτε σε πλήρη ταύτιση με αυτούς¹³⁷.

Βέβαια τόσο η Γκιουμουλτζίνα όσο και η Ξάνθη ήταν συνδεδεμένες με τα χερσαία και θαλάσσια δίκτυα μεταφορών και επικοινωνιών της (π.χ. εβδομαδιαία

¹³⁶ Σαμοθράκης Α. Θ. (1940), "Εβρος", *Θρακικά*, 13, σσ. 40-41.

¹³⁷ Η πρώτη σιδηροδρομική γραμμή που διήλθε της Θράκης ήταν η τροχιά Βελιγράδι-Νίσσα-Αδριανούπολη-Κωνσταντινούπολη και ο νότιος κλάδος της (1888: Ντεντέ-Αγάτς-Αδριανούπολη, *Compagnie d' exploitation des chemins de fer Orientaux*). Κάποια χρόνια αργότερα (1893-1896) ολοκληρώθηκε και η σύνδεση με τη Θεσσαλονίκη μέσω της σιδηροδρομικής γραμμής Θεσσαλονίκη-Κωνσταντινούπολη (*Jonction Salonique-Constantinople*). Engin V. (1993), *Rumeli Demiryollari*, İstanbul: Eren, σσ. 207-208, Χάρτης 2· Δεληγιάννης Α., Παπαδημητρίου Δ. (1988), "Η Εξέλιξη του Σιδηροδρομικού Δικτύου στο Βορειοελληνικό Χώρο", *Τεχνολογία*, 2, σσ. 17-18· May A. J. (1952), "Trans-Balkan Railway Schemes", *The Journal of Modern History* 24(4), σ. 353.

σύνδεση με Θεσσαλονίκη και Κωνσταντινούπολη, 1870). Στα παραπάνω λιμάνια χρειάζεται να προστεθούν τα λιμάνια της Μπουμπαγιάς, της Μάκρης και της Μαρώνειας, που συνδεόταν με το λιμάνι της Κωνσταντινούπολης (1870)¹³⁸. Λιγότερες συνδέσεις υπήρχαν με το φυσικό λιμάνι του Αίνου, στις ανατολικές εκβολές του Έβρου. Η Αίνος αποτελούσε την πύλη εξαγωγής των προϊόντων της Αδριανούπολης και ολόκληρης της εσωτερικής πεδιάδας της Ροδόπης (περιοχή Φιλιπούπολης), τουλάχιστον μέχρι και την τέταρτη εικοσαετία του 19ου αιώνα. Να σημειωθεί ότι, στα νοτιοδυτικά της Αδριανούπολης υπήρχε το προάστιο του Κάρα-Αγάτς (Karaağaz, ανατολικές όχθες του Έβρου) και μια μικρή αποβάθρα με περιορισμένη εμπορική κίνηση¹³⁹.

Φωτογραφία 1ii.2: Ο σιδηροδρομικός σταθμός του Ντεντέ-Αγάτς

Πηγή: Engin V. (1993), *Rumeli Demiryollari*, Istanbul: Eren, σ. 139

Αργότερα και με την ολοκλήρωση του νότιου κλάδους της γραμμής Βελιγράδι-Κωνσταντινούπολη, ενισχύθηκε σημαντικά το λιμάνι του Ντεντέ-Αγάτς, στα δυτικά των εκβολών του Έβρου, οδηγώντας στην οικονομική παρακμή

¹³⁸ Μελίρρυτου Μ. (1871), *Περιγραφή Ιστορική και Γεωγραφική Υπ' Εκκλησιαστικήν Έποωιν της Θεοσώστου Επαρχίας Μαρωνείας*, Εν Κωνσταντινούπολει: Εκ του Τυπογραφείου και Λιθογραφείου Ε. Καϊολ, στο <http://alex.eled.duth.gr/Maroneia/MELI/RIGHT.HTM>, (25-10-2006, 19:26).

¹³⁹ Παπαθανάση-Μουσιοπούλου Κ. (1974), "Οικονομική και Κοινωνική Ζωή στη Θράκη κατά την Τουρκοκρατία", *Θρακικά*, 47, σ. 174· Viquesnel A. (1868), *Voyage dans la Turquie d' Europe: Description Physique et Géologique de la Thrace*, Paris: Arthus Bertrand, σ. 334· Πολυζωΐδου Α. (1859), *Τα Γεωγραφικά κατά το Ενεστώς και το Παρελθόν. Συγκριτικώς, Ωσειπιτοπόλο και εν Συναφεία μετά της Ιστορίας των Εθνών Συνταχθέντα προς Χρήσιν της Μαθητευομένης Ελληνικής Νεολαίας και Παντός Φιλομαθούς. Τόμος Δεύτερος: Περιέχον Τα Ευρωπαϊκά, Αμερικανικά και Αυστραλιακά*, Εν Αθήναις: Εκ του Τυπογραφείου της Αυγής, σ. 132.

του λιμανιού του Αίνου¹⁴⁰. Στις αρχές του επόμενου αιώνα το λιμάνι αποτέλεσε βασικό σταθμό της θαλάσσιας διαδρομής γερμανικών συμφερόντων από Τεργέστη μέχρι την Κωνσταντινούπολη¹⁴¹. Η απόσταση από την Γκιουμουλτζίνα και την Ξάνθη μέχρι το λιμάνι της Βιστωνίδας ήταν 29 χλμ. και 34 χλμ. αντίστοιχα¹⁴².

Το οδικό δίκτυο περιελάμβανε μονοπάτια και ιπήλατους δρόμους που συνδέονταν με το πρωτεύον οδικό δίκτυο της αυτοκρατορίας, όπως η λεγόμενη *Ρωμαϊκή Εγνατία Οδός* ή οι δρόμοι προς το εσωτερικό της βαλκανικής ενδοχώρας και την πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας¹⁴³. Έτσι σε ολόκληρη την περιοχή της Θράκης υπήρχαν τρεις βασικοί οδικοί άξονες: Κωνσταντινούπολη-Σιλιβρία ή Σιλιβρί (Silivri)- Αδριανούπολη- Φιλιπούπολη- Σόφια- Βελιγράδι που κατέληγε στις αγορές της δυτικής Ευρώπης. Ακόμη η διαδρομή Κωνσταντινούπολη-Ραιδεστός ή Τεκίρνταγ (Tekirdağ)- Ντεντέ-Αγάτς-Γκιουμουλτζίνα-Ξάνθη-Καβάλα-Θεσσαλονίκη-Λάρισα συνεχίζοντας νότια προς τη σημερινή Στερεά Ελλάδα και Πελοπόννησο. Και τρίτος η διαδρομή Κωνσταντινούπολη- Σαράντα Εκκλησίες ή Κιρκιλισέ (Kirkkilise)- Μπαμπανταγί (Babadagi)-Ισακτζί (İsakci) που κατέληγε στο Άκιρμαν (Akkirman)¹⁴⁴ (βλέπε Χάρτη 7).

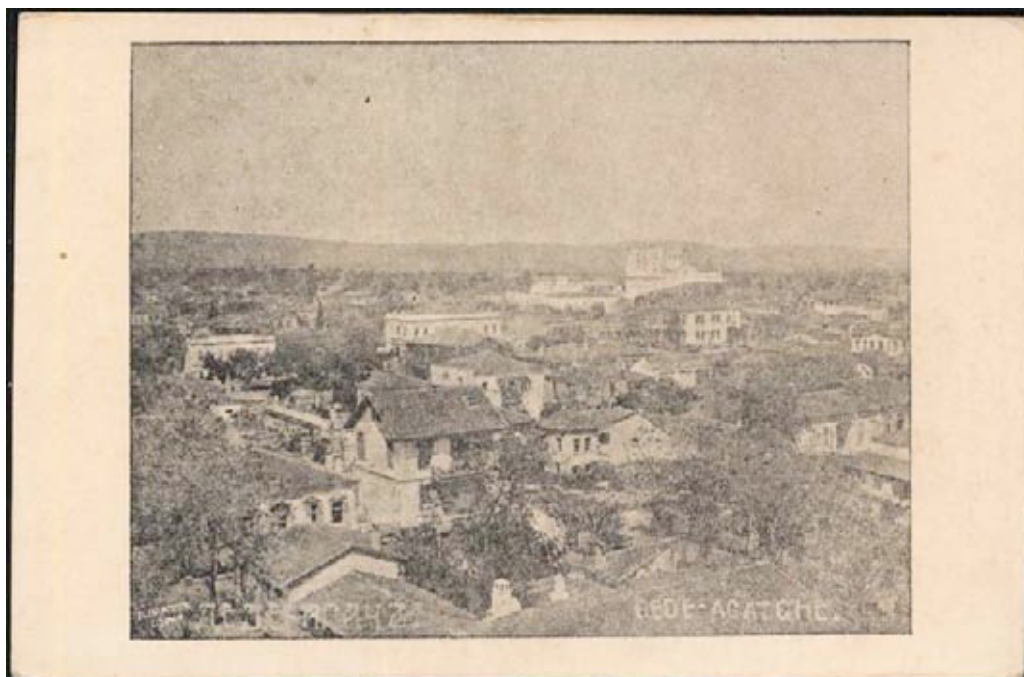
¹⁴⁰ Κυφιώτου Ι. Γ. (1880), *Κωνσταντινούπολις και τα Προάστεια αυτής μετά της Θράκης*, Εν Κωνσταντινουπόλει: Εκ του Τυπογραφείου Α. Ζέλλιτς, Βιβλίο Β', σσ. 26-27· Σταυρίδου Α. (1876), *Εγχειρίδιον Πολιτικής, Φυσικής και Εμπορικής Γεωγραφίας του Οθωμανικού Κράτους εκ Διαφόρων Νεωτάτων Ευρωπαϊκών Συγγραμμάτων*, Εν Κυδωνίας: Εκ του Τυπογραφείου Ιωάννου Σαριβαξεβάνη, σ. 60· Mostras K. C. (1871), *Dictionnaire Géographie de l' Empire Ottoman*, St. Pétersbourg: Commissionaires de l' Academie Imperiale des Sciences, λήμμα *Inoz-Enos*, σ. 40.

¹⁴¹ Scobel A. (1902), *Handels-Atlas zur Verkehrs- und Wirtschaftsgeographie*, Scales differ., Bielefeld: Velhagen & Klasing, σ. 28.

¹⁴² Γενικό Επιτελείον Στρατού, (1911), *Χάρτης της Ευρωπαϊκής Τουρκίας*, Α'. τ. 1:750.000 (65X121cm), Αθήναι, Εκ της Επιτελικής Υπηρεσίας του Στρατού.

¹⁴³ Stoianovich T. (1996), «A Route Type: The Via Egnatia Under Ottoman Rule», in Zachariadou E. (ed.), *The Via Egnatia Under Ottoman Rule (1380-1699)*, A Symposium Held in Rethimnon, 09-11 January 1994, Rethimnon: Crete University Press, σ. 212· Ανωγάτης-Πελέ Δ. (1989), "Οι Χερσαίες Επικοινωνίες στην Ελληνική Χερσόνησο κατά τον 18ο Αιώνα", *Χώρος και Ιστορία*, 1(3): Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας, σ. 3.

¹⁴⁴ Χαρακτηριστικές των αποστάσεων και των χρόνων που χρειάζονταν για την κάλυψή τους με άλογο ήταν οι αποστάσεις Θεσσαλονίκη-Γκιουμουλτζίνα του ταχυδρομείου, που, μέσω της Εγνατίας, διαρκούσε 50 ώρες, Σέρρες-Γκιουμουλτζίνα 36 ώρες, Δράμα-Γκιουμουλτζίνα μέσω Καβάλας ώρες 28 ώρες και Γενισέα-Γκιουμουλτζίνα 8 ώρες. Η απόσταση μεταξύ της Ξάνθης και του λιμανιού της Βιστωνίδας και της Μπουλούςτρας με την άμαξα ήταν 2,5 και 3,5 ώρες αντίστοιχα και μεταξύ της Ξάνθης και του λιμανιού της Καβάλας μέσω Χρυσούπολης 9,5 ώρες. Με τη χάραξη της σιδηροδρομικής γραμμής, το ταξίδι από Θεσσαλονίκη για Ξάνθη διαρκούσε 9 περίπου ώρες, για Γκιουμουλτζίνα 11 ώρες και για το λιμάνι του Ντεντέ-Αγάτς 12 ώρες. Η διάρκεια κάλυψης των αποστάσεων ήταν σχετική, μιας και σε αρκετές περιπτώσεις τα δρομολόγια διαφοροποιούνταν, λόγω των μεταβολών του καιρού και των αλλοιώσεων που επέφεραν τις περισσότερες φορές στο οδικό δίκτυο. Spiridonakis B. G. (1977), *Essays on the Historical Geography of the Greek World in the Balkans During the Turkokratia*, Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, σ. 61· Heywood C. J. (1976-1977), "Some Turkish Archival Sources for the History of the Menzilhane Network in Rumeli During the 18th Century", *Bocazici Journal*, IV-V, σ. 40· Woods H. C. (1916), "Communications in the Balkans", *The Geographical Journal* 47(4), σ. 267· Ιγγλέσης Ν. Γ. (1910-1911), *Οδηγός της Ελλάδος*, Αθήναι: Τύποις Αποστολόπουλου· Ζώτος Β. (1903), *Δρομολόγιον της Ελληνικής Χερσονήσου. Αρχαιολογικόν, Ιστορικόν, Γεωγραφικόν, Κριτικόν, Γλωσσολογικόν, Στατιστικόν και Εμπορικόν*, Εν Αθήναις: Τυπογραφείον Κ. Αντωνιάδου, σσ. 409-412, σ. 416, σ. 476.

Φωτογραφία Iii.3: Άποψη του Ντεντέ-Αγάτς (circa 1910)

Πηγή: Stamp Circuit

http://www.stampcircuit.com/Coin_Auction_Prices_Realized/auctionmap.php?dirname=Coin_Auction_Prices_Realized&ItemType=Postcard&class=Coin&sale_id=1716&country=PICTURE%20POSTCARDS&category=THRACE&single= (22-07-2010, 09:35)

Τουλάχιστον μέχρι και την περίοδο πριν από την έναρξη των Βαλκανικών Πολέμων, το οδικό δίκτυο της Θράκης ήταν διαφορετικό αυτού που στη συνέχεια αναπτύχθηκε ως αποτέλεσμα της νέας χάραξης των συνόρων. Όπως γίνεται φανερό από χάρτη του ελληνικού Επιτελείου Στρατού (1911) το δίκτυο των χερσαίων επικοινωνιών ήταν προσανατολισμένο περισσότερο προς τα βόρεια και προς τη θρακική ενδοχώρα (πεδιάδα Φιλιππούπολης και βορειότερα)¹⁴⁵.

Χαρακτηριστικά καταγράφεται ο βασικός άξονας της διαδρομής από την Γκιουμουλτζίνα μέχρι την πρωτεύουσα του βιλαετιού: κατευθυνόταν βόρεια προς το σημερινό Κρούμοβγκραντ ή Σουλτάν-Γερί (Sultan-Yeri), στη συνέχεια βορειοανατολικά προς το σημερινό Ιβάζλοβγκραντ ή Ορτά-Κιόι (Orta-Köy), για να καταλήξει στην Αδριανούπολη. Η ίδια διαδρομή, κινούμενη βορειοδυτικά από το Κρούμοβγκραντ, έφτανε στο Κίρτζαλη (Kircali). Για την Ξάνθη ο βασικός οδικός άξονας κατευθυνόταν προς τον Εχίνο ή Σαχίν (Şahin) και έπειτα διακλαδωνόταν καταλήγοντας δυτικά στο Αχή-Τσελεμπί. Η ανατολική διακλάδωση έφτανε στο Κίρτζαλη, μέσω του Ζλάτογκραντ. Για την Γκιουμουλτζίνα, η δεύτερη σημαντικότερη οδική αρτηρία, σύμφωνα με τον χάρτη,

¹⁴⁵ Γενικό Επιτελείον Στρατού, (1911), *Χάρτης της Ευρωπαϊκής Τουρκίας*, Α΄ τ. 1:750.000, Αθήναι, Εκ της Επιτελικής Υπηρεσίας του Στρατού· Danielow I. (1813), *Das Osmanische Reich in Europa, nach den Neuesten Geographischen Ortsbestimmungen besten Karten und Reisebeschreibungen Verfasst/L' Empire Ottoman en Europe, Redigée d' apres les Plus Nouvelles Observations Astronomiques, les Meilleures Cartes et Descriptions des Voyages*, Vienne: Publiée et se Trouve chez Tranquillo Mollo.

συνέδεε την πόλη με το λιμάνι της Μπουρού. Για την Ξάνθη η αντίστοιχη συνέδεε την πόλη με το Σαχίν. Τέλος το κομμάτι του οδικού δικτύου που κινούνταν παράλληλα με τη σιδηροδρομική γραμμή από το Ντεντέ-Αγάτς προς την Αδριανούπολη, καταγράφεται στη σχετική πηγή με εναλλαγές «μεγάλων οδών επι φυσικού εδάφους» και «ημιονικές οδούς». Τα ίδια ακριβώς δρομολόγια, με την ίδια ποιότητα διαδρομών, καταγράφονται και από άλλη σχετική πηγή –έναν αυστριακό χάρτη της ίδιας περιόδου¹⁴⁶.

Η εικόνα των δικτύων και της σχέσης μεταξύ της πόλης και υπαίθρου συμπληρώνεται από την εισροή πρώτων υλών, της μετακίνησης προϊόντων διατροφής και εργατικού δυναμικού καθώς και από την τοπική παραγωγή προϊόντων και τη διάθεση τους εντός και εκτός της περιφέρειας. Όπως ήδη αναφέρθηκε ένα μέρος του πληθυσμού της Ξάνθης και της Γκιουμουλτζίνας αποτελείτο από εποχικό εργατικό δυναμικό της βαλκανικής ενδοχώρας¹⁴⁷.

Κάποιες από τις πληθυσμιακές μετακινήσεις απέβαλαν, σταδιακά, τον εποχικό χαρακτήρα τους και απέκτησαν μόνιμη βάση. Μια τέτοια ήταν η παρουσία των βουλγαρόφωνων καπνεργατών της Ξάνθης από τα τέλη του 19ου αιώνα και έπειτα. Ως παράδειγμα, επίσης, αναφέρονται η παρουσία των πατριαρχικών εμπόρων και χτιστών από το βιλαέτι των Ιωαννίνων (μέσα 19ου αιώνα) και η εγκατάσταση των αρμένιων εμπόρων από την παροικία της Αδριανούπολης στις αρχές του 19ου αιώνα¹⁴⁸. Όπως αναφέρει ο Kostof, οι διερχόμενοι έμποροι με το πέρασμα του χρόνου επεδίωκαν τη δημιουργία σταθερών δεσμών με τον οικισμό με τον οποίον συναλλάσσονταν μέσω της αγοράς εξουσίας, εκφραζόμενης με την αγορά ακίνητης περιουσίας και την ενεργή

¹⁴⁶ 43° 41' Xanthi, (12-12-1913), 1:200.000, Österreich, K.U.K. Militargeographisches Institut.

¹⁴⁷ Ειδικότερα, βουλγαρόφωνοι ράφτες, Πομάκοι χτίστες από το Αχή-Τσελεμπί, βουλγαρόφωνοι κηπουροί από την περιοχή της Καστοριάς και του Μοναστηρίου ή Μπίτολα (Bitola), βουλγαρόφωνοι παντοπώλες και καπνεργάτες από τις γύρω περιοχές, δάσκαλοι από την Αδριανούπολη, την Ήπειρο, την Κωνσταντινούπολη και πατριαρχικοί ιερωμένοι από τα Ζαγοροχώρια και την Καστοριά. Παπαδημητρίου Π. (2003), *Οι Πομάκοι της Ροδόπης: Από τις Εθνοτικές Σχέσεις στους Βαλκανικούς Εθνικισμούς (1870-1990)*, Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, σ. 56· Κυριακίδου Σ. Π. (1919), *Η Δυτική Θράκη και οι Βούλγαροι*, Εν Αθήναις: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, στο <http://alex.eled.duth.gr/Eldoseis/stilpon19/index.htm>, (28-11-2006, 13:35)· Maunsell F. R. (1906), "The Rhodope Balkans", *The Geographical Journal* 28(1), σ. 22· Ι.Α.Υ.Ε. Φ. 1906/66/ΚΣΤ, ΚΖ, ΚΗ, ΚΘ, Λ. Γενική Επιθεώρησης των εν Μακεδονία Ελληνικών Σχολείων, αρ. πρωτ. 8, 02-01-1906, Θεσσαλονίκη. Έκθεσις του Γεν. Επιθεωρητού των Ελληνικών Σχολείων Δ. Μ. Σάρρου περί Ξάνθης· ΙΑΥΕ. Φ.1906/70/ΚΑ. Γενική Επιθεώρησης των εν Μακεδονία Ελληνικών Σχολείων, αρ. πρωτ. 9, 03-01-1906, Θεσσαλονίκη. Έκθεσις του Γεν. Επιθεωρητού των Ελληνικών Σχολείων Δ. Μ. Σάρρου περί Γκιμουλτζίνης ή Γιαμουρτζίνης· Μελίρρτου Μ. (1871), *Περιγραφή Ιστορική και Γεωγραφική Υπ' Εκκλησιαστικήν Έποσιν της Θεοσώστου Επαρχίας Μαρωνείας*, Εν Κωνσταντινούπολει: Εκ του Τυπογραφείου και Λιθογραφείου Ε. Καϊόλ, στο <http://alex.eled.duth.gr/Maroneia/MELI/RIGHT.HTM>, (25-10-2006, 19:26).

¹⁴⁸ Εξάρχου Θ. (2002), *Οι Ηπειρώτες στην Ξάνθη*, Ξάνθη: Αδελφότητα Ηπειρωτών Νομού Ξάνθης· Πεντασέλιδο χειρόγραφο της ιστορίας της Αρμενικής Κοινότητας Κομοτηνής που συλλέχθηκε από τον πρόεδρο της κοινότητας τον Οκτώβριο του 2003· Μελκίδου (1991), "Κοινωνικές Ανακατατάξεις και Επιπτώσεις τους στην Πολεοδομική Εξέλιξη της Ξάνθης κατά την Οθωμανική Περίοδο", *Θρακικά Χρονικά*, 45: 13-32, σ. 17· Μελίρρτου Μ. (1871), *Περιγραφή Ιστορική και Γεωγραφική Υπ' Εκκλησιαστικήν Έποσιν της Θεοσώστου Επαρχίας Μαρωνείας*, Εν Κωνσταντινούπολει: Εκ του Τυπογραφείου και Λιθογραφείου Ε. Καϊόλ, στο <http://alex.eled.duth.gr/Maroneia/MELI/RIGHT.HTM>, (25-10-2006, 19:26).

συμμετοχή τους στον κύκλο των εμπορικών και οικονομικών λειτουργιών του συστήματος του οικισμού¹⁴⁹. Με αυτόν τον τρόπο και με το πέρασμα του χρόνου, εγκαταστάθηκαν μόνιμα στις κεντρικές εμπορικές και οδικές αρτηρίες, τονώνοντας την τοπική οικονομική ζωή (π.χ. οι Ηπειρώτες ιδιοκτητών χανιών στην Ξάνθη)¹⁵⁰.

Η τοπική παραγωγή προϊόντων δεν απευθυνόταν αποκλειστικά στην εγχώρια κατανάλωση, -αντιθέτως- δήλωνε τον εξαγωγικό της χαρακτήρα. Ήδη από τον 17ο αιώνα η Γκιουμουλτζίνα φημιζόταν για την παραγωγή και εξαγωγή σιταριού και αλατιού από τις αλυκές της Βιστωνίδας¹⁵¹. Αργότερα, στα μέσα του 18ου αιώνα, εμφανίζονται η καλλιέργεια ινδικής κάνναβης και η παραγωγή δερμάτων από τους μουσουλμάνους βυρσοδέψες¹⁵². Την ίδια περίοδο, καταγράφεται η παραγωγή μεταξιού και νωπών κουκουλιών, η αμπελουργία, η παραγωγή κρασιού και η παραγωγή στραγαλιών (*leblebi*)¹⁵³. Παράλληλα, η τοπική παραγωγή περιελάμβανε μεγάλες ποσότητες βάμβακος, οπωροκηπευτικών, σύκων από τους κήπους και τους μπαχτσέδες στα περίξ της πόλης αλλά και καπνού¹⁵⁴.

Αξιοσημείωτη ήταν, από τα τέλη του 19ου αιώνα, η παρουσία ορυχείων χαλκού, αντιμονίου, μολύβδου, αργύρου και αμιάντου στις ορεινές περιοχές στα βόρεια της πόλης που ήταν ιδιοκτησίας του οθωμανικού νομισματοκοπείου¹⁵⁵. Ένα μέρος της παραγωγής τους, εκτός της χρήσης από τα καταστήματα παραγωγής χάλκινων σκευών στην κεντρική αγορά της Γκιουμουλτζίνας, προοριζόταν για εξαγωγή. Σύμφωνα με τον Σταυρίδη, τα συγκεκριμένα κοιτάσματα ήταν αρκετά περιορισμένα, ενώ το σημαντικότερο ορυκτό της περιοχής -μέχρι και τα μέσα του 19ου αιώνα- ήταν ο γαιάνθρακας. Άλλωστε οι

¹⁴⁹ Kostof S. (1999), *The City Assembled: The Elements of Urban Form Through History*, Boston: Little Brown, σ. 48.

¹⁵⁰ Γεωργαντζής Π. (1983), "Τα Χάνια της Ξάνθης και η Συμβολή τους στην Διαμόρφωση της Πόλης", *Θρακικά Χρονικά*, 38, σσ. 135-136.

¹⁵¹ Stoianovich T. (1996), «A Route Type: The Via Egnatia Under Ottoman Rule», in Zachariadou E. (ed.), *The Via Egnatia Under Ottoman Rule (1380-1699)*, A Symposium Held in Rethimnon, 09-11 January 1994, Rethimnon: Crete University Press, σ. 211.

¹⁵² Stavroulakis N. P. & De Vinney T. J. (1992), *Jewish Sites and Synagogues of Greece*, Athens: Talos Press, σσ. 123-124· Κυφιώτου Ι. Γ. (1880), *Κωνσταντινούπολις και τα Προάστεια αυτής μετά της Θράκης*, Εν Κωνσταντινούπολι: Εκ του Τυπογραφείου Α. Ζέλλιτς, Βιβλίο Β, σσ. 30-31· Μελίρρυτου Μ. (1871), *Περιγραφή Ιστορική και Γεωγραφική Υπ' Εκκλησιαστικήν Έποψιν της Θεοσώστου Επαρχίας Μαρωνείας*, Εν Κωνσταντινούπολι: Εκ του Τυπογραφείου και Λιθογραφείου Ε. Καϊολ, στο <http://alex.eled.duth.gr/Maroneia/MELI/RIGHT.HTM>, (25-10-2006, 19:26)

¹⁵³ Μουσόπουλος Θ. (1998), *Θρακών Οικήσεις και Κτίσματα Λαμπρών Καιρών Μαρτυρίες (15ος-19ος Αιώνας)*, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Νεότητας, Πρόγραμμα Διαπολιτισμικής Εκπαιδευτικής Στήριξης Θράκης, σ. 52· Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Τμήμα Επιθεωρήσεως, Επιθεωρητής: Ευρυκλής Παπανικολάου. Έκθεσις του εν Κομοτηνή Υποκαταστήματος επί τη βάσει Λογιστικής Καταστάσεως 20 Μάιου 1922· Μελίρρυτου Μ. (1871), *Περιγραφή Ιστορική και Γεωγραφική Υπ' Εκκλησιαστικήν Έποψιν της Θεοσώστου Επαρχίας Μαρωνείας*, Εν Κωνσταντινούπολι: Εκ του Τυπογραφείου και Λιθογραφείου Ε. Καϊολ, στο <http://alex.eled.duth.gr/Maroneia/MELI/RIGHT.HTM>, (25-10-2006, 19:26).

¹⁵⁴ Ρωσσιδής Α. (1982), "Κομοτηνή (Σύντομη Ιστορία της Πόλης)", *Θρακική Επετηρίδα*, 3, σσ. 221-222.

¹⁵⁵ Παπαθανάση-Μουδιοπούλου Κ. (1974), *Οικονομική και Κοινωνική Ζωή του Ελληνισμού της Θράκης κατά την Τουρκοκρατίαν*, Αθήνα: Ε. Σωτηρόπουλος & Σια., σ. 93· Ιγγλέσης Ν. Γ. (1910-1911), *Οδηγός της Ελλάδος*, Αθήνα: Τύποις Αποστολόπουλου, σ. 127, σ. 136

γαιάνθρακες αποτελούσαν ένα από τα σημαντικότερα ορυκτά ολόκληρης της Θράκης¹⁵⁶.

Επιπλέον στα όμορα δάση καταγράφεται σημαντική παραγωγή ξυλάνθρακα και ξυλείας, καθώς και άλλων δασικών προϊόντων¹⁵⁷. Στα τέλη του 19ου αιώνα η αξιοποίηση των δασικών εκτάσεων μεταφέρθηκε από τις κοινότητες στους ιδιώτες, σηματοδοτώντας τη μετάβαση από το δάσος με πολλές χρήσεις στο δάσος της συστηματικής εκμετάλλευσης¹⁵⁸.

Στην Ξάνθη η κατάσταση ήταν σχετικά διαφορετική, μιας και η τοπική παραγωγή από τις αρχές περίπου του 19ου αιώνα αφιερώθηκε κυρίως στην καπνοκαλλιέργεια. Βέβαια ο οικισμός διατηρούσε μια σχετική αυτάρκεια σε είδη πρώτης ανάγκης (λαχανικά, νωπό κρέας, φρούτα, κρασί, γαλακτοκομικά, δημητριακά). Η σταδιακή αύξηση της καλλιέργειας του καπνού και του πληθυσμού της πόλης οδηγούσε σε παραγωγική εξειδίκευση και σε μεγαλύτερη ζήτηση ειδών πρώτης ανάγκης.

Τα μοναδικά εξαγωγικά προϊόντα που παρουσίαζαν σταθερή πορεία ήταν τα κατεργασμένα δέρματα, τα σιτηρά, τα αλεύρα, τα μεταξωτά και τα νωπά κουκούλια της Γκιουμουλτζίνας¹⁵⁹ και της Ξάνθης. Άλλωστε τα κέντρα της σηροτροφίας και μεταξουργίας του βιλαετιού ήταν το Διδυμότειχο, το Σουφλί ή Σοφουλού (Sofulu), καθώς και η ίδια η Αδριανούπολη¹⁶⁰. Κατά την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα αυτοί οι οικισμοί βρέθηκαν να παράγουν πάνω από τα 3/5 της συνολικής παραγωγής του βιλαετιού σε νωπά κουκούλια. Η επεξεργασία τους γινόταν στα δύο μεταξουργεία της Αδριανούπολης, στα δύο του Διδυμοτείου και στο ένα του Σουφλίου¹⁶¹.

¹⁵⁶ Janin R. (1920), *La Thrace: Étude Historique et Géographique*, Cadi-Keuy, Constantinople: Rédaction des "Echos d'Orient", σ. 9 · Σταυρίδου Α. (1876), *Εγχειρίδιον Πολιτικής, Φυσικής και Εμπορικής Γεωγραφίας του Οθωμανικού Κράτους εκ Διαφόρων Νεωτάτων Ευρωπαϊκών Συγγραμμάτων*, Εν Κυδωνίαις: Εκ του Τυπογραφείου Ιωάννου Σαριβαξεβάνη, σ. 58· Μελίρρτου Μ. (1871), *Περιγραφή Ιστορική και Γεωγραφική Υπ' Εκκλησιαστικήν Έποωιν της Θεοσώστου Επαρχίας Μαραονείας*, Εν Κωνσταντινούπολει: Εκ του Τυπογραφείου και Λιθογραφείου Ε. Καϊολ, στο <http://alex.eled.duth.gr/Maroneia/MEL/RIGHT.HTM>, (25-10-2006, 19:26).

¹⁵⁷ Παπαστρατής Θ. Ο. (2002) *Αφιέρωμα: Οι Εβραίοι της Κομοτηνής*, Εφημερίδα *Ο Χρόνος*, Κομοτηνή, 03.04.2002, <http://www.xronos.gr/specials/detail.php?ID=28984>, (25-10-2006, 17:44)· Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 1/Υποφ. 1.3 (1919-1920). 17-02-1920, Ελληνική Αντιπροσωπεία Δ. Θράκης, αριθ. πρωτ. 1857. Προς: Ν. Πολίτη.

¹⁵⁸ Αδημοσίευτη ανακοίνωση, Σειρηνίδου Β., (2008), *Από το Κοινοτικό Δάσος στο Δάσος Εργοστάσιο: Η Περίπτωση της Θάσου, 19ος Αιώνας*, Διεθνές Συνέδριο Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας: Θεωρητικές Αναζητήσεις και Εμπειρικές Έρευνες, 10-13 Δεκεμβρίου 2008, Ρέθυμνο. Έτσι η εταιρεία των Α. Χριστοφοκόπουλου, Δ. Κεχαγιά, Ι. Δούμα, των αδελφών Τερήκ και Χακή Χατζηαχμέτ και του Σαήκ Ιμπραϊμ ανέλαβε την εκμετάλλευση των δασών της Ροδόπης (παραμένει άγωνστη η περιοχή της ενοικίασης καθώς και η έκταση της) *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, (1927-), Αθήναι: Π. Γ. Μακρής & "Πυρσός" Ανώνυμος Εταιρεία Εκδόσεων και Γραφικών Τεχνών, Τόμος Ελλάς, λήμμα: *Ελλάς και Κ.Τ.Ε.*, σ. 616.

¹⁵⁹ Μέχρι το 1920, η παραγωγή ελέγχονταν αποκλειστικά από την εβραϊκή κοινότητα και προοριζόταν για την κοινότητα της Δράμας.

¹⁶⁰ Κυφιώτου Ι. Γ. (1880), *Κωνσταντινούπολις και τα Προάστια αυτής μετά της Θράκης*, Εν Κωνσταντινούπολει: Εκ του Τυπογραφείου Α. Ζέλλιτς, Βιβλίο Β', σ. 30.

¹⁶¹ Antoniadis A. (1922), *Le Développement Économique de la Thrace: La Passé, Le Présent, L' Avenir*, Athens: Imprimerie TYPOS: Kimon J. Theodoropoulos, σσ. 22-24.

Το 1884 στην Ξάνθη λειτουργούσαν περίπου 20 βυρσοδευεία στον μαχαλά των βυρσοδευείων (Ταμπακχανέ μαχαλάς), με το μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής τους προοριζόμενο για εξαγωγή. Η Γκιουμουλτζίνα στην πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα εξήγαγε κατεργασμένα δέρματα αξίας 30.000 τουρκικών λιρών. Το προϊόν τα οποία επεξεργαζόταν στον αντίστοιχο μαχαλά στα νοτιοδυτικά όρια του οικισμού και στη βόρεια όχθη του Μπουκλουτζά¹⁶².

Στην περιοχή λειτουργούσαν υδροκίνητοι αλευρόμυλοι, όπως στο ανατολικό άκρο της της Γκιουμουλτζίνας ο μεγάλος ατμόμυλος του ξανθιώτη Στάλιου-Ζαφείρη¹⁶³. Ο μύλος αυτός αύξησε τις ποσότητες εξαγωγικών αλεύρων, αποτελώντας την πρώτη εργοστασιακή μονάδα της πόλης. Μέχρι την έναρξη λειτουργίας του, στην περιοχή δυτικά της όχθης του Έβρου λειτουργούσαν άλλοι δύο αλευρόμυλοι, ένας στη Γκιουμουλτζίνα και ένας στο Ντεντέ-Αγάτς¹⁶⁴. Η εισαγωγή του ατμού στην παραγωγή αλεύρων αντικατέστησε την παραδοσιακή χρήση του νερού και σηματοδότησε την έναρξη της περιόδου εκβιομηχάνισης της περιοχής, όπως συνέβη και στη Λέσβο με την εμφάνιση των ατμοκίνητων ελαιοτριβείων¹⁶⁵.

Τα παραπάνω εντάσσονται σε γενικότερες διεργασίες της βαλκανικής χερσονήσου. Βάσει αυτών η παραγωγή προϊόντων της Ξάνθης και της Γκιουμουλτζίνας, της περιόδου από το 1860 και έπειτα, παρουσίασε μεγαλύτερη εξειδίκευση στην εντατική και μαζική παραγωγή συγκεκριμένων βιομηχανικών ειδών (καπνός, άλευρα, κατεργασμένα δέρματα). Την ίδια στιγμή το δυναμικότερο κομμάτι της οθωμανικής βιοτεχνικής παραγωγής εξακολουθούσε να βρίσκεται στις περιοχές της υπαίθρου¹⁶⁶.

Η ενδεχόμενη αυτάρκεια των αστικών κέντρων ακολούθησε την εισροή μιας μερίδας προϊόντων που δεν παράγονταν εκεί ή που η παραγωγή τους δεν κάλυπτε τις τοπικές ανάγκες. Τα προϊόντα αυτά παράγονταν είτε εντός της περιφέρειας, είτε εισάγονταν από ντόπιους εμπόρους απευθείας από τα μεγάλα εμπορικά κέντρα της αυτοκρατορίας¹⁶⁷.

¹⁶² Μουσόπουλος Θ. (1998), *Θρακών Οικήσεις και Κτίσματα Λαμπρών Καιρών Μαρτυρίες (15ος-19ος Αιώνας)*, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Νεότητας, Πρόγραμμα Διαπολιτισμικής Εκπαιδευτικής Στήριξης Θράκης, σσ. 66-68· Ιγγλέσης Ν. Γ. (1910-1911), *Οδηγός της Ελλάδος*, Αθήνα: Τύποις Αποστολόπουλου, σ. 127.

¹⁶³ Τσαϊλάς Λ. (1978), "Αναμνήσεις από την Απελευθέρωση της Κομοτηνής την 14η Μαΐου 1920", *Θρακικά*, 2(1), σ. 226.

¹⁶⁴ Antoniadis A. (1922), *Le Développement Économique de la Thrace: La Passé, Le Présent, L' Avenir*, Athens: Imprimerie TYPOS: Kimon J. Theodoropoulos, σ. 23.

¹⁶⁵ Σιφναίου Ε. (1996), *Λέσβος: Οικονομική και Κοινωνική Ιστορία, 1840-1912*, Αθήνα: Τροχαλία, σ. 195.

¹⁶⁶ Palairot M. R. (1997), *The Balkan Economies 1800-1914: Evolution without Development*, Cambridge: Cambridge University Press, σσ. 50-54.

¹⁶⁷ Μπακιρτζής Ι. Μ. (2002), *Μια Υπόθεση στο Ιεροδικείο της Ξάνθης. Η Εκκαθάριση των Χρεών του Υφασματέμπορου Στάθη Χασιρτζόγλου (1896)*, Ξάνθη: Εκδοτικός Οίκος Σπανίδη, σσ. 103-104· Ιγγλέσης Ν. Γ. (1910-1911), *Οδηγός της Ελλάδος*, Αθήνα, σ. 127· Ι.Α.Ε.Τ.Ε/Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Τμήμα Επιθεωρήσεως, Επιθεωρητής: Ευρυκλής Παπανικολάου, Έκθεσις του εν Κομοτηνή Υποκαταστήματος επί τη βάσει Λογιστικής Καταστάσεως 20 Μαΐου 1922.

Εκτός αυτών στην Γκιουμουλτζίνα –από μαρτυρίες των αρχών του 19ου αιώνα- πραγματοποιούνταν και δύο ετήσιες εμποροπανηγύρεις: η *Αγορά των Μήλων ή Ελμά Παζαρί* (Elma Pazarı) και η *Αγορά των Αλόγων ή Ατ Παζαρί* (At Pazarı). Η πρώτη εμποροπανήγυρη προσέλκυε πωλητές εσπεριδοειδών από τις δενδροκαλλιέργειες και τους κήπους μιας όχι και τόσο εκτεταμένης περιοχής, λόγω του ευπαθούς χαρακτήρα των προϊόντων.

Η δεύτερη ξεκινούσε την *Κυριακή των Βαΐων* και διαρκούσε τρεις με τέσσερις εβδομάδες και λάμβανε χώρα σε μια χέρσα περιοχή στα βορειοδυτικά όρια του οικισμού, στο δασάκι *Προς-Προς*,¹⁶⁸. Το εμπόριο μεγάλων ζώων (βοοειδών, βουβαλιών, αλόγων, ημιόνων και όνων) προσέλκυε πωλητές και αγοραστές μιας πιο εκτεταμένης περιφέρειας (Θεσσαλία, Ήπειρος, Μακεδονία, οι περιοχές ανατολικά του Έβρου, Ζλάτογκραντ, Κοσού Καβάκ ή (Kozu Kavak) Κίρτζαλη)¹⁶⁹.

Επιπλέον στην αποκάλυψη της λειτουργίας των δικτύων που είχαν αναπτυχθεί, προστίθενται οι εβδομαδιαίες και ετήσιες εμποροπανηγύρεις ή τα λεγόμενα παζάρια (pazarlar) που αποτελούσαν χώρο συνάντησης προμηθευτών και αγοραστών μιας εκτεταμένης γεωγραφικής επικράτειας¹⁷⁰. Η συγκεκριμένη οικονομική διαδικασία εντός της βαλκανικής χερσονήσου κορυφώνεται ήδη από τα μέσα του 18ου αιώνα σε αρκετούς οικισμούς τέλεσής της¹⁷¹.

Σε όλη τη διάρκεια της οθωμανικής παρουσίας, λειτουργούν εμποροπανηγύρεις που συγκροτούν ένα ενιαίο δίκτυο, προσαρμοσμένο στη λογική του εμπορίου των μεγάλων αποστάσεων. Ο ρόλος τους ήταν καθαρά διαμετακομιστικός και λάμβαναν χώρα στις παρυφές των οικιστικών ιστών. Με μια τέτοιου είδους εκδηλώσεις, οι πόλεις προσπαθούσαν να διευρύνουν την εμπορική τους εμβέλεια, λειτουργώντας ως εμπορικό κέντρο για τις γύρω περιοχές¹⁷².

Ειδικότερα στην Γκιουμουλτζίνα και στην Ξάνθη, στις κεντρικές πλατείες τους πραγματοποιούνταν τα εβδομαδιαία παζάρια. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι το παζάρι της Γκιουμουλτζίνας μέχρι το 1864 γινόταν κάθε Κυριακή, αλλά, με ενέργειες του μητροπολίτη Μαρωνείας Θεόκλητου μετατέθηκε την Τρίτη¹⁷³.

¹⁶⁸ Κυφιώτου Ι. Γ. (1880), *Κωνσταντινούπολις και τα Προάστεια αυτής μετά της Θράκης*, Εν Κωνσταντινουπόλει: Εκ του Τυπογραφείου Α. Ζέλλιτς, Βιβλίο Β', σσ. 30-31.

¹⁶⁹ Αθανασιάδου Θ. Δ. (1931), *Ημερολόγιον Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης. Έτος Α*, Δράμα: Τυπογραφείον Κυριαζοπούλου-Πεντζίκη, σσ. 83-86· Maunsell F. R. (1906), "The Rhodope Balkans", *The Geographical Journal* 28(1), σ. 22

¹⁷⁰ Viquesnel A. (1868), *Voyage dans la Turquie d' Europe: Description Physique et Géologique de la Thrace*, Paris: Arthus Bertrand, σ. 287.

¹⁷¹ Stoianovich T. (1970), "The Conquering Balkan Orthodox Merchant", *Journal of Economic History*, 20(2), σσ. 261-262, σσ. 280-281.

¹⁷² Βουτσοπούλου Ε. (1985), «Πόλη και Εμποροπανήγυρη», στο *Νεοελληνική Πόλη, Οθωμανικές Κληρονομίες και Ελληνικό Κράτος*, Αθήνα, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, 2: 439-443, σ. 439, σ. 441.

¹⁷³ Η ίδια πηγή καταγράφει ότι, πριν από τη μεταφορά της ημέρας τέλεσής του, «...και κάθε Τετάρτην έτι της εβδομάδος γίνεται μισό παζάρι· εν τοις παζαρίοις τούτοις μεταφέρουσι και πωλούσιν εκ των περιχώρων διάφορα

Φωτογραφία Iii.4: Άποψη της περιοχής του εβδομαδιαίου παζαριού της Γκιουμουλτζίνας (circa 1915)

Πηγή: Stamp Circuit

http://www.stampcircuit.com/Coin_Auction_Prices_Realized/auctionmap.php?dirname=Coin_Auction_Prices_Realized&ItemType=Postcard&class=Coin&sale_id=1716&country=PICTURE%20POSTCARDS&category=THRACE&single= (22-07-2010, 09:35)

Αρκετά αργότερα η πατριαρχική δημογεροντία της Ξάνθης αποφάσισε τη διακοπή λειτουργίας των καταστημάτων των μελών της τις Κυριακές, τις γιορτές και τις ώρες τέλεσης θρησκευτικών τελετών¹⁷⁴. Η απόφασή της αφορούσε και το εβδομαδιαίο παζάρι της, το οποίο μεταφέρθηκε το Σάββατο. Φαίνεται ότι η θεσμοθετημένη ταύτιση της ημέρας του παζαριού με τη θρησκευτική τελετή, η οποία προσπάθησε να συνδυάσει την αγοραπωλησία προϊόντων με τη λατρεία, δεν ευόδωσε.

Στα μέσα του 19ου αιώνα όταν δηλαδή η τοπική οικονομία είχε επιτύχει ικανοποιητικό βαθμό παραγωγικότητας ώστε οι απαιτούμενες εισαγωγές μπορούσαν να μειωθούν και να επιτευχθεί το ίδιο παραγόμενο αποτέλεσμα (η επιρροή της μητρόπολης, στην τοπική εξουσία ήταν επαρκής) εισήχθη ο διαχωρισμός των παραπάνω λειτουργιών¹⁷⁵. Πλέον συγκεντρώνονταν παραγωγοί και έμποροι από τους ίδιους τους οικισμούς και την άμεση περιφέρειά τους, για τη

εδώδιμα ως σίτον, κριθήν, άλευρα, και τα τούτοις όμοια...». Μελίρρυτου Μ. (1871), *Περιγραφή Ιστορική και Γεωγραφική Υπ' Εκκλησιαστικήν Έποψιν της Θεοσώστου Επαρχίας Μαρωνείας*, Εν Κωνσταντινούπολει: Εκ του Τυπογραφείου και Λιθογραφείου Ε. Καϊολ, στο <http://alex.eled.duth.gr/Maroneia/MELI/RIGHT.HTM>, (25-10-2006, 19:26).

¹⁷⁴ Συνεδρίαση ΡΑ, 11-06-1899 στο Γερομίχαλος Α. Γ. (1968), *Ιωακείμ Σγουρός Μητροπολίτης Ξάνθης και οι Αποφάσεις της Δημογεροντίας*, Θεσσαλονίκη, σ. 99.

¹⁷⁵ Hodgkins W. (1960), *Sunday, Christian and Social Significance*, London: Independent Press, όπως παρατίθεται στο Gavrilova R. (1999), *Bulgarian Urban Culture in the Eighteenth and Nineteenth Centuries*, London: Associated University Press, σσ. 155-156.

διάθεση των δικών τους προϊόντων στην τοπική αγορά.

Αντίστοιχα στην Ξάνθη και στα νοτιοανατολικά όρια του οικιστικού πλέγματός της, λάμβανε χώρα η *Αγορά των Ζώων ή Χαϊβάν Παζαρί* (Hayvan Pazarı), σαφώς μικρότερη από αυτή της Γκιουμουλτζίνας. Μικρού μεγέθους εβδομαδιαία ζωαγορά πραγματοποιούταν στον οικισμό του τσιφλικιού Ινανλή (Εύλαλο) κάθε Πέμπτη¹⁷⁶. Στις νότιες παρυφές της πόλης κατά τους φθινοπωρινούς μήνες γινόταν η *Αγορά των Δημητριακών/Καλλιέργειών ή Εκίμ Παζαρί* (Ekim Pazarı)¹⁷⁷ προσελκύοντας πωλητές από γειτονικές καλλιεργούμενες με δημητριακά εκτάσεις. Οι αγορές των δημητριακών απαντούν σε ολόκληρη τη θρακική ενδοχώρα κατά την Αυγούστου και Σεπτεμβρίου με το τέλος της της συγκομιδής¹⁷⁸.

Η εικόνα της ευρύτερης περιοχής συμπληρώνεται από την εξίσου σημαντική εμποροπανήγυρη των Ντιμετόκα, κατά τη χριστιανική γιορτή της *Πεντηκοστής*, την *Πανήγυρη του Κάστρου* ή *Καλέ Παναϊρί* (Kale Panayırı)¹⁷⁹. Το πανηγύρι γινόταν εντός του κάστρου της πόλης σε μια έκταση 4-5 στρεμμάτων, τουλάχιστον μέχρι και το 1940. Επίσης, υπήρχε η ετήσια εμποροπανήγυρη στο Σουφλί, που ξεκινούσε στις 9 Μαΐου αυτή της Χεμετλής (Οργάνη) στις αρχές Σεπτεμβρίου¹⁸⁰.

Ακολουθεί η διερεύνηση της διοικητικής κατάτμησης της περιοχής μελέτης. Αναλυτικότερα, καθ' όλην την οθωμανική περίοδο, η διοικητική κατάτμηση ακολουθούσε το παραδοσιακό πρότυπο διάκρισης των κτήσεων (βιλαέτι, σαντζάκι, καζάς, ναχιγιές, μαχαλάς). Τα διοικητικά όρια δεν παρέμειναν σταθερά και αμετάβλητα, αντιθέτως, μεταβλήθηκαν τροποποιώντας τόσο το διοικητικό κέντρο μιας ευρύτερης περιοχής όσο και τη θέση ενός οικισμού στο συνολικό σύστημα διοίκησης¹⁸¹.

¹⁷⁶ Μισεντζής Α. Ι. (1934), *Γενικός Οδηγός Νομού Ροδόπης*, Κομοτηνή: Εκδότις Α. Ι. Μισεντζής, στο http://alex.eled.duth.gr/odigos_34/index.htm & http://alex.eled.duth.gr/Eldoseis/Odigos_Xanthis/, (30-05-2007, 16:39).

¹⁷⁷ Αδημοσίετη διδακτορική διατριβή, Μελκίδου Χ. (1999), *Τα Μουσουλμανικά Μνημεία της Ξάνθης και η Συμβολή τους στην Πολεοδομική Εξέλιξη της Πόλης*, Πολυτεχνική Σχολή, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 104.

¹⁷⁸ Clogg R. (1970), "Benjamin Barker's Journal of a Tour in Thrace, 1823", *University of Birmingham Historical Journal*, XII(2), σσ. 255-256· Spencer E. (1851), *Travels in European Turkey, in 1850: Through Bosnia, Servia, Bulgaria, Macedonia, Thrace, Albania, and Epirus; With a Visit to Greece and the Ionian Isles. A Homeward Tour Through Hungary and the Slavonian Provinces of Austria on the Lower Danube*, London: Colburn & Co., Vol. II, σσ. 346-348.

¹⁷⁹ Μανάκας Δ. (1958), "Διδυμότειχον", *Θρακικά*, 27, σ. 258.

¹⁸⁰ Παπαθανάση-Μουσιοπούλου Κ. (1974), *Οικονομική και Κοινωνική Ζωή του Ελληνισμού της Θράκης κατά την Τουρκοκρατίαν*, Αθήναι: Ε. Σωτηρόπουλος & Σια., σ. 181, σ. 183· Μισεντζής Α. Ι. (1934), *Γενικός Οδηγός Νομού Ροδόπης*, Κομοτηνή: Εκδότις Α. Ι. Μισεντζής, στο http://alex.eled.duth.gr/odigos_34/index.htm & http://alex.eled.duth.gr/Eldoseis/Odigos_Xanthis/, (30-05-2007, 16:39).

¹⁸¹ Έτσι, στα μέσα του 15^{ου} αιώνα, η Γκιουμουλτζίνα αποτελούσε μέρος του πρώτου σαντζακίου των Βαλκανίων, της Καλλιπόλης ή Γκελιμπούλου (Gelibolu). Στις αρχές του 19ου αιώνα (1837) συμπεριλαμβανόταν στο βιλαέτι της Θεσσαλονίκης και αναγνωριζόταν νομικά ως σαντζάκι, αλλά διοικητικά λογοδοτούσε στο Αχή-Τσελεμπή. Αργότερα το (1863-1871), καταγράφεται ως καζάς του σαντζακίου της

Αναλυτικότερα, η περιοχή μελέτης αποτελούνταν από το σαντζάκι της Γκιουμουλτζίνας, με τους καζάδες της Γκιουμουλτζίνας, Ξάνθης, του Αχή-Τσελεμπί, Ζλάτογκραντ και του Σουλτάν-Γερί, από το σαντζάκι του Ντεντέ-Αγάτς με τους καζάδες Ντεντέ-Αγάτς, Σουφλίου και Αίνου, και από το σαντζάκι της Αδριανουπόλεως με τους καζάδες Διδυμοτείχου, του Ιβάζλοβγκραντ, Κίρτζαλη, του σημερινού Σβίλενγκραντ ή Μουσταφά Πασά (Mustafa Paşa), Ουζούν Κιοπρού (Uzun Köprü) ή Μακράς Γέφυρας, της Χάφσας (Hafsa) και της Αδριανουπόλεως¹⁸².

Ταυτόχρονα με την αυτοκρατορική διοικητική κατάτμηση, η εκάστοτε περιοχή υπαγόταν σε μια παράλληλη κατάτμηση, επιβαλλόμενη από τη θρησκευτική εξουσία του αντίστοιχου μιλλέτ¹⁸³. Έτσι, τόσο η Ξάνθη όσο και η Γκιουμουλτζίνα κατείχαν μητροπολιτικές έδρες του μητροπολίτη *Ξάνθης και Περιθεωρίου* και του μητροπολίτη *Μαρώνειας* αντίστοιχα¹⁸⁴. Μητροπολιτική έδρα απέκτησε και το νεοσύστατο Ντεντέ-Αγάτς (1885) με την μεταφορά της έδρας από τον γειτονικό Αίνο όπου και παρέμεινε μέχρι το 1922, σε μια προσπάθεια να ενισχυθεί η ολοένα αποδυναμωμένη περιοχή της μητροπόλεως¹⁸⁵ (βλέπε Χάρτη 8).

Η Αδριανούπολη αποτελούσε το κέντρο του καθολικού μιλλέτ και όλες οι

Δράμας, του βιλαετιού της Θεσσαλονίκης. Τέλος (1874) η Γκιουμουλτζίνα συναντάται ως καζάς και έδρα του ομώνυμου σαντζακίου στο βιλαέτι της Αδριανουπόλεως. Σχετικά με την Ξάνθη, το 1864, με την εφαρμογή του νόμου της περιφερειακής διοίκησης, που μέχρι τότε υπαγόταν στον καζά της Γενισέας, του σαντζακίου της Δράμας. Τελικά, αργότερα (1890), αποτέλεσε μέρος του σαντζακίου της Γκιουμουλτζίνας, του βιλαετιού της Αδριανούπολης. Πριν από την έναρξη των Βαλκανικών Πολέμων, η οθωμανική επετηρίδα του βιλαετιού της Αδριανούπολης (1392/1910), ανέφερε την υποδιοίκηση Γκιουμουλτζίνας ως σαντζάκι 3^{ης} τάξης. Αντίστοιχα, η υποδιοίκηση της Ξάνθης καταγράφεται ως 2^{ης} τάξης. Edirne Vilayeti Celilesi Salnamesi, 1902, σ. 797 και İmîye Salanamesi-İstanbul 1893, σ. 408 και 417, όπως παρατίθενται στο Σολταριδής Σ. Α. (1997), *Η Ιστορία των Μουφτειών της Δυτικής Θράκης*, Αθήνα: Νέα Σύνορα-Λιβάνης, σ. 40 και σ. 73· αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Στεφανίδου Α. (1991). *Η Πόλη-Λιμάνι της Καβάλας την Περίοδο της Τουρκοκρατίας. Πολεοδομική Διερεύνηση (1391-1912)*, Πολυτεχνική Σχολή. Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σσ. 125-126· Todorov N. (1986), *Η Βαλκανική Πόλη, 14ος-19ος Αιώνας*, Μετάφραση: Ε. Αβδελά & Γ. Παπαγεωργίου, Αθήνα: Θεμέλιο, σσ. 51-52· Ιωαννίδης Σ. (1980-81), "Ξάνθη 1870-1920. Στοιχεία της Ιστορίας της", *Θρακικά Χρονικά*, 36, σ. 17· Γεωργαντζής Π. Α. (1976), Συμβολή εις την Ιστορίαν της Ξάνθης, Ξάνθη, σσ. 146-147· Mostras K. C. (1871), *Dictionnaire Géographie de l' Empire Ottoman*, St. Pétersbourg: Commissionnaires de l' Academie Imperiale des Sciences, λήμμα *Gumuldjina*, σ. 156.

¹⁸² Κυριακίδου Σ. Π. (1919), *Η Δυτική Θράκη και οι Βούλγαροι*, Εν Αθήναις: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, στο <http://alex.eled.duth.gr/Eldoseis/stilpon19/index.htm>, (28-11-2006, 13:35).

¹⁸³ Βουτηράς Σ. Ι. (1889), *Λεξικόν Ιστορίας και Γεωγραφίας: Διαλαμβάνον Περίληψιν της Ιστορίας, Φυσικήν και Πολιτικήν Χωρογραφίαν, τους Βίους των Μεγάλων Ανδρών, τους Μύθους και τας Παραδόσεις. Πάντων των Εθνών, από Αρχαιοτάτων Χρόνων Μέχρι του Νυν. Τόμος Έβδομος*, Εν Κωνσταντινουπόλει: Εκ του Τυπογραφείου Νεολόγου, λήμμα *Σουφλίον*, σ. 820.

¹⁸⁴ Σταμούλης Μ. (1940), "Συμβολή εις την Ιστορίαν των Εκκλησιών της Θράκης", *Θρακικά*, 14, σ. 137, σ. 153· Μελίρρτου Μ. (1871), *Περιγραφή Ιστορική και Γεωγραφική Υπ' Εκκλησιαστικήν Έποψιν της Θεοσώστου Επαρχίας Μαρωνείας*, Εν Κωνσταντινουπόλει: Εκ του Τυπογραφείου και Λιθογραφείου Ε. Καϊόλ, στο <http://alex.eled.duth.gr/Maroneia/MELI/RIGHT.HTM>, (25-10-2006, 19:26).

¹⁸⁵ Γεωργαντζής Π. Α. (1981), *Η Μητρόπολις Τραϊανουπόλεως και αι Επισκοπαί Αυτής: Συμβολή εις την Εκκλησιαστικήν Ιστορίαν της Θράκης*, Ξάνθη, σ. 77, σ. 84. Για το πατριαρχείο της Κωνσταντινουπόλης, η ευρύτερη περιοχή της μελέτης διακρίνονταν σε 3 εκκλησιαστικές επαρχίες «...η δε Αίνος, κ' ή Μαρώνεια, κ' ή Ξάνθη, προς το Αιγαίον Πέλαγος...». Οικονόμου Κ. (1819), *Εγχειρίδιον περί της Επαρχίας Φιλιππουπόλεως ή Περιγραφής Αυτής*, Εν Βιέννη της Αουστρίας: Παρά τω Τυπογραφείω Δημητρίω Δαβιδοβίκη, σσ. 11-12.

καθολικές ενορίες της μετέπειτα ελληνικής Θράκης μέχρι το 1926 που υπήχθησαν στο *Αποστολικό Βικαριάτο Θεσσαλονίκης*, υπάγονταν στο *Αποστολικό Βικαριάτο Κωνσταντινούπολης*. Το 1898, το Ντεντέ-Αγάτς αποτελούσε την έδρα των καθολικών ενοριών της Ξάνθης, της Γκιουμουλτζίνας, του Σουφλίου και των Φέρων, λόγω της διαβίωσης εκεί της πολυπληθέστερης κοινότητας στην περιοχή¹⁸⁶.

Τέλος οι οικισμοί, ως μονάδες και ζωτικά συστατικά μέρη των δικτύων που είχαν αναπτυχθεί στη Θράκη, κατείχαν διακριτή θέση στο σύστημα ιεράρχησης των οικιστικών συνόλων της αυτοκρατορίας. Η εν λόγω κατάταξη ήταν συνάρτηση παραγόντων που σχετίζονταν με τη γεωγραφική θέση και την έκταση της ενδοχώρας του κάθε οικισμού, το μέγεθος της πληθυσμιακής εγκατάστασης, τη συγκέντρωση των διοικητικών υπηρεσιών, την παρουσία στρατιωτικής δύναμης, τη σύνδεση με άλλους οικισμούς (επικοινωνία και συγκοινωνία), τις οικονομικές λειτουργίες και τον ασκούμενο διοικητικό έλεγχο σε μικρότερους οικισμούς¹⁸⁷.

Ήταν εφικτό ένα οικιστικό σύνολο να μεταβάλει τη θέση που κατείχε στην οικιστική ιεραρχία, καταλαμβάνοντας υψηλότερη ή χαμηλότερη θέση. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της Γενισέας, που μέχρι την έβδομη δεκαετία του 19ου αιώνα αποτελούσε το διοικητικό, στρατιωτικό και οικονομικό κέντρο της νοτιοδυτικής θρακικής πεδιάδας. Στη συνέχεια, παρέδωσε τη θέση της στην Ξάνθη και περιορίστηκε σε δευτερεύοντα ρόλο.

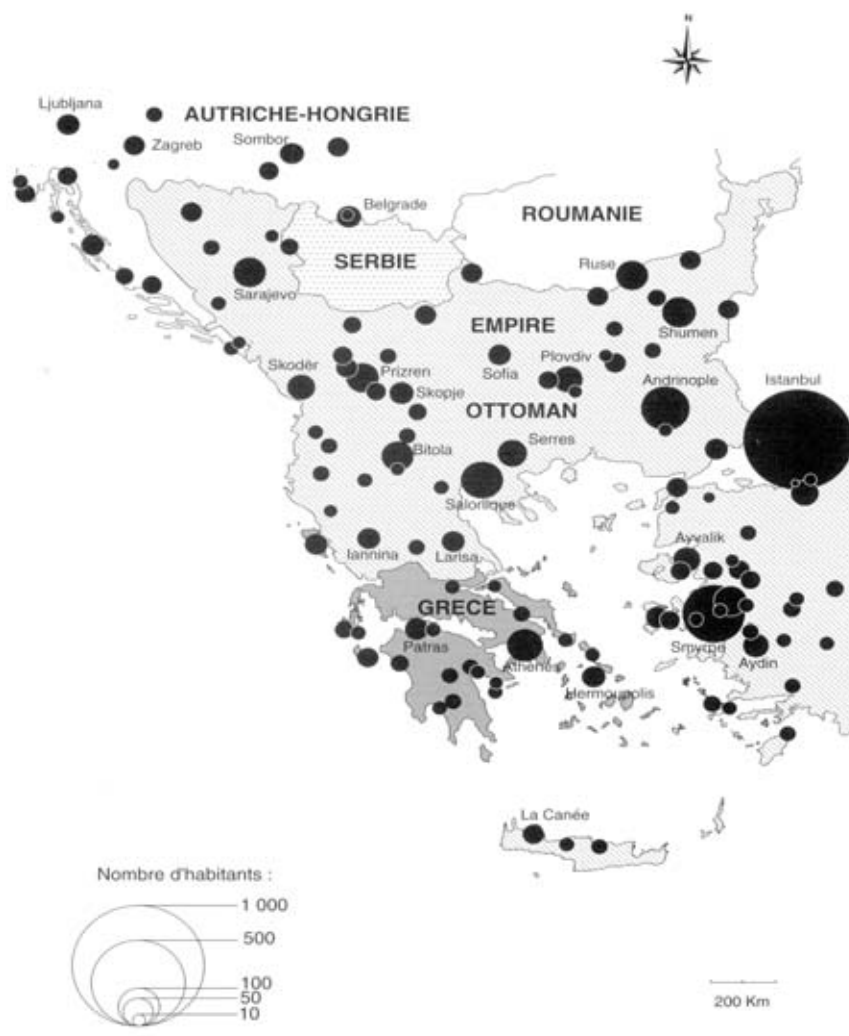
Σε ολόκληρη την περιοχή του βιλαετιού της Αδριανούπολης, η ομώνυμη πρωτεύουσα ήταν αδιαμφισβήτητα κορυφή της οικιστικής ιεραρχίας καθώς συγκέντρωνε το σύνολο των παραπάνω χαρακτηριστικών. Η Γκιουμουλτζίνα και η Ξάνθη των τελών του 19ου αιώνα κατείχαν μια ενδιάμεση θέση. Στην πρώτη περίπτωση, υποστηρίζονταν από τις διοικητικές και στρατιωτικές λειτουργίες και -στη δεύτερη- από την επεξεργασία και εμπορία μιας καλλιέργειας που είχε δυναμικά εμφανιστεί. Αργότερα, σε αυτές προστέθηκε και το Ντεντέ-Αγάτς, ως ένα σημαντικό διαμετακομιστικό κέντρο με την επέκταση του λιμανιού, τη δημιουργία σιδηροδρομικού σταθμού, καθώς και τη συγκέντρωση πληθυσμού και

¹⁸⁶ Ασημάκης Ι. (2008), *Η Καθολική Εκκλησία στη Δυτική Θράκη 1896 - 2006*, Θεσσαλονίκη: Αποστολικό Βικαριάτο Θεσσαλονίκης, σσ. 7-11.

¹⁸⁷ Dimitriades E. P. & Tsotsos G. P. (1999), "Transport Geography and the Local Development in 19th Century Thrace", *Balkan Studies*, 40(2): 281-307· σ. 297· Stoianovich T. (1994). *Cities, Capital Accumulation and the Ottoman Balkan Command Economy, 1500-1800*, in Tilly C. and Blockmans W. P. (eds.), "Cities and the Rise of States in Europe A.D. 1000 to 1800". Boulder, Westview Press: 60-99, σ. 70, σ. 74· Ανωγιάτης-Πελέ Δ. (1985), "Σχέσεις Δρόμου και Χωριών στην Βαλκανική Χερσόνησο τον 18ο Αιώνα", *Ιστορικά*, 2(4), σ. 407· Pounds N. J. G. (1971), «The Urbanisation of East-Central and Southeast Europe: A Historical Perspective», in Hoffman G. W. (ed.), *Eastern Europe: Essays in Geographical Problems*, London, Methuen: 45-78, σσ. 66-67.

διοικητικών υπηρεσιών¹⁸⁸.

Την ίδια στιγμή, τα λιμάνια της Μπουρού και του Αίνου δεν κατάφεραν να αναπτυχθούν αυτόνομα από τα παραπλήσια αστικά κέντρα και να ενισχύσουν υπάρχουσες λειτουργίες ή να συγκεντρώσουν νέες, που θα ισχυροποιούσαν τη θέση τους στην οικιστική ιεραρχία της περιοχής. Αποτέλεσμα αυτού ήταν οι οικισμοί τους να χάσουν σταδιακά την ακτινοβολία που κατείχαν μέχρι τον 19ο αιώνα.

Χάρτης 9. Οικιστική ιεραρχία οικισμών των βαλκανικών πόλεων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (δεκαετία 1870)

Πηγή: Darques R. (2000), *Salonique au XXe Siecle. De la Cité Ottomane à la Métropole Grecque*, Paris: CNRS Editions, σ. 357

Κατατοπιστική για την οικιστική ιεραρχία της ευρύτερης περιοχής των βαλκανικών εδαφών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είναι η χαρτογραφική

¹⁸⁸ Yerolympos A. (1992), «Urbanisme et Modernisation en Grèce du Nord à l'Èpoque des Tanzimat (de 1839 à la Fin du XIXe Siècle)», in Dumont P. et Georgeon F. (eds.), *Villes Ottomanes a al Fin de l'Empire*, Paris, L'Harmattan: 47-74, σσ. 59-63.

απεικόνιση του Darques, βασισμένη στο έργο του Reclus (ταξινόμηση των οικισμών ως προς την πληθυσμιακή τους ανάπτυξη)¹⁸⁹ (βλέπε Χάρτη 9). Σύμφωνα με αυτόν το σημαντικότερο κέντρο της νότιας βαλκανικής θεωρείται η Αδριανούπολη, στη συνέχεια η Φιλιππούπολη καθώς και οι Σέρρες, οικισμοί με σημαντική στρατιωτική, διοικητική, παραγωγική, εμπορική και μεταφορική σημασία για την αυτοκρατορία. Οι υπόλοιποι οικισμοί εντός του νοητού τριγώνου των τριών παραπάνω, θεωρούνται τοπικής εμβέλειας. Η υπέρβαση αυτών θα επέλθει στα τέλη του αιώνα με τη δημιουργία των κατάλληλων συνθηκών, όπως με την αύξηση της καπνοκαλλιέργειας στην Καβάλα και στην Ξάνθη ή την επέκταση της διαμετακομιστικής ικανότητας του λιμανιού του Ντεντέ-Αγάτς.

Η περιγραφή και ανάλυση των βασικών λειτουργιών και της οργάνωσης της υπαίθρου συμβάλλουν στην κατανόηση των συνδέσεων, εξαρτήσεων και επικοινωνιών της θρακικής τοπιογραφίας της εποχής. Στην προκειμένη περίπτωση, διερευνήθηκαν αποκλειστικά δύο βασικοί οικισμοί της περιοχής μελέτης, καθώς και κάποιοι δευτερεύοντες, αναφορικά με το οικονομικό, εμπορικό, παραγωγικό και επικοινωνιακό πλέγμα λειτουργιών και αλληλοεξαρτήσεων που είχαν αναπτύξει μεταξύ τους.

1.iii) Μια βασική λειτουργία της υπαίθρου: το τσιφλίκι

Εκτός από την ανάλυση της σχέσης που είχε δημιουργηθεί μεταξύ των βασικών αστικών σχηματισμών και της υπαίθρου, χρήζει προσέγγισης ένας ακόμη βασικός σχηματισμός της οθωμανικής κοινωνίας και οικονομίας. Η αγροτική εκμετάλλευση της επίμορτης καλλιέργειας επί ιδιοκτησιών μουσουλμάνων κτηματιών ολοκληρώνει την οθωμανική τοπιογραφία της υπαίθρου. Το τσιφλίκι (çiftlik), είτε λόγω της γεωγραφικής θέσης και της επιφάνειας που κατείχε, είτε λόγω των σχέσεων που είχε αναπτύξει με την αγροτική οικονομία, αποτελούσε έναν θεσμό άμεσα και έμμεσα συνδεδεμένο με το δίκτυο των οικιστικών συνόλων, τουλάχιστον μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα.

Τα τσιφλίκια συναντώνται στο πλήθος των κτήσεων της αυτοκρατορίας, παρουσιάζοντας μια σειρά ομοειδών γνωρισμάτων στη δομή και λειτουργία τους, με κάποιες μικρές διαφοροποιήσεις στο παραγόμενο προϊόν. Το τσιφλίκι –έκταση της γης που μπορεί να οργωθεί από ένα ζευγάρι βοοειδών (çift)- αποτελεί εξέλιξη του προγενέστερου θεσμού των τιμαρίων (από τα τέλη του 16ου αιώνα και έπειτα), η οποία συνδέεται με την προσπάθεια εποικισμού της οθωμανικής

¹⁸⁹ Darques R. (2000). *Salonique au XXe Siècle. De la Cité Ottomane à la Métropole Grecque*. Paris: CNRS Editions, σ. 357.

υπαίθρου μέσω ενός στρατιωτικού, κτηνοτροφικού και γεωργικού θεσμού¹⁹⁰.

Στους υπολογισμούς του McGowan για τον αριθμό των τσιφλικιών στα εδάφη της νότιας βαλκανικής χερσονήσου, κατά τα τέλη του 17ου και τις αρχές του 18ου αιώνα, παρουσιάζεται και η χωρική κατανομή τους. Στην περιοχή του βιλαετιού της Αδριανουπόλεως, παρά τις εκτεταμένες πεδινές εκτάσεις της υπήρχε μικρή παρουσία τσιφλικιών, σε σχέση με τις περιοχές της Βέροιας ή Καρα-Φεριγιέ (Kara-Feriye), του Μοναστηρίου ή Μπίτολα (Bitola) στη σημερινή Μακεδονία ή Π.Γ.Δ.Μ. και της Βάρνας και του Πύργου ή Μπουργκάς (Burgas) στη σημερινή Βουλγαρία¹⁹¹.

Αναλυτικότερα ο αριθμός των τσιφλικιών της περιοχής μελέτης δεν μπορεί να υπολογιστεί με ακρίβεια και έτσι, από τις επίσημες απογραφές του οθωμανικού κράτους για το βιλαέτι της Αδριανουπόλεως το 1871 και το 1910 έχουμε τα παρακάτω στοιχεία:

Πίνακας 1iii.1. Τσιφλίκια και Ελεύθερα Χωριά (1871, 1910)

Χρονολογία	Είδος Οικισμού	Γκιουμουλτζίνα	Διδυμότειχο	Ξάνθη
1871	Χωριά	130	15	-
	Τσιφλίκια	11	167	-
1910	Χωριά	289	-	110
	Τσιφλίκια	8	-	5

Πηγή: Παπαθανάση-Μουσιοπούλου Κ. (1974), *Οικονομική και Κοινωνική Ζωή του Ελληνισμού της Θράκης κατά την Τουρκοκρατίαν*, Αθήναι: Ε. Σωτηρόπουλος & Σια., σσ. 109-110· Μυρτίλου Αποστολίδου Κ. (1941), "Διοικητική Διαίρεσις Θράκης του 1910", *Θρακικά*, 15, σσ. 377-378.

Αργότερα και μέχρι το 1920 ο Λαμψίδης στη σημερινή ελληνική Θράκη υπολογίζει την ύπαρξη 84 τσιφλικιών και 818 στην αντίστοιχη περιοχή της ελληνικής Μακεδονίας¹⁹². Τα στοιχεία αυτά φαίνεται να προέρχονται από τον Ευελπίδη (1926), ο οποίος υπολογίζει τη συνολική τους έκταση στη Θράκη σε 1.271.280 στρ. καλλιεργημένων και 1.221.450 στρ. καλλιεργήσιμων εκτάσεων¹⁹³. Τρεις δεκαετίες αργότερα ο Πετμεζάς για την περίοδο 1917-1930 στις παραπάνω περιοχές καταμετρά συνολικά 471 τσιφλίκια (με μέση έκταση 5.379 στρ.)¹⁹⁴. Έτσι

¹⁹⁰ Veinstein G. (1991), «On the Çiftlik Debate», in Keyder C. & Tabak F. (eds.), *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East*, Albany: State University of New York Press: 35-53, σ. 47· McGowan B. (1981), *Economic Life in the Ottoman Empire: Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800*, New York & Paris: Cambridge University Press & Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, σσ. 67-69· Stoianovich T. (1953), "Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy, 1600-1800", *The Journal of Economic History*, 13(4), σ. 398, σ. 401.

¹⁹¹ McGowan B. (1981), *Economic Life in the Ottoman Empire: Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800*, New York & Paris: Cambridge University Press & Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, σσ. 73-77.

¹⁹² Λαμψίδης Γ. (26-04-1973), "Η Αγροτική Ανάπτυξη της Αγροτικής Οικονομίας", *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, σ. 51.

¹⁹³ Evelpidis C. (1926), *La reforme agraire en Grece*. Athenes: Τύποις "Σφενδόνης", σ. 12.

¹⁹⁴ Πετμεζάς Σ. Δ. (2003), *Η Ελληνική Αγροτική Οικονομία Κατά τον 19ο Αιώνα. Η Περιφερειακή Διάσταση*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σ. 27.

επιβεβαιώνονται ο προηγούμενος υπολογισμός του McGowan και η διατήρηση της περιγραφόμενης κατάστασης, μέχρι σχεδόν τη διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Από την παρούσα ερευνητική διαδικασία συγκεντρώθηκαν στοιχεία για 95 τσιφλίκια στην περιοχή μεταξύ Νέστου, Ροδόπης και Έβρου. Αναλυτικά βρέθηκαν στις παρακάτω περιοχές: Ξάνθη 43, Γκιουμουλτζίνα 28, Ντεντέ-Αγάτς και Σοφουλού 7, Ντιμετόκα 7 και της μετέπειτα Νέας Ορεστιάδας 8. Επίσης, εντοπίστηκαν και δύο σε άγνωστη -μέχρι στιγμής- τοποθεσία¹⁹⁵ (βλέπε Πίνακα 2 & Χάρτη 10). Βέβαια ο αριθμός τους δεν παραμένει σταθερός όπως υποδηλώνουν οι πηγές της εποχής.

Αναφορικά με την περιγραφή και την ερμηνεία της τοπιογραφίας του τσιφλικιού σημειώνεται πως στο κέντρο ήταν η οικία του ιδιοκτήτη ή του επιστάτη του (*selamlık*), και πλησίον της βρισκόταν η κατοικία των γυναικών (*haremlık*). Παραπλεύρως, τοποθετούνταν τα οικήματα των ανδρών και γυναικών υπηρετών, οι στάβλοι, οι αποθήκες, ο φούρνος και συνήθως ένα σιδηρουργείο. Εν συνεχεία, σε πολύ μικρή απόσταση από αυτά, ήταν κατασκευασμένες οι καλύβες των αγροτών, οι οποίες σε κάποιες περιπτώσεις διαχωρίζονταν από τον πυρήνα του σχηματισμού με ένα τείχος για την αποφυγή ενδεχόμενων επιθέσεων¹⁹⁶. Χώροι

¹⁹⁵ Γουδέλης Σ. Δ. (1991), *Σχέσεις Χριστιανών και Μουσουλμάνων στην Ελληνική Θράκη*, Κομοτηνή· Ρωσσιδής Α. (1984), "Ο Αντιβουλγαρικός Αγώνας, 1903-1912, στη Θράκη", *Θρακική Επετηρίδα*, 5, σσ. 287-341· Özgüç A. (1974), *Bati Trakya Türkleri*, İstanbul: Kutluğ Yayınları· Βαφειάδου Ν. (1953), "Εκκλησιαστικά Επαρχία της Θράκης και ο Φάκελος 434 της Βιβλιοθήκης της Βουλής Περί Θράκης", *Αρχείον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού*, 18, σσ. 5-129· Αλτσιτζόγλου Φ. (1941), *Οι Γιακάδες και ο Κάμπος της Ξάνθης*, Αθήνα: Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος· Ι.Α.Υ.Ε. 1931/Β/VI/Β/6i. Εγκύκλιος Υπ. Γεωργίας για την εφαρμογή της ελληνοτουρκικής συμφωνίας. Ελληνική Δημοκρατία, Υπουργείο Γεωργίας, Διεύθυνση Ανταλλαγής, Τμήμα Α', Γραφείο Εφαρμογής Ελληνοτουρκικών Συμφωνιών, αρ. πρωτ. 170180, αρ. εγκυκλίου 524, 11-12-1930, Αθήνα, προς: 1) τα Γραφεία Ανταλλαγής Θεσσαλονίκης, Δράμας, Φλώρινας, Μυτιλήνης, Χανίων, 2) Τους Οικονομικούς Εφόρους Νέων Χωρών, Θεσσαλίας και Άρτας, 3) Τις Γεωργικές Περιφέρειες Νέων Χωρών, Θεσσαλίας και Άρτας, 4) Τις Εποπτείες Συνεργειών Έρευνας Ανταλλαξιμών Κτημάτων Θεσσαλονίκης, Δράμας, Κοζάνης, Χανίων· Γ.Α.Κ. Κ.Υπ/Υπ. Γεωργίας, Διεύθ. Τοπ. Υπρ./Φ. 359/Υπ. Γεωργίας, Γεωργική Περιφέρεια Αλεξανδρουπόλεως, Ορεστιάδα, 21-04-1931· *Garbitrakya'daki Türk Emlaki: Trakya Gayrimübadiller Cemiyete Tarafından Tertibolunmuştur*, (1928), İstanbul: Cumhuriyet Matbaası· Ι.Α.Υ.Ε. 1928 Β' Πολιτική, 1925-1930, Περί της Δυτικής Θράκης, 9^η Μικτή Υποεπιτροπή Ανταλλαγής Ελληνοτουρκικών Πληθυσμών, 18-06-1927, αριθ. πρωτ. 15833, [Κομοτηνή]· Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, (1926), *Εποικιστικός Χάρτης Δυτικής Θράκης*, 1:125.000, Εν Κομοτηνή, Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων· Γ.Α.Κ. Ν. Ξάνθης/Κτηματικά χωριού Χρύσας, 1925-1983/ ABE84/AEE46/a.a.21/Αίτηση των Εμινέ του Αμέτ ογλού Χασάν, Νατζιέ Χανούμ του Χατζημπαρήμ Ογλού Μουσταφά, Εμίν του Μουσταφά Αγά, Χουρμούζ του Καραγκιοσλού Μουσταφά Εμόν, Λουτφιέ του Χασάν ογλού Φεχρή, Ανιφές του Ισχάν Μπέη, Μπαϊσε του Αλή Χασάν Ογλού Μπέη, Κεμάλ Μπέη Ισμαήλ Ογλού, Χαλίλ του Κιαμήλ, Χαϊδάρ ογλού Αμέτ Μπέης, Αλή Μπέης, Σεχιμέ [ή Σαϊμέ] Χανούμ, κάτοικοι Ξάνθης, 05-10-1925, Ξάνθη, προς: Επιτροπή Εξαγοράς Μουσουλμανικών Κτημάτων, Ξάνθη· Γενική Διοίκησης Θράκης-Διεύθυνση Εσωτερικών (1922), *Πίναξ των Πόλεων και Χωριών της Θράκης Εμφανών τα Παλιά και Νέα Ονόματα και τον Πληθυσμόν αυτών κατά την Τελευταίαν Απογραφήν*, Αδριανούπολις: Εκ του Τυπογραφείου Γενικής Διοικήσεως Θράκης· Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Α1/Σ10/Υ59/Φ22/Αίτηση του Σπυρόπουλου Σπυρίδων, 31-07-1918, Αθήνα· Μελίρρυτου Μ. (1871), *Περιγραφή Ιστορική και Γεωγραφική Υπ' Εκκλησιαστικήν Έποψιν της Θεοσώστου Επαρχίας Μαρωνείας*, Εν Κωνσταντινούπολι: Εκ του Τυπογραφείου και Λιθογραφείου Ε. Καϊόλ· Viquesnel A. (1868), *Voyage dans la Turquie d' Europe: Description Pysique et Géologique de la Thrace*, Paris: Arthus Bertrand.

¹⁹⁶ Cvijic C. (1918), *La Péninsule Balkanique: Géographie Humaine, avec 31 Cartes et Croquis dans le Texte et 9 Cartes hors Texte*, Paris: Armand Colin, σ. 223.

τέλεσης θρησκευτικών τελετών συνήθως δεν εντοπίζονταν εντός των τσιφλικιών, εκτός από τις περιπτώσεις στις οποίες λάμβαναν χώρα σε πρόχειρα κατασκευασμένα οικήματα¹⁹⁷. Συνηθέστερη βέβαια, ήταν η μετάβαση σε γειτονικούς, μεγαλύτερους οικισμούς, που διέθεταν θρησκευτικούς ναούς¹⁹⁸ (βλέπε Χάρτη-σκαρίφημα 11).

Επιπλέον σημειώνεται ότι στις αρχές περίπου του 19ου αιώνα, στην περιοχή της νότιας βαλκανικής το πλαίσιο της αγροτικής εκμετάλλευσης του τσιφλικιού ταυτιζόταν με τα όρια της βασικής οικιστικής μονάδας, δηλαδή με το χωριό¹⁹⁹.

Τα τσιφλίκια εμφανίζονταν κυρίως στα εύφορα εδάφη της αυτοκρατορίας. Από την αρχή της παρουσίας τους καταγράφεται συγκέντρωσή τους κατά μήκος των βασικών μεταφορικών και επικοινωνιακών αξόνων (χερσαίων και θαλάσσιων)²⁰⁰. Με τον τρόπο αυτόν ήταν άμεσα και εύκολα συνδεδεμένα με τις τοπικές, περιφερειακές και εξωτερικές αγορές της εποχής.

Η ανάλυση του ανθρώπινου παράγοντα που το κατέχει το τσιφλίκι, το εκμεταλλεύεται, το ελέγχει και τελικά εργάζεται στα εδάφη του. Έτσι, λοιπόν, υπήρχαν οι ιδιοκτήτες των εκμεταλλεύσεων και μέλη της παραδοσιακής μουσουλμανικής κοινοτικής ηγεσίας, γνωστοί και ως *μπέηδες* (bey). Οι τσιφλικάδες συνήθως δεν κατοικούσαν εντός των ιδιοκτησιών τους, αλλά ήταν εγκατεστημένοι στα διάφορα αστικά κέντρα της εποχής. Για την περιοχή μελέτης η εγκατάστασή τους σημειώνεται μεταξύ Καβάλας, Γκιουμουλτζίνιας, Αδριανούπολης και Κωνσταντινούπολης²⁰¹. Η διοίκηση του τσιφλικιού είχε ανατεθεί σε κάποιον έμπιστο ομόθρησκο επιστάτη, ο οποίος κατοικούσε εντός του και αναλάμβανε την αποστολή των κερδών στον κτηματία²⁰².

Η πληθυσμιακή βάση του τσιφλικιού αποτελούνταν από τους επίμορτους καλλιεργητές ή τους κολίγους, τους μόνιμα και τους εποχικά εγκατεστημένους

¹⁹⁷ Λαφαζάνη Δ. (1997), "Μικτά Χωριά του Κάτω Στρυμόνα: Εθνότητα, Κοινότητα και Εντοπιότητα", *Σύγχρονα Θέματα*, 63, σ. 97· Stoianovich T. (1953), "Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy, 1600-1800", *The Journal of Economic History*, 13(4), σ. 402.

¹⁹⁸ Οι κλοήγοι των Κιρ-Τσιφλίκ (Kir Çiftlik) και Φατίρ Γιακά Τσιφλίκ (Fatir Yaka Çiftlik) μετέβαιναν στα Πάνδροσο ή Δερέ-Κιόι (Dere-Köy) και Καρυδιά ή Κουζλού Κιόι (Kuzlu-Köy). Μελίρρυτου Μ. (1871), *Περιγραφή Ιστορική και Γεωγραφική Υπ' Εκκλησιαστικήν Έποψιν της Θεοσώστου Επαρχίας Μαρωνείας*, Εν Κωνσταντινούπολει: Εκ του Τυπογραφείου και Λιθογραφείου Ε. Καϊόλ, στο <http://alex.eled.duth.gr/Maroneia/MELI/RIGHT.HTM>, (25-10-2006, 16:02).

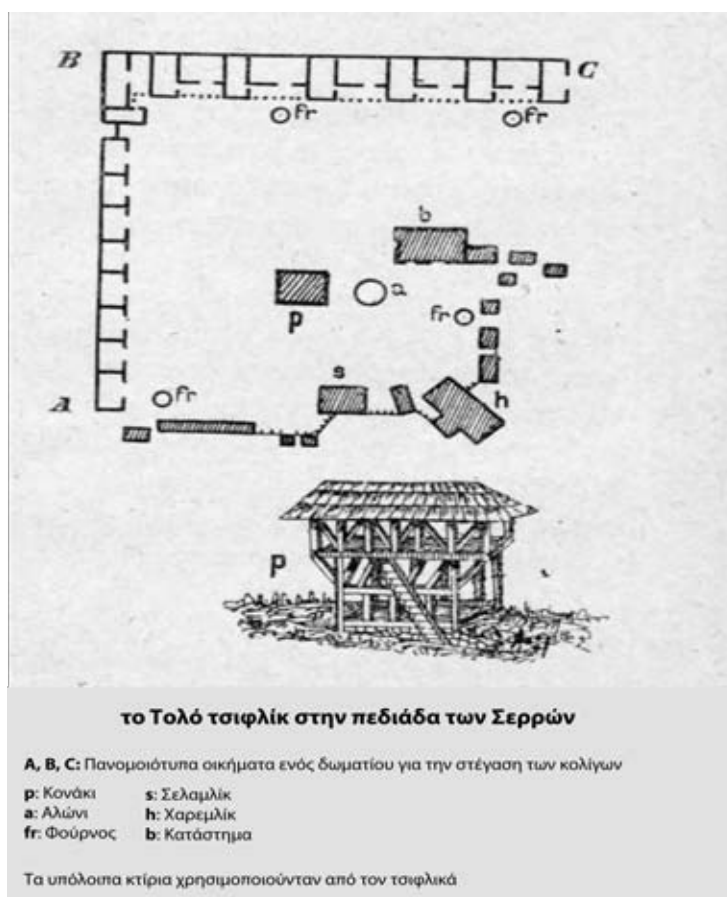
¹⁹⁹ Χιωτάκης Λ. (1989), "Η Αλλαγή Γαιοκτησίας στον Πεδινό και Ορεινό Χώρο της Ηπείρου (1881-1900)", *Χώρος και Ιστορία*, 1(6): Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας, σ. 1.

²⁰⁰ Stoianovich T. (1953), "Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy, 1600-1800", *The Journal of Economic History*, 13(4), σσ. 402-403.

²⁰¹ Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Στεφανίδου Α. (1991). *Η Πόλη-Λιμάνι της Καβάλας την Περίοδο της Τουρκοκρατίας. Πολεοδομική Διερεύνηση (1391-1912)*, Πολυτεχνική Σχολή. Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 204· Eddy C. B. (1931), *Greece and the Greek Refugees*, London: Allen G & Unwin, σ. 91.

²⁰² Λαφαζάνη Δ. (1997), "Μικτά Χωριά του Κάτω Στρυμόνα: Εθνότητα, Κοινότητα και Εντοπιότητα", *Σύγχρονα Θέματα*, 63, σ. 97.

στον οικισμό²⁰³. Οι οικογένειες της θρακικής υπαίθρου ήταν κατά κανόνα πολυμελείς, αφού υπήρχε μεγάλη ζήτηση για εργατικά χέρια. Ένα ακόμη χαρακτηριστικό τους ήταν ότι, κατά κανόνα, ένας αγροτικός οικισμός κατοικούταν από συγγενείς, κυρίως πατροπλευρικούς και λιγότερο μητροπλευρικούς²⁰⁴. Ακόμα, οι οικογένειες των επίμορτων καλλιεργητών διατηρούσαν μια μορφή οργάνωσης χαρακτηριστική της ιδιαίτερης ταυτότητας τους, όπως για παράδειγμα η *ζάντρονγκα* των σλαβόφωνων οικογενειών, χρωματίζοντας έτσι την εσωτερική δομή του τσιφλικιού.

Χάρτης (σκαρίφημα) 11. Ενδεικτικό διάγραμμα της εσωτερικής οργάνωσης του τσιφλικιού
 Πηγή: Cvijic C. (1918), *La Péninsule Balkanique: Géographie Humaine, avec 31 Cartes et Croquis dans le Texte et 9 Cartes hors Texte*, Paris: Armand Colin, σ. 223

Εκτός αυτών, στην κατηγορία των μόνιμα εγκατεστημένων καλλιεργητών περιλαμβάνονται οι νέγροι (δούλοι) από την αφρικανική ήπειρο και την περιοχή του σημερινού Σουδάν²⁰⁵. Στην περιοχή των Γιακάδων οι απόγονοι των

²⁰³ Βιγγοπούλου Ι. (2000), «Περιηγητικά Κείμενα. Πηγές Ιστορίας της Θράκης», στο *Θράκη: Ιστορικές και Γεωγραφικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών: 137-168, σ. 141· Καράσσου Δ. (1929), *Η Ανατολική Θράκη: Στρατιωτική Γεωγραφία: Μετά 15 Χαρτών και Σχεδιαγραμμάτων εκτός Κειμένου*, Αθήνα: Τύποις "Πυρσού", σ. 55.

²⁰⁴ Αλεξιάκης Ε. Π. (1975), "Η Δομή της Ελληνικής Οικογένειας στη Θράκη", *Μνήμων*, 5, σσ. 52-53.

²⁰⁵ Veinstein G. (1991), «On the Çiftlik Debate», in Keyder C. & Tabak F. (eds.), *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East*, Albany: State University of New York Press: 35-53, σ. 49·

τελευταίων, κατά τον Μεσοπόλεμο, αποτελούσαν το 0,5% του συνολικού αγροτικού μουσουλμανικού πληθυσμού²⁰⁶.

Αναλυτικότερα για τους επίμορτους καλλιεργητές των τσιφλικιών, μεταξύ των ποταμών Έβρου και Νέστου, πριν από τα τέλη του 19ου αιώνα, είναι δύσκολη η ταξινόμησή τους εντός των διαφορετικών θρησκευτικών κοινοτήτων που απαντώνται στην περιοχή. Μοναδικές πηγές πληροφόρησης θεωρούνται το κείμενο του γιατρού Μελίρρτου για την εκκλησιαστική επαρχία της Μαρώνειας, επιλεγμένα έγγραφα του Φακέλου 434 «Περί Θράκης» (1876-1882) της Βιβλιοθήκης της Βουλής για τις εκκλησιαστικές επαρχίες Μαρωνίας και Διδυμοτείχου, καθώς και περιορισμένες προφορικές μαρτυρίες που συλλέχθηκαν κατά την ερευνητική διαδικασία²⁰⁷.

Στα στοιχεία που παραθέτουν οι εν λόγω πρώτες πηγές, για επτά από τα τσιφλίκια του καζά της Γκιουμουλτζίνας, οι οικογένειες των επίμορτων καλλιεργητών χαρακτηρίζονται χριστιανικές και εν συνεχεία βουλγαρικές. Εκτός αυτών ένα τσιφλίκι κατοικείται από βουλγαρικές οικογένειες, ένα άλλο από μικτό πληθυσμό χριστιανών και μουσουλμάνων και ακόμη ένα από αμιγή μουσουλμανικό πληθυσμό (βλέπε Πίνακα 2). Στην προκειμένη περίπτωση, η αλλαγή του χαρακτηρισμού τους οφείλεται στην υπαγωγή των πληθυσμών αυτών στο ορθόδοξο πατριαρχείο ή στη βουλγαρική εξαρχία κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο.

Επί του ζητήματος της παρουσίας των βουλγαρόφωνων πληθυσμών στις περιοχές της υπαίθρου, η Λαφαζάνη ισχυρίζεται ότι, κατά την όσιμη οθωμανική

Anderws P. A. & Benninhaus R. (1989), *Ethnic Groups in the Republic of Turkey*, Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert, σσ. 107-109.

²⁰⁶ Αλτσιτζόγλου Φ. (1941), *Οι Γιακάδες και ο Κάμπος της Ξάνθης*, Αθήνα: Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, σσ. 47-49.

²⁰⁷ Πρόκειται για τις πηγές: α) Βαφειάδου Ν. (1953), "Εκκλησιαστικά Επαρχία της Θράκης και ο Φάκελος 434 της Βιβλιοθήκης της Βουλής Περί Θράκης", *Αρχείον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού*, 18: 5-129. Μετά από έρευνα διαπιστώθηκε ότι το περιεχόμενο του Φακέλου 434, έχει μεταφερθεί στον Φάκελο 437 της Βιβλιοθήκης της Βουλής. β) Μελίρρτου Μ. (1871), *Περιγραφή Ιστορική και Γεωγραφική Υπ' Εκκλησιαστικήν Έποσιν της Θεοσόστου Επαρχίας Μαρωνίας*, Εν Κωνσταντινούπολι: Εκ του Τυπογραφείου και Λιθογραφείου Ε. Καϊολ, στο <http://alex.eled.duth.gr/Maroneia/MELI/RIGHT.HTM>, (25-10-2006, 16:02). Αναλυτικότερα, ο Μελίρρτος ταξινομεί τον πληθυσμό γλωσσικά και θρησκευτικά, αναφέροντας πως «...οικίας χριστιανικάς, και... τουρκικάς, ομιλούσι την βουλγαρικήν γλώσσαν...[ή]...την ελληνικήν γλώσσαν...». Αντιστοίχως πράττουν και οι μεταγενέστεροι συγγραφείς των εγγράφων του Φακέλου 434, όταν καταφεύγουν σε χρήση επιθετικών προσδιορισμών, με έμφαση στο γλωσσικό και θρησκευτικό ανήκειν των πληθυσμών, όπως «...ελληνικές ...[ή]... βουλγαρικές ...[ή]... τουρκικές ...[ή]... αθηγιανικές οικογένειες...[ή]... ελληνικών αθηγιανικών, τουρκόφωνων οικογενειών...». Να διευκρινιστεί ότι οι συντάκτες των πηγών προχώρησαν στη συγγραφή των παραπάνω κειμένων σε μια εποχή κατά την οποία είχε ήδη ιδρυθεί η βουλγαρική εξαρχία και εντεινόταν οι ανταγωνισμοί των βαλκανικών εθνικισμών για τη διεύρυνση των φαντασιακών κοινοτήτων τους. Συνέπεια της δράσης είναι η μεταβλητότητα των χαρακτηρισμών που αποδίδουν οι συντάκτες στους πληθυσμούς των οικισμών, σε ένα χρονικό διάστημα περίπου μιας εικοσαετίας. Οι προφορικές μαρτυρίες χρησιμοποιούνται με κάθε επιφύλαξη χωρίς να υποστηρίζονται από άλλη/ες πηγή/ές. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Dalègre J. (1995). *Populations et Territoire en Thrace Grecque Depuis 1878: Tome 1: Texte*, Département de Géographie, Paris: Université de Paris X-Nanterre, σ. 67, σ. 141· Βαφειάδου Ν. (1953), "Εκκλησιαστικά Επαρχία της Θράκης και ο Φάκελος 434 της Βιβλιοθήκης της Βουλής Περί Θράκης", *Αρχείον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού*, 18, σ. 14, σ. 17.

περίοδο, τα εύφορα και ασφαλή εδάφη εκμεταλλεύονταν μουσουλμάνοι ελεύθεροι καλλιεργητές. Οι οικιστικές τους συγκεντρώσεις οικοδομήθηκαν πλησίον των καλλιεργειών τους. Τα υπόλοιπα -κακής ποιότητας και εξασθενημένα δημογραφικά εδάφη- αποτέλεσαν τα εδάφη των τσιφλικιών. Στα τελευταία, εγκαταστάθηκαν οι κατώτερες ομάδες της οθωμανικής αγροτικής κοινωνίας, κατά πλειονότητα βουλγαρόφωνοι και αθίγγανοι. Η κατάσταση, που διατηρήθηκε χωρίς σημαντικές αλλαγές μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα, αποκαλύπτει «...τη σχέση του εθνοπολιτισμικού ανήκειν [η έμφαση στο πρωτότυπο] και του είδους ζωής καθώς και τον εθνοπολιτισμικό καταμερισμό του χώρου...»²⁰⁸. Να σημειωθεί, επίσης, η παρουσία βουλγαρόφωνων πληθυσμών στην καλλιέργεια των βακουφικών αγροτικών εκτάσεων, ως μια πληθυσμιακή κίνηση που παρατηρείται σχεδόν ως τις αρχές του 19ου αιώνα²⁰⁹.

Στην περιοχή του καζά του Κάρα-Αγάτς (περιοχή σημερινής Ορεστιάδας), από τα οκτώ τσιφλίκια που καταγράφονται, στο ένα ο πληθυσμός χαρακτηρίζεται ελληνικός αθιγγανικός και τουρκόφωνος. Στον καζά του Διδυμοτείχου από τα πέντε τσιφλίκια το ένα κατοικείται από μουσουλμανικές τουρκόφωνες οικογένειες και ένα άλλο από ελληνικές αθιγγανικές τουρκόφωνες οικογένειες. Τα στοιχεία για τα 40 τσιφλίκια της περιοχής του καζά της Γενισέας είναι ελάχιστα στις εν λόγω πηγές. Οι αναφορές εντοπίζονται στο Γενί Τσιφλίκ (Yeni Çiftlik), το μετέπειτα οικισμό της Κυψέλης, του οποίου οι κάτοικοι έχουν την αλβανική ως μητρική τους γλώσσα. Επίσης, το Ινανλή Τσιφλίκ (İnhanlı Çiftlik), μέρος της μετέπειτα κοινότητας Ευλάλου (γνωστής και ως Καρπουζοχώρια) κατοικείται από μουσουλμανικές τουρκόφωνες οικογένειες²¹⁰. Επίσης, μουσουλμανικός τουρκόφωνος πληθυσμός εμφανίζεται να κατοικεί στο Ντεμίρ Μπεϊλή ή Μπεϊλή Τσιφλίκ (Demir-Beyli), στη σημερινή Βέννα.

Σε κάθε περίπτωση από τα ελάχιστα αυτά στοιχεία που συγκεντρώθηκαν, δεν είναι εφικτό να προσδιοριστεί η οποιαδήποτε εθνοτική ή θρησκευτική ταυτότητα του συνόλου των επίμορτων καλλιεργητών. Πάντως η μοναδική πληθυσμιακή ομάδα με σταθερό θρησκευτικό προσδιορισμό είναι οι μουσουλμάνοι. Για την αποσαφήνιση της κατάστασης, παρατίθεται ο χάρτης απεικόνισης των παραπάνω πηγών. Αυτός είναι περισσότερο δηλωτικός της κατάστασης που επικρατούσε σε εκτεταμένες γεωγραφικές περιοχές της Θράκης, μέρος των οποίων αποτελούσαν και τα τσιφλίκια (βλέπε Χάρτη 12).

²⁰⁸ Λαφαζάνη Δ. (1997), "Μικτά Χωριά του Κάτω Στρυμόνα: Εθνότητα, Κοινότητα και Εντοπιότητα", *Σύγχρονα Θέματα*, 63, σσ. 96-97.

²⁰⁹ Καραύσου Δ. (1929), *Η Ανατολική Θράκη: Στρατιωτική Γεωγραφία: Μετά 15 Χαρτών και Σχεδιαγραμμάτων εκτός Κειμένου*, Αθήναι: Τύποις "Πυρσού", σ. 57.

²¹⁰ Αλτσιτζόγλου Φ. (1941), *Οι Γιακάδες και ο Κάμπος της Ξάνθης*, Αθήνα: Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, σσ. 54-55.

Ένα επιπλέον γνώρισμα των τσιφλικιών σχετιζόμενα με την εργατική τους βάση είναι η παρουσία έμμισθων εργατών για τις καλλιεργητικές τους ανάγκες. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα των τσιφλικιών της γειτονικής πεδιάδας στα δυτικά του Νέστου, όπου τα 2/3 περίπου των τσιφλικιών καλλιεργούνταν από τους ίδιους τους ιδιοκτήτες με τη βοήθεια έμμισθων εργατών. Αυτοί στην πλειονότητα τους ήταν αθίγγανοι λαμβάνοντας πολύ χαμηλές αμοιβές²¹¹. Παράλληλα σε ολόκληρη τη θρακική πεδιάδα, μια σειρά τσιφλικιών ενοικιάζονται από τους μουσουλμάνους ιδιοκτήτες σε ορθόδοξους πρόκριτους (τσορμπατζήδες). Οι νέοι εκμεταλλευτές των τσιφλικιών προσελάμβαναν ξωμάχους για την τέλεση των αγροτικών εργασιών²¹².

Η παραγωγή των τσιφλικιών, ισχυρίζεται ο Veinstein, δεν ήταν προσαρμοσμένη στις απαιτήσεις της οικονομίας της αγοράς, όπως συνέβαινε με την παραγωγή βαμβακιού και καπνού, σύμφωνα με στοιχεία από οθωμανικές πηγές. Ο ίδιος, βέβαια, δεν αμφισβητεί την οποιαδήποτε εξειδίκευση της παραγωγής τους²¹³. Στην περιοχή των νότιων βαλκανικών εδαφών, και συγκεκριμένα των περιοχών του σημερινού ελληνικού κράτους, η κυρίαρχη καλλιέργεια ήταν τα σιτηρά²¹⁴. Η μεγάλη διαφορά των παραγόμενων ποσοτήτων τους και των υπόλοιπων καλλιεργειών παρουσιάζεται στις περισσότερες πηγές της εποχής²¹⁵.

Επιπλέον εκτός του βασικού προϊόντος της αγροτικής εκμετάλλευσης, οι επίμορτοι καλλιεργητές προχωρούσαν στην παραγωγή γεωργικών προϊόντων για προσωπική κατανάλωση (σύκα, όσπρια, ελιές, μουριές, αμπέλια, σταφίδα, οπωροφόρα δέντρα και άλλα εσπεριδοειδή) χωρίς να επιτυγχάνεται πάντοτε η αυτάρκεια. Οι ίδιοι απασχολούνταν με την ημι-οικόσιτη κτηνοτροφία, την ορνιθοτροφία και σποραδικά με τη μελισσοκομία και τη σηροτροφία. Η πρακτική

²¹¹ Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Στεφανίδου Α. (1991). *Η Πόλη-Λιμάνι της Καβάλας την Περίοδο της Τουρκοκρατίας. Πολεοδομική Διερεύνηση (1391-1912)*, Πολυτεχνική Σχολή. Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 157.

²¹² McGowan B. (1981), *Economic Life in the Ottoman Empire: Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800*, New York & Paris: Cambridge University Press & Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, σ. 79· Παπαθανάση-Μουσιοπούλου Κ. (1974), *Οικονομική και Κοινωνική Ζωή του Ελληνισμού της Θράκης κατά την Τουρκοκρατίαν*, Αθήνα: Ε. Σωτηρόπουλος & Σια., σ. 108.

²¹³ Veinstein G. (1991), «On the Çiftlik Debate», in Keyder C. & Tabak F. (eds.), *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East*, Albany: State University of New York Press: 35-53, σ. 48.

²¹⁴ Αλιβιζάτος Μ. Β. (1935), *Η Μεταπολεμική Εξέλιξη της Ελληνικής Γεωργικής Οικονομίας και η επ' Αυτής Επίδρασις της Αγροτικής Πολιτικής*, Αθήνα, σ. 17.

²¹⁵ Βουτηράς Σ. Ι. (1890), *Λεξικόν Ιστορίας και Γεωγραφίας: Διαλαμβάνον Περίληψιν της Ιστορίας, Φυσικήν και Πολιτικήν Χωρογραφίαν, τους Βίους των Μεγάλων Ανδρών, τους Μύθους και τας Παραδόσεις. Πάντων των Εθνών, από Αρχαιοτάτων Χρόνων Μέχρι του Νυν. Τόμος Όγδοος*, Εν Κωνσταντινουπόλει: Εκ του Τυπογραφείου Νεολόγου, λήμμα *Τουρκία ή Οθωμανικόν Κράτος*, σ. 264· Κυφιάτου Ι. Γ. (1880), *Κωνσταντινούπολις και τα Πρόσπετα αυτής μετά της Θράκης*, Εν Κωνσταντινουπόλει: Εκ του Τυπογραφείου Α. Ζέλλιτς, Βιβλίο Β', σσ. 35-36· Σταυρίδου Α. (1876), *Εγχειρίδιον Πολιτικής, Φυσικής και Εμπορικής Γεωγραφίας του Οθωμανικού Κράτους εκ Διαφόρων Νεωτάτων Ευρωπαϊκών Συγγραμμάτων*, Εν Κυδωνίαις: Εκ του Τυπογραφείου Ιωάννου Σαριβαξεβάνη, σ. 58.

αυτή καταγράφεται τουλάχιστον μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα²¹⁶.

Το παραγόμενο προϊόν των τσιφλικιών και της υπόλοιπης υπαίθρου αποτελεί την βασική αγροτική παραγωγή της Θράκης. Κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα στις εύφορες πεδιάδες που διασχίζουν ο Έβρος και οι παραπόταμοί του, καλλιεργούνταν όσπρια, λινάρι, σταφύλια, ρύζι, σύκα, ελιές, κέγγρος, σουσάμι. Λίγες δεκαετίες νωρίτερα, είχαν εμφανιστεί βιομηχανικές καλλιέργειες είχε εμφανιστεί μια σειρά βιομηχανικών καλλιεργειών όπως για καπνά, βαμβάκι και καλαμπόκι²¹⁷.

Η εικόνα της αγροτικής παραγωγής ολοκληρώνεται με την εξέταση της κτηνοτροφίας. Από τη συγκρότηση ήδη του τσιφλικιού δημιουργήθηκε μια ιδιότυπη σχέση με την ημι-νομαδική κτηνοτροφία και συγκεκριμένα με τους σαρακατσάνους κτηνοτρόφους της Θράκης (στη Θράκη δεν εμφανίζονται τσελιγκάτα βλάχων/αρμάνων²¹⁸). Βάσει μιας εθμικής συμφωνίας μεταξύ του τσιφλικά και του αρχηγού του τσελιγκάτου, οι υπό αγρανάπαυση εκτάσεις ή οι χέρσες επιφάνειες παραχωρούνταν, με το σχετικό αντίτιμο, για τις ανάγκες της ημι-νομαδικής κτηνοτροφίας. Το συγκεκριμένο σύστημα εφαρμόστηκε μέχρι την περίοδο του Μεσοπολέμου στις καλλιεργούμενες εκτάσεις της ελληνικής υπαίθρου²¹⁹.

Οι σαρακατσάνοι κατά τη διάρκεια των χειμερινών μηνών μετέφεραν τα κοπάδια τους στα χειμαδιά, στις πεδινές περιοχές ανατολικά και δυτικά του Έβρου²²⁰. Με τον ερχομό της άνοιξης τα οδηγούσαν στις πεδιάδες της βόρειας πλευράς της Ροδόπης. Η δημιουργία του βουλγαρικού κράτους, το 1878, προκάλεσε αστάθεια στο σύστημα μετακινήσεων της ημι-νομαδικής κτηνοτροφίας, εξαιτίας της χάραξης των συνόρων. Η ισορροπία επετεύχθη με τη συμφωνία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και του νεοσύστατου βουλγαρικού

²¹⁶ Χασιώτης Σ. (1924), *Η Γεωργία εν Ελλάδι: Γενική Επισκόπησης*, Εν Αθήναις: Υπουργείον Γεωργίας, σ. 4.

²¹⁷ Βουτηράς Σ. Ι. (1890), *Λεξικόν Ιστορίας και Γεωγραφίας: Διαλαμβάνον Περίληψιν της Ιστορίας, Φυσικήν και Πολιτικήν Χωρογραφίαν, τους Βίους των Μεγάλων Ανδρών, τους Μύθους και τας Παραδόσεις. Πάντων των Εθνών, από Αρχαιοτάτων Χρόνων Μέχρι του Νυν. Τόμος Όγδοος*, Εν Κωνσταντινουπόλει: Εκ του Τυπογραφείου Νεολόγου, λήμμα *Τουρκία ή Οθωμανικόν Κράτος*, σ. 264· Κυφιώτου Ι. Γ. (1880), *Κωνσταντινούπολις και τα Προάστεια αυτής μετά της Θράκης*, Εν Κωνσταντινουπόλει: Εκ του Τυπογραφείου Α. Ζέλλιτς, Βιβλίο Β', σσ. 35-36· Σταυρίδου Α. (1876), *Εγχειρίδιον Πολιτικής, Φυσικής και Εμπορικής Γεωγραφίας του Οθωμανικού Κράτους εκ Διαφόρων Νεωτάτων Ευρωπαϊκών Συγγραμμάτων*, Εν Κυθωνιάς: Εκ του Τυπογραφείου Ιωάννου Σαριβαξεβάνη, σ. 58· Μελίρρυτου Μ. (1871), *Περιγραφή Ιστορική και Γεωγραφική Υπ' Εκκλησιαστικήν Έποψιν της Θεοσώστου Επαρχίας Μαρωνείας*, Εν Κωνσταντινούπολει: Εκ του Τυπογραφείου και Λιθογραφείου Ε. Καϊολ, στο <http://alex.eled.duth.gr/Maroneia/MELI/RIGHT.HTM> (25-10-2006, 16:02).

²¹⁸ Kahl T. (2009), *Για την ταυτότητα των Βλάχων: Εθνοπολιτισμικές Προσεγγίσεις μιας Βαλκανικής Πραγματικότητας*, Αθήνα: Εκδόσεις Βιβλιόραμα, σσ. 280-307.

²¹⁹ Χασιώτης Σ. (1924), *Η Γεωργία εν Ελλάδι: Γενική Επισκόπησης*, Εν Αθήναις: Υπουργείον Γεωργίας, σσ. 4-5.

²²⁰ Maunsell F. R. (1906), "The Rhodope Balkans", *The Geographical Journal*, 28(1), σ. 17.

κράτους για τη χωρίς δασμούς μετακίνηση των νομάδων²²¹.

Στα ίδια τα τσιφλίκια εκτρέφονταν βουβάλια τα οποία χρησιμοποιούνταν ως αροτραία ζώα. Παράλληλα, η εκτροφή βοοειδών, αιγοπροβάτων, χοίρων και πουλερικών ικανοποιούσε τις διατροφικές ανάγκες των κατοίκων. Σε ορισμένες περιπτώσεις, ήταν πιθανή η εκτροφή ίππων για τις ανάγκες του οθωμανικού στρατού, όπως επίσης δρομάδων και ημιόνων για τις μεταφορές²²².

Ένα μέρος των παραγόμενων προϊόντων του τσιφλικιού διοχετευόταν στην τοπική αγορά και ένα άλλο στις μεγαλύτερες αγορές, εντός και εκτός της αυτοκρατορίας. Δεν είναι σίγουρο ότι οι επίμορτοι καλλιεργητές διέθεταν μέρος της πλεονάζουσας παραγωγής τους στις αγορές της Θράκης, δεδομένου ότι η παραγωγική τους αυτάρκεια αποτελούσε πάντοτε ζητούμενο. Πάντως ακόμα και σε λίγες περιπτώσεις οι καλλιεργητές μετέβαιναν στα μεγαλύτερα οικιστικά σύνολα της περιφέρειάς τους τροφοδοτώντας τις μόνιμες εβδομαδιαίες αγορές με είδη διατροφής²²³. Για τις εποχικές αγορές ή τις εμποροπανηγύρεις, τα μεγάλα ζώα (βοοειδή και ιπποειδή) ήταν το προς διάθεση προϊόν των επίμορτων καλλιεργητών²²⁴.

Οι ποσότητες που έφθαναν προς πώληση στις αγορές των τοπικών και περιφερειακών κέντρων προέρχονταν ουσιαστικά από το μερίδιο των ιδιοκτητών των τσιφλικιών. Τα προϊόντα αυτά δεν πωλούνταν απευθείας από τους ίδιους, αλλά μέσω ενός δικτύου διανομής και πώλησης έφταναν στα εμπορικά καταστήματα και από εκεί στους πωλητές λιανικής και τους μεταπράτες.

Η κατάσταση ήταν διαφορετική για τα τσιφλίκια των οποίων η παραγωγή ελεγχόταν απευθείας από τον ιδιοκτήτη με επιστασία της καλλιέργειας. Στην περίπτωση αυτή οι βιομηχανικές καλλιέργειες διοχετεύονταν ως πρώτη ύλη στην παραγωγή εντός και εκτός της αυτοκρατορίας. Ουσιαστικά, βάσει του παραπάνω σχήματος, ο σχεδιασμός και η οργάνωση της παραγωγής γίνονταν από τα εμπορικά και παραγωγικά κέντρα αποφάσεων εντός των αστικών κέντρων.

²²¹ Antoniadès A. (1919), *La Puissance de l' Hellenisme et le Role Economique des Grecs en Thrace*, Paris, σ. 13, όπως παρατίθεται στο Παπαθανάση-Μουσιοπούλου Κ. (1974), *Οικονομική και Κοινωνική Ζωή του Ελληνισμού της Θράκης κατά την Τουρκοκρατίαν*, Αθήνα: Ε. Σωτηρόπουλος & Σια., σ. 125.

²²² Λαφαζιάνη Δ. (1997), "Μικτά Χωριά του Κάτω Στρυμόνα: Εθνότητα, Κοινότητα και Εντοπιότητα", *Σύγχρονα Θέματα*, 63, σ. 97 · Veinstein G. (1991), «On the Çiftlik Debate», in Keyder C. & Tabak F. (eds.), *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East*, Albany, State University of New York Press: 35-53, σ. 48· Κυφιώτου Ι. Γ. (1880), *Κωνσταντινούπολις και τα Προάστεια αυτής μετά της Θράκης*, Εν Κωνσταντινουπόλεϊ: Εκ του Τυπογραφείου Α. Ζέλλιτς, Βιβλίο Β', σσ. 35-36· Σταυρίδου Α. (1876), *Εγχειρίδιον Πολιτικής, Φυσικής και Εμπορικής Γεωγραφίας του Οθωμανικού Κράτους εκ Διαφόρων Νεωτάτων Ευρωπαϊκών Συγγραμμάτων*, Εν Κυθωνίαις: Εκ του Τυπογραφείου Ιωάννου Σαριβαξεβάνη, σ. 58· Viquesnel A. (1868), *Voyage dans la Turquie d' Europe: Description Pysique et Gèologique de la Thrace*, Paris: Arthus Bertrand, σ. 285.

²²³ Μελίρπου Μ. (1871), *Περιγραφή Ιστορική και Γεωγραφική Υπ' Εκκλησιαστικήν Έποψιν της Θεοσώστου Επαρχίας Μαρωνείας*, Εν Κωνσταντινούπολει: Εκ του Τυπογραφείου και Λιθογραφείου Ε. Καϊόλ, στο <http://alex.eled.duth.gr/Maroneia/MELI/RIGHT.HTM> (25-10-2006, 16:02).

²²⁴ Βουτσοπούλου Ε. (1985), «Πόλη και Εμποροπανήγυρη», στο *Νεοελληνική Πόλη, Οθωμανικές Κληρονομίες και Ελληνικό Κράτος*, Αθήνα, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, 2: 439-443, σ. 441.

Στις αρχές του 19ου αιώνα στη βαλκανική αγροτική οικονομία παρατηρείται η εισαγωγή κάποιων καινοτομιών στις καλλιεργητικές μεθόδους, όπως νέες μέθοδοι άρδευσης, αλλά και στα παραγόμενα προϊόντα με την εισαγωγή της καλλιέργεια του ρυζιού, του βαμβακιού και του καλαμποκιού²²⁵. Θα χρειαστούν αρκετές δεκαετίες ακόμη για την εκμηχάνιση της θρακικής αγροτικής οικονομίας, με εισαγωγές από Γερμανία, Αυστρία, Αμερική και -κατά ένα πολύ μικρό μέρος- από την Ελλάδα²²⁶. Η εκμηχάνιση του τσιφλικιού στη Θράκη ήταν μια διαδικασία που εμφανίστηκε σε μεμονωμένες περιπτώσεις στα 19ου αιώνα σε μεμονωμένες περιπτώσεις εφόσον η παραγωγή ελεγχόταν αποκλειστικά από τους ιδιοκτήτες²²⁷.

Εξάλλου η μορφή της παραδοσιακής λειτουργίας του τσιφλικιού έδινε στους επίμορτους καλλιεργητές τη δυνατότητα επιλογής τόσο των καλλιεργειών όσο και της οργάνωσης της παραγωγής. Οι σχέσεις καλλιεργητών και ιδιοκτητών περιορίζονταν στην καταβολή μεριδίου επί της παραγόμενης ποσότητας, ανάλογα με τη συμμετοχή των τελευταίων στα έξοδα της καλλιέργειας²²⁸. Οι καλλιεργητές δεν είχαν υποχρεώσεις σε είδος ή σε χρήμα μόνο προς τους ιδιοκτήτες, αλλά και προς την οθωμανική διοίκηση και την εκκλησία.

Ο Μοσκόφ υποστηρίζει ότι, για τις παραπάνω υποχρεώσεις, αναγκάζονταν να διαθέσουν περίπου το 1/3 της παραγωγής τους. Το ποσοστό αυξανόταν σε περιπτώσεις έκτακτων εισφορών, φτάνοντας ακόμη και το 40% της ετήσιας παραγόμενης ποσότητας²²⁹. Έτσι, για παράδειγμα, οι επίμορτοι καλλιεργητές εμφανίζονταν αρκετά επιφυλακτικοί απέναντι σε αλλαγές των καλλιεργητικών μεθόδων, εφόσον αυτές συνδυάζονταν με ένα ρίσκο που δεν ήταν διατεθειμένοι να αναλάβουν.

Ο 19ος αιώνας αποδείχθηκε περίοδος διαρθρωτικών αλλαγών για τις αγροτικές εκμεταλλεύσεις που βασιζόνταν στην επίμορτη εργασία. Ως χαρακτηριστικό αναφέρεται το παράδειγμα αλλαγής του ιδιοκτησιακού καθεστώτος, όπως εξελίχθηκε μετά τις μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ μέχρι την έναρξη των Βαλκανικών Πολέμων.

Την ίδια περίοδο εμφανίζεται κάνει την εμφάνισή της μια άλλη ομάδα μη μουσουλμάνων ιδιοκτητών. Πρόκειται για τα ισχυρά οικονομικά και πολιτικά

²²⁵ Stoianovich T. (1962), "Factors on the Decline of the Ottoman Society in the Balkans", *Slavic Review*, 21(4), σ. 629.

²²⁶ Antoniadis A. (1922), *Le Développement Économique de la Thrace: La Passé, Le Présent, L' Avenir*, Athens: Imprimerie TYPOS: Kimon J. Theodoropoulos, σ. 18.

²²⁷ Παπαθανάση-Μουσιοπούλου Κ. (1974), *Οικονομική και Κοινωνική Ζωή του Ελληνισμού της Θράκης κατά την Τουρκοκρατίαν*, Αθήνα: Ε. Σωτηρόπουλος & Σια., σσ. 106-107.

²²⁸ Πετμεζάς Σ. Δ. (χ.η.), «Αγροτική Οικονομία», στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα, 1922-1940: Ο Μεσοπόλεμος*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, Β1: 189-249, σ. 194.

²²⁹ Μοσκόφ Κ. (1979), *Εισαγωγικά στην Ιστορία του Κινήματος της Εργατικής Τάξης. Η Διαμόρφωση της Εθνικής και Κοινωνικής Συνείδησης στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη, σσ. 60-61.

μέλη –γηγενή και μη– της τοπικής οικονομίας. Η απόκτηση των τσιφλικιών, στα οποία εφαρμοζόταν ο θεσμός της επίμορτης εργασίας, έγινε αντικείμενο αγοραπωλησίας σε αρκετές περιοχές των βαλκανικών εδαφών της αυτοκρατορίας (μαζικές αγορές από πατριαρχικούς κεφαλαιούχους στα ανατολικά του Έβρου ποταμού). Αυτό συνέβη σε μια χρονική στιγμή συνολικότερων ανακατατάξεων για το καθεστώς της οθωμανικής γαιοκτησίας, όπως είχε εισάγει νωρίτερα ο νόμος *Περί Γαιών*, καθώς και η ανασφάλεια που δημιούργησαν οι πολεμικές συγκρούσεις του 19ου αιώνα στους μουσουλμάνους ιδιοκτήτες²³⁰. Δεν έλειψαν και οι περιπτώσεις όπου η απόκτηση της αγροτικής εκμετάλλευσης πραγματοποιήθηκε όταν ο ιδιοκτήτης, μετά τη σύναψη ενυπόθηκου δανείου, αναγκάστηκε να παραδώσει το τσιφλίκι στο/στους δανειστή/ές²³¹.

Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα καλλιέργειας με επιστασία ήταν το Μεγάλο Καβάλ, στην περιοχή του καζά της Γκιουμουλτζίνας. Συγκεκριμένα στις αρχές του 20ού αιώνα, στην καπνική οικονομία της νοτιοανατολικής βαλκανικής χερσονήσου εμφανίστηκαν οι αμερικανικές καπνικές εταιρείες όπως το 1901 όταν η *American Tobacco Company* ιδρύει υποκατάστημα στην Καβάλα²³². Λίγα χρόνια αργότερα, το 1907, το δίκτυο των αμερικανικών επιχειρήσεων εξαπλώθηκε και στη γειτονική Ξάνθη, με τον τοπικό πληθυσμό να ονομάζει τη χρονιά, *amerikan senesi* ή αλλιώς *έτος των αμερικανών*²³³. Οι αμερικανικές εταιρείες συνδιαλέγονταν απευθείας με τους παραγωγούς, παράλληλα όμως δημιούργησαν συνεργασίες με τοπικούς παράγοντες και προέβησαν στην αγορά καλλιεργούμενων εκτάσεων, καθώς και τσιφλικιών. Αποτέλεσμα αυτής της πρακτικής ήταν και η αγορά του τσιφλικιού Μεγάλο Καβάλ από την *Gering Tobacco Company* και τους αδελφούς Ιωαννίδη²³⁴. Εκμεταλλεύσεις αυτής της κατηγορίας παρέμειναν σχετικά αμετάβλητες στις πολιτικές και πολεμικές εξελίξεις της εποχής. Στη Θράκη ως τέτοιες διατηρήθηκαν ακόμα και κατά την τρίτη δεκαετία του 20ού αιώνα.

Ταυτόχρονα σε ολόκληρη την ελληνική επικράτεια και τουλάχιστον μέχρι

²³⁰ Palairret M. R. (1997), *The Balkan Economies 1800-1914: Evolution without Development*, Cambridge: Cambridge University Press, σ. 343· Γαρόδικα-Αλεξανδροπούλου Κ. (1983), "Ο Κωνσταντίνος Καραπάνος και οι Διαπραγματεύσεις για την Προσάρτηση Θεσσαλίας και Ηπείρου", *Ανάπτυξη από το Δελτίο της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*: 327-382, όπως παρατίθεται στο Χιωτάκης Λ. (1989), "Η Αλλαγή Γαιοκτησίας στον Πεδινό και Ορεινό Χώρο της Ηπείρου (1881-1900)", *Χώρος και Ιστορία*, 1(6): Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας, σ. 6· Παπαθανάση-Μουσιοπούλου Κ. (1974), *Οικονομική και Κοινωνική Ζωή του Ελληνισμού της Θράκης κατά την Τουρκοκρατίαν*, Αθήνα: Ε. Σωτηρόπουλος & Σια., σσ. 106-108.

²³¹ Morgenthau H. (1994), *Η Αποστολή μου στην Ελλάδα. 1922 το Έπος της Εγκατάστασης*, Μετάφραση: Σ. Κασεσιάν, Αθήνα: Τροχαλία, σσ. 279-280.

²³² Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Στεφανίδου Α. (1991). *Η Πόλη-Λιμάνι της Καβάλας την Περίοδο της Τουρκοκρατίας. Πολεοδομική Διερεύνηση (1391-1912)*, Πολυτεχνική Σχολή. Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 202.

²³³ Αλτατζόγλου Φ. (1941), *Οι Γιακάδες και ο Κάμπος της Ξάνθης*, Αθήνα: Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, σ. 461.

²³⁴ Γουδέλης Σ. Δ. (1991), *Σχέσεις Χριστιανών και Μουσουλμάνων στην Ελληνική Θράκη*, Κομοτηνή, σ. 63.

τον Μεσοπόλεμο, ένας αριθμός τσιφλικιών δε συμπεριλήφθηκε στην αγροτική μεταρρύθμιση, προκειμένου να παραμείνει στους ιδιοκτήτες του, με στόχο τη λειτουργία του ως υπόδειγμα μιας νέας αποδοτικής και καινοτόμου μεθόδου για την ελληνική αγροτική οικονομία²³⁵. Στη Θράκη ένας αριθμός τσιφλικιών που είχαν ήδη θεμελιωθεί κατά την ύστερη οθωμανική παρουσία, διατηρήθηκε μέχρι και το 1950.

Εξάιρεση αποτέλεσε το Καρά-Τεπέ Τσιφλίκ (Kara-Tepe Çiftlik) στην περιοχή της Μαρώνειας -πιθανότατα ταυτίζεται με τη ομώνυμη δημόσια βοσκή-ιδιοκτησίας του γεωπόνου Πέτρου, που προήλθε από τις υποδειγματικές καλλιέργειες, τους λεγόμενους *γεωπονικούς κλήρους*²³⁶. Επί του συγκεκριμένου ζητήματος, ο Γουδέλης αναφέρει χαρακτηριστικά την απαλλοτρίωση 10 τσιφλικιών το 1950. Πρόκειται για επτά ιδιοκτησίες ορθόδοξων και δύο μουσουλμάνων μεγαλοκτηματιών, στην περιοχή του νότιου τμήματος της πεδιάδας της Κομοτηνής²³⁷ (βλέπε Πίνακα 3).

Πέραν όσων αναφέρθηκαν, οι αγοραπωλησίες των τσιφλικιών ήδη από τον 19ο αιώνα έγιναν πεδίο δράσης των βαλκανικών εθνικισμών, στην προσπάθεια εδραίωσης της παρουσίας των τελευταίων στις οθωμανικές κτήσεις και ειδικότερα στην Μακεδονία²³⁸. Συγκεκριμένα, στην περιφέρεια της Γκιουμουλτζίνας, εύποροι πατριαρχικοί κάτοικοι της διέθεσαν σημαντικά χρηματικά ποσά –έπειτα από παρότρυνση του ορθόδοξου πατριαρχείου και ως απάντηση στην προσπάθεια της *Πανσλαβιστικής Εταιρείας* (1867) να αποκτήσει γαίες στην περιοχή της Θράκης-για την αγορά τσιφλικιών στην ύπαιθρο των Σαπών ή Σαπτσή (**Şarçı**) και της Γκιουμουλτζίνας. Συγκεκριμένα, ο Λάμπρος Κομνηνός αγόρασε το τσιφλίκι Σωστού ή Σουούρ-Κιόι (**Susurköy**) και οι Κωνσταντίνος Σκουτέρης και Ελευθέριος Τελωνίδης το Κιρ-Τσιφλίκ, τα οποία κατοικούνταν από βουλγαρόφωνο πληθυσμό²³⁹. Αργότερα και πριν από την έναρξη των Βαλκανικών

²³⁵ Αλιβιζάτος Μ. Β. (1935), *Η Μεταπολεμική Εξέλιξη της Ελληνικής Γεωργικής Οικονομίας και η επ' Αυτής Επίδραση της Αγροτικής Πολιτικής*, Αθήναι, σσ. 17-18, Χασιώτης Σ. (1924), *Η Γεωργία εν Ελλάδι: Γενική Επισκόπησης*, Εν Αθήναις: Υπουργείον Γεωργίας, σ. 4· Πετμεζάς Σ. Δ. (χ.η.), «Αγροτική Οικονομία», στο Χατζηωσήφ Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα, 1922-1940: Ο Μεσοπόλεμος*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, Β1: 189-249, σ. 197.

²³⁶ Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, (1926), Εποικιστικός Χάρτης Δυτικής Θράκης, 1:125.000, Εν Κομοτηνή, Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων.

²³⁷ Γουδέλης Σ. Δ. (1991), *Σχέσεις Χριστιανών και Μουσουλμάνων στην Ελληνική Θράκη*, Κομοτηνή, σ. 63.

²³⁸ Kontogiorgi E. (2006), *Population Exchange in Greek Macedonia: The Rural Settlement of Refugees 1922-1930*, Oxford: Clarendon Press, σ. 215. Λεπτομερή ανάλυση της αντίστοιχης δραστηριότητας της ελληνικής πλευράς στο Καράβας Σ. (2010), *Μακάριοι οί Κατέχοντες τήν γήν". Γαιοκτητικοί Σχεδιασμοί προς Απαλλοτρίωση Συνειδήσεων στη Μακεδονία, 1880-1909*, Αθήνα: Βιβλιόραμα.

²³⁹ Άρθρο της εφημερίδας *Κομοτηνή*, αρ. φύλλου 843, τίτλος άρθρου «Σελίδες από την Ιστορία της Κομοτηνής», 22-03-1970, όπως παρατίθεται στο Ρωσσίδης Α. (1984), "Ο Αντιβουλγαρικός Αγώνας, 1903-1912, στη Θράκη", *Θρακική Επετηρίδα*, 5, σσ. 322-323· Βιβλιοθήκη της Βουλής, Φάκελος 343, Έγγραφο 11, Φέρες 02-05-1882, του Χατζόπουλου Γ. Νικολάου, Στατιστική Έκθεση και Παρατηρήσεις της Επαρχίας Μαρώνειας, Βαφειάδου Ν. (1953), «Εκκλησιαστικά Επαρχία της Θράκης και ο Φάκελος 434 της

Πολέμων, εμφανίζονται ως ιδιοκτήτες τσιφλικιών στην περιοχή της Γκιουμουλτζίνας ο Σ. Σπυρόπουλος και η Κ. Ζωκόγλου²⁴⁰. Λίγα χρόνια αργότερα, ο έλληνας υποπρόξενος του Ντεντέ-Αγάτς, Ι. Δραγούμης, πρότεινε στην ελληνική κυβέρνηση την αγορά τσιφλικιών στην ύπαιθρο του Ντεντέ-Αγάτς για την εγκατάσταση ελληνόφωνου πατριαρχικού πληθυσμού²⁴¹.

Να σημειωθεί ότι η εν λόγω πρακτική δεν ήταν αποκλειστικά βλέψη της ελληνικής πλευράς. Αντίστοιχη δράση παρουσίαζε και η βουλγαρική. Συγκεκριμένα, κατά τις αρχές του 20ού αιώνα, παρατηρείται μια οργανωμένη προσπάθεια αγοράς κτημάτων και οικοπέδων από εξαρχικούς κατοίκους έπειτα από παρότρυνση της βουλγαρικής κυβέρνησης στην περιοχή μεταξύ Αδριανούπολης και Ντεντέ-Αγάτς, καθώς με τους ίδιους ακριβώς στόχους στην περιοχή της Έδεσσας²⁴².

Γενικά κατά την περίοδο που ακολούθησε την προσάρτηση της Θράκης στην ελληνική εδαφική επικράτεια και την έναρξη της προσφυγικής αποκατάστασης, μέχρι και τα τέλη του 1930, στην περιοχή μελέτης εντοπίζονται 41 τσιφλίκια μη ανταλλάξιμων μουσουλμάνων ιδιοκτητών²⁴³ (κεφάλαιο 1δ.ii, *infra*). Η μεταβολή τόσο του αριθμού τους όσο και της έκτασής τους εντάσσεται στο ιστορικό πλαίσιο της περιόδου από το 1913 έως το 1936 που αναλύεται στη συνέχεια.

Ολοκληρώνοντας την ανάλυση του γεωγραφικού χώρου και της οργανωτικής δομής του ανθρωπογενούς περιβάλλοντος, προετοιμάστηκε το έδαφος για την επικείμενη περιγραφή της οθωμανικής τοπιογραφίας της Ισκητσέ και της Γκιουμουλτζίνας.

Βιβλιοθήκης της Βουλής Περί Θράκης», *Αρχείον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού*, 18, σσ. 97-101.

²⁴⁰ Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Α1/Σ10/Υ59/Φ22/Αίτηση του Σπυρόπουλου Σπυρίδων, 31-07-1918, Αθήνα:

Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Α1/Σ10/Υ59/Φ22/Αίτηση της Ζωκόγλου Κλεοπάτρας του Θ, 16-07-1918, Θεσσαλονίκη.

²⁴¹ Καράβας Σ. (2010), *"Μακάριοι οί Κατέχοντες τήν γήν". Γαιοκτητικοί Σχεδιασμοί προς Απαλλοτρίωση Συνειδήσεων στη Μακεδονία, 1880-1909*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, σσ. 196-198· Διβάνη Λ. (2000), *Η Εδαφική Ολοκλήρωση της Ελλάδας (1830-1947). Απόπειρα Πατριδογνωσίας*, Αθήνα: Καστανιώτης, σσ. 573-574.

²⁴² Ι.Α.Ε.Τ.Ε. Αρχείο Διομήδη Αλέξανδρου/Φ. Δ 36. Κοφινάς Γ. προς Διομήδη Α., Θεσσαλονίκη, 22-01-1913, στο Χεκίμογλου Ε. Α. (1989), *Κοφινάς προς Διομήδη: Δοκίμια και Τεκμήρια για την Οικονομική Ιστορία της Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη, σσ. 26-29, όπως παρατίθεται στο Kontogiorgi E. (2006), *Population Exchange in Greek Macedonia: The Rural Settlement of Refugees 1922-1930*, Oxford: Clarendon Press, σ. 216· Ε.Β.Ε., Εφημερίδα *Εμπρός*, ημερομηνία έκδοσης, 21-11-1905, σ. 1.

²⁴³ Ι.Α.Υ.Ε. 1931/Β/VI/Β/6ί. Εγκύκλιος Υπ. Γεωργίας για την εφαρμογή της ελληνοτουρκικής συμφωνίας. Ελληνική Δημοκρατία, Υπουργείο Γεωργίας, Διεύθυνση Ανταλλαγής, Τμήμα Α', Γραφείο Εφαρμογής Ελληνοτουρκικών Συμφωνιών, αρ. πρωτ. 170180, αρ. εγκυκλίου 524, 11-12-1930, Αθήνα, προς: 1) τα Γραφεία Ανταλλαγής Θεσσαλονίκης, Δράμας, Φλώρινας, Μυτιλήνης, Χανίων, 2) Τους Οικονομικούς Εφόρους Νέων Χωρών, Θεσσαλίας και Άρτας, 3) Τις Γεωργικές Περιφέρειες Νέων Χωρών, Θεσσαλίας και Άρτας, 4) Τις Εποπτείες Συνεργειών Έρευνας Ανταλλάξιμων Κτημάτων Θεσσαλονίκης, Δράμας, Κοζάνης, Χανίων.

1.iv) Γκιουμουλτζίνα (Κομοτηνή), το οθωμανικό τοπίο της πρωτεύουσας του σαντζακιού

Στο 14^ο αιώνα χρονολογούνται οι πρώτες επεμβάσεις της οθωμανικής παρουσίας στη σημειολογία της Γκιουμουλτζίνας. Το βυζαντινό φρούριο της Γκιουμουλτζίνας (επιφάνειας 15,5 περίπου στρεμμάτων) διατήρησε κάποιες δομές (πληθυσμιακές εγκαταστάσεις) και λειτουργίες (πανδοχεία) και αποτέλεσε ουσιαστικά τον βασικό οδηγό της μετέπειτα οικιστικής ανάπτυξης της²⁴⁴.

Φωτογραφία 1iv.5: Άποψη της Κομοτηνής-Πλατεία Μητρόπολης & Ξενοδοχείο Ροδόπη (circa 1910)

Πηγή: Stamp Circuit

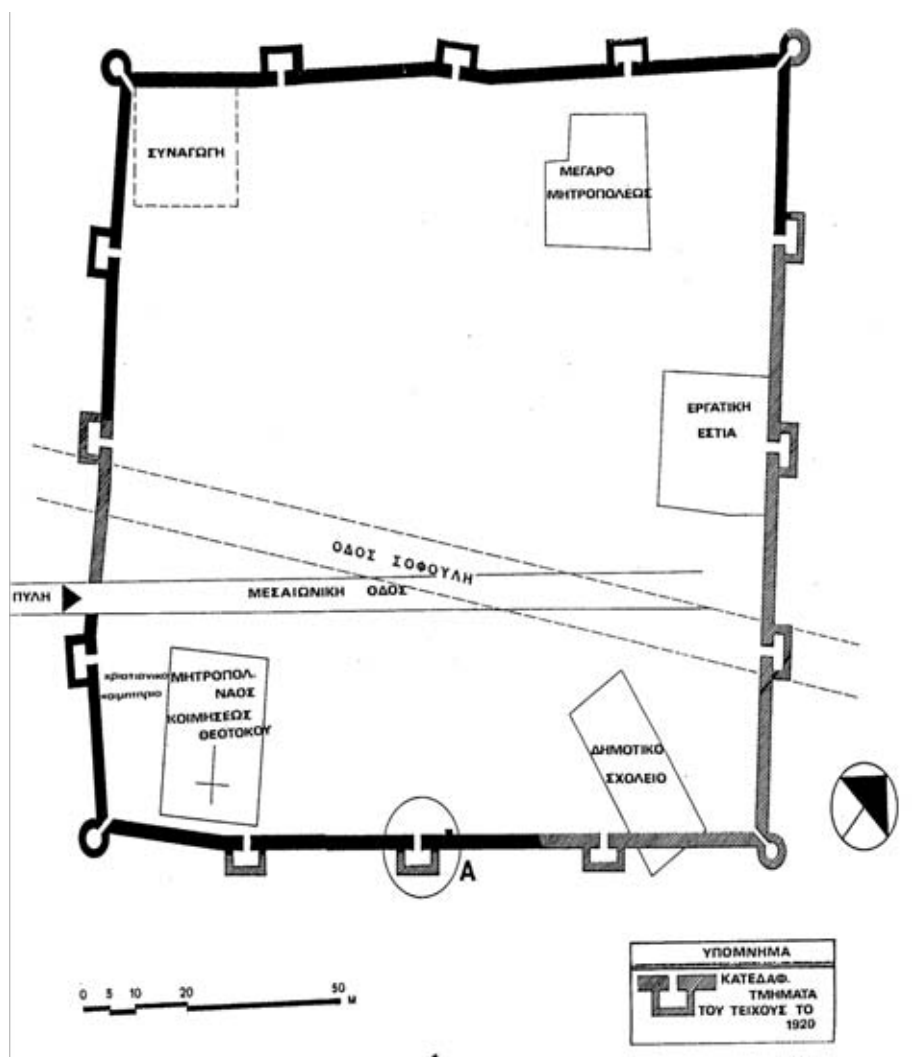
http://www.stampcircuit.com/Coin_Auction_Prices_Realized/auctionmap.php?dirname=Coin_Auction_Prices_Realized&ItemType=Postcard&class=Coin&sale_id=1716&country=PICTURE%20POSTCARDS&category=THRACE&single= (22-07-2010, 09:35).

Έτσι η δημιουργία του βακουφιού του Γαζή Εβρέν Πασά (τέλη 14^{ου} αιώνα), η κατασκευή της κτιριακής υποδομής του και η εγκατάσταση των πρώτων οθωμανικών πληθυσμών, νότια των τειχών και βόρεια της όχθης του Μπουκλουτζά, σηματοδότησε την επέκταση του οικισμού εκτός του παραδοσιακού οικιστικού ιστού και τη μεταφορά του κέντρου του στην περιοχή που οριοθετούσαν οι νέες υποδομές²⁴⁵ (βλέπε Χάρτη 13).

²⁴⁴ Μουτσόπουλος Ν. Κ. (1987-90), "Ιστορική Σκιαγραφία της Κομοτηνής", *Θρακική Επετηρίδα*, 7, σ. 181.

²⁴⁵ Demetriadis V. (1996), «Vakifs Along the Via Egnatia», in Zachariadou E. (ed.), *The Via Egnatia Under Ottoman Rule (1380-1699)*, A Symposium Held in Rethimnon, 09-11 January 1994, Rethimnon, Crete

Το νέο κέντρο του οικισμού συγκέντρωσε εμπορικές, διοικητικές και θρησκευτικές λειτουργίες που -κατά κανόνα- προέβαλλαν την οθωμανικότητά τους. Οι τόποι εμπεριείχαν και εξέφραζαν, μέσω των δομών τους, τις σχέσεις εξουσίας ταυτόχρονα με την επιβολή και τη δημιουργία σχέσεων κυριαρχίας στα νεοαποκτηθέντα εδάφη της αυτοκρατορίας²⁴⁶.

Χάρτης 13. Τοπογραφικό διάγραμμα του κάστρου της Γκιουμουλτζίνας

Πηγή: Μουτσόπουλος Ν. Κ. (1987-90), "Ιστορική Σκιαγραφία της Κομοτηνής" *Θρακική Επετηρίδα*, 7, σ. 181

Η ανάπτυξη της Γκιουμουλτζίνας δεν ήταν αποκλειστικά αποτέλεσμα μιας ιστορικής συγκυρίας ή ενός μεμονωμένου γεγονότος, αλλά σύνθεση παραμέτρων.

University Press: 85-95, σ. 85-88· Kiel M. (1982), «Gümüşlüzine», in Bosworth C. E., van Donzel E. et al. (eds.), *The Encyclopaedia of Islam (New Edition)*, Leiden, Brill E. J., Supplement, Fascicules 5-6 (Djawhar-Al-Iraki): 329-331, σ. 329.

²⁴⁶ Preziosi D. (1991), «Introduction: The Mechanisms of Urban Meaning», in Bierman I. A., Abou-El-Haj R. A. and Preziosi D. (eds.), *The Ottoman City and Its Parts: Urban Structure and Social Order*, New York: Caratzas A. D. Publisher: 3-12, σ. 5.

Τα διαφορετικά μιλλέτ που διαβιούσαν στη Γκιουμουλτζίνα ή που εγκαταστάθηκαν επί τόπου, διαδραμάτισαν ενεργό ρόλο στην οικιστική εξέλιξη της. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι η δημιουργία του μαχαλά *Βαρώσι* (Varos).

Πίνακας 1iv.2. Πληθυσμιακή εξέλιξη του οικισμού της Γκιουμουλτζίνας (14ος–20ος αιώνας)

Χρονολογία	Αριθμός	Μονάδας Μέτρησης
1519	454 (2.500)	Νοικοκυριά (κάτοικοι)
Αρχές 16ου αιώνα	300	Οικίες
1667-1668	4.000	Οικίες
1801	1.009	Οικίες
1870	26.000	Κάτοικοι
1871	2.140	Οικίες
1878	29.350 (10.487)	Κάτοικοι (νοικοκυριά)
1880	13.560	Κάτοικοι
1882	1.500	Οικογένειες
1882	1.600	Οικογένειες
1883	1.600	Οικογένειες
1895	12.807 (3.092)	Κάτοικοι (οικίες)
1897	15.000	Κάτοικοι
1905	2.220	Οικογένειες
1910-1911	20.000	Κάτοικοι

Πηγή: Βιγγυπούλου Ι. (2000), "Περιγητικά Κείμενα. Πηγές Ιστορίας της Θράκης", στο *Θράκη: Ιστορικές και Γεωγραφικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών: 137-168, σσ. 160-164· Μπαλτά Ε. (2000), "Η Θράκη στις Οθωμανικές Καταστροφές (15ος-16ος Αιώνας)", στο *Θράκη: Ιστορικές και Γεωγραφικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών: 107-116, σ. 111· αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Στεφανίδου Α. (1991), *Η Πόλη-Λιμάνι της Καβάλας την Περίοδο της Τουρκοκρατίας. Πολεοδομική Διερεύνηση (1391-1912)*, Πολυτεχνική Σχολή, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 147· Ρωσσίδης Α. (1982), "Κομοτηνή (Σύντομη Ιστορία της Πόλης)", *Θρακική Επετηρίδα*, 3, σ. 221· Kiel M. (1982), "Gümüldjine", in Bosworth C. E., van Donzel E., Lewis B. and Pellat C. (eds.), *The Encyclopaedia of Islam (New Edition)*, Leiden, Brill E. J., σ. 329· I.A.Y.E./K.Y., Μακεδονικό Ζήτημα, Επιθεωρητής των εν Μακεδονία Ελληνικών Σχολείων, 1905· Σάρρος Δ. "Εκθεσις Περί Γκιουμουλτζίνας, 03/05-12-1905, στο Μπελιά Ε. Δ. (1981), "Εκθεση Στυλ. Γονατά περί Θράκης, 1907", *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, 24, σσ. 262-263· Simsir B. N. (1970), *Rumeli'den Turk gocleri, Emigrations Turques des Balkans, Turkish emigrations from the Balkans, Belgeler-Documents, cilt II Bir gecis Yili 1879*, Ankara: Turk Kulturunu Arastirma Enstitusu Seri, σσ. 116-123· Ιγγλέσης Ν. (1910-1911), *Οδηγός Ελλάδος 1910-1911*, Αθήνα: Τύποις Αποστολόπουλου, σ. 127· Cervati R. C. (1895), *Annuaire Oriental du Commerce, de l' Industrie, de l' Administration et de la Magistrature, Istanbul*: Cervati Freres et Cie, σ. 849· Μελίρρυτου Μ. (1871), *Περιγραφή Ιστορική και Γεωγραφική Υπ' Εκκλησιαστικὴν Ἐπομὴν της Θεοσώστου Επαρχίας Μαρωνείας*, Εν Κωνσταντινούπολι: Εκ του Τυπογραφείου και Λιθογραφείου Ε. Καϊολ στο <http://alex.eled.duth.gr/Maroneia/MELI/RIGHT.HTM>, (25-10-2006, 19:26)

Παρατήρηση: Ο υπολογισμός των κατοίκων παρατίθεται όπως παρουσιάζεται στην εκάστοτε πηγή

Η γένεση του Βαρώσι καταγράφεται τον 16ο αιώνα με τη σταδιακή μετακίνηση του πατριαρχικού μαχαλά εκτός των τειχών, παρά την παραμονή του θρησκευτικού ναού (σημερινή μητρόπολη, ναός Κοιμήσεως Θεοτόκου) και του νεκροταφείου εντός τους. Ειδικότερα η περιοχή ανάπτυξης του εντοπίζεται ανάμεσα στην έκταση των δύο μοναδικών πυλών του κάστρου, τη βασική (νότια) και τη δευτερεύουσα (ανατολική) πύλη και στην οθωμανική επέκταση του 14^{ου}

αιώνα²⁴⁷.

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός της μεταφοράς της έδρας του μητροπολίτη από τη Μαρώνεια στην Γκιουμουλτζίνα και της οικοδόμησης της μητροπολιτικής οικίας εντός του φρουρίου κατά τη δεκαετία του 1720²⁴⁸. Οι παράγοντες χωροθέτησης του κτίσματος μέσα στην παραδοσιακή πατριαρχική συγκέντρωση (εντός των τειχών) και όχι στη νεότερης (στο Βαρώσι), δεν είναι γνωστοί. Πιθανότατα, όμως, να σχετίζονται με την εγγύτητα στο μητροπολιτικό ναό, καθώς στο Βαρώσι δεν υπήρχε τόπος λατρείας.

Μια ακόμη παράμετρος ήταν οι εκπαιδευτικές και θρησκευτικές ανάγκες των κατοίκων που ικανοποιούνταν με τη δημιουργία των αντίστοιχων ιδρυμάτων. Για παράδειγμα το 1585 ιδρύθηκε μαζί με το Νέο Τζαμί ή *Γενί τζαμί* (Yeni Camii), ο μεντρεσές του Γενί τζαμιού ή *Γενί τζαμί μεντρεσεσί* (Yeni Camii Medresesi) και λίγο αργότερα ο ομώνυμος μαχαλάς, *Γενί μαχαλέ* (Yeni Mahalle). Αυτά κατασκευάστηκαν στο βορειοανατολικό άκρο της αγοράς της και σε μικρή απόσταση από το Παλιό Τζαμί ή *Εσκι τζαμί* (Eski Camii)²⁴⁹ (βλέπε Χάρτη 14).

Επίσης βάσει των οικονομικών λειτουργιών που ανέπτυξε η μουσουλμανική κοινότητα και εκφράστηκε με κτίσματα. Ενδεικτική είναι η δημιουργία του Τσουλχά μαχαλά (17ος αιώνας) και του τεκέ *Μπορεκτσιλέρ* (Börekçiler) κατασκευάστηκε από τη συντεχνία των παρασκευαστών φύλλου μπουγάτσας στα δυτικά της όρια²⁵⁰. Τέλος οι αναπόφευκτες φυσικές καταστροφές, όπως η πλημμύρα του Μπουκλουτζά το 1784 και η καταστροφή σπιτιών και κήπων στις παρακείμενες περιοχές του χειμάρρου, οδήγησαν στην αναδημιουργία του δομημένου χώρου σύμφωνα με τις νέες απαιτήσεις των κατοίκων²⁵¹.

Οι περιοχές κατοικίας αναπτύχθηκαν είτε περιμετρικά της αγοράς είτε της κεντρικής πλατείας. Ο αστικός ιστός, με την εγκατάσταση των διαφορετικών κοινοτήτων στους αντίστοιχους μαχαλάδες, παρουσίαζε γεωγραφική

²⁴⁷ Yerolympos A. (1996), *Urban Transformations in Balkans (1820-1920)*, Thessaloniki: University Studio Press, σ. 57· Μουτσόπουλος Ν. Κ. (1987-90), "Ιστορική Σκιαγραφία της Κομοτηνής", *Θρακική Επετηρίδα*, 7, σσ. 172-188· Σπαθάρης Ι. (1934), "Η Δυτική Θράκη κατά τον Ελβιγιά Τσελεμπήν, Περιηγητήν του XVII Αιώνας", *Θρακικά*, 5, σσ. 194-195.

²⁴⁸ Inalcik H., (1982), "Ottoman Archival Materials on Millets" in Braude B. and Lewis B., (Eds.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, New York, Holmes & Meier, II: 437-449, σσ. 444-446· Σταμούλης Μ. (1940), "Συμβουλή εις την Ιστορίαν των Εκκλησιών της Θράκης", *Θρακικά*, 14, σσ. 134-137· Μελίρρυτου Μ. (1871), *Περιγραφή Ιστορική και Γεωγραφική Υπ' Εκκλησιαστικήν Έποψιν της Θεοσώστου Επαρχίας Μαρωνείας*, Εν Κωνσταντινούπολει: Εκ του Τυπογραφείου και Λιθογραφείου Ε. Καϊόλ στο <http://alex.eled.duth.gr/Maroneia/MELI/RIGHT.HTM>, (25-10-2006, 19:26).

²⁴⁹ Σολταρίδης Σ. Α. (1997), *Η Ιστορία των Μουφτειών της Δυτικής Θράκης*, Αθήνα: Νέα Σύνορα-Λιβάνης, σ. 143.

²⁵⁰ Ζεγκίνης Ε. (1998), *Ο Μπεκτασισμός στην Δ. Θράκη*, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, σσ. 211-212· Ayverdi E. H. (1982), *Avrupa'da Osmanli Mimari Eserleri, Bulgaristan, Yunanistan, Arnavudluk*, Istanbul, σσ. 222-223· Baer G. (1970), "Administrative, Economic and Social Functions of Turkish Guilds", *International Journal of Middle East Studies*, 1(1), σσ. 28-29.

²⁵¹ Τρεμόπουλος Κ. (1996), *Η Κομοτηνή και οι Αρχαιότητες της Περιοχής*, Θεσσαλονίκη: Ελληνισμός, σσ. 37-49.

συγκέντρωση, εφόσον οι κάτοικοι δεν είχαν το δικαίωμα της ελεύθερης επιλογής του χώρου εγκατάστασής τους, τουλάχιστον μέχρι και την περίοδο του Τανζιμάτ²⁵². Οι περιοχές γύρω από τα θρησκευτικά ιδρύματα και τα κυβερνητικά κτίρια ήταν κατειλημένες από την τοπική, κοινοτική ηγεσία των οθωμανικών πόλεων²⁵³.

Η ονομασία του κάθε μαχαλά προερχόταν από κάποιο χαρακτηριστικό γνώρισμά του ή από το ίδιο το θρησκευτικό κέντρο, όπως ήδη αναφέρθηκε. Το μέγεθος του περιελάμβανε από δέκα έως και μερικές δεκάδες οικογένειες, οι οποίες όταν ήταν υπόχρεες φόρου αποκτούσαν και το δικαίωμα του μόνιμου κατοίκου²⁵⁴. Αντιπροσωπευτική είναι η αναφορά του Ελβιγιά Τσελεμπί τον 17ο αιώνα, ο οποίος αναφέρει 16 μαχαλάδες, δηλαδή όσα και τα μουσουλμανικά τεμένη του οικισμού²⁵⁵.

Φωτογραφία 1iv.6: Η συναγωγή Μπελ Ελ της Κομοτηνής πριν την κατάρρευση της

Πηγή:

http://www.kis.gr/index.php/2008-10-31-15-02-57/2008-10-31-15-17-57/2009-04-29-11-41-30/index.php?option=com_content&view=article&id=291:2009-05-05-10-13-10&catid=90:2009-06-03-07-14-35&Itemid=107 (12-08-2011, 17:25)

Συγκεκριμένα ο εβραϊκός πληθυσμός κατοικούσε εντός των τειχών και στη νοτιοδυτική εσωτερική πλευρά τους υπήρχε η συναγωγή του²⁵⁶ (βλέπε Χάρτη 15). Απέναντι του παρέμεινε η αρχική πατριαρχική συγκέντρωση, τα πολυάριθμα

²⁵² Braude B. and Lewis B. (1982), «Introduction», in Braude B. and Lewis B. (eds.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Central Lands*, New York, Holmes & Meier, I: 1-33, σσ. 6-7.

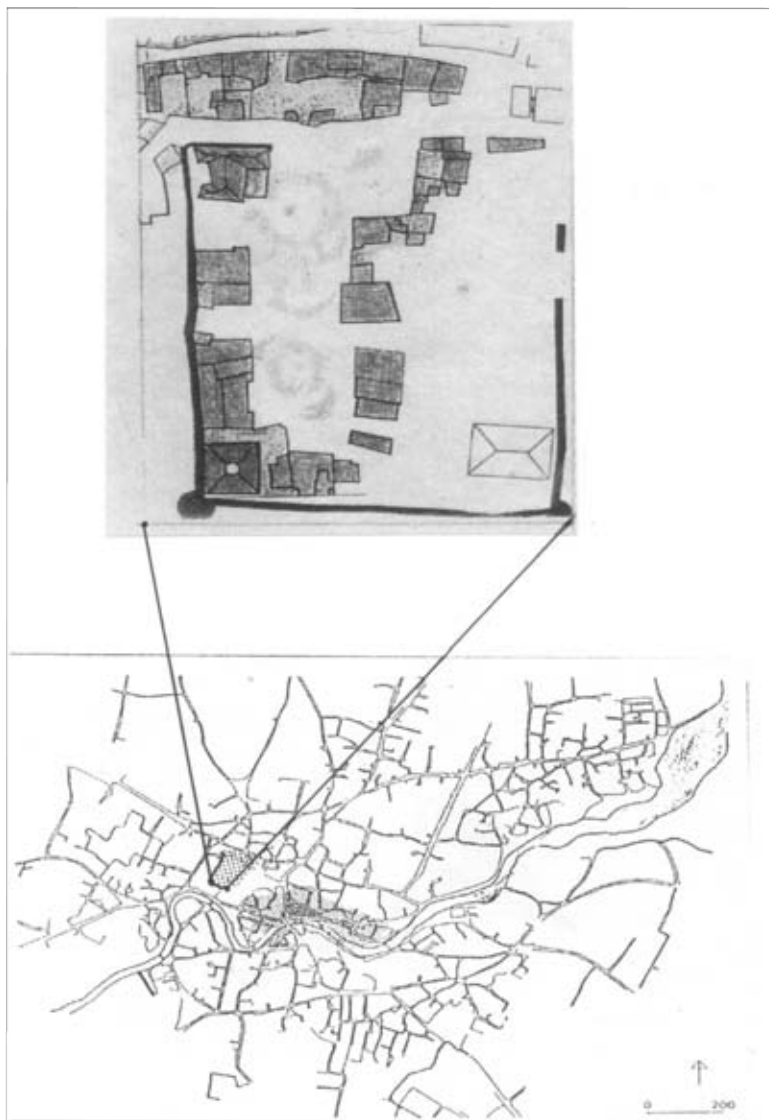
²⁵³ Faroqhi S. (1994), "Part II. Crisis and Change, 1590-1699", in Inalcik H., Quataert D. (eds.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, Cambridge, Cambridge University Press: 411-636, σ. 581· Carter F. W. (1977), "Urban Development in the Western Balkans 1200-1800", in Carter F. W. (ed.), *An Historical Geography of the Balkans*, London, Academic Press: 147-194, σ. 180.

²⁵⁴ Faroqhi S. (1994), "Part II. Crisis and Change, 1590-1699", in Inalcik H., Quataert D. (eds.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, Cambridge, Cambridge University Press: 411-636, σ. 578.

²⁵⁵ Σπαθάρης Ι. (1934), "Η Δυτική Θράκη κατά τον Ελβιγιά Τσελεμπί, Περιηγητήν του XVII Αιώνος", *Θρακικά*, 5, σσ. 198-199.

²⁵⁶ Stavroulakis N. P., De Vinney T. J. (1992), *Jewish Sites and Synagogues of Greece*, Athens: Talos Press, σ. 126.

πανδοχεία και η παλιά αγορά/πλατεία του οικισμού²⁵⁷.

Χάρτης 15. Ο εβραϊκός μαχαλάς (Οβρεγιό ή Λε Καλέ) στην Γκιουμουλτζίνα
Πηγή: Καραδήμου-Γερόλυμπος Α. (1997), *Μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Βορειοελλαδικές Πόλεις στην Περίοδο των Οθωμανικών Μεταρρυθμίσεων*, Αθήνα: Τροχαλία, σ. 249 & Καραδήμου-Γερόλυμπος Α. (1994), "Από την Συγκέντρωση στην Διάχυση: Οι Εβραϊκές Συνοικίες στις Βορειοελλαδικές Πόλεις στο Τέλος της Τουρκοκρατίας", *Σύγχρονα Θέματα*, 52-53, σ. 22

Εκτός των τειχών και συγκεκριμένα στη νότια πύλη αναπτύχθηκε η αρχική οθωμανική αγορά του οικισμού²⁵⁸. Ο αρχικός σχηματισμός κατέλαβε μια έκταση εφαιπτόμενη στα βορειοδυτικά με το Βαρώσι και στα βορειοανατολικά της με τον μεγαλύτερο σε έκταση μουσουλμανικό μαχαλά, αυτόν του Γενί τζαμιού. Η αγορά δε διέθετε *μπεζεστένι* με τη μορφή αυτού που λειτουργούσε στις Σέρρες. Η απουσία του πιθανότατα να σχετίζεται με το μέγεθος του οικισμού και την

²⁵⁷ Σπαθάρης Ι. (1934), "Η Δυτική Θράκη κατά τον Ελβιγιά Τσελεμπήν, Περιηγητήν του XVII Αιώνος", *Θρακικά*, 5, σσ. 194-195.

²⁵⁸ Μουτσόπουλος Ν. Κ. (1987-90), "Ιστορική Σκιαγραφία της Κομοτηνής", *Θρακική Επετηρίδα*, 7, σ. 173.

περιορισμένη εμπορική του δραστηριότητα. Ο χώρος της αγοράς εκτός από τα εμπορικά και βιοτεχνικά καταστήματα φιλοξενούσε και την εβδομαδιαία υπαίθρια αγορά (παζάρι). Η έκταση της καταλάμβανε όλη την επιφάνεια νότια του φρουρίου, μέχρι και το μουσουλμανικό νεκροταφείο στα νοτιοανατολικά²⁵⁹.

Ένας μικρός αριθμός εμπορικών και βιοτεχνικών καταστημάτων λειτουργούσε εντός των περιοχών κατοικίας και ιδίως των μουσουλμανικών μαχαλάδων. Συγκεκριμένα, πρόκειται για φούρνους, παντοπωλεία, κρεοπωλεία και μανάβικα λόγω της διατήρησης της ιδιωτικότητας που επέβαλε ο ιερός ισλαμικός νόμος²⁶⁰. Εξαίρεση αποτελούσε ο Ταμπακχανέ μαχαλάς, όπου οι περιοχές κατοικίας των αθίγγανων γειτνιάζαν με τα βυρσοδευεία.

Τα κοιμητήρια των παραπάνω κοινοτήτων για ένα μεγάλο διάστημα της οθωμανικής παρουσίας βρίσκονταν πλησίον των θρησκευτικών ναών. Εξαίρεση αποτελεί το νεκροταφείο της εβραϊκής κοινότητας, το οποίο εντοπίζεται στα βόρεια, στις παρυφές σχεδόν του οικισμού, στη μετέπειτα περιοχή των *Στρατώνων* (βλέπε Χάρτη 14).

Οι μαχαλάδες εκτός των τειχών και συγκεκριμένα οι μουσουλμανικοί συγκέντρωναν την πλειονότητα των βακουφικών κτισμάτων (δύο ιμαρέτ, δύο χαμάμ, κρήνες), των τόπων θρησκευτικής λατρείας (τζαμιά, μεστζίντ, τεκέδες), των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων (τέσσερις μεντρεσέδες, επτά σχολεία) και των κτιρίων της διοίκησης (διοικητήριο, έδρα καδή, έδρα εισπράκτορα φόρων)²⁶¹. Η πατριαρχική κοινότητα διέθετε έναν πιο περιορισμένο αριθμό κοινοτικών κτισμάτων.

Αναπόσπαστο μέρος της υποδομής των περιοχών κατοικίας θεωρείται και το δίκτυο ύδρευσης. Ο οικιστικός ιστός από την πρώιμη οθωμανική παρουσία εξοπλίστηκε με βακουφικές κρήνες. Αυτές βρίσκονταν διάσπαρτες σε κομβικά σημεία του οικισμού καθώς και κοντά σε ευαγή ιδρύματα, όπως η κρήνη στο Γενί τζαμί αφιέρωμα του κτήτορα του. Σε κεντρικά σημεία υπήρχαν πηγάδια, βάθους περίπου 12 μ., από τα οποία αντλούταν πόσιμο νερό²⁶². Ένα τέτοιο υπήρχε στην περιοχή του παζαριού και ήταν γνωστό με την ονομασία *Παπάζ Κουγιουσού* (Paraz Kuyusu) ή *Πηγάδι του Παπά*²⁶³.

²⁵⁹ Σπαθάρης Ι. (1934), "Η Δυτική Θράκη κατά τον Ελβιγιά Τσελεμπίη, Περιηγητήν του XVII Αιώνος", *Θρακικά*, 5, σσ. 199-200.

²⁶⁰ Faroqhi S. (1994), "Part II. Crisis and Change, 1590-1699", in Inalcik H., Quataert D. (eds.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, Cambridge, Cambridge University Press: 411-636, σ. 580· Hakim B. S. (1986), *Arabic-Islamic Cities: Building and Planning Principles*, London: Kegan Paul International, σσ. 165-171.

²⁶¹ Ayverdi E. H. (1982), *Avrupa'da Osmanli Mimari Eserleri, Bulgaristan, Yunanistan, Arnavudluk*, Istanbul, σ. 222.

²⁶² Κοπαράνης Φ. (1933), *Η Δημοσία Υγεία εν Ελλάδι*, Αθήναι: τυπ. Χρονόπουλος, Χρήστος Β., σ. 385-386.

²⁶³ Σπαθάρης Ι. (1934), "Η Δυτική Θράκη κατά τον Ελβιγιά Τσελεμπίη, Περιηγητήν του XVII Αιώνος", *Θρακικά*, 5, σσ. 199-200.

Το συγκεκριμένο δίκτυο κατά την περίοδο του Τανζιμάτ εμπλουτίστηκε με νέες δημόσιες κρήνες ως αποτέλεσμα των ενεργειών της κεντρικής διοίκησης να συμμετάσχει ενεργά στην παροχή δημοσίων αγαθών προς τους υπηκόους τους. Το δίκτυο ύδρευσης τροφοδοτούνταν από το χείμαρρο του χωριού Σιμιτλή (Simitli, σημερινά Σύμβολα), συγκεντρωνόταν σε ένα υδατόφραγμα και εν συνεχεία μεταφερόταν σε δεξαμενή εντός της πόλης με αγωγούς συνολικού μήκους 6 χιλιομέτρων. Από εκεί γινόταν η διανομή μέσω ενός εκτεταμένου δικτύου πήλινων σωλήνων στις δημόσιες κρήνες. Καμία πρόνοια δεν ελήφθη για το δίκτυο της αποχέτευσης, το οποίο αποτελούνταν από ένα περιορισμένο δίκτυο υπονόμων το οποίο κατέληγε στον Μπουκλουτζά. Το δίκτυο επιβαρυνόταν αρκετές φορές από τα οικιακά και βιοτεχνικά (π.χ. βυρσοδεψεία) λήματα, όταν αυτά δεν κατέληγαν στους κακώς κατασκευασμένους, ακάλυπτους βόθρους²⁶⁴. Η παροχή νερού και το δίκτυο ύδρευσης και αποχέτευσης του οικισμού δεν υπέστησαν οποιαδήποτε επέμβαση τουλάχιστον μέχρι την τρίτη δεκαετία του 20ού αιώνα²⁶⁵.

Και ενώ η βόρεια όχθη του Μπουκλουτζά ήταν περισσότερο πυκνοδομημένη, η νότια παρουσίαζε εντελώς διαφορετική όψη. Σε αυτήν και αντιδιαμετρικά από τη νότια πύλη του φρουρίου είχε αναπτυχθεί ο μαχαλάς των αθίγγανων ή αλλιώς ο *Ταμπακχανέ μαχαλάς* (Tabakhane Mahalle). Στα ανατολικά του και σχετικά μεταγενέστερα εμφανίζεται ο *Σερντάρ μαχαλάς* (Serdar Mahalle) με το ομώνυμο μεστζίντ²⁶⁶.

Εν συνεχεία (αρχές 19ου αιώνα), και στα νοτιοανατολικά του Σερντάρ μαχαλά, εγκαταστάθηκαν τα πρώτα μέλη της αρμενικής κοινότητας, ως κομμάτι της αρμενικής κοινότητας της Αδριανούπολης. Το 1834 ολοκληρώνονται οι εργασίες κατασκευής του ναού του Αγ. Γρηγορίου (*Σούρπ Κρικόρ Λουσάβοριτς*), εντός κοινοτικής έκτασης. Η περιοχή ονομάζεται *Αρμενιό* και σύντομα θα περιλάβει 70 οικίες²⁶⁷.

Η ζεύξη του Μπουκλουτζά γινόταν μέσω μόνιμων γεφυριών. Κατά τον 17ο αιώνα σημειώνονται πέντε σημεία σύνδεσης (ξύλινες γέφυρες) των δύο μερών του οικισμού, όπως η ξύλινη γέφυρα μήκους 110 βημάτων με την ονομασία *Μακάρων*,

²⁶⁴ Σε αρκετές βαλκανικές πόλεις, Μπουκλουτζάς σήμαινε το *ποτάμι των σκουπιδιών*. Gavrilova R. (1999), *Bulgarian Urban Culture in the Eighteenth and Nineteenth Centuries*, London: Associated University Press, σ. 87.

²⁶⁵ Κοπαράνης Φ. (1933), *Η Δημοσία Υγεία εν Ελλάδι*, Αθήνα: τυπ. Χρονόπουλος, Χρήστος Β., σ. 385-386.

²⁶⁶ Ayverdi E. H. (1982), *Avrupa'da Osmanli Mimari Eserleri, Bulgaristan, Yunanistan, Arnayudluk*, Istanbul, σ. 220.

²⁶⁷ Μελίρρυτου Μ. (1871), *Περιγραφή Ιστορική και Γεωγραφική Υπ' Εκκλησιαστικήν Έποψιν της Θεοσώστου Επαρχίας Μαραωνείας*, Εν Κωνσταντινούπολει: Εκ του Τυπογραφείου και Λιθογραφείου Ε. Καϊόλ, στο <http://alex.eled.duth.gr/Maroneia/MELI/RIGHT.HTM>, (25-10-2006, 19:26)· οι πληροφορίες προέρχονται από 5σέλιδο κείμενο, ανώνυμου συγγραφέα, το οποίο πραγματεύεται την ιστορία της τοπικής αρμενικής κοινότητας. Το κείμενο χορηγήθηκε από τον πρόεδρο της αρμενικής κοινότητας Κομοτηνής, κ. Κασπαριάν, κατά τη διάρκεια συνάντησης (11-10-2004) στην Κομοτηνή.

η οποία συνέδεε το Βαρώσι με τον Ταμπακχανά μαχαλά²⁶⁸. Στη συνέχεια και πιθανότατα κατά τον 19ο αιώνα, προστίθεται μια σταθερότερη κατασκευή από πέτρα, τα *Σκεπαστά*, η οποία κατέληγε στην περιοχή της αγοράς δυτικά του Γενί τζαμιού και στέγαζε καταστήματα ενδυμάτων και υφασμάτων. Η πέτρινη γέφυρα πιθανότατα ταυτίζεται με την πέτρινη γέφυρα ή *Τάς Κιουπρουσού* (Τας Küprüsü), που περιγράφει ο Μελίρρυτος²⁶⁹. Τα κυριότερα σημεία ζεύξης δηλαδή οι σταθερότερες λίθινες κατασκευές, χτίστηκαν ως προέκταση των οδικών αξόνων προς το κέντρο της Γκιουμουλτζίνας.

Η ανάπτυξη του οδικού δικτύου της Γκιουμουλτζίνας συμπίπτει με την επέκταση του οικισμού. Οι βασικοί οδικοί άξονες διατήρησαν τον προσανατολισμό που είχαν ήδη από το 14ο αιώνα (Βορράς-Νότος και Ανατολή-Δύση), προσαρμοσμένοι στις απαιτήσεις της περιόδου (βλέπε, *infra*).

Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου και μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα, η Γκιουμουλτζίνα αποτέλεσε έναν ενδιάμεσο σταθμό προς τις μεγαλύτερες και πλουσιότερες περιοχές της Φιλιππούπολης και της Αδριανούπολης στα βόρεια, των Σερρών και της Θεσσαλονίκης στα δυτικά και της Κωνσταντινούπολης στα ανατολικά. Οι περιγραφές των περιηγητών της εποχής είναι αποκαλυπτικές για τις βασικές λειτουργίες της καθώς και το διοικητικό ρόλο της ως πρωτεύουσας του ομώνυμου σαντζακιού²⁷⁰.

Η Γκιουμουλτζίνα αναπτύχθηκε τους πέντε σχεδόν πρώτους αιώνες της οθωμανικής διοίκησης. Με την είσοδο στον 19ο αιώνα και υπό τις επιταγές του Τανζιμάτ, η παραδοσιακή αστική χωρική οργάνωση δέχθηκε σημαντικές πιέσεις αναμόρφωσης από την αυξανόμενη αυτοκρατορική πολεοδομική επέμβαση, μέσω μιας αποτελεσματικότερης διοίκησης και ακόλουθα μιας οικονομικής ανάπτυξης²⁷¹. Η κεντρική διοίκηση υιοθέτησε αρχιτεκτονικά και πολεοδομικά πρότυπα από τις χώρες της δυτικής Ευρώπης, προχώρησε στην εφαρμογή τους αρχικά στην πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας, έπειτα στις κύριες σημασίας περιφερειακές πόλεις δηλαδή τις πρωτεύουσες βιλαετιών και τέλος στις

²⁶⁸ Σπαθάρης Ι. (1934), "Η Δυτική Θράκη κατά τον Ελβιγιά Τσελεμπήν, Περιηγητήν του XVII Αιώνος", *Θρακικά*, 5, σσ. 198-199· Μελίρρυτου Μ. (1871), *Περιγραφή Ιστορική και Γεωγραφική Υπ' Εκκλησιαστικήν Έποσιν της Θεοσώστου Επαρχίας Μαρωνείας*, Εν Κωνσταντινούπολει: Εκ του Τυπογραφείου και Λιθογραφείου Ε. Καϊολ, στο <http://alex.eled.duth.gr/Maroneia/MELI/RIGHT.HTM>, (25-10-2006, 19:26).

²⁶⁹ Καραδήμου-Γερόλυμπου Α. (1997), *Μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Βορειοελλαδικές Πόλεις στην Περίοδο των Οθωμανικών Μεταρρυθμίσεων*, Αθήνα: Τροχαλία, σ. 249· Μελίρρυτου Μ. (1871), *Περιγραφή Ιστορική και Γεωγραφική Υπ' Εκκλησιαστικήν Έποσιν της Θεοσώστου Επαρχίας Μαρωνείας*, Εν Κωνσταντινούπολει: Εκ του Τυπογραφείου και Λιθογραφείου Ε. Καϊολ, στο <http://alex.eled.duth.gr/Maroneia/MELI/RIGHT.HTM>, (25-10-2006, 19:26).

²⁷⁰ Μπαλλά Ε. (2000), «Η Θράκη στις Οθωμανικές Καταστροφές (15ος-16ος Αιώνας)», στο *Θράκη: Ιστορικές και Γεωγραφικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών: 107-116· Βιγγοπούλου Ι. (2000), «Περιηγητικά Κείμενα. Πηγές Ιστορίας της Θράκης», στο *Θράκη: Ιστορικές και Γεωγραφικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών: 137-168· Kiel M. (1982), "Gümüldjine", in Bosworth C. E., van Donzel E., Lewis B. and Pellat C. (ed.), *The Encyclopaedia of Islam (New Edition)*, Leiden, Brill E. J.: 329-331.

²⁷¹ Çelik Z. (2008), *Empire, Architecture and the City: French-Ottoman Encounters, 1830-1914*, Seattle & London: University of Washington Press, σσ. 24-26.

δευτερεύουσας σημασίας περιφερειακές πόλεις, τις πρωτεύουσες σαντζακιών²⁷².

Φωτογραφία Iiv.7: Τα Σκεπαστά κατά την δεκαετία του 1950

Πηγή: Κουτλογεωργίου Σ. (2006), *Η Κομοτηνή του Παρελθόντος: Φωτογραφικό Οδοιπορικό (1920 έως σήμερα)*, Κομοτηνή: Δήμος Κομοτηνής-Δ.Ε.Π.Α.Κ., σ. 35.

Οι διαφορετικές κοινότητες συμμετείχαν ενεργά στην παραγωγή του ιδιωτικού και του δημόσιου χώρου του οικισμού, με την άσκηση αστικών δικαιωμάτων. Δηλαδή επιτράπηκε η απόκτηση ακίνητης περιουσίας στα μέλη των θρησκευτικών κοινοτήτων, σε περιοχές άλλοτε απαγορευμένες. Επίσης, επιτράπηκε η αναδιαμόρφωση των παραδοσιακών τόπων στις περιοχές συγκέντρωσης των διαφορετικών κοινοτήτων, με την εισαγωγή συλλογικών πυρήνων κοινής ωφέλειας όπως χώροι αναψυχής, εκπαίδευσης και νοσηλείας και λειτουργικών υποδομών όπως συγκοινωνίες, συστήματα ύδρευσης και αποχέτευσης, αλλάζοντας άρδην το παραδοσιακό αστικό τοπίο²⁷³.

Σε όλη αυτήν την περίοδο και μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα, η οικιστική επέκταση της Γκιουμουλτζίνας συνέχισε με εντονότερους ρυθμούς, υπό το πρίσμα των νέων επιταγών. Ο κάθε μαχαλάς λειτουργούσε ως αυτοδιοικούμενη διοικητική

²⁷² Βλέπε, Yerolympos A. (1996), *Urban Transformations in Balkans (1820-1920)*, Thessaloniki: University Studio Press και Çelik Z. (1986), *The Remaking of Istanbul: Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century*, Seattle: University of Washington Press.

²⁷³ Καραδήμου-Γερόλυμπου Α. (1997), *Μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Βορειοελλαδικές Πόλεις στην Περίοδο των Οθωμανικών Μεταρρυθμίσεων*, Αθήνα: Τροχαλία, σσ. 64-74.

ενότητα μεγαλύτερη των 50 οικιών με κέντρο τον θρησκευτικό χώρο της²⁷⁴. Η αύξηση του αριθμού των οικιών που απαρτίζουν έναν μαχαλά (από 10 σε 50) και η αλλαγή της μονάδας μέτρησης (από οικογένειες σε οικίες), ουσιαστικά μείωσε τον πολυκερματισμό των οικισμών σε πολλούς μαχαλάδες και δημιούργησε νέους και μεγαλύτερους.

Από τους 16 μαχαλάδες του 17ου αιώνα, στα τέλη του 19ου αιώνα, καταγράφονται εννέα και στις δύο όχθες του Μπουκλουτζά. Πρόκειται για το *Βαρώσι*, το μαχαλά του *Αγ. Γεωργίου*, τον *Αρμενικό μαχαλά*, τον *Νέο Μαχαλά* ή *Γενί μαχαλέ*, τον *Μαχαλάς της Εξοχής* ή *Κιρ μαχαλέ* (Kır Mahalle), τον *Σερντάρ μαχαλά*, το *Οβρεγιό* ή *Καλέ* (Kale) ή *Εβραϊκός μαχαλάς* και τον *Ταμπακχανέ μαχαλά* (βλέπε Χάρτη 14). Βέβαια ο μαχαλάς ως κοινωνικό κέντρο διατήρησε την παραδοσιακή συνοχή του και δυσχέρεινε την ανάπτυξη νέων κοινωνικών διεργασιών καθώς και τη δημιουργία νέων τόπων συλλογικής δραστηριότητας. Εξάιρεση αποτέλεσε η παραδοσιακά καθορισμένη περιοχή της κεντρικής αγοράς²⁷⁵.

Πιο συγκεκριμένα η πρώτη οικιστική επέκταση του οικισμού έλαβε χώρα σχεδόν μετά τα μέσα του 19ου αιώνα με τη δημιουργία του μαχαλά του Αγ. Γεωργίου. Τότε, σύμφωνα με τα νέα πολεοδομικά πρότυπα, για λόγους υγιεινής και εκσυγχρονισμού του τοπίου των οθωμανικών οικιστικών συνόλων, τα νεκροταφεία χρειάστηκε να μεταφερθούν εκτός των οικισμών στην περιφέρεια των οικισμών²⁷⁶. Στην προκειμένη περίπτωση η μεταφορά αφορούσε τόσο την πολυπληθέστερη μουσουλμανική κοινότητα όσο και την πατριαρχική. Η δημιουργία του πατριαρχικού νεκροταφείου έγινε σε μια αδόμητη περιοχή νότια του Ταμπακχανέ μαχαλά.

Την ίδια περίοδο ο χώρος ταφής των μουσουλμάνων μεταφέρθηκε και αυτός στις περιοχές νότια του Μπουκλουτζά. Δημιουργήθηκαν δύο νεκροταφεία, ένα μικρό πλησίον του πατριαρχικού στα νότια του Ταμπακχανέ μαχαλά και ένα δεύτερο αρκετά μεγαλύτερο στα βορειοδυτικά του νεόδμητου αρμενικού μαχαλά. Έκτοτε αρχίζει και η σταδιακή επέκταση του νότιου τμήματος της πόλης, η οποία θα περιλάβει τελικά εντός του ιστού της τους εν λόγω χώρους ταφής.

Αργότερα και με τις εξελίξεις του Ρωσο-οθωμανικού πολέμου, η

²⁷⁴ Νικολαΐδης Δ. (1890), *Οθωμανικοί Κώδικες: (Ητοι: Συλλογή Απάντων των Νόμων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, Διαταγμάτων, Κανονισμών, Οδηγιών και Εγκυκλίων)*, Τόμος Γ-Εμπορικός και Ποινικός Νόμος-Δικονομία (31-41), εν Κωνσταντινούπολει: Τύποις Αδελφών Νικολαΐδων.

²⁷⁵ Καραδήμου-Γερόλυμπου Α., Καυκούλα Κ., Καλογήρου Ν., Παπαμίχος Β. και Χαστάογλου Β. (1985), «Πόλη και Πολεοδομία στην Βόρεια Ελλάδα μετά το 1912», στο *Νεοελληνική Πόλη, Οθωμανικές Κληρονομίες και Ελληνικό Κράτος*, Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, 2: 397-421, σσ. 399-400.

²⁷⁶ Σχετικός νόμος του 1869 απαγόρευε την παρουσία νεκροταφείων εντός των κατοικημένων περιοχών. Δημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Στεφανίδου Α. (1991). *Η Πόλη-Λιμάνι της Καβάλας την Περίοδο της Τουρκοκρατίας. Πολεοδομική Διερεύνηση (1391-1912)*, Πολυτεχνική Σχολή. Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 317.

Γκιουμουλτζίνα βρίσκει τον πληθυσμό της διευρυμένο λόγω του αυξανόμενου ρεύματος μουσουλμάνων προσφύγων από τα μετέπειτα βουλγαρικά εδάφη²⁷⁷. Στα τέλη Ιουνίου του 1878 η πόλη της Γκιουμουλτζίνας και η άμεση περιφέρειά της βρέθηκαν να φιλοξενούν ένα πλήθος 51.200 προσφύγων από τη βουλγαρική επικράτεια²⁷⁸.

Η οθωμανική κυβέρνηση απάντησε στο πρόβλημα των προσφύγων μέσω της *Γενικής Διεύθυνσης Διοίκησης Προσφύγων* (İdare 'Umumiye-i Muhacirîn Komisyonu 18-06-1878 έως 19-09-1894, το 1891 η επιτροπή αποκτά ξεχωριστή διοίκηση σε κάθε επαρχία) για την αγροτική και αστική εγκατάστασή τους²⁷⁹. Στην πραγματικότητα, η εγκατάσταση και αποκατάσταση τους έγινε εις βάρος του τοπικού πληθυσμού. Ο προσφυγικός πληθυσμός εγκαταστάθηκε σε αμιγώς μουσουλμανικά χωριά ή σε άλλα, που δημιουργήθηκαν εξ αρχής, με τον αριθμό τους να ξεπερνά τα 200 στην οθωμανική Θράκη. Ας σημειωθεί πως είχε προηγηθεί η εγκατάσταση 7.500 μουσουλμάνων τσερκέζων κατά την περίοδο 1864-1865²⁸⁰.

Οι πρόσφυγες του Ρωσο-οθωμανικού πολέμου που εγκαταστάθηκαν στην Γκιουμουλτζίνα, απορροφήθηκαν από την τοπική οικονομία, σε ιδιωτικές, κοινοτικές ακόμη και βακουφικές εκτάσεις που τους παραχωρήθηκαν. Διευκρινίζεται ότι η αξιοποίηση των βακουφικών περιουσιών είναι γνωστή μόνο στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης²⁸¹. Η Δημητρίου για την εγκατάστασή τους στα βορειοανατολικά, αναφέρει ότι αποτέλεσαν τον πληθυσμιακό πυρήνα του Κιρ μαχαλά²⁸². Στην πραγματικότητα, όμως, ενίσχυσαν πληθυσμιακά τον Κιρ μαχαλά, ο οποίος προϋπήρχε ήδη από το 1871²⁸³. Ένα άλλο μέρος τους εγκαταστάθηκε στα

²⁷⁷ Σύμφωνα με τον Crampton οι μουσουλμανικές περιουσίες των εκτοπισμένων ενοικιάστηκαν, πουλήθηκαν και σε πολλές περιπτώσεις καταλήφθηκαν από άλλους χρήστες. Crampton R. J. (1983), *Bulgaria: 1878-1918, A History*, Boulder & New York: Columbia University Press, σσ. 177-178.

²⁷⁸ F.O. 424/71-Confidential (3720), p. 353, No. 473, From Mr. Layard, British Ambassador at Constantinople, to the Marquis of Salisbury, British Foreign Secretary, No. 628, 28-06-1887, Therapia, όπως παρατίθεται στο Şimşir B., N. (1968), *Rumeli'den Türk göçler, iCilt I. Doksanuc Muhacereti 1877-1878*, Ankara: Turk Kulturunu Arastirma Enstitusu Seri, σ. 502.

²⁷⁹ Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Toumarkine A., (2000), *Entre Empire Ottoman et Etat-Nation Turc: Les Immigrés Musulmans du Caucase et des Balkans du Milieu du XIXe Siècle à nos Jours*, Paris: Université Paris I, σσ. 208-209.

²⁸⁰ Jirecek C. (1891), *Das Fürstenthum Bulgarien*. Prague-Vienne-Leipzig, σ. 51, όπως παρατίθεται στο Toumarkine A. (1995), *Les Migrations des Populations Musulmanes Balkaniques en Anatolie (1876-1913)*. Istanbul: Les Editions ISIS, σ. 75· Janin R. (1920), *La Thrace: Étude Historique et Géographique*, Cadi-Keuy, Constantinople: Rédaction des "Echos d' Orient", σ. 65.

²⁸¹ *Εφημερίς των Βαλκανίων*, αρ. φύλλου 13-11-1922, όπως παρατίθεται στο Χεκίμογλου Ε. Α. (1997), «Χάζακοτ, Ιτζαρέ, Συνοικισμοί: Διαχρονική Θεώρηση των Σχέσεων Ιδιοκτησίας στους Τόπους Προσφυγικής Εγκατάστασης της Θεσσαλονίκης», στο *Ο Ξεριζωμός και η Άλλη Πατρίδα: Οι Προσφυγοπόλεις στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας: 301-313, σσ. 306-307· Greenshields T. H. (1980), «Quarters and Ethnicity», in Blake G. H. & Lawless R. I. (eds.), *The Changing Middle Eastern City*, London - New York, Croom Helm: 120-140, σσ. 121-122.

²⁸² Demetriou O. (2002), "Space and Power in Komotini From the 1870s to the 1990s: Re-Constructing National Urban Space", 6th International Conference on Urban History: *Power, Knowledge and Society in the City*, Edinburgh, 4-7 September 2002.

²⁸³ Μελλίρτου Μ. (1871), *Περιγραφή Ιστορική και Γεωγραφική Υπ' Εκκλησιαστικήν Έποψιν της Θεοσόστου Επαρχίας Μαρωνείας*, Εν Κωνσταντινούπολει: Εκ του Τυπογραφείου και Λιθογραφείου Ε. Καϊολ στο <http://alex.eled.duth.gr/Maroneia/MELI/RIGHT.HTM>, (25-10-2006, 19:26).

ανατολικά, στις αδόμητες περιοχές νότια του Μπουκλουτζα, περιμετρικά σχεδόν του μεγάλου μουσουλμανικού νεκροταφείου.

Η ίδια πρακτική εγκατάστασης των μουσουλμάνων προσφύγων ακολουθήθηκε οπουδήποτε αυτή κρίθηκε αναγκαία, όπως και σε άλλα αστικά κέντρα των βαλκανικών εδαφών της αυτοκρατορίας καθώς και στην Ανατολία²⁸⁴ (βλέπε Χάρτη 16). Τέλος κατά την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα σημειώνεται νεότερη επέκταση του αστικού ιστού με τη δημιουργία του μαχαλά Καβακλή.

Οι παραπάνω δεν ήταν οι μοναδικοί παράγοντες επέκτασης του οικισμού στην περιοχή νότια του Μπουκλουτζά. Με τη ολοκλήρωση της σιδηροδρομικής γραμμής Θεσσαλονίκη-Κωνσταντινούπολη, και τη σύνδεση της με το νότιο κλάδο (Ντεντέ-Αγάτς - Αδριανούπολη) της γραμμής Βελιγράδι-Κωνσταντινούπολη, κατασκευάζονται ο σιδηροδρομικός σταθμός της Γκιουμουλτζίνας και οι σχετικές συνοδευτικές υποδομές, όπως αποθήκες και ο δρόμος σύνδεσης με την πόλη.

Οι σιδηροδρομικοί σταθμοί, ήδη από την οικοδόμησή τους, απέκτησαν εξέχουσα σημασία στο εκάστοτε αστικό τοπίο, αποτελώντας τα νέα αστικά σύμβολα των οθωμανικών πόλεων της περιόδου του Τανζιμάτ²⁸⁵. Στην περίπτωση της Γκιουμουλτζίνας και της Ξάνθης, οι σταθμοί λειτούργησαν ως πόλος έλξης για τη μελλοντική επέκταση του οικισμού στα νότια. Το φαινόμενο καταγράφεται στο σύνολο των οθωμανικών οικισμών και στην Ανατολία από όπου διήλθε ο σιδηρόδρομος²⁸⁶.

Εκτός των περιπτώσεων οικιστικής επέκτασης που περιγράφηκαν, ο αστικός ιστός της Γκιουμουλτζίνας του 19ου αιώνα δέχτηκε σειρά αναμορφώσεων. Ενδεικτική είναι η πυρκαγιά του 1867, η οποία αλλοίωσε το μισό σχεδόν εμπορικό κέντρο της πόλης. Η κατεστραμμένη περιοχή ξανασχεδιάστηκε, έχοντας ως αποτέλεσμα την εμφάνιση εντός του ακανόνιστου ιστού της πόλης μια περιοχή με ορθογωνική κανονικότητα²⁸⁷ (βλέπε Χάρτη 17). Ο χωροταξικός ανασχεδιασμός διαφοροποίησε τον υφιστάμενο επαγγελματικό καταμερισμό με τη μετεγκατάσταση κάποιων δραστηριοτήτων, χωρίς τη διάσπαση των παραδοσιακών επαγγελματικών συγκεντρώσεων, όπως άλλωστε έγινε και στην αντίστοιχη

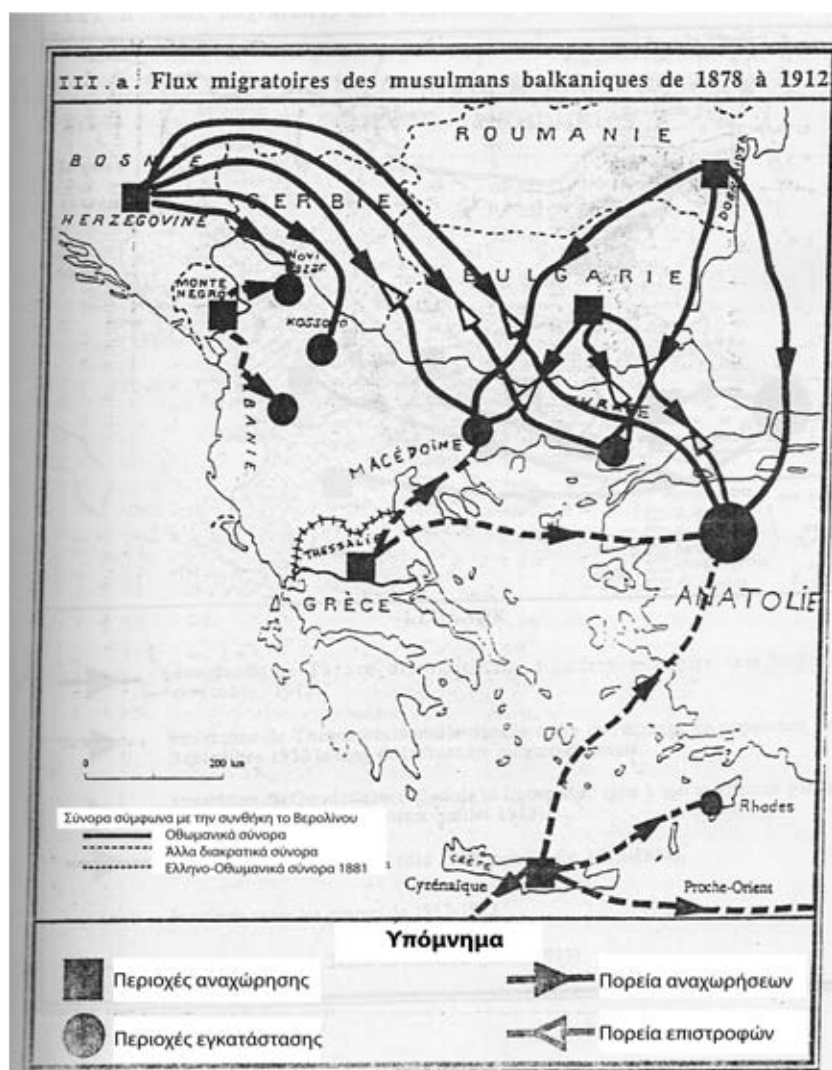
²⁸⁴ McCarthy J. (1995), *Death and Exile. The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922*, Princeton, New Jersey: The Darwin Press, σσ. 77-78· Toumarkine A. (1995), *Les Migrations des Populations Musulmanes Balkaniques en Anatolie (1876-1913)*, Istanbul: Les Editions ISIS, σ. σσ. 67-70.

²⁸⁵ Çelik Z. (2008), *Empire, Architecture and the City: French-Ottoman Encounters, 1830-1914*, Seattle & London: University of Washington Press, σσ. 40-42.

²⁸⁶ Μεγάλες ομοιότητες παρουσιάζει η ανάπτυξη του Εσκισεχίρ (Eskişehir). Ertin G. (1994), *Eskişehir Kentinde Yerleşmenin Evrimi*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınlar, σσ. 17-22.

²⁸⁷ Καραδήμου-Γερόλυμπου Α. (1997), *Μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Βορειοελλαδικές Πόλεις στην Περίοδο των Οθωμανικών Μεταρρυθμίσεων*, Αθήνα: Τροχαλία, σ. 94 και σ. 110· Μελίρρυτου Μ. (1871), *Περιγραφή Ιστορική και Γεωγραφική Υπ' Εκκλησιαστικήν Έποψιν της Θεοσώστου Επαρχίας Μαρωνείας*, Εν Κωνσταντινούπολι: Εκ του Τυπογραφείου και Λιθογραφείου Ε. Καϊολ στο <http://alex.eled.duth.gr/Maroneia/MELI/RIGHT.HTM>, (25-10-2006, 19:26).

περίπτωση της αγοράς της Μυτιλήνης²⁸⁸.

Χάρτης 16. Μετακινήσεις μουσουλμανικού πληθυσμού προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία (1878-1913)
 Πηγή: Toumarkine A. (1995), *Les Migrations des Populations Musulmanes Balkaniques en Anatolie (1876-1913)*, Istanbul: Les Editions ISIS, σ. 124

Η νέα αγορά, όπως αναφέρει, ο Μελίρρυτος χρειαζόταν πεζοπορία 30 ως 45 λεπτών για να διανυθεί περιμετρικά. Πρόκειται για την περιοχή που εφαπτόταν στη νοτιοανατολική πλευρά του Γενί τζαμιού. Σε αυτήν αποκλειστικά κατασκευάστηκαν εμπορικά καταστήματα. Λίγα χρόνια αργότερα, στην ίδια περιοχή οικοδομήθηκε ο *Πύργος του Ρολογιού* (1884) από τον σουλτάνο

²⁸⁸ Σιφναίου Ε. (1996), *Λέσβος: Οικονομική και Κοινωνική Ιστορία, 1840-1912*, Αθήνα: Τροχαλία, σ. 93· Baer G. (1970), "Monopolies and Restrictive Practices of Turkish Guilds", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XIII(2), σ. 153.

Αμπντουλ-Χαμίτ Β΄ σύμφωνα με τα πρότυπα που εισήγαγε στην αυτοκρατορία²⁸⁹. Την ίδια περίοδο (1866) ολοκληρώθηκαν οι εργασίες κατασκευής του σχολείου μέσης εκπαίδευσης ή *Μεκτέπ-ι Ρουσδιέ* (Mektep-i Rüşdiyye) του οικισμού, στη βόρεια πλευρά του κτιρίου του τότε *Επαρχείου* ή *Μουτασαριφλίκ* (Mutasarrıflık). Στον προαύλιο χώρο του φιλοξενούνταν, επίσης, ένας νεόδμητος στρατώνας και το τηλεγραφείο της πρωτεύουσας του σαντζακιού²⁹⁰. Το παραπάνω δομικό σύμπλεγμα βρισκόταν στα σύνορα της περιοχής της αγοράς και του *Κιρ* μαχαλά.

Χάρτης 17. Η αγορά της Γκιουμουλτζινας μετά την πυρκαγιά του 1867

Πηγή: Καραδήςμου-Γερολύπου Α. (1997), *Μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Βορειοελλαδικές Πόλεις στην Περίοδο των Οθωμανικών Μεταρρυθμίσεων*, Αθήνα: Τροχάλια, σ. 249

Παρά την οικιστική διεύρυνση του οικισμού και τις αναμορφωτικές επεμβάσεις που δέχθηκε, ο χώρος της αγοράς με τις λειτουργίες που συγκέντρωνε εξακολούθησε να αποτελεί τον πυρήνα της οθωμανικής Κομοτηνής του 19ου αιώνα. Έτσι, το σύνολο των εμπορικών καταστημάτων ήταν συγκεντρωμένο στην αγορά της (οι επιχειρήσεις με είδη διατροφής εντός των μαχαλάδων συνέχισαν τη λειτουργία τους), όπου εκεί κατέληγαν και όλοι οι βασικοί οδικοί άξονες εισόδου στην πόλη.

Η αγορά του οικισμού ενώ αρχικά είχε αναπτυχθεί στη βόρεια όχθη του Μπουκλουτζιά, στην περιοχή που σημειολογικά οριοθετείται νότια των τειχών του φρουρίου, του Εσκή τζαμιού, του Ιμαρέτ, του Γενί τζαμιού και των όχθων του

²⁸⁹ Uluengin, M. B. (2010), "Secularizing Anatolia Tick by Tick: Clock Towers in the Ottoman Empire and the Turkish Republic" *International Journal of Middle East Studies*, 42(1), σσ. 19-26· Ayverdi E. H. (1982), *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri, Bulgaristan, Yunanistan, Arnavudluk*, Istanbul, σσ. 222-223.

²⁹⁰ Μελίρρυτου Μ. (1871), *Περιγραφή Ιστορική και Γεωγραφική Υπ' Εκκλησιαστικήν Έποψιν της Θεοσώστου Επαρχίας Μαρωνείας*, Εν Κωνσταντινούπολει: Εκ του Τυπογραφείου και Λιθογραφείου Ε. Καϊολ, στο <http://alex.eled.duth.gr/Maroneia/MELI/RIGHT.HTM>, (25-10-2006, 19:26).

Μπουκλουτζιά, αργότερα, και πιθανότατα από τα μέσα του 19ου αιώνα, η αγορά επεκτάθηκε στην απέναντι όχθη. Εκεί υπήρχαν το νέο κτίριο του δημαρχείου και η νέα κεντρική πλατεία, δηλαδή μεταξύ του (μη-ενεργού μετά το Τανζιμάτ) μουσουλμανικού νεκροταφείου στα ανατολικά, των βόρειων παρυφών του Αρμενιού στα νότια, του Σερντάρ τζαμιού (Serdar Camii), του νεκροταφείου του Αγ. Χαραλάμπους, του δεύτερου μουσουλμανικού νεκροταφείου.

Η πόλη διέθετε έναν περιορισμένο τριτογενή τομέα, όσον αφορά τις εμπορικές επιχειρήσεις και την παροχή υπηρεσιών. Ειδικότερα, η βιομηχανική παραγωγή περιοριζόταν αποκλειστικά στην παραγωγή αλεύρων από τον μοναδικό ατμόμυλο του Στάλιου, εκτός του οικισμού και στο καπνεργοστάσιο της *Gering* στις παρυφές της νέας κεντρικής πλατείας²⁹¹ (βλέπε Χάρτη 18). Η υπόλοιπη τοπική παραγωγή έφτανε σε επίπεδο βιοτεχνικής παραγωγής και οικοτεχνίας (όπως επεξεργασία δερμάτων, παραγωγή κουκουλιών, σησαμέλαιου και γκαζόζας, κεραμοποιία, βαρελοποιία επισαγματοποιία) σε περιοχές του οικισμού, όπου προυπήρχε το κατάλληλο κτιριακό υπόβαθρο. Αρκετοί κάτοικοι ήταν ιδιοκτήτες περισσότερων από μια επιχειρήσεων στο δευτερογενή και τριτογενή τομέα της τοπικής οικονομίας, όπως αναφέρεται στον *Οδηγό Επαγγελματιών* του Ιγγλέση²⁹². Το πληθυσμιακό μέγεθος της Γκιουμουλτζίνας, το εκτεταμένο δίκτυο εμπορίου που είχε αναπτύξει με τη βαλκανική ενδοχώρα, η τοπική παραγωγή και οι ανάγκες κατανάλωσης δικαιολογούν την εικόνα που παρουσίαζε η τοπική οικονομία.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, στην ευρύτερη περιοχή της αγοράς παραδοσιακά βρίσκονταν το πλήθος των αυτοκρατορικών διοικητικών υπηρεσιών. Για το συγκεκριμένο θέμα ο Kostof υποστηρίζει: το μέγεθος του διοικητικού κέντρου μιας πόλης εξαρτάται διάφορους παράγοντες και ιδίως από το μέγεθος της διοικητικής κοινοτικής ηγεσίας και του πλήθους των υπηρεσιών και των υποδομών που επιθυμεί να έχει πλησίον της²⁹³. Στην περίπτωση της Γκιουμουλτζίνας, κατά τα τέλη του 19ου αιώνα, το διοικητικό της κέντρο δεν ταυτιζόταν με τα όρια της κεντρικής αγοράς, αλλά αντιθέτως κάλυπτε πιο εκτεταμένη επιφάνεια. Κατεγράφη λοιπόν μια τάση επέκτασης προς τα ανατολικά της πόλης όπου ήταν συγκεντρωμένος ο μουσουλμανικός πληθυσμός, όπως αποκαλύπτει η χωροθέτηση του νέου κτιρίου του διοικητηρίου.

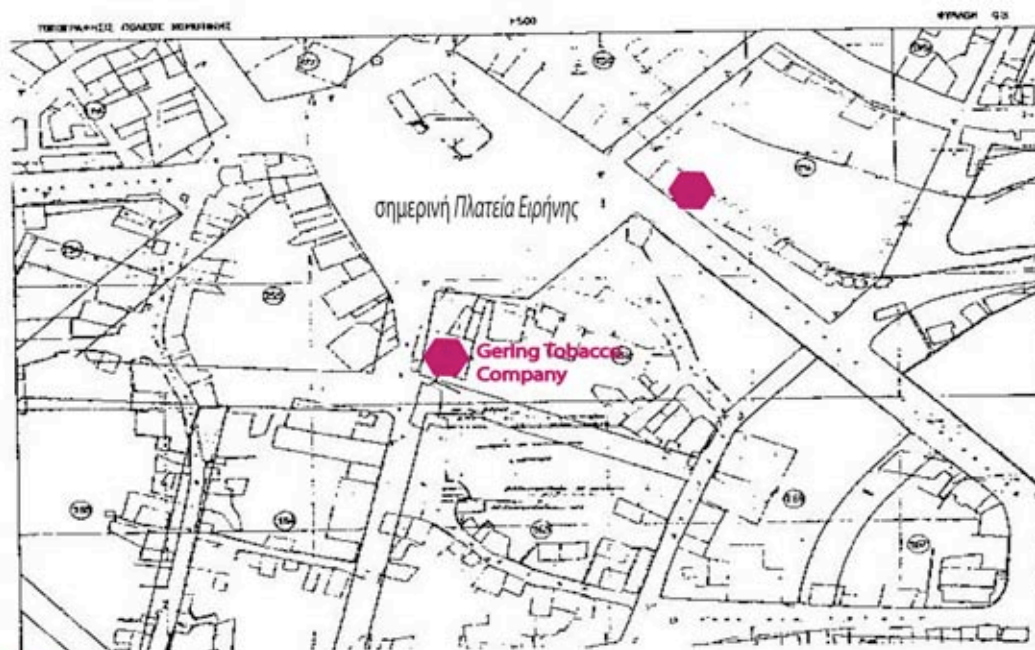
Η Γκιουμουλτζίνα της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα συγκέντρωνε πλήθος δημόσιων υπηρεσιών, ανάλογων με τη θέση της στην κορυφή του

²⁹¹ Δάγκας Α. (2005), "Η Μακεδονία και Θράκη μετά το 1912: Η Επίδραση του Εργατικού Κινήματος στον Δομημένο Χώρο και στην Κοινωνία". *Ελ. Βενιζέλος και η Ελληνική Πόλη. Πολεοδομικές Πολιτικές και Κοινωνικοπολιτικές Ανακατατάξεις (Χανιά 24-27 Οκτωβρίου 2002)*, Αθήνα, Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών "Ελ. Βενιζέλος", Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας, Ε.Μ.Π. Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, σ. 69.

²⁹² Ιγγλέσης Ν. Γ. (1910-1911), *Οδηγός της Ελλάδος*, Αθήνα: Τύποις Αποστολόπουλου, σσ. 127-129.

²⁹³ Kostof S. (1999), *The City Assembled: The Elements of Urban Form Through History*, Boston: Little Brown, σ. 74.

ομώνυμου σαντζακιού και των υποδιοικήσεων της²⁹⁴. Η συγκέντρωση των διοικητικών υπηρεσιών συνοδευόταν και από το απαραίτητο για τη στελέχυσή τους προσωπικό²⁹⁵. Την ίδια χρονική περίοδο, στην πόλη έδρευαν υποκατάστημα της *Αυτοκρατορικής Οθωμανικής Τράπεζας* και καταστήματα ιδιωτικών τραπεζών κατοίκων της πόλης, του *Δημόσιου Οθωμανικού Χρέους* και του *Μονοπωλίου Καπνού* ή της *Societe de la Regie Cointeresse de l'Empire Ottoman* και της *Εταιρείας Σιδηροδρόμων Θεσσαλονίκης-Κωνσταντινούπολης*²⁹⁶.

Καπναποθήκες

Χάρτης 18. Χωροθέτηση καπναποθηκών στην Γκιουμουλτζίνα

Πηγή: Δάγκας Α. (2005), *Η Μακεδονία και Θράκη μετά το 1912: Η Επίδραση του Εργατικού Κινήματος στον Δομημένο Χώρο και στην Κοινωνία*. Ελ. Βενιζέλος και η Ελληνική Πόλη. Πολιτισμικές Πολιτικές και Κοινωνικοπολιτικές Ανακατατάξεις (Χανιά 24-27 Οκτωβρίου 2002), Αθήνα, Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών "Ελ. Βενιζέλος", Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας, Ε.Μ.Π. Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, σ. 69

Μέρος των λειτουργικών υποδομών της πρωτεύουσας του σαντζακιού αποτελούν τα εκπαιδευτικά ιδρύματά της²⁹⁷. Αυτά καθώς και τα ιεροσπουδαστήρια της κυρίαρχης ομάδας βρίσκονταν συγκεντρωμένα στις αντίστοιχες περιοχές εγκατάστασής τους, γειτνιάζοντας συνήθως με τα αντίστοιχα

²⁹⁴ Κυφιώτου Ι. Γ. (1880), *Κωνσταντινούπολις και τα Προάστια αυτής μετά της Θράκης*, Εν Κωνσταντινούπολι: Εκ του Τυπογραφείου Α. Ζέλλιτς, Βιβλίο Β', σσ. 30-31.

²⁹⁵ Στην Γκιουμουλτζίνα έδρευε διοικητής σαντζακιού, δικαστής διοικήσεως, αρχιλογιστής, γραμματέας διοικήσεως, πάρεδρος, αντιεισαγγελέας, ανακριτής, συμβολαιογράφος, ταμίας, εισαγγελέας του κράτους, διευθυντές κτηματολογίου, διαβατηρίων, αυτοκρατορικών πιστωτικών ιδρυμάτων και δημόσιας περιουσίας, επιθεωρητής δασών, μηχανικός, αρχηγός χωροφυλακής και διευθυντές αστυνομίας, ταχυδρομείων και τηλεγράφων, κρατικών μονοπωλίων. Ιγγλέσης Ν. Γ. (1910-1911), *Οδηγός της Ελλάδος*, Αθήνα: Τύποις Αποστολόπουλου, σ. 126.

²⁹⁶ *Ibid*, σσ. 126-127.

²⁹⁷ Σολταριδής Σ. Α. (1997), *Η Ιστορία των Μουφτειών της Δυτικής Θράκης*, Αθήνα: Νέα Σύνορα-Λιβάνης, σσ. 138-143 και σσ. 168-169· Στάθης Σ. Β. (1919), *Η Θράκη και η Δύναμις του εν Αυτή Ελληνικού Στοιχείου. Τόμος Α: Στατιστικά Περί του Ελληνικού Πληθυσμού Πληροφορία*, (Ανατύπωση 1997), Αθήνα: Σύλλογος προς την Διάδοσιν Ωφέλιμων Βιβλίων, σσ. 138-139.

θρησκευτικά ιδρύματα. Μετά τις μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ, τα νέα εκπαιδευτικά ιδρύματα απέβαλαν το χαρακτηριστικό της γειννίας με τους θρησκευτικούς χώρους, χωρίς βέβαια να αποκοπούν οι ισχυροί τους δεσμοί. Ο αριθμός και το μέγεθος των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων ταυτίζονταν με τον πληθυσμό και τη δύναμη της αντίστοιχης κοινότητας, η οποία ήταν άλλωστε και ο βασικός χορηγός λειτουργίας τους²⁹⁸. Αργότερα, με την εμφάνιση των εθνικιστικών κινήματων, τα εκπαιδευτικά ιδρύματα άρχισαν να δέχονται χρηματοδότηση από το αντίστοιχο εθνικό κέντρο, μέσω των διαφόρων φορέων ή οργανώσεων που ιδρύθηκαν για τον σκοπό αυτό²⁹⁹.

Στην Γκιουμουλτζίνα εξαίρεση αποτελούσε η εξαρχηκή κοινότητα της πόλης η οποία δε διέθετε ναό για την τέλεση των θρησκευτικών αναγκών της από τις συχνές πιέσεις της πατριαρχικής κοινότητας στην οθωμανική διοίκηση. Οι θρησκευτικές τελετές λάμβαναν χώρα σε μια οικία που από το 1904 χρησιμοποιούταν ως ιερός ναός. Επίσης η κοινότητα δε διέθετε σχολείο παρά την παρουσία δύο δασκάλων στην πόλη³⁰⁰. Είναι πιθανό οι εκπαιδευτικές ανάγκες της καλύπτονταν από τα βουλγαρικά σχολεία των γειτονικών περιοχών, καθώς στον ομώνυμο καζά λειτουργούσαν δέκα περίπου σχολεία³⁰¹.

Πέρα από τη διατήρηση της σχέσης των κοινοτήτων με τα πάσης φύσεως εκπαιδευτικά ιδρύματα, ιδιαίτερα αναπτυγμένη παρουσιάστηκε η κοινοτική/σωματειακή οργάνωση, παρούσα ήδη από την τελευταία εικοσαετία του 19ου αιώνα³⁰². Από τις παραπάνω μόνον τα φιλανθρωπικά σωματεία ξεπέρασαν τα στεγανά όρια της ενδοκοινοτικής δράσης και εργάστηκαν για κοινούς στόχους³⁰³. Παράλληλα, συνέχισαν τη δράση τους μορφές της παραδοσιακής

²⁹⁸ Μοσχόπουλος Ν. (1948-49), «Η Ελληνική Θράκη», *Αρχείον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θεσαυρού*, 15, σ.82.

²⁹⁹ Μπέλλια Ε. Δ. (1995), *Εκπαίδευση και Αλυτρωτική Πολιτική. Η Περίπτωση της Θράκης, 1856-1912*, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, σ. 143.

³⁰⁰ Ι.Α.Υ.Ε., Φ.1906/70/ΚΑ. Γενική Επιθεώρησης των εν Μακεδονία Ελληνικών Σχολείων, αρ. πρωτ. 9, 03-01-1906, Θεσσαλονίκη. Έκθεσις του Γεν. Επιθεωρητού των Ελληνικών Σχολείων Δ. Μ. Σάρρου περί Γκιμουλτζίνας ή Γιαμουρτζίνας.

³⁰¹ Το 1895-6 λειτουργούσαν 11 σχολεία, Damjanov I. & Nojkov S. (1971), *Nacionalno-Osvoboditelno Dvizenie v Trakiya, 1878-1903*, Sofia: Trakijski Navcen Institut ("Το Εθνικο-Απελευθερωτικό Κίνημα στη Θράκη, 1878-1903", Μετάφραση: Ι. Θ. Λαμπρίδης, *Βαλκανική Βιβλιογραφία*, Παράρτημα, Τόμος Β, σσ. 58-133), σ. 94. Το 1899 στο γερμανικό γεωγραφικό περιοδικό *Petermanns Mitteilungen* ο Richard von Mach δημοσίευσε τη στατιστική με τίτλο «*Συμβολαί εις την Εθνογραφίαν της Χερσονήσου του Αίμου*», στην οποία αναφέρει 12 βουλγαρικά σχολεία. Η *Bulletin d'Orient*, 05-08-1905, φύλλο Νο. 84, κατέγραψε 13 βουλγαρικά σχολεία· Στάθης Σ. Β. (1919), *Η Θράκη και η Δύναμις του εν Αυτή Ελληνικού Στοιχείου. Τόμος Α: Στατιστικά Περί του Ελληνικού Πληθυσμού Πληροφορία*, Αθήνα: Σύλλογος προς την Διάδοσιν Ωφέλιμων Βιβλίων, σ. 235, σ. 247.

³⁰² Πρόκειται για τη *Λέσχη Χαμιδιέ* (Hamidié)-1908, τη νεοτουρκική επιτροπή *Ένωση και Πρόοδος* (İttihad ve Terakki), την *Ελληνική Λέσχη*-1908 η οποία αντικατέστησε τον σύλλογο *Ομόνοια* (1885) ακι την εβραϊκή *Λέσχη Αχαδούτ* η οποία στεγαζόταν σε κτίριο ιδιοκτησίας του Α. Πονίδη. Μαμώνη Κ. (1995), *Σύλλογοι Θράκης και Ανατολικής Μακεδονίας (1861-1922): Ιστορία και Δράση*, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, σ. 86· Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Α1/Σ10/Υ59/Φ22/Αίτηση του Πονίδη Αριστοφάνη του Δ., 31-07-1918, Αθήνα. Προς: Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα: Ιγγλέσης Ν. Γ. (1910-1911), *Οδηγός της Ελλάδος*, Αθήνα: Τύποις Αποστολόπουλου, σσ. 126-127.

³⁰³ Β. Χ. (χ.η.), "Κομοτηνή: Μια Κοινότης που Έσβησε σαν Τόσες Άλλες..." *Χρονικά*: 15-17, σ. 15.

ισλαμικής κοινωνικής πρόνοιας (όπως το ιμαρέτ/πτωχοκομείο) η οποία ενισχύθηκε και από νέους φορείς (όπως το ιεροσπουδαστήριο Ινταντιέ)³⁰⁴.

Με αφορμή όσα αναφέρθηκαν και αναλύθηκαν, κρίνεται απαραίτητη η διερεύνηση του δικτύου των προσβάσεων και συνδέσεων του οικιστικού πλέγματος της εποχής. Η αναλυτική περιγραφή τους συμβάλλει στην ολοκλήρωση της περιγραφής του τοπίου της Γκιουμουλτζίνας των τελών του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα.

Αρχικά, κρίνεται απαραίτητη η διάκριση μεταξύ των βασικών και των δευτερευουσών εισόδων-εξόδων ή σημείων πρόσβασης του οικισμού. Βασικοί άξονες πρόσβασης θεωρούνται οι οδικές αρτηρίες εντός του οικιστικού πλέγματος, που συνέδεαν τον εκάστοτε οικισμό με το κύριο δίκτυο μεταφορών και επικοινωνιών της εποχής. Διαφορετικά, πρόκειται για την πορεία που ακολουθούσε ο/η κάθε εισερχόμενος/η όταν για πρώτη φορά επισκεπτόταν τον εκάστοτε οικισμό. Το συγκεκριμένο δίκτυο αξόνων ήταν κατασκευασμένο κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να οδηγεί πάντοτε προς το κέντρο ή την αγορά του οικισμού, επιβεβαιώνοντας για άλλη μια φορά το γεωγραφικό κέντρο του οικιστικού σχηματισμού.

Ως δευτερεύον δίκτυο αξόνων θεωρούνται όλες οι προσβάσεις και έξοδοι του αστικού ιστού που χρησιμοποιούσαν οι κάτοικοι για τις καθημερινές μετακινήσεις τους προς και από την άμεση περιφέρεια της πόλης. Εναλλακτικά, πρόκειται για την πορεία που ακολουθούσε όποιος/ια εισερχόταν-εξερχόταν επιθυμώντας να μη γίνει αντιληπτός/ή. Σε αυτήν την περίπτωση οι προσβάσεις-έξοδοι αποτελούσαν τη φυσική συνέχεια του δικτύου των οδών, που οι κάτοικοι καθημερινά χρησιμοποιούσαν για τις μετακινήσεις τους εντός του οικιστικού πλέγματος. Η παρουσία τους περιμετρικά του αστικού ιστού είναι άλλωστε χαρακτηριστική για σε κάθε οικιστικό σύνολο.

Από το τοπογραφικό της Γκιουμουλτζίνας και τους χάρτες της Θράκης των αρχών του 20ού αιώνα, αλλά και από τους μεταγενέστερους, διαγράφεται εμφανώς το δίκτυο των πρωτευόντων και δευτερευόντων σημείων και αξόνων πρόσβασης και σύνδεσής με αυτή³⁰⁵. Στην περίπτωση του βασικών αξόνων, καταγράφονται τέσσερα διαφορετικά σημεία πρόσβασης, ως συνέχεια των δρομολογίων που περιεγράφησαν, τα οποία κατέληγαν στο κέντρο της.

³⁰⁴ Σολταρίδης Σ. Α. (1997), *Η Ιστορία των Μουφτειών της Δυτικής Θράκης*, Αθήνα: Νέα Σύνορα-Λιβάνης, σ. 138, σ. 170.

³⁰⁵ Καραδήμου-Γερόλυμπου Α. (1997), *Μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Βορειοελλαδικές Πόλεις στην Περίοδο των Οθωμανικών Μεταρρυθμίσεων*, Αθήνα: Τροχαλία, σ. 249· Δήμος Κομοτηνής (1994), *Αναλυτικός Οδηγός των Οδών και Πλατειών της Πόλης*, Κομοτηνή: Τεχνική Υπηρεσία Γραφείο Οδοσήμανσης· 43⁰ 41⁰ Xanthi, (12-12-1913), 1:200.000, Österreich, K.U.K. Militargeographisches Institut· Γενικό Επιτελείον Στρατού, (1911), *Χάρτης της Ευρωπαϊκής Τουρκίας*, Α. τ. 1:750.000 (65X121cm), Αθήνα, Εκ της Επιτελικής Υπηρεσίας του Στρατού.

Αναλυτικότερα η πρώτη περίπτωση εντοπίζεται στα νοτιοανατολικά του αστικού ιστού και στις σημερινές οδούς Βασιλέως Γεωργίου, Σισμανόγλου και Κωνσταντινουπόλεως, το βασικό σημείο σύνδεσης της πόλης με τον άξονα του δρομολογίου Γκιουμουλτζίνα-Βέννα-Μάκρη και από εκεί προς Ντεντέ-Αγάτς. Η εισερχόμενη στον οικισμό διαδρομή περνούσε από τις ανατολικές παρυφές του αρμενικού μαχαλά για να συνεχίσει προς το κέντρο της πόλης. Πλησιάζοντας προς το κέντρο διασταυρωνόταν με το μεγάλο μουσουλμανικό νεκροταφείο στα ανατολικά και τον μουσουλμανικό μαχαλά Σερντάρ Μαχαλέ στα δυτικά, προτού διασχίσει τα Σκεπαστά για να φτάσει στο κεντρικό κομμάτι της αγοράς.

Στις νοτιοδυτικές παρυφές της πόλης και νότια της κοίτης του Μπουκλουτζά, μετά την κατασκευή του σιδηροδρομικού σταθμού χαράχθηκε η σημερινή οδός Παναγή Τσαλδάρη. Ο συγκεκριμένος οδικός άξονας τοπικού ενδιαφέροντος –αν και δεν αποτελούσε μέρος ενός άλλου, ευρύτερου-κατατάσσεται στους κύριους οδικούς άξονες πρόσβασης στην Γκιουμουλτζίνα, μιας και κάλυπτε όλα τα χαρακτηριστικά των σημείων εισόδου-εξόδου και των αξόνων της συγκεκριμένης κατηγορίας. Νωρίτερα, μεταξύ αυτού του οδικού άξονα και της νότιας όχθης του Μπουκλουτζά, εισερχόταν στην πόλη η οδική αρτηρία της διαδρομής Ξάνθη-Γκιουμουλτζίνα μέσω του λιμανιού της Βιστωνίδας.

Έτσι αρχικά και πριν από την οίκηση της περιοχής αυτός ο πρόσφατα χαραγμένος άξονας συνέδεε ένα νέο σημείο της αστικής τοπιογραφίας με τον υφιστάμενο ιστό της. Νοτιοανατολικά και σε πολύ μικρή απόσταση από τον σταθμό, διακρινόταν ο μαχαλάς των εξαρχικών κατοίκων της πόλης, το Καβακλή. Πλησιάζοντας στο κέντρο η οδός διερχόταν από μια νεόδμητη περιοχή που κατοικούνταν από πατριαρχικό πληθυσμό. Παραπλεύρως της πατριαρχικής συγκέντρωσης βρίσκονταν τα βυρσοδεψεία της πόλης ή αλλιώς ο Ταμπακχανέ μαχαλάς με αθιγγανικό πληθυσμό. Λίγο πριν από την εμφάνιση των πρώτων οικοδομημάτων, υπήρχε οπτική επαφή στα δυτικά της οδού το πατριαρχικό νεκροταφείο του Αγ. Χαραλάμπους και στα ανατολικά ένα δεύτερο, μουσουλμανικό. Η πορεία συνεχιζόταν προς τον Μιλέτ Μπαχτσεσί ή το μεταγενέστερο Μέγαρο Τσανακλή και διασχίζοντας το σημείο ζεύξης του ποταμού Μπουκλουτζά, κατέληγε απέναντι από το φρούριο (εντός του οποίου υπήρχαν το Οβρεγιό ή Καλέ, ο ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου και μερικά πανδοχεία) και στο Βαρώσι και λίγο μετά στη *Λέσχη Κομοτιναίων*. Από εκεί κινούμενη με ανατολική κατεύθυνση προς τα ανατολικά εισερχόταν στην περιοχή της αγοράς.

Η επόμενη σύνδεση συνίστατο από την προέκταση του βασικού δρόμου Ξάνθης-Γκιουμουλτζίνας μέσω Ναρλί Κιόι (Narlı-Köy, σημερινός Πολύανθος).

Το σημείο πρόσβασης εντός του αστικού ιστού τοποθετείται στα δυτικά όρια της Γκιουμουλτζίνας και βόρεια της κοίτης του Μπουκλουτζά. Ο συγκεκριμένος άξονας διέσχιζε τον οικισμό νότια της περιοχής του τεκέ Πος-Πος, διασχίζοντας από την ομώνυμη γέφυρα την κοίτη του χειμάρρου. Μετά τη διασταύρωσή του με το φρούριο και το Βαρώσι, συνέχιζε ανατολικά μέσω της σημερινής οδού Ελευθερίου Βενιζέλου, συναντούσε το κτίριο του Ιμαρέτ και κατέληγε στην κεντρική αγορά.

Η τέταρτη και τελευταία βασική διαδρομή εισόδου και εξόδου της πόλης τοποθετείται στους βόρειους μουσουλμανικούς μαχαλάδες της Γκιουμουλτζίνας· αυτή ήταν προέκταση της διαδρομής που ερχόταν βορειοανατολικά από Αδριανούπολη και βορειοδυτικά από το Κίρτζαλη. Από το σκαρίφημα του αστικού ιστού των αρχών του 20ού αιώνα καταγράφονται τρεις βασικές διακλαδώσεις της οδικής αρτηρίας στη συγκεκριμένη τοποθεσία: η πρώτη ταυτίζεται με τη σημερινή οδό Μεγάλου Αλεξάνδρου, η δεύτερη με τη σημερινή Λεωφόρο Ηρώων και η τρίτη με τη σημερινή οδό Φιλιππουπόλεως. Σύμφωνα με το τοπογραφικό της πόλης, οι δύο τελευταίες ενώνονταν λίγο μετά την είσοδό τους στο σημείο όπου αργότερα -κατά τη δεκαετία 1960-1970- κατασκευάστηκε το μειονοτικό γυμνάσιο-λύκειο *Τζελάρ Μπαγιάρ* (Celal Bayar).

Αναλυτικότερα η πρώτη διακλάδωση εισερχόταν στην Γκιουμουλτζίνα από μια αδόμητη έκταση, όπου εν συνεχεία κατασκευάστηκαν οι βουλγαρικοί στρατώνες (1913-1919), για να συνεχίσει νότια, προς την αγορά, μέσω του Γενή μαχαλά. Πριν από αυτά, στις παρυφές της πόλης, συναντούσε στα δυτικά της το εβραϊκό νεκροταφείο, εν συνεχεία στα ανατολικά της, διασταυρωνόταν με το Γενή Σεχρέ-Κιοστού μεστζίτ (Yeni Şehre-Koştu Mescid) και αργότερα, στα δυτικά της, με το τέμενος Οσμανιέ ή Γενή τζαμί (Osmaniye ή Yeni Camii). Πλησιάζοντας προς την κεντρική αγορά, η διαδρομή συναντούσε στα ανατολικά τις στρατιωτικές εγκαταστάσεις του αυτοκρατορικού πυροβολικού και το κτίριο του ενός βακουφικού χαμάμ της πόλης³⁰⁶. Εν τέλει, κατέληγε στην αγορά, αφού πρώτα είχε διασταυρωθεί με το Εσκή τζαμί στα δυτικά της.

Η δεύτερη διακλάδωση εισερχόταν στην Γκιουμουλτζίνα στα βόρεια του Κιρ μαχαλά, στην περιοχή των μετέπειτα στρατιωτικών εγκαταστάσεων. Λίγο μετά την είσοδο στον οικισμό, η διαδρομή κατευθυνόταν στα ανατολικά του Κεσιμπάς ή Χατζηγιαβάς τζαμιού (Kesibaş ή Hacıyavaş Camii). Εν συνεχεία κινούταν νότια μέχρι να διασταυρωθεί στα ανατολικά με το Αριφανέ μεστζίτ (Arifane Mescid). Νοτιότερα συναντούσε, πάλι, στα ανατολικά της το κτίριο του

³⁰⁶ Kiel M. (1996), «Ottoman Building Activity Along the Via Egnatia. The Cases of Pazargah, Kavala and Ferecik», in Zachariadou E. (ed.), *The Via Egnatia Under Ottoman Rule (1380-1699)*, A Symposium Held in Rethimnon, 09-11 January 1994, Rethimnon, Crete University Press: 145-158, σ. 146.

διοικητηρίου του σαντζακιού και εισερχόταν στην αγορά από τα ανατολικά της και αφού περνούσε από την περιοχή του Γενί τζαμιού.

Τέλος η τρίτη διακλάδωση της προαναφερόμενης διαδρομής από τα ανατολικά όρια του Κιρ μαχαλά εισερχόταν στον οικισμό. Αμέσως μετά, στα βόρεια της πορείας της συναντιόταν στα ανατολικά της με το Κιρ Μαχαλέ μεστζίτ (Κιρ Mahalle Mescid). Εν συνεχεία, και πάλι στα ανατολικά της, διασταυρωνόταν με το Κιρ Μαχαλέ τζαμί (Κιρ Mahalle Camii) και το Σεχρέ Κιοστού τζαμί (Şehreküstü Camii), για να αλλάξει έπειτα κατεύθυνση προς τα νότιαστο μουσουλμανικό νεκροταφείο (σημερινό Τζελάλ Μπαγιάρ) και να ακολουθήσει την πορεία της δεύτερης διακλάδωσης.

Έχοντας περιγράψει τις συνδέσεις Με την περιγραφή των συνδέσεων της Γκιουμουλτζίνας με το δίκτυο μεταφορών και επικοινωνιών της εποχής, καθώς και τα σημεία πρόσβασης των σημείων πρόσβασης αυτών στο οικιστικό πλέγμα, ολοκληρώνεται η τοπιογραφία της. Οι εικόνες και οι εντυπώσεις των εισερχόμενων εκδηλώνονταν αρκετά διαφορετικά, ανάλογα με το ακολουθούμενο δρομολόγιο και το σημείο πρόσβασης στον οικισμό.

Έτσι, στην περίπτωση των βόρειων και βορειοανατολικών σημείων εισόδου συναντούσαν ένα τοπίο με έντονη παρουσία ισλαμικής αρχιτεκτονικής και πολεοδομικής οργάνωσης του χώρου. Σε αυτήν την περίπτωση, στις παραδοσιακές περιοχές συγκέντρωσης του μουσουλμανικού πληθυσμού, τα αστικά οικόπεδα και τα οικήματά τους δημιουργούσαν αδιαπέραστο –στα βλέμματα των περαστικών- παραπέτασμα από ψηλούς μαντρότοιχους και αδιέξοδους δρόμους, επιτρέποντας τη διαφυγή μοναχά σε ελεγχόμενους χώρους πρόσβασης³⁰⁷. Κατά τη συνέχιση της πορείας τους και μέχρι τον τερματισμό της στην κεντρική αγορά, διέσχιζαν κομμάτια της Γκιουμουλτζίνας όπου σημειολογικά δέσποζε, ο μουσουλμανικός της χαρακτήρας. Εξάλλου, η χωροθέτηση του κτιρίου του διοικητηρίου δεν μπορεί να θεωρηθεί ασύνδετη με την πορεία των συγκεκριμένων διαδρομών προς την κεντρική αγορά της πόλης.

Στην περίπτωση των υπόλοιπων σημείων εισόδου στον οικισμό, η παρατηρούμενη τοπιογραφία καταγράφεται σίγουρα διαφορετική. Η νοτιοανατολική σύνδεση της Γκιουμουλτζίνας με το δρομολόγιο από Μάκρη έδινε σαφώς διαφοροποιημένη εικόνα· από τις αδόμητες περιοχές των λαχανόκηπων και των καλλιεργειών των κατοίκων, εισερχόταν σε μια περιοχή με έντονη πληθυσμιακή παρουσία, τροφοδοτούμενη από την αρμενική και τη μουσουλμανική συνοικία. Ταυτόχρονα η παρουσία του μουσουλμανικού νεκροταφείου και της πέτρινης γέφυρας με τα εμπορικά καταστήματα αποκάλυπτε

³⁰⁷ Dalègre J., (2009), "Komotini, Ville Ottomane?" in Ortiz M., Derens J.-A. and Geslin L., (eds.), *Bazars Ottomans des Balkans*, Paris, Non Lieu: 143-151, σ. 150.

ανάμειξη στις χρήσεις γης, χαρακτηριστικό των οθωμανικών πόλεων ακόμα και μετά την εποχή των μεταρρυθμίσεων.

Στις περιπτώσεις των υπόλοιπων σημείων εισόδου της Γκιουμουλτζίνας, στα δυτικά και νοτιοδυτικά, καταγράφονταν σχεδόν τα ίδια χαρακτηριστικά, εκτός από τη δεσποτική –σχεδόν- παρουσία του φρουρίου της Γκιουμουλτζίνας η οποία παρέπεμπε στο βυζαντινό παρελθόν της. Δηλαδή παρατηρούταν ποικιλία στις χρήσεις γης με την παρουσία χώρων ταφής, επεξεργασίας δερμάτων, κατοικίας και διοικητικής λειτουργίας, τέλεσης θρησκευτικών πρακτικών, αναψυχής, συγκοινωνίας και εκπαιδευτικής δραστηριότητας. Όλα αυτά αποκάλυπταν τον προβληματικό χαρακτήρα εφαρμογής των πολεοδομικών και χωροταξικών ρυθμίσεων του Τανζιμάτ στην οθωμανική περιφέρεια, όταν μέρος των περιοχών αυτών είχε αναπτυχθεί μετά τη θέσπιση των μεταρρυθμίσεών του.

Η εικονογραφία των πολυ-εθνοτικών αυτών περιοχών ήταν αρκετά διαφοροποιημένη από το αντίστοιχο μονο-εθνοτικό προφίλ των βόρειων και βορειοανατολικών σημείων πρόσβασης στην Γκιουμουλτζίνα. Έτσι, στη συγκεκριμένη περίπτωση, οι οργανικές μορφές του οικισμένου χώρου παρουσίαζαν μια εναλλασσόμενη πολεοδομική και αρχιτεκτονική οργάνωση, σαφώς επηρεασμένη από την ιδιαιτερότητα της εκάστοτε κοινότητας και τη λειτουργία του μαχαλά. Επιπλέον, για τους εισερχόμενους στον οικισμό, η δομική εξωστρέφεια του μεγαλύτερου μέρους των νότιων και νοτιοδυτικών μαχαλάδων ερχόταν σε εμφανή αντίθεση με την εσωστρέφεια των βόρειων και βορειοανατολικών σημείων εισόδου.

Πέρα από τα παραπάνω χαρακτηριστικά του οικιστικού συνόλου, η δυναμική που απέκτησαν οι θρησκευτικές κοινότητες μέσω του Τανζιμάτ, σε συνδυασμό με την ανάπτυξη των βαλκανικών εθνικισμών αποτέλεσαν εκρηκτικό μείγμα για την εκάστοτε τοπική εικονογραφία. Οι ανταγωνισμοί και οι συγκρούσεις που εκδηλώθηκαν, είχαν έντονο χωρικό χαρακτήρα εκφράζοντας ουσιαστικά την επιθυμία των αντίστοιχων εθνικιστικών κινημάτων για επικράτηση στα βαλκανικά εδάφη της αυτοκρατορίας.

Ήδη με την αναγνώριση της *Βουλγαρικής Εξαρχίας* από την οθωμανική διοίκηση (1870) και την ίδρυση του βουλγαρικού κράτους (1878), η περιοχή της Θράκης βρισκόταν σε διαρκή αναβρασμό. Στην περίπτωση της Γκιουμουλτζίνας, ο ανταγωνισμός μεταξύ των διαφορετικών κοινοτήτων είχε τόσο α-χωρικές όσο και χωρικές εκφάνσεις.

Έτσι εμφανίστηκαν διεκδικήσεις της πατριαρχικής και της εξαρχικής κοινότητας για τον πεπερασμένο γεωγραφικό χώρο του πολεοδομικού

συγκροτήματος και της ευρύτερης περιφέρειας του³⁰⁸. Με τον τρόπο αυτό οι πατριαρχικοί κάτοικοι αρνούσανται συστηματικά να πουλήσουν εκτάσεις εντός του πολεοδομικού ιστού προσπαθώντας να παγιώσουν την παρουσία τους και να απομακρύνουν τους ανταγωνιστές τους. Όμως, παρ' όλα αυτά, δεν κατάφεραν να αποτρέψουν την εξαγορά γης (λαχανόκηπων) από εξαρχικούς στην περιοχή μεταξύ του σιδηροδρομικού σταθμού και του αρμενικού μαχαλά³⁰⁹. Αυτά συνεπάγονταν την απόκτηση του δικαιώματος του νόμιμου κατοίκου της πόλης και τη δημιουργία του προαστίου που αργότερα έμεινε γνωστό με την ονομασία *Καβακλή*³¹⁰.

Στο ίδιο κλίμα, αλλά με σαφείς παραπομπές στην οικονομική ζωή της περιοχής, καταγράφεται η προσπάθεια μιας ομάδας εξαρχικών επιχειρηματιών να αγοράσουν το νησάκι της λιμνοθάλασσας Μπουρού από τον πατριαρχικό ιδιοκτήτη του Χατζηζωΐδη. Το αιτιολογικό της απόφασής τους εστιαζόταν στο γεγονός ότι κατά τους χειμερινούς μήνες, εργαζόμενοι από το εσωτερικό της βουλγαρικής επικράτειας απασχολούνταν σε αλιευτικές εργασίες της περιοχής και έμεναν προσωρινά σε αχυρένιες καλύβες³¹¹. Ο Χατζηζωΐδης δεν προχώρησε στην πώληση του νησιού, αλλά συνέχισε να επιτρέπει την παραμονή των εποχικών εξαρχικών ψαράδων.

Στο ευρύτερο κλίμα του εθνοτικού ανταγωνισμού –αλλά αυτή τη φορά εντός των οικιστικών συνόλων εντάσσεται η δωρεά του Ν. Τσανακλή για τη δημιουργία του ομώνυμου κτιρίου, εντός της πόλης, για την κάλυψη των εκπαιδευτικών αναγκών της πατριαρχικής κοινότητας.

Οι συγκρούσεις και οι ανταγωνισμοί μεταξύ των διαφορετικών κοινοτήτων δε συνδέονταν αποκλειστικά με τα εθνικιστικά βαλκανικά κινήματα του 19ου αιώνα, εφόσον παρόμοια φαινόμενα είχαν και παλιότερα εκδηλωθεί. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του παραδοσιακού ανταγωνισμού εβραϊκών και χριστιανικών κοινοτήτων στον τομέα του εμπορίου και των κατασκευών³¹².

³⁰⁸ Χατζηκάλου Μ. (1909), *Εντυπώσεις εκ της Ιεράς Μακεδονίας και Θράκης*, Εν Αθήναις: Τύποις "Πανελληνίου Κράτους", σ. 12.

³⁰⁹ Κυριακίδης Σ. Π. (1919), *Η Δυτική Θράκη και οι Βούλγαροι*, Εν Αθήναις: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, σ. 115.

³¹⁰ Kavaκ (καβάκ) στα τουρκικά σημαίνει λεύκα, πράγμα του δηλώνει ότι η περιοχή ήταν κατάφυτη από λεύκες. Όμως *Καβακλή* είναι μια κωμόπολη στη Α. Θράκη και άρα το τοπωνύμιο μπορεί να προήλθε από την εγκατάσταση προσφυγικών πληθυσμών (1923) μετά την απομάκρυνση της εξαρχικής κοινότητας της. Πάντως και οι δύο υποθέσεις έχουν μια ρεαλιστική βάση.

³¹¹ Παπαθανάση-Μουσιοπούλου Κ. (1991), *Θράκη, Μορφές & Γεγονότα 1902-1922*, Αθήνα: Πίτσιλος, σ. 72.

³¹² Yitzchak K. (2001), «Jewish-Turkish Relations in the Greek Peninsula During the 19th and Early 20th Centuries», in Tütüncü M. (ed.), *Turkish-Jewish Encounters: Studies on Turkish-Jewish Relations Through the Ages = Turk-Yahudi Bulusmalari: Tarihte Turk-Yahudi Iliskileri Arastirmalari*, Haarlem-Netherlands, SOTA: 169-181, σ. 178· Landau J. M. (1994), «Relations Between Jews and Non-Jews in the Late Ottoman Empire: Some Characteristics», in Levy A. (ed.), *The Jews of the Ottoman Empire*, Princeton, N.J. - Washington, D.C, Darwin Press - Institute of Turkish Studies: 539-546, σ. 540· Dumont P. (1982), «Jewish Communities in Turkey During the Last Decades of the 19th Century in the Light of the Archives of the Alliance Israelite

Γενικά οι ανταγωνισμοί επιτείνονταν σε περιόδους πολιτικής έντασης, όπως για παράδειγμα, όταν κηρυσσόταν μοϊκοτάζ στην αγορά προϊόντων από τις επιχειρήσεις μελών μιας κοινότητας. Τέλος, πρέπει να σημειωθεί ότι δεν ήταν πάντοτε συγκρουσιακές οι σχέσεις των διαφορετικών κοινοτήτων στην οικονομία της πόλης. Εκτός των περιπτώσεων συνεργασίας σε εμπορικές επιχειρήσεις, εμφανίζονταν ενωμένοι για την επίτευξη ενός κοινού στόχου (π.χ. οι απεργιακές κινητοποιήσεις των καπνεργατών).

Μέσα στο οργανωτικό και λειτουργικό χωρικό πλαίσιο που περιγράφηκε, η Γκιουμουλτζίνα διήνυσε την τελευταία οθωμανική περίοδο διακυβέρνησης, που ολοκληρώθηκε με την έναρξη των Βαλκανικών Πολέμων.

1.ν) Ξάνθη (Ισκετσέ), το οθωμανικό τοπίο της θρακικής καπνούπολης

Η παρουσία της Ξάνθης ταυτίζεται με ένα μικρό φρούριο (12ος αιώνας) σε περιοχή βορείως του σημερινού οικισμού, παραπλεύρως της μονής των Ταξιαρχών. Κατά την πρώτη οθωμανική παρουσία στην περιοχή (14ος-15ος αιώνας), ο οικισμός περιλαμβάνει περισσότερα από 700 χριστιανικά οικήματα και πολύ λιγότερα μουσουλμανικά, χωρίς να έχει καταστεί σαφής η έκταση όπου αυτός καταλάμβανε.

Με την έντονη παρουσία χριστιανικού πληθυσμού καθώς και τη γεωγραφική θέση του οικισμού (διαδρομή από το λιμάνι της Βιστωνίδας προς το εσωτερικό της Ροδόπης και την πεδιάδα της Φιλιππούπολης), σχετίζεται η ίδρυση της μητρόπολης Ξάνθειας και η μετέπειτα ίδρυση των τριών πατριαρχικών μοναστηριών στα βορειοανατολικά του οικισμού της *Παναγίας Αρχαγγελιώτισσας*, των *Ταξιαρχών* και της *Παναγίας Καλαμούς*³¹³. Αργότερα η μητρόπολη, συγχωνεύεται με τη μητρόπολη Περιθεωρείου (μητρόπολη Ξάνθης και Περιθεωρείου, 1593) και μεταξύ 1725-1731, η Ξάνθη αναφέρεται ήδη ως έδρα του ομώνυμου μητροπολίτη³¹⁴.

Από την οικιστική εξέλιξη του οικισμού μπορεί να υποστηριχθεί η χωροθέτηση του σε περιοχή εκτός του φρουρίου, και συγκεκριμένα νοτιοδυτικά αυτού. Ο οικισμός, πάντως, είναι μεγαλύτερος της πρωτεύουσας του καζά, της Γενισέας και με τριπλάσια φορολογικά εισοδήματα, τα οποία εκχωρούνται για τη

Universelle», in Braude B. and Lewis B. (eds.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society: The Central Lands*. New York, Holmes & Meier, I: 209-242, σ. 225.

³¹³ *Θρακικός Ηλεκτρονικός Θησαυρός*, Συντάκτης: Κονόρτας Π., Λήμμα: *Ξανθείας Μητρόπολη (νεοελληνική εποχή)*

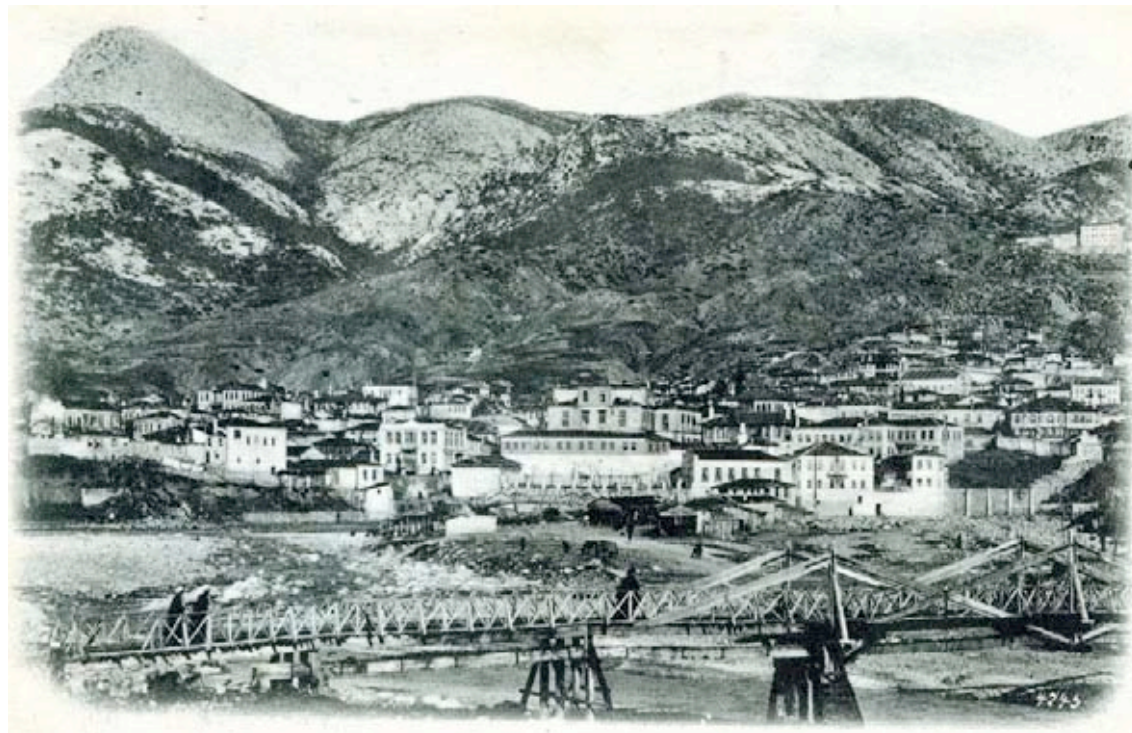
<http://www.xanthi.ilsp.gr/thraki/history/his.asp?perioxhid=N0002>, (11-02-2009, 18:40).

³¹⁴ *Θρακικός Ηλεκτρονικός Θησαυρός*, Συντάκτης: Κονόρτας Π., Λήμμα: *Ξάνθης και Περιθεωρείου Μητρόπολη (νεοελληνική εποχή)*,

<http://www.xanthi.ilsp.gr/thraki/history/his.asp?perioxhid=N0006>, (11-02-2009, 18:50).

συντήρηση του βακουφιού του *Βαγιαζήτ Β΄* στην Αδριανούπολη³¹⁵. Πιθανότατα η επιλογή της δεύτερης έγινε βάσει της εγγύτητάς της στην Εγνατία οδό³¹⁶, αποκαλύπτοντας και τη βασική λειτουργία της Γενισέας ως ενδιάμεσος σταθμός.

Φωτογραφία 1v.7: Άποψη της Ξάνθης (1898)

Πηγή: Μαυρίδης Δ. Α., "Παλιά Ξάνθη-Παλιές Φωτογραφίες", http://oldxanthi.blogspot.com/2010/08/blog-post_31.html (20-10-2011, 20:30).

Η αρχική οθωμανική παρουσία (15ο αιώνας) στην περιοχή εκδηλώνεται με τη δημιουργία του *Αχριάν τζαμί* (Ahrian Camii) και της ομώνυμης συνοικίας, *Αχριάν Μαχαλέ* (Ahrian Mahalle), πλησίον του αρχικού βυζαντινού οικισμού³¹⁷. Μέχρι και τον 17ο αιώνα, δεν έχει εντοπιστεί η κεντρική πλατεία ή η αγορά του λόγω της απουσίας αδόμητου χώρου στον πυρήνα της μετέπειτα πόλης. Το κεντρικό σημείο του, όπως και στην περίπτωση της Γκιουμουλτζίνας, υποδεικνύεται από την περιοχή συνάντησης των βασικών οδικών αξόνων προς και από τον οικισμό.

³¹⁵ Μπαλτά Ε. (2000), "Η Θράκη στις Οθωμανικές Καταστροφές (15ος-16ος Αιώνας)", στο *Θράκη: Ιστορικές και Γεωγραφικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών: 107-116, σσ. 110-111.

³¹⁶ Ζαρκάδα Χ. (1982), "Τα Χάνια της Ξάνθης. Το Χάνι Γενικά. Αρχιτεκτονική Εξέλιξη και Λειτουργία", *Θρακικά Χρονικά*, 37, σ. 192.

³¹⁷ Γεωργαντζής Π. Α. (1976), *Συμβολή εις την Ιστορίαν της Ξάνθης*, Ξάνθη, σ. 120.

Πίνακας 1v.3. Πληθυσμιακή εξέλιξη της Ισκετσέ (14ος–20ος αιώνας)

Χρονολογία	Αριθμός	Μονάδας Μέτρησης	Παρατηρήσεις
1493	345	Οικογένειες	Συνολικός φόρος, 29.988 άσπρα
Τέλη 15ου- Αρχές 16ου αιώνα	650	Οικογένειες	
Αρχές 16ου αιώνα	700	Οικίες	Περισσότερες από 700
1530	697	Οικογένειες	Συνολικός φόρος, 48.937 άσπρα
1575	(:)	Οικογένειες	Συνολικός φόρος, 84.683 άσπρα
1859	4.000	Κάτοικοι	
1859	700	Οικίες	
1897	10.000	Κάτοικοι	
1907	15.356	Κάτοικοι	
1910-1911	16.000	Κάτοικοι	

Πηγή: Μπαλά Ε. (2000), "Η Θράκη στις Οθωμανικές Καταστροφές (15ος-16ος Αιώνας)", στο *Θράκη: Ιστορικές και Γεωγραφικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών: 107-116, σ. 111· Μουσόπουλος Θ. (1998), *Θρακόν Οικήσεις και Κτίσματα Λαμπρών Καιρών Μαρτυρίες (15ος-19ος Αιώνας)*, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Νεότητος, Πρόγραμμα Διαπολιτισμικής Εκπαιδευτικής Στήριξης Θράκης, σ. 52· Ιωαννίδης Σ. (1980-81), "Ξάνθη 1870-1920. Στοιχεία της Ιστορίας της", *Θρακικά Χρονικά*, 36, σσ. 17-18· Γεωργαντζής Π. Α. (1976), *Συμβολή εις την Ιστορίαν της Ξάνθης*, Ξάνθη, σσ. 118-121· Ιγγλέσης Ν. (1910-1911), *Οδηγός Ελλάδος 1910-1911*, Αθήνα: Τύποις Αποστολόπουλου, σ. 127· Ι.Α.Υ.Ε., Φ. 1907/Δ.55. Υποπροξενείο της Ελλάδος, αρ. πρωτ. 277, 14-12-1907, Ξάνθη, Προς: ΥΠΕΞ, Τμήμα Α΄, κ. Σκουζέ Υπουργό επί των Εξωτερικών

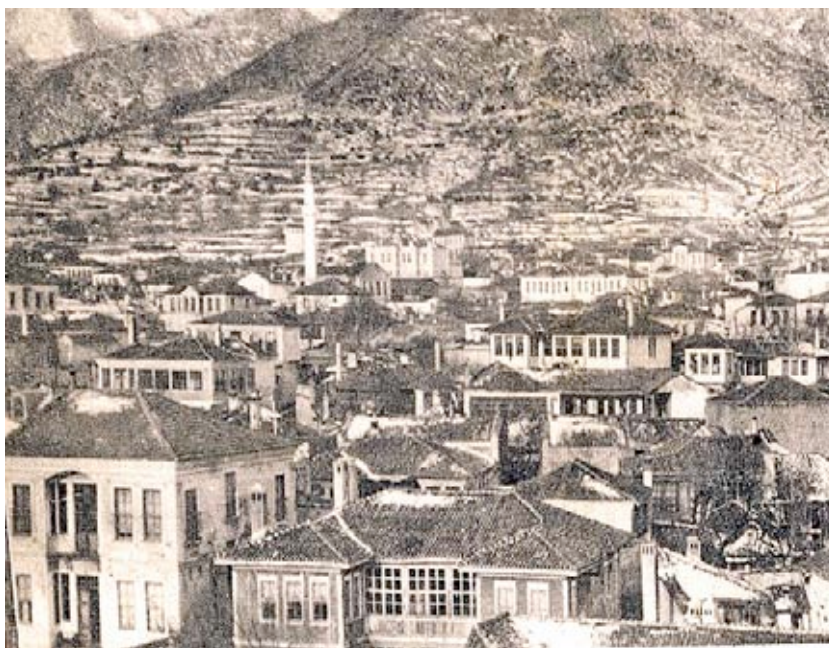
Η περιοχή ονομαζόταν *Γερί Παζαρί* ή *Τόπος του Παζαριού* (Pazar Yeri) και λειτουργούσε ως η αγορά της οθωμανικής Ξάνθης. Ήταν ο χώρος τέλεσης της εβδομαδιαίας αγοράς (παζαριού) και ταυτιζόταν με τη σημερινή Πλατεία Ρολογιού. Σε αυτήν, επίσης, βρίσκονταν, το *Γερί Παζάρ τζαμί* (Pazar Yeri Camii) και δίπλα στην είσοδό του, ο *Πύργος του Ρολογιού* (Saat Kulesi, 1884), ένα μουσουλμανικό νεκροταφείο, το πτωχοκομείο ή Ιμαρέτ (imaret), το χαμάμ, ο *Γερί Παζάρ Μεντρεσέ* (Yeri Pazar Medrese) και η έδρα του καϊμακάμη (υποδιοικητή)³¹⁸ (βλέπε Χάρτη 19).

Η επέκταση του μουσουλμανικού κομματιού του οικισμού συνεχίζεται, σχεδόν, δύο αιώνες αργότερα (17ος αιώνας) όταν αντιδιαμετρικά του Αχριάν μαχαλά (νοτιοδυτικά αυτού), χτίστηκε το τέμενος των *Σουνιτών* ή *Σουνέ τζαμί* (Sünni Camii) ή αλλιώς *Τζεντίντ τζαμί* (Cedid Camii) και γύρω του αναπτύχθηκε ο αντίστοιχος μαχαλάς³¹⁹. Σε αυτόν εγκαταστάθηκε η παραδοσιακή μουσουλμανική ηγεσία της πόλης, μέρος της οποίας είχε μετακινηθεί από τον Αχριάν μαχαλά³²⁰.

³¹⁸ Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Μελκίδου Χ. (1999). *Τα Μουσουλμανικά Μνημεία της Ξάνθης και η Συμβολή τους στην Πολεοδομική Εξέλιξη της Πόλης*, Πολυτεχνική Σχολή, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 84 και πίνακας 73· Ayverdi E. H. (1982), *Anvura da Osmanli Mimari Eserleri, Bulgaristan, Yunanistan, Arnavudluk*, Istanbul, σ. 227.

³¹⁹ Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Μελκίδου Χ. (1999). *Τα Μουσουλμανικά Μνημεία της Ξάνθης και η Συμβολή τους στην Πολεοδομική Εξέλιξη της Πόλης*, Πολυτεχνική Σχολή, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σσ. 57-60.

³²⁰ Μελκίδου Χ. (1991), "Κοινωνικές Ανακατατάξεις και Επιπτώσεις τους στην Πολεοδομική Εξέλιξη της Ξάνθης κατά την Οθωμανική Περίοδο", *Θρακικά Χρονικά*, 45: 13-32, σ. 16.

Φωτογραφία 1v.8: Ο Σουνέ μαχαλέ της Ξάνθης (1919)

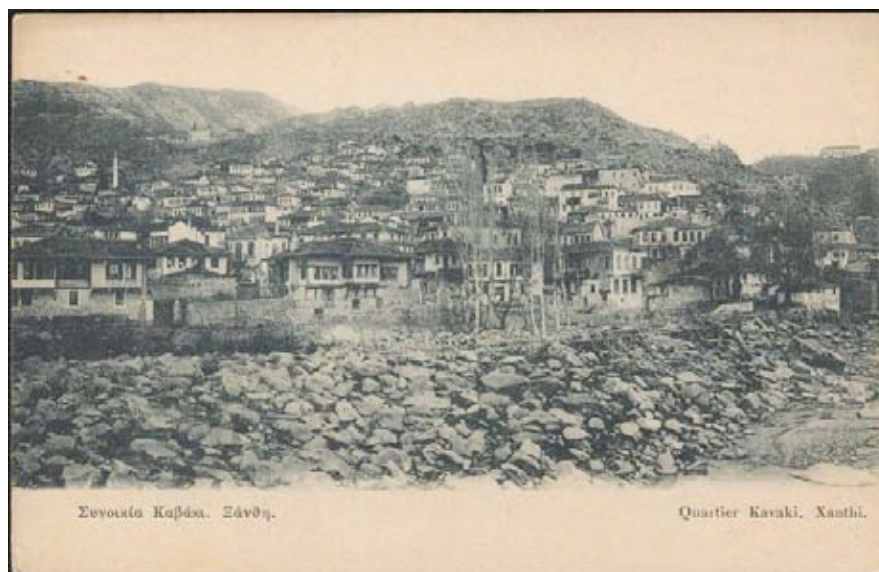
Πηγή: Μαυρίδης Δ. Α., “Παλιά Ξάνθη- Κονάκια Μουσουλμάνων Μπέηδων”, http://oldxanthi.blogspot.com/2010/08/blog-post_1545.html (10-09-2011, 18:10).

Στα μέσα περίπου του 18ου αιώνα, χτίστηκε το *τζαμί του Πλατάνου* ή *Τσινάρ τζαμί* (Çinar Camii), ταυτόχρονα σχεδόν με τον ομώνυμο μεντρεσέ. Ο μαχαλάς δημιουργήθηκε όταν η παραδοσιακή κοινοτική ηγεσία μετακινήθηκε από τον Αχριάν μαχαλά προς τα νότια και μετεγκαταστάθηκε στην περιοχή του Γερί Παζάρ τζαμί, και ανατολικότερα αυτού σε μια νέα οίκηση, η οποία ονομάστηκε *Ασιγιά Μαχαλέ* (Asiya Mahalle)³²¹.

Την ίδια περίπου περίοδο χρονολογείται και η δημιουργία του *μαχαλά των βυρσοδεψείων* ή *Ταμπακχανέ Μαχαλέ* (Tabakhane Mahalle). Αυτός βρισκόταν στη δυτική όχθη του Κόσσιθνου, νότια του Καβακιού και βορειοανατολικά της πλατείας του παζαριού. Οι κάτοικοι του, αθίγγανοι μουσουλμάνοι, εξυπηρετούνταν από το ομώνυμο τέμενος (Tabakhane Camii) που βρισκόταν στη νησίδα *Κανάρα* (Kanara), εντός της κοίτης του χειμάρρου. Στη νησίδα εδράζονταν τα σφαγεία της πόλης και συνδεόταν μέσω μιας ξύλινης γέφυρας με το *παζάρι των ζώων* ή *Χαιβάν Παζάρι* (Hayvan Pazar)³²². Στον συγκεκριμένο μαχαλά, αρκετά αργότερα, λειτούργησε και ο μπεκτασικός τεκές του *Χασίπ Μπαμπά* ή *Χασίπ Μπαμπά Τεκέ* (Hasip Baba Tekke, 1882), για τους πιστούς του αντίστοιχου *ταρικότ* (tarikāt).

³²¹ Αδημοσίετη διδακτορική διατριβή, Μελκίδου Χ. (1999). *Τα Μουσουλμανικά Μνημεία της Ξάνθης και η Συμβολή τους στην Πολεοδομική Εξέλιξη της Πόλης*, Πολυτεχνική Σχολή, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 107, σσ. 113-114.

³²² Εξάρχου Θ. (2003), *Νησίδες Πόλεως Ξάνθης II: Τα Οικοδομικά Τετράγωνα που Ορίζουν οι Οδοί Μαυρομηγάλη, Παλαιολόγου, Ορφέως, Αντίκα, Αισχύλου, Πινδάρου, Βασ. Σοφίας, Ξάνθη: ΠΑ.ΚΕ.ΘΡΑ.*, σ. 45.

Φωτογραφία 1v.9: Ο μαχαλάς Καβάκι της Ξάνθης

Πηγή: Stampt Circuit

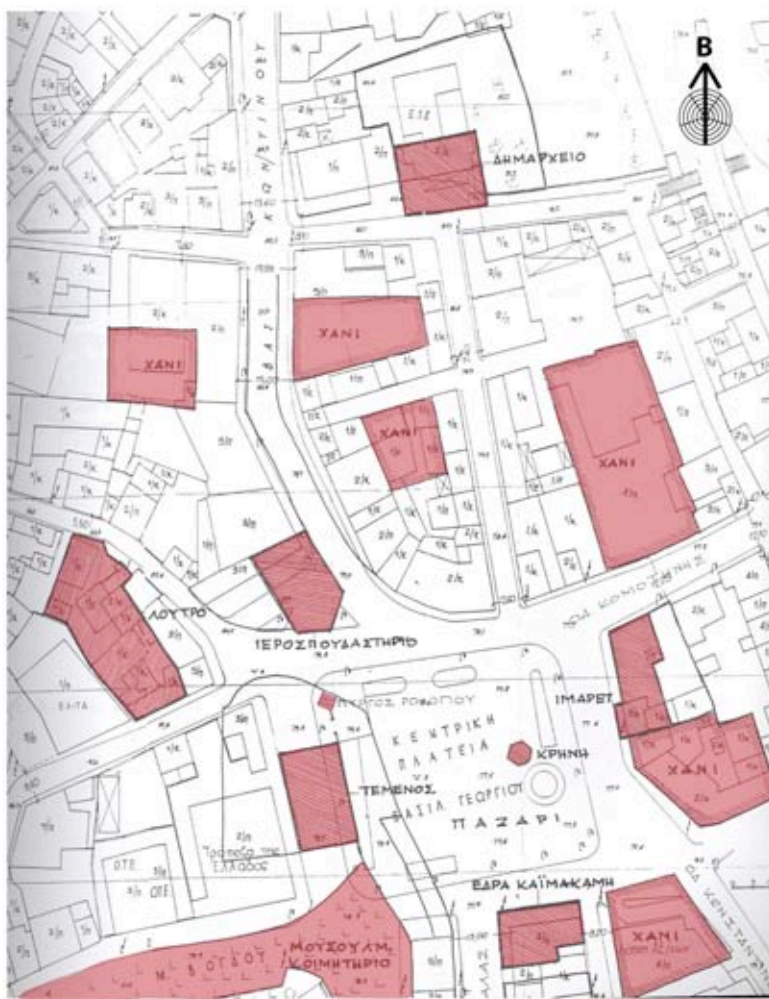
http://www.stampcircuit.com/Coin_Auction_Prices_Realized/auctionmap.php?dirname=Coin_Auction_Prices_Realized&ItemType=Postcard&class=Coin&sale_id=1716&country=PICTURE%20POSTCARDS&category=THRACE&single= (22-07-2010, 09:35)

Κατά την περίοδο των τριών πρώτων αιώνων της οθωμανικής παρουσίας στη Θράκη, τα ίχνη της πατριαρχικής κοινότητας αποτυπώνονται στα βορειοανατολικά του Γερί Παζαρί και νότια του Αχριάν μαχαλά, χωρίς να έχει εντοπιστεί ο αντίστοιχος θρησκευτικός χώρος ή το κέντρο του μαχαλά της. Τα παρακείμενα μοναστήρια (Ταξιαρχών και Καλαμούς) ικανοποιούσαν τις λατρευτικές ανάγκες τους, μέχρι την οικοδόμηση του πρώτου θρησκευτικού ναού. Αυτός οικοδομήθηκε σχετικά αργότερα (1747) και ονομάστηκε εκκλησία των *Παμμέγιστων Ταξιαρχών* ή *Καβάκι*, βαφτίζοντας αντίστοιχα και τον πατριαρχικό μαχαλά³²³.

Αργότερα, και μεταξύ της πλατείας του Παζαριού και του Καβακιού άρχισε η κατασκευή του *Αγ. Βλασίου* (1825) και του *Αγ. Γεωργίου* (1830), χωρίς, όμως, να αναφέρονται αρχικά οι αντίστοιχοι μαχαλάδες. Για τον Γεωργατζή, η περιοχή αποτελεί την πρώτη διάσπαση της αρχικής πατριαρχικής κατοίκησης (μαχαλάς Μητρόπολης και Καβακιού) με τη δημιουργία ενός νέου μαχαλά, ο οποίος αργότερα εμφανίζεται με την ονομασία *Ηνωμένοι Εκκλησίοι Κάτω Μαχαλά*, με ίδιους κοινοτικούς άρχοντες³²⁴ (βλέπε Χάρτη 20).

³²³ Ιωαννίδης Σ. (1969), *Μικρός Οδηγός Ξάνθης: Τουριστικός, Ιστορικός, Αρχαιολογικός*, Ξάνθη: Δήμος Ξάνθης, σ. 23.

³²⁴ Μπακιρτζής Ι. Μ. (2002), "Η Ονομασία της Συνοικίας Μητρόπολης Ξάνθης κατά τους Οθωμανικούς Χρόνους", *Περί Θράκης*, 2, 193-208, σ. 195· Γεωργαντζής Π. Α. (1976), *Συμβολή εις την Ιστορίαν της Ξάνθης*, Ξάνθη, σ. 143· συνεδρίαση ΝΔ΄ 08-06-1897, όπως παρατίθεται στο Γερομίχαλος Α. Γ. (1968), *Ιωακείμ Σγουρός Μητροπολίτης Ξάνθης και οι Αποφάσεις της Δημογεροντίας*, Θεσσαλονίκη, σ. 80.

Χάρτης 20. Το Γκερί-Παζαρί (κέντρο) της Ξάνθης (τέλη 19ου αιώνα)

Πηγή: Μελιάδου Χ. (1999), *Το Μουσουλμανικό Λιμνείο της Ξάνθης και η Συμβολή τους στην Παλαιοοθωμανική Εξέλιξη της Πόλης*, Πολυτεχνική Σχολή, Τμήμα Αρχιτεκτονικών Μηχανικών, Θεσσαλονίκη; Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σχήμα 35

Σημαντική πληθυσμιακή ενίσχυση δέχθηκε η πατριαρχική κοινότητα όταν στις αρχές του 18ου αιώνα (1714), δημιουργήθηκε ο μαχαλάς *Σαμμάκωβ*, στις ανατολικές όχθες του Κόσινθου και ανατολικά του Αχριάν μαχαλά και του Καβακιού. Η δημιουργία της έγινε μετά τη μετεγκατάσταση των κατοίκων από την πλούσια σε ορυχεία σιδήρου περιοχή, Σαμμάκωβ, της Α. Ρωμυλίας³²⁵. Αρχικά, ως τόπος λατρείας των νεοεγκατεστημένων, λειτούργησε το νεοιδρυθέν μοναστήρι της Αρχαγγελιώτισσας ή Παναγίας Σαμακωβιανής³²⁶. Αρκετά αργότερα ο μαχαλάς αποκτά σημειολογικό ενδιαφέρον, με την οικοδόμηση της εκκλησίας του Αγ. Δημητρίου (1834).

³²⁵ Γεωργαντζής Π. Α. (1976), *Συμβολή εις την Ιστορίαν της Ξάνθης*, Ξάνθη, σ. 130· Mostras K. C. (1871), *Dictionnaire Géographique de l' Empire Ottoman*, St. Pétersbourg: Commissionares de l' Academie Imperiale des Sciences, σ. 114.

³²⁶ Εξάρχου Θ. (2000), *Εκκλησίες, Μονές και Παρεκκλήσια της Παλιάς Ξάνθης*, Ξάνθη: Γιορτές Παλιάς Πόλης & Ε' Δημοτικό Σχολείο Ξάνθης, <http://alex.eled.duth.gr/eksarxou/mones/index.htm> (04-02-2009, 10:23).

Εν συνεχεία, και από τον καταστρεπτικό για τον οικισμό σεισμό της 30-03-1829, εγκαταστάθηκαν στην οθωμανική Ξάνθη ηπειρώτες *χιτιστάδες*³²⁷. Η έντονη οικοδομική δραστηριότητα που ακολούθησε, σημάδεψε την οικιστική ανάπτυξη, με τη δημιουργία μέρους των χανιών και αργότερα των καπναποθηκών της πόλης³²⁸. Κτίσμα της εποχής (1835) και έργο αυτών αποτελεί και ο μητροπολιτικός ναός της πόλης ή ναός του *Τιμίου Προδρόμου*, του μαχαλά της *Μητρόπολης*. Ο μαχαλάς, ουσιαστικά, προήλθε από τη διάσπαση του Καβακιού μιας και ο μητροπολιτικός ναός απείχε μόλις λίγα μέτρα από το ναό των Ταξιαρχών. Ο νέος μαχαλάς σύντομα αποτέλεσε τη περιοχή συγκέντρωσης των προκρίτων και προυχόντων της πατριαρχικής κοινότητας³²⁹.

Για την προ του Τανζιμάτ περίοδο, οι μουσουλμανικοί μαχαλάδες της πόλης καταλάμβαναν τα βόρεια, τα δυτικά και τα νότια κομμάτια του οικιστικού πλέγματος. Οι πατριαρχικοί μαχαλάδες βρίσκονται στην ανατολική όχθη του Κόσινθου, και στην περιοχή μεταξύ του Αχριάν μαχαλά και του τόπου του παζαριού³³⁰. Σε όλη την περίοδο των πέντε αιώνων η μουσουλμανική κοινότητα εάν και μικρότερη πληθυσμιακά καταλαμβάνει μεγαλύτερες επιφάνειες στον χώρο και δηλώνει την τάση επέκτασης του προς το νότο. Οι πηγές δεν αναφέρουν την ύπαρξη καμίας άλλης θρησκευτικής κοινότητας εντός του οικιστικού πλέγματος των αρχών του 19ου αιώνα, ωστόσο είναι βέβαιη η παρουσία μιας μικρής κοινότητας εβραίων και μιας μικρότερης αρμενίων.

Η μαζικότερη ανάπτυξη του οικισμού άρχισε μετά τα μέσα του 19ου αιώνα υπό το Τανζιμάτ, με τη μαζική μετεγκατάσταση, λόγω της μεταφοράς της έδρας του καϊμακάμη από τη Γενισέα, έπειτα από πυρκαγιά που κατέστρεψε την πρώτη (1870)³³¹. Η μεταφορά της πρωτεύουσας του καζά, έλαβε χώρα όταν η Ξάνθη είχε ήδη συσσωρεύσει σημαντική οικονομική δύναμη από την καλλιέργεια και εμπορία του καπνού.

Ταυτόχρονα σχεδόν καταγράφεται η ίδρυση του μαχαλά *Τζαμαντίν* ή *Τζεμαλεντίν Μαχαλέ* (Camadin ή Cemaleddin Mahelle), στα ανατολικά όρια του οικισμού³³². Αυτός είχε αναπτυχθεί κατά μήκος της δυτικής όχθης του χειμάρρου,

³²⁷ Ιωαννίδης Σ. (1980-81), "Ξάνθη 1870-1920. Στοιχεία της Ιστορίας της", *Θρακικά Χρονικά*, 36, σ. 15· Γεωργαντζής Π. Α. (1976), *Συμβολή εις την Ιστορίαν της Ξάνθης*, Ξάνθη, σ. 142.

³²⁸ Μπακιρτζής Ι. Μ. (2002), "Η Ονομασία της Συνοικίας Μητρόπολης Ξάνθης κατά τους Οθωμανικούς Χρόνους", *Περί Θράκης*, 2, σσ. 195-196· Βακαλόπουλος Α. (1969), *Ιστορία της Μακεδονίας (1354-1833)*, Θεσσαλονίκη, σ. 150, όπως παρατίθεται στο Γεωργαντζής Π. Α. (1976), *Συμβολή εις την Ιστορίαν της Ξάνθης*, Ξάνθη, σ. 138.

³²⁹ Μπακιρτζής Ι. Μ. (2002), "Η Ονομασία της Συνοικίας Μητρόπολης Ξάνθης κατά τους Οθωμανικούς Χρόνους", *Περί Θράκης*, 2, σ. 197

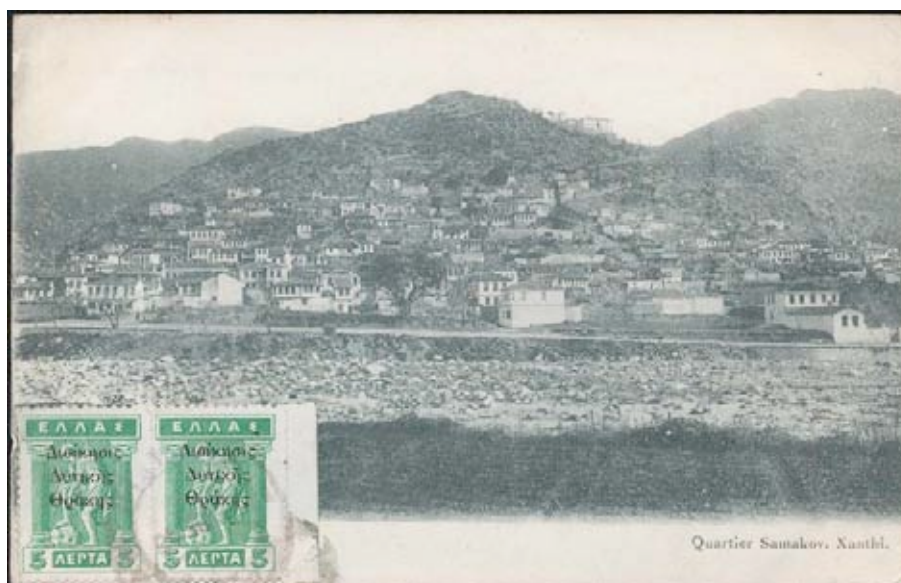
³³⁰ Γεωργαντζής Π. Α. (1976), *Συμβολή εις την Ιστορίαν της Ξάνθης*, Ξάνθη, σ. 143.

³³¹ Θρακική Στοά (1932), *Λεύκωμα Θράκης-Μακεδονίας*, Κομοτηνή: Αργ. Δρακόπουλος-Τύποις Απ. Αντωνιάδου, σ. 264.

³³² Αδημοσίητη διδακτορική διατριβή, Μελκίδου Χ. (1999). *Τα Μουσουλμανικά Μνημεία της Ξάνθης και η Συμβολή τους στην Πολεοδομική Εξέλιξη της Πόλης*, Πολυτεχνική Σχολή, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών,

γειτνιάζοντας με τον υπάρχοντα Ταμπακχανέ μαχαλά, που βρισκόταν βορειότερά του. Στον εν λόγω μαχαλά δεν υπήρχε τέμενος και οι κάτοικοι εξυπηρετούνταν από το Ταμπακχανέ τζαμί. Η ταυτόχρονη ίδρυση του και η μεταφορά του διοικητικού κέντρου καθιστά δυνατή την υπόθεση της κατοίκησης του μαχαλά ή ακόμη και ενός μέρους του, από νοικοκυριά της Γενισέας (αυτοκρατορικοί υπάλληλοι και αξιωματούχοι).

Φωτογραφία 1v.10: Ο μαχαλάς Σαμμάκωβ της Ξάνθης

Πηγή: Stamp Circuit

http://www.stampcircuit.com/Coin_Auction_Prices_Realized/auctionmap.php?dirname=Coin_Auction_Prices_Realized&ItemType=Postcard&class=Coin&sale_id=1716&country=PICTURE%20POSTCARDS&category=THRACE&single= (22-07-2010, 09:35)

Η διεύρυνση του αστικού ιστού της Ξάνθης και η άνοδος της θέσης στη θρακική οικιστική ιεραρχία δεν μπορεί να θεωρηθεί ως αποκλειστικό επακόλουθο των γεγονότων που περιγράφηκαν. Αντιθέτως ένας συνδυασμός γεγονότων και φαινομένων επεξηγούν επαρκώς τη δομή και οργάνωση της πόλης στις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα.

Έτσι όπως και στην Γκιουμουλτζίνα τα αποτελέσματα των συγκρούσεων του Ρωσο-οθωμανικού πολέμου δεν άφησαν αμετάβλητο τον χώρο της. Ο πληθυσμός των προσφύγων προς τα τέλη Δεκεμβρίου του 1878, ανήλθε στους 53.000, χωρίς να σημειώνονται ακόμη οι σχετικές κινήσεις μετεγκατάστασής τους στην Ανατολία³³³. Στη συνέχεια και μέσω των *Επιτροπών Εγκατάστασης*

Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 98. Η λέξη Cemaleddin είναι ανδρικό όνομα, εάν ισχύει η υπόθεση τότε μπορεί να πρόκειται για το όνομα κάποιου αξιωματούχου ή ευεργέτη. Από παραφορά μπορεί να πρόκειται και για την λέξη cemaatin που σημαίνει κοινότητα ή παροικία.

³³³ F.O. 424/79- Conf. (3910), pp. 133,134, No 166/1, Mr. Fawcett, British Consul-General, to Mr. Layard, British Ambassador at Constantinople, 26-12-1878, Constantinople, όπως παρατίθεται στο Şimşir B., N.

Προσφυγικών ένα κομμάτι του προσφυγικού πληθυσμού μετακινήθηκε μέσω του λιμανιού της Μπουρού προς τα ασφαλή οθωμανικά εδάφη³³⁴. Ένα άλλο κομμάτι αυτού παρέμεινε στον ομώνυμο καζά, προσφέροντας εργασία στην καπνική οικονομία της περιοχής.

Στον οικισμό οι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν παραπλεύρως υφιστάμενων μουσουλμανικών μαχαλάδων, στα νοτιοδυτικά του αστικού ιστού³³⁵. Η κοντινότερη μουσουλμανική συγκέντρωση της περιοχής ήταν ο Σουνέ μαχαλάς. Οι προσφυγικές αυτές συγκεντρώσεις συγκρότησαν τον αποκαλούμενο *μαχαλά των προσφύγων* ή *Μουχατζίρ Μαχαλέ* (Muhacir Mahalle), σηματοδοτώντας τη μαζικότερη οικιστική επέκταση των τελών του 19ου αιώνα (βλέπε Χάρτη 21).

Δύο δεκαετίες αργότερα με την ολοκλήρωση της σιδηροδρομικής γραμμής Θεσσαλονίκης-Κωνσταντινούπολης (1893-1896), η Ξάνθη συνδέθηκε με το ταχύτερο δίκτυο μεταφορών της εποχής. Ο σιδηροδρομικός σταθμός κατασκευάστηκε στα νοτιοανατολικά όρια του υπάρχοντος ιστού, καταλαμβάνοντας μια σχετικά εκτεταμένη πεδινή αδόμητη έκταση (δημόσιων και ιδιόκτητων γαιών). Το νέο τοπίο συμπληρώθηκε από τη χωροθέτηση των δεξαμενών καυσίμων κοντά στη γέφυρα της σιδηροδρομικής γραμμής (δυτική κοίτη του Κόσινθου), στην περιοχή με τη μετέπειτα ονομασία *μαχαλάς των πετρελαιοαποθηκών* ή *Γκαζχανέ Μαχαλέ* (Gazhane Mahalle)³³⁶ - στα νότια όρια του Ταμπακχανέ μαχαλά και βορειοανατολικά του σιδηροδρομικού σταθμού.

Με την έναρξη λειτουργίας της σιδηροδρομικής σύνδεσης εντάθηκαν ακόμη περισσότερο οι τάσεις επέκτασης του αστικού ιστού προς την περιοχή που συντηρείτο κατά βάσει από την καπνική οικονομία. Έτσι στους οδικούς άξονες και στην περιοχή γύρω από το σιδηροδρομικό σταθμό, εγκαταστάθηκαν σταδιακά οι επιχειρήσεις μεταφορών, οι αποθήκες εμπορίου και οι ογκώδεις καπναποθήκες³³⁷ (βλέπε Χάρτη 22).

Στην ίδια περιοχή, ήδη από τις αρχές του 19ου αιώνα συγκεντρωνόταν εποχικό εργατικό δυναμικό από την ευρύτερη περιφέρεια. Με τη διεύρυνση της

(1968), *Rumeli'den Türk göçler, iCilt I. Doksanuc Muhacereti 1877-1878*, Ankara: Turk Kulturunu Arastirma Enstitusu Seri, σ. 742

³³⁴ Νεολόγος, αρ. 2713, 16/28 Φεβρουάριου 1878, όπως παρατίθεται στο Παπατσαρούχας Γ. (1984), "Η Ξάνθη στο Ρωσοτουρκικό Πόλεμο", *Θρακικά Χρονικά*, 39, σ. 113.

³³⁵ Greenshields T. H. (1980), «Quarters and Ethnicity», in Blake G. H. & Lawless R. I. (eds.), *The Changing Middle Eastern City*, London - New York, Croom Helm: 120-140, σσ. 121-122· Schultze J. H. (1935), *Die Neugriechische Kolonisation Westthakiens, Ihre Geographischen Erfolge und Fehlchage in Geographischer Anzeiger*, Gotha: J. Parthes, εικόνα 18, χάρτης 3.

³³⁶ Αδημοσίετη διδακτορική διατριβή, Μελκίδου Χ. (1999). *Τα Μουσουλμανικά Μνημεία της Ξάνθης και η Συμβολή τους στην Πολεοδομική Εξέλιξη της Πόλης*, Πολυτεχνική Σχολή, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 106.

³³⁷ Δάγκας Α. (2005), «Η Μακεδονία και Θράκη μετά το 1912: Η Επίδραση του Εργατικού Κινήματος στον Δομημένο Χώρο και στην Κοινωνία» στο *Ελ. Βενιζέλος και η Ελληνική Πόλη. Πολεοδομικές Πολιτικές και Κοινωνικοπολιτικές Ανακατατάξεις*, Αθήνα, 65-77, σ. 6· Ρουκούνης Γ. & Γιαννοπούλου-Ρουκούνη Μ. (1991), "Οι Καπναποθήκες της Ξάνθης", *Θρακικά Χρονικά*, 41, σσ. 78-79.

καπνικής παραγωγής η εγκατάσταση του απέκτησε μόνιμο χαρακτήρα, τάση που εμφανίστηκε και στα υπόλοιπα καπνικά κέντρα της περιοχής³³⁸.

Φωτογραφία 1v.11: Ο δρόμος με τα καπνομάγαζα (1905)

Πηγή: Μαυρίδης Δ. Α., “Παλιά Ξάνθη- Καπνομάγαζα και Καπναποθήκες”, http://oldxanthi.blogspot.com/2011/03/blog-post_4911.html (10-09-2011, 19:10).

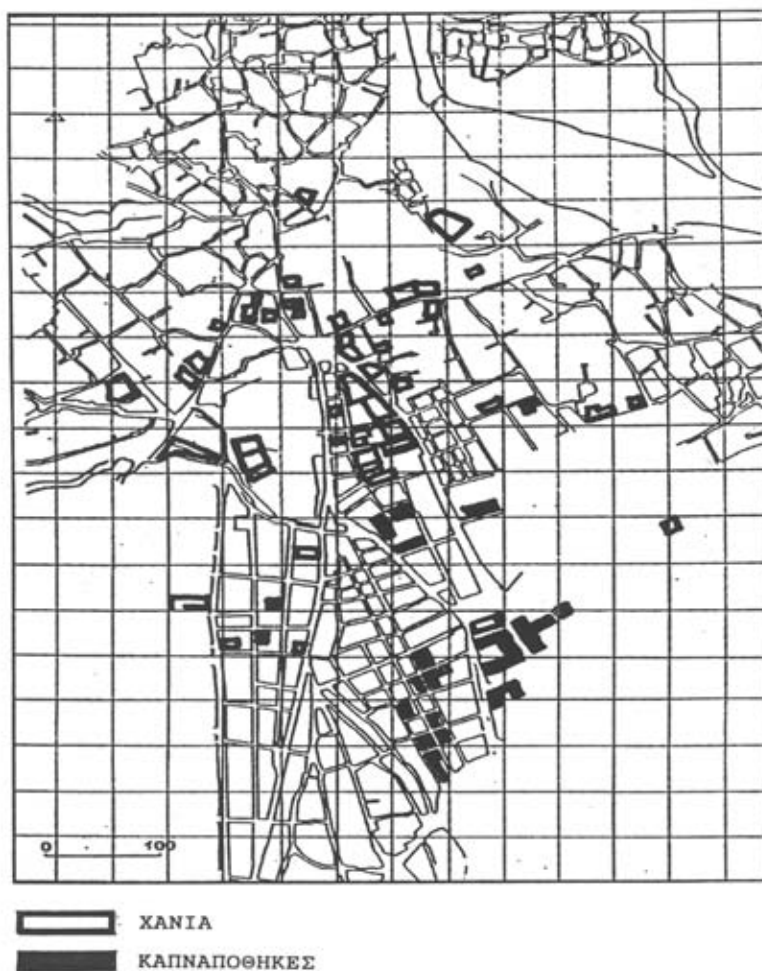
Η περιγραφόμενη επέκταση του αστικού ιστού εκδηλώνεται με τη δημιουργία των μαχαλάδων των *Δώδεκα Αποστόλων* και του τζαμί Ατίκ (Atik Camii). Οι δύο μαχαλάδες, μαζί με τον Σουνέ, αποτέλεσαν τη *Συνοικία Χατζησταύρου* ή τη *Συνοικία των Καπνεμπόρων*, όπως αποκαλείτο από τους πατριαρχικούς κατοίκους της Ξάνθης. Ο εν λόγω μαχαλάς από την οθωμανική διοίκηση αναφέρεται ως *Χατζησταύρου-Τζαμί Ατίκ* και *Χατζησταύρου-Σουλινά* (νοτιοδυτικά του Γερί Παζάρ). Ήταν ο μεγαλύτερος σε πληθυσμό μαχαλάς του οικισμού, στις αρχές του 20ού αιώνα, με γηγενείς και παρεπιδημούντες κατοίκους. Ο μαχαλάς δημιουργήθηκε ανατολικά των στρατιωτικών εγκαταστάσεων της πόλης και, παρ' όλο που χαρακτηριζόταν κατά πλειονότητα από μουσουλμανικό πληθυσμό, κατοικούταν επίσης από τα μέλη της πατριαρχικής, της εβραϊκής, της εξαρχικής και της αρμενικής κοινότητας³³⁹.

Είναι η περίοδος όπου πληθυσμιακές ομάδες από όλες τις θρησκευτικές κοινότητες απομακρύνθηκαν από τους παραδοσιακούς πυρήνες εγκατάστασης και

³³⁸ Αδημοσίετη διδακτορική διατριβή, Στεφανίδου Α. (1991). *Η Πόλη-Λιμάνι της Καβάλας την Περίοδο της Τουρκοκρατίας. Πολεοδομική Διερεύνηση (1391-1912)*, Πολυτεχνική Σχολή. Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 141.

³³⁹ Αδημοσίετη μεταπτυχιακή εργασία, Αργυροπούλου Χ., Μαυρίδου Α. & Χατζηαβραμίδου Μ. (2003-2004). *Πολεοδομική Εξέλιξη της Ξάνθης στον 20^ο Αιώνα. Το Δίκτυο των Ελεύθερων Χώρων (Ερευνητική Εργασία)*, Πολυτεχνική Σχολή, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 36· Ι.Α.Υ.Ε., Φ. 1907/Δ. 55.Υποπροξενείο της Ελλάδος, αρ. πρωτ. 277, 14-12-1907, Ξάνθη. Προς: ΥΠΕΞ, Τμήμα Α', κ. Σκουζέ Υπουργό επί των Εξωτερικών.

μετακινήθηκαν σε νέες περιοχές, στις παρυφές του αστικού ιστού³⁴⁰. Σε αυτές τις περιοχές και σε αρκετές περιπτώσεις είχε ήδη παρατηρηθεί ή βρισκόταν σε εξέλιξη η εγκατάσταση νέων πληθυσμών.

Χάρτης 22. Χάνια και καπναποθήκες στην οθωμανική Εώνθη
 Πηγή: Μελκίδου Χ. (1999), *Τα Μουσουλμανικά Μνημεία της Εώνθης και η Συμβολή τους στην Πολιοδομική Εξέλιξη της Πόλης*, Πολυτεχνική Σχολή, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο - Θεσσαλονίκης, πίνακας 50.6

Η εβραϊκή κοινότητα είχε τη συναγωγή της κοντά στον μετέπειτα ναό των Δώδεκα Αποστόλων και το νεκροταφείο της στα νοτιοανατολικά όρια του οικισμού (βόρεια, του σιδηροδρομικού σταθμού). Ήταν συγκεντρωμένη στην περιοχή που ονομαζόταν *μαχαλάς της λακκούβας* ή *Τσουκούρ Μαχαλέ* (Çukur Mahalle), εντός του Χατζησταύρου-Σουλινά και απασχολούνταν στην καλλιέργεια και κυρίως στην επεξεργασία του καπνού. Ένα πολύ μικρό κομμάτι της εντοπιζόταν στον αμιγώς μουσουλμανικό *μαχαλά Πουρνάρ Κιπτή* (Purnar Kipti) ή

³⁴⁰ Καραδήμου-Γερόλυπου Α. (1997), *Μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Βορειοελλαδικές Πόλεις στην Περίοδο των Οθωμανικών Μεταρρυθμίσεων*, Αθήνα: Τροχαλία, σσ. 254-260.

Πουρναλίκ (Pirnallik), στην περιοχή *Πετί Παρί* (Petit Paris)³⁴¹. Παρά το γεγονός ότι η παρουσία της στον οικισμό δεν ήταν πρόσφατη, η επίσημη αναγνώριση της με τον χαρακτηρισμό της κοινότητας από τις οθωμανικές αρχές, έγινε μόλις το 1907, όταν ο πληθυσμός της ξεπέρασε τα 200 περίπου μέλη και ατόνησαν οι διαμαρτυρίες της πατριαρχικής κοινότητας³⁴².

Φωτογραφία 1v.11: Η συναγωγή της Ξάνθης πριν την κατεδάφιση της

Πηγή: Β.Ε.Μ.Ε./Φωτογραφικό Αρχείο/Αρχείο Ε. Μεσσινά

Η αρμενική κοινότητα ήταν αρκετά μικρή σε μέγεθος. Αποτελείτο, κατά βάση, από παρεπιδημούντες κατοίκους της μεγαλύτερης κοινότητας της Αδριανούπολης και ήταν συγκεντρωμένη εντός των ορίων του μαχαλά Χατζησταύρου (Ατίκ και Σουλινά), ενώ διέθετε το δικό της σχολείο, που στεγαζόταν στον προαύλιο χώρο του θρησκευτικού ναού της³⁴³.

Όσον αφορά την εξαρχική κοινότητα της πόλης, κατά βάση βρισκόταν στον μαχαλά του Χατζησταύρου, και ένα μικρό μέρος της στον μαχαλά του Αγ. Γεωργίου. Το μεγαλύτερο μέρος της κοινότητας αποτελείτο από παρεπιδημούντες εποχικά απασχολούμενους (καπνεργάτες), επιτηδευματίες, ελεύθερους επαγγελματίες και υπαλλήλους. Για τον λόγο αυτόν, δεν είχαν όλοι τους έγγεια ιδιοκτησία, τουλάχιστον μέχρι και τα τέλη του 19ου αιώνα³⁴⁴. Η κοινότητα την εποχή εκείνη (1907) δε διέθετε θρησκευτικό ναό, αλλά έναν εντευκτήριο οίκο. Οι

³⁴¹ Αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Αργυροπούλου Χ., Μαυρίδου Α. & Χατζηαβραμίδου Μ. (2003-2004). *Πολεοδομική Εξέλιξη της Ξάνθης στον 20^ο Αιώνα. Το Δίκτυο των Ελεύθερων Χώρων (Ερευνητική Εργασία)*, Πολυτεχνική Σχολή, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 39.

³⁴² Εξάρχου Θ. (2001), *Οι Εβραίοι της Ξάνθης (Ο Κόσμος που Χάθηκε αλλά δεν Ξεχάστηκε)*, Ξάνθη: ΠΑΚΕΘΡΑ, σ. 2· Ι.Α.Υ.Ε., Φ. 1907/Δ. 55.Υποπροξενείο της Ελλάδος, αρ. πρωτ. 277, 14-12-1907, Ξάνθη. Προς: ΥΠΕΞ, Τμήμα Α', κ. Σκουζέ Υπουργό επί των Εξωτερικών.

³⁴³ Ι.Α.Υ.Ε., Φ. 1907/Δ. 55.Υποπροξενείο της Ελλάδος, αρ. πρωτ. 277, 14-12-1907, Ξάνθη. Προς: ΥΠΕΞ, Τμήμα Α', κ. Σκουζέ Υπουργό επί των Εξωτερικών.

³⁴⁴ Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Μελκίδου Χ. (1999). *Τα Μουσουλμανικά Μνημεία της Ξάνθης και η Συμβολή τους στην Πολεοδομική Εξέλιξη της Πόλης*, Πολυτεχνική Σχολή, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σσ. 96-97.

θηρσκευτικές τελετές της γίνονταν στην κατάλληλα διαμορφωμένη οικία ενός εξαρχικού καπνεμπόρου, στο μαχαλά του Χατζησταύρου³⁴⁵.

Την ίδια περίοδο χρονολογείται η παρουσία των καθολικών (1888) στην Ξάνθη, χωρίς όμως την ύπαρξη τόπου λατρείας. Η μικρή σε μέγεθος εκκλησία (παρεκκλήσι) λειτούργησε σε οίκημα απέναντι από τον πατριαρχικό ναό των Ταξιαρχών (Καβάκι) που αγοράστηκε από τον εφημέριο του Ντεντέ-Αγάτς (*Piere Gaetan van Poppel*) από τους κληρονόμους του Κων. Σγουρώφ και ήταν αφιερωμένη στην *Ιερά Καρδιά του Ιησού*³⁴⁶. Ο περιορισμένος αριθμός μόνιμων μελών της καθολικής κοινότητας στον μαχαλά Χατζησταύρου-Ατίκ συμπληρώνει το εθνοτικό τοπίο του οικισμού³⁴⁷. Στην ουσία πρόκειται για ιδιοκτήτες εμπορικών επιχειρήσεων και εκπροσώπους καπνεμπορικών οίκων του εξωτερικού –υπήκοοι των Μεγάλων Δυνάμεων- και όχι για τυχόν παρεπιδημούντα μέλη της σλαβόφωνης καθολικής κοινότητας της οθωμανικής Θράκης που εξαφανίστηκε με τη λήξη των Βαλκανικών Πολέμων³⁴⁸.

Η νεότερη προς νότο επέκταση του οικιστικού πλέγματος καταγράφεται και κατά την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα με τη δημιουργία του μικτού εθνοτικά μαχαλά της Ελευθερίας ή Χουριγιέτ Μαχαλέ (*Hürriyet Mahalle*), μεταξύ του Τσουκούρ μαχαλά και του Ατίκ τζαμιού. Η υπόθεση στηρίζεται στο γεγονός ότι η λέξη *hürriyet* ή *ελευθερία* παγίωσε τη χρήση της στην αυτοκρατορία μετά το 1908, με την επανάσταση των Νεότουρκων.

Τότε χάνονται τα σημάδια (στα επίσημα έγγραφα, απογραφή 1907) του Κουμ μαχαλά, που βρισκόταν νοτιοανατολικά του Γερί Παζάρ, όπως και του Τζαμαντίν ή Τζεμαλεντίν μαχαλά³⁴⁹. Σχετικά με τον πρώτο μάλλον έλαβαν χώρα ανασχεδιασμός και ενσωμάτωσή του για την επέκταση της κεντρικής αγοράς (Γερί Παζάρ), όπως χαρακτηριστικά υποδηλώνει η διατήρηση του *τζαμιού του κυπαρισσιού* ή *Σερβιλί τζαμί* (*Servili Camii*), που βρίσκονταν εντός των ορίων του³⁵⁰. Η πολεοδομική παρέμβαση καταδεικνύει από τη μία την προσαρμογή του αστικού χώρου στις διευρυνόμενες οικονομικές λειτουργίες της πόλης, και από

³⁴⁵ Ρωσσίδης Α. (1984), "Ο Αντιβουλγαρικός Αγώνας, 1903-1912, στη Θράκη", *Θρακική Επετηρίδα*, 5, σ. 321.

³⁴⁶ Ασημάκης Ι. (2008), *Η Καθολική Εκκλησία στη Δυτική Θράκη 1896 - 2006*, Θεσσαλονίκη: Αποστολικό Βικαριάτο Θεσσαλονίκης, σ. 9· Εξάρχου Θ. (2003), *Νησιδες Πόλεως Ξάνθης II: Τα Οικοδομικά Τετράγωνα που Ορίζουν οι Οδοί Μαυρομηγάλη, Παλαιολόγου, Ορφέως, Αντίκα, Αισχύλου, Πινδάρου, Βασ. Σοφίας*, Ξάνθη: ΠΑ.ΚΕ.ΘΡΑ, σ. 88, σσ. 91-92.

³⁴⁷ Ι.Α.Υ.Ε., Φ. 1907/Δ. 55.Υποπροξενείο της Ελλάδος, αρ. πρωτ. 277, 14-12-1907, Ξάνθη. Προς: ΥΠΕΞ, Τμήμα Α΄, κ. Σκουζέ Υπουργό επί των Εξωτερικών.

³⁴⁸ Ασημάκης Ι. (2008), *Η Καθολική Εκκλησία στη Δυτική Θράκη 1896 - 2006*, Θεσσαλονίκη: Αποστολικό Βικαριάτο Θεσσαλονίκης, σσ. 93-9· Frazee C. A. (1983), *Catholics and Sultans: The Church and the Ottoman Empire 1453-1923*, Cambridge: Cambridge University Press, σ. 247.

³⁴⁹ Ι.Α.Υ.Ε., Φ. 1907/Δ. 55.Υποπροξενείο της Ελλάδος, αρ. πρωτ. 277, 14-12-1907, Ξάνθη. Προς: ΥΠΕΞ, Τμήμα Α΄, κ. Σκουζέ Υπουργό επί των Εξωτερικών.

³⁵⁰ Αδημοσίετη διδακτορική διατριβή, Μελκίδου Χ. (1999), *Τα Μουσουλμανικά Μνημεία της Ξάνθης και η Συμβολή τους στην Πολεοδομική Εξέλιξη της Πόλης*, Πολυτεχνική Σχολή, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 103.

την άλλη τη διατήρηση της θρησκευτικής σημειολογίας και την ισχυρή παρουσία της μουσουλμανικής κοινότητας. Τέλος ο Τζαμαντίν ή Τζεμαλεντίν μαχαλάς ενσωματώθηκε χάρις στην επέκταση των παρακείμενων και στη δημιουργία νέων νότιων και νοτιοανατολικών μαχαλάδων.

Οι παραπάνω περισσότερο διοικητικές και λιγότερο πολεοδομικές, αναμορφώσεις έλαβαν χώρα υπό το εκσυγχρονιστικό πλαίσιο του Τανζιμάτ όταν μικρού μεγέθους μαχαλάδες με χαρακτηριστική απουσία θρησκευτικού κέντρου/συμβολικού τόπου (τέμενος) ενσωματώνονται σε παρακείμενες μεγαλύτερες πληθυσμιακές συγκεντρώσεις.

Επιπλέον μερικός ανασχεδιασμός έγινε στον Ταμπακχανέ μαχαλά, στις αρχές του 20ού αιώνα. Τότε, η εικόνα της περιοχής, με τη νησίδα Κανάρα, τα κρεοπωλεία, τα σφαγεία, τα βυρσοδεψεία, την ξύλινη γέφυρα που τη συνέδεε με την απέναντι όχθη και τους αλευρόμυλους του Μανέ, του Πανταζή και του Ζέκου, συμπληρώθηκε από την κατασκευή του *Εθνικού Κήπου* ή *Μιλιέτ Μπαχτσεσί* (Millet Bahçesi). Η πρακτική δημιουργίας τόπων αναψυχής εντός των οικιστικών πλεγμάτων, αποτελεί μια από τις δομικές παρεμβάσεις πολεοδομικού εκσυγχρονισμού των οθωμανικών πόλεων. Τέτοιου είδους υποδομές επιδίωκαν την υπέρβαση της εσωστρέφειας των κατοίκων (όλων των κοινοτήτων) από τους ιδιωτικούς και περισσότερο ελεγχόμενους τόπους προς τους δημόσιους και εξωστρεφείς τόπους αναψυχής³⁵¹. Αργότερα, εκτεταμένη βροχόπτωση (1912) προκάλεσε την πλημμύρα του Κόσινθου και κατέστρεψε ολοσχερώς την περιοχή³⁵².

Την ίδια περίοδο και σύμφωνα με το εκσυγχρονιστικό κλίμα του Τανζιμάτ, βελτιώθηκε το δίκτυο ύδρευσης του οικισμού, ενώ το δίκτυο αποχέτευσης των όμβριων υδάτων και των οικιακών λημμάτων ήταν σχεδόν ανύπαρκτο μέχρι την περίοδο του Μεσοπολέμου. Ο Κόσινθος εξασφάλιζε το μεγαλύτερο μέρος των αναγκών του οικιστικού συνόλου σε νερό, παρά τη εποχικά μεταβαλλόμενη ροή του. Έτσι, σε απόσταση 1.000 μέτρων βορειότερα του σημείου εισόδου του χειμάρρου στον οικισμό, κατασκευάστηκε υδατόφραγμα. Εν συνεχεία, το νερό μεταφερόταν με ένα ακάλυπτο αυλάκι, κατά μήκος του χειμάρρου, σε υδατοδεξαμενή στις παρυφές της πόλης και από εκεί μέσω ενός δικτύου πήλινων σωλήνων κατέληγε στις δημόσιες κρήνες της. Να σημειωθεί ότι ένα αρκετά περιορισμένο μέρος των αναγκών σε νερό, καλυπτόταν από πηγές στις βόρειες παρυφές του οικισμού και από πηγάδια³⁵³.

³⁵¹ Çelik Z. (2008), *Empire, Architecture and the City: French-Ottoman Encounters, 1830-1914*, Seattle & London: University of Washington Press, σ. 156.

³⁵² Ιωαννίδης Σ. (1982), *Ξάνθη, 1870-1940. Εικόνες και Μαρτυρίες από την Ιστορία της*, Ξάνθη: Εκδόσεις Καμπουρίδη Χ., σ. 12.

³⁵³ Κοπαράνης Φ. (1933), *Η Δημοσία Υγεία εν Ελλάδι*, Αθήνα: τυπ. Χρονόπουλος, Χρήστος Β., σσ. 386-387.

Το τοπίο της οθωμανικής Ξάνθης ολοκληρώνεται με την προσπάθεια απομάκρυνσης των χώρων ταφής από το εσωτερικό της (τελευταίες δεκαετίες 19ου αιώνα). Οι νέοι χώροι ταφής της πατριαρχικής και της αρμενικής κοινότητας βρίσκονται πια στις ανατολικές παρυφές του οικισμού, στα νότια –του προϋπάρχοντος από τον 17ο αιώνα- μουσουλμανικού νεκροταφείου. Ειδικότερα, τοποθετήθηκαν στα νότια του Γκατζχανέ μαχαλά, μεταξύ των ανατολικών ορίων του Τσαμαντίν μαχαλά, και βόρεια του σιδηροδρομικού σταθμού (δυτική όχθη του Κόσινθου)³⁵⁴. Το μουσουλμανικό νεκροταφείο εντός του οικιστικού πλέγματος, παραπλεύρως του Γερί Πάζαρ, πιθανότατα σταμάτησε να λειτουργεί, χωρίς βέβαια να απομακρυνθεί και να παραδώσει την επιφάνεια που κατείχε σε κάποια άλλη χρήση. Τέλος, στην πόλη, δεν υπήρχε εξ αρχικό νεκροταφείο και οι κάτοικοί της χρησιμοποιούσαν το γειτονικό, της μετέπειτα Σταυρούπολης³⁵⁵.

Γίνεται λοιπόν αντιληπτό ότι σε ολόκληρη την περιοχή του νότιου μέρους της πόλης, που αντιπροσώπευε το νεότερο κομμάτι της, αντικατοπτρίζονταν με τον καλύτερο τρόπο οι αλλαγές που επήλθαν στις οθωμανικές πόλεις μετά το Τανζιμάτ. Η περιοχή αποτέλεσε παράδειγμα με το ξεπέραςμα των θρησκευτικών και εθνοτικών ορίων και την ανάδυση δύο νέων τάξεων –των καπνεμπόρων και των καπνεργατών. Από την άλλη, οι μαχαλάδες των παραδοσιακά ισχυρών παραγόντων στα παλαιότερα κομμάτια του οικισμού –όπως η Μητρόπολη για τους πατριαρχικούς και ο Σουνέ μαχαλάς για τους μουσουλμάνους- συνέχισαν να αντλούν την αίγλη και τη δύναμή τους από τις θεσμοθετημένες μορφές τοπικής και περιφερειακής εξουσίας και οικονομίας.

Αντίστοιχη της επέκτασης και αναμόρφωσης του οικιστικού ιστού της οθωμανικής Ξάνθης, κατά την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα, ήταν και η διεύρυνση των λειτουργιών και των υποδομών της. Η αρχική μεταφορά των διοικητικών λειτουργιών στη νέα πρωτεύουσα του ομώνυμου καζά³⁵⁶ αντανάκλουσε τη θέση του στο σύστημα της διοικητικής ιεράρχησης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και συνοδεύτηκε από μια σταδιακή ενίσχυση των

³⁵⁴ Αδημοσίευτη διδακτική διατριβή, Μελκίδου Χ. (1999). *Τα Μουσουλμανικά Μνημεία της Ξάνθης και η Συμβολή τους στην Πολεοδομική Εξέλιξη της Πόλης*, Πολυτεχνική Σχολή, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, πίνακας 50.2· αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Αργυροπούλου Χ., Μαυρίδου Α. & Χατζηαβραμίδου Μ. (2003-2004). *Πολεοδομική Εξέλιξη της Ξάνθης στον 20^ο Αιώνα. Το Δίκτυο των Ελεύθερων Χώρων (Ερευνητική Εργασία)*, Πολυτεχνική Σχολή, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 36.

³⁵⁵ Ι.Α.Υ.Ε. Φ. 1906/66/ΚΣΤ, ΚΖ, ΚΗ, ΚΘ, Λ. Γενική Επιθεώρησης των εν Μακεδονία Ελληνικών Σχολείων, αρ. πρωτ. 8, 02-01-1906, Θεσσαλονίκη, Έκθεσις του Γεν. Επιθεωρητού των Ελληνικών Σχολείων Δ. Μ. Σάρρου περί Ξάνθης.

³⁵⁶ Εκεί έδρευαν ο καϊμακάμης (υποδιοικητής), το δημοτικό νοσοκομείο, το ταχυδρομείο, το τηλεγραφείο, η αστυνομική υπηρεσία, στρατιωτική μονάδα και το δικαστήριο, το ελληνικό προξενικό πρακτορείο (1877, αρχικά υπαγόταν διοικητικά στην Θεσσαλονίκη και αργότερα στην Αδριανούπολη), καθώς και το αυστριακό υποπροξενείο. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου Κ. (1980-81), "Το Χρονικό του Προξενικού Πρακτορείου της Ξάνθης", *Θρακικά Χρονικά*, 36, σ. 47· Ι.Α.Υ.Ε., Φ. 1879/35. 1, 2, 3α. Βασιλικό Ελληνικό Προξενείο Αδριανούπολης, αρ. πρωτ. 206, 06-06-1879, Αδριανούπολη. Προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα.

οικονομικών λειτουργιών και των αντίστοιχων υποδομών που επέφερε η καπνική οικονομία³⁵⁷.

Τα περισσότερα καταστήματα και οι επιχειρήσεις ήταν συγκεντρωμένα στο κέντρο του οικισμού καθώς και στα νεότερα κομμάτια του. Ειδικότερα, στον χώρο της κεντρικής αγοράς βρέθηκαν συγκεντρωμένα ομοειδή καταστήματα (ανά ενσάφι/συντεχνία) και στους παραδοσιακούς μαχαλάδες (περιοχές κατοικίας) περιορισμένος αριθμός καταστημάτων για τις μικρές, καθημερινές ανάγκες των κατοίκων. Κάποιες επιχειρήσεις παροχής υπηρεσιών (παντοπωλεία, σιδηρουργία, πεταλωτήρια, ραφεία, μαγειριά) βρίσκονταν χωροθετημένες ακτινωτά στις βασικές οδικές αρτηρίες του οικισμού, στον δρόμο προς το λιμάνι της Βιστωνίδας, στον δρόμο προς την Καβάλα και σε αυτόν προς την Γκιουμουλτζίνα (βλέπε Χάρτη 22), εξυπηρετώντας ένα πλήθος συμπληρωματικών αναγκών για τους διαμένοντες στα χάνια και για τους απασχολούμενους στην περιοχή³⁵⁸.

Κατά την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα, στον οικισμό λειτουργούσαν σχολεία όλων των κοινοτήτων σε όλες τις βαθμίδες, τα οποία εντοπίζονταν στους αντίστοιχους μαχαλάδες³⁵⁹. Για τη λειτουργία τους, εκτός από τις πηγές εισφορών που αναφέρθηκαν και στο παράδειγμα της Γκιουμουλτζίνας, υπήρχαν τα κληροδοτήματα ή βακούφια, τα οποία δημιουργούσαν εύποροι κάτοικοι της πόλης (π.χ. *Αρρεναγωγείο Ματσίνη*, 1871)³⁶⁰.

Οι κάτοικοι όλων ανεξαιρέτως των κοινοτήτων βρίσκονταν οργανωμένοι σε ένα δίκτυο κοινοτικών και σωματειακών οργανώσεων με την οθωμανική διοίκηση να αντιδρά μόνο σε περιπτώσεις υποψίας εθνικιστικών κινήσεων

³⁵⁷ Η έντονη οικονομική ζωή της αποκαλύπτεται από τα υποκαταστήματα της *Αυτοκρατορικής Οθωμανικής Τράπεζας (Banque Impériale Ottomane)*, της *Τράπεζας Θεσσαλονίκης* και της *Τράπεζας Αθηνών*, του *Μονοπωλίου Καπνού*, το *Εμπορικό Επιμελητήριο*, τους καπνεμπορικούς και ασφαλιστικούς οίκους του εξωτερικού και των μεγάλων πόλεων της αυτοκρατορίας (Δρέσδη, Κωνσταντινούπολη, Οδησός, Σμύρνη, Παρίσι, Τεργέστη, Λονδίνο, Νέα Υόρκη, Βερολίνο) που συντηρούσαν και στοιχειοθετούσαν το σύστημα της καπνικής οικονομίας. Οι εισάγομενοι καπνικοί και ασφαλιστικοί οίκοι υπάκουγαν σε μια εθνοτική κατανομή, με τους πατριαρχικούς κατοίκους να αντιπροσωπεύουν τους οίκους από τα διάφορα μέρη της αυτοκρατορίας και των Ηνωμένων Πολιτειών, ενώ οι ευρωπαϊκοί οίκοι αντιπροσωπεύονταν από τα μέλη της εβραϊκής κοινότητας και τους υπηκόους άλλων κρατών. Κατά τα άλλα, η οικονομία της πόλης παρουσίαζε εκτός από τον τομέα της παροχής υπηρεσιών, επιτηδευματίες, ιδιοκτήτες βιοτεχνιών, εμπόρους, καταστηματάρχες και ένα εργοστάσιο ζύθου. Εξάρχου Θ. (2001), *Οι Εβραίοι της Ξάνθης (Ο Κόσμος που Χάθηκε αλλά δεν Ξεχάστηκε)*, Ξάνθη: ΠΑ.ΚΕ.ΘΡΑ., σσ. 36-37, δημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Στεφανίδου Α. (1991). *Η Πόλη-Λιμάνι της Καβάλας την Περίοδο της Τουρκοκρατίας. Πολεοδομική Διερεύνηση (1391-1912)*, Πολυτεχνική Σχολή. Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 203· Ιγγλέσης Ν. Γ. (1910-1911), *Οδηγός της Ελλάδος*, Αθήνα: Τύποις Αποστολόπουλου, σ. 135· Ιγγλέσης Ν. Γ. (1910-1911), *Οδηγός της Ελλάδος*, Αθήνα: Τύποις Αποστολόπουλου, σσ. 137-140.

³⁵⁸ Ρουκούνης Γ. & Γιαννοπούλου-Ροκούνη Μ. (1991), "Οι Καπναποθήκες της Ξάνθης", *Θρακικά Χρονικά*, 41, σσ. 78-79· Γεωργαντζής Π. (1983), "Τα Χάνια της Ξάνθης και η Συμβολή τους στην Διαμόρφωση της Πόλης", *Θρακικά Χρονικά*, 38, σ. 137.

³⁵⁹ Σολταριδής Σ. Α. (1997), *Η Ιστορία των Μουφτειών της Δυτικής Θράκης*, Αθήνα: Νέα Σύνορα-Λιβάνης, σσ. 154-155· Ιγγλέσης Ν. Γ. (1910-1911), *Οδηγός της Ελλάδος*, Αθήνα: Τύποις Αποστολόπουλου, σσ. 136· Ι.Α.Υ.Ε. Φ. 1906/66/ΚΣΤ, ΚΖ, ΚΗ, ΚΘ, Λ. Γενική Επιθεώρησης των εν Μακεδονία Ελληνικών Σχολείων, αρ. πρωτ. 8, 02-01-1906, Θεσσαλονίκη, Έκθεσις του Γεν. Επιθεωρητού των Ελληνικών Σχολείων Δ. Μ. Σάρρου περί Ξάνθης.

³⁶⁰ Γερομίχαλος Α. Γ. (1968), *Ιωακείμ Σγουρός Μητροπολίτης Ξάνθης και οι Αποφάσεις της Δημογεροντίας*, Θεσσαλονίκη, σ. 30 και Συνεδρίαση Γ' 14-06-1892 σ. 51.

(συντεχνίες επαγγελματιών, εβραϊκή λέσχη, ελληνική και βουλγαρική λέσχη, *Λέσχη της Ελληνικής Νεολαίας*, επιτροπή Ένωση και Πρόοδος)³⁶¹. Ενδιαφέρον παράδειγμα σωματειακής οργάνωσης αποτελούν τα σωματεία των καπνεργατών, που ιδρύθηκαν και συνδέονται άμεσα με την τοπική καπνική οικονομία (τέλη του 19ου αιώνα, απασχολούνταν περίπου 20.000 οικογένειες)³⁶². Το συνδικαλιστικό κίνημα, απόρροια της απόκτησης ταξικής συνείδησης της τοπικής κοινωνίας από τα τέλη του 19ου αιώνα, εκδηλώθηκε στην πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα με κοινή σύμπραξη των πατριαρχικών, μουσουλμάνων και εξαρχικών εργατών, πραγματοποιώντας δυναμικές κινητοποιήσεις (Απρίλιος 1911)³⁶³.

Φωτογραφία 1v.12: Το χάνι στην Πλατεία του Ρολογιού της Ξάνθης (1919)

Πηγή: Μαυρίδης Δ. Α., "Παλιά Ξάνθη-Χάνια", http://oldxanthi.blogspot.com/2011/03/blog-post_4911.html

³⁶¹ Μαμώνη Κ. (1995), *Σύλλογοι Θράκης και Ανατολικής Μακεδονίας (1861-1922): Ιστορία και Δράση*, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, σ. 2· Μοσχόπουλος Ν. (1948-49), "Η Ελληνική Θράκη", *Αρχαίον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού*, 15, σ. 85· Ιγγλέσης Ν. Γ. (1910-1911), *Οδηγός της Ελλάδος*, Αθήναι: Τύποις Αποστολόπουλου, σσ. 135.

³⁶² Βουτηράς Σ. Ι. (1890), *Λεξικόν Ιστορίας και Γεωγραφίας: Διαλαμβάνον Περίληψιν της Ιστορίας, Φυσικήν και Πολιτικήν Χωρογραφίαν, τους Βίους των Μεγάλων Ανδρών, τους Μύθους και τας Παραδόσεις. Πάντων των Εθνών, από Αρχαιοτάτων Χρόνων Μέχρι του Νυν. Τόμος Όγδοος*, Εν Κωνσταντινουπόλει: Εκ του Τυπογραφείου Νεολόγου, λήμμα *Τουρκία ή Οθωμανικόν Κράτος*, σ. 265.

³⁶³ Ömeroğlu Α./Ομερόγλου, Α. (2003), *Bati Trakya'da Tütünüñ Geleceği/Το Μέλλον της Καπνοκαλλιέργειας στη Δυτική Θράκη*, Κομοτηνή: Διάλογος, σ. 25· σε έγγραφο από το Ι.Α.Υ.Ε. της 11-01-1912, όπως αυτό παρατίθεται στην αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Στεφανίδου Α. (1991), *Η Πόλη-Λιμάνι της Καβάλας την Περίοδο της Τουρκοκρατίας. Πολεοδομική Διερεύνηση (1391-1912)*, Πολυτεχνική Σχολή. Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 211· Ι.Α.Υ.Ε. Φ. Β/53, έγγραφο του υποπροξενείου Ξάνθης, αρ. 174, 17-05-1911, όπως παρατίθεται στο Παπαθανάση-Μουσιοπούλου Κ. (1991), *Θράκη, Μορφές & Γεγονότα 1902-1922*, Αθήνα: Πίτσιλος, σ. 69.

(10-09-2011, 12:40)

Άμεσα προερχόμενη από την ανάπτυξη της καπνικής οικονομίας και του πλούτου που είχε συσσωρευτεί στην πόλη, θεωρείται η λειτουργία υποδομών ψυχαγωγίας και διασκέδασης. Έτσι, ήδη, από το 1880 αναφέρεται η λειτουργία του θεάτρου *Απόλλων*, μέχρι και το 1929³⁶⁴. Αργότερα, λειτούργησε και ένα άλλο θέατρο, μάλλον μικρότερου μεγέθους, που συνοδευόταν από ένα καφέ³⁶⁵. Η παρουσία θεάτρου (πολύ περισσότερο της όπερας) εντός ενός αστικού ιστού λειτουργεί ως μνημείο των αστικών καλών τεχνών. Επί του προκειμένου, ο Α. Πολίτης θεωρεί την παρουσία μιας τέτοιας υποδομής δείγμα αισθητικής επιλογής και όχι πολιτικής ή ταξικής συσπείρωσης³⁶⁶. Σημειώνεται πως η παρουσία του θεάτρου βασίζεται σε ένα κοινό που δυνητικά είναι ικανό να συντηρήσει τη λειτουργία του, μιας και πρόκειται για ιδιωτική επιχείρηση και ένα τέτοιο ακροατήριο υπήρχε στην Ξάνθη της εποχής.

Όσο για τις λαϊκότερες μορφές θεαμάτων, όπως ο κινηματογράφος, θα κάνουν την εμφάνισή τους αργότερα, κατά την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα, (κινηματογράφος *Μέγκα Κιν*)³⁶⁷. Στην ίδια κατηγορία θα πρέπει να προστεθεί και η δημιουργία του γυμναστηρίου (1903), στα ανατολικά του Κόσινθου και νότια του Σαμμάκωβ (περιοχή σημερινού Εθνικού Αθλητικού Κέντρου Ξάνθης), από τον μουσικογυμναστικό σύλλογο *Ορφέα*³⁶⁸.

Η ανάγνωση του τοπίου της οθωμανικής Ξάνθης ολοκληρώνεται, με τη διερεύνηση του δικτύου των αξόνων επικοινωνίας και μεταφοράς της Θράκης, από την περιφέρεια προς το κέντρο του αστικού ιστού της. Έτσι, όπως και στο παράδειγμα της Γκιουμουλτζίνας, οι προσβάσεις εντός του οικισμένου χώρου της πόλης και με κατεύθυνση προς την κεντρική αγορά της διακρίνονται σε βασικές και δευτερεύουσες. Στην προκειμένη περίπτωση, η ιδιαίτερη γεωγραφία του ανάγλυφου του οικισμού επιτρέπει τη χάραξη βασικών οδικών αξόνων εισόδου-εξόδου ή σημείων πρόσβασης, μόνο στις νότιες και ανατολικές παρυφές του. Εξάιρεση, αποτελεί η διαδρομή που κατευθύνεται βόρεια, προς το πομακικό χωριό Σαχίν (σημερινός Εχίνος) και την ενδοχώρα της Ροδόπης³⁶⁹. Να σημειωθεί επίσης

³⁶⁴ Ιωαννίδης Σ. (1982), *Ξάνθη, 1870-1940. Εικόνες και Μαρτυρίες από την Ιστορία της*, Ξάνθη: Εκδόσεις Καμπουρίδη Χ., σ. 37.

³⁶⁵ Reiss R. A. (1915), *Sur la Situation des Macedoniens et des Musulmanes dans les Nouvelles Provinces Grecques*, Paris: Plon-Nourrit et Cie, σσ. 90-92.

³⁶⁶ Πολίτης Α. (1998), *Ρομαντικά Χρόνια: Ιδεολογίες και Νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, Έκδοση Β', Αθήνα: Ε.Μ.Ν.Ε.- Μνήμων, σ. 88.

³⁶⁷ Εξάρχου Θ. (2001), *Οι Εβραίοι της Ξάνθης (Ο Κόσμος που Χάθηκε αλλά δεν Ξεχάστηκε)*, Ξάνθη: ΠΑ.ΚΕ.ΘΡΑ., σ. 52.

³⁶⁸ Από το εισαγωγικό κομμάτι του καταστατικού του Ορφέα, όπως παρατίθεται στο Ιωαννίδης Σ. (1980-81), "Ξάνθη 1870-1920. Στοιχεία της Ιστορίας της", *Θρακικά Χρονικά*, 36, σ. 25.

³⁶⁹ Εξάρχου Θ. (2003), *Νησίδες Πόλεως Ξάνθης II: Τα Οικοδομικά Τετράγωνα που Ορίζουν οι Οδοί Μαυρομηγάλη, Παλαιολόγου, Ορφέως, Αντίκα, Αισχύλου, Πινδάρου, Βασ. Σοφίας*, Ξάνθη: ΠΑ.ΚΕ.ΘΡΑ, σ.45.

ότι, οι δευτερεύουσες σημασίες προσβάσεις δεν υπόκεινται στον παραπάνω γεωγραφικό περιορισμό, μιας και αγκαλιάζουν το οικιστικό πλέγμα, συνδέοντάς το με την άμεση ενδοχώρα του.

Συγκεκριμένα το ανατολικό σημείο πρόσβασης στον οικισμό αποτελεί την κατάληξη της διαδρομής από την Γκιουμουλτζίνα, μέσω Πολύανθου. Ο οδικός αυτός άξονας, αφού διέσχισε τον Κόσινθο από μια γέφυρα που βρισκόταν νοτιότερα της γέφυρας η οποία οδηγούσε στο Σαμμάκωβ, εισερχόταν στην πόλη σε μια περιοχή μεταξύ του Ταμπακχανέ και του Τζαμαντίν μαχαλά. Από τα τοπογραφικά διαγράμματα του οικισμού των αρχών του 20ού αιώνα, εξάγεται το συμπέρασμα ότι η ανατολική είσοδος της πόλης βρισκόταν νοτίως της νησίδας Καναρά.

Η διαδρομή διερχόταν από το νότιο μέρος του Ατ-Παζαρί και βόρεια του τεκέ του Χασίπ Μπαμπά. Συνεχίζοντας ανατολικά διερχόταν από τις βόρειες παρυφές του Κουμ μαχαλά για να καταλήξει στην πλατεία του Γερί-Παζαρί. Σε όλη τη διαδρομή, από την περιοχή του Ατ-Παζαρί μέχρι και το κέντρο της πόλης, βρίσκονταν χωροθετημένα πολλά από τα χάνια της πόλης.

Το δεύτερο σημείο εισόδου βρισκόταν στα βόρεια του αστικού ιστού, δηλαδή στο παλαιότερο μέρος της οθωμανικής Ξάνθης, σε μια περιοχή που αναφερόταν με την ευρύτερη ονομασία *Καρσί-Γιακά μαχαλάς* (Karşı Yaka Mahalle) και πιθανότατα συμπίπτει με τη σημερινή οδό Υδραγωγείου. Έτσι, η πορεία της διαδρομής από το Κίρτζαλη και το Αχή-Τσελεμπή μέσω Εχίνου κινούνταν παράλληλα με την ροή του χειμάρρου.

Πριν από την είσοδο του στον οικισμό, στα δυτικά βρισκόταν η πατριαρχική μονή των Παμμέγιστων Ταξιαρχών και στα ανατολικά το –επίσης πατριαρχικό- μοναστήρι της Παναγίας της Καλαμούς. Κατηφορίζοντας στο δεύτερο σημείο εισόδου διασταυρωνόταν με τον Αχριάν μαχαλά και είχε οπτική επαφή με το μιναρέ του ομώνυμου τζαμιού. Εν συνεχεία μέσω των οφιοειδών οδών, διερχόταν από τους πατριαρχικούς μαχαλάδες της Μητρόπολης και του Ακάθιστου Ύμνου και κατέληγε, από τη σημερινή οδό Βασ. Κωνσταντίνου, στην κεντρική αγορά, έχοντας διέλθει από τα ανατολικά του Σουνέ μαχαλά.

Τα υπόλοιπα τρία βασικά σημεία εισόδου και εξόδου στον οικισμό βρίσκονταν στα νότια της κεντρικής αγοράς και σχημάτιζαν ένα νοητικό τρίγωνο·

αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Μελκίδου Χ. (1999), *Τα Μουσουλμανικά Μνημεία της Ξάνθης και η Συμβολή τους στην Πολεοδομική Εξέλιξη της Πόλης*, Πολυτεχνική Σχολή, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, πίνακας 50.8· αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Οικονομίδου Ε., Παπανίκα Ε. & Τσομπάνη Κ. (1991). *Παλιά Πόλη της Ξάνθης. Πολεοδομική Ανάπλαση και Ένταξη στην Σύγχρονη Πόλη*, Πολυτεχνική Σχολή, Τμήμα Πολιτικών Μηχανικών, Τομέας Συγκοινωνιακών Έργων και Μεταφορών, Ξάνθη: Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, χάρτης 3 & 4· 43^ο 41^ο Xanthi, (12-12-1913), 1:200.000, Österreich, K.U.K. Militargeographisches Institut· Γενικό Επιτελείον Στρατού, (1911), Χάρτης της Ευρωπαϊκής Τουρκίας, Α΄. τ. 1:750.000 (65X121cm), Αθήναι, Εκ της Επιτελικής Υπηρεσίας του Στρατού.

απαρτιζόταν -από τα δυτικά προς τα ανατολικά- από τη διαδρομή Χρυσούπολη μέσω Οκτσιλάρ (Okçilar) ή Τοξότες, τη διαδρομή από τον σιδηροδρομικό σταθμό ως το κέντρο της πόλης και τη διαδρομή από την Γκιουμουλτζίνα μέσω του λιμανιού της Βιστωνίδας.

Αναλυτικότερα το πρώτο σημείο εισόδου στα δυτικά –σημερινές οδοί 28ης Οκτωβρίου και Μπροκούμη- συναντούσε τις εγκαταστάσεις του οθωμανικού στρατού στην πόλη και τον μαχαλά του Χατζησταύρου. Από το ίδιο σημείο, στα ανατολικά, συναντούσε το Οβρεγιά και τον Πουρναλίκ μαχαλά και εν συνεχεία τον Τσουκούρ μαχαλά. Τέμνοντας κάθετα μια περιοχή με αρκετές καπναποθήκες και χάνια, συνέχιζε βόρεια προς την αγορά και, προτού την πλησιάσει, στα δυτικά, ερχόταν σε επαφή με το μουσουλμανικό νεκροταφείο που εφαιπτόταν στην κεντρική αγορά της πόλης.

Η δεύτερη διαδρομή ξεκινώντας από τον σιδηροδρομικό σταθμό ακολουθούσε μια ευθεία πορεία προς τον βορρά, όπου, όπως προαναφέρθηκε, είχε κατασκευαστεί ένα πλήθος καπνεργοστασίων και καπναποθηκών. Ακολουθούσε μια παράλληλη κατεύθυνση με την προηγούμενη, όπως σήμερα διαγράφεται από τις οδούς Γεωργ. Κονδύλη, Μπροκούμη και Δαγκλή. Τα χάνια, επί του συγκεκριμένου δρομολογίου, βρίσκονταν εγγύτερα στο Γερί-Παζαρί και εκατέρωθεν της διαδρομής. Οι μαχαλάδες Οβρεγιά, Πουρναλίκ, Χατζησταύρου και Τσουκούρ συναντιόνταν στα δυτικά καθ' όλη την διαδρομή προς το κέντρο.

Τέλος η τρίτη διαδρομή από το λιμάνι της Βιστωνίδας πλησίαζε τον οικισμό από τα νοτιοανατολικά, βόρεια του σιδηροδρομικού σταθμού και νότια του εβραϊκού νεκροταφείου. Σήμερα συμπίπτει με τις οδούς Δημοκρίτου και Καραολή. Η πρώτη επαφή της με κατοικημένες περιοχές, γινόταν στον μουσουλμανικό Ασσά μαχαλά, στα ανατολικά της. Καθώς πλησίαζε προς το κέντρο του οικισμού, οι περιοχές κατοικίας αναμειγνύονταν με τις περιοχές εμπορικής και βιοτεχνικής δραστηριότητας. Η συγκεκριμένη διαδρομή αποτελώντας μία από τις βασικές οδούς μεταφοράς και επικοινωνίας, παρουσίαζε και συγκέντρωση χανιών. Όπως και στις παραπάνω περιπτώσεις, ο αριθμός και η πυκνότητά τους αυξάνονταν προσεγγίζοντας την κεντρική αγορά.

Οι δύο τελευταίες διαδρομές πρόσβασης που περιεγράφησαν, αποκαλύπτουν το τοπίο της οθωμανικής Ξάνθης το οποίο δέχθηκε πιέσεις επέκτασης και εξέλιξης προκειμένου να ικανοποιήσει τις ανάγκες της καπνικής οικονομίας. Η παρουσία των καπνεργοστασίων, των καπναποθηκών, των αποθηκευτικών χώρων στην περιοχή του σταθμού, των μικτών περιοχών κατοικίας των καπνεργατών, των παραπηγμάτων των εποχικά απασχολούμενων καπνεργατών, των περιοχών τέλεσης θρησκευτικών τελετών και εκπαιδευτικής δραστηριότητας, καθώς επίσης και η οικοδόμηση των μεγαλοπρεπών οικιών των

καπνεμπόρων αποκρυσταλλώνουν το τοπίο της οθωμανικής καπνούπολης στο κατώφλι του 20ού αιώνα.

Οι εκάστοτε ταξιδευτές ή έμποροι της εποχής, εισερχόμενοι από τις νότιες πύλες εισόδου, αντιλαμβάνονταν την οικονομική δύναμη και τον χαρακτήρα του οικισμού. Το οικιστικό πλέγμα παρουσίαζε σχεδόν ορθογωνική κανονικότητα, εκφράζοντας τη συμμόρφωσή του με τις πολεοδομικές προσταγές του Τανζιμάτ, σε μια γραμμική επέκταση επί των βασικών αυτών αξόνων. Ακόμα και η παρουσία των καπναποθηκών και των καπνεργοστασίων, κτισμάτων μεγάλης επιφάνειας για τα οικοδομικά δεδομένα της εποχής, υποδήλωνε τη συγγένεια της πόλης με τις γειτονικές καπνουπόλεις, την Καβάλα και τη Δράμα.

Με τη συνέχιση όμως της πορείας προς το κέντρο, το τοπίο των νοτίων προαστίων μεταμορφωνόταν σταδιακά και έδινε τη θέση του σε περισσότερο παραδοσιακές οθωμανικές μορφές πολεοδομικής οργάνωσης. Το οικιστικό πλέγμα λάμβανε περισσότερο οργανικές μορφές κάλυψης του εδάφους και η συγκέντρωση τόσο των εμπορικών και βιοτεχνικών επιχειρήσεων όσο και των χανιών των υπαίθριων αγορών και εμποροπανηγύρεων χαρακτήριζε την παραδοσιακή οικονομία της οθωμανικής βαλκανικής πόλης.

Η συγκεκριμένη εικόνα αντιπροσώπευε όλο σχεδόν το οικιστικό πλέγμα, από τα ανατολικά όρια του Κόσινθου μέχρι νοτιότερα, τα πατριαρχικά μοναστήρια της Καλαμούς και των Ταξιαρχών. Βέβαια, η ανάπτυξη του οικιστικού πλέγματος ήταν απόλυτα προσαρμοσμένη στο γεωφυσικό ανάγλυφο της περιοχής και ανεπτυγμένη υπό διαφορετικές ιστορικές συγκυρίες. Οι εναλλαγές των μουσουλμανικών και των πατριαρχικών μαχαλάδων, καθώς οι εισερχόμενοι στην πόλη πλησίαζαν στην κεντρική αγορά από τη βόρεια είσοδο, και η σημειολογική κυριαρχία της ισλαμικής αρχιτεκτονικής παρουσίας στο κέντρο της δεν άφηναν αμφιβολία στους ταξιδευτές για τη μουσουλμανική κυριαρχία στο τοπίο της οθωμανικής Ξάνθης.

Οι αντιθέσεις εντείνονταν όταν από τη μία υπήρχαν τα βυρσοδεψεία, ο νερόμυλος, η υπαίθρια αγορά των ζώων, ο δημοτικός κήπος και ο σουνιτικός τεκές και από την άλλη, νοτιότερα, ένα νεόδητο κομμάτι της πόλης τροφοδοτούμενο από την κερδοφόρα καπνική οικονομία. Πραγματικά η οποιαδήποτε μορφολογική –οικιστική εσωστρέφεια των βόρειων, δυτικών και ανατολικών μαχαλάδων της πόλης απαλειφόταν πλησιάζοντας προς το νότιο τμήμα της. Από την περιγραφή και ανάλυση που προηγήθηκαν, δόθηκε μια κατατοπιστική αναπαράσταση της ξανθιώτικης τοπιογραφίας, όπως είχε αναπτυχθεί στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα.

Η παρουσίαση του τοπίου της οθωμανικής Ξάνθης θα ήταν, όμως, ελλιπής εφόσον δε συμπληρωνόταν από το χαρακτηριστικό πνεύμα της εποχής. Δηλαδή

την παρουσία του έντονου εθνοτικού μωσαϊκού στην πόλη και προπάντων την ταυτόχρονη έξαρση των βαλκανικών εθνικισμών, τα οποία ήταν επόμενο να δημιουργήσουν ένα κλίμα ανταγωνισμού ως προς την εθνική επικράτηση μεταξύ των κατοίκων της. Όπως αναφέρθηκε και στο παράδειγμα της Γκιουμουλτζίνας το κλίμα που διαμορφωνόταν είχε αφανή και εμφανή χαρακτηριστικά γνωρίσματα, τόσο στην καθημερινότητα όσο και στο τοπίο του οικισμού.

Συγκεκριμένα η συγκέντρωση των εξαρχικών κατοίκων ανησύχησε την πατριαρχική κοινότητα. Από τον Σεπτέμβριο του 1896, εκδηλώνεται σθεναρά η αντίδρασή της στην προσπάθεια εγκατάστασης του εξαρχικού ιερέα (Κύριλλος) στην πόλη, αλλά και στη συνακόλουθη δημιουργία αναγνωρισμένης εξαρχικής κοινότητας³⁷⁰. Σχεδόν έναν χρόνο αργότερα, ο Κύριλλος απέκτησε ακίνητη περιουσία εντός του οικισμού και θεωρήθηκε πια μόνιμος κάτοικός της³⁷¹. Η πατριαρχική κοινότητα αντέδρασε, με την απόφαση ανέγερσης ορθόδοξου ναού δίπλα ακριβώς από τον εντευκτήριο οίκο των εξαρχικών κατοίκων (πιθανότατα πρόκειται για το ναό των Δώδεκα Αποστόλων, που ιδρύθηκε το 1907)³⁷².

Με τον τρόπο αυτόν ο εθνοτικός ανταγωνισμός τέθηκε και σε χωρική βάση –μέσω της επέμβασης στην αστική σημειολογία– με τη δημιουργία συμβολικών χώρων εκ μέρους της ισχυρότερης ομάδας. Στην προκειμένη περίπτωση, η εξαρχική κοινότητα, βασισμένη σε ένα ασθενέστερο δίκτυο εξουσίας από την πατριαρχική, δεν ήταν σε θέση να επέμβει στο τοπίο της πόλης με την εισαγωγή συμβολικών τόπων, δηλώνοντας την παρουσία της³⁷³.

Οι συγκρούσεις των δύο κοινοτήτων μεταφέρθηκαν στον 20^ο αιώνα, όταν το ελληνικό υπ. Εξωτερικών, με επίμονες πιέσεις του προς τους ιδιοκτήτες καπνεργοστασίων της Ξάνθης, απαίτησε και πέτυχε τελικά την αποφυγή πρόσληψης εξαρχικών καπνεργατών, μόνιμων και εποχικών (ως φθηνότερο εργατικό δυναμικό)³⁷⁴. Η υπόθεση εκκρεμούσε για μία τετραετία περίπου, όταν ο

³⁷⁰ Γερομίχαλος Α. Γ. (1968), *Ιωακείμ Σγουρός Μητροπολίτης Ξάνθης και οι Αποφάσεις της Δημογεροντίας*, Θεσσαλονίκη, σσ. 69-71.

³⁷¹ *Ibid*, σσ. 85-87.

³⁷² *Ibid*, σ. 42. Η ακριβής διαδικασία βάσει της οποίας ο Κύριλλος απέκτησε ακίνητη περιουσία και δικαιώματα κατοίκου στην Ξάνθη περιγράφεται στο Aarbakke V. (2012) «Urban Space and the Bulgarian Greek Antagonism in Thrace, 1870-1912», in *The Balkans: From Academic Field to International Politics/Les Balkans: Entre Champ Académique et Relations Internationales - A joint workshop Ecole Française d'Athènes and British School at Athens*, 17-19 April 2012 http://www.bsa.ac.uk/doc_store/IT/IT2012_50.pdf, (10-05-2012, 10:37).

³⁷³ Αργότερα, η θέση των εξαρχικών κατοίκων ενισχύθηκε σε μια συγκεκριμένη συγκυρία κατά την οποία η Ξάνθη δέχθηκε οπλισμένα τμήματα του αυτοκρατορικού στρατού και η εξαρχική κοινότητα λάμβανε την υποστήριξη της οθωμανικής διοίκησης. Έτσι, κατάφερε να πάρει για τις ανάγκες της μια εκκλησία από την πατριαρχική κοινότητα, οδηγώντας την τελευταία σε απόγνωση –όπως αναφέρει η εφημερίδα *Σκριπ*– χωρίς να αναφέρεται το όνομά της. Πρόκειται, για μια πληροφορία που δεν έχει διασταυρωθεί και έτσι παρατίθεται με μεγάλη επιφύλαξη. Ε.Β.Ε., Εφημερίδα *Σκριπ*, ημερομηνία έκδοσης, 09-06-1909, σ. 4.

³⁷⁴ Γονατάς Σ. (1958), *Απομνημονεύματα, 1897-1957*, Αθήνα, σ. 19. Ι.Α.Υ.Ε. Φ. 1906/66/ΚΣΤ, ΚΖ, ΚΗ, ΚΘ, Λ. Γενική Επιθεώρησης των εν Μακεδονία Ελληνικών Σχολείων, αρ. πρωτ. 8, 02-01-1906, Θεσσαλονίκη, Έκθεσις του Γεν. Επιθεωρητού των Ελληνικών Σχολείων Δ. Μ. Σάρρου περί Ξάνθης. Ι.Α.Υ.Ε. Φ. 1904/ΚΓΑ.ΑΑΚ, Βασιλικό Υπουργείο Εξωτερικών, Εμπιστευτικό Γραφείο, αρ. εμπ. Πρωτ. 2964, Αθήνα, 09-

καϊμακάμης της πόλης και ο βάλης Αδριανουπόλεως προσπάθησαν να πείσουν τους κεφαλαιούχους να προσλάβουν ξανά εξαρχικούς εργάτες στις επιχειρήσεις τους³⁷⁵.

Στην πόλη βρίσκονταν μόνιμα εγκατεστημένες, περίπου 60-70 οικογένειες εξαρχικών στον μαχαλά του Χατζησταύρου (συνολικά είχαν στην κατοχή τους 80 εμπορικά καταστήματα), όπου διέθεταν σχολείο με τέσσερα-πέντε άτομα διδακτικό προσωπικό και 50 περίπου μαθητές³⁷⁶. Κάποια χρόνια νωρίτερα και όταν η κοινότητα δεν είχε ενισχύσει τη θέση έναντι της πατριαρχικής δε διέθετε σχολείο. Τότε, τα παιδιά της γίνονταν δεκτά για φοίτηση στα πατριαρχικά σχολεία χωρίς την υποχρέωση καταβολής διδάκτρων (πρακτική που καταγράφεται και αλλού)³⁷⁷.

Όμως η πατριαρχική κοινότητα εξακολουθούσε να αγωνίζεται για την απομάκρυνση του εξαρχικού ιερέα, ακόμα και μετά την έκδοση σχετικού φερμανιού από τον μεγάλο βεζίρη³⁷⁸. Για την ενίσχυση των θέσεων της, υποκινούσε συνεχώς τα μέλη της και οργάνωνε διαδηλώσεις διαμαρτυρίας, συναντώντας κάποιες φορές ακόμη και την αντίδραση της δημογεροντίας (1909)³⁷⁹. Η κατάσταση ήταν αρκετά τεταμένη, με το πατριαρχικό κοιμίτατο της πόλης να επιτίθεται στον εντευκτήριο εξαρχικό ναό, να καταστρέφει το εσωτερικό του και να φιμώνει τον Κύριλλο, τα Χριστούγεννα του 1908³⁸⁰.

Η χρήση δημόσιου χώρου για την πραγματοποίηση μαζικών εκδηλώσεων θρησκευτικού (λιτανείες, εορτασμοί) και πολιτικού (διαδηλώσεις, συγκεντρώσεις) χαρακτήρα ήταν μια πρακτική που εγκαινιάστηκε την εποχή του Τανζιμάτ. Η ίδια υποδηλώνει την ελευθερία αντιπροσωπευτικής παρουσίας των διαφορετικών κοινοτήτων στη δημόσια σφαίρα της ύστερης οθωμανικής κοινωνίας. Οι εκδηλώσεις που οργανώνονταν από τις κοινότητες, αποσκοπούσαν στην τόνωση

09-1904. Προς: Υποπροξενείο Καβάλας· Ι.Α.Υ.Ε. Φ. 1904/2α, 2, Γενικό Προξενείο της Ελλάδος στη Σμύρνη, αρ. πρωτ. 2984, εμπιστευτικό, Σμύρνη, 16-09-1904. Προς: κ. Άθω Ρωμανό, υπουργό Εξωτερικών, Ι.Α.Υ.Ε. Φ. 1904/2α, 2, Consulat Royal de Grece a Andrianople, no. 483, Andrianople, 28-09-1904. Προς: Βασιλικό Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα· Ι.Α.Υ.Ε. Φ. 1904/2α, 2, Ελληνική Βασιλική Πρεσβεία Κωνσταντινουπόλεως, αρ. πρωτ. 1063, εμπιστευτικό, Κωνσταντινούπολη, 05-11-1904. Προς: κ. Άθω Ρωμανό, υπουργό Εξωτερικών.

³⁷⁵ Ι.Α.Υ.Ε. Φ. 1908/Μ, ΜΑ, ΜΒ, 111, Υποπροξενείο Ξάνθης, αρ. πρωτ. 29, 27-01-1908, Ξάνθη. Προς: Βασιλικό Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα.

³⁷⁶ Συνεδρίαση 08-07-1911 στο Γερομίχαλος Α. Γ. (1973), *Αι Επί Τουρκοκρατίας Δημογεροντία. Η Δημογεροντία Ξάνθης*, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σσ. 169-172.

³⁷⁷ Ι.Α.Υ.Ε. Φ. 1906/66/ΚΣΤ, ΚΖ, ΚΗ, ΚΘ, Λ, Γενική Επιθεώρησης των εν Μακεδονία Ελληνικών Σχολείων, αρ. πρωτ. 8, 02-01-1906, Θεσσαλονίκη. Έκθεσις του Γεν. Επιθεωρητού των Ελληνικών Σχολείων Δ. Μ. Σάρρου περί Ξάνθης.

³⁷⁸ Γερομίχαλος Α. Γ. (1968), *Ιωακείμ Σγουρός Μητροπολίτης Ξάνθης και οι Αποφάσεις της Δημογεροντίας*, Θεσσαλονίκη, σσ. 111-113.

³⁷⁹ Γερομίχαλος Α. Γ. (1973), *Αι Επί Τουρκοκρατίας Δημογεροντία. Η Δημογεροντία Ξάνθης*, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σσ. 169-172, σσ. 112-113· Ι.Α.Υ.Ε. Φ. 1904/ Γ'1.ΑΑΚ, Consulat Royal de Grece a Andrianople, no. 333, Andrianople, 26-06-1904. Προς: Βασιλικό Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα.

³⁸⁰ Ρωσσιδης Α. (1984), "Ο Αντιβουλγαρικός Αγώνας, 1903-1912, στη Θράκη", *Θρακική Επετηρίδα*, 5, σ. 321.

του αισθήματος του θρησκευτικού ή εθνοτικού *ανήκειν*, αλλά και στην προσωρινή κατάκτηση του πεπερασμένου χώρου της πόλης και των συμβολικών της τόπων, μέσω του αριθμού των συμμετεχόντων και των συμβόλων που επιστράτευαν (σημαίες, λάβαρα, συνθήματα, μουσικές, τόπος συγκέντρωσης και διαδρομή πορείας)³⁸¹. Χαρακτηριστικό των παραπάνω, είναι η υποδοχή που επιφύλαξε στον έλληνα πολιτικό, Ράλλη, η πατριαρχική κοινότητα τον Σεπτέμβριο του 1908, με σημαίες και επευφημίες³⁸².

Το εθνικιστικό κίνημα της εποχής, όπως τροφοδοτήθηκε από την εκπαιδευτική δραστηριότητα, τη σωματειακή οργάνωση, τον τύπο της εποχής, τις σχέσεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με τον βουλγαρικό και ελληνικό εθνικισμό, δημιούργησε και έθρεψε μια οργανωμένη και καλά σχεδιασμένη πόλωση, όπως φάνηκε εντός του οικισμένου χώρου. Δηλωμένος στόχος της ήταν η πραγμάτωση των βαλκανικών εθνικιστικών οραμάτων στην περιοχή. Σε κάθε περίπτωση, οι εντάσεις που εκδηλώθηκαν από την τρίτη εικοσιπενταετία του 19ου αιώνα και έπειτα είχαν ενταθεί και οδηγούσαν τα κράτη της βαλκανικής σε μια ολομέτωπη σύγκρουση με την Οθωμανική Αυτοκρατορία.

1.νι) Εκφάνσεις του εθνοτικού ανταγωνισμού για τον συμβολικό και λειτουργικό έλεγχο του χώρου, κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο

Εντός του πλαισίου που περιεγράφη, για την Ξάνθη και την Γκιουμουλτζίνα, κατά την εποχή των μεταρρυθμίσεων και της μετάβασης των βαλκανικών εθνισμών σε εθνικισμούς παρουσιάζονται δύο σημαντικά χαρακτηριστικά παραδείγματα της χωρικής έκφανσης των διεθνοτικών σχέσεων.

Στην περίπτωση της Ξάνθης αρκετά κατατοπιστική είναι η διαμάχη μεταξύ του πατριαρχικού μοναστηριού της Παναγίας της Καλαμούς στα βόρεια του οικισμού και του *Χαφίζ Χαλίλ Εφέντη (Hafiz Halil Efendi)*, για κάποια κτήματα στην περιοχή του σιδηροδρομικού σταθμού της πόλης. Σε παρακείμενη περιοχή του σταθμού, με την ονομασία *Τσιλάκ Αγά (Çilak Ağa)*, η πατριαρχική κοινότητα κατείχε μια βακουφική έκταση. Η έκταση της είχε αφαιρεθεί κατά τη διάρκεια κατασκευής της σιδηροδρομικής γραμμής με τη διαδικασία της απαλλοτρίωσης ή *ιστιμλάκ (istimlak)*, από το υποκατάστημα της *Οθωμανικής Γεωργικής Τράπεζας* στην Γκιουμουλτζίνα (νόμος *Περί Αγοράς Κτημάτων* 1855-1856, και

³⁸¹ Savage M., Warde A. & Ward K. (2003), *Urban Sociology, Capitalism and Modernity*, II, New York: Palgrave Macmillan, σσ. 191-196· Zandi-Sayrek S. (2001) «Orchestrating Difference, Performing Identity: Urban Space and Public Rituals in the 19th Century Izmir», in Alsagyad N. (ed.), *Hybrid Urbanism: On the Identity and Built Environment*, West Port, Praeger: 42-66, σ. 43, σ. 63.

³⁸² Ε.Β.Ε., Εφημερίδα *Σκριπ*, ημερομηνία έκδοσης, 22-09-1908, σ. 2.

τροποποιήσεις αυτού 1878-1879)³⁸³. Να σημειωθεί, ότι ο Ιγγλέσης αναφέρει τον Χαφίζ Χαλί[λ] Εφέντη ως διευθυντή (memur) του παραπάνω τραπεζικού οργανισμού, τοποθετώντας τον στον κατάλογο των αξιωματούχων της Γκιουμουλτζίνας³⁸⁴.

Τα επίμαχα κτήματα μετά τον θάνατο ενός άτεκνου μοναχού έγιναν κομμάτι της περιουσίας της μονής. Γενικά υπάρχουν περιπτώσεις απόκτησης κληρονομικής περιουσίας (κινητής και ακίνητης) των μοναστηριών από άτεκνους μοναχούς τους, βάσει μιας ενεργού διαθήκης ή της παραχώρησής της κατά την έναρξη του μοναχικού βίου³⁸⁵. Στην προκειμένη περίπτωση, όμως, τα πρακτικά της δημογεροντίας δεν κάνουν αναφορά στην ύπαρξη διαθήκης.

Πάντως η *υπηρεσία του Κτηματολογίου ή Ντεφτέρχανε* (Defterhane) –που έδρευε στην Γκιουμουλτζίνα- υποστήριξε ξεκάθαρα πως η απόλυτη κυριότητα της γης ανήκε στο οθωμανικό κράτος μετά τον θάνατο του άτεκνου μοναχού (άρθρο 57, νόμος *Περί Γαιών* 1858). Μετά το θάνατο ενός/μίας άτεκνου/ης υπηκόου, η περιουσία του/της μεταβιβαζόταν στο οθωμανικό κράτος, το οποίο με τη σειρά του αναλάμβανε την πώλησή της μέσω δημοπρασίας³⁸⁶. Εάν τα κτήματα είχαν παραχωρηθεί από τον μοναχό στο μοναστήρι πριν από τον θάνατο του, τότε θα εγγράφονταν στο κτηματολόγιο και θα αναγνωρίζονταν ως μοναστηριακή περιουσία, όπως όριζε το άρθρο 122 του παραπάνω νόμου.

Μάλιστα ο διευθυντής του κτηματολογίου *Φαϊκ Μπέης* (Faik Bey) στην Γκιουμουλτζίνα είχε διατάξει την έκδοση των επίσημων τίτλων ιδιοκτησίας μετά τη διευθέτηση της αντιδικίας μεταξύ του μοναστηριού και του Χαφίζ Χαλίλ Εφέντη³⁸⁷. Η αντίδραση της δημογεροντίας ήρθε με τη σύσταση ειδικής επιτροπής, η οποία ανέλαβε τη διερεύνηση της υπόθεσης παράλληλα με την προσφυγή στο δικαστήριο³⁸⁸.

³⁸³ Συνεδρίαση, 03-03-1911 στο Γερομίχαλος Α. Γ. (1973), *Αι Επί Τουρκοκρατίας Δημογεροντία. Η Δημογεροντία Ξάνθης*, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 163· απόφασις Περί Αγοράς Κτημάτων δια Ωφελείαν Επικυρωθείσα δι' Αυτοκρ. Διατάγματος όπως αναφέρεται στο Νικολαΐδης Δ. (1890), *Οθωμανικοί Κώδικες: (Ητοι: Συλλογή Απάντων των Νόμων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, Διαταγμάτων, Κανονισμών, Οδηγιών και Εγκυκλίων), Τόμος Γ'-Εμπορικός και Ποινικός Νόμος: Δικονομία και Λοιπά*, Εν Κωνσταντινούπολι: Τύποις Αδελφών Νικολαΐδων.

³⁸⁴ Ιγγλέσης Ν. Γ. (1910-1911), *Οδηγός της Ελλάδος*, Αθήνα: Τύποις Αποστολόπουλου, σ. 126.

³⁸⁵ Συνεδρίαση, 20-08-1893 στο Γερομίχαλος Α. Γ. (1968), *Ιωακείμ Σγουρός Μητροπολίτης Ξάνθης και οι Αποφάσεις της Δημογεροντίας*, Θεσσαλονίκη, σσ. 58-60.

³⁸⁶ Νικολαΐδης Δ. (1890), *Οθωμανικοί Κώδικες: (Ητοι: Συλλογή Απάντων των Νόμων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, Διαταγμάτων, Κανονισμών, Οδηγιών και Εγκυκλίων), Τόμος Β': Νόμοι, Εγκύκλιοι και Λοιπά Σχετικά προς τα Διατάξεις των Βιβλίων του Αστικού Κώδικος*, Εν Κωνσταντινούπολι: Τύποις Αδελφών Νικολαΐδων.

³⁸⁷ Ιγγλέσης Ν. Γ. (1910-1911), *Οδηγός της Ελλάδος*, Αθήνα: Τύποις Αποστολόπουλου, σ. 126.

³⁸⁸ Συνεδρίαση, 26-08-1896 στο Γερομίχαλος Α. Γ. (1968), *Ιωακείμ Σγουρός Μητροπολίτης Ξάνθης και οι Αποφάσεις της Δημογεροντίας*, Θεσσαλονίκη, σσ. 67-68. Σημειώνεται ότι από τη μία οι χωρικοί ή οι νομάδες επεδίωκαν πάντα να επιλύσουν τις διαφορές τους με αναφορές σε τοπικούς μάρτυρες ή κοινοτικά συμβούλια, δίνοντας έμφαση στην τοπική και στο εθμικό δίκαιο. Από την άλλη οι μεγαλοιδιοκτήτες και οι κοινότητες επεδίωκαν τον διορισμό εξωτερικών ειδικευμένων μαρτύρων σε τοπικά ή περιφερειακά δικαστήρια και επιτροπές, οδηγώντας τη διαμάχη σε περισσότερο επίσημες και νόμιμες μορφές αντιδικίας.

Έναν χρόνο αργότερα και χωρίς να έχει ακόμα διαλευκανθεί η κυριότητα της περιουσίας, ο Χαφίζ Χαλίλ Εφέντης προχώρησε στην κατασκευή ενός κτιρίου σε ένα από τα κτήματα³⁸⁹. Η αντίδραση της δημογεροντίας ήταν άμεση, καταφεύγοντας σε διαμαρτυρία προς τον υψηλόβαθμο οθωμανό αξιωματούχο της Ξάνθης, *Μεχμέτ Εφέντη (Mehmet Efendi)*³⁹⁰. Λίγες ημέρες νωρίτερα, είχε παραιτηθεί ο Δ. Κουγιουμτζόγλου, μέλος της επιτροπής που διαχειριζόταν την αντιδικία μεταξύ μουσουλμάνων ιδιοκτητών γης και του μοναστηριού της Καλαμούς, αφού προέβλεψε την αρνητική έκβαση της υπόθεσης για την κοινότητα³⁹¹.

Η δημογεροντία συνέχισε την προσπάθειά της για την απόκτηση της υπό αμφισβήτηση, αυτή τη φορά με ένα αποτελεσματικότερο μέσο: την ανάθεση της υπόθεσης στον δικηγόρο *Κιαμήλ Εφέντη (Kâmil Efendi)*³⁹². Η επιλογή του μουσουλμάνου νομομαθούς, τη στιγμή που η κοινότητα διέθετε δικηγόρους στους κόλπους της, μπορεί να στηρίχτηκε στην ικανότητά του να διαχειρίζεται σχετικές υποθέσεις. Εξίσου πιθανή είναι η επιλογή του βάσει της ιδιαίτερης ταυτότητάς του και αυτών που η ίδια αντιπροσώπευε, κάτι που ένα μέλος της κοινότητας – πιθανότατα- θα διαχειριζόταν με λιγότερη επιτυχία.

Πρέπει να σημειωθεί ότι ο Χαφίζ Χαλίλ Εφέντης εκμεταλλευόμενος τη θέση του στην Οθωμανική Γεωργική Τράπεζα πιθανότατα είχε αποκτήσει την κυριότητα των κτημάτων μέσω της νόμιμης διαδικασίας της δημοπρασίας, όπως όριζε ο παραπάνω νόμος σε αυτές τις περιπτώσεις. Μία ακόμη πιθανή εκδοχή είναι η μεταβολής των ορίων της ιδιοκτησίας εκ μέρους μίας εκ των δύο πλευρών, λόγω των συχνών και πολυσύνθετων προβλημάτων σχετικά με τα όρια, την έκταση και τον καθορισμό των ιδιοκτησιών που προκάλεσε ο νόμος του 1858³⁹³.

Άλλωστε ήταν γεγονός ότι, σε έναν οθωμανικό τίτλο ιδιοκτησίας τα σύνορα των ιδιοκτησιών μπορεί να ήταν όχι σε σταθερά σημεία, αλλά αντιθέτως κάποιες φορές σε μεταβλητά φυσικά χαρακτηριστικά (π.χ. δέντρα). Με τον τρόπο αυτόν, δινόταν στον εκάστοτε ιδιοκτήτη/τρια η δυνατότητα να μεταβάλει τα όρια της ιδιοκτησίας του/της. Έτσι τα σύνορα που είχαν ορισθεί από τους οθωμανικούς επίσημους *τίτλους ιδιοκτησίας ή ταπού (tapu)* ή βάσει *σχεδιαγράμματος* ή

Terzibasoglu Y. (2004), «Land Disputes and Ethno-Politics: North-Western Anatolia, 1877-1912», in Engerman S. & Metzger J. (eds.), *Ethno-Nationality, Property Rights in Land and Territorial Sovereignty in Historical Perspective*, London, Routledge: 153-180, σ. 159.

³⁸⁹ Συνεδρίαση, 02-11-1897 στο Γερομίχαλος Α. Γ. (1968), *Ιωακείμ Σγουρός Μητροπολίτης Ξάνθης και οι Αποφάσεις της Δημογεροντίας*, Θεσσαλονίκη, σ. 90.

³⁹⁰ Γερομίχαλος Α. Γ. (1973), *Αι Επί Τουρκοκρατίας Δημογεροντία. Η Δημογεροντία Ξάνθης*, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σσ. 69-70.

³⁹¹ *Ibid*, Συνεδρίαση, 27-01-1898, σ. 69.

³⁹² *Ibid*, Συνεδρίαση, 03-02-1899, σ. 96.

³⁹³ Mundy M. (1994), «Village Land and Individual Title: Musha' and Ottoman Land Registration in the 'Ajlun District», in Rogan E. L. & Tell T. (eds.), *Village, Steppe and State: The Social Origins fo Modern Jordan*, London, British Academic Press: 58-79, σσ. 60-61.

χουντουντναμέ (hududname) σπάνια ταυτίζονταν με τα όρια της υπό αμφισβήτηση ιδιοκτησίας³⁹⁴. Στην προκειμένη περίπτωση με τον τρόπο αυτόν μπορεί να είχαν δράσει τόσο ο Χαφίζ Χαλίλ Εφέντης όσο και η δημογεροντία, διεκδικώντας γη σε μια τόσο δυναμικά αναπτυσσόμενη περιοχή του νέου αστικού ιστού.

Σχεδόν δώδεκα χρόνια μετά τις πρώτες ενέργειες εκ μέρους της δημογεροντίας τα υπό αμφισβήτηση κτήματα εξακολουθούσαν να διεκδικούνται από την πατριαρχική κοινότητα. Μοναδική ενέργεια προς την επανάκτηση της περιουσίας θεωρείται ο καθορισμός πενταμελούς επιτροπής για τον καταρτισμό κοινοτικού κτηματολογίου, παράλληλα με το αυτοκρατορικό κτηματολόγιο³⁹⁵. Η κοινότητα με τη μελλοντική επίσημη αναγνώριση του κτηματολογίου της απέβλεπε στην κατοχύρωση των υπό αμφισβήτηση περιουσιών ή αυτών που δε διέθεταν τίτλους ιδιοκτησίας, απομακρύνοντας οποιεσδήποτε βλέψεις.

Εξάλλου οι δημογεροντίες όλων των θρησκευτικών κοινοτήτων διέθεταν σημαντικές εξουσίες και, σε συνεργασία με τους υπαλλήλους του κτηματολογίου, προέβαιναν στην έκδοση τίτλων ιδιοκτησίας και στη σύνταξη των σχετικών κτηματικών βιβλίων³⁹⁶. Οι ίδιες, εν τέλει, επικύρωναν τους τίτλους ιδιοκτησίας, όπως όριζαν τα άρθρα 4 και 5 των «*Οδηγιών περί Εργασιών Ταπίου*»³⁹⁷.

Το βέβαιο είναι ότι η περιοχή βρισκόταν στην τροχιά των Βαλκανικών Πολέμων και οι διεθνοτικές σχέσεις παρουσιάζονταν ήδη τεταμένες. Για την ίδια την Ξάνθη, ήταν μια περίοδος έντονης οικονομικής ανάπτυξης, με τον οικισμό να επεκτείνεται προς τις αδόμητες περιοχές του νότου και να καταλαμβάνει μεγαλύτερη έκταση. Η επερχόμενη πληθυσμιακή αύξηση και η προσπάθεια για κάλυψη των αναγκών διατροφής και απασχόλησης ήταν επόμενο να δημιουργήσουν μια πίεση για αύξηση των υπό καλλιέργεια εκτάσεων εκ μέρους των κατοίκων της πόλης και μια συνακόλουθη αύξηση της αξίας της γης³⁹⁸. Ενεργώντας στο ίδιο κλίμα η πατριαρχική κοινότητα –για λόγους προστασίας των κοινοτικών ακίνητων περιουσιών της– αποφάσισε την ασφάλισή τους για την

³⁹⁴ Terzibasoglu Y. (2004), «Land Disputes and Ethno-Politics: North-Western Anatolia, 1877-1912», in Engerman S. & Metzger J. (eds.), *Ethno-Nationality, Property Rights in Land and Territorial Sovereignty in Historical Perspective*, London, Routledge: 153-180, σ. 158· Guloksoz E. (2004), «Negotiation of Property Rights in Urban Land in Istanbul», in Islamoglu H. (ed.), *Constructing Modernity: Private Property in the East and West*, London, I. B. Tauris: 248-275, σ. 263.

³⁹⁵ Συνεδρίαση, 05-04-1905 στο Γερομίχαλος Α. Γ. (1973), *Αι Επί Τουρκοκρατίας Δημογεροντία. Η Δημογεροντία Ξάνθης*, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 137.

³⁹⁶ Τζωρτζακάκη-Τζαρίδου Σ. (1982), *Οθωμανικό Κτηματολόγιο και Τίτλοι Ιδιοκτησίας*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, σσ. 21-22.

³⁹⁷ Νικολαΐδης Δ. (1890), *Οθωμανικοί Κώδικες: (Ητοι: Συλλογή Απάντων των Νόμων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, Διαταγμάτων, Κανονισμών, Οδηγιών και Εγκυκλίων)*, Τόμος Β': *Νόμοι, Εγκύκλιοι και Λοιπά Σχετικά προς τα Διατάξεις των Βιβλίων του Αστικού Κώδικος*, Εν Κωνσταντινούπολει: Τύποις Αδελφών Νικολαΐδων, σ. 1005 και έπειτα.

³⁹⁸ Boserup E. (1965), *The Conditions of Agricultural Growth: The Economics of Agrarian Change Under Population Pressure*, London: G. Allen & Unwin, σ. 64.

περίπτωση πυρκαγιάς³⁹⁹.

Στην προκειμένη περίπτωση η πατριαρχική κοινότητα βρισκόταν σε δυσμενή θέση μιας και η αντιδικία με τα μέλη της κυρίαρχης ομάδας είχε επικεντρωθεί σε νέα κτήματα και στη δασική έκταση *Μουρταλή Μπαϊρί* (*Murtali Bayir*). Η εν λόγω περιοχή τοποθετείται στα βορειοανατολικά του αστικού ιστού και καλύπτει το δάσος της *Πολιάνας* του μοναστηριού της Αρχαγγελιώτισσας, καθώς και το δάσος της Καλαμούς.

Όσον αφορά τα κτήματα του πρώτου μοναστηριού, οι μουσουλμάνοι κάτοικοι της πόλης εμπόδιζαν τη σπορά τους και η δημογεροντία διαμαρτυρόταν εγγράφως στις οθωμανικές αρχές. Στο αίτημά της ο καϊμακάμης *Φερίτ Μπέης* (*Ferit Bey*) δήλωσε αδυναμία επέμβασης, μιας και η Αρχαγγελιώτισσα δε διέθετε τίτλους ιδιοκτησίας των κτημάτων⁴⁰⁰. Η δημογεροντία αποφάσισε να ζητήσει τη συνδρομή και δεύτερου νομομαθούς για τη διατήρηση των περιουσιών της και, παράλληλα, προχώρησε στη δημιουργία επιτροπής αποκλειστικά για τα μοναστηριακά κτήματα που βρίσκονταν υπό αμφισβήτηση⁴⁰¹.

Αναφορικά με τα δάση οι μουσουλμάνοι κάτοικοι της πόλης κάλυπταν τις ανάγκες τους σε ξυλεία προβαίνοντας σε υλοτομία μέρους τους, πράγμα που οι ίδιοι αρνούσαν. Αντιπροσωπεία της δημογεροντίας, με τη συνοδεία του Κιαμάλ Εφέντη, παραπονέθηκε στον λοχαγό της αστυνομίας, ο οποίος έστειλε έναν χωροφύλακα στον μουχτάρη ζητώντας του να σταματήσει η παράνομη υλοτομία. Εκ μέρους της πατριαρχικής κοινότητας, αρχικά συζητήθηκε το ενδεχόμενο προσφυγής σε δικαστικό αγώνα, το οποίο όμως κρίθηκε προβληματικό, αφού σε αμφότερες περιπτώσεις δε διέθετε τίτλους ιδιοκτησίας, πράγμα που θα οδηγούσε στην οριστική απώλειά τους. Τελικά, αποφασίστηκε η ενοικίαση για ξύλευση των παραπάνω εκτάσεων σε ιδιώτες, προκειμένου να διασωθούν από τις μουσουλμανικές βλέψεις⁴⁰².

Δεν έχει διευκρινιστεί εάν η ίδια πρακτική υιοθετήθηκε από τη δημογεροντία και στην περίπτωση κτηματικής διαμάχης με τον Χαφίζ Χαλίλ Εφέντη. Τα διαθέσιμα στοιχεία δεν επιτρέπουν ένα τέτοιο συμπέρασμα. Παρ' όλα αυτά η παραπάνω πράξη μπορεί να θεωρηθεί στρατηγική κίνηση εξασφάλισης της ιδιοκτησίας των ακίνητων περιουσιών που βρίσκονταν σε αμφισβητούμενο

³⁹⁹ Συνεδρίαση, 10-02-1911 στο Γερομίχαλος Α. Γ. (1973), *Αι Επί Τουρκοκρατίας Δημογεροντία. Η Δημογεροντία Ξάνθης*, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 160.

⁴⁰⁰ Ιγγλέσης Ν. Γ. (1910-1911), *Οδηγός της Ελλάδος*, Αθήνα: Τύποις Αποστολόπουλου, σ. 135.

⁴⁰¹ Συνεδριάσεις, 03-11-1910 και 15-11-1910 στο Γερομίχαλος Α. Γ. (1973), *Αι Επί Τουρκοκρατίας Δημογεροντία. Η Δημογεροντία Ξάνθης*, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 159· συνεδρίαση 25-11-1910 στο Γερομίχαλος Α. Γ. (1968), *Ιωακείμ Σγουρός Μητροπολίτης Ξάνθης και οι Αποφάσεις της Δημογεροντίας*, Θεσσαλονίκη, σσ. 119-120.

⁴⁰² Συνεδρίαση Επιτροπής Μονής Καλαμούς, 14-02-1911 και Συνεδρίαση Δημογεροντίας, 28-07-1911 στο Γερομίχαλος Α. Γ. (1973), *Αι Επί Τουρκοκρατίας Δημογεροντία. Η Δημογεροντία Ξάνθης*, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σσ. 161-162, σσ. 174-175.

ιδιοκτησιακό καθεστώς, τη στιγμή κατά την οποία οι οθωμανικές αρχές δεν ήταν σε θέση να ελέγξουν και να διαχειριστούν απόλυτα τη γη εντός της εδαφικής τους επικράτειας.

Εξίσου πιθανή είναι η πρακτική που περιγράφει ο Χεκίμογλου για την αντίστοιχη κοινότητα της Θεσσαλονίκης. Ο συγγραφέας καταγράφει το συγκεκριμένο τρόπο προστασίας των βακουφικών περιουσιών της από πιθανές διεκδικήσεις, τόσο των αλλόθρησκων, όσο και της αυτοκρατορικής εξουσίας. Σύμφωνα με αυτή την πρακτική, οι αναξιοποίητες-αδόμητες αστικές διτελείς βακουφικές περιουσίες των μοναστηριών και των εκκλησιών συχνά παραχωρούνταν στους ομόθρησκους, με χρηματικό τίμημα χαμηλότερο από αυτό που θα προέκυπτε αν μεταβιβαζόταν η πλήρης κυριότητά τους για την κατασκευή κατοικιών.

Τα θρησκευτικά ιδρύματα εξακολουθούσαν να έχουν την κυριότητα της γης και οι κάτοικοι ήταν υποχρεωμένοι να καταβάλουν ετήσιο χρηματικό αντίτιμο ή *ιτζαρέτ* (*icaret*), με την οποιαδήποτε μεταβίβαση του οικοδομήματος να τελεί υπό περιοριστικούς όρους. Εάν με το θάνατο του νομέα οι όροι που είχαν καθοριστεί από την κοινότητα δεν τηρούνταν, τότε η έκταση, καθώς και η υπερκείμενη κατασκευή επανέρχονταν στη νομή του θρησκευτικού ιδρύματος⁴⁰³. Στην περίπτωση αυτή, η κοινότητα αξιοποιούσε αριστοτεχνικά τα ατομικά και κοινοτικά ιδιοκτησιακά δικαιώματα, όπως αυτά προέκυπταν από το νόμο Περί Γαιών για τη διασφάλιση της περιουσίας της.

Τέλος, οι χωρικές διεκδικήσεις από την πλευρά της μουσουλμανικής κοινότητας επιτείνονται με την αμφισβήτηση της βακουφικής περιουσίας του *Νηπιαγωγείου Σταλιού*, στην περιοχή Τσιλάκ Αγά. Όμως, σε αυτήν την περίπτωση, η δημογεροντία εμφανίστηκε περισσότερο σίγουρη για την επιτυχή έκβαση της υπόθεσης, επειδή διέθετε όλα τα επίσημα έγγραφα ιδιοκτησίας. Για το λόγο αυτόν, σχετικά με αυτό ανέθεσε την επιτόπια διευθέτηση της υπόθεσης στον Κιαμήλ Εφέντη. Η όχι ιδιαίτερα επιτυχημένη διαχείριση των υπόλοιπων κτηματικών προβλημάτων της κοινότητας από το μουσουλμάνο δικηγόρο προκάλεσε τις ενστάσεις μελών της δημογεροντίας. Έτσι, ο ίδιος ο Κιαμήλ Εφέντης αποφάσισε να ζητήσει τη βοήθεια ενός άλλου δικηγόρου της Ξάνθης, του *Νίκου Βασιλειάδη*⁴⁰⁴.

⁴⁰³ Χεκίμογλου Ε. Α. (1998), "Απόπειρα Επέμβασεως της Δημογεροντίας Θεσσαλονίκης στα Κτηματικά Δικαιώματα και στο Αυτοδιοίκητον της Μονής Βλατάδων (1879)", *Θεσσαλονικέων Πόλις*, 3, όπως παρατίθεται στο Χεκίμογλου Ε. Α. (1997), «Χάζακοτ, Ιτζαρέ, Συνοικισμοί: Διαχρονική Θεώρηση των Σχέσεων Ιδιοκτησίας στους Τόπους Προσφυγικής Εγκατάστασης της Θεσσαλονίκης», στο *Ο Ξεριζωμός και η Άλλη Πατρίδα: Οι Προσφυγινότητες στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας: 301-313, σ. 307.

⁴⁰⁴ Συνεδρίαση 26-03-1911 στο Γερομίχαλος Α. Γ. (1973), *Αι Επί Τουρκοκρατίας Δημογεροντία. Η Δημογεροντία Ξάνθης*, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 163.

Δυστυχώς από την έρευνα που διεξήχθη, και παρά τη χαρτογράφηση των πρακτικών που υιοθετούσαν οι διαφορετικές κοινότητες και τα δίκτυα τα οποία κινητοποιούσαν για την επίλυση των προβλημάτων τους, δε βρέθηκαν στοιχεία που να επιτρέπουν ασφαλείς κρίσεις των εν λόγω περιπτώσεων. Πιθανότερο ενδεχόμενο είναι η παραχώρηση της κυριότητας των ιδιοκτησιών προς την κυρίαρχη ομάδα και ιδίως αυτών που δεν υποστηρίζονταν από επίσημους τίτλους ιδιοκτησίας, αλλά από ένα εθιμικό παραδοσιακό δίκαιο. Αντιθέτως, η μοναδική ασφαλής κρίση που μπορεί να διατυπωθεί είναι η αλλαγή της περιαστικής τοπογραφίας από τις διαγραφόμενες επεμβάσεις της κυρίαρχης ομάδας στο συγκεκριμένο κομμάτι της πόλης.

Από την όλη κατάσταση αποκαλύφθηκαν οι εθνικιστικές πιέσεις που εκδηλώνονταν στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας από τους εκκολαπτόμενους εθνικισμούς, μέσω των αντίστοιχων εθνοτικών ομάδων, για την απόκτηση περισσότερων εκτάσεων στον περιαστικό χώρο των οικιστικών συνόλων. Το συγκεκριμένο παράδειγμα φανέρωσε την ευκολία της κυρίαρχης μουσουλμανικής ομάδας να εφαρμόζει την εκάστοτε επιθυμία της με τη συνδρομή της κεντρικής πολιτικής εξουσίας, η οποία ολιγορούσε εις βάρος των υπόλοιπων εθνοτικών ομάδων.

Έτσι μια επιτυχημένη αφαίρεση της ιδιοκτησίας από τους προκατόχους της θεμελίωσε ακόμα βαθύτερα την παρουσία της μουσουλμανικής κοινότητας και συνακόλουθα μπορούσε να προκαλέσει την απομάκρυνση κάποιων μελών της πατριαρχικής και την αναπόφευκτη αποδυνάμωσή της. Άλλωστε, ένα μόνιμο χαρακτηριστικό όλων των εθνικισμών είναι η εθνοτική κατοχή της μεγαλύτερης δυνατής ιδιοκτησίας και των ωφελημάτων⁴⁰⁵.

Αναφορικά με την Γκιουμουλτζίνα ο χωρικός εθνοτικός ανταγωνισμός είχε αντίκτυπο στη συνολική σημειολογία του αστικού ιστού, με μια επέμβαση της πατριαρχικής κοινότητας στο νέο κομμάτι του. Στις αρχές του 20ού αιώνα ο Νέστορας Τσανακλής, μεγαλοκεφαλαιούχος στο Κάιρο με καταγωγή από την Γκιουμουλτζίνα, δώρισε στην πατριαρχική κοινότητα το ποσό των 3.500 οθωμανικών λιρών για την αγορά γης και την οικοδόμηση του *Τσανάκλειου Μεγάρου*. Πριν ακόμα εκδοθούν το σχετικό αυτοκρατορικό φερμάνι και η έγκριση της δημοτικής αρχής, η κοινότητα είχε προβεί στην κατασκευή ενός επιβλητικού

⁴⁰⁵ Breton A. & Breton M. (1995), «Nationalism Revisited», in Breton A., Gianluigi G., Salmon P. & Wintrobe R. (eds.), *Nationalism and Rationality*, Cambridge & New York, Cambridge University Press, σ. 100, όπως παρατίθεται στο Metzger J. & Engerman S. L. (2004), «Some Considerations of Ethno-Nationality (and Other Distinctions), Property Rights in Land and Territorial Sovereignty», in Engerman S. L. & Metzger J. (eds.), *Land-Rights, Ethno-Nationality and Sovereignty in History*, London, Routledge: 7-28, σ. 20.

μαντρότοιχου αξίας 500 οθωμανικών λιρών (1907)⁴⁰⁶.

Το κτίσμα κατασκευάστηκε σε ιδιόκτητο κτήμα, μιας και απαγορευόταν η δόμηση σε δημόσιους χώρους, όπως όριζε το άρθρο 5 του νόμου *Περί Οικοδομών* (1882)⁴⁰⁷. Με την ολοκλήρωσή του, το 1909, άρχισε η λειτουργία της *Αστικής Σχολής Αρρένων* ή *Αρρεναγωγείου* ή *Σχολαρχείου*, και τρία χρόνια αργότερα (1912), το παράρτημα του *Κεντρικού Παρθεναγωγείου*⁴⁰⁸. Από 'κει και πέρα, αποτέλεσε το κέντρο της πνευματικής ζωής και δράσης της κοινότητας.

Δεν είναι γνωστό κατά πόσον το κτίριο του Τσανακλή ανταποκρίθηκε στις αυξημένες ανάγκες της πατριαρχικής κοινότητας της Γκιουμουλτζίνας. Σε μια τέτοια περίπτωση, ένας αιτιολογικός παράγοντας θα ήταν ικανός να δικαιολογήσει τόσο την κατασκευή του όσο και τη χρήση του. Τέτοιος, θα μπορούσε να θεωρηθεί η σημαντική πληθυσμιακή αύξηση των μελών της κοινότητας. Πουθενά όμως δεν καταγράφεται κάτι σχετικό.

Φωτογραφία 1νι.13: Ο μαντρότοιχος του Μεγάρου Τσανακλή πριν την οικδόμησή του

Πηγή: Stamp Circuit

http://www.stampcircuit.com/Coin_Auction_Prices_Realized/auctionmap.php?dirname=Coin_Auction_Prices_Realized&ItemType=Postcard&class=Coin&sale_id=1716&country=PICTURE%20POSTCARDS&category=THRACE&single= (22-07-2010, 09:35)

Εκείνη την περίοδο, σε αρκετές περιφερειακές πόλεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οι πατριαρχικές κοινότητες εμφάνιζαν αρκετά έντονη οικοδομική δραστηριότητα, με τη δημιουργία κτισμάτων δηλωτικών της ιδεολογίας τους. Οι επιρροές τους τροφοδοτούνται περιορισμένα από αντίστοιχες κατασκευές στις

⁴⁰⁶ Ι.Α.Υ.Ε., Φ.1906/70/ΚΑ. Γενική Επιθεώρησης των εν Μακεδονία Ελληνικών Σχολείων, αρ. πρωτ. 9, 03-01-1906, Θεσσαλονίκη. Έκθεσις του Γεν. Επιθεωρητού των Ελληνικών Σχολείων Δ. Μ. Σάρρου περί Γκιμουλτζίνας ή Γιαμουρτζίνας.

⁴⁰⁷ Νικολαΐδης Δ. (1890), *Οθωμανικοί Κώδικες: (Ητοι: Συλλογή Απάντων των Νόμων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, Διαταγμάτων, Κανονισμών, Οδηγιών και Εγκυκλίων)*, Τόμος Γ'-Εμπορικός και Ποινικός Νόμος: Δικονομία και Λοιπά, Εν Κωνσταντινούπολει: Τύποις Αδελφών Νικολαΐδων.

⁴⁰⁸ Θρακική Στοά (1932), *Λεύκωμα Θράκης-Μακεδονίας*, Κομοτηνή: Αργ. Δρακόπουλος-Τύποις Απ. Αντωνιάδου, σ. 247.

περιοχές του ελληνικού κράτους και κυρίως από τα σημαντικά αστικά κέντρα της αυτοκρατορίας⁴⁰⁹.

Ο όψιμος νεοκλασικισμός που υιοθετείτο δεν αποτελούσε παρά μια απόδειξη της σημειολογικής έφρασης των πατριαρχικών κοινοτήτων και της επίδρασης των αρχιτεκτονικών προτύπων που αναπτύχθηκαν στην Κωνσταντινούπολη, στη Θεσσαλονίκη και στη Σμύρνη. Είναι τόσο σημαίνουσα η συμπεριφορά, ώστε «...το βάρος που δίνεται στη συμβολική αξία του κτιρίου απέβλεπε στην αναγνώριση από μέρους του θεατή του κοινωνικού-εθνικού συστήματος του οποίου το κτίριο αποτελούσε την κτισμένη μετάφραση, και τη διαφοροποίησή του από τα άλλα κτίρια...», ανεξάρτητα από το αν αυτά τα κτίρια ικανοποιούσαν ή όχι τις ανάγκες των κοινοτήτων⁴¹⁰.

Η περιοχή όπου οικοδομήθηκε το κτίριο του Τσανακλή βρισκόταν στην εσωτερική πλευρά μιας στροφής που έκανε η ροή του ποταμού από τα ανατολικά προς τα νότια. Η κοίτη του Μπουκλουτζά λειτουργούσε ως ένα είδος τάφρου, στη βόρεια πλευρά του κτιρίου. Η πρόσβαση γινόταν από τη νότια πλευρά του, αφού πρώτα οι κατευθυνόμενοι προς το κτίριο διέσχιζαν μία από τις γέφυρες που ένωνε τις δύο μεριές της πόλης. Το κτίριο βρισκόταν στη νότια όχθη του Μπουκλουτζά, νοτιοδυτικά της Μητρόπολης και του Οβρεγιού, και σε απόσταση μικρότερη των 200 μέτρων. Στην περιοχή είχε κατασκευασθεί προηγουμένως ο *Μιλιέτ Μπαχτσεσί*⁴¹¹. Ο κήπος χρονολογείται από την εποχή, του σουλτάνου Αμπντούλ-Χαμίντ στα πρότυπα της επέμβασης και του εξωραϊσμού του δημόσιου χώρου. Η ονομασία *Μιλλέτ Μπαχτσεσί* προκαλεί ερωτηματικά, μιας και κατά πάσα πιθανότητα αναφέρεται στο οθωμανικό έθνος της επανάστασης των Νεότουρκων.

Μέχρι εκείνη την εποχή δεν υπήρχε κανένα άλλο κοινοτικό κτίριο, εκτός των θρησκευτικών ιδρυμάτων, που να καταλαμβάνει τόσο μεγάλη έκταση και να βρίσκεται σε τόσο περίοπτη θέση. Το μοναδικό κτίριο που θα μπορούσε να θεωρηθεί ισάξιο του μεγέθους του Τσανάκλειου μεγάρου ήταν το *Καϊμακαμλίκι* (σημερινό πρώην Δικαστικό Μέγαρο), ένα κτίσμα των τελών του 19ου αιώνα, στα βορειοανατολικά της κεντρικής αγοράς. Δεν αποκλείεται το κτίριο του Τσανακλή να κατασκευάστηκε εν είδει ανταγωνισμού στο Καϊμακαμλίκι του σαντζακιού της Γκιουμουλτζίνας, δηλώνοντας φανερά με τον τρόπο αυτόν, το νέο μουσουλμανικό και το νέο πατριαρχικό πυρήνα της πόλης αντίστοιχα και αντικατοπτρίζοντας το

⁴⁰⁹ Μοσκόφ Κ. (1979), *Εισαγωγικά στην Ιστορία του Κινήματος της Εργατικής Τάξης. Η Διαμόρφωση της Εθνικής και Κοινωνικής Συνείδησης στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη, σ. 291

⁴¹⁰ Κολώνας Β. (1985) «Αρχιτεκτονικές Μορφές και Ιδεολογία στη Θεσσαλονίκη του Τέλους του 19ου Αιώνα. Ένα Παράδειγμα: Τα Κτίρια της Ελληνικής Κοινότητας», στο *Νεοελληνική Πόλη, Οθωμανικές Κληρονομίες και Ελληνικό Κράτος*, Αθήνα, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, 1: 215-233, σσ. 222-223, σ. 231.

⁴¹¹ Γαρυφάλου Δ. (1992), *Αναμνήσεις από την Κομοτηνή: Η Ιστορία της Κομοτηνής Μέσα από Φωτογραφίες*, Κομοτηνή: Νομαρχία Ροδόπης.

ανταγωνιστικό πνεύμα της εποχής⁴¹².

Παρόμοιες πρακτικές ανταγωνισμού εμφανίζονται και σε άλλες οθωμανικές πόλεις της περιόδου. Στη Μυτιλήνη ή Μιντιλί (Midilli) αυτή η τάση καταγράφηκε με τη δημιουργία του δημόσιου μουσουλμανικού γυμνασίου ή *Ινταντιέ* (İdadiye) και του *Επαρχείου* (1891 και 1893 αντίστοιχα), στο λόφο βόρεια του κάστρου, ως απάντηση στη δημιουργία του πατριαρχικού γυμνασίου (1890) και του ναού του *Αγ. Θεράποντα* (1886) στις νότιες παρυφές της πόλης⁴¹³.

Φωτογραφία 1νι.14: Το Καϊμακαμλίκι της Γκιουμουλτζίνας (1905)

Πηγή: Stamp Circuit

http://www.stampcircuit.com/Coin_Auction_Prices_Realized/auctionmap.php?dirname=Coin_Auction_Prices_Realized&ItemType=Postcard&class=Coin&sale_id=1716&country=PICTURE%20POSTCARDS&category=THRACE&single= (22-07-2010, 09:35)

Οι λόγοι μετατροπής μιας κοινόχρηστης έκτασης σε ιδιωτικό χώρο είναι βέβαια υπό διερεύνηση και ειδικά όταν αυτό συμβαίνει προς όφελος μιας ομάδας με έντονη εθνική συνείδηση. Στην περίπτωση που η έκταση ήταν κοινοτική, οι υποθέσεις είναι απλούστερες: εφόσον όμως πρόκειται για δημόσια έκταση που είναι και η πιθανότερη εκδοχή τότε αποκτούν μεγαλύτερο ενδιαφέρον η διαδικασία αλλαγής κυριότητας της γης και το πλαίσιο των σχέσεων μεταξύ της κεντρικής πολιτικής εξουσίας και της πατριαρχικής κοινότητας, που επέτρεψαν αυτή τη δικαιοπραξία.

Πάντως, στην περίπτωση αυτή, καταδεικνύεται ο εθνοτικός ανταγωνισμός,

⁴¹² Whyte W. (2006), "How do Buildings Mean? Some Issues of Interpretation in the History of Architecture", *History and Theory*, 45: 153-177, σ. 163.

⁴¹³ Σιφναίου Ε. (2000), «Από την Μουσουλμανική στη Χριστιανική Πόλη: Η Δυναμική των Μεταβολών της Πόλης της Μυτιλήνης στην Ύστερη Φάση της Τουρκοκρατίας (1840-1912)», στο *Η Πόλη στους Νεότερους Χρόνους: Μεσογειακές και Βαλκανικές Όψεις, 19ος-20ος Αιώνας*, Αθήνα, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, σσ. 389-413.

στην προσπάθειά του να καταλάβει συμβολικότερους χώρους εντός των νεότερων επεκτάσεων του αστικού ιστού – όταν μάλιστα αυτό συνδεόταν με αλλαγή κυριότητας του χώρου- και να κυριαρχήσει στην αστική τοπιογραφία ενός πολύ-εθνοτικού αστικού κέντρου. Παράλληλα, επιτεύχθηκε η ενίσχυση της συλλογικής εθνικής συνείδησης των μελών της πατριαρχικής κοινότητας με τη δημιουργία ενός σημαντικού τόπου αναφοράς ως φορέα της συλλογικής εθνοτικής ιδεολογίας⁴¹⁴.

Ανακεφαλαιώνοντας, και στις δύο περιπτώσεις που αναλύθηκαν αναφέρθηκαν, έγινε προσπάθεια να εντοπιστούν τόσο οι σχέσεις μεταξύ των αντιπαρατιθέμενων ομάδων εντός του αστικού και περιαστικού ιστού, όσο και οι πρακτικές επέμβασης για την αλλαγή της λειτουργίας, της οργάνωσης και της σημειολογίας του χώρου στο πλαίσιο της τοπικής και ευρύτερης ιστορικής συγκυρίας των τελών του 19ου αρχών του 20ού αιώνα και των επικείμενων Βαλκανικών Πολέμων

⁴¹⁴ Baker A. R. H. (1992). «Collective Consciousness and the Local Landscape: National Ideology and the Commune Council of Mesland (Loir-et-Cher) as landscape Architect During the 19th Century», in Baker A. R. H. and Biger G. (eds.) *Ideology and Landscape in Historical Perspective: Essays on the Meanings of Some Places in the Past*, Cambridge: Cambridge University Press, 18: 255-288, σσ. 266-267.

2) Η βουλγαρική επαρχία του Αιγαίου ή Μπελομοριέ

2.1) Το ιστορικό πλαίσιο (1913-1919) και οι πληθυσμιακές μετακινήσεις (αποδημία-εποικισμός)

Τον Οκτώβριο του 1912 ξεκινά ο Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος, με την Ελλάδα, τη Βουλγαρία και τη Σερβία να έρχονται σε κατά μέτωπο σύγκρουση με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Έπειτα από λίγους μήνες εχθροπραξιών και πολεμικών αναμετρήσεων υπογράφεται η *Συνθήκη του Λονδίνου* (17/30-05-1913), η οποία δίνει τέλος στις συγκρούσεις και διανέμει τα βαλκανικά εδάφη της αυτοκρατορίας. Οι εντάσεις όμως συνεχίζονται, αυτή τη φορά μεταξύ των τέως συμμάχων. Τον Ιούνιο του 1913 ξεσπά ο Β΄ Βαλκανικός Πόλεμος με την Ελλάδα και τη Σερβία να πολεμούν ενάντια στη Βουλγαρία. Σχεδόν ένα μήνα αργότερα, η *Συνθήκη του Βουκουρεστίου* (28-07/10-08-1913) οδηγεί σε παύση των πολεμικών συγκρούσεων. Σύμφωνα με τη συνθήκη και ανεξάρτητα από τις κατακτήσεις των αντίστοιχων στρατιωτικών τμημάτων, οι περιοχές του Κίρτζαλη, της Ξάνθης, της Γκιουμουλτζίνας και του Ντεντέ-Αγάτς τέθηκαν υπό βουλγαρική διοίκηση. Ενώ η περιοχή δυτικά του Νέστου υπό ελληνική διοίκηση και η περιοχή ανατολικά του Έβρου, με την Αδριανούπολη, παραμείναν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (βλέπε, Χάρτες 23).

Οι δυσσαρεστημένοι κάτοικοι των νέων βουλγαρικών κτήσεων αντιδρώντας στην παραπάνω εξέλιξη επαναστατούν. Κηρύσσουν την αυτονομία τους (27-08-1913) και δημιουργούν τη *Δημοκρατία της Γκιουμουλτζίνας* (*Gümülcine Cumhuriyeti*) ή αλλιώς το *κρατίδιο των 52 Ημερών*, όπως είναι γνωστό, λόγω της βραχείας διάρκειάς του⁴¹⁵. Το κίνημα αυτό είχε δύο εβδομάδες νωρίτερα (16 Αυγούστου έως 19 Αυγούστου 1913) εκδηλωθεί στην περιοχή των καζάδων του Κίρτζαλη και του Ορτά-Κιόι (σημερινό βουλγαρικό κράτος)⁴¹⁶.

Ευθύς αμέσως, το κρατίδιο αναγνωρίζεται από την ελληνική και την οθωμανική κυβέρνηση στην προσπάθεια δημιουργίας εντάσεων στο βουλγαρικό

⁴¹⁵ Ε.Β.Ε., Εφημερίδα *Εμπρός*, ημερομηνία έκδοσης, 28-08-1913, σ. 3. Στις πηγές συναντώνται επίσης οι ονομασίες: *Ανεξάρτητη Κυβέρνηση Δυτικής Θράκης* (Garbi Trakya Hükümet-i Müstakile), *Τουρκική Δημοκρατία της Δυτικής Θράκης* (Bati Trakya Türk Cumhuriyeti) και *Προσωρινή Κυβέρνηση της Δυτικής Θράκης* (Garbi Trakya Hükümet-i Muvakkatesi). Ο Κονόρτας αναφέρει ότι το σχετικό κίνημα διήρκεσε από τη 16^η-19^η Αυγούστου μέχρι και την 25^η Οκτώβρη 1913. Κονόρτας Π., *Γκιουμουλτζίνες Δημοκρατία (1913)*, <http://www.xanthi.ilsp.gr/thraki/history/his.asp?perioxhid=N0143> (23-10-2007, 08:45).

⁴¹⁶ *Ibid.* Στο σημείο αυτό, αναφέρεται παρενθετικά ότι η ελληνική ιστοριογραφία κάνει αναφορά σε κοινή σύμπραξη χριστιανών και η μουσουλμάνων και η τουρκική σε αποκλειστική πρωτοβουλία των μουσουλμάνων κατοίκων της περιοχής, ενδεικτικά αναφέρονται: Διβάνη Λ. (2000), *Η Εδαφική Ολοκλήρωση της Ελλάδας (1830-1947). Απόπειρα Πατριδογνωσίας*, Αθήνα: Καστανιώτης· Σολταρίδης Σ. Α. (1997), *Η Ιστορία των Μουφτεϊών της Δυτικής Θράκης*, Αθήνα: Νέα Σύνορα-Λιβάνης· Βακαλόπουλος Κ. (1993), *Θράκη*, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης· Νικολακόπουλος Η. (1990-1991), "Πολιτικές Δυνάμεις και Εκλογική Συμπεριφορά της Μουσουλμανικής Μειονότητας στη Δυτική Θράκη: 1923-1955", *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 8· Aydinli A. (1971), *Bati Trakya Faciasinin iç Yüzü*, Istanbul: Aydinli Cagaloglu· Lozan ve Bati Trakya: 1913de ilk Turk Cumhuriyeti, (1967): Utukan Yayinevi· Kutay C. (1962), *1931 de Garbi Trakya'da ilk Türk Cumhuriyeti*, Istanbul.

εσωτερικό⁴¹⁷. Αργότερα Ελλάδα και Οθωμανική Αυτοκρατορία ανέστειλαν οποιαδήποτε βοήθεια τη νεοσύστατη δημοκρατία, όταν αντιλήφθηκαν την πρόθεση των Μεγάλων Δυνάμεων να μην αναγνωρίσουν το κρατίδιο και να εφαρμόσουν τους όρους της *Συνθήκης του Βουκουρεστίου*⁴¹⁸.

Φωτογραφία 2i.15: Η σημαία, οι σφραγίδες και τα γραμματόσημα της Δημοκρατίας της Γκιουμουλτζίνας

Πηγή: Batı Trakya Kronolojisi - Bağımsız Batı Trakya Hükümet
<http://www.batitrakyalilar.com/dev/kronoloji/bagimsiz.asp> (20-10-2011, 19:50)

Με τη δημιουργία του κρατιδίου, οι ένοπλες ομάδες του καταλαμβάνουν την Ξάνθη και την Γκιουμουλτζίνα, εγκαθιστώντας 1.200 και 1.400 άνδρες αντίστοιχα, υπό τις διαταγές του επιτελάρχη Σουλεϊμάν Ασκερί (Süleyman Askeri)⁴¹⁹. Σε δέκα περίπου ημέρες (10-09-1913), η Γκιουμουλτζίνα ανακηρύσσεται πρωτεύουσα του κρατιδίου και το αποτελούν επαρχίες της Ξάνθης, του σημερινού Αρντίνο ή Εγρί-Ντερέ (Eğridere), του Νταρί-Ντερέ, του Κίρτζαλη και του Κοσού-Καβάκ (Kosukavak). Στις 02-10-1913 καταλαμβάνεται και το λιμάνι του Ντεντέ-Αγάτς, με αποτέλεσμα το κρατίδιο να συμπεριλαμβάνει όλη σχεδόν την περιοχή του

⁴¹⁷ Aydınli A. (1971), *Batı Trakya Faciasinin iç Yüzü*, İstanbul: Aydınli Cagaloglu, (περιληπτική μετάφραση Ανδρεάδη Κ. (1973) στο Βαλκανική Βιβλιογραφία, Τόμος Α' - Συμπλήρωμα, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, σσ. 311-456), σ. 357.

⁴¹⁸ Διβάνη Λ. (2000), *Η Εδαφική Ολοκλήρωση της Ελλάδας (1830-1947). Απόπειρα Πατριδογνωσίας*, Αθήνα: Καστανιώτης, σσ. 585-586· Γέραγας Κ. (1925), *Αναμνήσεις εκ Θράκης, 1920-1922*, Εν Αθήναις: Τυπογραφείον Εστία, σσ. 48-49.

⁴¹⁹ Aydınli A. (1971), *Batı Trakya Faciasinin iç Yüzü*, İstanbul: Aydınli Cagaloglu, (περιληπτική μετάφραση Ανδρεάδη Κ. (1973) στο Βαλκανική Βιβλιογραφία, Τόμος Α' - Συμπλήρωμα, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, σ. 363.

σαντζακιού της Γκιουμουλτζίνας⁴²⁰.

Ο Κονόρτας αναφέρει ότι για τη διακυβέρνηση του κρατιδίου εφαρμόστηκε το οθωμανικό σύστημα διοίκησης της περιόδου 1878-1912, και στους καζάδες των Κοσί-Καβάκ, Ξάνθης, Νταρί-Ντερέ, Εγρί-Ντερέ και Ορτά-Κιόι διορίστηκαν *προσωρινοί κυβερνητικοί διοικητές* (Muvakkat Hükümet Reisleri), ενώ στο Ντεντέ-Αγάτς έλληνας δήμαρχος. Επίσης, σύμφωνα με άλλες πληροφορίες, η περιοχή διαιρέθηκε σε τρεις τομείς, που ίσως αποτελούσαν τα παλιά σαντζάκια (Γκιουμουλτζίνας, Ντεντέ-Αγάτς, Σουφλίου), στα δύο τελευταία τοποθετήθηκαν έλληνες διοικητές⁴²¹.

Η διοίκηση επιθυμούσε την υπογραφή συνθήκης ειρήνης με το βουλγαρικό κράτος, προκειμένου να αποτραπεί μελλοντική πολεμική σύγκρουση και να κερδίσει την αναγνώριση των Μεγάλων Δυνάμεων⁴²². Επιπρόσθετα επιδίωξε την απομάκρυνση του βουλγαρόφωνου πληθυσμού από την εδαφική της επικράτεια προς το βουλγαρικό κράτος και έλαβε μέτρα για την απαγόρευση επιστροφής των εκτοπισμένων -κατά τη διάρκεια των πολεμικών συγκρούσεων- πληθυσμού στους τόπους καταγωγής τους⁴²³. Καταγράφεται ότι 15.000 άτομα προσωρινά εγκατεστημένα στο Ντεντέ-Αγάτς, μετακινήθηκαν προς τη βουλγαρική ενδοχώρα εγκαταλείποντας τις περιουσίες τους⁴²⁴.

Στην περίπτωση του πατριαρχικού πληθυσμού, η στάση της διοίκησης του κρατιδίου ήταν εντελώς διαφορετική. Περιφρόρησε τις ακίνητες περιουσίες των ιδιοκτητών που είχαν εγκαταλείψει την περιοχή κατά την έναρξη των Βαλκανικών Πολέμων. Επιπλέον, μερίμνησε για την προστασία τους, όταν η ακίνητη περιουσία των βουλγαρόφωνων είχε αποσπαστεί από τους ιδιοκτήτες της ή είχε καταστραφεί, όπως Ενδιαφέρον παρουσιάζει το παράδειγμα της σημερινής Σταυρούπολης κατά τη διάρκεια διακυβέρνησης της Δημοκρατίας της Γκιουμουλτζίνας. Στον οικισμό κατά πλειονότητα κατοικούσε εξαρχικός πληθυσμός και μικρό μέρος πατριαρχικού (80 περίπου οικογένειες). Με τη δημιουργία του κρατιδίου ο εξαρχικός πληθυσμός απομακρύνθηκε και στις εγκαταλελειμμένες οικίες τους εγκαταστάθηκαν 200 περίπου οικογένειες

⁴²⁰ Κονόρτας Π., *Γκιουμουλτζίνας Δημοκρατία (1913)*, <http://www.xanthi.ilsp.gr/thraki/history/his.asp?perioxhid=N0143> (23-10-2007, 08:45).

⁴²¹ *Ibid.*

⁴²² Επιστολή του Γεν. Εθν. Δ/της [διοικητής] Δυτικής Θράκης, 12-09-1913, Προς την Υψηλή Πύλη και τον Αρχηγό του [Οθωμανικού] Στρατού, όπως αυτό παρατίθεται στο Aydinli A. (1971), *Bati Trakya Faciasinin ic Yüzü*, Istanbul: Aydinli Cagaloglu, (περιληπτική μετάφραση Ανδρεάδη Κ. (1973) στο Βαλκανική Βιβλιογραφία, Τόμος Α'- Συμπλήρωμα, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, σσ. 357-358.

⁴²³ Διαταγή των Εθνικών Δυνάμεων για την 21^η Σεπτεμβρίου 1913, Ντεντέ-Αγάτς, όπως παρατίθεται Aydinli A. (1971), *Bati Trakya Faciasinin ic Yüzü*, Istanbul: Aydinli Cagaloglu, (περιληπτική μετάφραση Ανδρεάδη Κ. (1973) στο Βαλκανική Βιβλιογραφία, Τόμος Α'- Συμπλήρωμα, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, σσ. 360-361.

⁴²⁴ Miletic L. (1918), *The Ruin of the Thracian Bulgarians in 1913*, Translated by: Sofia Press Team (1987), Sofia: Sofia Press, σσ. 45-46· Carnegie Endowment for International Peace (1914), *Report of the International Commission to Inquire Into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*, Washington, σ. 135.

πατριαρχικών από την Ξάνθη, δημιουργώντας τη λεγόμενη *Νέα Ξάνθη*. Ο νέος πληθυσμός έβαλε σε λειτουργία μικροκαταστήματα και παντοπωλεία, τα οποία θα ενδυναμώνονταν από τη συγκέντρωση του εμπορίου πάνω από 20 καπνοπαραγωγικών χωριών της παρανέστιας περιοχής, αλλά και μέρους της ελληνικής επικράτειας ακόμα και από αυτήν που αποτελούσε μέρος της ελληνικής επικράτειας⁴²⁵.

Λίγο αργότερα, η βουλγαρική και η οθωμανική κυβέρνηση συμφώνησαν στην υπογραφή της *Συνθήκης της Κωνσταντινουπόλεως* (30-09/13-10-1913), πραγματοποιώντας την οριστική διανομή των θρακικών εδαφών και την έξοδο της Βουλγαρίας στο Αιγαίο. Σταδιακά, άρχισαν η επέλαση του βουλγαρικού στρατού για την κατάληψη της περιοχής και η έξοδος της Βουλγαρίας στο Αιγαίο, χωρίς ιδιαίτερη αντίσταση από τα μουσουλμανικά χωριά.

Η Δημοκρατία της Γκιουμουλτζίνας παρουσιάστηκε αδύναμη να αντισταθεί στη νέα πραγματικότητα και διαλύθηκε. Γεγονός που βέβαια δε στάθηκε δυνατό να ανακόψει την επικείμενη μετακίνηση των πληθυσμών προς ασφαλέστερα εδάφη, παρά τη διακήρυξη γενικής αμνηστίας (16-10-1913)⁴²⁶. Οι πληθυσμιακές μετακινήσεις εξακολούθησαν να πολλαπλασιάζονται με την αμοιβαία προαιρετική ανά χωριό ανταλλαγή πληθυσμών και ιδιοκτησιών, μεταξύ Βουλγαρίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σε μια ακτίνα 15 χιλιομέτρων εκατέρωθεν των συνόρων, η οποία απλώς τελικά νομιμοποίησε την υφιστάμενη κατάσταση⁴²⁷.

Σύμφωνα με την επίσημη στατιστική της οθωμανικής κυβέρνησης, από την περιοχή μετακινήθηκαν συνολικά 48.570 άτομα ή 9.714 οικογένειες μουσουλμάνων, βρίσκοντας καταφύγιο στην ανατολική πλευρά του Έβρου ποταμού⁴²⁸. Εξαιρέση αποτέλεσε η περιοχή του σημερινού Διδυμοτείχου, που έμεινε στην οθωμανική κυριότητα ως τον Ιούλιο του 1915⁴²⁹. Νωρίτερα, λόγω των πολεμικών συγκρούσεων, είχαν εγκαταλειφθεί 108 εξαρχικά και βουλγαρόφωνα χωριά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, που αντιστοιχούσαν σε 51.427 πρόσφυγες

⁴²⁵ *Ibid*, 28-08-1913, σ. 4. Η πληροφορία παρουσιάζεται όπως παρατίθεται στο σχετικό άρθρο χωρίς να επιβεβαιώνεται από οποιαδήποτε άλλη πηγή.

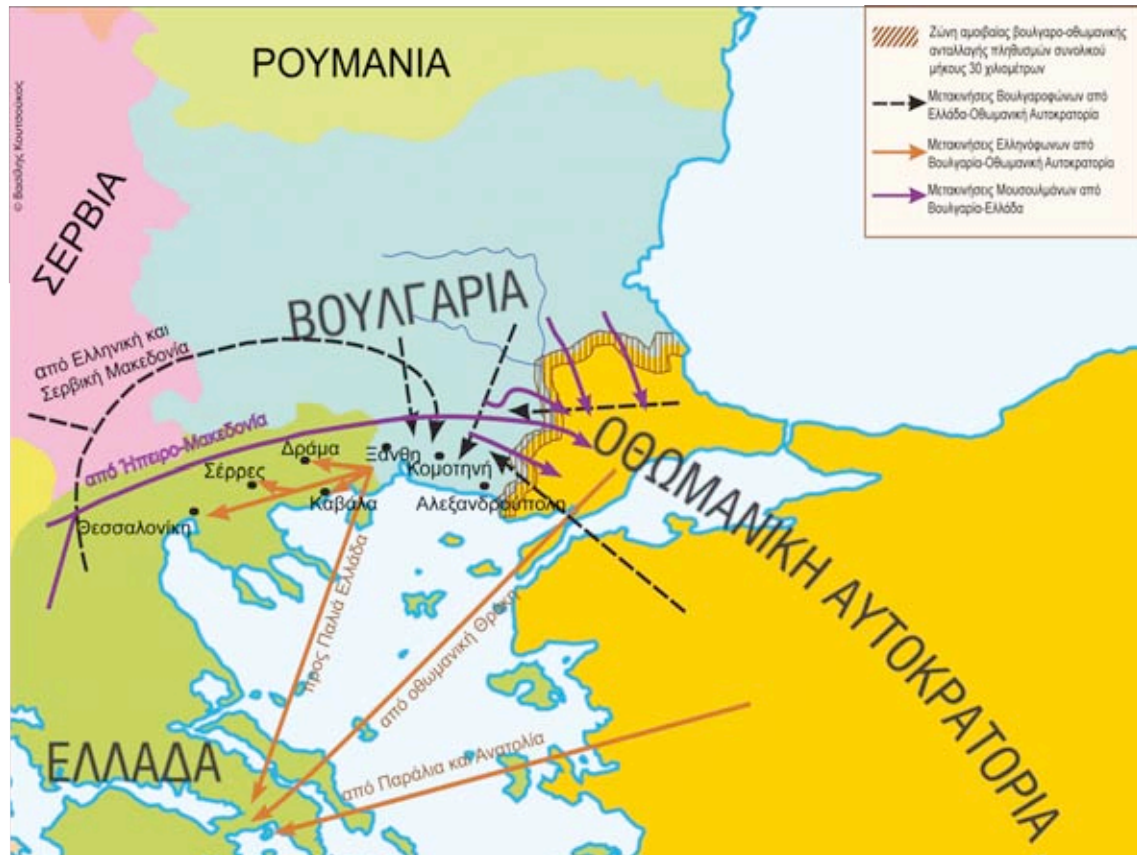
⁴²⁶ Miletic L. (1918), *The Ruin of the Thracian Bulgarians in 1913*, Translated by: Sofia Press Team (1987), Sofia: Sofia Press, σ. 47.

⁴²⁷ Σημειώνεται πως ειδική βούλγαρο-οθωμανική επιτροπή με έδρα την Αδριανούπολη θα μερμνούσε για τη ρευστοποίηση των εκατέρωθεν περιουσιών. Tifonov S. K. (1992), *Trakiya: Administratiyna Urelda Politicheski i Stopanski Zhiyot 1912-1915*, Sofia: Trakiyska Fondaiza "Kapitan Petko Vojvoda", σσ. 165-166· Mourellos Y. G. (1985), "The 1914 Persecutions and the First Attempt at an Exchange of Minorities Between Greece and Turkey", *Balkan Studies*, 26(2), σ. 391· Ladas S. (1932), *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey*, New York: The Macmillan Co., σσ. 18-20· Wurfbaïn A. (1930), *L' Échange Gréco-Bulgare des Minorités Ethniques*, Genève: Payot, σσ. 31-32.

⁴²⁸ Πάλλης Α. Α. (1925), *Στατιστική Μελέτη περί των Φυλετικών Μεταναστεύσεων Μακεδονίας και Θράκης κατά την Περίοδο 1912-1924*, Αθήναι: Τυπογραφείο Ι. Βάρτσου, σ. 17.

⁴²⁹ Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Dalégre J. (1995). *Populations et Territoire en Thrace Grecque Depuis 1878: Tome 1: Texte*, Département de Géographie, Paris: Université de Paris X-Nanterre, σ. 152, σ. 161.

και 10.934 εγκαταλελειμμένες οικίες⁴³⁰. Η έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, όμως δεν άφησε περιθώριο για την ανταλλαγή των περιουσιών τους, η οποία ωστόσο δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ⁴³¹ (βλέπε Χάρτη 24).

Χάρτης 24. Πληθυσμιακές μετακινήσεις (1913-1919) από και προς την επαρχία Αιγαίου (Μπελομοριέ)

Αξιοσημείωτη ήταν η μετακίνηση μέρος του μουσουλμανικού πληθυσμού κινήθηκε, για περιορισμένο χρονικό διάστημα, προς τις ασφαλέστερες περιοχές του ελληνικού κράτους. Η κίνηση αυτή εκδηλώθηκε κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων από τους κατοίκους των περιοχών του καζά της Ξάνθης. Ο πληθυσμός επανήλθε στις εστίες του με την ανακήρυξη της Δημοκρατίας της Γκιουμουλτζίνας⁴³². Στην πραγματικότητα, μόνο οι οικονομικά ισχυροί μουσουλμάνοι κάτοικοι κατεστραμμένων χωριών και πόλεων από την περιοχή. Οι υπόλοιποι κάτοικοι της μεσαίας οικονομικά τάξης που υπολόγιζαν αποκλειστικά στο επάγγελμα μην έχοντας γνώσεις και σχέσεις παρέμειναν στα πάτρια εδάφη⁴³³.

⁴³⁰ Carnegie Endowment for International Peace (1914), *Report of the International Commission to Inquire Into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*, Washington, σ. 154.

⁴³¹ Pentzopoulos D. (1962), *The Balkan Exchange of Minorities and Its Impact Upon Greece*, Paris: Mouton & Co, σ. 55.

⁴³² Ε.Β.Ε., Εφημερίδα *Εμπρός*, ημερομηνία έκδοσης, 28-08-1913, σ. 4.

⁴³³ Altinoff I. (1921), *La Thrace Interalliée*, Sofia: Imprimeriè de la Cour., σ. 38. Για τον Τριφώνωφ, ο μουσουλμανικός πληθυσμός αποδήμησε κατά βάσει μόνον από τις επαρχίες του Έβρου και όχι από τις αντίστοιχες επαρχίες της Ξάνθης και της Γκιουμουλτζίνας. Trifonov S. K. (1992), *Trakiya: Administrativna*

Οι οθωμανικές αρχές εγκατέστησαν τον πληθυσμό στην περιοχή ανατολικά του Έβρου και σε εγκαταλελειμμένα βουλγαρόφωνα (εξαρχικά) χωριά με έντονη πατριαρχική ελληνόφωνη παρουσία. Στόχος τους ήταν η αλλαγή της εθνοτικής ισορροπίας και η ενίσχυση της περιοχής των ευρωπαϊκών συνόρων της αυτοκρατορίας⁴³⁴.

Την ίδια πορεία προς την ελληνική εδαφική επικράτεια ακολούθησε και ο ελληνόφωνος (πατριαρχικός) πληθυσμός της περιοχής. Και σε αυτήν την περίπτωση, το ελληνικό κράτος οργάνωσε μία επιχείρηση μεταφοράς και διασποράς σε μία εκτεταμένη περιοχή της εδαφικής του επικράτειας ύστερα από την αρχική συγκέντρωση του πληθυσμού σε Καβάλα και Θεσσαλονίκη⁴³⁵. Ένα μέρος αυτού μεταφέρθηκε στη Γαλλία, καλύπτοντας τις ανάγκες εργατικού δυναμικού της πολεμικής βιομηχανίας μέχρι τη λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου⁴³⁶. Σε κάθε περίπτωση όμως, το ελληνικό, καθώς και το οθωμανικό κράτος αντιμετώπιζαν προσωρινά το ζήτημα, επιδιώκοντας την παρουσία τους στη Θράκη λόγω προσδοκώμενης μελλοντικής διανομής των εδαφών.

Ένα σημαντικό αριθμητικά κομμάτι γηγενούς πληθυσμού προτίμησε την αποχώρηση από την παραμονή, υπό τον φόβο των βουλγαρικών αντιποίνων για όσα είχαν γίνει κατά τη διάρκεια των βαλκανικών συγκρούσεων από μερίδα των ελληνικών και οθωμανικών στρατιωτικών δυνάμεων⁴³⁷. Η μετακίνηση δεν τερματίστηκε με τη λήξη των πολεμικών συγκρούσεων, αλλά σημείωσε σταθερή πορεία καθ' όλη τη διάρκεια της βουλγαρικής παρουσίας μέχρι και το τέλος του 1917.

Στην περίπτωση των ελληνόφωνων (πατριαρχικών) προσφύγων, το βάρος δέχτηκε η γειτονική περιοχή της –ελληνικής από το 1912– Μακεδονίας, και ειδικά η περιοχή κοντά στη συνοριακή γραμμή⁴³⁸. Έτσι από πηγή που είχε λάβει χρηματοδότηση από το ελληνικό υπ. Εξωτερικών πληροφορούμαστε ότι στον

uredba Politicheski i Stopanski Zivot 1912/1915, Sofia: Trakiyska Fondtasiya “Kapitan Petko Voyvoda” σ. 201.

⁴³⁴ Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Dalègre J. (1995). *Populations et Territoire en Thrace Grecque Depuis 1878: Tome 1: Texte*, Département de Géographie, Paris: Université de Paris X-Nanterre, σ. 210.

⁴³⁵ Ε.Β.Ε., Εφημερίδα *Εμπρός*, ημερομηνία έκδοσης, 01-08-1913, σ. 2· Ε.Ι.Ε./Ι.Ν.Ε., Αρχείο Α. Α. Πάλλη. Φάκελος Α. Commission Mixte d'Emigration Greco-Bulgare. Pallis A.A., “Exchange and Settlement of Population in the Balkans 1912-1920”, (translated by A. Lindsey) Constantinople, 23-04-1920.

⁴³⁶ Manidakis N. (2000), “Travailleurs Immigrés Grecs en France, 1916-1931: Massification et Enracinement d'un Mouvement Migratoire”, in Grivaud G. (ed.), *La Diaspora Hellénique en France, Acts du Séminaire Organisé à l'Ecole Française d'Athènes (18 Oct.-1 Nov.1995)*, Athènes, Ecole Française d'Athènes: 83-88· Υπουργείο Περιθάλψεως (1920), *Η Περίθαλψη των Προσφύγων 1917-1920: Δυτική Θράκη, Ανατολική Θράκη, Μικρά Ασία, Βόρειος Ήπειρος, Ανατολ. Μακεδονία, Νότιος Ρωσσία, Πόντος, Ρουμανία, Δωδεκάνησα*, Εν Αθήναις: Εκ του Τυπογραφείου Κωνστ. Ι. Θεοδωρόπουλου, σ. 47.

⁴³⁷ Κωστόπουλος, Τ. (2007), *Πόλεμος και Εθνοκάθαρση: Η Ξεχασμένη Πλευρά μίας Δεκαετούς Εθνικής Εξόρμησης, 1912-1922*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, σσ. 47-49· αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Dalègre J. (1995). *Populations et Territoire en Thrace Grecque Depuis 1878: Tome 1: Texte*, Département de Géographie, Paris: Université de Paris X-Nanterre, σ. 210.

⁴³⁸ Ε.Ι.Ε./Ι.Ν.Ε., Αρχείο Α. Α. Πάλλη. Φάκελος Α. Commission Mixte d'Emigration Greco-Bulgare. Pallis A.A., “Exchange and Settlement of Population in the Balkans 1912-1920”, (translated by A. Lindsey), Constantinople, 23-04-1920.

πρώην καζά της Δράμας εγκαταστάθηκαν, κατά τα έτη 1913-1914, περίπου 2.000 άτομα από την Ξάνθη και στο σημερινό Δοξάτο 2.281 από την Γκιουμουλτζίνα, ενώ στον πρώην καζά των Σερρών εγκαταστάθηκαν 70 περίπου οικογένειες από την περιοχή της Ξάνθης και της Γκιουμουλτζίνας⁴³⁹.

Για τη συγκεκριμένη περίοδο ο Πάλλης σημειώνει την αναχώρηση 70.000 προσφύγων προς τις περιοχές του ελληνικού κράτους και μια άλλη μεταγενέστερη πηγή την απομάκρυνση μόνο 40.000 προς το ελληνικό κομμάτι της γειτονικής Μακεδονίας⁴⁴⁰. Στην πραγματικότητα πρόκειται για μικρότερο αριθμό καθώς σε επίσημη απογραφή και με δηλώσεις των ίδιων των προσφύγων, μέχρι τον Ιανουάριο του 1915 είχαν απομακρυνθεί 7.595 οικογένειες ή 30.894 άτομα. Μέχρι το 1916 από την Γκιουμουλτζίνα στην ελληνική Μακεδονία είχαν εγκατασταθεί 406 οικογένειες ή 1.566 άτομα και από την Ξάνθη, 517 οικογένειες ή 2.173 άτομα⁴⁴¹. Να σημειωθεί, ότι ο αριθμός των απόδημων θρακιωτών προς το ελληνικό κράτος δεν μπορεί να υπολογιστεί με ακρίβεια εφόσον η ροή τους συνεχίστηκε και αργότερα από τον Ιανουάριο του 1915, όπου και τα διαθέσιμα επίσημα στοιχεία.

Οι προσφυγικές οικογένειες εγκαταστάθηκαν βάσει μισθώματος σε ιδιόκτητες και κοινοτικές ακίνητες μουσουλμανικές περιουσίες καθώς και σε οικήματα γηγενών μουσουλμάνων που είχαν επιταχθεί ή καταληφθεί⁴⁴². Η παραπάνω συμπεριφορά προς τους μουσουλμανικούς πληθυσμούς της Μακεδονίας προκάλεσε την έξοδό τους προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία και την αναπόφευκτη αντίδραση της οθωμανικής κυβέρνησης. Συνακόλουθα η είσοδος των μουσουλμάνων προσφύγων στα οθωμανικά εδάφη (στα ανατολικά του Έβρου και στην Ανατολία) προκάλεσε μια αντίστοιχη αντιμετώπιση προς τους γηγενείς πατριαρχικούς πληθυσμούς. Οι τελευταίοι εκτοπίστηκαν από τις περιοχές της Ανατολίας και των Παραλίων προς τα νεο-προσαρτημένα νησιά του Αιγαίου και τα μεγάλα αστικά κέντρα της ηπειρωτικής χώρας (περίπου 150.000-200.000 άτομα)⁴⁴³.

⁴³⁹ Reiss R. A. (1915), *Sur la Situation des Macedoniens et des Musulmans dans les Nouvelles Provinces Grecques*, Paris: Plon, σσ. 3-4, σσ. 101-102.

⁴⁴⁰ Wurfain A. (1930), *L'Échange Gréco-Bulgare des Minorités Ethniques*, Genève: Payot, σ. 30· Πάλλης Α. Α. (1925), *Στατιστική Μελέτη περί των Φυλετικών Μεταναστεύσεων Μακεδονίας και Θράκης κατά την Περίοδο 1912-1924*, Αθήναι: Τυπογραφείο Ι. Βάρτσου, σ. 17.

⁴⁴¹ Η απογραφή έγινε από 07-11-1914 μέχρι 09-01-1915 και με δηλώσεις των ίδιων των προσφύγων αναφορικά με τον τόπο καταγωγής τους, δηλαδή περιοχή της Θράκης δυτικά του Έβρου που ανήκε στο βουλγαρικό κράτος. Υπουργείο Οικονομικών/Διεύθυνσις Κτημάτων Κράτους (1916), *Έκθεσις Περί των εν Μακεδονία Προσφύγων*, Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, σ. 8, σσ. 15-16, σ. 42.

⁴⁴² Mazower M. (2004), *Salonica, City of Ghosts: Christians, Muslims and Jews 1430-1950*, London: Harper-Collins Perennial, σσ. 336-339· Πελαγίδης Σ. (1997), *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930). Ο Πόνος και η Δόξα*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, σσ. 115-117, επίσης αρκετά αναλυτικά στο Ι.Α.Υ.Ε. 1919/Α/5/10. Μουσουλμάνοι (Κτήματα Μουσουλμάνων-Ψηφίσματα Μουσουλμάνων). Υπουργείο Γεωργίας, Διεύθυνση Δημοσίων Κτημάτων, αρ. Πρωτ. 55100, 28-06-1919. Προς: Υπ. Εξωτερικών, Α' Πολιτικό.

⁴⁴³ Aktar A. (2003), «Homogenising the Nation, Turkifying the Economy: The Turkish Experience of Population Exchange Reconsidered», in Hirschon R. (ed.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange Between Greece and Turkey*, Oxford, Berghahn Books, 12: 79-95, σ. 83.

Στο κλίμα, στις 7/20-05-1914 ο οθωμανός υπουργός στην Αθήνα, Γκαλίπ Κεμαλί Σοϊλεμεζζόγλου Μπέης (Galip Kemali Söylemezoğlu Bey), πρότεινε στον Βενιζέλο την αναγκαστική ανταλλαγή πληθυσμών μεταξύ του πατριαρχικού πληθυσμού του Βιλαετιού, του Αϊδινίου και των μουσουλμάνων της Μακεδονίας και της Ηπείρου. Ο Βενιζέλος συμφώνησε, εφόσον η ανταλλαγή είχε εθελοντικό χαρακτήρα, και θα περιελάμβανε την περιοχή ανατολικά του Έβρου, υπό την επίβλεψη μίας μικτής ελληνο-οθωμανικής επιτροπής⁴⁴⁴. Η πρόταση δεν υλοποιήθηκε εξαιτίας της έναρξης του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Η σταδιακή απομάκρυνση μέρους του γηγενούς πληθυσμού της βουλγαρικής πλέον αιγιακής Θράκης, σε σύντομο χρονικό διάστημα αναπληρώθηκε με πληθυσμούς που είχαν βουλγαρική εθνική συνείδηση από τη βουλγαρική ενδοχώρα (εποίκους), την προσφάτα προσαρτημένη ελληνική και σερβική Μακεδονία, την ελληνική Ήπειρο, τη Μ. Ασία, τη Δοβρουτζά και τις περιοχές ανατολικά του ποταμού Έβρου (πρόσφυγες)⁴⁴⁵. Η εγκατάσταση του προσφυγικού πληθυσμού και των εποίκων από τις περιοχές της Παλιάς Βουλγαρίας συντονίστηκε μέσα από το σχηματισμό μιας νέας επιτροπής, κεντρικά ελεγχόμενης. Αυτή έδρευε στη Σόφια και απαρτιζόταν από μέλη όλων των εμπλεκόμενων κυβερνητικών φορέων. Η υλοποίηση του έργου της έγινε από τις υποεπιτροπές που λειτούργησαν στους 16 σημαντικότερους οικισμούς των αιγιακών βουλγαρικών κτήσεων και υπό την εποπτεία της κεντρικής υποεπιτροπής της νέας επαρχίας⁴⁴⁶. Η δράση τους έδωσε προτεραιότητα στην εγκατάσταση και αποκατάσταση των εκτοπισμένων, ώστε να επιτευχθεί η άμεση εδραίωσή τους και η επαρχία να ενσωματωθεί το συντομότερο δυνατόν στην εθνική επικράτεια⁴⁴⁷.

Συνολικά, σε όλη την ύπαιθρο της Θράκης δυτικά του Έβρου, από τις αρχές του 1913 μέχρι και το τέλος του 1914 είχαν εγκατασταθεί περίπου 10.000 οικογένειες εξαρχικών προσφύγων (προσεγγιστικά 25.000 άτομα), όπως φαίνεται αναλυτικά στον παρακάτω πίνακα. Οι εγκαταστάσεις έγιναν σε οικισμούς όπου προϋπήρχε γηγενής βουλγαρόφωνος πληθυσμός (όπως Ντεντέ-Αγάτς, Ντενιζλέρ και Ιμαρέτ Τσιφλίκ) καθώς και μουσουλμανικός πληθυσμός (όπως Ντικελλή-Τάς, Ιρτζάν, Σαπτσή, Μ[π]εκήρ-Κιόι και Γενιτζέ), αλλοιώνοντας σημαντικά τις εθνοτικές ισορροπίες στην περιοχή υπέρ των βουλγαρικών προθέσεων (βλέπε Χάρτη 25).

⁴⁴⁴ Mourellos Y. G. (1985), "The 1914 Persecutions and the First Attempt at an Exchange of Minorities Between Greece and Turkey", *Balkan Studies*, 26(2), σσ. 393-394.

⁴⁴⁵ Trifonov S. K. (1992), *Trakiya: Administratiyna Urebda Politicheski i Stopanski Zhiyot 1912-1915*, Sofia: Trakiyska Fondaiza "Kapitan Petko Vojvoda", σσ. 164-170.

⁴⁴⁶ Προϊστάμενος αυτής ήταν ο Μ. Ρόσενταλ. Βλέπε υποσημείωση 526, *infra*.

⁴⁴⁷ Trifonov S. K. (1992), *Trakiya: Administratiyna Urebda Politicheski i Stopanski Zhiyot 1912-1915*, Sofia: Trakiyska Fondaiza "Kapitan Petko Vojvoda", σσ. 190-194.

Πίνακας 2i.4. Ενδεικτικές εγκαταστάσεις προσφυγικού πληθυσμού (1913-1914)

	Όνομασία οικισμού ή περιοχή καταγωγής	Όνομασία οικισμού εγκατάστασης	Εγκατεστημένοι προσφυγικοί πληθυσμοί	
			Αριθμός οικογενειών	Αριθμός ατόμων
Περιοχή Γκιουμουλτζίνας (άνοιξη 1914 - 20 Ιουνίου 1914)	Σατσχανλή (:)	Κοζλουκεμπίρ (Αρριανά)	6	37
	Σουγιούτ (Μ. Ασία)	Ίμαρέτ Τσιφλίκ (Ίμερος)	125	586
	Μαναστήρ (δυτικά π. Έβρου)	Μουσά Κιόι (Μουσάκι ή Κόμαρος)	30	130
	α) Τασκισέ, β) Αλατζαχίλ, γ) Τιομπελέν (Μ. Ασία)	Κους-Τεπέ (Αετόλοφος)	230	968
	Μοραντί (:)	Τσοχατζηλάρ Τσιφλίκ (Υφαντές)	4	15
	α) Άγνωστο χωριό, β) Ζαρέβα (Μακεδονία)	Γιασή-Κιόι (Ιασμος)	58	288
	Λιζγκάρ (ανατολικά π. Έβρου)	Σαζάλ (:)	35	112
	(χωρίς στοιχεία)	Μουσελήμ Κιόι (Μεγάλο ή Μικρό Πίστο)	13	46
	Μαναστήρ (δυτικά π. Έβρου)	Τσέρμπας (Πρωτάτο)	61	238
	Σατσχανλή (:)	(χωρίς στοιχεία)	30	146
	Μαναστήρ (δυτικά π. Έβρου)	Ίρτζάν (Αρίσβη)	56	235
	Μαναστήρ (δυτικά π. Έβρου)	Μαναστήρ (Μοναστήρι)	54	265
	Διάφορα μέρη	Εβρέν-Κιόι (Εβρενος)	21	95
	Ντερέ Καλετζή (δυτικά π. Έβρου)	Καλατζή-Ντερέ (Κασσιτερά)	147	727
	Ντερέ Καλετζή (δυτικά π. Έβρου)	Σαπσιή (Σάπες)	78	371
	Διάφορα μέρη	Κοζλάρ (Πηγάδια)	67	262
	Μαναστήρ (δυτικά π. Έβρου)	(χωρίς στοιχεία)	68	208
	Μαναστήρ (δυτικά π. Έβρου)	Κιουτσούκ-Κιόι (Κόσμο)	8	47
	(χωρίς στοιχεία)	Επαρχία Γκιουμουλτζίνας	2.248	(χωρίς στοιχεία)
	*(χωρίς στοιχεία)	Λεφετζηλέρ (Λοφάριο)	44	
		Ίρτζάν (Αρίσβη)	53	
		Χατζή Μουστά(φα)-Κιόι (Άμφια)	62	
		Καϊμπάκ-Κιόι (:)	74	
Ασά-Κιόι (Αρσάκειο)		30		
Μ(π)εκλήρ-Κιόι (Βέλκιο)		10		
Κιζλάρ (Κίζερι)		32		
Σοφουλάρ (Ασκητές)		60		
Καρακούτζαλη (Μαυρομμάτι)		105		
Ντενιζλέρ (Πελαγία)		42		
Καργαλή ή Καργαλή Σαρίτζα (Καλαμόκαστρο)		68		
		<i>Σύνολα</i>	<i>3.919</i>	
Εάνθη (φθινόπωρο 1913 - καλοκαίρι 1914)	(χωρίς στοιχεία)		(χωρίς στοιχεία)	2.000
	Καστοριά	Εάνθη	303	776
	Γκόρνο Μπρόντι (περιοχή Σερρών)		132	628
	Δράμα		59	276

	Κιλκίς		45	22 ⁴⁴⁸
	Κολοπάτ (περιοχή Χαλάστρας)		29	166
	Σέρρες		27	114
	Θεσσαλονίκη		19	92
	Μπίτολα (Μοναστήρι)		14	46
	Περιοχή Καβάλας		8	29
	Ουσκούμπ (Σκόπια)		4	17
	Σκρίζεβο (Ζίχνα Αν. Μακεδονίας)		3	10
	Γενή-Κιόι (Σταυρούπολη)		166	865
	Γκάμπροβο (Καλλιθέα Ξάνθης)		101	505
<i>Σύνολα</i>			<i>910</i>	<i>5.546</i>
Περιοχή Ξάνθης	α) 96 οικογένειες από το Γκάμπροβο (Καλλιθέα Ξάνθης), β) 94 οικογένειες από το Γκόρνο Μπρόντι (περιοχή Σερρών)	Κουγιούτ-Κιόι (Κιμμέρια)	190	(χωρίς στοιχεία)
	Σκρίζεβο (Ζίχνα Αν. Μακεδονίας)	Μπουλουστρα (Αβδηρα)	110	
	α. Μ. Ασία, β). Ανατολικά του π. Έβρου	Γενιτζέ -Καρασού (Γενισέα)	80-90	
	<i>Σύνολα</i>			<i>380-390</i>
Φερεντζίκ	(χωρίς στοιχεία)	Φερεντζίκ (Φέρες)	453	(χωρίς στοιχεία)
Ντεντέ-Αγάτς (Νοέμβριος 1914)	(χωρίς στοιχεία)	Ντεντέ-Αγάτς (Αλεξανδρούπολη)	1.900	7.173
	<i>Σύνολα</i>			<i>2.353</i>
Περιοχή Ντεντέ-Αγάτς (Ιανουάριος 1913-1914)	* (χωρίς στοιχεία)	Ντοραλή-Κιόι (Δωρικό)	23	(χωρίς στοιχεία)
	* (χωρίς στοιχεία)	Ντικελλή-Τάς (Δίκελλα)	37	(χωρίς στοιχεία)
	<i>Σύνολα</i>			<i>60</i>
Περιοχή Σουφλίου (27 Μαρτίου 1914- 15 Δεκεμβρίου 1914)	α) 180 οικογένειες από το Τσανάκ της Γσατάλτζας, β) 2 οικογένειες από το Ταρφά της Γσατάλτζας, γ) 110 οικογένειες από το Χαραλαγιούν (:) των Μαλγάρων, δ) 80 οικογένειες από το Καντί-Κιόι (Δίκαια) του Διδυμοτείχου	Μπιτικλή (Τυχερό)	372	1.700
	Χατζή-Αλή Κιόι (Κόρυμβος)	Σείμενλή (Φυλακτό)	52	220
	α) 70 οικογένειες από το Ντόκουζούγ, β) 65 οικογένειες από το Λόζεγκραντ (Σαράντα-Εκκλησιές) που βρίσκονταν στον Πισμάν-Κιόι (Πεσσάνη)	Κουγιούν-Γερί (Προβατόνας)	135	535
	α) 200 οικογένειες από το Τέσλα της Κεσσάνης, β) 25 οικογένειες από τις καλύβες (:) της περιοχής του Μπουνάρ-Χισάρ	Καβατζήκ (Λευκίμη)	255	1.020
	Πισμάν-Κιόι (Πεσσάνη)	Γσουκούρ Ντιράν (δεν υπάρχει πλέον, δυτικά του Τυχερού)	78	335
	α) 62 οικογένειες από τη Θεσσαλονίκη, β) 28 οικογένειες από το Κόρου-Γκιολού του Μπουνάρ-Χισάρ	Πασμακτζή (Τριφύλλιο)	90	415
	Πισμάν-Κιόι (Πεσσάνη)	Οσμάντζα (Μάνθια) ή Οσμαντζίκ (Ιτέα)	44	186
	α) 80 από το Σαρά-Καγιά του Λουλέ-Μπουργκάς, β) 12 οικογένειες ακτημόνων από	Σαρχανλή (Αρδάνιο)	92	410

⁴⁴⁸ Πιθανότατα πρόκειται για τυπογραφικό λάθος. Στην πρωτότυπη έκδοση αναφέρει την εγκατάσταση 22 ατόμων και 45 οικογενειών από το Κιλκίς στην Ξάνθη.

	Ντογάν-Χισάρ (Αισήμη)			
	α) 63 οικογένειες από το Λιζγκάρ των Μαλγάρων, β) 15 οικογένειες από το Αλατζά-Μπαίρ της Μ. Ασίας	Μπαλί-Κιόι (Μέλια)	78	336
	Καντί-Κιόι των Μαλγάρων	Γκεμετζή Κιόι (Γεμιστή)	32	185
	Χαραλαγιούν (;) των Μαλγάρων	Γελκετζή (Λύρα)	184	760
	Καρακλήσε (Μαυροκλήσι)	Γσουμλεκτζή (Λαϊνά)	145	615
	Μπασκλήσε (Πρωτοκλήσι)	Ουκούφ (Λυκοφή)	36	350
	Χαραλαγιούν (;) των Μαλγάρων	Καρά-Μπουνάρ (Κουρνοφωλέα)	66	274
	α) 90 οικογένειες από τη Θεσσαλονίκη, β) 40 από την Μ. Ασία	Γζάμ-Κιόι (Δαδιά)	130	556
	* (χωρίς στοιχεία)	Γσκούρ Ουρέν (;)	25	(χωρίς στοιχεία)
<i>Σύνολα</i>			<i>1.814</i>	<i>7.897</i>
Σουφλί (27 Μαρτίου 1914 - 15 Δεκεμβρίου 1914)	Γεντζέ των Σαράντα-Εκκλησιών	Σουφλί	130	(χωρίς στοιχεία)
	Γσόνγκαρα (;) του Μπουνάρ-Χισάρ		54	
	Αδριανούπολη		42	
	Λόζενγκραντ (Σαράντα Εκκλησίες)		35	
	Διδυμότειχο		24	
	Ντεμίρ-Κιόι της Τσατάλτζας		12	
	Μ. Ασία		9	
	Καραμασλή του Μπαμπά-Εσκι (;)		8	
	Διάφοροι οικισμοί της Μακεδονίας		147	
	<i>Σύνολα</i>			
<i>Γενικό Σύνολο</i>			<i>9.897</i>	<i>25.392</i>

Πηγή: Trifonov S. K. (1992), *Trakiya: Administrativna uredba Politicheski i Stopanski Zhivot 1912/1915*, Sofia: Trakiyska Fondtasiya "Kapitan Petko Voyvoda", σσ. 195-204· Γέραγας Κ. (1925), *Αναμνήσεις εκ Θράκης, 1920-1922*, Εν Αθήναις: Τυπογραφίον Εστίας, σσ. 94-95

Παρατηρήσεις: α) εγκατάσταση -άγνωστου μεγέθους- καταγράφηκε και στο τσιφλίκι Ντεμίρ Μπέη ή Μπεϊλή Τσιφλίκ (Βέννα) στην περιοχή της Γκιουμουλτζίνας, β) το σύμβολο * δηλώνει ως πηγή των στοιχείων το έργο του Γέραγα (1925), γ) το σύμβολο (;) είναι δηλωτικό του άγνωστου σύγχρονου ονόματος του οικισμού καθώς και της περιοχής προέλευσης του προσφυγικού πληθυσμού, δ) τα *Σύνολα* και το *Γενικό Σύνολο* είναι προσεγγιστικά

Στον πίνακα παρουσιάζονται περισσότερο ενδείξεις και λιγότερο ακριβή αριθμητικά δεδομένα για τον πληθυσμό των εποίκων, δεδομένου ότι κάποιες εγκαταστάσεις προσφύγων και εποίκων, αν και λίγες, σημειώθηκαν και μετά το τέλος του 1914. Πάντως, όπως προκύπτει από τα διαθέσιμα στοιχεία, ο συνολικός αριθμός τους πιθανότατα κυμάνθηκε μεταξύ 32.000 και 37.000 ατόμων (τα μεγέθη δεν επιβεβαιώνονται από άλλες πηγές). Αυτά εγκαταστάθηκαν και αποκαταστάθηκαν παραγωγικά στις πόλεις και στην ύπαιθρο της αιγιακής βουλγαρικής επαρχίας⁴⁴⁹. Αξιοσημείωτη είναι και η ενίσχυση της αρμενικής και της εβραϊκής κοινότητας του Ντεντέ-Αγάτς με ομόθρησκους από τη Θεσσαλονίκη, την Αδριανούπολη και την Κωνσταντινούπολη λόγω της έντονης εμπορικής

⁴⁴⁹ Μιχαηλίδης Ι. Δ. (2003), *Μετακινήσεις Σλαβόφωνων Πληθυσμών 1912-1930: Ο Πόλεμος των Στατιστικών*, Αθήνα: Κριτική, σ. 108, σ. 111· Βλάχος Ν. (1945), *Η Εθνολογική Σύθεση των Ανηκόντων εις την Ελλάδα Τμημάτων της Μακεδονίας και της Δυτικής Θράκης*, Αθήνα: Αετός, σ. 29.

δραστηριότητας που εμφάνιζε το ομώνυμο λιμάνι και των γενικότερων ευκαιριών που παρουσιάζονταν⁴⁵⁰.

Ο Schultze υποστηρίζει ότι οι πληθυσμοί, όπως αυτοί εγκαταστάθηκαν από τις βουλγαρικές αρχές, εποίκισαν αρχικά την περιοχή από το όρος Κουσλάρ (Kuzlar, σημερινή δυτική Ροδόπη) μέχρι τις εκβολές του Νέστου –μια λωρίδα γης σχεδόν παράλληλη με τη ροή του ποταμού- και τη νοτιοανατολική αιγιακή ακτογραμμή των περιοχών δυτικά του Έβρου. Την τελευταία εγκατάσταση επιβεβαιώνει και ο Altinoff⁴⁵¹.

Με αυτά επιβεβαιώνεται η οργανωμένη εγκατάσταση και αποκατάσταση των προσφύγων και των εποίκων. Ειδικότερα, η πρώτη εγκατάσταση έλαβε χώρα στην ελληνοβουλγαρική μεθόριο, ώστε να ενισχυθεί πληθυσμιακά η ευαίσθητη περιοχή των συνόρων. Οι εγκαταστάσεις κατά μήκος του ποταμού καταστρατήγησαν την οθωμανό-βουλγαρική συμφωνία για αμοιβαία και προαιρετική ανταλλαγή μεταξύ των δύο μερών (βλέπε, *supra*). Βέβαια, μια ζώνη δεύτερης εγκατάστασης δημιουργήθηκε γύρω από το Ντεντέ-Αγάτς ενδυναμώνοντας το μεγαλύτερο διαμετακομιστικό κέντρο της νέας επαρχίας. Τέλος, οι εγκαταστάσεις στο εσωτερικό των πεδινών της εκτάσεων στήριξαν πληθυσμιακά τους οικισμούς της υπαίθρου και ανέλαβαν τις των εγκαταλελειμμένων καλλιεργειών.

Το εποικιστικό πρόγραμμα αναπτύχθηκε περίπου έως το φθινόπωρο του 1915, με την εγκατάσταση του μεγαλύτερου αριθμού εποίκων και προσφύγων. Από τα τέλη του 1916 και ύστερα σχεδόν διακόπηκε εξαιτίας της εισόδου της χώρας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Την περίοδο εκείνη σημειώθηκε στενότητα σιτηρών και δημητριακών. Οι μεγαλύτερες ελλείψεις καταγράφηκαν στις νεοπροσαρτημένες επαρχίες, όπου και ήταν συγκεντρωμένες ισχυρές στρατιωτικές μονάδες, ανακόπτοντας το ρυθμό του εποικισμού⁴⁵².

Το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (Νοέμβριος 1918), βρήκε τη Βουλγαρία ηττημένη και στα πρόθυρα οικονομικής κρίσης. Οι προσφυγικοί πληθυσμοί που είχαν συγκεντρωθεί στην εδαφική της επικράτεια, ζητούσαν την επιστροφή στις αρχικές εστίες, που θα ερχόταν με μία αποτελεσματική εξωτερική πολιτική, την οποία η βουλγαρική κυβέρνηση μάλλον δεν ήταν σε θέση να

⁴⁵⁰ Trifonov S. K. (1992), *Trakiya: Administrativna Urelda Politicheski i Stopanski Zhiyot 1912-1915*, Sofia: Trakiyska Fondaiza "Kapitan Petko Vojvoda", σ. 264.

⁴⁵¹ Schultze J. H. (1937), *Neugriechenland: Eine Landeskunde Ostmakedoniens und Westthrakiens mit Besonderer ber Berücksichtigung der Geomorphologie, Kolonistensiedlung und Wirtschaftsgeographie*, Gotha: J. Perthes, σ. 238· Altinoff I. (1921), *La Thrace Interallèe*, Sofia: Imprimerie de la Cour, σ. 103· Anonymous (1914), "Map of the Balkan States in Accordance with Recent Treaties", *The Geographical Journal*, 43(5), χάρτης Βαλκανικών Κρατών, κλίμακα 1:1.750.000.

⁴⁵² Crampton R. J. (2005), *A Concise History of Bulgaria*, Cambridge & New York: Cambridge University Press, σ. 213.

εφαρμόσει ⁴⁵³. Την ίδια στιγμή πιέσεις εκδηλώθηκαν από παραμένοντες και απόδημους στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και την Ελλάδα, μέσω οργανωμένων δράσεων, όπως το *Απελευθερωτικό Κομιτάτο των Τούρκων της Δυτικής Θράκης* και μαζικών διαμαρτυριών, όπως τα συλλαλητήρια σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη⁴⁵⁴. Σύντομα και κάτω από έντονο διπλωματικό παρασκήνιο η κατάσταση στην περιοχή πρόκειται να δεχθεί έντονες πιέσεις αλλαγής της κατάστασης που είχε προκύψει κατά την εξαετία 1913-1919.

2.ii) Οργανωτική και λειτουργική ενσωμάτωση

Την πρώτη διοικητικά περίοδο της βουλγαρικής παρουσίας ανέλαβε η *Στρατιωτική Διοίκησης Θράκης* μέχρι τον Ιούλιο του 1913. Ταυτόχρονα επιβλήθηκε στρατιωτικός νόμος, ο οποίος διατηρήθηκε και μετά την παράδοση της διοίκησης στην πολιτική εξουσία, έως τον Ιανουάριο του 1914. Η συνδυασμένη εφαρμογή τους σκόπευε στη μεθοδική εισαγωγή επεμβάσεων στον τομέα της δημόσιας διοίκησης, της τοπικής οικονομίας, της κοινωνικής και κοινοτικής οργάνωση καθώς και στη θρησκευτική ζωή στοχεύοντας στην ενσωμάτωση των νέων εδαφών στη βουλγαρική επικράτεια⁴⁵⁵.

Έτσι δημιουργήθηκε η *Επαρχία του Αιγαίου ή Μπελομοριέ (Belomorska Trakija)*, η οποία μαζί με το κομμάτι της Μακεδονίας, προσαρτημένο από τη Βουλγαρία, διαιρέθηκε διοικητικά σε 8 περιφέρειες και 16 τμήματα⁴⁵⁶. Στην περιοχή –που σε μεγάλο βαθμό αντιστοιχεί με την περιοχή μελέτης– δημιουργήθηκαν ο *Νομός Γκιουμουλτζίνας (Gjumjuldjinski Okrag)* και ο *Νομός Αδριανουπόλεως (Odrinski Okrag)*, με δέκα και πέντε επαρχιακά διαμερίσματα αντίστοιχα (βλέπε, Πίνακα 4).

Αναλυτικότερα, ο νομός Γκιουμουλτζίνας (Gjumjuldjinski Okrag) –με πρωτεύουσα την Γκιουμουλτζίνα περιελάμβανε την *αστική (Gjumjuldjinska gradska okolija)* και την *αγροτική (Gjumjuldjinska selska okolija) επαρχία Γκιουμουλτζίνας*⁴⁵⁷. Αυτός ταυτιζόταν με το μεγαλύτερο τμήμα του σαντζακιού της Γκιουμουλτζίνας (1878-1912) και με τμήματα των σαντζακιών της Αδριανουπόλεως και του Ντεντέ-Αγάτς, εκτός από τους καζάδες του Κίρτζαλη και

⁴⁵³ Pundeff M. V. (1994), «Bulgarian Nationalism», in Sugar P. F. & Lederer I. J. (eds.), *Nationalism in Eastern Europe*, Seattle & London, University of Washington Press: 93-165, σ. 143.

⁴⁵⁴ Aydinli A. (1971), *Bati Trakya Faciasinin ic Yuzü*, Istanbul: Aydinli Cagaloglu, (περιληπτική μετάφραση Ανδρεάδη Κ. (1973) στο Βαλκανική Βιβλιογραφία, Τόμος Α' - Συμπλήρωμα, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, σσ. 380-381· Ε.Β.Ε., Εφημερίδα *Εμπρός*, ημερομηνία έκδοσης, 04-02-1919, σ. 2 και ημερομηνία έκδοσης, 10-02-1919, σ. 1.

⁴⁵⁵ Trifonov S. K. (1992), *Trakiya: Administrativna Uredba Politicheski i Stopanski Zhivot 1912-1915*, Sofia: Trakiyska Fondaiza "Kapitan Petko Vojvoda", σσ. 9-55, σ. 93.

⁴⁵⁶ Crampton R. J. (1983), *Bulgaria: 1878-1918, A History*, Boulder & New York: Columbia University Press, σ. 416.

⁴⁵⁷ Ίδρύθηκε με την υπ' αρ. 924/24-09-1913 διαταγή του υπ. *Εσωτερικών & Δημόσιας Υγείας*. Trifonov S. K. (1992), *Trakiya: Administrativna uredba Politicheski i Stopanski Zhivot 1912/1915*, Sofia: Trakiyska Fondtasiya "Kapitan Petko Voyvoda", σ. 71.

τμήμα του καζά Μουσταφά Πασά καθώς και του καζά του Ρούπτσο. Ο δεύτερος (*Odrinski Okrag*) ιδρύθηκε το 1915 -με πρωτεύουσα την Αδριανούπολη- περιλάμβανε τα εδάφη του καζά του Διδυμοτείχου (1878-1912), τμήματα των καζάδων της Αδριανουπόλεως, του Μουσταφά Πασά και του Ορτά-Κιόι και αποτελούνταν από την αντίστοιχη αστική (*Odrinska gradska Okolija*) και αγροτική (*Odrinska selska Okolija*) επαρχία. Επίσης από το 1913 μέρος αποτέλούσαν τα βουλγαρικά εδάφη της επαρχίας Ορτά-Κιόι που αποσπάστηκαν από το νομό Γκιουμουλτζίνας και της επαρχίας Σβίλεγκραντ που αποσπάστηκαν από το νομό Στάρα Ζαγκόρα⁴⁵⁸.

Εναρμονισμένη με τα εθνικά διοικητικά πρότυπα και τη συγκυρία της περιόδου παρουσιαζόταν η διοικητική λειτουργία της επαρχίας του Αιγαίου, την οποία ανέλαβε ο *Γενικός Διοικητής* της Μπελομοριέ, *Ν. Σβίναρωφ*. Βασισμένη στα παραπάνω δεδομένα και στην αρχική αδυναμία διεξαγωγής εκλογών, η αυτοδιοίκηση των οικισμών (αγροτικών και αστικών) ανατέθηκε σε διορισμένες τριμελείς επιτροπές με επικεφαλής για καθεμία Η επαρχιακή αυτοδιοίκηση ανατέθηκε σε αντίστοιχους διορισμένους επάρχους. Τα μέλη των επιτροπών -και ειδικότερα στις αστικές περιοχές- προέρχονταν κυρίως από τις κοινότητες των γηγενών βουλγαρόφωνων και μουσουλμάνων⁴⁵⁹.

Στους σημαντικούς οικισμούς συγκεντρώθηκαν στρατιωτικές και αστυνομικές δυνάμεις και στην Γκιουμουλτζίνα συγκεντρώθηκαν οι διοικήσεις των στρατιωτικών και αστυνομικών υπηρεσιών⁴⁶⁰. Ταυτόχρονα και σύμφωνα με το εθνικό δικαστικό σύστημα ιδρύθηκαν τρία πρωτοδικεία (Γκιουμουλτζίνα, Ξάνθη, Κάρα-Αγάτς) και πέντε ειρηνοδικεία με χρέη πταισματοδικείων (Γκιουμουλτζίνα, Ξάνθη, Ντεντέ-Αγάτς, Σουφλί, Κάρα-Αγάτς) στα οποία εκδικάζονταν αστικές και ποινικές υποθέσεις⁴⁶¹. Η λειτουργία τους, διακόπηκε σύντομα όταν μετά την είσοδο της χώρας στην παγκόσμια πολεμική σύγκρουση κηρύχθηκε ξανά στρατιωτικός νόμος (Οκτώβριος 1915) και τα αστικά δικαστήρια αντικαταστάθηκαν πάλι από στρατοδικεία⁴⁶².

Υπογραμμίζεται ότι οι διοικητικές και οικονομικές υπηρεσίες της επαρχίας στελεχώθηκαν από μεταθέσεις κατώτερων υπαλλήλων και από αξιωματούχους

⁴⁵⁸ *Θρακικός Ηλεκτρονικός Θησαυρός*, Συντάκτης: Κονόρτας Π., Λήμματα: *Αδριανουπόλεως Νομός (1915-1919)* (νεοελληνική εποχή), *Odrin (Okrag) (1915-1919)*, *Odrinski Okrag (1915-1919)*, <http://www.xanthi.ilsp.gr/thraki/history/his.asp?perioxhid=N0092> (21-11-2007, 08:30), *Γκιουμουλτζίνας Νομός (1913-1919)* (νεοελληνική εποχή), *Gjumjuldjina (Okrag) (1913-1919)*, *Gjumjuldjinski Okrag (1913-1919)*, <http://www.xanthi.ilsp.gr/thraki/history/his.asp?perioxhid=N0080> (21-11-2007, 08:30).

⁴⁵⁹ Οι μουσουλμάνοι απομακρύνθηκαν από τις τριμελείς επιτροπές με την είσοδο της χώρας στον πόλεμο. Trifonov S. K. (1992), *Trakiya: Administratiyna Urelda Politicheski i Stopanski Zhiyot 1912-1915*, Sofia: Trakiyska Fondaiza "Kapitan Petko Vojvoda", σσ. 83-84, σσ. 109-110.

⁴⁶⁰ Γέραγας Κ. (1925), *Αναμνήσεις εκ Θράκης, 1920-1922*, Εν Αθήναις: Τυπογραφειον Εστία, σσ. 52-53.

⁴⁶¹ Βασίλειον της Ελλάδος-Πολιτική Διοίκησης Θράκης (1922), *Πεπραγμένα, Μάιος 1920-Δεκέμβριος 1921. Δικαιοσύνη Ι*, Αδριανούπολις: Τύποις Πολιτικής Διοικήσεως Θράκης, σσ. 18-19.

⁴⁶² Petsalis-Diomidis N. (1978), *Greece at the Paris Peace Conference (1919)*, Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, σσ. 277-278.

του εσωτερικού της Βουλγαρίας, ενώ ελάχιστοι υπάλληλοι της οθωμανικής διοίκησης διατήρησαν τη θέση τους. Η μετακίνηση τους στην Μπελομοριέ συνάντησε αρκετές δυσκολίες εξαιτίας περιορισμένου ενδιαφέροντος από την πλευρά τους, αλλά και των και του γενικότερου κλίματος επικρατούσε⁴⁶³.

Ακόλουθα στον διοικητικό τομέα εισήχθησαν και οι οικονομικές δομές της βουλγαρικής οικονομίας. Η οικονομία της περιοχής προσάρμοσε τις συναλλαγές της στο εθνικό σύστημα λειτουργίας με την άμεση απαγόρευση της οθωμανικής λίρας και την κυκλοφορία του βουλγαρικού λέβα καθώς και την εφαρμογή των φορολογικών, των δασμολογικών και των τελωνειακών διατάξεων⁴⁶⁴. Η εισαγωγή του χρηματοοικονομικού ιδρύματος και του νομίσματος σηματοδότησε τον νέο προσανατολισμό της τοπικής οικονομίας και παραγωγής προς τη βουλγαρική οικονομία και τις ανάγκες της κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Ειδικότερα από τα τέλη του 1913 δραστηριοποιήθηκε η *Εθνική Τράπεζα*, τελώντας χρέη κρατικής τράπεζας με πέντε ανεξάρτητα υποκαταστήματα, που συνδέονταν απευθείας με την κεντρική διοίκηση στη Σόφια. Επίσης ιδρύθηκαν υποκαταστήματα της *Αγροτικής Τράπεζας* για τις ανάγκες της αγροτικής οικονομίας και της *Τράπεζα Μακεδονίας*, η οποία ως εμπορική τράπεζα εξυπηρετούσε τις ανάγκες της καπνικής οικονομίας⁴⁶⁵. Την ίδια περίοδο στην Γκιουμουλτζίνα ιδρύθηκε μια λέσχη των βούλγαρων επιχειρηματιών, το *Café de Commerce*⁴⁶⁶.

Σημειώνεται η διατήρηση ορισμένων οθωμανικών δομών όπως ο τρόπος εκμετάλλευσης των δημοσίων αγαθών, για παράδειγμα τα δάση. Η εταιρεία που είχε αναλάβει την εμπορική εκμετάλλευση των δασών της Ροδόπης διατήρησε τα δικαιώματά της διευρύνοντας τη βάση της (1915) με τη συμμετοχή τριών νέων συνεταιρίων από τη βουλγαρική ενδοχώρα (Π. Σαλαμπάσεφ, Μ. Σεμερτζήεφ και Αποστόλωφ). Με τον τρόπο αυτό, συνέχισε τη λειτουργία της ως το Σεπτέμβριο του 1918⁴⁶⁷.

Διαφορετικό, ωστόσο, ήταν το καθεστώς εκμετάλλευσης των δικαιωμάτων αλιείας στις εκβολές του Έβρου, στην παράλια ζώνη από το δέλτα του ποταμού

⁴⁶³ Το σημαντικότερο επιχείρημα τους ήταν το αρκετά υψηλό κόστος διαβίωσης και η συνακόλουθη αδυναμία επί τόπου μεταφοράς των οικογενειών τους. Trifonov S. K. (1992), *Trakiya: Administrativna Urebda Politicheski i Stopanski Zhiyot 1912-1915*, Sofia: Trakiyska Fondaiza "Kapitan Petko Vojvoda", σσ. 101-102.

⁴⁶⁴ Βασίλειον της Ελλάδος-Πολιτική Διοίκησης Θράκης (1922), *Οικονομική Νομοθεσία εν Θράκη. Τελωνειακά Διατάξεις II*, Αδριανούπολις: Εκ του Τυπογραφείου της Πολιτικής Διοικήσεως Θράκης, σσ. 111-112.

⁴⁶⁵ Η Εθνική Τράπεζα διέθετε υποκαταστήματα στην Γκιουμουλτζίνα, στην Ξάνθη, στο Ντεντέ-Αγάτς, στο Σοφουλού και στο Ορτά-Κιόι, διατηρούσε τα λογιστικά όλων των οικονομικών διευθύνσεων της κρατικής διοίκησης και της τοπικής αυτοδιοίκησης και παράλληλα συγκέντρωνε τα αντίστοιχα χρηματικά κεφάλαια Γαληνός Α. (15-02-1990), *Διασυμμαχική Θράκη: Αποφάσεις και Διατάγματα Οικονομικού Περιεχομένου και η Διοικητική Οργάνωση των Οικονομικών Υπηρεσιών*, Αθήνα: 103^η Συνάντηση των Ερευνητών του Ιστορικού Αρχείου της ΕΤΕ, σ. 15.

⁴⁶⁶ Reiss R. A. (1915), *Sur la Situation den Macedoniens et des Musulmanes dans les Nouvelles Provinces Grecque s*, Paris: Plon-Nourrit et Cie, σσ. 90-92.

⁴⁶⁷ *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, (1927-), Αθήνα: Π. Γ. Μακρής & "Πυρσός" Ανώνυμος Εταιρεία Εκδόσεων και Γραφικών Τεχνών, Τόμος Ελλάς, λήμμα: *Ελλάς και Κ.Τ.Ε.*, σ. 616.

μέχρι το Πόρτο-Λάγος, καθώς και στη Μπουρού. Σ' αυτή την περίπτωση τα δικαιώματα αλιείας παραχωρήθηκαν μετά από πλειοδοτικούς διαγωνισμούς σε επιχειρηματίες και σε συνασπισμούς επιχειρηματιών. Οι ανάδοχοι με τη σειρά τους διατήρησαν το παραδοσιακό δικαίωμα είσπραξης του 20% (σε είδος ή σε χρήματα) από τους αλιείς⁴⁶⁸.

Η τοπική οικονομία συνέχισε να τροφοδοτεί τη βουλγαρική οικονομία και τους αποδέκτες των βουλγαρικών εξαγωγών με τα παραδοσιακά της προϊόντα: καπνό, δημητριακά και λιγότερο βαμβάκι και δέρματα. Τα δίκτυα των ειδών πρώτης ανάγκης μείωσαν τη ροή τους, ενώ τα δίκτυα εμπορίου βιομηχανικών πρώτων υλών αναπροσάρμοσαν τη δική τους. Έτσι οι αγορές των Μεγάλων Δυνάμεων έκλεισαν τις πόρτες τους στην εισαγωγή βουλγαρικού βαμβακιού από τη Μακεδονία και τη Θράκη και το εμπόριο προσανατολίστηκε στις αγορές των Κεντρικών Δυνάμεων⁴⁶⁹.

Εκτός της οικονομίας, σχετικά σύντομα η τοπική πολιτική ζωή λειτούργησε ως ζωτικό μέρος της εθνικής πολιτικής δραστηριότητας. Σύμφωνα με τον Crampton, η νεοεκλεγμένη κυβέρνηση του *Ραντοσλάβωφ* (Radoslavoff) προωθώντας την υποστήριξη των προσφύγων από τα ελληνικά, σερβικά και οθωμανικά εδάφη (εγκατάσταση και αποκατάστασή τους στη βουλγαρική Μακεδονία και Θράκη) παραχώρησε το δικαίωμα ψήφου και συμμετοχής στις εκλογές του Μαρτίου του 1914 στους κατοίκους των πρόσφατα ενσωματωμένων περιοχών⁴⁷⁰.

Η λειτουργική σύνδεση της περιοχής με την εθνική επικράτεια ήταν απαραίτητη προϋπόθεση προκειμένου να προσαρμοστεί οργανικά και θεσμικά στα πρότυπα και στις ανάγκες του βουλγαρικού κράτους των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα.

⁴⁶⁸ Altinoff I. (1921), *La Thrace Interalliée*, Sofia: Imprimerie de la Cour, σσ. 103-104.

⁴⁶⁹ Εξαίρεση αποτελούν οι ροές προς τη σύμμαχο Οθωμανική Αυτοκρατορία, όταν το 12,45% των εξαγωγών του 1915 περιορίστηκε στο 2,63% το 1918. Crampton R. J. (1983), *Bulgaria: 1878-1918, A History*, New York: Columbia University Press, σσ. 484-485.

⁴⁷⁰ *Ibid*, σ. 430. Αναλυτικότερα, οι μουσουλμάνοι της Θράκης κατάφεραν να εκλέξουν 8 συνολικά βουλευτές από τις περιοχές της Ξάνθης, της Γκιουμουλτζίνας και του Ντεντέ-Αγάτς, με την υποστήριξη της οθωμανικής διπλωματικής αποστολής στη Σόφια. Η πατριαρχική κοινότητα, εξέλεξε τον Στ. Αθανάσωφ (Athanasoff) ως βουλευτή Γκιουμουλτζίνας, με καταγωγή από την Κατερίνη, που εγκαταστάθηκε στην Ξάνθη το 1913 και έδρασε υπέρ των θέσεων της πατριαρχικής κοινότητας σε όλη την περίοδο της βουλγαρικής διοίκησης. Η στάση του αυτή προκαλεί ερωτηματικά, που ίσως απαντώνται από την παρουσία της οικογένειάς του στον τόπο καταγωγής του, από την ενδεχόμενη παρουσία ακίνητης περιουσίας και τις τυχόν οικονομικές σχέσεις με διάφορες περιοχές του ελληνικού κράτους. Τέλος, η εβραϊκή κοινότητα με τη σειρά της κατάφερε να εκλέξει τον επιφανή δικηγόρο Καρασσό Εμμανουήλ από την Γκιουμουλτζίνα. *Ibid*, σ. 205· Φρέζης Ρ. (1999), *Ο Εβραϊκός Τύπος στην Ελλάδα*, Βόλος: Ισραηλιτική Κοινότητα Βόλου-Εκδόσεις Ωρες, σ. 369· Aydinli A. (1971), *Bati Trakya Faciasinin ic Yuzü*, Istanbul: Aydinli Cagaloglu, (περιληπτική μετάφραση Ανδρεάδη Κ. (1973) στο Βαλκανική Βιβλιογραφία, Τόμος Α' - Συμπλήρωμα, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, σσ. 367-368· Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Α.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 1/Υποφ. 1.3 (1919-1920). 09-03-1920, IX Μεραρχία, Γραφείο Στρατηγού, Προς: Χ. Βαμβακά.

2.iii) Εκσυγχρονιστικές επεμβάσεις στο χώρο και στις λειτουργίες του

Παράλληλα με τα παραπάνω, θεωρήθηκε απαραίτητη η αναμόρφωση του θρακικού τοπίου, προκειμένου να αναπαραχθεί η βουλγαρική αντίληψη για την οργάνωση και λειτουργία του χώρου, καθώς και η εγκατάσταση και αποκατάσταση του νεοφερμένου πληθυσμού. Η τελευταία είχε σαφείς επιρροές από τα αρχιτεκτονικά και τα πολεοδομικά πρότυπα των κρατών της δυτικής και βόρειας Ευρώπης⁴⁷¹. Οι αναμορφωτικές επεμβάσεις στο τοπίο της Θράκης ήταν κυρίως πολεοδομικού περιεχομένου, στοχεύοντας στον εκσυγχρονισμό των υφιστάμενων οικιστικών συνόλων (υπαίθρος και πόλεις) καθώς και στην ενίσχυση των δημοσίων υποδομών (δίκτυα μεταφορών και επικοινωνιών).

Τα παραπάνω δε θεωρούνται ως οι μοναδικοί στόχοι της βουλγαρικής κυβέρνησης. Το νέο θρακικό τοπίο μπορούσε να μεταφέρει με τον καλύτερο τρόπο το μήνυμα της αλλαγής από μια παραδοσιακή διοικητική δομή (Οθωμανική Αυτοκρατορία), σε μια αντίστοιχη νεότερη (βουλγαρικό έθνος-κράτος). Παραλήπτες αυτού ήταν τόσο ο τοπικός πληθυσμός, ο οποίος θα βίωνε τις χωρικές επεμβάσεις, όσο και οι ξένες δυνάμεις, οι οποίες θα αντιλαμβάνονταν το εκσυγχρονιστικό προφίλ των βουλγαρικών αρχών. Αντίστοιχα δρούσαν και τα γειτονικά βαλκανικά κράτη της περιόδου⁴⁷². Αποκορύφωμα των προσπαθειών σύνδεσης της Βουλγαρίας με τις συμμαχικές της δυνάμεις, θεωρείται η υιοθέτηση του γρηγοριανού ημερολογίου από τις 14 Απριλίου 1916 και έπειτα⁴⁷³.

Το έργο ανέλαβε η νεοϊδρυθείσα υπηρεσία Πολεοδομικού Σχεδιασμού (*Planosnemačno Bureau*, 1907), η οποία επικέντρωσε τη δράση της στους οικισμούς της υπαίθρου. Η δράση της επικεντρώθηκε στη διάνοιξη οδικών αρτηριών εντός οικισμών (ασφαλτόστρωση των κυριότερων), στην εφαρμογή υγειονομικών διατάξεων (ηλιασμός και αερισμός κτισμάτων και οδών), στη σύνδεση της υπαίθρου με τα δίκτυα υποδομών της εποχής (ηλεκτρικό ρεύμα, πόσιμο νερό). Επιπλέον στην κατεδάφιση οθωμανικών θρησκευτικών και διοικητικών κτισμάτων, στην οικοδόμηση κυβερνητικών κτιρίων καθώς και στη βελτίωση των προσόψεων επιλεγμένων σημαντικών οικοδομημάτων⁴⁷⁴.

Στην επαρχία του Αιγαίου η υπηρεσία υιοθέτησε ένα κεντρικό πλάνο σχεδιασμού και οργάνωσης του χώρου στην περιοχή των συνόρων γύρω από τα

⁴⁷¹ Yerolympos A. (1996), *Urban Transformations in Balkans (1820-1920)*, Thessaloniki: University Studio Press, σ. 23, σσ. 29-30, σ. 42, σσ. 45-48.

⁴⁷² Lagopoulos A. P. (2005), "Monumental Urban Space and National Identity: The Early Twentieth Century New Plan of Thessaloniki", *Journal of Historical Geography*, 31, σ. 75· Pantelić B. (1997), "Nationalism and Architecture: The Creation of a National Style in Serbian Architecture and Its Political Implications", *The Journal of the Society of Architectural Historians*, 56(1), σσ. 20-26.

⁴⁷³ Crampton R. J. (2007), *Bulgaria*, Oxford: Oxford University Press, σ. 211.

⁴⁷⁴ Hoffman G. W. (1964), "Transformation of Rural Settlement in Bulgaria", *Geographical Review*, 54(1), σ. 59.

σύνορα με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Σύμφωνα με αυτό το πλάνο, 11 χωριά της περιοχής του Ντεντέ-Αγάτς, 10 χωριά του Σουφλίου και εννέα χωριά του Ορτά-Κιόι δέχτηκαν πολεοδομικές επεμβάσεις. Οι συγκεκριμένοι οικισμοί λόγω των επεκτάσεων από την εγκατάσταση νέου πληθυσμού, ανασχεδιάστηκε η ρυμοτομία του οικιστικού ιστού και προβλέφθηκαν χώροι για πλατείες, σχολεία, θρησκευτικούς ναούς, αλώνια και διοικητικά κτίρια. Ανώτερος στόχος της συγκεκριμένης πρακτικής ήταν η δημιουργία συμπαγών πληθυσμιακά οικήσεων στην ευαίσθητη περιοχή των συνόρων, όπως ακριβώς έπρατταν και οι οθωμανικές αρχές

Αναφορικά με το χώρο της υπαίθρου και την αποτελεσματικότερη διαχείριση και αξιοποίησή του, αποφασίστηκαν η καταγραφή και διάτμηση των αγροτικών κτημάτων όλης της περιοχής, απόφαση που μέχρι τα τέλη του 1914 δεν είχε πραγματοποιηθεί⁴⁷⁵. Ταυτόχρονα εξετάστηκε διεξοδικά το ζήτημα της αποξήρανσης των ελών της πεδιάδας της Ξάνθης, που γίνονταν εστίες ενδημικών ασθενειών και η δυνατότητα χρήσης των εκτάσεων, που θα προέκυπταν, για τις ανάγκες της προσφυγικής αποκατάστασης. Εκτός αυτών η κυβέρνηση είχε μεριμνήσει για την οικοδόμηση νέων προσφυγικών συνοικισμών στην ύπαιθρο, με προϋπόθεση την έκδοση σχετικής άδειας από την αρμόδια διεύθυνση της κεντρικής επιτροπής εγκατάστασης. Σε αρκετές περιπτώσεις οι νέοι συνοικισμοί σύντομα εγκαταλείφθηκαν και ερημώθηκαν⁴⁷⁶.

Οι επεμβάσεις στο τοπίο των αστικών οικιστικών συνόλων εντάχθηκαν στο ίδιο πλαίσιο, προσπαθώντας επιπλέον να καλύψουν κάποιες σύγχρονες ανάγκες, να διορθώσουν ζημίες από φυσικές καταστροφές και να βελτιώσουν τις συνθήκες υγιεινής (κεφάλαιο 2.ν, *infra*)⁴⁷⁷. Οι επεμβάσεις εντάχθηκαν στην προσπάθεια απομάκρυνσης των οθωμανικών επιρροών -ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα- καθώς και προσαρμογής της βουλγαρικής αστικής σημειολογίας (ιδιαίτερα της Σόφιας) στα πολεοδομικά πρότυπα των δυτικοευρωπαϊκών χωρών⁴⁷⁸.

Ειδικότερα οι υπάρχουσες στρατιωτικές εγκαταστάσεις της

⁴⁷⁵ I.A.Y.E. 1915/A/15, 18, 19, 21: Περί Εκτοπισθέντων Ελλήνων υπό Βουλγάρων. Lègation de sa Majestè Hellènique en Bulgarie, no. 2254, Sophia, 07-12-1914. Προς: κ. Ελευθέριο Βενιζέλο, Πρόεδρο του Υπουργικού Συμβουλίου και Υπουργό επί των Εξωτερικών. Πρόκειται για μεταφρασμένο στα βασικότερα σημεία άρθρο της φιλοκυβερνητικής εφημερίδας *Εθνικά Δίκαια* που δημοσιεύτηκε στις 06-12-1914 σχετικά με τον εποικισμό των νέων βουλγαρικών εδαφών. Επί του θέματος ο Τριφόνωφ αναφέρει τις πολεοδομικές επεμβάσεις στα χωριά Ντικελλή Τας (Δικέλλα), Χασανλάρ (Αύρα), Ομπαλάρ (Απαλός), Σαχινλάρ (Ανθεια), Λιτζά-Κιόι (Λουτρό), Ουρουντζίκ (:), Οκούφ (Λυκοφή), Μάκρη και Φερεντζίκ (Φέρες). Trifonov S. K. (1992), *Trakiya: Administrativna Urelda Politicheski i Stopanski Zhiyot 1912-1915*, Sofia: Trakiyska Fondaiza "Kapitan Petko Vojvoda", σ. 202.

⁴⁷⁶ Ενδεικτικά αναφέρεται η δημιουργία του οικισμού Χρίστο Μπότεβ από τους πρόσφυγες στο Τζάμ-Κιόι (Δαδιά), και του οικισμού Κλιμέντοβο από τους πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στο Κούς-Τεπέ (Αετόλοφος). *Ibid*, σ. 202, σ. 205, σ. 244.

⁴⁷⁷ Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Dalègre J. (1995), *Populations et Territoire en Thrace Grecque Depuis 1878: Tome 1: Texte*, Département de Géographie, Paris: Université de Paris X-Nanterre, σ. 214.

⁴⁷⁸ Gigova I. (2011), "The City and the Nation: Sofia's Trajectory from Glory to Rubble in WWII" *Journal of Urban History*, 37(2), σ. 156· Hirt S. (2007), "The Compact versus the Dispersed City: History of Planning Ideas of Sofia's Urban Form" *The Journal of Planning History*, 6(2), σσ. 139-140.

Γκιουμουλτζίνας (στρατώνες οθωμανικού Πυροβολικού, σημερινή *Δημοτική Αγορά*, κατασκευές της περιόδου του Τανζιμάτ) δεν επαρκούσαν για τη στέγαση των πολυπληθών στρατιωτικών βουλγαρικών μονάδων. Αυτό ανάγκασε τη στρατιωτική διοίκηση της επαρχίας να προχωρήσει σε επέκταση των στρατιωτικών εγκαταστάσεων της πόλης, οικοδομώντας νέους στρατώνες στα βόρεια όρια του οικισμού (σημερινή περιοχή *Στρατώνων*)⁴⁷⁹.

Η χωροθέτηση τους έγινε κοντά στις μουσουλμανικές εγκαταστάσεις, Κιρ και Γεντιζέ Μαχαλέ. Σημειολογικά τοποθετήθηκαν το ψηλότερο σημείο της επιφάνειας που καταλαμβάνει ακόμη και σήμερα ο οικισμός, προσφέροντας στις στρατιωτικές δυνάμεις το πλεονέκτημα εποπτείας. Η εκτεταμένη επιφάνεια κάλυψης λειτούργησε ως αδιαπέραστο όριο της προς το βορά επέκτασης του αστικού ιστού.

Στην περίπτωση της Ξάνθης η σημαντικότερη πολεοδομική επέμβαση της περιόδου σημειώνεται στα ανατολικά όρια του οικιστικού πλέγματος, στον Ταμπακχανέ μαχαλά. Εκεί το χειμώνα του 1914, καταιγίδα προκάλεσε πλημμύρα του χειμάρρου της πόλης και κατέστρεψε τη γέφυρα που συνέδεε τη νησίδα Καναρά και το δημοτικό κήπο. Οι αρχές προχώρησαν στην κατασκευή νέας γέφυρας και στην αποξήρανση της δεύτερης κοίτης του χειμάρρου, που σχημάτιζε στην ουσία τη νησίδα⁴⁸⁰. Η παραδοσιακή εικόνα του τοπίου της πόλης, τουλάχιστον στο ανατολικό όριο απέκτησε νέα εικόνα και δυναμικότερη συνοχή. Παράλληλα σε διάφορα σημεία έγιναν προσπάθειες τιθάσευσης της ροής του χειμάρρου και ελέγχου των πλημμυρών.

Παράλληλα με τα παραπάνω, οι αρχές προχώρησαν στη χορήγηση δανείων με ευνοϊκούς όρους προς τα ενδιαφερόμενα νοικοκυριά για την κατασκευή ή την επισκευή οικίας, στην παροχή οικοδομικών υλικών και των αρχιτεκτονικών σχεδίων⁴⁸¹. Η επισκευή των ζημιών που είχαν προκαλέσει οι συγκρούσεις των Βαλκανικών Πολέμων καθώς και η οικοδόμηση νέων οικιών σχεδιασμένων με τις σύγχρονες επιταγές του εθνικού αρχιτεκτονικού ρυθμού, προσέδιδαν το χαρακτήρα της βουλγαρικής διοίκησης και το εκσυγχρονιστικό προφίλ της.

Εκτός των επεμβάσεων στα οικιστικά σύνολα, επεμβάσεις εντοπίστηκαν στα

⁴⁷⁹ Θρακική Στοά (1932), *Λεύκωμα Θράκης-Μακεδονίας*, Κομοτηνή: Αργ. Δρακόπουλος-Τύποις Απ. Αντωνιάδου, σ. 248.

⁴⁸⁰ Αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Αργυροπούλου Μ., Μαυρίδου Α. & Χατζηαβραμίδου Μ. (2003-2004). *Πολεοδομική Εξέλιξη της Ξάνθης στον 20^ο Αιώνα. Το Δίκτυο των Ελεύθερων Χώρων (Ερευνητική Εργασία)*, Πολυτεχνική Σχολή, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 102

⁴⁸¹ I.A.Y.E. 1915/A/15, 18, 19, 21: Περὶ Εκτοπισθέντων Ελλήνων ὑπὸ Βουλγάρων. L'égation de sa Majesté Hellénique en Bulgarie, no. 2254, Sophia, 07-12-1914. Προς: κ. Ελευθέριο Βενιζέλο, Πρόεδρο του Υπουργικού Συμβουλίου και Υπουργό ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν. Πρόκειται για μεταφρασμένο -στα βασικότερα σημεία- ἄρθρο της φιλοκυβερνητικής εφημερίδας *Ἐθνικά Δίκαια* που δημοσιεύτηκε στις 06-12-1914 σχετικά με τον εποικισμό των νέων βουλγαρικών εδαφών.

δίκτυα εμπορίου και μεταφορών που διέτρεχαν την Μπελομοριέ⁴⁸². Κατά την περίοδο της βουλγαρικής διοικητικής παρουσίας, το δίκτυο των χερσαίων μεταφορών και επικοινωνιών (οδικό και σιδηροδρομικό δίκτυο) δέχθηκε σημαντικές βελτιώσεις και επισκευές, παράλληλα με τον σχεδιασμό επέκτασής του⁴⁸³.

Σημαντικό έργο για την αιγιακή πεδιάδα της Ροδόπης θεωρείται η επισκευή του δρόμου από το Τσάλ-Τεπέ, στο Πάσκμαλη με κατάληξη στο Πόρτο-Λάγος, μέσω Ξάνθης, στο πλαίσιο της αποκλειστικής διοχέτευσης των εξαγόμενων ποσοτήτων καπνού από το Πόρτο-Λάγος και όχι από τη γειτονική -ελληνική πλέον- Καβάλα⁴⁸⁴. Η κυβέρνηση, ήδη από φθινόπωρο του 1913, επιθυμούσε τη δημιουργία ενός ασφαλέστερου λιμανιού για την Μπελομοριέ σε σχέση με το Ντεντέ-Αγάτς που βρισκόταν σε μικρή απόσταση από τα βουλγαρο-οθωμανικά σύνορα.

Το λιμάνι του Πόρτο-Λάγος θεωρήθηκε ιδανικό τόσο από τους ενδιαφερόμενους εμπόρους και παραγωγούς όσο και τις αρχές. Σύντομα ξεκίνησαν οι εργασίες μιας νέας σιδηροδρομικής γραμμής που θα συνέδεε το λιμάνι με την πεδιάδα του Έβρου και τη γραμμή Φιλιππούπολη-Αδριανούπολη, αφού πρώτα διέσχισε τον ορεινό όγκο της Ροδόπης. Παράλληλα άρχισαν οι εργασίες σύνδεσης της πόλης της Ξάνθης με το λιμάνι του Πόρτο-Λάγος⁴⁸⁵. Για τις ανάγκες των ελλιμενισμού των πλοίων και των βοηθητικών λιμενικών εγκαταστάσεων, εκδόθηκε προεδρικό διάταγμα σύμφωνα με το οποίο προβλεπόταν η απαλλοτρίωση όλων των απαιτούμενων γειτονικών εκτάσεων για την υλοποίηση των έργων⁴⁸⁶.

Οι εργασίες κατασκευής θα χρηματοδοτούνταν από το γερμανικό κράτος (150.000.000 χρυσά φράγκα) ως μέρος της συνολικότερης αναβάθμισης του δικτύου μεταφορών των νεο-προσαρτημένων περιοχών και την κατασκευή θα αναλάμβαναν εταιρίες γερμανικών συμφερόντων⁴⁸⁷. Τελικά, η έναρξη του πολέμου δεν επέτρεψε την έναρξη των εργασιών (βλέπε Χάρτη 26).

Το λιμάνι του Ντεντέ-Αγάτς μετά από κάποιες μικρές επεμβάσεις βελτίωσης

⁴⁸² Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Dalègre J. (1995), *Populations et Territoire en Thrace Grecque Depuis 1878: Tome 1: Texte*, Département de Géographie, Paris: Université de Paris X-Nanterre, σ. 214.

⁴⁸³ Trifonov S. K. (1992), *Trakiya: Administrativna uredba Politicheski i Stopanski Zhivot1912/1915*, Sofia: Trakiyska Fondtasiya "Kapitan Petko Voyvoda", σσ. 261-262· Woods H. C. (1916), "Communications in the Balkans", *The Geographical Journal* 47(4), σ. 266, σ. 278, σσ. 287-288.

⁴⁸⁴ Αλτσιτζόγλου Φ. (1941), *Οι Γιακάδες και ο Κάμπος της Ξάνθης*, Αθήνα: Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, σ. 92.

⁴⁸⁵ Κατά την επέκταση του σιδηροδρομικού δικτύου είχαν προβλεφθεί συνδέσεις και άλλων σημαντικών λιμανιών του Αιγαίου πελάγους, όπως το λιμάνι της Καβάλας (Ελλάδα) και το λιμάνι του Αίνου (Οθωμανική Αυτοκρατορία). Iaranoff A. (1919), *La Bulgarie Économique*, Lausanne: Peter Giesset and Held, παράρτημα-χάρτης· Anonymous (1914), "Map of the Balkan States in Accordance with Recent Treaties", *The Geographical Journal*, 43(5), χάρτης Βαλκανικών κρατών, κλίμακα 1:1.750.000.

⁴⁸⁶ Trifonov S. K. (1992), *Trakiya: Administrativna uredba Politicheski i Stopanski Zhivot1912/1915*, Sofia: Trakiyska Fondtasiya "Kapitan Petko Voyvoda", σσ. 262-263.

⁴⁸⁷ Crampton R. J. (2007), *Bulgaria*, Oxford: Oxford University Press, σσ. 203-206.

των συνδέσεων και των υποδομών του σταδιακά αύξησε τη συμμετοχή του στο εθνικό υδάτινο εμπόριο (1914, το 6,49% των θαλάσσιων μεταφορών γινόταν από τα λιμάνια του Αιγαίου), ιδίως κατά την περίοδο των πολεμικών συγκρούσεων 1915-1918⁴⁸⁸.

Εκτός όσων αναφέρθηκαν, οι αρχές προέβησαν σε δομικές αλλαγές με στόχο τη σύνδεση παραδοσιακών λειτουργιών και συγκροτήσεων των εξαρχικών κοινοτήτων με τα αντίστοιχα εθνικά πρότυπα της εποχής. Οι σημαντικότερες αλλαγές παρουσιάστηκαν στην εκπαιδευτική δραστηριότητα και συγκεκριμένα στην αποκοπή της από τους ιστορικά θεμελιωμένους χρηματοδότες και διαχειριστές της. Βάσει αυτών επιδιώχθηκε η σύνδεση των τοπικών κοινοτήτων (γηγενών και προσφύγων) με τις άλλες κοινότητες της Παλιάς Βουλγαρίας, η απομάκρυνση δομών που παρέπεμπαν στο οθωμανικό παρελθόν, η λειτουργική ενσωμάτωση της νέας επαρχίας και προπάντων η τόνωση ή ακόμη και η εμφύτευση της βουλγαρικότητας των γηγενών και των νεοφερμένων βουλγαρόφωνων.

Φωτογραφία 2iii.16: Το λιμάνι του Ντεντέ-Αγάτς

Πηγή: Stamp Circuit

http://www.stampcircuit.com/Coin_Auction_Prices_Realized/auctionmap.php?dirname=Coin_Auction_Prices_Realized&ItemType=Postcard&class=Coin&sale_id=1716&country=PICTURE%20POSTCARDS&category=THRACE&single= (22-07-2010, 09:35)

Οι εκσυγχρονιστικές αλλαγές επιβλήθηκαν με τον αντίστοιχο νόμο του 1914 (αρ. 22/21-06-1914). Αυτός διευθέτησε το ζήτημα της απασχόλησης των

⁴⁸⁸ Dimitroff D. (1936), *Le Problème de la Thrace et l' Accès de la Bulgarie à la Mer Égée (Les Différentes Phases du Problème Thracien Depuis le Traité de San Stéphano Jusqu'à nos Jours)*, Paris: Les Nouvelles Editions Balkaniques, σ. 39· Djoumalieff S. (1936), *L' Accès de la Bulgarie a la Mer Égée*, Paris: Les Presses Modernes, σ. 19· I.A.Y.E. 1922/B/2/1, Πρακτικά Συνδιάσκεψης Γενούσης, Περί Εξόδου της Βουλγαρίας στο Αιγαίο, όπως παρατίθεται στο Παξίμαδοπούλου-Σταυρινού Μ. (1997), *Η Δυτική Θράκη στην Εξωτερική Πολιτική της Βουλγαρίας. Το Ζήτημα της Βουλγαρικής Οικονομικής Εξόδου στο Αιγαίο (1919-1923)*, Αθήνα: Gutenberg, σσ. 153-154, σ. 181.

δασκάλων προσφύγων στην Μπελομοριέ (μέχρι τότε υπαλλήλων της εξαρχικής εκκλησίας) και μεταβίβασε τη μισθοδοσία, το κόστος λειτουργίας και συντήρησης των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων στο υπ. Παιδείας. Οι παραπάνω αλλαγές στόχο τους είχαν αποκλειστικά τις βουλγαρόφωνες κοινότητες και όχι τις μουσουλμανικές, οι οποίες και διατήρησαν αναλλοίωτες τις δομές και τη λειτουργία του εκπαιδευτικού τους συστήματος⁴⁸⁹.

Μια ακόμη παραδοσιακή λειτουργία που δέχθηκε πιέσεις προσαρμογής στη νέα πραγματικότητα ήταν η υγειονομική περίθαλψη και η ανάληψή της από τους αντίστοιχους εθνικούς φορείς. Στην περίπτωση αυτή οι συνθήκες διαβίωσης και οι ενδημικές ασθένειες της προσφυγικής μάζας και των γηγενών απαιτούσαν άμεσα μια συνολικότερη παρέμβαση αντιμετώπισης του ζητήματος. Αρχικά ιδρύθηκαν δημόσια φαρμακεία στην Γκιουμουλτζίνα και το Ντεντέ-Αγάτς (Δεκέμβριος 1913) και σύντομα λήφθηκε η απόφαση ίδρυσης δημόσιων νοσοκομείων (Ιανουάριος 1914) σε Γκιουμουλτζίνα, Ξάνθη, Ντεντέ-Αγάτς και Σοφουλού. Όμως η ανάπτυξη της νοσοκομειακής περίθαλψης συνάντησε δυσκολίες λόγω της απουσίας κατάλληλων οικημάτων για τη στέγαση των αντίστοιχων υπηρεσιών και τελικά υπολειτούργησε⁴⁹⁰.

Στο διάστημα της βουλγαρικής διακυβέρνησης, έγιναν οι πρώτες ενέργειες απομάκρυνσης των δομών που κληροδότησε η οθωμανική παρουσία και η συνακόλουθη αντικατάστασή τους από άλλες νεότερες του εθνικού κράτους. Όμως, η συμμετοχή της χώρας στην παγκόσμια σύγκρουση και η δυσμενής οικονομική της κατάσταση, έκαναν ακόμη δυσκολότερη την κεντρικά ελεγχόμενη προσπάθεια εκσυγχρονιστικής αναμόρφωσης του θρακικού τοπίου. Ωστόσο σε κάθε περίπτωση το θρακικό τοπίο δέχθηκε πιέσεις αναμόρφωσης και σύνδεσης με την υπόλοιπη επικράτεια, κυρίως από τη διαχείριση της εγκαταλελειμμένης ακίνητης περιουσίας, όπως θα παρουσιαστεί στη συνέχεια.

2.iv) Ζητήματα ακινήτων περιουσιών (εγκαταλελειμμένων και μη)

Πέρα από τις σχεδιασμένες εκσυγχρονιστικές επεμβάσεις, πραγματοποιήθηκε μια σειρά χωρικών μεταβολών, η οποία βασίστηκε στα περιουσιακά στοιχεία των κατοίκων της επαρχίας του Αιγαίου. Στην ουσία πρόκειται για την ακίνητη περιουσία (όπως οικίες, οικόπεδα, επιχειρήσεις, αγροτεμάχια, κήπους) που εγκαταλείφθηκε από τους/τις ιδιοκτήτες/τριες τους όταν αυτοί/ές αποδήμησαν ή εκτοπίστηκαν για τις περιοχές δυτικά του Νέστου και ανατολικά του Έβρου ποταμού. Επίσης, σημειώθηκαν περιπτώσεις αξιοποίησης

⁴⁸⁹ Trifonov S. K. (1992), *Trakiya: Administratiyna Urelda Politicheski i Stopanski Zhiyot 1912-1915*, Sofia: Trakiyska Fondaiza "Kapitan Petko Vojvoda", σσ. 120-129.

⁴⁹⁰ *Ibid.*, σ. 266.

ακινήτων παρά την παρουσία του/της ιδιοκτήτη/τριας από τους πρόσφυγες και τους εποίκους.

Από την αξιοποίησή τους καλύφθηκαν οι ανάγκες αποκατάστασης (κατοικία και απασχόληση) των νεο-εγκατεστημένων πληθυσμών. Αντίστοιχα χρησιμοποιήθηκε και η εγκαταλελειμμένη κινητή περιουσία (οικιακά σκεύη, έπιπλα, εξοπλισμός καταστημάτων και επιχειρήσεων)⁴⁹¹. Σε κάποιες περιπτώσεις, ισχυρές οικονομικά ομάδες από τους παραμένοντες κατοίκους συγκέντρωσαν την ακίνητη περιουσία. Φημολογείται ότι στην πλειονότητα τους ήταν εβραίοι και μουσουλμάνοι έμποροι⁴⁹².

Οι αποδημούντες άφησαν τις περιουσίες στους στην επίβλεψη εξουσιοδοτημένων αντιπροσώπων που παρέμειναν, συχνά προερχόμενων από το άμεσο οικογενειακό ή εργασιακό περιβάλλον τους. Σε αρκετές βέβαια περιπτώσεις, οι περιουσίες βρέθηκαν χωρίς επί τόπου κηδεμονία. Από τα διαθέσιμα στοιχεία, γνωρίζουμε ενδεικτικά παραδείγματα περιουσιών τις οποίες εγκατέλειψαν οι πατριαρχικοί κάτοικοι της Ξάνθης και της Γκιουμουλτζίνας⁴⁹³.

Από τις ακίνητες περιουσίες το μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα παραδείγματα των τσιφλικιών που βρίσκονταν στην ιδιοκτησία μελών της πατριαρχικής κοινότητας και αποδόθηκαν στους μόνιμους κατοίκους τους (επίμορτοι καλλιεργητές). Οι καλλιεργητές είχαν χαρακτηριστικά γνωρίσματα που θεωρήθηκαν από τη νέα διοίκηση ως ταυτόσημα της βουλγαρικής εθνικής ταυτότητας. Στην πρώτη περίπτωση ανήκουν το μισό τσιφλίκι -Μπεκίρ Κιόι Τσιφλίκ (σημερινό Βέλκιο)- έκτασης 250 καλλιεργούμενων στρεμμάτων, μαζί με τον οικισμό, τους στάβλους, τις αποθήκες και την υπόλοιπη κτιριακή υποδομή, καθώς και τη βοσκήσιμη έκτασή του⁴⁹⁴.

Στη δεύτερη περίπτωση ανήκει το Κιρ-Τσιφλίκ (σημερινό Νέο Καβάκλιο),

⁴⁹¹ Miletic L. (1918), *The Ruin of the Thracian Bulgarians in 1913*, Translated by: Sofia Press Team (1987), Sofia: Sofia Press, σ. 48· Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Α1/Σ10/Υ59/Φ22/Αίτηση του Μυστακόπουλου Πέτρου και της Κυριακού Νυμφοδώρας, 14-09-1918, Βόλος. Προς: Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος για την Χορήγηση Ειδικού Δανείου Ύψους 2.000 δρχ. [έκαστος].

⁴⁹² Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Τμήμα Επιθεωρήσεως, Επιθεωρητής: Καραπάνος Σ. Αθήνα, 15-09-1923, προς: τη Διοίκηση της Εθνικής Τράπεζας Ελλάδος, Αθήνα.

⁴⁹³ Οι ακίνητες περιουσίες, αυτές εντοπίζονται τόσο εντός των αστικών συνόλων της Ξάνθης και της Γκιουμουλτζίνας όσο και στον περιαστικό και αγροτικό τους χώρο. Χαρακτηριστικά αναφέρονται τα κτήματα και τα οικοπέδα του Αθανασιάδη στην περιοχή του σιδηροδρομικού σταθμού της Γκιουμουλτζίνας, στις Τζιτζιβίες, στον Ταμπακχανέ μαχαλά, καθώς και τα αμπέλια του στο Κόσμιο ή Κιουτσούκ Κιόι (Küçük Köy,) και στην Καρυδιά ή Κουζλού Κιόι (Kuzlu Köy). Επίσης σημειώνονται, τα 1.350 οπωροφόρα δέντρα, ο κήπος έκτασης δύο στρεμμάτων και το μεταξοσκωληκοτροφείο εντός της Γκιουμουλτζίνας με τα δύο μαγαζιά που κατείχε ο Σπυρόπουλος. Τέλος, αναφέρονται οι οικίες, οι αποθήκες και τα καταστήματα που είχε στην ιδιοκτησία της η οικογένεια Τελωνίδου στην Γκιουμουλτζίνα, στην Μαρωνία και στο Πόρτο-Λάγος. Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Α1/Σ10/Υ59/Φ22/Αίτηση του Αθανασιάδου Ιωάννη, Θεσσαλονίκη, 10-08-1918. Προς: Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος για την Χορήγηση Ειδικού Δανείου Ύψους 2.000δρχ· Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Α1/Σ10/Υ59/Φ22/Αίτηση του Σπυρόπουλου Σπυρίδων, 31-07-1918, Αθήνα, Προς: Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος για την Χορήγηση Ειδικού Δανείου Ύψους 1.500 δρχ· Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Α1/Σ10/Υ59/Φ22/Αίτηση του Τελωνίδου Κωνσταντίνου, Ιωάννινα, 28-05-1918. Προς: Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος για την Χορήγηση Ειδικού Δανείου Ύψους Τουλάχιστον 10.000 δρχ.

⁴⁹⁴ Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Α1/Σ10/Υ59/Φ22/Αίτηση του Σπυρόπουλου Σπυρίδων, 31-07-1918, Αθήνα, Προς: Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος για την Χορήγηση Ειδικού Δανείου Ύψους 1.500 δρχ.

που η έκτασή του ξεπερνούσε τα 18.000 στρέμματα. Όπως ήδη αναφέρθηκε, αυτό είχε αποκτηθεί από τον *Ελ. Τελωνίδη* και τον *Κων. Σκουτέρη* στα τέλη του 19ου αιώνα, χωρίς να γνωρίζουμε την ακριβή του έκταση (κεφάλαιο 1.iii, *supra*). Στη διάρκεια όμως της βουλγαρικής παρουσίας, φαίνεται πως η οικογένεια Τελωνίδου ήταν αποκλειστικός ιδιοκτήτης, που πιθανότατα είχε εξαγοράσει το μερίδιο του Σκουτέρη ή των κληρονόμων του. Η οικογένεια διατηρούσε ισχυρούς δεσμούς με το ελληνικό κράτος δεδομένου ότι το υπ. Εξωτερικών είχε αποσπάσει ομολογία της βουλγαρικής κυβέρνησης για σεβασμό και αποζημίωση της περιουσίας της, που ξεπερνούσε το 1.000.000 δραχμές⁴⁹⁵. Ωστόσο, η παρουσία στην Γκιουμουλτζίνα τεσσάρων από τα επτά μέλη της οικογένειας δεν εμπόδιζε τη βουλγαρική διοίκηση να κάνει χρήση της οικογενειακής ακίνητης περιουσίας για την κάλυψη των εποικιστικών της αναγκών –είναι βέβαια, αρκετά πιθανή η διανομή των εκτάσεων του Κιρ-Τσιφλίκ σε βουλγαρόφωνες οικογένειες υπέρ της εξαρχικής εκκλησίας, που άλλωστε κατοικούσαν σε αυτό.

Το παραπάνω ενδεχόμενο είναι ενδεχόμενο από τη στιγμή που οι επίμορτοι καλλιεργητές αυτού και των άλλων τσιφλικιών τάχθηκαν με την εξαρχία της Σόφιας και όχι με το πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης. Πρόκειται για μια πρακτική που υιοθέτησαν τα φτωχότερα στρώματα του πληθυσμού, τα οποία, προκειμένου να παραμείνουν στις εστίες τους, τάχθηκαν με την εξαρχική εκκλησία⁴⁹⁶. Εξάλλου, η αποκατάσταση των αγροτικών πληθυσμών ήταν ένας από τους βασικούς παράγοντες επιλογής της ελληνικής ή της βουλγαρικής εθνικής ιδέας (Μέρος Β', *infra*).

Η κατάσταση ήταν εντελώς διαφορετική για τα τσιφλίκια μουσουλμανικής ιδιοκτησίας. Η κυβέρνηση του Ραντοσλαβόφ δεν επιθυμούσε την σύγκρουση με τα ηγετικά στελέχη της μουσουλμανικής κοινότητας και ειδικότερα με τους γαιοκτήμονες της Μπελομοριέ. Οι τελευταίοι τους είχαν υποστηρίξει κατά τις εκλογές του 1914 και προπάντων ασκούσαν μεγάλη επιρροή στους ομόθρησκούς τους. Σε αυτές τις περιπτώσεις, σημειώθηκαν εγκαταστάσεις προσφύγων χωρίς να υπάρξει αντίστοιχη διανομή γης (αποκατάσταση) από τις εκτάσεις που κατείχαν οι υποστηρικτές του Ραντοσλαβόφ⁴⁹⁷. Γενικά η εγκατάσταση και αποκατάσταση των προσφύγων πραγματοποιήθηκε χωρίς να υπάρξει μεταβολή της επιφάνειας και του ιδιοκτησιακού καθεστώτος των μουσουλμανικών τσιφλικιών. Οι εγκατεστημένοι καλλιεργήσαν τις εκτάσεις τους χωρίς δικαιώματα νομής αλλά με

⁴⁹⁵ Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Α1/Σ10/Υ59/Φ22/Αίτηση του Τελωνίδου Κωνσταντίνου, Ιωάννινα, 28-05-1918. Προς: Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος για την Χορήγηση Ειδικού Δανείου Ύψους Τουλάχιστον 10.000 δρχ.

⁴⁹⁶ Ο Τριφόνωφ χαρακτηρίζει αυτούς «ελληνοποιημένους βούλγαρους» που είχαν ταχθεί με το πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης -κατά το παρελθόν- και ήταν πλέον έτοιμοι να ασπασθούν την εξαρχία της Σόφιας. Στο Σοφουλόφ περίπου 200 οικογένειες γηγενών ακολούθησαν αυτήν την πρακτική. Trifonov S. K. (1992), *Trakiya: Administratiyna Urebda Politicheski i Stopanski Zhiyot 1912-1915*, Sofia: Trakiyska Fondaiza "Kapitan Petko Vojvoda", σ. 203.

⁴⁹⁷ *Ibid*, σ. 190, σ. 256.

δικαιώματα κάρπωσης, έπειτα από πιθανή συμφωνία με τους ιδιοκτήτες⁴⁹⁸.

Από τον πίνακα των τσιφλικιών (βλέπε, Πίνακα 3) πληροφορούμαστε ότι το 1882, τα τσιφλίκια Ιμαρέτ, Εβρέν-Κιόι, Ντενιζλέρ και Ορτακτσή κατοικούνται συνολικά από βουλγαρόφωνες οικογένειες. Από τα στοιχεία αυτών των πηγών και με δεδομένη, αλλά και αμετάβλητη, την έκταση των συγκεκριμένων εκμεταλλεύσεων συνάγονται: η αποδημία ή ο εκτοπισμός των επίμορτων καλλιεργητών, που προφανώς είχαν ταχθεί υπέρ της ελληνικής εθνικής ιδέας και η εγκατάσταση νέων από τις βουλγαρικές αρχές.

Αδιευκρίνιστα βέβαια παραμένουν, αν, και με ποιο καθεστώς ορισμένες οικογένειες παρέμειναν στα τσιφλίκια και ευεργετήθηκαν από το βουλγαρικό εποικιστικό πρόγραμμα. Επίσης, αν κάποια τσιφλίκια αγοράστηκαν αρχικά από επιχειρηματίες ή και οικονομικά ισχυρούς αρχιεπισκόπους και στη συνέχεια πουλήθηκαν στους νεο-εγκατεστημένους ή γηγενείς καλλιεργητές σε υψηλές τιμές με δυσμενείς όρους εξόφλησης. Αυτή ήταν μια πρακτική ευρέως διαδεδομένη στην Ανατολική Ρωμυλία μετά την προσάρτησή της στη Βουλγαρία⁴⁹⁹.

Η απόκτηση κυριότητας της ακίνητης περιουσίας από τους εποίκους έγινε με την ίδια πρακτική όπως είχε νωρίτερα συμβεί με την ίδρυση του *Πριγκιπάτου της Βουλγαρίας* και τη διανομή των πρώην μουσουλμανικών περιουσιών (νομοθετική ρύθμιση του 1886)⁵⁰⁰. Οι δικαιούχοι είχαν το δικαίωμα σύναψης χαμηλότοκου δανείου με δεκαετές ή εικοσαετές διάστημα αποπληρωμής από την Αγροτική Τράπεζα⁵⁰¹. Η τελευταία, κατέφευγε σε δήμευση των περιουσιών των καλλιεργητών σε περιπτώσεις που αδυνατούσαν να ικανοποιήσουν τις υποχρεώσεις τους⁵⁰².

Εκτός των προαναφερόμενων περιπτώσεων αξιοποίησης της ακίνητης περιουσίας (ιδιωτικής και δημόσιας) ένα άλλο μέρος της παρέμεινε στην άμεση διαχείριση των αρχών, όπως κήποι, λαχανόκηποι και ακαλλιέργητες εκτάσεις. Το κράτος τις διέθετε προς εκμετάλλευση μέσα από ετήσιους ή ετήσιων ή διετείς πλειοδοτικούς διαγωνισμούς (δημοπρασίες). Η αρχική αποδοτική αξιοποίησή

⁴⁹⁸ Από τον Πίνακα 2i.4 (βλέπε, *supra*) σημειώνονται ενδεικτικά οι εγκαταστάσεις στα τσιφλίκια Εβρέν-Κιόι Τσιφλίκ (Εβρενος), Ντενιζλέρ Τσιφλίκ (Πελαγία), Μπεκήρ Κιόι Τσιφλίκ (Βέλκιο) (παρέμειναν στην περιοχή ακόμα και μετά την αποχώρηση της βουλγαρικής διοίκησης, τουλάχιστον μέχρι και το 1924), Τσοχατζηλάρ Τσιφλίκ (Υφάντες) και η μεγαλύτερη σε μέγεθος εγκατάσταση στο Ιμαρέτ Τσιφλίκ (Ιμερος). Γέραγας Κ. (1925), *Αναμνήσεις εκ Θράκης, 1920-1922*, Εν Αθήναις: Τυπογραφείον Εστίας, σσ. 94-95.

⁴⁹⁹ Lyberatos A. (forthcoming), "From Imperial to National Lands: Bulgarian Agriculture Between the Russian-Ottoman (1877-1878) and the Balkan Wars (1912)", *Proceedings of the International Economic History Conference: The Economic Development of Southeast Europe in the 19th Century*, Corfu, 9-10/06/2006, σσ. 14-15.

⁵⁰⁰ Hoffman G. W. (1964), "Transformation of Rural Settlement in Bulgaria", *Geographical Review*, 54(1), σσ. 56-58.

⁵⁰¹ Crampton R. J. (1983), *Bulgaria: 1878-1918, A History*, New York: Columbia University Press, σ. 416.

⁵⁰² Lyberatos A. (forthcoming), "From Imperial to National Lands: Bulgarian Agriculture Between the Russian-Ottoman (1877-1878) and the Balkan Wars (1912)", *Proceedings of the International Economic History Conference: The Economic Development of Southeast Europe in the 19th Century*, Corfu, 9-10/06/2006, σσ. 18-19.

τους, κατά τα δύο τελευταία έτη της βουλγαρικής παρουσίας σημείωσε σημαντική μείωση, εξαιτίας της συνεχούς αναβολής των δημοπρασιών υπό τις πολεμικές εξελίξεις⁵⁰³.

Να σημειωθεί πως υπήρξε ένα μέρος των καλλιεργούμενων εκτάσεων που δεν υπέστη καμία μεταβολή στο ιδιοκτησιακό καθεστώς, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τα καπνοχώραφα ιδιοκτησίας των μεγάλων καπνικών εταιριών του εξωτερικού.

Στην κρατική μέριμνα εντάχθηκε και η χορήγηση κατοικίας στα νοικοκυριά των εποίκων στις εγκαταλελειμμένες περιουσίες των γηγενών που είχαν ήδη απομακρυνθεί προς τα ελληνικά και οθωμανικά εδάφη. Αρχικά ένα τμήμα τους τοποθετήθηκε σε κοινοτικές περιουσίες και σε οικίες παραμενόντων κατοίκων, προκαλώντας μιας ιδιότυπη συμβίωση⁵⁰⁴. Η αναγκαστική συνοίκηση δύο ή περισσότερων οικογενειών κάτω από την ίδια στέγη, κατάργησε την ιδιωτική σφαίρα της ιδιοκτήτριας οικογένειας με την παρουσία μιας άλλης με διαφορετικά πολιτισμικά χαρακτηριστικά και θρησκευτικές πεποιθήσεις.

Για τις εποικιστικές αρχές η εθνοπολιτισμική διαφορετικότητα των κατοίκων χρησιμοποιήθηκε ως μοχλός πίεσης των αυτοχθόνων οικογενειών, όταν μάλιστα οι πρόσφατες με τους Βαλκανικούς Πολέμους εθνοτικές αντιθέσεις ήταν ακόμη ζωντανές. Η αποδημία των ιδιοκτητών, η εγκατάλειψη της περιουσίας και η παραχώρησή της στους νεοφερμένους κατοίκους, ήταν σύμφωνη τόσο με την πληθυσμιακή ενίσχυση του βουλγαρόφωνου εξαρχικού πληθυσμού όσο και με τη θεμελίωση της παρουσίας τους ως αποτέλεσμα της απόκτησης ακίνητης ιδιοκτησίας.

Συμπερασματικά από τα παραπάνω καταδεικνύεται η οργανωμένη δράση των αρχών με στόχο τον εποικισμό ώστε να επιτευχθεί ο εποικισμός μιας νέας κτήσης του βουλγαρικού εθνικού-κράτους. Εκτός της μέριμνας για τη στέγαση του πληθυσμού, ζωτικής σημασίας θεωρήθηκε η διασφάλιση της απασχόλησής της. Έτσι με την παραγωγική απασχόλησή τους από τη μια τονώθηκε το ηθικό των προσφύγων και από την άλλη συνεχίστηκε η καλλιέργεια των εγκαταλελειμμένων από τους απόδημους γαιών. Αυτές οι εξελίξεις άσκησαν αφανή πίεση στην αναμόρφωση του θρακικού τοπίου, επικεντρώνοντας τη δράση τους στην αλλαγή κυριότητας των εκάστοτε ιδιοκτησιών.

2.ν) Εθνοτικός ανταγωνισμός και σημειολογικές επεμβάσεις

Η προσαρμογή του χώρου στις κεντρικά επιβαλλόμενες αναμορφώσεις είχε

⁵⁰³ Altinoff I. (1921), *La Thrace Interallière*, Sofia: Imprimerie de la Cour, σ. 102.

⁵⁰⁴ Κυριακίδου Σ. Π. (1919), *Η Δυτική Θράκη και οι Βούλγαροι*, Εν Αθήναις: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, στο <http://alex.eled.duth.gr/Eldoseis/stilpon19/index.htm>, (28-11-2006, 13:35).

εμφανείς αλλαγές στη σημειολογική του θεώρηση, προσδίδοντας διαφορετική χροιά στον εθνοτικό ανταγωνισμό μεταξύ των διαφορετικών κατοίκων της Θράκης. Όπως ήταν αναμενόμενο οι βουλγαρόφωνοι ενισχύθηκαν από μια κεντρική πολιτική εξουσία η οποία με τη σειρά της υποστήριξε την κυριαρχία τους σε κάθε έκφανση της ζωής και της δράσης τους.

Σε αυτό το πλαίσιο γίνεται εμφανής ο ανταγωνισμός ανάμεσα στους βουλγαρόφωνους από τη μία (κυρίαρχη ομάδα) και τους μουσουλμάνους και πατριαρχικούς από την άλλη (μειονοτικές ομάδες), που παρουσιάζονταν αδύναμοι στις επιταγές της κεντρικής εξουσίας. Για τις ανάγκες της διερεύνησης του ζητήματος εξετάζονται πως αυτό εκδηλώνεται στο τοπίο των οικισμών μελέτης.

Οι χώροι τέλεσης των θρησκευτικών πρακτικών αποτέλεσαν τον πρώτο στόχο της βουλγαρικής κυβέρνησης, στην προσπάθειά της να ομοιογενοποιήσει το τοπίο των νέων εδαφών και να απομακρύνει τις επιρροές του οθωμανικού παρελθόντος. Η σπουδαιότητα αυτής της δράσης σχετίζεται με τον κεντρικό ρόλο που διαδραμάτιζαν οι θεσμοί και οι τόποι λατρείας στην καθημερινότητα των κατοίκων και πολύ περισσότερο στην συγκρότηση εθνικών ταυτοτήτων⁵⁰⁵. Επιπλέον οι επιβαλλόμενες αλλαγές στη χρήση και τη συμβολική κυριότητα της θρησκευτικής περιουσίας στο σύνολο της πόλης σηματοδοτούν, εκτός από τον έλεγχο του κοινόχρηστου χώρου, τη μεταβαλλόμενη μορφή εξουσίας από το αυτοκρατορικό στο εθνικό πρότυπο⁵⁰⁶.

Συγκεκριμένα το Γιερί Παζάρ Τζαμί της Ξάνθης και το Εσκή Τζαμί της Γκιουμουλτζίνας μετατράπηκαν σε εξαρχικούς ναούς των *Αγίων Κυρίλλου και Μεθόδιου*, όπως και ο μητροπολιτικός ναός της Παναγίας και η εκκλησία του Αγ. Γεωργίου στην Γκιουμουλτζίνα⁵⁰⁷. Το Γενί Τζαμί με τη σειρά του, μετατράπηκε σε αποθήκη για τις ανάγκες κατά πάσα πιθανότητα του βουλγαρικού στρατού. Οι επεμβάσεις συμπεριλάμβαναν και τόπους που σχετίζονταν άμεσα με τη θρησκευτικότητα των κατοίκων, όπως το κτίριο της Μητρόπολης Μαρωνίας, το οποίο χρησιμοποιήθηκε ως κατάλυμα των αξιωματικών του βουλγαρικού στρατού.

Οι διοικητικές υπηρεσίες της μητρόπολης μεταφέρθηκαν στον τρίτο όροφο του Τσανάκλειου Μεγάρου, το οποίο πλέον χρησιμοποιούταν για τη νοσηλεία των στρατιωτικών μονάδων της πόλης⁵⁰⁸. Στις περιπτώσεις των κοινοτικών

⁵⁰⁵ Kostof S. (1999), *The City Assembled: The Elements of Urban Form Through History*, Boston: Little Brown, σ. 88.

⁵⁰⁶ Baker A. R. H. (1992). «Collective Consciousness and the Local Landscape: National Ideology and the Commune Council of Mesland (Loir-et-Cher) as landscape Architect During the 19th Century», in Baker A. R. H. and Biger G. (eds.) *Ideology and Landscape in Historical Perspective: Essays on the Meanings of Some Places in the Past*, Cambridge, Cambridge University Press, 18: 255-288, σ. 286.

⁵⁰⁷ *Αι Βουλγαρικάι Ωμότητες εν τη Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, 1912-1913. Γεγονότα, Εκθέσεις, Έγγραφα, Επίσημοι Μαρτυρίαί*, (1914), Εν Αθήναις: Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, σ. 311· Παπαευγενίου Α. (χ.η.), *Η Ελληνική Εκκλησία εν Θράκη. Τούρκοι-Βούλγαροι. Καταστροφάι Ναών και Μονών, Φόνοι, Εξορίαί και Κακοποιήσεις Κληρικόν, 1912-1920*, Θεσσαλονίκη: Τύποις Μ. Τριανταφύλλου, σ. 75.

⁵⁰⁸ *Αι Βουλγαρικάι Ωμότητες εν τη Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, 1912-1913. Γεγονότα, Εκθέσεις, Έγγραφα, Επίσημοι Μαρτυρίαί*, (1914), Εν Αθήναις: Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, σ. 10, σ. 314.

περιουσιών, αναφέρονται τα παραδείγματα στρατωνισμού των βουλγαρικών δυνάμεων εντός των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων στις πατριαρχικές και μουσουλμανικές κοινότητες, τουλάχιστον κατά του πρώτους μήνες της βουλγαρικής διακυβέρνησης⁵⁰⁹.

Αργότερα με την αποδημία των πατριαρχικών κοινοτήτων οι συμβολικοί τόποι αφέθηκαν στην εκμετάλλευση της κυρίαρχης ομάδας για την ικανοποίηση οποιωνδήποτε αναγκών. Με την τελευταία πρακτική η υφιστάμενη αλλαγή χρήσης και κυριότητας του συμβολικού τόπου μίας μειονοτικής κοινότητας από την κεντρική εξουσία ταυτίζεται με τη μειωμένη συμμετοχή της πρώτης στην αστική εικόνα.

Φαίνεται πως το τοπίο των πόλεων δε δέχθηκε σημαντικές επεμβάσεις αναφορικά με τη δημιουργία νέων τόπων ή την κατάργηση υφισταμένων, επειδή τα περισσότερα αιτήματα καλύφθηκαν από την υπάρχουσα υποδομή που κληρονομήθηκε από την οθωμανική περίοδο. Στην Ξάνθη και κατά την οθωμανική περίοδο όπου ο ανταγωνισμός μεταξύ της πατριαρχικής και της εξαρχικής κοινότητας ήταν έντονος (κεφάλαιο 1.v, *supra*), σημειώθηκαν καταστροφές άγνωστης έκτασης σε όλους σχεδόν τους πατριαρχικούς ναούς της πόλης (χωρίς ωστόσο να εμποδίσουν τη μετέπειτα λειτουργία τους), εκφράζοντας την αλλαγή του οθωμανικού κατεστημένου και τη στενή σύνδεση της δεύτερης ομάδας με την κεντρική πολιτική εξουσία⁵¹⁰.

Η μοναδική παρέμβαση που σχετίζεται με τη θρησκευτική σημειολογία σημειώνεται στην Ξάνθη. Εκεί λαμβάνει χώρα η κατασκευή του εξαρχικού ναού στο χώρο όπου λειτουργούσε ο εντευκτήριος οίκος της οθωμανικής περιόδου⁵¹¹. Η δημιουργία του ναού φαίνεται να συνδέεται περισσότερο με την προσπάθεια συγκρότησης της συλλογικής μνήμης μέσω της χωρικής αποκατάστασης των αγώνων της κοινότητας για αναγνώριση σε μία πρώην οθωμανική πόλη, παρά με τη συμμετοχή στην αστική μορφολογία με τη δημιουργία ενός μνημειακού τόπου, που προοριζόταν να καλύψει τις αυξημένες θρησκευτικές ανάγκες της κοινότητας.

Μια επίσης σημαντική απόφαση της νέας διοίκησης ήταν η αλλαγή της ονοματολογίας των οικισμών καθώς και η μεταγραφή όλων των επιγραφών και των πινακίδων στα βουλγαρικά⁵¹². Οι βασικοί οικισμοί (αστικά κέντρα) διατήρησαν την ονοματολογία τους όχι όμως και οι μικρότεροι που διέθεταν τουρκόφωνα ή ελληνόφωνα ονόματα. Χαρακτηριστικά αναφέρεται η μετονομασία

⁵⁰⁹ *Ibid*, σ. 295.

⁵¹⁰ Παπαευγενίου Α. (χ.η.), *Η Ελληνική Εκκλησία εν Θράκη. Τούρκοι-Βούλγαροι. Καταστροφαι Ναών και Μονών, Φόνοι, Εξορία και Κακοποιήσεις Κληρικών, 1912-1920*, Θεσσαλονίκη: Τύποις Μ. Τριανταφύλλου, σ. 75.

⁵¹¹ Γερομίχαλος Α. Γ. (1968), *Ιωακείμ Σγουρός Μητροπολίτης Ξάνθης και οι Αποφάσεις της Δημογεροντίας*, Θεσσαλονίκη, σ. 40.

⁵¹² Ε.Β.Ε., Εφημερίδα *Εμπρός*, ημερομηνία έκδοσης, 07-10-1919, σ. 2, Εξάρχου Θ. (χ.η.), *Ξάνθη: Ματιά στο Χτες της Πόλης Μέσα από Φωτογραφίες*, Ξάνθη: ΠΑ.ΚΕ.ΘΡΑ., Στα κεφάλαια: Οδός Παναγή Τσαλδάρη και Οδός Κονίτσης & Γεωργίου Σταύρου.

του Φερεντζίκ (Φέρες) σε *Τραπεζίτσα*. Οι ονοματολογικές επεμβάσεις της κεντρικής εξουσίας και ιδιαίτερα των εθνικών κρατών εντάσσονται στην προσπάθεια των νέο-προσαρτημένων εδαφών να εναρμονιστούν με τα εθνικά πρότυπα και να απομακρύνουν τις παραπομπές στο παρελθόν⁵¹³.

Θα πρέπει, όμως, παρενθετικά να σημειωθεί πως το βραχύβιο διάστημα της βουλγαρικής διακυβέρνησης δεν επέφερε μεταβολές στην κλίμακα της οικιστικής ιεραρχίας, παρά την προσπάθεια για την ανάδειξη του Πόρτο-Λάγος ως το σημαντικότερο λιμάνι της περιοχής. Οι αστικοί οικιστικοί σχηματισμοί της Γκιουμουλτζίνας και της Ξάνθης διατήρησαν το χαρακτήρα τους, η πρώτη ως διοικητικό και στρατιωτικό κέντρο και η δεύτερη ως οικονομικό και εμπορικό κέντρο της, αντίστοιχα. Εξαίρεση αποτέλεσε το Ντεντέ-Αγάτς ως συγκοινωνιακός και εμπορικός κόμβος. Στη συγκεκριμένη περίοδο ενίσχυσε ακόμη περισσότερο τη θέση του και αναπτύχθηκε ως το σημαντικότερο λιμάνι της βουλγαρικής επικράτειας, ιδιαίτερα μετά τον αποκλεισμό των *Στενών* από τις Μεγάλες Δυνάμεις.

Για την επίσημη βουλγαρική διοίκηση, η ομογενοποιητική πολιτική που υιοθέτησε περιγράφεται γλαφυρά από έναν ανώτατο αξιωματούχο της. Αυτός δηλώνει την πρόθεση της κυβέρνησης να αποδοθεί οριστικά στη Θράκη η εικόνα μίας περιοχής όχι λιγότερο βουλγαρικής από οποιαδήποτε άλλη περιοχή της Παλιάς Βουλγαρίας⁵¹⁴.

Το έργο των βουλγαρικών αρχών διευκολύνθηκε σημαντικά από τη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία, από τις πληθυσμιακές μετακινήσεις και τις μεθοδικές επεμβάσεις για τη λειτουργική και θεσμική ενσωμάτωση της Μπελομοριέ στην εθνική επικράτεια. Η επιτυχία του όμως, γρήγορα ανατράπηκε από τις διεθνείς εξελίξεις όταν η λήξη της παγκόσμιας πολεμικής σύγκρουσης επέφερε εδαφικές απώλειες στη Βουλγαρία και η αιγιακή επαρχία της τέθηκε υπό συμμαχικό έλεγχο.

2.vi). Διαχείριση και έλεγχος του οικιστικού αποθέματος στο Ντεντέ-Αγάτς

Για να μπορέσει να γίνει καλύτερα αντιληπτή η προσπάθεια κυριαρχίας και ελέγχου του τοπίου μίας πολυ-εθνοτικής περιοχής από ένα έθνος-κράτος, αναλύεται το παράδειγμα των ακίνητων και κινητών περιουσιών των ελλήνων υπηκόων στο Ντεντέ-Αγάτς κατά την εξαετία 1913-1919.

Η περίπτωση που ακολουθεί θεωρείται ενδεικτική και αντιπροσωπευτική

⁵¹³ Light D. (2004), "Street Names in Bucharest, 1990-1997: Exploring the Modern Historical Geographies of Post-Socialist Change", *Journal of Historical Geography*, 30(1), σσ. 155-156· Κοκολάκης Μ. (2000), «Το Γεράκι και ο Σκαντζόχοιρος. Η Διοικητική Ονοματοθεσία της Ελληνικής Θράκης», στο *Θράκη: Ιστορικές και Γεωγραφικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών: 197-204, σ. 198.

⁵¹⁴ Altinoff I. (1921), *La Thrace Interallière*, Sofia: Imprimerie de la Cour, σ. 13.

για όλη την Μπελομοριέ μιας και αποκαλύπτει τη μέθοδο, τα εργαλεία και τους μηχανισμούς που εφαρμόστηκαν για την αλλαγή των χρήσεων και τη μετάβαση της κυριότητας του αστικού χώρου από μία μειονοτική προς την κυρίαρχη πολιτικά κοινότητα.

Συγκεκριμένα ο *Φιμαρέλλης* ήταν ένας έλληνας υπήκοος –μόνιμος κάτοικος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας- που διατηρούσε μαζί με τον αδερφό του αντιπροσωπεία εισαγωγών και εξαγωγών στο Ντεντέ-Αγάτς⁵¹⁵. Ο ίδιος ήταν ιδιοκτήτης σε άγνωστο αριθμού οικιών εντός της πόλης, κτημάτων στην ευρύτερη περιοχή της και ενός αγροκτήματος-τσιφλικιού στα ανατολικά της, στο χωριό Χασχινλάρ (Hashinlar) ή Άνθεια –μαζί με τον αδερφό του⁵¹⁶. Η ακίνητη περιουσία τους μετά την αποχώρηση και μετεγκατάστασή τους στη Θεσσαλονίκη (στα μέσα του 1914), παραχωρήθηκε στη διαχείριση ενός πληρεξούσιου δικηγόρου της πόλης, του *Βασ. Ιορδάνωφ (Jordanoff)*⁵¹⁷. Ο Ιορδάνωφ συνέταξε και υπέγραψε με τον Φιμαρέλλη συμβόλαιο ενοικίου για μία από τις οικίες της πόλης, την οποία και χρησιμοποίησε ως μόνιμη κατοικία της οικογένειάς⁵¹⁸.

Σε ολόκληρη τη θρακική επαρχία, οι ακίνητες περιουσίες, και συγκεκριμένα οι ακατοίκητες οικίες, θεωρήθηκαν εγκαταλελειμμένες και επιστρατεύθηκαν για τις ανάγκες του εποικισμού. Στη συνέχεια δημεύτηκαν από την *Οικονομική Υπηρεσία* του υπ. Γεωργίας και αξιοποιήθηκαν για την αποκατάσταση των νέων κατοίκων⁵¹⁹.

Εκτός αυτών, ένα μέρος της εγκαταλελειμμένης κτιριακής υποδομής αξιοποιήθηκε για τη στέγαση δημόσιων υπηρεσιών. Έτσι, μία από τις οικίες του – έλληνα υπηκόου- ιατρού *Παν. Λεφάκη* στέγασε το δημαρχείο του Ντεντέ-Αγάτς⁵²⁰. Ομοίως το κτίριο που στέγαζε την *Εθνική Τράπεζα* στην Γκιουμουλτζίνα και το *Café de Commerce* της πόλης ήταν μέρη της ακίνητης περιουσίας του οθωμανού υπηκόου, γιατρού *Γεωρ. Ματσιόπουλου* μετεγκαταστημένου στη Θεσσαλονίκη από το 1914. Επίσης και το *Μέγα Ξενοδοχείο* της Ξάνθη ήταν ιδιοκτησία του

⁵¹⁵ Ιγγλέσης Ν. Γ. (1910-1911), *Οδηγός της Ελλάδος*, Αθήνα: Τύποις Αποστολόπουλου, σ. 131.

⁵¹⁶ Γ.Α.Κ., Κ.Υπ/Υπ. Γεωργίας, Διεύθ. Τοπ. Υπηρεσιών. 359/ Υπ. Γεωργίας, Γεωργική Περιφέρεια Αλεξανδρουπόλεως, Ορεστιάδα, 21-04-1931.

⁵¹⁷ Ο δικηγόρος εγκαταστάθηκε στο Ντεντέ-Αγάτς στα μέσα του 1914 με τη γυναίκα του και τα τέσσερα παιδιά τους, πιθανότατα από τις περιοχές της Παλιάς Βουλγαρίας. Ι.Α.Υ.Ε. 1915/Α/3. Κτηματικό ζήτημα Ελλήνων Ντεντέ-Αγάτς. Ελληνικό Προξενείο Ντεντέ-Αγάτς, αρ. πρωτ. 102, 27-12-1914. Προς: ΥΠΕΞ, Αθήνα & Βασιλική Πρεσβεία Σόφιας. Ι.Α.Υ.Ε. 1915/Α/3. Κτηματικό ζήτημα Ελλήνων Ντεντέ-Αγάτς. Βασιλική Πρεσβεία Σόφιας, αρ. πρωτ. 1955, Σόφια 22-11-1914. Προς: Βασιλικό Υποπροξενείο Ντεντέ-Αγάτς.

⁵¹⁸ Ι.Α.Υ.Ε. 1915/Α/3. Κτηματικό ζήτημα Ελλήνων Ντεντέ-Αγάτς. Ελληνικό Προξενείο Ντεντέ-Αγάτς, αρ. πρωτ. 23, 06-01-1915. Προς: ΥΠΕΞ, Αθήνα & Βασιλική Πρεσβεία Σόφιας.

⁵¹⁹ Ως τέτοιο αναφέρεται το παράδειγμα μίας από τις οικίες ιδιοκτησίας Φιμαρέλλη, που αξιοποιήθηκε για την εγκατάσταση του δημόσιου εισπράκτορα φόρων. Ι.Α.Υ.Ε. 1915/Α/3. Κτηματικό ζήτημα Ελλήνων Ντεντέ-Αγάτς. Βασιλική Πρεσβεία Σόφιας, αρ. πρωτ. 1955, Σόφια 22-11-1914. Προς: Βασιλικό Υποπροξενείο Ντεντέ-Αγάτς.

⁵²⁰ Ιγγλέσης Ν. Γ. (1910-1911), *Οδηγός της Ελλάδος*, Αθήνα: Τύποις Αποστολόπουλου, σ. 132. Ι.Α.Υ.Ε. 1915/Α/3. Κτηματικό ζήτημα Ελλήνων Ντεντέ-Αγάτς. Βασιλική Πρεσβεία Σόφιας, αρ. πρωτ. 2165, Σόφια 22-11-1914. Προς: Βασιλικό Υποπροξενείο Ντεντέ-Αγάτς.

οθωμανού *υπηκόου* Φ. Κριεζή και στέγαζε το *Ταχυδρομικό και Τηλεγραφικό Γραφείο* της πόλης⁵²¹.

Φαίνεται ότι –αρχικά– το σύστημα των εξουσιοδοτημένων διαχειριστών των ιδιοκτησιών όσων αναχώρησαν, έγινε σεβαστό από τις βουλγαρικές αρχές. Γρήγορα όμως επήλθε ριζική αλλαγή κάτω από την πίεση της αποκατάστασης του αυξανόμενου αριθμού προσφύγων. Ο *Οικονομικός Έφορος*, ζήτησε την κατάργηση των υφιστάμενων ενοικιαστηρίων με τους αρχικούς ιδιοκτήτες και τη σύναψη νέων –απευθείας με την υπηρεσία⁵²². Τοιουτοτρόπως αποσπώνταν τα νόμιμα δικαιώματα επί των ιδιοκτησιών. Από την πλευρά των αντιπροσώπων χανόταν η ιδιοκτησία των κατοίκων που είχαν εγκαταλείψει στην επαρχία του Αιγαίου και δημιουργούταν ένα νέο ιδιοκτησιακό καθεστώς, βασισμένο στην κεντρικά ελεγχόμενη ιδιοκτησία. Σε άλλες περιπτώσεις ο οικονομικός έφορος αγνοούσε την ύπαρξη εξουσιοδοτημένων αντιπροσώπων και αφού τους παρέκαμπε προέβαινε ο ίδιος, για λογαριασμό της υπηρεσίας του, στην είσπραξη των ενοικίων από τους παλιούς και νέους ενοικιαστές⁵²³.

Αργότερα η *Οικονομική Υπηρεσία* και ο πολιτικός διοικητής του Ντεντέ-Αγάτς –*Μανόλ Ρόσενταλ (Manol Rosental)*⁵²⁴– ζήτησαν από τους αντιπροσώπους των ιδιοκτησιών την επίσημη, επικυρωμένη μετάφραση του πληρεξούσιου εγγράφου. Αυτή έπρεπε να είναι πρωτοκολλημένη από το μεταφραστικό τμήμα του βουλγαρικού υπ. Εξωτερικών με έδρα τη Σόφια και να έχει ελεγχθεί από μια ακόμη υπηρεσία με προϊστάμενο τον Ρόσενταλ, πιθανότατα της θρακικής επιτροπής για την εγκατάσταση και αποκατάσταση του προσφυγικού πληθυσμού⁵²⁵.

Επανερχόμενοι στο ζήτημα της χρονοβόρας γραφειοκρατικής διαδικασίας των μεταφρασμένων εξουσιοδοτήσεων, γίνεται κατανοητή η πρόθεση της βουλγαρικής κυβέρνησης να εξοικονομήσει χρόνο από την έκδοση του σχετικού εγγράφου και την παραλαβή του από τον αντιπρόσωπο του κάθε ιδιοκτήτη. Σύμφωνα αυτή την πρακτική το νομικό κενό που δημιουργούταν άφηνε το περιθώριο στην Οικονομική Υπηρεσία να θεωρήσει ότι το οίκημα ή το κτήμα δε

⁵²¹ Reiss R. A. (1915), *Sur la Situation den Macedoniens et des Musulmanes dans les Nouvelles Provinces Grecque s*, Paris: Plon-Nourrit et Cie, σ. 85, σσ. 90-92.

⁵²² Ι.Α.Υ.Ε. 1915/Α/3. Κτηματικό ζήτημα Ελλήνων Ντεντέ-Αγάτς. Ελληνικό Προξενείο Ντεντέ-Αγάτς, αρ. πρωτ. 23, 06-01-1915. Προς: ΥΠΕΞ, Αθήνα & Βασιλική Πρεσβεία Σόφιας.

⁵²³ Ι.Α.Υ.Ε. 1915/Α/3. Κτηματικό ζήτημα Ελλήνων Ντεντέ-Αγάτς. Ελληνικό Προξενείο Ντεντέ-Αγάτς, αρ. πρωτ. 60, 15-01-1915. Προς: Υπουργείο Εξωτερικών Αθήνα, Βασιλική Πρεσβεία Σόφιας.

⁵²⁴ Πριν την περίοδο των Βαλκανικών Πολέμων ο Ρόσενταλ υπηρετούσε ως ανώτατος υπάλληλος της υπηρεσίας σιδηροδρόμων. Κατά την περίοδο (1913-1915) διορίστηκε ως διοικητής της αστικής επαρχίας του Ντεντέ-Αγάτς (27-04-1914), επικεφαλής της τριμελούς επιτροπής διοίκησης του Ντεντέ-Αγάτς καθώς και πρόεδρος της επιτροπής εγκατάστασης και αποκατάστασης προσφύγων για την Μπελομοριέ. Αργότερα, τον Σεπτέμβριο του 1915 διορίστηκε ως διοικητής της αστικής επαρχίας Αδριανόπολεως. Ο ίδιος επικοινωνούσε απευθείας με τον Ραντοσλαβόφ και αρκετές φορές επέκρινε το Γενικό Διοικητή Σβινάρωφ για τις ενεργείες του. Trifonov S. K. (1992), *Trakiya: Administrativna uredba Politicheski i Stopanski Zhivot1912/1915*, Sofia: Trakiyska Fondtasiya “Kapitan Petko Voyvoda”, σ. 57, σ. 143, σ. 199.

⁵²⁵ Ι.Α.Υ.Ε. 1915/Α/3. Κτηματικό ζήτημα Ελλήνων Ντεντέ-Αγάτς. Ελληνικό Προξενείο Ντεντέ-Αγάτς, αρ. πρωτ. 60, 15-01-1915. Προς: Υπουργείο Εξωτερικών Αθήνα, Βασιλική Πρεσβεία Σόφιας.

διέθετε επαρκή παραστατικά έγγραφα και άρα μπορούσε να επέλθει στη διαχείρισή της (εγκαταλελειμμένη περιουσία)⁵²⁶.

Η παραπάνω κατάσταση καθώς και η συμπεριφορά των αστυνομικών αρχών ανάγκασαν τον Ιορδάνωφ να παραιτηθεί από τη διαχείριση της περιουσίας Φιμαρέλλη⁵²⁷. Σε άρθρο τοπικής εφημερίδας, βασισμένο σε επιστολή της συζύγου του, Μαρίας, αναφέρεται ότι στρατιωτικές δυνάμεις είχαν περικυκλώσει την οικία τους, ζητώντας την απομάκρυνσή τους από το Ντεντέ-Αγάτς με την κατηγορία της εθνικής προδοσίας⁵²⁸.

Εν τω μεταξύ η διάθεση των προς ενοικίαση οικιών και καταστημάτων γινόταν μέσα από πλειοδοτική δημοπρασία που οργάνωνε σε προκαθορισμένη ημερομηνία η εκάστοτε Οικονομική Υπηρεσία⁵²⁹. Πριν από κάθε δημοπρασία καταρτιζόταν κατάλογος από την αρμόδια επιτροπή, που απαρτιζόταν από τον οικονομικό έφορο και το δήμαρχο ή κοινοτάρχη του οικισμού. Η συμπλήρωση του καταλόγου ήταν βασισμένη βασιζόταν σε επιτόπια έρευνα που διεξαγόταν με σκοπό τον εντοπισμό των εγκαταλελειμμένων περιουσιών των αλλοδαπών και μη βουλγάρων υπηκόων κατοίκων⁵³⁰.

Η αρμόδια υπηρεσία από τη στιγμή που αναλάμβανε τη διαχείριση και την κυριότητα μίας οποιασδήποτε ακίνητης περιουσίας, διασφάλιζε με κάθε τρόπο την οικονομική της αξιοποίηση. Ο οικονομικός έφορος παρέκαμπε τον εξουσιοδοτημένο αντιπρόσωπο και συναλλασσόταν απευθείας με τους ενδιαφερόμενους για την εκμετάλλευση του ακινήτου⁵³¹. Ως τέτοια εμφανίζεται η περίπτωση κατά την οποία ο οικονομικός έφορος του Ντεντέ-Αγάτς παρέκαμψε τον πληρεξούσιο δικηγόρο (*Vernazza*) των αποδημούντων αδερφών *Μηλιώνη* και σύναψε συμβόλαιο με τους παραμένοντες αδερφούς *Πρωτόπαππα* και την ενοικίαση ή πώληση ενός ακινήτου των πρώτων για τις ανάγκες στέγασης μιας αποθήκης εμπορίας αλεύρων των τελευταίων⁵³².

Από τη συγκεκριμένη δικαιοπραξία, εξάγεται η υπόθεση ότι ένα κομμάτι της ανώτερης τάξης της οικονομίας του Ντεντέ-Αγάτς, ανεξαρτήτως του

⁵²⁶ *Ibid.*

⁵²⁷ I.A.Y.E. 1915/A/3. Κτηματικό ζήτημα Ελλήνων Ντεντέ-Αγάτς. Ελληνικό Προξενείο Ντεντέ-Αγάτς, αρ. πρωτ. 102, 27-12-1914. Προς: ΥΠΕΞ, Αθήνα & Βασιλική Πρεσβεία Σόφιας.

⁵²⁸ I.A.Y.E. 1915/A/3. Κτηματικό ζήτημα Ελλήνων Ντεντέ-Αγάτς. Απόκομμα εφημερίδας που αποστέλλει ο υποπρόξενος Ντεντέ-Αγάτς προς το Υπ. Εξωτερικών στην Αθήνα.

⁵²⁹ I.A.Y.E. 1915/A/3. Κτηματικό ζήτημα Ελλήνων Ντεντέ-Αγάτς. Ελληνικό Προξενείο Ντεντέ-Αγάτς, αρ. πρωτ. 81, 21-12-1914. Προς: ΥΠΕΞ, Αθήνα & Βασιλική Πρεσβεία Σόφιας.

⁵³⁰ I.A.Y.E. 1915/A/3. Κτηματικό ζήτημα Ελλήνων Ντεντέ-Αγάτς. Ελληνικό Προξενείο Ντεντέ-Αγάτς, αρ. πρωτ. 5, 02-01-1915. Προς: ΥΠΕΞ, Αθήνα & Βασιλική Πρεσβεία Σόφιας.

⁵³¹ I.A.Y.E. 1915/A/3. Κτηματικό ζήτημα Ελλήνων Ντεντέ-Αγάτς. Ελληνικό Προξενείο Ντεντέ-Αγάτς, αρ. πρωτ. 60, 15-01-1915. Προς: Υπουργείο Εξωτερικών Αθήνα, Βασιλική Πρεσβεία Σόφιας.

⁵³² Οι αδερφοί *Μηλιώνη*, *Ιωάννης* και *Περικλής*, διέθεταν ακίνητα (καταστήματα), εργοστάσιο οινοποιίας και οινοπνευματωδών ποτών πριν την αποδημία τους στα Γιάννενα, όταν όρισαν τον λεβαντίνο *Vernazza* πληρεξούσιο της περιουσίας τους. Οι αδερφοί *Πρωτόπαππα* ήταν ιδιοκτήτες ατμόμυλου, έμποροι αλεύρων και συνιδιοκτήτες, μαζί με τους *Δεστούνη-Γιαννουλάτο*, πρακτορείου ατμοπλοϊκών εταιρειών στην αγορά του Ντεντέ-Αγάτς. *Ιγγλέσης Ν. Γ.* (1910-1911), *Οδηγός της Ελλάδος*, Αθήνα: Τύποις Αποστολόπουλου, σσ. 130-133.

εθνοτικού του *ανήκειν*, παρέμεινε στην περιοχή, επέκτεινε την εμπορική κίνηση των επιχειρήσεών του και θεμελίωσε στενούς δεσμούς με την κεντρική πολιτική εξουσία. Η ανθηρή οικονομική κατάσταση του λιμανιού του Ντεντέ-Αγάτς προσέφερε έφορο έδαφος για την περαιτέρω εξέλιξη των οικονομικά ισχυρών παραγόντων που είχαν παραμείνει στην πόλη. Την ίδια στιγμή ένα μεγάλο μέρος της είχε από νωρίς μεταβεί στη Θεσσαλονίκη και την Καβάλα, μεταφέροντας εκεί τις επιχειρηματικές της δράσεις⁵³³.

Αναφορικά με τις κινητές περιουσίες των επιχειρήσεων και των οικημάτων, αυτές περιλαμβάνουν τα αντικείμενα επίπλωσης και τον οικιακό εξοπλισμό, αντίστοιχα. Για τις περιουσίες που οι πληθυσμοί δεν είχαν μεταφέρει μαζί τους οι πληθυσμοί που εγκατέλειψαν την επαρχία ή για αυτές που δεν είχαν απομακρυνθεί από τους νεοεγκατεστημένους, η Οικονομική Υπηρεσία φρόντιζε για τη διάθεσή τους με τη δημοπρασία προκαθορισμένης πλειοδοτικής δημοπρασίας⁵³⁴.

Για το ζήτημα των ακίνητων και κινητών περιουσιών –οι αυτόχθονες κάτοικοι που εγκατέλειψαν τους γενέθλιους τόπους τους- βρίσκονταν σε δυσμενή θέση, εφόσον έπρεπε να διαπραγματευτούν για την υπεράσπιση των περιουσιών τους με τον βουλγαρικό κρατικό μηχανισμό μέσω των υφιστάμενων αστικών και νομικών δομών του. Για τους υπηκόους ξένων κρατών, η κατάσταση μεταβαλλόταν ανάλογα με τη σχέση του κράτους τους με το βουλγαρικό. Έτσι, το ελληνικό κράτος προσπαθούσε να διασφαλίσει τη διάσωση των ελληνικών περιουσιών με έγγραφες και προφορικές διαμαρτυρίες των πληρεξούσιων αντιπροσώπων και του υποπροξένου. Οι διαμαρτυρίες στην πλειονότητα κατά βάσει αγνοούνταν και παράλληλα απομακρύνονταν το ενδεχόμενο οποιουδήποτε ιδιοκτησιακού δικαιώματος από την πλευρά των βουλγαρικών αρχών⁵³⁵.

Σημαντικό στοιχείο για την παρούσα ανάλυση αποτελεί ο διορισμός του εξαρχικού δικηγόρου Ιορδάνωφ και του λεβαντίνου Vernazza στη θέση των εξουσιοδοτημένων αντιπροσώπων, στα προαναφερθέντα παραδείγματα. Η επιλογή τους και η ανάθεση της διαχείρισης των περιουσιακών στοιχείων του Φιμαρέλλη και των αδερφών Μηλιώνη, εικάζεται πως έγιναν με γνώμονα την αποτελεσματική

⁵³³ Υπουργείον Περιθάλασσης (1920), *Η Περίθαλψις των Προσφύγων 1917-1920: Δυτική Θράκη, Ανατολική Θράκη, Μικρά Ασία, Βόρειος Ήπειρος, Ανατολ. Μακεδονία, Νότιος Ρωσία, Πόντος, Ρουμανία, Δωδεκάνησα*, Εν Αθήναις: Εκ του Τυπογραφείου Κωνστ. Ι. Θεοδωρόπουλου, σ. 218.

⁵³⁴ Ι.Α.Υ.Ε. 1915/Α/3. Κτηματικό ζήτημα Ελλήνων Ντεντέ-Αγάτς. Ελληνικό Προξενείο Ντεντέ-Αγάτς, αρ. πρωτ. 23, 06-01-1915. Προς: ΥΠΕΞ, Αθήνα & Βασιλική Πρεσβεία Σόφιας.

⁵³⁵ Στην πρώτη περίπτωση, χαρακτηριστική είναι η επαναλαμβανόμενη υποβολή ενστάσεων του έλληνα υποπροξένου στο Ντεντέ-Αγάτς προς τον οικονομικό έφορο της πόλης –για το ζήτημα των ελληνικών και ομογενειακών περιουσιών- με αφορμή την περιουσία των αδερφών Μηλιώνη. Για τα αιτήματα αυτά, ο έφορος, παρέπεμπε τον διπλωματικό υπάλληλο απευθείας στο υπουργείο Γεωργίας. Στην πραγματικότητα, μετατόπιζε τη διευθέτηση του ζητήματος από το –περισσότερο προσιτό και άμεσο- τοπικό, στο γραφειοκρατικό κεντρικό διοικητικό επίπεδο λειτουργίας. Στη δεύτερη περίπτωση, η ελληνική πρεσβεία στη Σόφια απέστειλε διάβημα προς το υπουργείο Εξωτερικών, ζητώντας την καταβολή του ενοικίου και τη διασφάλιση της περιουσίας του Π. Λεφάκη, η οποία στέγαζε το δημαρχείο του Ντεντέ-Αγάτς. Αντίστοιχη διαδικασία είχε ακολουθηθεί νωρίτερα και για την περιουσία της οικογένειας Τελωνίδου. Ι.Α.Υ.Ε. 1915/Α/3. Κτηματικό ζήτημα Ελλήνων Ντεντέ-Αγάτς. Βασιλική Πρεσβεία Σόφιας, αρ. πρωτ. 1955, Σόφια 22-11-1914. Προς: Βασιλικό Υποπροξενείο Ντεντέ-Αγάτς.

διάθεση για απομάκρυνση του πλήθους των αλλοεθνών στοιχείων και ιδίως αυτών που συντάσσονταν με την ελληνική εθνική ιδέα. Έτσι οι αδερφοί Μηλιώνη προτίμησαν να εμπιστευτούν τη διαχείριση των ακινήτων τους στον Vernazza και όχι στο γαμπρό του Ιωάννη και συνέταιρο του λεβαντίνου, *Γεώρ. Γανόγγη*⁵³⁶.

Χάρη στην επιλογή αυτή –όπως και στο παράδειγμα της πατριαρχικής δημογεροντίας της Ξάνθης με την ανάθεση των υποθέσεων της στον Κιαμήλ Εφέντη (κεφάλαιο 1.vi, *supra*)- οι αποδημούντες κινούνταν ευκολότερα αξιοποιώντας την ιδιαίτερη ταυτότητα των πληρεξουσίων αντιπροσώπων τους. Με τον τρόπο αυτό προσδοκούσαν την κατάκτηση της συμπάθειας των αρχών και προπάντων, δρούσαν με γνώμονα τις τυχόν σχέσεις που είχαν ή θα ανέπτυσαν με τους θεσμούς της τοπικής πολιτικής και διοικητικής εξουσίας. Παρ' όλα αυτά η επιθυμία των βουλγαρικών αρχών να εφαρμόσουν τις πρακτικές χωρικής και συμβολικής ομογενοποίησης του τοπίου αποδείχτηκε ισχυρότερη των προβλέψεων από τη μεριά των ιδιοκτητών.

Με τα παραπάνω καταδεικνύεται η προσπάθεια για την κατάληψη μεγαλύτερης έκτασης του δομημένου και συμβολικού χώρου από την κυρίαρχη πολιτικά ομάδα της πόλης. Σε σχέση με αυτήν, εξαιρετικά σημαντική ήταν η στάση της κεντρικής πολιτικής εξουσίας μέσω των τοπικών φορέων της, η οποία φανερά υπαγόρευε τη στάση των προς εγκατάσταση πληθυσμών. Όσον αφορά τις υπόλοιπες κοινότητες, αυτές παρουσιάζονταν εντελώς αδύναμες, απέναντι στην υιοθέτηση οποιωνδήποτε πρακτικών, παρατηρώντας την απόσπαση των περιουσιών τους για τις ανάγκες του βουλγαρικού εποικιστικού προγράμματος.

Πάντως στην εξάχρονη παρουσία της βουλγαρικής διακυβέρνησης έγιναν μεθοδικές προσπάθειες εισαγωγής λειτουργικών, θεσμικών, οργανωτικών και συμβολικών δομών του βουλγαρικού κράτους. Σε αυτή την διαδικασία εκδηλώθηκαν για πρώτη φορά οι διεργασίες μετάβασης και κατ' επέκτασης ενσωμάτωσης από μια πολυ-εθνοτική επαρχία σε ένα εθνικό κράτος.

Η εν λόγω διαδικασία δεν έμελλε να ολοκληρωθεί, καθώς η ήττα των Κεντρικών Δυνάμεων και των συμμάχων τους ανέτρεψε τα εθνικιστικά οράματα της *Μεγάλης Βουλγαρίας*. Η Μπελομοριέ σε σύντομο χρονικό διάστημα καταλήφθηκε από τις συμμαχικές δυνάμεις της Αντάντ επιτρέποντας στις ελληνικές εθνικές βλέψεις να ατενίζουν με αισιοδοξία το όραμα της ολοκλήρωσής του περισσότερο από ποτέ.

⁵³⁶ Ι.Α.Υ.Ε. 1915/Α/3. Κτηματικό ζήτημα Ελλήνων Ντεντέ-Αγάτς, Ελληνικό Προξενείο Ντεντέ-Αγάτς, αρ. πρωτ. 60, 15-01-1915. Προς: Υπουργείο Εξωτερικών Αθήνα, Βασιλική Πρεσβεία Σόφιας.

3) Η βραχεία περίοδος της Διασυμμαχικής Θράκης

3.ι) Διπλωματικές εξελίξεις σε τοπικό και διεθνές επίπεδο και η αντίδραση του τοπικού πληθυσμού στη νέα διοίκηση

Με το πέρας των πολεμικών συγκρούσεων, αρχίζουν οι ειρηνευτικές διαδικασίες στο Παρίσι μεταξύ των νικητών και ηττημένων του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, που οδήγησαν στην υπογραφή της Συνθήκης του Νεϊγύ. Η Ελλάδα με την πλευρά των νικητών, βγήκε κερδισμένη αναφορικά με τις διεκδικήσεις της στην περιοχή της Θράκης, αντίθετα με τη Βουλγαρία -που επέστρεψε στα σύνορα του 1878- και με την Οθωμανική Αυτοκρατορία που βίωσε, τη διανομή των εδαφών της. Σύμφωνα με τη διανομή, οι ελληνικές δυνάμεις κατέλαβαν την περιοχή της Σμύρνης και οι ιταλικές τα νοτιοανατολικά παράλια της Ανατολίας. Οι γαλλικές δυνάμεις κατέλαβαν την περιοχή δυτικά του βουλγαρο-οθωμανικού συνόρου του 1915 μέχρι και τον ποταμό Νέστο, όπως η συνοριογραμμή οριζόταν από τον Έβρο ποταμό και οι συμμαχικές δυνάμεις εγκατέστησαν στρατιωτικές δυνάμεις σε ολόκληρη την περιοχή της Κωνσταντινούπολης καθώς και στην περιοχή των Δαρδανελίων.

Οι οδηγίες του *Ανώτατου Συμβουλίου* των Μεγάλων Δυνάμεων προς τους συμμαχικούς στρατιωτικούς διοικητικές στη Θράκη για την εγκαθίδρυση μιας συμμαχικής διοίκησης (σταδιακά θα αντικαθιστούνταν από πολιτική διοίκηση, υπό συμμαχική εποπτεία) ήταν σαφείς. Ο νέος διοικητικός σχηματισμός θα διασφάλιζε την ισόνομη διαβίωση όλων των κατοίκων με τη σύνθεση των οργάνων του να αντικατοπτρίζει την ισότιμη αντιπροσώπευσή τους⁵³⁷. Οι γαλλικές δυνάμεις εργάστηκαν προς την ικανοποίηση της παραπάνω απόφασης. Ταυτόχρονα, οι ενέργειές τους στόχευαν στην απομάκρυνση της Βουλγαρίας και την αντικατάστασή της από τη συμμαχική ελληνική δύναμη, άποψη σύμφωνη με τη γαλλική και τη βρετανική διπλωματία⁵³⁸.

Στη συνδιάσκεψη του Παρισιού, η ελληνική διπλωματική αποστολή υπό τον Βενιζέλο απαίτησε για τις περιοχές της βόρειας Ηπείρου, των Δωδεκανήσων, της δυτικής Ανατολίας, της Κύπρου, της δυτικής και ανατολικής Θράκης. Τελικά, κατάφερε να παράσχει εγγυήσεις για τον σεβασμό των μη ορθοδόξων πληθυσμών στα εδάφη που θα της παραχωρούνταν. Ομοίως, πείσθηκαν οι αλλοεθνείς ομάδες για τη διασφαλισμένη αυτονομία και προστασία τους από την πλευρά των ελληνικών αρχών, από τον αρχηγό της ελληνικής διπλωματικής αποστολής μέσω

⁵³⁷ Mitrany D. (1936), *The Effects of the War in South Eastern Europe*, Yale: Yale University Press, σσ. 256-257.

⁵³⁸ Παξίμαδοπούλου-Σταυρινού Μ. (1997), *Η Δυτική Θράκη στην Εξωτερική Πολιτική της Βουλγαρίας. Το Ζήτημα της Βουλγαρικής Οικονομικής Εξόδου στο Αιγαίο (1919-1923)*, Αθήνα: Gutenberg, σσ. 41-46.

του πολιτικού αντιπροσώπου της⁵³⁹. Ταυτόχρονα κατέθεσε τις προτάσεις της για αμοιβαία εθελοντική μετανάστευση μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας⁵⁴⁰.

Στα τέλη του Σεπτεμβρίου 1919 ο Βενιζέλος τηλεγράφησε προς το στρατηγό Λεων. Παρασκευόπουλο, αναφέροντάς του την επικείμενη κατάληψη της Μπελομοριέ από τις συμμαχικές δυνάμεις, με την εμπλοκή και των ελληνικών στρατιωτικών τμημάτων. Ο Βενιζέλος υπογράμμισε πως η κατάληψη θα ήταν μόνιμη, αλλά σε καμία περίπτωση δεν θα προκατάλαμβανε την επιδιωκόμενη για τα ελληνικά συμφέροντα κατάσταση, εξαιτίας των γεγονότων που είχαν εκδηλωθεί στη Σμύρνη μετά την αποβίβαση του ελληνικού στρατού, το Μάιο του 1919⁵⁴¹.

Μια τέτοια παρέκκλιση θα σήμαινε την οριστική κατάρρευση των ελληνικών εθνικών διεκδικήσεων. Αντιθέτως, μια καλά οργανωμένη κατάληψη θα θεμελιώνει την παρουσία και θα ενίσχυε τις ελληνικές θέσεις⁵⁴². Σε κάθε περίπτωση η ελληνική παρουσία όφειλε να δημιουργήσει ένα κλίμα εμπιστοσύνης στον τοπικό αλλοεθνή πληθυσμό και να κερδίσει την υποστήριξή του απέναντι στις Μεγάλες Δυνάμεις⁵⁴³. Η συγκεκριμένη παραδοχή αποτέλεσε τον άξονα δράσης και πολιτικής συμπεριφοράς της ελληνικής διπλωματικής αποστολής στη νέα διοίκηση της περιοχής.

Ενορχηστρωτής αυτής της προσπάθειας αυτής ήταν ο πολιτικός αντιπρόσωπος της ελληνικής κυβέρνησης στη νέα διοίκηση, Χαρίσιος Βαμβακάς⁵⁴⁴. Η δράση του προσανατολίστηκε πρωτίστως στην πολυπληθέστερη γηγενή ομάδα, τους μουσουλμάνους και τους πομάκους, και σε δεύτερο επίπεδο στους γηγενείς βουλγαρόφωνους⁵⁴⁵. Οι εβραϊκές και αρμενικές κοινότητες λόγω του περιορισμένου μεγέθους τους και της απουσίας μιας γειτονικής -προστάτιδας- κρατικής εξουσίας, θεωρήθηκαν από την ελληνική αποστολή ως αδιαμφισβήτητοι

⁵³⁹ Διβάνη Λ. (2000), *Η Εδαφική Ολοκλήρωση της Ελλάδας (1830-1947). Απόπειρα Πατριδογνωσίας*, Αθήνα: Καστανιώτης, σσ. 592-601· Petsalis-Diomidis N. (1978), *Greece at the Paris Peace Conference (1919)*, Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, σσ. 154-155, σ. 169, σ. 271· Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 1/Υποφ. 1.3 (1919-1920). 03-04-1920, Βαμβακάς προς την Ελληνική Αποστολή του Υπουργείου Εξωτερικών στην Κωνσταντινούπολη. Αριθμός 3706, Επείγον.

⁵⁴⁰ Ladas S. (1932), *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey*, New York: The Macmillan Co., σσ. 18-21.

⁵⁴¹ Κωστόπουλος Τ. (2007), *Πόλεμος και Εθνοκάθαρση: Η Ξεχασμένη Πλευρά μιας Δεκαετούς Εθνικής Εξόρμησης, 1912-1922*. Αθήνα: Βιβλιόραμα, σσ. 91-108· Σολωμονίδου Β. (1989), «Βενιζέλος-Στεργιάδης. Μύθος και Πραγματικότητα», στο Βερέμης Θ. & Γουλμης Γ. (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος: Κοινωνία-Οικονομία-Πολιτική στην Εποχή του*, Αθήνα, Εκδόσεις Γνώση: 475-507, σσ. 470-485.

⁵⁴² Petsalis-Diomidis N. (1978), *Greece at the Paris Peace Conference (1919)*, Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, σ. 278.

⁵⁴³ Τηλεγράφημα του Βενιζέλου Ε. προς τον Χ. Βαμβακά, 28-02-1920, αρ. πρωτ. 11463/1797, όπως αναφέρεται στο Παπαθανάση-Μουσιοπούλου Κ. (1975), *Η Απελευθέρωση της Δυτικής Θράκης: Από το Αρχείο Χαρισίου Βαμβακά*, Αθήνα, σ. 50.

⁵⁴⁴ Χαρίσιος Βαμβακάς (Κοζάνη 1872), διετέλεσε βουλευτής Σερβίων και Κοζάνης στο οθωμανικό κοινοβούλιο, εκδότης και διευθυντής της γαλλόφωνης εφημερίδας *Tribune*. Εξελέγη γερουσιαστής (Απρίλιος 1929), διετέλεσε αντιπρόεδρος της Γερουσίας και δήμαρχος Θεσσαλονίκης με το κόμμα των Φιλελευθέρων (1931-1933).

⁵⁴⁵ Διβάνη Λ. (1995), *Ελλάδα και Μειονότητες: Το Σύστημα Διεθνούς Προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών*, Αθήνα: Νεφέλη, σσ. 167-169.

υποστηρικτές των εθνικών δικαίων⁵⁴⁶.

Προκειμένου να ικανοποιηθούν οι απαιτήσεις της ελληνικής κυβέρνησης μια από τις πρώτες ενέργειες του Βαμβακά ήταν η αποφυλάκιση των μουσουλμάνων κατοίκων της Γκιουμουλτζίνας που είχαν φυλακιστεί λόγω χρεών από τη βουλγαρική κυβέρνηση, πριν από τη γενική αμνηστία που χορήγησαν οι συμμαχικές αρχές⁵⁴⁷.

Σταδιακά οι ενέργειες του απευθύνθηκαν σε όλο και ευρύτερα στρώματα της μουσουλμανικής κοινότητας. Έτσι σε συνεργασία με τους μουχτάρηδες των μουσουλμανικών μαχαλάδων, προέβη σε διανομή αλεύρων στις άπορες οικογένειες της πόλης⁵⁴⁸. Στη συνέχεια και ενώ οι ποσότητες των αλεύρων πολυτελείας στη Θράκη είχαν εξαντληθεί, ζήτησε από τον υπουργό *N. Πολίτη* να λάβει μέριμνα για την αποστολή 200 σακιών λευκών αλεύρων για τις ανάγκες του *ραμαζανιού*⁵⁴⁹. Με την αναγνώριση της ανάγκης παρασκευής παραδοσιακών γλυκών και άρτων κατά τη διάρκεια της σημαντικής μουσουλμανικής θρησκευτικής γιορτής, επιδιώχθηκε η προβολή της αγαθοεργίας της ελληνικής πλευράς και του σεβασμού της ιδιαιτερότητας και των αναγκών της μουσουλμανικής κοινότητας.

Η επιρροή της προσωπικότητας και του έργου του Βαμβακά στον γηγενή μουσουλμανικό πληθυσμό κέρδιζε συνεχώς έδαφος στο πέρασμα του χρόνου. Αποκορύφωμά της αποτελεί η λευκή ψήφος του μουσουλμάνου αντιπροσώπου *Χαφούζ Σαλίχ Μεμέτογλου* (Hafiz Salih Mehmetoğlu) –ομοίως και του εβραίου αντιπροσώπου Καράσου- στην κρίσιμη εκλογή του προέδρου στο *Ανώτατο Διοικητικό Συμβούλιο* της συμμαχικής διοίκησης (04-04-1920) και στην ανάδειξη του *Εμμανουήλ Δούλα* από το Κάρα-Αγάτς στη θέση αυτή⁵⁵⁰. Δεν έλειψαν και οι αντιδράσεις όπως τα συλλαλητήρια διαμαρτυρίας από τους μουσουλμάνους και τους βουλγαρόφωνους κατοίκους στην Γκιουμουλτζίνα, στο Ντεντέ-Αγάτς, στην Ξάνθη και στο Σουφλι⁵⁵¹.

⁵⁴⁶ Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 2/Υποφ. 2.1 (1919-1920). 26-03-1920, Ελληνική Αντιπροσωπεία Δυτικής Θράκης προς Ν. Πολίτη αριθ. πρωτ. 3426, Προσωπική Επιστολή και Παπαθανάση-Μουσιοπούλου Κ. (1975), *Η Απελευθέρωση της Δυτικής Θράκης: Από το Αρχείο Χαρισίου Βαμβακά*, Αθήνα, σ. 51.

⁵⁴⁷ Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 2/Υποφ. 2.4 (1919-1920). Κυβερνήτης της Διασυμμαχικής Θράκης, Κεντρική Διεύθυνση Πολιτικών και Διοικητικών Υποθέσεων, Απόφαση Νο. 10, 10-01-1920, Γκιουμουλτζίνα.

⁵⁴⁸ Έκθεση του Χ. Βαμβακά προς τον Βενιζέλου Ε., 10-01-1920, αρ. πρωτ. 678, όπως αναφέρεται στο Παπαθανάση-Μουσιοπούλου Κ. (1975), *Η Απελευθέρωση της Δυτικής Θράκης: Από το Αρχείο Χαρισίου Βαμβακά*, Αθήνα, σσ. 36-37.

⁵⁴⁹ Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 2/Υποφ. 2.1 (1919-1920). 14-04-1920, Ελληνική Αντιπροσωπεία Δ. Θράκης προς Ν. Πολίτη, αρ. πρωτ. 4180.

⁵⁵⁰ Νικολακόπουλος Η. (1990-1991), "Πολιτικές Δυνάμεις και Εκλογική Συμπεριφορά της Μουσουλμανικής Μειονότητας στη Δυτική Θράκη: 1923-1955", *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 8, σ. 175· Παπαθανάση-Μουσιοπούλου Κ. (1982), "Τα Οικονομικά των Δήμων στη Διασυμμαχική Θράκη", *Θρακικά Χρονικά*, 37, σ. 145.

⁵⁵¹ Kalionski A. & Kolev V. (2004), «Οι Πρόσφυγες στην Βουλγαρία την Εποχή του Μεσοπολέμου», στο Γούναρης Β. & Μιχαηλίδης Ι. (επιμ.), *Πρόσφυγες στα Βαλκάνια: Μνήμη και Ενσωμάτωση*, Αθήνα, Ίδρυμα Μουσειού Μακεδονικού Αγώνα & Εκδόσεις Πατάκης: 287-328, σσ. 308-309· Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ.

Αντίστοιχη ήταν και η στάση του απέναντι στον πομακικό πληθυσμό μέσω της πρακτικής της ανέγερσης μιναρέδων, της επισκευής τζαμιών και των σχολείων που είχαν κατά το παρελθόν πληγεί από τις βουλγαρικές στρατιωτικές δυνάμεις κατά το παρελθόν⁵⁵². Η συγκεκριμένη κίνηση -συμβολικού χαρακτήρα- είχε ως αποδέκτες τον πομακικό πληθυσμό και τη συμμαχική διοίκηση. Από τη μια εκδηλώθηκε το ενδιαφέρον για τους τόπους λατρείας ενός αλλόθρησκου πληθυσμού και από την άλλη εκφράστηκε ο σεβασμός και η προώθηση της ιδιαιτερότητάς τους.

Στη συνέχεια και έπειτα από αναταραχές στο βουλγαρικό έδαφος της Ροδόπης, εκτοπίστηκε προς τη Διασυμμαχική Θράκη μέρος του πομακικού πληθυσμού⁵⁵³. Άμεσα 300 περίπου άτομα, εγκαταστάθηκαν στην Ξάνθη και συγκλήθηκε επιτροπή περίθαλψης με τη συνεργασία της ελληνικής αντιπροσωπείας και του γηγενούς μουσουλμανικού πληθυσμού⁵⁵⁴.

Η ελληνική αντιπροσωπεία υιοθέτησε διττή δράση απέναντι στους πομάκους υπαγορευμένη από τις εξελίξεις στο διεθνές και τοπικό πεδίο. Από τη μια, ανέλαβε δράση για την περίθαλψή τους. Από την άλλη, πρώτον, σχεδίασε πρώτον την εγκατάστασή τους σε ασφαλείς περιοχές μακριά από τα σύνορα, όπως η Αν. Μακεδονία ή στα νότια του *Τριγώνου της Ξάνθης* και, δεύτερον προσπάθησε να απαγορεύσει την κάθοδο νέων πομακικών ομάδων, φοβούμενη την είσοδο κακοποιών και κατασκόπων⁵⁵⁵. Έναν μήνα νωρίτερα η ελληνική διπλωματική αποστολή είχε λάβει μέσω της αντιπροσωπείας της διασυμμαχικής διοίκησης υπόμνημά της στο οποίο εξήραν την έκδηλη υποστήριξη της ελληνικής κυβερνητικής παρουσίας στη Θράκη⁵⁵⁶.

Να σημειωθεί ότι η σημαντικότερη παρέμβαση του Βαμβακά για την απόκτηση της εύνοιας των μουσουλμάνων εντοπίζεται στα ζητήματα που προέκυψαν από τη διευθέτηση μιας υπόθεσης μεταξύ αυτών και των γηγενών βουλγαρόφωνων. Νωρίτερα με τη λήξη του Β΄ Βαλκανικού Πολέμου και μέχρι η

Βαμβακά, Φ. 2/Υποφ. 2.1 (1919-1920). 07-04-1920, Ελληνική Αντιπροσωπεία Δ. Θράκης προς Ν. Πολίτη, αρ. πρωτ. 3907.

⁵⁵² Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 1/Υποφ. 1.3 (1919-1920). 18-03-1920, ΙΧ Μεραρχία, Γραφείο ΙΙ, αρ. εμπ. πρωτ. 871.

⁵⁵³ Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 2/Υποφ. 2.1 (1919-1920). 19-03-1920, [από Ελληνική Αντιπροσωπεία Δ. Θράκης] προς Ν. Πολίτη, αρ. πρωτ. 3183· Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 2/Υποφ. 2.1 (1919-1920). 13-03-1920, από στρατηγό Παρασκευόπουλο προς Χ. Βαμβακά, αρ. 2417.

⁵⁵⁴ Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 1/Υποφ. 1.3 (1919-1920). 19-03-1920, ΙΧ Μεραρχία, από Γραφείο Στρατηγού προς το Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 879.

⁵⁵⁵ Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 2/Υποφ. 2.1 (1919-1920). 16-03-1920, από Ελληνική Αντιπροσωπεία Δ. Θράκης προς Ν. Πολίτη, αριθ, πρωτ. 2960 και η απάντηση Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 2/Υποφ. 2.1 (1919-1920). 27-03-1920, από Ν. Πολίτη προς Χ. Βαμβακά· τηλεγράφημα του Χ. Βαμβακά προς τον στρατηγό Ζυμβρακάκη μέσω του Μεράρχου Σερρών, 04-05-1920, αρ. πρωτ. 5114, όπως παρατίθεται στο Παπαθανάση-Μουσιοπούλου Κ. (1975), *Η Απελευθέρωση της Δυτικής Θράκης: Από το Αρχείο Χαρισίου Βαμβακά*, Αθήνα, σσ. 161-162.

⁵⁵⁶ Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 2/Υποφ. 2.1 (1919-1920). 09-04-1920, από Υπουργείο Εξωτερικών προς Χ. Βαμβακά, αρ. 457· Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 2/Υποφ. 2.1 (1919-1920). 13-03-1920, από στρατηγό Παρασκευόπουλο προς Χ. Βαμβακά, αρ. 2417.

περιοχή να καταληφθεί από τις βουλγαρικές στρατιωτικές δυνάμεις, ο οθωμανικός στρατός κατέστρεψε τρία μεγάλα χωριά στην περιοχή του καζά της Γκιουμουλτζίνας που κατοικούνταν αποκλειστικά από βουλγαρόφωνο πληθυσμό⁵⁵⁷. Η νέα διοίκηση διαμοίρασε τον προσφυγικό πληθυσμό σε 14 μουσουλμανικά χωριά στα νότια των αρχικών εστιών των προσφύγων, προκαλώντας την αναγκαστική συμβίωση των δύο εθνοτικών ομάδων και στη συνέχεια την αποδημία μέρους του μουσουλμανικού πληθυσμού.

Αργότερα η διασυμμαχική κυβέρνηση προσπάθησε ανεπιτυχώς να διευθετήσει την κατάσταση. Τότε, ο έλληνας αντιπρόσωπος προώθησε τελικά μια συμβιβαστική λύση για τους αντιμαχόμενους. Σύμφωνα με αυτήν, οι βουλγαρόφωνοι αποχώρησαν από τα παραπάνω χωριά με το τέλος της γεωργικής συγκομιδής (τέλη Σεπτεμβρίου-αρχές Οκτωβρίου) και μετέβησαν σε άλλα βουλγαρόφωνα χωριά της περιοχής. Με την απομάκρυνσή τους θα αποζημιωνόταν από τις μουσουλμανικές κοινότητες των χωριών όπου ήταν εγκατεστημένοι για τις ζημιές που είχαν γίνει, σε συνδυασμό με την καταβολή χρηματικού βοηθήματος από την ελληνική αντιπροσωπεία⁵⁵⁸.

Με τις παραπάνω ενέργειες του Βαμβακά η ελληνική διπλωματία άφησε να διαφανεί στάση ουδετερότητας προς τη βουλγαρόφωνη κοινότητα. Έτσι στα τέλη Φεβρουάριου 1920 η βουλγαρόφωνη κοινότητα της Ξάνθης οργάνωσε εκδήλωση για τον εορτασμό των πενήντα χρόνων από την ίδρυση της εξαρχίας, οργάνωσε μια πολυπληθής εκδήλωση, η οποία συγκέντρωσε μεγάλο πλήθος από την πόλη και την περιφέρειά της, και τον προσκεκλημένο έλληνα αντιπρόσωπο⁵⁵⁹.

Η πραγματοποίησή της με θρησκευτική τελετή, απαγγελία ποιημάτων και άσματα, η οποία στην ουσία αφορά σε ένα από τα δομικά συστατικά της βουλγαρικής εθνικής ταυτότητας, όπως η θρησκεία, καταδεικνύει την προσπάθεια της ελληνικής αποστολής να τηρήσει με κάθε δυνατό τρόπο την –επιβαλλόμενη από τις περιστάσεις– στάση ανοχής στην εθνοτική διαφορετικότητα των κατοίκων, ακόμα και του βασικότερου αντιπάλου της. Πολύ περισσότερο, όμως, ήταν η απουσία οποιασδήποτε μορφής αντιποίνων σε βάρος του βουλγαρόφωνου πληθυσμού (προσφύγων, εποίκων και γηγενών) από την πλευρά των ελληνικών στρατιωτικών δυνάμεων που βρίσκονταν στην περιοχή της Ξάνθης και η δημιουργία του αισθήματος ασφάλειας και σεβασμού της ιδιαιτερότητάς του⁵⁶⁰.

Όπως προαναφέρθηκε εκτός της ελληνικής αντιπροσωπείας στη νέα συμμαχική διοίκηση συμμετείχε και η αντίστοιχη βουλγαρική αντιπροσωπεία, υπό

⁵⁵⁷ Πρόκειται για τα χωριά Sachanli (οικισμός βορειοανατολικά των σημερινών Αρριανών) και Manastir (σημερινό Μοναστήρι), το όνομα του τρίτου χωριού δεν εντοπίστηκε.

⁵⁵⁸ I.A.Y.E. 1920/152.2, Φάκελος Θράκης (Ιούνιος-Δεκέμβριος), ΙΧ. Σημείωμα Χαρίσιου Βαμβακά Περί Δυτικής Θράκης, Αθήνα, 01-09-1920. Προς: πρόεδρο της κυβερνήσεως Ελευθέριο Βενιζέλο, ενταύθα.

⁵⁵⁹ Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 3/Υποφ. 3.1 (1919-1920). Αχρονολόγητο έγγραφο που υπογράφει ο Βαμβακάς Χ.

⁵⁶⁰ E.B.E., Εφημερίδα *Εμπρός*, ημερομηνία έκδοσης, 23-10-1919, σ. 2.

τη διεύθυνση του *Αλ. Γκρέκωφ* (*Al. Grekoff*) πρώην πρεσβευτή της Βουλγαρίας στο Βερολίνο⁵⁶¹. Το έργο του τελευταίου ήταν σαφώς δυσκολότερο από το έργο του Βαμβακά. Η επίσημη βουλγαρική θέση για τις αιγιακές κτήσεις -παρά τη δυσμενή της θέση μετά την ήττα του πολέμου- στηριζόταν στη διατήρηση των εδαφών ως διεξόδου στο Αιγαίο και στο πλήγμα που θα δεχόταν η βουλγαρική οικονομία από την απώλεια του εμπορίου της Μεσογείου. Επιπλέον η απόσπαση των εδαφών θα διασπούσε την εθνική ενότητα της χώρας και θα δημιουργούσε προβλήματα στο εσωτερικό της από την παλιννόστηση και την εγκατάσταση των πληθυσμών που ζούσαν υπό τη συμμαχική διοίκηση⁵⁶².

Οι θέσεις αυτές υπήρξαν βασικός στόχος της δράσης του έμπειρου βούλγαρου διπλωμάτη. Ταυτόχρονα έπρεπε να επιδείξει νέο πρόσωπο συμμόρφωσης και συνεργασίας με τις συμμαχικές αρχές ωστόσο ολοκληρωθούν οι διαπραγματεύσεις στο Παρίσι. Αδιαμφισβήτητος υποστηρικτής του έργου του ήταν ο πληθυσμός των προσφύγων και των εποίκων, ο οποίος αντέταξε συλλαλητήρια υπέρ της βουλγαρικής παρουσίας (π.χ. στο Ντεντέ-Αγάτς 06-04-1919), βλέποντας στην εδραίωση της ελληνικής παρουσίας την απομάκρυνσή τους από την επαρχία του Αιγαίου⁵⁶³.

Ο μουσουλμανικός πληθυσμός απασχόλησε επίσης και τη βουλγαρική αποστολή, η οποία έδειξε ένα αυξημένο ενδιαφέρον για τον προσεταιρισμό του. Οι ενέργειες του Γκρέκωφ δεν χαρακτηρίζονται από την αποδοχή αυτών του Βαμβακά, λόγω της στάσης των βουλγαρικών αρχών κατά την περίοδο 1913-1919. Κατάφεραν, όμως, να επιτύχουν τη σύμπραξη μουσουλμανικών κομιτάτων με τα κομιτάτα των βουλγαρόφωνων κατοίκων στοχεύοντας στην ίδρυση ενός αυτόνομου κρατιδίου και δημιούργησαν εντάσεις και συγκρούσεις στις περιοχές των συνόρων⁵⁶⁴.

Η στάση του μουσουλμανικού πληθυσμού δε μπορεί σε καμία περίπτωση να θεωρηθεί ενιαία και ταγμένη με την ελληνική ή τη βουλγαρική πλευρά. Η διάσταση των απόψεων ήταν μεγαλύτερη. Έτσι μέρος του πληθυσμού τασσόταν με τις μεταρρυθμίσεις που σταδιακά επιβάλλονταν από τους νεότουρκους και

⁵⁶¹ Αλεξάντερ Γκρέκωφ, γιος του Ντιμ. Γκρέκωφ, σημαντικού παράγοντα της βουλγαρικής πολιτικής ζωής του 19ου αιώνα. Κούκου Μ. Η. (1982), "Ο Ελληνικός Τύπος του 1920 για την Απελευθέρωση της Θράκης", *Θρακικά Χρονικά*, 37, σ. 154· Παπαθανάση-Μουσιοπούλου Κ. (1975), *Η Απελευθέρωση της Δυτικής Θράκης: Από το Αρχείο Χαρισίου Βαμβακά*, Αθήνα, σ. 47.

⁵⁶² Διβάνη Λ. (2000), *Η Εδαφική Ολοκλήρωση της Ελλάδας (1830-1947). Απόπειρα Πατριδογνωσίας*, Αθήνα: Καστανιώτης, σ. 602· Παξίμαδοπούλου-Σταυρινού Μ. (1997), *Η Δυτική Θράκη στην Εξωτερική Πολιτική της Βουλγαρίας. Το Ζήτημα της Βουλγαρικής Οικονομικής Εξόδου στο Αιγαίο (1919-1923)*, Αθήνα: Gutenberg, σ. 52· Djoumalieff S. (1936), *L' Accès de la Bulgarie a la Mer Égée*, Paris: Les Presses Modernes, σσ. 11-27.

⁵⁶³ Διβάνη Λ. (2000), *Η Εδαφική Ολοκλήρωση της Ελλάδας (1830-1947). Απόπειρα Πατριδογνωσίας*, Αθήνα: Καστανιώτης, σσ. 600-601.

⁵⁶⁴ Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 1/Υποφ. 1.3 (1919-1920). 18-03-1920, ΙΧ Μεραρχία, Γραφείο Π. Αρ. Εμπ. Πρωτ. 871· Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 1/Υποφ. 1.3 (1919-1920). 03-04-1920, Βαμβακάς προς την Ελληνική Αποστολή του Υπουργείου Εξωτερικών στην Κωνσταντινούπολη. Αριθμός 3706, Επέιγον· Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 1/Υποφ. 1.1 (1919-1920). 18-11-1919, Γκιουμουλτζίνα, Αντίγραφο αριθμός 17. Αναφορά του υπολοχαγού πυροβολικού Εμμανουήλ Βακκά προς την Ελληνική Στρατιωτική Αποστολή Κωνσταντινουπόλεως.

συγκρούονταν με τον ισλαμικό χαρακτήρα της υπό διάσπαση αυτοκρατορίας. Η ίδια μερίδα επιθυμούσε την παρουσία των Νεότουρκων στη Θράκη με ή και χωρίς βουλγαρική υποστήριξη. Αντίθετα και υπέρ της ελληνικής πλευράς, τάχθηκε το σύνολο του πομακικού πληθυσμού, ως αντίδραση στις πρακτικές εκβουλαρισμού και ως αποτέλεσμα των διαβεβαιώσεων προστασίας της εθνοτικής ιδιαιτερότητάς τους από τον Βαμβακά⁵⁶⁵. Αργότερα, ένα άλλο μέρος του βουλγαρόφωνου και του μουσουλμανικού πληθυσμού τάχθηκε υπέρ της ιδέας γαλλικού προτεκτοράτου και ένα άλλο υπέρ της ίδρυσης αγγλικού προτεκτοράτου, θεωρώντας την παρουσία μιας από τις Μεγάλες Δυνάμεις καταλυτική για την ειρηνική και ισόνομη διαβίωσή τους⁵⁶⁶.

Εκτός αυτών, υπήρχε η σκέψη παραχώρησης αυτονομίας στη Θράκη από το ελληνικό κράτος, όπως φαίνεται από τις συναντήσεις του πρώην βουλευτή στην οθωμανική βουλή, *Γκιουμουλτζινελή Ισμαήλ Χακή Μπέη* (Gümülcineli İsmail Hakki Bey) με τον *Κανελλόπουλο*⁵⁶⁷. Οι επαφές προχώρησαν σε τέτοιο βαθμό, ώστε η ελληνική πλευρά διά στόματος Βενιζέλου πρότεινε ευρύτατη αυτονομία, με πρότυπο αυτήν που παραχωρήθηκε από την Τσεχοσλοβακία στην επαρχία των Ρουθέντων μετά την προσάρτησή της με τη συνθήκη ειρήνης με την Αυστροουγγαρία⁵⁶⁸.

Στις παραπάνω δράσεις βασικός παράγοντας ήταν η συμπεριφορά των μελών της ανώτερης θρησκευτικής (μουφτήδες, ιεροδιδάσκαλοι), οικονομικής (μεγάλοι γαιοκτήμονες, επιχειρηματίες), πολιτικής (βουλευτές, ανώτατοι διοικητικοί υπάλληλοι) και στρατιωτικής (ανώτατοι αξιωματικοί) ομάδας της μουσουλμανικής κοινότητας, όπως αποκαλύπτεται από το σύνολο των αρχειακών πηγών. Πρέπει να υπογραμμιστεί ότι, σε αρκετές περιπτώσεις, οι προαναφερόμενοι δεν παρουσίαζαν μια σταθερή πολιτική στάση και ιδεολογία, αλλά συχνά φλέρταραν με περισσότερες από μια ιδεολογίες ή τάσεις επί του θέματος.

Χαρακτηριστικό των παραπάνω είναι το κίνημα του οθωμανού πρώην στρατηγού *Τζαφέρ Ταγιάρ* (Cafer Tayyar): αυτός κήρυξε γενική επιστράτευση του μουσουλμανικού πληθυσμού (03-03-1920), κατέλυσε τη διοίκηση της

⁵⁶⁵ Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 1/Υποφ. 1.3 (1919-1920). 18-03-1920, ΙΧ Μεραρχία, Γραφείο Π. Αρ. Εμπ. Πρωτ. 871· Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 1/Υποφ. 1.2 (1919-1920). 02-03-1920, ΙΧ Μεραρχία, Γραφείο Π, Τμήμα Πολιτικών Υποθέσεων Αριθ. 2901/1623/Π, Εμπιστευτικό προς το Υπουργείο Εξωτερικών, κοινοποίηση εδραίωση. Βάμβακας.

⁵⁶⁶ Aydınli A. (1971), *Batu Trakya Faciasinin iç Yüzü*, Istanbul: Aydınli Cagaloglu. (Περίληπτική Μετάφραση Ανδρεάδη Κ. (1973) στο Βαλκανική Βιβλιογραφία, Τόμος Α' - Συμπλήρωμα, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, σ. 372· Mitranly D. (1936), *The Effects of the War in South Eastern Europe*, Yale: Yale University Press, σ. 262.

⁵⁶⁷ Μ. Μ. Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Εξωτερικών Φ.24, Νοέμβριος 1919/Εγγραφο 173/3/2322. Κρυπτογράφημα, Λίαν Επείγον. Ξάνθη, 01-11-1919, ώρα 4.30, αρ. 33, προς: Πολίτη.

⁵⁶⁸ Μ. Μ. Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Εξωτερικών Φ.24, Νοέμβριος 1919/Εγγραφο 173/45α. Δράμα, 5/18-11-1919, αρ. 7318, προς: Γενικό Διοικητή [Θεσσαλονίκης]. Μ. Μ. Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Εξωτερικών Φ.24, Νοέμβριος 1919/Εγγραφο 173/38α. Παρίσι, 4/17-11-1919, προς: Γενικό Διοικητή Θεσσαλονίκης.

Αδριανούπολης και κήρυξε την αυτονομία της περιοχής ανατολικά του Έβρου (21-03-1920), με εθνοσυνέλευση που συγκλήθηκε στο Λουλέ-Μπουργκάς (Lule Bûrgaz)⁵⁶⁹. Την ίδια στιγμή διαβεβαίωσε τις στρατιωτικές αντιπροσωπείες των Μεγάλων Δυνάμεων πως δεν επιθυμούσε τη μεταξύ τους σύγκρουση εφόσον το κίνημά του εξέφραζε τη θέληση του μουσουλμανικού λαού για αυτονομία και τήρηση της τάξης⁵⁷⁰. Για την ελληνική αποστολή, οι υποστηρικτές του ανήκαν στις ομάδες του πληθυσμού που εμφανίζονταν δυσαρεστημένες από τις επιπτώσεις του πολέμου στην καθημερινή ζωή τους και από την ελληνική πολιτική αντιπροσωπεία⁵⁷¹.

Το εγχείρημά του υποστηριζόταν από τη βουλγαρική κυβέρνηση καθώς και από τα κομιτάτα των γηγενών βουλγαρόφωνων⁵⁷². Δεν κατάφερε, όμως, να κερδίσει τη μαζική υποστήριξη των μουσουλμάνων της περιοχής για την ανασύσταση της Δημοκρατίας της Γκιουμουλτζίνας. Τελικά το κίνημα του Τζαφέρ Ταγιάρ καταστάλθηκε από τις ελληνικές δυνάμεις τον Ιούλιο του 1920⁵⁷³.

Σε όλο το διάστημα της συμμαχικής παρουσίας στην περιοχή συνεχίστηκαν οι διπλωματικές επαφές των ενδιαφερομένων μερών στο Σαν Ρέμο της Ιταλίας. Σύντομα, η συνδιάσκεψη αποφάσισε (19-04-1920) την απομάκρυνση των συμμαχικών δυνάμεων (αγγλικών, ιταλικών, γαλλικών) και την ταυτόχρονη κατάληψη της Θράκης (δυτικά και ανατολικά του ποταμού Έβρου) από τον ελληνικό στρατό⁵⁷⁴. Εξαίρεση αποτελούσε η περιοχή της Κωνσταντινούπολης και των Στενών, που θα παρέμεναν υπό συμμαχική διοίκηση.

Η γενική διαταγή του στρατηγού *Λεοναρδόπουλου* προς τις ελληνικές δυνάμεις που είχαν στρατοπεδεύσει στην περιοχή της Ξάνθης ήταν σαφής: τα

⁵⁶⁹ Ελληνική Στρατιωτική Αποστολή, Γραφείο Β', στρατηγός Πραντούνας προς Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, αρ. πρωτ. 913, 21-03-1920, όπως παρατίθεται στο Παπαθανάση-Μουσιοπούλου Κ. (1975), *Η Απελευθέρωση της Δυτικής Θράκης: Από το Αρχείο Χαρισίου Βαμβακά*, Αθήνα, σσ. 144-145.

⁵⁷⁰ Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 1/Υποφ. 1.2 (1919-1920). 13-03-1920, Γενικό Στρατηγείο, Γραφείο ΙΙ, Τμήμα Πληροφοριών, Αριθ. 3539/2208/ΙΙ, Εμπιστευτικό-Κρυπτογραφικό· Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 1/Υποφ. 1.2 (1919-1920). 10-03-1920, Γενικό Στρατηγείο, Γραφείο ΙΙ, Τμήμα Πληροφοριών, Αριθ. 3408/2021/ΙΙ, Εμπιστευτικό.

⁵⁷¹ Παξίμαδοπούλου-Σταυρινού Μ. (1997), *Η Δυτική Θράκη στην Εξωτερική Πολιτική της Βουλγαρίας. Το Ζήτημα της Βουλγαρικής Οικονομικής Εξόδου στο Αιγαίο (1919-1923)*, Αθήνα: Gutenberg, σσ. 63-64.

⁵⁷² Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 1/Υποφ. 1.2 (1919-1920). 07-06-1920, Γενικό Στρατηγείο, Γραφείο ΙΙ, Τμήμα Πληροφοριών, Αριθ. 9403/5837/ΙΙ, Εμπιστευτικό-Απόρρητο· Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 1/Υποφ. 1.2 (1919-1920). 06-04-1920, Γενικό Στρατηγείο, Γραφείο ΙΙ, Τμήμα Πληροφοριών, Αριθ. 4902/3044/ΙΙ, Εμπιστευτικό.

⁵⁷³ Mitrany D. (1936), *The Effects of the War in South Eastern Europe*, Yale: Yale University Press, σ. 256· Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 1/Υποφ. 1.2 (1919-1920). 07-04-1920, Γενικό Στρατηγείο, Γραφείο ΙΙ, Τμήμα Πολιτικών Υποθέσεων, Αριθ. 5060/3084/ΙΙ, Εμπιστευτικό· Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 1/Υποφ. 1.2 (1919-1920). 26-03-1920, Γενικό Στρατηγείο, Γραφείο ΙΙ, Τμήμα Πληροφοριών, Αριθ. 4316/2681/ΙΙ, Απόρρητο· Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 1/Υποφ. 1.2 (1919-1920). 14-03-1920, Γενικό Στρατηγείο, Γραφείο ΙΙ, Τμήμα Πληροφοριών, Αριθ. 3593/2295/ΙΙ, Εμπιστευτικό· Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 1/Υποφ. 1.2 (1919-1920). 13-03-1920, Γενικό Στρατηγείο, Γραφείο ΙΙ, Τμήμα Πληροφοριών, Αριθ. 3569/2094/ΙΙ, Εμπιστευτικό-Επείγον.

⁵⁷⁴ Παξίμαδοπούλου-Σταυρινού Μ. (1997), *Η Δυτική Θράκη στην Εξωτερική Πολιτική της Βουλγαρίας. Το Ζήτημα της Βουλγαρικής Οικονομικής Εξόδου στο Αιγαίο (1919-1923)*, Αθήνα: Gutenberg, σσ. 66-67.

τάγματα του ελληνικού στρατού έπρεπε να προχωρήσουν γρήγορα ανατολικά⁵⁷⁵. Στις 15-05-1920 κατέλαβαν την Γκιουμουλτζίνα και συνέχισαν την πορεία τους για την κατάληψη των εδαφών ανατολικά του ποταμού Έβρου.

Στο χρονικό διάστημα (φθινόπωρο 1919-άνοιξη 1920) η ελληνική πλευρά, έχοντας την υποστήριξη των Μεγάλων Δυνάμεων, ικανοποίησε τις απαιτήσεις τους για σεβασμό της ιδιαιτερότητας των κατοίκων, κέρδισε την εμπιστοσύνη μέρους αυτών ως μελλοντική προστάτιδα δύναμη της περιοχής. Η βουλγαρική πλευρά περιορίστηκε σε δευτερεύοντα ρόλο, εργαζόμενη προς τη διατήρηση της παρουσίας της και του προστατευόμενου πληθυσμού της στην αιγιακή ακτή. Οι αντικρουόμενοι στόχοι τους είχαν ως κοινό παρονομαστή τον προσεταιρισμό της πολυπληθέστερης ομάδας, της μουσουλμανικής κοινότητας.

3.ii) Δομή και οργάνωση της Διασυμμαχικής Θράκης

Η δραστηριότητα των πολιτικών αντιπροσωπειών καθώς και των συμμαχικών στρατιωτικών δυνάμεων έλαβε χώρα εντός ενός διοικητικού πλαισίου εμπνευσμένου κατά κύριο λόγο από τις αποικίες των Μεγάλων Δυνάμεων⁵⁷⁶. Το νέο πλαίσιο διοίκησης ρύθμισε όλους τους τομείς της δημόσιας σφαίρας, αφήνοντας τελικά πρόσθετες συνεχείς ευκαιρίες επέμβασης.

Αναλυτικότερα η απόφαση για τη συμμαχική παρουσία στην περιοχή της Θράκης λήφθηκε από τις Μεγάλες Δυνάμεις κατά τη διάρκεια των διπλωματικών διαπραγματεύσεων. Προκειμένου να γίνει δυνατή η πραγματοποίηση των στόχων της συμμαχικής παρουσίας σχεδιάστηκε προσεκτικά η δομή και η οργάνωση της νέας διοίκησης. Ο νέος διοικητικός μηχανισμός ήταν ανάγκη να διασφαλίσει εκτός της μετάβασης από τη μια εξουσία στην άλλη, τη σταδιακή παραχώρηση της σε μια σύμμαχο χώρα.

Έτσι, στα τέλη Σεπτεμβρίου 1919, διορίστηκε η νέα πολιτική διοίκηση της πρώην βουλγαρικής επαρχίας του Αιγαίου υπό διασυμμαχική κυβέρνηση, με την εγγύηση των γαλλικών στρατιωτικών δυνάμεων και τη συνεργασία των αντίστοιχων ελληνικών μόνο στην περιοχή της Ξάνθης (μέχρι και 30 χλμ. ανατολικά της πόλης). Λίγες ημέρες αργότερα, ο γάλλος αρχιστράτηγος *Φρανσέτ Ντ' Εσπερέ (Franchet d' Esperay)* διέταξε τις βουλγαρικές στρατιωτικές δυνάμεις να εγκαταλείψουν την περιοχή⁵⁷⁷.

Με την ολοκλήρωση της κατάληψης της περιοχής από τις γαλλικές δυνάμεις

⁵⁷⁵ Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 1/Υποφ. 1.3 (1919-1920). 12-05-1920, ΙΧ Μεραρχία, αρ. εμπ. πρωτ. 2052, Απόρρητο-Γενική Διαταγή.

⁵⁷⁶ Βλέπε ενδεικτικά, Popescu S. (2004), "Les français et la république de Kortcha (1916-1920)", *Guerres Mondiales et Conflits Contemporains*, 1(213): 77-87· Augris E. (2000), "Korçë dans la Grande Guerre, Le sud-est albanais sous administration française (1916-1918)", *Balkanologie*, IV(2): 1-11.

⁵⁷⁷ Petsalis-Diomidis N. (1978), *Greece at the Paris Peace Conference (1919)*, Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, σσ. 286-288.

(ιταλικές δυνάμεις αναπτύχθηκαν μόνο στην περιοχή των Φερών και ένας λόχος Ινδών από τις βρετανικές αποικιοκρατικές δυνάμεις στην Κομοτηνή), ιδρύθηκε η διασυμμαχική κυβέρνηση της Θράκης (20-10-1919) με την ονομασία *Διασυμμαχική Θράκη (Thrace Interalliée)*, υπό τη διοίκηση του γάλλου στρατηγού, Γενικού Διοικητή, *Σαρπού (Charpy)*⁵⁷⁸. Επίσημες γλώσσες ορίστηκαν τα γαλλικά, τα τουρκικά και τα ελληνικά. Επίσης, το σύμβολο της νέας διοίκησης, δηλαδή η σημαία της είχε τρεις οριζόντιες γραμμές, μια μπλε στη μέση και δύο άσπρες στις άκρες και αναρτήθηκε στους χώρους στέγασης των υπηρεσιών της⁵⁷⁹. Στη νέα διοίκηση, η ελληνική και η βουλγαρική κυβέρνηση διέθεταν πολιτικούς αντιπροσώπους, τον Βαμβακά και τον Γκρέκωφ αντίστοιχα, με συμβουλευτικό ρόλο προς τον Σαρπού. Οι κεντρικές υπηρεσίες της νέας διοίκησης έδρευαν στην Γκιουμουλτζίνα και συγκεκριμένα στο Μέγαρο Τσανακλή⁵⁸⁰.

Σύμφωνα με το σχέδιο «...περί τρόπου διοικήσεως Δυτικής Θράκης...», η περιοχή χωρίστηκε σε τρεις κύκλους που αποτελούνταν από τα αντίστοιχα διαμερίσματα. Στην πραγματικότητα, το διοικητικό σχήμα της Διασυμμαχικής Θράκης αποτελούνταν μόνο από δύο κύκλους, αυτούς του Κάρα-Αγάτς και της Γκιουμουλτζίνας, παρά την ύπαρξη στρατιωτικού διοικητή του κύκλου της Ξάνθης (στρατηγός Λεοναρδόπουλος). Οι λόγοι αναπροσαρμογής των αρχικών σχεδίων παραμένουν αδιευκρίνιστοι⁵⁸¹.

Οι βασικές γραμμές της νέας διοίκησης είχαν χαραχθεί με απόφαση του γενικού διοικητή (28-10-1919) και εναπετίθενταν στο υφιστάμενο βουλγαρικό νομοθετικό πλαίσιο, με κάποιες τροποποιήσεις που αντανάκλουν το πνεύμα της νέας διοίκησης. Στον κύκλο της Ξάνθης η κατάσταση ήταν διαφοροποιημένη. Εκεί εφαρμόστηκε συνδυασμός γαλλικών, βουλγαρικών και ελληνικών (σε πλειονότητα) νομοθετικών ρυθμίσεων και στρατιωτικών αποφάσεων/διαταγών, όπως υποδηλώνει και η λειτουργία των διαρκών στρατοδικείων, υπό την προεδρία αξιωματικών του ελληνικού στρατού, καθ' όλη την περίοδο της συμμαχικής παρουσίας.

Πάντως οι γαλλικές αρχές δεν κατήγησαν όλες τις βουλγαρικές νομοθετικές διατάξεις και ρυθμίσεις αλλά επενέβησαν μόνο σε όσες προκαλούσαν

⁵⁷⁸ Διβάνη Λ. (2000), *Η Εδαφική Ολοκλήρωση της Ελλάδας (1830-1947). Απόπειρα Πατριδογνωσίας*, Αθήνα: Καστανιώτης, σσ. 601-602· Mitrany D. (1936), *The Effects of the War in South Eastern Europe*, Yale: Yale University Press, σ. 255.

⁵⁷⁹ Petsalis-Diomidis N. (1978), *Greece at the Paris Peace Conference (1919)*, Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, σσ. 287-288· Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 1/Υποφ. 1.1 (1919-1920). 07-02-1920, Εμπιστευτικό έγγραφο, Αριθμός 1468, Κυβερνητική Αντιπροσωπεία Δυτικής Θράκης, Γκιουμουλτζίνα προς το Γενικό Στρατηγείο (Γραφείο ΙΙ).

⁵⁸⁰ Dalègre J. (1999), "La Mission du General Charpy en Thrace Occidentale", *Mèsogeios-Mediterranèe*, 4, σ. 68.

⁵⁸¹ Mitrany D. (1936), *The Effects of the War in South Eastern Europe*, Yale: Yale University Press, σσ. 255-256.

απόλυτο κάλυμμα στη λειτουργία τους⁵⁸². Για παράδειγμα διατηρήθηκαν σε εφαρμογή η τελωνειακή και η αστική νομοθεσία του βουλγαρικού κράτους⁵⁸³. Κρίνεται σκόπιμο να σημειωθεί η περιορισμένη χρήση του βουλγαρικού στρατιωτικού νόμου (περίπου δύο μήνες), ωστόσο θεμελιωθούν οι διοικητικοί, ελεγκτικοί και δικονομικοί μηχανισμοί της νέας διοίκησης⁵⁸⁴.

Αναλυτικότερα η κεντρική διοίκηση οργανώθηκε από τις συμμαχικές δυνάμεις με την παρακάτω δομή: α) *Κεντρικό Γραφείο ή Κεντρική Διοίκηση*, που περιελάμβανε την *Διεύθυνση των Πολιτικών και Διοικητικών Υποθέσεων*, τις *Διευθύνσεις των Μεγάλων Υπηρεσιών* (Οικονομικά, Δικαιοσύνη, Δημόσια Έργα, Ταχυδρομεία, Τηλεγραφεία, Δημόσια Υγιεινή, Χωροφυλακή), τις *Περιφέρειες* (Γραφείο Πολιτικών και Διοικητικών Υποθέσεων) και τις *Επαρχίες*, με πολιτική και διοικητική λειτουργία, αποτελούμενη από στρατιωτικό και πολιτικό προσωπικό, β) το *Ανώτατο Διοικητικό Συμβούλιο με Διάρκη Επιτροπή*, το οποίο λειτουργούσε παρά τω Σαρπύ με καθαρά συμβουλευτικό χαρακτήρα και απαρτιζόταν από μέλη που επέλεγε ο ίδιος και διορίζε με διάταγμά του ο αρχιστράτηγος Ντ' Έσπερε που έδρευε στην Κωνσταντινούπολη. Το συμβούλιο περιελάμβανε 15 μέλη εκλεγμένα μεταξύ των προκρίτων, αυτοχθόνων ή εγκατεστημένων πριν από πολλά χρόνια, με την παρακάτω αναλογία: «...5 μέλη μουσουλμάνοι, 4 ορθόδοξοι έλληνες, 2 βούλγαροι, 2 θράκες [;], 1 ισραηλίτης και 1 αρμένιος...»⁵⁸⁵.

Το παράδειγμα της αναλογικής αντιπροσώπευσης των διαφορετικών κοινοτήτων στα συλλογικά διοικητικά όργανα εφαρμόστηκε και σε άλλες περιπτώσεις, αφού είχε πρώτα ζητηθεί από τις κοινότητες η υπόδειξη αντιπροσώπων⁵⁸⁶. Όπως φάνηκε από την πρώτη στιγμή η σύνθεση των οργάνων δεν κατάφερε να μείνει ανεπηρέαστη από εξωτερικούς παράγοντες και ενδογενείς

⁵⁸² Ι.Α.Υ.Ε. 1937/28/7/1 Κτήματα Μουσουλμάνων Δ. Θράκης από Βουλγαρία. Ζητήματα Εγκυρότητας Δικαιοπραξιών. Βασίλειο της Ελλάδος, Βασίλειο της Ελλάδος, Υπουργείο Εξωτερικών, Ειδική Νομική Υπηρεσία, αρ. πρωτ. 15096/ΙΒ/7, 26-04-1937, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Β' Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων, Τμήμα Τουρκίας· Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 1/Υποφ. 1.1 (1919-1920). 18-11-1919, Γκιουμουλτζίνα, Αντίγραφο αριθμός 17. Αναφορά του υπολοχαγού πυροβολικού Εμμανουήλ Βακκά προς την Ελληνική Στρατιωτική Αποστολή Κωνσταντινουπόλεως.

⁵⁸³ Ι.Α.Υ.Ε. 1937/28/7/1 Κτήματα Μουσουλμάνων Δ. Θράκης από Βουλγαρία. Ζητήματα Εγκυρότητας Δικαιοπραξιών. Βασίλειο της Ελλάδος, Βασίλειο της Ελλάδος, Υπουργείο Εξωτερικών, Ειδική Νομική Υπηρεσία, αρ. πρωτ. 15096/ΙΒ/7, 26-04-1937, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Β' Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων, Τμήμα Τουρκίας· Πολιτική Διοίκησης Θράκης (1922), *Οικονομική Νομοθεσία εν Θράκη. Τελωνειακά Διατάξεις ΙΙ*, Αδριανούπολις: Εκ του Τυπογραφείου της Πολιτικής Διοικήσεως Θράκης, σ. 111.

⁵⁸⁴ Petsalis-Diomidis N. (1978), *Greece at the Paris Peace Conference (1919)*, Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, σσ. 287-288.

⁵⁸⁵ Dalègre J. (1999), "La Mission du General Charpy en Thrace Occidentale", *Mésogéios-Méditerranée*, 4, σσ. 68-69· Γαληνός Α. (15-02-1990), *Διασυμμαχική Θράκη: Αποφάσεις και Διατάγματα Οικονομικού Περιεχομένου και η Διοικητική Οργάνωση των Οικονομικών Υπηρεσιών* Αθήνα: 103η Συνάντηση των Ερευνητών του Ιστορικού Αρχείου της ΕΤΕ, σ. 8· Ι.Α.Υ.Ε. 1920/152.2, Φάκελος Θράκης (Ιούνιος-Δεκέμβριος), ΙΧ. Γενικό Στρατηγείο, Επιτελείο, Γραφείο ΙΙ, Τμήμα Πολιτικών Υποθέσεων, Εμπιστευτικό, αρ. πρωτ. 18051/243, 28-12-1919. Προς: Υπουργείο Εξωτερικών και Υπ. Στρατιωτικών, (Μετάφραση: Κυβέρνηση Δυτικής Θράκης, Επιτελείο, Πολιτικό Γραφείο & Πολιτικών Υποθέσεων, Γ.Σ. 18-12-1919).

⁵⁸⁶ Ιωαννίδης Σ. (1980-81), "Ξάνθη 1870-1920. Στοιχεία της Ιστορίας της", *Θρακικά Χρονικά*, 36, σσ. 36-37.

πιέσεις⁵⁸⁷.

Πάντως η διοίκηση ανατέθηκε σε συμμαχικό συνταγματάρχη ή αντισυνταγματάρχη, επιλογής του Σαρπού και του Ντ' Εσπερέ, και η πολιτική διοίκηση σε πολιτικό προσωπικό και βοηθό πολιτικού διοικητή. Με τον καιρό, οι στρατιωτικοί διοικητές ή *Στρατιωτικοί Επιτηρητές* της εκάστοτε επαρχίας, θα υποβιβάζονταν σε παρατηρητές της λειτουργίας και των διοικητικών ζητημάτων⁵⁸⁸. Οι διαφορετικές κοινότητες αντιπροσωπεύτηκαν στη διοίκηση των υποδιοικήσεων από ένα βοηθό διοικητή. Ο διορισμός όλων των διοικητικών λειτουργιών, έγινε βάσει των υπ' αρ. 7 & 8 διαταγμάτων της Διασυμμαχικής Θράκης (08-12-1919) (βλέπε Πίνακες 5, 6 και 7 & Χάρτη 27)⁵⁸⁹.

Οι επικείμενες αλλαγές είχαν στόχο τους να απομακρύνουν τους υπαλλήλους που κατά πλειονότητα προέρχονταν από τον χώρο των εποίκων και να επαναφέρουν τους υπαλλήλους της περιόδου πριν από το 1913 ή και τον διορισμό νέων⁵⁹⁰. Για την ελληνική αποστολή οι νέοι υπάλληλοι δεν έπρεπε να εμφανίζουν κανενός είδους συνεργασίας με το προηγούμενο καθεστώς, ενώ λιγοστές περιπτώσεις υπαλλήλων θα διατηρούσαν τη θέση τους⁵⁹¹. Για τη γαλλική διοίκηση επιβαλόταν να είναι θρακιώτες, να εμφανίζουν μια σχετική πείρα στις υπηρεσίες στις οποίες διορίζονταν και να έχουν γνώσεις γαλλικών και βουλγαρικών ή ελληνικών.

Η πραγματικότητα ήταν διαφορετική. Η απουσία κατάλληλων υποψηφίων ήταν δεδομένη εφόσον μορφωμένη τάξη δεν υπήρχε στην περιοχή, παρά μόνο καλλιεργητές και μικρέμποροι οι οποίοι δεν ικανοποιούσαν τις προϋποθέσεις των συμμαχικών αρχών. Μετά από συμφωνία των συμμαχικών αρχών με την βουλγαρική πλευρά, αποφασίστηκε η παραμονή μέρους των βουλγάρων ανώτατων υπαλλήλων, οι οποίοι παρέμειναν μέχρι και την αποχώρηση των γαλλικών

⁵⁸⁷ Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της αντιπροσώπευσης στο Εμπορικό Επιμελητήριο Γκιουμουλτζίνας (01-02-1920). Παρά τη μεγαλύτερη αριθμητικά παρουσία των μουσουλμάνων κατοίκων, στο διοικητικό συμβούλιο διορίστηκαν πέντε πατριαρχικοί, πέντε μουσουλμάνοι, δύο εξαρχικοί, ένας χριστιανός λεβαντίνος, ένας εβραίος και ένας αρμένιος, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η απόφαση του Σαρπού. Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 2/Υποφ. 2.4 (1919-1920). Κυβερνήτης της Διασυμμαχικής Θράκης, Κεντρική Διεύθυνση Πολιτικών και Διοικητικών Υποθέσεων, Απόφαση Νο. 18, 24-01-1920, Γκιουμουλτζίνα.

⁵⁸⁸ Γαλήνης Α. (15-02-1990), *Διασυμμαχική Θράκη: Αποφάσεις και Διατάγματα Οικονομικού Περιεχομένου και η Διοικητική Οργάνωση των Οικονομικών Υπηρεσιών* Αθήνα: 103η Συνάντηση των Ερευνητών του Ιστορικού Αρχείου της ΕΤΕ, σ. 7· Mitrany D. (1936), *The Effects of the War in South Eastern Europe*, Yale: Yale University Press, σσ. 255-256· I.A.Y.E. 1920/152.2, Φάκελος Θράκης (Ιούνιος-Δεκέμβριος), ΙΧ. Γενικό Στρατηγείο, Επιτελείο, Γραφείο ΙΙ, Τμήμα Πολιτικών Υποθέσεων, Εμπιστευτικό, αρ. πρωτ. 18051/243, 28-12-1919. Προς: Υπουργείο Εξωτερικών και Υπ. Στρατιωτικών, (Μετάφραση: Κυβέρνηση Δυτικής Θράκης, Επιτελείο, Πολιτικό Γραφείο & Πολιτικών Υποθέσεων, Γ.Σ. 18-12-1919).

⁵⁸⁹ Γέραγας Κ. (1925), *Αναμνήσεις εκ Θράκης, 1920-1922*, Εν Αθήναις: Τυπογραφίον Εστίας, σσ. 60-62.

⁵⁹⁰ Altinoff I. (1921), *La Thrace Interalliee*, Sofia: Imprimerie de la Cour, σσ. 48-49.

⁵⁹¹ Σολταρίδης Σ. Α. (1997), *Η Ιστορία των Μουφτεϊών της Δυτικής Θράκης*, Αθήνα: Νέα Σύνορα-Λιβάνης, σ. 111· Θρακική Στοά (1932), *Λεύκωμα Θράκης-Μακεδονίας*, Κομοτηνή: Αργ. Δρακόπουλος-Τύποις Απ. Αντωνιάδου, <http://alex.eled.duth.gr/>, (23-10-2004, 15:07)· Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 1/Υποφ. 1.1 (1919-1920). 18-11-1919, Γκιουμουλτζίνα, αντίγραφο αρ. 17. Αναφορά του υπολοχαγού πυροβολικού Εμμανουήλ Βακκά προς την Ελληνική Στρατιωτική Αποστολή Κωνσταντινουπόλεως: *Αι Βουλγαρικά Ωμότητες εν τη Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, 1912-1913. Γεγονότα, Εκθέσεις, Εγγραφα, Επίσημοι Μαρτυρία*, (1914), Εν Αθήναις: Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, σ. 311.

δυνάμεων⁵⁹².

Οι επιλογές των προσώπων που στελέχωσαν τις πολιτικές υπηρεσίες της διασυμμαχικής κυβέρνησης από την ελληνική αντιπροσωπεία, ήταν κάτι περισσότερο από την απλή υπόδειξη ενός προσώπου στη συμμετοχή των εθνοτικά μικτών φορέων. Ο Βαμβακάς βασίστηκε σε επιλογές προσωπικοτήτων από το χώρο των ανώτερων τάξεων της πατριαρχικής και κυρίως της μουσουλμανικής κοινότητας της Θράκης. Τα επιλεγμένα άτομα χαρακτηρίζονταν από ισχυρές συνδέσεις και επαφές με τα τοπικά και περιφερειακά δίκτυα συνεργασίας, προσφέροντας πάντοτε μελλοντικά ανταλλάγματα⁵⁹³.

Την οργάνωση της διοίκησης και τη στελέχωση των τμημάτων της διασυμμαχικής κυβέρνησης ακολούθησε η διευθέτηση των οικονομικών ζητημάτων της μέσω της λειτουργίας της Διεύθυνσης Οικονομικών⁵⁹⁴. Ο απόλυτος έλεγχος της τοπικής οικονομίας είχε γίνει σαφής προκειμένου να συγκεντρωθούν τα χρηματικά ποσά που απαιτούνταν για την πλήρη αυτοδιοίκηση του νέου κρατιδίου.

Αρχικά πραγματοποιήθηκε η καταγραφή των λέβα που χρησιμοποιούνταν στην τοπική οικονομία. Οι αρχές προχώρησαν στη σφράγιση των βουλγαρικών χαρτονομισμάτων (και των γραμματοσήμων) με το σύμβολο της νέας κυβέρνησης, για να μπορούν να τα χρησιμοποιηθούν στις συναλλαγές, χωρίς η τιμή τους να συμπίπτει με το επίσημο βουλγαρικό νομίσματο⁵⁹⁵. Το μέτρο διαχώρισε τη χρηματοοικονομική αξία του τοπικού νομίσματος από το αντίστοιχο επίσημο βουλγαρικό και απέκλισε την εισαγωγή χρηματικών κεφαλαίων από το εξωτερικό.

Στη συνέχεια εκδόθηκαν οι αποφάσεις και τα διατάγματα τα οποία άπτονταν του ελέγχου της τοπικής οικονομικής δραστηριότητας, της αξιοποίησης

⁵⁹² Οι γαλλικές αρχές έκαναν έκκληση προς το εξωτερικό μιας και με δυσκολία θα προσέλκυαν αποστρατευμένους γάλλους ακόμη και με υψηλές υποδοχές. Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία οι μισθοί ήταν σε χαμηλά επίπεδα, αλλά υπήρχε έντονο το πρόβλημα του χρηματισμού τους, το οποίο έπρεπε να ληφθεί σοβαρά υπ' όψιν. Η ελληνική αντιπροσωπεία χάρη στη δράση του Βάμβακα προσέφερε πολλούς υπαλλήλους, συχνά νέους και άπειρους μιας και οι εξειδικευμένοι δίσταζαν την απόσπαση τους στη Θράκη. Σε αυτούς μπορούμε να προσθέσουμε μερικούς ισραηλίτες, αρμένιους και λεβαντίνους, με μοναδικό σημαντικό προσόν την πολυγλωσσία, οι οποίοι προωθήθηκαν για λόγους πολιτικής σκοπιμότητας από την ελληνική αποστολή. Γαληνός Α. (15-02-1990), *Διασυμμαχική Θράκη: Αποφάσεις και Διατάγματα Οικονομικού Περιεχομένου και η Διοικητική Οργάνωση των Οικονομικών Υπηρεσιών* Αθήνα: 103η Συνάντηση των Ερευνητών του Ιστορικού Αρχείου της ΕΤΕ, σ. 10· Ι.Α.Υ.Ε. 1920/152.2, Φάκελος Θράκης (Ιούνιος-Δεκέμβριος), ΙΧ. Σημείωμα Χαρίσιου Βαμβακά Περί Δυτικής Θράκης, Αθήνα, 01-09-1920. Προς: πρόεδρο της κυβερνήσεως Ελευθέριο Βενιζέλο, ενταύθα.

⁵⁹³ Εμπιστευτική επιστολή Χ. Βαμβακά, προς Υπουργό Εξωτερικών Ν. Πολίτη, 14/27-11-1919, όπως παρατίθεται στο Παπαθανάση-Μουσιοπούλου Κ. (1975), *Η Απελευθέρωση της Δυτικής Θράκης: Από το Αρχείο Χαρίσιου Βαμβακά*, Αθήνα, σσ. 67-69.

⁵⁹⁴ Γαληνός Α. (15-02-1990), *Διασυμμαχική Θράκη: Αποφάσεις και Διατάγματα Οικονομικού Περιεχομένου και η Διοικητική Οργάνωση των Οικονομικών Υπηρεσιών* Αθήνα: 103η Συνάντηση των Ερευνητών του Ιστορικού Αρχείου της ΕΤΕ, σ. 9.

⁵⁹⁵ Η ισοτιμία γαλλικού φράγκου (με τιμές της 15-04-1920), βουλγαρικού λέβα, ελληνικής δραχμής και τουρκικής λίρας ήταν: 100 φράγκα= 73 δρχ.= 530 λέβα =820 λίρες. *Ibid* σ. 15· Μ. Μ. Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Εξωτερικών Φ.24, Νοέμβριος 1919/Εγγραφο 173/27/2341. Κρυπτογράφημα, Επείγον. Δράμα, 03-11-1919, αρ. 39. Προς: Πολίτη Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 1/Υποφ. 1.3 (1919-1920). 19-10-1919, ΙΧ Μεραρχία, αριθ. πρωτ. 14742/8603/2, Κρυπτογραφικό μήνυμα· Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 3/Υποφ. 3.1 (1919-1920). Αχρονολόγητο έγγραφο που υπογράφει ο Χ. Βαμβακά.

των δημόσιων αγαθών και γαιών, της αποδοτικότερης διαχείρισης των μονοπωλίων, των δασμολογικών και φορολογικών εισφορών (έμμεσοι, άμεσοι φόροι, τελωνειακοί δασμοί), των εσόδων των δημοσίων υπηρεσιών (πρόστιμα, τέλη, κατασχέσεις) και, τέλος, των τηλεπικοινωνιών. Πραγματικά τα έσοδα της διασυμμαχικής κυβέρνησης για ένα διάστημα τεσσάρων μηνών ήταν πολλαπλάσια αυτών που είχε εισπράξει το βουλγαρικό κράτος σε μια περίοδο τριών χρόνων⁵⁹⁶.

Φωτογραφία 3ii.17: Σφραγισμένα βουλγαρικά λέβα και γραμματόσημα από τη Διασυμμαχική Θράκη

Πηγή: Stamp Circuit

⁵⁹⁶ Mitrany D. (1936), *The Effects of the War in South Eastern Europe*, Yale: Yale University Press, σ. 259. Ενδεικτικά παρουσιάζονται τα έσοδα της Διασυμμαχικής Θράκης τον Απρίλιο του 1920,

Κατηγορία εσόδων	Έσοδα σε λέβα
Άμεσοι φόροι	364.716
Έμμεσοι φόροι	714.755
Μονοπώλια	1.854.619
Πρόστιμα και Δημεύσεις	80.901
Έσοδα Δημοσίων Υπηρεσιών	119.104
Κρατική Περιουσία	651.986
Έκτακτα Έσοδα	19.100
Τελωνεία	1.827.415
Κοινοτική Περιουσία	196.551

Γαληνός Α. (15-02-1990), *Διασυμμαχική Θράκη: Αποφάσεις και Διατάγματα Οικονομικού Περιεχομένου και η Διοικητική Οργάνωση των Οικονομικών Υπηρεσιών* Αθήνα: 103η Συνάντηση των Ερευνητών του Ιστορικού Αρχείου της ΕΤΕ, σ. 11.

http://www.stampcircuit.com/Coin_Auction_Prices_Realized/auctionmap.php?dirname=Coin_Auction_Prices_Realized&ItemType=Postcard&class=Coin&sale_id=1716&country=THRACE%20%28EAST-WEST-NORTH%29%20%26amp;%20PORT-LAGOS&single= (23-07-2010, 17:30)

Για την αξιοποίηση δημοσίων αγαθών υιοθετήθηκε το σύστημα που είχε εφαρμόσει επιτυχώς η βουλγαρική διοίκηση, δηλαδή η ενοικίαση των δικαιωμάτων χρήσης μέσω πλειοδοτικών διαγωνισμών οργανωμένων από τις κατά τόπους *Επιτροπές Δημοπρασιών* υπό την επιτήρηση της Διεύθυνσης Οικονομικών⁵⁹⁷. Για κάποια άλλα δημόσια αγαθά, όπως οι αλυκές αποφασίστηκε (υπ' αρ. 29 απόφασή του Σαρπύ, 01-04-1920) η θέσπιση μονοπωλίου αλατιού⁵⁹⁸.

Με την εφαρμογή αυτών, η διασυμμαχική κυβέρνηση επεδίωξε περισσότερο να αυξήσει τα έσοδά της και λιγότερο να δώσει τέλος στον εθνοτικό ανταγωνισμό που ξεδιπλωνόταν σε κάθε πτυχή της καθημερινότητας⁵⁹⁹. Οι ίδιες οι δημοπρασίες αποτέλεσαν πεδίο για τη συνέχιση του εθνοτικού ανταγωνισμού των δύο βασικών αντιπάλων, που εκπροσωπούσαν από την ελληνική και τη βουλγαρική αντιπροσωπεία. Και οι δύο επιθυμούσαν την ισχυροποίηση των θέσεών τους μέσω του ελέγχου βασικών τομέων της οικονομίας, με την ελληνική πλευρά να αποδεικνύεται περισσότερο αποτελεσματική, ιδίως στην περιοχή της Ξάνθης που έλεγχε ο ελληνικός στρατός (βλέπε κεφάλαιο 3.νι, *infra*)⁶⁰⁰.

Την ίδια στιγμή η δικαιοσύνη μετά την κατάργηση του στρατιωτικού νομού και τη διακοπή λειτουργίας των στρατοδικείων, απονεμόταν από ένα *Κεντρικό Δικαστήριο* στην Γκιουμουλτζίνα, και ένα *Ειρηνοδικείο* στην έδρα κάθε υποδιοίκησης (διάταγμα της 02-12-1919). Όσον αφορά τη σύνθεση του δικαστικού σώματος έγινε με βάσει τις υποδείξεις της βουλγαρικής και της ελληνικής πολιτικής αντιπροσωπείας⁶⁰¹. Επίσης βάσει της ίδιας ρύθμισης λειτουργούσαν τα ποινικά δικαστήρια στο όνομα της διασυμμαχικής κυβέρνησης με γαλλικούς κώδικες και νόμους. Εξαίρεση αποτελούσαν τα θρησκευτικά ζητήματα, τα οποία διαχειρίζονταν οι ίδιες οι κοινότητες, βάσει των κανονισμών τους και του εθμικού τους δικαίου⁶⁰².

Αναφορικά με τις διαφορετικές κοινότητες, η νέα κυβέρνηση έδωσε ιδιαίτερο βάρος στην ανάπτυξη των εθνοτικών-θρησκευτικών ιδιαιτεροτήτων. Με

⁵⁹⁷ Ι.Α.Υ.Ε. Φ. 34/Β. Πρεσβεία Κωνσταντινουπόλεως, Διάφορα Ατακτοποιήτα, Έκθεση υποπρόξενου Ξάνθης, Χαλκιάπουλου Αθ., 101/20-04-1911, όπως παρατίθεται στο Παπαθανάση-Μουσιοπούλου Κ. (1991), *Θράκη, Μορφές & Γεγονότα 1902-1922*, Αθήνα: Πίτσιλος, σ. 71· Altinoff I. (1921), *La Thrace Interalliee*, Sofia: Imprimerie de la Cour, σ. 102.

⁵⁹⁸ Altinoff I. (1921), *La Thrace Interalliee*, Sofia: Imprimerie de la Cour, σσ. 98-99.

⁵⁹⁹ *Ibid*, σ. 103.

⁶⁰⁰ Παπαθανάση-Μουσιοπούλου Κ. (1982), "Τα Οικονομικά των Δήμων στη Διασυμμαχική Θράκη", *Θρακικά Χρονικά*, 37, σσ. 146-147.

⁶⁰¹ Κάποιοι δικαστικοί λειτουργοί ανέκτησαν τις θέσεις που κατείχαν κατά την οθωμανική διοίκηση ή προήχθησαν σε υψηλότερες. Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 2/Υποφ. 2.4 (1919-1920). Κυβερνήτης της Διασυμμαχικής Θράκης, Κεντρική Διεύθυνση Πολιτικών και Διοικητικών Υποθέσεων, Απόφαση Νο. 17, 24-01-1920, Γκιουμουλτζίνα: Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 2/Υποφ. 2.4 (1919-1920). Κυβερνήτης της Διασυμμαχικής Θράκης, Κεντρική Διεύθυνση Πολιτικών και Διοικητικών Υποθέσεων, Απόφαση Νο. 8, 07-01-1920, Γκιουμουλτζίνα.

⁶⁰² Γέραγας Κ. (1925), *Αναμνήσεις εκ Θράκης, 1920-1922*, Εν Αθήναις: Τυπογραφείον Εστίας, σ. 61.

διάταγμά της (26-11-1919), επέτρεψε την ελεύθερη εξάσκηση κάθε θρησκευτικής πίστης, την ίδρυση σχολείων και ιερών ναών με μια απλή αίτηση στον τοπικό διοικητή και την υποχρέωση κάθε κοινότητας να εξασφαλίζει όλα τα έξοδα των σχολείων και των θρησκευτικών ιδρυμάτων της⁶⁰³.

Τέλος ιδιαίτερη μέριμνα λήφθηκε από τη γαλλική διοίκηση για την παλιννόστηση των γηγενών από τις περιοχές δυτικά του Νέστου και ανατολικά του Έβρου ποταμού. Ειδικότερα, το έργο της παλιννόστησης από τις περιοχές του ελληνικού κράτους οργανώθηκε από την *Επιτροπή Περιθάλψεως Παλιννοστούντων* με τη συμβολή της ελληνικής αντιπροσωπείας μέσω της *Υπηρεσίας Περίθαλψης* (διευθύνσεις Γεωργίας και Εποικισμού)⁶⁰⁴.

Υπεύθυνες για την παλιννόστηση σε κάθε υποδιοίκηση ήταν πενταμελείς επιτροπές, με έλληνα και βούλγαρο αντιπρόσωπο⁶⁰⁵. Οι επιτροπές ήταν υπεύθυνες για την κατά ομάδες επιστροφή των προσφυγικών πληθυσμών και για την εξασφάλιση κατοικίας. Για τη φροντίδα επισιτισμού τους ήταν υπεύθυνη η ελληνική αποστολή και ο *Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός* μέσω των *Επιτροπών Επισιτισμού* του⁶⁰⁶. Τα μέλη των επιτροπών διορίζονταν ελεύθερα από τους πολιτικούς αντιπροσώπους της Ελλάδας και της Βουλγαρίας, χωρίς να λείπουν οι αντιδράσεις των γαλλικών αρχών σε ορισμένες επιλογές⁶⁰⁷.

Γρήγορα η γαλλική διοίκηση κατάφερε να κερδίσει την εμπιστοσύνη των κατοίκων, σε σημείο που οι βρετανικοί στρατιωτικοί κύκλοι χαρακτήριζαν τη νέα διοίκηση ως *δημοφιλή*⁶⁰⁸. Ήταν εμφανής οι προσπάθειες του Βαμβακά να διακοπούν οι δεσμοί με την προηγούμενη διοίκηση, να ενισχυθεί η ομοεθνής συγκέντρωση στην παρούσα διοίκηση και να κυρίως να υιοθετηθούν ρυθμίσεις και λειτουργίες οι οποίες ως προγεφυρώματα μπορούσαν να προετοιμάσουν την επικείμενη ελληνική διοικητική παρουσία στη Θράκη.

⁶⁰³ Ιωαννίδης Σ. (1987-88), "Η Ελληνική Δημογεροντία και τα Εκπαιδευτήρια Ξάνθης κατά τα Πρώτα Χρόνια του Ελεύθερου Βίου της Πόλης", *Θρακικά Χρονικά*, 42, σ. 99.

⁶⁰⁴ Παπαθανάση-Μουσιοπούλου Κ. (1975), *Η Απελευθέρωση της Δυτικής Θράκης: Από το Αρχείο Χαρισίου Βαμβακά*, Αθήνα, σ. 202· Ι.Α.Υ.Ε. 1920/152.2, Φάκελος Θράκης (Ιούνιος-Δεκέμβριος), ΙΧ. Σημείωμα Χαρισίου Βαμβακά Περί Δυτικής Θράκης, Αθήνα, 01-09-1920. Προς: πρόεδρο της κυβέρνησεως Ελευθέριο Βενιζέλο, ενταύθα

⁶⁰⁵ Μ. Μ. Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Εξωτερικών Φ.24, Νοέμβριος 1919/Εγγραφο 173/11/2328. Κρυπτογράφημα, Αθήνα, 02-11-1919, αρ. 10454. Από Διομήδη προς Ν. Πολίτη.

⁶⁰⁶ *Ibid.*

⁶⁰⁷ Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 1/Υποφ. 1.1 (1919-1920). Γκιουμουλτζίνα, 7/20-11-1919. Επιστολή Χ. Βαμβακά προς Λεων. Παρασκευόπουλο· Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 1/Υποφ. 1.3 (1919-1920). 06/19-11-1919, Επιστολή Βαμβακά προς τον στρατηγό Λεοναρδόπουλο, αρ. 40.

⁶⁰⁸ Ρ.Ρ.Ο./Φ.Ο. 421/298. Έκθεση του ταγματάρχη Neate για την κατάσταση στην Δ. Θράκη προς το War Office (31-01-1920), συνημμένη στην αναφορά του Dearing προς τον Curzon. Σόφια, αρ. 36, 02-02-1920 και αρ. 37, 06-02-1920, όπως παρατίθεται στο Παξίμαδοπούλου-Σταυρινού Μ. (1997), *Η Δυτική Θράκη στην Εξωτερική Πολιτική της Βουλγαρίας. Το Ζήτημα της Βουλγαρικής Οικονομικής Εξόδου στο Αιγαίο (1919-1923)*, Αθήνα: Gutenberg, σ. 62.

3.iii) Παλιννόστηση γηγενών, η αντίδραση των εποίκων, η στάση της ελληνικής, της βουλγαρικής και της γαλλικής πλευράς

Η παλιννόστηση των προσφύγων από τις περιοχές του ελληνικού και οθωμανικού κράτους ήταν μια από τις βασικές μέριμνες της διασυμμαχικής κυβέρνησης και των ενδιαφερομένων μερών. Το ζήτημα δε σχετιζόταν αποκλειστικά με την αποκατάσταση της εθνοτικής ισορροπίας, αλλά περισσότερο με τις διεργασίες εθνικής ολοκλήρωσης των δύο βασικών κρατικών σχηματισμών, του βουλγαρικού και του ελληνικού.

Στα πλαίσια των διπλωματικών εργασιών του Παρισιού διευθετήθηκε το ζήτημα των ελληνικών και βουλγαρικών εθνοτικά πληθυσμών. Έτσι, το άρθρο 56 της *Συνθήκης του Νεϊγύ* (14/25-11-1919) προέβλεπε την αμοιβαία εθελοντική ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας όπως και όρισε η *Σύμβαση Ελληνοβουλγαρικής Ανταλλαγής του Νεϊγύ* (27-11-1919)⁶⁰⁹ (βλέπε Μέρος Β', κεφάλαιο 1γ.ι, *infra*).

Η εθελοντική ανταλλαγή έλαβε χώρα σχεδόν τρία χρόνια αργότερα αφού πρώτα ρυθμίστηκαν η απομάκρυνση των βουλγαρόφωνων προσφύγων, των εποίκων της περιόδου 1913-1919 και η επιστροφή των γηγενών από τα ελληνικά και οθωμανικά εδάφη⁶¹⁰. Τα σχετικά ζητήματα δημιούργησαν πεδίο αντιπαραθέσεις αναμεταξύ των εμπλεκόμενων πλευρών, κυρίως από την προσπάθειά τους να συμπεριλάβουν ή να αποκλείσουν ομάδες στους παραμένοντες, στους προς αποχώρηση και στους προς επαναπατρισμό πληθυσμούς.

Την περίοδο εκείνη στη Θράκη ο εξαρχικός πληθυσμός, σύμφωνα με τον Σαρπύ χωριζόταν σε τρεις κατηγορίες: στους γηγενείς, που δεν έπρεπε να θιγούν, στους καταγόμενους από τη Βουλγαρία, που έπρεπε να επιστρέψουν εκτός και αν είχαν περιουσίες ή ήταν ενοικιαστές, και στους πρόσφυγες από την ελληνική και τη σερβική Μακεδονία, τη Μικρά Ασία, τη Δοβρουτζά και τις περιοχές ανατολικά του Έβρου ποταμού, οι οποίοι θα μπορούσαν να μείνουν στα βουλγαρόφωνα χωριά ή να ιδρύσουν νέους συνοικισμούς με έξοδα της βουλγαρικής κυβέρνησης⁶¹¹.

⁶⁰⁹ Διβάνη Λ. (1995), *Ελλάδα και Μειονότητες: Το Σύστημα Διεθνούς Προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών*, Αθήνα: Νεφέλη, σ. 58· Wurfbaïn A. (1930), *L'Échange Gréco-Bulgare des Minorités Ethniques*, Genève: Payot, σσ. 33-34.

⁶¹⁰ Φ.Ε.Κ., 07-06-1922, αρ. φύλλου 86, Νόμος 2780, «Περί εκτελέσεως της μεταξύ Ελλάδος και Βουλγαρίας συνομολογηθείσης εν Νεϊγύ συμβάσεως περί εθελουσίας μεταναστεύσεως από 14/27 Νοεμβρίου 1919»· Φ.Ε.Κ., 24-07-1920, αρ. φύλλου 163, Νόμος 2434, «Περί κυρώσεως της μεταξύ της Ελλάδος και Βουλγαρίας Συμβάσεως περί αμοιβαίας και εθελοντικής μεταναστεύσεως των φυλετικών μειονοτήτων της 14/27 Νοεμβρίου 1919».

⁶¹¹ Μιχαηλίδης Ι. Δ. (2003), *Μετακινήσεις Σλαβόφωνων Πληθυσμών 1912-1930: Ο Πόλεμος των Στατιστικών*, Αθήνα: Κριτική, σ. 107.

Για την ελληνική πλευρά, και συγκεκριμένα για τον Βαμβακά, μόνο ο γηγενής πληθυσμός έπρεπε να παραμείνει. Σε αντίθετη περίπτωση, θα κατέρρευε το επιχείρημα παλιννόστησης των γηγενών που απομακρύνθηκαν από το 1913 και έπειτα, εφόσον εκκρεμούσε η επιστροφή των περιουσιών τους⁶¹². Από τον πρώτο κιάλας μήνα διακυβέρνησης της Διασυμμαχικής Θράκης, εκδόθηκαν ανακοινώσεις για απομάκρυνση των εγκατεστημένων προσφύγων και εποίκων, με την ταυτόχρονη επιστροφή των ακίνητων περιουσιών που τους είχαν διανεμηθεί⁶¹³. Έτσι, άλλωστε, είχε υποσχεθεί στην ελληνική αντιπροσωπεία ο Σαρπύ ως Γενικός Διοικητής⁶¹⁴.

Ειδική μέριμνα ελήφθη για τους καλλιεργητές που αναγκάζονταν να απομακρυνθούν, ανάλογα με την κατάσταση της καλλιέργειας που εγκατέλειπαν, καθώς είχαν το δικαίωμα είσπραξης αποζημίωσης από την *Επιτροπή Απόδοσης Αγαθών*⁶¹⁵. Ωστόσο η απόφαση δημιούργησε καθυστερήσεις από την πλευρά του εκ του υπό απομάκρυνση πληθυσμού, ο οποίος προσπαθούσε να εξασφαλίσει τη διατροφή του κατά την αποδημία του.

Ο έλληνας υπουργός Εξωτερικών ζήτησε από τον Βαμβακά να μεριμνήσει κατάλληλα για την άμεση απομάκρυνση 3.000 εποίκων που είχαν εγκατασταθεί στην Γκιουμουλτζίνα μετά το 1913⁶¹⁶. Στην πραγματικότητα το μεγαλύτερο μέρος τους απαρτιζόταν από διοικητικά στελέχη του βουλγαρικού κρατικού μηχανισμού, τα οποία απομακρύνονταν σταδιακά, αφού πρώτα εκποιούσαν την κινητή περιουσία τους⁶¹⁷. Εντελώς διαφορετική ήταν η κατάσταση στην πόλη της Ξάνθης, όπου βρίσκονταν εγκατεστημένες περίπου 500 οικογένειες από τα τέλη του 19ου αιώνα και είχαν δηλώσει την επιθυμία παραμονής τους⁶¹⁸. Ο πραγματικός πληθυσμός τους ήταν μεγαλύτερος, εφόσον προστεθούν και οι αποχωρήσαντες του φθινοπώρου του 1919.

Στην κατηγορία των εν δυνάμει μετακινούμενων προς τη Βουλγαρία, συμπεριλήφθηκαν και οι πληθυσμοί που εγκαταστάθηκαν στην επαρχία του Αιγαίου μετά το 1913. Στους προαναφερόμενους πληθυσμούς προστέθηκαν και οι

⁶¹² Εμπιστευτική έκθεση του Βαμβακά προς τον Ν. Πολίτη την ημέρα υπογραφής της ελληνοβουλγαρικής σύμβασης ανταλλαγής, όπως παρατίθεται στο Παπαθανάση-Μουσιοπούλου Κ. (1975), *Η Απελευθέρωση της Δυτικής Θράκης: Από το Αρχείο Χαρισίου Βαμβακά*, Αθήναι, σσ. 63-64.

⁶¹³ Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 1/Υποφ. 1.3 (1919-1920). 06/19-11-1919, Επιστολή Βαμβακά προς το στρατηγό Λεοναρδόπουλο, αριθμός 40.

⁶¹⁴ Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 1/Υποφ. 1.1 (1919-1920). 20-11-1919, Τηλεγράφημα στρατηγού Μηλιώτη Κομνηνού προς Χ. Βαμβακά, αρ. 16474, ΙΧ Μεραρχία.

⁶¹⁵ Σε περιπτώσεις ολοκλήρωσης της σοδειάς, αποζημιώνονταν με τα 4/5 της παραγόμενης ποσότητας. Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 2/Υποφ. 2.4 (1919-1920). Κυβερνήτης της Διασυμμαχικής Θράκης, Κεντρική Διεύθυνση Πολιτικών και Διοικητικών Υποθέσεων, Απόφαση Νο. 9, 11-01-1920, Γκιουμουλτζίνα.

⁶¹⁶ Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 2/Υποφ. 2.1 (1919-1920). 01-01-1920, Κρυπτογραφημένο Τηλεγράφημα του Ν. Πολίτη προς τον Χ. Βαμβακά Αριθμός τηλεγραφήματος 13134.

⁶¹⁷ Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 3/Υποφ. 3.1 (1919-1920). Δελτίο Πληροφοριών της 15-04-1920. Ντεντέ-Αγάτς, αριθ. 151. Συντάκτης Ανθυπολοχαγός Ν. Κοϊδής, Ημερομηνία Παραλαβής, 17-04-1920, Αρ. πρωτ. 4386.

⁶¹⁸ Ε.Β.Ε., Εφημερίδα *Εμπρός*, ημερομηνία έκδοσης, 07-10-1919, σ. 2.

βουλγαρόφωνοι πρόσφυγες από τις περιοχές ανατολικά του Έβρου ποταμού και της Ανατολίας, που είχαν προσωρινά εγκατασταθεί στη Διασυμμαχική Θράκη – σύμφωνα με διαταγή του Σαρπύ- στην πορεία μετάβασής τους προς την Παλιά Βουλγαρία⁶¹⁹. Η ελληνική πλευρά φοβόταν, ότι η Βουλγαρία δεν θα επέτρεπε την είσοδό τους στη χώρα, αποσκοπώντας στη συγκέντρωσή τους στα βουλγαρόφωνα χωριά υπό διασυμμαχική διοίκηση. Η κίνηση αυτή θα είχε ως αποτέλεσμα τη δημογραφική τους ενίσχυση δημιουργώντας νέους ισχυρότερους πυρήνες παρουσίας στις περιοχές δυτικά του Έβρου⁶²⁰.

Ένα άλλο κομμάτι τους επέλεξε την παραμονή στο ελληνικό κράτος. Για τον λόγο αυτόν ζήτησε από στην ελληνική αντιπροσωπεία να επιστρέψει την παλιννόστηση του και μετά από σχετική άδεια, επαναπατρίσθηκε ελεύθερα στις αρχικές εστίες του, στη Μακεδονία⁶²¹. Προηγουμένως η επάνοδός του είχε επιτραπεί από τις γαλλικές αρχές, ως μια προσπάθεια προβολής στη γαλλική κοινή γνώμη των αγαθών προθέσεων του ελληνικού κράτους⁶²².

Η ελληνική κυβέρνηση ήταν αναγκασμένη να αποδεχτεί την παραμονή ή την επιστροφή του συγκεκριμένου πληθυσμού στην επικράτειά της, ακόμα και όσων που είχαν ήδη αποκτήσει τη βουλγαρική υπηκοότητα, υπό το φόβο πρόκλησης ενδεχόμενων προβλημάτων⁶²³. Έτσι η οποιαδήποτε επιστροφή δεν έπρεπε να γίνει σε ευρεία κλίμακα, αλλά για κάθε πρόσωπο απαιτούταν η εμπειριστατωμένη έρευνα για τη διαγωγή και τα εθνικά αισθήματά του/της⁶²⁴. Για την ελληνική κεντρική διοίκηση, η επιστροφή τους, τη στιγμή που είχε ήδη αρχίσει η προσπάθεια εδραίωσης του ελληνικού εθνικά στοιχείου στη Μακεδονία λειτουργούσε ανασταλτικά.

Επίσης ένα άλλο μέρος του πληθυσμού αυτού στην ύπαιθρο της Γκιουμουλτζίνας (τέλη του 19ου - αρχές του 20ού αιώνα) είχε αποφασίσει, για λόγους συλλογικής επιβίωσης –κάτω από τις συνεχόμενες πιέσεις των βαλκανικών εθνικισμών, να ασπαστεί τη βουλγαρική εξουσία. Εκείνη την περίοδο έσπευσε να δηλώσει την επιστροφή του στο πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης και την οριστική επιλογή της ελληνικής υπηκοότητας. Υιοθετώντας αυτή την πρακτική επεδίωξε την παραμονή του στην περιοχή ή την επιστροφή στις περιοχές της

⁶¹⁹ Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 1/Υποφ. 1.3 (1919-1920). 13-11-1919, ΙΧ Μεραρχία, Γραφείο ΙΙ, αριθ. εμπ. πρωτ. 2713.

⁶²⁰ *Ibid.* Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 2/Υποφ. 2.1 (1919-1920). 05-01-1920, Ελληνική Αντιπροσωπεία Δ. Θράκης προς Ν. Πολίτη, αριθ. πρωτ. 596.

⁶²¹ Εμπιστευτική επιστολή Χ. Βαμβακά, προς Υπουργό Εξωτερικών Ν. Πολίτη, 14/27-11-1919, όπως παρατίθεται στο Παπαθανάση-Μουσιοπούλου Κ. (1975), *Η Απελευθέρωση της Δυτικής Θράκης: Από το Αρχείο Χαρισίου Βαμβακά*, Αθήνα, σ. 64.

⁶²² Μ. Μ. Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Εξωτερικών Φ.24, Νοέμβριος 1919/Εγγραφο 173/33/2346. Κρυπτογράφημα, Λίαν Επείγον, Ξάνθη, 04-11-1919, ώρα 03.40, αρ. 43. Από Χαλκιάπουλο Α. προς Ν. Πολίτη

⁶²³ Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 1/Υποφ. 1.3 (1919-1920). 22-11-1919, Υπουργείο Εξωτερικών, αντίγραφο τηλεγραφήματος Ν. Πολίτη προς Χ. Βαμβακά, αριθ. 11504.

⁶²⁴ Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 1/Υποφ. 1.3 (1919-1920). 13-11-1919, ΙΧ Μεραρχία, Γραφείο ΙΙ, αριθ. εμπ. πρωτ. 2713.

ελληνικής Μακεδονίας.

Ο Έλληνας πολιτικός αντιπρόσωπος ζήτησε τη συνδρομή της ελληνικής κυβέρνησης επί του θέματος, με δεδομένη όμως την αρχική του θέση για παραμονή αποκλειστικά των γηγενών βουλγαρόφωνων, ζήτησε επίσης τη συμβολή του Ντ' Εσπερέ. Ο γάλλος αρχιστράτηγος υπακούοντας πιστά τις αποφάσεις των συμμαχικών δυνάμεων, όπως και ο υφιστάμενός του, Σαρπύ, τάχθηκε υπέρ της απομάκρυνσης όλων των πληθυσμών που εγκαταστάθηκαν στη Μπελομοριέ μετά το 1913⁶²⁵. Όμως η παραπάνω θέση αναφέρεται αποκλειστικά στον πληθυσμό που τασσόταν υπέρ της βουλγαρικής θέσης από εκεί και πέρα, η προσήλωσή τους στην ορθοδοξία τους έστρεφε υπέρ των ελληνικών θέσεων. Το πιθανότερο ήταν οι βουλγαρόφωνοι νεοφώτιστοι γηγενείς να παρέμειναν επί τόπου και οι υπόλοιποι να επέστρεφαν στις πριν από το 1913 εστίες τους, όπως και έγινε.

Σχεδόν πέντε μήνες αργότερα η ελληνική αντιπροσωπεία ήρθε αντιμέτωπη για μια ακόμη φορά με το ίδιο ακριβώς πρόβλημα. Οι εξαρχικοί πληθυσμοί της περιοχής του Ντεντέ-Αγάτς επιθυμούσαν την επί τόπου παραμονή τους, δηλώνοντας τον εθελοντικό εξελληνισμό τους⁶²⁶. Ο τοποτηρητής της Μητρόπολης Αίνου για το Ντεντέ-Αγάτς, *Νεόφυτος*, σε επιστολή του προς τον υπουργό Περιθάλψεως, *Απ. Δοξιάδη*, αναφέρει ότι ακόμη και ιερείς της εξαρχίας στη Θράκη δήλωναν πίστη στο πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης⁶²⁷.

Από τα παραπάνω μπορεί να εξαχθεί το συμπέρασμα ότι η πρακτική είχε τα προσδοκώμενα αποτελέσματα για τον εαυτόν τον πληθυσμό. Έτσι, λοιπόν, υπήρχε η ίδια ελπίδα και για τους κατοίκους του Ντεντέ-Αγάτς. Τελικά η πρακτική συνέχισε να εφαρμόζεται μέχρι τα τέλη σχεδόν της διασυμμαχικής παρουσίας⁶²⁸. Σε κάθε περίπτωση η παραμονή του πληθυσμού και η προσήλωση του στην ελληνική εθνική ιδέα, δεν εξασφάλιζε το μέλλον τους, όπως θα φανεί μερικά χρόνια αργότερα και υπό τις πιέσεις νέων πληθυσμιακών μετακινήσεων.

Εντός αυτών των αποτελεσμάτων εντάσσεται κατά πάσα πιθανότητα και η παραμονή 1.258 βουλγαρόφωνων προσφυγικών οικογενειών (νεοφώτιστοι), που εγκαταστάθηκαν από τη βουλγαρική διοίκηση (1914) και παρέμειναν για μια περίπου δεκαετία, τουλάχιστον ως ενεργοποίηση της ελληνοβουλγαρικής ανταλλαγής πληθυσμών.

⁶²⁵ Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 1/Υποφ. 1.3 (1919-1920). 06/19-11-1919, Επιστολή Βαμβακά προς το στρατηγό Λεοναρδόπουλο, αριθμός 40.

⁶²⁶ Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 3/Υποφ. 3.1 (1919-1920). Δελτίο Πληροφοριών της 15-04-1920. Ντεντέ-Αγάτς, αριθ. 151. Συντάκτης Ανθυπολοχαγός Ν. Κοϊδής, Ημερομηνία Παραλαβής, 17-04-1920, Αρ. πρωτ. 4386.

⁶²⁷ Μ. Μ. Αρχείο Α. Δοξιάδη Φάκελος 1. αριθ. εγγράφου 256/38. Ιερά Μητρόπολη Αίνου, Τοποτηρητεία Ντεντέ-Αγάτς, Νεόφυτος. Ντεντέ-Αγάτς, 18-11-1919. Προς: Α. Δοξιάδη.

⁶²⁸ Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 2/Υποφ. 2.1 (1919-1920). 29-04-1920, Ελληνική Αντιπροσωπεία Δ. Θράκης προς Ν. Πολίτη, αριθ. πρωτ. 4359.

Πίνακας 3iii.5. Παραμένοντες πληθυσμοί νεοφώτιστων βουλγαρόφωνων

Κύκλος	Διαμέρισμα	Οικισμός	Οικογένειες
Κάρα-Αγάτς	Κάρα-Αγάτς	Μαράσια (Μαράς)	(;)
	Κάρα-Αγάτς	Κόμαρα (Κορμαλί)	(;)
	Σουφλίου	Δαδιά (Τζάμ-Κιόι)	20
	Σουφλίου	Τσακαρτζί (;)	20
	Σουφλίου	Χάντζα (;)	5
	Σουφλίου	Τσικούρ Ουρέν (;)	25
	Σουφλίου	Φυλακτό (Σειμενλή)	25
Γκιουμουλτζίνας	Ντεντέ-Αγάτς	Μέλια (Μπαλή-Κιόι)	68
	Ντεντέ-Αγάτς	Δωρικό (Ντοραλή-Κιόι)	23
	Ντεντέ-Αγάτς	Δίκελλα (Ντικελλή-Τάς)	37
	Ντεντέ-Αγάτς	Αλεξανδρούπολη (Ντεντέ-Αγάτς)	98
	Γκιουμουλτζίνας	Λοφάριο (Λεφετζηλέρ)	44
	Γκιουμουλτζίνας	Αρίσβη (Ιρτζάν)	53
	Γκιουμουλτζίνας	Σάμπες (Σαπτζή)	134
	Γκιουμουλτζίνας	Άμφια (Χατζή Μουστά[φα]-Κιόι)	62
	Γκιουμουλτζίνας	Καϊμπάκ-Κιόι (;)	74
	Γκιουμουλτζίνας	Αρσάκειο (Ασά-Κιόι)	30
	Γκιουμουλτζίνας	Βέλκιο (Μ[π]εκήρ-Κιόι)	10
	Γκιουμουλτζίνας	Πρωτάτο (Τσιρμπάς-Κιόι)	103
	Γκιουμουλτζίνας	Κίζερι (Κιζλάρ)	32
	Γκιουμουλτζίνας	Εβρενός (Εβρέν-Κιόι)	25
	Γκιουμουλτζίνας	Ίασμος (Γιασή-Κιόι)	60
	Γκιουμουλτζίνας	Ασκητές (Σοφουλάρ)	60
	Γκιουμουλτζίνας	Μαυρομάτι (Καρακούτζαλη)	105
	Γκιουμουλτζίνας	Πελαγία (Ντενιζλέρ)	42
	Γκιουμουλτζίνας	Καλαμόκαστρο (Καργαλή ή Καργαλή Σαρίτζα)	68
	Ξάνθης	Γενισέα (Γενιτζέ)	35
Σύνολο			1.258

Πηγή: Trifonov S. (1989), *Antantata v Trakija. 1919-1920 [Entente in Thrace]*, Sofia, σσ. 225-226· Γέραγας Κ. (1925), *Αναμνήσεις εκ Θράκης, 1920-1922*, Εν Αθήναις: Τυπογραφείον Εστίας, σσ. 94-95

Παρατήρηση: Από τον Πίνακα 2i.4 (supra) διαφαίνεται ότι η συγκεκριμένη πρακτική δεν υιοθετήθηκε από το σύνολο των βουλγαρόφωνων προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στον ίδιο οικισμό αλλά από μέρος αυτών

Φαίνεται, πάντως, ότι ένα μεγάλο μέρος των γηγενών βουλγαρόφωνων ασπάστηκε το ορθόδοξο πατριαρχείο, εφόσον ο Βαμβακάς μερίμνησε για την αποστολή 45 ιερέων και αγνώστου αριθμού δασκάλων και ιεροψαλτών (από την Κρήτη, Μυτιλήνη και Χίο) στα χωριά τους έπειτα από επίμονες εκκλήσεις προς την ελληνική αντιπροσωπεία. Όσοι βέβαια από αυτούς διέθεταν την ικανότητα, ήταν ταυτόχρονα και δάσκαλοι στα χωριά εγκατάστασής τους. Στα ίδια σχολεία μερίμνησαν και για το διορισμό και δασκάλας για την εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας στις ενήλικες γυναίκες, σε συνδυασμό με τη ραπτική και τη χειροτεχνία⁶²⁹. Οι πρακτικές του Βαμβακά στηρίχτηκαν σε ήδη δοκιμασμένες πρακτικές που είχαν εφαρμοστεί από τα βαλκανικά κράτη στην ύστερη οθωμανική περίοδο.

Η βουλγαρική πλευρά, μέσω του πολιτικού αντιπροσώπου της, αντέδρασε στις παραπάνω ενέργειες, με συνεχείς διαμαρτυρίες προς τις γαλλικές

⁶²⁹ I.A.Y.E. 1920/152.2, Φάκελος Θράκης (Ιούνιος-Δεκέμβριος), ΙΧ. Σημείωμα Χαρίσιου Βαμβακά Περί Δυτικής Θράκης, Αθήνα, 01-09-1920. Προς: πρόεδρο της κυβερνήσεως Ελευθέριο Βενιζέλο, ενταύθα.

στρατιωτικές αρχές⁶³⁰. Οι αντιδράσεις της δεν εκδηλώθηκαν αποκλειστικά μέσω της επίσημης οδού, αλλά, όπως και οι ελληνικές, είχαν έντονο παρασκηνακό χαρακτήρα. Με μεθοδικές κινήσεις, οι Βούλγαροι επιδίωξαν τη μετεγκατάσταση των προσφύγων από την ελληνική και σερβική Μακεδονία στις εγκαταλελειμμένες μουσουλμανικές οικίες των αστικών κέντρων⁶³¹.

Ταυτόχρονα με την προσπάθεια απομάκρυνσης των βουλγαρόφωνων προσφύγων και εποίκων τέθηκε σε εφαρμογή το σχέδιο επαναπατρισμού των γηγενών. Νωρίτερα και με την ανακοίνωση της απομάκρυνσης του βουλγαρικού στρατού από τη Μπελομοριέ, είχε συγκεντρωθεί προσφυγικός πληθυσμός στα δυτικά του Νέστου και στα σημαντικότερα λιμάνια της χώρας ήδη από τις αρχές Οκτωβρίου του 1919⁶³². Η μεταφορά είχε αποφασιστεί να γίνει αποκλειστικά με ακτοπλοϊκά μέσα και σε συγκεκριμένες περιπτώσεις σιδηροδρομικά (π.χ. οι παλιννοστούντες στο Ντεντέ-Αγάτς)⁶³³.

Οι παλιννοστούντες δε χρειάζονταν διαβατήρια, αντιθέτως επαναπατρίζονταν βάσει μιας απλής κατάστασης που εκδιδόταν επί τόπου από τις αρχές προέλευσης και τις προσφυγικές οργανώσεις⁶³⁴. Στη συνέχεια, ο κατάλογος επικυρωνόταν από την ελληνική αντιπροσωπεία, με τη βεβαίωση ότι όλοι κατάγονταν από τη Θράκη, και τελικά λάμβανε έγκριση από τη γαλλική διοίκηση⁶³⁵. Με την παραπάνω διαδικασία η ελληνική πλευρά είχε τη δυνατότητα να μεταφέρει και να εγκαθιστά επί τόπου πληθυσμό, αρκεί να αποδεικνυόταν η παρουσία ακίνητης περιουσίας τους στη Διασυμμαχική Θράκη με την κατοχή των

⁶³⁰ Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 1/Υποφ. 1.1 (1919-1920). Γκιουμουλτζίνα, 29-01-1920. Ελληνική Αντιπροσωπεία Δυτικής Θράκης προς Γενικό Στρατηγείο (Γραφείο ΙΙ), αρ. εγγραφ. 1058.

⁶³¹ Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 1/Υποφ. 1.1 (1919-1920). 18-11-1919, Γκιουμουλτζίνα, Αντίγραφο αρ. 17. Αναφορά του υπολοχαγού πυροβολικού Εμμανουήλ Βακκά προς την Ελληνική Στρατιωτική Αποστολή Κωνσταντινουπόλεως.

⁶³² Υπουργείον Περιθάλψεως (1920), *Η Περιθάλψις των Προσφύγων 1917-1920: Δυτική Θράκη, Ανατολική Θράκη, Μικρά Ασία, Βόρειος Ήπειρος, Ανατολ. Μακεδονία, Νότιος Ρωσσία, Πόντος, Ρουμανία, Δωδεκάνησα*, Εν Αθήναις: Εκ του Τυπογραφείου Κωνστ. Ι. Θεοδωρόπουλου, σσ. 102-103, σ. 122, σ. 215· Μ. Μ. Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Εξωτερικών Φ.25, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1919/Εγγραφο 173/33/2558. Κρυπτογράφημα, Λίαν Επείγον, Δράμα, 21-11-1919, αρ. 71, Από Χαλκιάπουλο προς: Ελληνική Πρεσβεία [Παρισίων] υπ' όνιν κ. Ν. Πολίτη.

⁶³³ Υπουργείον Περιθάλψεως (1920), *Η Περιθάλψις των Προσφύγων 1917-1920: Δυτική Θράκη, Ανατολική Θράκη, Μικρά Ασία, Βόρειος Ήπειρος, Ανατολ. Μακεδονία, Νότιος Ρωσσία, Πόντος, Ρουμανία, Δωδεκάνησα*, Εν Αθήναις: Εκ του Τυπογραφείου Κωνστ. Ι. Θεοδωρόπουλου, σ. 216· Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 1/Υποφ. 1.3 (1919-1920). 06/19-11-1919, Επιστολή Βαμβακά προς τον στρατηγό Λεοναρδόπουλο, αρ. 40· Μ. Μ. Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Εξωτερικών Φ.24, Νοέμβριος 1919/Εγγραφο 173/33/2346. Κρυπτογράφημα, Λίαν Επείγον, Ξάνθη, 04-11-1919, ώρα 03.40, αρ. 43. Από Χαλκιάπουλο Α. προς Ν. Πολίτη.

⁶³⁴ Χαρακτηριστικά αναφέρεται ο «...Πρώτος Κατάλογος [25] Προκρίτων Προσφύγων Θρακών Ευπορούντων [του] Καζά Γκιουμουλτζίνας...» που συντάχθηκε από τον *Θρακικό Πολιτικό Σύλλογο* της Θεσσαλονίκης και εστάλη στον Βαμβακά (18-10-1919). Παπαθανάση-Μουσιοπούλου Κ. (1981), "Η Παλιννόστηση των Προσφύγων στη Θράκη", *Θρακική Επετηρίδα*, 2, σσ. 11-12· Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 1/Υποφ. 1.1 (1919-1920). Θρακικός Πολιτικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης, 15-01-1920, αρ. εγγράφου 168. Προς: Γενικό Στρατηγείο.

⁶³⁵ Μ. Μ. Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Εξωτερικών Φ.24, Νοέμβριος 1919/Εγγραφο 173/33/2346. Κρυπτογράφημα, Λίαν Επείγον, Ξάνθη, 04-11-1919, ώρα 03.40, αρ. 43. Από Α. Χαλκιάπουλο προς Ν. Πολίτη· Μ. Μ. Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Εξωτερικών Φ.24, Νοέμβριος 1919/Εγγραφο 173/11/2328. Κρυπτογράφημα, Αθήνα, 02-11-1919, αρ. 10454. Από Διομήδη προς Ν. Πολίτη.

αντίστοιχων τίτλων ιδιοκτησίας⁶³⁶.

Το σύνολο των θρακιωτών επέστρεψε κάνοντας χρήση των υπηρεσιών και παροχών της ελληνικής κυβέρνησης, ενώ υπήρχε και μικρό μέρος τους που επαναπατρίστηκε με δικά του μέσα και έξοδα. Η μειοψηφία περιελάμβανε τους θρακιώτες που είχαν καταφέρει να διατηρήσουν την οικονομική τους δύναμη κατά την παραμονή τους στην Ελλάδα⁶³⁷. Για αυτούς οι προαναφερόμενες παροχές και υπηρεσίες προέβλεπαν τη μεταφορά και κυρίως την οικονομική ενίσχυση, για να καλυφθούν το κόστος παλιννόστησης, τα πρώτα έξοδα και οι αρχικές ανάγκες εγκατάστασής τους (χορήγηση ζάχαρης και αλεύρων) και σε περιπτώσεις παλιννοστούντων επιχειρήσεων τα έξοδα μεταφοράς των προϊόντων και του εξοπλισμού τους⁶³⁸.

Τα χρηματικά επιδόματα των πρώτων εξόδων εγκατάστασης (500 δρχ. έως 1.000 δρχ.), δίνονταν στους δικαιούχους μέσω της *Υπηρεσίας Δανείων* της Γενικής Διοίκησης Ανατολικής Μακεδονίας και των υποκαταστημάτων της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος⁶³⁹. Σημειώνεται ότι τα χρηματικά βοηθήματα περιέλαβαν στις κατηγορίες των δικαιούχων και τον παραμένοντα άπορο πληθυσμό της συμμαχικής Θράκης⁶⁴⁰. Παράλληλα, και αφού πρώτα εγκαταστάθηκαν στις εστίες τους, χορηγήθηκε γεωργικό επίδομα στους αγροτικούς πληθυσμούς των περιοχών Ξάνθης, Γκιουμουλτζίνας και Ντεντέ-Αγάτς για την έναρξη των καλλιεργειών

⁶³⁶ Παπαθανάση-Μουσιοπούλου Κ. (1975), *Η Απελευθέρωση της Δυτικής Θράκης: Από το Αρχείο Χαρισίου Βαμβακά*, Αθήνα, σσ. 220-221.

⁶³⁷ Υπουργείον Περιθάλψεως (1920), *Η Περίθαλψις των Προσφύγων 1917-1920: Δυτική Θράκη, Ανατολική Θράκη, Μικρά Ασία, Βόρειος Ήπειρος, Ανατολ. Μακεδονία, Νότιος Ρωσσία, Πόντος, Ρουμανία, Δωδεκάνησα*, Εν Αθήναις: Εκ του Τυπογραφείου Κωνστ. Ι. Θεοδωρόπουλου, σ. 130.

⁶³⁸ *Ibid*, σ. 218· Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 1/Υποφ. 1.3 (1919-1920). 26-11-1919, ΙΧ Μεραρχία, Γραφείο ΙΙ, αριθ. πρωτ. 1195· Ι.Α.Υ.Ε. 1920/152.2, Φάκελος Θράκης (Ιούνιος-Δεκέμβριος), ΙΧ. Σημείωμα Χαρισίου Βαμβακά Περί Δυτικής Θράκης, Αθήνα, 01-09-1920. Προς: πρόεδρο της κυβέρνησεως Ελευθέριο Βενιζέλο, ενταύθα· Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 2/Υποφ. 2.1 (1919-1920). 19-03-1920, Υπουργείο Περιθάλψεως, αριθ. πρωτ. 17877, [τηλεγράφημα υπουργού Περιθάλψεως Σίμου Σ.] προς τον Χ. Βαμβακά· Φ.Ε.Κ., 14-03-1919, Αριθμός Φύλλου 57. Νομοθετικό Διάταγμα: *περί παλιννοστήσεως των προσφύγων ομογενών*.

⁶³⁹ Δόθηκαν χαμηλότοκα δάνεια μέχρι 5.000 δρχ., με τόκο 6% και διετές διάστημα αποπληρωμής αποκλειστικά σε φερέγγυους δανειολήπτες. Φ.Ε.Κ., 12-04-1918, Βασιλικό Διάταγμα: *περί συστάσεως επιτροπών χορηγήσεων δανείων εις πρόσφυγας*. Φ.Ε.Κ., 21-03-1918, Αριθμός Φύλλου 59. Νόμος 1170: *περί εγγυήσεων του Κράτους προς την Εθνικήν Τράπεζαν δια χορήγησιν δανείων εις πρόσφυγας*. Ενδεικτικά αναφέρονται, α) Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Α1/Σ10/Υ59/Φ22/6. Περίπτωση Τελωνίδα Κωνσταντίνου, Ιωάννινα. Ειδικό Δάνειο 5.000 δρχ., αρ. 8474 και το πρακτικό έγκρισης, Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Α1/Σ10/Υ59/Φ22/Επιτροπή επι των Δανείων εις τους Εκ Μ. Ασίας, Θράκης και Βουλγαρίας Καταγόμενους Φερέγγυους Πρόσφυγες, Τμήμα Θρακών και Βουλγαρίας, αρ. πρωτ. 586, αύξων αριθμός 94, β) Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Α1/Σ10/Υ59/Φ22/10. Περίπτωση Μυστακόπουλου Πέτρου και Κυριακού Νυμφοδώρας. Ειδικό Δάνειο 2.000 δρχ., αρ. 56910, 22-07-1919, Βόλος και το πρακτικό έγκρισης, Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Α1/Σ10/Υ59/Φ22/Επιτροπή επι των Δανείων εις τους Εκ Μ. Ασίας, Θράκης και Βουλγαρίας Καταγόμενους Φερέγγυους Πρόσφυγες, Τμήμα Θρακών και Βουλγαρίας, αρ. πρωτ. 1135, αύξων αριθμός 92, γ) Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Α1/Σ10/Υ59/Φ22/5. Περίπτωση Βουτιάδη Δημητρίου δικηγόρου, Θεσσαλονίκη. Ειδικό Δάνειο 2.500 δρχ., αρ. 7285 και το πρακτικό έγκρισης, Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Α1/Σ10/Υ59/Φ22/Επιτροπή επι των Δανείων εις τους Εκ Μ. Ασίας, Θράκης και Βουλγαρίας Καταγόμενους Φερέγγυους Πρόσφυγες, Τμήμα Θρακών και Βουλγαρίας, αρ. πρωτ. 586, αύξων αριθμός 94 και δ) Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Α1/Σ10/Υ59/Φ22. Περίπτωση Μαλλιόπουλου Κωνσταντίνου του Νικολάου, έμπορος. Ειδικό Δάνειο 4.000 δρχ., αρ. 6940, 21-02-1919 και το πρακτικό έγκρισης Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Α1/Σ10/Υ59/Φ22/Επιτροπή επι των Δανείων εις τους Εκ Μ. Ασίας, Θράκης και Βουλγαρίας Καταγόμενους Φερέγγυους Πρόσφυγες, Τμήμα Θρακών και Βουλγαρίας, αρ. πρωτ. 259, αύξων αριθμός 89.

⁶⁴⁰ Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 2/Υποφ. 2.3 (1919-1920). Κυβερνητική Αντιπροσωπεία Δ. Θράκης, Γκιουμουλτζίνα, 17-03-1920, αρ. πρωτ. 2990, προς Υπ. Περιθάλψεως, κ. Σίμο, Αθήνα.

τους⁶⁴¹.

Αξιοσημείωτη είναι και μια ακόμη παράλληλη δράση της ελληνικής πολιτικής αντιπροσωπείας. Ήδη από τον Νοέμβριο του 1919 η νέα χάραξη των συνόρων είχε συμπεριλάβει το Ορτά-Κιόι και άλλα δέκα χωριά στην περιφέρειά του εντός της βουλγαρικής επικράτειας. Στις περιοχές αυτές υπήρχε γηγενής πατριαρχικός πληθυσμός, που αμέσως εκδιώχθηκε από τη βουλγαρική διοίκηση. Αυτός εγκαταστάθηκε στην περιοχή της Διασυμμαχικής Θράκης -με την υποστήριξη του Ντ' Εσπερέ- και ευεργετήθηκε από τα σχετικά μέτρα στήριξης⁶⁴².

Παράλληλα μετά την εγκαθίδρυση της γαλλικής διοίκησης ξεκίνησε η παλιννόστηση των μουσουλμανικών πληθυσμών που είχαν αποδημήσει προς τα οθωμανικά εδάφη. Νωρίτερα και με τη λήξη του Α' Παγκοσμίου Πόλεμου είχαν ζητήσει με υπόμνημα τους προς τις Μεγάλες Δυνάμεις την επάνοδο τους στις περιοχές δυτικά του Έβρου ποταμού και το σεβασμό της θρησκευτικής τους ιδιαιτερότητας από την παρούσα διοίκηση⁶⁴³.

Η παλιννόστηση των 45.000 μουσουλμάνων γηγενών από τις περιοχές ανατολικά του Έβρου ποταμού -σύμφωνα με τις απαιτήσεις του Τζαφέρ Ταγιάρ- συνάντησε τα ίδια προβλήματα με αυτά των υπολοίπων γηγενών που περιεγράφησαν⁶⁴⁴. Παρά την εναντίωση της συγκεκριμένης ενέργειας στα ελληνικά συμφέροντα στην περιοχή, η απόφαση θεωρήθηκε απαραίτητη ως έμπρακτο δείγμα καλής θέλησης προς τους συμμάχους και σεβασμού της ιδιαιτερότητας προς τους ίδιους⁶⁴⁵. Οι οθωμανικές αρχές θεώρησαν τις ενέργειές της ως προσπάθεια αλλοίωσης της εθνοτικής ισορροπίας του βιλαετιού της Αδριανούπολης⁶⁴⁶.

⁶⁴¹ Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Α.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 2/Υποφ. 2.1 (1919-1920). 05-04-1920, [τηλεγράφημα Ελληνικής Αντιπροσωπείας Δ. Θράκης] προς Υπουργείο Περιθάλψεως, Αθήνα, αρ. 3740.

⁶⁴² Μ. Μ. Αρχείο Α. Δοξιάδη Φάκελος Ι. αριθ. εγγράφου 256/41. Αθήνα, 28-11-1919, προς: Δοξιάδη Α.

⁶⁴³ Aydınli A. (1971), "Bati Trakya Faciasinin iç Yüzü" Istanbul: Aydınli Cagaloğlu, (περιληπτική μετάφραση Ανδρεάδη Κ. (1973) στο Βαλκανική Βιβλιογραφία, Τόμος Α' - Συμπλήρωμα, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, σσ. 311-456), σ. 369-371.

⁶⁴⁴ Ο προσεγγιστικός αριθμός των 45.000 μουσουλμάνων προσφύγων που βρίσκονταν ανατολικά του Έβρου δεν αντιστοιχεί αποκλειστικά στον πληθυσμό που εγκατέλειψε ή εκτοπίστηκε από τη Μπελομοριέ μετά το 1913. Ο Πίνακας 3iii.6. με τα αποτελέσματα των δύο απογραφών 1919 & 1920 (βλέπε *infra*) εκθέτει έναν μικρότερο πληθυσμό παλιννοστούντων μουσουλμάνων στη Διασυμμαχική Θράκη. Άρα, η γαλλική πηγή αναφέρεται στο σύνολο των μουσουλμάνων προσφύγων που βρίσκονταν εγκατεστημένοι στις περιοχές ανατολικά της όχθης του Έβρου.

⁶⁴⁵ I.A.Y.E. 1919/A/5/10. Μουσουλμάνοι (Κτήματα Μουσουλμάνων-Ψηφίσματα Μουσουλμάνων), Ελληνική Στρατιωτική Αποστολή Κωνσταντινουπόλεως, Κωνσταντινούπολη, 22-09-1919, αρ. πρωτ. 3826, Απόλυτα Απόρρητο, Προς: την Ύπατη Αρμοστεία Κωνσταντινουπόλεως, Ενταύθα

⁶⁴⁶ Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή Başer E. (2000), *Mütareke'den Sonra İstanbul Hükümetleri ve Trakya Politikaları*, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara Üniversitesi, σσ. 135-140, όπως παρατίθεται στο Bonos Y. (forthcoming), "Crossing the Borders in Reality and in Press: the Case of the Muslims in Greek Thrace during the 1920s", *European Journal of Turkish Studies*. I.A.Y.E. 1919/A/5/10 Μουσουλμάνοι (Κτήματα Μουσουλμάνων-Ψηφίσματα Μουσουλμάνων), Ελληνική Στρατιωτική Αποστολή Κωνσταντινουπόλεως, Κωνσταντινούπολη, 22-09-1919, αρ. πρωτ. 3826, Απόλυτα Απόρρητο, Προς: την Ύπατη Αρμοστεία Κωνσταντινουπόλεως, Ενταύθα, [συνημμένο 2^ο] Υψηλή Πύλη, Υπουργείο Εσωτερικών, Διεύθυνση Χωροφυλακής, Τμήμα 1, Παράρτημα 3, αριθ. ειδ. 33732, αριθ. Γεν. 19829, 15-09-1919 και [συνημμένο 3^ο] Υψηλή Πύλη, Υπουργείο Εσωτερικών, Γενική Διεύθυνση Προσφύγων, Τμήμα Παλιννόστησης, Προς: Νομαρχία Αδριανούπολεως, Προς: Γενική Διεύθυνση των Προσφύγων, περιεχόμενο περί προσφύγων της Μακεδονίας, 25-09-1919.

Εκτός της παλιννόστησης των μουσουλμάνων προσφύγων η διασυμμαχική διοίκηση μερίμνησε για την επιστροφή των φυλακισμένων και των στρατιωτών στις τάξεις του βουλγαρικού στρατού. Σε κάθε περίπτωση, η επιστροφή τους ήταν σε θέση να ικανοποιήσει τα αιτήματα επιστροφής των οικογενειών τους και πολύ περισσότερο (αναφορικά με την περιοχή της Ξάνθης) να συμβάλει στην ενίσχυση της καπνοπαραγωγής με έμπειρο εργατικό δυναμικό, το οποίο είχε μειωθεί με τις τελευταίες πληθυσμιακές μετακινήσεις⁶⁴⁷.

Η μοναδική περίπτωση παρέμβασης των συμμαχικών αρχών στις πληθυσμιακές μετακινήσεις της περιόδου ήταν αυτή της εποχικής μετακίνησης των σαρακατσάνων νομάδων. Με τον καθορισμό του ποταμού Έβρου ως οριοθετική γραμμή, προκλήθηκε η αναπροσαρμογή των παραδοσιακών ημινομαδικών δικτύων που είχαν αναπτυχθεί ήδη από την οθωμανική περίοδο.

Την άνοιξη του 1920 σαρακατσάνοι μετακινήθηκαν από τα χειμαδιά στα ανατολικά του Έβρου προς τα ορεινά βοσκοτόπια της Ροδόπης. Κατά τη διάβαση του ποταμού στην περιοχή των Φερών τους απαγορεύτηκε η διέλευση από τον ιταλό στρατιωτικό διοικητή. Έτσι, άλλαξαν την πορεία τους και μέσω των βουλγαρικών εδαφών κατέληξαν στα καλοκαιρινά βοσκοτόπια τους⁶⁴⁸.

Ανακεφαλαιωτικά και παρά τις πρακτικές που υιοθετήθηκαν από την ελληνική αποστολή, δεν είχε επιλυθεί ικανοποιητικά το ζήτημα της δημογραφικής ενίσχυσης του πληθυσμού που τασσόταν ιδεολογικά με την ελληνική εθνική ιδέα. Οι διασυμμαχικές αρχές επέτρεψαν μόνο την παλιννόστηση των κατοίκων της Θράκης, όταν η βουλγαρική αντιπροσωπεία παρακολουθούσε προσεκτικά τον εισερχόμενο πληθυσμό. Η ελληνική πλευρά χρειαζόταν να δράσει με τρόπο που δε θα προκαλούσε αντιδράσεις εργαζόμενη πυρετωδώς προς την πορεία της αριθμητικής υπεροχής της.

Για την ικανοποίηση αυτού του στόχου, από τις πρώτες ημέρες της γαλλικής παρουσίας στη Θράκη, η ελληνική αντιπροσωπεία προχώρησε στην ίδρυση του ορφανοτροφείου αρρένων *Ελευθερία* στην Γκιουμουλτζίνα για τα ορφανά που βρίσκονταν στη Θράκη και στη Βουλγαρία, το οποίο στεγάστηκε στο Μέγαρο Τσανακλή⁶⁴⁹. Στη συνέχεια, το ελληνικό υπ. Περιθάλψεως προέβη στην ίδρυση ενός ακόμη ορφανοτροφείου/βιοτεχνικής σχολής στην Ξάνθη⁶⁵⁰. Έτσι στο

⁶⁴⁷ Service Historique de l' Armée de Terre (S.H.A.T)/Carton 4.N.129: Κυβέρνηση Διασυμμαχικής Θράκης, αρ. 324, 01-12-1919, Θέμα: Απελευθέρωση Αιχμαλώτων Πολέμου με καταγωγή από τη Διασυμμαχική Θράκη, Από Στρατηγό Σαρπύ Διοικητή Διασυμμαχικής Θράκης, Προς Αρχηγό των Συμμαχικών Δυνάμεων στην Κωνσταντινούπολη.

⁶⁴⁸ Γεωργάκα Δ. Ι. (1945-46), "Περί των Σαρακατσάνων της Θράκης", *Αρχείον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού*, 12, σ. 65· Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 1/Υποφ. 1.3 (1919-1920). 30-03-1920, ΙΧ Μεραρχία, τηλεγράφημα, αρ. εμπ. πρωτ. 1665, προς Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα.

⁶⁴⁹ Εφημερίδα *Μακεδονία* της Θεσσαλονίκης, 28-01-1920, όπως παρατίθεται στο Κούκου Μ. Η. (1982), "Ο Ελληνικός Τύπος του 1920 για την Απελευθέρωση της Θράκης", *Θρακικά Χρονικά*, 37, σ. 150· Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 1/Υποφ. 1.1 (1919-1920). 12-12-1919, Ελληνική Αντιπροσωπεία Δυτικής Θράκης προς Λ. Παρασκευόπουλο, αρ. 1817.

⁶⁵⁰ Ι.Α.Υ.Ε. 1920/152.2, Φάκελος Θράκης (Ιούνιος-Δεκέμβριος), ΙΧ. Σημείωμα Χαρίσιου Βαμβακά Περί

ίδρυμα της Γκιουμουλτζίνας στεγάστηκαν 145 ορφανά και στο αντίστοιχο της Ξάνθης 75 ορφανά από τις περιοχές των Νέων Χωρών⁶⁵¹. Επιπλέον αιτήθηκε την ίδρυση οικοτροφείων για τις ανάγκες των μαθητών του Γυμνασίου της Ξάνθης, για τους μαθητές της *Γεωργικής Σχολής* στην Γκιουμουλτζίνα και για τις μαθήτριες του διδασκαλείου και του νηπιαγωγείου στο Ντεντέ-Αγάτς, με άγνωστη όμως έκβαση⁶⁵².

Βέβαια, η βουλγαρική αντιπροσωπεία δεν παρέμεινε αδρανής και προέβη σε έντονες διαμαρτυρίες προς τις διασυμμαχικές αρχές. Στο κείμενό της τόνιζε ότι η ίδρυση εικονικών σχολειών και ορφανοτροφείων στη Θράκη στόχευε στην αλλοίωση των αποτελεσμάτων της επικείμενης συμμαχικής απογραφής⁶⁵³. Η πορεία των γεγονότων έδειξε ότι οι βουλγαρικές αντιδράσεις δεν λήφθηκαν σοβαρά υπ' όψιν. Έτσι οι ελληνικές αρχές προχώρησαν στην ίδρυση νυχτερινών σχολειών στην Γκιουμουλτζίνα, στο Ντεντέ-Αγάτς, στην Ξάνθη και στο Κάρα-Αγάτς για τα άπορα παιδιά που εργάζονταν στα καπνεργοστάσια και στις επιχειρήσεις, ενισχύοντας αριθμητικά τον πληθυσμό σε περιοχές με μειοψηφία⁶⁵⁴.

Φωτογραφία 3iii.18: Τα εγκαίνια του ορφανοτροφείου Ελευθερία στην Γκιουμουλτζίνα (16-12-1919)

Πηγή: Stamp Circuit

http://www.stampcircuit.com/Coin_Auction_Prices_Realized/auctionmap.php?dirname=Coin_Auction_Prices_Realized&ItemType=Postcard&class=Coin&sale_id=1716&country=PICTURE%20POSTCARDS&category=THRACE&single= (22-07-2010, 09:35)

Μέχρι εκείνη τη στιγμή (Μάιος 1920), η ελληνική διπλωματική αποστολή

Δυτικής Θράκης, Αθήνα, 01-09-1920. Προς: πρόεδρο της κυβέρνησης Ελευθέριο Βενιζέλο, ενταύθα· Ε.Β.Ε., Εφημερίδα *Εμπρός*, ημερομηνία έκδοσης, 10-10-1919, σ. 3.

⁶⁵¹ Γέραγας Κ. (1925), *Αναμνήσεις εκ Θράκης, 1920-1922*, Εν Αθήναις: Τυπογραφείον Εστίας, σ. 84. Η χρηματοδότηση τους προερχόταν «...δια 10 λεπτά φόρου επι των παραγομένου καπνού Αν. Μακεδονίας και χρηματ. πιχορηγήσεως 200.000 δρχ. ετησιώς...». Μ. Μ. Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Εξωτερικών Φ.23, Νοέμβριος 1919/Εγγραφο 173/10/2138. Κρυπτογραφικό τηλεγράφημα, αρ. 8128, Αθήναι, 03-09-1919. Προς Α.Ε. κ. Βενιζέλον.

⁶⁵² Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 1/Υποφ. 1.1 (1919-1920). 12-12-1919, Ελληνική Αντιπροσωπεία Δυτικής Θράκης προς Παρασκευόπουλο Λ., αρ. 1817.

⁶⁵³ Γέραγας Κ. (1925), *Αναμνήσεις εκ Θράκης, 1920-1922*, Εν Αθήναις: Τυπογραφείον Εστίας, σ. 84.

⁶⁵⁴ *Ibid*, σ. 8· Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Ι.Α.Υ.Ε. 1920/152.2, Φάκελος Θράκης (Ιούνιος-Δεκέμβριος), ΙΧ. Σημείωμα Χαρίσιου Βαμβακά Περί Δυτικής Θράκης, Αθήνα, 01-09-1920. Προς: πρόεδρο της κυβέρνησης Ελευθέριο Βενιζέλο, ενταύθα· Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 3/Υποφ. 3.3 (1918-1920). Κυβερνητική Αντιπροσωπεία Δ. Θράκης, Γκιουμουλτζίνα, 24-04-1920, απόφαση υπ' αριθμό 41.

είχε επιτύχει μέρος των στόχων της, εκκρεμούσε όμως η αποδυνάμωση του βουλγαρόφωνου στοιχείου και κυρίως η συνολικότερη αριθμητική ενίσχυση του ελληνικού εθνικά στοιχείου για την αλλοίωση των εθνολογικών ισορροπιών. Ο ίδιος ο Βάμβακας, αρκετά αισιόδοξος για την έκβαση των ενεργειών του, σε μια συνολική αναφορά για το έργο του στη Διασυμμαχική Θράκη προς τον Βενιζέλο αναφέρει ότι οι περιφέρειες Κάρα-Αγάτς, Σουφλίου και Διδυμότειχου επανέκτησαν τον «...ελληνικό...» χαρακτήρα τους, παρ' όλο που δε συνέβαινε το ίδιο με την περιφέρεια του Ντεντέ-Αγάτς, όπου υπερίσχυαν οι «...βούλγαροι...» και τις περιφέρειες Γκιουμουλτζίνας και Ξάνθης, όπου υπερέχουν οι «...τούρκοι...». Η αναφορά καταλήγει πως μπορεί ακόμη να υποστηριχτεί ότι στις πόλεις από άποψη εμφάνισης υπερτερούν οι «...έλληνες...»⁶⁵⁵.

Η επίσημη απογραφή της Διασυμμαχικής Θράκης (30-03-1920) ήρθε να επιβεβαιώσει τη θέση του Βαμβακά και την αναγκαιότητα διατήρησης της συγκεκριμένης πολιτικής αναφορικά με το ζήτημα της Θράκης⁶⁵⁶. Η απογραφή πραγματοποιήθηκε σε μια χρονική περίοδο όπου η παλιννόστηση των γηγενών και η απομάκρυνση των βουλγαρόφωνων προσφύγων και εποίκων βρισκόταν εν εξελίξει⁶⁵⁷. Ο συνολικός πληθυσμός που κατεγράφη ανήλθε στα 206.690 άτομα, εάν και μετέπειτα μελετητές τον παρουσίασαν αυξημένο κατά 5.932 άτομα (συνολικά 212.622 άτομα)⁶⁵⁸.

Σύμφωνα με τα στοιχεία που συγκέντρωσε η βουλγαρική αντιπροσωπεία, το φθινόπωρο του 1919, καταγράφηκε αισθητή συνολική μείωση του πληθυσμού κατά 14.000 περίπου άτομα. Στα διαμερίσματα Ξάνθης, Σουφλίου και Κάρ-Αγάτς σημειώθηκε μείωση, ενώ στα αντίστοιχα Γκιουμουλτζίνας, Ντεντέ-Αγάτς και Διδυμοτείχου αύξηση. Συνολικά, ο βουλγαρόφωνος πληθυσμός μειώθηκε, ο ελληνόφωνος αυξήθηκε και ο μουσουλμανικός παρουσίασε μείωση στα διαμερίσματα Γκιουμουλτζίνας και Διδυμοτείχου και αύξηση σε όλα τα υπόλοιπα.

Τα στοιχεία αμφισβητήθηκαν από την ελληνική πλευρά, καθώς δεν

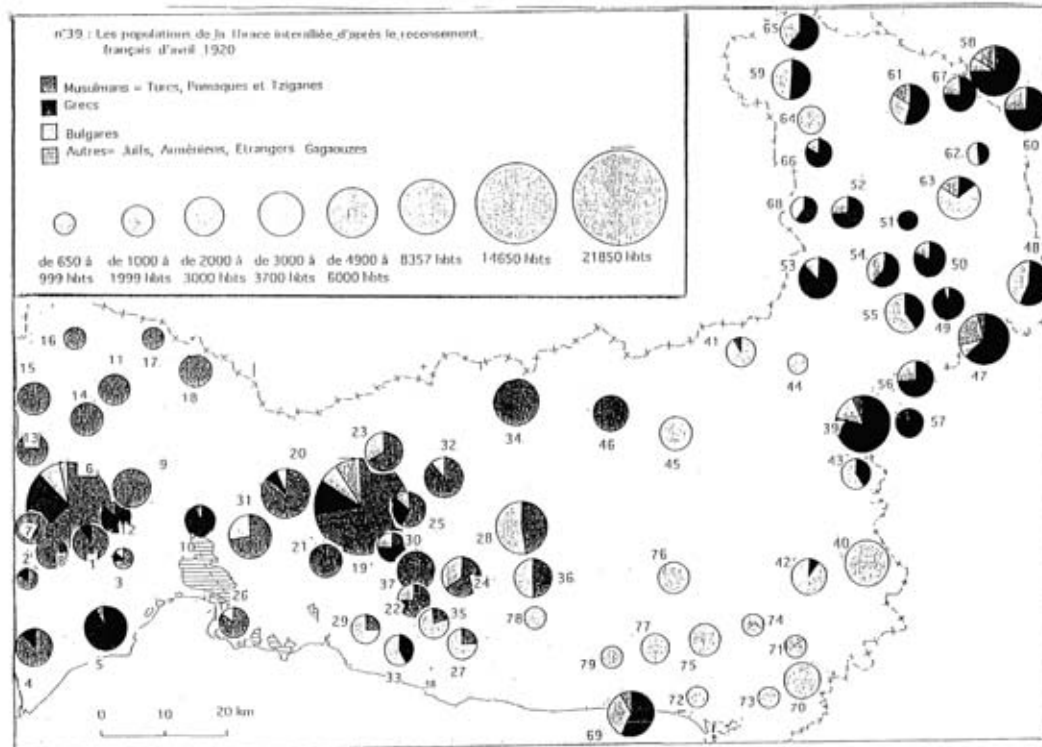
⁶⁵⁵ I.A.Y.E. 1920/152.2, Φάκελος Θράκης (Ιούνιος-Δεκέμβριος), ΙΧ. Σημείωμα Χαρίσιου Βαμβακά Περί Δυτικής Θράκης, Αθήνα, 01-09-1920. Προς: πρόεδρο της κυβερνήσεως Ελευθέριο Βενιζέλο, ενταύθα.

⁶⁵⁶ Τα στοιχεία που δημοσιεύθηκαν είχαν συγκεντρωθεί από τη συμμαχική διοίκηση καθώς και από τις ίδιες τις κοινότητες, οι οποίες εσκεμμένα -με εξαίρεση τη βουλγαρόφωνη- έδωσαν αυξημένα στοιχεία για τον πληθυσμό τους. Την παρατήρηση κάνει ο στρατιωτικός διοικητής του διαμερίσματος Ξάνθης, συνταγματάρχης Vicq, κατά την περιγραφή του τρόπου συγκέντρωσης των δεδομένων καθώς και της ορθότητάς τους (10-04-1920). Dalègre J. (1999), "La Mission du General Charpy en Thrace Occidentale", *Mésogéios-Méditerranée*, 4, σσ. 69-72. Πάντως, η ελληνική αποστολή επιχειρηματολογεί για την ορθότητα των στοιχείων που παρέδωσε στις συμμαχικές δυνάμεις. Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 2/Υποφ. 2.1 (1919-1920). [Χωρίς Ημερομηνία] ΙΧ Μεραρχία, Γραφείο ΙΙ Αριθμός Εμπιστευτικού πρωτ. 1007, προς το Στρατιωτικό Συμβούλιο Εθνικής Άμυνας, Γραφείο ΙΙ στην Θεσσαλονίκη.

⁶⁵⁷ Το πραγματικό κίνητρο της γενικής απογραφής πληθυσμού προερχόταν με την ελπίδα των συμμαχικών αρχών ότι θα καθορίζαν με ακρίβεια την εθνοτική σύνθεση του *Ανώτατου Συμβουλίου* της Διασυμμαχικής Θράκης, όπως δήλωσαν κατά τους πρώτους μήνες της παρουσίας τους. Trifonov S. (1989), *Antantata v Trakija. 1919-1920*, Sofia, σσ. 69-70.

⁶⁵⁸ Αναλυτικότερα βλέπε, Dalègre J. (1999), "La Mission du General Charpy en Thrace Occidentale", *Mésogéios-Méditerranée*, 4, σσ. 70-72· Mitrany D. (1936), *The Effects of the War in South Eastern Europe*, Yale: Yale University Press, σ. 255· Altinoff I. (1921), *La Thrace Interalliée*, Sofia: Imprimerie de la Cour, σσ. 167-170.

παρουσίαζαν θετικά αποτελέσματα ως προς τις ελληνικές επιδιώξεις, παρά το γεγονός πως, κατά τη γαλλική άποψη, ένα κομμάτι του πληθυσμού που εισήλθε στην περιοχή από την Ελλάδα, δεν κατοικούσε ποτέ πριν στην περιοχή⁶⁵⁹. Η Dalègre, ορθώς, χαρακτηρίζει τη διασυμμαχική απογραφή ως την περισσότερο τίμια προσπάθεια καταγραφής του πραγματικού πληθυσμού της περιοχής⁶⁶⁰ (βλέπε Χάρτη 28).

Χάρτης 28. Αποτελέσματα απογραφής διασυμμαχικών δυνάμεων (Μάρτιος 1920)
 Πηγή: Dalègre J. (1995), *Populations et Territoire en Thrace Grecque Depuis 1878. Tome 2: Cartes, Documents, Fiches Statistiques, Bibliographie*, Département de Géographie, Paris: Université Paris X-Nanterre, σήμα 39

⁶⁵⁹ Παζιμαδοπούλου-Σταυρινού Μ. (1997), *Η Δυτική Θράκη στην Εξωτερική Πολιτική της Βουλγαρίας. Το Ζήτημα της Βουλγαρικής Οικονομικής Εξόδου στο Αιγαίο (1919-1923)*, Αθήνα: Gutenberg, σ. 63· Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 1/Υποφ. 1.3 (1919-1920). 24-04-1920, ΙΧ Μεραρχία, Γραφείο Στρατηγού. Στρατηγός Πραντούνας προς τον Χ. Βάμβακα.

⁶⁶⁰ Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Dalègre J. (1995), *Populations et Territoire en Thrace Grecque Depuis 1878: Tome 1: Texte*, Département de Géographie, Paris: Université de Paris X-Nanterre, σ. 52. Ο Καλατζής θεωρεί πως η γαλλική απογραφή δεν πληρεί τις προϋποθέσεις και τους όρους αξιοπιστίας μιας τέτοιας δραστηριότητας. Καλαντζής Γ. Ξ. (2008), "Η Απογραφή των Πληθυσμών της Δυτικής Θράκης από το Διασυμμαχικό Καθεστώς το 1919" *Δελτίο του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, ΙΕ', σ. 353.

Πίνακας 3iii.6. Εθνοτική κατανομή της Διασυμμαχικής Θράκης από τα στοιχεία της βουλγαρικής αντιπροσωπείας (Οκτώβριος-Νοέμβριος 1919) και από την απογραφή της γαλλικής διοίκησης (30-03-1920)

Ημερομηνία Αναφοράς	Διασυμμαχική Θράκη		Διαμέρισμα Ξάνθης		Διαμέρισμα Γκιουμουλτζίνας		Διαμέρισμα Ντεντέ-Αγάτς		Διαμέρισμα Σουφλίου		Διαμέρισμα Διδυμοτείχου		Διαμέρισμα Καρα-Αγάτς	
	Οκτώβριος-Νοέμβριος 1919	Μάρτιος 1920	Οκτώβριος-Νοέμβριος 1919	Μάρτιος 1920	Οκτώβριος-Νοέμβριος 1919	Μάρτιος 1920	Οκτώβριος-Νοέμβριος 1919	Μάρτιος 1920	Οκτώβριος-Νοέμβριος 1919	Μάρτιος 1920	Οκτώβριος-Νοέμβριος 1919	Μάρτιος 1920	Οκτώβριος-Νοέμβριος 1919	Μάρτιος 1920
Τούρκοι	77.726	74.730	20.350	30.438	55.754	39.601	625	642	339	2.770	6.581	1.274	-	5
Βούλγαροι Μουσουλμάνοι ή Πομάκοι	20.390	11.848	9.500	9.507	10.802	2.341	-	-	-	-	-	-	-	-
Βούλγαροι Χριστιανοί ή Βούλγαροι	81.457	54.092	11.025	1.591	21.789	14.794	17.036	11.543	12.280	10.998	6.070	4.958	12.874	10.210
Έλληνες	32.553	56.114	85	6.650	364	4.773	18	3.355	4.097	7.435	16.856	18.856	11.133	15.043
Εβραίοι ή Ισραηλίτες	3.066	2.985	250	280	1.200	1.292	164	165	9	-	1.152	878	284	370
Αρμένιοι	3.369	1.880	100	200	650	561	465	512	21	-	298	157	835	450
Άλλοι	2.000	3.041	-	-	1.579	1.589	72	100	2	47	47	192	443	1.113
Σύνολο	220.561	206.690	41.310	48.666	92.138	64.951	18.380	16.317	16.748	21.250	31004	26.315	25.669	27.191

Παρατηρήσεις: α) οι πληθυσμιακές κατηγορίες αναγράφονται όπως και στην αντίστοιχη πηγή, β) η πρώτη ονομασία των πληθυσμιακών κατηγοριών προέρχεται από τον Τριφονο και η δεύτερη από τον Βαμβακά

Πηγή: Trifonov S. (1989), *Antantata v Trakija. 1919-1920*, Sofia, σσ. 107-108· M.I.E.T./E.A.I.A., Αρχείο Χαρ. Βαμβακά, Φ. 2/Υποφ. 2.1 (1919-1920), 30-03-1920

Ανεξάρτητα από τις επίσημες στατιστικές της ελληνικής και της βουλγαρικής πλευράς, που μέχρι το 1919 ασχολούνταν αποκλειστικά με το ζήτημα της Μακεδονίας, η πραγματικότητα ήταν διαφορετική από αυτήν που επιθυμούσαν οι αντιμαχόμενοι⁶⁶¹.

Συνολικά, οι πληθυσμιακές μετακινήσεις της περιόδου επέφεραν αλλαγές στο ανθρώπινο υπόβαθρο της Διασυμμαχικής Θράκης, ανατρέποντας την κατάσταση που είχε δημιουργηθεί κατά την περίοδο της βουλγαρικής παρουσίας. Οι πιέσεις που ασκήθηκαν από τον Βαμβακά με την ανοχή των γαλλικών δυνάμεων ενίσχυαν τις βλέψεις της ελληνικής πλευράς. Από την πλευρά της η βουλγαρική πλευρά δεν έμεινε αδρανής. Προώθησε τις βλέψεις της χωρίς, όμως ιδιαίτερη επιτυχία.

3.iv) Χωρικές επιπτώσεις των πληθυσμιακών μετακινήσεων κατά την περίοδο της Διασυμμαχικής Θράκης

Οι πληθυσμιακές ροές επέφεραν αναμορφώσεις στο δημογραφικό προφίλ της περιοχής καθώς και στο θρακικό τοπίο. Έτσι, οι χωρικές μεταβολές που συνόδευαν την παλιννόστηση των γηγενών κατοίκων και την αποχώρηση των εποίκων συνδέονται άμεσα με τη δράση της ελληνικής και της βουλγαρικής πολιτικής αντιπροσωπείας στη Διασυμμαχική Θράκη.

Συγκεκριμένα οι γαλλικές αρχές -με διαταγή του Ντ' Εσπερέ- επέτρεπαν την παλιννόστηση των γηγενών, εφόσον οι οικίες τους είχαν προηγουμένως εκκενωθεί από τους παλιούς κατοίκους τους, επιδιώκοντας την αποφυγή των προβλημάτων που θα δημιουργούσε η ενδεχόμενη συνοίκηση τους. Η διαταγή του Ντ' Εσπερέ δεν εμπόδιζε τις ελληνικές αρχές να συγκεντρώνουν μεγάλο αριθμό παλινοστούτων στη συνορεύουσα περιοχή του Νέστου ποταμού ασκώντας πιέσεις για την επίσπευση της απομάκρυνσης των εποίκων.

Στην περίπτωση των παλινοστούτων της Ξάνθης, ο Χαλκιάπουλος σε επιστολή του προς τον υπουργό Εξωτερικών, Ν. Πολίτη, αναφέρει ότι η αδυναμία επιστροφής οφειλόταν στη χαρακτηριστική βραδύτητα με την οποία ο τοπικός στρατιωτικός διοικητής (συνταγματάρχης *Μορ*) πραγματοποιούσε την απόδοση των ομογενειακών οικιών⁶⁶². Αργότερα δημιουργήθηκε ένα προσωρινό οικιστικό απόθεμα, όταν η ροή και ο ρυθμός απομάκρυνσης των βουλγαρόφωνων

⁶⁶¹ Μποζίνωφ Μ. (1978), *Ζάπαντα Τράκια β Ντιλοματίτσεσκατα Μπορμπά 1918-1924 [Η Δυτική Θράκη στη Διπλωματική Διαμάχη]*, Ιζλενβάγια πο Μπούλγκαρσκα Ιστορία, Τόμος 3, σ. 252, όπως παρατίθεται στο Μιχαηλίδης Ι. Δ. (2003), *Μετακινήσεις Σλαβόφωνων Πληθυσμών 1912-1930: Ο Πόλεμος των Στατιστικών*, Αθήνα: Κριτική, σ. 110· αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Dalègre J. (1995), *Populations et Territoire en Thrace Grecque Depuis 1878: Tome 1: Texte*, Département de Géographie, Paris: Université de Paris X-Nanterre, σ. 42· Γέραγας Κ. (1925), *Αναμνήσεις εκ Θράκης, 1920-1922*, Εν Αθήναις: Τυπογραφείον Εστίας, σ. 92.

⁶⁶² Μ. Μ. Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Εξωτερικών Φ.25, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1919/Εγγραφο 173/33/2558. Κρυπτογράφημα, Λίαν Επείγον, Δράμα, 21-11-1919, αρ. 71. Από Χαλκιάπουλο προς Ελληνική Πρεσβεία [Παρισίων] υπ' όψιν κ. Ν. Πολίτη.

προσφύγων και εποίκων ξεπέρασε κατά πολύ την αντίστοιχη ροή παλιννόστησης⁶⁶³.

Τελικά και παρά τις οδηγίες του Ντ' Εσπερέ η ελληνική αντιπροσωπεία, μέσω της *Επιτροπής Παλιννόστησης Γκιουμουλτζίνας*, πέτυχε την είσοδο περιορισμένου αριθμού θρακιωτών από τις περιοχές της ελληνικής επικράτειας. Οι επιστρέψαντες βρήκαν στέγη στις κοινοτικές περιουσίες, οι οποίες είχαν εν τω μεταξύ επιστραφεί στην κοινότητα, όπως το Τσανάκλειο Μέγαρο (φιλοξένησε 15 οικογένειες)⁶⁶⁴. Η αξιοποίηση των κοινοτικών περιουσιών ενέτεινε ακόμη περισσότερο οι πιέσεις προς τις αρχές της Διασυμμαχικής Θράκης για την απομάκρυνση των εποίκων.

Σύντομα επιτεύχθηκε η συστηματικότερη εγκατάσταση παλιννοστούντων στις οικίες τους παρά την ταυτόχρονη παρουσία βουλγαρόφωνων προσφύγων και εποίκων που δεν είχαν ακόμη αποχωρήσει⁶⁶⁵. Οι *de facto* ιδιοκτήτες υπό την πίεση της παρουσίας των *de jure* ιδιοκτητών αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τις οικίες που κατείχαν, όπως είχε και νωρίτερα γίνει κατά τη βουλγαρική διοίκηση. Η πρακτική των συνοικήσεων, εκδηλώθηκε κατά την έναρξη της συμμαχικής διοίκησης όταν μέλη της ελληνικής στρατιωτικής αποστολής στην Ξάνθη, ενοικίασαν ένα δωμάτιο στην οικία επιφανούς εβραίου⁶⁶⁶.

Η δράση της ελληνικής πλευράς δε στόχευσε αποκλειστικά στην απομάκρυνση των εγκατεστημένων πληθυσμών μετά το 1913 και στην επιστροφή της ακίνητης περιουσίας στους αρχικούς ιδιοκτήτες. Μεριμνήσε επιπλέον για την αξιοποίηση των οικοδομικών υλικών από τα χαρακώματα και τα υπόστεγα που είχε εγκαταλείψει ο βουλγαρικός στρατός. Τα υλικά χορηγήθηκαν για στην επισκευή 4.000 ακινήτων που είχαν υποστεί καταστροφές ή σημαντικές φθορές⁶⁶⁷. Τα αντίστοιχα οικοδομικά υλικά και τα παραπήγματα που εκποιούσαν οι γαλλικές και βρετανικές δυνάμεις κατά την αποχώρησή τους από την Αν. Μακεδονία αξιοποιήθηκαν για τις επισκευές των ζημιών που είχαν προκαλέσει οι στρατιωτικές συγκρούσεις της προηγούμενης περιόδου, καθώς και για την

⁶⁶³ Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 1/Υποφ. 1.1 (1919-1920). Γκιουμουλτζίνα, 29-01-1920, Ελληνική Αντιπροσωπεία Δυτικής Θράκης προς Γενικό Στρατηγείο (Γραφείο ΙΙ), αρ. εγγράφου 1058.

⁶⁶⁴ Μ. Μ. Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Εξωτερικών Φ.25, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1919/Εγγραφο 173/33/2558. Κρυπτογράφημα, Λίαν Επείγον, Δράμα, 21-11-1919, αρ. 71. Από Χαλκικόπουλο προς Ελληνική Πρεσβεία [Παρισίων] υπ' όψιν κ. Ν. Πολίτη.

⁶⁶⁵ Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 1/Υποφ. 1.1 (1919-1920). 18-11-1919, Γκιουμουλτζίνα, αντίγραφο αρ. 17. Αναφορά του υπολοχαγού πυροβολικού Εμμανουήλ Βακκά προς την Ελληνική Στρατιωτική Αποστολή Κωνσταντινουπόλεως.

⁶⁶⁶ Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 1/Υποφ. 1.3 (1919-1920). 30-01-1920, ΙΧ Μεραρχία-Γραφείο Ι προς Γενικό Στρατηγείο-Γραφείο ΙΒ, αρ. εμπ. πρωτ. 211.

⁶⁶⁷ Υπουργείον Περιθάψεως (1920), *Η Περίθαλψις των Προσφύγων 1917-1920: Δυτική Θράκη, Ανατολική Θράκη, Μικρά Ασία, Βόρειος Ήπειρος, Ανατολ. Μακεδονία, Νότιος Ρωσσία, Πόντος, Ρουμανία, Δωδεκάνησα*, Εν Αθήναις: Εκ του Τυπογραφείου Κωνστ. Ι. Θεοδωρόπουλου, σ. 223· Γέραγας Κ. (1925), *Αναμνήσεις εκ Θράκης, 1920-1922*, Εν Αθήναις: Τυπογραφείον Εστίας, σ. 76. Πρόκειται για 3.473 οικίες κατεστραμμένες ολοσχερώς και 409 οικίες με εκτεταμένες ζημιές σε όλη την επικράτεια της συμμαχικής διοίκησης.

οικοδόμηση των υπό σχεδιασμό οικισμών⁶⁶⁸.

Στη δραστηριότητα της ελληνικής αντιπροσωπείας η αντίστοιχη βουλγαρική δεν έμεινε αδρανής. Οι ενέργειες της επικεντρώθηκαν κατά βάσει στον πληθυσμό των προσφύγων και των εποίκων, στην προσπάθεια συγκράτησης του στη Διασυμμαχική Θράκη. Έτσι, η βουλγαρική κυβέρνηση απέστειλε το ποσό των 5.000.000 λέβα στον πολιτικό αντιπρόσωπό της. Το χρηματικό ποσό προβλεπόταν να διατεθεί για την αγορά ξυλείας και την κατασκευή παραπηγμάτων (πρόχειρων οικιών) και για την εγκατάσταση του πληθυσμού που επιθυμούσε να παραμείνει στην περιοχή της Γκιουμουλτζίνας και αλλού⁶⁶⁹. Ο εν λόγω πληθυσμός ήταν άστεγος αφού είχε ήδη εκδιωχθεί από τις οικίες, όπου προηγουμένως κατοικούσε. Η παροχή στέγης σε συνδυασμό με τη χρηματική βοήθεια ήταν σε θέση να λειτουργήσει ως κίνητρο για την παράταση της παρουσίας τους στην περιοχή. Επιπλέον έδινε πίστωση χρόνου στη βουλγαρική αποστολή ώστε να σχεδιάσει μια πιο οριστική λύση. Τελικά η υλοποίηση του σχεδίου διακόπηκε σύντομα έπειτα από επίμονες προσπάθειες της ελληνικής αντιπροσωπείας⁶⁷⁰.

Η αναφερόμενη πρακτική δεν είναι η μόνη προσπάθεια της βουλγαρικής πλευράς να συγκρατήσει τον πληθυσμό που εγκαταστάθηκε μετά το 1913 στην περιοχή. Κατέφυγε σε μια δοκιμασμένη λύση: χορήγησε χρηματικά ποσά απευθείας στους εγκαταστημένους πληθυσμούς της και οι ίδιοι προχώρησαν σε αγορές μουσουλμανικών περιουσιών ισχυροποιώντας την εγκατάστασή τους⁶⁷¹.

Η πρακτική απόκτησης γης μέσω αγοροπωλησίας δύσκολα μπορούσε να αμφισβητηθεί και δημιουργούσε εμπόδια στην απομάκρυνση των νέων ιδιοκτητών, ιδιαίτερα όταν είχε προηγηθεί η τυπικά νόμιμη διαδικασία. Μέχρι τότε η απομάκρυνση των εποίκων της περιόδου 1913-1919 γινόταν εύκολα, επειδή βασιζόταν σε απόφαση των βουλγαρικών εποικιστικών αρχών για εγκατάσταση σε εγκαταλελειμμένες οικίες και όχι σε ενοικιαστήριο ή πωλητήριο συμβόλαιο μεταξύ των εποίκων και των ιδιοκτητών.

Συνολικά οι πληθυσμιακές μετακινήσεις προς και από τη Διασυμμαχική Θράκη άφησαν, έστω και βραχυχρόνια, το αποτύπωμα τους στον γεωγραφικό χώρο. Οι δύο πλευρές εργάστηκαν με όλα τα διαθέσιμα μέσα προκειμένου να ενισχύσουν τη θέση τους και να καταλάβουν συμβολικούς τόπους για λογαριασμό των προστατευόμενων πληθυσμών τους. Η διαφορά δυναμικού προσέδωσε στην

⁶⁶⁸ Καραδήμου-Γερόλυμπου Α., Καυκούλα Κ., Καλογήρου Ν., Παπαμίχης Β. και Χαστάογλου Β. (1985), «Πόλη και Πολεοδομία στην Βόρεια Ελλάδα μετά το 1912», στο *Νεοελληνική Πόλη, Οθωμανικές Κληρονομίες και Ελληνικό Κράτος*, Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, 2: 397-421, σ. 410.

⁶⁶⁹ Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 1/Υποφ. 1.1 (1919-1920). 18-01-1920, Γενικό Επιτελείο Στρατού, Β' Επιτελικό Γραφείο, Τμήμα Πληροφοριών, αρ. εγγράφου 292/Π-Εμπιστευτικό.

⁶⁷⁰ Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 1/Υποφ. 1.1 (1919-1920). Γκιουμουλτζίνα, 29-01-1920. Ελληνική Αντιπροσωπεία Δυτικής Θράκης προς Γενικό Στρατηγείο (Γραφείο ΙΙ), αρ. εγγράφου 1047.

⁶⁷¹ Έκθεση του Χ. Βαμβακά προς τον πρόεδρο της Ελληνικής Κυβερνήσεως, Γκιουμουλτζίνα, 10-01-1920, αριθ. πρωτ. 678, όπως παρατίθεται στο Παπαθανάση-Μουσιοπούλου Κ. (1975), *Η Απελευθέρωση της Δυτικής Θράκης: Από το Αρχείο Χαρισίου Βαμβακά*, Αθήνα, σ. 42.

ελληνική πλευρά την ικανότητα αμεσότερης παρέμβασης στο γεωγραφικό χώρο, την οποία υλοποίησε με μεγαλύτερη ευκολία σε συνδυασμό με τις χωρικές επεμβάσεις των συμμαχικών αρχών.

3.ν) Χωρικές επεμβάσεις της γαλλικής διοίκησης και παρεμβάσεις της ελληνικής αντιπροσωπείας

Οι φθορές και οι καταστροφές που προξενήσαν οι πολεμικές συγκρούσεις κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και η προσπάθεια της συμμαχικής διοίκησης να αντεπεξέλθει στις απαιτήσεις της περιόδου εκδηλώθηκαν μέσω κατασκευαστικής δραστηριότητας στον τομέα των δημοσίων υποδομών. Αρκετές από αυτές, όπως προαναφέρθηκε, υλοποιήθηκαν μετά από πιέσεις των ενδιαφερομένων μερών. Οι πηγές παρουσιάζουν ασθενή τη βουλγαρική δράση, θέση που υιοθετείται με μεγάλη επιφύλαξη.

Έτσι λίγες ημέρες μετά την παγίωση της παρουσίας των συμμαχικών δυνάμεων, με διαταγή του ίδιου του Ντ' Εσπερέ απομακρύνθηκε η επιγραφή στα βουλγαρικά του δημαρχείου της Γκιουμουλτζίνας και αναρτήθηκε νέα με ελληνική γραφή. Το ίδιο μέτρο επεκτάθηκε στις επιγραφές όλων των δημόσιων υπηρεσιών και κτισμάτων, των δημόσιων χώρων, καθώς και όλων των εμπορικών καταστημάτων⁶⁷².

Οι μετονομασίες δεν άλλαξαν από τη μια στιγμή στην άλλη, το αστικό τοπίο με τη νέα εισαγόμενη εθνική γραφή. Το νέο τοπίο έχει ήδη περιορίσει τις αναφορές της προηγούμενης διοίκησης με την προβολή της επικείμενης παρουσίας ενός εθνικού κράτους από μια θεωρητικά ουδέτερη διοίκηση.

Η ελληνική αντιπροσωπεία επενέβη με δύο πρακτικές που επηρέασαν την υφιστάμενη σημειολογία του αστικού τοπίου καθώς και στη μελλοντική του. Στην πρώτη περίπτωση, αποφασίστηκε ο σημαιοστολισμός των κυριότερων σημείων και κτιρίων της Ξάνθης, έπειτα από τις ευνοϊκές αποφάσεις για την ελληνική πλευρά της συνδιάσκεψης του Σαν Ρέμο⁶⁷³. Η τοποθέτηση σημαιών και άλλων συμβόλων της ελληνικής κρατικής οντότητας σε δημόσιους χώρους και, πολύ περισσότερο, σε δημόσια κτίρια έχει διττό χαρακτήρα, από τη μία υποδηλώνει την υποταγή του θεσμού που στεγάζεται στο κτίριο ή του θεσμού που κάνει χρήση του χώρου και, από την άλλη, την ένταξη της τοπικής κοινωνίας στο έθνος κράτος⁶⁷⁴.

⁶⁷² Μ. Μ. Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Εξωτερικών Φ.24, Νοέμβριος 1919/Εγγραφο 173/33/2346. Κρυπτογράφημα, Λίαν Επείγον, Ξάνθη, 04-11-1919, ώρα 03.40, αρ. 43. Από Α. Χαλκιάπουλο προς Ν. Πολίτη.

⁶⁷³ Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 1/Υποφ. 1.1 (1919-1920). 02-03-1920, Κυβερνητική Αντιπροσωπεία Θράκης, Αρ. πρωτ. 2325. Προς το Γενικό Στρατηγείο, Τμήμα ΙΙ.

⁶⁷⁴ Billig M. (1995), *Banal Nationalism*, London: Routledge, σσ. 39-43· Baker A. R. H. (1992), «Collective Consciousness and the Local Landscape: National Ideology and the Commune Council of Mesland (Loir-et-Cher) as landscape Architect During the 19th Century», in Baker A. R. H. and Biger G. (eds.), *Ideology and*

Το εγχείρημα στέφθηκε με επιτυχία όταν αργότερα, κατά την ανάληψη της διοίκησης από το ελληνικό κράτος, οι αλλοεθνείς, και ιδίως οι μουσουλμάνοι, αφού πρώτα πείσθηκαν από τις υποσχέσεις του Βαμβακά, χαιρέτισαν την ανάρτηση της ελληνικής σημαίας στο *Διοικητήριο της Γκιουμουλτζίνας* και δήλωσαν συμβολικά την υποταγή τους στο ελληνικό κράτος⁶⁷⁵.

Στην δεύτερη περίπτωση, στις φωτογραφικές λήψεις που πραγματοποίησε ο γάλλος στρατιωτικός ιερέας για τις ανάγκες της τοπικής διοίκησης και τη συγκρότηση αρχειακού υλικού της γαλλικής στρατιωτικής αποστολής, τυπώνονταν λεξάντες στα γαλλικά, βουλγαρικά, τουρκικά και ελληνικά ως τα τέλη Δεκεμβρίου του 1919. Στις αρχές του 1920, ο φωτογράφος ειδοποιήθηκε ότι δεν υπήρχαν πια τουρκικά και βουλγαρικά στοιχεία στο τυπογραφείο, και στο εξής η εκτύπωση των φωτογραφιών θα γινόταν αποκλειστικά στα γαλλικά και στα ελληνικά⁶⁷⁶.

Η εξαφάνιση των τουρκικών και βουλγαρικών στοιχείων από το τυπογραφείο που χρησιμοποιούσε η γαλλική διοίκηση δεν μπορεί να θεωρηθεί ως τυχαία ενέργεια, τη στιγμή που εντεινόταν οι προσπάθειες της ελληνικής αντιπροσωπείας για ενίσχυση της ελληνικής σημειολογικής παρουσίας στον χώρο. Η ιδιαιτερότητα αυτής της περίπτωσης έγκειται στο γεγονός της εξάλειψης χαρακτηριστικών γνωρισμάτων των ανταγωνιζόμενων τα ελληνικά –εθνικιστικών χαρακτηριστικών των υπολοίπων εθνοτήτων. Για τους αποδέκτες των φωτογραφιών, και πολύ περισσότερο για τους μελλοντικούς χρήστες τους, ο πολυεθνικός χαρακτήρας της τοπικής κοινωνίας θα ήταν είτε αμφισβητούμενος είτε υποταγμένος στην επιβαλλόμενη ελληνικότητα, όταν προσπαθούσε να αντιπαρατεθεί στην ιστορική αλήθεια⁶⁷⁷.

Σύντομα η ελληνική αντιπροσωπεία προέβη στην αγορά του επίσημου τυπογραφείου της βουλγαρικής αντιπροσωπείας στην Γκιουμουλτζίνα. Η αγορά επιτευχθεί με τη συνεργασία ενός γνωστού αρμένιου της πόλης, ο οποίος προέβη στην αγορά του για λογαριασμό της ελληνικής αποστολής. Με την απόκτηση του τυπογραφείου ο Βαμβακάς ειδοποίησε τον Σαρπύ για την έκδοση μιας ελληνόφωνης και μιας τουρκόφωνης εφημερίδας, μιας δεκαπενθήμερης γαλλόφωνης, καθώς και για έναρξη λειτουργίας ελληνικού πρακτορείου

Landscape in Historical Perspective: Essays on the Meanings of Some Places in the Past, Cambridge, Cambridge University Press, 18: 255-288, σ. 265.

⁶⁷⁵ I.A.Y.E. 1920/152.2, Φάκελος Θράκης (Ιούνιος-Δεκέμβριος), I. Τηλεγράφημα, αρ. εμπιστ. πρωτ. 7656, 08-06-1920, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα.

⁶⁷⁶ Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 3/Υποφ. 3.1 (1919-1920). Αχρονολόγητο έγγραφο που υπογράφει ο Χ. Βαμβακάς.

⁶⁷⁷ Ρέντζος Γ. (2006), *Ανθρωπογεωγραφίες της Πόλης: Διεπιστημονική, Διαθεματική και Διαπολιτισμική Προσέγγιση του Αστικού Φαινομένου*, Αθήνα: Τυποθήτω-Δαρδάνος Γ., σ. 115.

ειδήσεων⁶⁷⁸.

Η σημαντικότερη ίσως εμφανής επέμβαση της διασυμμαχικής διακυβέρνησης στον αστικό χώρο ήταν η κατασκευή γέφυρας στην Γκιουμουλτζίνα. Η επονομαζόμενη *Γέφυρα των Γάλλων* στις δυτικές παρυφές της κεντρικής πλατείας και πλησίον της έδρας της συμμαχικής διοίκησης (Μέγαρο Τσανακλή), ένωσε τη βόρεια και νότια πλευρά του Μπουκλουτζά, το φρούριο και το μαχαλά του Αγ. Γεωργίου⁶⁷⁹. Η γέφυρα λειτούργησε δευτερευόντως για το δίκτυο μετακινήσεων του παραδοσιακού πυρήνα της πόλης, καθώς προϋπήρχε – λίγα μέτρα ανατολικότερα- η γέφυρα έναντι του δημαρχείου και ανατολικότερα η σκεπαστή γέφυρα⁶⁸⁰.

Φωτογραφία 3v.19: Η θεμελίωση της Γέφυρας των Γάλλων

Πηγή: Κουτλογεωργίου Σ. (2006), *Η Κομοτηνή του Παρελθόντος: Φωτογραφικό Οδοιπορικό (1920 έως σήμερα)*, Κομοτηνή: Δήμος Κομοτηνής-Δ.Ε.Π.Α.Κ., σ. 78.

Το έργο ενίσχυσης του μεταφορικού δικτύου της πόλης, εκπονήθηκε από τη Διεύθυνση Δημόσιων Έργων και χωροθετήθηκε σε σημείο που χρωματιζόταν από την παραδοσιακή συγκέντρωση των πατριαρχικών κατοίκων και την παρουσία των γαλλικών δυνάμεων. Η κατασκευή ενός έργου κοινής ωφέλειας στην περιοχή που εθνοτικά χαρακτηριζόταν από τη συγκέντρωση μιας ομάδας, θεωρείται συνδεδεμένη με την εύνοια των γαλλικών δυνάμεων. Ενδεχομένως, το έργο να πραγματοποιήθηκε έπειτα από πιέσεις της ελληνικής αποστολής για την ικανοποίηση των αναγκών μετακίνησης της συγκεκριμένης κοινότητας. Πάντως η αποπεράτωσή του συνοδεύτηκε από αγιασμό των υδάτων από τον οικείο

⁶⁷⁸ Τσαϊλάς Λ. (1978), "Αναμνήσεις από την Απελευθέρωση της Κομοτηνής την 14η Μαΐου 1920", *Θρακικά*, 2(1), σ. 224· Παπαθανάση-Μουσιοπούλου Κ. (1975), *Η Απελευθέρωση της Δυτικής Θράκης: Από το Αρχείο Χαρισίου Βαμβακά*, Αθήνα, σ. 73.

⁶⁷⁹ Γέραγας Κ. (1925), *Αναμνήσεις εκ Θράκης, 1920-1922*, Εν Αθήναις: Τυπογραφείον Εστίας, σ. 131.

⁶⁸⁰ Τσαϊλάς Λ. (1978), "Αναμνήσεις από την Απελευθέρωση της Κομοτηνής την 14η Μαΐου 1920", *Θρακικά*, 1, σσ. 223-225.

μητροπολίτη⁶⁸¹.

Σημαντική ήταν η συμβολή της Διεύθυνσης Δημόσιων Έργων στην επισκευή των μεταφορικών δικτύων/υποδομών της χώρας, όπως οι εργασίες στο λιμάνι του Ντεντέ-Αγάτς και η ξύλινη γέφυρα στον δρόμο από το Κάρα-Αγάτς προς το Ορτά-Κιόι (σημερινό Ιβάζλοβγκραντ)⁶⁸². Τα έργα κατασκευάστηκαν από την εν λόγω υπηρεσία σε συνεργασία με τη Διεύθυνση Οικονομικών και τη *Διεύθυνση Πολιτικών και Διοικητικών Υποθέσεων* της Διασυμμαχικής Θράκης.

Επίσης, η εν λόγω διεύθυνση εργάστηκε για την επέκταση και για τη συντήρηση του υφιστάμενου βασικού δικτύου μεταφορών και επικοινωνιών. Ειδικότερα μερίμνησε για τη χάραξη του οδικού δικτύου Ντεντέ-Αγάτς – Σουφλίου και Καρά-Αγάτς - Διδυμοτείχου, μήκους 37 και 71 χιλιομέτρων αντίστοιχα. Οι εργασίες κατασκευής τους ξεκίνησαν αργότερα. Επίσης, σε μικρότερο βαθμό, υλοποιήθηκαν ενισχυτικά έργα σε τμήματα της οδού Διδυμοτείχου - Ορτά-Κιόι και Ορτά-Κιόι - Καρά-Αγάτς⁶⁸³.

Τόσο η συντήρηση όσο και η χάραξη νέων οδών καθώς και τα ποσά που δαπανήθηκαν από τη διεύθυνση, φανερώνουν την αντίληψη των γαλλικών στρατιωτικών αρχών αναφορικά με τα δίκτυα επικοινωνιών και μεταφορών της περιοχής: αυτές ασχολήθηκαν με έργα που εξυπηρετούσαν τις ανάγκες των στρατιωτικών τους δυνάμεων και, κατά δεύτερο λόγο, με τη βελτίωση της μετακίνησης των κατοίκων και των εμπορευμάτων⁶⁸⁴.

Η κατάσταση δεν ήταν πολύ καλύτερη εντός των βασικών οικισμών της συμμαχικής Θράκης. Οι δρόμοι της Γκιουμουλτζίνας καλύπτονταν με λάσπη, χωρίς φωτισμό και ο βασικός άξονας, προς το σιδηροδρομικό σταθμό, διέσχιζε κάθετα τον Μπουκλουτζά⁶⁸⁵. Πάντως, η κατάσταση στο Ντεντέ-Αγάτς ήταν περισσότερο κρίσιμη από άποψης υποδομών ιδίως μετά το βομβαρδισμό του από τη βρετανική αεροπορία κατά τη διάρκεια των πολεμικών συγκρούσεων (07-10-1915)⁶⁸⁶. Η διοίκηση του ομώνυμου κύκλου, για να πρχωρήσει σε επισκευές, αναγκάστηκε να δανειστεί 100.000 λέβα από τον βούλγαρο οικονομικό έφορο της περιοχής, τα οποία στη συνέχεια αποπλήρωσε⁶⁸⁷. Οι επισκευές και η ενίσχυση των

⁶⁸¹ Mitrany D. (1936), *The Effects of the War in South Eastern Europe*, Yale: Yale University Press, σσ. 261-262.

⁶⁸² Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 2/Υποφ. 2.4 (1919-1920). Κυβερνήτης της Διασυμμαχικής Θράκης, Κεντρική Διεύθυνση Πολιτικών και Διοικητικών Υποθέσεων, Απόφαση Νο. 14, 11-01-1920, Γκιουμουλτζίνα. Ι.Α.Υ.Ε. 1920/152.2, Φάκελος Θράκης (Ιούνιος-Δεκέμβριος), ΙΧ. Σημείωμα Χαρίσιου Βαμβακά Περί Δυτικής Θράκης, Αθήνα, 01-09-1920. Προς: πρόεδρο της κυβερνήσεως Ελευθέριο Βενιζέλο, ενταύθα.

⁶⁸³ Altinoff I. (1921), *La Thrace Interalliée*, Sofia: Imprimerie de la Cour, σσ. 135-136.

⁶⁸⁴ Mitrany D. (1936), *The Effects of the War in South Eastern Europe*, Yale: Yale University Press, σ. 260.

⁶⁸⁵ Γέραγας Κ. (1925), *Αναμνήσεις εκ Θράκης, 1920-1922*, Εν Αθήναις: Τυπογραφειον Εστίας, σσ. 130-131.

⁶⁸⁶ Παπαδημητρίου Δ. Ι. (2005), *Οι Σιδηρόδρομοι στον Βορειοελλαδικό Χώρο, 1871-1965*, Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Μουσείου Φωτογραφίας "Χρήστος Καλεμκέρης" Δήμου Καλαμαριάς, σ. 258.

⁶⁸⁷ Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 2/Υποφ. 2.4 (1919-1920). Κυβερνήτης της Διασυμμαχικής Θράκης, Κεντρική Διεύθυνση Πολιτικών και Διοικητικών Υποθέσεων, Απόφαση Νο. 7, 07-01-1920, Γκιουμουλτζίνα.

υποδομών (σιδηροδρομικές γραμμές, λιμάνι) κρίθηκαν αναγκαίες για το σημαντικότερο και μεγαλύτερο λιμάνι της Διασυμμαχικής Θράκης.

Στο έργο της Διεύθυνσης Δημοσίων Έργων εντάσσονται και οι δράσεις καταπολέμησης των ενδημικών ασθενειών όπως η μαλάρια. Αυτές περιελάμβαναν μελέτες για την αποτελεσματικότερη διαχείριση των υδάτων και την προγραμματισμένη αποξήρανση των ελών, με περιορισμένα αποτελέσματα λόγω της μετάβασης της εξουσίας κατά την περίοδο υλοποίησής τους⁶⁸⁸.

Αξιοσημείωτη θεωρείται η πρόταση του Σαρπύ προς τον Βαμβακά για την ίδρυση ελληνόφωνου κινηματογράφου στην Γκιουμουλτζίνα για λόγους εθνικού συμφέροντος. Το εγχείρημα τελικά δεν ευοδώθηκε⁶⁸⁹. Αντιθέτως, στην Ξάνθη ο κινηματογράφος του εβραίου *Φερντάντεζ* και το *Θέατρο Απόλλων* της οικογένειας *Δημητρακόπουλου*, με τις κατάλληλες επεμβάσεις φιλοξένησε τις κινηματογραφικές προβολές⁶⁹⁰.

Η αναγκαιότητα διάθεσης ενός αγαθού που απευθυνόταν σε μεγάλο μέρος του τοπικού πληθυσμού μπορούσε να συμβάλει ουσιαστικά στην προώθηση της ελληνομάθειας των κατοίκων, καθώς για το σύνολο των κατοίκων των πόλεων ήταν πιο ελκυστικό απ' ότι οι θεατρικές παραστάσεις⁶⁹¹. Κυρίως, όμως, ήταν η μετάδοση των ελληνικών πολιτικών θέσεων και ιδεών με τη μορφή ενημέρωσης μέσω της προβολής των κινηματογραφικών *Επίκαιρων*⁶⁹². Επιπλέον, η κινηματογραφική αίθουσα μπορούσε να αποτελέσει σημείο αναφοράς στην εικόνα της παραδοσιακής Γκιουμουλτζίνας, λαμβάνοντας εκσυγχρονιστικές επεμβάσεις σύμφωνα με τη γενικότερη τάση της εποχής (αντικατάσταση θεατρικών από κινηματογραφικές αίθουσες)⁶⁹³.

Ενδιαφέρον είναι το παράδειγμα της συμπεριφοράς ορισμένων ελλήνων στρατιωτών και αξιωματικών απέναντι στους θρησκευτικά συμβολικούς τόπους της μουσουλμανικής κοινότητας ως προπομπός της μελλοντικής τους στάσης. Οι στρατιωτικές δυνάμεις χρησιμοποίησαν τα μουσουλμανικά νεκροταφεία της Ξάνθης ως τόπο σταβλισμού των υποζυγίων τους⁶⁹⁴. Η πράξη τους σχετίζεται

⁶⁸⁸ Altinoff I. (1921), *La Thrace Interalliée*, Sofia: Imprimerie de la Cour, σσ. 136-137.

⁶⁸⁹ Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 1/Υποφ. 1.1 (1919-1920). Γκιουμουλτζίνα, 7/20-11-1919. Επιστολή Χ. Βαμβακά προς Λεων. Παρασκευόπουλο· Ιγγλέσης Ν. Γ. (1920-1921), *Οδηγός της Ελλάδος, Μεταπολεμική Περίοδος*, Αθήνα, σσ. 135-136.

⁶⁹⁰ Εξάρχου Θ. (2003), *Νησίδες Πόλεως Ξάνθης II: Τα Οικοδομικά Τετράγωνα που Ορίζουν οι Οδοί Μαυρομιχάλη, Παλαιολόγου, Ορφέως, Αντίκα, Αισχύλου, Πινδάρου, Βασ. Σοφίας*, Ξάνθη: ΠΑ.ΚΕ.ΘΡΑ, σσ. 28-30.

⁶⁹¹ Στασινοπούλου Μ. (2000), «Ο Κινηματογράφος στον Ελληνικό Αστικό Χώρο και η Κινηματογραφική Εικονογραφία της Ελληνικής Πόλης στον Μεσοπόλεμο. Ασύμβατες Πορείες, Διαφορετικές Ταχύτητες», στο *Η Πόλη στους Νεότερους Χρόνους: Μεσογειακές και Βαλκανικές Όψεις, 19ος-20ος Αιώνας*, Αθήνα, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού: 353-368, σσ. 354-355.

⁶⁹² Δελβερούδη Ε.-Α. (χ.η.), «Κινηματογράφος», στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα 1900-1922: Οι Απαρχές*, Αθήνα, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Α2: 388-399, σ. 391.

⁶⁹³ Λούκος (χ.η.), «Μικρές και Μεγάλες Πόλεις», στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα, 1922-1940: Ο Μεσοπόλεμος*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, Β1: 133-155, σ. 151.

⁶⁹⁴ Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 3/Υποφ. 3.1 (1919-1920). Αχρονολόγητο έγγραφο που υπογράφει ο Χ. Βαμβακάς.

περισσότερο με την απαξίωση της θρησκευτικότητας ενός τόπου παρά με τις ανάγκες σταβλισμού του στρατεύματος. Η επέμβαση της ελληνικής αντιπροσωπείας ήταν άμεση, όχι όμως και αρκετή ώστε να συγκαλύψει την επικείμενη στάση της προς τους τόπους θρησκευτικής σημασίας της μουσουλμανικής κοινότητας.

Όλες οι παραπάνω επεμβάσεις έδωσαν το στίγμα της νέας διοίκησης στο χώρο της Διασυμμαχικής Θράκης. Καμία από αυτές δε μπορεί να θεωρηθεί αποκομμένη από τις βλέψεις της ελληνικής αποστολής για κυριαρχία στο θρακικό τοπίο και για απομάκρυνση της βουλγαρικής σημειολογικής παρουσίας.

3.νι) Εκφάνσεις του εθνοτικού ανταγωνισμού υπό το καθεστώς της γαλλικής ουδετερότητας

Ο ανταγωνισμός μεταξύ της ελληνικής και της βουλγαρικής πλευράς δεν εκδηλώθηκε αποκλειστικά στη θρακική σημειολογία και στο τοπίο. Για τους αντιμαχόμενους ήταν η γενικότερη προσπάθεια ενίσχυσης της παρουσίας τους υπό το μεταπολεμικό καθεστώς της Συνθήκης του Νεϊγύ. Η τοπική οικονομία αποτέλεσε ένα πρόσφορο πεδίο αντιπαράθεσης.

Από την πρώτη ημέρα σχεδόν της εγκαθίδρυσης του νέου καθεστώτος, η ελληνική αποστολή ξεκίνησε ενέργειες με συνεχή διαβήματα προς το Γενικό Διοικητή για την αλλαγή του νομίσματος, όπως είχε ήδη γίνει από τη βρετανική στρατιωτική διοίκηση της Μεσοποταμίας⁶⁹⁵. Είχαν κριθεί αναγκαίες η απομάκρυνση του λέβα και η εισαγωγή της δραχμής, προκειμένου να μειωθεί η βουλγαρική επίδραση, να μη ζημιωθεί η τοπική οικονομία από την παρουσία νομισμάτων διαφορετικής αξίας και προπάντων να λειτουργήσει ομαλά η εθνική αγορά με τις μελλοντικές προσαρτήσεις των νέων εδαφών/οικονομιών⁶⁹⁶.

Η βουλγαρική απάντηση ήρθε με τη σύσταση εμπορικού συνδέσμου, δημιουργούμενου από ίδια χρηματικά κεφάλαια. Σκοπός του, κατά κύριο λόγο, ήταν η ενίσχυση της αντίστοιχης κοινοτικής εμπορικής δραστηριότητας και, κατά δεύτερο λόγο, η ανταγωνιστικότητα των οικονομικών κύκλων τους οποίους αντιπροσώπευε. Στην παρούσα φάση το ελληνικό κεφάλαιο δεν ήταν σε θέση να πράξει αντίστοιχα για τους δικούς του μικρούς επιχειρηματίες⁶⁹⁷. Η παροχή οποιασδήποτε μορφής βοήθειας προς τις εμπορικές και επαγγελματικές τάξεις της

⁶⁹⁵ Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 1/Υποφ. 1.3 (1919-1920). 15-10-1919, ΙΧ Μεραρχία, αρ. πρωτ. 14482/8837/2, Κρυπτογραφικό Μήνυμα.

⁶⁹⁶ Πρόντζας Ε. Δ., (2005), "Οικονομικός Χώρος και Διεθνής Οικονομική Ιστορία. Η Οικονομική Ολοκλήρωση για το Ελληνικό Κράτος " στο Δουκέλλης Π., (επιμ.), *Το Ελληνικό Τοπίο: Μελέτες Ιστορικής Γεωγραφίας και Πρόσληψης του Τόπου*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας: 365-385, σσ. 379-381· Βερέμης Θ., Κωστής Κ. (1984), *Η Εθνική Τράπεζα στη Μικρά Ασία (1919-1922)*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, σσ. 56-57.

⁶⁹⁷ Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 1/Υποφ. 1.4 (1919-1920). 16-12-1919, Ελληνική Στρατιωτική Αποστολή Κωνσταντινουπόλεως, αρ. πρωτ. 5692, Επείγον, προς το Υπουργείο Στρατιωτικών, Αθήνα.

Θράκης και των αγροτικών περιοχών του Σουφλίου, του Διδυμοτείχου και του Κάρα-Αγάτς, που δεν είχαν λάβει τα αντίστοιχα χρηματικά επιδόματα διαγραφόταν περισσότερο από αναγκαία⁶⁹⁸.

Ως αποδοτική λύση, εμφανίστηκε η πρόταση του Ντ' Εσπερέ για τη δημιουργία υποκαταστήματος μιας τράπεζας ελληνικών συμφερόντων στην περιοχή⁶⁹⁹. Δύο εβδομάδες αργότερα, ο υπουργός Εξωτερικών πληροφορεί τον Βαμβακά για την επικείμενη ίδρυση νέων τραπεζικών υποκαταστημάτων στην Ξάνθη και στο Ντεντέ-Αγάτς⁷⁰⁰.

Η βουλγαρική πλευρά δεν έμεινε αδρανής και ενήργησε ανάλογα για την επέκταση του κύκλου εργασιών των υφιστάμενων υποκαταστημάτων της Εθνικής Τράπεζας της⁷⁰¹. Η οργάνωση της διασυμμαχικής διοίκησης απαιτούσε τη λειτουργία μιας κεντρικής τράπεζας και η μόνη που μπορούσε να προσφέρει αυτή τη δυνατότητα ήταν η Εθνική Τράπεζα της Βουλγαρίας που διέθετε αναπτυγμένο δίκτυο υποκαταστημάτων σε όλες σχεδόν τις μεγάλες πόλεις της Διασυμμαχικής Θράκης. Πραγματικά βάσει σχετικής συμφωνίας των δύο μερών (24-01-1920) η τράπεζα ανέλαβε τη μεταφορά χρηματικών κεφαλαίων της συμμαχικής διοίκησης στα διάφορα σημεία της επικράτειας της. Η λειτουργία της δεν επεκτάθηκε ποτέ στο διαμέρισμα της Ξάνθης λόγω της άρνησης του ελληνικού στρατού να επιτρέψει μια τέτοια δραστηριότητα⁷⁰².

Η διαμάχη για επικράτηση στον τραπεζικό χάρτη της Διασυμμαχικής Θράκης συνεχίστηκε με τις προσπάθειες απαγόρευσης της επέκτασης της Οθωμανικής Τράπεζας και την εξαγορά του υποκαταστήματος της Γκιουμουλτζίνας από την ελληνική και τη βουλγαρική αντιπροσωπεία μέσω των αντίστοιχων τραπεζών τους. Τελικά η *Ταμειακή Υπηρεσία Οικονομικών* της Διασυμμαχικής Θράκης ανέλαβε τη λειτουργία της Οθωμανικής Τράπεζας. Ωστόσο σημειώνεται ότι η Οθωμανική Τράπεζα κατάφερε, εκτός του υποκαταστήματος της Γκιουμουλτζίνας, να λειτουργήσει και δεύτερο υποκατάστημα στο Ντεντέ-Αγάτς⁷⁰³.

Στο ίδιο θέμα μεγάλα επιτεύγματα της ελληνικής αντιπροσωπείας στο ίδιο θέμα αποτέλεσαν η έξωση της βουλγαρικής τράπεζας από την οικία του γιατρού Ματσόπουλου στην Γκιουμουλτζίνα, ο οποίος εν τω μεταξύ, την είχε ήδη παραχωρήσει για τις μελλοντικές ανάγκες στέγασης της Ε.Τ.Ε. και την ανάληψη

⁶⁹⁸ Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 2/Υποφ. 2.3 (1919-1920). Κυβερνητική Αντιπροσωπεία Δ. Θράκης, Γκιουμουλτζίνα, 17-03-1920, αρ. πρωτ. 2990, προς Υπ. Περιθάλψεως, κ. Σίμο, Αθήνα.

⁶⁹⁹ Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 1/Υποφ. 1.1 (1919-1920). 16-12-1919, Επείγουσα Αναφορά του αρχηγού της ελληνικής στρατιωτικής αποστολής στην Κωνσταντινούπολη, συνταγματάρχη Κατεχάκη Γ.

⁷⁰⁰ Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 1/Υποφ. 1.1 (1919-1920). 04-01-1920, Εμπιστευτικό Αντίγραφο. Γενικό Στρατηγείο, Γραφείο ΙΙ, Τμήμα Πολιτικών Υποθέσεων, Αριθ. 41/ΙΙ.

⁷⁰¹ Επιστολή Χ. Βαμβακά προς το Υπ. Εξωτερικών, 24-01-1920, αρ. 968 όπως παρατίθεται στο Παπαθανάση-Μουσιοπούλου Κ. (1975), *Η Απελευθέρωση της Δυτικής Θράκης: Από το Αρχείο Χαρισίου Βαμβακά*, Αθήνα, σ. 203.

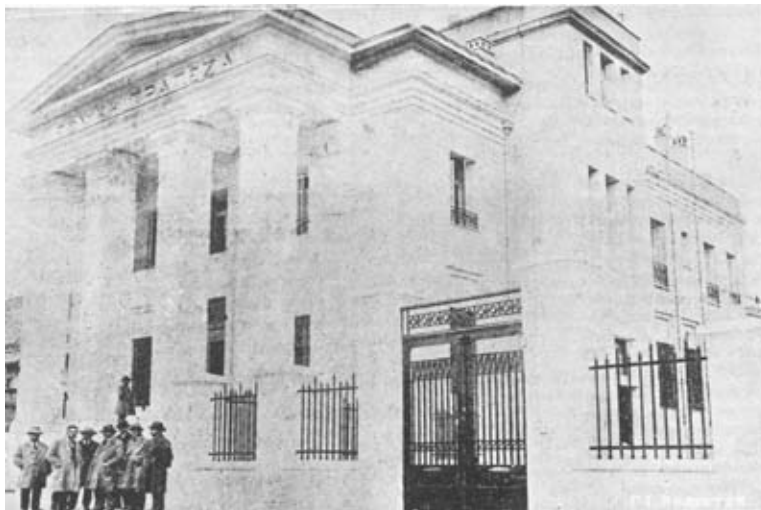
⁷⁰² Altinoff I. (1921), *La Thrace Interalliée*, Sofia: Imprimerie de la Cour, σσ. 72-73.

⁷⁰³ *Ibid*, σ. 71.

της διοίκησης της Ταμειακής Υπηρεσίας από τους διευθυντές των υποκαταστημάτων της Ε.Τ.Ε. στο Ντεντέ-Αγάτς (*Α. Κανέτσιος*) και στην Ξάνθη (*Κ. Μωραΐτης*)⁷⁰⁴.

Η επικράτηση των ελληνικών θέσεων στο τραπεζικό σύστημα, με την εισαγωγή της Ε.Τ.Ε., έθετε τις βάσεις για τη μετέπειτα εδραίωση της ελληνικής παρουσίας στην υπό γαλλική διοίκηση Θράκη. Συμπληρωματικά θα ενίσχυε το έργο της ελληνικής διπλωματικής αποστολής όπως έπραττε και το αντίστοιχο υποκατάστημα στη Σμύρνη⁷⁰⁵. Πραγματικά, με την ίδρυση των υποκαταστημάτων της *Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος*, εγκαινιάστηκε μια σταθερή και αυξανόμενη προσπάθεια ενίσχυσης των εθνικά προσκείμενων εμπορικών επιχειρήσεων, παρά την αδιαμφισβήτητη πρωτοκαθεδρία των εβραϊκών εμπορικών οίκων⁷⁰⁶. Οι πιστώσεις της τράπεζας προς τους εμπορικούς οίκους των περιοχών στις οποίες δραστηριοποιείτο αποδεικνύουν ευκρινώς την παραπάνω θέση⁷⁰⁷.

Φωτογραφία 3νι.20: Το υποκατάστημα της Ε.Τ.Ε. στην Ξάνθη

Πηγή: Θρακική Στοά (1932), *Λεύκωμα Θράκης-Μακεδονίας*, Κομοτηνή: Αργ. Δρακόπουλος-Τύποις Απ. Αντωνιάδου, σ. 215.

Οι δράσεις της ελληνικής αντιπροσωπείας επεκτάθηκαν σε όλες τις κοινότητες που θεωρούσε ότι καταλάμβαναν τομείς παραδοσιακής ομογενειακής οικονομικής δραστηριότητας. Βασικός ανταγωνιστής της παρέμενε η εβραϊκή

⁷⁰⁴ Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 2/Υποφ. 2.1 (1919-1920). 19-03-1920, Ελληνική Αντιπροσωπεία Δ. Θράκης προς Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, αρ. πρωτ. 3181· Τηλεγράφημα Ν. Πολίτη, αρ. πρωτ 120, 10/23-02-1920, όπως παρατίθεται στο Παπαθανάση-Μουσιοπούλου Κ. (1975), *Η Απελευθέρωση της Δυτικής Θράκης: Από το Αρχείο Χαρισίου Βαμβακά*, Αθήνα, σ. 90.

⁷⁰⁵ Βερέμης Θ., Κωστής Κ. (1984), *Η Εθνική Τράπεζα στη Μικρά Ασία (1919-1922)*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, σσ. 53-55. Επίσης, αναλυτικότερα στο ίδιο *Η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος εν Σμύρνη, Έκθεσις προς την Διοίκησιν του Γενικού Επιθεωρητού Α. Κοριζή. Εν Σμύρνη τη 16/29 Σεπτεμβρίου 1919. Προς την Σεβαστήν Διοίκησιν της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος εις Αθήνας*, σσ. 137-142.

⁷⁰⁶ Στις 08-04-1920 ιδρύθηκαν σε Ξάνθη και Γκιουμουλτζίνα τα πρώτα υποκαταστήματα της Ε.Τ.Ε., και στις 30-07-1920 στο Ντεντέ-Αγάτς. Συνοδινός Ζ. (χ.η.), *Χρονολόγιο Ίδρυσης των Υποκαταστημάτων της Εθνικής Τράπεζας (1842-1988)*, Αθήνα: Ε.Τ.Ε.-Τμήμα Ιστορικού Αρχείου.

⁷⁰⁷ Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Τμήμα Επιθεωρήσεως, Επιθεωρητής: Σ. Καραπάνος, Αθήνα, 15-09-1923, προς: τη Διοίκηση της Εθνικής Τράπεζας Ελλάδος, Αθήνα.

κοινότητα και ιδίως οι επιχειρηματικές και οι παραγωγικές δραστηριότητες που ανέπτυξε η τελευταία κατά τη διάρκεια της βουλγαρικής διακυβέρνησης. Έτσι, εκτός των καταστημάτων και των επιχειρήσεων που είχαν παραχωρηθεί στον πληθυσμό ο οποίος εγκαταστάθηκε από τη βουλγαρική διοίκηση και ανήκε στους κατοίκους που αποδήμησαν, ένα μέρος τους βρίσκονταν τώρα στα χέρια εβραίων ιδιοκτητών⁷⁰⁸. Η κατάσταση αυτή έπρεπε να ανατραπεί.

Δεν έχουν διευκρινιστεί οι συνθήκες υπό τις οποίες εγκαταλελειμμένες επιχειρήσεις βρέθηκαν στη διαχείριση μελών της εβραϊκής κοινότητας ή άλλων παραμενόντων οικονομικών παραγόντων. Πιθανή είναι η απόκτησή τους όπως το παράδειγμα των αδερφών Πρωτόπαπα στο Ντεντέ-Αγάτς (βλέπε κεφάλαιο 2.νι, *supra*) μέσω πλειοδοτικών δημοπρασιών, που δεν αναγνώρισε στη συνέχεια η ελληνική αντιπροσωπεία, όπως ήταν άλλωστε αναμενόμενο.

Ο ανταγωνισμός με τη συγκεκριμένη ομάδα επεκτάθηκε και σε μια παραγωγική δραστηριότητα στην οποία και οι δύο ομάδες εμφάνιζαν παραδοσιακή ενασχόληση, τη σηροτροφία. Με την παλιννόστηση των γηγενών από την Ελλάδα, γρήγορα διαπιστώθηκε η κυριαρχία των ξένων και εβραϊκών κεφαλαίων⁷⁰⁹. Η έλλειψη κεφαλαίων εκ μέρους των πρώτων και η επέκταση του κύκλου των εργασιών των παραγωγικών μονάδων, που δε διέκοψαν την καλλιέργεια και παραγωγή κατά την περίοδο 1913-1919, επέβαλαν γρήγορη επανένταξη των παλινοστούντων στις οικονομίες των τόπων καταγωγής τους.

Εντός της σφαίρας της τοπικής οικονομίας, σημειώνεται η προσπάθεια αύξησης των εσόδων της Διασυμμαχικής Θράκης. Η γαλλική διοίκηση προχώρησε σε πλειοδοτικό διαγωνισμό για την ανάθεση του μονοπωλίου καπνού για μια βραχύβια περίοδο (τρεις μήνες). Ο διαγωνισμός κατακυρώθηκε σε εβραϊκό καπνικό οίκο (αρχές Δεκεμβρίου 1919), στην καπνοβιομηχανία του *Δ. Ι. Αρδίττη*. Ο Βαμβακάς άμεσα δραστηριοποιήθηκε σε συνεργασία με το στρατηγό *Ζυμβρακάκη*, ώστε με τη λήξη της σύμβασης, το εν λόγω μονοπώλιο να ανατεθεί σε εγγυημένο για τα ελληνικά εθνικά συμφέροντα καπνικό οίκο. Μέσα από μια έντονη διπλωματική διαδικασία, έγινε η ανάθεση του μονοπωλίου σε επιθυμητό καπνικό οίκο, ο οποίος έδρευε εκτός Θράκης⁷¹⁰.

Παρόμοια θεωρείται και η περίπτωση της ενοικίασης του φόρου αλιείας καθώς και των δικαιωμάτων αλιείας από τις συμμαχικές αρχές. Έτσι το 1920 ο φόρος αλιείας παραχωρήθηκε στον *Πέρζιεφ (Perzieff)* αντί 164.444 λέβα και

⁷⁰⁸ Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 1/Υποφ. 1.1 (1919-1920). 18-01-1920, Γενικό Επιτελείο Στρατού, Β' Επιτελικό Γραφείο, Τμήμα Πληροφοριών, αρ. εγγράφου 292/Π-Εμπιστευτικό.

⁷⁰⁹ Επιστολή Χ. Βαμβακά προς το Υπουργείο Εξωτερικών 29-04-1920, αρ. πρωτ. 4999, όπως παρατίθεται στο Παπαθανάση-Μουσιοπούλου Κ. (1975), *Η Απελευθέρωση της Δυτικής Θράκης: Από το Αρχείο Χαρισίου Βαμβακά*, Αθήνα, σ. 217.

⁷¹⁰ Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 1/Υποφ. 1.1 (1919-1920). 19-02-1920, αρ 1849. Σημείωμα τηλεγραφήματος του Χ. Βαμβακά προς τον αρχιστράτηγο Παπασκευόπουλο Λ., Θεσσαλονίκη, Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 1/Υποφ. 1.1 (1919-1920). [Ελληνική Αντιπροσωπεία Δυτικής Θράκης], 13-03-1920, αρ. εγγράφου 2869. Προς Στρατηγό Ζυμβρακάκη.

προκάλεσε την αντίδραση της ελληνικής αντιπροσωπείας, επειδή την προηγούμενη χρονιά είχε διατεθεί έναντι 170.000 λέβα⁷¹¹.

Όμως, το ζήτημα των δικαιωμάτων αλιείας όπως θα φανεί, απέβη ακόμη σημαντικότερο για την ελληνική αποστολή. Αναλυτικότερα, η Διασυμμαχική Θράκη κήρυξε δεκαετή πλειοδοτική δημοπρασία για την ενοικίαση των δικαιωμάτων αλιείας της Βιστωνίδας. Η βουλγαρική αντιπροσωπεία, για να αυξήσει τις πιθανότητες ανάθεσής της, προχώρησε στο σχηματισμό ομίλου αποτελούμενου από ομογενειακά επιχειρηματικά στοιχεία (αλιείς και κεφαλαιούχους)⁷¹². Στη δημιουργία του ομίλου η ελληνική πλευρά αντέδρασε και οι συνεταιρισμένοι εκπρόσωποί της δηλώσαν συμμετοχή στη δημοπρασία.

Η περιοχή της λιμνοθάλασσας ήδη από την εποχή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, βρισκόταν στην ιδιοκτησία της *Μονής Βατοπεδίου* -μετά από σχετικό φερμάνι- και τη διαχειριζόταν το *μετόχι του Αγ. Νικολάου*⁷¹³. Αρχικά, ο Βαμβακάς δεν αντέδρασε στη δήλωση ανεξάρτητης συμμετοχής του μοναστηριού στη δημοπρασία. Στη φάση αυτή, η βουλγαρική υποψηφιότητα βρισκόταν αντιμέτωπη με δύο άλλες, εξίσου ισχυρές, που εντάσσονταν ιδεολογικά στην ελληνική πλευρά. Όταν όμως έγινε γνωστό ότι το μοναστήρι ήταν διατεθειμένο να προσφέρει 5% περισσότερο επί της εκάστοτε τελευταίας προσφοράς, τα δεδομένα άλλαξαν και ο Βάμβακας, έπειτα από συνεννόηση, κατάφερε την υποβολή κοινής συμμετοχής τους στη δημοπρασία⁷¹⁴.

Κατά τη διάρκεια της δημοπρασίας η υποψηφιότητα που υποστηρίχθηκε από τη βουλγαρική αντιπροσωπεία κέρδισε την ενοικίαση των δικαιωμάτων αλιείας για έξι έτη. Η τελική προσφορά της υπερέβαινε το ποσό που ήταν διατεθειμένοι να καταβάλουν οι υπόλοιποι συνυποψήφιοι. Η ελληνική αντιπροσωπεία προέβη σε σειρά διαβημάτων διαμαρτυρίας για την έκβαση της δημοπρασίας προς το Γενικό Διοικητή, ο οποίος ακύρωσε τελικά τη δημοπρασία⁷¹⁵. Έπειτα μεταβίβασε τα δικαιώματα ενοικίασης στον συνασπισμένο όμιλο των ελληνικών συμφερόντων, για-μειωμένο πλέον- διάστημα τριών ετών⁷¹⁶.

⁷¹¹ Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 1/Υποφ. 1.1 (1919-1920). 18-01-1920, Γενικό Επιτελείο Στρατού, Β' Επιτελικό Γραφείο, Τμήμα Πληροφοριών, αρ. εγγράφου 292/Π-Εμπιστευτικό.

⁷¹² Altinoff I. (1921), *La Thrace Interalliée*, Sofia: Imprimerie de la Cour, σ. 105.

⁷¹³ Ι.Α.Υ.Ε. Φ. 34/Β. Πρεσβεία Κωνσταντινουπόλεως, Διάφορα Ατακτοποιήτα, Έκθεση υποπρόξενου Ξάνθης, Χαλκιάπουλου Αθ., 101/20-04-1911, όπως παρατίθεται στο Παπαθανάση-Μουσιοπούλου Κ. (1991), *Θράκη, Μορφές & Γεγονότα 1902-1922*, Αθήνα: Πίτσιλος, σ. 71.

⁷¹⁴ Mitrany D. (1936), *The Effects of the War in South Eastern Europe*, Yale: Yale University Press, σσ. 259-26 - Altinoff I. (1921), *La Thrace Interalliée*, Sofia: Imprimerie de la Cour, σ. 106.

⁷¹⁵ Παρόμοια ήταν η τακτική που ακολουθήθηκε όταν ο Χαλκιάπουλος (μέλος της ελληνικής αντιπροσωπείας) πέτυχε την ακύρωση διαγωνισμού για την εκμετάλλευση του ελαιώνα της Μάκρης, ώστε να κηρυχθεί νέος στον οποίο θα είχαν τη δυνατότητα συμμετοχής ομογενείς δημοπράτες. Ο διαγωνισμός έγινε λίγο πριν την παραχώρηση της διοίκησης στις συμμαχικές δυνάμεις από τις βουλγαρικές αρχές. Βάσει αυτού ο βουλγαρόφωνος πλειοδότης ανέλαβε την εκμετάλλευση αντί 30.000 λέβα όταν η πραγματική αξία του, σύμφωνα με τον Χαλκιάπουλο, ανέρχονταν σε 2.000.000 λέβα. Μ. Μ. Αρχείο Βενιζέλου Ε./Υπ. Εξωτερικών Φ.24, Νοέμβριος 1919/Εγγραφο 173/101/2414 Κρυπτογράφημα, αρ. 45, Δράμα 11-11-1919, Προς Ελλ. Πρεσβείαν Παρισίων-Λίαν Επείγον-Προτεραιότης.

⁷¹⁶ Το σχετικό γεγονός περιγράφηκε όπως παρουσιάζετε στο Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ.

Διαφορετική πρακτική ακολούθησε ο Βαμβακάς σχετικά με την εκμετάλλευση των αλυκών στα νοτιοανατολικά της Βιστωνίδας που εκμεταλλεζόταν η εταιρεία του λεβαντίνου Basso. Με συνεχείς διαμαρτυρίες προς το Γενικό Διοικητή, πέτυχε την ημερολογιακή μείωση της σύμβασης εκμετάλλευσης και την αλλαγή του καθεστώτος λειτουργίας της εταιρείας, από μονοπωλιακού σε εμπορικού τύπου. Στη συνέχεια, ο έλληνας αντιπρόσωπος βάσει των νέων αλλαγών, έπεισε τον ιδιοκτήτη να δεχθεί την κατάργηση της σύμβασης με τη Διασυμμαχική Θράκη και την αποζημίωσή του για όσα έργα υποδομής είχε εκπονήσει μέχρι τότε⁷¹⁷.

Εκτός αυτών η ελληνική αντιπροσωπεία επεδίωξε τον έλεγχο της δυναμικότερης παραγωγικής λειτουργίας της Ξάνθης, της επεξεργασίας του καπνού. Για την επίτευξη του στόχου της θεώρησε ως κλειδί τη χειραγώγηση του σωματίου των καπνεργατών -του *Ζάστιτα-Zashtita*- σε μια περίοδο όπου η ίδρυση του Σ.Ε.Κ.Ε (1918) και η φήμη της *Φεντερασιόν* είχαν επεκταθεί από τη Θεσσαλονίκη στις καπνοπαραγωγικές πόλεις της Αν. Μακεδονίας και Θράκης⁷¹⁸. Έτσι έλαβαν χώρα η διάλυση του Ζάτιστα και ο διορισμός μιας νέας επιτροπής προάσπισης των καπνεργατικών δικαιωμάτων υπό την εποπτεία του ελληνικού στρατού, ο οποίος έλεγχε το διαμέρισμα της Ξάνθης⁷¹⁹. Η ομαλότητα της καπνικής οικονομίας ήταν αναγκαία ώστε να διασφαλιστούν τα πολύτιμα έσοδα της στην τοπική και αργότερα στην εθνική οικονομία. Σημειώνεται πως το παράδειγμα χειραγώγησης του σωματίου των καπνεργατών αποτελεί τη μοναδική ενέργεια της ελληνικής αντιπροσωπείας εκτός οποιονδήποτε εθνοτικών ορίων.

Στη διαμάχη νικήτρια δε στεφόταν αποκλειστικά η ελληνική πλευρά. Ως αντιπροσωπευτικότερο παράδειγμα θεωρείται η εξέλιξη της υπόθεσης των εισαγόμενων ποσοτήτων δημητριακών προς τη Διασυμμαχική Θράκη από τη βουλγαρική επικράτεια, όταν ο *Βουλγαρικός Σύνδεσμος Εξαγωγών* κατέθεσε την πιο συμφέρουσα προσφορά από όλους τους διαγωνιζόμενους⁷²⁰. Η τοπική παραγωγή ειδών (διατροφής) πρώτης ανάγκης είχε πληγεί από τις πολεμικές συγκρούσεις και τις ποσότητες που μετέφεραν μαζί τους κατά την αποχώρησή τους οι αποχωρήσαντες βουλγαρόφωνοι.

Ήταν τόσο μεγάλη η ανάγκη εισαγωγής των απαιτούμενων ποσοτήτων,

2/Υποφ. 2.1 (1919-1920). 17-04-1920, Ελληνική Αντιπροσωπεία Δ. Θράκης προς Ν. Πολίτη, αρ. πρωτ. 4422.

⁷¹⁷ Ι.Α.Υ.Ε. 1920/152.2, Φάκελος Θράκης (Ιούνιος-Δεκέμβριος), ΙΧ. Σημείωμα Χαρίσιου Βαμβακά Περί Δυτικής Θράκης, Αθήνα, 01-09-1920. Προς: πρόεδρο της κυβέρνησης Ελευθέριο Βενιζέλο, ενταύθα.

⁷¹⁸ Μοσκόφ Κ. (1979), *Εισαγωγικά στην Ιστορία του Κινήματος της Εργατικής Τάξης. Η Διαμόρφωση της Εθνικής και Κοινωνικής Συνείδησης στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη, σσ. 348-350.

⁷¹⁹ Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Α.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 1/Υποφ. 1.3 (1919-1920). 23-04-1920, αναφορά του ανθυπολοχαγού Ορφανουδάκη Εμμανουήλ προς το Απόσπασμα Χωροφυλακής Ξάνθης.

⁷²⁰ Η πρόταση του προέβλεπε παραίτηση από οποιαδήποτε φορολογία και πληρωμή σε λέβα ανεξάρτητα από οποιαδήποτε συναλλαγματική πράξη. Γαληνός Α. (15-02-1990), *Διασυμμαχική Θράκη: Αποφάσεις και Διατάγματα Οικονομικού Περιεχομένου και η Διοικητική Οργάνωση των Οικονομικών Υπηρεσιών*, Αθήνα: 103^η Συνάντηση των Ερευνητών του Ιστορικού Αρχείου της ΕΤΕ, σ. 13.

ώστε ο γάλλος αρχιστράτηγος απέρριπτε τα συνεχή διαβήματα της ελληνικής αντιπροσωπείας για απομάκρυνση του βούλγαρου πολιτικού αντιπροσώπου Γκρέκωφ⁷²¹. Η απομάκρυνσή του από τη διασυμμαχική διοίκηση θα οδηγούσε σε διακοπή ή περιορισμό των εισαγωγών ειδών πρώτης ανάγκης.

Η βουλγαρική πλευρά δεν κατάφερε τελικά να ικανοποιήσει την εισαγωγή των απαιτούμενων ποσοτήτων σιτηρών και οσπρίων λόγω απεργίας των εργαζομένων στους σιδηροδρόμους, δυσκολεύοντας την ίδια περίοδο τον επισιτισμό της περιοχής⁷²². Παράλληλα η βρετανική πλευρά μετά την εκδήλωση του κινήματος του Τζαφέρ Ταγιάρ είχε απαγορεύσει την εξαγωγή σιτηρών και αλεύρων⁷²³. Τότε, ως αντάλλαγμα αποφασίζεται η παραμονή μέρους των αγροτών προσφύγων και εποίκων, με το αιτιολογικό της τόνωσης της τοπικής γεωργικής παραγωγής⁷²⁴. Τοιουτοτρόπως μέσω του ελέγχου των εξαγωγών προς τη Θράκη, επιτεύχθηκε η παραμονή ενός μέρους του εθνοτικά βουλγαρικού πληθυσμού, δημιουργώντας ελπίδες για αποφυγή της μεταβολής της εθνοτικής ισορροπίας.

Σύντομα, η ελληνική αντιπροσωπεία πέτυχε την επιβολή σειράς ενισχυτικών -για τις εθνικές αξιώσεις της- εξελίξεων στην τοπική οικονομία, με την ανοχή των γαλλικών δυνάμεων και συγκεκριμένα του Γενικού Διοικητή. Το έργο της υλοποιήθηκε δραστικότερα στην περιοχή του διαμερίσματος της Ξάνθης όπου η ελληνική στρατιωτική διοίκηση εμπόδιζε τακτικά την οποιαδήποτε κίνηση των αντιπάλων της. Η στάση της βουλγαρικής αντιπροσωπείας κατάφερε να παρεμποδίσει, έστω και προσωρινά, κάποιες δράσεις της αντίστοιχης ελληνικής και κυρίως να υποστηρίξει τους συνδεδεμένους με αυτήν θεσμούς μέχρι την αποχώρηση των συμμαχικών δυνάμεων.

Εν κατακλείδι μια νέα περίοδος ξεκινούσε για τη Θράκη. Μέρος των ενεργειών της ελληνικής πλευράς είχε αποφέρει ικανοποιητικά αποτελέσματα, τα οποία συνοψίζονται στον χαρακτηρισμό του Βαμβακά για το κύριο έργο του: να εδραιώσει τον ελληνικό διοικητικό χαρακτήρα σε μια περιοχή που δεν ήταν υπό ελληνική κυριαρχία⁷²⁵.

Ωστόσο πολλά ήταν ανάγκη να πραγματοποιηθούν ακόμη για την εδραίωση της ελληνικής παρουσίας. Εξάλλου, η περίοδος της γαλλικής παρουσίας, όπως αποδείχθηκε στη συνέχεια, αποτέλεσε στην ουσία ένα προπαρασκευαστικό στάδιο της ελληνικής κυριαρχίας σε ολόκληρη την περιοχή ανατολικά και δυτικά του

⁷²¹ Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 2/Υποφ. 2.1 (1919-1920). 20-01-1920, Υπουργείο Εξωτερικών, Κρυπτογραφικό Γραφείο.

⁷²² Γαληνός Α. (15-02-1990), *Διασυμμαχική Θράκη: Αποφάσεις και Διατάγματα Οικονομικού Περιεχομένου και η Διοικητική Οργάνωση των Οικονομικών Υπηρεσιών*, Αθήνα: 103^η Συνάντηση των Ερευνητών του Ιστορικού Αρχείου της ΕΤΕ, σ. 13.

⁷²³ Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 1/Υποφ. 1.2 (1919-1920). 13-03-1920, Γενικό Στρατηγείο, Γραφείο ΙΙ, Τμήμα Πληροφοριών, Αριθ. 3569/2094/ΙΙ, Εμπιστευτικό-Επείγον.

⁷²⁴ Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 2/Υποφ. 2.1 (1919-1920). 25-01-1920, Ελληνική Αντιπροσωπεία Δ. Θράκης προς Ν. Πολίτη, τηλεγράφημα, Κρυπτογραφημένο, Εμπιστευτικό, αρ., πρωτ. 925.

⁷²⁵ Petsalis-Diomidis N. (1978), *Greece at the Paris Peace Conference (1919)*, Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, σ. 288.

Έβρου ποταμού.

3.vii) Επαναφορά του οθωμανικού τοπίου ή προεργασίες ενσωμάτωσής του στην ελληνική επικράτεια;

Αναφορικά με το θρακικό τοπίο η διευθέτηση των ζητημάτων κυριότητας και κατοχής της ακίνητης περιουσίας σκιαγραφεί με τον καλύτερο τρόπο τις αλλαγές που τελέστηκαν υπό τις επιταγές της γαλλικής διοίκησης. Βασικό ζητούμενο της ελληνικής αντιπροσωπείας ήταν η αποκατάσταση των ακίνητων περιουσιών των παλιννοστούντων ομογενών και των κοινοτήτων τους από τους εποίκους και τους παραμένοντες στη Θράκη. Η επιστροφή των περιουσιών - ιδιωτικών και κοινοτικών- ήταν επιβεβλημένη, τόσο για την εγκατάσταση του πληθυσμού στις αρχικές εστίες του όσο και για την αποκατάσταση της κοινότητας των ομοεθνών στο τοπίο των θρακικών οικιστικών πλεγμάτων.

Σε γενικές γραμμές η επιστροφή των ιδιωτικών περιουσιών ήταν μια τυπική διαδικασία. Σύμφωνα με αυτήν, οι αρχικοί ιδιοκτήτες ανακτούσαν την κυριότητα των περιουσιών που είχαν εγκαταλείψει, έπειτα από σχετική αίτηση –και με την υπόδειξη των τίτλων ιδιοκτησίας- προς τις διασυμμαχικές αρχές. Σε κάθε περίπτωση οι γαλλικές αρχές είχαν ακυρώσει αρκετές επιβεβλημένες από τη βουλγαρική διοίκηση διατάξεις και τις είχαν αντικαταστήσει με νέες. Η επίλυση των ζητημάτων που προέκυπταν, γινόταν μέσω αποφάσεων που εξέδιδε η Διεύθυνση Διοικητικών και Πολιτικών Υποθέσεων, έπειτα από εντολή του Γενικού Διοικητή.

Σε αρκετές περιπτώσεις, οι παλιννοστούντες δεν ήταν σε θέση να παρουσιάσουν τους τίτλους ιδιοκτησίας τους στις υπηρεσίες, είτε γιατί είχαν καταστραφεί είτε γιατί είχαν χαθεί κατά το διάστημα της απομάκρυνσής τους⁷²⁶. Η δημιουργία αισθήματος ασφάλειας και προστασίας των ομοεθνών και η επανεγκατάστασή τους δημιουργούσαν πιέσεις για την εξεύρεση λύσης. Η κατάσταση περιπλεκόταν σε αρκετές περιπτώσεις, δημιουργώντας εντάσεις μεταξύ των διαφιλονικούντων ιδιοκτητών μιας περιουσίας.

Η νέα διοίκηση, ήδη από τα τέλη Νοεμβρίου 1919, προχώρησε στη θέσπιση *Διαιτητικών Επιτροπών και Επιτροπών Απόδοσης Περιουσιών*, προσπαθώντας να κατευνάσει τα πνεύματα και να επιλύσει τα ζητήματα κυριότητας των ιδιοκτησιών που προέκυπταν. Αυτές οι επιτροπές, με δικαστικές και διοικητικές αρμοδιότητες, απαρτιζόνταν από γάλλους αξιωματικούς (προεδρεύοντες) και από μέλη των ενδιαφερόμενων κοινοτήτων. Στην πλειονότητα εξέδιδαν καταδικαστικές

⁷²⁶ I.A.Y.E. 1920/152.2, Φάκελος Θράκης (Ιούνιος-Δεκέμβριος), ΙΧ. Σημείωμα Χαρίσιου Βαμβακά Περί Δυτικής Θράκης, Αθήνα, 01-09-1920. Προς: πρόεδρο της κυβερνήσεως Ελευθέριο Βενιζέλο, ενταύθα.

αποφάσεις σε βάρος των βουλγαρόφωνων προσφύγων και εποίκων⁷²⁷. Τα μέλη των συγκεκριμένων επιτροπών υποδεικνύονταν από τις αντίστοιχες πολιτικές αντιπροσωπείες στη Διασυμμαχική Θράκη και είχαν καθαρά συμβουλευτικό χαρακτήρα στη διαδικασία λήψης αποφάσεων.

Στο πνεύμα της επανάκτησης και της διαχείρισης των περιουσιών από τους αρχικούς ιδιοκτήτες, η γαλλική στρατιωτική διοίκηση προέβαινε σε καταγραφή των εγκαταλελειμμένων από τους εγκατεστημένους εποίκους και πρόσφυγες ιδιοκτησιών, που ανήκαν στους παλιννοστούντες⁷²⁸. Νωρίτερα, με απόφαση του Σαρπού, είχαν επιταχθεί κατοικίες, οικήματα, τροφές, καύσιμα, σκεπάσματα, ματισμός, μεταφορικά μέσα, μύλοι, φούρνοι, οικοδομικές ύλες, υπαλληλικό προσωπικό, εργάτες και αχθοφόροι, στο πλαίσιο προσπάθειας να ελεγχθούν κεντρικά οι υποδομές, οι υπηρεσίες της περιοχής, και να ικανοποιηθούν οι ανάγκες των γαλλικών στρατιωτικών δυνάμεων⁷²⁹.

Η χρήση των υποδομών και των υπηρεσιών της τοπικής κοινωνίας από τις συμμαχικές δυνάμεις είχε καταγραφεί από την έναρξη της παρουσίας τους στη Θράκη. Οι γαλλικές δυνάμεις χρησιμοποίησαν τις στρατιωτικές εγκαταστάσεις που εγκατέλειψε ο βουλγαρικός στρατός και οι διοικητικές υπηρεσίες, εκτός των κτιρίων που ήδη χρησιμοποιούνταν, εγκαταστάθηκαν σε νέα επιταγμένα οικήματα και οικόπεδα. Η ελληνική αντιπροσωπεία ισχυριζόταν ότι μεγάλο μέρος των κτημάτων που δεν είχε παραδοθεί στους ομοεθνείς της, βρισκόταν υπό την κυριότητα και τη χρήση των συμμαχικών στρατιωτικών δυνάμεων. Έπειτα από αλληπάλλληλα διαβήματα του Βαμβακά, επισπεύσθηκαν οι διαδικασίες συγκέντρωσης των γαλλικών αρχών σε λιγότερα κτήματα και οικόπεδα⁷³⁰.

Το πρόγραμμα επιστροφής των ομοεθνών και επανάκτησης της καθημερινότητάς τους ήταν τόσο σημαντικό για την ελληνική πλευρά, που επεδίωκε τη γρηγορότερη και χωρίς δυσκολίες απόδοση των περιουσιών τους. Στην περίπτωση των κατεχόμενων από τις γαλλικές δυνάμεις περιουσιών, οι διαδικασίες επιστροφής θεωρούνταν ευκολότερες, σε σύγκριση με όσες κατείχαν οι εγκατεστημένοι από το 1913 και έπειτα.

Το γεγονός της αξιοποίησης των εγκαταλελειμμένων περιουσιών από τις

⁷²⁷ Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Dalègre J. (1995), *Populations et Territoire en Thrace Grecque Depuis 1878: Tome 1: Texte*, Département de Géographie, Paris: Université de Paris X-Nanterre, σ. 211· Γαληνός Α. (15-02-1990), *Διασυμμαχική Θράκη: Αποφάσεις και Διατάγματα Οικονομικού Περιεχομένου και η Διοικητική Οργάνωση των Οικονομικών Υπηρεσιών*, Αθήνα: 103^η Συνάντηση των Ερευνητών του Ιστορικού Αρχείου της ΕΤΕ, σ. 8· Mitrany D. (1936), *The Effects of the War in South Eastern Europe*, Yale: Yale University Press, σ. 257.

⁷²⁸ Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 2/Υποφ. 2.1 (1919-1920). 25-01-1920, Ελληνική Αντιπροσωπεία Δ. Θράκης προς Ν. Πολίτη, τηλεγράφημα, Κρυπτογραφημένο, Εμπιστευτικό, αρ., πρωτ. 925.

⁷²⁹ Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 1/Υποφ. 1.2 (1919-1920). 28-01-1920, Ελληνική Αντιπροσωπεία Δυτικής Θράκης προς Υπουργείο Εξωτερικών και Γενικό Στρατηγείο, αρ. 1098, Εμπιστευτικό-Επείγον.

⁷³⁰ Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 1/Υποφ. 1.1 (1919-1920). Γκιουμουλτζίνα, 29-01-1920. Ελληνική Αντιπροσωπεία Δυτικής Θράκης προς Γενικό Στρατηγείο (Γραφείο ΙΙ), αρ. 1047.

συμμαχικές δυνάμεις –ακόμα και από την ελληνική αποστολή- ήταν διαδεδομένο σε μια περίοδο έλλειψης του οικιστικού αποθέματος των οικιστικών συνόλων. Ο ίδιος ο Βαμβακάς έπειτα από εντολή του Σαρπύ, εγκαταστάθηκε στην οικία ενός αρμένιου κατοίκου της Γκιουμουλτζίνας αμέσως μόλις αυτή εγκαταλείφθηκε από τους εποίκους που εκεί κατοικούσαν⁷³¹. Αντίστοιχα, η έδρα της πολιτικής αντιπροσωπείας της ελληνικής κυβέρνησης στη Διασυμμαχική Θράκη στεγάστηκε σε ένα εγκαταλελειμμένο κτίριο, που αργότερα λειτούργησε ως ιδιωτικό εκπαιδευτικό ίδρυμα στο κέντρο της Γκιουμουλτζίνας και όχι στο Τσανάκλειο Μέγαρο όπως οι συμμαχικές δυνάμεις⁷³².

Το πρόβλημα στέγασης, όπως αναφέρθηκε, σε κάποιες περιπτώσεις λύθηκε με τη συνοίκηση προσφύγων ή εποίκων και παλινοστούντων. Για το πρόβλημα όμως της καλλιεργήσιμης γης η πρακτική της ταυτόχρονης καλλιέργειας ήταν αδύνατη. Τόσο η καθυστέρηση απομάκρυνσης των βουλγαρόφωνων προσφύγων και εποίκων όσο και η απόφαση της διασυμμαχικής διοίκησης να διατηρήσει έναν αριθμό τους για την τόνωση της μειωμένης γεωργικής παραγωγής έστρεψαν τους παλινοστούντες στην ενοικίαση κτημάτων αλλοεθνών ιδιοκτητών της περιοχής⁷³³. Η ενοικίαση έγινε από γηγενείς που παρέμειναν στη Θράκη κατά την περίοδο της εξαιτούς βουλγαρικής διοίκησης.

Στην ουσία, επρόκειτο για ιδιοκτήτες πολλών αγροτεμαχίων ή μεγάλων εκτάσεων, που είχαν τη δυνατότητα παραχώρησης προς ενοικίαση καλλιεργήσιμων γαιών. Η πρακτική δεν υποστηρίχθηκε από την ελληνική αντιπροσωπεία. Ωστόσο, ο πληθυσμός των παλινοστούντων αξιοποίησε το παραδοσιακό δίκτυο των σχέσεων μεταξύ μεγαλοκτηματιών και της τοπικής κοινωνίας που σε περιπτώσεις έκτακτων αναγκών ετίθετο σε λειτουργία, πάντοτε με έμμεσο κέρδος των πρώτων. Φαίνεται ότι η λύση αυτή είχε έναν προσωρινό χαρακτήρα, που καθορίστηκε από την ολοκληρωτική απομάκρυνση των εποίκων και προσφύγων και την απόδοση των περιουσιών στους αρχικούς ιδιοκτήτες.

Οι ιδιοκτήτες των παραπάνω αγροτεμαχίων αλλά πολύ περισσότερο οι ιδιοκτήτες κτισμάτων (οικιών και επαγγελματικών χώρων) προσπάθησαν να επωφεληθούν τα μέγιστα από τη νέα κατάσταση στην περιοχή. Με την απομάκρυνση της βουλγαρικής διοίκησης και την εγκατάσταση της γαλλικής, έσπευσαν να συνάψουν νέα ενοικιαστήρια με τους χρήστες των περιουσιών τους και ιδίως με όσους ενοικίαζαν οικίες και εμπορικά καταστήματα. Τα νέα συμβόλαια προέβλεπαν υψηλότερες οικονομικές απαιτήσεις από τα προηγούμενα,

⁷³¹ Παπαθανάση-Μουσιοπούλου Κ. (1975), *Η Απελευθέρωση της Δυτικής Θράκης: Από το Αρχείο Χαρισίου Βαμβακά*, Αθήνα, σ. 22.

⁷³² Τσαϊλάς Λ. (1978), "Αναμνήσεις από την Απελευθέρωση της Κομοτηνής την 14η Μαΐου 1920", *Θρακικά*, 1, σ. 225.

⁷³³ Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 1/Υποφ. 1.1 (1919-1920). Γκιουμουλτζίνα, 29-01-1920. Ελληνική Αντιπροσωπεία Δυτικής Θράκης προς Γενικό Στρατηγείο (Γραφείο ΙΙ), αρ. 1047.

που είχαν συναφθεί κατά τη διάρκεια της βουλγαρικής διακυβέρνησης. Παρόμοια κατάσταση είχε προκληθεί στην περιοχή με τη λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και την κήρυξη γενικής αποστρατείας από τη βουλγαρική κυβέρνηση για την αντιμετώπιση της οποίας είχε ψηφιστεί σχετικός νόμος (12-04-1917). Οι ενοικιαστές εμφανίζονταν αδύναμοι να αντιδράσουν στις διαθέσεις των ιδιοκτητών με μοναδικό τους όπλο τις αιτήσεις διαμαρτυρίας προς το Γενικό Διοικητή⁷³⁴.

Η Διασυμμαχική Θράκη όφειλε να αντιδράσει για λόγους εφαρμογής των γαλλικών νομικών κωδίκων στην περιοχή, κυρίως όμως λόγω της δυσμενούς οικονομικής κατάστασης που θα προκαλούσε στους οικογενειακούς και εμπορικούς προϋπολογισμούς των εμπλεκόμενων οικονομικά στρωμάτων η ανώμαλη και συνήθως η υπέρμετρη αύξηση του ενοικίου. Να σημειωθεί ότι είχαν ήδη καταγραφεί έντονες πληθωριστικές πιέσεις και αύξηση του γενικού κόστους ζωής.

Με απόφαση του Σαρπύ, διατάχθηκε η παράταση των υφιστάμενων ενοικιοστασιών μέχρι τις 21-01-1921 και η κατάθεση όλων των ενοικιαστήριων συμβολαίων στο γραφείο του τοπικού ειρηνοδικείου. Επίσης, επιβλήθηκαν χρηματικά πρόστιμα και ποινές φυλάκισης στους ιδιοκτήτες που καταστρατηγούσαν την απόφαση της διοίκησης. Τα νέα συμβόλαια προσαρμόστηκαν στις τιμές που επικρατούσαν κατά τη διάρκεια του τελευταίου πολέμου. Παράλληλα δόθηκε η δυνατότητα παραπομπής των ιδιοκτητών στο ειρηνοδικείο, έπειτα από αίτηση των ενοικιαστών, ενώ καταργήθηκαν όλα τα συμβόλαια που συντάχθηκαν μέχρι την έκδοση της απόφασης και παρέβαιναν τους όρους της⁷³⁵.

Η σχετική απόφαση του Σαρπύ στράφηκε ενάντια σε όλους τους ιδιοκτήτες, ανεξαρτήτως εθνοτικού *ανήκειν*, που επιθυμούσαν αύξηση των εσόδων τους εκμεταλλευόμενοι την έντονη ζήτηση οικογενειακής και επαγγελματικής στέγης. Το μεγαλύτερο μέρος των ιδιοκτητών αυτών ταυτίζεται με τους παλινοστούντες από τις περιοχές του ελληνικού κράτους. Οι ιδιοκτήτες έπειτα από προτροπή της ελληνικής αντιπροσωπείας, προέβησαν στη σύναψη νέου συμβολαίου με τους παλιούς και νέους ενοικιαστές των περιουσιών τους για λόγους εθνικής σκοπιμότητας.

Το αίτημα των ιδιοκτητών για υπέρογκη αύξηση του ενοικίου κάλυπτε τα έσοδα που απώλεσαν κατά την απουσία τους και παράλληλα δημιουργούσε πιέσεις απομάκρυνσης του πληθυσμού των εποίκων. Η υιοθέτηση της σχετικής πρακτικής εκ μέρους των ιδιοκτητών λειτούργησε αυτόνομα για την επίτευξη του

⁷³⁴ Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 2/Υποφ. 2.4 (1919-1920). Κυβερνήτης της Διασυμμαχικής Θράκης. Κεντρική Διεύθυνση Πολιτικών και Διοικητικών Υποθέσεων, Απόφαση Νο. 26, 10-02-1920, Γκιουμουλτζίνα.

⁷³⁵ *Ibid.*

παραπάνω στόχου και σε συγχρονία με το σύνολο των προσπαθειών της ελληνικής αποστολής για την απομάκρυνση του συνόλου του πληθυσμού των εποίκων. Για ακόμη μια φορά ο αλλοεθνής πληθυσμός εμφανιζόταν αδύναμος μπροστά στη δράση της ελληνικής διπλωματικής αποστολής για την επίτευξη των στόχων και των προσδοκιών της.

Την στιγμή που διεξαγόταν η προσπάθεια για την επιστροφή των ατομικών περιουσιών, οι ενέργειες είχαν επικεντρωθεί στην επανάκτηση των κοινοτικών περιουσιών και ειδικότερα των εκκλησιών και των σχολείων. Η επιστροφή της κυριότητας και της χρήσης των θρησκευτικών και εκπαιδευτικών κτιρίων σχετιζόταν τόσο με ζητήματα συλλογικής ταυτότητας, όσο και με ζητήματα ενεργής παρουσίας στο τοπίο των οικιστικών συνόλων. Το σύνολο των εκκλησιών στην Ξάνθη και στην Γκιουμουλτζίνα (εκτός της εκκλησίας του Αγ. Γεωργίου) παραδόθηκε με την αποχώρηση των βουλγαρικών δυνάμεων. Στο διαμέρισμα της Ξάνθης και υπό την παρουσία του ελληνικού στρατού αποδόθηκε το σύνολο των εκκλησιαστικών και εκπαιδευτικών κτισμάτων. Συνολικά, μέχρι τα τέλη Ιανουαρίου του 1920, πέντε εκκλησίες δεν είχαν παραδοθεί στην περιοχή ανατολικά της Γκιουμουλτζίνας μέχρι τον Έβρο ποταμό⁷³⁶.

Επειτα από προσπάθειες της ελληνικής αντιπροσωπείας, παραχωρήθηκε στην κοινότητα του Ντεντέ-Αγάτς το σχολείο που χρησιμοποιείτο από την εξαρχική κοινότητα της πόλης και κάλυπτε άμεσα τις εκπαιδευτικές ανάγκες των μελών της⁷³⁷. Για τις εκκλησίες που κατείχαν οι κατά τόπους εξαρχικές κοινότητες, καθώς και για αυτήν που είχε στην κυριότητά του ο ιταλικός στρατός στις Φέρες και χρησιμοποιούσε ως αποθήκη, ο Βαμβακάς κατάφερε να αποσπάσει την υπόσχεση του Σαρπύ για επιστροφή τους σε σύντομο χρονικό διάστημα⁷³⁸.

Δύο από τα σημαντικότερα εμφανή συμβολικά χαρακτηριστικά των τοπικών κοινοτήτων, που αποτελούσαν σημεία ανταγωνισμού και σύγκρουσης των αντιμαχόμενων βαλκανικών εθνικισμών, ήταν ανάγκη να διευθετηθούν άμεσα. Οι πιέσεις απέδωσαν καρπούς και το τοπίο απέκτησε τη φυσική του εικόνα, όπως υποστήριζαν τα επιχειρήματα της ελληνικής αντιπροσωπείας.

Την ίδια χρονική στιγμή και παράλληλα με τις αναφερόμενες δράσεις, για την ελληνική πλευρά θεωρούνταν αναγκαίες κάποιες παρεμβάσεις στην εικονογραφία του τοπίου. Αυτές συνδέονταν με το πλαίσιο της γενικότερης αποκατάστασης των περιουσιών και του δομημένου χώρου από τη βουλγαρική και

⁷³⁶ Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 2/Υποφ. 2.1 (1919-1920). 28-01-1920, Ελληνική Αντιπροσωπεία Δ. Θράκης προς Ν. Πολίτη, αρ. πρωτ. 842, τηλεγράφημα εμπιστευτικό.

⁷³⁷ Μ. Μ. Αρχείο Α. Δοξιάδη Φάκελος 1. αριθ. εγγράφου 256/38. Ιερά Μητρόπολη Αίνου, Τοποτηρητεία Ντεντέ-Αγάτς, Νεόφυτος. Ντεντέ-Αγάτς, 18-11-1919, προς: Α. Δοξιάδη.

⁷³⁸ Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 2/Υποφ. 2.1 (1919-1920). 28-01-1920, Ελληνική Αντιπροσωπεία Δ. Θράκης προς Ν. Πολίτη, αρ. πρωτ. 842, τηλεγράφημα εμπιστευτικό· Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χ. Βαμβακά, Φ. 2/Υποφ. 2.1 (1919-1920). 05-01-1920, Ελληνική Αντιπροσωπεία Δ. Θράκης προς Ν. Πολίτη, αρ. πρωτ. 596.

γαλλική παρουσία. Στις αρχές Φεβρουαρίου του 1920, ο Βαμβακάς ζήτησε τη συνδρομή μονάδων του ελληνικού στρατού για την ανοικοδόμηση κτισμάτων που είχαν καταστρέψει οι βουλγαρικές δυνάμεις και οι έποικοι κατά την αποχώρησή τους. Τα κτίσματα και τα οικήματα αυτά ανήκαν σε ομοεθνείς στην περιοχή του Ντεντέ-Αγάτς⁷³⁹. Επίσης, η εν λόγω μέριμνα συμπεριέλαβε όσα είχαν χρησιμοποιηθεί και δεν είχαν συντηρηθεί από τη γαλλική διοίκηση.

Για το σύνολο των κατοικιών, οι ανάγκες στέγασης επέβαλλαν το να καταστούν γρήγορα λειτουργικές για τους χρήστες τους. Για τις επαύλεις εκτός των αστικών ιστών και τα οικήματα των οικονομικά ισχυρών ομογενών, υπήρχε επιπλέον λόγος επισκευής και συντήρησής τους: η δυναμική επανεμφάνισή τους στο αστικό τοπίο. Τα κτίρια με σημαντική συμμετοχή στη σημειολογία του χώρου λειτουργούσαν ως τόποι έκφρασης της ιδιαίτερης ταυτότητας του ιδιοκτήτη και κατ' επέκταση της κοινότητας της οποίας ο ίδιος ήταν μέλος.

Συνολικά οι ενέργειες της ελληνικής πολιτικής αντιπροσωπείας επικεντρώθηκαν στην εγκατάσταση των παλιννοστούντων στις αρχικές περιουσίες καθώς και στην αναβάθμιση της εθνικής παρουσίας στο τοπίο της Θράκης. Η δράση της ενισχύθηκε σημαντικά από τις –θετικά διακειμένες απέναντι στις ελληνικές θέσεις– γαλλικές δυνάμεις.

Η εγκυρότητα οποιωνδήποτε δικαιωπραξιών πραγματοποιήθηκαν κατά την περίοδο 1913-1919 ήταν αμφισβητήσιμη υπό το νέο καθεστώς. Οι φαινομενικά νομότυπες διαδικασίες επιστροφής των περιουσιών στους αρχικούς ιδιοκτήτες τους είχαν προαποφασιστεί στις διαπραγματεύσεις κατά τη συνθήκη του Νεϊγύ και σίγουρα όχι επί τόπου. Οι περιουσίες ανακτήθηκαν οι εγκατεστημένοι πληθυσμοί μετά το 1913 απομακρύνθηκαν και μέρος του τοπικού αλλοεθνή πληθυσμού πείσθηκε από τις δηλώσεις της ελληνικής κυβέρνησης για την ισότιμη διαβίωσή του.

Το πλάνο της πολιτικής αντιπροσωπείας της ελληνικής κυβέρνησης στη Διασυμμαχική Θράκη λειτούργησε πέρα από κάθε προσδοκία και έφερε το αναμενόμενο αποτέλεσμα: την εδραίωση της ελληνικής πολιτικής παρουσίας σε ολόκληρη την περιοχή της Θράκης. Οι βάσεις για τη θεμελίωση του ελληνισμού της περιοχής είχαν τεθεί, παρά τη φανερά αμφισβητούμενη πληθυσμιακή υπεροχή του ελληνικού εθνικά στοιχείου ιδίως στην περιοχή δυτικά του Έβρου.

Εν κατακλείδι, μπορεί να υποστηριχθεί η σχετική επαναφορά του θρακικού τοπίου στην κατάσταση προ της βουλγαρικής διακυβέρνησης. Συστατικά στοιχεία του, όπως ο πληθυσμός, σταδιακά επανέρχονταν και άλλα είχαν υποστεί ριζικές αναμορφώσεις, όπως τα δίκτυα εμπορίας και επικοινωνιών. Στο πλαίσιο

⁷³⁹ Τηλεγράφημα προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, αρ. πρωτ. 1349, 05-02-1920, όπως παρατίθεται στο Παπαθανάση-Μουσιοπούλου Κ. (1975), *Η Απελευθέρωση της Δυτικής Θράκης: Από το Αρχείο Χαρισίου Βαμβακά*, Αθήνα, σσ. 244-245.

συνολικής θεώρησης της κατάστασης στη Διασυμμαχική Θράκη, μπορούμε να δούμε την απόπειρα ανασύστασης του τοπίου της ύστερης οθωμανικής περιόδου, η οποία βέβαια δεχόταν ισχυρές πιέσεις ανατροπής από τη δράση της ελληνικής αντιπροσωπείας. Ο επιβαλλόμενος ανασχηματισμός του θρακικού τοπίου σύντομα πρόκειται να ολοκληρωθεί, αντικαθιστώντας δομές και λειτουργίες μιας αυτοκρατορίας με αυτές ενός έθνους-κράτους.

4) Προπαρασκευαστικές επεμβάσεις ενσωμάτωσης στο ελληνικό έθνος-κράτος

4.ι) Οι εξελίξεις στο διπλωματικό πεδίο για το μέλλον της Θράκης και η ιστορική συγκυρία

Η υπογραφή της συνθήκης του Νειγύ, η διευθέτηση των εδαφικών ζητημάτων μεταξύ των βαλκανικών κρατών και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η στρατιωτική παρουσία των συμμαχικών στρατιωτικών δυνάμεων στη βαλκανική χερσόνησο, στα οθωμανικά εδάφη και η παρουσία του ελληνικού εκστρατευτικού σώματος στην περιοχή του Αϊδινίου (Μάιος 1919), καθώς και η πορεία του στρατιωτικού κινήματος του Μουσταφά Κεμάλ στην Ανατολία συνηγόρησαν στη συνέχιση των διπλωματικών διαβουλεύσεων για το μέλλον της περιοχής.

Έτσι, πέντε σχεδόν μήνες αργότερα, η αγγλική, η γαλλική και η ιταλική διπλωματική αποστολή (με παρουσία ιαπωνικής, ελληνικής και βελγικής αντιπροσωπίας) μετά από διαδοχικές συνομιλίες, και με γνώμονα την ενίσχυση των επιδιώξεων τους επί των οθωμανικών εδαφών, προχώρησαν στην υπογραφή του *Ψηφίσματος του Σαν Ρέμο* (19-26 Απριλίου 1920). Για την ελληνική πλευρά προέβλεπε την εδραίωση της κυριαρχίας της στην περιοχή ανατολικά του ποταμού Έβρου καθώς και στα νησιά Ίμβρο και Τένεδο⁷⁴⁰ (βλέπε Χάρτη 29).

Το ψήφισμα, εν τέλει, αποτέλεσε το βασικό προσχέδιο της μετέπειτα *Συνθήκης των Σεβρών* και ειδικότερα της *Συνθήκης περί Θράκης* (28-07/10-08-1920). Η υπογραφή της συνθήκης από την κυβέρνηση του σουλτάνου δεν είχε καμιά αξία, σε μία χώρα της οποίας μια σημαντική έκταση της υπαγόταν στην εξουσία ενός στρατιωτικού κινήματος. Η αδυναμία της Αντάντ να επιβάλει τη συνθήκη στη χώρα ήταν δεδομένη. Ωστόσο, κάτω από πιέσεις της βρετανικής διπλωματίας, δέχτηκε την ελληνική προσφορά για επιβολή της με στρατιωτικά μέσα, που είχε ως αποτέλεσμα την έναρξη των συγκρούσεων με τις δυνάμεις του Κεμάλ⁷⁴¹.

Πραγματικά η δράση του Αρ. Στεργιάδη στην *Υπατη Αρμοστία Σμύρνης* λειτούργησε θετικά στην υπογραφή της συνθήκης. Ο αρμοστής είχε εργαστεί συστηματικά για την εύνοια των συμμαχικών δυνάμεων και την υποστήριξη των ελληνικών απαιτήσεων στις διπλωματικές διαπραγματεύσεις (αποκατάσταση της τάξης και του νόμου, έμπρακτη εφαρμογή του σεβασμού της θρησκευτικής διαφορετικότητας των κατοίκων, διακριτικός έλεγχος των οθωμανικών αρχών) παρά τις αντιδράσεις της στρατιωτικής ηγεσίας και μιας μερίδας του γηγενούς

⁷⁴⁰ Montgomery A. E. (1972), "The Making of the Treaty of Sevres of 10 August 1920", *The Historical Journal*, 15(4), σσ. 780-787.

⁷⁴¹ Zürcher E. J. (2004), *Σύγχρονη Ιστορία της Τουρκίας*, Μετάφραση: Κεχρίωτης Β. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σσ. 207-208.

ελληνόφωνου χριστιανικού πληθυσμού⁷⁴². Παράλληλα είχε δουλέψει για την εδραίωση μιας διοικητικής δομής υπό συνθήκες στρατιωτικής κατάληψης η οποία την κατάλληλη στιγμή θα συνδεόταν ομαλά με την ελληνική επικράτεια⁷⁴³.

Στην ουσία με το κείμενο της συνθήκης, που υπογράφηκε στις Σέβρες, νομιμοποιήθηκε η ελληνική στρατιωτική παρουσία στις παραπάνω περιοχές⁷⁴⁴. Για τη Θράκη επέτρεψε την εγκαθίδρυση της ελληνικής διοικητικής μηχανής και τη θεσμοθέτηση της λειτουργικής της ενσωμάτωσης στο ελληνικό έθνος-κράτος. Η εξέλιξη των διαπραγματεύσεων ικανοποίησε τις βλέψεις της ελληνικής πλευράς στην υπό συμμαχική διοίκηση Θράκη. Τα αποτελέσματα των διαπραγματεύσεων μεταφέρθηκαν άμεσα και με εντολή του Βαμβακά προς τους πολιτικούς διοικητές, ενώ τοιχοκολλήθηκαν σε ολόκληρη τη θρακική επικράτεια ανακοινώσεις για την υπογραφή της συνθήκης⁷⁴⁵.

Η ελληνική παρουσία στις περιοχές ανατολικά του Έβρου, στην Ίμβρο, στην Τένεδο, στο Αϊδίνι καθώς και στις υπό στρατιωτική κατοχή περιοχές ανατολικά της *Ελληνικής Διοίκησης Σμύρνης* παρέμειναν υπό ελληνική διοίκηση για ένα διάστημα τριών περίπου ετών μέχρι τον Αύγουστο του 1922. Όμως, η δράση των στρατιωτικών ομάδων υπό την ηγεσία του *Μουσταφά Κεμάλ* και η επιτυχής αντεπίθεση τους προς τα παράλια του Αιγαίου αποδείχθηκαν ένας σημαντικός ανασχετικός παράγοντας στα σχέδια των Μεγάλων Δυνάμεων και της Ελλάδας για τον διαμελισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

4.ii) Η δομή και η οργάνωση της Γενικής Διοίκησης Θράκης

Ταυτόχρονα με την κατάληψη της Θράκης (Μάιος 1920) από τα ελληνικά στρατεύματα ξεκίνησαν και οι εργασίες διοικητικής και λειτουργικής ενσωμάτωσης της στον ελληνικό εθνικό κορμό. Οι πληροφορίες των διπλωματικών αποστολών στις διαβουλεύσεις για το μέλλον της Θράκης προς τις ελληνικές αρχές προετοιμάζαν εντατικά την προσάρτησή της στην επικράτεια της χώρας. Τον χειμώνα του 1920 κηρύχθηκε ολόκληρη η περιοχή σε κατάσταση πολιορκίας⁷⁴⁶.

⁷⁴² Σολωμονίδου Β., (1989), "Βενιζέλος-Στεργιάδης: Μύθος και Πραγματικότητα" στο Βερέμης Θ. & Γουλμής Γ., (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος: Κοινωνία-Οικονομία-Πολιτική στην Εποχή του*, Αθήνα, Εκδόσεις Γνώση: 475-507, σσ. 479-487· Ροδάς Μ. (1950), *Η Ελλάδα στη Μικράν Ασία (1918-1922). Ιστορία γραμμένη από τον Διευθυντή του Γραφείου Τύπου και της Λογοκρισίας της Αρμοστείας Σμύρνης Μιχ. Α. Ροδά*, Αθήνα: Τυπογραφία Κλεισιούνη, σσ.81-85, σσ. 123-127.

⁷⁴³ Α δημοσίευτη διδακτορική διατριβή Solomonidis V. (1984), *Greece in Asia Minor: The Greek Administration of the Vilayet of Aidin, 1919-1922*, London: King's College-University of London, σσ. 134-135· Llewellyn Smith M. (1973), *Ionian Vision: Greece in Asia Minor, 1919-1922*, London: Allen Lane, σ. 92, σ. 96.

⁷⁴⁴ Διβάνη Α. (2000), *Η Εδαφική Ολοκλήρωση της Ελλάδας (1830-1947). Απόπειρα Πατριδογνωσίας*, Αθήνα: Καστανιώτης, σσ. 604-606.

⁷⁴⁵ Επιστολή Χ. Βαμβακά, προς τους Πολιτικούς Διοικητές Υποδιοικήσεων Θράκης, αρ. πρωτ. 10813, 30-07-1920, όπως παρατίθεται στο Παπαθανάση-Μουσιουπούλου Κ. (1975), *Η Απελευθέρωση της Δυτικής Θράκης: Από το Αρχείο Χαρισίου Βαμβακά*, Αθήνα, σ. 62.

⁷⁴⁶ Φ.Ε.Κ., 06-02-1920, αρ. φύλλου 19, Βασιλικό Διάταγμα, Περί εφαρμογής του νόμου «περί καταστάσεως πολιορκίας» εις τους νομούς Αδριανουπόλεως, Ροδόπης, Έβρου, Σαράντα Εκκλησιών, Ραϊδεστού και Καλλιπόλης

Με τον τρόπο αυτό και προτού ακόμα παραλάβει από τους συμμάχους τις περιοχές, η διακυβέρνησή της περιοχής εντάχθηκε στα άρθρα που περιλάμβανε ο νόμος ΔΡΛΔ' (4134) «περί διοικήσεως των στρατιωτικώς κατεχομένων χωρών» της 28-02/02-03-1913⁷⁴⁷. Ο νόμος διατηρήθηκε σε ισχύ για μία περίοδο δεκαοκτώ περίπου μηνών και η εφαρμογή του παρουσίαζε αρκετές διαφοροποιήσεις από την αντίστοιχη εφαρμογή του στις Νέες Χώρες του 1912 και 1913⁷⁴⁸.

Η εξ ολοκλήρου κατάργηση του νόμου αποφεύχθηκε μίας και δεν είχαν ικανοποιηθεί οι πρωταρχικοί στόχοι της ελληνικής πολιτικής στη Θράκη, ενώ δεν είχε σταματήσει και η δράση των ένοπλων ομάδων στα ορεινά της Ροδόπης. Μέχρι εκείνη τη στιγμή (άρθρο 7 του ΔΡΛΔ'), βρισκόταν σε ισχύ η υφιστάμενη αστική νομοθεσία, δηλαδή η βουλγαρική με τις συμμαχικές τροποποιήσεις, με εξαίρεση τις περιπτώσεις όπου υπήρχε ανυπέρβλητο κώλυμα στην εφαρμογή του εγχώριου νόμου⁷⁴⁹.

Φωτογραφία 4ii.21: Γραμματόσημο της Ύπατης Αρμοστείας Θράκης (1920)

Πηγή: Stamp Circuit

http://www.stampcircuit.com/Coin_Auction_Prices_Realized/auctionmap.php?dirname=Coin_Auction_Prices_Realized&ItemType=Postcard&class=Coin&sale_id=1716&country=THRACE%20%28EAST-WEST-NORTH%29%20%26amp;%20PORT-LAGOS&single= (23-07-2010, 17:30)

Η εδραίωση της ελληνικής διοίκησης έγινε λίγο μετά την υπογραφή της συνθήκης των Σεβρών με την εφαρμογή του νόμου 2492 της 10-09-1920, όπως και

Θράκης.

⁷⁴⁷ Φ.Ε.Κ., 02-03-1913, αρ. φύλλου 41, Νόμος ΔΡΛΔ [4134] περί διοικήσεως των στρατιωτικών και κατεχομένων χωρών.

⁷⁴⁸ Φ.Ε.Κ., 30-08-1921, αρ. φύλλου 158, Βασιλικό Διάταγμα, Περί άρσεως εν μέρει της ισχύος του Στρατιωτικού Νόμου εν Θράκη· Γέραγας Κ. (1925), *Αναμνήσεις εκ Θράκης, 1920-1922*, Εν Αθήναις: Τυπογραφείον Εστίας, σ. 121.

⁷⁴⁹ Ι.Α.Υ.Ε. 1937/28/7/1 Κτήματα Μουσουλμάνων Δ. Θράκης από Βουλγαρία. Ζητήματα Εγκυρότητας Δικαιοπραξιών. Βασίλειο της Ελλάδος, Βασίλειο της Ελλάδος, Υπουργείο Εξωτερικών, Ειδική Νομική Υπηρεσία, αρ. πρωτ. 15096/ΙΒ/7, 26-04-1937, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Β' Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων, Τμήμα Τουρκίας.

στην περιοχή του Αϊδινίου (νόμος 2493, 10-09-1920)⁷⁵⁰. Ο νόμος προέβλεπε την εδαφική προσάρτηση της Θράκης, της Ίμβρου, της Τενέδου και του Αϊδινίου στο ελληνικό κράτος και κατά συνέπεια τη λειτουργική ενσωμάτωσή τους. Αργότερα, και έπειτα από διετή δραστηριότητα της τοπικής διοίκησης, ο νόμος 2782 της 07-06-1922, «περί διοικήσεως της Θράκης» προώθησε την ουσιαστική εφαρμογή της ελληνικής αστικής νομοθεσίας στην περιοχή (καταργήθηκε με το νομοθετικό διάταγμα της 23-10-1923)⁷⁵¹.

Από τα παραπάνω αποκαλύπτεται το βασικό νομικό πλαίσιο διακυβέρνησης της Θράκης κατά την περίοδο 1920-1922. Η διοίκηση της περιοχής τέθηκε αρχικά υπό τις ρυθμίσεις και τις επιταγές του στρατιωτικού νόμου και των αρμοδιοτήτων του διορισμένου πολιτικού διοικητή της.

Ενδιαφέρουσα είναι η στάση του Βαμβακά στο θέμα. Ο ίδιος ήταν εξαρχής ενάντιος στην επιβολή του στρατιωτικού νόμου. Έτσι απαίτησε από τον πρωθυπουργό και τον υπουργό Εξωτερικών την απομάκρυνση όλων των ελλήνων αξιωματικών από τις διοικητικές θέσεις της περιοχής, καθώς και την κατάργηση όλων των περιοριστικών μέτρων που είχε επιβάλει η στρατιωτική παρουσία. Σε αντίθετη περίπτωση, θα υπέβαλλε την παραίτησή του, όπως και έγινε⁷⁵².

Ποια ήταν, όμως, η διοικητική δομή που υιοθετήθηκε στη Θράκη μετά την προσάρτηση του 1920; Αναλυτικότερα, η διοίκηση της περιοχής ασκήθηκε από τον ήδη επιτυχημένο θεσμό των *Γενικών Διοικήσεων*. Αυτός εισήχθη στην ελληνική διοικητική μηχανή στο τέλος των Βαλκανικών Πολέμων. Η θεσμοθέτηση των Γενικών Διοικήσεων έγινε βάσει του νόμου ΔΡΛΔ΄ των διορθωτικών νόμων (νόμοι 524 του 1914, 528 του 1917 και 1149 του 1918), καθώς και των βασιλικών διαταγμάτων (31-01-1915 και 16-03-1916)⁷⁵³. Αναφορικά με τη γεωγραφική περιοχή της Θράκης και σύμφωνα με τον νόμο 2492, η περιοχή αποτέλεσε τη *Γενική Διοίκηση Θράκης* με επέκταση της ισχύος του νόμου ΔΡΛΔ΄ (αργότερα αναδιοργανώθηκε από τον νόμο 2782).

Η λειτουργία της συνεχίστηκε για πέντε σχεδόν χρόνια μέχρι τη διαταγή της της παγκαλικής κυβέρνησης για παύση λειτουργίας των Γενικών Διοικήσεων, λόγω στενότητας των δημοσίων οικονομικών (1925), παρά τις αντίθετες εισηγήσεις

⁷⁵⁰ Φ.Ε.Κ., 10-09-1920, αρ. φύλλου 206, Νόμος 2492 περί προσαρτήσεως της Θράκης και των νήσων Ίμβρου, και Τενέδου εις την Ελλάδα· Φ.Ε.Κ., 10-09-1920, αρ. φύλλου 206, Νόμος 2493 περί της Ελληνικής Διοικήσεως της Σμύρνης μετά της περιοχής αυτής.

⁷⁵¹ Ι.Α.Υ.Ε. 1937/28/7/1 Κτήματα Μουσουλμάνων Δ. Θράκης από Βουλγαρία. Ζητήματα Εγκυρότητας Δικαιοπραξιών. Βασίλειο της Ελλάδος, Βασίλειο της Ελλάδος, Υπουργείο Εξωτερικών, Ειδική Νομική Υπηρεσία, αρ. πρωτ. 15096/ΠΒ/7, 26-04-1937, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Β΄ Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων, Τμήμα Τουρκίας· Γέραγας Κ. (1925), *Αναμνήσεις εκ Θράκης, 1920-1922*, Εν Αθήναις: Τυπογραφείον Εστίας, σσ. 119-122.

⁷⁵² Επιστολή Χ. Βαμβακά, προς Βενιζέλο Ε. και Ν. Πολίτη, αρ. πρωτ. 5777, 15-05-1920, όπως παρατίθεται στο Παπαθανάση-Μουσιοπούλου Κ. (1975), *Η Απελευθέρωση της Δυτικής Θράκης: Από το Αρχείο Χαρισίου Βαμβακά*, Αθήνα, σσ. 56-57, Επιστολή Βενιζέλου Ε. προς Χ. Βαμβακά, αρ. πρωτ. 6505, 30-05-1920, ομοίως σ. 58.

⁷⁵³ Φλογαίτης Σ. (1987), *Το Ελληνικό Διοικητικό Σύστημα*, Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκουλα, σ. 156· Διανόπουλος Ν. Δ. (1928), *Διοικητική Νομοθεσία: Διατάξεις περί Διοικητικής Οργανώσεως του Κράτους*, Εν Αθήναις, σσ. 244-278.

ανώτατων κρατικών αξιωματούχων⁷⁵⁴. Τελικά, σε χρονικό διάστημα δεκατριών μηνών, η Γενική Διοίκηση Θράκης επαναλειτούργησε. Η λειτουργία της σταμάτησε ξανά με την προσέλευση της βουλγαρικής παρουσίας στη Θράκη την άνοιξη του 1941.

Με τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ο αναγκαστικός νόμος 208 της 21-03-1945 ίδρυσε τη *Γενική Διοίκηση Βορείου Ελλάδος*, με έδρα τη Θεσσαλονίκη και επικράτεια τις μέχρι τότε περιφέρειες των *Γενικών Διοικήσεων Δυτικής Μακεδονίας, Κεντρικής Μακεδονίας και Ανατολικής Μακεδονίας*⁷⁵⁵. Οι Γενικές Διοικήσεις Θράκης και Ηπείρου διατηρήθηκαν μέχρι και τον Ιανουάριο του 1949, όταν οι αρμοδιότητές τους μεταφέρθηκαν στη Γενική Διοίκηση Βορείου Ελλάδος⁷⁵⁶. Μία δεκαετία αργότερα, ο νόμος 3200 του 1955 κατήργησε τον θεσμό των Γενικών Διοικήσεων και στη θέση τους προέβλεψε την ίδρυση των υπουργείων *Βορείου Ελλάδος και Αιγαίου* αντίστοιχα⁷⁵⁷.

Οι Γενικές Διοικήσεις ανατέθηκαν σε προϊσταμένους που διορίζονταν από την εκάστοτε κυβέρνηση. Οι επικεφαλές των διοικήσεων είχαν ευρείες αρμοδιότητες που ανήκαν στην εκτελεστική και νομοθετική εξουσία του ελληνικού κράτους, προκειμένου να ικανοποιηθούν με ταχείς ρυθμούς οι τοπικές ανάγκες των Νέων Χωρών⁷⁵⁸. Ο εκάστοτε γενικός διοικητής είχε δικαίωμα να ιδρύει υπηρεσίες, να διορίζει και να παύει υπαλλήλους, να ορίζει καθήκοντα και να δημιουργεί δαπάνες με απλή απόφασή του κατά παρέκκλιση του εθνικού λογιστικού συστήματος. Εκτός των αρμοδιοτήτων τους ήταν τα στρατιωτικά έργα, η οργάνωση των δημοσίων υπηρεσιών και η συγκρότηση των δικαστηρίων⁷⁵⁹. Τα δικαιώματα πειθαρχικής εξουσίας που τους παραχώρησε ο νόμος 1149, έμελλε εν συνεχεία να δεχθούν διευρυνθούν εκ νέου με τους νόμους 1696 (23-01-1919), 3003 (12-08-1922) και 3625 (12-01-1925)⁷⁶⁰.

Οι αποφάσεις του Γενικού Διοικητή δημοσιεύονταν στο *Φύλλον της Εφημερίδος της Γενικής Διοικήσεως Θράκης*⁷⁶¹, η οποία όμως δεν εντοπίστηκε. Κάθε απόφαση και πράξη του ίσχυε και πριν από την έκδοσή τους στο σχετικό Φ.Ε.Γ.Δ.Θ., με την προθεσμία ισχύος τους να καθορίζεται από την απόφασή του ίδιου⁷⁶².

⁷⁵⁴ Γέραγας Κ. (1947), *Σελίδες από την Διοικητική Ιστορίαν της Ελλάδος*, Αθήναι, σ. 181· *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, (1927-), λήμμα *Διοίκηση*, Αθήναι: Π. Γ. Μακρής & "Πυρσός" Ανώνυμος Εταιρεία Εκδόσεων και Γραφικών Τεχνών.

⁷⁵⁵ Φλογαΐτης Σ. (1987), *Το Ελληνικό Διοικητικό Σύστημα*, Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, σ. 157· Δοξιάδης Κ. Α. (1948), *Η Διοικητική Αναδιοργάνωση της Χώρας*, Αθήναι: Υπουργείο Ανοικοδομήσεως, σ. 14.

⁷⁵⁶ Ελληνική Δημοκρατία, Γενική Γραμματεία της Κυβέρνησης, *Κυβερνήσεις από το 1909 ως σήμερα*, στο <http://www.ggk.gr/governments.php?ord=num> (15-09-2009, 11.30 π.μ.).

⁷⁵⁷ Πουλής Π. (1987), *Ιστορία της Ελληνικής Δημόσιας Διοικήσεως (1821-1975)*, Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, σ. 92· Φ.Ε.Κ., 23-04-1955, αρ. φύλλον 97, «περί διοικητικής αποκεντρώσεως».

⁷⁵⁸ Πουλής Π. (1987), *Ιστορία της Ελληνικής Δημόσιας Διοικήσεως (1821-1975)*, Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, σ. 90

⁷⁵⁹ Γέραγας Κ. (1947), *Σελίδες από την Διοικητική Ιστορίαν της Ελλάδος*, Αθήναι, σ. 176.

⁷⁶⁰ Πουλής Π. (1987), *Ιστορία της Ελληνικής Δημόσιας Διοικήσεως (1821-1975)*, Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, σσ. 90-91.

⁷⁶¹ Γέραγας Κ. (1925), *Αναμνήσεις εκ Θράκης, 1920-1922*, Εν Αθήναις: Τυπογραφείον Εστίας, σ. 119.

⁷⁶² Γεννάδιος Βιβλιοθήκη (στο εξής Γ.Β.), Αρχείο Σουλιώτη-Νικολαΐδη Αθ. Γενικός Διοικητής Θράκης (1935-1936), Φάκελος 3, Υποφάκελος 3/1/1, Προσωπικά-Υπηρεσιακά. Αρχείο Υπουργικού Συμβουλίου, 15-01-1936,

Μέχρι το 1929, λειτουργούσε το σύστημα της απευθείας ανάθεσης αρμοδιοτήτων στους Γενικούς Διοικητές. Αντιθέτως, με τον αναγκαστικό νόμο 1488 της 22/29-11-1938 «περί οργανώσεως των διοικητικών υπηρεσιών του υπουργείου των Εσωτερικών», το σύστημα άλλαξε. Τότε ορίστηκε ότι ο Γενικός Διοικητής είχε δικαίωμα στην περιοχή του να λαμβάνει αποφάσεις για όλα τα υπουργεία, εκτός εκείνων που θα εξαιρούνταν ρητά με διατάγματα. Στη γενική αρμοδιότητα προστέθηκε, με τον νόμο 4537 του 1930, η δυνατότητα της διά διαταγμάτων υπαγωγής στο Γενικό Διοικητή θεμάτων αρμοδιότητας κεντρικών συμβουλίων που λειτουργούσαν στα υπουργεία⁷⁶³.

Νωρίτερα και έναν μήνα μετά την ανάληψη της εξουσίας από τον *I. Μεταξά*, διευρυμένες αρμοδιότητες παραχωρήθηκαν και στους εκάστοτε νομάρχες, βάσει του νόμου 1930 του 1936 και των διαπραγματεύσεων που είχαν ξεκινήσει μεταξύ της κεντρικής εξουσίας και των Γενικών Διοικήσεων. Έτσι ο *Αθ. Σουλιώτης-Νικολαΐδης*, ως Γενικός Διοικητής της Θράκης, μερικούς μήνες νωρίτερα είχε αποστείλει την εισήγησή του επί του θέματος των νέων και περισσότερο διευρυμένων αρμοδιοτήτων των διοικητών των Νέων Χωρών⁷⁶⁴. Οι νομάρχες αναλάμβαναν καθήκοντα υπουργών, ενώ σε εξαιρετικές περιπτώσεις είχε προβλεφθεί η αναστολή της εκτέλεσης των υπουργικών αποφάσεων⁷⁶⁵.

Οι αρμοδιότητες και εξουσίες τους ήταν τόσο εκτεταμένες, ώστε οι Γενικοί Διοικητές ήταν ανώτατοι κρατικοί υπάλληλοι με βαθμό υπουργού ή υφυπουργού⁷⁶⁶. Επίσης, είχαν δικαίωμα συμμετοχής σε υπουργικά συμβούλια, από τα οποία άλλωστε και διορίζονταν έπειτα από πρόταση του υπ. Εσωτερικών⁷⁶⁷. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο το γεγονός ότι οι Γενικοί Διοικητές αποκαλούνταν *Υπουργοί Γενικοί Διοικητές*. Οι αρμοδιότητες και ο ρόλος τους, ενισχύονταν από το σύνταγμα, το οποίο βέβαια είχε το αποκλειστικό δικαίωμα άσκησης νομοθετικής εξουσίας, αλλά οι αποφάσεις τους (διοικητικές διατάξεις) κατά κανόνα δεν απαιτούσαν την ψήφο του κοινοβουλίου⁷⁶⁸.

Για τις ελληνικές αρχές, η ίδρυση του θεσμού των Γενικών Διοικήσεων

Πρωτόκολλο Ορκωμοσίας και Γ.Β., Αρχείο Σουλιώτη-Νικολαΐδη Αθ. Γενικός Διοικητής Θράκης (1935-1936), Φάκελος 3, Υποφάκελος 3/1/1, Προσωπικά-Υπηρεσιακά. Προσωπική Επιστολή, 03-06-1936, Κομοτηνή, προς: Πρόεδρο του Υπουργικού Συμβουλίου [I. Μεταξά].

⁷⁶³ Φλογαΐτης Σ. (1987), *Το Ελληνικό Διοικητικό Σύστημα*, Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, σσ. 157-158, Οδηγοί Ελευθερουδάκη (1930), *Μακεδονία και Θράκη*, Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Ελευθερουδάκης Α.Ε., σ. 83.

⁷⁶⁴ Γεννάδιος Βιβλιοθήκη (στο εξής Γ.Β.), Αρχείο Σουλιώτη-Νικολαΐδη Αθ. Γενικός Διοικητής Θράκης (1935-1936), Φάκελος 3, Υποφάκελος 3/1/2, Εισήγησης επί του Ζητήματος της Ευρύνσεως της Δικαιοδοσίας των Γενικών Διοικητών, 25-05-1936, Κομοτηνή.

⁷⁶⁵ Γέραγας Κ. (1947), *Σελίδες από την Διοικητική Ιστορίαν της Ελλάδος*, Αθήναι, σ. 184.

⁷⁶⁶ Πουλής Π. (1987), *Ιστορία της Ελληνικής Δημόσιας Διοίκησης (1821-1975)*, Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, σ. 92.

⁷⁶⁷ *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, (1927-), λήμμα *Διοικητής*, Αθήναι: Π. Γ. Μακρής & "Πυρσός" Ανώνυμος Εταιρεία Εκδόσεων και Γραφικών Τεχνών· Γ.Β., Αρχείο Σουλιώτη-Νικολαΐδη Αθ. Γενικός Διοικητής Θράκης (1935-1936), Φάκελος 33, Υποφάκελος 3/Π/4, Φωτογραφίες και Αποκόμματα.

⁷⁶⁸ Μιχαλακόπουλος Α. Σ. (1929), *Τα Ζητήματα Μακεδονίας και Θράκης. Έκθεσις Υποβληθείσα εις την Κυβέρνησιν, Κατά Απρίλιον 1929*, Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, σσ. 4-6· Γέραγας Κ. (1925), *Αναμνήσεις εκ Θράκης, 1920-1922*, Εν Αθήναις: Τυπογραφείον Εστίας, σσ. 115-117.

επιβαλλόταν από τις εθνικές βλέψεις και τις ανάγκες ελέγχου για τις νεοενσωματωθείσες περιοχές. Η επίτευξη αυτών θα υλοποιούνταν μέσω της διοικητικής αποκέντρωσης και για αυτό το λόγο οι Γενικοί Διοικητές κατείχαν αρμοδιότητες όλων των υπηρεσιών⁷⁶⁹.

Η εφαρμογή του θεσμού ήταν εξαρχής ενάντια στην προσπάθεια πολιτικής και διοικητικής ενοποίησης του ελληνικού κράτους μίας και είχε επιλεγεί ένα εντελώς διαφορετικό σύστημα διακυβέρνησης για τις Νέες Χώρες από το ισχύον στην Παλιά Ελλάδα⁷⁷⁰. Σύντομα η νέα πραγματικότητα θα αποκαλύπτονταν και σχηματικά με την εκδήλωση φασιστικών ομάδων στην περιοχή της Θράκης και της Αν. Μακεδονίας (ιδίως στα καπνικά κέντρα) υποβοηθούμενων από τον κρατικό μηχανισμό της περιόδου (1924-1925), επιβεβαιώνοντας την απροθυμία των αρχών για θεμελίωση του κράτους δικαίου⁷⁷¹.

Έτσι το ελληνικό κράτος από τη μία επεδίωκε την άμεση ενοποίηση των νέων επαρχιών του με κάθε μέσο, προκειμένου να ενταχθούν το συντομότερο δυνατό στον εθνικό κορμό, από την άλλη, όμως, με την εφαρμογή του εν λόγω διοικητικού θεσμού καθιέρωνε ένα εντελώς διαφορετικό καθεστώς για αυτές, καθυστερώντας την προσδοκώμενη ένταξη και ενσωμάτωση.

Η Γενική Διοίκηση Θράκης ως εκτελεστικό όργανο της πολιτικής του ελληνικού κράτους για την περιοχή των βορειοανατολικών συνόρων του, εργάστηκε εντός του πλαισίου που αναλύθηκε. Στα ζητήματα που απασχολούν την έρευνα ταυτίστηκε με τις κυβερνητικές οδηγίες και τις διατάξεις, χωρίς βέβαια να λείπουν και οι αντιδράσεις μελών του κοινοβουλίου για τη διευθέτηση κάποιων ζητημάτων⁷⁷².

Η διοικητική οργάνωση της Γενικής Διοίκησης Θράκης καταρτίστηκε και εφαρμόστηκε από το Γενικό Διοικητή, *Ξυδάκη*, μετά την έκδοση 2 οργανικών αποφάσεων του (Φ.Ε.Γ.Δ.Θ. υπ' αρ. 18/02-12-1920 & Φ.Ε.Γ.Δ.Θ. υπ' αρ. 19/09-12-1920), υπό την επιμέλεια του Γενικού Γραμματέα, *Κ. Νικολόπουλου*. Στην παραπάνω δομή αλλαγές εισήγαγε ο επόμενος Γενικός Διοικητής, *Χ. Βοζίκης* (καταργήθηκαν τον Οκτώβριο του 1921) και εν συνέχεια αναδιοργάνωσε τη διοικητική δομή (Φ.Ε.Γ.Δ.Θ. υπ. αρ. 15/26-06-1921). Η τελική μορφή του διοικητικού οργανογράμματος της Γενικής Διοίκησης Θράκης ανήκει στον νόμο 2782 του 1922⁷⁷³ (βλέπε Πίνακα 8).

Κατά την περίοδο μελέτης εννέα περίπου άνδρες διετέλεσαν Γενικοί Διοικητές Θράκης, όχι όμως όλοι με τον βαθμό του υπουργού. Κατά πλειονότητα

⁷⁶⁹ Ο Γέραγας θεωρεί την προσπάθεια διοικητικής αποκέντρωσης ως τον κεντρικό άξονα της κυβερνητικής δράσης στις Νέες Χώρες μέχρι και το 1930. Γέραγας Κ. (1947), *Σελίδες από την Διοικητική Ιστορίαν της Ελλάδος*, Αθήναι, σ. 177-189.

⁷⁷⁰ *Ibid*, σ. 177.

⁷⁷¹ Μαρκέτος, Σ. (2006), *Πώς Φίλησα τον Μουσσολίνο! Τα Πρώτα Βήματα του Ελληνικού Φασισμού*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, σσ. 205-218.

⁷⁷² Πρακτικά 44¹⁵ Συνεδριάσεως της Βουλής (1921), *Γνώμη Βαμβέτσου*, σ. 436, όπως παρατίθεται στο Γέραγας Κ. (1947), *Σελίδες από την Διοικητική Ιστορίαν της Ελλάδος*, Αθήναι, σ. 181, σ. 191.

⁷⁷³ Γέραγας Κ. (1925), *Αναμνήσεις εκ Θράκης, 1920-1922*, Εν Αθήναις: Τυπογραφείον Εστίας, σσ. 117-120.

προέρχονταν από περιοχές της Παλιάς Ελλάδας, από τις κλάσεις των απόστρατων ανώτατων αξιωματικών του στρατού και του ναυτικού. Κάποιοι άλλοι ήταν δικηγόροι που είχαν προηγουμένως πολιτευτεί, ανώτατοι διπλωματικοί και διοικητικοί υπάλληλοι, βουλευτές και πρώην υπουργοί. Όλοι τους διακρίνονταν για τις υπηρεσίες που είχαν προσφέρει στο ελληνικό έθνος από τα τέλη του 19ου αιώνα μέχρι και τον διορισμό τους στο αξίωμα του Γενικού Διοικητή (βλέπε Πίνακα 9).

Ειδικότερα, ο πρώτος που ανέλαβε τη διοίκηση της επαρχίας ήταν ο *Αντ. Σακτούρης*, ο οποίος αρχικά διορίστηκε ως *Ύπατος Αρμοστής* και αργότερα με την υπογραφή της συνθήκης των Σεβρών και την επίσημη παράδοση της περιοχής στο ελληνικό κράτος, ως *Υπουργός Γενικός Διοικητής Θράκης*⁷⁷⁴. Να σημειωθεί ότι προτού ολοκληρωθεί η απομάκρυνση των συμμαχικών δυνάμεων από τις περιοχές δυτικά του Έβρου ποταμού, ο Σακτούρης τιτλοφορούνταν, *Γενικός Διοικητής Ανατολικής Θράκης* από εφημερίδα της εποχής⁷⁷⁵. Στο έργο των Γενικών Διοικητών σημαντική ήταν η συμβολή των *Αναπληρωτών Γενικών Διοικητών* και των *Γενικών Γραμματέων*⁷⁷⁶.

Η Γενική Διοίκηση Θράκης, ήδη πριν από την ολοκλήρωση της κατάληψης της Θράκης (Ιούλιος 1920), είχε καταταμηθεί διοικητικά σύμφωνα με τις προτάσεις του Βαμβακά⁷⁷⁷. Αργότερα με οργανική απόφαση του ύπατου αρμοστή, καθορίστηκε η διοικητική κατάτμηση της περιοχής –με μικρές διαφορές από τις προτάσεις του πρώτου- η οποία ακολούθησε το πρότυπο της υπόλοιπης χώρας⁷⁷⁸.

Η Γενική Διοίκηση Θράκης με πρωτεύουσα την Αδριανούπολη (μέχρι την κατάληψη αυτής, η έδρα της νέας διοίκησης εγκαταστάθηκε στην Αλεξανδρούπολη), είχε διακριθεί σε έξι νομούς και 22 υποδιοικήσεις⁷⁷⁹. Το κομμάτι δυτικά του Έβρου

⁷⁷⁴ Ε.Β.Ε., Εφημερίδα *Εμπρός*, ημερομηνία έκδοσης, 12-09-1920, σ. 2· Ε.Β.Ε., Εφημερίδα *Μακεδονία*, ημερομηνία έκδοσης, 09-07-1920, σ. 2· Φ.Ε.Κ., 25-06-1920, αρ. φύλλου 137, Βασιλικό Διάταγμα: «Περί αναθέσεως καθηκόντων ύπατου αρμοστή εν Θράκη εις τον κ. Αντώνιον Σακτούρη».

⁷⁷⁵ Ε.Β.Ε., Εφημερίδα *Εμπρός*, ημερομηνία έκδοσης, 07-06-1920, σ. 3.

⁷⁷⁶ Ο πρώτος και μακροβιότερος Αναπληρωτής Γενικός Διοικητής Θράκης ήταν ο Κ. Γέραγας ο οποίος διαδέχθηκε τον Τσουκαλά (αναπληρωτής του Βοζίκη). Ο Γέραγας εκτέλεσε τα καθήκοντά του από το 1921 μέχρι και το 1925, με ένα πολύ μικρό διάστημα διακοπής (το 1922, τη θέση του κατέλαβε ο Δεκάζος). Δεύτερος μακροβιότερος αναπληρωτής ήταν ο Μιχ. Τσίμπρας, που βρέθηκε στη θέση από το 1929 τουλάχιστον μέχρι και το 1932. Ως Γενικοί Γραμματείς της Γενικής Διοίκησης Θράκης αναφέρονται οι Κ. Νικολόπουλος (1920) και ο Αν. Μαρκέλος (1932), οι οποίοι είχαν αρμοδιότητα παρακολούθησης της λειτουργίας των διευθύνσεων και των τμημάτων της Γενικής Διοίκησης. Τέλος, σημαντική θέση στη διακυβέρνηση της Θράκης ανέλαβε και ο Χαρ. Κ. Βοζίκης (πρώην Γενικός Διοικητής των νησιών του Αιγαίου Πελάγους), με τον διορισμό στο αξίωμα του Πολιτικού Διοικητή Θράκης (το εν λόγω αξίωμα δεν συναντάται ποτέ ξανά στη συνέχεια). Σημειώνεται ότι, η επιτυχημένη πορεία των ανωτάτων αυτών διοικητικών υπαλλήλων σε κάποιες περιπτώσεις συνεχίστηκε σε νέες διοικητικές θέσεις του κρατικού μηχανισμού. Χαρακτηριστική θεωρείται η πορεία του Κ. Γέραγα, ο οποίος μεταπολεμικά συναντάται ως Γενικός Επιθεωρητής Διοικήσεως του υπουργείου Εσωτερικών. Πουλής Π. (1987), *Ιστορία της Ελληνικής Δημόσιας Διοικήσεως (1821-1975)*, Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, σ. 91· Φ.Ε.Κ., 23-02-1921, αρ. φύλλου 29, Βασιλικό Διάταγμα: “Περί Αναθέσεως της Πολιτικής Διοίκησης Θράκης εις τον Υπουργόν Χαρ. Κ. Βοζίκην”.

⁷⁷⁷ Ι.Α.Υ.Ε. 1920/152.2, Φάκελος Θράκης (Ιούνιος-Δεκέμβριος), Ι. Τηλεγράφημα, αρ. εμπιστ. πρωτ. 6616, 06/20-05-1920, Προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα.

⁷⁷⁸ Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Διεύθυνση Στατιστικής (1921), *Πληθυσμός του Βασιλείου της Ελλάδος κατά την Απογραφήν της 19 Δεκεμβρίου 1920*, Αθήνα: Εθνικόν Τυπογραφείον.

⁷⁷⁹ Διανόπουλος Ν. Δ. (1928), *Διοικητική Νομοθεσία: Διατάξεις περί Διοικητικής Οργανώσεως του Κράτους*, Εν Αθήναις, σσ. 4-6· Σβολόπουλος Δ. Κ. (1922), *Η Θράκη υπο την Ελληνικήν Διοίκησιν*, Κωνσταντινούπολις, σ. 35· Ε.Β.Ε., Εφημερίδα *Μακεδονία*, ημερομηνία έκδοσης, 03-07-1920, σ. 1.

διαιρέθηκε στους νομούς Έβρου και Ροδόπης αποτελούμενο από τις υποδιοικήσεις Αλεξανδρουπόλεως, Σουφλίου, Διδυμοτείχου, Κυψελών, Αίνου και Κομοτηνής, Ξάνθης ανάλογα, με τις αντίστοιχες πρωτεύουσες αυτών⁷⁸⁰ (βλέπε Πίνακα 10).

Συμπερασματικά, ο συνδυασμός της εφαρμογής του στρατιωτικού νόμου με τη συγκέντρωση των διοικητικών θεσμών σε ένα πρόσωπο με εξουσία υπουργού δημιούργησε ένα ιδιόμορφο, αλλά συνάμα αποδοτικό πεδίο εφαρμογής της ασκούμενης πολιτικής. Οι ανάγκες της τοπικής διοίκησης απαιτούσαν ένα περισσότερο ευέλικτο σχήμα διακυβέρνησης, το οποίο θα παρέκαμπτε το χρονοβόρο γραφειοκρατικό κέντρο λήψης αποφάσεων και θα ανταποκρινόταν άμεσα και αποτελεσματικά στις απαιτήσεις των καιρών.

Η δομή και η λειτουργία της περιφέρειας δεν υιοθέτησαν ένα καινούργιο διοικητικό σχήμα, αλλά δανείστηκαν διοικητικές δομές και νομικές διατάξεις του παρελθόντος, προσαρμοσμένες στις τοπικές απαιτήσεις της συγκεκριμένης συγκυρίας. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα από αυτά, αποτελεί η εμπειρία της *Υπατης Αρμοστίας Σμύρνης* η οποία ως δοκιμασμένη συνταγή μεταφέρθηκε και στη θρακική περίπτωση με την οποία άλλωστε μοιραζόταν πολλά κοινά.

Κατά τον πρώτο χρόνο της ελληνικής διακυβέρνησης στην περιοχή δυτικά του Έβρου, εφαρμόστηκε το βουλγαρικό δημοτικό σύστημα με τις τροποποιήσεις της γαλλικής διοίκησης (αστικοί και αγροτικοί δήμοι). Αργότερα, όμως, εφαρμόστηκαν το ελληνικό δημοτικό σύστημα (δήμοι και κοινότητες) και η αστυνομική νομοθεσία που ίσχυαν στην υπόλοιπη Ελλάδα⁷⁸¹. Επίσης διατηρήθηκαν η αστική, εμπορική και ποινική βουλγαρική νομοθεσία όπως είχε τροποποιηθεί από τη γαλλική διοίκηση, στα δυτικά και η οθωμανική στα ανατολικά του Έβρου ποταμού.

Την ίδια στιγμή οι δικαστικές αρχές στελεχώθηκαν με έλληνες υπηκόους και ομοεθνείς γηγενείς⁷⁸². Τα ειρηνοδικεία και τα συμβολαιογραφεία συνέχισαν τη λειτουργία τους, όπως και κατά τη γαλλική παρουσία, όχι όμως και το *Κεντρικό Δικαστήριο της Γκιουμουλτζίνας*⁷⁸³. Το νέο δικαστικό σώμα θεωρητικά τουλάχιστον διεπόταν από πνεύμα δικαιοσύνης, ισότητας και επιείκειας απέναντι σε όλες ανεξαρτήτως τις εθνότητες. Την ίδια περίοδο συνεχίζουν τη λειτουργία τους τα

⁷⁸⁰ Απόφαση αρ. 5576/1920, όπως παρατίθεται στο Γέραγας Κ. (1925), *Αναμνήσεις εκ Θράκης, 1920-1922*, Εν Αθήναις: Τυπογραφείον Εστίας, σ. 58, σ. 123. Εντός της δικαιοδοσίας της βρισκόταν και η νήσος Σαμοθράκη. Αρχικά, η Γενική Διοίκηση Θράκης με τον νόμο 2782 περιέλαβε και τους νομούς Σερρών και Δράμας που ανήκαν προηγουμένως στη Γενική Διοίκηση Αν. Μακεδονίας που είχε καταργηθεί τον Δεκέμβριο του 1918. Οι νομοί Σερρών, Δράμας και Καβάλας υπήχθησαν διοικητικά στη Γενική Διοίκηση Θράκης μέχρι και το 1941· Δοξιάδης Κ. Α. (1948), *Η Διοικητική Αναδιοργάνωση της Χώρας*, Αθήναι: Υπουργείο Ανικοδομήσεως, σχήμα 2· *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, (1927-), λήμμα *Διοίκηση*, Αθήναι: Π. Γ. Μακρής & "Πυρσός" Ανώνυμος Εταιρεία Εκδόσεων και Γραφικών Τεχνών.

⁷⁸¹ Γέραγας Κ. (1925), *Αναμνήσεις εκ Θράκης, 1920-1922*, Εν Αθήναις: Τυπογραφείον Εστίας, σσ. 116-128.

⁷⁸² Βασίλειον της Ελλάδος-Πολιτική Διοίκησης Θράκης (1922), *Πεπραγμένα, Μάιος 1920-Δεκέμβριος 1921. Δικαιοσύνη Ι*, Αδριανούπολις: Τύποις Πολιτικής Διοικήσεως Θράκης, σσ. 23-24, σσ. 31-32.

⁷⁸³ Το Κεντρικό Δικαστήριο της Γκιουμουλτζίνας αδράνησε λόγω της λειτουργίας του στρατοδικείου. Ι.Α.Υ.Ε. 1920/152.2, Φάκελος Θράκης (Ιούνιος-Δεκέμβριος), ΙΧ. Σημείωμα Χαρίσιου Βαμβακά Περί Δυτικής Θράκης, Αθήνα, 01-09-1920. Προς: πρόεδρο της κυβερνήσεως Ελευθέριο Βενιζέλο, ενταύθα.

θηρσκευτικά δικαστήρια όλων των κοινοτήτων, δίνοντας -θεωρητικά τουλάχιστον- σε αυτές την δυνατότητα ρύθμισης των εσωτερικών τους υποθέσεων με την επιβολή του σεβασμού των εθνοτικών ιδιαιτεροτήτων τους⁷⁸⁴.

Παρόμοια ήταν και η κατάσταση της οικονομικής νομοθεσίας. Στα δυτικά του Έβρου ποταμού διατηρήθηκαν κάποιες διατάξεις της γαλλικής διοίκησης, καταργήθηκαν παλαιότερες και προστέθηκαν νέες. Επιπλέον, δόθηκε παράταση λειτουργίας στους επτά τελωνειακούς σταθμούς⁷⁸⁵. Αναφορικά με τα προσοδοφόρα μονοπώλιά της, διατηρήθηκε το νομικό πλαίσιο λειτουργίας και προστασίας της *Εταιρείας Μονοπωλίου Καπνού* (Regie). Κάτι ανάλογο έγινε με την *Εταιρεία Ανατολικών Σιδηροδρόμων* που διαχειριζόταν τις ατμοκίνητες μεταφορές και μετακινήσεις, καθώς και με την *Εταιρεία Μονοπωλίου Άλατος Δυτικής Θράκης*⁷⁸⁶.

Με την αρχική εφαρμογή των υφιστάμενων διατάξεων, το ελληνικό κράτος κατάφερε να αποφύγει το διοικητικό κενό που θα εμφανιζόταν. Η διαδικασία προσαρμογής προέβλεπε τη διατήρηση της νομοθεσίας των κατεχόμενων χωρών, ώσπου να δημιουργηθούν οι κατάλληλες συνθήκες για την εισαγωγή του εθνικού πολιτικού προτύπου διακυβέρνησης.

Για τους ίδιους περίπου λόγους, διατηρήθηκε το προσωπικό των διοικητικών και πολιτικών υπηρεσιών που επιθυμούσε να συνεργαστεί και μετά την αποχώρηση των συμμαχικών δυνάμεων⁷⁸⁷. Τη θέση αυτών που αποχώρησαν, κατέλαβαν επιλεγμένα μέλη της μουσουλμανικής, αρμενικής και εβραϊκής κοινότητας Θράκης, όπως σημειώνει ο Σβόλοπουλος⁷⁸⁸. Ειδικότερα, για το προσωπικό στελέχωσης των τμημάτων της *Διεύθυνσης Εσωτερικών* επελέγησαν ακόμα και μέλη των παραπάνω κοινοτήτων που χαρακτηρίζονταν για την πολύ καλή γνώση της ελληνικής, της τουρκικής και της γαλλικής γλώσσας⁷⁸⁹.

Την ίδια στιγμή, το εγχείρημα της προσαρμογής στο εθνικό πολιτικό πρότυπο διακυβέρνησης θα αποτύγχανε, εάν στις διοικητικές και πολιτικές υπηρεσίες δεν τοποθετούνταν εξοικειωμένοι υπάλληλοι. Σε αυτό το πλαίσιο, και όπως είχε γίνει νωρίτερα με τη γαλλική διοίκηση, μετατέθηκαν ανώτεροι και κατώτεροι διοικητικοί υπάλληλοι από τις υπηρεσίες της Παλιάς Ελλάδας⁷⁹⁰.

⁷⁸⁴ Σβολόπουλος Δ. Κ. (1922), *Η Θράκη υπο την Ελληνικὴν Διοίκησιν*, Κωνσταντινούπολις, σσ. 38-39.

⁷⁸⁵ Βασιλείον της Ελλάδος-Πολιτική Διοίκησις Θράκης (1922), *Οικονομική Νομοθεσία εν Θράκη. Τελωνειακαὶ Διατάξεις II*, Αδριανούπολις: Εκ του Τυπογραφείου της Πολιτικής Διοικήσεως Θράκης, σσ. 11-12, σ. 113.

⁷⁸⁶ Σβολόπουλος Δ. Κ. (1922), *Η Θράκη υπο την Ελληνικὴν Διοίκησιν*, Κωνσταντινούπολις, σσ. 38-44· Antoniadēs A. (1922), *Le Development Économique de la Thrace: La Passè, Le Prèsent, L' Avenir*, Athens: Imprimerle TYPOS: Kimon J. Theodoropoulos, σσ. 112-116.

⁷⁸⁷ Διβάνη Α. (2000), *Η Εδαφική Ολοκλήρωση της Ελλάδας (1830-1947). Απόπειρα Πατριδογνωσίας*, Αθήνα: Καστανιώτης, σ. 604.

⁷⁸⁸ Σβολόπουλος Δ. Κ. (1922), *Η Θράκη υπο την Ελληνικὴν Διοίκησιν*, Κωνσταντινούπολις, σ. 35.

⁷⁸⁹ Γέραγας Κ. (1925), *Αναμνήσεις εκ Θράκης, 1920-1922*, Εν Αθήναις: Τυπογραφείον Εστίας, σ. 124.

⁷⁹⁰ Σε αυτούς δόθηκε το με δικαίωμα επιστροφής έπειτα από μονοετή παραμονή. Ε.Β.Ε., Εφημερίδα *Εμπρός*, ημερομηνία έκδοσης, 14-05-1922, σ. [;]·Ε.Β.Ε., Εφημερίδα *Μακεδονία*, ημερομηνία έκδοσης, 03-07-1922, σ. 1· Βασιλείον της Ελλάδος-Πολιτική Διοίκησις Θράκης (1922), *Πεπραγμένα, Μάιος 1920-Δεκέμβριος 1921. Δικαιοσύνη I*, Αδριανούπολις: Τύποις Πολιτικής Διοικήσεως Θράκης, σ. 3· Μ. Μ. Αρχείο Α. Δοξιάδη Φάκελος 1, αριθ. εγγράφου 256/51. [Συντάκτης] Β. Παπαδόπουλος [μέλος του Κεντρικού Δικαστηρίου Γκιουμουλτζίνας].

Πέρα από τις προαναφερθείσες προσπάθειες της νέας διοίκησης να κατακτηθεί πολιτικά, εθνολογικά και να αφομοιωθεί διοικητικά η επαρχία της Θράκης, διαδραματιζόταν ένας ταυτόχρονος αγώνας που στόχευε στην προσαρμογή της καθημερινής δημόσιας σφαίρας στη νέα πραγματικότητα. Το ζήτημα της ονοματολογίας των δημόσιων χώρων, της οδωνυμίας και της ονομασίας του συνόλου των οικισμών της Θράκης θεωρείται η πιο ολοκληρωμένη πρακτική που εφαρμόστηκε με σκοπό την αλλαγή της συνολικής σημειολογίας του χώρου, όπως είχε νωρίτερα γίνει στη Μακεδονία και στις άλλες επαρχίες των Νέων Χωρών⁷⁹¹. Η πρακτική προσαρμογής της τοπικής ονοματολογίας στα εθνικά πρότυπα αποτελεί μια διαδεδομένη πρακτική των εθνικών κρατών η οποία εφαρμόζεται στα νέα εδάφη τους. Αντίστοιχα είχαν πράξει και οι γειτονικές βαλκανικές εθνικές διοικήσεις, στα αφαιρεθέντα από την Οθωμανική Αυτοκρατορία εδάφη⁷⁹².

Στην διαδικασία δόθηκε μεγάλη σπουδαιότητα, μίας και στην Παλιά Ελλάδα, έναν αιώνα μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, «...διατηρήται πλήθος ξενικών τοπωνυμίων, όπου η μετονομασία δεν εγένετο εγκαίρως τα νέα διδόμενα ονόματα δεν κάτρωθωσαν να επικρατώσι των παλαιών...», πράγμα που έπρεπε να αποφευχθεί στη Θράκη⁷⁹³. Στη δεδομένη χρονική στιγμή, έγινε η έκδοση πινάκων απογραφής των οικισμών της Θράκης από το υπ. Οικονομικών (Φεβρουάριος 1920). Η παρουσία ξενικών ονομάτων σε μία επίσημη έκδοση του ελληνικού κράτους θεωρείται συνώνυμη της αναγνώρισής τους. Τέλος, όπως υποστηρίζει και ο Ν. Γ. Πολίτης, επιβαλλόταν η αλλαγή των ονομάτων, μίας και η χρήση των παλιών «...περιέχουσι ψευδή υπόνοιαν της εθνικής συστάσεως του πληθυσμού των χωριών εκείνων, ων τα ξενικά ονόματα ηδύναντο να εκκληφθώσιν ως μαρτυρούντα και ξενικήν καταγωγήν...»⁷⁹⁴.

Οι προτεινόμενες αλλαγές της ονοματολογίας διατάχθηκαν υπό την κεντρική επίβλεψη του υπ. Εσωτερικών και της *Επιτροπείας Τοπωνυμίων*. Η τελευταία εξέταζε και ενέκρινε τις αποφάσεις μετονομασίας των τοπικών υποεπιτροπών σύμφωνα με τις οδηγίες που είχε εκδώσει. Τα νέα ονόματα έπρεπε να είναι οικεία και εύχητα στην ελληνική εθνική αντίληψη και γλώσσα, να αποδίδουν το αρχαίο ή βυζαντινό όνομα, να περιγράφουν σημαντικά για τον ελληνισμό ιστορικά γεγονότα ή φυσικά

Γκιουμουλτζίνα, 16-03-1920, προς: Απ. Δοξιάδη.

⁷⁹¹ Κυραμαργιού Ε. (2010), "Καινούργια Ονόματα-Καινούργιος Χάρτης: Οι Μετονομασίες των Οικισμών της Ελλάδας, 1909-1928" *Ιστορικά*, 27(52), σσ. 11-15· Κωστόπουλος Τ. (2000), *Η Απαγορευμένη Γλώσσα: Κρατική Καταστολή των Σλαβικών Διαλέκτων στην Ελληνική Μακεδονία*, Αθήνα: Μαύρη Λίστα, σσ. 139-147· αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή Yeager R. M., (1979), *Refugee Settlement and Village Change in the District of Serres Greece, 1912-1940*, Department of Geography, Berkeley: University of California, σσ. 227-234.

⁷⁹² Azaryahu M. (1997), "German Reunification and the Politics of Street Names: the Case of East Berlin" *Political Geography*, 16(6), σ. 180.

⁷⁹³ Γ.Α.Κ., Κ.Υπ/Αρχείο Μητροπολίτου Ελευθερουπόλεως, Σωφρόνιου/Φάκελος 85γ. Έκθεσις της επί Αλλαγής των Τοπωνυμίων Θράκης Επιτροπείας, 17-08-1921, Αδριανούπολη, [συντάκτες: Γέραγας Κ., Καραχάλιος Δ., Λαμπουσιάδης Γ.], προς: Την Α.Ε. τον Υπουργόν Πολιτικών Διοικητήν Θράκης.

⁷⁹⁴ Πολίτης Ν. Γ. (1920), *Γνωμοδοτήσεις Περί Μετονομασίας Συνοικισμών και Κοινοτήτων*, Αθήνα: Τυπογραφείον Δημ. Μ. Δελή, σ. 4.

χαρακτηριστικά και, τέλος να είναι αποδόσεις (μεταφράσεις) ξενικών ονομάτων (τουρκικών ή σλαβικών) στην ελληνική⁷⁹⁵.

Το γενικό νομικό πλαίσιο των μετονομασιών στις Νέες Χώρες βασίστηκε σε νόμους του 1912 και του 1915⁷⁹⁶. Στην περίπτωση της Θράκης, οι αλλαγές ελέγχονταν από την Επιτροπεία Τοπωνυμίων και γίνονταν απευθείας από την τριμελή επιτροπή που συνέστησε η επαρχιακή διοίκηση, με έδρα την Αδριανούπολη, προκαλώντας την αντίδραση της κεντρικής υπηρεσίας με την επιλογή των νέων ονομάτων⁷⁹⁷.

Με το τέλος των εργασιών της, η τοπική επιτροπεία εξέδωσε κατάλογο με τις μετονομασίες 1.170 χωριών της Θράκης. Η Γενική Διοίκηση Θράκης, τον Αύγουστο και τον Σεπτέμβριο του 1921, με τις αποφάσεις αρ. 103294 και αρ. 109298 κατοχύρωσε τις προτεινόμενες αλλαγές, τις οποίες και εξέδωσε σε σχετικό φυλλάδιο τον επόμενο χρόνο⁷⁹⁸. Από εκεί και πέρα, ο κατάλογος αποτέλεσε τον κανόνα της ελληνικής διοικητικής ονοματολογίας για την περιοχή της Θράκης.

Βέβαια, με τον περιορισμό της ελληνικής εδαφικής επικράτειας στην περιοχή δυτικά του Έβρου, οι ελληνικές αρχές αναγκάστηκαν να διατηρήσουν τις αλλαγές με νόμο ΔΝΖ' του 1912 *περί Συστάσεως Δήμων και Κοινοτήτων εν τοις Νομοίς Έβρου και Ροδόπης*, το 1924⁷⁹⁹. Πάντως, η αλλαγή της ονοματολογίας των οικισμών της Θράκης είχε -άτυπα, τουλάχιστον- πραγματοποιηθεί από τον πρώτο χρόνο της ελληνικής διακυβέρνησης, μίας και τα νέα ονόματα εμφανίστηκαν στην απογραφή πληθυσμού του Δεκεμβρίου 1920⁸⁰⁰. Με την επίσημη έκδοση τους θεσμοθετήθηκε η

⁷⁹⁵ Γ.Α.Κ., Κ.Υπ/ Αρχείο Μητροπολίτου Ελευθερουπόλεως, Σωφρόνιου/Φάκελος 85γ, Η Επιτροπεία των Τοπωνυμίων της Ελλάδος, αρ. πρωτ. 417, 02-11-1921, προς: Υπουργείο των Εσωτερικών.

⁷⁹⁶ Νόμος ΔΝΖ' της 14-12-1912 «περί συστάσεως δήμων και κοινοτήτων» και νόμος 641 της 11-02-1915, «περί συμπληρώσεως και τροποποιήσεως διατάξεων τινών του ΔΝΖ' νόμου της 10-02-1912», όπως παρατίθενται στο Πολίτης Ν. Γ. (1920), *Γνωμοδοτήσεις Περί Μετονομασίας Συνοικισμών και Κοινοτήτων*, Αθήνα: Τυπογραφείον Δημ. Μ. Δελή, σσ. 8-11.

⁷⁹⁷ Κοκολάκης Μ. (2000), «Το Γεράκι και ο Σκαντζόχοιρος. Η Διοικητική Ονοματοθεσία της Ελληνικής Θράκης», στο *Θράκη: Ιστορικές και Γεωγραφικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών: 197-204, σ. 198· Γ.Α.Κ., Κ.Υπ/ Αρχείο Μητροπολίτου Ελευθερουπόλεως, Σωφρόνιου/Φάκελος 85γ, Η Επιτροπεία των Τοπωνυμίων της Ελλάδος, αρ. πρωτ. 417, 02-11-1921, προς: Υπουργείο των Εσωτερικών· Γ.Α.Κ., Κ.Υπ/Αρχείο Μητροπολίτου Ελευθερουπόλεως, Σωφρόνιου/Φάκελος 85γ. Έκθεσις της επί Αλλαγής των Τοπωνυμίων Θράκης Επιτροπείας, 17-08-1921, Αδριανούπολη, [συντάκτες: Κ. Γέραγας, Δ. Καραχάλιος, Γ. Λαμπουσιάδης], προς: Την Α.Ε. τον Υπουργόν Πολιτικών Διοικητήν Θράκης. Η επιτροπή εντάχθηκε διοικητικά στη Διεύθυνση Εσωτερικών της Γενικής Διοίκησης Θράκης, με διορισμένα μέλη της, τον Γ. Λαμπουσιάδη (καθηγητή σε γυμνάσιο της Αδριανούπολης), τον Δ. Καραχάλιο (δημοσιογράφο & διευθυντή του Γραφείου Τύπου Θράκης) και τον Κ. Γέραγα. Γέραγας Κ. (1925), *Αναμνήσεις εκ Θράκης, 1920-1922*, Εν Αθήναις: Τυπογραφείον Εστίας, σ. 134.

⁷⁹⁸ Παράρτημα της «Εφ. της Κυβερνήσεως» του Βασιλείου της Ελλάδος. Εν Αδριανουπόλει 18-09-1921, Τεύχος Β', αρ. φύλλου 1, αρ. απόφασης 109298 όπως παρατίθεται στο Κωνσταντινίδης Ν. Θ. (2005), *Ξανά στο Φως: Αναδιφώντας τη Θράκη του Φωτίου Αποστολίδη*, Ξάνθη: Τελέια & Παύλα, σ. 78· Γενική Διοίκησης Θράκης- Διεύθυνση Εσωτερικών (1922), *Πίναξ των Πόλεων και Χωριών της Θράκης Εμφαινών τα Παλιά και Νέα Ονόματα και τον Πληθυσμόν αυτών κατά την Τελευταίαν Απογραφήν*, Αδριανούπολις: Εκ του Τυπογραφείου Γενικής Διοικήσεως Θράκης· Γ.Α.Κ., Κ.Υπ/ Αρχείο Μητροπολίτου Ελευθερουπόλεως, Σωφρόνιου/Φάκελος 85γ, Β' Αποστολή, Σχετικά με τα Τοπωνυμία Θράκης, αρ. Εγγράφου α/α 84, [Αύγουστος 1921].

⁷⁹⁹ Δρακάκης Α. Θ. & Κούνδουρος Σ. Ι. (1940), *Αρχεία Περί της Συστάσεως και Εξελίξεως των Δήμων και Κοινοτήτων 1836-1939 και της Διοικητικής Διαρρέσεως του Κράτους: (Τέως Δήμοι, Δήμοι, Κοινότητες, Σύνδεσμοι Κοινοτήτων, ανοργάνωτοι Κοινότητες, Συνοικισμοί, Μοναί, Θέσεις-Αναγνωρίσεις, Προσαρτήσεις, Αποσπάσεις, Μετονομασίες, Συγχωνεύσεις)*, Αθήνα: Τύποις "Γραφικά Τέχνη", Τόμος Α', σσ. 9-10.

⁸⁰⁰ Βασιλείον της Ελλάδος-Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Διεύθυνση Στατιστικής (1921), *Πληθυσμός του Βασιλείου της Ελλάδος κατά την Απογραφήν της 19 Δεκεμβρίου 1920*, Αθήνα: Εθνικόν Τυπογραφείον.

διαδικασία της μετονομασίας⁸⁰¹.

Πάντως, είναι γεγονός ότι οι μετονομασίες δεν εμφανίστηκαν στην καθημερινή ζωή των κατοίκων της Θράκης μετά την έκδοση της σχετικής απόφασης, καθώς αρκετές από αυτές –και ιδίως τα ονόματα των μεγάλων πόλεων- είχαν ήδη αλλάξει. Η πρωτεύουσα της Διασυμμαχικής Θράκης είχε βαφτιστεί Κομοτηνή αντί Γκιουμουλτζίνας πριν από την ολοκλήρωση της κατάληψης της Θράκης⁸⁰². Ομοίως, το λιμάνι του Ντεντέ-Αγάτς μετονομάστηκε σε Αλεξανδρούπολη, προς τιμή του βασιλιά Αλεξάνδρου κατά την περιοδεία του στη Θράκη το καλοκαίρι του 1919.

Η εισαγωγή της νέας ονοματολογίας και η χρήση της στην καθημερινότητα των κατοίκων δεν υιοθετήθηκαν άμεσα. Αρκετοί από τους κατοίκους συνέχισαν να χρησιμοποιούν τα παλιά ονόματα των οικισμών –ακόμα και σήμερα- όχι απαραίτητα για λόγους εθνικής σκοπιμότητας, αλλά για λόγους ευκολίας και συνήθειας⁸⁰³. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός, ότι μόλις το 1977 ολοκληρώθηκε η διαδικασία μετονομασίας των θρακικών τοπωνυμίων. Συνακόλουθα, απαγορεύτηκε η δημόσια χρήση των παλαιών μετά την έκδοση του σχετικού Φ.Ε.Κ. (αρ. 363 της 25-11-1977) και την κυκλοφορία της απόφασης εφαρμογής από το δήμαρχο της Κομοτηνής σε τοπική εφημερίδα (*Χρόνος*, 04-01-1978)⁸⁰⁴.

Παράλληλα, με την ονοματολογία των οικισμών, αλλαγές εισήχθησαν στην ονοματολογία και άλλων συστατικών γνωρισμάτων των αστικών –και όχι μόνο- τοπίων. Η ελληνική διοίκηση ακολούθησε μία πρακτική επαναπροσδιορισμού της ονοματοθεσίας των οδών, πλατειών, συνοικιών και τοπωνυμίων των οικισμών της. Αυτή τη φορά, η προσπάθεια έγινε σε αργούς σχετικά ρυθμούς, σε σύγκριση με αυτούς της μετονομασίας των οικιστικών συνόλων, αποτυπώνοντας την παρουσία και τη δόξα του ελληνικού στοιχείου στον χώρο. Έτσι, οι επιγραφές ξαναγράφηκαν με ελληνικούς χαρακτήρες και αρκετές επιγραφές καταστημάτων χρωματίστηκαν με άσπρο και μπλε⁸⁰⁵.

Σε κάθε περίπτωση, το ζήτημα της ονοματοθεσίας αποτελεί μία δράση εκμετάλλευσης του χώρου και των ιδιοτήτων ή των συστατικών του, προς όφελος των κυρίαρχων εθνικών δυνάμεων που προβάλλουν τα δικά τους πρότυπα και την

⁸⁰¹ Παρενθετικά, σημειώνεται μία σειρά οικισμών που μετονομάστηκαν λίγο πριν από τη διενέργεια της επίσημης απογραφής του πληθυσμού, τον Μάιο του 1928. Αναλυτικότερα, πρόκειται για 4 οικισμούς στην επαρχία Σουφλίου, 1 στην επαρχία των Σαπών, 3 στην επαρχία Κομοτηνής και 25 στην επαρχία Ξάνθης. Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος-Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας (1935), *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την Απογραφή της 15-16 Μαΐου 1928. Πραγματικός Πληθυσμός Κυρωθείς δια του από 23 Νοεμβρίου 1928 Διατάγματος*, Δεύτερα Έκδοσις, Εν Αθήναις: Εν του Εθνικού Τυπογραφείου, σσ. 94-95, σσ. 303-311.

⁸⁰² Γέραγας Κ. (1925), *Αναμνήσεις εκ Θράκης, 1920-1922*, Εν Αθήναις: Τυπογραφείον Εστίας, σ. 135.

⁸⁰³ de Jong F. (1980), *Names, Religious Denominations and Ethnicity of Settlements in Western Thrace: A Supplement to "Ortsnamenkonkordanz der Balkanhalbinsel"*, Leiden: Brill, σ. x.

⁸⁰⁴ Poulton H. (1994), *The Balkans, Minorities and States in Conflict*, London: MRG Publications, σ. 184· de Jong F. (1980), *Names, Religious Denominations and Ethnicity of Settlements in Western Thrace: A Supplement to "Ortsnamenkonkordanz der Balkanhalbinsel"*, Leiden: Brill, σσ. xii-xiii.

⁸⁰⁵ Mazower M. (2004), *Salonica, City of Ghosts: Christians, Muslims and Jews 1430-1950*, London: Harper-Collins Perennial, σ. 302. Στην Κομοτηνή, η σημερινή Πλατεία Ειρήνης από Πλατεία Δημαρχείου μετονομάστηκε σε Πλατεία Βουλγαροκτόνου.

εσωτερική ιδεολογία τους⁸⁰⁶. Το νέο τοπίο της Θράκης, φάνηκε να αποκόπτεται από τους παραδοσιακούς δεσμούς, με την επιβολή ονομασιών που ήταν συνδεδεμένες με το εθνικό, και σίγουρα όχι με το συλλογικό παρελθόν της περιοχής. Στη νέα μορφή του θρακικού τοπίου, δεν υπήρχε χώρος για συστατικά που αμφισβητούσαν την ελληνική εθνική κυριαρχία και την αντιπαρέθεταν με ανταγωνιστικές εθνικές ταυτότητες, όπως αυτές εκφράζονταν μέσω των μουσουλμάνων και βουλγαρόφωνων κατοίκων του. Επιπλέον, η *επινόηση* της τοπικής παράδοσης δεν άφηνε περιθώρια αμφισβήτησης της ελληνικότητας της περιοχής από τις επερχόμενες γενιές.

Τουτουτρόπως, σε μικρό σχετικά χρονικό διάστημα οι ελληνικές αρχές υλοποίησαν μεγάλο μέρος των επεμβάσεων στην οργανωτική και στη λειτουργική δομή των κατά το παρελθόν υπό-συμμαχική διοίκηση περιοχών, ανατολικά και δυτικά του Έβρου ποταμού. Σε αυτή τη δράση διατήρησαν επιλεκτικά δομές του βουλγαρικού, του οθωμανικού και του συμμαχικού παρελθόντος, διευκολύνοντας το έργο της διοίκησης τουλάχιστον κατά το διάστημα εφαρμογής του νόμου ΔΡΛΔ΄. Σε κάθε περίπτωση, ο στόχος της διοικητικής και της οργανωτικής ενσωμάτωσης της Θράκης στα πρότυπα που ελληνικού εθνικού κράτους, είχε θεωρητικά επιτευχθεί σε κάποιο βαθμό.

Εν κατακλείδι και αναφορικά με την έτερη διοίκηση στο Αϊδίνι που συγκροτήθηκε υπό τις ίδιες συνθήκες και για την κάλυψη παρόμοιων αναγκών καταγράφεται μια σειρά οργανωτικών (π.χ. διευθύνσεις, τμήματα, σώμα χωροφυλακής, εκπαίδευση) και λειτουργικών (π.χ. μεταθέσεις δημοσίων υπαλλήλων, παλιννόστηση και αποκατάσταση γηγενών, λειτουργία μονοπωλίων) ομοιοτήτων, οι οποίες προέρχονται αναγκαστικά από το νομικό μηχανισμό λειτουργίας-δομής του θεσμού⁸⁰⁷.

Όμως, στην πραγματικότητα οι διαφορές τους είναι θεμελιώδεις· η πρώτη αποτέλεσε ένα διοικητικό μόρφωμα με περισσότερες ομοιότητες ως προς τις διασυμμαχικές διοικήσεις της εποχής -διατήρηση του καθεστώτος των διομολογήσεων, συχνές παρεμβάσεις των συμμαχικών αποστολών- και λιγότερες ως προς το οποιοδήποτε κρατικό διοικητικό μοντέλο⁸⁰⁸. Την ίδια στιγμή, το έργο της δεύτερης βρισκόταν πλησιέστερα με το έργο των υπολοίπων Γενικών Διοικήσεων της χώρας κυρίως λόγω των προσπαθειών αναπροσαρμογής των εθνοτικών, λειτουργικών και χωρικών δομών του παρελθόντος.

⁸⁰⁶ Ρέντζος Γ. (2006), *Ανθρωπογεωγραφίες της Πόλης: Διεπιστημονική, Διαθεματική και Διαπολιτισμική Προσέγγιση του Αστικού Φαινομένου*, Αθήνα: Τυποθήτω-Δαρδάνος Γ., σσ. 262-263.

⁸⁰⁷ Υπουργείον Εξωτερικών (1921), *Η Ελλάς εις την Μικράν Ασίαν*, Αθήναι: Έκδοσις Γραφείου Τύπου Υπουργείου Εξωτερικών, σσ. 5-10, σσ. 17-18, σσ. 27-28, σ. 32.

⁸⁰⁸ Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή Solomonidis V. (1984), *Greece in Asia Minor: The Greek Administration of the Vilayet of Aidin, 1919-1922*, London: King's College-University of London, σ. 137· Ροδάς Μ. (1950), *Η Ελλάδα στη Μικράν Ασία (1918-1922). Ιστορία γραμμένη από τον Διευθυντή του Γραφείου Τύπου και της Λογοκρισίας της Αρμοστείας Σμύρνης Μιχ. Α. Ροδά*, Αθήναι: Τυπογραφία Κλεισιούνη, σσ. 131-132.

4.iii) Διαχείριση του πληθυσμιακού υποβάθρου

Ένας επιπλέον ρυθμιστικός παράγοντας ο οποίος καθόριζε σημαντικά τον βαθμό επιτυχίας της προσπάθειας ενσωμάτωσης της Θράκης στην Ελλάδα, ήταν η διαχείριση του πολυεθνικού πληθυσμιακού μωσαϊκού της. Η στάση των αρχών όφειλε να λάβει υπ' όψιν τους ομοεθνείς και ακόμη περισσότερο τους αλλοεθνείς κατοίκους της επαρχίας (παραμένοντες και παλιννοστούντες).

Οι διπλωματικές διαβουλεύσεις επέβαλαν την προσεκτική στάση των αρχών προς τις διαφορετικές κοινότητες που συνέθεταν τον εθνολογικό χάρτη της περιοχής, όπως αντιστοίχως έπραττε και η Ύπατη Αρμοστία Σμύρνης⁸⁰⁹. Οι οδηγίες του Βενιζέλου ήταν σαφείς προς τις πολιτικές και κυρίως προς τις στρατιωτικές δυνάμεις, χωρίς να προβλέπεται κανένα περιθώριο παρέκκλισης, εφόσον οι κοινότητες και τα μέλη τους σέβονταν το νέο ελληνικό νομικό πλαίσιο και συμμορφώνονταν με τις διατάξεις του⁸¹⁰.

Χαρακτηριστικά, ο διοικητής του στρατού της Θράκης, αντιστράτηγος Ζυμβρακάκης, μία ημέρα μετά την τελετή παράδοσής της, τοιχοκόλλησε τρίγλωσση (τουρκικά, βουλγαρικά και ελληνικά) προκήρυξη περί ισονομίας και ισοπολιτείας των κατοίκων της Θράκης (15-05-1920)⁸¹¹. Η πράξη αυτή, εκτός του συμβολικού χαρακτήρα της και των δηλωτικών προθέσεων της νέας διοίκησης, εξέφραζε εμπράκτως την αναγνώριση της βουλγαρόφωνης και μουσουλμανικής κοινότητας. Αργότερα, η νέα αρχή παρουσίασε ένα ακόμη περισσότερο θετικό πρόσωπο απέναντι στη μουσουλμανική κοινότητα, χορηγώντας γενική αμνηστία για την περίοδο της βουλγαρικής παρουσίας, όπως έγινε και στην Α. Μακεδονία⁸¹².

Όπως ήταν αναμενόμενο, η παρουσία της ελληνικής στρατιωτικής και πολιτικής διοίκησης δεν έγινε δεκτή με τον ίδιο ενθουσιασμό από το σύνολο του πληθυσμού. Αρκετές από τις αντιδράσεις που είχαν ήδη εκφραστεί κατά τη γαλλική παρουσία, συνεχίστηκαν υποβοηθούμενες από εξωτερικούς παράγοντες.

Για παράδειγμα, στα τέλη Μαΐου 1920, στο χωριό Χεμεντλή (Hemedli) ή Οργάνη, της περιφέρειας Γκιουμουλτζίνας, κηρύχθηκε η ίδρυση προσωρινού κράτους, με πρωτοβουλία γηγενών μουσουλμάνων συνεχίζοντας στην ουσία τη δράση των κινημάτων του 1913 (βλέπε κεφάλαιο 2.i, *supra*) και της δράσης του

⁸⁰⁹ Σολωμονίδου Β., (1989), "Βενιζέλος-Στεργιάδης: Μύθος και Πραγματικότητα" στο Βερέμης Θ. & Γουλιμή Γ., (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος: Κοινωνία-Οικονομία-Πολιτική στην Εποχή του*, Αθήνα, Εκδόσεις Γνώση: 475-507, σ. 483.

⁸¹⁰ Μ. Μ. Αρχείο Α. Δοξιάδη Φάκελος 1, αρ. εγγράφου 256/54, τηλεγράφημα [Ε. Βενιζέλου] εκ Παρισίων, 09-08-1920, ώρα 11.00, προς: Ύπατο Αρμοστή [Α. Σακτούρη], Αδριανούπολη.

⁸¹¹ Τσαϊλός Α. (1978), "Αναμνήσεις από την Απελευθέρωση της Κομοτηνής την 14η Μαΐου 1920", *Θρακικά*, 2(1), σσ. 228-229.

⁸¹² Παπαθανάση-Μουσιοπούλου Κ. (1975), *Η Απελευθέρωση της Δυτικής Θράκης: Από το Αρχείο Χαρισίου Βαμβακά*, Αθήνα, σσ. 182-183· Φ.Ε.Κ. 24-05-1920, αρ. φύλλου 116, Νόμος 2180 «Περί Αμνηστίας εις Μουσουλμάνους».

Τζαφέρ Ταγιάρ⁸¹³. Η αποδοχή του δεν ήταν δεδομένη από το σύνολο του μουσουλμανικού πληθυσμού. Τελικά και παρά την υποστήριξη της βουλγαρικής πλευράς το κίνημα τερματίστηκε σύντομα. Στην ίδια κατηγορία εντάσσεται και η άρνηση ορισμένων λεβαντίνων και εβραίων προυχόντων να παραβρεθούν στην τελετή υποδοχής του βασιλιά Αλέξανδρου στην Αδριανούπολη (Ιούλιος 1920) και των θρησκευτικών αρχηγών τους να μεταβούν στην Αθήνα για να τον συναντήσουν⁸¹⁴. Το περιστατικό υποδήλωνε την ετερογένεια τόσο εντός μίας κοινότητας, όσο και μεταξύ των κοινοτήτων διαφορετικών περιοχών.

Τα γεγονότα αυτά γίνονται κατανοητά, εφόσον ιδωθούν υπό το πρίσμα της προσπάθειας των τοπικών ηγετών να εμφανίσουν το επιτυχημένο έργο συμμόρφωσης των ομοεθνών τους με τις προσταγές της νέας διοίκησης. Ακόμα παρουσιάζουν την προσπάθεια της κεντρικής πολιτικής εξουσίας να εμφανίσει, στο εξωτερικό της χώρας, μία εικόνα της που δε διέψευδε τις συμμαχικές προσδοκίες για σεβασμό της ιδιαιτερότητας των αλλοεθνών κατοίκων της.

Τα παραπάνω, δεν απέτρεψαν τις ελληνικές αρχές από την προσπάθεια ελέγχου της διαφορετικότητας τους. Πώς, όμως, η ελληνική διοίκηση διαχειρίστηκε τη συγκεκριμένη κατάσταση;

Αρχικά, ιδρύθηκε η *Διεύθυνση Υποθέσεων Ετερόδοξων*. Αυτή ασχολείτο με τα θέματα των αλλόθρησκων κατοίκων της Θράκης και με όλα τα παρεμφερή οργανωτικά, θρησκευτικά, κοινοτικά και διοικητικά ζητήματα⁸¹⁵. Η δράση της υπηρεσίας παραμένει άγνωστη στις πρωτογενείς πηγές και κατά πάσα πιθανότητα αποτελεί τη συνέχεια των *Κεντρικών Γραφείων Πληροφοριών* της ελληνικής αντιπροσωπείας στη Διασυμμαχική Θράκη⁸¹⁶. Σε κάθε περίπτωση η παρουσία της υπογράμμισε τη βούληση της ελληνικής κυβέρνησης για πληροφόρηση, πρόληψη και έλεγχο των παραγόντων αποσταθεροποίησης σε μία υπό ελληνοποίηση περιοχή.

Ταυτόχρονα και στην κατάλληλη συγκυρία, παρενέβη στο εσωτερικό της δομής και της λειτουργίας των κοινοτήτων, παρά το σχετικό διάγγελμα του Ύπατου Αρμοστή (13/26-07-1920)⁸¹⁷. Έτσι, τέθηκε σε ισχύ ο νόμος 2345 της 03-07-1920, ο οποίος εφάρμοζε τη *Συνθήκη των Αθηνών* του 1913. Αυτός ρύθμιζε τα ζητήματα ανάδειξης των ανώτατων θρησκευτικών λειτουργών, των αρμοδιοτήτων του μουφτή και της διαχείρισης των κοινοτικών περιουσιών⁸¹⁸. Ακόμα έγινε μία προσπάθεια

⁸¹³ Aydinli A. (1971), *Bati Trakya Faciasinin iz Yüzü*, Istanbul: Aydinli Cagaloglu, (περιληπτική μετάφραση Ανδρεάδη Κ. (1973) στο *Βαλκανική Βιβλιογραφία*, Τόμος Α΄- Συμπλήρωμα, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, σ. 351, σ. 373.

⁸¹⁴ Ε.Β.Ε., Εφημερίδα *Εμπρός*, ημερομηνία έκδοσης, 28-08-1920, σ. 4· Ι.Α.Υ.Ε., 1920/152.2, Φάκελος Θράκης (Ιούνιος-Δεκέμβριος), ΙΙΙ, τηλεγράφημα, Αδριανούπολη, 18/31-07-1920, αρ. εμπιστ. πρωτ. 9408, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, κ. Αντιπρόεδρο της Κυβέρνησης.

⁸¹⁵ Σβολόπουλος Δ. Κ. (1922), *Η Θράκη υπό την Ελληνικήν Διοίκησιν*, Κωνσταντινούπολις, σ. 57.

⁸¹⁶ Παπαθανάση-Μουσιοπούλου Κ. (1975), *Η Απελευθέρωση της Δυτικής Θράκης: Από το Αρχείο Χαρισίου Βαμβακά*, Αθήνα, σ. 83.

⁸¹⁷ Antoniadis A. (1922), *Le Development Économique de la Thrace: La Passè, Le Présent, L' Avenir*, Athens: Imprimerie TYPOS: Kimon J. Theodoropoulos, σσ. 42-44.

⁸¹⁸ Φ.Ε.Κ., 03-07-1920, αρ. φύλλου 148, Νόμος 2345, «Περί προσωρινού αρχιμουφτή και μουφτήδων των εν τω

διασφάλισης του πλαισίου προστασίας των μουσουλμάνων κατοίκων της ελληνικής επικράτειας, με την υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών⁸¹⁹. Το παραπάνω νομοθετικό πλαίσιο, εκτός των ζητημάτων που προσπάθησε να επιλύσει, δεν ήταν δυνατό να θεωρηθεί αποκομμένο από την προσπάθεια των ελληνικών αρχών για έλεγχο της εθνοτικής δράσης και οργάνωσης, εκμεταλλευόμενη τις αντιθέσεις στο εσωτερικό της μουσουλμανικής κοινότητας.

Στην πραγματικότητα, ο νόμος 2345/1920 δεν εφαρμόστηκε ποτέ στη Θράκη και η μουσουλμανική κοινότητα δεν μπόρεσε να εκλέξει ποτέ τους θρησκευτικούς αρχηγούς της, αλλά και τους κοσμικούς αντιπροσώπους της (κατάσταση που συνεχίζεται μέχρι και σήμερα)⁸²⁰.

Η ανάθεση σημαντικών θέσεων εξουσίας σε προσωπικότητες από την άρχουσα τοπική παραδοσιακή μουσουλμανική τάξη, όταν αυτές ήταν διατεθειμένες να συνεργαστούν, ολοκλήρωσε την επιβαλλόμενη εικόνα αυτοδιοίκησης της κοινότητας και την επιθυμία της κυβέρνησης να συνεργαστεί με τους σημαντικότερους διαχειριστές της μουσουλμανικής λαϊκής βούλησης⁸²¹.

Η έναρξη αυτής της συνεργασίας προσέδωσε ένα νέο πλαίσιο στις σχέσεις μεταξύ της διοίκησης και της ισχυρότερης εθνοτικής ομάδας στη Θράκη. Όπως φάνηκε και από το παραπάνω παράδειγμα, ο προσεταιρισμός ισχυρών μελών της μουσουλμανικής κοινότητας συνοδευόταν από την προσφορά ανταλλαγμάτων που τους παρείχαν οι στρατιωτικές και εν συνεχεία οι πολιτικές αρχές. Αυτά, ήταν κατά βάσει θρησκευτικά αξιώματα, θέσεις στην τοπική αυτοδιοίκηση καθώς και διορισμοί σε επιτροπές ή συμβούλια, όπως στα εμπορικά και βιομηχανικά επιμελητήρια.

Οι παρεμβάσεις της κεντρικής εξουσίας δεν σταμάτησαν εκεί και κατά τη

κράτει μουσουλμάνων και περί διαχείρισεως των περιουσιών των μουσουλμανικών κοινοτήτων».

⁸¹⁹ Κιστάκης Γ. (2006), *Ιερός Νόμος του Ισλάμ και Μουσουλμάνοι Έλληνες Πολίτες*, Αθήνα: Εκδόσεις Σάκκουλα, σσ. 94-96· Μηναϊδής Σ. (1990), *Η Θρησκευτική Ελευθερία των Μουσουλμάνων στην Ελληνική Έννομη Τάξη*. Αθήνα-Κομοτηνή: Α. Σάκκουλα, στο <http://alex.eled.duth.gr/Eldoseis/Minaidis/22.htm>, (14-04-2008, 11:27)

⁸²⁰ Oran B. (2003), «The Story of Those who Stayed: Lessons from Articles 1 and 2 of the 1923 Convention», in Hirschon R. (ed.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange Between Greece and Turkey*, Oxford, Berghahn Books, 12: 96-115, σ. 102. Πάντως, τον Ιούλιο του 1920, πραγματοποιήθηκε ο διορισμός του Χαφούζ Σαλήχ Εφέντη (Hafiz Salih Efendi), προέδρου του Ισλαμικού Σωματείου Δυτικής Θράκης και πρώην προέδρου της Δημοκρατίας της Γκιουμουλτζίνας. Αυτός, με έκδηλα αντινεοτουρκικά αισθήματα, ανέλαβε τη θέση του προέδρου της μουσουλμανικής κοινότητας Γκιουμουλτζίνας. Αντίστοιχα, το 1922 πραγματοποιήθηκε ο διορισμός των προέδρων των κοινοτήτων της Ξάνθης και του Διδυμοτείχου, χωρίς να υπάρξουν αντιδράσεις από τα στελέχη τους, σύμφωνα με τον Σολταρίδη. Για την αντικατάσταση του μουφτή Μπεκίρ Σινκί, επελέγη ο Χατζή Αχμέτ (Haci Ahmet), χωρίς να λάβουν χώρα οι προβλεπόμενες από το νόμο εκλογές ανάδειξης του. Ι.Α.Υ.Ε. 1927/B/ 37, έγγραφο Γενικής Διοίκησης Θράκης, αρ. πρωτ. 257, 18-04-1927 και Ι.Α.Υ.Ε. 1920/A/5/4, Ευχαριστήριο εκ μέρους μουσουλμάνων Δ. Θράκης. Έγγραφο κυβερνητικής αντιπροσωπίας Δ. Θράκης αρ. πρωτ. 10032/16-07-1920. Αυτό προβάλλεται μέσω του τηλεγραφήματος αρ. 9135/25-07-1920: «ο μουφτής παρευρέθηκε στην υποδοχή του βασιλέως των Ελλήνων στην Κομοτηνή», όπως παρατίθεται στο Σολταρίδης Σ. Α. (1997), *Η Ιστορία των Μουφτειών της Δυτικής Θράκης*, Αθήνα: Νέα Σύνορα-Λιβάνης, σ. 84, σ. 111· Ι.Α.Υ.Ε. 1920/152.2, Φάκελος Θράκης (Ιούνιος-Δεκέμβριος), Ι. Τηλεγράφημα Χ. Βαμβακά, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα· Ελληνική Στρατιωτική Αποστολή Κωνσταντινουπόλεως, Αναφορά Στρατηγού Κατεχάκη προς Χ. Βαμβακά, αρ. πρωτ. 5411, 03-12-1919, όπως παρατίθεται στο Παπαθανάση-Μουσιοπούλου Κ. (1975), *Η Απελευθέρωση της Δυτικής Θράκης: Από το Αρχείο Χαρισίου Βαμβακά*, Αθήνα, σ. 128.

⁸²¹ Μ. Μ. Αρχείο Α. Δοξιάδη Φάκελος 1, αρ. εγγράφου 256/54, τηλεγράφημα [Ε. Βενιζέλος] εκ Παρισίων, 09-08-1920, ώρα 11.00, προς: Υπάτο Αρμοστή [Α. Σακτούρη], Αδριανούπολη.

διάρκεια της εκλογικής αναμέτρησης της 1^{ης} Νοεμβρίου 1920, έγιναν περισσότερο απροκάλυπτες. Έτσι, ο στρατιωτικός διοικητής της Θράκης, Ζυμβρακάκης, επικαλούμενος τον εν ισχύ στρατιωτικό νόμο, απαγόρευσε τη μετάβαση αντιβενιζελικών υποψηφίων στην περιοχή δικαιοδοσίας του⁸²². Όταν μουσουλμάνοι έλληνες υπήκοοι, από την περιοχή της Λάρισας, ταξίδεψαν προς την Αδριανούπολη για την υποβολή υποψηφιότητας, συνελήφθησαν και φυλακίστηκαν από τις αστυνομικές αρχές, και παρέμειναν υπό κράτηση μέχρι την ημερομηνία λήξης της υποβολής υποψηφιοτήτων⁸²³.

Συνολικά, στις εκλογές που είχαν ως αποτέλεσμα την ήττα των Φιλελευθέρων και τη νίκη των Λαϊκών, από συνολικά έξι εκλογικές περιφέρειες της Θράκης –δυτικά του Έβρου υπάρχουν οι εκλογικές περιφέρειες Έβρου και Ροδόπης- εκλέχθηκαν 52 βουλευτές⁸²⁴. Αναλυτικά, εκλέχθηκαν 20 συνολικά μουσουλμάνοι με τη βενιζελική παράταξη και ένας εκτός αυτής, καθώς και ένας αρμένιος και ένας εβραίος⁸²⁵. Στην προκειμένη περίπτωση και εκτός από ενίσχυση της βενιζελικής παράταξης, επιτεύχθηκε η αποκοπή της τοπικής κοινότητας από άλλες κοινότητες της Παλιάς Ελλάδας.

Την επόμενη χρονιά, ο Γενικός Διοικητής, έλαβε δραστικότερα μέτρα ελέγχου της εκλογικής συμπεριφοράς των μουσουλμάνων εκλογέων της Θράκης. Σε αίτησή του προς την ελληνική κυβέρνηση, πρότεινε την εγγραφή των μουσουλμάνων σε ξεχωριστούς εκλογικούς καταλόγους⁸²⁶. Σκοπός της πρότασης μπορεί να θεωρηθεί η απρόσκοπτη εκλογή των βουλευτών τους χωρίς τη συμμετοχή εκλογέων άλλου θρησκευματος. Επίσης, οι υποψήφιοι βουλευτές θα μπορούσαν να είναι και μη μουσουλμάνοι στο θρήσκευμα. Η ρύθμιση αυτή άνοιγε τον δρόμο για την επιβολή εξωτερικών, ακόμα και μη μουσουλμάνων υποψηφίων, που δεν ήταν εγγεγραμμένοι στους τοπικούς εκλογικούς καταλόγους. Η δημιουργία χωριστών εκλογικών καταλόγων, αποτελούσε επιδίωξη της παράταξης των Φιλελευθέρων ήδη από το 1915, όταν εφαρμόστηκε πρώτη φορά για τα μέλη της εβραϊκής και της μουσουλμανικής κοινότητας στις εκλογές του 1923⁸²⁷.

Αντίστοιχα, για την εβραϊκή κοινότητα και έπειτα από μία αναφορά που κατέθεσε ο αρχιραββίνος Μπέιρ Ζακόμπ (*Beir Zakob*) το 1919 στην ελληνική

⁸²² Δωδός Δ. (2005), *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης στις Εκλογές του Ελληνικού Κράτους, 1915-1936*, Αθήνα: Εκδόσεις Σαββάλας, σ. 135.

⁸²³ Ε.Β.Ε., Εφημερίδα *Εμπρός*, ημερομηνία έκδοσης, 10-10-1920, σ. 2.

⁸²⁴ Antoniadis A. (1922), *Le Développement Économique de la Thrace: La Passé, Le Présent, L' Avenir*, Athens: Imprimerie TYPOS: Kimon J. Theodoropoulos, σ. 99· Φ.Ε.Κ., 16-09-1920, αρ. φύλλου 213, Βασιλικό Διάταγμα, «Περί ορισμού εκλογικών περιφερειών Θράκης».

⁸²⁵ Νικολακόπουλος Η. (1990-1991), "Πολιτικές Δυνάμεις και Εκλογική Συμπεριφορά της Μουσουλμανικής Μειονότητας στη Δυτική Θράκη: 1923-1955", *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 8, σ. 175· Γέραγας Κ. (1925), *Αναμνήσεις εκ Θράκης, 1920-1922*, Εν Αθήναις: Τυπογραφείον Εστίας, σ. 125.

⁸²⁶ Ε.Β.Ε., Εφημερίδα *Εμπρός*, ημερομηνία έκδοσης, 14-05-1922, σ. [;].

⁸²⁷ Καρανικόλας Γ. Δ. (1973), *Νόθες Εκλογές στην Ελλάδα (1844-1936)*, Αθήνα, σ. 513, όπως παρατίθεται στο Δωδός Δ. (2005), *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης στις Εκλογές του Ελληνικού Κράτους, 1915-1936*, Αθήνα: Εκδόσεις Σαββάλας, σ. 150.

κυβέρνηση, επικυρώθηκαν με νόμο οι αλλαγές που επεδίωξε η εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης. Με τον νόμο 2456 της 02-08-1920, εκτός από τα ζητήματα οργάνωσης, λειτουργίας, παρουσίας και παιδείας, προβλέφθηκε η επίσημη αναγνώριση του νομικού καθεστώτος κάθε κοινότητας από το ελληνικό κοινοβούλιο, έπειτα από σχετική επικύρωση των καταστατικών λειτουργίας τους⁸²⁸. Με την οργάνωση των εβραϊκών κοινοτήτων στο πλαίσιο του νόμου, καθορίστηκαν το περιθώριο δράσης κάθε κοινότητας και το δικαίωμα του κράτους να ελέγχει την εσωτερική λειτουργία τους⁸²⁹.

Οι παρεμβάσεις της ελληνικής διοίκησης, τουλάχιστον στις εβραϊκές κοινότητες της Θράκης, δεν είχαν την ίδια ένταση με αυτές που εγγράφηκαν στις αντίστοιχες μουσουλμανικές. Η συμπεριφορά των αρχών –τουλάχιστον στην περιοχή δυτικά του Έβρου- απέναντί τους υποδεικνυόταν περισσότερο από τον μικρό σχετικά αριθμό των μελών του και λιγότερο από την οικονομική δύναμη που κατείχαν. Μάλιστα, το καλοκαίρι του 1922 (05-06-1922) κυκλοφορία της εφημερίδας *La Fuerca* (Η Δύναμη) στα ισπανικά και στα λατινικά, την οποία εξέδιδε ο κομοθηναίος *Ιζακινό ντε Μπουτόν* (Izakino de Bouton)⁸³⁰.

Η δραστηριότητα ελέγχου των αλλοεθνών κοινοτήτων δεν περιορίστηκε στις λειτουργικές παρεμβάσεις των αρχών. Το πνεύμα της εποχής και η επίφαση δόμησης μιας ισόνομης πολυεθνικής πραγματικότητας, προέτρεψαν για τη δημιουργία ενός σχήματος που να ικανοποιεί την παραπάνω αρχή. Η σωματειακή οργάνωση ήταν ένας ακόμη τομέας της δημόσιας σφαίρας που κατά το παρελθόν είχε αποδειχθεί ικανός να ενσωματώσει στις δομές τους μέλη όλων των κοινοτήτων.

Το παράδειγμα του σωματείου των καπνεργατών, το γνωστό *Zashtita*, και η προσπάθεια ελέγχου του κατά τη διάρκεια της γαλλικής διοίκησης δεν μπόρεσαν να τεθούν υπό τις κυβερνητικές επιταγές, όπως αποδεικνύουν οι απεργιακές κινητοποιήσεις που εκδηλώθηκαν⁸³¹. Η δεύτερη μορφή συλλογικής οργάνωσης, που εισήχθη στη Θράκη με προτροπές της κεντρικής διοίκησης, ήταν οι γεωργικοί συνεταιρισμοί, τα εμπορικά και βιομηχανικά επιμελητήρια και οι εμπορικοί σύλλογοι στις πόλεις της Θράκης⁸³².

Για παράδειγμα, μέχρι και τα τέλη του 1921, στην περιοχή που αντιστοιχούσε στον νομό Ροδόπης είχαν ιδρυθεί επτά συνεταιρισμοί με συμμετοχή 192 αγροτών. Οι

⁸²⁸ Φ.Ε.Κ., 02-08-1920, αρ. φύλλου 173, Νόμος 2456 «Περί Ισραηλιτικών Κοινοτήτων».

⁸²⁹ Pierron B. (2004), *Εβραίοι και Χριστιανοί στην Νεότερη Ελλάδα: Ιστορία των Διακοινοτικών Σχέσεων από το 1821 έως το 1945*, Μετάφραση: Γ. Σαρατσιώτης, Αθήνα: Πόλις, σσ. 146-151.

⁸³⁰ Φρέζης Ρ. (1999), *Ο Εβραϊκός Τύπος στην Ελλάδα*, Βόλος: Ισραηλιτική Κοινότητα Βόλου-Εκδόσεις Ωρες, σσ. 133-134.

⁸³¹ Ε.Β.Ε., Εφημερίδα *Εμπρός*, ημερομηνία έκδοσης, 15-05-1922, σ. 4.

⁸³² Φ.Ε.Κ., 08-10-1921, αρ. φύλλου 192, Βασιλικό Διάταγμα «Περί ιδρύσεως Εμπορικών και Βιομηχανικών Επιμελητηρίων εν Αδριανούπολη, Ραϊσεστώ, Γκιουμουλτζίνη και Δεδέ-Αγάτς της Θράκης». Σημειώνεται πως οι εν λόγω οργανώσεις οικονομικού και παραγωγικού χαρακτήρα εξετάζονται στο συγκεκριμένο κομμάτι ως μία μορφή κοινοτικής οργάνωσης και όχι ως λειτουργικά κομμάτια της τοπικής οικονομίας.

μουσουλμάνοι αγρότες διέθεταν τους δικούς τους αγροτικούς συνεταιρισμούς⁸³³. Η δημιουργία τους είχε σκοπό την ενίσχυση των ομοεθνών αγροτών έναντι των πολυπληθέστερων μουσουλμάνων και βουλγαρόφωνων, που αποτελούσαν άλλωστε και την καρδιά της αγροτικής τάξης της περιφέρειας⁸³⁴. Παράλληλα, συνέδραμε στον μελλοντικό προσανατολισμό της παραγωγής στις ανάγκες της εθνικής οικονομίας και στη μεταλλαγή της αγροτικής οικονομίας από αυτάρκη σε ανταγωνιστική και παραγωγική⁸³⁵. Αναφορικά με τα επιμελητήρια και τους εμπορικούς συλλόγους, είχε επιτευχθεί η κατά βάσει ανάδειξη μελών της κυρίαρχης ομάδας σε ηγετικές θέσεις αυτών⁸³⁶.

Η δραστηριότητα των αρχών προς την κατεύθυνση αυτή συνεχίστηκε με τη χρηματοδότηση που εξασφαλίστηκε από το υπ. Εσωτερικών για τη δημιουργία προσκοπικών ομάδων, οι οποίες θα αποτελούσαν τη νέα «...αγωγή των ελληνόπαιδων...», όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο επιθεωρητής σχολείων της Δ. Θράκης, *Κων. Λαγουμπζάκης* (05-07-1920)⁸³⁷. Το εγχείρημα συνάντησε περιορισμένη αποδοχή, όταν σε 17 προσκοπικές ομάδες σε όλα τα αστικά οικιστικά σύνολα, με 700 περίπου μέλη. Τα 150 από αυτά προέρχονταν από τις κατά τόπους κοινότητες των αρμενίων, εβραίων και μουσουλμάνων⁸³⁸.

Προσδοκία των αρχών ήταν η μαζική χρήση της συγκεκριμένης δομής ως θεσμός κοινωνικής ενσωμάτωσης και κοινωνικού ελέγχου. Δηλαδή, μέσω της συμμετοχής και της παρουσίας των μελών τους σε μία ομάδα ή σε εκδήλωση, ενισχυόταν η συνείδηση του συλλογικού *ανήκειν* σε μία ομάδα. Η πρακτική αυτή, αποτελεί ένα ζωτικό κομμάτι της διαδικασίας με την οποία μία ομάδα θέτει τα όρια της⁸³⁹. Ιδιαίτερα στην περίπτωση του προσκοπισμού, η διάχυση των ιδεών του σε αδιαμόρφωτες σχετικά προσωπικότητες δεν θα αντιμετώπιζε τις δυσκολίες που ενδεχομένως θα εκδηλώνονταν σε μεγαλύτερες ηλικίες, στόχος που τελικά δεν επιτεύχθηκε.

Μια ακόμη προσπάθεια διείσδυσης της νέας διοίκησης εντός της εσωτερικής λειτουργίας των κοινοτήτων, η οποία εισήχθη υπό το πρίσμα του εκσυγχρονισμού των δομών της νέο-προσαρτημένης επαρχίας, ήταν ο τομέας της υγείας. Ειδικότερα, από τον Σεπτέμβριο του 1920 εγκαινιάστηκε η παροχή ιατρικής περίθαλψης εκτός

⁸³³ Antoniadis A. (1922), *Le Développement Économique de la Thrace: La Passé, Le Présent, L' Avenir*, Athens: Imprimerie TYPOS: Kimon J. Theodoropoulos, σσ. 96-97.

⁸³⁴ Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Τμήμα Επιθεωρήσεως, επιθεωρητής: Ευρυκλής Παπανικολάου, Έκθεσις του εν Κομοτηνή Υποκαταστήματος επί τη βάσει Λογιστικής Καταστάσεως 20-05-1922.

⁸³⁵ Πετμεζάς Σ. Δ. (χ.η.), «Αγροτική Οικονομία», στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα, 1922-1940: Ο Μεσοπόλεμος*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, Β1: 189-249, σσ. 237-239.

⁸³⁶ Ιγγλέσις Ν. Γ. (1921), *Οδηγός της Ελλάδος, Παλαιάς Ελλάς-Νέα Ελλάς*, Αθήναι, σ. 135, σ. 143, σ. 476. Ιγγλέσις Ν. Γ. (1920-1921), *Οδηγός Ελλάδος-Μεταπολεμική Περίοδος*, Αθήναι, σ. 135, σ. 143, σ. 476.

⁸³⁷ Παραδεισης Ν. Κ. (2000), *Ο Προσκοπισμός στις Αλησμόνητες Πατρίδες 1919-1922: Μικρά Ασία, Κωνσταντινούπολη, Θράκη*, Αθήνα: Ο Μικρός Ρωμιός, σ. 146.

⁸³⁸ Ι.Α.Υ.Ε. 1920/152.2, Φάκελος Θράκης (Ιούνιος-Δεκέμβριος), ΙΧ. Σημείωμα Χαρίσιου Βαμβακά Περί Δυτικής Θράκης, Αθήνα, 01-09-1920. Προς: πρόεδρο της κυβερνήσεως Ελευθέριο Βενιζέλο, ενταύθα.

⁸³⁹ Cohen A. P. (1989), *The Symbolic Construction of Community*, London, σσ. 50-57.

των ορίων του εθνοτικού *ανήκειν* των κατοίκων, μέσω της ίδρυσης των *Δημοτικών Υγειονομικών Υπηρεσιών* (νοσοκομεία, τοπικά ιατρεία, δημοτικά φαρμακεία), όπως είχε γίνει και νωρίτερα στην Καβάλα (Δημοτικό Γενικό Νοσοκομείο, ο *Ευαγγελισμός*, 1919), στη Δράμα και στις Σέρρες⁸⁴⁰.

Αυτό αποτελεί την κορύφωση μίας προσπάθειας του κεντρικού εθνικού κράτους να απομακρύνει από τις κοινότητες την παροχή μίας υπηρεσίας που παραδοσιακά προσέφεραν στα μέλη τους, όπως είχε πράξει και κατά το παρελθόν η βουλγαρική διοίκηση. Η συγκέντρωση της παροχής και διαχείρισης υπηρεσιών κοινής ωφέλειας από τον κρατικό μηχανισμό, αποτέλεσε μία από τις βασικές ενέργειες των εθνικών κρατών. Αυτή αποσκοπούσε στην υπαγωγή των αλλοεθνών και ομοεθνών κατοίκων της Θράκης στις βασικές δομές του ελληνικού έθνους-κράτους.

Η παροχή υγειονομικής και φαρμακευτικής περίθαλψης από την τοπική αυτοδιοίκηση εγκαινιάστηκε στις περιοχές του ελληνικού κράτος από τα τέλη του 19ου αιώνα. Βάσει αυτής η χρηματοδότηση των δημοτικών ή κοινοτικών λειτουργιών και των αντίστοιχων υγειονομικών θεσμών (δημοτικά ιατρεία, νοσοκομεία, φαρμακεία) γινόταν απευθείας από τους δημοτικούς ή κοινοτικούς προϋπολογισμούς. Σε κάποιες περιπτώσεις η χρηματοδότηση τους ενισχυόταν από περιουσίες που βρίσκονται στην κυριότητα τους (κληροδοτήματα) ακόμη και από δωρεές, όπως έγινε αργότερα με το *Σισμανόγλειο Νοσοκομείο* της Κομοτηνής⁸⁴¹.

Πάντως, την ίδια περίοδο στην Κομοτηνή λειτουργούσε και *Στρατιωτικό Νοσοκομείο*. Στεγαζόταν σε μεγαλύτερο κτίριο από το αντίστοιχο *Δημοτικό Νοσοκομείο* και με αρτιότερα καταρτισμένο προσωπικό, το οποίο χρηματοδοτούνταν από τον προϋπολογισμό της Γενικής Διοίκησης⁸⁴². Η έναρξη λειτουργίας νοσοκομειακών μονάδων στις περιοχές των Νέων Χωρών λάμβανε, συνήθως, λάμβανε χώρα σε σύντομο χρονικό διάστημα (ένα-δύο μήνες) μετά την εγκαθίδρυση της νέας διοίκησης. Πάντως η ίδρυση στρατιωτικών νοσοκομείων προηγείτο της ίδρυσης των αντίστοιχων δημόσιων ή δημοτικών, γεγονός που αποδεικνύει την σπουδαιότητα εδραίωσης των στρατιωτικών μονάδων στην περιοχή για την ελληνική πλευρά⁸⁴³.

Το ελληνικό κράτος δεν σταμάτησε εκεί. Αντιθέτως, συνέχισε την προσπάθεια

⁸⁴⁰ Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Καπανίδης Ν. Κ., (1988), *Η Κλειστή Περίθαλψη στο Νεοελληνικό Κράτος (1909-1940)*, Τμήμα Ιατρικής της Σχολής Επιστημών Υγείας, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 122· Μ. Μ. Αρχείο Α. Δοξιάδη Φάκελος 2, αρ. εγγράφου 256/74, Ύπατη Αρμοστεία της Ελλάδος εν Θράκη, Διεύθυνση Δημόσιας Υγείας, Αδριανούπολη, 10-09-1920, Ταχυδρομική Εγκύκλιος Προς: τους Νομάρχες και του Υποδιοικητές της Θράκης.

⁸⁴¹ Μέκος Ζ. Κ. (2005), *Ενθύμιον Κομοτηνής: Η Ιστορία, η Εικόνα και η Ζωή της Πόλης και των Ανθρώπων της στις Προηγούμενες Τρεις Γενιές*, Θεσσαλονίκη: Σταμούλης Αντ., σ. 47· Κοπαράνης Φ. (1933), *Η Δημοσία Υγεία εν Ελλάδι*, Αθήναι: τυπ. Χρονόπουλος, Χρήστος Β., σ. 417.

⁸⁴² Γέραγας Κ. (1925), *Αναμνήσεις εκ Θράκης, 1920-1922*, Εν Αθήναις: Τυπογραφείον Εστίας, σ. 133.

⁸⁴³ Μέκος Ζ. Κ. (2005), *Ενθύμιον Κομοτηνής: Η Ιστορία, η Εικόνα και η Ζωή της Πόλης και των Ανθρώπων της στις Προηγούμενες Τρεις Γενιές*, Θεσσαλονίκη: Σταμούλης Αντ., σ. 47· Κοπαράνης Φ. (1933), *Η Δημοσία Υγεία εν Ελλάδι*, Αθήναι: τυπ. Χρονόπουλος, Χρήστος Β., σ. 327, σ. 333.

ελέγχου των ομογενειακών κοινοτήτων των Νέων Χωρών, στρέφοντας τις ενέργειές του προς την κατάργηση θεσμών που είχαν τις ρίζες τους στο οθωμανικό παρελθόν. Έτσι, ψηφίστηκε και τέθηκε σε εφαρμογή από τον Σεπτέμβριο του 1920 το νομικό πλαίσιο κατάργησης των ορθόδοξων χριστιανικών κοινοτήτων που βρίσκονται εντός της ελληνικής επικράτειας⁸⁴⁴.

Ήδη, το 1909 είχε ιδρυθεί το *Γενικό Εκκλησιαστικό Ταμείο*, που είχε αναλάβει τη διαχείριση των εκκλησιαστικών και μοναστηριακών περιουσιών της αυτοκέφαλης ελληνικής εκκλησίας. Η κατάργηση των παραδοσιακών θεσμών και η ανάθεση της λειτουργίας των κοινοτήτων στις διοικητικές και στις πολιτικές υπηρεσίες του έθνους-κράτους, όπως οι κατά τύπους *Ανώτερες Ενοριακές Αντιπροσωπίες* και τα *Τοπικά Ταμεία Εκπαιδευτικής Πρόνοιας* αλλά και το *υπ. Εκκλησιαστικών και Δημόσιας Εκπαίδευσης*, περιόρισε την αυτονομία δράσης τους και προπάντων απέκοψαν την άμεση σύνδεση με το ορθόδοξο πατριαρχείο.

Οι νέοι θεσμοί απέκτησαν σημαντική δύναμη στις τοπικές κοινωνίες που δραστηριοποιήθηκαν. Έτσι, για παράδειγμα τα Ταμεία Εκπαιδευτικής Πρόνοιας απέκτησαν την κυριότητα και ανέλαβαν τη διαχείριση των σχολικών περιουσιών των ορθόδοξων κοινοτήτων, τις οποίες αξιοποίησαν σύμφωνα με τις επιταγές της κεντρικής εξουσίας.

Η διαχείριση των διαφορετικών κοινοτήτων ήταν μια από τις προτεραιότητες της Γενικής Διοίκησης Θράκης σε μια περιοχή όπου η εθνοτική ισορροπία δεν συμβάδιζε με τις προσδοκίες του εθνικού κράτους. Τα θέματα της συνολικής διαχείρισης του πληθυσμιακού υποβάθρου, τέθηκαν παράλληλα με τις προσπάθειες απομάκρυνσης των δομών του παρελθόντος και της εισαγωγής νέων εκσυγχρονισμένων δομών σύμφωνα με τα πρότυπα της εποχής.

4.iv) Οι πληθυσμιακές μετακινήσεις, ο χώρος και η στάση των ελληνικών άρχων

Από την περίοδο της Διασυμμαχικής παρουσίας στη Θράκη, τέθηκαν σε λειτουργία οι ενέργειες παλιννόστησης των κατοίκων που είχαν αποδημήσει και εκτοπιστεί κατά τη διάρκεια της βουλγαρικής διοίκησης. Παράλληλα με τις προσπάθειες διαχείρισης του πολυεθνοτικού πληθυσμιακού υποβάθρου, η επιστροφή των παλιννοστούντων και η διευθέτηση των συναφών ζητημάτων της αποτελούσε μια βασική προτεραιότητα της ελληνικής διοίκησης στα υπό-προσάρτηση εδάφη.

Πραγματικά, ο Σακτούρης με διάταγμά του (01-09-1920) προσπάθησε να διευθετήσει το ζήτημα του επαναπατρισμού και της αποκατάστασής τους, από τις

⁸⁴⁴ Εξαίρεση αποτέλεσαν οι κοινότητες της Κρήτης και της Σάμου. Φ.Ε.Κ., 28-09-1920, αρ. φύλλου 220, Νόμος 2508, «Περί εξακριβώσεως και διαχειρίσεως των περιουσιών και πόρων των εν ταις Νέαις Χώραις από τουρκοκρατίας Χριστιανικών κοινοτήτων».

διάφορες περιοχές του ελληνικού κράτους⁸⁴⁵. Το σχετικό διάταγμα, το οποίο δεν κατέστη δυνατή η εύρεση του, πιθανόν προσπάθησε περισσότερο να ρυθμίσει τα ζητήματα που προέκυπταν κατά την επιστροφή των παλιννοστούντων στις εστίες τους, όπως η απόδοση των περιουσιών τους, και λιγότερο τον καθ' αυτό τρόπο της επιστροφής. Εξάλλου την οργάνωση της επιστροφής τους ανέλαβε το υπ. Περιθάλψεως⁸⁴⁶.

Οι αυξημένες στεγαστικές ανάγκες των παλιννοστούντων ομογενών καλύφθηκαν κατά ένα μέρος από τις εγκαταλελειμμένες μουσουλμανικές περιουσίες. Ένα μέρος των μουσουλμάνων προσφύγων δίστασε να επιστρέψει άμεσα κατά τη διάρκεια της γαλλικής παρουσίας, περιμένοντας διαβεβαιώσεις για την ασφάλειά του. Σε αυτούς, πρέπει να προστεθούν και οι παραμένοντες μουσουλμάνοι, όταν με την κατάληψη της περιοχής από τον ελληνικό στρατό φοβήθηκαν τυχόν αντίποινα –σε ανταπόδοση όσων εκδηλώθηκαν στη Ανατολία- και εγκατέλειψαν τη Θράκη⁸⁴⁷. Η αποδημία τους σταμάτησε στις αρχές Ιουλίου 1920, μετά τη λήψη σχετικών διαβεβαιώσεων από τις ελληνικές αρχές⁸⁴⁸.

Έτσι, στην περιοχή δυτικά του Έβρου ποταμού, η ελληνική διοίκηση αναφέρει 3.519 μουσουλμάνους παλιννοστούντες που ήταν εγκατεστημένοι εκεί, με την πλειονότητα τους να προέρχεται από το Σουφλί (2.041 άτομα) και την Αλεξανδρούπολη (1.042 άτομα)⁸⁴⁹. Σημειώνεται ότι, κατά την οκταετία 1912-1920, 143.189 μουσουλμάνοι πρόσφυγες μετανάστευσαν από τις περιοχές που ήλεγχε το ελληνικό κράτος –ο συνολικός αριθμός των προσφύγων προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία ανερχόταν σε 413.922 άτομα- σύμφωνα με το οθωμανικό υπ. Προσφύγων⁸⁵⁰.

Οι περιουσίες τους χρησιμοποιήθηκαν για τις ανάγκες των παλιννοστούντων και έπρεπε να αποδοθούν πάση θυσία. Το κύμα παλιννόστησης εντάθηκε το καλοκαίρι του 1920 και η ελληνική διοίκηση όφειλε να απαντήσει άμεσα το πρόβλημα, φανερώνοντας τις προθέσεις της για σεβασμό των αλλοεθνών κατοίκων της.

Για την αντιμετώπιση του προβλήματος, στην περιοχή των Φερών όπου εμφανιζόταν εντονότερο, ο Βαμβακάς λίγο πριν από την παραίτησή του, ίδρυσε

⁸⁴⁵ Antoniadès A. (1922), *Le Développement Économique de la Thrace: La Passè, Le Prèsent, L' Avenir*, Athens: Imprimerie TYPOS: Kimon J. Theodoropoulos, σ. 69.

⁸⁴⁶ Ε.Β.Ε., Εφημερίδα *Εμπρός*, ημερομηνία έκδοσης, 17-09-1920, σ. 2.

⁸⁴⁷ Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Dalègre J. (1995), *Populations et Territoire en Thrace Grecque Depuis 1878: Tome 1: Texte*, Département de Géographie, Paris: Université de Paris X-Nanterre, σ. 211.

⁸⁴⁸ Τηλεγράφημα Χ. Βαμβακά, προς Βενιζέλο Ε., αρ. πρωτ. 9480, 11-07-1920, όπως παρατίθεται στο Παπαθανάση-Μουσιοπούλου Κ. (1975), *Η Απελευθέρωση της Δυτικής Θράκης: Από το Αρχείο Χαρισίου Βαμβακά*, Αθήνα, σ. 61.

⁸⁴⁹ Ε.Ι.Ε./Ι.Ν.Ε., Αρχείο Α. Α. Πάλλη. Φάκελος Β-Γ. Αριθμός και Τόπος Προελεύσεως μουσουλμάνων προσφύγων εγκατεστημένων στο Βιλαέτι της Αδριανουπόλεως το ελληνικό κομμάτι, [Χρονολόγητος Πίνακας].

⁸⁵⁰ Toynbee A. (1923), *Western Question in Greece and Turkey: A Study in the Contact of Civilisations*, B, London: Constable, σ. 138, όπως παρατίθεται στο Πάλλη Α. Α. (1977), "Φυλετικές Μεταναστεύσεις στα Βαλκάνια και Διωγμοί του Ελληνισμού", *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 1, σ. 86.

βμελείς επιτροπές αποτελούμενες από υπαλλήλους της διοίκησης και μέλη των εμπλεκόμενων κοινοτήτων. Με σχετική εγκύκλιό του, παρείχε λεπτομερείς οδηγίες στις αρμόδιες υπηρεσίες, ώστε να ικανοποιηθούν οι θέσεις και των δύο πλευρών⁸⁵¹. Για την ελληνική διοίκηση, η δημοσιοποίηση των διαμαρτυριών στους διπλωματικούς αντιπροσώπους των χωρών της Αντάντ ήταν μία εξέλιξη που με κάθε τρόπο έπρεπε να αποφευχθεί.

Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα που αναφέρει ο Antoniadēs. Η αποχώρηση των μουσουλμανικών πληθυσμών που δήλωσαν την υποστήριξή τους στον Τζαφέρ Ταγιάρ είχε ως αποτέλεσμα την εγκατάλειψη των ακινήτων και κινητών περιουσιών τους. Αμέσως, η Ύπατη Αρμοστία ίδρυσε στην Αδριανούπολη μία ειδική επιτροπή για την προστασία και την μελλοντική επιστροφή των ακινήτων στους δικαιούχους· για τις κινητές περιουσίες (π.χ. δημητριακά) σε περίπτωση μη επιστροφής των δικαιούχων, είχε σχεδιαστεί η παραχώρησή τους σε άλλα μέλη της μουσουλμανικής κοινότητας⁸⁵². Η λειτουργία της επιτροπής είναι αμφισβητήσιμη όταν σε αντίστοιχη περίπτωση η Ύπατη Αρμοστία Σμύρνης δημοπράτησε τις κινητές περιουσίες εισπράττοντας το σχετικό αντίτιμο⁸⁵³.

Η διαδικασία επιστροφής των ομοεθνών για τις ελληνικές αρχές βρισκόταν ακόμα σε εξέλιξη. Το πρόγραμμα της παλιννόστησής τους χρειαζόταν να επισπευσθεί, ώστε να απομακρυνθούν και οι τελευταίοι εγκατεστημένοι πληθυσμοί από το βουλγαρικό κράτος και να αποδοθούν οι εγκαταλελειμμένες από τους εποίκους γαίες. Τέλος, επιβαλλόταν η ενδυνάμωση της ομοεθνούς παρουσίας ακόμα και με την είσοδο νέου πληθυσμού από τις περιοχές του ελληνικού κράτους. Στα δυτικά του Έβρου και περισσότερο στα ανατολικά, εγκαταλελειμμένες περιουσίες παλιννοστούντων είχαν καταληφθεί από μερίδα του μουσουλμανικού πληθυσμού μιας και οι δικές τους είχαν καταληφθεί από τρίτους και δεν τους είχαν ακόμη αποδοθεί. Άλλες περιουσίες είχαν καταστραφεί και κάποιες άλλες είχαν υποστεί σημαντικές ζημιές και δεν μπορούσαν να αξιοποιηθούν άμεσα.

Η κατάσταση εμφάνιζε μία δυσκολία που απαιτούσε προσεκτικούς χειρισμούς από την Γενική Διοίκηση. Ο Βενιζέλος, ενήμερος για την κατάσταση στη Θράκη, προσπάθησε να καθυστερήσει την επιστροφή των παλιννοστούντων, έως ότου απομακρυνθούν οι μουσουλμάνοι από τις περιουσίες τους. Εναλλακτικά, προτάθηκε η άμεση επιστροφή των πρώτων με την ταυτόχρονη απομάκρυνση των δεύτερων. Τελικά, πρότεινε την άμεση επιστροφή τους και τη λήψη μέτρων για την εύρεση μίας συμβιβαστικής λύσης. Έτσι, προτάθηκε η υποχρεωτική σύμπτυξη δύο

⁸⁵¹ I.A.Y.E. 1920/152.2, Φάκελος Θράκης (Ιούνιος-Δεκέμβριος), ΙΧ. Σημείωμα Χαρίσιου Βαμβακά Περί Δυτικής Θράκης, Αθήνα, 01-09-1920. Προς: πρόεδρο της κυβέρνησεως Ελευθέριο Βενιζέλο, ενταύθα.

⁸⁵² Antoniadēs A. (1922), *Le Développement Économique de la Thrace: La Passé, Le Présent, L' Avenir*, Athens: Imprimerie TYPOS: Kimon J. Theodoropoulos, σ. 93.

⁸⁵³ Ροδάς Μ. (1950), *Η Ελλάδα στη Μικράν Ασία (1918-1922)*. Ιστορία γραμμένη από τον Διευθυντή του Γραφείου Τύπου και της Λογοκρισίας της Αρμοστείας Σμύρνης Μιχ. Α. Ροδά, Αθήνα: Τυπογραφεία Κλεισιούνη, σσ. 121-122.

μουσουλμανικών νοικοκυριών σε μία οικία (συνοίκηση), μέχρι την εξεύρεση μίας μονιμότερης λύσης. Στην ίδια διαδικασία θα υποβάλλονταν και οι ομοεθνείς, με τη χωρίς αναβολή επιστροφή των περιουσιών τους. Για το ζήτημα των γαιών που καλλιεργούνταν από τον παραμένοντα πληθυσμό που είχε εγκατασταθεί κατά την εξαετία 1913-1919, η διευθέτησή του θα αποτελούσε αντικείμενο κρίσης από ειδική επιτροπή⁸⁵⁴.

Το ζήτημα της εγκατάστασης νέου πληθυσμού, προσκείμενου στα ιδεώδη του ελληνικού έθνους-κράτους, εγκαινιάστηκε με την παρουσία του στρατού και την εγκατάσταση της ελληνικής διοίκησης στην Αν. Μακεδονία και Θράκη⁸⁵⁵. Η εισροή αλλοδαπών όφειλε να μην προκαλέσει την παραμικρή αντίδραση των αντιμαχόμενων για τα νέα εδάφη. Ήδη, κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων, με την υπογραφή της Συνθήκης περί Θράκης –μόνον ο ναχιγιές του Σαρί-Χαντίρ (Sarı-Hadır) και 12 ακόμα χωριά του καζά του Ορτά-Κιόι ενσωματώθηκαν στην Ελλάδα, όταν ο υπόλοιπος καζάς παραχωρήθηκε στη Βουλγαρία⁸⁵⁶- μέρος του πληθυσμού μετακινήθηκε προς την ασφαλέστερη για αυτούς ελληνική περιοχή.

Το ρεύμα του αυξήθηκε το καλοκαίρι του 1920 και ανάγκασε τη διοίκηση να λάβει άμεσα μέτρα για τον προσφυγικό πληθυσμό. Ο Βαμβακάς εισηγήθηκε την εγκατάσταση αυτών βορειοανατολικά, στα ελληνοβουλγαρικά σύνορα και στην περιοχή του Άρδα. Η επιλογή βασίστηκε στη θωράκιση της περιοχής, ώστε να περιοριστεί η δράση των ένοπλων ομάδων που προέρχονταν από τη βουλγαρική ενδοχώρα. Ταυτόχρονα, οι πρόσφυγες θα βρίσκονταν κοντά στις αρχικές εστίες τους για λόγους ψυχολογικής υποστήριξης και μίας υποτιθέμενης μελλοντικής άμεσης παλιννόστησής τους⁸⁵⁷.

Λίγο νωρίτερα, περιοχές της Μακεδονίας και της Θράκης, και ειδικότερα οι περιφέρειες του Σουφλίου, των Φερών και του Κάρα-Αγάτς, εποίκιστηκαν από Καυκάσιους πρόσφυγες⁸⁵⁸. Ένα τέτοιο χωριό ήταν το Κους-Τεπέ (Kuş-Tepe), ο σημερινός Αετόλοφος, που ιδρύθηκε το 1901 από 120 οικογένειες μουσουλμάνων προσφύγων από τη Βουλγαρία, για να καταστραφεί αργότερα κατά τη διάρκεια του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου και να μείνει ερημωμένο μέχρι το 1921, όταν εγκαταστάθηκαν εκεί οι καυκάσιοι⁸⁵⁹.

⁸⁵⁴ Μ. Μ. Αρχείο Α. Δοξιάδη Φάκελος 1, αρ. εγγράφου 256/54, τηλεγράφημα [Βενιζέλου Ε.] εκ Παρισίων, 09-08-1920, ώρα 11.00, προς: Υπάτο Αρμοστή [Α. Σακτούρη], Αδριανούπολη.

⁸⁵⁵ Schultze J. H. (1937), "Greek Frontier Colonisation in Thrace and Macedonia", *Scottish Geographical Magazine*, 53(2), σ. 86.

⁸⁵⁶ Ε.Ι.Ε./Ι.Ν.Ε., Αρχείο Α. Α. Πάλλη. Φάκελος Η-Θ. Γενική Διοίκηση Θράκης, Κομοτηνή, 23-02-1925, αρ. πρωτ. 247, Επείγον, [συντάκτης, Κ. Γεραγιάς]

⁸⁵⁷ Ι.Α.Υ.Ε. 1920/152.2, Φάκελος Θράκης (Ιούνιος-Δεκέμβριος), ΙΧ. Σημείωμα Χαρίσιου Βαμβακά Περί Δυτικής Θράκης, Αθήνα, 01-09-1920. Προς: πρόεδρο της κυβέρνησεως Ελευθέριο Βενιζέλο, ενταύθα.

⁸⁵⁸ Μαχαίρα Α. (χ.η.), "Η Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου", στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδος του 20ού Αιώνα, 1922-1940: Ο Μεσοπόλεμος*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, Β1, σ. 119.

⁸⁵⁹ Ι.Α.Υ.Ε. 1927 Β΄ Πολιτική, 1925-1930, Περί της Δυτικής Θράκης, Συντάκτης: Φεραίος, αρ. πρωτ. 92, Κομοτηνή, 05-04-1926, προς: πρόεδρο της ελληνικής αντιπροσωπείας την Μικτής Επιτροπής Ανταλλαγής Ελληνοτουρκικών Πληθυσμών, Κωνσταντινούπολη.

Ήδη από τον Αύγουστο του 1919, ο Βενιζέλος είχε πληροφορήσει όλα τα αρμόδια υπουργεία για την εθνική αναγκαιότητα εγκατάστασης ενός πληθυσμού που ανερχόταν στους 100.000 ανθρώπους περίπου, στην Αν. Μακεδονία και Θράκη. Ο εποικισμός αυτών που κατευθύνονταν από την *Διεύθυνση Γεωργίας και Εποικισμού* της Γενικής Διοίκησης Θράκης, θα επέλυε το ζήτημα του πληθυσμιακού ελλείμματος που παρουσίαζαν οι παραπάνω περιοχές, ακόμα και εάν ενδεχομένως χρειαζόταν να καταλάβουν κτήματα των υπό παλιννόστηση μουσουλμάνων κατοίκων⁸⁶⁰. Προηγουμένως, οι ίδιοι πληθυσμοί είχαν χρησιμοποιηθεί για τον εποικισμό της υπαίθρου της Θεσσαλονίκης, μαζί με άλλους ομογενείς από την Αν. Ρωμυλία και τη Ρουμανία⁸⁶¹.

Η δήλωση Βενιζέλου παρουσιάζει αναμφίβολα την προσδοκία των αρχών για το ζήτημα αλλαγής του πληθυσμιακού υποβάθρου και της σύνδεσής του με τις ελληνικές διεκδικήσεις στην περιοχή⁸⁶². Περισσότερο, όμως, εκφράζει το αντιφατικό προφίλ της ελληνικής πολιτικής. Έτσι για τις συμμαχικές χώρες, όφειλε να παρουσιάσει έναν εμπράγματο σεβασμό της εθνοτικής ιδιομορφίας των κατοίκων στις νέο-προσαρτημένες περιοχές, όταν για την ικανοποίηση των εθνικών στόχων της εργαζόταν για την ανατροπή της εθνοτικής ισορροπίας στις ίδιες περιοχές.

Ο συγκεκριμένος πληθυσμός των καυκάσιων, ξεπερνούσε τις 1.100 οικογένειες και εγκαταστάθηκε σε μία ευαίσθητη για τις αρχές περιοχή, σε χωριά που ερήμωσαν μετά τη αποδημία των κατοίκων τους για τη Βουλγαρία. Έτσι, προτάθηκε ο διασκορπισμός τους σε όλη τη συνοριακή γραμμή, με την ελπίδα –όπως εκφράστηκε από τους ίδιους- αντιμετώπισης των ένοπλων ομάδων με αποτελεσματικότερα αστυνομικά και στρατιωτικά μέτρα. Η αναγκαιότητα εγκατάστασής τους ώθησε την Γενική Διοίκηση στην πρόταση ίδρυσης της σχετικής υπηρεσίας εποικισμού από το υπ. Γεωργίας. Για την κάλυψη των αναγκών τους, η *Διεύθυνση Περιθάλψεως Προσφύγων* της Γενικής Διοίκησης Θράκης μερίμνησε για τον εφοδιασμό τους με αροτραία ζώα, κάρα, άροτρα, σπόρους και –σε κάποιες περιπτώσεις- με νέα οικήματα⁸⁶³.

Η εγκατάστασή τους στη Θράκη παρουσίαζε προβλήματα όπως η έλλειψη δομημένου και καλλιεργήσιμου χώρου. Για τη συνέχιση της εγκατάστασής τους, ο Βενιζέλος, προέτρεπε τον Βαμβακά να υποβάλει την ιδέα ίδρυσης νέων συνοικισμών

⁸⁶⁰ I.A.Y.E. [άγνωστος φάκελος], Τηλεγράφημα Βενιζέλου Ε., προς Αντιπρόεδρο της Κυβέρνησης, Υπουργό Οικονομικών, Υπουργό Γεωργίας και Περιθάλψεως, Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, 18-08-1919, 09.50 π.μ., Επέigion, αρ. εμπ. πρωτ. 8121, Παρίσι, όπως παρατίθεται σε φωτογραφία του εγγράφου στο Αντωνίου Α. (11-05-2000), "Κράτησαν Ασβεστη τη Φλόγα", *Ιστορικά (Ελευθεροτυπία)*, 30, σ. 16

⁸⁶¹ Καραδήμου-Γερόλυμπου Α. (1997), «Προσφυγική Εγκατάσταση και Ανασχεδιασμός των Βορειοελλαδικών Πόλεων, 1912-1940», στο *Ο Ξεριζωμός και η Άλλη Πατρίδα: Οι Προσφυγουπόλεις στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας: 89-118, σ. 94.

⁸⁶² Mc Garry J. (1998), "Demographic Engineering. The State-directed Movement of Ethnic Groups as a Technique of Conflict Regulation", *Ethnic and Racial Studies*, 21(4), σσ. 616-617.

⁸⁶³ I.A.Y.E., 1920/152.2, Φάκελος Θράκης (Ιούνιος-Δεκέμβριος), I, τηλεγράφημα, Γκιουμουλτζίνα, αρ. εμπ. πρωτ. 9509, 22-07-1920, [από Χ. Βαμβακά] προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Υπουργείο Γεωργίας, κ. Καφαντάρη-Σβολόπουλος Δ. Κ. (1922), *Η Θράκη υπο την Ελληνικήν Διοίκησιν*, Κωνσταντινούπολις, σ. 53.

στα χωριά στα οποία υπήρχαν εκτάσεις προς καλλιέργεια ή ιδιωτικά αγροτικά κτήματα (τσιφλίκια) τα οποία μπορούσαν να αγοραστούν με τη συγκατάθεση των ιδιοκτητών τους⁸⁶⁴.

Φαίνεται ότι για τις ελληνικές αρχές υπήρχε ένας διαθέσιμος ζωτικός χώρος από τα τσιφλίκια της περιοχής δυτικά του Έβρου, τον οποίο επιθυμούσαν να αξιοποιήσουν για την κάλυψη των αναγκών τους. Για την απόκτηση των απαραίτητων γαιών οι εποικιστικές αρχές είχαν τη δυνατότητα χρήσης του, όμως δεν το έπραξαν. Παράλληλα, ο Βαμβακάς είχε επιτύχει τον προσεταιρισμό μεγαλοϊδιοκτητών γης, κυρίως μουσουλμάνων, βασισμένος στην επιτυχημένη πρακτική των ανταλλαγμάτων. Με τον τρόπο αυτόν και ταυτόχρονα με τον εποικισμό της περιοχής, θα γίνονταν οι πρώτες νομότυπες προσπάθειες αλλαγής του παραδοσιακού γαιοκτητικού καθεστώτος.

Αυτές δεν καταγράφονται ως οι μοναδικές πληθυσμιακές μετακινήσεις που έλαβαν χώρα κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο στη Θράκη. Μία ακόμη, που αποσιωπάται από τις διπλωματικές και άλλες πρωτογενείς πηγές της εποχής, ήταν η μετακίνηση και η εγκατάσταση πληθυσμιακών ομάδων από όλα σχεδόν τα διαμερίσματα της ελληνικής επικράτειας προς τη νεοπροσαρτηθείσα περιοχή. Η εσωτερική αυτή μετανάστευση αριθμούσε 11.253 άτομα στον νομό Έβρου και 17.113 στον νομό Ροδόπης που είχαν γεννηθεί σε άλλο δήμο ή κοινότητα του κράτους και είχαν απογραφεί στους αντίστοιχους νομούς (βλέπε Πίνακες 11)⁸⁶⁵. Είναι βέβαια πιθανό ένα μέρος αυτού του πληθυσμού να αντιστοιχεί σε οικογένειες που είχαν αποδημήσει από τη Θράκη κατά τη βουλγαρική διακυβέρνηση και παλιννόστησαν από τα τέλη του 1919 και έπειτα. Όμως, κάτι τέτοιο δεν μπορεί να υπολογιστεί με ακρίβεια.

Επιπλέον, δεν παρουσιάζεται μονάχα ο πληθυσμός που εισήχθη στη Θράκη, αλλά και αυτός που μετακινήθηκε εντός των ορίων του διαμερισμάτος της. Αναλυτικότερα, 8.910 άτομα μετακινήθηκαν εντός της υποδιοίκησης στην οποία γεννήθηκαν, 2.962 άτομα εντός του νομού όπου γεννήθηκαν και 6.290 εντός του διαμερισμάτος της Θράκης⁸⁶⁶. Η μετακίνηση αυτή εντός του πλαισίου της αγροτικής εξόδου, συνοδεύεται από την αντίστοιχη πληθυσμιακή ενίσχυση των αστικών κέντρων σε επίπεδο χώρας, με σημαντικότερα τα παραδείγματα της Αθήνας, του Πειραιά και της Θεσσαλονίκης⁸⁶⁷.

⁸⁶⁴ I.A.Y.E. 1920/152.2, Φάκελος Θράκης (Ιούνιος-Δεκέμβριος), ΙΧ. Σημείωμα Χαρίσιου Βαμβακά Περί Δυτικής Θράκης, Αθήνα, 01-09-1920. Προς: πρόεδρο της κυβερνήσεως Ελευθέριο Βενιζέλο, ενταύθα.

⁸⁶⁵ Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1935), *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την Απογραφήν της 15-16 Μαΐου 1928. Πραγματικός Πληθυσμός Κυρωθείς διά του από 23 Νοεμβρίου 1928 Διατάγματος*, Δευτέρα Έκδοσις, Εν Αθήναι: Εν του Εθνικού Τυπογραφείου, σσ. ιε'-ιστ', σσ. λη'-λθ', σσ. μη'-μθ', Πίναξ 3*, Πίναξ Ι.β', Πίναξ Ι.γ', Πίναξ Ι.δ', Πίναξ Ι.ε'.

⁸⁶⁶ Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1928), *Απογραφή του Πληθυσμού της Ελλάδος κατά την 19η Δεκεμβρίου 1920. Γενικά Στατιστικά Αποτελέσματα: Α' Πληθυσμός, Β' Οικογένειαι*. Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, σσ. 177-178.

⁸⁶⁷ Ρηγιανός Μ. (1987), *Παραγωγικές Δομές και Εργατικά Ημερομίσθια στην Ελλάδα 1909-1936: Βιομηχανία-*

Στην περίπτωση της Θράκης, η αγροτική έξοδος κατευθύνθηκε προς τα τρία βασικά πολεοδομικά συγκροτήματα, της Κομοτηνής, της Αλεξανδρούπολης και της Ξάνθης⁸⁶⁸. Σημαντικό είναι και το ποσοστό των ατόμων (12.819 άτομα) που μετακινήθηκαν εντός του διαμερίσματος προς άλλα οικιστικά σύνολα παρόμοιου μεγέθους (κοινότητες)⁸⁶⁹.

Η αγροτική έξοδος στην περίπτωση της Θράκης δεν μπορεί να θεωρηθεί πως ταυτίζεται απολύτως με τα κίνητρα που ισχύουν στην υπόλοιπη χώρα (π.χ. αναζήτηση εργασίας). Αρκετά πιθανό είναι, επίσης, η συγκεκριμένη πληθυσμιακή μετακίνηση να πραγματοποιήθηκε λόγω των ταραχών στην ύπαιθρο, της ανασφάλειας που ένιωθε ο αγροτικός πληθυσμός, καθώς και του εκτοπισμού του και λόγω της συνακόλουθης εγκατάστασης στα αστικά κέντρα όπου ο έλεγχός του ήταν ευκολότερος από τις αρχές. Σε κάθε περίπτωση και ανεξάρτητα από το βασικό κίνητρο της μετακίνησης και της επιλογής του τόπου εγκατάστασης, η εσωτερική μετανάστευση δεν έπαψε να σχετίζεται με τις ευρύτερες χωρικές αλλαγές που καταγράφονται στο τοπίο της θρακικής επαρχίας υπό τη νέα διοίκηση.

Τα συγκεντρωτικά στοιχεία των πληθυσμιακών καταμετρήσεων είναι δηλωτικά της κατάστασης που επικράτησε μετά την ενσωμάτωση της Θράκης. Έτσι, τον ίδιο μήνα της ενσωμάτωσης (Μάιος 1920), ο Α. Πάλλης για τον πληθυσμό του μετέπειτα νομού Ροδόπης καταγράφει στην υποδιοίκηση Κομοτηνής, 67.456 κατοίκους και στην υποδιοίκηση Ξάνθης, 49.423 κατοίκους, συνολικά 116.879 άτομα⁸⁷⁰. Τα στοιχεία του Πάλλη διαφέρουν από τα αποτελέσματα της πρώτης επίσημης απογραφής του ελληνικού κράτους (Δεκέμβριος 1920) όταν είχε ολοκληρωθεί το μεγαλύτερο μέρος της παλινόστησης, σύμφωνα με την οποία ο ίδιος νομός κατοικείτο από 125.009 κατοίκους· υποδιοίκηση Κομοτηνής με 70.627 κατοίκους και υποδιοίκηση Ξάνθης με 54.382 κατοίκους. Την ίδια περίοδο, ο νομός Έβρου, που εκτεινόταν ανατολικά και δυτικά του ποταμού, κατοικείτο από 94.042 άτομα⁸⁷¹ (βλέπε Πίνακα 2).

Την ίδια ακριβώς περίοδο (1922), η Γενική Διοίκηση Θράκης παρουσιάζει τον συνολικό πληθυσμό του νομού Ροδόπης, με τις υποδιοικήσεις Κομοτηνής και Ξάνθης, να φτάνει τους 116.879 κατοίκους, με 70.448 και 46.431 κατοίκους αντίστοιχα. Παρομοίως, ο νομός Έβρου κατοικείτο από 93.061 κατοίκους, υποδιοίκηση Αλεξανδρουπόλεως από 21.305 κατοίκους, η υποδιοίκηση Αίνου από

Βιοτεχνία. Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, σ. 72.

⁸⁶⁸ Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1935), *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την Απογραφήν της 15-16 Μαΐου 1928. Πραγματικός Πληθυσμός Κυρωθείς διά του από 23 Νοεμβρίου 1928 Διατάγματος*, Δευτέρα Έκδοσις, Εν Αθήναι: Εν του Εθνικού Τυπογραφείου, Πίναξ Ι.ε'.

⁸⁶⁹ *Ibid*, Πίνακας 5.

⁸⁷⁰ Ε.Ι.Ε.Ι.Ν.Ε., Αρχείο Α. Α. Πάλλη, Φάκελος Α. Σημείωμα των πληθυσμών που κατοικούν στις περιοχές που προσαρτήθηκαν στο ελληνικό κράτος το 1920, [Χρονολόγητο].

⁸⁷¹ Βασίλειον της Ελλάδος-Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Διεύθυνση Στατιστικής (1921), *Πληθυσμός του Βασιλείου της Ελλάδος κατά την Απογραφήν της 19 Δεκεμβρίου 1920*, Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον, σσ. 84-87, σσ. 265-267.

5.553 κατοίκους, υποδιοίκηση Διδυμοτείχου από 27.700 κατοίκους, η υποδιοίκηση Κυψελών από 13.992 κατοίκους και τέλος η υποδιοίκηση Σουφλίου από 24.781 κατοίκους⁸⁷².

Εν κατακλείδι, η εισροή του πληθυσμού στην περιοχή της Γενικής Διοίκησης Θράκης συνέδραμε στην επαναφορά των πληθυσμιακών συσχετισμών, στην προ του 1913 εποχή. Η Γενική Διοίκηση επέδειξε ιδιαίτερη προσοχή και στο ζήτημα της μουσουλμανικής παλιννόστησης, προκειμένου να διατηρήσει το κλίμα που είχε κερδηθεί κατά τη συμμαχική διοίκηση. Δεν μπόρεσε, όμως, να αναστείλει την εγκατάσταση νέο-εισερχόμενων ομάδων ούτε τις διαδικασίες αξιοποίησης των μουσουλμανικών περιουσιών για τις ανάγκες της αποκατάστασης των πρώτων.

4.ν) Οι επεμβάσεις στο θρακικό τοπίο και οι νέες λειτουργίες του υπό την Γενική Διοίκηση Θράκης

Οι επιβαλλόμενες αλλαγές δεν συνίστανται αποκλειστικά στην παλιννόστηση των γηγενών και την εγκατάσταση πληθυσμού από την ελληνική επικράτεια και τον Καύκασο. Η νέα διοίκηση εργάστηκε συστηματικά μέσω αναμορφωτικών και εκσυγχρονιστικών δράσεων, για την απομάκρυνση των δομών και συμβολισμών του παρελθόντος, την εισαγωγή νέων καθώς και τη χωρική σύνδεση της νέας επαρχίας με την ελληνική επικράτεια.

Αναλυτικότερα η σπουδαιότερη πράξη συμβολικής αναμόρφωσης του θρακικού τοπίου ήταν η ανακήρυξη της Αδριανούπολης ως πρωτεύουσας της Ύπατης Αρμοστίας και εν συνεχεία της Γενικής Διοίκησης Θράκης. Η πόλη της Αδριανούπολης αναπτυγμένη σε μια πεδινή έκταση βορειοανατολικά της ένωσης του Άρδα με τον Έβρο ποταμό, αποτέλεσε μετά την Προύσα τη δεύτερη πρωτεύουσα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Κατά τη διάρκεια της οθωμανικής παρουσίας και μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα, ήταν το διοικητικό, στρατιωτικό και εμπορικό κέντρο των ευρωπαϊκών κτήσεων της αυτοκρατορίας⁸⁷³.

Για τις ελληνικές αρχές, η Αδριανούπολη δεν βρισκόταν αποκλειστικά στο γεωγραφικό κέντρο της θρακικής πεδιάδας, αλλά αντιθέτως, λόγω της θέσης που κατείχε στην οθωμανική οικιστική ιεραρχία, ήταν εξοπλισμένη με ένα πλήθος δημοσίων κτιρίων ικανών να φιλοξενήσουν τους φορείς και τις υπηρεσίες της νέας διοίκησης. Περισσότερο από αυτά, με την ανακήρυξή της σε κέντρο της ελληνικής παρουσίας στη Θράκη, οι μνημειακοί και συμβολικοί τόποι της οθωμανικής παρουσίας (π.χ. το τέμενος Σελμιγιέ) υποτάχθηκαν σημειολογικά στη νέα κυρίαρχη εθνική ιδεολογία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, μπορεί να θεωρηθεί η ανάρτηση της

⁸⁷² Γενική Διοίκησης Θράκης-Διεύθυνση Εσωτερικών (1922), *Πίναξ των Πόλεων και Χωριών της Θράκης Εμφανών τα Παλιά και Νέα Ονόματα και τον Πληθυσμόν αυτών κατά την Τελευταίαν Απογραφήν*, Αδριανούπολις: Εκ του Τυπογραφείου Γενικής Διοικήσεως Θράκης.

⁸⁷³ Καραδήμου-Γερόλυμπου Α. (1997), *Μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Βορειοελλαδικές Πόλεις στην Περίοδο των Οθωμανικών Μεταρρυθμίσεων*, Αθήνα: Τροχαλία, σσ. 246-248.

ελληνικής σημαίας σε όλα τα διοικητικά κτίρια και στους δημόσιους χώρους της Αδριανούπολης, δηλώνοντας την παρουσία της νέας διοίκησης στη θρακική καθημερινότητα.

Φωτογραφία 4v.22: Το κτίριο της Αστυνομίας στην οθωμανική Αδριανούπολη

Πηγή: Stamp Circuit

http://www.stampcircuit.com/Coin_Auction_Prices_Realized/auctionmap.php?dirname=Coin_Auction_Prices_Realized&ItemType=Postcard&class=Coin&sale_id=1716&country=THRACE%20%28EAST-WEST-NORTH%29%20%26amp;%20PORT-LAGOS&single= (23-07-2010, 17:30)

Σε συγχρονία με τις πρακτικές ελέγχου των αλλογενών και αναμόρφωσης του τοπίου και του συμβολισμού των οικιστικών συνόλων, η ελληνική διοίκηση εργάστηκε προς την κατεύθυνση αποκατάστασης του δομημένου χώρου και των υποδομών του μέσω της *Διεύθυνσης Δημοσίων Έργων*.

Αρχικά, ολοκληρώθηκαν έργα τα οποία είχαν σχεδιαστεί από την περίοδο της Διασυμμαχικής Θράκης, όπως η επισκευή μουσουλμανικού τεμένους στην Αλεξανδρούπολη, που είχε καταστραφεί κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων από τον βουλγαρικό στρατό⁸⁷⁴. Έτσι, αποκαταστάθηκε η όψη ενός συμβολικού τόπου της μουσουλμανικής κοινότητας, κερδίζοντας ταυτόχρονα την εύνοιά της. Επεμβάσεις τέτοιου τύπου στο θρακικό τοπίο, όπως και κατά την συμμαχική διοίκηση της Θράκης, αποσκοπούσαν την προβολή ενός ανοιχτού στην εθνοτική διαφορετικότητα προφίλ.

Ταυτόχρονα έλαβαν χώρα δράσεις βελτίωσης των υφιστάμενων υποδομών της περιοχής, ώστε να επιταχυνθούν οι διαδικασίες της λειτουργικής ενσωμάτωσης της

⁸⁷⁴ E.B.E., Εφημερίδα *Μακεδονία*, ημερομηνία έκδοσης, 20-07-1920, σ. 2.

περιοχής στο ελληνικό κράτος. Έτσι συνεχίστηκε η προσπάθεια καθαρισμού του λιμανιού της Αλεξανδρούπολης από τα απομεινάρια των βομβαρδισμένων πλοίων. Ταυτόχρονα έγινε το βαθυμετρικό διάγραμμα του λιμανιού και εκπονήθηκε μελέτη για την μελλοντική επέκτασή του (βλέπε *infra*)⁸⁷⁵. Η άμεση λειτουργία και, πολύ περισσότερο, ο σχεδιασμός του λιμανιού για την κάλυψη των αναγκών όλης της επαρχίας χαρακτηρίζονταν ζωτικής σημασίας για την οικονομική αναγέννηση της περιοχής ως το πλησιέστερο και πληρέστερο στην πρωτεύουσα θαλάσσιο διαμετακομιστικό κέντρο, ήδη από την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα.

Ο τομέας των δημοσίων μεταφορών και επικοινωνιών ήταν ένα ακόμη πεδίο παρέμβασης της Γενικής Διοίκησης Θράκης. Έτσι, το καλοκαίρι του 1920 επισκευάστηκε η αμαξωτή οδική αρτηρία Κομοτηνή-Αλεξανδρούπολη-Φέρες-Σουφλί και βελτιώθηκε η ρυμοτομία της επαρχιακής οδού Μαρωνίας-Μάκρης⁸⁷⁶. (βλέπε Χάρτη 30). Η χάραξη των συνόρων και η αποκοπή των παραδοσιακών μεταφορικών και επικοινωνιακών αρτηριών είχαν επιβάλει τη χάραξη και την κατασκευή νέων. Ο παραπάνω οδικός άξονας σύντομα θα αντικαθιστούσε την βασική αρτηρία σύνδεσης των σημαντικών οικιστικών συνόλων της μετέπειτα ελληνικής Θράκης.

Έργα έγιναν και εντός των οδικών δικτύων των πολεοδομικών συγκροτημάτων, όπως στην Κομοτηνή, όπου κατασκευάστηκε η νέα οδός προς τον σιδηροδρομικό σταθμό της πόλης⁸⁷⁷. Το σύνολο των επισκευών ή της χάραξης νέου οδικού δικτύου έγινε με γνώμονα την καλύτερη εξυπηρέτηση των εμπορικών συναλλαγών, αλλά κυρίως την μετακίνηση των στρατιωτικών μονάδων. Ο σιδηρόδρομος και η ακτοπλοΐα παρέμειναν ρυθμιστές μεγάλου μέρους της μεταφοράς των κατοίκων, μαζί με τις ιππήλατες άμαξες.

Οι πολεοδομικές και χωροταξικές επεμβάσεις εκτός των αστικών κέντρων συμπεριέλαβαν επιλεκτικά και οικισμούς της υπαίθρου. Συγκεκριμένα, οι οικισμοί που είχαν καταστραφεί κατά το παρελθόν, απέκτησαν πολεοδομικό σχέδιο και άρχισε η σταδιακή ανοικοδόμησή τους⁸⁷⁸.

Εντός του αστικού ιστού, ειδικότερα της Ξάνθης, έγιναν έργα με στόχο την ενίσχυση της καπνικής οικονομίας, όπως η ανέγερση παραπηγμάτων για την αποξήρανση και την αποθήκευση των καπνών καθώς και η ίδρυση του *Δημόσιου Καπνοκοπηρίου* (Αύγουστος 1920)⁸⁷⁹. Τα αντίστοιχα έργα στην Αλεξανδρούπολη πραγματοποιήθηκαν στον χώρο του λιμανιού και προέβλεπαν την ανέγερση νέων αποθηκών που θα ικανοποιούσαν τις αυξημένες ανάγκες του τοπικού τελωνείου.

⁸⁷⁵ I.A.Y.E. 1920/152.2, Φάκελος Θράκης (Ιούνιος-Δεκέμβριος), ΙΧ. Σημείωμα Χαρίσιου Βαμβακά Περί Δυτικής Θράκης, Αθήνα, 01-09-1920. Προς: πρόεδρο της κυβέρνησεως Ελευθέριο Βενιζέλο, ενταύθα.

⁸⁷⁶ *Ibid.*

⁸⁷⁷ Γέραγας Κ. (1925), *Αναμνήσεις εκ Θράκης, 1920-1922*, Εν Αθήναις: Τυπογραφείον Εστίας, σ. 130.

⁸⁷⁸ Δεν κατέστη δυνατή η ταυτοποίηση των οικισμών που δέχθηκαν τις εν λόγω επεμβάσεις.

⁸⁷⁹ Εξάρχου Θ. (1999), *Ξάνθη, Καπνοβιομήχανοι 1918-1978*, Ξάνθη: ΠΑ.ΚΕ.ΘΡΑ., σ. 19.

Στην Κομοτηνή, εκτός της εγκατάστασης του δικτύου ηλεκτρικού ρεύματος, τα δημόσια έργα στόχευαν στη διευθέτηση της ροής του Μπουκλουτζά και των ελών που δημιουργούσε (κυριότερη αιτία εκδήλωσης του ελώδους πυρετού). Μελετήθηκε, επίσης, η ίδρυση ειδικού ταμείου εκτέλεσης έργων διευθέτησης των χειμάρρων⁸⁸⁰. Νωρίτερα σε περιοχές της Παλιάς Ελλάδας, είχαν ήδη ξεκινήσει οι εργασίες εγκατάστασης, επισκευής και επέκτασης των δικτύων παροχής δημοσίων αγαθών⁸⁸¹. Στην περίπτωση της Θράκης τα κέντρα των υποδιοικήσεων έλαβαν προτεραιότητα στο έργο, ενώ κάποιοι οικισμοί της υπαίθρου θα απέκτησαν τις βασικές υποδομές μεταπολεμικά.

Για την αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση του ελώδους πυρετού, εκπονήθηκε μελέτη ύδρευσης της Κομοτηνής, ώστε να ελαχιστοποιηθούν οι πιθανότητες εκδήλωσης ασθένειας λόγω του υφιστάμενου δικτύου πόσιμου νερού. Μέχρι εκείνη τη στιγμή, η Κομοτηνή τροφοδοτείτο, κατά βάσει, με πόσιμο νερό από τον ομώνυμο χείμαρρο, από τα πηγάδια και τις κρήνες, με αποτέλεσμα να παρουσιάζεται συχνά το φαινόμενο του ενδημικού τύφου⁸⁸². Παρόμοιες μελέτες εκπονήθηκαν για την Αλεξανδρούπολη και την Ξάνθη⁸⁸³.

Σημαντικές θεωρούνται και οι προσπάθειες για την εισαγωγή νέων συμβολικών στοιχείων στο υφιστάμενο αστικό τοπίο. Η ελληνική διοίκηση παρενέβη στη σημειολογία της Κομοτηνής στοχεύοντας στον επαναπροσδιορισμό της κάτω από το πρίσμα της προβολής των εθνικών χαρακτηριστικών γνωρισμάτων της. Η πρόταση οικοδόμησης του νέου δημοτικού νοσοκομείου, του κτιρίου του θεάτρου και η κατασκευή του *Μεγάρου της Ένωσης Κομοτηναίων* έδρασαν προς την κατεύθυνση αυτήν.

Συγκεκριμένα, το κτίσμα χωροθετήθηκε στη βόρεια όχθη του Μπουκλουτζά, απέναντι από το Τσανάκλειο Μέγαρο και νότια του Μητροπολιτικού Μεγάρου. Για το κτίριο της οργάνωσης οι εργασίες κατασκευής του είχαν ξεκινήσει στην πρώτη πενταετία του 20ού αιώνα, σε οικόπεδο που παραχωρήθηκε από τη σχολική περιουσία της αντίστοιχης κοινότητας⁸⁸⁴. Σε καμία όμως περίπτωση δεν μπορεί να συγκριθεί με το κτίριο Τσανακλή, το οποίο φιλοξενούσε υπηρεσίες της Γενικής Διοίκησης Θράκης μετά το 1920. Δεν έπαψε ωστόσο, να συγκρίνεται με κάποια άλλα δημόσια κτίρια της πόλης, που χρονολογούνταν από την εποχή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας⁸⁸⁵.

⁸⁸⁰ Γέραγας Κ. (1925), *Αναμνήσεις εκ Θράκης, 1920-1922*, Εν Αθήναις: Τυπογραφείον Εστίας, σ. 130· Ι.Α.Υ.Ε. 1920/152.2, Φάκελος Θράκης (Ιούνιος-Δεκέμβριος), ΙΧ. Σημείωμα Χαρίσιου Βαμβακά Περί Δυτικής Θράκης, Αθήνα, 01-09-1920. Προς: πρόεδρο της κυβερνήσεως Ελευθέριο Βενιζέλο, ενταύθα.

⁸⁸¹ Ε.Β.Ε., Εφημερίδα *Σκριπ*, ημερομηνία έκδοσης, 17-09-1912, σ. 6.

⁸⁸² Αλτσιτζόγλου Φ. (1941), *Οι Γιακάδες και ο Κάμπος της Ξάνθης*, Αθήνα: Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, σ. 67.

⁸⁸³ Σβολόπουλος Δ. Κ. (1922), *Η Θράκη υπο την Ελληνικήν Διοίκησιν*, Κωνσταντινούπολις, σ. 45.

⁸⁸⁴ Αντωνίου Α. (11-05-2000), "Κράτησαν Άσβεστη τη Φλόγα", *Ιστορικά (Ελευθεροτυπίας)*, 30, σ. 12.

⁸⁸⁵ Θρακική Στοά (1932), *Λεύκωμα Θράκης-Μακεδονίας*, Κομοτηνή: Αργ. Δρακόπουλος-Τύποις Απ. Αντωνιάδου, σ. 247.

Το κτίριο της οργάνωσης, εκτός από προπομπός της εκσυγχρονισμένης εικόνας, συνέθετε δυναμικά την παρουσία της κυρίαρχης πολιτικά ομάδας στον αστικό χώρο. Τα κτίρια του θεάτρου και του νοσοκομείου που επρόκειτο να κατασκευαστούν αν και συγκαταλέγονταν στο πλαίσιο των δημόσιων αγαθών έμειναν συνδεδεμένα με την ελληνική διοίκηση και την ιδεολογία που η ίδια εκπροσωπούσε και επεδίωκε να αποκρυσταλλωθεί στο θρακικό αστικό τοπίο. Σημειώνεται πως το κτίριο του νοσοκομείου θα κατασκευαστεί αργότερα, ενώ το θέατρο δεν θα οικοδομηθεί ποτέ.

Όπως παρουσιάστηκε οι επεμβάσεις της νέας διοίκησης είχαν εκσυγχρονιστικό και αναμορφωτικό χαρακτήρα. Οι αλλαγές που είχαν ήδη εφαρμοστεί στην Παλιά Ελλάδα επεκτάθηκαν και στα νέο-προσαρτηθέντα εδάφη της Θράκης, προσδοκώντας την απομάκρυνση των επιρροών του παρελθόντος και στην μεθοδική ενσωμάτωση της επαρχίας. Το πνεύμα της νέας διοικούσας αρχής επέβαλε επίσης και μια σειρά διαρθρωτικών αλλαγών στην καθημερινή λειτουργία του θρακικού τοπίου.

Ειδικότερα τα παραπάνω δεν ήταν τα μοναδικά ζητήματα που έπρεπε να χειριστεί η ελληνική διοίκηση. Το πρόβλημα της τροφοδοσίας φαγητού του πληθυσμού, η μεταφορά ειδών πρώτης ανάγκης και η διάθεση των τοπικών πλουτοπαραγωγικών πόρων ήταν υπαρκτά και ανοιχτά προς διευθέτηση ζητήματα. Το πρόβλημα αντιμετωπιζόταν, αλλά δεν επιλύονταν αποκλειστικά, με τις πρακτικές της χορήγησης δανείων από την Ε.Τ.Ε. και των επιδομάτων από τα Γραφεία Εποικισμού της Γενικής Διοίκησης Θράκης⁸⁸⁶. Η χορήγηση σπόρων, αρότρων και ζώων μπορούσε να προσφέρει πολύ περισσότερα προς την κατεύθυνση της ανανέωσης του παραγωγικού χαρακτήρα της περιοχής, όπως και έγινε.

Πάντως, κατά τον πρώτο χρόνο της ελληνικής διοικητικής παρουσίας στη Θράκη, η παραγωγή και τα δίκτυα μεταφοράς σιτηρών από το εσωτερικό της χώρας δεν επαρκούσαν για την ικανοποίηση των τοπικών αναγκών. Επιπλέον, η κατάσταση παρουσίαζε δυσκολίες, που οφείλονταν στις καθυστερήσεις μεταφοράς των σιτηρών. Έτσι, για άλλη μία φορά, δραστηριοποιήθηκε το δοκιμασμένο δίκτυο προμήθειας σιτηρών από τους σιτοβολώνες της Βουλγαρίας.

Ο Ύπατος Αρμοστής εισηγήθηκε στο ελληνικό υπ. Γεωργίας και στη βασιλική πρεσβεία της Σόφιας την αποστολή 1.000.000 οκάδων σιταριού, ως συμπλήρωμα στην τοπική παραγωγή⁸⁸⁷. Τότε ιδρύθηκε και η *Υπηρεσία Συγκέντρωσης και Μεταφοράς Γεωργικών Προϊόντων Θράκης*, που μετέφερε σιδηροδρομικώς και συγκέντρωσε στην Αλεξανδρούπολη σιτάρι και κριθάρι τα οποία είχε προηγουμένως

⁸⁸⁶ Ε.Β.Ε., Εφημερίδα *Εμπρός*, ημερομηνία έκδοσης, 14-05-1922, σ. [:]. Φ.Ε.Κ., 27-06-1920, αρ. φύλλου 140, Νόμος [:], «Περί χορήγησης δανείων υπό της Εθνικής Τραπέζης τη εγγυήσει του κράτους εις ομογενείς μονίμως εγκατεστημένους εν την Δυτική Θράκη».

⁸⁸⁷ Ι.Α.Υ.Ε. 1920/152.2, Φάκελος Θράκης (Ιούνιος-Δεκέμβριος), ΙΧ, τηλεγράφημα, αρ. εμπ. πρωτ. 13180, Αδριανούπολη, 05-10-1920, προς: Υπουργείο Εξωτερικών.

αγοράσει η *Ελληνική Στρατιά Θράκης* και το υποκαταστήματος της Ε.Τ.Ε.⁸⁸⁸. Για τη συγκέντρωση των μεγάλων ποσοτήτων δημητριακών και μέχρι τη διανομή τους στον τοπικό πληθυσμό, η διοίκηση, προκειμένου να αντιμετωπίσει το ζήτημα της αποθήκευσής τους, είχε καταφύγει στην επί χρήμασι επίταξη ακινήτων από την τοπική αγορά⁸⁸⁹.

Το δίκτυο των εισαγόμενων προϊόντων δεν περιορίστηκε αποκλειστικά στα είδη διατροφής, αλλά επεκτάθηκε και στα οικοδομικά υλικά, που ήταν απαραίτητα για την αποκατάσταση των ζημιών. Σημαντικές ποσότητες ξυλείας, προορισμένης για οικοδομικές εργασίες, εισήχθησαν στο λιμάνι της Αλεξανδρούπολης από την Τεργέστη της Ιταλίας, μέσω των τριών τοπικών ξυλεμπόρων⁸⁹⁰.

Σε κάθε περίπτωση, τα δίκτυα εισαγωγής από την βουλγαρική ενδοχώρα δεν παρουσίασαν κάμψη τις μετακινούμενες ροές τους. Ο Antoniadēs υποστηρίζει ότι ο αριθμός των βαγονιών που εισήλθαν από την Βουλγαρία στη Θράκη –για τις αγορές της Κωνσταντινούπολης και την εσωτερική κατανάλωση– ανήλθε από 442 κατά τη γαλλική παρουσία, σε 5.442 από τον Απρίλιο του 1921 μέχρι και τον Μάιο του 1922⁸⁹¹. Η παραπάνω ροή αποκαλύπτει την συνεχιζόμενη άμεση σύνδεση των θρακικών αγορών με την βουλγαρική ενδοχώρα και ιδίως με τις περιοχές της Αν. Ρωμυλίας. Ο ενιαίος γεωγραφικός χώρος της Θράκης έδειχνε ακόμη αμυδρά σημάδια αντίστασης στη χάραξη των εθνικών συνόρων μεταξύ των βαλκανικών κρατών.

Σίγουρα, ένα μέρος των τοπικών αναγκών καλύφθηκε από την επαναδραστηριοποίηση της θρακικής γεωργικής παραγωγής, που συμπλήρωσε τις εισαγόμενες ποσότητες σιτηρών. Μια αναφορά του επιθεωρητή υποκαταστημάτων της Ε.Τ.Ε. για την Κομοτηνή (Μάιος 1922) είναι διαφωτιστική για την κατάσταση που επικρατούσε τουλάχιστον στην περιφέρειά του. Τα στοιχεία –με κάθε επιφύλαξη– μπορεί να θεωρηθεί ότι αποκαλύπτουν τις τάσεις ολόκληρης της περιοχής δυτικά του Έβρου ποταμού.

Επανερχόμενοι στο θέμα της αγροτικής παραγωγής της περιοχής του υποκαταστήματος Κομοτηνής για τα έτη 1919-1920 και 1920-1921, έχουμε τα έξης στοιχεία:

⁸⁸⁸ Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Α1/Σ35/Υ24/Φ70: Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Διεύθυνση ΣΤ', Τμήμα Εργασιών Υποκαταστημάτων, Αθήνα, 06-06-1923, προς: Στρατιωτική Βάση Αλεξανδρούπολεως.

⁸⁸⁹ Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι αποθήκες του Χριστοφορίδη και ο κινηματογράφος του Χατζή Σαφέτ (Hacı Safet) στην Αλεξανδρούπολη, που επιτάχθηκαν από τη Γενική Διοίκηση Θράκης για λογαριασμό της Υπηρεσίας Συγκέντρωσης και Μεταφοράς Γεωργικών Προϊόντων Θράκης, με τη συνδρομή των υπηρεσιών του ελληνικού στρατού. Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Α1/Σ35/Υ24/Φ71: Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Υποκατάστημα Αλεξανδρούπολεως, Διεύθυνση ΣΤ', Συγκέντρωση και Μεταφορά Προϊόντων Θράκης, 24-11-1923, αρ. πρωτ. 13305. Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Α1/Σ35/Υ24/Φ72: Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Διεύθυνση ΣΤ', Τμήμα Εργασιών Υποκαταστημάτων, Αθήνα, 06-03-1923, αρ. πρωτ. 39206/1458, προς: Δ' Τάγμα Μεταγωγικού, Αλεξανδρούπολη.

⁸⁹⁰ Ιγγλέσης Ν. Γ. (1921), *Οδηγός της Ελλάδος. Παλαιά Ελλάς-Νέα Ελλάς*, Αθήνα, σ. 144. Ι.Α.Υ.Ε. 1920/152.2, Φάκελος Θράκης (Ιούνιος-Δεκέμβριος), ΙΧ. Σημείωμα Χαρίσιου Βαμβακά Περί Δυτικής Θράκης, Αθήνα, 01-09-1920. Προς: πρόεδρο της κυβερνήσεως Ελευθέριο Βενιζέλο, ενταύθα.

⁸⁹¹ Antoniadēs Α. (1922), *Le Développement Économique de la Thrace: La Passè, Le Présent, L' Avenir*, Athens: Imprimerle TYPOS: Kimon J. Theodoropoulos, σ. 135.

Πίνακας 4ν.7. Αγροτική παραγωγή περιοχής υποκαταστήματος Ε.Τ.Ε. Κομοτηνής (1919-1921)

Έτος Παραγωγής	1919-1920			1920-1921		
	Καλλιεργούμενη Έκταση (Β. Στρ.)	Παραγωγή σε Οκάδες	Στρεμματική Απόδοση (οκάδ/Β.στρ.)	Καλλιεργούμενη Έκταση (Β. Στρ.)	Παραγωγή σε Οκάδες	Στρεμματική Απόδοση (οκάδ/Β.στρ.)
Όσπρια	2.674	105.990	39,6	257.047	19.985.300	77,7
Σιτηρά	142.050	10.255.300	72,2	4.618	133.750	28,9
Καπνός	12.058	671.540	55,7	5.947	263.652	44,3
Βαμβάκι	1.711	14.109	8,24	1.765	19.275	10,9
Σησάμι	3.165	87.350	27,6	4.652	74.225	15,9
Αμπέλια	2.555	122.450	47,9	2.652	517.317	195
Προϊόντα Λαχανόκηπων	144.995	-	-	232.000	-	-
Σύνολο	309.208	11.256.739	-	508.681	20.993.519	-

Πηγή: Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Τμήμα Επιθεωρήσεως, επιθεωρητής: Παπανικολάου Ευρυκλής, Έκθεσις του εν Κομοτηνή Υποκαταστήματος επί τη βάσει Λογιστικής Καταστάσεως 20-05-1922

Παρατήρηση: Ως Β. στρ., αναφέρονται τα βασιλικά στρέμματα. Οι στρεμματικές αποδόσεις υπολογίστηκαν από τον συγγραφέα

Στον πίνακα καταγράφεται μία αισθητή μείωση των καλλιεργούμενων και, κατά συνέπεια, παραγόμενων ποσοτήτων σιτηρών, καπνού και σησαμιού. Αύξηση θα παρουσιάσουν κατά την επόμενη περίοδο (1921-1922) η καλλιέργεια και παραγωγή καπνού⁸⁹². Ακόμα, καταγράφεται μία αύξηση των προϊόντων που παράγονταν σε λαχανόκηπους και των οσπρίων, χωρίς η τελευταία να συνοδεύεται από ανάλογη αύξηση των στρεμματικών αποδόσεων. Οι ανάγκες επισιτισμού της υποδιοίκησης Κομοτηνής ήταν έντονες και έτσι η αύξηση της αγροτικής παραγωγής ήταν απολύτως απαραίτητη, όπως και σε ολόκληρη τη Θράκη. Να σημειωθεί ότι η αύξηση της αμπελοκαλλιέργειας σχετίζεται περισσότερο με την παλιννόστηση των γηγενών και την επανέναρξη των παραδοσιακών οικιακών καλλιεργειών, παρά με τις ανάγκες του επισιτισμού.

Επιπλέον, η τοπική αγροτική οικονομία χρειαζόταν να επανέλθει στους κανονικούς παραγωγικούς ρυθμούς, της μετά τη σταδιακή αποχώρηση των πληθυσμών που εγκαταστάθηκαν από τη βουλγαρική διοίκηση (βλέπε Διαγράμματα 1). Για τις εκτάσεις και τις καλλιεργούμενες ποσότητες των δημητριακών μεταξύ 1921-1922, ο επιθεωρητής της Ε.Τ.Ε. δηλώνει ότι δεν υπάρχουν ακριβείς αριθμοί, αλλά προσεγγίζουν τα 430.000 Β. στρ. και τις 30.000.000-35.000.000 οκάδες.

Την ίδια περίοδο (1921-1922), σε ολόκληρη την περιοχή δυτικά του Έβρου, αποκλειστικά από τους μουσουλμάνους καπνοπαραγωγούς παρήχθησαν συνολικά 751.650 οκάδες καπνού⁸⁹³. Η αναλυτική καπνοπαραγωγή το 1921 ήταν 1.393.735 οκάδες για το νομό Ροδόπης και 112.640 οκάδες για το νομό Έβρου. Την επόμενη

⁸⁹² Μάντζαρης Α. Ι. (1929), *Τα Καπνά μας: Μελέτη Βραβευθείσα από την Ακαδημία* Αθήναι: Τύποις "Πυρσού", σσ. 66-67.

⁸⁹³ Ι.Α.Υ.Ε. 1927/93.2, Β' Πολιτική, 1927-1928, Μειονότητα Δυτικής Θράκης, Α. Γενική Διοίκηση Θράκης, αρ. πρωτ. 13748, Κομοτηνή, 02-06-1926, Επείγον, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Τμήμα Γ', Πολιτικό, Αθήνα.

χρονιά (1922), οι αριθμοί ήταν 2.162.826 οκάδες και 392.172 οκάδες αντίστοιχα⁸⁹⁴. Από τα στοιχεία αυτά και σε σύγκριση με όσα παρατίθενται παραπάνω, μπορεί να υπολογιστεί προσεγγιστικά η παραγωγή καπνών από τους μουσουλμάνους καλλιεργητές στην περιοχή της υποδιοίκησης Ξάνθης, η οποία ανερχόταν σε 500.000 οκάδες περίπου. Ο αριθμός αυτός αναφέρεται με κάθε επιφύλαξη, μίας και δεν έχουν ληφθεί υπ' όψιν οι λιγοστοί μη μουσουλμάνοι καπνοπαραγωγοί της περιόδου.

Το ενδιαφέρον των στοιχείων που παραθέτει ο Antoniadēs έγκειται στην επέκταση τόσο των καλλιεργούμενων εκτάσεων (2.965.178 στρ. το 1920 και 3.299.277 στρ. το 1921) όσο και των παραγόμενων ποσοτήτων –μία αυξητική τάση σε ολόκληρη την επικράτεια της Γενικής Διοίκησης⁸⁹⁵. Ο Πάλλης αποδίδει την εντυπωσιακή αύξηση στο μεγάλο κομμάτι των καλλιεργούμενων εκτάσεων που είχε μείνει ακαλλιέργητο από τους ιδιοκτήτες και στην απομάκρυνση του φόβου μίας μελλοντικής επίταξης ή κατάσχεσης της παραγωγής όπως είχε γίνει κατά το παρελθόν από τη βουλγαρική διοίκηση. Καθώς και στο αίσθημα ευημερίας που εξέπεμπε η ελληνική διοίκηση και, τέλος, στην εκμηχάνιση μέρους της παραγωγικής διαδικασίας, παρά τις αναχρονιστικές αντιλήψεις των γηγενών γεωργών.

Παρακάτω ο επιθεωρητής αναφέρεται –προσεγγιστικά- στις μεγάλες εκτάσεις γης που έμειναν ανεκμετάλλευτες. Δηλαδή, πρόκειται για γαίες που είτε ανήκαν σε ιδιώτες είτε θεωρούνταν δημόσιες γαίες, και σε κάθε περίπτωση μπορούσαν να αξιοποιηθούν παραγωγικά.

Πίνακας 4ν.8. Ανεκμετάλλευτες εκτάσεις περιοχής υποκαταστήματος Ε.Τ.Ε. Κομοτηνής (1922)

Είδος Έκτασης	Στρέμματα
Αγροναπαύσεις	50.000
Λειμώνες	10.000
Βοσκές που μπορούν να καλλιεργηθούν	950.000
Βοσκές που δεν μπορούν να καλλιεργηθούν	1.000.000
Δάση	1.000.000
Ελώδεις εκτάσεις	30.000
Άγονες εκτάσεις	100.000
Σύνολο	3.140.000

Πηγή: Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Τμήμα Επιθεωρήσεως, επιθεωρητής: Ευρυκλής Παπανικολάου, Έκθεσις του εν Κομοτηνή Υποκαταστήματος επί τη βάσει Λογιστικής Καταστάσεως 20-05-1922

Παρατήρηση: Οι κατηγορίες του πίνακα αναφέρονται όπως καταγράφονται στην πηγή

Ωστόσο εξακολουθεί να παραμένει αμφίβολο το γεγονός της κατάληψης ή παραχώρησης δημόσιων γαιών στους εποίκους που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή από τη νέα διοίκηση. Βέβαια, σε κάθε περίπτωση, το μέγεθος της έκτασης των ελεύθερων προς εκμετάλλευση γαιών και η αναγκαιότητα αριθμητικής ενίσχυσης του

⁸⁹⁴ Μάντζαρης Α. Ι. (1929), *Τα Καπνά μας: Μελέτη Βραβευθείσα από την Ακαδημία* Αθήναι: Τύποις "Πυρσού", σσ. 58-59.

⁸⁹⁵ Antoniadēs A. (1922), *Le Développement Économique de la Thrace: La Passé, Le Présent, L' Avenir*, Athens: Imprimerle TYPOS: Kimon J. Theodoropoulos, σ. 82.

ελληνισμού της Θράκης θα επέτρεπαν μία τέτοια εκτίμηση. Η εξέταση των πρωτογενών πηγών απέδειξε πως οι αρχές προτίμησαν, στο πλήθος των περιπτώσεων, την αξιοποίηση υφιστάμενων καλλιεργούμενων εκτάσεων, όπως τα τσιφλίκια και οι εγκαταλελειμμένες γαίες των γηγενών βουλγαρόφωνων και μουσουλμάνων, και όχι τις ελεύθερες δημόσιες γαίες και ιδίως αυτές τις οποίες δεν μπορούσαν άμεσα να εκμεταλλευτούν χωρίς μία σχετική προεργασία (π.χ. αποψίλωση).

Μια πιθανή χρήση των εγκαταλελειμμένων γαιών που ανήκαν γηγενείς βουλγαρόφωνους και μουσουλμάνους θα άφηνε ανεκμετάλλευτες τις οποιεσδήποτε εγκαταλελειμμένες εκτάσεις και ανοιχτό το ενδεχόμενο επιστροφής και ανακατάληψής τους από τους αρχικούς ιδιοκτήτες. Η παραχώρησή τους σε εποίκους, παλιννοστούντες και άπορους ομοεθνείς μπόρεσε να ικανοποιήσει ταυτόχρονα τα αιτήματα της αποφυγής κοινωνικών αναταραχών μεταξύ αυτών, καθώς και της απομάκρυνσης του ενδεχόμενου παλιννόστησης των ιδιοκτητών τους. Ο μοναδικός ενδοιασμός –και ίσως ανασταλτικός παράγοντας στην συγκεκριμένη στάση– ήταν η αντίδραση των συμμάχων και των γειτονικών κυβερνήσεων, καθώς σε μία μελλοντική διεθνή συνδιάσκεψη τα οφέλη από την Συνθήκη των Σεβρών μπορούσαν να ανααιρεθούν.

Συμπερασματικά η προσπάθεια χωρικής και λειτουργικής ενσωμάτωσης όπως και πληθυσμιακής αποκατάστασης και ενίσχυσης της Θράκης κατά το 1920-1922 ήταν ίσως η περισσότερο επιτυχημένη προσπάθεια εξελληνισμού των Νέων Χωρών της περιόδου αυτής. Το ίδιο κατέδειξε και μια επιτροπή ανώτατων κρατικών αξιωματούχων για το ζήτημα των προσφύγων μερικά χρόνια αργότερα ⁸⁹⁶.

Έτσι το μεγαλύτερο μέρος των βουλγάρων εποίκων και βουλγαρόφωνων προσφύγων είχε απομακρυνθεί, οι γηγενείς που είχαν μεταναστεύσει προς το ελληνικό κράτος και την Οθωμανική Αυτοκρατορία επέστρεψαν και η εμπιστοσύνη μέρους των μουσουλμάνων είχε κερδηθεί. Ταυτόχρονα, οι κρατικές δομές και οι θεσμοί διοίκησης είχαν αρχίσει να λειτουργούν βάσει του ελληνικού προτύπου με την τοπική οικονομία να στρέφεται οριακά προς τον νέο εθνικό χώρο, διατηρώντας τους δεσμούς με τις παραδοσιακές αγορές της. Το θρακικό τοπίο υφίσταντο πλέον, εντός ενός ευρύτερου σχεδίου που είχε δοκιμαστεί σε Μακεδονία, Ήπειρο και στα νησιά του βορειοανατολικού Αιγαίου, τις πρώτες δράσεις υπέρ της αναμόρφωσής του και της σύνδεσής του με την υπόλοιπη χώρα.

Καταλυτικό ρόλο στη συγκεκριμένη κατάσταση διαδραμάτισε η επιβολή του στρατιωτικού νόμου, που έδωσε απόλυτη εξουσία διοίκησης στον Ύπατο Αρμοστή (αργότερα Γενικός Διοικητής) και περιόρισε κεντρικές πολιτικές επεμβάσεις προς την κατεύθυνση της επίτευξης των στόχων που έθεσε η ελληνική κυβέρνηση για τη Θράκη.

⁸⁹⁶ Μ. Μ. Αρχείο Α. Δοξιάδη Φάκελος 3, αρ. εγγράφου 256/5, Έκθεση Ειδικής Επιτροπής Επί του Προβλήματος της Εγκατάστασης των Προσφύγων, αχρονολόγητο έγγραφο, Αθήνα.

4.νι) Χωρικές εκδηλώσεις εφαρμογής του νόμου «περί διοικήσεων των στρατιωτικώς κατεχομένων χωρών»

Από την πρώτη σχεδόν στιγμή παρουσίας της ελληνικής διοίκησης ξεκίνησε μία προσπάθεια ελέγχου των ακίνητων περιουσιών (κτισμάτων, οικοπέδων, καλλιεργήσιμων γαιών), βάσει των καταστάσεων που είχαν προηγηθεί στις υπόλοιπες επαρχίες των Νέων Χωρών. Το εγχείρημα βασίστηκε στην εφαρμογή των διατάξεων του νόμου ΔΡΛΔ΄ του 1913 *περί διοικήσεως των στρατιωτικώς κατεχομένων χωρών*, στα διατάγματα και στους νόμους που ψήφισε το νομοθετικό σώμα του κοινοβουλίου, στις αποφάσεις που εξέδωσε η Ύπατη Αρμοστία και εν συνεχεία η Γενική Διοίκηση Θράκης και στις διεθνείς συνθήκες που είχε υπογράψει το ελληνικό κράτος.

Με την ενσωμάτωση της Θράκης στην ελληνική εδαφική επικράτεια, το νομικό καθεστώς που εφαρμοζόταν εντός των συνόρων επεκτάθηκε και στις νέες κτήσεις. Συνακόλουθα, θα γινόταν και η εφαρμογή της Συνθήκης των Αθηνών του 1913, που είχε προηγουμένως επικυρωθεί και αφορούσε τις μουσουλμανικές κοινότητες των Νέων Χωρών⁸⁹⁷. Η μεταγενέστερη όμως υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών και η καθυστερημένη επικύρωσή της, καθόρισε το καθεστώς προστασίας των αλλοεθνών κοινοτήτων με την εγγύηση της Κοινωνίας των Εθνών⁸⁹⁸. Ακόμη και τότε δεν υπήρξε η αναγκαία προσαρμογή του συνταγματικού δικαίου⁸⁹⁹.

Τα παραπάνω διεθνή κείμενα προσέφεραν ένα σχετικά επαρκές πλαίσιο ρύθμισης των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων των κατοίκων. Η εκτέλεσή τους δεν έγινε μία και σε κάποιες περιπτώσεις προσέκρουαν στην ελληνική νομοθεσία και πολύ περισσότερο, αντιτίθεντο στην ενίσχυση των εθνικών συμφερόντων στη Θράκη. Στην ουσία, όλα ρυθμίστηκαν βάσει των άρθρων του ΔΡΛΔ΄ του 1913 και των αποφάσεων της Γενικής Διοίκησης Θράκης.

Αργότερα ο νόμος 262 της 14-05-1914, είχε χαρακτηρίσει τα κτήματα όσων αποδήμησαν κατά τον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο *εγκαταλελειμμένα*. Βάσει αυτού, οι ιδιοκτήτες τους έχασαν την κυριότητα, από τη στιγμή που σε καθορισμένη χρονική περίοδο δεν προσκόμισαν τίτλους ιδιοκτησίας. Με τον ίδιο νόμο προχώρησε η κατάληψη κτημάτων που ανήκαν σε εχθρικούς προς το ελληνικό κράτος υπηκόους, λόγω του πολέμου της κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης με τις Κεντρικές Δυνάμεις και

⁸⁹⁷ Φ.Ε.Κ., 04-11-1913, αρ. φύλλου 229, Νόμος ΔΣΙΓ΄ [4213], περί κυρώσεως της μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας συμβάσεως περί ειρήνης της 1/14-11-1913.

⁸⁹⁸ Φ.Ε.Κ., 30-10-1923, αρ. φύλλου 311, Νομοθετικό Διάταγμα «Περί κυρώσεως της εν Σεβραΐς υπογραφείσης Συνθήκης περί προστασίας των εν Ελλάδι μειονοτήτων».

⁸⁹⁹ Ενδεικτικά αναφέρεται: Το άρθρο 15, εδάφιο 2 απαγόρευε την αναγκαστική απαλλοτρίωση κτημάτων για δημόσια ωφέλεια και ερχόταν σε σύγκρουση με το άρθρο 17 του συντάγματος και τον σχετικό νόμο για απαλλοτρίωση υπέρ δημόσιας ωφέλειας, Ι.Α.Υ.Ε., ΚΤΕ 1923/8/1/1, Ανώτατης Επιτροπής επί της Εφαρμογής των Συνθηκών, Εισηγητής Ν. Ν. Σαρίπολγους, Τακτικού Καθηγητού του Συνταγματικού Δικαίου εν τω Πανεπιστήμιω, γενομένη εν τη Ανωτάτη Επιτροπή κατά την συνεδριάσιν αυτής της 28 Δεκεμβρίου 1920.

τη Οθωμανική Αυτοκρατορία. Δεν σταμάτησε όμως εκεί. Το 1917, εκμεταλλευόμενη τον νόμο 1073, προχώρησε σε κατάληψη σημαντικής μερίδας των περιουσιών των μουσουλμάνων κατοίκων της Μακεδονίας⁹⁰⁰.

Στην πραγματικότητα η Συνθήκη των Αθηνών ήταν το μοναδικό διεθνές κείμενο που υποθετικά θα μπορούσε να εφαρμοστεί στα ζητήματα που προέκυψαν μεταξύ του ελληνικού δημοσίου και των μουσουλμανικών κοινοτήτων. Ο στρατιωτικός νόμος μέχρι την κατάργησή του (Αύγουστος 1921), αποτέλεσε τον βασικό ρυθμιστή των σχετικών με τις ακίνητες περιουσίες ζητημάτων. Ο ίδιος όριζε τη δικαιοδοσία και τη διαχείριση του Γενικού Διοικητή επί των δημόσιων κτημάτων, σύμφωνα με τις ανάγκες της διοίκησης (άρθρο 2, παράγραφος 3).

Επιπλέον απαγόρευε την οποιαδήποτε δικαιοπραξία επί ακίνητης περιουσίας, περιόριζε το δικαίωμα μίσθωσης οποιουδήποτε αγροτικού κτήματος στα πέντε χρόνια και καταργούσε κάθε δικαίωμα εκμίσθωσης, εκμετάλλευσης ή έρευνας των φυσικών πόρων (άρθρο 14). Με ενέργειες στο πλαίσιο που καθόριζε ο στρατιωτικός νόμος, ο Βαμβακάς -λίγο πριν την παραίτησή του- με απόφασή του (01-07-1920) απαγόρευσε την οποιαδήποτε αγοραπωλησία, μεταβίβαση ή παραχώρηση δικαιώματος εκμετάλλευσης ακινήτων για πάνω από μία πενταετία και όλων των φυσικών πλουτοπαραγωγικών πόρων⁹⁰¹.

Η επιβολή των παραπάνω μέτρων από τον Βαμβακά κρίθηκε αναγκαία, για την αποφυγή γεγονότων που είχαν ήδη διαδραματιστεί στις Νέες Χώρες κατά τα πρώτα χρόνια της ελληνικής παρουσίας. Ειδικότερα από την εποχή των Βαλκανικών Πολέμων είχαν σημειωθεί *εικονικές αγοραπωλησίες* μουσουλμανικών ακινήτων που εντάθηκαν λόγω της αθρόας μετανάστευσης των μουσουλμάνων της Μακεδονίας, της Ηπείρου και της Θεσσαλίας. Οι μουσουλμάνοι ιδιοκτήτες πωλούσαν τις περιουσίες τους σε εξευτελιστικές τιμές σε επιτήδειους και κυρίως σε μέλη της κυρίαρχης κοινότητας. Οι τελευταίοι ενθαρρυμένοι από την ελληνική διοικητική παρουσία στην περιοχή, προσπαθούσαν να αγοράσουν αγροτικές εκτάσεις και ακίνητη ιδιοκτησία αφού οι μεγάλες αγροτικές ιδιοκτησίες κατέχονταν παραδοσιακά από μουσουλμάνους ιδιοκτήτες. Στην παρούσα φάση, όμως, το ελληνικό κράτος αποσκοπούσε στην διατήρηση της μουσουλμανικής περιουσίας των Νέων Χωρών και στον έλεγχο της από τους διοικητικούς θεσμούς του⁹⁰².

Με την κατάργηση του νόμου σε διάστημα λιγότερο των δύο μηνών επικυρώθηκε ο νόμος 924/19-10-1917 *«περί απαγορεύσεως δικαιοπραξιών επί*

⁹⁰⁰ Κόσσυβας Α. (1928), *Νομοθεσία Διοικήσεως Μουσουλμανικών και Ανταλλάξιμων Ακινήτων*, Αθήναι: Τύποις Π. Λίβα & Γ. Χάντζου, σσ. 6-7.

⁹⁰¹ Παπαθανάση-Μουσιοπούλου Κ. (1975), *Η Απελευθέρωση της Δυτικής Θράκης: Από το Αρχείο Χαρισίου Βαμβακά*, Αθήνα, σ. 225.

⁹⁰² Κόσσυβας Α. (1928), *Νομοθεσία Διοικήσεως Μουσουλμανικών και Ανταλλάξιμων Ακινήτων*, Αθήναι: Τύποις Π. Λίβα & Γ. Χάντζου, σσ. 3-4.

ακινήτων των Νέων Χωρών» και επεκτάθηκε η εκτέλεσή του στη Θράκη⁹⁰³. Στις απαγορεύσεις που έθεσε, δεν εντάχθηκαν οι αναγκαστικές απαλλοτριώσεις του δημοσίου, καθώς και δράση της Ε.Τ.Ε. και του ελληνικού δημοσίου. Η άρση των απαγορεύσεων για οποιοδήποτε αστικό ή αγροτικό κτήμα γινόταν έπειτα από γνωμοδότηση του Συμβουλίου Εποικισμού της Γενικής Διοίκησης Θράκης και επικυρωνόταν με απόφαση του υπ. Γεωργίας.

Στη συνέχεια φάνηκε ότι το υπάρχον νομοθετικό πλαίσιο δεν ήταν ικανό να επιλύσει τα ζητήματα που προέκυψαν στη Θράκη και ο κεντρικός νομοθέτης επενέβη με άλλον τρόπο, ως ρυθμιστής της κατάστασης. Με αντίστοιχο διάταγμα, ήρθαν οι απαγορεύσεις για τα κτήματα, που είχαν έκταση μικρότερη των 200 στρεμμάτων, ήταν αυτοτελή και δεν περιλαμβάνονταν σε τσιφλίκια μεγαλύτερης έκτασης. Η άρση των απαγορεύσεων γινόταν έπειτα από γνωμοδότηση του Συμβουλίου Κτημάτων της Γενικής Διοίκησης Θράκης και επικυρωνόταν από την τελευταία. Για τα κτήματα μεγαλύτερης ή μικρότερης έκτασης των 200 στρεμμάτων, που αποτελούσαν μέρος μεγαλύτερων εκτάσεων, ίσχυαν οι προηγούμενες ρυθμίσεις⁹⁰⁴. Το όλο ζήτημα δεν μπορούσε να διευθετηθεί από τις διευρυμένες εξουσίες της τοπικής διοίκησης και έτσι το κράτος διατήρησε το δικαίωμα της απαλλοτρίωσης μεγάλων αγροτικών εκτάσεων για λόγους δημόσιας ωφέλειας.

Αν και δεν είναι γνωστές οι καταστάσεις που προκάλεσαν την παραπάνω αλλαγή, θεωρείται ότι –τουλάχιστον για την περιοχή της Θράκης– ήταν ένα ζήτημα που είχε προκύψει λιγότερο ως αδιέξοδο του αγροτικού ζητήματος στις Νέες Χώρες και περισσότερο από την ανάγκη διάσπασης του μονοπωλίου των μουσουλμανικών ιδιοκτησιών και ιδίως των μεγάλων ιδιοκτησιών⁹⁰⁵.

Αυτή η θέση ενισχύεται από το γεγονός ότι, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Πάλλης, οι απαγορεύσεις των δικαιπραξιών παρουσίαζαν μία μεταβλητότητα αναφορικά με τον χαρακτήρα τους (αγροτικά ή αστικά κτήματα) και το εθνοτικό ανήκειν των πωλητών ή των υποψήφιων αγοραστών τους. Δηλαδή για τα αγροτικά κτήματα από 21-12-1921 έως 01-10-1922 επιτράπηκαν όλες οι δικαιπραξίες επί αυτοτελών κτημάτων κάτω των 200 στρ. για όλους τους κατοίκους της Θράκης. Αντιθέτως από 01-10-1922 απαγορεύτηκαν οι δικαιπραξίες μόνο για τους μουσουλμάνους και για τα κτήματα κάτω των 200 στρεμμάτων. Για τα αστικά κτήματα, από τον Σεπτέμβριο του 1919 έως και τις 21-12-1921 απαγορεύτηκαν γενικά οι δικαιπραξίες και, εν συνεχεία, από 21-12-1921 μέχρι και 01-10-1922

⁹⁰³ Φ.Ε.Κ., 14-10-1921, αρ. φύλλου 200, Βασιλικό Διάταγμα, Περί εκτέλεσεως του νόμου 924 «περί απαγορεύσεως δικαιπραξιών επί ακινήτων των Ν. Χωρών»· Φ.Ε.Κ., 13-09-1921, αρ. φύλλου 172, Βασιλικό Διάταγμα, «Περί επεκτάσεως του νόμου 924 εν την Ανατολική και Δυτική Θράκη».

⁹⁰⁴ Φ.Ε.Κ., 30-07-1922, αρ. φύλλου 138, Βασιλικό Διάταγμα Περί τροποίσεως του από 14 Οκτωβρίου 1921 Βασιλικού Διατάγματος «περί εκτέλεσεως του νόμου 924 περί απαγορεύσεως δικαιπραξιών επί ακινήτων των Ν. Χωρών».

⁹⁰⁵ Πετμεζάς Σ. Δ. (χ.η.), «Αγροτική Οικονομία», στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα, 1922-1940: Ο Μεσολόλεμος*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, Β1: 189-249, σ. 194.

απαγορεύτηκαν για τους μουσουλμάνους κατοίκους⁹⁰⁶.

Τα χρονικά όρια που τέθηκαν και οι περιορισμοί στην έκταση των ακινήτων ήταν απόρροια μίας προσεκτικά σχεδιασμένης διαδικασίας. Στόχος της ήταν ο έλεγχος της αγοράς ακινήτων, σε μία περίοδο που εκτεινόταν από τη μετάβαση της εξουσίας από τις γαλλικές στρατιωτικές δυνάμεις έως την ελληνική κυβέρνηση και μετά. Από τα χρονικά όρια που έθεσαν οι απαγορεύσεις των δικαιωπραξιών αναφορικά με τις μουσουλμανικές περιουσίες μπορεί να διαφανεί η πρόθεση των ελληνικών αρχών ως προς την εκμετάλλευσή τους. Το μέγεθος αυτών δεν άφηνε περιθώρια για επανάληψη της κατάστασης που είχε εκδηλωθεί κατά το παρελθόν στη Μακεδονία⁹⁰⁷. Οπωσδήποτε, οι γαίες αυτές ήταν απολύτως απαραίτητες για την επικείμενη προσφυγική εγκατάσταση και αποκατάσταση.

Για την αποτελεσματικότερη επίτευξη των ελληνικών επιδιώξεων στη Θράκη, είχε από την αρχή κριθεί αναγκαία η γνώση του ιδιοκτησιακού καθεστώτος της περιοχής. Μετά το πέρας των πολεμικών συγκρούσεων και των πολιτικών εξελίξεων, το πιο αξιόπιστο μέσο πληροφόρησης της κατάστασης ήταν η αναδρομή στο οθωμανικό κτηματολόγιο. Ο εμπλουτισμός του με τις νέες δικαιωπραξίες θα σχημάτιζε μία ασφαλή βάση διαχείρισης των χωρικών ζητημάτων της περιφέρειας.

Έτσι αποφασίστηκε η χρήση του κτηματολογίου που βρισκόταν στην Αδριανούπολη για την κατάρτιση ενός νέου στα δυτικά του Έβρου ποταμού, έπειτα από σχετική πρόταση του Βαμβακά⁹⁰⁸. Η χρήση του μπορούσε να καταστήσει εφικτό τον εντοπισμό των κοινοτικών ή βακουφικών, ιδιόκτητων και δημόσιων, καθώς και των χρησιμοποιημένων και ελεύθερων γαιών. Τελικά, το προτεινόμενο κτηματολόγιο δεν συντάχθηκε ποτέ, λόγω της απόσχισης των περιοχών ανατολικά του Έβρου από την ελληνική εδαφική επικράτεια και των γραφειοκρατικών δυσκολιών που εμφανίστηκαν.

Από το παραπάνω νομικό πλαίσιο διαφαίνεται η προσπάθεια της κεντρικής κυβέρνησης μέσω των φορέων άσκησης εξουσίας της να ελέγξει όσο το δυνατόν αποδοτικότερα τα ζητήματα που απέρρεαν από το σχετιζόμενο με τις ακίνητες περιουσίες γαιοκτητικό καθεστώς. Οι μεθοδικές και επιτηδευμένες ενέργειές της κατάφεραν να διατηρήσουν το ποσοστό διαμαρτυρίας των αλλογενών κατοίκων της Θράκης σε αρκετά χαμηλά επίπεδα⁹⁰⁹.

Παρ' όλα αυτά υπάρχουν κάποια παραδείγματα τα οποία είτε δεν είναι

⁹⁰⁶ Ε.Ι.Ε./Ι.Ν.Ε., Αρχείο Α. Α. Πάλλη. Φάκελος Δ-Ε. Αχρονολόγητο Έγγραφο, Πότε απαγορεύονται και πότε επιτρέπονται οι δικαιωπραξίες στην Ελλάδα.

⁹⁰⁷ Kontogiorgi E. (2006), *Population Exchange in Greek Macedonia: The Rural Settlement of Refugees 1922-1930*, Oxford: Clarendon Press, σ. 118.

⁹⁰⁸ Βασιλείον της Ελλάδος-Πολιτική Διοικήσις Θράκης (1922), *Πεπραγμένα, Μάιος 1920-Δεκέμβριος 1921. Δικαιοσύνη Ι*, Αδριανούπολις: Τύποις Πολιτικής Διοικήσεως Θράκης, σ. 30· Ι.Α.Υ.Ε. 1920/152.2, Φάκελος Θράκης (Ιούνιος-Δεκέμβριος), ΙΧ. Σημείωμα Χαρίσιου Βαμβακά Περί Δυτικής Θράκης, Αθήνα, 01-09-1920. Προς: πρόεδρο της κυβερνήσεως Ελευθέριο Βενιζέλο, ενταύθα.

⁹⁰⁹ Μολονότι στις αρχαικές πηγές που ερευνήθηκαν δεν εντοπίστηκαν αναφορές σε διαμαρτυρίες των αλλογενών κατοίκων της περιοχής δυτικά του Έβρου, θεωρείται σχεδόν βέβαιη η ανακάλυψή τους σε μία μελλοντική έρευνα.

επαρκώς τεκμηριωμένα είτε αναφέρονται σε παρακείμενες περιοχές. Στην πρώτη περίπτωση από φύλλο της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως πληροφορούμαστε για την πώληση των τσιφλικιών Μπουνάρ-Μπασή (Bunar Başı/Pınar Başı) και Χατζηλάρ (Hacılar) ή Προσκυνητές στον *I. Χρυσοβελώνη*⁹¹⁰. Δύο μήνες μετά την έκδοση του διατάγματος, η εφημερίδα *Εμπρός* δημοσίευσε άρθρο στο οποίο ανέφερε πως ο αγοραστής ήταν επικεφαλής εταιρείας ομογενών γαιοκτημόνων από την Ρουμανία που ενδιαφέρονταν για την αγορά 10.000.000 στρεμμάτων μεγάλων τσιφλικιών ή ακαλλιέργητων γαιών στη Θράκη. Η εταιρεία θα προχωρούσε στην καλλιέργεια των γαιών για παραγωγή σιταριού, κάνοντας χρήση σύγχρονων καλλιεργητικών μεθόδων, που όχι μόνο θα κάλυπταν τις εγχώριες ανάγκες, αλλά, θα επέτρεπαν και τις εξαγωγές. Για την αγορά των εκτάσεων στη Θράκη, ζητήθηκε η διαμεσολάβηση του υπουργού Γεωργίας στις διαπραγματεύσεις για δανειοδότηση από την Ε.Τ.Ε. με εγγύηση τα τσιφλίκια που διέθετε η εταιρεία στη Ρουμανία⁹¹¹.

Η πώληση έγινε με την άρση του στρατιωτικού νόμου και με προγραμματισμένη την εφαρμογή της απόφασης για την απαγόρευση επί των δικαιωπραξιών. Η διαφορά μεταξύ της ημερομηνίας έκδοσης του διατάγματος και της κοινοποίησης της δράσης της ομογενειακής εταιρείας μπορεί να αποσιωπήθηκε σκόπιμα υπό τον φόβο πρόκλησης αντιδράσεων.

Σημειώνεται ότι στο τσιφλίκι Χατζηλάρ, στα τέλη του 19ου αιώνα, λειτουργούσε ορθόδοξη εκκλησία και κατοικείτο από 60 βουλγαρόφωνες και 10 μουσουλμανικές οικογένειες⁹¹². Η αγορά του συγκεκριμένου τσιφλικιού και η παρουσία του βουλγαρόφωνου πληθυσμού δεν μπορούν να θεωρηθούν αποκομμένες από το γενικότερο πλαίσιο ενίσχυσης του ελληνικού στοιχείου, μέσω της συγκέντρωσης ισχυρών μοχλών πίεσης της τοπικής οικονομίας από ομογενειακούς κύκλους, αλλά και της διάσπασης της συνοχής των αλλοεθνών κοινοτήτων. Η θέση αυτή επιβεβαιώνεται από την έναρξη των απαλλοτριώσεων προς όφελος των κολίγων και των προσφύγων από τη Βουλγαρία που εγκαταστάθηκαν στη Θεσσαλία, προχωρώντας στην διάλυση των τσιφλικιών από το ελληνικό κράτος μία δεκαετία ωρίτερα⁹¹³.

Στις περιπτώσεις των μεγάλων αγροτικών ιδιοκτησιών, και ειδικότερα των τσιφλικιών, η προσοχή των αρχών στράφηκε προς αυτά για δύο λόγους: πρώτον, γιατί, με εξαίρεση ίσως, τους ολιγάριθμους ομογενείς ιδιοκτήτες τσιφλικιών, όπως ο Τελωνίδης στο Κιρ-Τσιφλίκ, η πλειονότητα τους ανήκε σε ισχυρούς μουσουλμάνους

⁹¹⁰ Φ.Ε.Κ., 08-09-1921, αρ. φύλλου 167, Βασιλικό Διάταγμα, «Περί άρσεως της υφιστάμενης απαγορεύσεως επί του εις την περιφέρειαν Θράκης κειμένου αγροκτήματος Μπουνάρ-Μπασή και Χατζηλάρ».

⁹¹¹ Ε.Β.Ε., Εφημερίδα *Εμπρός*, ημερομηνία έκδοσης, 07-10-1921, σ. 3.

⁹¹² Μελίρπουτου Μ. (1871), *Περιγραφή Ιστορική και Γεωγραφική Υπ' Εκκλησιαστικήν Έποψιν της Θεοσώστου Επαρχίας Μαρωνείας*, Εν Κωνσταντινούπολει: Εκ του Τυπογραφείου και Λιθογραφείου Ε. Καϊολ, στο <http://alex.eled.duth.gr/Maroneia/MELI/RIGHT.HTM>, (25-10-2006, 19:26).

⁹¹³ Βαρβαρέσος Α. (1949), *Η Ολοκλήρωση της Αγροτικής Μεταρρυθμίσεως*, Αθήνα, σ. 6, όπως παρατίθεται στο Πετμεζάς Σ. Δ. (χ.η.), «Αγροτική Οικονομία», στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα, 1922-1940: Ο Μεσοπόλεμος*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, Β1: 189-249, σ. 195.

γαιοκτήμονες. Δεύτερον, διότι οι μουσουλμάνοι κατείχαν ακόμα σημαντικότερες και περισσότερες καλλιεργήσιμες εκτάσεις της υπαίθρου⁹¹⁴.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα κατοχής αγροτικής ιδιοκτησίας αποτελεί η πεδιάδα της Ξάνθης. Η περιοχή ήταν χωρισμένη σε μεγάλες ιδιοκτησίες που ανήκαν σε μουσουλμάνους μπέηδες. Αντιθέτως, στις περιοχές με καπνική παραγωγή κυριαρχούσε η μικρή ιδιοκτησία, που ανήκε στους μουσουλμάνους οι οποίοι ήταν εγκατεστημένοι στα κεφαλοχώρια της περιοχής από την έναρξη της οθωμανικής παρουσίας ή στους μουσουλμάνους πρόσφυγες του Ρωσο-οθωμανικού Πολέμου. Ο αριθμός των τσιφλικιών ήταν μικρός, όπως μικρός ήταν και ο αριθμός των κεφαλοχωρίων των πατριαρχικών μικροϊδιοκτητών⁹¹⁵.

Μια αλλαγή τόσο στο καθεστώς της ιδιοκτησίας, όσο και στη διανομή των καλλιεργειών θα μπορούσε να συμβάλει ουσιαστικά στην παράλληλη αποδυνάμωση των μουσουλμάνων γαιοκτημόνων και στην ευκολότερη διαχείριση της μουσουλμανικής αγροτικής τάξης και του αγροτικού χώρου συνολικότερα. Επιπροσθέτως, από τα μέσα του 19ου αιώνα, η μεγάλη ιδιοκτησία δεχόταν συστηματικές πιέσεις περιορισμού στην Παλιά Ελλάδα όταν το ελληνικό κράτος εμπόδιζε την δημιουργία μίας ισχυρής ομάδας μεγαλογαιοκτημόνων⁹¹⁶.

Όμως στην παρούσα φάση μια τέτοια ενέργεια δεν θα ήταν ενισχυτική ως προς τις ελληνικές διεκδικήσεις. Η αναμονή για την κατάλληλη χρονική συγκυρία επιβαλλόταν, και πάλι, όμως, δεν τηρήθηκε πλήρως, αφού σημειώθηκαν οι πρώτες αναγκαστικές απαλλοτριώσεις μουσουλμανικών περιουσιών, κυρίως για τις ανάγκες των εποικιστικών υπηρεσιών⁹¹⁷.

Στην δεύτερη περίπτωση στη γειτονική Αν. Μακεδονία και στην πόλη της Καβάλας βρισκόταν σε εξέλιξη μία διαμάχη μεταξύ του δήμου και της μουσουλμανικής κοινότητας. Το πρόβλημα εντοπιζόταν στην καταβολή αποζημίωσης από τον δήμο για τα μουσουλμανικά νεκροταφεία της πόλης. Οι θρησκευτικοί χώροι ήδη από την εποχή της υπογραφής της Συνθήκης του Βουκουρεστίου (Ιούλιος 1913) είχαν καταστραφεί με την αφαίρεση των τάφων και εν συνεχεία είχαν μετατραπεί σε πλατείες και οδούς⁹¹⁸.

Σύμφωνα με τον *Ισλαμικό Ιερό Νόμο* τα νεκροταφεία θεωρούνταν *εραγή*

⁹¹⁴ Özgüç A. (1974), *Bati Trakya Türkleri*, İstanbul: Kutluğ Yayınları, σ. 137· Meray S. (1969-1973), *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler*, Ankara: Faculty of Political Sciences, σ. 122, όπως παρατίθεται στο Oran B. (2006), «Διδάγματα από τα Άρθρα 1 και 2 της Σύμβασης της Λωζάνης», στο Τσιτσελίκης Κ. (επιμ.), *Η Ελληνοτουρκική Ανταλλαγή Πληθυσμών. Πτυχές μίας Εθνικής Σύγκρουσης*, Αθήνα, Κριτική: 289-323, σ. 304· Schultze J. H. (1937), *Neugriechenland; eine landeskunde Ostmakedoniens und Westthrakiens mit besonderer berücksichtigung der geomorphologie, kolonistensiedlung und wirtschaftsgeographie*, Gotha.; J. Perthes, σ. 260.

⁹¹⁵ Αλτσιτζόγλου Φ. (1941), *Οι Γιακάδες και ο Κάμπος της Ξάνθης*, Αθήνα: Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, σσ. 106-107.

⁹¹⁶ Πετμεζάς Σ. Δ. (2003), *Η Ελληνική Αγροτική Οικονομία Κατά τον 19ο Αιώνα. Η Περιφερειακή Διάσταση*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σ. 27.

⁹¹⁷ Akgönül S. (1999), *Une Communauté, Deux États: La Minorité Turco-Musulmane de Thrace Occidentale*, Beylerbeyi, İstanbul: Éditions Isis, σ. 32.

⁹¹⁸ I.A.Y.E. 1927/76/4, Β΄ Πολιτική, Τμήμα II, Μικτή Επιτροπή Ανταλλαγής Πληθυσμών, Υπουργείο Γεωργίας, ο Ειδικός Νομικός Σύμβουλος [Ελευθεριάδης, Ν.], αρ. πρωτ. 12269, 06-02-1926, Αθήνα.

ιδρύματα και κοινόχρηστοι χώροι. Το ίδιο όριζε και η παράγραφος 12 του υπ' αριθμόν 3 πρωτοκόλλου της Συνθήκης των Αθηνών του 1913⁹¹⁹. Το πρωτόκολλο ανέφερε επίσης, ότι οι μουσουλμανικές κοινότητες ήταν επιφορτισμένες με τη διαχείριση και την εποπτεία των ευαγών ιδρυμάτων (παράγραφος 10). Επιπλέον επεσήμαινε πως κανένα ευαγές ίδρυμα δεν μπορούσε να απαλλοτριωθεί, παρά μόνο για λόγους δημόσιας ωφέλειας και αφού είχε προηγηθεί η καταβολή αποζημίωσης στην αντίστοιχη κοινότητα (άρθρο 11). Το *Ειδικό Νομικό Συμβούλιο* του κράτους, το 1919, γνωμοδότησε για το ζήτημα και αναγνώρισε τα νεκροταφεία ως κοινοτικές, κοινόχρηστες γαίες, δηλαδή, ως περιουσία της πόλης, με την υποχρέωση όμως του δήμου να καταβάλει αποζημίωση στην μουσουλμανική κοινότητα. Σε δεύτερη γνωμοδότηση του συμβουλίου (15-07-1921), ο δήμος Καβάλας μη εφαρμόζοντας τις παραπάνω διατάξεις του σχετικού πρωτοκόλλου, αρνήθηκε να καταβάλει αποζημίωση στην κοινότητα για τα νεκροταφεία⁹²⁰.

Η δημοτική αρχή επικαλέστηκε την κατάσταση που επικρατούσε κατά την οθωμανική περίοδο σχετικά με τα νεκροταφεία σε Μακεδονία και Θράκη. Έτσι, αυτά θεωρούνταν δημόσιες γαίες (*Erazit Mirifiye*), που δεν ανήκαν στο νομικό πρόσωπο της εκάστοτε μουσουλμανικής κοινότητας –η οθωμανική νομοθεσία δεν αναγνώριζε νομικά πρόσωπα- αλλά αντιμετώπιζονταν ως γαίες κοινόχρηστες ή αφημένες για κοινή χρήση από το οθωμανικό δημόσιο. Οι γαίες αυτές επέστρεφαν στο δημόσιο όταν σταματούσε η χρήση τους από τους κατοίκους, όπως όριζε ο Νόμος περί Γαιών⁹²¹.

Η κατάργηση των μουσουλμανικών νεκροταφείων είχε ήδη πραγματοποιηθεί πριν από την υπογραφή της Συνθήκης του Βουκουρεστίου και, κατά συνέπεια, αυτά είχαν ήδη επιστραφεί στο δημόσιο. Άρα ο δήμος δεν ήταν υποχρεωμένος να προβεί σε αποζημιώσεις για μία έκταση που νομικά βρισκόταν στην κυριότητά του. Η παραπάνω πρακτική της επιλεκτικής επίκλησης διατάξεων, νομοθετικών συστημάτων, καθώς και των πολιτικών και στρατιωτικών εξελίξεων είχε με επιτυχία εφαρμοστεί νωρίτερα, στη Θεσσαλονίκη. Εκεί, μετά το 1913, εκδηλώθηκε μία προσπάθεια απομάκρυνσης των ακίνητων περιουσιών της επιτροπής των Νεότουρκων *Ένωση και Πρόοδος* και η παραχώρησή τους στο ελληνικό δημόσιο⁹²².

⁹¹⁹ Τσουδερός Ε. Ι. (1927), *Η Αποζημίωσις των Ανταλλαζίμων*, Αθήνα, σσ. 44-45.

⁹²⁰ Ι.Α.Υ.Ε. 1927/76/4, Β΄ Πολιτική, Τμήμα ΙΙ, Μικτή Επιτροπή Ανταλλαγής Πληθυσμών, [Έκθεση για την Νομική Κατάσταση των Μουσουλμανικών Νεκροταφείων] Αθήνα, 19-02-1926, συντάκτες Γ. Χωναίος, Π. Ορφανίδης, Ζέρβας Κ., προς: Υπουργείο Γεωργίας, Διεύθυνση Ανταλλαγής, Αριθ. πρωτ. 38309, 17-03-1926.

⁹²¹ Ι.Α.Υ.Ε. 1927/76/4, Β΄ Πολιτική, Τμήμα ΙΙ, Μικτή Επιτροπή Ανταλλαγής Πληθυσμών, συντάκτης: Ελευθεριάδης, Υπουργείο Γεωργίας, Ειδικός Νομικός Σύμβουλος, αριθ. 141741, Αθήνα, 17-12-1925, προς: Διεύθυνση Εποικισμού, Τμήμα Θεσ. Γεωργ. Ταμείου· Νικολαΐδης Δ. (1890), *Οθωμανικοί Κώδικες: (Ητοι: Συλλογή Απάντων των Νόμων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, Διαταγμάτων, Κανονισμών, Οδηγιών και Εγκυκλίων), Τόμος Β΄: Νόμοι, Εγκύκλιοι και Λοιπά Σχετικά προς τα Διατάξεις των Βιβλίων του Αστικού Κώδικος*, Εν Κωνσταντινούπολι: Τύποις Αδελφών Νικολαΐδων.

⁹²² Ι.Α.Υ.Ε., 1925/Γ/68/ΑΠΕ/3, Κτήματα Μουσουλμάνων Δ. Θράκης, Σχέδιο Συμφωνίας Ελλάδος-Τουρκίας για Αποζημιώσεις, (Γνωμοδότηση Αρτεμιάδη) Συμφωνία περί Αποδόσεως των Ακινήτων των Τούρκων και Ελλήνων, αχρονολόγητο έγγραφο.

Αξιοσημείωτο, επίσης, είναι το παράδειγμα της αγοράς δύο καταστημάτων (έκτασης 130 τ.μ.) και δύο οικιών (έκτασης 220 τ.μ.) εκ μέρους του *Δανιήλ Ισαάκ* από τον *Νιαζή Μπέη Χατζηεμίν* (*Niyazi Bey Haciemin*), τον Ιούνιο του 1922, στην Ξάνθη⁹²³. Η συναλλαγή μεταξύ του μουσουλμάνου –νυν κατοίκου Κωνσταντινούπολης και πρώην κατοίκου Ξάνθης- και του επιφανούς μέλους της εβραϊκής κοινότητας σε κεντρικό σημείο της αγοράς (οδός Κωνσταντινουπόλεως) θεωρείται χαρακτηριστικό δείγμα των προσβάσεων του αγοραστή στην πολιτική εξουσία και της δράσης του στην τοπική οικονομία. Η αγοραπωλησία πιθανότατα έλαβε την έγκριση των υπηρεσιών της Γενικής Διοίκησης Θράκης έπειτα από πιέσεις του αγοραστή και λόγω της έλλειψης ακίνητης περιουσίας του πωλητή στην Ξάνθη, υποδεικνύοντας την μεροληπτική στάση των αρχών σε αγοραπωλησίες ισχυρών οικονομικά παραγόντων της περιοχής.

Την ίδια περίπου περίοδο συνεχίστηκαν οι προσπάθειες επέμβασης στον δομημένο και μη χώρο των νέων ελληνικών εδαφών. Με τον νόμο 1322 του 1918 ο οποίος συμπλήρωσε τον 1149 *περί γενικών διοικήσεων εν ταις Νέαις Χώραις*, ανατέθηκε ο πλήρης έλεγχος της ίδρυσης νέων και αναδιάρθρωσης υφιστάμενων οικιστικών συνόλων στις κατά τόπους Γενικές Διοικήσεις. Παράλληλα εισήχθη μία καινούργια για τα ελληνικά δεδομένα πρόταση διαχείρισης του χώρου, η λεγόμενη *κοινή ωφέλεια*. Βάσει αυτής, προτεινόταν η ίδρυση νέων οικισμών, οι ανεγέρσεις ή επεκτάσεις θρησκευτικών κτισμάτων, απόδοση θρησκευτικών κτισμάτων (δεν χρησιμοποιούνταν από την ορθόδοξη εκκλησία), η κατάργηση νεκροταφείων και η κατεδάφιση τειχών με τη δυνατότητα της νέας διάθεσης των εδαφών τους, καθώς και η απαλλοτρίωση των ανθυγιεινών κατοικιών⁹²⁴.

Ο σχετικός νόμος που στόχευε άμεσα στο τοπίο των Νέων Χωρών παρείχε το ελεύθερο στις Γενικές Διοικήσεις να επεμβαίνουν στα στοιχεία των παραδοσιακών τοπίων και ιδίως σε αυτά που έφεραν ένα σημαντικό σημειολογικό και ιδεολογικό φορτίο. Η εφαρμογή του νόμου αυτού εκτός από τις καταστάσεις που ενδεχομένως επικύρωσε, ετοίμασε το έδαφος για τις μελλοντικές πολεοδομικές παρεμβάσεις. Στην πραγματικότητα, όμως, η πολλά υποσχόμενη κοινή ωφέλεια προσανατολίστηκε στην ικανοποίηση των αναγκών των μελών της κυρίαρχης πολιτικά εθνοτικής ομάδας εις βάρος των υπολοίπων.

Όλα αυτά συντελούνταν σε μία περίοδο κατά την οποία σε ολόκληρη τη νοτιοανατολική Ευρώπη η πρωτοβουλία δράσης αναφορικά με τις χωροταξικές και πολεοδομικές επεμβάσεις μεταφέρθηκε από τα άτομα στον κεντρικό κρατικό μηχανισμό. Η τάση αυτή ήρθε να συνεχίσει την αστική ανάπτυξη των τελών του 19ου

⁹²³ Εξάρχου Θ. (2001), *Οι Εβραίοι της Ξάνθης (Ο Κόσμος που Χάθηκε αλλά δεν Ξεχάστηκε)*, Ξάνθη: ΠΑ.ΚΕ.ΘΡΑ., σ. 31, σ. 37.

⁹²⁴ Καραδήμου-Γερόλυμπος Α. (1997), «Προσφυγική Εγκατάσταση και Ανασχεδιασμός των Βορειοελλαδικών Πόλεων, 1912-1940», στο *Ο Ξεριζωμός και η Άλλη Πατρίδα: Οι Προσφυγοπόλεις στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας: 89-118, σσ. 92-93.

αιώνα, που είχε άλλωστε διακοπεί από τις εκτεταμένες πολεμικές συγκρούσεις με αποκορύφωμα τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο⁹²⁵.

Το παράδειγμα των νεκροταφείων και της ακίνητης περιουσίας της επιτροπής των Νεότουρκων, είναι δηλωτικό της προσπάθειας της ελληνικής διοίκησης να απομακρύνει από την κατοχή και χρήση, τόπους με έντονο συμβολικό και ιδεολογικό υπόβαθρο για τα μέλη της μουσουλμανικής κοινότητας και παράλληλα, να εργαστεί προς την ανασύνθεση της τοπιογραφίας των Νέων Χωρών και την προσαρμογή της στις ανάγκες της κυρίαρχης ομάδας.

Παράλληλα χρησιμοποιούνταν δοκιμασμένες με επιτυχία πρακτικές, που είχαν εφαρμοστεί ήδη από την εποχή της οθωμανικής παρουσίας στη Θράκη. Αυτές δεν ήταν άλλες από τις συνεχόμενες προσπάθειες συγκέντρωσης ακίνητης περιουσίας και ιδίως γαιών, από αλλοεθνείς προς ομοεθνείς παράγοντες. Οι γαίες αυτές ισχυροποίησαν τη θέση της κυρίαρχης –μόνο πολιτικά και σίγουρα όχι αριθμητικά– ομάδας είτε μέσω του ελέγχου των παραγωγικών (καλλιεργητικών) διαδικασιών είτε με τη δημιουργία μίας τάξης ισχυρών γαιοκτημόνων, σε μία περιοχή που παραδοσιακά κυριαρχούσαν οι μουσουλμάνοι ιδιοκτήτες γης.

Κατά την περίοδο της ελληνικής διοίκησης στη Θράκη, συνεχίστηκαν εντονότερα οι προσπάθειες ενίσχυσης του ελληνισμού που είχαν ξεκινήσει κατά την περίοδο της Διασυμμαχικής Θράκης. Για να επιτύχει η εφαρμοζόμενη πολιτική χρειαζόταν να συγκρουστεί με αυτήν που προηγουμένως είχε εφαρμοστεί στις περιοχές της Παλιάς Ελλάδας. Η Θράκη ως η νεότερη ελληνική επαρχία, έχρηζε ειδικής μέριμνας και αποτελεσματικότερων μέτρων για την προσαρμογή και την ένταξή της στον εθνικό κορμό.

Έτσι το ελληνικό κράτος στο πλαίσιο που έθεταν οι διεθνείς και οι βαλκανικές πολιτικές και στρατιωτικές εξελίξεις, οι διακρατικές συμφωνίες, η προσπάθεια κατάκτησης της εμπιστοσύνης των αλλοεθνών, η κατάσταση και οι εξελίξεις στο εσωτερικό του και ιδίως οι πολυεθνικές Νέες Χώρες, οικοδομούσε σταδιακά τους στόχους θεμελίωσης του ελληνισμού και ελέγχου της εθνοτικής διαφορετικότητας. Δυστυχώς για τους υπέρμαχους της Μεγάλης Ιδέας, οι πολεμικές συγκρούσεις στο μέτωπο της Ανατολίας από το καλοκαίρι του 1922 θα επιφέρουν ριζική μεταστροφή των ελληνικών βλέψεων για τη Θράκη.

⁹²⁵ Pounds N. J. G. (1971), «The Urbanisation of East-Central and Southeast Europe: A Historical Perspective», in Hoffman G. W. (ed.), *Eastern Europe: Essays in Geographical Problems*, London, Methuen: 45-78, σ. 69.

Μέρος Β. Η Θράκη ως μέρος της ελληνικής επικράτειας

1) Αναμόρφωση τοπίου και ενσωμάτωση της Θράκης στην ελληνική επικράτεια

1α.ι) Το ιστορικό πλαίσιο

Η αντιμετώπιση των στρατιωτικών δυνάμεων του Κεμάλ και του Εθνικού Μετώπου, που ξεκίνησε το καλοκαίρι του 1922 στην Ανατολία, εύκολα κατάφερε να συντρίψει το εξασθενημένο μέτωπο του ελληνικού στρατού και σε μικρό διάστημα να φτάσει μέχρι τα παράλια του Αιγαίου. Στα τέλη Αυγούστου, ο ελληνικός στρατός αποχωρούσε –μαζικά πια- από τα παράλια, προκαλώντας τη φυγή και ενός μεγάλου μέρους του πληθυσμού. Τα λιμάνια των παράλιων πόλεων κατακλύστηκαν από υποστηρικτές -ομοεθνείς και αλλοεθνείς- και συνεργαζόμενους με τις ελληνικές δυνάμεις, που ζητούσαν καταφύγιο στα ασφαλέστερα ελληνικά εδάφη. Βέβαια η κατάσταση στη Θράκη ήταν εντελώς διαφορετική.

Οι τελευταίες εξελίξεις πυροδότησαν μία σειρά αντιδράσεων στα βαλκανικά κράτη. Συγκεκριμένα, στην Ελλάδα, στις 26-09-1922 κηρύχθηκε η *Στρατιωτική Επανάσταση*, παραμερίζοντας την κυβέρνηση Γούναρη, από τους φιλοβενιζελικούς ανώτατους αξιωματικούς Ν. Πλαστήρα, Σ. Γονατά και Ν. Φωκά. Λίγες ημέρες αργότερα, ορκίστηκε νέα κυβέρνηση υπό τον Σ. Κροκίδα (29-09-1922). Ο ίδιος ο Βενιζέλος αρνήθηκε την πρότασή τους να ηγηθεί της νέας κυβέρνησης, και αποφάσισε να παραμείνει στο Παρίσι ως αντιπρόσωπος της ελληνικής κυβέρνησης στις επερχόμενες διεθνείς διαπραγματεύσεις.

Την επομένη (30-09-1922), ο Κωνσταντίνος αναχώρησε για την Ιταλία, παραχωρώντας τη θέση του στον γιο του, Γεώργιο Β'. Οι ανακατατάξεις στο εσωτερικό της χώρας συνεχίστηκαν με τη *Δίκη των Έξι* και την εκτέλεση εκείνων που θεωρήθηκαν υπαίτιοι της ήττας (15-11-1922) του ελληνοτουρκικού πολέμου.

Από τα ανατολικά εδάφη της πρώην αυτοκρατορίας, ο μεγάλος νικητής Κεμάλ και οι επιτελείς του καταργούν το σουλτανάτο με απόφαση της εθνοσυνέλευσης (01-11-1922)⁹²⁶. Η βουλγαρική κυβέρνηση του Σταμπολίνσκι δεν έμεινε αμέτοχη στις εξελίξεις και, προβλέποντας την αποχώρηση του ελληνικού στρατού από τη Θράκη εξέφρασε στις δυνάμεις της Αντάντ (19-09-1922) τις θέσεις της για το μέλλον της περιοχής. Οι βουλγαρικές θέσεις βρήκαν αντίθετη την τουρκική εθνοσυνέλευση, δημιουργώντας ψυχρότητα στις μεταξύ τους σχέσεις⁹²⁷. Για την ελληνική πλευρά, το ζήτημα της Θράκης και της οικονομικής εξόδου της Βουλγαρίας στο Αιγαίο είχε ήδη επιλυθεί με τη συνθήκη του Νεϊγύ και την υποστήριξη των συμμάχων, καθώς επίσης και των Ρουμάνων και των Σέρβων⁹²⁸.

⁹²⁶ Zürcher E. J. (2004), *Σύγχρονη Ιστορία της Τουρκίας*, Μετάφραση: Κεχριώτης Β. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σ. 223.

⁹²⁷ Παξίμαδοπούλου-Σταυρινού Μ. (1997), *Η Δυτική Θράκη στην Εξωτερική Πολιτική της Βουλγαρίας. Το Ζήτημα της Βουλγαρικής Οικονομικής Εξόδου στο Αιγαίο (1919-1923)*, Αθήνα: Gutenberg, σσ. 179-182.

⁹²⁸ Ε.Β.Ε., Εφημερίδα *Εμπρός*, ημερομηνία έκδοσης, 21-11-1922, σ. 3.

Οι συμμαχικές δυνάμεις της Αντάντ (Γαλλία, Ιταλία και Αγγλία) τον Οκτώβριο του 1922 πραγματοποίησαν στα Μουδανιά συνάντηση για την υπογραφή της κατάπαυσης του πυρός με τον νικητή του ελληνοτουρκικού πολέμου, απουσία της ελληνικής αντιπροσωπείας. Στη συνάντηση, η τουρκική πλευρά είδε την ικανοποίηση των περισσότερων αιτημάτων της εις βάρος του αντιπάλου της⁹²⁹.

Τελικά η ελληνική πλευρά υποχώρησε, και στις 11-10-1922 υπεγράφη το *Πρωτόκολλο των Μουδανιών*. Ο ελληνικός στρατός σε δεκαπέντε ημέρες όφειλε να απομακρυνθεί από τα όρια της νομαρχίας Κωνσταντινουπόλεως και μέχρι την ανατολική όχθη του Έβρου, αφού πρώτα μεταβίβαζε την εξουσία στους συμμάχους· οι συμμαχικές δυνάμεις με τη σειρά τους θα τη μεταβίβαζαν εντός τριάντα ημερών στις στρατιωτικές δυνάμεις του Κεμάλ⁹³⁰. Ο υπό ανταλλαγή πληθυσμός είχε το συγκριτικό πλεονέκτημα της προετοιμασμένης αναχώρησής του, όπως αυτή καθοριζόταν με τη διαταγή αποχώρησης των δυνάμεων του ελληνικού στρατού (υπ' αρ. 16059/30-09-1922)⁹³¹.

Σε σύντομο χρονικό διάστημα (20-11-1922), άρχισαν οι εργασίες της συνδιάσκεψης στην Λωζάνη της Ελβετίας, παρουσία όλων των εμπλεκόμενων μερών. Η ελληνική διπλωματική αποστολή εργαζόταν για τη διατήρηση όσο το δυνατόν περισσότερων κτήσεων, που θα εξασφάλιζαν έστω μία περιορισμένη εντύπωση μερικής επίτευξης των στόχων της Μεγάλης Ιδέας. Την ίδια στιγμή στο όνομα της προστασίας των εθνικών κοινοτήτων, επιδιωκόταν η επαναφορά των βαλκανικών συνόρων του 1913⁹³².

Από την άλλη η τουρκική αντιπροσωπεία δήλωνε την πρόθεση αποκήρυξης του οθωμανικού παρελθόντος και κυρίως την επιθυμία θεμελίωσης ενός ισχυρού έθνους-κράτους, μετά την αποτυχία των ιδεών του οθωμανισμού, του ισλαμισμού και του παντουρανισμού για δημιουργία μίας ισχυρής κρατικής οντότητας⁹³³. Οι βουλγαρικές θέσεις στόχευαν απαρέγκλιτα στην οικονομική έξοδο της χώρας στο Αιγαίο, ακόμα και στην περίπτωση όπου η περιοχή δυτικά του Έβρου θα βρισκόταν υπό συμμαχική διοίκηση⁹³⁴.

Εκτός των στρατιωτικών-εδαφικών και οικονομικών-δημοσιονομικών

⁹²⁹ Psoimiades H. J. (1997-1998), "Thrace and the Armistice of Mudanya, October 3-11, 1922", *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 12, σσ. 220-236.

⁹³⁰ Διβάνη Α. (2000), *Η Εδαφική Ολοκλήρωση της Ελλάδας (1830-1947). Απόπειρα Πατριδογνωσίας*, Αθήνα: Καστανιώτης, σσ. 608-611.

⁹³¹ Ε.Β.Ε., Εφημερίδα *Εμπρός*, ημερομηνία έκδοσης, 14-10-1922, σ. 1.

⁹³² Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Dalègre J. (1995), *Populations et Territoire en Thrace Greque Depuis 1878: Tome 1: Texte*, Département de Géographie, Paris: Université de Paris X-Nanterre, σ. 185.

⁹³³ Göçek F. M. (2002), «The Politics of History and Memory: A Multidimensional Analysis of the Lausanne Peace Conference (1922-1923)», in Erdem H., Gershoni I. and Wokoch U. (eds.), *Histories of the Modern Middle East: New Dimensions*, Boulder & London, Lynne Rienner Publishers: 207-228, σ. 219· Mardin S. (1997), «Collapse of Empires: Consequences. The Ottoman Empire», in Barkey K. and von Hagen M. (eds.), *After Empire: Multiethnic Societies and Nation-Building: The Soviet Union and the Russian, Ottoman, and Habsburg Empires*, Boulder, Westview Press: 115-128, σ. 119.

⁹³⁴ Παξίμαδοπούλου-Σταυρινού Μ. (1997), *Η Δυτική Θράκη στην Εξωτερική Πολιτική της Βουλγαρίας. Το Ζήτημα της Βουλγαρικής Οικονομικής Εξόδου στο Αιγαίο (1919-1923)*, Αθήνα: Gutenberg, σσ. 212-213· Muir N. (1927), "The Present Position of Bulgaria", *Journal of the Royal Institute of International Affairs*, 6(2), σσ. 91-92.

ζητημάτων που έχρηζαν επίλυσης, το σημαντικότερο ίσως ζήτημα προς διευθέτηση – υπό το βάρος των πιέσεων του πληθυσμού που είχε εγκαταλείψει τις αρχικές εγκαταστάσεις του- ήταν το μέλλον των λεγόμενων *εθνικών μειονοτήτων* εντός της μελλοντικής τουρκικής και ελληνικής εδαφικής επικράτειας. Έπειτα από πολλές συνεδριάσεις, αποφασίστηκε η ανταλλαγή των πληθυσμών υπό μία υποχρεωτική βάση. Για τις αντιμαχόμενες πλευρές, η υιοθέτηση του αναγκαστικού χαρακτήρα της ανταλλαγής επιβαλλόταν από τις διαφορετικές για την κάθε πλευρά περιστάσεις και προσδοκίες⁹³⁵.

Έτσι ενώ η επιτροπή έκλεινε προς τη λύση της αναγκαστικής ανταλλαγής, ο εν λόγω πληθυσμός είχε διαφορετική άποψη και τη δήλωνε με δυναμικές κινητοποιήσεις (εκκλήσεις, αναφορές, συλλαλητήρια και διαδηλώσεις)⁹³⁶. Για τους ίδιους, μπορεί οι εξελίξεις των δύο πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα να είχαν προκαλέσει διεθνοτικές εντάσεις και ακόμη περισσότερες αιματηρές συγκρούσεις, όμως ο υπό ανταλλαγή πληθυσμός είχε συμβιώσει με αποδοχή της εθνοτικής ιδιαιτερότητας, κατά τη μακρά οθωμανική περίοδο⁹³⁷.

Τελικά οι αντιμαχόμενες πλευρές υπέγραψαν –υπό την αιγίδα της Κοινωνίας των Εθνών (Κ.τ.Ε.)- τη *Σύμβαση περί Ανταλλαγής των Ελληνοτουρκικών Πληθυσμών* (30-01-1923). Από τη σύμβαση ανταλλαγής εξαιρέθηκαν οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί στην περιοχή του ελληνικού κράτους μεταξύ των ποταμών Νέστου και Έβρου και οι ορθόδοξοι πληθυσμοί που κατοικούσαν στην περιοχή του νομού της Κωνσταντινουπόλεως (βλέπε κεφάλαιο Εισαγωγή-Πρόλογος, *supra*).

Αργότερα με την υπογραφή της συνθήκης ειρήνης (Ιούλιος 1923) τα νησιά Ίμβρος ή Γκιεκτσέ Αντά (Gökçeada) και Τένεδος ή Μπουζτζά Αντά (Bozcaada) παραχωρήθηκαν στο τουρκικό κράτος και οι ορθόδοξοι πληθυσμοί που βρίσκονταν εγκατεστημένοι σε αυτά εξαιρέθηκαν της ανταλλαγής. Στους εξαιρεθέντες πληθυσμούς προστέθηκαν (1926) οι μουσουλμάνοι αλβανικής καταγωγής (Τσάμηδες) που βρίσκονταν στη Θεσπρωτία και στις επαρχίες Μαργαριτίου, Φιλιατών, Παραμυθιάς και άλλοι (περιορισμένος αριθμός μπεκτασίδων αλβανικής καταγωγής) στην περιοχή της Κόνιτσας, στα Φάρσαλα, στην Κατερίνη και στην Θεσσαλονίκη⁹³⁸.

⁹³⁵ Aktar A. (2003), «Homogenising the Nation, Turkifying the Economy: The Turkish Experience of Population Exchange Reconsidered», in Hirschon R. (ed.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange Between Greece and Turkey*, Oxford, Berghahn Books, 12: 79-95, σ. 87.

⁹³⁶ Aktar A. (2006), «Το Πρώτο Έτος της Ελληνοτουρκικής Ανταλλαγής Πληθυσμών: Σεπτέμβριος 1922-Σεπτέμβριος 1923», στο Τσιτσελίκης Κ. (επιμ.), *Η Ελληνοτουρκική Ανταλλαγή Πληθυσμών. Πτυχές μιας Εθνικής Σύγκρουσης*, Αθήνα: Κριτική: 111-156, σσ. 135-136· Pentzopoulos D. (1962), *The Balkan Exchange of Minorities and Its Impact Upon Greece*, Paris: Mouton & Co, σσ. 65-66· Μ. Μ. Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Εξωτερικών Φ.35. Ιανουάριος 1923/ Έγγραφο 173/55, αρ. 994, Λωζάννη 09/22-01-1923 μέσω Βιέννης, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα (Διοργανωτική Επιτροπή Συλλαλητηρίου Προσφύγων).

⁹³⁷ Hirschon R. (2004), «“We Got on Well With Turks”: Christian-Muslim Relations in Late Ottoman Times», in Shankland D. (ed.), *Anthropology, Archeology and Heritage in the Balkans and Anatolia, or the Life and Times of F. W. Hasluck (1878-1920)*, Istanbul, Isis Books, II: 325-343, σ. 332.

⁹³⁸ Mavrommatis G. (2008), "Bektashis in 20th Century Greece" *Turcica*, 40, σσ. 224-236· Μαυρογορδάτος Γ. Θ. (χ.η.), «Οι Εθνικές Μειονότητες», στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα, 1922-1940: Ο Μεσοπόλεμος*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, Β2: 9-35, σ. 12.

Η σύμβαση όπως φάνηκε από την ημέρα της υπογραφής της ήταν προαπαιτούμενο για τη συνθήκη ειρήνης που θα υπογραφόταν αργότερα⁹³⁹. Ουσιαστικά η Τουρκία και η Ελλάδα με τους πληθυσμούς που κρίθηκαν μη ανταλλάξιμοι, δημιούργησαν εθνικές μειονότητες και κράτησαν μοχλούς πολιτικής επιρροής στα εδάφη του αντιπάλου τους. Αυτές οι μειονότητες άμεσα θα αξιοποιούνταν ως ένα μέσο μακροχρόνιας εγγύησης της πολιτικής εμπλοκής της μιας χώρας στα εσωτερικά ζητήματα της άλλης⁹⁴⁰. Οι εκατέρωθεν εθνικές μειονότητες τέθηκαν υπό την προστασία της Κ.τ.Ε., βάσει των άρθρων 37-44 της Συνθήκης της Λωζάνης.

Η υπογραφή της σύμβασης ήρθε να νομιμοποιήσει τον υποχρεωτικό χαρακτήρα των πληθυσμιακών μετακινήσεων, οι όποιες είχαν άλλωστε ξεκινήσει επτά μήνες νωρίτερα. Η ελληνική κυβέρνηση αναφέρει ότι, εντός της εδαφικής της επικράτειας, από τις περιοχές της Ανατολίας, των παραλίων και της Θράκης μέχρι και τις 15-12-1922 είχαν αφιχθεί 890.587 άτομα, χωρίς η μετακίνηση να έχει ολοκληρωθεί⁹⁴¹. Συνολικά, σε διάστημα μικρότερο των δέκα ετών ο πληθυσμός της χώρας από 5.016.889 κατοίκους το 1920 ανήλθε στους 6.204.684 κατοίκους το 1928, με τους πρόσφυγες να αριθμούν τα 1.221.849 άτομα. Οι επιπτώσεις στην ελληνική κοινωνία, οικονομία και πολιτική ζωή του μεσοπολέμου θα διαμορφώσουν σε μεγάλο βαθμό την μετέπειτα ελληνική πραγματικότητα⁹⁴². Νωρίτερα το καλοκαίρι του 1922 ένα μικρό μέρος του προσφυγικού πληθυσμού είχε ήδη μεταναστεύσει από τα ελληνικά και τα οθωμανικά εδάφη: μεγαλοκτηματίες, οικονομικά και πολιτικά ισχυρές οικογένειες, με πρόσβαση στους μηχανισμούς πολιτικής εξουσίας⁹⁴³.

Στην πορεία οι διαπραγματεύσεις συνεχίστηκαν προκειμένου να διευθετηθούν τα υπόλοιπα επιμέρους ζητήματα. Σχετικά γρήγορα τακτοποιήθηκε το ζήτημα των συνόρων της Θράκης, προς απογοήτευση της βουλγαρικής αποστολής που είδε την ακύρωση των αξιώσεών της για έξοδο στο Αιγαίο. Η ελληνική πλευρά φοβούμενη επικείμενη τουρκοβουλγαρική συνεργασία, συμφώνησε να παραδώσει την περιοχή του Κάρα-Αγάτς στην τουρκική πλευρά, με αντάλλαγμα τη μη καταβολή αποζημιώσεων για τις καταστροφές και ζημιές που προκάλεσε ο ελληνικός στρατός

⁹³⁹ Oran B. (2006), «Διδάγματα από τα Άρθρα 1 και 2 της Σύμβασης της Λωζάνης», στο Τσιτσελίκης Κ. (επιμ.), *Η Ελληνοτουρκική Ανταλλαγή Πληθυσμών. Πτυχές μιας Εθνικής Σύγκρουσης*, Αθήνα, Κριτική: 289-323, σ. 290.

⁹⁴⁰ Mavrogordatos T. G. (1983), *The Stillborn Republic. Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, Los Angeles: University of California Press, σσ. 242-243.

⁹⁴¹ Δήλωση της Ελληνικής Κυβέρνησης στο υποπρόξενο των Η.Π.Α. στην Αθήνα, Erhardt J. G., όπως παρατίθεται στο Aktar A. (2006), «Το Πρώτο Έτος της Ελληνοτουρκικής Ανταλλαγής Πληθυσμών: Σεπτέμβριος 1922-Σεπτέμβριος 1923», στο Τσιτσελίκης Κ. (επιμ.), *Η Ελληνοτουρκική Ανταλλαγή Πληθυσμών. Πτυχές μιας Εθνικής Σύγκρουσης*, Αθήνα: Κριτική: 111-156, σ. 131.

⁹⁴² Ενδεικτικά βλέπε Χατζηιωσήφ Χ. (χ.η.), «Το Προσφυγικό Σοκ, οι Σταθερές και οι Μεταβολές της Ελληνικής Οικονομίας», στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα, 1922-1940: Ο Μεσοπόλεμος*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, Β1: 9-57.

⁹⁴³ Τρουμπέτα Σ. (2001), *Κατασκευάζοντας Ταυτότητες για τους Μουσουλμάνους της Θράκης: Το Παράδειγμα των Πομάκων και των Τσιγγάνων*, Αθήνα: Κριτική, σ. 37· Morgenthau H. (1994), *Η Αποστολή μου στην Ελλάδα. 1922 το Έπος της Εγκατάστασης*, Μετάφραση: Σ. Κασσεσιάν, Αθήνα: Τροχαλία, σ. 43· Αλτσιτζόγλου Φ. (1941), *Οι Γιακάδες και ο Κάμπος της Ξάνθης*, Αθήνα: Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, σ. 41.

στην Ανατολία⁹⁴⁴.

Στο ελληνικό κράτος, με τη συμφωνία, περιήλθαν ολόκληρος ο καζάς της Εάνθης, τα 130 τ.χλμ. του καζά του Αχή-Τσελεμπί, τα 150 τ. χλμ. του καζά Νταρί-Ντερέ, τα 1.696 τ.χλμ. ή τα 2/3 του καζά της Γκιουμουλτζίνας, ολόκληρος ο καζάς του Ντεντέ-Αγάτς, τα 1.013 τ.χλμ. ή τα 2/3 του καζά του Σουφλίου, τα 110 τ.χλμ. του καζά του Ορτά-Κιόι, ολόκληρος ο καζάς του Διδυμοτείχου, το 1/5 του καζά της Αδριανουπόλεως και το 1/4 του καζά του Μουσταφά Πασά⁹⁴⁵.

Η επικύρωση της ελληνικής κυριαρχίας στη Θράκη παγιώθηκε με το *Πρωτόκολλο XVI της Συνθήκης της Λωζάνης* που υπεγράφη την ίδια ημέρα με το κείμενο της συνθήκης (24-07-1923). Με την τελευταία, οι δυνάμεις της Αντάντ επικύρωσαν ουσιαστικά τη Συνθήκη περί Θράκης που είχε υπογραφεί πριν από δύο χρόνια στις Σέβρες.

Η συνοριακή γραμμή Τουρκίας-Ελλάδας, όμως, εξακολουθούσε να απασχολεί τις δύο πλευρές, οι οποίες κατέφυγαν στην Κ.τ.Ε. Τελικά, το 1926 καθορίστηκε ο ποταμός Έβρος ως το φυσικό σύνορο των δύο κρατών, βάσει των ρυθμίσεων που προέβλεπε το σχετικό *Πρωτόκολλο των Αθηνών* (03-11-1926)⁹⁴⁶.

Τρεις περίπου μήνες μετά την υπογραφή της συνθήκης (Οκτώβριος 1923), στην Αθήνα εκδηλώθηκε ένα νέο στρατιωτικό κίνημα ενάντια στην επανάσταση του 1922, το οποίο απέτυχε και οδήγησε στην έξωση των αντιβενιζελικών αξιωματικών από τις τάξεις του ελληνικού στρατού. Αμέσως, με απόφαση της επαναστατικής κυβέρνησης, παρατάθηκε η κατάσταση πολιορκίας που είχε κηρυχθεί πριν από έναν χρόνο, δίνοντας μεγαλύτερη ευελιξία στην -ισχυρότερη πλέον- κυβέρνηση⁹⁴⁷. Σημειώνεται πως η κατάσταση πολιορκίας είχε αρθεί στις 29 Αυγούστου 1923⁹⁴⁸.

Στην εκλογική αναμέτρηση του Δεκεμβρίου του 1923, με αποχή των αντιβενιζελικών παρατάξεων, ο Βενιζέλος επανήλθε στην εξουσία και βρέθηκε αντιμέτωπος με παλιούς οπαδούς του, που είχαν αρχίσει να αμφισβητούν τις θέσεις του. Η νέα κυβέρνηση παραιτήθηκε σε πολύ μικρό χρονικό διάστημα και τη θέση της κατέλαβε η κυβέρνηση Παπαναστασίου, η οποία στις 24-03-1924 έλαβε ψήφο για τη διαχείριση του πολιτειακού ζητήματος. Το επικείμενο δημοψήφισμα τον Απρίλιο του 1924, με μεγάλη πλειοψηφία, επικύρωσε την ανακήρυξη της Δημοκρατίας και την

⁹⁴⁴ Παξίμαδοπούλου-Σταυρινού Μ. (1997), *Η Δυτική Θράκη στην Εξωτερική Πολιτική της Βουλγαρίας. Το Ζήτημα της Βουλγαρικής Οικονομικής Εξόδου στο Αιγαίο (1919-1923)*, Αθήνα: Gutenberg, σσ. 243-245.

⁹⁴⁵ Ε.Ι.Ε./Ι.Ν.Ε., Αρχείο Α.Α. Πάλλη Φάκελος Β-Γ, χρονολόγητο Έγγραφο: Καζάδες περιελθόντες στο ελληνικό κράτος από 1912-1923. Το έγγραφο δεν περιέχει περισσότερο συγκεκριμένες πληροφορίες.

⁹⁴⁶ Δημητρακόπουλος Η. Π. (1991), *Τα Χερσαία Σύνορα της Ελλάδας*, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, σσ. 112-115.

⁹⁴⁷ Φ.Ε.Κ., 22-10-1923, αρ. φύλλου 301, Απόφαση της Επαναστάσεως: Αριθμός 28164, Περί θέσεως εις εφαρμογήν καθ' άπασαν την Πελοπόννησον, την Στερεάν Ελλάδα, την Θεσσαλίαν, την Ήπειρον, τη Θράκην και άπασας τας νήσους του ΔΞΘ νόμου «περί καταστάσεως πολιορκίας». Φ.Ε.Κ., 26-09-1922, αρ. φύλλου 179, Νομοθετικό Διάταγμα: περί θέσεως εις εφαρμογήν καθ' άπασαν την Πελοπόννησον, Στερεάν Ελλάδα, την Θεσσαλίαν, την Ήπειρον, την Μακεδονίαν, τη Θράκην και άπασας τους νήσους του ΔΞΘ νόμου «περί καταστάσεως πολιορκίας».

⁹⁴⁸ Φ.Ε.Κ., 18-10-1923, αρ. φύλλου 295, Απόφαση της Επαναστάσεως: περί άρσεως της εφαρμογής του νόμου «καταστάσεως πολιορκίας» καθ' άπαν το κράτος.

έκπτωση της Μοναρχίας⁹⁴⁹.

Το φθινόπωρο του ίδιους έτους και με την έναρξη αποχώρησης των γηγενών βουλγαρόφωνων κατοίκων της Θράκης, η βουλγαρική και η ελληνική πλευρά, υπό τις πιέσεις της Κ.τ.Ε. σχετικά με την προστασία των εκατέρωθεν μειονοτήτων, αποφάσισαν να θέσουν σε εφαρμογή τους σχετικούς όρους των Συνθηκών των Σεβρών και της Λωζάνης. Στις 29-09-1924 υπεγράφη μεταξύ της βουλγαρικής και της ελληνικής κυβέρνησης, από τους αντίστοιχους υπουργούς των Εξωτερικών, Πολίτη και Καρφώφ (στον τύπο της εποχής αναφέρεται ως *Πρωτόκολλο Πολίτη-Καρφώφ*). Μέσω του πρωτοκόλλου, αναγνωρίστηκε ουσιαστικά η παρουσία βουλγαρικής μειονότητας στην Ελλάδα και ελληνικής μειονότητας στη Βουλγαρία, ενώ καθορίστηκε και το νομικό καθεστώς προστασίας τους⁹⁵⁰.

Το πρωτόκολλο στην πραγματικότητα ποτέ δεν εφαρμόστηκε λόγω των σερβικών διαμαρτυριών για την αναγνώριση όλων των βουλγαροφώνων της Ελλάδας ως μελών της βουλγαρικής μειονότητας και της πρόθεσης υπογραφής μίας αντίστοιχης διακρατικής συμφωνίας μεταξύ Ελλάδας και Σερβίας⁹⁵¹. Στην πραγματικότητα, η μη εφαρμογή του ήταν απόφαση της ελληνικής κυβέρνησης, λίγους μήνες αργότερα⁹⁵².

Την ίδια σχεδόν περίοδο ξεκίνησαν διαπραγματεύσεις (Ιούλιος 1924), που περιελάμβαναν το ζήτημα της επιστροφής των μουσουλμανικών περιουσιών της Θράκης για την ελληνική πλευρά και της επιστροφής των φυγάδων στην Κωνσταντινούπολη για την τουρκική, δίνοντας ένα νέο περιεχόμενο στην έννοια των μη ανταλλάξιμων ή *εταμπλί*. Μέχρι εκείνη τη στιγμή, η ουδέτερη στάση της Κ.τ.Ε. που βασιζόταν στην αποφυγή ακραίων λύσεων με πολιτικό και όχι δικαστικό πνεύμα⁹⁵³. Παρ' όλα αυτά, λίγο πριν από την υπογραφή της συμφωνίας συμβιβασμού, οι δύο αντιπροσωπείες φάνηκε να κατανοούν τη δυσκολία εκτίμησης των ανταλλάξιμων περιουσιών, και να διαβλέπουν τις αντιδράσεις του προσφυγικού πληθυσμού και τις πιθανές ζημιές από μία τέτοια εξέλιξη⁹⁵⁴.

⁹⁴⁹ Βερέμης Θ. (1989), «Η Εποχή (1900-1936)», στο Βερέμης Θ. & Γουλίμης Γ. (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος. Κοινωνία, Οικονομία, Πολιτική στην Εποχή του*, Αθήνα, Γνώση: 14-25, σσ. 19-23· Μαυρογορδάτος Γ. Θ. (χ.η.), *Μελέτες και Κείμενα για την Περίοδο 1909-1940*, Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, σ. 17.

⁹⁵⁰ Τσιτσελίκης Κ. (1996), *Το Διεθνές και Ευρωπαϊκό Καθεστώς Προστασίας των Γλωσσικών Δικαιωμάτων των Μειονοτήτων και η Ελληνική Έννομη Τάξη*, Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ. Σάκκουλας, σ. 281· Wurfbaïn A. (1930), *L'Échange Gréco-Bulgare des Minorités Ethniques*, Genève: Payot, σσ. 62-65.

⁹⁵¹ Τούντα-Φρεγάδη Α. (1988), «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το Πρωτόκολλο Πολίτη-Καρφώφ», στο *Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο*, Αθήνα, Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου-Μουσείο Μπενάκη: 85-94, σσ. 87-88.

⁹⁵² Τσιτσελίκης Κ. (1996), *Το Διεθνές και Ευρωπαϊκό Καθεστώς Προστασίας των Γλωσσικών Δικαιωμάτων των Μειονοτήτων και η Ελληνική Έννομη Τάξη*, Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ. Σάκκουλας, σ. 282· Τούντα-Φρεγάδη Α. (1986), *Ελληνο-Βουλγαρικές Μειονότητες. Πρωτόκολλο Πολίτη-Καρφώφ, 1924-1925*, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, σσ. 137-144.

⁹⁵³ Αναστασιάδου Ι. (1980), «Ο Βενιζέλος και το Ελληνοτουρκικό Σύμφωνο Φιλίας του 1930», στο Βερέμης Θ. & Δημητράκοπουλος Ο. (επιμ.), *Μελέτηματα Γύρω από τον Βενιζέλο και την Εποχή του*, Αθήνα, Φιλίππότης: 309-426, σ. 312.

⁹⁵⁴ Ι.Α.Υ.Ε. 1925/Γ/68/ΑΠΕ/3, Κτήματα Μουσουλμάνων Δ. Θράκης, Σχέδιο Συμφωνίας Ελλάδος-Τουρκίας για Αποζημιώσεις. Επιστολή, εμπιστευτική, Αθήνα, 21-05-1925, προς: Μιχαλακόπουλο, Πρόεδρο του Υπουργικού Συμβουλίου κτλ.

Τελικά, με το πέρας των διαπραγματεύσεων, υπεγράφη μεταξύ των υπουργών Εξωτερικών της Ελλάδας και της Τουρκίας, Εξηντάρη και Ρουσντί (21-06-1925) η *Συμφωνία της Άγκυρας* (στον τύπο της εποχής αναφέρεται ως *Συμφωνία Εξηντάρη-Ρουσντί*), βάσει της οποίας επιδιώχθηκε να δοθεί λύση στο ζήτημα της ανταλλαξιμότητας ορισμένων κατηγοριών μουσουλμάνων και ορθοδόξων στη Ελλάδα και στην Τουρκία αντίστοιχα. Ταυτόχρονα, έγινε συμβιβασμός σχετικά με τα μουσουλμανικά κτήματα της Θράκης, και το ελληνικό κράτος ανέλαβε την επιστροφή τους στους δικαιούχους τους, εφόσον δεν ενδιαφερόταν πια για την εξαγορά τους⁹⁵⁵.

Οι ανακατατάξεις στο εσωτερικό της χώρας απέκτησαν νέα διάσταση με την κατάλυση της δημοκρατίας και την ανάληψη της εξουσίας από τον στρατηγό Πάγκαλο, τον Ιούνιο του 1925. Αναμένοντας την έγκριση της συμφωνίας που υπεγράφη στην Άγκυρα, η Δ' Ελληνική Εθνοσυνέλευση (Ιούλιος 1925), εξουσιοδότησε με ψήφισμά της την κυβέρνηση να αποδεχτεί τον παραπάνω διακανονισμό. Σύμφωνα με αυτόν, επρόκειτο να ρυθμιστούν τα περισσότερα ζητήματα που είχαν προκύψει από την εγκατάσταση των προσφύγων στις μουσουλμανικές μη ανταλλάξιμες περιουσίες, η επιστροφή των απόντων *εταμπλί*, των ακίνητων και κινητών περιουσιών τους, καθώς και η αναγνώριση του δικαιώματος της ελληνικής κυβέρνησης να εξαγοράσει τις ακίνητες ιδιοκτησίες που θεωρούσε απαραίτητες για την προσφυγική εγκατάσταση, καταβάλλοντας δίκαιη εκτίμηση και αποζημίωση⁹⁵⁶. Όμως, η κυβέρνηση του Πάγκαλου δεν προχώρησε στην άμεση εφαρμογή της συμφωνίας. Έτσι, όταν τον Ιανουάριο του 1926 η ελληνική πλευρά ζήτησε την εκ νέου εφαρμογή της συμφωνίας, η τουρκική πλευρά είχε ήδη εγείρει άλλες απαιτήσεις⁹⁵⁷.

Η δικτατορία του Πάγκαλου ανετράπη σε διάστημα δεκατεσσάρων μηνών. Σύντομα, πραγματοποιήθηκαν γενικές εκλογές. Η μετέπειτα οικουμενική κυβέρνηση του Α. Ζαΐμη ανέλαβε τη διακυβέρνηση της χώρας (Δεκέμβριος 1926). Ο ίδιος, μετά την εκλογή του, έσπευσε να δηλώσει πως η πολιτική συμμαχία αποσκοπούσε στην αντιμετώπιση των οικονομικών προβλημάτων που αντιμετώπιζε η χώρα, μέσω της υιοθέτησης μίας αυστηρής πολιτικής λιτότητας⁹⁵⁸.

⁹⁵⁵ Yıldırım O. (2006), *Diplomacy and Displacement: Reconsidering the Turco-Greek Exchange of Populations, 1922-1934*, New York & London: Routledge, σσ. 116-117· Τσουλούφη Α. (1989), *Η Ανταλλαγή Ελληνικών και Τουρκικών Πληθυσμών και η Εκτίμηση των Εκατέρωθεν Εγκαταλειφθεισών Περιουσιών*, Αθήνα: Εκδόσεις "Ενώσεως Σμυρναίων", σσ. 126-127· Κόσσυβας Α. (1928), *Νομοθεσία Διοικήσεως Μουσουλμανικών και Ανταλλάξιμων Ακινήτων*, Αθήνα: Τύποις Π. Λίβα & Γ. Χάντζου, σ. 11.

⁹⁵⁶ Ι.Α.Υ.Ε. 1925/Γ/68/ΑΠΕ/2, Κτήματα Μουσουλμάνων Δ. Θράκης, Αιτιολογική Έκθεση επί του σχεδίου ψηφίσματος περί τρόπου διακανονισμού προκυψασών κατά την εφαρμογήν του 16 άρθρου της Συμβάσεως «περί ανταλλαγής Ελληνικών και Τουρκικών πληθυσμών δυσχεριών». Αθήνα, 18-07-1925, προς: την Δ' Συντακτική των Ελλήνων Συνέλευση, συντάκτης Μιχαλακόπουλος Α.

⁹⁵⁷ Αναστασιάδου Ι. (1980), «Ο Βενιζέλος και το Ελληνοτουρκικό Σύμφωνο Φιλίας του 1930», στο Βερέμης Θ. & Δημητρακόπουλος Ο. (επιμ.), *Μελετήματα Γύρω από τον Βενιζέλο και την Εποχή του*, Αθήνα, Φιλιππότης: 309-426, σ. 313.

⁹⁵⁸ Χατζηιωσήφ Χ. (χ.η.), «Κοινοβούλιο και Δικτατορία», στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα, 1922-1940: Ο Μεσοπόλεμος*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, Β2: 37-123, σσ. 77-78.

Όμως, έναν χρόνο αργότερα, τα ζητήματα που επεδίωξε να διευθετήσει η Συμφωνία της Άγκυρας εξακολουθούσαν να αποτελούν σημείο τριβής. Ο κυριότερος λόγος ήταν, βέβαια, η επιδεικτική αδιαφορία που επιδείκνυαν τόσο ως προς αυτά που είχαν συμφωνηθεί εκατέρωθεν όσο και ως προς αυτά που είχαν επιβάλει οι διεθνείς συνθήκες. Σε αυτά προστέθηκε η πίεση από τους ανταλλάξιμους πληθυσμούς που ακόμη βρίσκονταν σε φάση αναμονής, περιμένοντας την οριστική επίλυση του θέματος των περιουσιών τους.

Αυτή τη φορά, έπειτα από συνομιλίες και για τη διευθέτηση των ζητημάτων των ανταλλάξιμων περιουσιών, υπεγράφη στις 01-12-1926 η *Συμφωνία των Αθηνών*, υιοθετώντας το μέτρο του συμψηφισμού τους. Η πρακτική εφαρμογή του συμψηφισμού είχε εισαχθεί τον Ιανουάριο του προηγούμενου έτους (01-01-1925), όταν η τουρκική κυβέρνηση έθεσε –με τον νόμο των αντιποίνων- για πρώτη φορά τη βάση του γενικού συμψηφισμού των περιουσιών⁹⁵⁹.

Εν συνεχεία η οικουμενική κυβέρνηση Ζαΐμη έπειτα από δύο σχεδόν χρόνια διακυβέρνησης, βίωσε τον κλονισμό της συνοχής της και την κατάρρευση της. Είχε, ήδη, επιτύχει τους στόχους που είχαν υποσχεθεί στον συνασπισμό οι οικονομικοί κύκλοι που τον επέβαλαν. Οι Φιλελεύθεροι, με την παραίτηση της οικουμενικής κυβέρνησης τον Ιούλιο του 1928, παίρνουν εντολή διάλυσης της Βουλής και προκήρυξης εθνικών εκλογών. Για την ερχόμενη τετραετία η παρουσία της βενιζελικής παράταξης είναι κυρίαρχη στα πολιτικά δρώμενα της χώρας, διαμορφώνοντας παράλληλα το εσωτερικό καθεστώς και το εξωτερικό σκηνικό, ιδιαίτερα στο θέμα των ελληνοτουρκικών σχέσεων⁹⁶⁰.

Το ζήτημα της Θράκης είχε επικεντρωθεί σε δύο ομάδες διαρκών διεκδικήσεων, στους εργαζόμενους και στους μικροκαλλιεργητές, με τις οικονομικές τους διεκδικήσεις και στους εθνοτικά διαφορετικούς γηγενείς κατοίκους της. Η χειραγωγή τους ήταν επιβεβλημένη ως μέσο διοχέτευσης του ριζοσπαστισμού τους σε δράσεις και συμπεριφορές προσανατολισμένες στη διατήρηση του κοινωνικού στάτους⁹⁶¹.

Την ίδια χρονική περίοδο, η τουρκική και η ελληνική κυβέρνηση, μέσω των διπλωματικών εκπροσώπων τους είχαν ξεκινήσει επαφές, προτείνοντας τον Ιούλιο του 1928 την υπογραφή ενός συμφώνου φιλίας. Είχε πια γίνει κοινή συνείδηση το μάταιο της παρουσίας εδαφικών διεκδικήσεων, εξακολουθούσε, ωστόσο, να υφίσταται το θέμα των οικονομικών διαφορών, που περνούσε σε δεύτερη μοίρα. Τρεις μήνες αργότερα, η τουρκική πλευρά τάχθηκε υπέρ της ελληνικής πρότασης,

⁹⁵⁹ Μ. Μ. Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Εξωτερικών Φ.46, 1926/Εγγραφο 173/24, Συνημμένο Β, Σημείωμα, χρονολογητό έγγραφο του Μιχαλακόπουλου, πιθανότατα συντάχθηκε το 1929.

⁹⁶⁰ Stefanidis I. (2006), "Reconstructing Greece as a European State: Venizelos' Last Premiership, 1928-1932" in *Eleftherios Venizelos: The Trials of a Statesmanship*, Kitromilides P., (ed.), Edinburgh, Edinburgh University Press: 193-233, σσ. 193-211, σσ. 217-219.

⁹⁶¹ Χατζηιωσήφ Χ. (χ.η.), «Κοινοβούλιο και Δικτατορία», στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα, 1922-1940: Ο Μεσοπόλεμος*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, Β2: 37-123, σ. 102.

υπογραμμίζοντας την αναγκαιότητα επίλυσης των οικονομικών διαφορών μέσω διακρατικής απευθείας συμφωνίας⁹⁶².

Οι διαπραγματεύσεις ολοκληρώθηκαν σε δύο κύκλους επαφών, τον Ιούνιο και τον Οκτώβριο του 1930. Έτσι, στις 10-06-1930, υπεγράφη η «*Σύμβασις περί οριστικής εκκαθαρίσεως των ζητημάτων των προκυπτόντων εκ της εφαρμογής της συνθήκης της Λωζάννης και της συμφωνίας Αθηνών, εν σχέσει με την ανταλλαγή των πληθυσμών*» και τέσσερις μήνες αργότερα στις 30-10-1930, η «*Συνθήκη Φιλίας, Ουδετερότητας, Διαλλαγής και Διαιτησίας*». Η δεύτερη συνοδεύταν από το πρωτόκολλο «*Περί περιορισμού των ναυτικών εξοπλισμών, συμβάσεις εγκαταστάσεως, προξενικής και εμπορίου*».

Το σύμφωνο, εκτός της προσπάθειας διευθέτησης των ελληνοτουρκικών διαφορών (επίσημη ολοκλήρωση της ανταλλαγής πληθυσμών και οριστική παραχώρηση των εγκαταλελειμμένων περιουσιών στα δύο μέρη⁹⁶³), ενίσχυσε τη θέση της Ελλάδας στην νοτιοανατολική Ευρώπη. Έτσι, κέρδισε τη συνεργασία της Τουρκίας και μαζί στράφηκαν ενάντια στην Ιταλία και στα συμφέροντα της στην περιοχή (τα νησιά του νοτιοανατολικού Αιγαίου ήταν υπό ιταλική διοίκηση). Επιπλέον, ενισχύθηκε το μέτωπο ενάντια στον βουλγαρικό και γιουγκοσλαβικό επεκτατισμό στη νοτιοανατολική βαλκανική χερσόνησο⁹⁶⁴.

Κατά την περίοδο 1929-1932, η πολιτική σκηνή του ελληνικού κράτους βρέθηκε να τροφοδοτείται από τις δύο βασικές πολιτικές παρατάξεις, την βενιζελική και την βενιζελογενή αντιπολίτευση. Στις εκλογές που προκηρύχθηκαν τον Μάρτιο του 1933, το Λαϊκό Κόμμα του Τσαλδάρη αναδείχθηκε νικητής, προκαλώντας την αντίδραση των βενιζελικών ανώτατων αξιωματικών του στρατού. Την επομένη των εκλογών, ο στρατηγός Πλαστήρας (06-03-1933) κατέλαβε την εξουσία. Αυτή τη φορά, η κίνηση Πλαστήρα ήταν χωρίς σαφή πολιτικό στόχο, επικαλούμενη τον κομμουνιστικό κίνδυνο και προαναγγέλλοντας τη δικτατορία του Μεταξά⁹⁶⁵.

Όλα αυτά σε μία περίοδο κατά την οποία η ελληνική οικονομία προσπαθούσε να αντιμετωπίσει τις επιπτώσεις της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης του 1929, την εγχώρια κρίση του 1931 και την υποτίμηση του 1932. Άλλωστε, η οικονομική κρίση ήταν συνδεδεμένη με εσωτερικούς παράγοντες της ελληνικής οικονομίας, με τα δίκτυα που αυτή είχε αναπτύξει και με τις ανεπτυγμένες οικονομίες του

⁹⁶² Αναστασιάδου Ι. (1980), «Ο Βενιζέλος και το Ελληνοτουρκικό Σύμφωνο Φιλίας του 1930», στο Βερέμης Θ. & Δημητρακόπουλος Ο. (επιμ.), *Μελετήματα Γύρω από τον Βενιζέλο και την Εποχή του*, Αθήνα, Φιλippότης: 309-426, σσ. 315-316.

⁹⁶³ Yıldırım O. (2006), *Diplomacy and Displacement: Reconsidering the Turco-Greek Exchange of Populations, 1922-1934*, New York & London: Routledge, σ. 117.

⁹⁶⁴ Stefanidis I. (2006), "Reconstructing Greece as a European State: Venizelos' Last Premiership, 1928-1932" in *Eleftherios Venizelos: The Trials of a Statesmanship*, Kitromilides P., (ed.), Edinburgh, Edinburgh University Press: 193-233, σσ. 217-226. Zürcher E. J. (2004), *Σύγχρονη Ιστορία της Τουρκίας*, Μετάφραση: Κεχρίωτης Β. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σ. 270.

⁹⁶⁵ Χατζηιωσήφ Χ. (χ.η.), «Κοινοβούλιο και Δικτατορία», στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα, 1922-1940: Ο Μεσοπόλεμος*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, Β2: 37-123, σσ. 104-106.

εξωτερικού⁹⁶⁶. Από την υποτίμηση του νομίσματος και μέχρι και το 1936, η ελληνική οικονομία παρουσίασε μία αξιοσημείωτη ανάκαμψη ως προς τους όρους της οικονομικής ανάπτυξης⁹⁶⁷.

Στο εξωτερικό, η άνοδος του Μουσολίνι στη γειτονική Ιταλία δεν άφησε ανεπηρέαστη την πολιτική σκηνή του ελληνικού κράτους, το οποίο ωστόσο προχώρησε σε μία καθαρά εκλεκτική προσέγγιση των θέσεων του. Παράλληλα, ο γερμανικός επεκτατισμός στην Ευρώπη μετά την άνοδο του Χίτλερ επέβαλε τη λήψη μέτρων από τη μεριά των δυνάμεων της Αντάντ. Το ελληνικό κράτος κλήθηκε να δηλώσει τη συμμετοχή του στο *Βαλκανικό Σύμφωνο*, που –υποθετικά τουλάχιστον– θα μπορούσε να ανακόψει την πορεία του γερμανικού επεκτατισμού στη νοτιοανατολική Ευρώπη⁹⁶⁸.

Οι παραπάνω διαφορές και αντιθέσεις των δύο παρατάξεων και η κατάσταση στο εσωτερικό της χώρας οδήγησαν στο κίνημα του 1935. Στην πραγματικότητα ήταν μία προσπάθεια προστασίας των συμφερόντων της παράταξης του Βενιζέλου. Με την αποτυχία του κατά τις εθνικές εκλογές του Ιουνίου του 1935, οι βασιλόφρονες, μετά την εκλογή τους με ένα δημοψήφισμα (03-11-1935), επανέφεραν τη βασιλεία. Στις νέες εκλογές του Ιανουαρίου του 1936, η βενιζελική παράταξη κυριάρχησε, όμως βάσει του εκλογικού νόμου δεν μπόρεσε να σχηματίσει αυτοδύναμη κυβέρνηση. Η αστάθεια του πολιτικού κατεστημένου της χώρας ήταν εμφανής. Στην αναζήτηση λύσης, εξετάστηκε σοβαρά το ενδεχόμενο συνεργασίας με το *Κομμουνιστικό Κόμμα*, κάτι που τελικά έγινε⁹⁶⁹.

Στις 04-08-1936, και αφού η Βουλή είχε διακόψει τις εργασίες της από την άνοιξη του ίδιου έτους, ο Ι. Μεταξάς, επικαλούμενος τον φόβο της αυξανόμενης κομμουνιστικής προπαγάνδας, ζήτησε από τον Γεώργιο Β΄ την κήρυξη στρατιωτικού νόμου. Η κίνησή του βρήκε την υποστήριξη της βρετανικής διπλωματίας και η διακυβέρνησή του θα συνεχιστεί αδιάλειπτα, μέχρι και την είσοδο της χώρας στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο⁹⁷⁰.

Σε μία περίοδο δεκαπέντε περίπου ετών, οι εσωτερικές και εξωτερικές εξελίξεις άλλαξαν ραγδαία την κατάσταση σε αυτήν την περιοχή των Βαλκανίων. Για

⁹⁶⁶ Κωστής Κ. (1989), «Η Ελληνική Οικονομία στα Χρόνια της Κρίσης, 1929-1932. Ένας Πρώτος Απολογισμός», στο Βερέμης Θ. & Γουλμής Γ. (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος: Κοινωνία-Οικονομία-Πολιτική στην Εποχή του*, Αθήνα, Εκδόσεις Γνώση: 191-226, σσ. 203-217.

⁹⁶⁷ Mazower M. (1989), «Οικονομική Πολιτική στην Ελλάδα, 1932-1936», στο Μαυρογορδάτος Γ. Θ. & Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης: 171-181, σσ. 180-181.

⁹⁶⁸ Χατζηιωσήφ Χ. (χ.η.), «Κοινοβούλιο και Δικτατορία», στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα, 1922-1940: Ο Μεσοπόλεμος*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, Β2: 37-123, σ. 79, σσ. 110-116. Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσεται και η μετέπειτα προσπάθεια του *Σύνδεσμου Ελληνοβουλγαρικής Φιλίας* (1935-1941). Ο σύνδεσμος λειτούργησε μεταξύ 1935-1941, στο Πλουμίδης Σ. (2001), "Ο Σύνδεσμος Ελληνοβουλγαρικής Φιλίας (1935-1941)", *Ιστορικά*, 18(35), σσ. 421-431.

⁹⁶⁹ Mavrogordatos T. G. (1983), *The Stillborn Republic. Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, Los Angeles: University of California Press, σ. 304.

⁹⁷⁰ Χατζηιωσήφ Χ. (χ.η.), «Κοινοβούλιο και Δικτατορία», στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα, 1922-1940: Ο Μεσοπόλεμος*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, Β2: 37-123, σ. 79, σσ. 108-110.

όλα τα έθνη-κράτη που προέκυψαν από τη διάσπαση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η διανομή των εδαφών και των πληθυσμών ήταν οριστική και δύσκολα αναστρέψιμη. Κατάσταση όμως που δεν τα απέτρεψε από το να προσπαθούν συστηματικά για την αλλαγή της.

1α.ii) Η δημιουργία του εθνικού χώρου στις Νέες Χώρες (από το 1912 και έπειτα)

Τα γεγονότα και οι καταστάσεις που καταγράφονται στη θρακική επαρχία από το 1922 και έπειτα είχαν ήδη εφαρμοστεί στις νεοπροσαρτηθείσες περιοχές των Νέων Χωρών και ιδίως στη γειτονική Μακεδονία, με σχετική επιτυχία. Πρόκειται για μια περίοδο κατά την οποία τα βαλκανικά κράτη, εργάστηκαν εντατικά για την αναμόρφωση των εδαφών που απέκτησαν από τους Βαλκανικούς Πολέμους, χωρικά και πληθυσμιακά⁹⁷¹. Αντίστοιχες δράσεις είχαν εκδηλωθεί και εντός της οθωμανικής επικράτειας, από τις αρχές του 20ού αιώνα ιδίως κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου⁹⁷².

Η προαναφερθείσα διαδικασία έχει τις ρίζες της στα ενδογενή χαρακτηριστικά γνωρίσματα του έθνους-κράτους, όπως αυτά εκδηλώνονται μέσω της κυβερνητικής στάσης επί του θέματος της ενσωμάτωσης των Νέων Χωρών. Ειδικότερα, για κάθε έθνος-κράτος, η άσκηση της εξουσίας του, όπως και η λειτουργία του κρατικού μηχανισμού του συνεπάγονται την ύπαρξη μιας εδαφικής επικράτειας και τον έλεγχο αυτής. Η παραπάνω προϋπόθεση συνιστά και τη θεμελιώδη αρχή της εθνικής κυριαρχίας του⁹⁷³. Η εδαφική επικράτεια της εθνικής κυριαρχίας θεωρείται απαραβίαστο χαρακτηριστικό του⁹⁷⁴. Η Θράκη με το μακρύ οθωμανικό και το βραχύβιο βουλγαρικό παρελθόν να αμφισβητεί ευθέως την ομοιογένεια της ελληνικής εδαφικής επικράτειας θεωρούνταν προβληματική και προφανώς υπό άμεση

⁹⁷¹ Η μεθοδευμένη αλλαγή του πληθυσμιακού υποβάθρου μιας περιοχής από ένα εθνικό κράτος (μέσω συγκεκριμένης/ων πολιτικής/ών), η οποία αποσκοπεί στην ενίσχυση της κυρίαρχης ομάδας έναντι των υπολοίπων μειονοτικών ομάδων ονομάζεται *δημογραφική/πληθυσμιακή μηχανική (demographical engineering)*. Sigalas N. and Toumarkine A. (2008), "Ingénierie démographique, génocide, nettoyage ethnique. Les paradigmes dominants pour l'étude de la violence sur les populations minoritaires en Turquie et dans les Balkans", *European Journal of Turkish Studies in History-Demographic Engineering - Part I*, 7, παράγραφος 35, στο <http://www.ejts.org/document2933.html> (10-09-2010, 14:56)· Şeker N. (2007), "Demographic engineering in the late Ottoman empire and the Armenians", *Middle Eastern Studies*, 43(3), σ. 461. Αναλυτικότερα βλέπε: Bookman-Zarkovic M. (2002), "Demographic Engineering and the Struggle for Power", *Journal of International Affairs*, 56(1)· Weiner M. and Teitelbaum M. S. (2001), *Political Demography, Demographic Engineering*, New York & Oxford: Berghahn· Mc Garry J. (1998), "Demographic Engineering. The State-directed Movement of Ethnic Groups as a Technique of Conflict Regulation", *Ethnic and Racial Studies*, 21(4)· Bookman-Zarkovic M. (1997), *The Demographic Struggle for Power: The Political Economy of Demographic Engineering in the Modern World*, London: Frank Cass· Mc Garry J. and O'Leary B. (1993), *The Politics of Ethnic Conflict Regulation*, London and New York: Routledge.

⁹⁷² Şeker N. (2007), "Demographic engineering in the late Ottoman empire and the Armenians", *Middle Eastern Studies*, 43(3), σσ. 465-471· Dündar F., (2006), "The Settlement Policy of the Committee of Union and Progress 1913-1918" in Kieser H.-L., (ed.), *Turkey Beyond Nationalism: Towards Post-Nationalist Identities*, London, New York, I.B.Tauris, σσ. 38-41.

⁹⁷³ Neocleous M. (2003), "Off the Map: On Violence and Cartography", *European Journal of Social Theory*, 6, σ. 411, όπως παρατίθεται στο Agnew J. (2007), "No Borders, No Nations: Making Greece in Macedonia", *Annals of the Association of American Geographers*, 97(2), σ. 402.

⁹⁷⁴ Mellor R. E. H. (1989), *Nation, State and Territory. A Political Geography*, London & New York: Routledge, σ. 53.

αναμόρφωση με κάθε μέσο.

Συνήθως, αυτές οι περιοχές, όταν δεν αποτελούν μέρος της επικράτειας, διαθέτουν μια σειρά χαρακτηριστικών γνωρισμάτων τα οποία έχουν αξιοποιηθεί προκειμένου να ταυτιστούν με την ιδέα της εδαφικής ολοκλήρωσης. Αργότερα, με την ενσωμάτωσή τους στην εθνική εδαφική επικράτεια, ξεκινά πραγματική διεργασία ένταξής τους.

Εκτός των ενεργειών λειτουργικής και οργανωτικής σύνδεσης μιας νεοπροσαρτηθείσας περιοχής με το εθνικό σώμα, το εκάστοτε έθνος-κράτος -στην περίπτωση αυτή, το ελληνικό- μέσω της υιοθέτησης μιας σειράς κυβερνητικών πολιτικών και πρακτικών, επιδιώκει την επίτευξη των στόχων του. Το ελληνικό κράτος από την ίδρυσή του τον 19ο αιώνα είχε εφαρμόσει μια σειρά μέτρων και πρακτικών που ξεκάθαρα αποσκοπούσαν στην κατασκευή ενός ενοποιημένου παρελθόντος για τα εδάφη εντός της επικράτειάς του⁹⁷⁵. Έτσι, ενώ οι μηχανισμοί του κράτους επεξέτειναν την εξουσία και τον έλεγχο τους σε συγκεκριμένες γεωγραφικές περιοχές, η λογοτεχνία, η αρχαιολογία και η γεωγραφία εργάστηκαν για την εικονική κυριαρχία των νέων αυτών εδαφών⁹⁷⁶.

Η επιτυχημένη αυτή εθνική στρατηγική ήταν ανάγκη να επεκταθεί και στα εδάφη που προσαρτήθηκαν από την περίοδο των Βαλκανικών Πολέμων κι έπειτα. Για το ελληνικό κράτος, ήταν γεγονός πως η επικράτεια του αποκτούσε τον εθνικό της χαρακτήρα, όταν προσαρμόζονταν οι κρατικοί θεσμοί, οι οργανισμοί, τα δίκτυα υποδομών και λειτουργίας καθώς και το τοπίο του στην αντίληψη των πολιτών του. Σημαντικό στοιχείο στην κατεύθυνση αυτή αποτελούσε η εισαγωγή και η εφαρμογή του εθνικού διοικητικού και νομικού κώδικα, καθώς επίσης και η παραγωγική λειτουργία του εθνικού εκπαιδευτικού συστήματος⁹⁷⁷.

Οι νεοπροσαρτηθείσες περιοχές επιβαλλόταν να ενσωματωθούν ουσιαστικά στην Παλιά Ελλάδα και επιπλέον να αποτελέσουν, το γρηγορότερο δυνατόν, δομικά στοιχεία της ελληνικής εθνικής ταυτότητας. Η εικόνα, η λειτουργία, η οργάνωση του χώρου και των τόπων του, καθώς και ο πληθυσμός τους ή, με άλλα λόγια, το πολιτισμικό τοπίο τους ήταν αναγκαίο να αποκτήσει πραγματικούς -ακόμη και υποθετικούς δεσμούς- με την υφιστάμενη ελληνική επικράτεια⁹⁷⁸. Η πραγμάτωση τους ήταν ικανή να μετατρέψει τα εν λόγω εδάφη σε συμπαγή και αληθινά εθνικά συστατικά στοιχεία. Εν συνεχεία, τα ίδια μπορούσαν να λειτουργήσουν ως τόποι

⁹⁷⁵ Agnew J. (2007), "No Borders, No Nations: Making Greece in Macedonia", *Annals of the Association of American Geographers*, 97(2), σ. 416.

⁹⁷⁶ Peckham R. S. (2001), *National Histories, Natural States: Nationalism and the Politics of Place in Greece*, London, New York: I.B. Tauris, σ. 35.

⁹⁷⁷ Williams C. & Smith A. D. (1983), "The National Construction of Social Space", *Progress in Human Geography*, 7, σσ. 511-512.

⁹⁷⁸ Smith A. D. (1991), *National Identity*, Harmondsworth: Penguin, σσ. 14-15.

παραγωγής και αναπαραγωγής της ελληνικής εθνικής συνείδησης⁹⁷⁹.

Φωτογραφία 1α.ii.23: Αεροφωτογραφία της αγοράς της Γκιουμουλτζίνας (circa 1910)

Σχόλιο: Στην αεροφωτογραφία διακρίνεται η πορεία του χειμάρρου Μπουκλουτζά. Στα δεξιά διακρίνεται το Δημαρχείο και η Πλατεία Βουλγαροκτόνου (σημερινή Πλατεία Ειρήνης), στα αριστερά το τείχος του κάστρου πριν την κατεδάφιση του και επάνω οι στρατιωτικές εγκαταστάσεις (σημερινή Δημοτική Αγορά)

Πηγή: Καραδήμου-Γερόλυπου Α. (1997), *Μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Βορειοελλαδικές Πόλεις στην Περίοδο των Οθωμανικών Μεταρρυθμίσεων*, Αθήνα: Τροχαλία, σ. 94

Το σημαντικότερο εμπόδιο που κλήθηκε να υπερκεράσει το ελληνικό έθνος-κράτος ήταν η παρουσία ενός αρκετά μεγάλου εθνοτικά διαφορετικού πληθυσμού, ο οποίος σε αρκετές περιοχές κυριαρχούσε αριθμητικά. Οι πληθυσμιακές ομάδες των Νέων Χωρών παρουσίαζαν διαφορετικού βαθμού και ειδών αποκλίσεις από το στερεότυπο της μονοδιάστατης εθνικής ταυτότητας⁹⁸⁰. Η παρουσία τους συνοδεύονταν και από τις αντίστοιχες χωρικές δομές και λειτουργίες. Αυτός ο πληθυσμός και τα χαρακτηριστικά του αποτελούσαν σημαντικό ανασταλτικό παράγοντα στην εναρμόνιση του τοπίου των Νέων Χωρών με το αντίστοιχο της Παλιάς Ελλάδας⁹⁸¹.

Για τις ελληνικές αρχές η δράση δεν επικεντρώθηκε αποκλειστικά στη σύνθεση του εθνοτικού μωσαϊκού. Ήδη, νωρίτερα, από το 1912, στην περιοχή της Μακεδονίας είχαν εγκαινιαστεί οι πολύμορφες προσπάθειες εδραίωσης της ελληνικής κυριαρχίας, της εγκατάστασης των εθνικών διοικητικών, εκτελεστικών, υγειονομικών,

⁹⁷⁹ White G. W. (2000), *Nationalism and Territory. Constructing Group Identity in Southern Europe*, Oxford: Rowman & Littlefield Publishers, σ. 26· Taylor P. J. (1999), "Places, Spaces and Macy's: Place-Space Tensions in the Political Geography of Modernities", *Progress in Human Geography* 23(1), σσ. 13-16.

⁹⁸⁰ Λαφαζάνη Δ. (1997), "Μικτά Χωριά του Κάτω Στρυμόνα: Εθνότητα, Κοινότητα και Εντοπιότητα", *Σύγχρονα Θέματα*, 63, σ. 102.

⁹⁸¹ Agnew J. (2007), "No Borders, No Nations: Making Greece in Macedonia", *Annals of the Association of American Geographers*, 97(2), σ. 412· Mazower M. (2004), *Salonica, City of Ghosts: Christians, Muslims and Jews 1430-1950*, London: Harper-Collins Perennial, σσ. 429-440.

ελεγκτικών, οικονομικών, πολεοδομικών-χωροταξικών και δικαστικών αρχών, της ρύθμισης του χώρου και της οικονομικής δραστηριότητάς του. Επί του συγκεκριμένου θέματος χαρακτηριστικές είναι οι δηλώσεις πεπραγμένων του πρώτου αντιπροσώπου της ελληνικής διοίκησης στη Μακεδονία και υπουργού Δικαιοσύνης, Κ. Ρακτιβάν, στις εφημερίδες *L' Indèpendant* (26-11-1912) και *Libertè* (17/30-01-1913)⁹⁸².

Μοχλός στην προσπάθεια αναμόρφωσης, ιδιαίτερα των αστικών περιοχών, έγινε το νεοϊδρυθέν υπουργείο Συγκοινωνίας (Ιούνιος 1914) και οι εργασίες που ανέλαβε ιδιώς από την πυρκαγιά της Θεσσαλονίκης το 1917 και έπειτα. Οι δηλώσεις του πρώτου υπουργού του, Δ. Διαμαντίδη, ήταν αποκαλυπτικές αναφορικά με την κατάσταση που επικρατούσε στις Νέες Χώρες και τις επικείμενες αλλαγές στις οποίες όφειλε να προβεί η ελληνική κυβέρνηση, «...ώστε και υπό την οικοδομική άποψιν [οι Νέες Χώρες] θα ήτο δυνατόν να εκπολιτισθώσι το ταχύτερον...»⁹⁸³. Οι δηλώσεις του Διαμαντίδη υποδεικνύουν το πανελλήνιο ιδεολογικό πλαίσιο δράσης των θεσμικών επεμβάσεων στον χώρο, από το 1914 και έπειτα.

Με την υιοθέτηση των σύγχρονων, για την εποχή, πολιτικών και πρακτικών επέμβασης στον χώρο (είχαν ήδη εφαρμοστεί στην Ευρώπη των αρχών του 20ού αιώνα), η κυβέρνηση εργάστηκε για τον εκσυγχρονισμό των Νέων Χωρών, όπως βέβαια η ίδια τον αντιλαμβάνονταν⁹⁸⁴. Βασικός στόχος της ήταν η προαναφερόμενη ομογενοποίηση του πολυ-εθνοτικού τοπίου, η οποία εξακολουθούσε αντιμετωπίζει προβλήματα.

Ο χώρος επιβαλλόταν να αναδιοργανωθεί με τέτοιον τρόπο, ώστε οι υπάρχουσες μειονοτικές εθνοτικές συγκεντρώσεις να παρουσιάζουν την ελάχιστη δυνατή συμμετοχή⁹⁸⁵. Στην πραγματικότητα οι επεμβάσεις στόχευαν στην ελληνοποίηση του πολύ-εθνοτικού χώρου και αποσκοπούσαν, υπό τον μανδύα της εισαγωγής νέων λειτουργιών και οργανωτικών δομών, στον περιορισμό των παραδοσιακών δομών που είχαν δημιουργηθεί υπό τη μακροχρόνια οθωμανική παρουσία⁹⁸⁶.

Όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν η Καραδήμου-Γερόλυμπου και ο Παπαμίχος, οι επιδιώξεις της ελληνικής κυβέρνησης για το τοπίο των Νέων Χωρών εμφανίζονταν στα επίσημα κείμενα της εποχής με τη χρήση λέξεων, όπως «...αποτουρκισμός,

⁹⁸² Ρακτιβάν Κ. (1951), *Έγγραφα και Σημειώσεις εκ της Πρώτης Ελληνικής Διοικήσεως της Μακεδονίας (1912-1913)*, Θεσσαλονίκη: Ε.Μ.Σ., σσ. 39-48, σσ. 65-70.

⁹⁸³ Καραδήμου-Γερόλυμπου Α. (1989), "Μεταρρυθμιστικές Αντιλήψεις στην Οργάνωση των Αστικών Χώρων, 1917-1920", *Σύγχρονα Θέματα*, 39, σ. 56.

⁹⁸⁴ Lagopoulos A. P. (2005), "Monumental Urban Space and National Identity: The Early Twentieth Century New Plan of Thessaloniki", *Journal of Historical Geography*, 31, σ. 73.

⁹⁸⁵ *Ibid*, σ. 74.

⁹⁸⁶ Hadjimichalis C., Kalogiorou N. & Yerolympos A. (1989), "Northern Greek Settlements Before and After 1912: Transformations of Urban and Regional Space", *Proceedings of the Skopelos Symposium in Space and History* (September 1987), Thessaloniki, School of Architecture, Aristotelian University of Thessaloniki: 85-95, σσ. 92-93.

εξελληνισμός, εκσυγχρονισμός και τελικά εκπολιτισμός...»⁹⁸⁷. Οι έννοιες αυτές θεωρούνται ταυτόσημες και αποκρυσταλλώνουν το αίτημα του ελληνικού έθνους-κράτους για ένα σύγχρονο ελληνικό εθνικό τοπίο. Η ίδια θέση είχε ήδη υιοθετηθεί τόσο κατά τη δημιουργία της πόλης των Αθηνών και των άλλων περιφερειακών πόλεων, όσο και για το τοπίο της ευρύτερης ελληνικής επικράτειας του 19ου αιώνα⁹⁸⁸.

Οι ελληνικές αρχές δεν αρκέστηκαν να αξιοποιήσουν την ιδέα ενός κοινού ή εθνικού τοπίου τόσο πειστικά, αλλά και δημιούργησαν ψευδαισθήσεις ομοιογένειας στους πολίτες για τις διαφορετικές γεωγραφικά περιοχές της ελληνικής επικράτειας⁹⁸⁹. Εν συνεχεία, οι φορείς καλλιέργειας της εθνικής ταυτότητας ανέλαβαν την ολοκλήρωση της προσπάθειας και τη μετέπειτα καλλιέργεια της ιδέας. Αν και η ομογενοποίηση του τοπίου των περιοχών της Παλιάς Ελλάδας είχε σχεδόν ολοκληρωθεί ή έβαινε προς ολοκλήρωση, στις περιοχές των Νέων Χωρών οι ανεπιθύμητες καταστάσεις ήταν δυναμικά παρούσες.

Φωτογραφία 1α.ii.24: Άποψη της Γκιουμουλτζίνας (circa 1920)

Πηγή: Θρακική Στοά (1932), *Λεύκωμα Θράκης-Μακεδονίας*, Κομοτηνή: Δρακόπουλος Αργ.-Τύποις Απ. Αντωνιάδου, σ. 42.

Σε αυτές τις περιπτώσεις, η ενιαία οργάνωση και λειτουργία του τοπίου, ήταν ανάγκη να ελέγξει ικανοποιητικά και σύμφωνα με τις βλέψεις της, τον παραδοσιακά επεκτεινόμενο τόπο παρουσίας και δράσης των εθνοτικών ομάδων⁹⁹⁰. Επιπροσθέτως,

⁹⁸⁷ Καραδήμου-Γερόλυμπου Α. & Παπαμίχης Ν. (1992), «Ρύθμιση του Χώρου: Πολιτικές Πρωτοβουλίες και Θεσμικές Ρυθμίσεις», στο Μαυρογορδάτος Γ. & Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης: 113-132, σ. 118.

⁹⁸⁸ Bastea E. (2000), *The Creation of Modern Athens. Planning a Myth*, New York: Cambridge University Press, σ. 61· Hastaoglou-Martinides V. (1995), "City Form and National Identity: Urban Designs in 19th Century Greece", *Journal of Modern Greek Studies*, 13(1), σ. 102.

⁹⁸⁹ Potter D. M. (1968), *The South and the Sectional Conflict*, Baton Rouge: Louisiana State University Press, σσ. 41-42, όπως παρατίθεται στο Knight D. B. (1982), "Identity and Territory: Geographical Perspectives on Nationalism and Regionalism", *Annals of the Association of American Geographers*, 72(4), σ. 520.

⁹⁹⁰ Καραδήμου-Γερόλυμπου Α. & Παπαμίχης Ν. (1992), «Ρύθμιση του Χώρου: Πολιτικές Πρωτοβουλίες και Θεσμικές Ρυθμίσεις», στο Μαυρογορδάτος Γ. & Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης: 113-132, σ. 119.

στο ίδιο πνεύμα, οι υπάρχουσες λειτουργίες των κοινωνικών, οικονομικών και παραγωγικών συνόλων, καθώς και οι οργανωτικές δομές και τα δίκτυα των οικιστικών συνόλων έχρηζαν προσαρμογής στο εθνικό πρότυπο οργάνωσης και λειτουργίας. Οι νέες σχέσεις θα προέρχονταν από τις επικείμενες επεμβάσεις και αναπροσαρμογές, αποκόβοντας τους οποιουσδήποτε δεσμούς με το παρελθόν⁹⁹¹.

Το αποτελεσματικότερο μέτρο για την ικανοποίηση των ελληνικών εθνικών θέσεων ήταν η εφαρμογή ενός εποικιστικού προγράμματος. Έτσι, υπό τον μανδύα της προσφυγικής εγκατάστασης και αποκατάστασης στις περιοχές των Νέων Χωρών, ήταν δυνατή η κάλυψη των κυβερνητικών προσδοκιών για τη χωρική και λειτουργική ενσωμάτωση του τοπίου. Στο ίδιο ακριβώς πνεύμα, είχε ήδη εκδηλωθεί και η δραστηριότητα του βουλγαρικού έθνους-κράτους, κατά την εξάχρονη παρουσία του στη Θράκη. Επιπλέον, υπήρχε η δυνατότητα δημιουργίας ενός πληθυσμιακού αναχώματος ενάντια στους βόρειους και ανατολικούς γείτονες, εφόσον μέχρι εκείνη τη στιγμή ο εθνοτικά ελληνικός πληθυσμός αποτελούσε τη μειοψηφία. Για τον Schultze, ο εποικισμός της Θράκης, ήταν «...ευσυνείδητος...[και]...πραγματικός...», και σίγουρα είχε διαφορετικό χαρακτήρα από αυτόν που εφαρμόστηκε στην Παλιά Ελλάδα, τον 19ο αιώνα⁹⁹².

Για τον Καλογήρου, το εποικιστικό πρόγραμμα, όπως αναπτύχθηκε από το σύνολο των κρατικών πολιτικών, ρυθμίσεων και πρακτικών, περιελάμβανε τον αναπροσανατολισμό των παραγωγικών σχέσεων στην ελληνική εθνική οικονομία, την εισαγωγή νέων προτύπων διοικητικής λειτουργίας και οργανωτικής δομής. Ομοίως, περιελάμβανε μια σειρά μέτρων που σχετίζονταν με τον έλεγχο της εθνοτικής διαφορετικότητας στις νεοπροσαρτημένες περιοχές και την εισαγωγή νέων πολιτισμικών προτύπων. Πραγματικά, όπως ο ίδιος καταλήγει, οι πολιτικές προϋποθέσεις του εποικιστικού προγράμματος τέθηκαν με την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης και με τη σύμβαση της αναγκαστικής ελληνοτουρκικής ανταλλαγής πληθυσμών⁹⁹³.

Πάντως, η διαδικασία του εποικισμού και αναμόρφωσης των θρακικών εδαφών συνεχίστηκε και μεταπολεμικά (μέχρι και τη δεκαετία του 1990 με τη εγκατάσταση των Ποντίων από τις περιοχές της πρώην Ε.Σ.Σ.Δ.) με διαφορετικούς όρους και πρακτικές εκ μέρους της κυβέρνησης, ολοκληρώνοντας τη διαδικασία που είχε ξεκινήσει στις αρχές της δεκαετίας του 1920⁹⁹⁴.

⁹⁹¹ Καραδήμου-Γερόλυπου Α., Καυκούλα Κ., Καλογήρου Ν., Παπαμίχος Β. και Χαστάογλου Β. (1985), «Πόλη και Πολεοδομία στην Βόρεια Ελλάδα μετά το 1912», στο *Νεοελληνική Πόλη, Οθωμανικές Κληρονομίες και Ελληνικό Κράτος*, Αθήνα, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, 2: 397-421, σσ. 404-410.

⁹⁹² Schultze J. H. (1937), *Neugriechenland; eine landeskunde Ostmakedoniens und Westthraciens mit besonderer berücksichtigung der geomorphologie, kolonistensiedlung und wirtschaftsgeographie*, Gotha., J. Perthes, σ. 252.

⁹⁹³ Καλογήρου Ν. (1992), «Η Γεωγραφία του Εκσυγχρονισμού: Οι Μετασηματισμοί του Βορειοελλαδικού Χώρου στο Μεσοπόλεμο», στο Μαυρογορδάτος Γ. Θ. & Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης: 83-91, σσ. 87-88.

⁹⁹⁴ Voutira E., (2003), "When Greeks Meet Other Greeks: Settlement Policy Issues in the Contemporary Greek Context" in Hirschon R., (ed.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange*

Βάσει αυτών που προαναφέρθηκαν ακολουθεί η διερεύνηση των δράσεων, των πρακτικών, και των πολιτικών που υιοθέτησαν οι αρχές του ελληνικού κράτους προκειμένου να επιτύχουν τα επιθυμητά αποτελέσματα στο θρακικό τοπίο.

Between Greece and Turkey, Oxford, Berghahn Books: 145-159, σσ. 149-157· Schultze J. H. (1937), "Greek Frontier Colonisation in Thrace and Macedonia", *Scottish Geographical Magazine*, 53(2), σ. 86.

1β) Το θεσμικό και κανονιστικό πλαίσιο υλοποίησης

1β.ι) Το έργο των εμπλεκόμενων φορέων

Η κατάσταση στο εσωτερικό της χώρας, ιδίως στις νεοαποκτηθείσες περιοχές όπως η Θράκη, μετά τον τερματισμό των δεκαετών πολεμικών συγκρούσεων, επέβαλλε την εναρμόνιση και την ενσωμάτωση στον υπόλοιπο κρατικό κορμό. Κατά τη διετία 1920-1922, η Ελληνική Διοίκηση Θράκης είχε θέσει τις βάσεις αυτής της προσπάθειας. Τώρα, βέβαια, η νέα πραγματικότητα επέβαλλε την εντατικοποίηση των προσπαθειών, προσαρμοσμένων στα διεθνή και διακρατικά κείμενα. Έτσι, την υλοποίηση του έργου ανέλαβε μία σειρά υφιστάμενων και επί τούτου ιδρυθέντων οργάνων ή φορέων πανελληνίας ή τοπικής εμβέλειας, οι οποίοι εργάστηκαν συγχρονισμένα και παράλληλα⁹⁹⁵.

Τα τεκταινόμενα απαιτούσαν γρήγορη προσαρμογή στη νέα πραγματικότητα και ο τοπικός μηχανισμός άσκησης εξουσίας αναδιοργανώθηκε στα δοκιμασμένα πρότυπα της Γενικής Διοίκησης Θράκης. Η έδρα της νέας διοίκησης μεταφέρθηκε από την Αδριανούπολη στην Κομοτηνή, στο Τσανάκλειο Μέγαρο, και ο γενικός διοικητής συνέχιζε να υποστηρίζεται από το θεσμικό και νομικό πλαίσιο που είχε καθοριστεί από το 1913 και μετά⁹⁹⁶ (βλέπε κεφάλαιο 4.ii, *infra*).

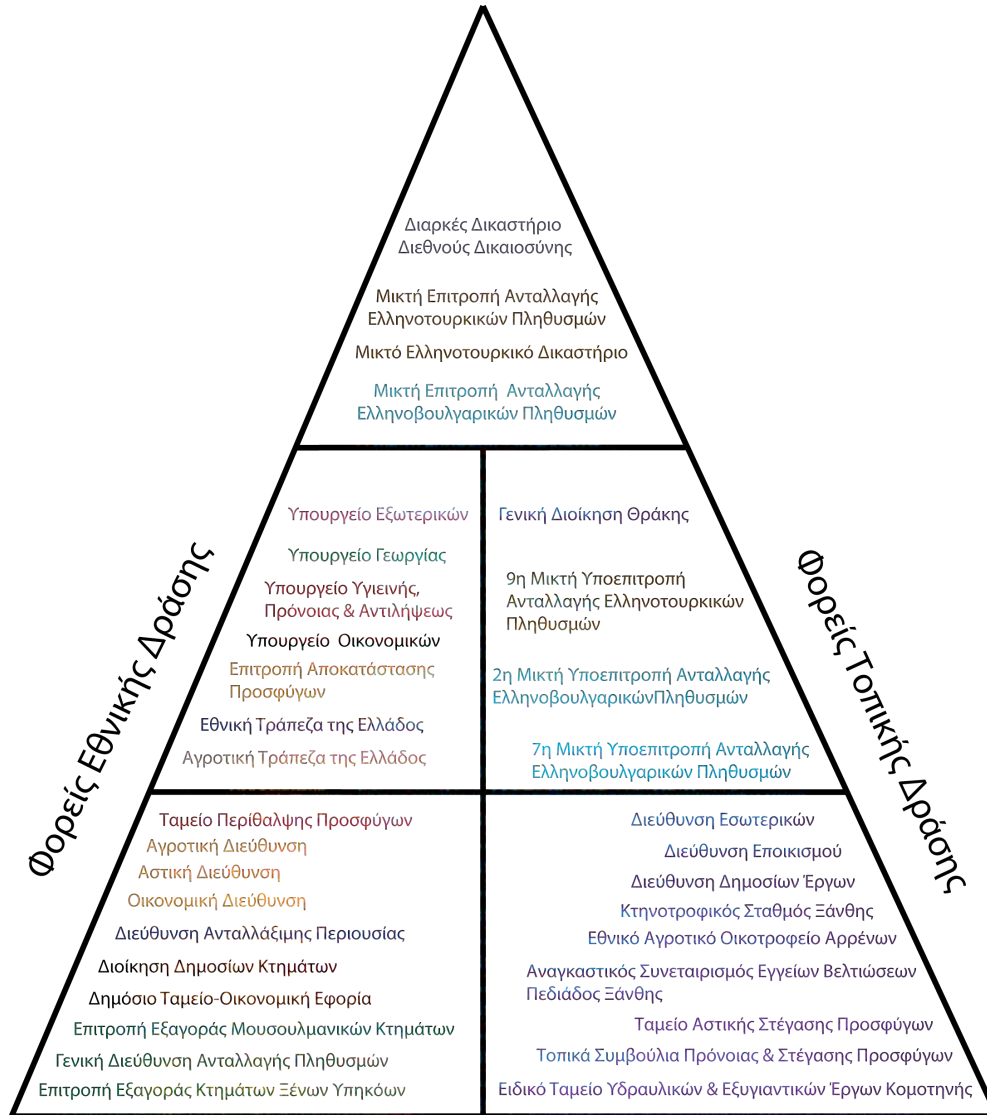
Οι αρχές για την αντιμετώπιση του προβλήματος της υποδοχής αλλά, πολύ περισσότερο, της εγκατάστασης και αποκατάστασης του προσφυγικού πληθυσμού, έκαναν χρήση της εμπειρίας που είχαν αποκτήσει πριν από την εποχή των Βαλκανικών Πολέμων. Οι σχετικοί φορείς και οι διάφορες οργανώσεις εθνικής και τοπικής εμβέλειας, καθώς και τα νομοθετικά ή βασιλικά διατάγματα και οι νόμοι του κράτους, οι αποφάσεις και οι εγκύκλιοι των αρμόδιων υπουργείων και οι διαταγές των γενικών διοικήσεων ή ακόμη και των στρατιωτικών αρχών, είχαν διευθετήσει ικανοποιητικά για το ελληνικό κράτος τα συναφή με τους πρόσφυγες ζητήματα.

Το σχήμα που ακολουθεί απεικονίζει την ιεραρχία των φορέων, που εργαστήκαν ή συνεπικούρησαν στην προσφυγική εγκατάσταση και αποκατάσταση και κατά συνέπεια στην προσπάθεια αναμόρφωσης του θρακικού τοπίου. Σημειώνεται ότι οι μικτές επιτροπές της ελληνοβουλγαρικής και της ελληνοτουρκικής ανταλλαγής πληθυσμών συνδέονται έμμεσα και όχι άμεσα με τα ζητήματα που δημιούργησε η προσφυγική παρουσία, όπως θα φανεί στη συνέχεια:

⁹⁹⁵ Λεοντίδου Λ. (1989), *Πόλεις της Σιωπής: Εργατικός Εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Αθήνα: Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, σσ. 203-204.

⁹⁹⁶ Φ.Ε.Κ., 04-11-1922, αρ. φύλλου 221, Βασιλικό Διάταγμα: «Περί ορισμού έδρας της Γενικής Διοικήσεως Θράκης της Κομοτινής (Γκιουμουλτζίνας)».

Σχήμα 1. Σχηματική απεικόνιση των φορέων που δραστηριοποιήθηκαν στη Θράκη

Παρατήρηση: Κατά την κατασκευή του σχήματος οι φορείς παρουσιάζονται ανάλογα με τη δράση που ανέπτυξαν σε τοπικό ή σε εθνικό επίπεδο. Οι φορείς που βρίσκονται στην ίδια κατηγορία αναγράφονται τυχαία και όχι κατά σειρά σπουδαιότητας ή οποιαδήποτε άλλη διάκριση. Το κάθε χρώμα στη δεύτερη κατηγορία αντιστοιχεί και σε ένα άλλο στην τρίτη, π.χ. *υπ. Γεωργίας* και *Επιτροπή Εξαγοράς Μουσουλμανικών Κτημάτων*

Στο παραπάνω σχήμα είναι εμφανής η διάκριση μεταξύ των φορέων που ανέπτυξαν εθνική δράση και των φορέων που δραστηριοποιήθηκαν αποκλειστικά στον χώρο της θρακικής επικράτειας. Για τους πρώτους, έκτος της οργανωτικής δομής τους και του ρυθμιστικού πλαισίου λειτουργίας τους αναλύονται αποκλειστικά η δράση και η στάση τους στη συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή. Οι δεύτεροι, αποτελούν μια πραγματικότητα που δημιούργησε η παρουσία των μη ανταλλάξιμων κατοίκων και η διοικητική οργάνωση της επαρχίας.

Επιπλέον σημειώνω ότι ηθελημένα δεν ασχολούμαι με τη δράση του υπ. Εξωτερικών και των αντίστοιχων διευθύνσεων του. Ο ρόλος του ήταν καθαρά συντονιστικός και παρεμβατικός. Όπως, θα φανεί στη συνέχεια, οριοθέτησε τη δράση

των κρατικών φορέων καθώς και των ίδιων των ιδιωτών, στο πλαίσιο των διεθνών και διακρατικών συμφωνιών. Ακόμη εργάστηκε ως ο βασικός ρυθμιστικός παράγοντας του βαθμού της πίεσης που ασκούσε η αρχή της αμοιβαιότητας στους μη ανταλλάξιμους της Θράκης και της Τουρκίας⁹⁹⁷.

Σημειώνεται ότι όσα παρουσιάζονται στη συνέχεια, δεν μπορούν να θεωρηθούν αποκομμένα από το κεφάλαιο 1β.ii (*infra*), το οποίο λειτουργεί συμπληρωματικά στο παρόν κεφάλαιο.

Οι Μικτές Επιτροπές Ανταλλαγής Ελληνοβουλγαρικών και Ελληνοτουρκικών Πληθυσμών

Οι παραπάνω διεθνείς φορείς προσπάθησαν να οριοθετήσουν τις δράσεις των εθνικών κυβερνήσεων αναφορικά με τα ζητήματα που γέννησαν οι ανταλλαγές. Έτσι, η Κ.τ.Ε. έθεσε υπό στενή παρακολούθηση την όλη διαδικασία μέσω ενός διαιτητικού σώματος της *Μικτής Επιτροπής Ανταλλαγής Ελληνοβουλγαρικών Πληθυσμών* και αργότερα της *Μικτής Επιτροπής Ανταλλαγής Ελληνοτουρκικών Πληθυσμών*.

Ειδικότερα, η ίδρυση και οι όροι λειτουργίας της *Μικτής Επιτροπής Ανταλλαγής Ελληνοβουλγαρικών Πληθυσμών* τέθηκαν από το πρωτόκολλο της ανταλλαγής του 1919 (άρθρο 8), στα πρότυπα της *Μικτής Επιτροπής Ανταλλαγής Βούλγαρο-Οθωμανικών Πληθυσμών* του 1913 (ποτέ δεν λειτούργησε)⁹⁹⁸. Η προεδρία της επιτροπής ανατέθηκε στον νεοζηλανδό στρατηγό *A. C. Corfe* και στον βέλγο συνταγματάρχη *Marcel de Roover*, ως μέλη της προστέθηκαν αντιπρόσωποι της ελληνικής (δύο μέλη) και της βουλγαρικής κυβέρνησης (ένα μέλος)⁹⁹⁹.

Ιδρυτικός σκοπός της ήταν η επίβλεψη της ανταλλαγής, η προστασία των εκατέρωθεν υπό-ανταλλαγή πληθυσμών, η διευθέτηση των συναφών ζητημάτων και προπάντων η διασφάλιση του εθελοντικού χαρακτήρα της ανταλλαγής. Αργότερα, τον Σεπτέμβριο του 1924 η Κ.τ.Ε. επιφόρτισε τα μέλη της Μικτής Επιτροπής με τη αρμοδιότητα παρακολούθησης των συνθηκών για τα δικαιώματα των μειονοτήτων. Η επιτροπή είχε τη δυνατότητα προσφυγής στο *Διαρκές Δικαστήριο Διεθνούς Δικαιοσύνης* για τις περιπτώσεις που δεν ήταν σε θέση να επιλύσει¹⁰⁰⁰.

Μέρος των αρμοδιοτήτων της ήταν και η ρευστοποίηση των περιουσιών των ανταλλαγέντων. Την εργασία ανέλαβε ένα ειδικό σώμα, η λειτουργία του οποίου είχε προβλεφθεί στη σύμβαση ανταλλαγής του 1919: η 2^η και η 7^η *Υποεπιτροπή*

⁹⁹⁷ Ενδεικτικά βλέπε, Akgönül S., (Ed.) (2008), *Reciprocity and Greek and Turkish minorities: Law, Religion, Politics*. Istanbul: Bilgi Universit Press.

⁹⁹⁸ de Zayas A.-M. (1988), «A Historical Survey of the 20th Century Expulsions» in Bramwell A. C. (eds.), *Refugees in the Age of Total War*, London: Unwin, σ. 18.

⁹⁹⁹ Michailidis, I. D. (1996), «Minority Rights and Educational Problems in Greek Interwar Macedonia: The Case of the Primer "Abecedar"», *Journal of Modern Greek Studies*, 14(2), σ. 329· League of Nations (χ.η.), *Η Κοινωνία των Εθνών και οι Μειονότητες*, Μετάφραση: Στεφάνου Ε., Αθήνα: Τμήμα Πληροφοριών, Γραμματεία της Κοινωνίας των Εθνών. Τύπος Ε.Β.Ε.Χ., σ. 31.

¹⁰⁰⁰ Finney, P. B. (1995), "'An Evil for All Concerned': Great Britain and Minority Protection after 1919" *Journal of Contemporary History*, 30(3), σ. 544-546· de Zayas A.-M. (1988), «A Historical Survey of the 20th Century Expulsions» in Bramwell A. C. (eds.), *Refugees in the Age of Total War*, London: Unwin, σσ. 17-18.

Ανταλλαγής Ελληνοβουλγαρικών Πληθυσμών¹⁰⁰¹. Η εργασία τους συμπληρώθηκε από σχετικό πρωτόκολλο (09-12-1927) που υπεγράφη μεταξύ των δύο υπουργών Οικονομικών, Καφαντάρη και Μολλώφ, για την επίλυση των χρηματικών διαφορών¹⁰⁰². Επιπλέον, με απόφαση της Κ.τ.Ε. η Μικτή Επιτροπή επέβλεψε την επιστροφή των εκτοπισθέντων βουλγαρόφωνων στην περιοχή της Γενικής Διοίκησης Θράκης το φθινόπωρο του 1923 (βλέπε κεφάλαιο 1γ.ι, *infra*).

Επίσημα η λειτουργία της ξεκίνησε το 1922, έμεινε όμως στην ουσία ανενεργή λόγω της απροθυμίας των εκατέρωθεν πληθυσμών για ανταλλαγή. Η πραγματική λειτουργία της ξεκίνησε, περίπου, στα μέσα του 1923 με την έναρξη της ελληνοτουρκικής ανταλλαγής και διακόπηκε με την ολοκλήρωση της ελληνοβουλγαρικής ανταλλαγής και τη ρευστοποίηση των κινητών και ακινήτων περιουσιών των ανταλλάξιμων πληθυσμών στις αρχές του 1929¹⁰⁰³.

Το καλοκαίρι του 1923 και μετά από έκκληση της βουλγαρικής πλευράς, η Μικτή Επιτροπή πραγματοποίησε την πρώτη επίσκεψή της στη Θράκη για να διαπιστώσει την κατάσταση των παλιννοστούντων γηγενών βουλγαρόφωνων που παλιννοστούσαν από τις περιοχές της νότιας Ελλάδας. Με πόρισμα της αναγνώρισε την αναγκαιότητα εγκατάστασης του προσφυγικού πληθυσμού στις περιοχές συγκέντρωσης των βουλγαρόφωνων κατοίκων, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στην προστασία των δικαιωμάτων των γηγενών (βλέπε κεφάλαιο 1γ.ι, *infra*).

Λίγους μήνες αργότερα και έπειτα από έτερη έκκληση της βουλγαρικής αντιπροσωπείας, η επιτροπή κλήθηκε να ερευνήσει τις συνθήκες που γέννησε η αναγκαστική συνοίκηση των γηγενών βουλγαρόφωνων με τον προσφυγικό πληθυσμό. Στο πόρισμά της, η επιτροπή δεν παρατήρησε περιορισμούς των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων και ελευθεριών της βουλγαρόφωνης κοινότητας στη Θράκη και το καθεστώς των συνοικήσεων διατηρήθηκε εν ισχύ¹⁰⁰⁴.

Η Μικτή Επιτροπή Ανταλλαγής Ελληνοτουρκικών Πληθυσμών, ιδρύθηκε από τη σύμβαση της ανταλλαγής πληθυσμών του 1923 (άρθρα 11-17) με σκοπό την επιτήρηση και τη διευκόλυνση της μετανάστευσης μεταξύ των δύο κρατών, την προστασία των πληθυσμών που εξαιρέθηκαν της ανταλλαγής καθώς και την εκκαθάριση των εκατέρωθεν κινητών και ακινήτων περιουσιών¹⁰⁰⁵. Απαρτίζονταν από τρία ουδέτερα μέλη της Κ.τ.Ε. και τέσσερις αντιπροσώπους της Τουρκίας και της

¹⁰⁰¹ Μηλιώτης Δ. Π. (1962), *Η εν Νείγυ Σύμβασις της Ελληνοβουλγαρικής Μεταναστεύσεως της 14/27 Νοεμβρίου 1919 και η Εφαρμογή Αυτής*, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, σ. 26· Ladas S. (1932), *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey*, New York: The Macmillan Co., σσ. 161-172.

¹⁰⁰² Wurfbaïn A. (1930), *L' Échange Gréco-Bulgare des Minorités Ethniques*, Genève: Payot, σσ. 170-174.

¹⁰⁰³ *Ibid*, σ. 172.

¹⁰⁰⁴ Μ. Μ. Αρχείο Α. Δοξιάδη Φάκελος 1, αρ. εγγράφου 256/57, Γενικός Διοικητής Θράκης, Κομοτηνή, αρ. πρωτ. 3533, 06-11-1923, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα.

¹⁰⁰⁵ Fried, J. H. E. (1946), "Transfer of Civilian Manpower from Occupied Territory" *The American Journal of International Law* 40(2), σ. 304.

Ελλάδας αντίστοιχα. Οι αποφάσεις της επιτροπής λαμβάνονταν κατά πλειοψηφία¹⁰⁰⁶.

Η Μικτή Επιτροπή Ανταλλαγής Ελληνοτουρκικών Πληθυσμών για τη διευκόλυνση του έργου της προχώρησε στην ίδρυση υποεπιτροπών, όπως η 9^η Μικτή Υποεπιτροπή Ανταλλαγής Ελληνοτουρκικών Πληθυσμών η οποία έδρευε στην Κομοτηνή (έλληνες αντιπρόσωποι οι Φεραΐος, Φλωρίδης και νομικός σύμβουλος ο Αβροσιάδης) και απαρτιζόταν από αντιπροσώπους των ενδιαφερόμενων μερών με ουδέτερο πρόεδρο διορισμένο από την ίδια. Η πολυπλοκότητα της ελληνοτουρκικής ανταλλαγής πληθυσμών παρέτεινε τη λειτουργία της αντίστοιχης επιτροπής μέχρι και το 1934.

Στο έργο της επιτροπής συμπληρωνόταν από το Μικτό Ελληνοτουρκικό Δικαστήριο που έδρευε στην Κωνσταντινούπολη. Σε κάποιες περιπτώσεις -ύστερα από επιθυμία των ενδιαφερομένων μερών- υποθέσεις κατέληγαν για γνωμοδότηση στο Διάρκες Δικαστήριο Διεθνούς Δικαιοσύνης. Ομοίως, με μικρότερη όμως συχνότητα, για γνωμοδοτήσεις στο διεθνές δικαστικό σώμα κατέφευγε και η Μικτή Επιτροπή Ανταλλαγής Ελληνοβουλγαρικών Πληθυσμών¹⁰⁰⁷.

Οι μικτές επιτροπές εργάζονταν για τη διασφάλιση καθώς και την αποσαφήνιση ζητημάτων των διακρατικών συμφωνιών και κυρίως για την προάσπιση των μειονοτικών δικαιωμάτων συνολικά· σπανίως ασχολήθηκαν με ατομικές περιπτώσεις πριν το 1930¹⁰⁰⁸. Τοιουτοτρόπως υπογράφηκε η 9^η Δήλωση της Μικτής Επιτροπής Ανταλλαγής Ελληνοτουρκικών Πληθυσμών¹⁰⁰⁹.

Αυτή δεν κατόρθωσε να προστατεύσει τις περιουσίες τους και τον επόμενο χρόνο, η Μικτή Επιτροπή με διακήρυξη της την 6^η Αυγούστου 1924 επανήλθε στο ζήτημα. Βάσει αυτής ύστερα από αιτήσεις των δικαιούχων και εξέταση των αιτημάτων τους, το ουδέτερο σώμα γνωστοποίησε, στην ελληνική και στην τουρκική πλευρά τις περιουσίες που δεν θεωρούνταν εγκαταλελειμμένες, μιας και οι ιδιοκτήτες τους υπάγονταν στη διακήρυξη. Οι ελληνικές αρχές δε δέχθηκαν την εφαρμογή της

¹⁰⁰⁶ Yıldırım O. (2006), *Diplomacy and Displacement: Reconsidering the Turco-Greek Exchange of Populations, 1922-1934*, New York & London: Routledge, σσ. 158-16· Zürcher, E.-J. (2003), "Greek and Turkish Refugees and Deportees 1912-1924" *Turkology Update Leiden Project Working Papers, Archive Department of Turkish Studies, Universiteit Leiden*, σσ. 2-5· Petzopoulos, D. (1962), *The Balkan Exchange of Minorities and Its Impact Upon Greece*. Paris, Mouton & Co., σ. 61, σσ. 261-263· Φ.Ε.Κ., 01-10-1923, αρ. φύλλου 278, Βασιλικό Διάταγμα περί συστάσεως επιτροπής επί της ανταλλαγής των πληθυσμών· League of Nations (χ.η.), *Η Κοινωνία των Εθνών και αι Μειονότητες*, Μετάφραση: Ε. Στεφάνου, Αθήναι: Τμήμα Πληροφοριών, Γραμματεία της Κοινωνίας των Εθνών. Τύποις Ε.Β.Ε.Χ., σ. 31. Τα ουδέτερα μέλη προέρχονταν χώρες που δεν είχαν μετάσχει στις πολεμικές συγκρούσεις των ετών 1914-1918 (Δανία, Ισπανία και Σουηδία). Σημειώνεται ότι πρόεδρος της ελληνικής αντιπροσωπείας στη Μικτή Επιτροπή και επικεφαλής της επιτροπής του υπ. Εξωτερικών για την ανταλλαγή των πληθυσμών ήταν Γ. Εξηγητάρης.

¹⁰⁰⁷ Schwebel, S. M. (1994), *Justice in International Law: Selected Writings of Stephen M. Schwebel*, New York: Grotius Publications, σσ. 34-38.

¹⁰⁰⁸ Yıldırım O. (2006), *Diplomacy and Displacement: Reconsidering the Turco-Greek Exchange of Populations, 1922-1934*, New York & London: Routledge, σσ. 160-161.

¹⁰⁰⁹ Βάσει της 9^{ης} δήλωσης μουσουλμάνοι που εγκατέλειψαν την Ελλάδα πριν από τη 18-10-1912 ή διέμεναν πάντοτε εκτός Ελλάδας, διατηρούσαν το δικαίωμα ελεύθερης διάθεσης ή πώλησης της ιδιοκτησίας τους -δεν υπάγονταν στο άρθρο 14 της Σύμβασης Ανταλλαγής- αντίστοιχα θα έπραττε και η τουρκική πλευρά. Το σχετικό κείμενο υπογράφηκε από τον Βενιζέλο και τον Κακλαμάνο η «Δήλωσις ΙΧ Περί των εν Ελλάδι Μουσουλμανικών Κτημάτων υπογραφέισα την 24 Ιουλίου 1923», όπως παρατίθεται στο Κόσσυβας Α. (1928), *Νομοθεσία Διοικήσεως Μουσουλμανικών και Ανταλλάξιμων Ακινήτων*, Αθήναι: Τύποις Π. Λίβα & Γ. Χάντζου, σσ. 395-396.

απόφασης σε 119 περιπτώσεις μουσουλμανικών περιουσιών, με το αιτιολογικό ότι τουλάχιστον 20 από αυτές δεν υπάγονταν νομικά στο καθεστώς της διακήρυξης. Για την υπόθεση αυτή η ελληνική κυβέρνηση υποστήριξε πως η απόφαση προέκυψε έπειτα από ατυχή ερμηνεία της 9^{ης} δήλωσης¹⁰¹⁰.

Στην πραγματικότητα, όμως, οι περιουσίες που είχαν καταληφθεί ως εγκαταλελειμμένες, ήταν μεγάλες εκτάσεις γης οι οποίες είχαν προηγουμένως διανεμηθεί στους πρόσφυγες και πιθανότατα σε μικρό αριθμό γηγενών¹⁰¹¹. Άρα η επιστροφή τους στο πρότερο ιδιοκτησιακό καθεστώς ήταν θεωρητικά και πρακτικά αδύνατη και προπάντων ενάντια στην προσπάθεια αναμόρφωσης του θρακικού τοπίου.

Μια ακόμη σημαντική περίπτωση επέμβασης της Μικτής Επιτροπής θεωρείται η έκδοση της απόφασης υπ' αρ. 28 (10-03-1927). Το ουδέτερο σώμα προσπαθούσε να διευθετήσει το ζήτημα των ήδη κατεχόμενων περιουσιών, που δεν είχε επιλύσει το κείμενο που υπέγραψαν ο Εξηντάρης και ο Ρουσντί Μπέη και να συμβάλει στην επιστροφή των κατεχόμενων περιουσιών στους μη-ανταλλάξιμους ιδιοκτήτες, μέχρι τα τέλη του έτους¹⁰¹². Επιπλέον επέτρεψε νέες καταλήψεις μουσουλμανικών γαιών, υπό τον όρο διασφάλισης των ελάχιστων δυνατών επιπτώσεων στην ανάπτυξη της οικονομικής ζωής των μη ανταλλάξιμων¹⁰¹³. Τέλος επιχείρησε να λύσει οριστικά το ζήτημα της ακίνητης περιουσίας των μουσουλμάνων της Θράκης που αναχώρησαν μαζί με τους ανταλλάξιμους των Νέων Χωρών (αναχωρήσαντες με πλαστά διαβατήρια ως ανταλλάξιμοι από Καβάλα και Θεσσαλονίκη) και διατήρησαν τα δικαιώματα επί των ακίνητων περιουσιών τους μέσω εξουσιοδοτημένων αντιπροσώπων¹⁰¹⁴.

¹⁰¹⁰ Τσουλούφη Α. (1989), *Η Ανταλλαγή Ελληνικών και Τουρκικών Πληθυσμών και η Εκτίμηση των Εκατέρωθεν Εγκαταλειφθεισών Περιουσιών*, Αθήνα: Εκδόσεις "Ενώσεως Συμρναίων", σ. 128.

¹⁰¹¹ Ladas S. (1932), *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey*, New York: The Macmillan Co., σσ. 467-472.

¹⁰¹² Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τσιούμης Κ. Α. (1994). *Η Μουσουλμανική Μειονότητα της Δυτικής Θράκης και οι Ελληνοτουρκικές Σχέσεις (1923-1940)*. (Ιστορία-Πολιτική-Παιδεία), Παιδαγωγική Σχολή. Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 88· Τσουλούφη Α. (1989), *Η Ανταλλαγή Ελληνικών και Τουρκικών Πληθυσμών και η Εκτίμηση των Εκατέρωθεν Εγκαταλειφθεισών Περιουσιών*, Αθήνα: Εκδόσεις "Ενώσεως Συμρναίων", σ. 127· Ladas S. (1932), *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey*, New York: The Macmillan Co., σ. 516.

¹⁰¹³ *Ibid*, σσ. 519-520.

¹⁰¹⁴ Ι.Α.Υ.Ε. 1929B/B61/2, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Διεύθυνση Κτημάτων εξ Ανταλλαγής, Τμήμα Διοικητικό, 20-02-1929, Αθήνα, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, ενταύθα· Ι.Α.Υ.Ε. 1929B/B61/2, Γενική Διοίκηση Θράκης, Διεύθυνση Εσωτερικών, αρ. πρωτ. 8991, 07-04-1928, [Κομοτηνή], προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Τμήμα Β' Πολιτικό· Ι.Α.Υ.Ε. 1929B/B61/2, Γενική Διοίκηση Θράκης, αρ. πρωτ. 6649, 14-03-1928, [Κομοτηνή], προς: Οικονομικό Έφορο Ξάνθης. Η εφαρμογή της απόφασης υπ. αρ' 28 αποτελεί ένα αποκαλυπτικό παράδειγμα του τρόπου εκτέλεσης των σχετικών αποφάσεων από τις τοπικές αρχές. Ενδεικτικά, αναφέρεται η περίπτωση του τσιφλικιού Σιρλαγάτς -ιδιοκτησίας (με νομή 16/20)- της χήρας του Χαφούζ Σεβκί (Hafiz Sevki) το γένος Χατζή Χουσεΐν Μποςνάκ (Hacı Hüseyin Boşnak) κατοίκου Κομοτηνής. Η ιδιοκτήτρια είχε στην κατοχή της και έναν λαχανόκηπο επί της οδού Κωνσταντινουπόλεως (καταλήφθηκε το 1922 για την προσφυγική εγκατάσταση). Και στις δύο περιπτώσεις, στις ιδιοκτησίες της είχαν οικοδομηθεί προσφυγικοί συνοικισμοί. Αργότερα, το 1926 όταν το τσιφλίκι καταλήφθηκε εξ ολοκλήρου από τους πρόσφυγες, η Διεύθυνση Εποικισμού της Γενικής Διοίκησης υπέγραψε ενοικιαστήριο συμβόλαιο διετούς διάρκειας για τη βοσκή 400 αιγοπροβάτων. Στις αρχές του 1928, η Οικονομική Υπηρεσία Κομοτηνής απαίτησε από την ιδιοκτήτρια την πληρωμή φόρου κεφαλαίου για τα κτήματα που κατείχε. Βάσει όμως της επικείμενης συμφωνίας εξαγοράς τους από το ελληνικό δημόσιο και αφού κανένα μίσθωμα δεν είχε καταβληθεί για τα έξι χρόνια της χρήσης προς την ιδιοκτήτρια, η ίδια δήλωσε αδυναμία

Η προβληματική εφαρμογή των αποφάσεων των ουδέτερων μελών προκάλεσε αντιδράσεις από την τουρκική πλευρά, αναγκάζοντας τη Μικτή Επιτροπή να πραγματοποιήσει δύο αποστολές στη Θράκη και να εξετάσει την κατάσταση. Με αυτές, η επιτροπή αποφάνθηκε για την καταπάτηση των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων των μη ανταλλάξιμων (Νοέμβριος 1925), την πορεία καταβολής των αποζημιώσεων καθώς και την εξέλιξη των εν ενεργεία καταλήψεων (Νοέμβριος 1928), παρά τις προσπάθειες απόκρυψης τους¹⁰¹⁵.

Περισσότερο χαρακτηριστική, όμως, είναι η κατάσταση που δημιουργήθηκε στη Θράκη μετά την υπογραφή του ελληνοτουρκικού συμφώνου Φιλίας, το καλοκαίρι του 1930. Τα γεγονότα που ακολούθησαν σκιαγραφούν τις δυσκολίες του έργου της Μικτής Επιτροπής, την πολυπλοκότητα της κατάστασης που δημιούργησε η προσφυγική παρουσία και τις προσπάθειες των ελληνικών αρχών να αξιοποιήσουν την κατάσταση υπέρ των αναμορφωτικών τους στόχων. Έτσι, σε λιγότερο από έναν χρόνο μετά την υπογραφή των διμερών κειμένων, η διευθέτηση του ζητήματος των ακίνητων περιουσιών των μη ανταλλάξιμων πληθυσμών και στις δύο χώρες παρουσίαζε σημαντικές καθυστερήσεις¹⁰¹⁶.

να εξοφλήσει τον απαιτούμενο υψηλό φόρο. Επιπροσθέτως, ζήτησε τη διαμεσολάβηση της Γενικής Διοίκησης, εξαιτίας της κακής οικονομικής της κατάστασης, ώστε το καθαρό ποσό που θα ερχόταν στην κατοχή της από την εξαγορά να καταβάλετο απευθείας στο Ταμείο Κομοτηνής. Σε εσωτερική επιστολή της Διεύθυνσης Εποικισμού προς το υπουργείο Εξωτερικών, ο επικεφαλής αναφέρει ότι η οποιαδήποτε αποζημίωση προς την ιδιοκτήτρια για την εξαετή περίοδο κατοχής του τσιφλικιού ήταν οικονομικά ασύμφορη για το κράτος. Το ποσό της αποζημίωσης για τη χρήση του από τον προσφυγικό πληθυσμό υπολογίστηκε διπλάσιο του ποσού που θα στοιχίζε η εξαγορά του. Επίσης, ήταν αναμενόμενη η παραίτηση των ιδιοκτητών από τα ποσά των αποζημιώσεων για την περίοδο που τα τσιφλίκια βρίσκονταν υπό κατάληψη ή είχαν οποιαδήποτε άλλη χρήση από τους πρόσφυγες κατά την εξαγορά των κτημάτων από το ελληνικό δημόσιο. Προτάθηκε, λοιπόν, η σύσταση προς την αιτούσα ώστε να δείξει συμβιβαστικότητα στις αξιώσεις της για το τίμημα, προκειμένου να επιτευχθεί η εκούσια εξαγορά του μεριδίου της. Μόνο στην περίπτωση αυτή, ήταν δυνατόν να λάβει αμέσως το χρηματικό ποσό της εξαγοράς και σε αντίθεση με το ισχύον νομικό πλαίσιο. Σε αντίθετη περίπτωση η κατάσταση θα διατηρείτο, μιας και οι αρχές αρνούσαν να αποζημιώσουν την αιτούσα, λόγω του υψηλού χρηματικού αντιτίμου που όφειλαν να της καταβάλουν. Οι αρχές τηρούσαν στάση αναμονής ως προς την προσαρμογή των ιδιοκτητών στις δικές τους απαιτήσεις, όταν με το πέρασμα του χρόνου οι ιδιοκτήτες αναγκάζονταν να συμβιβαστούν, ώστε να αποζημιωθούν τουλάχιστον για την αξία των περιουσιών που έχαναν. Έτσι, και σύμφωνα με το παράδειγμα του Σιρλαγάτς, επιβεβαιώνεται η προβληματική εκτέλεση των αποφάσεων της Μικτής Επιτροπής από την τοπική διοίκηση. Φ.Ε.Κ., 13-11-1927, αρ. φύλλου 267, Νομοθετικό Διάταγμα «Περί κανονισμού αρμοδιότητα μεταξύ υπουργείων Εξωτερικών και Γεωργίας επί ζητημάτων ιθαγένειας Μουσουλμάνων και περί συστάσεως Επιτροπής δια την ταχύτεραν απόδοσιν των κτημάτων των μη ανταλλάξιμων Μουσουλμάνων». Ι.Α.Υ.Ε. 1929/Β/61, Μουσουλμανική Μειονότητα Θράκης, Αίτηση της χήρας Χαφούζ Σεβκή το γένος Χατζή Χουσεΐν Μπوسνάκ κατοίκου Κομοτηνής, Κομοτηνή, 29-03-1928, προς: Σεβαστή Γενική Διοίκηση Θράκης, [ενταύθα] Ι.Α.Υ.Ε. 1929/Β/61, Μουσουλμανική Μειονότητα Θράκης, Αίτηση της χήρας Χαφούζ Σεβκή το γένος Χατζή Χουσεΐν Μπوسνάκ και λοιπών συνιδιοκτητών του αγροκτήματος Σιρλαγάτς περί καθορισμού ενοικίου δια την εξαετή χρήση κτήματος Σιρλαγάτς υπό Δημοσίου, Κομοτηνή, 30-03-1928, προς: Γενική Διοίκηση Θράκης, ενταύθα Ι.Α.Υ.Ε. 1929/Β/61, Μουσουλμανική Μειονότητα Θράκης, Υπουργείο Γεωργίας, Διεύθυνση Εποικισμού, Αθήνα, αρ. πρωτ. 63430, 16-07-1928, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα.

¹⁰¹⁵ Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Γσιούμης Κ. Α. (1994). *Η Μουσουλμανική Μειονότητα της Δυτικής Θράκης και οι Ελληνοτουρκικές Σχέσεις (1923-1940)*. (Ιστορία-Πολιτική-Παιδεία), Παιδαγωγική Σχολή. Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σσ. 56-61 · Ladas S. (1932), *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey*, New York: The Macmillan Co., σ. 493 · Ι.Α.Υ.Ε. 1929/Β/61, Μουσουλμανική Μειονότητα Θράκης, Γενική Διοίκηση Θράκης, Διεύθυνση Εσωτερικών, αρθ. εμπ. πρωτ. 753, Κομοτηνή, 19-07-1928, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα.

¹⁰¹⁶ Για παράδειγμα, από την εφαρμογή του συμφώνου και μέχρι τον Απρίλιο του 1931, από τις 235 αιτήσεις που διαβιβάστηκαν στην Γενική Διοίκηση Θράκης και αφορούσαν την απόδοση ακινήτων σε *εταμπλί* δικαιούχους, είχαν απαντηθεί οι 60, από τις οποίες μόνον οι 16 αφορούσαν οριστικές αποδόσεις κτημάτων. Μ. Μ. Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Εξωτερικών, Φ. 60 Απρίλιος 1931/Εγγραφο 173/2/4650, Επείγον, Υπουργείο Εξωτερικών, 24-04-

Η Μικτή Επιτροπή σε υπόμνημά της αναφέρει τη σχετική καθυστέρηση απόδοσης των ακινήτων στους μη ανταλλάξιμους δικαιούχους και τονίζει την επίκληση της αρχής της αμοιβαιότητας από τα δύο μέρη. Η πίεση για τους συμβαλλομένους ήταν εξίσου μεγάλη από την επικείμενη διάλυση της επιτροπής¹⁰¹⁷. Είναι αλήθεια πως οι προαναφερθείσες καθυστερήσεις είχαν τις ρίζες τους περισσότερο στη δράση των δύο κυβερνήσεων και στην πολυπλοκότητα των περιπτώσεων, και λιγότερο στη λειτουργία και αποδοτικότητα της ίδιας της επιτροπής, όπως περιγράφει αναλυτικά ο Μιχαλόπουλος για την ελληνική περίπτωση¹⁰¹⁸.

Άμεση συνέπεια αυτών υπήρξε μία σειρά προβλημάτων και καθυστερήσεων σχετιζόμενων με τη λειτουργία της ίδιας της Μικτής Επιτροπής. Δηλαδή ταυτόχρονα με τις εργασίες διευθέτησης ζητημάτων απόδοσης ή κατοχής των μουσουλμανικών περιουσιών, η επιτροπή αναγκαζόταν να ασχοληθεί με ζητήματα νομής και ανταλλαξιμότητας των *εταμπλί*. Στην παρούσα φάση και υπό την πίεση παύσης των εργασιών της, προκαλούσαν σημαντικές καθυστερήσεις στο έργο της¹⁰¹⁹. Για τους ενδιαφερόμενους, όμως, μετά την τελευταία προσπάθεια τακτοποίησης των κτηματικών εκκρεμοτήτων τους, το ενδεχόμενο μίας νέας διευθέτησης φάνταζε αδύνατο. Οι ελληνικές και τουρκικές αρχές ήταν περισσότερο προσεκτικές, ευελπιστώντας να ελαχιστοποιήσουν τις περιπτώσεις αμφισβητούμενων ιδιοκτησιών.

Σύντομα οι ελληνικές αρχές προέβησαν σε λήψη μέτρων, ώστε να μειωθεί ο χρόνος απόδοσης των μουσουλμανικών κτημάτων στη Θράκη και, κατά συνέπεια, να επιτευχθεί η σύγχρονη εφαρμογή του συμφώνου του 1930 και από την τουρκική πλευρά. Η δέσμη των μέτρων που υιοθετήθηκε, προσπάθησε να καλύψει τη λειτουργία και οργάνωση των σχετικών με το θέμα διαδικασιών και τη στάση των αρχών απέναντι στη Μικτή Επιτροπή.

Συγκεκριμένα εκτός της αποστολής ενισχυτικού διοικητικού προσωπικού προς την επιτροπή, έγινε έκκληση για βοήθεια προς την τουρκική αντιπροσωπεία της Μικτής Επιτροπής, καθώς ζητήθηκε η παράδοση των 51 φακέλων πληροφοριών που είχαν συλλέξει για τα κτήματα των *εταμπλί* της Θράκης. Επιπλέον, ο γενικός διευθυντής ανταλλαγής μετέβη στη Θράκη, προκειμένου να επιλύσει τα ζητήματα καθυστέρησης σε συνεργασία με το Γενικό Διοικητή Θράκης¹⁰²⁰.

1931, προς Πρεσβεία Άγκυρας και Ελληνική Αντιπροσωπεία στην Μικτή Επιτροπή Απόδοσης Περιουσιών, Κωνσταντινούπολη, αρ. επιστολής, 5486/7500, [συντάκτης Α. Μιχαλόπουλος].

¹⁰¹⁷ Μ. Μ. Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Εξωτερικών Φ.59, Μάρτιος-Απρίλιος 1931/Εγγραφο 173/4637, Τηλεγράφημα Πολυχρονιάδη προς Υπουργείο Εξωτερικών, Ελληνική Πρεσβεία στην Άγκυρα, 09-04-1931, αρ. τηλεγραφήματος 820.

¹⁰¹⁸ Μ. Μ. Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Εξωτερικών, Φ. 60 Απρίλιος 1931/Εγγραφο 173/2/4650, Επείγον, Υπουργείο Εξωτερικών, 24-04-1931, προς Πρεσβεία Άγκυρας και Ελληνική Αντιπροσωπεία στην Μικτή Επιτροπή Απόδοσης Περιουσιών, Κωνσταντινούπολη, αρ. επιστολής, 5486/7500, [συντάκτης Α. Μιχαλόπουλος].

¹⁰¹⁹ *Ibid.*

¹⁰²⁰ Μ. Μ. Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Εξωτερικών, Φ. 60 Απρίλιος 1931/Εγγραφο 173/2/4650, Επείγον, Υπουργείο Εξωτερικών, 24-04-1931, προς Πρεσβεία Άγκυρας και Ελληνική Αντιπροσωπεία στην Μικτή Επιτροπή Απόδοσης Περιουσιών, Κωνσταντινούπολη, αρ. επιστολής, 5486/7500, [συντάκτης Α. Μιχαλόπουλος].

Από τα ληφθέντα μέτρα (διοικητική έξωση αυθαιρέτων χρηστών και απόδοση τους δικαιούχους, εξακρίβωση ιδιοκτησιακού καθεστώτος με τη χρήση του οθωμανικού κτηματολογίου μέσω της ελληνικής αντιπροσωπείας στην Κωνσταντινούπολη), φάνηκε η προσπάθεια συμβολής στην πραγματική μείωση των καθυστερήσεων.

Τελικά, τα προτεινόμενα μέτρα δεν απέδωσαν τα αναμενόμενα αποτελέσματα και στα μέσα Αυγούστου του 1931 ο Φωκάς, σε επιστολή του προς το υπ. Εξωτερικών, εμφανίζεται αρκετά επικριτικός. Η κριτική του εντοπίζεται σε κάποιες πρακτικές που επικαλούνταν οι αρχές αναφορικά με την εξακρίβωση του ιδιοκτησιακού καθεστώτος των περιουσιών¹⁰²¹. Σφοδρή κριτική συνέχισε να δέχεται ο τρόπος λειτουργίας των αρμόδιων υπηρεσιών, και συγκεκριμένα ο χρόνος διεκπεραίωσης των αιτήσεων απόδοσης¹⁰²².

Οι εκκρεμείς περιπτώσεις δεν φάνηκαν να δικαιώνουν τις κυβερνητικές προσδοκίες, αφού μία τέτοια εξέλιξη θα είχε ήδη γίνει γνωστή στο χρονικό διάστημα εξέτασης της υπόθεσης. Η στάση των τοπικών αρχών δεν άφηνε καμία αμφιβολία στα ουδέτερα μέλη της Μικτής Επιτροπής και στην τουρκική αντιπροσωπεία αναφορικά με την προσπάθεια της ελληνικής πλευράς να αποκομίσει ακόμα μεγαλύτερο αριθμό κτημάτων από τους μη ανταλλάξιμους πολίτες της, υπό τον μανδύα νομιμοφανών ρυθμίσεων και αποφάσεων.

Ήταν αναμενόμενες οι καθυστερήσεις των αρχών στην απόδοση των περιουσιών, καθώς δεν υπήρχε η πρόθεση διευθέτησης του ζητήματος. Για την εξάλειψη των παραπάνω, ο Φωκάς πρότεινε τη δίχως άλλο αποστολή σχετικής διαταγής προς τις θρακικές αρχές. Κρίνονταν απαραίτητες η πραγματική επίσπευση των διαδικασιών εξακρίβωσης της κυριότητας και η συντομότερη δυνατή απόδοση των κτημάτων, προκειμένου να επανακτήσει επί του θέματος τη σοβαρότητα και το κύρος της η ελληνική πλευρά και να αποφευχθεί η άσκηση της αρχής της αμοιβαιότητας από τη τουρκική πλευρά¹⁰²³.

Έναν χρόνο μετά την προσπάθεια διευθέτησης του ζητήματος από τις ελληνικές αρχές, τα ίδια προβλήματα που καταγράφηκαν νωρίτερα εξακολουθούσαν να υφίστανται. Οι εθνικές αντιπροσωπείες συνέχισαν να αιτούνται τη διαιτησία των μελών της Μικτής Επιτροπής για μία σειρά υποθέσεων που οι ίδιες δεν μπορούσαν ή, για την ακρίβεια, δεν επιθυμούσαν να διευθετήσουν, γνωρίζοντας την αρνητική για τα συμφέροντα τους έκβαση αυτών. Ο μεγάλος χρόνος επεξεργασίας της εκάστοτε

¹⁰²¹ Μ. Μ. Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Εξωτερικών, Φ. 60 Απρίλιος 1931/Εγγραφο 173, αρ. 37266, 19-08-1931, προς το Υπουργείο των Εξωτερικών Β' Διεύθυνσιν Πολιτικών Υποθέσεων, Τμήμα Τουρκίας.

¹⁰²² Έτσι, από τις 500 αιτήσεις που είχαν κατατεθεί μεταξύ Σεπτεμβρίου 1930 και Μαΐου 1931, μέχρι τις 24-07-1931 απάντηση είχε δοθεί αποκλειστικά στις 206 από αυτές, από τις οποίες, οι 53 αφορούσαν μικρές ιδιοκτησίες συνολικής έκτασης 1.500 στρ. και είχαν αποδοθεί στους δικαιούχους. Οι υπόλοιπες 153 συνέχιζαν να βρίσκονται υπό εξέταση, χωρίς ουσιαστικό αποτέλεσμα προς όφελος των ελληνικών αρχών. *Ibid.*

¹⁰²³ *Ibid.* Μ. Μ. Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Εξωτερικών, Φ. 60 Απρίλιος 1931/Εγγραφο 173/57/4673, Νεοχώρι, 20-08-1931, κρυπτογράφημα αρ. 1651, προς Υπουργείο των Εξωτερικών, Αθήνα.

υπόθεσης διαιτησίας και η δυνατότητα των ενδιαφερόμενων πλευρών να ζητήσουν επανεξέταση της υπόθεσης δύο και τρεις φορές δημιουργούσαν χρονική καθυστέρηση την επίλυση των ζητημάτων¹⁰²⁴.

Έτσι, η ελληνική αντιπροσωπεία επικαλείτο συχνά τη διαιτησία της Μικτής Επιτροπής για περιπτώσεις κτημάτων αμφισβητώντας τη νομή και την κάρπωση των ακίνητων περιουσιών από τους *εταμπλί* δικαιούχους μετά την 01-08-1929. Επίσης, δεν προχωρούσε στην απλή αναγνώριση της μουσουλμανικής μη ανταλλάξιμης ιδιοκτησίας για τις περιουσίες που βρίσκονταν ήδη στην ιδιοκτησία των δικαιούχων¹⁰²⁵.

Ο Κ. Μ. Σακελαρόπουλος είναι αρκετά αποκαλυπτικός για την όλη κατάσταση σε δύο επιστολές του προς τη Β' Πολιτική Διεύθυνση του υπ. Εξωτερικών. Σε αυτές, συνοψίζεται η αντίληψη των ελληνικών αρχών επί του θέματος της επιστροφής των ακινήτων που καταλήφθηκαν¹⁰²⁶. Για τη Γενική Διοίκηση Θράκης και τις εποικιστικές αρχές, υπήρχε ένας άγνωστος αριθμός περιουσιών που βρίσκονταν στα χέρια τους και τις οποίες δεν ήταν διατεθειμένες να

¹⁰²⁴ Μ. Μ. Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Εξωτερικών, Φ. 63, Ιούνιος-Δεκέμβριος 1932/Εγγραφο 173/4/4751, Αθήνα, Σημείωμα, 14-06-1932.

¹⁰²⁵ *Ibid.* Στη σχετική αλληλογραφία, γίνεται λόγος για συνολικά 20 υποθέσεις που θα υποβάλλονταν στη διαιτησία της Μικτής Επιτροπής. Έτσι, από το σύνολο αυτών, μόνο πέντε υποθέσεις θεωρούνταν πλήρως τεκμηριωμένες από την άποψη των δικαιολογητικών και ήδη βρίσκονταν στη διαιτησία της επιτροπής. Άλλες 12 είχαν κατατεθεί και αναμενόταν η ενημέρωση για την πορεία εξέτασής τους. Αναλυτικότερα, πρόκειται για τις υποθέσεις διεκδίκησης των παρακάτω κτημάτων, με κάποιες από τις υποθέσεις διεκδίκησης να έχουν τεθεί στη διαιτησία της Μικτής Επιτροπής από δύο έως και πέντε φορές. Μ. Μ. Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Εξωτερικών, Φ. 63, Ιούνιος-Δεκέμβριος 1932/Εγγραφο 173/6, 19-04-1932, αρ. 39254, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Β' Πολιτική Διοίκηση.

Πίνακας 1βι.9. Υποθέσεις προς διαιτησία στην Μικτή Επιτροπή (1932)

Φάκελος Υπόθεσης	Έγγραφο Αντιπροσωπείας
Αλή Εδέμ Συνασή Κλαμαράκη	38889/17-03-1932
Κιανιέ Χανούμ, θυγατέρα του Σεϊφουλάχ Μπέη	38988/19-03-1932
Χαλήλ Χουσεϊν Σερήφ	37814 δις/ 19-03-1932
Μουσταφά και Ιζέτ, τέκνα Αλή	37247 πεντάκις/20-03-1932
Κληρονόμοι Χατζή Χαμήτ και Ντεμπάγ Νουρή Εφέντη	38771/23-02-1932
Χατζή Δζεμαλή Ζαδέ Σουλεϊμάν Σαμή Μπέης	38151/19-03-1932
Κληρονόμοι Χατζή Μουχτίν Καχραμάν Μπέη, η σύζυγός του Νασήπ, οι κόρες του, Λουτφιέ, Φατμά, Ασιέ, και οι γιοι του, Νουρή και Μουχεδίν	38609/16-03-1932
Μπεδρή Μπέης Ζαδέ Αχμέτ Μπέη	38892/09-03-1932
Μπεκτάς Ογλού Κεμάλ Δζεζμή Μπέης	38912/09-03-1932
Ιμπραχίμ Μουράτ	38799/20-02-1932
Κληρονόμοι Ρεσήτ Πασά	38863/15-03-1932
Δζεμιλέ Χανούμ Κλαμάρ Ζαδέ	37821/22-03-1932

Πηγή: Μ. Μ. Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Εξωτερικών, Φ. 63, Ιούνιος-Δεκέμβριος 1932/Εγγραφο 173/5,

Επίγειον, 22-03-1932, αρ. 39020, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Β' Πολιτική Διεύθυνση.

¹⁰²⁶ Στην πρώτη επιστολή, αναφέρει πως είναι απολύτως αναγκαίο να επισπευσθούν οι διαδικασίες αποστολής των ζητούμενων πληροφοριών (στην Μικτή Επιτροπή) για να καταστεί αναγκαία η αποστολή των υποθέσεων στους ουδέτερους του μουςουλμάνων που δεν επιθυμούν οι ελληνικές αρχές να αναγνωριστούν από αυτές ως δικαίουχοι. Επίσης, υποστηρίζει πως πρέπει να εγκαταλειφθεί η ιδέα της διεκδίκησης περιπτώσεων που είναι προφανές ότι δεν μπορούν λόγω στοιχείων, να κερδίσουν οι ελληνικές αρχές. Στην δεύτερη υπογραμμίζει (ένα σχεδόν μήνα αργότερα) πως εάν συνεχίσουν να επιμένουν στο να αποδείξουν την πραγματική κυριότητα και κατοχή των ενδιαφερόμενων μουσουλμάνων θα περάσει πολύ καιρός και θα αξιώσουν το βάρος της απόδειξης. Εξάλλου είναι απόλυτα ορθό εφόσον ζητούν να καταλάβουν τα σχετικά κτήματα, να προσάγουν οι ίδιοι οι ελληνικές αρχές στην επιτροπή στοιχεία για τους ισχυρισμούς τους. Μ. Μ. Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Εξωτερικών, Φ. 63, Ιούνιος-Δεκέμβριος 1932/Εγγραφο 173/5, Επίγειον, 22-03-1932, αρ. 39020, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Β' Πολιτική Διεύθυνση. Μ. Μ. Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Εξωτερικών, Φ. 63, Ιούνιος-Δεκέμβριος 1932/Εγγραφο 173/6, 19-04-1932, αρ. 39254, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Β' Πολιτική Διοίκηση.

επιστρέψουν στους νόμιμους δικαιούχους τους. Για κάποιες από αυτές, η θετική για τις κυβερνητικές αξιώσεις έκβαση, ήταν εύκολη. Για μία σειρά άλλων, όταν τα αποδεικτικά στοιχεία ήταν αμφίβολα, εθεωρείτο σκόπιμη η εγκατάλειψη της διεκδίκησης. Οι δράσεις των αρχών όφειλαν να προσανατολίζονται αποκλειστικά στις περιπτώσεις όπου υπήρχαν σημαντικές πιθανότητες οριστικής απόκτησης των περιουσιών.

Επίσης, η σχετική κωλυσιεργία είχε καταστήσει σαφές στη Μικτή Επιτροπή, την επιρροή των ελληνικών αρχών. Η όλη προσπάθεια στράφηκε εναντίον των ελληνικών συμφερόντων, επιτείνοντας το αρνητικό κλίμα που είχε δημιουργηθεί για τις αρχές της Θράκης στο θέμα των αποδόσεων. Εκτός αυτού, η ίδια η δομή των αρμόδιων αρχών είχε αποκαλύψει αρκετά σημάδια έλλειψης οργάνωσης. Έτσι, αρκετά συχνά παρουσίαζε καθυστερήσεις υποβολής δικαιολογητικών για την υποστήριξη των υποθέσεων που επιθυμούσε να κερδίσει¹⁰²⁷.

Τα προβλήματα από την εφαρμογή της ελληνοτουρκικής συμφωνίας του 1930 μέσω του νόμου 4793 (βλέπε κεφάλαιο 1β.ii, *infra*) παρουσιάζονται στην αναφορά που συνέταξε ο Φωκάς προς την Β' Πολιτική Διεύθυνση του υπ. Εξωτερικών τον Αύγουστο του 1931. Η αναφορά σχολιάζει τα ευρήματα της τελευταίας έκθεσης του προέδρου της 9^{ης} Μικτή Υποεπιτροπής για την κατάσταση στη Θράκη. Αρχικά εκφράζει έντονες αμφιβολίες σχετικά με την αποτελεσματικότητα των μέτρων που έθετε σε εφαρμογή η ελληνική κυβέρνηση ως προς το θέμα των αποδόσεων των μουσουλμανικών περιουσιών. Δεν παραλείπει επίσης να υπογραμμίσει την απουσία της δέουσας προσοχής και επιμέλειας από τις αρχές της Θράκης για το θέμα. Ο πρόεδρος της υποεπιτροπής ήταν αρκετά ειλικρινής ως προς την υφιστάμενη κατάσταση και αποκάλυψε ενώπιον μίας συνεδρίας της Μικτής Επιτροπής την έναρξη νέων καταλήψεων στη Θράκη. Βέβαια η ενέργεια αυτή εμποδίστηκε τελικά από τις διαμαρτυρίες των δικαιούχων προς τη Μικτή Επιτροπή και την 9^η Μικτή Υποεπιτροπή. Σε όλα αυτά παρατηρείται η εμφάνιση νέων δυσκολιών ακόμη και στις περιπτώσεις όπου είχαν εκδοθεί αποφάσεις απόδοσης μουσουλμανικών περιουσιών. Όταν αυτές δεν εκτελούνταν εξ' ολοκλήρου ή καθυστερούσαν ή, τέλος, δεν εφαρμόζονταν καθόλου¹⁰²⁸.

Η λύση δόθηκε λίγες ημέρες αργότερα από τον ίδιο τον υπουργό Γενικό Διοικητή Θράκης, Καλογερά, σε τηλεγράφημά του προς το υπ. Εσωτερικών. Δηλαδή, οι νέες καταλήψεις δεν γίνονταν από πρόθεση αλλά μόνον από λάθη και

¹⁰²⁷ Μ. Μ. Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Εξωτερικών, Φ. 63, Ιούνιος-Δεκέμβριος 1932/Εγγραφο 173/4/4751, Αθήνα, Σημείωμα, 14-06-1932.

¹⁰²⁸ Υπήρξε όμως και η περίπτωση του χωριού Μοίρανο ή Μουρατλή (Murathl) στην περιφέρεια της Κομοτηνής, όπου οι καταλήψεις δεν αποφεύχθηκαν παρά τις έντονες διαμαρτυρίες των μουσουλμάνων ιδιοκτητών. Μ. Μ. Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Εξωτερικών, Φ.60 Απρίλιος 1931/Εγγραφο 173, αρ. 37266, 19-08-1931, προς το Υπουργείον των Εξωτερικών Β' Διεύθυνσιν Πολιτικών Υποθέσεων, Τμήμα Τουρκίας.

παρεξηγήσεις των υπαλλήλων των τοπογραφικών συνεργείων¹⁰²⁹.

Το ζήτημα φάνηκε να απασχολεί αρκετά τους *εταμπλί*. Ειδικότερα, τον Οκτώβριο του 1932, οι μουσουλμάνοι βουλευτές της Θράκης διαμαρτυρήθηκαν εγγράφως μέσω του ελληνόφωνου τύπου της Κομοτηνής (*Πρωία* και *Ροδόπη*) και της Αλεξανδρούπολης (*Ελεύθερη Σκέψη*) για τις εκτάσεις που είχαν εκμισθωθεί σε πρόσφυγες και γηγενείς και τις καθυστερημένες καταβολές σχετικών ενοικίων¹⁰³⁰. Ο Καλογεράς διέψευσε τα παραπάνω, υποστηρίζοντας τις αποδόσεις με κάθε μέσο, ακόμη και με την υπέρβαση των ορίων της διοικητικής αρμοδιότητάς του.

Για την ελληνική διπλωματία, η συνέχιση των καταλήψεων έθετε ζητήματα εμπιστοσύνης τόσο εκ μέρους των ουδέτερων μελών της Μικτής Επιτροπής, όσο και εκ μέρους της τουρκικής αντιπροσωπείας. Για τους υπόλοιπους φορείς που δραστηριοποιούνταν επιτόπου, η κατάσταση που είχε δημιουργηθεί από το φθινόπωρο του 1922 και έπειτα ήταν δύσκολα αναστρέψιμη, εφόσον προείχε η προσφυγική αποκατάσταση και κυρίως η εδραίωση των προσφύγων στη Θράκη.

Το έργο των ουδέτερων διεθνών σωμάτων στη Θράκη διακόπηκε το 1933 με τη συμφωνία τερματισμού της λειτουργίας του ειδικού Μικτού Ελληνοτουρκικού Δικαστηρίου, η οποία υπεγράφη, στην Άγκυρα, στις 09-12-1933¹⁰³¹.

Ειδικότερα, σύμφωνα με τη συμφωνία (άρθρο 1) καμία αίτηση διαιτησίας δεν θα γινόταν δεκτή από τη Μικτή Επιτροπή μετά την παρέλευση ενός μήνα από την εφαρμογή του σχετικού νόμου, δηλαδή την 05-03-1934. Η επιτροπή θα ολοκλήρωνε το έργο της με την πάροδο οκτώ μηνών από την έναρξη ισχύος της, δηλαδή την 05-10-1934 (άρθρα 6 και 7). Στην πραγματικότητα, όμως, όπως απέδειξε η σχετική αρχειακή έρευνα, η λειτουργία της συνεχίστηκε τουλάχιστον μέχρι και τα τέλη του 1934. Οι περιπτώσεις που θα παραπέμπονταν εμπρόθεσμα στη διαιτησία μετά τη διακοπή των εργασιών και δεν θα είχαν προλάβει να εκδικαστούν, παραπεμπόταν στη δικαιοδοσία του εθνικού δικαστικού σώματος της περιοχής όπου βρίσκονταν τα

¹⁰²⁹ Έτσι, υπήρχαν περιπτώσεις όπου από άγνοια τα συνεργεία έδιναν τον χαρακτηρισμό της προσφυγικής ιδιοκτησίας, σε εκτάσεις που είχαν νόμιμα ενοικιαστεί από ιδιοκτήτες μη ανταλλάξιμους. Σημειώνεται ακόμη η εκδήλωση μίας τάσης ενοικίασης καλλιεργούμενων μουσουλμανικών εκτάσεων από προσφυγικά νοικοκυριά, που θεωρούσαν ανεπαρκείς τους διανεμημένους κλήρους Schultz J. H. (1937), *Neugriechenland; eine landeskunde Ostmakedoniens und Westthrakiens mit besonderer berücksichtigung der geomorphologie, kolonistensiedlung und wirtschaftsgeographie*, Gotha: J. Perthes, σ. 261· Μ. Μ. Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Εσωτερικών, Φ.109, Μάρτιος-Δεκέμβριος 1931/τηλεγράφημα αρ. 7405, Κομοτηνή, 27-08-1931.

¹⁰³⁰ Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τσιούμης Κ. Α. (1994). *Η Μουσουλμανική Μειονότητα της Δυτικής Θράκης και οι Ελληνοτουρκικές Σχέσεις (1923-1940)*. (Ιστορία-Πολιτική-Παιδεία), Παιδαγωγική Σχολή. Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 224.

¹⁰³¹ Φ.Ε.Κ., αρ. φύλλου 51, 05-02-1934, Νόμος 6018, περί κυρώσεως της υπογραφείσης εν Άγκυρα μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας Συμβάσεως «περί καταργήσεως της Μικτής Επιτροπής Ανταλλαγής Ελληνοτουρκικών Πληθυσμών». Ι.Α.Υ.Ε. 1934/Β/2/ΧΙ/Ι Κατάργηση Μικτής Επιτροπής Ανταλλαγής Ελληνοτουρκικών Πληθυσμών. Πρεσβεία της Ελλάδος εν Τουρκία, αρ. πρωτ. 2316, 29-12-1933, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Β' Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων, Τμήμα Τουρκίας· Ι.Α.Υ.Ε. 1934/Β/2/ΧΙ/Ι Κατάργηση Μικτής Επιτροπής Ανταλλαγής Ελληνοτουρκικών Πληθυσμών. Πρεσβεία της Ελλάδος εν Τουρκία, αρ. πρωτ. 1416, 29-07-1933, Νεοχώρι [Κωνσταντινούπολη], επείγον, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Β' Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων, Τμήμα Τουρκίας.

ακίνητα (άρθρο 1)¹⁰³².

Σε γενικές γραμμές τα ουδέτερα διαιτητικά σώματα υπήρξαν αποτελεσματικά μιας και οι κυβερνήσεις συμμορφώθηκαν, ως επί το πλείστον, με τις επιταγές τους. Για την ελληνική πλευρά το έργο της προσφυγικής εγκατάστασης και αποκατάστασης και η προσπάθεια ενσωμάτωσης της περιοχής στην ελληνική επικράτεια αναπροσαρμόστηκε αναγκαστικά στις αποφάσεις των μικτών επιτροπών, χωρίς να απουσιάζουν και οι αντίθετες δράσεις. Πάντως, η παρουσία της Μικτής Επιτροπής και η συχνή χρήση της από τους ενδιαφερόμενους μη-ανταλλάξιμους κατοίκους περιόρισε την δράση των μηχανισμών του ελληνικού κράτους στη Θράκη.

Το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων

Ο πρώτος εθνικός φορέας που εργάστηκε για την περίθαλψη των προσφύγων σχεδιάστηκε στα τέλη του καλοκαιριού του 1922, αμέσως μετά την μετατόπιση των πληθυσμών από τις περιοχές των παραλίων Μικράς Ασίας και της Ανατολίας. Το υπ. Περιθάλψεως μελέτησε την ίδρυση ενός κυβερνητικού φορέα που θα μπορούσε να αντεπεξέλθει ικανοποιητικά στις παρούσες ανάγκες.

Τον Οκτώβριο του 1922 και για τον παραπάνω σκοπό ιδρύθηκε στην Αθήνα το *Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων* (Τ.Π.Π.), ως νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου (Ν.Π.Δ.Δ.). Σκοπός του ήταν η διαχείριση και η διάθεση των χρηματικών και υλικών κεφαλαίων που συγκεντρώνονταν από τους εράνους, τις κληρονομίες, τις δωρεές και τα κληροδοτήματα για την περίθαλψη και εγκατάσταση των προσφύγων. Για τη συνεχή και χωρίς δυσκολίες λειτουργία του, προικοδοτήθηκε με τακτικές και έκτακτες επιχορηγήσεις του ελληνικού δημοσίου, χωρίς φόρους ή τέλη. Η προεδρία του 15μελούς συμβουλίου ανατέθηκε, αρχικά, στον Απ. Δοξιάδη, υπουργό Περιθάλψεως και αργότερα, μέχρι και τη διάλυση του το 1925, στον Γεώργιο Β. Μαυρολέων¹⁰³³.

Η λειτουργία και η δικαιοδοσία του επεκτάθηκαν σε όλον τον χώρο των Νέων Χωρών, και ιδίως στη Θράκη, όπου το ταμείο εναρμόνισε τις ενέργειές του με αυτές της Γενικής Διοίκησης Θράκης. Οι υπηρεσίες περίθαλψης και οι διευθύνσεις εποικισμού των γενικών διοικήσεων ανέλαβαν στα αρχικά στάδια το έργο της υποδοχής των προσφύγων, μαζί με τις διάφορες φιλανθρωπικές οργανώσεις, όπως το τμήμα του ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, υπό την προεδρία του Στεφ. Δέλτα. Η δράση του διακόπηκε με την έναρξη λειτουργίας της Ε.Α.Π.¹⁰³⁴.

Το έργο του Τ.Π.Π. επικεντρώθηκε στην ικανοποίηση των βασικών αναγκών

¹⁰³² Ι.Α.Υ.Ε. 1935/Β/2/Π/Β' Πολιτική, Τμήμα Τουρκίας. Κτήματα Μουσουλμάνων Θράκης, Ελληνική Αντιπροσωπεία παρά τη Μικτή Επιτροπή Ανταλλαγής Ελληνοτουρκικών Πληθυσμών, αρ. πρωτ. 26., 07-12-1934, προς: Υπουργείο των Εξωτερικών, Τμήμα Τουρκίας.

¹⁰³³ Μ. Μ. Αρχείο Α. Δοξιάδη Φάκελος 3, αρ. εγγράφου 256/1, Νομοθετικό Διάταγμα «Περί συστάσεως Ταμείου Περιθάλψεως Προσφύγων», 03-11-1922.

¹⁰³⁴ Morgenthau H. (1994), *Η Αποστολή μου στην Ελλάδα. 1922 το Έπος της Εγκατάστασης*, Μετάφραση: Κασεσιάν Σ. Αθήνα: Τροχαλία, σσ. 141-142.

που δημιούργησε η προσφυγική μετακίνηση, όπως η εξασφάλιση της μεταφοράς τόσο από τις περιοχές των Παραλίων όσο και στο εσωτερικό του ελληνικού κράτους, η παροχή τροφής, χρηματικής ενίσχυσης (ημερήσια επιδόματα), η εξεύρεση στέγη (συννοικήσεις και επιτάξεις ιδιωτικών και δημόσιων τόπων), καθώς και η παροχή οικοδομικών υλικών και αγροτικής γης για την έναρξη καλλιεργειών¹⁰³⁵.

Το βραχύβιο έργο του Τ.Π.Π. θεωρείται αποτελεσματικό σε σχέση με τους στόχους που είχε θέσει η ίδρυση του. Σε κάθε περίπτωση, η δράση του αποτέλεσε τη μαγιά για τους συνεχιστές του έργου του, δημιουργώντας μια δύσκολα αναστρέψιμη κατάσταση, τουλάχιστον στην περιοχή της Θράκης.

Η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων

Με τη νομιμοποίηση της υποχρεωτικής ανταλλαγής των πληθυσμών η ελληνική πλευρά ζήτησε από την Κ.τ.Ε. την τεχνική και κυρίως την οικονομική συνδρομή της (Φεβρουάριος 1923). Η υποεπιτροπή που συστήθηκε από την Κ.τ.Ε για την εξέταση του θέματος, κατέληξε (09-07-1923) στους βασικούς άξονες ενός σχεδίου αποκατάστασης, ενός εξωτερικού δανείου που θα το ενίσχυε οικονομικά και ενός ιδιόμορφου φορέα εφαρμογής, της *Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων* (Ε.Α.Π.)¹⁰³⁶.

Το πρωτόκολλο ίδρυσης της Ε.Α.Π. (23-09-1923), ενεργοποιήθηκε έναν μήνα μετά την υπογραφή του (13-10-1923), συνεχίζοντας το έργο του Τ.Π.Π. και των υπολοίπων κυβερνητικών φορέων¹⁰³⁷. Οι διοικητικές θέσεις της καλύφθηκαν από αξιωματούχους των μελών της Κ.τ.Ε. και αντιπροσώπους της ελληνικής κυβέρνησης.

Η Ε.Α.Π., ένας οργανισμός με νομική υπόσταση διακρίθηκε σε τρεις κεντρικές διευθύνσεις –τη *Διεύθυνση Οικονομικών*, τη *Διεύθυνση Αγροτικής Εγκατάστασης*, τη *Διεύθυνση Αστικής Εγκατάστασης* και σε τέσσερα ανεξάρτητα τμήματα. Η λειτουργία της στηρίχθηκε στην απόσπαση υπαλλήλων της Ε.Τ.Ε., οι οποίοι στελέχωσαν την Διεύθυνση Οικονομικών και υπαλλήλων από τα υπουργεία Περιθάλψεως και Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως, οι οποίοι μετατέθηκαν στην Διεύθυνση Αστικής Εγκατάστασης. Και τέλος, από υπαλλήλους του υπ. Γεωργίας οι οποίοι στελέχωσαν τη Διεύθυνση Αγροτικής Εγκατάστασης στην Αθήνα και τις *Γενικές*

¹⁰³⁵ Μ. Μ. Αρχείο Δοξιάδη Α. Φάκελος 3, αρ. εγγράφου 256/8, Η Ελλάς εις το Έργο της Περιθάλψεως των Προσφύγων της, Αθήνα, Μάιος 1923.

¹⁰³⁶ Κοινωνία των Εθνών (1997), *Η Εγκατάσταση των Προσφύγων στην Ελλάδα*, Πρώτη Έκδοση, Γενεύη 1926, Μετάφραση: Βεϊνόγλου Φ. & Βεϊνόγλου Μ., Αθήνα: Τροχαλία, σσ. 17-18· Morgenthau H. (1994), *Η Αποστολή μου στην Ελλάδα. 1922 το Έπος της Εγκατάστασης*, Μετάφραση: Κασεσιάν Σ., Αθήνα: Τροχαλία, σσ. 19-20· Holborn L. W. (1939), "The League of Nations and the Refugee Problem", *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 203, σσ. 126-127.

¹⁰³⁷ Νοταράς Μ. Ι. (1934), *Η Αγροτική Εγκατάσταση των Προσφύγων: Μελέτη περί των Διατεθέντων Κεφαλαίων, των Δημιουργηθέντων Χρεών και της Εισπράξεως Αυτών, του Συμψηφισμού των Αποζημιώσεων, των Ενδεικνυόμενων Μέτρων δια τη Παγίωσιν και Συμπλήρωσιν της Εγκαταστάσεως, της Αναπροσαρμογής των Χρεών* κτλ. Αθήνα: "Χρονικά", σ. 144· Φ.Ε.Κ., 13-10-1923, αρ. φύλλου 289, Νομοθετικό Διάταγμα «Περί κυρώσεως του εν Γενεύη υπογραφέντος πρωτοκόλλου περί αποκαταστάσεως των εν Ελλάδι προσφύγων και ιδρύσεως Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων κτλ».

Διευθύνσεις Εποικισμού στην περιφέρεια. Στη Θράκη, λειτούργησαν τέσσερα γραφεία στις σπουδαιότερες πόλεις της¹⁰³⁸. Το κάθε γραφείο εποικισμού διοικούνταν από έναν προϊστάμενο ειδικό στην αγροτική οικονομία, ο οποίος διεύθυνε 25 επιθεωρητές, οι οποίοι ήταν υπεύθυνοι για την εγκατάσταση και αποκατάσταση 250 περίπου προσφυγικών οικογενειών σε μια συγκεκριμένη περιοχή¹⁰³⁹.

Πίνακας 1βι.9. Η ανώτατη διοίκηση της Ε.Α.Π. (1923-1930)

Θέση	Όνοματεπώνυμο	Χρονική Διάρκεια	Παρατηρήσεις
Πρόεδροι	Morgenthau Henry	Νοέμβριος 1923-Απρίλιος 1924	πρώην διπλωματικός υπάλληλος
	Howland Charles P.	Ιανουάριος 1925-Μάιος 1926, κατά τον Σεπτέμβριο 1926	υπεύθυνος τεχνικών έργων, νομικός και πρώην ακαδημαϊκός στο πανεπιστήμιο του Yale
	Eddy Charles B.	Οκτώβριος 1926-Νοέμβριος	
Αντιπρόεδροι	Campbell John	Ιανουάριος 1924- Ιανουάριος 1927	
	Simpson John Hope	Ιανουάριος 1927- Δεκέμβριος 1930	
Αναπληρωτές	Bonzon Alfred	Ιούλιος 1924-Απρίλιος 1925, Ιούλιος 1925- Οκτώβριος 1925	
	Hill B. H.	Ιούνιος 1927- Νοέμβριος 1928	
	Graves Robert	Μάιος – Οκτώβριος 1926, Νοέμβριος 1929- Ιανουάριος 1930, Μάιος 1930- Οκτώβριος 1930	
	Tyler Royall	Αύγουστος - Σεπτέμβριος 1927	
	Cunliffe-Owen Francis	Ιούλιος 1924- Σεπτέμβριος 1924	
Μέλη διορισμένα από την ελληνική κυβέρνηση	Δέλτας Στέφανος	Οκτώβριος 1923-Σεπτέμβριος 1925	υπεύθυνος για τα οικονομικά ζητήματα και πρόεδρος του ελληνικού Ερυθρού Σταυρού
	Αργυρόπουλος Περικλής	Οκτώβριος 1923-Αύγουστος 1924	υπεύθυνος για τα νομικά ζητήματα, πρώην ακαδημαϊκός και διπλωματικός υπάλληλος
	Ευσταθόπουλος Θεόδωρος	Αύγουστος 1924-Σεπτέμβριος 1925	
	Λάμπρος Αχιλλέας	Σεπτέμβριος 1925-Δεκέμβριος 1930	
	Πάλλης Α. Α.	Σεπτέμβριος 1925-Δεκέμβριος 1930	
Αναπληρωτές	Τανταλίδης Δημήτριος	κατά τη διάρκεια του Οκτωβρίου 1925	
	Δαμάλας Ζ.	Δεκέμβριος 1924-Μάρτιος 1925	
	Νεγρεπόντε Μιλτιάδης	Ιανουάριος 1924-Ιούλιος 1924	

Πηγή: Morgenthau H. (1994), *Η Αποστολή μου στην Αθήνα, 1922: το Έπος της Εγκατάστασης*, Μετάφραση: Σ. Κασεσιάν, Αθήνα: Τροχαλία, σ. 179, σ. 326· Eddy C. B. (1931), *Greece and the Greek Refugees*, London: Allen G & Unwin, Παράρτημα F.

Η ελληνική κυβέρνηση όφειλε να εναρμονίσει το νομικό πλαίσιο της με τους όρους του ιδρυτικού της πρωτοκόλλου και να προσφέρει για τους σκοπούς της

¹⁰³⁸ Κοινωνία των Εθνών (1997), *Η Εγκατάσταση των Προσφύγων στην Ελλάδα*, Πρώτη Έκδοση, Γενεύη 1926, Μετάφραση: Βεϊνόγλου Φ. & Βεϊνόγλου Μ., Αθήνα: Τροχαλία, σσ. 19-20.

¹⁰³⁹ Pentzopoulos D. (1962), *The Balkan Exchange of Minorities and Its Impact Upon Greece*, Paris: Mouton & Co., σ. 104, Ladass S. (1932), *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey*, New York: The Macmillan Co., σσ. 85-86.

αποκατάστασης μία προσυμφωνημένη έκταση 500.000 εκταρίων γης¹⁰⁴⁰. Έτσι, ανέθεσε στην Ε.Α.Π. τη διαχείριση του ποσού 10.427.419£, που έλαβε το 1924 από την Κ.τ.Ε., καθώς και του ποσού της κατάθεσης στην Ε.Τ.Ε. του δανείου αυτού και άλλων μικρών εσόδων της επιτροπής¹⁰⁴¹.

Στο καταστατικό ίδρυσης της επιτροπής, αναφερόταν επίσης η απαγόρευση δαπάνης χρηματικών ποσών για την ανακούφιση της δυστυχίας ή οποιασδήποτε άλλης συμφοράς που δεν συνδεόταν με τα παραγωγικά έργα της αποκατάστασης των προσφύγων¹⁰⁴². Επίσης, η επιτροπή μπορούσε να παραχωρήσει γη και να εγκαταστήσει πρόσφυγες: α) σε ανταλλάξιμες μουσουλμανικές περιουσίες προτού, το ελληνικό κράτος αποκτήσει την κυριότητα αυτών, β) σε γη που θα ζητείτο από την ελληνική κυβέρνηση ή σε γη που θα δημιουργούνταν μέσω απαλλοτριώσεων, γ) σε γη που θα ενοικιαζόταν από την ελληνική κυβέρνηση, δ) σε μη κρατική γη, βάσει της αντίληψης που επέτρεπε στην Ε.Α.Π. να εξασφαλίζει επαρκή δικαιώματα και να προχωρήσει σε μόνιμη εγκατάσταση. Τέλος, διατηρούσε και το δικαίωμα πώλησης γης για την ικανοποίηση των οικονομικών της αναγκών¹⁰⁴³.

Στη συνέχεια, το ελληνικό κράτος προχώρησε στην παροχή μίας πληθώρας προνομίων προς την επιτροπή, μιας και, όπως όριζε η σύμβαση της ελληνοτουρκικής ανταλλαγής, κύριοι ή, μάλλον, συγκύριοι των ιδιοκτησιών που εγκαταλείφθηκαν ήταν ο προσφυγικός πληθυσμός (οι έλληνες και οι τούρκοι δικαιούχοι). Ο ρόλος του εκάστοτε κράτους χαρακτηριζόταν νομικώς ως ρόλος διοικητή αλλότριων ή, μάλλον, εκκαθαριστή της περιουσίας¹⁰⁴⁴. Βάσει αυτού, το κράτος δεν είχε το αποκλειστικό προνόμιο διαχείρισης περιουσιών, πράγμα που δημιούργησε εμπόδια στο εποικιστικό πρόγραμμα και στις αλλαγές που οι αρχές επιθυμούσαν να εφαρμόσουν.

Σε σύντομο χρονικό διάστημα, η ελληνική κυβέρνηση παραβίασε το άρθρο 10 του ιδρυτικού πρωτοκόλλου της Ε.Α.Π., σύμφωνα με το οποίο δεν θα μεταβάλλονταν οι υποχρεώσεις της απέναντι στους όρους της ελληνοτουρκικής σύμβασης ανταλλαγής. Έτσι, με πρόσθετη πράξη της (19-09-1924), που επικυρώθηκε με σχετικό ψήφισμα από το Κοινοβούλιο (24-10-1924), αποφασίστηκε να επιτραπεί η εγκατάσταση προσφύγων στις ανταλλάξιμες γαίες μουσουλμάνων. Η εγκατάσταση επιτευχθεί μέσω της μεταβίβασης των μουσουλμανικών κτημάτων χωρίς τη

¹⁰⁴⁰ Αναλυτικότερα, 150.000 εκτάρια ήταν ήδη εξασφαλισμένα, ενώ 350.000 εκτάρια θα προέρχονταν από τις περιουσίες που θα εγκατέλειπαν οι ανταλλάξιμοι πρόσφυγες προς την Τουρκία και την Βουλγαρία. Clark B. (2006), *Twice a Stranger. How Mass Expulsion Forged Modern Greece and Turkey*, Granta Books: London, σσ. 154-155· Pentzopoulos D. (1962), *The Balkan Exchange of Minorities and Its Impact Upon Greece*, Paris: Mouton & Co., σ. 104.

¹⁰⁴¹ Τσουδερός Ε. Ι. (1927), *Η Αποζημίωσις των Ανταλλάξιμων*, Αθήναι, σ. 7.

¹⁰⁴² Γουναράκης Π. Ν. (1927), *Περί της Συνθήκης της Λωζάννης. Ειδικότερον της Συμβάσεως Περί Ανταλλαγής των Πληθυσμών και των Συναφών προς Αυτάς Διατάξεων της Ελληνικής Νομοθεσίας*, Αθήναι: Τυπογραφείον Γ. Η. Καλέργη, σ. 18.

¹⁰⁴³ Ladas S. (1932), *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey*, New York: The Macmillan Co., σ. 624, σ. 627.

¹⁰⁴⁴ Γουναράκης Π. Ν. (1927), *Περί της Συνθήκης της Λωζάννης. Ειδικότερον της Συμβάσεως Περί Ανταλλαγής των Πληθυσμών και των Συναφών προς Αυτάς Διατάξεων της Ελληνικής Νομοθεσίας*, Αθήναι: Τυπογραφείον Γ. Η. Καλέργη, σ. 15.

σύμπραξη των ίδιων των προσφύγων. Το προνομιακό πλαίσιο διαχείρισης της γης συμπληρώθηκε με το προγενέστερο νομοθετικό διάταγμα της 31-12-1923, «περί μεταβιβάσεως εις την Ε.Α.Π. της απόλυτου κυριότητας αγροτικών κτημάτων ανηκόντων εις το ελληνικό δημόσιο» και με το έτερο της 22-05-1926 «περί μεταβιβάσεως δικαιωμάτων κυριότητας κτλ εις την Ε.Α.Π.»¹⁰⁴⁵ (βλέπε κεφάλαιο 1β.ii, *infra*).

Ο συνδυασμός τους εγκαινίασε τη σοβαρότερη απόκλιση από το κοινό ελληνικό δίκαιο· η κυριότητα ακινήτων μεταβιβάστηκε στην επιτροπή, χωρίς μετεγγραφή στα οικεία βιβλία των κατά τόπους υποθηκοφυλακείων. Συνολικά, το ελληνικό δημόσιο επέτρεψε στην Ε.Α.Π. τη μεταγραφή των μεταβιβαζόμενων ακινήτων. Τα μεταβιβασμένα κτήματα περιέρχονταν στη δικαιοδοσία της επιτροπής, κατά ελεύθερη εκκίνηση και με απόλυτη κυριότητα, και αυτό πάντοτε με την επιφύλαξη χρήσης των ακινήτων για την αποκατάσταση των προσφύγων. Με την παύση λειτουργίας της επιτροπής, τα μη χρησιμοποιημένα κτήματα θα παραδίδονταν αυτοδίκαια στην κυριότητα του ελληνικού δημοσίου¹⁰⁴⁶.

Με άλλα λόγια το ελληνικό κράτος προσέφερε στην Ε.Α.Π. εκτάσεις χωρίς την εγγραφή τους στα υποθηκοφυλακεία και άρα χωρίς οι εκτάσεις αυτές να χάσουν νομικά τους αρχικούς ιδιοκτήτες τους. Στην ουσία η επιτροπή και οι πρόσφυγες εν συνεχεία έλαβαν την επικαρπία των εκτάσεων αυτών και όχι την πλήρη κυριότητα – αντ' αυτής- είχαν λάβει προσωρινά παραχωρητήρια χρήσης. Έτσι, το ελληνικό κράτος εξακολουθούσε να ελέγχει απόλυτα την κυριότητα των γαιών που είχαν παραχωρηθεί κατά την αποκατάσταση των προσφύγων, παρά την έναρξη καλλιεργειών ή την οικοδόμηση οικημάτων από τους δικαιούχους.

Παρά την λειτουργία της Ε.Α.Π. την εκ μέρους της διαχείριση μίας αρκετά μεγάλης ακίνητης περιουσίας και την προσπάθεια διευθέτησης των συναφών ζητημάτων από τη Συμφωνία της Άγκυρας, το ιδιοκτησιακό καθεστώς της Ε.Α.Π. δεν είχε καθοριστεί με σαφήνεια. Στα μέσα του 1926 με δύο νομοθετικά διατάγματα, η επιτροπή απέκτησε την κυριότητα της ανταλλάξιμης και μη περιουσίας (υπό κατάληψη, εξαγορασμένα και αναγκαστικά απαλλοτριωμένα κτήματα, οικήματα, οικόπεδα) που είχε χρησιμοποιήσει ή θα χρησιμοποιούσε για την αποκατάσταση των προσφύγων, ακόμη και αυτής, της οποίας δεν είχε αποκτήσει ακόμη τη νομική κυριότητα¹⁰⁴⁷.

Συνολικά, και μέχρι τα τέλη Ιουνίου του 1926, η Ε.Α.Π. είχε στην κυριότητά

¹⁰⁴⁵ *Ibid*, σσ. 18-19.

¹⁰⁴⁶ *Ibid*, σσ. 19-21.

¹⁰⁴⁷ 10^η Τριμηνιαία Έκθεση [C.308 M.117 1926 II, Athens/25-05-1926] και 23^η Τριμηνιαία Έκθεση [C.363 M.133 1929 II, Athens/19-08-1929], όπως παρατίθεται στο Πελαγίδης Σ. (1997), *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930). Ο Πόνος και η Δόξα*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, σ. 245· Φ.Ε.Κ., 26-07-1926, αρ. φύλλου 251, Νομοθετικό Διάταγμα Περί Τροποποίησεως του Ν. Δ. της 15^{ης} Μαΐου 1926, «Περί Μεταβιβάσεως Δικαιωμάτων Κυριότητας κλπ των εν Ελλάδι Κειμένων Αγροτικών κτημάτων κλπ εις της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων»· Φ.Ε.Κ., 22-05-1926, αρ. φύλλου 164, Νομοθετικό Διάταγμα, «Περί Μεταβιβάσεως Δικαιωμάτων Κυριότητας κτλ επί των εν Ελλάδι κειμένων αγροτικών κτημάτων κτλ εις την Ε. Α. Προσφύγων».

της 1.160.129 στρέμματα γης για την πραγματοποίηση των προσφυγικών της εγκαταστάσεων στην εποικιστική περιοχή της Θράκης, που περιελάμβανε και ένα κομμάτι της Αν. Μακεδονίας,. Η έκταση αποτελείτο σε 627.102 στρ. καλλιεργούμενων εκτάσεων και 533.027 στρ. χέρσων ή μη καλλιεργούμενων εκτάσεων. Η ανάλυση των γαιών της Θράκης παρουσιάζεται στον παρακάτω πίνακα. Σε αυτόν, η τελευταία κατηγορία περιλαμβάνει εκτάσεις μη ανταλλάξιμων κατοίκων που είχαν αναχωρήσει από τη Θράκη πριν από την έναρξη της ανταλλαγής πληθυσμών καθώς και την κοινοτική γη¹⁰⁴⁸.

Πίνακας 1βι.10. Προέλευση γαιών που παραδόθηκαν στην Ε.Α.Π.

Προέλευση Γαιών Θράκης	Έκταση (στρ.)
Τουρκικές περιουσίες	600.226
Απαλλοτριώσεις	67.143
Κρατικές Εκτάσεις	263.912
[Ε]Νοικιασμένες Εκτάσεις	3.500
Διάφορες Κατηγορίες	225.288
Σύνολο	1.160.129

Πηγή: Κοινωνία των Εθνών (1997), *Η Εγκατάσταση των Προσφύγων στην Ελλάδα*, Πρώτη Έκδοση, Γενεύη 1926, Μετάφραση: Φ. Βεϊνόγλου & Μ. Βεϊνόγλου, Αθήνα: Τροχαλία, σσ. 71-72

Παρατήρηση: Η ονοματολογία του πίνακα ανήκει στο συντάκτη της έκθεσης

Ακριβώς τρεις μήνες αργότερα (Σεπτέμβριος 1926), ο Πάλλης παραθέτει για την παραπάνω στατιστική τα ίδια στοιχεία για την εποικιστική περιφέρεια της Θράκης. Όμως, αυτή τη φορά, το γενικό σύνολο παρουσιάζεται μειωμένο κατά 7.000 στρέμματα περίπου, που σημειώνει ότι συνολικά διανεμήθηκαν 1.153.569 στρέμματα, που αντιστοιχούσαν σε 620.542 στρ. καλλιεργήσιμων εκτάσεων και 533.027στρ. χέρσων ή μη καλλιεργήσιμων εκτάσεων¹⁰⁴⁹. Η διαφορά εντοπίζεται στις εκτάσεις των καλλιεργούμενων γαιών που διανεμήθηκαν από την Ε.Α.Π. Άρα η επιτροπή αναγκάστηκε να επιστρέψει στους αρχικούς ιδιοκτήτες την έκταση των 7.000 στρ. περίπου, που συνιστούσε περιουσιακό στοιχείο των μη ανταλλάξιμων κατοίκων της Θράκης.

Εν τέλει η Ε.Α.Π. έλαβε τελικά διπλάσιες σχεδόν εκτάσεις από αυτές που προέβλεπε η σύμβαση σύστασης της. Ο Pentzopoulos αναφέρει χαρακτηριστικά τη χορήγηση, μέχρι το 1927, 312.592 εκταρίων περισσότερων από αυτά που όριζε το πρωτόκολλο ίδρυσης της. Την ίδια πραγματικότητα, με αυξημένα νούμερα,

¹⁰⁴⁸ Οι μουσουλμανικές ιδιοκτησίες που είχαν περιέλθει στην κυριότητα της Ε.Α.Π. μέχρι και την εποχή της έκδοσης των στοιχείων από την Κ.τ.Ε. το καλοκαίρι του 1926, προέρχονταν κατά πλειοψηφία από πρώην μουσουλμανικές ιδιοκτησίες που προστατεύονταν από το άρθρο 16 της σύμβασης του 1923. Αναλυτικότερα, στη συνολική έκταση, το άθροισμα των κατηγοριών «τουρκικές περιουσίες» και «διάφορες κατηγορίες» δίνει ένα σύνολο 825.514 στρ. ή περίπου το 72% του συνόλου. Στον αριθμό δεν έχουν προστεθεί κάποιες επιπλέον εκτάσεις που είχαν προηγουμένως απαλλοτριωθεί εις βάρος των *εταμπλί*, χωρίς να έχει ολοκληρωθεί ακόμη το εποικιστικό πρόγραμμα της Θράκης.

¹⁰⁴⁹ Ε.Ι.Ε./Ι.Ν.Ε., Αρχείο Α.Α. Πάλλη Φάκελος Β-Γ. Γενική Στατιστική των εγκαταστάσεων της Ε.Α.Π. στις 30-09-1926.

παρουσιάζει και ο Ladas, αναφέροντας 361.010 εκτάρια για την ίδια χρονιά¹⁰⁵⁰.

Αυτές οι εκτάσεις, ακόμα και αν δε διατέθηκαν για την αποκατάσταση των προσφύγων, παραδόθηκαν στη δικαιοδοσία της επιτροπής, χωρίς η ίδια να κατέχει την κυριότητά τους. Με τις εκτάσεις που δε διανεμήθηκαν, αλλά παραχωρήθηκαν στην Ε.Α.Π., το ελληνικό κράτος κατάφερε να δημιουργήσει ένα απόθεμα γης που, με το άλλοθι της προσφυγικής αποκατάστασης, είχε δεσμευτεί από οποιαδήποτε άλλη χρήση και είχε αποσπαστεί από τους αρχικούς ιδιοκτήτες του. Η γη είχε δεσμευθεί πριν από την ύπαρξη της αντίστοιχης ζήτησης εκ μέρους της επιτροπής. Το 1/4 περίπου προερχόταν από μη καλλιεργήσιμες εκτάσεις, και ειδικότερα από βοσκοτόπια¹⁰⁵¹.

Το έργο της επιτροπής αρχικά επικεντρώθηκε στην αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων. Ήταν φανερό η κυβερνητική πρόθεση για αποκατάσταση των προσφύγων σε μία παραγωγική εργασία και με στόχο μια άμεση και αποδοτική επαναλειτουργία της αγροτικής οικονομίας¹⁰⁵².

Η αστική αποκατάσταση συνεχίστηκε μέχρι τον Μάιο του 1925 από το Τ.Π.Π. και το υπ. Περιθάλψεως, και μέχρι την υπογραφή της σχετικής συμφωνίας της Ε.Α.Π. με το ελληνικό κράτος¹⁰⁵³. Η επιτροπή στη συνέχεια διέγραψε από τη συλλογιστική της την παράταση της προσωρινής προσφυγικής στέγης, που υποστήριζε το Τ.Π.Π., και ανέλαβε τη βελτίωση και ανάπτυξη των αστικών προσφυγικών συνοικισμών¹⁰⁵⁴. Έτσι προχώρησε στην κατασκευή κατοικιών σε αστικές περιοχές, που αργότερα θα μπορούσαν να πωληθούν ή να ενοικιαστούν στους πρόσφυγες¹⁰⁵⁵. Για αυτές οι δικαιούχοι διέθεταν προσωρινά παραχωρητήρια, μέχρι την οριστική αποπληρωμή της αξίας του οικήματος και του οικοπέδου και την παραλαβή των τίτλων ιδιοκτησίας.

Για τα αστικά κέντρα της Θράκης, η επιτροπή προέβλεπε την κατασκευή οικημάτων για την εγκατάσταση εκείνων των προσφύγων που συγκατοικούσαν με μουσουλμανικές οικογένειες (βλέπε κεφάλαιο 2.ι, *infra*) ή καταλάμβαναν οικίες μουσουλμάνων που παλιννόστησαν από την περιοχή ανατολικά του Έβρου¹⁰⁵⁶. Η

¹⁰⁵⁰ Pentzopoulos D. (1962), *The Balkan Exchange of Minorities and Its Impact Upon Greece*, Paris: Mouton & Co., σ. 104, Ladas S. (1932), *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey*, New York: The Macmillan Co., σσ. 648-649.

¹⁰⁵¹ Οι πληροφορίες που παρέχει ο Πελαγίδης προέρχονται από τις τρίμηνες εκθέσεις της Ε.Α.Π. προς την Κοινωνία των Εθνών στη Γενεύη. Έτσι, 3^η Τριμηνιαία Έκθεση Ε.Α.Π. [C.438 M.167 1924 II, Athens/25-08-1924], 5^η Τριμηνιαία Έκθεση Ε.Α.Π. [C.112 M.53 1925 II, Athens/25-02-1925], όπως παρατίθεται στο Πελαγίδης Σ. (1997), *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930). Ο Πόνος και η Δόξα*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, σ. 201.

¹⁰⁵² Δρίτσα Μ. (1988), «Πολιτικές και Οικονομικές Όψεις του Προσφυγικού Προβλήματος», στο *Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο*, Αθήνα, Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου-Μουσείο Μπενάκη: 133-144, σ. 138· Eddy C. B. (1931), *Greece and the Greek Refugees*, London: Allen G & Unwin, σ. 84.

¹⁰⁵³ Ladas S. (1932), *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey*, New York: The Macmillan Co., σ. 672.

¹⁰⁵⁴ Γκιζελή Β. Δ. (1992), "Η Κοινωνική Ένταξη των Αστών Προσφύγων στην Πόλη", *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 9, σ. 70.

¹⁰⁵⁵ Κοινωνία των Εθνών (1997), *Η Εγκατάσταση των Προσφύγων στην Ελλάδα*, Πρώτη Έκδοση, Γενεύη 1926, Μετάφραση: Φ. Βεϊνόγλου & Μ. Βεϊνόγλου, Αθήνα: Τροχαλία, σσ. 133-134.

¹⁰⁵⁶ Ι.Α.Υ.Ε. 1925/Γ/68/VI, Κατάληψη Τουρκικών Κτημάτων εν Θράκη, Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, Γενικός Γραμματέας, αρ. πρωτ. 21764, 20-09-1924, Αθήνα, προς: κ. Εξηγτάρη Πρόεδρο της Ελληνικής Αντιπροσωπείας παρά την Μικτή Επιτροπή Ανταλλαγής.

επιτροπή, σε αναφορά της προς την Κ.τ.Ε., σημειώνει ότι είχε προβλεφθεί μέχρι τον Μάρτιο του 1925 να έχουν χτιστεί με δική της ευθύνη, 4.500 αγροτικά και 1.500 αστικά οικήματα, με προοπτική συνολικής κατασκευής 8.500 οικιών¹⁰⁵⁷. Πραγματικά, ήδη από τον Απρίλιο του 1924, η ελληνική κυβέρνηση είχε ζητήσει από την Ε.Α.Π. την κατασκευή οικιών για τη στέγαση 5.000 προσφυγικών οικογενειών. Η ανταπόκριση της τελευταίας ήταν άμεση, μίας και στον προϋπολογισμό της είχε προβλεφθεί η κατασκευή οικιών για 10.000 οικογένειες στη Θράκη¹⁰⁵⁸.

Από τον παραπάνω αριθμό, που παραθέτει ο γενικός γραμματέας της Ε.Α.Π., πέντε μήνες αργότερα φαίνεται πως τα οικήματα δεν προορίζονταν για 1 μόνο οικογένεια, αλλά αντιθέτως σε καθένα από αυτά αντιστοιχούσαν σχεδόν 2 οικογένειες προσφύγων. Η πραγματική αναλογία ήταν σχετικά μικρότερη, μιας και η Ε.Α.Π. είχε προχωρήσει στη χορήγηση δανείων προς τους πρόσφυγες των αστικών κέντρων, οι οποίοι με τη σειρά τους –μέχρι και τις αρχές του 1926– κατασκεύαζαν συνολικά 1.423 οικίες στη Θράκη¹⁰⁵⁹.

Η Ε.Α.Π. συνέχισε τις εργασίες για μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1920 σε συνεργασία με εθνικούς και τοπικούς φορείς, προσφέροντας αξιοσημείωτο έργο συναφές με τον ιδρυτικό της σκοπό. Στις αρχές του 1930 και με τις ελληνοτουρκικές σχέσεις να βαίνουν προς εξομάλυνση (με την υπογραφή ενός συμφώνου φιλίας) και έξι σχεδόν χρόνια από την έναρξη λειτουργίας της Ε.Α.Π. η ελληνική πλευρά εξέφρασε την πρόθεση διακοπής του έργου της επιτροπής. Η Γκιζελή ορθά αναφέρει ότι η πρόθεση διακοπής της λειτουργίας της επιτροπής εκ μέρους του ελληνικού κράτους δεν σήμαινε την ολοκλήρωση της αποκατάστασης και της κοινωνικής ένταξης των προσφύγων. Αντιθέτως υποδήλωνε την προθεσμία της ελληνικής πολιτείας να θεωρήσει τα παραπάνω υλοποιημένα¹⁰⁶⁰. Εξάλλου μερικές χιλιάδες νοικοκυριά δεν είχαν ακόμη συμπεριληφθεί στο πρόγραμμα αποκατάστασης. Το 1932 δεν είχαν ενταχθεί στο πρόγραμμα περίπου 8.000 αγροτικά και 30.000 αστικά προσφυγικά νοικοκυριά¹⁰⁶¹.

Η σύμβαση διάλυσης της Ε.Α.Π. υπεγράφη στη Γενεύη από τον υφυπουργό

¹⁰⁵⁷ 5^η Τριμηνιαία Έκθεση Ε.Α.Π. [C.112 M.53 1925 II, Athens/25-02-1925], όπως παρατίθεται στο Πελαγίδης Σ. (1997), *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930). Ο Πόνος και η Δόξα*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, σ. 201.

¹⁰⁵⁸ Morgenthau H. (1994), *Η Αποστολή μου στην Ελλάδα. 1922 το Έπος της Εγκατάστασης*, Μετάφραση: Σ. Κασεσιάν, Αθήνα: Τροχαλία, σ. 306.

¹⁰⁵⁹ 9^η Τριμηνιαία Έκθεση Ε.Α.Π. [C.110 M.51 1926 II, Athens/25-02-1926], όπως παρατίθεται στο Πελαγίδης Σ. (1997), *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930). Ο Πόνος και η Δόξα*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, σ. 201.

¹⁰⁶⁰ Γκιζελή Β. Δ. (1984), *Κοινωνικοί Μετασχηματισμοί και Προέλευση της Κοινωνικής Κατοικίας στην Ελλάδα, 1920-1930*, Αθήνα: Επικαιρότητα, σ. 290.

¹⁰⁶¹ Τριμηνιαία Έκθεση της Ε.Α.Π. (1^η...27^η, Φεβρ. 1924-Αύγ. 1930). 22^η Τριμηνιαία Έκθεση, σσ. 5-7, όπως παρατίθεται στο Πελαγίδης Σ. (1994), *Η Αποκατάσταση των Προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία (1923-1930)*, Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, σ. 219· Campbell J. & Sherrard P. (1968), *Modern Greece*, London, σ. 140, όπως παρατίθεται στο Πελαγίδης Σ. (1994), *Η Αποκατάσταση των Προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία (1923-1930)*, Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, σ. 221· Νοταράς Μ. Ι. (1934), *Η Αγροτική Εγκατάσταση των Προσφύγων: Μελέτη περί των Διατεθέντων Κεφαλαίων, των Δημιουργηθέντων Χρεών και της Εισπράξεως Αυτών, του Συμψηφισμού των Αποζημιώσεων, των Ενδεικνυόμενων Μέτρων δια τη Παγίωσιν και Συμπλήρωσιν της Εγκαταστάσεως, της Αναπροσαρμογής των Χρεών κτλ.* Αθήνα: "Χρονικά", σ. 140· Πάλλη Α. Α. (1930), "Η Διάλυση της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων", *Εργασία*, 7, σ. 6.

παρά τω πρωθυπουργώ, Αχ. Παπαδάκη και τον C. B. Eddy, στις 24-01-1930¹⁰⁶². Βάσει της σύμβασης το ελληνικό δημόσιο αναλάμβανε την υποχρέωση συνέχισης και αποπεράτωσης του έργου της, μέχρι την 31-12-1930¹⁰⁶³.

Οι αρμοδιότητες της επιτροπής μεταβιβάζονταν στους κυβερνητικούς οργανισμούς που ήδη εργάζονταν υπέρ της προσφυγικής αποκατάστασης, όπως το υπ. Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως, από το 1928 και το υπ. Γεωργίας, την Εθνική Τράπεζα καθώς και η νεοϊδρυθείσα (1929) *Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος* (Α.Τ.Ε.)¹⁰⁶⁴. Παρ' όλα αυτά συνεχίστηκαν οι πρωτοβουλίες αυτοστέγασης των προσφύγων που βρίσκονταν στα αστικά κέντρα, είτε ατομικά, είτε συλλογικά μέσω των οικοδομικών συνεταιρισμών¹⁰⁶⁵ (η δράση τους στη Θράκη παραμένει ασαφής).

Το έργο της Ε.Α.Π. καθόρισε σε μεγάλο βαθμό την προσφυγική αποκατάσταση και εγκατάσταση, ιδίως στον αγροτικό χώρο. Η συστηματική δράση της είχε αποτελέσει την εδραίωση του νέο-εγκατεστημένου πληθυσμού καθώς και την εξάλειψη των δομών του παρελθόντος.

Η Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος

Η εμπλοκή της Αγροτικής Τράπεζας και η παρουσία της στη Θράκη ξεκινάει με τη διάλυση της Ε.Α.Π. και τη μεταβίβαση των χρεών των προσφύγων στον τραπεζικό οργανισμό. Η ίδρυση της βασίστηκε σε κεφάλαια που μεταβίβασε η Ε.Τ.Ε. στο ελληνικό δημόσιο. Ωστόσο κατά τα τέσσερα πρώτα χρόνια λειτουργίας της στεγαζόταν εντός των υποκαταστημάτων της Εθνικής Τράπεζας με σημαντικό κομμάτι του υπαλληλικού προσωπικού της να προέρχεται από αυτήν¹⁰⁶⁶. Έτσι στη Θράκη λειτούργησαν αρχικά υποκαταστήματα της Αγροτικής Τράπεζας στην Αλεξανδρούπολη, στην Κομοτηνή και στην Ξάνθη.

Ο νέος τραπεζικός οργανισμός συνέχισε την πιστωτική στήριξη των συνεταιρισμών και των καλλιεργητών της, με τη χορήγηση βραχυπρόθεσμων

¹⁰⁶² Νοταράς Μ. Ι. (1934), *Η Αγροτική Εγκατάσταση των Προσφύγων: Μελέτη περί των Διατεθέντων Κεφαλαίων, των Δημιουργηθέντων Χρεών και της Εισπράξεως Αυτών, του Συμψηφισμού των Αποζημιώσεων, των Ενδεικνυόμενων Μέτρων δια τη Παγίωσιν και Συμπλήρωσιν της Εγκαταστάσεως, της Αναπροσαρμογής των Χρεών* κτλ. Αθήνα: "Χρονικά", σσ. 145-146.

¹⁰⁶³ Kontogiorgi E. (2006), *Population Exchange in Greek Macedonia: The Rural Settlement of Refugees 1922-1930*, Oxford: Clarendon Press, σ. 152· Τριμηνιαία Έκθεση της Ε.Α.Π. (1^η...27^η, Φεβρ. 1924-Αύγ. 1930). 27^η Τριμηνιαία Έκθεση, σσ. 14-15, όπως παρατίθεται στο Πελαγίδης Σ. (1994), *Η Αποκατάσταση των Προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία (1923-1930)*, Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, σ. 221.

¹⁰⁶⁴ Καραδήμου-Γερόλυπου Α. (1997), «Προσφυγική Εγκατάσταση και Ανασχεδιασμός των Βορειοελλαδικών Πόλεων, 1912-1940», στο Επιστημονικό Συμπόσιο *Ο Ξεριζωμός και η Άλλη Πατρίδα: Οι Προσφυγολόγους στην Ελλάδα*, Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας: 89-118, σσ. 99-100.

¹⁰⁶⁵ Γκιζελή Β. Δ. (1984), *Κοινωνικοί Μετασχηματισμοί και Προέλευση της Κοινωνικής Κατοικίας στην Ελλάδα, 1920-1930*, Αθήνα: Επικαιρότητα, σσ. 275-276· Φ.Ε.Κ. 11-02-1929, αρ. φύλλου 47, «Νόμος 3875 Περί συστάσεως οικοδομικών συνεταιρισμών αστών προσφύγων»· Φ.Ε.Κ., 24-12-1928, αρ. φύλλου 274, Νόμος 3714, επικυρώνεται το Ν.Δ. της 10-08-1928 «περί οργάνωσης των υπηρεσιών του Υπουργείου Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως»· Φ.Ε.Κ. 19-09-1927, αρ. Φύλλου 198, Νομοθετικό Διάταγμα, περί τροποποίησης και συμπληρώσεως του από 5/14 Ιουλίου 1927, νομοθετικού διατάγματος «Περί συστάσεως οικοδομικών συνεταιρισμών αστών προσφύγων»· Φ.Ε.Κ., 14-07-1927, αρ. φύλλου 142, Νομοθετικό Διάταγμα «Περί συστάσεως οικοδομικών συνεταιρισμών αστών προσφύγων».

¹⁰⁶⁶ Πετμεζής Σ. Δ. (χ.η.), «Αγροτική Οικονομία», στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα, 1922-1940: Ο Μεσοπόλεμος*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, Β1: 189-249, σ. 236.

καλλιεργητικών δανείων¹⁰⁶⁷. Μόνο στη γεωργική περιφέρεια της Θράκης, κατά το πρώτο έτος λειτουργίας της χορήγησε –σε σύνολο 46.428 καταγεγραμμένων αγροτών- οικονομική βοήθεια ή *Χορηγήσεις επί Προσωπική Ασφαλεία και Δάνεια επί Εμπραγμάτων Ασφαλεία* σε 33.544 αγρότες¹⁰⁶⁸. Παράλληλα, οι μουσουλμάνοι δανειολήπτες παρουσίαζαν συχνά αδυναμία αποπληρωμής των οφειλών τους, αφού μέρος των χρημάτων αυτών αποπλήρωνε παλαιότερα χρέη και παράλληλα κάλυπτε τα καθημερινά έξοδα τους μέχρι τη συγκομιδή και την πώληση της νέας σοδειάς τους¹⁰⁶⁹.

Το έργο της Αγροτικής Τράπεζας στη Θράκη μπορεί να θεωρηθεί σχετικά περιορισμένο αναφορικά με το αντίστοιχο έργο της Εθνικής Τράπεζας.

Η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος και η Διεύθυνση Ανταλλάξιμης Περιουσίας

Από τα μέσα του 1925, το έργο των παραπάνω φορέων ενισχύθηκε από την ενεργή συμμετοχή της Ε.Τ.Ε., έπειτα από σύμβαση που υπέγραψε με τα υπουργεία Οικονομικών και Γεωργίας. Εκείνη την εποχή, η Εθνική Τράπεζα ήταν ο μοναδικός φορέας που θεωρείτο ικανός –λόγω μεγέθους και εμπλοκής στο έργο της Ε.Α.Π.- να διαχειριστεί την ακίνητη περιουσία των ανταλλάξιμων μουσουλμάνων.

Η σύμβαση τέθηκε σε εφαρμογή με το νομοθετικό διάταγμα της 05-05-1925, «*περί διαχείρισης των εν Ελλάδι Κτημάτων των Ανταλλαγέντων Μουσουλμάνων*» και με τις μετέπειτα τροποποιήσεις αυτού¹⁰⁷⁰. Πριν από τη σύμβαση, υπήρξαν ενστάσεις αναφορικά με τους επίσημα δηλωθέντες σκοπούς της: Συγκεκριμένα, ο Γουναράκης θεωρεί βασικό σκοπό της, την εν μέρει ρευστοποίηση της ανταλλάξιμης περιουσίας προκειμένου με το προϊόν της εκκαθάρισης να αποζημιωθούν οι αστοί πρόσφυγες για τις περιουσίες που άφησαν στην Τουρκία¹⁰⁷¹.

Στην Ε.Τ.Ε., με το σχετικό κέρδος, ανατέθηκε η άσκηση όλων των δικαιωμάτων που κατείχε το ελληνικό δημόσιο βάσει της σύμβασης ανταλλαγής και

¹⁰⁶⁷ Χατζηιωσήφ Χ. (χ.η.), «Το Προσφυγικό Σοκ, οι Σταθερές και οι Μεταβολές της Ελληνικής Οικονομίας», στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα, 1922-1940: Ο Μεσοπόλεμος*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, Β1: 9-57, σσ. 45-46.

¹⁰⁶⁸ Θρακική Στοά (1932), *Λεύκωμα Θράκης-Μακεδονίας*, Κομοτηνή: Αργ. Δρακόπουλος-Τύποις Απ. Αντωνιάδου, στο <http://alex.eled.duth.gr/>, (23-10-2004, 15:07).

¹⁰⁶⁹ Mavrogordatos T. G. (1983), *The Stillborn Republic. Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, Los Angeles: University of California Press, σσ. 172-173· Ι.Α.Υ.Ε. 1934/Β/23/Ε Γενικές Εκθέσεις και Δελτία Πληροφοριών, Υπουργείο Εξωτερικών, Γενική Διεύθυνση, αρ. πρωτ. 857, 05-01-1933, Αθήνα, προς: Άπασας τας Πρεσβείας, το Γενικόν Προξενείον Κωνσταντινουπόλεως, Μόνιμον Ελληνικήν Αντιπροσωπείαν παρά τη Γεν. Γραμματεία της Κ.Τ.Ε.

¹⁰⁷⁰ Βλέπε, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος (1927), *Σύμβασις Μεταξύ του Ελληνικού Δημοσίου και της Εθνικής Τραπεζής της Ελλάδος Περί Διαχείρισεως των Εξ' Ανταλλαγής Κτημάτων: Κωδικοποίησης Πασών των Σχετικών Συμβάσεων από 5 Μαΐου 1925 Μέχρι 24 Μαΐου 1927. Γενομένη υπό της Κεντρικής Επιτροπείας τη 27 Αυγούστου 1927 και Εγκριθείσα υπό του Υπουργού της Γεωργίας τη 31 Αυγούστου 1927*, Αθήνα: Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος· Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος (1926), *Σύμβασις Μεταξύ του Ελληνικού Δημοσίου και της Εθνικής Τραπεζής της Ελλάδος Περί Διαχείρισεως των εν Ελλάδι Κτημάτων των Ανταλλαγέντων Μουσουλμάνων*, Αθήνα: Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος.

¹⁰⁷¹ Γουναράκης Π. Ν. (1927), *Περί της Συνθήκης της Λωζάννης. Ειδικότερον της Συμβάσεως Περί Ανταλλαγής των Πληθυσμών και των Συναφών προς Αυτάς Διατάξεων της Ελληνικής Νομοθεσίας*, Αθήνα: Τυπογραφείον Γ. Η. Καλέργη, σ. 27.

που δεν είχαν προηγουμένως παραχωρηθεί στην Ε.Α.Π. Αναλυτικά, πρόκειται για τις ακίνητες περιουσίες που δε διατέθηκαν νομικά για τις εποικιστικές ανάγκες των προσφύγων και αργότερα των ακτημόνων γηγενών. Σε αυτές, περιλαμβάνονταν οι αμπελώνες, οι ελαιώνες και οι καλλιεργημένες εκτάσεις των ανταλλαγέντων, τα αστικά κτήματα και όσα από τα κτήματα θα παραχωρούνταν στην Ε.Τ.Ε. με απόφαση του υπουργού Γεωργίας (άρθρο 1)¹⁰⁷².

Επιπλέον, κηρύχθηκαν οριστικά άκυρες και θεωρήθηκαν εξ αρχής ανύπαρκτες οι απαλλοτριώσεις φυτειών, δασωδών εκτάσεων, λιβαδιών μέχρι και οικοπέδων που βρίσκονταν εντός πόλεων ή κωμοπόλεων και ανήκαν σε ανταλλάξιμους μουσουλμάνους. Επίσης, ακυρώθηκαν οι αναγκαστικές εκποιήσεις ακινήτων που ανήκαν σε μουσουλμάνους και που έγιναν μετά την 01-10-1922, οι πωλήσεις βακουφικών κτημάτων ή η σύσταση από αυτά εμπράγματων δικαιωμάτων κατά παράβαση των σχετικών νόμων, και, οι εκποιήσεις ακινήτων που έγιναν κατά παράβαση του νομοθετικού διατάγματος της 06-10-1922. Οι περιουσίες των παραπάνω κατηγοριών περιήλθαν στη διαχείριση και διάθεση της Ε.Τ.Ε. και καταγράφηκαν αναλυτικά στο *Γενικό Κτηματολόγιο* (άρθρο 2) που συντάχθηκε¹⁰⁷³.

Μαζί με τα παραπάνω και έπειτα από διακανονισμό με το υπ. Γεωργίας, η Ε.Τ.Ε. παρέλαβε τα κτήματα που κηρύχθηκαν απαλλοτριωτέα, αλλά δεν παραδόθηκαν στους συνεταιρισμούς των καλλιεργητών. Αυτά παρέμειναν στη διαχείρισή της μέχρι την έκδοση σχετικής απόφασης περί διανομής και εφόσον οι ανάγκες αποκατάστασης των ακτημόνων το επέβαλλαν. Από τα κτήματα που είχαν παραδοθεί στους προσφυγικούς συνεταιρισμούς, η τράπεζα είχε τη διαχείριση κάθε έκτασης –ιδίως βοσκήσιμης- η οποία είχε εξαιρεθεί από το νόμο της απαλλοτρίωσης ή δεν είχε παραδοθεί στους καλλιεργητές. Επίσης η ίδια ανέλαβε την απαλλοτρίωση αυτοτελών λιβαδιών που εν τω μεταξύ ακυρώθηκε (όχι όμως και η απαλλοτρίωση λιβαδιών ή βοσκήσιμων εκτάσεων που ανήκαν σε απαλλοτριωθέντα αγροκτήματα)¹⁰⁷⁴.

Τον επόμενο χρόνο, στα μέσα του 1926, και λίγο πριν από τη ρύθμιση του ζητήματος των γαιών που διαχειριζόταν η Ε.Α.Π., είχε διευθετηθεί οριστικά το θέμα των αντίστοιχων εκτάσεων της Ε.Τ.Ε., σύμφωνα και με την εμπειρία που είχε δημιουργήσει η μέχρι τότε διαχείρισή τους¹⁰⁷⁵. Η Ε.Τ.Ε. ήταν πλέον υπεύθυνη και είχε την κυριότητα όλων των περιουσιών των ανταλλαγέντων μουσουλμάνων ακόμη και στη Θράκη. Επίσης, ακυρώθηκαν όλες οι απαλλοτριώσεις και εκποιήσεις των

¹⁰⁷² Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος (1927), *Σύμβασις Μεταξύ του Ελληνικού Δημοσίου και της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος Περί Διαχειρίσεως των Εξ' Ανταλλαγής Κτημάτων: Κωδικοποίησις Πασών των Σχετικών Συμβάσεων από 5 Μαΐου 1925 Μέχρι 24 Μαΐου 1927. Γενομένη υπό της Κεντρικής Επιτροπείας τη 27 Αυγούστου 1927 και Εγκριθείσα υπό του Υπουργού της Γεωργίας τη 31 Αυγούστου 1927*, Αθήναι: Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος.

¹⁰⁷³ Τσουδερός Ε. Ι. (1927), *Η Αποζημίωσις των Ανταλλαζίμων*, Αθήναι, σσ. 44-46.

¹⁰⁷⁴ *Ibid.*, σ. 46-49.

¹⁰⁷⁵ Φ.Ε.Κ., 03-04-1926, αρ. φύλλου 117, Νομοθετικό Διάταγμα «Περί Κατοχυρώσεως των υπό Ανταλλαξιμών Μουσουλμανικών Εγκαταλειφθησών εν Ελλάδι Περιουσιών».

ανταλλάξιμων περιουσιών που είχαν πραγματοποιηθεί και επανήλθε η κυριότητα τους στην τράπεζα. Για τα ακίνητα των μουσουλμανικών περιουσιών (ιδιωτικά, βακουφικά και κοινοτικά) που απαλλοτριώθηκαν για ρυμοτομικές επεμβάσεις από τους κατά τόπους δήμους και κοινότητες στη Θράκη, οι θεσμοί της τοπικής αυτοδιοίκησης έπρεπε να αποζημιώσουν την Ε.Τ.Ε.

Η Ε.Τ.Ε. διαχειριζόταν τις εκτάσεις των βακουφικών και των μουσουλμανικών νεκροταφείων εντός της ανταλλάξιμης ζώνης, όχι όμως και τις καλλιεργήσιμες εκτάσεις που κατείχε η Ε.Α.Π. και τα αγροτικά ακίνητα στις περιοχές εφαρμογής της αγροτικής μεταρρύθμισης. Σε κάποιες περιπτώσεις, οι περιουσίες των ανταλλάξιμων μουσουλμάνων εντός του αστικού ιστού έγιναν αντικείμενο ειδικής συμφωνίας μεταξύ των δύο φορέων. Επ' αυτού, η Ε.Τ.Ε. ανέλαβε όσες διαχειρίζονταν οι δημόσιοι φορείς και η Ε.Α.Π. όσες με τον έναν ή άλλον τρόπο κατείχαν οι πρόσφυγες¹⁰⁷⁶.

Πάντως, η Ε.Τ.Ε. ασχολήθηκε κατά κύριο λόγο με τις αστικές ανταλλάξιμες περιουσίες, μίας και από τα 54.891 κτήματα που περιήλθαν στη δικαιοδοσία της μέχρι τον Ιούνιο του 1927, μόνο τα 14.000 ανήκαν στην κατηγορία των αγροτικών περιουσιών¹⁰⁷⁷. Στη Θράκη, ανταλλάξιμες περιουσίες καταγράφονται μόνο υπό τη δικαιοδοσία του υποκαταστήματος της Ξάνθης, όπου η παραπάνω αναλογία επαληθεύεται¹⁰⁷⁸.

Ο αριθμός των αστικών κτημάτων δεν ήταν διόλου ευκαταφρόνητος για μία αστική περιοχή που είχε εξαιρεθεί της ανταλλαγής και οι κάτοικοί της απολάμβαναν τα αντίστοιχα δικαιώματα. Σίγουρα, ο αριθμός των κτημάτων που διαχειριζόταν η τράπεζα δεν αντιστοιχούσε αποκλειστικά στο πλήθος των ανταλλάξιμων μουσουλμάνων, αφού ήταν βέβαιη η κατοχή περισσότερων του ενός κτήματος ανά ιδιοκτήτη. Πάντως, το μέγεθός τους ήταν ενδεικτικό των αλλαγών στο ιδιοκτησιακό καθεστώς εντός των πολύ-εθνοτικών αστικών σχηματισμών της Θράκης, ιδίως όταν

¹⁰⁷⁶ Γ.Α.Κ.,Κ.Υπ/Υπ. Γεωργίας, Διεθ. Τοπ. Υπηρε./Φ. 111(1930)/ Απόσπασμα Πρωτοκόλλου Συμφωνίας Δοβρά-Τρακάκη της 09-10-1926 περί ρυθμίσεως ζητημάτων κυριότητας ανταλλάξιμων Γαιών, Περιφέρεια Ελασσόνας. Στην περίπτωση της Ξάνθης, ως παραδείγματα κτημάτων εξ ανταλλαγής που παραχωρήθηκαν στην Ε.Α.Π. κατεγράφησαν οι εκτάσεις αγρών και λιβαδιών συνολικής επιφάνειας 556 στρεμμάτων. Στην Κομοτηνή και στην Αλεξανδρούπολη, η επιτροπή έλαβε εβδομήντα 75 και 227 ανταλλάξιμες οικίες εντός των αστικών συνόλων, αντίστοιχα. Ατυχώς, μέχρι στιγμής δεν έχει εντοπιστεί από τις υπηρεσίες ταξινόμησης του Ιστορικού Αρχείου της Ε.Τ.Ε. το Γενικό Κτηματολόγιο των ανταλλάξιμων περιουσιών. Ε.Ι.Ε./Ι.Ν.Ε., Αρχείο Α.Α. Πάλλη Φάκελος Δ-Ε. Χρονολόγητος Πίνακας, Πίνακας Έκτασης των εξ Ανταλλαγής Μουσουλμανικών Κτημάτων (σε στρέμματα), που παραχωρήθηκαν στην ΕΑΠ για την εγκατάσταση των προσφύγων.

¹⁰⁷⁷ Τσουδερός Ε. Ι. (1927), *Η Αποζημίωσις των Ανταλλαξιμων*, Αθήνα, σ. 55.

¹⁰⁷⁸ Ειδικότερα, από τα 433 κτήματα (αξίας 10.816.026 δρχ.) που το υποκατάστημα είχε καταγράψει στο Γενικό Κτηματολόγιο μέχρι τα μέσα Ιουλίου του 1927, τα 357 (8.483.757 δρχ.) ήταν αστικά, τα 76 αγροτικά (2.332.275 δρχ.) και 26 είχαν εκποιηθεί (569.256 δρχ.) μέχρι τα τέλη Αύγουστο του 1927. Στη συνέχεια, τον Ιανουάριο του 1929 ο αριθμός τους παρουσιάζεται αυξημένος και ανέρχεται σε 498 (11.869.498 δρχ.), σε ολόκληρη τη Θράκη. Έξι περίπου μήνες αργότερα, ο αριθμός τους αυξήθηκε για άλλη μία φορά και ανήλθε τα 549 (12.366.088,5 δρχ.). Ι.Α.Υ.Ε. 1930Β/Β/67. Περιουσιακά Στοιχεία Μουσουλμάνων. Δικαιοπραξίες επί Μουσουλμανικών Ακινήτων, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Διεύθυνση Διαχείρισης Κτημάτων εξ Ανταλλαγής, Τμήμα Κτηματολογίου, αρ. πρωτ. 106081, 28-06-1929, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Τμήμα Β' Πολιτικό· Ε.Ι.Ε./Ι.Ν.Ε., Αρχείο Α.Α. Πάλλη Φάκελος Β-Γ. 08-01-1929, Αθήνα, Φάκελος: Συλλογή των Κυριότερων Στατιστικών των Αφορωσών την Ανταλλαγή των Πληθυσμών και Προσφυγικήν Αποκατάστασιν μετά Αναλύσεως και Επεξεγήσεων, συντάκτης: Α.Α. Πάλλη· Τσουδερός Ε. Ι. (1927), *Η Αποζημίωσις των Ανταλλαξιμων*, Αθήνα, παράρτημα πινάκων.

οι μισθωμένες και εκποιημένες περιουσίες είχαν αποσπαστεί από την μουσουλμανική ιδιοκτησία προς όφελος μιας άλλης.

Υπεύθυνοι για τη διαχείριση των ανταλλάξιμων κτημάτων ήταν ο διευθυντής του υποκαταστήματος Ξάνθης, που είχε τη γενική διεύθυνση των εργασιών, μαζί με έναν αντιπρόσωπο της τοπικής δικαστικής αρχής και έναν αντιπρόσωπο των προσφύγων. Αυτοί αποτελούσαν την τοπική τριμελή επιτροπή, με περιορισμένες όμως αρμοδιότητες που συνίσταντο σε ορισμένες πράξεις διαχείρισης των ανταλλάξιμων κτημάτων¹⁰⁷⁹. Η σύνθεση της επιτροπής παρέπεμπε στους φορείς που η ίδια αντιπροσώπευε, ενώ σκόπιμα δεν περιελάμβανε κάποιον αντιπρόσωπο της μουσουλμανικής κοινότητας.

Τον Οκτώβριο του 1926 (03-10-1926), υπεγράφη νέα σύμβαση μεταξύ της ελληνικής πολιτείας και της Εθνικής Τράπεζας. Βάσει αυτής, κατ' εξαίρεση ο οργανισμός είχε το δικαίωμα, έπειτα από απόφαση της Κεντρικής Επιτροπής Κτημάτων εξ Ανταλλαγής και στηριζόμενος σε γνωμοδότηση της τοπικής επιτροπής, να μισθώσει κτήματα απ' ευθείας προς τους κατόχους τους, χωρίς δημοπρασία. Η μίσθωση προβλεπόταν να έχει μέγιστη χρονική διάρκεια το ένα έτος¹⁰⁸⁰.

Να σημειωθεί ότι η εκποίηση της ανταλλάξιμης περιουσίας ακύρωνε αυτοδίκαια την επίταξη, εάν το κτήμα είχε επιταχθεί σε διάστημα μέχρι έξι μήνες από την εκποίησή του και τη μίσθωσή του, εξαιρουμένου τυχόν ενοικιαστηρίου. Οι ένοικοί του ήταν υποχρεωμένοι να το εκκενώσουν εντός τριών μηνών από την ημερομηνία εκποίησης, ενώ είχαν στη διάθεσή τους μία και μοναδική τρίμηνη προθεσμία παράτασης¹⁰⁸¹.

Με τη ρύθμιση του Οκτώβριου του 1926, η τράπεζα στόχευε στον περιορισμό των ζητημάτων που γέννησε η αθρόα μίσθωση των ακινήτων μέσω δημοπρασιών και η αναστάτωση των παλιών ενοικιαστών από την αντικατάστασή τους με νέους ύστερα από δικαστική απόφαση (συχνή εξέλιξη των υποθέσεων)¹⁰⁸². Η άποψη αυτή, όπως εκφράστηκε από την Ε.Τ.Ε. μέσω του Τσουδερού –ενός ανώτατου στελέχους της- φαίνεται ότι προκάλεσε περισσότερα προβλήματα από αυτά που υποθετικά προσπάθησε να επιλύσει.

Στην πραγματικότητα, πέτυχε τη διάλυση των δεσμών που είχαν αναπτύξει οι μακροχρόνιοι ενοικιαστές με τις ακίνητες περιουσίες, από τη στιγμή που κάποιο νοικοκυριό ήταν διατεθειμένο να προσφέρει υψηλότερο ενοίκιο από αυτό που ήδη καταβάλλονταν για το οίκημα¹⁰⁸³. Από την κατάσταση αυτή παρουσιάζεται το οικονομικό όφελος της Ε.Τ.Ε. και ο μειωμένος κοινωνικός χαρακτήρας της

¹⁰⁷⁹ Γουναράκης Π. Ν. (1927), *Περί της Συνθήκης της Λωζάννης. Ειδικότερον της Συμβάσεως Περί Ανταλλαγής των Πληθυσμών και των Συναφών προς Αυτάς Διατάξεων της Ελληνικής Νομοθεσίας*, Αθήναι: Τυπογραφείον Γ. Η. Καλέργη, σ. 27.

¹⁰⁸⁰ Τσουδερός Ε. Ι. (1927), *Η Αποζημίωσις των Ανταλλάξιμων*, Αθήναι, σσ. 64-65.

¹⁰⁸¹ *Ibid*, σ. 74.

¹⁰⁸² *Ibid*, σ. 74.

¹⁰⁸³ Eddy C. B. (1931), *Greece and the Greek Refugees*, London: Allen G & Unwin, σ. 190.

διαχείρισης της, εφόσον ευνοήθηκαν όχι οι έχοντες μεγαλύτερες ανάγκες στέγασης ή καλλιέργειας, αλλά οι ισχυρότεροι πλειοδότες των διαγωνισμών της¹⁰⁸⁴.

Αναπόφευκτα οι ανταλλάξιμες περιουσίες συγκεντρώθηκαν στα χέρια μίας ολιγαρχίας προσφύγων και γηγενών ιδιοκτητών, που βρίσκονταν σε πλεονεκτικότερη θέση από τους πρόσφυγες και τους ακτήμονες λόγω των ισχυρότερων οικονομικών μέσων που διέθεταν. Τέτοιοι, εκτός από αυτούς που μετανάστευσαν πριν από την κατάρρευση του μετώπου της Ανατολίας, ήταν και οι πρόσφυγες από την περιοχή ανατολικά και βόρεια του Έβρου, που αποδήμησαν χωρίς την πίεση του χρόνου, μεταφέροντας ολόκληρη την κινητή περιουσία τους.

Πρέπει να σημειωθεί ότι η διαχείριση των ανταλλάξιμων περιουσιών και οι συναλλαγές με τους μη ανταλλάξιμους κατοίκους δεν ικανοποίησε μόνο τις οικονομικές απαιτήσεις της Ε.Τ.Ε. Αντιθέτως και σε αρκετές περιπτώσεις εργάστηκε άμεσα και έμμεσα για τη συνολικότερη αναμόρφωση του θρακικού τοπίου. Τα δύο παραδείγματα που ακολουθούν είναι χαρακτηριστικά μιας εποχής όπου η ελληνοτουρκική συμφωνία του 1930, θεωρητικά τουλάχιστον διευθετούσε ολοκληρωτικά τις εναπομείνουσες διαφορές των αντιμαχόμενων (βλέπε ενδεικτικά παραδείγματα στο Παράρτημα).

Ο ρόλος του τραπεζικού οργανισμού δεν περιορίστηκε αποκλειστικά στη διαχείριση των ανταλλάξιμων και των μη ανταλλάξιμων περιουσιών, όπως προαναφέρθηκε. Σημαντική δραστηριότητα ανέπτυξε αναφορικά με τη δανειοδότηση της θρακικής οικονομίας και ειδικότερα των προσφύγων, ενισχύοντας ουσιαστικά την οικονομική-παραγωγική εδραίωση τους στη Θράκη. Έτσι, ο προσφυγικός πληθυσμός υποστηρίχθηκε από το πιστωτικό ίδρυμα για να ξεπεράσει τα προβλήματα της πρώτης εγκατάστασης ή για να αντεπεξέλθει στις φυσικές καταστροφές (π.χ. πλημμύρες τον Φεβρουάριο του 1923) ή να προσαρμοστεί στον νέο τρόπο ζωής, που συχνά ερχόταν σε σύγκρουση με αυτόν που βίωνε πριν την αναχώρησή του¹⁰⁸⁵.

Η συγκεκριμένη πολιτική δανειοδότησης των αγροτικά εγκατεστημένων προσφύγων εξέφρασε μια προτεραιότητα της Γενικής Διοίκησης Θράκης, την περίπτωση των προσφύγων που είχαν εγκατασταθεί στις παραμεθόριες ορεινές περιοχές της Θράκης¹⁰⁸⁶. Στόχος αυτής, ήταν η δημιουργία μία ισχυρής συνοριακής ζώνης (βορειοανατολικά της Κομοτηνής και μέχρι την κοιλάδα του Έβρου και στις περιοχές συγκέντρωσης του πομακικού πληθυσμού), που εν τέλει δεν επιτεύχθηκε

¹⁰⁸⁴ Γκιζελή Β. Δ. (1992), "Η Κοινωνική Ένταξη των Αστών Προσφύγων στην Πόλη", *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 9, σσ. 70-71· Τσουδερός Ε. Ι. (1927), *Η Αποζημίωσις των Ανταλλαξιμων*, Αθήνα, παράρτημα πινάκων.

¹⁰⁸⁵ Αλτσιτζόγλου Φ. (1941), *Οι Γιακάδες και ο Κάμπος της Ξάνθης*, Αθήνα: Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, σ. 89· Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Α1/Σ35/Υ32/Φ11: Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Διεύθυνση Στ', Τμήμα Εργασιών Υποκαταστημάτων, 12-04-1923, αρ. πρωτ. 44162, προς: Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, Αθήνα· Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Α1/Σ35/Υ32/Φ11: Βασίλειο της Ελλάδας, Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, Διεύθυνσης Α', Αθήνα. 06-03-1923, αρ. πρωτ. 8294/1591, προς: Διοίκηση της Ε.Τ.Ε., Αθήνα.

¹⁰⁸⁶ Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Α1/Σ35/Υ16/Φ35: Τηλεγράφημα του Γενικού Διοικητικού Θράκης προς την Ε.Τ.Ε., 20-06-1924

ικανοποιητικά λόγω των διαρροών προς τα πεδινά¹⁰⁸⁷.

Αναφορικά με τους πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν σε αστικές περιοχές και δεν ανέπτυξαν αγροτική δραστηριότητα, η δανειοδότηση αποσκοπούσε σε εντελώς διαφορετικό αποτέλεσμα· στόχος της ήταν η προστασία της προσφυγικής επιχειρηματικότητας¹⁰⁸⁸. Οι προσφυγικές επιχειρήσεις που μπόρεσαν να ανταγωνιστούν τις αντίστοιχες των γηγενών ιδιοκτητών περιορίζονταν σε μία μικρή μειοψηφία.

Αλλά και στην προκειμένη περίπτωση η πολιτική δανειοδότησης της Ε.Τ.Ε. δεν μπορούσε να αγνοήσει τους ισχυρούς εβραίους, αρμένιους και μουσουλμάνους πελάτες της, περιοριζόμενη στην ισόποση αύξηση των πιστώσεων προς τις ομοεθνείς επιχειρήσεις. Έτσι η αναπροσαρμογή του ορίου των πιστώσεων προς τους εβραίους εμπόρους της Κομοτηνής, που παρουσίαζαν μεγαλύτερο κύκλο εργασιών από τα πολυπληθέστερα μέλη της κυρίαρχης ομάδας, ήταν ανάλογη της αναπροσαρμογής προς τους τελευταίους¹⁰⁸⁹. Αργότερα, μετά το 1930, η δανειοδότηση έγινε ευκολότερη όταν οι εβραϊκές επιχειρήσεις διέθεταν και ομοεθνείς εταίρους στη σύνθεσή τους¹⁰⁹⁰.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η στάση της Εθνικής Τράπεζας απέναντι στους μουσουλμάνους της Θράκης, που αποτελούσαν την πλειονότητα του πελατολογίου της¹⁰⁹¹. Η αύξηση των εσόδων του υποκαταστήματος της Κομοτηνής, μέσω του δανεισμού προς τη μουσουλμανική κοινότητα το 1922, συνεχίστηκε και κατά την καλλιεργητική χρονιά 1923-1924. Έτσι η κεντρική διοίκηση ζήτησε από τα υποκαταστήματα της Θράκης την επίδειξη ιδιαίτερης προσοχής στο θέμα της ανταλλαξιμότητας ή μη των δανειστών: «...να επιζητάτε υπογραφές ελλήνων εγγυητών...»¹⁰⁹². Αργότερα τα υποκαταστήματα για την παροχή επαγγελματικών πιστώσεων αποκλειστικά απαιτούσαν εμπράγματα ασφάλεια¹⁰⁹³. Σε περιπτώσεις ιδιωτών υποψηφίων δανειοληπτών, απαιτούσαν τη χορήγηση αδειών εγγραφής υποθήκης κτημάτων στην Γενική Διεύθυνση Ανταλλαγής Πληθυσμών του υπ.

¹⁰⁸⁷ Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Dalègre J. (1995), *Populations et Territoire en Thrace Greque Depuis 1878: Tome 1: Texte*, Département de Géographie, Paris: Université de Paris X-Nanterre, σ. 254· Καραβίδας Κ. (1978), *Αγροτικά. Μελέτη Συγκριτική*, Δεύτερη Έκδοση, Αθήνα: Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, σσ. 598-602.

¹⁰⁸⁸ Τσουδερός Ε. Ι. (1927), *Η Αποζημίωσις των Ανταλλαξίμων*, Αθήναι, σ. 10.

¹⁰⁸⁹ Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Τμήμα Επιθεωρήσεως, Επιθεωρητής: Σ. Καραπάνος, Αθήνα, 15-09-1923, Προς: τη Διοίκηση της Εθνικής Τράπεζας Ελλάδος, Αθήνα.

¹⁰⁹⁰ Δρίτσα Μ. (1999), «Πολιτισμική Ιδιαιτερότητα και Επιχειρήσεις: Η Περίπτωση των Εβραϊκών Δικτύων», στο *Ο Ελληνικός Εβραϊσμός*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας: 303-344, σ. 318.

¹⁰⁹¹ Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Τμήμα Επιθεωρήσεως, Επιθεωρητής: Σ. Καραπάνος, Αθήνα, 15-09-1923, Προς: τη Διοίκηση της Εθνικής Τράπεζας Ελλάδος, Αθήνα.

¹⁰⁹² Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Α1/Σ35/Υ32/Φ11: Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Διεύθυνση Στ', Τμήμα Εργασιών Υποκαταστημάτων, 07-11-1923, προς: Υποκατάστημα Κομοτηνής, Σχετικά με τις χορηγήσεις προς τους οθωμανούς εμπόρους.

¹⁰⁹³ Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Α1/Σ35/Υ32/Φ11: Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Διεύθυνση Στ', Τμήμα Εργασιών Υποκαταστημάτων, Αθήνα, 20-10-1923, προς: Υποκατάστημα Αλεξανδρούπολης.

Γεωργίας¹⁰⁹⁴.

Σε κάθε περίπτωση οι μη ανταλλάξιμοι μουσουλμάνοι ήταν περισσότερο φερέγγυοι από τους νεοφερμένους πρόσφυγες. Έτσι, η τράπεζα προχώρησε στη χορήγηση πιστώσεων προς μουσουλμανικούς συνεταιρισμούς, παρά τη σχετική εντολή του υπ. Εξωτερικών, και από την άλλη έδειξε απροθυμία χορήγησης πιστώσεων σε νεοϊδρυθέντες προσφυγικούς αγροτικούς συνεταιρισμούς, όπως αυτός της Καρυδιάς¹⁰⁹⁵.

Η παρουσία της Ε.Τ.Ε. στη Θράκη για τις ανάγκες διαχείρισης της ανταλλάξιμης περιουσίας καθώς και για την ενίσχυση των προσφύγων υλοποίησε τους κυβερνητικούς στόχους. Το ελληνικό κράτος παρέδωσε στην Ε.Τ.Ε. την απόλυτη εξουσία επί των ανταλλάξιμων ακινήτων και ο τραπεζικός οργανισμός με τη σειρά του τις αξιοποίησε οικονομικά προς όφελος της συγκεκριμένης κρατικής πολιτικής. Επιπλέον βάσει κυβερνητικών αποφάσεων πέτυχε τη διασφάλιση των πιστώσεων της, τον περιορισμό των οικονομικών απωλειών της και την εδραίωση της στη θρακική οικονομία. Σε κάθε περίπτωση, όμως, η Εθνική Τράπεζα συνεργάστηκε με τις ισχυρές οικονομικές και παραγωγικές δυνάμεις του τόπου, οι οποίες απάρτιζαν τον κινητήριο μοχλό της τοπικής οικονομίας, παρά τις συχνές επιφυλάξεις ή και απαγορεύσεις της κεντρικής διοίκησης.

Συμπερασματικά θα μπορούσε να υποστηριχτεί ότι η Εθνική Τράπεζα κατά τη δράση της στη Θράκη προσέφερε τις υπηρεσίες της ως ένας άρτια οργανωμένος φορέας επιφορτισμένος με ένα σημαντικό μέρος της προσφυγικής εγκατάστασης και αποκατάστασης και του συνακόλουθου εποικισμού της Θράκης χωρίς, βέβαια, να απομακρυνθεί από τις βασικές αρχές λειτουργίας των χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων¹⁰⁹⁶.

Η Γενική Διεύθυνση Ανταλλαγής Πληθυσμών και η Επιτροπή Εξαγοράς Κτημάτων Ξένων Υπηκόων του τμήματος Εποικισμού του υπουργείου Γεωργίας

Η διαχείριση των ανταλλάξιμων περιουσιών δεν αποτέλεσε αποκλειστικό προνόμιο της Ε.Α.Π. και της Ε.Τ.Ε. Αρχικά, αποφασίστηκε η ίδρυση ενός κρατικού φορέα εθνικής εμπέλειας, της *Γενικής Διεύθυνσης Ανταλλαγής* στην *Κεντρική Υπηρεσία* του υπ. Γεωργίας.

Η υπηρεσία δημιουργήθηκε βάσει του νομοθετικού διατάγματος της 03-05-

¹⁰⁹⁴ Ι.Α.Υ.Ε. 1929/Β/61. Καταλήψεις κτημάτων Ελλήνων εν Τουρκία και Τούρκων εν Ελλάδα, Υπ. Γεωργίας, Διεύθυνση Ανταλλαγής, Τμήμα Α, Γραφείο Εφαρμογής Ελληνοτουρκικών Συμφωνιών, αρ. πρωτ. 125925, 12-10-1929, επείγον, Αθήνα, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Τμήμα Β' Πολιτικό.

¹⁰⁹⁵ Ι.Α.Υ.Ε. 1929/Β/61. Καταλήψεις κτημάτων Ελλήνων εν Τουρκία και Τούρκων εν Ελλάδα, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Διεύθυνση Στ', Τμήμα Εργασιών Υποκαταστημάτων, αρ. πρωτ. 147755/7365, 06-09-1929, Αθήνα, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, ενταύθα: Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Α1/Σ29/Υ13/Φ109/ Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Υποκατάστημα Κομοτηνής, Διεύθυνση ΣΤ', Τμήμα Εργασιών, 06-04-1928, αρ. πρωτ. 123, προς: Διοίκηση της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδας, Αθήνα.

¹⁰⁹⁶ Δρίτσα Μ. (1990), *Βιομηχανία και Τράπεζες στην Περίοδο του Μεσοπολέμου*, Αθήνα, σσ. 287-339.

1924 «περί συστάσεως Γενικής Διεύθυνσης Ανταλλαγής», μετά τη θεωρητική ολοκλήρωση της απομάκρυνσης των υπό ανταλλαγή μουσουλμάνων κατοίκων. Σκοπός της ήταν η παραχώρηση αγροτικών εκτάσεων στη νεοϊδρυθείσα Ε.Α.Π. Η ίδια θα μεριμνούσε για τη ρευστοποίηση των αστικών περιουσιών των ανταλλάξιμων, ώστε να αποζημιωθούν οι ομογενείς πρόσφυγες για τις περιουσίες που εγκατέλειψαν στην Τουρκία.

Η ίδρυση της έγινε έναν μήνα πριν από την απόφαση (21-06-1924) της Μικτής Επιτροπής Ανταλλαγής Ελληνοτουρκικών Πληθυσμών να μεταβιβάσει στις αντίστοιχες κυβερνήσεις την ακίνητη ανταλλάξιμη περιουσία που βρισκόταν εντός της εδαφικής τους επικράτειας, για τις ανάγκες της εκατέρωθεν αποκατάστασης των προσφύγων¹⁰⁹⁷. Στην πραγματικότητα, η διεύθυνση υπολειτούργησε και έχασε μέρος των αρμοδιοτήτων της από την Ε.Α.Π. και τις μετέπειτα συμβάσεις του ελληνικού δημοσίου με την Ε.Τ.Ε. Αργότερα, το 1931 μεγάλο μέρος των αρμοδιοτήτων της υπάχθηκαν στο υπ. Οικονομικών και συγκεκριμένα στη *Διοίκηση Δημοσίων Κτημάτων* (βλέπε επόμενο υποκεφάλαιο *infra*).

Λίγο πριν και υπό τη νέα πραγματικότητα του Συμφώνου Φιλίας του 1930, η Γενική Διεύθυνση Ανταλλαγής Πληθυσμών με την υπ' αρ. 524 εγκύκλιο που υπέγραψε ο ίδιος ο υπουργός Γεωργίας, Κ. Σπυρίδης, ζητούσε τη συμμόρφωση των περιφερειακών διοικήσεων των Νέων Χωρών με τις αρχές του νόμου 4793 στη Θράκη¹⁰⁹⁸ (βλέπε κεφάλαιο 1β.ii, *infra*).

Βάσει της υπ' αρ. 524 εγκυκλίου μέχρι και τα μέσα Δεκεμβρίου 1930 είχαν εξαγοραστεί 16.431 στρ. από το ελληνικό κράτος (εκτάσεις από 12 τσιφλίκια και μεγάλες εκτάσεις στην Ξάνθη, από δύο τσιφλίκια στην Κομοτηνή και το Διδυμότειχο, από τρία τσιφλίκια στην Ν. Ορεστιάδα και 10 στην Αλεξανδρούπολη). Επίσης είχε αγοραστεί μια έκταση 7.000 στρ. ως μέρος πέντε μεγαλοϊδιοκτησιών και τσιφλικιών επιφάνειας 12.240 στρ. στην περιοχή της Ξάνθης και τριών άλλων έκτασης 5.600 στρ. στην περιοχή της Ν. Ορεστιάδας, όπως όριζε η Συμφωνία της Άγκυρας¹⁰⁹⁹ (βλέπε Πίνακα 12). Τέλος το ελληνικό κράτος ήταν υποχρεωμένο μέσω της αρμόδιας επιτροπής της Γενικής Διοίκησης Θράκης, να αποδώσει τις περιουσίες των παρόντων

¹⁰⁹⁷ Κόσσυβας Α. (1928), *Νομοθεσία Διοικήσεως Μουσουλμανικών και Ανταλλάξιμων Ακινήτων*, Αθήναι: Τύποις Π. Λίβα & Γ. Χάντζου, σσ. 8-9.

¹⁰⁹⁸ Ι.Α.Υ.Ε. 1931/Β/VI/Β/6ί. Εγκύκλιος Υπ. Γεωργίας για την εφαρμογή της ελληνοτουρκικής συμφωνίας. Ελληνική Δημοκρατία, Υπουργείο Γεωργίας, Διεύθυνση Ανταλλαγής, Τμήμα Α', Γραφείο Εφαρμογής Ελληνοτουρκικών Συμφωνιών, αρ. πρωτ. 170180, αρ. εγκυκλίου 524, 11-12-1930, Αθήνα, προς: 1) τα Γραφεία Ανταλλαγής Θεσσαλονίκης, Δράμας, Φλώρινας, Μυτιλήνης, Χανίων, 2) Τους Οικονομικούς Εφόρους Νέων Χωρών, Θεσσαλίας και Άρτας, 3) Τις Γεωργικές Περιφέρειες Νέων Χωρών, Θεσσαλίας και Άρτας, 4) Τις Εποπτείες Συνεργείων Έρευνας Ανταλλάξιμων Κτημάτων Θεσσαλονίκης, Δράμας, Κοζάνης, Χανίων.

¹⁰⁹⁹ Ι.Α.Υ.Ε. 1931/Β/VI/Β/6ί. Εγκύκλιος Υπ. Γεωργίας για την εφαρμογή της ελληνοτουρκικής συμφωνίας. Ελληνική Δημοκρατία, Υπουργείο Γεωργίας, Διεύθυνση Ανταλλαγής, Τμήμα Α', Γραφείο Εφαρμογής Ελληνοτουρκικών Συμφωνιών, αρ. πρωτ. 170180, αρ. εγκυκλίου 524, 11-12-1930, Αθήνα, προς: 1) τα Γραφεία Ανταλλαγής Θεσσαλονίκης, Δράμας, Φλώρινας, Μυτιλήνης, Χανίων, 2) Τους Οικονομικούς Εφόρους Νέων Χωρών, Θεσσαλίας και Άρτας, 3) Τις Γεωργικές Περιφέρειες Νέων Χωρών, Θεσσαλίας και Άρτας, 4) Τις Εποπτείες Συνεργείων Έρευνας Ανταλλάξιμων Κτημάτων Θεσσαλονίκης, Δράμας, Κοζάνης, Χανίων. Συνημμένος Πίνακας Ακινήτων από τα οποία τα 7.000στρ. έχουν καταληφθεί κατά το άρθρο 16, εδάφιο 4 της Συμφωνίας της Άγκυρας, 10-06-1930.

εταμπλί που είχαν καταληφθεί εξ ολοκλήρου ή αυτές τις οποίες καρπώνονταν οι ιδιοκτήτες τους.

Η σπουδαιότητα της εγκυκλίου για την προσπάθεια αναμόρφωσης του θρακικού χώρου έγκειτο στη διάσπαση του πλήθους των τσιφλικιών και των μεγαλοϊδιοκτησιών που ανήκαν σε μη ανταλλάξιμους κατοίκους της Θράκης. Οι νέοι κλήροι, ικανοποίησαν τις αυξημένες ανάγκες της προσφυγικής αποκατάστασης, καθώς και της ενίσχυσης των γηγενών μικροϊδιοκτητών με επιπλέον καλλιεργούμενες εκτάσεις. Ικανοποίησαν επίσης, την προσδοκώμενη διάσπαση της μουσουλμανικής μεγαλοϊδιοκτησίας, την αναδιανομή της γης προς όφελος της αποκατάστασης και την απομάκρυνση των δομών των προηγούμενων διοικήσεων.

Το έργο της διεύθυνσης συνεχίστηκε τουλάχιστον μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του 1930, αποδεικνύοντας τον ενεργό της ρόλο στο κυβερνητικό έργο στη Θράκη μετά τον τερματισμό λειτουργίας του Μικτού Ελληνοτουρκικού Δικαστηρίου.

Αμέσως, ο τμηματάρχης της Β' Πολιτικής Διεύθυνσης του υπ. Εξωτερικών γνωστοποίησε στην Γενική Διεύθυνση Ανταλλαγής Πληθυσμών του υπ. Γεωργίας την τελευταία ημερομηνία υποβολής νέων αιτήσεων διαιτησίας προς την υπό διάλυση Μικτή Επιτροπή¹¹⁰⁰. Η απάντηση της Διεύθυνσης Ανταλλαγής ήρθε δύο εβδομάδες αργότερα την τελευταία ημέρα που όριζε η σύμβαση του 1933. Σύμφωνα με το διαβιβαστικό του προϊσταμένου της υπηρεσίας, 407 περιπτώσεις διαιτησίας διαφόρων μουσουλμάνων, εντός της ελληνικής επικράτειας, παραπέμπονταν στην Μικτή Επιτροπή¹¹⁰¹. Η υπηρεσία προχώρησε στην αποστολή της σχετικής λίστας χωρίς επιπλέον στοιχεία για κάθε υπόθεση (υποβλήθηκαν καθυστερημένα), προκειμένου να υποβληθούν εμπρόθεσμα οι αιτήσεις διαιτησίας. Ο συγκεκριμένος πίνακας, δεν είναι καθόλου αναλυτικός και έτσι δεν είναι δυνατή η ακριβής γνώση των εν λόγω κτημάτων (βλέπε Πίνακα 13)¹¹⁰².

Αντιθέτως, τρεις ημέρες νωρίτερα, η εν λόγω υπηρεσία είχε καταθέσει έναν αναλυτικό κατάλογο με 40 υποθέσεις αμφισβητούμενων μουσουλμανικών κτημάτων

¹¹⁰⁰ Ι.Α.Υ.Ε. 1934/Β/2/ΧΙ/Ι Κατάργηση Μικτής Επιτροπής Ανταλλαγής Ελληνοτουρκικών Πληθυσμών. Υπουργείο Εξωτερικών, Β' Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων, Τμήμα Τουρκίας, αρ. πρωτ. 1744/Β/2/ΧΙ/Ι, 21-02-1934, προς: Υπουργείο Γεωργίας, Διεύθυνση Ανταλλαγής.

¹¹⁰¹ Ι.Α.Υ.Ε. 1935/Β/2/ΙV. Αιτήσεις και Πίνακες Τούρκων Υπηκόων προς την Ελληνική Αντιπροσωπεία της Μικτής Ελληνοτουρκικής Επιτροπής για Αποζημίωση Ακινήτων Περιουσιών. Ελληνική Δημοκρατία, Υπουργείο Γεωργίας, Διεύθυνση Ανταλλαγής, Γραφείο Εφαρμογής Ελληνοτουρκικών Συμφωνιών, αρ. πρωτ. 25917, 06-03-1934, εξαιρετικά επείγον, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Τμήμα Τουρκίας, Αθήνα.

¹¹⁰² Από αυτές, οι 286 αφορούσαν διεκδικούμενες περιουσίες σε Κρήτη, Θεσσαλία, Ήπειρο, Μακεδονία και σε νησιά του βορειοανατολικού Αιγαίου και οι 121 περιουσίες στη Θράκη. Ειδικότερα, 49 εντοπιζόνταν στην περιοχή της Ξάνθης, 33 στην Κομοτηνή, πέντε στην Νέα Ορεστιάδα, 12 στο Διδυμότειχο, επτά στο Σουφλί και 10 στην Αλεξανδρούπολη. Επισυναπτόμενος Πίνακας Μουσουλμανικών Υποθέσεων προς Συζήτηση από την Μ.Ε. στην Κων/λη βάσει του 1^{ου} άρθρου της Συμφωνίας που υπογράφηκε στην Άγκυρα την 09-12-1933 μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας και κυρώθηκε με το νόμο 6018 στο Ι.Α.Υ.Ε. 1935/Β/2/ΙV. Αιτήσεις και Πίνακες Τούρκων Υπηκόων προς την Ελληνική Αντιπροσωπεία της Μικτής Ελληνοτουρκικής Επιτροπής για Αποζημίωση Ακινήτων Περιουσιών. Ελληνική Δημοκρατία, Υπουργείο Γεωργίας, Διεύθυνση Ανταλλαγής, Γραφείο Εφαρμογής Ελληνοτουρκικών Συμφωνιών, αρ. πρωτ. 25917, 06-03-1934, εξαιρετικά επείγον, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Τμήμα Τουρκίας, Αθήνα.

που βρίσκονταν στη Θράκη¹¹⁰³ (βλέπε Πίνακα 14). Αυτά τα κατείχαν μη ανταλλάξιμοι μουσουλμάνοι και ανήκαν σε τούρκους υπηκόους, που δεν είχαν την κατοχή και την κυριότητα κατά την 01-08-1929, καθώς και σε μουσουλμάνους φυγάδες της Θράκης. Όμως και στην περίπτωση αυτήν, οι αρχές διεκδικούσαν την ιδιοκτησία των κτημάτων από τους κατόχους, αναμένοντας απόφαση της Μικτής Επιτροπής¹¹⁰⁴.

Το ελληνικό δημόσιο διεκδικούσε όλες τις περιουσίες βάσει του ιδιοκτησιακού καθεστώτος τους κατά την 01-08-1929 και των φυγάδων ιδιοκτητών τους. Το ισχυρότερο χαρτί στα χέρια της Διεύθυνσης Ανταλλαγής ήταν η απουσία σχετικών τίτλων ιδιοκτησίας ή επίσημα αναγνωρισμένης σχέσης με την αντίστοιχη ακίνητη περιουσία. Η παραπομπή στη διαιτησία της Μικτής Επιτροπής αποτελούσε την τελευταία προσπάθεια εκχώρησης της κυριότητας των περιουσιών αυτών στο ελληνικό δημόσιο. Δυστυχώς, από τη σχετική έρευνα που διεξήχθη, δεν εντοπίστηκαν στοιχεία για την τελική έκβαση των τελευταίων 447 υποθέσεων που κατατέθηκαν στη διαιτησία της επιτροπής, επτά μήνες πριν από την παύση των εργασιών της.

Εκτός των προαναφερόμενων ο ρόλος του υπουργείου αναφορικά με τις διάφορες επεμβάσεις στον αγροτικό χώρο (πεδινά και ορεινά) ήταν πολυσχιδής. Σημαντικό έργο για την προσφυγική αποκατάσταση και τη αναδιοργάνωση επιτέλεσε το *τμήμα Εποικισμού*. Ειδικότερα, πρόκειται για την ίδρυση της μίας επταμελούς ειδικής επιτροπής εξαγοράς κτημάτων ξένων υπηκόων¹¹⁰⁵. Από το διάταγμα και τον μετέπειτα νόμο 4245 του 1929, επιτεύχθηκε πανελλαδικά η απόκτηση 450.000 στρ. περιουσιών ξένων υπηκόων, μέσω του θεσμού των απαλλοτριώσεων¹¹⁰⁶.

¹¹⁰³ Ι.Α.Υ.Ε. 1935/Β/2/ΙV. Αιτήσεις και Πίνακες Τούρκων Υπηκόων προς την Ελληνική Αντιπροσωπεία της Μικτής Ελληνοτουρκικής Επιτροπής για Αποζημίωση Ακινήτων Περιουσιών. Ελληνική Δημοκρατία, Συνεργείο Ερεύνης Ανταλλάξιμων Κτημάτων Ανατολικής Μακεδονίας, Έδρα Δράμα, 02-02-1934, Κομοτηνή.

¹¹⁰⁴ Αναλυτικότερα, από το σύνολο των παραπάνω κτημάτων, το ένα βρισκόταν στην περιοχή της Νέας Ορεστιάδας, τα 10 στο Διδυμότειχο, τα 20 στην Κομοτηνή και τα υπόλοιπα επτά στην Ξάνθη. Αυτά διακρίνονταν σε 18 αγρούς μεταξύ 300 στρεμμάτων και ενός στρέμματος, σε 14 αμπελοκαλλιέργειες επιφάνειας μεταξύ 20 στρ. και τριών στρ., σε τρία οικοπέδα εντός οικιστικών συνόλων επιφάνειας μεταξύ τριών στρ. και μισού στρέμματος και τέλος σε πέντε οικίες εντός υφιστάμενων οικιστικών συνόλων. Η συνολική τους έκταση ανερχόταν σε 848,75 στρ. Ο πίνακας αναφέρει τους ιδιοκτήτες και τους κατόχους των ιδιοκτησιών· από αυτές, το ελληνικό δημόσιο κατείχε τις 17, και οι υπόλοιπες 23 ήταν στην κυριότητα εταμπλί κατοίκων της Θράκης. Μόνο σε ορισμένες περιπτώσεις μπορούμε να είμαστε βέβαιοι για την κατάσταση στην οποία είχαν περιέλθει οι συγκεκριμένες περιουσίες. Έτσι, οι 10 από αυτές ανήκαν σε δύο φυγάδες του 1922, σε έναν φυγά του 1924. Επιπλέον, υπήρχαν δύο περιουσίες ενός μουσουλμάνου γηγενούς που έλαβε την οθωμανική υπηκοότητα το 1913, και ενός περίπτωση άκληρου θανάτου. Οι υπόλοιπες 30 περιουσίες βρίσκονταν υπό αδιευκρίνιστο ιδιοκτησιακό καθεστώς. Βέβαια, όλες τους είχαν περιέλθει στην κατοχή μουσουλμάνων μη ανταλλάξιμων κατοίκων της Θράκης. Ι.Α.Υ.Ε. 1935/Β/2/ΙV. Αιτήσεις και Πίνακες Τούρκων Υπηκόων προς την Ελληνική Αντιπροσωπεία της Μικτής Ελληνοτουρκικής Επιτροπής για Αποζημίωση Ακινήτων Περιουσιών. Ελληνική Δημοκρατία, Υπουργείο Γεωργίας, Διεύθυνση Ανταλλαγής, αρ. πρωτ. 17189, 03-03-1934, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Τμήμα Ι Τουρκίας, ενταύθα.

¹¹⁰⁵ Φ.Ε.Κ., 20-04-1929, αρ. φύλλου 152, Διάταγμα «περί συστάσεως ειδικής υπηρεσίας εξαγοράς κτημάτων ξένων υπηκόων».

¹¹⁰⁶ Νοταράς Μ. Ι. (1934), *Η Αγροτική Εγκατάσταση των Προσφύγων: Μελέτη περί των Διατεθέντων Κεφαλαίων, των Δημιουργηθέντων Χρεών και της Εισπράξεως Αυτών, του Συμψηφισμού των Αποζημιώσεων, των Ενδεικνυόμενων Μέτρων δια τη Παγίωσιν και Συμπλήρωσιν της Εγκαταστάσεως, της Αναπροσαρμογής των Χρεών κτλ.* Αθήνα: "Χρονικά", σ. 79· ΦΕΚ, 01-08-1929, αρ. φύλλου 255, «Περί κυρώσεως του από 23 Μαρτίου 1929 Ν.Δ. «Περί κυρώσεως των μεταξύ Ελλάδος και Αγγλίας, Ελλάδος και Βελγίου και Ελλάδος και Ιταλίας Συμφωνιών περί Εξαγοράς κτημάτων υπηκόων αυτών».

Προσπάθειες διευθέτησης των εν λόγω περιουσιών είχαν λάβει χώρα από το 1925 χωρίς επιτυχία, λόγω των υψηλών αντιτίμων που απαιτούσαν οι ιδιοκτήτες¹¹⁰⁷.

Στη Θράκη, οι μοναδικές περιουσίες που εντάχθηκαν στις ρυθμίσεις του σχετικού νόμου και στις αποφάσεις της επιτροπής ήταν οι εκτάσεις που κατείχαν οι μεγάλες καπνοπαραγωγικές εταιρείες, αν και δεν έχουν εντοπισθεί βρετανικές, βελγικές και ιταλικές ιδιοκτησίες στις εκτάσεις της θρακικής πεδιάδας. Σημαντικότερο έργο υλοποίησε η *Επιτροπή Εξαγοράς Μουσουλμανικών Κτημάτων* που λειτούργησε στο πλαίσιο του τμήματος Εποικισμού.

Η συμμετοχή του υπ. Γεωργίας διακόπτεται αργότερα, όταν είχαν θεωρητικά, τουλάχιστον, ολοκληρωθεί οι διαδικασίες της αγροτικής αποκατάστασης των προσφύγων. Συγκεκριμένα, στα μέσα του 1935, ο υπουργός Γεωργίας μεταβίβασε στους γενικούς διοικητές των επαρχιών όλες τις αρμοδιότητες που αφορούσαν την εφαρμογή του αγροτικού νόμου, εκτός από μία δέσμη 12 μέτρων που περιελάμβανε και τον θεσμό της απαλλοτρίωσης¹¹⁰⁸. Για το θέμα, ο Αλτσιτζόγλου επισημαίνει τη συμπληρωματική διανομή γαιών στο πλαίσιο του αγροτικού νόμου και τη συνέχισή της μέχρι και το 1941¹¹⁰⁹. Δυστυχώς, τα περιορισμένα στοιχεία που διαθέτουμε δεν επαρκούν για περαιτέρω ανάλυση των δράσεων των παραπάνω υπηρεσιών του υπουργείου.

Η δράση των φορέων του υπ. Γεωργίας θεωρείται επικουρική συγκριτικά με το έργο των άλλων φορέων και μόνο σε ζητήματα του αγροτικού χώρου.

Η Διοίκηση Δημοσίων Κτημάτων και οι άλλες υπηρεσίες του υπουργείου Οικονομικών

Η υπηρεσία της Διοίκησης Δημοσίων Κτημάτων ιδρύθηκε με προεδρικό διάταγμα τον Νοέμβριο του 1929, το οποίο συμπληρώθηκε από το νόμο 5234 του 1931 και τον αναγκαστικό νόμο 1540 του 1938. Διοικητικά ενσωματώθηκε στο υπ. Οικονομικών, τη θέση του διευθυντή κατείχε δασολόγος και διακρινόταν σε οκτώ τμήματα: *Τμήμα Διοικήσεως, Εκμεταλλεύσεως, Εκποιήσεων, Δημοσίων Κτιρίων, Δικαστικό, Τοπογραφικό, Κτηματικό Γραφείο Αττικής* και το *Γραφείο Προσωπικού*¹¹¹⁰. Στην επικράτεια της χώρας η διεύθυνση στεγαζόταν εντός των οικονομικών εφοριών με προϊστάμενο στα μικρού μεγέθους γραφεία τον εκάστοτε οικονομικό έφορο. Στη Θράκη γραφεία της λειτουργούσαν στην Ξάνθη, στην Κομοτηνή, στην Αλεξανδρούπολη και στο Σουφλί.

¹¹⁰⁷ Kontogiorgi E. (2006). *Population Exchange in Greek Macedonia: The Rural Settlement of Refugees 1922-1930*, Oxford: Clarendon Press, σσ. 126-128.

¹¹⁰⁸ Φ.Ε.Κ., 06-05-1935, αρ. φύλλου 175, Διάταγμα «περί μεταβίβασης εις τους Γενικούς Διοικητές Μακεδονίας, Θράκης, Ηπείρου και Κρήτης της εκ του Αγροτικού Νόμου απορροούσης δικαιοδοσίας του επι της Γεωργίας Υπουργού».

¹¹⁰⁹ Αλτσιτζόγλου Φ. (1941), *Οι Γιακάδες και ο Κάμπος της Ξάνθης*, Αθήνα: Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, σ. 107.

¹¹¹⁰ Φ.Ε.Κ. 29-12-1938, αρ. φύλλου 488, περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως της περί διοικήσεως των δημοσίων κτημάτων νομοθεσίας· Φ.Ε.Κ., 01-08-1931, αρ. φύλλου 251, Νόμος 5234 Περί Διοικήσεως Δημοσίων Κτημάτων· Φ.Ε.Κ., 11/12-11-1929, αρ. φύλλου 399, προεδρικό διάταγμα Περί Διοικήσεως Δημοσίων Κτημάτων.

Σημείο καθοριστικής λειτουργίας της διεύθυνσης αποτέλεσε η εφαρμογή του νόμου 5234. Αυτός διευθέτησε το ιδιοκτησιακό καθεστώς των δημοσίων ακινήτων και καθόρισε το έργο της διεύθυνσης για τα επόμενα επτά χρόνια. Βάσει των ρυθμίσεων του «...δεν απαιτείται μεταγραφή διά την περιέλευσιν εις το Δημόσιον κτημάτων κατά τας Ελληνοβουλγαρικής και Ελληνοτουρκικής συμφωνίας...». Για άλλη μια φορά, μετά τα διατάγματα του 1923 και του 1926 που αφορούσαν τη μεταβίβαση κυριότητας στην Ε.Α.Π., το ελληνικό δημόσιο επανέφερε τη μη μεταγραφή όλων των κτημάτων που του μεταβιβάστηκαν και είχαν προκύψει από τις πληθυσμιακές ανταλλαγές. Στην παρούσα φάση, όμως, νομιμοποίησε τις πράξεις της προηγούμενης δεκαετίας.

Έτσι, ο νόμος ρύθμισε τις περιπτώσεις παράνομης κατοχής αγροτικών εκτάσεων μικρότερων των 25 στρεμμάτων και αστικών ακινήτων μικρής χρηματικής αξίας, καθώς επίσης και το ιδιοκτησιακό καθεστώς των αγροτικών εκτάσεων της Διοίκησης Δημοσίων Κτημάτων που είχαν παραχωρηθεί μετά την 15-05-1926 για τις ανάγκες της προσφυγικής αποκατάστασης.

Από την εφαρμογή του οι ιδιοκτησίες των δύο πρώτων κατηγοριών παραχωρήθηκαν στους σύγχρονους εκμεταλλευτές τους, εφόσον τις κατείχαν και τις εκμεταλλεύονταν για μια περίοδο μεγαλύτερη των τριών ετών και εφόσον είχε πιστοποιηθεί από τις αντίστοιχες δημόσιες υπηρεσίες η απορία ή ακτημοσύνη τους. Για τις ιδιοκτησίες της τρίτης κατηγορίας, αναγνωρίστηκε το νόμιμο της παραχώρησης, εφόσον οι εκμεταλλευτές είχαν στην κατοχή τους τα επίσημα παραχωρητήρια της Ε.Α.Π. ή των εποικιστικών αρχών. Μέσω αυτών των ρυθμίσεων δόθηκε τόσο στους πρόσφυγες όσο και στους ακτήμονες και άπορους η κυριότητα των δημοσίων ακινήτων περιουσιών που είχαν καταλάβει ή τους είχε παραχωρηθεί.

Ο νόμος 5234 διευθέτησε το ζήτημα της κυριότητας των διανεμημένων για προσφυγική αποκατάσταση γαιών για όλες τις εκτάσεις που προηγουμένως βρίσκονταν εντός του καθεστώτος των δημοσίων εκτάσεων. Ωστόσο αδιευκρίνιστη παραμένει η εφαρμογή των ρυθμίσεων του νόμου για τους ακτήμονες και τους άπορους στη Θράκη και ιδιαίτερα όταν αυτοί/ές ήταν μέλη των διαφόρων εθνοτικών ομάδων.

Το έργο της διεύθυνσης γίνεται εντατικότερο μετά τη θεωρητική διευθέτηση των ζητημάτων της ανταλλαγής και κατά την περίοδο αποπεράτωσης των εργασιών της Μικτής Επιτροπής Ανταλλαγής Ελληνοτουρκικών Πληθυσμών. Η συγκυρία ήταν κατάλληλη για τη δράση της ως φορέα διαχείρισης της δημόσιας περιουσίας και κυρίως της εγκαταλελειμμένης -κατ' αυτήν- ακίνητης μουσουλμανικής περιουσίας¹¹¹¹.

Ειδικότερα, στα τέλη Απριλίου 1934, ο υπουργός Οικονομικών, Δ. Χέλμης,

¹¹¹¹ Αιγίδης Α. Ι. (1934), *Η Ελλάδα Χωρίς τους Πρόσφυγες*, Αθήναι: Τύποις Ι. Λ. Αλευροπούλου, σ. 74, σ. 81.

με διαταγή του προς την *Υπηρεσία Έρευνας Ανταλλάξιμων Κτημάτων Ανατολικής Μακεδονίας και Δυτικής Θράκης*, παρουσίασε αναλυτικά τη νέα στάση της Διοίκησης Δημόσιων Κτημάτων απέναντι στις υποθέσεις μουσουλμανικών ιδιοκτησιών που –ως εκπρόθεσμες– δεν είχαν υπαχθεί στη διαιτησία της Μικτής Επιτροπής. Αφορμή υπήρξε η αναφορά του επιθεωρητή κτημάτων Κανελλόπουλου· ο επιθεωρητής, έπειτα από σχετική επιτόπια έρευνα, κατάφερε να εντοπίσει στην περιφέρεια του Σουφλίου ένα σημαντικό αριθμό μη ανταλλάξιμων κτημάτων, ιδιοκτησίας ελλήνων και τούρκων πολιτών που αναχώρησαν χωρίς διαβατήρια για την Τουρκία πριν από την 01-08-1929.

Η ιδιαιτερότητα της περίπτωσης έγκειται στο γεγονός ότι ενώ υπήρχαν όλες οι προϋποθέσεις για να περιέλθουν στην κατοχή του υπ. Οικονομικών, η 9^η Μικτή Υποεπιτροπή δεν το είχε ενημερώσει. Αποτέλεσμα ήταν η κατοχή των κτημάτων από τρίτους ή ακόμα και όσους δεν είχαν το δικαίωμα επανόδου στη Θράκη. Η διαταγή Χέλμη παρείχε όλες τις απαραίτητες για τις αρχές πληροφορίες αναφορικά με τις πρακτικές, το νομικό πλαίσιο στο οποίο αυτές βασιζόνταν, καθώς και την πιθανή αιτιολογία υπαγωγής τους στη δικαιοδοσία του ελληνικού δημοσίου¹¹¹².

Εντός αυτού του πλαισίου, το υπουργείο, υποστηρίζοντας την εφαρμογή του άρθρου 16 της συμφωνίας του 1930, συμπεριφερόταν ως υπερασπιστής των νόμιμων συμφερόντων του ελληνικού δημοσίου. Αυτά δεν ήταν αντίθετα στο πνεύμα της συμφωνίας, υπό την προϋπόθεση προστασίας των δικαιωμάτων των *εταμπλί* της Θράκης από την κρατική δράση. Ο υπουργός δεν παρέλειψε να επισημάνει την επέκταση της έρευνας –εκτός του σχετικού επισυναπτόμενου καταλόγου– στο σύνολο της εδαφικής έκτασης της Γενικής Διοίκησης Θράκης. Οι υποθέσεις θα εξετάζονταν άμεσα και, εφόσον διαπιστωνόταν η απουσία έγκυρου πληρεξούσιου εγγράφου από τον φυγά προς τον κάτοχο, τότε η περιουσία αυτοδίκαια θα θεωρούνταν ως εγκαταλελειμμένη. Η υπηρεσία Δημόσιων Κτημάτων ήταν καλά προετοιμασμένη για την υπεράσπιση των θέσεών της, και έτσι δεν παρέλειψε να ενημερώσει τις θρακικές αρχές για τις συνηθέστερες περιπτώσεις διεκδικήσεων¹¹¹³.

¹¹¹² Ι.Α.Υ.Ε. 1935/Β/2/Π/Β' Πολιτική, Τμήμα Τουρκίας. Κτήματα Μουσουλμάνων Θράκης, Ελληνική Δημοκρατία, Υπουργείο Οικονομικών, Διοίκηση Δημοσίων Κτημάτων, αρ. πρωτ. 45610-58237 π.ε., 30-04-1934, Αθήνα, προς Προϊστάμενο Έρευνας Ανταλλάξιμων Κτημάτων Ανατολικής Μακεδονίας και Δυτικής Θράκης, Κομοτηνή.

¹¹¹³ Παρατίθενται τρεις χαρακτηριστικές περιπτώσεις: στην πρώτη περίπτωση η κατοχή κτήματος φυγά μουσουλμάνου έλληνα πολίτη ήταν συνέπεια πράξης μεταβίβασης εν ζωή, που συντάχθηκε πριν από την ημερομηνία κύρωσης της ελληνοτουρκικής συμφωνίας (03-07-1930), από εγκατεστημένο *εταμπλί* ή και τρίτο (εξεταζόταν εάν τηρήθηκαν οι σχετικές διατάξεις περί ανώμαλων δικαιοπραξιών και γνησιότητας του συμβολαίου). Στη δεύτερη περίπτωση, μετά τον θάνατο του απόγονου *εταμπλί* ιδιοκτήτη, έλληνα ή τούρκου πολίτη, την κυριότητα του κτήματος λάμβανε ο *εταμπλί* που επικαλείτο κληρονομικά δικαίωμα (πιστοποιούνταν η ημερομηνία θανάτου του ιδιοκτήτη –πριν από την 03-07-1930– και εάν ο/η κάτοχος του κτήματος ήταν όντως κληρονόμος ή και δικαιούχος του ιδιοκτήτη/ρια). Στην τρίτη περίπτωση τα κτήματα των *εταμπλί* που είχαν αποδημεί, κατέχονταν από τρίτους, βάσει πληρεξουσίων και οι αρχές όφειλαν να προβούν σε έλεγχο των πληρεξουσίων εγγράφων εφόσον είχαν παλιά ημερομηνία σύνταξης και επικύρωσης. Επίσης όταν παράλληλα υπήρχαν βάσιμες πληροφορίες για μακροχρόνια αδιαφορία των ιδιοκτητών στα θέματα διαχείρισης των περιουσιών, τότε αυτές καταλαμβάνονταν αυτεπάγγελτα ως εγκαταλελειμμένες (άρθρο 123, εδάφιο 1, νόμος 5234/1931). Ι.Α.Υ.Ε. 1935/Β/2/Π/Β' Πολιτική, Τμήμα Τουρκίας. Κτήματα Μουσουλμάνων Θράκης, Ελληνική

Στην τελευταία περίπτωση διεκδικήσεων, το ελληνικό κράτος μέσω των υπηρεσιών του υπ. Οικονομικών στράφηκε ενάντια στην αξιοπιστία όλων των πληρεξούσιων εγγράφων, συνταγμένων παρουσία συμβολαιογράφου ή μη, με την επίκληση του αιτιολογικού της παλαιότητάς τους. Στην ουσία, προκάλεσε τη σχετική αναστάτωση προκειμένου να αποκαλύψει τις συνθήκες κάτω από τις οποίες συντάχθηκαν τα πληρεξούσια μεταξύ των *εταμπλί* που εγκατέλειψαν τη Θράκη και των φυσικών προσώπων που ανέλαβαν τη διαχείριση των ακίνητων περιουσιών τους. Εκτός αυτού, οι αρχές επικέντρωσαν το ενδιαφέρον τους ακόμα και στις σχέσεις επιτήρησης μεταξύ των εντολοδόχων και των πληρεξουσίων. Έτσι, στην περίπτωση αυτή, μια χρονικά παρατεταμένη αδιαφορία εκ μέρους των ιδιοκτητών ήταν ικανή να αποκαλύψει το προβληματικό της συναλλαγής μεταξύ των συμβαλλόμενων μερών. Οι προβληματικές αυτές πράξεις μπορούσαν να αιτιολογηθούν υπό το πρίσμα δύο ενδεχόμενων -της σύνταξης του πληρεξουσίου από συνθήκες άσκησης ψυχολογικής βίας και της πλαστογραφίας¹¹¹⁴.

Η αρμόδια υπηρεσία, η Διοίκηση Δημόσιων Κτημάτων, δικαιολόγησε την πράξη, και πολύ περισσότερο, την πρόθεση της με την εξής δήλωση: η συγκεκριμένη νόμιμη ενέργεια των υπηρεσιών αποτελεί μέτρο πρόνοιας υπέρ των ιδιοκτητών των κτημάτων, τα οποία στο εξής θα τελούσαν υπό την επιμελημένη και υπεύθυνη διαχείριση του κράτους¹¹¹⁵.

Αυτή τη φορά, για την προάσπιση της ατομικής ιδιοκτησίας, το εθνικό κράτος επικαλούνταν, την προσπάθειά του να ελέγξει με έναν ακόμη περισσότερο τρόπο περιουσίες μη ανταλλάξιμων μουσουλμάνων που είχαν αποδημήσει. Το ενδιαφέρον των αρχών επικεντρωνόταν σε αυτές που βρίσκονταν πλησίον της ευαίσθητης περιοχής των ελληνοτουρκικών συνόρων. Η απομάκρυνση σημαντικής μερίδας του εθνοτικά διαφορετικού πληθυσμού δεν ήταν αρκετή για την ικανοποίηση των κρατικών προσδοκιών. Ο έλεγχος και η αναμόρφωση του χώρου όφειλαν να είναι ολοκληρωμένα.

Η ενέργεια δεν άργησε να φέρει την αντίδραση της τουρκικής πλευράς. Η απάντηση της ελληνικής πλευράς ήρθε μέσω μίας διευκρίνισης: οι κατεχόμενες από τη Διοίκηση Δημόσιων Κτημάτων ακίνητες περιουσίες επρόκειτο να αποδοθούν στους ιδιοκτήτες ή στους νόμιμα διορισμένους πληρεξούσιους, μετά την υποβολή σχετικής αίτησης. Οι τελευταίοι ήταν δυνατόν να είναι και οι παλιοί πληρεξούσιοι, εφοδιασμένοι όμως με νέο έγκυρο πληρεξούσιο συμβόλαιο¹¹¹⁶.

Δημοκρατία, Υπουργείο Οικονομικών, Διοίκηση Δημοσίων Κτημάτων, αρ. πρωτ. 45610-58237 π.ε., 30-04-1934, Αθήνα, προς Προϊστάμενο Έρευνας Ανταλλάξιμων Κτημάτων Ανατολικής Μακεδονίας και Δυτικής Θράκης, Κομοτηνή.

¹¹¹⁴ Ι.Α.Υ.Ε. 1935/Β/2/Π/Β' Πολιτική, Τμήμα Τουρκίας, Κτήματα Μουσουλμάνων Θράκης, Ελληνική Δημοκρατία, Υπουργείο Οικονομικών, Διεύθυνση Δημοσίων Κτημάτων, Τμήμα Α, αρ. πρωτ. 52281, 30-10-1934, Λίαν Επείγον, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Β' Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων, Τμήμα Ι, Αθήνα.

¹¹¹⁵ *Ibid.*

¹¹¹⁶ *Ibid.*

Όμως δύο μήνες αργότερα, η Μικτή Επιτροπή κατά την ολοκλήρωση των εργασιών της, με έγγραφό της προς το υπ. Εξωτερικών εξέφρασε για μία ακόμη φορά διαφωνία στον τρόπο λειτουργίας των επιτροπών του ελληνικού δημοσίου που ασχολούνταν με τα ζήτημα των μη ανταλλάξιμων περιουσιών. Έτσι, υποστήριξε ότι τόσο το ζήτημα της σύνταξης πληρεξουσίων υπό ψυχολογική βία, όσο και της πλαστότητας των πληρεξουσίων συμβολαίων άπτονταν της αρμοδιότητας των εκάστοτε εθνικών δικαστικών αρχών. Σε καμία περίπτωση δε δικαιολογείτο η κατάληψη των κτημάτων, την ελεύθερη διάθεση των οποίων κατοχύρωσε υπέρ των ιδιοκτητών η Σύμβαση της Άγκυρας το 1933.

Η θέση της ελληνικής αντιπροσωπείας ετίθετο σε μία ρεαλιστικότερη βάση, αναφορικά με τα διακρατικά και διεθνή κείμενα που είχε προηγουμένως θωρακίσει με νόμους το ελληνικό κράτος. Επιπροσθέτως, σε σύντομο χρονικό διάστημα, η δράση της επρόκειτο να προκαλέσει την αντίστοιχη τουρκική αντίδραση, βάσει της αρχής της αμοιβαιότητας¹¹¹⁷. Ήταν εξάλλου γνωστές η απουσία πληρεξουσίων συμβολαίων των μη ανταλλάξιμων περιουσιών των *εταμπλί* στην Τουρκία και η διαχείριση τους από συγγενείς ή φιλικά πρόσωπα¹¹¹⁸. Νωρίτερα η Μικτή Επιτροπή αναγνώρισε αποκλειστικά για τη Θράκη, με την υπ' αρ. 73 απόφασή της, έπειτα από διαιτητική απόφαση των ουδέτερων μελών της, το έθιμο διαχείρισης των ακινήτων πατρός, μητρός, αδελφού, αδελφής, υιού ή κόρης χωρίς τη σύναψη πληρεξουσίου εγγράφου¹¹¹⁹.

¹¹¹⁷ I.A.Y.E. 1935/B/2/II/B' Πολιτική, Τμήμα Τουρκίας. Κτήματα Μουσουλμάνων Θράκης, Ελληνική Αντιπροσωπεία παρά τη Μικτή Επιτροπή Ανταλλαγής Ελληνοτουρκικών Πληθυσμών, αρ. πρωτ. 26, 07-12-1934, προς: Υπουργείο των Εξωτερικών, Τμήμα Τουρκίας.

¹¹¹⁸ *Ibid.*

¹¹¹⁹ I.A.Y.E. 1935/B/2/II/B' Πολιτική, Τμήμα Τουρκίας. Κτήματα Μουσουλμάνων Θράκης, Ελληνική Αντιπροσωπεία παρά τη Μικτή Επιτροπή Ανταλλαγής Ελληνοτουρκικών Πληθυσμών, αρ. πρωτ. 26., 07-12-1934, προς: Υπουργείο των Εξωτερικών, Τμήμα Τουρκίας. Αποκαλυπτικά είναι τα παραδείγματα των πληρεξουσίων διαχειριστών Βίκ. Κουταβέλη (μέλους δημοτικού συμβουλίου Αλεξανδρούπολης) και Παν. Δεμερτζή (ιδιοκτήτη καφενείου και μεταπράτη γενικού εμπορίου και αργότερα δικολάβος στο Σουφλί), αναφορικά με ακίνητες, μη ανταλλάξιμες περιουσίες στην περιοχή του Σουφλίου, τη μεσεγγύηση των οποίων είχε αναλάβει η τοπική Οικονομική Εφορία για λογαριασμό της Διοίκησης Δημοσίων Κτημάτων. Στην περίπτωση του Κουταβέλη, ο έφορος Σουφλίου κατέλαβε τις ακίνητες περιουσίες των μουσουλμάνων εντολοδόχων του και διέταξε τους ενοικιαστές να σταματήσουν την καταβολή μισθωμάτων προς τον Κουταβέλη, όπως είχαν πράξει κατά το παρελθόν σε αντίστοιχη περίπτωση και οι βουλγαρικές αρχές (1913-1919). Στην υπόθεση παρενέβη η ελληνική αντιπροσωπεία στη Μικτή Επιτροπή και ζήτησε την ανάκληση της σχετικής διαταγής με τη μεσολάβηση του υπ. Εξωτερικών. Εν συνεχεία, ο Γενικός Διοικητής Θράκης, Μ. Μαντάς, και με επιστολή του προς το υπουργείο Εξωτερικών αξίωσε την επιστροφή των περιουσιών που είχαν τεθεί υπό τη μεσεγγύηση του δημοσίου στους δικαιούχους ιδιοκτήτες και, κατά συνέπεια, στους πληρεξουσιστές τους. Ήδη, οι εντολοδόχοι του Κουταβέλη είχαν αποστείλει στη Γενική Διοίκηση Θράκης, αλλά και στον έφορο Σουφλίου, προσωπικές αιτήσεις αναφορικά με την απόδοση των περιουσιών τους. Βέβαια έναν μήνα αργότερα, η υπόθεση δεν είχε παρουσιάσει καμία εξέλιξη και οι εντολοδόχοι διαμαρτύρονταν έντονα προς την Γενική Διοίκηση Θράκης. Η υπόθεση Δεμερτζή είναι περισσότερο ολοκληρωμένη αναφορικά με τα έγγραφα που τη στοιχειοθετούν (βλέπε Πίνακα 15). Ο πληρεξουσιστής, διέθετε νόμιμα και έγγραφα πληρεξούσια για τις περιουσίες που διαχειριζόταν στο συμβολαιογραφείο του Σουφλίου. Τα πληρεξούσια συντάχθηκαν πριν από την αναχώρηση των αναγνωρισμένων από τη Μικτή Επιτροπή μη ανταλλάξιμων εντολοδόχων, με νόμιμα ελληνικά διαβατήρια, μεταξύ 1927 και 1928. Οι ιδιοκτήτες με την εδραίωση της ελληνικής διοίκησης της Θράκης το 1920, είχαν την κυριότητα και την κατοχή των περιουσιών τους, χωρίς όμως να διαθέτουν τους απαραίτητους τίτλους ιδιοκτησίας που είχαν απολεσθεί κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων. Αργότερα το 1924, η Δ' Εθνοσυνέλευση, με ψήφισμά της, αναγνώρισε τις ιδιοκτησίες τους μέσω ένορκων βεβαιώσεων ενώπιον του ειρηνοδίκη της περιοχής. Ο Δεμερτζής διαχειριζόταν τις περιουσίες μέχρι και τον Μάιο του 1934, όταν η Οικονομική Εφορία Σουφλίου τις κατέλαβε με το αιτιολογικό της παλαιότητας των πληρεξουσίων συμβολαίων. Έτσι τα κτήματα έμειναν στη διαχείρισή της για λογαριασμό των

Από την εξιστόρηση των υποθέσεων, γίνονται αντιληπτές η προσπάθεια του κρατικού μηχανισμού, μέσω της Διοίκησης Δημοσίων Κτημάτων και των άλλων υπηρεσιών του υπ. Οικονομικών να συμπεριλάβει στη δικαιοδοσία του τις υποθέσεις μουσουλμανικών περιουσιών που δεν κατάφερε να υποβάλει προς εξέταση στη Μικτή Επιτροπή. Μια εμπρόθεσμη αίτηση διαιτησίας, ακόμα και αν δεν εξεταζόταν απ' αυτήν, στη συνέχεια βρισκόταν στη δικαιοδοσία του ελληνικού δικαστικού συστήματος.

Η δράση της Διεύθυνσης Δημοσίων Κτημάτων, μετά τη διάλυση της Μικτής Επιτροπής, μπορεί να θεωρηθεί αρκετά αποτελεσματική αναφορικά με την πρόθεση της να περιορίσει, να ελέγξει και να εκμεταλλευτεί τις μουσουλμανικές ιδιοκτησίες δυτικά της όχθης του Έβρου ποταμού μετά τη θεωρητική ολοκλήρωση των ζητημάτων της ανταλλαγής.

Η Γενική Διοίκηση Θράκης

Η Γενική Διοίκηση Θράκης διαμέσου των προνομίων που της προσέδιδε το ρυθμιστικό πλαίσιο οργάνωσης της, λειτούργησε ως ένας αυτόνομος φορέας τοπικής δράσης σε παραλληλία με το έργο των προαναφερθέντων φορέων. Με το πλεονέκτημα της άμεσης γνώσης των θεμάτων που απαιτούσε και των ζητημάτων που δημιουργούσε η προσφυγική παρουσία κατείχε θεμελιώδη θέση στο έργο της χωρικής και λειτουργικής ενσωμάτωσης της επαρχίας στον εθνικό κορμό.

Δυστυχώς, η απουσία του αρχείου της Γενικής Διοίκησης Θράκης δεν επιτρέπει την εμπεριστατωμένη και λεπτομερή εξέταση της δράσης της. Έτσι, αναγκαστικά τα στοιχεία αντλούνται από δευτερογενείς και περισσότερο περιορισμένες πηγές. Στην προκειμένη περίπτωση διερευνήθηκε το έργο της μέσω των ενεργειών υπέρ της προσφυγικής εγκατάστασης, της θέσης της στο ζήτημα της

εντολοδόχων, μέχρι οι ίδιοι να τα ζητήσουν ή, με νέα εντολή, να απαιτήσουν την απόδοσή τους στον Δεμερτζή. Τότε, θα αποδίδονταν και τα τυχόν εισπραχθέντα εισοδήματα σε αυτούς ή στον πληρεξούσιό τους. Για τη διευθέτηση της υπόθεσης, ο Δεμερτζής μετέβη στην Τουρκία και επέστρεψε με νέα, έγκυρα πληρεξούσια συμβόλαια, αλλά η οικονομική υπηρεσία συνέχισε να αρνείται την απόδοσή τους. Αυτή τη φορά, το αιτιολογικό ήταν μία νέα διαταγή του υπ. Οικονομικών, βάσει της οποίας καλείτο να ελέγξει την κυριότητα των κτημάτων των εντολοδόχων. Νωρίτερα, ο Δεμερτζής είχε αναλάβει τη διαχείριση 16 περιουσιών μη ανταλλάξιμων κατοίκων που αποδημήσαν στην Τουρκία. Η πορεία της υπόθεσης των περιουσιών που διαχειριζόταν δεν μπορεί να θεωρηθεί ανεξάρτητη από την προηγούμενη δράση του, τουλάχιστον για τις ελληνικές αρχές. Για άλλη μία φορά, η τελική έκβαση των υποθέσεων δεν είναι γνωστή, από τα τεκταινόμενα όμως δεν φαίνεται να έγινε υποχώρηση των αρχών προς όφελος των αυτοδικαίων δικαιωμάτων τους. Ι.Α.Υ.Ε. 1935/Β/2/Π/Β' Πολιτική, Τμήμα Τουρκίας, Κτήματα μουσουλμάνων Θράκης, Γενική Διοίκηση Θράκης, 08-11-1934, αρ. πρωτ. 12420, προς Υπουργείο Εξωτερικών, Τμήμα Τουρκίας, Αθήνα· Ι.Α.Υ.Ε. 1935/Β/2/Π/Β' Πολιτική, Τμήμα Τουρκίας, Κτήματα Μουσουλμάνων Θράκης, Ελληνική Δημοκρατία, Γενική Διοίκηση Θράκης, Διεύθυνση Εσωτερικών, αρ. πρωτ. 43042, 09-10-1934, Κομοτηνή, επείγον, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Τμήμα Τουρκίας, Αθήνα· Ι.Α.Υ.Ε. 1935/Β/2/Π/Β' Πολιτική, Τμήμα Τουρκίας, Κτήματα Μουσουλμάνων Θράκης, Αίτηση Αμέτ Χουσεϊν Σαρόγλου κατοίκου χωριού Προβατόνα, Επαρχία Σουφλίου, Σουφλί, 04-10-1934, προς Υπουργείο Εξωτερικών, Διεύθυνση Εφαρμογής Συνθηκών, αρ. πρωτ. εμπιστ. 10361· Ι.Α.Υ.Ε. 1935/Β/2/Π/Β' Πολιτική, Τμήμα Τουρκίας, Κτήματα Μουσουλμάνων Θράκης, Ελληνική Αντιπροσωπεία παρά τη Μικτή Επιτροπή Ανταλλαγής Ελληνοτουρκικών Πληθυσμών, αρ. πρωτ. 57993, 26-09-1934, εξαιρετικά επείγον, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Τμήμα Τουρκίας· Ι.Α.Υ.Ε. 1935/Β/2/Π/Β' Πολιτική, Τμήμα Τουρκίας, Κτήματα Μουσουλμάνων Θράκης, Τηλεγράφημα, 31-08-1934, Κομοτηνή, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Τμήμα Τουρκίας, Αθήνα· Ι.Α.Υ.Ε. 10226· Ιγγλέσης Ν. (1930), *Οδηγός της Ελλάδος του Έτους 1930*, Αθήνα: Πυρσός, σ. 1001, σ. 1008.

εξαγοράς εκτάσεων γης για τις ανάγκες της αποκατάστασης, της καταβολής των αποζημιώσεων και της είσπραξης του φόρου ακίνητης περιουσίας από τους μη ανταλλάξιμους κατοίκους της διοικητικής της περιφέρειας.

Σημειώνεται, πως η ιδιαιτερότητα των περιστάσεων αποτελεσματικής επέμβασης της Γενικής Διοίκησης Θράκης απαιτούσε ενίσχυση των διαχειριστικών οργάνων της. Έτσι, δύο εβδομάδες νωρίτερα από την ίδρυση της Ε.Α.Π., ο υπουργός Υγιεινής, Πρόνοιας & Αντιλήψεως, σε επίσκεψή του στην επαρχία, διαβλέποντας τη σπουδαιότητα της εποικιστικής προσπάθειας, αξίωσε –με τηλεγράφημά του προς το υπ. Γεωργίας- την απόσπαση της *Διεύθυνσης Εποικισμού Θράκης* από την *Γενική Διοίκηση Μακεδονίας* και την ένταξή της στη Γενική Διοίκηση Θράκης¹¹²⁰. Βέβαια είχε ήδη αποφασισθεί η ενίσχυση των αρμοδιοτήτων της Γενικής Διοίκησης για τις ανάγκες του εποικισμού, και ειδικότερα του Γενικού Διοικητή, με τη μεταβίβαση σε αυτόν όλων των εξουσιών του υπουργού Γεωργίας¹¹²¹.

Η Διεύθυνση Εποικισμού Θράκης περιελάμβανε τα γραφεία Κομοτηνής, Αλεξανδρούπολης, Ν. Ορεστιάδας, Διδυμοτείχου, Ξάνθης, Δράμας και Καβάλας. Από εκεί και πέρα, οι αναφερόμενοι φορείς θεωρήθηκαν υπεύθυνοι για τα θέματα που δημιούργησε η προσφυγική παρουσία στην περιοχή. Σε σχέση με τα γραφεία της Δράμας και της Καβάλας, δεν είναι γνωστό το χρονικό διάστημα που παρέμειναν στη δικαιοδοσία της Γενικής Διοίκησης Θράκης, μιας και το έργο τους ανατολικά του Νέστου ήταν διαφορετικό από το αντίστοιχο δυτικά του ποταμού.

Αρχικά η συμβολή της Γενικής Διοίκησης Θράκης συνδέθηκε με τις προσπάθειες περίθαλψης και εγκατάστασης των νεοφερμένων πληθυσμών. Με την κάλυψη των πρωταρχικών αυτών αναγκών ενεργοποιήθηκαν και οι εργασίες της αποκατάστασης τους. Έτσι το φθινόπωρο του 1923 και ενώ το Ταμείο Περίθαλψης Προσφύγων συνέχιζε τη δράση του και ετοιμαζόταν να παραδώσει το έργο στην Ε.Α.Π., ο Σπ. Δάσιος, Γενικός Διοικητής Θράκης, εξήγγειλε την ίδρυση ενός φορέα για την ικανοποίηση των αναγκών στέγασης των αστικά εγκατεστημένων προσφύγων.

Πραγματικά ο Δάσιος σε αναφορά του προς τις ελληνικές αρχές κάνει λόγο για τη λειτουργία *Ταμείων Αστικής Στέγασης Προσφύγων* σε Ξάνθη, Κομοτηνή και Καβάλα: τιμώντας ομολογουμένως την ευγένεια των αισθημάτων του εμπορικού και γεωργικού κόσμου, ελληνικού και μουσουλμανικού, οι κάτοικοι χωρίς παράπονο αλλά με ενθουσιασμό θα φορολογηθούν χειροκροτώντας την πρωτοβουλία της πολιτείας¹¹²².

¹¹²⁰ Μ. Μ. Αρχείο Α. Δοξιάδη Φάκελος 3, αρ. εγγράφου 256/3, Φικιώτης Δημήτριος, Τμηματάρχης του Υπ. Υγιεινής, Πρόνοιας & Αντιλήψεως, Αθήνα, 25-09-1923, προς: Αντιπροσωπεία της Κοινωνίας των Εθνών, Αθήνα.

¹¹²¹ Φ.Ε.Κ., 04-10-1923, αρ. φύλλου 280, Βασιλικό Διάταγμα περί μεταβιβάσεως των δικαιωμάτων του υπουργού της Γεωργίας εις τον Γεν. Διοικητήν Θράκης.

¹¹²² Μ. Μ. Αρχείο Α. Δοξιάδη Φάκελος 4, αρ. εγγράφου 256/35, Βασίλειο της Ελλάδος, Γενική Διοίκηση Θράκης, Κομοτηνή, 09-11-1923, αρ. πρωτ. εμπ. 3625, προς: Υπουργούς Εξωτερικών, Πρόνοιας, Γεωργίας, Συγκοινωνίας και Οικονομικών.

Σύμφωνα με έκθεση του *Εμπορικού Επιμελητηρίου Κομοτηνής* η παραγωγή καπνού της καλλιεργητικής χρονιάς θα ανερχόταν σε 5.000.000.000 δρχ. Η φορολογίας το 1% της αξίας του παραγόμενου καπνού για μία περίοδο δύο ή τριών ετών και εφόσον οι τιμές διατηρούνταν στο ίδιο επίπεδο, θα απέφερε το ποσό των 50.000.000 δρχ. για την εκπλήρωση του στόχου της οικονομικής ενίσχυσης των τριών ταμείων. Πράγματι, το σχέδιο υλοποιήθηκε. Χαρακτηριστικά, ο Δάσιος αναφέρει τη λειτουργία του ταμείου της Ξάνθης, τη στιγμή που τα υπόλοιπα ανέμεναν την είσπραξη των χρημάτων. Νωρίτερα, ο Δοξιάδης είχε ζητήσει από το υπ. Οικονομικών την αύξηση του ειδικού φόρου καπνού, όπως και έγινε με την αύξηση του ποσοστού στο 3%¹¹²³. Πάντως, οι τοπικές αρχές προχώρησαν στη δέσμευση χρηματικών κεφαλαίων πριν από την πώληση των αντίστοιχων ποσοτήτων καπνού τους προκειμένου να χρηματοδοτήσουν την ίδρυση των ταμείων.

Υπό αμφισβήτηση τίθεται, βέβαια, η θέση του σχετικά με την ενθουσιώδη σύμπραξη της πολυπληθέστερης ομάδας των καπνοκαλλιεργητών, των μη ανταλλάξιμων μουσουλμάνων, από τη στιγμή που οι ίδιοι βίωσαν την προσπάθεια ένταξης των προσφύγων στην καθημερινότητά τους. Εξαίρεση αποτελεί η σύμπραξη των μουσουλμάνων μεγαλοκτηματιών και καπνεμπόρων –που επεδίωκαν να τηρήσουν μία προσεκτική στάση απέναντι στις αρχές, τουλάχιστον για τον πρώτο χρόνο της ανταλλαγής- με προσωπικά οφέλη.

Η διακοπή λειτουργίας των τοπικών ταμείων πραγματοποιήθηκε σχεδόν πέντε χρόνια αργότερα τον νόμο 3714 (άρθρο 42) σχετικά με την αναδιοργάνωση των υπηρεσιών του υπ. Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντίληψης¹¹²⁴. Τα χρηματικά ποσά που είχαν συγκεντρωθεί, πέρασαν στη διαχείριση της διοίκησης των *Τοπικών Συμβουλίων Πρόνοιας και Στέγασης Προσφύγων*. Να σημειωθεί πως τα τελευταία λειτουργούσαν εντός των αρμοδιοτήτων των Γενικών Διοικήσεων. Στη συνέχεια θα ενισχυόταν ουσιαστικά ο ρόλος τους, με τη μεταβίβαση της αρμοδιότητας του *Συμβουλίου Πρόνοιας και Στέγασης* του παραπάνω υπουργείου σε αυτά¹¹²⁵. Το ίδιο συνέβη και με το ποσό που εξακολουθούσε να συγκεντρώνεται εντός του πλαισίου θεσμοθέτησης των εν λόγω ταμείων. Η νέα νομοθετική ρύθμιση άφηνε ανοιχτό το ενδεχόμενο καταβολής εισφορών του θρακικού πληθυσμού υπέρ της στέγασης των αστών προσφύγων. Από την περιορισμένη σε έκταση αναφορά του διοικητή της Θράκης και

¹¹²³ Μ. Μ. Αρχείο Α. Δοξιάδη Φάκελος 3, αρ. εγγράφου 256/3, Φικιώτης Δημήτριος, Τμηματάρχης του Υπ. Υγιεινής, Πρόνοιας & Αντίληψως, Αθήνα, 25-09-1923, προς: την Αντιπροσωπεία της Κοινωνίας των Εθνών, Αθήνα· Φ.Ε.Κ., 25-09-1923, αρ. φύλλου 271, Νομοθετικό Διάταγμα «περί προσθέτου φορολογίας καπνού εις φύλλα υπέρ της υγιεινολογικής περιθάλψεως και στεγάσεως των προσφύγων Ξάνθης».

¹¹²⁴ Φ.Ε.Κ., 24-12-1928, αρ. φύλλου 274, Νόμος 3714, επικυρώνεται το Ν.Δ. της 10-08-1928 «περί οργάνωσης των υπηρεσιών του Υπουργείου Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντίληψως»

¹¹²⁵ Γ.Β., Αρχείο Σουλιώτη-Νικολαΐδη Αθ. Γενικός Διοικητής Θράκης (1935-1936), Φάκελος 3, Υποφάκελος 3/1/4, Φυλλάδια. Υπουργείο Εσωτερικών-Διεύθυνση Διοικήσεως (1932), *Διατάξεις Ευρύσεως Αρμοδιότητας Γενικών Διοικήτων*, Εν Αθήναι: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου· Φ.Ε.Κ. αρ. φύλλου 378, 17/24-10-1932, περί μεταβίβασης αρμοδιότητας του Συμβουλίου Πρόνοιας και Στεγάσεως του Υπουργείου Πρόνοιας και Αντίληψως εις το παρά τη Γενική Διοίκησει Θράκης λειτουργούν Τοπικόν Συμβούλιο Πρόνοιας και Στεγάσεως Προσφύγων.

το αρχειακό υλικό που εξετάσθηκε, δεν είναι γνωστά περισσότερα στοιχεία σχετικά με τη δράση των συγκεκριμένων φορέων.

Η Γενική Διοίκηση, ασχολήθηκε και με μικρότερου μεγέθους έργα, σημαντικής, όμως, σπουδαιότητας για την προσφυγική αποκατάσταση και την αλλαγή της τοπιογραφίας. Στην προκειμένη περίπτωση, οι αρχές ενδιαφέρθηκαν για την απόκτηση μίας έκτασης στις παρυφές της πόλης της Κομοτηνής. Η έκταση τελούσε υπό προσφυγική κατάληψη. Όμως οι μουσουλμάνοι ιδιοκτήτες αρνήθηκαν να πουλήσουν τη γη τους, διεκδικώντας την επιστροφή των περιουσιών τους ή την καταβολή του τιμήματος που οι ίδιοι ορίζουν ανά στρέμμα κατά την εξαγορά της.

Τότε η αρμόδια διεύθυνση της περιφερειακής διοίκησης ήρθε σε επαφή με έναν επιφανή ομοεθνή κάτοικο της πόλης. Αυτός είχε τόσο την οικονομική δυνατότητα να αγοράσει τις υπό κατάληψη εκτάσεις στην τιμή που επιθυμούσαν οι ιδιοκτήτες όσο και την αποδοχή των τελευταίων οι οποίοι πρόθυμα προχώρησαν στην πώληση των γαιών τους. Οι μουσουλμάνοι ιδιοκτήτες δεν ήταν ενήμεροι για τον ακριβή σκοπό της αγοραπωλησίας και τη συμφωνία που είχε προηγηθεί μεταξύ του αγοραστή και της Γενικής Διοίκησης. Στη συνέχεια και αφού ολοκληρώθηκε η δικαιοπραξία η Διεύθυνση Εσωτερικών για να νομιμοποιήσει την κατάληψη και να αποζημιώσει τον αγοραστή για το χρηματικό τίμημα που είχε καταβάλει, προχώρησε σε αναγκαστική απαλλοτρίωση¹¹²⁶.

Όπως θα φανεί παρακάτω η προσφυγική παρουσία με τις συλλογικές και ιδιωτικές προσπάθειες αποκατάστασης προκάλεσε ανακατατάξεις μόνιμου ή προσωρινού χαρακτήρα στο ιδιοκτησιακό καθεστώς των ακινήτων περιουσιών και κατά συνέπεια στο ίδιο το θρακικό τοπίο. Αυτές, κατά πλειονότητα προέρχονταν από την κατασκευή των προσφυγικών συνοικισμών και οικισμών επί μουσουλμανικών περιουσιών, από τις επιτάξεις κινητών και ακινήτων περιουσιών για την περίθαλψη και την προσωρινή εγκατάσταση των προσφύγων, από τη χρησιμοποίηση των εγκαταλελειμμένων περιουσιών, από τις καταλήψεις που είχε προκαλέσει ο προσφυγικός κόσμος και από τις αναγκαστικές απαλλοτριώσεις των αρχών.

Οι διαμαρτυρίες του μουσουλμανικού πληθυσμού, οι αντιδράσεις της τουρκικής αντιπροσωπείας στη Μικτή Επιτροπή και η εφαρμογή της αρχής της αμοιβαιότητας από την τουρκική πλευρά, υποχρέωσαν τις ελληνικές αρχές προς μια υποθετική διευθέτηση των σχετικών ζητημάτων. Έτσι, κομβικά αποδείχθηκαν τα ζητήματα της εξαγοράς και κατά συνέπεια της καταβολής αποζημιώσεων -με τη συνδρομή της Εθνικής Τράπεζας- για το πλήθος των εκτάσεων που δεν προβλεπόταν να επιστραφούν στους αρχικούς ιδιοκτήτες τους.

Αναλυτικότερα, το ζήτημα της εξαγοράς των περιουσιών τέθηκε αρχικά στα

¹¹²⁶ Ι.Α.Υ.Ε. 1925/Γ/68/ΑΠΕ/2, Κτήματα Μουσουλμάνων Δ. Θράκης, Γενική Διοίκηση Θράκης, Διεύθυνση Εσωτερικών, αρ. πρωτ. 1186, 19-08-1925, Κομοτηνή, προς: κ. Εξηντάρη, πρόεδρο της Ελληνικής Αντιπροσωπείας στην Μικτή Επιτροπή Ανταλλαγής, Κωνσταντινούπολη.

μέσα του 1924. Εμφανίστηκε επιτακτικότερο μετά τη Συμφωνία της Άγκυρας και συμπληρώθηκε από ένα διάταγμα, το καλοκαίρι του 1925¹¹²⁷. Οι προτεινόμενες ρυθμίσεις εξουσιοδοτούσαν τον διευθυντή Εποικισμού της Γενικής Διοίκησης Θράκης με το δικαίωμα καθορισμού του αντιτίμου της εξαγοράς των περιουσιών που είχαν καταληφθεί από την υπηρεσία του για την ανέγερση αγροτικών συνοικισμών. Στην περίπτωση αυτή ο ιδιοκτήτης καλείτο να δηλώσει μόνο την αποδοχή ή την απόρριψη της προσφοράς των αρχών.

Η πρακτική της εξαγοράς κατά την περίοδο καταβολής των αποζημιώσεων προς τους μη ανταλλάξιμους της Θράκης αναθεωρήθηκε και με βάση την εμπειρία του παρελθόντος, επανήλθε σε ισχύ. Ο υπουργός Γεωργίας της παγκαλικής κυβέρνησης (Κ. Σταμούλης), σε περίοδο μείωσης των δημοσίων εξόδων, ήταν αποκαλυπτικός ως προς τις προθέσεις της κυβέρνησης για την υιοθέτηση της νέας εφαρμογής του μέτρου όταν δήλωνε: το κράτος σήμερα δεν σπεύδει να αγοράσει κτήματα μουσουλμάνων της Δ. Θράκης, αλλά θέλει, κυρίως με την αγορά ορισμένων κτημάτων σε συμφέρουσα τιμή, να δημιουργήσει προηγούμενο ελαφρών τιμών εξαγοράς¹¹²⁸.

Έτσι ο Εξηντάρης σε τηλεγράφημά του προς το υπ. Εξωτερικών αναφέρει ότι οι εποικιστικές αρχές της Γενικής Διοίκησης Θράκης βρίσκονταν μπροστά σε μία διαπραγματεύση αγοράς 100.000 στρεμμάτων σε συμφέρουσες για το ελληνικό κράτος τιμές. Η αγορά κρίθηκε σκόπιμο να πραγματοποιηθεί το συντομότερο δυνατόν, ώστε να ωφεληθεί το ελληνικό κράτος από ένα κέρδος που θα έφτανε τα 10.000.000 δραχμές. Ήδη η καθυστέρηση της αγοράς είχε επιφέρει οικονομική ζημιά στις αρχές, από το συνολικό ποσό που θα εξοικονομούσαν. Το τηλεγράφημα τελειώνει με την παρότρυνση του διπλωμάτη για δημιουργία αρμόδιας επιτροπής του υπ. Γεωργίας που θα ασχοληθεί με το θέμα¹¹²⁹. Εν τέλει η προτεινόμενη πρακτική δεν είχε την αναμενόμενη επιτυχία¹¹³⁰.

¹¹²⁷ Φ.Ε.Κ., 02-07-1925, αρ. φύλλου 161, Διάταγμα «Περί προσθήκης διατάξεων εις το Περί Εξαγοράς Μουσουλμανικών Κτημάτων εν Δυτική Θράκη προς Εγκατάστασιν Προσφύγων».

¹¹²⁸ Ι.Α.Υ.Ε. 1925/Γ/68/ΑΠΕ/2, Κτήματα Μουσουλμάνων Δ. Θράκης, Υπουργείο Γεωργίας, Διεύθυνση Εποικισμού, Τμήμα Θ. Γ. Ταμ., αρ. πρωτ. 99502, 13-08-1925, Αθήνα, προς: Υπουργείο Εξωτερικών.

¹¹²⁹ Ι.Α.Υ.Ε. 1925/Γ/68/ΑΠΕ/2, Κτήματα Μουσουλμάνων Δ. Θράκης, τηλεγράφημα από Κομοτηνή, αρ. εμπ. Πρωτ. 10040, 24-07-1925, επείγον, προς: Υπουργείο Εξωτερικών.

¹¹³⁰ Στο παραπάνω κλίμα εντάσσεται η προσπάθεια των 11 ιδιοκτητών του τσιφλικιού Μπέη-ον-Μπασή (Bey-on-Başı), του σημερινού Δέκαρχου στα νοτιοδυτικά της Ξάνθης, να προβούν σε πώλησή του. Για τη συνολική έκταση των 3.000 στρ. οι ιδιοκτήτες ζητούσαν το ποσό των 2.100.000 δρχ. που αντιστοιχούσε σε 700 δρχ. ανά στρέμμα. Η Επιτροπή Εξαγοράς Μουσουλμανικών Κτημάτων δεν προχώρησε στην αγορά του, θεωρώντας υψηλή την τιμή πώλησης, παρά την κατάληψη μέρους του τσιφλικιού από πρόσφυγες. Λίγους μήνες νωρίτερα, οι αρμόδιες επιτροπές είχαν απορρίψει παρόμοιες αγορές, λόγω των υψηλών τιμών πώλησης των μουσουλμανικών περιουσιών. Αντ' αυτού, για την απόκτησή του προτιμήθηκε η λύση της κατάληψης και παραχώρησης στην Ε.Α.Π. μετά την έκδοση του σχετικού πρωτοκόλλου. Η έκταση που κρίθηκε απαραίτητο να καταληφθεί για τις ανάγκες της αγροτικής αποκατάστασης, διανεμήθηκε στους δικαιούχους, χωρίς -τουλάχιστον μέχρι το 1930- να έχει καταβληθεί καμία χρηματική αποζημίωση προς τους ιδιοκτήτες. Όμως, οι μουσουλμάνοι ιδιοκτήτες δε δέχθηκαν την πώληση των επιταγμένων ή καταληφθέντων περιουσιών τους σε πολύ χαμηλές για αυτούς τιμές. Η στάση των μουσουλμάνων ιδιοκτητών σε καμία περίπτωση δεν εμπόδισε τις αρχές να διατηρήσουν στην κατοχή τους τα ακίνητα και τελικά να τα αφαιρέσουν από τους μουσουλμάνους ιδιοκτήτες τους, προκαλώντας ριζικές αλλαγές στο ιδιοκτησιακό καθεστώς της θρακικής γης. Γ.Α.Κ. Ν. Ξάνθης/Κτηματικά χωρίου Χρύσας, 1925-1983/ΑΒΕ84/ΑΕΕ46/α.α.21/Υπουργείο Οικονομικών, Δ/ση Δημοσίων Κτημάτων, Αθήνα, αρ. πρωτ. 65805, 11-01-

Ωστόσο στα έγγραφα του Ι.Α.Υ.Ε. βρέθηκε ένας αχρονολόγητος πίνακας που τιτλοφορείται *Ονομαστικός Πίνακας Αδειών Πώλησης που έχουν Χορηγηθεί για την Πώληση των Περιουσιών των Μουσουλμάνων Κατοίκων της Δυτικής Θράκης*. Σε αυτόν είναι καταγεγραμμένα 82 ονόματα μη ανταλλάξιμων μουσουλμάνων κατοίκων, ο αριθμός διαταγής που επέτρεπε την πώληση της περιουσίας τους και η περιφέρεια όπου βρισκόταν το κτήμα. Η πλειονότητα αυτών βρισκόταν στην περιφέρεια της Ξάνθης με 61 κτήματα, 14 στην Κομοτηνή, έξι στην Αλεξανδρούπολη και ένα στην περιφέρεια της Χρυσούπολης¹¹³¹.

Οι προαναφερθείσες περιουσίες αποτελούσαν ένα κομμάτι των μουσουλμανικών γαιών που βρισκόταν υπό πώληση από τους ιδιοκτήτες τους. Ήταν γαίες που είχαν καταληφθεί από τους πρόσφυγες ή γαίες που είχαν επιταχθεί από τις αρχές μέσω της Γενικής Διοίκησης Θράκης. Σε κάθε περίπτωση η πώλησή τους αποτελούσε τη μοναδική λύση για τους ιδιοκτήτες τους, όταν η απόδοσή τους ήταν θεωρητικά και πρακτικά αδύνατη.

Στα τέλη του 1925 η ελληνική κυβέρνηση έθεσε σε εφαρμογή το κείμενο της συμφωνίας που αφορούσε τη ρύθμιση των εκκρεμών κτηματικών ζητημάτων· συστάθηκε μια τριμελής επιτροπή εξαγοράς, αποτελούμενη από τους υπουργούς Εξωτερικών, Γεωργίας, και, από τον υφυπουργό Οικονομικών¹¹³². Οι αποφάσεις της επιτροπής εφαρμόζονταν εξίσου από τη Γενική Διοίκηση και τις τοπικές στρατιωτικές αρχές και ελέγχονταν πειθαρχικά από την ίδια. Μέχρι και τον επόμενο Μάρτιο η πρακτική της εξαγοράς και της καταβολής των αποζημιώσεων φάνηκε να εφαρμόζεται, σύντομα όμως εγκαταλείφθηκε, λόγω της αρχής της αμοιβαιότητας¹¹³³.

Μια σημαντική παράμετρος της λειτουργίας της παραπάνω τριμελούς επιτροπής εξαγοράς ήταν η δυνατότητα απευθείας διαπραγμάτευσης με τους ιδιοκτήτες για την εξαγορά των περιουσιών τους -καθώς και η άμεση κατάργηση της υφιστάμενης απαλλοτρίωσης- λόγω εφαρμογής του αγροτικού νόμου στα κτήματα των μη ανταλλάξιμων. Αναφορικά με τους μουσουλμάνους ιδιοκτήτες αποκατέστησε

1937· Γ.Α.Κ. Ν. Ξάνθης/Κτηματικά χωριού Χρύσας, 1925-1983/ ABE84/AEE46/a.a.21/Αίτηση των Εμινέ του Αμέτ ογλού Χασάν, Νατζιέ Χανούμ του Χατζημπραήμ Ογλού Μουσταφά, Εμίν του Μουσταφά Αγά, Χουρμούζ του Καραγκιοσλού Μουσταφά Εμόν, Λουφιε του Χασάν ογλού Φεχρή, Ανιφές του Ισχάν Μπέη, Μπαϊσε του Αλή Χασάν Ογλού Μπέη, Κεμάλ Μπέη Ισμαήλ Ογλού, Χαλίλ του Κιαμήλ, Χαϊδάρ ογλού Αμέτ Μπέης, Αλή Μπέης, Σεχιμέ [ή Σαϊμέ] Χανούμ, κάτοικοι Ξάνθης, 05-10-1925, Ξάνθη, προς: Επιτροπή Εξαγοράς Μουσουλμανικών Κτημάτων, Ξάνθη.

¹¹³¹ Ι.Α.Υ.Ε. 1925/Γ/68/ΑΠΕ/2, Κτήματα Μουσουλμάνων Δ. Θράκης, Ονομαστικός Πίνακας Αδειών Πώλησης που έχουν Χορηγηθεί για την Πώληση των Περιουσιών των Μουσουλμάνων Κατοίκων της Δυτικής Θράκης, αχρονολόγητος πίνακας.

¹¹³² Φ.Ε.Κ., 08-02-1926, αρ. φύλλου 46, «Περί Ερμηνείας του Εδαφίου 2 του άρθρου 1 του ΝΔ της 17-11-1925 περί συστάσεως Ανωτάτης Επιτροπής»· Ι.Α.Υ.Ε. 1925 Β' Πολιτική, 1925-1930, Περί της Δυτικής Θράκης, Απόκομμα εφημερίδας *ΤΟ ΦΩΣ*, 28-11-1925, τίτλος άρθρου: «Η εφαρμογή των τουρκοελληνικών συμβάσεων»· Φ.Ε.Κ., 18-11-1925, αρ. φύλλου 360, «Περί Συστάσεως Ανωτάτης Επιτροπής Εφαρμογής των μετά την Τουρκία Συμφωνιών των αφορώσαν την Διευθέτησιν Εκκρεμών Κτηματικών Ζητημάτων».

¹¹³³ Ι.Α.Υ.Ε. 1927/93.2, Β' Πολιτική, 1927-1928, Μειονότητα Δυτικής Θράκης, Α., Γενική Διοίκηση Θράκης, αρ. πρωτ. 13748, Κομοτηνή, 02-06-1926, επείγον, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Τμήμα Γ', Πολιτικό, Αθήνα· Φ.Ε.Κ., 20-03-1926, αρ. φύλλου 100, Νομοθετικό Διάταγμα, «Περί Κανονισμού και Πληρωμής Αποζημιώσεως Γηπέδων και Ακινήτων εν γένει Απαλλοτριωθέντων ή Καταληφθέντων προς Ανέγερσιν Προσφυγικών Αστικών Συνοικισμών ή Οικημάτων εν Θράκη».

την απόλυτη και ελεύθερη άσκηση των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας τους, εφόσον αυτές δεν είχαν προηγουμένως διανεμηθεί στους ακτήμονες καλλιεργητές της Θράκης.

Η διαδικασία της εξαγοράς συμπληρωνόταν από την καταβολή των αντίστοιχων αποζημιώσεων προς τους θιγόμενους ιδιοκτήτες. Πάντως οι αποζημιώσεις δεν κάλυψαν αποκλειστικά τις εξαγορές ακινήτων, αλλά αντιθέτως και τις περιπτώσεις χρήσης ακινήτων (κτισμάτων, οικοπέδων, αγροτεμαχίων) για τις ανάγκες της προσφυγικής εγκατάστασης και αποκατάστασης.

Η πρώτη προσπάθεια ρύθμισης των αποζημιώσεων αφορούσε τα υπό επίταξη ακίνητα, βάσει του νόμου 3076 του 1924. Ο σχετικός νόμος σε ένα αρκετά γενικόλογο κείμενο, παρά την αναδρομική ισχύ του από τον Οκτώβριο του 1922, όριζε τις επιτροπές καθορισμού των αποζημιώσεων. Οι επιτροπές με πενταμελή σύνθεση προέβλεπαν τη συμμετοχή και δύο μελών της μουσουλμανικής κοινότητας, του Γενικού Διοικητή, έναν δικαστή και έναν «...έλληνα...», όπως χαρακτηριστικά σημείωναν¹¹³⁴.

Η πρώτη προσπάθεια αποζημίωσης των γηγενών μουσουλμάνων χαρακτηριζόταν από την απόλυτη κυριαρχία του κρατικού μηχανισμού βάσει των θέσεων της Γενικής Διοίκησης Θράκης και την εξέλιξη των ελληνοτουρκικών σχέσεων. Ακόμα και η παρουσία των μουσουλμάνων αντιπροσώπων στην επιτροπή δεν άφηνε περιθώρια για την επικράτηση των θέσεών τους, από τη στιγμή που οι αποφάσεις λαμβάνονταν κατά ομοφωνία και όχι κατά πλειοψηφία¹¹³⁵.

Στη συνέχεια υπό το φως των διεθνών εξελίξεων και των τουρκικών διαμαρτυριών, η *Συντακτική Συνέλευση* του ελληνικού κοινοβουλίου (1924), εξέδωσε ψήφισμα σχετικά με τις αποζημιώσεις των επιταγμένων μουσουλμανικών περιουσιών, καταργώντας τον νόμο 3076 του 1924¹¹³⁶. Οι νέες ρυθμίσεις χωρίς να έχουν αναδρομική ισχύ και με το πνεύμα της αρχής της αμοιβαιότητας, απομάκρυναν τον διοικητή, τη θέση του οποίου αναλάμβανε άλλος, ανώτερος δημόσιος υπάλληλος της Γενικής Διοίκησης. Ο νέος επικεφαλής είχε το δικαίωμα διορισμού των επιτροπών. Οι επιτροπές διατήρησαν την ίδια σύνθεση, ισχυροποίησαν τη θέση του προέδρου και καθόρισαν επακριβώς τις αποζημιώσεις. Ο Γενικός Διοικητής συνέχισε να ελέγχει το έργο των επιτροπών, με την αρμοδιότητα επικύρωσης όλων των αποφάσεων και αναθεώρησής τους από μια νέα επιτροπή. Στην επιτροπή συμμετείχε μόνο ένας μουσουλμάνος σύμβουλος.

Το νέο νομικό πλαίσιο που τέθηκε σε εφαρμογή διατήρησε τον χαρακτήρα του προγενέστερου και την εξάρτηση του από την αρχή της αμοιβαιότητας.

¹¹³⁴ Φ.Ε.Κ., 14-05-1924, αρ. φύλλου 108, Νόμος 3076 «Περί αποζημιώσεως επιταχθέντων μουσουλμανικών κτημάτων εν Δ. Θράκη».

¹¹³⁵ Ι.Α.Υ.Ε. 1925 Β' Πολιτική, 1925-1930, Περί της Δυτικής Θράκης, Ελληνική Δημοκρατία, Γενική Διοίκηση Θράκης, Κομοτηνή, 18-03-1925, αρ. πρωτ. 4122, προς: Ελληνική Αντιπροσωπεία της Μικτής Επιτροπής, Κωνσταντινούπολη.

¹¹³⁶ Φ.Ε.Κ., 31-12-1924, αρ. φύλλου 324, Ψήφισμα της Δ' εν Αθήναις Συντακτικής Συνελεύσεως «Περί αποζημιώσεως των εν Δ. Θράκη Επιτάξεων (Συνεδριάσεις ΡΚΣ' της 16-12-1924)».

Παράλληλα, προσέδωσε επιπλέον δυνατότητες επέμβασης των αρχών στην αλλαγή του γαιοκτητικού κατεστημένου, για την ικανοποίηση των οποιωνδήποτε κρατικών αναγκών. Παρά τη διατήρηση της μουσουλμανικής παρουσίας, ο ρόλος τους εξακολουθούσε να παραμένει δευτερεύων και καθαρά για λόγους διπλωματικής σκοπιμότητας.

Εν συνεχεία και υπό τη επερχόμενη διακρατική συμφωνία διευθέτησης των αποζημιώσεων των μη ανταλλάξιμων δικαιούχων (Συμφωνία της Άγκυρας, Ιούνιος 1925), οι καταλήψεις των ιδιοκτησιών τους παρουσίασαν μία σχετική αύξηση. Τότε η Διεύθυνση Εποικισμού της Γενικής Διοίκησης, γνωρίζοντας το περιεχόμενο των συνομιλιών των δύο πλευρών προέβαινε σε καταλήψεις αδόμητων εκτάσεων με την επιδίωξη ένταξής τους στους όρους της συμφωνίας¹¹³⁷.

Η προαναφερόμενη πρακτική έδωσε τη δυνατότητα στις αρχές να νομιμοποιήσουν αναδρομικά τη διαδικασία απόκτησης των μουσουλμανικών ιδιοκτησιών που κρίνονταν αναγκαίες για την αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων. Η εφαρμογή του μέτρου δεν ήταν επιτυχής σε όλες τις περιπτώσεις. Συγκεκριμένα, στην περιοχή του Ίασμου, οι ακίνητες περιουσίες επιστράφηκαν στους μουσουλμάνους ιδιοκτήτες τέσσερις μήνες αργότερα, έπειτα από διαταγή της Διεύθυνσης Εποικισμού Θράκης.

Ο ρόλος και η διαχείριση του ζητήματος από τη Γενική Διοίκηση Θράκης αποδείχθηκε καταλυτικός για την έκβαση της υπόθεσης υπέρ της προσφυγικής παρουσίας και κυρίως υπέρ της προσπάθειας απομάκρυνσης των ιδιοκτησιακών δομών του παρελθόντος. Το ζήτημα των αποζημιώσεων προς του μη ανταλλάξιμους ιδιοκτήτες αποτέλεσε ένα συνεχές σημείο διαπραγμάτευσης των δύο πλευρών και κατά την επόμενη δεκαετία.

Η κατάσταση για τους μη ανταλλάξιμους κατοίκους και τις περιουσίες τους παρέμεινε ουσιαστικά αμετάβλητη μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του 1920. Στη συνέχεια, το καλοκαίρι του 1930, με την υπογραφή του Συμφώνου Φιλίας και την

¹¹³⁷ Στην περιοχή του Σουφλίου, με απόφαση του Γενικού Διοικητή και του διευθυντή Εποικισμού του υπ. Γεωργίας, έγινε συστηματική κατάληψη μουσουλμανικών μικροϊδιοκτησιών. Επιδίωξη τους ήταν να εξασφαλιστούν τα αναγκαία για την ανέγερση των οικίσκων γήπεδα, πριν από την υπογραφή της συμφωνίας, στην οποία είχε προβλεφθεί η αγορά μικρών ιδιοκτησιών μόνον εφόσον είχε πρώτα γίνει έναρξη των οικοδομικών εργασιών. Οι δύο παραπάνω φορείς θεωρούσαν το μέτρο σημαντικό προς την τελική διευθέτηση του ζητήματος της αγροτικής στέγασης και της αποφυγής επίταξης μουσουλμανικών οικίσκων. Παρόμοια περιστατικά, σημειώθηκαν και στην περιοχή της Κομοτηνής, στον Ιασμό ή Γιασί-Κιόι (Yassıköy). Στις αρχές Μαΐου καταλήφθηκαν τέσσερα στρέμματα ιδιοκτησίας Φεού Αλί Εφέντη (Feu Ali Efendi) και άλλα πέντε ιδιοκτησίας Αχμέτ Ονμπασί (Ahmed Onbaşı). Σε αυτά, που μέχρι εκείνη τη στιγμή χρησιμοποιούνταν για την καλλιέργεια αγροτικών προϊόντων, χάραχθηκαν τα σχέδια και τέθηκαν τα θεμέλια δύο και τεσσάρων προσφυγικών οικιών αντίστοιχα. Το ίδιο έγινε και στο αλώνι ιδιοκτησίας Ισμαήλ Ογλού Μουμίν (İsmail oğlu Mümin). Ι.Α.Υ.Ε. 1925 Β' Πολιτική, 1925-1930, Περί της Δυτικής Θράκης, Συντάκτης: Φεραίος, Κομοτηνή, 27-09-1925, αρ. πρωτ. 75, Προς: Πρόεδρο της Ελληνικής Αντιπροσωπείας στην Μικτή Επιτροπή Ανταλλαγής Πληθυσμών, Κωνσταντινούπολη· Ι.Α.Υ.Ε. 1925/Γ/68/VI, Κατάληψη Τουρκικών Κτημάτων εν Θράκη, τηλεγράφημα, αρ. εμπ. πρωτ. 7623, 05-06-1925, Κομοτηνή, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα.

εφαρμογή του μέσω του νόμου 4793, εμφανίστηκαν ελπίδες αλλαγής της¹¹³⁸.

Με απόφαση του υπουργικού συμβουλίου, αποκλειστικά υπεύθυνη για την εφαρμογή της στην περιφέρεια της Θράκης, ήταν η Γενική Διοίκηση Θράκης¹¹³⁹. Η απόφαση έδινε στη Γενική Διοίκηση τη δυνατότητα ορθότερης και αμεσότερης, για τα ελληνικά εθνικά συμφέροντα, αντιμετώπισης των προβλημάτων που μπορούσε να δημιουργήσει η συμφωνία. Άλλωστε ο διοικητής της Θράκης, όπως προαναφέρθηκε, ήταν ήδη αντιπρόσωπος όλων των υπουργείων του κράτους με ευρύτερη δικαιοδοσία.

Ο Γενικός Διοικητής Θράκης, Γ. Κακουλίδης, σε επιστολή του προς το υπ. Εξωτερικών αναφέρει τα μέτρα που έλαβε η Γενική Διοίκηση Θράκης ούτως ώστε να προβεί σε εφαρμογή των όρων της συμφωνίας¹¹⁴⁰. Επί του προκειμένου ο ίδιος προχώρησε στον διορισμό μιας ειδικής επιτροπής, που απαρτιζόταν από το διευθυντή Εσωτερικών, Οικονομικών και Γεωργίας, το διευθυντή Εποικισμού Θράκης και τον έλληνα αντιπρόσωπο στην 9^η Μικτή Υποεπιτροπή, με σαφή στόχο την παρακολούθηση της εφαρμογής των όρων της συμφωνίας.

Επειτα από συνεδρίαση η επιτροπή αποφάσισε την επιστροφή των ακίνητων μουσουλμανικών περιουσιών των *εταμπλί*, που είχαν καταληφθεί από κρατικές αρχές, μετά την υποβολή των σχετικών δικαιολογητικών απόδειξης της ιδιοκτησίας τους. Η κάθε περίπτωση εξεταζόταν προσεκτικά και, αφού λαμβάνονταν υπ' όψιν όλα τα έγγραφα που απεδείκνυαν την κυριότητα των περιουσιών, γινόταν η απόδοση. Η απόδοση τους ήταν εφικτή και μετά την κατάθεση τριών αξιόπιστων μαρτύρων (άρθρο 17 της συμφωνίας του 1930), εφόσον πάντα οι μη ανταλλάξιμοι είχαν τη νομή και την κάρπωση των περιουσιών κατά την 01-08-1929 (άρθρα 5 και 7). Η πρϋπόθεση ίσχυε από τη στιγμή που δεν υπήρχαν τίτλοι ιδιοκτησίας για το σύνολο των ιδιοκτητών της Θράκης, εκτός εξαιρέσεων¹¹⁴¹.

Σε περιπτώσεις όπου η κατάληψη είχε γίνει από τους διεκδικητές και δεν εμφανίζονταν άλλοι, τότε η γη κατοχυρωνόταν σε αυτούς, χωρίς περαιτέρω έρευνα. Η Γενική Διοίκηση Θράκης μέσω της υπηρεσίας Εποικισμού διατήρησε το δικαίωμα κατάληψης όλων των εκτάσεων που δεν είχαν ήδη καταληφθεί και βρίσκονταν εγγεγραμμένες εντός του σχετικού καταλόγου που είχε κατατεθεί από την ελληνική

¹¹³⁸ Φ.Ε.Κ., 03-07-1930, αριθμός φύλλου 226, Νόμος 4793 «Περί κυρώσεως της μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας Συμφωνίας περί του τρόπου εφαρμογής της εν Λωζάννη υπογραφείσης συμβάσεως περί ανταλλαγής Ελληνοτουρκικών πληθυσμών και της υπ' αρ. 9 δηλώσεως».

¹¹³⁹ Ι.Α.Υ.Ε. 1931/Β/VI/Β/6ί. Εγκύκλιος Υπ. Γεωργίας για την εφαρμογή της ελληνοτουρκικής συμφωνίας. Ελληνική Δημοκρατία, Υπουργείο Γεωργίας, Διεύθυνση Ανταλλαγής, Τμήμα Α', Γραφείο Εφαρμογής Ελληνοτουρκικών Συμφωνιών, αρ. πρωτ. 170180, αρ. εγκυκλίου 524, 11-12-1930, Αθήνα, προς: 1) τα Γραφεία Ανταλλαγής Θεσσαλονίκης, Δράμας, Φλώρινας, Μυτιλήνης, Χανίων, 2) Τους Οικονομικούς Εφόρους Νέων Χωρών, Θεσσαλίας και Αρτας, 3) Τις Γεωργικές Περιφέρειες Νέων Χωρών, Θεσσαλίας και Αρτας, 4) Τις Εποπτείες Συνεργειών Έρευνας Ανταλλαξίμων Κτημάτων Θεσσαλονίκης, Δράμας, Κοζάνης, Χανίων.

¹¹⁴⁰ Μ. Μ. Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Εσωτερικών Φ.107, Αύγουστος 1930/Εγγραφο 173, Γενική Διοίκηση Θράκης, Διεύθυνση Εσωτερικών, αρ. εμπ. πρωτ. 554, Κομοτηνή, 16-09-1930, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Τμήμα Β' Πολιτικό.

¹¹⁴¹ Ως τέτοια αναφέρεται η περίπτωση των τσιφλικιών *Μουρχάν* (Mürhan) και *Σιργκούλου* (Şirgüli). Μ. Μ. Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Εξωτερικών, Φ.60 Απρίλιος 1931/Εγγραφο 173, αρ. 37266, 19-08-1931, προς το Υπουργείο των Εξωτερικών Β' Διεύθυνσιν Πολιτικών Υποθέσεων, Τμήμα Τουρκίας.

αντιπροσωπεία στη Μικτή Επιτροπή (18-06-1928). Απαραίτητη προϋπόθεση ήταν η καταβολή της σχετικής αποζημίωσης από τις ελληνικές αρχές προς τους ιδιοκτήτες (άρθρο 16)¹¹⁴².

Στις περιπτώσεις όπου οι εκτάσεις καλλιεργούνταν, δινόταν χρόνος στους καλλιεργητές για να συλλέξουν τη σοδειά τους¹¹⁴³. Επιπλέον αποφασίστηκαν η απόκτηση από την υπηρεσία Εποικισμού μίας έκτασης 7.000 στρ. με την ανάλογη αποζημίωση, καθώς και η εξαγορά όλων των ακίνητων ιδιοκτησιών που δεν μπορούσαν να επιστραφούν στους μουσουλμάνους ιδιοκτήτες¹¹⁴⁴.

Η αναφορά του Κακουλίδη επισημαίνει τα σημεία όπου έπρεπε να δοθεί ιδιαίτερη προσοχή, προκειμένου να υπάρξει σχετικά απόλυτος έλεγχος των μουσουλμανικών περιουσιών που εντάσσονταν στις ρυθμίσεις της συμφωνίας¹¹⁴⁵. Με τον τρόπο αυτό η Γενική Διοίκηση προέβη σε έναν καθορισμό των μελλοντικών της ενεργειών επί του θέματος. Η ειδική επιτροπή κοινοποίησε τις αποφάσεις της σχετικά με την απόδοση των μουσουλμανικών περιουσιών στον τουρκόφωνο και ελληνόφωνο τύπο της περιοχής.

Εκτός αυτών υφίσταντο και τα άμεσα ή υπαρκτά για τη Γενική Διοίκηση προβλήματα που επεσήμανε ο Κακουλίδης στο κείμενό του, όπως η άρνηση των συμβολαιογράφων της Θράκης να προχωρήσουν σε σύναψη πωλητήριων συμβολαίων για εκτάσεις μεγαλύτερες των 250 στρ. χωρίς την έγκριση του υπ. Γεωργίας και προηγούμενη γνωμοδότηση του *Γνωμοδοτικού Συμβουλίου Εποικισμού* (νόμος 3250/1924 και συμπληρωματικά διατάγματα)¹¹⁴⁶. Βέβαια με την υπογραφή του συμφώνου, υπήρχε η πρόβλεψη κατάργησης οποιασδήποτε εθνικής νομοθεσίας αντέβαινε στα άρθρα της (άρθρο 33 της συμφωνίας του 1930). Ανεξάρτητα από τις οποιεσδήποτε εξελίξεις επί του συγκεκριμένου θέματος, η Γενική Διοίκηση Θράκης εργάστηκε για την προσαρμογή του έργου της αναμόρφωσης του θρακικού τοπίου και επί τις τρέχουσες συνθήκες.

Πραγματικά την ίδια περίοδο και ταυτόχρονα με τα προαναφερθέντα λήφθηκε η απόφαση είσπραξης των οφειλόμενων φόρων τόσο για τα αποδοθέντα κτήματα όσο

¹¹⁴² Ladas S. (1932), *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey*, New York: The Macmillan Co., σ. 578.

¹¹⁴³ Όπως στο τσιφλικί *Γιουρούκ-Τσιφλίκ* (Yürük Çiftliği) στη Χρυσούπολη του Χουσεΐν ογλού Ταχίρ (Hüseyin oğlu Tahir), κατοίκου Ξάνθης (άρθρο 16, παράγραφος 2).

¹¹⁴⁴ Τέτοιο θεωρείτε ένα τμήμα του τσιφλικιού *Μπουργάζ* (Burgaz), στην Ν. Ορεσιτιάδα, ιδιοκτησίας Χατζή Αλή Μπέη (Hacı Ali Bey) που δεν ήταν δυνατόν να επιστραφεί (άρθρο 22) Μ. Μ. Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Εξωτερικών, Φ.60 Απρίλιος 1931/Εγγραφο 173, αρ. 37266, 19-08-1931, προς το Υπουργείο των Εξωτερικών Β' Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων, Τμήμα Τουρκίας.

¹¹⁴⁵ Μ. Μ. Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Εσωτερικών Φ.107, Αύγουστος 1930/Εγγραφο 173, Γενική Διοίκηση Θράκης, Διεύθυνση Εσωτερικών, αρ. εμπ. πρωτ. 554, Κομοτηνή, 16-09-1930, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Τμήμα Β' Πολιτικό.

¹¹⁴⁶ Φ.Ε.Κ., 10-01-1925, αρ φύλλου 5, Διάταγμα «Περί επεκτάσεως απαγορεύσεως δικαιοπραξιών επί αγροτικών ακινήτων» και το Νομοθετικό Διάταγμα της 22/24 Ιουνίου 1927 «Περί κυρώσεως του Ν.Δ της 5 Μαΐου 1926 «περί συμπληρώσεως του Ν. 3250 περί κυρώσεως του από 3 Σεπτεμβρίου 1924 Ν.Δ. περί απαγορεύσεως δικαιοπραξιών επί ακινήτων»».

και για τα παραμένοντα οριστικά στη δικαιοδοσία του ελληνικού δημοσίου¹¹⁴⁷. Η εφαρμογή της συνάντησε τις έντονες διαμαρτυρίες των μουσουλμάνων ιδιοκτητών και την παρέμβαση της Μικτής Επιτροπής, αναγκάζοντας τη Γενική Διοίκηση να προχωρήσει στην διακοπή του μέτρου¹¹⁴⁸.

Μισό σχεδόν χρόνο αργότερα ο Καλογεράς διαφωνεί ξανά με τη θέση του Φλωρίδη και προτείνει την είσπραξη των οφειλομένων. Έτσι, προτρέπει τις ελληνικές διπλωματικές αποστολές στις κατά τόπους επιτροπές να αποστείλουν στις οικονομικές υπηρεσίες της Θράκης τους καταλόγους με τους δικαιούχους αποζημιώσεων, ώστε να ληφθούν όλα τα απαραίτητα μέτρα για την είσπραξή τους. Επιπλέον προτάθηκε η εντολή προς τις αρμόδιες στρατιωτικές και αστυνομικές αρχές να μη θεωρούν διαβατήρια γηγενών μουσουλμάνων, εφόσον οι κάτοχοι δεν είχαν προσκομίσει βεβαίωση των οικονομικών υπηρεσιών για τις χρηματικές οφειλές τους προς το δημόσιο¹¹⁴⁹.

Παρενθετικά να σημειωθεί ότι νωρίτερα (10-10-1930) ο Καλογεράς, με διαταγή του (υπ' αρ. 35494) προς τις οικονομικές υπηρεσίες της Γενικής Διοίκησης σχετικά με την απουσία αναγκαστικών μέτρων κατά των *εταμπλί* οφειλετών, τόνιζε την ανάγκη εφαρμογής του μέτρου αποκλειστικά στους οφειλέτες για τους οποίους υπήρχαν αποδείξεις ότι είχαν στερηθεί τα κτήματά τους λόγω κατάληψης αυτών από το ελληνικό δημόσιο, και μόνο για την εποχή που αυτά καταλήφθηκαν. Για τις οφειλές πριν από την κατάληψη των κτημάτων, υπό τον όρο πως αυτά τελούσαν υπό την κατοχή τους και κατά συνέπεια δεν στερήθηκαν την κάρπωσή τους, θα επιδιωκόταν η είσπραξη των σχετικών φόρων. Η διαταγή τόνιζε ιδιαίτερα την αποφυγή λήψης αναγκαστικών μέτρων, ανεξαρτήτως του χρόνου κατάληψης. Η είσπραξη των οφειλών τοποθετήθηκε χρονικά μετά τη λήψη της αποζημίωσης από τη Μικτή Επιτροπή¹¹⁵⁰.

Το μέτρο που προτάθηκε τον Ιούλιο του 1931 εφαρμόστηκε τροποποιημένο παρά τις διαφωνίες μεταξύ της τοπικής διοίκησης και των διπλωματικών αποστολών

¹¹⁴⁷ Ι.Α.Υ.Ε. 1934/Β/2/Π. Φορολογία Μουσουλμανικών Κτημάτων Δ. Θράκης, [Υπουργείο Οικονομικών], Αχρονολόγητο Σημείωμα Επί του Ζητήματος των Μουσουλμάνων της Δυτικής Θράκης ως προς τους υπ' αυτών Οφειλομένους Φόρους Κληρονομιάς και Δωρεάς.

¹¹⁴⁸ Το φθινόπωρο του 1930, η Γενική Διοίκηση Θράκης, μέσω της τοπικής οικονομικής εφορίας, ζήτησε από τον Μεχμέτ ογλού Γιουσούφ Οτμανλί (Mehmet oğlu Yusuf Otmanlı), κάτοικο Κομοτηνής και ιδιοκτήτη του τσιφλικιού Τζαμπάζ Οτμανλί ή Σχοινιά, της κοινότητας Καλαμόκαστρου, την καταβολή φόρου καθαρής προσόδου ιδιοκτησίας για το αγρόκτημά του. Το τσιφλίκι όμως τελούσε υπό κατάληψη από το φθινόπωρο του 1922. Έπειτα από διαμαρτυρία των ιδιοκτητών προς τη Μικτή Επιτροπή, η ελληνική αντιπροσωπεία στην επιτροπή απέστειλε οδηγίες στη Γενική Διοίκηση σχετικά με την παύση των οικονομικών αιτημάτων για μουσουλμανικές περιουσίες που ήταν υπό κατάληψη. Ι.Α.Υ.Ε. 1934/Β/2/Π. Φορολογία Μουσουλμανικών Κτημάτων Δ. Θράκης, Ελληνική Αντιπροσωπεία παρά τη Μικτή Επιτροπή Ανταλλαγής Ελληνοτουρκικών Πληθυσμών, αρ. πρωτ. 35706, 17-12-1930, Κων/λη, προς Γενική Διοίκηση Θράκης, Κομοτηνή.

¹¹⁴⁹ Ι.Α.Υ.Ε. 1934/Β/2/Π. Φορολογία Μουσουλμανικών Κτημάτων Δ. Θράκης, Ελληνική Δημοκρατία, Γενική Διοίκηση Θράκης, Διεύθυνση Οικονομικών, αρ. πρωτ. 27857, 09-07-1931, Κομοτηνή, προς: Υπουργείο Οικονομικών, Γενική Διεύθυνση Δημοσίου Λογιστικού, Διεύθυνση ΙΙ, Αθήνα.

¹¹⁵⁰ Ι.Α.Υ.Ε. 1934/Β/2/Π. Φορολογία Μουσουλμανικών Κτημάτων Δ. Θράκης, Ελληνική Δημοκρατία, Γενική Διοίκηση Θράκης, Διεύθυνση Οικονομικών, αρ. πρωτ. εμπιστ. 420, 29-05-1931, προς: Διευθυντές και Ταμίες δικαιοδοσίας Γενικής Διοίκησης Θράκης.

και παρά την προηγούμενη διαταγή του Γενικού Διοικητή. Μετά την υπ' αρ. 150996 διαταγή της 24-10-1931, που εκδόθηκε από τη *Γενική Διεύθυνση Δημόσιου Λογιστικού* προς τις οικονομικές αρχές της Γενικής Διοίκησης Θράκης, έλαβαν τέλος τα μέτρα για την είσπραξη των οφειλόμενων φόρων από τους *εταμπλί* της Θράκης. Η πραγματικότητα όμως πιθανότατα ήταν διαφορετική, όπως αποκαλύπτει άρθρο της εφημερίδας *Yeni Gün* (Νέα Μέρα) της Κωνσταντινούπολης¹¹⁵¹.

Η διαταγή 150996 αντικαταστάθηκε στη συνέχεια από άλλη (21-07-1932), αναφορικά με τους φόρους κληρονομιάς και δωρεών. Αυτή τη φορά, οι επαρχιακές υπηρεσίες της Γενικής Διοίκησης διατάχθηκαν να ενεργήσουν προς τη βεβαίωση και είσπραξη του οφειλόμενου φόρου κληρονομιάς, κληροδοσίας ή δωρεάς. Ο φόρος περιελάμβανε την κατά κληρονομιά, κληροδοσία ή δωρεά μεταβίβασης της αποζημίωσης που καταβλήθηκε στους *εταμπλί* για τα κατεχόμενα και παραμένοντα στην κυριότητα του ελληνικού δημοσίου ακίνητα. Παράλληλα, διεκδικούσε τους οφειλόμενους φόρους για τα αποδοθέντα ακίνητα λόγω κληρονομιάς, κληροδοσίας ή δωρεάς, πριν από την απόδοση τους από το ελληνικό κράτος¹¹⁵².

Για άλλη μία φορά όμως υπήρξε διάσταση απόψεων μεταξύ της Γενικής Διοίκησης Θράκης, του υπ. Εξωτερικών και της διπλωματικής αποστολής στη Μικτή Επιτροπή. Το διπλωματικό σώμα εναντιώθηκε στην περιγραφόμενη πρακτική μιας και η τουρκική πλευρά δεν είχε προβεί στην εφαρμογή μίας ανάλογης απόφασης. Ακόμα περισσότερο η απόφαση αυτή του Υπουργικού Συμβουλίου ήταν ικανή να δώσει αφορμή για ανάλογη δράση στην τουρκική πλευρά. Έτσι υπήρχε το ενδεχόμενο εκδήλωσης ανάλογων απαιτήσεων, ακυρώνοντας τις μικρές αποζημιώσεις που είχαν καταβληθεί στους μη ανταλλάξιμους στην Τουρκία.

Κατά συνέπεια, το υπ. Εξωτερικών, ενεργώντας ενάντια στην επιβολή μίας ακόμη απόφασης που επρόκειτο να τροφοδοτήσει την αρχή της αμοιβαιότητας, πρότεινε την αλλαγή της σχετικής απόφασης. Στη συνέχεια, μέσω των αντιπροσώπων

¹¹⁵¹ Βάσει του δημοσιεύματός της, οι δικαιούχοι των αποζημιώσεων, αφού προσκόμιζαν στην Ε.Τ.Ε. τα σχετικά εντάλματα πληρωμής που είχε προηγουμένως εκδώσει η Μικτή Επιτροπή, παραπέμποταν στη συνέχεια στις οικονομικές υπηρεσίες της θρακικής διοίκησης. Εκεί, οι αρμόδιοι υπάλληλοι τους ζητούσαν την καταβολή του φόρου καθαρής προσόδου ιδιοκτησίας για όλη την περίοδο από την έναρξη της ελληνικής διοικητικής παρουσίας στη Θράκη. Το άρθρο καταγράφει περιπτώσεις στις οποίες το σύνολο της οφειλής υπερέβαινε το ποσό της αποζημίωσης που είχε εκδικαστεί. Σε περιπτώσεις αδυναμίας καταβολής της οφειλής, οι αρμόδιες αρχές, σε συνεργασία με τις αστυνομικές αρχές, έφταναν στο σημείο να θέσουν υπό περιορισμό τους μουσουλμάνους οφειλέτες, διεκδικώντας με τον τρόπο αυτόν την εκπλήρωση των χρηματικών υποχρεώσεών τους. Λίγες ημέρες νωρίτερα (13-10-1931), το Υπουργικό Συμβούλιο είχε ζητήσει την απουσία οποιουδήποτε μέτρου είσπραξης παντός φόρου βάρυνε τα κατασχεθέντα από το ελληνικό δημόσιο ακίνητα των μη ανταλλάξιμων. Η απόφασή του περιελάμβανε τα αποδοτέα ακίνητα και αυτά που παρέμειναν οριστικά στην κυριότητα του δημοσίου. Το μέτρο δεν στράφηκε ενάντια στην είσπραξη των φόρων ιδιοκτησίας, αλλά ενάντια στη λήψη μέτρων ως προς την είσπραξη των οφειλών ανεξάρτητα από το υφιστάμενο καθεστώς ιδιοκτησίας των ακίνητων περιουσιών. Ι.Α.Υ.Ε. 1934/Β/2/Π. Φορολογία Μουσουλμανικών Κτημάτων Δ. Θράκης, Ελληνική Δημοκρατία, Γενική Διοίκηση Θράκης, Διεύθυνση Οικονομικών, αρ. πρωτ. 1290, Κομοτηνή, 28-03-1932, προς: Υπουργείο Οικονομικών, Β' Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων, Τμήμα Τουρκίας και το επισυναπτόμενο μεταφρασμένο αντίγραφο του άρθρου της *Yeni Gün*, «Οι Τούρκοι της Δυτικής Θράκης Καταδικάζονται εις την Στέριση των Συμβατικών τους Δικαιωμάτων».

¹¹⁵² Ι.Α.Υ.Ε. 1934/Β/2/Π. Φορολογία Μουσουλμανικών Κτημάτων Δ. Θράκης, [Υπουργείο Οικονομικών], Αχρονολόγητο Σημείωμα Επί του Ζητήματος των Μουσουλμάνων της Δυτικής Θράκης ως προς τους υπ' αυτών Οφειλομένους Φόρους Κληρονομιάς και Δωρεάς.

του στη Μικτή Επιτροπή, επιδιώχθηκε η αμοιβαία απαλλαγή από τους προαναφερόμενους φόρους σε Ελλάδα και Τουρκία. Πραγματικά με μεταγενέστερη απόφασή του, το Υπουργικό Συμβούλιο, έναν χρόνο αργότερα (υπ' αρ. 10154, 30-06-1933), και αφού η Μικτή Επιτροπή είχε λάβει δεσμευτική για τις δύο πλευρές απόφαση, ενέκρινε τη αλλαγή της προγενέστερης απόφασης, σύμφωνα με τις προτάσεις του υπ. Εξωτερικών¹¹⁵³.

Οι παραπάνω καταστάσεις, που περιεγράφησαν τόσο ως σύνολο όσο και ως μεμονωμένα παραδείγματα, δεν συνιστούσαν ένα νέο-εισαχθέν φαινόμενο, αλλά μία σειρά πρακτικών που είχαν ήδη εφαρμοστεί νωρίτερα με επιτυχία. Στην προκειμένη περίπτωση, μέσω ενός κατάλληλου συνδυασμού των διακρατικών σχέσεων και των εξελίξεων, της κατάστασης της τοπικής αγροτικής οικονομίας και της οικονομικής πολιτικής που αποφάσισε να εφαρμόσει η Γενική Διοίκηση Θράκης· το ελληνικό κράτος μεθόδευσε τη συνεχή προσπάθειά του να περιορίσει και, πολύ περισσότερο, να ελέγξει την παρουσία των αλλοεθνών στο χώρο παράλληλα με την αναμόρφωση της εκάστοτε τοπιογραφίας.

Από τα ανωτέρω παραδείγματα σκιαγραφείται ο κυρίαρχος και αποτελεσματικός ρόλος της Γενικής Διοίκησης Θράκης στην προσφυγική αποκατάσταση και στην αναμόρφωση της θρακικής τοπιογραφίας. Αυτός ο συντονιστικός της χαρακτήρας και πολύ περισσότερο το έργο της, συγκρούστηκε αρκετές φορές με τις θέσεις του υπ. Εξωτερικών και των ελληνικών αντιπροσωπειών στην Μικτή και την 9^η Μικτή Υποεπιτροπή¹¹⁵⁴. Η καταγραμμένη πραγματικότητα αποκαλύπτει την αντιφατικότητα της ελληνικής πολιτικής του μεσοπολέμου στα ζητήματα της Θράκης.

Χαρακτηριστικές καταστάσεις της διαφορετικότητας είναι τα γεγονότα που ακολούθησαν την εφαρμογή της Συνθήκης της Άγκυρας (Ιούνιος 1926). Έτσι, ο τούρκος υπουργός Εξωτερικών είχε δεσμευθεί προς τον έλληνα αντιπρόσωπο στη Μικτή Επιτροπή για την απουσία οποιασδήποτε ενέργειας εναντίον των ομογενειακών περιουσιών στην Κωνσταντινούπολη. Ο έλληνας ομόλογος του τόνιζε με επιστολή του προς τη Διεύθυνση Εσωτερικών της Γενικής Διοίκησης Θράκης: ενδείκνυται οι αρμόδιες υπηρεσίες να απέχουν από κάθε νέα κατάληψη μουσουλμανικών ιδιοκτησιών στη Θράκη, που δεν έχουν καταληφθεί μέχρι τώρα¹¹⁵⁵. Σύντομα, οι οδηγίες του αντιπροσώπου, όμως, δεν ακολουθήθηκαν και δημιούργησαν τριγμούς στα θεμέλια της συμφωνίας (παράδειγμα χωριού Ομούρμπεη ή Χειμώνιο,

¹¹⁵³ *Ibid.* I.A.Y.E. 1934/B/2/Π. Φορολογία Μουσουλμανικών Κτημάτων Δ. Θράκης, Υπουργείο Εξωτερικών, Β' Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων, αρ. πρωτ. 9449, 02-10-1934, Λίαν Επείγον, Αθήνα, προς: Υπουργείο Οικονομικών, Διεύθυνση 2.

¹¹⁵⁴ Μ. Μ. Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Εξωτερικών Φ.53, Μάιος-Σεπτέμβριος 1929/ΕΚΘΕΣΙΣ Περί της μουσουλμανικής Μειονότητας Δυτικής Θράκης, Μέρος Α', [12-07-1929].

¹¹⁵⁵ I.A.Y.E. 1925/Γ/68/ΑΠΕ/2, Κτήματα Μουσουλμάνων Δ. Θράκης, Delegation Hellénique A la Commission Mixte pour L' Echange des Populations Greques et Turques, Constantinople, 12-10-1925, αρ. πρωτ. 6985, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Τμήμα Γ' Πολιτικό και το [συνημμένο] προς την Γενική Διοίκηση Θράκης, Διεύθυνση Εσωτερικών, 12-10-1925.

στην Ν. Ορεστιάδα).

Για τις ελληνικές αρχές, η παραπάνω κατάσταση ήταν απόρροια της αυθαιρεσίας των εποικιστικών υπηρεσιών και κυρίως των υπαλλήλων τους, που δραστηριοποιούνταν στη Θράκη. Εκτός αυτού, αντίστοιχες πράξεις διοικητικής αυθαιρεσίας εύκολα έδιναν αφορμή στις τουρκικές αρχές για τη λήψη αντίστοιχων μέτρων εις βάρος των *εταμπλί* της Κωνσταντινούπολης, ενώ μείωναν και το κύρος της ελληνικής αντιπροσωπείας στη Μικτή Επιτροπή¹¹⁵⁶.

Ο βαθμός εμφάνισης της διοικητικής αυθαιρεσίας μεγάλωνε, όταν οι τοπικές αρχές στελεχώνονταν από κατοίκους των όμορων περιοχών, που έβρισκαν την ευκαιρία ικανοποίησης προσωπικών βλέψεων μέσω της θέσης τους στον κρατικό μηχανισμό. Η στάση των κυβερνητικών αξιωματούχων απέναντι στη μουσουλμανική κοινότητα χαρακτηρίζεται από έλλειψη ενότητας, διαφοράς αντιλήψεων στους διοικητικούς μηχανισμούς, πολιτικολογία των δημόσιων υπαλλήλων και άγνοια της γενικότερης πολιτικής που ακολουθούσε το ελληνικό κράτος¹¹⁵⁷. Τέλος, αρκετές φορές η κεντρική εξουσία και οι ελεγκτικοί μηχανισμοί της έμεναν αδρανείς λόγω γραφειοκρατικών ή άλλων σκόπιμων καθυστερήσεων, νομιμοποιώντας ουσιαστικά τις διοικητικές αυθαιρεσίες των περιφερειακών τους οργάνων.

Δηλαδή, από τη μια το ελληνικό κράτος εργάστηκε για τη συμμόρφωση των τοπικών άρχων στις απαιτήσεις των διεθνών και των διακρατικών συμφωνιών και για τον περιορισμό της αρχής της αμοιβαιότητας στην Τουρκία, προασπίζοντας το δημόσιο συμφέρον με αργά και σταθερά βήματα. Από την άλλη, εργάστηκε εντατικά και με κάθε μέσο για την ικανοποίηση των απαιτητικών αναγκών του προσφυγικού πληθυσμού και της αποκατάστασης τους, για τον περιορισμό και τον έλεγχο της αλλοεθνούς παρουσίας και προπάντων για τη λειτουργική και χωρική ενσωμάτωση της Θράκης στον εθνικό κορμό, αναμορφώνοντας ριζικά της παραδοσιακές δομές της.

Εν τέλει, μπορεί να υποστηριχτεί η ανάδειξη του έργου της Γενικής Διοίκησης ως εκφραστικού μέσου του αιτήματος που δεν ήταν σε θέση να δηλώσουν επίσημα οι ελληνικές μεσοπολεμικές κυβερνήσεις για τη Θράκη: τη θεμελίωση του έθνους-κράτους και των συνοδευτικών δομών του στην προσφάτως προσαρτημένη πολυεθνική επαρχία μέσω της διευθέτησης του προσφυγικού ζητήματος.

Οι φορείς υλοποίησης των γεωτεχνικών έργων στα πεδινά της Θράκης

Εκτός των παραπάνω φορέων με δράση σε όλη τη θρακική επικράτεια ιδρύθηκαν και κάποιοι άλλοι, οι οποίοι εργαστήκαν τοπικά παράγοντας δομές

¹¹⁵⁶ Ι.Α.Υ.Ε. 1925 Β' Πολιτική, 1925-1930, Περί της Δυτικής Θράκης, 30-12-1925, αρ. πρωτ. 18129, προς: Υπουργείο Γεωργίας, Διεύθυνση Εποικισμού.

¹¹⁵⁷ Μ. Μ. Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Εξωτερικών Φ.53, Μάιος-Σεπτέμβριος 1929/ΕΚΘΕΣΙΣ Περί της μουσουλμανικής Μειονότητας Δυτικής Θράκης, Μέρος Α', [12-07-1929].

προώθησης της προσφυγικής αποκατάστασης με έντονα χωρικό χαρακτήρα.

Ειδικότερα, στα πρότυπα των αγροτικών συνεταιρισμών του μεσοπολέμου, στη Μακεδονία και Θράκη ιδρύθηκαν ειδικά ταμεία και αναγκαστικοί συνεταιρισμοί που αποσκοπούσαν στην ανακούφιση πλημμυροπαθών περιοχών οι οποίες μαστίζονταν από την ελονοσία, καθώς και στην επέκταση των καλλιεργούμενων γαιών. Η υδραυλική διευθέτηση του χώρου της υπαίθρου αποτελούσε μία βασική συνισταμένη του ελέγχου και της παραγωγικής εκμετάλλευσης του χώρου των Νέων Χωρών¹¹⁵⁸.

Η δράση τους στη Θράκη επικεντρώθηκε στον καθορισμό της ροής των χειμάρρων καθώς και στην αποξήρανση των ελωδών εκτάσεων. Τον Μάιο του 1926 ιδρύθηκε το *Ειδικό Ταμείο Υδραυλικών και Εξυγιαντικών Έργων Κομοτηνής*, που αποσκοπούσε στη διευθέτηση της κοίτης των χειμάρρων Μπουκλουτζά, Πος-Πος και Ντελή Ιμπραήμ της περιφέρειάς της¹¹⁵⁹. Το ταμείο περιελάμβανε τον δήμο Κομοτηνής και τις κοινότητες Κάλχα ή Καλφά (Kalfa), Γλυκόνερου ή Καρα-Μπουνάρ (Kara-Bunar), Καλαμόκαστρου ή Καργαλή-Σάρτζα (Kargali Sarica) και Κοσμίου ή Κουτσούκ-Κιόι (Küçük Köy).

Το έργο χρηματοδοτείτο από χρηματικές και στρεμματικές εισφορές, καθώς και από τέλη κατανάλωσης βασικών προϊόντων και παραγωγής καπνού. Έτσι ταυτόχρονα με την κατασκευή του αμαξωτού δρόμου από την Κομοτηνή προς τις Σάπες έγιναν εργασίες καθορισμό της ροής των χειμάρρων, στα σημεία όπου αυτή εκτρεπόταν από τον όγκο των υδάτων και των φερτών υλικών.

Αντίστοιχο έργο κατεγράφη και στην περιοχή της Ξάνθης. Το 1934 ιδρύθηκε ο *Αναγκαστικός Συνεταιρισμός Έγγειων Βελτιώσεων Πεδιάδος Ξάνθης* ο οποίος εργάστηκε σε συνεργασία με την *Διεύθυνση Τεχνικών Έργων* του υπ. Γεωργίας. Το κόστος του έργου που υλοποίησε καλύφθηκε από πηγές όπως οι παραπάνω, αλλά και από ενυπόθηκο δάνειο που σύναψε ο συνεταιρισμός με την Εθνική Τράπεζα¹¹⁶⁰. Αυτή δεν ήταν η μοναδική προσπάθεια προσανατολισμού της ροής των χειμάρρων. Το 1929 το *Ταμείο Πεδινών Κοινοτήτων Ξάνθης* αδυνατούσε να εκτελέσει τα αντιπλημμυρικά έργα για τον χείμαρρο της Ξάνθης. Η *Διεύθυνση Δημόσιων Έργων* της Γενικής Διοίκησης Θράκης αποφάσισε την αποστολή διαβήματος προς την κυβέρνηση ζητώντας επειγόντως τη βοήθειά της για την εκτέλεση του έργου¹¹⁶¹.

¹¹⁵⁸ Καλογήρου Ν. (1992), «Η Γεωγραφία του Εκσυγχρονισμού: Οι Μετασχηματισμοί του Βορειοελλαδικού Χώρου στο Μεσοπόλεμο», στο Μαυρογορδάτος Γ. Θ. & Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης: 83-91, σ. 88.

¹¹⁵⁹ Φ.Ε.Κ., 14-05-1926, αρ. φύλλου 154, Νομοθετικό Διάταγμα, «Περί Συστάσεως Ειδικού Ταμείου Κατασκευής Αμαξίτη Οδού Κομοτηνής Σάπων».

¹¹⁶⁰ Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Α1/Σ40/Υ63/Φ.2143: Πρακτικό Γενικής Συνέλευσης [Αναγκαστικού Συνεταιρισμού Έγγειων Βελτιώσεων Πεδιάδος Ξάνθης], 24-03-1934· Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Α1/Σ34/Υ5/Φ93: Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Υπηρεσία Μελέτης Επιχειρήσεων και Χρηματοδοτήσεων, Γραφείο ΙΙΙ, Αθήνα, Έκθεσις επί του Ζητηθέντος Δανείου υπό του κ. Απόστ. Γκίρτζη, «Αναγκαστικός Συνεταιρισμός Έγγειων Βελτιώσεων Πεδιάδος Ξάνθης». Αντιπλημμυρικά και Αρδευτικά Έργα.

¹¹⁶¹ Γ.Α.Κ., Κ.Υπ/ Αρχειό Μητροπολίτου Ελευθερουπόλεως, Σωφρόνιου/Φάκελος, 85γ, Β' Αποστολή, Πρακτικά Συνσκέψεων, Βουλευτικό-Προσφυγικό Θράκης, αρ. εγγράφου α/α 89, Γενική Διοίκηση Θράκης, Διεύθυνση

Μάλιστα, έφτασε στο σημείο να αιτηθεί στον Βενιζέλο προσωπικά, ώστε να επιληφθεί του θέματος¹¹⁶².

Το μεγαλύτερο σε έκταση έργο ανέλαβε το *Ειδικόν Ταμείον Κατασκευής Αντιπλημμυρικών Έργων Έβρου Ποταμού* (1925), το οποίο διοικούνταν από ανώτατους κρατικούς αξιωματούχους και από τους αντιπροσώπους (ιδιώτες) των 19 κοινοτήτων που υπάγονταν στη δικαιοδοσία του ταμείου. Το έργο του επικεντρώθηκε στη διευθέτηση της κοίτης του ποταμού μέσω αντιπλημμυρικών έργων (πρώτα εκπονούνταν η σχετική μελέτη), επιδιώκοντας τον περιορισμό των ζημιών της γεωργικής παραγωγής καθώς και των παραποτάμιων οικισμών¹¹⁶³.

Εκτός των προαναφερόμενων φορέων, αντίστοιχη δραστηριότητα ανέπτυξαν και οι νομαρχίες Έβρου και Ροδόπης με εντολές της Γενικής Διοίκησης. Αυτές αναλάμβαναν τη υλοποίηση εργασιών τοπικής κλίμακας (επίπεδο οικισμού ή κοινότητας) με πιστώσεις που τους χορηγούνταν από τον προϋπολογισμό της Γενικής Διοίκησης Θράκης. Χαρακτηριστική είναι περίπτωση χρηματοδότησης εργασιών αποξήρανσης ελών παραπλεύρως προσφυγικών οικισμών στις επαρχίες του νομού Έβρου¹¹⁶⁴.

Με τις εν λόγω επεμβάσεις, το κράτος κατάφερε σε ένα διάστημα μίας δεκαετίας να εξαλείψει τις εστίες του ελώδους πυρετού, να βελτιώσει την υγειονομική κατάσταση του πληθυσμού σε αγροτικές και αστικές περιοχές, να επεκτείνει τις καλλιεργούμενες εκτάσεις και να αυξήσει τις στρεμματικές αποδόσεις των καλλιεργειών¹¹⁶⁵. Συνακόλουθα κατάφερε να μειώσει τις εισαγωγές σιτηρών και το έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου¹¹⁶⁶. Τα παραπάνω γεωτεχνικά έργα αποτέλεσαν παραδείγματα μαζικών επεμβάσεων μεταβολής της φυσικής γεωγραφίας στη θρακική πεδιάδα και προσαρμογής του πολιτισμικού τοπίου υπέρ της προσφυγικής εγκατάστασης. Η υλοποίηση τους συνεχίστηκε καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου μέχρι και την έναρξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.

Άλλοι φορείς τοπικής εμπέλειας

Η διεύρυνση των φορέων που ενεπλάκησαν στη διευθέτηση του προσφυγικού ζητήματος και στη χωρική ενσωμάτωση της Θράκης συμπληρώνεται από το έργο των

Δημοσίων Έργων, Θέματα Διευθύνσεως Δημοσίων Έργων. Η Διεύθυνση Δημοσίων Έργων ασχολήθηκε με τα θέματα επίβλεψης, επισκευής, συντήρησης και κατασκευής των δημοσίων υποδομών στη Θράκη.

¹¹⁶² Μ. Μ. Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Εσωτερικών Φ.117, Μάιος 1930/Έγγραφο 173/18, Ιερά Μητρόπολη Ξάνθης, Ξάνθη, 07-05-1930, προς: Ε. Βενιζέλο (ενταύθα).

¹¹⁶³ Βιβλιοθήκη της Βουλής (Β.τ.Β.), εφημερίδα *Το Βήμα της Θράκης*, αρ. φύλλου 20, ημερομηνία έκδοσης 10-11-1927, σσ. 1-2.

¹¹⁶⁴ Β.τ.Β., εφημερίδα *Φάρος*, αρ. φύλλου 62, ημερομηνία έκδοσης, 17-12-1924, σ. 1.

¹¹⁶⁵ Πετμεζάς Σ. Δ. (χ.η.), «Αγροτική Οικονομία», στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα, 1922-1940: Ο Μεσοπόλεμος*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, Β1: 189-249, σσ. 233-234.

¹¹⁶⁶ Mazower Μ. (1989), «Η Ελλάδα και η Οικονομική Κρίση του 1931», στο Βερέμης Θ. & Γουλμής Γ. (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος: Κοινωνία-Οικονομία-Πολιτική στην Εποχή του*, Αθήνα, Εκδόσεις Γνώση: 227-275, σσ. 230-231.

φορέων κοινωνικής πρόνοιας και διαχείρισης του μειονοτικού πληθυσμού.

Σε προηγούμενο χωριό του κειμένου είχε αναλυθεί ο ρόλος της ίδρυσης ορφανοτροφείων στην περιοχή ως μία πρακτική δημογραφικής ενίσχυσης (βλέπε Μέρος Α', *supra*). Ο θεσμός, όμως, όπως παρουσιάζεται από τις πηγές της εποχής, έδινε στον αρχικό ρόλο του και μια άλλη μορφή προσαρμοσμένη στο πρόγραμμα επεμβάσεων χωρικού χαρακτήρα.

Συγκεκριμένα, κατά τα τέλη του 1919, ιδρύθηκε γεωργική σχολή στην Κομοτηνή με την ονομασία *Εθνικό Αγροτικό Οικοτροφείο Αρρένων*, με σκοπό τη γεωργική και επαγγελματική επιμόρφωση των ορφανών αγροτόπαιδων. Το ίδρυμα κατά το 1934 συντηρούσε 45 οικοτρόφους. Στεγαζόταν προσωρινά στο Μέγαρο Δασιού, ενώ αναμενόταν η αποπεράτωση ενός νέου κτιρίου για τη στέγασή του¹¹⁶⁷.

Για την εκπλήρωση του έργου του το ίδρυμα κατείχε κτήματα στην άμεση περιφέρεια της πόλης, καθώς και μία αγροτική έκταση περίπου 1.000 στρ. στον συνοικισμό του Νέου Καβακλή (πρώην Κιρ Τσιφλίκ)¹¹⁶⁸. Κατά παρόμοιο τρόπο και με εισφορά γης, είχε προικοδοτηθεί και ο *Κτηνοτροφικός Σταθμός Κομοτηνής* (βλέπε, *infra*). Επιπλέον, για τα αγροτικά οικοτροφεία και ορφανοτροφεία, η κυβέρνηση είχε δηλώσει την πρόθεσή της να χορηγήσει αγροτικό κλήρο και βοήθεια από την Αγροτική Τράπεζα¹¹⁶⁹. Η λειτουργία τους μπορεί να θεωρηθεί μία ακόμη έμμεση πρακτική που υιοθέτησε το ελληνικό κράτος για την επίτευξη της χωρικής αναμόρφωσης του τοπίου υπό τον μανδύα της παροχής κοινωνικής πρόνοιας.

Στο ίδιο πλαίσιο, εντάσσονταν και τα 1.740 πρότυπα κτήματα που επιδιώχθηκε να αποτελέσουν το πρότυπο ανάπτυξης της ελληνικής αγροτικής οικονομίας. Βέβαια, αρκετά από αυτά γρήγορα πέρασαν στην ιδιοκτησία των διαχειριστών τους¹¹⁷⁰. Παρόμοια είναι πιθανόν και η πορεία του αγροκτήματος Γιαγκίν, δυτικά της Μαρώνειας, το οποίο τουλάχιστον μέχρι το 1926 αποτελούσε ιδιοκτησία του ελληνικού δημοσίου¹¹⁷¹.

Ταυτοχρόνως και προς τα τέλη της δεκαετίας του 1920 οι ελληνικές αρχές προχώρησαν σε μια συστηματικότερη ενασχόληση με τους εθνοτικά διαφορετικούς κατοίκους της επαρχίας. Εισηγάγαν μια σειρά διαρθρωτικών αλλαγών και αρμοδιοτήτων περιφερειακών και κεντρικών δημόσιων υπηρεσιών, ιδρύοντας και ακόμη και νέες. Αυτές δεν θεωρούνται αποκομμένες από τη συνολικότερη

¹¹⁶⁷ Πετρίδης Π. (2000), (επιμ. κειμένου και εισαγωγή), *Το Έργον της Κυβερνήσεως Βενιζέλου κατά την Τετραετία 1928-1932. Τι Υποσχέθη Προεκλογικώς και τι Επραγματοποίησε*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, σ. 379-Φ.Ε.Κ., 19-11-1932, αρ. φύλλου 409, Διάταγμα «Περί Στεγάσεως Δημοσίων Υπηρεσιών».

¹¹⁶⁸ Μισεντζής Α. Ι. (1934), *Γενικός Οδηγός Νομού Ροδόπης*, Κομοτηνή: Εκδότις Α. Ι. Μισεντζής, στο http://alex.eled.duth.gr/odigos_34/index.htm & http://alex.eled.duth.gr/Eldoseis/Odigos_Xanthis/, (30-05-2007, 16:39).

¹¹⁶⁹ Πετρίδης Π. (2000), (επιμ. κειμένου και εισαγωγή), *Το Έργον της Κυβερνήσεως Βενιζέλου κατά την Τετραετία 1928-1932. Τι Υποσχέθη Προεκλογικώς και τι Επραγματοποίησε*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, σ. 378.

¹¹⁷⁰ *Ibid.*, σ. 170· Λαφαζάνη Δ. (1997), "Μικτά Χωριά του Κάτω Στρυμόνα: Εθνότητα, Κοινότητα και Εντοπιότητα", *Σύγχρονα Θέματα*, 63, σ. 107.

¹¹⁷¹ Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, (1926), *Εποικιστικός Χάρτης Δυτικής Θράκης*, 1:125.000, Εν Κομοτηνή, Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων.

αναμόρφωση του θρακικού χώρου και το αίτημα αποτελεσματικότερης διαχείρισης των λειτουργιών του.

Αρχικά τον Απρίλιο του 1929 η κυβέρνηση Βενιζέλου θεσμοθέτησε την θέση του *Επιθεωρητή Μειονοτήτων*¹¹⁷². Ο επιθεωρητής ήταν ένα ανεξάρτητο σώμα, το οποίο λογοδοτούσε κατευθείαν στο πολιτικό γραφείο του πρωθυπουργού, εξασφαλίζοντας μεγαλύτερη ευελιξία και αυτονομία από τις διοικητικές δομές της εποχής. Κατά τη διάρκεια λειτουργίας του θεσμού, ο επιθεωρητής, Κων. Στυλιανόπουλος, υπέβαλλε προς τον Βενιζέλο τέσσερις εκθέσεις (Ιούλιος 1929, Οκτώβριος 1929, Ιανουάριος 1930 και Ιούλιος 1931), παρουσιάζοντας τα προβλήματα στο εσωτερικό της μουσουλμανικής κοινότητας, τις δυσχέρειες που είχε δημιουργήσει η προσφυγική εγκατάσταση καθώς και προτεινόμενες λύσεις για τη διευθέτηση αυτών¹¹⁷³.

Ο επιθεωρητής από τις εκθέσεις του προς τον αρχηγό της κυβέρνησης πρότεινε τη συστηματικότερη και εντονότερη παρέμβαση των κρατικών οργάνων στα ζητήματα της μουσουλμανικής κοινότητας, προκειμένου να καταστεί ευκολότερη η ένταξη της στην νεοελληνική πραγματικότητα. Όμως η λειτουργία του θεσμού διακόπηκε με την αποχώρηση του Βενιζέλου από την εξουσία και τελικά ο φορέας ικανοποίησε μόνο ένα μέρος των ιδρυτικών του στόχων.

Το ζήτημα της παρακολούθησης και αναμόρφωσης των μειονοτικών θεσμών εμφανίστηκε τέσσερα περίπου χρόνια αργότερα με την ίδρυση της υπηρεσίας *Διοίκησης Μουσουλμανικών Κοινοτήτων* της Γενικής Διοίκησης Θράκης. Η υπηρεσία είχε αρμοδιότητα να παρακολουθεί την εφαρμογή των σχετικών με τις μειονότητες διατάξεων των συνθηκών και των νόμων. Ο χαρακτήρας και ο ρόλος που επιθυμούσε η ελληνική κυβέρνηση να δώσει στην υπηρεσία αποκαλύπτονται από τη χρηματοδότησή της, μέσω του προϋπολογισμού του υπ. Εξωτερικών¹¹⁷⁴. Η κατάσταση στη Θράκη χρειαζόταν ιδιαίτερη προσοχή και δεν μπορούσε να προσεγγιστεί εκτός του πλαισίου εξέλιξης των ελληνοτουρκικών σχέσεων.

Σύντομα αποκαλύφθηκε η αδυναμία της υπηρεσίας να καλύψει τις ανάγκες της ελληνικής κυβέρνησης στη θρακική επαρχία και κατά την παρουσία του Αθ. Σουλιώτη-Νικολαΐδη στη Γενική Διοίκηση εκπονήθηκε ένα νέο σχέδιο νόμου. Το σχέδιο προέβλεπε την ίδρυση *Τμήματος Πολιτικών Υποθέσεων* εντός της Γενικής Διοίκησης, με αρμοδιότητες τη μελέτη και παρακολούθηση της εφαρμογής των διατάξεων, των συνθηκών και των νόμων που σχετίζονταν με την παρουσία των μουσουλμάνων της Θράκης, καθώς και την επισήμανση κάθε ενδιαφέροντος

¹¹⁷² Φ.Ε.Κ., 04-04-1929, αρ. φύλλου 134, Νόμος 4125 «Περί ίδρύσεως θέσεως επιθεωρητού των εθνικών, θρησκευτικών ή γλωσσικών μειοψηφιών».

¹¹⁷³ Τσιούμης Κ. (1997), "Η Θεσμοθέτηση Επιθεώρησης "Εθνικών, Θρησκευτικών ή Γλωσσικών Μειοψηφιών" από τον Ελ. Βενιζέλο και η Μουσουλμανική Μειονότητα" *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, (9), σσ. 185-198.

¹¹⁷⁴ Φ.Ε.Κ., 30-10-1935, αρ. φύλλου 499, Αναγκαστικός νόμος «Περί συστάσεως υπηρεσίας Διοικήσεως Μουσουλμανικών Κοινοτήτων παρά τη Γενική Διοίκηση Θράκης».

ζητήματος. Το έργο της συντονιζόταν –όπως και της προηγούμενης υπηρεσίας- ανάλογα με το προκύπτον ζήτημα, από τα υπουργεία Εξωτερικών και Παιδείας¹¹⁷⁵.

Τελικά η έναρξη λειτουργίας του νέου φορέα έγινε από την κυβέρνηση Μεταξά με αναγκαστικό νόμο, αφού πρώτα καταργήθηκε ο προηγούμενος νόμος του 1935. Ο σχεδιασμός της υπηρεσίας χαρακτηριζόταν από μία αρτιότερη οργανωτική δομή, εισάγοντας τη ρύθμιση σχετικά με την καταλληλότητα του προϊσταμένου της (αποσπασμένος από το υπουργείο Εξωτερικών με προϋπηρεσία στη Μικτή Επιτροπή ή στο Ελληνοτουρκικό Μικτό Δικαστήριο)¹¹⁷⁶.

Για άλλη μια φορά συναντάμε το σχήμα διοίκησης που αποφασίζουν να υιοθετήσουν οι ελληνικές αρχές για την παρουσία και τη διαχείριση των εθνοτικά διαφορετικών κατοίκων, και ιδιαίτερα των μουσουλμάνων πολιτών. Η μειονοτικοποίησή τους έλαβε πρακτική εφαρμογή, ενώ ενισχύθηκε σταδιακά η διαφορά μεταξύ των δύο αντιδιαμετρικά αντίθετων πολιτικών-δικαιικών συστημάτων (εκκοσμηκευμένο και θρησκευτικό)¹¹⁷⁷.

Η λειτουργία των συστημάτων αυτών παρατηρείται μέχρι και την εμπλοκή της Ελλάδας στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και την κατάληψη της περιοχής από τις βουλγαρικές στρατιωτικές δυνάμεις, με τη βοήθεια των *Δυνάμεων του Άξονα*. Με τον τερματισμό του πολέμου, την απομάκρυνση της βουλγαρικής διακυβέρνησης και τον τερματισμό της εμφύλιας σύγκρουσης, η πολιτική βούληση του ελληνικού κράτους για την ολοκληρωτική αναμόρφωση του θρακικού τοπίου επανέρχεται σε ισχύ.

Συγκεκριμένα κατά τη δεκαετία 1959-1969, το έργο ανέλαβε ένας νέος θεσμός, το *Συντονιστικό Συμβούλιο Μειονοτικής Πολιτικής Θράκης*. Η λειτουργία του βασίστηκε στην επίκληση της υπεροχής του μουσουλμανικού στοιχείου -τα μέτρα και οι πρακτικές αποδυνάμωσης της μουσουλμανικής ιδιοκτησίας παρουσιάζουν μία διαχρονική εφαρμογή¹¹⁷⁸. Η υιοθέτηση της πρακτικής της ευνοϊκής δανειοδότησης από την Α.Τ.Ε. «...χριστιανών το θρήσκευμα Ελλήνων υπηκόων...» έδρασε αποτελεσματικά προς αυτήν την κατεύθυνση¹¹⁷⁹.

¹¹⁷⁵ Γ.Β., Αρχείο Σουλιάτη-Νικολαΐδη Αθ. Γενικός Διοικητής Θράκης (1935-1936), Φάκελος 3, Υποφάκελος 3/1/2, Βασίλειο της Ελλάδος, Περί Συστάσεως Τμήματος Πολιτικών Υποθέσεων παρά τη Γενική Διοίκηση Θράκης.

¹¹⁷⁶ Φ.Ε.Κ., 25-09-1936, αρ. φύλλου 419, Αναγκαστικός Νόμος «Περί συστάσεως Τμήματος Πολιτικών Υποθέσεων παρά την Γενική Διοίκηση Θράκης και περί διορισμού Επιθεωρητών Μουσουλμανικών σχολείων εν τη Δυτική Θράκη».

¹¹⁷⁷ Τσιτσελίκης Κ. (2006), «Μουσουλμανικές Κοινότητες στην Ελλάδα πριν και μετά το 1923: Δικαιϊκές Συνέχειες και Ιδεολογικές Ασυνέπειες», στο Τσιτσελίκης Κ. (επιμ.), *Η Ελληνοτουρκική Ανταλλαγή Πληθυσμών. Πτωχές μίας Εθνικής Σύγκρουσης*, Αθήνα, Κριτική: 368-387, σσ. 384-385· Μαυρογορδάτος Γ. Θ. (χ.η.), «Οι Εθνικές Μειονότητες», στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα, 1922-1940: Ο Μεσοπόλεμος*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, Β2: 9-35, σ. 12.

¹¹⁷⁸ Ηλιάδης Χ. (2005), "Ένα "Αποθνήσκον Αρχείο": Το Συντονιστικό Συμβούλιο Μειονοτικής Πολιτικής Θράκης", στο Ζ' Συνέδριο της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης, *Η "Σύντομη" Δεκαετία του 1960*, Αθήνα, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, στο <http://www.politikin.gr/conference2005/SYNEDROI/iliadis.html>, (06-06-2007, 13:27).

¹¹⁷⁹ Γ.Α.Κ. Νομού Καβάλας, Αρχείο Συντονιστικού Γραφείου Μειονοτικών Σχολείων, αποφάσεις υπ' αρ. 44/06-04-1966 και υπ' αρ. 47/06-07-1966 του *Συντονιστικού Συμβουλίου Μειονοτικής Πολιτικής Θράκης*, στο *Ο Ιός-Ελευθεροτυπία*, 19-02-2006, Αθήνα.

Η μεταπολεμική δραστηριότητα του ελληνικού κράτους, μέσω των φορέων του στη Θράκη, επιβεβαιώνει με τον καλύτερο τρόπο τη διατήρηση της αδυναμίας ομογενοποίησης και εποίκισμού μίας επαρχίας του εθνικού κορμού του, μέχρι και σήμερα¹¹⁸⁰.

Όλα τα παραπάνω συνιστούν το σύνολο των δράσεων που ανέπτυξαν τα κεντρικά και περιφερειακά κυβερνητικά όργανα κατά την επιχείρηση διευθέτησης του προσφυγικού προβλήματος στη Θράκη και τη διαχείριση της εθνοτικής διαφορετικότητας. Η λειτουργία τους και πολύ περισσότερο το έργο τους ως σύνολο, καθώς και μεμονωμένα, αποτέλεσε το βασικό μέσο υλοποίησης των προσδοκώμενων επεμβάσεων στο τοπίο του 20ού αιώνα.

Το κτηματολόγιο, οι τίτλοι ιδιοκτησίας και η κτηματογράφηση της υπαίθρου

Κρίνεται λοιπόν απαραίτητη η σύνδεση με το ζήτημα του κτηματολογίου, του καθεστώτος που επικρατούσε αναφορικά με τους τίτλους ιδιοκτησίας και της κτηματογράφησης που υλοποιήθηκε στην περιοχή της Θράκης. Οι ιδιαιτερότητες αυτών αποδείχθηκαν καταλυτικές σε κάποιες περιπτώσεις και άμεσα συσχετισμένες με το έργο της προσφυγικής αποκατάστασης και των εργασιών αναμόρφωσης της παραδοσιακής τοπιογραφίας.

Έτσι το οθωμανικό κτηματολόγιο λειτούργησε για ένα εκτεταμένο διάστημα μέχρι και την περίοδο των Βαλκανικών Πόλεμων (βλέπε Μέρος Α', *supra*). Στη συνέχεια παρέμεινε σε χρήση μέχρι και την αποχώρηση των ελληνικών στρατιωτικών δυνάμεων από τις περιοχές ανατολικά του Έβρου, όταν παραδόθηκε στις συμμαχικές δυνάμεις οι οποίες με τη σειρά τους το παρέδωσαν στις τουρκικές αρχές. Οι μοναδικοί κατάλογοι που ήταν διαθέσιμοι στις ελληνικές αρχές, κατέγραφαν τις κτηματικές περιουσίες του νομού Αδριανουπόλεως και είχε παραδοθεί στην υποδιοίκηση Ορεστιάδας¹¹⁸¹. Επίσης στο Πρωτοδικείο Αλεξανδρουπόλεως υπήρχαν 47 βιβλία του οθωμανικού κτηματολογίου Διδυμοτείχου -ενώ έλειπε το βιβλίο των ετών 1909-1910- καθώς και τα 20 βιβλία του κτηματολογίου Σουφλίου του οποίου η καταστροφή πολλών φύλλων έκανε δύσκολη τη χρήση του¹¹⁸². Για το υπόλοιπο της Θράκης, τα στοιχεία βρίσκονταν στο πρώην αυτοκρατορικό κτηματολόγιο στην Κωνσταντινούπολη.

Γρήγορα η απουσία του προκάλεσε μια σειρά προβλημάτων, με αποτέλεσμα τη σοβαρή καθυστέρηση των εργασιών εξαγοράς, απαλλοτρίωσης των ακίνητων

¹¹⁸⁰ Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή Γιαννοπούλου Μ. (1994), *Τυπολογικές Συσχετίσεις Χωροταξικών και Οικιστικών Χαρακτηριστικών των Αγροτικών Οικισμών Ξάνθης-Ροδόπης*, Πολυτεχνική Σχολή, Τμήμα Πολιτικών Μηχανικών, Ξάνθη: Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, όπως παρατίθεται στο Lambrianidis, L. (2001), "'Internal Frontiers' as a Hindrance to Development" *European Planning Studies*, 9(1), σσ. 95-97.

¹¹⁸¹ Ε.Ι.Ε./Ι.Ν.Ε., Αρχείο Α.Α. Πάλλη Φάκελος Δ-Ε. Τηλεγράφημα από Κομοτηνή, 1923, προς: Πάλλη Α. Α., Αθήνα.

¹¹⁸² Μ. Μ. Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Εξωτερικών Φ.53, Μάιος-Σεπτέμβριος 1929/ΕΚΘΕΣΙΣ Περί της Μουσουλμανικής Μειονότητας Δυτικής Θράκης, Μέρος Α', [12-07-1929].

περιουσιών και καταβολής των αποζημιώσεων¹¹⁸³. Επιπλέον, η Ε.Α.Π. δεν ήταν σε θέση να γνωρίζει την ακριβή έκταση των ακίνητων περιουσιών που της μεταβιβάστηκαν, ούτε και τα ακριβή όρια των προς διανομή ιδιοκτησιών. Πολύ περισσότερο, όμως, ήταν το αίσθημα ανασφάλειας που ένιωθαν οι δικαιούχοι, με αποτέλεσμα την παραμέληση των κτημάτων και τη μειωμένη συμμετοχή τους σε καλλιεργητικά προγράμματα για έναρξη μόνιμων καλλιεργειών¹¹⁸⁴. Η συγκεκριμένη κατάσταση απέβαινε εις βάρος του έργου της ίδιας της Ε.Α.Π., όπως χαρακτηριστικά δήλωσε και ο πρόεδρος της το 1926¹¹⁸⁵.

Η δημιουργία ενός νέου κτηματολογίου ήταν χρονοβόρα και ασύμφορη στην παρούσα φάση, που απαιτούσε μία γρηγορότερη και αξιόπιστη λύση. Η υιοθέτηση των οθωμανικών καταλόγων κτηματικού φόρου και των αποφάσεων που εξέδιδαν τα ιεροδικεία (*χοτζέτια*), περιελάμβαναν τις δημόσιες γαίες που αξιοποιούσαν οι ιδιώτες και ήταν αρχεία στα οποία θα μπορούσαν να στηρίζουν τις προσπάθειες καθορισμού των περιουσιών υπό τις παρούσες συνθήκες¹¹⁸⁶.

Ο Πάλλης σχολιάζοντας το ζήτημα της χρήσης των οθωμανικών καταστίχων και των ατομικών ή κοινοτικών οθωμανικών τίτλων ιδιοκτησίας προτείνει και την ταυτόχρονη χρησιμοποίηση των εγγράφων που ήταν καταχωρημένα στη *Διεύθυνση Κτηματολογίου* της Κωνσταντινούπολης¹¹⁸⁷. Δεν παρέλειπε όμως να υπογραμμίσει τα προβλήματα που απέρρεαν από τη χρήση του σχετικού αρχείου: μετά την κατάληψη των Νέων Χωρών από τις ελληνικές δυνάμεις, πολλοί μουσουλμάνοι κατάφεραν να εκδώσουν νέους προσωρινούς τίτλους, με τη δικαιολογία ότι λόγω της κατάληψης δεν είχαν εκδοθεί ταπία για τα κτήματα που είχαν αγοράσει. Η απόφαση αποδοχής τους θα έπρεπε οπωσδήποτε να συνοδεύεται από πιστοποιητικά των οικείων μεταφραστικών γραφείων.

Επιπλέον υποστηρίζει πως οι τίτλοι έπρεπε να συμφωνούν με τις τελευταίες εγγραφές του κτηματολογίου και με τα πιστοποιητικά των υποθηκοφυλακείων, αλλιώς ελλόχευε ο κίνδυνος τα κτήματα να ανήκαν σε άλλους ιδιοκτήτες. Σε κάποιες άλλες περιπτώσεις, η έκταση που αναγραφόταν στον επίσημο οθωμανικό τίτλο διέφερε από την έκταση που κατείχε και χρησιμοποιούσε ο ιδιοκτήτης, λόγω της αυθαίρετης επέκτασης των ορίων ιδιοκτησίας από τον τελευταίο. Λάθη εμφανίζονταν και στα αστικά κτήματα, μιας και τα ταπία δεν ανέφεραν την οδό και τον αριθμό του

¹¹⁸³ 5^η Τριμηνιαία Έκθεση Ε.Α.Π. [C.112 M.53 1925 II, Athens/25-02-1925], όπως παρατίθεται στο Πελαγίδης Σ. (1992). "Προβλήματα Προσφυγικής Αποκατάστασης στη Δυτική Θράκη, 1923-1930", *ΙΓ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο*, Φιλοσοφική Σχολή Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης· Pentzopoulos D. (1962), *The Balkan Exchange of Minorities and Its Impact Upon Greece*, Paris: Mouton & Co., σ. 105.

¹¹⁸⁴ Κοινωνία των Εθνών (1997), *Η Εγκατάσταση των Προσφύγων στην Ελλάδα*, Πρώτη Έκδοση, Γενεύη 1926, Μετάφραση: Φ. Βεϊνόγλου & Μ. Βεϊνόγλου, Αθήνα: Τροχαλία, σσ. 85-86.

¹¹⁸⁵ Kontogiorgi E. (2006), *Population Exchange in Greek Macedonia: The Rural Settlement of Refugees 1922-1930*, Oxford: Clarendon Press, σ. 147.

¹¹⁸⁶ Ε.Ι.Ε./Ι.Ν.Ε., Αρχείο Α.Α. Πάλλη Φάκελος Δ-Ε. Τηλεγράφημα από Κομοτηνή, 1923, προς: Πάλλη Α. Α., Αθήνα.

¹¹⁸⁷ Ε.Ι.Ε./Ι.Ν.Ε., Αρχείο Α.Α. Πάλλη Φάκελος Β-Γ. Σημείωμα επί Ζητημάτων Αναγομένων εις την Εκτέλεσιν της Συμβάσεως «Περί Ανταλλαγής Ελληνικών και Τουρκικών Πληθυσμών», 15-10-1923, Θεσσαλονίκη.

κτήματος, ώστε η περιουσία να καθορίζεται αποκλειστικά από τις συνορεύουσες ιδιοκτησίες που μπορεί να είχαν αλλάξει με το πέρασμα του χρόνου¹¹⁸⁸.

Το κτηματολόγιο από την αρχή αποτέλεσε ένα ζήτημα που αρκετά συχνά επανέφεραν και επικαλούνταν οι ελληνικές αρχές στη μεταξύ τους αλληλογραφία, χωρίς όμως να καταγράφεται μια ουσιαστική διευθέτηση του ζητήματος. Η μοναδική ολοκληρωμένη προσπάθεια σύνταξης κτηματολογίου έγινε από την Ε.Τ.Ε. Το συγκεκριμένο κτηματολόγιο κατέγραψε αποκλειστικά τα ανταλλάξιμα κτήματα τα οποία περιήλθαν στη δικαιοδοσία της τράπεζας και όχι το σύνολο των ακίνητων περιουσιών¹¹⁸⁹. Το αγροτικό κτηματολόγιο δεν θεσπίστηκε ποτέ εν αντιθέσει με το αστικό, όπως υποστηρίζει ο Νοταράς, λόγω της συνεχούς διακοπής των εργασιών του οφείλονται στον τεράστιο όγκο της δουλειάς του τεχνικού μέρους, στη μεγάλη δαπάνη, και των αντιδράσεων που προκαλούνταν από αυτούς που έβλεπαν να βλάπτονται τα συμφέροντα τους¹¹⁹⁰.

Άρρηκτα συνδεδεμένο με το ζήτημα ανυπαρξίας του κτηματολογίου ήταν και το ζήτημα απουσίας των τίτλων ιδιοκτησίας από τους ιδιοκτήτες/τριες ακινήτων και της αμφισβήτησης της εγκυρότητας τους από τις αρχές στις περιπτώσεις κατοχής τους. Η απώλεια τους έχει τις ρίζες της στον τρόπο μεταβίβασης της περιουσίας μεταξύ των μελών μιας οικογένειας και αργότερα στην προσπάθεια της οθωμανικής διοίκησης να αποδώσει τίτλους ιδιοκτησίας και καταγραφή στο κτηματολόγιο μετά το 1858¹¹⁹¹. Η κατάσταση επιδεινώθηκε κατά τη διάρκεια των πολεμικών συγκρούσεων της περιόδου 1912-1913, όταν οι εκτεταμένες καταστροφές και οι πληθυσμιακές μετακινήσεις προκάλεσαν απώλεια ή καταστροφή των σχετικών εγγράφων¹¹⁹². Σημειώνεται ότι η απουσία τίτλων ιδιοκτησίας δεν ήταν γενική, αλλά κατά περιπτώσεις παρουσίαζε διακυμάνσεις.

Κατά τη δεκαετία του 1930 οι αρχές επενέβησαν και ρύθμισαν το θέμα της απουσίας, της επιδίκασης ή των αμφισβητούμενων τίτλων κυριότητας, μόνον για τους αλλοδαπούς ιδιοκτήτες¹¹⁹³. Η αρμόδια επιτροπή που συγκλήθηκε, ήλεγξε τη

¹¹⁸⁸ *Ibid.*

¹¹⁸⁹ Γουναράκης Π. Ν. (1927), *Περί της Συνθήκης της Λωζάννης. Ειδικότερον της Συμβάσεως Περί Ανταλλαγής των Πληθυσμών και των Συναφών προς Αυτάς Διατάξεων της Ελληνικής Νομοθεσίας*, Αθήναι: Τυπογραφείον Γ. Η. Καλέργη, σ. 28.

¹¹⁹⁰ Νοταράς Μ. Ι. (1934), *Η Αγροτική Εγκατάσταση των Προσφύγων: Μελέτη περί των Διατεθέντων Κεφαλαίων, των Δημιουργηθέντων Χρεών και της Εισπράξεως Αυτών, του Συμψηφισμού των Αποζημιώσεων, των Ενδεικνυόμενων Μέτρων δια τη Παγίωσιν και Συμπλήρωσιν της Εγκαταστάσεως, της Αναπροσαρμογής των Χρεών κτλ.* Αθήναι: "Χρονικά", σσ. 233-234.

¹¹⁹¹ Kaser K. (2002), "Power and inheritance Male Domination, Property, and Family in Eastern Europe, 1500–1900" *History of the Family*, 7, σσ. 384-388· Rogan E. L. (1999), *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire: Transjordan 1850-1921*, Cambridge: Cambridge University Press, σ. 82· Mundy M. (1994). *Village Land and Individual Title: Musha' and Ottoman Land Registration in the 'Ajlun District*. In Rogan E. L. & Tell T. (Eds.) "Village, Steppe and State: The Social Origins of Modern Jordan". London, British Academic Press: 58-79, σσ. 60-61.

¹¹⁹² Γ.Α.Υ.Ε. 1920/152.2, Φάκελος Θράκης (Ιούνιος-Δεκέμβριος), ΙΧ. Σημείωμα Χαρίσιου Βαμβακά Περί Δυτικής Θράκης, Αθήνα, 01-09-1920. Προς: πρόεδρο της κυβερνήσεως Ελευθέριο Βενιζέλο, ενταύθα.

¹¹⁹³ Φ.Ε.Κ., 18-05-1930, αρ. φύλλου 172, Νόμος 4721, περί συμπληρώσεως του νόμου 4358 «περί καθορισμού επιτροπής ελέγχου και εκδικάσεως τίτλων κυριότητας απαλλοτριωθέντων κτημάτων αλλοδαπών υπηκόων».

γνησιότητα των οθωμανικών εγγράφων καταληφθέντων, εκπονημένων, απαλλοτριωμένων και κατεχόμενων κτημάτων από το ελληνικό κράτος και την Ε.Α.Π. Στόχος της ήταν η ελαχιστοποίηση των περιπτώσεων απώλειας ακίνητων περιουσιών λόγω ελλιπούς ελέγχου των αρχών, προσδοκώντας στην αποκάλυψη ενδεχόμενου δόλου ή μη εγκυρότητας των αποδεικτικών εγγράφων εκ μέρους των αλλοδαπών ιδιοκτητών.

Τελικά οι εποικιστικές αρχές στην προσπάθεια τους να διευθετήσουν την κατάσταση (απώλεια τίτλων και αμφισβήτησης αυτών) και κυρίως να οριστικοποιήσουν τη διανομή των κληρών προχώρησαν στην κτηματογράφηση τους από την *Τοπογραφική Υπηρεσία της Διεύθυνσης Τεχνικών Έργων* του υπ. Γεωργίας. Η κτηματογράφηση άρχισε τον Μάρτιο του 1928 με αρκετά εντατικούς ρυθμούς, και μέχρι τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους είχαν καταμετρηθεί τα κτήματα 64 αγροτικών οικισμών της Θράκης, συνολικής έκτασης 615.000 στρεμμάτων¹¹⁹⁴.

Σύντομα τα τοπογραφικά συνεργεία διπλασιάστηκαν, συνεχίζοντας το έργο τους μέχρι τα τέλη σχεδόν της επόμενης δεκαετίας¹¹⁹⁵. Μέχρι τον Αύγουστο του 1930, στη Θράκη είχαν καταμετρηθεί 1.470.000 στρ., όπως αναφέρει η Ε.Α.Π¹¹⁹⁶. Τα μεγέθη που ανέφερε η Τοπογραφική Υπηρεσία δέκα μήνες αργότερα, ήταν αισθητά αυξημένα -1.498.905 στρ.- και ήταν δηλωτικά της προόδου των εργασιών τους¹¹⁹⁷.

Από την εξέλιξη της διαδικασίας, εξαρτάτο άμεσα και η οριστική απόδοση των διανεμημένων κληρών. Οι αποδόσεις θα πραγματοποιούνταν μετά την εξόφληση της αξίας των κτημάτων αρχικά προς την Ε.Α.Π. και αργότερα προς την Α.Τ.Ε. ή την Ε.Τ.Ε¹¹⁹⁸. Το έργο της κτηματογράφησης αποδείχθηκε ιδιαίτερα δύσκολο και προπάντων χρονοβόρο. Οι δυσκολίες προέκυπταν από τις αυθαιρεσίες των εποικιστικών αρχών κατά την πρώτη περίοδο της προσφυγικής εγκατάστασης και αποκατάστασης και από την αμφιβόλου ποιότητας εργασία που είχαν προηγουμένως

¹¹⁹⁴ Γ.Α.Κ., Κ.Υπ/ Αρχείο Μητροπολίτου Ελευθερουπόλεως, Σωφρόνιου/Φάκελος 85γ, Β' Αποστολή, Πρακτικά Συσκέψεων, Βουλευτικό-Προσφυγικό Θράκης, αρ. εγγράφου α/α 87, Πόρισμα Συσκέψεως Βουλευτών-Γερουσιαστών και Νομαρχών Γενικής Διοικήσεως Θράκης Γενομένης εν Κομοτηνή την 14/15 Οκτωβρίου 1929 υπό την Προεδρία του κ. Υπ. Γενικού Διοικητού Θράκης, 14/15-10-1929· 20^η Τριμηνιαία Έκθεση της Ε.Α.Π. (1^η...27^η), Φεβρ. 1924-Αύγ. 1930) σ. 6, όπως παρατίθεται στο Πελαγίδης Σ. (1992), "Προβλήματα Προσφυγικής Αποκατάστασης στη Δυτική Θράκη, 1923-1930", *ΙΓ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο*, Φιλοσοφική Σχολή Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

¹¹⁹⁵ Γ.Α.Κ.,Κ.Υπ/Υπ. Γεωργίας, Διεύθ. Τοπ. Υπηρε./Φ. 299(1937-1939)/Υπ. Γεωργίας, Διεύθυνση Τεχνικών Έργων, Τοπογραφική Υπηρεσία, Ημερολόγιο Προόδου Εργασίας, Ομάδα 10^η, Συνεργείο 111^ο, Α' 15μέρου Νοεμβρίου 1938, 05-11-1938, Καταμέτρηση συνοικισμού Λύρας (Ελκεντζή), περιφέρειας Σουφλίου.

¹¹⁹⁶ Νοταράς Μ. Ι. (1934), *Η Αγροτική Εγκατάσταση των Προσφύγων: Μελέτη περί των Διατεθέντων Κεφαλαίων, των Δημιουργηθέντων Χρεών και της Εισπράξεως Αυτών, του Συμψηφισμού των Αποζημιώσεων, των Ενδεικνυόμενων Μέτρων δια τη Παγίωσιν και Συμπλήρωσιν της Εγκαταστάσεως, της Αναπροσαρμογής των Χρεών* κτλ. Αθήνα: "Χρονικά", σ. 224.

¹¹⁹⁷ Γ.Α.Κ.,Κ.Υπ/Υπ. Γεωργίας, Διεύθ. Τοπ. Υπηρε./Φ. 411(1931)/ Υπ. Γεωργίας, Διεύθυνση Τεχνικών Έργων, Τμήμα Τοπογραφ., 24-03-1931, Σημείωμα Τοπογραφικής Υπηρεσίας.

¹¹⁹⁸ Νοταράς Μ. Ι. (1934), *Η Αγροτική Εγκατάσταση των Προσφύγων: Μελέτη περί των Διατεθέντων Κεφαλαίων, των Δημιουργηθέντων Χρεών και της Εισπράξεως Αυτών, του Συμψηφισμού των Αποζημιώσεων, των Ενδεικνυόμενων Μέτρων δια τη Παγίωσιν και Συμπλήρωσιν της Εγκαταστάσεως, της Αναπροσαρμογής των Χρεών* κτλ. Αθήνα: "Χρονικά", σ. 209.

πραγματοποιήσει τα τοπογραφικά συνεργεία του ελληνικού στρατού¹¹⁹⁹.

Προκειμένου να γίνουν ευκολότερα αντιληπτά η πορεία των κτηματογραφήσεων και τα συναφή της ζητήματα παρουσιάζεται για τη δεκαετία 1927-1937 η πορεία των οριστικών διανομών προσφυγικών κλήρων (βλέπε Χάρτη 31). Δηλαδή η εξόφληση των οικονομικών υποχρεώσεων των δικαιούχων προς τις εποικιστικές αρχές, η κατάργηση των παραχωρητηρίων και η κατοχή των οριστικών τίτλων ιδιοκτησίας, μετά την έκδοση της αρμόδιας σχετικής απόφασης (01-12-1932):

Πίνακας 1βι.11. Αριθμός μονίμως διανεμημένων κλήρων ανά οικισμό (1927-1937)

Περιοχή	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	Υπό Αναμονή
Μακεδονία	3	17	108	159	161	126	88	68	85	50	35	878
Αλεξανδρούπολη	-	-	-	-	-	19	1	2	1	4	2	29
Κομοτηνή	-	-	-	28	17	-	2	1	-	2	-	52
Ξάνθη	-	-	7	15	19	7	-	1	1	6	1	57
Σουφλί	-	-	-	-	-	11	-	4	3	3	1	20
Λιδυμότειχο	-	-	-	-	-	26	13	5	2	-	6	53
Σύνολο Θράκης	-	-	7	43	36	63	16	14	7	15	10	211
Σύνολο υπολοίπου Ελλάδας	2	1	15	37	13	23	17	19	16	4	-	144

Πηγή: Kontogiorgi E. (2006), *Population Exchange in Greek Macedonia: The Rural Settlement of Refugees 1922-1930*, Oxford: Clarendon Press, σσ. 156-157.

Το επόμενο ζήτημα που διευθέτησε η κτηματογράφηση, ήταν ο ακριβής καθορισμός των ορίων των ιδιοκτησιών, και ιδίως των μη ανταλλάξιμων, που μέχρι τότε γινόταν με την κατάθεση δύο μαρτύρων. Αφορμή αποτέλεσαν η εύρεση πλαστών τίτλων ιδιοκτησίας, η χρήση ψευδομαρτύρων καθώς και η εύρεση μιας οθωμανικής σφραγίδας του κτηματολογίου Λιδυμοτείου από τις τοπικές αρχές, στην κατοχή ιδιώτη. Υπόνοιες δημιουργούνταν από στοιχεία αναφορικά με τα διευρυμένα κτηματικά όρια, που προσκόμιζαν οι μη ανταλλάξιμοι έπειτα από μετάβαση στην Κωνσταντινούπολη και την λήψη αντιγράφων από το πρώην αυτοκρατορικό κτηματολόγιο¹²⁰⁰.

Για τους ιδιοκτήτες τα όρια των κτημάτων τους ορίζονταν πλέον από τα μη-αμφισβητήσιμα σχεδιαγράμματα της αρμόδιας δημόσιας υπηρεσίας και όχι από τις προφορικές μαρτυρίες (αργότερα η Μικτή Επιτροπή θα αναγνωρίσει την εφαρμογή του εθμικού δικαίου, *infra*). Έτσι οι εποικιστικές αρχές μέσω του καθορισμού των ορίων των προσφυγικών ιδιοκτησιών προσδιόρισαν αυτομάτως και τα όρια των γειτονικών τους αγροτικών ιδιοκτησιών. Ο καθορισμός τους αποτέλεσε το τελευταίο

¹¹⁹⁹ Kontogiorgi E. (2006), *Population Exchange in Greek Macedonia: The Rural Settlement of Refugees 1922-1930*, Oxford: Clarendon Press, σσ. 145-154.

¹²⁰⁰ Μ. Μ. Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Εξωτερικών Φ.53, Μάιος-Σεπτέμβριος 1929/ΕΚΘΕΣΙΣ Περί της Μουσουλμανικής Μειονότητας Δυτικής Θράκης, Μέρος Α', [12-07-1929]. Μ. Μ. Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Εξωτερικών Φ.53, Μάιος-Σεπτέμβριος 1929/ΕΚΘΕΣΙΣ Περί της Μουσουλμανικής Μειονότητας Δυτικής Θράκης, Μέρος Β', [30-09-1929].

εργαλείο περιορισμού της μουσουλμανικής ιδιοκτησίας της μεσοπολεμικής περιόδου με την οριστική απομάκρυνση οποιασδήποτε προσπάθειας διεκδίκησης εκ μέρους των θιγόμενων ιδιοκτητών.

Ο συνδυασμός αυτών αποδείχθηκε ένα χρήσιμο εργαλείο των τοπικών αρχών κατά τη διεκδίκηση και την απόκτηση εκτάσεων υπέρ της προσφυγικής αποκατάστασης και της αλλαγής του ιδιοκτησιακού καθεστώτος στη Θράκη. Παράλληλα, υπό την κατάλληλη συγκυρία ενισχύθηκε η παρουσία του εθνικού κράτους στις καθημερινές λειτουργίες των κατοίκων της Θράκης.

1β.ii) Εφαρμογή διεθνών και διακρατικών κειμένων, εγχώριων νομοθετικών πράξεων και διοικητικών αποφάσεων

Αρχικά και ευθύς αμέσως μετά την αποχώρηση του ελληνικού στρατού από τα παράλια της Ανατολίας και πριν από την απομάκρυνσή του από τις περιοχές ανατολικά του Έβρου, η ελληνική κυβέρνηση κήρυξε την εφαρμογή στρατιωτικού νόμου. Τη διοίκηση των βασικών τοπικών διοικητικών φορέων ανέλαβαν τα κατά τόπους *Διαρκή Στρατοδικεία*¹²⁰¹. Ο στρατιωτικός νόμος ήρθε να επιβάλει ένα αρκετά ευέλικτο διοικητικό μηχανισμό, ικανό να διευθετήσει αποτελεσματικά τα επιτακτικά ζητήματα που προέκυπταν από την αλλαγή των συνόρων και από τη συνακόλουθη εισροή της μεγάλης πληθυσμιακής μάζας.

Η επιβολή του στρατιωτικού νόμου και η εκτέλεση του από τη Γενική Διοίκηση Θράκης εισήγαγε ένα ιδιαίζον καθεστώς διοικητικής οργάνωσης μέχρι την εφαρμογή του *Αστικού Κώδικα*¹²⁰². Η επέκταση του τελευταίου, το φθινόπωρο του 1923, εισήγαγε το εθνικό νομικό πλαίσιο λειτουργίας (νομικός και πειθαρχικός κώδικας), παγίωσε θεσμικά την κεντρική διοίκηση και διαμόρφωσε μια χωρική ενότητα εκτός της οποίας το ελληνικό νομικό πλαίσιο έπαυε να ισχύει¹²⁰³.

Στα πλαίσια αυτά εργάστηκαν οι φορείς και οι θεσμοί που επιστρατεύτηκαν για την προσφυγική αποκατάσταση και κατά συνέπεια για την αναμόρφωση του θρακικού τοπίου. Το έργο των προαναφερθέντων φορέων και θεσμών εμπλουτίστηκε από την εισαγωγή των διεθνών και των διακρατικών κειμένων, με τη ψήφιση σχετικών νομοθετικών πράξεων, ρυθμίσεων και κυβερνητικών αποφάσεων. Σε αρκετές περιπτώσεις έγινε χρήση και υφιστάμενων ρυθμίσεων (βλέπε Πίνακα 16).

Το νομικό πλαίσιο εφαρμογής των κρατικών προσδοκιών και δράσεων στον χώρο της Θράκης αποτελεί μόνο ένα μέρος της συνολικής προσπάθειας

¹²⁰¹ Φ.Ε.Κ., 26-09-1922, αρ. φύλλου 179, Βασιλικό Διάταγμα: Περί θέσεως εις εφαρμογήν καθ' άπασαν την Πελοπόννησον, Στερεάν Ελλάδα, την Θεσσαλίαν, την Ήπειρον, την Μακεδονίαν, τη Θράκην και άπασας τους νήσους του ΔΠΘ' νόμου «περί καταστάσεως πολιορκίας».

¹²⁰² Φ.Ε.Κ., 26-10/11-1923, αρ. φύλλου 325, περί επεκτάσεως εις Θράκην πάντων ανεξαιρέτως των ελληνικών αστικών νόμων.

¹²⁰³ Vanderveest P. & Peluso N. L. (1995), "Territorialization and State Power in Thailand", *Theory and Society*, 24(3), σ. 403.

ενσωμάτωσης της στην ελληνική επικράτεια, το οποίο προκειμένου να εξεταστεί διακρίνεται σε δύο βασικές κατηγορίες: α) ρυθμίσεις του ιδιοκτησιακού καθεστώτος των ακινήτων περιουσιών και των συναφών ζητημάτων και β) ο απόλυτος έλεγχος της αγοράς ακινήτων με τις απαγορεύσεις των δικαιοπραξιών και τις άρσεις αυτών.

Ρυθμίσεις επί του ιδιοκτησιακού καθεστώτος των ακινήτων περιουσιών

Οι προσπάθειες των ελληνικών αρχών να αποκαταστήσουν τον προσφυγικό πληθυσμό (επιτάξεις και συνοικήσεις) από την πρώτη στιγμή της παρουσίας του στη Θράκη και κυρίως οι πρωτοβουλίες των ίδιων (καταλήψεις) προκάλεσαν σημαντικές αλλαγές στο ιδιοκτησιακό κατεστημένο της περιοχής. Η αναρχία της πρώτης περιόδου επιδιώχθηκε να διορθωθεί μέσω νομοθετικών πράξεων και διοικητικών ρυθμίσεων προς εξυπηρέτηση των τρεχουσών και μελλοντικών αναγκών που εφαρμόστηκαν αποκλειστικά στη Θράκη και όχι στο σύνολο των Νέων Χωρών.

Ειδικότερα οι πιέσεις της τουρκικής αντιπροσωπείας στη Μικτή Επιτροπή, τα παράπονα των μη ανταλλάξιμων και τα σχετικά αντίποινα στους μη ανταλλάξιμους στην Τουρκία, οδήγησαν τον Ιανουάριο του 1925, στη ψήφιση νομοθετικού διατάγματος που εισήγαγε την εξαγορά των μουσουλμανικών περιουσιών για τις ανάγκες της προσφυγικής εγκατάστασης και αποκατάστασης¹²⁰⁴.

Σύμφωνα με το διάταγμα και μέχρι να καθοριστεί ο τρόπος της αναγκαστικής απαλλοτρίωσης των μουσουλμανικών ακινήτων στη Θράκη επιτράπηκε η εξαγορά τους από το κράτος. Η εξαγορά πραγματοποιούνταν έπειτα από σχετική αίτηση και με κάποια δικαιολογητικά που υπέβαλλε ο ιδιοκτήτης στον οικονομικό έφορο της περιοχής του. Πρώτα, όμως, εξεταζόταν το αίτημα από την Επιτροπή Εξαγοράς Μουσουλμανικών Κτημάτων, και εν συνεχεία προτεινόταν το αντίτιμο της εξαγοράς, το οποίο καταβαλλόταν μέσω του υποκαταστήματος της Εθνικής Τράπεζας. Το διάταγμα έδωσε τη δυνατότητα στους ιδιοκτήτες να πουλήσουν τις περιουσίες που βρίσκονταν υπό προσφυγική κατοχή και χρήση, αδυνατώντας να εκμεταλλευτούν την παραπέρα αξιοποίησή τους. Κατά κάποιον τρόπο το διάταγμα διευκόλυνε τις εποικιστικές αρχές, δίνοντας απόλυτη νομιμοφάνεια στην προσπάθεια απόκτησης των μουσουλμανικών ακινήτων περιουσιών.

Αρχικά ο Γενικός Διοικητής Θράκης Κακουλίδης ανάρτησε προκήρυξη σχετικά με την υποβολή αιτήσεων εξαγοράς και έδωσε τη δυνατότητα στους ενδιαφερόμενους, μέσω των δημοτικών και κοινοτικών αρχών, να βοηθηθούν στην ακριβή συμπλήρωση αυτών. Το μέτρο υποστήριζε πως θεσπίστηκε για την αποφυγή εκμετάλλευσης από τρίτους και επιδοκιμάστηκε από τις μουσουλμανικές κοινότητες. Δύο σχεδόν μήνες μετά την εφαρμογή του, για τα αστικά κτήματα της Κομοτηνής η

¹²⁰⁴ Φ.Ε.Κ., 14-01-1925, αρ. φύλλου 10, Διάταγμα «Περί Εξαγοράς Μουσουλμανικών Κτημάτων εν Δυτική Θράκη προς Εγκατάστασιν Προσφύγων».

υποβολή των αιτήσεων εξαγοράς είχε ολοκληρωθεί, συνεχιζόταν όμως για τα αντίστοιχα αγροτικά κτήματα. Είχε, επίσης, αρχίσει η καταβολή των αντίστοιχων χρηματικών αποζημιώσεων. Για τις υπόλοιπες επιτροπές, της Ξάνθης και της Αλεξανδρούπολης, η εργασία τους υπολογιζόταν να ολοκληρωθεί σε διάστημα δύο-τριών μηνών¹²⁰⁵.

Παρ' όλα αυτά το μέτρο δεν είχε τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Οι ελληνικές αρχές απέδωσαν την αποτυχία του στους μουσουλμάνους ιδιοκτήτες και, συγκεκριμένα, στην ελλιπή κατάθεση όλων των απαραίτητων δικαιολογητικών που απαιτούνταν για την εξαγορά, στην απροθυμία για πώληση των περιουσιών τους και, κυρίως, στο υπέρογκο πόσο των 700 δρχ./στρ. που απαιτούσαν οι ιδιοκτήτες¹²⁰⁶. Όσον αφορά το τελευταίο, ούτε η ανακοίνωση για επιβολή του αγροτικού νόμου (*infra*), ούτε η λήξη της προθεσμίας υποβολής των αιτήσεων ήταν αρκετές για να μειώσουν τις τιμές των προς πώληση περιουσιών¹²⁰⁷.

Η μουσουλμανική κοινότητα αντιστάθηκε κατά πλειονότητα στην εφαρμογή του μέτρου με τους όρους που έθεταν οι αρχές. Η αντίδρασή της πήγαζε τόσο από το αυξημένο αίσθημα της ιδιοκτησίας, που εμφανίζουν οι αγροτικοί πληθυσμοί, όσο και από εξωτερικούς παράγοντες, όπως η τουρκική διπλωματία, η οποία επιθυμούσε τη διατήρηση του θρακικού ιδιοκτησιακού καθεστώτος¹²⁰⁸.

Μέσω της εξαγοράς των μουσουλμανικών περιουσιών η ελληνική πλευρά ξεκάθαρα προσπάθησε να προσδώσει νομιμότητα στο ιδιοκτησιακό καθεστώς των ακίνητων περιουσιών που είχε δημιουργηθεί στη Θράκη από το φθινόπωρο του 1922 και έπειτα. Το νομικό πλαίσιο που είχε θεσπίσει, οι διεθνείς συμφωνίες που είχαν υπογραφεί και, προπάντων, η αρχή της αμοιβαιότητας αποτελούσαν ένα ισχυρό χαρτί στο παιχνίδι που είχε εισαχθεί με την προσφυγική αποκατάσταση για την αλλαγή του ιδιοκτησιακού κατεστημένου.

Οι πιέσεις για πώληση των ακίνητων, η αδυναμία επιστροφής των ακινήτων περιουσιών και η προσπάθεια περιορισμού της τουρκικής επιρροής στους μη

¹²⁰⁵ Ι.Α.Υ.Ε. 1925 Β' Πολιτική, 1925-1930, Περί της Δυτικής Θράκης, Ελληνική Δημοκρατία, Γενική Διοίκηση Θράκης, Κομοτηνή, 18-03-1925, αρ. πρωτ. 4122, προς: Ελληνική Αντιπροσωπεία της Μικτής Επιτροπής, Κωνσταντινούπολη.

¹²⁰⁶ Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Dalègre J. (1995), *Populations et Territoire en Thrace Greque Depuis 1878: Tome 1: Texte*, Département de Géographie, Paris: Université de Paris X-Nanterre, σ. 249.

¹²⁰⁷ Ι.Α.Υ.Ε. 1925/Γ/68/VI, Κατάληψη Τουρκικών Κτημάτων εν Θράκη, Υπουργείο Γεωργίας, Διεύθυνση Εποικισμού, Τμήμα Θ. Γ. Ταμείου, αρ. πρωτ. 29591, 04-03-1925, Αθήνα, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Γραφείο Γενικού Διευθυντή.

¹²⁰⁸ Ασφαλώς, υπήρχαν περιπτώσεις εξαγοράς μουσουλμανικών ιδιοκτησιών όπως η εξαγορά που καταγράφεται στην Αρίσβη ή Ιρτζάν (İrcan), της περιφέρειας Σατών. Σε προκειμένη περίπτωση οι Αλή Ογλού Ομέρ (Ali Oğlu Ömer) και Αλή Ογλού Αλή (Ali Oğlu Ali) προσέφεραν προς πώληση αντί 600 δρχ./στρ. στη Γενική Διοίκηση, ένα κτήμα έκτασης 63 στρ. στην περιοχή Ντουρού Κιρ (Duru Kir) [πιθανό Κούρου Κιρ/Kuru Kir]. Το κτήμα εξαγοράστηκε από τη Διεύθυνση Εποικισμού, μετά από γνωμοδότηση της Επιτροπής Εξαγοράς Μουσουλμανικών Κτημάτων, μέσω της Ε.Τ.Ε. όταν ικανοποιήθηκαν όλοι οι σχετικοί όροι του νομοθετικού διατάγματος, προς 38.400 δραχμές Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Α1/Σ40/Υ8/Φ2120:Ελληνική Δημοκρατία, Γενική Διοίκηση Θράκης, Διεύθυνση Εσωτερικών, Κομοτηνή, 20-11-1925, αρ. πρωτ. 22373, προς: τη Διεύθυνση Εποικισμού-Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Α1/Σ40/Υ8/Φ2120/ΕΤΕ [Κεντρικά Γραφεία], Διεύθυνση Η', Τμήμα Δικαστικό, Αθήνα 04-06-1925, αρ. πρωτ. 7103, θέμα: Καταθέσεις Όψεως.

ανταλλάξιμους, προκάλεσαν τη μεταφορά της διαμάχης στο διπλωματικό επίπεδο¹²⁰⁹. Εκεί η ελληνική πλευρά δήλωσε την πρόθεση της για συμβιβασμό, εφόσον δεχόταν και η τουρκική, επιδιώκοντας τη διατήρηση της υφιστάμενης κατάστασης¹²¹⁰. Ο συμβιβασμός συνοψίστηκε στο κείμενο της Συμφωνίας της Άγκυρας (Ιούνιος 1925) το οποίο προέβλεπε την επιστροφή των ακινήτων που δεν ενδιέφεραν πλέον την ελληνική πλευρά και την απόκτηση των εκτάσεων που κρίνονταν απαραίτητες για τις εποικιστικές ανάγκες.

Σύντομα όμως και πριν το τέλος του 1925 το ελληνικό κράτος είχε προχωρήσει σε μια σημαντική απόφαση, δηλώνοντας ουσιαστικά την αδιαφορία του απέναντι στο κείμενο της διακρατικής συμφωνίας. Με διάταγμά του αποφάσισε την αναστολή όλων των σχετικών αποφάσεων στις Νέες Χώρες που στρέφονταν κατά του ελληνικού δημοσίου ή κατά της Ε.Α.Π. ή κατά των εγκατεστημένων προσφύγων¹²¹¹.

Σε κάθε περίπτωση το νομοθετικό διάταγμα μπορούσε να προσφέρει προστασία στους φορείς της αποκατάστασης και στα φυσικά πρόσωπα, δίνοντάς τους πίστωση χρόνου προκειμένου να βρεθεί κάποια άλλη, συμφέρουσα για αυτούς λύση. Η αναστολή αν και ίσχυε μοναχά για ένα διάστημα έξι μηνών, με απόφαση του Υπουργικού Συμβουλίου μπορούσε να παραταθεί.

Έτσι για παράδειγμα το διάταγμα προσέφερε προστασία στην κατάληψη οποιασδήποτε ακίνητης περιουσίας, ακόμη και όταν οι δικαστικές αρχές είχαν λάβει απόφαση εις βάρος των καταληψιών. Στις περιπτώσεις αυτές μόνον η κυριότητα των ακινήτων ανήκε στους μη ανταλλάξιμους ιδιοκτήτες, η αλλαγή του ιδιοκτησιακού τους καθεστώτος βρισκόταν εν αναμονή και θα διευθετούν σε μια άλλη κατάλληλη συγκυρία. Αντικειμενικά η εφαρμογή του διατάγματος έφερε τα αναμενόμενα αποτελέσματα στη διοίκηση, κρατώντας ουσιαστικά σε ομηρία ακίνητες περιουσίες, ιδίως μετά την παράταση ισχύος του μέχρι και το 1927¹²¹².

Η εξαγορά των μουσουλμανικών περιουσιών δεν αποτέλεσε το μοναδικό μέτρο που υιοθέτησαν οι ελληνικές αρχές για την προς όφελος διευθέτηση του καθεστώτος των μουσουλμανικών περιουσιών. Ήδη από το 1923 εφαρμόστηκε το μέτρο των αναγκαστικών απαλλοτριώσεων με σχετική επιτυχία, αλλάζοντας το ιδιοκτησιακό καθεστώς στον αγροτικό και στον αστικό χώρο¹²¹³.

¹²⁰⁹ Μ. Μ. Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Εξωτερικών Φ.44, 1925/Εγγραφο 173/50/4209, τηλεγράφημα, 10-02-1925, αποστολέας: Υπουργείο Εξωτερικών, παραλήπτης: Ελληνική Αντιπροσωπεία, Γενεύη (ημ. Παραλαβής: 10-03-1925).

¹²¹⁰ Ι.Α.Υ.Ε. 1925/Γ/68/VI, Κατάληψη Τουρκικών Κτημάτων εν Θράκη, Υπουργείο Εξωτερικών, κρυπτογράφημα, αρ. πρωτ. 3215, 09-03-1925, Αθήνα, προς: κ. Κακλαμάνο, Hotel Beruyt, Γενεύη.

¹²¹¹ Φ.Ε.Κ., 03-10-1925, αρ. φύλλου 284, Νομοθετικό Διάταγμα «Περί αναστολής εκτελέσεως αποφάσεων προσωρινών μέτρων και νομής εν ταις Νέαις Χώραις στρεφόμενων κατά του δημοσίου κλπ».

¹²¹² Φ.Ε.Κ., 25-05-1926, αρ. φύλλου 166, Διάταγμα Περί παρατάσεως της ισχύος του από 30 Δεκεμβρίου 1925 ΝΔ «περί αναστολής εκτελέσεως αποφάσεων περί προσωρινών μέτρων και νομής εν ταις Νέαις Χώραις κτλ».

¹²¹³ Φ.Ε.Κ., 17-07-1923, αρ. φύλλου 228, Νομοθετικό Διάταγμα Περί απαλλοτριώσεων ακινήτων προς εφαρμογή των εγκεκριμένων σχεδίων των πόλεων, κωμών, κλπ. και εξασφάλιση της κανονικής αυτών αναπτύξεως και επεκτάσεως (ειδικότερα το άρθρο 40): Φ.Ε.Κ., 12-05-1923, αρ. φύλλου [;], Νομοθετικό Διάταγμα Περί Ανεγέρσεως Ευθηνών Κατοικιών: Φ.Ε.Κ., 05-03-1923, αρ. φύλλου 57, Απόφαση της Επαναστάσεως, αρ. πρωτ.

Το μέτρο της αναγκαστικής απαλλοτριώσης εμφανίστηκε το 1917 με τον νόμο 1072 της Προσωρινής Κυβέρνησης Θεσσαλονίκης¹²¹⁴. Στη συνέχεια ενισχύθηκε ακόμη περισσότερο με τα επερχόμενα νομοθετικά διατάγματα υπέρ της αποκατάστασης ακτημόνων, τον αγροτικό νόμο (03-10-1924) καθώς και τις αναθεωρήσεις και συμπληρώσεις αυτού¹²¹⁵. Στη Θράκη οι απαλλοτριώσεις, βάσει του σχετικού νομοθετικού πλαισίου, έγιναν υπέρ των προσφύγων και σε πολύ μικρότερο βαθμό υπέρ των ακτημόνων (1923-1930) σε σύγκριση με την υπόλοιπη χώρα, όπως αποδεικνύει ο μικρός αριθμός των αυτοχθόνων δικαιούχων: 390 οικογένειες μοιράστηκαν 5.120 στρέμματα¹²¹⁶.

Το μέτρο εφαρμόστηκε και κατά την αστική εγκατάσταση των προσφύγων, το οποίο επέτρεψε την αναγκαστική απαλλοτρίωση -για λόγους δημόσιας ωφέλειας και κοινωνικής ανάγκης- παντός είδους γηπέδων και αγροτικών κτημάτων¹²¹⁷. Σε συνδυασμό με την εφαρμογή του νόμου ΔΡΑΔ' σηματοδότησε την εκκίνηση δημιουργίας προσφυγικών οικισμών εντός και εκτός των υφιστάμενων οικιστικών συνόλων, καθώς και νέων.

Οι απαλλοτριώσεις τελούνταν με γνωμοδότηση του Συμβουλίου Εποικισμού, βάσει διοικητικών αποφάσεων των Επιτροπών Απαλλοτριώσεων Ροδόπης και Έβρου προς όφελος των φορέων της αποκατάστασης και εγκατάστασης¹²¹⁸. Με την ολοκλήρωση της διαδικασίας ακολουθούσε η καταβολή της σχετικής αποζημίωσης, η οποία αποδείχθηκε αρκετά χρονοβόρα¹²¹⁹. Οι αποφάσεις των αναγκαστικών απαλλοτριώσεων δημοσιεύονταν στο Τεύχος Β' (κυβερνητικές αποφάσεις) του Φύλλου Εφημερίδας της Κυβερνήσεως. Ως χαρακτηριστικότερες αναφέρονται οι αναγκαστικές απαλλοτριώσεις που πραγματοποιήθηκαν για λογαριασμό του υπ. Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως κατά την περίοδο 1923-1929 (βλέπε Πίνακας 17)¹²²⁰.

3473 «Περί καταλήψεως ακινήτων προς γεωργική αποκατάστασιν ακτημόνων καλλιεργητών κλπ. και προ της καταβολής αποζημιώσεως».

¹²¹⁴ Φ.Ε.Κ., 18-11/29-12-1917, αρ. φύλλου 305, Περί επεκτάσεως καθ' άπαν το Κράτος των υπ' αριθ. 2466, 2468, 2469 και 2470 Διαταγμάτων της Προσωρινής Κυβερνήσεως Θεσσαλονίκης περί αγροτικού ζητήματος.

¹²¹⁵ Ελληνική Δημοκρατία, Υπουργείο Εσωτερικών, Τμήμα Εκδόσεων και Γραμματειακής Λογιστικής Εξυπηρέτησης, (χ.η.), Διακρίσις Κώδικας Νομοθεσίας-Ιδρυτής/Δωρητής Παντ. Κ. Ραπτάρχης, Τόμος 17 Αγροτική Νομοθεσία, Θέμα: Αγροτικός Κώδικας από 17.Β.γ.1-3α έως 17.Β.γ.6α,

στο <http://www.e-themis.gov.gr/Portal/?Page=downloads&menu1=0&menu2=0> (10-10-2009, 12:40).

¹²¹⁶ Αλιβιζάτος Μ. Β. (1935), *Η Μεταπολεμική Εξέλιξη της Ελληνικής Γεωργικής Οικονομίας και η επ' Αυτής Επίδρασις της Αγροτικής Πολιτικής*, Αθήναι, σσ. 28-29, σσ. 40-43· Βεργόπουλος, Κ. (1975), *Το Αγροτικό Ζήτημα στην Ελλάδα: Η Κοινωνική Ενσωμάτωση της Γεωργίας*, Αθήνα: Εξάντας, σ. 176.

¹²¹⁷ Φ.Ε.Κ., 23-11-1922, αρ. φύλλου 243, Νομοθετικό Διάταγμα, «Περί επιτάξεως ακινήτων δι' εγκατάστασιν προσφύγων και απαλλοτριώσεως οικοπέδων δι' ανέγερσιν προσφυγικών συνοικισμών».

¹²¹⁸ Φ.Ε.Κ., 29-09-1927, Τεύχος Β, αρ. φύλλου 77, Υπουργικές Αποφάσεις και Εγκρίσεις, Αριθμός 74601, «Περί κηρύξεως απαλλοτριωτέων αγρών κειμένων περίξ της πόλεως Ξάνθης».

¹²¹⁹ Ε.Ι.Ε./Ι.Ν.Ε., Αρχείο Α.Α. Πάλλη Φάκελος Δ-Ε. Συγκριτικός Πίνακας, Κατεχόμενων Μουσουλμανικών Κτημάτων Δυτικής Θράκης, 15-02-1926.

¹²²⁰ Πρόκειται για συνολικά 16 απαλλοτριωμένες περιουσίες (επτά μουσουλμανικές, πέντε ελληνόφωνων ορθόδοξων, μια αρμενο-εβραϊκή, τέσσερις αγνώστου ιδιοκτησίας), που κατανέμονται ισάριθμα μεταξύ των νομών Έβρου και Ροδόπης, συνολικής έκτασης 371.633 τ.μ. και 1.103.400 τ.μ. αντίστοιχα. Όλες οι ιδιοκτησίες απαλλοτριώθηκαν στο σύνολο της έκτασης που καταλάμβαναν, εκτός μιας στο Διδυμότειχο, όπου με δικαστική απόφαση μειώθηκε η εγκεκριμένη προς απαλλοτρίωση έκταση κατά 3.000 τ.μ. περίπου. Μόνο για επτά

Η εφαρμογή του μέτρου προκάλεσε την αντίδραση των μη ανταλλάξιμων ιδιοκτητών, οι οποίοι κατέφυγαν στη Μικτή Επιτροπή, προσπαθώντας να διασφαλίσουν την κυριότητα των ιδιοκτησιών τους. Η κατάσταση ήταν δύσκολα αναστρέψιμη ιδίως και μετά τη Συμφωνία των Αθηνών (Δεκέμβριος 1926) όταν η ελληνική πλευρά διατήρησε τις περιουσίες που απαιτούνταν για την προσφυγική αποκατάσταση (με την υποχρέωση καταβολής αποζημίωσης προς τους δικαιούχους)¹²²¹. Επ' αυτού η 9^η Μικτή Υποεπιτροπή σε έγγραφό της παρουσίασε τις εκτάσεις των τσιφλικιών και των αγροτεμαχίων που είχαν ήδη απαλλοτριωθεί, καθώς επίσης και τις εκτάσεις που επρόκειτο να απαλλοτριωθούν (βλέπε Πίνακας 18).

Πίνακας 1βii.12. Εκτάσεις απαλλοτριωμένων τσιφλικιών και υπό απαλλοτρίωση

Περιοχή	Απαλλοτριωμένα Τσιφλίκια		Τσιφλίκια υπό Απαλλοτρίωση	
	Αριθμός Περιουσιών	Έκταση (στρ.)	Αριθμός Περιουσιών	Έκταση (στρ.)
Ξάνθη	12	37.250	4	23.500
Κομοτηνή	2	16.452		
Διδυμότειχο	2	9.080		
Νέα Ορεστιάδα	3	5.720		
Αλεξανδρούπολη	2	2.400		
Μερίδια Τσιφλικιών σε Άγνωστη Περιοχή	4	4.150		
Σύνολο	29	75.052	4	23.500

Πηγή: Ladas S. (1932), *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey*, New York: The Macmillan Co., σ. 521· I.A.Y.E. 1928 Β' Πολιτική, 1925-1930, Περί της Δυτικής Θράκης, 9^η Μικτή Υποεπιτροπή Ανταλλαγής Ελληνοτουρκικών Πληθυσμών, 18-06-1927, αριθ. πρωτ. 15833, [Κομοτηνή]

Την ερχόμενη δεκαετία ο Αλιβιζάτος σημειώνει –συνολικά– την αναγκαστική απαλλοτρίωση 45 τσιφλικιών στη Θράκη στα πλαίσια του αγροτικού νόμου. Αντίστοιχα ακολουθεί ο πίνακας για τα αγροτεμάχια που είχαν απαλλοτριωθεί, και εντός αυτών είχαν οικοδομηθεί προσφυγικοί συνοικισμοί, καθώς και για τις ιδιόκτητες εκτάσεις που επρόκειτο να απαλλοτριωθούν.

Πίνακας 1β.ii.13. Απαλλοτριωμένες ιδιοκτησίες και υπό απαλλοτρίωση

Περιοχή	Απαλλοτριωμένες Ιδιοκτησίες		Ιδιοκτησίες υπό Απαλλοτρίωση	
	Αριθμός Περιουσιών	Έκταση (στρ.)	Αριθμός Περιουσιών	Έκταση (τ.μ.)
Ξάνθη	9	119	4	23.045
Κομοτηνή	7	246,5		

ιδιοκτησίες εκδόθηκε δικαστική απόφαση αποζημίωσης, ενώ για τις υπόλοιπες παραμένει άγνωστη η καταβολή της. Πάντως, με την έκδοση των αποφάσεων στον δεύτερο τόμο του Φ.Ε.Κ. η διαδικασία αποκτούσε απόλυτη νομιμότητα και εξαλείφονταν τα πιθανά μελλοντικά προβλήματα. Μ. Μ. Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Πρόνοιας Φ.132, 1928-1929/Έγγραφο 173/32, Ελληνική Δημοκρατία, Υπ. Πρόνοιας και Αντιλήψεως, Γραφείο Στατιστικής, Αθήνα, 10-10-1929.

¹²²¹ Ladas S. (1932), *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey*, New York: The Macmillan Co., σ. 521.

Διδυμότειχο	10	356		
Νέα Ορεστιάδα	3	18,5		
Αλεξανδρούπολη	7	167		
Σύνολο	36	907	4	23.045

Πηγή: Αλιβιζάτος Μ. Β. (1938), *Κράτος και Γεωργική Πολιτική*, Αθήναι: Έκδοσις Υπουργείου Γεωργίας εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, σ. 446· Ι.Α.Υ.Ε. 1928 Β' Πολιτική, 1925-1930, Περί της Δυτικής Θράκης, 9^η Μικτή Υποεπιτροπή Ανταλλαγής Ελληνοτουρκικών Πληθυσμών, 18-06-1927, αριθ. πρωτ. 15833, [Κομοτηνή].

Ας σημειωθεί πως οι συνολικές εκτάσεις που απαλλοτριώθηκαν αναγκαστικά, μέχρι τα τέλη της δεκαετίας, περιελάμβαναν αποκλειστικά καλλιεργήσιμες εκτάσεις και ήταν κατά πολύ περισσότερο από τις προαναφερόμενες¹²²².

Η δυνατότητα αντίταξης των μη ανταλλάξιμων ιδιοκτητών στις αποφάσεις αναγκαστικών απαλλοτριώσεων των ακινήτων τους ήταν περιορισμένες και επικεντρώνονταν προς την τουρκική διπλωματική αποστολή και τη Μικτή Επιτροπή. Η κατάσταση δεν παρουσίασε καμία αλλαγή ακόμη και το 1927, όταν με την αναθεώρηση του άρθρου 19 του Συντάγματος, κατοχυρώθηκαν το δικαίωμα της ιδιοκτησίας και οι όροι απαλλοτρίωσης από το ελληνικό δημόσιο. Επίσης, η λειτουργία του Συμβουλίου της Επικρατείας αποτελούσε συνταγματική κατοχύρωση ενάντια στις αναγκαστικές απαλλοτριώσεις, ενώ πάνω από όλα σήμανε τον τερματισμό της αγροτικής μεταρρύθμισης¹²²³. Τυπικά οι μη ανταλλάξιμοι κάτοικοι της Θράκης, ως έλληνες πολίτες, είχαν το δικαίωμα εξέτασης της υπόθεσής τους από το Συμβούλιο της Επικρατείας, αλλά δεν το άσκησαν, τουλάχιστον μέχρι εκείνη την εποχή του Μεσοπολέμου.

Το μέτρο δεν χρησιμοποιήθηκε αποκλειστικά ενάντια των μουσουλμανικών ιδιοκτησιών αλλά και ενάντια των ακινήτων ιδιοκτησίας των γηγενών βουλγαρόφωνων κατοίκων της Γενικής Διοίκησης Θράκης, σε μικρότερη κλίμακα (*infra*).

Οι εν λόγω διοικητικές πράξεις λειτούργησαν δραστικά ως προς την ανατροπή του ιδιοκτησιακού κατεστημένου. Σταδιακά μέρος της μουσουλμανικής και βουλγαρόφωνης ιδιοκτησίας περιορίστηκε, τη θέση της κατέλαβε μια νέα ομάδα κατοίκων της περιοχής η οποία απέκτησε πλέον σταθερούς δεσμούς και ισχυρά δικαιώματα παρούσας και χρήσης στον χώρο.

Απαγορεύσεις δικαιοπραξιών και άρσεις απαγορεύσεων

Προκειμένου να επιτευχθούν η αποτελεσματική λειτουργία των προαναφερόμενων θεσμικών φορέων και των διοικητικών πράξεων, απαιτούνταν ο κατά το δυνατόν αποδοτικότερος έλεγχος της αγοράς ακινήτων. Η κατάσταση που δημιουργήθηκε στη Μακεδονία με τη λήξη των Βαλκανικών Πολέμων αναφορικά με

¹²²² Ladas S. (1932), *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey*, New York: The Macmillan Co., σ. 648.

¹²²³ Χατζηιωσήφ Χ. (χ.η.), «Κοινοβούλιο και Δικτατορία», στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου Αιώνα, 1922-1940: Ο Μεσοπόλεμος*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, Β2: 37-123, σ. 96

τις μουσουλμανικές περιουσίες (πωλήσεις, ενοικιάσεις, καταλήψεις, μεταβιβάσεις) έπρεπε να αποτραπεί¹²²⁴. Αυτή τη φορά, όμως, οι συνθήκες ήταν διαφορετικές. Έτσι εισήχθη ένα νέο νομικό πλαίσιο στις βάσεις αυτού που είχε εφαρμοστεί νωρίτερα στη Μακεδονία (νόμος 341/1914, νόμος 688/1915, νόμος 924/1917, νόμος 1318/1918 και νόμος 1650/1919).

Συγκεκριμένα σε διάστημα λιγότερο του ενός μηνός από την κήρυξη του στρατιωτικού νόμου (10-10-1922), η ελληνική κυβέρνηση προχώρησε σε απαγόρευση των δικαιοπραξιών και της μεταβίβασης κυριότητας ή του έμπρακτου δικαιώματος των μουσουλμάνων ιδιοκτητών (αντίστοιχα μέτρα υιοθετήθηκαν και στην Τουρκία¹²²⁵). Η ρύθμιση προωθήθηκε από το υπουργείο Γεωργίας και περιελάμβανε κάθε ακίνητη περιουσία και παραγωγικό πόρο που βρίσκονταν στο έδαφος της ελληνικής επικράτειας¹²²⁶.

Πίνακας 1βii.14. Κωδικοποίηση των διαταγμάτων και αποφάσεων περί δικαιοπραξιών (1922-1939)

Ημερομηνία	Είδος	Περιγραφή	Παρατηρήσεις
06/10 Οκτωβρίου 1922	Ν.Δ.	Περί απαγορεύσεως πάσης δικαιοπραξίας εν ζωή, δι' ης μεταβιβάζεται υπό μοαμεθανών η κυριότης ή έτερον εμπράγματον δικαίωμα επί οιουδήποτε ακινήτου κτήματος κειμένου εν Ελλάδι	Καταργήθηκε από τον Ν. 3250/1924
20 Δεκεμβρίου 1922	Ν.Δ.	Περί τροποποιήσεως του από 06-10-1922 νομοθετικού διατάγματος «Περί απαγορεύσεως πάσης δικαιοπραξίας εν ζωή, ής μεταβιβάζεται υπό Μωαμεθανών ή κυριότης ή έτερον εμπράγματον δικαίωμα κλπ. επί οιουδήποτε ακινήτου κτήματος κειμένου εν Ελλάδι	Καταργήθηκε από τον Ν. 3250/1924
19/24 Ιανουαρίου 1923	Ν.Δ.	Περί συστάσεως επιτροπής ελέγχου των κατά παράβασιν των περί δικαιοπραξιών ακινήτων εν ταις Νέαις Χώραις απαγορευτικών διατάξεων συναφθεισών συμβάσεων αγοραπωλησίας ακινήτων ή συστάσεως επ' αυτών ετέρου εμπραγματού δικαιώματος	Καταργήθηκε από το Ν.Δ. της 26 Απρ./12 Μαΐου 1923
26 Απριλίου/12 Μαΐου 1923	Ν.Δ.	Περί συστάσεως εις την έδραν εκάστου πρωτοδικείου Νέων Χωρών, πλην της Δυτικής Θράκης, επιτροπής προς εξέτασιν των από 5 Οκτ. 1912 μέχρι 31 Αυγ. 1914 συναφθεισών συμβάσεων κλπ. επί ακινήτων κατά παράβασιν των ισχυουσών σχετικών διατάξεων κλπ	
14 Αυγούστου 1923	Β.Δ.	Περί άρσεως απαγορεύσεως δικαιοπραξιών επί ακινήτων ανηκόντων εις Οθωμανούς	Αναφορικά με την απόφασης υπ' αρ. 2/05-03-1922 του Πρωτοδικείου Ροδόπης υπέρ του Εμ. Γ. Καρυωτάκη από τους οφειλέτες του, Ταχσίν Βέην Ζαδέ Φαΐς Μπέη (Tahsin Bey Zade Fays Bey) και Ταχσίν Βέην Ζαδέ Χαλίλ Μπέη (Tahsin Bey Zade Halil Bey]

¹²²⁴ Γκλαβίνας Γ. (2007), "Η Πολιτική της Ελληνικής Διοίκησης Απέναντι στη Μουσουλμανική Γαιοκτησία των Νέων Χωρών την Περίοδο 1912-1922", *Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, Πρακτικά ΚΖ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου 26-28 Μαΐου 2006*, Θεσσαλονίκη, σσ. 1-3· Kontogiorgi E. (2006), *Population Exchange in Greek Macedonia: The Rural Settlement of Refugees 1922-1930*, Oxford: Clarendon Press, σσ. 176-178.

¹²²⁵ Yildirim O. (2006), *Diplomacy and Displacement: Reconsidering the Turco-Greek Exchange of Populations, 1922-1934*, New York & London: Routledge, σ. 108.

¹²²⁶ Φ.Ε.Κ., 10-10-1922, αρ. φύλλου 196, Νομοθετικό Διάταγμα, «Περί απαγορεύσεως πάσης δικαιοπραξίας εν ζωή, ής μεταβιβάζεται υπό Μωαμεθανών ή κυριότης ή έτερον εμπράγματον δικαίωμα κλπ. επί οιουδήποτε ακινήτου κτήματος κειμένου εν Ελλάδι».

8 Σεπτεμβρίου 1923	Απ. Ε.	Περί απαγορεύσεως ορισμένων συναλλαγών μετά των Μουσουλμάνων εν ταίς περιφέρειαις των Γενικών Διοικήσεων Μακεδονίας και Θράκης	
10/22 Σεπτεμβρίου 1923	Ν.Δ.	Περί επεκτάσεως απαγορεύσεως δικαιοπραξιών επί ακινήτων Νέων Χωρών	
15 Μαρτίου 1924	Δ.	Περί άρσεως απαγορεύσεως δικαιοπραξιών επί των εν τη Δυτική Θράκη κειμένων ακινήτων Μωαμεθανών	Επιτράπηκαν οι δικαιοπραξίες στα πλαίσια του Ν. 924/1917 Περί απαγορεύσεως δικαιοπραξιών επί ακινήτων των Νέων Χωρών
3 Σεπτεμβρίου 1924	Ν.Δ.	Περί απαγορεύσεως δικαιοπραξιών επί ακινήτων	
27/31 Δεκεμβρίου 1924	Ν. 3250	Περί κυρώσεως του από 3 Σεπτεμβρίου 1924 Ν. Δ/τος "περί απαγορεύσεως δικαιοπραξιών επί ακινήτων"	
10 Ιανουαρίου 1925	Δ.	Περί επεκτάσεως απαγορεύσεως δικαιοπραξιών επί αγροτικών ακινήτων	Απαγορεύτηκαν οι πράξεις μεταβίβασης αγροτικών ακινήτων ιδιοκτησίας νομικών προσώπων και μονών
25 Αυγούστου 1925	Ν.Δ.	(:)	Εφαρμόστηκε για την οριστική κρίση όσων δικαιοπραξιών είχαν συναφθεί μεταξύ των μουσουλμάνων ιδιοκτητών, ανταλλάξιμων και μη και των αγοραστών τους. Κόσσυβας (1928), Αθήναι, σσ. 4-5
14/20 Νοεμβρίου 1925	Δ.	Περί προσθήκης διατάξεως εις το από 3 Σεπτ. 1924 Ν.Δ/μα περί απαγορεύσεως δικαιοπραξιών επί ακινήτων	Διατηρείται εν ισχύ η διάταξις του εδ. 1 του άρθρ. 2 του ν. 3250 περί απαγορεύσεως δικαιοπραξιών επί ακινήτων εκτός εάν ο αγοραστής είναι το δημόσιον
22-24 Ιουνίου 1927	Δ.	Περί κυρώσεως του Ν.Δ. της 5/24 Μαΐου 1926 περί συμπληρώσεως του ν. 3250 περί κυρώσεως κλπ	Περιλαμβάνει κατηγορίες εξαιρέσεων από τις απαγορεύσεις των δικαιοπραξιών
04/08 Μαρτίου 1929	Ν. 4051	περί συμπληρώσεως του Ν.Δ. της 22 Ιουνίου 1927 «περί κυρώσεως του Ν.Δ. της 5 Μαΐου 1926 περί συμπληρώσεως του ν. 3250 περί κυρώσεως του από 3 Σεπτεμβρίου 1924 Ν.Δ. περί απαγορεύσεως δικαιοπραξιών επί ακινήτων»	Περιλαμβάνει κατηγορίες εξαιρέσεων από τις απαγορεύσεις των δικαιοπραξιών
06/13 Αυγούστου 1929	Ν. 4305	Περί κυρώσεως του από 9 Οκτ. 1926 Ν.Δ/τος περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του από 3 Απρ. 1925 ψηφίσματος και του από 26 Αυγ. 1925 Ν.Δ/τος περί ανωμάτων δικαιοπραξιών	Προβλέπει την δι' αποφάσεως του Υπουργού Γεωργίας κύρωσιν ανωμάτων δικαιοπραξιών, συναφθεισών μέχρι 1 Οκτ. 1922
06/13 Αυγούστου 1929	Ν. 4306	Περί κυρώσεως του Ν.Δ. της 26 Αυγ./14 Σεπτ. 1925 περί κυρώσεως ανωμάτων δικαιοπραξιών επί ακινήτων εν ταίς Νέαις Χώραις	Προβλέπει την υπό του Υπουργού της Γεωργίας κύρωσιν ανωμάτων δικαιοπραξιών συναφθεισών μέχρι της 30 Σεπτ. 1922
16 Ιουλίου/01 Νοεμβρίου 1929	Ν. 4399	Περί ρυθμίσεως ανωμάτων δικαιοπραξιών εν ταίς Νέαις Χώραις	
20 Ιανουαρίου/16 Ιουλίου 1931	Ν. 5092	Περί συμπληρώσεως της παρ. 2 του άρθρου μόνου του Δ. της 22 Ιουν. 1927 περί κυρώσεως κλπ	
26 Ιουλίου/01 Αυγούστου 1931	Ν. 5221	Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του ν. 4399 περί ρυθμίσεως ανωμάτων δικαιοπραξιών εν ταίς Νέαις Χώραις και του ν. 4724 περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του ν. 4399	Εισήχθησαν οι ρυθμίσεις του άρθρου 16 της Συμφωνίας της Άγκυρας (Ιούνιος 1930) και αναγνώρισης κυριότητας με την καταβολή του σχετικού αντιτίμου στους κάτοχους γεωργούς αυτοκαλλιεργητές, κτηνοτρόφους και κολίγους καλλιεργητές
01/05 Απριλίου 1932	Ν. 5361	Περί αυθεντικής ερμηνείας του ν. 5092	

18 Οκτωβρίου/21 Νοεμβρίου 1933	N. 5886	Περί συμπληρώσεως των διατάξεων περί απαγορεύσεως δικαιοπραξιών	
30 Δεκεμβρίου 1937/13 Ιανουαρίου 1938	A.N. 1031	Περί απαγορεύσεως δικαιοπραξιών εν τη παραμεθορίω	Καταργήθηκε από τον Α.Ν. 1366/1938
02/07 Σεπτεμβρίου 1938	A.N. 1366	Περί απαγορεύσεως δικαιοπραξιών εις παραμεθορίους, παρακτίους περιοχάς κλπ.	Καταργήθηκε από το άρθρ. 31 Ν. 1892/31-31 Ιουλ. 1990 (ΦΕΚ Α' 101)
14/18 Φεβρουαρίου 1939	A.N. 1629	Περί συμπληρώσεως και προσθήκης διατάξεων εις τον Α. Ν. 1366 περί απαγορεύσεως δικαιοπραξιών εις παραμεθορίους, παρακτίους περιοχάς	Οι απαγορεύσεις του ν. 3250/1924 τάχθηκαν υπέρ του δημοσίου, ο υπουργός Γεωργίας απέκτησε το δικαίωμα άρσης των απαγορεύσεων για τις δικαιοπραξίες που έγιναν πριν την εφαρμογή του Α.Ν. 1366/1938

Παρατηρήσεις: Τα αρχικά Ν.Δ. αντιστοιχούν σε *Νομοθετικό Διάταγμα*, τα Β.Δ. σε *Βασιλικό Διάταγμα*, τα Απ. Ε. σε *Απόφαση Επαναστάσεως*, το Δ. Σε *Διάταγμα*, το Ν. σε *Νόμο* και τα Α.Ν. σε *Αναγκαστικός Νόμος*.

Παρά το γεγονός πως το διάταγμα δεν είχε αναδρομική ισχύ, μιας και η εφαρμογή του άρχιζε την 10-10-1922, ακύρωνε οποιοσδήποτε συναλλαγές είχαν γίνει από μουσουλμάνους που ετοιμάζονταν για αναχώρηση και εκποιούσαν την περιουσία τους υπό το φόβο της απώλειας ή των αντιποίνων¹²²⁷. Η προαναφερθείσα, αποκλειστική διατήρηση του δικαιώματος μίσθωσης, εκμετάλλευσης, έρευνας και αγοράς ή πώλησης από το ελληνικό δημόσιο δείχνει την πρόθεση του τελευταίου να αποτελέσει τον μοναδικό δικαιούχο επί των μουσουλμανικών περιουσιών.

Στη συνέχεια φαίνεται ότι είτε οι εποικιστικές αρχές είτε οι αυθαίρετες ενέργειες των προσφύγων, γηγενών και μουσουλμάνων ιδιοκτητών –κατά το πρώτο δεκαπενθήμερο του Οκτωβρίου του 1922- δεν πειθάρχησαν τους περιορισμούς του διατάγματος. Έτσι ο νομοθέτης έπρεπε να επέμβει, νομιμοποιώντας ετεροχρονισμένα την υφιστάμενη κατάσταση¹²²⁸. Με γνωμοδότηση του Συμβουλίου Εποικισμού, επικύρωνε τις δικαιοπραξίες που είχαν τελεσθεί προηγουμένως, χωρίς να λείπουν και οι περιπτώσεις διευθέτησης αντιδικιών του παρελθόντος¹²²⁹.

Ο έλεγχος της αγοράς ακινήτων και η υπαγωγή του στην κρατική επιτήρηση αποδείχθηκαν εξαιρετικά δύσκολα. Τα τοπικά συμφέροντα στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο συγκρούστηκαν με τα κρατικά σχέδια, με διαρκή επιδίωξη την προς όφελος ανατροπή τους. Η αβεβαιότητα των διπλωματικών συζητήσεων για μια επικείμενη ανταλλαγή των πληθυσμών, οδήγησαν σε μία αυξημένη τάση πώλησης των μουσουλμανικών ακινήτων, καθώς και στη μεταβίβαση της κυριότητας ή των έμπρακτων δικαιωμάτων επί των παραγωγικών πόρων (π.χ. μεταλλεία, λατομεία,

¹²²⁷ Μ. Μ. Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Εξωτερικών Φ.40, 1923/Εγγραφο 173, Από Αλεξανδρή, Αθήνα, αρ. 6618, 19-08-1923, Προς: την Ελληνική Αποστολή στη Λωζάννη.

¹²²⁸ Φ.Ε.Κ., 20-12-1922, αρ. φύλλου 282, Νομοθετικό Διάταγμα, Περί τροποποίησης του από 06-10-1922 νομοθετικού διατάγματος «Περί απαγορεύσεως πάσης δικαιοπραξίας εν ζώή, ής μεταβιβάζεται υπό Μωαμεθανών ή κυριότης ή έτερον εμπράγματον δικαίωμα κλπ. επί οιοσδήποτε ακινήτου κτήματος κειμένου εν Ελλάδι».

¹²²⁹ Φ.Ε.Κ., 14-08-1923, αρ. φύλλου 225, Βασιλικό Διάταγμα «Περί άρσεως απαγορεύσεως δικαιοπραξιών επί ακινήτων ανηκόντων εις Οθωμανούς».

ορυχεία, ιχθυοτροφεία, ιαματικά ύδατα, δάση, αλυκές).

Η αντίδραση των μουσουλμάνων της Θράκης ερμηνεύεται ως απόρροια της προσπάθειας ελαχιστοποίησης των επερχόμενων απωλειών από πιθανές κρατικές επιτάξεις. Σε κάποιες άλλες περιπτώσεις, οι περιορισμοί του διατάγματος παρακάμπτονταν με τη σύναψη ιδιωτικών συμφωνητικών ή με την παραχώρηση των μουσουλμανικών περιουσιών σε ομοεθνείς και αλλοεθνείς διαχειριστές, με την προοπτική της μελλοντικής πώλησης ή επανάκτησης.

Λίγο αργότερα (10-09-1923), επιβλήθηκε η απαγόρευση δικαιοπραξιών για τους ανταλλαγέντες και όλους τους έλληνες πολίτες, όπως και για τους μουσουλμάνους της Θράκης· η χρήση της συγκεκριμένης κυβερνητικής απόφασης χρησιμοποιείται με κάθε επιφύλαξη μιας και δεν βρέθηκε το αντίστοιχο Φ.Ε.Κ. Η απόφαση διευκολύνθηκε το έργο των φορέων διαχείρισης ανταλλάξιμων περιουσιών και καταργήθηκαν όλες οι μισθώσεις του παρελθόντος. Επίσης απαγορεύτηκε η εκμίσθωση σε τρίτους από τους μουσουλμάνους, για διάστημα μεγαλύτερο του ενός μήνα¹²³⁰. Παράλληλα οι διοικητές του Γ' και Δ' Σώματος Στρατού, εξέδωσαν διαταγή απαγόρευσης για τις πάσης φύσεως συναλλαγές με τους ανταλλάξιμους κατοίκους της Μακεδονίας και Θράκης¹²³¹.

Έτσι το κράτος κατά τον πρώτο χρόνο της ανταλλαγής, διατήρησε το αποκλειστικό δικαίωμα εξαίρεσης από την απαγόρευση των συναλλαγών ακίνητης περιουσίας. Επιπλέον εργάστηκε για την εξασφάλιση εκτάσεων υπέρ της προσφυγικής αποκατάστασης και εγκατάστασης μέσω ειδικών επιτροπών που έκριναν την εικονικότητα ή μη των τετελεσμένων δικαιοπραξιών στις Νέες Χώρες¹²³².

Την ίδια περίοδο και σε αντίθεση με την εφαρμογή όλων των παραπάνω η διαταγή υπ' αρ. 33846 του προέδρου της κυβέρνησης (09-11-1923) προς τις *Γενικές και Στρατιωτικές Διοικήσεις και Αρχές Μακεδονίας και Θράκης* φάνηκε να επιδιώκει την αλλαγή του σκηνικού. Με τη διαταγή απαγορεύτηκε η οποιαδήποτε νέα επίταξη μουσουλμανικών περιουσιών και διατάχθηκε η επιστροφή των επιταγμένων και υπό κατάληψη ακινήτων. Η απόφαση ελήφθη υπό τον φόβο αντιποίνων στους μη ανταλλάξιμους της Κωνσταντινούπολης, των εκατέρωθεν διαμαρτυριών και του κινδύνου διακοπής της ανταλλαγής¹²³³. Η διαταγή όπως θα φανεί στη συνέχεια ποτέ

¹²³⁰ Τσουδερός Ε. Ι. (1927), *Η Αποζημίωσις των Ανταλλαξιμων*, Αθήναι, σσ. 26-27.

¹²³¹ Φ.Ε.Κ., 08-09-1923, αρ. φύλλου 253, Απόφαση Επαναστάσεως «Περί απαγορεύσεως ωρισμένων συναλλαγών μετά των Μουσουλμάνων εν ταίς περιφέρειαις των Γενικών Διοικήσεων Μακεδονίας και Θράκης».

¹²³² Φ.Ε.Κ., 26-04/12-05-1923, αρ. φύλλου 124, Νομοθετικό Διάταγμα Περί συστάσεως εις την έδραν εκάστου πρωτοδικείου Νέων Χωρών, πλην της Δυτικής Θράκης, επιτροπής προς εξέτασιν των από 5 Οκτ. 1912 μέχρι 31 Αυγ. 1914 συναφθεισών συμβάσεων κλπ. επί ακινήτων κατά παράβασιν των ισχυουσών σχετικών διατάξεων κλπ.· Φ.Ε.Κ., 19/24-01-1923, αρ. φύλλου 23, Νομοθετικό Διάταγμα Περί συστάσεως επιτροπής ελέγχου των κατά παράβασιν των περί δικαιοπραξιών ακινήτων εν ταις Νέαις Χώραις απαγορευτικών διατάξεων συναφθεισών συμβάσεων αγοραπωλησίας ακινήτων ή συστάσεως επ' αυτών ετέρου εμπραγμαίου δικαϊώματος.

¹²³³ Γονατάς Σ. (1958), *Απομνημονεύματα, 1897-1957*, Αθήναι, σ. 318.

δεν απέκτησε καθολική εφαρμογή στη Θράκη¹²³⁴.

Εκτός αυτού οι νομοθετικές αρχές σε συνεργασία με την τοπική διοίκηση για την ικανοποίηση των στόχων τους δε δίστασαν να άρουν επιλεκτικά τις επιβαλλόμενες απαγορεύσεις, εκμεταλλευόμενες τη συγκυρία προς όφελος τους¹²³⁵. Με την εφαρμογή του συγκεκριμένου διατάγματος, οι ιδιοκτήτες των υπό κατάληψη εκτάσεων, διατηρούσαν το δικαίωμα ελεύθερης πώλησης των περιουσιών τους, εντός της πίεσης της προσφυγικής παρουσίας και των περιορισμών του νόμου 924 του 1917 «περί απαγορεύσεως δικαιοπραξιών επί ακινήτων των Νέων Χωρών». Έτσι, οι ιδιοκτήτες που θεώρησαν αδύνατη την επανάκτηση της η λύση της πώλησης της περιουσίας τους, προτού απαλλοτριωθεί αναγκαστικά σε χαμηλή τιμή, εμφανίστηκε ως η μοναδική διέξοδος.

Η νέα κατάσταση στην αγορά ακινήτων δε διατηρήθηκε για πολύ. Έξι μήνες μετά το διάταγμα για την άρση των απαγορεύσεων το νομοθετικό σώμα επανήλθε, επιβάλλοντας ξανά τις απαγορεύσεις¹²³⁶. Το ελληνικό δημόσιο διατηρούσε για άλλη μία φορά το αποκλειστικό δικαίωμα ελέγχου των δικαιοπραξιών επί όλων των ανταλλάξιμων ιδιωτικών και κοινοτικών περιουσιών. Στο διάταγμα του Σεπτεμβρίου του 1924 περιλαμβάνονταν επίσης ρυθμίσεις για τις δικαιοπραξίες ακινήτων μη ελλήνων υπηκόων, για περιουσίες που είχαν καταληφθεί από το ελληνικό δημόσιο, όπως και για τις μεταβιβάσεις κυριότητας ή εμπράγματος δικαιώματος επί αγροτικών ακινήτων έκτασης μεγαλύτερης των 500 στρεμμάτων. Το διάταγμα του Ιανουαρίου 1925 περιελάμβανε ρυθμίσεις για τις ιδιοκτησίες των νομικών πρόσωπων και των μοναστηριών.

Στους μη ανταλλάξιμους, αναγνωρίστηκε το δικαίωμα πώλησης των ακινήτων περιουσιών τους, έπειτα από την κατάθεση βεβαίωσης μη ανταλλαξιμότητας, από τη Γενική Διεύθυνση Ανταλλαγής Πληθυσμών του υπ. Γεωργίας¹²³⁷. Οι νέες

¹²³⁴ Η πορεία της προσφυγικής εγκατάστασης και αποκατάστασης δεν άφηναν περιθώρια εφαρμογής της διαταγής. Μια τέτοια περίπτωση ήταν το οικόπεδο –άγνωστης έκτασης– που κατείχε ο Νιαζί Μπέη (Niazi Bey)- στις παρυφές της Ξάνθης. Το οικόπεδο είχε επιταχθεί έπειτα από απόφαση των αρμόδιων υπηρεσιών. Το συγκεκριμένο κτήμα επιδιώχθηκε να αποκτηθεί από τις εποικιστικές αρχές, ωστόσο το νομικό καθεστώς ιδιοκτησίας του παρέμενε αδιευκρίνιστο, όπως και ο χαρακτηρισμός του ιδιοκτήτη ως ανταλλάξιμου ή όχι. Οι διαδικασίες απαλλοτρίωσης της περιουσίας είχαν ήδη ξεκινήσει, αλλά μπορούσαν να σταματήσουν από τη στιγμή που ο Νιαζί Μπέη θα εθεωρείτο ανταλλάξιμος από την Μικτή Επιτροπή. Τότε, η περιουσία του θα περιερχόταν αυτοδίκαια στις αρχές ως ανταλλάξιμη. Το παράδειγμα καταδεικνύει την προαποφασισμένη απόκτηση των μουσουλμανικών ακινήτων και τη δράση του κράτους ως ρυθμιστικού παράγοντα των δικαιοπραξιών στη Θράκη. Ι.Α.Υ.Ε. 28 ΚΤΕ/1923/Φάκ. 8/Υποφάκ. 3/Τμήμα 1: Ζητήματα μουσουλμάνων Δ. Θράκης, Υπουργείο Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως, Διεύθυνση Πρ., Τμήμα Επιτάξεων, αρ. πρωτ. 110574, 15-11-1923, προς: [Μικτή] Επιτροπή Ανταλλαγής Πληθυσμών, Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα.

¹²³⁵ Φ.Ε.Κ., 15-03-1924, αρ. φύλλου 60, Διάταγμα «Περί άρσεως απαγορεύσεως δικαιοπραξιών επί των εν τη Δυτική Θράκη κειμένων ακινήτων Μωαμεθανών».

¹²³⁶ Φ.Ε.Κ., 10-01-1925, αρ φύλλου 5, Διάταγμα «Περί επεκτάσεως απαγορεύσεως δικαιοπραξιών επί αγροτικών ακινήτων» Φ.Ε.Κ., 31-12-1924, αρ. φύλλου 324, Νόμος 3250 Περί κυρώσεως του από 03-09-1024 Ν. Διατ/ος «περί απαγορεύσεως δικαιοπραξιών επί ακινήτων» Φ.Ε.Κ., 04-09-1924, αρ. φύλλου 214, Νομοθετικό Διάταγμα «Περί απαγορεύσεως δικαιοπραξιών επί ακινήτων».

¹²³⁷ Ι.Α.Υ.Ε. 1927/Β/61, Έκθεση για τους Μουσουλμάνους της Δ. Θράκης, Γενική Διοίκησης Θράκης, Διευθ. Πρωτ. 1461, Εν Κομοτηνή, 07-12-1927, προς: Υπουργείον Γεωργίας, Διεύθυνσιν Ανταλλαγής, Αθήναι, όπως παρατίθεται στο Πελαγίδης Σ. (1997), *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930). Ο Πόνος και η Δόξα*, Θεσσαλονίκη: Αφοί

ρυθμιστικές διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας έδωσαν στους μη ανταλλάξιμους κατοίκους της Θράκης για πρώτη φορά το δικαίωμα ελεύθερης διάθεσης της ακίνητης περιουσίας τους. Στην ουσία, όμως, μιας και μεγάλο μέρος της βρισκόταν υπό προσφυγική κατοχή και χρήση, το διάταγμα και ο νόμος 3250 τους έδωσε τη δυνατότητα ευκολότερης διάθεσης των περιουσιών τους προς τους υφιστάμενους χρήστες.

Για όλες τις άλλες κατηγορίες ιδιοκτητών η επιβολή απαγόρευσης των δικαιπραξιών ήταν δυνατό να παρακαμφθεί με την κατάθεση αιτήματος προς το *Τμήμα Κτημάτων* της Γενικής Διοίκησης Θράκης. Με απόφαση του της υπηρεσίας, την οποία υπέγραφε ο ίδιος ο Γενικός Διοικητής, εξαιρούσε την προς μεταβίβαση ιδιοκτησία και επέτρεπε τη συναλλαγή. Έτσι ο διοικητής της Θράκης είχε την πλήρη εποπτεία της αγοράς ακινήτων και τον έλεγχο της αξιοποίησης της προς όφελος του κρατικού προγράμματος¹²³⁸.

Το καθεστώς της επιτήρησης των δικαιπραξιών αλλάζει τον Νοέμβριο του 1925, όταν το ελληνικό δημόσιο κηρύσσεται ως ο μοναδικός αγοραστής των μουσουλμανικών ακινήτων¹²³⁹. Με την εφαρμογή του γίνεται ξεκάθαρη η πρόθεση του για αποτελεσματικότερο έλεγχο των ακινήτων και της διάθεσης τους για την ικανοποίηση των εθνικιστικών αναγκών του. Χαρακτηριστικές της ρύθμισης είναι οι συναλλαγές της δημοτικής αρχής στην Κομοτηνή με μέλη όλων των ομάδων που κατοικούσαν στην πόλη το 1927¹²⁴⁰.

Η κατάσταση παρέμεινε αμετάβλητη μέχρι την εφαρμογή του νομού 4399 του 1929, ο οποίος κύρωσε τις ανώμαλες δικαιπραξίες¹²⁴¹. Για το σύνολο των Νέων Χωρών προβλέφθηκε η κύρωση όλων των δικαιπραξιών που πραγματοποιήθηκαν μέχρι και τις 30-09-1922. Αποκλειστικά για τη Θράκη το χρονικό όριο επεκτάθηκε τέσσερα ολόκληρα χρόνια, από την ημερομηνία υπογραφής της Συμφωνίας των Αθηνών (01-12-1926) και περιελάμβανε μόνον τις μη ανταλλάξιμες περιουσίες. Η κύρωση θα γινόταν με απόφαση της αρμόδιας επιτροπής, μέχρι της επιφάνειας του τοπικού γεωργικού κλήρου για τις αγροτικές περιουσίες και απεριόριστα για τις αστικές. Για τις αρχές ήταν δυνατή η έκδοση αρνητικής απόφασης για τις δικαιπραξίες που δεν επιθυμούσαν να κυρώσουν και η εν συνέχεια απόσπαση τους

Κυριακίδη, σσ. 461-462· Φ.Ε.Κ., 02-05-1924, αρ. φύλλου 98, Νομοθετικό Διάταγμα «Περί συστάσεως Γενικής Διευθύνσεως Ανταλλαγής Πληθυσμών».

¹²³⁸ Β.τΒ., εφημερίδα *Φάρος*, αρ. φύλλου 34, ημερομηνία έκδοσης 07-11-1924, σ. 2.

¹²³⁹ Φ.Ε.Κ., 14/20-11-1925, αρ. φύλλου [;], Διάταγμα περί προσθήκης διατάξεως εις το από 3 Σεπτ. 1924 Ν.Δ/μα περί απαγορεύσεως δικαιπραξιών επί ακινήτων.

¹²⁴⁰ Εξάρχου Θ. (2001), *Οι Εβραίοι της Ξάνθης (Ο Κόσμος που Χάθηκε αλλά δεν Ξεχάστηκε)*, Ξάνθη: ΠΑ.ΚΕ.ΘΡΑ., σσ. 52-53· Φ.Ε.Κ., 31-03-1928, αρ. φύλλου 48, Διάταγμα «περί εγκρίσεως εκποιήσεως ακινήτου κτήματος του δήμου Κομοτηναίων»· Φ.Ε.Κ., 30-12-1927, αρ. φύλλου 316, Διάταγμα «Περί εγκρίσεως εκποιήσεως οικοπέδων του δήμου Κομοτηναίων»· Φ.Ε.Κ., 27-12-1927, αρ. φύλλου 311, Διάταγμα «περί εγκρίσεως ανταλλαγής ακινήτου κτήματος του δήμου Κομοτηνής»· Φ.Ε.Κ., 01-10-1927, αρ. φύλλου 209, Διάταγμα «Περί Εγκρίσεως εκποιήσεως ακινήτων του δήμου Κομοτηναίων».

¹²⁴¹ Φ.Ε.Κ. 16-07/01-11-1929, αρ. φύλλου 392, Νόμος 4399 «Περί ρυθμίσεως ανωμάτων δικαιπραξιών εν ταις Νέαις Χώραις».

βάσει των προβλεπόμενων της διακρατικής συμφωνίας.

Αργότερα και εφόσον ένα σημαντικό μέρος της προσφυγικής αποκατάστασης είχε υλοποιηθεί νέες ρυθμίσεις εισήχθησαν: αναγνωρίστηκε η κυριότητα των κατόχων (γεωργών αυτοκαλλιεργητών, κτηνοτρόφων και κολίγων καλλιεργητών) με την καταβολή του σχετικού αντιτίμου και ενσωματώθηκαν οι όροι του άρθρου 16 της Συμφωνία της Άγκυρας (Ιούνιος 1930)¹²⁴². Σύμφωνα με τις ρυθμίσεις του νομιμοποιόνταν, πλέον οριστικά, μια αγοροπωλησία ή μεταβίβαση που είχε λάβει χώρα υπό την πίεση των γεγονότων το φθινόπωρο του 1922 προς όφελος των κατόχων/εκμεταλλευτών των ακινήτων.

Το μέτρο της απαγόρευσης των δικαιοπραξιών εφαρμόστηκε για άλλη μια φορά από την κυβέρνηση Μεταξά με τη θέσπιση του αναγκαστικού νόμου 1366 του 1938¹²⁴³. Στη Θράκη εκτός από την απαγόρευση των κτηματικών συναλλαγών στα μέλη της μουσουλμανικής κοινότητας, επιβλήθηκε το καθεστώς των διοικητικών παρενοχλήσεων (καταργήθηκαν στις αρχές της δεκαετίας του 1990)¹²⁴⁴.

Οι προσπάθειες των αρχών να ελέγξουν την αγορά ακινήτων απέδωσαν αποτέλεσμα. Βέβαια, ένα μέρος του πληθυσμού, για διαφορετικούς κάθε φορά λόγους, δεν έδειξε προθυμία συμμόρφωσης με τις κρατικές επιταγές. Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις μουσουλμάνων όταν πριν από την αποχώρησή τους πωλούσαν την περιουσία τους. Έτσι, παρά τις απαγορεύσεις σημειώθηκαν μια σειρά κτηματικών συναλλαγών είτε κατά παράβαση των νόμων που απαγόρευαν τη μεταβίβαση ή την επιβάρυνση της κυριότητας των μουσουλμανικών κτημάτων είτε κατά παράβαση των νόμων, που επέβαλλαν με ποινή ακυρότητας τη σύσταση τέτοιων δικαιωμάτων μέσω συμβολαιογραφικού εγγράφου (εικονικές δικαιοπραξίες)¹²⁴⁵.

Για τον λόγο αυτόν τέθηκε σε εφαρμογή το νομοθετικό διάταγμα της 25-08-1925, που επεδίωκε την οριστική κρίση όσων είχαν συναφθεί μεταξύ των μουσουλμάνων ιδιοκτητών, ανταλλάξιμων και μη και των αγοραστών τους. Για τη τακτοποίηση τους συγκλήθηκαν ειδικές επιτροπές που εξέτασαν τις υποβαλλόμενες αιτήσεις (εξετάστηκαν 2.100 αιτήσεις αγροτικών περιουσιών και 350 αιτήσεις αστικών ακινήτων). Παρ' όλα αυτά το διάταγμα δεν έλυσε όλα τα προβλήματα και κρίθηκε αναγκαία η επέμβαση του υπουργού Γεωργίας· με εντολή του, αναγνωρίστηκε η παράνομα αγορασμένη ή κατεχόμενη έκταση μέχρι ενός ορίου¹²⁴⁶.

Η ρύθμιση συνέβαλε στον περιορισμό της μουσουλμανικής παρουσίας στον

¹²⁴² Φ.Ε.Κ. 26-07/01-08-1931, αρ. φύλλου 252, Νόμος 5221 «Περί τροποποίησης και συμπλήρωσης του ν. 4399 περί ρυθμίσεως ανωμάτων δικαιοπραξιών εν ταις Νέαις Χώραις και του ν. 4724 περί τροποποίησης και συμπληρώσεως του ν. 4399».

¹²⁴³ Φ.Ε.Κ., 02/07-09-1938, αρ. φύλλου 310, Αναγκαστικός Νόμος 1366 «Περί απαγορεύσεως δικαιοπραξιών εις παραμεθορίους, παράκτιους περιοχάς κλπ.»

¹²⁴⁴ Ζαϊμάκης Γ. & Καλλινικάκη Θ. (2004), *Τοπικός Χώρος και Πολυπολιτισμικότητα: Σάπες, Θράκη*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σ. 283· Ηρακλείδης Α. (1997), "Ελληνική Μειονοτική Πολιτική: Η Αναχρονιστική Στάση και τα Αίτια της", *Σύγχρονα Θέματα*, 63, σσ. 33-34.

¹²⁴⁵ Τσουδερός Ε. Ι. (1927), *Η Αποζημίωσις των Ανταλλάξιμων*, Αθήναι, σσ. 27-28.

¹²⁴⁶ Κόσσυβας Α. (1928), *Νομοθεσία Διοικήσεως Μουσουλμανικών και Ανταλλάξιμων Ακινήτων*, Αθήναι: Τύποις Π. Λίβα & Γ. Χάντζου, σσ. 4-5· Τσουδερός Ε. Ι. (1927), *Η Αποζημίωσις των Ανταλλάξιμων*, Αθήναι, σσ. 27-28.

ιδιοκτησιακό χάρτη της Θράκης μιας και οι εκτάσεις που παρέμεναν σε μουσουλμανικά χέρια, υπήρχε μεγάλη πιθανότητα να αλλάξουν κυριότητα και να μεταβιβαστούν σε προσφυγική ιδιοκτησία με διάφορους τρόπους. Όμως, στις περιπτώσεις όπου οι αγοραστές ήταν μέλη άλλων ομάδων, τότε οι πιθανότητες διατήρησής τους ήταν σαφέστατα περισσότερες, όπως και έγινε.

Σε όλα αυτά υπήρχε μια μερίδα του πληθυσμού, η οποία δε δέχθηκε τις συνέπειες του περιορισμού των δικαιωμάτων. Δηλαδή, μέλη των ισχυρών οικονομικών και πολιτικών ομάδων της Θράκης, όπως για παράδειγμα οι εβραίοι καπνέμποροι της Ξάνθης και η παραδοσιακή κοινοτική ηγεσία της κυρίαρχης ομάδας. Κατά την πρώτη περίοδο απαγόρευσης των δικαιωμάτων σημειώθηκαν κτηματικές συναλλαγές (αγοροπωλησίες καπναποθηκών), αλλάζοντας άρδην το ιδιοκτησιακό κατεστημένο στη συνοικία των καπνεμπόρων ή Χατζησταύρου της πόλης¹²⁴⁷. Στη συνέχεια, εισήχθησαν ευνοϊκές ρυθμίσεις υπέρ των αγοροπωλησιών ακινήτων για τους φορείς της τοπικής οικονομίας και ιδιαίτερα για την αποθήκευση και εμπορία του καπνού στα καπνικά κέντρα της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης¹²⁴⁸.

Η διαρκώς μεταβαλλόμενη στάση των αρχών απέναντι στις διαφορετικές πληθυσμιακές ομάδες που κατοικούσαν στη Θράκη -είναι κατά κάποιον τρόπο- δηλωτική του τρόπου με τον οποίο αντιμετωπίζονταν στην υπό ενσωμάτωση επαρχία. Εάν και τα παραπάνω παραδείγματα αναφέρονται σε εξέχοντα μέλη της εβραϊκής κοινότητας, τους ιδιοκτήτες καπνεργοστασίων με σημαντική επιρροή στη θρακική οικονομία, αντίστοιχη ήταν η συμπεριφορά των αρχών και σε άλλους ισχυρούς οικονομικά παράγοντες της περιοχής όπως οι ξένοι καπνικοί οίκοι¹²⁴⁹.

Σημειώνεται πως το μέτρο επηρέασε εξίσου και τα μέλη της κυρίαρχης ομάδας παρεμποδίζοντας την ελεύθερη διάθεση των ακινήτων τους για την κάλυψη των οικονομικών αναγκών που είχαν προκύψει¹²⁵⁰. Σε αυτήν την περίπτωση, τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν ήταν περισσότερο περιορισμένα αναφορικά με τα αντίστοιχα των μελών της μουσουλμανικής κοινότητας.

Συμπερασματικά το νομικό πλαίσιο ελέγχου και ρύθμισης των δικαιωμάτων αποδείχθηκε ικανοποιητικό ως προς τους λόγους επιβολής του. Αρχικά υπό την επιτακτικότητα της προσφυγικής παρουσίας κρίθηκε καθοριστικός ο έλεγχος των κτηματικών συναλλαγών ως μέρος της προσπάθειας εξασφάλισης καλλιεργήσιμων

¹²⁴⁷ Εξάρχου Θ. (2001), *Οι Εβραίοι της Ξάνθης (Ο Κόσμος που Χάθηκε αλλά δεν Ξεχάστηκε)*, Ξάνθη: ΠΑ.ΚΕ.ΘΡΑ., σ. 32, σσ. 36-37· Εξάρχου Θ. (1999), *Ξάνθη, Καπνοβιομήχανοι 1918-1978*, Ξάνθη: ΠΑ.ΚΕ.ΘΡΑ., σ. 67.

¹²⁴⁸ Φ.Ε.Κ. 04/08-03-1929, αρ. φύλλου 93, Νόμος 4051 περί συμπλήρωσης του Ν.Δ. της 22 Ιουνίου 1927 «περί κυρώσεως του Ν.Δ. της 5 Μαΐου 1926 περί συμπλήρωσης του ν. 3250 περί κυρώσεως του από 3 Σεπτεμβρίου 1924 Ν.Δ. περί απαγορεύσεως δικαιωμάτων επί ακινήτων»· Φ.Ε.Κ., 22/24-07-1927, αρ. φύλλου [;], Διάταγμα περί κυρώσεως του Ν.Δ. της 5/24 Μαΐου 1926 περί συμπλήρωσης του ν. 3250 περί κυρώσεως ΚΛΠ.

¹²⁴⁹ Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Τμήμα Επιθεωρήσεως, Επιθεωρητής: Ευρυκλής Παπανικολάου, Έκθεση του εν Κομοτηνή Υποκαταστήματος επί τη βάσει Λογιστικής Καταστάσεως 20 Μαΐου 1922.

¹²⁵⁰ Μ. Μ. Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Εξωτερικών Φ.53, Μάιος-Σεπτέμβριος 1929/ΕΚΘΕΣΙΣ Περί της Μουσουλμανικής Μειονότητας Δυτικής Θράκης, Μέρος Α', [12-07-1929].

εκτάσεων και οικοπέδων για την προσφυγική εγκατάσταση και αποκατάσταση. Με την ανάπτυξη του εποικιστικού προγράμματος, την υπογραφή των διακρατικών συμφωνιών (π.χ. Συμφωνία Άγκυρας και Αθηνών) και την πίεση των αποφάσεων της Μικτής Επιτροπής επιτράπηκαν επιλεκτικά κάποιες συναλλαγές. Σε κάθε περίπτωση, το εθνικό κράτος λειτούργησε ως ρυθμιστής της κατάστασης στην αγορά ακινήτων και ιδιαίτερα ως ρυθμιστής αξιοποίησης της μουσουλμανικής ιδιοκτησίας.

Με βάση το σύνολο των διεθνών και διμερών κειμένων, νομοθετικών πράξεων και κυβερνητικών αποφάσεων το ελληνικό έθνος κράτος ανέπτυξε την πολιτική του βούληση για την προσφυγική εγκατάσταση και αποκατάσταση και την αναμόρφωση της θρακικής τοπιογραφίας. Όμως, το πλήθος των ρυθμίσεων που καθιερώθηκε για τη διευθέτηση των παραπάνω δεν είχε εφαρμογή και σε άλλες περιπτώσεις, ακόμη και εντός των Νέων Χωρών. Σε συνδυασμό με την αυτονομία του θεσμού των Γενικών Διοικήσεων, εκφράστηκε με τη γένεση μιας λειτουργικής και οργανωτικής ιδιαιτερότητας, η οποία βρέθηκε αντιμέτωπη με τη βούληση ενσωμάτωσης της Θράκης στον εθνικό κορμό.

1γ) Ο πληθυσμός

Όπως προαναφέρθηκε, στην περιοχή συνυπήρχαν μέλη όλων των θρησκευτικών κοινοτήτων (μιλλέτ) και αργότερα των αντίστοιχων εθνικών βαλκανικών ιδεολογιών. Η παρουσία του προσφυγικού πληθυσμού ανέτρεψε τις εθνοτικές ισορροπίες υπέρ των μελών της κυρίαρχης ομάδας, προκαλώντας ανακατατάξεις στον τρόπο εκπροσώπησης των εθνοτικών ομάδων στο χώρο καθώς και στις μεταξύ τους σχέσεις (διεθνοτικές σχέσεις). Βάσει αυτών εξετάζονται οι σημαντικότερες εθνοτικές ομάδες της Θράκης και η πραγματικότητα που βίωσαν αλλά και δημιούργησαν, από το φθινόπωρο του 1922 και έπειτα.

1γ.ι) Οι γηγενείς βουλγαρόφωνοι (και η ελληνοβουλγαρική ανταλλαγή πληθυσμών)

Η Θράκη ως το βασικό και εγγύτερο χερσαίο σύνορο με την υπό-γένεση σύγχρονη Τουρκία, σε ένα διάστημα δύο μόλις μηνών από την κατάρρευση του μετώπου της Ανατολίας, βρέθηκε πλημμυρισμένη από ένα πληθυσμιακό-προσφυγικό κύμα. Η παρουσία αυτού ήταν σε θέση να πραγματώσει αρκετούς από τους στόχους του εθνικού κράτους για τη νεοπροσαρτηθείσα περιοχή, γεγονός που από την πρώτη στιγμή αξιοποιήθηκε κατάλληλα.

Συγκεκριμένα την ίδια στιγμή και ενώ ο αριθμός των εισερχόμενων προσφύγων απαιτούσε ζωτικό χώρο για εγκατάσταση, η ελληνική κυβέρνηση ενεργοποίησε την εφαρμογή της εθελοντικής ανταλλαγής πληθυσμών, που είχε υπογράψει με τη Βουλγαρία το 1919. Ήταν πια η ώρα για την οριστική διευθέτηση αυτού του ζητήματος και ειδικότερα του πληθυσμού που δεν μπορούσε να ενταχθεί στο πρότυπο της ελληνικής εθνικής ιδέας, λόγω της ομοιότητας τους με τη βουλγαρική.

Η συγκυρία δεν ήταν η κατάλληλη για την άσκηση πίεσης προς αποδημία, παρά το γεγονός ότι μπορούσε να καλύψει κάποιες από τις αυξημένες ανάγκες της προσφυγικής παρουσίας. Κάτι τέτοιο, όμως, θα ενίσχυε το προσφυγικό ρεύμα προς την Ελλάδα με την προσθήκη των ομογενών από τη Βουλγαρία. Επιπροσθέτως η βουλγαρική κυβέρνηση μέσω δηλώσεων του υπουργού Δικαιοσύνης, Γιάνεφ (Gianeff), διακήρυττε την ειρηνόφιλη πολιτική της με το να επιτρέψει την είσοδο στο βουλγαρικό έδαφος των προσφύγων, «...*Τούρκων, Ελλήνων και Αρμενίων...*»¹²⁵¹.

Η βουλγαρική πολιτική ερμηνεύεται υπό το πρίσμα της προσπάθειάς της να ενισχύσει τη θέση της σχετικά με την αυτονομία της περιοχής δυτικά του Έβρου εξασφαλίζοντας παράλληλα και την έξοδό της στο Αιγαίο. Έτσι, η ελληνική κυβέρνηση με διάταγμά της θεσμοθέτησε τη διετή παράταση της εθελοντικής μετανάστευσης, με τον όρο της υιοθέτησης αντίστοιχης δράσης και από τη

¹²⁵¹ Ε.Β.Ε., Εφημερίδα *Εμπρός*, ημερομηνία έκδοσης, 26-09-1922, σ. 4.

βουλγαρική κυβέρνηση¹²⁵².

Η κίνηση δήλωνε ξεκάθαρα την πρόθεση της ελληνικής πλευράς να μετατρέψει τον χαρακτήρα της ελληνοβουλγαρικής ανταλλαγής από εθελοντικό σε αναγκαστικό. Ο εν λόγω πληθυσμός με την απροθυμία του να επιλέξει την οριστική χώρα παραμονής του αντιτίθετο στην εξασφάλιση της εθνοτικής και δημογραφικής υπεροχής εντός της ελληνικής επικράτειας, και ιδίως στην περιοχή των συνόρων. Εν τέλει η ουσιαστική εφαρμογή της σύμβασης άρχισε δέκα σχεδόν μήνες αργότερα¹²⁵³.

Κατά τη συγκεκριμένη περίοδο η παρουσία των γηγενών βουλγαρόφωνων κοινοτήτων ρυθμίστηκε με έναν αποτελεσματικό –για τις αρχές– τρόπο. Αρχικά λογίστηκε πως θα κατάφερνε να ξεπεράσει τις τυχόν βουλγαρικές και συμμαχικές διαμαρτυρίες και αντιδράσεις: αυτός δεν ήταν άλλος από την πρακτική του *στρατηγικού εκτοπισμού* τους, όπως την ονομάζει χαρακτηριστικά η Dalègre¹²⁵⁴.

Ο Μιχαηλίδης από τις αρχειακές πηγές που εξέτασε, υποστηρίζει τη σύνδεση της πολιτικής των εκτοπίσεων με τη δράση των κομιτάτων στην περιοχή –που από το 1920– δυσχέραιναν την ελληνική διοίκηση, εμποδίζαν τη λειτουργία της σιδηροδρομικής γραμμής και ενοχλούσαν το ελληνικό στράτευμα¹²⁵⁵. Αυτά λάμβαναν χώρα με τη συμμετοχή μερίδας του ντόπιου βουλγαρόφωνου πληθυσμού και παρά την πρόθεση της βουλγαρικής κυβέρνησης να συμβάλει στον αφοπλισμό των ένοπλων ομάδων¹²⁵⁶.

Ας σημειωθεί πως, ήδη, από την κατάρρευση του μετώπου της Ανατολίας, αρκετοί βουλγαρόφωνοι θρακιώτες είχαν λιποτακτήσει από το ελληνικό στράτευμα. Είχαν βρει καταφύγιο στο εσωτερικό της Βουλγαρίας και υπό τον φόβο αντιποίνων καλούσαν τις οικογένειές τους να τους συνοδεύσουν¹²⁵⁷.

Την πρακτική είχε νωρίτερα (1917) υποδείξει ο υπάλληλος του υπ. Εσωτερικών, Κ. Δ. Καραβίδας. Αυτός είχε προτείνει τη μετακίνησή τους στον

¹²⁵² Φ.Ε.Κ., 04-10-1922, αρ. φύλλου 186, Βασιλικό Διάταγμα, «Περί παρατάσεως της προς ενάσκησιν του δικαιώματος μεταναστεύσεως διευτούς προθεσμίας της προβλεπόμενης υπό της Ελληνοβουλγαρικής Συμβάσεως της 14/27 Νοεμβρίου 1919».

¹²⁵³ Γούναρης Β. (1997), «Οι Σλαβόφωνοι της Μακεδονίας», στο Τσιτσελίκης Κ. και Χριστόπουλος Δ. (επιμ.), *Το Μειονοτικό Φαινόμενο στην Ελλάδα. Μια Συμβολή των Κοινωνικών Επιστημών*, Αθήνα, Κριτική: 73-118, σ. 94.

¹²⁵⁴ Αδημοσίεστη διδακτορική διατριβή, Dalègre J. (1995), *Populations et Territoire en Thrace Greque Depuis 1878: Tome I: Texte*, Département de Géographie, Paris: Université de Paris X-Nanterre, σ. 264.

¹²⁵⁵ Kontogiorgi E. (2006), *Population Exchange in Greek Macedonia: The Rural Settlement of Refugees 1922-1930*, Oxford: Clarendon Press, σσ. 206-207· Μιχαηλίδης Ι. Δ. (2003), *Μετακινήσεις Σλαβόφωνων Πληθυσμών 1912-1930: Ο Πόλεμος των Στατιστικών*, Αθήνα: Κριτική, σ. 114· Εφημερίδα *Ελεύθερο Βήμα*, αρ. φύλλου 395, 30-03-1923, όπως παρατίθεται στο Παξμαδοπούλου-Σταυρινού Μ. (1997), *Η Δυτική Θράκη στην Εξωτερική Πολιτική της Βουλγαρίας. Το Ζήτημα της Βουλγαρικής Οικονομικής Εξόδου στο Αιγαίο (1919-1923)*, Αθήνα: Gutenberg, σ. 236.

¹²⁵⁶ Τρίφοнов Σ. (1989), *Antantata v Trakija. 1919-1920 [Entente in Thrace]*, Sofia, σ. 118, όπως παρατίθεται στο Μιχαηλίδης Ι. Δ. (2003), *Μετακινήσεις Σλαβόφωνων Πληθυσμών 1912-1930: Ο Πόλεμος των Στατιστικών*, Αθήνα: Κριτική, σσ. 114-115· Ι.Α.Υ.Ε. 1923/Φάκ. 6/Υποφάκ. 3/τμήμα 1: Εκτοπίσεις Βουλγάρων από την Δυτική Θράκη, Γενικό Επιτελείο Στρατού, Γραφείο ΙΙ, αριθ. πρωτ. 37420/5410, τηλεγράφημα απόλυτης προτεραιότητας. Γενικό Στρατηγείο 16-04-1923, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα: Μ. Μ. Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Εξωτερικών Φ.36, 1923/Secrètaire Hellènique Permanent, Auprès de la Société Des Nations, [Genève], 07-04-1923.

¹²⁵⁷ Ι.Α.Υ.Ε. 1923/Φάκ. 6/Υποφάκ. 3/τμήμα 1: Εκτοπίσεις Βουλγάρων από την Δυτική Θράκη, Γενικό Επιτελείο Στρατού, Γραφείο ΙΙ, αριθ. πρωτ. 37420/5410, τηλεγράφημα απόλυτης προτεραιότητας. Γενικό Στρατηγείο 16-04-1923, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα.

ελληνικό νότο και την εγκατάστασή τους κατά ομάδες σε χωριά με εθνοτικά συμπαγείς γεωργικούς πληθυσμούς. Η εγκατάστασή τους θα συνοδευόταν από την παροχή μέσων παραγωγής και εκτάσεων γης. Η *ειρηνική αραίωσή τους*, όπως στη ονόμασε χαρακτηριστικά, αποσκοπούσε τη αραίωση της παρουσίας τους στην περιοχή της Μακεδονίας, παράλληλα με τη διανομή των εδαφών της σε ακτήμονες κατοίκους της Παλιάς Ελλάδας¹²⁵⁸. Παρ' ότι το μεγαλύτερο μέρος του εκτοπισμένου πληθυσμού προερχόταν από τη Μακεδονία (328 χωριά), ένα άλλο κομμάτι του είχε τις ρίζες του από τη Θράκη (22 χωριά)¹²⁵⁹.

Από πηγές των τελών του 19ου αιώνα, στοιχειοθετείται η συμμετοχή κάποιων από τους εν λόγω οικισμούς στη βουλγαρική ή στην ελληνική υπόθεση. Κατά την περίοδο των πέντε περίπου δεκαετιών, για τις ελληνικές αρχές, κρίθηκε η υποστήριξη τους ή όχι στην ελληνική εθνική ιδέα. Για παράδειγμα τόσο οι κάτοικοι του Ντογάν-Χισάρ με σταθερή υποστήριξη της βουλγαρικής εξαρχίας, όσο και οι κάτοικοι του Τσομπάν-Κιόι που αμφιταλαντεύονταν μεταξύ του ορθόδοξου πατριαρχείου και της βουλγαρικής εξαρχίας, αλλά και οι κάτοικοι του Ντερβέντ, που είχαν δηλώσει την υποστήριξή τους στο ορθόδοξο πατριαρχείο, αντιμετωπίστηκαν με τον ίδιο ακριβώς τρόπο¹²⁶⁰.

Η Dalègre μετά από επεξεργασία των στοιχείων της Κ.τ.Ε. (Φεβρουάριος 1925-Σεπτέμβριος 1927), κάνει λόγο για έναν πληθυσμό 40.000 έως 50.000 ατόμων (ιδιοκτήτες συνήθως μικρών κλήρων). Οι μεγαλύτερες σε έκταση περιουσίες εντοπίζονται στην περιοχή του Σουφλίου και οι μικρότερες στην περιοχή της

¹²⁵⁸ Δρίτσα Μ. (1997), «Το Πρόγραμμα Εθνικής Ανάπτυξης της Ελλάδας και οι Πρόσφυγες του 1922», στο (επιμ.), *Ο Ξεριζωμός και η Άλλη Πατρίδα: Οι Προσφυγοπόλεις στην Ελλάδα*, Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας: 217-229, σσ. 223-225.

¹²⁵⁹ Ι.Α.Υ.Ε. 1923/Β/59.7: Αναφορά Γραφείου Εκούσιας Μετανάστευσης εν Μακεδονία, 09-05-1923, αρ. πρωτ. 455, Θεσσαλονίκη, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα. Χαρακτηριστικά, αναφέρονται τα θρακικά χωριά, Ιανά ή Γενί-Κιόι (Yeni-Köy, βορειοδυτικά της Αλεξανδρούπολης), Ντερβέν Ορταντζή (Derven Ortaci, βορειοανατολικά της Βιστωνίδας), Αβάς ή Ντερβέντ (Derwent, βορειοανατολικά της Αλεξανδρούπολης), Καλαϊτζή-Ντερέ (Kalayci-Dere, νοτιοανατολικά της Κομοτηνής), Μαυρόπετρα ή Καρά-Καγιά (Kara-Kaya, βόρεια της Αλεξανδρούπολης), Μεχεντίρ Βιράν (Mehedir-Viran), Μπεχαντίρ (Behadir), Μπόντιμα (Bodima), Μπόνταμα (Bodama), Δάμια ή Ντάμια (Damia), Ντογάν Χισάρ (Doğan Hisar), Νίβα ή Ντομούζ Ντερέ (Domuz-Dere, βορειοανατολικά της Αλεξανδρούπολης), Σουκαρραχί ή Τσομπάν-Κιόι (Çoban-Köy, βορειοδυτικά της Αλεξανδρούπολης), Ορτζαλή (Orcali), καθώς επίσης η Αλεξανδρούπολη και η Κομοτηνή. Σημειώνεται ότι το χωριό Μαυρόπετρα ή Καρά-Καγιά κατοικείτο αποκλειστικά από μουσουλμάνους μη ανταλλάξιμους, αλλά ο πληθυσμός του απελάθηκε μαζί με τους βουλγαρόφωνους, όταν η διοίκηση έκρινε πως υπήρχαν λόγοι εθνικής σκοπιμότητας για τη μεταφορά τους. Ι.Α.Υ.Ε. 1928 Β' Πολιτική, 1925-1930, Περί της Δυτικής Θράκης, Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, Διεύθυνση Εποικισμού Θράκης, Τμήμα Εγκατάστασης, Γραφείο Αγροτικής, αρ. εμπιστ. πρωτ. 266, Κομοτηνή, 21-08-1928, προς: Υπ. Γεωργίας, Διεύθυνση Εποικισμού, Αθήνα: Ι.Α.Υ.Ε. 1923/Φάκ. 6/Υποφάκ. 3/τμήμα 1: Εκτοπίσεις Βουλγάρων από την Δυτική Θράκη, Συνοπτική έκθεση περί των προκαλεσάντων την απόφαση του εκτοπισμού των κατοίκων των χωριών Τσομπάν-Κιόι, Καλαϊτζή-Ντερέ, Καρά-Καγιά, Δερβέν Ορταντζή (ΒΑ Λίμνης Βιστωνίδας), Ντογάν Χισάρ, Μπεχαντίρ, Ντοκούζ Ντερέ, Γενί-Κιόι, Μπόντιμα, Ντάμια, χρονολόγητο έγγραφο: Ι.Α.Υ.Ε. 1923/Φάκ. 12/Υποφάκ. 1/τμήμα 1: Επάνοδος βουλγαροφώνων πληθυσμών σε Δ. Θράκη και άλλα διαμερίσματα, Γενική Διοίκηση Θράκης, Διεύθυνση Εποικισμού, αρ. εμπιστ. πρωτ. 37, 06-08-1923, Κομοτηνή, προς: Υπουργείο Γεωργίας: Ι.Α.Υ.Ε. 1923/Φάκ. 6/Υποφάκ. 3/τμήμα 1: Εκτοπίσεις Βουλγάρων από την Δυτική Θράκη, Γενική Διοίκηση Θράκης, Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων, αρ. πρωτ. 724, Κομοτηνή, 01-04-1923, άκρως εμπιστευτικό, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Στρατιωτικών (Γραφείο ΙΙ), Εσωτερικών και Γεωργίας.

¹²⁶⁰ Βαφειάδου Ν. (1953), "Εκκλησιαστικά Επαρχία της Θράκης και ο Φάκελος 434 της Βιβλιοθήκης της Βουλής Περί Θράκης", *Αρχείον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού*, 18, σ. 10, σ. 100, σσ. 104-105, σσ. 109-110.

Κομοτηνής, ενώ οι υπόλοιπες περιοχές διέθεταν ιδιοκτησίες κοντά στον μέσον όρο της συνολικής ακίνητης ιδιοκτησίας των γηγενών βουλγαροφώνων. Η ίδια αιτιολογεί την παραπάνω κατανομή με το επιχείρημα ότι ο κατατεμαχισμός της κοιλάδας του Έβρου συνδέεται ίσως με την απουσία τσιφλικιών από τους λόφους όπου βρίσκονταν κατά πλειονότητα τα βουλγαρόφωνα χωριά και με τον σημαντικό αριθμό βοσκότοπων και γαιών σε αναβαθμίδες¹²⁶¹.

Οι εκτοπισμένοι πληθυσμοί -βάσει ενός κεντρικά σχεδιασμένου προγράμματος- μετακινούνταν στη νότια ηπειρωτική και νότια νησιωτική Ελλάδα και ιδίως στην Κρήτη¹²⁶². Ο εκτοπισμός πραγματοποιείτο έπειτα από ενέργειες των στρατιωτικών μονάδων που στρατοπέδευαν στη Θράκη. Ο εκτοπισμός γηγενών βουλγαρόφωνων κατοίκων ήταν σε θέση να προσδώσει νέες εκτάσεις για την αποκατάσταση των προσφυγικών πληθυσμών.

Μέχρι τα τέλη Μαρτίου 1923 είχαν εκτοπιστεί συνολικά 5.000 γηγενείς βουλγαρόφωνοι από τη Θράκη και άλλοι 1.000 ήταν έτοιμοι για μετακίνηση. Οι ενοχλήσεις που δέχονταν η ελληνική διοίκηση και το στράτευμα δεν είχαν σταματήσει, όπως δήλωνε χαρακτηριστικά ο αρχηγός του στρατού και κατά συνέπεια οι εκτοπίσεις έπρεπε να συνεχιστούν¹²⁶³. Έτσι, έξι μήνες αργότερα, μόνο στην περιοχή της Αλεξανδρούπολης, οι εκτοπισμένοι υπολογίζονταν σε περίπου 6.000 άτομα¹²⁶⁴.

Την ίδια άποψη σχετικά με την απομάκρυνση του πληθυσμού, εξέφρασε και ο Γενικός Διοικητής Θράκης (Σπ. Δάσιος). Έτσι στο οικιστικό κενό που δημιουργούνταν έβρισκαν στέγη και κτήματα οι πρόσφυγες και η περιοχή αποκτούσε την «...ελληνικήν φωνή και [τ]ο[ν] ελληνικόν παλμό...». Ο ίδιος θεωρούσε πως: ήταν εθνικά συμφέρουσα η οριστική απομάκρυνσή τους από τις Νέες Χώρες και η άνετη, μόνιμη και φιλόανθρωπη εγκατάστασή τους σε ακίνδυνα μέρη της Παλιάς Ελλάδας, όπου θα απολαύσουν όσα στερήθηκαν δικαιολογημένα στη Δ. Θράκη¹²⁶⁵. Στους εκτοπισθέντες έπρεπε να παραχωρηθούν άμεσα καλλιεργούμενες γαίες και οικισμοί

¹²⁶¹ Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Dalègre J. (1995), *Populations et Territoire en Thrace Greque Depuis 1878: Tome 1: Texte*, Département de Géographie, Paris: Université de Paris X-Nanterre, σσ. 98-99.

¹²⁶² Trifonov S. (1989), *Antantata v Trakija. 1919-1920 [Entente in Thrace]*, Sofia, σσ. 118-119, , όπως παρατίθενται στο Μιχαηλίδης Ι. Δ. (2003), *Μετακινήσεις Σλαβόφωνων Πληθυσμών 1912-1930: Ο Πόλεμος των Στατιστικών*, Αθήνα: Κριτική, σ. 115· Karakasidou A. (2002), «Cultural Illegitimacy in Greece: The Slavo-Macedonian "Non-Minority"», in Clogg R. (ed.) *Minorities in Greece. Aspects of a Plural Society*, London, Hurst & Company: 122-164, σσ. 153-154· Dimitroff D. (1936), *Le Problème de la Thrace et l' Accés de la Bulgarie à la Mer Égée (Les Différentes Phases du Problème Thracien Depuis le Traité de San Stéphano Jusqu'à nos Jours)*, Paris: Les Nouvelles Editions Balkaniques, σ. 65.

¹²⁶³ Ι.Α.Υ.Ε. 1923/Φάκ. 6/Υποφάκ. 3/τμήμα 1: Εκτοπίσεις Βουλγάρων από την Δυτική Θράκη, Βασίλειο της Ελλάδος, Πολιτικό Γραφείο Πρωθυπουργού, Αθήνα., αρ. πρωτ. 262, 31-03-1923, στο [Τηλεγράφημα] Γενικό στρατηγείο, Εξαιρετικά Επείγον, προς: Πρόεδρο της Κυβέρνησης.

¹²⁶⁴ Ι.Α.Υ.Ε. 1923/Φάκ. 12/Υποφάκ. 1/τμήμα 1: Επάνοδος Βουλγαρόφωνων Πληθυσμών σε Δ. Θράκη και άλλα Διαμερίσματα, Γενική Διοίκηση Θράκης, Νομαρχία Έβρου, αρ. πρωτ. 9350, Αλεξανδρούπολη, 24-09-1923, Εμπιστευτικό, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Υπουργείο Εσωτερικών και Υπ. Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως.

¹²⁶⁵ Ι.Α.Υ.Ε. 1923/Φάκ. 6/Υποφάκ. 3/τμήμα 1: Εκτοπίσεις Βουλγάρων από την Δυτική Θράκη, Γενική Διοίκηση Θράκης, αρ. πρωτ. 687, άκρως εμπιστευτική, Κομοτηνή, 01-04-1923, προς: Γενικό Στρατηγείο.

στα τσιφλίκια της Παλιάς Ελλάδας. Η παύση των διαμαρτυριών τους κρινόταν επιβεβλημένη για την επιτυχή έκβαση του μέτρου.

Κατά τη μετεγκατάστασή τους στην ηπειρωτική και νησιωτική Ελλάδα, οι εκτοπισθέντες συγκεντρώνονταν σε ελεγχόμενες περιοχές, μέχρι να ληφθεί η τελική απόφαση για τη εγκατάστασή τους. Η συγκέντρωση τους φανέρωνε την αδυναμία της ελληνικής κυβέρνησης να ασχοληθεί αποτελεσματικά με το θέμα, μιας και η άσκηση πίεσης για την αποδημία των βουλγαρόφωνων από τη χώρα θα μπορούσε να προκαλέσει ένα νέο κύμα προσφύγων από τη Βουλγαρία.

Οι περιοχές συγκέντρωσης των βουλγαροφώνων (όπως ήταν η περιοχή Τάμπια στην Κρήτη) ήταν διαφορετικές από αυτές των εκτοπισμένων αλλοεθνών (κυρίως μουσουλμάνων) από τη Μακεδονία και τη Θράκη¹²⁶⁶. Κατά την απομάκρυνσή τους, οι βουλγαρόφωνοι εγκατέλειπαν μέρος των κινητών και ακίνητων περιουσιών και τους παραδίδονταν νόμιμα πρωτόκολλα περιουσιών για εξασφάλιση των ιδιοκτησιών τους από την οικεία Μικτή Υποεπιτροπή Ανταλλαγής. Αντίγραφα αυτών παραχωρήθηκαν στους προέδρους των κοινοτήτων και των χωριών, για τη διασφάλιση της περιουσίας των εκτοπισμένων ιδιοκτητών (η οικουμενικότητα εφαρμογής της είναι αμφισβητούμενη)¹²⁶⁷.

Πάντως με την αποχώρηση των βουλγαροφώνων οι περιουσίες τους διανέμονταν στις στρατιωτικές αρχές, στην οικονομική εφορία και στους υπόλοιπους κατοίκους του οικισμού –εφόσον υπήρχαν- και κυρίως στις υπηρεσίες εποικισμού¹²⁶⁸. Η παραχώρηση των κινητών περιουσιών που δεν μπορούσαν να μεταφερθούν και των ακίνητων ικανοποίησε τους στόχους της ελληνικής κυβέρνησης, χωρίς να λείψουν οι διαμαρτυρίες της βουλγαρικής πλευράς. Εκτός αυτού την όλη κατάσταση προσπάθησαν να εκμεταλλευτούν κάποιοι άλλοι γηγενείς, οι οποίοι προσπάθησαν να αποσπάσουν τις περιουσίες των βουλγαροφώνων πριν από την αναχώρησή τους¹²⁶⁹.

¹²⁶⁶ Παξιμαδοπούλου-Σταυρινού Μ. (1997), *Η Δυτική Θράκη στην Εξωτερική Πολιτική της Βουλγαρίας. Το Ζήτημα της Βουλγαρικής Οικονομικής Εξόδου στο Αιγαίο (1919-1923)*, Αθήνα: Gutenberg, σ. 236· Ι.Α.Υ.Ε. 1923/Φάκ. 12/Υποφάκ. 1/τμήμα 1: Επάνοδος Βουλγαρόφωνων Πληθυσμών σε Δ. Θράκη και άλλα Διαμερίσματα, Βασίλειο της Ελλάδος, Γενική Διοίκηση Κρήτης, Τμήμα Γενικής Γραμματείας, αρ. πρωτ. 322, Χανιά, 23-07-1923, προς: Υπουργείο Υγιεινής. Η εφαρμογή αυτού του μέτρου ήταν μικρότερης κλίμακας. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Χότζα Αχμέτογλου Εμίν (Hoca Ahmetoğlu Emin), κατοίκου της κοινότητας Χαμηλού ή Καϊμπή-Κιόι (Kaybi Köy), στην περιοχή των Σάπων, ο οποίος είχε μεταφερθεί στην περιοχή του Βόλου με την επταμελή οικογένειά του για ένα διάστημα τουλάχιστον τεσσάρων μηνών. Ι.Α.Υ.Ε. 1923/Φάκ. 12/Υποφάκ. 1/τμήμα 1: Επάνοδος Βουλγαρόφωνων Πληθυσμών σε Δ. Θράκη και άλλα Διαμερίσματα, τηλεγράφημα από Βόλο, αρ. πρωτ. 3597, προς: Υπουργείο Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως, Διεύθυνση Προσφύγων.

¹²⁶⁷ Ι.Α.Υ.Ε. 1923/Φάκ. 6/Υποφάκ. 3/τμήμα 1: Εκποτίσεις Βουλγάρων από την Δυτική Θράκη, Συνοπτική έκθεση περί των προκαλεσάντων την απόφαση του εκτοπισμού των κατοίκων των χωριών Τσομπάν-Κιόι, Καλαϊτζί-Ντερέ, Καρά-Καγιά, Δερβέν Ορταντζή (ΒΑ Λίμνης Βιστωνίδας), Ντογάν Χισσάρ, Μπεχαντίρ, Ντοκούς Ντερέ, Γενί-Κιόι, Μπόντιμα, Ντάμια, αχρονολόγητο έγγραφο.

¹²⁶⁸ Ι.Α.Υ.Ε. 1923/Α/5/5/ΧΙΙ. Ανώτερα Στρατιωτική Διοίκηση Θράκης και Ανατολικής Μακεδονίας «Περί Επανόδου των Εκτοπισθέντων», Κομοτηνή, 11-06-1923, αρ. πρωτ. εμπιστ. 942, προς: Γενικό Στρατηγείο· Ι.Α.Υ.Ε. 1923/Φάκ. 12/Υποφάκ. 1/τμήμα 1: Επάνοδος Βουλγαρόφωνων Πληθυσμών σε Δ. Θράκη και άλλα Διαμερίσματα, Γενική Διοίκηση Θράκης, Διεύθυνση Εποικισμού, αρ. εμπιστ. πρωτ. 37, 06-08-1923, Κομοτηνή, προς: Υπουργείο Γεωργίας.

¹²⁶⁹ Ι.Α.Υ.Ε. 1923/Α/5/ΧΙΙ. ΧΙΙ Μερραρχία Ελληνικού Στρατού, αριθ. πρωτ. Εμπιστευτικού 4212/1575, 15-05-1923, προς: το Γ' Σώμα Στρατού, όπως παρατίθεται στο Μιχαηλίδης Ι. Δ. (2003), *Μετακινήσεις Σλαβόφωνων Πληθυσμών 1912-1930: Ο Πόλεμος των Στατιστικών*, Αθήνα: Κριτική, σ. 116.

Την ίδια στιγμή ένα άλλο κομμάτι της κοινότητας επέλεγε την αποδημία προς τη Βουλγαρία, όπως οι κάτοικοι της Νίβας (βλέπε, *infra*). Πράγματι στα τέλη Μαρτίου του 1923 η βουλγαρική πρεσβεία στην Αθήνα διαμαρτυρήθηκε στον υπουργό Εξωτερικών (Α. Αλεξανδρή) για το αυξημένο ρεύμα εισροής των βουλγαροφώνων της ελληνικής Θράκης. Την ίδια ημέρα ο πρόεδρος της ελληνικής κυβέρνησης (Σ. Γονατάς) ζήτησε τον τερματισμό της μαζικής απέλασης βουλγαρόφωνων χωριών της Θράκης και τον περιορισμό της πρακτικής σε μεμονωμένα, ύποπτα, άτομα¹²⁷⁰.

Οι δυσκολίες συντήρησης των εκτοπισμένων και ο φόβος αντιποίνων από τη βουλγαρική πλευρά επέβαλαν την εφαρμογή μιας ηπιότερης πρακτικής εκτοπίσεων¹²⁷¹. Λίγες ημέρες αργότερα, η βουλγαρική αντιπροσωπεία στην Κ.τ.Ε. ανέφερε στον οργανισμό τις διώξεις που υφίσταντο οι ομοεθνείς της στη Θράκη. Ο έλληνας αντιπρόσωπος ζήτησε οδηγίες για την αντίκρουση των βουλγαρικών θέσεων δηλώνοντας πρόθυμος να αναφέρει ότι «...ουδείς διωγμός κατ' ουδενός νομιμόφρονος στοιχείου ασκείται εν Ελλάδι...»¹²⁷².

Αργότερα ο στρατιωτικός διοικητής Θράκης (Π. Γεωργαλίδης) πληροφόρησε το υπουργείο Εξωτερικών πως οι στρατιωτικές αρχές ουδέποτε εξανάγκασαν τους βουλγαροφώνους να εγκαταλείψουν την περιοχή. Αντιθέτως τα ελληνικά συνοριακά φυλάκια αρκετές φορές απαγόρευαν την έξοδό τους, και μόνο μερικές οικογένειες λιποτακτών είχαν διαφύγει¹²⁷³. Φαίνεται ότι η ελληνική πρακτική απέναντι στο γηγενή βουλγαρόφωνο πληθυσμό περιορίστηκε αλλά, σε καμία περίπτωση δεν εγκαταλείφτηκε, εφόσον ήταν σε εξέλιξη η εγκατάσταση των προσφύγων.

Μερικούς μήνες αργότερα και όταν οι ελληνικές αρχές δεν μπορούσαν πλέον να συνεχίσουν την εφαρμογή της συγκεκριμένης πρακτικής (12-05-1923), αποφασίστηκε η συνεργασία των φορέων για την παλιννόστηση των εκτοπισμένων¹²⁷⁴. Η παλιννόστηση αυτών ήταν ικανή να λειτουργήσει ανασταλτικά για τη μέχρι εκείνη τη στιγμή έκβαση των αναμορφωτικών διεργασιών του θρακικού τοπίου. Μια τέτοια πράξη θα σήμαινε την αποτυχία του έργου της εγκατάστασης 20.000 περίπου προσφύγων στον νομό Έβρου και ο τοπικός νομάρχης, Θεολογίτης,

¹²⁷⁰ Μ. Μ. Αρχείο Α. Δοξιάδη Φάκελος 1, αριθ. εγγράφου 256/66, Αλεξανδρή, Αθήνα, αχρονολογητο έγγραφο, κρυπτογράφημα αρ. 10996, προς: Γενική Διοίκηση Θράκης, Κομοτηνή.

¹²⁷¹ Ι.Α.Υ.Ε. 1923/Φάκ. 6/Υποφάκ. 3/τμήμα 1: Εκτοπίσεις Βουλγάρων από την Δυτική Θράκη, Βασίλειο της Ελλάδος, Πολιτικό Γραφείο Πρωθυπουργού, Αθήνα, τηλεγραφικός-Κρυπτογραφικό, αρ. εμπ. πρωτ. 83, 29-03-1923, προς: Αρχηγό Στρατού.

¹²⁷² Μ. Μ. Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Εξωτερικών Φ.36, 1923/Secrètaire Hellènique Permanet, Auprès de la Société des Nations, [Genève], 07-04-1923.

¹²⁷³ Ι.Α.Υ.Ε. 1923/Φάκ. 6/Υποφάκ. 3/τμήμα 1: Εκτοπίσεις Βουλγάρων από την Δυτική Θράκη, Γενικό Επιτελείο Στρατού, Γραφείο ΙΙ, αρ. πρωτ. 37420/5410, τηλεγράφημα απόλυτης προτεραιότητας. Γενικό Στρατηγείο 16-04-1923, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα. Στο συνημμένο τηλεγράφημα, κατεπεύγον αρ. 157, 14-04-1923, προς: Γενικό Στρατηγείο.

¹²⁷⁴ Μ.Μ. Αρχείο Βενιζέλου Ε. έγγραφο 173/38, τηλεγράφημα Προέδρου Ελληνικής Κυβέρνησης, αρ. 4500, 15-05-1923, προς: Αλεξανδρή Α., όπως παρατίθεται στο Παξίμαδοπούλου-Σταυρινού Μ. (1997), *Η Δυτική Θράκη στην Εξωτερική Πολιτική της Βουλγαρίας. Το Ζήτημα της Βουλγαρικής Οικονομικής Εξόδου στο Αιγαίο (1919-1923)*, Αθήνα: Gutenberg, σσ. 237-238.

ζήτησε την παράταση παραμονής τους στην Παλιά Ελλάδα¹²⁷⁵.

Υπό τις νέες εξελίξεις το ζήτημα της παλιννόστησης των βουλγαρόφωνων είχε ιδιαίτερη πολιτική σημασία για την ελληνική κυβέρνηση και δεν έπρεπε σε καμία περίπτωση να ακυρωθεί¹²⁷⁶. Ο Δοξιάδης έδινε τόσο μεγάλη βαρύτητα στο ζήτημα, ώστε στην απάντησή του προς στο νομάρχη δήλωσε ότι, οι ομογενείς πρόσφυγες μπορούσαν να συγκατοικήσουν με τους βουλγαρόφωνους ιδιοκτήτες ή ακόμη και να μεταφερθούν σε άλλα μέρη, έπειτα από συνεννόηση με το Γενικό Διοικητή Θράκης¹²⁷⁷.

Πραγματικά όπως είχε υπολογιστεί, η παλιννόστηση τους, παρ' όλο που δεν έλαβε μαζικούς ρυθμούς, ήδη από την έναρξή της προκάλεσε τα αναμενόμενα προβλήματα στις αρχές¹²⁷⁸. Η καθυστέρηση της επανόδου τους σε κάθε περίπτωση έδινε πίστωση χρόνου. Για τους βουλγαρόφωνους πληθυσμούς, η επίσπευση της επιστροφής τους σχετιζόταν με την έλλειψη εργασίας, το ανεπαρκές επίδομα που τους χορηγείτο και την επιδείνωση κατάστασής τους με τον ερχομό του χειμώνα¹²⁷⁹.

Εν τέλει η παλιννόστηση τους ξεκίνησε τον Αύγουστο του 1923 και ολοκληρώθηκε τον Οκτώβριο του ίδιου έτους. Το έργο ανέλαβε μια υποεπιτροπή της Μικτής Επιτροπής Ελληνοβουλγαρικής Ανταλλαγής¹²⁸⁰. Οι παλιννοστούντες μετέβαιναν ακτοποϊκά στη Θράκη και από εκεί μεταφέρονταν στις περιοχές προέλευσής τους¹²⁸¹. Πρώτα όμως απομακρύνονταν οι πρόσφυγες και επαναπροωθούνταν σε άλλες περιοχές, όπως στις περιοχές της Πτολεμαΐδας ή Καϊλάρ (Kayaalar) και στη Φλώρινα, σύμφωνα με εντολή του Δοξιάδη¹²⁸².

Οι διαδικασίες της παλιννόστησης συνδέονται αποκλειστικά με την αλλαγή αντίληψης της ελληνικού έθνους-κράτους, μετά την αποτυχία των στρατηγικών

¹²⁷⁵ Ι.Α.Υ.Ε. 1923/Φάκ. 12/Υποφάκ. 1/τμήμα 1: Επάνοδος Βουλγαρόφωνων Πληθυσμών σε Δ. Θράκη και άλλα Διαμερίσματα, τηλεγράφημα από Αλεξανδρούπολη, αρ. πρωτ. 5329, 05-06-1923, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Εξαιρετικά Επείγον.

¹²⁷⁶ Ι.Α.Υ.Ε. 1923/Α/5/5/ΧΙΙ, 13. Μαυρομιχάλης Π. αρ. πρωτ. Εμπιστευτικού 2842/1368, 09-07-1923, Αθήνα, προς: το Πολιτικό Γραφείο του πρωθυπουργού, όπως παρατίθεται στο Μιχαηλίδης Ι. Δ. (2003), *Μετακινήσεις Σλαβόφωνων Πληθυσμών 1912-1930: Ο Πόλεμος των Στατιστικών*, Αθήνα: Κριτική, σσ. 128-129.

¹²⁷⁷ Ι.Α.Υ.Ε. 1923/Φάκ. 12/Υποφάκ. 1/τμήμα 1: Επάνοδος Βουλγαρόφωνων Πληθυσμών σε Δ. Θράκη και άλλα Διαμερίσματα, Υπουργείο Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως, αρ. πρωτ. εμπ. 366, Αθήνα, 20-06-1923, προς: Νομάρχη Έβρου, Αλεξανδρούπολη.

¹²⁷⁸ Ι.Α.Υ.Ε. 1923/Φάκ. 12/Υποφάκ. 1/τμήμα 1: Επάνοδος Βουλγαρόφωνων Πληθυσμών σε Δ. Θράκη και άλλα Διαμερίσματα, Γενική Διοίκηση Θράκης, Διεύθυνση Εποικισμού, αρ. πρωτ. εμπιστ. 37, 06-08-1923, Κομοτηνή, προς: Υπουργείο Γεωργίας.

¹²⁷⁹ Ι.Α.Υ.Ε. 1923/Φάκ. 12/Υποφάκ. 1/τμήμα 1: Επάνοδος Βουλγαρόφωνων Πληθυσμών σε Δ. Θράκη και άλλα Διαμερίσματα, τηλεγράφημα από Κύθηρα, 09-09-1923, αρ. 32, προς: Αρχηγό Επανάστασης και & Υπουργείο Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως

¹²⁸⁰ Παξίμαδοπούλου-Σταυρινού Μ. (1997), *Η Λυτική Θράκη στην Εξωτερική Πολιτική της Βουλγαρίας. Το Ζήτημα της Βουλγαρικής Οικονομικής Εξόδου στο Αιγαίο (1919-1923)*, Αθήνα: Gutenberg, σ. 250.

¹²⁸¹ Ι.Α.Υ.Ε. 1923/Φάκ. 12/Υποφάκ. 1/τμήμα 1: Επάνοδος Βουλγαρόφωνων Πληθυσμών σε Δ. Θράκη και άλλα Διαμερίσματα, τηλεγράφημα από Γενική Διοίκηση Θράκης, Κομοτηνή, 09-09-1923, αριθ. 712, προς: Υπουργείο Εξωτερικών & Υπ. Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως. Ι.Α.Υ.Ε. 1923/Φάκ. 12/Υποφάκ. 1/τμήμα 1: Επάνοδος Βουλγαρόφωνων Πληθυσμών σε Δ. Θράκη και άλλα Διαμερίσματα, Ύπατη Αρμοστεία της Ελλάδας στην Βουλγαρία, Σόφια, 08-09-1923, αρ. πρωτ. εμπ. 1702, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, απόκομμα της βουλγαρικής εφημερίδας *Επόχα*, 07-09-1923, με τίτλο: Ελληνική Βαρβαρότητα.

¹²⁸² Μ. Μ. Αρχείο Α. Δοξιάδη Φάκελος 3, αρ. εγγράφου 256/3, Φικιώτης Δημήτριος, Τμηματάρχης του Υπ. Υγιεινής, Προνοίας & Αντιλήψεως, Αθήνα, 25-09-1923, προς: την Αντιπροσωπεία της Κοινωνίας των Εθνών, Αθήνα.

εκτοπίσεων. Έτσι οι γηγενείς βουλγαρόφωνοι θεωρούνταν πλέον υποψήφιοι προς ένταξη στην εθνική ιδέα. Στη Μακεδονία της εποχής η πλειονότητα των ακτημόνων και άπορων γεωργών ήταν βουλγαρόφωνοι χριστιανοί, των οποίων η οριστική εθνική επιλογή εξαρτάτο άμεσα από τις κρατικές παροχές, όπως η χορήγηση γης ή μέσων παραγωγής¹²⁸³.

Στη Θράκη η κατάσταση εμφανιζόταν πιο περίπλοκη, μιας και ο μουσουλμανικός πληθυσμός δεν είχε ανταλλαχθεί, δυσκολεύοντας την αγροτική μεταρρύθμιση των γηγενών και προπάντων την αποκατάσταση των προσφύγων. Το ελληνικό κράτος αντιμετώπισε την κατάσταση με επιφύλαξη, μέχρι να αποκαλυφθούν οι προθέσεις ανταλλαγής ή όχι των βουλγαρόφωνων και να ολοκληρωθεί ο εποικισμός των θρακικών εδαφών.

Ένα επιπλέον μέτρο που έπληξε τους γηγενείς βουλγαρόφωνους ήταν η αναγκαστική συνοίκηση τους με τις προσφυγικές οικογένειες, κάτι που η ελληνική κυβέρνηση επίσημα και συστηματικά διέψευδε δημοσίως. Η εφαρμογή του μέτρου μπορεί να μην είχε τη μαζικότητα που εκδηλώθηκε εις βάρος του μουσουλμανικού πληθυσμού, αλλά σίγουρα τέθηκε σε ισχύ βάσει του ίδιου σκεπτικού (βλέπε, *infra*). Ακόμα και μετά την παλιννόστηση των εκτοπισμένων και τη μερική μετανάστευσή τους προς τη Βουλγαρία, η βουλγαρική πλευρά εξακολούθησε να διαμαρτύρεται για την εφαρμογή του μέτρου και την πρόθεση της Ελλάδας να προκαλέσει τη μαζική αποδημία τους¹²⁸⁴. Πρέπει να παρατηρηθεί ότι είναι αρκετά πιθανόν οι συνοικήσεις όντως να μην εφαρμόστηκαν μαζικά από το φθινόπωρο του 1922, αλλά να ήταν ο τελευταίος μοχλός ώθησης των βουλγαρόφωνων προς την οριστική αποδημία.

Ο Μιχαηλίδης επικαλούμενος αρχειακές πηγές του ελληνικού υπ. Εξωτερικών αναφέρει πως η πλειονότητα των βουλγαροφώνων που μετανάστευσαν στη Βουλγαρία μέχρι τα τέλη του 1924 ήταν ακτήμονες ή επίμορτοι καλλιεργητές, με τους περισσότερους να προέρχονται από την περιοχή της Κομοτηνής¹²⁸⁵. Ο ισχυρισμός του μπορεί να θεωρηθεί βάσιμος μόνο στην περίπτωση των εποίκων της βουλγαρικής διοίκησης που είχαν αποφασίσει να παραμείνουν στη Διασυμμαχική Θράκη, έπειτα από δήλωση πίστης στο ορθόδοξο πατριαρχείο (βλέπε Μέρος Α', *supra*).

Η κατάσταση στις περιοχές όπου παραδοσιακά ήταν συγκεντρωμένοι οι βουλγαρόφωνοι ήταν από πριν κρίσιμη. Το καλοκαίρι του 1923 η Μικτή Επιτροπή έπειτα από περιοδεία της στη Θράκη, ζήτησε από τον υπουργό Γεωργίας (Γ. Σιδέρης),

¹²⁸³ Πετμεζάς Σ. Δ. (χ.η.), «Αγροτική Οικονομία», στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα, 1922-1940: Ο Μεσοπόλεμος*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, Β1: 189-249, σσ. 195-196.

¹²⁸⁴ Αρχείο Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας, Φάκελος 108, Βουλγαρική Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, 05-03-1925, αρ. φύλλου 269, όπως παρατίθεται στο Μιχαηλίδης Ι. Δ. (2003), *Μετακινήσεις Σλαβόφωνων Πληθυσμών 1912-1930: Ο Πόλεμος των Στατιστικών*, Αθήνα: Κριτική, σ. 269.

¹²⁸⁵ Ι.Α.Υ.Ε. 1924/Β/59,1. Κ. Κουρτίδης, 03-11-1924, Κομοτηνή, απόρρητο έγγραφο, προς: Δ' Σώμα Στρατού, όπως παρατίθεται στο Μιχαηλίδης Ι. Δ. (2003), *Μετακινήσεις Σλαβόφωνων Πληθυσμών 1912-1930: Ο Πόλεμος των Στατιστικών*, Αθήνα: Κριτική, σ. 158· Ι.Α.Υ.Ε. 1924/Β/59,6. Ευρωπαϊός, 02-08-1924, Κομοτηνή, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα.

η αναλογία των προσφύγων που εγκαθίστανται σε βουλγαρόφωνα χωριά να μην υπερβαίνει εκείνη των υπόλοιπων περιοχών. Η εγκατάσταση των προσφύγων, έπρεπε να γίνεται αρχικά σε δημόσια κτίρια και στη συνέχεια στα σπίτια των βουλγαροφώνων. Οι βουλγαρόφωνοι στα σπίτια των οποίων τοποθετήθηκαν οι πρόσφυγες, δεν έπρεπε να περιέλθουν σε κατάσταση χειρότερη από εκείνη των προσφύγων. Ακόμα οι κατώτεροι κυβερνητικοί υπάλληλοι –κυρίως αστυνομικά όργανα- έπρεπε να σταματήσουν να ασκούν πίεση ώστε να αποχωρήσουν οι βουλγαρόφωνοι¹²⁸⁶. Ο Σίδερης έδωσε βεβαιώσεις για τη λήψη όλων των αναγκαίων μέτρων για την τήρηση της τάξης¹²⁸⁷.

Παρά τις υποσχέσεις του υπουργού, όμως, οι τοπικές αρχές ήταν αδύνατον να τηρήσουν τα υπεσχημένα, λόγω της αυθαιρεσίας των προσφυγικών ομάδων και της αναγκαιότητας εξεύρεσης χώρων αποκατάστασης των νέων κατοίκων της Θράκης. Εξάλλου, η προσδοκία της δημιουργίας ενός νέου θρακικού τοπίου, που θα προέβαλε τα ελληνικά εθνικά πρότυπα λειτουργίας και δομής, βρισκόταν σε εξέλιξη.

Παρ' όλα αυτά ο συγκεκριμένος πληθυσμός σε πολλές περιπτώσεις παρουσιαζόταν επιφυλακτικός στο ενδεχόμενο της αποδημίας. Η λειτουργία των συγγενικών δικτύων μεταξύ των βουλγαρόφωνων θρακιωτών και των συγγενών τους στη Βουλγαρία συνέβαλε καταλυτικά στην απόφαση παραμονής τους. Οι τελευταίοι, τους προέτρεπαν να παραμείνουν στις αρχικές εστίες τους, μιας και η κατάσταση στη Βουλγαρία δεν ήταν καλύτερη¹²⁸⁸.

Αποτέλεσμα της ελληνικής στάσης ήταν η επιθυμητή μετανάστευση των βουλγαρόφωνων, υπό τους όρους που ανέφερε η ελληνοβουλγαρική σύμβαση ανταλλαγής. Όμως η μεταναστευτική ροή προς τη Βουλγαρία δεν έπρεπε να θεωρείται ως συνέπεια της ελληνικής πολιτικής στις Νέες Χώρες¹²⁸⁹.

¹²⁸⁶ I.A.Y.E. 1924/B/59,1. Β' Υποεπιτροπή Ελληνοβουλγαρική Μετανάστευση, αρ. πρωτ. 1114/3-230, 29-07-1924 Αλεξανδρούπολη, προς: Γενικό Διοικητή Θράκης.

¹²⁸⁷ Μιχαηλίδης Ι. Δ. (2003), *Μετακινήσεις Σλαβόφωνων Πληθυσμών 1912-1930: Ο Πόλεμος των Στατιστικών*, Αθήνα: Κριτική, σ. 270.

¹²⁸⁸ Kontogiorgi E. (2006), *Population Exchange in Greek Macedonia: The Rural Settlement of Refugees 1922-1930*, Oxford: Clarendon Press, σ. 85· Kalionski A. & Kolev V. (2004), «Οι Πρόσφυγες στην Βουλγαρία την Εποχή του Μεσοπολέμου», στο Γούναρης Β. & Μιχαηλίδης Ι. (επιμ.), *Πρόσφυγες στα Βαλκάνια: Μνήμη και Ενσωμάτωση*, Αθήνα, Ίδρυμα Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα & Εκδόσεις Πατάκη: 287-328, σσ. 295-296· I.A.Y.E. 1924/B/59,7. Γενικός Διοικητής Θράκης, 12-01-1924, Κομοτηνή, αρ. πρωτ. εμπιστ. 63, προς: το Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, όπως παρατίθεται στο Μιχαηλίδης Ι. Δ. (2003), *Μετακινήσεις Σλαβόφωνων Πληθυσμών 1912-1930: Ο Πόλεμος των Στατιστικών*, Αθήνα: Κριτική, σ. 164, Mouzelis N. (1976), "Greek and Bulgarian Peasants: Aspects of Their Sociopolitical Situation during the Interwar Period", *Comparative Studies in Society and History* 18(1), σσ. 97-98· Hoffman G. W. (1964), "Transformation of Rural Settlement in Bulgaria", *Geographical Review* 54(1), σσ. 58-59· Muir N. (1927), "The Present Position of Bulgaria", *Journal of the Royal Institute of International Affairs*, 6(2), σσ. 94-97.

¹²⁸⁹ Έτσι, για παράδειγμα, 20 κάτοικοι του Αβά, μπροστά στη δυσμενή κατάσταση όπου βρέθηκαν, ζήτησαν άδεια μετανάστευσης προς τη Βουλγαρία από το *Φρουραρχείο Αλεξανδρουπόλεως*. Ωστόσο, το τελευταίο αρνήθηκε, με το πρόσχημα ότι όλο το χωριό είχε ζητήσει την έκδοση διαβατηρίων, για την οποία έπρεπε να δοθεί άδεια από το οικείο υπουργείο Εξωτερικών. Η Γενική Διοίκηση, σε μια άλλη περίπτωση, θεώρησε παράνομη τη μετανάστευση των κατοίκων της Νίγας στη Βουλγαρία, παρά τη δήλωση της επιθυμίας των κατοίκων προς τη Μικτή Υποεπιτροπή για αποχώρηση βάσει των όρων της σύμβασης. Μ. Μ. Αρχείο Α. Δοξιάδη Φάκελος Ι, αρ. εγγράφου 256/57, Γενικός Διοικητής Θράκης, Κομοτηνή, αρ. πρωτ. 3533, 06-11-1923, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα: I.A.Y.E. 1923/Φάκ. 12/Υποφάκ. 1/τμήμα Ι: Επάνοδος Βουλγαρόφωνων Πληθυσμών σε Δ. Θράκη και άλλα Διαμερίσματα, Υπατη Αρμοστεία της Ελλάδας στην Βουλγαρία, Σόφια, 08-09-1923, αρ. πρωτ. Ε.Π. 1702,

Οι ελληνικές αρχές ήταν αρκετά φειδωλές στο ζήτημα της αποχώρησης των βουλγαρόφωνων, κυρίως λόγω της κατάστασης που είχαν δημιουργήσει με τον εκτοπισμό τους στο εσωτερικό της χώρας και τις διαμαρτυρίες από το εξωτερικό. Έτσι, επιτηρούσαν αυστηρά το ρεύμα των υπό αναχώρηση βουλγαρόφωνων και επέτρεπαν τη μετακίνηση αποκλειστικά αυτών που είχαν πρώτα καταγράψει στους καταλόγους τους¹²⁹⁰.

Διαρροές προς τη Βουλγαρία παρουσίασαν και αρκετές οικογένειες βουλγαρόφωνων που δεν εκτοπίστηκαν. Σε αυτές τις περιπτώσεις άλλου είδους πιέσεις -έμμεσες και άμεσες- επηρέασαν την οικογενειακή στρατηγική. Αρκετές φορές, και ιδίως συγκεκριμένες οικογένειες βουλγαρόφωνων, όταν η απόφαση της μετανάστευσης λαμβανόταν υπό ισχυρή πίεση είχαν την ευκαιρία να προετοιμάσουν την αναχώρησή τους και να επιλέξουν οι ίδιες την περιοχή εγκατάστασής τους. Για αυτές τις περιπτώσεις, τα παραδείγματα που καταγράφονται είναι λίγα και επικεντρώνονται κυρίως σε οικονομικά ισχυρές οικογένειες καπνεμπόρων¹²⁹¹.

Νωρίτερα στο βουλγαρικό κράτος είχαν μεταναστεύσει 11.000 ομογενείς (Απρίλιος-Ιούνιος 1923), σύμφωνα με στοιχεία του βουλγαρικού υπ. Εσωτερικών και του *Τμήματος Δημόσιας Αντιλήψεως*¹²⁹². Παρ' όλα αυτά το μεταναστευτικό ρεύμα προς τη Βουλγαρία εντάθηκε αργότερα, όταν μέχρι τα τέλη Σεπτεμβρίου του 1924 είχαν κατατεθεί 2.938 αιτήσεις μετανάστευσης, που αντιστοιχούσαν σε 8.070 άτομα. Δέκα σχεδόν μήνες αργότερα, στα τέλη Ιουνίου του 1925, οι αιτήσεις συνολικά έφτασαν τις 6.045 (18.042 άτομα)¹²⁹³.

Οι πρακτικές των στρατηγικών εκτοπίσεων και των συνοικήσεων είχαν φέρει τα αναμενόμενα αποτελέσματα ακόμη και για τον πληθυσμό που εξέφραζε επιφυλάξεις για το ενδεχόμενο αποδημίας του στη Βουλγαρία. Με τον τρόπο αυτόν είχε δοθεί η βασική ώθηση για μετανάστευση στον πληθυσμό των βουλγαροφώνων, διαρρηγνύοντας του παραδοσιακούς πυρήνες συγκέντρωσης του. Είχαν ακόμη ικανοποιηθεί οι ανάγκες εγκατάστασης και αποκατάστασης των προσφύγων και προπάντων είχε ενισχυθεί η ανατροπή της εθνοτικής και δημογραφικής ισορροπίας. Σύμφωνα με στοιχεία της Γενικής Διοίκησης Θράκης, κατά τον Νοέμβριο του 1924, η πληθυσμιακή κατάσταση και κατανομή των βουλγαροφώνων στον νομό Ροδόπης ήταν οι παρακάτω:

προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, απόκομμα της βουλγαρικής εφημερίδας *Επόχα*, 07-09-1923, με τίτλο: Ελληνική Βαρβαρότητα.

¹²⁹⁰ Γ.Α.Υ.Ε. 1923/Φάκ. 12/Υποφάκ. 1/τμήμα 1: Επάνοδος Βουλγαρόφωνων Πληθυσμών σε Δ. Θράκη και άλλα Διαμερίσματα, Βασίλειο της Ελλάδος, Γενική Διοίκηση Θράκης, Νομαρχία Έβρου, αρ. πρωτ. 6221, Αλεξανδρούπολη, 13-07-1923, Επείγον, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα.

¹²⁹¹ Εξάρχου Θ. (2001), *Οι Εβραίοι της Ξάνθης (Ο Κόσμος που Χάθηκε αλλά δεν Ξεχάστηκε)*, Ξάνθη: ΠΑ.ΚΕ.ΘΡΑ., σσ. 45-46· Εξάρχου Θ. (1999), *Ξάνθη, Καπνοβιομήχανοι 1918-1978*, Ξάνθη: ΠΑ.ΚΕ.ΘΡΑ., σσ. 26-28.

¹²⁹² Ε.Ι.Ε./Ι.Ν.Ε., Αρχείο Α.Α. Πάλλη Φάκελος Β-Γ. Ελληνική Πρεσβεία στην Σόφια, 30-06-1923, προς: την Αποστολή Περιθάλψεως Προσφύγων στην Κωνσταντινούπολη.

¹²⁹³ Μ. Μ. Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Εξωτερικών Φ.44, 1925/Εγγραφο 173/22/202, τηλεγράφημα του Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα, 07-03-1925, προς: 3320 Ελληνική Πρεσβεία στη Βέρνη, υπ' όψιν Βενιζέλου.

Πίνακας 1γ1.15. Πληθυσμιακή κατανομή βουλγαρόφωνων στη Γενική Διοίκηση Θράκης (1924)

Νομός Ροδόπης	Έλληνες Σλαβόφωνοι	Βούλγαροι Σλαβόφωνοι
Υποδιοίκηση Κομοτηνής	1.125	7.326
Υποδιοίκηση Ξάνθης	-	543
Σύνολο Νομού	1.125	7.869
Σύνολο Δ. Θράκης	2.932	11.573

Πηγή: Ι.Α.Υ.Ε. 1925/Β/40,2. Γενική Διοίκηση Θράκης, «Πίναξ εμφανίων την εθνολογικήν σύνθεσιν της Δυτικής Θράκης κατά του νομού και υποδιοικήσεις», 10-11-1924, Κομοτηνή, όπως παρατίθεται στο Μιχαηλίδης Ι. Δ. (2003), *Μετακινήσεις Σλαβόφωνων Πληθυσμών 1912-1930: Ο Πόλεμος των Στατιστικών*, Αθήνα: Κριτική, σ. 153· Διβάνη Λ. (1995), *Ελλάδα και Μειονότητες: Το Σύστημα Διεθνούς Προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών*, Αθήνα: Νεφέλη, σσ. 326-327

Παρατήρηση: Η ονοματολογία του πίνακα προέρχεται από την Διβάνη και τον Μιχαηλίδη

Ακριβώς έναν χρόνο αργότερα, με νέα απογραφή, η Γενική Διοίκηση δημοσιεύει νέα αποτελέσματα για την πληθυσμιακή κατάσταση των βουλγαροφώνων κατοίκων της:

Πίνακας 1γ1.16. Πληθυσμιακή κατανομή βουλγαρόφωνων στη Γενική Διοίκηση Θράκης (1925)

Περιοχή	Ελληνόφωνες	Βουλγαρόφωνες	Υπό-μετανάστευση
Υποδιοίκηση Κομοτηνής			
Κομοτηνή	-	25	-
Υποδιοίκηση Ξάνθης			
Ξάνθη	80	350	110
Σύνολο Δ. Θράκης	608	3.352	2.651

Πηγή: Ι.Α.Υ.Ε. 1925/Β/40,2. Γενική Διοίκηση Θράκης, «Στατιστική Πληθυσμού της Υποδιοικήσεως Ξάνθης, 1925», 17-11-1925, Κομοτηνή και Γενική Διοίκηση Θράκης, «Στατιστική Πληθυσμού της Υποδιοικήσεως Κομοτηνής, 1925», 19-11-1925, Κομοτηνή, όπως παρατίθενται στο Μιχαηλίδης Ι. Δ. (2003), *Μετακινήσεις Σλαβόφωνων Πληθυσμών 1912-1930: Ο Πόλεμος των Στατιστικών*, Αθήνα: Κριτική, σσ. 154-156

Παρατήρηση: Η ονοματολογία του πίνακα προέρχεται από τον Μιχαηλίδη

Ο πληθυσμός των βουλγαρόφωνων έβλεπε στην αποδημία του, τη μοναδική για το μέλλον του διέξοδο, παρά τη δυσμενή κατάσταση που αντιμετώπιζαν όσοι αναχώρησαν νωρίτερα για τη Βουλγαρία.

Αργότερα και μέχρι τον Μάρτη του 1928 η βουλγαρική *Γενική Διεύθυνση Εγκατάστασης Προσφύγων* δήλωνε ότι από το σύνολο του προσφυγικού πληθυσμού που ήταν εγκατεστημένος σε αγροτικές περιοχές, ένα πλήθος 12.971 ατόμων, με τόπο καταγωγής του τις περιοχές δυτικά του Έβρου, είχε εκδηλώσει ενδιαφέρον για την απόκτηση της βουλγαρικής ιθαγένειας¹²⁹⁴. Συνολικά ο προσφυγικός πληθυσμός της ελληνικής Θράκης που εγκαταστάθηκε από τις βουλγαρικές αρχές, μέχρι το 1930, ανέρχονταν σε 9.421 οικογένειες (42.510 άτομα). Από αυτές, 7.311 οικογένειες

¹²⁹⁴ Ε.Ι.Ε./Ι.Ν.Ε., Αρχείο Α.Α. Πάλλη Φάκελος Β-Γ. Εφημερίδα *Ελεύθερος Λόγος*, 13-03-1928, Ανταπόκριση από την Σόφια, τίτλος άρθρου: Η Κατάσταση των Βουλ. Προσφύγων. Τραγική η Θέσις των Αστών, συντάκτης άρθρου Δανηλίδης Θ.

έλαβαν πιστοποιητικά για αγροτική εγκατάσταση και προέρχονταν από τις παρακάτω περιοχές:

Πίνακας 1γί.17. Εγκατεστημένοι πρόσφυγες στη Βουλγαρία ανά περιοχή καταγωγής (1930)

Περιοχή	Οικογένειες
Κομοτηνής	2.259
Αλεξανδρούπολης	2.237
Ορτά-Κιόι	3
Σουφλί	368
Διδυμότειχου	1.424
Ξάνθης	150
Σβίλεγκραντ	600
Σύνολο	7.311

Πηγή: Μιχαηλίδης Ι. Δ. (2003), *Μετακινήσεις Σλαβόφωνων Πληθυσμών 1912-1930: Ο Πόλεμος των Στατιστικών*, Αθήνα: Κριτική, σσ. 157-158

Παρατήρηση: Η περιοχή του Σβίλεγκραντ αφορά το τμήμα που ανήκει στην Ελλάδα

Με την έναρξη της αποδημίας, όπως προαναφέρθηκε, το πρωτόκολλο που υπογράφηκε μεταξύ του Πολίτη και του Καλφώφ φάνηκε να λειτουργεί υπέρ της προστασίας των ομοεθνών στα συμβαλλόμενα κράτη. Η πραγματικότητα, όμως, ήταν διαφορετική. Για παράδειγμα, στο πνεύμα της συμφωνίας ο βούλγαρος αντιπρόσωπος της Μικτής Επιτροπής προέτρεπε τους βουλγαρόφωνους επί ελληνικού εδάφους να ανακαλέσουν τις αιτήσεις μετανάστευσης¹²⁹⁵. Ωστόσο το ελληνικό κράτος είχε διαφορετική άποψη επί του θέματος και δύο σχεδόν μήνες μετά την υπογραφή του πρωτοκόλλου, το υπουργείο Εξωτερικών διέταξε τη Γενική Διοίκηση Θράκης να προβεί στην επίταξη των κτημάτων των ανταλλάξιμων βούλγαρων για την εγκατάσταση των προσφύγων της Θράκης και της Μ. Ασίας¹²⁹⁶.

Εκτός των περιουσιών που εγκαταλείφθηκαν με την αποχώρηση των βουλγαρόφωνων, υπήρχε και το ζήτημα αυτών που απαλλοτριώθηκαν αναγκαστικά κατά τη διάρκεια του εκτοπισμού τους¹²⁹⁷. Οι ακίνητες αυτές περιουσίες είχαν αξιοποιηθεί από τις ελληνικές αρχές μέσω της πρακτικής των επιτάξεων ή είχαν καταληφθεί από τους ίδιους τους πρόσφυγες. Από πολύ νωρίς η αποζημίωση των ιδιοκτητών ανατέθηκε στα μέλη της «...Επιτροπής Απογραφής της Κινητής Περιουσίας [...] Μετατοπισθέντων εκ Θράκης Σλαβοφώνων...»¹²⁹⁸.

Οι δικαιούχοι είχαν το δικαίωμα υποβολής αίτησης αποζημίωσης μέχρι και τα

¹²⁹⁵ Διβάνη Λ. (1995), *Ελλάδα και Μειονότητες: Το Σύστημα Διεθνούς Προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών*, Αθήνα: Νεφέλη, σσ. 318-319.

¹²⁹⁶ Μ. Μ. Αρχείο Α. Δοξιάδη Φάκελος 2, αρ. εγγράφου 256/80, Αθήνα, 30-09-1925, προς: Πρόεδρο της Ελληνικής Κυβερνήσεως.

¹²⁹⁷ Μ. Μ. Αρχείο Α. Δοξιάδη Φάκελος 4, αρ. εγγράφου 256/35, Βασίλειο της Ελλάδος, Γενική Διοίκηση Θράκης, Κομοτηνή, 09-11-1923, αρ. πρωτ. εμπ. 3625, προς: τους Υπουργούς Εξωτερικών, Προνοίας, Γεωργίας, Συγκοινωνίας και Οικονομικών.

¹²⁹⁸ Ι.Α.Υ.Ε. 1923/Γ/63/ε. Απόφαση του Γενικού Διοικητού Θράκης [Δάσιου] «Περί Συστάσεως Επιτροπής Απογραφής της Κινητής Περιουσίας των δια λόγους ασφαλείας Μετατοπισθέντων εκ Θράκης Σλαβόφωνων» αρ. πρωτ. 1137, 07-01-1923, Κομοτηνή, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, όπως παρατίθεται στο Μιχαηλίδης Ι. Δ. (2003), *Μετακινήσεις Σλαβόφωνων Πληθυσμών 1912-1930: Ο Πόλεμος των Στατιστικών*, Αθήνα: Κριτική, σ. 133.

τέλη Αυγούστου του 1924, ωστόσο, μέχρι τη λήξη της προθεσμίας υποβολής δεν είχαν κατατεθεί όλες οι αιτήσεις των δικαιούχων. Έτσι μετά την παράδοση 195 εκπρόθεσμων αιτήσεων, δόθηκε παράταση για τα άτομα που είχαν ήδη φύγει προς τη Βουλγαρία κατά τη διάρκεια των εκτοπισμών. Συνολικά, μέχρι τον Μάρτιο του 1927 είχαν κατατεθεί 1.431 αιτήσεις για αποζημίωση προς την αρμόδια υποεπιτροπή¹²⁹⁹.

Δεν είναι γνωστό εάν ο αριθμός των αιτήσεων αντιπροσωπεύει το σύνολο των περιουσιών που αφαιρέθηκαν μέσω της συγκεκριμένης πρακτικής· πάντως, προσεγγίζει τον αριθμό των νοικοκυριών που αναγκάστηκαν να μεταναστεύσουν μετά την απώλεια των περιουσιών τους. Σε κάθε περίπτωση η στάση της ελληνικής πλευράς απέναντι στις ακίνητες περιουσίες της βουλγαρόφωνης κοινότητας, και ιδίως μετά την απόφαση επίταξής τους (Νοέμβριος 1924), ώθησε τη βουλγαρική πλευρά να θέσει σε εφαρμογή ένα ανάλογο μέτρο (03-11-1925)¹³⁰⁰.

Όμως και στην περίπτωση αυτήν δεν έλειψαν τα προβλήματα και τα περιουσιακά ζητήματα των ανταλλαγέντων πληθυσμών ρυθμίστηκαν εν τέλει από το μετέπειτα σύμφωνο που υπογραφή μεταξύ του Καφαντάρη και του Καλφώφ (Δεκέμβριος 1927). Η ελληνική πλευρά επικύρωσε το σύμφωνο και προχώρησε σε μερική αποζημίωση των βουλγαροφώνων που αποχώρησαν. Το 1931 σταμάτησε η καταβολή των αποζημιώσεων, με το αιτιολογικό ότι η βουλγαρική κυβέρνηση είχε πληρώσει μόνον ένα μικρό μέρος των πολεμικών χρεών της προς την Ελλάδα¹³⁰¹. Στην πραγματικότητα το πρόβλημα εντοπιζόταν στη διαφορετική ερμηνεία των όρων της συμφωνίας -μια αντιπαράθεση που οξύνθηκε αργότερα με τη συγκρότηση του Βαλκανικού Συμφώνου (Φεβρουάριος 1934), στο οποίο η βουλγαρική κυβέρνηση αρνήθηκε να μετάσχει¹³⁰².

Μέχρι τα τέλη Μαρτίου του 1929 η πορεία των ρευστοποιήσεων (νέες και συμπληρωματικές αιτήσεις ρευστοποίησης) είχε την ακόλουθη πορεία σύμφωνα με τα στοιχεία που δημοσίευσε η *Γενική Γραμματεία* της Μικτής Επιτροπής:

Πίνακας 1γί.18. Αιτήσεις ρευστοποίησης ακινήτων περιουσιών προς την 2^η και την 7^η Μικτή Υποεπιτροπή (1924-1929)

Έτος Υποβολής Αίτησης	Έλληνες της Βουλγαρίας		Βούλγαροι της Ελλάδας	
	Νέες Αιτήσεις	Συμπληρωματικές Αιτήσεις	Νέες Αιτήσεις	Συμπληρωματικές Αιτήσεις
1924-1926	1.047	7	1.434	4
1927	3.851	104	6.552	1.789

¹²⁹⁹ Ι.Α.Υ.Ε. 1928/Α/6/Υ. Γενικός Διοικητής Θράκης [Ζαφειρόπουλος] αρ. πρωτ. 3501, 21-03-1927, Κομοτηνή, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, όπως παρατίθεται στο Μιχαηλίδης Ι. Δ. (2003), *Μετακινήσεις Σλαβόφωνων Πληθυσμών 1912-1930: Ο Πόλεμος των Στατιστικών*, Αθήνα: Κριτική, σ. 133.

¹³⁰⁰ Μ. Μ. Αρχείο Α. Δοξιάδη Φάκελος 2, αρ. εγγράφου 256/80, Αθήνα, 30-09-1925, Προς: Πρόεδρο της Ελληνικής Κυβερνήσεως.

¹³⁰¹ Διβάνη Λ. (1995), *Ελλάδα και Μειονότητες: Το Σύστημα Διεθνούς Προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών*, Αθήνα: Νεφέλη, σ. 232.

¹³⁰² Kalionski A. & Kolev V. (2004), «Οι Πρόσφυγες στην Βουλγαρία την Εποχή του Μεσοπολέμου», στο Γούναρης Β. & Μιχαηλίδης Ι. (επιμ.), *Πρόσφυγες στα Βαλκάνια: Μνήμη και Ενσωμάτωση*, Αθήνα, Ίδρυμα Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα & Εκδόσεις Πατάκη: 287-328, σσ. 301-302.

1928	4.354	330	10.190	1.897
31-03-1929	358	103	929	452
Σύνολα	9.610	544	19.105	4.142

Πηγή: Wurf bain A. (1930), *L' Échange Gréco-Bulgare des Minorités Ethniques*, Genève: Payot, annex VII.

Παρατήρηση: Η ονοματολογία του πίνακα προέρχεται από τον Wurf bain. Τα ίδια στοιχεία παραθέτει και ο Ladas S. (1932), *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey*, New York: The Macmillan Co., σσ. 178-179, πίνακας σ. 286

Μετά τις 30-04-1929, είχαν μείνει 4.938 φάκελοι προσφύγων από τη Βουλγαρία και 5.602 φάκελοι προσφύγων από την Ελλάδα. Σε γενικές γραμμές, το ελληνικό κράτος και οι ομογενείς πρόσφυγές του από τη Βουλγαρία, θεωρητικά τουλάχιστον, ήταν ευνοημένοι από το ενδεχόμενο καταβολής του συνόλου των αποζημιώσεων που δικαιούνταν¹³⁰³.

Για τους πρόσφυγες από τη Βουλγαρία το ελληνικό κράτος έκανε χρήση των φορέων περίθαλψης, εγκατάστασης και αποκατάστασης, που ασχολήθηκαν με το σύνολο του προσφυγικού πληθυσμού. Σύντομα, με νομοθετικό διάταγμα θεσμοθετήθηκε η ισότητά τους έναντι νομικού πλαισίου που ρύθμιζε τα ζητήματα των ανταλλάξιμων προσφύγων¹³⁰⁴.

Από την επίσημη απογραφή πληθυσμού του 1928 επιβεβαιώνεται το γεγονός της μαζικής εισροής και εγκατάστασης των προσφυγικών πληθυσμών από τη βουλγαρική ενδοχώρα, μετά την πραγματική εφαρμογή της σύμβασης ανταλλαγής. Ειδικότερα, πριν από τον Αύγουστο του 1922, 3.940 άτομα είχαν καταμετρηθεί στη Θράκη, και ο αριθμός τους αυξήθηκε κατά 5.251 άτομα¹³⁰⁵ (βλέπε Διάγραμμα 5). Ο αριθμός αυτών που εγκαταστάθηκαν στη Θράκη ήταν μικρότερος, λόγω της μετακίνησης ενός μέρους του σε άλλες εποικιστικές επαρχίες του ελληνικού κράτους. Έτσι, μέχρι τα τέλη Ιουνίου 1926, μόνον από την Ε.Α.Π. είχαν εγκατασταθεί 1.535 πρόσφυγες από τη Βουλγαρία¹³⁰⁶.

Με τη δράση που περιγράφηκε, οι ελληνικές αρχές -με την πολύτιμη αρωγή της Γενικής Διοίκησης Θράκης, των στρατιωτικών αρχών και του στρατιωτικού νόμου- κατάφεραν να προκαλέσουν τη φυγή ενός πληθυσμού που αρχικά ήταν απρόθυμος να λάβει μέρος σε μια εθελοντική ανταλλαγή. Η εξασθενημένη παρουσία των ομοεθνών στη Βουλγαρία από τις αρχές του 20ού αιώνα, αν και χρησιμοποιήθηκε ως επιχείρημα στην αλληλογραφία των ελληνικών αρχών, δεν είχε σίγουρα τη βαρύτητα των ομογενών στην περιοχή της Κωνσταντινούπολης.

Επιπλέον ο προσφυγικός πληθυσμός αποτέλεσε την καλύτερη αφορμή για την

¹³⁰³ Ladas S. (1932), *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey*, New York: The Macmillan Co., σσ. 178-179, πίνακας σ. 286.

¹³⁰⁴ Φ.Ε.Κ., 21-11-1925, αρ. φύλλου 366, Νομοθετικό Διάταγμα «Περί αφομοιώσεως των εκ Βουλγαρίας ομογενών προς τους εκ Μικράς Ασίας και Θράκης πρόσφυγας».

¹³⁰⁵ Βασίλειον της Ελλάδος/Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (1933), *Στατιστικά Αποτελέσματα της Απογραφής του Πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928. Τόμος Ι, Πραγματικός και Νόμιμος Πληθυσμός-Πρόσφυγες*, Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, σ. 413.

¹³⁰⁶ Κοινωνία των Εθνών (1997), *Η Εγκατάσταση των Προσφύγων στην Ελλάδα*, Πρώτη Έκδοση, Γενεύη 1926, Μετάφραση: Φ. Βεϊνόγλου & Μ. Βεϊνόγλου, Αθήνα: Τροχάλια, σ. 71.

απομάκρυνση των γηγενών βουλγαροφώνων τόσο από αστικά κέντρα όσο και από χωριά και από τα τσιφλίκια της θρακικής υπαίθρου. Στην περίπτωση αυτή ακόμα και η προσφυγή στο ορθόδοξο πατριαρχείο δεν ήταν αρκετή ώστε να προστατεύσει τους βουλγαρόφωνους από τα σχέδια του έθνους-κράτους. Άλλωστε η προσήλωσή τους στην ελληνική εθνική ιδέα παρέμενε έντονα αμφισβητούμενη και, όπως αποδείχθηκε κρίθηκε τελικά μη επαρκής.

Η εργαλειακή χρήση του χώρου και ενός συγκεκριμένου ανθρώπινου παράγοντά του, τόσο ως μέσου άσκησης πολιτικής όσο μέσο διαχείρισης των διεθνοτικών σχέσεων, έφερε τα αναμενόμενα αποτελέσματα για τους οραματιστές του αναμορφωμένου θρακικού τοπίου.

1γ.ii) Ο εβραϊκός και αρμενικός πληθυσμός

Οι αρμενικές και οι εβραϊκές κοινότητες της Θράκης ενισχύθηκαν αριθμητικά από την προσέλευση των προσφύγων και ισχυροποίησαν την παρουσία τους στα αστικά κέντρα που ήταν παραδοσιακά συγκεντρωμένες. Δηλαδή πρόκειται για αρμένιους, κirkάσιους, ασσύριους και εβραίους πρόσφυγες που εγκαταλείψαν τα πρώην οθωμανικά εδάφη, εγκαταστάθηκαν εντός της ελληνικής επικράτειας και συνακόλουθα ευεργετήθηκαν από την προσφυγική μέριμνα¹³⁰⁷.

Για τις αρμενικές ομάδες ακολουθήθηκε η αποκλειστική εγκατάστασή τους σε αστικές περιοχές¹³⁰⁸. Για τον πληθυσμό που εγκαταστάθηκε στην Ξάνθη και στην Κομοτηνή μέσω της πρακτικής των συνοικήσεων με μουσουλμανικά νοικοκυριά, αποφασίστηκε η απομάκρυνσή τους και η μετεγκατάσταση του στην Κρήτη και την Πελοπόννησο (μαζί με κάποιους κirkάσιους), όταν εκδηλώθηκαν επεισόδια εις βάρος γηγενών μη ανταλλάξιμων μουσουλμάνων¹³⁰⁹. Ένα άλλο, μικρότερο μέρος τους

¹³⁰⁷ Η πλειονότητα του αρμενικού προσφυγικού πληθυσμού, που εισήλθε στη χώρα από το φθινόπωρο του 1922 και έπειτα, υπολογίζεται σε 45.000 άτομα. Το μεγαλύτερο μέρος αυτών, μεταξύ 1925 και 1932, μετακινήθηκε οικειοθελώς προς τη Σοβιετική Σοσιαλιστική Δημοκρατία της Αρμενίας, μειώνοντας τον αριθμό τους σε 30.000 περίπου άτομα. Οι κirkάσιοι πρόσφυγες αποτελούσαν μια πολύ μικρότερη ομάδα και εγκαταστάθηκαν στη Μακεδονία (850 άτομα περίπου) και στη Θράκη (350 άτομα περίπου). Οι Ασσύριοι πρόσφυγες (400 άτομα περίπου) εγκαταστάθηκαν στην περιοχή του Αγίου Σάββα στον Πειραιά. Αντωνίου Ε. Π. (1995), *Η Ελληνο-Αρμενική Κοινότητα της Αθήνας. Εκδοχές και Αντιλήψεις της Αρμενικότητας Μέσα από την Συμβίωση με την Ελληνική Κοινότητα*, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Μυτιλήνη: Πανεπιστήμιο Αιγαίου, σσ. 69-79· Πάλλης Α.Α. (1977), "Φυλετικές Μεταναστεύσεις στα Βαλκάνια και Διωγοί του Ελληνισμού", *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 1, σσ. 79-80· Ι.Α.Υ.Ε. 1934/Β/23/Ε Γενικές Εκθέσεις και Δελτία Πληροφοριών, Υπουργείο Εξωτερικών, Γενική Διεύθυνση, αρ. πρωτ. 857, 05-01-1933, Αθήνα, προς: Άπασας τας Πρεσβείας, το Γενικόν Προξενείον Κωνσταντινουπόλεως, Μόνιμον Ελληνικήν Αντιπροσωπείαν παρά τη Γεν. Γραμματεία της Κ.Τ.Ε.· Mears E. (1929), *Greece Today, the Aftermath of the Refugee Impact*, Stanford & London: Stanford University Press & Oxford University Press, σ. 302·

¹³⁰⁸ Αντωνίου Ε. Π. (1995), *Η Ελληνο-Αρμενική Κοινότητα της Αθήνας. Εκδοχές και Αντιλήψεις της Αρμενικότητας Μέσα από την Συμβίωση με την Ελληνική Κοινότητα*, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Μυτιλήνη: Πανεπιστήμιο Αιγαίου, σ. 73.

¹³⁰⁹ Χαρακτηριστικότερο είναι το έγκλημα στο Καντισκούρ, που απασχόλησε και την Μικτή Επιτροπή. Ι.Α.Υ.Ε. 1925 Β' Πολιτική, 1925-1930, Περί της Δυτικής Θράκης, Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. πρωτ. 1864, 16-02-1925, προς: Ελληνικό Προξενείο Κωνσταντινουπόλεως, κ. Γ. Εξηντάρη· Ι.Α.Υ.Ε. 1925/Γ/68/VI, Κατάληψη Τουρκικών Κτημάτων εν Θράκη, τηλεγράφημα, αρ. εμπιστ. πρωτ. 35953, 24-09-1924, Κομοτηνή, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα· Ι.Α.Υ.Ε. 1925/Γ/68/VI, Κατάληψη Τουρκικών Κτημάτων εν Θράκη, τηλεγράφημα, αρ. εμπ. πρωτ. 19031, 29-05-1924, Κομοτηνή, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα.

μετακινήθηκε την ίδια περίοδο στη Γαλλία, επιστρέφοντας τις περιουσίες που του είχαν χορηγηθεί¹³¹⁰.

Ως μοναδική εγκατάσταση εβραϊκού προσφυγικού πληθυσμού, τουλάχιστον για την περιοχή της Θράκης, καταγράφεται η εβραϊκή κοινότητα Ν. Ορεστιάδας, με την υπ' αρ. 2287 απόφαση της Γενικής Διοίκησης Θράκης και μετά από προτροπή του ίδιου του Γενικού Διοικητού, Σπ. Δάσιου¹³¹¹. Οι εγκατεστημένοι απέκτησαν όλα τα δικαιώματα της προσφυγικής αποκατάστασης: τους παραχωρήθηκε έκταση για την κατασκευή συναγωγής και οικιών, επιτρέποντας θεωρητικά και πρακτικά τη συμπαγή εισαγωγή τους εντός του νεόδμητου οικισμού¹³¹².

Όλες οι παραπάνω περιπτώσεις οι θεωρητικά ακίνδυνες για την ελληνικότητα της περιοχής ομάδες συνέβαλαν με τον δικό τους τρόπο στην αναμόρφωσή της αστικής θρακικής τοπιογραφίας. Η συμμετοχή τους εκδηλώθηκε με επεμβάσεις προορισμένες για τις ίδιες, που όμως δεν άφηναν ανεπηρέαστο το συνολικό αστικό τοπίο που βρίσκονταν εγκατεστημένες. Το νέο κλίμα δεν καταγράφεται αποκλειστικά με την παραγωγή ή αναμόρφωση νέων τόπων εντός και εκτός των αστικών συνόλων, αλλά, και με την εισαγωγή νέων κοινοτικών θεσμών και υπηρεσιών για την ικανοποίηση των σύγχρονων αναγκών.

Χαρακτηριστικότερη αυτού του κλίματος θεωρείται η δράση της εβραϊκής κοινότητας. Έτσι η εβραϊκή κοινότητα της Ξάνθης για την οικοδόμηση της συναγωγής της αγόρασε, τον Μάιο του 1924, ένα οικόπεδο έκτασης 1.350 τ.μ. (ιδιοκτήτριες ήταν οι κόρες του Χατζησταύρου –Ευαγγελινή και Πολυξένη- πρώην καπνεμπόρου και πλούχοντα της πατριαρχικής κοινότητας Ξάνθης) στη συνοικία των καπνεμπόρων ή Χατζησταύρου (σημερινές οδοί Αν. Θράκης και Χατζησταύρου, ως αγοραστής εμφανίστηκε ο καπνέμπορας Αρδίττης, πρόεδρος της κοινότητας)¹³¹³. Δεν είναι γνωστός ο τόπος τον οποίο χρησιμοποιούσε η κοινότητα για την τέλεση των θρησκευτικών της τελετών μέχρι την εγκατάσταση της στο νέο οικόπεδο. Αλλά

¹³¹⁰ Αντωνίου Ε. Π. (1995), *Η Ελληνο-Αρμενική Κοινότητα της Αθήνας. Εκδοχές και Αντιλήψεις της Αρμενικότητας Μέσα από την Συμβίωση με την Ελληνική Κοινότητα*, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών. Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Μυτιλήνη: Πανεπιστήμιο Αιγαίου, σ. 84· Hassiotis I. K. & Kassapian G. (1990), "The Armenian Colony in Thessaloniki", *Balkan Studies*, 31(2), σ. 216.

¹³¹¹ Πρόκειται 28 οικογένειες, από το γειτονικό Κάρα-Αγάτς και μια από την Ανατολία, που εγκαταστάθηκαν στον νεόδμητο οικισμό μεταξύ Σεπτεμβρίου του 1923 και Οκτωβρίου του 1925. Φρέζης Ρ. (2001), "Η Ισραηλιτική Κοινότητα Νέας Ορεστιάδας", *Χρονικά*, Ιανουάριος-Φεβρουάριος, σσ. 12-19· Β.Ε.Μ.Ε., Φάκελος Κομοτηνή, Διδυμότειχο, Νέα Ορεστιάδα, Ανδριανούπολις, Σουφλί. Κατάσταση των εν Ορεστιάδι Εγκατεστημένων Ισραηλιτών Οικογενειών, Ν. Ορεστιάδα 05-10-1925 (συντάκτης: ο υποδιοικητής Ορεστιάδας, Βασματζίδης), όπως παρατίθεται στο Φρέζης Ρ. (2001), "Η Ισραηλιτική Κοινότητα Νέας Ορεστιάδας", *Χρονικά*, Ιανουάριος-Φεβρουάριος, σ. 19· Β.Ε.Μ.Ε., Φάκελος Κομοτηνή, Διδυμότειχο, Νέα Ορεστιάδα, Ανδριανούπολις, Σουφλί. Υπόμνημα Ισραηλιτικής Κοινότητας Ορεστιάδος (Θράκης), Προς Εξοχότατον κ. Γενικών Διοικητήν Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 12-08-1925 (συντάκτης: ο πρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου της Ισραηλιτικής Κοινότητος Ορεστιάδος, Σ. Μισκατέλ).

¹³¹² Β.Ε.Μ.Ε., Φάκελος Κομοτηνή, Διδυμότειχο, Νέα Ορεστιάδα, Ανδριανούπολις, Σουφλί. Γενική Διοίκησης Θράκης, Παραχωρητήριο Αστικού Γηπέδου εις Νέα Ορεστιάδα, αρ. 537, Νέα Ορεστιάδα 15-06-1925. Επίσης, Κατάσταση των εν Ορεστιάδι Εγκατεστημένων Ισραηλιτών Οικογενειών, Ορεστιάδα 05-10-1925 (συντάκτης: ο υποδιοικητής Ορεστιάδας, Βασματζίδης), όπως αυτά παρατίθενται στο Φρέζης Ρ. (2001), "Η Ισραηλιτική Κοινότητα Νέας Ορεστιάδας", *Χρονικά*, Ιανουάριος-Φεβρουάριος, σ. 13 και σ. 19, αντίστοιχα.

¹³¹³ Εξάρχου Θ. (1999), *Ξάνθη, Καπνοβιομήχανοι 1918-1978*, Ξάνθη: ΠΑ.ΚΕ.ΘΡΑ., σ. 16.

τέσσερα σχεδόν χρόνια μετά την επίσημη ίδρυση και αναγνώρισή της από το ελληνικό κράτος, κατάφερε να εδραιώσει τη συμβολική παρουσία της στο αστικό τοπίο της Ξάνθης. Πλησίον του κτιρίου της συναγωγής βρισκόταν η *Εβραϊκή Λέσχη Ξάνθης*. Πρόκειται για ένα διώροφο κτίριο που στο ισόγειό του στέγαζε το εβραϊκό δημοτικό σχολείο, στον πρώτο όροφο τα γραφεία της κοινότητας και στον δεύτερο αίθουσα εκδηλώσεων¹³¹⁴.

Στην Κομοτηνή η αντίστοιχη κοινότητα κατάφερε να συγκεντρώσει τελικά τις λειτουργίες και τις υπηρεσίες της σε μια συγκεκριμένη περιοχή της εβραϊκής συνοικίας. Μετά την επίσκεψη του πρώτου προέδρου της Ε.Α.Π., Η. Morgenthau στην Κομοτηνή, ιδρύθηκε ένα κοινοτικό ειδικό ταμείο με την επωνυμία *Αβαδρίμ*. Το κοινοτικό ταμείο λειτουργούσε ως μηχανισμός αποταμίευσης χρημάτων υπέρ των άπορων μελών της κοινότητας και άλλων κοινωφελών σκοπών. Από το κεφάλαιο που συγκεντρώθηκε, οικοδομήθηκε το κτίριο που στέγαζε την *Εβραϊκή Λέσχη Κομοτηνής* και το μουσικογυμναστικό σύλλογο *Αχαδούτ*, το οποίο συνόρευε με το κοινοτικό τριτάξιο δημοτικό σχολείο¹³¹⁵.

Στην ίδια οδό (οδός Μακκαβαίων), το 1924, εγκαταστάθηκε το προξενικό γραφείο της Ισπανίας για την Αν. Μακεδονία και Θράκη, με άμισθο πρόξενο, τον Μιχάη Ρομάνο¹³¹⁶. Η αγορά του οικοπέδου και η κατασκευή του νέου κτιρίου για τις ανάγκες της κοινότητας έδωσαν μια νέα εικόνα στην εβραϊκή συνοικία της Κομοτηνής, όπου στη μια πλευρά, στα νότια, βρισκόταν η συναγωγή *Μπεϊτ Έλ* (Beit El), και στην άλλη, στα βόρεια, οι κοινοτικές της εγκαταστάσεις.

Η εικόνα και η λειτουργία του θρακικού χώρου μετά το φθινόπωρο του 1922 συμπληρώνεται από την εξέταση των διεθνοτικών σχέσεων μεταξύ της κυρίαρχης πολιτικά ομάδας και των μειονοτικών ομάδων. Σημειώνεται ο έντονος κατά περιόδους οικονομικός ανταγωνισμός καθώς και οι συγκρούσεις που εκδηλωνόταν μεταξύ των εβραϊκών κοινοτήτων και της κυρίαρχης ομάδας, πάντοτε με τη ανοχή της τοπικής διοίκησης¹³¹⁷.

Το ελληνικό έθνος-κράτος καθ' όλη την περίοδο μελέτης δεν σταμάτησε να αναμειγνύεται στις εσωτερικές λειτουργίες των διαφορετικών εθνοτικά κοινοτήτων του μέσω μιας σειράς προσεκτικά επιλεγμένων ελευθεριών. Έτσι σχετικά με τις εβραϊκές κοινότητες, στις αρχές του 1933, η πολιτεία παρενέβη και τροποποίησε το νόμο 2456 περί ισραηλιτικών κοινοτήτων, διευθετώντας εκκρεμότητες του

¹³¹⁴ Εξάρχου Θ. (2001), *Οι Εβραίοι της Ξάνθης (Ο Κόσμος που Χάθηκε αλλά δεν Ξεχάστηκε)*, Ξάνθη: ΠΑ.ΚΕ.ΘΡΑ., σσ. 71-75.

¹³¹⁵ Ανώνυμος, (1987), "Η Εβραϊκή Κοινότητα Κομοτηνής", *Χρονικά*, Σεπτέμβριος: 15, σ. 15· Χ. Β. [αρχικά] (χ.η.), "Κομοτηνή: Μια Κοινότης που Έσβησε σαν Τόσες Άλλες..." *Χρονικά*: 15-17, σ. 16.

¹³¹⁶ Παπαστρατής Θ. Ο. (2002) *Αφιέρωμα: Οι Εβραίοι της Κομοτηνής*, Εφημερίδα *Ο Χρόνος*, Κομοτηνή, 03.04.2002 στο <http://www.xronos.gr/specials/detail.php?ID=28984> (25-10-2006, 17:44).

¹³¹⁷ Pierron B. (2004), *Εβραίοι και Χριστιανοί στην Νεότερη Ελλάδα: Ιστορία των Διακοινοτικών Σχέσεων από το 1821 έως το 1945*, Μετάφραση: Γ. Σαρατσιώτης, Αθήνα: Πόλις, σσ. 247-248· Β.Ε.Μ.Ε., Φάκελος Κομοτηνή, Διδυμότειχο, Νέα Ορεστιάδα, Ανδριανούπολις, Σουφλί. Ελληνική Δημοκρατία, Νομαρχία Έβρου, αρ. πρωτ. εμπ. 275, Προς Γενική Διοίκηση Θράκης, Αλεξανδρούπολη, 07-08-1925.

παρελθόντος¹³¹⁸. Με το νέο νόμο θεμελιώθηκε ο ρόλος των ισχυρότερων και μεγαλύτερων κοινοτήτων και αναγνωρίστηκε η σπουδαιότητα της κοινότητας της Θεσσαλονίκης για το σύνολο των εβραϊκών κοινοτήτων της χώρας.

Την ίδια χρονιά ιδρύθηκε επίσημα η κοινότητα της Ξάνθης και εγκρίθηκαν ο κανονισμός και το καταστατικό των κοινοτήτων Κομοτηνής και Ξάνθης αντίστοιχα¹³¹⁹. Σε αυτές δόθηκε πλήρης αυτονομία και ελευθερία να διαχειριστούν τα ιδρύματά τους, τις επιτροπές τους και να αναδείξουν τους αντιπροσώπους τους μέσω της εκλογικής διαδικασίας.

Εν κατακλείδι σε κάθε περίπτωση η παρουσία του εβραϊκού πληθυσμού ήταν αρκετά δυναμικότερη και αριθμητικά μεγαλύτερη από την αντίστοιχη αρμενική στη Θράκη. Αμφότερες δεν φάνηκε να προκαλούν ιδιαίτερα προβλήματα στις τοπικές αρχές, με εξαίρεση τις εντάσεις στην τοπική οικονομία και, πολύ περισσότερο, στην εξέλιξη του προγράμματος αναμόρφωσης του χώρου της Θράκης.

1γ.iii) Οι μη ανταλλάξιμοι μουσουλμάνοι (*établi*)

Το μεγαλύτερο κομμάτι των αλλοεθνών κατοίκων της Θράκης δεν ήταν άλλο από την κοινότητα των μη ανταλλάξιμων μουσουλμάνων. Στην κατηγορία αυτήν περιλαμβάνονται οι μη ανταλλάξιμοι μουσουλμάνοι έλληνες πολίτες, ανεξαρτήτως οποιασδήποτε άλλης εθνοτικής διάκρισης (πομάκοι, αθίγγανοι κτλ). Σημειώνεται πως το παρόν υποκεφάλαιο ασχολείται αποκλειστικά με τους *τουρκόφωνους* μη ανταλλάξιμους μουσουλμάνους της επαρχίας. Ο πομακικός και αθιγγανικός πληθυσμός αποτελεί αντικείμενο άλλων υποκεφαλαίων (βλέπε επόμενο και μεθεπόμενο υποκεφάλαιο, *infra*).

Ο πληθυσμός της εν λόγω κατηγορίας αποτέλεσε ένα από τα σημαντικότερα εμπόδια στην πραγμάτωση του προσδοκώμενου αναμορφωτικού έργου του ελληνικού έθνους-κράτους. Ως αναπόσπαστο συστατικό μέρος του ανθρώπινου παράγοντα του τοπίου ολοκληρώνει την εικόνα του εθνοτικού μωσαϊκού της Θράκης¹³²⁰.

¹³¹⁸ Φ.Ε.Κ., 25-02-1933, αρ. φύλλου 52, Νόμος 5549, περί τροποποίησης και συμπλήρωσης του νόμου 2456 «περί ισραηλιτικών κοινοτήτων».

¹³¹⁹ Φ.Ε.Κ., 23-09-1933, αρ. φύλλου 274, Διάταγμα «περί επικυρώσεως κανονισμού Ισραηλιτικής Κοινότητας Κομοτηνής· Φ.Ε.Κ., 11-09-1933, αρ. φύλλου 261, Καταστατικόν Ισραηλιτικής Κοινότητας Ξάνθης· Φ.Ε.Κ., 04-07-1933, αρ. φύλλου 178, Διάταγμα «περί ιδρύσεως Ισραηλιτικής Κοινότητος εν τη πόλει της Ξάνθης».

¹³²⁰ Όπως είναι γνωστό, το σύνολο του μουσουλμανικού πληθυσμού, υπό το καθεστώς των *εταμπλί*, απέκτησε το δικαίωμα παραμονής στην περιοχή. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η συμπεριφορά των κατοίκων τεσσάρων χωριών στην περιοχή των ελληνοτουρκικών συνόρων: τα χωριά Καβυλή και Αχυροχώρι ή Αχήρ Κιόι (Ahiir Köy), δυτικά του Έβρου ποταμού με 1.100 περίπου κατοίκους αντιηλλάγησαν οικειοθελώς με τα χωριά Μποςνάκ Κιόι ή Βύση και Ντεμιρχανλή (Demirhanli) ή Σιδηρόκαστρο, που βρίσκονταν ανατολικά αυτού. Το παράδειγμα αποτελεί τη μοναδική προσπάθεια εναντίωσης στη μη ανταλλαξιμότητα των μουσουλμάνων κατοίκων της Θράκης, χωρίς βέβαια να καταγράφονται οι αντιδράσεις των εμπλεκόμενων μερών. Οι κάτοικοί τους αποφάσισαν -βάσει μιας συλλογικής στρατηγικής- για τη μελλοντική και ασφαλή διαβίωσή τους. Εκτός του πληθυσμού των συγκεκριμένων χωριών, ως μεμονωμένες περιπτώσεις καταγράφονται οι υπό ανταλλαγή πληθυσμοί (άτομα και οικογένειες) που προτίμησαν να ασπαστούν το ισλάμ ή την ορθοδοξία προκειμένου να διαφύγουν του υποχρεωτικού χαρακτήρα της ανταλλαγής και να παραμείνουν στους τόπους καταγωγής τους. Η ελληνική πλευρά δεν φαίνεται να εμπόδισε την υιοθέτηση μιας τέτοιας πρακτικής, σε αντίθεση με την τουρκική που απαγόρευσε

Από την πρώτη στιγμή του καθορισμού των νέων συνόρων μεταξύ των δύο κρατών και της εφαρμογής του προγράμματος της προσφυγικής εγκατάστασης και αποκατάστασης, η καθημερινή πραγματικότητα των μη ανταλλάξιμων εκδηλώθηκε πολύ διαφορετική από την αντίστοιχη των υπολοίπων. Συνέπεια αυτών μπορεί να θεωρηθεί η αποδημία των μουσουλμανικών νοικοκυριών προς τα ανατολικά του Έβρου ποταμού. Κατά τη μετακίνησή τους την οποία οι ελληνικές αρχές θεωρούσαν παράνομη, εγκατέλειπαν τις εστίες τους και μετάφεραν την οικοσκευή τους και οποιαδήποτε άλλη κινητή περιουσία μπορούσαν να μετακινήσουν.

Η τάση αυτή ήταν έκδηλη σε όλο το μήκος του ποταμού και αποτελούσε ένα πρόβλημα για τις διοικητικές και διπλωματικές αρχές. Η νομαρχία Έβρου αναγνώριζε στη μετανάστευση τους στην άθλια κατάσταση στην οποία είχαν περιέλθει οι μουσουλμάνοι κάτοικοι της περιφέρειάς της και αρκετές φορές αναγκάστηκε να τους χορηγεί τα υπολείμματα των τροφίμων που της άφησε ο *Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός*¹³²¹. Συνολικά δύο σχεδόν χρόνια μετά την έναρξη της ανταλλαγής (Φεβρουάριος 1925), ο αριθμός των αποδημούντων μη ανταλλάξιμων υπολογίζεται σε 2.000 άτομα, με εν ισχύ το δικαίωμα επιστροφής και διεκδίκησης των περιουσιών τους (υφίσταται παντελής απουσία οποιασδήποτε συστηματικής καταγραφής από τις ελληνικές αρχές)¹³²².

Σε μια τουρκική έκδοση του 1928 παρουσιάζεται ένας αναλυτικός πίνακας και χάρτης των μη ανταλλάξιμων νοικοκυριών της περιοχής μεταξύ Νέστου και Έβρου

την παραμονή των αλλόθρησκων στη χώρα (22-07-1923) μετά την αποδοχή του προσηλυτισμού τους στο ισλάμ και αργότερα μετά τον γάμο μιας αλλόθρησκης γυναίκας με έναν μουσουλμάνο. Ας σημειωθεί πως ανταλλάξιμοι μουσουλμάνοι κατάφεραν να παραμείνουν και παράνομα σχεδόν μέχρι και το τέλος της δεκαετίας του 1920. Γενικά, υπήρχαν κάποιες εξαιρέσεις όπως τα 15 μέλη της Προσωρινής Κυβέρνησης Δυτικής Θράκης που απομακρύνθηκαν προς την Τουρκία, παρά τη μη ανταλλαξιμότητά τους, ενάντια στους όρους του πρωτοκόλλου ανταλλαγής. Από την άλλη, κάποιοι παρέμεναν παρά την ανταλλαξιμότητά τους, εφόσον είχαν προσφέρει σημαντικές υπηρεσίες στο ελληνικό έθνος. Τέτοια είναι η περίπτωση του κρητικής καταγωγής Σεφκί Μπαμπάλακης Εφέντης (Şefki Babalaki Efendi), που αργότερα διορίστηκε μουφτής Κομοτηνής. Η ελληνική πλευρά, ωστόσο, προσπάθησε να περιορίσει τις εξαιρέσεις μιας και καταβάλλονταν επιμονές προσπάθειες εκ μέρους των μεγάλων γαιοκτημόνων να εξαιρεθούν της ανταλλαγής. Yildirim O. (2006), *Diplomacy and Displacement: Reconsidering the Turco-Greek Exchange of Populations, 1922-1934*, New York & London: Routledge, σσ. 107-108· Çagartay S. (2005), *Islam, Secularism and Nationalism in Modern Turkey. Who is a Turk?*, London: Routledge, σ. 83· Μάρκου Κ. (2005), "Χώρος, Κοινωνικές Σχέσεις και Ταυτότητες στην Πόλη της Ξάνθης", *Εθνολογία*, 11, σ. 24· Σολταρίδης Σ. Α. (1997), *Η Ιστορία των Μουφτειών της Δυτικής Θράκης*, Αθήνα: Νέα Σύνορα-Λιβάνης, σσ. 111-112· Φωτιάδης Κ. (1995), "Η Εγκατάσταση των Προσφύγων της Δ. Θράκης και η Συμβίωση των Χριστιανών και Μουσουλμάνων Ελλήνων, 1919-1930", *Ενδοχώρα*, Ειδικό Τεύχος 2, σ. 64· Aydinli A. (1971), *Batu Trakya Faciasinin iç Yüzü*, Istanbul: Aydinli Cagaloğlu, (περιληπτική μετάφραση Ανδρεάδη Κ. (1973) στο Βαλκανική Βιβλιογραφία, Τόμος Α' - Συμπλήρωμα, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, σσ. 311-456), σ. 384· I.A.Y.E. 1929B/B61/2, Γενική Διοίκηση Θράκης, αρ. πρωτ. 6649, 14-03-1928, [Κομοτηνή], προς: Οικονομικό Έφορο Ξάνθης· I.A.Y.E. 1927/76/4, Β' Πολιτική, Τμήμα ΙΙ, Μικτή Επιτροπή Ανταλλαγής Πληθυσμών, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Διεύθυνση Διαχείρισης Κτημάτων εξ Ανταλλαγής, Τμήμα Διοικητικό, Αθήνα, 15-12-1926, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Γραφείο Β' Πολιτικό, εντάχθη· I.A.Y.E. 1927/93.2, Β' Πολιτική, 1927-1928, Μειονότητα Δυτικής Θράκης, Α., Γενική Διοίκηση Θράκης, αρ. πρωτ. 13748, Κομοτηνή, 02-06-1926, Επείγον, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Τμήμα Γ', Πολιτικό, Αθήνα· E.I.E./I.N.E., Αρχείο Α.Α. Πάλλη Φάκελος Β-Γ. Σημείωμα επί Ζητημάτων Αναγομένων εις την Εκτέλεση της Συμβάσεως «Περί Ανταλλαγής Ελληνικών και Τουρκικών Πληθυσμών», 15-10-1923, Θεσσαλονίκη.

¹³²¹ I.A.Y.E. 28 ΚΤΕ/1923/Φάκ. 8/Υποφάκ. 3/Τμήμα Ι: Ζητήματα μουσουλμάνων Δ. Θράκης, Νομαρχία Έβρου, αρ. πρωτ. 9655, 02-10-1923, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Υπ. Στρατιωτικών και Υπ. Πρόνοιας· Nansen F. (1924), "Re-Making Greece", *The Forum*, LXXI(1), σ. 19

¹³²² 5^η Τριμηνιαία Έκθεση Ε.Α.Π. [C.112 Μ.53 1925 ΙΙ, Athens/25-02-1925], όπως παρατίθεται στο Πελαγίδης Σ. (1997), *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930). Ο Πόνος και η Δόξα*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, σ. 199.

που αποδήμησαν για την πεδιάδα της τουρκικής Θράκης. Ειδικότερα η έκδοση αναφέρει την αποδημία 3.005 οικογενειών και την εγκατάλειψη 616.298,78 στρεμμάτων:

Πίνακας 1γiii.19. Αποδημούντες ή *φουγάδες* προς τις περιοχές ανατολικά του Έβρου ποταμού μέχρι το 1928

Περιοχή	Αριθμός Οικογενειών	Εκτάσεις Περιουσιών (στρ.)
Νέα Ορεστιάδα	1.126	214.827,6
Διδυμότειχο	340	78.145,02
Σουφλί	1.190	223.507,5
Αλεξανδρούπολη	211	30.547,1
Κομοτηνή	113	54.017,1
Ξάνθη	25	15.254,3
<i>Σύνολο</i>	3.005	616.298,6

Πηγή: *Garbitrakyadaki Türk Emlaki: Trakya Gayrimübadiller Cemiyete Tarafından Tertibolunmuştur*, (1928), İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, σσ. 5-12

Παρατήρηση: Τα στοιχεία χρησιμοποιούνται με κάθε επιφύλαξη και χωρίς να επαληθεύονται από οποιαδήποτε άλλη πηγή. Οι εκτάσεις των περιουσιών στον πρωτότυπο πίνακα σημειώνονται σε dönüm (1 dönüm = 940τ.μ.), για τις ανάγκες του κειμένου παρουσιάζονται σε στρέμματα

Οι μη ανταλλάξιμοι εγκαθίσταντο κυρίως κοντά στις ανατολικές όχθες του ποταμού και συγκεκριμένα στους αστικούς σχηματισμούς της περιοχής. Έτσι η Αδριανούπολη συγκέντρωσε την πλειονότητά τους, για να ακολουθήσει η Κεσάν (Kesan) ή Κεσσάνη¹³²³ (βλέπε Χάρτη 32). Η συγκέντρωσή τους στις περιοχές κοντά στη συνριογραμμή Ελλάδας-Τουρκίας, θεωρείται δηλωτική της προσδοκίας επιστροφής τους στις αρχικές τους εστίες και των φημών περί ανταλλαγής των μειονοτήτων που καλλιεργούσαν οι διπλωματικοί κύκλοι μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας του 1930.

Ας σημειωθεί η αποδημία και μιας άλλης κατηγορίας μη ανταλλάξιμων μουσουλμάνων, αυτών με διαβατήρια που εξέδωσε η Μικτή Επιτροπή. Οι περιουσίες τους θεωρήθηκαν εγκαταλελειμμένες και ως τέτοιες αξιοποιήθηκαν από το υπουργείο Γεωργίας για τις ανάγκες της αγροτικής προσφυγικής αποκατάστασης χωρίς οι ιδιοκτήτες να έχουν δικαίωμα αποζημίωσης¹³²⁴.

Για την ελληνική διπλωματία, οι λόγοι που επέβαλαν την προσπάθεια παρεμπόδισης της *οικειοθελούς μετακίνησης* –όπως τη χαρακτήριζαν οι αρχές- των μη ανταλλάξιμων είχε τις ρίζες της στις επικείμενες τουρκικές διαμαρτυρίες σχετικά με

¹³²³ *Garbitrakyadaki Türk Emlaki: Trakya Gayrimübadiller Cemiyete Tarafından Tertibolunmuştur*, (1928), İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, σσ. 14-16.

¹³²⁴ I.A.Y.E. 1929/B/61, Μουσουλμανική Μειονότητα Θράκης, Γενική Διοίκηση Θράκης, Διεύθυνση Εσωτερικών, αριθ. εμπ. πρωτ. 753, Κομοτηνή, 19-07-1928, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα· I.A.Y.E. 1929B/B61/2, Ελληνική Αντιπροσωπεία στην Μικτή Επιτροπή Ανταλλαγής Ελληνοτουρκικών Πληθυσμών, αρ. πρωτ. 27265, 16-05-1928, Κωνσταντινούπολη, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Τμήμα Β' Πολιτικό.

την εφαρμογή της Συνθήκης της Λωζάννης¹³²⁵. Ωστόσο η αποδημία τους σε συνδυασμό με την ανταλλαγή των βουλγαρόφωνων ήταν προς όφελος των ελληνικών εθνικών βλέψεων, για δύο βασικούς λόγους: για τη μείωση του μεγέθους της μουσουλμανικής παρουσίας στην περιοχή των συνόρων και για την αξιοποίηση των εγκαταλελειμμένων περιουσιών¹³²⁶.

Το ζήτημα της επιστροφής των αποδημούντων μη ανταλλάξιμων επιλύθηκε τελικά υπέρ των ελληνικών θέσεων την επόμενη δεκαετία. Συγκεκριμένα μετά την υπογραφή του οικονομικού συμφώνου (Ιούνιος 1930), με διαταγή του Γενικού Διοικητή, Γ. Κακουλίδη, οι τοπικές αρχές προέβησαν στην έκδοση προσωπικών πιστοποιητικών μη ανταλλαξιμότητας, βάσει της επιστολής υπ' αρ. 1415/21-08-1930

¹³²⁵ Ι.Α.Υ.Ε. 28 ΚΤΕ/1923/Φάκ. 8/Υποφάκ. 3/Τμήμα 1: Ζητήματα μουσουλμάνων Δ. Θράκης, Υπουργείο Στρατιωτικών, Γενικό Επιτελείο Στρατού, αρ. εμπιστ. πρωτ. 14219/2624, Απόρρητο, 05-10-1923, Αθήνα, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Τμήμα Α' Πολιτικό, ενταύθα.

¹³²⁶ Καραβίδας Κ. (1978), *Αγροτικά. Μελέτη Συγκριτική*, Δεύτερη Έκδοση, Αθήνα: Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, σσ. 598-602. Χαρακτηριστικά, αναφέρεται το περιστατικό της αναχώρησης (23-11-1924) της Φατμέ Φεράτ (Fatme Ferat) και της μόλις 2 ετών κόρης της από το χωριό Πύθιο ή Κουλελί Μπουργκάς (Kuleli Burgas), στις δυτικές όχθες του Έβρου. Με την καταγραφή της αναχώρησης από τον αστυνομικό σταθμό της περιοχής, συντάχθηκε πρωτόκολλο απογραφής της εγκαταλελειμμένης περιουσίας της, το οποίο παραδόθηκε στις αρμόδιες αρχές για αξιοποίηση. Μια άλλη περίπτωση ήταν του φυγά Νταμί Ντιπή Ισμαήλ (Cami Dibi İsmail) από το Χειμάνιο ή Ομουρμπέη (Ömürbey) της Νέας Ορεσιτιάδας. Η περιουσία του περιήλθε στη δικαιοδοσία της τοπικής οικονομικής εφορίας και εν συνεχεία παραδόθηκε στην Υπηρεσία Εποικισμού, η οποία ξεκίνησε εργασίες κατασκευής ενός προσφυγικού οικισμού. Από τα παραπάνω διαφαίνεται η άρνηση της ελληνικής πλευράς να επιστρέψει την παλιννόστηση των αποδημούντων. Με το ζήτημα ασχολήθηκε η Συμφωνία της Άγκυρας (Ιούνιος 1925), όμως, το σχετικό άρθρο έμεινε ανεφάρμοστο. Παρομοίως η αρχική πρόθεση του προξενείου Κωνσταντινούπολης για έγκριση της θεώρησης διαβατηρίων ελλήνων πολιτών -μουσουλμάνων το θρήσκευμα- που επιθυμούσαν να επιστρέψουν, γρήγορα αναστράφηκε και συνδυάστηκε με τις καθυστερήσεις και τις απαγορεύσεις των τοπικών αρχών. Μια τέτοια περίπτωση είναι του Καρατσανλήλη Χουσεΐν ογλού Μουσταφά (Karaçanlılı Hüseyin oğlu Mustafa) και του γιου του, Ρεμζή (Remzi), που κατοικούσαν στη Χαλκηδόνα ή Καντί-Κιόι (Kadı Köyü) της Κωνσταντινούπολης, οποίοι επιθυμούσαν την επιστροφή τους στην Ξάνθη ως κάτοχοι οθωμανικής ιθαγένειας και τουρκικών διαβατηρίων και υπάγονταν στο καθεστώς των μη ανταλλάξιμων κατοίκων της Θράκης. Η οικογένεια είχε αναχωρήσει από την Ξάνθη κατά τη διάρκεια της γαλλικής διοίκησης, αφήνοντας πίσω την περιουσία της, πιθανόν σε κάποιον πληρεξούσιο. Η Γενική Διοίκηση Θράκης ζήτησε τη γνώμη της ελληνικής αντιπροσωπείας στη Μικτή Επιτροπή σχετικά με τη θεώρηση των διαβατηρίων τους και την επικείμενη επιστροφή τους, κάτι που το προξενείο είχε αρνηθεί να πράξει. Η Μικτή Επιτροπή καθυστέρησε δύο περίπου μήνες να αποστείλει την απάντησή της για την αίτηση παλιννόστησης των αιτούντων. Η αίτηση τελικά απορρίφθηκε με την αιτιολογία των εκατέρωθεν εκκρεμών ζητημάτων των μη ανταλλάξιμων. Οι καθυστερήσεις που παρατηρήθηκαν οφείλονταν στην εκμετάλλευση των περιουσιών τους. Μια επικείμενη επιστροφή των μουσουλμάνων ιδιοκτητών συνεπαγόταν την απομάκρυνση των προσφύγων που κατείχαν τις περιουσίες τους, είτε νόμιμα είτε παράνομα. Με τον τρόπο αυτό, οι αρχές κέρδιζαν χρόνο, ώστε να επεξεργαστούν εναλλακτικά σενάρια διευθέτησης των ζητημάτων αυτών. Ι.Α.Υ.Ε. 1925 Β' Πολιτική, 1925-1930, Περί της Δυτικής Θράκης, 21-12-1925, αρ. πρωτ. 7595, προς: Γενική Διοίκηση Θράκης, Κομοτηνή. Ι.Α.Υ.Ε. 1925 Β' Πολιτική, 1925-1930, Περί της Δυτικής Θράκης, Υπουργείο Εξωτερικών, Τμήμα Γ' Πολιτικό, αρ. πρωτ. 18219, Αθήνα, 20-12-1925, προς: Μικτή Επιτροπή Ανταλλαγής Πληθυσμών, Ελληνική Αντιπροσωπεία. Ι.Α.Υ.Ε. 1925 Β' Πολιτική, 1925-1930, Περί της Δυτικής Θράκης, Ελληνική Δημοκρατία, Γενική Διοίκηση Θράκης, Διεύθυνση Εσωτερικών, αρ. πρωτ. 13968, Κομοτηνή, 11-12-1925, προς: Πρόεδρο της Ελληνικής Αντιπροσωπείας στην Μικτή Επιτροπή Ανταλλαγής Πληθυσμών, Κωνσταντινούπολη. Ι.Α.Υ.Ε. 1925/Γ/68/ΑΠΕ/2, Κτήματα Μουσουλμάνων Δ. Θράκης, τηλεγράφημα, αρ. εμπιστ. πρωτ. 15744, 03-11-1925, Πέρα, επείγον, προς: Υπουργείο Εξωτερικών. Ι.Α.Υ.Ε. 1925 Β' Πολιτική, 1925-1930, Περί της Δυτικής Θράκης, Ελληνική Δημοκρατία, Γενική Διοίκηση Θράκης, Διεύθυνση Εσωτερικών, αρ. πρωτ. 13968, Κομοτηνή, 21-10-1925, προς: Ιωάννη Πολίτη, Πρόεδρο της Ελληνικής Αντιπροσωπείας στην Μικτή Επιτροπή Ανταλλαγής Πληθυσμών, Κωνσταντινούπολη. Ι.Α.Υ.Ε. 1925 Β' Πολιτική, 1925-1930, Περί της Δυτικής Θράκης, Ελληνική Δημοκρατία, Γενική Διοίκηση Θράκης, Διεύθυνση Εσωτερικών, αρ. πρωτ. 13968, Κομοτηνή, 03-08-1925, προς: Γ. Εξηντάρη, Πρόεδρο της Ελληνικής Αντιπροσωπείας στην Μικτή Επιτροπή Ανταλλαγής Πληθυσμών, Κωνσταντινούπολη. Ι.Α.Υ.Ε. 1925 Β' Πολιτική, 1925-1930, Περί της Δυτικής Θράκης, Αίτηση Καρατσανλήλη Χουσεΐν, Ξάνθη, 31-07-1925, αριθ. πρωτ. 13968, προς: Γενική Διοίκηση Θράκης, Κομοτηνή. Ι.Α.Υ.Ε. 1925 Β' Πολιτική, 1925-1930, Περί της Δυτικής Θράκης, Αίτηση Καρατσανλήλη Χουσεΐν, Ξάνθη, 31-07-1925, αριθ. πρωτ. 13968, προς: Γενική Διοίκηση Θράκης, Κομοτηνή. Ι.Α.Υ.Ε. 1925/Γ/68/VI, Κατάληψη Τουρκικών Κτημάτων εν Θράκη, Υποδιοίκηση Χωροφυλακής Διδυμοστεύου, αρ. πρωτ. 1527/Ι, Διδυμοστεύου, 01-12-1924, προς: Διοίκηση Χωροφυλακής Έβρου, Αλεξανδρούπολη «Περί αναχωρήσεως λάθρα εις τουρκικό έδαφος Οθωμανίδος Φατμέ Φεράτ».

της 9^{ης} Μικτής Υποεπιτροπής. Το πιστοποιητικό έλαβαν μονό οι παρόντες μη ανταλλάξιμοι κάτοικοι και όχι το σύνολο των δικαιούχων¹³²⁷. Συνολικά μέχρι το 1933 οι ελληνικές αρχές χορήγησαν στους μουσουλμάνους κατοίκους της Θράκης περίπου 106.000 πιστοποιητικά μη ανταλλαξιμότητας¹³²⁸.

Παρενθετικά να σημειωθεί ότι με την έκδοση των πιστοποιητικών δίνεται τέλος στην αναστάτωση που είχε προκληθεί στους μη ανταλλάξιμους πληθυσμούς από τις φήμες μιας καθολικής και αναγκαστικής ανταλλαγής τους. Η ελληνική πλευρά είχε ήδη δηλώσει την πρόθεση της ενάντια σε ένα τέτοιο ενδεχόμενο, ενώ η τουρκική εμφανίστηκε από την αρχή ενάντια στη ιδέα¹³²⁹.

Η αποδημία των μη ανταλλάξιμων προς την Τουρκία δεν ταυτίστηκε σε όλες τις περιπτώσεις με την απώλεια της ακίνητης ιδιοκτησίας τους και ιδιαίτερα στις περιπτώσεις όπου η αναχώρηση δεν γινόταν υπό πίεση. Οι αποδημούντες για τη διασφάλιση των ιδιοκτησιακών τους δικαιωμάτων προέβαιναν στη σύνταξη νόμιμων πληρεξουσίων εκμετάλλευσης και στην έκδοση χρεωστικών γραμματίων των ακίνητων περιουσιών τους προς μέλη της κυρίαρχης ομάδας, ώστε να μην κατασχεθούν αυτές από τις αρχές¹³³⁰.

Η κυβερνητική παρέμβαση διείσδυσε και στο εσωτερικό της μουσουλμανικής

¹³²⁷ Μ. Μ. Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Εσωτερικών Φ.107, Αύγουστος 1930/Εγγραφο 173/31, Γενική Διοίκηση Θράκης, Διεύθυνση Εσωτερικών, Τμήμα Διοικητικών, Κομοτηνή, 28-08-1930, αρ. πρωτ. 29056, προς: Νομάρχη Έβρου, Επάρχους, Διοικήσεις και Υποδιοικήσεις Χωροφυλακής Δυτικής Θράκης, Δήμαρχο Ξάνθης και προέδρους Κοινοτήτων Επαρχίας Κομοτηνής.

¹³²⁸ Αλεξανδρής Α. & Παρέσγλου Α. (1995), «Μουσουλμανικές Μειονότητες στα Βαλκάνια», στο Βερέμης Θ. (επιμ.), *Βαλκάνια: Από το Διπολισμό στην Νέα Εποχή*, Αθήνα, Γνώση, III: 741-874, σ. 816.

¹³²⁹ Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τσιούμης Κ. Α. (1994), *Η Μουσουλμανική Μειονότητα της Δυτικής Θράκης και οι Ελληνοτουρκικές Σχέσεις (1923-1940)*. (Ιστορία-Πολιτική-Παιδεία), Παιδαγωγική Σχολή. Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σσ. 221-222· Μ. Μ. Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Εξωτερικών Φ.53, Μάιος-Σεπτέμβριος 1929/ΕΚΘΕΣΙΣ Περί της μουσουλμανικής Μειονότητας Δυτικής Θράκης, Μέρος Α', [12-07-1929].

¹³³⁰ Δηλωτικό της συγκεκριμένης πρακτικής αποτελεί ένα παράδειγμα που καταγράφεται στην αναφορά του Κ. Στυλιανόπουλου (Επιθεωρητής Μειονοτήτων). Αναλυτικότερα, «...ο περιβόητος προπαγανδιστής [Αμέτ Χουσεϊν] Σαρόγλου [Amet Hüsseyin Saroğlu], [που] ανεχώρησε [στις] 27 Απριλίου [1929] με τακτικόν διαβατήριον προς οριστικήν εγκατάστασιν εις Τουρκίαν...». Ο ίδιος, με την αναχώρηση του από τον Προβατόνα ή Κουγιούν-Γερί (Koyun Yeri, νότια του Σουφλίου) μεταβίβασε με πληρεξούσιο τη διαχείριση των κτημάτων στον Παν. Δεμερτζή, ιδιοκτήτη καφενείου και μεταπράτη γενικού εμπορίου στο Σουφλί (βλέπε παρακάτω). Ο Δεμερτζής ανέλαβε 1.751 στρ. από τα οποία μόνο τα 726 στρ. ανήκαν στον Σαρόγλου, ενώ τα υπόλοιπα 1.025 στρ. σε 15 άλλους μη ανταλλάξιμους που τα παραχώρησαν στον τελευταίο πριν την αποδημία τους. Σε μια άλλη περίπτωση που καταγράφεται στην αναφορά του Στυλιανόπουλου, μουσουλμάνος ιδιοκτήτης, προτού αναχωρήσει λαθραία από τη Θράκη και συλληφθεί, προέβη αρκετές φορές σε πώληση του ίδιου κτήματος σε μέλη της κυρίαρχης ομάδας. Το παράδειγμα του Σαρόγλου –όπως και άλλα που έχουν καταγραφεί– είναι κατατοπιστικό, αναφορικά με τις πρακτικές που ακολουθούσαν οι μη ανταλλάξιμοι προκειμένου να διαφύγουν των εμποδίων και των απαγορεύσεων που επέβαλε η κυβερνητική πολιτική επί των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων τους κατά την αποδημία τους. Ο διορισμός του πληρεξούσιου εξασφάλιζε τις περισσότερες φορές τη διατήρηση της περιουσίας για τους αποδημούντες. Στο συγκεκριμένο παράδειγμα, ο Σαρόγλου φάνηκε να αποτελεί ένα πρόσωπο το οποίο έχαιρε της εμπιστοσύνης των ομόθρησκών του. Μολονότι είναι άγνωστες οι αιτίες που τον ώθησαν στην αποδημία προς την Τουρκία, ο ίδιος φρόντισε νωρίτερα να μεταβιβάσει την περιουσία τους αλλά και τις διαχειριζόμενες από τον ίδιο. Η μεταβίβαση έγινε προς ένα μέλος της κυρίαρχης ομάδας, εξασφαλίζοντας τη διατήρηση της οικονομικής τους εκμετάλλευσης. Αυτός, με τη σειρά του, ανέλαβε την εκμετάλλευση τους προς όφελος όλων των απόρων ιδιοκτητών. Έπειτα από ενδεχόμενη συνεννόηση μεταβίβασε στον Σαρόγλου τα έσοδα από την εκμετάλλευση των περιουσιών. Από εκεί και πέρα, οι οικονομικές υποχρεώσεις που πιθανότατα είχαν οι αποδημούντες ιδιοκτήτες είχαν διευθετηθεί με την έκδοση χρεωστικών γραμματίων προς τους οφειλέτες και την εξόφληση τους από τον εκάστοτε πληρεξούσιο διαχείρισης της περιουσίας, δηλαδή, αρχικά από τον Σαρόγλου και εν συνεχεία από τον Δεμερτζή. Η έκθεση Στυλιανόπουλου δεν καθιστά σαφή την έκταση της περιγραφόμενης πρακτικής, αλλά δεν τη θεωρεί και μοναδική. *Ibid.*: Ιγγλέσης Ν. Γ. (1925-1926), *Οδηγός της Ελλάδος, Έτος Γ'. Α': Ελληνική Διοικήσις, Β': Ελληνικόν Κράτος, Γ': Ελληνικόν Εμπόριον*, Αθήναι, σ. 1241.

κοινότητας επιδιώκοντας τη χειραγώγηση των λειτουργιών της παρά το καθεστώς προστασίας της που είχε επιβληθεί από τη Συνθήκη της Λωζάννης. Ειδικότερα οι ελληνικές αρχές έθεσαν σε εφαρμογή στις εθνικές εκλογές του Δεκεμβρίου 1923, για πρώτη φορά στη Θράκη, τον *Εκλογικό Σύλλογο Μουσουλμάνων Δυτικής Θράκης* (το 1934 καταργήθηκε από το Συμβούλιο της Επικρατείας)¹³³¹. Ανάλογο μέτρο στόχευε και άλλες, λιγότερο επικίνδυνες εθνικά ομάδες, όπως οι εβραίοι πολίτες της χώρας.

Η ύπαρξη των εκλογικών καταλόγων οδήγησε πανελλαδικά στην πολιτική απομόνωση των εβραίων και μουσουλμάνων ελλήνων πολιτών, παρά την υποτιθέμενη προσπάθεια των αρχών να διευθετήσουν το ζήτημα με την έκδοση διαταγμάτων¹³³². Έτσι τα δύο εκλογικά σώματα δεν ήταν πλέον σε θέση να εκλέξουν περισσότερους υποψηφίους από αυτούς που τους αναλογούσαν ακόμα και με μερική ισχύ της σχετικής σύμβασης των Σεβρών (άρθρο 7)¹³³³. Ενδιαφέρουσα παράμετρος ήταν η διατήρηση του συγκεκριμένου καθεστώτος παρά την ίδρυση και λειτουργία ήδη πριν από τα τέλη της δεκαετίας του 1920, των *Συνδέσμων Φιλελεύθερων Μουσουλμάνων Ξάνθης και Κομοτηνής*¹³³⁴.

Στην πραγματικότητα οι ελληνικές αρχές ποτέ δεν ενδιαφέρθηκαν για την άρση της πολιτικής απομόνωσης δύο εκ των βασικότερων εθνοτικών κοινοτήτων της χώρας, διαβλέποντας στην ισονομία και ισοπολιτεία της πολιτικής ζωής ένα πιθανό εμπόδιο στην εκλογή μιας ισχυρής κυβέρνησης. Ακόμη περισσότερο η εφαρμογή της συγκεκριμένης πολιτικής προκάλεσε τριγμούς στη λειτουργική ενσωμάτωση της θρακικής επαρχίας, όταν η εκλογική διαδικασία διαφοροποιόταν στη Θράκη.

Εκτός αυτών η κρατική παρέμβαση εκδηλώθηκε επίσης στην εκπαιδευτική και τη θρησκευτική δραστηριότητα των μουσουλμάνων πολιτών. Αναφορικά με την εκπαιδευτική δραστηριότητα οι ελληνικές αρχές είχαν -και εξακολουθούν να έχουν- την υποχρέωση παροχής ξεχωριστής εκπαίδευσης για τους μουσουλμάνους έλληνες πολίτες τους, με σημαντικές διαχειριστικές αρμοδιότητες της ίδιας της κοινότητας¹³³⁵.

Οι υποχρεώσεις της πολιτείας δημιούργησαν αφορμές επέμβασης. Έτσι η

¹³³¹ Νικολακόπουλος Η. (2002), «Η Πορεία προς την Αυτόνομη Πολιτική Συγκρότηση της Μουσουλμανικής Μειονότητας στη Δυτική Θράκη», στο Επιστημονικό Συμπόσιο: *Μειονότητες στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας: 119-162, σσ. 119-120· Mavrogordatos T. G. (1983), *The Stillborn Republic. Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, Los Angeles: University of California Press, σσ. 239-240.

¹³³² Pierron B. (2004), *Εβραίοι και Χριστιανοί στην Νεότερη Ελλάδα: Ιστορία των Διακοινοτικών Σχέσεων από το 1821 έως το 1945*, Μετάφραση: Γ. Σαρατσιώτης, Αθήνα: Πόλις, σσ. 166-167· Φ.Ε.Κ., 19-12-1925, αρ φύλλου 411, Διάταγμα «Περί εγγραφής εις τους ίδιους εκλογικούς καταλόγους Μουσουλμάνων το θρήσκευμα κατοίκων Θράκης»· Φ.Ε.Κ., 02-12-1925, αρ. φύλλου 382, Διάταγμα «Περί εγγραφής εις τους ίδιους εκλογικούς καταλόγους των κεκτημένων τας εννόμους του εκλογέως ιδιότητας Μουσουλμάνων το θρήσκευμα κατοίκων Θράκης».

¹³³³ Μαυρογορδάτος Γ. Θ. (χ.η.), «Οι Εθνικές Μειονότητες», στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα, 1922-1940: Ο Μεσοπόλεμος*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, Β2: 9-35, σ. 27.

¹³³⁴ Mavrogordatos T. G. (1983), *The Stillborn Republic. Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, Los Angeles: University of California Press, σ. 243· Θρακική Στοά (1932), *Λεικώμα Θράκης-Μακεδονίας*, Κομοτηνή: Αργ. Δρακόπουλος-Τύποις Απ. Αντωνιάδου, σσ. 258-259.

¹³³⁵ Τρέσσου Ε. (1997), "Μειονοτική Εκπαίδευση στη Θράκη: Τα Αίτια της Αποτυχίας", *Σύγχρονα Θέματα*, 63, σ. 53· Ουνοσόυγλου Ι. (1997), "Κριτική στη Μειονοτική Εκπαίδευση. Η Ματιά του Μειονοτικού", *Σύγχρονα Θέματα*, 63, σ. 61.

λειτουργία του εκπαιδευτικού συστήματος επιβλεπόταν από τη Διεύθυνση Θρησκευμάτων και Εκπαιδύσεως της Γενικής Διοίκησης Θράκης και η οικονομική του ενίσχυση προερχόταν από την τοπική αυτοδιοίκηση και την ίδια την κοινότητα¹³³⁶. Για τις αρχές ο έλεγχος του μουσουλμανικού εκπαιδευτικού συστήματος ήταν μια ενέργεια με την οποία επεδίωκαν τον δραστικότερο έλεγχο των κοινοτικών θεσμών και της αναπαραγωγής των ιδεολογικών της τοποθετήσεων υπέρ των ελληνικών συμφερόντων¹³³⁷.

Αυτή η πρακτική δεν ήταν άλλη από την υποχρεωτική εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας από το σύνολο του μουσουλμανικού μαθητικού πληθυσμού, όπου ήταν εφικτό. Περισσότερο, όμως, ήταν η απομάκρυνση των μουσουλμάνων της Θράκης από την επιρροή του γειτονικού τουρκικού κράτους. Η ενίσχυση των θέσεων των παλαιομουσουλμάνων έναντι των νεωτεριστών (βλέπε επόμενες σελίδες του παρόντος, *infra*) μέσω του εκπαιδευτικού συστήματος, αποτελούσε ένα σημαντικό εργαλείο προς την εκπλήρωση των στόχων της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Τα επόμενα χρόνια η θέση έμελλε να επιβεβαιωθεί με τον καλύτερο δυνατό τρόπο με την απόφαση της τουρκικής δημοκρατίας για αντικατάσταση της αραβικής γραφής της τουρκικής γλώσσας με τη λατινική (1928)¹³³⁸.

Η θρησκευτική καθημερινότητα των μη ανταλλάξιμων αποτέλεσε μια άλλη σφαίρα στην οποία επενέβη το εθνικό κράτος. Σύμφωνα με το κείμενο της Συνθήκης της Λωζάννης το ελληνικό κράτος προβλεπόταν να προχωρήσει στην ίδρυση τριών μουφτειών και ισάριθμων μουσουλμανικών κοινοτήτων, εξασφαλίζοντας την αυτονομία της διοίκησής τους. Αυτές θα δημιουργούνταν στην Κομοτηνή (προϋπήρχε της συνθήκης του 1923), στην Ξάνθη και στο Διδυμότειχο.

Η ίδρυσή τους έγινε αρκετά αργότερα, το 1927 και στην περίπτωση της μουφτείας του Διδυμοτείχου υπήρξε απλά μεταφορά της έδρας του μουφτή από την Αλεξανδρούπολη¹³³⁹. Οι μουφτήδες, ως ανώτατοι θρησκευτικοί λειτουργοί διορίζονταν και μισθοδοτούνταν από το υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, ενάντια στους όρους της συνθήκης του 1923 και του νόμου 2345 του 1920 που

¹³³⁶ Γ.Α.Υ.Ε. 1927/93.2, Β' Πολιτική, 1927-1928, Μειονότητα Δυτικής Θράκης, Α., Γενική Διοίκηση Θράκης, αρ. πρωτ. 13748, Κομοτηνή, 02-06-1926, επείγον, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Τμήμα Γ', Πολιτικό, Αθήνα.

¹³³⁷ Αδημοσίητη διδακτορική διατριβή Aarbakke V. (2000), *The Muslim Minority of West Thrace*, University of Bergen, σσ. 127-128· Μπαλτσιώτης Α. (1997), «Ελληνική Διοίκηση και Μειονοτική Εκπαίδευση στη Δυτική Θράκη», στο Τσιτσελίκης Κ. & Χριστόπουλος Δ. (επιμ.), *Το Μειονοτικό Φαινόμενο στην Ελλάδα. Μια Συμβολή των Κοινωνικών Επιστημών*, Αθήνα Κριτική: 315-348, σ. 319· Φ.Ε.Κ., 07-08-1924, αρ. φύλλου 186, Νόμος 3179 Περί του Προσωπικού των Σχολείων της Θράκης· Φ.Ε.Κ., 04-06-1922, αρ. φύλλου 84, Νόμος 2781 Περί Ενισχύσεως της Εκπαιδύσεως των εν Θράκη Μουσουλμανικών, Ισραηλιτικών και Αρμενικών Κοινοτήτων.

¹³³⁸ Bonos Y. (2008). "The Episode of the Turkish Spelling Mistakes in Greek Thrace, June 1929: Beyond the Opposition of Modernists and Conservatives" in N. Clayer and E. Germain (eds.), *Islam in Europe in the Inter-War Period*, London/New York, Hurst & Co./Columbia University Press: 362-386, σσ. 370-377.

¹³³⁹ Αδημοσίητη διδακτορική διατριβή, Τσιούμης Κ. Α. (1994). *Η Μουσουλμανική Μειονότητα της Δυτικής Θράκης και οι Ελληνοτουρκικές Σχέσεις (1923-1940)*. (Ιστορία-Πολιτική-Παιδεία), Παιδαγωγική Σχολή. Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 147.

προέβλεπαν την εκλογή τους¹³⁴⁰.

Η επιλογή τους γινόταν προσεκτικά από μια ομάδα ατόμων που ενέπνεαν εμπιστοσύνη και πνεύμα συνεργασίας με τις αρχές¹³⁴¹. Όπως ήταν αναμενόμενο, οι επιλογές για τη θρησκευτική ηγεσία της εκάστοτε κοινότητας δεν γίνονταν αποδεκτές χωρίς αντιδράσεις. Η αναφερόμενη κατάσταση συνεχίζεται μέχρι και σήμερα προκαλώντας τριβές στο εσωτερικό της μουσουλμανικής μειονότητας.

Δεν αρκούσε όμως ο καθορισμός των θρησκευτικών αρχηγών, αλλά και ο έλεγχος των εκπροσώπων σε σημαντικές θέσεις των μουσουλμανικών κοινοτικών θεσμών. Έτσι η Γενική Διοίκηση ενεπλάκη στα συμβούλια των μουσουλμανικών κοινοτήτων Κομοτηνής, Ξάνθης, Αλεξανδρούπολης και Διδυμοτείχου. Αυτά λειτουργούσαν ως διαχειριστές των κοινοτικών περιουσιών και προέκυπταν από εκλογές που κηρύσσονταν μεταξύ των μελών της μουσουλμανικής κοινότητας του κάθε οικισμού, ενώ στα αστικά κέντρα υποδεικνύονταν πέντε μέλη από τον μουφτή και εν συνέχεια εγκρίνονταν από τις αρχές¹³⁴².

Η αρχική διαδικασία ανάδειξης των συμβουλίων δεν άργησε να εγκαταλειφθεί και τη θέση της κατέλαβε ο απευθείας διορισμός τους και η μετέπειτα συγκατάθεσή των κοινοτήτων ή και απλά η ανακοίνωση της σύνθεσης του συμβουλίου. Ανάλογη ήταν και η κρατική επέμβαση στη διοίκηση των βακουφικών και ορφανικών επιτροπών. Πραγματικά η συγκεκριμένη διαδικασία ρυθμιζόταν από οργανικές αποφάσεις της Γενικής Διοίκησης Θράκης που βασίστηκαν στον στρατιωτικό νόμο ΔΡΛΔ', αφήνοντας αυτές εξολοκλήρου στα χέρια των μουσουλμάνων και όχι στον νόμο 2345, όπως υποστηρίζει ο Σολταρίδης¹³⁴³.

Στην πρώτη περίπτωση η μουσουλμανική κοινότητα καλείτο απλώς να εγκρίνει ετεροχρονισμένα την απόφαση των άρχων. Στη δεύτερη δεν είχε κανένα απολύτως έλεγχο στη διαδικασία. Ακόμα και η μετέπειτα κατάργηση του στρατιωτικού νόμου δεν οδήγησε στην εισαγωγή μιας νέας ή αναθεωρημένης νομοθεσίας για τη διοίκηση των επιτροπών.

¹³⁴⁰ Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή Aarbakke V. (2000), *The Muslim Minority of West Thrace*, University of Bergen, σσ. 84-85· I.A.Y.E. 1927/93.2, Β' Πολιτική, 1927-1928, Μειονότητα Δυτικής Θράκης, Α., Γενική Διοίκηση Θράκης, αρ. πρωτ. 13748, Κομοτηνή, 02-06-1926, επειγόν, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Τμήμα Γ', Πολιτικό, Αθήνα.

¹³⁴¹ Χαρακτηριστική είναι η επιλογή του εξαιρεθέντος της ανταλλαγής προσωπικού φίλου του Ελ. Βενιζέλου, Σεφκί Μπαμπάλακη ως μουφτή Κομοτηνής το 1924 και αργότερα ως μουφτή Διδυμοτείχου το 1927. Ο κατάλογος των μουφτήδων προέρχεται από Αρχείο Μουφτείας Κομοτηνής, Ξάνθης και Διδυμοτείχου, καθώς και Αρχεία Μουφτείας Ξάνθης, στο Βιβλίο Ιμάμηδων-Μουεζινηδων-Χατίπηδων της Περιφέρειας Ξάνθης του 1930, σ. 1, όπως παρατίθεται στο Σολταρίδης Σ. Α. (1997), *Η Ιστορία των Μουφτειών της Δυτικής Θράκης*, Αθήνα: Νέα Σύνορα-Λιβάνης, σσ. 111-117.

¹³⁴² Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή Aarbakke V. (2000), *The Muslim Minority of West Thrace*, University of Bergen, σ. 85.

¹³⁴³ Η συνολική αξία των βακουφικών περιουσιών ανερχόταν σε 7.550.000 δρχ. το 1926 (247 αστικές περιουσίες αξίας 7.473.500 δρχ. και για 23 αγροτικές αξίας 76.500 δρχ.), το πλήθος βρισκόνταν στην Ξάνθη και στην Κομοτηνή. Σολταρίδης Σ. Α. (1997), *Η Ιστορία των Μουφτειών της Δυτικής Θράκης*, Αθήνα: Νέα Σύνορα-Λιβάνης, σ. 161· I.A.Y.E. 1927/93.2, Β' Πολιτική, 1927-1928, Μειονότητα Δυτικής Θράκης, Α., Γενική Διοίκηση Θράκης, αρ. πρωτ. 13748, Κομοτηνή, 02-06-1926, επειγόν, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Τμήμα Γ', Πολιτικό, Αθήνα.

Η διαχείριση των βακουφικών περιουσιών από έναν φορέα και από ένα νομοθετικό πλαίσιο που θα μπορούσε να υπαχθεί στην κρατική επιταγή και βούληση με τον ταυτόχρονο περιορισμό των μουσουλμανικών αντιδράσεων, ήταν επιτακτική για τις ελληνικές αρχές. Η κατάλληλη διαχείρισή τους ήταν σε θέση να διαδραματίσει ουσιαστικό ρόλο στην αξιοποίηση των ακινήτων που βρίσκονταν υπό την κυριότητα της για τις εκάστοτε κυβερνητικές ανάγκες¹³⁴⁴.

Τελικά και υπό το βάρος της αρχής της αμοιβαιότητας, η ελληνική πλευρά αναγκάστηκε να επιστρέψει σταδιακά την διαχείρισή τους στην κοινότητα, χωρίς όμως να αλλάξει και το λειτουργικό καθεστώς των φορέων διαχείρισης. Ανάλογη ήταν και η δράση της τουρκικής κυβέρνησης, με την εφαρμογή του νόμου 429 (03-03-1924) και την ίδρυση της *Γενικής Διεύθυνσης Βακουφιών*, η οποία ελεγχόταν απευθείας από τον πρωθυπουργό της χώρας¹³⁴⁵.

Η λειτουργία των παραπάνω θεσμών και η συμμετοχή των μη ανταλλάξιμων κατοίκων σε φορείς άσκησης της εκτελεστικής εξουσίας, ήταν μια διαδικασία προσεκτικά σχεδιασμένη από την κεντρική εξουσία. Μια διαδικασία που ταυτιζόταν με την προσπάθεια ελέγχου της καθημερινής ζωής της μουσουλμανικής κοινότητας και διαχείρισης του μουσουλμανικού, κοινοτικού, χώρου και τόπου.

Την ίδια περίοδο σχηματίζεται σταδιακά, υπό την πίεση εσωτερικών και εξωτερικών παραγόντων, το ιδεολογικό και πολιτικό προφίλ της κοινότητας των μη ανταλλάξιμων της Θράκης. Το δίπολο, που έμελλε να συγκρουστεί ανοιχτά μετά το 1926, παίρνοντας δημόσια έκφραση μέσω του τουρκόφωνου τύπου, περιελάμβανε από τη μία τους υποστηρικτές του μουσουλμανικού τρόπου διαβίωσης που υπαγόρευε η *Σαρία* ή, αλλιώς, τους *παλαιομουσουλμάνους* (τοπικοί αγάδες και ιεροδιδάσκαλοι) και από την άλλη τους υποστηρικτές των μεταρρυθμίσεων και φορείς των ιδεών του κεμαλισμού ή, αλλιώς, τους *νεωτεριστές* (δάσκαλοι και εκδότες εφημερίδων)· αφήνοντας αμέτοχα τα μετριοπαθή μέλη της κοινότητας¹³⁴⁶.

Η εκδήλωση της σταδιακής ιδεολογικής διάκρισης των μουσουλμάνων της Θράκης ήταν μια ευνοϊκή για τις αρχές εξέλιξη, που συντηρείτο συστηματικά από το ελληνικό δίκαιο και την κρατική πολιτική προς τη μουσουλμανική κοινότητα¹³⁴⁷. Ο διαχωρισμός εντός της κοινότητας έκανε αισθητή την παρουσία του στην εκπαιδευτική, θρησκευτική, πολιτική και εκδοτική (τοπικός τύπος) καθημερινότητά

¹³⁴⁴ *Ibid.*

¹³⁴⁵ Σολταριδής Σ. Α. (1997), *Η Ιστορία των Μουφτειών της Δυτικής Θράκης*, Αθήνα: Νέα Σύνορα-Λιβάνης, σσ. 160-161.

¹³⁴⁶ Bonos Y. (2008), "The Episode of the Turkish Spelling Mistakes in Greek Thrace, June 1929: Beyond the Opposition of Modernists and Conservatives" in N. Clayer and E. Germain (eds.), *Islam in Europe in the Inter-War Period*, London/New York, Hurst & Co./Columbia University Press: 362-386, σσ. 368-377· Κιρλήντοκμε Ρ. (2005), «Ο Τουρκόφωνος Τύπος στη Δυτική Θράκη», στο Δρούλια Λ. (επιμ.), *Ο Ελληνικός Τύπος, 1784 έως Σήμερα. Ιστορικές και Θεωρητικές Προσεγγίσεις* (Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου), Αθήνα, Ι.Ν.Ε.-Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών: 114-117, σ. 114.

¹³⁴⁷ Τσιτσελίκης Κ. (2006), «Μουσουλμανικές Κοινότητες στην Ελλάδα πριν και μετά το 1923: Δικαιϊκές Συνέπειες και Ιδεολογικές Ασυνέπειες», στο Τσιτσελίκης Κ. (επιμ.), *Η Ελληνοτουρκική Ανταλλαγή Πληθυσμών. Πτυχές μιας Εθνικής Σύγκρουσης*, Αθήνα, Κριτική: 368-387, σ. 369.

της¹³⁴⁸.

Για τις αρχές η προτίμηση της επικράτησης των παλαιομουσουλμάνων ήταν δεδομένη, με γνώμονα τις ιδεολογικές αντιθέσεις που εξέφραζαν απέναντι στους νεωτεριστές και τον γειτονικό εθνικισμό. Τα οφέλη από τη διατήρηση του δίπολου συνοψίζονταν από τη μία στις συγκρούσεις και τις διαφωνίες στο εσωτερικό της κοινότητας που οδηγούσαν στη διάσπαση της εσωτερικής συνοχής της και από την άλλη στην απομάκρυνση των επιρροών της τουρκικής εξωτερικής πολιτικής από τη Θράκη.

Εν κατακλείδι από τη μια η ελληνική πλευρά εργάστηκε με μεγάλη μεθοδικότητα ως προς τη διαχείριση των μειονοτικών της πληθυσμών, διαψεύδοντας επίσημα το αντίθετο¹³⁴⁹. Η διαχείριση της εθνοτικής διαφορετικότητας ήταν μια διαδικασία χωρίς εμφανές αντίκρισμα στον χώρο της δημόσιας σφαίρας της τοπικής πολυ-εθνοτικής κοινωνίας, δεν έπαψε όμως να επηρεάζει τη λειτουργία και την οργάνωση του πολιτισμικού τοπίου.

Από την άλλη η αποδημία των μη ανταλλάξιμων και κυρίως η αξιοποίηση των περιουσιών τους προσέφερε ζωτικό χώρο για την εξέλιξη του εποικιστικού έργου στη Θράκη και κυρίως στην περιοχή των συνόρων. Οι πρακτικές που ανέπτυξαν οι αποδημούντες περιφρούρησαν τις ιδιοκτησίες τους, συνολικά όμως δεν επηρέασαν τις σχεδιασμένες κρατικές βλέψεις για την προσφυγική εγκατάσταση.

1γ.iv) Ο πομακικός πληθυσμός της Ροδόπης

Μιά άλλη πληθυσμιακή ομάδα που εξαιρέθηκε των πληθυσμιακών ανταλλαγών ήταν οι αυτόχθονες μουσουλμάνοι των ορεινών περιοχών της οροσειράς της Ροδόπης, οι πομάκοι. Οι εγκαταστάσεις τους παρουσίαζαν μια χωρική συνέχεια από την περιοχή της σημερινής Σταυρούπολης μέχρι και δυτικά του Σουφλίου στο οικισμό Σιδηρώ (οι πομακικοί πληθυσμοί των νομών Καβάλας και Δράμας ανταλλάχθηκαν)¹³⁵⁰. Ο πληθυσμός ομιλούσε την πομακική γλώσσα και βρισκόταν εγκατεστημένος στην ελληνική και στη βουλγαρική εδαφική επικράτεια. Βασική τους απασχόληση ήταν η υλοτομία και τα δασικά προϊόντα, η κτηνοτροφία (κτηνοτρόφοι και έμμισθοι βοσκοί), η καλλιέργεια καλαμποκιού και πατάτας και αργότερα η

¹³⁴⁸ Bonos Y. (2008), "The Episode of the Turkish Spelling Mistakes in Greek Thrace, June 1929: Beyond the Opposition of Modernists and Conservatives" in N. Clayer and E. Germain (eds.), *Islam in Europe in the Inter-War Period*, London/New York, Hurst & Co./Columbia University Press: 362-386, σσ. 368-384· Νικολακόπουλος Η. (1990-1991), "Πολιτικές Δυνάμεις και Εκλογική Συμπεριφορά της Μουσουλμανικής Μειονότητας στη Δυτική Θράκη: 1923-1955", *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 8, σσ. 182-185· Ιορδανόγλου Α. (1989), "Ο Τύπος της Μουσουλμανικής Μειονότητας της Δ. Θράκης από την Συνθήκη της Λωζάννης μέχρι Σήμερα", *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, 3, σ. 220· Mavrogordatos T. G. (1983), *The Stillborn Republic. Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, Los Angeles: University of California Press, σσ. 243-244.

¹³⁴⁹ Μιχαλακόπουλος Α. Σ. (1929), *Τα Ζητήματα Μακεδονίας και Θράκης. Έκθεσις Υποβληθείσα εις την Κυβέρνησιν, Κατά Απρίλιον 1929*, Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, σ. 44.

¹³⁵⁰ Μάρκου Κ. (2005), "Χώρος, Κοινωνικές Σχέσεις και Ταυτότητες στην Πόλη της Ξάνθης", *Εθνολογία*, 11, σσ. 29-30.

καλλιέργεια και εμπορία του καπνού. Συνήθως, είχαν στην κατοχή τους μικρής έκτασης ιδιοκτησίες¹³⁵¹.

Τα γεωφυσικά χαρακτηριστικά της περιοχής εγκατάστασης τους (ορεινές περιοχές) καθώς και οι περιορισμένες προς καλλιέργεια εκτάσεις δεν θεωρήθηκαν κατάλληλα για υπαγωγή στο πρόγραμμα της προσφυγικής εγκατάστασης και αποκατάστασης. Εξάλλου, αντίστοιχα παραδείγματα εγκατάστασης σε ορεινές περιοχές αποδείχτηκαν εξαιρετικά προβληματικά.

Πάντως η αντιμετώπιση του πομακικού πληθυσμού από τις αρχές δε διαφέρει από την αντιμετώπιση του υπολοίπου μουσουλμανικού πληθυσμού. Δηλαδή, εφαρμόστηκε η ίδια πολιτική σε θέματα εκλογικών καταλόγων, εκπαίδευσης και ιδεολογικής τους διάκρισης¹³⁵².

Μεταξύ των πομακικών οικήσεων και των οικισμών της θρακικής πεδιάδας και ιδίως των αστικών κέντρων είχαν αναπτυχθεί στενές εμπορικές σχέσεις, ήδη από την οθωμανική περίοδο. Με τη χάραξη των συνόρων και την προσπάθεια προσανατολισμού της θρακικής ενδοχώρας στην ελληνική επικράτεια ενισχύθηκαν οριακά τα δίκτυα μεταξύ της ορεινής Ροδόπης και των νότιων πεδινών της εκτάσεων. Αμετάβλητα παρέμειναν ουσιαστικά τα παραδοσιακά δίκτυα με τους πομακικούς οικισμούς της βουλγαρικής ενδοχώρας μέχρι και τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια¹³⁵³.

Η κατάσταση παρέμεινε αμετάβλητη και ο πομακικός πληθυσμός δε δέχθηκε τις πιέσεις της προσφυγικής αποκατάστασης και παρουσίας. Όμως κατά την περίοδο του Μεταξά εντάθηκε ο έλεγχος των κρατικών αρχών για όλα τα εδάφη των Νέων Χωρών που θεωρήθηκαν επικίνδυνα για την εσωτερική ασφάλεια του κράτους. Ως λύση θεωρήθηκε η χάραξη μιας πραγματικής εσωτερικής συνοριογραμμής η οποία περιελάμβανε και την περιοχή συγκέντρωσης του πομακικού πληθυσμού.

Ο γεωγραφικός χώρος βόρεια της συνοριογραμμής βρέθηκε εντός της *Επιτηρούμενης Ζώνης*, η οποία θεσμοθετήθηκε βάσει του αναγκαστικού νόμου 376 του 1936 και των μετέπειτα αναθεωρήσεων και συμπληρώσεων αυτού¹³⁵⁴ (*infra*).

Η γεωγραφική απομόνωση των οικισμών της επιτηρούμενης ζώνης στη Θράκη παρά τη σταδιακή συρρίκνωσή της μετά το 1970, μέχρι και την κατάργησή της, τα τέλη του 1995, προκάλεσε μια σειρά αλλαγών στις κοινότητες του πομακικού πληθυσμού. Αυτές εντοπίζονται κυρίως σε έργα αναδιοργάνωσης της μεθοριακής άμυνας, και στην αποφυγή υλοποίησης έργων υποδομής, τα οποία θα εμπόδιζαν μια

¹³⁵¹ Τρουμπέτα Σ. (2001), *Κατασκευάζοντας Ταυτότητες για τους Μουσουλμάνους της Θράκης: Το Παράδειγμα των Πομάκων και των Τσιγγάνων*, Αθήνα: Κριτική, σσ. 94-95.

¹³⁵² Κωστόπουλος Τ. (2009), *Το "Μακεδονικό" της Θράκης. Κρατικοί Σχεδιασμοί για τους Πομάκους (1956-2008)*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, σ. 27.

¹³⁵³ Μάρκου Κ. (2005), "Χώρος, Κοινωνικές Σχέσεις και Ταυτότητες στην Πόλη της Ξάνθης", *Εθνολογία*, 11, σ. 31.

¹³⁵⁴ Φ.Ε.Κ., 18-12-1936, αρ. φύλλου 546, Αναγκαστικός Νόμος 376 Περί μέτρων ασφαλείας οχυρών θέσεων.

επικείμενη στρατιωτική εισβολή¹³⁵⁵. Συμπερασματικά, μπορεί να υποστηριχθεί ότι οι κρατικές επεμβάσεις γίνονται περισσότερο εμφανείς διαμέσων της σύγκρισης τους με τις γειτονικές περιοχές εκτός της επιτηρούμενης ζώνης, όπου κατοικούν μέλη της κυρίαρχης ομάδας¹³⁵⁶.

Στον αποκλεισμό από το εσωτερικό της χώρας προστέθηκε μεταπολεμικά και ο αποκλεισμός από τους πομακικούς πληθυσμούς στην άλλη μεριά των συνόρων. Το βουλγαρικό κράτος την περίοδο 1948-1954 απομάκρυνε τους πομακικούς πληθυσμούς των νότιων συνόρων του προς το βόρειο εσωτερικό της ενδοχώρας του, επικαλούμενο λόγους ασφαλείας της περιοχής¹³⁵⁷.

Συνολικά ο πομακικός πληθυσμός δεν ένωσε την πίεση που προκάλεσε η προσφυγική παρουσία λόγω του δυσπρόσιτου αναγλύφου των περιοχών εγκατάστασης του. Σε κάθε περίπτωση η καθημερινότητα τους προσαρμόστηκε αναγκαστικά με τη χάραξη της νέας συνοριογραμμής Βουλγαρίας-Ελλάδας και ειδικότερα με τη ένταξη της περιοχής εντός της Επιτηρούμενης Ζώνης.

1γ.ν) Οι αθίγγανοι

Ο πληθυσμός των αθίγγανων κατοίκων στην περιοχή μελέτης διακρίνεται σε δύο βασικά θρησκευτικά δόγματα, τον χριστιανισμό και τον ισλαμισμό. Πρόκειται για μια πληθυσμιακή ομάδα που ήδη από την εποχή της οθωμανικής παρουσίας βρίσκεται εγκατεστημένη εντός των αστικών πυρήνων της εποχής καθώς και στις πεδινές εκτάσεις της σημερινής ελληνικής θρακικής πεδιάδας, εντός των διαφόρων τσιφλικιών. Ως η μοναδική συγκέντρωσή τους σε ορεινή περιοχή, κατά την περίοδο του μεσοπολέμου, θεωρείται η εγκατάστασή τους στο πομακικό χωριό Μελίβοια ή Ελμαλή (Elmalı) στην περιοχή του Εχίνου¹³⁵⁸.

Πρόκειται για μια πληθυσμιακή ομάδα με διάκριση ανάμεσα σε μόνιμα εγκατεστημένους (εδραίους) και μετακινούμενους πληθυσμούς με εγκαταστάσεις εντός και εκτός του γεωγραφικού χώρου της ευρύτερης Θράκης, βάσει της επαγγελματικής ειδίκευσης ή του καταμερισμού εργασίας τους¹³⁵⁹. Χαρακτηριστική είναι η συγκέντρωσή τους στις όχθες του χειμάρρου της Ξάνθης, στον Ταμπακχανέ Μαχαλέ.

Ο μουσουλμανικός αθιγγανικός πληθυσμός υπήχθη στους όρους εξάιρεσης

¹³⁵⁵ Όπως η κατασκευή οδικού άξονα Ξάνθης-Εχίνου –μήκους 25 χιλ.- για την επικοινωνία των στρατιωτικών φυλακών και την μεταφορά πολεμικού υλικού.

¹³⁵⁶ Παπαδημητρίου, Π. Γ. (2003), *Οι Πομάκοι της Ροδόπης: Από τις Εθνοτικές Σχέσεις στους Βαλκανικούς Εθνικισμούς (1870-1990)*, Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, σ. 144· Lambrianidis L. (2001), "'Internal Frontiers' as a Hinderance to Development", *European Planning Studies*, 9(1), σσ. 93-99.

¹³⁵⁷ Kontantinov Y. (1992), "An Account of Pomak Conversions in Bulgaria (1912-1990)", in Seewann G. (ed.), *Mindeheitenfragen in Sudosteuropra*, Munich, R. Oldernbourg Verlag: 343-357, όπως παρατίθεται στο Μάρκου Κ. (2005), "Χώρος, Κοινωνικές Σχέσεις και Ταυτότητες στην Πόλη της Ξάνθης", *Εθνολογία*, 11, σ. 31.

¹³⁵⁸ Ζεγκίνης Ε. (1994), *Οι Μουσουλμάνοι Αθίγγανοι της Θράκης*, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, σσ. 53-69.

¹³⁵⁹ Τρουμπέτα Σ. (2001), *Κατασκευάζοντας Ταυτότητες για τους Μουσουλμάνους της Θράκης: Το Παράδειγμα των Πομάκων και των Τσιγγάνων*, Αθήνα: Κριτική, σσ. 166-168.

της ανταλλαγής και παρέμεινε εγκατεστημένος στη θρακική επαρχία υπό το καθεστώς των μη-ανταλλάξιμων (*εταμπλί*). Από τις αρχαικές πηγές και τις βιβλιογραφικές αναφορές που διερευνήθηκαν δεν εντοπίστηκαν στοιχεία που να διαφοροποιούν τη στάση των εποικιστικών αρχών απέναντι στην κοινότητα των μη ανταλλάξιμων αθίγγανων της Θράκης και στους χώρους που αυτή καταλάμβανε¹³⁶⁰.

Αργότερα και συγκεκριμένα κατά τη δεκαετία του 1930 και έπειτα καταγράφηκε μια διαφοροποίηση της κυβερνητικής στάσης απέναντι στη αθιγγανική κοινότητα η οποία καλύφθηκε με τον μανδύα της κυβερνητικής προσπάθειας πολεοδομικού εκσυγχρονισμού των αστικών κέντρων της θρακικής επαρχίας¹³⁶¹. Για το θέμα η Θρακική Στοά αναφέρει χαρακτηριστικά: «...Αθίγγανοι: Οι τελευταίοι κατοικούν εις ίδιαν συνοικίαν[,] αποτελούσαν άγος της πόλεως και την οποίαν ο Δήμος απεφάσισε να κατεδαφίση και μεταφέρει εκτός της πόλεως, τα δε προκύψοντα οικόπεδα θα διαθέση δ' ανέγερσιν νέων οικοδομών...»¹³⁶².

Από την περίοδο της οθωμανικής διοίκησης, ο αθιγγανικός πληθυσμός βρισκόταν συγκεντρωμένος στην περιοχή του Ταμπακχανέ Μαχαλά ή όπως ήταν αργότερα γνωστός Ντεντελέρ Καραγατζί (Dedeler Karağacı), στη νοτιοδυτική όχθη του Μπουκλουτζά, σε μικρή απόσταση από το Τσανάκλειο Μέγαρο που στέγαζε την Γενική Διοίκηση Θράκης. Για τους κατοίκους του Ντεντελέρ Καραγατζί, ο δήμος αποφάσισε τη μετεγκατάσταση τους στην περιφέρεια του αστικού ιστού, σε μια περιοχή στα βορειοδυτικά του, δημιουργώντας ένα προς αξιοποίηση απόθεμα αστικής γης εντός των ορίων του¹³⁶³.

Η νέα περιοχή βρίσκεται πλησίον του χειμάρρου Πος-Πος ή Βοσβόζη. Οι εκτοπισμένοι εγκαταστάθηκαν σε παραπήγματα που κατασκευάστηκαν χωρίς οποιαδήποτε κυβερνητική συνδρομή. Το 1938 ο οικισμός προς τιμήν του Γενικού Διοικητή Θράκης, Ε. Καλαϊτζή, ονομάστηκε *Καλαϊτζιέ* ή *Καλαντζιέ*. Αργότερα μετονομάστηκε *Καλκάντζα* και μεταπολεμικά *Ήφαιστος* (1949)¹³⁶⁴.

Το κομμάτι του πληθυσμού που είχε παραμείνει εντός του αστικού ιστού, απομακρύνθηκε σταδιακά τα επόμενα χρόνια και ιδίως μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Εγκαταστάθηκε στα ανατολικά όρια του οικισμού, πλησίον των μουσουλμανικών συνοικιών, στο τέρμα της οδού Αδριανουπόλεως, δημιουργώντας

¹³⁶⁰ Η κοινότητα των Αθίγγανων της Θράκης βρέθηκε μεταπολεμικά στη διεκυστίδα του ελληνικού και του τουρκικού εθνικισμού, μιας και τα μέλη της θεωρήθηκαν χαλαρού εθνικού προσδιορισμού. Μαυρομάτης, Γ. (2004), *Τα Παιδιά της Καλκάντζας: Εκπαίδευση, Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός σε μια Κοινότητα Μουσουλμάνων της Θράκης*, Αθήνα: Μεταίχμιο, σσ. 120-129· Τρουμπέτα Σ. (2001), *Κατασκευάζοντας Ταυτότητες για τους Μουσουλμάνους της Θράκης: Το Παράδειγμα των Πομάκων και των Τσιγγάνων*, Αθήνα: Κριτική, σσ. 184-186.

¹³⁶¹ Αδημοσίευτη πτυχιακή εργασία, Κουτσούκος Β. (2000), *Εθνοτικός Ανταγωνισμός και Χώρος στην Πολυπολιτισμική Κομοτηνή*, Τμήμα Γεωγραφίας, Μυτιλήνη: Πανεπιστήμιο Αιγαίου, σ. 42.

¹³⁶² Θρακική Στοά (1932), *Λεύκωμα Θράκης-Μακεδονίας*, Κομοτηνή: Αργ. Δρακόπουλος-Τύποις Απ. Αντωνιάδου, σ. 249.

¹³⁶³ Greenshields T. H. (1980), «Quarters and Ethnicity», in Blake G. H. & Lawless R. I. (eds.), *The Changing Middle Eastern City*, London - New York, Croom Helm: 120-140, σ. 123.

¹³⁶⁴ Μαυρομάτης, Γ. (2004), *Τα Παιδιά της Καλκάντζας: Εκπαίδευση, Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός σε μια Κοινότητα Μουσουλμάνων της Θράκης*, Αθήνα: Μεταίχμιο, σσ. 83-86.

την περιοχή Αλάν Κουγιού (Alan Kuyu) ή τον Τενεκέ Μαχαλά (Teneke Mahalle)¹³⁶⁵.

Για την πόλη της Ξάνθης η Μάρκου καταγράφει τη μετεγκατάσταση της αθιγγανικής κοινότητας, που βρισκόταν στον Ταμπακχανέ ή Γκάτζχανε Μαχαλά (συνοικισμός *Λαχανόκηπων*) νοτιότερα, χωρίς να αναφέρει τη χρονική περίοδο που τέλεσης. Πιθανόν και αυτός ο εκτοπισμός να σημειώθηκε κατά την ίδια περίοδο με την αντίστοιχη μετακίνηση στην Κομοτηνή. Η νέα περιοχή ήταν εκτός του αστικού αστού (νοτιοανατολικά), σε μικρή απόσταση από μια περιοχή δίχως υποδομές, που ονομάστηκε *Δροσερό*¹³⁶⁶.

Η περίπτωση του αθιγγανικού μαχαλά της Αλεξανδρούπολης είναι η μοναδική που παρέμεινε εντός του αστικού ιστού της πόλης (σημερινή οδός Άβαντος). Μεταπολεμικά η συγκέντρωση διευρύνθηκε «...*αυθόρμητα*...», όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Τρουμπέτα, μέχρι και την περιφέρεια της πόλης, από πληθυσμιακές ομάδες και οικογένειες Αθίγγανων από όλη την περιοχή της ελληνικής Θράκης¹³⁶⁷.

Αξιοσημείωτο είναι πως δεν υπάρχουν γραπτές πηγές για το θέμα του εκτοπισμού τους, όπως συμφωνεί και το σύνολο των ερευνητών/τριών που παραθέτουν την πληροφορία, μετά την καταγραφή προφορικών μαρτυριών¹³⁶⁸.

Ο αθιγγανικός πληθυσμός συνέχισε να διαβεί σε περιοχές υποβαθμισμένες με χαρακτηριστικά πανομοιότυπα με τα αυτά της οθωμανικής περιόδου, όπως η εγγύτητα στους χειμάρους της Κομοτηνής και της Ξάνθης. Η κατάσταση ήταν διαφορετική για τον αθιγγανικό πληθυσμό της υπαίθρου ο οποίος εξακολούθησε να απασχολείται με εποχικές και βοηθητικές εργασίες στην αγροτική οικονομία, χωρίς δικαιώματα επί της γης που εργαζόταν και διαβιούσε παραδοσιακά. Υπό διερεύνηση είναι η τυχόν συμμετοχή τους χριστιανικού αθιγγανικού πληθυσμού από την εφαρμογή του αγροτικού νόμου. Σε κάθε περίπτωση, ο αθιγγανικός πληθυσμός εξακολούθησε να αποτελεί μια ανίσχυρη, δευτερεύουσα τάση του θρακικού τοπίου και των συστατικών του μερών.

1γ.νι) Η δημογραφία του νέου θρακικού χώρου

Όπως ήταν αναμενόμενο, η εισροή και εγκατάσταση των προσφύγων, η

¹³⁶⁵ Τρουμπέτα Σ. (2001), *Κατασκευάζοντας Ταυτότητες για τους Μουσουλμάνους της Θράκης: Το Παράδειγμα των Πομάκων και των Τσιγγάνων*, Αθήνα: Κριτική, σσ. 161-162· Ζεγκίνης Ε. (1994), *Οι Μουσουλμάνοι Αθίγγανοι της Θράκης*, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, σσ. 58-61.

¹³⁶⁶ Μάρκου Κ. (2005), "Χώρος, Κοινωνικές Σχέσεις και Ταυτότητες στην Πόλη της Ξάνθης", *Εθνολογία*, 11, σσ. 34.

¹³⁶⁷ Τρουμπέτα Σ. (2001), *Κατασκευάζοντας Ταυτότητες για τους Μουσουλμάνους της Θράκης: Το Παράδειγμα των Πομάκων και των Τσιγγάνων*, Αθήνα: Κριτική, σσ. 161-162.

¹³⁶⁸ Βλέπε, Μάρκου Κ. (2005), "Χώρος, Κοινωνικές Σχέσεις και Ταυτότητες στην Πόλη της Ξάνθης", *Εθνολογία*, 11· Μαυρομάτης, Γ. (2004), *Τα Παιδιά της Καλκάντζας: Εκπαίδευση, Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός σε μια Κοινότητα Μουσουλμάνων της Θράκης*, Αθήνα: Μεταίχμιο· Τρουμπέτα Σ. (2001), *Κατασκευάζοντας Ταυτότητες για τους Μουσουλμάνους της Θράκης: Το Παράδειγμα των Πομάκων και των Τσιγγάνων*, Αθήνα: Κριτική· Ε. (1994), *Οι Μουσουλμάνοι Αθίγγανοι της Θράκης*, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.

αποδημία μέρους της μουσουλμανικής κοινότητας και ο εκτοπισμός της βουλγαρόφωνης κοινότητας σταθεροποίησαν το δημογραφικό προφίλ της περιοχής, προς όφελος των ελληνικών εθνικών θέσεων¹³⁶⁹. Οι δημογραφικές μεταβολές αποτύπωσαν με έναν αρκετά εμφανή τρόπο τις προσδοκώμενες αναμορφωτικές προσπάθειες του ελληνικού έθνους-κράτους στο τοπίο της Θράκης.

Έτσι για την περίοδο που ακολούθησε την απομάκρυνση του ελληνικού στρατού από τα ανατολικά παράλια του Αιγαίου Πελάγους και την υπογραφή της σύμβασης ανταλλαγής, ο πληθυσμός των μουσουλμάνων που εξαιρέθηκαν της ανταλλαγής είναι σχετικά δύσκολο να υπολογιστεί με απόλυτη ακρίβεια. Αναλυτικότερα ο Πάλλης αναφέρει 84.000 περίπου μουσουλμάνους σε σύνολο 304.000 κατοίκων της Θράκης, κατά την περίοδο 1920-1924¹³⁷⁰. Ο μεταγενέστερος Ανδρεάδης, για το σύνολο των νομών της ελληνικής Θράκης πριν από την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης, αναφέρει 117.898 μέλη της μουσουλμανικής κοινότητας¹³⁷¹. Έναν χρόνο μετά την έναρξη της ανταλλαγής (Οκτώβριος 1924), η κοινότητα της Θράκης αριθμούσε 94.723 μέλη, στα οποία πρέπει να προστεθούν περίπου 5.000 άτομα που είχαν ήδη αναχωρήσει για την Τουρκία¹³⁷².

Αργότερα, ο έλληνας αντιπρόσωπος στη Μικτή Επιτροπή πληροφόρησε τον Πάλλη ότι ο πληθυσμός των μουσουλμάνων της Θράκης, όπως αυτός παρουσιαζόταν από τα στοιχεία που είχε συλλέξει από τα Γραφεία Εποικισμού της Γενικής Διοίκησης, ανερχόταν σε 93.273 άτομα. Βέβαια ο αριθμός αυτός παρέμεινε αμετάβλητος από το 1920 ως και τον Ιανουάριο του 1925, όταν οι υπόλοιπες πληθυσμιακές ομάδες σημείωναν μεταβολές¹³⁷³. Ο Πελαγίδης επικαλούμενος έγγραφο του Ι.Α.Υ.Ε. αναφέρει πως στη Θράκη πριν από την υπογραφή της σύμβασης ανταλλαγής, υπήρχαν 95.407 μουσουλμάνοι επί συνόλου 208.756 γηγενών κατοίκων, στους οποίους πρέπει να προσθέσουμε και τους 105.438 πρόσφυγες που κατέφυγαν στη Θράκη πριν από την επίσημη ανταλλαγή των πληθυσμών¹³⁷⁴.

Αλλά και οι τουρκικές πηγές δεν παρουσιάζουν έναν ακριβή αριθμό. Έτσι, ο Oran αναφέρει για το 1922, στην περιοχή μεταξύ των ποταμών Έβρου και Νέστου, ότι οι μουσουλμάνοι γηγενείς αριθμούσαν 129.120 μέλη και οι ορθόδοξοι γηγενείς 33.190 μέλη¹³⁷⁵. Ο Özgüç αναφέρει για το 1923 την παρουσία 149.230

¹³⁶⁹ Ακαδημία Αθηνών (1995), *Η Ανάπτυξη της Θράκης. Προκλήσεις και Προοπτικές*, II, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, σσ. 7-8.

¹³⁷⁰ Pallis A. A. (1925), "Racial Migrations in the Balkans During the Years 1912-1924", *The Geographical Journal*, 66(4), σσ. 326-327.

¹³⁷¹ Ανδρεάδης Κ. (1956), *Η Μουσουλμανική Μειονότητα της Δυτικής Θράκης*, Θεσσαλονίκη, σ. 3.

¹³⁷² Ι.Α.Υ.Ε. 1927/93.2, Β' Πολιτική, 1927-1928, Μειονότητα Δυτικής Θράκης, Α. Γενική Διοίκηση Θράκης, αρ. πρωτ. 13748, Κομοτηνή, 02-06-1926, Επείγον, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Τμήμα Γ', Πολιτικό, Αθήνα.

¹³⁷³ Ε.Ι.Ε./Ι.Ν.Ε., Αρχείο Α. Α. Πάλλη, Φάκελος Β-Γ. Μικτή Επιτροπή για την Ελληνοτουρκική Ανταλλαγή (Neuvieme Sous-Commission), Κομοτηνή, 09-01-1925, προς: Πάλλη Α. Α.

¹³⁷⁴ Ι.Α.Υ.Ε. 1922-1923/ΚΤΕ/ΑΠ/20/70, όπως παρατίθεται στο Πελαγίδης Σ. (1997), *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930). Ο Πόνος και η Δόξα*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, σ. 198.

¹³⁷⁵ Oran B. (2003), «The Story of Those who Stayed: Lessons from Articles 1 and 2 of the 1923 Convention», in Hirschon R. (ed.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange Between*

μουσουλμάνων στη Θράκη, ο Cebecioğlu μιλάει για 103.989 μουσουλμάνους της ίδια χρονιά και οι Kettani και Kurtuluş για την περίοδο 1920-1923 ανεβάζουν τον αριθμό σε 129.120 μουσουλμάνους συμφωνώντας με τον Oran¹³⁷⁶. Με τον τελευταίο αριθμό συμφωνεί και ο Aydınli¹³⁷⁷.

Η επίσημη αποστολή των τουρκικών αρχών στις διαπραγματεύσεις της Λωζάννης αναφέρει την παρουσία 120.000 μουσουλμάνων στη Θράκη, έναντι 300.000 ορθόδοξων στην περιοχή της Κωνσταντινούπολης¹³⁷⁸. Αναφορικά με τους τελευταίους, ο αριθμός τους είχε αυξηθεί σημαντικά κατά τη διάρκεια της διασυμμαχικής διοίκησης της περιοχής Κωνσταντινουπόλεως μια αύξηση, που, κατά τους, βρετανικούς υπολογισμούς έφτανε τους 100.000 περίπου ανθρώπους, ανεβάζοντας τον ορθόδοξο πληθυσμό από 300.000 το 1914 σε 400.000 το 1922¹³⁷⁹. Λίγο μετά την απομάκρυνση των συμμαχικών δυνάμεων από την περιοχή (1924), η νέα τουρκική διοίκηση, σε μια πρόχειρη απογραφή, καταμέτρησε 279.788 ορθόδοξους κατοίκους¹³⁸⁰.

Είναι λοιπόν αυτονόητο ότι, από τα στοιχεία που αναφέρθηκαν, δεν μπορεί να υπολογιστεί με ακρίβεια ο αριθμός των μη ανταλλάξιμων μουσουλμάνων της Θράκης. Συμπερασματικά ο πληθυσμός των μη ανταλλάξιμων μουσουλμάνων υπολογίζεται προσεγγιστικά μεταξύ 100.000 και 110.000 ατόμων, κατά την περίοδο της υπογραφής της σύμβασης ελληνοτουρκικής ανταλλαγής πληθυσμών. Σημειώνεται επίσης η ένταξη στους κόλπους των *εταμπλί*, των Πομάκων και των μουσουλμάνων Αθίγγανων, οι οποίοι και περιλαμβάνονται στις παραπάνω πληθυσμιακές καταμετρήσεις¹³⁸¹.

Κατά την επόμενη δεκαετία ο αριθμός των μη ανταλλάξιμων θρακιωτών από τις τουρκικές πηγές παρουσιάζεται διαφορετικοποιημένος με σημαντικές αποκλίσεις. Έτσι ο Aydınli το 1930 καταγράφει την παρουσία 148.000 περίπου μουσουλμάνων

Greece and Turkey, Oxford: Berghahn Books, 12: 96-115, σ. 102· Oran B. (1986), *Türk-Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu*, Ankara: Mülkiyeliler Birliği Yayınları, σ. 15.

¹³⁷⁶ Cebecioğlu S. (1979), *Batı Trakya Türkleri'nin Yaşam Savaşı*, İstanbul: Erol Matbaacılık όπως παρατίθενται στην αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τσιούμης Κ. Α. (1994), *Η Μουσουλμανική Μειονότητα της Δυτικής Θράκης και οι Ελληνοτουρκικές Σχέσεις (1923-1940)*. (Ιστορία-Πολιτική-Παιδεία), Παιδαγωγική Σχολή, Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σσ. 96-97· Kettani M. A. (1979-80), "Muslims in southern Europe", *Journal Institute of Muslim Minority Affairs*, 1&2(1 & 2), σ. 154· Kurtuluş Ü. (1979), *Batı Trakya'nın Dünü Bugünü*, İstanbul: Sincan Matbaası, σ. 33· Özgüç A. (1974), *Batı Trakya Türkleri*, İstanbul: Kutluğ Yayınları, σ. 13.

¹³⁷⁷ Aydınli A. (1973), "Batı Trakya Faciasinin iç Yüzü" *Βαλκανική Βιβλιογραφία*, Τόμος Α' (Συμπλήρωμα), σ. 398.

¹³⁷⁸ Ladas S. (1932), *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey*, New York: The Macmillan Co., σ. 400.

¹³⁷⁹ Foreign Office, Folder 371/7959/E13044, memorandum prepared by Foreign Office, 20-11-1922, όπως παρατίθεται στο Alexandris A. (1983), *The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations, 1918-1974*, Athens: Center for Asia Minor Studies, σ. 96.

¹³⁸⁰ Τσιλένης Σ. Ε. (2001), «Η Μειονότητα των Ορθόδοξων Χριστιανών στις Επίσημες Στατιστικές τις Σύγχρονης Τουρκίας και τον Αστικό Χώρο», στο Κοντζαμάνης Β. & Παπάς Β. (επιμ.), *Οι Χωρικές Διαστάσεις των Δημογραφικών Φαινομένων*, Βόλος, Ε.Δ.Κ.Α., Πολυτεχνική Σχολή-Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας: 369-381, σ. 370.

¹³⁸¹ Τρουμπέτα Σ. (2001), *Κατασκευάζοντας Ταυτότητες για τους Μουσουλμάνους της Θράκης: Το Παράδειγμα των Πομάκων και των Τσιγγάνων*, Αθήνα: Κριτική, σσ. 32-36· Ζεγκίνης Ε. (1994), *Οι Μουσουλμάνοι Αθίγγανοι της Θράκης*, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, σ. 47.

στην περιοχή¹³⁸². Ο Ünal με τη σειρά του αναφέρει 142.000 μουσουλμάνους περίπου το 1927 και μια μείωση το 1930 που περιορίζει τον αριθμό των μελών της κοινότητας στα 130.000¹³⁸³. Ο Orhonlu το 1932 κατεβάζει τον αριθμό τους στα 105.000 περίπου μέλη και στα 110.000 το 1936¹³⁸⁴. Τέλος, εκτός αυτών, ο βόσνιος (;) Tchernalovitch το 1933 αναφέρει την παρουσία 143.000 περίπου μελών της μουσουλμανικής κοινότητας¹³⁸⁵.

Το 1928 η επίσημη απογραφή της ελληνικής κυβέρνησης προσεγγίζει τον αριθμό των μουσουλμάνων πολιτών της: 102.671 άτομα¹³⁸⁶. Ο συγκεκριμένος αριθμός είναι πλησίον των περίπου 106.000 πιστοποιητικών μη ανταλλαξιμότητας τα οποία μέχρι το 1934 είχαν χορηγήσει οι ελληνικές αρχές, όπως προαναφέρθηκε¹³⁸⁷.

Ακόμα και ο αριθμός του προσφυγικού πληθυσμού που βρισκόταν στη Θράκη δεν παρέμενε σταθερός στην περίοδο μελέτης. Η πρώτη επίσημη απογραφή του προσφυγικού πληθυσμού, τον Απρίλιο του 1923 (βλέπε Πίνακες 1), παραθέτει διαφορετικά στοιχεία από αυτά που παρουσιάστηκαν στην απογραφή του 1928. Η σχετική ασυμφωνία των στοιχείων ερμηνεύεται ως αποτέλεσμα της γεωγραφικής θέσης της Θράκης ως βασικής πύλης χερσαίας εισόδου στη χώρα, της πορείας της προσφυγικής αποκατάστασης, της δυνατότητας ελεύθερης επιλογής της περιοχής εγκατάστασης των προσφυγικών νοικοκυριών μέχρι και το 1928, καθώς και της υλοποίησης των κρατικών προσδοκιών για τη Θράκη. Η αρχική κατανομή των προσφύγων (1923), όπως παρουσιάζεται από τον Darques, δείχνει να ικανοποιεί τους βασικούς στόχους του εποικισμού της Θράκης για ενίσχυση της συνοριακής γραμμής του Έβρου ποταμού και των εύφορων πεδινών εκτάσεων της επαρχίας (βλέπε Χάρτη 33)¹³⁸⁸.

Την επόμενη χρονιά και έπειτα από διαμαρτυρίες της τουρκικής πλευράς, με εντολή της ελληνικής κυβέρνησης (10-02-1924) έλαβε χώρα η μετακίνηση του 1/4

¹³⁸² Aydınli A. (1973), "Bati Trakya Faciasinin İç Yüzü, İstanbul", *Βαλκανική Βιβλιογραφία*, Τόμος Α' (Συμπλήρωμα), σ. 392.

¹³⁸³ Ünal T. (1969), "Bati Trakya Türkleri", *Türk Kültürü*, 7(76), σ. 281, όπως παρατίθεται στην αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τσιούμης Κ. Α. (1994), *Η Μουσουλμανική Μειονότητα της Δυτικής Θράκης και οι Ελληνοτουρκικές Σχέσεις (1923-1940)*. (Ιστορία-Πολιτική-Παιδεία), Παιδαγωγική Σχολή. Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 103.

¹³⁸⁴ Orhonlu C. (1964), "Bati Trakya'da Türk Nüfusu", *Türk Kültürü Arastirmalari*, I(1), όπως παρατίθεται στο Popovic A. (1986), *L'Islam Balkanique. Les Musulmanes du Sud-Est Europeen dans la Period Post-Ottoman*, Berlin, σ. 155.

¹³⁸⁵ Tchernalovitch S. A. (1933), "Les Musulmans en Grèce", *L'Europe de l'Est et du Sud-Est*, III(3-4), σ. 206, όπως παρατίθεται στην αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τσιούμης Κ. Α. (1994), *Η Μουσουλμανική Μειονότητα της Δυτικής Θράκης και οι Ελληνοτουρκικές Σχέσεις (1923-1940)*. (Ιστορία-Πολιτική-Παιδεία), Παιδαγωγική Σχολή. Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 102.

¹³⁸⁶ Ο μοναδικός συγγραφέας που συμφωνεί με τα στοιχεία που δημοσίευσε η ελληνική κυβέρνηση στην απογραφή του 1928 (βλέπε *infra*) είναι ο ιταλός Rossi. Rossi E. (1928), "I Musulmaninella Tracia Occidentale", *Oriente Moderno*, 8, σσ. 516-517, όπως παρατίθεται στο Popovic A. (1986), *L'Islam Balkanique. Les Musulmanes du Sud-Est Europeen dans la Period Post-Ottoman*, Berlin, σ. 154.

¹³⁸⁷ Αλεξανδρής Α. (1988), «Το Ιστορικό Πλαίσιο των Ελληνοτουρκικών Σχέσεων, 1923-1987», στο Αλεξανδρής Α., Βερέμη Θ., Καζάκος Π., Κουφουδάκης Β., Ροζάκης & Τσιτσόπουλος Γ. (επιμ.), *Οι Ελληνοτουρκικές Σχέσεις 1923-1987*, Αθήνα, Γνώση & ΕΛ.Ι.Α.Μ.Ε.Π., I: 31-172, σ. 64.

¹³⁸⁸ Darques R. (2000), *Salonique au XXe Siècle. De la Cité Ottomane à la Métropole Grecque*, Paris: CNRS Editions, σ. 330.

των προσφύγων που βρίσκονταν στη Θράκη, από τη Γενική Διοίκηση. Έτσι, μετά το πέρας της προσφυγικής μετακίνησης προς άλλες περιοχές του ελληνικού κράτους στα τέλη του 1924, στη Θράκη παρέμειναν 16.596 προσφυγικές οικογένειες, που αντιστοιχούσαν σε 68.358 άτομα¹³⁸⁹. Ενάμισι χρόνο πριν ο πληθυσμός τους αριθμούσε 99.913 άτομα¹³⁹⁰.

Στην πραγματικότητα ο αριθμός των προσφύγων ήταν κατά πολύ μεγαλύτερος από αυτόν που δήλωναν επίσημα οι ελληνικές αρχές. Ο έλληνας αντιπρόσωπος στην 9^η Μικτή Υποεπιτροπή, κατά την πρώτη επίσκεψη της Μικτής Επιτροπής στη Θράκη (Φεβρουάριος 1924), δήλωσε ξεκάθαρα αναφορικά με την υπόσχεση των ελληνικών αρχών για τη μετακίνηση 25.000-30.000 προσφύγων: σαφώς δεν τους δηλώθηκε ότι ο προσφυγικός πληθυσμός που είναι εγκατεστημένος στη Δ. Θράκη υπερβαίνει τις 125.000. Και συνεχίζει: η τελευταία ακριβής στατιστική παρουσιάζει τον πληθυσμό των εγκατεστημένων προσφύγων στη Θράκη σε 89.352 άτομα¹³⁹¹.

Η απόκρυψη του αριθμού των προσφύγων είχε λοιπόν μια πολιτική σκοπιμότητα, η οποία συνδέεται περισσότερο με την προσπάθεια απόκρυψης του απόλυτου πληθυσμιακού μεγέθους τους και λιγότερο με την αδυναμία των αρχών να το καταγράψουν αποτελεσματικά. Έτσι, οι ελληνικές αρχές εμφανίστηκαν να έχουν τηρήσει την υπόσχεσή τους στην επιτροπή και στην τουρκική αντιπροσωπεία, ενώ στην πραγματικότητα ο πληθυσμός που μετακινήθηκε ήταν μικρότερος.

Προς τα τέλη του ίδιου έτους, μια άλλη καταγραφή από το υπουργείο Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως, που φέρει την υπογραφή του υπουργού, Κ. Φιλάνδρου, αναφορικά με τον αστικό και αγροτικό προσφυγικό πληθυσμό της Θράκης, παρουσιάζει διαφορετικά στοιχεία:

Πίνακας 1γνι.20. Απογραφή προσφυγικού πληθυσμού Υπουργείου Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως (Δεκέμβριος 1925)

	Αστικός Πληθυσμός		Αγροτικός Πληθυσμός		Σύνολο Θράκης	
	Οικογένειες	Άτομα	Οικογένειες	Άτομα	Οικογένειες	Άτομα
Νομός Ροδόπης	2.801	11.447	8.742	34.902	11.543	46.349
Νομός Έβρου	2.752	8.742	8.383	36.354	11.135	45.096
Σύνολο Θράκης	5.553	20.189	17.125	71.256	22.678	91.445

Πηγή: Ε.Ι.Ε./Ι.Ν.Ε., Αρχείο Α.Α. Πάλλη Φάκελος Β-Γ, Υπουργείο Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως, Διεύθυνση ΙΙΙ, Τμήμα Η', Γραφείο Α, αρ. πρωτ. 117492, 12-12-1925, (επιστολή υπουργού Κ. Φιλάνδρου)

¹³⁸⁹ Devedji A., E. (1929). *L' Echange Obligatoire des Minorites Greques et Turques en Vertu de la Convention de Lausanne du 30 Janvier 1923*, Nancy: Université de Nancy, σσ. 22-27, όπως παρατίθεται στο Akgönül S. (1999), *Une Communauté, Deux États: La Minorité Turco-Musulmane de Thrace Occidentale*, Beylerbeyi, Istanbul: Éditions Isis, σσ. 32-33.

¹³⁹⁰ Υπουργείον Υγείας Πρόνοιας και Αντιλήψεως/Τμήμα Στατιστικής (1933), *Απογραφή Προσφύγων. Ενεργηθείσα κατ' Απρίλιον 1923*, Αθήναι Εθνικόν Τυπογραφείον, σ. 9, όπως παρατίθεται στο Pentzopoulos D. (1962), *The Balkan Exchange of Minorities and Its Impact Upon Greece*, Paris: Mouton & Co., σ. 97.

¹³⁹¹ Ι.Α.Υ.Ε. 1925 Β' Πολιτική, 1925-1930, Περί της Δυτικής Θράκης, Κομοτηνή, 24-02-1925, αρ. πρωτ. 61, συντάκτης: Ο αντιπρόσωπος της ελληνικής επιτροπής στην 9^η Υποεπιτροπή, προς: Ελληνική αντιπροσωπεία Μικτής Επιτροπής Ανταλλαγής Πληθυσμών, Κωνσταντινούπολη.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο μικρότερος αριθμός προσφυγικών οικογενειών σε αγροτικές περιοχές που παραθέτει στην ανάλυσή του ο Ladas, όταν κάνει λόγο για 16.274 οικογένειες, που αντιστοιχούσαν σε 65.915 άτομα, κατά τα τέλη του 1925, από τα στοιχεία της Κ.τ.Ε. που χρησιμοποίησε¹³⁹². Αργότερα, στα τέλη Ιουνίου του 1926, η Κ.τ.Ε. αναφέρει 16.546 οικογένειες και 68.358 άτομα, που ανήκαν στον αγροτικό προσφυγικό πληθυσμό της Θράκης (η πλειονότητα τους καταγόταν από την περιοχή ανατολικά του Έβρου)¹³⁹³.

Ο Πάλλης, τρεις μήνες αργότερα, ανεβάζει τον αριθμό των οικογενειών σε 16.625¹³⁹⁴. Στην πραγματικότητα, ο προσφυγικός πληθυσμός δεν είχε ακόμη σταθεροποιηθεί στις περιοχές εγκατάστασής του, γεγονός που προκαλούσε αυξομειώσεις στον αριθμό του. Υπήρχε, βέβαια, πάντα το ενδεχόμενο απόκρυψης του πραγματικού μεγέθους του προσφυγικού πληθυσμού της Θράκης, ως εργαλείου κατευνασμού των τουρκικών αντιδράσεων.

Το πληθυσμιακό προφίλ της Θράκης και η πορεία των αναμορφωτικών επεμβάσεων της συγκεκριμενοποιήθηκαν με την απογραφή πληθυσμού που πραγματοποίησε η *Γενική Στατιστική Υπηρεσία* (Γ.Σ.Υ.) τον Μάιο του 1928. Ο συνολικός πληθυσμός της περιοχής, το 1928 (303.879 κάτοικοι), σε σύγκριση με τα αποτελέσματα της απογραφής του 1920 (202.660 κάτοικοι), κατέγραψε μια πληθυσμιακή διαφορά της τάξης των 101.219 κατοίκων σε διάστημα μιας πενταετίας¹³⁹⁵.

Κρίνεται, όμως, απαραίτητο να παρουσιαστούν οι εγκλεισμοί των δημοσιευμένων αποτελεσμάτων από τις απογραφές της Γ.Σ.Υ. Από τη μια, έχει παρατηρηθεί η τάση μη εγγραφής των κοριτσιών στα ληξιαρχικά γραφεία (μέχρι και το 1920) και η συνακόλουθη υπερεκπροσώπηση των ανδρών παρά τα μεγάλα ποσοστά ανδρικού πληθυσμού που μετανάστευαν στο εξωτερικό. Από την άλλη έχει καταγραφεί μια αποστροφή ως προς τη δήλωση της ηλικίας του ανδρικού πληθυσμού (1907-1951) στις ηλικίες γύρω στα 20 έτη, το όριο κατάταξης στις κλάσεις του ελληνικού στρατού¹³⁹⁶. Επιπλέον είναι γεγονός η προβληματική καταγραφή των γεννήσεων και των θανάτων νεογνών και νεογέννητων, ιδίως σε δυσπρόσιτες περιοχές¹³⁹⁷. Αυτές οι παρατηρήσεις δεν μειώνουν την αξιοπιστία των αποτελεσμάτων της απογραφής, αλλά υπενθυμίζουν τους περιορισμούς τους κατά την εξαγωγή συμπερασμάτων.

¹³⁹² Ladas S. (1932), *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey*, New York: The Macmillan Co., σ. 645.

¹³⁹³ Κοινωνία των Εθνών (1997), *Η Εγκατάσταση των Προσφύγων στην Ελλάδα*, Πρώτη Έκδοση, Γενεύη 1926, Μετάφραση: Φ. Βεϊνόγλου & Μ. Βεϊνόγλου, Αθήνα: Τροχάλια, σ. 71.

¹³⁹⁴ Ε.Ι.Ε./Ι.Ν.Ε., Αρχείο Α.Α. Πάλλης Φάκελος Β-Γ. Γενική Στατιστική των εγκαταστάσεων της ΕΑΠ στις 30-09-1926.

¹³⁹⁵ Κιόχος Π. (1981), *Στατιστική Ανάλυση του Δημογραφικού Προβλήματος της Ελλάδος από το 1920 Μέχρι το 1971*, Αθήνα: Εκδόσεις Καραμπελόπουλος, σ. 185.

¹³⁹⁶ Valaoras V. G. (1960). "A Reconstruction of the Demographic History of Modern Greece." *The Millbank Memorial Fund Quarterly*, XXXVIII(2), σσ. 116-118.

¹³⁹⁷ Henry L. (1968), "The Verification of Data in Historical Demography" *Population Studies*, 22(1), σ. 63.

Η πληθυσμιακή αύξηση είχε τις ρίζες της στην προσφυγική εγκατάσταση στη Θράκη και στην απομάκρυνση του βουλγαρόφωνου στοιχείου και στην αποδημία μέρους του μουσουλμανικού. Οι αλλαγές που σημειώθηκαν στο δημογραφικό προφίλ της περιοχής εντοπίζονται τόσο στην εθνοτική σύνθεση, όσο και στην ενίσχυση των ηλικιακών ομάδων του συνολικού πληθυσμού της και στην αντίστοιχη μεταβολή του αστικού, ημιαστικού και αγροτικού πληθυσμού της.

Αναλυτικότερα η πυραμίδα ηλικιών του πραγματικού πληθυσμού της Θράκης το 1920 χαρακτηρίζεται από μια εκτεταμένη αύξηση των γεννήσεων κατά την πρώτη δεκαετία του 1900, η οποία μειώνεται στην επόμενη δεκαετία, και συγκεκριμένα κατά την περίοδο 1915-1920 (βλέπε Διάγραμμα 2)¹³⁹⁸. Η αποχώρηση σημαντικού αριθμού γηγενών προς το ελληνικό κράτος και την Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά την περίοδο της βουλγαρικής διοίκησης μπορεί να συσχετιστεί με μια μείωση της γεννητικότητας, όπως αποτυπώθηκε στην πυραμίδα. Από εκεί και πέρα, η πυραμίδα ηλικιών χαρακτηρίζεται από μια αρκετά περιορισμένη πληθυσμιακή σύνθεση με εμφανείς συρρικνώσεις, αποτέλεσμα της κατάστασης στη βαλκανική χερσόνησο στα τέλη του 19ου αιώνα. Συνολικά, ο πληθυσμός της Θράκης το 1920 μπορεί να χαρακτηριστεί ανανεώσιμος, με βάση την έξαρση των γεννήσεων ύστερα από μια αρκετά εκτεταμένη περίοδο χαμηλής γεννητικότητας και εκτεταμένων πολεμικών συγκρούσεων¹³⁹⁹.

Με τη σειρά της η πυραμίδα ηλικιών του πραγματικού πληθυσμού της Θράκης για το 1928 χαρακτηρίζεται από μια εκτεταμένη γεννητικότητα αποτέλεσμα των κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών της εποχής¹⁴⁰⁰. Συνολικά η πυραμίδα έχει δεχθεί μια ενίσχυση σε όλες τις ηλικιακές της ομάδες και στα δύο φύλα, από την προσφυγική παρουσία¹⁴⁰¹. Ο πληθυσμός της Θράκης μπορεί να χαρακτηριστεί ανανεώσιμος, λόγω της κατακόρυφης αύξησης των γεννήσεων που διαδέχθηκε περιόδους χαμηλότερης γεννητικότητας (βλέπε *infra*, ομοίως Διάγραμμα 3)¹⁴⁰².

Με την προβολή των πυραμίδων ηλικιών του πραγματικού πληθυσμού της

¹³⁹⁸ Valaoras V. G. (1960), "A Reconstruction of the Demographic History of Modern Greece." *The Millbank Memorial Fund Quarterly*, XXXVIII(2), σ. 118· Βασιλείον της Ελλάδος/Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1928), *Απογραφή του Πληθυσμού της Ελλάδος κατά την 19η Δεκεμβρίου 1920: Γενικά Στατιστικά Αποτελέσματα: Α' Πληθυσμός, Β' Οικογένειαι*, Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, σσ. 24-25.

¹³⁹⁹ Σιάμπος Γ. (1993), *Δημογραφία*, Αθήνα: Το Οικονομικό, σσ. 230-231, σ. 233· Ταπεινός, Γ. Φ. (1993), *Στοιχεία Δημογραφίας: Ανάλυση, Κοινωνικο-Οικονομικοί Παράγοντες και Ιστορία των Πληθυσμών*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, σσ. 64-65· Henry L. (1980), *Techniques d'Analyse en Démographie Historique*, Paris: Éditions de l'Institut National D'Études Démographiques, σσ. 15-16.

¹⁴⁰⁰ Βασιλείον της Ελλάδος/Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (1935), *Στατιστικά Αποτελέσματα της Απογραφής του Πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928. Τόμος II, Οικογενειακή Κατάσταση, Παιδείσεις*, Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, σσ. 18-19.

¹⁴⁰¹ Valaoras V. G. (1960), "A Reconstruction of the Demographic History of Modern Greece." *The Millbank Memorial Fund Quarterly*, XXXVIII(2), σ. 118.

¹⁴⁰² Σακέλλης Γ. (1993), *Πληθυσμός και Εργατικό Δυναμικό στην Ελλάδα: Μορφολογία και Διαχρονικές Εξελίξεις*. Αθήνα: Εκδόσεις Γαβρηλίδης, σσ. 43-46· Ταπεινός Γ. Φ. (1993), *Στοιχεία Δημογραφίας: Ανάλυση, Κοινωνικο-Οικονομικοί Παράγοντες και Ιστορία των Πληθυσμών*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, σσ. 64-65· Henry L. (1980), *Techniques d'Analyse en Démographie Historique*, Paris: Éditions de l'Institut National D'Études Démographiques, σσ. 15-16.

Θράκης του 1920 και του 1928 (αναγωγή πυραμίδας του 1928 στην πυραμίδα του 1920), στο ίδιο σύστημα αξόνων, παρουσιάζεται η δημογραφική εξέλιξη σε διάστημα λιγότερο της μίας δεκαετίας (βλέπε Διάγραμμα 4)¹⁴⁰³. Σε ορισμένες περιπτώσεις οι ηλικιακές ομάδες λόγω της προσφυγικής παρουσίας, σχεδόν διπλασίασαν τον αριθμό των μελών τους, παρά τον εκτοπισμό και την αποδημία γηγενών.

Στη συνέχεια ο αριθμός των προσφύγων που εισήλθε και εγκαταστάθηκε στη Θράκη, υπολογίζεται περίπου τα 100.000 άτομα (βλέπε Διάγραμμα 5)¹⁴⁰⁴. Η απογραφή επιβεβαίωσε την καταγωγή του προσφυγικού κόσμου της Θράκης, με την πλειονότητα τους να προέρχεται από τις περιοχές ανατολικά του Έβρου· αυτούς ακολούθησαν οι πρόσφυγες από την Ανατολία και από τη Βουλγαρία. Ο κύριος όγκος τους, όπως ήταν αναμενόμενο, εισήλθε στη χώρα μετά τα γεγονότα του Αυγούστου του 1922. Ο πληθυσμός που μετακινήθηκε νωρίτερα αποτέλεσε ένα πολύ μικρό ποσοστό του συνολικού προσφυγικού πληθυσμού, του οποίου η πλειονότητα τους προερχόταν από τα βουλγαρικά εδάφη. Τα αίτια αυτού του φαινομένου εντοπίζονται στις πρώτες μετακινήσεις της ελληνοβουλγαρικής ανταλλαγής.

Το μέγεθος του προσφυγικού πληθυσμού, τον Απρίλιο του 1923, όταν έγινε μια πρώτη επίσημη προσπάθεια απογραφής, παρουσίασε ισοκατανομή στους δύο νομούς της Γενικής Διοίκησης Θράκης (βλέπε Διάγραμμα 6)¹⁴⁰⁵. Όμως πέντε σχεδόν χρόνια μετά, ο συνολικός προσφυγικός πληθυσμός της Θράκης κατέγραψε μείωση της τάξης των 3.000 περίπου κατοίκων με συνακόλουθα αποτελέσματα στην κατά νομούς κατανομή του. Έτσι ο νομός Έβρου το 1928 παρουσίασε έναν μειωμένο κατά 7.000 περίπου μέλη προσφυγικό πληθυσμό και ο νομός Ροδόπης αυξημένο κατά 3.000 περίπου μέλη.

Αντίστοιχη μεταβολή παρουσίασε και η κατανομή του προσφυγικού πληθυσμού στη Θράκη κατά την ίδια πενταετία. Η χαρτογραφική απεικόνιση της εγκατάστασής του (1928) από τον Darques είναι δηλωτική τόσο των προτεραιοτήτων του εποικισμού (ενίσχυση της συνοριογραμμής Έβρου-Ροδόπης) όσο και της εξέλιξής του (αποτυχία εποικισμού ορεινών οικισμών παραμεθορίου, αυξημένα ποσοστά εγκατάστασης στο τρίγωνο Ξάνθης-Κομοτηνής-Βιστωνίδας) (βλέπε Χάρτη

¹⁴⁰³ Βασιλείον της Ελλάδος/Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (1935), *Στατιστικά Αποτελέσματα της Απογραφής του Πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928. Τόμος II, Οικογενειακή Κατάσταση, Παιδείσις*, Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, σσ. 18-19· Βασιλείον της Ελλάδος/Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1928), *Απογραφή του Πληθυσμού της Ελλάδος κατά την 19η Δεκεμβρίου 1920: Γενικά Στατιστικά Αποτελέσματα: Α' Πληθυσμός, Β' Οικογένειαι*, Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, σσ. 24-25.

¹⁴⁰⁴ Βασιλείον της Ελλάδος/Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (1933), *Στατιστικά Αποτελέσματα της Απογραφής του Πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928. Τόμος I, Πραγματικός και Νόμιμος Πληθυσμός-Πρόσφυγες*, Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, σ. 413.

¹⁴⁰⁵ Βασιλείον της Ελλάδος/Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (1935), *Στατιστικά Αποτελέσματα της Απογραφής του Πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928. Τόμος II, Οικογενειακή Κατάσταση, Παιδείσις*, Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, σσ. 89-95, σσ. 303-310, σσ. 545-551, σσ. 607-611· Βασιλείον της Ελλάδος/Υπουργείο Υγιεινής Προνοίας και Αντιλήψεως-Τμήμα Στατιστικής (1923), *Απογραφή Προσφύγων Ενεργηθείσα κατ' Απρίλιον 1923: Αριθμός Προσφύγων Κυρωθείς δια του από 18-10-1923 Βασιλικού Διατάγματος*, Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, σσ. 11-12, 42-43.

34)¹⁴⁰⁶.

Ο προσφυγικός πληθυσμός της Θράκης (βλέπε Διάγραμμα 7) παρουσιάζεται ανεπηρέαστος από την απότομη αύξηση της γεννητικότητας που παρατηρήθηκε στις αρχές του 20ού αιώνα¹⁴⁰⁷. Οι υπόλοιπες πληθυσμιακές ομάδες, που γεννήθηκαν μετά το 1900, παρουσιάζουν μέγεθος ανάλογο με αυτές που γεννήθηκαν τουλάχιστον μέχρι και τα τέλη του 19ου αιώνα.

Στην πραγματικότητα ο προσφυγικός πληθυσμός τόνωσε το δημογραφικό προφίλ των περιοχών στις οποίες εγκαταστάθηκε. Αναφορικά με το δημογραφικό πρόβλημα της Ελλάδας και την προσφυγική παρουσία, ο Βαλαώρας κατέληξε σε σημαντικά ευρήματα: σύμφωνα με αυτά η προσφυγική παρουσία κατάφερε να τονώσει σημαντικά τη γεννητικότητα στις περιοχές όπου το ποσοστό των προσφύγων κυμαινόταν μεταξύ 20% και 60% του συνολικού, όπως στη Θράκη. Μια εξισορρόπηση του ποσοστού της γεννητικότητας μεταξύ των γηγενών και των προσφύγων άρχισε να εκδηλώνεται από το 1934 και μετά. Ο Βαλαώρας, αιτιολογεί τα αυξημένα ποσοστά γεννητικότητας των προσφύγων με βάση τα ιδιαίτερα βιολογικά χαρακτηριστικά τους και όχι τις κοινωνικές και τις οικονομικές συνθήκες της εποχής, που διασφάλιζαν μείωση του ποσοστού θνησιμότητας των ζώντων γεννηθέντων παιδιών¹⁴⁰⁸. Αυτές άλλωστε είχαν δημιουργήσει ένα ευνοϊκότερο πλαίσιο για τη σύναψη γάμων σε μικρότερη ηλικία από τις προσφυγικές ομάδες¹⁴⁰⁹.

Σε κάθε περίπτωση η Θράκη παρουσίασε μια συνολική αύξηση του πληθυσμιακού της υπόβαθρου. Η εξέλιξη της φυσικής κίνησης του πληθυσμού (1922-1937) φανερώνει τη συγκεκριμένη πληθυσμιακή τάση, καθώς και τη γενικότερη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης (βλέπε Διαγράμματα 8) του θρακικού και του ελληνικού πληθυσμού¹⁴¹⁰. Τα στοιχεία για τη Θράκη αποκαλύπτουν την

¹⁴⁰⁶ Darques R. (2000), *Salonique au XXe Siècle. De la Cité Ottomane à la Métropole Grecque*. Paris: CNRS Editions, σ. 331.

¹⁴⁰⁷ Βασιλείον της Ελλάδος/Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (1935), *Στατιστικά Αποτελέσματα της Απογραφής του Πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928. Τόμος II, Οικογενειακή Κατάσταση, Παιδείσις*, Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, σ. 379.

¹⁴⁰⁸ Κιόχος Π. (1981), *Στατιστική Ανάλυση του Δημογραφικού Προβλήματος της Ελλάδος από το 1920 Μέχρι το 1971*, Αθήνα: Εκδόσεις Καραμπελόπουλος, σ. 217· Σακέλλης Γ. (1993), *Πληθυσμός και Εργατικό Δυναμικό στην Ελλάδα: Μορφολογία και Διαχρονικές Εξελίξεις*. Αθήνα: Εκδόσεις Γαβρηλίδης, σ. 33.

¹⁴⁰⁹ Βαλαώρας Β. Γ. (1942), *Το Δημογραφικό Πρόβλημα της Ελλάδος και η Επίδρασις των Προσφύγων*, Αθήναι, σσ. 24-33, σσ. 59-61, όπως παρατίθεται στο Kontogiorgi E. (2006), *Population Exchange in Greek Macedonia: The Rural Settlement of Refugees 1922-1930*, Oxford: Clarendon Press, σ. 158.

¹⁴¹⁰ Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1927), *Στατιστική της Κινήσεως του Πληθυσμού κατά το έτος 1922*. Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, σσ. 4-5· Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1928), *Στατιστική της Κινήσεως του Πληθυσμού κατά το έτος 1923*. Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, σσ. 2-3· Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1928), *Στατιστική της Κινήσεως του Πληθυσμού κατά το έτος 1924*. Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, σσ. 2-3· Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Διεύθυνσις Στατιστικής (1929), *Στατιστική της Κινήσεως του Πληθυσμού κατά το έτος 1925*. Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, σσ. 4-5· Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1930), *Στατιστική της Κινήσεως του Πληθυσμού κατά το έτος 1926*. Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, σσ. 4-5· Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1930), *Στατιστική της Κινήσεως του Πληθυσμού κατά το έτος 1927*. Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, σσ. 2-3· Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1931), *Στατιστική της Κινήσεως του Πληθυσμού (Γάμοι-Γεννήσεις-Θάνατοι) κατά το έτος 1928*. Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον, σσ. 2-3· Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική

πορεία και την εξέλιξη των στοιχείων στο σύνολο της χώρας, όπως η αύξηση του συνολικού προσδόκιμου επιβίωσης (1925-1929, 48,2 έτη και 1935-1939, 52,8 έτη) στο σύνολο της χώρας· παρά τη σχετική υποκαταγραφή των στοιχείων όπως τονίζει ο Βαλαώρας¹⁴¹¹.

Έτσι στο διαμέρισμα της Θράκης, καταγράφεται μια σταθερή άνοδος του ρυθμού της ετήσιας πληθυσμιακής αύξησης, που υπολογίζεται στο 3,1% κατά την περίοδο 1920-1928 και στο 1,46% κατά την περίοδο 1928-1940, αποκαλύπτοντας την ομαλή δημογραφική εξέλιξη του πληθυσμού μετά το 1930¹⁴¹². Στο πλαίσιο αυτών, εξηγούνται και οι πτωτικές τάσεις της γεννητικότητας και της θνησιμότητας του πληθυσμού, οι οποίες διατηρήθηκαν και κατά την επόμενη δεκαετία (1940)¹⁴¹³.

Η διερεύνηση της φυσικής κίνησης του πληθυσμού, προκειμένου να παρουσιαστεί ολοκληρωμένα, χρειάζεται και τον υπολογισμό της εξωτερικής μεταναστευτικής κίνησης. Στην προκειμένη περίπτωση η παρακολούθηση της μεταναστευτικής ροής είναι σχετικά προβληματική. Έτσι όταν για το σύνολο της χώρας υπολογίζεται η υπερπόντια μετανάστευση προς τις Η.Π.Α. (ανακόπηκε αισθητά μετά το 1921), η περίπτωση της Θράκης συναντά πρόσθετες δυσκολίες. Για παράδειγμα αναφέρεται η αδυναμία των αρχών να καταγράψουν επακριβώς των αριθμό των μη ανταλλάξιμων που αναχωρούσαν προς την Τουρκία. Πάντως ο Polyzos -στα στοιχεία που δημοσιεύει- υποστηρίζει ότι το διαμέρισμα της Θράκης είχε το μικρότερο ποσοστό μεταναστών συγκριτικά με τα υπόλοιπα διαμερίσματα της χώρας, κατά την περίοδο πριν από την έναρξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου (τα στοιχεία αυτά δέχονται μεγάλη αμφισβήτηση για την ορθότητά τους)¹⁴¹⁴. Σε κάθε,

Υπηρεσία της Ελλάδος (1931), *Στατιστική της Κινήσεως του Πληθυσμού κατά το έτος 1929*. Αθήνα: Εθνικόν Τυπογραφείον, σσ. 2-3· Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1932), *Στατιστική της Κινήσεως του Πληθυσμού κατά το έτος 1930*. Αθήνα: Εθνικόν Τυπογραφείον, σσ. 2-3· Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1933), *Στατιστική της Κινήσεως του Πληθυσμού κατά το έτος 1931 (Μετά Προσωρινών Δεδομένων δια το Έτος 1932)*. Αθήνα: Εθνικόν Τυπογραφείον, σσ. 2-3· Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1934), *Στατιστική της Κινήσεως του Πληθυσμού κατά το έτος 1932*. Αθήνα: Εθνικόν Τυπογραφείον, σσ. 2-3· Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1935), *Στατιστική της Κινήσεως του Πληθυσμού κατά το έτος 1933 (Μετά Προσωρινών Δεδομένων δια το έτος 1934)*. Αθήνα: Εθνικόν Τυπογραφείον, σσ. 2-3· Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1936), *Στατιστική της Κινήσεως του Πληθυσμού κατά το έτος 1934 (Μετά Προσωρινών Δεδομένων δια το έτος 1935)*. Αθήνα: Εθνικόν Τυπογραφείον, σσ. 2-3· Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1937), *Στατιστική της Κινήσεως του Πληθυσμού κατά το έτος 1935 (Μετά Προσωρινών Δεδομένων δια το έτος 1936)*. Αθήνα: Εθνικόν Τυπογραφείον, σσ. 2-3· Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1938), *Στατιστική της Κινήσεως του Πληθυσμού κατά το έτος 1936 (Μετά Προσωρινών Δεδομένων δια το έτος 1937)*. Αθήνα: Εθνικόν Τυπογραφείον, σσ. 4-5· Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1939), *Στατιστική της Κινήσεως του Πληθυσμού κατά το έτος 1937 (Μετά Προσωρινών Δεδομένων δια το έτος 1938)*. Αθήνα: Εθνικόν Τυπογραφείον, σσ. 4-5.

¹⁴¹¹ Valaoras, V. G. (1960), "A Reconstruction of the Demographic History of Modern Greece", *The Millbank Memorial Fund Quarterly*, XXXVIII(2), σσ. 128-135.

¹⁴¹² Kayser B., Thompson K., Vaternelle R. and Koukis V. (1969), *Economic and Social Atlas of Greece*. Athens: Centre for Economic Research & National Statistical Service of Greece, χάρτης 2.04.

¹⁴¹³ Σακέλλης Γ. (1993), *Πληθυσμός και Εργατικό Δυναμικό στην Ελλάδα: Μορφολογία και Διαχρονικές Εξελίξεις*. Αθήνα: Εκδόσεις Γαβριηλίδης, σ. 28.

¹⁴¹⁴ Polyzos N. J. (1947), *Essai sur l' emigration Greque: Etude Demographique, Economique et Sociale*. Paris: Librairie du Recueil Sirey, όπως παρατίθεται στο Κωστής Κ. (1987), *Αγροτική Οικονομία και Γεωργική Τράπεζα:*

όμως, περίπτωση δεν παύουν να αποτελούν ενδείξεις για τις χωρικές εκφάνσεις του συγκεκριμένου φαινομένου¹⁴¹⁵.

Από την απογραφή του 1928 είναι δυνατή η επαλήθευση των προτεραιοτήτων του εποικιστικού έργου του ελληνικού έθνους-κράτους. Η κατανομή του στη θρακική επικράτεια έγινε κατά πλειονότητα στις αγροτικές περιοχές της, για να ακολουθήσουν οι αστικές και οι ημιαστικές περιοχές της Θράκης (βλέπε Διάγραμμα 9)¹⁴¹⁶. Η κατανομή αποκαλύπτει, επίσης, τον αγροτικό χαρακτήρα του συνολικού ελληνικού πληθυσμού. Δηλαδή στο σύνολο της χώρας κυριαρχεί ο αγροτικός πληθυσμός (55%), για να ακολουθήσει ο αστικός με ποσοστό 30,6% (το 1920, 23%) του συνολικού¹⁴¹⁷.

Κατά την δετία 1920-1928 ο αγροτικός πληθυσμός της Θράκης δέχθηκε αύξηση της τάξης των 57.000 περίπου κατοίκων, ο αστικός αύξηση 17.000 κατοίκων και ο ημιαστικός αύξηση 2.000 κατοίκων αντιστοίχως. Από τα παραπάνω επιβεβαιώνεται και ο αγροτικός χαρακτήρας των νομών της Θράκης.

Στην επόμενη απογραφή (1940) ο πληθυσμός της περιφέρειας αυξήθηκε στο σύνολό του και σε όλες τις κατηγορίες των οικισμών, όπως και στο σύνολο της χώρας (συνολική μεταβολή 1928-1940 στο σύνολο χώρας, 18,4%)¹⁴¹⁸. Αξιοσημείωτη είναι η διαφορά μεταξύ αγροτικού και ημιαστικού πληθυσμού, αναφορικά με την προηγούμενη απογραφή στη Θράκη. Αυτή εξηγείται από το δημογραφικό άλμα αρκετών αγροτικών οικισμών, που ξεπέρασαν το όριο των 2.000 κατοίκων το οποίο όριζε η Γ.Σ.Υ. για την κατηγοριοποίηση τους ως ημιαστικών. Στην κατηγορία αυτή έκτος των παραδοσιακών ημιαστικών κέντρων, όπως το Σουφλί, το Διδυμότειχο, οι Σάπες, προστέθηκαν και νέοι –ενδιάμεσοι πλέον- οικισμοί όπως το Ελαφοχώρι, το Τύχιο, ο Ίασμος, η Οργάνη, το Εύλαλο, ο Εχίνος, τα Κιμμέρια και τα Αρριανά (βλέπε Χάρτη 35).

Αναφορικά με τον αστικό πληθυσμό της Θράκης, οι αστικοί σχηματισμοί διπλασίασαν στις περισσότερες περιπτώσεις τον πληθυσμό τους, σε σχέση με τα στοιχεία της απογραφής του Δεκεμβρίου του 1920 (βλέπε Διάγραμμα 9)¹⁴¹⁹.

Όψεις της Ελληνικής Οικονομίας στο μεσοπόλεμο (1919-1938), Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, σ. 72.

¹⁴¹⁵ Kayser B. & Μερακλής Μ. Γ. (1968), *Ανθρωπογεωγραφία της Ελλάδος*, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, σσ. 81-82.

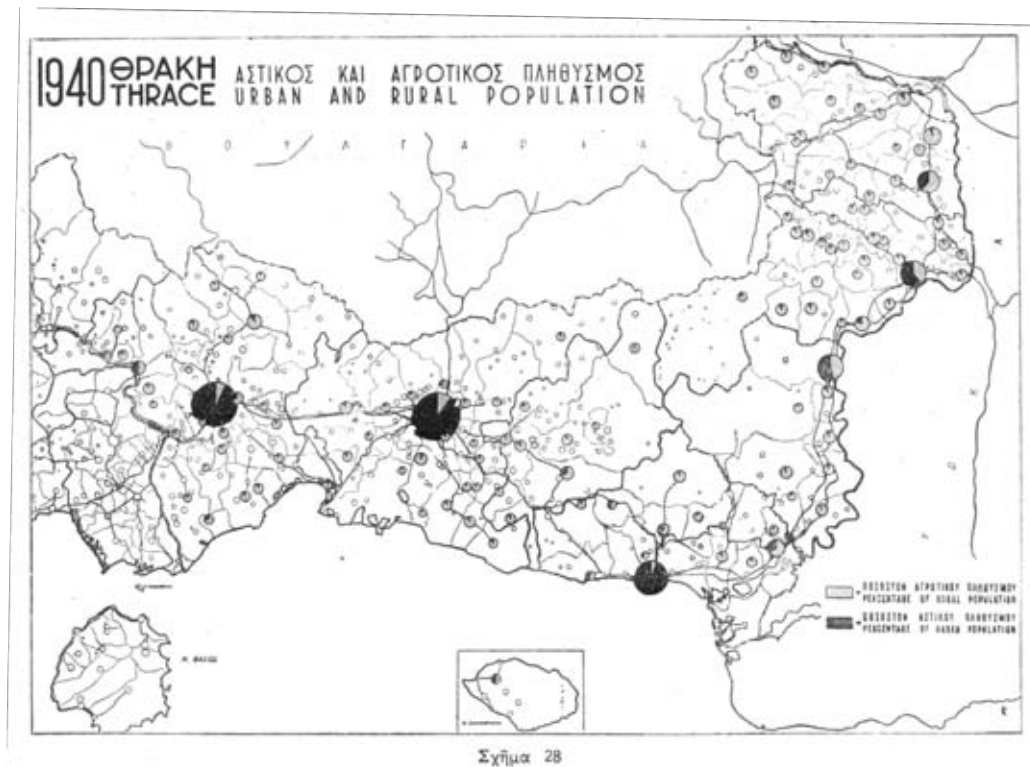
¹⁴¹⁶ Βασιλείον της Ελλάδος/Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1950), *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την Απογραφήν της 16ης Οκτωβρίου 1940*, Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, σσ. 101-108, σ. 342· Βασιλείον της Ελλάδος/Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (1933), *Στατιστικά Αποτελέσματα της Απογραφής του Πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928. Τόμος Ι, Πραγματικός και Νόμιμος Πληθυσμός-Πρόσφυγες*, Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, πίνakas 14.

¹⁴¹⁷ Kayser B. & Μερακλής Μ. Γ. (1968), *Ανθρωπογεωγραφία της Ελλάδος*, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, σ. 32.

¹⁴¹⁸ *Ibid*, σ. 34.

¹⁴¹⁹ Βασιλείον της Ελλάδος/Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1950), *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την Απογραφήν της 16ης Οκτωβρίου 1940*, Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, σσ. 101-108, σσ. 333-342· Βασιλείον της Ελλάδος/Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (1935), *Στατιστικά Αποτελέσματα της Απογραφής του Πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928. Τόμος ΙΙ, Οικογενειακή Κατάσταση, Παιδεύσεις*, Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, σσ. 89-95, σσ. 303-310, σσ. 545-551, σσ. 607-611· Βασιλείον της Ελλάδος/Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας-

Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του οικισμού της Ξάνθης, που σε διάστημα οκτώ ετών αύξησε τον πληθυσμό του πάνω από 50%. Η ίδια αύξηση σημειώθηκε και στον οικισμό της Αλεξανδρουπόλεως, όπου κατά το 1923 ο προσφυγικός πληθυσμός ήταν περίπου ίσος με το συνολικό πληθυσμό της πόλης. Ο οικισμός του Διδυμοτείχου μείωσε τον αρχικό προσφυγικό πληθυσμό του, όπως ακριβώς και αυτός του Σουφλίου. Η ιδιαιτερότητα του Σουφλίου έγκειται στην εγκατάσταση του προσφυγικού πληθυσμού, που δεν ξεπέρασε το 1/7 περίπου του πραγματικού πληθυσμού του 1928.

Χάρτης 35. Κομβικά σημεία (αστικά, ημιαστικά κέντρα) της θρακικής οικιστικής ιεραρχίας (1940)

Πηγή: Δοξιάδης Κ. Α. (1948), *Η Διοικητική Αναδιοργάνωση της Χώρας*, Αθήναι: Υπουργείο Ανοικοδομήσεως, σχήμα 28

Τέλος αναφορικά με τον οικισμό της πρωτεύουσας της Θράκης, η αναλογία προσφύγων και γηγενών, τόσο κατά το 1923 όσο και κατά το 1928, παρέμεινε στο ίδιο επίπεδο- στο 1/3 περίπου του πραγματικού πληθυσμού. Η διαφορά στο ποσοστό των προσφύγων επί του πραγματικού πληθυσμού των αστικών κέντρων της Θράκης μπορεί να εξηγηθεί με βάση τον διαφορετικό χαρακτήρα του εποικιστικού προγράμματος στους νομούς Έβρου και Ροδόπης, όπως θα φανεί στη συνέχεια. Η ανοδική πορεία του πληθυσμού των αστικών περιοχών της περιφέρειας συνεχίστηκε και κατά την επόμενη δεκαετία, με την εξαίρεση της Ξάνθης, όπως δηλώνει η

Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1928), *Απογραφή του Πληθυσμού της Ελλάδος κατά την 19η Δεκεμβρίου 1920: Γενικά Στατιστικά Αποτελέσματα: Α' Πληθυσμός, Β' Οικογένειαι*, Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, σσ. 84-87, σσ. 265-268· Βασιλειον της Ελλάδος/Υπουργείο Υγιεινής Προνοίας και Αντιλήψεως-Τμήμα Στατιστικής (1923), *Απογραφή Προσφύγων Ενεργηθείσα κατ' Απρίλιον 1923: Αριθμός Προσφύγων Κυρωθείς διά του από 18-10-1923 Βασιλικού Διατάγματος*, Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, σσ. 11-12, σσ. 42-43.

απογραφή του 1940.

Συνολικά σε ολόκληρη την επικράτεια της Θράκης, η διακύμανση των αυτοχθόνων προς τον προσφυγικό πληθυσμό μεταξύ των δύο απογραφών (1920-1928) αποκαλύπτει τις μετακινήσεις του και τις προσταγές του εποικιστικού προγράμματος. Έτσι οι περιοχές του τριγώνου (Ξάνθη-Κομοτηνή-Βιστωνίδα) και η περιοχή από τη Λευκίμη (επαρχία Αλεξανδρουπόλεως) μέχρι τα ελληνοτουρκικά σύνορα και τα ελληνοβουλγαρικά σύνορα (επαρχία Ν. Ορεστιάδας) παρουσίαζαν τη μεγαλύτερη διακύμανση γηγενών της περιόδου από 10% έως και 50%. Αντιθέτως, οι περιοχές με τη μικρότερη διακύμανση του γηγενούς πληθυσμού εντοπιζόνταν σε συγκεκριμένους θύλακες, όπως στις περιοχές της Σταυρούπολης (επαρχία Ξάνθης), της Αισύμης, των Σαπών, της Μαρώνειας και του Ίμερου (επαρχία Κομοτηνής) της Καβύλης (επαρχία Ν. Ορεστιάδας), της Πτελέας (επαρχία Ν. Ορεστιάδας), του Διδυμοτείχου και τέλος του Τυχερού και των Φερών (βλέπε Χάρτη 36)¹⁴²⁰.

Πρέπει να σημειωθεί πως ένα μέρος της δημογραφικής αύξησης των αστικών ιστών, όχι μόνο στη Θράκη αλλά και στο σύνολο της χώρας, έχει τις ρίζες του στην εσωτερική μετανάστευση και συγκεκριμένα στις μετακινήσεις από την ύπαιθρο, εντός και εκτός του διαμερίσματος της Θράκης. Ειδικότερα οι περισσότερες πληθυσμιακές εισροές προέρχονται από τη γειτονική Μακεδονία, σημειώνοντας αρκετά υψηλά νούμερα στον δήμο Ξάνθης, λόγω της ανθηρής καπνικής οικονομίας. Εξίσου σημαντικές είναι και οι ροές εντός του διαμερίσματος της Θράκης, από τις αγροτικές και ημιαστικές περιοχές προς τα αστικά κέντρα της (βλέπε Διάγραμμα 10, Πίνακα 19)¹⁴²¹. Στο σύνολο της χώρας ήδη από τις αρχές του 20ού αιώνα, καταγράφεται η εμφάνιση των πρώτων τάσεων αστικοποίησης¹⁴²².

Για την Ξάνθη και την Κομοτηνή, το ποσοστό των εσωτερικών μεταναστών στο σύνολο του πληθυσμού τους ανέρχεται σε 22% και 21%, αντίστοιχα. Για τον Kayser και τον Μερακλή, οι πόλεις της Θράκης παρουσίασαν χαμηλή ελκυστικότητα συγκριτικά με τα υπόλοιπα αστικά κέντρα της χώρας, λόγω της γενικότερης κατάστασης στην περιφέρεια¹⁴²³. Πάντως, τόσο το Διδυμότειχο όσο και το Σουφλί εμφανίζουν τα μικρότερα ποσοστά εσωτερικών μεταναστών, συγκριτικά με τα υπόλοιπα αστικά κέντρα της Θράκης, εκφράζοντας την προτίμηση των μετακινούμενων πληθυσμών στα δυναμικότερα και ισχυρότερα αστικά κέντρα του διαμερίσματος.

¹⁴²⁰ Darques R. (2000), *Salonique au XXe Siècle. De la Cité Ottomane à la Métropole Grecque*, Paris: CNRS Editions, σ. 326.

¹⁴²¹ Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1935), *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την Απογραφήν της 15-16 Μαΐου 1928. Πραγματικός Πληθυσμός Κυρωθείς διά του από 23 Νοεμβρίου 1928 Διατάγματος*, Δευτέρα Έκδοσις, Εν Αθήναι: Εν του Εθνικού Τυπογραφείου, σσ. ιε'-ιστ', σσ. λη'-λθ', σσ. μη'-μθ', Πίναξ 3*, Πίναξ Ι.β', Πίναξ Ι.γ', Πίναξ Ι.δ', Πίναξ Ι.ε'.

¹⁴²² Σακέλλης Γ. (1993), *Πληθυσμός και Εργατικό Δυναμικό στην Ελλάδα: Μορφολογία και Διαχρονικές Εξελίξεις*, Αθήνα: Εκδόσεις Γαβριηλίδης, σ. 25.

¹⁴²³ Kayser B. & Μερακλής Μ. Γ. (1968), *Ανθρωπογεωγραφία της Ελλάδος*, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, σσ. 32-33.

Ένα επιπλέον στοιχείο για την κατανόηση της αναμόρφωσης του θρακικού χώρου ήταν η μεταβολή του εθνοτικού προφίλ της περιοχής. Η μεταβολή δηλώνεται από τα στοιχεία της απογραφής που εκδόθηκαν, σχετικά με την κατανομή του πληθυσμού σε γλώσσα και θρησκεία, το 1928. Άμεση συνέπεια αυτού είναι το γεγονός της υπαγωγής του συνόλου του μουσουλμανικού πληθυσμού της Θράκης στη γενική κατηγορία «μουσουλμάνοι», χωρίς να καταγράφονται οι προαναφερόμενες διακρίσεις εντός της μουσουλμανικής κοινότητας. Έτσι για παράδειγμα στη γενική κατηγορία εμπεριέχονται οι πομάκοι –καταγράφονται ως βουλγαρόφωνοι μουσουλμάνοι- οι κirkάσιοι και οι μουσουλμάνοι αθίγγανοι. Σύμφωνα με τα στοιχεία που δημοσιεύθηκαν, ο πληθυσμός κατανέμεται βάσει του θρησκευάτος ως εξής:

Πίνακας 1γνι.21. Κατανομή πληθυσμού ανά θρησκευτική ομάδα (Απογραφή 1928)

	Ορθόδοξοι	Καθολικοί	Διαμ/νοι	Μουσουλμάνοι	Ισραηλίτες	Ουδεμίας Θρησκείας
Νομός Έβρου	108.846	175	33	12.635	1.041	-
Νομός Ροδόπης	88.215	150	156	89.986	1.933	1
Σύνολο Θράκης	197.061	325	189	102.671	2.974	1

Πηγή: Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1935), *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την Απογραφήν της 15-16 Μαΐου 1928. Πραγματικός Πληθυσμός Κυρωθείς διά του από 23 Νοεμβρίου 1928 Διατάγματος*, Δευτέρα Έκδοσις, Εν Αθήναι: Εν του Εθνικού Τυπογραφείου, Πίναξ 8*, σ. πδ'

Παρατήρηση: Οι θεματικές κατηγορίες καταγράφονται όπως αναφέρονται στο πρωτότυπο της έκδοσης

Αντιστοίχως, η κατανομή του βάσει της ομιλούμενης γλώσσας είναι η ακόλουθη:

Πίνακας 1γνι.22. Κατανομή πληθυσμού ανά ομιλούμενη γλώσσα (Απογραφή 1928)

	Ελληνική	Αγγλική	Αθγγανική	Αλβανική	Αρμενική	Βουλγαρική	Ισπανική	Κουτσοβλαχική	Μακεδονοσλαβική	Ρωσική	Τουρκική	Λοιπές Ξένες Γλώσσες
Νομός Έβρου	102.688	1	448	9	1.201	2	1.082	7	520	20	16.627	82
Νομός Ροδόπης	80.560	8	987	198	2.043	16.745	1.872	66	541	66	77.166	171
Σύνολο Θράκης	183.248	9	1.435	207	3.244	16747	2.954	73	1.061	86	93.793	255

Πηγή: Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1935), *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την Απογραφήν της 15-16 Μαΐου 1928. Πραγματικός Πληθυσμός Κυρωθείς διά του από 23 Νοεμβρίου 1928 Διατάγματος*, Δευτέρα Έκδοσις, Εν Αθήναι: Εν του Εθνικού Τυπογραφείου, Πίναξ 8*, σ. πδ'

Παρατήρηση: Οι θεματικές κατηγορίες καταγράφονται όπως αναφέρονται στο πρωτότυπο της έκδοσης

Τα στοιχεία που εκδόθηκαν σχετικά με την κατανομή ανά θρήσκευμα και

γλώσσα χρησιμοποιούνται με μια σχετική επιφύλαξη για δύο λόγους: πρώτον, διότι το ελληνικό κράτος την περίοδο του μεσοπολέμου για ορισμένες εθνοτικές ομάδες εντός της επικράτειάς του εξέδιδε στοιχεία μικρότερα του κανονικού, προσπαθώντας να μειώσει το μέγεθός τους, δεύτερον, διότι τα ίδια τα μέλη κάποιων ομάδων εκδήλωναν μια απροθυμία δήλωσης της γλώσσας τους, λόγω των έντονων κρατικών πιέσεων για εγκατάλειψη της μητρικής τους γλώσσας. Το χαρακτηριστικότερο τέτοιο παράδειγμα ήταν η κοινότητα των ομιλητών της μακεδονοσλαβικής γλώσσας¹⁴²⁴.

Από τα αποτελέσματα της απογραφής του 1928 επιβεβαιώνεται μια σειρά υποθέσεων αναφορικά με την εξέλιξη και την επιτυχία της μεταβολής του εθνοτικού υπόβαθρου της Θράκης. Χαρακτηριστικά, αναφέρεται η απομάκρυνση του μεγαλύτερου μέρους του βουλγαρόφωνου πληθυσμού και ενός μεγάλου μέρους του μουσουλμανικού πληθυσμού από την περιοχή του Έβρου.

Η απογραφή καταγράφει τον πραγματικό πληθυσμό κατά την ημερομηνία τέλεσής της με βάση τις θεματικές κατηγορίες που συνέταξε η Γ.Σ.Υ. Οι θεματικές αυτές, και ιδίως όσες αναφέρονται στο θρήσκευμα και στη γλώσσα, δεν μπορούν σε καμία περίπτωση να θεωρηθούν ανεξάρτητες από τη γενικότερη κυβερνητική πολιτική επί του ζητήματος της αναγνώρισης των διαφορετικών εθνοτικών ομάδων. Εξάλλου, κάποιες γλωσσικές κατηγορίες κατά την απογραφή του 1928 δεν συναντώνται στην τελευταία απογραφή που κατέγραψε τον πληθυσμό της επικράτειας, βάσει εθνοτικών χαρακτηριστικών, το 1951. Ενδεικτικά, αναφέρεται το παράδειγμα της βουλγαρικής γλώσσας, που απουσιάζει από τους καταλόγους του 1951 για τον πληθυσμό της Ροδόπης¹⁴²⁵.

Απότοκο των πληθυσμιακών μεταβολών ήταν η αύξηση του δείκτη πυκνοκατοίκησης της Θράκης, τον οποίο ο Schultze υπολογίζει σε 36 κατοίκους ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο, στα τέλη της δεκαετίας του 1920 (βλέπε Πίνακα 20)¹⁴²⁶. Ανάλογο νούμερο παραθέτουν και οι Kayser & Μερακλής, όταν υπολογίζουν τη μεταβολή του αντίστοιχου δείκτη από 24,1 το 1920 (βλέπε Χάρτη 37) σε 34,8

¹⁴²⁴ Mavrogordatos T. G. (1983), *The Stillborn Republic. Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, Los Angeles: University of California Press, σ. 247.

¹⁴²⁵ Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1958), *Αποτελέσματα της Απογραφής του Πληθυσμού κατά την 7^η Απριλίου 1951*, Αθήναι: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, σσ. 292-293.

¹⁴²⁶ Κεντρική Ένωση Δήμων και Κοινοτήτων Ελλάδας-Ελληνική Εταιρεία Τοπικής Ανάπτυξης και Αυτοδιοίκησης (2002), *Λεξικό Διοικητικών Μεταβολών των Δήμων και των Κοινοτήτων (1912-2001)*, Αθήνα: Χουλιάρáκης Μ. Γ. (1988), *Εξελίξεις του Πληθυσμού των Αγροτικών Περιοχών της Ελλάδος, 1920-1981*, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών· Χουλιάρáκης Μ. Γ. (1973-1976), *Γεωγραφική, Διοικητική και Πληθυσμιακή Εξέλιξη της Ελλάδος, 1821-1971*, Αθήναι: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών· Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1961), *Αποτελέσματα της Απογραφής του Πληθυσμού της 7ης Απριλίου 1951. Τόμος Ι: Ιστορική Επισκόπησης-Μεθοδολογική Έκθεση-Ανάλυση των Αποτελεσμάτων-Πίνακες κατ' Επιφάνειαν και Υψόμετρον*. Αθήναι: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου· Υπουργείο Υγείας Πρόνοιας και Περίθαλψης/Τμήμα Στατιστικής (1933), *Απογραφή Προσφύγων-Απρίλιος 1923*, Αθήναι: Εθνικών Τυπογραφείων· Βασίλειον της Ελλάδος/Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1950), *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την Απογραφήν της 16^{ης} Οκτωβρίου 1940*, Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου· Βασίλειον της Ελλάδος-Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Διεύθυνση Στατιστικής (1921), *Πληθυσμός του Βασιλείου της Ελλάδος κατά την Απογραφήν της 19 Δεκεμβρίου 1920*, Αθήναι: Εθνικών Τυπογραφείων.

κατοίκους ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο το 1928¹⁴²⁷. Η αύξηση της πυκνοκατοίκησης δεν ήταν ομοιόμορφη για το σύνολο της περιφέρειας. Όπως προαναφέρθηκε, οι ορεινές περιοχές απώλεσαν το σύνολο σχεδόν του πληθυσμού που βρισκόταν εγκατεστημένος το 1920 –με εξαίρεση τις περιοχές συγκέντρωσης των Πομάκων– λόγω του εκτοπισμού προς τη Βουλγαρία και της αποδημίας προς την Τουρκία. Άρα, η πύκνωση του θρακικού πληθυσμού εντοπίστηκε αποκλειστικά στους οικισμούς των πεδινών και ημι-ορεινών περιοχών.

Εντός των πεδινών περιοχών βρίσκονταν οι πρωτεύοντες και δευτερεύοντες οικισμοί της Θράκης, με εξαίρεση τον Εχίνο. Οι μεταβολές στην πυκνοκατοίκηση που υπέστησαν τα οικιστικά τους πλέγματα κατά την περίοδο μελέτης, εκφράζουν και το γενικότερο ανασχηματισμό που έλαβε χώρα. Τα παραδείγματα των κέντρων των επαρχιών καθώς και των αντίστοιχων αγροτικών περιοχών τους είναι δηλωτικά των αλλαγών αυτών, καθώς και των χωρικών-δημογραφικών ανισοτήτων που προέκυψαν:

Πίνακας 1γνι.23. Δείκτες πυκνοκατοίκησης Θράκης (1920-1940)

Δείκτες Πυκνοκατοίκησης (κάτοικοι/τ.χλμ.)	Δήμοι-Κοινότητες			Αγροτικές Περιοχές Επαρχιών		
	1920	1928	1940	1920	1928	1940
Αλεξανδρούπολης	21,5	26,8	35,9	15,3	14	20,5
Διδυμοτείχου	155,1	173,8	169,1	20,5	29,1	35,2
Νέας Ορεστιάδας	72	67,1	92,6	21,4	33,7	42,9
Σουφλίου	41,7	48,4	50,8	8,4	11,9	17,3
Κομοτηνής	319,3	470,9	495,7	16,7	21,8	27,6
Ξάνθης	552,1	1.122,3	969,1	21,8	32,4	52,8
Σαπών	29,9	31	42,3	21,9	21	28,9

Πηγή: Κεντρική Ένωση Δήμων και Κοινοτήτων Ελλάδας-Ελληνική Εταιρεία Τοπικής Ανάπτυξης και Αυτοδιοίκησης (2002), *Λεξικό Διοικητικών Μεταβολών των Δήμων και των Κοινοτήτων (1912-2001)*, Αθήνα: Χουλιαράκης Μ. Γ. (1988), *Εξελίξεις του Πληθυσμού των Αγροτικών Περιοχών της Ελλάδος, 1920-1981*, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών· Χουλιαράκης Μ. Γ. (1973-1976), *Γεωγραφική, Διοικητική και Πληθυσμιακή Εξέλιξη της Ελλάδος, 1821-1971*, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών· Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1961), *Αποτελέσματα της Απογραφής του Πληθυσμού της 7ης Απριλίου 1951. Τόμος Ι: Ιστορική Επισκόπηση-Μεθοδολογική Έκθεση-Ανάλυση των Αποτελεσμάτων-Πίνακες κατ' Επαρχίες και Υπόμμετρον*. Αθήνα: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου· Υπουργείο Υγείας Πρόνοιας και Περίθαλψης/Τμήμα Στατιστικής (1933), *Απογραφή Προσφύγων-Απρίλιος 1923*, Αθήνα: Εθνικόν Τυπογραφείον· Βασιλείον της Ελλάδος/Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1950), *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την Απογραφήν της 16^{ης} Οκτωβρίου 1940*, Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου· Βασιλείον της Ελλάδος-Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Διεύθυνση Στατιστικής (1921), *Πληθυσμός του Βασιλείου της Ελλάδος κατά την Απογραφήν της 19 Δεκεμβρίου 1920*, Αθήνα: Εθνικόν Τυπογραφείον

Ειδικότερα τα παραδοσιακά αστικά κέντρα, όπως η Ξάνθη και η Κομοτηνή, ήταν οι δήμοι με τη μεγαλύτερη πυκνοκατοίκηση σε ολόκληρη τη Θράκη. Ιδίως η Ξάνθη βίωσε μια τεράστια συσσώρευση πληθυσμού, ο οποίος πραγματικά συνωστίστηκε εντός των πεπερασμένων ορίων του δήμου. Αρκετά διαφοροποιημένη ήταν η κατάσταση στους υπόλοιπους δήμους και στις μεγάλες κοινότητες που παρουσίασαν μια ομαλότερη μεταβολή της πληθυσμιακής πυκνότητάς τους. Με την

¹⁴²⁷ Darques R. (2000), *Salonique au XXe Siècle. De la Cité Ottomane à la Métropole Grecque*, Paris: CNRS Editions, σ. 324· Kayser B. & Μερακλής Μ. Γ. (1968), *Ανθρωπογεωγραφία της Ελλάδος*, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, σ. 31.

ανάλυση των κρατικών βλέψεων για κάθε μια περιοχή της Θράκης, εντός του συνολικότερου αναμορφωτικού της έργου, έχουμε μια ικανοποιητική αιτιολόγηση του φαινομένου.

Αναφορικά με τις αγροτικές περιοχές των παραπάνω επαρχιών του διαμερίσματος της Θράκης, παρατηρείται μια συνολική αύξηση της πληθυσμιακής πυκνότητας μεταξύ των τριών απογραφών. Ως εξαίρεση εμφανίζεται η μείωση του δείκτη πυκνοκατοίκησης στις αγροτικές περιοχές της επαρχίας Αλεξανδρουπόλεως, λόγω της απομάκρυνσης του συνόλου σχεδόν της βουλγαρόφωνης κοινότητας και μέρους της αντίστοιχης κοινότητας των μουσουλμάνων, παρά την ταυτόχρονη εισροή προσφύγων. Ακόμα καταγράφεται η αύξηση των αντίστοιχων δεικτών στις περιοχές της επικερδέστερης βιομηχανικής καλλιέργειας (καπνά της Ξάνθης) και σε αυτές των συνόρων μεταξύ Βουλγαρίας και Τουρκίας, με τη δημιουργία του μοναδικού αστικού κέντρου του διαμερίσματος (Νέα Ορεστιάδα).

Παράλληλα με την αύξηση της συνολικής πληθυσμιακής πυκνότητας υποστηρίχθηκαν οι ενδιάμεσοι σε μέγεθος οικισμοί του θρακικού οικιστικού πλέγματος με την ανάπτυξη της αγροτικής ενδοχώρας. Συνακόλουθα, αποκαταστάθηκε σε μικρό βαθμό η απώλεια της προηγούμενης βαλκανικής ενδοχώρας την οποία προκάλεσε η χάραξη των συνόρων¹⁴²⁸. Οι εν λόγω οικισμοί που ταυτίζονται -εκτός από τα παραδοσιακά κεφαλοχώρια- και με τους οικισμούς οι οποίοι ενισχύθηκαν ή ιδρύθηκαν από την προσφυγική παρουσία, αναδείχθηκαν σε νέους κόμβους επικοινωνίας και παροχής υπηρεσιών μεταξύ της υπαίθρου και των αστικών κέντρων. Το οικιστικό δίκτυο της Θράκης έδειξε τα πρώτα σημάδια προσαρμογής στη νέα πραγματικότητα και ενσωμάτωσης στο ευρύτερο εθνικό πλαίσιο (βλέπε κεφάλαιο 1δ.iii, *infra*).

Η ανάλυση των δημογραφικών χαρακτηριστικών της Θράκης, συνιστά τον καθρέφτη της πορείας του αναμορφωτικού προγράμματος και των μέτρων που εφάρμοσε το ελληνικό κράτος επί του συγκεκριμένου τοπίου. Τα νέα πληθυσμιακά δεδομένα πέτυχαν σε μικρό χρονικό διάστημα την αναστροφή της κατάστασης, που επικρατούσε σε όλη την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας.

1δ) Ο χώρος και οι τόποι του

Η γεωγραφική επικράτεια της Θράκης, που τελικά προσαρτήθηκε στο ελληνικό κράτος, αποτέλεσε το κατ' εξοχήν πεδίο ικανοποίησης των κυβερνητικών προσδοκιών. Η αναμόρφωση του τοπίου των Νέων Χωρών, ο δομικός εκσυγχρονισμός του, η ομογενοποίησή του και η λειτουργική του ενοποίηση με τα εδάφη της Παλιάς Ελλάδας θεμελιώθηκαν με την προσέλευση του προσφυγικού

¹⁴²⁸ Καυκούλα Κ. (1997), «Μεταμορφώσεις του Αγροτικού Χώρου: Ο Εποικισμός της Ανατολικής Μακεδονίας κατά τις Πρώτες Δεκαετίες του Αιώνα», στο *Ο Ξεριζωμός και η Άλλη Πατρίδα: Οι Προσφυγιοπόλεις στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας: 259-300, σ. 279.

πληθυσμού, την αποχώρηση των ανταλλαγέντων και με τη υποστήριξη του σχετικού θεσμικού και νομοθετικού πλαισίου.

Τα αποτελέσματα της προσπάθειας εντοπίζονται και στη θρακικό τοπίο. Προκειμένου να διερευνηθούν η υλοποίηση της αναμορφωτικής δράσης και τα αποτελέσματά της, εξετάζονται ξεχωριστά ο αστικός και ο αγροτικός χώρος καθώς και οι τόποι αυτών. Η ανάλυση συμπληρώνεται από τις μεταβολές και αναπροσαρμογές που υπέστησαν τα δίκτυα επικοινωνίας, λειτουργίας, οργάνωσης και οικιστικής ιεράρχησης του θρακικού τοπίου, κατά την αναμόρφωσή τους.

1δ.ι) Τα δίκτυα οργάνωσης και λειτουργίας

Προκειμένου να διερευνηθούν βαθύτερα τα ζητήματα ανασχηματισμού του θρακικού τοπίου, αστικού και αγροτικού, κρίνεται απαραίτητο να εξεταστούν τα δίκτυα λειτουργίας, οργάνωσης και δομής του θρακικού τοπίου, από την οριστική ενσωμάτωσή τους στην ελληνική επικράτεια μέχρι και την πραξικοπηματική ανάληψη της εξουσίας από τον Ι. Μεταξά. Ειδικότερα μεταβολές και αναπροσαρμογές στην πραγματικότητα που εγκαινίασε η σύμβαση της ελληνοτουρκικής αναγκαστικής ανταλλαγής πληθυσμών, εντοπίζονται στη διοικητική, μεταφορική, επικοινωνιακή και οικονομική δραστηριότητα του θρακικού τοπίου. Εξίσου σημαντική με αυτά, και συνδεδεμένη με την πορεία του εποικισμού, είναι η ανασχηματισμένη μορφή του δικτύου της οικιστικής ιεραρχίας των οικιστικών συνόλων της Θράκης.

Η διοικητική οργάνωση της νέας θρακικής επαρχίας

Από την πρώτη στιγμή της επαναχάραξης των συνόρων, πραγματοποιήθηκε η προσαρμογή του διοικητικού μηχανισμού στα νέα εδάφη του ελληνικού κράτους, σύμφωνα με τα διοικητικά του πρότυπα. Αντίστοιχες αλλαγές είχαν καταγραφεί, και κατά τη διάρκεια τόσο της βουλγαρικής όσο και της διασυμμαχικής διακυβέρνησης καθώς και κατά την ελληνική διοίκηση Θράκης, αποσκοπώντας στην οργανική σύνδεση με το διοικητικό κέντρο¹⁴²⁹.

Συνακόλουθα, λοιπόν, μετά το φθινόπωρο του 1922, συντελέστηκε μια αναδιάρθρωση των πέντε υποδιοικήσεων (επαρχιών) των νομών Έβρου και Ροδόπης που θα κατοχυρωθεί νομοθετικά τον επόμενο χρόνο. Στην υποδιοίκηση Κομοτηνής περιλαμβάνονταν συνολικά 159 χωριά και επτά νέοι συνοικισμοί (πρώην τσιφλίκια που δεν ανήκαν σε αυτήν κατά την απογραφή της Γενικής Διοίκησης, το 1920). Τα αντίστοιχα δεδομένα για την Ξάνθη ήταν 13 και 17. Στον ν. Έβρου και συγκεκριμένα στην υποδιοίκηση Αλεξανδρούπολης, ανήκαν 39 συνοικισμοί και τρία πρώην

¹⁴²⁹ Murphy A. B. (1989), "Territorial Policies in Multi-Ethnic States" *Geographical Review*, 79(4), σ. 413.

τσιφλίκια, που αποτελούσαν πια προσφυγικούς συνοικισμούς. Στην υποδιοίκηση Σουφλίου οι αντίστοιχοι αριθμοί ήταν 56 και δύο πρώην τσιφλίκια, στην υποδιοίκηση Διδυμοτείχου 39 και ένα πρώην τσιφλίκι και τέλος, στην υποδιοίκηση Ορεστιάδας 53 συνοικισμοί¹⁴³⁰. Σημειώνεται ότι μέχρι και το 1941 στη δικαιοδοσία της Γενικής Διοίκησης Θράκης υπάγονταν και οι νομοί Καβάλας, Δράμας και Σερρών¹⁴³¹ (βλέπε Χάρτη 38).

Για τη διοίκηση τους είχαν θεσπιστεί τα δημοτικά και κοινοτικά συμβούλια υπό την προεδρία των αντίστοιχων δημάρχων και κοινοταρχών. Οργανωτικά οι τελευταίοι ήταν υπόλογοι στους κατά τόπους υποδιοικητές και αργότερα επάρχους, οι τελευταίοι με τη σειρά τους στους νομάρχες των νομών και όλοι μαζί στον υπουργό Γενικό Διοικητή Θράκης. Αρχικά οι τοπικοί άρχοντες ήταν διορισμένοι από τη Γενική Διοίκηση και εν συνεχεία έγιναν αιρετοί.

Η διοικητική λειτουργία και οργάνωση της χώρας κατά τον μεσοπόλεμο βρισκόταν ακόμη σε μια συνολική διαπραγμάτευση. Το ελληνικό κράτος και η κατάσταση των δημόσιων οικονομικών απαιτούσαν μείωση των λειτουργικών του εξόδων σύμφωνα με τα σχέδια της κυβέρνησης Πάγκαλου. Έτσι, καταργήθηκαν ορισμένες γενικές διοικήσεις (Κρήτης, Ηπείρου και Θράκης) μεταβιβάζοντας της αρμοδιότητες τους σε άλλες γειτονικές¹⁴³². Στην περίπτωση της Θράκης η λειτουργία της ομώνυμης γενικής διοίκησης επανήλθε πέντε μήνες αργότερα και διατηρήθηκε μέχρι και τη δεκαετία του 1950¹⁴³³.

Παράλληλα με τις αλλαγές στη διοικητική κατάτμηση αντίστοιχες μεταβολές εισήχθησαν από το ορθόδοξο πατριαρχείο και στην εκκλησιαστική κατάτμηση της Θράκης. Ειδικότερα, η έδρα της *Μητρόπολης Αίνου και Τραϊανουπόλεως* μεταφέρθηκε το 1885 στο νεοσύστατο Ντεντέ-Αγάτς. Όμως, στις 17-11-1922, το πατριαρχείο προχώρησε στη δημιουργία της *Μητροπόλεως Αλεξανδρουπόλεως* και σε νέες ανακατατάξεις στην περιοχή. Παρομοίως, η Σαμοθράκη, που από το 1646 αποτελούσε κομμάτι της *Μητρόπολης Μαρωνείας* (η Θάσος παρέμεινε στη δικαιοδοσία της), αποσπάστηκε και έγινε μέρος της νεοϊδρυθείσας μητρόπολης Αλεξανδρουπόλεως¹⁴³⁴. Τον Οκτώβρη του 1924 ιδρύεται η *Μητρόπολη Σουφλίου* (υπ' αρ. απόφαση 3987 συνοδική απόφαση του ορθόδοξου πατριαρχείου), η οποία καταργήθηκε το 1934 και ενσωματώθηκε στη *Μητρόπολη Διδυμοτείχου, Ορεστιάδας και Σουφλίου*. Επίσης διάρκεια λειτουργίας μικρότερη της δεκαετίας είχε και η Μητρόπολη Ορεστιάδας που μεταφέρθηκε από την Αδριανούπολη και καταργήθηκε

¹⁴³⁰ Φ.Ε.Κ., 03-12-1923, αρ. φύλλου 349, Νομοθετικό Διάταγμα «Περί διαιρέσεως διοικητικώς εις δύο Νομούς της Δυτικής Θράκης».

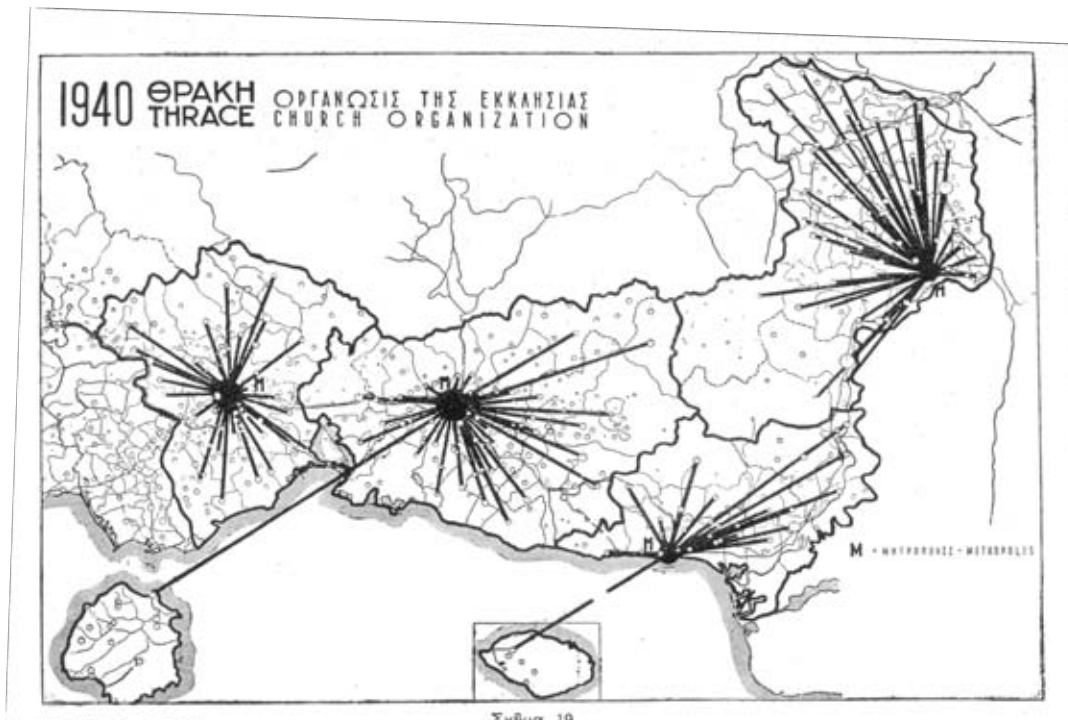
¹⁴³¹ Δοξιάδης Κ. Α. (1948), *Η Διοικητική Αναδιοργάνωση της Χώρας*, Αθήνα: Υπουργείο Ανοικοδομήσεως, σχήμα 2 και σχήμα 15.

¹⁴³² Φ.Ε.Κ., 5-07-1925, αρ. φύλλου 177, Νομοθετικό Διάταγμα «Περί καταργήσεως Γενικών Διοικήσεων Κρήτης, Ηπείρου και Θράκης και των Υποδιοικήσεων Κατερίνης και Βέροιας».

¹⁴³³ Φ.Ε.Κ., 09-12-1925, αρ. φύλλου 394, Νομοθετικό Διάταγμα «περί διορισμού Γενικού Διοικητού Θράκης».

¹⁴³⁴ Γεωργαντζής Π. Α. (1981), *Η Μητρόπολις Τραϊανουπόλεως και αι Επισκοπαί Αυτής: Συμβολή εις την Εκκλησιαστικήν Ιστορίαν της Θράκης*, Ξάνθη, σσ. 84-85.

το 1931¹⁴³⁵. Οι υπόλοιπες δύο μητροπόλεις (Μαρωνείας, Ξάνθης & Περιθωρίου) δεν παρουσίασαν αλλαγές στα όρια της δικαιοδοσίας τους (βλέπε Χάρτη 39).

Χάρτης 39. Εκκλησιαστική διοίκηση της Θράκης (1940)

Πηγή: Δοξιάδης Κ. Α. (1948), *Η Διοικητική Αναδιοργάνωση της Χώρας*, Αθήναι: Υπουργείο Ανοικοδομήσεως, σχήμα 19

Η κατάσταση παραμένει αναλλοίωτη για τις μουφτείες και τα καθολικά τάγματα (μεταπολεμικά συνδέθηκαν με το *Αποστολικό Βικαριάτο Θεσσαλονίκης* και το *τάγμα των Λαζαριστών* στην Κάβαλα) που δραστηριοποιούνταν στη Θράκη¹⁴³⁶. Οι αρμενικές εκκλησίες της Θράκης από το 1922 και έπειτα υπήχθησαν στη δικαιοδοσία του αρμενικού καθολικισμού του Ετςμιατζίν, μέχρι το 1957 όταν πέρασαν στη δικαιοδοσία του αρμενικού πατριαρχείου της Κιλικίας¹⁴³⁷. Τέλος σημειώνεται η οριστική εξάλειψη των εβραϊκών κοινοτήτων μετά τη διάλυση τους από τις *Δυνάμεις του Άξονα* (Μάρτιος 1943).

Οι αναφερόμενες μεταβολές της θρησκευτικής διοίκησης των παραπάνω δογμάτων παραμένουν αναλλοίωτες μέχρι και σήμερα. Οι αντίστοιχες στη διοικητική κατάτμηση, με εξαίρεση τις καταργήσεις ή τις συγχωνεύσεις ορισμένων οικισμών, παρέμειναν σε εφαρμογή μέχρι το 1997 όταν συνενώθηκαν οι οικισμοί βάσει του σχεδίου *Ι. Καποδίστριας*. Ο αριθμός τους συρρικνώθηκε ακόμη περισσότερο με την εφαρμογή του νεότερο σχέδιο *Καλλικράτης* (2011).

¹⁴³⁵ *Ιστορία της Ιεράς Μητροπόλεως Διδυμοτείχου, Ορεστιάδος και Σουφλίου*,

<http://www.imdos.gr/greek/istoriko.html> (08-07-2010, 11:38).

¹⁴³⁶ Ασημάκης Ι. (2008), *Η Καθολική Εκκλησία στη Δυτική Θράκη 1896-2006*, Θεσσαλονίκη: Αποστολικό Βικαριάτο Θεσσαλονίκης, σσ. 73-79.

¹⁴³⁷ Τσιγαράς Γ. Χ. (2005), *Ιερά Μητρόπολις Ξάνθης και Περιθωρίου-Μουφτεία Ξάνθης "Θρησκευτικά Μνημεία στο Νομό Ξάνθης"*, Ξάνθη: Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης, σσ. 219-221.

Η οικιστική ιεραρχία της θρακικής επαρχίας

Οι αλλαγές στην διοικητική κατάτμηση δεν σημειώθηκαν με τη χάραξη των συνόρων, αλλά εισήχθησαν σχετικά καθυστερημένα. Επισήμως η Θράκη διακρίθηκε σε δύο νομούς και έξι υποδιοικήσεις (αργότερα επαρχίες) τον Νοέμβριο του 1923. Στις αρχές του 1925 δημιουργήθηκε υποδιοίκηση Σαπών η οποία προήλθε από την συνένωση κοινοτήτων και συνοικισμών των υποδιοικήσεων Κομοτηνής, Αλεξανδρούπολης και Σουφλίου¹⁴³⁸. Στο διάστημα μεταξύ των απογραφών του 1928 και του 1940 σημειώθηκαν συγχωνεύσεις, καταργήσεις και μετονομασίες περιορισμένων οικισμών (βλέπε Πίνακες 1).

Απόρροια του συνόλου των ενεργειών που εντάσσονταν εντός του προγράμματος εποίκισμού και του ανασχηματισμού του τοπίου της Θράκης, θεωρούνται οι αλλαγές που υπέστη το δίκτυο των οικιστικών συνόλων της και το σύστημα της οικιστικής τους ιεραρχίας. Ο χάρτης που εξέδωσε η Ε.Α.Π. το 1926 για την εποικιστική περιφέρεια της Δυτικής Θράκης, είναι ιδιαίτερα κατατοπιστικός για την εικόνα της θρακικής τοπιογραφίας με την εξέλιξη των κυβερνητικών επεμβάσεων¹⁴³⁹ (βλέπε Χάρτη 40).

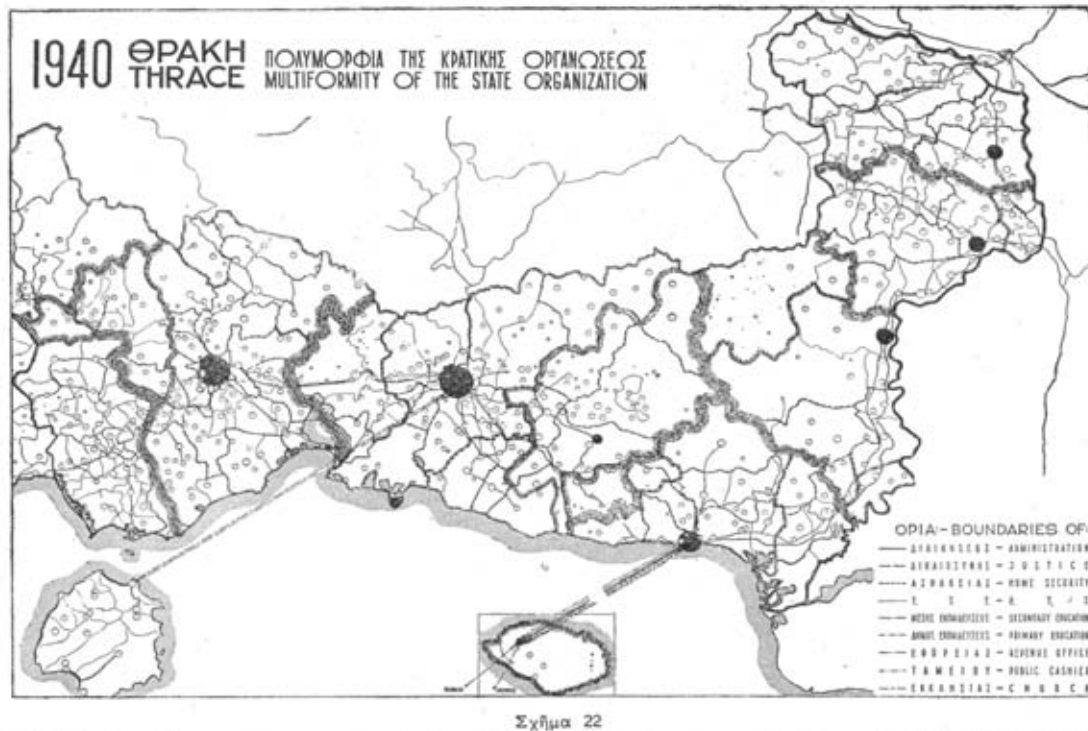
Η δημιουργία των νέων προσφυγικών οικισμών, η ενίσχυση των υφιστάμενων, καθώς και η επέκταση των αστικών συνόλων με την προσθήκη προσφυγικών συνοικισμών άλλαξαν άρδην τόσο την οργάνωση όσο και τη δομή του δικτύου των θρακικών οικισμών, ισορροπώντας το σύστημα σε μια νέα θέση. Νέα οικιστικά κέντρα τοπικού ενδιαφέροντος αναδύθηκαν μέσω του εποίκισμού της υπαίθρου, παρεμβαλλόμενα μεταξύ των μεγαλύτερων και των μικρότερων οικισμών¹⁴⁴⁰.

Το χαρακτηριστικότερο ίσως παράδειγμα ενός οικισμού με το παραπάνω γνώρισμα είναι η Νέα Ορεστιάδα, στην περιοχή του Έβρου. Η δημιουργία του προσπάθησε να ικανοποιήσει την ανάγκη παρουσίας και λειτουργίας ενός οικισμού με αστικά χαρακτηριστικά στη βορειοανατολικότερη περιοχή των συνόρων με την Τουρκία και τη Βουλγαρία. Το γειτονικό Διδυμότειχο νοτιότερα δεν ήταν σε θέση να εξυπηρετήσει τους οικισμούς της περιοχής, από τη στιγμή που το ίδιο διέθετε ακόμη περισσότερους αγροτικούς οικισμούς εντός της ομώνυμης επαρχίας. Σύντομα η Νέα Ορεστιάδα έμελλε να αποτελέσει το διοικητικό κέντρο της περιοχής, αναπροσαρμόζοντας τα υπάρχοντα δίκτυα επικοινωνίας, μεταφορών και εμπορίου της περιοχής, χωρίς ποτέ να ξεπεράσει τον τοπικό χαρακτήρα της.

¹⁴³⁸ Διανόπουλος Ν. Δ. (1928), *Διοικητική Νομοθεσία: Διατάξεις περί Διοικητικής Οργανώσεως του Κράτους*, Εν Αθήναις, σ. 6, σσ. 327-382.

¹⁴³⁹ Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, (02-07-1926), *Εποικιστικός Χάρτης Δυτικής Θράκης*, 1:125.000, Εν Κομοτηνή, Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων.

¹⁴⁴⁰ van der Laan L., (1983), "Urban Field Developments and the Changing Position of Rural Areas" in Clark G., Groenendijk J. and Thissen F., (eds.), *The Changing Countryside*, Norwich, Geo Books: 51-57, σσ. 54-56.

Σχήμα 22

Χάρτης 41. Οικιστική ιεραρχία & κατανομή υποδομών και δημοσίων υπηρεσιών της Θράκης (1940)

Πηγή: Δοξιάδης Κ. Α. (1948), *Η Διοικητική Αναδιοργάνωση της Χώρας*, Αθήνα: Υπουργείο Ανοικοδομήσεως, σχήμα 22

Υπό το φως των μεταβολών που προαναφέρθηκαν οι πρωτεύοντες οικισμοί της Θράκης (Ξάνθη, Κομοτηνή, Αλεξανδρούπολη) συντήρησαν και επιπλέον ενίσχυσαν τη θέση τους στο σύστημα της αναμορφωμένης οικιστικής ιεραρχίας. Από τη διαδικασία ευνοήθηκαν και κάποιοι άλλοι, που ήδη κατείχαν μια εξέχουσα θέση στην παραδοσιακή οικιστική ιεραρχία, όπως για παράδειγμα οι Σάπες, τα Κιμμέρια, το Σουφλί και το Διδυμότειχο¹⁴⁴¹. Οι συγκεκριμένοι οικισμοί εξοπλίστηκαν με τις αντίστοιχες υπηρεσίες και λειτουργίες επιβεβαιώνοντας τη νέα τους θέση στην οικιστική και διοικητική ιεραρχία της περιφέρειας (βλέπε Χάρτη 41).

Γενικά όπως υποστηρίζει ο Καλογήρου οι σημαντικότεροι οικισμοί της Θράκης διατήρησαν τη θέση τους στο σύστημα της οικιστικής ιεραρχίας, όπως αυτό είχε μεταβληθεί υπό τις πιέσεις της προσφυγικής εγκατάστασης-αποκατάστασης και ανασχηματισμού του από το φθινόπωρο του 1922 και έπειτα¹⁴⁴². Η κατάσταση παρέμεινε στάσιμη μέχρι και τη δεκαετία του 1970 όταν -καθυστερημένα- πραγματοποιήθηκαν οι πρώτες σημαντικές δημόσιες επενδύσεις, οι οποίες ενίσχυσαν κυρίως τη θέση της Αλεξανδρούπολης και της Ν. Ορεστιάδας¹⁴⁴³.

¹⁴⁴¹ Hinderink J. and Titus M., (1998), "Paradigms of Regional Development and the Role of Small Centers" in Hinderink J. and Titus M., (eds.), *Town and Hinterland in Developing Countries: Perspectives on Rural-Urban Interaction and Regional Development*, Amsterdam, Thela-Thesis: 5-18, σσ. 12-17.

¹⁴⁴² Καλογήρου Ν. (1992), «Η Γεωγραφία του Εκσυγχρονισμού: Οι Μετασχηματισμοί του Βορειοελλαδικού Χώρου στο Μεσοπόλεμο», στο Μαυρογορδάτος Γ. Θ. & Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης: 83-91, σ. 91.

¹⁴⁴³ Darques R. (2000), *Salonique au XXe Siècle. De la Cité Ottomane à la Métropole Grecque*, Paris: CNRS Editions, σ. 360. Ακαδημία Αθηνών (1995), *Η Ανάπτυξη της Θράκης. Προκλήσεις και Προοπτικές*, II, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, σσ. 113-114.

Τα δίκτυα της θρακικής οικονομίας

Η ένωση της Θράκης στο σώμα των Νέων Χωρών και η δυσχέρεια των συνδέσεων της με τα γειτονικά βαλκανικά κράτη επέφερε αναδιατάξεις στα δίκτυα οικονομικών ροών. Από την πρώτη στιγμή έγινε αντιληπτή η αδυναμία αναπλήρωσης των οικονομικών ροών του ενοποιημένου βαλκανικού χώρου και έτσι σύντομα εκφράστηκαν προθέσεις επανάκτησης της αποκομμένης ενδοχώρας¹⁴⁴⁴. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα της προσπάθειας αυτής ήταν η δημιουργία της *Ελεύθερης Ζώνης* στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης (1923) και η *Διεθνής Έκθεση* (1926)¹⁴⁴⁵.

Το παράδειγμα της πρωτεύουσας της ελληνικής Μακεδονίας αποπειράθηκε να εφαρμοστεί και στην περίπτωση των θρακικών πόλεων. Έτσι σχετικά καθυστερημένα η Γενική Διοίκηση Θράκης προέβη στη διοργάνωση μιας παρόμοιας διοργάνωσης. Το 1931 καθιερώθηκε η ετήσια *Γεωργοκτηνοτροφική Έκθεση*, προσπαθώντας μάταια να ανακτήσει την αίγλη και την ακτινοβολία του Ατ-Παζάρ της Γκιουμουλτζίνας και να εκμεταλλευτεί τον ρόλο της ως διαμετακομιστικού κέντρου εισαγόμενων από τη Βουλγαρία (μέσω του τελωνείου της Νυμφαίας στην Ροδόπη) μικρών και μεγάλων ζώων¹⁴⁴⁶.

Την ίδια χρονιά η έκθεση μεταφέρθηκε και στην περιοχή του Έβρου, στο Διδυμότειχο (Σεπτέμβριος 1931), προσδοκώντας την προώθηση των νέων αποδοτικότερων ειδών και μεθόδων εκτροφής¹⁴⁴⁷. Ο θεσμός των γεωργοκτηνοτροφικών εκθέσεων ενισχύθηκε ακόμη περισσότερο από την κυβέρνηση Μεταξά και έτσι τον Σεπτέμβριο του 1937 οργανώθηκε η *1^η Γεωργοκτηνοτροφική Έκθεση Αλεξανδρουπόλεως*, η οποία προσέλκυσε εκθέτες από τον Στρυμόνα μέχρι και τον Έβρο ποταμό¹⁴⁴⁸.

Οι γεωργοκτηνοτροφικές εκθέσεις αντιπροσώπευαν μια καινούργια οικονομική λειτουργία η οποία ορίστηκε κατά την προσπάθεια εκσυγχρονισμού, ενδυνάμωσης και αποδοτικότερης διασύνδεσης της τοπικής οικονομίας με την υπόλοιπη εθνική επικράτεια. Συγχρόνως διατηρήθηκαν και οι παραδοσιακές μορφές

¹⁴⁴⁴ Hoffman G. W. (1968), "Thessaloniki: The Impact of Changing Hinterland", *East European Quarterly* 1, σσ. 1-22· Χαριτάκης Γ., Μικελής Ν., Καλλιαβάς Α. Γ. (1939), *Οικονομική Επετηρίς της Ελλάδος 1929-1937*. Εν Αθήνας εκ Πυρσού Α.Ε., σ. 216· Χατζηιωσήφ Χ. (χ.η.), «Το Προσφυγικό Σοκ, οι Σταθερές και οι Μεταβολές της Ελληνικής Οικονομίας», στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα, 1922-1940: Ο Μεσοπόλεμος*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, Β1: 9-57, σ. 41.

¹⁴⁴⁵ *Θεσσαλονίκη 1912-1940: Βιομηχανία και Πόλη* (1989), Θεσσαλονίκη: Ελληνική Τράπεζα Βιομηχανικής Αναπτύξεως, σ. 12.

¹⁴⁴⁶ Kontogiorgi E. (2003) «Economic Consequences Following Refugee Settlement in Greek Macedonia, 1923-1932», in Hirschon R. (ed.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange Between Greece and Turkey*, Oxford, Berghahn Books, 12: 63-78, σσ. 68-69· Μισεντζής Α. Ι. (1934), *Γενικός Οδηγός Νομού Ροδόπης*, Κομοτηνή: Εκδότις Α. Ι. Μισεντζής, στο http://alex.eled.duth.gr/odigos_34/index.htm & http://alex.eled.duth.gr/Eldoseis/Odigos_Xanthis/, (30-05-2007, 16:39).

¹⁴⁴⁷ Ψάλτης Γ. (1931), "Η Κτηνοτροφική Έκθεσις Θράκης" *Γεωργικόν Δελτίον*, 24(241), σ. 3224.

¹⁴⁴⁸ Θρακική Στοά (1932), *Λεύκωμα Θράκης-Μακεδονίας*, Κομοτηνή: Αργ. Δρακόπουλος-Τύποις Απ. Αντωνιάδου, σ. 208.

εμπορικής λειτουργίας προσαρμοσμένες στη νέα πραγματικότητα. Αυτές δεν είναι άλλες από τις ετήσιες εμποροπανηγύρεις και τα εβδομαδιαία παζάρια της Ξάνθης, της Κομοτηνής και των άλλων πόλεων της περιοχής όπως το Διδυμότειχο.

Ενδεικτική αλλαγή της νέας κατάστασης αποτελεί η μετάθεση της ημερομηνίας τέλεσης της περιφημής ζωαγοράς της Κομοτηνής, από τα μέσα Οκτωβρίου στα μέσα Απριλίου¹⁴⁴⁹. Η ζωαγορά τελείτο στην κεντρική πλατεία της πόλης (Πλατεία Βουλγαροκτόνου) και, πριν από την αλλαγή της ημερομηνίας τέλεσής της λάμβανε χώρα ταυτόχρονα με την αγορά των δημητριακών, που διακινούνταν κατά την περίοδο της συγκομιδής (περίπου 500 τόνοι εβδομαδιαίως)¹⁴⁵⁰. Με τη νέα ημερομηνία τέλεσής της αλλάζουν τα εποχιακά δίκτυα μετακινήσεων των συμμετεχόντων, οι οποίοι τώρα προέρχονταν από μια μικρότερη γεωγραφική ενδοχώρα. Επίσης διαχωρίζονται οι δύο αγορές των ζώων και των δημητριακών, με τη δεύτερη να παραμένει πιθανότατα αμετάβλητη, χρονικά, κατά τους μήνες του φθινοπώρου.

Στην περίπτωση της Ξάνθης το 1929 με την υπ' αρ. 32806 απόφαση της Γενικής Διοίκησης και την υπ' αρ. 345 απόφαση του δημοτικού συμβουλίου, μετατοπίστηκε χρονικά η ημερομηνία τέλεσης της ετήσιας τοπικής εμποροπανηγύρης στις αρχές Οκτώβρη (1^η έως 5^η Οκτώβρη)¹⁴⁵¹. Ουσιαστικά γίνεται μια προσπάθεια αποφυγής τέλεσης της, ταυτόχρονα με την αντίστοιχη στην Κομοτηνή. Έξι χρόνια αργότερα λαμβάνεται ξανά απόφαση μετάθεσης της ημερομηνίας τέλεσής της (24^η έως 28^η Οκτώβρη)¹⁴⁵².

Στο Διδυμότειχο η ετήσια εμποροπανηγύρης λάμβανε χώρα στα μέσα Σεπτεμβρίου (11-17 Σεπτεμβρίου) στην θέση *Αλώνια* και σε χώρο που είχε κατάλληλα διαμορφωθεί με ξύλινα παραπήγματα, όπως μας πληροφορεί σχετική ανακοίνωση του δήμου¹⁴⁵³.

Τα εβδομαδιαία παζάρια της Θράκης συνέχισαν τη λειτουργία τους, προσελκύοντας παραγωγούς και εμπόρους από τις ορεινές και πεδινές περιοχές της θρακικής περιφέρειας¹⁴⁵⁴. Η σπουδαιότητά τους για την τοπική οικονομία και κοινωνία δηλώνεται από τη θέση τέλεσης που καταλάμβαναν στο εκάστοτε οικιστικό πλέγμα. Η τέλεση του παζαριού της Τρίτης στην Κομοτηνή λάμβανε χώρα στην κεντρική πλατεία της πόλης μπροστά στο κτίριο του δημαρχείου, σε μια περιοχή που περιστοιχιζόταν στην ουσία από το εμπορικό και το παραγωγικό κέντρο της πόλης. Η μεταπολεμική μετακίνηση του χώρου διεξαγωγής του, από το κέντρο της πόλης προς

¹⁴⁴⁹ Φ.Ε.Κ., 10-02-1928, αρ φύλλου 16, Διάταγμα «Περί αλλαγής τρόπου τελέσεως της ζωοπανηγύρεως Κομοτηνής».

¹⁴⁵⁰ Γγγλέσης Ν. (1930), *Οδηγός της Ελλάδος του Έτους 1930*, Αθήναι: Πυρσός, σσ. 998-1014, σ. 1464.

¹⁴⁵¹ Φ.Ε.Κ., 03-11-1930, αρ. φύλλου 362, Διάταγμα «Περί συστάσεως ετήσιας εμπορικής πανηγύρεως εν Ξάνθη».

¹⁴⁵² Φ.Ε.Κ., 12-10-1936, αρ. φύλλου 449, Διάταγμα «Περί αλλαγής χρόνου τελέσεως της εμποροπανηγύρεως Ξάνθης».

¹⁴⁵³ Β.τΒ., εφημερίδα *Το Βήμα της Θράκης*, αρ. φύλλου 3, ημερομηνία έκδοσης 03-11-1929, σ. 2.

¹⁴⁵⁴ Αθανασιάδου Θ. Δ. (1931), *Ημερολόγιον Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης. Έτος Α*, Δράμα: Τυπογραφείον Κυριαζοπούλου-Πεντζίκη, σσ.167-170.

τα ανατολικά, στις παρυφές της αγοράς και στη συνέχεια ανατολικότερα, είναι ενδεικτική τόσο της αλλαγής των προτύπων κατανάλωσης όσο και της νέας οργανωτικής και λειτουργικής μορφής της τοπικής οικονομίας¹⁴⁵⁵.

Οι παραδοσιακές αυτές αγορές λειτουργούσαν παράλληλα με την τοπική αγορά των αστικών –και όχι μόνο– περιοχών, παρά τις νέες μεταφορικές και εμπορικές δομές που είχαν εμφανιστεί στην περιοχή. Έτσι όπως αναφέρει η Βουτσοπούλου, η αντίφαση που προέκυπτε από τη δράση των εμποροπανηγύρεων έγκειται στο γεγονός ότι η ύπαιθρος, παρά την ανάπτυξη των μεταφορών, προτιμούσε να έρχεται σε επαφή με τα αστικά κέντρα μέσω αυτών, παρά με την ίδια την αγορά τους. Το φαινόμενο οφείλεται στην τάση ανάπτυξης των αστικών κέντρων που δεν ανταγωνίζονταν τις περιφερειακές εξελίξεις, στις οποίες στρεφόταν πλέον κατευθείαν η αγροτική περιφέρεια¹⁴⁵⁶.

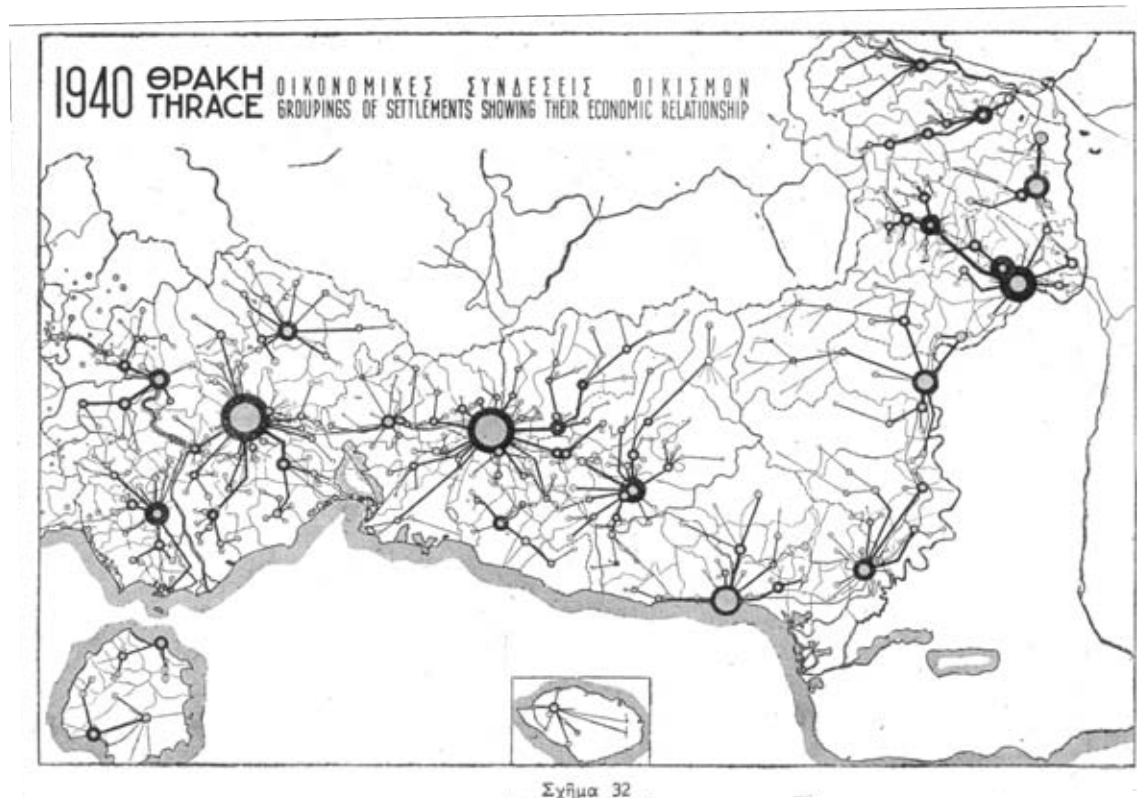
Η διάσπαση του ενιαίου βαλκανικού οικονομικού χώρου επέσυρε αλλαγές και σε μια ακόμη παραδοσιακή οικονομική λειτουργία, στη ημι-νομαδική κτηνοτροφία. Ο περιορισμός της εντός της ελληνικής επικράτειας και η αναπροσαρμογή των δικτύων της εποχικής μετακίνησης ενίσχυσε τις οικονομίες των περιοχών θερινής και χειμερινής εγκατάστασης (βλέπε κεφάλαιο 1δ.iii και αντίστοιχο υποκεφάλαιο, *infra*).

Συνολικά τα δίκτυα της θρακικής οικονομίας υπέστησαν χωρική και λειτουργική αναπροσαρμογή περικλύποντας σημαντικά τις ροές με τη βαλκανική ενδοχώρα. Το πλήθος αυτών διατηρήθηκε σε λειτουργία παράλληλα με την ενεργοποίηση κάποιων νέων εντός του εκσυγχρονιστικού πνεύματος της εποχής. Έτσι τα περιφερειακά οικονομικά κέντρα αποτέλεσαν τα κέντρα των παραγωγικών και οικονομικών δικτύων της μεσοπολεμικής θρακικής οικονομίας (βλέπε Χάρτη 42).

Εκτός όλων αυτών η χάραξη των συνόρων η ενδυνάμωση του υφιστάμενου οικιστικού δικτύου, η ίδρυση νέων κομβικών οικισμών και η συνακόλουθη διεύρυνση των μεταξύ τους συνδέσεων καθώς και η αναπροσαρμογή των δικτύων της θρακικής οικονομίας επέβαλλαν μια σειρά γενικότερων μεταβολών στα δίκτυα μεταφορών και επικοινωνιών της ελληνικής Θράκης. Αρχικά το μεγαλύτερο μέρος των μεταφορικών και επικοινωνιακών υποδομών της περιφέρειας συντηρούνταν για την εξυπηρέτηση των ανάγκες του ελληνικού στρατού και λιγότερο για τις ανάγκες της τοπικής οικονομίας και κοινωνίας.

¹⁴⁵⁵ Αδημοσίευτη πτυχιακή εργασία, Κουτσούκος Β. (2000), *Εθνοτικός Ανταγωνισμός και Χώρος στην Πολυπολιτισμική Κομοτηνή*, Τμήμα Γεωγραφίας, Μυτιλήνη: Πανεπιστήμιο Αιγαίου, σσ. 25-26.

¹⁴⁵⁶ Βουτσοπούλου Ε. (1985), «Πόλη και Εμποροπανήγυρη», στο *Πόλη, Οθωμανικές Κληρονομίες και Ελληνικό Κράτος*, Αθήνα, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, 2: 439-443, σ. 443.

Χάρτης 42. Θρακική οικονομία & οικονομικές συνδέσεις των οικισμών (1940)

Πηγή: Δοξιάδης Κ. Α. (1948), *Η Διοικητική Αναδιοργάνωση της Χώρας*, Αθήναι: Υπουργείο Ανοικοδομήσεως, σχήμα 32

Χερσαίες και θαλάσσιες συνδέσεις και μεταφορές

Συγκεκριμένα η Αλεξανδρούπολη εξακολουθούσε να αποτελεί το ανατολικότερο άκρο του σιδηροδρομικού δικτύου της γραμμής Θεσσαλονίκη-Αλεξανδρούπολη (ελληνικών συμφερόντων από το 1921) και το σημείο αφετηρίας των ανατολικών σιδηροδρόμων, με τις τροχιές Αλεξανδρούπολη-Σβίλεγκραντ προς Βουλγαρία και Αλεξανδρούπολη-Πύθιο προς Τουρκία (γαλλικών συμφερόντων μέχρι το 1925 και ελληνογαλλικών από το 1929). Ο σιδηρόδρομος δε δέχθηκε καμία επιπλέον επέκταση –μέχρι και σήμερα–, εκτός των απαραίτητων έργων συντήρησης και επισκευής του¹⁴⁵⁷. Σημειώνεται ότι προς τα τέλη της δεκαετίας του 1920 καταγράφηκε η πρόθεση της ελληνικής και βουλγαρικής πλευράς να συνδεθούν σιδηροδρομικά με μια νέα γραμμή μεταξύ του Πέτριτς και του Σιδηροκάστρου. Η προτεινόμενη σύνδεση δεν υλοποιήθηκε ποτέ λόγω διαφωνιών μεταξύ των δύο πλευρών¹⁴⁵⁸.

Συνολικά και κατά περίοδο αμέσως μετά την ενσωμάτωση της Θράκης στην ελληνική επικράτεια, το οδικό δίκτυο της Γενικής Διοίκησης παρουσιάζεται μικρότερο σε μήκος με τις υπόλοιπες βόρειες επαρχίες, χωρίς να παρουσιάζει καμία

¹⁴⁵⁷ Παπαδημητρίου Δ. Ι. (2005), *Οι Σιδηρόδρομοι στον Βορειοελλαδικό Χώρο, 1871-1965*, Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Μουσείου Φωτογραφίας "Χρήστος Καλεμκέρης" Δήμου Καλαμαριάς, σσ. 188-190, σσ. 257-263.

¹⁴⁵⁸ Mears E. (1929), *Greece Today, the Aftermath of the Refugee Impact*, Stanford & London: Stanford University Press & Oxford University Press, σσ. 148-149.

εξέλιξη ή αλλαγή από τη δεκαετία του 1910¹⁴⁵⁹.

Πίνακας 1δι.24. Έκταση οδικού δικτύου βορείων περιοχών του ελληνικού κράτους

Διαμέρισμα	Μήκος Αμαξωτών Δρόμων (χλμ.)	Μήκος Βατών Δρόμων (χλμ.)	Επιφάνεια Διοικητικού Διαμερίσματος (τ. χλμ.)	Ένα χλμ. αμαξωτής οδού αντιστοιχεί σε τ.μ.
<i>Σύνολο Παλιάς Ελλάδας</i>	6.582	2.144	61.031	9.200
Μακεδονία	1.435	787	27.751	19.300
Θράκη	494	353	20.000	40.000
Ήπειρος	269	-	8.324	31.000
<i>Σύνολο Νέων Χωρών</i>	3.327	1.343	68.888	20.900

Πηγή: Χαριτάκης Γ., Μικελής Ν., Καλλιαβάς Α. Γ. (1939), *Οικονομική Επετηρίς της Ελλάδος 1929-1937*. Εν Αθήναις εκ Πυρσού Α.Ε., σσ. 238-239

Παρατηρήσεις: Δημοσιεύονται επιλεκτικά κομμάτια του πρωτότυπου πίνακα

Έτσι ενώ το οδικό δίκτυο ήταν σχεδόν δύο φορές πυκνότερο στις Νέες Χώρες από ό,τι στην Παλιά Ελλάδα, της Θράκης ήταν από τα μικρότερα. Δηλαδή σήμαινε περισσότερο χρονοβόρες μετακινήσεις και μεταφορές εντός της θρακικής επικράτειας, καθώς και παρουσία περισσότερων οικισμών που δεν μπορούσαν να εξυπηρετηθούν από το συγκεκριμένο δίκτυο.

Μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1920 η κατάσταση του οδικού δικτύου δεν ήταν σύμφωνη με τις εκσυγχρονιστικές απαιτήσεις της εποχής και εξαρτάτο άμεσα από τις καιρικές συνθήκες. Το σύνολο του πρωτεύοντος οδικού δικτύου ήταν «...σκυρόστρωτη...», όταν το δευτερεύον χαρακτηριζόταν ως «...χωραφόδρομοι...»¹⁴⁶⁰. Η επιθυμητή ανάπτυξη καθώς και ενσωμάτωσης της Θράκης στην ελληνική επικράτεια περνούσε από την υλοποίηση δημοσίων έργων¹⁴⁶¹. Με την ψήφιση του νόμου 3406 αποφασίστηκε η ασφαλόστρωση του ελληνικού χώρου από τεχνική εταιρεία ελληνικών-αγγλικών συμφερόντων (*Προμηθέας-Hambo & Erlanger-Shell*)¹⁴⁶².

Το 1928 η Γενική Διοίκηση Θράκη, κατά τις εργασίες του *Συνεδρίου Θράκης και Αν. Μακεδονίας* (26-08-1928), θεώρησε επιβεβλημένη τη βελτίωση και την επέκταση του οδικού δικτύου της περιοχής¹⁴⁶³. Πραγματικά η Διεύθυνση Δημοσίων Έργων της Γενικής Διοίκησης Θράκης ανακοίνωσε την κατασκευή νέων, σύγχρονων οδικών αξόνων, που ανήκαν στην κατηγορία των εθνικών οδών, οι οποίοι θα συνέδεαν το σύνολο των αστικών κέντρων και των μεταφορικών δικτύων της

¹⁴⁵⁹ Μισεντζής Α. Ι. (1934), *Γενικός Οδηγός Νομού Ροδόπης*, Κομοτηνή: Εκδότις Α. Ι. Μισεντζής, στο http://alex.eled.duth.gr/odigos_34/index.htm & http://alex.eled.duth.gr/Eldoseis/Odigos_Xanthis/, (30-05-2007, 16:39).

¹⁴⁶⁰ Αλτσιτζόγλου Φ. (1941), *Οι Γιακάδες και ο Κάμπος της Ξάνθης*, Αθήνα: Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, σ. σ. 342-343.

¹⁴⁶¹ Μ. Μ. Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Εσωτερικών Φ.106, circa 1929/Εκθεσις Α. Μιχαλακοπούλου περί των αναγκών Μακεδονίας και Θράκης.

¹⁴⁶² Φ.Ε.Κ., 20-09-1927, αρ. φύλλου 199, Νόμος 3406 περί κατασκευής και συντηρήσεως οδών· Τσοκόπουλος Β. (2002), *Μεγάλα Τεχνικά Έργα στην Ελλάδα, 19ος-20ός Αιώνας*, Αθήνα: Καστανιώτης, σσ. 44-45.

¹⁴⁶³ Μ. Μ. Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Εσωτερικών Φ.104, Κομοτηνή 26-08-1928/[πρακτικά Συνεδρίου Θράκης και Αν. Μακεδονίας].

περιοχής μεταξύ τους. Χρηματικά ποσά διατέθηκαν επίσης για τη συντήρηση των υφιστάμενων δικτύων, εθνικών και επαρχιακών, ενώ μικρότερα ποσά επενδύθηκαν για τις συνδέσεις με τα γειτονικά κράτη (π.χ. περιοχή Φερών, κατασκευή γέφυρας για τη διέλευση του ποταμού Έβρου)¹⁴⁶⁴.

Για άλλη μια φορά αναδείχθηκε ο νέος προσανατολισμός των υφιστάμενων δικτύων, από την προηγούμενη εκτεταμένη βαλκανική ενδοχώρα στον νέο, περιορισμένο εθνικό χώρο. Έτσι καταγραφόταν από το 1922 και έπειτα η αύξηση της μεταφορικής κίνησης από Ξάνθη προς Κομοτηνή (μέσω της Βιστωνίδας) και μέσω Μάκρης στην Αλεξανδρούπολη. Από εκεί και πέρα η πορεία, συνεχιζόταν παράλληλα με τη ροή του ποταμού και της σιδηροδρομικής γραμμής από Αλεξανδρούπολη προς Σουφλί, Διδυμότειχο και Νέα Ορεστιάδα. Επίσης υπό σχεδιασμό ήταν ένα δευτερεύον δίκτυο στο εσωτερικό της ενδοχώρας ν. Έβρου και παράλληλα με τον πρωτεύον καθώς και κάποιες συνδέσεις δευτερεύουσας σημασίας οικισμών στον ν. Ροδόπη¹⁴⁶⁵ (βλέπε Χάρτες 43).

Στο πρωτεύον δίκτυο και βάσει του νόμου 3406 αποφασίστηκε η ασφαλτόστρωση της διαδρομής Καβάλα-Ξάνθη-Κομοτηνή-Σάπες-Αλεξανδρούπολη-Φέρες και Νέα Ορεστιάδα – Δίκεα. Το έργο περιελάμβανε την ασφαλτόστρωση της διαδρομής Ξάνθη-Κομοτηνή, μέσω Ίασμου και όχι μέσω Πόρτο-Λάγους, αλλά δεν υλοποιήθηκε τουλάχιστον μέχρι και το 1961. Το παραδοσιακό δίκτυο συνδέσεων με την τουρκική και βουλγαρική ενδοχώρα διατηρήθηκε, αλλά με σαφώς περιορισμένη χρήση και χωρίς καμία αναβάθμιση του. Βελτιώσεις αυτών πραγματοποιήθηκαν κατά τη δεκαετία του 1960 και μόνο αναφορικά με τις συνδέσεις προς και από τη Βουλγαρία¹⁴⁶⁶ (βλέπε Χάρτη 44).

Βέβαια η εξέλιξη των έργων δεν ήταν σύμφωνη με τις κρατικές επιθυμίες. Μεγάλες καθυστερήσεις εκδηλώθηκαν στην υλοποίηση των έργων λόγω της διακοπής των χρηματοδοτήσεων της οδοποιίας το 1929 και των πιέσεων των τοπικών παραγόντων για παρακάμψεις δευτερεύουσας οικονομικής σημασίας¹⁴⁶⁷. Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι κατά τις αρχές της δεκαετίας του 1940 η Κομοτηνή δεν είχε ακόμη συνδεθεί με την Αλεξανδρούπολη και η Ξάνθη με την Καβάλα, με ασφαλτοστρωμένο οδικό δίκτυο. Το 1941 ασφαλτοστρώθηκε μεγάλο μέρος της

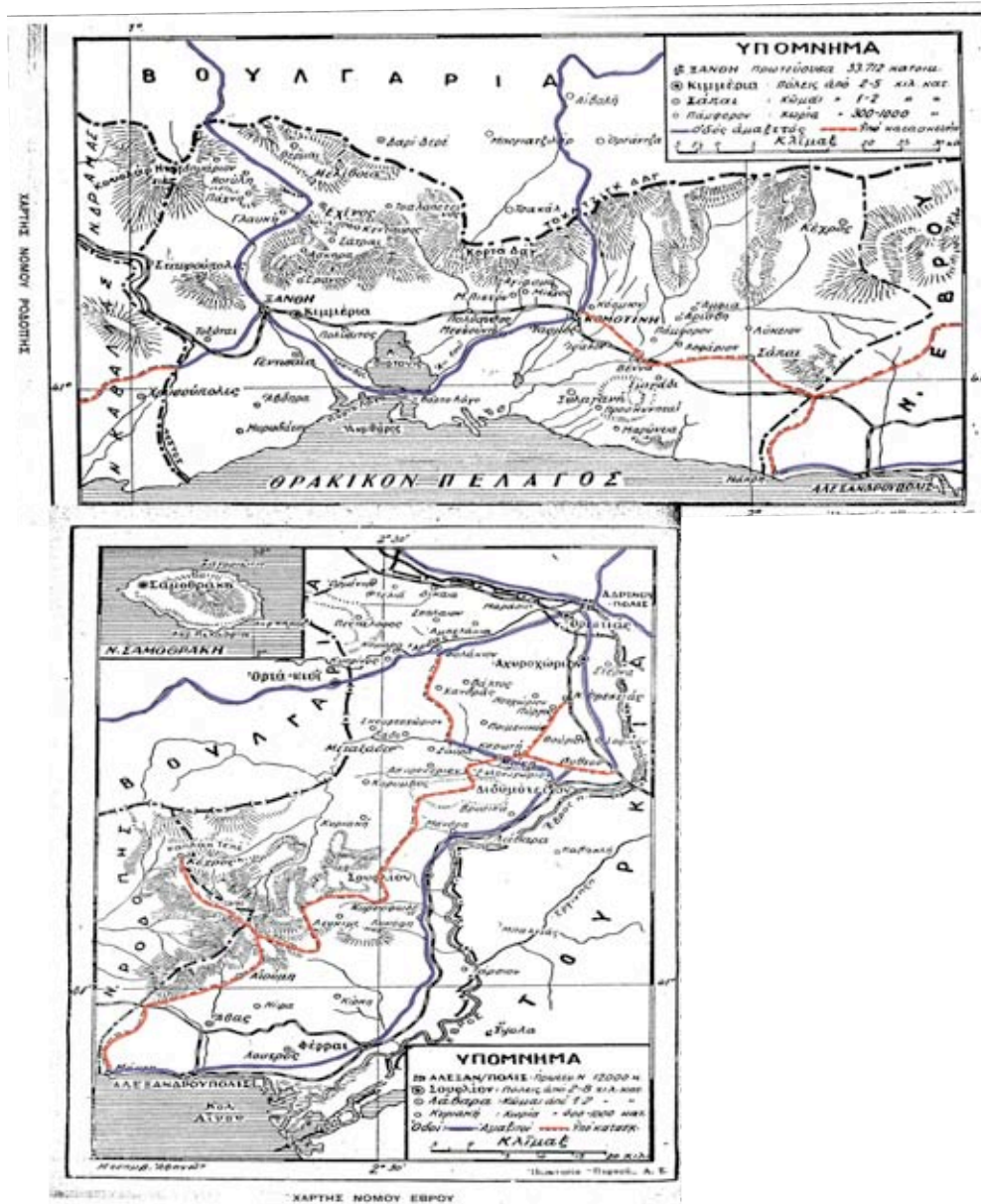
¹⁴⁶⁴ Β.τ.Β., εφημερίδα *Το Βήμα της Θράκης*, αρ. φύλλου 3, ημερομηνία έκδοσης 11-09-1929, σ. 2· Γ.Α.Κ., Κ.Υπ/Αρχείο Μητροπολίτου Ελευθερουπόλεως, Σωφρόνιου/Φάκελος 85γ, Β' Αποστολή, Πρακτικά Συσκέψεων, Βουλευτικό-Προσφυγικό Θράκης, αρ. εγγράφου α/α 89, Γενική Διοίκηση Θράκης, Διεύθυνση Δημοσίων Έργων, Θέματα Διευθύνσεως Δημοσίων Έργων.

¹⁴⁶⁵ Μισεντζής Α. Ι. (1934), *Γενικός Οδηγός Νομού Ροδόπης*, Κομοτηνή: Εκδότις Α. Ι. Μισεντζής, στο http://alex.eled.duth.gr/odigos_34/index.htm & http://alex.eled.duth.gr/Eldoseis/Odigos_Xanthis/, (30-05-2007, 16:39)· Ιγγλέσης Ν. (1930), *Οδηγός της Ελλάδος του Έτους 1930*, Αθήνα: Πυρσός, Χάρτης ν. Έβρου.

¹⁴⁶⁶ Τσοκόπουλος Β. (2002), *Μεγάλα Τεχνικά Έργα στην Ελλάδα, 19ος-20ός Αιώνας*, Αθήνα: Καστανιώτης, σ. 53· (1962), *Ο Νομός Ξάνθης και τα Προβλήματα του*, Ξάνθη: Εκδόσεις Νομαρχίας Ξάνθης, σσ. 140-141, σ. 145 σσ. 161-162.

¹⁴⁶⁷ Χατζηιωσήφ Χ. (χ.η.), «Το Προσφυγικό Σοκ, οι Σταθερές και οι Μεταβολές της Ελληνικής Οικονομίας», στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα, 1922-1940: Ο Μεσοπόλεμος*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, Β1: 9-57, σ. 42.

σύνδεσης Ξάνθης-Κομοτηνής μέσω Πόρτο-Λάγους¹⁴⁶⁸.

Χάρτης 43. Χερσαίες μεταφορές & συνδέσεις ν. Ροδόπης και ν. Έβρου (υφιστάμενο και υπό κατασκευή δίκτυο 1930)

Πηγή: Ιγγλέσιος Ν. (1930), *Οδηγός της Ελλάδος του έτους 1930*, Αθήνα: Πυρσός

Εν τέλει ενισχύθηκαν μόνον οι συνδέσεις μεταξύ των πόλεων και των κεφαλοχωρίων και οι παραδοσιακές συνδέσεις επί των βασικών οδικών αξόνων, ενώ καμία σχετική ενέργεια δεν έγινε στους μικρού μεγέθους οικισμούς της υπαίθρου. Αποτέλεσμα ήταν η εμφάνιση χωρικής και λειτουργικής ανισότητας μεταξύ των οικισμών της υπαίθρου και κυρίως των ορεινών περιοχών με τα αστικά κέντρα και τους οικισμούς των πεδινών εκτάσεων. Το παράδειγμα των περιοχών συγκέντρωσης του πομακικού πληθυσμού και των συνδέσεων τους -μέχρι και τις αρχές του 1940-

¹⁴⁶⁸ Αλτσιτζόγλου Φ. (1941), *Οι Γιακάδες και ο Κάμπος της Ξάνθης*, Αθήνα: Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, σ. σ. 342-343.

είναι αποκαλυπτικό και διατηρείται μέχρι και σήμερα (βλέπε Χάρτη 45).

Κατά την ίδια περίοδο τα αυτοκίνητα (επιβατικά και φορτηγά) μπήκαν ενεργά στην καθημερινότητα των κατοίκων της Θράκης¹⁴⁶⁹. Η χρήση τους στον κλάδο των οδικών μεταφορών αύξησε τις μετακινούμενες ποσότητες και μείωσε αισθητά τον χρόνο μεταφοράς. Άλλωστε, η επέκταση των οδικών μεταφορών με μηχανοκίνητα μέσα λειτούργησε άκρως ανταγωνιστικά απέναντι στο σιδηρόδρομο, τουλάχιστον για τις μικρές αποστάσεις¹⁴⁷⁰. Στην περίπτωση της Θράκης προτιμήθηκε το αυτοκίνητο για τις μεταφορές μεταξύ των βασικών αστικών σχηματισμών, παρά ο σιδηρόδρομος. Συνολικά, οι χερσαίες μεταφορές υπερίσχυαν των θαλάσσιων μεταφορών της περιόδου¹⁴⁷¹.

Η λειτουργία των λιμανιών του Πόρτο-Λάγους, της Αλεξανδρούπολης και του λιμανιού της Καβάλας καθώς και των συνδέσεων τους συνθέτει την εικόνα των θαλάσσιων μεταφορών της Θράκης. Το Πόρτο-Λάγος ήταν το μικρότερο σε εμπορική κίνηση και οικονομικές ροές από τα άλλα δύο. Οι τοπικοί παράγοντες εργάστηκαν για την ανάπτυξη του και την απόσπαση μεριδίου της εμπορικής κίνησης από τα άλλα δύο (επέκταση συνδέσεων και μεταφορικού φορτίου), με περιορισμένα όμως αποτελέσματα. Ήταν όμως αδύνατον να συναγωνιστεί τα καλύτερα οργανωμένα και συνδεδεμένα με τις κεντρικές οδικές αρτηρίες λιμάνια της Καβάλας και της Αλεξανδρούπολης¹⁴⁷².

Όμως ακόμη και το λιμάνι της Αλεξανδρούπολης με τις περισσότερες συνδέσεις του, τις εκτεταμένες λιμενικές και βοηθητικές του εγκαταστάσεις και τη σύνδεση του με τον σιδηρόδρομο δεν μπορούσε να συναγωνιστεί το λιμάνι της Καβάλας. Ο πυθμένας του -παρά τις τακτικές εκβαθύνσεις και καθαρισμούς- δεν ήταν αρκετά βαθύς και εμπόδιζε την προσέγγιση πλοίων μεγάλου βυθίσματος, τα οποία αναγκαστικά αγκυροβολούσαν ανοιχτά και μετέφεραν τα προϊόντα και τους επιβάτες με φορτηγίδες και λέμβους¹⁴⁷³. Έτσι η Θράκη εξακολουθούσε να στερείται των μεταφορικών εκείνων δικτύων που της προσέδιδαν μεγαλύτερη αυτονομία και δυναμική στην τοπική και περιφερειακή οικονομία.

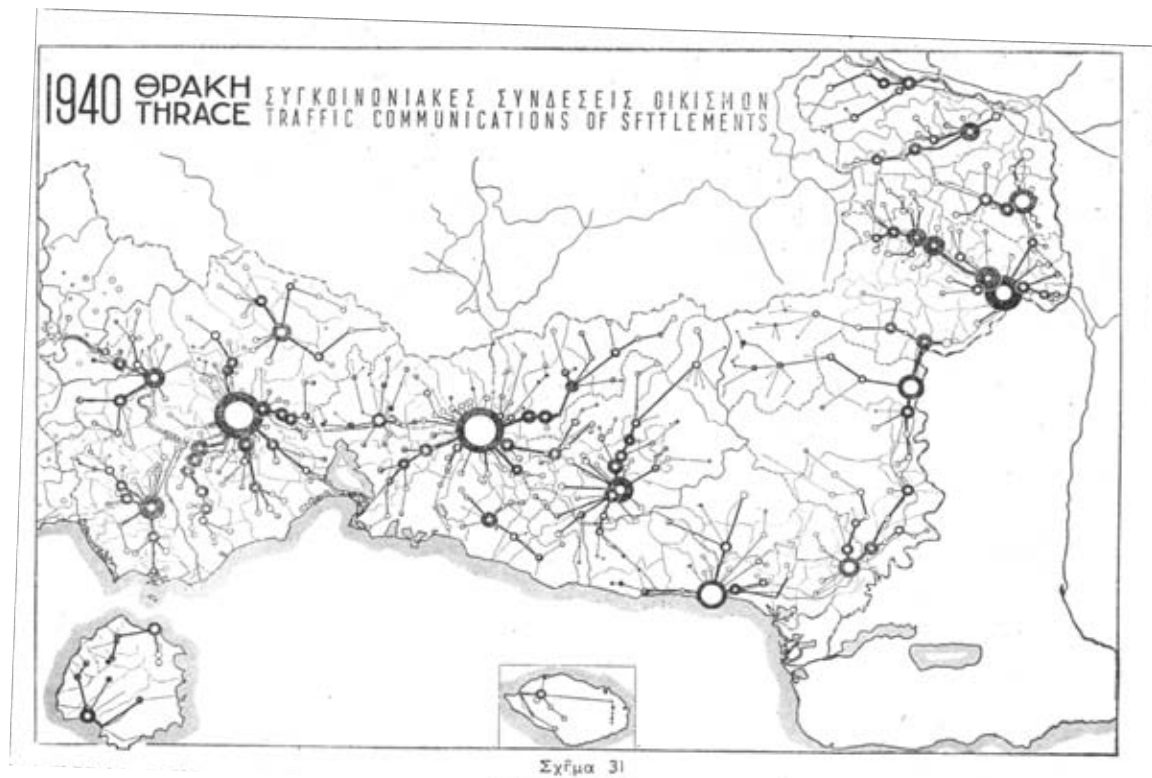
¹⁴⁶⁹ Μισεντζής Α. Ι. (1934), *Γενικός Οδηγός Νομού Ροδόπης*, Κομοτηνή: Εκδότις Α. Ι. Μισεντζής, στο http://alex.eled.duth.gr/odigos_34/index.htm & http://alex.eled.duth.gr/Eldoseis/Odigos_Xanthis/, (30-05-2007, 16:39)· Ιγγλέσης Ν. (1930), *Οδηγός της Ελλάδος του Έτους 1930*, Αθήναι: Πυρσός, σ. 1002, σ. 1472.

¹⁴⁷⁰ Χαριτάκης Γ., Μικελής Ν., Καλλαβάς Α. Γ. (1939), *Οικονομική Επετηρίς της Ελλάδος 1929-1937*. Εν Αθήναις εκ Πυρσού Α.Ε., σ. 236.

¹⁴⁷¹ Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1934), *Απογραφή Βιοτεχνικών και Βιομηχανικών Επιχειρήσεων ενεργηθήσα κατά τον Σεπτέμβριο του 1930*. Εν Αθήναι: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, σσ. 4-5.

¹⁴⁷² Θρακική Στοά (1932), *Λεύκωμα Θράκης-Μακεδονίας*, Κομοτηνή: Αργ. Δρακόπουλος-Τύποις Απ. Αντωνιάδου, σ. 262· Ε.Β.Ε., Εφημερίδα *Εμπρός*, ημερομηνία έκδοσης, 09-05-1930, σ. 4· Μ.Μ Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Εσωτερικών Φ.117, Μάιος 1930/Εγγραφο 173/18, Ιερά Μητρόπολη Ξάνθης, Ξάνθη, 07-05-1930, προς: Ε. Βενιζέλο (ενταύθα)· Ιγγλέσης Ν. (1930), *Οδηγός της Ελλάδος του Έτους 1930*, Αθήναι: Πυρσός, σσ. 998-1014, σ. 1464, σ. 1470.

¹⁴⁷³ *Ibid.*, σσ. 999-1000· Β.τ.Β. εφημερίδα *Φάρος*, αρ. φύλλου 47, ημερομηνία έκδοσης 29-11-1924, σ. 1· Ε.Β.Ε., Εφημερίδα *Εμπρός*, ημερομηνία έκδοσης, 13-12-1922, σ. 2 και 05-01-1923, σ. 2.

Χάρτης 45. Συγκοινωνιακές συνδέσεις οικισμών Θράκης (1940)

Πηγή: Δοξιάδης Κ. Α. (1948), *Η Διοικητική Αναδιοργάνωση της Χώρας*, Αθήνα: Υπουργείο Ανοικοδομήσεως, σχήμα 31

Εκτός αυτών ήταν έκδηλη η προτίμηση των οικονομικών κέντρων της Θράκης στο λιμάνι της Καβάλας. Για παράδειγμα η περιοχή της Ξάνθης εξήγαγε το μεγαλύτερο μέρος την καπνοπαραγωγή της από το γειτονικό λιμάνι της Καβάλας, διακινώντας ένα αρκετά περιορισμένο όγκο από το αντίστοιχο της Αλεξανδρούπολης¹⁴⁷⁴. Η επιλογή των καπνοπαραγωγών του Γιακά και των καπνεμπόρων της Ξάνθης προς το μεγαλύτερο καπνικό κέντρο ολόκληρης της περιοχής μεταξύ Στρυμόνα και Έβρου ποταμού συνδέεται με τη διατήρηση των δικτύων εμπορίας που είχαν αναπτυχθεί μεταξύ τους κατά την εποχή άνθησης της καπνοκαλλιέργειας. Αυτή είναι μια γενικότερη μεσοπολεμική τάση, κατά την οποία τα παραδοσιακά λιμάνια των παραγωγικών περιφερειών του καπνού και της σταφίδας -Καβάλα, Θεσσαλονίκη, Πάτρα- διατήρησαν την εξαγωγική τους δραστηριότητα σε υψηλά επίπεδα¹⁴⁷⁵.

Σε κάθε περίπτωση το λιμάνι της Καβάλας αποτελούσε το βασικό οικονομικό κέντρο ολόκληρης της βορειοαιγαιακής ακτής, μετά τη Θεσσαλονίκη. Οι δραστηριότητες των τελωνείων της Αλεξανδρούπολης και της Καβάλας (σε χιλιάδες χάρτινες δραχμές), κατά την περίοδο 1926-1929, είναι δηλωτικές της εμπορικής και

¹⁴⁷⁴ Μάντζαρης Α. Ι. (1934), *Τα Καπνά μας (Εσωτερική Κατανάλωσις): Μονοπόλιον; Ελευθέρα Βιομηχανία;* Αθήναι, σ. 63.

¹⁴⁷⁵ Χαριτάκης Γ., Μικελής Ν., Καλλιαβάς Α. Γ. (1939), *Οικονομική Επετηρίς της Ελλάδος 1929-1937*. Εν Αθήναις εκ Πυρσού Α.Ε., σ. 209· Slabey Rousek S. J. (1935), "Economic Geography of Greece", *Economic Geography* 11(1), σ. 103.

οικονομικής ανισότητας των δύο λιμανιών:

Πίνακας 1δ.25. Εισαγωγές και εξαγωγές τελωνείων Καβάλας και Αλεξανδρούπολης (1926-1929)

Ροές προϊόντων	Τελωνείο	1926	1927	1928	1929
Εισαγωγές	Αλεξανδρούπολης	149.305	163.764	116.141	131.414
	Καβάλας	247.918	242.907	207.456	161.152
Εξαγωγές	Αλεξανδρούπολης	428.596	432.021	360.979	272.349
	Καβάλας	1.366.838	1.517.016	1.291.968	1.865.701

Πηγή: Χαριτάκης Γ., Μικελής Ν., Καλλιαβάς Α. Γ. (1939), *Οικονομική Επετηρίς της Ελλάδος 1929-1937*. Εν Αθήναις εκ Πυρσού Α.Ε., σσ. 208-209.

Από τον πίνακα φαίνεται η επέκταση των εξαγωγών του λιμανιού της Καβάλας και η ταυτόχρονη μείωση της ανάλογης δραστηριότητας του λιμανιού της Αλεξανδρούπολης. Διαφορετική παρουσιάζεται η ροή των εισαγωγών για τα δύο λιμάνια. Συγκεκριμένα, η μείωση των εισαγωγών στο λιμάνι της Καβάλας φαίνεται να συνεπάγεται μια αύξηση της αντίστοιχης ροής για το έτερο λιμάνι. Εξαίρεση αποτελεί το 1928, έτος κατά το οποίο η μείωση καταγράφεται και στα δύο.

Θεωρητικά, τα θεσμικά και λειτουργικά δίκτυα αναπροσαρμόστηκαν, υπακούοντας στη νέα χάραξη των συνόρων, στην αποχώρηση και στην εγκατάσταση πληθυσμιακών ομάδων και προπάντων στις διεργασίες λειτουργικής ενσωμάτωσης της Θράκης στην ελληνική επικράτεια. Στην πραγματικότητα, όμως, οι προσπάθειες ενοποίησης και εναρμόνισης του θρακικού χώρου απέτυχαν λόγω της περιορισμένης ανάπτυξης του προγράμματος των συγκεκριμένων επενδύσεων.

1δ.ii) Οι πόλεις

Προκειμένου να διερευνηθούν οι αναμορφωτικές αλλαγές αναλύεται η επέκταση της αστικής τοπογραφίας από την κατασκευή των προσφυγικών συνοικισμών και οι μετασχηματισμοί που υπέστησαν οι υφιστάμενες περιοχές συγκέντρωσης των εθνοτικά διαφορετικά κατοίκων, κυρίως των μουσουλμάνων. Αυτά προσεγγίζονται σε συνδυασμό με τις εκσυγχρονιστικές επεμβάσεις στη δομή και στη λειτουργία των διευρυμένων από την προσφυγική παρουσία αστικών συνόλων. Έτσι μέσω της κατασκευής του νέου τοπίου των θρακικών αστικών οικήσεων εξετάζονται ζητήματα δομής και λειτουργίας τους.

Οι νέες επεκτάσεις των παραδοσιακών ιστών

Η μετακίνηση του προσφυγικού πληθυσμού δυτικά του Έβρου ποταμού και η υποδοχή του από τις τοπικές αρχές συνοδεύτηκαν από τα πρώτα μέτρα φροντίδας (ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, συσσίτια, επιδόματα) και προσωρινής εγκατάστασης

σε προσφυγικές κατασκηνώσεις και σε οικήματα γηγενών κατοίκων¹⁴⁷⁶. Ένα μεγάλο μέρος τους, αρχικά, διευθέτησε με ίδια μέσα την στέγαση του σε παραπήγματα που κατασκευάστηκαν από ευτελή υλικά σε αδόμητες εκτάσεις εντός οικισμού (περιοχές κατοικίας των εργατικών ομάδων), συνήθως στις εκτάσεις που αργότερα ιδρύθηκαν οι προσφυγικοί συνοικισμοί¹⁴⁷⁷.

Ήδη από τους πρώτους μήνες δεν άργησαν να εκδηλωθούν οι διαμαρτυρίες των τουρκικών και βουλγαρικών αρχών επί του θέματος της προσφυγικής στέγασης. Η απάντηση επικεντρώθηκε στο επιχείρημα πως η περιοχή δυτικά του Έβρου αποτελούσε την πρώτη περιοχή εισόδου των προσφύγων στη χώρα, και έτσι θα παρέμεναν εκεί αναγκαστικά μέχρι να ολοκληρωθούν τα έργα για τη μετέπειτα εγκατάστασή τους.

Η προσφυγική παρουσία υπήρξε ένα σημαντικό επιχείρημα των ελληνικών αρχών, για την έναρξη των εργασιών αναμόρφωσης και ομογενοποίησης του θρακικού τοπίου με τη υπόλοιπη εθνική επικράτεια. Ο πεπερασμένος χαρακτήρας των οικιστικών συνόλων δεν ήταν αρκετός ώστε να ικανοποιήσει τις ανάγκες για τη δημιουργία νέων χώρων. Με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, οι κρατικοί και οι διεθνείς φορείς και η ιδιωτική πρωτοβουλία συνετέλεσαν στη δημιουργία μιας νέας τοπογραφίας των αστικών ιστών με την οικοδόμηση των προσφυγικών συνοικισμών περιμετρικά του υφιστάμενου οικιστικού πλαισίου.

Η οικιστική επέκταση βασίστηκε στο νομοθετικό διάταγμα «περί σχεδίων πόλεων, κωμών και συνοικισμών του κράτους και οικοδόμησης αυτών» και στην 3473 (05-03-1923) απόφαση της επαναστατικής κυβέρνησης. Αυτή νομιμοποίησε την προηγούμενη κατάληψη ακινήτων πριν από τη διαδικασία καταβολής της αντίστοιχης αποζημίωσης, αντίθετα με την υφιστάμενη νομοθεσία. Κάποια χρόνια μετά με την προσθήκη του *Γενικού Οικοδομικού Κανονισμού* (1929), διευκολύνθηκε ακόμη περισσότερο η μαζική κατασκευή προσφυγικών οικημάτων¹⁴⁷⁸. Με την συνακόλουθη απαγόρευση των δικαιπραξιών (10-09-1923), οι επιτάξεις και οι καταλήψεις ακινήτων περιουσιών, σε συνδυασμό με τον στρατιωτικό νόμο, περιόρισαν τα περιθώρια αντίδρασης στους ιδιοκτήτες των γαιών εντός των οποίων επεκτάθηκε ο αστικός ιστός.

¹⁴⁷⁶ Ανδριώτης Ν. Π. (2003), «Οι Πρόσφυγες: Η Άφιξη και τα Πρώτα Μέτρα Περίθαλψης», στο Παναγιωτόπουλος Β. (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000. Ο Μεσολόλεμος, 1922-1940: Από την Αβασίλευτη Δημοκρατία ως τη Δικτατορία της 4ης Αυγούστου*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, VII: 79-88, σσ. 79-82.

¹⁴⁷⁷ Colonas V. (2004). "Housing and the Architectural Expression of the Asia Minor Greeks Before and After 1923" in Hirschon R. (ed.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange Between Greece and Turkey*, Oxford, Berg: 163-178, σ. 168.

¹⁴⁷⁸ Χαστάογλου Β. (2010), "Προσφυγική Εγκατάσταση και Πολεοδομικοί Μετασχηματισμοί της Θεσσαλονίκης, 1922-1930" στο Ιωαννίδου Ε., (επιμ.), *Η Μεταμόρφωση της Θεσσαλονίκης: Η Εγκατάσταση των Προσφύγων στην Πόλη (1920-1940)*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο: 43-88, σ. 55· Φ.Ε.Κ. 17-7/16-8-1923, αρ. φύλλου 228, νομοθετικό διάταγμα περί σχεδίων πόλεων, κωμών και συνοικισμών του κράτους και οικοδόμησης αυτών· Φ.Ε.Κ. 05-03-1923, αρ. φύλλου 57, Απόφαση της Επαναστάσεως, αρ. πρωτ. 3473 «Περί καταλήψεως ακινήτων προς γεωργικήν αποκατάστασιν ακτημόνων καλλιεργητών κλπ. και προ της καταβολής αποζημιώσεως»· Λαμψίδης Γ. (26-04-1973), "Η Αγροτική Ανάπτυξη της Αγροτικής Οικονομίας", *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 992, σ. 51.

Αργότερα προκειμένου να ολοκληρωθεί συντομότερα η ολοκλήρωση των προσφυγικών συνοικισμών εισήχθη απαγόρευση οποιαδήποτε οικοδομικής δραστηριότητας στην Κομοτηνή και στην Ξάνθη, η οποία δεν αφορούσε τις κοινωφελείς και τις βιομηχανικές εγκαταστάσεις, τις καπναποθήκες, τα τραπεζικά και τα σχολικά κτίρια¹⁴⁷⁹. Οι σχετικές διατάξεις επέτρεψαν την οικοδομική δραστηριότητα στους οικονομικά ισχυρούς ιδιώτες (όπως οι καπνέμποροι) και στο ελληνικό δημόσιο (οικοδόμηση σχολικών κτιρίων).

Σχεδόν μια πενταετία αργότερα (1927) και αφού είχε ήδη ολοκληρωθεί μεγάλο μέρος της οικοδομικής δραστηριότητας στην περιοχή, επιτράπηκε η οικοδόμηση των προσφυγικών οικισμών (κατά παρέκκλιση των εγκεκριμένων σχεδίων πόλεως), σε δημόσιες ή και σε ιδιωτικές εκτάσεις που είχαν αυθαίρετα καταληφθεί¹⁴⁸⁰. Στην προκειμένη περίπτωση νομιμοποιήθηκε η οικοδόμηση των προσφυγικών συνοικισμών επί των ακινήτων που δεν είχαν νόμιμα αποσπαστεί από τους ιδιοκτήτες τους. Με νέα απόφαση (1928) έγινε προσπάθεια διευθέτησης των προβλημάτων που είχαν ανακύψει από την αστική εγκατάσταση των προσφύγων, για τις περιοχές εντός και εκτός των οικιστικών συνόλων¹⁴⁸¹. Το νέο νομοθετικό διάταγμα επίλυσε κάποια από αυτά, η μεγαλύτερη του καινοτομία ήταν η διασφάλιση έκδοσης αδειών ανέγερσης οικοδομών χωρίς τη συμβατική υποχρέωση της οικείας τοπικής αυτοδιοίκησης για την εκτέλεση έργων οδοποιίας, ύδρευσης και φωτισμού¹⁴⁸².

Την επόμενη δεκαετία και υπό τη διακοπή των εργασιών της Ε.Α.Π. το ελληνικό κράτος ενέργησε προς την ολοκλήρωση της αστικής εγκατάστασης με τη ψήφιση του νόμου 5309¹⁴⁸³. Βάσει αυτού δόθηκε η δυνατότητα στα υπουργεία Συγκοινωνίας και Πρόνοιας, παρά την αντίθετη γνώμη του Υπουργικού Συμβουλίου, το δικαίωμα (από 30-07-1931 έως και 30-07-1933) χορήγησης αδειών οικοδομής για αστική εγκατάσταση προσφύγων, χωρίς την τήρηση των υφιστάμενων νομοθετικών ρυθμίσεων. Επιπλέον ο υπουργός Πρόνοιας μπορούσε να χορηγεί για ένα διάστημα

¹⁴⁷⁹ Φ.Ε.Κ., 16-08-1928, αρ. φύλλου 162, Διάταγμα, Περί τροποποίησης του από 13 Δεκεμβρίου 1927 Δ. «Περί απαγορεύσεως οικοδομικών εργασιών εν Ξάνθη»· Φ.Ε.Κ., 04-01-1928, αρ. φύλλου 1, Διάταγμα, «Περί απαγορεύσεως οικοδομικών εργασιών εν τη πόλει της Ξάνθης επί εν έτος»· Φ.Ε.Κ., 04-01-1928, αρ. φύλλου 1, Διάταγμα, Περί τροποποίησης του από 15 Οκτωβρίου 1927 διατάγματος «περί μη εκτελέσεως οικοδομικών εργασιών εν Κομοτηνή».

¹⁴⁸⁰ Μπίρης Κ. (1966), *Αι Αθήναι-Από του 19ου εις τον 20^{ον} Αιώνα*, Αθήνα: Εκδόσεις Καθιδρύματος Πολεοδομίας και Ιστορίας των Αθηνών, σ. 299, όπως παρατίθεται στο Λεοντίδου Λ. (1997), «Η Άτυπη Οικονομία ως Απόρροια της Προσφυγικής Αποκατάστασης», στο (επιμ.), *Ο Ξεριζωμός και η Άλλη Πατρίδα: Οι Προσφυγιοπόλεις στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας: 341-368, σσ. 345-346.

¹⁴⁸¹ Φ.Ε.Κ. 23-10-1928, αρ. φύλλου [:], νομοθετικό διάταγμα περί καθορισμού των όρων και περιορισμών της εντός και εκτός της ζώνης των πόλεων ανεγέρσεως οικοδομών.

¹⁴⁸² Ρόκος Δ. (1981), *Κτηματολόγιο και Αναδασμός. Πολιτική Γης*, Αθήνα: Μαυρομάτης και Σία, σ. 214, όπως παρατίθεται στο Λεοντίδου Λ. (1997), «Η Άτυπη Οικονομία ως Απόρροια της Προσφυγικής Αποκατάστασης», στο (επιμ.), *Ο Ξεριζωμός και η Άλλη Πατρίδα: Οι Προσφυγιοπόλεις στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας: 341-368, σ. 346.

¹⁴⁸³ Φ.Ε.Κ., 01-02-1932, αρ. φύλλου 27, Νόμος 5309 περί κυρώσεως του από 29-09-1932 Ν.Δ. «περί τροποποιήσεως του άρθρου 20 του νόμου 3714 περί κυρώσεως του από 10-08-1928 Ν.Δ. περί οργανώσεως των υπηρεσιών του Υπουργείου Πρόνοιας».

τριών μηνών άδεια οικοδομής σε μεμονωμένα οικόπεδα, εκτός του σχεδίου πόλεως, εφόσον αυτά είχαν περιέλθει νόμιμα σε πρόσφυγες μέχρι την 20-08-1931. Και πάλι, όμως, η κατάσταση με τους αστικούς συνοικισμούς απαιτούσε την κρατική επέμβαση με αναχρονική δράση ώστε να διορθωθούν οι παραλείψεις του παρελθόντος. Ο νόμος 6076 θεωρητικά περιόριζε την παράκαμψη των πολεοδομικών νόμων και ρυθμίσεων επαναφέροντας ένα περισσότερο κεντρικά ελεγχόμενο πλαίσιο¹⁴⁸⁴. Στην πραγματικότητα, όμως, ενίσχυσε την οικοδομική αναρχία με τις προτεινόμενες παρεκκλίσεις του¹⁴⁸⁵. Οι εν λόγω ρυθμίσεις εργάστηκαν υποβοηθούμενες από το ευρύτερο νομοθετικό πλαίσιο που είχε διαμορφωθεί για τη δημιουργία των νέων επεκτάσεων.

Όπως προαναφέρθηκε η γεωμορφολογία (έλη, χείμαρροι) καθώς και οι άμεσες περιφέρειες της Κομοτηνής και της Ξάνθης δε διέθεταν κατά βάσει χέρσες εκτάσεις, αλλά εκτάσεις λαχανόκηπων, καπνοχώραφα και οπωροφόρα δένδρα. Στις εκτάσεις που καλύπταν τα τελευταία ξεκίνησε η οικοδόμηση των προσφυγικών συνοικισμών. Συγκεκριμένα, μέχρι τις 31-12-1924 είχαν ιδρυθεί και συνεχίζονταν οι εργασίες αποπεράτωσης των αστικών προσφυγικών συνοικισμών στην Κομοτηνή και στην Ξάνθη¹⁴⁸⁶.

Η κατασκευή των προσφυγικών συνοικισμών *Ρέμβης, Σταθμού, Κωνσταντινουπόλεως* (δυτικά και νοτιοδυτικά) και -του μικρότερου σε έκταση- *Αρμενιού* (νοτιοανατολικά), στην Κομοτηνή, έλαβε χώρα σε παρακείμενους λαχανόκηπους και αμπελώνες¹⁴⁸⁷ (βλέπε Χάρτη 46). Ανάλογη ήταν και η περίπτωση των προσφυγικών συνοικισμών της Ξάνθης, στα νοτιοδυτικά και ανατολικά όρια της πόλης, με τη δημιουργία των συνοικισμών *Τσιμεντένια, Χηρήτικα, Αστικός Συνοικισμός, Κυψέλη, Συνοικισμός Ασσά και Γυμναστηρίου* (βλέπε Χάρτη 47) καθώς και των συνοικισμών *Τσιμεντένια και Καραγατσιανά* στην Αλεξανδρούπολη¹⁴⁸⁸.

Ενδεικτικά αναφέρονται οι εκτάσεις ανάπτυξης των προσφυγικών συνοικισμών που αποσπάστηκαν -αποκλειστικά- με προσφυγική πρωτοβουλία από τον αντιπρόσωπο της ελληνικής αποστολής στην 9^η Μικτή Υποεπιτροπή:

¹⁴⁸⁴ Φ.Ε.Κ. 22-02-1934, αρ. φύλλου 77, Νόμος 6076, «περί αστικής αποκατάστασης προσφύγων».

¹⁴⁸⁵ Καραδήμου-Γερόλυμπου Α. (χ.η.), «Πόλεις και Ύπαιθρος: Μετασχηματισμοί και Αναδιαρθρώσεις στο Πλαίσιο του Εθνικού Χώρου», στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} Αιώνα, 1922-1940: Ο Μεσοπόλεμος*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, Β1: 59-105, σ. 72.

¹⁴⁸⁶ 5^η Τριμηνιαία Έκθεση Ε.Α.Π. [C.112 Μ.53 1925 II, Athens/25-02-1925], όπως παρατίθεται στο Πελαγίδης Σ. (1997), *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930). Ο Πόνος και η Δόξα*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, σ. 280.

¹⁴⁸⁷ Γουδέλης Σ. Δ. (1984), "Πως Έγινε η Αποκατάσταση των Προσφύγων", *Θρακική Επετηρίδα*, 5, σ. 368.

¹⁴⁸⁸ Αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Αργυροπούλου Μ., Μαυρίδου Α. & Χατζηαβραμίδου Μ. (2003-2004), *Πολεοδομική Εξέλιξη της Ξάνθης στον 20^ο Αιώνα. Το Δίκτυο των Ελεύθερων Χώρων (Ερευνητική Εργασία)*, Πολυτεχνική Σχολή, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 43· αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Dalègre J. (1995), *Populations et Territoire en Thrace Greque Depuis 1878: Tome I: Texte*, Département de Géographie, Paris: Université de Paris X-Nanterre, σ. 272.

Πίνακας 1δii.26. Εξέλιξη της οικοδομικής δραστηριότητας των προσφυγικών οικισμών και συνοικισμών (1925)

Περιφέρεια	Αγροτικά Οικήματα		Αστικά Οικήματα		Γήπεδα στα οποία κατασκευάστηκαν (τ.μ.)
	Κατασκευασμένα	Υπό κατασκευή	Κατασκευασμένα	Υπό κατασκευή	Παρατηρήσεις
Ορεστιάδας	107	4	-	-	Ανήκουν σε έλληνες 110.826 τ.μ.
Λιδυμοτείχου	336	5	32	36	Ανήκουν σε τούρκους 211.505 τ.μ.
Αλεξανδρούπολης	484	206	118	68	Ανήκουν σε βούλγαρους 10.403 τ.μ.
Κομοτηνής	816	212	378	300	Ανήκουν σε αρμένιους 34.557 τ.μ.
Ξάνθης	169	133	156	215	-
<i>Σύνολο</i>	1.912	560	684	619	-

Πηγή: Ι.Α.Υ.Ε. 1925 Β' Πολιτική, 1925-1930, Περί της Δυτικής Θράκης, Κομοτηνή, 24-02-1925, αρ. πρωτ. 61, συντάκτης: Ο αντιπρόσωπος της ελληνικής αποστολής στην 9^η Μικτή Υποεπιτροπή, προς: Ελληνική αντιπροσωπεία Μικτής Επιτροπής Ανταλλαγής Πληθυσμών, Κωνσταντινούπολη

Παρατήρηση: Η ονοματολογία του πίνακα ανήκει στον συντάκτη της έκθεσης, Φεραίο

Οι εκτάσεις που αναφέρονται, περιλαμβάνουν αποκλειστικά τις προσφυγικές οικίες οι οποίες κατασκευάστηκαν στις παραπάνω πόλεις. Σε αυτές πρέπει να προστεθούν και οι εκτάσεις που αξιοποιήθηκαν από τις εποικιστικές για την οικοδόμηση των εν λόγω προσφυγικών συγκεντρώσεων.

Σε κάποιες περιπτώσεις, όπως αυτές της Νέας Ορεστιάδας και της Κομοτηνής, η κατασκευή των οικιών έγινε έπειτα από εξαγορά των οικοπέδων από τους ιδιοκτήτες. Η ένταξη στην ίδια εθνοτική ομάδα των προσφύγων και των ιδιοκτητών της Νέας Ορεστιάδας δεν άφηνε ιδιαίτερα περιθώρια καταλήψεων ή αφαίρεσης των γαιών υπό ένα ασαφές νομικό καθεστώς. Παρόμοια θεωρείται και η περίπτωση του συνοικισμού στο Αρμένιο της Κομοτηνής με την εγκατάσταση και μέρους των αρμενίων προσφύγων.

Σε συνέχεια των παραπάνω εκτάσεων που αποσπάστηκαν με ιδιωτική πρωτοβουλία, παρατίθενται τα στοιχεία της 9^{ης} Μικτής Υποεπιτροπής με τις περιουσίες των μη ανταλλάξιμων, οι οποίες είχαν απαλλοτριωθεί και στις επιφάνειές τους είχαν ήδη οικοδομηθεί αστικοί προσφυγικοί συνοικισμοί (βλέπε Πίνακα 21).

Πίνακας 1δii.27. Απαλλοτριωμένες μη ανταλλάξιμες περιουσίες για την οικοδόμηση προσφυγικών συνοικισμών (1927)

Περιοχή	Προσφυγικός Συνοικισμός	Αριθμός Ιδιοκτησιών [που απαλλοτριώθηκαν]	Εκτάσεις που απαλλοτριώθηκαν (τ.μ.)
Κομοτηνή	Ρέμβη	44	79.990,99
	Αρμενιό	2	17.746

Ξάνθη	Γυμναστήριο, Καρσικί Μπαγλάρ	22	47.149
	Στρατώνες	11	70.784,33
Σάπες		2	7.759,385
Αλεξανδρούπολη		1	105.137
Διδυμότειχο		1	12.358
Άγνωστη Περιοχή εντός Θράκης		50	117.008,5
Σύνολο		133	457.933,205

Πηγή: Ι.Α.Υ.Ε. 1928 Β' Πολιτική, 1925-1930, Περί της Δυτικής Θράκης, 9^η Μικτή Υποεπιτροπή Ανταλλαγής Ελληνοτουρκικών Πληθυσμών, 18-06-1927, αριθ. πρωτ. 15833, [Κομοτηνή]

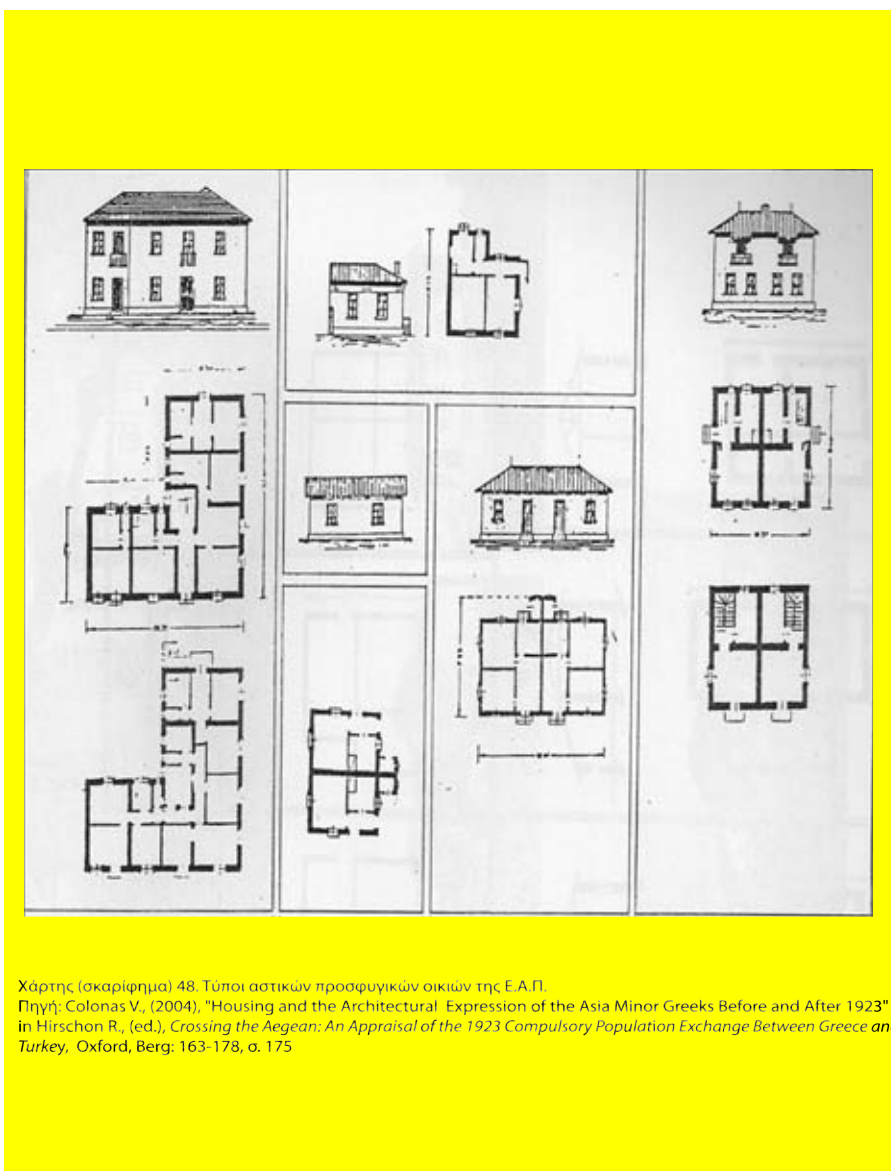
Τα στοιχεία που αναγράφονται είχαν δηλωθεί μέχρι και τα μέσα Ιουνίου του 1927, όταν δεν είχε ακόμη ολοκληρωθεί η ανάπτυξη των προσφυγικών συνοικισμών. Η ολοκλήρωση των εργασιών συνοδεύτηκε από επιπλέον απαλλοτριωμένες εκτάσεις σε όλες τις περιπτώσεις.

Οι εποικιστικές αρχές κατείχαν το αποκλειστικό δικαίωμα χωροθέτησης τους σε προεπιλεγμένες περιοχές και το δικαίωμα κατανομής των πληθυσμιακών ομάδων στον χώρο, με τη δημιουργία νέων συνοικιών ή με την ενίσχυση των υφιστάμενων, εξυπηρετώντας τους στόχους της¹⁴⁸⁹. Στη διαδικασία συμμετείχαν συμβουλευτικά και αντιπρόσωποι των προσφυγικών ομάδων¹⁴⁹⁰. Για παράδειγμα πλησίον του μουσουλμανικού Ασσά ή Ασιγιά Μαχαλά ιδρύθηκε ο προσφυγικός συνοικισμός Ασσά, ανατρέποντας την εθνοτική ισορροπία των νότιων παρυφών της Ξάνθης. Αντίστοιχα, η ίδρυση της Ρέμβης πλησίον μιας παραδοσιακής περιοχής συγκέντρωσης μελών της κυρίαρχης ομάδας (Βαρώσι) ενέτεινε την χωρική της παρουσία.

Στις περιπτώσεις των μεμονωμένων ή ιδιωτικών προσφυγικών κατοικιών, η επιλογή του χώρου οικοδόμησης, εκτός από τις περιπτώσεις όπου αυτός είχε παραχωρηθεί συγκεκριμένος κλήρος προς οικοδόμηση, φαίνεται να αποφασίστηκε αποκλειστικά με βάση την εγγύτητα στις περιοχές κατοικίας της κυρίαρχης ομάδας. Με τις γηγενείς ομάδες, εξάλλου, οι νεοφερμένοι μοιράζονταν κοινά ή παραπλήσια εθνοτικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα. Έτσι επεκτάθηκε η συνοικία του Αρμενιού στην Κομοτηνή που αποτελούσε τον παραδοσιακό πυρήνα συνοίκησης της αρμενικής κοινότητας από τους αρμένιους και άλλους πρόσφυγες. Από αυτά μπορεί να υποστηριχθεί ότι η χωροθέτηση των προσφυγικών συνοικισμών και η ιδιωτική εγκατάσταση εντός των αστικών συνόλων φαίνεται να επηρεάστηκαν περισσότερο από την παρουσία των διαφορετικών εθνοτικών ομάδων στις πόλεις και λιγότερο από τα γεωφυσικά χαρακτηριστικά του περιεστωτικού χώρου.

¹⁴⁸⁹ Jonhston R. (1984), *City and Society*, Essex: Hutchinson University Press, σσ. 177-179.

¹⁴⁹⁰ Eddy C. B. (1931), *Greece and the Greek Refugees*, London: Allen G & Unwin, σ. 140.

Για τη δημιουργία των τύπων κατασκευής των προσφυγικών καταλυμάτων από την Ε.Α.Π. μια περιοχή ρυμοτομείτο πρόχειρα και χωριζόταν σε οικοδομικά τετράγωνα, τα οποία αποτέλεσαν το βασικό συστατικό σχεδιασμού του νεόδμητου χώρου¹⁴⁹¹. Το οικοδομικό τετράγωνο χωριζόταν σε ιδιοκτησίες και εντός αυτών οικοδομούνταν τα προσφυγικά οικήματα. Η κάθε οικιστική μονάδα απαρτιζόταν από τέσσερα ισόγεια οικήματα για ισάριθμα νοικοκυριά (έκαστο επιφάνειας 36 τ.μ. με δύο δωμάτια, είσοδο και τουαλέτα). Αργότερα η επιτροπή εισήγαγε δύο νέα αρχιτεκτονικά σχέδια για τις οικιστικές μονάδες που κατασκεύασε κατά τις περιόδους 1925-1927 και 1927-1930 (το τρίτο σχέδιο δεν συναντάται στη Θράκη)¹⁴⁹². Εκτός

¹⁴⁹¹ Yerolympos A. (2003), «Inter-War Town Planning and the Refugee Problem in Greece: Temporary "Solutions" and Long-Term Dysfunctions», in Hirschon R. (ed.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange Between Greece and Turkey*, Oxford, Berghahn Books, 12: 133-143, σσ. 137-138.

¹⁴⁹² Colonas V. (2004). "Housing and the Architectural Expression of the Asia Minor Greeks Before and After 1923" in *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange Between Greece and Turkey*, Hirschon R. (ed.), Oxford, Berg: 163-178, σσ. 173-174.

αυτών, στη Ρέμβη της Κομοτηνής το κυρίαρχο αρχιτεκτονικό σχέδιο περιελάμβανε τιμεντένια οικία (*μονομπλόκ*) δύο δωματίων (43,2 τ.μ.) με μικρή αποθήκη¹⁴⁹³ (βλέπε χάρτη-σκαρίφημα 48).

Η έναρξη των εργασιών κατασκευής δεν ταυτίστηκε και με τη διευθέτηση του ιδιοκτησιακού καθεστώτος του οικοπέδου της ανέγερσης. Οι εργασίες ξεκίνησαν σε υπό κατάληψη ή υπό απαλλοτρίωση ιδιοκτησίες και εν συνεχεία εξαγοράστηκαν ή αποζημιώθηκαν οι ιδιοκτήτες/τριες τους. Οι τίτλοι ιδιοκτησίας για τα οικόπεδα και τις οικίες που κατασκεύασε η Ε.Α.Π., παραχωρήθηκαν στους ιδιοκτήτες αφού πρώτα εξόφλησαν το χρέος τους προς την επιτροπή (με τη διάλυση της επιτροπής το χρέος τους μεταφέρθηκε στην Ε.Τ.Ε.). Να σημειωθεί η παράλληλη χορήγηση ενός κομματιού γης (κλήρου) για την κάλυψη των προσωπικών αναγκών ή για μια περιορισμένη καλλιεργητική παραγωγή με απώτερο στόχο την αλλαγή του ιδιοκτησιακού καθεστώτος στον περιαστικό χώρο και τη βαθύτερη σύνδεση των προσφυγικών νοικοκυριών με την περιοχή εγκατάστασης τους¹⁴⁹⁴.

Η οικοδόμηση των νέων κατοικιών στη Θράκη έγινε κατά πλειονότητα από εργολάβους τους οποίους ανέδειξαν μειοδοτικοί διαγωνισμοί της Ε.Α.Π. Η επίβλεψη της κατασκευής είχαν ανατεθεί σε μηχανικούς με χρέη εργοδηγών (οι Βούλγαρης, Λίβας και Θεοδοσιάδης ήταν υπεύθυνοι για την κατασκευή 1.812 οικιών στην Κομοτηνή και ο Λίβας για την κατασκευή 1.846 στην Ξάνθη)¹⁴⁹⁵. Οι ίδιοι ενεργούσαν βάσει των εντολών της *Υπηρεσίας Αστικής Εγκατάστασης και Αποκατάστασης* της Ε.Α.Π., που διηύθυνε ο μηχανικός Σγούτας και η 15μελής ομάδα του¹⁴⁹⁶.

Η πορεία των εργασιών από την Ε.Α.Π. στη Θράκη ήταν σχετικά ταχεία συγκριτικά με άλλες περιοχές των Νέων Χωρών και της Παλιάς Ελλάδας¹⁴⁹⁷. Κάτω από αυτές τις συνθήκες και ενώ η αποκατάσταση των προσφυγικών νοικοκυριών βρισκόταν σε εξέλιξη, ο Πάλλης παρουσίασε έναν πίνακα με τις ανεγερμένες και τις υπό ανέγερση αστικές προσφυγικές συνοικίες σε ολόκληρη την εποικιστική

¹⁴⁹³ Κοινωνία των Εθνών (1997), *Η Εγκατάσταση των Προσφύγων στην Ελλάδα*, Πρώτη Έκδοση, Γενεύη 1926, Μετάφραση: Φ. Βεϊνόγλου & Μ. Βεϊνόγλου, Αθήνα: Τροχαλία, σ. 68.

¹⁴⁹⁴ Ένα τέτοιο παράδειγμα ήταν η παραχώρηση 118 αμπέλων, έκτασης 713 στρεμμάτων και 77 λαχανόκηπων, έκτασης 435 στρεμμάτων σε οικογένειες των προσφυγικών συνοικισμών της Κομοτηνής. Γουδέλης Σ. Δ. (1984), "Πως Έγινε η Αποκατάσταση των Προσφύγων", *Θρακική Επετηρίδα*, 5, σ. 369.

¹⁴⁹⁵ Κοινωνία των Εθνών (1997), *Η Εγκατάσταση των Προσφύγων στην Ελλάδα*, Πρώτη Έκδοση, Γενεύη 1926, Μετάφραση: Φ. Βεϊνόγλου & Μ. Βεϊνόγλου, Αθήνα: Τροχαλία, σ. 136· Καραμούζη Α. (1997), «Καταγραφή και Χαρτογράφηση των Προσφυγικών Οικισμών στον Ελληνικό Χώρο από το 1821 έως Σήμερα: Προσέγγιση στα Πλαίσια των Πολιτικών Εξελίξεων και της Παράλληλης Κρατικής Δραστηριότητας», στο *Ο Ξεριζωμός και η Άλλη Πατρίδα: Οι Προσφυγοπόλεις στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας: 15-57, σ. 39.

¹⁴⁹⁶ Ο Σγούτας αρχικά εργάστηκε στο Τ.Π.Π., αποτέλεσε για τον Morgenthau τον εγκέφαλο της αστικής προσφυγικής εγκατάστασης. Κοινωνία των Εθνών (1997), *Η Εγκατάσταση των Προσφύγων στην Ελλάδα*, Πρώτη Έκδοση, Γενεύη 1926 Μετάφραση: Φ. Βεϊνόγλου & Μ. Βεϊνόγλου, Αθήνα: Τροχαλία, σσ. 67-68· Morgenthau H. (1994), *Η Αποστολή μου στην Ελλάδα. 1922 το Έπος της Εγκατάστασης*, Μετάφραση: Σ. Κασεσιάν, Αθήνα: Τροχαλία, σ. 337.

¹⁴⁹⁷ Kritikos G. (2001), *Greek Orthodox Refugees: Integration and the Making of a New Greek National Community (1923-1930)*, Dept. of History and Civilization, Florence: European University Institute, σ. 214.

περιφέρεια Θράκης.

Πίνακας 1δii.28. Ανεγερμένες και υπό ανέγερση προσφυγικές κατοικίες (1929)

Περιοχή	Κατοικίες		Συνοικισμοί υπό ανέγερση
	Ανεγερμένες	Υπό Ανέγερση	
Αλεξανδρούπολη	526	78	-
Λιδυμότειχο	248	-	-
Κομοτηνή	1.908	20	-
Νέα Ορεστιάδα	64	-	-
Ξάνθη	1.846	4	-
Σάπες	21	-	-
Φέρρες	10	-	-
<i>Σύνολο Ροδόπης-Έβρου</i>	4.623	102	-
Καβάλα	100	-	-
Μπούκια	-	40	31
Χρυσούπολη	-	50	32
Νιγρίτα	-	66	33
Πράβιο	-	100	34
<i>Σύνολο Καβάλας-Δράμας</i>	100	256	130

Πηγή: Ε.Ι.Ε./Ι.Ν.Ε., Αρχείο Πάλλη Α. Α. Φάκελος Β-Γ. 08-01-1929, Αθήνα, Φάκελος: Συλλογή των Κυριότερων Στατιστικών των Αφορωσών την Ανταλλαγήν των Πληθυσμών και Προσφυγικήν Αποκατάστασιν μετά Αναλύσεως και Επεξεγήσεων, συντάκτης: Α. Α. Πάλλη

Ο Ladas για το ίδιο θέμα στην ίδια εποικιστική περιφέρεια (τέλη 1929) παραθέτει την ολοκλήρωση 32 αστικών προσφυγικών συνοικισμών στην περιοχή και 6.215 κατοικιών, από την Ε.Α.Π¹⁴⁹⁸. Σε αυτά πρέπει να προστεθεί και ένας αριθμός αστικών προσφυγικών καταλυμάτων που είχε κατασκευαστεί από τους κρατικούς φορείς. Από τον πίνακα αποκαλύπτονται η στεγαστικές ανάγκες των νέων κατοίκων, σε μια περιοχή όπου τυπικά υπήρχε περιορισμένο οικιστικό απόθεμα. Εν αντιθέσει με την Αν. Μακεδονία, όπου η αποχώρηση των μουσουλμάνων και των βουλγαρόφωνων δημιούργησε ένα προς αξιοποίηση οικιστικό απόθεμα με τις εργασίες κατασκευής των προσφυγικών συνοικισμών να ξεκινούν σχετικά αργότερα.

Παράλληλα η επιτροπή χορηγούσε οικοδομικά υλικά και χρηματική βοήθεια στους πρόσφυγες που είχαν τη δυνατότητα και επιθυμούσαν να κατασκευάσουν την κατοικία τους (συνήθως από την Αν. Θράκη και τη Βουλγαρία), μια εξαιρετικά διαδομένη πρακτική στη Θράκη¹⁴⁹⁹. Η συγκεκριμένη οικοδόμηση γινόταν και εκτός των προσφυγικών συνοικιών σε οικόπεδα επιλογής τους, τα οποία αποκτούσαν από την Ε.Α.Π. ή από την τοπική αγορά ακινήτων. Επιπλέον παρατηρείται η ύπαρξη ενός έντονα προλεταριοποιημένου τμήματος του προσφυγικού πληθυσμού, που δεν μπόρεσε να τύχει κρατικής μέριμνας και εγκαταστάθηκε στις παρυφές των οικισμών.

¹⁴⁹⁸ Ladas S. (1932), *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey*, New York: The Macmillan Co., σ. 675.

¹⁴⁹⁹ Κοινωνία των Εθνών (1997), *Η Εγκατάσταση των Προσφύγων στην Ελλάδα*, Πρώτη Έκδοση, Γενεύη 1926, Μετάφραση: Φ. Βεϊνόγλου & Μ. Βεϊνόγλου, Αθήνα: Τροχαλία, σ. 13· Mears E. (1929), *Greece Today, the Aftermath of the Refugee Impact*, Stanford & London: Stanford University Press & Oxford University Press, σ. 122· Ε.Ι.Ε./Ι.Ν.Ε., Αρχείο Α.Α. Πάλλη Φάκελος Β-Γ. Γενική Στατιστική των Εγκαταστάσεων της Ε.Α.Π., στις 30-09-1926.

Ο εν λόγω πληθυσμός κατέλαβε κοινόχρηστους και αδόμητους χώρους στην περιφέρεια των αστικών ιστών, κατασκευάζοντας πρόχειρα οικοδομήματα σε τόπους που δε διεκδικούνταν από άλλες ομάδες κατοίκων¹⁵⁰⁰.

Όσον αφορά τα πρόχειρα και προσωρινά καταλύματα, το υπουργείο Συγκοινωνιών είχε απαγορεύσει την κατασκευή, σε δημόσιους χώρους, δρόμους και πλατείες, πρόχειρων ξύλινων παραπηγμάτων μικρών διαστάσεων, ώστε να αποφευχθούν η παρακάλυψη της κυκλοφορίας και η πρόκληση ζημιών σε κατοίκους και ιδιοκτήτες. Όμως η απόφαση δεν εφαρμόστηκε ποτέ¹⁵⁰¹. Στις περιοχές αυτές οι οργανικές μορφές του οικισμένου χώρου έκαναν και πάλι την εμφάνισή τους, παραπέμποντας στο οθωμανικό παρελθόν.

Η Λεοντίδου αναφέρει ότι η συγκεκριμένη μορφή λαϊκής αυτοστέγασης δεν ήταν αποκλειστικά αποτέλεσμα της προσπάθειας αποκατάστασης του μεγάλου αριθμού προσφύγων, αντίθετα, μια διαδικασία εναλλακτικής κατανομής του οικισμένου περιβάλλοντος, εξαρτημένη άμεσα με τις ανάγκες επιβίωσης της καπιταλιστικής οικονομίας της πόλης¹⁵⁰². Στην περίπτωση της Θράκης η ταχεία αποπεράτωση μεγάλου μέρους των οικοδομικών εργασιών περιόρισε το φαινόμενο και δεν εκδήλωσε την ένταση των μεγάλων αστικών κέντρων της ελληνικής ενδοχώρας.

Οι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν στους συνοικισμούς, κατά ομάδες, βάσει του τύπου καταγωγής τους καθώς και μεμονωμένα, όπως ακριβώς γινόταν και με την αγροτική αποκατάστασή τους¹⁵⁰³. Η συγκέντρωση των προσφυγικών ομάδων με κοινή καταγωγή ήταν μια πρακτική που στόχευε στην προαγωγή της κοινωνικής αλληλεγγύης των κατοίκων και η οποία έγινε αποδεκτή από το πλήθος αυτών¹⁵⁰⁴. Η Λαφαζάνη υποστηρίζει ότι, η κάθε ομάδα των προσφύγων ανέπτυξε τους δικούς της τρόπους οικειοποίησης του χώρου ή αποξένωσης από αυτόν, συνεχίζοντας ή εκσυγχρονίζοντας τις παραδόσεις της, αλλά κυρίως χρησιμοποιώντας τον χώρο για

¹⁵⁰⁰ Χαστάογλου Β. (1997), «Η Προσφυγική Εγκατάσταση και ο Βίαιος Μετασχηματισμός του Αστικού Χώρου στη Θεσσαλονίκη», στο (επιμ.), *Ο Ξεριζωμός και η Άλλη Πατρίδα: Οι Προσφυγοπόλεις στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας: 315-340, σσ. 329-330· Γκιζελή Β. Δ. (1992), «Η Κοινωνική Ένταξη των Αστών Προσφύγων στην Πόλη», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 9, σσ. 70-72· Λεοντίδου Λ. (1989), *Πόλεις της Σιωπής: Εργατικός Εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Αθήνα: Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, σσ. 236-238.

¹⁵⁰¹ Εγκύκλιοι του υπ. Συγκοινωνιών, υπ. αρ. 63703/1924, 63704/1924, 68810/1924, 81003/1925 και τέλος 30540/1926, όπως παρατίθενται στο Καραδήμου-Γερόλυμπος Α. (χ.η.), «Πόλεις και Ύπαιθρος: Μετασχηματισμοί και Αναδιάρθρωσεις στο Πλαίσιο του Εθνικού Χώρου», στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα, 1922-1940: Ο Μεσοπόλεμος*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, Β1: 59-105, σ. 71.

¹⁵⁰² Λεοντίδου Λ. (1997), «Η Άτυπη Οικονομία ως Απόρροια της Προσφυγικής Αποκατάστασης», στο (επιμ.), *Ο Ξεριζωμός και η Άλλη Πατρίδα: Οι Προσφυγοπόλεις στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας: 341-368, σ. 349.

¹⁵⁰³ Ενδεικτικά αναφέρεται η ίδρυση των Καβακλιώτικων στην Κομοτηνή με κατοίκους το Καβακλή της Αν. Ρωμυλίας ή των Καραγατσιανών στην Αλεξανδρούπολη με πρόσφυγες από το Καρά-Αγάτς της Αδριανούπολης. Κοινωνία των Εθνών (1997), *Η Εγκατάσταση των Προσφύγων στην Ελλάδα*, Πρώτη Έκδοση, Γενεύη 1926, Μετάφραση: Φ. Βεϊνόγλου & Μ. Βεϊνόγλου, Αθήνα: Τροχαλία, σσ. 44-45.

¹⁵⁰⁴ Yerolympos A. (2003), «Inter-War Town Planning and the Refugee Problem in Greece: Temporary "Solutions" and Long-Term Dysfunctions», in Hirschon R. (ed.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange Between Greece and Turkey*, Oxford, Berghahn Books, 12: 133-143, σσ. 137-138.

τις πρακτικές της ανάγκες¹⁵⁰⁵.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα της χρήσης και της οικειοποίησης του χώρου μπορεί να θεωρηθεί η αξιοποίηση της παραχωρημένης ιδιοκτησίας και του οικήματος εντός αυτής για την ικανοποίηση των οικογενειακών προσφυγικών στρατηγικών. Με αυτόν τον τρόπο, και όπως υποστηρίζει η Hirschon, σταδιακά ο οικιακός τύπος αποδείχθηκε περιορισμένος και για λόγους λειτουργικότητας (πολυπληθείς νοικοκυριά) ή παροχής προίκας. Για την κάλυψη των εκάστοτε οικογενειακών απαιτήσεων τα προσφυγικά νοικοκυριά προέβησαν σε συχνή χρήση του υπαίθριου τύπου των οικημάτων (χρήση των αυλών ως κουζίνας ή εργαστηρίου), καθώς και σε επεκτάσεις του αρχικού οικήματος (οριζοντίως και καθέτως), αυξάνοντας στην πραγματικότητα τις δομημένες επιφάνειες¹⁵⁰⁶ (βλέπε Χάρτη 49).

Εκτός των επεμβάσεων στην ιδιωτική σφαίρα του κάθε νοικοκυριού οι προσπάθειες οικειοποίησης του χώρου εκφράστηκαν και στη δημόσια σφαίρα. Οι μικρού μεγέθους παρεμβάσεις των ιδιοκτητών στο εξωτερικό των ιδιοκτησιών τους, όπως ο χρωματισμός των οικιών τους και η τοποθέτηση εξωτερικών φυτών, εξέφρασαν την ιδιαιτερότητα του κάθε νοικοκυριού και εκδήλωσαν την επιθυμία τους για βελτίωση της καθημερινότητας τους¹⁵⁰⁷. Η οικειοποίηση του χώρου από τα προσφυγικά νοικοκυριά δημιούργησε την ιδιαιτερότητα του εκάστοτε δρόμου ή και του οικοδομικού τετραγώνου, διαταράσσοντας την ομοιομορφία των εν σειρά προσφυγικών οικιών.

Στους προσφυγικούς συνοικισμούς, οι νέοι κάτοικοι προσπάθησαν να αναβιώσουν κάποιες από τις δομές και μορφές οργάνωσης των τόπων καταγωγής τους. Χαρακτηριστικά της προσπάθειας είναι τα ονόματα αρκετών προσφυγικών οικισμών που προήλθαν από τη προσθήκη της λέξης *Νέα* ή *Νέο* στο όνομα του τόπου καταγωγής. Ως τέτοια αναφέρονται τα ονόματα, του οικισμού στα διοικητικά όρια του δήμου Αλεξανδρουπόλεως, *Νέα Χίλη* και η μετονομασία του Κιρ-Τσιφλίκ μετά την εγκατάσταση των προσφύγων από το Καβακλή, σε *Νέο Καβακλή*¹⁵⁰⁸.

Το πρόγραμμα της αστικής αποκατάστασης και εγκατάστασης των προσφύγων περιορίστηκε αποκλειστικά στη δημιουργία συνοικισμών στα υπάρχοντα αστικά σύνολα και όχι στη δημιουργία νέων αστικών συγκεντρώσεων. Πραγματικά όπως αναφέρει και ο Schultze, σε ολόκληρη την Αν. Μακεδονία και Θράκη οικοδομήθηκε μόνον ένας νέος οικισμός με αστικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα, η

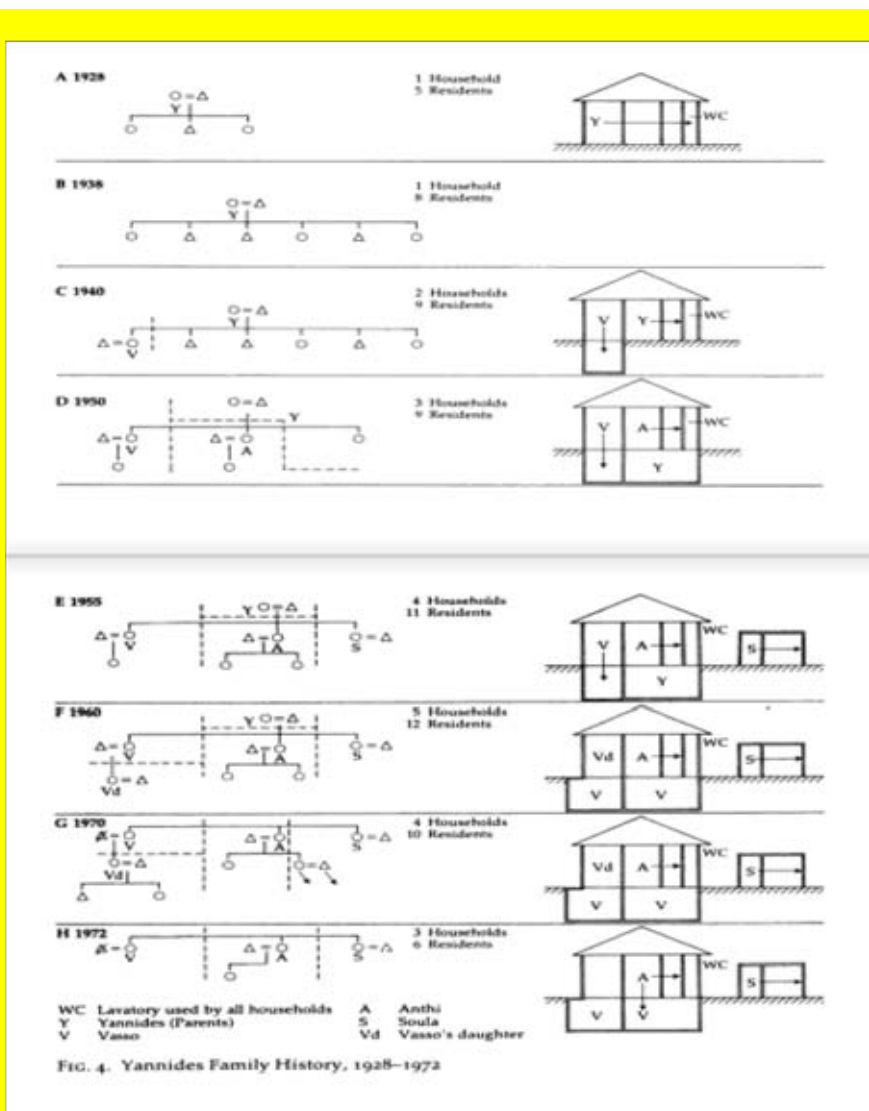
¹⁵⁰⁵ Λαφαζάνη Δ. (1997), "Μικτά Χωριά του Κάτω Στρυμόνα: Εθνότητα, Κοινότητα και Εντοπιότητα", *Σύγχρονα Θέματα*, 63, σ. 101.

¹⁵⁰⁶ Hirschon R. (1989). *Heirs of the Greek catastrophe: the Social Life of Asia Minor Refugees in Piraeus*, Oxford/New York: Clarendon Press/Oxford University Press, σσ. 117-128· Λεοντίδου Λ. (1989), *Πόλεις της Σιωπής: Εργατικός Εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Αθήνα: Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, σ. 245.

¹⁵⁰⁷ Colonas V. (2004). "Housing and the Architectural Expression of the Asia Minor Greeks Before and After 1923" in *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange Between Greece and Turkey*, Hirschon R. (ed.), Oxford, Berg: 163-178, σ. 176.

¹⁵⁰⁸ Μαραβελάκης Μ., Βακαλόπουλος Α. (1993), *Οι Προσφυγικές Εγκαταστάσεις στην Περιοχή της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, σ. 130.

Νέα Ορεστιάδα¹⁵⁰⁹.

Χάρτης (σκαρίφημα) 49. Επεκτάσεις αστικών προσφυγικών οικημάτων ανά γενιά
 Πηγή: Hirschon R. (1989), *Heirs of the Greek catastrophe: the Social Life of Asia Minor Refugees in Piraeus*, Oxford/New York: Clarendon Press/Oxford University Press, σ. 174-175

Ο ίδιος αναφέρει ότι η υπονόμευση της δημιουργίας νέων αστικών οικιστικών συνόλων οφείλεται στην αδύναμη κρατική πολιτική στο θέμα της αστικής εγκατάστασης των προσφύγων και στην τάση των ίδιων να συγκεντρώνονται σε οικιστικά σύνολα που τους παρείχαν δυνατότητες ικανοποίησης βασικών αναγκών, της στέγης και του εισοδήματος. Στα επιχειρήματα του γερμανού γεωγράφου πρέπει να προστεθεί και το υψηλότερο κόστους που συνεπάγονταν η ίδρυση μιας νέας

¹⁵⁰⁹ Schultze J. H. (1937), *Neugriechenland; eine landeskunde Ostmakedoniens und Westthakiens mit besonderer berücksichtigung der geomorphologie, kolonistsiedlung und wirtschaftsgeographie*, Gotha: J. Perthes, σσ. 263-264· Simpson J. H. S. (1929), "The Work of the Greek Refugee Settlement Commission" *Journal of the Royal Institute of International Affairs*, 8(6), σ. 598.

πόλης και η συνακόλουθη υποδομή της για τις εποικιστικές αρχές. Σε κάθε περίπτωση, η προσκόλληση των προσφυγικών συνοικισμών στα υφιστάμενα αστικά οικιστικά σύνολα αφαιρούσε από το συνολικό κόστος κατασκευής τη δημιουργία νέων υποδομών και προέτρεπε την εξυπηρέτησή τους από τις υποδομές των αστικών συνόλων στα οποία προσκολλήθηκαν¹⁵¹⁰.

Η δημιουργία της Νέας Ορεστιάδας έγινε 17 περίπου χιλιόμετρα νοτιότερα από το προάστιο Καρά-Αγάτς (είχε ονομαστεί Ορεστιάδα το 1922) της Αδριανούπολης, στις δυτικές όχθες του Έβρου ποταμού και πλησίον της σιδηροδρομικής γραμμής. Σύμφωνα με τον Τ. Τσόνιδη οι πρόσφυγες μέσω μιας 12μελούς επιτροπής πρότειναν στις εποικιστικές αρχές και τη Γενική Διοίκηση Θράκης την ίδρυση μια νέας εγκατάστασης στις εκτάσεις του Κούμ-Τσιφλίκ, η οποία έκανε δεκτό το αίτημα τους¹⁵¹¹.

Η εργασίες δημιουργίας της νέας οίκησης ξεκίνησαν (Αύγουστος 1923) σε μια πεδινή περιοχή χαμηλού υψομέτρου (31 μέτρα) σε σχέδια του μηχανικού Γ. Μαγκλή, μετά από έγκριση του Δάσιου. Η χάραξη των οικοδομικών τετραγώνων και των οδών του οικισμού έγινε από την *11^η Διλοχία Μηχανικού* του ελληνικού στρατού¹⁵¹². Για την οικοδόμηση του οικισμού αξιοποιήθηκαν περίπου 2.500 στρέμματα μουσουλμανικής μη ανταλλάξιμης ιδιοκτησίας από το Κούμ Τσιφλίκ και 110,8 στρέμματα ιδιοκτησίας μελών της κυρίαρχης ομάδας (βλέπε Πίνακα 2) με τη συνολική επιφάνεια της κοινότητας Νέας Ορεστιάδας να καταλαμβάνει 129 τετραγωνικά χιλιόμετρα.

Η ίδρυση της άλλαξε την εθνοτική ισορροπία στην περιοχή και ενίσχυσε την παρουσία της κυρίαρχης ομάδας, ιδίως μετά την αποχώρηση των 16 μη ανταλλάξιμων οικογενειών για τις περιοχές ανατολικά του Έβρου¹⁵¹³. Επιπρόσθετα, εγκαινίασε την δημιουργία ενός νέου κομβικού σημείου στο σύστημα των οικισμών της περιοχής στα βόρεια του νομού Έβρου και τον επαναπροσανατολισμό των τοπικών και περιφερειακών δικτύων της περιοχής¹⁵¹⁴.

Οι ελληνικές αρχές εργάστηκαν για την εγκατάσταση των προσφυγικών πληθυσμών με γοργούς ρυθμούς, προσπαθώντας από τη μια να ικανοποιήσουν τις απαιτήσεις τους ως προς την Ε.Α.Π. και κατά συνέπεια την Κ.τ.Ε. και από την άλλη να εργαστούν για την ενοποίηση και ομογενοποίηση τοπίου. Υπό την πίεση, όμως, της επιτακτικής διευθέτησης του προσφυγικού προβλήματος και ενώ το έργο της

¹⁵¹⁰ Καραδήμου-Γερόλυμπου Α., (2010), "Πολεοδομικός Σχεδιασμός και Προσφυγική Εγκατάσταση: Μια Δύσκολη Σχέση" στο Ιωαννίδου Ε., (επιμ.), *Η Μεταμόρφωση της Θεσσαλονίκης: Η Εγκατάσταση των Προσφύγων στην Πόλη (1920-1940)*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο: 21-41, σ. 33.

¹⁵¹¹ Τσόνιδη Τ. (1980), *Η Ορεστιάδα μας*, Αθήνα, όπως παρατίθεται στο Κούκος Μ. (1991) *Στα Βήματα του Ορφέα: Οδοιπορικό της Θράκης*, Αλεξανδρούπολη στο <http://alex.eled.duth.gr/Eldoseis/Koukos/orfeas/Main%20Form.htm> (22-02-2010, 10:41).

¹⁵¹² Β.τ.Β., εφημερίδα *Το Βήμα της Θράκης*, αρ. φύλλου 50, ημερομηνία έκδοσης 18-12-1927, σσ. 1-2.

¹⁵¹³ *Garbitrakayadaki Türk Emlaki: Trakya Gayrimübadiller Cemiyete Tarafından Tertibolunmuştur*, (1928), Istanbul: Cumhuriyet Matbaası, σ. 5.

¹⁵¹⁴ Simpson J. H. S. (1929), "The Work of the Greek Refugee Settlement Commission" *Journal of the Royal Institute of International Affairs*, 8(6), σ. 598.

Ε.Α.Π. αναπτυσσόταν απρόσκοπτα, οι εργασίες της αναμόρφωσης του θρακικού τοπίου μέσω των πολεοδομικών παρεμβάσεων δεν παρουσίασαν την ίδια εξέλιξη και προπάντων οι συνδέσεις μεταξύ των παραδοσιακών οικιστικών ιστών και των νέων συνοικιών τους αποδείχθηκαν εξαιρετικά προβληματικές. Η αρχική σκέψη ήταν η αποφυγή διατάραξης της υφιστάμενης καθημερινότητας των αστικών συνόλων και η εξασφάλιση της ομοιογένειας εντός των προσφυγικών συνοικισμών¹⁵¹⁵.

Πού εντοπίζονται, όμως, οι αιτίες της κατάστασης; Αρχικά στην απουσία εφαρμογής ενός καθορισμένου και καθολικού σχεδίου δράσης που θα επέτρεπε τον συντονισμό όλων των απασχολούμενων φορέων. Αντ' αυτού η δραστηριότητα ενός πλήθους φορέων υπό διαφορετικό καθεστώς αυτόνομης λειτουργίας εργάστηκε ενάντια στην ενοποίηση και ομογενοποίηση του χώρου¹⁵¹⁶.

Εν συνεχεία στην προτεραιότητα της αγροτικής προσφυγικής εγκατάστασης και αποκατάστασης που υιοθέτησε από την ίδρυση της η Ε.Α.Π. Η προτεραιότητα εκφράστηκε με τη δαπάνη μόλις του 1/10 του χρηματικού κεφαλαίου του πρώτου προσφυγικού δανείου για την αστική εγκατάσταση των προσφύγων¹⁵¹⁷.

Για την επιτροπή καθοριστικός παράγοντας της επιτυχίας ή της αποτυχίας του προγράμματος αποκατάστασης ήταν η στέγαση του εκάστοτε προσφυγικού νοικοκυριού. Έτσι το βάρος της προσπάθειας δόθηκε στη οικοδόμηση των νέων συνοικισμών. Για λόγους μείωσης του χρόνου αποπεράτωσης και κυρίως στενότητας πόρων οι προβλεπόμενες κοινωνικές παροχές και υποδομές των προσφυγικών συνοικισμών μειώθηκαν στο ελάχιστο. Η οργάνωση του χώρου τους δημιουργούσε προβλήματα οικιστικής ασυνέχειας, ενσωμάτωσης στον αστικό χώρο, αδυναμίας παραγωγής κοινωνικών λειτουργιών και παροχής υποδομών κοινής ωφελείας για τους κατοίκους¹⁵¹⁸. Χαρακτηριστικά αναφέρεται το ζήτημα των σχολικών αιθουσών για τον αυξημένο μαθητικό πληθυσμό, το οποίο επιλύθηκε με τη χρήση της υπάρχουσας υποδομής (βλέπε επόμενο υποκεφάλαιο, *infra*).

Νομικά η κατάσταση θεμελιώθηκε ετεροχρονισμένα με τη ψήφιση του διατάγματος «περί καθορισμού των όρων και περιορισμών...» τον Οκτώβριο του 1928. Το μέτρο δεν χρησιμοποιήθηκε για τον περιορισμό της ιδιωτικής οικοδομικής δραστηριότητας σε ανεπιθύμητες περιοχές, αλλά για ως προκάλυμμα της κρατικής

¹⁵¹⁵ Λεοντίδου Λ. (1989), *Πόλεις της Σιωπής: Εργατικός Εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Αθήνα: Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, σ. 209.

¹⁵¹⁶ Καραδήμου-Γερόλυπου Α. (1997), «Προσφυγική Εγκατάσταση και Ανασχεδιασμός των Βορειοελλαδικών Πόλεων, 1912-1940», στο Επιστημονικό Συμπόσιο *Ο Ξεριζωμός και η Άλλη Πατρίδα: Οι Προσφυγούπολεις στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας: 89-118, σ. 98.

¹⁵¹⁷ Στην γειτονική Μακεδονία μέρος του προϋπολογισμού για την αστική εγκατάσταση είχε μεταφερθεί για τις ανάγκες της αγροτικής εγκατάστασης. Eddy C. B. (1931), *Greece and the Greek Refugees*, London: Allen G & Unwin, σσ. 118-120· Simpson J. H. S. (1929), "The Work of the Greek Refugee Settlement Commission" *Journal of the Royal Institute of International Affairs*, 8(6), σ. 596.

¹⁵¹⁸ Yerolympos A. (2003), «Inter-War Town Planning and the Refugee Problem in Greece: Temporary "Solutions" and Long-Term Dysfunctions», in Hirschon R. (ed.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange Between Greece and Turkey*, Oxford, Berghahn Books, 12: 133-143, σ. 138· Χαστάογλου Β. (1992), «Η Ανάδυση της Ελληνικής Πόλης», στο Μαυρογορδάτος Γ. & Χατζηωσήφ Χ. (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης: 93-112, σσ. 104-106.

αδυναμίας για σύνδεση της ανεξέλικτης οικιστικής επέκτασης με τις υποδομές κοινής ωφελείας.

Προκειμένου να εκτεθούν συστηματικότερα οι χωρικές συνιστώσες της προσφυγικής παρουσίας στα αστικά κέντρα της θρακικής επαρχίας και οι προσπάθειες εγκατάστασης τους, παρουσιάζονται τα πορίσματα μιας σχετικής έκθεσης του Α. Α. Πάλλη επί του θέματος. Σύμφωνα με το κείμενο ο προσφυγικός πληθυσμός που βρισκόταν εγκατεστημένος εντός των αστικών κέντρων της επικράτειας από την Ε.Α.Π. και από την ιδιωτική πρωτοβουλία διακρίθηκε σε τέσσερις κατηγορίες: στους επαρκώς στεγασμένους (31,6%), δηλαδή σε αυτούς που κατοικούσαν σταθερά σε μόνιμους συνοικισμούς ή σε ανταλλάξιμα ή ιδιόκτητα οικήματα σε καλή κατάσταση, στους μέτρια στεγασμένους (21,1%), δηλαδή αυτούς που κατοικούσαν σε αμφιβόλου στερεότητας ανταλλάξιμα οικήματα ή παραπήγματα τα οποία όμως επρόκειτο να χρησιμοποιηθούν για αρκετό καιρό ακόμη σαν βασικές κατοικίες τους, στους ελλιπώς στεγασμένους (28,6%), δηλαδή, σε αυτούς που κατοικούσαν σε ερειπωμένες οικίες, αποθήκες, εκκλησίες, και τέλος στους υπαγόμενους σε ενοίκιο (18,5%)¹⁵¹⁹.

Οι τάσεις που κατεγράφησαν για το σύνολο της χώρας επαληθεύτηκαν εν μέρει και στην περίπτωση της Θράκης, με διαφορές μεταξύ των δύο νομών, όπως παρουσιάζει ο πίνακας που επισυνάπτεται στη σχετική έκθεση:

Πίνακας 1δii.29. Αστική εγκατάσταση προσφύγων ανά είδος κατοικίας

	Οικογένειες σε κατοικίες της Ε.Α.Π., του κράτους, σε ιδιόκτητους ανταλλάξιμους κλπ.					Οικογένειες σε καθεστώς ενοικίου		Σύνολο	
	Α (οικογ.)	Β (οικογ.)	Γ (οικογ.)	Οικογ.	Άτομα	Οικογ.	Άτομα	Οικογ.	Άτομα
Νομός Ροδόπης	3.166	403	546	4.115	15.950	1.081	4.245	5.196	20.195
Νομός Έβρου	695	581	361	1.637	6.588	512	1.931	2.149	8.519
Σύνολο	3.861	984	907	5.752	22.538	1.593	6.176	7.345	28.714

Πηγή: Ε.Ι.Ε./Ι.Ν.Ε., Αρχείο Πάλλη Α. Α. Φάκελος Β-Γ. 08-01-1929, Αθήνα, Φάκελος: Συλλογή των Κυριότερων Στατιστικών των Αφορωσών την Ανταλλαγή των Πληθυσμών και Προσφυγική Αποκατάστασιν μετά Αναλύσεως και Επεξεγήσεων, συντάκτης: Α. Α. Πάλλης

Από την εξέταση του πίνακα διαπιστώνεται η προτεραιότητα που έδωσαν οι εποικιστικές αρχές στην ολοκλήρωση της προσφυγικής αποκατάστασης στα αστικά κέντρα της Ροδόπης. Η Ξάνθη -αλλά πολύ περισσότερο η Κομοτηνή- ως πρωτεύουσα της Γενικής Διοίκησης Θράκης επιβαλλόταν να εξοβελίσει με το συντομότερο

¹⁵¹⁹ Ε.Ι.Ε./Ι.Ν.Ε., Αρχείο Α.Α. Πάλλη Φάκελος Β-Γ. 08-01-1929, Αθήνα, Φάκελος: Συλλογή των Κυριότερων Στατιστικών των Αφορωσών την Ανταλλαγή των Πληθυσμών και Προσφυγική Αποκατάστασιν μετά Αναλύσεως και Επεξεγήσεων, συντάκτης: Α. Α. Πάλλης· Simpson J. H. S. (1929), "The Work of the Greek Refugee Settlement Commission" *Journal of the Royal Institute of International Affairs*, 8(6), σ. 596.

δυνατόν το τοπίο του παρελθόντος και να οδηγήσει το όχημα της χωρικής και λειτουργικής ενοποίησης με το υπόλοιπο έθνος-κράτος. Η παραγωγή του δομημένου οικιστικού περιβάλλοντος ήταν ένα από τα εργαλεία που μπορούσε να εκμεταλλευτεί ικανοποιητικά.

Από την άλλη ένα ποσοστό της δεύτερης και τρίτης κατηγορίας, τόσο με την κρατική αρωγή όσο και με προσωπική πρωτοβουλία, είχε επιλύσει το στεγαστικό πρόβλημά του με προσωρινά καταλύματα που αποκτούσαν μόνιμο χαρακτήρα, καθώς και σε τόπους των οποίων η αρχική χρήση δεν προοριζόταν για τη στέγαση οικογενειών (αποθήκες, εκκλησίες, σχολεία και σε άλλα δημόσια κτίρια)¹⁵²⁰.

Η κατάσταση στα αστικά κέντρα του ν. Έβρου παρουσιαζόταν αρκετά διαφορετική από την αντίστοιχη κατάσταση του ν. Ροδόπης. Η αποπεράτωση των προσφυγικών συνοικισμών δεν ήταν γρήγορη ενώ ένα σημαντικό μέρος των προσφύγων κατοικούσε στις οικίες των μουσουλμάνων και των βουλγαρόφωνων που απομακρύνθηκαν από τη Θράκη, κάνοντας χρήση του εναπομείναντος στεγαστικού αποθέματος. Επίσης, η πρακτική της εγκατάστασης σε τόπους που δεν ήταν προορισμένοι για κατοίκηση εμφανίζεται στον Έβρο με μεγαλύτερη συχνότητα από ό,τι στην Ροδόπη.

Η τέταρτη κατηγορία συμπεριλαμβάνει την προσφυγική πρωτοβουλία για τη σύναψη ενοικιαστήριων συμβολαίων στην τοπική αγορά ακινήτων και στα επιταγμένα ακίνητα (βλέπε επόμενο υποκεφάλαιο, *infra*), βάσει των αγγελιών που εντοπίστηκαν στον τοπικό τύπο της εποχής¹⁵²¹. Και στους δύο νομούς της Θράκης ο αριθμός των προσφύγων που στεγάζονταν σε ενοικιασμένες κατοικίες ήταν διόλου ευκαταφρόνητος. Να σημειωθεί ότι, όπως σχολιάζει και η αναφορά, «...[οι] πρόσφυγες που διέθεται μέσα ενοικίασαν οικίες...», άρα δεν είχαν όλοι τις ίδιες ευκαιρίες βελτίωσης των συνθηκών στέγασης και, κατ' επέκταση, διαβίωσης, λόγω των υψηλών ενοικίων¹⁵²².

Πάντως από τα αναγραφόμενα στοιχεία του πίνακα η οικιστική αποκατάσταση 1/5 περίπου του συνολικού πληθυσμού σε ενοικιασμένες κατοικίες στα θρακικά αστικά κέντρα παραπέμπει σε δύο παραδοχές: πρώτον, στην ύπαρξη οικιστικού αποθέματος ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1910, που κάλυψε -έστω και περιορισμένα- την υπάρχουσα ζήτηση, και δεύτερον, στην ενοικίαση δωματίων ή και μέρους της οικίας από τους ιδιοκτήτες/τριες.

Ως μια γενική παρατήρηση σχετικά με το στεγαστικό ζήτημα των προσφύγων, στην έκθεση που συνέταξε το 1929, ο Α. Μιχαλακόπουλος, περιγράφοντας τις ανάγκες της Μακεδονίας και της Θράκης, αναφέρει ότι «...εν Θράκη το ζήτημα της

¹⁵²⁰ 16^η Τριμηνιαία Έκθεση Ε.Α.Π. [C.1547 M.204 1927 II, Athens/15-11-1927], όπως παρατίθεται στο Πελαγίδης Σ. (1997), *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930). Ο Πόνος και η Δόξα*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, σ. 207.

¹⁵²¹ Β.τ.Β. εφημερίδα *Φάρος*, αρ. φύλλου 33, ημερομηνία έκδοσης 05-11-1924, σ. 2 καθώς και αρ. φύλλου 35, ημερομηνία έκδοσης 08-11-1924, σ. 1.

¹⁵²² Β.τ.Β. εφημερίδα *Φάρος*, αρ. φύλλου 40, ημερομηνία έκδοσης 21-11-1924, σ. 1.

στεγάσεως διηυθετήθη κατά τον σχετικώς καλλίτερον τρόπον, διά τον λόγον ότι υπόχρεοι όντες διεθνώς να ελευθερώσωμεν τα κτήματα των Τούρκων, ηναγκάσθημεν να κτίσωμεν οικήματα διά τους έλληνας πρόσφυγας...»¹⁵²³. Η σπουδαιότητα της κατάστασης και οι πιέσεις του ελληνικού κράτους για την περίπτωση της Θράκης ακόμη και προς την Ε.Α.Π. ομολογούνται με μια δήλωση του πρόεδρου της, C. Eddy: ενώ η επιτροπή αναγκάστηκε να εγκαταλείψει το αστικό εποικιστικό της πρόγραμμα (λόγω της μεταφοράς κονδυλίων υπέρ του προγράμματος της αγροτικής αποκατάστασης), το κομμάτι αυτού που αφορούσε τη Θράκη παρέμεινε εν ισχύ¹⁵²⁴.

Εν κατακλείδι τα νεο-εισαχθέντα στοιχεία της αστικής τοπιογραφίας σχηματίσαν μια ορατή ανομοιογένεια: δίπλα στο παραδοσιακό οικιστικό πλέγμα με τους στενούς οφιοειδείς δρόμους, τα αδιέξοδα και τα οικοδομικά πολύγωνα αντιπαρατέθηκαν συνοικίες με το ιπποδάμειο σύστημα, τις πλατείες και τους ανοιχτούς χώρους που επέτρεπαν τον καλύτερο ηλιασμό και αερισμό των κτιρίων. Τα παραπάνω, παρά τη σειρά των προβλημάτων που αναφέρθηκαν, εξέπεμπαν τις απόπειρες εκσυγχρονισμού του παραδοσιακού χώρου και τις αντιφάσεις που γέννησε η διεργασία σε μια περίοδο που στιγματίσε τη μετέπειτα πολεοδομική και οικιστική εξέλιξη των αστικών σχηματισμών¹⁵²⁵.

Οι επεμβάσεις στις υφιστάμενες συνοικίες: οι μουσουλμανικοί μαχαλάδες

Η παρουσία και οι χωρικές ανάγκες της πολυπληθούς προσφυγικής ομάδας δεν καλύφθηκαν αποκλειστικά με τη δημιουργία νέων τόπων. Ο προϋπάρχων χώρος των αστικών σχηματισμών και τα συστατικά του στοιχεία βίωσαν ανόμοια την εγκατάσταση των νέων κατοίκων. Οι μουσουλμανικοί μαχαλάδες λόγω του μεγέθους τους και κυρίως λόγω του οικιστικού αποθέματος που διέθεταν ήταν σε θέση να ικανοποιήσουν τα αιτήματα στέγασης των προσφύγων (για τις συγκεντρώσεις των βουλγαρόφωνων, βλέπε κεφάλαιο 1γ.ι, *supra*). Ποιες ήταν οι αλλαγές που δεχτήκαν οι περιοχές συγκέντρωσης του μη ανταλλάξιμου πληθυσμού από την προσφυγική παρουσία στους αστικούς σχηματισμούς της Θράκης;

Στη Θράκη θεωρητικά η εξαίρεση του μουσουλμανικού πληθυσμού από την ανταλλαγή των πληθυσμών αποστερούσε εκ των πραγμάτων τη δυνατότητα από τις εποικιστικές αρχές. Στην πράξη η κατάσταση εκδηλώθηκε διαφορετικά με τις τοπικές αρχές να ενεργούν για τη τακτοποίηση του στεγαστικού προβλήματος των προσφυγικών ομάδων εντός του πεπερασμένου οικιστικού αποθέματος των αστικών και όχι μόνο περιοχών. Σημειώνεται πώς εκτός της αυτοστέγασης ορισμένων νοικοκυριών, ένα άλλο μικρό μέρος τους βασίστηκε σε οικογενειακά και συγγενικά

¹⁵²³ Μ. Μ. Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Εσωτερικών Φ.106, circa 1929/Εκθεσις Α. Μιχαλακοπούλου περί των αναγκών Μακεδονίας και Θράκης, 1929.

¹⁵²⁴ Eddy C. B. (1931), *Greece and the Greek Refugees*, London: Allen G & Unwin, σ. 120.

¹⁵²⁵ Λεοντίδου Λ. (1989), *Πόλεις της Σιωπής: Εργατικός Εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Αθήνα: Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, σσ. 205-211.

δίκτυα, κάνοντας χρήση του στεγαστικού αποθέματος που τα τελευταία διέθεταν.

Η λύση βρέθηκε με την υιοθέτηση του μέτρου της αναγκαστικής συνοίκησης γηγενών και προσφύγων, το οποίο είχε εφαρμοστεί και κατά τη διάρκεια της βουλγαρικής και διασυμμαχικής διοίκησης. Έτσι μόλις, δύο εβδομάδες μετά την ανάληψη της εξουσίας από την επαναστατική κυβέρνηση του Πλαστήρα (14-10-1922), αποφασίστηκε η επίταξη δημόσιων ακινήτων για την προσωρινή στέγαση και τη νοσηλεία των προσφύγων, μέσω του *Γραφείου Στέγασης* του υπ. Περιθάλψεως (υπό τη διοίκηση του αντισυνταγματάρχη Παλίδη). Σύντομα το στεγαστικό απόθεμα που ήταν εξουσιοδοτημένο να χρησιμοποιήσει, είχε εξαντληθεί και το μέτρο στράφηκε προς την επίταξη κατοικημένων ακινήτων, όχι μόνο των κενών, αλλά και των ευρύχωρων σπιτιών¹⁵²⁶.

Στα μέσα Νοεμβρίου 1922 ψηφίστηκε και σχετικό το νομικό διάταγμα που νομιμοποιούσε την κατάσταση και επέτρεπε την επίταξη ακινήτων περιουσιών που κατά κυριότητα ανήκαν σε φυσικά, νομικά ή θρησκευτικά ιδρύματα, δηλαδή επιπλωμένα και μη οικήματα, καθώς και μικροϊδιοκτησίες¹⁵²⁷. Το διάταγμα επέβαλλε την αναγκαστική στέγαση των προσφύγων εντός κατοικημένων οικημάτων που διέθεταν πλεονάζοντα χώρο (κατείχαν δωμάτια πλέον του διπλάσιου αριθμού των ενοίκων). Στην πορεία αποδείχθηκε ότι η επιλογή των οικιών προς συνοίκηση δεν γινόταν με αποκλειστικό γνώμονα τον αριθμό των δωματίων τους και των ενοίκων τους. Επιπλέον ο χρόνος της επίταξης ορίστηκε αυστηρά στο διάστημα των τεσσάρων μηνών, το οποίο βέβαια ποτέ δεν τηρήθηκε¹⁵²⁸.

Η επίταξη πραγματοποιείτο με απόφαση των τοπικών γενικών διοικητών, μέσω των προέδρων ή των δημάρχων των περιοχών, βάσει γνωμοδότησης της αρμόδιας τοπικής διορισμένης επιτροπής (αποτελούμενη από μέλη της κυρίαρχης, της εβραϊκής, της αρμενικής κοινότητας και της μουσουλμανικής κοινότητας)¹⁵²⁹. Πρώτα συντασσόταν το σχετικό πρωτόκολλο επίταξης και εν συνεχεία γινόταν η κοινοποίηση της απόφασης. Το διάταγμα προέβλεπε και αποζημίωση (μέσω του προϋπολογισμού του υπ. Περιθάλψεως) των ιδιοκτητών/τριών για το χρονικό διάστημα της επίταξης της ιδιοκτησίας τους, από σχετική επιτροπή που είχε συσταθεί στα κατά τόπους γραφεία επιτάξεων. Η σπουδαιότερη ίσως ρύθμιση του διατάγματος

¹⁵²⁶ Γκιζελή Β. Δ. (1997), «Επίταξις Ακινήτων Κατοικουμένων ή Οποσδήποτε Χρησιμοποιουμένων», στο *Ο Ξεριζωμός και η Άλλη Πατρίδα: Οι Προσφυγοπόλεις στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας: 69-87, σσ. 70-73, σσ. 82-84· Μ. Μ. Αρχείο Α. Δοξιάδη Φάκελος 3, αρ. εγγράφου 256/8, [τίτλος εγγράφου] Η Ελλάς εις το Έργο της Περίθαλψης των Προσφύγων της, Αθήνα, Μάιος 1923· Ε.Β.Ε. Εφημερίδα *Εμπρός*, ημερομηνία έκδοσης, 14-10-1922, σ. 2.

¹⁵²⁷ Φ.Ε.Κ., 17-11-1922, αρ. φύλλου 237, Νομοθετικό Διάταγμα, «Περί επίταξεως ακινήτων δι' εγκατάστασιν προσφύγων».

¹⁵²⁸ Γκιζελή Β. Δ. (1997), «Επίταξις Ακινήτων Κατοικουμένων ή Οποσδήποτε Χρησιμοποιουμένων», στο *Ο Ξεριζωμός και η Άλλη Πατρίδα: Οι Προσφυγοπόλεις στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας: 69-87, σσ. 74-75· Μ. Μ. Αρχείο Α. Δοξιάδη Φάκελος 3, αρ. εγγράφου 256/8, Η Ελλάς εις το Έργο της Περίθαλψης των Προσφύγων της, Αθήνα, Μάιος 1923.

¹⁵²⁹ Ι.Α.Υ.Ε. 1925/Γ/68/VI, Κατάληψη Τουρκικών Κτημάτων εν Θράκη, Τηλεγράφημα, αρ. εμπιστ. πρωτ. 43751, 13-11-1924, Δράμα, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα.

ήταν η αναδρομική ισχύς του (άρθρο 5), νομιμοποιώντας ουσιαστικά όλες τις επιτάξεις από τον Αύγουστο του 1922. Ακόμη περισσότερο, η σχετική ρύθμιση προσέφερε κάλυψη και τις πάσης φύσεως καταλήψεις (βοσκοτόπια, καλλιεργήσιμες ή προς καλλιέργεια εκτάσεις στον αστικό και αγροτικό χώρο, εγκαταλελειμμένα και μη κτίσματα και οικόπεδα) περιουσιών¹⁵³⁰.

Η αναγκαστική συνοίκηση στράφηκε κατά βάσει στα μουσουλμανικά και βουλγαρόφωνα νοικοκυριά καθώς και στα εβραϊκά, τα αρμενικά και στα νοικοκυριά της κυρίαρχης ομάδας· η περιορισμένης έκτασης συνοίκηση με τα τελευταία περιοριζόταν σε υπαλλήλους της διοίκησης και άλλους αξιωματούχους¹⁵³¹. Στην πορεία, οι αναγκαστικές συνοικήσεις περιορίστηκαν αποκλειστικά στις δύο πρώτες ομάδες. Για να γίνει περισσότερο κατανοητή η εφαρμογή της συγκεκριμένης πολιτικής των επιτάξεων ακίνητων περιουσιών και των συνοικήσεων προσφύγων με γηγενείς αλλοεθνείς στη Θράκη, παρατίθεται ένας πίνακας με τις κατεχόμενες από τους πρόσφυγες μουσουλμανικές ιδιοκτησίες.

Πίνακας 1δii.30. Κατεχόμενες μουσουλμανικές περιουσίες (1922)

Όνομα Επαρχίας	Κατεχόμενα Δωμάτια από τους Πρόσφυγες	Κατεχόμενα Σχολεία, Τεμένη, Ιεροσπουδαστήρια	Κατεχόμενες Μικροϊδιοκτησίες Παρόντων (στρ.)
Κομοτηνή	6.989	57	53.111
Ξάνθη	4.284	21	6.039
Αλεξανδρούπολη και Σουφλί	575	13	21.233
Διδυμότειχο	1.332	23	8.830
Νέα Ορεστιάδα	653	13	10.940
Σύνολο	13.833	127	100.153

Πηγή: Ι.Α.Υ.Ε., 1929/Β/61, Μουσουλμανική Μειονότητα Θράκης, Γενική Διοίκηση Θράκης, Διεύθυνση Εσωτερικών, αρ. εμπ. πρωτ. 753, Κομοτηνή, 19-07-1928, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα

Παρατήρηση: Ο πίνακας παρουσιάζει αποκλειστικά τις ιδιοκτησίες των παρόντων μουσουλμάνων, το φθινόπωρο του 1922, στη Θράκη. Δεν περιλαμβάνει τις ιδιοκτησίες αυτών που είχαν εγκαταλείψει νωρίτερα την περιοχή, τις επιτάξεις των μεγαλοϊδιοκτησιών, των τσιφλικιών καθώς και τις ιδιοκτησίες των βουλγαροφώνων που είχαν αποχωρήσει προς τη βουλγαρική ενδοχώρα από το φθινόπωρο του 1922 και έπειτα

Οι λόγοι της κατανομής είναι διαφορετικοί για την κάθε περίπτωση. Η Κομοτηνή ως κέντρο της διοικητικής περιφέρειας συγκέντρωσε αρχικά μεγάλο αριθμό προσφύγων με ανάλογες ανάγκες. Η Ξάνθη με τη σειρά της διατήρησε έναν χαμηλό αριθμό κατεχόμενων μικροϊδιοκτησιών λόγω των εκτεταμένων καπνοκαλλιεργειών στην περιφέρεια της, παρά την πολυπληθή παρουσία προσφύγων.

¹⁵³⁰ Γ.Α.Κ. Ν. Ξάνθης/Κτηματικά χωριού Χρύσας, 1925-1983/ ΑΒΕ84/ΑΕΕ46/α.α.21/ΕΑΠ, Δ/ση Εποικισμού Θράκης, Γραφείο Εποικισμού Ξάνθης, Επείγον, 01-10-1930, αριθμός 2248, προς: Υπουργείο Γεωργίας, Δ/ση Γεωργίας, Τμήμα Εποικισμού, Αθήνα, ημερομηνία παραλαβής 07-10-1930, αρ. 2025· Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Α1/Σ35/Υ24/Φ71: Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Υποκατάστημα Αλεξανδρουπόλεως, Διεύθυνση Στ', Συγκέντρωση και Μεταφορά Προϊόντων Θράκης, 24-11-1923, αρ. πρωτ. 13305.

¹⁵³¹ Ι.Α.Υ.Ε. 1925/Γ/68/VI, Κατάληψη Τουρκικών Κτημάτων εν Θράκη, τηλεγράφημα, αρ. εμπιστ. πρωτ. 10135, Επείγον, 25-11-1924, Καβάλα, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα· Ι.Α.Υ.Ε. 1923/Φάκ. 6/Υποφάκ. 3/τμήμα 1: Εκτοπίσεις Βουλγάρων από την Δυτική Θράκη, Γενικό Επιτελείο Στρατού, Γραφείο ΙΙ, αρ. πρωτ. 37420/5410, τηλεγράφημα απόλυτης προτεραιότητας. Γενικό Στρατηγείο 16-04-1923, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα. Στο συνημμένο τηλεγράφημα, κατεπίγον αρ. 157, 14-04-1923, προς: Γενικό Στρατηγείο.

Στις υπόλοιπες περιοχές του ν. Έβρου, η πληθυσμιακή ενίσχυση των παραμεθόριων περιοχών δυτικά του Έβρου ποταμού προκάλεσε τη μαζική κατοχή των μουσουλμανικών περιουσιών¹⁵³².

Πάντως, οι αναγκαστικές συνοικήσεις δεν εκδηλώθηκαν σε όλη τη Θράκη. Ο υποδιοικητής της περιφέρειας Ξάνθης (Οκτώβριος 1923) προς το υπ. Εξωτερικών και τη Γενική Διοίκηση αναφέρει ότι εκτός των χωριών των δήμων Θερμών, Σατρών, Μύκης, Ωραιού, Γέρακα, Κοτύλης και Εχίνου (περιοχές παρουσίας πομακικού πληθυσμού), όλες οι οικίες των υπόλοιπων χωριών έχουν καταληφθεί κατά το ήμισυ από πρόσφυγες¹⁵³³.

Το φθινόπωρο του 1924 το πρόβλημα εξακολούθωσε να εκδηλώνεται αρκετά έντονα εντός της Ξάνθης και της Κομοτηνής. Τότε η Γενική Διοίκηση Θράκης αποφάσισε τη σύμπτυξη όλων των προσφυγικών νοικοκυριών στα δημόσια κτίρια¹⁵³⁴. Και πάλι, όμως, ο αριθμός τους δεν μπορούσε να τακτοποιηθεί στον προσφερόμενο αριθμό ακινήτων, και η διοίκηση προέβη στη μετεγκατάσταση κάποιων προσφυγικών νοικοκυριών σε άλλες οικογένειες γηγενών. Αυτή τη φορά αναζητήθηκαν νοικοκυριά γηγενών, που ήταν γνωστό πως δεν θα αντιδρούσαν τουλάχιστον με την ένταση των αντίστοιχων μουσουλμανικών. Ακόμα και με την επερχόμενη αραίωση των συνοικήσεων, όμως, σε καμία περίπτωση δεν επιτεύχθηκε αλλά και ούτε επιδιώχθηκε η οριστική εξάλειψή του φαινομένου¹⁵³⁵.

Πάντως οι ελληνικές αρχές είχαν πλήρη γνώση των συνεπειών της συνοίκησης μουσουλμάνων και προσφύγων κάτω από την ίδια εστία. Ο υπουργός Περιθάλψεως, Α. Δοξιάδης, σε τηλεγράφημά του μία εβδομάδα πριν, την εφαρμογή

¹⁵³² Schultze J. H. (1937), *Neugriechenland; eine landeskunde Ostmakedoniens und Westthrakiens mit besonderer berücksichtigung der geomorphologie, kolonistensiedlung und wirtschaftsgeographie*, Gotha: J. Perthes, σ. 259-
Schultze J. H. (1937), "Greek Frontier Colonisation in Thrace and Macedonia", *Scottish Geographical Magazine*, 53(2), σσ. 86-87.

¹⁵³³ Ι.Α.Υ.Ε. 28 ΚΤΕ/1923/Φάκ. 3/Υποφάκ. 2/Τμήμα 1: Σπίτια και Κτήματα Μουσουλμάνων και Μουσουλμάνων αλβανικής καταγωγής, Βασίλειο της Ελλάδος, Υποδιοίκηση Ξάνθης, αρ. πρωτ. 4688, Ξάνθη, 10-10-1923, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα & Γενική Διοίκηση Θράκης, Κομοτηνή.

¹⁵³⁴ Ι.Α.Υ.Ε. 1925/Γ/68/VI, Κατάληψη Τουρκικών Κτημάτων εν Θράκη, τηλεγράφημα, αρ. εμπιστ. πρωτ. 35953, 24-09-1924, Κομοτηνή, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα.

¹⁵³⁵ Ι.Α.Υ.Ε. 1925/Γ/68/VI, Κατάληψη Τουρκικών Κτημάτων εν Θράκη, τηλεγράφημα, αρ. εμπιστ. πρωτ. 43751, 13-11-1924, Δράμα, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα. Το παράδειγμα της αξιοποίησης του ακινήτου - ιδιοκτησίας του Σαμή ογλού Σιτκή (Sami Oğlu Sitki) - στην Ξάνθη, είναι χαρακτηριστικό της κατάστασης που επικρατούσε. Αρχικά, τον Οκτώβριο του 1922, επιτάχθηκαν δύο δωμάτια της οικίας του. Σε αυτά εγκαταστάθηκε μια πολυμελής οικογένεια από την Αδριανούπολη. Το προσφυγικό νοικοκυριό, κατά τον Μάιο του 1924, έπειτα από την αναχώρηση εκτός της πόλης κάποιων μελών του, συμπτύχθηκε σε ένα δωμάτιο του μουσουλμανικού οικήματος. Στο άδειο δωμάτιο εγκαταστάθηκε μια νέα προσφυγική οικογένεια, που μέχρι πρότινος διέμενε στον διάδρομο του πανδοχείου το οποίο διατηρούσε ο μη ανταλλάξιμος ιδιοκτήτης της οικίας. Τον Αύγουστο του 1924, η μία προσφυγική οικογένεια απομακρύνθηκε από την ιδιοκτησία του και έτσι στη διάθεση της τετραμελούς οικογένειας του μη ανταλλάξιμου ιδιοκτήτη παρέμειναν τέσσερα δωμάτια, μαζί με την κουζίνα, το υπόγειο και το δωμάτιο όπου διέμενε η έτερη προσφυγική οικογένεια. Τελικά, το τελευταίο δωμάτιο της οικίας παραδόθηκε στον ιδιοκτήτη (15-01-1925), όταν και η τελευταία προσφυγική οικογένεια μετακινήθηκε σε νεόδμητη οικία σε έναν από τους προσφυγικούς συνοικισμούς της Ξάνθης. Ι.Α.Υ.Ε. 1925/Γ/68/VI, Κατάληψη Τουρκικών Κτημάτων εν Θράκης, Ελληνική Δημοκρατία, Υποδιοίκηση Ξάνθης, αρ. πρωτ. 788, 04-02-1925, Ξάνθη, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Τμήμα Γ' Πολιτικό, Αθήνα. Ι.Α.Υ.Ε. 1925/Γ/68/VI, Κατάληψη Τουρκικών Κτημάτων εν Θράκη, Ελληνική Δημοκρατία, Υποδιοίκηση Ξάνθης, αρ. εμπιστ. πρωτ. 545, 18-12-1924, Ξάνθη, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα. Ι.Α.Υ.Ε. 1925/Γ/68/VI, Κατάληψη Τουρκικών Κτημάτων εν Θράκη, Γενική Διοίκηση Θράκης, Διεύθυνση Εσωτερικών, αρ. πρωτ. 2662, 17-10-1924, Κομοτηνή, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Τμήμα Κ.τ.Ε., Αθήνα.

του μέτρου, δηλώνει: «...φρονώ μάλιστα ότι άνευ τούτου να εγκαταστήσουμε τους πρόσφυγες σε κατοικημένα τουρκικά σπίτια. Και επειδή αυτή θα αναγκάσει πολλούς να αναχωρήσουν νωρίτερα και να διευκολύνει το έργο μας...»¹⁵³⁶. Η δήλωση του υψηλόβαθμου κυβερνητικού στελέχους συνοψίζει εύστοχα τις ελληνικές προσδοκίες αναφορικά με την εφαρμογή των αναγκαστικών συνοικήσεων.

Φυσικά όταν κάτω από την ίδια στέγη βρίσκονταν πρόσφυγες από την Ανατολία και τα Παράλια που είχαν εκδιωχθεί από τις δυνάμεις του Κεμάλ και γηγενείς μουσουλμάνοι, τότε η κατάσταση θα ήταν εκ προοιμίου δύσκολη, μιας και οι πρώτοι προέβαλαν στο πρόσωπο των δευτέρων του διώκτες τους. Εξίσου σημαντικές ήταν οι επιπτώσεις που κατεγράφησαν στην εικόνα του μουσουλμανικού κομματιού (μαχαλάδων) των οικιστικών συνόλων, όταν οι άτυπες κοινωνικές ομαδοποιήσεις αυτών δέχθηκαν πλήγματα σε θεμελιώδη πολιτισμικά τους γνωρίσματα. Αυτές σχετίζονταν με τις προσωπικές σχέσεις, οι οποίες επηρέαζαν το πώς οι κάτοικοι αντιλαμβάνονταν και χρησιμοποιούσαν το χώρο. Ιδιαίτερα τον προσωπικό και τον τόπο κατοικίας τους¹⁵³⁷. Έτσι για παράδειγμα αυτομάτως καταργείτο η διάκριση του οικιακού χώρου μεταξύ των δύο φύλων των μουσουλμανικών νοικοκυριών, όταν αυτή η διάκριση δεν συνιστούσε πρακτική στο έτερο νοικοκυριό¹⁵³⁸.

Η εφαρμογή του μέτρου πέτυχε ένα ισχυρό πλήγμα στην κατάσταση των αλλοεθνών νοικοκυριών, και ιδίως των μουσουλμανικών¹⁵³⁹. Σε κάποιες περιπτώσεις γηγενείς μουσουλμάνοι προτίμησαν να πάρουν την κινητή περιουσία τους, να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους και να μετακινηθούν στη Θεσσαλονίκη με την προοπτική της μετανάστευσής τους στην Τουρκία¹⁵⁴⁰. Ο Ladas αναφέρει ότι μέχρι τον Οκτώβριο του 1923 στη Θεσσαλονίκη είχαν μετακινηθεί περίπου 20.000 θρακιώτες μουσουλμάνοι υπό το βάρος των συνοικήσεων. Ο ίδιος αναφέρει ότι στην περιοχή της Χρυσούπολης ή Σαρί-Σαμπάν, μουσουλμάνοι, με την καθοδήγηση δύο ομοεθνών τους, πρώην μελών του ελληνικού κοινοβουλίου, συγκρούστηκαν με τους πρόσφυγες και πήραν πίσω τις περιουσίες τους¹⁵⁴¹.

Οι εισαχθείσες αλλαγές στην καθημερινότητα των μουσουλμανικών

¹⁵³⁶ Μ. Μ. Αρχείο Α. Δοξιάδη Φάκελος 2, αρ. εγγράφου 256/78, Τηλεγράφημα του Α. Δοξιάδη, Αχρονολόγητο, 1923, (τίτλος εγγράφου: Εγκατάσταση Προσφύγων σε τουρκικά σπίτια).

¹⁵³⁷ Eickelman D. F. (1981), *The Middle East: An Anthropological Approach*, New Jersey: Englewood Cliffs, όπως αναφέρεται στο Brown K. (1986), "The Uses of the Concept: The Muslim City", in Brown K., Jolè M., Sluglett P. & Zubaida S. (eds.), *Middle Eastern Cities in Comparative Perspective*, London, Ithaka Press: 73-81, σ. 75.

¹⁵³⁸ Hakim B. S. (1986), *Arabic-Islamic Cities: Building and Planning Principles*, London: Kegan Paul International, σσ. 165-167.

¹⁵³⁹ Ι.Α.Υ.Ε. 1927/93.2, Β' Πολιτική, 1927-1928, Μειονότητα Δυτικής Θράκης, Α., Γενική Διοίκηση Θράκης, αρ. πρωτ. 13748, Κομοτηνή, 02-06-1926, Επείγον, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Τμήμα Γ', Πολιτικό, Αθήνα.

¹⁵⁴⁰ Yildirim O. (2006), *Diplomacy and Displacement: Reconsidering the Turco-Greek Exchange of Populations, 1922-1934*, New York & London: Routledge, σ. 109· Eddy C. B. (1931), *Greece and the Greek Refugees*, London: Allen G & Unwin, σ. 118.

¹⁵⁴¹ Akgönül S. (1999), *Une Communauté, Deux États: La Minorité Turco-Musulmane de Thrace Occidentale*, Beylerbeyi, Istanbul: Éditions Isis, σ. 32· Ladas S. (1932), *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey*, New York: The Macmillan Co., σ. 425.

μαχαλάδων δεν περιορίστηκαν στην αποκλειστική αξιοποίηση των ακινήτων ιδιωτικής χρήσης. Το κτιριακό απόθεμα (τεμένη, εκπαιδευτήρια, ιεροσπουδαστήρια, νοσοκομεία και άλλα ευαγή ιδρύματα) που κατείχαν οι μουσουλμανικές κοινότητες εντάχθηκε υπέρ της εγκατάστασης προσφυγικών νοικοκυριών με το μέτρο των επιτάξεων. Στην περίπτωση αυτή, και ενώ οι αντιδράσεις των μεμονωμένων μελών της κοινότητας προς τη Μικτή Επιτροπή ήταν δύσκολο να περιοριστούν, οι μουσουλμανικές κοινότητες με τους ευνοϊκά προσκείμενους στην κεντρική διοίκηση ιθύνοντες θεωρήθηκαν ευκολότερος σύμμαχος στην προσπάθεια.

Αποκαλυπτική της εφαρμογής του μέτρου επί των μουσουλμανικών κοινοτικών περιουσιών είναι η κατάσταση που περιήλθαν τα εκπαιδευτικά ιδρύματα. Ειδικότερα στα μέσα του 1926 η κατάσταση της εκπαιδευτικής ζωής της κοινότητας των μη ανταλλάξιμων πολιτών παρουσιάζεται στον πίνακα:

Πίνακας 1δii.31. Κατάσταση εκπαίδευσης στη Θράκη (1926-1929)

Είδος Ακινήτου	Νομός Ροδόπης	Νομός Έβρου	
Σχολεία (1926)	Μαθητές	5.346	980
	Εκπαιδευτικοί	305	
	Ημιγυμνάσια	1	-
	Πλήρης Δημοτικά	2	-
	Τριτάξια Δημοτικά	5	1
	Διτάξια Δημοτικά	11	-
	Μονοτάξια Δημοτικά	216	31
Ιεροσπουδαστήρια (1929)	Μαθητές	83	-
	Ιεροδιδάσκαλοι	7	-
	Ιεροσπουδαστήρια	5	-

Πηγή: Μ. Μ. Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Εξωτερικών Φ. 53, Μάιος-Σεπτέμβριος 1929/ΕΚΘΕΣΙΣ Περί της Μουσουλμανικής Μειονότητας Δυτικής Θράκης, Μέρος Β', [30-09-1929]. Ι.Α.Υ.Ε. 1925 Β' Πολιτική, 1925-1930, Περί της Δυτικής Θράκης, Κομοτηνή, 24-02-1925, αρ. πρωτ. 61, συντάκτης: Ο αντιπρόσωπος της ελληνικής επιτροπής στην 9^η Μικτή Υποεπιτροπή, προς: Ελληνική αντιπροσωπεία Μικτής Επιτροπής Ανταλλαγής Πληθυσμών, Κωνσταντινούπολη

Από τα εκπαιδευτικά ιδρύματα του παραπάνω πίνακα, στην Ξάνθη και στην Κομοτηνή η μουσουλμανική κοινότητα αναγκάστηκε να εγκαταλείψει ή ακόμη και να μοιραστεί τη χρήση των επιταγμένων κτιρίων τους. Σημειώνεται ότι οι συνθήκες διαβίωσης των εγκατεστημένων οικογενειών στις εν λόγω ιδιοκτησίες δεν ήταν ιδανικές¹⁵⁴².

Τα στοιχεία που παραθέτει ο Φεραΐος παρουσιάζουν τις μεταβολές που υπέστησαν τα εκπαιδευτικά ιδρύματα με τον ερχομό των προσφύγων και ιδιαίτερα τις αλλαγές των εξυπηρετούμενων ομάδων από τις αλλαγές της χρήσης τους.

¹⁵⁴² Χαρακτηριστική είναι η αναφορά του Φ. Αποστολίδη στον *Νεολόγο* της Θεσσαλονίκης (09-06-1926) για τα προσφυγικά νοικοκυριά που είχαν εγκατασταθεί στις μουσουλμανικές κοινοτικές περιουσίες στην Ξάνθη: «...εκατοντάδες εκ των οικογενειών τούτων εξακολουθούν να σαπίζουν μέσα εις τα πανδοχεία, εις τα κελιά των μεδρεσέδων, εις τας αποθήκας, εις τα τζαμιά και εις διάφορους τρώγλας, είναι δε οικτρά η κατάσταση αυτών προξενούσα τν φρίκην...». Κωνσταντινίδης Ν. Θ. (2005), *Ξανά στο Φως: Αναδιφώντας τη Θράκη του Φωτίου Αποστολίδη*, Ξάνθη: Τελέια & Παύλα, σ. 105.

Πίνακας 1δii.32. Ελεύθερα, υπό επίταξη και υπό κατάληψη μουσουλμανικά εκπαιδευτήρια (1926)

Είδος Ακινήτου	Υφιστάμενη Κατάσταση	Κομοτηνή	Ξάνθη	Παρατηρήσεις
Σχολεία	Ελεύθερη χρήση	1	4	
	Υπό επίταξη	3	2	Στρατιωτικό Νοσοκομείο Κομοτηνής
	Υπό κατάληψη	2	-	
	Άλλη χρήση	-	2	Ορφανοτροφείο, Αμερικάνικο Προσφυγικό Νοσοκομείο του Ερυθρού Σταυρού
Ιεροσπουδαστήρια	Ελεύθερη χρήση	1	-	
	Υπό επίταξη	4	-	
	Υπό κατάληψη	-	-	
	Άλλη χρήση	-	-	

Πηγή: Ι.Α.Υ.Ε. 1925 Β' Πολιτική, 1925-1930, Περί της Δυτικής Θράκης, Κομοτηνή, 24-02-1925, αρ. πρωτ. 61, συντάκτης: Ο αντιπρόσωπος της ελληνικής επιτροπής στην 9η Μικτή Υποεπιτροπή, προς: Ελληνική αντιπροσωπεία Μικτής Επιτροπής Ανταλλαγής Πληθυσμών, Κωνσταντινούπολη

Παρατήρηση: Η ονοματολογία ανήκει στον συντάκτη της έκθεσης, Φεραίο

Αντίστοιχη ήταν και η κατάσταση στη θρακική ύπαιθρο, όπου σε σύνολο 218 σχολείων, καταγράφονταν είκοσι 22 επιταγμένα. Από αυτά, δυο είχαν επιταχθεί από τις στρατιωτικές αρχές, ένα από τους πρόσφυγες, πέντε από ελληνικά σχολεία - εξολοκλήρου - και στα λοιπά 14 επιταγμένα συστεγάζονταν ελληνικά και μουσουλμανικά σχολεία.¹⁵⁴³

Οι αλλαγές στη χρήση και πολύ περισσότερο στους χρήστες των κτιρίων δεν παρουσιάζονται σημειολογικά στο δομημένο οικιστικό τοπίο των οικισμών. Η ύπαρξη, εντούτοις, των μελών της κυρίαρχης ομάδας σε περιοχές που αποκλειστικά κατοικούνται από μέλη της μουσουλμανικής, συνοδεύεται από την κυριαρχία των πρώτων στους κοινόχρηστους χώρους των δευτέρων (όπως οι δρόμοι) και από την εισαγωγή νέων λειτουργιών (όπως το ορφανοτροφείο). Η νέα πραγματικότητα ανέτρεψε την καθημερινότητα των παραδοσιακών μουσουλμανικών συγκεντρώσεων, γεννώντας ερείσματα μετέπειτα διεκδικήσεων εκ μέρους των νέων χρηστών.

Χαρακτηριστική πράξη είναι η επίταξη του μεγαλύτερου σε έκταση εκπαιδευτικού ιδρύματος της Κομοτηνής, του *Ιεροσπουδαστηρίου Ινταντιγιέ (İdadiye)*, που ικανοποιούσε ταυτόχρονα τις εκπαιδευτικές ανάγκες των δύο πολυπληθέστερων κοινοτήτων, το οποίο είχε τεθεί υπό καθεστώς ιδιοκτησιακής αμφισβήτησης και με πιθανή την απομάκρυνση από τους νομικά και θεσμικά παραδοσιακούς χρήστες του.¹⁵⁴⁴

¹⁵⁴³ Ι.Α.Υ.Ε. 1925 Β' Πολιτική, 1925-1930, Περί της Δυτικής Θράκης, Κομοτηνή, 24-02-1925, αρ. πρωτ. 61, συντάκτης: Ο αντιπρόσωπος της ελληνικής επιτροπής στην 9^η Υποεπιτροπή, προς: Ελληνική αντιπροσωπεία Μικτής Επιτροπής Ανταλλαγής Πληθυσμών, Κωνσταντινούπολη.

¹⁵⁴⁴ Η επίταξη του (ιδρύθηκε το 1884 από το βάλι της Αδριανούπολης Καντρί Πασά/Kadri Paşa, προικοδοτήθηκε με ακίνητη περιουσία ως βακούφι), στην Κομοτηνή διήρκεσε τουλάχιστον μέχρι και το φθινόπωρο του 1929 με την έγκριση των ιθυνόντων της κοινότητας. Τότε, ο επιθεωρητής μειονοτήτων, Στυλιανόπουλος πρότεινε την άμεση εκκένωση των κατεχόμενων δωματίων από τους μαθητές και τη μεταφορά τους στο ανεγειρόμενο σχολικό κτίριο προϋπολογισμού 1.500.000 δραχμών. Η Γενική Διοίκηση Θράκης όμως τόνισε στον επιθεωρητή ότι, ακόμα και με την ολοκλήρωση του νέου κτίσματος, η εν μέρει επίταξή του δεν επρόκειτο να αρθεί εάν πρώτα δεν

Το Ινταντιγιέ για πολλά χρόνια αποτελούσε ένα αρκετά φημισμένο ιεροσπουδαστήριο σε ολόκληρη την περιοχή της νοτιοανατολικής βαλκανικής χερσονήσου, προσδίδοντας και το ανάλογο κύρος στην πόλη. Η παρουσία του στο κέντρο του οικιστικού ιστού κληροδοτούσε στον αστικό χώρο ένα σημαντικό κτίριο, που συγκαταλέγεται στην κτιριακή και λειτουργική υποδομή του οικισμού από τα τέλη του 19ου αιώνα και έπειτα. Η σημειολογία του αποκτούσε έναν ξεχωριστό χαρακτήρα για τους μουσουλμάνους κατοίκους της πόλης και της περιφέρειας, που βασιζόταν από την ακτινοβολία του στο πεδίο της παραγωγής θρησκευτικών λειτουργιών.

Η κατοχή μέρους των δωματίων του και η πρόταση απόκτησής του από το ελληνικό δημόσιο, συνιστούσαν ουσιαστικά μια ενέργεια που στρεφόταν ενάντια στον αξιολογικό και σημειολογικό χαρακτήρα του ιεροσπουδαστηρίου. Η διατάραξη της λειτουργίας του και η ενσωμάτωση ενός εκπαιδευτικού ιδρύματος της κυρίαρχης ομάδας, που χαρακτηριζόταν από διαφορετικές αξίες και μεθόδους συγκριτικά με το παραδοσιακό θρησκευτικό μουσουλμανικό σχολείο, δημιούργησαν μια εστία συγκρούσεων μεταξύ των εμπλεκόμενων ομάδων.

Το ιεροσπουδαστήριο της Κομοτηνής δεν αποτελεί το μοναδικό τέτοιο παράδειγμα στη Θράκη, μέχρι και τα μέσα του 1929. Τα σχολικά κτίρια που βρίσκονταν κατά κανόνα πλησίον των τεμενών βρέθηκαν στο επίκεντρο των επιτάξεων, προς όφελος των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων της κυρίαρχης ομάδας. Ένα άλλο χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το μουσουλμανικό σχολικό κτίριο στην

ολοκληρώνονταν οι εργασίες κατασκευής και ενός δεύτερου σχολικού κτιρίου. Οι διαμαρτυρίες εκ μέρους της κοινότητας εντοπίστηκαν στον περιορισμό της μουσουλμανικής εκπαιδευτικής δραστηριότητας και στις καταχρήσεις των διαχειριστών αναφορικά με το ενοίκιο του Ινταντιγιέ. Η έγκριση χρήσης του κτιρίου από τη διορισμένη επιτροπή διαχείρισης των βακουφικών περιουσιών, της οποίας προέδρευε ο μουφτής Κομοτηνής, δεν συμπορευόταν με τις αντιλήψεις μιας μερίδας των μουσουλμάνων κατοίκων της πόλης. Ο επιθεωρητής δεν παρέλειψε να υποστηρίξει την εξ' ολοκλήρου κατάληψη του κτιρίου, με την ίδια πρακτική που εφαρμόστηκε στις περιπτώσεις των κτιρίων τα οποία στέγασαν τη Μερραρχία και τη Νομαρχία Ροδόπης, και είχαν ανεγερθεί κατά την οθωμανική διοίκηση της Θράκης. Βάσει αυτής και εφόσον είχε πραγματοποιηθεί κατά τη διάρκεια της οικοδόμησης του ιεροσπουδαστηρίου αναγκαστικός έρανος στον οποίο συνεισέφεραν οικονομικά και οι ορθόδοξοι κάτοικοι της πόλης έπειτα από εντολή του Καντρί Πασά, τότε η ελληνική διοίκηση -που λειτουργούσε ως σύγχρονος αντιπρόσωπος της πρώην οθωμανικής πατριαρχικής κοινότητας- θα αποκτούσε το δικαίωμα συνιδιοκτησίας επί του κτιρίου. Τελικά η Γενική Διοίκηση δεν προέβη ποτέ στην ενέργεια και το ιεροσπουδαστήριο παρέμεινε στη δικαιοδοσία της μουσουλμανικής κοινότητας. Η πρακτική που προτάθηκε είχε αποδειχτεί ικανή να ικανοποιήσει τόσο τις ανάγκες της προσφυγικής παρουσίας όσο και τη διακοπή της συνοχής της μουσουλμανικής παρουσίας σε κεντρική περιοχή του αστικού ιστού. Στην προκειμένη περίπτωση, το ζητούμενο δεν ήταν η αποκατάσταση προσφυγικών ομάδων, αλλά η αποκατάσταση δύο βασικών εκτελεστικών θεσμών της κεντρικής πολιτικής εξουσίας στην περιοχή. Το επιχείρημα συμμετοχής της πρώην οθωμανικής πατριαρχικής κοινότητας στις αναγκαστικές εισφορές για την κατασκευή των κτιρίων, και άρα στα δικαιώματα επί της ιδιοκτησίας, δεν βασιζόταν σε κάποιο νομικό ή εθμικό δίκαιο το οποίο επικαλούνταν οι αρχές. Η αιτιολόγησή του βρισκόταν στην πίεση που βίωσε η κοινότητα από την οθωμανική διοίκηση. Ίσως στην περίπτωση του ιεροσπουδαστηρίου, το επιχείρημα να αποκτούσε κάποια ελάχιστη βάση, μιας και το κτίριο που κατασκευάστηκε, ικανοποίησε τις ανάγκες αποκλειστικά του κυρίαρχου μιλλέτ. Τα προαναφερθέντα όμως κτίρια, όμως, που στέγασαν υπηρεσίες της οθωμανικής διοικητικής οργάνωσης, κατά συνέπεια θεωρούνταν μέρος του δημόσιου χώρου. Εν τέλει, το επιχείρημα των αρχών αποτελούσε άλλη μια πρακτική της κυρίαρχης ομάδας να αποσπάσει συμβολικούς τόπους από τις διαφορετικές εθνοτικές ομάδες της Θράκης και ιδίως τη μουσουλμανική. Ανδρεάδης Κ. (1956), *Η Μουσουλμανική Μειονότητα της Δυτικής Θράκης*, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, σ. 8· Θρακική Στοά (1932), *Λεύκωμα Θράκης-Μακεδονίας*, Κομοτηνή: Αργ. Δρακόπουλος-Τύποις Απ. Αντωνιάδου, σ. 248· Μ. Μ. Αρχαίο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Εξωτερικών Φ.53, Μάιος-Σεπτέμβριος 1929/ΕΚΘΕΣΙΣ Περι της Μουσουλμανικής Μειονότητας Δυτικής Θράκης, Μέρος Β', [30-09-1929].

Αλεξανδρούπολη. Το κτίσμα έπειτα από απόφαση του νομάρχη Έβρου, που ενέκρινε η Γενική Διοίκηση, ενοικιάστηκε σε ιδιώτη για τη στέγαση καπναποθήκης, παρά τις συνεχόμενες μουσουλμανικές διαμαρτυρίες¹⁵⁴⁵.

Στην ίδια κατηγορία ανήκει και το σχολικό κτίριο στον Σουνέ Μαχαλέ το οποίο επιτάχθηκε για τις ανάγκες του *Αμερικανικού Προσφυγικού Νοσοκομείου* του Ερυθρού Σταυρού, στην Ξάνθη (είχε επιταχθεί μαζί με το μισό της οικίας ιδιοκτησίας Σουκρέ Χανούμ (Şükre Hanım), συζύγου του Μεχμέτ ογλού Χασάν (Mehmet oğlu Hasan), ως παρακείμενο κτίριο). Μετά την προγραμματισμένη αποχώρηση της αμερικανικής διεύθυνσης του νοσοκομείου (Ιανουάριος 1929), από τη Γενική Διοίκηση Θράκης είχε ζητηθεί να επιτρέψει στον δήμο να συνεχίσει τη λειτουργία του νοσοκομείου βρίσκοντας νέο κτίριο ή διατηρώντας το ίδιο έπειτα από συμφωνία με τους μουσουλμάνους ιδιοκτήτες, (δημοσίευμα όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η τουρκόφωνη εφημερίδα *Zaman* (Χρόνος), Σεπτέμβριος 1928)¹⁵⁴⁶. Το κτίριο του σχολείου έπειτα από συμφωνία μεταξύ του δήμου Ξάνθης και της μουσουλμανικής κοινότητας παραδόθηκε στην κυριότητα του δήμου, όπου θα στέγαζε τις ανάγκες του νοσοκομείου μέχρι την ανέγερση νέου κτιρίου¹⁵⁴⁷.

Θα χρειαστούν δύο σχεδόν χρόνια ώστε να κατασκευαστεί ένα νέο σχολικό κτίριο, βελτιώνοντας την κατάσταση στην Κομοτηνή. Η οικοδόμηση του κατεγράφη στη συνοικία του Αγ. Γεωργίου, με τη δημιουργία του 6^{ου} στη σειρά σχολείου πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης¹⁵⁴⁸. Αντίστοιχα έγινε και στην Ξάνθη, με τη δημιουργία του 8^{ου} σχολείου πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης¹⁵⁴⁹. Γενικότερα, η δημιουργία των σχολικών κτιρίων τόνωσε τις κοινωνικές παροχές, με μια παρέμβαση που στην ουσία απευθυνόταν αποκλειστικά στα μέλη της κυρίαρχης ομάδας. Παράλληλα, προσπάθησε να ρυθμίσει την έλλειψη κοινωνικών υποδομών, που χαρακτήριζε όχι μόνον τους προσφυγικούς συνοικισμούς αλλά και το σύνολο των οικισμών της περιοχής.

Η κατοχή των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων και ιδίως των ιεροσπουδαστηρίων λογίζεται ως μια ενέργεια με έντονο ιδεολογικό χαρακτήρα που έθεσε υπό αμφισβήτηση τα συστατικά στοιχεία της συλλογικής ταυτότητας, της κοινοτικής σημειολογίας και της συνολικής αστικής τοπιογραφίας, κλονίζοντας την έννοια των μουσουλμανικών συγκεντρώσεων στις θρακικές πόλεις¹⁵⁵⁰. Οι χώροι εκπαίδευσης

¹⁵⁴⁵ Μ. Μ. Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Εξωτερικών Φ.53, Μάιος-Σεπτέμβριος 1929/ΕΚΘΕΣΙΣ Περί της Μουσουλμανικής Μειονότητας Δυτικής Θράκης, Μέρος Α', [12-07-1929].

¹⁵⁴⁶ Ι.Α.Υ.Ε. 1928 Β' Πολιτική, 1925-1930, Περί της Δυτικής Θράκης, Ελληνική Δημοκρατία, Επαρχείο Ξάνθης, αρ. πρωτ. 97, 04-10-1928, Ξάνθη, προς: Γενική Διοίκηση Θράκης, Διεύθυνση Προσωπικού, Κομοτηνή.

¹⁵⁴⁷ Μ. Μ. Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Εξωτερικών Φ.53, Μάιος-Σεπτέμβριος 1929/ΕΚΘΕΣΙΣ Περί της Μουσουλμανικής Μειονότητας Δυτικής Θράκης, Μέρος Β', [30-09-1929].

¹⁵⁴⁸ Θρακική Στοά (1932), *Λεύκωμα Θράκης-Μακεδονίας*, Κομοτηνή: Αργ. Δρακόπουλος-Τύποις Απ. Αντωνιάδου, σ. 249· Ιγγλέσης Ν. (1930), *Οδηγός της Ελλάδος του Έτους 1930*, Αθήνα: Πυρσός, σ. 1465.

¹⁵⁴⁹ Φ.Ε.Κ., 21-10-1931, αρ. φύλλου 368, Διάταγμα «Περί αναγκαστικής απαλλοτριώσεως γηπέδου εν Ξάνθη προς ανέγερσιν διδακτηρίου»· Ιγγλέσης Ν. (1930), *Οδηγός της Ελλάδος του Έτους 1930*, Αθήνα: Πυρσός, σ. 1470.

¹⁵⁵⁰ Brown K. (1986), "The Uses of the Concept: The Muslim City", in Brown K., Jolè M., Sluglett P. & Zubaida S. (eds.), *Middle Eastern Cities in Comparative Perspective*, London, Ithaka Press: 73-81, σ. 74.

έχασαν τη σπουδαιότητά τους για τους μουσουλμάνους κατοίκους της Θράκης και ταυτόχρονα απόχτησαν βαρύτητα για την κυρίαρχη, εκφράζοντας έτσι την αλλαγή της αστικής θρακικής τοπιογραφίας.

Από αυτά, αναμενόμενη ήταν η αντίδραση της τουρκικής αντιπροσωπείας στη Μικτή Επιτροπή μετά από εκκλήσεις των μη ανταλλάξιμων κατοίκων. Βάσει της απόφασης XVIII της επιτροπής η ελληνική πλευρά όφειλε μέχρι και τα μέσα του Δεκεμβρίου του 1927 να μεριμνήσει για τη διευθέτηση της κατάστασης προς όφελος των μουσουλμάνων ιδιοκτητών. Η εφαρμογή της απόφασης ήταν σαφές ότι θα περιόριζε την προσφυγική παρουσία και προπάντων τις προσπάθειες αναμόρφωσης της επιτόπιας τοπιογραφίας.

Η επιστροφή των ακινήτων περιουσιών (κάθε είδους εντός και εκτός αστικών κέντρων) είχε ήδη ξεκινήσει νωρίτερα μετά από προηγούμενες διαμαρτυρίες της τουρκικής πλευράς, βάσει χρονοδιαγραμμάτων που παρουσίαζε η ελληνική πλευρά. Ο Ladas παραθέτει έναν συνοπτικό πίνακα των αποδόσεων ιδιοκτητών και κοινοτικών περιουσιών (επιταγμένα δωμάτια):

Πίνακας 1δii.33. Αποδόσεις μη ανταλλάξιμων περιουσιών (1923-1927)

Έτος	Δωμάτια σε Αστικές Περιοχές	Τζαμιά, σχολεία, και άλλες κοινοτικές περιουσίες σε αστικές περιοχές
1923	5.590	667
1925	2.859	667
1926	420	667
31-05-1927	320	69

Πηγή: Ladas S. (1932), *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey*, New York: The Macmillan Co., σσ. 519-520

Η απομάκρυνση των προσφύγων από τις μουσουλμανικές περιουσίες, πραγματοποιούνταν με μέριμνα της Γενικής Διοίκησης Θράκης και εξαρτιόταν άμεσα από την πορεία των οικοδομικών εργασιών που πραγματοποιούσε η Ε.Α.Π. για την μετεγκατάσταση τους και οι ελληνικές αρχές για την ικανοποίηση των αναγκών τους¹⁵⁵¹.

Στα πλαίσια εφαρμογής της απόφασης XVIII, η Ε.Α.Π. ξεκίνησε την κατασκευή 350 οικιών στην πόλη της Ξάνθης και 150 οικιών στην Κομοτηνή (παράδοση τους στα τέλη Ιανουαρίου του 1928), αυτές προορίζονταν αποκλειστικά για τους πρόσφυγες που διέμεναν εντός μουσουλμανικών νοικοκυριών¹⁵⁵². Το χρονοδιάγραμμα ανέγερσης δεν τηρήθηκε και τέσσερις μήνες αργότερα, ο Γενικός

¹⁵⁵¹ Ε.Ι.Ε./Ι.Ν.Ε., Αρχείο Πάλλη Α. Α. Φάκελος Δ-Ε. Συγκριτικός Πίνακας Κατεχόμενων Μουσουλμανικών Κτημάτων Δυτ. Θράκης, 15-02-1926· Ι.Α.Υ.Ε. 1925 Β' Πολιτική, 1925-1930, Περί της Δυτικής Θράκης, Κομοτηνή, 24-02-1925, αρ. πρωτ. 61, συντάκτης: Ο αντιπρόσωπος της ελληνικής επιτροπής στην 9^η Υποεπιτροπή, προς: Ελληνική αντιπροσωπεία Μικτής Επιτροπής Ανταλλαγής Πληθυσμών, Κωνσταντινούπολη· Ι.Α.Υ.Ε. 1925/Γ/68/VI, Κατάληψη Τουρκικών Κτημάτων εν Θράκη, Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, Γενικός Γραμματέας, αρ. πρωτ. 21764, 20-09-1924, Αθήνα, προς: κ. Εξηντάρη Πρόεδρο της Ελληνικής Αντιπροσωπείας παρά την Μικτή Επιτροπή Ανταλλαγής.

¹⁵⁵² Ι.Α.Υ.Ε. 1928 Β' Πολιτική, 1925-1930, Περί της Δυτικής Θράκης, Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, Αθήνα. 26-09-1927, αρ. πρωτ. 30697, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα.

Διοικητής Θράκης, Ζαφειρόπουλος, εξήγγειλε την παράδοση 150 επιταγμένων αστικών δωματίων στην Κομοτηνή και 200 περίπου δωματίων στην Ξάνθη, εντός ενός βραχύβιου χρονικού διαστήματος και εφόσον βέβαια ολοκληρωνόταν οι εργασίες αποπεράτωσης των προσφυγικών οικιών¹⁵⁵³.

Λίγους μήνες αργότερα, τα μουσουλμανικά οικήματα είχαν πλέον ελευθερωθεί από την προσφυγική συνοίκηση όπως κοινοποίησε η Γενική Διοίκηση Θράκης προς το υπουργείο Εξωτερικών.

Πίνακας 1δii.34. Κατεχόμενες μη ανταλλάξιμες περιουσίες (1928)

Όνομα περιφέρειας	Κατεχόμενα Δωμάτια από τους πρόσφυγες	Κατεχόμενα Σχολεία, Τεμένη, Ιεροσπουδαστήρια
Κομοτηνή	-	-
Ξάνθη	60	1
Αλεξανδρούπολη και Σουφλί	-	-
Διδυμότειχο	-	-
Νέα Ορεστιάδα	-	-
<i>Σύνολο</i>	60	1

Πηγή: Ι.Α.Υ.Ε. 1929/Β/61, Μουσουλμανική Μειονότητα Θράκης, Γενική Διοίκηση Θράκης, Διεύθυνση Εσωτερικών, αριθ. εμπ. πρωτ. 753, Κομοτηνή, 19-07-1928, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα

Παρατήρηση: Η ονοματολογία ανήκει στον συντάκτη της επιστολής

Όμως, τα στοιχεία του πίνακα της Διεύθυνσης Εσωτερικών δεν αντικατοπτρίζουν την πραγματικότητα. Η σχετική αλληλογραφία μεταξύ της Γενικής Διοίκησης και του υπουργείου αποκαλύπτει και άλλες κατεχόμενες και επιταγμένες μουσουλμανικές περιουσίες στη Θράκη. Η ασυμφωνία των παρουσιαζόμενων στοιχείων δεν μπορεί να αποδοθεί στα τυχόν προβλήματα συνεργασίας των δημόσιων υπηρεσιών.

Στην πραγματικότητα αποκαλύπτεται η σχεδιασμένη προσπάθεια των ελληνικών αρχών, με την αποστολή ψευδών στοιχείων προς την ελληνική αντιπροσωπεία της Μικτής Επιτροπής στην Κωνσταντινούπολη, ιδίως όταν τα έγγραφα αυτά επρόκειτο να παρουσιαστούν ενώπιον της επιτροπής και της τουρκικής αντιπροσωπείας για την υπεράσπιση των ελληνικών θέσεων. Έτσι, ο έλληνας αντιπρόσωπος στην 9^η Μικτή Υποεπιτροπή, Φεραΐος, προς τον τούρκο ομόλογο του κάνει λόγο μοναχά για κατοχή σχολικών κτιρίων¹⁵⁵⁴.

Συνολικά η οποιαδήποτε μείωση των αναγκαστικών συνοικήσεων, σχετίστηκε με την πορεία των οικοδομικών εργασιών για την κατασκευή των προσφυγικών συνοικισμών και οικισμών, την εκτόπιση και την αποχώρηση των βουλγαροφώνων και την αξιοποίηση μέρους του οικιστικού αποθέματος που εγκατέλειψαν οι

¹⁵⁵³ Ι.Α.Υ.Ε. 1929/Β/61, Μουσουλμανική Μειονότητα Θράκης, τηλεγράφημα, αρ. εμπ. πρωτ. 3408, 15-03-1928, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα.

¹⁵⁵⁴ Σολταριδής Σ. Α. (1997), *Η Ιστορία των Μουφτειών της Δυτικής Θράκης*, Αθήνα: Νέα Σύνορα-Λιβάνης, σ. 138, σ. 169· Ι.Α.Υ.Ε. 1928 Β' Πολιτική, 1925-1930, Περί της Δυτικής Θράκης, συντάκτης: Φεραΐος, Κομοτηνή, 26-05-1928, αριθ. πρωτ. 172, προς: Κ. Διαμαντόπουλο, πρόεδρο ελληνικής αντιπροσωπείας στην Μικτή Επιτροπή Αντάλλαγής Πληθυσμών, Κωνσταντινούπολη.

αναχωρήσαντες μη ανταλλάξιμοι προς την Τουρκία¹⁵⁵⁵. Οι δύο τελευταίες συνθήκες εκδηλώθηκαν μόνον στις υποδιοικήσεις του νομού Έβρου και ειδικότερα στους οικισμούς του Διδυμοτείχου, Σουφλίου και της Αλεξανδρούπολης¹⁵⁵⁶.

Οι αναγκαστικές συνοικήσεις και οι επιτάξεις κοινοτικών μουσουλμανικών ακινήτων δεν περιορίστηκαν αποκλειστικά στα εκπαιδευτικά ιδρύματα, αντιθέτως επεκτάθηκαν και στους θρησκευτικούς χώρους, όπως τα τεμένη και τα νεκροταφεία. Η χρήση των τεμενών για τις ανάγκες της προσφυγικής παρουσίας εντός των αστικών κέντρων είχε σταματήσει σχετικά σύντομα λόγω της παρουσίας των διεθνών διαιτητικών σωμάτων σε αυτά. Η κατάσταση διαγραφόταν διαφορετικά στις περισσότερο απομακρυσμένες περιοχές της υπαίθρου.

Τοιουτοτρόπως μέχρι και τις αρχές του 1929 από τα 300 συνολικά τεμένη της Θράκης, επιταγμένα ήταν επτά εξ ολοκλήρου και τρία εν μέρει. Λίγους μήνες αργότερα και μετά την απόδοσή τους, παρέμενε επιταγμένο το ένα από τα δύο τεμένη του Ορμενίου στον Έβρο. Το επιχείρημα ήταν η μείωση της μουσουλμανικής παρουσίας στο χωριό, από τις 100 στις 30 οικογένειες. Για τη Γενική Διοίκηση Θράκης το δεύτερο τέμενος ήταν σε θέση να ικανοποιήσει πλήρως τις ανάγκες της κοινότητας. Το επιταγμένο τέμενος χρησιμοποιούνταν ως σχολείο για την ικανοποίηση των εκπαιδευτικών αναγκών του νεοεγκατεστηθέντος πληθυσμού του οικισμού¹⁵⁵⁷. Και σε αυτήν την περίπτωση τα στοιχεία που απέστειλαν οι τοπικές αρχές προς το υπ. Εξωτερικών δεν ήταν αληθείς, όπως εκθέτει ο πίνακας 1δ.ι.19 (βλέπε κεφάλαιο 1δ.ι, *supra*).

Ανάλογη ήταν η στάση της Γενικής Διοίκησης Θράκης και προς τους θρησκευτικούς συμβολικούς χώρους της μουσουλμανικής κοινότητας. Πρόκειται, δηλαδή για τη μετατροπή των μουσουλμανικών νεκροταφείων εντός των αστικών ιστών σε πάρκα, ήδη από τα τέλη του 1922 (βλέπε κεφάλαιο 2.ii, *infra*).

Συμπερασματικά οι μουσουλμανικοί μαχαλάδες χρησιμοποιήθηκαν ως τόποι εκτόνωσης της πίεσης που άσκησε η παρουσία του προσφυγικού πληθυσμού. Τα προσωρινά μέτρα (αναγκαστικές συνοικήσεις) απέκτησαν μονιμότερο χαρακτήρα (επιτάξεις) συντασσόμενα με τις συνολικότερες παρεμβάσεις υπέρ της θρακικής τοπογραφίας. Η αδυναμία όμως ριζικότερης παρέμβασης (π.χ. οικοδόμηση προσφυγικών οικημάτων) εντός των μουσουλμανικών συγκεντρώσεων δεν επέτρεψε την εκσυγχρονιστική αναμόρφωσή τους. Αντιθέτως, επιτεύχθηκε η παροδική αλλοίωση της μουσουλμανικής καθημερινότητας μέσω της απαξίωσης χρήσεων και αρχών της δημόσιας και της ιδιωτικής σφαίρας. Εντός των συμπαγών μουσουλμανικών συγκεντρώσεων σχηματίστηκαν πυρήνες παρουσίας και

¹⁵⁵⁵ I.A.Y.E. 1925/Γ/68/VI, Κατάληψη Τουρκικών Κτημάτων εν Θράκη, τηλεγράφημα, αρ. εμπιστ. πρωτ. 10135, Επείγον, 25-11-1924, Καβάλα, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα.

¹⁵⁵⁶ *Ibid.*

¹⁵⁵⁷ Μ. Μ. Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Εξωτερικών Φ.53, Μάιος-Σεπτέμβριος 1929/ΕΚΘΕΣΙΣ Περί της Μουσουλμανικής Μειονότητας Δυτικής Θράκης, Μέρος Β', [30-09-1929].

δραστηριότητας της κυρίαρχης ομάδας, εισάγοντας νέες ανάγκες και λειτουργίες οι οποίες σε βάθος χρόνου ήταν σε θέση να ανατρέψουν την παραδοσιακή οργάνωση.

Στην προκειμένη περίπτωση τα σχέδια των ελληνικών αρχών ματαιώθηκαν μετά από ένα διάστημα επτά περίπου ετών. Η συμμόρφωση με τις επιταγές της Μικτής Επιτροπής ήταν αναπόφευκτη μετά από τις διαμαρτυρίες των θιγόμενων κατοίκων. Έτσι, η απομάκρυνση των προσφυγικών οικογενειών από τα μουσουλμανικά νοικοκυριά και η απόδοση των κοινοτικών περιουσιών στις αντίστοιχες κοινότητες επανέφερε την προηγούμενη κατάσταση στους μουσουλμανικούς μαχαλάδες.

Εκσυγχρονιστικές επεμβάσεις επί των αστικών συνόλων

Η συγκυρία της νέας χάραξης των συνόρων, της μεταβολής του εθνοτικού πληθυσμιακού υποβάθρου και της εφαρμογής του εποικιστικού προγράμματος ήταν κατάλληλη για την υιοθέτηση μιας σειράς εκσυγχρονιστικών και αναμορφωτικών παρεμβάσεων στο θρακικό τοπίο, όπως είχε γίνει νωρίτερα στις υπόλοιπες Νέες Χώρες¹⁵⁵⁸.

Οι κεντρικές αρχές σχεδιασμού ενεργοποιήθηκαν λίγους μήνες μετά την εισροή των προσφύγων διακηρύσσοντας το νέο πλαίσιο ανάπτυξης πολεοδομικού σχεδιασμού της χώρας. Οι επιθυμητές μεταρρυθμίσεις θεσμοθετήθηκαν το καλοκαίρι του 1923 μέσω του νομοθετικού διατάγματος «περί σχεδίων πόλεων...» που θα άλλαζε την εικόνα των οικισμών του ελληνικού κράτους. Σύμφωνα με αυτό προβλέπονταν αλλαγές στη δομή (όπως η διάκριση χρήσεων γης), στη μορφή (όπως η πύκνωση ή αραίωση δόμησης, οι επεμβάσεις στον κοινωνικό εξοπλισμό των κατοικιών) και στη διαχείριση του χώρου (όπως ο παρεμβατικός ρόλος του κράτους), οι οποίες χαρακτηριστικά εκτίθενται από τη διατύπωση του «...προς το πνεύμα του πολιτισμού της εποχής ημών...»¹⁵⁵⁹.

Η σημαντικότερη πρόβλεψη του νομοθετικού διατάγματος ήταν ο καθορισμός του *σχεδίου πόλης*, ώστε να γίνει δυνατός ο έλεγχος της οικοδομικής δραστηριότητας και των χρήσεων γης του εκάστοτε οικιστικού πλέγματος. Το πρότυπο που εισήχθη συνδύαζε το ιπποδάμειο σύστημα (διάταξη οικοδομικών τετραγώνων σε κάρναβο) της αρχαιότητας με τις σύγχρονες πολεοδομικές-χωροταξικές πρακτικές, όπως ο

¹⁵⁵⁸ Καραδήμου-Γερόλυπου Α. (1989), "Μεταρρυθμιστικές Αντιλήψεις στην Οργάνωση των Αστικών Χώρων, 1917-1920", *Σύγχρονα Θέματα*, 39, σσ. 57-59· Hadjimichalis C., Kalogiorou N. & Yerolympos A. (1989), "Northern Greek Settlements Before and After 1912: Transformations of Urban and Regional Space", *Proceedings of the Skopelos Symposium in Space and History* (September 1987), Thessaloniki, School of Architecture, Aristotelian University of Thessaloniki: 85-95, σσ. 92-93.

¹⁵⁵⁹ Καραδήμου-Γερόλυπου Α. (1997), «Προσφυγική Εγκατάσταση και Ανασχεδιασμός των Βορειοελλαδικών Πόλεων, 1912-1940», στο Επιστημονικό Συμπόσιο *Ο Ξεριζωμός και η Άλλη Πατρίδα: Οι Προσφυγιοπόλεις στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας: 89-118, σσ. 96-97· Φ.Ε.Κ. 17-7/16-8-1923, αρ. φύλλου 228, νομοθετικό διάταγμα περί σχεδίων πόλεων, κωμών και συνοικισμών του κράτους και οικοδόμησης αυτών.

καθορισμός διακριτών ζωνών χρήσης (όπως περιοχές κατοικίας, εμπορίου, αναψυχής)¹⁵⁶⁰.

Την τήρηση των όρων του διατάγματος ελέγχαν οι μηχανικοί του ελληνικού δημοσίου (όπως ο Λίβας στην Κομοτηνή και Ξάνθη) που βρέθηκαν επί τόπου επιβλέποντας το έργο της οικιστικής ανάπτυξης για τις ανάγκες της προσφυγικής εγκατάστασης από την Ε.Α.Π. Η παρουσία τους εξέφραζε την προσπάθεια του κράτους να περιορίσει στο ελάχιστο τις ιδιωτικές πρωτοβουλίες και να παγιώσει την παρουσία του στον καθολικό έλεγχο του χώρου, τόσο του υπό δημιουργία όσο και του υφιστάμενου.

Στην περίπτωση των θρακικών πόλεων εφαρμόστηκαν μεμονωμένες ρυθμίσεις και όχι η βασικότερη. Έτσι, η υλοποίηση και προπάντων η εκτέλεση των σχεδίων πόλης έγινε με σχετικά μεγάλη καθυστέρηση. Δηλαδή, το σχέδιο πόλης για την Κομοτηνή ολοκληρώθηκε το 1933 (από απόστρατους αξιωματικούς του ρωσικού αυτοκρατορικού στρατού), το σχέδιο πόλης της Ξάνθης το 1936 και της Αλεξανδρούπολης το 1929¹⁵⁶¹. Σε σύντομο χρονικό διάστημα τα πρωταρχικά σχέδια επεκτάθηκαν περιλαμβάνοντας νέες εκτάσεις των οικισμών ή κομμάτια που δεν είχαν προηγουμένως συμπεριληφθεί¹⁵⁶².

Ειδικότερα το σχέδιο πόλης της Κομοτηνής επεδίωξε να αναμορφώσει την εικόνα του δομημένου χώρου της, που παρουσίαζε «...την όψιν τουρκοπόλεως...», στους εννέα συνοικισμούς οι οποίοι συνέθεταν τον νέο αστικό της χώρο¹⁵⁶³. Το σχέδιο εκπονήθηκε σε μια περίοδο όπου είχαν σχεδόν ολοκληρωθεί οι εργασίες οικοδόμησης των νέων συνοικισμών και οι πολεοδομικές επεμβάσεις στον υφιστάμενο αστικό χώρο ήταν περιορισμένες. Πραγματικά, η εικόνα της πρωτεύουσας της Γενικής Διοίκησης Θράκης συνέχισε να παρουσιάζει τη δυαδικότητα της παραδοσιακής τοπογραφίας των βαλκανικών πόλεων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (βόρειο και νότιο κομμάτι).

Η εκπόνηση, η έγκριση και η εκτέλεση των σχεδίων πόλεων επιβεβαίωσε την κρατική βούληση και τον χαρακτήρα των επεμβάσεων της στο τοπίο της νεο-προσαρτηθείσας περιφέρειας και πολύ περισσότερο την αδυναμία επιβολής

¹⁵⁶⁰ Lagopoulos A. P. (2005), "Monumental Urban Space and National Identity: The Early Twentieth Century New Plan of Thessaloniki", *Journal of Historical Geography*, 31, σ. 71

¹⁵⁶¹ Αθμοσιένη Μεταπτυχιακή Εργασία, Κατσίμιγας Κ. (2001-2002), *Ιστορική Εξέλιξη της Κομοτηνής*, Σχολή Θετικών Επιστημών και Τεχνολογίας, Περιβαλλοντικός Σχεδιασμός Πόλεων και Κτιρίων, Θεματική Ενότητα 1, Κομοτηνή: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, σ. 2· Φ.Ε.Κ., 16-06-1936, αρ. φύλλου 261, Διάταγμα «Περί εγκρίσεως τμήματος του σχεδίου ρυμοτομίας της πόλεως Ξάνθης»· Φ.Ε.Κ., 26-09-1933, αρ. φύλλου 279, Διάταγμα «Περί εγκρίσεως του σχεδίου της πόλεως Κομοτηνής».

¹⁵⁶² Φ.Ε.Κ., 28-06-1939, αρ. φύλλου 265, Διάταγμα «Περί Εγκρίσεως Συμπληρωματικού Τμήματος του σχεδίου της πόλεως Ξάνθης»· Φ.Ε.Κ., 02-11-1938, αρ. φύλλου 418, Διάταγμα «Περί εγκρίσεως του σχεδίου τμήματος της πόλεως Ξάνθης»· Φ.Ε.Κ., 14-02-1933, αρ. φύλλου 40, Διάταγμα «Περί εγκρίσεως του σχεδίου τμήματος της πόλεως Κομοτηνής»· Φ.Ε.Κ., 12-03-1931, αρ. φύλλου 58, Διάταγμα «Περί εγκρίσεως του σχεδίου τμήματος της πόλεως Αλεξανδρουπόλεως».

¹⁵⁶³ Γενικό Πολεοδομικό Σχέδιο Κομοτηνής, (Μάιος 1984), *Ιστορική Εξέλιξη*, 1:10.000, Κομοτηνή, Χάρτης Α-4.1· Θρακική Στοά (1932), *Λεύκωμα Θράκης-Μακεδονίας*, Κομοτηνή: Αργ. Δρακόπουλος-Τύποις Απ. Αντωνιάδου, σ. 247.

επιτελικού σχεδιασμού: «...η μικροαστική όμως εγκατάσταση των προσφύγων ως αυτή εγένετο εν σπουδή αντιεπιστημονικώς και αμελέτητος...»¹⁵⁶⁴. Εν τέλει, η ετεροχρονισμένη εφαρμογή των σχεδίων πόλεων νομιμοποίησε τις επεμβάσεις του παρελθόντος (όπως η ίδρυση των προσφυγικών συνοικισμών), ενάντια σε κάθε εκσυγχρονιστική λογική χωροταξικής και πολεοδομικής διαχείρισης του χώρου και των τόπων τους.

Προκειμένου να εξετασθούν οι εκσυγχρονιστικές προσπάθειες και η αναπροσαρμογή των αστικών κέντρων μετά την πληθυσμιακή και την οικιστική τους διεύρυνση, εξετάζεται μια σειρά παρεμβάσεων εντός και εκτός του οικιστικού πλέγματός τους. Τα παραδείγματα που ανιχνεύτηκαν επικεντρώνονται στην περίπτωση της Κομοτηνής και συμπληρώνονται από κάποια άλλα κατά την περίπτωση της Ξάνθης. Αυτά θεωρούνται ενδεικτικά της γενικότερης κατάστασης που έλαβε χώρα και στα υπόλοιπα αστικά κέντρα της Θράκης.

Ο Σπ. Δάσιος σε σύντομο χρονικό διάστημα μετά τον διορισμό του στη θέση του υπουργού Γενικού Διοικητή, με απόφαση του προχώρησε στην κατεδάφιση του μεγαλύτερου μέρους των τειχών του κάστρου της Κομοτηνής¹⁵⁶⁵. Η απομάκρυνση σημαντικών στοιχείων της αστικής τοπιογραφίας (ορόσημα) ήταν μια δράση που εκδηλώθηκε εκείνη την περίοδο στις Νέες Χώρες, και είχε ήδη εφαρμοστεί εκτεταμένα από τις κυβερνήσεις των όμορων βαλκανικών κρατών, προς ικανοποίηση των αναγκών πολεοδομικού ανασχεδιασμού στο όνομα του εκσυγχρονισμού των αστικών συνόλων¹⁵⁶⁶.

Στην περίπτωση της Κομοτηνής εκτός της απομάκρυνσης των στοιχείων που συνδέονταν με τον έναν ή τον άλλον τρόπο με τις προηγούμενες διοικήσεις και παρά τη βυζαντινή προέλευση του τείχους, υπήρχε το θέμα της διαχείρισης του αστικού χώρου. Τα υπολείμματα του κάστρου βρίσκονταν στο κέντρο του οικιστικού ιστού και χωρίς να είναι βέβαια εάν εντός αυτού, εκτός της εβραϊκής συνοικίας και του ορθόδοξου μητροπολιτικού ναού της πόλης, υπήρχε δομημένος ή αδόμητος χώρος που θα ήταν ιδανικός για την ικανοποίηση των διευρυσμένων στεγαστικών αναγκών της πόλης.

Η κατεδάφιση θεωρήθηκε ευεργετική για την πόλη και τους κατοίκους της. Κατ' αρχήν, ένα μέρος των δομικών υλικών των τειχών επαναχρησιμοποιήθηκε για τις ανάγκες του κλάδου των οικοδομών. Δεύτερον, αυξήθηκε σημαντικά το απόθεμά τους για τη δόμηση χώρων και, τρίτον, απομακρύνθηκε ένα παραδοσιακό σημείο αναφοράς της πόλης δίνοντας τη θέση του σε μια νέα εικόνα της Κομοτηνής. Πέρα

¹⁵⁶⁴ Καλευράς Α. (1930), «Αστυφιλία, Παρασιτισμός και Μικροαστική Εγκατάσταση», *Εφημερίς των Βαλκανίων*, Θεσσαλονίκη όπως παρατίθεται στο Λεοντίδου Λ. (1989), *Πόλεις της Σιωπής: Εργατικός Εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Αθήνα: Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, σ. 209.

¹⁵⁶⁵ Μουτσόπουλος Ν. Κ. (1987-90), "Ιστορική Σκιαγραφία της Κομοτηνής", *Θρακική Επετηρίδα*, 7, σ. 171.

¹⁵⁶⁶ Mazower M. (2004), *Salonica, City of Ghosts: Christians, Muslims and Jews 1430-1950*, London: Harper-Collins Perennial, σ. 352· Καραδήμου-Γερόλυμου Α. (1997), *Μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Βορειοελλαδικές Πόλεις στην Περίοδο των Οθωμανικών Μεταρρυθμίσεων*, Αθήνα: Τροχαλία, σσ. 132-135.

απ' όλα αυτά, ξεκίνησαν οι προσπάθειες ενίσχυσης του πυρήνα συγκέντρωσης της κυρίαρχης ομάδας της πόλης, με την εγκατάσταση προσφυγικών οικογενειών εντός του υπάρχοντος ιστού, όταν οι μοναδικοί ελεύθεροι χώροι περιορίζονταν περιαστικά, στις περιοχές που δεν καλύπτονταν από έλη. Από την κατεδάφιση των τειχών δεν προέκυψαν προβλήματα αμφισβήτησης της ιδιοκτησίας. Η ενέργεια βασίστηκε στο νόμο ΔΡΛΔ' και στο νομοθετικό διάταγμα Νοεμβρίου του 1922, που επέτρεψαν την αναγκαστική απαλλοτρίωση αστικών οικοπέδων και περιαστικών κτημάτων για λόγους κοινής ωφελείας.

Φωτογραφία 1δ.ii.25: Άποψη των τειχών του κάστρου της Γκιουμουλτζίνας

Πηγή: Stamp Circuit

http://www.stampcircuit.com/Coin_Auction_Prices_Realized/auctionmap.php?dirname=Coin_Auction_Prices_Realized&ItemType=Postcard&class=Coin&sale_id=1716&country=THRACE%20%28EAST-WEST-NORTH%29%20%26amp;%20PORT-LAGOS&single= (23-07-2010, 17:30)

Στην παραπάνω συλλογιστική, εντάσσονται και επεμβάσεις ανάδειξης της σημειολογίας της Κομοτηνής ως διοικητικού κέντρου της βορειοανατολικότερης περιφέρειας του ελληνικού έθνους-κράτους. Συγκεκριμένα, το κτίριο της δημαρχίας, που βρισκόταν στην Πλατεία Βουλγαροκτόνου, στο κέντρο της πόλης, ήδη από την περίοδο της οθωμανικής διοικητικής παρουσίας θεωρήθηκε «...μικρόν και ακατάλληλον να στεγάση τη Δημαρχείαν Κομοτηνής...»¹⁵⁶⁷. Το κτίριο κατεδαφίστηκε αρκετά αργότερα κατά την περίοδο 1935-1936 και η δημαρχία μετεγκαταστάθηκε σε άγνωστο κτίριο μέχρι την οικοδόμηση του νέου. Νωρίτερα, είχαν ήδη ολοκληρωθεί οι εργασίες ανέγερσης του *Διοικητικού Μεγάρου* και του *Κυβερνείου* εμπλουτίζοντας το απόθεμα των μνημειακών δημόσιων κτιρίων εντός της πόλης¹⁵⁶⁸.

¹⁵⁶⁷ Θρακική Στοά (1932), *Λεύκωμα Θράκης-Μακεδονίας*, Κομοτηνή: Αργ. Δρακόπουλος-Τύποις Απ. Αντωνιάδου, σ. 249.

¹⁵⁶⁸ Gloag J. (1975), *The Architectural Interpretation of History*, London: A & C Black, σ.σ 1-2, όπως παρατίθεται στο Whyte W. (2006), "How do Buildings Mean? Some Issues of Interpretation in the History of Architecture", *History and Theory*, 45, σ. 159· Γ.Α.Κ., Κ.Υπ/ Αρχείο Μητροπολίτου Ελευθερουπόλεως, Σωφρόνιου/Φάκελος 85γ, Β' Αποστολή, Πρακτικά Συσκέψεων, Βουλευτικό-Προσφυγικό Θράκης, αρ. εγγράφου α/α 87, Πόρισμα

Εντός του ίδιου εκσυγχρονιστικού πλαισίου χωροταξικής αναμόρφωσης τοποθετείται και η προσπάθεια απομάκρυνσης στοιχείων του παρελθόντος, όπως έγινε με τους εκτοπισμούς της αθιγγανικής κοινότητας στην Κομοτηνή και στην Ξάνθη (βλέπε κεφάλαιο 1γ.ν, *supra*). Με την απομάκρυνση των αθίγγανων προέκυψε ένα απόθεμα γης που μπορούσε να αξιοποιηθεί σύμφωνα με την επιθυμία αλλαγής των παραδοσιακών αστικών ιστών. Πλησίον του Ντεντελέρ Καραγατζί, υπήρχε το νεκροταφείο του Αγ. Χαράλαμπου, όπου νωρίτερα είχαν αποφασιστεί η εκταφή των νεκρών, η μεταφορά των οστών τους σε άλλο νεκροταφείο και η ανέγερση του ναού της Αγίας Σοφίας (1931-1932) για τις ανάγκες των παρακείμενων προσφυγικών συνοικισμών¹⁵⁶⁹. Η έκταση που προέκυψε από την απομάκρυνση των αθίγγανων και τη μεταφορά του νεκροταφείου, παρέμεινε αρχικά αδόμητη και αργότερα χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή του *Εθνικού Σταδίου* της πόλης.

Φωτογραφία 1δ.ii.26: Η Πλατεία Βουλγαροκτόνου και το οθωμανικό δημαρχείο της Γκιουμουλτζίνας (circa 1920)

Πηγή: Κουτλογεωργίου Σ. (2006), *Η Κομοτηνή του Παρελθόντος: Φωτογραφικό Οδοιπορικό (1920 έως σήμερα)*, Κομοτηνή: Δήμος Κομοτηνής-Δ.Ε.Π.Α.Κ., σ. 14.

Η πρωτεύουσα της Γενικής Διοίκησης δέχθηκε και μια σειρά άλλων εκσυγχρονιστικών πολεοδομικών παρεμβάσεων εντός του παραδοσιακού της ιστού. Μεταξύ 1923-1924, ολοκληρώθηκε η επαναχάραξη της *Λεωφόρου Στρατώνων* (σημερινή *Λεωφόρος Ηρώων*)¹⁵⁷⁰. Ο οδικός άξονας αυτός υπήρχε από τις αρχές του 20ού αιώνα, όπως αποκαλύπτεται από χαρτογραφικά σκαριφήματα της εποχής¹⁵⁷¹. Η

Συσκέψεως Βουλευτών-Γερουσιαστών και Νομαρχών Γενικής Διοικήσεως Θράκης Γενομένης εν Κομοτηνή την 14/15 Οκτωβρίου 1929 υπό την Προεδρία του κ. Υπ. Γενικού Διοικητού Θράκης, 14/15-10-1929.

¹⁵⁶⁹ Θρακική Στοά (1932), *Λεύκωμα Θράκης-Μακεδονίας*, Κομοτηνή: Αργ. Δρακόπουλος-Τύποις Απ. Αντωνιάδου, σσ. 250-251.

¹⁵⁷⁰ *Ibid*, σ. 250.

¹⁵⁷¹ Καραδήμου-Γερόλυμπου Α. (1997), *Μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Βορειοελλαδικές Πόλεις στην Περίοδο των Οθωμανικών Μεταρρυθμίσεων*, Αθήνα: Τροχαλία, σ. 249.

κατασκευή λοιπόν αναφερόταν στην επέκταση της οδού, προκειμένου να καλύψει την απόσταση μέχρι τους στρατώνες, και τις εργασίες καθορισμού της κυκλοφοριακής ροής της.

Η λεωφόρος ξεκινά από το κέντρο της πόλης και κατευθύνεται βόρεια, διασχίζοντας το μουσουλμανικό κομμάτι της πόλης, για να καταλήξει στην είσοδο των πρώην στρατοπέδων του βουλγαρικού στρατού. Ο δρόμος ικανοποιεί αποκλειστικά τις ανάγκες μετακίνησης εντός του πολεοδομικού συγκροτήματος της Κομοτηνής, μιας και ακόμα και σήμερα δεν επεκτείνεται στους οικισμούς βόρεια της πόλης (η διαδρομή τερματίζει στην είσοδο των στρατιωτικών εγκαταστάσεων). Ήταν ο μοναδικός δρόμος της εποχής που ακολουθούσε μια ευθεία πορεία εντός μιας περιοχής η οποία χαρακτηριζόταν από τους στενούς, οφιοειδείς και με πολλά αδιέξοδα εντός των συνοικιών Κιρ και Γενί Μαχαλέ.

Η επέκταση του βορειότερου κομματιού της ευθείας λεωφόρου εκτός από τον αναγκαίο εκσυγχρονισμό της αστικής τοπιογραφίας, προσέφερε ευκολίες επιτήρησης της καθημερινότητας των ομάδων που οικιστικά βρίσκονταν στην πορεία της¹⁵⁷². Η εικόνα και η οργάνωση του παραδοσιακού ιστού δέχθηκε βολές αναθεώρησης από την κεντρική εξουσία σε μια υπό διαρκή επιτήρηση περιοχή. Με τη διάνοιξη της λεωφόρου και τη επακόλουθη αύξηση του μεταφορικού της φόρτου, οι μουσουλμανικές συνοικίες έχασαν ένα κομμάτι της ιδιωτικότητάς τους. Η συνοχή των μαχαλάδων δέχθηκε πιέσεις προσαρμογής στις νέες λειτουργίες της πόλης με τη βελτίωση της συγκοινωνιακής υποδομής μεταξύ του κέντρου του περιαστικού χώρου του υφιστάμενου αστικού ιστού. Εκτός της παραπάνω επέμβασης, το σχέδιο πόλης του 1933 προέβλεπε τη διάνοιξη και άλλων δρόμων εντός των μουσουλμανικών συγκεντρώσεων της πόλης, οι οποίες δεν πραγματοποιήθηκαν τουλάχιστον μέχρι και την εγκαθίδρυση της βουλγαρικής διοίκησης το 1941¹⁵⁷³.

Συναφής με τα παραπάνω θεωρείται και η προσπάθεια καθορισμού της πορείας της κοίτης του Μπουκλουτζά, που διαπερνούσε το μεγαλύτερο μέρος του οικιστικού ιστού της πόλης. Το *Ειδικό Ταμείο Υδραυλικών και Εξυγιαντικών Έργων Κομοτηνής*, που ιδρύθηκε το 1926, είχε περιοριστεί στην κατασκευή τοιχωμάτων και στην εκσκαφή της κοίτης του. Τα έργα αυτά δεν είχαν καταφέρει να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά το θέμα της ροής του χειμάρρου ιδίως σε περιόδους πλημμυρών.

Με εισήγηση του Καλογερά αποφασίστηκε η μετατροπή τουλάχιστον του τμήματος που διερχόταν το κέντρο της πόλης, σε κλειστού τύπου κεντρική αρτηρία υπονόμων. Με την προτεινόμενη διαρρύθμιση, προβλέφθηκαν η δημιουργία μιας μεγάλης λεωφόρου που θα διέσχιζε το κέντρο της πόλης, η δημιουργία μιας

¹⁵⁷² Ρέντζος Γ. (2006), *Ανθρωπογεωγραφίες της Πόλης: Διεπιστημονική, Διαθεματική και Διαπολιτισμική Προσέγγιση του Αστικού Φαινομένου*, Αθήνα: Τυποθήτω-Δαρδάνος Γ., σσ. 239-240.

¹⁵⁷³ Αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Κατσιμίγας Κ. (2001-2002), *Ιστορική Εξέλιξη της Κομοτηνής*, Σχολή Θετικών Επιστημών και Τεχνολογίας, Περιβαλλοντικός Σχεδιασμός Πόλεων και Κτιρίων, Θεματική Ενότητα 1, Κομοτηνή: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, σ. 8.

ευρύχωρης πλατείας και, κυρίως, η δημιουργία αστικών οικοπέδων για την κάλυψη των αυξημένων αναγκών οικοδόμησης της Κομοτηνής¹⁵⁷⁴.

Το έργο τουλάχιστον μέχρι την άνοιξη του 1936, δεν είχε ξεκινήσει, όπως παρουσιάζεται σε φωτογραφία της εποχής από την περιοχή βόρεια του κτιρίου της Γενικής Διοίκησης. Στην εικόνα ένα μέρος της κοίτης του Μπουκλουτζά ήταν επιχωματωμένο και η διέλευση του πραγματοποιούνταν μέσω των γεφυρών που προϋπήρχαν¹⁵⁷⁵. Το έργο έμελλε να ολοκληρωθεί πολύ αργότερα, κατά τις αρχές της δεκαετίας του 1960, έπειτα από μια καταστροφική πλημμύρα το 1959-1960¹⁵⁷⁶. Αντίστοιχου μεγέθους χωροταξικές επεμβάσεις δεν καταγράφηκαν στα υπόλοιπα αστικά κέντρα της περιοχής.

Από τις σπουδαιότερες σημειολογικές επεμβάσεις εντός του τοπίου της Κομοτηνής, είναι «...το[υ] μέγαρον Δάσιου[,] ένθα στεγάζεται το Αγροτικόν Οικοτροφείον και η Μηχανική Υπηρεσία Κοινοτήτων...»¹⁵⁷⁷. Από τις πηγές αναφέρεται η χωροθέτηση του κτιρίου στο κέντρο της πόλης, στην *Πλατεία Ελευθερίας* (σημερινή *Πλατεία Ειρήνης*). Δεν είναι, όμως, γνωστό εάν το κτίριο αντιστοιχεί σε σημαντικό οικοδόμημα του πολεοδομικού συγκροτήματος της πόλης, όπως και αν πρόκειται για μετονομασία ενός κτιρίου που φιλοξένησε κάποιες υπηρεσίες της Γενικής Διοίκησης, η οποία άλλωστε είχε στεγαστεί στο Μέγαρο Τσανακλή. Σε κάθε περίπτωση, ο Δάσιος, μία δεκαετία μετά την αποχώρησή του από τη θέση του Υπουργού Γενικού Διοικητή Θράκης, διατηρούσε την υστεροφημία του μέσω ενός δημόσιου κτίσματος δηλωτικού της νέας διοίκησης και των σημειολογικών της παρεμβάσεων¹⁵⁷⁸.

Το κεντρικό κομμάτι του αστικού ιστού της Κομοτηνής αναδημιουργήθηκε ριζικά και άλλαξε λειτουργία, επιτυγχάνοντας την αντικατάσταση παραδοσιακών δομών από άλλες. Ταυτόχρονα επιτεύχθηκε η ενίσχυση της κυρίαρχης εθνοτικά ομάδας, με την κατάληψη ενός μεγαλύτερου και αισθητότερης σημειολογικής παρουσίας μέρους της περιοχής στο συνολικό οικιστικό πλέγμα της πόλης. Η κατάργηση της εθνοτικής-οικιστικής ασυνέχειας, που δημιουργούσε η παρουσία των Αθίγγανων, σε μια περιοχή η οποία ήδη μετά την εγκατάσταση των προσφύγων είχε χρωματιστεί από την κυρίαρχη ομάδα, επιτεύχθηκε στο έπακρο.

¹⁵⁷⁴ Θρακική Στοά (1932), *Λεύκωμα Θράκης-Μακεδονίας*, Κομοτηνή: Αργ. Δρακόπουλος-Τύποις Απ. Αντωνιάδου, σ. 250.

¹⁵⁷⁵ Γ.Β., Αρχείο Σουλιώτη-Νικολαΐδη Αθ. Γενικός Διοικητής Θράκης (1935-1936), Φάκελος 33, Υποφάκελος 3/Π/4, Φωτογραφίες και Αποκόμματα. Περιοδεία Βασιλιά Γεώργιου του Β' στη Θράκη, 1936, Φωτογραφία αρ. 137.

¹⁵⁷⁶ Αδημοσίευτη πτυχιακή εργασία, Κουτσούκος Β. (2000), *Εθνοτικός Ανταγωνισμός και Χώρος στην Πολυπολιτισμική Κομοτηνή*, Τμήμα Γεωγραφίας, Μυτιλήνη: Πανεπιστήμιο Αιγαίου, σ. 59.

¹⁵⁷⁷ Θρακική Στοά (1932), *Λεύκωμα Θράκης-Μακεδονίας*, Κομοτηνή: Αργ. Δρακόπουλος-Τύποις Απ. Αντωνιάδου, σ. 248.

¹⁵⁷⁸ Baker A. R. H., (1992), "Collective Consciousness and the Local Landscape: National Ideology and the Commune Council of Mesland (Loir-et-Cher) as Landscape Architect During the 19th Century" in Baker A. R. H. and Biger G., (eds.), *Ideology and Landscape in Historical Perspective: Essays on the Meanings of Some Places in the Past*, Cambridge, Cambridge University Press: 255-288, σ. 275.

Σε αντίθεση με την πρωτεύουσα της Θράκης, η πόλη της Ξάνθης δέχθηκε μικρότερης έκτασης επεμβάσεις στο τοπίο της. Εκεί και στα πλαίσια της προσφυγικής εγκατάστασης λήφθηκε η απόφαση ίδρυσης ορφανοτροφείων αρρένων και θηλέων, υπό την επίβλεψη του οικείου μητροπολίτη¹⁵⁷⁹. Το ίδρυμα των αρρένων, αρχικά, φιλοξενήθηκε σε επιταγμένο σχολικό κτίριο της μουσουλμανικής κοινότητας παρά την ακίνητη περιουσία που του είχε χορηγηθεί για τη συντήρησή του¹⁵⁸⁰. Μετά από δετή παραμονή το σχολικό κτίριο επιστράφηκε στην κοινότητα και το ορφανοτροφείο μετεγκαταστάθηκε εντός του κτιριακού συγκροτήματος της Μονής Ταξιαρχών (1931) μέχρι τη μεταφορά του στη γειτονική Δράμα (1933)¹⁵⁸¹. Με τη διακοπή της λειτουργίας του η ακίνητη περιουσία του μεταβιβάστηκε στο αντίστοιχο ίδρυμα θηλέων, το οποίο ήδη διατήρησε σημαντικές κτιριακές εγκαταστάσεις στην πόλη¹⁵⁸².

Με την ίδρυση των ορφανοτροφείων επιτεύχθηκαν η αριθμητική ενίσχυση της κυρίαρχης ομάδας και ταυτόχρονα διευθετήθηκε η εγκατάσταση των ορφανών προσφυγόπαιδων όπως προέτασσε και το πρόγραμμα της Ε.Α.Π. Περισσότερο απ' όλα ήταν η καθημερινή χρησιμοποίηση των συμβολικών και μη τόπων (ιδιωτικών και δημόσιων) του παραδοσιακού οικιστικού πλέγματος από μια ομάδα που κατά το παρελθόν δεν είχαν ερείσματα επέμβασης και παρουσίας σε αυτούς.

Φωτογραφία 1δ.ii.27: Άποψη της περιοχής Πος-Πος πριν την αναδάσωση

Πηγή: Θρακική Στοά (1932), *Λεύκωμα Θράκης-Μακεδονίας*, Κομοτηνή: Δρακόπουλος Αργ.-Τύποις Απ. Αντωνιάδου, σ. 29

Τοιουτοτρόπως ως ένα σημαντικό παράδειγμα δημόσιου τόπου που άλλαξε χρήση και χρήστες, καταγράφεται η μετατροπή του οθωμανικού διοικητηρίου του

¹⁵⁷⁹ Φ.Ε.Κ., 03-11-1923, αρ. φύλλου 31, Βασιλικό Διάταγμα «Περί ιδρύσεως Εθνικού Ορφανοτροφείου αρρένων εν Ξάνθην»· Φ.Ε.Κ., 09-02-1923, αρ. φύλλου 44, Βασιλικό Διάταγμα «Περί Ιδρύσεως Εθνικού Ορφανοτροφείου Θηλέων εν Ξάνθην και προσθήκης εν αυτών τριών θέσεων διδασκάλων τέχνης».

¹⁵⁸⁰ Ι.Α.Υ.Ε. 1925 Β' Πολιτική, 1925-1930, Περί της Δυτικής Θράκης, Κομοτηνή, 24-02-1925, αρ. πρωτ. 61, συντάκτης: Ο αντιπρόσωπος της ελληνικής επιτροπής στην 9η Υποεπιτροπή, προς: Ελληνική αντιπροσωπεία Μικτής Επιτροπής Ανταλλαγής Πληθυσμών, Κωνσταντινούπολη.

¹⁵⁸¹ Φ.Ε.Κ., 01-03-1933, αρ. φύλλου 56, Διάταγμα «Περί καταργήσεως Εθνικού Ορφανοτροφείου Ξάνθης»· Αθανασιάδου Θ. Δ. (1931), *Ημερολόγιον Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης. Έτος Α*, Δράμα: Τυπογραφείον Κυριαζοπούλου-Πεντζίκη, σ. 167.

¹⁵⁸² Θρακική Στοά (1932), *Λεύκωμα Θράκης-Μακεδονίας*, Κομοτηνή: Αργ. Δρακόπουλος-Τύποις Απ. Αντωνιάδου, σ. 268.

σαντζακιού της Γκιουμουλτζίνας στην Κομοτηνή, επί της Λεωφόρου Στρατώνων, σε δικαστικό μέγαρο, για τη στέγαση του *Εφετείου Θράκης*, του *Πρωτοδικείου Ροδόπης*, του *Πταισματοδικείου* και του *Ειρηνοδικείου Κομοτηνής*¹⁵⁸³. Στο κτίριο, όπως ήδη αναφέρθηκε, απεικονίζεται η συνολική μετατροπή της κεντρικής πολιτικής εξουσίας, από την αυτοκρατορία σε εθνικό κράτος. Η αλλαγή τόνιζε τις νέες ανάγκες που γεννούσε η πόλη, ως προς την περιφέρεια που εξυπηρετούσε και τον ρόλο που διαδραμάτιζε.

Από την άλλη, ως παράδειγμα ιδιόκτητου τόπου που άλλαξε χρησιμοποίηση και χρήστες, προς όφελος της κυρίαρχης ομάδας, αναφέρεται το κτίριο στη γωνία των οδών Χρύσης (σημερινή Βενιζέλου) και Ερμού (σημερινή Κονίτσης), στην Ξάνθη. Το κτίριο, ιδιοκτησίας του μέλους της εβραϊκής κοινότητας Ξάνθης, που βρισκόταν πλησίον της κεντρικής αγοράς και του πύργου του Ρολογιού, στέγαζε από το 1934 και για μία επταετία την *Οικονομική Εφορία Ξάνθης* και το *Δημόσιο Ταμείο Ξάνθης*. Η αλλαγή χρήσης της οικίας είναι πιθανόν να έγινε βάσει των ρυθμίσεων που προσέφερε το διάταγμα περί στέγασης των δημοσίων υπηρεσιών και όχι λόγω οικονομικών προβλημάτων που αντιμετώπιζε ο ιδιοκτήτης (κατείχε 12 καταστήματα και δύο καπναποθήκες)¹⁵⁸⁴.

Το πνεύμα εκμοντερνισμού εκδηλώθηκε και στον περιαστικό χώρο των θρακικών πόλεων μέσω της δημιουργίας διακριτών ζωνών χρήσεων γης. Μια τέτοια αποτελεί η αναδάσωση μιας έκτασης 300 περίπου στρεμμάτων, στην περιοχή Πος-Πος στα δυτικά όρια της Κομοτηνής για τη δημιουργία ενός πάρκου και εγκαταστάσεων αναψυχής (1931) με την ονομασία *Χίλια Δένδρα*, αφού πρώτα αποξηράνθηκε ένα μέρος του ομώνυμου έλους¹⁵⁸⁵. Η πόλη απέκτησε πλέον μια έκταση στον περιαστικό χώρο, που σε σύντομο χρονικό διάστημα επρόκειτο να λειτουργήσει ως τόπος αναψυχής των κατοίκων της, εκτός τα δύο πάρκα -επί των μουσουλμανικών νεκροταφείων- που είχαν ιδρυθεί νωρίτερα. Η Κομοτηνή, ως υπό διαμόρφωση ελληνική πόλη και πρωτεύουσα της περιφέρειας της Θράκης, είχε ανάγκη τη δημιουργία ενός πάρκου αναψυχής, σύμφωνα με τα πολεοδομικά και χωροταξικά πρότυπα της εποχής¹⁵⁸⁶.

Η περιοχή Πος-Πος θεωρήθηκε κατάλληλη για τη χωροθέτηση μιας τέτοιας λειτουργίας, παρά την παρουσία του έλους και του ομώνυμου χειμάρρου. Το πάρκο δεν κατασκευάστηκε στα ανατολικά όρια, στις μουσουλμανικές συνοικίες, ούτε στα βόρεια, στις στρατιωτικές εγκαταστάσεις. Η χωροθέτησή του πραγματοποιήθηκε σε

¹⁵⁸³ *Ibid*, σσ. 247-248.

¹⁵⁸⁴ Εξάρχου Θ. (2001), *Οι Εβραίοι της Ξάνθης (Ο Κόσμος που Χάθηκε αλλά δεν Ξεχάστηκε)*, Ξάνθη: ΠΑ.ΚΕ.ΘΡΑ., σ. 29-30.

¹⁵⁸⁵ Αδημοσίευτη πτυχιακή εργασία, Κουτσούκος Β. (2000), *Εθνοτικός Ανταγωνισμός και Χώρος στην Πολυπολιτισμική Κομοτηνή*, Τμήμα Γεωγραφίας, Μυτιλήνη: Πανεπιστήμιο Αιγαίου, σ. 58· Θρακική Στοά (1932), *Λεύκωμα Θράκης-Μακεδονίας*, Κομοτηνή: Αργ. Δρακόπουλος-Τύποις Απ. Αντωνιάδου, σ. 250.

¹⁵⁸⁶ Γερόλυμπου Α. (χ.η.). *Πόλεις και Ύπαιθρος: Μετασχηματισμοί και Αναδιαρθρώσεις στο Πλαίσιο του Εθνικού Χώρου* στο Χατζηιωσήφ Χ.. (Επιμ.) "Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα, 1922-1940: Ο Μεσολέμος". Αθήνα, Βιβλιόραμα, Β1: 59-105, σ. 90.

μια περιοχή όπου πρακτικά τουλάχιστον υπήρχαν δυσκολίες κατασκευής και χρησιμοποιούνταν επίσης από τους μπεκτασίδες μουσουλμάνους της πόλης (ομώνυμος τεκές), αλλά βρισκόταν κοντά στις νέες περιοχές κατοικίας των μελών της κυρίαρχης ομάδας.

Στην Ξάνθη η αντίστοιχη δράση εκδηλώθηκε με την κατασκευή του *Εθνικού Σταδίου*, το οποίο κατασκευάστηκε έπειτα από συνεργασία της Γενικής Διοίκησης και της Μητρόπολης Ξάνθης και Περιθωρίου. Η οικοδόμησή του ξεκίνησε επί εποχής Δασίου, νοτιοανατολικά της συνοικίας Σαμμάκωβ, πλάι στις ανατολικές όχθες του χειμάρρου της Ξάνθης και σε περιοχή που κατοικούνταν από μέλη της κυρίαρχης ομάδας (γηγενείς και πρόσφυγες)¹⁵⁸⁷. Η έκταση όπου κατασκευάστηκε το στάδιο ήταν αδόμητη κατά το παρελθόν, χωρίς να μπορούμε να μιλήσουμε με βεβαιότητα για τη χρήση και κυρίως για το ιδιοκτησιακό καθεστώς της. Πάντως, ήταν η πρώτη φορά που ένα τόσο σημαντικό σημειολογικά ορόσημο προσετίθετο στον περιαστικό χώρο της Ξάνθης, σηματοδοτώντας τη δυναμική της και θέτοντας τα νέα όρια ανάπτυξης του.

Εκτός των χώρων που δεσμεύθηκαν για ψυχαγωγικές και αθλητικές εκδηλώσεις περιμετρικά των θρακικών πόλεων, ένα μέρος τους παραχωρήθηκε στην αποκλειστική χρήση των στρατιωτικών δυνάμεων. Σε μικρή απόσταση από την πόλη της Ξάνθης, απαλλοτριώθηκε αναγκαστικά έκταση 92 περίπου στρεμμάτων, άγνωστης ιδιοκτησίας για την κατασκευή πεδίου βολής¹⁵⁸⁸. Στην πόλη της Κομοτηνής και ως πρωτεύουσα της Γενικής Διοίκησης χορηγήθηκε πίστωση από το υπουργείο Στρατιωτικών για την επέκταση των στρατιωτικών της εγκαταστάσεων στην περιοχή των Στρατώνων και την μεταστέγαση της έδρα της στρατιάς Θράκης από την Ξάνθη¹⁵⁸⁹.

Την ίδια περίοδο, στην πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους οι στρατιωτικές εγκαταστάσεις μεταφέρονταν εκτός του οικισμένου χώρου στους πρόποδες του Υμηττού (Γουδί), ελευθερώνοντας χώρο για άλλες χρήσεις¹⁵⁹⁰. Αντιθέτως στη Θράκη και ιδιαίτερα στην πρωτεύουσα της, διατηρήθηκε η χρήση και ο συμβολισμός μιας περιοχής παραδοσιακά συνδεδεμένης με την ύπαρξη στρατιωτικών δυνάμεων, εκφράζοντας ακόμη πιο έντονα τον δυναμικό τρόπο επιβολής του εθνικού κράτους στο χώρο. Επιπροσθέτως, η διατήρηση και η ενίσχυση της στρατιωτικής παρουσίας υποδήλωνε τη γεωγραφική εγγύτητα της με το δομημένο χώρο και κυρίως εξέπεμπε την αμεσότητα επέμβασης της μέσω της Λεωφόρου Στρατώνων όποτε κρινόταν

¹⁵⁸⁷ Ιωαννίδης Σ. (1982), *Ξάνθη, 1870-1940. Εικόνες και Μαρτυρίες από την Ιστορία της*, Ξάνθη: Εκδόσεις Καμπουρίδη Χ., σ. 93.

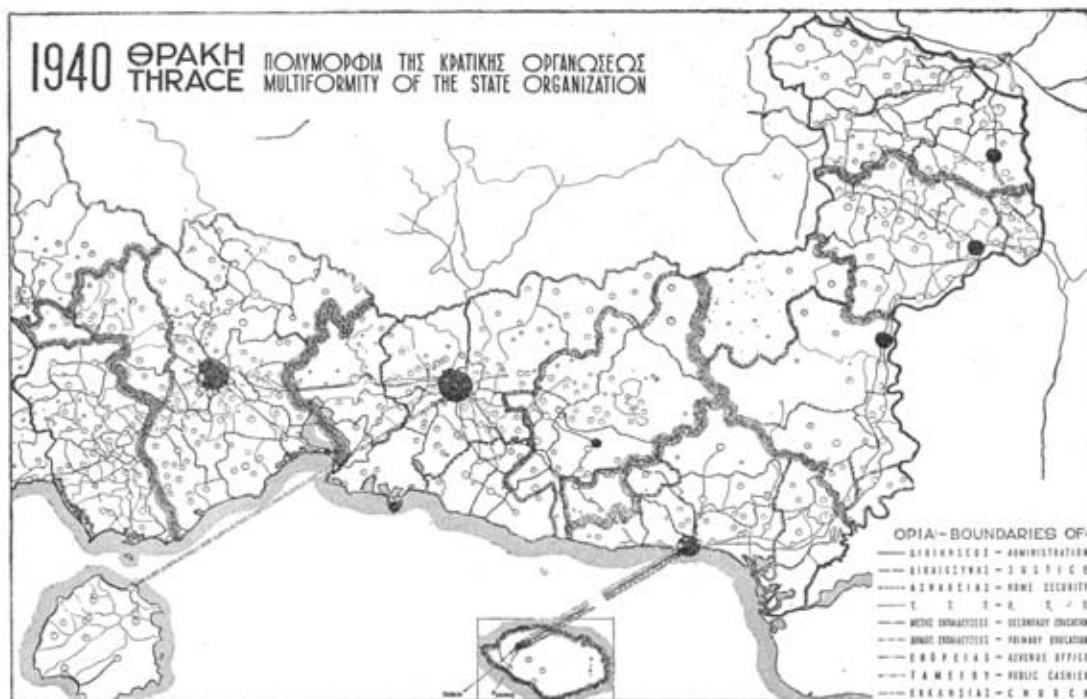
¹⁵⁸⁸ Φ.Ε.Κ., 24-01-1926, αρ. φύλλου 29, Περί Αντικαταστάσεως Απαλλοτριώσεως Γηπέδου εν Ξάνθη διά Πεδίο Βολής 41^{ου} Συντάγματος Πεζικού.

¹⁵⁸⁹ Ε.Β.Ε., Εφημερίδα *Εμπρός*, ημερομηνία έκδοσης, 14-04-1929, σ. 4.

¹⁵⁹⁰ Καραδήμου-Γερόλυμπου Α. (χ.η.), «Πόλεις και Ύπαιθρος: Μετασχηματισμοί και Αναδιαρθρώσεις στο Πλαίσιο του Εθνικού Χώρου», στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} Αιώνα, 1922-1940: Ο Μεσοπόλεμος*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, Β1: 59-105, σ. 90.

απαραίτητο¹⁵⁹¹.

Παράλληλα με όσα περιγράφηκαν, τα αστικά κέντρα ήταν ανάγκη να αντεπεξέλθουν στον νέο λειτουργικό τους ρόλο, όπως αυτός υπαγορευόταν από τη θέση που κατείχαν στην κλίμακα της ελληνικής διοικητικής ιεραρχίας σε εθνικό και περιφερειακό επίπεδο. Σύμφωνα με αυτά, τόσο στην Κομοτηνή, ως πρωτεύουσα, της Γενικής Διοίκησης Θράκης, όσο και στην Ξάνθη, ως το σημαντικότερο παραγωγικό κέντρο της περιοχής, το ελληνικό κράτος προσπάθησε να εισαγάγει ένα πλήθος νέων λειτουργιών και να ενισχύσει τις υφιστάμενες υποδομές (βλέπε Χάρτη 50).

Σχήμα 22

Χάρτης 50. Διοικητικά όρια νομών και επαρχιών Θράκης (1940)

Πηγή: Δοξιάδης Κ. Α. (1948), *Η Διοικητική Αναδιοργάνωση της Χώρας*, Αθήναι: Υπουργείο Ανοικοδομήσεως, σχήμα 22

Σε σύντομο χρονικό διάστημα, ξεκίνησε ο εξοπλισμός τους με τη λειτουργική και τη διοικητική υποδομή. Στην πρωτεύουσα της διοίκησης, συγκεντρώθηκαν οι δικαστικές αρχές της (*Πρωτοδικείο, Πταισματοδικείο, Ειρηνοδικείο* και η έδρα του *Εφετείου*) καθώς και το σχετικό σωφρονιστικό ίδρυμα (*Επανορθωτικές Φυλακές Κομοτηνής*) για τις υποθέσεις όλη της περιφέρειας¹⁵⁹². Ακόμα το 1924 ξεκίνησε τη λειτουργία του στην Κομοτηνή το *Γενικό Προξενείο της Τουρκικής Δημοκρατίας*, ως επίσημη αντιπροσωπεία της κυβέρνησης, με σημαντικό ρόλο τις ελληνοτουρκικές

¹⁵⁹¹ Maejima M. (2008), "A Study of Late 19th Century Military Bases and Barracks of the Former Army of Japan" *Journal of Asian Architecture and Building Engineering* 7(2), σσ. 156-157.

¹⁵⁹² Φ.Ε.Κ., 16-02-1925, αρ. φύλλου 39, Διάταγμα «Περί ιδρύσεως Επανορθωτικών Φυλακών Κομοτηνής»· Φ.Ε.Κ., 17-08-1923, αρ. φύλλου 229, Νομοθετικό Διάταγμα «Περί συστάσεως τακτικών Δικαστηρίων εν Θράκη».

σχέσεις¹⁵⁹³.

Αντίστοιχα στην Ξάνθη το τοπικό *Αστυνομικό Τμήμα* θα διαδεχθεί η *Διοίκηση Χωροφυλακής*, στην οποία υπάγονταν τα τμήματα χωροφυλακής Γενισέας και Εχίνου καθώς και οι *Επανορθωτικές Φυλακές Ξάνθης*. Επιπλέον την ίδια περίοδο στην πόλη ξεκινά τη λειτουργία του το *Πρωτοδικείο* για την εκδίκαση των υποθέσεων της επαρχίας Ξάνθης¹⁵⁹⁴. Τέλος, ολοκληρώθηκαν οι εργασίες κατασκευής του νέου *Δημοτικού Υδραγωγείου* και του *Δημοτικού Πυροσβεστικού Σταθμού* και του *Δημοτικού Σφαγείου*¹⁵⁹⁵.

Επιπλέον ο εξοπλισμός των μεγάλων αστικών κέντρων της Θράκης με λειτουργικές υποδομές προώθησε και έναν ακόμη στόχο του έθνους-κράτους. Η θεμελίωση της εθνικής κυριαρχίας και κυρίως η πρακτική ενοποίηση της περιφέρειας με την υπόλοιπη επικράτεια όριζε την επέκταση των εθνικών υποδομών κοινωνικής πρόνοιας και την αποδυνάμωση των αντίστοιχων ιστορικά θεμελιωμένων θεσμών, όπως τα κοινοτικά ιδρύματα (π.χ. Ιμαρέτ-Πτωχοκομείο). Έτσι η εισροή των προσφύγων σηματοδοτεί μια νέα περίοδο για την ελληνική νοσοκομειακή περίθαλψη με την ανάληψη μεγάλου μέρους της νοσοκομειακής φροντίδας από τις αντίστοιχες αρχές¹⁵⁹⁶.

Πίνακας 1δii.35. Υγειονομικά καταστήματα Θράκης (1938)

Νομός	Όνομασία Ιδρύματος	Αριθμός Κρεβατιών	Καθεστώς Λειτουργίας
Έβρου	Προσφυγικό Νοσοκομείο Αλεξανδρουπόλεως	40	Δημοσίου Δικαίου
	Αντιλυσσικός Σταθμός Αλεξανδρουπόλεως	-	Κρατικός
	Ιατρείο Αλεξανδρουπόλεως	-	Δημόσιο
	Ιατρείο Π.Ι.Κ.Π.Α. [Αλεξανδρουπόλεως;]	-	Δημοσίου Δικαίου
	Ιατρείο Διδυμοτείχου	-	Δημοτικό
Ροδόπης	Δημοτικό Νοσοκομείο Κομοτηνής	55	Δημοτικό
	Δημοτικό Νοσοκομείο Ξάνθης	45	Δημοτικό
	Δημοτικό Ιατρείο Κομοτηνής	-	Δημοτικό
	Δημοτικό Ιατρείο Ξάνθης	-	Δημοτικό
	Ιατρείο Ταμείου Ασφάλισης Καπνεργατών Κομοτηνής	-	Δημοσίου Δικαίου
	Ιατρείο Ταμείου Ασφάλισης Καπνεργατών Ξάνθης	-	Δημοσίου Δικαίου
	Κινητό Αντιαφροδισιακό Συνεργείο Κομοτηνής	-	Κρατικό
	Κινητό Αντιαφροδισιακό Συνεργείο Ξάνθης	-	Κρατικό
	Ανθελονοσιακός Σταθμός Κομοτηνής	-	Κρατικός
	Ανθελονοσιακός Σταθμός Ξάνθης	-	Κρατικός
	Ανθελονοσιακός Σταθμός Αλεξανδρουπόλεως	-	Κρατικός

¹⁵⁹³ Ι.Α.Υ.Ε., 1927/93.3, Β' Πολιτική, Μειονότητες Δυτικής Θράκης, Τμήμα ΙΙ, Έκθεση περί της Σημερινής Θέσεως της Τουρκικής Μειονότητος Θράκης και των Παραπόνων της εν Αθήναις Τουρκικής Πρεσβείας, Αθήνα, 25-06-1927, εμπιστευτικό, αρ. πρωτ. 8922, προς: Υπουργείο Εσωτερικών, συντάκτης: Σ. Δάσιος.

¹⁵⁹⁴ Φ.Ε.Κ., 24-09-1934, αρ. φύλλου 320, Διάταγμα «Περί ιδρύσεως Χωροφυλακής εν Ξάνθη»· Φ.Ε.Κ., 13-01-1934, αρ. φύλλου 12, Διάταγμα «Περί ιδρύσεως Επανορθωτικής Φυλακής εν Ξάνθη»· Φ.Ε.Κ., 16-10-1933, αρ. φύλλου 310, Νόμος 5857 «περί συστάσεως Δικαστηρίου Πρωτοδικών εν Ξάνθη»· Φ.Ε.Κ., 01-08-1923, αρ. φύλλου 212, Βασιλικό Διάταγμα «Περί συστάσεως Αστυνομικού Τμήματος εν τη πόλει Ξάνθης».

¹⁵⁹⁵ Θρακική Στοά (1932), *Λεύκωμα Θράκης-Μακεδονίας*, Κομοτηνή: Αργ. Δρακόπουλος-Τύποις Απ. Αντωνιάδου, σσ. 249-250, σσ. 268-270.

¹⁵⁹⁶ Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Καπανίδης Ν. Κ. (1988), *Η Κλειστή Περίθαλψη στο Νεοελληνικό Κράτος (1909-1940)*, Τμήμα Ιατρικής της Σχολής Επιστημών Υγείας, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σσ. 125-126.

	Ανθελονοσιακός Σταθμός Τασμου	-	Κρατικός
	Ανθελονοσιακός Σταθμός Γενισέας	-	Κρατικός
	Ανθελονοσιακός Σταθμός Χρυσούπολης	-	Κρατικός

Πηγή: Σφάγγος Ι. Κ., Λιβαδάς Γ. Α. (1940), *Η Ελονοσία εν Ελλάδι, 1930-1940: Έρευνα – Καταπολέμησης*, Αθήνα: "Πυρσός", σσ. 226-227. *Αρχαία Υγιεινής: Επίσημον Μηνιαίον Δελτίον* (Δεκέμβριος 1938), Τόμος 12, σσ. 319-320

Παρατήρηση: Στην Κομοτηνή βρισκόταν η έδρα της *Επιθεώρησης Ελονοσίας*

Την ίδια περίοδο ιδρύεται το κρατικό νοσοκομειακό ίδρυμα στην Αλεξανδρούπολη και την επόμενη δεκαετία τα δημοτικά νοσοκομεία της Κομοτηνής και της Ξάνθης για την κάλυψη των αυξημένων αναγκών περίθαλψης εντός των αστικών κέντρων¹⁵⁹⁷. Η κατασκευή του προσφυγικού νοσοκομείου χρηματοδοτήθηκε από τον κρατικό προϋπολογισμό και των άλλων δύο από δανειοδότηση των δημοτικών αρχών και έρανο που πραγματοποιήσαν στις τοπικές κοινωνίες¹⁵⁹⁸. Η χωροθέτηση τους έγινε στις παρυφές των οικισμών, επί των βασικών οδικών αξόνων και σε αδόμητα οικόπεδα σε σχετική απόσταση από τις κατοικημένες περιοχές και εν αντιθέσει με τα κτίρια που στέγαζαν τα ιατρεία εντός του οικιστικού πλέγματος. Πάντως, οι υγειονομικές υπηρεσίες παρουσίασαν μεγαλύτερη συγκέντρωση στον ν. Ροδόπης από τον ν. Έβρου, αντικατοπτρίζοντας και τα αντίστοιχα πληθυσμιακά μεγέθη.

Εκτός από τις τρεις μεγάλες μονάδες λειτούργησαν επίσης δημοτικά και δημόσια ιατρεία καθώς και κινητά συνεργεία που περιόδευαν στην ύπαιθρο. Την περίοδο του μεσοπολέμου, οι υγειονομικές υπηρεσίες βρίσκονταν κατακεκομμένες στα αστικά κέντρα της περιφέρειας με εξαίρεση το Διδυμότειχο, το ιατρείο του οποίου εξυπηρετούσε ολόκληρη σχεδόν την επικράτεια του νομού. Στη δραστηριότητα των δημοτικών και δημόσιων ιατρείων συνεπικουρούσαν τα κατά τόπους *Υγειονομικά Κέντρα* που ίδρυσε η Ε.Α.Π μέσω της *Υγειονομικής Υπηρεσίας* της¹⁵⁹⁹. Περισσότερο πυκνή ήταν η κατανομή των ανθελονοσιακών σταθμών που ιδρύθηκαν σε περιοχές με ευνοϊκές συνθήκες ανάπτυξης της νόσου και ειδικότερα στον ν. Ροδόπης που μαστίζονταν από αυτήν¹⁶⁰⁰ (βλέπε Χάρτη 51).

Σημειώνεται ότι εκτός αυτών μια σειρά επεμβάσεων έλαβε χώρα προς ενίσχυση των δράσεων της προσφυγικής αποκατάστασης. Τέτοιο παράδειγμα είναι ο πρότυπος *Κτηνοτροφικός Σταθμός Κομοτηνής* που κατασκευάστηκε από την Ε.Α.Π. για τις ανάγκες της προσφυγικής αγροτικής αποκατάστασης (1928) και εν συνέχεια

¹⁵⁹⁷ Κυρκούδης Θ. (1996), *Ιστορία της Φαρμακευτικής στη Θράκη*. Αλεξανδρούπολη: Φαρμακευτικός Σύλλογος Έβρου, <http://alex.eled.duth.gr/Eldoseis/farmaka/index.html>, (05-01-2008, 12:34). Β.τ.Β. εφημερίδα *Φάρος*, αρ. φύλλου 59, ημερομηνία έκδοσης 13-12-1924, σ. 1.

¹⁵⁹⁸ Φ.Ε.Κ., 13-04-1932, αρ. φύλλου 114, Νόμος 5387 «Περί κωρύσεως συμβάσεως μετά του Δήμου Ξάνθης περί χορηγήσεως αυτώ παρά του Δημοσίου δανείου δραχμών δύο εκατομμυρίων». Αθανασιάδου Θ. Δ. (1931), *Ημερολόγιον Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης. Έτος Α*, Δράμα: Τυπογραφείον Κυριαζοπούλου-Πεντζίκη, σ. 170.

¹⁵⁹⁹ Κοινωνία των Εθνών (1997), *Η Εγκατάσταση των Προσφύγων στην Ελλάδα*, Πρώτη Έκδοση, Γενεύη 1926, Μετάφραση: Φ. Βεϊνόγλου & Μ. Βεϊνόγλου, Αθήνα: Τροχαλία, σσ. 81-83.

¹⁶⁰⁰ Σφάγγος Ι. Κ., Λιβαδάς Γ. Α. (1940), *Η Ελονοσία εν Ελλάδι, 1930-1940: Έρευνα – Καταπολέμησης*, Αθήνα: "Πυρσός", σ. 57.

παραχωρήθηκε στο υπουργείο Γεωργίας. Η δημιουργία του έγινε, πλησίον των προσφυγικών οικισμών, στο βασικό οδικό άξονα που συνέδεε την Κομοτηνή με την Ξάνθη και προικοδοτήθηκε με εκτάσεις 550 στρεμμάτων¹⁶⁰¹.

Εκτός των έργων της λειτουργικής και οργανωτικής υποδομής, σημαντικές εργασίες εκτελέστηκαν από την Ε.Α.Π., τη Γενική Διοίκηση Θράκης και την τοπική αυτοδιοίκηση στην παροχή υποδομών κοινής ωφελείας. Το εκσυγχρονιστικό πνεύμα των επεμβάσεων απαιτούσε τη αναβάθμιση των συνθηκών διαβίωσης των κατοίκων ταυτόχρονα με την εισαγωγή παροχών που ήδη εφαρμόζονταν στην υπόλοιπη εθνική επικράτεια.

Για τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης, κεντρικό ζήτημα θεωρήθηκε η επέκταση στις νέες συνοικίες, ο εκσυγχρονισμός, η αντικατάσταση του δικτύου των σωλήνων ύδρευσης, η αύξηση της παροχής καθώς και η διευθέτηση των οικιακών και μη αποβλήτων. Από τη μελέτη του Κοπανάρη για τη δημόσια υγεία στην Ελλάδα (1933) διαγράφεται η κατάσταση των δικτύων ύδρευσης και αποχέτευσης σε όλους τους αστικούς σχηματισμούς της θρακικής επαρχίας.

Πιο συγκεκριμένα στα αστικά κέντρα του ν. Έβρου, η Αλεξανδρούπολη βελτίωσε σημαντικά το δίκτυο ύδρευσης και αποχέτευσης τους. Στα επαρχιακά κέντρα του νομού (Σουφλί, Διδυμότειχο) οι αντίστοιχες βελτιωτικές παρεμβάσεις δεν υλοποιήθηκαν ή απέτυχαν με εξαίρεση το παράδειγμα του δήμου Φερών και την τοποθέτηση πήλινων σωλήνων ύδρευσης¹⁶⁰². Στον ν. Ροδόπης η κατάσταση μεταξύ των δύο αστικών κέντρων εμφανίζεται αντιφατική. Από τη μια, η Ξάνθη εκσυγχρόνισε το δίκτυο ύδρευσης της με την αντικατάσταση μεγάλου μέρους των σωληνώσεων και επέκτεινε το δίκτυο παροχής νερού με την τοποθέτηση νέων κρηνών. Από την άλλη, η Κομοτηνή διατήρησε σχεδόν ανέπαφο το οθωμανικό δίκτυο ύδρευσης, απαντώντας στις νέες ανάγκες κυρίως με την διάνοιξη νέων φρεατίων ύδρευσης (πηγάδια). Σε όλες τις περιπτώσεις, η διαχείριση των οικιακών αποβλήτων και των όμβριων υδάτων ήταν υποτυπώδης, παραπέμποντας σε δομές του παρελθόντος, χωρίς να διαφέρει ουσιαστικά από την κατάσταση στο σύνολο της χώρας.

Τα αίτια των ανισοτήτων μεταξύ των δύο νομών και μεταξύ των ίδιων των οικισμών δεν φαίνεται να υπάγονται σε κάποιας λογικής περιορισμούς ή σκοπιμότητες παρά τη θέση που κατείχαν οι οικισμοί στην κλίμακα της οικιστικής ιεραρχίας. Σημειώνεται πως η κατασκευή, η συντήρηση και η διαχείριση του υδραυλικού δικτύου και του συστήματος διανομής του πόσιμου νερού στις θρακικές πόλεις ανήκε αποκλειστικά στις δημοτικές αρχές και όχι σε εταιρίες νερού όπως στην

¹⁶⁰¹ Θρακική Στοά (1932), *Λεύκωμα Θράκης-Μακεδονίας*, Κομοτηνή: Δρακόπουλος Αργ.-Τύποις Απ. Αντωνιάδου, στο <http://alex.eled.duth.gr/>, (23-10-2004, 15:07)· Φ.Ε.Κ., 22-01-1930, αρ. φύλλου 20, Διάταγμα «Περί συστάσεως Γεωργικών Σταθμών εν Μακεδονία και Θράκη»· Μ. Μ. Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Εσωτερικών Φ.104, Κομοτηνή 26-08-1928/[πρακτικά Συνεδρίου Θράκης και Αν. Μακεδονίας].

¹⁶⁰² Β.τ.Β. εφημερίδα *Φάρος*, αρ. φύλλου 50, ημερομηνία έκδοσης 03-12-1924, σ. 1.

Θεσσαλονίκη της περιόδου (*Societe de Distribution d' Eau de Salonique*)¹⁶⁰³.

Πίνακας 1δii.36. Κατάσταση δικτύων ύδρευσης και αποχέτευσης αστικών κέντρων
Θράκης (1932-1933)

Οικισμός	Κατάσταση Δικτύου			Παρατηρήσεις
	Παροχής Πόσιμου Νερού	Αποθήκευσης Πόσιμου Νερού	Αποχέτευσης Οικιακών Αποβλήτων και Ομβριών Υδάτων	
Αλεξ/λη	Παλιοί σιδηροσωλήνες μήκους 10 χιλ.	Δεξαμενή χωρητικότητας 800 κ.μ., η οποία τροφοδοτείται από την πηγή <i>Ποταμού</i> πλησίον στον Σ. Σ. Αλεξανδρούπολης	Ύπαρξη μικρών υπονόμων για τα όμβρια ύδατα, και απορροφητικών βόθρων για τα οικιακά απόβλητα	Ολοκλήρωση εργασιών το 1931
Σουφλί	Πηγές, φρεάτια και τον ποταμό Έβρο	-	Χρήση κοινών βόθρων	Δεν λαμβάνεται κάποια ιδιαίτερη προφύλαξη
Διδυμότειχο	Δίκτυο σιδηροσωλήνων	Μεταφορά νερού από τον Ερυθροπόταμο με υπόγεια στοά και τροφοδοσία δεξαμενής στο φρούριο	Μικροί υπόνομοι και κοινοί βόθροι	Ολοκλήρωση εργασιών το 1931, λόγω κακοτεχνιών και της σκληρότητας του νερού, το δίκτυο υπολειποργούσε
Νέα Ορεστιάδα	Δίκτυο σιδηροσωλήνων	Άντληση από φρεάτιο	Χρήση κοινών βόθρων	-
Κομοτηνή	Δίκτυο πήλινων σωλήνων, φρεάτια βάθους 12 μέτρων	Από το οθωμανικό υδραγωγείο, μεταφορά σε δεξαμενή εντός της πόλης	Ρίψη οικιακών αποβλήτων στους μικρούς υπόνομους που κατέληγαν στον Μπουκλουτζά ή σε ακάλυπτους βόθρους	Το υδραγωγείο (υδατόφραγμα και δεξαμενή) τροφοδοτούνταν από τον χείμαρρο των Συμβόλων
Ξάνθη	χείμαρρος Κόσινθος (εποχική ελεύθερη χρήση και διύλιση), πηγές Κατζίκ, πηγές (βορείως του οικισμού για ιδιωτική χρήση) και φρεάτια. Τροφοδοσία κρηνών μέσω πήλινων σωλήνων και σιδηροσωλήνων	Συγκέντρωση νερού σε υδατόφραγμα, μεταφορά με ακάλυπτο αυλάκι σε δεξαμενή εντός της πόλης, δεξαμενή χωρητικότητας 250 κ.μ.	Περιορισμένης έκτασης δίκτυο υπονόμων που κατέληγε στον Κόσινθο.	Αντικατάσταση πήλινων σωλήνων με σιδηροσωλήνες, κατασκευή 200 νέων δημοτικών κρηνών, σχεδιασμός κατασκευής δικτύου υπονόμων

Πηγή: Κοπαράνης Φ. (1933), *Η Δημοσία Υγεία εν Ελλάδι*, Αθήνα: τυπ. Χρονόπουλος Χρήστος Β., σσ. 362-387· Θρακική Στοά (1932), *Λεύκωμα Θράκης-Μακεδονίας*, Κομοτηνή: Αργ. Δρακόπουλος-Τύποις Απ. Αντωνιάδου, σσ. 249-250, σ. 269

Η κατάσταση ήταν διαφορετική με την επέκταση και τη λειτουργία των άλλων δικτύων κοινής ωφελείας στην περιοχή. Ειδικότερα, στα τέλη της δεκαετίας του 1920, στον ελληνικό χώρο εισήχθη σταδιακά η ηλεκτροδότηση. Την παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας είχαν αναλάβει ιδιωτικές επιχειρήσεις, με ειδικές συμφωνίες που σύναψαν μαζί τους οι δημοτικές και κοινοτικές αρχές, στο πλαίσιο του νόμου 2979 του 1922 (οι χρεώσεις τους ήταν υψηλές και προκάλεσαν τη δυσaréσκεια των καταναλωτών)¹⁶⁰⁴.

¹⁶⁰³ Δάγκας Α. (1998), *Συμβολή στην Έρευνα για την Οικονομική και Κοινωνική Εξέλιξη της Θεσσαλονίκης: Οικονομική Δομή και Κοινωνικός Καταμερισμός της Εργασίας, 1912-1940*, Θεσσαλονίκη, σσ. 97-99.

¹⁶⁰⁴ Καραδήμου-Γερόλυμπου Α. (χ.η.), «Πόλεις και Ύπαιθρος: Μετασχηματισμοί και Αναδιαρθρώσεις στο Πλαίσιο του Εθνικού Χώρου», στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα, 1922-1940: Ο Μεσοπόλεμος*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, Β1: 59-105, σσ. 92-93· Χατζηιωσήφ Χ. (χ.η.), «Κοινοβούλιο και Δικτατορία»,

Η ηλεκτροδότηση της θρακικής επαρχίας έγινε με αρκετά αργούς ρυθμούς, με τα αστικά κέντρα και τις περιοχές που είχαν βιοτεχνική και βιομηχανική δραστηριότητα να προηγούνται της υπαίθρου. Έτσι στους νομούς Έβρου (Διδυμότειχο, Ν. Ορεστιάδα, Σουφλί) και Ροδόπης (Κομοτηνή, Εχίνος, Τοξότες, Ξάνθη, Ωραίο, Σάπες), το ποσοστό του πληθυσμού που είχε τη δυνατότητα ηλεκτροφωτισμού ανερχόταν σε 32% και 45% αντίστοιχα (1929)¹⁶⁰⁵.

Μέχρι και λίγο πριν από τη γενικευμένη χρήση του ηλεκτρισμού, η χρησιμοποίηση φυσικού αερίου για τον φωτισμό των σημαντικών οικισμών ήταν σχετικά περιορισμένη, παρά τη διαδεδομένη χρήση του στη βιοτεχνική παραγωγή. Η χρήση του φυσικού αερίου περιοριζόταν στη λειτουργία αλευρόμυλων στην Αλεξανδρούπολη, στο Διδυμότειχο και στην Ξάνθη¹⁶⁰⁶. Στην πόλη της Κομοτηνής ήδη λειτουργούσε εργοστάσιο ηλεκτροφωτισμού της πόλης, ιδιοκτησίας Τζεδάκη & Πατρουλάκη (αργότερα ιδιοκτησίας Τζεδάκη και, στο τέλος, ιδιοκτησίας Κιμ. Κοεμτζόπουλου), όπως και στην Αλεξανδρούπολη από τις αρχές του 1925¹⁶⁰⁷. Τον Σεπτέμβριο του 1925 χορηγήθηκε άδεια στον Κ. Καλούδη για την ίδρυση ηλεκτρικής εγκαταστάσεως παραγωγής και διανομής ρεύματος στον οικισμό των Τοξοτών ή Οκτσουλάρ (Okcular) και το 1934 αντίστοιχο εργοστάσιο άρχισε τη λειτουργία του στην Σταυρούπολη¹⁶⁰⁸.

Στη συνέχεια το παράδειγμα ακολούθησε η πόλη της Ξάνθης και έτσι ξεκίνησε η κατασκευή του δημοτικού εργοστασίου παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας, βάσει του άρθρου 15 του νόμου «περί ηλεκτρικών εγκαταστάσεων»¹⁶⁰⁹. Το κτίριο χωροθετήθηκε στην περιοχή των ανατολικών ορίων του οικισμού, δίπλα στα *Δημοτικά Σφαγεία* της πόλης, στην οδό Ταμπακχανέ της Τζεματίκ Μαχαλέ. Η συγκεκριμένη περιοχή επελέγη από τη στιγμή που δεν υπήρχε άλλος ελεύθερος χώρος και αφού η καπνική οικονομία καταλάμβανε το σύνολο των μεγάλων σε επιφάνεια κτισμάτων. Με απόφαση του δημοτικού συμβουλίου, η δημιουργία νέου

στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα, 1922-1940: Ο Μεσοπόλεμος*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, Β2: 37-123, σ. 79.

¹⁶⁰⁵ Παντελάκης Ν. Σ. (1991), *Ο Εξηλεκτρισμός της Ελλάδας. Από την Ιδιωτική Πρωτοβουλία στο Κρατικό Μονοπώλιο (1889-1956)*, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., σ. 168, σσ. 184-194.

¹⁶⁰⁶ Ιγγλέσης Ν. Γ. (1925-1926), *Οδηγός της Ελλάδος, Έτος Ι'. Α': Ελληνική Διοίκησης, Β': Ελληνικόν Κράτος, Γ': Ελληνικόν Εμπόριον*, Αθήναι, σ. 1236, σ. 1239, σ. 1245.

¹⁶⁰⁷ Φ.Ε.Κ., 25-10-1930, αρ. φύλλου 356, Διάταγμα «Περί κυρώσεως συμβάσεως ηλεκτροφωτισμού πόλεως Κομοτηνής». Β.τ.Β, εφημερίδα *Φάρος*, αρ. φύλλου 44, ημερομηνία έκδοσης 26-11-1924, σ. 2· Φ.Ε.Κ., 04-04-1929, αρ.φ ύλλου 135, Διάταγμα «Περί χορηγίας εις τον Χρ. Τζεδάκην απλής αδείας ηλεκτρισμού εν την πόλει Κομοτινή». Ιγγλέσης Ν. Γ. (1925-1926), *Οδηγός της Ελλάδος, Έτος Ι'. Α': Ελληνική Διοίκησης, Β': Ελληνικόν Κράτος, Γ': Ελληνικόν Εμπόριον*, Αθήναι, σ. 1244.

¹⁶⁰⁸ Μισεντζής Α. Ι. (1934), *Γενικός Οδηγός Νομού Ροδόπης*, Κομοτηνή: Εκδότις Α. Ι. Μισεντζής, στο http://alex.eled.duth.gr/odigos_34/index.htm & http://alex.eled.duth.gr/Eldoseis/Odigos_Xanthis/, (30-05-2007, 16:39)· Φ.Ε.Κ., 21-09-1925, αρ. φύλλου 260, Διάταγμα «Περί χορηγήσεως εις τον Κων. Καλούδη απλής αδείας ηλεκτρικής εγκαταστάσεως εν την κομοπόλει Τοξοτών (Οκτσουλάρ)».

¹⁶⁰⁹ Φ.Ε.Κ., αρ. φύλλου 137, 06-08-1922, «περί ηλεκτρικών εγκαταστάσεων», όπως παρατίθεται στο Παντελάκης Ν. Σ. (1991), *Ο Εξηλεκτρισμός της Ελλάδας. Από την Ιδιωτική Πρωτοβουλία στο Κρατικό Μονοπώλιο (1889-1956)*, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ. σ. 179· Ιγγλέσης Ν. (1930), *Οδηγός της Ελλάδος του Έτους 1930*, Αθήναι: Πυρσός, σ. 1473.

κτίσματος έγινε σε απαλλοτριωμένη περιοχή έκτασης 197,60 τετραγωνικά μέτρα¹⁶¹⁰.

Μία ακόμη καινοτομία της εποχής που προστέθηκε στην καθημερινότητα των κατοίκων της Θράκης, ήταν η εγκατάσταση του τηλεφωνικού δικτύου στα αστικά κέντρα της περιοχής. Η σχετική απόφαση της κυβέρνησης λήφθηκε τον Ιανουάριο του 1926 για την Ξάνθη και τέσσερις μήνες αργότερα για την Κομοτηνή¹⁶¹¹. Πάντως η επέκταση του τηλεφωνικού δικτύου στην πρωτεύουσα της Γενικής Διοίκησης καθυστέρησε σημαντικά μιας και «...ουδεμία προθυμία παρατηρείται εκ μέρους του εμπορικού κόσμου εις την εγγραφήν συνδρομητών ως τούτου η πρωτεύουσα της Θράκης κινδυνεύει να μείνει άνευ τηλεφωνικής συγκοινωνίας...»¹⁶¹².

Φωτογραφία 1δ.ii.28: Το δημοτικό εργοστάσιο ηλεκτροφωτισμού στην Ξάνθη

Πηγή: Θρακική Στοά (1932), *Λεύκομα Θράκης-Μακεδονίας*, Κομοτηνή: Δρακόπουλος Αργ.-Τύποις Απ. Αντωνιάδου, σ. 89

Τα τηλεφωνικά κέντρα που δημιουργήθηκαν, προσέφεραν ενσύρματη επικοινωνία με άλλες περιοχές και σηματοδότησαν τη νέα εποχή για την επαρχία της Θράκης, ακολουθώντας τις αλλαγές των μεγάλων αστικών κέντρων της Παλιάς Ελλάδας από τις αρχές του αιώνα. Σημειώνεται ότι μέχρι και τα μέσα του 1932 το τηλεφωνικό δίκτυο της Θράκης και της Μακεδονίας (εκτός της Θεσσαλονίκης) δεν συνδεόταν απευθείας με την πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους, σύνδεση που

¹⁶¹⁰ Φ.Ε.Κ., 16-12-1925, αρ. φύλλου 404, Διάταγμα «Περί αναγκαστικής απαλλοτριώσεως κτημάτων προς ανέγερσιν ηλεκτροπαραγωγικού σταθμού δια φωτισμόν πόλεως Ξάνθης».

¹⁶¹¹ Φ.Ε.Κ., 24-05-1926, αρ. φύλλου 211, Νομοθετικό Διάταγμα, «Περί Συστάσεως Τηλεφωνικού Κέντρου εις Κομοτηνήν»· Φ.Ε.Κ., 04-01-1926, αρ. φύλλου 2, Νομοθετικό Διάταγμα, «Περί Συστάσεως Τηλεφωνικών Κέντρων εις Ζάκυνθον, Καβάλλαν, Ξάνθην και Πύργον (Ηλείας) ταχ. Τηλ. Γ' Τάξ. Γρ. εις Λιμένα Θάσου κτλ.».

¹⁶¹² Β.τ.Β. εφημερίδα *Το Βήμα της Θράκης*, αρ. φύλλου 50, ημερομηνία έκδοσης 18-12-1927, σ. 1.

επιτεύχθηκε αργότερα¹⁶¹³.

Στα μέσα της δεκαετίας του 1930 ο Μισεντζής καταγράφει τις τηλεφωνικές συνδέσεις των επαρχιών Κομοτηνής και Ξάνθης, οι οποίες κατά πλειονότητα κατέχονται από τις δημόσιες υπηρεσίες (όπως, Γενική Διοίκηση Θράκης, Επαρχείο), τους κοινοτικούς θεσμούς (όπως, Μουσουλμανική Κοινότητα), τα διπλωματικά σώματα (όπως, Μικτή Επιτροπή). Στη συνέχεια αριθμητικά βρίσκονται οι εμπορικές επιχειρήσεις (όπως, καπνεμπορικές εταιρείες, ξενοδοχεία, φαρμακεία) και τέλος ένας πολύ περιορισμένος αριθμός οικιακών χρηστών¹⁶¹⁴.

Πίνακας 1δii.37. Τηλεφωνικές συνδέσεις μελών μειονοτικών ομάδων (1934)

Συνδρομητές	Τηλεφωνικό Κέντρο Κομοτηνής	Τηλεφωνικό Κέντρο Ξάνθης
Μουσουλμάνοι	4	4
Αρμένιοι	-	11
Εβραίοι	3	4
Σύνολο συνδρομητών	123	192
Συνδεδεμένοι Οικισμοί	20	24

Πηγή: Μισεντζής Α. Ι. (1934), *Γενικός Οδηγός Νομού Ροδόπης*, Κομοτηνή: Εκδότις Α. Ι. Μισεντζής, στο http://alex.eled.duth.gr/odigos_34/index.htm & http://alex.eled.duth.gr/Eldoseis/Odigos_Xanthis/, (30-05-2007, 16:39)

Παρατήρηση: Η κατανομή των συνδρομητών δεν είναι αντιπροσωπευτική, στηρίχθηκε στην έκδοση του Μισεντζή και έγινε βάσει του ονόματος (π.χ. «...Ντασοτιάν Μαρτ. [αρ. τηλεφώνου] 34...») ή της ιδιότητας (π.χ. «...Μουσουλ. Κοιν. [αρ. τηλεφώνου] 2-17...») που αναγράφεται στην έκδοση

Από την ανάγνωση του τηλεφωνικού καταλόγου της περιόδου 1934-1936, με μεγάλη επιφύλαξη, καταγράφεται η αυξημένη παρουσία της κυρίαρχης ομάδας στον κατάλογο των συνδρομητών τηλεφωνίας και η αρκετά περιορισμένη αντιπροσώπευση των μελών των μειονοτικών ομάδων. Η ανάπτυξη του δικτύου τηλεφωνίας εντός των αστικών σχηματισμών είχε αφετηρία τις περιοχές συγκέντρωσης των παραγωγικών και εμπορικών επιχειρήσεων (περιοχή Χατζησταύρου στην Ξάνθη). Η μετέπειτα επέκταση του έγινε προς τις περιοχές κατοικίας και συγκεκριμένα προς τις συνοικίες των μελών της κυρίαρχης ομάδας, σύμφωνα με τον αριθμό των οικιακών χρηστών που παραθέτει ο Μισεντζής.

Καταγράφεται λοιπόν μια χωρική ανισότητα αναφορικά με την εισαγωγή και τη χρήση των τηλεφωνικών συνδέσεων στις θρακικές πόλεις του μεσοπολέμου (βλέπε Χάρτη 52). Οι ρίζες της μπορούν να αναζητηθούν στην επιλεκτική εφαρμογή των εκσυγχρονιστικών επεμβάσεων της κεντρικής διοίκησης για τη Θράκη, όπως η γρηγορότερη σύνδεση-επικοινωνία της τοπικής οικονομίας με την εθνική επικράτεια και η μεροληπτική εξυπηρέτηση των πολιτών της σύμφωνα με το εθνικό *ανήκειν* τους. Το παράδειγμα της καθυστερημένης ανάπτυξης του τηλεφωνικού δικτύου στις

¹⁶¹³ Πενθερουλάκης Θ. (1932), "Τα Ταχυδρομεία, οι Τηλέγραφοι και τα Τηλέφωνα ως Κρατική Επιχείρησις Δημοσίου Ενδιαφέροντος και Κοινής Ωφελείας και το Πρόβλημα της Μελλοντικής Οργάνωσής Αυτών" *Τεχνικά Χρονικά*, 11, σ. 550.

¹⁶¹⁴ Μισεντζής Α. Ι. (1934), *Γενικός Οδηγός Νομού Ροδόπης*, Κομοτηνή: Εκδότις Α. Ι. Μισεντζής, στο http://alex.eled.duth.gr/odigos_34/index.htm & http://alex.eled.duth.gr/Eldoseis/Odigos_Xanthis/, (30-05-2007, 16:39).

περιοχές συγκέντρωσης του μουσουλμανικού πληθυσμού -ιδιαίτερα στις ορεινές περιοχές της Ροδόπης- υποδεικνύει τις επιλογές και τις βλέψεις του εθνικού κράτους, οι οποίες είναι ορατές μέχρι και σήμερα¹⁶¹⁵.

Ταυτόχρονα με την εξάπλωση του τηλεφωνικού δικτύου επεκτάθηκε και το δίκτυο των τηλεγραφικών και ταχυδρομικών γραφείων που λειτουργούσε στη Θράκη. Η ανάπτυξη του έλαβε χώρα μέσω της ίδρυσης νέων γραφείων και κάλυψε τις ίδιες απαιτήσεις που ικανοποίησε και το τηλεφωνικό δίκτυο συνδέοντας ένα αρκετά ευρύτερο δίκτυο οικισμών της υπαίθρου με τα αστικά κέντρα της περιοχής και της χώρας.

Πίνακας 1δii.38. Ταχυδρομικά και Τηλεγραφικά Γραφεία (1926-1939)

Γραφεία	Νομοί	Αναλογία κατοίκων ανά γραφείο				
		1926	1929	1932	1935	1939
Ταχυδρομικά	Έβρου	18.888	8.785	8.830	9.389	10.084
	Ροδόπης	28.571	15.037	14.355	13.677	15.664
	Καβάλας	20.625	13.238	15.728	16.394	17.141
	Δράμας	20.000	8.552	7.580	8.066	8.724
Τηλεγραφικά	Έβρου	7.083	1.887	1.352	1.467	1.483
	Ροδόπης	10.526	2.776	2.145	2.128	1.977
	Καβάλας	12.692	2.770	2.162	2.082	2.177
	Δράμας	20.000	2.789	2.056	2.016	2.053

Πηγή: Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1941), *Στατιστική ταχυδρομείων, τηλεγράφων και τηλεφώνων 1939*, Αθήναι: Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, σ. 33· Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1936), *Στατιστική των ταχυδρομείων, τηλεγράφων και τηλεφώνων κατά το έτος 1935*, Αθήναι: Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, σ. 35· Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1933), *Στατιστική των ταχυδρομείων, τηλεγράφων και τηλεφώνων κατά το έτος 1932*, Αθήναι: Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, σ. 35· Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1930), *Στατιστική των ταχυδρομείων, τηλεγράφων και τηλεφώνων κατά το έτος 1929*, Αθήναι: Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, σ. 35· Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία (1927), *Στατιστική της ταχυδρομικής, τηλεγραφικής και τηλεφωνικής υπηρεσίας κατά το 1926*, Αθήναι: Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, σ. 27

Βασικός στόχος της εισαγωγής των προαναφερόμενων λειτουργιών και υποδομών ήταν η ικανοποίηση των εκσυγχρονιστικών βλέψεων των αρχών, η σταδιακή λειτουργική ενοποίηση με την υπόλοιπη χώρα και η ταυτόχρονη διευθέτηση των ζητημάτων της προσφυγικής εγκατάστασης. Θεωρητικά τα έργα αυτά δεν προορίζονταν για την αποκλειστική χρήση των μελών της κυρίαρχης ομάδας, αλλά αντιθέτως για το σύνολο των κατοίκων, ενισχύοντας τη θέση του κράτους ως φορέα παροχής υπηρεσιών κοινής ωφέλειας. Στην πράξη το μεγαλύτερο μέρος αυτών εργάστηκε με περιορισμένη επιτυχία για την κάλυψη των προσφυγικών αναγκών και

¹⁶¹⁵ Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή Γιαννοπούλου Μ. (1994), *Τυπολογικές Συσχετίσεις Χωροταξικών και Οικιστικών Χαρακτηριστικών των Αγροτικών Οικισμών Ξάνθης-Ροδόπης*, Πολυτεχνική Σχολή, Τμήμα Πολιτικών Μηχανικών, Ξάνθη: Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, όπως παρατίθεται στο Lambrianidis, L. (2001), "Internal Frontiers" as a Hindrance to Development" *European Planning Studies*, 9(1), σσ. 95-97.

με σαφή προτίμηση για τα μέλη της εθνικής τους κοινότητας. Ακόμη περισσότερο εμφανίστηκαν οι πρώτες χωρικές ανισότητες μεταξύ των διαφορετικών χώρων και τόπων του ίδιου οικιστικού σχηματισμού, με εμφανείς αναφορές ακόμη και σήμερα.

Αστικός χώρος, τοπική οικονομία και προσφυγική παρουσία

Η εγκατάσταση του προσφυγικού πληθυσμού δε διευθέτησε μόνον το ζήτημα της στέγασης του, αλλά ενήργησε για την αποκατάσταση του σε μια παραγωγική δραστηριότητα¹⁶¹⁶. Η εξεύρεση της απασχόλησης του δεν παρουσίασε την καθολικότητα της αγροτικής αποκατάστασης και τον ίδιο χαρακτήρα των υιοθετούμενων μέτρων. Ποιες ήταν όμως οι χωρικές προεκτάσεις της προσφυγικής αποκατάστασης στην οικονομία των θρακικών αστικών σχηματισμών;

Ειδικότερα η διερεύνηση των μεγεθών της θρακικής οικονομίας μετά την προσφυγική παρουσία κρίθηκε απαραίτητη για τη σκιαγράφηση των μεταβολών που συντελέστηκαν τόσο σε τοπικό όσο και σε εθνικό επίπεδο. Οι συνθήκες στο δευτερογενή τομέα παραγωγής καθόρισαν σε μεγάλο βαθμό και την κατάσταση του τομέα παροχής υπηρεσιών (σε μικρότερο βαθμό και τον πρωτογενή τομέα). Εκτός αυτών, σημαντικές ήταν οι τάσεις που καταγράφηκαν για τις καταναλωτικές ανάγκες των εθνικών και τοπικών κοινωνιών και οικονομιών με την προσφυγική παρουσία (όπως η αύξηση σε είδη διατροφής και οικοδομικά υλικά)¹⁶¹⁷.

Σε χρονικό διάστημα μικρότερο της δεκαετίας (1930), στον ν. Έβρου δραστηριοποιούνταν 1.421 βιομηχανικές και βιοτεχνικές επιχειρήσεις, που απασχολούσαν 4.507 εργαζομένους. Στον ν. Ροδόπης, ο αριθμός τους ήταν σαφώς μεγαλύτερος φτάνοντας, τις 1.832 μονάδες με 4.304 απασχολούμενους, στοιχεία που αμφισβητούνται από μερικούς ερευνητές¹⁶¹⁸. Η λειτουργία του πλήθους των εμπορικών και παραγωγικών μονάδων λάμβανε χώρα καθ' όλη τη διάρκεια του έτους (12 μήνες), με αρκετά μικρό μέρος τους να δραστηριοποιείται εποχικά.

Αντίστοιχες ήταν και οι μεταβολές στην εκμηχάνιση της παραγωγικής διαδικασίας. Βέβαια, η εισαγωγή ηλεκτροκινητήρων και η συνολική αύξηση της

¹⁶¹⁶ Eddy C. B. (1931), *Greece and the Greek Refugees*, London: Allen G. & Unwin, σ. 126.

¹⁶¹⁷ Ρηγιός Μ. (1987), *Παραγωγικές Δομές και Εργατικά Ημερομίσθια στην Ελλάδα 1909-1936: Βιομηχανία-Βιοτεχνία*. Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, σ. 97, σσ. 116-117, σσ. 120-123· Χαριτάκης Γ., Μικελής Ν., Καλλιαβάς Α. Γ. (1939), *Οικονομική Επετηρίς της Ελλάδος 1929-1937*. Εν Αθήναις εκ Πυρσού Α.Ε., σ. 149· Μισεντζής Α. Ι. (1934), *Γενικός Οδηγός Νομού Ροδόπης*, Κομοτηνή: Εκδότις Α. Ι. Μισεντζής,

στο http://alex.eled.duth.gr/odigos_34/index.htm & http://alex.eled.duth.gr/Eldoseis/Odigos_Xanthis/, (30-05-2007, 16:39)· Θρακική Στοά (1932), *Λεύκομα Θράκης-Μακεδονίας*, Κομοτηνή: Αργ. Δρακόπουλος-Τύποις Απ. Αντωνιάδου, σ. 253· Αθανασιάδου Θ. Δ. (1931), *Ημερολόγιον Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης. Έτος Α, Δράμα: Τυπογραφείον Κυριαζοπούλου-Πεντζίκη*, σσ. 68-74· Ιγγλέσης Ν. (1930), *Οδηγός της Ελλάδος του Έτους 1930*, Αθήναι: Πυρσός, σσ. 1466-1469, σσ. 1471-1475.

¹⁶¹⁸ Αβδελά Ε. (1992), «Στοιχεία για την Εργασία των Γυναίκων στο Μεσοπόλεμο: Όψεις και Θέσεις», στο Μαυρογορδάτος Γ. Θ. και Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης: 193-204, σσ. 194-195· Λούκος (χ.η.), «Μικρές και Μεγάλες Πόλεις», στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα, 1922-1940: Ο Μεσοπόλεμος*, Αθήνα, Βιβλιόγραμμα, Β1: 130-155, σ. 141.

ιπποδύναμης (HP) των κινητήρων όλων των κατηγοριών δεν οδήγησαν στην ποιοτική βελτίωση των βιομηχανικών επενδύσεων¹⁶¹⁹. Χαρακτηριστικά αναφέρεται για την πρωτεύουσα της Θράκης (1934) η συνολική χρήση 880 HP κατανεμόταν ως εξής: 500 HP στο εργοστάσιο ηλεκτροφωτισμού και 380 HP στους έξι εν λειτουργία αλευρόμυλους¹⁶²⁰.

Ο αριθμός των βιομηχανικών μονάδων που δραστηριοποιούνταν εντός του ν. Έβρου ήταν μικρότερος από αυτόν του ν. Ροδόπης, αλλά το απασχολούμενο προσωπικό ήταν περισσότερο αριθμητικά στον πρώτο νομό. Πάντως οι μικρού μεγέθους επιχειρήσεις (βιοτεχνίες) αποτελούσαν την πλειονότητα των παραγωγικών μονάδων της Θράκης, τροφοδοτώντας και τις αντίστοιχες δομές και λειτουργίες (η Θράκη συγκέντρωνε το 4,2% και η Μακεδονία το 20,6%, της εθνικής βιομηχανικής δραστηριότητας)¹⁶²¹. Η προώθηση των μονάδων της εν λόγω κατηγορίας αποτελούσε μια πάγια τακτική των κυβερνήσεων του μεσοπολέμου, τόσο ως μέσο απασχόλησης του πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού, όσο και ως μέσο άμβλυνσης των ταξικών αντιπαραθέσεων¹⁶²².

Τα παραπάνω χαρακτηριστικά αποτυπώθηκαν σχηματικά στις περιοχές τις παραγωγικής δραστηριότητας και συγκεκριμένα στις αστικές περιοχές που αναπτύχθηκαν, αξιοποιώντας της οικονομίες κλίμακας που είχαν δημιουργηθεί (πλεόνασμα εργατικού δυναμικού, συγκέντρωση οικονομικών κεφαλαίων, λειτουργία διοικητικών και οργανωτικών δομών βοηθητικών προς τον δευτερογενή τομέα παραγωγής).

Στο τοπίο των θρακικών πόλεων οι μονάδες παραγωγής ήταν διάσπαρτες εντός του οικιστικού πλέγματος που είχε διαμορφωθεί από τα τέλη του 19ου αιώνα. Ακόμα δεν είχε εφαρμοστεί η αποκέντρωση των παραγωγικών δραστηριοτήτων ή η θεσμική συγκέντρωσή τους σε καθορισμένες περιοχές. Ο σχεδιασμός και η δημιουργία των διαφόρων ζωνών χρήσης των οικιστικών συνόλων ήταν μια σχετικά νέα χωροταξική διαδικασία στον ελληνικό χώρο, που είχε εφαρμοστεί στην ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης και είχε θεσμοθετηθεί με το διάταγμα του 1923 «περί πόλεων...»¹⁶²³. Στην περίπτωση των πόλεων της Θράκης δεν υπήρχε τέτοια πρόβλεψη ακόμη στα μετέπειτα σχέδια πόλης. Επιπλέον το μικρό μέγεθος των

¹⁶¹⁹ Ρηγινός Μ. (1987), *Παραγωγικές Δομές και Εργατικά Ημερομίσθια στην Ελλάδα 1909-1936: Βιομηχανία-Βιοτεχνία*. Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, σ. 104· Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1934), *Απογραφή Βιοτεχνικών και Βιομηχανικών Επιχειρήσεων ενεργηθήσα κατά τον Σεπτέμβριο του 1930*. Εν Αθήναι: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, σσ. 2-3, σσ. 20-21.

¹⁶²⁰ Μισεντζής Α. Ι. (1934), *Γενικός Οδηγός Νομού Ροδόπης*, Κομοτηνή: Εκδότις Α. Ι. Μισεντζής, στο http://alex.eled.duth.gr/odigos_34/index.htm & http://alex.eled.duth.gr/Eldoseis/Odigos_Xanthis/, (30-05-2007, 16:39).

¹⁶²¹ Αναστασόπουλος Γ. Α. (1947), *Ιστορία της Ελληνικής Βιομηχανίας, 1840-1940*. Τόμος III, Αθήναι: "Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία", σ. 1260.

¹⁶²² Χατζηιωσήφ Χ. (1993), *Η Γηραιά Σελήνη: Η Βιομηχανία στην Ελληνική Βιομηχανία 1830-1940*. Αθήνα: Θεμέλιο, σσ. 286-287.

¹⁶²³ Lagopoulos A. P. (2005), "Monumental Urban Space and National Identity: The Early Twentieth Century New Plan of Thessaloniki", *Journal of Historical Geography*, 31, σ. 71.

παραγωγικών μονάδων δεν απαιτούσε την απόσπαση και κατοχή σημαντικών επιφανειών, με εξαίρεση την καπνική οικονομία.

Έτσι, για παράδειγμα στην Κομοτηνή, το *Δημοτικό Καπνεργοστάσιο* και το καπνεργοστάσιο της *Gering American Tobacco Company* βρίσκονταν στην Πλατεία Βουλγαροκτόνου. Στην Ξάνθη, η κατάσταση ήταν διαφορετική όταν η ανεπάρκεια οικοδομήσιμων εκτάσεων εντός του αστικού ιστού ανάγκασε τις επιχειρήσεις να συγκεντρωθούν στα δυτικά και νοτιοδυτικά προάστια της, ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα¹⁶²⁴.

Με το πέρασμα στη δεκαετία του 1930 και με τα σημάδια της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης του 1929, στον ν. Ροδόπης λειτουργούσαν 21 καπνοβιομηχανίες και μια στον ν. Έβρου, όταν μια δεκαετία νωρίτερα είχε καταγραφεί μοναχά μια στην υποδιοίκηση Ξάνθης¹⁶²⁵. Παρά τη σημαντική αριθμητική αύξηση των καπνοβιομηχανιών, ο κλάδος χαρακτηριζόταν από χαμηλούς ρυθμούς ανάπτυξης (εκμηχάνιση) και από υψηλή συγκέντρωση παραγωγής σε πανελλήνιο επίπεδο¹⁶²⁶.

Κατά την περίοδο 1920-1930 ο πυρήνας της οικονομικής δραστηριότητας στην Κομοτηνή παρέμενε συγκεντρωμένος στην κεντρική αγορά. Αντίστοιχα στην Ξάνθη βρισκόταν συγκεντρωμένος κατά μήκος των βασικών οδικών αξόνων που διέσχίζαν τον οικισμό και κατά δεύτερο λόγο στην κεντρική αγορά του οικισμού. Σε κάθε περίπτωση διατηρήθηκαν οι θύλακες παραδοσιακής συγκέντρωσης παραγωγικών δραστηριοτήτων, όπως τα βυρσοδεψεία στις όχθες των αντίστοιχων χειμάρρων.

Να σημειωθεί ότι το ζήτημα των αναγκαστικών απαλλοτριώσεων ιδιωτικών ή δημοτικών κτημάτων, υπέρ παραγωγικών μονάδων στη Θράκη, όπως προέβλεπε ο νόμος 2948 του 1922 είχε αρκετά περιορισμένη σχετικά εφαρμογή¹⁶²⁷. Βάσει αυτού, δόθηκε η δυνατότητα απόσπασης των γειτονικών εκτάσεων -ξένης ιδιοκτησίας- από τις αναπτυσσόμενες βιοτεχνικές και βιομηχανικές μονάδες, ή η παροχή δωρεάν γηπέδων από το κράτος για την εγκατάσταση βιομηχανικών μονάδων. Μέχρι και την τροποποίηση του από τον νόμο 4536 του 1930 και τον περιορισμό του δικαιώματος της αναγκαστικής απαλλοτρίωσης σε βιομηχανικές μονάδες με κεφάλαιο άνω των 7.000.000 δραχμών, η νομοθεσία εφαρμόστηκε σε αρκετές περιπτώσεις από μεγάλες

¹⁶²⁴ Δάγκας Α. (2005), "Η Μακεδονία και Θράκη μετά το 1912: Η Επίδραση του Εργατικού Κινήματος στον Δομημένο Χώρο και στην Κοινωνία". *Ελ. Βενιζέλος και η Ελληνική Πόλη. Πολεοδομικές Πολιτικές και Κοινωνικοπολιτικές Ανακατατάξεις (Χανιά 24-27 Οκτωβρίου 2002)*, Αθήνα, Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών "Ελ. Βενιζέλος", Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας, Ε.Μ.Π. Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, σσ. 69-70· Θρακική Στοά (1932), *Λεύκωμα Θράκης-Μακεδονίας*, Κομοτηνή: Αργ. Δρακόπουλος-Τύποις Απ. Αντωνιάδου, σ. 249, σ. 268.

¹⁶²⁵ Οι υπόλοιπες μονάδες λόγω της διάκρισης της Γ.Σ.Υ.Ε. δεν χαρακτηρίζονταν ως βιομηχανικές. Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1934), *Απογραφή Βιοτεχνικών και Βιομηχανικών Επιχειρήσεων ενεργηθήσα κατά τον Σεπτέμβριο του 1930*. Εν Αθήναι: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, σσ. 2-3· Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1926), *Απογραφή Βιοτεχνικών και Βιομηχανικών Επιχειρήσεων κατά την 18η Δεκεμβρίου 1920*. Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Πίναξ Ι.

¹⁶²⁶ Ρηγγινός Μ. (1987), *Παραγωγικές Δομές και Εργατικά Ημερομίσθια στην Ελλάδα 1909-1936: Βιομηχανία-Βιοτεχνία*. Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, σ 112.

¹⁶²⁷ Φ.Ε.Κ. 12-08-1922, αρ. φύλλου 143, Νόμος 2948 περί προαγωγής της βιομηχανίας και βιοτεχνίας.

παραγωγικές μονάδες¹⁶²⁸. Η συγκεκριμένη ρύθμιση προξένησε, αναμορφωτικές επεμβάσεις στο θρακικό γαιοκτητικό καθεστώς υπό το όνομα της ανάπτυξης της τοπικής οικονομίας.

Ο προσφυγικός πληθυσμός ενίσχυσε τους τομείς παραγωγής και διεύρυνε τους υφιστάμενους κλάδους δραστηριοτήτων. Η διείσδυση του ήταν απόρροια της ενασχόλησης του στους τόπους καταγωγής του και των χρηματικών κεφαλαίων που μετέφεραν και εισήγαγαν στην ελληνική και τοπική οικονομία. Έτσι υπήρχαν (α) μια ομάδα που κατείχε μια αξιοσημείωτη περιουσία, η οποία κατάφερε να εγκατασταθεί στην Ελλάδα και να αποκτήσει μια σημαντική θέση στο εμπόριο, στη βιομηχανία ή στο τραπεζο-οικονομικό σύστημα (ισχυρές οικονομικά οικογένειες, συνήθως κάτοικοι μεγάλων αστικών κέντρων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας), έπειτα, (β) ένα μεγάλο μέρος όσων μετακινήθηκαν μετά το Οκτώβριο του 1922 και έφεραν μαζί τους όλη τη μετακινούμενη περιουσία τους και το χρηματικό κεφάλαιο που διέθεταν (κυρίως από τις περιοχές βόρεια της Ροδόπης και ανατολικά του Έβρου), και τέλος, (γ) η ομάδα που απομακρύνθηκε βίαια από τις εστίες της χωρίς τη δυνατότητα μεταφοράς οποιουδήποτε χρηματικού ή άλλου κεφαλαίου (περιοχές Ανατολίας και Παραλίων)¹⁶²⁹. Αυτά σε συνδυασμό με την απασχόληση του στις οικονομίες όπου εγκαταστάθηκε διαμόρφωσαν αντιστοίχως την κατάταξη του στην κλίμακα της οικονομικής και κοινωνικής διαστρωμάτωσης¹⁶³⁰.

Στο σύνολο της χώρας, το 1928, ο οικονομικά ενεργός προσφυγικός πληθυσμός που βρισκόταν εντός των αστικών κέντρων, απασχολείτο κατά πλειονότητα στη βιομηχανία (παρά την προσωρινότητα της συγκεκριμένης απασχόλησης για ένα μεγάλο μέρος του κατά τα πρώτα έτη της εγκατάστασης) καθώς επίσης και σε ανειδίκευτες εργασίες¹⁶³¹. Με σχετικά μικρή διαφορά ακολουθούσαν το εμπόριο, οι παροχές υπηρεσιών, τα ελεύθερα επαγγέλματα και η μικρότερη κατηγορία ήταν ο πληθυσμός που ασχολείτο με πίστη-συνάλλαγμα-μεσιτείες¹⁶³².

¹⁶²⁸ Χατζηιωσήφ Χ. (1993), *Η Γηραιά Σελήνη: Η Βιομηχανία στην Ελληνική Βιομηχανία 1830-1940*. Αθήνα: Θεμέλιο, σσ. 280-285· Φ.Ε.Κ., 12-09-1930, αρ. φύλλου 109, Νόμος 4536 περί τροποποίησης και συμπληρώσεως του νόμου 2948 «περί προαγωγής της βιομηχανίας και βιοτεχνίας».

¹⁶²⁹ Χεκίμογλου Ε., (2010), "Επαγγελματικές Πτυχές της Εγκατάστασης των Προσφύγων" στο Ιωαννίδου Ε., (επιμ.), *Η Μεταμόρφωση της Θεσσαλονίκης: Η Εγκατάσταση των Προσφύγων στην Πόλη (1920-1940)*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο: 127-136, σσ. 132-134· Pentzopoulos D. (1962), *The Balkan Exchange of Minorities and Its Impact Upon Greece*, Paris: Mouton & Co., σ. 114-115.

¹⁶³⁰ Ρηγινός Μ. (1997), «Η Επαγγελματική Αποκατάσταση των Προσφύγων στις Πόλεις», στο (επιμ.), *Ο Ξεριζωμός και η Άλλη Πατρίδα: Οι Προσφυγοπόλεις στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας: 231-241, σσ. 233-234· Κοινωνία των Εθνών (1997), *Η Εγκατάσταση των Προσφύγων στην Ελλάδα*, Πρώτη Έκδοση, Γενεύη 1926, Μετάφραση: Φ. Βεϊνόγλου & Μ. Βεϊνόγλου, Αθήνα: Τροχαλία, σσ. 143-148.

¹⁶³¹ Κοινωνία των Εθνών (1997), *Η Εγκατάσταση των Προσφύγων στην Ελλάδα*, Πρώτη Έκδοση, Γενεύη 1926, Μετάφραση: Φ. Βεϊνόγλου & Μ. Βεϊνόγλου, Αθήνα: Τροχαλία, σ. 144· Χατζηιωσήφ Χ. (1993), *Η Γηραιά Σελήνη: Η Βιομηχανία στην Ελληνική Βιομηχανία 1830-1940*. Αθήνα: Θεμέλιο, σσ. 295-296.

¹⁶³² Η επαγγελματικές κατηγορίες αποτυπώνονται όπως αναγράφονται από τη Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1931), *Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος 1930*, Αθήνα, σ. 75, όπως παρατίθεται στο Ρηγινός Μ. (1997), «Η Επαγγελματική Αποκατάσταση των Προσφύγων στις Πόλεις», στο (επιμ.), *Ο Ξεριζωμός και η Άλλη Πατρίδα: Οι Προσφυγοπόλεις στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας: 231-241, σ. 239.

Τέλος μόνον ένα μικρό μέρος των εγκατεστημένων στα αστικά κέντρα προσφύγων απασχολείτο στον πρωτογενή τομέα παραγωγής. Για παράδειγμα στις περιοχές της Ξάνθης, της Χρύσας και του Ιάσμου, το 5% περίπου του συνολικού προσφυγικού πληθυσμού ασχολείτο με την καπνοπαραγωγή, την αμπελοκαλλιέργεια και την κηπουρική¹⁶³³.

Για τον προσφυγικό πληθυσμό που στράφηκε στο εμπόριο ή στην παροχή υπηρεσιών (χειρώνακτες) η απόφαση του δεν ήταν επακόλουθο μιας κεντρικής πολιτικής, αλλά αντιθέτως μια αυθαίρετη πράξη που είχε τις βάσεις της στην προηγούμενη επαγγελματική εμπειρία τους και στο χαμηλό κόστος εισόδου σε αρκετούς επαγγελματικούς κλάδους¹⁶³⁴. Η εγκατάσταση των προσφύγων εντός των αστικών ιστών –από την πρώτη στιγμή– συνδυάστηκε με την εμφάνιση πρόχειρων εμπορικών πάγκων και καταστημάτων μικρεμπόρων σε όλους τους κεντρικούς δρόμους. Σε κάποιες περιπτώσεις, οι δημοτικές αρχές (π.χ. ο δήμος Αθηναίων) προέβησαν στο στήσιμο πρόχειρων κατασκευών (παραπηγμάτων), πιστεύοντας πως έτσι θα συνέβαλλαν στην ορθότερη χωροθέτηση των νέων δραστηριοτήτων. Επιπλέον η Ε.Τ.Ε. απευθείας δανειοδοτούσε τους αυτοαπασχολούμενους τεχνίτες και τους πρόσφυγες μικροεμπόρους με αρκετή όμως διστακτικότητα και ευνοϊκούς για την ίδια όρους (αποζημίωση για καθυστερήσεις αποπληρωμής από τις δημόσιες προσόδους)¹⁶³⁵. Η Ε.Α.Π. με τη σειρά της παραχωρούσε στους πρώτους εργαλεία και σε κάποιες περιπτώσεις τόπους για την εγκατάσταση των επιχειρήσεων τους¹⁶³⁶.

Εμμεσα λοιπόν και σχετικά σύντομα, προωθήθηκαν η μικροεπιχείρηση και το εργαστήριο της άτυπης οικονομίας, εκτονώνοντας τις οποιεσδήποτε κοινωνικές πιέσεις για εύρεση εργασίας και στήριξη των οικογενειακών προσφυγικών εισοδημάτων καθώς και ως διάυλος ενσωμάτωσης των νεοφερμένων στην ελληνική κοινωνία και οικονομία¹⁶³⁷. Η διεύρυνση των συγκεκριμένων κλάδων παραγωγής προκάλεσε αντιδράσεις από τους γηγενείς επαγγελματίες, οι οποίες συνοψίζονται στη φράση ότι η συγκεκριμένη ενασχόληση των προσφυγικών νοικοκυριών έγινε «...εις

¹⁶³³ Αλτσιτζόγλου Φ. (1941), *Οι Γιακάδες και ο Κάμπος της Ξάνθης*, Αθήνα: Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, σ. 89.

¹⁶³⁴ Χατζηιωσήφ Χ. (χ.η.), «Το Προσφυγικό Σοκ, οι Σταθερές και οι Μεταβολές της Ελληνικής Οικονομίας», στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα, 1922-1940: Ο Μεσοπόλεμος*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, Β1: 9-57, σ. 20.

¹⁶³⁵ Δρίτσα Μ. (1985), "Εθνική Τράπεζα και Πρόσφυγες", *Τα Ιστορικά*, 2(4), σσ. 314-317· Φ.Ε.Κ., 02-08-1924, αρ. φύλλου 109, Νόμος 3124 περί κυρώσεως της μεταξύ της ελληνικής πολιτείας και της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος συμβάσεως από 20 Μαΐου 1924 «περί παροχής οικονομικής ενισχύσεως εγγυήσει της ελληνικής πολιτείας εις ομογενείς πρόσφυγας μικροεπαγγελματίες οργανωμένους εις ομάδας ως και εις αστικούς συνεταιρισμούς μικροβιομηχανιών και χειροτεχνιών».

¹⁶³⁶ Κοινωνία των Εθνών (1997), *Η Εγκατάσταση των Προσφύγων στην Ελλάδα*, Πρώτη Έκδοση, Γενεύη 1926, Μετάφραση: Φ. Βεϊνόγλου & Μ. Βεϊνόγλου, Αθήνα: Τροχαλία, σσ. 146-147· Simpson J. H. S. (1929), "The Work of the Greek Refugee Settlement Commission" *Journal of the Royal Institute of International Affairs*, 8(6), σ. 600.

¹⁶³⁷ Λεοντίδου Λ. (1989), *Πόλεις της Σιωπής: Εργατικός Εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Αθήνα: Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, σσ. 182-184· Χατζηιωσήφ Χ. (χ.η.), «Το Προσφυγικό Σοκ, οι Σταθερές και οι Μεταβολές της Ελληνικής Οικονομίας», στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα, 1922-1940: Ο Μεσοπόλεμος*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, Β1: 9-57, σ. 20.

βάρος του μικρο-επαγγελματικού συνοικιακού κόσμου...»¹⁶³⁸.

Στην περίπτωση της Θράκης, τα στοιχεία της απογραφής των εμπορικών και παραγωγικών επιχειρήσεων (1930) είναι δηλωτικά της ενασχόλησης του προσφυγικού εργατικού δυναμικού σε μικρού μεγέθους –συνήθως οικογενειακές- μονάδες, το οποίο μεταπήδησε από άλλους κλάδους παραγωγής¹⁶³⁹. Ειδικότερα, στον ν. Έβρου 986 μονάδες δραστηριοποιούνταν οικονομικά ως επιχειρήσεις λιανικού εμπορίου, απασχολώντας 1.224 άτομα. Το αντίστοιχο νούμερο για τον ν. Ροδόπης ανέρχεται σε 1.580 επιχειρήσεις και 1.991 άτομα¹⁶⁴⁰ (βλέπε Πίνακες 22-A & 22-B).

Η παρούσα εξέλιξη αποτυπώθηκε χωρικά με τη λειτουργία νέων επιχειρήσεων στους αστικούς ιστούς και την επέκταση των εμπορικών/παραγωγικών περιοχών των θρακικών πόλεων. Η ζήτηση επαγγελματικής στέγης καλύφθηκε με την απόκτηση τόπων -κατάλληλων και μη για τη συγκεκριμένη χρήση- στις περιοχές όπου ήδη βρισκόταν συγκεντρωμένη η τοπική οικονομία.

Έτσι από τη μια νέοι τόποι προστέθηκαν στην αγορά της Κομοτηνής επεκτείνοντας την επιφάνεια κάλυψής της, όπως οι οδοί και στα στενά στα περίξ της. Από την άλλη υπάρχουσες περιοχές ενισχύθηκαν ακόμη περισσότερο όπως οι βασικές οδοί που οδηγούσαν στην συνοικία των Καπνεμπόρων στην Ξάνθη και στις εξόδους της πόλης¹⁶⁴¹.

Εντός των προσφυγικών συνοικιών και εκτός των επιχειρήσεων για την παροχή προϊόντων καθημερινής ανάγκης (όπως αρτοποιεία), οι προσφυγικές κατοικίες διέθεσαν ένα μέρος του ήδη περιορισμένου χώρου τους για την οικοτεχνική παραγωγή (όπως η κατασκευή ταπήτων)¹⁶⁴².

Η παραπάνω χωρική κατανομή αναφέρεται στην οικονομική δραστηριότητα επιχειρήσεων εντός ιδιόκτητων ή σε ενοικιαζόμενων καταστημάτων. Η κατάσταση διαφοροποιόταν για τον προσφυγικό πληθυσμό που δε διέθετε μόνιμη έδρα στην επιχείρησή του, όπως οι πωλητές μαναβικής και οπωρολαχανικών με καρότσια. Τα δρομολόγια αυτών, εκτός της αγοράς και της περιοχής του παζαριού κατά την ημέρα τέλεσής του, επεκτείνονταν στις περισσότερες τις συνοικίες των πόλεων. Στην ίδια κατηγορία εντάσσονται οι ανειδίκευτοι εργάτες και οι πάσης φύσης χειρώνακτες.

Ένα άλλο σημαντικό μέγεθος του προσφυγικού πληθυσμού απασχολήθηκε

¹⁶³⁸ Αβραμίδης Δ. (22-03-1930), "Πρόσφυγες και Επαγγελματικός Πληθωρισμός" *Εργασία*, 11, σ. 20.

¹⁶³⁹ Ρηγιός Μ. (1987), *Παραγωγικές Δομές και Εργατικά Ημερομίσθια στην Ελλάδα 1909-1936: Βιομηχανία-Βιοτεχνία*. Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, σ. 121.

¹⁶⁴⁰ Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1934), *Απογραφή Βιοτεχνικών και Βιομηχανικών Επιχειρήσεων ενεργηθίσα κατά τον Σεπτέμβριο του 1930*. Εν Αθήναι: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, σσ. 4-5.

¹⁶⁴¹ Επί της οδού Καβάλας (έξοδος της πόλης) και επί της ανατολικής πλευράς του παλιού μουσουλμανικού νεκροταφείου, το φθινόπωρο του 1922 η Γενική Διοίκηση Θράκης έδωσε άδεια για την εγκατάσταση παραπηγμάτων που θα στέγαζαν τις επιχειρήσεις των νεοεγκατεστημένων μικρεμπόρων και χειροπρακτών. Κωνσταντινίδης Ν. Θ. (2005), *Ξανά στο Φως: Αναδιφώντας τη Θράκη του Φωτίου Αποστολίδη*, Ξάνθη: Τελεία & Παύλα, σσ. 191-192.

¹⁶⁴² Mears E. (1929), *Greece Today, the Aftermath of the Refugee Impact*. Stanford & London: Stanford University Press & Oxford University Press, σ. 106, σ. 121.

στον δευτερογενή τομέα παραγωγής και συγκεκριμένα στην επεξεργασία του καπνού. Συνολικά στην περιοχή της Ξάνθης αναφέρεται η εργασία 7.000 απασχολούμενων (ανεξαρτήτως εθνοτικού *ανήκειν*, γηγενών και προσφύγων) κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου¹⁶⁴³. Σημειώνεται ότι εκτός των εξειδικευμένων εργατικών χεριών, στην επεξεργασία και στην καλλιέργεια του καπνού απασχολούνταν μεγάλος αριθμός γυναικών και ανηλίκων (στην Ξάνθη απασχολούνταν 6.030 παιδιά -4.313 αγόρια & 1.717 κορίτσια- και στην Κομοτηνή 1.473 παιδιά -1.057 αγόρια & 416 κορίτσια- κάτω των 10 ετών). Η παιδική και γυναικεία εργασία εξακολουθούσε να συνδέεται με τις πρακτικές επιβίωσης των νοικοκυριών, και ιδίως των προσφυγικών λόγω των αυξημένων αναγκών τους, σε θέσεις ανειδίκευτης εργασίας¹⁶⁴⁴. Η απασχόληση στην καπνική οικονομία υποστηριζόταν από ένα αρκετά ισχυρό συνδικαλιστικό κίνημα και από μια προσπάθεια της Γενικής Διοίκησης Θράκης να χειραγωγήσει τη δράση του, όχι με ιδιαίτερα πάντα επιτυχία¹⁶⁴⁵.

Ο καθαρά εργατικός χαρακτήρας της Ξάνθης και της Κομοτηνής –σε μικρότερο βαθμό– τονίστηκε από την προσφυγική εγκατάσταση και ενέτεινε τις χωρικές εκφάνσεις του στην αστική εικόνα και σημειολογία. Έτσι δεν ήταν μόνον η επέκταση της συνοικίας Χατζησταύρου στην Ξάνθη, με τις προσφυγικές οικίες που οικοδομήθηκαν εντός της, αλλά και η δημιουργία νέων τόπων για την εξυπηρέτηση των αναγκών του διευρυμένου εργατικού δυναμικού (όπως οινομαγειρεία και γραφεία συνδικαλιστικών οργάνων).

Περισσότερο από αυτά, ήταν ο τρόπος με τον οποίον γινόταν η αξιοποίηση του δημοσίου χώρου από τους εργαζομένους σε καθημερινή βάση και σε ειδικές περιπτώσεις. Καθημερινά οι οδοί που οδηγούσαν προς και από την περιοχή των καπνεργοστασίων γέμιζαν από τους/τις εργαζόμενους/ες οι οποίοι συνέρρεαν από τις περιοχές κατοικίας τους, αυξάνοντας τις ροές των μετακινήσεων εντός του οδικού

¹⁶⁴³ Λάμπρου Γ., Τζανίδης Μ. (1939), *Τα Ανατολικά Καπνά*, Καβάλα: Εμπορικών Τυπογραφείων-Βιβλιοδετείων Ι. Πετροπούλου & Υιού, σ. 92, όπως παρατίθεται στο Dagkas A. (2007), "Peasants and Workers in Tobacco Production in Greece, 19th and 20th Centuries: Social and Cultural Lives", *Greek Research in Australia: Proceedings of the 6th Biennial International Conference of Greek Studies*, Adelaide, Flinders University June 2005: Flinders University Department of Languages-Modern Greek, σ. 317.

¹⁶⁴⁴ Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας (1921), *Έκθεσις του Προσωπικού Επιθ. Εργασίας επί της Εφαρμογής των Εργατικών Νόμων*, Εν Αθήναις, σσ. 13-14, όπως παρατίθεται στο Ληξιοιρωτίτης Γ. Δ. (1992), «Προστατευτικός Νομοθετικός Παρεμβατισμός και η Εμφάνιση του Εργατικού Δικαίου στην Ελλάδα: Η Περίπτωση της Παιδικής Εργασίας», στο Μαυρογορδάτος Γ. Θ. και Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης: 205-223, σσ. 221-222· Αβδελά Ε. (1992), «Στοιχεία για την Εργασία των Γυναικών στο Μεσοπόλεμο: Όψεις και Θέσεις», στο Μαυρογορδάτος Γ. Θ. και Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης: 193-204, σ. 196· τα στοιχεία της παιδικής εργασίας προέρχονται από την απογραφή της Γ.Σ.Υ.Ε. του 1928, όπως παρατίθενται στο Λούκος (χ.η.), «Μικρές και Μεγάλες Πόλεις», στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα, 1922-1940: Ο Μεσοπόλεμος*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, Β1: 130-155, σσ. 142-143.

¹⁶⁴⁵ Το 1930 οι αρχές προχώρησαν σε διάλυση του συνδικάτου καπνεργατών *Αμυνα* ενώ διατήρησαν σε λειτουργία το *Πανεργατικό Κέντρο Ξάνθης* και το *Σωματείο Συντηρητικών Καπνεργατών*. Θρακική Στοά (1932), *Λέκωμα Θράκης-Μακεδονίας*, Κομοτηνή: Αργ. Δρακόπουλος-Τύποις Απ. Αντωνιάδου, σ. 267· αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Χατζηαναστασίου Τ. (χ.η.), *Ομάδες Ένοπλης Αντίστασης στη Βουλγαρική Κατοχή της Ανατολικής Μακεδονίας και Δυτικής Θράκης, 1941-1944. Συμβολή στην Ιστορία της Ελληνικής Εθνικής Αντίστασης*. Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Τομέας Ιστορίας Χωρών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 27.

δικτύου της πόλεως. Το χωρικό αποτύπωμα αυτών εμφανιζόταν μέσω των προκηρύξεων στους δρόμους και στα πεζοδρόμια, στα συνθήματα και στις αφίσες στους τοίχους και στα αναρτημένα πανό. Σημειολογικά η σπουδαιότερη επέμβαση του εργατικού δυναμικού ήταν η τοποθέτηση και λειτουργία, εκ μέρους των συνδικαλιστικών οργάνων το καλοκαίρι του 1927, ενός καμπαναριού που υπενθύμιζε την τήρηση του ωραρίου και δήλωνε τη δυναμική τους αντιπροσώπευση στην τοπική κοινωνία και οικονομία¹⁶⁴⁶.

Εντονότερο ήταν το στίγμα του εργατικού δυναμικού των θρακικών πόλεων σε περιόδους απεργιακών κινητοποιήσεων. Σε αυτές τις περιόδους οι δημόσιοι χώροι άλλαζαν την παραδοσιακή τους χρήση και συμβολικότητα και καταλαμβάνονταν προσωρινά από τους εργαζόμενους προς όφελος της αντίστασης ή των διεκδικήσεων τους¹⁶⁴⁷.

Τότε οι συνελεύσεις σε μεγάλες αίθουσες (π.χ. κινηματογράφοι) και οι συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας από τις κεντρικές πλατείες των πόλεων κατευθύνονταν μέσω κεντρικών οδικών αρτηριών προς τις περιοχές συγκέντρωσης των παραγωγικών μονάδων. Στην Ξάνθη από την Πλατεία του Ρολογιού μέσω της σημερινής οδού Καραολή κατευθύνονταν νότια προς τη συνοικία Χατζησταύρου για να εισχωρήσουν μέσω των οδών που οδηγούσαν στον Σ. Σ. Ξάνθης και στην Κομοτηνή (σημερινές οδοί Κονδύλη και Δημοκρίτου, αντίστοιχα)¹⁶⁴⁸. Στην έδρα της Γενικής Διοίκησης η λειτουργία των καπνεργοστασίων στην Πλατεία Βουλγαροκτόνου προσέδιδε στις συγκεντρώσεις μικρότερη χωρική κινητικότητα και μεγαλύτερη χρονική παρουσία στην καρδιά του οικιστικού σχηματισμού.

Η τοπική οικονομία μεγάλωσε τον κύκλο των εργασιών της με την ώθηση που της επέδωσε η προσφυγική παρουσία μέχρι και το 1929. Η διεθνής οικονομική κρίση σκιαγράφησε τα αποτυπώματα της τόσο στη λειτουργία όσο και στο τοπίο των θρακικών πόλεων. Έτσι αρκετές μικρού μεγέθους επιχειρήσεις (όπως, εμποροραφεία) που είχαν ξεκινήσει τις εργασίες τους με τα χρηματικά κεφάλαια της Ε.Τ.Ε. και τη συνδρομή της Ε.Α.Π. μείωσαν τα έσοδα τους και κατέληξαν στην χρεοκοπία, αδυνατώντας να εκπληρώσουν τις υποχρεώσεις τους¹⁶⁴⁹. Η διακοπή της λειτουργίας τους ελευθέρωσε τις μικρού μεγέθους επαγγελματικές στέγες που κατείχαν, οι οποίες παρέμειναν διαθέσιμες μέχρι την ανάκαμψη της τοπικής οικονομίας. Οι πρώην

¹⁶⁴⁶ Δάγκας Α. (2005), "Η Μακεδονία και Θράκη μετά το 1912: Η Επίδραση του Εργατικού Κινήματος στον Δομημένο Χώρο και στην Κοινωνία". *Ελ. Βενιζέλος και η Ελληνική Πόλη. Πολεοδομικές Πολιτικές και Κοινωνικοπολιτικές Ανακατατάξεις (Χανιά 24-27 Οκτωβρίου 2002)*, Αθήνα, Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών "Ελ. Βενιζέλος", Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας, Ε.Μ.Π. Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, σ. 73.

¹⁶⁴⁷ Pile S. (1997), "Introduction: Opposition, Political Identities and Space of Resistance" in Pile S., Keith M., (ed.), *Geographies of Resistance*, London, Routledge: 1-32, σσ. 14-16.

¹⁶⁴⁸ Δάγκας Α. (2005), "Η Μακεδονία και Θράκη μετά το 1912: Η Επίδραση του Εργατικού Κινήματος στον Δομημένο Χώρο και στην Κοινωνία". *Ελ. Βενιζέλος και η Ελληνική Πόλη. Πολεοδομικές Πολιτικές και Κοινωνικοπολιτικές Ανακατατάξεις (Χανιά 24-27 Οκτωβρίου 2002)*, Αθήνα, Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών "Ελ. Βενιζέλος", Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας, Ε.Μ.Π. Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, σ. 75.

¹⁶⁴⁹ Μαχάιρα Α. (χ.η.), «Η Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου», στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα, 1922-1940: Ο Μεσοπόλεμος*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, Β1: 107-131, σ. 124.

ελεύθεροι επαγγελματίες και χειρώνακτες στράφηκαν σε αναζήτηση άλλων απασχολήσεων και σε αρκετές περιπτώσεις εγκαταλείψαν ακόμη και τις αρχικές τους εγκαταστάσεις, μετακινούμενοι στα μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας.

Χαρακτηριστική περίπτωση της χωρικής κινητικότητας των προσφυγικών νοικοκυριών θεωρείται η μετακίνηση των καπνεργατών από τις καπνυπόλεις στα τέλη της δεκαετίας του 1920. Στη Θράκη η υπερπαραγωγή του καπνού καθώς και οι διαρθρωτικές αλλαγές στην επεξεργασία του προϊόντος της επαρχίας Κομοτηνής (διακοπή επεξεργασίας τόγκας και μετακίνηση κομοτιναίων καπνεργατών στην Ξάνθη), δημιούργησαν αυξημένα ποσοστά ανεργίας στο εποχικό και κυρίως στο ανειδίκευτο εργατικό δυναμικό. Τότε, τα θιγόμενα προσφυγικά νοικοκυριά αναζήτησαν διέξοδο στις περιοχές της υπαίθρου και υπέβαλλαν μαζικά ομαδικές αιτήσεις αγροτικής εγκατάστασης προς τις εποικιστικές αρχές¹⁶⁵⁰.

Οι μεταβολές που υπέστη η οικονομία των θρακικών πόλεων και συνακόλουθα το τοπίο τους από την προσφυγική εγκατάσταση επηρεάστηκαν από τις ενέργειες επαγγελματικής αποκατάστασης εκ μέρους της Ε.Α.Π. και της Ε.Τ.Ε. καθώς και των ιδίων. Πέραν της επέκτασης του κύκλου εργασιών των παραγωγικών κλάδων και της αύξησης των παραγόμενων προϊόντων, διατηρήθηκαν σε ισχύ παραδοσιακές τεχνικές και λειτουργίες των μονάδων παραγωγής χωρίς αξιοσημείωτες διαρθρωτικές αλλαγές. Αναπόφευκτα η θρακική αστική οικονομία αναπροσαρμόστηκε στις ανάγκες της εποχής, ακολουθώντας τις τάσεις της εθνικής οικονομίας, βασισμένη στην κύρια οικονομική λειτουργία που κληρονόμησε από την οθωμανική περίοδο.

Διαδρομές προς το εσωτερικό των αστικών ιστών της Κομοτηνής και της Ξάνθης

Προκειμένου να παρουσιαστούν εύληπτα όλα τα προαναφερόμενα επιχειρείται η εισχώρηση στο εσωτερικό των αστικών συνόλων της Ξάνθης της Κομοτηνής σε μια διαδρομή από τις παρυφές προς το κέντρο του οικιστικού πλέγματος. Η εικονογραφία του τοπίου τους δέχθηκε εκσυγχρονιστικές πιέσεις προσαρμογής στις απαιτήσεις της Κ.τ.Ε. για την προσφυγική εγκατάσταση και αποκατάσταση και στην ενοποίηση της νέας περιφέρειας με την υπόλοιπη επικράτεια. Παράλληλα η κατασκευή των προσφυγικών συνοικισμών και οι λειτουργίες και δομές που εισήχθησαν μετέβαλαν ριζικά την εικόνα του τοπίου που αντίκριζαν οι εισερχόμενοι/νες σε αυτούς, από τα αντίστοιχα βασικά σημεία πρόσβασης.

Και στις δύο περιπτώσεις νέα σημεία πρόσβασης ή σύνδεσης με το βασικό

¹⁶⁵⁰ Γενική Διοίκησης Θράκης (1937), "Τα Επίσημα Πρακτικά": Καπνική Σύσκεψις Καβάλλας, Καβάλα, Εμπορικών Τυπογραφείων-Βιβλιοδετείων Ι. Πετροπούλου & Υιού, σ. 204· Νοταράς Μ. Ι. (1934), *Η Αγροτική Εγκατάσταση των Προσφύγων: Μελέτη περί των Διατεθέντων Κεφαλαίων, των Δημιουργηθέντων Χρεών και της Εισπράξεως Αυτών, του Συμφηρισμού των Αποζημιώσεων, των Ενδεικνυόμενων Μέτρων δια τη Παγίωσιν και Συμπλήρωσιν της Εγκαταστάσεως, της Αναπροσαρμογής των Χρεών κτλ.* Αθήναι: "Χρονικά", σ. 14.

δίκτυο δρομολογίων, τόσο στην Ξάνθη όσο και στην Κομοτηνή, δε δημιουργήθηκαν. Δεν συνέβη όμως το ίδιο με τις δευτερεύουσες προσβάσεις και συνδέσεις των οικισμών, που αυξήθηκαν σε αριθμό, συνδέοντας τις νεότερες επεκτάσεις του οικιστικού ιστού με την άμεση ενδοχώρα του.

Στην περίπτωση της Κομοτηνής, το νοτιοανατολικό, το νοτιοδυτικό και το δυτικό σημείο πρόσβασης εντός του αστικού πλέγματος και με κατεύθυνση προς την κεντρική αγορά της εμπλουτίστηκαν από νέα χαρακτηριστικά (βλέπε Χάρτη 46)¹⁶⁵¹. Έτσι στην κατάληξη της διαδρομής από τη Μάκρη η δημιουργία του προσφυγικού συνοικισμού του Αρμενιού, επέκτεινε το δομημένο χώρο προς το νότο. Οι εισερχόμενοι/ες στον οικισμό γρήγορα αντιλαμβάνονταν την εντατική και μαζική οικοδομική προσπάθεια που συντελείτο στην πόλη. Αυτή τη φορά, η διασταύρωση των εισερχόμενων με το οικιστικό απόθεμα της Κομοτηνής γινόταν νωρίτερα, μιας και είχε προστεθεί ο προσφυγικός συνοικισμός στα δυτικά της πορείας. Η ανατολική πλευρά της πορείας εξακολουθούσε να παραμένει αδόμητη κατά πλειονότητα, με μικρά και ελάχιστα κτίσματα.

Η πρόσβαση στην Κομοτηνή από τον σιδηροδρομικό σταθμό της πόλης παρουσίαζε και σημαντικές αλλαγές. Ο συνοικισμός του Σταθμού κάλυψε ουσιαστικά όλη την περιοχή εκατέρωθεν της διαδρομής προς το κέντρο. Ο εξαρχικός πληθυσμός που βρισκόταν εγκατεστημένος στα ανατολικά, στην περιοχή Καβακλή, είχε αντικατασταθεί από ανατολικοθρακιώτες πρόσφυγες. Βορειότερα το νεκροταφείο του Αγ. Χαραλάμπους, στα δυτικά, είχε δώσει τη θέση του στο Εθνικό Στάδιο και στον ναό της Αγ. Σοφίας. Το μουσουλμανικό νεκροταφείο στα ανατολικά είχε μετατραπεί σε χώρο πρασίνου (βλέπε κεφάλαιο 2.ii, *infra*), προτού η διαδρομή περάσει από τα Ταμπακαριά, διέσχισε τη Γέφυρα των Γάλλων και κατέληγε στην απέναντι περιοχή του Μπουκλουτζά και από εκεί στην κεντρική αγορά.

Παρόμοια είναι και η κατάσταση των κύριων εισόδων της πόλης από τα δυτικά. Οι προσφυγικοί συνοικισμοί της Ρέμβης και του Σταθμού είχαν προσδώσει μια εντελώς διαφορετική εικόνα, από αυτήν που διαμόρφωνε ο/η εκάστοτε εισερχόμενος/η, στις αρχές του 20ού αιώνα. Οι ομοιόμορφες προσφυγικές οικίες στη βόρεια και στη νότια κοίτη του Μπουκλουτζά προσέδιδαν την αίσθηση μιας νεόδμητης πόλης, που στην πραγματικότητα μετά το συγκεκριμένο νεόδμητο πέπλο, αποκάλυπτε την παραδοσιακή εικόνα της.

Τα υπόλοιπα σημεία εισόδου στην Κομοτηνή κατά τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα δεν παρουσίαζαν εμφανείς αναμορφώσεις. Παρ' όλα αυτά η εφαρμογή των αναγκαστικών συνοικήσεων μεταξύ προσφυγικών οικογενειών και μη ανταλλάξιμων κατοίκων αποκαλυπτόταν μοναχά από την παρουσία των γυναικών οι οποίες διέσχισαν τους δρόμους των μουσουλμανικών μαχαλάδων χωρίς τη

¹⁶⁵¹ Αδημοσίευτη πτυχιακή εργασία, Κουτσούκος Β. (2000) *Εθνοτικός Ανταγωνισμός και Χώρος στην Πολυπολιτισμική Κομοτηνή*, Τμήμα Γεωγραφίας, Μυτιλήνη: Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Παράρτημα, Χάρτης 9.

χαρακτηριστική ενδυμασία και την κάλυψη του κεφαλιού τους ή από τις φωνές του προσφυγόπαιδων που έπαιζαν στα μουσουλμανικά σχολεία.

Στην κατηγορία αυτή συγκαταλέγονταν και όλοι οι σημαντικοί σημειολογικά τόποι (όπως κοινοτικά και θρησκευτικά κτίρια), που είχαν αποσπαστεί από τους μη ανταλλάξιμους κατοίκους και είχαν παραδοθεί προς αξιοποίηση των αναγκών της κυρίαρχης ομάδας. Διακριτό παράδειγμα αλλαγής, χρήσης και προπάντων σημειολογίας, ήταν η νέα χρήση του διοικητηρίου. Η ανάρτηση της ελληνικής σημαίας στο κτίριο αποτέλεσε το μοναδικό εμφανές συστατικό διαφοροποίησης των μουσουλμανικών μαχαλάδων της εποχής από τις αρχές του αιώνα. Η σημαία ως σύμβολο της εθνικής διοίκησης υποδήλωνε ρητά τη νέα κυρίαρχη πολιτική εξουσία της περιοχής σε όλους τους διερχόμενους/ες όπου διαμέσων των μουσουλμανικών μαχαλάδων κατέληγαν στην κεντρική αγορά της πόλης.

Αντίστοιχου ύφους και μεγέθους επεμβάσεις και αλλαγές παρατηρήθηκαν και στην Ξάνθη (βλέπε Χάρτη 47)¹⁶⁵². Ως μοναδική πρόσβαση στον οικισμό, που παρέμεινε αμετάβλητη, διατηρώντας τα χαρακτηριστικά που είχε ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα, θεωρείται η είσοδος της πόλης από τα βόρεια, η προέκταση του δρόμου από τα ορεινά της Ροδόπης προς την Πλατεία του Ρολογιού.

Ειδικότερα η ανατολική είσοδος της πόλης, η επέκταση του δρομολογίου από Κομοτηνή μέσω Πολύανθου, προτού διασχίσει τον χείμαρρο της Ξάνθης, στα βόρεια της διασταυρωνόταν με το Εθνικό Στάδιο του Ορφέα και με τον παρακείμενο προσφυγικό συνοικισμό του Γυμναστηρίου. Στη συνέχεια η πορεία διατηρούσε την εικονογραφία και τις χρήσεις που είχαν ήδη παγιωθεί από τον προηγούμενο αιώνα.

Κάτι ανάλογο παρατηρείτο και στο νοητό τρίγωνο που δημιουργούσαν η νοτιοανατολική είσοδος από το λιμάνι της Βιστωνίδας, η νότια από τον σιδηροδρομικό σταθμό και η νοτιοδυτική από τη Χρυσούπολη και τους Τοξότες. Στην πρώτη περίπτωση και στις νοτιοδυτικές παρυφές του Ασσά Μαχαλά, είχε κατασκευαστεί ο προσφυγικός συνοικισμός Ασσά, στα βορειοανατολικά της πορείας προς το κέντρο της πόλης. Οι υπόλοιποι προσφυγικοί συνοικισμοί –Κυψέλη, Χηρήτικα, Τσιμεντένια και Αστικός- οικοδομήθηκαν στα δυτικά της διαδρομής από τη Χρυσούπολη προς το κέντρο της.

Τα μη οικοδομημένα οικόπεδα μεταξύ των καπναποθηκών και των καπνεργοστασίων καλύφθηκαν από προσφυγικές οικίες, δημιουργώντας μια μίξη χρήσεων γης στις νότιες συνοικίες της Ξάνθης. Και στην περίπτωση της Ξάνθης η έντονη κατασκευαστική προσπάθεια προσέδιδε σε μια κατεξοχήν περιοχή οικονομικής δραστηριότητας την εικόνα ενός εκτεταμένου εργοταξίου.

Ο/η εισερχόμενος/η παρατηρούσε ιδίως στα δυτικά όρια του οικισμένου

¹⁶⁵² Αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Αργυροπούλου Μ., Μαυρίδου Α. & Χατζηαβραμίδου Μ. (2003-2004), *Πολεοδομική Εξέλιξη της Ξάνθης στον 20^ο Αιώνα. Το Δίκτυο των Ελεύθερων Χώρων (Ερευνητική Εργασία)*, Πολυτεχνική Σχολή, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 43.

χώρου τις προσφυγικές οικίες από τη μία και από την άλλη πλευρά, τα μεγάλα κτίρια της καπνικής οικονομίας και τις συχνές σημειολογικές παρεμβάσεις του εργατικού κινήματος (όπως αφίσες, συνθήματα, πανό) στην περιοχή. Η διαδρομή από τον σιδηροδρομικό σταθμό, προτού ενωθεί με τη διαδρομή από τη Βιστωνίδα, παρέμεινε κατά ένα μέρος αμετάβλητη. Εν συνεχεία, ελάχιστες ήταν οι αλλαγές που κατεγράφησαν στο υπόλοιπο της πορείας μέχρι το κέντρο της πόλης. Και σε αυτήν την περίπτωση, οι παροδικής διάρκειας αφανής επεμβάσεις (συνοικήσεις, επιτάξεις) εκδηλώθηκαν διαμέσων της καθημερινότητας των κατοίκων.

Γενικότερα οι αλλαγές στην τοπική εικονογραφία της Ξάνθης και της Κομοτηνής λίγα χρόνια μετά την έναρξη της προσφυγικής εγκατάστασης διαμόρφωσαν μια νέα εικονογραφία. Τα νέα παράταιρα στοιχεία της δομημένου περιβάλλον και νεοεγκατεστημένοι κάτοικοι έκαναν φανερή την παρουσία τους με σαφείς παραπομπές στο οθωμανικό παρελθόν.

1δ.iii) Η ύπαιθρος

Αγροτικός χώρος, προσφυγική εγκατάσταση-αποκατάσταση και αποκατάσταση γηγενών ακτημόνων

Οι προσπάθειες ανασχηματισμού της αστικής τοπιογραφίας δεν μπορούν σε θεωρηθούν ούτε ολοκληρωμένες, αλλά ούτε και εκτός του συνολικότερου αναμορφωτικού και εποικιστικού προγράμματος της Θράκης. Πραγματικά, οι δράσεις τους δημιούργησαν δομικές αναπλάσεις στον αγροτικό χώρο της περιφέρειας.

Άλλωστε στην ύπαιθρο εντοπίζεται η εγκατάσταση και η αποκατάσταση της πλειονότητας του προσφυγικού πληθυσμού. Κατατοπιστικός της κατάστασης είναι ο σχετικός χάρτης της Ε.Α.Π. με τη χωρική κατανομή των προσφυγικών οικισμών (βλέπε Χάρτη 29)¹⁶⁵³. Βάσει αυτού οι προσφυγικές συγκεντρώσεις στην ύπαιθρο της Θράκης χωροθετήθηκαν στις πεδινές περιοχές των νομών Έβρου και Ροδόπης, και στις ορεινές περιοχές του νομού Έβρου. Οι μοναδικές περιοχές που εξαιρέθηκαν, όπως προαναφέρθηκε, ήταν τα ορεινά των επαρχιών Ξάνθης και Κομοτηνής όπου κατοικούσε ο πομακικός πληθυσμός.

Εκτός του χώρου παρουσίας των πομάκων η ίδρυση προσφυγικών οικισμών γνώρισε αρκετές δυσκολίες στις παραμεθόριες ορεινές περιοχές των δύο νομών. Πρόκειται για τρεις και 16 προσφυγικούς οικισμούς στους νομούς Ροδόπης και Έβρου αντίστοιχα, οι οποίοι μέχρι και τα μέσα του 1929 είχαν παραμείνει σχεδόν έρημοι¹⁶⁵⁴. Βασική αιτία της κατάστασης, ήταν η παντελής απουσία υποδομών όπως

¹⁶⁵³ Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (02-07-1926), *Εποικιστικός Χάρτης Δυτικής Θράκης*. Εν Κομοτηνή, Διεύθυνση Εποικισμού Θράκης, Κλίμακα 1:125.000.

¹⁶⁵⁴ 20^η Έκθεση Τριμηνιαία Έκθεση της Ε.Α.Π. (1^η...27^η, Φεβρ. 1924-Αύγ. 1930) σ. 7 και 23^η Τριμηνιαία Έκθεση σ. 6, όπως παρατίθεται στο Πελαγίδης Σ. (1992), "Προβλήματα Προσφυγικής Αποκατάστασης στη Δυτική Θράκη, 1923-1930", *II' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο*, Φιλοσοφική Σχολή Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης· Μ. Μ. Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Εξωτερικών Φ.53, Μάιος-Σεπτέμβριος 1929/ΕΚΘΕΣΙΣ Περί της

το οδικό δίκτυο και κυρίως η αδυναμία των ελληνικών άρχων να κατανοήσουν την ιδιαιτερότητα των συγκεκριμένων περιοχών και να εφαρμόσουν ένα ειδικά προσαρμοσμένο πλαίσιο δράσης¹⁶⁵⁵.

Γενικά οι προσφυγικοί οικισμοί ιδρύθηκαν κατά πλειονότητα εφαπτόμενοι σε υφιστάμενους αγροτικούς οικισμούς και σε ελάχιστες περιπτώσεις σε αδόμητες περιοχές, γεννώντας τα *μικτά χωριά* της Θράκης. Ως παραδείγματα αναφέρονται οι προσφυγικοί οικισμοί στα μουσουλμανικά και στα βουλγαρόφωνα (και στα χριστιανικά) χωριά της θρακικής υπαίθρου¹⁶⁵⁶.

Από τη χωροθέτηση των προσφυγικών οικισμών στην ύπαιθρο της Θράκης διαγράφεται η προσπάθεια των ελληνικών αρχών να ικανοποιήσουν τις απαιτήσεις της Κ.τ.Ε. επί του θέματος και κυρίως να προωθήσουν τον εποικισμό της νεοπροσαρτηθείσας περιφέρειας και την ενοποίηση της με την εθνική επικράτεια. Η οικοδόμηση ενός προσφυγικού οικισμού σε έναν αγροτικό οικισμό άλλαξε την εθνική ισορροπία του υπέρ της κυρίαρχης ομάδας, αποδυνάμωσε τις μουσουλμανικές και τις βουλγαρόφωνες συγκεντρώσεις, αναμορφώνοντας αισθητά το τοπίο της θρακικής υπαίθρου.

Η χωροθέτηση των αγροτικών προσφυγικών οικισμών πραγματοποιήθηκε με υπόδειξη της Γενικής Διοίκησης Θράκης και των εποικιστικών αρχών σε συνεργασία με τη Διεύθυνση Αγροτικής Εγκατάστασης της Ε.Α.Π. Οι αρχικές προσπάθειες περίθαλψης του εισερχόμενου πληθυσμού σε πρόχειρες κατασκευές, σύντομα αντικαταστάθηκαν από τις εργασίες οικοδόμησης των προσφυγικών οικημάτων.

Η διαδικασία κατασκευής των προσφυγικών οικισμών ήταν πανομοιότυπη με την οικοδομική δραστηριότητα εντός των αστικών οικισμών. Αυτή τη φορά ανέλαβαν, όμως, αρκετά σημαντικό έργο οι αξιωματούχοι της *Υπατης Αρμοστίας για τους Πρόσφυγες* της Κ.τ.Ε., ακόμα και πριν από την ίδρυση της Ε.Α.Π. Ως αντιπρόσωποι της στάλθηκαν ο βρετανός *ύπατος αρμοστής* (deputy high commissioner), στρατηγός George Procter, και ο αυστραλός μηχανικός του βρετανικού στρατού George Devine Treloar¹⁶⁵⁷. Την οικοδόμηση των προσφυγικών

Μουσουλμανικής Μειονότητας Δυτικής Θράκης, Μέρος Α', [12-07-1929]. Φ.Ε.Κ., 08-11-1927, αρ. φύλλου 242, Νομοθετικό Διάταγμα περί τροποποίησης της από 5 Ιουλίου 1926 Συντακτικής Αποφάσεως «περί συστάσεως εποπτειών αποκαταστάσεως παραμεθόριων και ορεινών πληθυσμών νομού Ξερρών, Δράμας και Δυτικής Θράκης».

¹⁶⁵⁵ Kontogiorgi E. (2006), *Population Exchange in Greek Macedonia: The Rural Settlement of Refugees 1922-1930*. Oxford: Clarendon Press, σσ. 284-287.

¹⁶⁵⁶ Ενδεικτικά αναφέρεται η ίδρυση προσφυγικών οικισμών στα α) μουσουλμανικά χωριά Δικέλλα (επαρχία Αλεξανδρουπόλεως), Ασημένιο (επ. Διδυμοτείχου), Γενισέα, Βέννα, Πολύσιτο (επ. Ξάνθης) και β) στα βουλγαρόφωνα χωριά Λοφάριο, Ίσμος, Ίμερος, Νέο Καβάκλιο (επ. Κομοτηνής).

¹⁶⁵⁷ Με εντολή και υπό την επίβλεψη του Procter, σχεδιάστηκε η πρωταρχική εγκατάσταση περίπου 10.000 προσφύγων από τις περιοχές ανατολικά του Έβρου, σε 15 οικισμούς περιμετρικά της Κομοτηνής. Υπό τις διαταγές του Procter εργαζόταν και ο Treloar, ο οποίος ήταν υπεύθυνος για την απομάκρυνση των προσφύγων από τις περιοχές ανατολικά του Έβρου, την παροχή στέγης, τροφής και υγειονομικής περίθαλψης καθώς την εγκατάστασή τους στη Θράκη. Η δραστηριότητά του στην περιοχή ξεκίνησε στα τέλη του 1922, με τη σχεδίαση του πρώτου καταυλισμού προσφύγων στην Αλεξανδρούπολη, και επεκτάθηκε σε ολόκληρη την περιοχή της εποικιστικής περιφέρειας Θράκης (το 1926 εγκατέλειψε το έργο του έπειτα από διαφωνίες με μέλη της ελληνικής πολιτικής ηγεσίας). Η δράση των αξιωματούχων της Κ.τ.Ε. ήταν τόσο εκτεταμένη, ώστε δύο προσφυγικοί

οικισμών, πριν από την ίδρυση της Ε.Α.Π. ανέλαβαν οι εθνικοί και τοπικοί φορείς του ελληνικού κράτους, όπως το Τ.Π.Π. και η Διεύθυνση Εποικισμού Θράκης της Γενικής Διοίκησης¹⁶⁵⁸.

Οι εργασίες οικοδόμησης στη θρακική ύπαιθρο υλοποιήθηκαν σε γοργούς ρυθμούς. Μέχρι και τα τέλη του 1928, σε σύνολο 574 αγροτικών οικισμών στην εποικιστική περιφέρεια Θράκης, κατεγράφησαν 242 στους νομούς Ροδόπης και Έβρου (η Ε.Α.Π. αναφέρει 582 και 243 οικισμούς, αντίστοιχα), που αντιστοιχούσαν σε 16.801 οικογένειες αγροτικά εγκατεστημένων προσφύγων¹⁶⁵⁹. Έναν σχεδόν χρόνο αργότερα (1929), το Γραφείο Στατιστικής του υπ. Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως δημοσίευσε έναν συγκεντρωτικό πίνακα με τις αποπερατωμένες και ανεγειρόμενες κατοικίες από την Ε.Α.Π. καθώς και, τις διανεμημένες και αδιάθετες εκτάσεις, όπως και τις εκτάσεις που απαιτούνταν για τη στέγαση των προσφύγων στους διάφορους νομούς του κράτους¹⁶⁶⁰ (βλέπε Πίνακα 23).

Στις επαρχίες των δύο νομών η κατάσταση παρουσιάζονταν διαφοροποιημένη. Στην περιοχή της Κομοτηνής, στο Σουφλί, στο Διδυμότειχο, στις Φερρές, καθώς και σε ένα μέρος της περιοχής που δηλώνεται γενικόλογα ως Αλεξανδρούπολη δεν καταγράφηκε ανάγκη ανέγερσης επιπλέον προσφυγικών οικιών. Αντίθετα, στην Ξάνθη, στην Ν. Ορεστιάδα και στη Σαμοθράκη υπήρχαν 540 άστεγες προσφυγικές οικογένειες και κατά συνέπεια η οικοδόμηση των προσφυγικών οικισμών δεν είχε ολοκληρωθεί. Η πορεία ολοκλήρωσης των εργασιών καθώς και οι

ονομάστηκαν, προς τιμήν τους. Χαρακτηριστικά, το Κιρλίκ Κιρί (Kirlık-Kiri), αφού εποικίστηκε από Γκαγκαούζους, μετονομάστηκε σε Θυρλόριο, από τον Treloar, και ο άλλο οικισμός μετονομάστηκε από Κιλίκ (Killik) σε (Μ)Πρόκτειο, και εν συνεχεία σε Ροδίτη, από τον Procter. Καθημερινή Εφημερίδα Κομοτηνής, *Ο Χρόνος*, 18-07-2007, τίτλος άρθρου, «Προς Τιμή του Αρμολιτή της Κοινωνίας των Εθνών οι Εκδηλώσεις του Θυρλόριου», http://www.xronos.gr/detail.php?ID=35938&phrase_id=123668, (23-10-2007, 08:25)· Gilchrist H., (1990), "Treloar, George Devine (1884-1980)" in *Australian Dictionary of Biography*, Volume 12, Carlton, Melbourne University Press: 255-256 <http://adbonline.anu.edu.au/biogs/A120286b.htm>, (18-03-2010, 10:55)· de Jong F. (1980), *Names, Religious Denominations and Ethnicity of Settlements in Western Thrace: A Supplement to "Ortsnamenkonkordanz der Balkanhalbinsel"*, Leiden: Brill, σ. xvii· Wurfain A. (1930), *L' Échange Gréco-Bulgare des Minorités Ethniques*, Genève: Payot, σ. 120· Nansen F. (1924), "Re-Making Greece", *The Forum*, LXXI(1), σσ. 20-21.

¹⁶⁵⁸ Η Ε.Α.Π. αναφέρει την τακτοποίηση του 50% των αγροτικά αποκατεστημένων οικογενειών σε οικήματα που κατασκεύασαν οι φορείς του ελληνικού δημοσίου (1922-1924), καθώς επίσης και σε 3.200 περίπου οικήματα που παρέμειναν κενά μετά την αποχώρηση μουσουλμάνων και βουλγαροφώνων γηγενών, έπειτα από σχετικές επισκευές. Ταυτόχρονα, ένα άλλο μέρος τους κατασκευάστηκε από την ιδιωτική προσφυγική πρωτοβουλία υπό την εποπτεία της Τεχνικής Υπηρεσίας της Ε.Α.Π. μετά από σχετική οικονομική επιχορήγηση και παροχή οικοδομικών υλικών. 19^η Έκθεση Τριμηνιαία Έκθεση της Ε.Α.Π. (1^η...27^η, Φεβρ. 1924-Αύγ. 1930) σ. 6, όπως παρατίθεται στο Πελαγίδης Σ. (1992), "Προβλήματα Προσφυγικής Αποκατάστασης στη Δυτική Θράκη, 1923-1930", *ΙΓ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο*, Φιλοσοφική Σχολή Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης: Γ.Α.Κ., Κ.Υπ/ Αρχείο Μητροπολίτου Ελευθερουπόλεως, Σωφρόνιου/Φάκελος 85γ, Β' Αποστολή, Πρακτικά Συσκέψεων, Βουλευτικό-Προσφυγικό Θράκης, αρ. εγγράφου α/α 87, Πόρισμα Συσκέψεως Βουλευτών-Γερουσιαστών και Νομαρχών Γενικής Διοικήσεως Θράκης Γενομένης εν Κομοτηνή την 14/15 Οκτωβρίου 1929 υπό την Προεδρία του κ. Υπ. Γενικού Διοικητού Θράκης, 14/15-10-1929.

¹⁶⁵⁹ 20^η Έκθεση Τριμηνιαία Έκθεση της Ε.Α.Π. (1^η...27^η, Φεβρ. 1924-Αύγ. 1930) σ. 7, όπως παρατίθεται στο Πελαγίδης Σ. (1992), "Προβλήματα Προσφυγικής Αποκατάστασης στη Δυτική Θράκη, 1923-1930", *ΙΓ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο*, Φιλοσοφική Σχολή Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης: Ε.Ι.Ε./Ι.Ν.Ε., Αρχείο Α.Α. Πάλλη Φάκελος Β-Γ. 08-01-1929, Αθήνα, Φάκελος: Συλλογή των Κυριότερων Στατιστικών των Αφορωσών την Ανταλλαγής των Πληθυσμών και Προσφυγικήν Αποκατάστασιν μετά Αναλύσεως και Επεξηγήσεων, συντάκτης: Πάλλη Α.Α.

¹⁶⁶⁰ Μ. Μ. Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Πρόνοιας Φ.132, 1928-1929/Εγγραφο 173/32, Ελληνική Δημοκρατία, Υπ. Πρόνοιας και Αντιλήψεως, Γραφείο Στατιστικής, Αθήνα, 10-10-1929.

υπόλοιπες κατοικίες στον αγροτικό χώρο της Θράκης παρουσιάζονται αναλυτικά στην 27^η τρίμηνη αναφορά της Ε.Α.Π. στα τέλη Αυγούστου του 1930. Αναλυτικότερα:

Πίνακας 1δiii.39. Κατηγορίες προσφυγικών οικημάτων στη θρακική υπαίθρο (1930)

Κατηγορίες Αγροτικών Οικιών	Αριθμός Οικιών
Οικίες Ανταλλάξιμων Μουσουλμάνων και Σλαβοφόνων	25.683
Οικίες Κατασκευασμένες από την Ελληνική Κυβέρνηση (1922-1924)	3.174
Οικίες Κατασκευασμένες από την Ε.Α.Π., μέσω της εταιρείας [D.H.T.G.-Sommerfeld Houses]	445
Οικίες Κατασκευασμένες κατευθείαν από την Ε.Α.Π. (1925-1929)	10.982
Οικίες που θα κατασκευαστούν από την Ε.Α.Π.	209
<i>Σύνολο Κατασκευασμένων Αγροτικών Οικιών</i>	40.493
Οικίες που χρειάζεται να κατασκευαστούν αλλά υπολείπονται πιστώσεων	3.300

Πηγή: 27^η Έκθεση Τριμηνιαία Έκθεση της Ε.Α.Π. (1^η...27^η, Φεβρ. 1924-Αύγ. 1930), σ. 10, όπως παρατίθεται στο Πελαγίδης Σ. (1992), "Προβλήματα Προσφυγικής Αποκατάστασης στη Δυτική Θράκη, 1923-1930", *III' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο*, Φιλοσοφική Σχολή Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

Παρατήρηση: Οι κατηγορίες του πίνακα, παρουσιάζονται όπως αναγράφονται στο κείμενο του Πελαγίδη

Τελικά μέχρι και τα μέσα του 1930 δεν είχε ακόμα ολοκληρωθεί η οικοδομική δραστηριότητα στις αγροτικές περιοχές μεταξύ Νέστου και Έβρου, ενώ δεν είναι γνωστή μέχρι στιγμής η πορεία της ιδιωτικής κατασκευής των οικιών. Οι καθυστερήσεις οφείλονταν στις δυσκολίες που συναντούσε το εποικιστικό πρόγραμμα αναφορικά με την αξιοποίηση των μουσουλμανικών ακινήτων, έπειτα από διαμαρτυρίες της τουρκικής αντιπροσωπείας (υπήρχαν ακόμα εκκρεμότητες διαιτησίας στη Μικτή Επιτροπή και στην 9^η Μικτή Υποεπιτροπή).

Η μορφολογία των οικιστικών συνόλων εμπλουτίστηκε από τα νέα οικοδομήματα, με σαφείς αρχιτεκτονικές επιρροές των χωρών της δυτικής Ευρώπης (κυρίως κατοικίες των βρετανικών προαστίων)¹⁶⁶¹. Όπως και κατά την προσφυγική εγκατάσταση στις πόλεις, το τοπίο των οικισμών της υπαίθρου παρουσίασε μια ασυνέχεια όταν πλησίον των παραδοσιακών οικημάτων (πέτρινων ή χωμάτινων) προστέθηκαν τα τυποποιημένα οικήματα της γερμανικής *D.H.T.G.-Sommerfeld* με ξύλινους σκελετούς. Οι αγροτικοί οικισμοί απέκτησαν μια διττή όψη, το παλιό και το νέο κομμάτι του οικιστικού πλέγματος.

Σε κάποιες άλλες περιπτώσεις, οι εργασίες δημιουργίας προσφυγικής στέγης επενέβησαν δυναμικότερα και απομάκρυναν ζωτικά στοιχεία της παραδοσιακής οικιστικής οργάνωσης της υπαίθρου. Ως τέτοια καταγράφεται η περίπτωση των προσφυγικών οικισμών που οικοδομήθηκαν εντός των τσιφλικιών, όπου οι κατοικίες της Ε.Α.Π. (ένα κυρίως δωμάτιο και μια μικρή κουζίνα) αντικατέστησαν τις παραδοσιακές μονώροφες (ένα κυρίως δωμάτιο) εν σειρά οικίες των κολίγων, οι

¹⁶⁶¹ Karakasidou A. (1997), *Fields of Wheat, Hills of Blood. Passages to Nationhood in Greek Macedonia, 1870-1990*, Chicago & London: The University of Chicago Press, σσ. 138-140 (βλέπε σχετικές φωτογραφίες). Καυκούλα Κ. (1997), «Μεταμορφώσεις του Αγροτικού Χώρου: Ο Εποικισμός της Ανατολικής Μακεδονίας κατά τις Πρώτες Δεκαετίες του Αιώνα», στο *Ο Ξεριζωμός και η Άλλη Πατρίδα: Οι Προσφυγοπόλεις στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας: 259-300, σ. 274.

οποίες κατεδαφίστηκαν¹⁶⁶².

Εκτός αυτών μια σειρά αλλαγών συμβολικού περιεχομένου έλαβαν χώρα, ανάλογα με το εθνικό *ανήκειν* των γηγενών κατοίκων του οικισμού. Έτσι η οικοδόμηση ενός χριστιανικού ναού σε έναν αμιγώς μουσουλμανικό οικισμό αυτομάτως κατοχύρωσε την παρουσία των νέων κατοίκων οριοθετώντας την περιοχή εγκατάστασής τους. Αντίστοιχα, η κατάληψη ή η επίταξη ιδιωτικών, κοινοτικών και δημόσιων τόπων (οικίες, σχολεία, τεμένη, ναοί) καθώς και η αναγκαστική συνοίκηση γηγενών και προσφύγων μετέβαλε χρήσεις, απομάκρυνε παραδοσιακούς χρήστες και εισήγαγε νέους, ακόμη και προσωρινά.

Όπως και στην περίπτωση των αστικών συνοικισμών, οι επεμβάσεις των εποικιστικών αρχών στο θέμα ενίσχυσης των κοινωνικών υποδομών των προσφυγικών οικισμών ήταν περιορισμένες. Έτσι για παράδειγμα η Ε.Α.Π. λόγω οικονομικών δυσχερειών δεν μπόρεσε να προχωρήσει στη δημιουργία εκκλησιών και σχολείων. Παράλληλα προσέφερε δάνεια (με κεφάλαια από την ενοικίαση κοινοτικών βοσκών) ή τη δυνατότητα χρήσης οικοδομικών υλικών που περίσσεψαν, για την κατασκευή αυτών των κτιρίων από τις ίδιες τις προσφυγικές ομάδες¹⁶⁶³. Σε κάποιες άλλες περιπτώσεις σε εγκαταλελειμμένους οικισμούς από τον εξαρχικό πληθυσμό, οι θρησκευτικοί ναοί τους αυτομάτως μετατράπηκαν -χωρίς ορατές επεμβάσεις- σε ορθόδοξους.

Παράλληλα με τις αναμορφώσεις των αγροτικών οικισμών έλαβε χώρα και μια ευρείας κλίμακας αλλαγή της θρακικής υπαίθρου, η οποία αποτέλεσε τον κατεξοχήν χώρο εφαρμογής της προσφυγικής εγκατάστασης και αποκατάστασης. Πράγματι, η ελληνική κυβέρνηση είχε κάθε λόγο να επικεντρώσει τις προσπάθειες της στον αγροτικό χώρο, δίνοντας με τον τρόπο αυτόν λύση σε μια σειρά προβλημάτων. Συγκεκριμένα μέσω αυτής μπορούσε να επιτευχθεί η επανακατοίκηση ερειπωμένων περιοχών από τους πληθυσμούς που μετανάστευσαν ή αντηλλάγησαν, η απαραίτητη επαναλειτουργία της αγροτικής οικονομίας και προπάντων η τήρηση των δεσμεύσεων προς την Κ.τ.Ε. για την αποκατάσταση των προσφυγικών πληθυσμών. Συμπληρωματικά επιτυγχανόταν η απασχόληση των νεοφερμένων -άνεργων κατά πλειονότητα- κατοίκων, ο περιορισμός των κοινωνικών και πολιτικών αναταραχών και η θεμελίωση ισχυρών δεσμών των προσφύγων με τη γη της περιοχής εγκατάστασής τους¹⁶⁶⁴.

¹⁶⁶² Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Yeager R. M. (1979), *Refugee Settlement and Village Change in the District of Serres, Greece, 1912-1940*, Department of Geography, Berkeley: University of California, σσ. 245-255.

¹⁶⁶³ Κρίμπας Β. Δ. (1999-2000), "Το Έργον της Αγροτικής Εγκαταστάσεως της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων", *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 13, σ. 256· Eddy C. B. (1931), *Greece and the Greek Refugees*, London: Allen G & Unwin, σσ. 120-121.

¹⁶⁶⁴ Kontogiorgi E. (2006), *Population Exchange in Greek Macedonia: The Rural Settlement of Refugees 1922-1930*, Oxford: Clarendon Press, σσ. 97-110· Phillips A. (1989), "Employment as a Key to Settlement", in Joly D. & Cohen R. (eds.), *Reluctant Hosts: Europe and its Refugees*, Aldershot: Gower, σ. 133 όπως παρατίθεται στην αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Kritikos G. (2001), *Greek Orthodox Refugees: Integration and the Making of a New Greek National Community (1923-1930)*, Dept. of History and Civilization, Florence: European University

Στη Θράκη σε αντίθεση με τις άλλες περιοχές της χώρας, η εξαίρεση της μουσουλμανικής κοινότητας από την ανταλλαγή των πληθυσμών επέφερε αυξημένες απαιτήσεις αξιοποίησης του αποθέματος γης για την οικοδόμηση των οικισμών και την αποκατάστασή τους. Χρησιμοποιήθηκαν λιβάδια, βοσκές, καλλιεργημένη ή εκχερσωμένη γη, αποξηραμένες εκτάσεις γης και γης υπό αποξήρανση, περιοχές που βρίσκονταν υπό κίνδυνο πλημμύρας, όπως και γόνιμες, αλλά και εγκαταλελειμμένες περιοχές. Οι μη καλλιεργήσιμες εκτάσεις που χρησιμοποιήθηκαν για την προσφυγική αποκατάσταση ήταν σχεδόν ίσης έκτασης με τις καλλιεργήσιμες¹⁶⁶⁵.

Σε κάθε προσφυγικό νοικοκυριό παραχωρήθηκε μια οικία για την εγκατάστασή του (και το οικόπεδο), καθώς και ένας αγροτικός κλήρος για εκμετάλλευση, οι οποίοι σε κάποιες περιπτώσεις ενισχύθηκαν από συμπληρωματική διανομή. Αρχικά το νοικοκυριό κατείχε την επικαρπία αυτών (προσωρινοί τίτλοι ιδιοκτησίας) και εν συνεχεία, εφόσον αποπλήρωνε την αξία τους (αρχικά στην Ε.Α.Π. και αργότερα στην Α.Τ.Ε.), αποκτούσε την κυριότητα τους. Απαραίτητη προϋπόθεση αυτών ήταν η πραγματοποίηση της οριστικής διανομής από τις αρμόδιες εποικιστικές αρχές από την Ε.Α.Π. και το υπουργείο Γεωργίας, μια διαδικασία με μεγάλες καθυστερήσεις¹⁶⁶⁶.

Ποια ήταν, όμως, η έκταση του *προσφυγικού κλήρου*; Η παραχωρούμενη επιφάνεια ήταν μια συνάρτηση της γονιμότητας του εδάφους, της γεωμορφολογίας του, της ιδιαίτερης καλλιέργειας της περιοχής και των μελών του εκάστοτε νοικοκυριού. Η μέση έκταση των προσφυγικών κλήρων στην περιφέρεια Ροδόπης ανερχόταν στα 35 στρ. περίπου και στην περιφέρεια Αλεξανδρουπόλεως στα 30 στρέμματα (περιφέρεια Καβάλας 15 στρ., περιφέρεια Σερρών και περιφέρεια Δράμας 20 στρ.). Διαφορετικά στοιχεία επί του θέματος παραθέτει ο Eddy για όλη την περιοχή της Θράκης (20 στρ. έως και 60 στρ.) και ο Νοταράς για την περιοχή του Έβρου (δεν υπερέβαινε τα 15 στρ.)¹⁶⁶⁷.

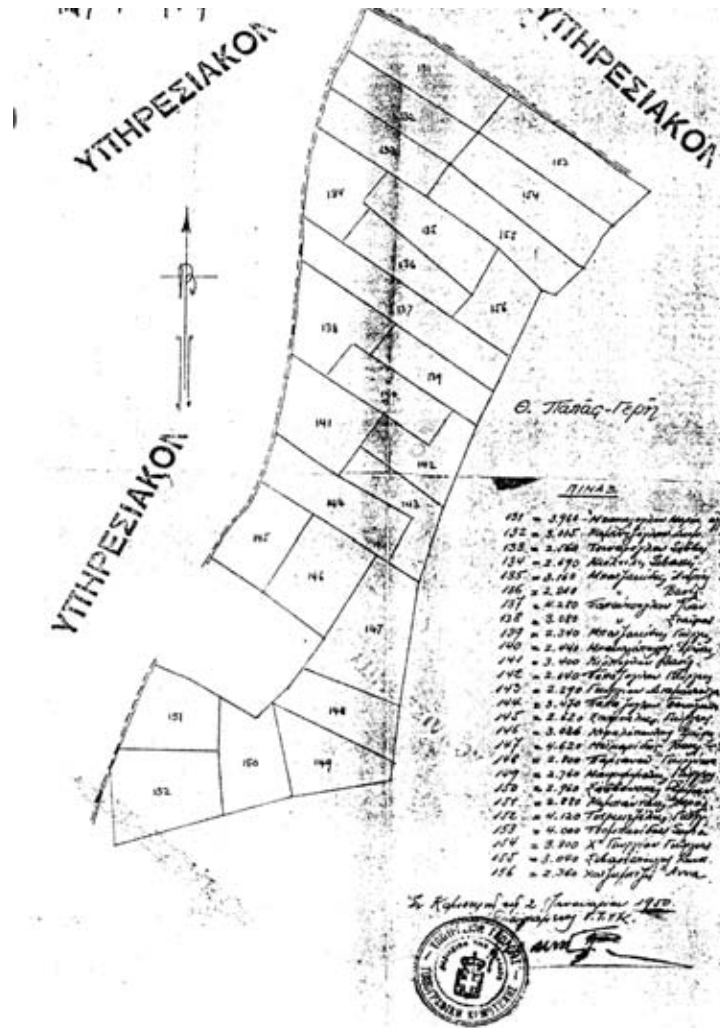
Institute, σ. 143· Morgenthau H. (1994), *Η Αποστολή μου στην Αθήνα, 1922: το Έπος της Εγκατάστασης*, Μετάφραση: Σ. Κασσιάν, Αθήνα: Τροχαλία, σ. 416.

¹⁶⁶⁵ Schultze J. H. (1937), *Neugriechenland; eine landeskunde Ostmakedoniens und Westthrakiens mit besonderer berücksichtigung der geomorphologie, kolonistensiedlung und wirtschaftsgeographie*, Gotha: J. Perthes, σσ. 261-262· Ladas S. (1932), *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey*, New York: The Macmillan Co., σσ. 648-649· Ε.Ι.Ε./Ι.Ν.Ε., Αρχείο Α.Α. Πάλλη Φάκελος Β-Γ. Γενική Στατιστική των εγκαταστάσεων της Ε.Α.Π. στις 31-05-1928.

¹⁶⁶⁶ Στην επαρχία Ξάνθης, μέχρι το 1930, είχε πραγματοποιηθεί οριστική διανομή μόνο σε 30 χωριά και το 1933 ολοκληρώθηκε η οριστική αποκατάστασή τους. Αλτσιτζόγλου Φ. (1941), *Οι Γιακάδες και ο Κάμπος της Ξάνθης*, Αθήνα: Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, σ. 107.

¹⁶⁶⁷ Kontogiorgi E. (2006), *Population Exchange in Greek Macedonia: The Rural Settlement of Refugees 1922-1930*. Oxford: Clarendon Press, σσ. 300-301· Νοταράς Μ. Ι. (1934), *Η Αγροτική Εγκατάσταση των Προσφύγων: Μελέτη περί των Διατεθέντων Κεφαλαίων, των Δημιουργηθέντων Χρεών και της Εισπράξεως Αυτών, του Συμφητισμού των Αποζημιώσεων, των Ενδεικνυόμενων Μέτρων δια τη Παγίωσιν και Συμπλήρωσιν της Εγκαταστάσεως, της Αναπροσαρμογής των Χρεών κτλ.* Αθήνα: "Χρονικά", σ. 35· Μ. Μ. Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Γεωργίας Φ.127, 1930-1931/Εγγραφο 173/37, Απαντητικό Σημείωμα για τον Πρόεδρο του Λαϊκού Κόμματος, Αθήνα, 11-03-1931· Eddy C. B. (1931), *Greece and the Greek Refugees*, London: Allen G & Unwin, σσ. 110-111.

Φωτογραφία (σκαρίφημα) 1δ.iii.29: Απόσπασμα διανομή προσφυγικού κλήρου στην περιοχή Παπάς-Γερά της Χρύσας (πρώην μοναστηριακός αγρός)

Πηγή: Γ.Α.Κ. Ν. Ξάνθης/Κτηματικά χωριού Χρύσας, 1925-1983/ ABE84/AEE46/α.α.21, Απόσπασμα διανομής Χρύσας, κλίμακα 1:5.000

Η διαφορετικότητα στο μέγεθος του διανεμημένου κλήρου οφείλεται στην προσωρινότητα που παρουσίαζε το έργο της προσφυγικής αποκατάστασης (εγκατάσταση σε συγκεκριμένο τόπο, διανομή γαιών και ιδιοκτησιών), μέχρι και το 1928, όπου αποφασίστηκε η απαγόρευση της μετακίνησης από τις αγροτικές προς τις αστικές προσφυγικές εγκαταστάσεις και αντίστροφα. Τα συχνότερα αίτια πρόκλησης ήταν η επανένωση προσφυγικών οικογενειών, η αδυναμία προσαρμογής στον αγροτικό τρόπο ζωής, η συνειδητή μετακίνηση προς την ύπαιθρο λόγω της γρηγορότερης και αρτιότερης αποκατάστασης σε παραγωγικές εργασίες και η απώλεια εργασίας όπως στα αστικά κέντρα μετά το 1929. Σημειώνεται ότι η συγκεκριμένη απαγόρευση δεν εφαρμόστηκε ποτέ στην πράξη¹⁶⁶⁸.

¹⁶⁶⁸ Clark B. (2006), *Twice a Stranger. How Mass Expulsion Forged Modern Greece and Turkey*, London: Granta Books, σ. 85· Kritikos G. (2000), "State Policy and Urban Employment of Refugees: The Greek Case (1923-1930)", *European Review of History-Revue Européenne d' Histoire*, 7(2), σσ. 191-192· Δρίτσα Μ. (1988), «Πολιτικές και Οικονομικές Όψεις του Προσφυγικού Προβλήματος», στο *Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο*,

Επιπλέον εκδηλώθηκαν πιέσεις για την αύξηση των διανεμημένων κλήρων με την υιοθέτηση διαφόρων πρακτικών εκ μέρους των προσφυγικών ομάδων, όπως ο γάμος των μεγαλύτερων παιδιών μιας προσφυγικής οικογένειας και οι γάμοι προσφύγων γυναικών με ακτήμονες γηγενείς άνδρες, με δικαιώματα επί της αγροτικής αποκατάστασης¹⁶⁶⁹. Παρ' όλα αυτά ένα μέρος των αναγκών για αύξηση των προς εκμετάλλευση κλήρων καλύφθηκε μέσω της αγοράς αγροτικής γης από γηγενείς ιδιοκτήτες (20%-25% των αποκατεστημένων από την Ε.Α.Π. προσφυγικών νοικοκυριών κατέφυγαν στην περιγραφόμενη πρακτική). Οι εκτάσεις που αποκτήθηκαν βάσει αυτής της πρακτικής έφταναν τα 13.300 στρέμματα μόνο για την περιοχή των Γιακάδων της Ξάνθης¹⁶⁷⁰. Παράλληλα υπήρχε η δυνατότητα ενοικίασης προς καλλιέργεια ακόμη και καλλιεργούμενων εκτάσεων και ειδικότερα στην περιοχή της επαρχίας Αλεξανδρουπόλεως¹⁶⁷¹.

Σε κάθε περίπτωση νέοι κλήροι εμφανίστηκαν στο αγροτικό τοπίο ενισχύοντας τη γεωργική παραγωγική τάξη της ελληνικής Θράκης, υπέρ των απαιτήσεων της Κ.τ.Ε. για μια παραγωγική αποκατάσταση των προσφυγικών πληθυσμών και προπάντων υπέρ του εποικισμού της θρακικής υπαίθρου. Δεν έλειψαν βέβαια και οι εντάσεις που σημειώθηκαν μεταξύ γηγενών και προσφύγων, αναφορικά με το ζήτημα των διανομών. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Καβάλας, όπου κατά τη διαδικασία διανομής είχε καταγραφεί εμπλοκή βουλευτών του κόμματος των Φιλελευθέρων υπέρ των οπαδών τους, κατάσταση που προσπάθησε να διορθώσει η επόμενη κυβέρνηση¹⁶⁷².

Μέρος της συνολικότερης αναμόρφωσης του αγροτικού τοπίου και κυρίως της ενοποίησης του με την υπόλοιπη ελληνική επικράτεια αποτελεί η εφαρμογή της αγροτικής μεταρρύθμισης. Με την ανταλλαγή των πληθυσμών διάφορες κατηγορίες γηγενών (ακτήμονες, άποροι και άστεγοι πολεμοπαθείς) άσκησαν πιέσεις για την αγροτική αποκατάστασή τους, θεωρώντας την προσφυγική παρουσία αιτία της μη

Αθήνα: Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου-Μουσείο Μπενάκη: 133-144, σ. 136· Ladas S. (1932), *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey*, New York: The Macmillan Co., σ. 645· Ε.Ι.Ε./Ι.Ν.Ε., Αρχείο Α.Α. Πάλλη Φάκελος Β-Γ. 08-01-1929, Αθήνα, Φάκελος: Συλλογή των Κυριότερων Στατιστικών των Αφορωσών την Ανταλλαγή των Πληθυσμών και Προσφυγικήν Αποκατάστασιν μετά Αναλύσεως και Επεξηγήσεων, συντάκτης: Α. Α. Πάλλης· Χατζηιωσήφ Χ. (χ.η.), «Το Προσφυγικό Σοκ, οι Σταθερές και οι Μεταβολές της Ελληνικής Οικονομίας», στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα, 1922-1940: Ο Μεσοπόλεμος*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, Β1: 9-57, σ. 22.

¹⁶⁶⁹ Νοταράς Μ. Ι. (1934), *Η Αγροτική Εγκατάσταση των Προσφύγων: Μελέτη περί των Διατεθέντων Κεφαλαίων, των Δημιουργηθέντων Χρεών και της Εισπράξεως Αυτών, του Συμψηφισμού των Αποζημιώσεων, των Ενδεικνυόμενων Μέτρων δια τη Παγίωσιν και Συμπλήρωσιν της Εγκαταστάσεως, της Αναπροσαρμογής των Χρεών κτλ.* Αθήνα: "Χρονικά", σ. 14·

¹⁶⁷⁰ Αλτσιτζόγλου Φ. (1941), *Οι Γιακάδες και ο Κάμπος της Ξάνθης*, Αθήνα: Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, σ. 111.

¹⁶⁷¹ Β.τ.Β. εφημερίδα *Φάρος*, αρ. φύλλου 30, ημερομηνία έκδοσης 01-11-1924, σ. 2· Β.τ.Β εφημερίδα *Φωνή της Θράκης*, αρ. φύλλου 100, ημερομηνία έκδοσης 19-05-1929, σ. 3.

¹⁶⁷² Kontogiorgi E. (2006), *Population Exchange in Greek Macedonia: The Rural Settlement of Refugees 1922-1930*, Oxford: Clarendon Press, σσ. 154-155· Seferiades S. (1999), "Small Rural Ownership, Subsistence Agricultural, and Peasant Protest in Interwar Greece: The Agrarian Question Recast", *Journal of Modern Greek Studies* 17, σσ. 287-289.

ικανοποίησης των απαιτήσεων τους¹⁶⁷³. Για την επίτευξη των στόχων τους οργανώθηκαν σε 1.585 συνεταιρισμούς αποκατάστασης ακτημόνων καλλιεργητών στο σύνολο της χώρας, με επτά να δραστηριοποιούνται στο χώρο της Θράκης¹⁶⁷⁴. Η αποκατάσταση τους αξιοποίησε αποκλειστικά μουσουλμανικές περιουσίες, οι οποίες απαλλοτριώθηκαν αναγκαστικά υπέρ της αγροτικής μεταρρύθμισης.

Η εφαρμογή της στη Θράκη –και στην Μακεδονία– έγινε σχετικά καθυστερημένα συγκριτικά με τις υπόλοιπες περιοχές της χώρας, υποδηλώνοντας τις προτεραιότητες των εποικιστικών αρχών¹⁶⁷⁵. Οι αρχικοί ενδοιασμοί του υπ. Γεωργίας και της Γενικής Διοίκησης Θράκης για τα αποτελέσματα που θα δημιουργούσε η απαλλοτρίωση των μη ανταλλάξιμων περιουσιών στην τοπική αγορά ακινήτων και εφόσον εξαιρέθηκαν οι απαιτούμενες από την Ε.Α.Π. και την Ε.Τ.Ε. εκτάσεις, εξαφανίστηκαν όταν είχε ολοκληρωθεί ένα μεγάλο μέρος της αγροτικής προσφυγικής αποκατάστασης¹⁶⁷⁶.

Ειδικότερα επί του ζητήματος της αποκατάστασης των ακτημόνων στη Θράκη σημειώνεται ότι προς όφελός τους απαλλοτριώθηκαν αναγκαστικά 10 τσιφλίκια (σε τρία από αυτά δεν ιδρύθηκαν αναγκαστικοί συνεταιρισμοί ακτημόνων), συνολικής έκτασης 9.690 στρ., από τα 45 τσιφλίκια που συνολικά απαλλοτριώθηκαν σύμφωνα με τον αγροτικό νόμο και τα συνοδευτικά του διατάγματα. Από αυτά τους παραδόθηκαν τελικά, μέχρι το 1938, 5.122 στρέμματα. Συνολικά, για την αγροτική αποκατάσταση των γηγενών ακτημόνων και των προσφύγων, διανεμήθηκαν 503.734 στρ. καλλιεργούμενων ή καλλιεργήσιμων εκτάσεων με αναλόγια 0,68% (3.426 στρ.) και 99,32% (500.308στρ.) αντίστοιχα (το χαμηλότερο ποσοστό στο σύνολο των περιφερειών της χώρας). Εξάιρεση αποτέλεσε η περιοχή του Γιακά της Ξάνθης όπου το 3% των διανεμημένων κλήρων παραχωρήθηκε σε γηγενείς ακτήμονες με τον μέσο

¹⁶⁷³ Kritikos G. (2005), "The Agricultural Settlement of Refugees: A Source of Productive Work and Stability in Greece, 1923-1930", *Agricultural History*, 79(3), σσ. 329-330· Karakasidou A. (1997), *Fields of Wheat, Hills of Blood. Passages to Nationhood in Greek Macedonia, 1870-1990*, Chicago & London: The University of Chicago Press, σσ. 152-157.

¹⁶⁷⁴ Ο κάθε οικισμός αντιστοιχούσε σε ένα προς απαλλοτρίωση αγρόκτημα. Αβδελίδης Π. Σ. (1986), *Το Αγροτικό Συνεταιριστικό Κίνημα στην Ελλάδα: Ιστορική Εξέλιξη και Δράση, Προβλήματα και Προοπτικές Ανάπτυξης*, 4^η Έκδοση, Αθήνα: Παπαζήσης, σσ. 131-132· Καραβίδας Κ. Δ. (1978), *Τα Αγροτικά: Μελέτη Συγκριτική*, Αθήνα: Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, σσ. 156-157· Χαριτάκης Γ., Μικελής Ν., Καλλιαβάς Α. Γ. (1939), *Οικονομική Επετηρίς της Ελλάδος 1929-1937*. Εν Αθήναις εκ Πυρσού Α.Ε., σ. 317.

¹⁶⁷⁵ Χατζηιωσήφ Χ. (χ.η.), «Το Προσφυγικό Σοκ, οι Σταθερές και οι Μεταβολές της Ελληνικής Οικονομίας», στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα, 1922-1940: Ο Μεσοπόλεμος*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, Β1: 9-57, σ. 14, σ. 23.

¹⁶⁷⁶ Voutira E. (1997), "Population Transfers and Resettlement Policies in Inter-War Europe: The Case of Asia Minor Refugees in Macedonia from an International and National Perspective", in Mackridg P. & Yannakakis E. (eds.), *Ourselves and Others: The Development of a Greek Macedonian Cultural Identity Since 1912*, London, Berg: 111-132, σσ. 116-125· Φ.Ε.Κ., 27-03-1930, αρ. φύλλου 90, Νόμος 4494, Περί κυρώσεως του από 13 Νοεμβρίου 1927 Ν.Δ. Περί κυρώσεως της από 2 Απριλίου 1926 συντακτικής αποφάσεως «περί κατοχυρώσεως των υπο ανταλλάξιμων Μουσουλμάνων εγκαταλειφθείσων εν Ελλάδι περιουσιών κτλ.»· Γ.Α.Κ., Κ.Υπ/ Αρχείο Μητροπολίτου Ελευθερουπόλεως, Σωφρόνιου/Φάκελος 85γ, Β' Αποστολή, Πρακτικά Συσκέψεων, Βουλευτικό-Προσφυγικό Θράκης, αρ. εγγράφου α/α 87, Πόρισμα Συσκέψεως Βουλευτών-Γερουσιαστών και Νομαρχών Γενικής Διοικήσεως Θράκης Γενομένης εν Κομοτηνή την 14/15 Οκτωβρίου 1929 υπό την Προεδρία του κ. Υπ. Γενικού Διοικητού Θράκης, 14/15-10-1929· Ι.Α.Υ.Ε. 1925/Γ/68/VI, Κατάληψη Τουρκικών Κτημάτων εν Θράκη, Υπουργείο Γεωργίας, Διεύθυνση Εποικισμού, Τμήμα Θ. Γ. Ταμείου, αρ. πρωτ. 29591, 04-03-1925, Αθήνα, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Γραφείο Γενικού Διευθυντή.

κλήρο να είναι περίπου 30% μεγαλύτερος από τη ανώτερη μέση αναλογία των εν λόγω κληρών¹⁶⁷⁷.

Από τα στοιχεία του Αλιβιζάτου διακρίνονται οι προτεραιότητες της ελληνικής κυβέρνησης και αποκαλύπτεται η επίκληση του αγροτικού νόμου προς όφελος της προσφυγικής αποκατάστασης. Μέσω αυτής της πρακτικής, εκδηλώθηκε η δυνατότητα αξιοποίησης ακόμη περισσότερων μουσουλμανικών περιουσιών (τσιφλίκια), περιορίζοντας τις διαμαρτυρίες των μη ανταλλάξιμων θρακιωτών και της τουρκικής αντιπροσωπείας.

Πάντως ο περιορισμένος αυτός αριθμός στρεμμάτων που διανεμήθηκαν στους γηγενείς ακτήμονες δεν συμπεριέλαβε το σύνολο των καλλιεργητών της συγκεκριμένης κατηγορίας. Το παράδειγμα του χωριού Σέλερο ή Göksefer, στην περιοχή του Γιακά της Ξάνθης, είναι αποκαλυπτικό: δεκαπέντε σχεδόν χρόνια μετά την εφαρμογή της αγροτικής μεταρρύθμισης στον οικισμό διαβιούσαν 44 οικογένειες ακτημόνων, από τις οποίες οι 33 ήταν μουσουλμάνοι Αθίγγανοι. Από αυτές, πέντε οικογένειες κατείχαν ακίνητη περιουσία μεταξύ 150 στρ. έως και 300 στρεμμάτων¹⁶⁷⁸. Άρα ακόμα και η αποκατάσταση των γηγενών ακτημόνων παρέκαμψε ένα κομμάτι του πληθυσμού, του αθιγγανικού, συμπεριλαμβάνοντας αποκλειστικά τα μέλη της κυρίαρχης ομάδας.

Η προσφυγική αποκατάσταση έλαβε χώρα ταυτόχρονα με το έργο της εγκατάστασης, απαντώντας τα αιτήματα της διεθνούς κοινότητας για ενσωμάτωση του νεοφερμένου πληθυσμού. Η εφαρμογή του εποικιστικού προγράμματος στον αγροτικό χώρο εργάστηκε υπέρ της ομογενοποίησης του με τον υπόλοιπο εθνικό χώρο παράλληλα με την προσπάθεια χωρικής αποδυνάμωσης της ισχυρότερης γηγενούς κοινότητας των μη ανταλλάξιμων μουσουλμάνων πολιτών.

Κυριότητα και χρήση των μουσουλμανικών περιουσιών της υπαίθρου

Ο αρχικός σχεδιασμός των ελληνικών αρχών αποδεικνύεται ανεπαρκής και αργός για την ικανοποίηση των επιτακτικών αναγκών του προσφυγικού πληθυσμού, ο οποίος από την πρώτη κιόλας στιγμή αναλαμβάνει δράση για την επιβίωσή του. Έτσι προέβη σε αυθαίρετες καταλήψεις δημόσιων και κυρίως ιδιωτικών και κοινοτικών περιουσιών, με την ανοχή των τοπικών αρχών¹⁶⁷⁹. Οι περιουσίες που καταλήφθηκαν

¹⁶⁷⁷ Αλτσιτζόγλου Φ. (1941), *Οι Γιακάδες και ο Κάμπος της Ξάνθης*, Αθήνα: Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, σ. 111· Αλιβιζάτος Μ. Β. (1938), *Κράτος και Γεωργική Πολιτική*, Αθήνα: Έκδοσις Υπουργείου Γεωργίας εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, σ. 446· Αλιβιζάτος Μ. Β. (1935), *Η Μεταπολεμική Εξέλιξη της Ελληνικής Γεωργικής Οικονομίας και η επ' Αυτής Επίδρασις της Αγροτικής Πολιτικής*, Αθήνα, σσ. 28-43.

¹⁶⁷⁸ Αλτσιτζόγλου Φ. (1941), *Οι Γιακάδες και ο Κάμπος της Ξάνθης*, Αθήνα: Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, σ. 110.

¹⁶⁷⁹ Γ.Α.Κ. Ν. Ξάνθης/Κτηματικά χωριού Χρύσας, 1925-1983/ ABE84/AEE46/α.α.21/Οι κάτοικοι των συνοικισμών Σουνέ, Χουριέτ, Τζεματίκ, Πουρναλίκ, Κυψέλης της Ξάνθης, [υπόμνημα] 06-09-1930, προς: Υπουργό Γενικό Διοικητή Θράκης, Κομοτηνή, ημερομηνία παραλαβής 08-09-1930, αρ. πρωτ. 30869· Ι.Α.Υ.Ε. 1925/Γ/68/VI, Κατάληψη Τουρκικών Κτημάτων εν Θράκη, Υπουργείο Γεωργίας, Διεύθυνση Εποικισμού, Τμήμα Θ. Γ. Ταμείου, αρ. πρωτ. 143182, Επείγον, 09-12-1924, Κομοτηνή, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα.

ήταν συνήθως καλλιεργήσιμες ή και εγκαταλελειμμένες εκτάσεις, βοσκοτόπια, δασικές περιοχές και εκτάσεις σε αγρανάπαυση παρακείμενες στις τοποθεσίες εγκατάστασης¹⁶⁸⁰.

Οι πρώτες καταλήψεις έγιναν εξίσου σε περιουσίες ομοεθνών και αλλοεθνών ιδιοκτητών. Αναπόφευκτα λόγω του μεγέθους της μουσουλμανικής και της βουλγαρόφωνης αγροτικής τάξης, οι καταλήψεις εμφάνισαν μια σχετική μονομέρεια, ενώ στη συνέχεια οι περιουσίες των ομοεθνών επιστράφηκαν. Εκτός αυτών οι εποικιστικές αρχές προέβησαν σε επιτάξεις ακινήτων, τόσο αγροτεμαχίων όσο και οικιών ή δωματίων (αναγκαστικές συνοικήσεις) για την αποκατάσταση και εγκατάσταση των προσφύγων αντίστοιχα, καθώς και σε επιτάξεις ειδών διατροφής και μέσων παραγωγής για την περίθαλψη τους¹⁶⁸¹. Αξιοσημείωτη ήταν και η κατά πλειονότητα μετατροπή των καταλήψεων σε επιτάξεις με διοικητικές πράξεις κατά την προσπάθεια να δοθεί νομιμοφάνεια στην κατάσταση που εκδηλώθηκε κατά τους πρώτους μήνες της προσφυγικής παρουσίας.

Αυτή ήταν η αφετηρία μιας κατάστασης που επρόκειτο να αποτελέσει ένα διαρκές πεδίο συγκρούσεων μεταξύ των εποικιστικών αρχών, των μη ανταλλάξιμων κατοίκων της Θράκης και της Μικτής Επιτροπής. Για τη διευθέτηση της κατάστασης υπογράφηκαν διμερή κείμενα και αποφάσεις όπως η Συμφωνία των Αθηνών ή η υπ' αρ. XVIII απόφαση της Μικτής Επιτροπής, τα οποία προέβλεπαν επιστροφές των ακινήτων ή καταβολή αποζημιώσεων ή εξαγορά από τους νόμιμους ιδιοκτήτες, όπως προαναφέρθηκε.

Η κατάσταση παρουσίαζε αρκετές ομοιότητες με τις συνθήκες που είχαν δημιουργηθεί εντός των αστικών κέντρων της Θράκης. Έτσι για παράδειγμα η εξέλιξη της οικοδομικής δραστηριότητας των αγροτικών προσφυγικών οικισμών συνδεόταν με τις επιστροφές των υπό κατάληψη ή υπό επίταξη ιδιωτικών ή κοινοτικών περιουσιών. Τα στοιχεία που παραθέτει ο Ladas είναι κατατοπιστικά:

Πίνακας 1δiii.40. Καταλήψεις, επιτάξεις μη ανταλλάξιμων περιουσιών στη θρακική ύπαιθρο

Έτος	Δωμάτια σε αγροτικές περιοχές	Τζαμιά, σχολεία, και άλλες κοινοτικές περιουσίες σε αγροτικές περιοχές
1923	8.243	127
1925	3.043	42
1926	1.217	12
31-05-1927	227	7

Πηγή: Ladas S. (1932), *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey*, New York: The Macmillan

¹⁶⁸⁰ Schultze J. H. (1937), "Greek Frontier Colonisation in Thrace and Macedonia", *Scottish Geographical Magazine*, 53(2), σσ. 82-84· Ι.Α.Υ.Ε. 1927/93.2, Β' Πολιτική, 1927-1928, Μειονότητα Δυτικής Θράκης, Α., Γενική Διοίκηση Θράκης, αρ. πρωτ. 13748, Κομοτηνή, 02-06-1926, Επείγον, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Τμήμα Γ', Πολιτικό, Αθήνα.

¹⁶⁸¹ Ι.Α.Υ.Ε. 1927/93.2, Β' Πολιτική, 1927-1928, Μειονότητα Δυτικής Θράκης, Α., Γενική Διοίκηση Θράκης, αρ. πρωτ. 13748, Κομοτηνή, 02-06-1926, επείγον, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Τμήμα Γ', Πολιτικό, Αθήνα.

Co., σσ. 519-520

Πράγματι από τον πίνακα γίνονται αντιληπτές η πορεία των οικοδομικών εργασιών για την κατασκευή των προσφυγικών οικιών και οι επιστροφές ή εξαγορές των κατεχόμενων περιουσιών. Για τις αγροτικές περιοχές, διαφαίνεται η σχετική ολοκλήρωση του έργου της προσφυγικής εγκατάστασης όπως διαβεβαιώνει και ο Γενικός Διοικητής Θράκης, Ζαφειρόπουλος, και οι ενέργειες της Ε.Α.Π. για την ενίσχυση των προσφυγικών οικισμών που είχαν δημιουργηθεί πριν την ίδρυση της¹⁶⁸².

Παρόμοια ήταν και η κατάσταση με τα αγροτεμάχια, ανεξάρτητου επιφάνειας, που κατέλαβαν τα προσφυγικά νοικοκυριά προς εκμετάλλευση. Μέχρι τα μέσα του 1926, 22.159 στρ. μουσουλμανικών μικροϊδιοκτησιών αξιοποιούνταν παραγωγικά από τους πρόσφυγες. Αυτά δεν είχαν ακόμη εξαγοραστεί παρά την ύπαρξη προσφορών πώλησης εκ μέρους των ιδιοκτητών τους, λόγω καθυστέρησης αποστολής των πιστώσεων από το υπουργείο Γεωργίας προς την Γενική Διοίκηση Θράκης, όπως υποστήριζαν οι αρχές¹⁶⁸³.

Οι υπό κατάληψη γαίες μικρής επιφάνειας είχαν σαφώς περιοριστεί από το φθινόπωρο 1922 και επρόκειτο ακόμη να μειωθούν. Άλλωστε αποτέλεσαν τις μοναδικές μουσουλμανικές περιουσίες που επιστράφηκαν κατά πλειονότητα από τις εποικιστικές αρχές (τέλη 1924-αρχές 1925)¹⁶⁸⁴. Η απόσπαση αυτών, ακόμη και η παροδική, κλόνησε την οικονομική κατάσταση των ιδιοκτητών, προκαλώντας σε κάποιες περιπτώσεις την αποδημία τους προς τη γειτονική Τουρκία, όπως προαναφέρθηκε¹⁶⁸⁵.

Την ίδια χρονική περίοδο ήρθε στην επιφάνεια ένα ακόμη ζήτημα κατεχόμενων γαιών που είχε τις ρίζες του στην έναρξη της προσφυγικής αποκατάστασης και καταγράφεται από τον επικεφαλής της Διεύθυνση Εποικισμού Θράκης¹⁶⁸⁶. Πρόκειται για τις αγροτικές εκτάσεις 26 μουσουλμανικών χωριών, των οποίων ο πληθυσμός είχε δεχθεί πλήγματα από τις βουλγαρικές δυνάμεις κατά την

¹⁶⁸² Ι.Α.Υ.Ε. 1927-28, Β/28, αρ. πρωτ. 257, 18-04-1927, Κομοτηνή, όπως παρατίθεται στο Φωτιάδης Κ. (1995), "Η Εγκατάσταση των Προσφύγων της Δ. Θράκης και η Συμβίωση των Χριστιανών και Μουσουλμάνων Ελλήνων, 1919-1930", *Ενδοχώρα*, Ειδικό Τεύχος 2, σσ. 73-74· Ladass S. (1932), *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey*, New York: The Macmillan Co., σ. 642.

¹⁶⁸³ Κοινωνία των Εθνών (1997), *Η Εγκατάσταση των Προσφύγων στην Ελλάδα*, Πρώτη Έκδοση, Γενεύη 1926, Μετάφραση: Φ. Βεϊνόγλου & Μ. Βεϊνόγλου, Αθήνα: Τροχαλία, σ. 71· 5^η Τριμηνιαία Έκθεση Ε.Α.Π. [C.112 Μ.53 1925 II, Athens/25-02-1925], όπως παρατίθεται στο Πελαγίδης Σ. (1997), *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930). Ο Πόνος και η Δόξα*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, σ. 199· Ι.Α.Υ.Ε. 1927/93.2, Β' Πολιτική, 1927-1928, Μειονότητα Δυτικής Θράκης, Α., Γενική Διοίκηση Θράκης, αρ. πρωτ. 13748, Κομοτηνή, 02-06-1926, επείγον, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Τμήμα Γ', Πολιτικό, Αθήνα· Ε.Ι.Ε./Ι.Ν.Ε., Αρχείο Α.Α. Πάλλη Φάκελος Β-Γ. Δυτική Θράκη, Κατεχόμενα την 28-05-1925, χειρόγραφο σημείωμα του Α. Α. Πάλλη.

¹⁶⁸⁴ Ι.Α.Υ.Ε. 1927/93.2, Β' Πολιτική, 1927-1928, Μειονότητα Δυτικής Θράκης, Α., Γενική Διοίκηση Θράκης, αρ. πρωτ. 13748, Κομοτηνή, 02-06-1926, επείγον, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Τμήμα Γ', Πολιτικό, Αθήνα.

¹⁶⁸⁵ 5^η Τριμηνιαία Έκθεση Ε.Α.Π. [C.112 Μ.53 1925 II, Athens/25-02-1925], όπως παρατίθεται στο Πελαγίδης Σ. (1997), *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930). Ο Πόνος και η Δόξα*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, σ. 199.

¹⁶⁸⁶ Ι.Α.Υ.Ε. 1928 Β' Πολιτική, 1925-1930, Περί της Δυτικής Θράκης, Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, Διεύθυνση Εποικισμού Θράκης, Τμήμα Εγκατάστασης, Γραφείο Αγροτικής, αρ. εμπιστ. πρωτ. 266, Κομοτηνή, 21-08-1928, προς: Υπ. Γεωργίας, Διεύθυνση Εποικισμού, Αθήνα.

περίοδο 1912-1913. Ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού αυτού μετακινήθηκε ανατολικά, για να επιστρέψει το 1920, νιώθοντας την ασφάλεια που ενέπνεε η ελληνική διοίκηση, και να εγκαταλείψει πάλι την περιοχή μετά το 1922, έως ότου οι αρχές να απαγορεύσουν τη διαφυγή του.

Η κατάσταση με τους οικισμούς των οποίων το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού εγκατέλειψε τη Θράκη, θεωρήθηκε ευκολότερη ως προς τη διαχείριση από τους κατοίκους των οικισμών που είχαν διασκορπιστεί στη θρακική ενδοχώρα. Οι γαίες των πρώτων θεωρήθηκαν εγκαταλελειμμένες, και ως τέτοιες καταλήφθηκαν από τις οικονομικές εφορίες και παραδόθηκαν στη Διεύθυνση Εποικισμού της Γενικής Διοίκησης. Το πρόβλημα για τις αρχές εντοπίστηκε στην άλλη περίπτωση, όταν οι εναπομείναντες κάτοικοι των χωριών που επιβίωσαν από τις διώξεις του βουλγαρικού στρατού και ανέλαβαν δράση για την υπεράσπιση των ιδιοκτησιακών τους δικαιωμάτων στις γαίες τις οποίες είχαν εγκαταλείψει στα χωριά καταγωγής τους. Στο σύνολο τους είχε προηγουμένως εγκατασταθεί προσφυγικός πληθυσμός¹⁶⁸⁷.

Όπως έχει προαναφερθεί, ένα σημαντικό μέρος της θρακικής υπαίθρου και ιδιαίτερα οι πεδινές εκτάσεις καλυπτόταν από τις μεγάλης έκτασης ιδιοκτησίες, τα τσιφλίκια, τα οποία από την πρώτη στιγμή δέχθηκαν τις πιέσεις των προσπαθειών της προσφυγικής εγκατάστασης και αποκατάστασης. Μέχρι και τα τέλη της δεκατίας του 1920, από μια συνολική έκταση 476.191 στρεμμάτων, τσιφλικιών που εκτείνονταν σε εκτάσεις μεγαλύτερες των 300 στρεμμάτων, καταλήφθηκαν 287.723 στρέμματα (60,4% αυτών) από τις εποικιστικές αρχές και την προσφυγική δραστηριότητα. Από αυτά τα 123.640 στρ. είχαν παρόντες ιδιοκτήτες στη Θράκη, τα 80.691 στρ. λογίστηκαν χωρίς ιδιοκτήτη και τα 83.392 στρ. θεωρήθηκαν ως εγκαταλελειμμένη

¹⁶⁸⁷ *Ibid*, Τα χωριά Χοτζά-Κιόι (Hoca-Köy), Ντουραλί-Κιόι (Duralı-Köy) ή Τουρλού-Κιόι (Türlü-Köy) ή Δωρικό, Βαχαδέρ-Βιράν (Vahader-Viran) ή Πατταρά και Καρα-Καγιά ή Μαυρόπετρα, που υπάγονταν στην επαρχία Αλεξανδρουπόλεως, ανέθεσαν στον δικηγόρο Ζήνονα Λεφάκη την πώληση των περιουσιών τους. Η αρμόδια διεύθυνση βρέθηκε προς εκπλήξεως, μιας και δεν είχε υπολογίσει τις πιθανές αξιώσεις αποζημίωσης που ήγειραν οι πραγματικοί ιδιοκτήτες, κατηγορώντας τον δικηγόρο για ίδιον συμφέρον με την υπεράσπιση τους. Αυτός, από τη μεριά του, δήλωσε πως σκοπός των πελατών του δεν ήταν σε καμία περίπτωση η επιστροφή στους αρχικούς οικισμούς καταγωγής τους, αλλά η εξαγορά των ακίνητων περιουσιών τους από το ελληνικό δημόσιο. Παράλληλα, οι αρχές προέβλεπαν σημαντικές διαφωνίες σχετικά με τις επίμαχες εκτάσεις, ζητώντας μικρότερες επιφάνειες από αυτές που διεκδικούσαν οι μουσουλμάνοι ιδιοκτήτες τους. Επί του θέματος ο Δομέστιχος αναφέρει μια σειρά διαβημάτων που είχαν υποβάλει προς τη διεύθυνση, για την επιστροφή των περιουσιών τους, χωρίς όμως την προσδοκώμενη για αυτούς εξέλιξη. Ο διορισμός του Λεφάκη για τη διεκπεραίωση της υπόθεσης ήταν το τελευταίο βήμα στο οποίο μπορούσαν να προβούν οι πραγματικοί ιδιοκτήτες (ο Μαρ. Τοροσιάν, είναι ο μοναδικός δικηγόρος -μέλος μειονοτικής ομάδας- που δραστηριοποιείται στη Θράκη μεταξύ 1925-1930). Με την ανάθεση της υπόθεσης στον Λεφάκη ευελπιστούσαν να επιτύχουν τουλάχιστον την εξαγορά των περιουσιών τους, με δεδομένη την πορεία της προσφυγικής αποκατάστασης. Η έκβαση της υπόθεσης παραμένει άγνωστη, με πιθανότερο το ενδεχόμενο εξαγοράς των κτημάτων και την καταβολή ενός μικρού σχετικά χρηματικού αντιτίμου από τις αρχές. Η πορεία των οικοδομικών εργασιών και η διανομή των γαιών στους πρόσφυγες κατέστησαν αδύνατη την επιστροφή τους. Από εκεί και πέρα, η διεύθυνση Εποικισμού χρησιμοποίησε διάφορες μεθόδους, καθυστερώντας τη διαδικασία διευθέτησης του ζητήματος, ενώ παράλληλα συνεχιζόταν η οικοδόμηση των προσφυγικών οικισμών. Πάντως, ο Λεφάκης δεν εμφανίζεται να ασκεί το επάγγελμά του στη Θράκη το 1930 καθώς οι αρχαικές και οι δευτερογενείς πηγές που εξετάστηκαν δεν βρέθηκε κάποια διαφωτιστική πληροφορία. Ιγγλέσης Ν. (1930), *Οδηγός της Ελλάδος του Έτους 1930*, Αθήνα: Πυρσός, σσ. 998-1014, σσ. 1462-1481· Ι.Α.Υ.Ε. 1928 Β' Πολιτική, 1925-1930, Περί της Δυτικής Θράκης, Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, Διεύθυνση Εποικισμού Θράκης, Τμήμα Εγκατάστασης, Γραφείο Αγροτικής, αρ. εμπιστ. πρωτ. 266, Κομοτηνή, 21-08-1928, προς: Υπ. Γεωργίας, Διεύθυνση Εποικισμού, Αθήνα· Ιγγλέσης Ν. Γ. (1925-1926), *Οδηγός της Ελλάδος, Έτος Ι'. Α': Ελληνική Διοίκησης, Β': Ελληνικόν Κράτος, Γ': Ελληνικόν Εμπόριον*, Αθήνα, σ. 1244.

γη, με ιδιοκτήτες να έχουν αποδημήσει στο εξωτερικό (μεγαλοκτηματίες και κάτοχοι τσιφλικιών αποδημούσαν ήδη από τον Μάιο του 1920)¹⁶⁸⁸.

Παρενθετικά σημειώνεται πως αναφορικά με τις εγκαταλελειμμένες περιουσίες, το φθινόπωρο του 1925, διακόπηκαν προσωρινά οι καταλήψεις τους με εντολή της Διεύθυνσης Δημόσιων Κτημάτων του υπ. Γεωργίας (ακόμη, και αυτών των οποίων οι ιδιοκτήτες ισχυρίζονταν ότι είχαν τουρκική υπηκοότητα), λόγω των προσπαθειών καταβολής των αποζημιώσεων από την ελληνική και τουρκική πλευρά αντιστοίχως¹⁶⁸⁹. Η κατάληψη νέων εγκαταλελειμμένων αγροκτημάτων συνεχίστηκε σε μικρό χρονικό διάστημα όταν οι ανάγκες ταχείας υλοποίησης του εποικιστικού προγράμματος διέκοψαν τις εκατέρωθεν προσπάθειες διευθέτησης των αποζημιώσεων.

Με τον περιορισμό των μουσουλμανικών μεγαλοϊδιοκτησιών σε 188.468 στρέμματα ενισχύθηκε ακόμα περισσότερο ο ρόλος του κράτους ως ρυθμιστικού παράγοντα κατανομής της γης και των παραγωγικών δυνάμεων. Έγινε, λοιπόν, ένα ακόμη βήμα προς τον έλεγχο των μουσουλμάνων μεγαλοϊδιοκτητών που συχνά αναμιγνυόταν στην πολιτική, οικονομική και κοινωνική ζωή της κοινότητάς τους. Ταυτόχρονα ενισχύθηκαν οι προσπάθειες απομάκρυνσης δομών του παρελθόντος από νέες συνδεόμενες με τις αντίστοιχες δομές στις άλλες ελληνικές περιφέρειες. Ένα τέτοιο υπόδειγμα είναι η αντικατάσταση της επίμορτης εργασίας και η μη προσαρμογή της παραγωγής στις απαιτήσεις της αγοράς από τους μικροϊδιοκτήτες και την προσανατολισμένη παραγωγή στις απαιτήσεις της εθνικής αγοράς.

Η κατάσταση της αγροτικής τοπιογραφίας υπό τις διαμαρτυρίες των μη ανταλλάξιμων, υπό τις συνακόλουθες ενέργειες της τουρκικής αντιπροσωπείας στην Μικτή Επιτροπή και την εφαρμογή της αρχή της αμοιβαιότητας εκ μέρους της τουρκικής κυβέρνησης, ανάγκασαν τις εποικιστικές αρχές να επιστρέψουν μέρος των επιταγμένων και υπό κατάληξη ακινήτων. Η αναφορά του έλληνα αντιπροσώπου στην 9^η Μικτή Υποεπιτροπή εκθέτει ενδεικτικά την κατάσταση στις αρχές του 1925, με την παρουσίαση των εκτάσεων που αποδόθηκαν στους ιδιοκτήτες τους, από το σύνολο των επιταγμένων¹⁶⁹⁰.

Πίνακας 1δiii.41. Επιτάξεις, αποδόσεις, καταλήψεις και καλλιεργούμενες εκτάσεις από μη ανταλλάξιμους (1925)

¹⁶⁸⁸ Ουνσούνουλου Ι. (1997), "Κριτική στη Μειονοτική Εκπαίδευση. Η Ματιά του Μειονοτικού", *Σύγχρονα Θέματα*, 63, σ. 61· Ladas S. (1932), *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey*, New York: The Macmillan Co., σ. 485.

¹⁶⁸⁹ Ι.Α.Υ.Ε. 1925/Γ/68/VI, Κατάληψη Τουρκικών Κτημάτων εν Θράκη, Υπ. Γεωργίας, Διεύθυνση Ανταλλαγής, Τμήμα Β', αρ. πρωτ. 131141, 13-10-1925, Αθήνα, προς: Γραφεία Ανταλλαγής· Ι.Α.Υ.Ε. 1925/Γ/68/VI, Κατάληψη Τουρκικών Κτημάτων εν Θράκη, [Υπ. Οικονομικών, Οικονομική Εφορία Διδυμοτείχου], αρ. πρωτ. 3048, 10-09-1925, Διδυμότειχο, προς: Υπ. Γεωργίας, Διεύθυνση Δημοσίων Κτημάτων· Ι.Α.Υ.Ε. 1925/Γ/68/VI, Κατάληψη Τουρκικών Κτημάτων εν Θράκη, Υπουργείο Εξωτερικών, Τμήμα Γ', αρ. πρωτ. 13525, 02-10-1925, Αθήνα, προς: Υπουργείο Γεωργίας, Διεύθυνση Ανταλλαγής.

¹⁶⁹⁰ Για παράδειγμα στο Σουφλί και στη Συκαράγη, από τις αρχικά επιταγμένες εκτάσεις των 2.350 στρ., τα 1.800 στρ. αποδόθηκαν στους ιδιοκτήτες και 550 στρ. παρέμειναν υπό προσφυγική χρήση.

	Επιταγμένες γαίες	Αποδοθείσες γαίες	Κατεχόμενες από πρόσφυγες	Καλλιεργούμενες από τούρκους	Παρατηρήσεις
Κομοτηνή	Άγνωστο	55.000	25.000	400.000	-
Διδυμότειχο	8.000	8.000	-	Άγνωστο	Στο Διδυμότειχο διατηρούνται 5.831 στρ. τσιφλικιών με την συγκατάθεση των ιδίων
Νέα Ορεστιάδα	5.400	5.400	-	Άγνωστο	Στην Νέα Ορεστιάδα κατέχονται από τους πρόσφυγες μόνον εγκαταλελειμμένες γαίες
Σουφλί και Σουκαράγη	2.350	1.800	550	3.600	-

Πηγή: Ι.Α.Υ.Ε. 1925 Β' Πολιτική, 1925-1930, Περί της Δυτικής Θράκης, Κομοτηνή, 24-02-1925, αρ. πρωτ. 61, συντάκτης: Ο αντιπρόσωπος της ελληνικής επιτροπής στην 9^η Μικτή Υποεπιτροπή, προς: Ελληνική αντιπροσωπεία Μικτής Επιτροπής Ανταλλαγής Πληθυσμών, Κωνσταντινούπολη

Παρατήρηση: α) η ονοματολογία του πίνακα ανήκει στο συντάκτη του εγγράφου, Φεραίο και β) οι αναγραφόμενες εκτάσεις αναφέρονται σε στρέμματα

Ο πίνακας είναι δηλωτικός της πορείας των επιστροφών των μουσουλμανικών περιουσιών, όταν για παράδειγμα μόνο από τα 287.723 στρέμματα των υπό κατάληψη τσιφλικιών αποδόθηκαν 70.200 στρέμματα μουσουλμανικών περιουσιών όλων των κατηγοριών. Ακόμη περισσότερο περιγράφει την πραγματική κατάσταση στο χώρο της υπαίθρου, δηλαδή την αδυναμία των αρχών να καταγράψουν με ακρίβεια τη χρήση των μουσουλμανικών περιουσιών από τον προσφυγικό πληθυσμό. Έτσι, στην περιοχή της Κομοτηνής παρουσιάζεται η πλήρη αδυναμία επιβολής των κρατικών μηχανισμών ελέγχου και καταγραφής.

Οι απαιτήσεις της αποκατάστασης και της αναμόρφωσης του τοπίου δεν επέτρεπαν την επιστροφή του συνόλου των υπό κατάληξη και υπό επίταξη αγροτικών ιδιοκτησιών, αντιθέτως απαιτούσαν τη διατήρηση ή ακόμη και την επέκτασή τους. Το μέτρο της αναγκαστικής απαλλοτρίωσης αποδείχθηκε αρκετά αποτελεσματικό, ιδίως στις περιπτώσεις των μεγάλων αγροκτημάτων (τσιφλικιών), παρακάμπτοντας πολλές δυσκολίες και καθυστερήσεις.

Ήδη από φθινόπωρο του 1923, ο Δοξιάδης, κατά την διάρκεια περιόδου του στις Νέες Χώρες (Σεπτέμβριος 1923), ζήτησε από το υπουργείο Γεωργίας την απαλλοτρίωση 23 συνολικά τσιφλικιών (περιφέρεια Ροδόπης 18, περιφέρεια Διδυμοτείχου δύο και περιφέρεια Αλεξανδρουπόλεως τρία) για τις ανάγκες της αποκατάστασης των αγροτών προσφύγων¹⁶⁹¹. Η δήλωση του αποτελεί το εναρκτήριο λάκτισμα για την εφαρμογή του μέτρου στον αγροτικό χώρο της Θράκης.

Η εφαρμογή του επί των αγροκτημάτων ήταν συνάρτηση της εξέλιξης των ελληνοτουρκικών σχέσεων και των διαιτητικών αποφάσεων της Μικτής Επιτροπής. Έτσι οι εποικιστικές αρχές αμέσως μετά την υπογραφή της Συμφωνίας της Αγκυρας (Ιούνιος 1925) και βάσει των όρων της, προχώρησαν στην απαλλοτρίωση δύο τσιφλικιών στην περιοχή της Αλεξανδρούπολης, αυξάνοντας την επιφάνεια των

¹⁶⁹¹ Μ. Μ. Αρχείο Α. Δοξιάδη Φάκελος 3, αρ. εγγράφου 256/3, Φικιώτης Δημήτριος, Τμηματάρχης του Υπ. Υγεινής, Προνοίας & Αντιλήψεως, Αθήνα, 25-09-1923, προς: την Αντιπροσωπεία της Κοινωνίας των Εθνών, Αθήνα.

εκτάσεων που αξιοποιήθηκαν για την αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων¹⁶⁹².

Χαρακτηριστική θεωρείται η περίπτωση του Κιρ-Τσιφλίκ (Νέο Καβάκλιο μετέπειτα Αίγειρος) στην περιφέρεια της Κομοτηνής, αναφορικά με τον τρόπο αντιμετώπισης του ζητήματος από τις αρχές της Θράκης. Συγκεκριμένα μέχρι τον Μάιο του 1920 το τσιφλίκι εμφανιζόταν ως ιδιοκτησία της οικογένειας Τελωνίδη, ο πληθυσμός του αποτελείτο από βουλγαρόφωνους γηγενείς επίμορτους καλλιεργητές. Αργότερα, με τις εκτοπίσεις και τις πιέσεις μετανάστευσης των βουλγαροφώνων της Θράκης, χάθηκαν τα ίχνη των κατοίκων και δεν είναι ξεκάθαρο εάν παρέμειναν στο τσιφλίκι, εάν αποχώρησαν ή εάν εκδιώχθηκαν για τη Βουλγαρία.

Το τσιφλίκι με ενέργειες του εποικιστικού γραφείου Κομοτηνής επιτάχθηκε κατά το ήμισυ για τις ανάγκες της προσφυγικής αποκατάστασης. Στις 27-06-1925, στο πλαίσιο του διακανονισμού που υπεγράφη στην Άγκυρα, έγινε άρση της επίταξης του τσιφλικιού από διαμαρτυρίες των Χακή Χατζή Αχμέτ (Haki Hacı Ahmet) και Σαμπίτ Χατζή Ισμαήλ (Sabit Hacı İsmail). Αυτοί φέρονται –από το κείμενο– ως ιδιοκτήτες της έκτασης που είχε επιταχθεί¹⁶⁹³. Η οικογένεια Τελωνίδη διατήρησε το μερίδιο της (περίπου 18.000 στρ.) τουλάχιστον μέχρι και το 1950, χωρίς να είναι γνωστό εάν μέρος του καταλήφθηκε ή επιτάχθηκε ή αξιοποιήθηκε για τις ανάγκες της αποκατάστασης¹⁶⁹⁴.

Τελικά όχι μόνο δεν επιστράφηκε η μουσουλμανική ιδιοκτησία, αλλά το εποικιστικό γραφείο Κομοτηνής εγκατέστησε διπλάσιο ή και μεγαλύτερο αριθμό προσφύγων. Οι μουσουλμάνοι ιδιοκτήτες αναφέρουν επίσης την παράνομη έναρξη εργασιών για την ανέγερση δύο προσφυγικών οικισμών εντός της περιουσίας τους. Επίσης αναφέρουν, τη χορήγηση βοσκότοπων για τις ανάγκες των προσφυγικών κοπαδιών βοοειδών, στερώντας τις νομές από τη διατροφή των δικών τους κοπαδιών βοοειδών και τη δυνατότητα καλλιέργειας. Το ύψος της ζημιάς τους ανερχόταν, σύμφωνα με υπολογισμούς τους, σε 1.000.000 δρχ. και, παρά την προηγούμενη διαμαρτυρία τους (21-09-1925), το ελληνικό δημόσιο δεν προχώρησε στη λήψη κανενός μέτρου προστασίας της ιδιοκτησίας τους¹⁶⁹⁵.

Η απάντηση των αρχών δόθηκε με την επιστολή του διευθυντή Εποικισμού του υπ. Γεωργίας, Π. Καραγκίνη, προς το υπουργείο Εξωτερικών. Η υπηρεσία βρισκόταν σε διαπραγματεύσεις για την εξαγορά του ιδανικού μεριδίου του Κιρ-Τσιφλίκ από τους μουσουλμάνους μη ανταλλάξιμους ιδιοκτήτες του. Το υπουργείο

¹⁶⁹² Πρόκειται για το τσιφλίκι στο χωριό Αριστηνό ή Μπέη-Κιόι (Bey-Köy) έκτασης 327 στρ. (απόφαση υπ' αρ. 8321/22-07-1925) και για το τσιφλίκι των αδελφών Φιμαρέλλη στο χωριό Άνθεια ή Χασχινλάρ (απόφαση υπ' αρ. 143133/22-12-1925), έκτασης 609 στρεμμάτων. Γ.Α.Κ. Κ.Υπ/Υπ. Γεωργίας, Διεύθ. Τοπ. Υπηρεσ./Φ. 359/ Υπ. Γεωργίας, Γεωργική Περιφέρεια Αλεξανδρουπόλεως, Ορεστιάδα, 21-04-1931.

¹⁶⁹³ Ι.Α.Υ.Ε. 1925/Γ/68/VI, Κατάληψη Τουρκικών Κτημάτων εν Θράκη, Τηλεγράφημα, Κομοτηνή, αριθμός τηλεγραφήματος 1815, 23-10-1925, (εχαρτοσημάνθη), προς: Πρωθυπουργό, Υπουργούς Γεωργίας, Πρόνοιας, Γεωργίας, Οικονομικών και Εξωτερικών, Αθήνα.

¹⁶⁹⁴ Γουδέλης Σ. Δ. (1991), *Σχέσεις Χριστιανών και Μουσουλμάνων στην Ελληνική Θράκη*, Κομοτηνή, σ. 63.

¹⁶⁹⁵ Ι.Α.Υ.Ε. 1925/Γ/68/VI, Κατάληψη Τουρκικών Κτημάτων εν Θράκη, τηλεγράφημα, Κομοτηνή, αριθμός τηλεγραφήματος 2895, 27-10-1925, επείγον, προς: Πρωθυπουργό, Υπουργούς Γεωργίας, Πρόνοιας, Οικονομίας και Εξωτερικών (εχαρτοσημάνθη πενταπολλαπλούν).

δεν επρόκειτο όμως να προχωρήσει στην αγορά του, από τη στιγμή που οι ιδιοκτήτες του δεν επεδείκνυαν μια λογική υποχώρηση στο αιτούμενο χρηματικό ποσό, ώστε οι συνομιλίες να καταλήξουν στον επιθυμητό για τις αρχές διακανονισμό¹⁶⁹⁶.

Οι μουσουλμάνοι ιδιοκτήτες αναγκάστηκαν να προβούν σε πώληση της έκτασης που κατείχαν έπειτα από τη δραστηριότητα των εποικιστικών αρχών και την απόφαση τους να προχωρήσουν σε αξιοποίηση του μεγαλύτερου τμήματος του μεριδίου τους. Οι ζημιές που οι Χακή Χατζή Αχμέτ και Σαμπίτ Χατζή Ισμαήλ αναφέρουν και η οικοδόμηση των προσφυγικών συνοικισμών δεν άφηναν κανένα απολύτως περιθώριο για επιστροφή της περιουσίας τους και απομάκρυνση των προσφύγων. Από εκεί και πέρα, η εξαγορά της ιδιοκτησίας τους θεωρείται δεδομένη, με βάση τα στοιχεία της σχετικής αλληλογραφίας.

Η πορεία των απαλλοτριώσεων στη θρακική ύπαιθρο συνοψίζεται στον πίνακα του Γραφείου Στατιστικής του υπ. Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως (βλέπε Πίνακα 23). Αυτός αναφέρεται στις εκτάσεις που είχαν απαλλοτριωθεί από την Ε.Α.Π. και το υπουργείο και σε όσες απαιτούνταν ακόμη για την αποκατάσταση των υπόλοιπων ακτημόνων προσφύγων ή για την ενίσχυση των ήδη κληρούχων¹⁶⁹⁷. Οι περισσότερες απαλλοτριωμένες εκτάσεις εμφανίζονται στον νόμο Ροδόπης και συγκεκριμένα στην περιοχή της Κομοτηνής, με 946.560 στρέμματα, για να ακολουθήσουν η περιοχή της Αλεξανδρούπολης με 178.083 στρέμματα, η περιοχή της Ξάνθης με 157.840 στρέμματα και τέλος η περιοχή του Διδυμοτείχου με 75.293 στρέμματα. Συνολικά οι απαλλοτριωμένες εκτάσεις και στους δύο νομούς ανέρχονται σε 1.356.776 στρέμματα με 118.795 στρέμματα στην περιοχή της Αλεξανδρούπολης να παραμένουν υπό κρατική κυριότητα, χωρίς να έχουν ακόμα διανεμηθεί στους δικαιούχους.

Οι απαλλοτριωμένες εκτάσεις δεν επαρκούσαν, και τρεις περιοχές, αυτές της Αλεξανδρούπολης, της Σαμοθράκης και της Ν. Ορεστιάδας είχαν ανάγκη επιπλέον 35.000 στρέμματα έκταση για την ολοκλήρωση της προγραμματισμένης διανομής, όπως και η περιοχή της Ξάνθης, που είχε ανάγκη επιπλέον 50.000 στρεμμάτων. Άρα, η αποκατάσταση των αγροτών προσφύγων συνέχιζε να γίνεται με αυξητικούς ρυθμούς, αποσπώντας ακόμα περισσότερες εκτάσεις από το κτηματικό απόθεμα της περιοχής.

Σε διάστημα μιας σχεδόν δεκαετίας και υπό τις επιταγές της Ε.Α.Π. και των φορέων του εποικισμού οι πεδινές και οι ημιορεινές περιοχές της υπαίθρου είχαν δεχθεί την εγκατάσταση του προσφυγικού πληθυσμού αλλά και την αποκατάσταση του σε παραγωγικές δραστηριότητες. Οι αρχικές καταλήψεις από τον προσφυγικό πληθυσμό, νομιμοποιήθηκαν από τις αρχές ως επιτάξεις και ολοκληρώθηκαν από τις

¹⁶⁹⁶ Ι.Α.Υ.Ε. 1925/Γ/68/VI, Κατάληψη Τουρκικών Κτημάτων εν Θράκη, Υπ. Γεωργίας, Διεύθυνση Εποικισμού, Τμήμα Θ.Γ.Τ., αρ. πρωτ. 148204, 27-11-1925, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Τμήμα Γ' Πολιτικό.

¹⁶⁹⁷ Μ. Μ. Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Πρόνοιας Φ.132, 1928-1929/Εγγραφο 173/32, Ελληνική Δημοκρατία, Υπ. Πρόνοιας και Αντιλήψεως, Γραφείο Στατιστικής, Αθήνα, 10-10-1929.

εξαγορές και κυρίως από τις αναγκαστικές απαλλοτριώσεις.

Διαρθρωτικά έργα και χωρικές επεμβάσεις μεγάλης κλίμακας

Το μεγάλο μέγεθος του προς αποκατάσταση πληθυσμού, το πεπερασμένο των ικανών προς αξιοποίηση εκτάσεων, οι απαιτήσεις της εθνικής οικονομίας και η προσπάθεια βελτίωσης των συνθηκών διαβίωσης των αγροτικών πληθυσμών επέβαλαν σημαντικά διαρθρωτικά έργα στο τοπίο της υπαίθρου.

Ειδικότερα όπως αναφέρθηκε και στην περιγραφή του θρακικού ανάγλυφου, στην ύπαιθρο, εκτός των λιμνών και των μόνιμων ελών, έρρεαν αρκετοί χείμαρροι και ρυάκια που κατά τους καλοκαιρινούς μήνες στέρευαν και δημιουργούσαν βαλτώδεις εκτάσεις -εστίες μεταδοτικών ασθενειών (φυματίωση, τριταίος, τυφοειδής και παρατυφοειδής πυρετός, δυσεντερία)¹⁶⁹⁸. Οι συνθήκες διαβίωσης, ο παρατεταμένος υποσιτισμός, η συγκέντρωση μεγάλου αριθμού ατόμων εντός των οικιστικών συνόλων καθώς και η υπερβολική καχυποψία των προσφύγων απέναντι στις ελληνικές υγειονομικές υπηρεσίες γιγάντωσαν το πρόβλημα¹⁶⁹⁹.

Ο Schultze χαρακτηρίζει τον ελώδη πυρετό ως τη σπουδαιότερη αιτία αποτυχίας «...εποικισμού...» της περιοχής¹⁷⁰⁰. Η θνησιμότητα από την ασθένεια, στις τάξεις των προσφύγων ήταν υψηλή και παρουσίαζε μεταβολές από περιοχή σε περιοχή. Ο παρακάτω πίνακας παρουσιάζει ενδεικτικά την αναλογική θνησιμότητα στη Θράκη από ελονοσία σε 100 θανάτους κάθε αιτίας για την περίοδο 1921-1935.

Πίνακας 1δiii.42. Θνησιμότητα από ελονοσία σε 100 θανάτους (1921-1935)

Νομός	Αναλογία Θανάτων
Ροδόπης	11,2
Έβρου	5,4
Καβάλας	7,8

Πηγή: Σφάγγος Ι. Κ., Λιβαδάς Γ. Α. (1940), *Η Ελονοσία εν Ελλάδι, 1930-1940: Έρευνα - Καταπολέμησις*, Αθήναι: "Πυρσός", σ. 67

Παράλληλα με τις ενέργειες επέκτασης των προς διανομή εδαφών, την ενίσχυση της αγροτικής οικονομίας και τον ανασχηματισμό του τοπίου, για την αντιμετώπιση του προβλήματος, ελήφθη μια σειρά μέτρων με σκοπό την εξάλειψη των γενεσιουργών αιτιών του. Τέτοιες θεωρούνταν όλα τα υδραυλικά έργα που

¹⁶⁹⁸ Κοινωνία των Εθνών (1997), *Η Εγκατάσταση των Προσφύγων στην Ελλάδα*, Πρώτη Έκδοση, Γενεύη 1926, Μετάφραση: Φ. Βεϊνόγλου & Μ. Βεϊνόγλου, Αθήνα: Τροχαλία, σσ. 79-80· Κυρκούδης Θ. (1996), *Ιστορία της Φαρμακευτικής στη Θράκη*. Αλεξανδρούπολη: Φαρμακευτικός Σύλλογος Έβρου, <http://alex.eled.duth.gr/Eldoseis/farmaka/index.html>, (05-01-2008, 12:34)· Ladas S. (1932), *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey*, New York: The Macmillan Co., σ. 682.

¹⁶⁹⁹ Kitromilides P. & Alexandris A. (1985), "Ethnic Survival, Nationalism and Forced Migration. The Historical Demography of the Greek Community of Asia Minor at the Close of Ottoman Era", *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 5, σ. 34· Σφάγγος Ι. Κ., Λιβαδάς Γ. Α. (1940), *Η Ελονοσία εν Ελλάδι, 1930-1940: Έρευνα - Καταπολέμησις*, Αθήναι: "Πυρσός", σ. 58· Schultze J. H. (1937), "Greek Frontier Colonisation in Thrace and Macedonia", *Scottish Geographical Magazine*, 53(2), σ. 88.

¹⁷⁰⁰ Schultze J. H. (1937), "Greek Frontier Colonisation in Thrace and Macedonia", *Scottish Geographical Magazine*, 53(2), σ. 88.

πραγματοποιήθηκαν στη Θράκη από τους αντίστοιχους φορείς τοπικής δράσης όπως το *Ειδικό Ταμείο Υδραυλικών και Εξυγιαντικών Έργων Κομοτηνής*, ο *Αναγκαστικός Συνεταιρισμός Έργων Βελτιώσεων Πεδιάδας Ξάνθης* ή το *Ταμείο Πεδινών Κοινοτήτων Ξάνθης* και όχι από το ίδιο τον κρατικό μηχανισμό, όπως έγινε στις πεδιάδες της Θεσσαλίας, της Ηπείρου και της Μακεδονίας¹⁷⁰¹.

Ο φορέας που δραστηριοποιήθηκε στις πεδινές εκτάσεις της Κομοτηνής εντόπισε τις προσπάθειες του στη διευθέτηση της ροής των τοπικών χειμάρρων (Πος-Πος, Ντελή Ιμπραήμ και Μπουκλουτζά) και την αποστράγγιση των ελών της περιοχής. Το 1936 έγινε η πρώτη προσπάθεια αποξήρανσης του μεγαλύτερου έλους στην πεδιάδα της Κομοτηνής, του έλους Πος-Πος η έκταση του οποίου είχε περιοριστεί στα 600 στρ. μετά τη δημιουργία του πάρκου αναψυχής *Χίλια Δένδρα* (1931). Όμως, οι σφοδρές βροχοπτώσεις του ίδιου έτους πλημμύρισαν την περιοχή, καταστρέφοντας οποιαδήποτε έργα είχαν υλοποιηθεί για την αποξήρανση του. Η αποστράγγιση του δοκιμάστηκε ξανά με την επέκταση των εργασιών και στα άλλα μικρότερης έκτασης έλη της περιοχής¹⁷⁰².

Στην περιοχή της Ξάνθης και μετά τις καταστροφικές πλημμύρες του 1928 και –πολύ περισσότερο- αυτές του 1934, περίπου 40.000 στρ. απαλλάχθηκαν οριστικά από τις επιπτώσεις των έντονων εποχικών βροχοπτώσεων και, παράλληλα, περίπου 60.000 στρ. που προηγουμένως δεν καλλιεργούνταν και αποτελούσαν ελώδεις εκτάσεις ή πλημμυρισμένες, αποδόθηκαν για καλλιέργεια. Η προς εξυγίανση περιοχή περιελάμβανε όλη την πεδιάδα νότια της πόλης, από τη Βιστωνίδα μέχρι και τις εκβολές του Νέστου καθώς και εργασίες διευθέτησης του χειμάρρου της Ξάνθης, μετά από τεχνική μελέτη του υπ. Γεωργίας¹⁷⁰³. Εργασίες έλαβαν, επίσης, χώρα και στα έλη που υπήρχαν σε μικρή απόσταση από το οικιστικό σύνολο της Ξάνθης¹⁷⁰⁴.

Τελικά, τα εγγειοβελτιωτικά έργα στον αγροτικό χώρο συνεχίστηκαν και εν ολοκληρωθούν αρκετά χρόνια αργότερα κατά τις δεκαετίες του 1960 και 1970, όταν οι προσπάθειες της μεσοπολεμικής περιόδου ανακόπηκαν από τις πολεμικές συγκρούσεις των περιόδων 1940-1945 και 1946-1949¹⁷⁰⁵. Παρόμοια ήταν και η κατάσταση και στη μεγαλύτερη σε επιφάνεια πεδινή έκταση της χώρας, στη

¹⁷⁰¹ Παπαδόπουλος Γ. Ε., Σαλάπας Κ. Χ. (1978), *Γεωργία και Εγγειοβελτιωτικά Έργα της Ελλάδος* Αθήνα: Υπουργείο Γεωργίας και Ελληνική Επιτροπή Αρδεύσεων και Αποστραγγίσεων, σσ. 40-41.

¹⁷⁰² Σφάγγος Ι. Κ., Λιβαδάς Γ. Α. (1940), *Η Ελονοσία εν Ελλάδι, 1930-1940: Έρευνα – Καταπολέμησης*, Αθήνα: "Πυρσός", σ. 146.

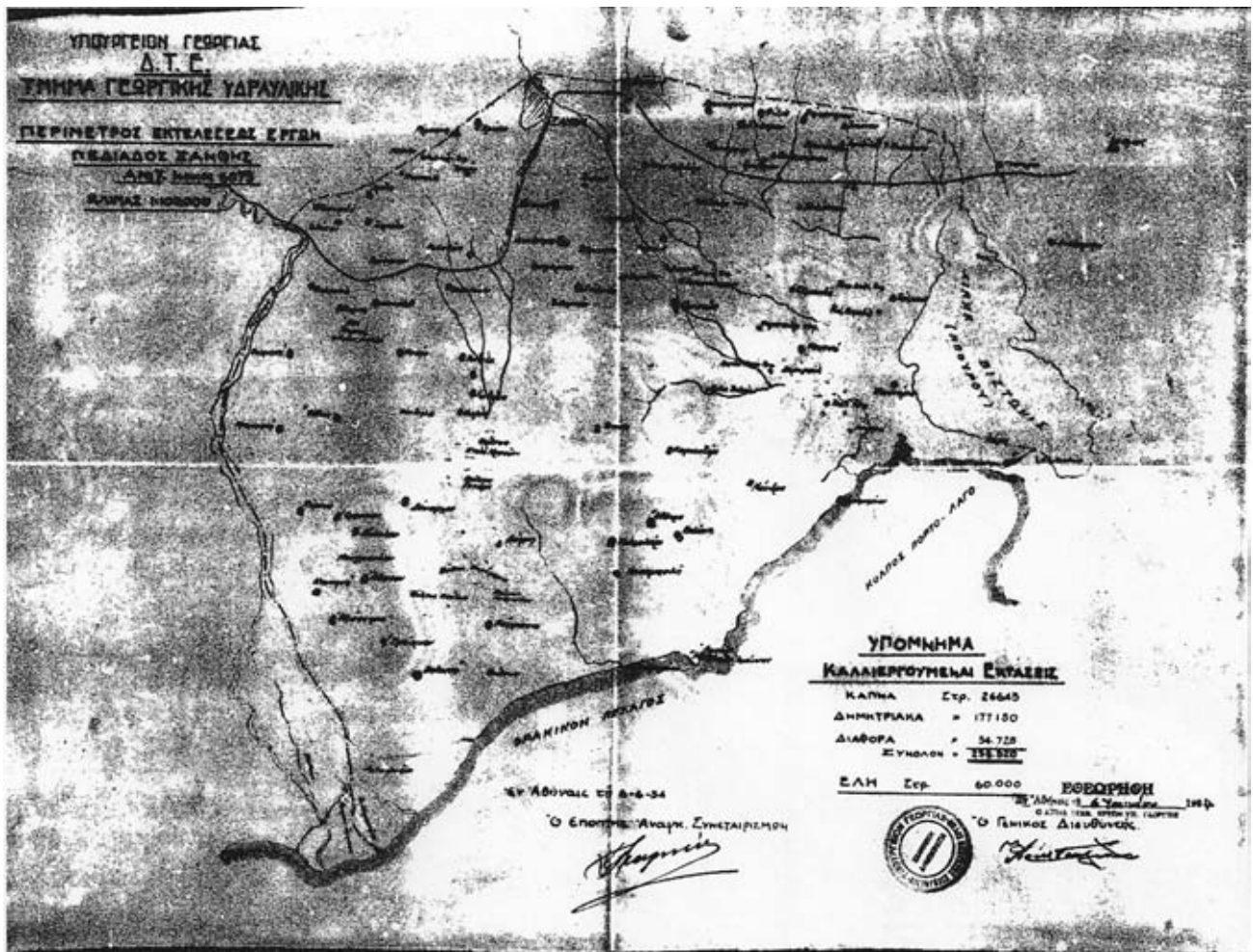
¹⁷⁰³ Αλτσιτζόγλου Φ. (1941), *Οι Γιακάδες και ο Κάμπος της Ξάνθης*, Αθήνα: Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, σ. 35· Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Α1/Σ34/Υ5/Φ93: Υπουργείο Γεωργίας, Δ.Τ.Ε., Τμήμα Γεωργικής Υδραυλικής, 06-06-1934, Περίμετρος Εκτελέσεως Έργων Πεδιάδος Ξάνθης, Κλίμαξ 1:100.000· Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Α1/Σ40/Υ63/Φ.2143: Πρακτικό Γενικής Συνέλευσης [Αναγκαστικού Συνεταιρισμού Έργων Βελτιώσεων Πεδιάδας Ξάνθης], 24-03-1934.

¹⁷⁰⁴ Σφάγγος Ι. Κ., Λιβαδάς Γ. Α. (1940), *Η Ελονοσία εν Ελλάδι, 1930-1940: Έρευνα – Καταπολέμησης*, Αθήνα: "Πυρσός", σ. 162· (1962), *Ο Νομός Ξάνθης και τα Προβλήματα του*, Ξάνθη: Εκδόσεις Νομαρχίας Ξάνθης, σσ. 124-138 & σσ. 163-164.

¹⁷⁰⁵ Παπαδόπουλος Γ. Ε., Σαλάπας Κ. Χ. (1978), *Γεωργία και Εγγειοβελτιωτικά Έργα της Ελλάδος* Αθήνα: Υπουργείο Γεωργίας και Ελληνική Επιτροπή Αρδεύσεων και Αποστραγγίσεων, σσ. 40-44.

Θεσσαλία¹⁷⁰⁶.

Φωτογραφία (σκαρίφημα) 1δ.iii.30: Περίμετρος εκτέλεσης εγχειοβελτιωτικών έργων πεδιάδας Ξάνθης (Ιούνιος 1934)

Πηγή: Μ.Ι.Ε.Τ. Αρχείο Ε.Τ.Ε./Α1/Σ34/Υ5/Φ93: Υπουργείο Γεωργίας, Διεύθυνση Τεχνικών Έργων, Τμήμα Γεωργικής Υδραυλικής, Αθήνα, 06-06-1934, «Περίμετρος Εκτέλεσης Έργων Πεδιάδος Ξάνθης», Κλίμακα 1:100.000

Η μαζικότερη και με άμεσα αποτελέσματα για τις κυβερνητικές βλέψεις επέμβαση στη θρακική ενδοχώρα έλαβε χώρα στα μέσα της δεκαετίας του 1930 από το μεταξικό καθεστώς. Κατά τη διάρκεια της συγκεκριμένης διοίκησης και ενώ οι αναμορφωτικές επεμβάσεις στον χώρο παρουσίασαν μια σχετική ύφεση, οι προσπάθειες ελέγχου και διαχείρισής του σύμφωνα με τις απαιτήσεις του στρατιωτικού κατεστημένου, εντάθηκαν.

Τα μέτρα που ελήφθησαν δεν αφορούσαν αποκλειστικά την περιοχή των βορειοανατολικών συνόρων, αλλά το σύνολο των βορείων εδαφών των Νέων Χωρών. Εκεί όπως προαναφέρθηκε με την εφαρμογή του αναγκαστικού νόμου 376 του 1936 δημιουργήθηκε η ονομαζόμενη *Επιτηρούμενη Ζώνη*, η οποία θα

¹⁷⁰⁶ Sivignon M. (1992), *Θεσσαλία: Γεωγραφική Ανάλυση μιας Ελληνικής Περιφέρειας*, Μετάφραση: Γ. Αναστασοπούλου, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Αγροτικής Τραπέζης, σσ. 340-344.

λειτουργήσει μέχρι και το 1995 (17-05-1995). Ήδη, από την προηγούμενη δεκαετία και μετά την περιοδεία του Μιχαλακόπουλου (1929) και την έκδοση νόμου 4124 (23-04-1929), οι παραμεθόριες περιοχές της Θράκης αποτελούσαν περιοχή δικαιοδοσίας της *Εποπτείας Παραμεθόριων Περιοχών* Κομοτηνής και Αλεξανδρούπολης, την οποία αναλάμβαναν ανώτατα στελέχη του ελληνικού στρατού¹⁷⁰⁷ (βλέπε Χάρτη 53).

Σύμφωνα με τον Yiftachel η χάραξη εσωτερικών συνόρων υιοθετείται ως πρακτική στις περιπτώσεις όπου η εθνοτική διαφορετικότητα των κατοίκων μιας ευαίσθητης για τα εθνικά δεδομένα περιοχής, απειλεί την εδαφική συνεκτικότητα του έθνους-κράτους και, κατά συνέπεια, εμποδίζει την αποτελεσματικότητα ενσωμάτωσής της στον εθνικό κορμό. Στις περιπτώσεις αυτές, η αντίδραση των κρατικών θεσμών εκδηλώνεται με την πλήρη άγνοια της παρουσίας τους ή με τη θεώρηση και αντιμετώπισή τους ως μέρους μιας εχθρικής συνοριακής περιοχής που προκαλεί τριγμούς στην εδραίωση της εθνικής εξουσίας¹⁷⁰⁸. Έτσι για το ελληνικό κράτος, η έντονη παρουσία τους συνδέθηκε με την εν δυνάμει αμφισβήτηση του εδαφικού καθεστώτος της χώρας από ενδεχόμενες συνεργασίες τους με τα γειτονικά βαλκανικά κράτη.

Η επιτηρούμενη ζώνη που χαράχθηκε, ακολούθησε μια πορεία παράλληλη με τη βόρεια συνοριακή γραμμή του ελληνικού κράτους, σε μια περιοχή που ξεκινούσε από τη βόρεια Κέρκυρα και κατέληγε στον Έβρο. Το πλάτος της ζώνης κυμαινόταν από 15 έως 45 χιλιόμετρα. Ο σχεδιασμός, ο έλεγχος και η διαχείριση της περιοχής γίνονταν από την πενταμελή *Επιτροπή Στρατιωτικής Ασφάλειας*, με επικεφαλής τους νομάρχες των περιοχών και αντιπροσώπους των αστυνομικών και στρατιωτικών υπηρεσιών¹⁷⁰⁹. Η ζώνη ελεγχόταν από τις δυνάμεις του ελληνικού στρατού μέχρι και το 1970, δημιουργώντας συνεχώς προβλήματα στην καθημερινή μετακίνηση των κατοίκων εντός και εκτός τη ζώνης στην εργασία τους και κυρίως στην εκμετάλλευση των πλουτοπαραγωγικών πόρων εντός της. Το νομικό πλαίσιο λειτουργίας της δεν ακολουθούσε το αντίστοιχο της υπόλοιπης χώρας, αντιθέτως δε εφαρμόστηκε αυτό που προβλεπόταν στις στρατιωτικά διοικούμενες περιοχές¹⁷¹⁰.

Στη Θράκη η επιτηρούμενη ζώνη περιελάμβανε τις περιοχές που βρίσκονταν βόρεια της νοητής γραμμής την οποία σχημάτιζαν οι οικισμοί Ίμερα, Πετροχώρι, Μορσύνη, Χρύσα, Ξάνθη, Κιμμέρια, Σέλερο, Φίλια και Σήμαντρα (επαρχία Ξάνθης), Αμαξιάδες, Κοπτερό, Ίασμος, Σώστης, Ασώματος, Σύμβολα, Καρυδιά, Κάλχας, Γρατινή, Φίλλυρα, Αρριανά (επαρχίας Κομοτηνής), Κάμπος, Μέγα και Μικρό

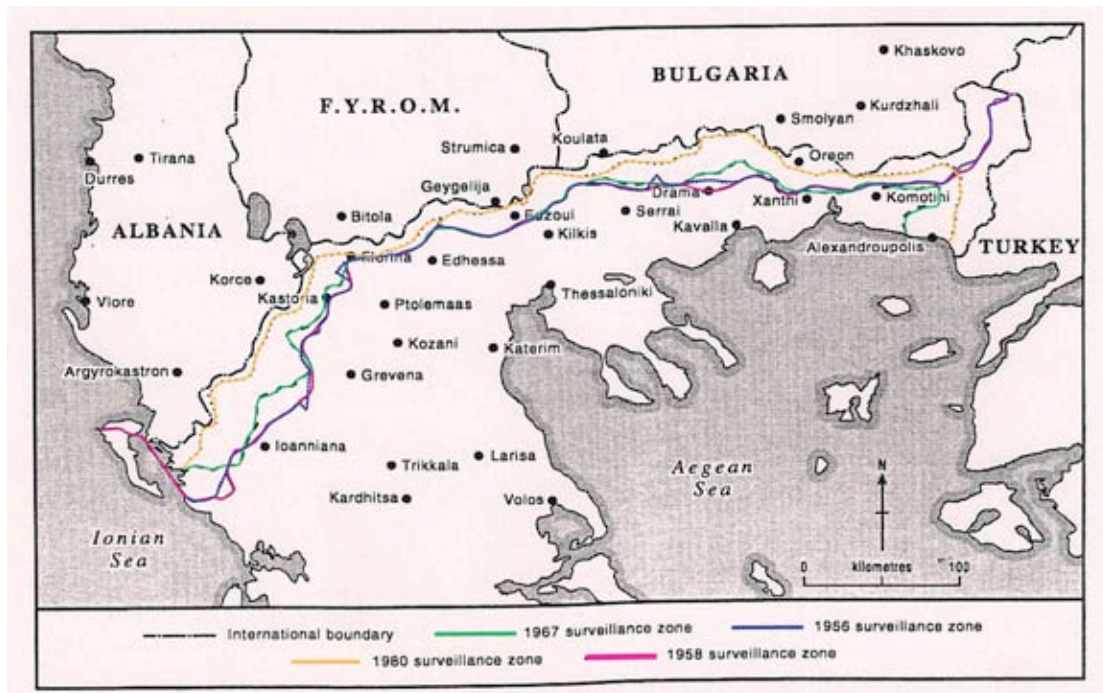
¹⁷⁰⁷ Kontogiorgi E. (2006), *Population Exchange in Greek Macedonia: The Rural Settlement of Refugees 1922-1930*. Oxford: Clarendon Press, σσ. 287-288· Θρακική Στοά (1932), *Λεύκωμα Θράκης-Μακεδονίας*, Κομοτηνή: Αργ. Δρακόπουλος-Τύποις Απ. Αντωνιάδου, στο <http://alex.eled.duth.gr>, (23-10-2004, 15:07).

¹⁷⁰⁸ Yiftachel O. (1996), "The Internal Frontier: Territorial Control and Ethnic Relations in Israel", *Regional Studies*, 30(5), σσ. 495-496.

¹⁷⁰⁹ Αλιβιζάτος Ν. (1995), *Οι Πολιτικοί Θεσμοί σε Κρίση, 1922-1974*, Αθήνα: Θεμέλιο, σ. 430.

¹⁷¹⁰ Κωστόπουλος Τ. (2009), *Το "Μακεδονικό" της Θράκης. Κρατικοί Σχεδιασμοί για τους Πομάκους (1956-2008)*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, σσ. 28-29· Lambrianidis L. (2001), "'Internal Frontiers' as a Hindrance to Development", *European Planning Studies*, 9(1), σ. 85, σσ. 91-93.

Δερείο, Πρωτοκλήσι (επαρχίας Σουφλίου), Βρυσικά, Ευγενικό, Αμπελάκια, Βάλτος, Ρύζια και Καστανιές (επαρχία Διδυμοτείχου). Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι, στην περιοχή της Ξάνθης και στα νοτιοδυτικά της, περιλαμβάνονταν και μικτοί οικισμοί, μέχρι και την δεκαετία του 1970. Ενδεικτικά, αναφέρονται οι οικισμοί του Καρυόφωτου, του Δαφνώνα, της Σταυρούπολης, του Γέρακα ή Ατματζελή (Atmaceli) και του Κομνηνού¹⁷¹¹.

Χάρτης 53. Επιτηρούμενη Ζώνη (1936-1995)

Πηγή: Labrianidis L. (1999), "The Impact of the Military Surveillance Zone on the Greek Side of the Bulgarian-Greek Borderlands", *Boundary and Security Bulletin*, 7(2), σ. 82

Για τις αρχές το ζητούμενο του έλεγχου της εθνοτικής διαφορετικότητας στην περιοχή της Θράκης, τουλάχιστον στα ορεινά της, είχε δρομολογηθεί. Η εφαρμογή της δεν φαίνεται να ερχόταν σε σύγκρουση με τη Συνθήκη της Λωζάνης και τις άλλες διμερείς συμφωνίες που είχαν συναφθεί με την Τουρκία και τη Βουλγαρία. Για άλλη μια φορά ο χώρος μέσω των εσωτερικών συνόρων επιστρατεύτηκε ως εργαλείο επίτευξης μιας αποτελεσματικότερης γεωγραφικής διαχείρισης των πληθυσμών της επικράτειας, ικανοποιώντας τα αιτήματα δόμησης και λειτουργίας του ελληνικού έθνους-κράτους¹⁷¹².

Επί του θέματος ο Αλιβιζάτος αναφέρει, ότι οι επιτηρούμενες ζώνες ή οι αμυντικές περιοχές ήταν δευτερεύουσας σημασίας, μιας και δεν μπορούσαν να θεωρηθούν αποκομμένες από τη δράση και τις ανεξέλεγκτα υπέρογκες αρμοδιότητες

¹⁷¹¹ Lambrianidis L. (1999), "The Impact of the Military Surveillance Zone on the Greek Side of the Bulgarian-Greek Borderlands", *Boundary and Security Bulletin*, 7(2), σ. 86.

¹⁷¹² Yiftachel O. (1996), "The Internal Frontier: Territorial Control and Ethnic Relations in Israel", *Regional Studies*, 30(5), σ. 496.

των δημόσιων αρχών στον αστυνομικό τομέα της μεταξικής περιόδου¹⁷¹³. Σε κάθε περίπτωση και ενόσω, η επιτηρούμενη ζώνη ήταν σε ισχύ σε όλο το μήκος των βορείων συνόρων της χώρας δυσχέραινε την ενοποίηση των Νέων Χωρών με την υπόλοιπη χώρα με ορατές συνέπειες στην καθημερινότητα των περιοχών.

Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσονται και μια σειρά άλλων μέτρων που εφάρμοσε η μεταξική διακυβέρνηση. Από την πρώτη στιγμή εκδήλωσε τη στάση της απέναντι στους πολίτες εκτός των ορίων της ελληνικής εθνικής ταυτότητας. Έτσι ο εν αποστρατεία ανώτατος αξιωματικός του ελληνικού στρατού, Γ. Φεσσόπουλος, ως επικεφαλής της *Υπηρεσίας Αμύνης και Πληροφοριών* του Γενικού Επιτελείου Στρατού, συνέταξε μια αναλυτική έκθεση (03-09-1936) για την κατάσταση στην Β. Ελλάδα (μετέπειτα περιοχή της επιτηρούμενης ζώνης)¹⁷¹⁴.

Το νέο καθεστώς προκειμένου να εργαστεί αποτελεσματικότερα για την ικανοποίηση των στόχων του εισήγαγε τον αποδοτικότερο έλεγχο των τοπικών φορέων αυτοδιοίκησης. Έτσι το 1938 ήρθε η σειρά των τοπικών δημοτικών και κοινοτικών συμβουλίων να διαλυθούν, «...λόγω ραθυμίας...» ή για «...λόγους δημοσίου συμφέροντος...», και τη θέση των εκλεγμένων μελών ανέλαβε μια διορισμένη διοικούσα επιτροπή¹⁷¹⁵. Τα επιλεγμένα μέλη των κοινοτικών και δημοτικών συμβουλίων φρόντισαν την πλήρη ταύτιση των θέσεων και κυρίως των έργων τους με τις προσταγές της μεταξικής διοίκησης. Ακόμα και η αντιπροσώπευση των μη ανταλλάξιμων κατοίκων της Θράκης σε αυτά γινόταν προσεχτικά και εντός του πλαισίου συνεργασίας των αρχών με ισχυρά μέλη της κοινότητας.

Με τα εγγειοβελτιωτικά έργα και κυρίως με τη θέσπιση της επιτηρούμενης ζώνης και των άλλων διοικητικών μέτρων εκδηλώθηκε με τον δυναμικότερο τρόπο η πρόθεση του ελληνικού έθνους-κράτους να ελέγξει με τον πιο αποτελεσματικό τρόπο το χώρο του θρακικού τοπίου. Βέβαια η προσπάθεια ενοποίησης της Θράκης με την ελληνική επικράτεια μέσω της προσφυγικής αποκατάστασης κλονίστηκε από τη δημιουργία μιας υπό-περιφέρειας εντός της ήδη υπάρχουσας.

¹⁷¹³ Αλιβιζάτος Ν. (1995), *Οι Πολιτικοί Θεσμοί σε Κρίση, 1922-1974*, Αθήνα: Θεμέλιο, σ. 431.

¹⁷¹⁴ Σκορδύλης Κ. (1994), "Μειονότητες και Προπαγάνδα στη Βόρειο Ελλάδα κατά τον Μεσοπόλεμο: Μια Έκθεση του Γ. Θ. Φεσσόπουλου", *Ιστορ.*, 7, σσ. 56-84.

¹⁷¹⁵ Φ.Ε.Κ. 01-12-1938, αρ. φύλλου 453, Διάταγμα «περί διαλύσεως του κοινοτικού συμβουλίου Κοτύλης του Νομού Ροδόπης και διορισμού διοικούσης επιτροπής»· Φ.Ε.Κ. 26-11-1938, αρ. φύλλου 442, Διάταγμα «περί διαλύσεως των κοινοτικών συμβουλίων Τοξοτών, Αρριανών και Πασχαλιάς του Ν. Ροδόπης και διορισμού διοικούσων επιτροπών»· Φ.Ε.Κ. 21-10-1938, αρ. φύλλου 388, Διάταγμα «Περί διαλύσεως του Κοινοτικού Συμβουλίου Αβδήρων του Ν. Ροδόπης και του διορισμού διοικούσας επιτροπής»· Φ.Ε.Κ., 15-09-1938, αρ. φύλλου 334, Διάταγμα «Περί διαλύσεως το Δημ. Συμβουλίου Ξάνθης και διορισμού διοικούσης επιτροπής»· Φ.Ε.Κ. 12-09-1938, αρ. φύλλου 325, Διάταγμα «περί διαλύσεως του Κοινοτικού Συμβουλίου Ιάσμου του Ν. Ροδόπης και διορισμού Διοικούσης Επιτροπής»· Φ.Ε.Κ., 28-07-1938, αρ. φύλλου 275, Διάταγμα «Περί διαλύσεως του Δημ. Συμβουλίου Κομοτηναιών του Ν. Ροδόπης και διορισμού διοικούσης επιτροπής»· Φ.Ε.Κ. 31-05-1938, αρ. φύλλου 208, Διάταγμα «περί διαλύσεως του Κοινοτικού Συμβουλίου Χιονίστρας του Ν. Ροδόπης και διορισμού Επιτροπής»· Φ.Ε.Κ. 31-05-1938, αρ. φύλλου 207, Διάταγμα «περί διαλύσεως του Κοιν. Συμβουλίου Κιμμεριών του Νομού Ροδόπης και διορισμού διοικούσης Επιτροπής».

Ανακατατάξεις στην αγροτική οικονομία: καπνά και ημι-νομαδική κτηνοτροφία

Ο εποικισμός της υπαίθρου και η προσφυγική αποκατάσταση εγκαινιάσαν μια σειρά αλλαγών στη θρακική αγροτική οικονομία του μεσοπολέμου. Για τη διερεύνηση αυτών εξετάζονται τα παραδείγματα της καπνοκαλλιέργειας και της ημι-νομαδικής κτηνοτροφίας μετά την εφαρμογή του εποικιστικού προγράμματος.

Σε ένα γενικότερο πλαίσιο, η αγροτική παραγωγή αυξήθηκε αισθητά στο σύνολο της Θράκης, καλύπτοντας τις απαιτήσεις της Κ.τ.Ε. και τις κυβερνητικές προσδοκίες για αύξηση της παραγωγής σύμφωνα με τις νέες ανάγκες της χώρας, για απασχόληση των προσφυγικών ομάδων, για διεύρυνση της παραγωγής καθώς και για αναμόρφωση του παραδοσιακού τοπίου με την επέκταση των καλλιεργήσιμων εκτάσεων (βλέπε Διάγραμμα 12)¹⁷¹⁶.

Από τις *Ετήσιες Στατιστικές Γεωργίας* αναφορικά κατά τη χρονική περίοδο 1922-1938, πληροφορούμαστε τη συνολική πορεία της τοπικής αγροτικής οικονομίας, η οποία δεν μπορεί να εξεταστεί ξεχωριστά από την αντίστοιχη εθνική της μεσοπολεμικής περιόδου και εκτός των ευρύτερων μεταβολών της. Βέβαια, μια σειρά παραμέτρων χρειάζεται να ληφθεί υπ' όψιν, προκειμένου να γίνεται κατανοητή η εικόνα της: α) η έλλειψη καταγραφής επιφανειών υπό αγρανάπαυση από την Γ.Σ.Υ.Ε., β) η πανελλήνια τάση μείωσης των στρεμματικών αποδόσεων (1914-1931), η οποία ακολουθείται από μια έντονη ανοδική πορεία κατά τη δεκαετία του 1930 και γ) η επέκταση της αγροτικής παραγωγής¹⁷¹⁷.

Πραγματικά οι καλλιεργούμενες επιφάνειες στους νομούς της Θράκης παρουσιάζουν μια ανοδική πορεία (1922-1938), με εξαίρεση τα έτη 1923 και 1929 (βλέπε Διαγράμματα 13)¹⁷¹⁸. Με βάση τα στοιχεία που παραθέτει ο Ευελπίδης, η επέκταση των καλλιεργούμενων εκτάσεων στη Θράκη ανήλθε στα 1.001 τ.χλμ. παρουσιάζοντας σε δύο περίπου δεκαετίες τη μεγαλύτερη σε εθνικό επίπεδο μεταβολή, 138,9% (1922-722τ.χλμ., 1929-1.153,5 τ.χλμ., 1939-1.723 τ.χλμ.)¹⁷¹⁹. Η άνοδος των καλλιεργούμενων επιφανειών καταγράφηκε στο σύνολο των Νέων

¹⁷¹⁶ 19^η Τριμηνιαία Έκθεση της Ε.Α.Π. (1^η...27^η, Φεβρ. 1924-Αύγ. 1930) σ. 19, όπως παρατίθεται στο Πελαγίδης Σ. (1992), "Προβλήματα Προσφυγικής Αποκατάστασης στη Δυτική Θράκη, 1923-1930", *ΙΓ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο*, Φιλοσοφική Σχολή Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης· Mears E. (1929), *Greece Today, the Aftermath of the Refugee Impact*. Stanford & London: Stanford University Press & Oxford University Press, σσ. 79-81· Ε.Ι.Ε./Ι.Ν.Ε., Αρχείο Α.Α. Πάλλη Φάκελος Β-Γ. 08-01-1929, Αθήνα, Φάκελος: Συλλογή των Κυριότερων Στατιστικών των Αφορωσών την Ανταλλαγής των Πληθυσμών και Προσφυγικήν Αποκατάστασιν μετά Αναλύσεως και Επεξηγήσεων, συντάκτης: Α. Α. Πάλλης.

¹⁷¹⁷ Πετμεζάς Σ. Δ. (χ.η.), «Αγροτική Οικονομία», στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα, 1922-1940: Ο Μεσοπόλεμος*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, Β1: 189-249, σσ. 212-213.

¹⁷¹⁸ Ίδρυμα Τεχνολογίας Έρευνας, Ινστιτούτο Μεσογειακών Μελετών, Ιστορικές Σπουδές, Πρόγραμμα *Ιστορία της Υπαίθρου: Ελληνική Αγροτική Οικονομία στο Μεσοπόλεμο*, Επιστημονικός Υπεύθυνος Πετμεζάς Σ. Τα στοιχεία προέρχονται από τις *Ετήσιες Στατιστικές Γεωργίας* της Γ.Σ.Υ.Ε. (1922-1938), όπως έχουν επεξεργαστεί στη βάση δεδομένων του εν λόγω προγράμματος· Χαριτάκης Γ., Μικελής Ν., Καλλιαβάς Α. Γ. (1939), *Οικονομική Επετηρίς της Ελλάδος 1929-1937*. Εν Αθήναις εκ Πυρσού Α.Ε., σ. 206

¹⁷¹⁹ Στα στοιχεία δεν περιλαμβάνονται οι αγρανάπαυσεις και οι δενδροφυτείες, Ευελπίδης, Χ. (1944), *Η Γεωργία της Ελλάδος: Οικονομική και Κοινωνική Άποψις*. Αθήναι: Εκδόσεις "Ο Λόγος", σ. 19.

Χωρών λόγω της παραγωγικής αποκατάστασης των προσφύγων.

Η αύξηση των καλλιεργούμενων στρεμμάτων δεν μπορεί να δικαιολογηθεί αποκλειστικά από τη συμμετοχή των αγροτικών προσφυγικών νοικοκυριών στην καλλιεργητική οικονομία της Θράκης. Αυτά κατέγραψαν μια αύξηση της τάξης των 48.004 ατόμων, μεταξύ των απογραφών του 1920 και του 1928. Για τη σωστή προσέγγιση του φαινομένου αυτού πρέπει να ληφθεί υπ' όψιν ο συνολικός πληθυσμός των αστικών και ημιαστικών νοικοκυριών που απασχολείτο με την καλλιέργεια αγροτικών ειδών παραγωγής¹⁷²⁰ (βλέπε κεφάλαιο 1δ.ii, *supra*). Επιπροσθέτως, η ξαφνική αύξηση του πληθυσμού της Θράκης τη στιγμή που οι ανάγκες διατροφής δεν καλύπτονταν από την τοπική παραγωγή, προώθησε την υιοθέτηση μιας συστηματικότερης καλλιέργειας ακόμα και των γαιών που προηγουμένως δεν αξιοποιούνταν¹⁷²¹.

Πιο αναλυτικά η *Γεωργική και Κτηνοτροφική Απογραφή* του 1929 είναι ενδεικτική τόσο για το είδος των καλλιεργειών όσο και για τις επιφάνειες που η κάθε μία αξιοποιούσε. Επιπροσθέτως, δημοσιεύονται στοιχεία για τις διαθέσιμες και μη διαθέσιμες εκτάσεις της περιφέρειας, που μπορούσαν να αξιοποιηθούν σε μια μελλοντική επέκταση των αγροτικών εκμεταλλεύσεων, επιταχύνοντας ακόμα περισσότερο την αναμόρφωση του τοπίου (βλέπε Πίνακα 24)¹⁷²².

Σε όλη την περίοδο τα δημητριακά (χωρίς αγρανάπαυση) αποδεικνύονται η επικρατέστερη και η πλέον εκτεταμένη καλλιέργεια της Θράκης, αναλογικά με την επιφάνεια των υπολοίπων καλλιεργήσιμων εκτάσεων. Η ίδια πορεία καταγράφεται και στο σύνολο της χώρας, και πάλι όμως η παραγωγή δεν επαρκεί για την κάλυψη των εγχώριων αναγκών (κατά την περίοδο 1923-1927, το 58% των εθνικών αναγκών για δημητριακά καλύπτονταν από εισαγόμενα προϊόντα)¹⁷²³. Στη συνέχεια, βρίσκονται τα αρωματικά και βιομηχανικά προϊόντα, με τον ν. Ροδόπης να διατηρεί σε όλη την περίοδο την πρωτοπορία συγκριτικά με τον ν. Έβρου, λόγω της ένταξης των καπνών στα βιομηχανικά φυτά.

Ανάλογα είναι και τα ευρήματα για την εξέλιξη των στρεμματικών αποδόσεων των παραπάνω καλλιεργειών, στο σύνολο της Θράκης (βλέπε Διαγράμματα 14)¹⁷²⁴. Αυτά εκφράζουν την τάση και τις διακυμάνσεις των αποδόσεων

¹⁷²⁰ Κιόχος Π. (1981), *Στατιστική Ανάλυση του Δημογραφικού Προβλήματος της Ελλάδος από το 1920 Μέχρι το 1971*, Αθήνα: Εκδόσεις Καραμπελόπουλος, σσ. 190-199.

¹⁷²¹ Boserup E. (1965), *The Conditions of Agricultural Growth: The Economics of Agrarian Change Under Population Pressure*, London: G. Allen & Unwin, σ. 39.

¹⁷²² Ίδρυμα Τεχνολογίας Έρευνας, Ινστιτούτο Μεσογειακών Μελετών, Ιστορικές Σπουδές, Πρόγραμμα *Ιστορία της Υπαίθρου: Ελληνική Αγροτική Οικονομία στο Μεσοπόλεμο*, Επιστημονικός Υπεύθυνος Πετμεζάς Σ. Τα στοιχεία προέρχονται: Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1934), *Γεωργική και Κτηνοτροφική Απογραφή της Ελλάδος του έτους 1929*. Αθήνα: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, όπως έχουν επεξεργαστεί στη βάση δεδομένων του εν λόγω προγράμματος.

¹⁷²³ Slabey Roucek S. J. (1935), "Economic Geography of Greece", *Economic Geography* 11(1), σ. 94.

¹⁷²⁴ Ίδρυμα Τεχνολογίας Έρευνας, Ινστιτούτο Μεσογειακών Μελετών, Ιστορικές Σπουδές, Πρόγραμμα *Ιστορία της Υπαίθρου: Ελληνική Αγροτική Οικονομία στο Μεσοπόλεμο*, Επιστημονικός Υπεύθυνος Πετμεζάς Σ. Τα στοιχεία προέρχονται από τις *Ετήσιες Στατιστικές Γεωργίας* της Γ.Σ.Υ.Ε. (1922-1938), όπως έχουν επεξεργαστεί στη βάση δεδομένων του εν λόγω προγράμματος.

στο σύνολο της χώρας (1922-1931 μείωση, 1931-1938 αύξηση). Βέβαια οι συγκεκριμένες αποδόσεις, μαζί με τις αντίστοιχες της Μακεδονίας καταγράφονται ως οι υψηλότερες στο σύνολο της χώρας. Φαίνεται τελικά πως οι διαρθρωτικές αλλαγές της θρακικής οικονομίας μέσω της λειτουργίας φορέων, όπως το *Γεωργικό Επιμελητήριο Θράκης* (1931), απέδωσαν καρπούς μέσω της εισαγωγής νέων μεθόδων γεωργικής εκμετάλλευσης και καλλιεργειών (υβρίδια). Άλλωστε η συγκεκριμένη εξέλιξη παρουσιάστηκε στην αγροτική επικράτεια της χώρας, ως συνέπεια των διαρθρωτικών και εκσυγχρονιστικών αλλαγών που εισήχθησαν από την κεντρική διοίκηση¹⁷²⁵.

Αναφορικά με την καλλιέργεια και παραγωγή καπνού –το επικερδέστερο προϊόν της ελληνικής αγροτικής οικονομίας του μεσοπολέμου- άμεσα αποφασίστηκε η εγκατάσταση προσφυγικών ομάδων που στις πατρίδες τους ήταν εξοικειωμένοι με την καπνοκαλλιέργεια και έτσι αναιρέθηκαν οι αρχικοί ενδοιασμοί της ελληνικής πλευράς για τη μη ανταλλαξιμότητα των μουσουλμάνων καπνοκαλλιεργητών των περιοχών Καβάλας και Δράμας (την θέση τους έλαβαν καπνοκαλλιεργητές από την Σαμψούντα)¹⁷²⁶.

Για την περιοχή της Ξάνθης ο Δοξιάδης αξίωσε την απαλλοτρίωση καλλιεργούμενων κτημάτων καπνού μεταξύ 30 και 50 στρεμμάτων και τη χορήγηση πίστωσης από την Ε.Τ.Ε., λόγω της ανάγκης εγκατάστασης 500 οικογενειών καπνοκαλλιεργητών που παρέμεναν εντός της πόλης¹⁷²⁷. Οι έμπειροι καλλιεργητές προέρχονται από την καπνοπαραγωγική περιοχή του Αϊδινίου και εγκαταστάθηκαν στην εύφορη περιοχή του *Πρώτου Γιακά της Ξάνθης*, και συγκεκριμένα στη Χρύσα, διασπώντας την τοπική ισχυρή μουσουλμανική καπνοπαραγωγική ομάδα¹⁷²⁸.

Η συμμετοχή των προσφύγων και ιδίως των παραδοσιακών καπνοκαλλιεργητών προσέφερε σημαντική βοήθεια στη θρακική καπνική οικονομία μέσω της εισαγωγής νέων ποικιλιών καπνού, όπως η *Σαμψούν*¹⁷²⁹. Κυρίως, όμως, ήταν η αδιάκοπη ενασχόληση τους με μια καλλιέργεια που ήδη γνώριζαν, η

¹⁷²⁵ Χαριτάκης Γ., Μικελής Ν., Καλλαβάς Α. Γ. (1939), *Οικονομική Επετηρίς της Ελλάδος 1929-1937*. Εν Αθήναις εκ Πυρσού Α.Ε., σσ. 321-322· Μισεντζής Α. Ι. (1934), *Γενικός Οδηγός Νομού Ροδόπης*, Κομοτηνή: Εκδότις Α. Ι. Μισεντζής, στο http://alex.eled.duth.gr/odigos_34/index.htm & http://alex.eled.duth.gr/Eldoseis/Odigos_Xanthis/, (30-05-2007, 16:39)· Πετμεζάς Σ. Δ. (χ.η.), «Αγροτική Οικονομία», στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα, 1922-1940: Ο Μεσοπόλεμος*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, Β1: 189-249, σ. 216.

¹⁷²⁶ Ι.Α.Υ.Ε. Φ. Κ.τ.Ε. 1924/ΑΡ/16, πρόταση του τέως βουλευτή Πρωτόπαπα, Ν. Υόρκη, 13-03-1924, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, όπως παρατίθεται στο Τσιτσελίκης Κ. (2006), «Μουσουλμανικές Κοινότητες στην Ελλάδα πριν και μετά το 1923: Δικαιϊκές Συνέχειες και Ιδεολογικές Ασυνέπειες», στο Τσιτσελίκης Κ. (επιμ.), *Η Ελληνοτουρκική Ανταλλαγή Πληθυσμών. Πτυχές μιας Εθνικής Σύγκρουσης*, Αθήνα: Κριτική: 15-39, σ. 27· Clark B. (2006) *Twice a Stranger. How Mass Expulsion Forged Modern Greece and Turkey*, London: Granta Books, σ. 78· Slabey Roucek S. J. (1935), "Economic Geography of Greece", *Economic Geography* 11(1), σ. 95.

¹⁷²⁷ Μ. Μ. Αρχείο Α. Δοξιάδη Φάκελος 3, αρ. εγγράφου 256/3, Φικιώτης Δημήτριος, Τμηματάρχης του Υπ. Υγιεινής, Πρόνοιας & Αντιλήψεως, Αθήνα, 25-09-1923, προς: την Αντιπροσωπεία της Κοινωνίας των Εθνών, Αθήνα.

¹⁷²⁸ Αλτσιτζόγλου Φ. (1941), *Οι Γιακάδες και ο Κάμπος της Ξάνθης*, Αθήνα: Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, σσ. 47-49.

¹⁷²⁹ Μάντζαρης Α. Ι. (1934), *Τα Καπνά μας (Εσωτερική Κατανάλωσις): Μονοπόλιον; Ελευθέρα Βιομηχανία;* Αθήνα, σ. 65.

εκπλήρωση της αξίωσης για διεύρυνση της παραγωγής και κατά συνέπεια η ενίσχυση της τοπικής και της εθνικής οικονομίας.

Σε σύντομο χρονικό διάστημα τα δεδομένα άλλαξαν, ακολουθώντας τις παραπάνω κατευθύνσεις (βλέπε Πίνακα 25). Η καπνοπαραγωγή, οι καλλιεργούμενες εκτάσεις καθώς και οι απασχολούμενοι στον κλάδο πολλαπλασιάστηκαν σε μια πενταετία. Από το σύνολο των 20 οικισμών που συνιστούσαν την καπνοπαραγωγική περιοχή της υποδιοίκησης Ξάνθης, την περίοδο 1925-1926, απασχολούνταν 8.843 καλλιεργητές (γηγενείς και πρόσφυγες) και καλλιεργούσαν 57.358 στρέμματα τα οποία απέδιδαν 3.267.828 οκάδες καπνού. Η αντίστοιχη παραγόμενη ποσότητα για την επαρχία Κομοτηνής ανήλθε σε 1.409.677 οκάδες¹⁷³⁰.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το παραγόμενο προϊόν αναφορικά με τη εθνοτική διάκριση των καπνοκαλλιεργητών, όπως αποκαλύπτει μια αναφορά του αναπληρωτή Γενικού Διοικητή Θράκης. Από την αναφορά στην περιφέρεια Ξάνθης κατά την καλλιεργητική χρονιά 1921-1922, παρήχθη από τους μουσουλμάνους καπνοκαλλιεργητές ποσότητα 751.650 οκάδων. Το 1922-1923 η παραγόμενη ποσότητα αυξήθηκε σε 972.600 οκάδες και την επόμενη καλλιεργητική χρονιά (1923-1924) ανήλθε σε 1.262.000 οκάδες. Η αναφορά συνεχίζει με την ποσότητα του καπνού που παρήχθη από γηγενείς (μουσουλμάνοι καλλιεργητές) και πρόσφυγες στην περιοχή, η οποία έφτασε τις 2.996.083 οκάδες (1924-1925)¹⁷³¹.

Από τα παραπάνω στοιχεία μπορούμε να υπολογίσουμε κατά προσέγγιση την εθνοτική κατανομή των καπνοκαλλιεργητών, τουλάχιστον για την περιοχή της Ξάνθης (1925-1926). Η διαφορά μεταξύ των στοιχείων που δημοσίευσε η τοπική εφορία και των ποσοτήτων που παρήχθησαν από τους μη ανταλλάξιμους ανέρχεται σε 2.005.828 οκάδες. Από αυτές ένα μέρος παρήχθη από προσφυγικές μονάδες και ένα άλλο από τις καπνικές εταιρείες, όπως η *Gering Tobacco Company*, που διέθεταν ιδιόκτητες εκτάσεις και δεν αξιοποιήθηκαν για τις ανάγκες της εγκατάστασης και αποκατάστασης¹⁷³². Η μουσουλμανική κυριαρχία στην καπνοκαλλιέργεια εξακολούθησε να υφίσταται, παρά τη συνεχώς αυξανόμενη διείσδυση των προσφυγικών πληθυσμών στο χώρο.

Τα στοιχεία της αγροτικής απογραφής του 1929 παρουσιάζουν μια καθαρή, συνολική εικόνα των καλλιεργούμενων εκτάσεων καπνού, της παραγωγικότητας, των παραγόμενων ποσοτήτων και της αξίας του προϊόντος κατά την απογραφή:

¹⁷³⁰ Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Dalègre J. (1995), *Populations et Territoire en Thrace Greque Depuis 1878. Tome 2: Cartes, Documents, Fiches Statistiques, Bibliographie*, Département de Géographie, Paris: Université de Paris X-Nanterre, πίνακες X: 1, 2, 3· Ιγγλέσης Ν. Γ. (1925-1926), *Οδηγός της Ελλάδος, Έτος Γ'. Α': Ελληνική Διοίκησης, Β': Ελληνικόν Κράτος, Γ': Ελληνικόν Εμπόριον*, Αθήναι, σ. 1243.

¹⁷³¹ Ι.Α.Υ.Ε. 1927/93.2, Β' Πολιτική, 1927-1928, Μειονότητα Δυτικής Θράκης, Α., Γενική Διοίκηση Θράκης, αρ. πρωτ. 13748, Κομοτηνή, 02-06-1926, επείγον, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Τμήμα Γ', Πολιτικό, Αθήνα.

¹⁷³² Γουδέλης Σ. Δ. (1991), *Σχέσεις Χριστιανών και Μουσουλμάνων στην Ελληνική Θράκη*, Κομοτηνή, σ. 63.

Πίνακας 1δiii.43. Καπνοπαραγωγή Θράκης (1929)

Καπνοπαραγωγή 1929		Έκταση (στρ.)	Μέση Παραγωγή (Κgr/στρ.)	Ολική Παραγωγή (Μετρ. Στατ.)	Μέση Αξία (Δρχ./Μετρ. Στατ.)	Ολική Αξία (Δρχ.)
Επαρχίες	Αλεξανδρουπόλεως	5.118	41,83	2.141	1.770,65	3.790.968
	Λιδυμοτείχου	4.163	59,16	2.463	1.643,18	4.047.152
	Νέας Ορεστιάδος	1.639	36,18	593	1.382,46	819.797
	Σαμοθράκης	260	47,69	124	1.951,01	241.925
	Σουφλίου	3.537	48,40	1.712	2.035,35	3.484.513
	Κομοτηνής	18.140	58,79	10.664	3.564,98	38.016.959
	Ξάνθης	64.381	56,44	36.336	4.893,83	177.822.264
Νομοί	Σαπών	7.405	52,40	3.880	2.198,34	8.529.550
	Έβρου	14.717	47,79	7.033	1.760,89	12.384.355
	Ροδόπης	89.926	56,58	50.880	4.409,76	224.368.773
Σύνολο Θράκης		104.643	55,34	57.913	4.088,08	236.753.128

Πηγή: Ίδρυμα Τεχνολογίας Έρευνας, Ινστιτούτο Μεσογειακών Μελετών, Ιστορικές Σπουδές, Πρόγραμμα *Ιστορία της Υπαίθρου: Ελληνική Αγροτική Οικονομία στο Μεσοπόλεμο*, Επιστημονικός Υπεύθυνος Πετμεζάς Σ. Τα στοιχεία προέρχονται: Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1934), *Γεωργική και Κτηνοτροφική Απογραφή της Ελλάδος του έτους 1929*. Αθήναι: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου

Παρατήρηση: Τα στοιχεία παρατίθενται όπως έχουν επεξεργαστεί στη βάση δεδομένων του εν λόγω προγράμματος

Βάσει αυτών επιβεβαιώνεται η πρωτοκαθεδρία της επαρχίας Ξάνθης στην παραγωγή καπνού, την οποία ακολουθούν οι επαρχίες Κομοτηνής και Σαπών. Η συμμετοχή των επαρχιών του έτερου νομού είναι αρκετά περιορισμένη, τόσο αναφορικά με τον όγκο της παραγωγής όσο και με βάση τη συνολική του αξία. Αναμφίβολα η κατάσταση είναι διαφορετική συγκριτικά με την παραγωγικότητα ανά στρέμμα, όπου περιοχές παραδοσιακής καπνοκαλλιέργειας, όπως το Λιδυμότειχο, υπερέρχουν ακόμη και της ίδιας της Ξάνθης.

Σε ένα γενικότερο θεωρητικό πλαίσιο η καπνοκαλλιέργεια ήταν μια απασχόληση εντάσεως εργασίας που απορροφούσε την πλεονάζουσα οικογενειακή εργασία και απέδιδε μεγάλης χρηματικής αξίας προϊόν ανά καλλιεργούμενο στρέμμα, σε σχέση με άλλες καλλιέργειες¹⁷³³. Για παράδειγμα ήταν αποδοτικότερη οικονομικά η εργασία ενός νοικοκυριού στην επαρχία της Ξάνθης το οποίο απασχολείτο με την κερδοφόρα καπνοκαλλιέργεια, από ό,τι ενός άλλου στην επαρχία Νέας Ορεστιάδας, το οποίο απασχολείτο με τη λιγότερο επικερδή καλλιέργεια δημητριακών, όταν και τα δύο επιδίδονταν στην καλλιέργεια ίδιας έκτασης¹⁷³⁴.

Άμεση συνέπεια της μεταβαλλόμενης καλλιέργειας του καπνού ήταν και η αξία των καπνοχώρων της Θράκης, που ανήκαν κατά κύριο λόγο στους μη ανταλλάξιμους γηγενείς. Η τιμή πώλησης του καλλιεργούμενου προϊόντος σε μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή αντιστοιχούσε στο χρηματικό αντίτιμο εξαγοράς ή απαλλοτρίωσης της αγροτικής ακίνητης περιουσίας από τις εποικιστικές αρχές, όπως όριζε το άρθρο 3 του ψηφίσματος της Δ' Συντακτικής Συνελεύσεως του 1924.

¹⁷³³ Πετμεζάς Σ. Δ. (χ.η.), «Αγροτική Οικονομία», στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα, 1922-1940: Ο Μεσοπόλεμος*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, Β1: 189-249, σ. 220, σ. 224.

¹⁷³⁴ Kontogiorgi E. (2006), *Population Exchange in Greek Macedonia: The Rural Settlement of Refugees 1922-1930*. Oxford: Clarendon Press, σσ. 312-313.

Στο παράδειγμα των καπνοχώραφων, μια προσεκτική παρακολούθηση των εγχώριων τιμών πώλησης του προϊόντος από τις επιτροπές αποζημίωσης ήταν ικανή να επιτρέψει την αγορά μουσουλμανικών κτημάτων σε χαμηλότερη τιμή. Στις εκτάσεις που κατέλαβαν οι πρόσφυγες ή επιτάχθηκαν από τις αρχές ανήκαν καπνοκαλλιέργειες μουσουλμάνων ιδιοκτητών που εν συνεχεία εξαγοράστηκαν. Είναι λογική η απουσία διαρκούς ελέγχου της τιμής πώλησης των καπνοχώραφων, όπως συνέβη μετά την απαγόρευση αποδημίας των μουσουλμάνων ανατολικά του Έβρου και την ανατίμηση του καπνού όταν η αξία της γης αυξήθηκε πάνω από τις 500 δραχμές ανά στρέμμα, παρά τις ελπίδες των αρχών για συμφέρουσα εξαγορά της¹⁷³⁵.

Σε γενικές γραμμές οι καλλιεργητές (γηγενείς και πρόσφυγες) ήταν πολλές φορές αδύναμοι στην υποστήριξη των αγροτικών εισοδημάτων τους, τα οποία σημείωσαν κατακόρυφη πτώση¹⁷³⁶. Τα ισχυρότερα μέλη της τοπικής οικονομίας εμφανίζονταν ως βασικοί ανταγωνιστές τους και τροφοδότες τους ταυτόχρονα. Χαρακτηριστικό της σχέσης αλληλεξάρτησης που είχε δομηθεί, ήταν η κατά πλειονότητα προσφυγή των καπνοκαλλιεργητών σε δανεισμό -με αρκετά υψηλούς τόκους- από ισχυρούς οικονομικούς παράγοντες της τοπικής οικονομίας (κάλυψη 75% των αναγκών τους), σε σχέση με τον τραπεζικό δανεισμό (25%)¹⁷³⁷.

Σε κάποιες περιπτώσεις η κατάσταση αντιστρεφόταν όταν οι μουσουλμάνοι συγκεντρώνονταν υπό την ασπίδα των αγροτικών συνεταιρισμών (κατά πλειονότητα πιστωτικών), προκειμένου να διασφαλίσουν δανειοδοτήσεις με τόκους χαμηλότερους από αυτούς των τοκιστών¹⁷³⁸. Γρήγορα ο θεσμός -εισήχθη κατά την περίοδο της Ελληνικής Διοίκησης Θράκης- μέσω προτροπών της Ε.Α.Π., επεκτάθηκε και προς στον προσφυγικό πληθυσμό, ισχυροποιώντας την θέση τους στην τοπική οικονομία¹⁷³⁹.

¹⁷³⁵ Αλτσιτζόγλου Φ. (1941), *Οι Γιακάδες και ο Κάμπος της Ξάνθης*, Αθήνα: Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, σ. 116.

¹⁷³⁶ Κωστής Κ. (1987), *Αγροτική Οικονομία και Γεωργική Τράπεζα: Όψεις της Ελληνικής Οικονομίας στο Μεσοπόλεμο (1919-1928)*. Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., σσ. 134-138.

¹⁷³⁷ Χαριτάκης Γ., Μικελής Ν., Καλλιαβιάς Α. Γ. (1939), *Οικονομική Επετηρίς της Ελλάδος 1929-1937*. Εν Αθήναις εκ Πυρσού Α.Ε., σ. 59. Για τους μουσουλμάνους καπνοπαραγωγούς της Κομοτηνής παρατίθεται το παρακάτω παράδειγμα: αυτοί αντιμετώπιζαν πρόσθετες δυσκολίες, όταν ο διευθυντής του τοπικού υποκαταστήματος της Ε.Τ.Ε., μέσω στενής συνεργασίας και εύνοιας με δύο καπνεμπορικούς οίκους της πόλης (*Καζές Σαμουήλ, Πολυδωρόπουλος & Δάσα Μαΐρ και Μιλτιάδης Δείρμεντζόγλου & Κων. Ιωαννίδης*), ζήτησε άμεση εξόφληση των οφειλών τους προς την τράπεζα. Εν συνεχεία, οι αντιπρόσωποι των παραπάνω οίκων προσέφεραν αρκετά χαμηλές τιμές για την αγορά των καπνών τους σχετικά με αυτές που προσέφεραν οι υπόλοιποι. Ο εκβιασμός των καπνεμπόρων με τη συνέργεια της τράπεζας και οι αδικοπραγίες εις βάρος των μουσουλμάνων κατοίκων από ομάδες του ελληνικού στρατού και του προσφυγικού κόσμου προκάλεσαν ανησυχία και φόβο στους θιγόμενους. Αρκετοί προσπάθησαν να εκποιήσουν, ανεξαρτήτως οικονομικού τιμήματος, την περιουσία τους και να αποδημήσουν από τη Θράκη. Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Τμήμα Επιθεωρήσεως, Επιθεωρητής: Σ. Καραπάνος, Αθήνα, 15-09-1923, προς: τη Διοίκηση της Εθνικής Τράπεζας Ελλάδος, Αθήνα.

¹⁷³⁸ Χαριτάκης Γ., Μικελής Ν., Καλλιαβιάς Α. Γ. (1939), *Οικονομική Επετηρίς της Ελλάδος 1929-1937*. Εν Αθήναις εκ Πυρσού Α.Ε., σ. 312· Antoniadis A. (1922), *Le Développement Économique de la Thrace: La Passé, Le Présent, L' Avenir*, Athens: Imprimerie TYPOS: Kimon J. Theodoropoulos, σσ. 96-97.

¹⁷³⁹ Κοινωνία των Εθνών (1997), *Η Εγκατάσταση των Προσφύγων στην Ελλάδα*, Πρώτη Έκδοση, Γενεύη 1926, Μετάφραση: Φ. Βεϊνόγλου & Μ. Βεϊνόγλου, Αθήνα: Τροχαλία, σσ. 91-95· Χαριτάκης Γ., Μικελής Ν., Καλλιαβιάς Α. Γ. (1939), *Οικονομική Επετηρίς της Ελλάδος 1929-1937*. Εν Αθήναις εκ Πυρσού Α.Ε., σ. 313· Μισεντζής Α. Ι. (1934), *Γενικός Οδηγός Νομού Ροδόπης*, Κομοτηνή: Εκδότις Α. Ι. Μισεντζής, στο

Όμως η πορεία της παγκόσμιας οικονομίας μετά την κρίση του 1929 ήταν πλέον ορατή σε όλους τους τομείς της ελληνικής οικονομίας¹⁷⁴⁰. Με την παράλληλη καπνική κρίση το ελληνικό κράτος προχώρησε στην ψήφιση του νόμου για τον περιορισμό των καλλιεργήσιμων εκτάσεων καπνού, νόμος 4660, δημιουργώντας κύμα αποδημίας των αστικά αποκατεστημένων καπνοκαλλιεργητών (βλέπε προηγούμενο κεφάλαιο, *supra*)¹⁷⁴¹.

Οι συνέπειες της κρίσης και της λήψης νέων μέτρων δεν παρατηρούνται αποκλειστικά στην καπνοκαλλιέργεια. Σε σύντομο χρονικό διάστημα, στην επαρχία Κομοτηνής η καλλιέργεια αραβόσιτου παρουσίαζε μείωση κατά 44%, του καπνού κατά 15% και του βαμβακιού κατά 45%, εν αντιθέσει με τα όσπρια, τον κέγγρο, τα γεώμηλα και τη βρώμη, που παρουσίασαν ανοδική εξέλιξη. Αντίστοιχα στην επαρχία Ξάνθης, οι υπόλοιπες καλλιέργειες είχαν αυξηθεί κατά 10% σε σχέση με το 1930, λόγω των εκχερσώσεων για την καλλιέργεια μεγαλύτερων εκτάσεων δημητριακών αντί καπνού¹⁷⁴². Πάντως οι καλλιεργούμενες εκτάσεις καπνού στη Θράκη περιορίστηκαν κατά 12.000 στρέμματα περίπου (1929-1939) αλλά το παραγόμενο προϊόν παρέμεινε σχετικά σταθερό¹⁷⁴³.

Το παράδειγμα της καπνοκαλλιέργειας και των συναφών καταστάσεων για τη θρακική οικονομία και τους καλλιεργητές, χρησιμοποιήθηκε ενδεικτικά. Αντίστοιχες καταστάσεις εκδηλώθηκαν και σε άλλους κλάδους της αγροτικής οικονομίας και ιδίως σε αυτούς που παραδοσιακά απασχολούνταν μη ανταλλάξιμοι μουσουλμάνοι και παραμένοντες βουλγαρόφωνοι. Η περίπτωση της καπνοκαλλιέργειας παρουσιάζει την κυβερνητική επιχείρηση διείσδυσης των μελών της κυρίαρχης ομάδας σε μια οικονομικά προσοδοφόρα καλλιέργεια που μέχρι τότε κυριαρχούνταν από τους μουσουλμάνους καλλιεργητές, όπως αυτή καλύφθηκε από τις επιταγές της διεθνούς κοινότητας μέσω της Ε.Α.Π. και των προσπαθειών εναρμόνισης της τοπικής αγροτικής οικονομίας με την αντίστοιχη εθνική.

Το δεύτερο αναπόσπαστο κομμάτι της αγροτικής οικονομίας είναι η κτηνοτροφία, ημι-νομαδική και σταβλισμένη, καθώς και τα προϊόντα της. Η Ε.Α.Π. και οι ελληνικές εποικιστικές αρχές δεν προώθησαν τη συστηματική ενασχόληση των προσφύγων με την κτηνοτροφία, παρά τις αυξημένες εισαγωγές νωπού κρέατος. Αντίθετα η γεωργική αποκατάσταση και η αγροτική μεταρρύθμιση άσκησαν

http://alex.eled.duth.gr/odigos_34/index.htm & http://alex.eled.duth.gr/Eldoseis/Odigos_Xanthis/, (30-05-2007, 16:39).

¹⁷⁴⁰ Mazower M. (1989), «Οικονομική Πολιτική στην Ελλάδα, 1932-1936», στο Μαυρογορδάτος Γ. Θ. & Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης: 171-181, σσ. 177-178.

¹⁷⁴¹ Γενική Διοίκησης Θράκης (1937), "*Τα Επίσημα Πρακτικά*", *Καπνική Σύσκεψις Καβάλλας*, Καβάλα, Εμπορικών Τυπογραφείων-Βιβλιοδετείων Ι. Πετροπούλου & Υιού, σ. 70· Φ.Ε.Κ., 08-05-1930, αρ. φύλλου 145, Νόμος 4660 περί απαγορεύσεως καλλιέργειας καπνού εις ακατάλληλα εδάφη.

¹⁷⁴² Αθανασιάδου Θ. Δ. (1931), *Ημερολόγιον Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης. Έτος Α*, Δράμα: Τυπογραφείον Κυριαζοπούλου-Πεντζίκη, σ. 216.

¹⁷⁴³ Ευελπίδης, Χ. (1944), *Η Γεωργία της Ελλάδος: Οικονομική και Κοινωνική Αποψις*. Αθήνα: Εκδόσεις "Ο Λόγος", σ. 54.

περιοριστικές πιέσεις στην κτηνοτροφία και ιδίως στην ημι-νομαδική κτηνοτροφία¹⁷⁴⁴.

Κατά τη δεκαετία του 1920 η κτηνοτροφική παραγωγή παρουσίαζε σχετική μείωση αναφορικά με την προηγούμενη δεκαετία και μια επιλογή προς τη σταβλισμένη κτηνοτροφία. Και εδώ, όπως και στη γεωργία, με το πέρασμα στη νέα δεκαετία, η κτηνοτροφία εκδήλωσε μια δυναμικότερη παρουσία στην ελληνική αγροτική οικονομία. Πράγματι σημειώθηκε μια αύξηση του αριθμού των ζώων μέσω της εντατικοποίησης των τεχνικών εκτροφής τους και πιθανότατα μια αύξηση της απόδοσης των ίδιων των ζώων¹⁷⁴⁵.

Αναλυτικότερα η κατάσταση της κτηνοτροφίας στη Θράκη υπάκουε τις γενικότερες τάσεις του κλάδου, με τον ν. Ροδόπη να συγκεντρώνει μεγαλύτερο αριθμό ζώων (αιγοπρόβατα, βοοειδή, γουρούνια και βουβάλια) από αυτόν του ν. Έβρου. Με το πέρασμα στη δεκαετία του 1930, η εκτροφή τους επεκτάθηκε ακόμη περισσότερο (βλέπε Διαγράμματα 15)¹⁷⁴⁶. Την ίδια περίοδο έκτος της αύξησης των στρεμμάτων με ζωοτροφικές καλλιέργειες και των αντίστοιχων αποδόσεών τους, η θρακική κτηνοτροφία δέχθηκε σημαντική ώθηση με τη δημιουργία του *Κτηνοτροφικού Σταθμού Κομοτηνής*, που στόχευε στη βελτίωση των εγχώριων ειδών και στην εισαγωγή νέων αποδοτικότερων¹⁷⁴⁷.

Ανάλογη της εκτροφής του ζωϊκού κεφαλαίου της παραπάνω κατηγορίας ήταν και η παραγωγή κτηνοτροφικών προϊόντων της περιόδου. Την ίδια περίοδο σε πανελλαδικό επίπεδο η παραγωγή κρέατος και γαλακτοκομικών προϊόντων αυξανόταν διαρκώς, όπως και η ζήτησή τους. Στις περιπτώσεις του τυριού και του βουτύρου, επιτεύχθηκε σημαντική μείωση των εισαγόμενων ποσοτήτων, όχι όμως και του κρέατος¹⁷⁴⁸. Στη Θράκη η παραγωγή των κτηνοτροφικών προϊόντων ακολούθησε την τάση της εθνικής παραγωγής, εκδηλώνοντας όμως τοπικές ιδιαιτερότητες.

Η κατάσταση ήταν διαφορετική αναφορικά με τη ημι-νομαδική κτηνοτροφία (βλέπε μεθεπόμενο υποκεφάλαιο, *infra*). Σύντομα εκδηλώθηκαν συγκρούσεις μεταξύ σαρακατσάνων και τοπικών κοινωνιών¹⁷⁴⁹. Αυτές εντοπίστηκαν στο ζήτημα της

¹⁷⁴⁴ Slabey Roucek S. J. (1935), "Economic Geography of Greece", *Economic Geography* 11(1), σ. 98.

¹⁷⁴⁵ Πετμεζάς Σ. Δ. (χ.η.), «Αγροτική Οικονομία», στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα, 1922-1940: Ο Μεσοπόλεμος*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, Β1: 189-249, σσ. 216-219.

¹⁷⁴⁶ Ίδρυμα Τεχνολογίας Έρευνας, Ινστιτούτο Μεσογειακών Μελετών, Ιστορικές Σπουδές, Πρόγραμμα *Ιστορία της Υπαίθρου: Ελληνική Αγροτική Οικονομία στο Μεσοπόλεμο*, Επιστημονικός Υπεύθυνος Πετμεζάς Σ. Τα στοιχεία προέρχονται από τις *Ετήσιες Στατιστικές Γεωργίας* της Γ.Σ.Υ.Ε. (1922-1938), όπως έχουν επεξεργαστεί στη βάση δεδομένων του εν λόγω προγράμματος.

¹⁷⁴⁷ Θρακική Στοά (1932), *Λεύκωμα Θράκης-Μακεδονίας*, Κομοτηνή: Αργ. Δρακόπουλος-Τύποις Απ. Αντωνιάδου, στο <http://alex.eled.duth.gr/>, (23-10-2004, 15:07).

¹⁷⁴⁸ Κίννας Κ., Μουσοπούτης Ν. (1940), *Το Κτηνοτροφικό Ζήτημα της Ελλάδος (Εισήγηση στο ΑΟΣ)*. Αθήνα: "Στάμπα", σσ. 77-78, σσ. 107-109, όπως παρατίθεται στο Πετμεζάς Σ. Δ. (χ.η.), «Αγροτική Οικονομία», στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα, 1922-1940: Ο Μεσοπόλεμος*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, Β1: 189-249, σ. 218.

¹⁷⁴⁹ Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Dalègre J. (1995), *Populations et Territoire en Thrace Greque Depuis 1878: Tome 1: Texte*, Département de Géographie, Paris: Université de Paris X-Nanterre, σ. 280· Μ. Μ. Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Εξωτερικών Φ.53, Μάιος-Σεπτέμβριος 1929/ΕΚΘΕΣΙΣ Περί της Μουσουλμανικής Μειονότητας Δυτικής Θράκης, Μέρος Α', [12-07-1929].

αλλαγής χρήσης των βοσκών σε καλλιεργούμενες εκτάσεις (προσφυγική αποκατάσταση) που παραδοσιακά εκμεταλλευόταν η ημι-νομαδική κτηνοτροφία¹⁷⁵⁰. Επιπλέον, επί των περισσότερων βοσκότοπων, τους οποίους διαχειριζόταν η Ε.Α.Π., η Ε.Τ.Ε., η Α.Τ.Ε., η Διοίκηση Δημόσιων Κτημάτων και το υπουργείο Γεωργίας, είχαν αποσπασθεί εκτάσεις για την οικοδόμηση των προσφυγικών οικισμών. Ταυτοχρόνως εκφράστηκε η προτίμηση παραχώρησης των διαθέσιμων βοσκότοπων στην εδραία κτηνοτροφία, αφαιρώντας τους στην ουσία το δικαίωμα ενοικίασης αυτών στους νομάδες¹⁷⁵¹. Την ίδια περίοδο ο θεσμός της *Αεροπορικής Άμυνας* δέσμευσε δημόσια βοσκοτόπια για την ικανοποίηση των λειτουργιών του, χωρίς στην ουσία να προβεί στην αξιοποίηση τους (εξαιρέσει από τη χρησιμότητα τα δημόσια κτήματα)¹⁷⁵².

Επιπροσθέτως, οι εντάσεις τροφοδοτούνταν από τις νομοθετικές ρυθμίσεις (1919-1925, 1930-1941) για το *ενοικιοστάσιο των βοσκών* (υποχρέωση του ιδιοκτήτη να επανα-εκμισθώσει την έκταση) και το *θεμιτό μίσθωμα* τους (διατίμηση της μίσθωσης των βοσκών). Βάσει αυτών, οι νομάδες καταλάμβαναν βοσκές χωρίς την κατ' ανάγκη συγκατάθεση του ιδιοκτήτη -όπως όριζαν οι ρυθμίσεις για το ενοικιοστάσιο- και κατέβαλαν ένα χαμηλό μίσθωμα (παρά τον περιορισμό των βοσκότοπων σε ολόκληρη την επικράτεια), το οποίο δεν αντιστοιχούσε στο εισόδημα που θα εξασφάλιζαν από τη γεωργική εκμετάλλευση της ίδιας έκτασης. Η απροθυμία εκμίσθωσης εκδηλωνόταν με διαμαρτυρίες και αντιδράσεις των κατοίκων του οικισμού και την απαλλαγή της βοσκής την επόμενη χρονιά από την παρουσία των ημι-νομάδων κτηνοτρόφων¹⁷⁵³.

Οι διαρθρωτικές αλλαγές που υπέστη η θρακική οικονομία από το εποικιστικό πρόγραμμα δεν υποστήριξαν την ημι-νομαδική κτηνοτροφία. Έτσι για παράδειγμα η διάσπαση των τσιφλικιών σε μικρότερες ιδιοκτησίες και ο περιορισμός των υπό αγρανάπαυση κτημάτων περιόρισε τις παραδοσιακά βοσκήσιμες επιφάνειες των χειμαδιών και μακροχρόνια άσκησε πίεση για αναπροσαρμογή των τσελιγκάτων στη

¹⁷⁵⁰ Χαρακτηριστικά παραδείγματα θεωρούνται οι εκτάσεις που εκμεταλλευόταν η νομαδική κτηνοτροφία στα Ίμερα ή Σαλτικλή (Saltikli), στο Πετροχώρι ή Καγιαλάρ (Kayalar) και στην Μάνδρα. Αλτσιτζόγλου Φ. (1941), *Οι Γιακάδες και ο Κάμπος της Ξάνθης*, Αθήνα: Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, σ. 115.

¹⁷⁵¹ Κοντογιώργη Ε. (2003), «Οι Πρόσφυγες: Η Αποκατάσταση», στο Παναγιωτόπουλος Β. (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000. Ο Μεσοπόλεμος, 1922-1940: Από την Αβασίλευτη Δημοκρατία ως τη Δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, VII: 101-118, σ. 110. Ι.Α.Υ.Ε. 1936/2/5/1 Διαχείριση Ελληνικών Αιγοπροβάτων στην Αν. Θράκη (Διάβαση Έβρου). Σκορδάκης Α. Χαράλαμπος, Δικηγόρος, Θεμιστοκλέους 11, Αθήνα, Αίτηση Σκορδάκη Χ. Α. πληρεξούσιου δικηγόρου των Συνεταιρισμών Εξαγοράς Βοσκών των Κτηνοτρόφων Σκηνιτών Σαρακατσάνων Μακεδονίας-Θράκης, 11-09-1934, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Τμήμα Τουρκίας, Αθήνα.

¹⁷⁵² Φ.Ε.Κ., 29-12-1938, αρ. 488, Αναγκαστικός Νόμος περί προστασίας των δημοσίων κτημάτων. Φ.Ε.Κ., 22-04/16-05-1926, αρ. 155, Νομοθετικό Διάταγμα περί διοικητικής αποβολής από των κτημάτων του δημοσίου της αεροπορικής αμύνης.

¹⁷⁵³ Καραβίδας Κ. Δ. (1978), *Τα Αγροτικά: Μελέτη Συγκριτική*, Αθήνα: Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, σσ. 80-82. Γ.Α.Κ., Κ.Υπ/ Αρχείο Μητροπολίτου Ελευθερουπόλεως, Σωφρόνιου/Φάκελος 85γ, Β' Αποστολή, Πρακτικά-Συσκέψεων, Βουλευτικό-Προσφυγικό Θράκης, αρ. εγγράφου α/α 87, Πόρισμα Συσκέψεως Βουλευτών-Γερούσιαστών και Νομαρχών Γενικής Διοικήσεως Θράκης Γενομένης εν Κομοτηνή την 14/15 Οκτωβρίου 1929 υπό την Προεδρία του κ. Υπ. Γενικού Διοικητού Θράκης, 14/15-10-1929.

νέα πραγματικότητα¹⁷⁵⁴.

Επί του θέματος ο Αλτσιζόγλου αναφέρει πως σε διάστημα μίας δεκαεπταετίας (1922-1937), από τα 220.000 στρέμματα των δημόσιων βοσκών, το μεγαλύτερο μέρος τους ενοικιαζόταν κατά βάσει σε γηγενείς εδραίους κτηνοτρόφους¹⁷⁵⁵. Βέβαια δεν έλειψαν οι περιορισμένες σε έκταση παράνομες ενοικιάσεις των ακαλλιέργητων προσφυγικών κλήρων με υψηλά μισθώματα¹⁷⁵⁶.

Αποτέλεσμα αυτών ήταν ο περιορισμός του κύκλου της ημι-νομαδικής κτηνοτροφίας και η κατά διαστήματα εισαγωγή της εκτροφής των κοπαδιών από καλλιεργούμενες ζωοτροφές σε στάβλους. Η προώθηση της γεωργικής παραγωγής στη μεσοπολεμική αγροτική οικονομία πίεσε τη ημι-νομαδική κτηνοτροφία να μετασχηματίσει τις παραδοσιακές δομές της και τα μέλη της να στραφούν και σε άλλες δραστηριότητες, όπως η γεωργία και το εμπόριο¹⁷⁵⁷.

Η μείωση των βοσκήσιμων εκτάσεων για χρήση από τη ημι-νομαδική κτηνοτροφία δημιούργησε και μια σειρά άλλων προβλημάτων με έντονο χωρικό χαρακτήρα στο τοπίο της υπαίθρου. Άμεση ήταν η μείωση των εισοδημάτων που προέρχονταν από τη ημι-νομαδική κτηνοτροφία, ιδίως στις ορεινές περιοχές. Η κατάσταση για τους κατοίκους των ορεινών περιοχών επιδεινώθηκε από την απουσία, πλέον, του συμπληρωματικού εισοδήματος που εξοικονομούσαν με την εποχική απασχόληση στα τσιφλίκια¹⁷⁵⁸. Για τους κατοίκους των ορεινών περιοχών, η λύση βρέθηκε στην επέκταση καλλιεργειών σε γαίες εντελώς ακατάλληλες και χαμηλής αποδοτικότητας¹⁷⁵⁹.

Οι προαναφερθείσες αλλαγές από το φθινόπωρο του 1922 και έπειτα αναδιαμόρφωσαν και ενδυνάμωσαν την τοπική αγροτική οικονομία σύμφωνα με τις επιταγές του εθνικού κράτους και της συγκυρίας της περιόδου. Έτσι από τη μια έγινε μια προσπάθεια απάντησης των αιτημάτων της προσφυγικής αποκατάστασης και από την άλλη επιχειρήθηκε η απομάκρυνση των δομών και των λειτουργιών του παρελθόντος.

¹⁷⁵⁴ Υπό αυτές τις συνθήκες, οι εδραίοι κτηνοτρόφοι ενίσχυσαν τη θέση τους και προέβησαν την ενοικίαση μεγάλου χρονικού διαστήματος βοσκών. Ως τέτοιο αναφέρεται το παράδειγμα της κοινοτικής βοσκής της Λευκόπετρας ή Σαχάρ-Καγιά (Sahar-Kağia), όπου κτηνοτρόφος -κάτοικος της Ξάνθης και μέλος της κυρίαρχης ομάδας- βοσκούσε 600 περίπου αιγοπρόβατα (η προτίμηση των μη ανταλλάξιμων μουσουλμάνων ή παραμενόντων βουλγαρόφωνων ιδιοκτητών, ήταν δυνατό να περιορίζε το ενδεχόμενο απόσπασης των βοσκότοπων για τις ανάγκες της προσφυγικής αποκατάστασης μέσω της αδιάλειπτης χρήσης τους και παράλληλα να εξασφάλιζε το επιθυμητό μίσθωμα). Ι.Α.Υ.Ε. 1928 Β' Πολιτική, 1925-1930, Περί της Δυτικής Θράκης, Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, Διεύθυνση Εποικισμού Θράκης, Τμήμα Εγκατάστασης, Γραφείο Αγροτικής, αρ. εμπιστ. πρωτ. 266, Κομοτηνή, 21-08-1928, προς: Υπ. Γεωργίας, Διεύθυνση Εποικισμού, Αθήνα.

¹⁷⁵⁵ Αλτσιζόγλου Φ. (1941), *Οι Γιακάδες και ο Κάμπος της Ξάνθης*, Αθήνα: Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, σ. 115.

¹⁷⁵⁶ Καραβίδας Κ. Δ. (1978), *Τα Αγροτικά: Μελέτη Συγκριτική*, Αθήνα: Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, σ. 75.

¹⁷⁵⁷ *Ibid*, σσ. 105-106.

¹⁷⁵⁸ Κωστής Κ. (1987), *Αγροτική Οικονομία και Γεωργική Τράπεζα: Όψεις της Ελληνικής Οικονομίας στο Μεσοπόλεμο (1919-1928)*. Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., σσ. 131-133.

¹⁷⁵⁹ Κωστής Κ. (1992). *Αγροτική Μεταρρύθμιση και Οικονομική Ανάπτυξη στην Ελλάδα, 1917-1940*. Στο Μαυρογοράτος Θ. Γ. & Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.) "Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός". Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης: 149-157, σσ. 151-152.

Το τοπίο της οθωμανικής υπαίθρου χώρας με τις μεγάλες αγροτικές εκμεταλλεύσεις (τσιφλίκια) στα πεδινά και γόνιμα εδάφη, όπου κυριαρχούσαν η μουσουλμανική ιδιοκτησία, η ημι-νομαδική κτηνοτροφία σε εκτάσεις υπό αγρανάπαυση, η ντάμκα στην καλλιέργεια των γεωργικών εκτάσεων και η σαφής διάκριση των δασικών εκτάσεων και λιβαδιών, σταδιακά και συστηματικά ατονούσε. Η αποδιάρθρωση αυτών οδήγησε σε ένα νέο αγροτικό τοπίο όπου κυριαρχούσε η σαφώς μικρότερη ιδιοκτησία, η αντικατάσταση των παραδοσιακών καλλιεργητικών συστημάτων με νέα, η αλλαγή των χρήσεων της γης, η ενίσχυση μιας ομάδας που μέχρι και την προηγούμενη δεκαετία διαδραμάτιζε έναν δευτερεύοντα ρόλο στην αγροτική οικονομία και τέλος ο μετασχηματισμός της ημι-νομαδικής κτηνοτροφίας.

Η ανάδυση της μικροϊδιοκτησίας

Ένα βασικό χαρακτηριστικό της ανάπτυξης του εποικιστικού προγράμματος των επιχειρήσεων αναμόρφωσης της αγροτικής τοπιογραφίας είναι η διάσπαση των μεγάλων αγροκτημάτων (τσιφλίκια) και η ανάδυση της μικροϊδιοκτησίας. Η ανάπτυξη μικροϊδιοκτησίας στη Θράκη συνδέθηκε με τα αποτελέσματα της αγροτικής μεταρρύθμισης όπως συνέβη και στις υπόλοιπες περιοχές της Παλιάς Ελλάδας.

Για την κεντρική διοίκηση η κατάτμηση του αγροτικού χώρου σε μικρούς κλήρους και η διανομή τους σε πρόσφυγες και ακτήμονες ήταν ικανή να περιορίσει και να ελέγξει τις αντιδράσεις τους. Ήδη η *Ρωσική Επανάσταση* του 1917 είχε θορυβήσει τον πολιτικό και οικονομικό κόσμο της χώρας, που συνέδεσε τη διανομή γης με την αποφυγή ενδεχόμενης σύμπραξης των αγροτικών και μικροαστικών στρωμάτων¹⁷⁶⁰. Την ίδια θέση εξέφραζαν και ανώτερα στελέχη της Ε.Α.Π., θεωρώντας την αναδιανομή της γης ως μέσο εθνικής ενσωμάτωσης της περιφέρειας, κοινωνικής ευρυθμίας και επίτευξης της πολιτικής ισορροπίας της χώρας¹⁷⁶¹.

Στην περίπτωση της Θράκης και της γειτονικής Αν. Μακεδονίας η κατάσταση απαιτούσε προσεκτικότερους χειρισμούς. Εκεί η παρουσία ριζοσπαστικών αντιδράσεων των νεο-εγκατεστημένων πληθυσμών, ιδίως σε συνεργασία με το καπνεργατικό κίνημα, ήταν ικανή να προκαλέσει τριγμούς στο οικοδόμημα του εποικισμού¹⁷⁶². Οι αντιδράσεις δεν έλειπαν βέβαια από τις περιοχές των Σερρών, της Δράμας (1927-1934) και του Σουφλίου (Ιούνιος, Ιούλιος 1936) όπου εκδηλώθηκαν

¹⁷⁶⁰ Δρίτσα Μ. (1997), «Το Πρόγραμμα Εθνικής Ανάπτυξης της Ελλάδας και οι Πρόσφυγες του 1922», στο (επιμ.), *Ο Ξεριζωμός και η Άλλη Πατρίδα: Οι Προσφυγοπόλεις στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας: 217-229, σσ. 223-224.

¹⁷⁶¹ Howland P. (July 1926), "Greece and Her Refugees", *Foreign Affairs*, 4(4), σ. 463, όπως παρατίθεται στο Κριτικός Γ. (2005), "The Agricultural Settlement of Refugees: A Source of Productive Work and Stability in Greece, 1923-1930", *Agricultural History*, 79(3), σ. 337.

¹⁷⁶² Δάγκας Α. (2005), "Η Μακεδονία και Θράκη μετά το 1912: Η Επίδραση του Εργατικού Κινήματος στον Δομημένο Χώρο και στην Κοινωνία". *Ελ. Βενιζέλος και η Ελληνική Πόλη. Πολεοδομικές Πολιτικές και Κοινωνικοπολιτικές Ανακατατάξεις (Χανιά 24-27 Οκτωβρίου 2002)*, Αθήνα, Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών "Ελ. Βενιζέλος", Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας, Ε.Μ.Π. Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, σ. 73.

μαζικές αγροτικές κινητοποιήσεις¹⁷⁶³.

Πάντως ο μετασχηματισμός των αγροτικών ιδιοκτησιών έλαβε χώρα και σε διάστημα μικρότερο της δεκαετίας οι επιθυμητές αλλαγές καταγράφηκαν. Η Γεωργική και Κτηνοτροφική Απογραφή του 1929 επιβεβαιώνει τον μετασχηματισμό της υπαίθρου:

Πίνακας 1δiii.44. Αριθμός και μέγεθος αγροτικών ιδιοκτησιών (1929)

Αριθμός Δηλώσαντων Καλλιεργητών	1 έως 70 στρέμματα	71 έως 200 στρέμματα	201 έως 50.000 στρέμματα
Νομός Έβρου	20.831	1.545	91
Νομός Ροδόπης	24.737	1.011	123
<i>Σύνολο Θράκης</i>	<i>45.568</i>	<i>2.556</i>	<i>214</i>

Πηγή: Ίδρυμα Τεχνολογίας Έρευνας, Ινστιτούτο Μεσογειακών Μελετών, Ιστορικές Σπουδές, Πρόγραμμα *Ιστορία της Υπαίθρου: Ελληνική Αγροτική Οικονομία στο Μεσοπόλεμο*, Επιστημονικός Υπεύθυνος Πετμεζάς Σ. Τα στοιχεία προέρχονται: Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1934), *Γεωργική και Κτηνοτροφική Απογραφή της Ελλάδος του έτους 1929*. Αθήνα: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, όπως έχουν επεξεργαστεί στη βάση δεδομένων του εν λόγω προγράμματος

Συγκεκριμένα το πλήθος των καλλιεργητών (94,2%) δήλωσε στην κατοχή/ιδιοκτησία του καλλιεργούμενες εκτάσεις από ένα 1-70 στρέμματα. Ένα μικρότερο μέρος του (5,2%) δήλωσε στην κατοχή του εκτάσεις 71-200 στρεμμάτων. Τέλος καταγράφεται μια μειοψηφία (0,4%), η οποία διαθέτει εκτάσεις 201-50.000 στρεμμάτων (αναλυτικότερα βλέπε Πίνακα 26). Την επόμενη δεκαετία με τη πραγματοποίηση νέων διανομών γης και τη συμπληρώσεων υφιστάμενων, η μεγάλης έκτασης αγροτικές ιδιοκτησίες περιορίστηκαν αλλά σε καμία περίπτωση δεν εξαλείφθηκαν. Ενδεικτικά είναι τα στοιχεία που παραθέτει ο Αλτσιτζόγλου:

Πίνακας 1δiii.45. Αριθμός μεγάλων ιδιοκτησιών (1940-1941)

Αριθμός Ιδιοκτησιών	Επιφάνεια Ιδιοκτησιών (στρ.)
3	3.000 έως 4.000
2	2.000 έως 3.000
2	1.000 έως 2.000
5	300 έως 1.000
50 (περίπου)	100 έως 300
Υπολειπόμενη έκταση καλλιεργούμενων εκτάσεων	1 έως 5 μέχρι και έως 100

Πηγή: Αλτσιτζόγλου Φ. (1941), *Οι Γιακάδες και ο Κάμπος της Ξάνθης*, Αθήνα: Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, σ. 107

Παρατήρηση: Οι κατηγορίες των ιδιοκτησιών παρουσιάζονται όπως παρατίθενται από τον Αλτσιτζόγλου

Πάντως οι ανισότητες στην κατοχή γεωργικών κλήρων εξακολούθησαν να υφίστανται αναλλοίωτες -στις Νέες Χώρες- ακόμη και μεταπολεμικά, λόγω της οικονομικής και της πολιτικής κατάστασης που επικρατούσε στην περιοχή¹⁷⁶⁴.

¹⁷⁶³ Seferiades S. (1999), "Small Rural Ownership, Subsistence Agricultural, and Peasant Protest in Interwar Greece: The Agrarian Question Recast", *Journal of Modern Greek Studies* 17, σσ. 312-320.

¹⁷⁶⁴ Seferiades S. (1999), "Small Rural Ownership, Subsistence Agricultural, and Peasant Protest in Interwar Greece: The Agrarian Question Recast", *Journal of Modern Greek Studies* 17, σσ. 289-290.

Συγκεκριμένα στην περιοχή της Καβάλας, είχε καταγραφεί ανάμιξη βουλευτών υπέρ της διατήρησης των μεγάλων περιουσιών των εκάστοτε υποστηρικτών τους¹⁷⁶⁵. Με επιφύλαξη σημειώνονται οι γεωπονικοί κλήροι (αγροτεμάχια μεγάλης επιφάνειας, ιδιοκτησίας του δημοσίου), μια πρότυπη εκμετάλλευση για την εφαρμογή των εκσυγχρονιστικών κατευθύνσεων που επιθυμούσε να εφαρμόσει το κράτος στη γεωργία. Τη διαχείριση τους ανέλαβαν αποκλειστικά πολίτες από τις εκτός των Νέων Χωρών περιοχές. Σύντομα οι γεωπονικοί κλήροι πέρασαν στην ιδιοκτησία τους¹⁷⁶⁶.

Τα προαναφερθέντα δεν εκδηλώθηκαν αποκλειστικά στη θρακική περίπτωση, αντίστοιχες δομές παρατηρήθηκαν σε όλη την επικράτεια. Συνολικά η διανομή των αγροτικών κλήρων και η αλλαγή του αγροτικού τοπίου προς όφελος των μικρών ιδιοκτησιών θεωρήθηκαν -από τους Δρίτσα, Κριτικός και Kontogiorgi- άκρως επιτυχημένες από την άποψη της ιδιοκτησιακής ομοιομορφίας και της κατοχής αγροτικής ιδιοκτησίας από το σύνολο των καλλιεργητών¹⁷⁶⁷. Επιπλέον, για τον Mavrogordatos, οι διανομές των εδαφών σε γηγενείς και πρόσφυγες έγιναν δίκαια και εξασφάλισαν στους δικαιούχους ένα ελάχιστο εισόδημα για την επιβίωσή τους¹⁷⁶⁸.

Βέβαια, όπως επισημαίνεται από τον Χατζηιωσήφ, την ίδια περίοδο παρατηρείται μια επιτάχυνση της φθοράς της μικρής ιδιοκτησίας, που συντελέστηκε από τις κυβερνήσεις της βενιζελικής παράταξης¹⁷⁶⁹. Η αδυναμία ορισμένων αγροτικών νοικοκυριών απέναντι στις απαιτήσεις του τραπεζικού δανεισμού, των τοκιστών ή και των χονδρεμπόρων, οι ζημιές της παραγωγής από τα καιρικά φαινόμενα, καθώς και οι αδυναμία εκμετάλλευσης των ίδιων των αγροτεμαχίων στις περιπτώσεις των μουσουλμάνων και των βουλγαρόφωνων καλλιεργητών συνετέλεσαν σε μια πραγματική μείωση της μικροϊδιοκτησίας.

Εν κατακλείδι σε μια περίοδο μικρότερη των δύο δεκαετιών η ύπαιθρος της Θράκης είχε αλλάξει άρδην την εικόνα της και τη δομή της. Μια σειρά χαρακτηριστικών είχε περιορισθεί ή και σε κάποιες περιπτώσεις εξαφανιστεί,

¹⁷⁶⁵ Kontogiorgi E. (2006), *Population Exchange in Greek Macedonia: The Rural Settlement of Refugees 1922-1930*, Oxford: Clarendon Press, σσ. 154-155· Seferiades S. (1999), "Small Rural Ownership, Subsistence Agricultural, and Peasant Protest in Interwar Greece: The Agrarian Question Recast", *Journal of Modern Greek Studies* 17, σσ. 287-289.

¹⁷⁶⁶ Λαφαζάνη Δ. (1997), "Μικτά Χωριά του Κάτω Στρυμόνα: Εθνότητα, Κοινότητα και Εντοπιότητα", *Σύγχρονα Θέματα*, 63, σ. 107· Πετμεζάς Σ. Δ. (χ.η.), «Αγροτική Οικονομία», στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα, 1922-1940: Ο Μεσοπόλεμος*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, Β1: 189-249, σ. 197. Στην περιοχή εντοπίστηκαν δύο κρατικά αγροκτήματα που διαχειριζόταν η *Γεωργική Υπηρεσία Ροδόπης* το α) *Κρατικό Αγρόκτημα Πετεινού* και το β) *Κρατικό Αγρόκτημα Σατών*, όπως αναφέρει λεύκωμα της εποχής. Πανελληνίος Γεωργική Έκθεση Αθηνών (1937), *Λεύκωμα Θράκης*, Αθήνα: Πυρσός, σ. 102, σ. 108.

¹⁷⁶⁷ Kontogiorgi E. (2006), *Population Exchange in Greek Macedonia: The Rural Settlement of Refugees 1922-1930*. Oxford: Clarendon Press, σσ. 298-299· Κριτικός G. (2005), "The Agricultural Settlement of Refugees: A Source of Productive Work and Stability in Greece, 1923-1930", *Agricultural History*, 79(3), σ. 337· Δρίτσα Μ. (1997), *Το Πρόγραμμα Εθνικής Ανάπτυξης της Ελλάδας και οι Πρόσφυγες του 1922*. Στο (Επιμ.) "Ο Ξεριζωμός και η Άλλη Πατρίδα: Οι Προσφυγοπόλεις στην Ελλάδα". Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας: 217-229, σσ.223-224.

¹⁷⁶⁸ Mavrogordatos T. G. (1983), *The Stillborn Republic. Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, Los Angeles: University of California Press, σσ. 156-163.

¹⁷⁶⁹ Χατζηιωσήφ Χ. (1993), *Η Γηραιά Σελήνη: Η Βιομηχανία στην Ελληνική Οικονομία 1830-1940*, Αθήνα: Θεμέλιο, σ. 68.

ταυτόχρονα με την εισαγωγή νέων. Η προσφυγική αποκατάσταση, και σε μικρότερο βαθμό η εφαρμογή της αγροτικής μεταρρύθμισης, είχαν αποδειχθεί ο καταλύτης των κυβερνητικών επιθυμιών για την αναμόρφωση του θρακικού τοπίου.

Σαρακατσάνοι: αναπροσαρμογές της ημι-νομαδικής κτηνοτροφίας

Σύμφωνα με όσα έχουν περιγραφεί παραπάνω η ημι-νομαδική κτηνοτροφία βίωσε εξίσου τις επιπτώσεις της προσφυγικής αποκατάστασης, την προσπάθεια αναδιοργάνωσης της θρακικής επικράτειας υπέρ της δόμησης του ελληνικού εθνικού χώρου. Έτσι, επιβλήθηκαν ριζικές αλλαγές, οι οποίες μετέβαλαν τα παραδοσιακά δίκτυα μετακινήσεων τους, τον τρόπο ζωής τους και καθώς και την παρουσία τους στη θρακική κοινωνία.

Οι πρώτες πιέσεις εκδηλώθηκαν στις αρχές της δεκαετίας του 1920, παρά το γεγονός ότι η Συνθήκη του Νεϊγύ διευκόλυνε τη μετακίνηση των ημι-νομαδικών πληθυσμών μεταξύ των βουλγαρικών και ελληνικών εδαφών. Η ουσιαστική αλλαγή παρουσιάστηκε μετά την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάνης και συγκεκριμένα το 1924. Τότε τα περισσότερα τσελιγκάτα που παραδοσιακά μετακινούνταν στον Αίμο ή στη βουλγαρική Ροδόπη προς τις πεδιάδες της Αν. Ρωμυλίας και του Εύξεινου Πόντου, αφού επέστρεψαν στα ελληνικά εδάφη, περιορίστηκαν στην Μακεδονία και Θράκη¹⁷⁷⁰.

Ο *Γενικός Επιθεωρητής Γεωργίας*, Δ. Συράκης, αναφέρει τη μεταφορά και την εγκατάσταση της στρατιάς της Θράκης στον Έβρο και τη συνακόλουθη απαγόρευση μετακίνησης των τσελιγκάτων για την κάλυψη των διατροφικών αναγκών της ως τη μοναδική αιτία διακοπής των ημι-νομαδικών μετακινήσεων εκτός της ελληνικής επικράτειας. Η απαγόρευση αφορούσε ολόκληρη την περιοχή των βορείων συνόρων, ενώ επέτρεψε μοναχά τη μετακίνηση ορισμένων τσελιγκάτων προς την Σερβία. Ο ίδιος καταγράφει για τη χειμερινή περίοδο 1922-1923 την παρουσία 699 οικογενειών σαρακατσάνων, οι οποίες αντιστοιχούσαν σε 31 τσελιγκάτα με 157.000 περίπου αιγοπρόβατα. Ας σημειωθεί ότι στα τσελιγκάτα που παρέμειναν εντός της βουλγαρικής επικράτειας δίνονταν ετήσια άδεια διαχείμανσης, περιορισμένου αριθμού αιγοπροβάτων, στις πεδιάδες της Κομοτηνής και της Ξάνθης¹⁷⁷¹.

¹⁷⁷⁰ Χατζημιχάλη Α. (1957), *Σαρακατσαναίοι*, Τόμος Α', Μέρος Α', Αθήνα, (σσ. κζ'-κη)· Cvijic C. (1918), *La Péninsule Balkanique: Géographie Humaine, avec 31 Cartes et Croquis dans le Texte et 9 Cartes hors Texte*, Paris: Armand Colin, σσ. 177-184, ο Cvijic αναφέρει αρωμόνους (βλάχους) νομάδες και όχι σαρακατσάνους.

¹⁷⁷¹ Τα τσελιγκάτα Β. Κουτάβα, Ν. Κοψίδα, Γ. Τσιλιγκρίδη μετακινούνταν προς την πεδιάδα ανατολικά του Έβρου ποταμού. Μαυρογιάννης Δ. (1998), *Οι Σαρακατσάνοι της Θράκης, της Κεντρικής και Ανατολικής Μακεδονίας: Καταγραφή Οικογενειών, Νοικοκυριών και Επαγγελματιών*, Αθήνα: Δωδώνη, σσ. 271-280· Καραβίδας Κ. Δ. (1978), *Τα Αγροτικά: Μελέτη Συγκριτική*, Αθήνα: Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, σσ. 83-84· Συράκης Ι. Δ. (1925), "Η Νομαδική Κτηνοτροφία εν Ελλάδι" *Δελτίον Ελληνικής Γεωργικής Εταιρείας*, ΙΒ', σσ. 750-777, όπως παρατίθεται στο Χατζημιχάλη Α. (1957), *Σαρακατσαναίοι*, Τόμος Α', Μέρος Α', Αθήνα, σσ. λ'-λα'· Γεωργάκα Δ. Ι. (1945-46), "Περί των Σαρακατσάνων της Θράκης", *Αρχείον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού*, 12, σ. 66· Ι.Α.Υ.Ε. 1936/2/5/1 Διαχείριση Ελληνικών Αιγοπροβάτων στην Αν. Θράκη (Διάβαση Έβρου). Legation Royale Hellénique, 14-10-1936, αρ. πρωτ. 68, Αγκυρα, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Β' Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων, Τμήμα Τουρκίας, Αθήνα· Ι.Α.Υ.Ε. 1936/2/5/1 Διαχείριση Ελληνικών

Ένα μέρος των σαρακατσαναϊκών τσελιγκάτων φάνηκε να προσαρμόζεται άμεσα στην κατάσταση που δημιούργησε η χάραξη των συνόρων μεταξύ των βαλκανικών κρατών, καλύπτοντας τη λειτουργία τους υπό την ασπίδα του ενοικιοστασίου των βοσκών¹⁷⁷². Με την αδρανοποίηση των παραπάνω ρυθμίσεων (1925-1930) τα μέλη του νέου τσελιγκάτου –όπως και άλλα σε διάφορα μέρη της Μακεδονίας και της Θράκης- οργανώθηκαν σε συνεταιρισμό εξαγοράς βοσκότοπων, διασφάλισαν τα βοσκοτόπια, ανέκοψαν την πορεία μείωσης του αριθμού των εκτρεφόμενων ζώων τους και στράφηκαν ταυτόχρονα προς την καλλιέργεια της γης¹⁷⁷³.

Εκτός αυτών σε κάποιες άλλες περιπτώσεις όπως στην περιοχή του Σουφλίου, οι ημι-νομάδες κτηνοτρόφοι κατάφεραν να αξιοποιήσουν τις εγκαταλελειμμένες βοσκές των μη ανταλλάξιμων που αποδήμησαν για την Τουρκία. Οι εκτάσεις αυτές δεν καταλήφθηκαν από την τοπική Οικονομική Εφορία και κατά συνέπεια δεν παραχωρήθηκαν στις εποικιστικές αρχές για τις ανάγκες της προσφυγικής εγκατάστασης και αποκατάστασης. Η χρήση των παραπάνω εκτάσεων συνάντησε τις έντονες αντιδράσεις των μουσουλμάνων κατοίκων της περιοχής¹⁷⁷⁴.

Η άμεση εδραίωση των σαρακατσάνων δεν εκδηλώθηκε από όλα τα τσελιγκάτα της Θράκης. Η πλειονότητα τους στράφηκε στην αναπροσαρμογή του εποχικού δικτύου μετακινήσεων εντός του περιορισμένου πλέον εθνικού χώρου. Τους χειμερινούς μήνες μετακινούνταν προς τις πεδινές περιοχές της δυτικής όχθης του Έβρου ποταμού και προς τα πεδινά των πεδιάδων της Κομοτηνής και της Ξάνθης. Αντίστοιχα, κατά τους καλοκαιρινούς μετακινούνταν προς τις ημιορεινές και ορεινές περιοχές της οροσειράς της Ροδόπης μέχρι την περιοχή της Νέας Ορεστιάδας (ανατολικότερο άκρο) και το Τσάλ-Ντάγ (σημερινά *Όρη Λεκάνης*) μεταξύ Δράμας-Καβάλας (δυτικότερο άκρο). Οι μετακινήσεις αυτές διατηρήθηκαν τουλάχιστον μέχρι και τη δεκαετία του 1950, όπως τις κατέγραψε η Α. Χατζημιχάλη¹⁷⁷⁵ (βλέπε Χάρτη 54).

Ο περιορισμός των μετακινήσεων και η στενότητα των βοσκότοπων

Αιγοπροβάτων στην Αν. Θράκη (Διάβαση Έβρου). Αίτηση αρχιποιμένων κτηνοτρόφων Σαρακατσάνων (Σκηνιτών) 1) Χαράλαμπου Κοτσογιάννη κάτοικου Μαρώνειας, 2) Ζάρα Στέργιου, 3) Απόστολου Κουστογιάννη, 4) Χρήστου Κονιάκου, 5) Βασιλείου Τσιλιγκίρη κάτοικου Παλλαδίου, 6) Νικολάου Πιστόλα, κατοίκου Ιάννας Αλεξ/ως, 7) Δημητρίου Παχούμη κατοίκου Φερών, 8) Ιωάννου Γεωργαντά κατοίκου Συκκαράγης, 9) Χρήστου Σκεύου κατοίκου Νίνας Αλεξ/ως περί [δυσανάγνωστο] 10.000-15.000 προβάτων εις Αν. Θράκη Τουρκίας, 19-11-1935, Κομοτηνή.

¹⁷⁷² Για παράδειγμα στην Πεσσάνη της κοινότητας Δαδιάς (επαρχία Σουφλίου), το τσελιγκάτο των Κουτλαίων ενώθη με το τσελιγκάτο των Νατσαίων (συνολικά 70 οικογένειες, περίπου 12.000 αιγοπρόβατα και 150 άλογα) και βάσει των ρυθμίσεων του ενοικιοστασίου κατέλαβε μια έκταση συνεχόμενων καλοκαιρινών και χειμερινών βοσκότοπων και καλλιέργειών (1922). Χατζημιχάλη Α. (1957), *Σαρακατσαναίοι*, Τόμος Α', Μέρος Α', Αθήνα, σ. μσ'.

¹⁷⁷³ Κωστής Κ. (1992), *Αγροτική Μεταρρύθμιση και Οικονομική Ανάπτυξη στην Ελλάδα, 1917-1940*. Στο Μαυρογορδάτος Θ. Γ. & Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.) "Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός". Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης: 149-157, σ. 151.

¹⁷⁷⁴ Μ. Μ. Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Εξωτερικών Φ.53, Μάιος-Σεπτέμβριος 1929/ΕΚΘΕΣΙΣ Περί της Μουσουλμανικής Μειονότητας Δυτικής Θράκης, Μέρος Α', [18-07-1929].

¹⁷⁷⁵ Χατζημιχάλη Α. (1957), *Σαρακατσαναίοι*, Τόμος Α', Μέρος Α', Αθήνα, σ. 80, Παράρτημα-Πίνακας αρ. 32.

αναπότρεπτα γέννησαν πιέσεις διάσπασης των τσελιγκάτων χωρίς όμως να μειωθεί ο αριθμός των κοπαδιών τους. Έτσι, τουλάχιστον μεταπολεμικά σε ολόκληρη την περιοχή μεταξύ των ποταμών Νέστου και Έβρου καταγράφηκαν 37 τσελιγκάτα, δηλαδή 8 περισσότερα με 180.000 αιγοπρόβατα (23.000 περισσότερα) περίπου (βλέπε Πίνακα 27)¹⁷⁷⁶.

Τα προβλήματα της ημι-νομαδικής καθώς και της εδραίας κτηνοτροφίας συνέχισαν να υφίστανται και η ενεργοποίηση των παραδοσιακών δικτύων μετακίνησης διαφαινόταν ικανή να προσφέρει την επιθυμητή λύση. Ο συνωστισμός των κοπαδιών σε βοσκές όπου εκτρέφονταν και κοπάδια εδραίων κτηνοτρόφων απαιτούσε ακόμη και εποχική αραίωση τους. Επιπλέον, οι τσιφλικάδες στα ανατολικά του Έβρου βιώνοντας την απουσία των τσελιγκάτων κατά τους χειμερινούς μήνες επιθυμούσαν επαναλειτουργία του παραδοσιακού δικτύου¹⁷⁷⁷.

Τελικά η προσπάθεια επαναδραστηριοποίησης του προ της χάραξης των συνόρων δικτύου εκδηλώθηκε στα τέλη του 1932 με αίτημα των τσελιγκάτων για διαχείμανση των κοπαδιών τους ανατολικά του ποταμού, όπου οι δυναμικότητα των πεδινών εκτάσεων ήταν πολλαπλάσια των αντίστοιχων δυτικά¹⁷⁷⁸. Οι τουρκικές αρχές αρχικά συμφώνησαν, εκφράζοντας κάποιες αμφιβολίες, αλλά μετά από δύο αποτυχημένες προσπάθειες διέλευσης από τα τσελιγκάτα της ελληνικής Θράκης, το ζήτημα έκλεισε τον Οκτώβριο του 1936, με την οριστική άρνηση τους¹⁷⁷⁹. Αντιστοίχως περιορίστηκαν και οι μετακινήσεις των σαρακατσαναϊκών τσελιγκάτων της Βουλγαρίας.

Αυτή αποτέλεσε την τελευταία προσπάθεια αναγέννησης των δικτύων της ημι-νομαδικής κτηνοτροφίας. Δύο σχεδόν χρόνια αργότερα επιβλήθηκε και ο θεσμικός περιορισμός τους εντός της ελληνικής επικράτειας. Με τον αναγκαστικό νόμο 1332 του 1938, οι ημι-νομαδικοί πληθυσμοί υποχρεώθηκαν να εγγραφούν στα

¹⁷⁷⁶ *Ibid.*

¹⁷⁷⁷ Τον χειμώνα του 1929-30 οι σαρακατσάνοι του Ανά-Κιόι Τσιφλίκ/Γλυφάδα Κομοτηνής δέχθηκαν πρόσκληση από τούρκους τσιφλικάδες στα ανατολικά της όχθης του Έβρου. Καραβίδας Κ. Δ. (1978), *Αγροτικά. Μελέτη Συγκριτική*, Δεύτερη Έκδοση, Αθήνα: Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, σσ. 83-84· Ι.Α.Υ.Ε. 1936/2/5/1 Διαχείριση Ελληνικών Αιγοπροβάτων στην Αν. Θράκη (Διάβαση Έβρου). Επιτροπή Κτηνοτρόφων Σκηνιτών Περιφέρειας Ξάνθης, τηλεγράφημα, 15-09-1934, 11:35 π.μ. προς, Πρωθυπουργό, Υπουργό Εξωτερικών, Εσωτερικών και Γεωργίας.

¹⁷⁷⁸ Ι.Α.Υ.Ε. 1936/2/5/1 Διαχείριση Ελληνικών Αιγοπροβάτων στην Αν. Θράκη (Διάβαση Έβρου). Ελληνική Δημοκρατία, Υπουργείο Γεωργίας, Γενική Διεύθυνση Γεωργίας, Διεύθυνση Εποικισμού, Τμήμα Απαλλαγής, 16-01-1933, αρ. πρωτ. 143999, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Τμήμα Ι, Αθήνα.

¹⁷⁷⁹ Ι.Α.Υ.Ε. 1936/2/5/1 Διαχείριση Ελληνικών Αιγοπροβάτων στην Αν. Θράκη (Διάβαση Έβρου). Αίτηση αρχιπομένων κτηνοτρόφων Σαρακατσάνων (Σκηνιτών) 1) Χαράλαμπου Κοτσογιάννη κάτοικου Μαρώνειας, 2) Ζάρα Στέργιου, 3) Απόστολου Κουστογιάννη, 4) Χρήστου Κονιάκου, 5) Βασίλειου Τσιλιγκίρη κάτοικου Παλλαδίου, 6) Νικολάου Πιστόλα, κατοίκου Ιάννας Αλεξ/ως, 7) Δημητρίου Παχούμη κατοίκου Φερών, 8) Ιωάννου Γεωργαντά κατοίκου Συκκαράγης, 9) Χρήστου Σκεύου κατοίκου Νίψας Αλεξ/ως περί [δυσανάγνωστο] 10.000-15.000 προβάτων εις Αν. Θράκη Τουρκίας, 19-11-1935, Κομοτηνή· Ι.Α.Υ.Ε. 1936/2/5/1 Διαχείριση Ελληνικών Αιγοπροβάτων στην Αν. Θράκη (Διάβαση Έβρου). Legation Royale Hellénique, 14-10-1936, αρ. πρωτ. 68, Άγκυρα, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Β' Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων, Τμήμα Τουρκίας, Αθήνα· Ι.Α.Υ.Ε. 1936/2/5/1 Διαχείριση Ελληνικών Αιγοπροβάτων στην Αν. Θράκη (Διάβαση Έβρου). Γενική Διοίκηση Θράκης, τηλεγράφημα, 23-10-1933, Κομοτηνή, Εξαιρετικά Επείγον, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα.

δημοτολογία των περιοχών που βρίσκονταν εγκατεστημένοι¹⁷⁸⁰.

Πίνακας 1δiii.46. Μεσοπολεμικές εγκαταστάσεις σαρακατσάνων στη θρακική ύπαιθρο

α/α	Επαρχία	Ονομασία Οικισμού Εγκατάστασης	Χρονολογία Εγκατάστασης	Εγκατάσταση επί Τσιφλικιού	Διανομή Κλήρου (στρ./οικογένεια)	Παρατηρήσεις
1	Αλεξανδρούπολης	Άβαντας	1922-1966			Στον αρχικό οικισμό ιδρύθηκε και προσφυγικός οικισμός
2	Αλεξανδρούπολης	Μέλια	1927		28	Στον αρχικό οικισμό ιδρύθηκε και προσφυγικός οικισμός
3	Αλεξανδρούπολης	Νίνα	1925, 1943		15	Στον αρχικό οικισμό ιδρύθηκε και προσφυγικός οικισμός
4	Αλεξανδρούπολης	Λουτρά	1925, 1946		άγνωστη	Στον αρχικό οικισμό ιδρύθηκε και προσφυγικός οικισμός
5	Διδυμοτείχου	Κόρυμβος	1929			Στον αρχικό οικισμό ιδρύθηκε και προσφυγικός οικισμός
6	Διδυμοτείχου	Αισύμη	1924-1947		18	Παραχωρήθηκε χέρσα γη σε αρκετές οικογένειες. Στον αρχικό οικισμό ιδρύθηκε και προσφυγικός οικισμός
7	Σουφλίου	Πεσσάνη	1922			Ενοποιήθηκαν δύο τσελιγκάτα κατέχοντας μεγάλη έκταση συνεχόμενων χειμερινών και καλοκαιρινών βοσκότοπων. Στον οικισμό το 1923 δεν οικοδομήθηκε προσφυγικός οικισμός, έγινε χρήση του υφιστάμενου οικιστικού πλέγματος
8	Κομοτηνής	Ασκητές	1925			Στον αρχικό οικισμό ιδρύθηκε και προσφυγικός οικισμός
9	Κομοτηνής	Γλυκονέρι	1925, 1944			Στον αρχικό οικισμό ιδρύθηκε και προσφυγικός οικισμός
10	Κομοτηνής	Γλυφάδα	1923-1928	Ανά-Κιόι (:)		Αρχικά εγκαταστάθηκαν σε τσιφλίκια των όμορων περιοχών, πιθανότατα στο Ανά-Κιόι Τσιφλίκ
11	Κομοτηνής	Διαλαμπή	1918-1920, 1948+	Μπαλαμπάν-Κιόι Τσιφλίκ		Την περίοδο 1918-1920 εγκαταστάθηκε μέρος (1/3) του πληθυσμού, η εγκατάστασή τους (2/3) ολοκληρώθηκε από το 1948 και έπειτα
12	Κομοτηνής	Ίασμος	1920, 1964			Στον αρχικό οικισμό ιδρύθηκε και προσφυγικός οικισμός
13	Κομοτηνής	Παγούρια	1922, 1928, 1955		άγνωστη	Παραχωρήθηκε κλήρος σε λίγους. Στον αρχικό οικισμό ιδρύθηκε και προσφυγικός οικισμός
14	Κομοτηνής	Παλλάδιο	1938-1951			
15	Κομοτηνής	Πόρπη	1924		30	Ο κλήρος τους παραχωρήθηκε αρκετά αργότερα, το 1950. Στον αρχικό οικισμό ιδρύθηκε και προσφυγικός οικισμός
16	Σαππών	Πρωτάτο				Στον αρχικό οικισμό ιδρύθηκε και προσφυγικός οικισμός
17	Κομοτηνής	Σάλπη	1931-1953			
18	Κομοτηνής	Ήπιο	1925, 1950			
19	Ξάνθης	Γενισέα	1929		άγνωστη	Στον αρχικό οικισμό ιδρύθηκε και προσφυγικός οικισμός
20	Ξάνθης	Μάνδρα	1919, 1927	Τσικούρ Τσιφλίκ και Σαρμασίκ Τσιφλίκ		Το 1919 εγκαταστάθηκε το 1/2 του πληθυσμού και το 1927 το υπόλοιπο 1/2 του συνολικού πληθυσμού των σαρακατσάνων. Στον αρχικό οικισμό ιδρύθηκε και προσφυγικός οικισμός
21	Ξάνθης	Πολύσιτος	1932	Κιζιλτζά-Κιόι Τσιφλίκ		Στον αρχικό οικισμό ιδρύθηκε και προσφυγικός οικισμός

¹⁷⁸⁰ Χατζημιχάλη Α. (1957), *Σαρακατσαναίοι*, Τόμος Α', Μέρος Β', Αθήνα, σ. 15· Φ.Ε.Κ., 03/04-05-1938, αρ. φύλλου 184, Αναγκαστικός Νόμος περί αποκαταστάσεως κτηνοτρόφων.

22	Ξάνθης	Πετροχώρι	1928	Καγιαλάρ Τσιφλίκ		Στον αρχικό οικισμό ιδρύθηκε και προσφυγικός οικισμός
23	Ξάνθης	Κοσμητή	1932, 1936, 1954			Στον αρχικό οικισμό ιδρύθηκε και προσφυγικός οικισμός
24	Ξάνθης	Ποταμιά	1919	Τσεπέλ Τσιφλίκ	20	Στον οικισμό το 1923 δεν οικοδομήθηκε προσφυγικός οικισμός, έγινε χρήση του υφιστάμενου οικιστικού πλέγματος
25	Ξάνθης	Δέκαρχο	1920-1960	Μπέη-ον- Μπασή Τσιφλίκ		Το 1922 κατοικούσαν σε καλύβια κοντά στον οικισμό, το 1960 εγκαταστάθηκαν μόνιμα εντός του. Τα καλοκαίρια μετακινούνταν στο Χαϊντού της Δράμας. Στον αρχικό οικισμό ιδρύθηκε και προσφυγικός οικισμός
26	Ξάνθης	Μάγγανα	1922	Μπουγιούκ Οσμανλή ή Οτιμανλή Τσιφλίκ		Στον αρχικό οικισμό ιδρύθηκε και προσφυγικός οικισμός

Πηγή: Μαυρογιάννης Δ. (1998), *Οι Σαρακατσάνοι της Θράκης, της Κεντρικής και Ανατολικής Μακεδονίας: Καταγραφή Οικογενειών, Νοικοκυριών και Επαγγελματιών*, Αθήνα: Δωδώνη, σσ. 23-11· Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (02-07-1926), *Εποικιστικός Χάρτης Δυτικής Θράκης*, Εν Κομοτηνή, Διεύθυνση Εποικισμού Θράκης: 1:125.000

Παρατήρηση: Αναλυτικότερος πίνακας των σαρακατσαναϊκών εγκαταστάσεων στη Θράκη βρίσκεται στο Παράρτημα Πινάκων: Πίνακας 28

Το πλήθος των τσελιγκάτων εγγράφηκε στους 26 οικισμούς που είχε εγκατασταθεί με το σφράγισμα των συνόρων και μόνο η περίπτωση της εγκατάστασης στο Παλλάδιο της Κομοτηνής καταγράφεται χρονολογικά μετά την εφαρμογή του νόμου 1332. Πρόκειται για τους οικισμούς που γειτνιάζαν ή κατείχαν τις βοσκήσιμες εκτάσεις των κοπαδιών τους (18 περιπτώσεις) καθώς και για τα πρώην τσιφλίκια (οκτώ περιπτώσεις) όπου εκμεταλλευόταν τις περιοχές υπό αγρανάπαυση πριν το 1922. Στο πλήθος των περιπτώσεων οι εγκαταστάσεις των σαρακατσάνων πραγματοποιήθηκαν σε οικιστικά σύνολα όπου λάμβανε χώρα και η αγροτική εγκατάσταση των προσφύγων με εξαίρεση τις εγκαταστάσεις στην Πεσσάνη και στην Ποτάμια.

Η εγκατάσταση τους δεν καταγράφεται εντός τους δομημένου οικιστικού πλέγματος, αλλά εντός των διοικητικών ορίων της κοινότητας. Τα τσελιγκάτα δεν εγκατέλειψαν το παραδοσιακό τρόπο κατοικίας τους τα βεργόπλεχτα καλύβια, τουλάχιστον μέχρι και τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες όπως στο Δέκαρχο. Έτσι οι αγροτικοί οικισμοί δε δέχτηκαν πιέσεις διεύρυνσης, μιας και οι νομαδικές συγκεντρώσεις συνέχισαν να αναπτύσσονται σε απόσταση από τον οικισμένο χώρο τους. Διοικητικά υπάγονταν στον πλησιέστερο οικισμό και σε μονάχα δύο περιπτώσεις, κατά την απογραφή του 1928 (κοινότητα Μεταξάδων-επαρχία Διδυμοτείχου και κοινότητα Καρυόφυτου-επαρχία Ξάνθης), εμφανίζονται ως αυτόνομοι οικισμοί με την ονομασία *Κατασκήνωσις Σαρακατσαναίων, η*.

Με την εγγραφή τους στα δημοτολόγια απέκτησαν άμεσα το δικαίωμα χρήσης των βοσκότοπων εντός των ορίων της αντίστοιχης κοινότητας. Ορισμένοι νομάδες εγγράφηκαν σε δύο διαφορετικά δημοτολόγια, στα θερινά και στα χειμερινά χειμαδιά τους εξασφαλίζοντας περισσότερες εκτάσεις γης για τα κοπάδια τους. Κάποιοι άλλοι,

ισχυρότεροι, κατόρθωσαν να αποκτήσουν βοσκότοπους και γη, παρά την έλλειψη πρόβλεψης για το συγκεκριμένο ζήτημα εκ μέρους του αγροτικού νόμου¹⁷⁸¹.

Οι εποικιστικές αρχές σε ορισμένες περιπτώσεις μερίμνησαν για τη χορήγηση κλήρου προς τους ημι-νομάδες κτηνοτρόφους, τους οποίους αξιοποίησαν ως βοσκότοπους. Από τη διανομή δεν ευεργετήθηκαν όλες οι εγκαταστάσεις αλλά οι οκτώ από τις 26 συνολικά (τα δεδομένα παρατίθενται με κάθε επιφύλαξη μιας και δεν έχουν επαληθευθεί από άλλη πηγή). Σε αυτές ο κλήρος, όπως και ο αντίστοιχος προσφυγικός, ποίκιλε ανάλογα με την περιοχή από 18 έως και 30 στρ./οικογένεια. Οι δικαιούχοι παραλάμβαναν τους τίτλους ιδιοκτησίας όταν αποπλήρωναν την αξία του κλήρου στις εποικιστικές αρχές. Πάντως η ενασχόληση των σαρακατσάνων με τις γεωργικές καλλιέργειες αναπτύχθηκε κατά κύριο λόγο στις μεταπολεμικές δεκαετίες.

Σε σύντομο χρονικό διάστημα και υπό τις επιταγές της κεντρικής διοίκησης ο ημι-νομαδικός πληθυσμός βίωσε τον περιορισμό των δικτύων εποχικής μετακίνησης του, την αναγκαστική εγκατάσταση του σε μια περιοχή, την έναρξη ενασχόλησης του με τις γεωργικές εργασίες και τις πιέσεις μιας συνολικότερης αναπροσαρμογής των λειτουργικών δομών του (π.χ. διάσπαση τσελιγκάτου). Οι προαναφερόμενες αλλαγές συμπληρώθηκαν από μια σειρά άλλων (απασχόληση και σε άλλους κλάδους της οικονομίας, μετανάστευση προς τις χώρες της δυτικής Ευρώπης, μετακίνηση προς τα αστικά κέντρα της χώρας) κατά την περίοδο 1950-1980, σηματοδοτώντας τον δραστικό περιορισμό της νομαδικής κτηνοτροφίας¹⁷⁸².

Για τις εποικιστικές αρχές και την κεντρική διοίκηση είχε δρομολογηθεί πλέον η προσπάθεια απομάκρυνσης των δομών του οθωμανικού παρελθόντος και προσανατολισμού των λειτουργιών της τοπικής οικονομίας στην ελληνική ενδοχώρα. Η ημι-νομαδική κτηνοτροφία αδύναμη απέναντι στις επιταγές του εποικισμού της Θράκης προσαρμόστηκε σταδιακά στις λειτουργίες της νεοπροσαρτηθείσας περιφέρειας.

¹⁷⁸¹ Πετμεζάς Σ. Δ. (χ.η.), «Αγροτική Οικονομία», στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα, 1922-1940: Ο Μεσοπόλεμος*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, Β1: 189-249, σσ. 216-217.

¹⁷⁸² Μαυρογιάννης Δ. (1998), *Οι Σαρακατσάνοι της Θράκης, της Κεντρικής και Ανατολικής Μακεδονίας: Καταγραφή Οικογενειών, Νοικοκυριών και Επαγγελματιών*, Αθήνα: Δωδώνη, σσ. 23-115.

2) Επιλεγμένες μελέτες περιπτώσεων

Στα κομμάτια που ακολουθούν, γίνεται μια προσπάθεια διερεύνησης κάποιων ολοκληρωμένων μελετών περιπτώσεων. Αυτά λαμβάνουν χώρα σε μια χρονική περίοδο που έχει την αφετηρία της στο φθινόπωρο του 1922, μέχρι και τους πρώτους μήνες της διακυβέρνησης του Μεταξά. Διαμέσων αυτών, παρουσιάζονται οι μορφές εκδήλωσης του χωρικού ανταγωνισμού μεταξύ της κυρίαρχης και των μειονοτικών εθνοτικών ομάδων, ιδίως των μη ανταλλάξιμων κατοίκων και παράλληλα εκτίθενται οι πρακτικές ελέγχου και διαχείρισης του χώρου και του τόπου για τις ανάγκες του εποικισμού και της χωρικής ενσωμάτωσης της Θράκης.

2.1) Τα μουσουλμανικά νεκροταφεία εντός του πολεοδομικού ιστού της Κομοτηνής

Η παρουσία των προσφύγων έδωσε τη δυνατότητα ανανέωσης της θρακικής τοπιογραφίας με κάθε τρόπο και κάθε μέσο. Οι αλλαγές που επήλθαν στο τοπίο των πόλεων συμπεριέλαβαν κάθε πιθανό συστατικό μέρος του. Ένα από αυτά ήταν και οι τόποι θρησκευτικού ενδιαφέροντος, και ειδικότερα τα τεμένη και οι χώροι ταφής.

Αναπόφευκτα η κοινότητα των μουσουλμάνων βίωσε περισσότερο έντονα το πρόβλημα από οποιαδήποτε άλλη, παρά το διεθνές καθεστώς προστασίας της. Όπως προαναφέρθηκε, αρκετοί θρησκευτικοί χώροι, και συγκεκριμένα, τεμένη, καταλήφθηκαν για την ικανοποίηση των πρώτων στεγαστικών αναγκών του προσφυγικού πληθυσμού, αλλά και του μεγάλου αριθμού των στρατιωτικών δυνάμεων. Σημειώνεται πως καμία άλλη κοινότητα δεν βίωσε την μαζική απόσπαση και την αλλαγή χρήσης των τόπων τέλεσης θρησκευτικών τελετών και των τόπων ταφής των νεκρών της καθώς και την αλλαγή χρήσης τους. Εξαίρεση αποτελούν ορισμένοι θρησκευτικοί τόποι της βουλγαρόφωνης κοινότητας.

Αργά ή γρήγορα οι πολιτικές και οι στρατιωτικές αρχές αναγκάστηκαν να επιστρέψουν τους τόπους λατρείας των μουσουλμάνων. Ταυτόχρονα και περισσότερο προς διασκέδαση της γνώμης της τουρκικής αντιπροσωπείας και των μελών της Μικτής Επιτροπής, το ελληνικό κράτος χορήγησε χρηματικά ποσά για την επισκευή 257 τεμενών σε ολόκληρη τη Θράκη¹⁷⁸³.

Την ίδια εξέλιξη δεν είχε όμως μια άλλη κατηγορία θρησκευτικών χώρων, όπως τα μουσουλμανικά νεκροταφεία. Επί του προκειμένου η μουσουλμανική κοινότητα απόλεσε οριστικά τους τόπους (ιδιοκτησιακά δικαιώματα) και τη χρήση τους, όπου

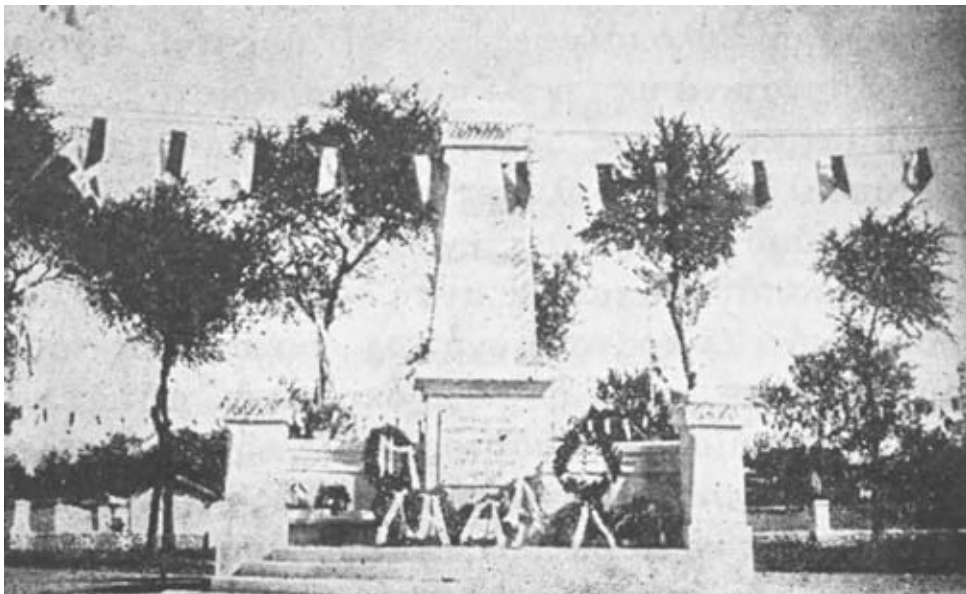
¹⁷⁸³ Στην έδρα της Γενικής Διοίκησης, προέβη στον εξωραϊσμό του περιβάλλοντος χώρου στο Εσκή Τζαμί, με την ενεργή συμμετοχή του μουφτή (Σεφκή Εφέντης Μπαμπαλάκης, Σεπτέμβριος 1922-Μάρτιος 1924) στην επιτροπή εξωραϊσμού. Ι.Α.Υ.Ε. 1926/Γ/68/VI Έκθεσις Γενικής Διοικήσεως Θράκης, Κομοτηνή, όπως παρατίθεται στο Σολταριδής Σ. Α. (1997), *Η Ιστορία των Μουφτειών της Δυτικής Θράκης*, Αθήνα: Νέα Σύνορα-Λιβάνης, σ. 119-Ι.Α.Υ.Ε. 28 ΚΤΕ/1923/Φάκ. 8/Υποφάκ. 3/Τμήμα 1: Ζητήματα μουσουλμάνων Δ. Θράκης, Βασίλειο της Ελλάδος, Γενική Διοίκηση Θράκης, αρ. πρωτ. 3545, Κομοτηνή, 05-11-1923, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Τμήμα Α' Πολιτικό, Αθήνα.

ιστορικά έλεγχε και αξιοποιούσε. Συνολικά με την αφαίρεση της μουσουλμανικής κυριότητας μετατράπηκαν (α) σε σχολεία και (β) σε χώρους πρασίνου (πάρκα) και (γ) χώρους εμπορικής δραστηριότητας, αλλάζοντας ριζικά την χρήση τους.

Ειδικότερα κατά την πρώτη περίπτωση καταγράφονται παραδείγματα τόπων ταφής εντός του οικιστικού πλέγματος της Κομοτηνής, όπως το σύμπλεγμα μικρών σε έκταση νεκροταφείων, πλησίον της κεντρικής αγοράς της πόλης (ανατολικά) καθώς και το μικρότερο σε έκταση νεκροταφείο επί της οδού Σταθμού (νοτιοδυτικά του Ταμπακχανέ μαχαλά). Σημειώνεται ότι κατά τη δεκαετία του 1950, στο χώρο του νεκροταφείου εντός του Κιρ-Μαχαλέ, οικοδομήθηκε το πρώτο μειονοτικό σχολείο δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, το γνωστό *Celal Bayar*.

Επί του προαναφερόμενου συμπλέγματος, με απόφαση του Γενικού Διοικητή Θράκης και υπό τις διατάξεις του στρατιωτικού νόμου, απαλλοτριώθηκε έκταση 21 στρεμμάτων για την κατασκευή του *Δημοτικού Πάρκου Αγίας Παρασκευής* (1923). Στην άλλη περίπτωση προς τα τέλη της δεκαετίας του 1920, κατασκευάστηκε μετά από απαλλοτρίωση το *Ηρώο* των θυμάτων του ελληνοτουρκικού πολέμου, που διακοσμήθηκε από το έργο ενός ντόπιου γλύπτη¹⁷⁸⁴.

Φωτογραφία 2.ι.31: Το Μικρό Ηρώο της Κομοτηνής

Πηγή: Θρακική Στοά (1932), *Λεύκωμα Θράκης-Μακεδονίας*, Κομοτηνή: Δρακόπουλος Αργ.-Τύποις Απ. Αντωνιάδου, σ. 226

Την ίδια περίοδο παραχωρήθηκε στην Ξάνθη, με απόφαση της Γενικής

¹⁷⁸⁴ Λιάπης Α. (1996), *Η Κομοτηνή και η Περιφέρεια της: Ιστορική, Περιηγητική και Αρχαιολογική Σκιαγραφία*, Κομοτηνή: Μορφωτικός Όμιλος Κομοτηνής, σ. 35· Θρακική Στοά (1932), *Λεύκωμα Θράκης-Μακεδονίας*, Κομοτηνή: Αργ. Δρακόπουλος-Τύποις Απ. Αντωνιάδου, σ. 250· Μ.Ι.Ε.Τ., Διεύθ. Διαχ. Κτημ. Ανταλ./Α1/Σ52/Υ131/Β2, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Διεύθυνση Διαχείρισης Κτημάτων εξ Ανταλλαγής, Τμήμα Διαχείρισης, 26-11-1932, αρ. πρωτ. 18377/587, Αθήνα, εμπιστευτικό, προς: Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, υποκατάστημα Κομοτηνής.

Διοίκησης, στους πρόσφυγες μικρο-επιτηδευματίες κατά μήκος της ερημικής οδού Καβάλας και επί του ανατολικού άκρου του ανενεργού μουσουλμανικού νεκροταφείου επιφάνεια για την εγκατάσταση των επιχειρήσεών τους (κατασκευή παραπηγμάτων). Κάθε δικαιούχος έλαβε οικοπέδο βάθους 20 μέτρων (και άγνωστου πλάτους) από την μουσουλμανική περιουσία χωρίς να έχει προηγουμένως διευθετηθεί το ιδιοκτησιακό καθεστώς αυτών¹⁷⁸⁵. Συνολικά, επί ίδιου του θέματος ο Aydinli, αόριστα, αναφέρει ότι την ίδια τύχη είχαν 190-200 μουσουλμανικά νεκροταφεία στη Θράκη όταν κατά τη δεκαετία του 1920 μετατράπηκαν σε πάρκα και στάδια¹⁷⁸⁶.

Μερικά χρόνια αργότερα και υπό τις συνθήκες που δημιούργησε η Συνθήκη της Άγκυρας (1925) μια σειρά μουσουλμανικών νεκροταφείων μετατράπηκαν σε εκπαιδευτικά ιδρύματα για τις ανάγκες των μελών της κυρίαρχης ομάδας. Βάσει των ρυθμίσεων της τα αστικά κτήματα που δεν συνιστούσαν παράρτημα οποιουδήποτε γηπέδου ή ακόμα και υπό κατάληψη κτήματα, μπορούσαν να απαλλοτριωθούν αναγκαστικά υπέρ του ελληνικού δημοσίου, εφόσον μεταβιβαζόταν στην Μικτή Επιτροπή ένας κατάλογος με τα εξαγορασμένα κτήματα¹⁷⁸⁷.

Έτσι, το 1927 η Γενική Διοίκηση Θράκης έπειτα από φετβά που υπέγραψε ο μουφτής (Σεφκή Εφέντης Μπαμπαλάκης, 1927 έως 17-01-1930) της προσφάτως ιδρυθείσας μουφτείας Ξάνθης επέτρεψε για το ανενεργό νεκροταφείο μαζί με μια σειρά καταστημάτων που συνόρευαν με τον χώρο ταφής στην περιοχή Παζάρ-Γιολού (Pazarolu) την απαλλοτρίωση υπέρ του ελληνικού δημοσίου για τη δημιουργία γυμνασίου¹⁷⁸⁸. Αντίστοιχη ενέργεια εκδηλώθηκε στην Κομοτηνή όταν σε οικοπέδο που χρησιμοποιόταν ως νεκροταφείο, και υπό κατάληψη από τις εποικιστικές αρχές, σχεδιάστηκε η οικοδόμηση σχολείου δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Οι εργασίες κατασκευής του άρχισαν με την έκδοση του φετβά από τον μουφτή Κομοτηνής (Νεβζάτ Χαφίζ Μεχμέτ, 18-03-1924 έως 03-06-1935) και τον αποχαρκτηρισμό του οικοπέδου¹⁷⁸⁹.

Νομικά τα νεκροταφεία, από τη οθωμανική περίοδο, αποτελούσαν βακουφική περιουσία και ελέγχονταν απευθείας από τα θρησκευτικά ιδρύματα της πόλης και αργότερα από τα *Νεκροταφικά Συμβούλια* (νόμος 2345 του 1920) των κατά τόπους

¹⁷⁸⁵ Κωνσταντινίδης Ν. Θ. (2005), *Ξανά στο Φως: Αναδιφώντας τη Θράκη του Φωτίου Αποστολίδη*, Ξάνθη: Τελεία & Παύλα, σσ. 191-192.

¹⁷⁸⁶ Aydinli A. (1971), *Batu Trakya Faciasinin iç Yüzü*, Istanbul: Aydinli Cagaloglu, (περιληπτική μετάφραση Ανδρεάδη Κ. (1973) στο Βαλκανική Βιβλιογραφία, Τόμος Α' - Συμπλήρωμα, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, σσ. 311-456), σσ. 425-426.

¹⁷⁸⁷ I.A.Y.E. 1925/Γ/68/ΑΠΕ/2, Κτήματα Μουσουλμάνων Δ. Θράκης, Delegation Hellénique A la Commission Mixte pour L' Echange des Populations Greques et Turques, Constantinople, 12-10-1925, αρ. πρωτ. 6985, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Τμήμα Γ' Πολιτικό, Αθήνα και το συνημμένο σε έγγραφο προς την Γενική Διοίκηση Θράκης, Διεύθυνση Εσωτερικών, 12-10-1925, Κομοτηνή· I.A.Y.E. 1925/Γ/68/ΑΠΕ/2, Κτήματα Μουσουλμάνων Δ. Θράκης, Γενική Διοίκηση Θράκης, Διεύθυνση Εσωτερικών, αρ. πρωτ. 1186, 19-08-1925, Κομοτηνή, προς: κ. Εξηντάρη, πρόεδρο της Ελληνικής Αντιπροσωπείας στην Μικτή Επιτροπή Ανταλλαγής, Κωνσταντινούπολη.

¹⁷⁸⁸ I.A.Y.E. 1927/Β/37 Γενική Διοίκηση Θράκης, αρ. πρωτ. 257, 18-04-1927, Κομοτηνή, όπως παρατίθεται στο Σολταριδής Σ. Α. (1997), *Η Ιστορία των Μουφτειών της Δυτικής Θράκης*, Αθήνα: Νέα Σύνορα-Λιβάνης, σ. 167.

¹⁷⁸⁹ I.A.Y.E. 1927 Β' Πολιτική, 1925-1930, Περί της Δυτικής Θράκης, Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, αρ. πρωτ. 10562, 23-03-1927, προς: Υπουργείο Γεωργίας Διεύθυνση Εποικισμού, Αθήνα.

μουφτειών¹⁷⁹⁰. Εν τέλει το 1930 με τον νόμο 4306 η κυβέρνηση Βενιζέλου αποφάσισε την οριστική παραχώρηση των νεκροταφείων στις κατά τόπους κοινότητες και δήμους¹⁷⁹¹. Η έκδοση του φετβά λειτουργούσε ως πράξη μεταβίβασης μια βακουφικής περιουσίας στο ελληνικό δημόσιο και προσέδωσε νομιμότητα στη συνεργασία μουσουλμανικών θρησκευτικών αρχών και του εποικιστικού μηχανισμού.

Οι μετατροπές των νεκροταφείων σε πάρκα και σχολεία δεν είχε την ίδια αποδοχή από όλα τα μέλη της μουσουλμανικής κοινότητας και της τουρκικής αντιπροσωπείας. Οι πρώτες αντιδράσεις εκδηλώθηκαν από την τουρκική κυβέρνηση στην πράξη της Γενικής Διοίκησης το 1923. Για τη Γενική Διοίκηση μέσω της συγκεκριμένης πολεοδομικής επέμβασης επιτεύχθηκε ο εκσυγχρονισμός της περιοχής με το καλαίσθητο άλσος όπως και έγινε στο Άλσος του Ζαπτείου στην Αθήνα, με το γνωστό αγγλικό νεκροταφείο. Επιπλέον σύμφωνα με τους κυβερνητικούς ισχυρισμούς: προστατεύθηκε ο τόπος ταφής των νεκρών από τους καθημερινούς εξευτελισμούς (σταβλισμός ζώων του εβδομαδιαίου παζαριού) και αναδείχθηκε η ιερότητά του με τον καλύτερο δυνατό τρόπο, πολύ περισσότερο, αφού μετά τις ανασκαφές τα λείψανα των νεκρών και τα ερείπια σώθηκαν¹⁷⁹². Άλλωστε η απόφαση είχε τη συγκατάθεση του μουφτή Κομοτηνής (Σεφκί Εφέντη Μπαμπαλάκη) ο οποίος συμμετείχε στην επιτροπή εξωραϊσμού των νεκροταφείων¹⁷⁹³.

Οι συμμετοχές των ανώτατων θρησκευτικών λειτουργών στις επιτροπές καθώς και η εν συνέχεια έκδοση των αποφάσεων τους (φετβάδες) σε κάποιες περιπτώσεις κέρδισαν τις εντυπώσεις των αντιπροσώπων της τουρκικής διπλωματικής αποστολής. Έτσι η αντιπροσωπεία της στη Μικτή Επιτροπή εμφανίστηκε ικανοποιημένη από τον χειρισμό της υπόθεσης από τις ελληνικές αρχές και κατόπιν σχετικού διαβήματος, ο πρόεδρος της, δήλωσε ότι ευχαρίστως θέλει να συστήσει τα δέοντα προς τον μουφτή της Κομοτηνής¹⁷⁹⁴.

Πάντως το θέμα απασχόλησε την μουσουλμανική κοινή γνώμη μέσω των δημοσιευμάτων του τοπικού τουρκόφωνου τύπου. Τα άρθρα του νεοτεριστή

¹⁷⁹⁰ Σολταρίδης Σ. Α. (1997), *Η Ιστορία των Μουφτειών της Δυτικής Θράκης*, Αθήνα: Νέα Σύνορα-Λιβάνης, σ. 84· Ι.Α.Υ.Ε. 1927/76/4, Β' Πολιτική, Τμήμα ΙΙ, Μικτή Επιτροπή Ανταλλαγής Πληθυσμών, Γενική Διοίκηση Θράκης, αρ. πρωτ. 1433, 14-10-1925, Κομοτηνή, προς: Υπουργείο Γεωργίας, Διεύθυνση Εποικισμού· Υπουργείον Οικονομικών/Τμήμα Κτημάτων του Κράτους (1914), *Περί Βακουφίων*, Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, σ. 22.

¹⁷⁹¹ Πετρίδης Π. (2000), (επιμ. κειμένου και εισαγωγή), *Το Έργον της Κυβερνήσεως Βενιζέλου κατά την Τετραετία 1928-1932. Τι Υποσχέθη Προεκλογικώς και τι Επραγματοποίησε*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, σ. 217· Φ.Ε.Κ., 02-05-1930, αρ. φύλλου 140, Νόμος 4602, «Περί των εγκαταλειφθέντων ή καταργηθέντων νεκροταφείων».

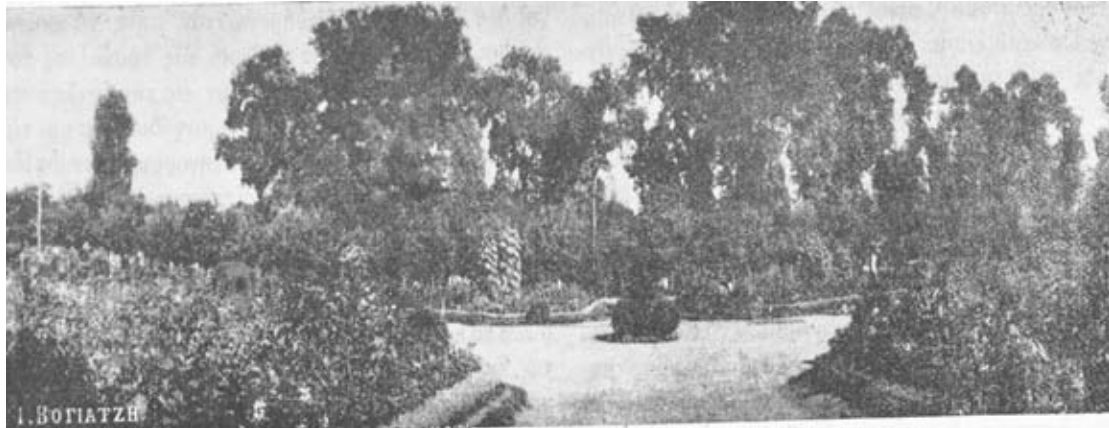
¹⁷⁹² Ι.Α.Υ.Ε. 28 ΚΤΕ/1923/Φάκ. 8/Υποφάκ. 3/Τμήμα 1: Ζητήματα μουσουλμάνων Δ. Θράκης, Βασίλειο της Ελλάδος, Γενική Διοίκηση Θράκης, αρ. πρωτ. 3545, Κομοτηνή, 05-11-1923, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Τμήμα Α' Πολιτικό, Αθήνα.

¹⁷⁹³ Ι.Α.Υ.Ε. 28 ΚΤΕ/1923/Φάκ. 8/Υποφάκ. 3/Τμήμα 1: Ζητήματα μουσουλμάνων Δ. Θράκης, Δ' Σώμα Στρατού, Επιτελείο, Καβάλα, αρ. εμπιστ. πρωτ. 21758/3759/2, 14-11-1923, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Τμήμα Α' Πολιτικό, Αθήνα.

¹⁷⁹⁴ Ι.Α.Υ.Ε. 1927 Β' Πολιτική, 1925-1930, Περί της Δυτικής Θράκης, Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, αρ. πρωτ. 10562, 23-03-1927, προς: Υπουργείο Γεωργίας Διεύθυνση Εποικισμού, Αθήνα.

δασκάλου και εκδότη Μεχμέτ Χιλμή (Mehmet Hilmi) μέσω της εφημερίδας *Yeni Adim* (Νέο Βήμα) της Ξάνθης για τις καταπατήσεις των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων της μουσουλμανικής κοινότητας αναφέρονται και στα ζητήματα των απαλλοτριωμένων νεκροταφείων. Η διαμάχη μεταξύ της *Yeni Adim* και της *Μακεδονίας*, που εκδιδόταν στη Θεσσαλονίκη είναι δηλωτική των ερωτημάτων εκ μέρους της μουσουλμανικής κοινότητας.

Φωτογραφία 2.ii.32: Το άλσος της Αγ. Παρασκευής στην Κομοτηνή

Πηγή: Θρακική Στοά (1932), *Λεύκομα Θράκης-Μακεδονίας*, Κομοτηνή: Δρακόπουλος Αργ.-Τύποις Απ. Αντωνιάδου, σ. 58

Τον Ιούλιο του 1927 αρθρογράφος της *Μακεδονίας* υποστήριξε ότι τα μουσουλμανικά νεκροταφεία ανήκαν στο ελληνικό δημόσιο. Η απάντηση έρχεται από τον Μεχμέτ Χιλμή, ο οποίος αναφερόμενος στις καταπατήσεις των μουσουλμανικών περιουσιών και συγκεκριμένα των νεκροταφείων της Θράκης, επικαλέστηκε το άρθρο 42 της Συνθήκης της Λωζάνης και την αθέτηση του από τις ελληνικές αρχές. Ο αρθρογράφος της *Μακεδονίας* επανήλθε με δύο άρθρα του και προσπάθησε να αντικρούσει τις θέσεις του Χιλμή. Αρχικά, στράφηκε εναντίον του τούρκου πρόξενου της Κομοτηνής, που δε διέψευδε τη θέση της *Yeni Adim*, αλλά απλά δήλωσε την αντίθεσή του.

Τα βασικά επιχειρήματά του επικεντρώθηκαν στην αχρησία στην οποία είχαν περιέλθει τα νεκροταφεία, στον δημόσιο χαρακτήρα τους -πράγμα που υποδήλωνε την υπαγωγή τους στην κατηγορία των δημόσιων γαιών- και στη λανθασμένη ερμηνεία του άρθρου 42, που προέβλεπε την προστασία των ορθόδοξων νεκροταφείων στην Πόλη εκ μέρους της τουρκικής πλευράς¹⁷⁹⁵. Επιπροσθέτως αναφέρθηκαν η υπαγωγή των εν χρήσει νεκροταφείων στους όρους της συνθήκης, καθώς και η μετατροπή νεκροταφείων στην Πόλη και στις Σαράντα Εκκλησίες ή

¹⁷⁹⁵ Ι.Α.Υ.Ε. 1927/76/4, Β' Πολιτική, Τμήμα ΙΙ, Μικτή Επιτροπή Ανταλλαγής Πληθυσμών, Υπουργείο Εξωτερικών, Τμήμα Τύπου, αρ. Πρωτ. 2355, 29-07-1927, Αθήνα, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων, Εφημερίδα *Μακεδονία*, αρ. φύλλου 5429, 25-07-1927, τίτλος άρθρου «Λόγοι και Αντίλογοι, Τα Τουρκικά Νεκροταφεία. Τι Λέγουν οι Συνθήκες. Μια Απάντησις», συντάκτης: Πολιουδάκης, Ε.

Κιρκ Κιλισέ (Kirk Kilise) σε πάρκα, από την τουρκική κυβέρνηση¹⁷⁹⁶.

Η περίπτωση του νεκροταφείου επί της οδού Καβάλας στην Ξάνθη θεωρείται διαφορετική. Η έκταση περιήλθε στην κυριότητα της Διοίκησης Δημοσίων Κτημάτων και όχι στη δημοτική αρχή (1929-1930). Αρχικά επιβλήθηκε ετήσιο μίσθωμα χρήσης για τα παραπήγματα που είχαν κατασκευάσει το 1922 και εν συνεχεία όταν αυξήθηκε η εμπορική κίνηση και οι αξίες γης, η υπηρεσία αποφάσισε την πώληση των παραχωρηθέντων οικοπέδων στους χρήστες τους έναντι καθορισμένου τιμήματος. Στις περιπτώσεις ασυμφωνίας μεταξύ κατόχων και της ιδιοκτήτριας υπηρεσίας, η εκποίηση των οικοπέδων έγινε μέσω πλειοδοτικών δημοπρασιών¹⁷⁹⁷.

Σε κάθε περίπτωση μεταφοράς του τόπου ταφής ή όχι, ο τόπος χάνοντας την ενεργή χρήση του δεν απέβαλε τη σημειολογία του για την αστική οργάνωση και, προπάντων, τη συμβολικότητά του για τους μουσουλμάνους κατοίκους της πόλης. Γενικά τα νεκροταφεία σύμφωνα με την αντίληψη των μελών της εκάστοτε ομάδας, θεωρούνται ως τόποι ένωσης, ιστορικής συνέχειας και συλλογικής μνήμης. Η οποιαδήποτε προσπάθεια αλλαγής αυτών των αξιολογικών γνωρισμάτων προκαλεί ασυνέχεια στους ιστορικούς και συλλογικούς δεσμούς της ομάδας με τον αναφερόμενο τόπο¹⁷⁹⁸.

Η αλλαγή χρήσης ενός έντονα συμβολικού τόπου, όπως τα νεκροταφεία του παραδείγματος, προκαλεί μια γενικότερη μεταμόρφωση του πολιτισμικού τοπίου των πολύ-εθνοτικών πόλεων της Θράκης. Σε μια περιοχή του κέντρου όπου δέσποζε η συμβολική παρουσία της κατά το παρελθόν κυρίαρχης ομάδας, μετά τις αλλεπάλληλες αλλαγές της πολιτικής εξουσίας, το σκηνικό δέχθηκε πιέσεις μεταβολής. Επιτεύχθηκε με τον τρόπο αυτόν η απομάκρυνση ενός συμβολικού τόπου μνήμης για τη μουσουλμανική κοινότητα, κλονίζοντας το αίσθημα συμμετοχής στο τοπίο της πόλης¹⁷⁹⁹.

Η νέα κυρίαρχη ομάδα με την υποστήριξη της κεντρικής πολιτικής εξουσίας ενεργοποιώντας το δικαίωμα επέμβασης στη σημειολογία του αστικού τοπίου που κατείχε, προσάρμοσε επιδεικτικά αυτήν προς εξυπηρέτηση των στόχων της¹⁸⁰⁰. Ήταν αναγκαίο να γίνει ορατή πια η απομάκρυνση από το παρελθόν και τις παραδοσιακές δομές οργάνωσης του χώρου και να πάρουν θέση τα εκσυγχρονιστικά σχήματα της

¹⁷⁹⁶ Ι.Α.Υ.Ε. Εφημερίδα *Μακεδονία*, 18-09-1927, τίτλος άρθρου, «Η Ελλάς και αι Μειονότητες, Οι Τούρκοι της Δυτικής Θράκης, Ζιζάνια και Ωμαί Αληθείαι», συντάκτης: Πολιουδάκης Ε.

¹⁷⁹⁷ Η τιμή πώληση κυμάνθηκε μεταξύ 150 και 250 δρχ./τ.μ. αναλόγως της απόστασης του οικοπέδου από το κέντρο της πόλης και εν συνεχεία μετά την καταβολή της πρώτης δόσης η υπηρεσία αύξησε την τιμή του σε 400δρχ./τ.μ. προκαλώντας την αντίδραση των μικροεπιχειρηματιών της περιοχής. Κωνσταντινίδης Ν. Θ. (2005), *Ξανά στο Φως: Αναδιφώντας τη Θράκη του Φωτίου Αποστολίδη*, Ξάνθη: Τελέια & Παύλα, σσ. 191-192.

¹⁷⁹⁸ Ansari H. (2007), "Burying the Dead: Making Muslim Space in Britain", *Historical Research*, σ. 2· Κουμαριανού Μ. (2000), «Μνήμη, Λήθη και Ιστορία του Χώρου. Η Περίπτωση της Πόλης της Μυτιλήνης», στο *Η Πόλη στους Νεότερους Χρόνους: Μεσογειακές και Βαλκανικές Όψεις, 19ος-20ος Αιώνας*, Αθήνα, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, 237-249, σ. 242.

¹⁷⁹⁹ Ansari H. (2007), "Burying the Dead: Making Muslim Space in Britain", *Historical Research*, σ. 3.

¹⁸⁰⁰ Cosgrove D. (1982). *Problems of Interpreting the Symbolism of Past Landscapes*. In Baker A. R. H. & Billinge M. (Eds.) "Period and Place: Research Methods in Historical Geography". Cambridge, Cambridge University Press: 220-230, σ. 222.

κεντρικά κατευθυνόμενης οργάνωσης του χώρου.

2.ii) Οι ανταλλάξιμες περιουσίες της Ξάνθης και της Κομοτηνής από το αρχείο Κτηματικής Υπηρεσίας Νομού Ξάνθης

Εκτός των ακίνητων περιουσιών των μη ανταλλάξιμων, που αξιοποιούσαν οι αρχές, στη Θράκη υπήρχαν περιουσίες μουσουλμάνων που ετίθεντο στο καθεστώς της ανταλλαγής. Αρχικά αυτές έγιναν αντικείμενο διαχείρισης των κατά τόπους οικονομικών εφοριών και της Διεύθυνσης Εποικισμού Θράκης, ενώ αργότερα πέρασαν στη δικαιοδοσία της Διαχείρισης Κτημάτων εξ Ανταλλαγής της Ε.Τ.Ε., (μέσα 1925 και έπειτα). Εν συνεχεία, περιγράφονται τα παραδείγματα ιδιοκτησιών υπό το καθεστώς των ανταλλάξιμων περιουσιών, μιας αγροτικής έκτασης στην περιοχή του Έβρου, αγροτικών εκτάσεων στην περιοχή της Χρύσας και κάποιων άλλων στις παρυφές και εντός των ορίων του αστικού ιστού της Ξάνθης.

Όπως αναφέρθηκε, ο έλληνας αντιπρόσωπος στη Μικτή Επιτροπή ζήτησε από τις ελληνικές αρχές να σεβαστούν τη Συμφωνία της Άγκυρας και να απόσχουν από οποιαδήποτε ενέργεια ενάντια στις μουσουλμανικές περιουσίες της Θράκης. Όμως, δυο εβδομάδες αργότερα, το περιστατικό της ιδιοκτησίας των Ντζαμπλή Ντιπλή Ισμαήλ και Αρίφ ογλού Ισμαήλ στο Χειμώνιο (επαρχία Ορεστιάδας) έδειξε το αντίθετο. Ο αρχικός ιδιοκτήτης, μετά τον θάνατό του, κληροδότησε μια έκταση στους δύο γιους του και τη διένειμε σε ίσα ιδανικά μερίδια. Ο ένας εκ των νέων ιδιοκτητών αποδήμησε για την Τουρκία και αυτεπάγγελα κηρύχθηκε *φυγάς*¹⁸⁰¹ από τις αρχές (αργότερα απεβίωσε χωρίς να επιστρέψει στο Χειμώνιο)¹⁸⁰².

Το κομμάτι της ιδιοκτησίας του θεωρήθηκε μέρος των ανταλλάξιμων περιουσιών και έτσι καταλήφθηκε από την τοπική οικονομική εφορία η οποία με τη σειρά της το μεταβίβασε στη Διεύθυνση Εποικισμού της Γενικής Διοίκησης¹⁸⁰³. Επ' αυτών των εκτάσεων η Διεύθυνση Εποικισμού ανέθεσε στην Ε.Α.Π. την ανέγερση προσφυγικών οικιών. Σύντομα η οικοδομική δραστηριότητα ανεστάλη, έπειτα από σχετική εντολή του Εξηντάρη, που ζήτησε τη διακοπή των εργασιών και την επιστροφή των κατεχόμενων γαιών, επικαλούμενος τη διακρατική συμφωνία. Με εντολή του διευθυντή Εποικισμού Θράκης (Δομέστιχος) οι εποικιστικές αρχές όφειλαν να επιστρέψουν στους ιδιοκτήτες την καταληφθείσα επιφάνεια (55 στρ.), εκτός από τα 25 στρ. που ανήκαν στον θανόντα. Η απόδοση δεν έγινε ποτέ και 14 επιπλέον στρέμματα καταλήφθηκαν με πρωτοβουλία του υπεύθυνου εποικισμού στην

¹⁸⁰¹ Όρος που εισήχθη από τις ελληνικές αρχές για τους μη ανταλλάξιμους κατοίκους που αποδημούσαν προς τις περιοχές ανατολικά του Έβρου ποταμού.

¹⁸⁰² Ι.Α.Υ.Ε. 1925 Β' Πολιτική, 1925-1930, Περί της Δυτικής Θράκης, Ελληνική Δημοκρατία, Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, Διεύθυνση Εποικισμού Θράκης, αρ. πρωτ. 13506, Κομοτηνή, 11-09-1925, τηλεγράφημα, Εξαίρετικά Επείγον, προς: Εποικιστική Υπηρεσία Ορεστιάδας.

¹⁸⁰³ Ι.Α.Υ.Ε. 1925 Β' Πολιτική, 1925-1930, Περί της Δυτικής Θράκης, 9^η Υποεπιτροπή, Αλεξανδρούπολη, 17-08-1925, αρ. πρωτ. 82, προς: κ. Γ. Εξηντάρη, Πρόεδρο της Ελληνικής Αντιπροσωπείας στην Μικτή Επιτροπή Ανταλλαγής Ελληνοτουρκικών Πληθυσμών, Κωνσταντινούπολη.

περιοχή της Νέας Ορεστιάδας. Η συγκεκριμένη ενέργεια επέφερε την απόλυση του¹⁸⁰⁴.

Εν τω μεταξύ οι εργασίες οικοδόμησης των προσφυγικών οικιών είχαν προχωρήσει αρκετά και το χρηματικό ποσό που είχε δαπανηθεί, ήταν απαγορευτικό για την παύση των εργασιών εκ μέρους της Ε.Α.Π. Οι μη ανταλλάξιμοι μουσουλμάνοι ιδιοκτήτες όφειλαν να συμμορφωθούν με την κατάσταση και να προχωρήσουν στην πώληση του κτήματος στην υπηρεσία εποικισμού Ορεστιάδας¹⁸⁰⁵.

Δυστυχώς δεν γνωρίζουμε την εξέλιξη της υπόθεσης, από τη στιγμή που ο αποδημών δεν απεβίωσε και άρα διατηρούσε το δικαίωμα επιστροφής στη Θράκη ως μη ανταλλάξιμος. Το πιθανότερο -όπως άλλωστε έπρατταν σε αντίστοιχες περιπτώσεις οι τοπικές αρχές- ήταν η θεώρηση της περιουσίας ως εγκαταλελειμμένης από τον αρχικό της ιδιοκτήτη (ακόμη και κατά την παρουσία επίσημων πληρεξούσιων), και εν συνεχεία, η αξιοποίηση της για τις ανάγκες της προσφυγικής εγκατάστασης και αποκατάστασης.

Έτσι γίνεται αντιληπτός ο τρόπος με τον οποίο οι εποικιστικές αρχές επικαλούμενες την πορεία των οικοδομικών εργασιών, απομάκρυναν το ενδεχόμενο επιστροφής των κατεχόμενων εκτάσεων. Οι αρχικοί ιδιοκτήτες με τη σειρά τους ευελπιστούσαν και εναπέθεταν τις ελπίδες τους σε μια ευνοϊκή συγκυρία, που τροφοδοτείτο από την πορεία των ελληνοτουρκικών σχέσεων και την εφαρμογή της αρχής της αμοιβαιότητας.

Στη συνέχεια αναλύεται το παράδειγμα των ανταλλάξιμων ακίνητων περιουσιών της Αϊσέ Χανούμ (Ayşe Hanım), κατοίκου Ξάνθης, του Μπαϊράμ ογλού Μουσταφά (Bayram oğlu Mustafa) και του Χασάν ογλού Ιμπραήμ (Hasan oğlu İbrahim) κατοίκων Χρύσας, που σήμερα έχουν περιέλθει στη δικαιοδοσία της Κτηματικής Υπηρεσίας Ξάνθης. Τα παραδείγματα θα ολοκληρώσουν την περιγραφή της διαχείρισης των ανταλλάξιμων περιουσιών και τη διαμάχη μεταξύ των μουσουλμάνων ιδιοκτητών και των τοπικών αρχών (βλέπε Πίνακες 29-Α).

Στο παράδειγμα για την πόλη της Ξάνθης εξετάζονται τα κτήματα της ανταλλάξιμης Αϊσε Χανούμ σύζυγο του Χαλήλ ογλού Χασάν (Halil oğlu Hasan), της Σαδικά Χαμούμ (Sadika Hanım), σύζυγο του Ιμám Χατζή Ρετζέπ Εφέντη (İmam Hacı Recep Efendi) και της Ουχινέ Χανούμ (Ühine Hanım), σύζυγο του Τεφίκ Εφέντη (Tefik Efendi). Κανένα από τα παραδείγματα δεν περιλαμβάνει συμπαγείς ιδιοκτησίες, αλλά αντιθέτως τα ανταλλάξιμα κτήματα αποτελούν αδιανέμητα μερίδια από τη συνολική ακίνητη περιουσία (οικόπεδα, οικίες και αγροί).

Αναφορικά με την κατοχή τους από τις μουσουλμάνες ιδιοκτήτριες,

¹⁸⁰⁴ Ι.Α.Υ.Ε. 1925 Β' Πολιτική, 1925-1930, Περί της Δυτικής Θράκης, Κομοτηνή, 31-10-1925 [χειρόγραφη επιστολή].

¹⁸⁰⁵ Ι.Α.Υ.Ε. 1925, Β' Πολιτική, 1925-1930, Περί της Δυτικής Θράκης, Ελληνική Δημοκρατία, Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, Διεύθυνση Εποικισμού Θράκης, Τμήμα Εγκατάστασης, Κομοτηνή, 13-11-1925, αρ. πρωτ. 13572, προς: Γραφείο Εποικισμού Ορεστιάδας.

σημειώνεται η κληροδοσία των κτημάτων της Αϊσέ Χανούμ από τον πατέρα της στην ίδια, καθώς και στη μητέρα της, Εσμή Χανούμ (Esmi Hanum), και την αδερφή της Φατμά Χανούμ (Fatma Hanım), σύζυγο του Σουλεϊμάν ογλού Χασάν (Süleyman oğlu Hasan). Η περιουσία της Ουχινέ Χανούμ (ένα κτήμα) και της Σαδικά Χανούμ (ένα κτήμα) τελούσαν υπό συνιδιοκτησία με τους συζύγους τους. Η περιουσία της Αϊσέ Χανούμ αποτελείτο από έξι αστικά ακίνητα (οικόπεδα, οικία και εμπορικό κατάστημα) εντός του υφιστάμενου αστικού ιστού, του Ταμπακχανέ Μαχαλά και της συνοικίας Σαμμάκωβ και δύο αγροτικά κτήματα που βρίσκονταν στις παρυφές της πόλης στην ευρύτερη περιοχή της παραπάνω συνοικίας.

Τα κτήματα των ανταλλάξιμων ιδιοκτητριών εντοπίστηκαν από την τοπική Διεύθυνση Ανταλλαγής και παραδόθηκαν στο υποκατάστημα της Ε.Τ.Ε. στην Ξάνθη¹⁸⁰⁶. Εν συνεχεία περιήλθαν στη δικαιοδοσία της Επιτροπής Διαχείρισης Ανταλλάξιμης Περιουσίας και τελικά στην Κτηματική Υπηρεσία του νομού Ξάνθης. Η ημερομηνία κατάληψης ή παραλαβής τους από την αντίστοιχη υπηρεσία της Ε.Τ.Ε. σημειώνεται μεταξύ 11-12-1925 (ΑΚ 13556/7609) και 29-06-1926 (ΑΚ 13756/9152). Κάποια άλλα ανταλλάξιμα κτήματα εντοπίστηκαν από τις αρχές καθυστερημένα - ακόμη και μεταπολεμικά- (ΑΚ 13598/7668, ΑΚ 13595/7665, ΑΚ 13602/7672) λόγω της εκμετάλλευσής τους από μη-ανταλλάξιμους κατοίκους ή από τρίτους (συνολικά ο αριθμός των κτημάτων αυτής της κατηγορίας, το καλοκαίρι του 1929, ανερχόταν στις 3.247 μονάδες)¹⁸⁰⁷.

Η έκταση του κάθε ανταλλάξιμου κτήματος που αναγράφεται στον πίνακα του παραρτήματος αντιστοιχεί στη συνολική ιδιοκτησία του κτήματος και όχι αποκλειστικά στο μερίδιο της ανταλλάξιμης περιουσίας. Έτσι, από το ανταλλάξιμο κτήμα (ΑΚ 13561/7614) που αντιστοιχεί σε έναν αγρό συνολικής έκτασης 3.200 τ.μ. στη θέση Αγιάν Ντερεσή (Ayan Deresi), στο Σαμμάκωβ στην Αϊσέ Χανούμ αντιστοιχούν τα 28/64 ή 1.400 τ.μ. του κτήματος, στη μητέρα της τα 8/64 ή 400 τ.μ. και στην συζευγμένη αδερφή της, Φατμά Χανούμ, το υπόλοιπο μερίδιο των 28/64 ή 1.400 τετραγωνικά μέτρα. Η ίδια ακριβώς ιδιοκτησιακή αναλογία παρουσιάζεται και στα υπόλοιπα ανταλλάξιμα κτήματα, πρώην ιδιοκτησίας Αϊσέ Χανούμ (ΑΚ 13557/7610, ΑΚ 13558/7611, ΑΚ 13559/7612, ΑΚ 13756/9152 και ΑΚ 7612/81).

Προκειμένου να διερευνηθεί ο ρόλος της Ε.Τ.Ε. στη διαχείριση των ανταλλάξιμων περιουσιών εξετάζονται οι τρόποι αξιοποίηση τους από το υποκατάστημα της Ξάνθης. Σημειώνεται ότι μέχρι και τις αρχές τις δεκαετίας του 1960 *ανταλλάξιμη περιουσία* εθεωρείτο αποκλειστικά το μερίδιο του/της ανταλλάξιμου ιδιοκτήτη/ριας υπό την τραπεζική διαχείριση.

¹⁸⁰⁶ Μ.Ι.Ε.Τ., Διεύθ. Διαχ. Κτημ. Ανταλ./Α1/Σ52/Υ131/Β1, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Διεύθυνση Διαχείρισης Κτημάτων εξ Ανταλλαγής, 10-02-1927, Αθήνα, προς: Υπουργείο Γεωργίας (Γραφείο Υπουργού), Ενταύθα.

¹⁸⁰⁷ Μ.Ι.Ε.Τ., Διεύθ. Διαχ. Κτημ. Ανταλ./Α1/Σ52/Υ131/Β1, Διεύθυνση Διαχείρισης Κτημάτων εξ Ανταλλαγής, Τμήμα Κτηματολογίου, 106081/151, 21-07-1929, Αθηνά, εμπιστευτικό, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Τμήμα Β', Πολιτικό.

Αναλυτικότερα στον ανταλλάξιμο αγρό (ΑΚ 13756/9152) έκτασης 1.824 τετραγωνικά μέτρα, στη θέση Αγιόνενα Ντεμεσή (Αἰγιονενα Demesi), η Εθνική Τράπεζα αποφάσισε τη μείωση της αξίας του τμήματος που κατείχε, από 6.600 δρχ. σε 6.000 δρχ. τον Ιούλιο του 1929. Επίσης, το Νοέμβριο του 1934 αποφάσισε να χορηγήσει δωρεάν στον Μουσικογυμναστικό Σύλλογο Ορφέα το μερίδιο των 303 τ.μ. (ΑΚ 7612/81) που κατείχε από γήπεδο στη συνοικία Σαμμάκωβ, ενάντια στην πολιτική της για οικονομικά οφέλη από τη διαχείριση της ανταλλάξιμης περιουσίας. Και στις δύο περιπτώσεις, η τράπεζα προέβη σε πλήρη και νομότυπη διαχείριση των ιδιοκτησιών, αποκλειστικά από τα μερίδια που κατείχε και όχι από τη συνολική τους έκταση.

Στη συνέχεια όπως δείχνει και ο πίνακας, κατά το 1961, η τελευταία ανταλλάξιμη ακίνητη περιουσία στο σύνολο της έκτασης χωρίστηκε σε δύο νέα τμήματα. Έτσι, η έκταση των 1.590 τ.μ. διαιρέθηκε σε κτήματα έκτασης 895 τ.μ. και 695 τ.μ. (ΑΚ 13559/7612). Σε μια άλλη περίπτωση, ο ανταλλάξιμος αγρός στη θέση Αγιάν Ντερεσή (ΑΚ 13561/7614), τον Αύγουστο του 1964, απέκτησε νέα όρια και περιορίστηκε στα 2.106 τ.μ. από την αρχική έκταση των 3.200 τετραγωνικών μέτρων.

Η συχνότερη βέβαια πρακτική εκμετάλλευσης των ανταλλάξιμων περιουσιών ήταν η εκμίσθωση τους στους τυχόν ενδιαφερόμενους ακόμα και με μη ανταλλάξιμους γηγενείς, βάσει μισθώματος που οριζόταν από το *Γνωμοδοτικό Συμβούλιο Ανταλλαγής*, που έδρευε στη Δράμα και την εκάστοτε τοπική επιτροπή της Εθνικής Τράπεζας¹⁸⁰⁸. Άλλωστε η παραχώρησή τους για εκμετάλλευση μέσω ενοικιαστηρίων συμβολαίων δεν φαίνεται να επιβαλλόταν από εθνοτικά κριτήρια, από τη στιγμή που οι μισθωτές είχαν τη δυνατότητα κάλυψης των οικονομικών απαιτήσεων που έθετε η τράπεζα. Η παραπάνω θέση βασίζεται σε άποψη της Γκιζελή σχετικά με τον μειωμένο κοινωνικό χαρακτήρα της εκποίησης των ανταλλάξιμων περιουσιών, εκ μέρους της υπηρεσίας διαχείρισής τους από την Εθνική Τράπεζα¹⁸⁰⁹.

Σε κάποιες περιπτώσεις η ενοικίαση τους δεν απέδωσε τα αναμενόμενα οικονομικά αποτελέσματα λόγω της μη καταβολής των μισθωμάτων, όπως το ακίνητο στη θέση Αγιόνενα Ντεμεσή (ΑΚ 13756/9152), μέχρι την εφαρμογή του σχετικής διευθέτησης (νόμος 5266/1931). Ενδεικτικά αναφέρονται οι καθυστερήσεις καταβολής των ενοικιαστηρίων μισθωμάτων από δημόσιους φορείς (ανταλλάξιμο κτήμα υπ' αρ. 2818, μισθωμένο στη *Διεύθυνση Τηλεγράφων, Ταχυδρομείων και Τηλεφώνων* της Γενικής Διοίκησης Θράκης) και ιδιώτες (ανταλλάξιμο οίκημα υπ' αρ. 435 στην Ξάνθη, ενοικιαστής Ε. Σαράντης, κάτοικος Γλυφάδας Αττικής)¹⁸¹⁰.

¹⁸⁰⁸ Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Α1/Σ35/Υ4/Φ10/Ε.Τ.Ε., Τμήμα Εργασιών Υποκαταστημάτων, Υπηρεσία Αγροτικής Πίστης, Ξάνθη, 19-10-1931, προς: τη Διοίκηση της Ε.Τ.Ε., Αθήνα.

¹⁸⁰⁹ Γκιζελή Β. Δ. (1992), "Η Κοινωνική Ένταξη των Αστών Προσφύγων στην Πόλη", *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 9, σσ. 70-71.

¹⁸¹⁰ Μ.Ι.Ε.Τ., Διεύθ. Διαχ. Κτημ. Ανταλ./Α1/Σ52/Υ129/Β3, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Τμήμα Διαχείρισης Κτημάτων εξ Ανταλλαγής, Υπηρεσία Διαχείρισης, Αθήνα, 23-05-1932, αρ. πρωτ. 18422, προς: Υπ. Συγκοινωνίας, Διεύθυνση Τ.Τ.Τ., Τμήμα Υ.Γ.Υ.· Μ.Ι.Ε.Τ., Διεύθ. Διαχ. Κτημ. Ανταλ./Α1/Σ52/Υ129/Β3, Εθνική Τράπεζα της

Παράλληλα αλλά σε μικρότερη κλίμακα σημειώθηκαν εκποιήσεις των ανταλλάξιμων περιουσιών εκ μέρους της διαχειρίστριας αρχής. Οι πωλήσεις των ανταλλάξιμων ακινήτων, εν αντιθέσει με τις ενοικιάσεις, είναι ελάχιστες προς τους μη-ανταλλάξιμους κατοίκους. Μια τέτοια περίπτωση ήταν η αγορά ενός τμήματος, στην Λουτφγιέ Χανούμ (Lütfiye Hanım), σύζυγο του Μπαμπαλή Μουσταφά ογλού Αχμέτ (Babali Mustafa oğlu Ahmet) και συνιδιοκτήτρια του 1/3 της εξ διαιρετού υπ' αρ. 41 ανταλλάξιμης οικίας στην Ξάνθη, έπειτα από απόφαση του Γενικού Διοικητή Θράκης, προηγούμενη απόφαση του Υπουργικού Συμβουλίου (υπ' αριθ. 762/02-10-1930) και έγκριση της *Κεντρικής Επιτροπείας Διαχείρισης των Κτημάτων εξ' Ανταλλαγής* (υπ' αριθ. 508/01-04-1932)¹⁸¹¹. Η ίδια στάση συνεχίστηκε και μεταπολεμικά και μόνον κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα επιτράπηκε η περιορισμένη αγορά από μουσουλμάνους κατοίκους της Θράκης¹⁸¹².

Η εκμετάλλευση των ανταλλάξιμων κτημάτων πρέπει να θεωρηθεί σε συνδυασμό με την εδραίωση των δομών του ελληνικού εθνικού κράτους και την αποδυνάμωση της πολυπληθέστερης κοινότητας στην περιοχή της Θράκης. Συγκεκριμένα, το παράδειγμα των ιδιοκτησιών της Αϊσέ Χανούμ (οικία του μουφτή Ζιά (Ziya), πρώην βυρσοδεψείο και εμπορικό κατάστημα) στην περιοχή Ταμπακχανέ αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση διείσδυσης σε χώρους με συμπαγή μουσουλμανική παρουσία και έντονο σημειολογικό χαρακτήρα (βλέπε Χάρτη-σκαρίφημα 55)¹⁸¹³. Η κατοχή του μεγαλύτερου μερίδιου των ακινήτων από την Ε.Τ.Ε. είχε ως συνέπεια τον δευτερεύοντα ρόλο των συν-ιδιοκτητών στη διαχείριση τους.

Σε άλλες περιπτώσεις οι ανταλλάξιμες περιουσίες εργάστηκαν ως ένα ακόμη εργαλείο για τη διάσπαση της μουσουλμανικής πρωτοκαθεδρίας σε προσοδοφόρες οικονομικές δραστηριότητες. Τα ανταλλάξιμα αγροτεμάχια στην περιοχή του *Πρώτου Γιακά*, στην Χρύσα, συνετέλεσαν στην αλλοίωση του ιδιοκτησιακού καθεστώτος της περιοχής, το οποίο ήδη δεχόταν πιέσεις από τις διανομές υπέρ των καπνοπαραγωγών

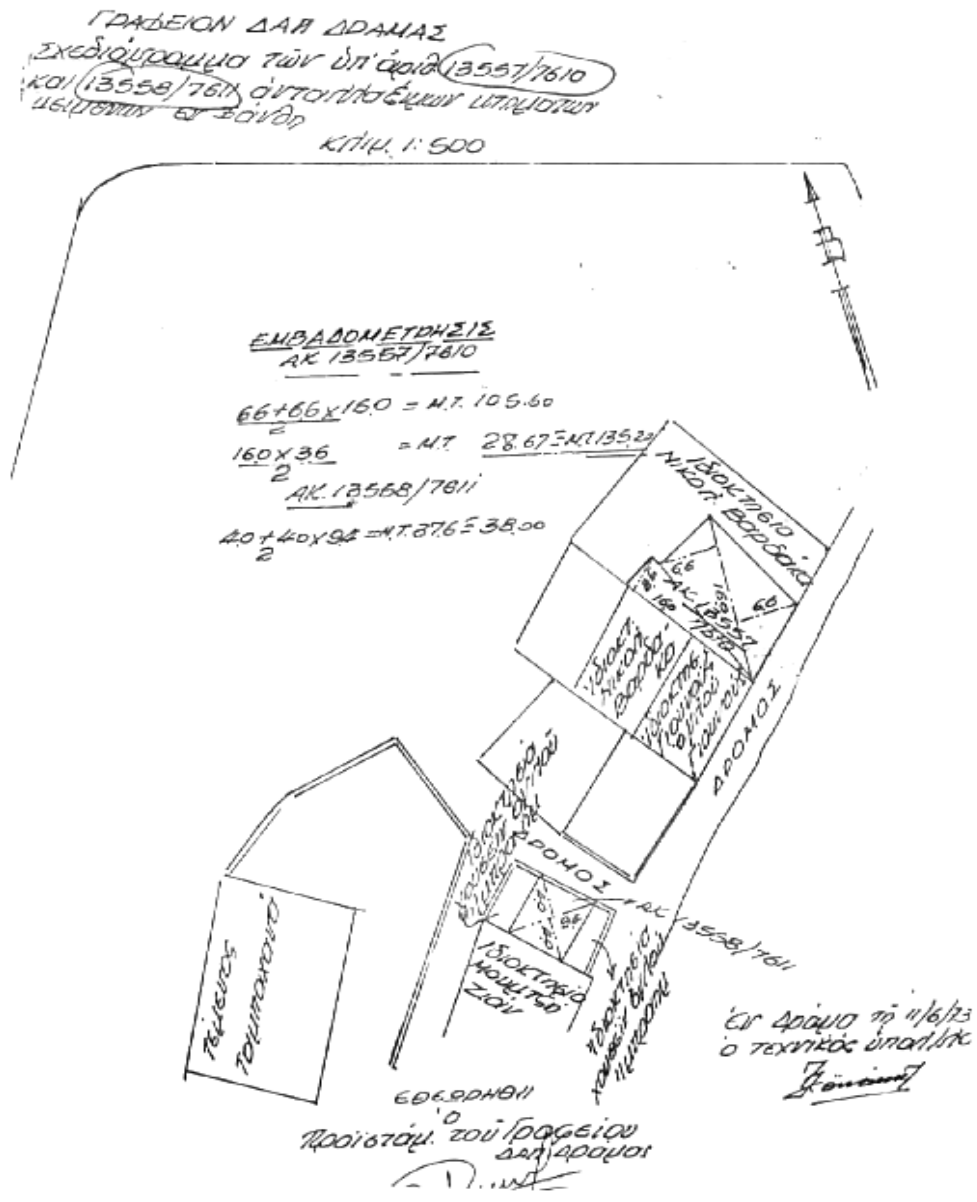
Ελλάδος, Τμήμα Διαχείρισης Κτημάτων εξ Ανταλλαγής, Υπηρεσία Διαχείρισης, Αθήνα, 05-04-1932, αρ. πρωτ. 12075, προς: Δημόσιο Ταμείο Καλλιθέας, Καλλιθέα· Μ.Ι.Ε.Τ., Διεύθ. Διαχ. Κτημ. Ανταλ./Α1/Σ52/Υ129/Β1, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Τμήμα Διαχείρισης Κτημάτων εξ Ανταλλαγής, Υπηρεσία Διαχείρισης, αρ. πρωτ. 20378/1097, Αθήνα, 26-02-1932, προς: Υπουργείο Οικονομικών, Γενική Διεύθυνση Δημοσίου Λογιστικού (Γραφείο Κυβερνητικού Επιτρόπου Ανταλλαξιμών), Ενταύθα· Φ.Ε.Κ., 17-08-1931, αρ. φύλλου 281, Νόμος 5266 περί κυρώσεως της κωδικοποιήσεως εις ενιαίον κείμενον και τροποποιήσεως των μεταξύ του ελληνικού δημοσίου και της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος συμβάσεων περι διαχειρίσεως των εν Ελλάδι κτημάτων των ανταλλαγέντων μουσουλμάνων.

¹⁸¹¹ Μ.Ι.Ε.Τ., Διεύθ. Διαχ. Κτημ. Ανταλ./Α1/Σ52/Υ129/Β1, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Τμήμα Διαχείρισης Κτημάτων εξ Ανταλλαγής, Υπηρεσία Γραμματείας, Αθήνα, αρ. πρωτ. 13247, 12-04-1932, προς: Υπουργείο Οικονομικών, Γραφείο Κυβερνητικού Εκπροσώπου.

¹⁸¹² Από το σύνολο των 250,843 στρ. εκποιημένων ανταλλάξιμων περιουσιών της Κτηματικής Υπηρεσίας του νομού Ξάνθης, μόνον τα 47,3 στρ. είχαν πουληθεί μέχρι το 2004 σε μουσουλμάνους της περιοχής. Ελληνική Δημοκρατία, Υπουργείο Οικονομικών, Κτηματική Υπηρεσία Νομού Ξάνθης, Κατάλογος Εκποιημένων και Ενεργών Ανταλλάξιμων Κτημάτων, 2004, Ξάνθη.

¹⁸¹³ Κτηματική Υπηρεσία Νομού Ξάνθης, Φάκελος Ανταλλαξιμών 3, Περιθόντα Ανταλλάξιμα Ξάνθης 2371-2415, Γραφείο Δ.Α.Π. Δράμας, Σχεδιάγραμμα των υπ. αρ. 13557/7610 και 13558/7611 ανταλλαξιμων κτημάτων κειμένων εν Ξάνθη, κλίμακα 1:500, 11-06-1973, Δράμα.

προσφύγων (AK 13595/7665, AK 13598/7668, AK 13602/7072).

Χάρτης (σκαρίφημα) 55. Ανταλλάξιμες περιουσίες στον Ταμπακχανέ Μαχαλέ της Ξάνθης (1973)
 Πηγή: Κτηματική Υπηρεσία Νομού Ξάνθης. Φάκελος Ανταλλάξιμων 3 Περιοθέντα Ανταλλάξιμα Ξάνθης 2371-2415

Τέλος, τα αστικά ανταλλάξιμα οικόπεδα (AK 13652/7615, AK 13556/7609) ενίσχυσαν ακόμη περισσότερο την παρουσία της κυρίαρχης ομάδας και των αντιπροσωπευτικών θεσμών της στο πιο ενεργό οικονομικά κομμάτι του πολεοδομικού ιστού της Ξάνθης, την περιοχή των καπναποθηκών. Η περίπτωση των οικόπεδων στο Σαμμάκωβ είναι διαφορετική για την οργάνωση της τοπιογραφίας της εν λόγω συνοικίας (AK 13559/7612, AK 7612/81). Τα αδόμητα οικόπεδα ικανοποίησαν τις εκσυγχρονιστικές τάσεις της οικιστικής ανάπτυξης με την παραχώρηση του ενός προς αξιοποίηση στο τοπικό αθλητικό σωματείο.

Με τα παραδείγματα που αναλύθηκαν, σκιαγραφήθηκε η αξιοποίηση των ακίνητων περιουσιών από τους φορείς διαχείρισης του ελληνικού έθνους-κράτους ανεξαρτήτως την νομής που διέθεταν σε αυτά. Συνολικά, η ανταλλάξιμη περιουσία που διαχειρίστηκαν η Εθνική Τράπεζα και το ελληνικό κράτος μπορεί να μην αποτελούσε ένα σημαντικό μέρος των γαιών που είχαν ήδη χρησιμοποιηθεί για τον εποικισμό και την προσφυγική αποκατάσταση, δεν έπαψε όμως να συγκαταλέγεται στις εκτάσεις που αποσπάστηκαν από την πολυπληθέστερη ομάδα. Η όλη προσπάθεια που περιεγράφη, δεν μπορεί να διακριθεί εκτός της γενικότερης αναμόρφωσης του θρακικού πολιτισμικού τοπίου όπως αυτή επιχειρήθηκε μέσω της προσφυγικής εγκατάστασης και αποκατάστασης και της ενσωμάτωσής του στο ελληνικό έθνος-κράτος.

2.iii) Βακουφικές και ορφανικές περιουσίες των μουσουλμανικών κοινοτήτων

Προς τα τέλη της δεκαετίας του 1920, μια σειρά σημαντικών αλλαγών καταγράφεται στο εσωτερικό της κοινότητας των μη-ανταλλάξιμων μουσουλμάνων πολιτών της Θράκης. Αυτές, προκλήθηκαν υπό τις πιέσεις της ελληνικής κεντρικής πολιτικής εξουσίας μέσω των τοπικών φορέων της. Δύο από τους μουσουλμανικούς κοινοτικούς θεσμούς που έγιναν φορείς αυτών των αλλαγών, ήταν οι ορφανικές και οι βακουφικές επιτροπές, ως διαχειριστικοί θεσμοί ακίνητων και κινητών μουσουλμανικών περιουσιών.

Η διερεύνηση της λειτουργίας και οργάνωσης, αυτών των θεσμών αποτυπώνει εύγλωττα την κατάσταση στην οποία είχαν περιέλθει οι κοινοτικές περιουσίες από τη διαχείρισή τους. Το πρώτο και το δεύτερο μέρος της αναφοράς του γενικού επιθεωρητή μειονοτήτων, Κ. Στυλιανόπουλου, σχετικά με τη μουσουλμανική κοινότητα της Θράκης, αποτελεί μια σημαντική πηγή πληροφόρησης επί του θέματος μέχρι και την υποβολή του στα αρμόδια όργανα του ελληνικού κράτους.

Ο νόμος 2345/1920 περιείχε ρυθμίσεις για τα θρησκευτικά και κοινοτικά ιδρύματα της μουσουλμανικής κοινότητας, τα οποία υπάγονταν στην εξουσία των κατά τόπους μουφτήδων. Σύμφωνα με αυτόν, σε κάθε μουφτεία υπήρχε μια διαχειριστική επιτροπή των μουσουλμανικών περιουσιών. Η επιτροπή αποτελείτο από επτά έως και 12 μέλη μεταξύ των εκλόγιμων μουσουλμάνων της περιοχής. Η ανάδειξή τους γινόταν ανά τριετία, μετά το 1941, μιας και μέχρι τότε τα μέλη διορίζονταν από τις αρχές¹⁸¹⁴. Αρχικά οι επιτροπές ήταν ενιαίες για τα βακουφικά και τα υπόλοιπα μουσουλμανικά κτήματα, στην περιοχή της Κομοτηνής μέχρι το 1941 και της Ξάνθης μεταξύ 1923-1932, οπότε και δημιουργήθηκαν ξεχωριστές επιτροπές

¹⁸¹⁴ Μ. Μ. Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Εξωτερικών Φ.58, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1930/Εγγραφο 173/47, Συγκριτική Εξέταση της Εφαρμογής των υπέρ των Μειονοτήτων Διατάξεων της Συνθήκης Λωζάννης στην Ελλάδα και στην Τουρκία, [συντάκτης, Σακελαρόπουλος].

για τις βακουφικές και τις υπόλοιπες περιουσίες¹⁸¹⁵.

Ο Τσιούμης υποστηρίζει -χωρίς να αναφέρει την πηγή- την ταυτόχρονη διαχείριση των βακουφικών περιουσιών και από τις μουσουλμανικές κοινότητες. Η ίδρυση των εν λόγω επιτροπών δεν στηριζόταν σε κάποιο σαφές νομικό πλαίσιο. Αρχικά, τα μέλη εκλέγονταν από την εκάστοτε κοινότητα. Η στάση της Γενικής Διοίκησης Θράκης απέναντί τους υπήρξε αμφισβητούμενη ως προς τους στόχους της, με την εντολή να αποφεύγει τις συναλλαγές μαζί τους. Στη συνέχεια, όμως, η τοπική διοίκηση τους ανέθεσε κάποιο έργο και σε κάποιες περιπτώσεις προχώρησε σε επιλεκτικό διορισμό τους¹⁸¹⁶.

Παράλληλα με την ύπαρξη των βακουφικών περιουσιών, οι οποίες θα εξετασθούν στη συνέχεια, σημαντική ήταν και η παρουσία των ορφανικών περιουσιών. Ως ορφανικές ονομάζονται οι περιουσίες των ανήλικων μουσουλμανοπαίδων τις οποίες διαχειριζόταν ο αρμόδιος κοινοτικός φορέας, όπως για παράδειγμα το *Ταμείο Ορφανών Ξάνθης (İskeçe Emval-i Sandığı)* κατά την οθωμανική διακυβέρνηση¹⁸¹⁷. Μετά την έναρξη της ανταλλαγής των πληθυσμών στη δικαιοδοσία των εν λόγω φορέων προστέθηκαν και οι ακίνητες περιουσίες των άκληρων μη ανταλλάξιμων μουσουλμάνων.

Οι σημαντικότερες επεμβάσεις της ελληνικής κρατικής εξουσίας εντοπίζονται στην ανασύσταση των ορφανικών επιτροπών και στην υπαγωγή τους στις αντίστοιχες έδρες των μουφτειών. Οι πράξεις αυτές έγιναν βάσει της απόφασης υπ' αρ. 29982 της Γενικής Διοίκησης Θράκης. Η λειτουργία τους γινόταν βάσει της σχετικής οθωμανικής και εν συνεχεία τουρκικής νομοθεσίας, εφόσον βέβαια δεν αντιτίθετο στους ελληνικούς νόμους δημόσιας τάξης. Η διοίκηση γινόταν από 5μελή διοικητικά συμβούλια, υπό την επίβλεψη του οικείου νομάρχη ή έπαρχου έπειτα από διορισμό της Γενικής Διοίκησης Θράκης. Τα διοικητικά συμβούλια απαρτιζόταν από τον οικείο μουφτή ως πρόεδρο, δύο μέλη του εκάστοτε δημοτικού συμβουλίου ή από άλλους έμπιστους μουσουλμάνους, τον ειρηνοδίκη και τον οικονομικό έφορο¹⁸¹⁸.

Το παράδοξο είναι ότι, τα συμβούλια των επιτροπών δεν τήρησαν ποτέ τη σχετική απόφαση και τις οδηγίες της Γενικής Διοίκησης. Άμεσα, λοιπόν, εκφράστηκαν διαμαρτυρίες για τη λειτουργία και κυρίως τη διαχείριση των περιουσιών «...εντεύθεν εσυνεχίσθη η κλοπή και διασπάθησις και κακή διαχείρισις των ορφανικών περιουσιών και προεκλήθησαν ένεκα τούτων παράπονα των

¹⁸¹⁵ Ανδρεάδης Κ. (1956), *Η Μουσουλμανική Μειονότητα της Δυτικής Θράκης*, Θεσσαλονίκη, σ. 7.

¹⁸¹⁶ Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τσιούμης Κ. Α. (1994), *Η Μουσουλμανική Μειονότητα της Δυτικής Θράκης και οι Ελληνοτουρκικές Σχέσεις (1923-1940)*. (Ιστορία-Πολιτική-Παιδεία), Παιδαγωγική Σχολή, Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σσ. 150-151.

¹⁸¹⁷ Μπακιρτζής Ι. Μ. (2001), "Δέκα Αποφάσεις (ilam) του Ιεροδικείου Ξάνθης", *Περί Θράκης*, 1, σσ. 138-142. Βασική λειτουργία του ήταν η χορήγηση δανείων-πιστώσεων, σε κατοίκους της υπαίθρου στα νότια και νοτιοδυτικά της πόλης για αγροτικές εκμεταλλεύσεις. Τα κεφάλαια προέρχονταν από την διαχείριση των ορφανικών περιουσιών με εγγυητές φερέγγυους κάτοικους της πόλης, που συνδέοταν με κάποια οικονομική ή συγγενική σχέση με τους δανειολήπτες.

¹⁸¹⁸ Μ. Μ. Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Εξωτερικών Φ.53, Μάιος-Σεπτέμβριος 1929/ΕΚΘΕΣΙΣ Περί της Μουσουλμανικής Μειονότητος Δυτικής Θράκης, Μέρος Β', [30-09-1929].

Μουσουλμάνων αποδιδόντων το πράγμα εις την άστοχον ανάμειξιν και την αστοργίαν της Ελλ. Διοικήσεως...»¹⁸¹⁹.

Τα παράπονα των μουσουλμάνων δεν ήταν αδικαιολόγητα κατά τον Στυλιανόπουλο. Χαρακτηριστικά σημειώνει «...ούτε ο ειρηνοδίκης και ο οικονομικός έφορος ή ταμίας επροθυμοποιήθησαν να λάβουν ενεργόν μέρος και μετέχουν των σχετικών συνεδριών ούτε η Γεν. Διοίκησης ενήσκησεν εποπτείαν τινά ή εξήτησε την ταμιακήν κίνησιν και σχετικήν έκθεσιν κατά τριμηνίαν και απολογισμόν και προϋπολογισμόν κατά το τέλος εκάστου οικονομικού έτους, ως ανέφερεν η απόφασις της. Τουναντίον άφηκε σιωπηρώς να κυριαρχήσουν και διευθύνουν ως θέλουν τα πράγματα οι μουφτήδες μη ενδιαφερευθείσα καν διά την συγκρότησιν των επιτροπών τούτων...»¹⁸²⁰.

Επιπλέον, κατά τη διάρκεια της παρουσίας του Στυλιανόπουλου και έπειτα από έρευνα που διεξήχθη, εντοπίστηκε μια σειρά παρατυπιών στη λειτουργία και στη διαχείριση των κινητών και ακίνητων περιουσιών που βρίσκονταν στη δικαιοδοσία τους. Ως τέτοιες κατεγράφησαν «...1) αυθαίρετοι διαχειρισταί 2) ανωμαλία απογραφής 3) καταχρήσεις 4) δραπετεύσεις εις Τουρκίαν των κατεχόντων ορφανικά χρήματα 5) παράνομα δάνεια εις ιδιώτας 6) έλλειψις της υπό της αποφάσεως της Γεν. Διοικήσεως οριζόμενης εγγυοδοσίας και τέλος πληροφορία μη αποδειχθείσα όμως, ότι η εφημερίς "Τενή Αντίμ" λαμβάνει εντεύθεν χρηματικήν υποστήριξιν, δυνάμενη ν' αποκρύβη, αφ' ού εγκαταλείφθη πάν μέσον ελέγχου...»¹⁸²¹.

Από την αναφορά του επιθεωρητή μειονοτήτων, ομολογείται ο τρόπος διαχείρισης των ορφανικών περιουσιών από τις αντίστοιχες διαχειριστικές επιτροπές. Σε κάθε περίπτωση, ο διορισμός τους ήταν μια προσεκτική επιλογή της Γενικής Διοικήσεως βάσει της προσωπικότητάς τους και της διάθεσής τους να συμμορφωθούν στις επιταγές της, όπως έχει αναλυθεί προηγουμένως. Όμως όπως αποδείχθηκε στη συνέχεια σε καμία περίπτωση δεν συνεπαγόταν και την υπεράσπιση των δικαιωμάτων της αρχής που τους διόρισε. Η ελλιπής παρουσία των ελεγκτικών αρχών στις ορφανικές επιτροπές δημιούργησε το πλαίσιο αυθαίρετης διαχείρισης, προς ικανοποίηση των προσωπικών τους συμφερόντων. Η στάση τους ενισχύθηκε σταδιακά από την αυξανόμενη απουσία επιτήρησης μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του 1920.

Σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να θεωρηθεί η δημιουργία του καθεστώτος που διέπει τις ορφανικές περιουσίες στα τέλη της δεκαετίας, ως αποτέλεσμα μιας καλά σχεδιασμένης κρατικής πολιτικής που αποσκοπούσε στην πρόκληση εντάσεων και προστριβών στο εσωτερικό της κοινότητας. Μια τέτοια θέση θα μπορούσε να υποστηριχθεί από τη στιγμή που -φορολογικά τουλάχιστον- οι αρμόδιες αρχές θα

¹⁸¹⁹ *Ibid.*

¹⁸²⁰ *Ibid.*

¹⁸²¹ *Ibid.*

ήλεγχαν τις ορφανικές επιτροπές, πράγμα δεν έγινε ποτέ.

Ακόμα και τα ίδια τα μέλη της μουσουλμανικής κοινότητας δεν έδειξαν την παραμικρή πρόθεση προστασίας των κοινοτικών περιουσιών. Η ελληνική διοίκηση υποστηρίζοντας την ιδεολογική διάκριση της κοινότητας (νεοτεριστές-παλαιομουσουλμάνοι) αξιοποίησε τις προσωπικές βλέψεις και τη δυνατότητα πλουτισμού ορισμένων μελών δημιουργώντας μόνιμες συνεργασίες για την εξυπηρέτηση των στόχων της. Σε αντίθεση με τις κρατικές βλέψεις συνεργασίας, ο επιθεωρητής μειονοτήτων πρότεινε μια δέσμη μέτρων που θα συνέβαλλε στον περιορισμό των αυθαιρεσιών εκ μέρους των επιτροπών και των μουσουλμανικών διαμαρτυριών¹⁸²².

Οι προτάσεις του επιθεωρητή δίνουν έμφαση στην άμεση και έμμεση κρατική παρέμβαση στη λειτουργία των ορφανικών επιτροπών. Άμεση θεωρείται η εμπλοκή της περιφερειακής διοίκησης, του δικαστικού φορέα και του τραπεζικού συστήματος. Έμμεση θεωρείται ο διορισμός των επιτρόπων, των συμβολαιογράφων και η ανασύνταξη των κανονισμών λειτουργίας τους. Και οι δύο μορφές παρεμβάσεων, λειτουργούσαν προς την κατεύθυνση του αποτελεσματικότερου ελέγχου ενός κοινοτικού φορέα που συγκέντρωνε αξιόλογη ακίνητη περιουσία.

Συμπερασματικά μπορεί να υποστηριχθεί πως μέσω των επεμβάσεων και των προτάσεων για την ορθότερη διοίκηση του θεσμού οι ελληνικές αρχές εκδήλωσαν το ενδιαφέρον τους για την ομαλή λειτουργία του θεσμού. Στην πράξη η κατάσταση εκφράσθηκε διαφορετικά με την ηθελημένη αδιαφορία επιτήρησης των οδηγιών της αναφορικά με τις ορφανικές επιτροπές, επιτρέποντας την πρόκληση εντάσεων και συγκρούσεων στο εσωτερικό της κοινότητας.

Ο δεύτερος και περισσότερο σημαντικός μουσουλμανικός κοινοτικός θεσμός που δέχτηκε έντονες πιέσεις ελέγχου των ακίνητων περιουσιών, ήταν οι κατά τόπους βακουφικές επιτροπές. Οι βακουφικές περιουσίες της Θράκης διακρίνονταν σε αυτές που διαχειριζόταν το κράτος προς όφελός του μέσω του εκάστοτε ευαγούς ιδρύματος (*Μαζμπούτ, Mazbut ή κατελημμένα*) και σε αυτές που διαχειρίζονταν οι *μουτεβελήδες* ή διαχειριστές υπό την επίβλεψη του κράτους (*Μουλχακά, Müllhak ή προσαρτημένα*). Στην κατηγορία των βακουφικών περιουσιών ανήκαν σχολικά κτίρια, τεμένη, τεκέδες, νεκροταφεία, εμπορικά καταστήματα, αποθήκες, οικόπεδα, αγροί και

¹⁸²² Ο Στυλιανόπουλος προώθησε την ενεργό συμμετοχή του στην αντιμετώπιση της κατάστασης «...αναλαμβάνω τη σύνταξιν σχετικού οργανισμού εν συνεργασία μετά των μουφτήδων...». Βάσει αυτών, προτάθηκε «...1) να μην εφαρμόζεται η Τουρκική νομοθεσία, αλλά τα εκ του ιερού νόμου περί επιτροπειών, κηδεμονιών, χειραφείας ανηλίκων, κλπ. εφαρμοζομένης συμπληρωματικώς της Ελλ. νομοθεσίας...2) να εκκαθαρισθή η κατάσταση με την διακανόνισιν των παλαιών ορφανικών περιουσιών...3) να καταστώσιν υπεύθυνοι οι πάρεδροι των χωριών και συνοικιών και οι εν ενέργεια θρησκευτικοί λειτουργοί...4) να διορίζεται υπό της ορφανικής Επιτροπής υπεύθυνος επίτροπος...5) να ενεργήται απογραφή της περιουσίας...6) να καταργηθούν τα ορφανικά ταμεία των οποίων η λειτουργία ηστόχησε και να κατατίθενται τα χρήματα στην Ε.Τ.Ε.... 7) να ενεργήται ακριβής έλεγχος της διαχειρίσεως...8) να συστηθή εις τους ειρηνοδίκας και οικονομικούς εφόρους ή ταμίας να μετέχουν τακτικώς των συνεδριών των ορφανικών επιτροπών...9) να μη εκποιούνται τα ακίνητα άνευ αποφάσεως της Ορφανικής Επιτροπής επικυρωμένης υπό του πρωτοδικείου 10) να μην αναγνωρίζονται χρέη του αποθανόντος διαπιστούμενα μόνον δια μαρτυριών πέραν του ποσού των 50 δρχμ...». *Ibid.*

αγροτεμάχια, καθώς και οικίες, που κατά πλειονότητα χρονολογούνταν από την εποχή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας¹⁸²³.

Για τη διοίκησή τους η περιφερειακή διοίκηση της Θράκης, με την απόφαση υπ' αρ. 29799 *περί επιτροπών διαχειρίσεως*, προέβη στην ίδρυση μιας πενταμελούς βακουφικής επιτροπής στην έδρα κάθε νομαρχίας ή υποδιοικήσεως¹⁸²⁴. Τα μέλη της διορίζονταν από τη Γενική Διοίκηση και ήταν μουσουλμάνοι προτεινόμενοι από τον νομάρχη ή τον υποδιοικητή (ύστερα από συνεννόηση με τον μουφτή), εφόσον ιδεολογικά τασσόταν με τις επιταγές και τις προθέσεις της διοίκησης. Η επιλογή και κυρίως ο τρόπος συμμετοχής προκάλεσε τις αντιδράσεις της κοινότητας, και ιδιαίτερα των υποστηρικτών της αποδέσμευσης της κοινότητας από το παραδοσιακό ισλαμικό παρελθόν. Επ' αυτού ο Στυλιανόπουλος ζήτησε από να «...παύσουν οι σημειωθέντες κατά το παρελθόν αυθαίρετοι διορισμοί και παύσεις υπό της Γεν. Διοικήσεως...». Επίσης πρότεινε την απευθείας εκλογή των μελών που απάρτιζαν τις βακουφικές επιτροπές, στα πρότυπα του αντίστοιχου τουρκικού νόμου (Ν. 429/03-03-1924) και για προστασία των χριστιανικών βακουφικών περιουσιών στην Κωνσταντινούπολη¹⁸²⁵. Στις επιτροπές ανατέθηκαν η διαχείριση των προσαρτημένων βακουφιών, η εξακρίβωση των κτημάτων που ανήκαν σε αυτά και η εξέλιξη της διαχείρισής τους τα δύο τελευταία χρόνια, με την υποχρέωση να καταθέτουν κάθε εξάμηνο αναλυτικό απολογισμό και στο τέλος κάθε έτους απολογισμό για το επόμενο¹⁸²⁶.

Στην πραγματικότητα καμία από τις ρυθμίσεις της απόφασης 29799 δεν εφαρμόστηκε στην πράξη και η προβληματική λειτουργία των επιτροπών συνεχίστηκε. Οι βακουφικές επιτροπές «...εξηκολούθησαν δε ανεξελέγκτως να κατέχουν και καρπούνται όσα κτήματα ισχυρίζοντο ότι είναι βακουφικά, εν ώ μεταξύ αυτών υπάρχουν σχολάζοντα ή ανήκοντα εις το Ελλην. δημόσιον και άλλα ανήκοντα εις άλλας εθνότητας περιελθόντα δε εις τους Μουσουλμάνους δια της ανοχής ή της προστασίας των Τουρκικών αρχών...». Η Γενική Διοίκηση προσπάθησε να επιληφθεί του θέματος, εξακριβώνοντας τον ακριβή αριθμό των περιουσιών που ανήκαν στις κοινότητες, βάσει επίσημων τίτλων ιδιοκτησίας (απόφαση υπ' αρ. 33319) χωρίς επιτυχία¹⁸²⁷.

Εν τω μεταξύ, είχε ήδη τεθεί υπό νομική αμφισβήτηση το ιδιοκτησιακό

¹⁸²³ Υπουργείον Οικονομικών/Τμήμα Κτημάτων του Κράτους (1914), *Περί Βακουφίων*, Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου· Αρχείο Διαχειριστικής Επιτροπής Μουφτείας Κομοτηνής, Φάκελος 1, Αρχείο Διαχειριστικής Επιτροπής Μουφτείας Ξάνθης, όπως παρατίθενται στο Σολταρίδης Σ. Α. (1997), *Η Ιστορία των Μουφτειών της Δυτικής Θράκης*, Αθήνα: Νέα Σύνορα-Λιβάνης, σσ. 168-174.

¹⁸²⁴ Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τσιούμης Κ. Α. (1994), *Η Μουσουλμανική Μειονότητα της Δυτικής Θράκης και οι Ελληνοτουρκικές Σχέσεις (1923-1940)*. (Ιστορία-Πολιτική-Παιδεία), Παιδαγωγική Σχολή, Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 149.

¹⁸²⁵ Σολταρίδης Σ. Α. (1997), *Η Ιστορία των Μουφτειών της Δυτικής Θράκης*, Αθήνα: Νέα Σύνορα-Λιβάνης, σ. 160.

¹⁸²⁶ Μ. Μ. Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Εξωτερικών Φ.53, Μάιος-Σεπτέμβριος 1929/ΕΚΘΕΣΙΣ Περί της Μουσουλμανικής Μειονότητος Δυτικής Θράκης, Μέρος Β', [30-09-1929].

¹⁸²⁷ *Ibid.*

καθεστώς τους με διάφορους τρόπους, «...κατόπιν επανελημμένων προσκλήσεων να παρουσιάσουν οι ενδιαφερόμενοι τ' αφιερωτήρια και τους βακουφικούς τίτλους δια ν' αποδείξουν την βακουφικότητα, ελάχιστα μόνον παρουσιάσεν η Κοινότης Ξάνθης, η δε Κοινότης Διδυμοτείχου για 29 εκ των βακουφικών κτημάτων παρουσίασε τίτλους άκυρους και κατ' αυτήν την Τουρκικήν νομοθεσίαν [...] εν απουσία της σχολικής επιτροπής έσπασαν απεσταλμένοι της Γενικής Διοικήσεως το συρτάρι του Γραφείου της και πήραν εις Κομοτηνήν τα ευρεθέντα παλαιά κατάστιχα της διαχειρήσεως των Βακουφικών...»¹⁸²⁸. Έτσι, οι τοπικές οικονομικές εφορίες προέβησαν σε κατάληψη αρκετών βακουφικών περιουσιών, λαμβάνοντας τα αντίστοιχα έσοδα λειτουργίας τους και τα έσοδα χρήσης τους από τα ίδια τα ευαγή ιδρύματα και τους μουτεβελήδες τους.

Η άναρχη κατάσταση που ακολούθησε, απέβη τελικά εις βάρος της περιφερειακής διοίκησης όταν 27 κτήματα στη Γενισέα κατέχονταν και καρπώνονταν από μουσουλμάνους της περιοχής. Μέρος αυτών ήταν και οι δωρεές στο τέμενος της Γενισέας που είχαν προσφέρει η Σελιμέ Χανούμ (Selime Hanım), σύζυγος του Αλί Αγά (Ali Ağa), και ο Χατζή Αλί Πασά (Hacı Ali Paşa), με επίσημο δωρητήριο του 1855¹⁸²⁹.

Υπό βάρος των μουσουλμανικών διαμαρτυριών και την επερχόμενη εμπλοκή της Μικτής Επίτοπης στην υπόθεση, η Γενική Διοίκηση με την υπ' αρ. 64273 απόφασή της, διέταξε την επιστροφή τους στα ευαγή ιδρύματα, εφόσον βέβαια αποδεικνυόταν η κυριότητά τους, την είσπραξη των ενοικίων από τους μουτεβελήδες και την επιστροφή των εσόδων λειτουργίας τους. Η επιστροφή αυτών δεν έγινε με τον επιθυμητό για τις αρχές τρόπο όταν «...οι οικον. έφοροι αγνοούντες τα πράγματα και περισπώμενοι υπό των άλλων εργασιών των, απέδωσαν όλα τα λεγόμενα βακουφικά κτήματα ως τα παρέλαβον και άνευ εξελέγξεως εις τινά δε μέρη και άνευ πρωτόκολλου...»¹⁸³⁰.

Η κατάσταση περιπλεκόταν ακόμη περισσότερο με τη διχογνωμία μεταξύ εφοριών και βακουφικών επιτροπών αναφορικά με τον ακριβή αριθμό των ακινήτων. Άλλωστε τα έσοδα από τη διαχείριση τους προσέφεραν σημαντικό έσοδο για τους ενδιαφερόμενους φορείς όταν μόνον οι αστικές βακουφικές περιουσίες «...είχον αξίαν 7 περίπου εκατομμυρίων με ετησίας προσόδους περί τα 600.000. Εννοείται ότι η αξία αυτών και οι πρόσοδοι μεγάλως υπερτιμήθηκαν κατά την τελευταίαν πενταετίαν...»¹⁸³¹.

¹⁸²⁸ Μ. Μ. Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Εξωτερικών Φ.53, Μάιος-Σεπτέμβριος 1929/ΕΚΘΕΣΙΣ Περί της Μουσουλμανικής Μειονότητας Δυτικής Θράκης, Μέρος Α', [18-07-1929].

¹⁸²⁹ Μ. Μ. Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Εξωτερικών Φ.53, Μάιος-Σεπτέμβριος 1929/ΕΚΘΕΣΙΣ Περί της Μουσουλμανικής Μειονότητος Δυτικής Θράκης, Μέρος Β', [30-09-1929]. Αρχείο Διαχειριστικής Επιτροπής Μουφτείας Ξάνθης, όπως παρατίθεται στο Σολταριδής Σ. Α. (1997), *Η Ιστορία των Μουφτειών της Δυτικής Θράκης*, Αθήνα: Νέα Σύνορα-Αιβάνης, σ. 172.

¹⁸³⁰ Μ. Μ. Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Εξωτερικών Φ.53, Μάιος-Σεπτέμβριος 1929/ΕΚΘΕΣΙΣ Περί της Μουσουλμανικής Μειονότητος Δυτικής Θράκης, Μέρος Β', [30-09-1929].

¹⁸³¹ *Ibid.*

Πίνακας 2iii.47. Αριθμός βακουφικών περιουσιών (1929)

Βακουφική Επιτροπή	Αριθμός περιουσιών κατά την Οικονομική Εφορία	Αριθμός περιουσιών κατά τον κατάλογο των Βακουφικών Περιουσιών
Κομοτηνής	143	75
Ξάνθης	123	137
Διδυμοτείχου	42	50
Αλεξανδρούπολης	8	8
Νέας Ορεστιάδας	41	30
<i>Σύνολο</i>	357	300

Πηγή: Μ. Μ. Αρχείο Ε. Βενιζέλου/Υπ. Εξωτερικών Φ.53, Μάιος-Σεπτέμβριος 1929/ΕΚΘΕΣΙΣ Περί της Μουσουλμανικής Μειονότητας Δυτικής Θράκης, Μέρος Β', [30-09-1929]

Σε κάθε περίπτωση οι οικονομικές εφορίες, ως εκτελεστικά όργανα της κεντρικής κυβέρνησης, είχαν προσβάσεις σε μηχανισμούς καθορισμού του ιδιοκτησιακού καθεστώτος και, πολύ περισσότερο, του χαρακτηρισμού των οποιωνδήποτε περιουσιών. Η εγγραφή για παράδειγμα μιας ακίνητης περιουσίας στους καταλόγους της με τον χαρακτηρισμό της βακουφικής, δεν ήταν δυνατόν να δεχθεί καμία αμφισβήτηση από οποιονδήποτε φορέα ή ιδιώτη, ακόμη και από τα μέλη της κυρίαρχης εθνοτικής ομάδας. Όπως φαίνεται από το προηγούμενο παράδειγμα των νεκροταφείων, το ελληνικό κράτος διατηρούσε το αποκλειστικό δικαίωμα καθορισμού του βακουφικού ή μη χαρακτήρα μιας έκτασης, επικαλούμενο τον χαρακτηρισμό που ικανοποιούσε καλύτερα τις επιδιώξεις του.

Οι βακουφικές περιουσίες -τουλάχιστον αυτές που βρίσκονταν στους καταλόγους των επιτροπών διαχείρισης- δεν αποτελούσαν μια απλή έκφανση της μουσουλμανικής παρουσίας στη τοπία ή της ενίσχυσης της κοινοτικής οικονομικής ζωής. Για την ίδια την κοινότητα, αλλά και για το τοπίο, εξέπεμπαν μια συμβολικότητα που πήγαζε από τον συνδυασμό της χρήσης και της κυριότητάς τους· χαρακτηριστικά που υπό τις συγκεκριμένες καταστάσεις υπέστησαν αλλοιώσεις και μεταλλάξεις.

Από τα κείμενα των αναφορών του Στυλιανόπουλου, γίνεται αντιληπτός ο τρόπος λειτουργίας των διορισμένων επιτροπών. Αυτός παρουσίαζε ομοιότητες με το λειτουργικό πλαίσιο των ορφανικών επιτροπών, χωρίς όμως να έχει αναπτύξει τη δραστηριότητα των τελευταίων.

Πάντως το 1931 με απόφαση της Βουλής ο πρωθυπουργός δημιούργησε 5μελή επιτροπή με σκοπό τη γνωμοδότηση «περί του διακανονισμού των παρά των μουσουλμάνων Δυτικής Θράκης διεκδικούμενων ως βακουφιών»¹⁸³². Κρίνοντας από το πνεύμα που επικράτησε στις ελληνοτουρκικές σχέσεις μετά την υπογραφή του Συμφώνου Φιλίας, η κατάσταση διαφοροποιήθηκε, όχι όμως σημαντικά. Το ελληνικό

¹⁸³² Μέλη της ήταν ανώτατοι κρατικοί αξιωματούχοι, εκπρόσωποι υπηρεσιών και ένας ειδικός νομικός σύμβουλος, οι οποίοι σχετίζονταν με τον έναν ή τον άλλο τρόπο με το ζήτημα, ανάμεσα τους και ο Στυλιανόπουλος. Όλοι εργάζονται για τη διευθέτηση του ζητήματος προς όφελος του ελληνικού δημοσίου. Αριθμός απόφασης Βουλής αρ. πρωτ. 6299, 22-04-1931, όπως παρατίθεται στο Σολταριδής Σ. Α. (1997), *Η Ιστορία των Μουφτειών της Δυτικής Θράκης*, Αθήνα: Νέα Σύνορα-Λιβάνης, σ. 166.

κράτος εξακολούθησε να έχει υπό την αυστηρή επιτήρησή του, μέσω συχνών παρεμβολών, τις κοινοτικές μουσουλμανικές περιουσίες.

Το ελληνικό κράτος μέσω της Γενικής Διοίκησης εκδήλωσε μια ανακόλουθη συμπεριφορά, όταν από την μια εξέδιδε αποφάσεις για τη διαχείριση των ορφανικών και βακουφικών μουσουλμανικών περιουσιών και τη λειτουργία των αντίστοιχων επιτροπών και από την άλλη δεν μερίμνησε για την ουσιαστική εφαρμογή τους. Ο απώτερος στόχος της εφαρμοσμένης πρακτικής μπορεί να μην είχε τεθεί με σαφήνεια εξ' αρχής, η εφαρμογή της πάντως άσκησε πιέσεις αποσύνθεσης των παραδοσιακών μουσουλμανικών θεσμών και εξασθένησης της συμμετοχής τους στο θρακικό τοπίο.

Η επίτευξη αυτών υλοποιήθηκε με την ενεργό συμμετοχή μέρους της μουσουλμανικής κοινότητας και ιδιαίτερα μελών της άρχουσας θρησκευτικής ομάδας καθώς και άλλων ισχυρών τοπικών παραγόντων. Η εν λόγω συνεργασία εντάσσεται στη συνολικότερη προσπάθεια των εθνικών αρχών για ενίσχυση της ιδεολογικής αντιπαράθεσης μεταξύ των δύο ισχυρότερων ομάδων εντός της μουσουλμανικής κοινότητας, των νεοτεριστών και των παλαιομουσουλμάνων και της εκμετάλλευσης αυτής. Επιπλέον διαγράφονται οι διαδικασίες θεμελίωσης μιας νέας ομάδας μη-ανταλλάξιμων πολιτών, η οποία με τη στήριξη των ελληνικών αρχών, πλούτισε και απέκτησε συστηματικότερη ανάμειξη στα κοινά της μουσουλμανικής κοινότητας για λογαριασμό του εθνικού-κράτους.

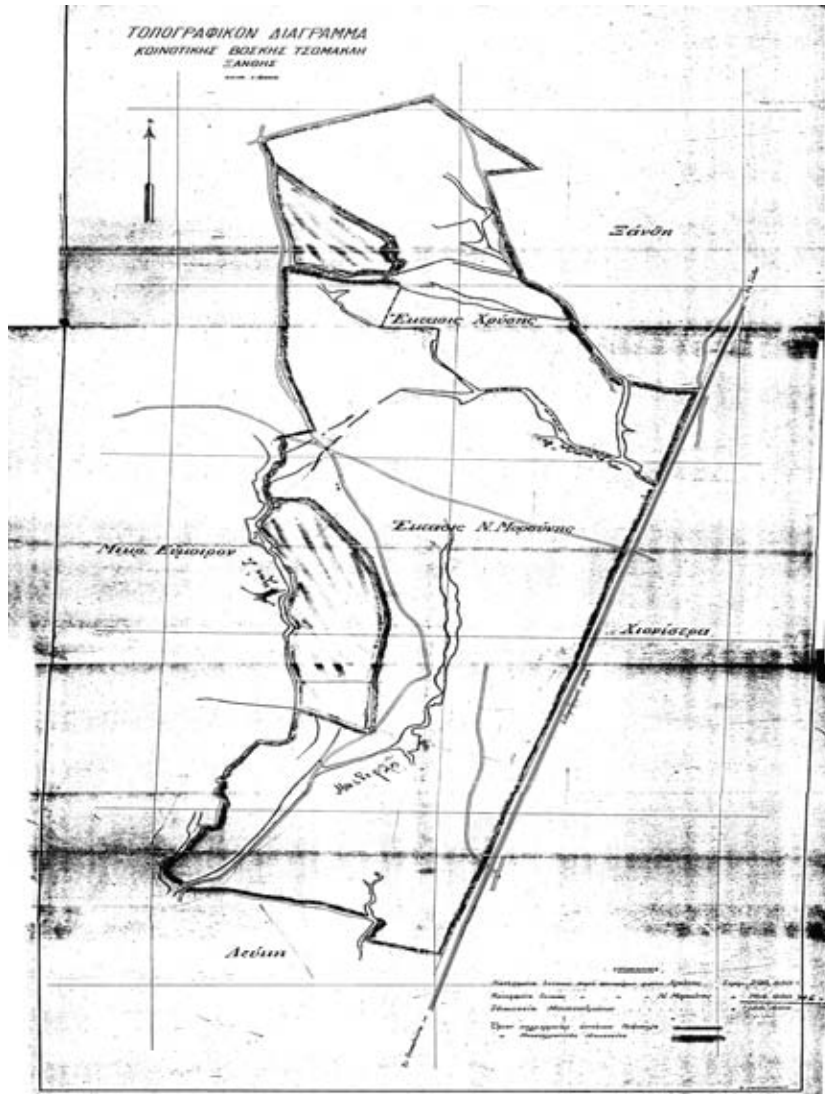
Εν κατακλείδι οι ενέργειες του ελληνικού κράτους αναφορικά με τις ορφανικές και τις βακουφικές περιουσίες στην περιοχή της Θράκης μπορούν να χαρακτηριστούν επιτυχημένες, αναλογιζόμενοι τη συνολικότερη προσπάθεια ελέγχου και αξιοποίησης των συστατικών του υπό-αναμόρφωση θρακικού τοπίου. Η αξιοποίηση της μουσουλμανικής κοινοτικής περιουσίας ικανοποιούσε ταυτόχρονα τη συμβολική καθυπόταξη των συλλογικών μουσουλμανικών τόπων και χώρων στις επιταγές της κυρίαρχης πολιτικά εθνοτικής ομάδας και την ενίσχυση της ιδεολογικής διαφορετικότητας, προκαλώντας μια επιτηδευμένη αστάθεια στο εσωτερικό της μουσουλμανικής κοινότητας.

2.iv) Η διευθέτηση του ζητήματος των δημόσιων βοσκών μετά το Σύμφωνο Φιλίας

Στο παράδειγμα που ακολουθεί, γίνεται μια προσπάθεια να αποτυπωθεί η κατάσταση που επικράτησε στη Θράκη μετά την υπογραφή της συμφωνίας του 1930, με την ολοκλήρωση των εργασιών της Μικτής Επιτροπής και κυρίως μετά τον τερματισμό των εργασιών της Ε.Α.Π. αναφορικά με το ζήτημα των δημόσιων βοσκών. Πρόκειται, για μια δημόσια βοσκή στις παρυφές της Ξάνθης που έγινε αντικείμενο διαμάχης μεταξύ των αρχών οι οποίες εκπροσωπούν τους προσφυγικούς πληθυσμούς και τους παραδοσιακούς χρήστες της.

Η δημόσια βοσκή Τσομακλή (Çomakli) (βλέπε Χάρτη 56) βρίσκεται στα

νοτιοδυτικά όρια της πόλης της Ξάνθης, σε μια περιοχή που περικλείεται από τους οικισμούς της Ξάνθης, της Χρύσας (Kireşçiler), της Μορσίνης (Mursalli), του Μικρού Εύμοιρου (Emirler Tekkesi) και της Χιονίστρας (Hemitli).

Χάρτης (τοπογραφικό διάγραμμα) 56. Δημόσια βοσκή Τσομακλή
Πηγή: Γ.Α.Κ. Ν. Ξάνθης/Κτηματικά χωριού Χρύσας, 1925-1983/ ABE84/AEE46/α.α.21

Η επιφάνειά της, σύμφωνα με τις μετρήσεις της *Κτηματογραφικής Υπηρεσίας* το 1930, ανερχόταν σε 1.724 στρέμματα¹⁸³³. Από αυτά, τα 374 στρ. καλλιεργούνταν από τους πρόσφυγες της Μορσίνης, τα 194 στρ. από τους πρόσφυγες της Χρύσας και τα 196 στρ. είναι μουσουλμανικές μη ανταλλάξιμες ιδιοκτησίες των κατοίκων της Χιονίστρας και του Μ. Εύμοιρου. Το υπόλοιπο των 978 στρ. διακρινόταν σε 731 στρ.

¹⁸³³ Στα 1.724 στρέμματα δεν περιλαμβάνεται η έκταση που καλλιεργούνταν από τους πρόσφυγες του συνοικισμού της Λεύκης ή Μπέντερλι (Bederli).

καλλιεργήσιμης γης και 256 στρ. άγονης γης που δεν μπορούσε να καλλιεργηθεί¹⁸³⁴.

Πρόκειται για μια γόνιμη πεδινή έκταση των γιακάδων της Ξάνθης (περιοχή *Μικρού Γιακά* και *Ορτά-Κολού*), που διαβρεχόταν από ρυάκια και χείμαρρους κατά τους μήνες του χειμώνα και της άνοιξης. Η σιδηροδρομική γραμμή Θεσσαλονίκης-Αλεξανδρούπολης οριοθετούσε το ανατολικό της όριο, ενώ η ευρύτερη περιοχή κατοικείτο μέχρι και πριν από το 1922 από αγροτικό μουσουλμανικό πληθυσμό που ασχολείτο με την καπνοκαλλιέργεια. Τη βοσκή Τσομακλή εκμεταλλεύονταν κατά το παρελθόν μουσουλμάνοι κάτοικοι των όμορων οικισμών, για τη εκτροφή των κοπαδιών τους και οι καπνοπαραγωγοί της Χρύσας και της Μορσίνης για καλλιέργεια δημητριακών, αμπελιών και οπωρολαχανικών¹⁸³⁵.

Το ζήτημα της δημόσιας βοσκής απασχόλησε τις αρχές μετά την υπογραφή του Συμφώνου Φιλίας, κινητοποιώντας μια διαδικασία που είχε ξεκινήσει από το φθινόπωρο του 1922. Το ακριβές ιδιοκτησιακό καθεστώς της δημόσιας βοσκής -όπως και του συνόλου των δημόσιων βοσκών- παραμένει αδιευκρίνιστο μέχρι αυτό το σημείο του κειμένου¹⁸³⁶. Πάντως ένα μικρό μέρος της κατεχόταν από μουσουλμάνους ιδιοκτήτες, ένα άλλο αρκετά μεγαλύτερο είχε καταληφθεί από πρόσφυγες και ένα τρίτο χρησιμοποιείτο από τους κτηνοτρόφους της περιοχής.

Με την εισροή των προσφύγων, οι εποικιστικές αρχές σταδιακά καταλάμβαναν εκτάσεις από τη βοσκή. Αρκετοί από τους προσφυγικούς οικισμούς της περιοχής οικοδομήθηκαν εντός της Τσομακλή, όπως έγινε με τον οικισμό των καπνοπαραγωγών της Μορσίνης. Παρά την ολοκλήρωση της αγροτικής τους αποκατάστασης, οι γαίες που είχαν διανεμηθεί δεν είχαν ακόμη νομιμοποιηθεί. Η πρακτική δεν καταγράφεται ως μοναδική για την περιοχή, μια και αντίστοιχα είχαν πράξει οι εποικιστικές αρχές στην περιοχή των Κιμμερίων¹⁸³⁷.

Κατά τη διάρκεια των ελληνoturκικών διπλωματικών συναντήσεων τον Ιούνιο του 1930, η διευθέτηση του ζητήματος βασίστηκε στην προφορική συμφωνία των δύο υπουργών Εξωτερικών¹⁸³⁸. Σύντομα, η τουρκική αντιπροσωπεία στην 9^η Μικτή Υποεπιτροπή ζήτησε τη διαιτησία της Μικτής Επιτροπής μετά από διαμαρτυρίες των παραδοσιακών δικαιούχων. Δεν μπόρεσε, όμως, να παρέμβει επιτυχώς μιας και οι μουσουλμανικές κοινότητες στήριζαν τα επιχειρήματα τους στην

¹⁸³⁴ Γ.Α.Κ. Ν. Ξάνθης/Κτηματικά χωριού Χρύσας, 1925-1983/ ABE84/AEE46/α.α.21/Ε.Α.Π., Δ/ση Εποικισμού Θράκης, Γραφείο Εποικισμού Ξάνθης, 21-06-1930, προς: Γεωργικό Γραφείο Ροδόπης, Κομοτηνή (ημερομηνία παραλαβής: 23-06-1930, αρ. πρωτ. 1091).

¹⁸³⁵ Αλτσιτζόγλου Φ. (1941), *Οι Γιακάδες και ο Κάμπος της Ξάνθης*, Αθήνα: Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, σ. 62, σ. 89, σσ. 106-107.

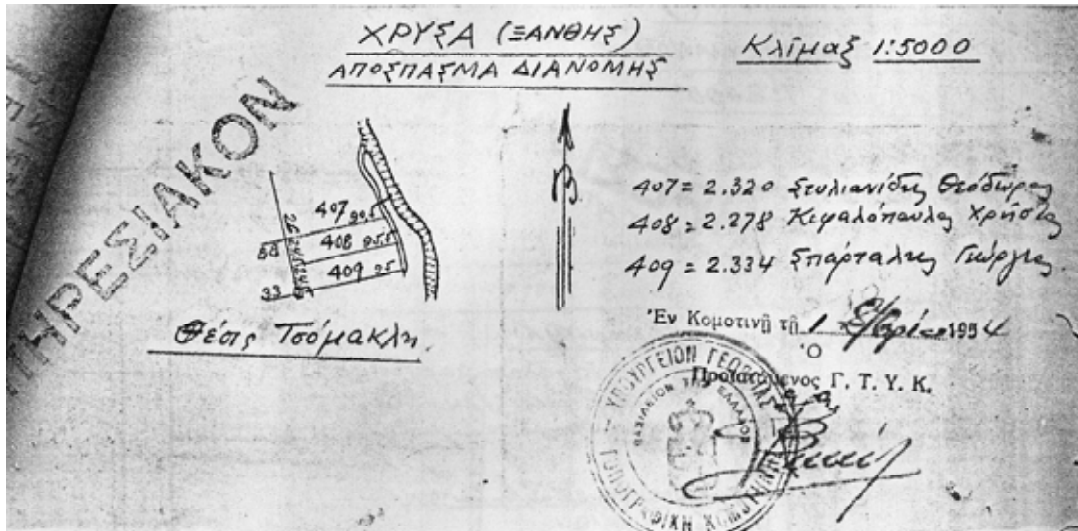
¹⁸³⁶ Kontogiorgi E. (2006), *Population Exchange in Greek Macedonia: The Rural Settlement of Refugees 1922-1930*. Oxford: Clarendon Press, σσ. 321-329.

¹⁸³⁷ Γ.Α.Κ. Ν. Ξάνθης/Κτηματικά χωριού Χρύσας, 1925-1983/ ABE84/AEE46/α.α.21/Ε.Α.Π., Δ/ση Εποικισμού Θράκης, Γραφείο Εποικισμού Ξάνθης, επείγον, 01-10-1930, αρ. 2248, προς: Υ. Γεωργίας, Δ/ση Γεωργίας, Τμήμα Εποικισμού, Αθήνα, (ημερομηνία παραλαβής 07-10-1930, αρ. πρωτ. 2025).

¹⁸³⁸ Ι.Α.Υ.Ε. 1931/Β/VIII. Φάκελος Υποθέσεων Βοσκών. Υπουργείο Εξωτερικών, Β' Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων, αρ. πρωτ. 9786, 04-08-1931, προς: Ελληνική Πρεσβεία στην Τουρκία.

παραδοσιακή χρήση της βοσκής όχι σε τίτλους ιδιοκτησίας¹⁸³⁹.

Φωτογραφία (σκαρίφημα) 2.iv.33: Διανομή προσφυγικών κλήρων εντός της βοσκής Τσομακλή

Πηγή: Γ.Α.Κ. Ν. Ξάνθης/Κτηματικά χωριού Χρύσας, 1925-1983/ ABE84/AEE46/α.α.21, Υπουργείο Γεωργίας, Τοπογραφική Υπηρεσία, Χρύσα (Ξάνθης) Απόσπασμα διανομής, κλίμαρα 1:5.000

Η δημόσια βοσκή κατά την οθωμανική περίοδο χρησιμοποιείτο και κατεχόταν από τους μουσουλμάνους κατοίκους της Ξάνθης και των όμορων περιοχών, οι οποίοι από την οθωμανική περίοδο είχαν θεμελιώσει -εθμικά- δικαιώματα χρήσης επ' αυτής χωρίς την κατοχή κάποιου σχετικού τίτλου από το κτηματολόγιο (συνήθης πρακτική των κτηνοτρόφων της περιόδου)¹⁸⁴⁰. Αργότερα υπό την ελληνική διοίκηση, εφαρμόστηκε ο νόμος 2074 του 1920 που καθόριζε το ιδιοκτησιακό καθεστώς των κοινοτικών εκτάσεων¹⁸⁴¹. Σύμφωνα με αυτόν όλες οι δημόσιες εκτάσεις ήταν ιδιοκτησία των συνοικιών, χωριών ή πόλεων για τα οποία είχαν αρχικά παραχωρηθεί κατά τη διάρκεια της οθωμανικής διακυβέρνησης. Από όλα τα παραπάνω υποστηρίζεται ο δημοτικός χαρακτήρας της βοσκής Τσομακλή και η ιδιοκτησία του δήμου Ξάνθης. Σε αντίθεση με αυτά στα τέλη της δεκαετίας του 1920 και στις αρχές του 1930, η κοινότητα της Χιονίστρας εμφανίζεται να διεκδικεί την Τσομακλή για τις

¹⁸³⁹ Ι.Α.Υ.Ε. 1931/Β/VIII. Φάκελος Υποθέσεων Βοσκών. Ελληνική Αντιπροσωπεία παρά τη Μικτή Επιτροπή Ανταλλαγής Πληθυσμών, αρ. πρωτ. 36894, 11-07-1931, Κωνσταντινούπολη, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Β' Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων, Αθήνα.

¹⁸⁴⁰ Terzibasoglu Y. (2004), «Land Disputes and Ethno-Politics: North-Western Anatolia, 1877-1912», in Engerman S. & Metzger J. (eds.), *Ethno-Nationality, Property Rights in Land and Territorial Sovereignty in Historical Perspective*, London: Routledge: 153-180, σσ. 157-158. Τζωρτζάκακη-Τζαρίδου Σ. (1982), *Οθωμανικό Κτηματολόγιο και Τίτλοι Ιδιοκτησίας*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, σσ. 16-17. Γ.Α.Κ. Ν. Ξάνθης/Κτηματικά χωριού Χρύσας, 1925-1983/ ABE84/AEE46/α.α.21/Οι κάτοικοι των συνοικισμών Σουνέ, Χουριέτ, Τζεματίκ, Πουρναλίκ, Κυπέλης της Ξάνθης, [υπόμνημα] 06-09-1930, προς: Υπουργό Γενικό Διοικητή Θράκης, Κομοτηνή, (ημερομηνία παραλαβής 08-09-1930, αρ. πρωτ. 30869).

¹⁸⁴¹ Φ.Ε.Κ., 03-03-1920, αρ. φύλλου 60, Νόμος 2074 Περί των εν ταις Νέαις Χώραις Κοινοτικών Γαιών.

ανάγκες των κατοίκων της¹⁸⁴². Αυτοί δεν ήταν οι μοναδικοί χρήστες της έκτασης.

Μη ανταλλάξιμοι κάτοικοι των νοτιοδυτικών και δυτικών συνοικιών της Ξάνθης, με υπόμνημά τους προς το Γενικό Διοικητή Θράκης, Κακουλίδη, διαμαρτυρήθηκαν για την αντιδικία που είχαν με τον δήμο Ξάνθης, ως προς τη χρήση της βοσκής. Σύμφωνα με αυτούς η έκταση χρησιμοποιείτο ήδη από την οθωμανική περίοδο για τη βοσκή των ζώων τους. Η βόσκηση εθεωρείτο πλέον δύσκολη λόγω της τμηματικής κατάληψης του χώρου από τις υπηρεσίες εποικισμού και της πρόθεσης του δήμου να παραχωρήσει τη βοσκή στους πρόσφυγες της Μορσίνης και του Μ. Εύμοιρου. Οι ίδιοι σε καμία περίπτωση δεν αμφισβήτησαν το ιδιοκτησιακό καθεστώς της βοσκής ως δημοτικής περιουσίας. Αιτούνταν απλώς την παραχώρηση μιας έκτασης για την κάλυψη των αναγκών τους¹⁸⁴³.

Εκτός αυτών υπήρχε μια άλλη ομάδα κατοίκων της Ξάνθης που εκμεταλλευόταν τη βοσκή και δεν επιθυμούσε τη διανομή της στους πρόσφυγες της Μορσίνης και του Μ. Εύμοιρου: οι αστικά εγκατεστημένοι πρόσφυγες και οι γηγενείς ελεύθεροι επαγγελματίες. Οι πρώτοι εντός της έκτασης είχαν προχωρήσει στην κατασκευή αγροικιών και στη δημιουργία αμπελοκαλλιέργειών. Οι δεύτεροι κατά βάση κτηνοτρόφοι, εκμεταλλεύονταν δωρεάν την έκταση για τη βοσκή των ζώων τους που προορίζονταν για την αγορά νωπού κρέατος της πόλης.

Επί της δημόσιας βοσκής τον Ιούλιο του 1930 διενεργήθηκε η διανομή της στους παραπάνω προσφυγικούς συνοικισμούς. Τα προσφυγικά νοικοκυριά αυτών κατείχαν μια επιφάνεια 942 στρέμματα, η οποία παρουσίαζε την εξής κατανομή: 374 στρ. στους κατοίκους της Μορσίνης και 568 στρ. στους κατοίκους του Εύμοιρου. Σε αυτά, τα 90 στρ. ήταν μουσουλμανικές ιδιοκτησίες, τα 125 στρ. καλύπτονταν από το οδικό δίκτυο που διέσχιζε την περιοχή και τα υπόλοιπα 727 στρ. ήταν βοσκές¹⁸⁴⁴.

Το πρόβλημα σχετίζεται επίσης με τον ίδιο τον χαρακτήρα της περιοχής και τη χρήση της για τις ανάγκες των κατοίκων της Ξάνθης. Στην περιοχή βοσκούσαν 300 περίπου βοοειδή, 200 περίπου άλογα και μουλάρια και 3.000 περίπου αιγοπρόβατα. Η βοσκή κρινόταν επαρκής για την εκτροφή των μικρών ζώων των δημοτών και ανεπαρκής για την εκτροφή των μεγάλων¹⁸⁴⁵. Η κατάσταση επιδειωνόταν κατά τις χειμερινές περιόδους, όταν οι σαρακατσάνοι μετακινούνταν

¹⁸⁴² Γ.Α.Κ. Ν. Ξάνθης/Κτηματικά χωριού Χρύσας, 1925-1983/ ABE84/AEE46/α.α.21/Ε.Α.Π., Δ/ση Εποικισμού Θράκης, Γραφείο Εποικισμού Ξάνθης, 21-06-1930, προς: Γεωργικό Γραφείο Ροδόπης, Κομοτηνή (ημερομηνία παραλαβής: 23-06-1930, αρ. πρωτ. 1091).

¹⁸⁴³ Γ.Α.Κ. Ν. Ξάνθης/Κτηματικά χωριού Χρύσας, 1925-1983/ ABE84/AEE46/α.α.21/Οι κάτοικοι των συνοικισμών Σουνέ, Χουριέτ, Τζεματίκ, Πουρναλίκ, Κυψέλης της Ξάνθης, [υπόμνημα] 06-09-1930, προς: Υπουργό Γενικό Διοικητή Θράκης, Κομοτηνή, (ημερομηνία παραλαβής 08-09-1930, αρ. πρωτ. 30869).

¹⁸⁴⁴ Γ.Α.Κ. Ν. Ξάνθης/Κτηματικά χωριού Χρύσας, 1925-1983/ ABE84/AEE46/α.α.21/Ε.Α.Π., Δ/ση Εποικισμού Θράκης, Γραφείο Εποικισμού Ξάνθης, επείγον, 01-10-1930, αρ. 2248, προς: Υ. Γεωργίας, Δ/ση Γεωργίας, Τμήμα Εποικισμού, Αθήνα, (ημερομηνία παραλαβής 07-10-1930, αρ. πρωτ. 2025). Γ.Α.Κ. Ν. Ξάνθης/Κτηματικά χωριού Χρύσας, 1925-1983/ ABE84/AEE46/α.α.21/Ε.Α.Π., Δ/ση Εποικισμού Θράκης, Γραφείο Εποικισμού Ξάνθης, 21-06-1930, προς: Γεωργικό Γραφείο Ροδόπης, Κομοτηνή (ημερομηνία παραλαβής: 23-06-1930, αρ. πρωτ. 1091).

¹⁸⁴⁵ Γ.Α.Κ. Ν. Ξάνθης/Κτηματικά χωριού Χρύσας, 1925-1983/ ABE84/AEE46/α.α.21/Γεωργικό Γραφείο Ροδόπης, Κομοτηνή, προς: τον προϊστάμενο της Γεωργικής Περιφέρειας Ροδόπης, ενταύθα, 06-12-1930, (ημερομηνία παραλαβής: 09-12-1930, αρ. πρωτ. 3018).

προς τα πεδινά χειμαδιά για την εκτροφή των κοπαδιών τους. Οι εντάσεις που προαναφέρθηκαν, παρουσίαζαν τη συγκεκριμένη περιοδικότητα αλλά το καλοκαίρι του 1932 πήραν μεγάλες διαστάσεις.

Η επέμβαση του Γενικού Διοικητή προσπάθησε να ρυθμίσει την κατάσταση. Στην ουσία, όμως, οι προτάσεις του εντοπίστηκαν στην επίλυση του ζητήματος της έκτασης 250 στρ. που κατείχαν οι αστικά εγκατεστημένοι πρόσφυγες και οι επαγγελματίες της Ξάνθης και με τη διασφάλιση της αποζημίωσης του δήμου, σε περίπτωση απαλλοτριώσης υπέρ της προσφυγικής αποκατάστασης. Έτσι πρότεινε στον προϊστάμενο του Γεωργικού Γραφείου Ροδόπης, Ο. Χρητίδη, την εύρεση μιας χέρσας έκτασης σε μικρή απόσταση από την Ξάνθη, που θα παραχωρούνταν στον δήμο για τις αμπελοκαλλιέργειες των δημοτών του¹⁸⁴⁶.

Η λύση προτάθηκε από το Γραφείο Εποικισμού Ξάνθης της Διεύθυνσης Εποικισμού Θράκης και από το Γεωργικό Γραφείο Ροδόπης¹⁸⁴⁷. Ειδικότερα, προτάθηκαν η οριστική διανομή της έκτασης για την ολοκλήρωση της αγροτικής αποκατάστασης των προσφύγων της Μορσίνης και του Μ. Εύμοιρου και η απαλλοτριώση μιας έκτασης 300 στρ. προς όφελος των αγροτών προσφύγων της Χρύσας, με το αιτιολογικό της αποφυγής ενδεχόμενων παραπόνων και εφόσον ο δήμος δεν είχε προβεί σε καμιά διαμαρτυρία μέχρι στιγμής.

Τέλος, προτάθηκαν η διατήρηση των αμπελοκαλλιεργειών και η επιπρόσθετη παραχώρηση άλλων 500 στρ. στο γειτονικό –και κατάλληλο για την καλλιέργεια λόγω του εδάφους του- αγρόκτημα (τσιφλίκι) Μεντεσελή, που, μετά το Σύμφωνο Φιλίας, είχε περιέλθει στην κυριότητα του ελληνικού δημοσίου. Συγκεκριμένα, το πρώην τσιφλίκι είχε περιέλθει στην ιδιοκτησία του δήμου Ξάνθης, που με τη σειρά του το παραχώρησε στην Γεωργική Περιφέρεια Ροδόπης¹⁸⁴⁸.

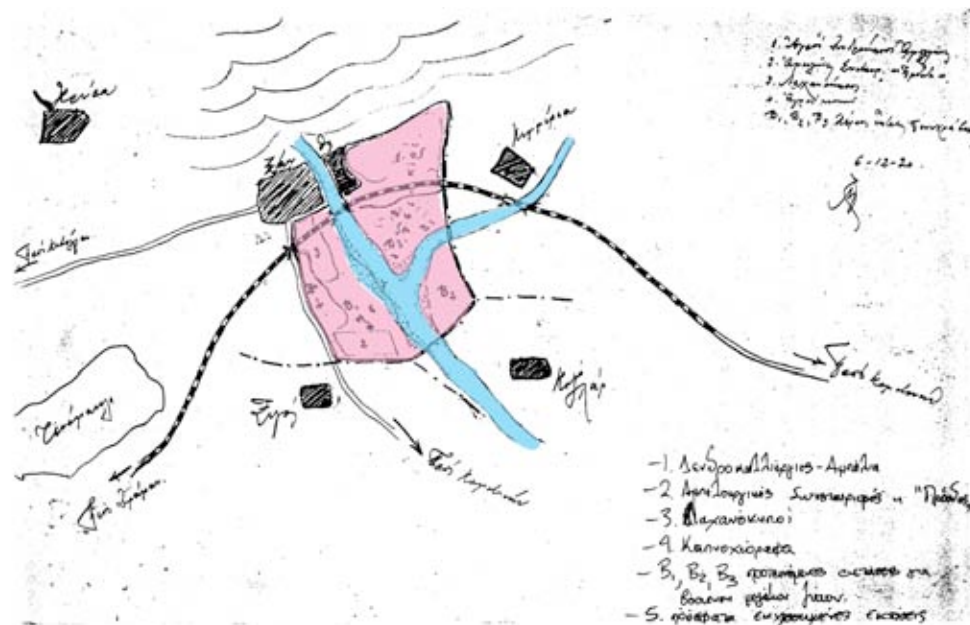
Από τις προτεινόμενες λύσεις, εξακολουθούσε να εκκρεμεί το ζήτημα της βοσκής των μεγάλων ζώων των δημοτών της Ξάνθης. Στα νότια-νοτιοανατολικά όρια του δήμου Ξάνθης βρισκόταν μια χέρσα έκταση επιφάνειας 3.000 στρ. περίπου με την ονομασία Ισκετέ Κιρί (İşkete-Kiri). Η προτεινόμενη έκταση ξεκινούσε από τους πρόποδες και τα ανατολικά όρια του οικιστικού ιστού, φτάνοντας στη μέση περίπου της απόστασης από τα Κιμμέρια. Μετά συνέχιζε προς τον νότο, συμπεριλαμβάνοντας τη σύνδεση του χειμάρρου της Ξάνθης με τον χείμαρρο που διέσχιζε τα Κιμμέρια, κινείτο δυτικά και εν συνεχεία βόρεια, μέχρι και τις νότιες παρυφές της πόλης και την κύρια έξοδο της πόλης προς Κομοτηνή. Στα ανατολικά της καλυπτόταν από

¹⁸⁴⁶ Γ.Α.Κ. Ν. Ξάνθης/Κτηματικά χωριού Χρύσας, 1925-1983/ ABE84/AEE46/a.a.21/Γενική Διοίκηση Θράκης, Δ/ση Γεωργίας, Κομοτηνή, αρ. πρωτ. 30869/310, 16-09-1930, Κομοτηνή, προς: Προϊστάμενο του Γεωργικού Γραφείου Ροδόπης (ημερομηνία παραλαβής 22-09-1930, αρ. πρωτ. 2109).

¹⁸⁴⁷ Γ.Α.Κ. Ν. Ξάνθης/Κτηματικά χωριού Χρύσας, 1925-1983/ ABE84/AEE46/a.a.21/Ε.Α.Π., Δ/ση Εποικισμού Θράκης, Γραφείο Εποικισμού Ξάνθης, επείγον, 01-10-1930, αρ. 2248, προς: Υ. Γεωργίας, Δ/ση Γεωργίας, Τμήμα Εποικισμού, Αθήνα, (ημερομηνία παραλαβής 07-10-1930, αρ. πρωτ. 2025).

¹⁸⁴⁸ Γ.Α.Κ. Ν. Ξάνθης/Κτηματικά χωριού Χρύσας, 1925-1983/ ABE84/AEE46/a.a.21/Δήμος Ξάνθης, 20-04-1931, προς: Γεωργική Περιφέρεια Ροδόπης, Κομοτηνή.

δενδροκαλλιέργειες και αμπέλια, νοτιότερα και μέχρι το σημείο τομής των δύο χειμάρρων, από πρόσφατα εκχερσωμένες εκτάσεις. Το νότιο τμήμα της καλυπτόταν από τα αμπέλια του αμπελουργικού συνεταιρισμού *Η Πρόοδος*. Βορειότερα των εκτάσεων του συνεταιρισμού, η έκταση καλυπτόταν από καπνοκαλλιέργειες και εν συνεχεία, μέχρι και τις παρυφές της πόλης, με λαχανόκηπους (βλέπε Χάρτη-σκαρίφημα 57). Εντός της έκτασης και κατά βάση στις επιφάνειες γύρω από την τομή των δύο χειμάρρων, προτάθηκε η χορήγηση εκτάσεων για τα μεγάλα ζώα των δημοτών. Εναλλακτικά προτάθηκε και η περιοχή του αγροκτήματος Μεντεσελή που ήταν εξίσου ικανή να προσφέρει επαρκή τροφή στα μεγάλα ζώα¹⁸⁴⁹.

Χάρτης (σκαρίφημα) 57. Η χέρσα έκταση Ισεκέ Κιρί
 Πηγή: Γ.Α.Κ. ν. Ξάνθης, Κτηματικά χωριού Χρύσας, 1925-1983/ ABE84/AEE46/α.α.21

Κλειδί στην κατανόηση της εξέλιξης της υπόθεσης με την Τσομακλή αποτελεί η δεύτερη διανομή μεγέθους 300 στρ. που προέβησαν οι εποικιστικές αρχές, προς όφελος των προσφυγικών νοικοκυριών της Μορσίνης και του Μ. Εύμοιρου. Η διανομή έγινε εφόσον κρίθηκαν ανεπαρκής οι κλήροι της πρώτης διανομής από το Γραφείο Εποικισμού Ξάνθης, οι καλλιεργούμενες από τους μουσουλμάνους εκτάσεις στην περιοχή των Γιακάδων εξακολουθούσαν και ήταν μεγαλύτερες από αυτές των μελών της κυρίαρχης ομάδας. Έτσι το δημοτικό συμβούλιο Ξάνθης αποφάσισε την παραχώρηση των εκτάσεων που κατείχε στην Τσομακλή υπέρ της προσφυγικής

¹⁸⁴⁹ Γ.Α.Κ. Ν. Ξάνθης/Κτηματικά χωριού Χρύσας, 1925-1983/ ABE84/AEE46/α.α.21/Γεωργικό Γραφείο Ροδόπης, Κομοτηνή, προς: τον προϊστάμενο της Γεωργικής Περιφέρειας Ροδόπης, ενταύθα, 06-12-1930, (ημερομηνία παραλαβής: 09-12-1930, αρ. πρωτ. 3018). Συνημμένο σχεδιάγραμμα της έκτασης Ισεκέ-Κιρί, 06-12-1930.

αποκατάστασης¹⁸⁵⁰.

Η σημαντικότερη παράμετρος ήταν η ανατροπή της αναλογίας στην κατοχή και η εκμετάλλευση των γαιών. Με τον τρόπο αυτόν, η παραχώρηση επιπλέον εκτάσεων στη γόνιμη και εύφορη περιοχή των γιακάδων της Ξάνθης, σύμφωνα με τον Αλτσιτζόγλου, θα ενίσχυε την προσφυγική παρουσία έναντι της μουσουλμανικής. Από τη διανομή ο προσφυγικός κλήρος αυξήθηκε σημαντικά (π.χ. στην Μορσίνη ανήλθε στα 21 στρ. από τα 10 στρ., στο Μ. Εύμοιρο και στην Χιονίστρα στα 16,5 στρ., στον Πετεινό ή Χοροζλού (Horozlu) της κοινότητας Χιονίστρας ο προσφυγικός κλήρος έγινε κατά μέσον όρο 4,5 στρ. μεγαλύτερος από αυτόν των γηγενών μουσουλμάνων καλλιεργητών). Συμπληρωματικά αναφέρεται πως οι δημόσιες βοσκές μέχρι και το 1941 αξιοποιούνταν προς όφελος των προσφυγικών διανομών¹⁸⁵¹.

Για την υλοποίηση της εφαρμόστηκε το μέτρο της απαλλοτρίωσης με την καταβολή της σχετικής αποζημίωσης μετά από απόφαση της Επιτροπής Απαλλοτριώσεων Ροδόπης (υπ' αρ. 2, 31-07-1931), όπως και κατά την αρχική διανομή (υπ' αρ. 2, 15-10-1926)¹⁸⁵². Η αποζημίωση από τις δύο διανομές υπολογίστηκε για τη συνολική έκταση των 1.063 στρ. και όχι των 1.724 στρ. που αναφέρθηκε αρχικά (βλέπε Χάρτη 56)¹⁸⁵³. Η καταβολή της καθυστέρησε αρκετά και ο δήμος Ξάνθης κατέφυγε δύο φορές στο Πρωτοδικείο Ροδόπης (απόφαση υπ' αρ. 285 του 1932, απόφαση υπ' αρ. 109 του 1933), ενισχύοντας το αίτημα τους με την απόφαση 89490 (23-07-1932) του υπ. Γεωργίας για τις δημόσιες βοσκές¹⁸⁵⁴. Η αρχειακή έρευνα απέδειξε ότι ο δήμος Ξάνθης δεν εισέπραξε ποτέ το επιδικασμένο ποσό της αποζημίωσης του για την Τσομακλή¹⁸⁵⁵.

Από το παράδειγμα διαχείρισης της υπόθεσης της βοσκής Τσομακλή, είναι δυνατόν να εξαχθούν τα παρακάτω συμπεράσματα: αρχικά, περιορίστηκε κατά ένα μέρος η μουσουλμανική παρουσία στην αγροτική οικονομία της Ξάνθης, και ιδίως στην περιοχή των εύφορων γιακάδων. Η παραδοσιακή μουσουλμανική κτηνοτροφική

¹⁸⁵⁰ Schultze J. H. (1937), *Neugriechenland; eine landeskunde Ostmakedoniens und Westthrakiens mit besonderer berücksichtigung der geomorphologie, kolonistensiedlung und wirtschaftsgeographie*, Gotha: J. Perthes, σ. 261· Γ.Α.Κ. Ν. Ξάνθης/Κτηματικά χωριού Χρύσας, 1925-1983/ ABE84/AEE46/a.a.21/Ε.Α.Π., Δ/ση Εποικισμού Θράκης, Γραφείο Εποικισμού Ξάνθης, επείγον, 01-10-1930, αρ. 2248, προς: Υ. Γεωργίας, Δ/ση Γεωργίας, Τμήμα Εποικισμού, Αθήνα, (ημερομηνία παραλαβής 07-10-1930, αρ. πρωτ. 2025).

¹⁸⁵¹ Αλτσιτζόγλου Φ. (1941), *Οι Γιακάδες και ο Κάμπος της Ξάνθης*, Αθήνα: Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, σσ. 108-109, σσ. 107-111.

¹⁸⁵² Γ.Α.Κ. Ν. Ξάνθης/Κτηματικά χωριού Χρύσας, 1925-1983/ ABE84/AEE46/a.a.21/Υπουργείο Γεωργίας, Γεωργική Περιφέρεια Ροδόπης, Κομοτηνή, αρ. πρωτ. 5106, 23-07-1936, προς: Δ/ση Εποικισμού του Υ. Γεωργίας, Αθήνα· Γ.Α.Κ. Ν. Ξάνθης/Κτηματικά χωριού Χρύσας, 1925-1983/ ABE84/AEE46/a.a.21/Υπουργείο Γεωργίας, Διεύθυνση Εποικισμού, Τμήμα Δ, 23-07-1935, προς: Γραφείο Γεωργικής Περιφέρειας Ροδόπης, Κομοτηνή.

¹⁸⁵³ Γ.Α.Κ. Ν. Ξάνθης/Κτηματικά χωριού Χρύσας, 1925-1983/ ABE84/AEE46/a.a.22/Διεύθυνση Γεωργίας Ξάνθης, Εποικισμός, Τοπογραφικό Διάγραμμα Κοινοτικής Βοσκής Τσομακλή, Ξάνθης, 1:5.000.

¹⁸⁵⁴ Kontogiorgi E. (2006), *Population Exchange in Greek Macedonia: The Rural Settlement of Refugees 1922-1930*. Oxford: Clarendon Press, σ. 328· Γ.Α.Κ. Ν. Ξάνθης/Κτηματικά χωριού Χρύσας, 1925-1983/ ABE84/AEE46/a.a.21/Απόφαση του Δικαστηρίου Πρωτοδικών Ροδόπης αρ. 285, Κομοτηνή, 17-11-1932.

¹⁸⁵⁵ Γ.Α.Κ. Ν. Ξάνθης/Κτηματικά χωριού Χρύσας, 1925-1983/ ABE84/AEE46/a.a.21/Δήμος Ξάνθης, 03-08-1936, αρ. πρωτ. 12906, Ξάνθη, προς: τον προϊστάμενο της Γεωργικής Περιφέρειας Ροδόπης, Κομοτηνή.

εκμετάλλευση στον περιαστικό χώρο της Ξάνθης απομακρύνθηκε νοτιότερα, δημιουργώντας ένα πλεόνασμα γης. Από τη διανομή της προς όφελος της αστικής και αγροτικής αποκατάστασης, επήλθε αλλαγή στην κυριότητα και στη χρήση της πρώην βοσκής.

Το νέο τοπίο βρέθηκε απαλλαγμένο από μορφές λειτουργίας που είχαν τις ρίζες τους στο οθωμανικό παρελθόν. Οι δημόσιες εκτάσεις που προτάθηκαν να δεχθούν τη μετεγκατάσταση των υπό μεταφορά χρήσεων βρίσκονταν σε μια περιοχή που δεν ήταν κατάλληλη για οποιαδήποτε άλλη χρήση, παρά μόνο για την κτηνοτροφία. Οι εκτάσεις που εξοικονομήθηκαν από την Τσομακλή, εντάσσονται στην ευρύτερη προσπάθεια ολοκλήρωσης του εποικισμού των θρακικών εδαφών. Η ολοκλήρωση της διανομής των γαιών, το 1933, στην περιοχή του κάμπου και των γιακάδων της Ξάνθης, όπως ήδη αναφέρθηκε, οριστικοποιεί την κατάσταση και το νέο τοπίο της περιοχής. Η πρόθεση των αρχών να αγνοήσουν την -παραδοσιακά παρούσα- μουσουλμανική κτηνοτροφία των κατοίκων της Ξάνθης, εκδηλώνεται σε μια περίοδο όπου οι δημόσιες βοσκές δεν αποτελούσαν πια αντικείμενο των ελληνοτουρκικών σχέσεων και της Μικτής Επιτροπής. Τα εμπόδια των προηγούμενων ετών είχαν πλέον υποσκελιστεί.

Το νέο καθεστώς που διαμορφώθηκε τέθηκε εντός της ελληνικής αγροτικής νομοθεσίας και των ρυθμίσεων της για τις δημόσιες βοσκές. Οι αρχικές καταλήψεις των εδαφών της Τσομακλή από τις προσφυγικές ομάδες και τους επαγγελματίες της Ξάνθης, καθώς και η οικοδόμηση των προσφυγικών συνοικισμών από την Ε.Α.Π. επιβεβαίωσαν τις κρατικές προσπάθειες, με τη συνδρομή της τοπικής αυτοδιοίκησης, για εκμετάλλευση των δημόσιων χώρων.

Ο αποκλεισμός των μουσουλμάνων κτηνοτρόφων από μια δημόσια έκταση ήταν περισσότερο εφικτός από κάθε άλλη περίοδο, επιτείνοντας τα ήδη υπάρχοντα προβλήματα και τις πιέσεις για αποδημία (μέχρι και το 1928 από την περιοχή των γιακάδων και του κάμπου της Ξάνθης αποδήμησαν περίπου 3.000 μη ανταλλάξιμοι κάτοικοι)¹⁸⁵⁶. Οι βοσκές και άλλες κρατικές εκτάσεις έχαναν τον δημόσιο χαρακτήρα τους, όταν απευθύνονταν αποκλειστικά στα μέλη μιας ομάδας, της κυρίαρχης. Τα μέλη των υπόλοιπων εθνοτικών ομάδων έπρεπε να αρκεστούν στις εκτάσεις που προόριζε για αυτά η κεντρική πολιτική εξουσία. Η τελευταία απέδειξε για άλλη μια φορά τον ρόλο της και την πρόθεσή της να αποτελέσει τον βασικό παράγοντα διαμόρφωσης των χωρικών σχέσεων εντός της επικράτειάς της.

Οι προσπάθειες για απόσπαση περισσότερων, μεγαλύτερων και σπουδαιότερων συμβολικά χώρων και τόπων, αλλά και ελέγχου της εθνοτικής καθημερινής δραστηριότητας, συνεχίστηκαν με την επίκληση νέων πρακτικών και μεθόδων. Η περίοδος της διακυβέρνησης του Μεταξά, με την εφαρμογή της ζώνης

¹⁸⁵⁶ Αλτσιτζόγλου Φ. (1941), *Οι Γιακάδες και ο Κάμπος της Ξάνθης*, Αθήνα: Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, σ. 43.

επιτήρησης και τις άλλες πρακτικές, το αποδεικνύει για άλλη μια φορά¹⁸⁵⁷. Το παράδειγμα που αναλύθηκε, παρουσίασε τα ζητήματα που προέκυψαν από τις προσπάθειες των ελληνικών αρχών να ελέγξουν και να διαχειριστούν αποτελεσματικότερα τις περιοχές παραγωγικής δραστηριότητας των μη ανταλλάξιμων πολιτών τους για την επίτευξη του εθνικισμού της Θράκης.

¹⁸⁵⁷ Μαυρογορδάτος Γ. Θ. (χ.η.), «Οι Εθνικές Μειονότητες», στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα, 1922-1940: Ο Μεσοπόλεμος*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, Β2: 9-35, σσ. 32-33.

Συμπεράσματα

Οι στρατιωτικές και διπλωματικές εξελίξεις που εκδηλώθηκαν από τα τέλη του 19ου αιώνα και έπειτα λειτούργησαν καταλυτικά στη δημιουργία του προφίλ της θρακικής επαρχίας τόσο στην ελληνική όσο στη βουλγαρική και την τουρκική περίπτωση. Η Θράκη υπήρξε το πεδίο εφαρμογής των διεργασιών μετάβασης από τις δομές μιας αυτοκρατορικής διοίκησης προς τις αντίστοιχες δομές των εθνικών κρατών.

Κατά την όψιμη περίοδο της οθωμανικής παρουσίας στη νοτιοανατολική βαλκανική χερσόνησο η Θράκη αποτέλεσε μια γεωγραφική περιοχή με ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τους αναδύμενους βαλκανικούς εθνικισμούς, το οποίο εντάθηκε κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα.

Μέχρι και την έναρξη των Βαλκανικών Πολέμων (1912) ο χώρος και οι άνθρωποι της Θράκης (βιλαέτι της Αδριανούπολης) αντικατόπτριζαν δομές και λειτουργίες που είχαν θεμελιωθεί κατά τη μακροχρόνια οθωμανική διακυβέρνησή της και τις εκσυγχρονιστικές μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ. Η ύπαιθρος χώρα κατοικούνταν από μέλη των διαφορετικών θρησκευτικών κοινοτήτων της αυτοκρατορίας (μιλλέτ) που συγκεντρώνονταν, με ελάχιστες εξαιρέσεις, σε διακριτές χωρικές ενότητες (οικισμούς).

Αναλυτικότερα, στις ορεινές περιοχές της Ροδόπης βρίσκονταν εγκατεστημένες οι κτηνοτροφικές και οικοτεχνικές κοινότητες του πομακικού πληθυσμού. Στις πεδινές εκτάσεις μεταξύ των ποταμών Έβρου και Νέστου εντοπίζονται εγκαταστάσεις βουλγαρόφωνων (πατριαρχικών και εξαρχικών μετά το 1870) και ελληνόφωνων γεωργών, κτηνοτρόφων και επίμορτων καλλιεργητών. Στην ίδια περιοχή και στις περισσότερο εύφορες εκτάσεις, κυρίως πλησίον των αστικών κέντρων, καταγράφονταν συγκεντρώσεις μουσουλμάνων καλλιεργητών, με ιδιόκτητα κτήματα, όπως στους *Γιακάδες της Ξάνθης*. Οι πεδινές εκτάσεις νοτίως των αστικών κέντρων της περιοχής (Ξάνθη και Κομοτηνή) ήταν διαιρεμένες στα τσιφλίκια των μουσουλμάνων γαιοκτημόνων και στις εκτάσεις των κεφαλοχωρίων ή ελευθεροχωρίων. Ανάμεσα σε αυτές τις εκτάσεις εντοπίζονταν περιορισμένες εκτάσεις κοινοτικών βοσκών και δασών για τις ανάγκες της ημι-νομαδικής και της εδραίας κτηνοτροφίας, ακαλλιέργητες ή ακατάλληλες για καλλιέργεια.

Τα αστικά κέντρα της περιοχής είχαν αναπτυχθεί στις νότιες παρυφές της Ροδόπης και στις δυτικές όχθες του Έβρου ποταμού. Οι νέες οικίσεις προσκολήθηκαν παραπλεύρως παλιότερων βυζαντινών οικήσεων (οχυρών ή κάστρων) και επί σημαντικών συγκοινωνιακών κόμβων, με εξαίρεση το νεοσύστατο Ντεντέ-Αγάτς (τέλη 19ου αιώνα), με τις διαφορετικές θρησκευτικές κοινότητες να δημιουργούν συγκεντρώσεις περιμετρικά των τόπων λατρείας τους (τεμένη, εκκλησίες, συναγωγές)

και σε εγγύτητα με την κεντρική αγορά. Η αγορά (λειτουργικό κέντρο του οικισμού) αποτελούσε τον κατ' εξοχήν τόπο συναλλαγής και συνεύρεσης των κατοίκων και των επισκεπτών του οικισμού, καθώς και τον τόπο συγκέντρωσης των διοικητικών και εμπορικών δραστηριοτήτων.

Οι μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ με τα αυτοκρατορικά διατάγματα του 1839 και του 1856, τα αστικά κέντρα αναμορφώθηκαν χωροταξικά και πολεοδομικά. Οι διαφορετικές κοινότητες απέκτησαν ίσα δικαιώματα -με τη μουσουλμανική- (νομική ισότητα) επέμβασης στον δομημένο και στον αδόμητο χώρο. Έτσι, ο αστικός χώρος απέκτησε νέες εμπορικές και παραγωγικές περιοχές, πλησίον των οποίων εγκαταστάθηκε εργατικό δυναμικό, εκτός των παραδοσιακών περιοχών συγκέντρωσής τους. Η ίδρυση των μεικτών μαχαλάδων συνέπεσε με την περίοδο εκσυγχρονισμού του αστικού τοπίου και των λειτουργιών του, με τη μετάβαση από τις θρησκευτικές στις εθνοτικές κοινότητες (πολιτική ταξινόμηση) καθώς και με την προσπάθεια των κοινοτήτων αυτών για συμβολική κυριαρχία επί του πεπερασμένου χώρου των πόλεων.

Μεταξύ των διαφορετικών περιοχών του Θράκης είχε αναπτυχθεί ένα δίκτυο λειτουργικών συνδέσεων και αλληλεξαρτήσεων. Χαρακτηριστικά είναι τα παραδείγματα του εποχικά μετακινούμενου εργατικού δυναμικού από τις ορεινές προς τις πεδινές περιοχές και από την ύπαιθρο προς τα αστικά κέντρα για τις αυξημένες ανάγκες της αγροτικής (συγκομιδή καλλιεργειών) και της εντατικής παραγωγής (επεξεργασία καπνού). Ομοίως, και η αξιοποίηση των σε αγρανάπαυση εκτάσεων (ιδιοκτησίες τσιφλικιών) στα πεδινά ή των βοσκότοπων στα ορεινά από την ημι-νομαδική κτηνοτροφία ήταν επίσης αφορμές εποχικών μετακινήσεων.

Από την άλλη ήταν χαρακτηριστική η διοικητική και η οργανωτική εξάρτηση της υπαίθρου και των οικισμών της από τους υψηλότερους κόμβους στην οικιστική ιεραρχία (αστικά κέντρα), που συγκέντρωναν όλες τις θεσμικές λειτουργίες της επαρχιακής οθωμανικής διοίκησης. Επιπροσθέτως στα αστικά κέντρα συναθροίζονταν και οι βασικές οικονομικές (εμπορικές και βιοτεχνικές επιχειρήσεις) και χρηματοπιστωτικές (τραπεζικά ιδρύματα, κεφαλαιούχοι) λειτουργίες του βίλαετιού ή του σαντζακιού. Αντιστρόφως η θρακική ύπαιθρος αποτελούσε τον μόνιμο τροφοδότη των αστικών κέντρων σε είδη διατροφής, σε είδη πρώτης ανάγκης, καθώς και σε πρώτες ύλες.

Η κάθε περιοχή με το αγροτικό της μικροσύστημα, ο κάθε οικισμός και η κάθε κοινότητα κατείχαν ένα διακριτό ρόλο και μια ιδιαίτερη λειτουργία, συνδιαμορφώνοντας έναν ενοποιημένο γεωγραφικό χώρο. Όμως από τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα και έπειτα οι βαλκανικοί εθνικισμοί εκδήλωσαν μεθοδικές απόπειρες αλλαγής του γεωγραφικού χώρου και των δομών του. Τα μέλη των διαφορετικών εθνοτικών κοινοτήτων προσπάθησαν συμβολικά και σημειολογικά να κατακτήσουν το αστικό τοπίο όπως έγινε με την οικοδόμηση του *μέγαρου Τσανακλή*

στον πρώην *Εθνικό Κήπο/Μιλλέτ Μπαχτσεσί* της οθωμανικής Κομοτηνής από την πατριαρχική κοινότητα· να διεισδύσουν και να εκμεταλλευτούν τόπους που παραδοσιακά χρησιμοποιούνταν από μέλη άλλων κοινοτήτων όπως έδειξε το παράδειγμα της υλοτόμησης του δάσους της μονής *Αρχαγγελιώτισσας* από τους μουσουλμάνους κατοίκους των παρακείμενων μαχαλάδων στην Ξάνθη και τέλος να αποσπάσουν τις μεγάλες μουσουλμανικές παραγωγικές εκτάσεις της θρακικής πεδιάδας όπως έδειξε η εξαγορά τσιφλικιών από μέλη της εβραϊκής και της πατριαρχικής κοινότητας.

Αποφασιστική καμπή του ανταγωνισμού μεταξύ των εθνοτικών κοινοτήτων εντός των βαλκανικών κτήσεων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν οι Βαλκανικοί Πόλεμοι. Με τη λήξη τους η Θράκη, δυτικά του Έβρου ποταμού, παραχωρήθηκε στη Βουλγαρία και άμεσα ενεργοποιήθηκαν οι διαδικασίες μετάβασης από την αυτοκρατορία στο εθνικό κράτος για τη επαρχία του Αιγαίου ή *Μπελομοριέ* (Ιούλιος 1913 - Οκτώβριος 1919). Άμεσα και οργανωμένα εκδηλώθηκαν από τη νέα διοίκηση οι ενέργειες ενσωμάτωσης στη βουλγαρική επικράτεια, με στόχο την εδραίωση της εθνικής κυριαρχίας και την απόσβεση των επιρροών της οθωμανικής παρουσίας.

Ανάμεσα σε αυτές τις πρακτικές ξεχωρίζουν οι εξής: α) η εισαγωγή του βουλγαρικού νομίσματος και η λειτουργία υποκαταστημάτων των τραπεζών της Σόφιας, ώστε να επιτευχθεί η σύνδεση με την εθνική οικονομία και η αποκοπή από την αντίστοιχη οθωμανική. β) Οι οργανωτικές αλλαγές στην εκπαιδευτική δραστηριότητα που διέλυσαν μια παραδοσιακή λειτουργία των τοπικών κοινοτήτων θεμελιωμένη από το οθωμανικό παρελθόν και τη μεταβίβασαν στην κεντρική βουλγαρική διοίκηση δηλαδή στο αντίστοιχο υπουργείο Παιδείας. γ) Οι εκσυγχρονιστικές αλλαγές και οι επεκτάσεις στο δίκτυο μεταφορών και επικοινωνιών που στόχευαν στην αποτελεσματικότερη σύνδεση της βουλγαρικής ενδοχώρας με την αιγαιακή ακτή και το εμπόριο της Μεσογείου όπως η σχεδίαση της σιδηροδρομικής σύνδεσης και η επέκταση των λιμενικών εγκαταστάσεων στο Πόρτο-Λάγος. Και δ) η εισαγωγή κεντρικά συντονισμένων προσπαθειών πολεοδομικής και χωροταξικής αναμόρφωσης των οικιστικών συνόλων, βάσει δυτικοευρωπαϊκών προτύπων που ήδη εφαρμόζονταν στην Παλιά Βουλγαρία.

Η κυριότερη από αυτές ήταν η αλλαγή του εθνοτικού υποβάθρου της πρώην οθωμανικής επαρχίας μέσω του «προσηλυτισμού», της αποδημίας και του εκτοπισμού των γηγενών πατριαρχικών και μουσουλμάνων. Η διαδικασία ενισχύθηκε από την εγκατάσταση και αποκατάσταση εξαρχικών και βουλγαρόφωνων προσφύγων από τις περιοχές του ελληνικού και σερβικού κράτους και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (ανατολικά του Έβρου ποταμού και από τα παράλια της Ανατολίας) και εποίκων από τις περιοχές της Παλιάς Βουλγαρίας.

Η βραχεία παρουσία της Διασυμμαχικής Θράκης από τον Οκτώβριο του 1919 μέχρι και τον Μάιο του 1920 που εγκαταστάθηκε στην περιοχή μετά τον Α΄

Παγκόσμιο Πόλεμο ανέκοψε την πορεία των βουλγαρικών μεταρρυθμίσεων και επέβαλε νέες με σκοπό την εξυπηρέτηση των γαλλικών γεωπολιτικών συμφερόντων στα νοτιοανατολικά της βαλκανικής χερσονήσου και στην περιοχή των Στενών. Το αποικιοκρατικό μοντέλο διοίκησης επέτεινε τον εθνοτικό ανταγωνισμό και έτσι η βουλγαρική και η οθωμανική πλευρά συγκρούστηκαν με την ελληνική για το μέλλον της Θράκης. Η σύγκρουση αποδείχθηκε άνιση, αφού η ελληνική πλευρά βρέθηκε με την πλευρά των νικητών του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και η διπλωματική συγκυρία ευνόησε την ικανοποίηση των επιδιώξεών της.

Σχετικά σύντομα τη διοίκηση της περιοχής ανατολικά και δυτικά του Έβρου ποταμού ανέλαβε αρχικά η *Υπατη Αρμοστεία Θράκης* και στη συνέχεια η *Γενική Διοίκηση Θράκης* μεταξύ Μαΐου 1920 και Δεκεμβρίου 1922, η οποία εφάρμοσε τροποποιημένο τον νόμο «περί διοικήσεως των στρατιωτικώς κατεχομένων χωρών» (ΔΡΛΔ΄ του 1913) και επιλεκτικά ρυθμίσεις της γαλλικής και της βουλγαρικής διοίκησης. Στην πραγματικότητα πρόκειται για ένα πρωτότυπο σύστημα διακυβέρνησης που διέφερε από το σύστημα που εφαρμοζόταν στις υπόλοιπες Νέες Χώρες μέσω του θεσμού των Γενικών Διοικήσεων. Η νέα διοίκηση εν αναμονή των διπλωματικών εξελίξεων για το μέλλον της Θράκης μερίμνησε για τη μεταφορά των γηγενών που δεν είχαν επιστρέψει υπό τη συμμαχική διοίκηση. Επίσης, εργάστηκε εντατικά για την εγκατάσταση κirkάσιων προσφύγων καθώς και εποίκων από τις περιοχές της Παλιάς Ελλάδας, αλλοιώνοντας με τη σειρά της το πληθυσμιακό υπόβαθρο υπέρ της εθνικής ολοκλήρωσης.

Την ίδια περίοδο σημειώνονται συντονισμένες προσπάθειες για την οικοδόμηση σχέσεων εμπιστοσύνης με τους αλλοεθνείς καθώς και για την προάσπιση των θρησκευτικών και εθνοτικών χαρακτηριστικών, όπως απαιτούσε η συμμαχική εποπτεία. Υπό αυτές τις συνθήκες οι ελληνικές αρχές μεθόδευσαν τη διείσδυση στο εσωτερικό των παραπάνω κοινοτήτων εκμεταλλευόμενες τις ιδεολογικές αντιθέσεις των μελών τους. Στόχους τους ήταν η αποφυγή καταστάσεων που θα καθυστερούσαν και κατά συνέπεια θα παρεμπόδιζαν τις διεργασίες ελληνοποίησης της νεο-προσαρτημένης επαρχίας.

Η Θράκη ως μέρος της ελληνικής επικράτειας πλέον δέχθηκε σημαντικές πιέσεις για ταχεία ενσωμάτωση στην ελληνική επικράτεια. Η έντονη στρατιωτική παρουσία και η εφαρμογή του νόμου ΔΡΛΔ΄ είχαν ως συνέπεια την εισαγωγή διοικητικών, εκτελεστικών και ελεγκτικών δομών υπό τον έλεγχο των κεντρικών φορέων του ελληνικού κράτους, όπως άλλωστε συνέβη και κατά την περίοδο της βουλγαρικής διοίκησης. Αυτές οι δομές αποδυνάμωσαν τις θεμελιωμένες λειτουργίες των γηγενών κοινοτήτων, με χαρακτηριστικότερα παραδείγματα την ανάληψη της εκπαιδευτικής δραστηριότητας και της υγειονομικής περίθαλψης από τους αντίστοιχους κεντρικούς θεσμούς του ελληνικού κράτους.

Η τοπική οικονομία διατήρησε τις συνδέσεις και τις συναλλαγές με τη

βαλκανική ενδοχώρα και επέκτεινε τις επαφές και τη σύνδεση με την αντίστοιχη ελληνική και τις ανάγκες της. Καθ' όλη τη διάρκεια της ελληνικής διοίκησης ανατολικά και δυτικά του Έβρου οι αρχές εργάστηκαν συστηματικά για την εδραίωση της παρουσίας τους σε συμβολικό, σε λειτουργικό καθώς και σε οργανωτικό επίπεδο, με σχετική επιτυχία. Ταυτόχρονα, όμως, ήταν αναγκασμένες να σεβαστούν έμπρακτα την εθνοτική πολυμορφία της περιοχής ώστε να ικανοποιήσουν τις συμμαχικές απαιτήσεις. Ήταν αντιληπτό ήδη από τη λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου πως μόνο η στήριξη των Μεγάλων Δυνάμεων μπορούσε να εγγυηθεί την ανάπτυξη των ελληνικών εθνικιστικών οραμάτων και την πραγμάτωση της *Μεγάλης Ιδέας*.

Οι στρατιωτικές εξελίξεις στο *μέτωπο της Ανατολίας* το καλοκαίρι 1922 και οι συνακόλουθες διπλωματικές διαπραγματεύσεις άλλαξαν άρδην τις ισορροπίες και περιόρισαν την ελληνική παρουσία στις περιοχές δυτικά του ποταμού Έβρου, σταθεροποιώντας τα σύνορα μεταξύ των τριών ανταγωνιστικών κρατών της Ελλάδας, της Βουλγαρίας και της Τουρκίας. Από τον χειμώνα του 1922 και έπειτα εκδηλώθηκαν οι προϋποθέσεις για την εκπλήρωση των εθνικών στόχων που δεν είχαν ικανοποιηθεί κατά την προηγούμενη περίοδο: η ταύτιση έθνους και επικράτειας μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών και την εγκατάσταση-αποκατάσταση των προσφύγων και των εποίκων, η δημιουργία ενός αναμορφωμένου τοπίου σε λειτουργικό, οργανωτικό και συμβολικό επίπεδο και ο περιορισμός ή απομάκρυνση των δομών και εικόνων που παρέπεμπαν στους γειτονικούς εθνικισμούς.

Οι επιβαλλόμενες αλλαγές στόχευσαν στην οικονομία και την παραγωγή, στην πολιτική ζωή, στην εκπαίδευση, στη δημόσια υγεία, στις μεταφορές και τις επικοινωνίες, στη θρησκευτική ζωή, στην κοινοτική οργάνωση, στη δημόσια διοίκηση, καθώς και στο φυσικό και το ανθρωπογενές περιβάλλον. Την υλοποίησή τους ανέλαβε ένα δίκτυο θεσμικών διεθνών, εθνικών και τοπικών φορέων που ιδρύθηκε επί τούτου. Το ιδρυθέν διοικητικό πλέγμα σε συνεργασία με υφιστάμενους θεσμούς της κεντρικής διοίκησης μερίμνησε για την εφαρμογή των διεθνών και εθνικών νομικών κείμενων (συνθήκες, πρωτόκολλα, νόμοι, διατάγματα).

Κατά τη δράση του ο εκάστοτε φορέας ανέλαβε έναν διακριτό ρόλο. Για παράδειγμα φορείς ανέλαβαν διαιτητικές (όπως οι *Μικτές Επιτροπές Ελληνοβουλγαρικής και Ελληνοτουρκικής Ανταλλαγής*), εποπτικές (όπως το *υπουργείο Εξωτερικών*), διαχειριστικές (όπως η *Διοίκηση Δημόσιων Κτημάτων* ή η *Διεύθυνση Κτημάτων εξ Ανταλλαγής*) και εκτελεστικές λειτουργίες (όπως το *Ταμείο Περίθαλψης Προσφύγων* και η *Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων*). Ως ανώτατο όργανο η Γενική Διοίκηση Θράκης ανέλαβε έναν πολυεπίπεδο ρόλο, οργανωτικό, διαχειριστικό και εκτελεστικό. Η εμπλοκή των φορέων αυτών ήταν άμεση και συνδεδεμένη με έναν ρητά προσδοκώμενο στόχο (όπως η Ε.Α.Π.) ή έμμεση και συγκαλυμμένη υπό το πρίσμα άλλων κρατικών λειτουργιών και αναγκών. Ως τέτοια θεωρείται η ανάμειξη

των κατά τόπους εφοριών του υπουργείου Οικονομικών στην αλλαγή του ιδιοκτησιακού κατεστημένου μέσω της είσπραξης των φόρων ακίνητης περιουσίας.

Οι παραπάνω φορείς εργάστηκαν αποκομμένα από τις πολιτικές εξελίξεις στο εσωτερικό της χώρας (όπως οι αλλαγές κυβερνήσεων) και ταυτοχρόνως αδέσμευτα από τον έλεγχο ενός κεντρικού οργάνου που θα διαχειριζόταν και θα επόπτευε τον συντονισμό των ενεργειών τους και θα αύξανε την αποτελεσματικότητά τους. Συνέπεια αυτών ήταν οι συχνές συγκρούσεις ανάμεσα σε έναν κεντρικό διοικητικό φορέα, όπως το υπουργείο των Εξωτερικών, και σε έναν ανεξέλεγκτο περιφερειακό φορέα, όπως η Γενική Διοίκηση Θράκης. Σε κάθε περίπτωση, η αναμορφωτική δράση στη Θράκη συνεχιζόταν υπό το βάρος των καταστάσεων, ξεπερνώντας τα οποιαδήποτε λειτουργικά και διαχειριστικά εμπόδια· άλλοτε με επιτυχία και άλλοτε όχι.

Το πλαίσιο δράσης οριοθετήθηκε από τις σχετικές νομοθετικές διατάξεις που διεύθυναν α) την προσφυγική εγκατάσταση και αποκατάσταση όπως για παράδειγμα η σύμβαση ίδρυσης της Ε.Α.Π., β) τις αναμορφωτικές δράσεις του χώρου όπως έδειξαν τα διατάγματα για τις απαλλοτριώσεις των ακινήτων περιουσιών καθώς και γ) τα ζητήματα των πληθυσμιακών ανταλλαγών μεταξύ Βουλγαρίας και Τουρκίας και τα συναφή με αυτές προβλήματα όπως το πρωτόκολλο *περί Ανταλλαγής των Ελληνικών και Τουρκικών Πληθυσμών* τον Ιανουάριο του 1923. Οι διεθνείς και διακρατικές αποφάσεις διαχειρίστηκαν τις διαφορές και τα ζητήματα που δημιουργούνταν μεταξύ των εμπλεκόμενων μερών και οι νόμοι, οι διατάξεις και οι υπουργικές αποφάσεις αναλάμβαναν την εκτέλεση τους εντός της επικράτειας. Συγχρόνως αξιοποιήθηκαν δοκιμασμένες ρυθμίσεις και πρακτικές από άλλες περιοχές των Νέων Χωρών όπως ο έλεγχος των δικαιοπραξιών και ο θεσμός των *συνοικήσεων* με την υλοποίησή τους να παρεμποδίζει την εφαρμογή ορισμένων ρυθμίσεων των διεθνώς συμφωνηθέντων κειμένων. Χαρακτηριστικά αναφέρεται η προστασία της ατομικής ιδιοκτησίας.

Για τις ελληνικές αρχές και τους φορείς εκτέλεσης των προσδοκώμενων εθνικών μεταρρυθμίσεων ο γεωγραφικός χώρος έγινε το κατ' εξοχήν μέσο υλοποίησης των αναμορφωτικών οραμάτων τους. Σε αυτή την προσπάθεια δεν αρκούσε μόνο ο εν-χρήσει χώρος, δηλαδή ο οικισμένος χώρος, τα αγροτεμάχια ή τα οικόπεδα. Αντιθέτως, περιεληφθεί και το χωρικό απόθεμα που μέχρι εκείνη τη στιγμή είχε μείνει για διάφορους λόγους ανεκμετάλλευτο όπως οι ακαλλιέργητες επιφάνειες, οι ελώδεις εκτάσεις και οι κάθε τύπου ανεκμετάλλευτες δημόσιες γαίες.

Η αξιοποίηση του χωρικού αποθέματος έγινε χωρίς να συναντήσει ιδιαίτερες δυσκολίες και αντιδράσεις δεδομένου ότι η απουσία χρήσεων διευκόλυνε τις προσδοκώμενες αλλαγές, ανεξαρτήτως του ιδιοκτησιακού καθεστώτος τους. Αντιθέτως οι περισσότερες δυσκολίες εκδηλώθηκαν στις περιπτώσεις των ιδιοκτησιών υπό χρήση, οι οποίες συγκέντρωσαν την προσοχή των αρχών, μιας και οι

ιδιοκτήτες κατέφευγαν συχνά στις *Μικτές Επιτροπές* και *Υποεπιτροπές Ανταλλαγής* για την προάσπιση των ιδιοκτησιακών τους δικαιωμάτων. Η αξιοποίηση τους δεν προσέφερε μόνον την άμεση και απρόσκοπτη χρησιμοποίηση τους από τους νέους χρήστες όπως έδειξε η συνέχιση των καλλιεργειών και η ικανοποίηση των προσφυγικών στεγαστικών αναγκών, αλλά και την ανατροπή της ιδιοκτησιακής πρωτοκαθεδρίας των μη ανταλλάξιμων μουσουλμάνων και των βουλγαρόφωνων γηγενών.

Οι πρώιμες ανάγκες της προσφυγικής παρουσίας καλύφθηκαν από την περιορισμένη χρονικά εφαρμογή του στρατιωτικού νόμου και τη δέσμη των υπολοίπων μέτρων που ίσχυσαν μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του 1920. Συγκεκριμένα τέτοια ήταν οι καταλήψεις οικημάτων για τη στέγαση προσφύγων και την καλλιέργεια γης, οι επιτάξεις ιδιωτικών και κοινοτικών ακινήτων για τη στέγαση προσφυγικών οικογενειών και την ικανοποίηση εκπαιδευτικών αναγκών καθώς επίσης και οι επιτάξεις οικοπέδων και αγροτεμαχίων. Η προσωρινότητα των μέτρων, σύμφωνα με τα αρχικά κυβερνητικά σχέδια, αποδείχθηκε θεωρητική και σύντομα οι αναγκαστικές απαλλοτριώσεις των επιταγμένων περιουσιών και οι εξαγορές των υπό κατάληψη ακινήτων απέσπασαν μαζί με τις ιδιοκτησίες από τη μουσουλμανική και τη βουλγαρόφωνη κοινότητα. Η συρρίκνωση των βουλγαρόφωνων και ο περιορισμός των μουσουλμανικών αγροτικών ακινήτων συμπληρώθηκε από την περιορισμένη σε έκταση εφαρμογή της αγροτικής μεταρρύθμισης για την αποκατάσταση των προσφύγων και των γηγενών ακτημόνων.

Σημαντικό στοιχείο της πολιτικής των ελληνικών αρχών αποτέλεσε και η καθολική προσπάθεια ελέγχου της αγοράς ακινήτων σε εθνικό και κατ' επέκταση σε τοπικό επίπεδο. Αναφερόμαστε στον έλεγχο των κτηματικών συναλλαγών με την επιλεκτική άρση και εφαρμογή της απαγόρευσης δικαιπραξιών και την υλοποίησή τους αποκλειστικά από τους κρατικούς φορείς όπως η *Διεύθυνση Κτημάτων εξ Ανταλλαγής* και τους ισχυρούς παράγοντες της τοπικής οικονομίας, ανεξαρτήτως εθνικού ανήκειν. Τα παραπάνω συμπλήρωσαν τη δράση ελέγχου της αγοράς ακινήτων σε συνδυασμό με την καθυστερημένη σύνταξη νέου κτηματολογίου, την περιορισμένη χρήση του οθωμανικού κτηματολογίου, καθώς και τη μεταβίβαση των ακινήτων περιουσιών στην Ε.Α.Π. χωρίς μεταγραφή στα οικεία υποθηκοφυλακεία. Το φάσμα των εν λόγω πρακτικών αποδυνάμωσε τις αντιδράσεις των μουσουλμάνων και βουλγαρόφωνων ιδιοκτητών και πρόσθεσε επιπλέον δυσκολίες στην προσπάθεια τους να διασφαλίσουν τα περιουσιακά τους δικαιώματα.

Παρά ταύτα η ιδιαιτερότητα της θρακικής περίπτωσης με την παρουσία των μη ανταλλάξιμων μουσουλμάνων και την προστασία τους από τα διεθνή σώματα της *Κ.τ.Ε.* απαιτούσε συμπληρωματικά μέτρα για τη διασφάλιση των επιθυμητών αποτελεσμάτων εκ μέρους του ελληνικού κράτους. Αναλυτικότερα στις περιπτώσεις αγοράς ή εξαγοράς ελεύθερων ή επιταγμένων μη ανταλλάξιμων ακινήτων, οι

οποιοσδήποτε δυσκολίες στις κτηματικές συναλλαγές ξεπεράστηκαν με τη μεσολάβηση τρίτων, μέσω της αγοράς ακινήτων για λογαριασμό των αρχών. Ακόμη σημειώθηκε η αμφισβήτηση των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων εκ μέρους των αρχών λόγω της έλλειψης ή απώλειας των τίτλων ιδιοκτησίας μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους καθώς και η άρνηση αποδοχής του άγραφου εθιμικού δικαίου που διείπε την κληροδοσία στην περιοχή. Συν τις άλλους καταγράφηκε μια μεθοδική άρνηση αποδοχής της νομικής ορθότητας των πληρεξούσιων συμβολαιογραφικών πράξεων και κατά συνέπεια μια αμφισβήτηση των δικαιωμάτων των πληρεξούσιων αντιπροσώπων ή διαχειριστών επί των μειονοτικών ακινήτων περιουσιών που διαχειρίζονταν.

Δεν έλειψαν και οι ανεπιτυχείς προσπάθειες εξαγοράς ακινήτων σε συμφέρουσες τιμές με απώτερο στόχο να προκληθεί πτώση των τιμών προς οικονομικό όφελος των ελληνικών αρχών. Στην ίδια κατηγορία εντασσόταν μια ακόμη συνήθης πρακτική που στόχευε στην οικονομική εξασθένιση των μουσουλμάνων ιδιοκτητών: η σύνδεση της καταβολής αποζημιώσεων στους μη ανταλλάξιμους ιδιοκτήτες για τις υπό κατάληψη ή επιταγμένες ιδιοκτησίες τους με την υποχρέωση της εκ μέρους τους καταβολής του φόρου ακίνητης περιουσίας (για τις επιταγμένες ή υπό κατάληψη ιδιοκτησίες) στις τοπικές φοροεισπρακτικές αρχές.

Τέλος σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε η διευθέτηση των αντιδικιών μεταξύ των μη ανταλλάξιμων ιδιοκτητών και των αρχών, όταν δημιουργούνταν η κατάλληλη πολιτική συγκυρία (συνήθως εξελίξεις στις ελληνοτουρκικές και ελληνοβουλγαρικές διπλωματικές διαπραγματεύσεις). Σε αυτές τις περιπτώσεις, οι αρχές, μετά από πολυετή καθυστέρηση, προχωρούσαν σε επίλυση των διαφορών τους με τους ιδιοκτήτες, αναγνωρίζοντας την ευνοϊκή για αυτές έκβαση της υπόθεσης (ετεροχρονισμένη διευθέτηση). Κατά την ίδια συγκυρία η εκ των έσω ενημέρωση για την πορεία των διμερών συνομιλιών συνοδευόταν από αύξηση των περιπτώσεων επίταξης και κατάληψης ακινήτων ώστε να ενταχθούν οι προς διευθέτηση υποθέσεις στα επικείμενα διπλωματικά κείμενα.

Τα εφαρμοσμένα μέτρα και οι πρακτικές δεν στόχευαν μόνο στην αλλαγή χρήσης και κυριότητας του φυσικού και ανθρωπογενούς περιβάλλοντος, αλλά και στην αλλοίωση των εθνοτικών ισορροπιών της θρακικής δημογραφίας. Συγκεκριμένα η επιτακτική στεγαστική ανάγκη του προσφυγικού πληθυσμού καλύφθηκε αρχικά από το υπάρχον στεγαστικό απόθεμα και δευτερευόντως με αυτοστέγαση και την πρακτική της συνοίκησης γηγενών στην πλειονότητά τους μη ανταλλάξιμων μουσουλμάνων και προσφύγων. Τοιούτοτρόπως οι γηγενείς μουσουλμάνοι πείστηκαν στην ουσία να εγκαταλείψουν την ιδιοκτησία τους και, σε συνδυασμό με την επίταξη και άλλων ακινήτων τους (όπως για παράδειγμα τα αγροτεμάχια) να αποδημήσουν στα γειτονικά τουρκικά εδάφη και να εγκατασταθούν -σχεδόν αποκλειστικά- στις περιοχές πλησίον της κοίτης του ποταμού Έβρου.

Για τα μέλη της βουλγαρόφωνης κοινότητας επιλέχθηκε το μέτρο του *στρατηγικού εκτοπισμού* τους προς περιοχές της Παλιάς και νησιωτικής Ελλάδας ώστε το απόθεμα ακίνητης και κινητής περιουσίας να παραδοθεί στις αρχές για τις ανάγκες του εποικισμού. Η πρακτική του εκτοπισμού εφαρμόστηκε και σε αδύναμες πολιτικά εθνοτικές ομάδες που δε διεκδικούνταν από τα γειτονικά εθνικά κράτη, όπως οι αθίγγανοι των αστικών περιοχών. Ο εκτοπισμός τους στόχευσε στη δημιουργία ενός αποθέματος γης που αξιοποιήθηκε για την κατασκευή προσφυγικών συνοικισμών, άλλαξε τη σημειολογία του αστικού τοπίου και εισήγαγε εκσυγχρονιστικές αλλαγές στον παραδοσιακό αστικό χώρο.

Η αποτελεσματικότητα των κρατικών επεμβάσεων και των αναμορφωτικών ενεργειών δεν ήταν διασφαλισμένη και κατά περιπτώσεις δημιούργησε περίπλοκες συγκρούσεις για τον ίδιο τον κρατικό μηχανισμό. Έτσι ενάντια ακόμη και στις επιδιώξεις για τη νέα επαρχία το διοικητικό και λειτουργικό σχήμα που εφαρμόστηκε μέσω των Γενικών Διοικήσεων, ήδη από την εισαγωγή του κατά τη δεκαετία του 1910, αποδείχτηκε τροχοπέδη στη λειτουργική ενσωμάτωση των Νέων Χωρών στην υπόλοιπη επικράτεια. Στο ίδιο αποτέλεσμα συνετέλεσε και η θεσμοθέτηση ξεχωριστών εκλογικών καταλόγων για τους μουσουλμάνους και εβραίους εκλογείς που από τη μια περιόρισε την αντιπροσώπευσή τους και από την άλλη δυσχέρανε τη σύνδεση της θρακικής πολιτικής ζωής με το εθνικό πολιτικό σύστημα. Το λειτουργικό χάσμα (διοικητικό και πολιτικό) και οι παραγόμενες χωρικές αντιθέσεις του διευρύνθηκαν αργότερα με την εφαρμογή της επιτηρούμενης ζώνης και τη δημιουργία εσωτερικών συνόρων (από το 1936 και έπειτα).

Αξιοσημείωτες μεταβολές εισήχθησαν στα δίκτυα επικοινωνίας και εμπορίας-μεταφορών μετά τη χάραξη των συνόρων και τον γεωγραφικό περιορισμό της θρακικής επικράτειας μεταξύ των ποταμών Έβρου και Νέστου. Η νέα διοίκηση συρρίκνωσε αισθητά τα παραδοσιακά δίκτυα που είχαν αναπτυχθεί με τις πρώην οθωμανικές επαρχίες και προσανατόλισε τις ροές τους στον περιορισμένο γεωγραφικά χώρο της ελληνικής επικράτειας. Παρ' όλα αυτά, οι ενδοπεριφερειακές οικονομικές δομές του παρελθόντος, όπως τα εβδομαδιαία παζάρια και οι ετήσιες εμποροπανηγύρεις, διατηρήθηκαν με περιορισμένο πλήθος πωλητών και συνάμα εκσυγχρονίστηκαν με την προσθήκη των εμπορικών και γεωργοκτηνοτροφικών εκθέσεων. Οι τελευταίες τελικά δεν κατάφεραν να αποκτήσουν την αίγλη και την ακτινοβολία των αντίστοιχων οθωμανικών και λειτούργησαν ως γεγονότα επαρχιακής σημασίας.

Τόσο οι παραδοσιακές εμποροπανηγύρεις όσο και οι νεότερες εκθέσεις επηρεάστηκαν από τις περιορισμένες κλίμακας εκσυγχρονιστικές αλλαγές και επεκτάσεις του οδικού, σιδηροδρομικού και ακτοπλοϊκού δικτύου και των περιορισμένων συνδέσεων τους με τα παραγωγικά και διαμετακομιστικά κέντρα της χώρας. Διαφοροποιημένη ήταν η κατάσταση στον τομέα των τηλεπικοινωνιών με την

επέκταση του τηλεφωνικού δικτύου και την απευθείας σύνδεση των θρακικών αστικών κέντρων με τη Θεσσαλονίκη, περισσότερο για τις ανάγκες ελέγχου της περιοχής από τους στρατιωτικούς και αστυνομικούς μηχανισμούς και λιγότερο για την εξυπηρέτηση των ίδιων των κατοίκων της.

Μεθοδικά το τοπίο των πόλεων και της υπαίθρου δέχθηκε πιέσεις αλλαγής και αναμόρφωσης του εθνοτικού μωσαϊκού και των προτύπων που είχαν εφαρμοστεί νωρίτερα στην Παλιά Ελλάδα και στις λοιπές Νέες Χώρες (από το 1912 και έπειτα), ώστε να προωθηθεί αποτελεσματικά και σύντομα η διαδικασία χωρικής και πληθυσμιακής ομογενοποίησης της νέας επαρχίας. Η απομάκρυνση και ο εκτοπισμός των ανεπιθύμητων γηγενών διέυρνε τις δυνατότητες των ελληνικών αρχών για αξιοποίηση του εγκαταλελειμμένου γεωγραφικού χώρου δηλαδή των οικιών οικοπέδων, αγροτεμαχίων και βοσκότοπων προς όφελος των προσφυγικών νοικοκυριών και των γενικότερων εποικιστικών αναγκών τους.

Εντός των πόλεων οι ιστορικά καθορισμένοι χώροι συγκέντρωσης και απασχόλησής των μειονοτικών ομάδων απέκτησαν νέα μορφή και λειτουργική σύνδεση με τον υπόλοιπο οικισμό, νέες χρήσεις και νέους χρήστες και εν δυνάμει ιδιοκτήτες εγκαινιάζοντας τη νέα εικόνα των πόλεων. Την ίδια τύχη είχαν και οι συμβολικοί τόποι, όπως τεμένη, κοινοτικά σχολεία, ακίνητα ευαγών ιδρυμάτων, ιεροσπουδαστήρια και νεκροταφεία, που περιοδικά ή μόνιμα άλλαξαν αρχικά χρήση και αργότερα ιδιοκτησία. Συνολικά, αποσπάστηκαν τόποι υψηλής συμβολικής και συναισθηματικής αξίας μέσω αναγκαστικών απαλλοτριώσεων, εξαγορών ή και παραχωρήσεων, ιδιαίτερα για τους παρόντες μη ανταλλάξιμους μουσουλμάνους, οι οποίοι βίωσαν τον περιορισμό της χωρικής τους αντιπροσώπευσης με τη μετατροπή των τόπων ταφής σε σχολικές εγκαταστάσεις και προπάντων την προβολή της κυρίαρχης ομάδας και της ιδεολογίας της στο αστικό τοπίο.

Η δράση της κυρίαρχης ομάδας για επικράτηση στον αστικό χώρο εκφράστηκε, επίσης, έμπρακτα με τη ρυμοτόμηση των αδόμητων επιφανειών παραπλεύρως του οικιστικού πλέγματος και την οικοδόμηση των προσφυγικών συνοικισμών. Η οικοδομική δραστηριότητα ωθούμενη από την αναγκαιότητα για οριστικοποίηση της εγκατάστασης-αποκατάστασης και για ικανοποίηση των πιέσεων απελευθέρωσης των επιταγμένων μη ανταλλάξιμων ακινήτων ολοκληρώθηκε σύντομότερα απ' ό,τι στις υπόλοιπες Νέες Χώρες. Η εισαγωγή νέων πολεοδομικών και χωροταξικών προτύπων από τη δυτική Ευρώπη, κυρίως από την Γαλλία, αλλοίωσε την παραδοσιακή εικόνα του αστικού τοπίου για μια ακόμη φορά όπως είχε γίνει και κατά το παρελθόν με το Τανζιμάτ και αργότερα με τη βουλγαρική διοίκηση. Παράλληλα εισήγαγε μια διττή εικόνα του αστικού τοπίου δηλαδή το παλιό και το νέο τμήμα και φανέρωσε την οργανική και τη λειτουργική εξάρτηση των νεόδμητων τμημάτων από τα υφιστάμενα, λόγω της απουσίας υποδομών κοινής ωφέλειας.

Μια σειρά υποδομών κοινής ωφέλειας όπως πάρκα αναψυχής και χώροι

άθλησης, κατασκευάστηκαν περισσότερο ως προσπάθεια συμβολικής ταύτισης του εκσυγχρονισμού και του εξελληνισμού του τοπίου και λιγότερο ως απάντηση στις ουσιαστικές ανάγκες των τοπικών κοινωνιών. Κάποιες άλλες όπως τα δίκτυα τηλεπικοινωνιών, ύδρευσης, αποχέτευσης, διευθέτησης της ροής των ποταμών και των χειμάρρων δέχθηκαν περιορισμένης έκτασης βελτιώσεις/επεκτάσεις και ικανοποίησαν κατά προτεραιότητα τις ανάγκες της κυρίαρχης ομάδας. Δηλωτική της περιγραφόμενης κατάστασης είναι η επέκταση του τηλεφωνικού δικτύου μεταξύ των πόλεων και της υπαίθρου καθώς επίσης και η ανάπτυξη του εντός των διαφορετικών συνοικιών/μαχαλάδων των αστικών κέντρων. Οι χωρικές αντιθέσεις αμβλύθηκαν σχετικά αργά και ακόμη υφίστανται χωρίς στην ουσία να αποκαταστήσουν την αυτονομία των προσφυγικών συνοικισμών καθ' όλη τη μεσοπολεμική περίοδο τόσο σε επίπεδο επαρχίας όσο και σε επίπεδο χώρας.

Σημαντικές ήταν οι μεταβολές της οικονομικής ζωής των αστικών κέντρων από τη νέα κατάσταση. Η ενδυνάμωση του εργατικού δυναμικού, η λειτουργία νέων παραγωγικών μονάδων, η βελτίωση της παραγωγικότητας/κατάρτισης των υφιστάμενων μονάδων, η δραστηριοποίηση νέων επαγγελματιών, η παραγωγή προϊόντων για την κάλυψη των αναγκών διατροφής, ένδυσης και στέγασης και ο εκσυγχρονισμός ορισμένων παραγωγικών μονάδων μορφοποίησε το προφίλ της αστικής οικονομίας των θρακικών πόλεων. Όμως η ουσιαστικότερη παραγωγική και εμπορική σύνδεση της επαρχίας με την εθνική οικονομία εντοπίζεται στις αρχές της δεκαετίας του 1930 και έπειτα, όταν άρχισαν να φθίνουν τα δίκτυα με τις γειτονικές βαλκανικές οικονομίες.

Αντίστοιχα η θρακική ύπαιθρος γνώρισε παρεμβάσεις οι οποίες εισήγαγαν μια σειρά δομικών και λειτουργικών μεταρρυθμίσεων. Αναλυτικότερα η ανάγκη για άμεση και παραγωγική απασχόληση του νεοεγκατεστημένου πληθυσμού είχε ως συνέπεια μεγαλύτερες σε κλίμακα αναμορφώσεις στην ύπαιθρο. Η διανομή των αγροτικών εκτάσεων όπως για παράδειγμα των καλλιεργούμενων, καλλιεργημένων, προς καλλιέργεια, ακαλλιεργητών και βοσκότοπων για εκμετάλλευση βασίστηκε σε εκτάσεις που προήλθαν από τον διαμελισμό των μεγάλων αγροκτημάτων (τσιφλίκια) της πρώην μουσουλμανικής ηγεσίας (ανταλλάξιμης και μη ανταλλάξιμης) και συνοδεύτηκε από την εισαγωγή νέων εντατικότερων τεχνικών και καλλιεργητικών μεθόδων. Η διάσπαση των τσιφλικιών, αν και επιλεκτική, ανέτρεψε την κυριαρχία της μουσουλμανικής ιδιοκτησίας, προώθησε την ανάδυση της μικροϊδιοκτησίας και την πολυδιάσπαση του αγροτικού χώρου. Η νέα ομάδα των μικροκαλλιεργητών κατέλαβε σημαντική θέση στην τοπική αγροτική οικονομία, κάλυψε το κενό των εκτοπισμένων ανταλλαγέντων βουλγαρόφωνων και μη ανταλλάξιμων μουσουλμάνων καλλιεργητών και αμφισβήτησε την πρωτοκαθεδρία των μουσουλμάνων αγροτών.

Ο πεπερασμένος χώρος της υπαίθρου αποδείχθηκε ανεπαρκής για τις ανάγκες της διανομής γης και συνέχισε να είναι πηγή ενδημικών ασθενειών, γεγονός που

δυσχέραινε το εποικιστικό έργο. Έτσι υλοποιήθηκε μια σειρά αποστραγγιστικών και εγγειοβελτιωτικών έργων. Αυτά επέκτειναν τις προς εκμετάλλευση εκτάσεις, περιόρισαν την εμφάνιση των εποχικών ενδημικών ασθενειών και αναμόρφωσαν τη φυσιογνωμία του αγροτικού τοπίου. Σε διάστημα μικρότερο της δεκαετίας και συγκεκριμένα μεταξύ 1922 και 1930 ο αγροτικός χώρος είχε μεταβάλει δομές, λειτουργίες και χαρακτηριστικά του παρελθόντος σύμφωνα με τις κατευθύνσεις και τις ανάγκες της κεντρικής εξουσίας.

Η ύπαιθρος ως κατ' εξοχήν χώρος υλοποίησης του εποικιστικού και αναμορφωτικού προγράμματος διεύρυνε το δίκτυο των πληθυσμιακών συγκεντρώσεων της με την επέκταση των υφιστάμενων οικισμών και σε μικρότερο βαθμό με τη δημιουργία νέων. Οι προσφυγικοί συνοικισμοί -με περιορισμένες ως και ανεπαρκείς υποδομές- προσκολλήθηκαν στους αγροτικούς οικισμούς, τροποποιώντας τόσο τη μορφή τους όσο και την εικόνα τους με τη ρυμοτομία των επεκτάσεων και τον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό των οικιών. Η ενσωμάτωσή τους αποδείχθηκε αρκετά αργή και σε αρκετές περιπτώσεις προβληματική, όπως και στις αστικές περιοχές.

Δεν ήταν μόνο οι αντιθέσεις των διευρυμένων από την προσφυγική εγκατάσταση οικισμών που καθόρισαν τον βηματισμό της ενσωμάτωσης, αλλά και οι αντιθέσεις μεταξύ των πεδινών και των ορεινών περιοχών. Ο αποκλεισμός των ορεινών της Ροδόπης, όπου βρισκόταν εγκατεστημένος ο πομακικός πληθυσμός, από το εποικιστικό πρόγραμμα και η αποτυχία συγκράτησης των προσφυγικών ομάδων στις λοιπές ορεινές περιοχές επέτειναν την εθνοτική διαφορά και τις γεωγραφικές ανισότητες μεταξύ των δύο διακριτών γεωγραφικά περιοχών. Η αμφίβολη ενοποίηση του αγροτικού χώρου επιδεινώθηκε από την απώλεια εισοδήματος που συνεπαγόταν για τις ορεινές περιοχές η χάραξη των συνόρων και η αναπροσαρμογή των δικτύων της ημι-νομαδικής κτηνοτροφίας και αργότερα η θέσπιση της επιτηρούμενης ζώνης.

Οι προαναφερόμενες ανακατατάξεις είχαν άμεσες επιπτώσεις στην αγροτική οικονομία της περιοχής. Αργά και σταθερά οι συνδέσεις και οι επαφές με τη βαλκανική ενδοχώρα περιορίστηκαν όπως ο εγκλεισμός των δικτύων της ημι-νομαδικής κτηνοτροφίας στην επικράτεια και παράλληλα ενισχύθηκαν οι οικονομικές και εμπορικές σχέσεις με τις υπόλοιπες Νέες Χώρες και την Παλιά Ελλάδα. Η τοπική παραγωγή ενισχύθηκε σημαντικά από τη συνδρομή των αγροτικά αποκατεστημένων εποίκων και των εκσυγχρονιστικών αλλαγών που εισήχθησαν, υπογραμμίζοντας την επιτυχία των αναμορφώσεων. Σχετικά σύντομα κάλυψε μέρος των διατροφικών και παραγωγικών αναγκών της περιόδου και συνδέθηκε με τα χαρακτηριστικά της αντίστοιχης εθνικής αγροτικής οικονομίας.

Συνοψίζοντας δεν εμφάνισαν όλες οι αναμορφωτικές δράσεις και επεμβάσεις την ίδια αποτελεσματικότητα κατά την εφαρμογή τους. Το πλήθος τους άφησε το αποτύπωμά του άμεσα και σε μικρό χρονικό διάστημα στο θρακικό χώρο. Πιο συγκεκριμένα οι συχνές πληθυσμιακές μετακινήσεις επηρέασαν καταλυτικά το

εθνοτικό υπόβαθρο της περιοχής. Η διοίκηση των νέων περιοχών ανατέθηκε στη Γενική Διοίκηση Θράκης η οποία δεν κατάφερε να προωθήσει τη δομική και λειτουργική ενσωμάτωση της Θράκης στην υπόλοιπη επικράτεια. Η θρακική οικονομία, κατά τη δεκαετία του 1920, παρουσίασε τις τάσεις και χαρακτηριστικά της εθνικής μεσοπολεμικής οικονομίας και σταδιακά σημείωσε τα πρώτα βήματα ενσωμάτωσης με την τελευταία. Τα ιστορικά θεμελιωμένα δίκτυα και οι μηχανισμοί τους αναπροσάρμοσαν τις ροές τους, περιόρισαν τις επαφές με τη βαλκανική ενδοχώρα και δειλά στράφηκαν στον εθνικό χώρο. Οι χωροταξικές και πολεοδομικές αλλαγές που εισήχθησαν αναμόρφωσαν τον δομημένο χώρο, προώθησαν θεωρητικά την οργανωτική και τη χωρική ομοιογένεια μέσω αμφίβωλων εκσυγχρονιστικών επεμβάσεων, αλλά έμπρακτα δεν κατάφεραν να ενσωματώσουν λειτουργικά τις νεόδμητες περιοχές στα υφιστάμενα οικιστικά σύνολα.

Ταυτόχρονα και ανεξάρτητα από την προαναφερόμενη αποτελεσματικότητα, εκδηλώθηκαν πολλαπλές δράσεις περιορισμού ή απομάκρυνσης των πάσης φύσεως επιρροών του οθωμανικού και του βουλγαρικού παρελθόντος. Στην ύπαιθρο τα υδραυλικά και αποξηραντικά έργα και κυρίως η διάσπαση των μεγάλων ιδιοκτησιών για τις ανάγκες του εποίκισμού σηματοδότησαν τη γέννηση της μικροϊδιοκτησίας, την αποδυνάμωση της μουσουλμανικής ιδιοκτησίας και την ενίσχυση των μελών της νέας κυρίαρχης ομάδας. Η οικοδόμηση των προσφυγικών συνοικισμών και η εγκατάσταση των νεοφερμένων σε οικισμούς και σε οικίες αποδημούντων ή εκτοπισμένων γηγενών μετέβαλαν ριζικά τη μακραίωνη πληθυσμιακή ισορροπία υπέρ της εθνικής ολοκλήρωσης.

Σε όλα τα αστικά κέντρα της Θράκης, με εξαίρεση τη Νέα Ορεστιάδα, το αστικό τοπίο διακρίθηκε σε δύο άκρως διαφορετικά μέρη, το παλιό και το νέο κομμάτι του οικισμού. Η αναφερόμενη κατάσταση από τη μια εμπλούτισε λειτουργικά τον οικισμό με νέες λειτουργίες, χρήσεις, συμβολικά και σημειολογικά χαρακτηριστικά και από την άλλη δημιούργησε μια πολυετή ανισορροπία και εξάρτηση του νέου από το παλιό τμήμα του οικισμού. Το αστικό τοπίο αναμορφώθηκε ριζικά στις κεντρικές περιοχές (πολεοδομικά, χωροταξικά και εθνοτικά) και απέβαλε συστηματικά τα χαρακτηριστικά του παρελθόντος, διατηρώντας όμως σε ισχύ την εθνοτική κατανομή σε διακριτές περιοχές κατοικίας.

Σε κάθε περίπτωση η παρουσία των μη ανταλλάξιμων, η διπλή προστασία τους από τα διεθνή κείμενα και τους διεθνείς οργανισμούς, καθώς και η εφαρμογή της αρχής της αμοιβαιότητας, έδρασαν ανασταλτικά στις αναμορφωτικές ενέργειες των ελληνικών αρχών. Ακόμη και οι ίδιοι οι μη ανταλλάξιμοι καθώς επίσης και οι θεσμικοί προστάτες τους, αρκετά συχνά, φάνηκαν ανίσχυροι απέναντι στα όργανα εξουσίας και στις πρακτικές που τα τελευταία υιοθέτησαν για την εκμετάλλευση των ενδοκοινοτικών διαφορών και των ιδεολογικών ιδιαιτεροτήτων τους.

Συνολικά το αρχικό ζητούμενο η ενσωμάτωση μιας πολυ-εθνοτικής επαρχίας

στην επικράτεια ενός εθνικού κράτους και η ελληνοποίησή της μπορεί να χαρακτηριστεί αμφισβητήσιμη κατά περίπτωση. Τέλος ως επιτυχημένες αξιολογούνται (από τον γράφοντα) οι διαρθρωτικές επεμβάσεις όσον αφορά την αγκίστρωση της τοπικής οικονομίας με την αντίστοιχη εθνική, την αλλαγή του πληθυσμιακού υποβάθρου και την αριθμητική ενίσχυση των μελών της κυρίαρχης ομάδας, τον ταυτόχρονο περιορισμό των υπολοίπων μειονοτικών ομάδων καθώς και τη ριζική αναμόρφωση του τοπίου των πεδινών εκτάσεων μέσω της κατάτμησης των τσιφλικιών, της ανάδυσης της μικροϊδιοκτησίας, της υλοποίησης εγχειροβελτιωτικών και αποστραγγιστικών έργων και της επέκτασης των καλλιεργούμενων εκτάσεων. Επιτυχής χαρακτηρίζεται, επίσης, η οικοδόμηση των αγροτικών οικισμών και αστικών συνοικισμών στα υφιστάμενα οικιστικά σύνολα όχι όμως και η ενσωμάτωσή τους, η οποία ανέδιδε το νέο πολεοδομικό και χωροταξικό προφίλ της επαρχίας.

Λιγότερο πειστικά ήταν τα αποτελέσματα της επέκτασης των οθωμανικών και βουλγαρικών δικτύων μεταφοράς και επικοινωνίας με εξαίρεση τις τηλεπικοινωνίες, δυσχεραίνοντας τη σύζευξη με τα άλλα εθνικά δίκτυα και την ελληνική επικράτεια. Αδύναμες θεωρούνται οι επεμβάσεις μετασχηματισμού ορεινών περιοχών της υπαίθρου λόγω της περιορισμένης πραγμάτωσης του εποικιστικού προγράμματος και της εξαίρεσης των περιοχών συγκέντρωσης του πομακικού πληθυσμού. Μερικώς επιτυχημένες θεωρούνται, επίσης και, οι προσπάθειες μεταρρύθμισης του παραδοσιακού αστικού τοπίου μέσω επεμβάσεων συμβολικού και σημειολογικού χαρακτήρα, δημιουργώντας νησίδες αναμορφωμένων τόπων εντός τμημάτων με αναλλοίωτες τις επιρροές του παρελθόντος.

Ομοίως μπορεί οι αλλαγές του πληθυσμιακού υποβάθρου να εκπληρώθηκαν επιτυχώς δεν συνέβη όμως το ίδιο με την εξασθένηση της εθνοτικής πολυμορφίας, η οποία διατήρησε μέχρι και σήμερα τον χαρακτήρα της ακόμη και μετά τον εκτοπισμό της εβραϊκής κοινότητας (Μάρτιος 1943) και γέννησε ασυνέχειες στην εθνική ολοκλήρωση της επικράτειας. Τέλος εντελώς αβέβαια είναι τα αποτελέσματα των δράσεων λειτουργικής ενσωμάτωσης και διοικητικού εξελληνισμού της νέο-προσαρτημένης επαρχίας με την εφαρμογή του θεσμού των Γενικών Διοικήσεων. Οι Γενικές Διοικήσεις των Νέων Χωρών εισήγαγαν ένα ιδιότυπο καθεστώς διοικητικής αυτονομίας στις περιοχές εφαρμογής του ενάντια όμως στη θεσμική και λειτουργική ολοκλήρωση της χώρας.

Ακόμη και η θεωρητική ολοκλήρωση του εποικιστικού προγράμματος, των αναμορφωτικών επεμβάσεων και των προσπαθειών ενσωμάτωσης της Θράκης στην ελληνική επικράτεια στα μέσα της δεκαετίας του 1930 με τις οποιοσδήποτε αδυναμίες και αντιφάσεις τους, δεν ταυτίστηκε σε καμιά περίπτωση με την επίσημη διακοπή της κυβερνητικής δραστηριότητας. Όλα τα παραπάνω υπό νέα μορφή και ανεξάρτητα από τον κυβερνητικό σχηματισμό στην εξουσία συνέχισαν το έργο τους μέχρι και την προσάρτηση της Θράκης στη βουλγαρική επικράτεια (έναρξη του Β' Παγκοσμίου

Πολέμου) για να συνεχίσουν αδιάλειπτα τη λειτουργία τους από την επανασύνδεση της επαρχίας στην ελληνική επικράτεια μέχρι και σήμερα.

Βιβλιογραφία

Α. Αρχειακές Πηγές

1. Βιβλιοθήκη Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος (Β.Ε.Μ.Ε.),

Φάκελος: Κομοτηνή, Διδυμότειχο, Νέα Ορεστιάδα, Ανδριανούπολις, Σουφλί

Φωτογραφικό Αρχείο: Ξάνθη, Κομοτηνή, Διδυμότειχο.

2. Γενικά Αρχεία του Κράτους, Κεντρική Υπηρεσία (Γ.Α.Κ., Κ.Υ.):

α) Αρχειακή Συλλογή Μητροπολίτου Ελευθερουπόλεως Σωφρόνιου (Κ. 85), ΑΒΕ 502, Φάκελοι:

85β

85γ

β) Υπουργείο Γεωργίας, Διεύθυνση Τοπογραφικής Υπηρεσίας, Φάκελοι:

359 (1931)

411, Γενική Διεύθυνση Γεωργίας και Εποικισμού Μακεδονίας και Θράκης (1931)

3. Γενικά Αρχεία του Κράτους Νομού Ξάνθης (Γ.Α.Κ/Ν. Ξάνθης), Αρχειακή Συλλογή: Δ/νση Γεωργίας Νομού Ξάνθης – Εποικισμός, Φάκελοι:

Αρχείο Διεύθυνσης Γεωργίας Νομού Ξάνθης, Κτηματικά Χωρίου Χρύσας 1925-1948, ΑΒΕ 84, ΑΕΕ46, α.α. 21.

Αρχείο Διεύθυνσης Γεωργίας Νομού Ξάνθης, Κτηματικά Χωρίου Χρύσας 1925-1948, ΑΒΕ 84, ΑΕΕ46, α.α. 22.

4. Γεννάδιος Βιβλιοθήκη (Γ.Β.), Αρχείο Αθ. Σουλιώτη-Νικολαΐδη, Γενικός Διοικητής Θράκης (1935-1936), Φάκελοι:

Φάκελος 3, Υποφάκελος 3/Ι/2

Φάκελος 3, Υποφάκελος 3/Ι/3

Φάκελος 3, Υποφάκελος 3/Ι/4

Φάκελος 3, Υποφάκελος 3/ΙΙ/4

5. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών/Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών (Ε.Ι.Ε./Ι.Ν.Ε.), Αρχείο Α.Α. Πάλλη, Φάκελοι:

Φάκελος Α

Φάκελος Δ-Ε

Φάκελος Β-Γ

Φάκελος Η-Θ

6. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης/Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο Θεσσαλονίκης (Μ.Ι.Ε.Τ./Ε.Λ.Ι.Α.), Αρχείο Χαρίσιου Βάμβακα, Φάκελοι:

Φάκελος 1: Κυβερνητικός Αντιπρόσωπος Δυτικής Θράκης (1919-1920), Υποφάκελος 1.1.

Φάκελος 1: Κυβερνητικός Αντιπρόσωπος Δυτικής Θράκης (1919-1920), Υποφάκελος 1.2.

Φάκελος 1: Κυβερνητικός Αντιπρόσωπος Δυτικής Θράκης (1919-1920), Υποφάκελος 1.3.

Φάκελος 1: Κυβερνητικός Αντιπρόσωπος Δυτικής Θράκης (1919-1920), Υποφάκελος 1.4.

Φάκελος 2: Κυβερνητικός Αντιπρόσωπος Δυτικής Θράκης (1919-1920),

Υποφάκελος 2.1.

Φάκελος 2: Κυβερνητικός Αντιπρόσωπος Δυτικής Θράκης (1919-1920), Υποφάκελος 2.3.

Φάκελος 2: Κυβερνητικός Αντιπρόσωπος Δυτικής Θράκης (1919-1920), Υποφάκελος 2.4.

Φάκελος 3: Κυβερνητικός Αντιπρόσωπος Δυτικής Θράκης-Γενικός Διοικητής Ανατολικής Μακεδονίας (1918-1920), Φάκελος 3.1.

Φάκελος 3: Κυβερνητικός Αντιπρόσωπος Δυτικής Θράκης-Γενικός Διοικητής Ανατολικής Μακεδονίας (1918-1920), Φάκελος 3.2.

Φάκελος 3: Κυβερνητικός Αντιπρόσωπος Δυτικής Θράκης-Γενικός Διοικητής Ανατολικής Μακεδονίας (1918-1920), Φάκελος 3.3.

Φάκελος 3: Κυβερνητικός Αντιπρόσωπος Δυτικής Θράκης-Γενικός Διοικητής Ανατολικής Μακεδονίας (1918-1920), Φάκελος 3.4.

7. Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών (Ι.Α.Υ.Ε.), Φάκελοι:

Φ. 1904/Γ'1.ΑΑΚ.

Φ.1906/70/ΚΑ.

Φ. 1906/66/ΚΣΤ, ΚΖ, ΚΗ, ΚΘ, Λ.

Φ. 1907/Δ. 55.

Φ. 1908/Μ, ΜΑ, ΜΒ, 111.

Φ. 1915/Α/15,18,19,21: Περί Εκτοπισθέντων Ελλήνων υπό Βουλγάρων.

Φ. 1915/Α/3. Κτηματικό ζήτημα Ελλήνων Δεδέ-Αγάτς.

Φ. 1920/152.2, Φάκελος Θράκης (Ιούνιος-Δεκέμβριος), ΙΙ.

Φ. 1920/152.2, Φάκελος Θράκης (Ιούνιος-Δεκέμβριος), ΙΙΙ.

Φ. 1920/152.2, Φάκελος Θράκης (Ιούνιος-Δεκέμβριος), Ι.

Φ. 1920/152.2, Φάκελος Θράκης (Ιούνιος-Δεκέμβριος), ΙΧ.

Φ. 1923/Φάκ. 12/Υποφάκ. 1/τμήμα 1: Επάνοδος βουλγαρόφωνων πληθυσμών σε Δ. Θράκη και άλλα διαμερίσματα.

Φ. 1923/Φάκ. 6/Υποφάκ. 3/τμήμα 1: Εκτοπίσεις Βουλγάρων από την Δυτική Θράκη.

Φ. 1925 Β' Πολιτική, 1925-1930, Περί της Δυτικής Θράκης.

Φ. 1925/Γ/68/VI, Κατάληψη Τουρκικών Κτημάτων εν Θράκη.

Φ. 1925/Γ/68/ΑΠΕ/2, Κτήματα Μουσουλμάνων Δ. Θράκης.

Φ. 1925/Γ/68/ΑΠΕ/3, Κτήματα Μουσουλμάνων Δ. Θράκης, Σχέδιο Συμφωνίας Ελλάδος-Τουρκίας για Αποζημιώσεις.

Φ. 1927/76/4, Β' Πολιτική, Τμήμα ΙΙ, Μικτή Επιτροπή Ανταλλαγής Πληθυσμών.

Φ. 1927/82.1 Φάκελος Προσφύγων.

Φ. 1927/93.2, Β' Πολιτική, 1927-1928, Μειονότητα Δυτικής Θράκης, Β.

Φ. 1927/93.3, Β' Πολιτική, Μειονότητες Δυτικής Θράκης, Τμήμα Ι.

Φ. 1927/93.3, Β' Πολιτική, Μειονότητες Δυτικής Θράκης, Τμήμα ΙΙ.

Φ. 1928 Β' Πολιτική, 1925-1930, Περί της Δυτικής Θράκης.

Φ. 1928/30, Μουσουλμανική Μειονότητα Θράκης, 80.7.

Φ. 1929/Β/61, Μουσουλμανική Μειονότητα Θράκης.

Φ. 1929/Β/61. Καταλήψεις κτημάτων Ελλήνων εν Τουρκία και Τούρκων εν Ελλάδι.

Φ. 1929Β/Β61/2.

Φ. 1930Β/Β/67. Περιουσιακά Στοιχεία Μουσουλμάνων. Δικαιοπραξίες επί Μουσουλμανικών Ακινήτων.

Φ. 1931/Β/VII/Β/6ί.

Φ. 1931/Β/VIII. Φάκελος Υποθέσεων Βοσκών.

- Φ. 1934/Β/2/Π. Φορολογία Μουσουλμανικών Κτημάτων Δ. Θράκης.
 Φ. 1934/Β/2/ΧΙ/Ι Κατάργηση Μικτής Επιτροπής Ανταλλαγής Ελληνοτουρκικών Πληθυσμών.
 Φ. 1934/Β/23/Ε Γενικές Εκθέσεις και Δελτία Πληροφοριών.
 Φ. 1935/Β/13/Τ Περί της Μικτής Επιτροπής Ανταλλαγής Ελληνοτουρκικών Πληθυσμών.
 Φ. 1935/Β/2/ΙV. Αιτήσεις και πίνακες τούρκων υπηκόων προς την ελληνική αντιπροσωπεία της Μικτής Ελληνοτουρκικής Επιτροπής για αποζημίωση ακινήτων περιουσιών.
 Φ. 1935/Β/2/Π/ Β' Πολιτική, Τμήμα Τουρκίας. Κτήματα Μουσουλμάνων Θράκης.
 Φ. 1936/2/5/1 Διαχείριση Ελληνικών Αιγοπροβάτων στην Αν. Θράκη (Διάβαση Έβρου).
 Φ. 1937/28/7/1 Κτήματα Μουσουλμάνων Δ. Θράκης από Βουλγαρία. Ζητήματα Εγκυρότητας Δικαιοπραξιών.
 Φ. 28 ΚΤΕ/1923/Φάκ. 3/Υποφάκ. 2/Τμήμα 1: Σπίτια και Κτήματα Μουσουλμάνων και Μουσουλμάνων αλβανικής καταγωγής.
 Φ. 28 ΚΤΕ/1923/Φάκ. 8/Υποφάκ. 1/Τμήμα 1: Μειονότητες.
 Φ. 28 ΚΤΕ/1923/Φάκ. 8/Υποφάκ. 3/Τμήμα 1: Ζητήματα μουσουλμάνων Δ. Θράκης.

8. Κτηματική Υπηρεσία Νομού Ξάνθης (Κ.Υ. Νομού Ξάνθης), Φάκελοι-Κατάλογοι:

- Φάκελος Ανταλλαξίμων 3.
 Περιοθέντα Ανταλλάξιμα Ξάνθης 2371-2415.
 Κατάλογος Ανταλλάξιμων Περιουσιών από 13556-13655 (Ξάνθη)-από 13501-13555 (Καβάλα).

9. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, Ιστορικό Αρχείο Ε.Τ.Ε. (Ι.Α.Ε.Τ.Ε.):

α) Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, Φάκελοι:

- A1/Σ29/Υ13/Φ170
 A1/Σ35/Υ32/Φ11
 A1/Σ10/Υ59/Φ22
 A1/Σ29/Υ13/Φ109
 A1/Σ29/Υ4/Φ1-7
 A1/Σ34/Υ5/Φ93
 A1/Σ35/Υ16/Φ35
 A1/Σ35/Υ24/Φ70
 A1/Σ35/Υ24/Φ71
 A1/Σ35/Υ24/Φ72
 A1/Σ35/Υ4/Φ10
 A1/Σ40/Υ11/Φ15
 A1/Σ40/Υ63/Φ12
 A1/Σ40/Υ8/Φ2120
 A1/Σ40/Υ63/Φ2143
 A1/Σ40/Υ8/Φ9261

Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Τμήμα Επιθεωρήσεως. Επιθεωρητής: Ευρυκλής Παπανικολάου, Έκθεσις του εν Κομοτηνή Υποκαταστήματος επί τη βάσει Λογιστικής Καταστάσεως 20 Μαΐου 1922.

Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Τμήμα Επιθεωρήσεως. Επιθεωρητής: Σ.

Καραπάνος, Αθήνα, 15-09-1923.

β) Διεύθυνση Διαχείρισης Κτημάτων εξ Ανταλλαγής, Φάκελοι:

A1/Σ52/Y129/B1

A1/Σ52/Y129/B2

A1/Σ52/Y129/B3

A1/Σ52/Y131/B1

A1/Σ52/Y131/B2

A1/Σ52/Y131/B3

A1/Σ52/Y131/B4

A1/Σ52/Y134/B2

A1/Σ52/Y139/Φ28

A1/Σ52/Y183/Φ4

10. Μουσείο Μπενάκη (Μ.Μ.), Ιστορικά Αρχεία.

α) Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, Φάκελοι:

Φ. Υπ. Γεωργίας Φ.127, 1930-1931.

Φ. Υπ. Εξωτερικών Φ.132, Μάιος-Σεπτέμβριος 1929.

Φ. Υπ. Εξωτερικών Φ.24, Νοέμβριος 1919.

Φ. Υπ. Εξωτερικών Φ.25, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1919.

Φ. Υπ. Εξωτερικών Φ.30, Οκτώβριος 1922.

Φ. Υπ. Εξωτερικών Φ.35, Ιανουάριος 1923.

Φ. Υπ. Εξωτερικών Φ.36, 1923.

Φ. Υπ. Εξωτερικών Φ.38, 1923.

Φ. Υπ. Εξωτερικών Φ.40, 1923.

Φ. Υπ. Εξωτερικών Φ.44, 1925.

Φ. Υπ. Εξωτερικών Φ.46, 1926.

Φ. Υπ. Εξωτερικών Φ.51, Οκτώβριος 1928.

Φ. Υπ. Εξωτερικών Φ.52, Μάρτιος-Απρίλιος 1929.

Φ. Υπ. Εξωτερικών Φ.57, Ιανουάριος-Σεπτέμβριος 1930.

Φ. Υπ. Εξωτερικών Φ.58, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1930.

Φ. Υπ. Εξωτερικών Φ.59, Μάρτιος-Απρίλιος 1931.

Φ. Υπ. Εξωτερικών, Φ.60, Απρίλιος 1931.

Φ. Υπ. Εξωτερικών, Φ.62, Μάρτιος 1932.

Φ. Υπ. Εξωτερικών, Φ.63, Ιούνιος-Δεκέμβριος 1932.

Φ. Υπ. Εσωτερικών, Φ. 104, Αύγουστος 1928.

Φ. Υπ. Εσωτερικών Φ.106, circa 1929.

Φ. Υπ. Εσωτερικών Φ.107, Αύγουστος 1930.

Φ. Υπ. Εσωτερικών Φ.117, Μαΐος 1930.

Φ. Υπ. Εσωτερικών, Φ.109, Μάρτιος-Δεκέμβριος 1931.

Φ. Υπ. Πρόνοιας Φ.132, 1928-1929.

β) Αρχείο Απόστολου Δοξιάδη, Φάκελοι:

Φάκελος 1.

Φάκελος 2.

Φάκελος 3.

Φάκελος 4.

11. Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδας (Ε.Β.Ε), Ψηφιακή Συλλογή Εφημερίδων

α) Εφημερίδα *Εμπρός*, Ιούλιος 1910-Μάιος 1930

β) Εφημερίδα *Σκριπ*, Ιανουάριος 1900-Ιούνιος 1909

γ) Εφημερίδα *Μακεδονία*, Ιούλιος 1920, Ιούλιος 1922

12. Βιβλιοθήκη Πανεπιστημίου Κρήτης (Ρέθυμνο), Κλειστές Συλλογές
Φύλλα Εφημερίδας της Κυβερνήσεως (Φ.Ε.Κ.), έτη 1913-1942

13. Βιβλιοθήκη της Βουλής (Β.τ.Β.), Συλλογή Εφημερίδων και Περιοδικών
(κτίριο Παλιό Καπνεργαστάσιο)

- α) Εφημερίδα *Φάρος*, 1924
β) Εφημερίδα *Το Βήμα της Θράκης*, 1927-1928
β) Εφημερίδα *Φωνή της Θράκης*, 1929

Β. Δευτερογενείς Πηγές

Ελληνόγλωσσες

(1962), *Ο Νομός Ξάνθης και τα Προβλήματα του*, Ξάνθη: Εκδόσεις Νομαρχίας Ξάνθης.

Αβδελά Ε. (1992), «Στοιχεία για την Εργασία των Γυναικών στο Μεσοπόλεμο: Όψεις και Θέσεις», στο Μαυρογορδάτος Γ. Θ. και Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Αβδελά Ε. (1995), "'Ετερότητα" και "Ταυτότητα": Ιστοριογραφικές Προσεγγίσεις", *Σύγχρονα Θέματα*, 54.

Αβδελίδης Π. Σ. (1986), *Το Αγροτικό Συνεταιριστικό Κίνημα στην Ελλάδα: Ιστορική Εξέλιξη και Δράση, Προβλήματα και Προοπτικές Ανάπτυξης*, 4^η Έκδοση, Αθήνα: Παπαζήσης.

Αβραμίδης Δ. (22-03-1930). "Πρόσφυγες και Επαγγελματικός Πληθωρισμός" *Εργασία*, 11.

Αθανασιάδου Θ. Δ. (1931), *Ημερολόγιον Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης. Έτος Α*, Δράμα: Τυπογραφείον Κυριαζοπούλου-Πεντζίκη.

Αι Βουλγαρικάι Ωμότητες εν τη Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, 1912-1913. Γεγονότα, Εκθέσεις, Έγγραφα, Επίσημοι Μαρτυρία, (1914), Εν Αθήναις: Τύποις Π. Δ. Σακελλάριου.

Αιγίδης Α. Ι. (1934), *Η Ελλάς Χωρίς τους Πρόσφυγας*, Αθήναι: Τύποις Ι. Λ. Αλευροπούλου.

Aydinli A. (1971), *Bati Trakya Faciasinin ic Yuzü*, Istanbul: Aydinli Cagaloglu, (περιληπτική μετάφραση Ανδρεάδη Κ. (1973) στο *Βαλκανική Βιβλιογραφία*, Τόμος Α' - Συμπλήρωμα. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.

Ακαδημία Αθηνών (1995), *Η Ανάπτυξη της Θράκης. Προκλήσεις και Προοπτικές*, Π, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.

Aktar A. (2006), «Το Πρώτο Έτος της Ελληνοτουρκικής Ανταλλαγής Πληθυσμών: Σεπτέμβριος 1922-Σεπτέμβριος 1923», στο Τσιτσελίκης Κ. (επιμ.), *Η Ελληνοτουρκική Ανταλλαγή Πληθυσμών. Πτυχές μιας Εθνικής Σύγκρουσης*, Αθήνα: Κριτική.

Αλεξάκης Ε. Π. (1975), "Η Δομή της Ελληνικής Οικογένειας στη Θράκη", *Μνήμων*, 5.

Αλεξανδρή Α. & Παρέσογλου Α. (1995), «Μουσουλμανικές Μειονότητες στα Βαλκάνια», στο Βερέμης Θ. (επιμ.), *Βαλκάνια: Από το Διπολισμό στην Νέα Εποχή*, Αθήνα, Γνώση, ΠΙ.

Αλεξανδρή Α. (1988), «Το Ιστορικό Πλαίσιο των Ελληνοτουρκικών Σχέσεων, 1923-1987», στο Αλεξανδρή Α., Βερέμη Θ., Καζάκος Π., Κουφουδάκης Β.,

- Ροζάκης & Τσιτσόπουλος Γ. (επιμ.), *Οι Ελληνοτουρκικές Σχέσεις 1923-1987*, Αθήνα, Γνώση & ΕΛ.Ι.ΑΜ.Ε.Π., Ι.
- Αλιβιζάτος Μ. Β. (1935), *Η Μεταπολεμική Εξέλιξη της Ελληνικής Γεωργικής Οικονομίας και η επ' Αυτής Επίδρασις της Αγροτικής Πολιτικής*, Αθήναι.
- Αλιβιζάτος Μ. Β. (1938), *Κράτος και Γεωργική Πολιτική*, Αθήναι: Έκδοσις Υπουργείου Γεωργίας εκ του Εθνικού Τυπογραφείου.
- Αλιβιζάτος Ν. (1995), *Οι Πολιτικοί Θεσμοί σε Κρίση, 1922-1974*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Αλτσιτζόγλου Φ. (1941), *Οι Γιακάδες και ο Κάμπος της Ξάνθης*, Αθήνα: Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος.
- Αναστασιάδου Ι. (1980), «Ο Βενιζέλος και το Ελληνοτουρκικό Σύμφωνο Φιλίας του 1930», στο Βερέμης Θ. & Δημητρακόπουλος Ο. (επιμ.), *Μελετήματα Γύρω από τον Βενιζέλο και την Εποχή του*, Αθήνα: Φιλιππότης.
- Αναστασόπουλος Γ. Α. (1947), *Ιστορία της Ελληνικής Βιομηχανίας, 1840-1940*. Τόμος ΙΙΙ, Αθήναι: "Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία".
- Ανδρεάδης Κ. (1956), *Η Μουσουλμανική Μειονότητα της Δυτικής Θράκης*, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.
- Ανδριώτης Ν. Π. (2003), «Οι Πρόσφυγες: Η Άφιξη και τα Πρώτα Μέτρα Περίθαλψης», στο Παναγιωτόπουλος Β. (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000. Ο Μεσοπόλεμος, 1922-1940: Από την Αβασίλευτη Δημοκρατία ως τη Δικτατορία της 4ης Αυγούστου*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, VII.
- Αντωνίου Ε. Π. (1995), *Η Ελληνο-Αρμενική Κοινότητα της Αθήνας. Εκδοχές και Αντιλήψεις της Αρμενικότητας Μέσα από την Συμβίωση με την Ελληνική Κοινότητα*, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών. Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Μυτιλήνη: Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
- Ανωγάτης-Πελέ Δ. (1985), "Σχέσεις Δρόμου και Χωριών στην Βαλκανική Χερσόνησο τον 18ο Αιώνα", *Ιστορικά*, 2(4).
- Ανωγάτης-Πελέ Δ. (1989), "Οι Χερσαίες Επικοινωνίες στην Ελληνική Χερσόνησο κατά τον 18ο Αιώνα", *Χώρος και Ιστορία*, 1(3): Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.
- Ανώνυμος, (1987), "Η Εβραϊκή Κοινότητα Κομοτηνής", *Χρονικά*, Σεπτέμβριος: 15.
- Βασίλειον της Ελλάδος-Πολιτική Διοίκησης Θράκης (1922), *Οικονομική Νομοθεσία εν Θράκη. Τελωνειακαί Διατάξεις ΙΙ*, Αδριανούπολις: Εκ του Τυπογραφείου της Πολιτικής Διοικήσεως Θράκης.
- Αρχεία Υγιεινής: Επίσημον Μηνιαίον Δελτίον* (Δεκέμβριος 1938), Τόμος 12.
- Ασημάκης Ι. (2008), *Η Καθολική Εκκλησία στη Δυτική Θράκη 1896 - 2006*, Θεσσαλονίκη: Αποστολικό Βικαριάτο Θεσσαλονίκης.
- Βασίλειον της Ελλάδος-Πολιτική Διοίκησης Θράκης (1922), *Πεπραγμένα, Μάιος 1920-Δεκέμβριος 1921. Δικαιοσύνη Ι*, Αδριανούπολις: Τύποις Πολιτικής Διοικήσεως Θράκης.
- Βαφειάδου Ν. (1953), «Εκκλησιαστικά Επαρχία της Θράκης και ο Φάκελος 434 της Βιβλιοθήκης της Βουλής Περί Θράκης», *Αρχείον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού*, 18.
- Βεργόπουλος, Κ. (1975). *Το Αγροτικό Ζήτημα στην Ελλάδα: Η Κοινωνική Ενσωμάτωση της Γεωργίας*, Αθήνα: Εξάντας.
- Βερέμης Θ. (1989), «Η Εποχή (1900-1936)», στο Βερέμης Θ. & Γουλίμης Γ. (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος. Κοινωνία, Οικονομία, Πολιτική στην Εποχή του*, Αθήνα: Γνώση.
- Βερέμης Θ., Κωστής Κ. (1984), *Η Εθνική Τράπεζα στη Μικρά Ασία (1919-1922)*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

- Βιγγοπούλου Ι. (2000), «Περιηγητικά Κείμενα. Πηγές Ιστορίας της Θράκης», στο *Θράκη: Ιστορικές και Γεωγραφικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.
- Βογιατζής Γ. Σ. (1990), "Οθωμανοί και μη Οθωμανοί Μουσουλμάνοι στην Κατάκτηση και τον Εποικισμό της Ανατολικής και Δυτικής Θράκης", *Ελληνικά*, 41.
- Βουτσοπούλου Ε. (1985), «Πόλη και Εμποροπανήγυρη», Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας: *Νεοελληνική Πόλη, Οθωμανικές Κληρονομίες και Ελληνικό Κράτος*, Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, 2.
- Βουτυράς Σ. Ι. (1888), *Λεξικόν Ιστορίας και Γεωγραφίας: Διαλαμβάνον Περίληψιν της Ιστορίας, Φυσικήν και Πολιτικήν Χωρογραφίαν, τους Βίους των Μεγάλων Ανδρών, τους Μύθους και τας Παραδόσεις. Πάντων των Εθνών, από Αρχαιοτάτων Χρόνων Μέχρι του Νυν. Τόμος Έκτος*, Εν Κωνσταντινουπόλει: Εκ του Τυπογραφείου Νεολόγου.
- Βουτυράς Σ. Ι., Βρετός Ι. Α. & Βαφειάδης Γ. (1871), *Λεξικόν Ιστορίας και Γεωγραφίας: Διαλαμβάνον Περίληψιν της Ιστορίας, Φυσικήν και Πολιτικήν Χωρογραφίαν, τους Βίους των Μεγάλων Ανδρών, τους Μύθους και τας Παραδόσεις. Πάντων των Εθνών, από Αρχαιοτάτων Χρόνων Μέχρι του Νυν. Τόμος Δεύτερος*. Εν Κωνσταντινουπόλει: Τύποις Ι. Α. Βρετού.
- Β.Χ. (χ.η.), "Κομοτηνή: Μια Κοινότης που Έσβησε σαν Τόσες Άλλες..." *Χρονικά*.
- Γαληνός Α. (15-02-1990), *Διασυμμαχική Θράκη: Αποφάσεις και Διατάγματα Οικονομικού Περιεχομένου και η Διοικητική Οργάνωση των Οικονομικών Υπηρεσιών*, Αθήνα: 103^η Συνάντηση των Ερευνητών του Ιστορικού Αρχείου της ΕΤΕ.
- Γαρυφάλλου Δ. (1992), *Αναμνήσεις από την Κομοτηνή: Η Ιστορία της Κομοτηνής Μέσα από Φωτογραφίες*, Κομοτηνή: Νομαρχία Ροδόπης.
- Γενική Διοίκησης Θράκης (1937), *"Τα Επίσημα Πρακτικά", Καπνική Σύσκεψις Καβάλλας*, Καβάλα, Εμπορικών Τυπογραφείων-Βιβλιοδετείου Ι. Πετροπούλου & Υιού.
- Γενική Διοίκησης Θράκης-Διεύθυνση Εσωτερικών (1922), *Πίναξ των Πόλεων και Χωριών της Θράκης Εμφαινών τα Παλιά και Νέα Ονόματα και τον Πληθυσμόν αυτών κατά την Τελευταίαν Απογραφήν*, Αδριανούπολις: Εκ του Τυπογραφείου Γενικής Διοικήσεως Θράκης.
- Γενικό Επιτελείον Στρατού (1998), *Ο Μακεδονικός Αγώνας και τα Γεγονότα στη Θράκη (1904-1908)*. Αθήνα: Έκδοση Διευθύνσεως Ιστορίας Στρατού.
- Γέραγας Κ. (1925), *Αναμνήσεις εκ Θράκης, 1920-1922*, Εν Αθήναις: Τυπογραφείον Εστίας.
- Γέραγας Κ. (1947), *Σελίδες από την Διοικητικήν Ιστορίαν της Ελλάδος*, Αθήναι.
- Γερόλυμπου Α., Καλογήρου Ν. & Χατζημιχάλης Κ. (1989), "Βορειοελλαδικοί Οικισμοί Πριν και Μετά την Μεταπολίτευση", *Χώρος και Ιστορία*, 2(1): Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.
- Γερομίχαλος Α. Γ. (1968), *Ιωακείμ Σγουρός Μητροπολίτης Ξάνθης και οι Αποφάσεις της Δημογεροντίας*, Θεσσαλονίκη.
- Γερομίχαλος Α. Γ. (1973), *Αι Επί Τουρκοκρατίας Δημογεροντία. Η Δημογεροντία Ξάνθης*, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Γεωργάκας Δ. Ι. (1945-46), "Περί των Σαρακατσάνων της Θράκης", *Αρχείον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού*, 12.
- Γεωργαντζής Π. (1983), "Τα Χάνια της Ξάνθης και η Συμβολή τους στην Διαμόρφωση της Πόλης", *Θρακικά Χρονικά*, 38.
- Γεωργαντζής Π. Α. (1981), *Η Μητρόπολις Τραϊανουπόλεως και αι Επισκοπαί Αυτής: Συμβολή εις την Εκκλησιαστικήν Ιστορίαν της Θράκης*, Ξάνθη.

- Γεωργαντζής Π. Α. (1976), *Συμβολή εις την Ιστορίαν της Ξάνθης*, Ξάνθη.
- Γκιζελή Β. Δ. (1984), *Κοινωνικοί Μετασχηματισμοί και Προέλευση της Κοινωνικής Κατοικίας στην Ελλάδα, 1920-1930*, Αθήνα: Επικαιρότητα.
- Γκιζελή Β. Δ. (1992), "Η Κοινωνική Ένταξη των Αστών Προσφύγων στην Πόλη", *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 9.
- Γκιζελή Β. Δ. (1997), «Επίταξις Ακινήτων Κατοικουμένων ή Οπωσδήποτε Χρησιμοποιουμένων», στο Επιστημονικό Συνέδριο *Ο Ξεριζωμός και η Άλλη Πατρίδα: Οι Προσφυγοπόλεις στην Ελλάδα*, Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας.
- Γονατάς Σ. (1958), *Απομνημονεύματα, 1897-1957*, Αθήναι.
- Γουδέλης Σ. Δ. (1984), "Πως Έγινε η Αποκατάστασις των Προσφύγων", *Θρακική Επετηρίδα*, 5.
- Γουδέλης Σ. Δ. (1991), *Σχέσεις Χριστιανών και Μουσουλμάνων στην Ελληνική Θράκη*, Κομοτηνή.
- Γουναράκης Π. Ν. (1927), *Περί της Συνθήκης της Λωζάνης. Ειδικότερον της Συμβάσεως Περί Ανταλλαγής των Πληθυσμών και των Συναφών προς Αυτάς Διατάξεων της Ελληνικής Νομοθεσίας*, Αθήναι: Τυπογραφείον Γ. Η. Καλέργη.
- Γούναρης Β. (1997), «Οι Σλαβόφωνοι της Μακεδονίας», στο Τσιτσελίκης Κ. και Χριστόπουλος Δ. (επιμ.), *Το Μειονοτικό Φαινόμενο στην Ελλάδα. Μια Συμβολή των Κοινωνικών Επιστημών*, Αθήνα: Κριτική.
- Δάγκας Α. (1998) *Συμβολή στην Έρευνα για την Οικονομική και Κοινωνική Εξέλιξη της Θεσσαλονίκης: Οικονομική Δομή και Κοινωνικός Καταμερισμός της Εργασίας, 1912-1940*, Θεσσαλονίκη.
- Δάγκας Α. (2005), "Η Μακεδονία και Θράκη μετά το 1912: Η Επίδραση του Εργατικού Κινήματος στον Δομημένο Χώρο και στην Κοινωνία". *Ελ. Βενιζέλος και η Ελληνική Πόλη. Πολεοδομικές Πολιτικές και Κοινωνικοπολιτικές Ανακατατάξεις (Χανιά 24-27 Οκτωβρίου 2002)*, Αθήνα, Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών "Ελ. Βενιζέλος", Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας, Ε.Μ.Π. Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών.
- Damjanov I. & Nojkon S. (1971), *Nacionalno-Osvoboditelno Dvizenie v Trakiya, 1878-1903*, Sofia: Trakijski Navcen Institut ("Το Εθνικο-Απελευθερωτικό Κίνημα στη Θράκη, 1878-1903", Μετάφραση: Ι. Θ. Λαμπιδής, *Βαλκανική Βιβλιογραφία*, Παράρτημα, Τόμος Β).
- Δελβερούδη Ε.-Α. (χ.η.), «Κινηματογράφος», στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα 1900-1922: Οι Απαρχές*, Αθήνα, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Α2.
- Δεληγιάννης Α., Παπαδημητρίου Δ. (1988), "Η Εξέλιξη του Σιδηροδρομικού Δικτύου στο Βορειοελληνικό Χώρο", *Τεχνολογία*, 2: 17-18.
- Δημητρακόπουλος Η. Π. (1991), *Τα Χερσαία Σύνορα της Ελλάδας*, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.
- Δημητριάδης Β. (1983), *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης Κατά την Εποχή της Τουρκοκρατίας 1430-1912*, Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών.
- Δημητριάδης Ε. Π. (1985), "Μια Πρώτη Εκτίμηση της Μεταπολεμικής Ιστορικής Γεωγραφίας στην Ελλάδα με Πλαίσιο την Αγγλοσαξονική Εξέλιξη του Κλάδου", *Ανθρωπολογικά*, 8.
- Δημητριάδης Ε. Π. (1993), *Γιάννενα: Από την "Πόλη-Παζάρι" στην "Πόλη-Πρακτορείο". Ιστορική Χωρολογική-Πολεολογική-Κτιριολογική Μελέτη. Το Βιλαέτι των Ιωαννίνων Κατά το 19ο Αιώνα*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.

- Δημητριάδης Ε. Π., Λαγόπουλος Φ. Α. & Τσότσος Γ. (1998) (Επιμ.) "Ιστορική Γεωγραφία: Δρόμοι και Κόμβοι της Βαλκανικής. Από την Αρχαιότητα στην Ενιαία Ευρώπη". Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ.
- Διανόπουλος Ν. Δ. (1928), *Διοικητική Νομοθεσία: Διατάξεις περί Διοικητικής Οργανώσεως του Κράτους*, Εν Αθήναις.
- Διβάνη Λ. (1995), *Ελλάδα και Μειονότητες: Το Σύστημα Διεθνούς Προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών*, Αθήνα: Νεφέλη.
- Διβάνη Λ. (2000), *Η Εδαφική Ολοκλήρωση της Ελλάδας (1830-1947). Απόπειρα Πατριδογνωσίας*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Δοξιάδης Κ. Α. (1948), *Η Διοικητική Αναδιοργάνωση της Χώρας*, Αθήνα: Υπουργείο Ανοικοδομήσεως.
- Δουκέλλης Π., (επιμ.). (2005), *Το Ελληνικό Τοπίο: Μελέτες Ιστορικής Γεωγραφίας και Πρόσληψης του Τόπου*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.
- Δρακάκης Α. Θ. & Κούνδουρος Σ. Ι. (1940), *Αρχεία Περί της Συστάσεως και Εξελίξεως των Δήμων και Κοινοτήτων 1836-1939 και της Διοικητικής Διαιρέσεως του Κράτους: (Τέως Δήμοι, Δήμοι, Κοινότητες, Σύνδεσμοι Κοινοτήτων, ανοργάνωτοι Κοινότητες, Συνοικισμοί, Μοναί, Θέσεις-Αναγνωρίσεις, Προσαρτήσεις, Αποσπάσεις, Μετονομασάι, Συγχωνεύσεις)*, Αθήνα: Τύποις "Γραφικά Τέχνα", Τόμος Α'.
- Δρίτσα Μ. (1985), "Εθνική Τράπεζα και Πρόσφυγες", *Τα Ιστορικά*, 2(4).
- Δρίτσα Μ. (1988), «Πολιτικές και Οικονομικές Όψεις του Προσφυγικού Προβλήματος», στο *Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο*, Αθήνα: Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου-Μουσείο Μπενάκη.
- Δρίτσα Μ. (1997), «Το Πρόγραμμα Εθνικής Ανάπτυξης της Ελλάδας και οι Πρόσφυγες του 1922», στο (επιμ.), *Ο Ξεριζωμός και η Άλλη Πατρίδα: Οι Προσφυγοπόλεις στην Ελλάδα*, Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας.
- Δρίτσα Μ. (1999), «Πολιτισμική Ιδιαιτερότητα και Επιχειρήσεις: Η Περίπτωση των Εβραϊκών Δικτύων», στο *Ο Ελληνικός Εβραϊσμός*, Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας.
- Δωδός Δ. (2005), *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης στις Εκλογές του Ελληνικού Κράτους, 1915-1936*, Αθήνα: Εκδόσεις Σαββάλας.
- Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος (1926), *Σύμβασις Μεταξύ του Ελληνικού Δημοσίου και της Εθνικής Τραπεζής της Ελλάδος Περί Διαχειρίσεως των εν Ελλάδι Κτημάτων των Ανταλλαγέντων Μουσουλμάνων*, Αθήνα: Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος.
- Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος (1927), *Σύμβασις Μεταξύ του Ελληνικού Δημοσίου και της Εθνικής Τραπεζής της Ελλάδος Περί Διαχειρίσεως των Εξ' Ανταλλαγής Κτημάτων: Κωδικοποίησις Πασών των Σχετικών Συμβάσεων από 5 Μαΐου 1925 Μέχρι 24 Μαΐου 1927. Γενομένη υπό της Κεντρικής Επιτροπείας τη 27 Αυγούστου 1927 και Εγκριθείσα υπό του Υπουργού της Γεωργίας τη 31 Αυγούστου 1927*, Αθήνα: Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος.
- Εν Αθήναις Συντακτική Συνέλευσις των Ελλήνων (1921), *Επίσημα Πρακτικά της ΚΑ` Συνεδριάσεως της 15η Φεβρουαρίου 1921. Συζήτησις επί Προτάσεως της Συμμαχικής Διασκέψεως του Λονδίνου προς Αποστολή Διεθνούς Επιτροπής εις Θράκην και Σμύρνην*, Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου.
- Εξάρχου Θ. (1999), *Ξάνθη, Καπνοβιομήχανοι 1918-1978*, Ξάνθη: ΠΑ.ΚΕ.ΘΡΑ.
- Εξάρχου Θ. (2001), *Οι Εβραίοι της Ξάνθης (Ο Κόσμος που Χάθηκε αλλά δεν Ξεχάστηκε)*, Ξάνθη: ΠΑ.ΚΕ.ΘΡΑ.

- Εξάρχου Θ. (2002), *Νησίδες Πόλεως Ξάνθης Ι: Τα Οικοδομικά Τετράγωνα που Ορίζουν οι Οδοί Βασ. Σοφίας, Μαυρομιχάλη, Παλαιολόγου, Βασ. Κωνσταντίνου, Ξάνθη*: ΠΑ.ΚΕ.ΘΡΑ.
- Εξάρχου Θ. (2002), *Οι Ηπειρώτες στην Ξάνθη*, Ξάνθη: Αδελφότητα Ηπειρωτών Νομού Ξάνθης.
- Εξάρχου Θ. (2003), *Νησίδες Πόλεως Ξάνθης ΙΙ: Τα Οικοδομικά Τετράγωνα που Ορίζουν οι Οδοί Μαυρομιχάλη, Παλαιολόγου, Ορφέως, Αντίκα, Αισχύλου, Πινδάρου, Βασ. Σοφίας, Ξάνθη*: ΠΑ.ΚΕ.ΘΡΑ.
- Εξάρχου Θ. (χ.η.), *Ξάνθη: Ματιά στο Χτες της Πόλης Μέσα από Φωτογραφίες*, Ξάνθη: ΠΑ.ΚΕ.ΘΡΑ.
- Εξερτζόγλου (1999), "Μετά Μεγάλης Παρατάξεως: Συμβολικές Πρακτικές και Κοινωνική Συγκρότηση στις Αστικές Ορθόδοξες Κοινότητες της Ύστερης Οθωμανικής Περιόδου", *Ιστορικά*, 16(31).
- Ευελπίδης, Χ. (1944), *Η Γεωργία της Ελλάδος: Οικονομική και Κοινωνική Άποψις*. Αθήνα: Εκδόσεις "Ο Λόγος".
- Ζαϊμάκης Γ. & Καλλινικάκη Θ. (2004), *Τοπικός Χώρος και Πολυπολιτισμικότητα: Σάπες, Θράκη*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Ζεγκίνης Ε. (1994), *Οι Μουσουλμάνοι Αθίγγανοι της Θράκης*, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.
- Ζεγκίνης Ε. (1998), *Ο Μπεκτασισμός στην Δ. Θράκη*, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.
- Zürcher E. J. (2004), *Σύγχρονη Ιστορία της Τουρκίας*, Μετάφραση: Κεχριώτης Β. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Ζώτος Β. (1903), *Δρομολόγιον της Ελληνικής Χερσονήσου. Αρχαιολογικόν, Ιστορικόν, Γεωγραφικόν, Κριτικόν, Γλωσσολογικόν, Στατιστικόν και Εμπορικόν*, Εν Αθήναις: Τυπογραφείον Κ. Αντωνιάδου.
- Higounet C. (1979), «*Η Γεωιστορία*», στο Samaran C. (επιμ.), *Ιστορία και Μέθοδοι της Γενικά Προβλήματα. Encyclopedie de la Pleiade (1961)*, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.
- Ηρακλείδης Α. (1997), "Ελληνική Μειονοτική Πολιτική: Η Αναχρονιστική Στάση και τα Αίτια της", *Σύγχρονα Θέματα*, 63.
- Θεσσαλονίκη 1912-1940: Βιομηχανία και Πόλη* (1989), Θεσσαλονίκη: Ελληνική Τράπεζα Βιομηχανικής Αναπτύξεως.
- Θρακική Στοά (1932), *Λεύκωμα Θράκης-Μακεδονίας*, Κομοτηνή: Αργ. Δρακόπουλος-Τύποις Απ. Αντωνιάδου.
- Ιγγλέσης Ν. Γ. (1910-1911), *Οδηγός της Ελλάδος*, Αθήνα: Τύποις Αποστολόπουλου.
- Ιγγλέσης Ν. Γ. (1920-1921), *Οδηγός της Ελλάδος, Μεταπολεμική Περίοδος*, Αθήνα.
- Ιγγλέσης Ν. Γ. (1921), *Οδηγός της Ελλάδος, Παλαιάς Ελλάς-Νέα Ελλάς*, Αθήνα.
- Ιγγλέσης Ν. Γ. (1925-1926), *Οδηγός της Ελλάδος, Έτος Γ'. Α': Ελληνική Διοίκησης, Β': Ελληνικόν Κράτος, Γ': Ελληνικόν Εμπόριον*, Αθήνα.
- Ιγγλέσης Ν. (1930), *Οδηγός της Ελλάδος του Έτους 1930*, Αθήνα: Πυρσός.
- Inalcik H. (1995), *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η Κλασική Εποχή, 1300-1600*, Μετάφραση Μ. Κοκολάκης, Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
- Ιορδανόγλου Α. (1989), "Ο Τύπος της Μουσουλμανικής Μειονότητας της Δ. Θράκης από την Συνθήκη της Λωζάνης μέχρι Σήμερα", *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, 3.
- Ιωαννίδης Σ. (1980-81), "Ξάνθη 1870-1920. Στοιχεία της Ιστορίας της", *Θρακικά Χρονικά*, 36.
- Ιωαννίδης Σ. (1983), "Ο Εθνικός Αγών Ξάνθης και μια Πρωτοφανής Λαϊκή Εκδήλωση", *Θρακικά Χρονικά*, 38.

- Ιωαννίδης Σ. (1987-88), "Η Ελληνική Δημογεροντία και τα Εκπαιδευτήρια Ξάνθης κατά τα Πρώτα Χρόνια του Ελεύθερου Βίου της Πόλης", *Θρακικά Χρονικά*, 42.
- Ιωαννίδης Σ. (1969), *Μικρός Οδηγός Ξάνθης: Τουριστικός, Ιστορικός, Αρχαιολογικός*, Ξάνθη: Δήμος Ξάνθης.
- Ιωαννίδης Σ. (1982), *Ξάνθη, 1870-1940. Εικόνες και Μαρτυρίες από την Ιστορία της*, Ξάνθη: Εκδόσεις Καμπουρίδη Χ.
- Kahl T. (2009), *Για την ταυτότητα των Βλάχων: Εθνοπολιτισμικές Προσεγγίσεις μιας Βαλκανικής Πραγματικότητας*, Αθήνα: Εκδόσεις Βιβλιόραμα.
- Kalionski A. & Kolev V. (2004), «Οι Πρόσφυγες στην Βουλγαρία την Εποχή του Μεσοπολέμου», στο Γούναρης Β. & Μιχαηλίδης Ι. (επιμ.), *Πρόσφυγες στα Βαλκάνια: Μνήμη και Ενσωμάτωση*, Αθήνα: Ίδρυμα Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα & Εκδόσεις Πατάκη.
- Kayser B. & Μερακλής Μ. Γ. (1968), *Ανθρωπογεωγραφία της Ελλάδος*, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Καλαντζής Γ. Ξ. (2008), "Η Απογραφή των Πληθυσμών της Δυτικής Θράκης από το Διασυμμαχικό Καθεστώς το 1919" *Δελτίο του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, ΙΕ': 337-354.
- Καλογήρου Ν. (1992), «Η Γεωγραφία του Εκσυγχρονισμού: Οι Μετασχηματισμοί του Βορειοελλαδικού Χώρου στο Μεσοπόλεμο», στο Μαυρογορδάτος Γ. Θ. & Χατζιωσήφ Χ. (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Καράβας Σ. (2010), *"Μακάριοι οί Κατέχοντες τήν γήν". Γαιοκτητικοί Σχεδιασμοί προς Απαλλοτρίωση Συνειδήσεων στη Μακεδονία, 1880-1909*, Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Καραβίδας Κ. (1978), *Αγροτικά. Μελέτη Συγκριτική*, Δεύτερη Έκδοση, Αθήνα: Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος.
- Καραδήμου-Γερόλυμπου Α. & Παπαμίχος Ν. (1992), «Ρύθμιση του Χώρου: Πολιτικές Πρωτοβουλίες και Θεσμικές Ρυθμίσεις», στο Μαυρογορδάτος Γ. & Χατζιωσήφ Χ. (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Καραδήμου-Γερόλυμπου Α. (1985), «Σχεδιασμός και Ανάκτηση του Χώρου της Πόλης: Χαρακτήρας της Πολεοδομικής Παρέμβασης του Κράτους κατά την Μετάβαση από την Οθωμανική στην Νεοελληνική Πόλη», στο Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας: *Νεοελληνική Πόλη, Οθωμανικές Κληρονομίες και Ελληνικό Κράτος*, Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, 2.
- Καραδήμου-Γερόλυμπου Α. (1989), "Μεταρρυθμιστικές Αντιλήψεις στην Οργάνωση των Αστικών Χώρων, 1917-1920", *Σύγχρονα Θέματα*, 39.
- Καραδήμου-Γερόλυμπου Α. (1994), "Από την Συγκέντρωση στην Διάχυση: Οι Εβραϊκές Συνοικίες στις Βορειοελλαδικές Πόλεις στο Τέλος της Τουρκοκρατίας", *Σύγχρονα Θέματα*, 52-53.
- Καραδήμου-Γερόλυμπου Α. (1997), *Μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Βορειοελλαδικές Πόλεις στην Περίοδο των Οθωμανικών Μεταρρυθμίσεων*, Αθήνα: Τροχαλία.
- Καραδήμου-Γερόλυμπου Α. (1997), «Προσφυγική Εγκατάσταση και Ανασχεδιασμός των Βορειοελλαδικών Πόλεων, 1912-1940», στο Επιστημονικό Συμπόσιο *Ο Ξεριζωμός και η Άλλη Πατρίδα: Οι Προσφυγούπολεις στην Ελλάδα*, Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας.
- Καραδήμου-Γερόλυμπου Α. (1999), «Φτώχεια και Περιθωριοποίηση σε έναν Μεταβαλλόμενο Αστικό Χώρο: Οι Εβραϊκές Συνοικίες στη Θεσσαλονίκη, 1870-1920», στο Επιστημονικό Συμπόσιο *Ο Ελληνικός Εβραϊσμός*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας.

- Καραδήμου-Γερόλυμπου Α., (2010), "Πολεοδομικός Σχεδιασμός και Προσφυγική Εγκατάσταση: Μια Δύσκολη Σχέση" στο Ιωαννίδου Ε., (επιμ.), *Η Μεταμόρφωση της Θεσσαλονίκης: Η Εγκατάσταση των Προσφύγων στην Πόλη (1920-1940)*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Καραδήμου-Γερόλυμπου Α. (χ.η.), «Πόλεις και Ύπαιθρος: Μετασχηματισμοί και Αναδιαρθρώσεις στο Πλαίσιο του Εθνικού Χώρου», στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} Αιώνα, 1922-1940: Ο Μεσοπόλεμος*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, Β1.
- Καραδήμου-Γερόλυμπου Α., Καυκούλα Κ., Καλογήρου Ν., Παπαμίχος Β. και Χαστάογλου Β. (1985), «Πόλη και Πολεοδομία στην Βόρεια Ελλάδα μετά το 1912», στο Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας: *Νεοελληνική Πόλη, Οθωμανικές Κληρονομίες και Ελληνικό Κράτος*, Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, 2.
- Καραμούζη Α. (1997), «Καταγραφή και Χαρτογράφηση των Προσφυγικών Οικισμών στον Ελληνικό Χώρο από το 1821 έως Σήμερα: Προσέγγιση στα Πλαίσια των Πολιτικών Εξελίξεων και της Παράλληλης Κρατικής Δραστηριότητας», στο Επιστημονικό Συνέδριο: *Ο Ξεριζωμός και η Άλλη Πατρίδα: Οι Προσφυγολόγοι στην Ελλάδα*, Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας.
- Καράσσου Δ. (1929), *Η Ανατολική Θράκη: Στρατιωτική Γεωγραφία: Μετά 15 Χαρτών και Σχεδιαγραμμάτων εκτός Κειμένου*, Αθήνα: Τύποις "Πυρσού".
- Καρύδης Δ. Ν. & Kiel M. (2000), *Αστυγραφία Μυτιλήνης, Χωρογραφία Λέσβου (15ος-19ος Αιώνας)*, Αθήνα: Ολκός.
- Καρύδης Δ. Ν. (1981). *Πολεοδομικά των Αθηνών της Τουρκοκρατίας*, Ανωτάτη Σχολή Αρχιτεκτόνων, Αθήνα: Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο.
- Καρύδης Δ. Ν. (1993), *Χωρο-γραφία Νεοτερική ή Λόγος για την Συγκρότηση των και Εξέλιξη των Ελληνικών Πόλεων από τον 15-19 αιώνα, με Βάση Αδημοσίευτες Οθωμανικές και Δυτικό-Ευρωπαϊκές Πηγές*, Αθήνα: Ε.Μ.Π., Τμήμα Αρχιτεκτόνων.
- Καυκούλα Κ. (1997), «Μεταμορφώσεις του Αγροτικού Χώρου: Ο Εποικισμός της Ανατολικής Μακεδονίας κατά τις Πρώτες Δεκαετίες του Αιώνα», στο *Ο Ξεριζωμός και η Άλλη Πατρίδα: Οι Προσφυγολόγοι στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας.
- Κεντρική Ένωση Δήμων και Κοινοτήτων Ελλάδας-Ελληνική Εταιρεία Τοπικής Ανάπτυξης και Αυτοδιοίκησης (2002), *Λεξικό Διοικητικών Μεταβολών των Δήμων και των Κοινοτήτων (1912-2001)*, Αθήνα.
- Κιόχος Π. (1981), *Στατιστική Ανάλυση του Δημογραφικού Προβλήματος της Ελλάδος από το 1920 Μέχρι το 1971*, Αθήνα: Εκδόσεις Καραμπελόπουλος.
- Κιρλήντοκμε Ρ. (2005), «Ο Τουρκόφωνος Τύπος στη Δυτική Θράκη», στο Δρούλια Λ. (επιμ.), *Ο Ελληνικός Τύπος, 1784 έως Σήμερα. Ιστορικές και Θεωρητικές Προσεγγίσεις* (Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου), Αθήνα, Ι.Ν.Ε.-Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.
- Κιστάκης Γ. (2006), *Ιερός Νόμος του Ισλάμ και Μουσουλμάνοι Έλληνες Πολίτες*, Αθήνα: Εκδόσεις Σάκκουλα.
- Κοινωνία των Εθνών (1997), *Η Εγκατάσταση των Προσφύγων στην Ελλάδα*, Πρώτη Έκδοση, Γενεύη 1926, Μετάφραση: Φ. Βεϊνόγλου & Μ. Βεϊνόγλου, Αθήνα: Τροχαλία.
- Κοκολάκης Μ. (2000), «Το Γεράκι και ο Σκαντζόχοιρος. Η Διοικητική Ονοματοθεσία της Ελληνικής Θράκης», στο *Θράκη: Ιστορικές και Γεωγραφικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.

- Κολλιόπουλος Α. Π. (1939), *Στρατιωτική Γεωγραφία Βαλκανικής, Μ. Ασίας και Μεσογείου*, Εν Αθήναις: Τύποις Ν. Τυλπερόγλου.
- Κολώνας Β. (1985) «Αρχιτεκτονικές Μορφές και Ιδεολογία στη Θεσσαλονίκη του Τέλους του 19ου Αιώνα. Ένα Παράδειγμα: Τα Κτίρια της Ελληνικής Κοινότητας», Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας: *Νεοελληνική Πόλη, Οθωμανικές Κληρονομίες και Ελληνικό Κράτος*, Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, 1.
- Κονόρτας Π. (2000), «Από το Μιλλέτ στα Έθνη: Διαμόρφωση Συλλογικών Ταυτοτήτων στη Θράκη (19^{ος}-Αρχές 20^{ου} Αιώνα)», στο *Θράκη: Ιστορικές και Γεωγραφικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.
- Κοντογιώργη Ε. (2003), «Οι Πρόσφυγες: Η Αποκατάσταση», στο Παναγιωτόπουλος Β. (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000. Ο Μεσοπόλεμος, 1922-1940: Από την Αβασίλευτη Δημοκρατία ως τη Δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, VII.
- Κοντός Π. Η. (1921), *Ελληνική Δασοκομία: Μετά Στοιχείων Δασικής Διαχειρίσεως*, Αθήνα: Τύπος Παρασκευά Λεωνή.
- Κοπαράνης Φ. (1933), *Η Δημοσία Υγεία εν Ελλάδι*, Αθήνα: τυπ. Χρονόπουλος, Χρήστος Β.
- Κόσσυβας Α. (1928), *Νομοθεσία Διοικήσεως Μουσουλμανικών και Ανταλλάξιμων Ακινήτων*, Αθήνα: Τύποις Π. Λίβα & Γ. Χάντζου.
- Κούκου Μ. Η. (1982), "Ο Ελληνικός Τύπος του 1920 για την Απελευθέρωση της Θράκης", *Θρακικά Χρονικά*, 37.
- Κουμαριανού Μ. (2000), «Μνήμη, Λήθη και Ιστορία του Χώρου. Η Περίπτωση της Πόλης της Μυτιλήνης», στο *Η Πόλη στους Νεότερους Χρόνους: Μεσογειακές και Βαλκανικές Όψεις, 19ος-20ος Αιώνας*, Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού.
- Κουτλογεωργίου Σ. (2006), *Η Κομοτηνή του Παρελθόντος: Φωτογραφικό Οδοιπορικό (1920 έως σήμερα)*, Κομοτηνή: Δήμος Κομοτηνής-Δ.Ε.Π.Α.Κ.
- Κρίμπας Β. Δ. (1999-2000), "Το Έργον της Αγροτικής Εγκαταστάσεως της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων", *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 13.
- Κυραμαργιού Ε. (2010), "Καινούργια Ονόματα-Καινούργιος Χάρτης: Οι Μετονομασίες των Οικισμών της Ελλάδας, 1909-1928" *Ιστορικά*, 27(52).
- Κυριακίδης Σ. Π. (1919), *Η Δυτική Θράκη και οι Βούλγαροι*, Εν Αθήναις: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων.
- Κυφιώτου Ι. Γ. (1880), *Κωνσταντινούπολις και τα Προάστεια αυτής μετά της Θράκης*, Εν Κωνσταντινουπόλει: Εκ του Τυπογραφείου Α. Ζέλλιτς, Βιβλίο Β'.
- Κωνσταντινίδης Ν. Θ. (2005), *Ξανά στο Φως: Αναδιφώντας τη Θράκη του Φωτίου Αποστολίδη*, Ξάνθη: Τελεία & Παύλα.
- Κωστής Κ. (1987), *Αγροτική Οικονομία και Γεωργική Τράπεζα: Όψεις της Ελληνικής Οικονομίας στο Μεσοπόλεμο (1919-1928)*. Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.
- Κωστής Κ. (1989), «Η Ελληνική Οικονομία στα Χρόνια της Κρίσης, 1929-1932. Ένας Πρώτος Απολλογισμός», στο Βερέμης Θ. & Γουλιμή Γ. (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος: Κοινωνία-Οικονομία-Πολιτική στην Εποχή του*, Αθήνα: Εκδόσεις Γνώση.
- Κωστής Κ. (1992), *Αγροτική Μεταρρύθμιση και Οικονομική Ανάπτυξη στην Ελλάδα, 1917-1940*. Στο Μαυρογορδάτος Θ. Γ. & Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.) "Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός". Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

- Κωστόπουλος Τ. (2000), *Η Απαγορευμένη Γλώσσα: Κρατική Καταστολή των Σλαβικών Διαλέκτων στην Ελληνική Μακεδονία*, Αθήνα: Μαύρη Λίστα.
- Κωστόπουλος Τ. (2009), *Το "Μακεδονικό" της Θράκης. Κρατικοί Σχεδιασμοί για τους Πομάκους (1956-2008)*, Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Κωστόπουλος, Τ. (2007), *Πόλεμος και Εθνοκάθαρση: Η Ξεχασμένη Πλευρά μιας Δεκαετούς Εθνικής Εξόρμησης, 1912-1922*. Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Λαγόπουλος Φ. Α. (1999). "Πολιτισμική Γεωγραφία και Μεταμοντέρνα Γεωγραφία", Πρακτικά 1^{ης} Επιστημονικής Ημερίδας Συλλόγου Φοιτητών Τμήματος Γεωγραφίας: *Διαστάσεις της Σύγχρονης Γεωγραφίας: Σπουδές & Επαγγελματικές Προοπτικές, Διεπιστημονικότητα & Εφαρμογές*, Μυτιλήνη: Σύλλογος Φοιτητών Τμήματος Γεωγραφίας Πανεπιστημίου Αιγαίου.
- Λαφαζάνη Δ. (1997), «Εμείς και οι "Άλλοι": Η Διαχείριση της Εθνο-Πολιτισμικής Διαφορετικότητας», *Σύγχρονα Θέματα*, 63.
- Λαφαζάνη Δ. (1997), «Μικτά Χωριά του Κάτω Στρυμόνα: Εθνότητα, Κοινότητα και Εντοπιότητα», *Σύγχρονα Θέματα*, 63.
- League of Nations (χ.η.), *Η Κοινωνία των Εθνών και αι Μειονότητες*, Μετάφραση: Ε. Στεφάνου, Αθήνα: Τμήμα Πληροφοριών, Γραμματεία της Κοινωνίας των Εθνών. Τύποις Ε.Β.Ε.Χ.
- Levi-Strauss C. (1991), *Φυλή και Ιστορία*, Δ' Έκδοση 1994, Μετάφραση: Μ. Ε. Παπάζογλου, Αθήνα: Γνώση.
- Λεοντίδου Λ. (1997), «Η Άτυπη Οικονομία ως Απόρροια της Προσφυγικής Αποκατάστασης», στο (επιμ.), *Ο Ξεριζωμός και η Άλλη Πατρίδα: Οι Προσφυγοπόλεις στην Ελλάδα*, Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας.
- Ληξιοτριώτης Γ. Δ. (1992), «Προστατευτικός Νομοθετικός Παρεμβατισμός και η Εμφάνιση του Εργατικού Δικαίου στην Ελλάδα: Η Περίπτωση της Παιδικής Εργασίας», στο Μαυρογορδάτος Γ. Θ. και Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Λιάπης Α. (1996), *Η Κομοτηνή και η Περιφέρεια της: Ιστορική, Περιηγητική και Αρχαιολογική Σκιαγραφία*, Κομοτηνή: Μορφωτικός Όμιλος Κομοτηνής.
- League of Nations (χ.η.), *Η Κοινωνία των Εθνών και αι Μειονότητες*, Μετάφραση Στεφάνου Ε., Αθήνα: Τμήμα Πληροφοριών, Γραμματεία της Κοινωνίας των Εθνών-Τύποις Ε.Β.Ε.Χ.
- Λούκος (χ.η.), «Μικρές και Μεγάλες Πόλεις», στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} Αιώνα, 1922-1940: Ο Μεσοπόλεμος*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, Β1.
- Mazower M. (1989), «Η Ελλάδα και η Οικονομική Κρίση του 1931», στο Βερέμης Θ. & Γουλμής Γ. (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος: Κοινωνία-Οικονομία-Πολιτική στην Εποχή του*, Αθήνα: Εκδόσεις Γνώση.
- Mazower M. (1989), «Οικονομική Πολιτική στην Ελλάδα, 1932-1936», στο Μαυρογορδάτος Γ. Θ. & Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Μαμώνη Κ. (1995), *Σύλλογοι Θράκης και Ανατολικής Μακεδονίας (1861-1922): Ιστορία και Δράση*, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.
- Μάντζαρης Α. Ι. (1929), *Τα Καπνά μας: Μελέτη Βραβευθείσα από την Ακαδημία*, Αθήνα: Τύποις "Πυρσού".
- Μάντζαρης Α. Ι. (1934), *Τα Καπνά μας (Εσωτερική Κατανάλωσις): Μονοπόλιον; Ελευθέρα Βιομηχανία;*. Αθήνα.
- Μαραβελάκης Μ., Βακαλόπουλος Α. (1993), *Οι Προσφυγικές Εγκαταστάσεις στην Περιοχή της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας.

- Μαρκέτος, Σ. (2006), *Πώς Φίλησα τον Μουσσολίνι! Τα Πρώτα Βήματα του Ελληνικού Φασισμού*, Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Μαριολόπουλος Η. Γ. (1938), *Το Κλίμα της Ελλάδος*. Εν Αθήναις.
- Μαριολόπουλος Η. Γ., Καραπιτέρης Λ. Ν. (1955), *Αι βροχοπτώσεις εν Ελλάδι*, Εν Αθήναις.
- Μάρκου Κ. (2005), "Χώρος, Κοινωνικές Σχέσεις και Ταυτότητες στην Πόλη της Ξάνθης", *Εθνολογία*, 11.
- Μαυρογορδάτος Γ. Θ. (χ.η.), «Οι Εθνικές Μειονότητες», στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} Αιώνα, 1922-1940: Ο Μεσοπόλεμος*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, Β2.
- Μαυρομαμάτης, Γ. (2004), *Τα Παιδιά της Καλκάντζας: Εκπαίδευση, Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός σε μια Κοινότητα Μουσουλμάνων της Θράκης*, Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Μαχαίρα Α. (χ.η.), «Η Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου», στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου Αιώνα, 1922-1940: Ο Μεσοπόλεμος*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, Β1.
- Μέκος Ζ. Κ. (2005), *Ενθύμιον Κομοτηνής: Η Ιστορία, η Εικόνα και η Ζωή της Πόλης και των Ανθρώπων της στις Προηγούμενες Τρεις Γενιές*, Θεσσαλονίκη: Σταμούλης Αντ.
- Μελκίδου (1991), "Κοινωνικές Ανακατατάξεις και Επιπτώσεις τους στην Πολεοδομική Εξέλιξη της Ξάνθης κατά την Οθωμανική Περίοδο", *Θρακικά Χρονικά*, 45.
- Μήλιος Η. (2006), "Η Βιοποικιλότητα της Δομής και της Σύνθεσης των Δασικών Περιοχών του Ορεινού Όγκου Ροδόπης, σε Σχέση με τις Ανθρώπινες Δραστηριότητες" στο *Η Κομοτηνή και ο Ευρύτερος Χώρος (Παρελθόν - Παρόν - Μέλλον)*, Κομοτηνή: Εταιρεία Παιδαγωγικών Επιστημών Κομοτηνής.
- Μητσόπουλος Κ. Μ. (1897), *Γεωγραφία Φυσική και Πολιτική: Εγκεκριμένη υπό του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, προς Χρήσιν των Ελληνικών Σχολείων*, Εν Αθήναις: Παρά τω Εκδότη Σ. Κ. Βλαστώ.
- Μιχαηλίδης Ι. Δ. (2003), *Μετακινήσεις Σλαβόφωνων Πληθυσμών 1912-1930: Ο Πόλεμος των Στατιστικών*, Αθήνα: Κριτική.
- Μιχαλακόπουλος Α. Σ. (1929), *Τα Ζητήματα Μακεδονίας και Θράκης. Έκθεσις Υποβληθείσα εις την Κυβέρνησιν, Κατά Απρίλιον 1929*, Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου.
- Μόλχο Ρ. (2001), *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης, 1856-1919. Μια Ιδιαίτερη Κοινότητα*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Morgenthau Η. (1994), *Η Αποστολή μου στην Ελλάδα. 1922 το Έπος της Εγκατάστασης*, Μετάφραση: Σ. Κασεσιάν, Αθήνα: Τροχαλία.
- Μουντράκης Δ. Μ. (1985), *Γεωλογία της Ελλάδας*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Μοσκόφ Κ. (1979), *Εισαγωγικά στην Ιστορία του Κινήματος της Εργατικής Τάξης. Η Διαμόρφωση της Εθνικής και Κοινωνικής Συνείδησης στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη.
- Μοσχόπουλος Ν. (1948-49), "Η Ελληνική Θράκη", *Αρχείον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού*, 15.
- Μουσόπουλος Θ. (1998), *Θρακών Οικήσεις και Κτίσματα Λαμπρών Καιρών Μαρτυρίες (15ος-19ος Αιώνας)*, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Νεότητας, Πρόγραμμα Διαπολιτισμικής Εκπαιδευτικής Στήριξης Θράκης.
- Μουτσόπουλος Ν. Κ. (1987-90), "Ιστορική Σκιαγραφία της Κομοτηνής", *Θρακική Επετηρίδα*, 7.

- Μπακιρτζής Ι. Μ. (2001), "Δέκα Αποφάσεις (ilam) του Ιεροδικείου Ξάνθης", *Περί Θράκης*, 1.
- Μπακιρτζής Ι. Μ. (2002), "Η Ονομασία της Συνοικίας Μητρόπολης Ξάνθης κατά τους Οθωμανικούς Χρόνους", *Περί Θράκης*, 2.
- Μπακιρτζής Ι. Μ. (2002), *Μια Υπόθεση στο Ιεροδικείο της Ξάνθης. Η Εκκαθάριση των Χρεών του Υφασματέμπορου Στάθης Χασιρτζόγλου (1896)*, Ξάνθη: Εκδοτικός Οίκος Σπανίδη.
- Μπαλτά Ε. (2000), «Η Θράκη στις Οθωμανικές Καταστιχώσεις (15ος-16ος Αιώνας)», στο *Θράκη: Ιστορικές και Γεωγραφικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.
- Μπαλτσιώτης Λ. (1997), «Ελληνική Διοίκηση και Μειονοτική Εκπαίδευση στη Δυτική Θράκη», στο Τσιτσελίκης Κ. & Χριστόπουλος Δ. (επιμ.), *Το Μειονοτικό Φαινόμενο στην Ελλάδα. Μια Συμβολή των Κοινωνικών Επιστημών*, Αθήνα: Κριτική.
- Μπελιά Ε. Δ. (1981), "Εκθεση Στυλ. Γονατά περί Θράκης, 1907", *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, 24.
- Μπελιά Ε. Δ. (1995), *Εκπαίδευση και Αλυτρωτική Πολιτική. Η Περίπτωση της Θράκης, 1856-1912*, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.
- Μυρτίλου Αποστολίδου Κ. (1941), "Διοικητική Διαιρέσεις Θράκης του 1910", *Θρακικά*, 15.
- Νικολαΐδης Δ. (1890), *Οθωμανικοί Κώδικες: (Ήτοι: Συλλογή Απάντων των Νόμων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, Διαταγμάτων, Κανονισμών, Οδηγιών και Εγκυκλίων), Τόμος Β': Νόμοι, Εγκύκλιοι και Λοιπά Σχετικά προς τα Διατάξεις των Βιβλίων του Αστικού Κώδικος*, Εν Κωνσταντινούπολει: Τύποις Αδελφών Νικολαΐδων.
- Νικολαΐδης Δ. (1890), *Οθωμανικοί Κώδικες: (Ήτοι: Συλλογή Απάντων των Νόμων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, Διαταγμάτων, Κανονισμών, Οδηγιών και Εγκυκλίων), Τόμος Γ'-Εμπορικός και Ποινικός Νόμος-Δικονομία (31-41)*, εν Κωνσταντινούπολει: Τύποις Αδελφών Νικολαΐδων.
- Νικολακόπουλος Η. (1990-1991), "Πολιτικές Δυνάμεις και Εκλογική Συμπεριφορά της Μουσουλμανικής Μειονότητας στη Δυτική Θράκη: 1923-1955", *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 8.
- Νικολακόπουλος Η. (2002), «Η Πορεία προς την Αυτόνομη Πολιτική Συγκρότηση της Μουσουλμανικής Μειονότητας στη Δυτική Θράκη», στο Επιστημονικό Συμπόσιο: *Μειονότητες στην Ελλάδα*, Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας.
- Νοταράς Μ. Ι. (1934), *Η Αγροτική Εγκατάσταση των Προσφύγων: Μελέτη περί των Διατεθέντων Κεφαλαίων, των Δημιουργηθέντων Χρεών και της Εισπράξεως Αυτών, του Συμψηφισμού των Αποζημιώσεων, των Ενδεικνυόμενων Μέτρων δια τη Παγίωσιν και Συμπλήρωσιν της Εγκαταστάσεως, της Αναπροσαρμογής των Χρεών κτλ.* Αθήνα: "Χρονικά".
- Οικονόμου Κ. (1819), *Εγχειρίδιον περί της Επαρχίας Φιλίππουπόλεως ή Περιγραφής Αυτής*, Εν Βιέννη της Αουστρίας: Παρά τω Τυπογραφείω Δημητρίω Δαβιδοβίκη.
- Oran Β. (2006), «Διδάγματα από τα Άρθρα 1 και 2 της Σύμβασης της Λωζάνης», στο Τσιτσελίκης Κ. (επιμ.), *Η Ελληνοτουρκική Ανταλλαγή Πληθυσμών. Πτυχές μιας Εθνικής Σύγκρουσης*, Αθήνα: Κριτική.
- Ουνσούνογλου Ι. (1997), "Κριτική στη Μειονοτική Εκπαίδευση. Η Ματιά του Μειονοτικού", *Σύγχρονα Θέματα*, 63.

- Πάλλη Α. Α. (1930), "Η Διάλυση της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων", *Εργασία*, 7.
- Πάλλης Α. Α. (1925), *Στατιστική Μελέτη περί των Φυλετικών Μεταναστεύσεων Μακεδονίας και Θράκης κατά την Περίοδο 1912-1924*, Αθήναι: Τυπογραφείο Ι. Βάρτσου.
- Πάλλης Α. Α. (1977), "Φυλετικές Μεταναστεύσεις στα Βαλκάνια και Διωγμοί του Ελληνισμού", *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 1.
- Παντελάκης Ν. Σ. (1991), *Ο Εξηλεκτρισμός της Ελλάδας. Από την Ιδιωτική Πρωτοβουλία στο Κρατικό Μονοπώλιο (1889-1956)*, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.
- Πανελλήνιος Γεωργική Έκθεσις Αθηνών (1937), *Λεύκωμα Θράκης*, Αθήνα: Πυρσός.
- Παξιμαδοπούλου-Σταυρινού Μ. (1997), *Η Δυτική Θράκη στην Εξωτερική Πολιτική της Βουλγαρίας. Το Ζήτημα της Βουλγαρικής Οικονομικής Εξόδου στο Αιγαίο (1919-1923)*, Αθήνα: Gutenberg.
- Παπαδημητρίου Δ. Ι. (2005), *Οι Σιδηρόδρομοι στον Βορειοελλαδικό Χώρο, 1871-1965*, Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Μουσείου Φωτογραφίας "Χρήστος Καλεμκέρης" Δήμου Καλαμαριάς.
- Παπαδημητρίου Π. (2003), *Οι Πομάκοι της Ροδόπης: Από τις Εθνοτικές Σχέσεις στους Βαλκανικούς Εθνικισμούς (1870-1990)*, Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη.
- Παπαδόπουλος Γ. Ε., Σαλάπας Κ. Χ. (1978), *Γεωργία και Εγγειοβελτιωτικά Έργα της Ελλάδος* Αθήνα: Υπουργείο Γεωργίας και Ελληνική Επιτροπή Αρδεύσεων και Αποστραγγίσεων.
- Παπαδόπουλος Σ. (1962), "Εισαγωγή εις την Ιστορίαν των Συλλόγων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά τον 19ον και 20ον Αιώνα", *Παρνασσός*, Περίοδος Δευτέρα, Δ' (1).
- Παπαευγενίου Α. (χ.η.), *Η Ελληνική Εκκλησία εν Θράκη. Τούρκοι-Βούλγαροι. Καταστροφαι Ναών και Μονών, Φόνοι, Εξορίαί και Κακοποιήσεις Κληρικών, 1912-1920*, Θεσσαλονίκη: Τύποις Μ. Τριανταφύλλου.
- Παπαθανάση-Μουσιοπούλου Κ. (1975), *Η Απελευθέρωση της Δυτικής Θράκης: Από το Αρχείο Χαρισίου Βαμβακά*, Αθήνα.
- Παπαθανάση-Μουσιοπούλου Κ. (1974), "Οικονομική και Κοινωνική Ζωή στη Θράκη κατά την Τουρκοκρατία", *Θρακικά*, 47.
- Παπαθανάση-Μουσιοπούλου Κ. (1974), *Οικονομική και Κοινωνική Ζωή του Ελληνισμού της Θράκης κατά την Τουρκοκρατίαν*, Αθήναι: Ε. Σωτηρόπουλος & Σια.
- Παπαθανάση-Μουσιοπούλου Κ. (1980-81), "Το Χρονικό του Προξενικού Πρακτορείου της Ξάνθης", *Θρακικά Χρονικά*, 36.
- Παπαθανάση-Μουσιοπούλου Κ. (1981), "Η Παλιννόστηση των Προσφύγων στη Θράκη", *Θρακική Επετηρίδα*, 2.
- Παπαθανάση-Μουσιοπούλου Κ. (1982), "Τα Οικονομικά των Δήμων στην Διασυμμαχική Θράκη", *Θρακικά Χρονικά*, 37.
- Παπαθανάση-Μουσιοπούλου Κ. (1986), "Τα Σπουδαιότερα Γεγονότα της Ξάνθης το 1911 από τα Ανέκδοτα Έγγραφα του Υποπρόξενου Χαλκιάκου Α." *Θρακικά Χρονικά*, 41.
- Παπαθανάση-Μουσιοπούλου Κ. (1991), *Θράκη, Μορφές & Γεγονότα 1902-1922*, Αθήνα: Πίτσιλος.
- Παπατσαρούχας Γ. (1984), "Η Ξάνθη στο Ρωσοτουρκικό Πόλεμο", *Θρακικά Χρονικά*, 39.

- Παραδείσης Ν. Κ. (2000), *Ο Προσκοπισμός στις Αλησμόνητες Πατρίδες 1919-1922: Μικρά Ασία, Κωνσταντινούπολη, Θράκη*, Αθήνα: Ο Μικρός Ρωμιός.
- Πελαγίδης Σ. (1994), *Η Αποκατάσταση των Προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία (1923-1930)*, Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη.
- Πελαγίδης Σ. (1997), *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930). Ο Πόνος και η Δόξα*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.
- Πενθερουλάκης Θ. (1932), "Τα Ταχυδρομεία, οι Τηλέγραφοι και τα Τηλέφωνα ως Κρατική Επιχείρησις Δημοσίου Ενδιαφέροντος και Κοινής Ωφελείας και το Πρόβλημα της Μελλοντικής Οργάνωσης Αυτών" *Τεχνικά Χρονικά*, 11.
- Πετμεζάς Σ. Δ. (1994), "Ιεράρχηση του Χώρου και Δυναμική της Αγροτικής Παραγωγής. Η Περίπτωση της Ζαγοράς του Πηλίου, 1800-1860." *Ιστόρ*, 5.
- Πετμεζάς Σ. Δ. (2003), *Η Ελληνική Αγροτική Οικονομία Κατά τον 19ο αιώνα. Η Περιφερειακή Διάσταση*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Πετμεζάς Σ. Δ. (χ.η.), «Αγροτική Οικονομία», στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου Αιώνα, 1922-1940: Ο Μεσοπόλεμος*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, Β1.
- Πετρίδης Π. (2000), (επιμ.), *Το Έργον της Κυβερνήσεως Βενιζέλου κατά την Τετραετία 1928-1932. Τι Υποσχέθη Προεκλογικώς και τι Επραγματοποίησε*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Πετρόπουλος Γ. (1989), «Η Υποχρεωτική Ανταλλαγή των Πληθυσμών», στο Βερέμης Θ. & Γουλίμη Γ. (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος, Κοινωνία-Οικονομία-Πολιτική στην Εποχή του*, Αθήνα: Γνώση.
- Pierron Β. (2004), *Εβραίοι και Χριστιανοί στην Νεότερη Ελλάδα: Ιστορία των Διακοινοτικών Σχέσεων από το 1821 έως το 1945*, Μετάφραση: Γ. Σαρατσιώτης Αθήνα: Πόλις.
- Πλουμίδης Σ. (2001), "Ο Σύνδεσμος Ελληνοβουλγαρικής Φιλίας (1935-1941)", *Ιστορικά*, 18(35).
- Πολίτης Α. (1998), *Ρομαντικά Χρόνια: Ιδεολογίες και Νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, Έκδοση Β', Αθήνα: Ε.Μ.Ν.Ε.- Μνήμων.
- Πολίτης Ν. Γ. (1920), *Γνωμοδοτήσεις Περί Μετονομασίας Συνοικισμών και Κοινοτήτων*, Αθήνα: Τυπογραφείον Δημ. Μ. Δελή.
- Πολιτική Διοίκησις Θράκης (1922), *Οικονομική Νομοθεσία εν Θράκη. Τελωνειακαί Διατάξεις ΙΙ*, Αδριανούπολις: Εκ του Τυπογραφείου της Πολιτικής Διοικήσεως Θράκης.
- Πολυζωΐδου Α. (1859), *Τα Γεωγραφικά κατά το Ενεστώς και το Παρελθόν. Συγκριτικώς, Ωσεπιτοπολό και εν Συναφεία μετά της Ιστορίας των Εθνών Συνταχθέντα προς Χρήσιν της Μαθητεομένης Ελληνικής Νεολαίας και Παντός Φιλομαθούς. Τόμος Δεύτερος: Περιέχων Τα Ευρωπαϊκά, Αμερικανικά και Αυστραλιακά*, Εν Αθήναις: Εκ του Τυπογραφείου της Αυγής.
- Πουλής Π. (1987), *Ιστορία της Ελληνικής Δημόσιας Διοικήσεως (1821-1975)*, Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα.
- Πρόντζας Ε. Δ., (2005), "Οικονομικός Χώρος και Διεθνής Οικονομική Ιστορία. Η Οικονομική Ολοκλήρωση για το Ελληνικό Κράτος " στο Δουκέλλης Π., (επιμ.), *Το Ελληνικό Τοπίο: Μελέτες Ιστορικής Γεωγραφίας και Πρόσληψης του Τόπου*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.
- Ρακτιβάν Κ. (1951), *Έγγραφα και Σημειώσεις εκ της Πρώτης Ελληνικής Διοικήσεως της Μακεδονίας (1912-1913)*, Θεσσαλονίκη: Ε.Μ.Σ.

- Ρέντζος Γ. (2006), *Ανθρωπογεωγραφίες της Πόλης: Διεπιστημονική, Διαθεματική και Διαπολιτισμική Προσέγγιση του Αστικού Φαινομένου*, Αθήνα: Τυποθήτω-Δαρδάνος Γ.
- Ρηγινός Μ. (1987), *Παραγωγικές Δομές και Εργατικά Ημερομίσθια στην Ελλάδα 1909-1936: Βιομηχανία-Βιοτεχνία*. Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος.
- Ρηγινός Μ. (1997), «Η Επαγγελματική Αποκατάσταση των Προσφύγων στις Πόλεις», στο (επιμ.), *Ο Ξεριζωμός και η Άλλη Πατρίδα: Οι Προσφυγοπόλεις στην Ελλάδα*, Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας.
- Ρουκούνης Γ. & Γιαννοπούλου-Ροκούνη Μ. (1991), "Οι Καπναποθήκες της Ξάνθης", *Θρακικά Χρονικά*, 41.
- Ροδάς Μ. (1950), *Η Ελλάδα στη Μικράν Ασία (1918-1922). Ιστορία γραμμένη από τον Διευθυντή του Γραφείου Τύπου και της Λογοκρισίας της Αρμοστείας Σμύρνης Μιχ. Α. Ροδά*, Αθήνα: Τυπογραφία Κλεισιούνη.
- Ρωσσίδης Α. (1982), "Κομοτηνή (Σύντομη Ιστορία της Πόλης)", *Θρακική Επετηρίδα*, 3.
- Ρωσσίδης Α. (1984), "Ο Αντιβουλαργικός Αγώνας, 1903-1912, στη Θράκη", *Θρακική Επετηρίδα*, 5.
- Σακέλλης Γ. (1993), *Πληθυσμός και Εργατικό Δυναμικό στην Ελλάδα: Μορφολογία και Διαχρονικές Εξελίξεις*. Αθήνα: Εκδόσεις Γαβρηλίδης.
- Σαμοθράκης Α. Θ. (1940), "Έβρος", *Θρακικά*, 13: 33-55.
- Σαπουνάκη-Δρακάκη Λ. και Κοτέα Μ. (2005), «Αστική Ιστορία: Μια Νέα Προσέγγιση του Αστικού Φαινομένου», στο Σαπουνάκη-Δρακάκη Λ. και Κοτέα Μ. (επιμ.), *Ευρωπαϊκή Αστική Ιστοριογραφία: Τάσεις και Προοπτικές*, Αθήνα: Εκδόσεις Διόνικος.
- Σαπουνάκη-Δρακάκη Λ., Κοτέα Μ. & Λεφαντζής Μ. (2005), «Η Ιστορία των Πόλεων στη Σύγχρονη Ελλάδα», στο Σαπουνάκη-Δρακάκη Λ. και Κοτέα Μ. (επιμ.), *Ευρωπαϊκή Αστική Ιστοριογραφία: Τάσεις και Προοπτικές*, Αθήνα: Εκδόσεις Διόνικος.
- Σβολόπουλος Δ. Κ. (1922), *Η Θράκη υπο την Ελληνικήν Διοίκησιν*, Κωνσταντινούπολις.
- Σιάμπος Γ. (1993), *Δημογραφία*, Αθήνα: Το Οικονομικό.
- Σίγουρος Ι. Λ. (1997), *Νομός Ροδόπης: Ιστορία, Αρχαιολογία, Γεωγραφία, Ανθρωπογεωγραφία, Πολιτισμός*, Κομοτηνή: Εταιρεία Παιδαγωγικών Επιστημών Κομοτηνής.
- Σιφναίου Ε. (1996), *Λέσβος: Οικονομική και Κοινωνική Ιστορία, 1840-1912*, Αθήνα: Τροχαλία.
- Σιφναίου Ε. (2000), «Από την Μουσουλμανική στην Χριστιανική Πόλη. Η Δυναμική των Μεταβολών της Πόλης της Μυτιλήνης στην Ύστερη Φάση της Τουρκοκρατίας, 1840-1912», στο Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συνεδρίου: *Η Πόλη στους Νεότερους Χρόνους. Μεσογειακές και Βαλκανικές Όψεις, 19ος και 20ος Αιώνας*, Αθήνα, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού.
- Sivignon M. (1992), *Θεσσαλία: Γεωγραφική Ανάλυση μιας Ελληνικής Περιφέρειας*, Μετάφραση: Γ. Αναστασοπούλου, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Αγροτικής Τραπέζης.
- Σκολαρίκος Μ., (επιμ.), (2002), *Λεξικό Διοικητικών Μεταβολών των Δήμων και Κοινοτήτων 1912-2001: Α-Κ* Αθήνα: Ελληνική Εταιρεία Τοπικής Ανάπτυξης και Αυτοδιοίκησης (Ε.Ε.Τ.Α.Α.)

- Σκολαρίκος Μ., (επιμ.), (2002), *Λεξικό Διοικητικών Μεταβολών των Δήμων και Κοινοτήτων 1912-2001: Α-Ω* Αθήνα: Ελληνική Εταιρεία Τοπικής Ανάπτυξης και Αυτοδιοίκησης (Ε.Ε.Τ.Α.Α.).
- Σκορδύλης Κ. (1994), "Μειονότητες και Προπαγάνδα στη Βόρειο Ελλάδα κατά τον Μεσοπόλεμο: Μια Έκθεση του Γ. Θ. Φεσσόπουλου", *Ιστώρ*, 7.
- Σκορέλη Β. Γ. (1877), *Θρακικά Μελέτα*, Εν Λειψία: Τύποις Ουάλτερ Βιγάντου.
- Σολταρίδης Σ. Α. (1997), *Η Ιστορία των Μουφτειών της Δυτικής Θράκης*, Αθήνα: Νέα Σύνορα-Λιβάνης.
- Σολωμονίδου Β. (1989), «Βενιζέλος-Στεργιάδης. Μύθος και Πραγματικότητα», στο Βερέμης Θ. & Γουλμής Γ. (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος: Κοινωνία-Οικονομία-Πολιτική στην Εποχή του*, Αθήνα: Εκδόσεις Γνώση.
- Σπαθάρης Ι. (1934), "Η Δυτική Θράκη κατά τον Ελβιγιά Τσελεμπήν, Περιηγητήν του XVII Αιώνος", *Θρακικά*, 5.
- Στάθης Σ. Β. (1919), *Η Θράκη και η Δύναμις του εν Αυτή Ελληνικού Στοιχείου. Τόμος Α: Στατιστικά Περί του Ελληνικού Πληθυσμού Πληροφορία*. (Ανατύπωση 1997), Αθήνα: Σύλλογος προς την Διάδοσιν Ωφέλιμων Βιβλίων.
- Σταματελάτος Μ. & Βάμβα-Σταματελάτου Φ. (2001), *Επίτομο Γεωγραφικό Λεξικό της Ελλάδος*, Αθήνα: Ερμής.
- Σταμούλης Μ. (1940), "Συμβουλή εις την Ιστορίαν των Εκκλησιών της Θράκης", *Θρακικά*, 14.
- Στασινοπούλου Μ. (2000), «Ο Κινηματογράφος στον Ελληνικό Αστικό Χώρο και η Κινηματογραφική Εικονογραφία της Ελληνικής Πόλης στον Μεσοπόλεμο. Ασύμβατες Πορείες, Διαφορετικές Ταχύτητες», στο Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συνεδρίου *Η Πόλη στους Νεότερους Χρόνους: Μεσογειακές και Βαλκανικές Όψεις, 19ος-20ος Αιώνας*, Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού.
- Σταυρίδου Α. (1876), *Εγχειρίδιον Πολιτικής, Φυσικής και Εμπορικής Γεωγραφίας του Οθωμανικού Κράτους εκ Διαφόρων Νεωτάτων Ευρωπαϊκών Συγγραμμάτων*, Εν Κυδωνίαις: Εκ του Τυπογραφείου Ιωάννου Σαριβαξεβάνη.
- Συνοδινός Ζ. (χ.η.), *Χρονολόγιο Ίδρυσης των Υποκαταστημάτων της Εθνικής Τράπεζας (1842-1988)*, Αθήνα: Ε.Τ.Ε.-Τμήμα Ιστορικού Αρχείου.
- Σφάγγος Ι. Κ., Λιβαδάς Γ. Α. (1940), *Η Ελονοσία εν Ελλάδι, 1930-1940: Έρευναι – Καταπολέμησις*, Αθήναι: "Πυρσός".
- Ταπεινός, Γ. Φ. (1993), *Στοιχεία Δημογραφίας: Ανάλυση, Κοινωνικο-Οικονομικοί Παράγοντες και Ιστορία των Πληθυσμών*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Τζωρτζακάκη-Τζαρίδου Σ. (1982), *Οθωμανικό Κτηματολόγιο και Τίτλοι Ιδιοκτησίας*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Τοδογον Ν. (1986), *Η Βαλκανική Πόλη, 14ος-19ος Αιώνας*, Μετάφραση: Ε. Αβδελά & Γ. Παπαγεωργίου, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Τούντα-Φρεγάδη Α. (1986), *Ελληνο-Βουλγαρικές Μειονότητες. Πρωτόκολλο Πολίτη-Καλφώφ, 1924-1925*, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.
- Τούντα-Φρεγάδη Α. (1988), «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το Πρωτόκολλο Πολίτη-Καλφώφ», στο *Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο*, Αθήνα: Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου-Μουσείο Μπενάκη.
- Τρεμόπουλος Κ. (1996), *Η Κομοτηνή και οι Αρχαιότητες της Περιοχής*, Θεσσαλονίκη: Ελληνισμός.
- Τρέσσου Ε. (1997), "Μειονοτική Εκπαίδευση στη Θράκη: Τα Αίτια της Αποτυχίας", *Σύγχρονα Θέματα*, 63.
- Τρουμπέτα Σ. (2001), *Κατασκευάζοντας Ταυτότητες για τους Μουσουλμάνους της Θράκης: Το Παράδειγμα των Πομάκων και των Τσιγγάνων*, Αθήνα: Κριτική.

- Τσαΐλας Λ. (1978), "Αναμνήσεις από την Απελευθέρωση της Κομοτηνής την 14η Μαΐου 1920", *Θρακικά*, 2(1).
- Τσιγαράς Γ. Χ. (2005), *Ιερά Μητρόπολις Ξάνθης και Περιθεωρίου-Μουφτεία Ξάνθης "Θρησκευτικά Μνημεία στο Νομό Ξάνθης"*, Ξάνθη: Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης.
- Τσιλένης Σ. Ε. (2001), «Η Μειονότητα των Ορθοδόξων Χριστιανών στις Επίσημες Στατιστικές τις Σύγχρονης Τουρκίας και τον Αστικό Χώρο», στο Κοντζαμάνης Β. & Παπάς Β. (επιμ.), *Οι Χωρικές Διαστάσεις των Δημογραφικών Φαινομένων*, Βόλος: Ε.Δ.Κ.Α., Πολυτεχνική Σχολή-Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.
- Τσιούμης Κ. (1997), "Η Θεσμοθέτηση Επιθεώρησης "Εθνικών, Θρησκευτικών ή Γλωσσικών Μειοψηφιών" από τον Ελ. Βενιζέλο και η Μουσουλμανική Μειονότητα" *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, 9.
- Τσιτσελίκης Κ. (1996), *Το Διεθνές και Ευρωπαϊκό Καθεστώς Προστασίας των Γλωσσικών Δικαιωμάτων των Μειονοτήτων και η Ελληνική Έννομη Τάξη*, Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ. Σάκκουλας.
- Τσιτσελίκης Κ. (2006), «Μουσουλμανικές Κοινότητες στην Ελλάδα πριν και μετά το 1923: Δικαιϊκές Συνέχειες και Ιδεολογικές Ασυνέπειες», στο Τσιτσελίκης Κ. (επιμ.), *Η Ελληνοτουρκική Ανταλλαγή Πληθυσμών. Πτυχές μιας Εθνικής Σύγκρουσης*, Αθήνα: Κριτική.
- Τσουδερός Ε. Ι. (1927), *Η Αποζημίωσις των Ανταλλαζίμων*, Αθήναι.
- Τσουλούφη Α. (1989), *Η Ανταλλαγή Ελληνικών και Τουρκικών Πληθυσμών και η Εκτίμηση των Εκατέρωθεν Εγκαταλειφθεισών Περιουσιών*, Αθήνα: Εκδόσεις "Ενώσεως Σμυρναίων".
- Υπουργείο Οικονομικών, Κτηματική Υπηρεσία του Δημοσίου, Οικονομική Εφορία Ξάνθης, (23-11-1966), *Κτηματογράφηση Δημοσίων Ακινήτων, Φάση Α' και Β', 1:2.000*, Εγκεκριμένο Αντίγραφο Σχεδίου Πόλεως, Ξάνθη.
- Υπουργείον Εξωτερικών (1921), *Η Ελλάς εις την Μικράν Ασίαν*, Αθήναι: Έκδοσις Γραφείου Τύπου Υπουργείου Εξωτερικών.
- Υπουργείον επί των Εξωτερικών (1923), *Πράξεις Υπογραφείσαι εν Λωζάννη τη 30^η Ιανουαρίου και τη 24^η Ιουλίου 1923*, Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου.
- Υπουργείον Οικονομικών/Διεύθυνσις Κτημάτων Κράτους (1916), *Έκθεσις Περί των εν Μακεδονία Προσφύγων*, Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου.
- Υπουργείον Περιθάλψεως (1920), *Η Περίθαλψη των Προσφύγων 1917-1920: Δυτική Θράκη, Ανατολική Θράκη, Μικρά Ασία, Βόρειος Ήπειρος, Ανατολ. Μακεδονία, Νότιος Ρωσσία, Πόντος, Ρουμανία, Δωδεκάνησα*, Εν Αθήναις: Εκ του Τυπογραφείου Κωνστ. Ι. Θεοδωρόπουλου.
- Φλογαΐτης Σ. (1987), *Το Ελληνικό Διοικητικό Σύστημα*, Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα.
- Φρέζης Ρ. (1999), *Ο Εβραϊκός Τύπος στην Ελλάδα*, Βόλος: Ισραηλιτική Κοινότητα Βόλου-Εκδόσεις Ωρες.
- Φρέζης Ρ. (2001), "Η Ισραηλιτική Κοινότητα Νέας Ορεστιάδας", *Χρονικά*, Ιανουάριος-Φεβρουάριος.
- Φύλλο Ελλάδας, Γ. 12, Ξάνθη 1945*, Α' Έκδοση, Αθήνα.
- Φωτιάδης Κ. (1995), "Η Εγκατάσταση των Προσφύγων της Δ. Θράκης και η Συμβίωση των Χριστιανών και Μουσουλμάνων Ελλήνων, 1919-1930", *Ενδοχώρα*, Ειδικό Τεύχος 2.
- Χ. Β. (χ.η.), "Κομοτηνή: Μια Κοινότης που Έσβησε σαν Τόσες Άλλες..." *Χρονικά*.
- Χαριτάκης Γ., Μικελής Ν., Καλλιαβάς Α. Γ. (1939), *Οικονομική Επετηρίς της Ελλάδος 1929-1937*. Εν Αθήναις εκ Πυρσού Α.Ε.

- Χασιώτης Σ. (1924), *Η Γεωργία εν Ελλάδι: Γενική Επισκόπησις*, Εν Αθήναις: Υπουργείον Γεωργίας.
- Χαστάογλου Β. (1992), «Η Ανάδυση της Ελληνικής Πόλης», στο Μαυρογορδάτος Γ. & Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Χαστάογλου Β., (2010), "Προσφυγική Εγκατάσταση και Πολεοδομικοί Μετασχηματισμοί της Θεσσαλονίκης, 1922-1930" στο Ιωαννίδου Ε., (επιμ.), *Η Μεταμόρφωση της Θεσσαλονίκης: Η Εγκατάσταση των Προσφύγων στην Πόλη (1920-1940)*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Χατζημιχάλη Α. (1957), *Σαρακατσαναίοι*, Τόμος Α', Μέρος Α', Αθήνα.
- Χατζημιχάλη Α. (1957), *Σαρακατσαναίοι*, Τόμος Α', Μέρος Β', Αθήνα.
- Χαστάογλου Β. (1997), «Η Προσφυγική Εγκατάσταση και ο Βίαιος Μετασχηματισμός του Αστικού Χώρου στη Θεσσαλονίκη», στο (επιμ.), *Ο Ξεριζωμός και η Άλλη Πατρίδα: Οι Προσφυγούπολεις στην Ελλάδα*, Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας.
- Χατζηιωσήφ Χ. (1993), *Η Γηραιά Σελήνη: Η Βιομηχανία στην Ελληνική Οικονομία 1830-1940*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Χατζηιωσήφ Χ. (χ.η.), «Κοινοβούλιο και Δικτατορία», στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου Αιώνα, 1922-1940: Ο Μεσοπόλεμος*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, Β2.
- Χατζηιωσήφ Χ. (χ.η.), «Το Προσφυγικό Σοκ, οι Σταθερές και οι Μεταβολές της Ελληνικής Οικονομίας», στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} Αιώνα, 1922-1940: Ο Μεσοπόλεμος*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, Β1.
- Χατζηκάλλου Μ. (1909), *Εντυπώσεις εκ της Ιεράς Μακεδονίας και Θράκης*, Εν Αθήναις: Τύποις "Πανελληνίου Κράτους".
- Χεκίμογλου Ε. Α. (1997), «Χάζακοτ, Ιτζαρέ, Σνοικισμοί: Διαχρονική Θεώρηση των Σχέσεων Ιδιοκτησίας στους Τόπους Προσφυγικής Εγκατάστασης της Θεσσαλονίκης», στο *Ο Ξεριζωμός και η Άλλη Πατρίδα: Οι Προσφυγούπολεις στην Ελλάδα*, Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας.
- Χεκίμογλου Ε., (2010), "Επαγγελματικές Πτυχές της Εγκατάστασης των Προσφύγων" στο Ιωαννίδου Ε., (επιμ.), *Η Μεταμόρφωση της Θεσσαλονίκης: Η Εγκατάσταση των Προσφύγων στην Πόλη (1920-1940)*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Χιωτάκης Λ. (1989), "Η Αλλαγή Γαιοκτησίας στον Πεδινό και Ορεινό Χώρο της Ηπείρου (1881-1900)", *Χώρος και Ιστορία*, 1(6): Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.
- Χουλιάρακης Μ. Γ. (1973-1976), *Γεωγραφική, Διοικητική και Πληθυσμιακή Εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971*, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Χουλιάρακης Μ. Γ. (1988), *Εξελίξεις του Πληθυσμού των Αγροτικών Περιοχών της Ελλάδος, 1920-1981*, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Ψάλτης Γ. (1931), "Η Κτηνοτροφική Έκθεσις Θράκης" *Γεωργικόν Δελτίον*, 24(241).

Ξενόγλωσσες

- Agnew J. (2007), "No Borders, No Nations: Making Greece in Macedonia", *Annals of the Association of American Geographers*, 97(2).
- Akgönül S. (1999), *Une Communauté, Deux États: La Minorité Turco-Musulmane de Thrace Occidentale*, Beylerbeyi, Istanbul: Éditions Isis.

- Aktar A. (2003), «Homogenising the Nation, Turkifying the Economy: The Turkish Experience of Population Exchange Reconsidered», in Hirschon R. (ed.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange Between Greece and Turkey*, Oxford: Berghahn Books, 12.
- Al-Qatan N. (2005), «Across the Courtyard: Residential Space and Sectarian Boundaries in Ottoman Damascus», in Green M. (ed.), *Minorities in the Ottoman Empire*, Princeton: Markus Weiner Publications.
- Alexandris A. (1983), *The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations, 1918-1974*, Athens: Center for Asia Minor Studies.
- Altinoff I. (1921), *La Thrace Interalliée*, Sofia: Imprimerie de la Cour.
- Ancel J. (1930), *La Macédoine, Étude de Colonisation Contemporaine*, Paris: Librairie Delagrave.
- Anderson B. (1983), *Imagined Communities*, London: Verso.
- Anderws P. A. & Benninhaus R. (1989), *Ethnic Groups in the Republic of Turkey*, Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert.
- Antoniades A. (1922), *Le Développement Économique de la Thrace: La Passé, Le Présent, L' Avenir*, Athens: Imprimerie TYPOS: Kimon J. Theodoropoulos.
- Aydinli A. (1971), *Bati Trakya Faciasinin iç Yüzü*, Istanbul: Aydinli Cagaloglu.
- Ayverdi E. H. (1982), *Avrupa'da Osmanli Mimari Eserleri, Bulgaristan, Yunanistan, Arnavudluk*, Istanbul.
- Azaryahu M. (1997), "German Reunification and the Politics of Street Names: the Case of East Berlin", *Political Geography*, 16(6).
- Baer G. (1970), "Administrative, Economic and Social Functions of Turkish Guilds", *International Journal of Middle East Studies*, 1(1).
- Baer G. (1970), "Monopolies and Restrictive Practices of Turkish Guilds", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XIII(2).
- Baker A. R. H. & Billinge M. (eds.), "Period and Place: Research Methods in Historical Geography". Cambridge: Cambridge University Press.
- Baker A. R. H. (1992), «Collective Consciousness and the Local Landscape: National Ideology and the Commune Council of Mesland (Loir-et-Cher) as landscape Architect During the 19th Century», in Baker A. R. H. and Biger G. (eds.), *Ideology and Landscape in Historical Perspective: Essays on the Meanings of Some Places in the Past*, Cambridge: Cambridge University Press, 18.
- Baker A. R. H. (1992), «Introduction», in Baker A. R. H. and Biger G. (eds.), *Ideology and Landscape in Historical Perspective: Essays on the Meanings of Some Places in the Past*, Cambridge: Cambridge University Press, 18.
- Bastea E. (1994), «Athens: Etching Images on the Street: Planning and National Aspirations», in Celik Z. (ed.), *Streets: Critical Perspectives on Public Space*, Berkeley: Berkeley University Press.
- Bastea E. (2000), *The Creation of Modern Athens. Planning a Myth*, New York: Cambridge University Press.
- Beaujeu-Garnier J. & Chabot G. (1967), *Urban Geography*, Translated by: Yglesias G. M. & Beaver S. H., New York: John Wiley and Sons Inc.
- Behar C. (1997), "Fruit Vendros and Civil Servants-A Social and Demographic Portrait of a Neighborhood Community in Intra Mural Istanbul: The Kasap ilyas Mahalle in 1885", *Bocazici Journal*, 11(1-2).
- Billig M. (1995), *Banal Nationalism*, London: Routledge.
- Bonos Y. (2008). "The Episode of the Turkish Spelling Mistakes in Greek Thrace, June 1929: Beyond the Opposition of Modernists and Conservatives" in N. Clayer and E. Germain (eds.), *Islam in Europe in the Inter-War Period*, London/New

- York: Hurst & Co./Columbia University Press.
- Boserup E. (1965), *The Conditions of Agricultural Growth: The Economics of Agrarian Change Under Population Pressure*, London: G. Allen & Unwin.
- Braude B. and Lewis B. (1982), «Introduction», in Braude B. and Lewis B. (eds.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Central Lands*, New York, Holmes & Meier, I.
- Brown K. (1986), "The Uses of the Concept: The Muslim City", in Brown K., Jolè M., Sluglett P. & Zubaida S. (eds.), *Middle Eastern Cities in Comparative Perspective*, London: Ithaca Press.
- Browne K. (2005), "Snowball Sampling: Using Social Networks to Research non-Heterosexual Women" *International Journal of Social Research Methodology*, 8(1).
- Çagaptay S. (2005), *Islam, Secularism and Nationalism in Modern Turkey. Who is a Turk?*, London: Routledge.
- Carnegie Endowment for International Peace (1914), *Report of the International Commission to Inquire Into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*, Washington.
- Carter F. W. (1977), "Urban Development in the Western Balkans 1200-1800", in Carter F. W. (ed.), *An Historical Geography of the Balkans*, London, Academic Press.
- Carter H. (1979), "The Map in Urban History", *Urban History Yearbook*.
- Celik Z. (1986), *The Remaking of Istanbul. Portrait of an Ottoman City in the 19th Century*, Seattle-New York.
- Cervati R. C. (1895), *Annuaire Oriental du Commerce, de l' Industrie, de l' Administration et de la Magistrature*, Istanbul: Cervati Freres et Cie.
- Clark B. (2006), *Twice as Stranger. How Mass Expulsion Forged Modern Greece and Turkey*, Granta Books: London.
- Clogg R. (1970), "Benjamin Barker's Journal of a Tour in Thrace, 1823", *University of Birmingham Historical Journal*, XII(2).
- Cohen A. P. (1989), *The Symbolic Construction of Community*, London.
- Colonas V. (2004). "Housing and the Architectural Expression of the Asia Minor Greeks Before and After 1923" in *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange Between Greece and Turkey*, Hirschon R. (ed.), Oxford: Berg.
- Conzen M. R. G. (1968), «The Use of Town Plans in the Study of Urban History», in Dyos H. J. (ed.), *The Study of Urban History*, London, Edward Arnold.
- Cosgrove D. (1982), «Problems of Interpreting the Symbolism of Past Landscapes», in Baker A. R. H. and Billinge M. (eds.), *Period and Place: Research Methods in Historical Geography*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Cosgrove D. E. (1998), *Social Formation and Symbolic Landscape*. Madison, Wis.: University of Wisconsin Press.
- Crampton R. J. (1983), *Bulgaria, 1878-1918, A History*, New York: Columbia University Press-Boulder.
- Crampton R. J. (2005), *A Concise History of Bulgaria*, Cambridge & New York: Cambridge University Press.
- Cvijic C. (1918), *La Péninsule Balkanique: Géographie Humaine, avec 31 Cartes et Croquis dans le Texte et 9 Cartes hors Texte*, Paris: Armand Colin.
- Dagkas A. (2007), "Peasants and Workers in Tobacco Production in Greece, 19th and 20th Centuries: Social and Cultural Lives", *Greek Research in Australia*:

- Proceedings of the 6th Biennial International Conference of Greek Studies*, Adelaide, Flinders University June 2005: Flinders University Department of languages-Modern Greek.
- Dalègre J., (2009), "Komotini, Ville Ottomane?" in Ortiz M., Derens J.-A. and Geslin L., (eds.), *Bazars Ottomans des Balkans*, Paris: Non Lieu.
- Dalègre J. (1999), "La Mission du General Charpy en Thrace Occidentale", *Mèsogaios-Mediterranèe*, 4.
- Darques R. (2000), *Salonique au XXe Siècle. De la Cité Ottomane à la Mètropole Grecque*, Paris: CNRS Editions.
- de Jong F. (1980), *Names, Religious Denominations and Ethnicity of Settlements in Western Thrace: A Supplement to "Ortsnamenkonkordanz der Balkanhalbinsel"*, Leiden: Brill.
- de Laine M. (2000), *Fieldwork, Participation and Practice: Ethics and Dilemmas in Qualitative Research*, London-Thousand Oaks: Sage.
- de Zayas A.-M. (1988), "A Historical Survey of the 20th Century Expulsions" in Bramwell A. C. (ed.), *Refugees in the Age of Total War*, London: Unwin.
- Demetriadis V. (1996), «Vakifs Along the Via Egnatia», in Zachariadou E. (ed.), *The Via Egnatia Under Ottoman Rule (1380-1699)*, A Symposium Held in Rethimnon, 09-11 January 1994, Rethimnon: Crete University Press.
- Demetriou O. (2002), "Space and Power in Komotini From the 1870s to the 1990s: Re-Constructing National Urban Space", 6th International Conference on Urban History: *Power, Knowledge and Society in the City*, Edinburgh, 4-7 September 2002.
- Denecke D. (1982), «Applied Historical Geography and Geographies of the Past: Historico-Geographical Change and Regional Process in History», in Baker A. R. H. and Billinge M. (eds.), *Period and Place: Research Methods in Historical Geography*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Dickinson R. E. (1964), *City and Region: A Geographical Interpretation*, London: Routledge & Kegan Paul.
- Dimitriades E. P. & Tsotsos G. P. (1999), "Transport Geography and the Local Development in 19th Century Thrace", *Balkan Studies*, 40(2).
- Dimitroff D. (1936), *Le Problème de la Thrace et l' Accès de la Bulgarie à la Mer Égée (Les Différentes Phases du Problème Thracien Depuis le Traité de San Stéphano Jusqu'à nos Jours)*, Paris: Les Nouvelles Editions Balkaniques.
- Djoumalieff S. (1936), *L' Accès de la Bulgarie a la Mer Égée*, Paris: Les Presses Modernes.
- Dumont P. (1982), «Jewish Communities in Turkey During the Last Decades of the 19th Century in the Light of the Archives of the Alliance Israelite Universelle», in Braude B. and Lewis B. (eds.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society: The Central Lands*. New York: Holmes & Meier, I.
- Duncan J. S. and Ley D. (1993), *Place/Culture/Representation*. London: Routledge.
- Dündar F., (2006), "The Settlement Policy of the Committee of Union and Progress 1913-1918" in Kieser H.-L., (ed.), *Turkey Beyond Nationalism: Towards Post-Nationalist Identities*, London, New York, I.B.Tauris.
- Eddy C. B. (1931), *Greece and the Greek Refugees*, London: Allen G & Unwin.
- Edwards B. and Gilbert D., (2007), "Planning Picadilly: Methods and Sources for Re-Interpreting 1960s London" in Gagen E., Lorimer H. and Vasudevan A., (eds.),

- Practising the Archive: Reflections on Methods and Practise in Historical Geography*, London, Historical Geography Research Group-RGS/IBG: 75-87.
- Edwards R. (1993), «An Education in Interviews. Placing the Researcher and the Research», in Renzetti C. M. and Lee R. M. (eds.), *Researching Sensitive Topics*, London: Sage.
- Engin V. (1993), *Rumeli Demiryollari*, İstanbul: Eren.
- Epstein S. R. (2001), «Introduction: Town and Country in Europe, 1300-1800», in Epstein S. R. (ed.), *Town and Country in Europe: 1300-1800*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Ertin G. (1994), *Eskisehir Kentinde Yerlesmenin Evrimi*, Eskisehir: Anadolu Universitesi Yayinlar.
- Evelpidis C. (1926), *La reforme agraire en Grece*. Athenes: Τύποις "Σφενδόνης".
- Everett-Heath J. (2000), *Place Names of the World: Europe. Historical Context, Meanings and Changes*. Basingstoke: Macmillan.
- Exertzoglou H. (1999), «The Development of a Greek Ottoman Bourgeoisie: Investment Patterns in the Ottoman Empire», in Gondicas D. & Issawi C. (eds.), *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism: Politics, Economy and Society in the 19th Century*, New Jersey: The Darwin Press.
- Finney, P. B. (1995), "An Evil for All Concerned': Great Britain and Minority Protection after 1919" *Journal of Contemporary History*, 30(3).
- Faroqhi S. (1994), «Part II. Crisis and Change, 1590-1699», in Inalcik H. & Quataert D. (eds.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Frazer C. A. (1983), *Catholics and Sultans: The Church and the Ottoman Empire 1453-1923*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Fried, J. H. E. (1946), "Transfer of Civilian Manpower from Occupied Territory" *The American Journal of International Law*, 40(2).
- Garbitrakyardaki Türk Emlaki: Trakya Gayrimübadiller Cemiyete Tarafından Tertibolunmuştur*, (1928), İstanbul: Cumhuriyet Matbaasi.
- Gavrilova R. (1999), *Bulgarian Urban Culture in the Eighteenth and Nineteenth Centuries*, London: Associated University Press.
- Georgon F., Dumont P., et al. (1997), *Vivre dans l'Empire Ottoman: Sociabilites et Relations Intercommunautaires (XVIIIe-XXe Siecles)*, Paris: L'Harmattan.
- Gigova I. (2011), "The City and the Nation: Sofia's Trajectory from Glory to Rubble in WWII" *Journal of Urban History*, 37(2).
- Göçek F. M. (2002), «The Politics of History and Memory: A Multidimensional Analysis of the Lausanne Peace Conference (1922-1923)», in Erdem H., Gershoni I. and Wokoch U. (eds.), *Histories of the Modern Middle East: New Dimensions*, Boulder & London: Lynne Rienner Publishers.
- Greenshields T. H. (1980), «Quarters and Ethnicity», in Blake G. H. & Lawless R. I. (eds.), *The Changing Middle Eastern City*, London - New York: Croom Helm.
- Guelke L. (1982), *Historical Understanding in Geography: An Idealist Approach*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Guloksoz E. (2004), «Negotiation of Property Rights in Urban Land in İstanbul», in Islamoglu H. (ed.), *Constructing Modernity: Private Property in the East and West*, London: I. B. Tauris.
- Hadjimichalis C., Kalogiorou N. & Yerolympos A. (1989), "Northern Greek Settlements Before and After 1912: Transformations of Urban and Regional Space", Proceedings of the Skopelos Symposium in *Space and History* (September

- 1987), Thessaloniki: School of Architecture, Aristotelian University of Thessaloniki.
- Hakim B. S. (1986), *Arabic-Islamic Cities: Building and Planning Principles*, London: Kegan Paul International.
- Hall C. (1982), «Private Archives as Sources for Historical Geography», in Baker A. R. H. and Billinge M. (eds.), *Period and Place: Research Methods in Historical Geography*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Hastaoglou-Martinides V. (1992), "Metamorphoses of Corinth: From Community of the Ottoman Era to the Neo-hellenic Town", *Planning History*, 14.
- Hastaoglou-Martinides V. (1995), "City Form and National Identity: Urban Designs in 19th Century Greece", *Journal of Modern Greek Studies*, 13(1).
- Henry L. (1968), "The Verification of Data in Historical Demography" *Population Studies*, 22(1).
- Henry L. (1980), *Techniques d'Analyse en Démographie Historique*, Paris: Éditions de l'Institut National D'Études Démographiques.
- Heywood C. J. (1976-1977), "Some Turkish Archival Sources for the History of the Menzilhane Network in Rumeli During the 18th Century", *Bocazici Journal*, IV-V.
- Hinderink J. and Titus M. (1998), "Paradigms of Regional Development and the Role of Small Centers", in Hinderink J. and Titus M. (eds.), *Town and Hinterland in Developing Countries: Perspectives on Rural-Urban Interaction and Regional Development*, Amsterdam, Thela-Thesis.
- Hirschon R. (1989). *Heirs of the Greek catastrophe: the Social Life of Asia Minor Refugees in Piraeus*, Oxford/New York: Clarendon Press/Oxford University Press.
- Hirschon R. (2004), «"We Got on Well With Turks": Christian-Muslim Relations in Late Ottoman Times», in Shankland D. (ed.), *Anthropology, Archeology and Heritage in the Balkans and Anatolia, or the Life and Times of F. W. Hasluck (1878-1920)*, Istanbul: Isis Books, II.
- Hirst P. (2005), *Space and Power: Politics, War and Architecture*. Cambridge: Polity Press.
- Hirt S. (2007), "The Compact versus the Dispersed City: History of Planning Ideas of Sofia's Urban Form" *The Journal of Planning History*, 6(2).
- Hoffman G. W. (1964), "Transformation of Rural Settlement in Bulgaria", *Geographical Review*, 54(1).
- Hoffman G. W. (1968), "Thessaloniki: The Impact of Changing Hinterland", *East European Quarterly* 1.
- Holborn L. W. (1939), "The League of Nations and the Refugee Problem", *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 203.
- Hupchick D. P. and Cox H. (2001), *The Palgrave Concise Historical Atlas of the Balkans*. London/Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Inalcik H., (1982), "Ottoman Archival Materials on Millets" in Braude B. and Lewis B., (eds.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, New York: Holmes & Meier.
- Indian National Science Academy, Chinese Academy of Sciences and U.S. National Academy of Sciences (2001), *Growing Populations, Changing Landscapes: Studies from India, China and the United States*. Washington, D.C.: National Academy Press.
- Jackson P. & Smith S. J. (1984), *Exploring Social Geography*, London: George Allen & Unwin.

- Jackson P. (1988), «Definitions of the Situation: Neighborhood Change and Local Politics in Chicago», in Eyles J. and Smith D. M. (eds.), *Qualitative Methods in Human Geography*, Cambridge: Polity Press.
- Janin R. (1920), *La Thrace: Étude Historique et Géographique*, Cadi-Keuy, Constantinople: Rédaction des "Echos d'Orient".
- Johnston R. J. (1971), *Urban Residential Patterns: An Introductory Review*, London: George Bell & Sons.
- Jonhston R. (1984), *City and Society*, Essex: Hutchinson University Press.
- Karakasidou A. (1997), *Fields of Wheat, Hills of Blood. Passages to Nationhood in Greek Macedonia, 1870-1990*, Chicago & London: The University of Chicago Press.
- Karakasidou A. (2002), «Cultural Illegitimacy in Greece: The Slavo-Macedonian "Non-Minority"», in Clogg R. (ed.), *Minorities in Greece. Aspects of a Plural Society*, London, Hurst & Company.
- Kaser K. (2002), "Power and inheritance Male Domination, Property, and Family in Eastern Europe, 1500–1900" *History of the Family*, 7.
- Kayser B., Thompson K., Vaternelle R. and Koukis V. (1969), *Economic and Social Atlas of Greece. Athens: Centre for Economic Research & National Statistical Service of Greece.*
- Kettani M. A. (1979-80), "Muslims in Southern Europe", *Journal Institute of Muslim Minority Affairs*, 1&2(1 & 2).
- Kiel M. (1971), "Observations on the History of Northern Greece During the Turkish Rule: Historical and Architectural Description of the Turkish Monuments of Komotini and Serres, Their Place in the Development of Ottoman Turkish Architecture, and Their Present Condition", *Balkan Studies*, 12.
- Kiel M. (1982), «Gümöldjine», in Bosworth C. E., van Donzel E. et al. (eds.), *The Encyclopaedia of Islam (New Edition)*, Leiden, Brill E. J., Supplement, Fascicules 5-6 (Djawhar-Al-Iraki).
- Kiel M. (1983), "The Oldest Monuments of Ottoman-Turkish Architecture in the Balkans", *Sanat Tarihi Yillgi Kunsthistorische Forschungen*, 12.
- Kiel M. (1996), «Ottoman Building Activity Along the Via Egnatia. The Cases of Pazargah, Kavala and Ferecik», in Zachariadou E. (ed.), *The Via Egnatia Under Ottoman Rule (1380-1699)*, A Symposium Held in Rethimnon, 09-11 January 1994, Rethimnon: Crete University Press.
- Kitromilides P. & Alexandris A. (1985), "Ethnic Survival, Nationalism and Forced Migration. The Historical Demography of the Greek Community of Asia Minor at the Close of Ottoman Era", *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 5.
- Knight D. B. (1982), "Identity and Territory: Geographical Perspectives on Nationalism and Regionalism", *Annals of the Association of American Geographers*, 72(4).
- Kontogiorgi E. (2003) «Economic Consequences Following Refugee Settlement in Greek Macedonia, 1923-1932», in Hirschon R. (ed.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange Between Greece and Turkey*, Oxford, Berghahn Books, 12.
- Kontogiorgi E. (2006), *Population Exchange in Greek Macedonia: The Rural Settlement of Refugees 1922-1930*, Oxford: Clarendon Press.
- Kostof S. (1999), *The City Assembled: The Elements of Urban Form Through History*, Boston: Little Brown.

- Kritikos G. (2000), "State Policy and Urban Employment of Refugees: The Greek Case (1923-1930)", *European Review of History-Revue Européenne d' Histoire*, 7(2).
- Kritikos G. (2005), "The Agricultural Settlement of Refugees: A Source of Productive Work and Stability in Greece, 1923-1930", *Agricultural History*, 79(3).
- Kurtuluş Ü. (1979), *Bati Trakya'nın Dünü Bugünü*, Istanbul: Sincan Matbaasi.
- Kutay C. (1962), *1931 de Garbi Trakya'da ilk Türk Cumhuriyeti*, Istanbul.
- Ladas S. (1932), *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey*, New York: The Macmillan Co.
- Lagopoulos A. P. (1998), «Subjectivist Historical Geography and Semiotics: the Case of Constantinople», στο Δημητριάδης Ε. Π., Λαγόπουλος Φ. Α. και Τσότσος Γ. (επιμ.), *Ιστορική Γεωγραφία: Δρόμοι και Κόμβοι της Βαλκανικής. Από την Αρχαιότητα στην Ενιαία Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη, Α.Π.Θ.
- Lagopoulos A. P. (2005), "Monumental Urban Space and National Identity: The Early Twentieth Century New Plan of Thessaloniki", *Journal of Historical Geography*, 31.
- Lambrianidis L. (1999), "The Impact of the Military Surveillance Zone on the Greek Side of the Bulgarian-Greek Borderlands", *Boundary and Security Bulletin*, 7(2).
- Lambrianidis L. (2001), ""Internal Frontiers" as a Hindrance to Development", *European Planning Studies*, 9(1).
- Landau J. M. (1994), «Relations Between Jews and Non-Jews in the Late Ottoman Empire: Some Characteristics», in Levy A. (ed.), *The Jews of the Ottoman Empire*, Princeton, N.J. - Washington, D.C, Darwin Press - Institute of Turkish Studies.
- Lefebvre H. (2000), *Writings on Cities*, Translated by: Kofman E. & Lebas E., Oxford: Blackwell.
- Levy A. (2002), *Jews, Turks, Ottomans: A Shared History, Fifteenth Through the Twentieth Century*, Syracuse, New York: Syracuse University Press.
- Light D. (2004), "Street Names in Bucharest, 1990-1997: Exploring the Modern Historical Geographies of Post-Socialist Change", *Journal of Historical Geography*, 30(1).
- Llewellyn Smith M. (1973), *Ionian Vision: Greece in Asia Minor, 1919-1922*, London: Allen Lane.
- Lozan ve Bati Trakya: 1913de ilk Turk Cumhuriyeti*, (1967): Utukan Yayinevi.
- Mc Garry J. (1998), "Demographic Engineering. The State-directed Movement of Ethnic Groups as a Technique of Conflict Regulation", *Ethnic and Racial Studies*, 21(4).
- Maejima M. (2008), "A Study of Late 19th Century Military Bases and Barracks of the Former Army of Japan" *Journal of Asian Architecture and Building Engineering* 7(2).
- Manitakis N. (2000), "Travailleurs Immigrés Grecs en France, 1916-1931: Massification et Enracinement d' un Mouvement Migratoire", in Grivaud G. (ed.), *La Diaspora Hellénique en France, Acts du Séminaire Organisé à l'Ecole Française d'Athènes (18 Oct.-1 Nov.1995)*, Athènes: Ecole Française d'Athènes.
- Mardin S. (1997), «Collapse of Empires: Consequences. The Ottoman Empire», in Barkey K. and von Hagen M. (eds.), *After Empire: Multiethnic Societies and Nation-Building: The Soviet Union and the Russian, Ottoman, and Habsburg Empires*, Boulder, Westview Press.
- Maunsell F. R. (1906), "The Rhodope Balkans", *The Geographical Journal* 28(1).

- Mavrogordatos T. G. (1983), *The Stillborn Republic. Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, Los Angeles: University of California Press.
- Mavrommatis G. (2008), "Bektashis in 20th Century Greece" *Turcica*, 40.
- May A. J. (1952), "Trans-Balkan Railway Schemes", *The Journal of Modern History* 24(4).
- Mazower M. (2004), *Salonica, City of Ghosts: Christians, Muslims and Jews 1430-1950*, London: Harper-Collins Perennial.
- McCarthy J. (1995), *Death and Exile. The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922*, Princeton, New Jersey: The Darwin Press.
- McGowan B. (1981), *Economic Life in the Ottoman Empire: Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800*, New York & Paris: Cambridge University Press & Editions de la Maison des Sciences de l' Homme.
- Mears E. (1929), *Greece Today, the Aftermath of the Refugee Impact*. Stanford & London: Stanford University Press & Oxford University Press.
- Mellor R. E. H. (1989), *Nation, State and Territory. A Political Geography*, London & New York: Routledge.
- Metzer J. & Engerman S. L. (2004), «Some Considerations of Ethno-Nationality (and Other Distinctions), Property Rights in Land and Territorial Sovereignty», in Engerman S. L. & Metzer J. (eds.), *Land-Rights, Ethno-Nationality and Sovereignty in History*, London: Routledge.
- Michailidis, I. D.(1996), «Minority Rights and Educational Problems in Greek Interwar Macedonia: The Case of the Primer "Abecedar"», *Journal of Modern Greek Studies*, 14(2).
- Miletic L. (1918), *The Ruin of the Thracian Bulgarians in 1913*, Translated by: Sofia Press Team (1987), Sofia: Sofia Press.
- Miller T. and Bell L., (2002), "Consenting to What? Issues of Access, Gate-Keeping and "Informed" Consent" in Mauthner M., Birch M., Jessop J. and Miller T. (eds.), *Ethics in Qualitative Research*, London-Thousand Oaks: Sage.
- Mills J. S. & Chrussachi M. G. (1919), *The Question of Thrace: Greeks, Bulgars and Turks*, London: Edward Stanford.
- Mitrany D. (1936), *The Effects of the War in South Eastern Europe*, Yale: Yale University Press.
- Montgomery A. E. (1972), "The Making of the Treaty of Sevres of 10 August 1920", *The Historical Journal*, 15(4).
- Mostras K. C. (1871), *Dictionnaire Géographie de l' Empire Ottoman*, St. Pétersbourg: Commissionnaires de l' Academie Imperiale des Sciences.
- Mourellos Y. G. (1985), "The 1914 Persecutions and the First Attempt at an Exchange of Minorities Between Greece and Turkey", *Balkan Studies*, 26(2).
- Mouzelis N. (1976), "Greek and Bulgarian Peasants: Aspects of Their Sociopolitical Situation during the Interwar Period", *Comparative Studies in Society and History* 18(1).
- Muir N. (1927), "The Present Position of Bulgaria", *Journal of the Royal Institute of International Affairs*, 6(2).
- Mumford L. (2003), «What is a City?», in LeGates R. and Stout F. (eds.), *The City Reader*, London, Routledge.
- Mundy M. (1994), «Village Land and Individual Title: Musha' and Ottoman Land Registration in the 'Ajlun District», in Rogan E. L. & Tell T. (eds.), *Village, Steppe and State: The Social Origins of Modern Jordan*, London: British Academic Press.
- Murphy A. B. (1989), "Territorial Policies in Multi-Ethnic States", *Geographical Review*, 79(4).

- Ömeroğlu A./Ομερόγλου, Α. (2003), *Batı Trakya'da Tütünüin Geleceği/Το Μέλλον της Καπνοκαλλιέργειας στην Δυτική Θράκη*, Κομοτηνή: Διάλογος.
- Oran B. (1986), *Türk-Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu*, Ankara: Mülkiyeliler Birliği Yayınları.
- Oran B. (2003), «The Story of Those who Stayed: Lessons from Articles 1 and 2 of the 1923 Convention», in Hirschon R. (ed.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange Between Greece and Turkey*, Oxford: Berghahn Books, 12.
- Özgülç A. (1974), *Batı Trakya Türkleri*, İstanbul: Kutluğ Yayınları.
- Palaret M. R. (1997), *The Balkan Economies 1800-1914: Evolution without Development*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Palang H. and Fry G. (2003), *Landscape Interfaces: Cultural Heritage in Changing Landscapes*. Dordrecht-Boston: Kluwer Academic Publishers.
- Pallis A. A. (1925), "Racial Migrations in the Balkans During the Years 1912-1924", *The Geographical Journal*, 66(4).
- Pallis A. A. (1930), "The End of the Greco-Turkish Feud", *Contemporary Review*, 138.
- Pantelić B. (1997), "Nationalism and Architecture: The Creation of a National Style in Serbian Architecture and Its Political Implications ", *The Journal of the Society of Architectural Historians*, 56(1).
- Peckham R. S. (2001), *National Histories, Natural States: Nationalism and the Politics of Place in Greece*, London, New York: I.B. Tauris.
- Petsalis-Diomidis N. (1978), *Greece at the Paris Peace Conference (1919)*, Thessaloniki: Institute for Balkan Studies.
- Pentzopoulos D. (1962), *The Balkan Exchange of Minorities and Its Impact Upon Greece*, Paris: Mouton & Co.
- Pile S. (1997), "Introduction: Opposition, Political Identities and Space of Resistance" in Pile S., Keith M., (eds.), *Geographies of Resistance*, London: Routledge.
- Popovic A. (1986), *L'Islam Balkanique. Les Musulmanes du Sud-Est Europeen dans la Period Post-Ottoman*, Berlin.
- Poulton H. (1994), *The Balkans, Minorities and States in Conflict*, London: MRG Publications.
- Pounds N. J. G. (1971), «The Urbanisation of East-Central and Southeast Europe: A Historical Perspective», in Hoffman G. W. (ed.), *Eastern Europe: Essays in Geographical Problems*, London: Methuen.
- Pred A. (1984). "Place as Historically Contingent Process: Structuration and the Time-Geography of Becoming Places" *Annals of the Association of American Geographers*, 74(2).
- Preziosi D. (1991), «Introduction: The Mechanisms of Urban Meaning», in Bierman I. A., Abou-El-Haj R. A. and Preziosi D. (eds.), *The Ottoman City and Its Parts: Urban Structure and Social Order*, New York: Caratzas A. D. Publisher.
- Psomiades H. J. (1997-1998), "Thrace and the Armistice of Mudanya, October 3-11, 1922", *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 12.
- Pundeff M. V. (1994), «Bulgarian Nationalism», in Sugar P. F. & Lederer I. J. (eds.), *Nationalism in Eastern Europe*, Seattle & London: University of Washington Press.
- Raymond A. (1994), "Islamic City, Arab City: Orientalist Myths and Recent Views", *BRIMES*, 21(1).

- Reiss R. A. (1915), *Sur la Situation den Macedoniens et des Musulmanes dans les Nouvelles Provinces Greques*, Paris: Plon-Nourrit et Cie.
- Rogan E. L. (1999), *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire: Transjordan 1850-1921*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Rossel M. (2001), «Geography and Area Planning under National Socialism», in Szollosi-Janze M. (ed.), *Science in the Third Reich*, Oxford: Berg Publishers.
- Savage M., Warde A. & Ward K. (2003), *Urban Sociology, Capitalism and Modernity*, II, New York: Palgrave Macmillan.
- Schermerhorn R. (1970), «Comparative Ethnic Relations», in Hutchinson J. and Smith A. D. (eds.), *Oxford Readers: Ethnicity (1996)*, Oxford: Oxford University Press.
- Schultze J. H. (1937), "Greek Frontier Colonisation in Thrace and Macedonia", *Scottish Geographical Magazine*, 53(2).
- Schultze J. H. (1937), *Neugriechenland; eine landeskunde Ostmakedoniens und Westthakiens mit besonderer berücksichtigung der geomorphologie, kolonistensiedlung und wirtschaftsgeographie*, Gotha: J. Perthes.
- Schultze J. H. (1935), *Die Neugriechische Kolonisation Westthakiens, Ihre Geographischen Erfolge und Fehlchage in Geographischer Anzeiger*, Gotha: J. Parthes.
- Schwebel, S. M. (1994), *Justice in International Law: Selected Writings of Stephen M. Schwebel*, New York: Grotius Publications.
- Şeker N. (2007), "Demographic engineering in the late Ottoman empire and the Armenians", *Middle Eastern Studies*, 43(3).
- Seferiades S. (1999), "Small Rural Ownership, Subsistence Agricultural, and Peasant Protest in Interwar Greece: The Agrarian Question Recast", *Journal of Modern Greek Studies* 17.
- Setha M. L. (1999), «Introduction: Theorising the City», in Setha M. L. (ed.), *Theorising the City: The New Urban Anthropology Reader*, New Jersey, Rutgers University Press.
- Şimşir B., N. (1968), *Rumeli'den Türk göçler, iCilt I. Doksanuc Muhacereti 1877-1878*, Ankara: Turk Kulturunu Arastirma Enstitusu Seri.
- Simpson J. H. S. (1929), "The Work of the Greek Refugee Settlement Commission" *Journal of the Royal Institute of International Affairs*, 8(6).
- Slabey Roucek S. J. (1935), "Economic Geography of Greece", *Economic Geography* 11(1).
- Smith A. D. (1991), *National Identity*, Harmondsworth: Penguin.
- Spencer E. (1851), *Travels in European Turkey, in 1850: Through Bosnia, Servia, Bulgaria, Macedonia, Thrace, Albania, and Epirus; With a visit to Greece and the Ionian Isles. A Homeward Tour Through Hungary and the Slavonian Provinces of Austria on the Lower Danube*, London: Colburn & Co., Vol. II.
- Spiridonakis B. G. (1977), *Essays on the Historical Geography of the Greek World in the Balkans During the Turkokratia*, Thessaloniki: Institute for Balkan Studies.
- Stavroulakis N. P. & De Vinney T. J. (1992), *Jewish Sites and Synagogues of Greece*, Athens: Talos Press.
- Stefanidis I. (2006), "Reconstructing Greece as a European State: Venizelos' Last Premiership, 1928-1932" in *Eleftherios Venizelos: The Trials of a Statemanship*, Kitromilides, P. (ed.), Edinburgh, Edinburgh University Press.
- Stoianovich T. (1953), "Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy, 1600-1800", *The Journal of Economic History*, 13(4).

- Stoianovich T. (1970), "The Conquering Balkan Orthodox Merchant", *Journal of Economic History*, 20(2).
- Stoianovich T. (1994). *Cities, Capital Accumulation and the Ottoman Balkan Command Economy, 1500-1800*, in Tilly C. and Blockmans W. P. (eds.), "Cities and the Rise of States in Europe A.D. 1000 to 1800". Boulder: Westview Press.
- Stoianovich T. (1996), «A Route Type: The Via Egnatia Under Ottoman Rule», in Zachariadou E. (ed.), *The Via Egnatia Under Ottoman Rule (1380-1699)*, A Symposium Held in Rethimnon, 09-11 January 1994, Rethimnon: Crete University Press.
- Tajfel H. (1981), *Human Groups and Social Categories*, London: Cambridge University Press.
- Taylor P. J. (1999), "Places, Spaces and Macy's: Place-Space Tensions in the Political Geography of Modernities", *Progress in Human Geography* 23(1).
- Terzibasoglu Y. (2004), «Land Disputes and Ethno-Politics: North-Western Anatolia, 1877-1912», in Engerman S. & Metzger J. (eds.), *Ethno-Nationality, Property Rights in Land and Territorial Sovereignty in Historical Perspective*, London: Routledge.
- Traykov V. N. (1946), *Naselenite Mesta v Trakiya i Makedoniya Ppod Grâtska Vlast, Stari i Novi Nazvaniya*, Sofia.
- Trifonov S. (1989), *Antantata v Trakija. 1919-1920*, Sofia.
- Trifonov S. K. (1992), *Trakiya: Administrativna uredba Politicheski i Stopanski Zhivot 1912/1915*, Sofia: Trakiyska Fondtasiya "Kapitan Petko Voyvoda".
- Toumarkine A. (1995), *Les Migrations des Populations Musulmanes Balkaniques en Anatolie (1876-1913)*. Istanbul: Les Editions ISIS.
- Uluengin, M. B. (2010), "Secularizing Anatolia Tick by Tick: Clock Towers in the Ottoman Empire and the Turkish Republic" *International Journal of Middle East Studies*, 42(1).
- Valaoras V. G. (1960), "A Reconstruction of the Demographic History of Modern Greece." *The Millbank Memorial Fund Quarterly*, XXXVIII(2).
- Van den Berghe P. (1995), "Does Race Matter?" *Nations and Nationalism*, 1(3).
- Van der Laan L. (1983), "Urban Field Developments and the Changing Position of Rural Areas", in Clark G., Groenendijk J. and Thissen F. (eds.), *The Changing Countryside*, Norwich, Geo Books.
- Vandergeest P. & Peluso N. L. (1995), "Territorialization and State Power in Thailand", *Theory and Society*, 24(3).
- Veinstein G. (1991), «On the Çiftlik Debate», in Keyder C. & Tabak F. (eds.), *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East*, Albany: State University of New York Press.
- Viquesnel A. (1868), *Voyage dans la Turquie d' Europe: Description Pysique et Gèlogique de la Thrace*, Paris: Arthus Bertrand.
- Voutira E. (1997), "Population Transfers and Resettlement Policies in Inter-War Europe: The Case of Asia Minor Refugees in Macedonia from an International and National Perspective", in Mackridge P. & Yannakakis E. (eds.), *Ourselves and Others: The Development of a Greek Macedonian Cultural Identity Since 1912*, London: Berg.
- Voutira E., (2003), "When Greeks Meet Other Greeks: Settlement Policy Issues in the Contemporary Greek Context" in Hirschon R., (ed.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange Between Greece and Turkey*, Oxford: Berghahn Books.
- Yildirim O. (2006), *Diplomacy and Displacement: Reconsidering the Turco-Greek*

- Exchange of Populations, 1922-1934*, New York & London: Routledge.
- Wallerstein E. (1991), "The Construction of Peoplehood: Racism, Nationalism, Ethnicity", in Balibar E. and Wallerstein I. (eds.), *Race, Nation, Class. Ambiguous Identities*, London: Verso.
- White G. W. (2000), *Nationalism and Territory. Constructing Group Identity in Southern Europe*, Oxford: Rowman & Littlefield Publishers.
- Whyte W. (2006), "How do Buildings Mean? Some Issues of Interpretation in the History of Architecture", *History and Theory*, 45.
- Wilkinson H. R. (1951), *Maps and Politics: Review of the Ethnographic Cartography of Macedonia*, Liverpool: Liverpool University Press.
- Williams C. & Smith A. D. (1983), "The National Construction of Social Space", *Progress in Human Geography*, 7.
- Winchester H. P. M., Kong L. and Dunn K. C. (2003), *Landscapes: Ways of Imagining the World*. Harlow: Pearson/Prentice Hall.
- Woods H. C. (1916), "Communications in the Balkans", *The Geographical Journal* 47(4).
- Woods M. (2005), *Rural Geography: Processes, Responses and Experiences in Rural Restructuring*. London: Sage.
- Wurfbaïn A. (1930), *L'Échange Gréco-Bulgare des Minorités Ethniques*, Genève: Payot.
- Yerolympos A. (1992), «Urbanisme et Modernisation en Grèce du Nord à l'Époque des Tanzimat (de 1839 à la Fin du XIXe Siele)», in Dumont P. et Georgeon F. (eds.), *Villes Ottomanes a al Fin de l'Empire*, Paris: L'Harmattan.
- Yerolympos A. (1996), *Urban Transformations in Balkans (1820-1920)*, Thessaloniki: University Studio Press.
- Yerolympos A. (2003), «Inter-War Town Planning and the Refugee Problem in Greece: Temporary "Solutions" and Long-Term Dysfunctions», in Hirschon R. (ed.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange Between Greece and Turkey*, Oxford: Berghahn Books, 12.
- Yiftachel O. (1996), "The Internal Frontier: Territorial Control and Ethnic Relations in Israel", *Regional Studies*, 30(5).
- Yitzchak K. (2001), «Jewish-Turkish Relations in the Greek Peninsula During the 19th and Early 20th Centuries», in Tütüncü M. (ed.), *Turkish-Jewish Encounters: Studies on Turkish-Jewish Relations Through the Ages = Turk-Yahudi Bulusmalari: Tarihte Turk-Yahudi Iliskileri Arastirmalari*, Haarlem-Netherlands, SOTA.
- Zandi-Sayrek S. (2001) «Orchestrating Difference, Perfoming Identity: Urban Space and Public Rituals in the 19th Century Izmir», in Alsagyad N. (ed.), *Hybrid Urbanism: On the Identity and Built Environment*, West Port: Praeger.
- Zürcher, E.-J. (2003), "Greek and Turkish Refugees and Deportees 1912-1924" *Turkology Update Leiden Project Working Papers, Archive Department of Turkish Studies*, Universiteit Leiden.

Στατιστικές Επετηρίδες

Βασιλείον της Ελλάδος/Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1928), *Απογραφή του Πληθυσμού της Ελλάδος κατά την 19η Δεκεμβρίου 1920: Γενικά Στατιστικά Αποτελέσματα: Α' Πληθυσμός, Β' Οικογένιαι*, Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου.

- Βασιλείον της Ελλάδος/Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (1933), *Στατιστικά Αποτελέσματα της Απογραφής του Πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928. Τόμος Ι, Πραγματικός και Νόμιμος Πληθυσμός-Πρόσφυγες*, Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου.
- Βασιλείον της Ελλάδος/Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (1935), *Στατιστικά Αποτελέσματα της Απογραφής του Πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928. Τόμος ΙΙ, Οικογενειακή Κατάσταση, Παιδευσις*, Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου.
- Βασιλείον της Ελλάδος/Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1950), *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την Απογραφήν της 16ης Οκτωβρίου 1940*, Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου.
- Βασιλείον της Ελλάδος/Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1950), *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την Απογραφήν της 16^{ης} Οκτωβρίου 1940*, Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου.
- Βασιλείον της Ελλάδος/Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1950), *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την Απογραφήν της 16^{ης} Οκτωβρίου 1940*, Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου.
- Βασιλείον της Ελλάδος/Υπουργείο Υγιεινής Πρόνοιας και Αντιλήψεως-Τμήμα Στατιστικής (1923), *Απογραφή Προσφύγων Ενεργηθείσα κατ' Απρίλιον 1923: Αριθμός Προσφύγων Κυρωθείς δια του από 18-10-1923 Βασιλικού Διατάγματος*, Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου.
- Βασιλείον της Ελλάδος-Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Διεύθυνση Στατιστικής (1921), *Πληθυσμός του Βασιλείου της Ελλάδος κατά την Απογραφήν της 19 Δεκεμβρίου 1920*, Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον.
- Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος-Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας (1935), *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την Απογραφήν της 15-16 Μαΐου 1928. Πραγματικός Πληθυσμός Κυρωθείς δια του από 23 Νοεμβρίου 1928 Διατάγματος*, Δευτέρα Έκδοσις, Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου.
- Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1958), *Αποτελέσματα της Απογραφής του Πληθυσμού κατά την 7^η Απριλίου 1951*, Αθήναι: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου.
- Υγείας Πρόνοιας και Αντιλήψεως/Τμήμα Στατιστικής (1933), *Απογραφή Προσφύγων. Ενεργηθείσα κατ' Απρίλιον 1923*, Αθήναι Εθνικόν Τυπογραφείον.
- Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1961), *Αποτελέσματα της Απογραφής του Πληθυσμού της 7ης Απριλίου 1951. Τόμος Ι: Ιστορική Επισκόπησης-Μεθοδολογική Έκθεσις-Ανάλυσις των Αποτελεσμάτων-Πίνακες κατ' Επιφάνειαν και Υψόμετρον*. Αθήναι: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου.
- Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1926), *Απογραφή Βιοτεχνικών και Βιομηχανικών Επιχειρήσεων κατά την 18η Δεκεμβρίου 1920*. Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου.
- Υπουργείον Περιθάλψεως (1920), *Η Περίθαλψη των Προσφύγων 1917-1920: Δυτική Θράκη, Ανατολική Θράκη, Μικρά Ασία, Βόρειος Ήπειρος, Ανατολ. Μακεδονία, Νότιος Ρωσία, Πόντος, Ρουμανία, Δωδεκάνησσα*, Εν Αθήναις: Εκ του Τυπογραφείου Κωνστ. Ι. Θεοδωρόπουλου.
- Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία (1927), *Στατιστική της Ταχυδρομικής, Τηλεγραφικής και Τηλεφωνικής Υπηρεσίας κατά το 1926*, Αθήναι: Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος.
- Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1933), *Στατιστικά Αποτελέσματα της Απογραφής του Πληθυσμού της Ελλάδος της*

- 15-16 Μαΐου 1928: *I. Πραγματικός και Νόμιμος Πληθυσμός-Πρόσφυγες* Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου
- Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1935), *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την Απογραφήν της 15-16 Μαΐου 1928. Πραγματικός Πληθυσμός Κυρωθείς διά του από 23 Νοεμβρίου 1928 Διατάγματος*, Δευτέρα Έκδοσις, Εν Αθήναις: Εν του Εθνικού Τυπογραφείου.
- Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1939), *Στατιστική της Κινήσεως του Πληθυσμού κατά το έτος 1937 (Μετά Προσωρινών Δεδομένων δια το έτος 1938)*. Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον.
- Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1933), *Στατιστικά Αποτελέσματα της Απογραφής του Πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928: I. Πραγματικός και Νόμιμος Πληθυσμός-Πρόσφυγες* Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου.
- Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1938), *Στατιστική της Κινήσεως του Πληθυσμού κατά το έτος 1936 (Μετά Προσωρινών Δεδομένων δια το έτος 1937)*. Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον.
- Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1937), *Στατιστική της Κινήσεως του Πληθυσμού κατά το έτος 1935 (Μετά Προσωρινών Δεδομένων δια το έτος 1936)*. Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον.
- Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1936), *Στατιστική της Κινήσεως του Πληθυσμού κατά το έτος 1934 (Μετά Προσωρινών Δεδομένων δια το έτος 1935)*. Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον.
- Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1935), *Στατιστική της Κινήσεως του Πληθυσμού κατά το έτος 1933 (Μετά Προσωρινών Δεδομένων δια το έτος 1934)* Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον.
- Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1934), *Στατιστική της Κινήσεως του Πληθυσμού κατά το έτος 1932*. Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον.
- Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1933), *Στατιστική της Κινήσεως του Πληθυσμού κατά το έτος 1931 (Μετά Προσωρινών Δεδομένων δια το Έτος 1932)*. Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον
- Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1932), *Στατιστική της Κινήσεως του Πληθυσμού κατά το έτος 1930*. Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον.
- Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1931), *Στατιστική της Κινήσεως του Πληθυσμού κατά το έτος 1929*. Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον.
- Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1931), *Στατιστική της Κινήσεως του Πληθυσμού (Γάμοι-Γεννήσεις-Θάνατοι) κατά το έτος 1928*. Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον.
- Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1930), *Στατιστική της Κινήσεως του Πληθυσμού κατά το έτος 1927*. Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου.
- Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1930), *Στατιστική της Κινήσεως του Πληθυσμού κατά το έτος 1926*. Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου.
- Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1928), *Στατιστική της Κινήσεως του Πληθυσμού κατά το έτος 1924*. Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου.
- Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος

(1928), *Στατιστική της Κινήσεως του Πληθυσμού κατά το έτος 1923*. Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου.

Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1927), *Στατιστική της Κινήσεως του Πληθυσμού κατά το έτος 1922*. Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου.

Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1935), *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την Απογραφήν της 15-16 Μαΐου 1928. Πραγματικός Πληθυσμός Κυρωθείς διά του από 23 Νοεμβρίου 1928 Διατάγματος, Δευτέρα Έκδοσις*, Εν Αθήναι: Εν του Εθνικού Τυπογραφείου.

Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1934), *Απογραφή Βιοτεχνικών και Βιομηχανικών Επιχειρήσεων ενεργειθήσα κατά τον Σεπτέμβριο του 1930*. Εν Αθήναι: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου.

Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1930), *Στατιστική των Ταχυδρομείων, Τηλεγράφων και Τηλεφώνων κατά το έτος 1929*, Αθήναι: Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος.

Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1933), *Στατιστική των Ταχυδρομείων, Τηλεγράφων και Τηλεφώνων κατά το έτος 1932*, Αθήναι: Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος.

Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1936), *Στατιστική των Ταχυδρομείων, Τηλεγράφων και Τηλεφώνων κατά το έτος 1935*, Αθήναι: Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος.

Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1941), *Στατιστική Ταχυδρομείων, Τηλεγράφων και Τηλεφώνων 1939*, Αθήναι: Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος.

Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Διεύθυνση Στατιστικής (1921), *Πληθυσμός του Βασιλείου της Ελλάδος κατά την Απογραφήν της 19 Δεκεμβρίου 1920*, Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον.

Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Διεύθυνσις Στατιστικής (1929), *Στατιστική της Κινήσεως του Πληθυσμού κατά το έτος 1925*. Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου.

Αδημοσίετες Εργασίες, Διατριβές, Μελέτες και Ανακοινώσεις

Aarbakke V. (2000). *The Muslim Minority of West Thrace*, University of Bergen.

Chousein A [Hüseynoğlu A.]. (2005), *Continuities and Changes in the Minority Policy of Greece: The Case of Western Thrace*, Ankara: Department of International Relations, Middle East Technical University.

Dalègre J., (1995), *Populations et Territoire en Thrace Grecque Depuis 1878: Tome 1: Texte*, Département de Géographie, Paris: Université Paris X-Nanterre.

Dalègre J., (1995), *Populations et Territoire en Thrace Grecque Depuis 1878. Tome 2: Cartes, Documents, Fiches Statistiques, Bibliographie*, Département de Géographie, Paris: Université Paris X-Nanterre.

Demestiha M. (2004). *Minorities in the Balkans in the Era of Globalisation: The Case of the Turks in West Thrace*, Ataturk Institute of Modern History, Istanbul: Bosphorus University.

- Kritikos G. (2001), *Greek Orthodox Refugees: Integration and the Making of a New Greek National Community (1923-1930)*, Dept. of History and Civilization, Florence: European University Institute.
- Lafazani D. E. (1993). *Appartenance Culturelle et Différenciation Sociale dans le Bassin du bas-Strymon: Étude d'Intégration Nationale d'une Région Macédonienne*, Paris: Sorbonne-Paris IV.
- Lambrianidis L. P. (1982). *Industrial Location in Capitalist Societies: The Tobacco Industry in Greece 1880-1980*, Dept. of Geography, London School of Economics and Political Sciences, London: University of London.
- Mantouvalou K. *Liberal Pluralism in South-Eastern Europe: The Case of the Minority of Western Thrace, Greece*, School of Slavonic and East European Studies, London: University College London.
- Solomonidis V. (1984), *Greece in Asia Minor: The Greek Administration of the Vilayet of Aidin, 1919-1922*, London: King's College-University of London.
- Toumarkine A. (2000), *Entre Empire Ottoman et Etat-Nation Turc: Les Immigrés Musulmans du Caucase et des Balkans du Milieu du XIXe Siècle à nos Jours*, Paris: Université Paris I.
- Yeager R. M. (1979). *Refugee Settlement and Village Change in the District of Serres Greece, 1912-1940*, Department of Geography, Berkeley: University of California.
- Αργυροπούλου Χ., Μαυρίδου Α. & Χατζηαβραμίδου Μ. (2003-2004). *Πολεοδομική Εξέλιξη της Ξάνθης στον 20^ο Αιώνα. Το Δίκτυο των Ελεύθερων Χώρων (Ερευνητική Εργασία)*, Πολυτεχνική Σχολή, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Καλαντζής Γ. (2002), *Οι Παράγοντες Διαμόρφωσης της Εκπαιδευτικής Πολιτικής του Ελληνικού Κράτους για τους Μουσουλμάνους της Δυτικής Θράκης, 1919-1928*, Φιλοσοφική Σχολή. Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών, Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Καπανίδης Ν. Κ., (1988), *Η Κλειστή Περιθάλψη στο Νεοελληνικό Κράτος (1909-1940)*, Τμήμα Ιατρικής της Σχολής Επιστημών Υγείας, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Κατσιμίγας Κ. (2001-2002), *Ιστορική Εξέλιξη της Κομοτηνής*, Σχολή Θετικών Επιστημών και Τεχνολογίας, Περιβαλλοντικός Σχεδιασμός Πόλεων και Κτιρίων, Θεματική Ενότητα 1, Κομοτηνή: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.
- Κεκτίδης Κ., Κεχαγιάς Χ. & Σπυρέλη Μ. (χ.η.), *"Κομοτηνή 19ος-20ος Αιώνας"*, *Εργασία Προπτυχιακών Φοιτητών*, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών στο μάθημα της Πολεοδομίας, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Κουτσούκος Β. (2000), *Εθνοτικός Ανταγωνισμός και Χώρος στην Πολυπολιτισμική Κομοτηνή*, Τμήμα Γεωγραφίας, Μυτιλήνη: Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
- Μελκίδου Χ. (1999), *Τα Μουσουλμανικά Μνημεία της Ξάνθης και η Συμβολή τους στην Πολεοδομική Εξέλιξη της Πόλης*, Πολυτεχνική Σχολή, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Οικονομίδου Ε., Παπανίκα Ε. & Τσομπάνη Κ. (1991). *Παλιά Πόλη της Ξάνθης. Πολεοδομική Ανάπλαση και Ένταξη στην Σύγχρονη Πόλη*, Πολυτεχνική Σχολή, Τμήμα Πολιτικών Μηχανικών, Τομέας Συγκοινωνιακών Έργων και Μεταφορών, Ξάνθη: Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης.
- Σειρηνίδου Β., (2008), *Από το Κοινοτικό Δάσος στο Δάσος Εργοστάσιο: Η Περίπτωση της Θάσου, 19ος Αιώνας*, Διεθνές Συνέδριο Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας: Θεωρητικές Αναζητήσεις και Εμπειρικές Έρευνες, 10-13 Δεκεμβρίου 2008, Ρέθυμνο.

Στεφανίδου Α. (1991). *Η Πόλη-Λιμάνι της Καβάλας την Περίοδο της Τουρκοκρατίας. Πολεοδομική Διερεύνηση (1391-1912)*, Πολυτεχνική Σχολή. Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Τσιούμης Κ. Α. (1994), *Η Μουσουλμανική Μειονότητα της Δυτικής Θράκης και οι Ελληνοτουρκικές Σχέσεις (1923-1940). (Ιστορία-Πολιτική-Παιδεία)*, Παιδαγωγική Σχολή. Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Χατζηαναστασίου Τ. (χ.η.), *Ομάδες Ένοπλης Αντίστασης στη Βουλγαρική Κατοχή της Ανατολικής Μακεδονίας και Δυτικής Θράκης, 1941-1944. Συμβολή στην Ιστορία της Ελληνικής Εθνικής Αντίστασης*. Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Τομέας Ιστορίας Χωρών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Χάρτες

Γενικό Επιτελείον Στρατού, (1911), *Χάρτης της Ευρωπαϊκής Τουρκίας*, Α'. τ. 1:750.000 (65x121cm), Αθήναι, Εκ της Επιτελικής Υπηρεσίας του Στρατού.

Γενικό Πολεοδομικό Σχέδιο Κομοτηνής, (Μάιος 1984), *Ιστορική Εξέλιξη*, 1:10.000, Κομοτηνή, Χάρτης Α-4.1.

Δήμος Κομοτηνής (1994), *Αναλυτικός Οδηγός των Οδών και Πλατειών της Πόλης*, Κομοτηνή: Τεχνική Υπηρεσία Γραφείο Οδοσήμανσης.

Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, (1926), *Εποικιστικός Χάρτης Δυτικής Θράκης*, 1:125.000, Εν Κομοτηνή, Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων.

Μαυρομάτης Γ. (1978). *Χάρτης Βλαστήσεως της Ελλάδος*. Αθήνα, Υπουργείο Γεωργίας, Ίδρυμα Δασικών Ερευνών Αθηνών, Τομέας Δασικής Σταθμολογίας, κλίμακα 1:1.000.000.

Υπουργείο Οικονομικών, Κτηματική Υπηρεσία του Δημοσίου, Οικονομική Εφορία Ξάνθης, (23-11-1966), *Κτηματογράφηση Δημοσίων Ακινήτων, Φάση Α' και Β'*, 1:2.000, Εγκεκριμένο Αντίγραφο Σχεδίου Πόλεως, Ξάνθη.

Φύλλο Ελλάδας, Γ. 12, Ξάνθη 1945, Α Έκδοση, Αθήνα. Ανατύπωση του Greece, West Thrace, Sheet G.12, *Xanthi*, 1:100.000, Second Edition, November 1944.

Anonymous (1914), "Map of the Balkan States in Accordance with Recent Treaties", *The Geographical Journal*, 43(5), χάρτης Βαλκανικών Κρατών, κλίμακα 1:1.750.000.

([n.d.]). *Bati Trakya Spor Kulübü'nün Kültür Hizmetidir*. Bursa.

Danielow I. (1813), *Das Osmanische Reich in Europa, nach den Neuesten Geographischen Ortsbestimmungen besten Karten und Reisebeschreibungen Verfasst/L' Empire Ottoman en Europe, Redigée d' apres les Plus Nouvelles Observations Astronomiques, les Meilleures Cartes et Descriptions des Voyages*, Vienne: Publiée et se Trouve chez Tranquillo Mollo.

Greece, West Thrace, Sheet G.12, *Xanthi*, 1:100.000, Second Edition, November 1944.

Scobel A. (1902), *Handels-Atlas zur Verkehrs- und Wirtschaftsgeographie*, Scales differ., Bielefeld: Velhagen & Klasing.

43⁰ 41⁰ *Xanthi*, (12-12-1913), 1:200.000, Österreich, K.U.K. Militärgeographisches Institut.

Άλλες Πηγές

Aarbakke V. (2012) «Urban Space and the Bulgarian Greek Antagonism in Thrace, 1870-1912», in *The Balkans: From Academic Field to International Politics/Les Balkans: Entre Champ Académique et Relations Internationales - A joint workshop Ecole Française d'Athènes and British School at Athens*, 17-19 April 2012

http://www.bsa.ac.uk/doc_store/IT/IT2012_50.pdf, (10-05-2012, 10:37).

Atlas Historique, (2002), *La Première Guerre Balkanique (Octobre 1912)*

http://www.atlas-historique.net/cartographie/1815-1914/grand_format/GuerresBalkaniques1GF.gif, (12-04-2008, 15:35).

Atlas Historique, (2002), *La Deuxième Guerre Balkanique (Juin 1913)*

http://www.atlas-historique.net/cartographie/1815-1914/grand_format/GuerresBalkaniques2GF.gif, (12-04-2008, 15:45).

Batı Trakya Kronolojisi - Bağımsız Batı Trakya Hükümet

<http://www.batitrakyalilar.com/dev/kronoloji/bagimsiz.asp> (20-10-2011, 19:50).

Bonos Y. (forthcoming), "Crossing the Borders in Reality and in Press: the Case of the Muslims in Greek Thrace during the 1920s" *European Journal of Turkish Studies*.

Gilchrist H., (1990), "Treloar, George Devine (1884-1980)" in *Australian Dictionary of Biography*, Volume 12, Carlton, Melbourne University Press: 255-256,

<http://adbonline.anu.edu.au/biogs/A120286b.htm>, (18-03-2010, 10:55).

Lyberatos A. (forthcoming), "From Imperial to National Lands: Bulgarian Agriculture Between the Russian-Ottoman (1877-1878) and the Balkan Wars (1912)", *Proceedings of the International Economic History Conference: The Economic Development of Southeast Europe in the 19th Century*, Corfu, 9-10/06/2006.

Sigalas N. and Toumarkine A. (2008), "Ingénierie démographique, génocide, nettoyage ethnique. Les paradigmes dominants pour l'étude de la violence sur les populations minoritaires en Turquie et dans les Balkans", *European Journal of Turkish Studies in History-Demographic Engineering - Part I*, 7,

<http://www.ejts.org/document2933.html> (10-09-2010, 14:56).

Stamp Circuit¹⁸⁵⁸

http://www.stampcircuit.com/Coin_Auction_Prices_Realized/auctionmap.php?dirname=Coin_Auction_Prices_Realized&ItemType=Postcard&class=Coin&sale_id=1716&country=THRACE%20%28EAST-WEST-NORTH%29%20%26amp;%20PORT-LAGOS&single= (23-07-2010, 17:30) &

http://www.stampcircuit.com/Coin_Auction_Prices_Realized/auctionmap.php?dirname=Coin_Auction_Prices_Realized&ItemType=Postcard&class=Coin&sale_id=1716&country=PICTURE%20POSTCARDS&category=THRACE&single= (22-07-2010, 09:35).

2^ο Πανελλήνιο Συμπόσιο Ιστορικής Γεωγραφίας (Μυτιλήνη, Σεπτέμβριος 2010), *Ιστορική Γεωγραφία της Ελλάδας και της Ανατολικής Μεσογείου* στο <http://www.geo.aegean.gr/hist-geography-symposium/> (10-09-2010, 13:46).

Αντωνιάδης Σ. (1976), *Βιογραφία και Απομνημονεύματα σε Συσχετισμό με Ιστορικά Γεγονότα*, Αθήνα,

<http://alex.eled.duth.gr/Eldoseis/antoniadis/periexomena.htm>, (18-04-2007, 15:40).

¹⁸⁵⁸ Πρόκειται για τα αποτελέσματα της αναζήτηση φωτογραφιών, χαρτονομισμάτων, γραμματοσήμων και καρτ-ποστάλ για την περιοχή της δυτικής και ανατολικής Θράκης και των πόλεων Γκιουμουλτζίνα, Ξάνθη, Ντεντέ-Αγάτς, Σουφλί και Αδριανούπολη.

Αντωνίου Α. (11-05-2000), "Κράτησαν Άσβεστη τη Φλόγα", *Ιστορικά (Ελευθεροτυπίας)*, 30.

[Ανώνυμου Συγγραφέα], 5σέλιδο κείμενο, με την ιστορία της Αρμενικής Κοινότητας Κομοτηνής. Χορηγήθηκε από τον πρόεδρο της τοπικής κοινότητας, κ. Κασπαριάν, κατά τη διάρκεια συνάντησης (11-10-2004), στην Κομοτηνή.

Γκλαβίνας Γ. (2007), "Η Πολιτική της Ελληνικής Διοίκησης Απέναντι στη Μουσουλμανική Γαιοκτησία των Νέων Χώρων την Περίοδο 1912-1922", *Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, Πρακτικά ΚΖ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου 26-28 Μαΐου 2006*, Θεσσαλονίκη.

Εξάρχου Θ. (2000), *Εκκλησίες, Μονές και Παρεκκλήσια της Παλιάς Ξάνθης*, Ξάνθη: Γιορτές Παλιάς Πόλης & Ε' Δημοτικό Σχολείο Ξάνθης, <http://alex.eled.duth.gr/eksarxou/mones/index.htm> (04-02-2009, 10:23).

Ελληνική Δημοκρατία, Γενική Γραμματεία της Κυβέρνησης, *Κυβερνήσεις από το 1909 ως σήμερα*, στο <http://www.ggk.gr/governments.php?ord=num> (15-09-2009, 11.30 π.μ.).

Ελληνική Δημοκρατία, Υπουργείο Εσωτερικών, Τμήμα Εκδόσεων και Γραμματειακής Λογιστικής Εξυπηρέτησης, (χ.η.), *Διακρίης Κώδικας Νομοθεσίας-Ιδρυτής/Δωρητής Παντ. Κ. Ραπτάρχη, Τόμος 17 Αγροτική Νομοθεσία*, Θέμα: Αγροτικός Κώδικας 17.Β.γ.1-3α έως 17.Β.γ.6α, στο <http://www.e-themis.gov.gr/Portal/?Page=downloads&menu1=0&menu2=0> (10-10-2009, 12:40).

Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, [Ηλεκτρονική Βάση Δεδομένων] *Ο Πανδέκτης, (Μετονομασίες των Οικισμών της Ελλάδας)* στο <http://pandektis.ekt.gr/dspace/handle/123456789/4968>, (30-11-2009, 11:05).

Ηλιάδης Χ. (2005). "Ένα "Αποθημένο Αρχείο": Το Συντονιστικό Συμβούλιο Μειονοτικής Πολιτικής Θράκης", στο Ζ' Συνέδριο της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης, *Η "Σύντομη" Δεκαετία του 1960*, Αθήνα, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, στο <http://www.politikineta.gr/conference2005/SYNEDROI/iliadis.html>, (06-06-2007, 13:27).

Θρακική Στοά (1932), *Λεύκωμα Θράκης-Μακεδονίας*, Κομοτηνή: Δρακόπουλος Αργ.-Τύποις Απ. Αντωνιάδου, στο <http://alex.eled.duth.gr/>, (23-10-2004, 15:07).

Ίδρυμα Τεχνολογίας Έρευνας, Ινστιτούτο Μεσογειακών Μελετών, Ιστορικές Σπουδές, Πρόγραμμα *Ιστορία της Υπαίθρου: Ελληνική Αγροτική Οικονομία στο Μεσοπόλεμο*, Επιστημονικός Υπεύθυνος Πετμεζάς Σ. Τα στοιχεία προέρχονται: Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1934), *Γεωργική και Κτηνοτροφική Απογραφή της Ελλάδος του έτους 1929*. Αθήνα: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, όπως έχουν επεξεργαστεί στη βάση δεδομένων του εν λόγω προγράμματος.

Ιστορία της Ιεράς Μητροπόλεως Διδυμοτείχου, Ορεστιάδος και Σουφλίου, <http://www.imdos.gr/greek/istoriko.html> (08-07-2010, 11:38).

Καθημερινή Εφημερίδα Κομοτηνής, *Ο Χρόνος*, 18-07-2007, τίτλος άρθρου, *Προς Τιμή του Αρμοστή της Κοινωνίας των Εθνών οι Εκδηλώσεις του Θρυλόριου*, http://www.xronos.gr/detail.php?ID=35938&phrase_id=123668, (23-10-2007, 08:25).

Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδας, *Η Εβραϊκή Κοινότητα Κομοτηνής*, http://www.kis.gr/index.php/2008-10-31-15-02-57/2008-10-31-15-17-57/2009-04-29-11-41-30/index.php?option=com_content&view=article&id=291:2009-05-05-10-13-10&catid=90:2009-06-03-07-14-35&Itemid=107, (12-08-2011, 17:25).

Κονόρτας Π., *Γκιουμουλτζίνας Δημοκρατία (1913)*,

<http://www.xanthi.ilsp.gr/thraki/history/his.asp?periochid=N0143> (23-10-2007, 08:45).

- Κούκος Μ. (1991). *Στα Βήματα του Ορφέα: Οδοιπορικό της Θράκης*, Αλεξανδρούπολη στο <http://alex.eled.duth.gr/Eldoseis/Koukos/orfeas/Main%20Form.htm> (22-02-2010, 10:41).
- Κυριακίδου Σ. Π. (1919), *Η Δυτική Θράκη και οι Βούλγαροι*, Εν Αθήναις: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, στο <http://alex.eled.duth.gr/Eldoseis/stilpon19/index.htm>, (28-11-2006, 13:35).
- Κυρκούδης Θ. (1996), *Ιστορία της Φαρμακευτικής στη Θράκη*. Αλεξανδρούπολη: Φαρμακευτικός Σύλλογος Έβρου, <http://alex.eled.duth.gr/Eldoseis/farmaka/index.html>, (05-01-2008, 12:34).
- Λαμψίδης Γ. (26-04-1973), "Η Αγροτική Ανάπτυξη της Αγροτικής Οικονομίας", *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 992.
- Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, (1927-), Αθήναι: Π. Γ. Μακρής & "Πυρσός" Ανώνυμος Εταιρεία Εκδόσεων και Γραφικών Τεχνών.
- Μαυρίδης Δ. Α., "Παλιά Ξάνθη-Χάνια", http://oldxanthi.blogspot.com/2011/03/blog-post_4911.html (10-09-2011, 12:40).
- Μαυρίδης Δ. Α., "Παλιά Ξάνθη- Καπνομάγαζα και Καπναποθήκες", http://oldxanthi.blogspot.com/2011/03/blog-post_4911.html (10-09-2011, 19:10).
- Μαυρίδης Δ. Α., "Παλιά Ξάνθη-Παλιές Φωτογραφίες", http://oldxanthi.blogspot.com/2010/08/blog-post_31.html (20-10-2011, 20:30).
- Μαυρίδης Δ. Α., "Παλιά Ξάνθη- Κονάκια Μουσουλμάνων Μπέηδων", http://oldxanthi.blogspot.com/2010/08/blog-post_1545.html (10-09-2011, 18:10).
- Μελίρρυτου Μ. (1871), *Περιγραφή Ιστορική και Γεωγραφική Υπ' Εκκλησιαστικήν Έποψιν της Θεοσώστου Επαρχίας Μαρωνείας*, Εν Κωνσταντινούπολει: Εκ του Τυπογραφείου και Λιθογραφείου Ε. Καϊολ,
- <http://alex.eled.duth.gr/Maroneia/MELI/RIGHT.HTM>, (25-10-2006, 19:26).
- Μηναΐδης Σ. (1990), *Η Θρησκευτική Ελευθερία των Μουσουλμάνων στην Ελληνική Έννομη Τάξη*. Αθήνα-Κομοτηνή: Α. Σάκκουλα <http://alex.eled.duth.gr/Eldoseis/Minaidis/22.htm>, (14-04-2008, 11:27).
- Μισεντζής Α. Ι. (1934), *Γενικός Οδηγός Νομού Ροδόπης*, Κομοτηνή: Εκδότις Α. Ι. Μισεντζής, στο http://alex.eled.duth.gr/odigos_34/index.htm & http://alex.eled.duth.gr/Eldoseis/Odigos_Xanthis/, (30-05-2007, 16:39).
- Ο Ιός-Ελευθεροτυπία*, 19-02-2006, Αθήνα.
- Παπαστρατής Θ. Ο. (2002) *Αφιέρωμα: Οι Εβραίοι της Κομοτηνής*, Εφημερίδα «Ο Χρόνος», Κομοτηνή, 03.04.2002, <http://www.xronos.gr/specials/detail.php?ID=28984>, (25-10-2006, 17:44).
- Πελαγίδης Σ. (1992). "Προβλήματα Προσφυγικής Αποκατάστασης στη Δυτική Θράκη, 1923-1930", *ΙΓ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο*, Φιλοσοφική Σχολή Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Πανεπιστήμιο Κρήτης - Φιλοσοφική Σχολή
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Τίτλος: *Από την Αυτοκρατορία στο Εθνικό Κράτος: Χωρικές Όψεις της Ενσωμάτωσης της Θράκης*

Κουτσούκος Βασίλης

Τριμελής Επιτροπή

Επιβλέπων: Αναπληρωτής Καθηγητής Σωκράτης Πετμεζάς

Μέλη: Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Δώρα Λαφαζάνη

Επίκουρος Καθηγητής Αντώνης Αναστασόπουλος

Ρέθυμνο, Μάρτιος 2012

Πίνακας Περιεχομένων Παραρτήματος

Παράρτημα πινάκων	1-138
Παράρτημα διαγραμμάτων	139-155
Παράρτημα παραδειγμάτων	156-162
Παράρτημα χαρτών	163-221

Παράρτημα Πινάκων

Πίνακες 1. Πληθυσμός επαρχιών Αλεξανδρουπόλεως, Διδυμοτείχου, Ορεστιάδας, Σουφλίου, Κομοτηνής, Ξάνθης, Σαπών (1871-1940)

Α. Επαρχία Αλεξανδρουπόλεως		Μελίρρυτος	Φάκελος 434 Περί Θράκης			Επίσημες Απογραφές Ελληνικού Κράτους				Παρατηρήσεις
Ελληνικό Όνομα Οικισμού	Τουρκικό ή Σλαβικό Όνομα Οικισμού	1871 (οικογένειες)	Μάιος 1882 (οικ.)	Ιούλιος 1882 (οικ.)	Αύγουστος 1883 (οικ.)	Δεκέμβριος 1920 (άτομα)	Απρίλιος 1923 (άτομα)	Μάιος 1928 (άτομα)	Οκτώβριος 1940 (άτομα)	
Δήμος Αλεξανδρουπόλεως										
Αλεξανδρούπολις, η	Dedeağaç		1.000- 1.500	1.500	1.500-2.000	6.963	6.205	12.009	15.472	Οι πληθυσμοί των ετών 1882 και 1883 αναφέρονται σε άτομα
Αγνάντια, η	Çamlıtepe					149	78	209	347	
Αλίκη, η	Aliköy/Ahlathı					53	0	110	172	
Αμφιτρίτη, η	Çekerdekli					34	0	271	333	
Άνθεια, τα	Şahınlar					507	583	728	873	
Απαλός, ο	Obalar					66	128	292	390	
Αρίστηνον, το	Beyköy					115	180	239	319	
Εξώπολις, η	Ali Bey								140	Μετά το 1928 σε Εξώπολις
Καλλιθέα, η	-								551	Το 1940 αναγνωρίζετε και προσαρτάται στο δήμο Αλεξανδρουπόλεως
Μαϊστρος Νέος, ο	Muhacirköy						379	255	434	
Χιλή Νέα, η	Üçkurnalı						0	287	380	
Σύνολο αστικών περιοχών Επαρχίας Αλεξανδρουπόλεως						7.887	7.553	14.400	19.411	
1. Κοινότητα Αβαντος										
Αβας, ο	Derbent	160	200	200	200	1.495	916	1.060	1.274	
2. Κοινότητα Αισύμης										
Αισύμη, η	Doğanhisar		300	400	400	1.406	0	1.088	1.187	
Μαυρόπετρα, η	Karakaya					98	0	94	178	
Πάταρα, η	Baduren Bahadır Ören					136	0	77	104	

3. Κοινότητα Δορίσκου										
Δορίσκος, ο	Rumcuk	200	200-250	200	200	417	188	443	530	
Μοναστηράκιον, το	Hasanbey						155	196	254	
4. Κοινότητα Ιάνας										
Ιάνα, η	Yeniköy					856		286		Μετά το 1939 η έδρα της κοινότητας μεταφέρθηκε στα Δάμια
Δάμια, τα	Dame/Döllen					320	252	189		Μετά το 1954 Παλαγία
Ποταμός, ο	Badoma/Budina					471	206	246		
5. Κοινότητα Κίρκης										
Κίρκη, η	Kırka	100	120	150	150	496	5	597	798	
6. Κοινότητα Λουτρού										
Λουτρός, ο	Iıcaköy					934	471	1.151	1.547	
Πεύκα, τα	Çamköy		50	50	50	325	0	155	235	
Θερμά Λουτρά, τα	Iıcakaplıcaları (;)								14	Αναγνώριση και προσάρτηση στην κοινότητα Λουτρού το 1940
7. Κοινότητα Μάκρης										
Μάκρη, η	Miri	270	300	300	300	402	99	603	840	
Δίκελλα, η	Dikelitaş					577	110	276	400	
Μεσημβρία, η	Güvendik					186	0	71	130	
Πλάκα, η	Sağırlar					66	2	43	79	
8. Κοινότητα Μικρής Καβησού										
Μικρή Καβησός, η	Vakıf					425	188	534	702	Μετά το 1961 Καβησός
9. Κοινότητα Νίνας										
Νίνα, η	Domuzdere	124	180	180	180	1.018	253	452	597	
Αετοχώριον, το	Doğancı					109	55	136	216	
Δωρικόν, το	Duralı					172	0	273	421	
10. Κοινότητα Πυλαίας										

Πυλαία, η	Torbalıköy		100	130	125	194	437	347	491	
Κοΐλα, τα	Kışlaköy					180	361	267	347	
Μελία, η	Ballıköy	230	150	180	180	186	907	195	384	
11. Κοινότητα Συκοράγης										
Συκαραγή, η	Çobanköy	86	100	100	100	928	506	565	702	Μετά το 1953 Συκαρράχη
Ατάρνη, η	Hotallılar					134	64	106	158	
Αύρα, η	Hasanlar					181	48	79	119	
Μουσάκι, το	Musaköy					84	0	88	98	Μετά το 1954 Κόμαρος
Μέστη, η	Kösemescit					141	113	386	532	
Πέραμα, το	Güreci					52	31	73	95	
13. Κοινότητα Φερρών										
Φέραι, αι	Ferecik	300	350	400	450	2.126	1.520	2.843	3.708	
Σύνολο αγροτικών περιοχών Επαρχίας Αλεξανδρουπόλεως						14.115	6.887	12.919	17.305	Σύνολο χωρίς τους οικισμούς που δεν περιλαμβάνονται στην απογραφή του 1928, 12.919
Σύνολο Επαρχίας Αλεξανδρουπόλεως						22.002	14.440	27.446	36.716	Σύνολο σύμφωνα με την ΓΣΥΕ (1928), 27.319
Σύνολο προσφυγικού πληθυσμού της επαρχίας σύμφωνα με την απογραφή του 1923 (υπ. Υγιεινής, Πρόνοιας & Αντιλήψεως)							14.666			
Σύνολο προσφυγικού πληθυσμού Νομού Έβρου σύμφωνα με την απογραφή του 1923 (υπ. Υγιεινής, Πρόνοιας & Αντιλήψεως)							49.724			

B. Επαρχία Διδυμοτείχου		Φάκελος 434 Περί Θράκης	Επίσημες Απογραφές Ελληνικού Κράτους				Παρατηρήσεις
Ελληνικό Όνομα Οικισμού	Τουρκικό ή Σλαβικό Όνομα Οικισμού	1878+ (οικογένειες)	Δεκέμβριος 1920 (άτομα)	Απρίλιος 1923 (άτομα)	Μάιος 1928 (άτομα)	Οκτώβριος 1940 (άτομα)	
Δήμος Διδυμοτείχου							
Διδυμοτείχον, το	Dimetoka	662	7.506	2.520	8.204	7.791	
Ισαάκιον, το	Issakraşaköy		248	0	486	666	
Σύνολο αστικών περιοχών Επαρχίας Διδυμοτείχου			7.754	2.520	8.690	8.457	
1. Κοινότητα Αλεποχωρίου							
Αλεποχώριον, το	Tilkiköy		351	168	489	651	
2. Κοινότητα Αμορίου							
Αμόριον, το	Karabeyli	112	729	577	922	1.046	
Ψαθάδες, οι	Asırbey köy		1.148	0	268	408	Μετά το 1940 Νέοι Ψαθάδες
3. Κοινότητα Ασβεστάδων							
Ασβεστάδες, οι	Kireççiler	71	399	45	562	714	
4. Κοινότητα Ασημένιου							
Ασημένιον, το	Sarayköy		380	0	671	930	
5. Κοινότητα Ασπρονερίου							
Ασπρονέριον, το	Akrınar	58	463	52	624	771	
Ιατράδες, οι	Hekimli	15	174	111	344	317	Μετά το 1940 Γιατράδες
6. Κοινότητα Βρυσικών							
Βρυσικά, τα	Subaşköy		588	89	766	1.061	
Σαύρα, η	Susmasköy		518	272	683	764	
7. Κοινότητα Ελαφοχωρίου							
Ελαφοχώριον, το	Karacali	40	348	176	700	918	Έως το 1928 Τραύα
Λάδη, η	Emledinköy	45	486	41	575	684	
Μεγάλη Τραύα, η	Cambazlar		438	119	567	699	Μετά το 1954 Δόξα
Μικρά Τραύα, η	Çesme		150	0	214	262	Μετά το 1954 Βρύση
Χιονάδες, οι	Karlı		542	65	611	818	
8. Κοινότητα Ελληνοχωρίου							

Ελληνοχώριον, το	Bulgarköy	69	697	398	978	1.171	
Θυρέα, η	Kariciköy	29	158	113	342	568	
Λαγός, ο	Tavşanköy		200	0	253	377	
9. Κοινότητα Θούριου							
Θούριον, το	Urlu	60	471	255	805	1.002	
Νέον Κωστή, το	Seremköy (:)		456	0	531	893	
Νέον Λίλη, το	Lilikuş			0	389	694	
Σοφικόν, το	Sofular		217	0	610	303	
10. Κοινότητα Καρωτής							
Καρωτή, η	Kurucuköy		472	158	638	818	
11. Κοινότητα Κυανής							
Κυανή, η	Çavuşlu	79	1.061	163	1.669	1.924	
Κουφόβουνον, το	Yeniceköy	41	295	174	600	848	
12. Κοινότητα Κυριακής							
Κυριακή, η	Kayacık	55	386	313	676	787	
13. Κοινότητα Λαβάρων							
Λάβαρα, τα	Saltikköy	283	1.642	486	1.999	2.237	
Κισσάριον, το	Hisarbeyli		444	186	742	879	
14. Κοινότητα Μάνδρας							
Μάνδρα, ή	Mandıra	44	309	140	467	528	
15. Κοινότητα Μάνης							
Μάνη, η	Kadıköy	147	778	0	1.043	1.417	
Δελήτιον, το	Delimusluk		122	168	439	523	Μετά το 1954 Ευγενικό
Σιταργιά, η	Yakupköy		100	0	159	255	
16. Κοινότητα Μαυροκκλησίου							
Μαυροκκλησίον, το	Karakilise	104	189	85	369	541	
Κόρυμβος, ο	Kursovo/Hacialiköy	20-45	184	195	418	391	
17. Κοινότητα Μεταξάδων							
Μεταξάδες, οι	Tokmakköy	105	1.293	17	1.485	1.730	
Αβδέλλα, η	Abdullahköy	30	156	43	241	228	
Κατασκήνωσις Σαρακατσαναίων, η	-			0	85		Καταργείται το 1940
Πολιά, η	Ak Sakal	20	153	59	283	338	

18. Κοινότητα Μικρού Δερείου							Μέχρι το 1933 υπαγόταν στην Επαρχία Σουφλίου
Μικρόν Δέρειον, το	Küçük Derbent	75	561	368	536	597	
Αλυκόν, το	Ahlatçı		38	0	44	54	
Απιδοχώρι, το	Armutlu			0	32		Καταργείται το 1940
Ασία, η	Aşağı Mahalle		3	0	19		Καταργείται το 1940
Γονικόν, το	Babalar		51	0	169	27	
Αγραφιώτικα	İmanlar			0	48	147	Μετά το 1940 Αγραφιώτικα
Κισσός, ο ή Κισσέλη, η	Köseler		17	0	36		Καταργείται το 1940
Μέγα Δέρειον, το	Büyük Derbent	200	66	0	54	138	
Μελόπετρα, η	Ballıkaya		16	0	36		Καταργείται το 1940
Μεσημέριον, το	Mesimler		29	0	30	30	
Μικράκιον, το	Kütüklü		17	0	63	112	
Ουράνια, η	Karaören		49	0	91	72	
Πολύβλαστον, το	Kervan Çayır		149	0	136	56	
Ρούσσα, τα	Ruşanlar		25	0	62	27	
Σαρπιδωνία, η	Sare Dere		40	0	104	77	
Σπανόν, το	Köseköy		21	0	27	26	
Τρία Σπήτια, τα	Üç Evler		36	0	140	91	
Τσακίρ Μαχαλέ, ο	Çakır Mahalle			0	85		Καταργείται το 1940
Χαλδίνη, η	Yılanlı		32	0	47	57	
19. Κοινότητα Παληουρίου							
Παλιούριον, το	Çalıköy	81	883	0	1.096	1.134	
20. Κοινότητα Πετράδων							
Πετράδες, οι	Taşçıarnavutköy	75	808	260	940	1.061	
21. Κοινότητα Ποιμενικού							
Ποιμενικόν, τό	Çobanlı		408	94	521	701	
22. Κοινότητα Πρωτοκκλησίου							
Πρωτοκκλήσιον, το	Başkilise	75	186	148	367	592	
Αγριάνη, η	Ahremşinar	15	220	179	336	444	
23. Κοινότητα Πυθίου							
Πύθιον, το	Kuleli Burgaz	73	726	218	1.073	1.428	
Μικροχώριον, το	Arnavutköy	15	91	254	182	217	

Πραγγί, το	Prangiköy	74	571	528	665	842	Μετά το 1940 Πράγγιον
Σαράκιον, το	Sarayköy		121	555	553	532	Μετά το 1955 Ρήγιον
Σιδηροδρομικός Σταθμός Πυθείου, ο			180	0	286	203	
24. Κοινότητα Σκουρτοχωρίου							
Σκουρτοχώρι, το	Kiliciköy		325	82	468	613	Μετά το 1954 Σιτοχώρι
Σύνολο αγροτικών περιοχών επαρχίας Λιδυμοτείχου			22.166	7.354	31.463	38.068	
Σύνολο Επαρχίας Λιδυμοτείχου			29.920	9.874	40.153	46.525	
Σύνολο προσφυγικού πληθυσμού της επαρχίας σύμφωνα με την απογραφή του 1923 (υπ. Υγιεινής, Πρόνοιας & Αντιλήψεως)				9.719			

Γ. Επαρχία Ορεστιάδας		Φάκελος 434 Περί Θράκης	Επίσημες Απογραφές Ελληνικού Κράτους				Παρατηρήσεις
Ελληνικό Όνομα Οικισμού	Τουρκικό ή Σλαβικό Όνομα Οικισμού	1878+ (οικογένειες)	Δεκέμβριος 1920 (άτομα)	Απρίλιος 1923 (άτομα)	Μάιος 1928 (άτομα)	Οκτώβριος 1940 (άτομα)	
1. Κοινότητα Αμπελακίων							
Αμπελάκια, τα	Kulaklı	49	810	68	930	1.235	
2. Κοινότητα Αρζου							
Αρζος, ο	Kulaklı Çiftlik		57	0	412	532	
Καναδάς, ο	Erceli		128	186	358	434	
3. Κοινότητα Βάλτου							
Βάλτος, ο	Saltıklı	6	1	60	581	801	
4. Κοινότητα Δικαίων							
Δίκαια, τα	Kadı Köy		359	0	776	1.079	
Δίλοφος, ο	Üreyiş		270	0	269	396	
Πάλλη, η	Bıldır Köy		160	76	387	520	
5. Κοινότητα Ζώνης							
Ζώνη, ή	Çavuşköy		330	101	532	697	
Βέργη, η	Şaiumen/Harduman		119	107	145	177	
Βύας, η	Bufköy/Sülüklüköy		61	59	123	138	
Μεγάλη Δοξιάρα, η	Büyük Çavuşlu		464	103	519	652	
Μικρά Δοξιάρα, η	Küçük Çavuşlu		186	94	233	376	
Τσιγγέλι, το	Çegerli (:)		380	69	141	164	
Φερύγγιον, το	Efremköy		105	64	152	177	
Χελιδών, η	Helvacı		329	47	281	364	
6. Κοινότητα Καβύλης							
Καβύλη, η	Emirli		287	264	900	1.128	
7. Κοινότητα Καστανέων							
Καστανέαι, αι	Çörekköy		1.399	82	1.848	2.037	
8. Κοινότητα Κομάρων							
Κόμαρα, τα	Koumarlı		721	148	912	1.135	
9. Κοινότητα Κυπρίνου							

Κυπρίνος, ο	Sarhisar		457	169	887	979	
Αμμόβουνον, το	Sarmana		189	198	400	499	
Θεραπειόν, το	Sariyer		359	37	385	470	
Μηλέα, η	Bektaşlı		397	0	427	474	
10. Κοινότητα Μαρασίων							
Μαράσια, τα	Maraş		382	131	630	676	
11. Κοινότητα Νέας Βύσσης (Αχυροχώριου)							
Νέα Βύσσα, η (Αχυροχώρι)	Ahırköy/Bosnaköy		702	472	3.047	3.873	Μετά το 1928 Νέα Βύσσα
12. Κοινότητα Νεοχωρίου							
Νεοχώριον, το	Perşemli		602	132	840	1.045	
13. Κοινότητα Νέας Ορεστιάδος							
Νέα Ορεστιάς, η	Kumçiftliği		-	5.110	3.246	6.652	Μετά το 1928 Ορεστιάς
Κλησσώ, η	Kiliseli		370	288	767	863	Μετά το 1940 Παλαιά Κλησσώ
Λεπτή, η	Eceköy/Ecesultan		191	112	592	227	
Οινόη, η	İnoğlu		419	330	737	387	Μετά το 1940 Παλαιά Οινόη
Παταγή, η	Pazarlı		260	97	330	429	
Πύργος, ο	El Burgaz		210	259	615	337	Μετά το 1940 Παλαιός Πύργος
Σαγήνη, η	Şahince		422	355	895	782	Μετά το 1940 Παλαιά Σαγήνη
Νέος Πύργος, ο	Yeni Burgaz					73	
Σάκκος, ο	Karaisaklı		241	223	495	623	
Νέο Χειμώνιον, το	Yeni Omurbey					842	
Χειμώνιον, το	Omurbey		523	582	979	732	Μετά το 1940 Παλαιό Χειμώνιο
14. Κοινότητα Ορμένιου							
Ορμένιον, το	Çirmen		338	49	831	1.246	
Φτελιά, η	Karaağaç		374	0	553	732	Μετά το 1940 Πτελιά
15. Κοινότητα Πενταλόφου							
Πεντάλοφος, ο	Beştepe		1.000	13	934	1.193	
Δρέπανον, το	Burgudan Çiftlik		63	0	107	81	
Μπάρα, η	Gölcik		308	0	36		Το 1940 καταργείται
Παλαίστρα,	Pehlivançayır			0	61	74	
Υαλιά, τα	Yaylacık		346	0	44		Το 1940 καταργείται

16. Κοινότητα Πετρωτών							
Πετρωτά, τα	Karabağ		1.185	14	1.206	1.601	
17. Κοινότητα Ριζίων							
Ρίζια, τα	Dağanci		1.193	354	1.656	1.954	
Κέραμος, ο	Kiremitli		174	142	450	541	
Φυλάκιον, το	Seymenli		353	233	627	847	
18. Κοινότητα Σπηλαίου							
Σπήλαιον, το	İspitli		233	37	554	920	
Ελαία, η	Delilyas		270	39	569	718	
Κριός,	Koyunlu		64	72	161	221	
Πλάτη, ή	Sadırlı		300	27	524	803	
19. Κοινότητα Στέρνας							
Στέρνα, η	Tatarköy	44	380	23	662	975	
20. Κοινότητα Χανδράς							
Χανδράς, ο	Kabahöyük		414	199	531	633	
Σύνολο αγροτικών περιοχών Επαρχίας Ορεστιάδος			18.885	11.225	34.277	44.644	
Σύνολο Επαρχίας Ορεστιάδος			18.885	11.225	34.277		
Σύνολο προσφυγικού πληθυσμού της επαρχίας σύμφωνα με την απογραφή του 1923 (υπ. Υγιεινής, Πρόνοιας & Αντιλήψεως)				12.233			

Δ. Επαρχία Σουφλίου		Μελίρρυτος	Φάκελος 434 Περί Θράκης				Επίσημες Απογραφές Ελληνικού Κράτους				Παρατηρήσεις
Ελληνικό Όνομα Οικισμού	Τουρκικό ή Σλαβικό Όνομα Οικισμού	1871 (οικογένειες)	1878+ (οικογένειες)	Μάιος 1882 (οικ.)	Ιούλιος 1882 (οικ.)	Αύγουστος 1883 (οικ.)	Δεκέμβριος 1920 (άτομα)	Απρίλιος 1923 (άτομα)	Μάιος 1928 (άτομα)	Οκτώβριος 1940 (άτομα)	
Δήμος Σουφλίου											
Σουφλίον, το	Sofulu		980				6.502	3.750	7.307	7.482	
Γαβριά, η	Disbudağ							0	39		Μετά το 1928 Γαβριά, δεν εμφανίζεται στην απογραφή του 1940
Γιαννούλη, η	Yanören						114	219	163	222	
Δασικαί Τοποθεσίαι (Δοδράζα, Κερασιά, Τρικάκι), οι	(:)							0	56		το 1940 καταργείται
Σιδηρώ, η	Demirören						52	89	152	423	Το 1923 και Σιδηροχώρι
Τσιφλικάκι, το	(:)							0	27		Μετά το 1928 Κτήμα, δεν εμφανίζεται στην απογραφή του 1940
Σύνολο αστικών περιοχών Επαρχίας Σουφλίου							6.668	4.058	7.744	8.127	
1. Κοινότητα Λαδιάς											
Λαδιά, η	Çamköy		91				593	507	612	955	
Κοτρωνιά, η	Kuturca						85	73	70	166	
Μονή Λαδιάς, η	-						4	91	7		το 1940 καταργείται
Πεσσάνη, η	Pişmanköy	140		150	150	150	53	0	92		το 1940 καταργείται
Τρεις Μύλοι, οι	Kalaycıova (:)							211	95	96	το 1940 καταργείται
2. Κοινότητα Κορνοφωλέας											
Κορνοφωλέα, η	Karapınar		300				-	639	1.298	1.486	
Λυκοφή, η	Vakıf			100	150	150	203	391	589	674	Μετά το 1953 Λυκόφωτο
Μονή Κορνοφωλέας, η	-						12	0	14		Το 1928 προσαρτήθηκε στην κοινότητα Κορνοφωλέας
3. Κοινότητα Λαϊνών											
Λαϊνά, τα	Çömlekçiköy						444	604	934	1.374	Μετά το 1940 Λαγυνά

Λύρα, η	Yelkenci						200	568	426	592	
4. Κοινότητα Λευκίμης											
Λευκίμη, η	Kavacık	350		350	350	350	976	43	975	1.187	
Αμυγδαλιά, η	Müsellimköy							0	52	87	Μετά το 1928 Αμυγδαλία
Βυρίνη, η	Çukurviran						391	0	165	264	
Κιτρινόπετρα, η	Sarikoza						74	10	52	206	
Προβάτων, ο	Koyunyeri						413	502	348	476	
5. Κοινότητα Πέπλου											
Πέπλος, ο	Merhamlı	20		40	50	50	530	384	676	1.151	
Βρυσούλα, η	Çeşmecik						190	0	210	274	Έως το 1928 Τσεσμετζίκ
Γεμιστή, η	Gemiciköy						213	351	315	390	
Κήποι, οι	Bahçebey						266	369	284	483	
Πόρος, ο	Kazdıркоz						140	312	274	350	
6. Κοινότητα Τριφυλλίου											
Τριφυλλιον, το	Paşmakcı	85		100	100	100	310	24	331	400	
Αρδάνιον, το	Saranlı		40				153	430	349	476	
Μάνθια, τα	Osmancık						177	0	190	284	Μετά το 1955 Ιτέα
7. Κοινότητα Τύχιου											
Τύχιον, το	Bidikli						327	466	529	1.851	Μετά το 1953 Τυχερόν
Θυμαριά, η	Körekli						17	0	247	353	
Πυρόλιθος, ο	Çukurca hanı						199	546	453		Στην απογραφή του 1940 ο πληθυσμός τους συμπεριλήφθη στον πληθυσμό του Τύχιου
Τάρσιον, το	Hancağiz						304	745	665		
Ταύρη, η	Teke/Paşmakcı				40	40	232	235	255	353	
Φυλακτόν, το	Seymenli						417	812	551	837	
Σύνολο αγροτικών περιοχών επαρχίας Σουφλίου							7.908	7.022	11.058	14.765	
Σύνολο Επαρχίας Σουφλίου							14.576	11.080	18.802	22.892	
Σύνολο προσφυγικού πληθυσμού της επαρχίας σύμφωνα με την απογραφή του 1923 (υπ. Υγιεινής, Πρόνοιας & Αντιλήψεως)								13.106			

Α. Επαρχία Κομοτηνής		Μελίρρυτος	Φάκελος 434 Περί Θράκης			Επίσημες Απογραφές Ελληνικού Κράτους				Παρατηρήσεις
Ελληνικό Όνομα Οικισμού	Τουρκικό ή Σλαβικό Όνομα Οικισμού	1871 (οικογένειες)	Μάιος 1882 (οικ.)	Ιούλιος 1882 (οικ.)	Αύγουστος 1883 (οικ.)	Δεκέμβριος 1920 (άτομα)	Απρίλιος 1923 (άτομα)	Μάιος 1928 (άτομα)	Οκτώβριος 1940 (άτομα)	
Δήμος Κομοτηνής										
Κομοτινή, η	Gümülcine	2.240	1.500	1.600	1.600	21.294	8.215	30.136	31.217	
Κρανοβούνιον, ο	Sorgunlu					11	171	593	718	Στην απογραφή του 1940 εμφανίζεται ως Μέγα Κρανοβούνιον (490) και Μικρόν Κρανοβούνιον (278)
Μεσοχώριον, το	Ortakci/Kurtbeyli						0	208	300	
Παραδημώ, η	Morhan					37	442	405	662	Μετά το 1940 Παραδημή
Υφανταί, οι	Çuhacılar					52	67	209	317	
Σύνολο αστικών περιοχών Επαρχίας Κομοτηνής						21.394	8.895	31.551	33.214	
1. Κοινότητα Αμαράντων										
Αμάραντα, τα	Yahyabeyli					372	373	464	666	
Βάκος, ο	Vakif köy					289	186	300	353	
Ίσαλον, το	Uysalli					497	281	454	566	
Καλλιθέα, ή	Kafkaköy						0	255	367	
Πάμφορον, το	Ambarköy					323	167	527	784	
2. Κοινότητα Αμβροσίας										
Αμβροσία, η	Ortacı					527	505	548	694	
Γαλήνη, η	Yalanca						195	315	424	
Διαλαμπή, η	Balabanköy					214	253	254	395	
Καλλίστη, η	Yeniköy/Kalanca					168	202	397	98	Μετά το 1971 Νέα Καλλίστη
Μεσούνη, η	Kır Sarıca					449	331	400	494	
Μωσαϊκόν, το	Karamusa					265	303	249	332	
Παλλάδιον, το	Palazlı					287	262	348	319	
3. Κοινότητα Ασωμάτων										
Αγίασμα, το	Ayazma					294	69	340	456	
Ασώματος, ο	Bulatköy					953	223	792	970	Μετά το 1940 Ασώματοι
Γενετή, η	Yeniköy					180	0	149	171	

Δύμη, η	Sendelli					425	63	475	615	
Θάμνα, τα	Eşekçili					344	217	381	514	
Ρίζωμα, το	Gebeceli					84	21	120	164	
Φωλεά, η	Yuvacılı					212	0	201	194	
4. Κοινότητα Γρατινής										
Γρατινή, η	Ircan Hisar		100	100	100	495	229	583	974	
Ανω Δροσίνη, η	Üntüren					179	0	261	160	
Αρδεία, η	Bayrak					102	0	103	143	
Δρύμη, η	Kardere					233	0	232	234	
Καλλοντήριον, το	Kalenderköy					127	69	101	146	
Κάτω Δροσίνη, η	Küçükören					112		114	139	
Λαμπρόν, το	Satiköy					197	99	193	292	
Ομηρικόν, το	Omurluköy					132	90	148	221	
Πάτερμα, τα	Payandere					117	53	105	100	
Σιδηράδες, οι	Demircili					61	54	69	103	
Στυλάριον, το	Baraklı					162	130	168	221	Μετά το 1928 Στυλάριον
5. Κοινότητα Θρυλλορείου										
Θρυλλόρειον, το	Kırlıkkırı						0	433	713	Μετά το 1940 Θρυλόρειον
Φύλακας, ο	Seymen/Ambarköy					253	263	214	215	
6. Κοινότητα Ιάσμου										
Ιασμος, ο	Yassıköy						450	1.883	2.034	
Αμαξάδες, οι	Arabacıköy					134	124	428	460	
Αστραία, η	Hasarkaya						0	45	48	
Εύθυμον, το	Gülecik						0	48	44	
Ιππικόν, το	Beygirciler						0	68	95	
Κατσικά, η	Kaşıkcılar					77	0	97	97	
Κοπτερόν, το	Yalımlı						119	137	180	
Μελίταινα, η	Ballica						0	183	254	
Μοναχοί, οι	Hoca Mahalle					75	0	74	98	
Πελεκητή, ή	Bekirli mahalle					62	110	49	90	
Πολύαρνον, το	Kuzoba						0	180	181	
Ταγγαίον, το	Kuruçay						0	25	51	

Τάλης, ο	Dullu						0	30	39	
7. Κοινότητα Ίμερου										
Ίμερον, το	İmaret Çiftlik					59		318	394	Μετά το 1940 Ίμερος
8. Κοινότητα Καλαμοκάστρου										
Καλαμοκάστρον, το	Kargali Saraca					411	323	499	535	
Άγιοι Θεόδωροι, οι	Ay Todori							365	591	
Αδριανή, η	Otmanlı/Karapınar					382	0	411	388	
Μαυρομάτιον, το	Karagözlü					194	211	191	176	
Μικρόν Δουκατόν, το	Küçük Doğanca					301	258	304	358	Το 1871 καταμετρούνται 30 οικογένειες στον οικισμό
Σχοινιά, τα	Cambaz Çiftilik					17	46	574	845	Μετά το 1971 Νέο Σιδηροχώρι
9. Κοινότητα Κάλχαντος										
Κάλχας, ο	Kalfa					301	214	375	522	
Γιάμπολη, η	Yabacıklı					123	31	120	114	Μετά το 1940 Ιάμπολις
Μεγάλη Άδα, η	Ada Dere					156	0	187	247	
Μύτικας, ο	Aralık Burun					282	0	293	279	
Σαρακηνή, η	Saracına					349	0	331	379	
Τυχηρόν, το	Buduklu					202	97	218	285	
10. Κοινότητα Καρυδιάς										
Καρυδιά, η	Kuzluköy	30	35	35	35	275	228	451	504	
11. Κοινότητα Κοσμίου										
Κόσμιον, το	Küçük Köy	80	130	130	140	834	248	966	1.133	
Κηκίδιον, το	Tuzcuköy					184	160	250	253	
Μέγα Δουκάτον, το	Büyük Doğanca					421	373	465	556	
(Μ)πρόκτειον, το	Kıllık						0	396	504	Μετά το 1961 Ροδίτης
Χατήσιον, το	Has Köy					114	129	138	140	Μετά το 1961 Ιτέα
12. Κοινότητα Μαρώνειας										
Μαρώνεια, η	-	2.000	250-300	350	350	484	125	581	686	Ο πληθυσμός του 1871 αναφέρεται σε άτομα
Ασκηταί, οι	Sofular	30	25	30	25	535	73	348	430	
13. Κοινότητα Μοιράνων										
Μοίρανα, τα	Murathı					413	427	408	456	Μετά το 1940 Μίρανα
Βέννα, η	Demirbeyli					308	391	419	503	

Σαλμώνη, η	Salmanlı					398	358	472	638	
14. Κοινότητα Νέου Καβακλή										
Νέον Καβάκλη, το	Kır Çiftlik	10	18	18	18		278	871		Μετά το 1961 Αίγειρος
15. Κοινότητα Ξυλαγανής										
Ξυλαγανή, η	Kuşlanlı	100	120	120	120	1.241	828	1.554	1.990	
Εργάνη, η	Yardımlı					418	324	577	643	
Σεβαστή, η	Sevendikli					87	75	119	147	
16. Κοινότητα Οργάνης										
Οργάνη, η	Hemetli					607	0	460	653	
Βυρσίνη, η	Hacıören					459	0	516	604	
Δρανιά, η	Kuzludere					288	0	304	335	
Κάρδαμος, ο	Gerdeme					465	0	496	518	
Κάτω Βυρσίνη, η	Kozören					267	0	289	329	
Κόβαλον, το	Kovanlık					93	0	81	118	
Κύμη, η	Kezören					201	60	229	316	
Μυρτίσκη, η	Musacık					315	0	361	379	
Σμιγάδα, η	Çalabı					425	0	479	522	
17. Κοινότητα Παγουριών										
Μέσση, η	Meşe					346	253	376	580	Μετά το 1940 Μέση
Αρωγή, η	Sarıyer					38	27	40	109	
Γλυφάδα, η	Nuhçalı					206	219	220	262	
Μητρικό, το	Anaköy					449	143	140	49	
Νέα Απολλωνία, η	-						0	31		Ο οικισμός καταργείται το 1940
Παγούρια, τα	Bayatlı					341	214	306	372	
Πόρπη, η	Ortakışla					199	204	438	586	
Φανάριον, το	Fener					79	226	234	364	
18. Κοινότητα Πανδρόσου										
Πάνδροσο, το	Dereköy	20	25	25	25	464	77	364	451	Μετά το 1940 Πάνδροσος
Νυμφαία, ή	Yanikköy					466	0	443	396	
19. Κοινότητα Πελαγίας										
Πελαγία, η	Denizler		45	45	45	415	220	292	404	Ο αριθμός των οικογενειών περιλαμβάνει και τον Εβρίνο (επαρχία Σαπών) και το Ορτακτσί

										(1882-1883)
20. Κοινότητα Πολύανθου										
Πολύανθο, το	Narlıköy					416	299	603	894	Μετά το 1940 Πολύανθος
Ασκύλον, το	Işıklar/Aşıklar						0	44	49	
Διγάλα, ή	Mescitmahalle					100	0	76	88	
Κάβος, ο	Kavacık					56	0	66	38	
Κρυστάλλη, η	Tekedere					154	0	152	204	
Σήμα, το	Kayabaşı					62	0	56	64	
Σύλλιον, το	Gökçeliköy						0	79	71	
Τρίκορφα, τα	Karamusa					69	0	87	107	Μετά το 1940 Τρίκορφο
21. Κοινότητα Προσκυνητών										
Προσκυνηταί, οι	Hacılar		70	70	70	864	630	795	1.044	
Οχυρόν, το	İnceğiz					80	120	77	91	
22. Κοινότητα Σάλπης										
Σάλπη, η	Sarsalı					501	429	526	696	
Γλυκονέριον, το	Karapınar					172	241	103	190	
Καλλίστη, η	-					-	-	-	459	Το 1935 προσαρτάται στην κοινότητα Σάλπης
23. Κοινότητα Συμβόλων										
Σύμβολα, τα	Semetli					230	60	308	396	
Μικρά Αδά, τα	Adaören					47	0	43	31	
24. Κοινότητα Σώστου										
Σώστης, ο	Susurköy	36	35	35	35	620	191	818	992	
Κερασιά, η	Kirazlı					208	0	249	321	Μετά το 1940 Κερασέα
Λινός, ο	Küplü/Kozlardere					192	123	217	234	
Μέγα Πιστόν, το	Büyük Müsellim					581	529	659	906	
Μελέτη, η	Melikli					413	0	436	403	
Μίσχος, ο	Çepelli					667	329	734	870	
Πόα, ή	Koyundere					162	0	179	236	
Σύνολο αγροτικών περιοχών Επαρχίας Κομοτηνής						28.607	15.232	37.547	44.927	
Σύνολο Επαρχίας Κομοτηνής						50.001	24.127	69.098	78.141	
Σύνολο προσφυγικού πληθυσμού της επαρχίας σύμφωνα με την απογραφή του 1923 (υπ. Υγιεινής, Πρόνοιας & Αντιλήψεως)							32.436			Στην υποδιοίκηση Κομοτηνής περιλαμβάνεται και η μετέπειτα

				Επαρχία Σαπών.
Σύνολο προσφυγικού πληθυσμού Νομού Ροδόπης σύμφωνα με την απογραφή του 1923 (υπ. Υγιεινής, Πρόνοιας & Αντιλήψεως)	50.189			

B. Επαρχία Ξάνθης		Επίσημες Απογραφές Ελληνικού Κράτους				Παρατηρήσεις
Ελληνικό Όνομα Οικισμού	Τουρκικό ή Σλαβικό Όνομα Οικισμού	Δεκέμβριος 1920 (άτομα)	Απρίλιος 1923 (άτομα)	Μάιος 1928 (άτομα)	Οκτώβριος 1940 (άτομα)	
Δήμος Ξάνθης						
Ξάνθη, η	İskeçe	16.584	8.342	33.712	28.961	
Χρύσα, η	Kireççiler	1.082	370	2.200	2.051	
Μονή Κοιμήσεως Θεοτόκου Παναγίας Σαμακώβ, η	-				3	Εμφανίζεται στη απογραφή του 1940
Σύνολο αστικών περιοχών Επαρχίας Ξάνθης		17.666	8.712	35.912	31.012	
1. Κοινότητα Αβδήρων						
Αβδηρα, τα	Bulustra	574	220	980	1.314	
Βελώνη, η	İğneli	86	133	220	301	
Γκιώνα, η	Güneyler	102	54	151	292	
Κουσάμπαλη	Kusabali		0	89		Το 1940 ο οικισμός καταργείται
Μυρωδάτον, το	Kalfalar		0	412	638	Έως το 1928 Καλφαλάρ
Πεζούλα, η	Karapazarlar	56	68	164	249	
2. Κοινότητα Γενισέας						
Γενησαία, η	Yenice	772	662	1.795	1.883	
Βαφεϊκα, τα	Bayacılar	232	117	303	530	
Ιμβραήμ-Βέη Τσιφλίκ, το	-		0	10		Το 1940 ο οικισμός καταργείται
Καρρότα, τα	Havuççular	74	0	89	95	
Οιάκιον, το	Dümenli (:)	42	0	36		Το 1940 ο οικισμός προσαρτάται στην κοινότητα Γενισέας
Φερετζηλέρ	Ferecikler		21	23		Το 1940 ο οικισμός καταργείται
3. Κοινότητα Γέρακα						
Γέρακας, ο	Atmacalı	99	0	344	215	
Ίσαία, η	İsica	198	0	237	308	
Κριός, ο	Kutsulu	74	0	88	96	Έως το 1928 Κοτσουλού

	mahalle/Kozcular					
Μακάριον, το	Makaklar/Vakıflar	121	3	135	149	
Μέγα Εύμοιρον, το	Emirler Tekkesi	134	5	166	238	
Ορεστινή, η	Körestan	270	0	147	193	
Πίλημα, το	Keçili	209	2	256	333	
Στασιανά, τα	Dormuzlu mahalle/Durmuşlar	83	0	78	70	Έως το 1928 Ντουρμουσλού, έως το 1940 Στασιανά
4. Κοινότητα Γκιζέλας						
Γκιζέλα, η	Karagözlü	258	303	378	483	Μετά το 1955 Εξοχή
Δάφνη, η	Gedikler		0	356		Δεν εμφανίζεται στην απογραφή του 1940
Κοσσός, ο	Kösehallı	174	127	230	306	
Κυπέλη, ή	İbriktepe		0	316	455	
Μέλισσα, η	Melikler		0	413	459	
Νέα Αμισός ή Αμισηνά, η	Alacakkilise		0	255	381	
Πρασινάδα, η	Çimenli	67	42	113	113	
5. Κοινότητα Δαφνώνος						
Δαφνών, ο	Mahmutlu	820	0	1.124	1.490	
6. Κοινότητα Ευλάλου						
Εύλαλον, το	Inhanlı	1.317	62	199	296	
Άβατον, το	Beyköy	210	162	241	730	Στην απογραφή του 1940 εμφανίζεται ένας οικισμός με την ονομασία Άβατον
Άβατον, το (προσφυγικός οικισμός)	-			312		
Δέκαρχον, το	Bekeabası	208	119	284	370	
Εράσμιοι, το	Taraşmanlı	133	122	169	693	
Ζηλετυτή, η	-			152		Δεν εμφανίζεται στην απογραφή του 1940
Ζηλωτή, η (προσφυγικός οικισμός)	Zinelli	216	210	361	217	
Ηλιόπετρα, η	Günüklü	194	141	204	243	
Κεντητή, η	Genceli	374	113	380	541	
Κρεμαστή, η	Kurt Hasanlı	370	188	351	416	
Κύρνος, ο	Kırköy	459	186	531	521	

Μικροχώριον, το	Mikmilli			180	238	Στην απογραφή του 1928 δεν καταγράφεται στην κοινότητα Εύλαλου
Όλβιον, το	Nohullu	155	151	259	703	Στην απογραφή του 1940 εμφανίζεται ένας οικοσμός με την ονομασία Όβιον
Όλβιον, το (προσφυγικός οικισμός)	-			301		
Ορφανόν, το	Öksüzlü	195	59	221	318	
7. Κοινότητα Ευμοίρου						
Εύμοιρον, το	Emirli	111	20	322	330	Γνωστό και ως Μικρό Εύμοιρο
Βανιάνον, το	Balabanlı	134	111	163	231	Μέχρι το 1928 στην κοινότητα Γκιζέλας
Λαμπρινόν ή Ραδαβούς, το	Doğancılar	106	98	131	146	Μετά το 1928 Λαμπρινόν
Λεύκη, η	Bedilli	202	0	257	297	Μετά το 1928 Λεύκη
Μόρσα, η	Kızılca Mursalı (;)	263	43	217	282	
Νέα Μορσίνη, η	Yeni Mursal/Küçük Mursal (;)		0	122	141	
Παλαιά Μορσίνη η	Büyük Mursal	301	133	324	350	
Πετροχώριον, το	Kayalar Çiftilik	194	0	265	396	Εώς το 1928 και Ερείκη
8. Κοινότητα Εχίνου						
Εχίνος, ο	Şahın	1.419	41	1.890	2.830	
Μελίβοια,η	Elmalı	945	0	1.037	1.175	
Τάγμα Προκαλύψεως, το	-			257		Δεν εμφανίζεται στην απογραφή του 1940
9. Κοινότητα Θερμών						
Θέρμαι, αι	İlica	476	0	524	629	
Διάσπαρτον, το ή Ισμαήλ Μαχαλάς, ο	İsmail Mahalle	230	0	134	219	Μετά το 1951 Διάσπαρτον
Κίδαρις, η	Sarıyer	127	0	150	232	
Κοτάνη, η	Koşnalar	166	0	189	180	
Μέδουσα, ή	Memkova	502	0	540	689	
10. Κοινότητα Καρυφύτου						

Καρυόφυτον, το	Kozluca	812	0	712	886	Μετά το 1928 Καρυόφυτον. Στην απογραφή του 1940 εμφανίζεται το Άνω Καρυόφυτον (448) και το Κάτω Καρυόφυτον (418)
Βαστανίτας, ο	Horozlu Cebel	281	0	161	165	Μετά το 1928 Καστανίτης
Καλό Νερό, το	Meşeli		0	37	64	
Καλύβα, η	Kalova	152	0	135	172	
Κατασκήνωσις Σαρακατσαναίων, η	-		0	323		Δεν εμφανίζεται στην απογραφή του 1940
Λειβαδίτης, ο	Hamidiyeköy	248	0	227	338	
Σιδηρόπετρα, η	Demirtaş/Sarınar		0	172	241	
11. Κοινότητα Κιμμερίων						
Κιμμέρια, τα	Koyunköy	1.113	307	2.011	1.913	
Άσκυρα, τα	Han Mahalle	627	0	810	533	
Έρανος, ο	Otmanören	292	0	766	348	
Λύβας, ο	Karaoğlan	139	0	100	70	
Πηγάδια, τα	Kozlar	207	0	391	474	Μετά το 1928 Πηγάδια
Πόρτα, η	Portakova	99	0	100	252	
Υδροχώριον, το	Sulucadere		0	180	408	Στην απογραφή του 1928 δεν καταγράφονται στην κοινότητα Κιμμερίων. Στην απογραφή του 1940 εμφανίζεται με την ονομασία Σουλουτζά Ντερές
12. Κοινότητα Κομνηνών						
Κομνηνά, τα	Kurular	47	0	703	1.145	
13. Κοινότητα Κοτύλης						
Κοτύλη, η	Kozluca	395	0	412	524	
Αιμόνιον, το	Valkanova/Balnatova	185	0	163	179	
Διμάριον, το	Demircik	375	0	407	467	
Πάχνη, η	Paşevik	486	0	514	709	
14. Κοινότητα Κουτσού						
Κουτσόν, το	Koçbaşı	103	0	301	502	

Συδινή, η	Elmalı	202	0	257	503	Μετά το 1928 Συδινή
15. Κοινότητα Κρωμνικού						
Κρωμνικόν, το	Sarıncı	427	0	152	270	Μετά το 1928 Κρωμνικόν
Γαλάνη, η	Çakırlı	271	0	238	278	Μετά το 1928 Γαλάνη, μετά το 1940 Γαλανή
Ίμερα, τα	Saltıklı		0	184	221	Μετά το 1928 Ίμερα
Λιβερά, τα	Adaköy		0	275	487	Μετά το 1928 Λιβερά. Στην απογραφή του 1940 εμφανίζονται τα Άνω Λιβέρα (210) και τα Κάτω Λιβέρα (267)
16. Κοινότητα Μαγγάνων						
Μάγγανα, τα	Büyük Osmanlı	31	163	464	643	
17. Κοινότητα Μαγικού						
Μαγικόν, το	Kocamahmutlu	123	114	640	674	
18. Κοινότητα Μάνδρας						
Μάνδρα, η	Mandra	234	188	826	923	
19. Κοινότητα Μύκης						
Μύκη, η	Mustafçova	384	0	319	485	
Αιώρα, η	Salıncak	93	0	122	94	
Άλμα, το	Kışlaklar	90	64	119	126	
Γλαυκή, η	Gökçepınar	450	0	529	641	Μετά το 1940 Γλαύκη
Γοργώνα, η	Bratankova	114	0	108	171	
Κένταυρος, ο	Ketenlik	821	0	793	1.155	
Κότινο, το	Koçina	104	0	115		Δεν εμφανίζεται στην απογραφή του 1940
Κύρρα, η	Kırımhane	113	0	121	242	Μετά το 1940 Κίρρα
Μάνταινα, η	Basıkova	92	0	129	154	
Πανέριον, το	Sekiz Pınar		0	96		Δεν εμφανίζεται στην απογραφή του 1940
Σιρόκον, το	Sinikova		0	109	145	
Σμύνθη, η	Dolaphan	165	0	351	333	Μετά το 1940 Σμίνθη
20. Κοινότητα Νεοχωρίου						
Άνω Ιωνικόν, το	Hüseyinbey	403	0	344	398	Μετά το 1940 Ιωνικό

Κάτω Ιωνικόν, το	Aşağı Hüseyin Köy (;)		0	295	362	
Νεοχώριον, το	Perçemli		0	353	752	
Σταυροχώριον, το	Hocalar/Körükçüler	197	0	184	306	Μετά το 1928 Σταυροχώριον
21. Κοινότητα Πασχαλιάς						
Πασχαλιά, η	Bayraklı (;)	308	0	255	446	Μετά το 1928 Πασχαλιά
Αερικόν, το	Drenova		0	22		Μετά το 1928 Αερικόν. Δεν εμφανίζεται στην απογραφή του 1940
Δρυμιά, η	Dereköy	88	0	108	199	Μετά το 1928 Δρυμιά
Καστανωτόν, το	Bayramlı	315	0	141	287	Μετά το 1928 Καστανωτόν
Λυκοβούνι, το	Aşıklar (;)		0	45	49	Μετά το 1928 Λυκοβούνι
Μυρτούσσα, η	Muratçık	99	0	59	85	Μετά το 1928 Μυρτούσα
Σκηνίτες Κτηνοτρόφοι, οι	-		0	35		Κατάργηση του οικισμού το 1940
Χαλέπιον, το	Halep (;)	59	0	43	80	Μετά το 1928 Χαλέπι
22. Κοινότητα Πλαστηρίων						
Πλαστήρια, τα	Tepecikli		0	338	631	Μετά το 1940 Νέα Κισσάνη, έως το 1961 Νέα Κεσσάνη
Πόρτο-Λάγο, το	Karaağaç	134	97	196	266	Έως το 1951 Πόρτο-Λάγος
Ποταμιά, η	Çebe	104	0	199	220	
23. Κοινότητα Πολύσιτου						
Πολύσιτος, ο	Kızılcaköy	209	253	616	751	Μετά το 1940 Πολύσιτον
Σέλινον, το	Kerabus	247	0	346	415	Μετά το 1928 Σέλινο
Σιδηροδρομικός Σταθμός Πολύσιτου	-		0	63		Κατάργηση του οικισμού το 1940
Σούνιον, το	Sünnetciköy	113	80	155	506	
Σούνιον, το (προσφυγικός οικισμός)	-		0	221		Κατάργηση του οικισμού το 1940
Σπανότοπος, ο	Köselers	139	66	122	178	
24. Κοινότητα Σατρών						
Σάτραι, αι	Sinikova	547	0	613	852	
Καλότυχον, το	Uğurlu	56	0	761	920	
Πολύσκιον, το	Soğucak	335	0	307	323	

Τέμενος, το	Cami Mahalle		0	150		Στην απογραφή του 1928 δεν καταγράφεται στην κοινότητα Σατρών. Ο Σταματελάτος και η Βάμβα-Σταματελάτου (2001), αναφέρουν το Τζαμί Μαχαλέ ως τον μετέπειτα οικισμό του Τέμενους στο Δήμο Παρανεστίου του Ν. Δράμας. Δεν εμφανίζεται στην απογραφή του 1940
Τσαλαπετεινός, ο	Çalaperde	522	0	444	594	
25. Κοινότητα Σελέρου						
Σέλερον, το	Gökçeler	528	0	718	913	
Άκαρπον, το	Kuruköy	157	0	173	200	
Βελοχώριον, το	Höyükköy	148	75	223	214	
Γρήγορον, το	Yelkenciler	155	155	235	252	
Εξοχικές Κατασκηνώσεις, οι	-		0	9		Κατάργηση του οικισμού το 1940
Ρύμη, η	Bokluca		0	150		Στην απογραφή του 1928 δεν καταγράφεται στην κοινότητα Σελέρου. Το 1940 ενσωματώνεται στην κοινότητα Σελέρου, μετά το 1953 Ρύμη
Λευκόπετρα, η	Sakarkaya	230	100	241	718	
Σήμαντρα, τα	Karakaşanlar	251	162	357	440	
Φίλια, τα	Dinkler	313	197	453	351	
26. Κοινότητα Σταυρουπόλεως						
Σταυρούπολις, η	Yeniköy	1.120	0	1.636	3.108	
Καλλιθέα, η	Gabrovo (Neşeliköy)		0	154	272	Μέχρι το 1928 Γάμπροβο
Λυκοδρόμιον, το	Kurtalan	374	0	233	400	
Μαργαρίτιον, το	Margarit	345	0	180	272	
27. Κοινότητα Τοξοτών						
Τοξόται, οι	Okçular	558	216	880	738	Μετά το 1928 Τοξότες
Αγέλη, η	Çelepli	433	76	392	412	

Άγιος Αθανάσιος, ο	Ay Atanas		0	223	331	
Θαλασσιά, η	Denizli	206	182	303	378	
Κοσμητή, η	Küçük Osmanlı	122	68	109	155	
Μικρόν Τύμπανον ή Τύμπανον, το	Davutlu	346	62	580	145	Μετά το 1928 Τύμπανο
Μέγα Τύμπανον, το	Büyük Davutlu				625	Αναγνώριση και προσάρτηση στην κοινότητα Τυμπάνου το 1940
Σταμθός Τοξοτών, ο	-				307	
Τούζλα, η	-				79	
Ποίμνη, η	Çoban Mahalle	132	102	200	203	
Σεμέλη, η	Fiçilli	283	67	292	298	
28. Κοινότητα Χιονίστρας						
Χιονίστρα, η	Hemitli	675	216	980	828	Μετά το 1951 Διομήδεια
Αλκυώνη, η	Alışçılar	247	141	234	250	
Κατράμιον, το	Karaköy	297	175	400	491	Εώς το 1940 Κατράμιον
Νέο Κατράμιον, το	Yeni Karaköy		0	146	240	
Νέος Ζυγός, ο	Yeni Mizanlı		0	605	396	
Παλαιός Ζυγός, ο	Mizanlı	432	362	420	491	
Πετεινός, ο	Horozlu	412	281	609	550	
Τέκτων, ο ή Χαίτη, η	Musa Falih	71	36	186	189	Στην απογραφή του 1940 η Χαίτη (95) αποτελεί ξεχωριστό οικοσμό
Φελώνη, η	Misvaklı	444	0	640	577	
29. Κοινότητα Ωραίου						
Ωραίου, το	Yassıören	1.588	0	1.996	1.720	
Θεοτόκος, η	Teotove		0	200	168	Στην απογραφή του 1928 δεν καταγράφεται στην κοινότητα Ωραίου
Κύκνος, ο	Sandevica	247	0	298	362	
Ρεύμα, το	Çay Mahalle		0	214	331	Στην απογραφή του 1928 δεν καταγράφονται στην κοινότητα Ωραίου
Σταμάτιον, το	Stamatsko		0	121	166	

Σύνολο αγροτικών περιοχών Επαρχίας Ξάνθης	36.716	7.859	55.352	86.715	Σύνολο χωρίς τους οικισμούς που δεν περιλαμβάνονται στην απογραφή του 1928, 54.057
Σύνολο Επαρχίας Ξάνθης	54.382	16.571	91.264	117.727	Σύνολο σύμφωνα με την ΓΣΥΕ (1928), 89.974
Σύνολο προσφυγικού πληθυσμού της επαρχίας σύμφωνα με την απογραφή του 1923 (υπ. Υγιεινής, Πρόνοιας & Αντιλήψεως)		17.753			

Γ. Επαρχία Σαπών		Μελίρρυτος	Φάκελος 434 Περί Θράκης			Επίσημες Απογραφές Ελληνικού Κράτους				Παρατηρήσεις
Ελληνικό Όνομα Οικισμού	Τουρκικό ή Σλαβικό Όνομα Οικισμού	1871 (οικογένειες)	Μάιος 1882 (οικ.)	Ιούλιος 1882 (οικ.)	Αύγουστος 1883 (οικ.)	Δεκέμβριος 1920 (άτομα)	Απρίλιος 1923 (άτομα)	Μάιος 1928 (άτομα)	Οκτώβριος 1940 (άτομα)	
Κοινότητα Σαπών										
Σάπαι, οι	Şarçi					1.910	655	1.868	2.351	
Αετοκορφή, η	Çamurlu								204	Εντάσσεται στην κοινότητα το 1935
Αρσάκειον, το	Aşağıköy					596	628	863	1.134	
Βέλκιον, το	Bekirköy					327	201	329	443	
Κασσιτερά, τα	Kalaycıdere	150	170	170	170	385	57	361	507	
Πρωτάτον, το	Çeribaşkøy					685	227	495	679	
Χαμηλόν, το	Gaybıkøy					223	223	368	518	
Σύνολο αστικών περιοχών Επαρχίας Σαπών						4.126	1.991	4.284	5.836	
1. Κοινότητα Αράτου										
Αρατος, ο	Karaca köy					568	515	858	1.161	
Βραγιά, η	Balafar					337	182	417	463	
2. Κοινότητα Αρίσβης										
Αρίσβη, η	İrcan					885	511	861	1.149	
Άμφια, τα	Mustafaköy					483	205	512	738	Μετά το 1940 Αμφία
Αρχοντικά, τα	Çelebiköy					186	165	233	296	
Λοφάριον, το	Lefeciler	15-19	32	45	45	761	377	749	1.013	
Πάσσος, ο	Basırlıköy					513	316	409	543	
3. Κοινότητα Αρριανών										
Αρριανά, τα	Kozlukebır					1.419	513	745	1.067	
Αγιοχώρι, το	Hacıköy					117	0	132	160	
Άπιον ή Ήπιον, το	Işıklar					128	79	155	196	Μετά το 1940 στην κοινότητα Νέας Σάντας
Εβρενός, ο	Evrenköy		45	45	45	450	258	413	530	Μετά το 1940 Έβρινος. Ο αριθμός των οικογενειών περιλαμβάνει και την Πελαγία ή Δενιζλέρ (επαρχία Κομοτηνής) και το Ορτακτσή (1882-1883)
Ίάσιον, το	Yassihöyük					287	59	277	398	
Κιζέρι, το	Kızıllar		40	40	40	140	54	225	344	Μετά το 1940 Κιζάριον

Κύνειρα, τα	Taşkınlar					187	83	128	193	
Λεπτοκαρυά, η	Fındıcak							127	172	Προσάρτηση στην κοινότητα το 1940. Το 1946 προσαρτάται στην κοινότητα Αισύμης του Νομού Έβρου, Επαρχία Αλεξανδρουπόλεως
Λύκειον, το	Kurcalı					715	464	813	988	
Μικρόν Πιστόν, το	Küçük Müsellim					457	529	374	456	
Μοναστήρι, το	Manastır	100	100	100		148	0	64		Κατάργηση του οικισμού το 1940
Μύστακας, ο	Biçikliköy					358	248	358	441	
Νέδα, η	Durhasanlar					183	0	175	216	
Νικηταί, οι	Üçgaziler					206	50	61	98	
Σκηνίται, οι	-						0	126		Κατάργηση του οικισμού το 1940
Πλαγιά, η	Payamlar					164	0	157	203	
Στροφή, η	Dolarçılar					253	17	276	595	
4. Κοινότητα Δοκού										Μετά το 1954 Κοινότητα Φιλλύρας
Δοκός, ή	Domruköy					479	108	568	724	
Αγορά, η	Küçüksirkeli (:)					56	0	27	37	
Δαρμένη, ή	Değirmendere					123	0	104	145	
Δελινά, τα	Delinasufköy					288	100	212	240	
Δροσιά, ή	Dündarlı					157	0	137	166	
Εσοχή, η	Eşekdere					322	0	273	295	
Μικροξύδιον, το	Küçüksirkeli (:)					178	0	179	237	Μετά το 1940 Μικροξύδιον, μετά το 1953 Μικρά Ξίδια
Νεύρα, τα	Sınırdere					91	0	84	146	
Ξύδια, τα	Büyüksirkeli					598	402	698	890	Μετά το 1940 Ξύδια, μετά το 1971 Ξίδια, σήμερα Φίλλυρα
Ραγάδα, η	Kızılağaç					325	0	326	455	
Σκάλωμα, το	Menetler					185	34	219	329	
Σκιάδα, η	Çardaklı/Kalenderköy					119	0	118	131	

5. Κοινότητα Κέχρου										
Κέχρος, ο	Mehrikoz					1.148	0	1.238	1.350	
Άνω Καμπή, η	Yukarı Kamberler					80	0	64	75	
Κάτω Καμπή, η	Aşağı Kamberler					36	0	49	47	
Χλόη, η	Hebilköy					544	0	509	551	
6. Κοινότητα Κρωβύλης										
Κρωβύλη, η	Karakurcalı					945	297	895	1.132	
Αετόλοφος, ο	Kuştepe						0	255	367	Το 1940 στην κοινότητα Σαπών
Πετρωτά, τα	Taşlık					152	0	83	113	
7. Κοινότητα Νέας Σάνδης										
Νέα Σάνδη, η	Baldıran						0	223	412	Μετά το 1940 Νέα Σάντα
8. Κοινότητα Στρώμης										
Στρώμη, η	Çadırlı					987	399	808	849	Μετά το 1940 Στρώμη, μετά το 1971 Στρώμη
Διώνη, η	Karaağaç	60	65	65	65	748	115	519	651	
Σύνολο αγροτικών περιοχών Επαρχίας Σαπών						16.506	6.080	16.233	20.553	
Σύνολο Επαρχίας Σαπών						20.626	8.071	20.390	25.705	

Πηγή:

Κεντρική Ένωση Δήμων και Κοινοτήτων Ελλάδας-Ελληνική Εταιρεία Τοπικής Ανάπτυξης και Αυτοδιοίκησης (2002), *Λεξικό Διοικητικών Μεταβολών των Δήμων και των Κοινοτήτων (1912-2001)* Αθήνα: Everett-Heath J. (2000), *Place Names of the World: Europe. Historical Context, Meanings and Changes*. Basingstoke: Macmillan· Χουλιάρκης Μ. Γ. (1988), *Εξελίξεις του Πληθυσμού των Αγροτικών Περιοχών της Ελλάδος, 1920-1981*, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών· de Jong F. (1980), *Names, Religious Denominations and Ethnicity of Settlements in Western Thrace: A Supplement to "Ortsnamenkonkordanz der Balkanhalbinsel"*, Leiden: Brill· Χουλιάρκης Μ. Γ. (1973-1976), *Γεωγραφική, Διοικητική και Πληθυσμιακή Εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971*, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών· Βαφειάδου Ν. (1953), "Εκκλησιαστικά Επαρχία της Θράκης και ο Φάκελος 434 της Βιβλιοθήκης της Βουλής Περί Θράκης", *Αρχείον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού*, ΙΗ· Βασιλείου της Ελλάδος/Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1950), *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την Απογραφήν της 16^{ης} Οκτωβρίου 1940*, Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου· Traykon V. N. (1946), *Naselenite Mesta v Trakiya i Makedoniya Ppod Grãtska Vlast, Stari i Novi Nazvaniya*, Sofia· Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1933), *Στατιστικά Αποτελέσματα της Απογραφής του Πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928: I. Πραγματικός και Νόμιμος Πληθυσμός-Πρόσφυγες* Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου· Υπουργείον Υγείας Πρόνοιας και Αντιλήψεως/Τμήμα Στατιστικής (1933), *Απογραφή Προσφύγων. Ενεργηθείσα κατ' Απρίλιον 1923*, Αθήναι Εθνικόν Τυπογραφείον· Φ.Ε.Κ., 22-11-1926, αρ. φύλλου 413, Διάταγμα: *Περί Μετονομασίας Κοινοτήτων και Συνοικισμών*· Γενική Διοίκησης Θράκης-Διεύθυνση Εσωτερικών (1922), *Πίναξ των Πόλεων και Χωριών της Θράκης Εμφανίων τα Παλιά και Νέα Ονόματα και τον Πληθυσμόν αυτών κατά την Τελευταίαν Απογραφήν*, Αδριανούπολις: Εκ του Τυπογραφείου Γενικής Διοικήσεως Θράκης· Βασιλείου της Ελλάδος-Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Διεύθυνση Στατιστικής (1921), *Πληθυσμός του Βασιλείου της Ελλάδος κατά την Απογραφήν της 19 Δεκεμβρίου 1920*, Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον· Μελίρρυτου Μ. (1871), *Περιγραφή Ιστορική και Γεωγραφική Υπ' Εκκλησιαστικήν Έποψιν της Θεοσόστου Επαρχίας Μαρωνίας*, Εν Κωνσταντινούπολει: Εκ του Τυπογραφείου και Λιθογραφείου Ε. Καϊούλ· Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, [Ηλεκτρονική Βάση Δεδομένων] *Ο Πανδέκτης,(Μετονομασίες των Οικισμών της Ελλάδας)* στο <http://pandektis.ekt.gr/dspace/handle/123456789/4968>, (30-11-2009, 11:05 π.μ.)· ([n.d.]). *Bati Trakya Spor Kulübü'nün Kültür Hizmetidir*. Bursa

Παρατηρήσεις:

α) Η κατανομή των οικισμών σε νομούς, επαρχίες, δήμους και κοινότητες έγινε σύμφωνα με τα αποτελέσματα της απογραφής πληθυσμού του 1928. Οι υποδιοικήσεις δυτικά του Έβρου, όπως αυτές ταξινομήθηκαν κατά την απογραφή του 1920, ταυτίζονται με τις επαρχίες της απογραφής του 1928. Εξάιρεση αποτελούν, η υποδιοίκηση Αδριανουπόλεως η οποία διασπάστηκε δημιουργώντας, επί ελληνικού εδάφους, την επαρχία Ορεστιάδας καθώς και η υποδιοίκηση Κομοτηνής η οποία διασπάστηκε στις επαρχίες Κομοτηνής και Σαπών. Σε ελάχιστες περιπτώσεις, καταγράφονται οικιστικοί σχηματισμοί όπως αυτοί ταξινομήθηκαν κατά την απογραφή του 1940 και τότε σημειώνονται στις *Παρατηρήσεις*.

β) Στην απογραφή του 1920, καταγράφηκαν οικισμοί της υπαίθρου οι οποίοι δεν συμπεριλήφθηκαν στις δύο επόμενες και άρα δεν περιέχονται στις στήλες των παραπάνω πινάκων. Για τους οικισμούς αυτής της κατηγορίας ελάχιστα μπορούν να υποστηριχθούν. Έτσι εμφανίζονται παραδείγματα, όπου δύο ή περισσότεροι οικιστικοί σχηματισμοί βρίσκονται σε μια σχετική απόσταση μεταξύ και όμως θεωρούνται διοικητικά ως ένα ενιαίο σύνολο (π.χ. Ασκητές ή Sofular, επαρχία Κομοτηνής). Σε άλλες περιπτώσεις, οικισμοί οι οποίοι καταστράφηκαν κατά την περίοδο των πολεμικών συγκρούσεων, με την επανίδρυση τους απέκτησαν νέα ονομασία (π.χ. το Νέο Αίλη στην επαρχία Ορεστιάδας, αντικατέστησε το Lilikus. Ο νέος οικισμός κατασκευάστηκε βορειότερα του αρχικού)¹.

γ) Παρομοίως, κατά την απογραφή του προσφυγικού πληθυσμού (1923), σημειώνονται οικισμοί, οι οποίοι δεν καταγράφηκαν κατά τις επόμενες. Κατά την επόμενη απογραφή (1928) σημειώνεται ο αριθμός των προσφύγων που εισήλθαν μετά το καλοκαίρι του 1922. Ειδικότερα, οι «*πρόσφυγες ελθόντες μετά την μικρασιατικήν καταστροφήν*». Αυτοί αποτελούν και την πλειοψηφία του προσφυγικού πληθυσμού όταν από

¹ de Jong F. (1980), *Names, Religious Denominations and Ethnicity of Settlements in Western Thrace: A Supplement to "Ortsnamenkonkordanz der Balkanhalbinsel"*, Leiden: Brill, σ. xiii-xiv.

τους 106.670 πρόσφυγες το 1928, οι 96.264 είχαν εισέλθει στο ελληνικό έδαφος μετά το καλοκαίρι του 1922².

δ) Το σύμβολο (-) είναι δηλωτικό της απουσίας σλαβικού ή τουρκικού ονόματος του οικισμού.

ε) Το σύμβολο (;) είναι δηλωτικό της πιθανής διαφορετικής ονομασίας του οικισμού από αυτή που αναγράφεται στο αντίστοιχο κελί.

² Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1933), *Στατιστικά Αποτελέσματα της Απογραφής του Πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928: I. Πραγματικός και Νόμιμος Πληθυσμός-Πρόσφυγες* Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, πίνακας 41, σ. μζ'.

Πίνακας 2. Αναλυτικός πίνακας τσιφλικιών της Θράκης

Περιοχή	Όνομασία		Έκταση σε στρέμματα	Παρατηρήσεις	Πηγή
	Παλιά ¹	Νέα ²			
Γενιτζέ-Καρασού (Επαρχία Ξάνθης)	Γενή Τσιφλίκ	Κυπέλη (İbriktepe)	4.000	Μητρική γλώσσα κατοίκων η αλβανική (Α)	Συμφωνία της Άγκυρας (1930), άρθρο 16, εδάφιο 4. Αλτσιτζόγλου Φ. (1941)
Γενιτζέ-Καρασού (Επαρχία Ξάνθης)	Γιοιτζή Ζαντέ Τσιφλίκ	(;)	1.500		Συμφωνία της Άγκυρας (1930), άρθρο 16, εδάφιο 4
Γενιτζέ-Καρασού (Επαρχία Ξάνθης)	Γκιουνεϊλέρ Τσιφλίκ	Γκίωνα (Güneyler)	5.000 & 5.000		
Γενιτζέ-Καρασού (Επαρχία Ξάνθης)	Ντουραλή Μπέη Τσιφλίκ	(;)	Άγνωστη έκταση		
Γενιτζέ-Καρασού (Επαρχία Ξάνθης)	Ελμαλή Τσιφλίκ	(;)	6.000 & 6.000		
Γενιτζέ-Καρασού (Επαρχία Ξάνθης)	Ζινελή Τσιφλίκ	Ζηλωτή (Zinelli)	1.000 & 2.000		Εγκύκλιος αρ. 524 της Διεύθυνσης Ανταλλαγής
Γενιτζέ-Καρασού (Επαρχία Ξάνθης)	Ιαγίν Τσιφλίκ	(;)	Άγνωστη έκταση		
Γενιτζέ-Καρασού (Επαρχία Ξάνθης)	Ινανλή Τσιφλίκ *	Εύαλο (Inhanlı)	Άγνωστη έκταση	Μουσουλμανικές οικογένειες (Α)	Αλτσιτζόγλου Φ. (1941)
Γενιτζέ-Καρασού (Επαρχία Ξάνθης)	Ινελή Τσιφλίκ	Βελώνη (İğneli)	Τουλάχιστον 985		Νοταράς Μ. (1934)
Γενιτζέ-Καρασού (Επαρχία Ξάνθης)	Καγιαλάρ Τσιφλίκ	Πετροχώρι	Άγνωστη έκταση		
Γενιτζέ-Καρασού (Επαρχία Ξάνθης)	Καφέλ ή Κιφέλ Τσιφλίκ	(;)	5.000 & 5.000		
Γενιτζέ-Καρασού (Επαρχία Ξάνθης)	Ναγιόμπαση Τσιφλίκ	Δάφνη (Gedikler)	Άγνωστη έκταση		
Γενιτζέ-Καρασού (Επαρχία Ξάνθης)	Κεντικλέρ Τσιφλίκ		Άγνωστη έκταση		
Γενιτζέ-Καρασού (Επαρχία Ξάνθης)	Κερεβούζ Τσιφλίκ *	(;)	6.000 & 6.000		
Γενιτζέ-Καρασού (Επαρχία Ξάνθης)	Κιζιλτζά-Κιότι Τσιφλίκ *	Πολύσιτο (Kızılcaköy)	4.000 & 4.000	Μουσουλμανικές οικογένειες (ΠΜ)	Προφορική Μαρτυρία (2009)
Γενιτζέ-Καρασού (Επαρχία Ξάνθης)	Κοζλάρ Τσιφλίκ	Πηγάδια (Kozlar)	4.000 [τα 3/4] & 4.250		Εγκύκλιος αρ. 524 της Διεύθυνσης Ανταλλαγής
Γενιτζέ-Καρασού (Επαρχία Ξάνθης)	Κοσλάρ Τσιφλίκ	(;)	Άγνωστη έκταση		
Γενιτζέ-Καρασού (Επαρχία Ξάνθης)	Κοτζά Μαμουτλού Τσιφλίκ	Μαγικό (Kocamahmutlu)	Άγνωστη έκταση	Μουσουλμανικές οικογένειες (ΠΜ)	Προφορική Μαρτυρία (2009)
Γενιτζέ-Καρασού (Επαρχία Ξάνθης)	Κουσά Μπαλή Τσιφλίκ	(;)	Άγνωστη έκταση		
Γενιτζέ-Καρασού (Επαρχία Ξάνθης)	Κουτσό ή Κουτσό-Μπασή Τσιφλίκ *	Κουτσό (Kocbaşı)	1.400 [τα 7/27] & 1.400		
Γενιτζέ-Καρασού (Επαρχία Ξάνθης)	Κουτουκλού ή Κιουτσουκλού Τεπέ Τσιφλίκ *	(;)	740		Συμφωνία της Άγκυρας (1930), άρθρο 16, εδάφιο 4
Γενιτζέ-Καρασού (Επαρχία Ξάνθης)	Μπουγιούκ Καφαλάρ Τσιφλίκ	(;)	Άγνωστη έκταση		
Γενιτζέ-Καρασού (Επαρχία Ξάνθης)	Μεντεσελή Τσιφλίκ	(;)	2.500 & 2.000		Εγκύκλιος αρ. 524 της Διεύθυνσης Ανταλλαγής
Γενιτζέ-Καρασού (Επαρχία Ξάνθης)	Μιζανλή Τσιφλίκ *	Ζυγός (Mizanlı)	750 & 750	Μουσουλμανικές οικογένειες (ΠΜ)	Προφορική Μαρτυρία (2009)

¹ Οι ονομασίες των τσιφλικιών αναγράφονται όπως και στην αρχαική ή βιβλιογραφική πηγή που εντοπίστηκαν.

² Το ελληνικό και το τουρκικό ή βουλγαρικό (εντός παρένθεσης) όνομα του οικισμού σημειώνεται όπως και στους Πίνακες 1 (βλέπε προηγούμενους πίνακες, *supra*).

Γενιτζέ-Καρασού (Επαρχία Ξάνθης)	Μπεντιρλή Κιόι Τσιφλίκ	Λεύκη (Bedilli)	Άγνωστη έκταση	Μουσουλμανικές οικογένειες (ΠΜ)	Προφορική Μαρτυρία (2009)
Γενιτζέ-Καρασού (Επαρχία Ξάνθης)	Μπακλά ή Μπακλή Τεπέ Τσιφλίκ *	(:)	4.000 & 4.000		
Γενιτζέ-Καρασού (Επαρχία Ξάνθης)	Μπεκιοί Τσιφλίκ	Άβατο (Beyköy)	Άγνωστη έκταση		
Γενιτζέ-Καρασού (Επαρχία Ξάνθης)	Μπουγιούκ Οσμανλή ή Οτμανλή Τσιφλίκ *	Μάγγανα (Büyüç Osmanlı)	1.500 [το 1/5] & 1.500		
Γενιτζέ-Καρασού (Επαρχία Ξάνθης)	Μπουκλού Κιόι Τσιφλίκ	Βελοχώρι (Höyükköy)	Άγνωστη έκταση		
Γενιτζέ-Καρασού (Επαρχία Ξάνθης)	Ντεμίρ-Μπέη Τσιφλίκ	(:)	Άγνωστη έκταση		
Γενιτζέ-Καρασού (Επαρχία Ξάνθης)	Νοχουρλού ή Νοροκλού ή Μοχουλού Τσιφλίκ	Όλβιο (Nohullu)	2.000 & 2.000	Μουσουλμανικές οικογένειες (ΠΜ)	Προφορική Μαρτυρία (2009)
Γενιτζέ-Καρασού (Επαρχία Ξάνθης)	Ντομούζ Ορμάν Τσιφλίκ	(:)	500 [το 1/2] & 500		
Γενιτζέ-Καρασού (Επαρχία Ξάνθης)	Ντουμενλή Τσιφλίκ	Οιάκιο	Άγνωστη έκταση		
Γενιτζέ-Καρασού (Επαρχία Ξάνθης)	Πασμακλή Τσιφλίκ	(:)	750 [τα 3/8] & 6.000		Εγκύκλιος αρ. 524 της Διεύθυνσης Ανταλλαγής
Γενιτζέ-Καρασού (Επαρχία Ξάνθης)	Σούμπαση Τσιφλίκ	(:)	Άγνωστη έκταση		
Γενιτζέ-Καρασού (Επαρχία Ξάνθης)	Ταρασμανλή Τσιφλίκ	Εράσμιο (Taraşmanlı)	1.200 & 1.200	Μουσουλμανικές οικογένειες (ΠΜ)	Προφορική Μαρτυρία (2009)
Γενιτζέ-Καρασού (Επαρχία Ξάνθης)	Τεπετζιλίκ Τσιφλίκ	Νέα Κεσάνη ή Πλαστήρια (Tepcekli)	Άγνωστη έκταση		
Γενιτζέ-Καρασού (Επαρχία Ξάνθης)	Μάντρα Τσιφλίκ	Μάνδρα (Mandira)	Άγνωστη έκταση		
Γενιτζέ-Καρασού (Επαρχία Ξάνθης)	Σαρμασίκ Τσιφλίκ		Άγνωστη έκταση		
Γενιτζέ-Καρασού (Επαρχία Ξάνθης)	Τσεπέλ Τσιφλίκ	(:)	4.000		Συμφωνία της Άγκυρας (1930), άρθρο 16, εδάφιο 4
Γενιτζέ-Καρασού (Επαρχία Ξάνθης)	Φερεζλέρ Τσιφλίκ	(:)	2.000		Συμφωνία της Άγκυρας (1930), άρθρο 16, εδάφιο 4
Γενιτζέ-Καρασού (Επαρχία Ξάνθης)	Χασίμ Μπέη Τσιφλίκ *	(:)	800 & 800		
Γενιτζέ-Καρασού (Επαρχία Ξάνθης)	Μπέη-ον-Μπασή Τσιφλίκ	Δέκαρχο (Bekeabası)	3.000 ³	Μουσουλμανικές οικογένειες (ΠΜ)	Γ.Α.Κ. Ν. Ξάνθης/Κτηματικά χωριού Χρύσας, Προφορική Μαρτυρία (2009)
Γκιουμουλτζίνα (Επαρχία Κομοτηνής)	Ντεμίρ Μπειλή Τσιφλίκ	Βέννα (Demirbeyli)	Άγνωστη έκταση	20 μουσουλμανικές οικίες (V)	Viquesnel A. (1868)
Γκιουμουλτζίνα (Επαρχία Κομοτηνής)	Ανά-Κιόι Τσιφλίκ	Μητρικό (Anaköy)	28.200		
Γκιουμουλτζίνα (Επαρχία Κομοτηνής)	Γιακγίν Τσιφλίκ	(:)	2.820		
Γκιουμουλτζίνα (Επαρχία Κομοτηνής)	Γιασή-Άντα-Τσιφλίκ	Ισμαρίς	2.820		Γενική Διοίκηση Θράκης (1922)
Γκιουμουλτζίνα	Ίμαρέτ-Τσιφλίκ	Ίμερος (İmaret)	28.200	18 βουλγαρικές	Γενική Διοίκηση

³ Γ.Α.Κ. Ν. Ξάνθης/Κτηματικά χωριού Χρύσας, 1925-1983/ABE84/AEE46/α.α.21/Αίτηση των Εμινέ του Αμέτ ογλού Χασάν, Νατζιέ Χανούμ του Χατζημπραήμ Ογλού Μουσταφά, Εμίν του Μουσταφά Αγά, Χουρμούζ του Καραγκιοσλού Μουσταφά Εμόν, Λουτιφέ του Χασάν ογλού Φερχή, Ανιφές του Ισχάν Μπέη, Μπαϊσε του Αλή Χασάν Ογλού Μπέη, Κεμάλ Μπέη Ισμαήλ Ογλού, Χαλίλ του Κιαμήλ, Χαϊνάρ ογλού Αμέτ Μπέης, Αλή Μπέης, Σεχμέ [ή Σαϊμέ] Χανούμ, κάτοικοι Ξάνθης, 05-10-1925, Ξάνθη, προς: Επιτροπή Εξαγοράς Μουσουλμανικών Κτημάτων, Ξάνθη.

(Επαρχία Κομοτηνής)		Çiftlik)		οικογένειες (B)	Θράκης (1922), Βαφειάδου Ν. (1953)
Γκιουμουλτζίνα (Επαρχία Κομοτηνής)	Εβρέν-Κιόι Τσιφλίκ	Έβρεινος ή Εβρενός (Evrenköy)	Άγνωστη έκταση	Χριστιανικές οικογένειες (M), βουλγαρικές οικογένειες ⁴ (B)	Μελίρρτου Μ. (1871), Βαφειάδου Ν. (1953),
Γκιουμουλτζίνα (Επαρχία Κομοτηνής)	Κασικτή Τσιφλίκ	Κατσίκα (Kaşıkçılar)	1.410		Γουδέλης Σ. Δ. (1991)
Γκιουμουλτζίνα (Επαρχία Κομοτηνής)	Κίρ-Τσιφλίκ	Νέο Καβάκλιο ή Αίγειρος (Kır Çiftlik)	18.800	10 χριστιανικές οικογένειες (M), 18 βουλγαρικές οικογένειες (B)	Μελίρρτου Μ. (1871), Βαφειάδου Ν. (1953), Ρωσίδης Α. (1984), Γουδέλης Σ. Δ. (1991)
Γκιουμουλτζίνα (Επαρχία Κομοτηνής)	Μπουγιούκ Καβάλ Τσιφλίκ	(:)	16.920		Γουδέλης Σ. Δ. (1991)
Γκιουμουλτζίνα (Επαρχία Κομοτηνής)	Κιουτσούκ Καβάλ Τσιφλίκ	(:)	10.000 & 5.000, 11.280		Γουδέλης Σ. Δ. (1991)
Γκιουμουλτζίνα (Επαρχία Κομοτηνής)	Μουχάν Τσιφλίκ	Παραδημό ή Παραδημή (Morhan)	28.200		Γενική Διοίκηση Θράκης (1922)
Γκιουμουλτζίνα (Επαρχία Κομοτηνής)	Ντενιζλέρ Τσιφλίκ	Πελαγία (Denizler)	Άγνωστη έκταση	Χριστιανικές οικογένειες (M), βουλγαρικές οικογένειες ⁵ (B)	Μελίρρτου Μ. (1871), Βαφειάδου Ν. (1953)
Γκιουμουλτζίνα (Επαρχία Κομοτηνής)	Ορτακσή Τσιφλίκ	Αμβροσία (Ortaç)	Άγνωστη έκταση	Χριστιανικές οικογένειες (M), βουλγαρικές οικογένειες ⁶ (B) μουσουλμάνοι (*#)	Μελίρρτου Μ. (1871), Βαφειάδου Ν. (1953)
Γκιουμουλτζίνα (Επαρχία Κομοτηνής)	Σίραγατς-Οτμανλή Τσιφλίκ *	(:)	9.060 & 9.060, 14.100		
Γκιουμουλτζίνα (Επαρχία Κομοτηνής)	Ρούμ Μπειλή Τσιφλίκ	Ρηγόπουλο	4.700		
Γκιουμουλτζίνα (Επαρχία Κομοτηνής)	Σουγκουρλού Τσιφλίκ	Κρανοβούνι (Sorgunlu)	4.700	20 βουλγαρικές οικογένειες (B) μουσουλμάνοι (ΠΜ)	Βαφειάδου Ν. (1953), Προφορική Μαρτυρία (2009)
Γκιουμουλτζίνα (Επαρχία Κομοτηνής)	Τζαμπάζ ή Τσαμιτάζ Τσιφλίκ *	Σχοινιά	7.392 & 7.392, 28.200		
Γκιουμουλτζίνα (Επαρχία Κομοτηνής)	Τσοχατζιλάρ Τσιφλίκ	Υφαντές (Çuhacılar)	2.820		Γουδέλης Σ. Δ. (1991)
Γκιουμουλτζίνα (Επαρχία Κομοτηνής)	Φατήρ Γιακά Τσιφλίκ	Νέο Καβάκλιο ή Αίγειρος (περιοχή Πατρικά)	Άγνωστη έκταση	15 χριστιανικές οικογένειες (M), 20 βουλγαρικές οικογένειες (B)	Μελίρρτου Μ. (1871), Βαφειάδου Ν. (1953), Γουδέλης Σ. Δ. (1991)
Γκιουμουλτζίνα (Επαρχία Κομοτηνής)	Μπαλαμπάν Κιόι Τσιφλίκ	Διαλαμπή (Balabanköy)	Άγνωστη έκταση		Γουδέλης Σ. Δ. (1991)
Γκιουμουλτζίνα (Επαρχία Κομοτηνής)	Καρά Μότσα ή Καρά Μούσα Τσιφλίκ	Μωσαϊκό (Karamusa)	Άγνωστη έκταση		Γουδέλης Σ. Δ. (1991)
Γκιουμουλτζίνα (Επαρχία Κομοτηνής)	Καράτεπε Τσιφλίκ	(:)	Άγνωστη έκταση		Γουδέλης Σ. Δ. (1991)

⁴ Ο Χατζόπουλος στη Στατιστική Έκθεση και Παρατηρήσεις της Επαρχίας Μαρόνειας (02-05-1882) αναφέρει, «..Εβρένκιοί, Ντενιζλέρ, Ορτακσή. Είναι τσιφλίκια και έχουν 45 βουλγαρικές οικογενείας ...», όπως παρατίθεται στο Βαφειάδου Ν. (1953), "Εκκλησιαστικά Επαρχία της Θράκης και ο Φάκελος 434 της Βιβλιοθήκης της Βουλής Περί Θράκης", Αρχείον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού, ΙΗ, σ. 97, σ. 101.

⁵ Ibid.

⁶ Ibid.

Κομοτηνής)					
Γκιουμουλτζίνα (Επαρχία Κομοτηνής)	Σουσουρ Κιόι Τσιφλίκ	Σώστης (Susurköy)	Άγνωστη έκταση	μουσουλμάνοι και χριστιανοί (V), 15-36 βουλγαρικές οικογένειες (B)	Viquesnel A. (1868), Βαφειάδου N. (1953), Ρωσσίδης Α. (1984)
Γκιουμουλτζίνα (Επαρχία Κομοτηνής)	Μπεκήρ Κιόι Τσιφλίκ	Βέλκιο (Bekirköy)	500στρ ⁷	Μουσουλμανικές οικογένειες (ΠΜ)	Αρχείο ΕΤΕ, Προφορική Μαρτυρία (2009)
Γκιουμουλτζίνα (Επαρχία Κομοτηνής)	Γιαρντιμλή Τσιφλίκ	Εργάνη (Yardimli)	4.700	20 μουσουλμανικές οικίες (V)	Viquesnel A. (1868), Γενική Διοίκηση Θράκης (1922)
Γκιουμουλτζίνα (Επαρχία Κομοτηνής)	Ντελζά-Κιόι Τσιφλίκ	(;)	2.820		Γενική Διοίκηση Θράκης (1922)
Γκιουμουλτζίνα (Επαρχία Κομοτηνής)	Κιόρτοβα Τσιφλίκ *	(;)	5.000 & 5.000, 20.680		
Γκιουμουλτζίνα (Επαρχία Κομοτηνής)	Σόραγατς ή Σίρλαγατς Τσιφλίκ *	Αδριανή (Ozmanlı/ Karapınar)	3.500 & 10.000, 5.640		
Δεδέ-Αγάτς & Σοφουλού (Επαρχία Αλεξανδρουπόλεως & Σουφλίου)	Αλή Μπέη Τσιφλίκ	Βάκος (Vakıfköy)	900 & 840		Εγκύκλιος αρ. 524 της Διεύθυνσης Ανταλλαγής
Δεδέ-Αγάτς & Σοφουλού (Επαρχία Αλεξανδρουπόλεως & Σουφλίου)	Ντισαντίλ και Χασάν Μπέη Τσιφλίκ	Μοναστηράκι (Hasanbey)	Άγνωστη έκταση	2 μουσουλμανικές οικογένειες (G.T.E.)	<i>Garbitrakyadi</i> <i>Turk Emlaki</i> (1928)
Δεδέ-Αγάτς & Σοφουλού (Επαρχία Αλεξανδρουπόλεως & Σουφλίου)	Σεϊταντερέ Τσιφλίκ	(;)	Άγνωστη έκταση	2 μουσουλμανικές οικογένειες (G.T.E.)	<i>Garbitrakyadi</i> <i>Turk Emlaki</i> (1928)
Δεδέ-Αγάτς & Σοφουλού (Επαρχία Αλεξανδρουπόλεως & Σουφλίου)	Σιντιρό Τσιφλίκ	Σιδηρό (Demirören)	Άγνωστη έκταση		
Δεδέ-Αγάτς & Σοφουλού (Επαρχία Αλεξανδρουπόλεως & Σουφλίου)	Χατζή Σαφέτ ή Σεφέτ Τσιφλίκ *	(;)	1.500 & 780		Εγκύκλιος αρ. 524 της Διεύθυνσης Ανταλλαγής
Δεδέ-Αγάτς & Σοφουλού (Επαρχία Αλεξανδρουπόλεως & Σουφλίου)	Μπεή-Κιόι Τσιφλίκ	Αρίστηνο (Beyköy)	327 ⁸		
Δεδέ-Αγάτς & Σοφουλού (Επαρχία Αλεξανδρουπόλεως & Σουφλίου)	Χασχινλάρ Τσιφλίκ	Άνθεια (Şahımlar)	609 ⁹		
Ντεμοτέκα (Επαρχία Διδυμοτείχου)	Ουρλή Τσιφλίκ	Θούριο (Urlu)	Άγνωστη έκταση		
Ντεμοτέκα (Επαρχία Διδυμοτείχου)	Ισαάκ-Πασά Τσιφλίκ	Ισαάκειο (Issakpaşaköy)	Άγνωστη έκταση		
Ντεμοτέκα (Επαρχία)	Τσαουσλή Τσιφλίκ	Κυανή (Çavuşlu)	3.080 [τα 4/5] & 1.200		Εγκύκλιος αρ. 524 της Διεύθυνσης

⁷ Μ.Ι.Ε.Τ. Αρχείο Ε.Τ.Ε./Α1/Σ10/Υ59/Φ22/Αίτηση του Σπυρόπουλου Σπυρίδων, 31-07-1918, Αθηνά, Προς: Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος για την Χορήγηση Ειδικού Δανείου Ύψους 1.500δρχ.

⁸ Γ.Α.Κ. Κ.Υπ/Υπ. Γεωργίας, Διεύθ. Τοπ. Υπρ./Φ. 359/ Υπ. Γεωργίας, Γεωργική Περιφέρεια Αλεξανδρουπόλεως, Ορεσιτιάδα, 21-04-1931.

⁹ *Ibid.*

Διδυμοτείχου)					Ανταλλαγής
Ντεμοτέκα (Επαρχία Διδυμοτείχου)	Ιντζέ-Κιόι Τσιφλίκ	Κουφόβουνο (Yeniceköy)	Άγνωστη έκταση		
Ντεμοτέκα (Επαρχία Διδυμοτείχου)	Σεϊμέν ή Σεχμέν Τσιφλίκ*	Ασημένιο (Sarayköy)	6.000 [τα 2/3] & 2.250	3 μουσουλμανικές οικογένειες (V) & (G.T.E.)	Viquesnel A. (1868), <i>Garbitrakyardaki Turk Emlaki</i> (1928)
Ντεμοτέκα (Επαρχία Διδυμοτείχου)	Σοϊλεμίς ή Σιοϊλεμίς Τσιφλίκ	Μικροχώρι (Arnavutköy)	Άγνωστη έκταση	7 μουσουλμανικές οικογένειες (G.T.E.)	<i>Garbitrakyardaki Turk Emlaki</i> (1928)
Ντεμοτέκα (Επαρχία Διδυμοτείχου)	Λαλά Τσιφλίκ		Άγνωστη έκταση	1 μουσουλμανική οικογένεια (G.T.E.)	<i>Garbitrakyardaki Turk Emlaki</i> (1928)
Νέα Ορεσιάδα (Επαρχία Ορεσιάδας)	Ελ Μπουργκάς Τσιφλίκ	Ν. Πύργος (El Burgaz)	2.500 [το 1/4] & 2.500		
Νέα Ορεσιάδα (Επαρχία Ορεσιάδας)	Βακούφ Τσιφλίκ	Λεπτή (Eceköy/Ecesultan)	Άγνωστη έκταση		
Νέα Ορεσιάδα (Επαρχία Ορεσιάδας)	Οσκανλή Τσιφλίκ	(:)	Άγνωστη έκταση	2 μουσουλμανικές οικογένειες (G.T.E.)	<i>Garbitrakyardaki Turk Emlaki</i> (1928)
Νέα Ορεσιάδα (Επαρχία Ορεσιάδας)	Κούμ Τσιφλίκ	Νέα Ορεσιτιάς ή Ορεσιάδα (Kumçiftliği)*	2.500 [το 1/4] & 2.500	16 μουσουλμανικές οικογένειες (G.T.E.)	<i>Garbitrakyardaki Turk Emlaki</i> (1928)
Νέα Ορεσιάδα (Επαρχία Ορεσιάδας)	Κουλακλή Τσιφλίκ *	Αμπελάκια (Kulakli)	720 [το 1/12] & 720	49 ελληνικές, αθιγγανικές, τουρκόφωνες οικογένειες (B)	Βαφειάδου Ν. (1953)
Νέα Ορεσιάδα (Επαρχία Ορεσιάδας)	Ντελή Ελία Τσιφλίκ *	(:)	1.700		Συμφωνία της Άγκυρας (1930), άρθρο 16, εδάφιο 4
Νέα Ορεσιάδα (Επαρχία Ορεσιάδας)	Ντεμερτίχ Τσιφλίκ *		2.400		Συμφωνία της Άγκυρας (1930), άρθρο 16, εδάφιο 4
Νέα Ορεσιάδα (Επαρχία Ορεσιάδας)	Μαράς ή Μεράς Τσιφλίκ *	Μαράσια (Maras)	2.500	19 μουσουλμανικές οικογένειες (G.T.E.)	<i>Garbitrakyardaki Turk Emlaki</i> (1928), Συμφωνία της Άγκυρας (1930), άρθρο 16, εδάφιο 4
Τσιφλίκια σε άγνωστη τοποθεσία	Τσιφλίκια Χατζησταύρου	(:)	Άγνωστη έκταση		Γουδέλης Σ. Δ. (1991)
Τσιφλίκια σε άγνωστη τοποθεσία	Μπουνάρ-Μπασή Τσιφλίκ	(:)	Άγνωστη έκταση		Φ.Ε.Κ. (1921)

Πηγή: Σκολαρίκος Μ., (επιμ.), (2002), *Λεξικό Διοικητικών Μεταβολών των Δήμων και Κοινοτήτων 1912-2001: Α-Ω* Αθήνα: Ελληνική Εταιρεία Τοπικής Ανάπτυξης και Αυτοδιοίκησης (Ε.Ε.Τ.Α.Α.)· Σκολαρίκος Μ., (επιμ.), (2002), *Λεξικό Διοικητικών Μεταβολών των Δήμων και Κοινοτήτων 1912-2001: Α-Κ* Αθήνα: Ελληνική Εταιρεία Τοπικής Ανάπτυξης και Αυτοδιοίκησης (Ε.Ε.Τ.Α.Α.)· Κούκος Μ. (1991), *Στα Βήματα του Ορφέα: Οδοιπορικό της Θράκης*, Αλεξανδρούπολη στο <http://alex.eled.duth.gr/Eldoseis/Koukos/orfeas/Main%20Form.htm> (22-02-2010, 10:41)· Γουδέλης Σ. Δ. (1991), *Σχέσεις Χριστιανών και Μουσουλμάνων στην Ελληνική Θράκη*, Κομοτηνή· Ρωσσίδης Α. (1984), "Ο Αντιβουλγαρικός Αγώνας, 1903-1912, στην Θράκη", *Θρακική Επετηρίδα*, 5, σσ. 287-341· Özgüç A. (1974), *Bati Trakya Türkleri*, Istanbul: Kutlug Yayinlari· Βαφειάδου Ν. (1953), "Εκκλησιαστικά Επαρχία της Θράκης και ο Φάκελος 434 της Βιβλιοθήκης της Βουλής Περί Θράκης", *Αρχείον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού*, ΙΗ, σσ. 5-129· Αλτσιτζόγλου Φ. (1941), *Οι Γιάκαδες και ο Κάμπος της Ξάνθης*, Αθήνα: Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος· Νοταράς Μ. Ι. (1934), *Η Αγροτική Εγκατάσταση των Προσφύγων: Μελέτη περί των Διατεθέντων Κεφαλαίων, των Δημιουργηθέντων Χρεών και της Εισπράξεως Αυτών, του Συμφητισμού των Αποζημιώσεων, των Ενδεικνυόμενων Μέτρων δια τη Παγίωσιν και Συμπλήρωσιν της Εγκαταστάσεως, της Αναπροσαρμογής των Χρεών κτλ.* Αθήνα: "Χρονικά"· Γ.Α.Κ. Κ.Υπ/Υπ. Γεωργίας, Διεύθ. Τοπ. Υπρ./Φ. 359/ Υπ. Γεωργίας, Γεωργική Περιφέρεια Αλεξανδρουπόλεως, Ορεσιάδα, 21-04-1931· Ι.Α.Υ.Ε. 1931/Β/VI/Β/6ί. Εγκύκλιος Υπ. Γεωργίας για την εφαρμογή της ελληνοτουρκικής συμφωνίας. Ελληνική Δημοκρατία, Υπουργείο Γεωργίας, Διεύθυνση Ανταλλαγής, Τμήμα Α', Γραφείο Εφαρμογής Ελληνοτουρκικών Συμφωνιών, αρ. πρωτ. 170180, αρ. εγκυκλίου 524, 11-12-1930, Αθήνα, προς: 1) τα Γραφεία Ανταλλαγής Θεσσαλονίκης, Δράμας, Φλώρινας, Μυτιλήνης, Χανίων, 2) Τους Οικονομικούς Εφόρους Νέων Χωρών, Θεσσαλίας και Άρτας, 3) Τις Γεωργικές Περιφέρειες Νέων Χωρών, Θεσσαλίας και Άρτας, 4) Τις Εποπτείες Συνεργείων Έρευνας Ανταλλαξιμών Κτημάτων Θεσσαλονίκης, Δράμας, Κοζάνης, Χανίων· *Garbitrakyardaki Turk Emlaki: Tirakya Gayrimubadiller Cemiyeti Tarafindan Tertibolunmustur*, (1928), Istanbul: Cumhuriyet Matbaasi· Ι.Α.Υ.Ε. 1928 Β' Πολιτική, 1925-1930, Περί της Δυτικής Θράκης, 9^η Μικτή Υποεπιτροπή Ανταλλαγής Ελληνοτουρκικών Πληθυσμών, 18-06-1927, αρθ. πρωτ. 15833, [Κομοτηνή]· Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, (1926), Εποικιστικός Χάρτης Δυτικής Θράκης, 1:125.000, Εν Κομοτηνή, Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων· Γ.Α.Κ. Ν.

Ξάνθης/Κτηματικά χωριού Χρύσας, 1925-1983/ ABE84/AEE46/α.α.21/Αίτηση των Εμινέ του Αμέτ ογλού Χασάν, Νατζιέ Χανούμ του Χατζημπραήμ Ογλού Μουσταφά, Εμίν του Μουσταφά Αγά, Χουρμούζ του Καραγκιοσλού Μουσταφά Εμόν, Λουφιέ του Χασάν ογλού Φεχρή, Ανιφές του Ισχάν Μπέη, Μπαϊσε του Αλή Χασάν Ογλού Μπέη, Κεμάλ Μπέη Ισμαήλ Ογλού, Χαλίλ του Κιαμήλ, Χαϊδάρ ογλού Αμέτ Μπέης, Αλή Μπέης, Σεχμέ [ή Σαϊμέ] Χανούμ, κάτοικοι Ξάνθης, 05-10-1925, Ξάνθη, προς: Επιτροπή Εξαγοράς Μουσουλμανικών Κτημάτων, Ξάνθη: Γενική Διοίκησης Θράκης-Διεύθυνση Εσωτερικών (1922), *Πίναξ των Πόλεων και Χωριών της Θράκης Εμφανιών τα Παλιά και Νέα Ονόματα και τον Πληθυσμόν αυτών κατά την Τελευταίαν Απογραφήν*, Αδριανούπολις: Εκ του Τυπογραφείου Γενικής Διοικήσεως Θράκης· Φ.Ε.Κ., 08-09-1921, αρ. φύλλου 167, Βασιλικό Διάταγμα, «Περί άρσεως της υφιστάμενης απαγορεύσεως επί του εις την περιφέρειαν Θράκης κειμένου αγροκτήματος Μπουνάρ-Μπασή και Χατζιλιάρ»: Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Α1/Σ10/Υ59/Φ22/Αίτηση του Σπυρόπουλου Σπυρίδων, 31-07-1918, Αθηνά, Προς: Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος για την Χορήγηση Ειδικού Δανείου Ύψους 1.500δρχ.: Μελίρρτου Μ. (1871), *Περιγραφή Ιστορική και Γεωγραφική Υπ' Εκκλησιαστικήν Εποψιν της Θεοσώστου Επαρχίας Μαρωνίας*, Εν Κωνσταντινούπολι: Εκ του Τυπογραφείου και Λιθογραφείου Ε. Καϊολ· Viquesnel Α. (1868), *Voyage dans la Turquie d' Europe: Description Pysique et Gèlogique de la Thrace*, Paris: Arthus Bertrand. Σημειώνεται ότι μέρος του πίνακα συμπληρώθηκε από πληροφορίες που συλλέχθηκαν κατά την διάρκεια συνεντεύξεων (Νοέμβριος 2009).

Παρατηρήσεις: α) Η σύνταξη του πίνακα έχει βασιστεί στο χάρτη της Ε.Α.Π. του 1926, οποίος αποτελεί και το υπόβαθρο του παραπάνω πίνακα. Εν συνεχεία, συμπληρώθηκε από ένα πλήθος άλλων πρωτογενών πηγών. Τα τσιφλίκια τα οποία καταγράφονται σε έγγραφα του Ι.Α.Υ.Ε., η ονομασία τους συνοδεύεται από το σύμβολο «*».

β) Τα σύμβολα (V), (M), (B), (G.T.E.), (A), (ΠΜ) παραπέμπουν, σε χαρακτηρισμό του πληθυσμού των τσιφλικιών, όπως αυτοί αναφέρονται στην περιήγηση του Viquesnel, στο κείμενο του Μελίρρτου, στα έγγραφα του Φακέλου 434 από τον Βαφειάδη, την έκδοση *Garbitrakadaki Turk Emlaki*, τη μελέτη του Αλτσιτζόγλου και τις προσωπικές μαρτυρίες (Νοέμβριος 2009) που συλλέχθηκαν αντίστοιχα.

γ) Στην κατηγορία *Έκταση Τσιφλικιών σε στρέμματα*, καταγράφεται η επιφάνεια των τσιφλικιών –μη ανταλλάξιμων ιδιοκτητών- όπως αυτή δηλώθηκε από την 9^η Μικτή Υποεπιτροπή (Ιούνιος 1927) προς την Μικτή Επιτροπή. Εν συνεχεία για τα ίδια ακριβώς τσιφλίκια, καταγράφονται τα στρέμματα που παρουσιάζονται στην εγκύκλιο αρ. 524. Τέλος, στην επιφάνεια των τσιφλικιών –σε *dönüm* (=940 τ.μ.)- αναφέρεται και ο Özgüc. Η παράθεση τους έγινε έπειτα από μετατροπή τους σε στρέμματα. Οι τιμές της στήλης αυτής, όταν εμφανίζονται κατά ζεύγη προέρχονται από το Ι.Α.Υ.Ε. Η τρίτη, εν σειρά, τιμή αντλείται από τον πίνακα του Özgüc, από τον ίδιο έχουν συμπληρωθεί τα κελιά με μια και μοναδική αναγραφή της έκτασης.

δ) Το τσιφλίκι Φατήρ Γιακά, αποτελεί πιθανότατα μέρος του Κιρ Τσιφλίκ και συγκεκριμένα της περιοχής αυτού με την ονομασία Πατρικά.

Πίνακας 3. Μεταπολεμικές απαλλοτριώσεις τσιφλικιών (1950)

Τοποθεσία	Όνομασία Τσιφλικιού	Ιδιοκτήτης	Έκταση σε στρέμματα
ν. Ροδόπης	Κατσίκα (Καζικçilar)	Αφοί Τριαρίδη	2.000
Δυτικά Ανά Γκιουλού	Μεγάλο Καβάλ	Gering Tobacco Company & Αφοί Ιωαννίδη	8.300
Δυτικά Ανά Γκιουλού	Μικρό Καβάλ	Αφοί Ακ Μπουλάκ	4.000
Βορειοδυτικά της Μπουρού	Διαλαμπή (Balabanköy)	Οικογένεια Παλαιολόγων	3.000
Δυτικά της Γκιουμουλτζίνας	Υφαντών (Çuhacılar)	Χήρα Κοντοδημοπούλου & Αφών Μπάτσα	4.000
Νοτιοανατολικά της Μπουρού	Αίγειρος/Ν. Καβακλή (Kır Çiftlik & Φατήρ Γιακάς)	Αφοί Τελωνίδου	18.000
Άγνωστη περιοχή	Χατζησταύρου	Χατζησταύρος Πάτροκλος	700
Βόρεια της Μαρώνειας	Καρά-Τεπέ	Πέτρου (γεωπόνος)	850
Βορειοδυτικά της Μπουρού	Μωσαϊκό (Karamusa)	Αλή Αγά	55

Πηγή: Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, (1926), Εποικιστικός Χάρτης Δυτικής Θράκης, 1:125.000, Εν Κομοτηνή, Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων· Γουδέλης Σ. Δ. (1991), *Σχέσεις Χριστιανών και Μουσουλμάνων στην Ελληνική Θράκη*, Κομοτηνή, σ. 63.

Παρατηρήσεις: α) Η οικογένεια Τελωνίδου είχε στην κατοχή της δύο τσιφλίκια, το Κιρ-Τσιφλίκ και το Φατήρ-Γιακά¹, τουλάχιστον μέχρι το 1918. Ο Γουδέλης, όμως, δεν διευκρινίζει εάν πρόκειται για τα δύο ή για το ένα από αυτά.

β) Το Καρά-Τεπέ πιθανότατα ταυτίζεται με τη δημόσια βοσκή Καρά-Τεπέ που αναφέρει ο Εποικιστικός Χάρτης Δυτικής Θράκης (1926).

γ) Οι αναγραφόμενες εκμεταλλεύσεις (σε στρέμματα) είναι κατά τη διάρκεια του 1950, όταν αυτές απαλλοτριώθηκαν. Ενδεχομένως, κάποιες από αυτές να διατήρησαν την έκταση τους από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Κάτι τέτοιο, όμως, δεν έχει τεκμηριωθεί από αρχειακές ή βιβλιογραφικές αναφορές.

δ) Εντός της παρένθεσης αναφέρεται το τουρκικό όνομα του οικισμού.

¹ Μ.Ι.Ε.Τ. Αρχείο Ε.Τ.Ε./Α1/Σ10/Υ59/Φ22/Αίτηση του Τελωνίδου Κωνσταντίνου, Ιωάννινα, 28-05-1918.

Πίνακας 4. Διοικητική διάκριση επαρχίας του Αιγαίου κατά την βουλγαρική διοίκηση (1913-1919)

Νομοί	Επαρχίες	Δήμοι ή Πόλεις	Χωριά	Άλλοι Οικισμοί	Έδρα Διοίκησης	Παρατηρήσεις
Νομός Αδριανουπόλεως 3), 1915-1919	5 επαρχίες	4 πόλεις	299 χωριά	6 τσιφλίκια, 4 Σιδηροδρομικοί Σταθμοί και 3 μοναστήρια	Κάρα-Αγάτς	Ο Νομός Αδριανουπόλεως υφίστατο κατά την περίοδο 1915-1919 και αντιστοιχούσε -όσον αφορά τα εδάφη που τελικά περιήλθαν στην Ελλάδα- σε τμήματα του κατά την περίοδο 1878-1912 Σαντζακίου Αδριανουπόλεως και συγκεκριμένα: τον Καζά Διδυμοτείχου, τμήματα των Καζάδων Αδριανουπόλεως (μέρος του Ναχιέ Αντά), Μουσταφά Πασά (Ναχιέ Τσιρμέν και μέρος του Ναχιέ Σελμουκούν) και Ορτά-Κιόι. Ο νομός -εκτός από τα προσαρτηθέντα το 1915 εδάφη- περιέλαβε και περιοχές που είχαν ήδη προσαρτηθεί από τη Βουλγαρία δυνάμει της Συνθήκης του Βουκουρεστίου (1913) και συγκεκριμένα την Επαρχία Ορτά-Κιόι που αποσπάστηκε από το Νομό Γκιουμουλτζίνας και την Επαρχία Σβίλενγκραντ που αποσπάστηκε από το Νομό Στάρα Ζαγκόρα. Τα στοιχεία για τον αριθμό των οικισμών του νομού προέρχονται από επίσημη βουλγαρική πηγή του 1917.
	Αγροτική Επαρχία Αδριανουπόλεως (Odrinska selska Okolija), 1915-1919	7 δήμοι	31 χωριά	4 τσιφλίκια και 1 Σιδηροδρομικός Σταθμός	Κάρα-Αγάτς	Σχηματίστηκε από τμήμα του Σαντζακίου Αδριανουπόλεως που παραχωρήθηκε από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στη Βουλγαρία με βάση τη Συνθήκη του 1915 και από την Επαρχία Ορτά-Κιόι του Νομού Γκιουμουλτζίνας που είχε σχηματισθεί το 1913 από εδάφη που προσάρτησε η Βουλγαρία από την Οθωμανική Αυτοκρατορία με βάση τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου, καθώς και από περιοχή ανατολικά του ποταμού Εβρου σε βάθος δύο (2) χιλιομέτρων. Αντιστοιχούσε σε τμήματα των κατά την περίοδο 1878-1912 Καζάδων Αδριανουπόλεως (τμήμα του Ναχιέ Αντά), Μουσταφά Πασά (τμήμα του Ναχιέ Τσιρμέν), Ουζούν Κιοπρού και Ορτά-Κιόι.
	Μπέστεπε ή Πεντάλοφος				Μπέστεπε	Αντιστοιχούσε σε τμήμα του κατά την περίοδο 1878-1912 Ναχιέ Τσιρμέν του Καζά Μουσταφά Πασά

Αστική Επαρχία Αδριανουπόλεως (Odrinska gradska Okolija), 1915-1919	Μποσνά-Κιόι			Μποσνά-Κιόι	Αντιστοιχούσε σε τμήμα του από το 1878-1912 Ναχιέ Αντά του Καζά Αδριανουπόλεως. Δήμος Μποσνά-Κιόι (Bosna-kjojska Obstina), 1915-1919. Συστήθηκε μετά την -δυνάμει της βουλγαροοθωμανικής Συνθήκης του 1915- προσάρτηση στη Βουλγαρία και των δυτικά του Εβρου τμημάτων του Σαντζακίου Αδριανουπόλεως από οικισμούς που κατά την περίοδο 1878-1912 ανήκαν στο Ναχιέ Αντά του Καζά Αδριανουπόλεως Σημερινή Τουρκία.
		Αχήρ-Κιόι ή Αχυροχώριον			
		Μεγάλο Τατάρκιόι			
		Ντοϊράν			
		Ελτσιλή			
		Μικρό Τατάρκιόι			
		Πασά Τσαϊρί			
	Νταουλζαρός ή Ρίζια			Νταουλζαρός	Αντιστοιχούσε σε τμήματα των κατά την περίοδο 1878-1912 Ναχιέδων Αντά (Καζάς Αδριανουπόλεως και Τσιρμέν (Καζάς Μουσταφά Πασά)
	Δεμερδές	Εμιρλή ή Καβυλή	Χατζή Μπέη Τσιφλίκ	Δεμερδές	Αντιστοιχούσε σε τμήμα του Ναχιέ Αντά του Καζά Αδριανουπόλεως κατά την περίοδο 1878-1912. Συστάθηκε το 1915. Σημερινή Τουρκία.
	Ενίκιοι ή Νεοχώριον			Ενίκιοι	Αντιστοιχούσε σε τμήματα των κατά την περίοδο 1878-1912 Καζάδων Αδριανουπόλεως (μέρος του Ναχιέ Αντά) και Ορτά-Κιόι
	Κουμαρλί ή Κόμαρα			Κουμαρλί	Αντιστοιχούσε σε τμήματα των κατά την περίοδο 1878-1912 Καζάδων Μουσταφά Πασά (μέρος του Ναχιέ Τσιρμέν) και Ορτά-Κιόι
	Τσερέκιοι ή Καστανιές			Τσερέκιοι	Αντιστοιχούσε σε τμήματα των κατά την περίοδο 1878-1912 Καζάδων Αδριανουπόλεως (μέρος του Ναχιέ Αντά) και Μουσταφά Πασά (μέρος του Ναχιέ Τσιρμέν)
1 πόλη		1 Σιδηροδρομικό Σταθμό	Κάρα-Αγάτς	Αντιστοιχούσε σε τμήμα του Ναχιέ Αντά του κατά την περίοδο 1878-1912 Καζά Αδριανουπόλεως (Σαντζάκι Αδριανουπόλεως	
Κάρα-Αγάτς		Σταθμός Κάρα-Αγάτς	Κάρα-Αγάτς		

Επαρχία Ντιμοτικών (Dimotiska Okolija), 1915-1919	1 πόλη	51 χωριά	2 τσιφλίκια, 1 Σιδηροδρομικός Σταθμός και 1 μοναστήρι	Ντιμοτικά	Η Επαρχία Διδυμοτείχου αντιστοιχούσε -με εξαίρεση το χωριό Αλεποχώρι (Tilki kjoj, Tilniköy) που ανήκε στην Επαρχία Ορτά-Κιόι- στον Καζά Διδυμοτείχου και σε τμήματα των Καζάδων Αδριανουπόλεως (τμήμα του Ναχιέ Αντά) και Ουζούν Κιοπρού (Uzun Korpu, Cisr -i Ergene) του Σαντζακίου Αδριανουπόλεως της περιόδου 1878-1912, εκτεινόταν δηλαδή και ένα μικρό τμήμα της Ανατολικής Θράκης παρά τον Εβρο (σύμφωνα με τους όρους της βουλγαροοθωμανικής Συνθήκης του 1915, η βουλγαρική επικράτεια εκτεινόταν σε βάθος δύο χιλιομέτρων ανατολικά της όχθης του ποταμού). Οι οικισμοί της επαρχίας ήταν οργανωμένοι σε έντεκα (11) δήμους.
	Μπουλγκάρ-Κιόι ή Ελληνοχώρι			Μπουλγκάρ-Κιόι	Αντιστοιχούσε σε τμήματα των Ναχιέδων Καρατζάχαλιλ και Κουλελί Μπουργκάς του κατά την περίοδο 1878-1912 Καζά Διδυμοτείχου
	Τζαμπαζλάρ ή Δόξα			Τζαμπαζλάρ	Αντιστοιχούσε σε τμήμα του Ναχιέ Καρατζάχαλιλ (Καζάς Διδυμοτείχου, 1878-1912)
	Ντεμοτικά ή Διδυμότειχο			Ντεμοτικά	Αντιστοιχούσε στο περί την πόλη του Διδυμοτείχου τμήμα του Καζά Διδυμοτείχου (1878-1912)
	Καντή-Κιόι ή Μάνη			Καντή-Κιόι	Αντιστοιχούσε σε τμήμα του Ναχιέ Καρατζάχαλιλ (Καζάς Διδυμοτείχου, 1878-1912)
	Καρά-Μπουνάρ ή Μαυροκλήσιον			Καρά-Μπουνάρ	Αντιστοιχούσε σε τμήμα του Ναχιέ Καράκιλισε (Καζάς Διδυμοτείχου, 1878-1912)
	Κουλακλί ή Αμπελάκι			Κουλακλί	Αντιστοιχούσε σε τμήμα του κατά την περίοδο 1878-1912 Ναχιέ Αντά (Καζάς Αδριανουπόλεως)
	Κουλελί Μπουργκάς ή Πύθειο			Κουλελί Μπουργκάς	Αντιστοιχούσε σε τμήματα των κατά την περίοδο 1878-1912 Ναχιέδων Κουλελί Μπουργκάς (Καζάς Διδυμοτείχου) και Αντά (Καζάς Αδριανουπόλεως)
	Σαλτίκ-Κιόι ή Λάβαρα			Σαλτίκ-Κιόι	Αντιστοιχούσε στον Καζά Σαλτίκ (Καζάς Διδυμοτείχου 1878 - 1912)
	Στρεμ-Κιόι			Στρεμ-Κιόι	Αντιστοιχούσε σε τμήμα του κατά την περίοδο 1878-1912 Καζά Ουζούν Κιοπρού. Σήμερα στην Τουρκία
	Τοκμάκ-Κιόι ή Μεταξάδες			Τοκμάκ κιόι	Αντιστοιχούσε σε τμήμα του Ναχιέ Καράκιλισε (Καζάς Διδυμοτείχου 1878 - 1912)
	Τσαουσλού ή Κυανή			Τσαουσλού	Αντιστοιχούσε σε τμήμα του Ναχιέ Καράκιλισε (Καζάς Διδυμοτείχου 1878-1912)

Επαρχία Ορτά-Κιόι (Ortakjojsk a Okolija), 1915-1919	1 πόλη	89 χωριά	1 μοναστήρι	Ορτά-Κιόι	Αντιστοιχούσε στον κατά την περίοδο 1878-1912 Καζά Ορτά-Κιόι και σε τμήματα των Καζάδων Μουσταφά Πασά (τμήμα του Ναχιέ Σελμπουκούν) και Διδυμοτείχου (Σαντζάκι Αδριανουπόλεως). Η Επαρχία απετελείτο από την Επαρχία Ορτά-Κιόι (η οποία είχε συσταθεί ως τμήμα του Νομού Γκιουμουλτζίνας το 1913 και περιελάμβανε το τμήμα του Καζά Ορτά-Κιόι του Σαντζακίου Αδριανουπόλεως που περιήλθε στη Βουλγαρία το 1913 δυνάμει της Συνθήκης του Βουκουρεστίου με 79 οικισμούς) και τμήματα των κατά την περίοδο 1878-1912 Καζάδων Διδυμοτείχου (το χωριό Τιλκί-Κιόι (Tilki kjoj, Tilkičöy) και Μουσταφά Πασά (μέρος του Ναχιέ Σελμπουκούν) με 12 οικισμούς. Η τελευταία περιοχή προσαρτήθηκε στη Βουλγαρία το 1915. Οι οικισμοί της επαρχίας ήταν οργανωμένοι σε 9 δήμους.
	Ακαλάν			Ακαλάν	Τμήμα του Δήμου αυτού (Tilki kjoj, Tilkičöy) ανήκει σήμερα στην ελληνική επικράτεια και αντιστοιχεί σε τμήμα του Καζά Διδυμοτείχου της περιόδου 1878-1912. Σήμερα στη Βουλγαρία
	Ντόλνο-Σουβανλή			Ντόλνο-Σουβανλή	Σήμερα στη Βουλγαρία
	Ορτά-Κιόι			Ορτά-Κιόι	Σήμερα στη Βουλγαρία
	Πελεβούν			Πελεβούν	Σήμερα στη Βουλγαρία
	Ποκροβάν			Ποκροβάν	Σήμερα στη Βουλγαρία
	Πόποβο			Πόποβο	Σήμερα στη Βουλγαρία
	Σαρί-Χαντίρ ή Κυπρίνος			Σαρί-Χαντίρ	Αντιστοιχεί, την περίοδο 1878-1912, σε τμήμα του Ναχιέ Τσιρμέν του Καζά Μουσταφά Πασά
	Τσαούς-Κιόι ή Ζώνη			Τσαούς-Κιόι	Αντιστοιχεί, την περίοδο 1878-1912, σε τμήματα των Καζάδων Ορτά-Κιόι και Μουσταφά Πασα (μέρος του Ναχιέ Σελμπουκούν)

Επαρχία Σβίλεγκραντ (Svilengradsk a Okolija), 1915-1919	1 πόλη	51 χωριά	1 Σιδηροδρομικός Σταθμός και 1 μοναστήρι	Σβίλεγκραντ	Σχηματίστηκε από την Επαρχία Σβίλεγκραντ (είχε σχηματισθεί το 1913 από εδάφη που προσάρτησε η Βουλγαρία από τον Καζά Μουσταφά Πασά του Σαντζακιού Αδριανουπόλεως σύμφωνα με τη συνθήκη του Βουκορεστίου, και αποσπάστηκε από το Νομό Στάρα Ζαγκόρα [26 οικισμοί]) και από περιοχές που προσαρτήθηκαν στη Βουλγαρία από το Σαντζάκι Αδριανουπόλεως δυνάμει της βουλγαροοθωμανικής συνθήκης του 1915 (26 οικισμοί). Οι τελευταίες αντιστοιχούσαν σε τμήματα των Καζάδων Αδριανουπόλεως (τμήματα των Ναχιέδων Αντά, Τσόκε και Σκούταρι), Ορτά-Κιόι και Μουσταφά Πασά (τμήματα των Ναχιέδων Λέφκα και Τσιρμέν) της περιόδου 1878-1912. Οι οικισμοί ήταν οργανωμένοι σε 13 δήμους
	Αλάντα			Αλάντα	Σήμερα στη Βουλγαρία
	Ντεβέ-Ντερέ			Ντεβέ-Ντερέ	Σήμερα στη Βουλγαρία. Τμήμα του Δήμου αυτού ανήκει και στην Ελλάδα.
	Ντρίπτσεβο			Ντρίπτσεβο	Σήμερα στη Βουλγαρία
	Ενίγια			Ενίγια	Σήμερα στη Βουλγαρία
	Καρά-Χαντιρ			Καρά-Χαντιρ	Σήμερα στη Βουλγαρία
	Κοτσάς			Κοτσάς	Σήμερα στη Βουλγαρία
	Κουρτολέν			Κουρτολέν	Σήμερα στη Βουλγαρία
	Λέφκας			Λέφκας	Σήμερα στη Βουλγαρία
	Μεζέκ			Μεζέκ	Σήμερα στη Βουλγαρία. Τμήμα του Δήμου αυτού ανήκει και στην Ελλάδα
	Σβίλεγκραντ			Σβίλεγκραντ	Σήμερα στη Βουλγαρία
	Σκούταρι			Σκούταρι	Σήμερα στη Βουλγαρία
	Τσερμέν ή Ορμένιο			Τσερμέν	
	Μεζέκ			Μεζέκ	Δήμος Μεζέκ (Mezeska Obstina), 1915-1919. Πριν από το 1913 και ήδη από το 1878, το χωριό ανήκε στο Ναχιέ Τσιρμέν του Καζά Μουσταφά Πασά. Συστάθηκε το 1913, ανήκε στην Επαρχία Σβίλεγκραντ (Svilengradska Okolija) του Νομού Στάρα Ζαγκόρα. Το 1915, ο Δήμος Μεζέκ εντάχθηκε στην Επαρχία Σβίλεγκραντ του Νομού Αδριανουπόλεως. Σήμερα στη Βουλγαρία
		Καρά-Μπάγ ή Πετρωτά			Ανήκε κατά την περίοδο 1878-1912 στο Ναχιέ Τσιρμέν και είχε παραμείνει σε οθωμανικό έδαφος (Σαντζάκι Αδριανουπόλεως)

						μετά τη συνθήκη του Βουκουρεστίου (1913) έως τη βουλγαροοθωμανική Συνθήκη του 1915 που το ενέταξε στη Βουλγαρία
Νομός Γκιουμουλτζίνας (Gjumjuldjinski Okrag), 1913-1919	10 επαρχίες	9 πόλεις	805 χωριά	146 μαχαλάδες (mahali), 6 καλύβες (kolibi), 42 τσιφλίκια (ciflik) και 10 Σιδηροδρομικούς Σταθμούς.	Γκιουμουλτζίνα	Περίελαβε το μεγαλύτερο μέρος των εδαφών του οθωμανικού Βιλαετίου Αδριανουπόλεως της περιόδου 1878-1912 (το μεγαλύτερο τμήμα του Σαντζακίου Γκιουμουλτζίνας και τμήματα των Σαντζακίων Αδριανουπόλεως και Δεδέαγατς), εκτός από τον Καζά Κίρτζαλι (Kircali) και τμήματα του Καζά Μουσταφά Πασά (Mustafa Pasa) -που εντάχθηκαν στο Νομό Στάρα Ζαγκόρα (Stara Zagora) ως Επαρχίες Κίρτζαλι (Kardjali) και Σβίλενγκραντ (Svilengrad) αντίστοιχα- καθώς και τον Καζά Ρούπτσος (Rupcos), ο οποίος -ως Επαρχία Ντιοβλέν (Djovlen)- εντάχθηκε στον Νομό Φιλιππουπόλεως (Plovdiv). Διοικητικές μεταβολές συνέβησαν το 1915, λόγω της -σύμφωνα με την τότε βουλγαροοθωμανική συνθήκη- προσάρτησης στη Βουλγαρία τμημάτων του Καζά Αδριανουπόλεως και ολόκληρων των Καζάδων Διδυμοτείχου, Μουσταφά Πασά και Ορτά-Κιόι. Συστήθηκε Νομός Αδριανουπόλεως στον οποίο εντάχθηκε -αποσπασθείσα από το Νομό Γκιουμουλτζίνας- η Επαρχία Ορτά-Κιόι. Τα στοιχεία για τον αριθμό των οικισμών του νομού προέρχονται από επίσημη βουλγαρική πηγή του 1915
	Αστική Επαρχία Γκιουμουλτζίνας (Gjumjuldjinska gradska okolija), 1913-1919	1 πόλη		4 τσιφλίκια και 1 Σιδηροδρομικός Σταθμός	Γκιουμουλτζίνα	Αντιστοιχούσε σε τμήμα του Καζά Γκιουμουλτζίνας του Σαντζακίου Γκιουμουλτζίνας -και συγκεκριμένα στην περιοχή της πόλης της Γκιουμουλτζίνας- της περιόδου 1878-1912
	Επαρχία Γκιουμουλτζίνας (Gjumjuldjinska selska okolija),		223 χωριά	5 μαχαλάδες, 9 τσιφλίκια και 1 Σιδηροδρομικός Σταθμός	Γκιουμουλτζίνα	Αντιστοιχούσε στον κατά την περίοδο 1878-1912 οθωμανικό Καζά Γκιουμουλτζίνας. Περιλάμβανε 26 δήμους με έδρα αντίστοιχα χωριά
			Κιουτσούκ-Κιόι ή Κόσμιον		Κιουτσούκ-Κιόι	Αντιστοιχούσε σε τμήμα του κατά την περίοδο 1878-1912 Ναχιέ Σεχίρ (Sehir)

	Γκαργαλί- Σαριτζά ή Καλαμόκαστρον		Γκαργαλί Σαριτζά	Αντιστοιχούσε σε τμήμα του Ναχιέ Σεχίρ
	Σαπτσίχανε ή Σάππες		Σαπτσίχανε	Αντιστοιχούσε σε τμήμα του Ναχιέ Σαπχανέ
	Χεμιτλί ή Οργάνη		Χεμιτλί	Αντιστοιχούσε σε τμήμα του Ναχιέ Κουρά-ι Τζεντίν
	Ιρτζάν-Χισάρ ή Γρατηνή		Ιρτζάν-Χισάρ	Αντιστοιχούσε σε τμήματα των Ναχιέδων Σαπχανέ και Σεχίρ.
	Τερζί-Γιουρέν		Τερζί-Γιουρέν	Αντιστοιχούσε σε τμήμα του Ναχιέ Κουρά-ι Τζεντίντ. Σήμερα στη Βουλγαρία
	Ιρτζάν ή Αρίσβη		Ιρτζάν	Αντιστοιχούσε στ τμήμα του Ναχιέ Σάπχανε
	Τομρούκ-Κιόι ή Δοκός		Τομρούκ-Κιόι	Αντιστοιχούσε σε τμήματα των Ναχιέδων Κουρά -ι Τζεντίντ, Σάπχανε και Μαρωνείας
	Κοζλού-Κεμπίρ ή Αρριανά		Κοζλού-Κεμπίρ	Αντιστοιχούσε σε τμήματα των Ναχιέδων Σάπχανε και Κουρά-ι Τζεντίντ
	Ντεμίρ-Μπειλή ή Βέννα		Ντεμίρ-Μπειλή	Αντιστοιχούσε σε τμήμα του Ναχιέ Μαρωνίας
	Χατζηλάρ ή Προσκοηνυτές		Χατζηλάρ	Αντιστοιχούσε σε τμήμα του Ναχιέ Μαρωνίας
	Κουσλανλή ή Ευλαγανή		Κουσλανλή	Αντιστοιχούσε σε τμήματα των Ναχιέδων Μαρωνίας και Σεχίρ
	Τσαντιρλή ή Στρύμη		Τσαντιρλή	Αντιστοιχούσε σε τμήμα του Ναχιέ Μαρωνίας
	Καρά- Κουρτζαλή ή Κρωβυλή		Καρά- Κουρτζαλή	Αντιστοιχούσε σε τμήμα του Ναχιέ Μαρωνίας
	Γιασί-Κιόι ή Γιασμος		Γιασί-Κιόι	Αντιστοιχούσε σε τμήμα του Ναχιέ Γιασί
	Ορτατζή ή Αμβροσία		Ορτατζή	Αντιστοιχούσε σε τμήματα των Ναχιέδων Γιασί και Σεχίρ
	Μπουλάτ-Κιόι ή Ασώματος		Μπουλάτ-Κιόι	Αντιστοιχούσε σε τμήματα των Ναχιέδων Γιασί και Σεχίρ

		Ντερέ-Κιόι ή Πάνδροσος		Ντερέ-Κιόι	Αντιστοιχούσε σε τμήμα του Ναχιέ Σεχίρ
		Καρά-Μπουνάρ ή Γλυκόνερο		Καρά-Μπουνάρ	Αντιστοιχούσε σε τμήμα του Ναχιέ Σεχίρ.
		Γιαμπελή ή Αμάραντα		Γιαμπελή	Αντιστοιχούσε σε τμήμα του Ναχιέ Σεχίρ
		Τζαμπασλή		Τζαμπασλή	Αντιστοιχούσε σε τμήμα του Ναχιέ Σεϊχ-Τζουμαγιά. Σήμερα στη Βουλγαρία
		Σεϊχ-Τζουμαγιά		Σεϊχ-Τζουμαγιά	Αντιστοιχούσε σε τμήμα του Ναχιέ Σεϊχ-Τζουμαγιά
		Αχμέτ-Σπαχή		Αχμέτ-Σπαχή	Αντιστοιχούσε σε τμήμα του Ναχιέ Σεϊχ-Τζουμαγιά. Σήμερα στη Βουλγαρία
		Κίρκοβο		Κίρκοβο	Αντιστοιχούσε στο Ναχιέ Τσακάλ. Σήμερα στη Βουλγαρία
		Τζεμπίλ-Ογλάρ		Τζεμπίλ-Ογλάρ	Αντιστοιχούσε στο Ναχιέ Τζελεμπιέ. Σήμερα στη Βουλγαρία
		Χατίμπ-Ογλάρ		Χατίμπ-Ογλάρ	Αντιστοιχούσε στο Ναχιέ Κιρλί. Σήμερα στη Βουλγαρία
Επαρχία Νταρί-Ντερέ (Dariderens ka Okolija), 1913-1919	1 πόλη	63 χωριά	19 μαχαλάδες	Νταρί-Ντερέ	Αντιστοιχούσε στον Καζά Νταρί-Ντερέ του κατά την περίοδο 1878-1912 Σαντζακίου Γκιουμουλτζίνας
	Ακ-Μπουνάρ			Ακ-Μπουνάρ	Σήμερα στη Βουλγαρία
	Νταρί-Δερέ			Νταρί-Δερέ	Σήμερα στη Βουλγαρία
	Ελεχτσέ			Ελεχτσέ	Σήμερα στη Βουλγαρία
	Εμιρλέρ			Εμιρλέρ	Σήμερα στη Βουλγαρία
	Κιρλίκ			Κιρλίκ	Σήμερα στη Βουλγαρία
	Ουζούν-Ντερέ			Ουζούν-Ντερέ	Σήμερα στη Βουλγαρία
	Μαντάν			Μαντάν	Σήμερα στη Βουλγαρία
	Λιτζά ή Θερμαί			Λιτζά	Δήμος Λιτζά (Ladjanska Obstina), 1913-1919.Αντιστοιχούσε στον κατά την περίοδο 1878 - 1912 Ναχιέ Σαχίν του Καζά Νταρί-Ντερέ (Σαντζάκι Γκιουμουλτζίνας)
		Λιτζά και Μέμκοβο ή Μέδουσα			
			Αλάμοβτσι		
			Τζόβαντσι		Πιθανόν το σημερινό Γιαννοχώριον
			Γκόρνα-Μαχαλά		
		Σαρί-Γιαρ ή Κίδαρις			
	Ουγουρλή ή (;)		Ουγουρλή ή (;)		

	Σαχίν ή Εχίνος	Σαχίν ή Εχίνος		Σαχίν	Δήμος Σαχίν (Sahinska Okolija), 1913-1917. Αντιστοιχούσε στον κατά την περίοδο 1878 - 1912 Ναχιέ Σαχίν του Καζά Νταρί-Ντερέ (Σαντζάκι Γκιουμουλτζίνας)
		Αλμαλή ή Μελίβοια			
Σινίκοβο ή Σάτραι					
Καρά-Ολάν			Πιθανότατα τα σημερινά Άσκυρα		
Επαρχία Πασμακλή (Pasmaklijska Okolija), 1913-1919	1 πόλη	48 χωριά	114 μαχαλάδες	Πασμακλή	Αντιστοιχούσε στον οθωμανικό Καζά Αχή Τσελεμπί (Ahi Celebi) του Σαντζακίου Γκιουμουλτζίνας
	Γιανούζ-Ντερέ			Γιανούζ-Ντερέ	Σήμερα στη Βουλγαρία
	Αλαμί-Ντερέ			Αλαμί-Ντερέ	Σήμερα στη Βουλγαρία
	Άρδα			Άρδα	Σήμερα στη Βουλγαρία
	Γκόρνο Ντερέ-Κιόι			Γκόρνο Ντερέ-Κιόι	Σήμερα στη Βουλγαρία
	Ντόλνο Ντερέ-Κιόι			Ντόλνο Ντερέ-Κιόι	Σήμερα στη Βουλγαρία
	Καρλούκοβο			Καρλούκοβο	Σήμερα στη Βουλγαρία
	Λιτζά			Λιτζά	Σήμερα στη Βουλγαρία
	Λεβότσεβο			Λεβότσεβο	Σήμερα στη Βουλγαρία
	Παλάς			Παλάς	Σήμερα στη Βουλγαρία
	Πέτκοβο			Πέτκοβο	Σήμερα στη Βουλγαρία
	Ράϊκοβο			Ράϊκοβο	Σήμερα στη Βουλγαρία
	Σμιλιάν			Σμιλιάν	Σήμερα στη Βουλγαρία
	Σογιουτζήκ			Σογιουτζήκ	Σήμερα στη Βουλγαρία
	Τουζ-Μπουρούν			Τουζ-Μπουρούν	Σήμερα στη Βουλγαρία
	Τιρίν			Τιρίν	Σήμερα στη Βουλγαρία
	Ούστοβο			Ούστοβο	Σήμερα στη Βουλγαρία
Τσκομάκοβο			Τσκομάκοβο	Σήμερα στη Βουλγαρία	
Κόζλουτζα ή Κοτύλη	Βάλκοβο ή Αιμόνιον			Κόζλουτζα	Δήμος Κόζλουτζα (Kozludjanska Obstina), 1913-1919. Αντιστοιχούσε στον κατά την περίοδο 1878 - 1912 Ναχιέ Πασαβήκ του Καζά Αχή Τσελεμπί του Σαντζακίου Γκιουμουλτζίνας
	Ντεμπτζίκ ή Δημάριον				

		Κόζλουτζα και Πασοβήκ ή Πάχνη			
Επαρχία Ξάνθης (Ksantijaska Okolija), 1913-1919	1 πόλη	73 χωριά	1μαχαλά, 29 τσιφλίκια και 2 Σιδηροδρομικούς Σταθμούς	Ξάνθη	Αντιστοιχούσε στον κατά την περίοδο 1878 - 1912 Καζά της Ξάνθης του Σαντζακίου Γκιουμουλτζίνας
	Ατματζιλάρ ή Γέρακας			Ατματζιλάρ	
	Μπαλαμπανλή ή Βανιανόν			Μπαλαμπανλή	
	Μπολούστρα ή Αβδηρα			Μπολούστρα	
	Γκιοκτσιλέρ ή Σέλερον			Γκιοκτσιλέρ	Αντιστοιχεί σε τμήμα του κατά την περίοδο 1878 - 1912 Ναχιέ Σακάρ Καγιά (Sakar Kaya)
	Ενιτζέ ή Γενισέα			Ενιτζέ	Αντιστοιχεί σε τμήμα του Ναχιέ Γενισαίας
	Ινανλή ή Εύλαλον			Ινανλή	
	Ισγιορέν ή Ωραίο			Ισγιορέν	Αντιστοιχεί σε τμήμα του Ναχιέ Γιασί Ορέν
	Κηρετσιλέρ ή Χρύσα			Κηρετσιλέρ	
	Κογιούν-Κιόι ή Κιμμέρια			Κογιούν-Κιόι	
	Ξάνθη			Ξάνθη	
	Μουσαφακλή ή Φελώνη			Μουσαφακλή	
	Μουστάφτσεβο ή Μύκη			Μουστάφτσεβο	
	Οκτσιλάρ ή Τοζότες			Οκτσιλάρ	

	Επαρχία Εγρί-Ντερέ (Egriderenska Okolija), 1913-1919		69 χωριά		Εγρί-Δερέ	Αντιστοιχούσε στον Καζά Εγρί-Ντερέ του Σαντζακιού Γκιουμουλτζίνας. Σημερινή περιοχή Ardino του Νομού Kardjali της Βουλγαρίας
	Επαρχία Κοσού-Καβάκ (Kosukavaska Okolija), 1913-1919	1 πόλη	142 χωριά		Κοσού-Καβάκ	Αντιστοιχούσε στον Καζά Σουλτάν-Γερί (Sultan-Yeri: σημερινή περιοχή Krumovgrad του Νομού Kardjali της Βουλγαρίας)
	Επαρχία Ορτά-Κιόι (Ortakjojska Okolija), 1913-1915	1 πόλη	78 χωριά	6 μαχαλάδες	Ορτά-Κιόι	Αντιστοιχούσε στο μεγαλύτερο (προς τα δυτικά) τμήμα του Καζά Ορτά-Κιόι του Σαντζακιού Αδριανουπόλεως
	Επαρχία Ντεντέ-Αγάτς (Dedeagaska Okolija), 1913-1919	2 πόλεις	43 χωριά	1 μαχαλά και 5 Σιδηροδρομικούς Σταθμούς	Ντεντέ-Αγάτς	Αντιστοιχούσε -με εξαίρεση τη Σαμοθράκη που δεν υπήρξε ποτέ υπό βουλγαρική διοίκηση- στον Καζά Ντεντέ-Αγάτς του κατά την περίοδο 1878-1912 του Σαντζακιού Ντεντέ-Αγάτς
		Φερρών			Φερρών	
		Μπαλή-Κιόι ή Μέλια			Μπαλή-Κιόι	Αντιστοιχούσε σε τμήμα του κατά την περίοδο 1878-1912 Ναχιέ Φερρών του Καζά Ντεντέ-Αγάτς
		Ντεντέ-Αγάτς			Ντεντέ-Αγάτς	Αντιστοιχούσε με την πόλη του Ντεντέ-Αγάτς και τμήμα του παλαιού Ναχιέ Μάκρης
		Ντερμπέντ ή Αβάς			Ντερμπέντ	Αντιστοιχούσε σε τμήμα του Ναχιέ Ντογάν-Χισάρ
		Ντογάν-Χισάρ ή Αισύμη			Ντογάν-Χισάρ	Αντιστοιχούσε σε τμήμα του Ναχιέ Ντογάν-Χισαρ
		Ντομούζ Ντερέ ή Νίσα			Ντομούζ Δερέ	Αντιστοιχούσε σε τμήμα του Ναχιέ Ντογάν-Χισαρ
Ενί-Κιόι ή Ιανά ή Ντάμια				Ενί-Κιόι	Αντιστοιχούσε σε τμήμα του Ναχιέ Σαχινλέρ	
Λιτζά-Κιόι ή Λουτρός				Λιτζά-Κιόι	Αντιστοιχούσε σε τμήμα του Ναχιέ Σαχινλέρ	
Τσομπάν-Κιόι ή Σουκαραγή			Τσομπάν-Κιόι	Αντιστοιχούσε σε τμήμα του Ναχιέ Μάκρης		

	Σαχινλάρ ή Άνθεια			Σαχινλάρ	Αντιστοιχούσε σε τμήμα του Ναχιέ Σαχινλέρ
Επαρχία Σουφλίου (Soflijska Okolija), 1913-1919	1 πόλη	66 χωριά	6 καλύβια και 1 Σιδηροδρομικό Σταθμό	Σουφλί	Αντιστοιχούσε στο δυτικά του Έβρου τμήμα του κατά την περίοδο 1878-1912 Καζά Σουφλίου του Σαντζακίου Ντεντέ-Αγάτς
	Μπιντικλή ή Τυχερόν			Μπιντικλή	Αντιστοιχεί σε τμήμα του κατά την περίοδο 1878-1912 Ναχιέ Πετεκλή του Καζά Σουφλίου
	Γκολιάμ-Ντερβέντ ή Μεγάλο Δερείο			Γκολιάμ-Ντερβέντ	Αντιστοιχεί σε τμήματα των Ναχιέδων Ντερμπέντ και Κανμπερλέρ-ι Μπαλά
	Καβατζήκ ή Λευκίμη			Καβατζήκ	Αντιστοιχεί στο Ναχιέ Πισμάν και σε τμήμα του Ναχιέ Πετεκλή
	Καρά-Μπουνάρ ή Κουρνοφωλιά			Καρά-Μπουνάρ	Αντιστοιχεί σε τμήμα του Ναχιέ Πετεκλή
	Καγιατζήκ ή Κυριακή			Καγιατζήκ	Αντιστοιχεί σε τμήμα του Ναχιέ Ντερμπέντ
	Μάλικ-Ντερβέντ ή Μικρό Δερείο			Μάλικ-Ντερβέντ	Αντιστοιχεί σε τμήματα των Ναχιέδων Ντερμπέντ και Κανμπερλέρ-ι Μπαλά
	Μεχρικός ή Κέχρος			Μεχρικός	Αντιστοιχεί σε τμήμα του Ναχιέ Κανμπερλέρ-ι Μπαλά
	Σουφλί			Σουφλί	Αντιστοιχεί σε περί την πόλη του Σουφλίου τμήμα του Καζά Σουφλίου

Πηγή: *Θρακικός Ηλεκτρονικός Θησαυρός*, Συντάκτης: Κονόρτας Π., Λήμματα: *Αδριανουπόλεως Επαρχία αγροτική (1915-1919)* (νεοελληνική εποχή), *Odrin (selska Okolija) (1915-1919)*, *Odrinska selska Okolija (1915-1919)*, <http://www.xanthi.ilsp.gr/thraki/history/his.asp?periochid=N0094> (21-11-2007, 08:30)· *Αδριανουπόλεως Νομός (1915-1919)* (νεοελληνική εποχή), *Odrin (Okrag) (1915-1919)*, *Odrinski Okrag (1915-1919)*, <http://www.xanthi.ilsp.gr/thraki/history/his.asp?periochid=N0092> (21-11-2007, 08:30)· *Γκιουμουλτζίνας Επαρχία αγροτική (1913-1919)* (νεοελληνική εποχή), *Gjumjuldjina (selska Okolija) (1913-1919)*, *Gjumjuldjinska selska Okolija (1913-1919)*, <http://www.xanthi.ilsp.gr/thraki/history/his.asp?periochid=N0081> (21-11-2007, 08:30)· *Γκιουμουλτζίνας Επαρχία αστική (1913-1919)* (νεοελληνική εποχή), *Gjumjuldjina (Okolija gradska) (1913-1919)*, *Gjumjuldjinska gradska Okolija (1913-1919)*, <http://www.xanthi.ilsp.gr/thraki/history/his.asp?periochid=N0082> (21-11-2007, 08:30)· *Γκιουμουλτζίνας Νομός (1913-1919)* (νεοελληνική εποχή), *Gjumjuldjina (Okrag) (1913-1919)*, *Gjumjuldjinski Okrag (1913-1919)*, <http://www.xanthi.ilsp.gr/thraki/history/his.asp?periochid=N0080> (21-11-2007, 08:30)· *Νταρί Ντερέ Επαρχία (1913-1919)* (νεοελληνική εποχή), *Dari Dere (Okolija) (1913-1919)*, *Dariderenska Okolija (1913-1919)*, <http://www.xanthi.ilsp.gr/thraki/history/his.asp?periochid=N0083> (21-11-2007, 08:30)· *Ντεντέ-Αγάτς Επαρχία (1913-1919)* (νεοελληνική εποχή), *Dede-Agac (Okolija) (1913-1919)*, *Dedeagaska Okolija (1913-1919)*, <http://www.xanthi.ilsp.gr/thraki/history/his.asp?periochid=N0084> (21-11-2007, 08:30)· *Δεμερδές Δήμος (1915-1919)* (νεοελληνική εποχή), *Demerdes (Obstina) (1915-1919)*, *Demerdeska Obstina (1915-1919)*,

<http://www.xanthi.ilsp.gr/thraki/history/his.asp?perioxid=N0102> (21-11-2007, 08:30)· *Διδυμοτείχων Επαρχία (1915-1919)* (νεοελληνική εποχή), *Dimotika (Okolija) (1915-1919)*, *Dimotiska Okolija (1915-1919)*, <http://www.xanthi.ilsp.gr/thraki/history/his.asp?perioxid=N0095> (21-11-2007, 08:30), *Κόζλουτζα Δήμος (1913-1919)* (νεοελληνική εποχή), *Kozludja (Obstina) (1913-1919)*, *Kozludjanska Obstina (1913-1919)*, <http://www.xanthi.ilsp.gr/thraki/history/his.asp?perioxid=N0088> (21-11-2007, 08:30)· *Λιτζά Δήμος (1913-1919)* (νεοελληνική εποχή), *Ladja (Obstina) (1913-1919)*, *Ladjanska Obstina (1913-1919)*, <http://www.xanthi.ilsp.gr/thraki/history/his.asp?perioxid=N0090> (21-11-2007, 08:30)· *Μεζέκ Δήμος (1915-1919)* (νεοελληνική εποχή), *Mezek (Obstina) (1915-1919)*, *Mezeska Obstina (1915-1919)*, <http://www.xanthi.ilsp.gr/thraki/history/his.asp?perioxid=N0099> (21-11-2007, 08:30)· *Μποσνά-Κιόι Δήμος (1915-1919)* (νεοελληνική εποχή), *Bosna kjoj (Obstina) (1915-1919)*, *Bosna- kjojska Obstina (1915-1919)*, <http://www.xanthi.ilsp.gr/thraki/history/his.asp?perioxid=N0101> (21-11-2007, 08:30)· *Ξάνθης Επαρχία (1913-1919)* (νεοελληνική εποχή), *Ksanti (Okolija) (1913-1919)*, *Ksantijska Okolija (1913-1919)*, *Skeca (Okolija) (1913-1919)*, *Skecenska Okolija (1913-1919)*, <http://www.xanthi.ilsp.gr/thraki/history/his.asp?perioxid=N0085> (21-11-2007, 08:30)· *Ορτά-Κοί Επαρχία (1915-1919)* (νεοελληνική εποχή), *Orta kjoj (Okolija) (1915-1919)*, *Ortakjojska Okolija (1915-1919)*, <http://www.xanthi.ilsp.gr/thraki/history/his.asp?perioxid=N0097> (21-11-2007, 08:30)· *Πασμακλή Επαρχία (1913-1919)* (νεοελληνική εποχή)· *Pasmakli (Okolija) (1913-1919)*, *Pasmaklijska Okolija (1913-1919)*, <http://www.xanthi.ilsp.gr/thraki/history/his.asp?perioxid=N0086> (21-11-2007, 08:30)· *Σαχίν Δήμος (1913-1919)* (νεοελληνική εποχή), *Sahin (Okolija) (1913-1919)*, *Sahinska Okolija (1913-1919)*, <http://www.xanthi.ilsp.gr/thraki/history/his.asp?perioxid=N0091> (21-11-2007, 08:30)· *Σβίλενγκραντ Επαρχία (1915-1919)* (νεοελληνική εποχή), <http://www.xanthi.ilsp.gr/thraki/history/his.asp?perioxid=N0096> (21-11-2007, 08:30)· *Σουφλίου Επαρχία (1913-1919)* (νεοελληνική εποχή), *Soflu (Okolija) (1913-1919)*, *Soflijska Okolija (1913-1919)*, <http://www.xanthi.ilsp.gr/thraki/history/his.asp?perioxid=N0087> (21-11-2007, 08:30).

Παρατηρήσεις: α) Τα ονόματα των οικισμών αναγράφονται όπως συγκεντρώθηκαν από τον *Θρακικό Ηλεκτρονικό Θησαυρό*. Επεμβάσεις έχουν γίνει στις περιπτώσεις των οικισμών όπως Μποσνάκιοϊ, το οποίο μεταγράφηκε σε Μποσνά-Κιόι.

β) Οι οικισμοί με σλαβικό ή τουρκικό όνομα, όταν αυτό ακολουθείται από το αντίστοιχο ελληνικό, βρίσκονται εντός της σημερινής ελληνικής επικράτειας. Για παράδειγμα το Μάλικ-Ντερβέντ ή Μικρό Δερείο. Σε οποιεσδήποτε άλλες περιπτώσεις, αυτό αναγράφεται στη στήλη των παρατηρήσεων.

Πίνακας 5. Διοικητική διάκριση της Διασυμμαχικής Θράκης (1919-1920)

Βουλγαρική παρχία ή Δήμος	Περιφέρεια ή Κύκλος (Cercle) Διασυμμαχικής Θράκης	Διαμέρισμα (District) Διασυμμαχικής Θράκης	Κοινότητα (Commune) Διασυμμαχικής Θράκης	Παρατηρήσεις		
Νομός Αδριανουπόλεως (Odrinski Okrag)	Κάρα-Αγάτς	Κάρα-Αγάτς	Μπές-Τεπέ & Τσιρμέν	Σύμφωνα με τους όρους της Συνθήκης του Νεϊγύ (1919), η Βουλγαρία εκκένωσε -όσον αφορά στις περιοχές του Νομού Αδριανουπόλεως- τα δυτικά και ανατολικά (σε βάθος 2 χλμ.) του Έβρου εδάφη που είχε προσαρτήσει το 1915		
Αγροτική Επαρχία Αδριανουπόλεως (Odrinska selska Okolija)		Ντμετόκα				
Επαρχία Ντεμοτικών (Dimotiska Okolija)		Κάρα-Αγάτς				
Επαρχία Σουφλίου (Soflijska Okolija)		Ντμετόκα				
Επαρχία Σβίλεγκαντ (Svilengradska Okolija)		Σουφλίου				
Επαρχία Ορτά-Κιόι (Ortakjojska Okolija)		Κάρα-Αγάτς				
Δήμος Ντεμερντέ (Demerdeska Obstina)		Κάρα-Αγάτς				
Δήμος Μεζέκ (Mezeska Obstina)		Κάρα-Αγάτς			Ντεμερντέ	
Δήμος Μποσνά-Κιόι (Bosna- kjojska Obstina)		Κάρα-Αγάτς			Τσιρμέν	Πρόκειται μόνο για το χωριό Καρά-Μπάα
Νομός Γκιουμουλτζίνας (Gjumjudjinski Okrag)		Κάρα-Αγάτς			Μποσνά-Κιόι	Σύμφωνα με τη Συνθήκη του Νεϊγύ (1919), η Βουλγαρία εκχώρησε στους Συμμάχους και την περιοχή του Δήμου Μποσνά-Κιόι μαζί με όλα τα δυτικά και ανατολικά- του Έβρου εδάφη που είχε προσαρτήσει το 1915
		Γκιουμουλτζίνας				
		Γκιουμουλτζίνας			Ξάνθης	
	Ντεντέ-Αγάτς					
	Σουφλίου					
Επαρχία Νταρί-Ντερέ (Dariderenska Okolija)	Ξάνθης			Τμήμα της πρώην Επαρχίας Νταρί-Ντερέ με τους Δήμους Σλίτζα ή Λιτζά, Ουγουρλί και Σαχίν αποσπάστηκε από τη Βουλγαρία και - σύμφωνα με τους όρους της Συνθήκης του Νεϊγύ- εντάχθηκε στη Διασυμμαχική Θράκη (Κοινότητες Σαχίν, Ογουρλί, Καλαπερτζί και Σλίτζα ή Λιτζά)		
Επαρχία Ντεντέ-Αγάτς (Dedeagaska Okolija)	Ντεντέ-Αγάτς					
Επαρχία Ξάνθης (Ksantijska Okolija)	Ξάνθης			Σχημάτισε -με τμήματα των πρώην Επαρχιών Νταρί-Ντερέ, Πασμακλή και την Αγροτική Επαρχία Γκιουμουλτζίνας το Διαμέρισμα Ξάνθης με έδρα την Ξάνθη		
Επαρχία Πασμακλή (Pasmaklijska Okolija)	Ξάνθης					
Αγροτική Επαρχία	Γκιουμουλτζίνας					

Γκιουμουλτζίνας (Gjumjuldjinska selska		Γκιουμουλτζίνας		
Αστική Επαρχία Γκιουμουλτζίνας (Gjumjuldjinska gradska Okolija)		Ξάνθης	Κόζλουτζα	
Δήμος Κόζλουτζα (Kozludjanska Obstina)		Ξάνθης	Λίτζα ή Σλίτζα	
Δήμος Λίτζα ή Σλίτζα (Ladjanska Obstina)				
Δήμος Σαχίν (Sahinska Okolija)		Ξάνθης	Σαχίν	

Πηγή: *Θρακικός Ηλεκτρονικός Θησαυρός*, Συντάκτης: Κονόρτας Π., Λήμματα: *Αδριανουπόλεως Επαρχία αγροτική (1915-1919)* (νεοελληνική εποχή), *Odrin (selska Okolija) (1915-1919)*, *Odrinska selska Okolija (1915-1919)*, <http://www.xanthi.ilsp.gr/thraki/history/his.asp?perioxid=N0094> (21-11-2007, 08:30)· *Αδριανουπόλεως Νομός (1915-1919)* (νεοελληνική εποχή), *Odrin (Okrag) (1915-1919)*, *Odrinski Okrag (1915-1919)*, <http://www.xanthi.ilsp.gr/thraki/history/his.asp?perioxid=N0092> (21-11-2007, 08:30)· *Γκιουμουλτζίνας Επαρχία αγροτική (1913-1919)* (νεοελληνική εποχή), *Gjumjuldjina (selska Okolija) (1913-1919)*, *Gjumjuldjinska selska Okolija (1913-1919)*, <http://www.xanthi.ilsp.gr/thraki/history/his.asp?perioxid=N0081> (21-11-2007, 08:30)· *Γκιουμουλτζίνας Επαρχία αστική (1913-1919)* (νεοελληνική εποχή), *Gjumjuldjina (Okolija gradska) (1913-1919)*, *Gjumjuldjinska gradska Okolija (1913-1919)*, <http://www.xanthi.ilsp.gr/thraki/history/his.asp?perioxid=N0082> (21-11-2007, 08:30)· *Γκιουμουλτζίνας Νομός (1913-1919)* (νεοελληνική εποχή), *Gjumjuldjina (Okrag) (1913-1919)*, *Gjumjuldjinski Okrag (1913-1919)*, <http://www.xanthi.ilsp.gr/thraki/history/his.asp?perioxid=N0080> (21-11-2007, 08:30)· *Δαρί Δερέ Επαρχία (1913-1919)* (νεοελληνική εποχή), *Dari Dere (Okolija) (1913-1919)*, *Dariderenska Okolija (1913-1919)*, <http://www.xanthi.ilsp.gr/thraki/history/his.asp?perioxid=N0083> (21-11-2007, 08:30)· *Δεδέ-Αγάτς Επαρχία (1913-1919)* (νεοελληνική εποχή), *Dede-Agac (Okolija) (1913-1919)*, *Dedeagaska Okolija (1913-1919)*, <http://www.xanthi.ilsp.gr/thraki/history/his.asp?perioxid=N0084> (21-11-2007, 08:30), *Δεμερδές Δήμος (1915-1919)* (νεοελληνική εποχή), *Demerdes (Obstina) (1915-1919)*, *Demerdeska Obstina (1915-1919)*, <http://www.xanthi.ilsp.gr/thraki/history/his.asp?perioxid=N0102> (21-11-2007, 08:30), *Διδυμοτείχων Επαρχία (1915-1919)* (νεοελληνική εποχή), *Dimotika (Okolija) (1915-1919)*, *Dimotiska Okolija (1915-1919)*, <http://www.xanthi.ilsp.gr/thraki/history/his.asp?perioxid=N0095> (21-11-2007, 08:30)· *Κόζλουτζα Δήμος (1913-1919)* (νεοελληνική εποχή), *Kozludja (Obstina) (1913-1919)*, *Kozludjanska Obstina (1913-1919)*, <http://www.xanthi.ilsp.gr/thraki/history/his.asp?perioxid=N0088> (21-11-2007, 08:30), *Λιτζά Δήμος (1913-1919)* (νεοελληνική εποχή), *Ladja (Obstina) (1913-1919)*, *Ladjanska Obstina (1913-1919)*, <http://www.xanthi.ilsp.gr/thraki/history/his.asp?perioxid=N0090> (21-11-2007, 08:30)· *Μεζέκ Δήμος (1915-1919)* (νεοελληνική εποχή), *Mezek (Obstina) (1915-1919)*, *Mezeska Obstina (1915-1919)*, <http://www.xanthi.ilsp.gr/thraki/history/his.asp?perioxid=N0099> (21-11-2007, 08:30)· *Μποσνά-Κιόι Δήμος (1915-1919)* (νεοελληνική εποχή), *Bosna kjoj (Obstina) (1915-1919)*, *Bosna- kjojska Obstina (1915-1919)*, <http://www.xanthi.ilsp.gr/thraki/history/his.asp?perioxid=N0101> (21-11-2007, 08:30)· *Ξάνθης Επαρχία (1913-1919)* (νεοελληνική εποχή), *Ksanti (Okolija) (1913-1919)*, *Ksantijska Okolija (1913-1919)*, *Skeka (Okolija) (1913-1919)*, *Skecenska Okolija (1913-1919)*, <http://www.xanthi.ilsp.gr/thraki/history/his.asp?perioxid=N0085> (21-11-2007, 08:30)· *Ορτά-Κοϊ Επαρχία (1915-1919)* (νεοελληνική εποχή), *Orta kjoj (Okolija) (1915-1919)*, *Ortakjojska Okolija (1915-1919)*, <http://www.xanthi.ilsp.gr/thraki/history/his.asp?perioxid=N0097> (21-11-2007, 08:30)· *Πασμακλή Επαρχία (1913-1919)* (νεοελληνική εποχή), *Pasmakli (Okolija) (1913-1919)*, *Pasmaklijska Okolija (1913-1919)*, <http://www.xanthi.ilsp.gr/thraki/history/his.asp?perioxid=N0086> (21-11-2007, 08:30)· *Σαχίν Δήμος (1913-1919)* (νεοελληνική εποχή), *Sahin (Okolija) (1913-1919)*, *Sahinska Okolija (1913-1919)*, <http://www.xanthi.ilsp.gr/thraki/history/his.asp?perioxid=N0091> (21-11-2007, 08:30)· *Σβίλεγκραντ Επαρχία (1915-1919)*

(νεοελληνική εποχή), <http://www.xanthi.ilsp.gr/thraki/history/his.asp?perioxhid=N0096> (21-11-2007, 08:30)· *Σουφλίου Επαρχία (1913-1919)* (νεοελληνική εποχή), *Soflu (Okolija) (1913-1919)*, *Soflijska Okolija (1913-1919)*, <http://www.xanthi.ilsp.gr/thraki/history/his.asp?perioxhid=N0087> (21-11-2007, 08:30)· Altinoff I. (1921), *La Thrace Interallièe*, Sofia: Imprimeriè de la Cour, σσ.167-174.

Πίνακας 6. Διοικητική οργάνωση Διασυμμαχικής Θράκης (1919-1920)

Γενικός Διοικητής Θράκης		
Στρατιωτικός Διοικητής	Πολιτικός Διοικητής	
	Στρατιωτικά Όργανα	Πολιτικά Όργανα
Επιτελείο 76 ^{ης} Μεραρχίας Πεζικού & υπηρεσίες της μεραρχίας αυτής	Διεύθυνση Διοικητικών και Πολιτικών Υποθέσεων	1. Ανώτατο Διοικητικό Συμβούλιο μαζί με Διαρκή Επιτροπή 2. Διευθύνσεις των Διαφόρων Διοικητικών Υπηρεσιών
Επιτελείο Περιφέρειας	Περιφέρεια Πολιτικό και Διοικητικό Γραφείο	
Επαρχίες		
Στρατιωτικοί Διοικητές	Στρατιωτικά και Διοικητικά Γραφεία τους	Πολιτικοί Διοικητές, υπάλληλοι διαφόρων υπηρεσιών
Κοινότητες		
		Δήμαρχοι και Δημοτικά Συμβούλια

Πηγή: Ι.Α.Υ.Ε. 1920/152.2, Φάκελος Θράκης (Ιούνιος-Δεκέμβριος), ΙΧ. Γενικό Στρατηγείο, Επιτελείο, Γραφείο ΙΙ, Τμήμα Πολιτικών Υποθέσεων, Εμπιστευτικό, αρ. πρωτ. 18051/243, 28-12-1919. Προς: Υπουργείο Εξωτερικών και Υπ. Στρατιωτικών, (Μετάφραση: Κυβέρνηση Δυτικής Θράκης, Επιτελείο, Πολιτικό Γραφείο & Πολιτικών Υποθέσεων, Γ.Σ. 18-12-1919).

Πίνακας 7. Στρατιωτικοί, πολιτικοί διοικητές και βοηθοί πολιτικών διοικητικών Διασυμμαχικής Θράκης (1919-1920)

Στρατιωτικοί Διοικητές	Θέση	Πολιτικοί Διοικητές	Θέση	Βοηθοί Πολιτικών Διοικητών	Θέση
Στρατηγός Λεοναρδόπουλος	Στρατιωτικός Διοικητής Κύκλου Ξάνθης	-	-	-	-
Συνταγματάρχης Doré	Στρατιωτικός Διοικητής Κύκλου Γκιουμουλτζίνας	-	-	-	-
Συνταγματάρχης Roundeney	Στρατιωτικός Διοικητής Κύκλου Κάρα-Αγάτς	Κασίμ Μπέης	Πολιτικός Διοικητής Διαμερίσματος Κάρα-Αγάτς	Σνόκ	Βοηθός Πολιτικού Διοικητή Διαμερίσματος Κάρα-Αγάτς
Συνταγματάρχης Vicg	Στρατιωτικός Διοικητής Διαμερίσματος Ξάνθης	Μουτεβελής Γεώργιος	Πολιτικός Διοικητής Διαμερίσματος Ξάνθης	Δράμαλης Μεχμέτ	Βοηθός Πολιτικού Διοικητή Διαμερίσματος Ξάνθης
Ταγματάρχης Rabut	Στρατιωτικός Διοικητής Διαμερίσματος Γκιουμουλτζίνας	Αρίφ Ζαδέ Αρίφ	Πολιτικός Διοικητής Διαμερίσματος Γκιουμουλτζίνας	Βουτιάδης Δημήτριος	Βοηθός Πολιτικού Διοικητή Διαμερίσματος Γκιουμουλτζίνας
Ταγματάρχης Faure	Στρατιωτικός Διοικητής Διαμερίσματος Ντεντέ-Αγάτς	Σιότης	Πολιτικός Διοικητής Διαμερίσματος Ντεντέ-Αγάτς	Χατζή Ζαρέφ Μπέης	Βοηθός Πολιτικού Διοικητή Διαμερίσματος Ντεντέ-Αγάτς
Ταγματάρχης Berger	Στρατιωτικός Διοικητής Διαμερίσματος Σοφουλού	Ναζίμ Μπέης	Πολιτικός Διοικητής Διαμερίσματος Σοφουλού	Σπυριδωνίδης	Βοηθός Πολιτικού Διοικητή Διαμερίσματος Σοφουλού
Ταγματάρχης Cornet	Στρατιωτικός Διοικητής Διαμερίσματος Ντμετόκα	Ναούμ Φερρέος	Πολιτικός Διοικητής Διαμερίσματος Ντμετόκα	Σαλίφ Μπέης	Βοηθός Πολιτικού Διοικητή Διαμερίσματος Ντμετόκα

Πηγή: Γεραγός Κ. (1925), *Αναμνήσεις εκ Θράκης, 1920-1922*, Εν Αθήναις: Τυπογραφείον Εστίας, σσ. 61-62· Altinoff I. (1921), *La Thrace Interalliée*, Sofia: Imprimeriè de la Cour, σ. 34.

Πίνακας 8. Οργανωτική Διάρθρωση Γενικής Διοίκησης Θράκης

Χρονολογία Εφαρμογής	Ανώτατη Βαθμίδα Διοίκησης	2 ^η Βαθμίδα Διοίκησης	3 ^η Βαθμίδα Διοίκησης	Παρατηρήσεις	
Δεκέμβριος 1920 – Ιούνιος 1921	Κεντρική Υπηρεσία (Γενικός Διοικητής)	Γενική Γραμματεία (Γενικός Γραμματέας)			
		Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων			
		Διεύθυνση Δικαιοσύνης			
		Διεύθυνση Εσωτερικής Διοικήσεως/Διεύθυνση Εσωτερικών [μετονομάστηκε από τον Χ. Βοζίκη, Ιούνιος 1921]	Τμήμα Διοικητικό		
			Τμήμα Τοπικής Διοικήσεως		
			Τμήμα Δημόσιας Υγείας		
			Γραφείο Αντιγραφής και Αρχείου		
			Τμήμα Μουσουλμανικών Υποθέσεων	Ιδρύθηκε από τον Χ. Βοζίκη (Ιούνιος 1921)	
		Διεύθυνση Οικονομικών Υπηρεσιών	Τμήμα Άμεσων Φόρων		
			Τμήμα Έμμεσων Φορών και Μονοπωλίων		
			Τμήμα Τελωνειακό		
			Τμήμα Λογιστικό και Ταμείο		
			Γραφείο Αντιγραφής και Αρχείου		
		Διεύθυνση Δημοσίων Έργων			
		Διεύθυνση Τ.Τ.Τ.			
		Διεύθυνση Γεωργίας και Εποικισμού			
		Διεύθυνση Περιθάλψεως			
		Διεύθυνση Δημοσίων Κτημάτων, Δασών και Εθνικής Οικονομίας			
		Διεύθυνση Δημόσιας Εκπαίδευσης			
		Τμήμα Ηλεκτρομηχανολογίας			
		Τμήμα Επισιτισμού			
		Τμήμα Διεκπεραιώσεως και Πρωτοκόλλου			
		Γραφείο Ειδικού Λογιστηρίου			
		Ιδιαίτερο Γραφείο Γενικού Διοικητού			
		Διοίκηση των εν Θράκης Υπηρεσιών	Γενική Γραμματεία	Η Γενική Γραμματεία, η Διεύθυνση Προσωπικού και το Τμήμα Αναφορών και Πληροφοριών δεν λειτούργησαν ποτέ (Ιούνιος 1921-Οκτώβριος 1921)	
			Επιθεώρηση Νομαρχιών και Υποδιοικήσεων		
			Διεύθυνση Προσωπικού		
Γενική Διεύθυνση Γεωργίας	Τμήμα Αναφορών και Πληροφοριών				
	Γενική Επιθεώρηση των Γεωργικών Υπηρεσιών				
		Τμήμα Γεωργίας και			

			Εποικισμού	
			Τμήμα Δασών	
			Τμήμα Τεχνικό	
			Τμήμα Γεωργικής Οικονομίας	
			Τμήμα Διοικητικό	
Ιούνιος 1921 - Ιούνιος 1922		Γνωμοδοτικό Συμβούλιο Γεωργίας και Δασών		Η παραπάνω διοικητική δομή διατηρήθηκε ενισχυμένη από τα σχετικά συμβούλια και τις επιτροπές
		Γνωμοδοτικό Συμβούλιο Εθνικής Οικονομίας		
		Επιτροπή Επισιτισμού		
		Γνωμοδοτικό Συμβούλιο Προσωπικού		
		Επιτροπή επί των Προμηθειών		
Ιούνιος 1922-		Γνωμοδοτικό Συμβούλιο Εκπαιδεύσεως		Η κάθε διεύθυνση διακρινόταν και στα αντίστοιχα τμήματα της
		Γενική Γραμματεία (Γενικός Γραμματέας)		
		Διεύθυνση Εσωτερικών		
		Διεύθυνση Θρησκευμάτων και Εκπαιδεύσεως		
		Διεύθυνση Οικονομικών		
		Διεύθυνση Γεωργίας και Εποικισμού		
		Διεύθυνση Δημοσίων Έργων		
		Διεύθυνση Τ.Τ.Τ.		
		Διεύθυνση Υγιεινής και Κοινωνικής Πρόνοιας		
		Τμήμα Εθνικής Οικονομίας και Επισιτισμού		
		Ειδικό Λογιστήριο		
		Ιδιαίτερο Γραφείο Υπουργού Γενικού Διοικητού		

Πηγή: Γέραγας Κ. (1925), *Αναμνήσεις εκ Θράκης, 1920-1922*, Εν Αθήναις: Τυπογραφείον Εστίας, σσ. 117-120

Παρατήρηση: Η διοικητική δομή της Γενικής Διοίκησης Θράκης συμπληρωνόταν από 48 Γραμματείς, 4 Λογιστές, 3 Μηχανικούς, 2 Διερμηνείς, 90 Γραφείς και Δακτυλογράφους, 2 Οδηγούς Αυτοκινήτων, 36 Κλητήρες και 9 Καθαρίστριες (Δεκέμβριος 1920-Ιούνιος 1921). Ο αριθμός τους μεταβλήθηκε κατά τις επόμενες Περιόδους ανάλογα με τις ανάγκες της διοίκησης.

Πίνακας 9. Γενικοί Διοικητές Θράκης (1920-1949)

Όνοματεπώνυμο	Διάρκεια άσκησης του αξιώματος	Παρατηρήσεις
Σακτούρης Αντώνιος	02-09-1920 έως ;	Αρχικά διορίστηκε ως Ύπατος Αρμοστής Θράκης τον Ιούνιο του 1920 και εν συνεχεία ως Γενικός Διοικητής Θράκης
Ευδάκης (:)	Δεκέμβριος 1920-Ιούνιος 1921	-
Βοζίκης Χαράλαμπος	(Ιούνιος 1921)16-06-1922 έως 28-03-1922	Διορίστηκε με το βαθμό του υπουργού. Η θητεία σύμφωνα με τον Κ. Γέραγα (1926) ξεκίνησε το καλοκαίρι του 1921.
Δάσιος Σπυρίδων	1922 έως ;	Διορίστηκε με το βαθμό του υπουργού
Μπουμπούλης Γεώργιος	1924 έως ;	-
Κουρτίδης Κωνσταντίνος	1924-1925 έως ;	-
Ζαφειρόπουλος Μ.	1927 έως ;	-
Θεοφύλακτος Θ.	13-08-1928 έως 07-06-1929	Διορίστηκε με το βαθμό του υπουργού, παράλληλα διατέλεσε μέλος του Υπουργικού Συμβουλίου
Κακουλίδης Γεώργιος	06-06-1929 έως 16-12-1929 και 16-12-1929 έως 22-12-1930	Διορίστηκε με το βαθμό του υπουργού και στις δύο κυβερνήσεις Βενιζέλου το 1929
Καλογεράς Ιωάννης	22-12-1930 έως 26-05-1932	Διορίστηκε με το βαθμό του υπουργού
Τζεργιάς Νικόλαος	16-05-1932 έως 05-06-1932	Διορίστηκε με το βαθμό του υφυπουργού
Φλωράς Δημήτριος	05-06-1932 έως 04-11-1932	Διορίστηκε με το βαθμό του υπουργού
Λεοντίδης Νικόλαος	25-11-1932 έως 16-01-1933	Διορίστηκε με το βαθμό του υπουργού
Ζερβός Γεώργιος	16-11-1933 έως 06-03-1933	Διορίστηκε με το βαθμό του υπουργού
Μαντάς Μιλτιάδης	10-03-1933 έως 20-03-1935	Διορίστηκε με το βαθμό του υπουργού
Αργυρόπουλος Γεώργιος	19-07-1935 έως 10-11-1935	Διορίστηκε με το βαθμό του υπουργού
Νικολαΐδης-(Σουλιώτης) Αθανάσιος	28-11-1935 έως 03-06-1936	Διορίστηκε με το βαθμό του υπουργού
Καβδάς Περικλής	02-06-1936 έως	Διορίστηκε με το βαθμό του

	03-05-1939	υπουργού
Καλαντζής Ευάγγελος	30-10-1939 έως 17-04-1941	Διορίστηκε με το βαθμό του υφυπουργού
Λαζαρίδης Ι.	1940 έως ;	-
Κοτζιάς Κωνσταντίνος	11-03-1941 έως (;)	Διορίστηκε ως Υπουργός Διοικητής Πρωτεύουσας με καθήκοντα Γενικού Διοικητού Θράκης
Παπαθανάσης Αθανάσιος	07-03-1945 έως 11-06-1945	Διορίστηκε με το βαθμό του υφυπουργού
Ρουχωτάς Χαράλαμπος	11-06-1945 έως 26-11-1945	Διορίστηκε με το βαθμό του υφυπουργού
Μαυρογορδάτος Μιχαήλ	15-12-1945 έως 04-04-1946	Διορίστηκε με το βαθμό του υφυπουργού
Γουλόπουλος Χρήστος	25-04-1946 έως 02-10-1946, 02-10-1946 έως 24-01-1947	Αρχικά διορίστηκε με το βαθμό του υπουργού, αργότερα με το βαθμό του υφυπουργού
Παναγιωτόπουλος Νικόλαος	26-11-1948 έως 30-06-1949	Διορίστηκε με το βαθμό του υφυπουργού
Ξηροντούρης Ζ.	1949 έως την κατάργηση της Γ. Δ. Θράκης (Ιανουάριος 1949)	-

Πηγή: Στοιχεία από το αρχειακό υλικό που επεξεργάστηκε. Επίσης, Ελληνική Δημοκρατία, Γενική Γραμματεία της Κυβέρνησης, *Κυβερνήσεις από το 1909 ως σήμερα*, στο <http://www.ggk.gr/governments.php?ord=num> (15-09-2009, 11.30 π.μ.): Φ.Ε.Κ. 30-11-1939, αρ. φύλλου 461, Διάταγμα «Περί διορισμού Υφυπουργού Γενικού Διοικητού Θράκης του κ. Ευάγγελου Καλαντζή»-*Ελευθερουδάκη Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό*, (χ.η.), Εν Αθήναις: Εκδοτικός Οίκος "Ελευθερουδάκης" Α.Ε. στα αντίστοιχα λήμματα. *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, (1927-), Αθήναι: Π. Γ. Μακρής & "Πυρσός" Ανώνυμος Εταιρεία Εκδόσεων και Γραφικών Τεχνών· Γεραγιάς Κ. (1925), *Αναμνήσεις εκ Θράκης, 1920-1922*, Εν Αθήναις: Τυπογραφείον Εστίας Θρακική Στοά (1932), *Λεύκωμα Θράκης-Μακεδονίας*, Κομοτηνή: Αργ. Δρακόπουλος-Τύποις Απ. Αντωνιάδου.

Πίνακας 10. Διοικητική Διαίρεση Γενικής Διοίκησης Θράκης (1920-1922)

Νομός	Υποδιοίκηση	Πρωτεύουσα	Αριθμός Οικισμών
Αδριανουπόλεως	Αδριανουπόλεως	Αδριανούπολις	77
	Δρογγύλιου	Δρογγύλιον	56
	Μακράς Γέφυρας	Μακρά Γέφυρα	70
	Νίκης	Νίκη	26
Έβρου	Αίνου	Αίνος	21
	Αλεξανδρουπόλεως	Αλεξανδρούπολις	40
	Διδυμοτείχου	Διδυμότειχον	46
	Κύψελων	Κύψελα	29
	Σουφλίου	Σουφλί	67
Καλλιπόλεως	Καλλιπόλεως	Καλλίπολη	11
	Κισσάνης	Κισσάνη	55
	Μάδυτου	Μάδυτος	19
	Περιστάσεως	Περίστασις	28
Ραιδεστού	Μαλγάρων	Μάλγαρα	85
	Μυριόφυτου	Μυριόφυτον	16
	Ραιδεστού	Ραιδεστός	64
	Σηλύβριας	Σηλύβρια	24
	Τυρολόης	Τυρολόη	37
	Χαριουπόλεως	Χαριούπολις	55
Ροδόπης	Κομοτηνής	Κομοτηνή	138
	Ξάνθης	Ξάνθη	125
Σαράντα Εκκλησιών	Ανακτόρου	Ανακτόριον	33
	Αρκαδιουπόλεως	Αρκαδιούπολις	37
	Αρτίσκου	Αρτίσκος	47
	Βιζύης	Βιζύη	27
	Βρύσεως	Βρύσις	20
	Σαράντα Εκκλησιών	Σαράντα Εκκλησιές	55
	Σιδηροχωρίου	Σιδηροχώριον	19

Πηγή: Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Διεύθυνση Στατιστικής (1921), *Πληθυσμός του Βασιλείου της Ελλάδος κατά την Απογραφήν της 19 Δεκεμβρίου 1920*, Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον

Πίνακες 11.**Α. Τόπος γέννησης κατοίκων Θράκης κατά την απογραφή του 1920**

Τόπος Γέννησης		Έλληνες Υπήκοοι			Ξένοι Υπήκοοι	Πραγματικός Πληθυσμός
		Εκ Γενετής ή εκ Προσαρτήσεως	Εκ Γάμου	Εκ Πολιτογραφήσεως		
Εντός διαμερίσματος Θράκης	Εντός του Οικισμού που απογράφηκαν	151.173	6	20	30	151.229
	Εντός άλλου Συνοικισμού της Υποδιοίκησης	8.910	2	2	6	8.920
	Εντός άλλης Υποδιοίκησης του ίδιου Νομού	2.862	2	4	4	2.872
	Εντός άλλου Νομού του ίδιου Διαμερίσματος	6.290	0	3	9	6.302
Εντός άλλου διαμερίσματος του κράτους	Εντός της Στερεάς Ελλάδας & Εύβοιας	653	0	0	0	653
	Εντός της Θεσσαλίας & Άρτας	590	0	0	4	594
	Εντός των Ιονίων Νήσων	135	0	0	0	135
	Εντός των Κυκλάδων Νήσων	125	0	0	0	125
	Εντός της Πελοποννήσου	687	0	0	0	687
	Εντός της Μακεδονίας	6.069	0	1	6	6.076
	Εντός της Ηπείρου	447	0	0	0	447
	Εντός των Νήσων του Αιγαίου	322	0	0	0	322
	Εντός της Κρήτης	500	0	0	0	500

Εκτός της Χώρας (Εξωτερικό)	10.226	3	729	1.303	12.261
Μη Δηλωθείς	8.178	4	10	158	8.350
Σύνολο	197.167	17	769	1.520	199.473

Πηγή: Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1928), *Απογραφή του Πληθυσμού της Ελλάδος κατά την 19η Δεκεμβρίου 1920. Γενικά Στατιστικά Αποτελέσματα: Α' Πληθυσμός, Β' Οικογενειαι*. Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, σ.σ. 177-178

Β. Κατανομή κατοίκων των νομών Έβρου και Ροδόπης ανά τόπο γέννησης το 1920, κατά την απογραφή του 1928

Τόπος Κατοικίας (Απογραφής)/Νομοί, Επαρχίες και Δήμοι	Τόπος Γέννησης 1920		
	Στο Δήμο ή στην Κοινότητα που Απογράφηκαν	Σε άλλο Δήμο ή Κοινότητα του Κράτους	Στο Εξωτερικό
Νομός Έβρου	69.549	11.253	4.979
Νομός Ροδόπης	92.411	17.113	7.355
Επαρχία Αλεξανδρουπόλεως	14.751	4.512	1.912
Επαρχία Διδυμοτείχου	22.821	2.284	848
Επαρχία Ορεστιάδος	14.646	1.925	944
Επαρχία Σαμοθράκης	2.381	736	73
Επαρχία Σουφλίου	14.950	1.796	1.202

Επαρχία Κομοτηνής	53.163	9.995	4.298
Επαρχία Ξάνθης	39.248	7.118	3.057
Επαρχία Σαπών	-	-	-
Δήμος Αλεξανδρουπόλεως	2.599	3.424	6.963
Δήμος Διδυμοτείχου	-	-	-
Δήμος Σουφλίου	-	-	-
Δήμος Κομοτηνής	13.034	6.149	21.294
Δήμος Ξάνθης	10.569	4.202	16.584

Πηγή: Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1935), *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την Απογραφήν της 15-16 Μαΐου 1928. Πραγματικός Πληθυσμός Κυρωθείς διά του από 23 Νοεμβρίου 1928 Διατάγματος*, Δευτέρα Έκδοσις, Εν Αθήναι: Εν του Εθνικού Τυπογραφείου, σ.σ. ιε'-ιστ', σ.σ. λη'-λθ', σ.σ. μη'-μθ', Πίναξ 3*, Πίναξ Ι.β', Πίναξ Ι.γ', Πίναξ Ι.δ', Πίναξ Ι.ε'.

Πίνακας 12. Συγκριτικός πίνακας αγροτικών εκτάσεων (1930)

[Περιοχή]	Σύμφωνα με τον Κατάλογο Α' που υποβλήθηκε στην Μ.Ε. το 1927 [στρ]	Σύμφωνα με Φλωρίδη [στρ.]	Αγορά
Ξάνθη			
Κοζλάρ Τσιφλίκ	4.000	4.250	-
Μεντεσελή	2.500	2.000	-
Χαζίμ Μπέη	800	800	800
Τασασμανλή	1.200	1.200	-
Ζίνελη	1.000	2.000	-
Κιζιλιζάκιοι	4.000	4.000	-
Μπακλή Τεπέ	4.000	4.000	-
Γκιουνουλέρ	5.000	5.000	-
Μιζανλή	750	750	750
Μοχουλού	2.000	2.000	2.000
Κερεβούζ	6.000	6.000	5.250
Ελμαλή	6.000	6.000	1.131
Κομοτηνή			
Αζαμπάζ Τσιφλίκ	7.392	7.392	-
Ονμανλή [Οθμανλή]	9.060	9.060	1.131
Διδυμότειχο			
Τσουσλή Τσιφλίκ	3.080	1.200	
Σεϊμέν	6.000	2.550	1.131
Ορεστιάδα			
Κούμ Τσιφλίκ	2.500	2.500	2.500
Ελ Μπουργάζ	2.500	2.500	2.500
Κουβακλή	720	720	2.500
Αλεξανδρούπολη			
Χατζή Σεφέτ	1.500	780	-
Αλή Μπέη	900	840	-
Μπουγιούκ Οσμανλή	1.500	1.500	1.500
Κουτσόμπαση	1.400	1.400	-
Δομούζ Οσμάν	500	500	-
Πασμακλή	750	6.000	-
Σόραγατς	3.500	10.000	-
Μικρό Καβάλλο	10.000	5.000	-
Κιορτόβα	5.000	5.000	-
Κιφέλ Τσιφλίκ	5.000	5.000	-
<i>Σύνολο</i>	98.552	98.441	16.431
Πραγματικός Κατάλογος			

Κοζλάρ	4.000	4.250	
Ζινελή	1.000	2.000	
Πασμακλή	750	6.000	
Σύνολο	5.750	12.250	
Μεντεσελή	2.000	2.500	
Τσαουσλή	1.200	3.080	
Σείρέν	2.550	6.000	
Χατζή Σαφέν	780	1.500	
Αλή Μπέη	840	900	
Σύνολο	7.370	13.980	

Πίνακας Ακίνητων από τα οποία τα 7.000στρ. έχουν καταληφθεί κατά το άρθρο 16, εδάφιο 4 της Συμφωνίας της Άγκυρας, 10-06-1930.

Ξάνθη	Στρέμματα	
Γενή Τσιφλίκ	4.000	
Κουτουκλού Τεπέ	740	
Γιοιτζή Ζαδέ	1.500	
Φερεζιέρ	2.000	
Τσεπλιέρ	4.000	
Σύνολο	12.240	12.240
Ορεστιάδα	Στρέμματα	
Ντελή Ελία	1.700	
Δεμερτίχ	2.400	
Μαρά Τσιφλίκ	2.500	
Σύνολο	5.600	5.600
Σύνολο		17.840

Πηγή: Ι.Α.Υ.Ε. 1931/Β/VIΙ/Β/6ί. Εγκύκλιος Υπ. Γεωργίας για την εφαρμογή της ελληνοτουρκικής συμφωνίας. Ελληνική Δημοκρατία, Υπουργείο Γεωργίας, Διεύθυνση Ανταλλαγής, Τμήμα Α', Γραφείο Εφαρμογής Ελληνοτουρκικών Συμφωνιών, αρ. πρωτ. 170180, αρ. εγκυκλίου 524, 11-12-1930, Αθήνα, προς: 1) τα Γραφεία Ανταλλαγής Θεσσαλονίκης, Δράμας, Φλώρινας, Μυτιλήνης, Χανίων, 2) Τους Οικονομικούς Εφόρους Νέων Χωρών, Θεσσαλίας και Άρτας, 3) Τις Γεωργικές Περιφέρειες Νέων Χωρών, Θεσσαλίας και Άρτας, 4) Τις Εποπτείες Συνεργειών Έρευνας Ανταλλαξιμών Κτημάτων Θεσσαλονίκης, Δράμας, Κοζάνης, Χανίων

Παρατηρήσεις: Ο δεύτερος πίνακας περιέχεται ως συνέχεια του προηγούμενου στο ίδιο έγγραφο

Πίνακας 13. Τελευταίες περιπτώσεις διαιτησίας προς την Μικτή Επιτροπή (1934)

α/α	Περιοχή	Όνοματεπώνυμο
1-26	Χανιά
27-33	Ρέθυμνο
34-51	Ηράκλειο
52-56	Ιεράπετρα
57-63	Χίος
64-68	Μυτιλήνη	
69-153	Θεσσαλονίκη
154	Κιλκίς
155-157	Λαγκαδάς
158-160	Γρεβενά
161-169	Έδεσσα
170	Γιαννιτσία
171	Σέρβια
172	Ανασελίτσα
173-187	Κοζάνη
188-193	Κατερίνη
194-205	Φλώρινα
206-208	Καβάλα
209-212	Δράμα
213-216	Σέρρες
218	Κομοτινή	Οικογένεια Γαζή Εβρενός
218-219	Κοζάνη
220-	Καρδίτσα
221-223	Βόλος
224-229	Λάρισα
230-233	Ελασσόνα
234-237	Τρίκαλα
238-244	Κόνιτσα
245-251	Βόστινα
252-269	Ιωάννινα
270-282	Πρέβεζα
283	Άρτα
284-285	Χανιά
286	Ηράκλειο
287	Ξάνθη	Νατζιρέ και Χατιτζέ Ισμαήλ Μπεή
288	Ξάνθη	Κληρονόμοι Χιλμή Πασά
289	Ξάνθη	Ρουκιέ Χανούμ σύζυγος Χουσεϊν ογλού Αχμέτ Εφένδη
290	Ξάνθη	Ουρκιούς θυγατέρα Σαλή
291	Ξάνθη	Ναφιά χανούμ σύζυγος Μεχμέτ Μπέη
292	Ξάνθη	Ναδирέ χανούμ σύζυγος Αλή Εφένδη Ομέρ Ογλού
293	Ξάνθη	Γιουσούφ Ζιά Εντίν του Μεχμέτ Χουλουσή
294	Ξάνθη	Μεχμέτ Αρίφ Αλή Μπέης

295	Ξάνθη	Ρεμτζιέ θυγατέρα του Χαλήλ Ιμπραήμ
296	Ξάνθη	Νουρεντίν Ταλαάτ-Ιατρός
297	Ξάνθη	Αχμέτ Ογλού Χασάν
298	Ξάνθη	Μουσταφά ογλού Αλή Ριζά
299	Ξάνθη	Κληρονόμοι του Χαφούζ Ζουλφικάρ Εφένδη
300	Ξάνθη	Σεδιχά χανούμ ιατρού Μεχμέτ Σιραφεντίν Μπέη
301	Ξάνθη	Αϊσέ Χανούμ
302	Ξάνθη	Μελέκ Μεχμέτ Χανούμ
303	Ξάνθη	Αλή Οσμάν Μπέης
304	Ξάνθη	Κληρονόμοι Χατζή Μουσταφά Εφένδη
305	Ξάνθη	Χασάν Ταχίρ υιός Σαϊτ και Μεχμέτ Αρίφ υιός Αλή Σερβέτ
306	Ξάνθη	Ζεχρά θυγατέρα Χατζήνουρη Μπέη
307	Ξάνθη	Γιουρούκ Χουσεϊν ογλού Ταχίρ
308	Ξάνθη	Αχμέτ υιός Χατζή Εμίν
309	Ξάνθη	Ραϊφ ογλού Μαχμούτ Χαμδή
310	Ξάνθη	Μεχμέτ Μπέης υιός Χασάν ή Χασάν Ζαδέ Μεχμέτ Μπέη
311	Ξάνθη	Κληρονόμοι Χατζήεμίν Μπέη
312	Ξάνθη	Σαδικά σύζυγος Ισχάν Ισμαήλ το γένος Βεχμή Ταμής
313	Ξάνθη	Μπεκίρ ογλού Ριζά
314	Ξάνθη	Φατμέ σύζυγος Μεχμέτ Χικμέτ (γένος Χατζημουσταφά)
315	Ξάνθη	Χουσεϊν ογλού Απτή
316	Ξάνθη	Φερούχ Φεράτ
317	Ξάνθη	Χαβά χανούμ σύζυγος Ισμαήλ Χατζή αχμέτ
318	Ξάνθη	Χουσνή Αδέμ ογλού Φετμέ σύζυγος του
319	Ξάνθη	Μεχμέτ ογλού Χακή
320	Ξάνθη	Κληρονόμοι Σαϊμίπ θυγ. Σιτινή εφένδη
321	Ξάνθη	Μακμπουλέ σύζυγος Χασάν Ταχσίν
322	Ξάνθη	Μαχμούζ Αζίζ Ζαδέ Αλή Σαφεντίν και η σύζυγος του Ρουκίε
323	Ξάνθη	Ιδρίς ογλού Σαλή Μεχμέτ
324	Ξάνθη	Σαδικά σύζυγος Μεμέτ Αλή
325	Ξάνθη	Ιμπραχίμ Φετχή
326	Ξάνθη	Εσμιά χανούμ θυγατέρα Αχμέτ Εφένδη και Μαχμούτ Σεφκέτ υιού Αχμέτ
327	Ξάνθη	Νεφιζέ και Περιτάζα χανούμ
328	Ξάνθη	Φατμέ Χανούμ θυγατέρα Εμίν
329	Ξάνθη	Ρουσδή υιός Χαλήλ Αχμέτ ογλού
330	Ξάνθη	Μουσταφά ογλού Ραμαντάν
331	Ξάνθη	Νισλή ογλού χασάν Κεμάλ
332	Ξάνθη	Ριζά υιός Χατζή Εμίν κτλ
333	Ξάνθη	Μπεκτάς Αγά Ζαδέ Μεχμέτ
334	Ξάνθη	Ατικέ Μουσταφά Εφένδης
335	Ξάνθη	Χασάν Βασαάφ υιός Χατζή Χαφούζ Σουλεϊμάν
336	Ξάνθη	Μεχμέτ Νιαζή Μπέη
337	Κομοτινή	Μουσταφά εφένδη Ομουνιέ
338	Κομοτινή	Φατμέ Ζεχρά κόρη του Πεδιρχάν Ζαδέ Μεχμέτ Αγά

339	Κομοτινή	Μολλά Ζαδέ Ισμαήλ Χακή Εφένδη
340	Κομοτινή	Σεβιλέ Χανούμ
341	Κομοτινή	Κληρονόμοι Μεχμέτ χακλή Μπέη Χασάν Φεβζή Μπέη
342	Κομοτινή	Σπαχή ογλού Σουλεϊμνα ογλού Αλή
343	Κομοτινή	Φαϊκά χανούμ χήρα Χουσνή Αβδή
344	Κομοτινή	Χασάν Εμίν Ισμαήλ
345	Κομοτινή	Βεϊδά χανούμ χήρα Χουσνή Αβδή
346	Κομοτινή	Μεχμέτ Τεφήκ Μπέη κτλ
347	Κομοτινή	Μπεσιμέ χανούμ Χατζή Χασάν Εφένδη χήρα Νεσάτ Μπέη
348	Κομοτινή	Οσμάν Εφένδη Ζαδέ Χουσεϊν Χουσνή Εφένδης
349	Κομοτινή	Μουσταφά Δουτφή Μπέη Οσμάν Κεμάλ Μπέη Πακιτζί Χανούμ, Ραϊφέ Χανούμ
350	Κομοτινή	Ζελγκικουζέτ Ομέρ Αγά
351	Κομοτινή	Χαμπιπέ Μουσταφά Ασκή Εφένδη κτλ.
352	Κομοτινή	Γιασάρ ογλού Οσμάν Τσαούς
353	Κομοτινή	Μπασιρέ χανούμ θυγατέρα Τοπόγλου ογλού Μπεσκι
354	Κομοτινή	Μουσταφά ογλού Μεμέτ Χαλήλ Εφένδης και η σύζυγος του Φατμέ
355	Κομοτινή	Χατζή Μεχμέτ Μπέη Ρεντζέπ ογλού
356	Κομοτινή	Βασήφ Φουάτ Σαμιέ Ισμέτ τέκνα του Χατζήγειούπ Ζαδέ Χαλήλ Χιλμή Μπέη
357	Κομοτινή	Σεμσή θυγατέρα Νατζή Αχμέτ Εφένδη
358	Κομοτινή	Χατιτζέ θυγατέρα Μαχμούτ Καλφά
359	Κομοτινή	Αϊσέ Σεφκέτ ογλού Οσμάν
360	Κομοτινή	Ισμαήλ Χακή και Χατζή
361	Κομοτινή	Σαλήχ Εφένδης ογλού Ισμαήλ Χακκή
362	Κομοτινή	Χατζή Γκιουλούμ χήρα Χατζήμπραήμ
363	Κομοτινή	Αχμέτ Χαμδή Μπέης
364	Κομοτινή	Χατζηχουσεϊν ογλού Μουσταφά
365	Κομοτινή	Αχμέτ Χαλήτ Μπέη
366	Κομοτινή	Χατζή Αγά του Αχμέτ Αγά Χουσεϊν Χιλμή Πασά κλπ (Μικρό-Μεγάλο Καβάλ)
367	Κομοτινή	Αγή ογλού Αλή
368	Κομοτινή	Χαλήλ ογλού Μεχμέτ
369	Κομοτινή	Ιμπραήμ ογλού Χαλήλ
370	Νέα Ορεστιάδα	Απτούμ Χαμλητ Χατζήσαδήκ Χαδούζ Χατζησαδήκ
371	Νέα Ορεστιάδα	Δερβίς Μπέη υιός Γιακούπ Εφένδη, Νατζιέ Χανούμ θυγατήρ Γιακούμπ Εφένδη
372	Νέα Ορεστιάδα	Σαντιφέ χήρα Χασάν Γιαλάκ κτλ
373	Νέα Ορεστιάδα	Μουφτή Ζαδέ Χαλήλ Μπέη και Φατμέ σύζυγος του
374	Νέα Ορεστιάδα	Δερβίς Μπέη και Νατζιέ χανούμ κληρονόμοι του Γιακούμπο Εφένδη
375	Νέα Ορεστιάδα	Χασάν Ταχσίν Μπέη και Νεφιζέ σύζυγος
376	Διδυμότειχο	Αϊσέ θυγατέρα Χατζή Σιακήρ Μπέη
377	Διδυμότειχο	Χακή υιός Χατζή Μεμέτ Χατζή Οσμάν ογλού

378	Διδυμότειχο	Σελέμ Αγά Μεμέτ Αλή ογλού
379	Διδυμότειχο	Κληρονόμοι Σεφκήρ ογλού
380	Διδυμότειχο	Ιχσάν Φερίτ Ογλού
381	Διδυμότειχο	Τζεϊρ Μουσταφά Μπαρσακλή
382	Διδυμότειχο	Φερχάτ Χαλήλ Εφένδης
383	Διδυμότειχο	Χατζή Χαφούζ Ζαδέ Μεχμέτ Δζεβδέτ Εφένδη
384	Διδυμότειχο	Τσολάκ ογλού Μεχμέτ
385	Διδυμότειχο	Ραβιά Ακέ Χαϊρή και Δζεμάλ Μπέη
386	Διδυμότειχο	Μουσταφά Σεφκή και η αδελφή του Ζεϊνέβ
387	Διδυμότειχο	Ιζέτ Εμίν Μπακάλμπαση Ζαδέ
388	Διδυμότειχο	Μπεχσίν Εφένδη υίος Αχμέτ
389	Σουφλί	Κληρονόμοι του Μεμπτούχ Πασά
390	Σουφλί	Αλή και Ενβέρ Εφέντη
391	Σουφλί	Κιαμήλ Εφένδης
392	Σουφλί	Χαλήλ ογλού Χουσεϊν
393	Σουφλί	Αχμέτ Χουλουσή Εφέντη
394	Σουφλί	Φαχριέ Μεχμέτ Χανούμ
395	Σουφλί	Μεχμέτ Μηχήβ Μπέη (Ν. Ορεστιάδα)
396	Σουφλί	Αχμέτ Δζιβδέτ Μπέη (Διδυμότειχο)
397	Αλεξανδρούπολη	Ιλκιούς σύζυγος Αχμέτ
398	Αλεξανδρούπολη	Φειζής Ισμαήλ
399	Αλεξανδρούπολη	Μπαχριέ χήρα Σουρμελή Μεχμέτ
400	Αλεξανδρούπολη	Αϊσέ Νουρή και Μεχμέτ Νουρή
401	Αλεξανδρούπολη	Ναζίφ Χουσεϊν Αγά Απτουλλάλογλου
402	Αλεξανδρούπολη	Αλή ογλού Τζελάλ Αγά
403	Αλεξανδρούπολη	Αχμέτ Χατζή Μουσταφα
404	Αλεξανδρούπολη	Δζεμάλ Μπέης Ισμαήλ Χακή
405	Αλεξανδρούπολη	Ρεφικά ή Ρεφιά Χανούμ Σαμπανή
406	Αλεξανδρούπολη	Κληρονόμοι Αρίφ Πασά
407	Αλεξανδρούπολη	Ζιμπά χανούμ Γκαλήπ Εφένδη

Πηγή: Ι.Α.Υ.Ε. 1935/Β/2/ΙV. Αιτήσεις και πίνακες τούρκων υπηκόων προς την ελληνική αντιπροσωπεία της Μικτής Ελληνοτουρκικής Επιτροπής για αποζημίωση ακινήτων περιουσιών. Ελληνική Δημοκρατία, Υπουργείο Γεωργίας, Διεύθυνση Ανταλλαγής, Γραφείο Εφαρμογής Ελληνοτουρκικών Συμφωνιών, αρ. πρωτ. 25917, 06-03-1934, εξαιρετικά επείγον, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Τμήμα Τουρκίας, Αθήνα

Παρατηρήσεις: α) Τα κτήματα με α/α από 1 έως και 286 δεν παρουσιάζονται για λόγους συντομίας.

β) Στο κτήμα της οικογένειας του Γαζή Εβρενός (α/α 218) και στα επόμενα 2 κτήματα στην Κοζάνη (α/α 218 & α/α 219), ο αριθμός 218 σημειώνεται δύο φορές στον πρωτότυπο. Στον παραπάνω πίνακα, διατηρήθηκε η αρίθμηση του αρχικού. Μετά από αυτή την αλλαγή, ο αριθμός των υποθέσεων αυξάνεται από 407 σε 408.

Πίνακας 14. Κατοχές περιουσιών από μη ανταλλάξιμους μουσουλμάνους (1934)

a/a	Είδος Ακινήτου	Χωριά ή Πόλεις που Βρίσκεται το Ακίνητο	Τοποθεσία	Επαρχία	Νομός	Έκταση σε Δεκ. Στρεμ.	Ιδιοκτήτης	Ιδιότητα Ιδιοκτήτου	Παρά τίνος Κατέχεται ήδη
1	Αγροί (2)	Λεπτή	Διάφοροι	Ορεστιάδας	Έβρου	20	Ελληνικό Δημόσιο	-	Κατέχεται αυθαίρετα από τον Χασάν Τζούκα [:] κάτοικος Λεπτής
2	Αγρός	Διδυμότειχο	Μάγγαλα	Διδυμότειχο	Έβρου	4	Χασάν Αρίφ	-	Κατέχεται αυθαίρετα από διάφορους μουσουλμάνους του Διδυμοτείχου
3	Αγρός	Διδυμότειχο	Αγία Γίλρα [:]	Διδυμότειχο	Έβρου	2	Χασάν Αρίφ	-	Κατέχεται αυθαίρετα από διάφορους μουσουλμάνους του Διδυμοτείχου
4	Αγρός	Κυανή	Καρά Τοπράκ	Διδυμότειχο	Έβρου	20	Κιαζήμ Ταλαίρογλου [:]	-	Κατέχεται αυθαίρετα από διάφορους μουσουλμάνους της Κυανής
5	Αγρός	Κυανή	Γενή Σερλέρ	Διδυμότειχο	Έβρου	10	Κιαζήμ Ταλαίρογλου [:]	-	Κατέχεται αυθαίρετα από διάφορους μουσουλμάνους της Κυανής
6	Αγρός	Κυανή	Τεπετζή	Διδυμότειχο	Έβρου	4	Ιμπραχίμ Καρισί	-	Κατέχεται αυθαίρετα από διάφορους μουσουλμάνους της Κυανής
7	Αγρός	Κυανή	Δρόμος Ασβεστάδων	Διδυμότειχο	Έβρου	5	Ιμπραχίμ Καρισί	-	Κατέχεται αυθαίρετα από διάφορους μουσουλμάνους της Κυανής
8	Αγρός	Σοφικό	Διάφοροι	Διδυμότειχο	Έβρου	101	Ζελικά Μεχμέτ Χαμζά	-	Κατέχεται αυθαίρετα από διάφορους μουσουλμάνους του Σοφικού

9	Οικία	Σοφικό	Εντός Χωριού	Διδυμότειχο	Έβρου	0,5	Μεχμέτ ογλού Ρετζέπ	-	Κατέχεται αυθαίρετα από διάφορους μουσουλμάνους του Σοφικού
10	Οικόπεδο	Σοφικό	Εντός Χωριού	Διδυμότειχο	Έβρου	0,5	Μεχμέτ ογλού Ρετζέπ	-	Κατέχεται αυθαίρετα από διάφορους μουσουλμάνους του Σοφικού
11	Αγρός	Σοφικό	Πέριξ Χωριού	Διδυμότειχο	Έβρου	8	Μεχμέτ ογλού Ρετζέπ	-	Κατέχεται αυθαίρετα από διάφορους μουσουλμάνους του Σοφικού
12	Αγρός	Πόρπη	Πλησίον Χωριού	Κομοτηνή	Ροδόπη	27,75	Ελληνικό Δημόσιο	-	Κατέχεται αυθαίρετα από Ταχήρ Αμπντουλλάχ, κάτοικο Πόρπης
13	Αγρός	Πόρπη	Πλησίον Χωριού	Κομοτηνή	Ροδόπη	19,5	Ελληνικό Δημόσιο	-	Κατέχεται αυθαίρετα από Αρήφ Σαδίκ, κάτοικο Πόρπης
14	Αγρός	Γλυκόνερο	Γκιόζ Τεπέ	Κομοτηνή	Ροδόπη	200	Απντουρραχμή Κεχαγίας	Φυγές από το 1922	Κατέχεται αυθαίρετα από διάφορους μουσουλμάνους του Γλυκόνερου
15	Αμπελότοπος	Γλυκόνερο	Γκιόζ Τεπέ	Κομοτηνή	Ροδόπη	20	Απντουρραχμή Κεχαγίας	Φυγές από το 1922	Κατέχεται αυθαίρετα από διάφορους μουσουλμάνους του Γλυκόνερου
16	Οικία	Γλυκόνερο	Εντός Χωριού	Κομοτηνή	Ροδόπη	1,5	Απντουρραχμή Κεχαγίας	Φυγές από το 1922	Κατέχεται αυθαίρετα από διάφορους μουσουλμάνους του Γλυκόνερου
17	Αγρός	Γλυκόνερο	Γκιόζ Τεπέ	Κομοτηνή	Ροδόπη	300	Ταχήρ Κεχαγίας	Φυγές από το 1922	Κατέχεται αυθαίρετα από διάφορους μουσουλμάνους του Γλυκόνερου
18	Οικόπεδα (2)	Γλυκόνερο	Εντός Χωριού	Κομοτηνή	Ροδόπη	3	Ταχήρ Κεχαγίας	Φυγές από το 1922	Κατέχεται αυθαίρετα από διάφορους μουσουλμάνους του Γλυκόνερου
19	Αμπελότοπος	Αρωγή	Μπάγ-Γιερή	Κομοτηνή	Ροδόπη	14	Ελληνικό Δημόσιο	-	Κατέχεται εδώ και 7 έτη από τον Κουτσούκ Σαμπή, κάτοικο Αρωγής
20	Αμπελότοπος	Αρωγή	Μπάγ-Γιερή	Κομοτηνή	Ροδόπη	17	Ελληνικό Δημόσιο	-	Κατέχεται εδώ και 8 έτη από τον Σαλήχ ογλού Αχμέτ, κάτοικο Αρωγής

21	Αμπελότοπος	Αρωγή	Μπάγ-Γιερή	Κομοτηνή	Ροδόπη	5	Ελληνικό Δημόσιο	-	Κατέχεται εδώ και 7 έτη από τον Αχμέτ ογλού Αλή, κάτοικο Αρωγής
22	Αμπελότοπος	Αρωγή	Μπάγ-Γιερή	Κομοτηνή	Ροδόπη	5	Ελληνικό Δημόσιο	-	Κατέχεται εδώ και 7 έτη από τον Μεχμέτ ογλού Βέλη, κάτοικο Αρωγής
23	Αμπελότοπος	Αρωγή	Μπάγ-Γιερή	Κομοτηνή	Ροδόπη	8	Ελληνικό Δημόσιο	-	Κατέχεται εδώ και 7 έτη από τον Αχμέτ ογλού Ιδρίς, κάτοικο Αρωγής
24	Αμπελότοπος	Αρωγή	Μπάγ-Γιερή	Κομοτηνή	Ροδόπη	6	Ελληνικό Δημόσιο	-	Κατέχεται εδώ και 7 έτη από τον Αχμέτ ογλού Ισμαήλ, κάτοικο Αρωγής
25	Αμπελότοπος	Αρωγή	Μπάγ-Γιερή	Κομοτηνή	Ροδόπη	6	Ελληνικό Δημόσιο	-	Κατέχεται εδώ και 7 έτη από τον Αλή ογλού Ισκενδέρ, κάτοικο Αρωγής
26	Αμπελότοπος	Αρωγή	Μπάγ-Γιερή	Κομοτηνή	Ροδόπη	9	Ελληνικό Δημόσιο	-	Κατέχεται εδώ και 8 έτη από τον Ιμπραχίμ ογλού Αλή, κάτοικο Αρωγής
27	Αμπελότοπος	Αρωγή	Μπάγ-Γιερή	Κομοτηνή	Ροδόπη	6	Ελληνικό Δημόσιο	-	Κατέχεται εδώ και 8 έτη από τον Μακτί Μουσταφά [:] ογλού Αλή, κάτοικο Αρωγής
28	Αμπελότοπος	Αρωγή	Μπάγ-Γιερή	Κομοτηνή	Ροδόπη	4	Ελληνικό Δημόσιο	-	Κατέχεται εδώ και 9 έτη από τον Αμντουραχμάν ογλού Σαμπί, κάτοικο Αρωγής

29	Αμπελότοπος	Αρωγή	Μπάγ-Γιερή	Κομοτηνή	Ροδόπη	3	Ελληνικό Δημόσιο	-	Κατέχεται εδώ και 6 έτη από τον Μείμάρ ογλού Οσμάν, κάτοικο Αρωγής
30	Αμπελότοπος	Αρωγή	Μπάγ-Γιερή	Κομοτηνή	Ροδόπη	5	Ελληνικό Δημόσιο	-	Κατέχεται εδώ και 4 έτη από τον Μουράτ ογλού Σαΐτ, κάτοικο Αρωγής
31	Αμπελότοπος	Αρωγή	Μπάγ-Γιερή	Κομοτηνή	Ροδόπη	5	Ελληνικό Δημόσιο	-	Κατέχεται εδώ και 4 έτη από τον Αλή Οσμάν, κάτοικο Αρωγής
32	Οικία	Καλότυχο	Εντός Χωριού	Ξάνθη	Ροδόπη	0,5	Κοτσάκ Μεχμή	Τούρκος Υπήκοος από το 1913	Εγκαταλελειμμένο
33	Αγρός	Καλότυχο	Πλησίον Χωριού	Ξάνθη	Ροδόπη	2	Κοτσάκ Μεχμή	Τούρκος Υπήκοος από το 1913	Εγκαταλελειμμένο
34	Αγρός	Κιμμέρια	Κισί Αυλή	Ξάνθη	Ροδόπη	2	Ρετζέπ ογλού Μουμίν	Φυγάς από το 1924	Κατέχεται αυθαίρετα από τον Μπεκήρογλου Μουσταφά, κάτοικο Κιμμερίων
35	Αγρός	Κιμμέρια	Παμπουκλού	Ξάνθη	Ροδόπη	3	Ρετζέπ ογλού Μουμίν	Φυγάς από το 1924	Κατέχεται αυθαίρετα από τον Μπεκήρογλου Μουσταφά, κάτοικο Κιμμερίων
36	Αγρός	Κιμμέρια	Χαρμανλίκ	Ξάνθη	Ροδόπη	1	Ρετζέπ ογλού Μουμίν	Φυγάς από το 1924	Κατέχεται αυθαίρετα από τον Απτουλλάχ Χότζα, κάτοικο Κιμμερίων

37	Οικία	Φύλια	Εντός Χωριού	Ξάνθη	Ροδόπη	0,5	Σιαφέρ Εφένδης	Αποθανόντας Άκληρος	Κατέχεται αυθαίρετα από τον Μουμίν Χότζα, κάτοικο Κιμμερίων
38	Οικία	Ξάνθη	Εντός Πόλεως	Ξάνθη	Ροδόπη	-	Ελληνικό Δημόσιο	-	Κατέχεται αυθαίρετα από τον Κιατήτ Χουσεϊν Εφένδη ογλού Χαμδή Μπέη, κάτοικο Ξάνθης
Σύνολο						848,75			

Πηγή: Ι.Α.Υ.Ε. 1935/Β/2/ΙV. Αιτήσεις και Πίνακες Τούρκων Υπηκόων προς την Ελληνική Αντιπροσωπεία της Μικτής Ελληνοτουρκικής Επιτροπής για Αποζημίωση Ακινήτων Περιουσιών. Ελληνική Δημοκρατία, Συνεργείο Ερεύνης Ανταλλαξιμών Κτημάτων Ανατολικής Μακεδονίας, Έδρα Δράμα, 02-02-1934, Κομοτηνή

Παρατηρήσεις: α) Η υπόθεση με α/α 1 και 18 περιέχουν δυο (2) αγρούς και δυο (2) οικόπεδα, αντιστοίχως
β) Το ερωτηματικό εντός των αγκυλών [;] δηλώνει το δυσδιάκριτο του πρωτότυπου κειμένου
γ) Η παύλα (-) το κενό του πρωτότυπου πίνακα.

Πίνακας 15. Μουσουλμανικές περιουσίες υπό τη διαχείριση πληρεξουσίων

a/a	Όνοματεπώνυμο	Κατοικία
1	Ναζμιέ Χατζή Χασάν	Τάρσιο
2	Ομπασί ογλού Ιβράμ	Προβατόνας
3	Χατζή Μεσούν Ιβράμ	Προβατόνας
4	Φατμέ Αμέ Σουλεϊμάν	Προβατόνας
5	Αμέτ ογλού Γιονούζ	Προβατόνας
6	Λουτφιέ Αλή Αλισέ	Προβατόνας
7	Φατμέ Νταγλή- Ογλού Οσμάν	Προβατόνας
8	Ζεϊνέπ Χαλήλ Ατς Γκιοζλού	Προβατόνας
9	Ρετζέπ Σαράτς ογλού	Προβατόνας
10	Αμέτ Φειζουλάχ ογλού	Προβατόνας
11	Φατμέ Μουσά- ογλού	Μάνδεια
12	Μενσουρέ Ομέρ- ογλού Μπιχτσή	Προβατόνας
13	Ουρκιούς Κούς- Χασάν	Πυρόλιθος
14	Γκιουλσούμ Μολάν ογλού Εσρέφ	Πυρόλιθος
15	Γκιουλσούμ Χαμάμ Χαλήλ	Προβατόνας
16	Γκιουλσούμ Χαμουρλού Χαλήλ	Προβατόνας
17	Ζελιά Τοπά Μαμούτ χήρα του Γιουσοφ Τοστού	Προβατόνας
18	Γκιουνουνέ Ιβραήμ Γιουρούκ ογλού	Προβατόνας
19	Σαδικά Ντόμπρου-Αλή	Προβατόνας
20	Ανιφέ Ρετζέπ Γιουρούκ ογλού	Προβατόνας
21	Φατμέ Σουλεϊμάν Γιουρούκ ογλού	Προβατόνας
22	Αϊσέ Χαλήλ ογλού Φετά	Προβατόνας
23	Αϊσέ Αμέτ Καρά Ντάν	Προβατόνας
24	Εμίν Νταγλή Αλή Οσμάν	Προβατόνας
25	Αϊσέ Χασάν Τσαούσογλου	Προβατόνας
26	Αϊσέ Ίτη Γιουκλούκογλου Ακ-Γκιοζλού	Προβατόνας
27	Ντουριέ Ιβράμ Χοντζά ογλού	Λαγινάς
28	Λουτφιέ Ισμαήλ Καραμπέρ ογλού Μπεγλέρ	Προβατόνας
29	Φατμέ Χατζή Χουσεϊν	Προβατόνας
30	Χαμάμ ογλού Μουσταφά	Προβατόνας
31	Ζεϊνέπ Χοντζά ογλού Ιβραήμ	Κιτρινόπετρα
32	Αζιζέ Αμέτ ογλού	Προβατόνας
33	Σαδικά Σαρόγλου	Προβατόνας
34	Σαδικά Χατζή Ομέρ	Προβατόνας

	Χατζήμπραήμ	
35	Χαμιδιέ Ζεϊζογλου Φεϊζουλάχ ογλού	Προβατόνας
36	Φατμέ Χουσεϊν Νουρή	Λαγινάς
37	Ζηλιά Αλή Μπαλή	Λαγινάς
38	Εμλιν Μποσνάκ Μεσούτ	Λυκόφη
39	Σαδικά Τοπάλ Αμέτ Μεμέτ Αλή	Πυρόλιθος
40	Ζεϊνέπ Τσολάκογλου Μουσταφά	Πυρόλιθος
41	Ναζήζ Αγάς Χότζογλου	Λάγινας
42	Ιβράμ Αγάς	Λάγινας
43	Αμέτ ογλού Εμίν	Λάγινας

Πηγή: Ι.Α.Υ.Ε. 1935/Β/2/Π/Β' Πολιτική, Τμήμα Τουρκίας. Κτήματα Μουσουλμάνων Θράκης, Αχρονολόγητος Πίνακας Μουσουλμάνων Περιφέρειας Σουφλίου που Αποδήμησαν και τα Κτήματα τους Καταλήφθηκαν από το Δημόσιο

Παρατηρήσεις: Εάν και δεν είναι εξακριβωμένο ότι πρόκειται για τους εντολείς του πληρεξούσιου Δεμερτζή, παρατίθεται ο πίνακας ο οποίος βρέθηκε στο φακέλου του Ι.Α.Υ.Ε. όπου είχε ταξινομηθεί και η υπόθεση του.

Ο Αμέτ Χουσεϊν Σαρόγλου (κάτοικος Προβατόνα ή Κουγιούν-Γερή), πιθανότατα, σχετίζεται με τη Σαδικά Σαρόγλου (κάτοικο Προβατόνα), όπως αναφέρει ο πίνακας.

Πίνακας 16. Συνοπτική παρουσίαση του νομοθετικού πλαισίου (1922-1938)

Ημερομηνία	Είδος	Περιγραφή	Παρατηρήσεις	Θεματική Κατηγορία
26-09-1922	Βασιλικό Διάταγμα	Περί θέσεως εις εφαρμογήν καθ' άπáσαν την Πελοπόννησον, Στερεάν Ελλάδα, την Θεσσαλίαν, την Ήπειρον, την Μακεδονίαν, τη Θράκην και άπáσας τους νήσους του ΔΠΘ' νόμου "περί καταστάσεως πολιορκίας"		Διοικητική Μεταβολή
10-10-1922	Νομοθετικό Διάταγμα	Περί απαγορεύσεως πάσης δικαιοπραξίας εν ζωή, ής μεταβιβάζεται υπό Μωαμεθανών ή κυριότης ή έτερον εμπράγματον δικαίωμα κλπ. επί οιουδήποτε ακινήτου κτήματος κειμένου εν Ελλάδι		Δικαιοπραξίες
22-11-1922	Νομοθετικό Διάταγμα	Περί συστάσεως Ταμείου Περιθάλψεως Προσφύγων		Περίθαλψη-Εγκατάσταση-Αποκατάσταση
20-12-1922	Νομοθετικό Διάταγμα	Περί τροποποιήσεως του από 06-10-1922 νομοθετικού διατάγματος «Περί απαγορεύσεως πάσης δικαιοπραξίας εν ζωή, ής μεταβιβάζεται υπό Μωαμεθανών ή κυριότης ή έτερον εμπράγματον δικαίωμα κλπ. επί οιουδήποτε ακινήτου κτήματος κειμένου εν Ελλάδι		Δικαιοπραξίες
12-05-1923	Νομοθετικό Διάταγμα	Περί ανεγέρσεως ευθηνών κατοικιών		Περίθαλψη-Εγκατάσταση-Αποκατάσταση
17-07-1923	Νομοθετικό Διάταγμα	Περί απαλλοτριώσεων ακινήτων προς εφαρμογή των εγκεκριμένων σχεδίων των πόλεων, κωμών, κλπ. και εξασφάλιση της κανονικής αυτών αναπτύξεως και επεκτάσεως	Άρθρο 40: επέτρεψε την αναγκαστική απαλλοτρίωση με σκοπό την ίδρυση προσφυγικών οικισμών, όταν το επιβάλλουν ειδικές συνθήκες	Περίθαλψη-Εγκατάσταση-Αποκατάσταση
14-08-1923	Βασιλικό Διάταγμα	Περί άρσεως απαγορεύσεως		Δικαιοπραξίες

		δικαιοπραξιών επί ακινήτων ανηκόντων εις Οθωμανούς		
08-09-1923	Απόφαση Επαναστάσεως	Περί απαγορεύσεως ωρισμένων συναλλαγών μετά των Μουσουλμάνων εν ταίς περιφέρειαις των Γενικών Διοικήσεων Μακεδονίας και Θράκης		Δικαιοπραξίες
10-09-1923	Απόφαση Επαναστάσεως ή Κυβερνήσεως (:)	Επιβολή απαγόρευσης δικαιοπραξιών για τους ανταλλαγέντες και όλους τους Έλληνες πολίτες, όπως και για τους μουσουλμάνους της Θράκης	Παρατίθεται στο Τσουδερού Ε. Ι. (1927), <i>Η Αποζημίωσις των Ανταλλαζίμων</i> , Αθήναι, σσ. 26-27.	Δικαιοπραξίες
11-09-1923	Απόφαση Γ.Δ.Θ. υπ' αρ. 29980	(:)	Αναγγελία ίδρυσης Ταμείων Αστικής Στέγασης Προσφύγων σε Ξάνθη, Κομοτηνή και Καβάλα	Περίθαλψη-Εγκατάσταση-Αποκατάσταση
25-09-1923	Νομοθετικό Διάταγμα	Περί προσθέτου φορολογίας καπνού εις φύλλα υπέρ της υγειονομικής περιθάλψεως και στεγάσεως των προσφύγων Ξάνθης		Περίθαλψη-Εγκατάσταση-Αποκατάσταση
04-09-1923	Εντολή υπουργού Υγιεινής, Πρόνοιας & Αντιλήψεως, Α. Δοξιάδη	Απόσπαση της Διεύθυνσης Εποικισμού Θράκης από τη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας και την ένταξή της στη Γενική Διοίκηση Θράκης		Διοικητική Μεταβολή
13-10-1923	Νομοθετικό Διάταγμα	Περί κυρώσεως του εν Γενεύη υπογραφέντος πρωτοκόλλου περί αποκαταστάσεως των εν Ελλάδι προσφύγων και ιδρύσεως Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων κτλ		Περίθαλψη-Εγκατάσταση-Αποκατάσταση
09-11-1923	Διαταγή υπ' αρ. 33846 του προέδρου της Κυβέρνησης	(:)	Απαγόρευση οποιαδήποτε επίταξης μουσουλμανικών περιουσιών και διαταγή η επιστροφής τους στους αρχικούς κατόχους τους	Περίθαλψη-Εγκατάσταση-Αποκατάσταση
31-12-1923	Νομοθετικό Διάταγμα	Περί μεταβιβάσεως εις την Ε.Α.Π. της απολύτου κυριότητος αγροτικών κτημάτων ανηκόντων εις το ελληνικό δημόσιο		Ιδιοκτησιακό Καθεστώς Περιουσιών
05-03-1924	Νομοθετικό Διάταγμα	Περί συστάσεως Γενικής Διεύθυνσης Ανταλλαγής		Διοικητική Μεταβολή

15-03-1924	Διάταγμα	Περί άρσεως απαγορεύσεως δικαιοπραξιών επί των εν τη Δυτική Θράκη κειμένων ακινήτων Μωαμεθανών		Δικαιοπραξίες
(:)-05-1924	Νομοθετικό Διάταγμα	Περί συστάσεως Γενικής Διευθύνσεως Ανταλλαγής Πληθυσμών	Η Γ.Δ.Α.Π. συστάθηκε στην Κεντρική Υπηρεσία του υπουργείου Γεωργίας	Διοικητική Μεταβολή
6-08-1924	Διακήρυξη Ε.Α.Π. (:)	(:)	Παράρτημα των άρθρων 65 και 66 της Συνθήκης της Λωζάννης, ρύθμισε το ιδιοκτησιακό καθεστώς των μη ανταλλάξιμων σε Ελλάδα και Τουρκία	Ιδιοκτησιακό Καθεστώς Περιουσιών
04-09-1924	Νομοθετικό Διάταγμα	Περί απαγορεύσεως δικαιοπραξιών επί ακινήτων		Δικαιοπραξίες
19-09-1924	Πρόσθετη πράξη Κοινοβουλίου	(:)	Επετράπη στην Ε.Α.Π. να εγκαθιστά πρόσφυγες στις ανταλλάξιμες γαίες μουσουλμάνων	Ιδιοκτησιακό Καθεστώς Περιουσιών
24-10-1924	Ψήφισμα Κοινοβουλίου	(:)	Επετράπη στην Ε.Α.Π. να εγκαθιστά πρόσφυγες στις ανταλλάξιμες γαίες μουσουλμάνων	Ιδιοκτησιακό Καθεστώς Περιουσιών
31-12-1924	Ψήφισμα Δ' Συντακτικής Συνέλευσης Κοινοβουλίου	Περί αποζημιώσεως των εν Δ. Θράκη Επιτάξεων (Συνεδριάσις ΡΚΣ' της 16-12-1924)		Ιδιοκτησιακό Καθεστώς Περιουσιών
31-12-1924	Νόμος 3250	Περί κυρώσεως του από 3 Σεπτεμβρίου 1924 νομοθετικού διατάγματος "περί απαγορεύσεως δικαιοπραξιών επί ακινήτων"		Δικαιοπραξίες
10-01-1925	Διάταγμα	Περί επεκτάσεως απαγορεύσεως δικαιοπραξιών επί αγροτικών ακινήτων		Δικαιοπραξίες
14-01-1925	Διάταγμα	Περί Εξαγοράς Μουσουλμανικών Κτημάτων εν Δυτική Θράκη προς Εγκατάστασιν Προσφύγων		Ιδιοκτησιακό Καθεστώς Περιουσιών
05-05-1925	Νομοθετικό Διάταγμα	Περί κυρώσεως της μεταξύ του Δημοσίου και Εθνικής Τραπέζης Συμβάσεως «περί διαχειρίσεως των εν Ελλάδι κτημάτων των ανταλλαγέντων μουσουλμάνων»	Κείμενο της Σύμβασις Μεταξύ του Ελληνικού Δημοσίου και της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος Περί Διαχειρίσεως των εν Ελλάδι Κτημάτων των	Ιδιοκτησιακό Καθεστώς Περιουσιών

			<i>Ανταλλαγέντων Μουσουλμάνων</i>	
02-07-1925	Διάταγμα	Περί προσθήκης διατάξεων εις το Περί Εξαγοράς Μουσουλμανικών Κτημάτων εν Δυτική Θράκη προς Εγκατάστασιν Προσφύγων		Ιδιοκτησιακό Καθεστώς Περιουσιών
25-08-1925	Νομοθετικό Διάταγμα	(:)	Για την οριστική κρίση όσων δικαιοπραξιών είχαν συναφθεί μεταξύ των μουσουλμάνων ιδιοκτητών, ανταλλάξιμων και μη και των αγοραστών τους. Παρατίθεται στο Τσουδερού Ε. Ι. (1927), <i>Η Αποζημίωσις των Ανταλλαξιμών</i> , Αθήναι, σσ. 27-28	Δικαιοπραξίες
03-10-1925	Νομοθετικό Διάταγμα	Περί αναστολής εκτέλεσεως αποφάσεων προσωρινών μέτρων και νομής εν ταις Νέαις Χώραις στρεφομένων κατά του δημοσίου κλπ		Ιδιοκτησιακό Καθεστώς Περιουσιών
18-11-1925	Νομοθετικό Διάταγμα	Περί Συστάσεως Ανωτάτης Επιτροπής Εφαρμογής των μετά την Τουρκία Συμφωνιών των αφορώσων την Διευθέτησιν Εκκρεμών Κτηματικών Ζητημάτων		Διοικητική Μεταβολή
08-02-1926	Νομοθετικό Διάταγμα	Περί Ερμηνείας του Εδαφίου 2 του άρθρου 1 του ΝΔ της 18-11-1925 περί συστάσεως Ανωτάτης Επιτροπής		Διοικητική Μεταβολή
04-03-1926	Νομοθετικό Διάταγμα	Περί Κατοχυρώσεως των υπό Ανταλλαξιμών Μουσουλμανικών Εγκαταλειφθησών εν Ελλάδι Περιουσιών	Διαχείριση των ανταλλάξιμων περιουσιών από την Ε.Τ.Ε.	Ιδιοκτησιακό Καθεστώς Περιουσιών
20-03-1926	Νομοθετικό Διάταγμα	Περί Κανονισμού και Πληρωμής Αποζημιώσεως Γηπέδων και Ακινήτων εν γένει Απαλλοτριωθέντων ή Καταληφθέντων προς Ανέγερσιν Προσφυγικών Αστικών Συνοικισμών ή Οικημάτων εν Θράκη		Ιδιοκτησιακό Καθεστώς Περιουσιών
14-05-1926	Νομοθετικό Διάταγμα	Περί Συστάσεως Ειδικού Ταμείου Κατασκευής Αμαξιτής Οδοῦ Κομοτηνής Σάπων	Ίδρυσε το Ειδικό Ταμείο Υδραυλικών και Εξυγιαντικών Έργων Κομοτηνής	Διοικητική Μεταβολή

14-05-1926	Νόμος 3076	Περί αποζημιώσεως επιταχθέντων μουσουλμανικών κτημάτων εν Δ. Θράκη		Ιδιοκτησιακό Καθεστώς Περιουσιών
22-05-1926	Νομοθετικό Διάταγμα	Περί Μεταβιβάσεως Δικαιωμάτων Κυριότητας κτλ επί των εν Ελλάδι κειμένων αγροτικών κτημάτων κτλ εις την Ε. Α. Προσφύγων		Ιδιοκτησιακό Καθεστώς Περιουσιών
25-05-1926	Διάταγμα	Περί παρατάσεως της ισχύος του από 30 Δεκεμβρίου 1925 ΝΔ «περί αναστολής εκτελέσεως αποφάσεων περί προσωρινών μέτρων και νομής εν ταις Νέαις Χώραις κτλ		Ιδιοκτησιακό Καθεστώς Περιουσιών
26-07-1926	Νομοθετικό Διάταγμα	Περί Τροποποιήσεως του Ν. Δ. της 15ης Μαΐου 1926, «Περί Μεταβιβάσεως Δικαιωμάτων Κυριότητας κλπ των εν Ελλάδι Κειμένων Αγροτικών κτημάτων κλπ εις της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων»	Τροποποιητικό κείμενο της Σύμβασις Μεταξύ του Ελληνικού Δημοσίου και της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος Περί Διαχειρίσεως των εν Ελλάδι Κτημάτων των Ανταλλαγέντων Μουσουλμάνων	Ιδιοκτησιακό Καθεστώς Περιουσιών
01-12-1926	Διακρατική Συμφωνία ή Συμφωνία των Αθηνών	(:)	Αναφορικά με τα κτήματα των ανταλλάξιμων πληθυσμών στην Ελλάδα και στην Τουρκία, με εξαίρεση αυτά των εταμπλί, συμψηφίζονταν.	Ιδιοκτησιακό Καθεστώς Περιουσιών
10-03-1927	Απόφαση υπ' αρ. 28 της Μικτής Επιτροπής Ανταλλαγής Ελληνοτουρκικών Πληθυσμών	(:)	Προσπαθούσε να διευθετήσει το ζήτημα των κατεχόμενων περιουσιών, που δεν είχε επιλύσει το κείμενο του Δεκεμβρίου 1926 που υπέγραψαν ο Εξηντάρης και ο Ρουσδή Μπέης	Ιδιοκτησιακό Καθεστώς Περιουσιών
24-05-1927	Διάταγμα	Περί αναγκαστικής απαλοτριώσεως οικοπέδων εν Ξάνθη προς διαμόρφωσιν πλατείας παρά τον Μητροπολιτικόν ναόν		Ιδιοκτησιακό Καθεστώς Περιουσιών

22/24-06-1927	Νομοθετικό Διάταγμα	Περί κυρώσεως του Ν.Δ της 5 Μαΐου 1926 «περί συμπληρώσεως του Ν. 3250 περί κυρώσεως του από 3 Σεπτεμβρίου 1924 Ν.Δ. περί απαγορεύσεως δικαιοπραξιών επί ακινήτων»		Δικαιοπραξίες
14-07-1927	Νομοθετικό Διάταγμα	Περί συστάσεως οικοδομικών συνεταιρισμών αστών προσφύγων	Η εφαρμογή του στην Θράκη είναι αμφισβητούμενη	Περίθαλψη-Εγκατάσταση-Αποκατάσταση
19-09-1927	Νομοθετικό Διάταγμα	Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του από 5/14 Ιουλίου 1927, νομοθετικού διατάγματος «Περί συστάσεως οικοδομικών συνεταιρισμών αστών προσφύγων		Περίθαλψη-Εγκατάσταση-Αποκατάσταση
29-09-1927	Υπουργικές Αποφάσεις και Εγκρίσεις, Αριθμός 74601	Περί κηρύξεως απαλλοτριωτέων αγρών κειμένων περίξ της πόλεως Ξάνθης		Ιδιοκτησιακό Καθεστώς Περιουσιών
01-10-1927	Διάταγμα	Περί Εγκρίσεως εκποιήσεως ακινήτων του δήμου Κομοτηναίων		Ιδιοκτησιακό Καθεστώς Περιουσιών
13-11-1927	Νομοθετικό Διάταγμα	Περί κανονισμού αρμοδιότητος μεταξύ υπουργείων Εξωτερικών και Γεωργίας επί ζητημάτων ιθαγένειας Μουσουλμάνων και περί συστάσεως Επιτροπής δια την ταχύτεραν απόδοσιν των κτημάτων των μη ανταλλαξιμών Μουσουλμάνων		Ιδιοκτησιακό Καθεστώς Περιουσιών
27-12-1927	Διάταγμα	Περί εγκρίσεως ανταλλαγής ακινήτου κτήματος του δήμου Κομοτηνής		Ιδιοκτησιακό Καθεστώς Περιουσιών
30-12-1927	Διάταγμα	Περί εγκρίσεως εκποιήσεως ακινήτου κτήματος του δήμου Κομοτηναίων		Ιδιοκτησιακό Καθεστώς Περιουσιών
24-12-1928	Νόμος 3714	Περί επικυρώσεως του Ν.Δ. της 10-08-1928 «περί οργάνωσης των υπηρεσιών του Υπουργείου Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως»	Άρθρο 20: επέτρεψε την για μια 4ετία τη χορήγηση άδειας για την οικοδόμηση μόνιμων ή προσωρινών προσφυγικών καταλυμάτων (αστική εγκατάσταση), χωρίς την προϋπόθεση	Διοικητική Μεταβολή, Περίθαλψη-Εγκατάσταση-Αποκατάσταση

			τήρησης του υφιστάμενου σχεδίου πόλεως	
20-04-1929	Νομοθετικό Διάταγμα	Περί συστάσεως ειδικής υπηρεσίας εξαγοράς κτημάτων ξένων υπηκόων		Ιδιοκτησιακό Καθεστώς Περιουσιών
2-11-1929	Νόμος 3875	Περί συστάσεως οικοδομικών συνεταιρισμών αστών προσφύγων		Περίθαλψη-Εγκατάσταση-Αποκατάσταση
27-03-1930	Νόμος 4494	Περί κυρώσεως του από 13 Νοεμβρίου 1927 Ν.Δ. Περί κυρώσεως της από 2 Απριλίου 1926 συντακτικής αποφάσεως «περί κατοχυρώσεως των υπο ανταλλαξίμων Μουσουλμάνων εγκαταλειφθεισών εν Ελλάδι περιουσιών κτλ.»		Ιδιοκτησιακό Καθεστώς Περιουσιών
02-05-1930	Νόμος 4602	Περί των εγκαταλειφθέντων ή καταργηθέντων νεκροταφείων		Ιδιοκτησιακό Καθεστώς Περιουσιών
03-07-1930	Νόμος 4793	Περί κυρώσεως της μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας Συμφωνίας περί του τρόπου εφαρμογής της εν Λωζάννη υπογραφείσης συμβάσεως περί ανταλλαγής Ελληνοτουρκικών πληθυσμών και της υπ' αρ. 9 δηλώσεως		Ιδιοκτησιακό Καθεστώς Περιουσιών
01-08-1930	Νόμος 4245	Περί κυρώσεως του από 23 Μαρτίου 1929 Ν.Δ. «Περί κυρώσεως των μεταξύ Ελλάδος και Αγγλίας, Ελλάδος και Βελγίου και Ελλάδος και Ιταλίας Συμφωνιών περί Εξαγοράς κτημάτων υπηκόων αυτών»		Ιδιοκτησιακό Καθεστώς Περιουσιών
Φθινόπωρο 1930	Απόφαση Γ.Δ.Θ. υπ' αρ. 29980	(:)	Πρώτη επιβολή φόρου ακίνητου περιουσίας σε μη-ανταλλάξιμο κάτοικο της Κομοτηνής	Ιδιοκτησιακό Καθεστώς Περιουσιών
10-10-1930	Απόφαση Γ.Δ.Θ. υπ' αρ. 35494	(:)	Είσπραξη οφειλών από τις οικονομικές εφορίες της Θράκης μετά την καταβολή της αποζημίωσης από την Μικτή Επιτροπή	Ιδιοκτησιακό Καθεστώς Περιουσιών

11-12-1930	Εγκύκλιος υπ' αρ. 524 της Διεύθυνσης Ανταλλαγής του υπ. Γεωργίας	(;)	Αναφορικά με την εφαρμογή της ελληνοτουρκικής συμφωνίας του 1930 και του νόμου 4793	Ιδιοκτησιακό Καθεστώς Περιουσιών
01-08-1931	Νόμος 5234	Περί Διοικήσεως Δημοσίων Κτημάτων		Διοικητική Μεταβολή
13-10-1931	Απόφαση του Υπουργικού Συμβουλίου	(;)	Διακοπή της είσπραξης φόρων των μη ανταλλάξιμων	Ιδιοκτησιακό Καθεστώς Περιουσιών
24-10-1931	Απόφαση Γ.Δ.Θ. υπ' αρ. 150996	(;)	Επιβολή μέτρων είσπραξης φόρων από τους μη ανταλλάξιμους από τη Γενική Διεύθυνση Δημόσιου Λογιστικού της Γ.Δ.Θ.	Ιδιοκτησιακό Καθεστώς Περιουσιών
01-02-1932	Νόμος 5309	Περί κυρώσεως του από 29-09-1932 Ν.Δ. «περί τροποποιήσεως του άρθρου 20 του νόμου 3714 περί κυρώσεως του από 10-08-1928 Ν.Δ. περί οργανώσεως των υπηρεσιών του Υπουργείου Πρόνοιας»		Διοικητική Μεταβολή
21-07-1932	Απόφαση του Υπουργικού Συμβουλίου	(;)	Εντολή είσπραξης των οφειλόμενων φόρων κληρονομίας των μη ανταλλάξιμων	Ιδιοκτησιακό Καθεστώς Περιουσιών
17/24-10-1932	Νομοθετικό Διάταγμα	Περί μεταβιβάσεως αρμοδιότητας του Συμβουλίου Πρόνοιας και Στεγάσεως του Υπουργείου Πρόνοιας και Αντιλήψεως εις το παρά τη Γενική Διοίκηση Θράκης λειτουργούν Τοπικών Συμβούλιο Πρόνοιας και Στεγάσεως Προσφύγων		Διοικητική Μεταβολή
19-11-1932	Διάταγμα	Περί Στεγάσεως Δημοσίων Υπηρεσιών		Διοικητική Μεταβολή
30-06-1933	Απόφαση του Υπουργικού Συμβουλίου υπ' αρ. 10154	(;)	Διακοπή της είσπραξης φόρου κληρονομίας και ακίνητης περιουσίας των μη ανταλλάξιμων	Ιδιοκτησιακό Καθεστώς Περιουσιών
05-02-1934	Νόμος 6018	Περί κυρώσεως της υπογραφείσης εν Άγκυρα μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας Συμβάσεως «περί καταργήσεως της Μικτής Επιτροπής Ανταλλαγής Ελληνοτουρκικών Πληθυσμών»		Διοικητική Μεταβολή
22-02-1934	Νόμος 6076	Περί αστικής αποκατάστασης		Περίθαλψη-Εγκατάσταση-

		προσφύγων		Αποκατάσταση
30-04-1934	Διαταγή υπ. Οικονομικών	(;)	Εντολή Υπηρεσίας Έρευνας Ανταλλαξίμων Κτημάτων Ανατολικής Μακεδονίας και Δ. Θράκης για ανταλλάξιμα κτήματα που δεν έχουν επέλθει στη δικαιοδοσία της υπηρεσίας	Ιδιοκτησιακό Καθεστώς Περιουσιών
30-10-1934	Απόφαση Υπουργείου Οικονομικών, Διεύθυνση Δημοσίων Κτημάτων	(;)	Έλεγχος και επανέκδοση πληρεξουσίων για τα κτήματα των <i>εταμπλί</i> που έχουν αποδημήσει στην Τουρκία	Δεν έχει διασταυρωθεί η ημερομηνία για την ακρίβεια της
07-12-1934 (;)	Απόφαση Μικτής Επιτροπής Ελληνοτουρκικής Ανταλλαγής Πληθυσμών, υπ' αρ. 73	(;)	Αναγνώριση του εθμικού δικαίου αναφορικά με τις ακίνητες περιουσίες των μη ανταλλαξίμων	Ιδιοκτησιακό Καθεστώς Περιουσιών
06-05-1935	Διάταγμα	(;)	Περί μεταβίβασης εις τους Γενικούς Διοικητές Μακεδονίας, Θράκης, Ηπείρου και Κρήτης της εκ του Αγροτικού Νόμου απορρεούσης δικαιοδοσίας του επι της Γεωργίας Υπουργού	Διοικητική Μεταβολή
07-09-1938	Αναγκαστικός Νόμος 1366	Περί απαγορεύσεως δικαιοπραξιών εις παραμεθορίους, παράκτιους περιοχάς κλπ.		Δικαιοπραξίες
18-02-1939	Αναγκαστικός Νόμος 1629	Περί συμπληρώσεως και προσθήκης διατάξεων εις τον Α. Ν. 1366 περί απαγορεύσεως δικαιοπραξιών εις παραμεθορίους, παρακτίους περιοχάς	Οι απαγορεύσεις του ν. 3250/1924 τάχθηκαν υπέρ του δημοσίου, ο υπουργός Γεωργίας απέκτησε το δικαίωμα άρσης των απαγορεύσεων για τις δικαιοπραξίες που έγιναν πριν την εφαρμογή του Α.Ν. 1366/1938	Δικαιοπραξίες

Παρατηρήσεις: α) Η κατασκευή του πίνακα προήλθε από τη συγκέντρωση δεδομένων που παρουσιάζονται στις υποσημειώσεις του κυρίως κειμένου, β) το σύμβολο (;) υποδηλώνει τη αδυναμία εντοπισμού της απαραίτητης πληροφορίας, για παράδειγμα ημερομηνίας ή περιγραφής.

Πίνακας 17. Απαλλοτριωμένες εκτάσεις από το Υπουργείο Πρόνοιας και Αντιλήψεως (1923-1929)

Αρ. Φακέλου	Νομός	Τοποθεσία	Φ. Ε.Κ.	Έτος		Απαλλοτριώσεις (τ.μ.)	Άρσεις		Σύνολο (τ.μ.)	Εκδοθείσες αποφάσεις (δρχ.)	Ιδιοκτήτες	Παρατηρήσεις
				Αριθμός	Φύλλο		Αρ. Απόφασης	τ.μ.				
9	Έβρου	Αλε/λη	48	B	1924	1.800	-	-	1.800	36.000 δρχ. με δικαστική απόφαση	Κληρ. Α. Λεονταρίδου	-
[δεν υπάρχει]	Έβρου	Διδ/χο	75	B	1924	78.500	-	-	75.295	-	[Άγνωστοι]	Τροποποιήθηκε με την υπ' αριθ. 17087/14-02- 1927 σε 75.295 τ.μ.
52	Έβρος	Διδ/χο	49	B	1925	16.000	-	-	16.000	-	Αρ. Δημητρίου Καραφυλλάκη κλπ.	-
55	Έβρος	Διδ/χο	67	B	1925	27.500	-	-	27.500	-	Χ. Νεσάν κλπ.	-

30	Έβρος	Αλε/λη	17	B	1926	140.381	-	-	140.381	-	X. Σαφρέτ Μπέη	-
159	Έβρος	Αλε/λη	88	B	1927	20.176	-	-	20.176	221.945 δρχ. με δικαστική απόφαση	Κληρ. Λεονταρίδου	-
154	Έβρος	Αλε/λη	90	B	1927	15.942	112167/28	756	15.186	-	Νεχιζέ Μεμέτ Αλή	-
21	Έβρος	Διδ/χο	15	B	1926	75.295	-	-	75.295	198.500 δρχ. με δικαστική απόφαση	Κωνσταντινίδης κλπ	-
Σύνολο εκτάσεων που απαλλοτριώθηκαν 371.633 τ.μ.												
6	Ροδόπη	Κομοτηνή	74	B	1923	524.870	-	-	524.870	-	Άγνωστοι	-
6	Ροδόπη	Ξάνθη	17	B	1924	5.710	-	-	5.710	114.200 δρχ. με δικαστική απόφαση	Νιαζί Μπέης, Χουσινιέ	-

6	Ροδόπη	Ξάνθη	54	B	1924	64.533	-	-	64.533	1.240.660 δρχ. με δικαστική απόφαση	Χανούμ Χαϊρσέ κλπ	-
[δεν υπάρχει]	Ροδόπη	Κομοτηνή	68	B	1924	11.488	-	-	11.488	-	Χανούμ Χαϊρσέ κλπ	-
38	Ροδόπη	Ξάνθη	20	B	1927	69.265	-	-	69.265	-	Θ. Χατζίδης	-
7	Ροδόπη	Ξάνθη	98	B	1927	17.332	-	-	17.332	86.660 δρχ. με δικαστική απόφαση	Φαϊκ Μπέης, Μπόρσαλης κλπ.	-
42	Ροδόπη	Κομοτηνή	117	B	1927	21.000	-	-	21.000	68.250 δρχ. με δικαστική απόφαση	Ομέρ Εφέντης κλπ/	-
128	Ροδόπη	Κομοτηνή	51	B	1927	389.202	-	-	389.202	-	Μορδές, Μαμιονιάν κλπ.	-
Σύνολο απαλλοτριωμένων εκτάσεων 1.103.400 τ.μ.												

Πηγή: Μ. Μ. Αρχείο Βενιζέλου Ε./Υπ. Πρόνοιας Φ.132, 1928-1929/Εγγραφο 173/32, Ελληνική Δημοκρατία, Υπ. Πρόνοιας και Αντιλήψεως, Γραφείο Στατιστικής, Αθήνα, 10-10-1929.

Παρατηρήσεις: Στη στήλη που αναγράφεται ο Αριθμός Φακέλου, όπου αυτός δεν αναγράφονταν δηλώνεται ότι δεν υπάρχει.

Πίνακας 18. Απαλλοτριωμένες και υπό απαλλοτρίωση εκτάσεις**Tchifliks Alienès**

A. Xanthiè	Kozlar tchifliks ls $\frac{3}{4}$	4.000
	Mentesseli	2.500
	Hassim Bey (Zygos)	800
	Tamasmanli	1.200
	Zinely	1.000
	Kizildjakeuy	4.000
	Bakla Tèpè	4.000
	Giouneler	5.000
	Mizanli	750
	Nohoulou	2.000
	Kerevouz	6.000
	Elmali	6.000
B. Comotini	Djambaz Tchiflik	7.392
	Otmanli	9.060
C. Didimotihon	Tchaouchli Tchiflik les 4/5	3.080
	Seime Tchiflik les 2/3	6.000
D. Orestias	Koum-Tchiflik les $\frac{1}{4}$	2.500
	El-Boyrgaz les $\frac{1}{4}$	2.500
	Koulakli Tchiflik les 1/12	720
E. Alexandroupolis	Hadji Safet	1.500
	Ali Bey	900
1/5	Buyuk Osmanli	1.500
7/27	Koutsobachi Ilgin	1.400
$\frac{1}{2}$	Domouz Orman	500
3/8	Pasmakli	750
Total		75.052

Tchifliks non aliènès dont le Gouvernement Hellènique a decide de se rendre asquèreux

1	Sirlagatch	3.500
2	Mikro Cavallo	10.000
3	Kiourtova	5.000
4	Kafel Tchiflik	5.000

Total	23.500
--------------	---------------

Propriétés non aliénées dont le Gouvernement Hellénique a décidé de se rendre acquéreur

1	Héritiers Birbir Ismail	5.930
2	Héritiers Bagadatli Halil	3.232
3	Héritiers Kiatib oglou Hassan et Aichè, Fatmè et Hoysniè	4.054
4	Héritiers Hadji Houssèin Bey	10.185
Total		23.405

Propriétés Rurales

1	Comotini	Thryllorion	65
2		Yfanta	57
3		Sostis	7
4		Lykion	20,5
5		Sappa	12
6		Arsakion	60
7		Pamforon	25
Total			246,5
8	Xanthi	M. Evmiron	20
9		Kemeria	10
10		Katramion	10
11		Magion	7
12		Erasmion	15
13		Ziloti	15
14		Magana	30
15		Pèzoula	7
16		Toxote	
Total			119
17	Orestias	Valtos	5,5
18		Fylaki	7
19		Orestias	9
Total			18,5
20	Alexandroupolis	Anthia	18
21		Ferrai	54
22		Loutros	6
23		Provaton	65
24		Filakton	17
25		Lagina	2,5
26		Lykofi	5
Total			167
27	Didomotihon	Kissarion	30

28		Iatrades	10
29		Savra	30
30		Polia	3
31		Elafohorion	36
32		Delition	35
33		Mikrohorion	6
34		Syrakion	6
35		Sofikon	112
36		Thourion	68
		Total	356
		Grande total	907

Πηγή: Ι.Α.Υ.Ε. 1928 Β' Πολιτική, 1925-1930, Περί της Δυτικής Θράκης, 9^η Μικτή Υποεπιτροπή Ανταλλαγής Ελληνοτουρκικών Πληθυσμών, 18-06-1927, αριθ. πρωτ. 15833, [Κομοτηνή]

Παρατηρήσεις: α) Τα απαλλοτριωμένα τσιφλίκια και οι εκτάσεις των απαλλοτριωμένων αγροτεμαχίων, όπου στις επιφάνειες τους έχουν οικοδομηθεί αγροτικοί προσφυγικοί οικισμοί, καταμετρούνται σε στρέμματα (στρ.)

β) Οι ιδιοκτησίες που προτίθεται να απαλλοτριωθούν, καταμετρούνται σε τετραγωνικά μέτρα (τ.μ.)

Πίνακας 19. Γεννήσεις κατοίκων Θράκης ανά τόπο γέννησης

Νομοί, Επαρχίες, Δήμοι/Τόπος Γέννησης		Νομός Έβρου	Νομός Ροδόπης	Επαρχία Αλεξανδρουπόλεως	Επαρχία Διδυμοτείχου	Επαρχία Ορεστιάδος	Επαρχία Σαμοθράκης	Επαρχία Σουφλίου	Επαρχία Κομοτηνής	Επαρχία Ξάνθης	Επαρχία Σάπων	Δήμος Αλεξανδρουπόλεως	Δήμος Διδυμοτείχου	Δήμος Σουφλίου	Δήμος Κομοτηνής	Δήμος Ξάνθης
Εντός του Διαμερίσματος της Θράκης	Στο Δήμο ή την Κοινότητα όπου απογράφηκαν	75.408	98.007	5.583	26.001	27.666	3.531	12.267	39.220	44.519	14.208	2.878	5.987	6.309	14.134	13.257
	Σε άλλο Δήμο ή Κοινότητα της ίδιας Επαρχίας	4.726	6.008	810	1.134	2.372	0	410	2.307	2.973	728	604	143	77	872	917
	Σε άλλη Επαρχία του ίδιου Νομού	2.189	2.563	912	585	432	11	249	618	1.556	389	280	96	124	354	961
	Σε άλλο Νομό του ίδιου Διαμερίσματος	424	1.717	310	64	10	3	37	717	824	176	235	39	26	515	410
Εντός άλλου Διαμερίσματος	Εντός της Στερεάς Ελλάδας & Εύβοιας	478	732	224	138	40	21	55	31	399	16	193	63	35	232	304
	Εντός της Θεσσαλίας	202	503	101	30	29	5	37	134	350	19	82	10	9	113	250
	Εντός των Ιονίων Νήσων	333	124	70	67	121	6	69	69	52	3	41	30	26	61	29

	Εντός των Κυκλάδων	33	69	22	3	5	0	3	29	37	3	22	2	0	26	23
	Εντός της Πελοποννήσου	844	773	212	194	234	18	186	410	327	36	127	95	94	324	203
	Εντός της Μακεδονίας	1.361	4.209	677	176	85	12	411	1.051	3.071	87	413	81	208	642	1.909
	Εντός της Ηπείρου	223	710	153	35	16	4	15	250	402	58	129	16	9	185	298
	Εντός των Νήσων του Αιγαίου	303	671	200	24	25	35	19	262	399	10	172	12	11	188	208
	Εντός της Κρήτης	146	290	72	21	24	5	24	135	145	10	60	9	11	106	94
Εκτός της Χώρας (Εξωτερικό)	Εντός της Ευρώπης	73.801	44.063	9.627	9.029	32.18	0	0	19.329	20.332	4.412	6.069	1.971	717	10.890	10.913
	Εντός της Ασίας	27.343	19.959	6.650	213	61	69	7.138	4.834	13.862	1.263	2.705	133	86	2.895	6.115
	Εντός της Αφρικής	40	32	4	1	2	5	315	14	18	0	4	1	0	13	11
	Εντός της Αμερικής	21	11	5	3	0	0	2	1	10	0	5	2	2	1	10

Πηγή: Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1935), *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την Απογραφήν της 15-16 Μαΐου 1928. Πραγματικός Πληθυσμός Κυρωθείς διά του από 23 Νοεμβρίου 1928 Διατάγματος*, Δευτέρα Έκδοσις, Εν Αθήναι: Εν του Εθνικού Τυπογραφείου, σσ. ιε'-ιστ', σσ. λη'-λθ', σσ. μη'-μθ', Πίναξ 3*, Πίναξ Ι.β', Πίναξ Ι.γ', Πίναξ Ι.δ', Πίναξ Ι.ε'.

Πίνακας 20. Πληθυσμιακή πυκνότητα επαρχιών Αλεξανδρουπόλεως, Διδυμοτείχου, Ορεστιάδας, Σουφλίου, Κομοτηνής, Ξάνθης, Σαπών (1920-1940)

Ονομασία Διοικητικής Μονάδας	Επιφάνεια σε τ. χλμ.	Μέσο Σταθμικό Υψόμετρο σε Μέτρα	Επίσημες Απογραφές Ελληνικού Κράτους				Πληθυσμιακή Πυκνότητα κατ/τ.χλμ.				
			Δεκέμβριος 1920 (άτομα)	Απρίλιος 1923 (άτομα)	Μάιος 1928 (άτομα)	Οκτώβριος 1940 (άτομα)	1920	1923	1928	1940	
Α. Επαρχία Αλεξανδρουπόλεως	Δήμος Αλεξανδρουπόλεως	99	12	7887	7553	14400	19411	79.7	76.3	145.5	196.1
	1. Κοινότητα Άβαντος	53	110	1495	916	1060	1274	28.2	17.3	20.0	24.0
	2. Κοινότητα Αισύμης	213	372	1640		1259	1469	7.7	0.0	5.9	6.9
	3. Κοινότητα Δορίσκου	129	80	417	343	639	784	3.2	2.7	5.0	6.1
	4. Κοινότητα Ιάνας	41	89	1647	458	721	2826	40.2	11.2	17.6	68.9
	5. Κοινότητα Κίρκης	52	205	496	5	597	798	9.5	0.1	11.5	15.3
	6. Κοινότητα Λουτρού	59	48	1259	471	1306	1796	21.3	8.0	22.1	30.4
	7. Κοινότητα Μάκρης	60	76	1231	211	993	1449	20.5	3.5	16.6	24.2
	8. Κοινότητα Μικρής Καβησού	20	80	425	188	534	702	21.3	9.4	26.7	35.1
	9. Κοινότητα Νίψης	54	140	1299	308	861	1234	24.1	5.7	15.9	22.9
	10. Κοινότητα Πυλαίας	64	180	560	1705	809	1222	8.8	26.6	12.6	19.1
	11. Κοινότητα Συκοράγης	110	140	1520	762	1297	1704	13.8	6.9	11.8	15.5
	13. Κοινότητα Φερρών	70	35	2126	1520	2843	3708	30.4	21.7	40.6	53.0
	Σύνολο αγροτικών περιοχών Επαρχίας Αλεξανδρουπόλεως	925		14115	6887	12919	18966	15.3	7.4	14.0	20.5
Σύνολο αστικών περιοχών Επαρχίας Αλεξανδρουπόλεως	99		7887	7553	14400	19411	79.7	76.3	145.5	196.1	
Σύνολο Επαρχίας Αλεξανδρουπόλεως	1024		22002	14440	27446	36716	21.5	14.1	26.8	35.9	
Β. Επαρχία Διδυμοτείχου	Δήμος Διδυμοτείχου	50	32	7754	2520	8690	8457	155.1	50.4	173.8	169.1
	1. Κοινότητα Αλεποχωρίου	19	80	351	168	489	651	18.5	8.8	25.7	34.3
	2. Κοινότητα Αμορίου	26	30	1877	577	1190	1454	72.2	22.2	45.8	55.9
	3. Κοινότητα Ασβεστάδων	28	120	399	45	562	714	14.3	1.6	20.1	25.5
	4. Κοινότητα Ασημένιου	10	50	380		671	930	38.0	0.0	67.1	93.0
	5. Κοινότητα Ασπρονερίου	22	127	637	163	968	1088	29.0	7.4	44.0	49.5
	6. Κοινότητα Βρυσικών	22	77	1106	361	1449	1825	50.3	16.4	65.9	83.0
	7. Κοινότητα Ελαφοχωρίου	59	107	1964	401	2667	3381	33.3	6.8	45.2	57.3
	8. Κοινότητα Έλληνοχωρίου	63	54	1055	511	1573	2116	16.7	8.1	25.0	33.6
	9. Κοινότητα Θούριου	31	40	1144	255	2335	2892	36.9	8.2	75.3	93.3

	10. Κοινότητα Καρωτής	14	50	472	158	638	818	33.7	11.3	45.6	58.4
	11. Κοινότητα Κυανής	23	40	1356	337	2269	2772	59.0	14.7	98.7	120.5
	12. Κοινότητα Κυριακής	39	70	386	313	676	787	9.9	8.0	17.3	20.2
	13. Κοινότητα Λαβάρων	47	22	2086	672	2741	3116	44.4	14.3	58.3	66.3
	14. Κοινότητα Μάνδρας	31	25	309	140	467	528	10.0	4.5	15.1	17.0
	15. Κοινότητα Μάνης	43	57	1000	168	1641	2195	23.3	3.9	38.2	51.0
	16. Κοινότητα Μαυροκκλησίου	66	225	373	280	787	932	5.7	4.2	11.9	14.1
	17. Κοινότητα Μεταξιάδων	54	105	1602	119	2094	2296	29.7	2.2	38.8	42.5
	18. Κοινότητα Μικρού Δερείου	354	341	1150	368	1759	1511	3.2	1.0	5.0	4.3
	19. Κοινότητα Παληουρίου	21	120	883		1096	1134	42.0	0.0	52.2	54.0
	20. Κοινότητα Πετράδων	11	85	808	260	940	1061	73.5	23.6	85.5	96.5
	21. Κοινότητα Ποιμενικού	13	120	408	94	521	701	31.4	7.2	40.1	53.9
	22. Κοινότητα Πρωτοκκλησίου	52	45	406	327	703	1036	7.8	6.3	13.5	19.9
	23. Κοινότητα Πυθίου	24	54	1689	1555	2759	3222	70.4	64.8	115.0	134.3
	24. Κοινότητα Σκουρτοχωρίου	10	110	325	82	468	613	32.5	8.2	46.8	61.3
	Σύνολο αγροτικών περιοχών Επαρχίας Διδυμοτείχου	1082		22166	7354	31463	38068	20.5	6.8	29.1	35.2
	Σύνολο ημιαστικών περιοχών Επαρχίας Διδυμοτείχου	50		7754	2520	8690	8457	155.1	50.4	173.8	169.1
Σύνολο Επαρχίας Διδυμοτείχου	1132		29920	9874	40153	46525	26.4	8.7	35.5	41.1	
Γ. Επαρχία Ορεστιάδας	1. Κοινότητα Αμπελακίων	26	170	810	68	930	1235	31.2	2.6	35.8	47.5
	2. Κοινότητα Άρζου	22	48	185	186	770	966	8.4	8.5	35.0	43.9
	3. Κοινότητα Βάλτου	24	85	1	60	581	801	0.0	2.5	24.2	33.4
	4. Κοινότητα Δικαίων	44	56	789	76	1432	1995	17.9	1.7	32.5	45.3
	5. Κοινότητα Ζώνης	76	152	1974	644	2126	2745	26.0	8.5	28.0	36.1
	6. Κοινότητα Καβύλης	15	30	287	264	900	1128	19.1	17.6	60.0	75.2
	7. Κοινότητα Καστανέων	29	42	1399	82	1848	2037	48.2	2.8	63.7	70.2
	8. Κοινότητα Κομάρων	31	67	721	148	912	1135	23.3	4.8	29.4	36.6
	9. Κοινότητα Κυπρίνου	56	71	1402	404	2099	2422	25.0	7.2	37.5	43.3
	10. Κοινότητα Μαρασιών	20	40	382	131	630	676	19.1	6.6	31.5	33.8
	11. Κοινότητα Νέας Βύσσης (Αχυροχωρίου)	47	35	702	472	3047	3873	14.9	10.0	64.8	82.4
	12. Κοινότητα Νεοχωρίου	38	50	602	132	840	1045	15.8	3.5	22.1	27.5
	13. Κοινότητα Νέας Ορεστιάδος	129	31	-	7356	8656	11947	-	57.0	67.1	92.6

	14. Κοινότητα Ορμενίου	52	50	712	49	1384	1978	13.7	0.9	26.6	38.0
	15. Κοινότητα Πενταλόφου	84	280	1717	13	1182	1348	20.4	0.2	14.1	16.0
	16. Κοινότητα Πετρωτών	55	225	1185	14	1206	1601	21.5	0.3	21.9	29.1
	17. Κοινότητα Ριζίων	37	55	1720	729	2733	3342	46.5	19.7	73.9	90.3
	18. Κοινότητα Σπηλαίου	60	80	867	175	1808	2662	14.5	2.9	30.1	44.4
	19. Κοινότητα Στέρνας	34	65	380	23	662	975	11.2	0.7	19.5	28.7
	20. Κοινότητα Χανδράς	17	180	414	199	531	633	24.4	11.7	31.2	37.2
	Σύνολο αγροτικών περιοχών Επαρχίας Ορεστιάδος	760		16249	3869	25621	32597	21.4	5.1	33.7	42.9
	Σύνολο ημιαστικών περιοχών Επαρχίας Ορεστιάδος	129		9287	7356	8656	11947	72.0	57.0	67.1	92.6
Σύνολο Επαρχίας Ορεστιάδος	889		25536	11225	34277	44544	28.7	12.6	38.6	50.1	
Δ. Επαρχία Σουφλίου	Δήμος Σουφλίου	160	63	6668	4058	7744	8127	41.7	25.4	48.4	50.8
	1. Κοινότητα Δαδιάς	299	95	735	882	876	1217	2.5	2.9	2.9	4.1
	2. Κοινότητα Κορνοφωλέας	35	30	1200	1030	1901	2160	34.3	29.4	54.3	61.7
	3. Κοινότητα Λαϊνών	20	15	644	1172	1360	1966	32.2	58.6	68.0	98.3
	4. Κοινότητα Λευκίμης	143	85	1854	555	1592	2220	13.0	3.9	11.1	15.5
	5. Κοινότητα Πέπλου	72	47	1339	1416	1759	2648	18.6	19.7	24.4	36.8
	6. Κοινότητα Τριφυλλίου	30	44	640	454	870	1160	21.3	15.1	29.0	38.7
	7. Κοινότητα Τύχιου	94	41	1496	2804	2700	3394	15.9	29.8	28.7	36.1
	Σύνολο αγροτικών περιοχών Επαρχίας Σουφλίου	853		7173	7022	10182	14765	8.4	8.2	11.9	17.3
	Σύνολο ημιαστικών περιοχών Επαρχίας Σουφλίου	160		6668	4058	7744	8127	41.7	25.4	48.4	50.8
Σύνολο Επαρχίας Σουφλίου	1013		13841	11080	17926	22892	13.7	10.9	17.7	22.6	
Ε. Επαρχία Κομοτηνής	Δήμος Κομοτηνής	67	44	21394	8895	31551	33214	319.3	132.8	470.9	495.7
	1. Κοινότητα Αμαράντων	44	23	1481	1007	2000	2736	33.7	22.9	45.5	62.2
	2. Κοινότητα Αμβροσίας	60	19	1910	2051	2511	2756	31.8	34.2	41.9	45.9
	3. Κοινότητα Ασωμάτων	74	114	2492	593	2458	3084	33.7	8.0	33.2	41.7
	4. Κοινότητα Γρατινής	129	154	1917	724	2077	2733	14.9	5.6	16.1	21.2
	5. Κοινότητα Θρυλλορείου	15	51	253	263	647	928	16.9	17.5	43.1	61.9
	6. Κοινότητα Ιάσμου	190	78	348	803	3247	3671	1.8	4.2	17.1	19.3
	7. Κοινότητα Ιμέρου	10	20	59		318	394	5.9	0.0	31.8	39.4
	8. Κοινότητα Καλαμοκάτρου	63	27	1305	838	2344	2893	20.7	13.3	37.2	45.9
	9. Κοινότητα Κάλχαντος	112	293	1413	342	1524	1826	12.6	3.1	13.6	16.3
	10. Κοινότητα Καρυδιάς	8	70	275	228	451	504	34.4	28.5	56.4	63.0

	11. Κοινότητα Κοσμίου	49	45	1553	910	2215	2586	31.7	18.6	45.2	52.8
	12. Κοινότητα Μαρώνειας	81	169	1019	198	929	1116	12.6	2.4	11.5	13.8
	13. Κοινότητα Μοιράνων	31	71	1119	1176	1299	1597	36.1	37.9	41.9	51.5
	14. Κοινότητα Νέου Καβακλή	14	30		278	871		0.0	19.9	62.2	0.0
	15. Κοινότητα Ξυλαγανής	81	44	1746	1227	2250	2780	21.6	15.1	27.8	34.3
	16. Κοινότητα Οργάνης	209	516	3120	60	3215	3774	14.9	0.3	15.4	18.1
	17. Κοινότητα Παγουριών	140	26	1658	1286	1785	2322	11.8	9.2	12.8	16.6
	18. Κοινότητα Πανδρόσου	77	275	930	77	807	847	12.1	1.0	10.5	11.0
	19. Κοινότητα Πελαγίας	9	40	415	220	292	404	46.1	24.4	32.4	44.9
	20. Κοινότητα Πολυάνθου	59	135	857	299	1163	1515	14.5	5.1	19.7	25.7
	21. Κοινότητα Προσκυνητών	33	125	944	750	872	1135	28.6	22.7	26.4	34.4
	22. Κοινότητα Σάλπης	50	12	673	670	629	1345	13.5	13.4	12.6	26.9
	23. Κοινότητα Συμβόλων			277	60	351	427				
	24. Κοινότητα Σώστου	91	125	2843	1172	3292	3962	31.2	12.9	36.2	43.5
	Σύνολο αγροτικών περιοχών Επαρχίας Κομοτηνής	1629		27126	15232	35547	44927	16.7	9.4	21.8	27.6
	Σύνολο αστικών περιοχών Επαρχίας Κομοτηνής	67		21394	8895	31551	33214	319.3	132.8	470.9	495.7
	Σύνολο Επαρχίας Κομοτηνής	1696		48520	24127	67098	78141	28.6	14.2	39.6	46.1
Ζ. Επαρχία Ξάνθης	Δήμος Ξάνθης	32	86	17666	8712	35912	31012	552.1	272.3	1122.3	969.1
	1. Κοινότητα Αβδήρων	77	41	818	475	2016	2794	10.6	6.2	26.2	36.3
	2. Κοινότητα Γενισέας	45	23	1120	800	2256	2508	24.9	17.8	50.1	55.7
	3. Κοινότητα Γέρακα	51	455	1188	10	1451	1602	23.3	0.2	28.5	31.4
	4. Κοινότητα Γκιζέλας	54	44	499	472	2061	2197	9.2	8.7	38.2	40.7
	5. Κοινότητα Δαφνώνος	15	160	820		1124	1490	54.7	0.0	74.9	99.3
	6. Κοινότητα Ευλάλου	140	10	3831	1513	4145	5286	27.4	10.8	29.6	37.8
	7. Κοινότητα Ευμοίρου	45	148	1311	405	1801	2173	29.1	9.0	40.0	48.3
	8. Κοινότητα Εχίνου	101	341	2364	41	3184	4005	23.4	0.4	31.5	39.7
	9. Κοινότητα Θερμών	5	479	1501		1537	1949	300.2	0.0	307.4	389.8
	10. Κοινότητα Καρποφύτου	52	570	1493		1767	1866	28.7	0.0	34.0	35.9
	11. Κοινότητα Κιμμεριών	97	405	2477	307	4358	3998	25.5	3.2	44.9	41.2
	12. Κοινότητα Κομνηνών	32	140	47		703	1145	1.5	0.0	22.0	35.8
	13. Κοινότητα Κοτύλης	78	680	1441		1496	1879	18.5	0.0	19.2	24.1
	14. Κοινότητα Κουτσού	16	10	305		558	1005	19.1	0.0	34.9	62.8
	15. Κοινότητα Κρωμικού	50	314	698		849	1256	14.0	0.0	17.0	25.1
	16. Κοινότητα Μαγγάνων	24	4	31	163	464	643	1.3	6.8	19.3	26.8
17. Κοινότητα Μαγικού	17	26	123	114	640	674	7.2	6.7	37.6	39.6	

	18. Κοινότητα Μάνδρας	29	50	123	114	640	674	4.2	3.9	22.1	23.2
	19. Κοινότητα Μύκης	112	528	2426	64	2911	3546	21.7	0.6	26.0	31.7
	20. Κοινότητα Νεοχωρίου	3	162	600		1176	1818	200.0	0.0	392.0	606.0
	21. Κοινότητα Πασχαλιάς	62	266	869		708	1146	14.0	0.0	11.4	18.5
	22. Κοινότητα Πλαστηρίων	44	7	238	97	733	1117	5.4	2.2	16.7	25.4
	23. Κοινότητα Πολυσίου	41	16	708	399	1523	1850	17.3	9.7	37.1	45.1
	24. Κοινότητα Σατρών	144	331	1460		2275	2689	10.1	0.0	15.8	18.7
	25. Κοινότητα Σελέρου	32	62	1782	689	2559	3088	55.7	21.5	80.0	96.5
	26. Κοινότητα Σταυρουπόλεως	102	261	1839		2203	4052	18.0	0.0	21.6	39.7
	27. Κοινότητα Τοξοτών	40	69	2080	773	2979	3671	52.0	19.3	74.5	91.8
	28. Κοινότητα Χιονίστρας	28	40	2578	1211	4220	4012	92.1	43.3	150.7	143.3
	29. Κοινότητα Ωραίου	105	632	1835		2829	2747	17.5	0.0	26.9	26.2
	Σύνολο αγροτικών περιοχών Επαρχίας Ξάνθης	1641		35787	7859	53150	86715	21.8	4.8	32.4	52.8
Σύνολο αστικών περιοχών Επαρχίας Ξάνθης	32		17666	8712	35912	31012	552.1	272.3	1122.3	969.1	
Σύνολο Επαρχίας Ξάνθης	1673		53453	16571	89062	117727	32.0	9.9	53.2	70.4	
Η. Επαρχία Σαπών	Κοινότητα Σαπών	138	90	4126	1991	4284	5836	29.9	14.4	31.0	42.3
	1. Κοινότητα Αράτου	22	32	905	697	1275	1624	41.1	31.7	58.0	73.8
	2. Κοινότητα Αρίσβης	52	39	2828	1574	2764	3739	54.4	30.3	53.2	71.9
	3. Κοινότητα Αρριανών	275	97	5212	2354	4606	6057	19.0	8.6	16.7	22.0
	4. Κοινότητα Δοκού	135	185	2921	644	2945	3795	21.6	4.8	21.8	28.1
	5. Κοινότητα Κέχρου	134	732	1808		1860	2023	13.5	0.0	13.9	15.1
	6. Κοινότητα Κρωβύλης	41	115	1097	297	1233	1612	26.8	7.2	30.1	39.3
	7. Κοινότητα Νέας Σάνδης	22	162			223	412	0.0	0.0	10.1	18.7
	8. Κοινότητα Στρώμης	31	140	1735	514	1327	1500	56.0	16.6	42.8	48.4
	Σύνολο αγροτικών περιοχών Επαρχίας Σαπών	712		15601	6080	14958	20553	21.9	8.5	21.0	28.9
	Σύνολο ημιαστικών περιοχών Επαρχίας Σαπών	138		4126	1991	4284	5836	29.9	14.4	31.0	42.3
	Σύνολο Επαρχίας Σαπών	850		20626	8071	20390	25705	24.3	9.5	24.0	30.2

Πηγή: Κεντρική Ένωση Δήμων και Κοινοτήτων Ελλάδας-Ελληνική Εταιρεία Τοπικής Ανάπτυξης και Αυτοδιοίκησης (2002), *Λεξικό Διοικητικών Μεταβολών των Δήμων και των Κοινοτήτων (1912-2001)*, Αθήνα· Χουλιαράκης Μ. Γ. (1988), *Εξελίξεις του Πληθυσμού των Αγροτικών Περιοχών της Ελλάδος, 1920-1981*, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών· Χουλιαράκης Μ. Γ. (1973-1976), *Γεωγραφική, Διοικητική και Πληθυσμιακή Εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971*, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών· Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1961), *Αποτελέσματα της Απογραφής του Πληθυσμού της 7ης Απριλίου 1951. Τόμος*

I: Ιστορική Επισκόπησης-Μεθοδολογική Έκθεσης-Ανάλυσης των Αποτελεσμάτων-Πίνακες κατ' Επιφάνειαν και Υψόμετρον. Αθήναι: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου· Βασιλείον της Ελλάδος/Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1950), Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την Απογραφήν της 16^{ης} Οκτωβρίου 1940, Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου· Υπουργείο Υγείας Πρόνοιας και Περίθαλψης/Τμήμα Στατιστικής (1933), Απογραφή Προσφύγων-Απρίλιος 1923, Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον Βασιλείον της Ελλάδος-Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Διεύθυνση Στατιστικής (1921), Πληθυσμός του Βασιλείου της Ελλάδος κατά την Απογραφήν της 19 Δεκεμβρίου 1920, Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον.

Παρατηρήσεις: α) Η επιφάνεια των επαρχιών, δήμων και κοινοτήτων σε τετραγωνικά χιλιόμετρα προέρχεται από τα δημοσιευμένα στοιχεία της απογραφής πληθυσμού του 1951

β) Ως επιφάνεια ορίζεται το σύνολο της έκτασης που καταλαμβάνει η κάθε διοικητική μονάδα μαζί με τα εσωτερικά της ύδατα

γ) Το πλήθος των μονάδων της τοπικής αυτοδιοίκησης της Θράκης δεν δέχθηκε σημαντικές αλλαγές (αποσπάσεις, ενσωματώσεις, ίδρυση νέων, κατάργηση υφιστάμενων κ.α.) στην περίοδο του μεσοπολέμου, χωρίς αυτό να συνεπάγεται την απουσία τέτοιων. Οι οποιεσδήποτε αλλαγές καταγράφονται στη στήλη των Παρατηρήσεων του Πίνακα 2 του παρόντος Παραρτήματος

δ) Η διοικητική κατάτμηση της Θράκης όπως αυτή παρουσιάζεται στην απογραφή του 1951, παρουσιάζει ελάχιστες διαφορές με την αντίστοιχη του 1940. Αυτές εντοπίζονται κυρίως στην απόσπαση οικισμών και την ίδρυση νέων κοινοτήτων μετά από διάσπαση υφιστάμενων κοινοτήτων. Στις περιπτώσεις αυτές, για να βρεθεί η συνολική επιφάνεια των κοινοτήτων κατά το 1940, πραγματοποιήθηκε πρόσθεση της επιφάνειας των κοινοτήτων που ιδρύθηκαν μετά το με τις αντίστοιχες "μητρικές" τους

ε) Η κοινότητα Συμβόλων της επαρχίας Κομοτηνής ενώθηκε διοικητικά με την κοινότητα Πανδρόσου το 1948. Έτσι, δεν ήταν δυνατή η ανεύρεση της επιφάνειας του κάλυπτε η κοινότητα το 1940 ή νωρίτερα

ζ) Ασφαλή στοιχεία αναφορικά με την εξέλιξη του δείκτη πυκνοκατοίκησης μπορούν να εξαχθούν αποκλειστικά για τις επαρχίες, τους νομούς και το ίδιο το διαμέρισμα της Θράκης. Για τις υπόλοιπες διοικητικές μονάδες, ο υπολογισμένος δείκτης χρησιμοποιείται με μεγαλύτερη επιφύλαξη.

Πίνακας 21. Απαλλοτριωμένες μη ανταλλάξιμες περιουσίες για την οικοδόμηση προσφυγικών συνεταιρισμών

Propriétés aliénées sur laquelle des constructions ont été déjà élevées

[Άγνωστη περιοχή σε αστικό κέντρο της Θράκης]

No.	Nom et Prénom du propriétaire	Mètres Carrés
1	Alecos Emin	798
2	Mehmet Ahmet	603
3	Moustafa Tsaouch	988
4	Ahmet Oglou Yiassar	1.080
5	Mehmed Ali Mahomet	1.404
6	Mehmed Yiaila	1277,5
7	Housein Atchi	1.320
8	Selim Ali	1.032
9	Ibrahim Idaya	1.155,5
10	Emin Ali	1.032
11	Hadji Mchmed Fatmè	2.415
12	Houssein Chèrif	798
13	Arif Oglou Ibrahim	577,5
14	Hatib Mehmed	986
15	Hadji Hassa Zourè	1.905
16	Hodja Ibrahim	607,5
17	Naim Oglou Ahmed	1.674
18	Ahmed Ismail	1.066
19	Topchi Houssèin	975
20	Ahmed Sabri	841,5
21	Feic Chaban	2.406, 25
22	Ahmet Halil	1.451
23	Eyioup Ali	1.824
24	Zinet Oglou Mehmed	258
25	Houssein Kizi Fatmè	660
26	Ametoglou Ibrahim	1.412
27	Ali oglou Ibrahim	1.378
28	Ahmet Faik	1.266,5
29	Cherif Oglou Ali	1.440
30	Mehmed Osman	532
31	Mehmed Yiakoub	800
32	Kiamil Arif	1.450
33	Sali Houssin	1.457,5
34	Moustafa Olgou Mehmed	922,5
35	Omer Hadji Moustafa	3.968
36	Sabriè Halil	1.566
37	Ahmet Yiassar	744
38	Ahmet oglou Redjep	2.520

39	Tjivè Hassan	1.026
40	Nedjib Mehmed	1.104,5
41	Halil Ismail	1.058
42	Rechid Hassan	423
43	Pomak Mehmed	1.804
44	Eyioub Ali	1.032
45	Osman Moustà	1.296
46	Housein Ali	1.220
47	Mehmed Ali	1.487,5
48	Hassan Oglou Mehmed	1.352
49	Omer Kizi Fatmè	1.668,5
50	Housein Bey, Loytfiè Hanoumn et Hadji Chefki	55.432
Total		117.008,5

Quartier Stratones à Xanthie

1	Emin agha Zadè-Niazi Bey	24.625,33
2	Hèritiers Hadji Hanoum	
	a) Hassan Nadji Omer	4.826
	b) Sabiha Hanoum	3.708
	c) Rechid Safet,	2.555
	d) Bahri Rechid,	11.089
3	Housniè Hanoum	4.828
4	Housniè Hanoum	3.708
5	Housniè Hanoum	2.555
6	Loutfiè Hamoum	4.827
7	Loutfiè Hamoum	3.718
8	Loutfiè Hamoum	2.555
9	Faik Bey	1.056
10	Faik Effendi	2.662
11	Morseli Moustafa	9.171
Total		70.784,33

*Quartier Gymnastirion***Situation Karsiki Baglar [Ξάνθη]**

1	Osman Effendi Halil Oglou	5.344
2	Osman Effendi Halil Oglou	2.899
3	Osman Effendi Halil Oglou	563
4	Toskman Hussein oglou Ali	1.210
5	Hadji Horot oglou ali	2.688
6	Hadji Horot oglou ali	5.589
7	Hussein Dai oglou Halil et Ibrahim	3.122
8	Ali Dai oglou Djamaz ali ou Tabac Mouninoglou Ali	2.560

9	Ibrahim oglou Havouz Emin	5.788
10	Héritiers Emin Effendi, Yioussouf, Riza et Tewfik Beys	1.090
11	Dèmir Effendi	1.046
12	Kassikdji Tabak Keremetsi Husniè Hanoum	3.042
13	Komisser ali Riza Effendi	4.528
14	Salim oglou Halil Silveli	1.139
15	Abas oglou Ali	1.590
16	Demir Halil	466
17	Sali oglou Ahmed	2.039
18	Sali Kehayia	1.656
19	Amoudja Emin	172
20	Seimi Tabaz	618
Total		47.149

Quartier Remvis [Κομοτηνή]

1	Halil oglou ali Effendi Saftabachi	1.500 ¹
2	Ali oglou Chaban Effendi	1.075
3	Devedji Mehmed oglou Moustafa	1.080
4	Frères Igrì Mehmed oglou, Hassan Hussein	2.000
5	Halil oglou Ali Effendi Softabachi	1.000
6	Feizoulah oglou Souleiman	1.250
7	Osman oglou Hussein	1.000
8	Osman oglou Hassan Effendi	2.000
9	Halil oglou Effendi Softabachi	1.075
10	Tchakir Moustafa oglou Moustafa	3.000
11	Hussein oglou Halil Onbachi	2.500
12	Mehmed Ali oglou Sobadji Ali	1.505
13	Dremen Tèpèli Mehmed Tchaouch	4.250
14	Hadji Eyoub oglou Mehmed	1.463
15	Souleiman oglou Ahemd (Gariboglou)	1.463,15
16	Hadji Yiakoub oglou Ali Agha	3.239,90
17	Moustafa oglou Housni	2.320,49
18	Yemenedji Ramis	5.246,65
19	Abdi Kalfa oglou Youssouf	2.319,62
20	Dogramadji Houssein	774,06
21	Toussouz Ismail	1.842,65
22	Kadir oglou Ali (Kadran Ali)	2.662,21
23	Inglis Ahmed	4.408,81
24	Mehmed oglou Ibrahim	703,12

¹ Πρόκειται για τ.μ.

25	Ketsedji Molla Ahmed	2.216,84
26	Yemenidji Ramis	2.125,50
27	Koundouradji Ali	2.000,28
28	Kioulou Hassan	2.097,75
29	Madjir Ali	1.624,77
30	Gioul Hassan	853,65
31	Sali Agha	2.434,77
32	Madjir Ali	1.087
33	Molla Ahmed oglou Sadik	1.679,40
34	Hadji Souleiman olgou Hadji Moustsafa	4.017
35	Tamis Hadji Hassan	720,50
36	Kassap Emin	407,72
37	Hadji Tahir	411,18
38	Makboulè, fille de Ali Effendi	2.004,75
39	Cheker Ali	2.456,50
40	Djamis Hamoum	300
41	Tamis Hadji Hassan	527,87
42	Tahsin Effendi Moustafa oglou	1.211,25
43	Ali Tcakal Kioilou	1.043
44	Raif Effendi	1.034,35
Total		79.970,99

Quartier Armenikis [Κομοτηνή]

1	Ali oglou Emin	1.496
2	Hèritiers Sali Bey	16.250
Total		17.746

Quartier Sappou

1	Hadji Moudjin Hassan	4.098,75
2	Hadji Suleiman	3.660,635
Total		7.759,385

Quartier Alexandroupolis

1	Hadzi Safvet Bey	105.137
---	------------------	---------

Quartier Didomotihon

1	Hadji Selim Bey	12.358
---	-----------------	--------

Πηγή: Ι.Α.Υ.Ε. 1928 Β' Πολιτική, 1925-1930, Περί της Δυτικής Θράκης, 9^η Υποεπιτροπή Μικτής Επιτροπής Ανταλλαγής Ελληνοτουρκικών Πληθυσμών, 18-06-1927, αριθ. πρωτ. 15833, [Κομοτηνή]

Πίνακες 22. Απογραφή βιοτεχνικών και βιομηχανικών επιχειρήσεων στην περιφέρεια της Θράκης (1920, 1930)

A. 1920

Νομοί Ροδόπης και Έβρου

Νομός Ροδόπης			Νομός Έβρου		
Όνομα και Είδος Βιομηχανίας	Αριθμός Επιχειρήσεων	Απασχολούμενα Πρόσωπα	Όνομα και Είδος Βιομηχανίας	Αριθμός Επιχειρήσεων	Απασχολούμενα Πρόσωπα
Κατηγορίες			Κατηγορίες		
Εκμετάλλευση Υπεδάφους, Μεταλλουργίες, Οικοδομικές κλπ.	117	243	Εκμετάλλευση Υπεδάφους, Μεταλλουργίες, Οικοδομικές κλπ.	41	99
Επεξεργασία Προϊόντων Γεωργίας, Κτηνοτροφίας, Θήρας και Αλιείας	618	1.323	Επεξεργασία Προϊόντων Γεωργίας, Κτηνοτροφίας, Θήρας και Αλιείας	269	576
Υφαντουργεία	95	210	Υφαντουργεία	21	81
Χημική Βιομηχανία	23	64	Χημική Βιομηχανία	16	31
Βιομηχανία Γενικών ή Ομαδικών Αναγκών	4	11	Βιομηχανία Γενικών ή Ομαδικών Αναγκών	2	7
Σύνολο Νομού Ροδόπης	857	1.851	Σύνολο Νομού Έβρου	352	797
Κλάσεις			Κλάσεις		
Διαδοχικές Εργασίες των Μετάλλων	104	212	Διαδοχικές Εργασίες των Μετάλλων	37	75
Βιομηχανικές και Γεωργικές Μηχανές	1	2	Λοιπά Μηχανήματα και Ειδικές Κατεργασίες Πολυτίμων Μετάλλων	1	3
Λοιπά Μηχανήματα και Ειδικές Κατεργασίες Πολυτίμων Μετάλλων	7	15	Προπαρασκευή και Κατεργασία Ορυκτών	3	21

Προπαρασκευή και Κατεργασία Ορυκτών	5	14	Βιομηχανίες Ξυλείας και άλλων Φυτικών Υλών	29	72
Βιομηχανίες Ξυλείας και άλλων Φυτικών Υλών	78	156	Βιομηχανίες Σιτηρών και Καρπών	190	384
Βιομηχανίες Σιτηρών και Καρπών	246	507	Βιομηχανίες Σταφίδος, Ελαίου, Οίνου και Καπνού	3	10
Βιομηχανίες Σταφίδος, Ελαίου, Οίνου και Καπνού	1	5	Βιομηχανίες Ζωικών Προϊόντων και Κτηνοτροφικών Υλών	47	110
Βιομηχανίες Ζωικών Προϊόντων και Κτηνοτροφικών Υλών	289	604	Μέταξα	1	31
Βιομηχανίες Χάρτου και Κατασκευής Αντικειμένου εκ διαφόρων Υλών που προέρχονται από τη Γεωργία, Κτηνοτροφία, Θήρα και Αλιεία	3	6	Κατασκευή και Επεξεργασία Ειδικών Υφασμάτων	1	4
Βαμβάκι	1	2	Βιομηχανίες Ενδυμάτων και Αντικειμένων Οικιακής Χρήσης	22	46
Λίνο, Κάνναβη, ιούτη κτλ, Νήματα Τεχνητά και μη	11	22	Χημικά Προϊόντα	16	34
Κατασκευή και Επεξεργασία Ειδικών Υφασμάτων	3	6	Πολυγραφικές Βιομηχανίες	2	7
Βιομηχανίες Ενδυμάτων και Αντικειμένων Οικιακής Χρήσης	80	180	Εδάφια		
Χημικά Προϊόντα	23	64	Σιδηρουργία, κλίνες και άλλα μεταλλικά έπιπλα. Κλείθρα, Ήλιοι, Αλυσίδες, λίμες κτλ	32	64
Πολυγραφικές Βιομηχανίες	4	11	Σχοινιά, Ελατήρια, Δίκτυα Μεταλλικά, Κυτία Λευκοσίδηρου	3	6
Εδάφια			Μαχαίρια και Άλλα Κοπτερά Όργανα	2	5
Σιδηρουργία	66	132	Χρυσοχοΐα, Αργυροχοΐα, Αδαμαντοδετική	1	3
Ορειχαλουργία και Χαλκούργια	7	14	Ασβεστοποιία, Τσιμεντοποιία κτλ	3	21

Σχοινιά, Ελατήρια, Δίκτυα Μεταλλικά, Κυτία Λευκοσίδηρου	13	28	Αποθήκευση και Συντήρηση Ξυλείας	18	36
Μαχαίρια και Άλλα Κοπτερά Όργανα	18	38	Οχήματα Ξύλινα	10	33
Γεωργικές και Βιομηχανικές Μηχανές	1	2	Καλάμια, Ιτιές, Λυγαριές και τα όμοια τους	1	3
Όργανα και Εργαλεία Ακριβείας	1	3	Μύλοι Σιτηρών	171	342
Χρυσοχοΐα, Αργυροχοΐα, Αδαμαντοδετική	6	12	Αρτοποιία, Κουλουροποιία και Φυραματοποιία	16	36
Γεμαχισμός Λίθων	1	2	Ζαχαροπλαστική	3	6
Ασβεστοποιία, Τσιμεντοποιία κτλ	4	12	Εκθλιψη Ελαίου	3	10
Αποθήκευση και Συντήρηση Ξυλείας	38	76	Υποδηματοποιία	47	110
Βαρελοποιία	1	2	Άχυρο και Νήματα συγγενή αυτού		
Οχήματα Ξύλινα	26	52	Πλέξιμο και Στρίψιμο Μεταξιού. Υφανση, Βαφή και Εκτύπωση	1	31
Μουσικά Όργανα	1	2	Αποθήκευση και Συντήρηση Σιτηρών		
Άχυρο και Νήματα συγγενή αυτού	2	4	Φανέλλες και Κάλτσες	1	4
Σάρωθρα	10	20	Ραφεία	18	36
Αποθήκευση και Συντήρηση Σιτηρών	1	3	Βαφεία Παντός Είδους Ενδυμάτων και Υφασμάτων, Σιδερωτήρια και Πλυντήρια	4	10
Μύλοι Σιτηρών	137	274	Ποτοποιία, Δυλιστήρια Οινοπνεύματος	4	8
Αρτοποιία, Κουλουροποιία και Φυραματοποιία	52	115	Τυπογραφεία	1	4
Ζαχαροπλαστική	32	67	Εργαστήρια Φωτογραφικά και Άλλα Όμοια	1	3
Επεξεργασία Σπόρων και Κόκκων μη Ελαιούχων	24	48			
Εκθλιψη Ελαίου	1	5			
Βυρσοδεψία	53	106			
Υποδηματοποιία	208	442			
Ιμάντες και Είδη Ιπποσκευής	27	54			
Σισύρες	1	2			

Είδη Χαρτοπωλείου, Βιβλιοδετική	3	6
Προπαρασκευή Βάμβακος	1	2
Πλέξιμο Λίνου, Κάνναβης, Ιούτης και Άλλων Νημάτων	7	14
Υφανση Λίνου, Κάνναβης, Ιούτης και Λοιπών Νημάτων	4	8
Πιλοί εκ Πιλήματος	2	4
Άλλα Είδη Πιλήματος	1	2
Ραφεία	76	172
Εργαστήρια Στρωματοποιίας και Ταπετσαρίας	2	4
Άλλα Αντικείμενα Ενδυμασίας και Οικιακής Χρήσης	1	2
Βαφεία Παντός Είδους Ενδυμάτων και Υφασμάτων, Σιδερωτήρια και Πλυντήρια	1	2
Ποτοποιία, Διυλιστήρια Οινοπνεύματος	10	27
Άλλες Λιπώδεις Ύλες και Ζωϊκά Υπολείμματα	18	37
Τυπογραφεία	5	9
Εργαστήρια Φωτογραφικά και Άλλα Όμοια	1	2

Νομοί Έβρου και Ροδόπης

Επιχειρήσεις Νομού Έβρου	Λειτουργία Επιχείρησης			Επιχειρήσεις Νομού Ροδόπης	Λειτουργία Επιχείρησης		
	Η εργασία συνήθως				Η εργασία συνήθως		
διαρκεί ολόκληρο το έτος	μέχρι 3 μήνες	από 3-6 μήνες	περισσότερο των 6 μηνών	διαρκεί ολόκληρο το έτος	μέχρι 3 μήνες	από 3-6 μήνες	περισσότερο των 6 μηνών
430	84	81	108	1370	138	118	88
Επιχειρήσεις Νομού Έβρου	Απασχολούμενοι			Επιχειρήσεις Νομού Ροδόπης	Απασχολούμενοι		
	Ιδιοκτήτες, Αρχηγοί ή Διευθυντές	Μέλη της Οικογένειας του Ιδιοκτήτη	Υπάλληλοι		Εργάτες	Ιδιοκτήτες, Αρχηγοί ή Διευθυντές	Μέλη της Οικογένειας του Ιδιοκτήτη
373	106	0	318	881	210	4	756

B. 1930

Νομοί Έβρου και Ροδόπης

Νομός Έβρου			Νομός Ροδόπης		
Όνομα και Είδος Βιομηχανίας	Αριθμός Βιομηχανιών	Απασχολούμενα Πρόσωπα	Όνομα και Είδος Βιομηχανίας	Αριθμός Βιομηχανιών	Απασχολούμενα Πρόσωπα
Μεταλλεία και Λατομεία	6	84	Μεταλλεία και Λατομεία	5	29
Βιομηχανία Τροφίμων και Συναφών	281	567	Βιομηχανία Τροφίμων και Συναφών	469	836
Χημικές Βιομηχανίες	3	3	Χημικές Βιομηχανίες	3	7
Κατεργασία Ορυκτών	66	151	Κατεργασία Ορυκτών	34	125
Οικοδομικές Βιομηχανίες και Συναφείς	35	679	Οικοδομικές Βιομηχανίες και Συναφείς	26	783
Παραγωγή και Διανομή Κινητήριας Δύναμης, Φωτός, Ύδατος και Θερμότητας	4	30	Παραγωγή και Διανομή Κινητήριας Δύναμης, Φωτός, Ύδατος και Θερμότητας	8	63

Μεταλλουργικές Βιομηχανίες	1	1	Μεταλλουργικές Βιομηχανίες	2	4
Μηχανολογικές Βιομηχανίες	285	420	Μηχανολογικές Βιομηχανίες	286	375
Βιομηχανίες Ξύλου και Συναφών	178	400	Βιομηχανίες Ξύλου και Συναφών	148	214
Βιομηχανίες Δέρματος και Άλλων Ζωϊκών Ειδών	205	370	Βιομηχανίες Δέρματος και Άλλων Ζωϊκών Ειδών	410	674
Υφαντικές Βιομηχανίες	18	516	Υφαντικές Βιομηχανίες	21	34
Βιομηχανίες Ειδών από Νήματα, Υφάσματα και Συναφή	177	318	Βιομηχανίες Ειδών από Νήματα, Υφάσματα και Συναφή	201	657
Βιομηχανία Χάρτου, Εκτυπώσεων και Συναφών	8	28	Βιομηχανία Χάρτου, Εκτυπώσεων και Συναφών	18	35
Καπνοβιομηχανία	1	100	Καπνοβιομηχανία	21	484
Υπηρεσίες Υγιεινής και Καθαριότητας	132	169	Υπηρεσίες Υγιεινής και Καθαριότητας	165	239
Μεταφορές και Συγκοινωνίες	20	569	Μεταφορές και Συγκοινωνίες	9	65
Συνδυασμός Βιομηχανιών που Ανήκουν σε Διάφορους Κλάδους	1	2	Συνδυασμός Βιομηχανιών που Ανήκουν σε Διάφορους Κλάδους	6	30
Σύνολο Βιομηχανίας	1421	4507	Σύνολο Βιομηχανίας	1832	4304
Όνομα και Είδος Εμπορικών Επιχειρήσεων	Αριθμός Εμπορικών Επιχειρήσεων	Απασχολούμενα Πρόσωπα	Όνομα και Είδος Εμπορικών Επιχειρήσεων	Αριθμός Εμπορικών Επιχειρήσεων	Απασχολούμενα Πρόσωπα
Ξενοδοχεία, Καφενεία κλπ.	515	683	Ξενοδοχεία, Καφενεία κλπ.	551	320
Θεατρικές Επιχειρήσεις	4	7	Θεατρικές Επιχειρήσεις	3	16
Διάφορα	9	30	Διάφορα	20	83
Πίστη, Συνάλλαγμα, Ασφάλεια	16	64	Πίστη, Συνάλλαγμα, Ασφάλεια	29	112

Επιχειρήσεις Επιβοηθητικές του Εμπορίου	43	84	Επιχειρήσεις Επιβοηθητικές του Εμπορίου	17	27
Χονδρικό Εμπόριο			Χονδρικό Εμπόριο		
Εμπόριο Ειδών Διατροφής	40	97	Εμπόριο Ειδών Διατροφής	39	76
Εμπόριο Νημάτων και Υφασμάτων	4	8	Εμπόριο Νημάτων και Υφασμάτων	0	0
Εμπόριο Ειδών Οικοδομής, Επίπλων κτλ Οικιών	4	8	Εμπόριο Ειδών Οικοδομής, Επίπλων κτλ Οικιών	0	0
Εμπόριο Άλλων Ειδών	9	22	Εμπόριο Άλλων Ειδών	12	28
Λιανικό Εμπόριο			Λιανικό Εμπόριο		
Εμπόριο Ειδών Διατροφής	775	908	Εμπόριο Ειδών Διατροφής	1175	1391
Εμπόριο Νημάτων και Υφασμάτων	120	187	Εμπόριο Νημάτων και Υφασμάτων	190	272
Εμπόριο Ειδών Οικοδομής, Επίπλων κτλ Οικιών	30	40	Εμπόριο Ειδών Οικοδομής, Επίπλων κτλ Οικιών	73	102
Εμπόριο Άλλων Ειδών	61	89	Εμπόριο Άλλων Ειδών	142	226
Σύνολο Εμπορικών Επιχειρήσεων	1695	2365	Σύνολο Εμπορικών Επιχειρήσεων	2342	3307
Γενικό Σύνολο	3116	6872	Γενικό Σύνολο	4174	7611

Διαμέρισμα Θράκης

Λειτουργία Επιχείρησης					
Η εργασία συνήθως					
διαρκεί ολόκληρο το έτος	μέχρι 3 μήνες	από 3-6 μήνες	περισσότερο των 6 μηνών		
6569	145	273	303		
Ιδιοκτήτες, Συνιδιοκτήτες, Διοικητές	Απασχολούμενοι				
	Προσωπικό Διεύθυνσης	Προσωπικό Διοίκησης	Προσωπικό Τεχνικό	Προσωπικό Απασχολούμενο στην Πώληση	Εργάτες
7888	123	193	81	92	6106

Διαμέρισμα Θράκης

1930	Δια Ανέμου		Δια Ύδατος				Δια Ατμού				Δια Πτοχού ή Φωτιστικό ή Αερίου		Δια Βαρέων Ελαίων		Δια Βενζίνης ή Πετρελαίου		Δια Ηλεκτρισμού	
	Αριθμός Καταστημάτων	Ιπποδύναμη (HP)	Υδροτροχο		Υδροστρόβιλο		Εμβολαιοφόρο		Ατμοστρόβιλο		Αριθμός Καταστημάτων	Ιπποδύναμη (HP)	Αριθμός Καταστημάτων	Ιπποδύναμη (HP)	Αριθμός Καταστημάτων	Ιπποδύναμη (HP)	Αριθμός Καταστημάτων	Ιπποδύναμη (HP)
			Αριθμός Καταστημάτων	Ιπποδύναμη (HP)	Αριθμός Καταστημάτων	Ιπποδύναμη (HP)	Αριθμός Καταστημάτων	Ιπποδύναμη (HP)	Αριθμός Καταστημάτων	Ιπποδύναμη (HP)								
	3	33	182	1364	18	300	9	225	1	4,5	2	67	74	4937	75	2057,5	25	366,95
1920	Δια Ανέμου		Δια Ύδατος				Δια Ατμού				Δια Πτοχού ή Φωτιστικό ή Αερίου		Δια Οιοπνεύματος, Βενζίνης, Πετρελαίου ή Βαρέων Ελαίων		Δια Ηλεκτρισμού			
	59	288	230		1141		5		66		4	121	5		49		0	0

Πηγή: Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1934), *Απογραφή Βιοτεχνικών και Βιομηχανικών Επιχειρήσεων ενεργειθήσα κατά τον Σεπτέμβριο του 1930*. Εν Αθήναι: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, σσ. 2-3, σσ. 4-5, Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1926), *Απογραφή Βιοτεχνικών και Βιομηχανικών Επιχειρήσεων κατά την 18η Δεκεμβρίου 1920*. Εν Αθήναι: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Πίναξ Ι, Πίναξ 19, Πίναξ 21, Πίναξ 23.

Πίνακας 23. Πορεία προσφυγικής εγκατάστασης (1929)

Τοποθεσία	Ε.Α.Π.		Υπ. Πρόνοιας		Πόσες πρέπει να ανεγερθούν	Αστεγές Οικογένειες	Γήπεδα που έχουν απαλλοτριωθεί (στρ.)		Αδιάθετα γήπεδα	Απαιτούμενα Γήπεδα	Γήπεδα (στρ.)				Παρατηρήσεις
	Ανεγειρόμενες	Ανεγερθείσες	Ανεγειρόμενες	Ανεγερθείσες			Ε.Α.Π.	Υπ. Πρόνοιας			Από δωρεά	Από αγορά	Δημοσίου	Ανταλλάξιμα	
Αλεξ/λη	-	-	-	18 (2 τετραλ., 5 διπλ.)	240	240	-	12.081	-	35.000	-	-	-	-	32 οικογένειες
Αλεξ/λη	78	526	48 (24 διπλ.)	14 (7 διπλ.)	'	'	123.701	42.301	'	'	-	-	-	-	28 οικογένειες
Αλεξ/λη	-	-	-	32 (8 τετρ.)	'	'	-	-	118.795	'	-	-	-	-	32 οικογένειες
Φέρρες	-	10	-	12 (6 διπλ.)	'	'	-	-	'	'	-	-	4.448	-	'
Διδυμ/χο	-	248	-	-	'	'	75.293	-	'	'	-	-	21.333	-	'
Σουφλί	-	-	-	12 (6 διπλ.)	'	'	-	-	'	'	-	-	4.448	-	

N. Ορεστιάδα	-	-	-	-	60	60	-	-	'	35.000	-	-	33.918	-	'
Σαμοθράκη	-	-	-	-	40	40	-	-	'	20.000	-	-	-	-	'
Σύνολο N. Έβρου	78	848	48	88	340	340	198.994	54.382	118.795	90.000	-	-	56.999	-	'
Κομοτηνή	-	1.908	-	350	'	'	389.202	557.358	'	'	-	-	79.200	-	'
Ξάνθη	-	1.846	-	395	200	200	148.598	8.242	'	50.000	-	-	461.507	-	'
Σάπες	-	37	-	-	'	'	-	-	'	'	-	-	7.759	-	'
Σύνολο N. Ροδόπης	-	3.791	-	745	200	200	537.800	565.500	'	50.000	-	-	548.566	-	'

Πηγή: Μ. Μ. Αρχείο Βενιζέλου Ε./Υπ. Πρόνοιας Φ.132, 1928-1929/Εγγραφο 173/32, Ελληνική Δημοκρατία, Υπ. Πρόνοιας και Αντιλήψεως, Γραφείο Στατιστικής, Αθήνα, 10-10-1929

Παρατηρήσεις: Ως *Ανεγερθείσες Γερμανικές Οικίες*, θεωρούνται οι οικίες που κατασκευάστηκαν σύμφωνα με τη σύμβαση (καλοκαίρι του 1924) μεταξύ της Ε.Α.Π. και της *γερμανικής εταιρείας D.H.T.G.-Sommerfeld*. Αυτή προέβλεπε, την ανέγερση, τη θεμελίωση και την κεράμωση 10.000 ξύλινων σκελετών,

αγροτικών οικιών, τριών τύπων, εντός 6-8 μηνών¹. Η Καυκούλα αναφέρει ότι, η εταιρεία D.H.T.G.-Sommerfeld κατασκεύασε 9.228 προσφυγικά οικήματα στη Μακεδονία².

¹ Νοταράς Μ. Ι. (1934), *Η Αγροτική Εγκατάσταση των Προσφύγων: Μελέτη περί των Διατεθέντων Κεφαλαίων, των Δημιουργηθέντων Χρεών και της Εισπράξεως Αυτών, του Συμφηρισμού των Αποζημιώσεων, των Ενδεικνυόμενων Μέτρων δια τη Παγίωσιν και Συμπλήρωσιν της Εγκαταστάσεως, της Αναπροσαρμογής των Χρεών κτλ.* Αθήναι: "Χρονικά", σ. 65.

² Καυκούλα Κ. (1997). *Μεταμορφώσεις του Αγροτικού Χώρου: Ο Εποικισμός της Ανατολικής Μακεδονίας κατά τις Πρώτες Δεκαετίες του Αιώνα*. Στο (Επιμ.) "Ο Ξεριζομός και η Άλλη Πατρίδα: Οι Προσφυγοπόλεις στην Ελλάδα". Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας: 259-300, σ. 283, σ. 298.

Πίνακας 24. Αγροτικές και κτηνοτροφικές εκμεταλλεύσεις (1929)

		Έκταση Διοικητικής Μονάδας (τ.χλμ.)	Τεμάχια Αγροκτημάτων	Έκταση (στρ.)	Ποτιστικά Στρέμματα	Ξηρικά Στρέμματα	Άσπαρτα για Αγρανάπωση	Κτημάτα που Μπορούν να Σπαρούν	Λειμώνες Φυσικοί	Λειμώνες Τεχνητοί	Βοσκές Καλλιεργήσιμες	Βοσκές μη Καλλιεργήσιμες	Μορεόνες	Εσπεριοειδή	Ανθόκηποι	Βαλτότοποι Καλλιεργήσιμοι	Βαλτότοποι μη Καλλιεργήσιμοι	Έλη	Άγωνα
Επαρχίες	Αλεξανδρουπόλεως	1.022	18.817	133.310	4.037	129.273	20.111	1.424	410		4.013	28.288	258			294	1.683	3	1.525
	Διδυμοτείχου	827	55.861	25.8142,5	309	25.783,5	40.475	2.969	2.210	124	1.709	469,5	12.687			1.466	74	28	2.602
	Ορεστιάδος	953	76.831	309.131	309,5	308.821,5	52.978	13.216	1.026	339	13.337	10.042,5	31,51		1	1.474	601	146	1.806
	Σαμοθράκης	179	5.418	29.542,5	2.087	27.455,5	2.702	218			2.173	12.958			6				26
	Σουφλίου	1.181	39.261	129.552	273,5	12.9278,5	10.210	5.295	3.114	3	3.287	5.523	9.768			2.080	1.718	27	2.380
	Κομοτηνής	1.668	53.373	480.211,5	1.389,5	478.822	28.658	12.935	18.310	68,5	82.186	77.805	56		2	1.891	1.410	2.542	5.492
	Ξάνθης	1.698	51.592	314.634,5	2.640,5	311.994	13.175	4.862	29.165	93,5	20.116	69.614	4			276	144	5.112	8.484
	Σαπών	935	29.807	154.130	99	154.031	16.777	2.138	2.598	20	1.545	5.020	14				17		200
Νομοί	Έβρου	4.163	196.188	859.678	7.016	852.662	126.476	23.122	6.760	466	489,25	57.281	25.864	459,53	7	5.314	5.005,8	204	8.339
	Ροδόπης	4.302	134.772	948.976	4.129	944.847	58.610	19.935	50.073	182	636,3	152.439	74	599,45	2	2.167	6.187,93	7.654	14.176
Σύνολο Θράκης		8.464	330.960	1.808.654	11.145	1.797.509	185.086	43.057	56.833	648	128.366	209.720	25.938	537,43	9	7.481	6.002,33	7.858	22.515

Πηγή: Ίδρυμα Τεχνολογίας Έρευνας, Ινστιτούτο Μεσογειακών Μελετών, Ιστορικές Σπουδές, Πρόγραμμα *Ιστορία της Υπαίθρου: Ελληνική Αγροτική Οικονομία στο Μεσοπόλεμο*, Επιστημονικός Υπεύθυνος Πετμεζάς Σ. Τα στοιχεία προέρχονται: Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1934), *Γεωργική και Κτηνοτροφική Απογραφή της Ελλάδος του έτους 1929*. Αθήναι: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, όπως έχουν επεξεργαστεί στη βάση δεδομένων του εν λόγω προγράμματος.

Πίνακας 25. Καπνοπαραγωγή Θράκης (1920, 1924)

1920		1924			
Οικισμός	Παραγόμενη Ποσότητα σε οκάδες	Κοινότητα/Δήμος	Καλλιεργούμενα Στρέμματα	Καλλιεργητές	Παραγόμενη Ποσότητα σε οκάδες
Ξάνθη	100.000	Ξάνθης	10.248	983	524.431
Κερετσηλέρ (Χρύσα)	120.000	Χιονίστρας	8.644	704	509.692
Μιζανλή (Ζυγός)	9.360,37	Τοξοτόν	6.305	540	238.905
Τζελεμπλή (Αγέλη)	30.000	Γενισέας	3.385	454	185.845
Φουστιρλή (;)	11.000	Ευάλου	1.77	483	112.142
Μουρσαλή (Μορσίνη)	15.000	Μορσίνης	4.75	402	219.82
Κιζίλτζα Μουρσαλή (Μόρσα)	20.000	Αβδήρων	3.227	408	185
Γκιοκτσι-Σελέρ (Σέλερο)	27.301,09	Σελέρου	3.819	603	179.669
Κουγιούτ-Κιόι (Κιμμέρια)	31.201,24	Κιμμερίων	2.564	426	153.715
Ντινκλέρ (;)	15.608,62	Ωραίου	1.074	480	102.62
Σακάρ-Καγιά (Λευκόπετρα)	11.700,46	Γεραιά	1.071	221	59.873
Σαχίν (Εχίνος)	39.001,56	Εχίνου	1.895	466	157.887
Ογιούκ-Κιόι (;)	11.700,46	Κοτύλης	359	220	31.055
Κουρού-Σαγίρ (;)	11.700,46	Θερμών	419	187	38.95
Σενίκοβα (Σάτρες)	624,02	Σατρών	410	227	17.644
Ναρλή-Κιόι (Πολύανθος)	24.960,49	Μύκης	1.365	440	89.014

Γιασί-Κιόι (Ιάσμος)	62.402,49	Ιάσμου	2.359	577	147.641
Ελμαλή (Συδινή)	15.600,62	Σταυρουπόλεως	2.324	712	239.285
Αλματζιλάρ (;)	31.201,24	Κοζλούτσης	650	175	23.775
Μακακλάρ (Μακάριο)	2.340,09	Σταρνίτσης	720	135	30.755
Κετζιλή (Κένταυρος)	6.240,24	Ανακεφαλαίωση ανά Περιοχή Καλλιέργειας			
Εμιρλή	3.120,12	Γιακάς	15.623	1.449	775.881
Ατμαντζαλή (Γέρακας)	3.900,15	II Γιακάς	4.739	452	198.494
Μουσταφικόβα (;)	1.950,07	Ορτά Κογλού	8.644	764	500.542
Γκιουκτσέ- Μπου[...] (;)	6.240,24	Σουβάν Γιακά	8.842	1.607	461.772
Σύνολο	296.000	Οβάς	5.11	944	288.131
		Δερέ Κολού	1.071	221	59.205
		Μπαϊρ Κολού	3.227	310	185
		Τζεμπέλια	6.408	2.074	504.888
		Σου Γιαλεσί	3.694	1.022	295.915
		Σύνολο	57.358	8.843	3.267.828

Πηγή: Dalègre J., (1995), *Populations et Territoire en Thrace Grecque Depuis 1878. Tome 2: Cartes, Documents, Fiches Statistiques, Bibliographie*, Département de Géographie, Paris: Université Paris X-Nanterre, πίνακες X: 1, 2, 3· Ιγγλέσης Ν. Γ. (1925-1926), *Οδηγός της Ελλάδος, Έτος I'. Α': Ελληνική Διοίκησης, Β': Ελληνικόν Κράτος, Γ': Ελληνικόν Εμπόριον*, Αθήναι, σ. 1243.

Πίνακας 26. Αριθμός και μέγεθος αγροτικών ιδιοκτησιών (1929)

Στρέμματα/Αριθμός Δηλώσαντων Καλλιεργητών	1-10	11-20	21-30	31-40	41-50	51-60	61-70	71-80
Νομός Έβρου	3778	4116	4663	3438	2595	1447	794	495
Νομός Ροδόπης	9033	5594	3974	3205	1612	848	471	316
<i>Σύνολο Θράκης</i>	12811	9710	8637	6643	4207	2295	1265	811
Στρέμματα/Αριθμός Δηλώσαντων Καλλιεργητών	81-90	91-100	101-200	201-300	301-400	401-500	501-600	601-700
Νομός Έβρου	292	238	520	53	13	6	1	1
Νομός Ροδόπης	164	154	377	46	15	12	5	0
<i>Σύνολο Θράκης</i>	456	392	897	99	28	18	6	1
Στρέμματα/Αριθμός Δηλώσαντων Καλλιεργητών	701-800	801-900	901-1.000	1.001-2.000	2.001-5.000			
Νομός Έβρου	0	0	2	0	9			
Νομός Ροδόπης	2	3	2	8	16			
<i>Σύνολο Θράκης</i>	2	3	4	8	25			
Στρέμματα/Αριθμός Δηλώσαντων Καλλιεργητών	5.001-10.000	10.000-15.000	15.001-25.000	25.001-50.000	Σύνολα			
Νομός Έβρου	4	2	0	0	22456			
Νομός Ροδόπης	7	4	1	2	25840			
<i>Σύνολο Θράκης</i>	11	6	1	2	48296			

Πηγή: Ίδρυμα Τεχνολογίας Έρευνας, Ινστιτούτο Μεσογειακών Μελετών, Ιστορικές Σπουδές, Πρόγραμμα *Ιστορία της Υπαίθρου: Ελληνική Αγροτική Οικονομία στο Μεσοπόλεμο*, Επιστημονικός Υπεύθυνος Πετμεζάς Σ. Τα στοιχεία προέρχονται: Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1934), *Γεωργική και Κτηνοτροφική Απογραφή της Ελλάδος του έτους 1929*. Αθήνα: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, όπως έχουν επεξεργαστεί στη βάση δεδομένων του εν λόγω προγράμματος

Πίνακας 27. Τα Τσελιγκάτα της Δυτικής Θράκης τη δεκαετία του 1950

α/α	Τσελιγκάτα Όνοματεπώνυμο Τσελιγκάδων	Οικογένειες	Γιδοπρόβατα	Κατασκήνωση	
				Χειμερινή	Καλοκαιρινή
1	Αποστολίδης Δημήτρης	38	6.000	Κίρκη (Αλεξανδρουπόλεως)	Μ. Δέρειο, (Ν. Ροδόπης)
2	Βρύζας Γιώργης	15	2.000	Αμφιθέα (Αλεξανδρουπόλεως)	Καρυόφυτο (Ξάνθης), (Ν. Ροδόπης)
3	Βροντούμης Γιώργης	1	150	Αγ. Τριάδα (Σουφλίου)	Αγ. Τριάδα (Σουφλίου)
4	Γκίκας Δημήτρης	80	12.000	Ορεστιάδα	Υψώματα, (Ν. Ροδόπης)
5	Γκούνης Κώστας	35	8.000	Διδυμότειχο	Υψώματα, (Ν. Ροδόπης)
6	Γιώτης Γιώργης	11	2.000	Δρέπανο (Ορεστιάδας)	Δρέπανο (Ορεστιάδας)
7	Γκουτόλιας Γιάννης	19	5.500	Πεδιάδα (Ξάνθης)	Νιοχώρι, (Ν. Ροδόπης)
8	Ζώγας Κώστας	40	8.000	Συκοράγη (Αλεξανδρουπόλεως) και Κοτρωσιά (Σουφλίου)	Σάπες, (Ν. Ροδόπης)
9	Ζώγας Δημήτρης και Γιώργης	4	800	Σουφλί	Σουφλί
10	Ζάρας Στέργιος	42	8.000	Πεδιάδα Κομοτηνής	Ελάτια Δράμας ¹
11	Καράλης Γιώργης	25	7.000	Δασκαλιό (Αλεξανδρουπόλεως)	Θερμιά, (Ν. Ροδόπης)
12	Καζάκος Κώστας	17	4.000	Αισύμη (Αλεξανδρουπόλεως)	Αισύμη (Αλεξανδρουπόλεως)
13	Κοτσαμπάσης Χρήστος	3	500	Θυρέα (Διδυμοτείχου)	Θυρέα (Διδυμοτείχου)
14	Κούτρας Θανάσης	5	1.000	Φέρρες	Κυριακή (Σουφλίου)
15	Κούτλας Γιάννης	42	75.000	Πεσσάνη (Σουφλίου)	Πεσσάνη (Σουφλίου)
16	Κοτζιάς Δήμος	3	500	Κιτρινόπετρα (Σουφλίου)	Κιτρινόπετρα (Σουφλίου)
17	Κοντάκος Χρήστος	20	5.000	Παγούρια Κομοτηνής	Τσάλ-Ντάγ ² (Ν. Καβάλας)
18	Κουτσογιάννης Απόστολος	88	14.000	Πεδιάδα Κομοτηνής	Τσάλ-Ντάγ (Ν. Καβάλας)
19	Λεπίδας Θανάσης	35	9.500	Πεδιάδα (Ξάνθης)	Πρασινάδα Ροδόπης
20	Μπάτζος Π. Γιώργης	25	6.000	Αγίασμα (Ξάνθης)	Εχίνος (Ξάνθης)
21	Μπόνιας Γιώργης	10	2.000	Μαυροκλήσι (Διδυμοτείχου)	Μαυροκλήσι (Διδυμοτείχου)
22	Μπασδάνης Κώστας	23	4.500	Κίρκη (Αλεξανδρουπόλεως)	Μοκρός Φαλακρού ³
23	Νεόρας Δημήτριος	4	500	Ασβεστάδες (Διδυμοτείχου)	Ασβεστάδες (Διδυμοτείχου)
24	Νάκος Χρήστος	8	1.500	Φέρρες	Λευκίμη, (Ν.

¹ Σημερινό δάσος Καρά-Ντερέ ή δάσος Ελατιάς στην Δράμα.² Σημερινά όροι Λεκάνης της Αν. Μακεδονίας.³ Σημερινό Λειβαδερό Νομού Δράμας (βόρεια της Δράμας στο δρόμο προς το Καρά-Ντερέ).

					Ροδόπης)
25	Ναστός Δημήτριος	25	5.000	Πεσσάνη (Σουφλίου)	Πεσσάνη (Σουφλίου)
26	Ντόλας Ιορδάνης	8	1.800	Υαλιά (Ορεστιάδας)	Υαλιά (Ορεστιάδας)
27	Πιστόλας Νικόλας και Γιάννης	32	7.000	Δαμιά-Ιανός (Αλεξανδρουπόλεως)	Θερμιά (Ξάνθης)
28	Ρέστας Γιάννης	5	1.500	Τσιγγέλι (Διδυμοτείχου)	Τσιγγέλι (Διδυμοτείχου)
29	Ρούφος Χρήστος	1	200	Αμυγδαλιά (Σουφλίου)	Αμυγδαλιά (Σουφλίου)
30	Ρούφης Βαγγέλης	23	5.000	Λουτρός (Αλεξανδρουπόλεως)	Λουτρός (Αλεξανδρουπόλεως)
31	Σκεύας Κώστας του Θεοδώρου	20	4.500	Άβας (Αλεξανδρουπόλεως)	Πίσοβο (Ξάνθης)
32	Σκεύας Γιώργης	12	3.000	Νίψα (Αλεξανδρουπόλεως)	Ελάτια (Δράμας)
33	Τσόλης Απόστολος	2	300	Σιδηρώ (Σουφλίου)	Σιδηριό (Σουφλίου)
34	Τσιλιγγίρης Βασίλης	92	15.000	Περιφέρεια Κομοτηνής	Μακροχώρι Τσάλ- Ντάγ (Ν. Καβάλας)
35	Φαλέκας Γιώργης	10	1.500	Κίρκη (Αλεξανδρουπόλεως)	Λεκάνη Τσάλ-Ντάγ (Ν. Κάβαλας)
36	Χατζόπουλος Χρήστος	76	14.000	Πεδιάδα (Ξάνθης)	Θερμιά, (Ν. Ροδόπης)
37	Χατζηχρίστου Αδελφοί	26	5.000	Πεδιάδα (Ξάνθης)	Θερμιά, (Ν. Ροδόπης)
	Σύνολο	905	179.750		

Πηγή: Χατζημιχάλη Α. (1957), *Σαρακατσαναίοι*, Τόμος Α', Μέρος Α', Αθήνα, σ. 80, Παράρτημα-Πίνακας αρ. 32

Παρατηρήσεις της Α. Χατζημιχάλη για τον πίνακα: α) Τα δεδομένα δεν προέρχονται από επίσημη απογραφή, μιας και τέτοια δεν υπάρχει. Οι πίνακες καταρτίστηκαν από τις πληροφορίες που συγκεντρώθηκαν από τους ίδιους τους Σαρακατσάνους.

β) Αναπόφευκτα ένα μικρό ποσοστό διαφεύγει της καταγραφής. Το ποσοστό μεγαλώνει σε περιοχές με μόνιμες ή ημιμόνιμες εγκαταστάσεις Σαρακατσάνων, όπου αφομοιώθηκαν με τους πληθυσμούς των χωριών και διαφεύγουν της καταγραφής.

γ) Τα νομαδικά τσελιγκάτα μέχρι πρότινος, κατέληξαν να γίνουν γεωργοκτηνοτρόφοι. Συχνά συναντιόνται 2-3 τέτοιες οικογένειες σε κάθε χωριό που είναι αδύνατο να καταγραφούν.

δ) Οι εγκαταστάσεις και η εξάπλωση τους καταγράφεται βάσει των βουνών της κάθε περιοχής, όπου οι Σαρακατσάνοι κατασκηνώνουν.

ε) Από τις πεδινές περιοχές μεταξύ Νέστου και Έβρου ανεβαίνουν το καλοκαίρι στη νότια Ροδόπη (μεταξύ Θερμιών και Ορεστιάδας) ή προς τα βουνά των ν. Δράμας και του ν. Κάβαλας, τη βόρεια Ροδόπη, το Φαλακρό (Μπόζ-Ντάγ) και το Τσάλ-Ντάγ.

Πίνακας 28. Εγκαταστάσεις Σαρακατσάνων κτηνοτρόφων στην θρακική ύπαιθρο (1918-1978)

α/α	Τόπος Εγκατάστασης αρχές 20ού Αιώνα	Αρχική Εγκατάσταση		Ενδιάμεση Εγκατάσταση		Τελική Εγκατάσταση		Παρατηρήσεις
		Τόπος	Χρονολογία	Τόπος	Χρονολογία	Τόπος	Χρονολογία	
1		Πεντάλοφος Ορεστιάδας	1941	Πρωτοκκλήσι Διδυμοτείχου	1955	Αγριάνη Διδυμοτείχου		
2						Σουφλί	1960+	
3						Μαυροκκλήσι Διδυμοτείχου	1930	
4	Αν. Θράκη					Άβαντας (Δερβένι) Αλεξανδρουπόλεως	1922-1960	
5						Μοναστηράκι Αλεξανδρουπόλεως	1948-1962	
6						Αλεξανδρούπολη	-	
7		Περιοχή Σερρών				Άνθεια Αλεξανδρουπόλεως	1950	
8				Λευκίμη Σουφλίου (καλοκαίρι), ορεινά Ροδόπης (χειμώνας)	1929	Προβατόνας Σουφλίου	1950-1960	
9						Αμφιτρίτη Αλεξανδρουπόλεως	1970	
10		Περιοχή Σάπκα στα νότια του όρους Σάντας (καλοκαίρι), περιοχή Έβρου (χειμώνας)				Δαδιά (Πευκώνας) Αλεξανδρουπόλεως	1951	Παραχωρήθηκε κλήρος 10-30στρ./οικογένεια
11	Αν. Θράκη	διάφορες περιοχές του Έβρου				Μάνδρα Διδυμοτείχου	1948	
12						Γιαννούλη Σουφλίου	1950	Κατέχουν ιδιόκτητα κτήματα
13	Αν. Θράκη	Δίκαια Ορεστιάδος	1922	Μεγάλο Δέρειο Διδυμοτείχου	1934	Λευκίμη Σουφλίου	1951	Παραχωρήθηκε προσωρινός κλήρος 30στρ./οικογένεια

14						Κοίλα (Κισλάκιο) Αλεξανδρουπόλεως	1951	
15						Φέρρες Αλεξανδρουπόλεως	1962-1980	
16	Αν. Θράκη	Βουλγαρία	1920	Πεσσάνη (Δαδιά) Αλεξανδρουπόλεως		Πυλαία (Αλεξανδρουπόλεως)	1954	
17	Αίνος, Αν. Θράκης					Μελιά Αλεξανδρουπόλεως	1927	Παραχωρήθηκε κλήρος 28στρ./οικογένεια
18						Νίμα Αλεξανδρουπόλεως	1925, 1943	Παραχωρήθηκε κλήρος 15στρ./οικογένεια
19						Λουτρά Αλεξανδρουπόλεως	1925, 1946	Παραχωρήθηκε άγνωστης έκτασης κλήρος
20	Αν. Θράκη	Τριφύλλι Ξάνθης	1919			Κυριακή Διδυμοτείχου	1952	
21	Αν. Θράκη	Διάφορες περιοχές της Β. Ελλάδας	1919			Δέρειο Σουφλίου	1952	
22						Πεσσάνη Σουφλίου	1922	Το 1922 κατοικούσαν σε καλύβια κοντά στον οικοσμό, το 1960 εγκαταστάθηκαν μόνιμα εντό του. Τα καλοκαίρια μετακινούνταν στο Χαϊντού της Δράμας. Κατέχουν ιδιόκτητες εκτάσεις
23	Αν. Θράκη	Διάφορες περιοχές του Έβρου				Δίκαια Ορεστιάδας		
24						Κόρυμβος Διδυμοτείχου	1929	
25						Αισύμη Αλεξανδρουπόλεως	1924-1947	Παραχωρήθηκε κλήρος (χέρσα γη) 18στρ./οικογένεια σε αρκετές οικογένειες

26						Κίρκη Αλεξανδρουπόλεως	1947	
27						Συκοραγή Αλεξανδρουπόλεως	1947	Παραχωρήθηκε κλήρος σε μερικούς ακτήμονες
28						Αμαξάδες Κομοτηνής		
29	Κάρλοβο Βουλγαρίας	Λαχανάδες Κιλκίς	1920	Περιοχή Σερρών- Δράμας		Αμβροσία Κομοτηνής	1952-1955	Κατέχουν ιδιότητα κτήματα, παραχωρήθηκε κλήρος στους ακτήμονες νέους που δημιούργησαν οικογένεια (δεκαετία 1970). Ένα από τα τσελιγκάτα που εγκαταστάθηκαν είχε έρθει από το Κάρλοβο
30						Ασκητές (Σουφλάρι) Κομοτηνής	1925	
31						Γλυκονέρι Κομοτηνής	1925, 1944	
32						Γλυφάδα Κομοτηνής	1923-1928	Εγκαταστάθηκαν αρχικά σε τσιφλίκια της περιοχής (πιθανόν το Ανά-Κιόι Τσιφλίκ) και το 1954 σε σπίτια. Κατέχουν αγροτική γη την οποία αγόρασαν ως βοσκοτόπια
33						Διαλαμπή Κομοτηνής	1918-1920 (1/3), 1948+ (2/3πληθυσμού)	Κατοικείται αποκλειστικά από Σαρακατσάνους. Κατέχουν ιδιότητα χωράφια. Εγκαταστάθηκαν στην περιοχή του Μπαλαμπάν-Κιόι Τσιφλίκ
34						Ίασμος Κομοτηνής	1920, 1964	Κατέχουν ιδιότητα κτήματα
35						Ίμερο(ς) Κομοτηνής	1948	Κατέχουν ιδιότητα κτήματα.

36						Καλλίστη (Νέα) Κομοτηνής	1950	Κατέχουν ιδιότητα κτήματα
37						Κιζέρι (Κιζΐρι)		
38						Κομοτηνή		
39	Αν. Θράκη	Περιοχές του Έβρου				Λοφάριο Σαπών	1955	Κατέχουν ιδιότητα κτήματα
40						Μωσαϊκό Κομοτηνής	1949, 1960- 1965	Κατέχουν ιδιότητα κτήματα. Μικτό χωριό και μουσουλμάνοι κάτοικοι
41						Παγούρια Κομοτηνής	1923, 1938, 1955	Αρκετοί κατέχουν ιδιότητα κτήματα, παραχωρήθηκε κλήρος σε λίγους
42						Παλλάδιο Κομοτηνής	1938-1951	Κατέχουν ιδιότητα κτήματα
43	Αν. Θράκη- Βουλγαρία	Περιοχές του Έβρου- Αμαξάδες Κομοτηνής	1920	Ηπίον (Νέα Σάντα) Σαπών		Πολύανθο(ς) Κομοτηνής	1948	Κατέχουν ιδιότητα κτήματα
44						Πόρπη Κομοτηνής	1924	Εγκαταστάθηκαν ως μόνιμη εγκατάσταση. Παραχωρήθηκε κλήρος 30στρ./οικογένεια (1950), κατέχουν ιδιότητα κτήματα
45	Βουλγαρία	Άβαντα Αλεξανδρουπόλως (περιοχή Μαυρόπετρα, 1 τσελιγκάτο)-Αισύμη Αλεξανδρουπόλως (1 τσελιγκάτο)	1922-1952 - 1925-1957			Πρωτάτο Σαπών		Κατέχουν ιδιότητα κτήματα
46	Αν. Θράκη, Αν. Ρωμυλία, Σερβία (1915- 1920)		1920			Σάλπη Κομοτηνής	1931-1953	Κατέχουν ιδιότητα κτήματα
47						Σάπες	1947	
48		Περιοχή Ανά-Κιοϊ Τσιφλίκ (πλησίον Γλυφάδας) Κομοτηνής	1925-1949			Σχοινία (Νεό Σιδηροχώρι) Κομοτηνής	1949-1950	Παραχωρήθηκε κλήρος (ορισμένες οικογένειες), κατέχουν ιδιότητα κτήματα (ορισμένες οικογένειες)
49	Βουλγαρία	Περιοχές Β. Ελλάδας (οι μισές οικογένειες)				Ήπιο (Νέα Σάντα) Κομοτηνής	1925, 1950	Κατέχουν ιδιότητα κτήματα. Μικτό χωριό, κάτοικοι από την περιοχή της Μαύρης Θάλασσας

50					Μαρώνεια	1949	
51	Βουλγαρία-Αν. Θράκη	Βοσκοτόπια των Αβδήρων	1919-1913		Αβδηρα Ξάνθης	1948	Κατέχουν ιδιότητα κτήματα. Το 1948 εγκαταστάθηκαν εντός του οικισμού των Αβδήρων
52		Περιοχές περίξ του χωριού	1929		Βαφείκα Ξάνθης	1963-1973	
53	Αν. Θράκη (μέρος αυτών)				Γεννησέα Ξάνθης	1929	Κατέχουν ιδιότητα κτήματα, παραχωρήθηκε και κλήρος
54	Βουλγαρία (καλοκαίρι), Αν. Θράκη (χειμώνα)	περιοχή Δράμας	1920		Πετεινός Ξάνθης	1965	
55	Βουλγαρία	Εξοχή Ξάνθης, Πηγάδια Ξάνθης, Μάγγανα Ξάνθης, Κουτσό Ξάνθης και Ζαρκαδιά Χρυσουπόλεως			Δασοχώρι Ξάνθης	1950	
56	Αν. Θράκη	Νικηφόρος Δράμας			Τέκτων (Μισουλίν) Ξάνθης	1973	Κατέχουν ιδιότητα κτήματα
57		Καλόφυτο Δράμας	1920		Φελώνη Ξάνθης	1978	
58	Βουλγαρία	Περιοχή Ξάνθης	1919		Σούνιο (Σπανότοπος) Ξάνθης	1946	Κατέχουν ιδιότητα κτήματα
59					Αλκυών Ξάνθης	1968	Κατέχουν ιδιότητα κτήματα
60	Βουλγαρία				Μάνδρα Ξάνθης	1919 (1/2 πληθυσμού), 1927 (1/2 πληθυσμού)	Κατέχουν ιδιότητα κτήματα. Εγκαταστάθηκαν στο Τσικούρ Τσιφλίκ και Σαρμασίκ Τσιφλίκ
61		Περιοχές Β. Ελλάδας, Πλαταμώνας Καβάλας			Πεζούλα Ξάνθης	1942-1955	Παραχωρήθηκε κλήρος 30στρ./οικογένεια σε όσους ασχολούνταν με την γεωργία
62	Βουλγαρία	Μάνδρα Ξάνθης, Πεζούλα Ξάνθης, Φέρρες Αλεξανδρουπόλεως			Πλαστήρια (Νέα Κεσσάνη) Ξάνθης	1940	Παραχωρήθηκε κλήρος 22στρ./οικογένεια. Οι περισσότεροι γεωργοί καλλιεργούν ιδιότητα κτήματα

63	Βουλγαρία	Σίλι Δράμας	1923			Κουτσό Ξάνθης		Κατέχουν ιδιότητα κτήματα, παραχωρήθηκε και κλήρος
64	Αν. Θράκη (1911)					Σέλινο Ξάνθης	1949	Κατέχουν ιδιότητα κτήματα. Παραχωρήθηκε κλήρος σε αρκετούς, 20στρ./οικογένεια
65		Πηγές Χρυσουπόλεως και Δράμα				Πολύσιτος Ξάνθης	1932	Κατέχουν ιδιότητα κτήματα. Εγκαταστάθηκαν στο Κιζιλτζά-Κιόι Τσιφλίκ
66	Βουλγαρία	περιοχή Καλύβια Δασοχωρίου	1920			Εράσμιο Ξάνθης	1960	Κατέχουν ιδιότητα κτήματα
67	Κάρλοβο Βουλγαρίας	Βαθύλακος Δράμας	1920			Εύλαλο Ξάνθης	1978	Κατέχουν ιδιότητα κτήματα
68	Βουλγαρία	περιοχή Ξάνθης	1920			Εξοχή Ξάνθης	1953	Κατέχουν ιδιότητα κτήματα
69	Βουλγαρία	Διάφορες περιοχές της Μακεδονίας και της Θράκης	1922			Κρεμαστή Ξάνθης	1958	Κατέχουν ιδιότητα κτήματα, παραχωρήθηκε και κλήρος 15στρ./οικογένεια
70						Παλαιό Όλβιο (Κάτω Όλβιο) Ξάνθης	1955	Κατέχουν ιδιότητα κτήματα, παραχωρήθηκε και κλήρος 20στρ./οικογένεια
71	Βουλγαρία	Περιοχές της Ξάνθης και της Δράμας	1920			Θαλασιά Ξάνθης	1960	Κατέχουν ιδιότητα κτήματα
72	Βουλγαρία	Περιοχή Δράμας και Ξάνθης (Ξηροβούνι)	1919			Πετροχώρι Ξάνθης	1928	Εγκαταστάθηκαν στο Καγιαλάρ Τσιφλίκ
73	Βουλγαρία	Περιοχές της Β. Ελλάδας	1920			Κοσμητή Ξάνθης	1932, 1936, 1954	
74	Βουλγαρία					Ποταμιά Ξάνθης	1919	Κατέχουν ιδιότητα κτήματα, παραχωρήθηκε και κλήρος 20στρ./οικογένεια
75	Περιοχή Ντοσπάτ, Βουλγαρία	Περχοχές Έβρου, Δράμας και Ξάνθης				Δέκαρχο Ξάνθης	1920-1960	Εγκαταστάθηκαν στο Μπέον-Μπασή Τσιφλίκ
76						Μάγγανα Ξάνθης	1922	Το 1922 κατοικούσαν σε καλύβια κοντά στον οικισμό, το 1960 εγκαταστάθηκαν μόνιμα εντός του. Τα καλοκαίρια μετακινούνταν στο Χαϊντού της Δράμας.

								Κατέχουν ιδιόκτητες εκτάσεις. Εγκαταστάθηκαν στο Μπουγιούκ Οσμανλή ή Οτμανλή Τσιφλίκ
77	Βουλγαρία	Ορεινές περιοχές Ξάνθης και Δράμας (καλοκαίρι), βοσκοτόπια Ξάνθης (χειμώνα)	1920			Μυρωδάτο	1957	Κατέχουν ιδιότητα κτήματα
78	Βουλγαρία	Καλήφυτο Δράμας	1920			Χιονίστρα (Διομήδεια)	1968	

Πηγή: Μαυρογιάννης Δ. (1998), *Οι Σαρακατσάνοι της Θράκης, της Κεντρικής και Ανατολικής Μακεδονίας: Καταγραφή Οικογενειών, Νοικοκυριών και Επαγγελμάτων*, Αθήνα: Δωδώνη, σσ. 23-115

Παρατηρήσεις: α) Τα στοιχεία από την μελέτη του Μαυρογιάννη συγκεντρώθηκαν από έρευνα του 1980 εκτός της περιοχής του ν. Ροδόπης που έλαβε χώρα το 1997. Σκοπός της δεύτερης ήταν η κοινωνική και γεωγραφική κινητικότητα των Σαρακατσάνων προς την Κομοτηνή, η μετακίνηση τους από την κτηνοτροφία και την γεωργία σε άλλα επαγγέλματα καθώς και η εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση τους

β) Ο γεωργικός κλήρος, ιδιόκτητος και μη, καλλιεργούμενος και μη, υπολογίζεται ότι είναι κατά 30% περισσότερος από τον αναγραφόμενο. Στον ν. Ροδόπης δεν δημοσιεύονται πληροφορίες για τον κλήρο

γ) Στα επαγγέλματα περιλαμβάνονται οι μη αγροτικές και μη-κτηνοτροφικές απασχολήσεις.

Πίνακες 29.

Α. Ανταλλάξιμες περιουσίες (1925-1929)

Αρ. Φακέλου	Αριθμός και Χρον/ια Πρωτοκ. Κατάληψης ή Παραλαβής Κτήματος	Όνομα Αρχικού Ιδιοκτήτη	Έκταση	Τοποθεσία	Όρια ή Γειτονικές Ιδιοκτησίες	Είδος/Χρήση Γης	Προπολεμική Αξία κατά Προσέγγιση	Παρατηρήσεις	Σχόλια	Χωροθέτηση στο Αρχείο της Κτηματικής Υπηρεσίας Ξάνθης
AK 13556/7609	11-12-1925 (το κτήμα προέρχεται εκ των κτημάτων του Γραφείου Δ.Α.Π. Ξάνθης με α/α 46)	(πρώην) Σαδικά Χανούμ σύζυγος Ιμάμ Χατζή Ρετζέπ Εφέντη (κατά 57/64 αδιανέμητος)	604 τ.μ.	Συνοικία Τζαμαντίν, οδός Σαλαμίνας	Α. Οικόπεδο Χατζηγιουσούφ, Δ. Αποθήκη Αρναούτ Αμέτ Αγά, Β. Οδός Σαλαμίνας, Ν. οδός Ανώνυμος	Οικόπεδο	100.400δρχ			Φάκελος Ανταλλαξίμων 3 [εκπονημένο κτήριο]
AK 13557/7610	15-02-1926 (το κτήμα προέρχεται εκ των κτημάτων του Γραφείου Δ.Α.Π. Ξάνθης με α/α 68)	(πρώην) Αϊσέ σύζυγος Χαλήλ Ογλού Χασάν [κατά το 28/64 αδιανέμητος]	135,2 τ.μ.	Συνοικία Ταμπακχανέ (οδός άνευ ονομασίας)	Α. Δρόμος, Δ. ιδιοκτησία Βαρδάκα Νικολάου, Β. Ιδιοκτησία Βαρδάκα Νικ. Ν. Ιδιοκτησία Βαρδάκα Νικ. & Γιουνούζ Ογλού Γιουνούζ	Οικόπεδο-πρώην μαγαζί	11.5.28δρχ	Υπήρχε κτίσμα που κατεδαφίστηκε το 1947. Συνιδιοκτήτες κατά 8/64 η Εσμή μητέρα της Φατμά (σύζυγος Σουλεϊάνογλου Μουσταφά) και τα λοιπά 28/64 η τελευταία.	Στην διάρκεια του μεσοπολέμου το κτίσμα συνόρευε Α. Μαγαζί της ίδιας ιδιοκτήτριας, Δ. μαγαζί Τεκεζή Κουζά Οσμάν, Ογλούστς (Ισραηλίτης) [στην πλευρά αυτή η Κορυτσάς συνορεύει με τον Κόσυνθο, δίπλα υπάρχει μια γέφυρα], Β. Μαγαζί Αλή Αχμέτ Ογλού Ιμπραήμ, Ν. δρόμος άνευ ονομασίας (απέναντι βρίσκονται οι ιδιοκτησίες της Μαρτίνη Άννας και Μουσταφά και Αλή). Στις 20-06-1946, ο υπάλληλος τη Δ.Α.Π. σε έκθεση του αναφέρει ότι το κτίσμα κατεδαφίστηκε από την βουλγαρική διοίκηση 1941-4.	Φάκελος Ανταλλαξίμων 3, Περιοθέντα Ανταλλάξιμα Ξάνθης 2371-2415 [εκπονημένο κτήριο]

AK 13558/7611	11-05-1926 (το κτήμα προέρχεται εκ των κτημάτων του Γραφείου Δ.Α.Π. Ξάνθης με α/α 72)	(πρώην) Αϊσέ σύζυγος Χαλήλ Ογλού Χασάν [κατά το 28/64 αδιανέμητος]	38 τ.μ.	Συνοικία Ταμπακχανέ, οδός Κορυτσάς 21	Α. Χουσεϊν Ογλού Ιμπραήμ (απέναντι από τζαμί Ταμπακχανέ), Δ. Χουσεϊν Ογλού Χουσεϊν (παραπλεύρως αυλακιού και γέφυρας), Β. Δρόμος, Ν. Μουμτζή Ζιάν	Οικόπεδο, πρώην βυροδεμείο και οικία μουφτή Ζιά	8.811δρχ	Το υποκατάστημα Ξάνθης, δια του υπ' αριθ. 163 της 06-07-1926 εγγράφου του αναφέρει ότι εκ του υπολοίπου 36/64, το 8/64 ανήκοντα εις την Εσμέ μητέρα της Αϊσέ και το 28/64 εις την Φατμέ σύζυγο του Σουλεϊμάν Ογλού Μουσταφά, αδελφή της Αϊσέ	Βρίσκεται απέναντι από το προαύλιο του Ταμπαχανέ τζαμιού. Το 1973 με απόφαση της Δ/σης Διαχειρίσεως Ανταλλάξιμων Μουσουλμανικών Κτημάτων του Γραφείου Δράμας, 20-09-1973, αποφασίζεται η παραχώρηση του κτήματος στον Δήμο Ξάνθης. Το κτήμα συνορεύει Β. Χουσεϊν ογλού Ιμπραήμ, Ν. Χουσεϊν ογλού Ιμπραήμ, Δ. Μουμτζή Ζιάν και Α. δρόμο.	Φάκελος Ανταλλάξιμων 3, Περιθέντα Ανταλλάξιμα Ξάνθης 2371-2415 [εκπονημένο κτήμα]
AK 13559/7612	16-06-1926 (το κτήμα προέρχεται εκ των κτημάτων του Γραφείου Δ.Α.Π. Ξάνθης με α/α 81)	(πρώην) Αϊσέ σύζυγος Χαλήλ Ογλού Χασάν [κατά το 28/64 αδιανέμητος]	695 τ.μ.	Σαμμάκωβ	Β. Οδός Αγ. Δημητρίου, Ν. Γυμναστήριο Ορφέας, Α. Ανταλλάξιμο Κτήμα 9885, Δ. Αγρός Φώκου	Οικόπεδο	των 28/64 52.500δρχ	Τα υπόλοιπα 36/64 ανήκουν, τα 8/64 στην Εσμά μητέρα της Αϊσέ και το υπόλοιπο 28/64 στην Φατμά αδελφή της Αϊσέ και σύζυγο του Σουλεϊμάν Ογλού Μουσταφά	Πρόκειται για το κτήμα που δημιουργήθηκε από το νέο του AK 7612/81 [δες ενεργά κτήματα]	Φάκελος Ανταλλάξιμων 3 [εκπονημένο κτήμα]
AK 13561/7614	16-06-1926 (το κτήμα προέρχεται εκ των κτημάτων του Γραφείου Δ.Α.Π. Ξάνθης με α/α 83)	(πρώην) Αϊσέ σύζυγος Χαλήλ Ογλού Χασάν [κατά το 28/64 αδιανέμητος]	3.200 τ.μ.	Σαμμάκωβ, Αγιάν Ντερεσή	Α. Άνευ ονομασίας οδός, Δ. αγρός υιών Αραμπατζή, αγρός Κουζού Οσμάν, αγρός Κατηρτζαλή Οσμάν Μπαλτζή	Αγρός με 4 δένδρα	των 28/64 6.600δρχ.	Τα υπόλοιπα 36/64 ανήκουν, τα 8/64 στην Εσμά μητέρα της Αϊσέ και το υπόλοιπο 28/64 στην Φατμά αδελφή της Αϊσέ και σύζυγο του Σουλεϊμάν Ογλού Μουσταφά	Με την απόφαση 5404/121/25-08-1964 το οικόπεδο απέκτησε νέα έκταση 2.106 τ.μ., με όρια Α. Δρομίσκος-Ρέμα, Δ. Ιδιοκτησία Χατζή Ογλού Χουσεϊν, Β. Ιδιοκτησία Καφετζή Ομέρ, Ν. Κιρτζαλή Οσμάν Μεμέτ	Φάκελος Ανταλλάξιμων 3 [εκπονημένο κτήμα]

AK 13652/7615	29-09-1926	(πρώην) Ουχινέ, σύζυγος Τεφάκ Εφέντη (Κατά 2/4 Αδιανέμητος)	3.600 τ.μ.	Συνοικία Τζαμαλίκ, οδός Κωνσταντινουπόλεως (σημερινή Δ. Καραολή)	Α. Αγρός Μαβή Εφέντη, Β. Αγρός Καλιουντζή Χουσεϊν, Δ. Καπναποθήκη Ηλιάδου, Ν. οδός Κων/εως	Οικόπεδο	25.000δρχ, Αξία Ανταλλαξιμων μεριδιων & επιτροπων: 37.500δρχ	Τα υπόλοιπα 2/4 ανήκουν στην Φατμέ σύζυγο Χατζή Ρετζίπ	Σήμερα κατέχετε από το Τεχνικό Λύκειο Ξάνθης (1993)	Φάκελος Ανταλλαξιμων 3 [ενεργό κτήμα]
AK 13756/9152	16-06-1926 (το κτήμα προέρχεται ή ανήκει στην κτηματική περιφέρεια Ξάνθης)	(πρώην) Αϊσέ σύζυγος Χαλήλ Ογλού Χασάν κατά το 28/64 αδιανέμητος [ως το υπ' αρ. 185/31-07-1926 του υποκαταστήματος της Ε.Τ.Ε.]	1.824 τ.μ.	Αγιόνενα Ντεμεσή, Σαμμάκωβ	Α. Πατόφ Χασάν, Δ. Σαμή εφέντης, Β. Χατζημπραήμ Χουσεϊν, Ν. Μόσχου Δημήτριου	Αγρός	Σημερινή αξία των 28/64 6.600δρχ.	Τα 36/64 ανήκουν εις την Εσμά μητέρα της Αϊσέ και εις την Φατμίν αδελφών της Αϊσέ και συζύγου Σουλεϊμάν Ογλού Μουσταφά, Φατμά 28/64 και Εσμά 8/64	Από την 01-04-1924 Κτηματολογικά Μεταβολαί: Δια της υπ' αρ. 109614/22070/08-07-1929 εγκρ. Δ/γής της Ε.Τ.Ε. η αξία του παρόντος κτήματος μειούνται εις 6.000δρχ. Ποσόν αντιπροσωπεύουν την αξίαν εις την τράπεζα ανηκούντων 28/64 ιδανικών μεριδιών. Συμπεφωνημένο ετήσιο μίσθωμα και μέχρι ποιας εποχής καταβλήθηκε και ποιο; Το μίσθωμα δεν έχει καθοριστεί υπό της αρμόδιας επιτροπής μέχρι σήμερον ουδέν μίσθωμα κατεβλήθη	Φάκελος Ανταλλαξιμων 3 [ενεργό κτήμα]
AK 7612/81	16-06-1926 (το κτήμα προέρχεται εκ των κτημάτων του Γραφείου του Δ.Α.Π. Ξάνθης με α/α 81)	(πρώην) Αϊσέ σύζυγος Χαλήλ Ογλού Χασάν [κατά το 28/64 αδιανέμητος]	1.590 τ.μ.	Σαμμάκωβ	Α. Αγρός μοναστηρίου Παναγίας, Δ. αγρός Φώκου, Β. Οδός Αγ. Δημητρίου, Ν. Γυμναστήριο Ορφέα	Οικόπεδο	αξία των 28/64 52.500δρχ.	Τα υπόλοιπα 36/64 ανήκουν, τα 8/64 στην Εσμά μητέρα της Αϊσέ και το υπόλοιπο 28/64 στην αδελφή της Αϊσέ, Φατμά και σύζυγο του Σουλεϊμάν Ογλού Μουσταφά	Τμήμα 303 τ.μ. παραχωρήθηκε στον Ορφέα (4790/06-11-1934) από την Ε.Τ.Ε. Το 1961 χωρίστηκε σε δυο κτήματα 695 τ.μ. και 895 τ.μ., με νέα όρια του κτήματος Β. Οδός Αγ. Δημητρίου, Ν. γυμναστήριο Ορφέως, Α. ΑΚ 9885, Δ. Αγρός Φώκου	Φάκελος Ανταλλαξιμων 3 [ενεργό κτήμα]

<p>AK 13598/7668</p>	<p>13-01-1929 (το κτήμα προέρχεται εκ των κτημάτων του Γραφείου Δ.Α.Π. Ξάνθης με α/α 584)</p>	<p>(πρώην) Μπαϊράμ Ογλού Μουσταφά δια το 1/4</p>	<p>7.000 τ.μ.</p>	<p>Τσικούρ Αυλή, Χρύσα</p>	<p>Α. Αγρός Χατζηομέρ του Χατζημουσταφά, Δ. Αγρός Αλή Αγά, Β. Δάσος Καμπά Ογλαρί, Ν. Αγρός Ντικμέ Ραμαζάν</p>	<p>Αγρός</p>	<p>το 1/4 1.750δρχ</p>	<p>Συνιδιοκτήται ανά το 1/4 οι μη ανταλλάξιμοι Χασίμ Ναφιζέ, σύζυγος Μουμίν Καμπαόγλου, και Ζέχρα, σύζυγος Μουμίν Χατζκισιάογλου</p>	<p>Κάτοχος από 01-10-1925 ο Ιμπραήμ Ογλού Χασήμ. Στις 26-10-1973 το κτήμα παραχωρήθηκε στον Μουδάτο Εμμανουήλ του Νικολάου κάτοικο Ξάνθης στην τιμή των 1174, 8 μεταλλικές δρχ & 12.500δρχ χάρτινες δρχ. (βάσει του δανείου 2398)</p>	<p>Φάκελος Ανταλλαξίμων 3, Περιοθέντα Ανταλλάξιμα Ξάνθης 2371-2415 [εκποιημένο κτήμα]</p>
<p>AK 13602/7672</p>	<p>13-01-1929 (το κτήμα προέρχεται εκ των κτημάτων του Γραφείου Δ.Α.Π. Ξάνθης με α/α 588)</p>	<p>(πρώην) Μπαϊράμ Ογλού Μουσταφά δια το ¼</p>	<p>1.000 τ.μ.</p>	<p>Τουμπά Μπαγλάρ, Χρύσα (περίπου 300μ από τον δρόμο που ξεκινά ανάμεσα στα Στρατόπεδα Τεθωρακισμένων και Πεζικού προς Ν. Χρύσα)</p>	<p>Α. Αγρός Χατζηκαρά Σουλεϊμάν, αγρός Χατζήογλου Χατζηχαλήλ, αγρός Μπαϊραμ Ογλού Χατζημπραχήμ, Ν. Άτραπος</p>	<p>Αγρός</p>	<p>το 1/4 500δρχ.</p>	<p>Συνιδιοκτήται ανά το 1/4 οι μη ανταλλάξιμοι Χασίμ Ναφιζέ, σύζυγος Μουμίν Καμπαόγλου, και Ζέχρα, σύζυγος Μουμίν Χατζκισιάογλου</p>	<p>Ο σταθμάρχης της χωροφυλακής Μ. Εύμοιρου αναφέρει (07-12-1947) αναφέρει ότι τον αγρό δεν τον εκμεταλλεύεται κανείς από προπολεμικά ήδη. Με την απόφαση 8355/29-08-1973, τα νέα όρια της ιδιοκτησίας, 901τμ-οικόπεδο, είναι, Α. Ιδιοκτησία Ποντική Βασιλείου, Δ. Δρόμος, Β. Ιδιοκτησία Αγνώστου, Ν. Ιδιοκτησία Τσακμάκη Εμμανουήλ.</p>	<p>Φάκελος Ανταλλαξίμων 3 [εκποιημένο κτήμα]</p>

<p>AK 13595/7665</p>	<p>23-01-1929 (το κτήμα προέρχεται εκ των κτημάτων του Γραφείου Δ.Α.Π. Ξάνθης με α/α 576)</p>	<p>(πρώην) Χασάν Ογλού Ιμπραήμ το 1/2</p>	<p>2.000 τ.μ.</p>	<p>Μπαδερμπλή Ταρλά, Χρύσα</p>	<p>Α. Αγρός Ιμίν Ογλού Αχμέτ, Δ. Αγρός Χατζημουσταφά Ογλού Χαλήλ, Β. Χέρσα, Ν. Μονοπάτι</p>	<p>Αγρός</p>	<p>1.750δρχ</p> <p>Ο οικονομικός έφορος Ξάνθης αναφέρει προς τον σταθμάρχη της χωροφυλακής Μ. Εύμοιρου (07-12-47, αρ. πρωτ. 5430) αναφέρει ότι ο αγρός 576 και 578 είναι το ίδιου ιδιοκτήτη, του Χασάν Ογλού Ρίφατ. Αυτός κατέχει τη γη από 01-05-1924 έως 20-05-1930. Συνιδιοκτήτης κατά το 1/2 ο μη ανταλλάξιμος Χασάν Ογλού Φερχάτ.</p>	<p>Ο οικονομικός έφορος Ξάνθης (03-12-1947) αναφέρει το 576 και 578 κτήμα από 01-05-1924 έως 20-05-1930 κατέχονταν από τον Χασάν Ογλού Ριφάτ..... Με την απόφαση 8180/21-10-1972 τα νέα όρια είναι Α. Ιδιοκτησία Καμπά Οσμάν, Δ. Ιδιοκτησία Ακίφ Μεμέτ, Β. Δρόμος και Ν. Χάνδαξ</p>	<p>Φάκελος Ανταλλαξιμων 3 [εκποιημένο κτήμα]</p>
----------------------	---	---	-------------------	--------------------------------	---	--------------	--	---	--

Β. Ανταλλάξιμες περιουσίες (1930)

Αρ. Φακέλου	Αριθμός και Χρον/ια Πρωτοκ. Κατάληψης ή Παραλαβής Κτήματος	Όνομα Αρχικού Ιδιοκτήτη	Έκταση	Τοποθεσία	Όρια ή Γειτονικές Ιδιοκτησίες	Είδος/Χρήση Γης	Προπολεμική Αξία κατά Προέγγλιση	Παρατηρήσεις	Σχόλια	Χωροθέτηση στο Αρχείο της Κτηματικής Υπηρεσίας Ξάνθης
ΑΚ 13659/7773	05-05-1930 (το κτήμα προέρχεται εκ των κτημάτων του Γραφείου ΔΑΠ Ξάνθης με Α.Α 757)	Μουνεβέρ Ουγατήρ Ιμπραήμ Μαχμούτ (κατά τα 7/24 ιδανικά μερίδια)	3,5στρ. 7/24=1.021τ.μ.	Κομ-Γιολού, Κομοτηνή	Α. Αγρός Χαφούζ Σαλή, Δ. Αγρός Χασάν Ομέρ, Β. Δρόμος, Ν. Αγρός Πλαδεραγή Χαφούζ	αγρός ξηρικός	δια τα 7/24 1.020δρχ	Συνιδιοκτήτες οι μη ανταλλάξιμοι, Μεχμέτ ογλού Νιαζή κατά το 14/24 ιδανικά μερίδια και Ναφιέ Χανούμ, ανεψιά του κατά 3/24 ιδανικά μερίδια	με απόφαση της 8127/29-08-1972, καθορίζεται η νέα έκταση 3.007τμ (7/24 877τμ) στην κτηματική περιοχή του χωρίου Σάμνα της περιφέρειας Κομοτηνής, με όρια Α. Δρόμος, Δ. Ιδιοκτησία Μοζά Κιαζίμ Σαλή, Β. Ιδιοκτησία Ιμπεζελή Τζαφέρ & Τουτουτζού Σαλή, Ν. ιδιοκτησία Τουτουτζή Σαλή	Κατάλογος Ανταλλάξιμων Περιουσιών από 13556-13655 (Ξάνθη), από 13501-13555 (Καβάλα) [ενεργό κτήμα]

<p>AK 13658/7772 (πρώην 756)</p>	<p>05-05-1930 (το κτήμα προέρχεται εκ των κτημάτων του Γραφείου ΔΑΠ Ξάνθης με Α.Α 756)</p>	<p>Μουνεβέρ θυγατήρ Ιμπραήμ Μαχμούτ (κατά τα 7/24 ιδανικά μερίδια)</p>	<p>490τ.μ.</p>	<p>Καραγκιόζ Μαχαλα, οδός Κουμάρων 7 ή 9 ή 11, Κομοτηνή</p>	<p>Α. Ιδιοκτησία κληρονόμου Πουφίνα Ε (εξαγοράς παρά των κληρονόμων Οδεινόγλου Μουσταφά), Δ. ιδιοκτησία Αλή Ογλού Αχμέτ (εξαγοράς παρά το Αχμέτ ογλού Κιαμήλ) Γεωργιάδης Δημ. και Σαλή ογλού Λουτφή, Β. Ιδιοκτησία Αλή ογλού Αχμέτ (εξαγοράς παρά το Αχμέτ ογλού Κιαμήλ) και Κελεσίδου Ευσταθίου, Ν. Ιδιοκτησία Σαλή ογλού Λουτφή και οδός Κουμάρων</p>	<p>Μονώροφος Οικία</p>	<p>δια το 7/24 μερίδιο 7.291δργ.</p>	<p>Συνιδιοκτήτες οι μη ανταλλάξιμοι, Μεχμέτ ογλού Νιαζή κατά το 14/24 ιδανικά μερίδια και Ναφιέ Χανούμ, ανεμιά του κατά 3/24 ιδανικά μερίδια</p>	<p>Ο υπάλληλος της Δ.Α.Π. Δράμας Κοϊνάκης Ιωαν. Σε έκθεση του (09-03-1971/ αρ. πρωτ. 7976) αναφέρει ότι η οικία κατοικείται από 1950-7 από Γανίτου Φανούλα και από 1958 από τον Εμμανουηλίδη Θωμά. Ο δήμαρχος Κομοτηνής προς τον Οικονομικό Έφορο Ξάνθης αναφέρει ότι ο οικείος ιμάμης τον πληροφόρησε ότι ο Μαχμούτ ογλού Νιαζή κάτοικος Κομοτηνής, άφησε κληρονόμους την γυναίκα του Σερικέ το γένος Μουράτ ετών 55 κάτοικο της οδού Κουμάρων 11, την θυγατέρα του Ραϊφέ (σύζυγο του Κιαμήλ Μουμίν) ετών 40 κάτοικο της οδού Κουμάρων, την θυγατέρα του Φαϊρε (σύζυγο του Ιμπραήμ ογλού Ιμπραήμ) ετών 37 κάτοικο της οδού Κουμάρων και τον γιο του Νεζμύ που αναχώρησε και ζει στην Τουρκία από το 1941.</p>	<p>Κατάλογος Ανταλλάξιμων Περιουσιών από 13556-13655 (Ξάνθη), από 13501-13555 (Καβάλα) [εκπονημένο ή ανενεργό κτήριο]</p>
----------------------------------	--	--	----------------	---	---	------------------------	--------------------------------------	--	--	---

Πηγή: Υπουργείο Οικονομικών, Κτηματική Υπηρεσία Νομού Ξάνθης, Τμήμα Ανταλλαξιμών Περιουσιών, Κατάλογος Εκπονημένων και Ενεργών Ανταλλάξιμων Κτημάτων.

Παρατηρήσεις: α) Ο όρος *εκπονημένο* και *ενεργό* ανταλλάξιμο κτήριο (AK) παραπέμπει στη σύγχρονη ταξινόμηση της Κτηματικής Υπηρεσίας του υπουργείου Οικονομικών. Τα κτήματα υπό τη διαχείριση και την κυριότητα αυτής, θεωρούνται δημόσια περιουσία και χαρακτηρίζονται ως ενεργά. Αυτά που έχουν πωληθεί σε ιδιώτες ή νομικά πρόσωπα, χαρακτηρίζονται ως εκπονημένα ή ανενεργά κτήματα

β) Το Γραφείο Δ.Α.Π. Ξάνθης του πίνακα, ταυτίζεται με το γραφείο της *Επιτροπής Διαχείρισης Ανταλλάξιμης Περιουσίας*. Αυτό πιθανότητα

λειτουργούσε εντός της Διεύθυνσης Εποικισμού της Γενικής Διοίκησης Θράκης

γ) Στα όρια των ανταλλάξιμων κτημάτων, με Α. σημειώνονται τα ανατολικά, με Δ. τα δυτικά, με Β. τα βόρεια και με Ν. τα νότια σύνορα. Τα αναγραφόμενα όρια, προέρχονται από τους Φακέλους Ανταλλαξιμών Περιουσιών, όπως αυτά παραδόθηκαν στην Κτηματική Υπηρεσία του Ν. Ξάνθης (91^η Απόφαση αρ. 3734, 17-08-1962)

δ) Η προπολεμική αξία του κτήματος ή του μεριδίου –που έχει επέλθει στη δικαιοδοσία και διαχείριση της Κτηματικής Υπηρεσίας– χρησιμοποιείται με απόλυτη επιφύλαξη. Είναι δηλωτική της εκτίμησης του ακίνητου, κατά την περίοδο απόκτησης του από τις ελληνικές αρχές ή κατά την περίοδο μεταγραφής τους στο γραφείο Δ.Α.Π. Δράμας

ε) Στα Σχόλια περιέχονται πληροφορίες που βρίσκονταν αναγραμμένες εκτός της φόρμας καταγραφής του εκάστοτε ανταλλάξιμου κτήματος, αλλά επισυνάπτονταν σε αυτήν προσφέροντας μια ολοκληρωμένη και διαχρονική εικόνα του κτήματος

στ) Τα παραδείγματα που παρατίθενται, αποτελούν μια γενικότερη επιλογή από τα 147 ανταλλάξιμα κτήματα που βρέθηκαν στο αρχείο της Κτηματικής Υπηρεσίας του Ν. Ξάνθης. Σήμερα από τα παραπάνω, τα 75 θεωρούνται ενεργά και τα υπόλοιπα 72 θεωρούνται εκποιημένα

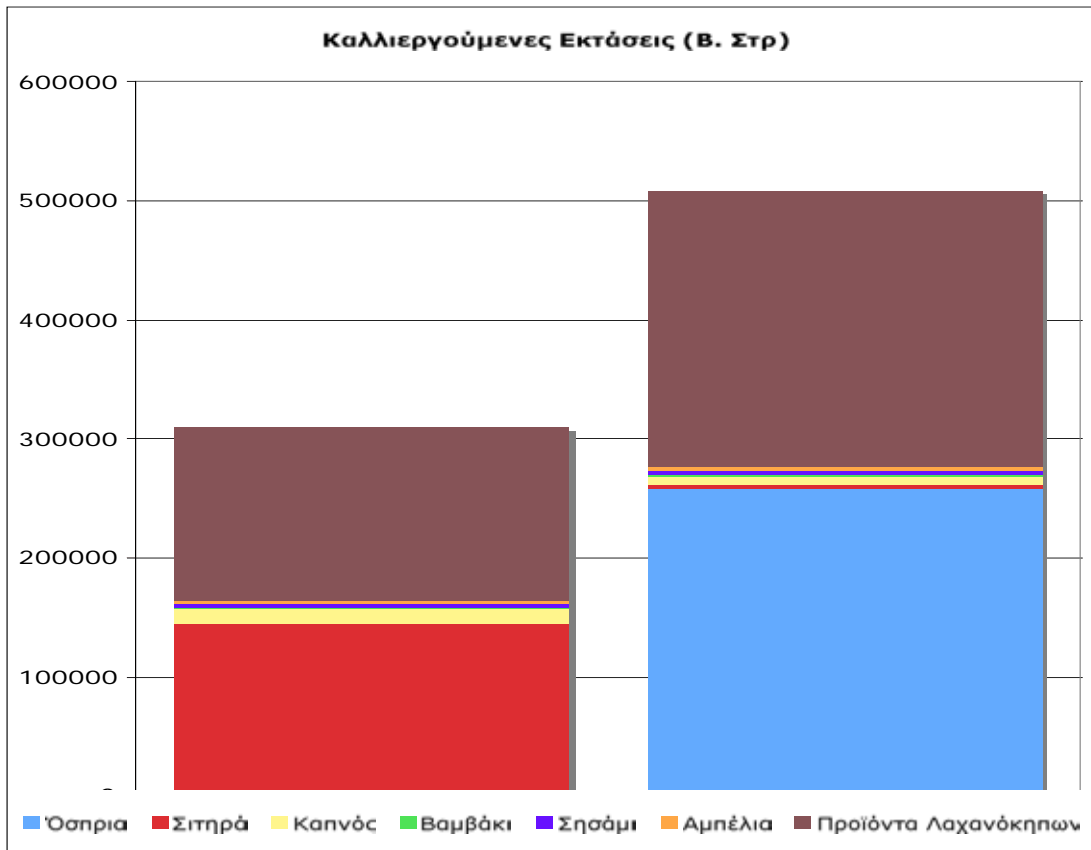
Οι ανταλλάξιμες περιουσίες μέχρι και το 1962 υπάγονταν στη δικαιοδοσία του Γραφείου Δ.Α.Π. Δράμας, οπότε και παραδόθηκαν στην Κτηματική Υπηρεσία του Ν. Ξάνθης

Τα περισσότερα σε αριθμό ανταλλάξιμα κτήματα βρίσκονται στην περιοχή του Τυμπάνου ή Νταβουτλού (Davutlu), ενώ περιέχονται και κάποια από την περιοχή της Κομοτηνής

Τέλος, να σημειωθεί πως αρκετά από αυτά, έχουν προέλθει από τις αντίστοιχες υπηρεσίες των νομών Καβάλας και Δράμας.

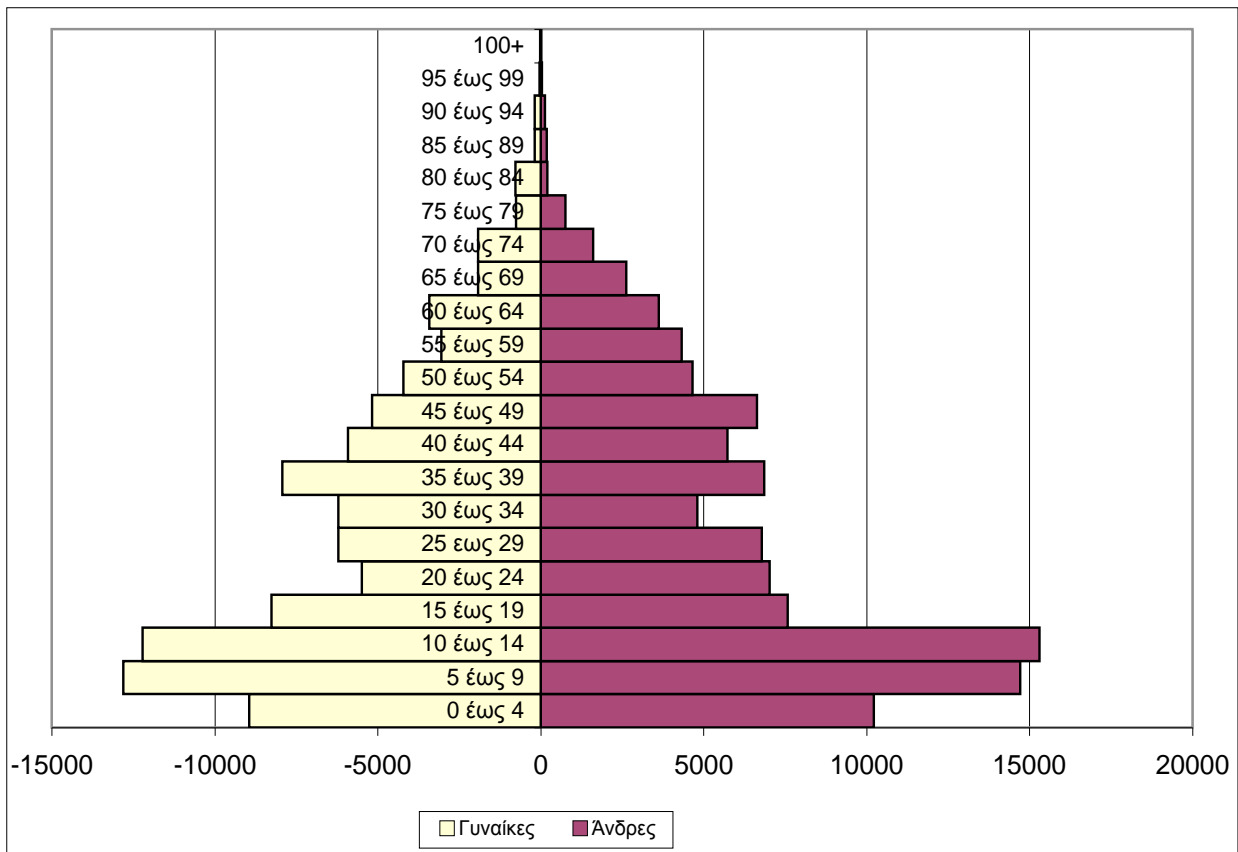
Παράρτημα Διαγραμμάτων

Διαγράμματα 1. Γεωργικές καλλιέργειες και καλλιεργούμενες εκτάσεις (1922)

Πηγή: Μ.Ι.Ε.Τ., Αρχείο Ε.Τ.Ε./Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Τμήμα Επιθεωρήσεως, επιθεωρητής: Παπανικολάου Ευρυκλής, Έκθεσις του εν Κομοτηνή Υποκαταστήματος επί τη βάσει Λογιστικής Καταστάσεως 20-05-1922.

Διάγραμμα 2: Πυραμίδα Ηλικιών Θράκης, 1920 (πραγματικός πληθυσμός)

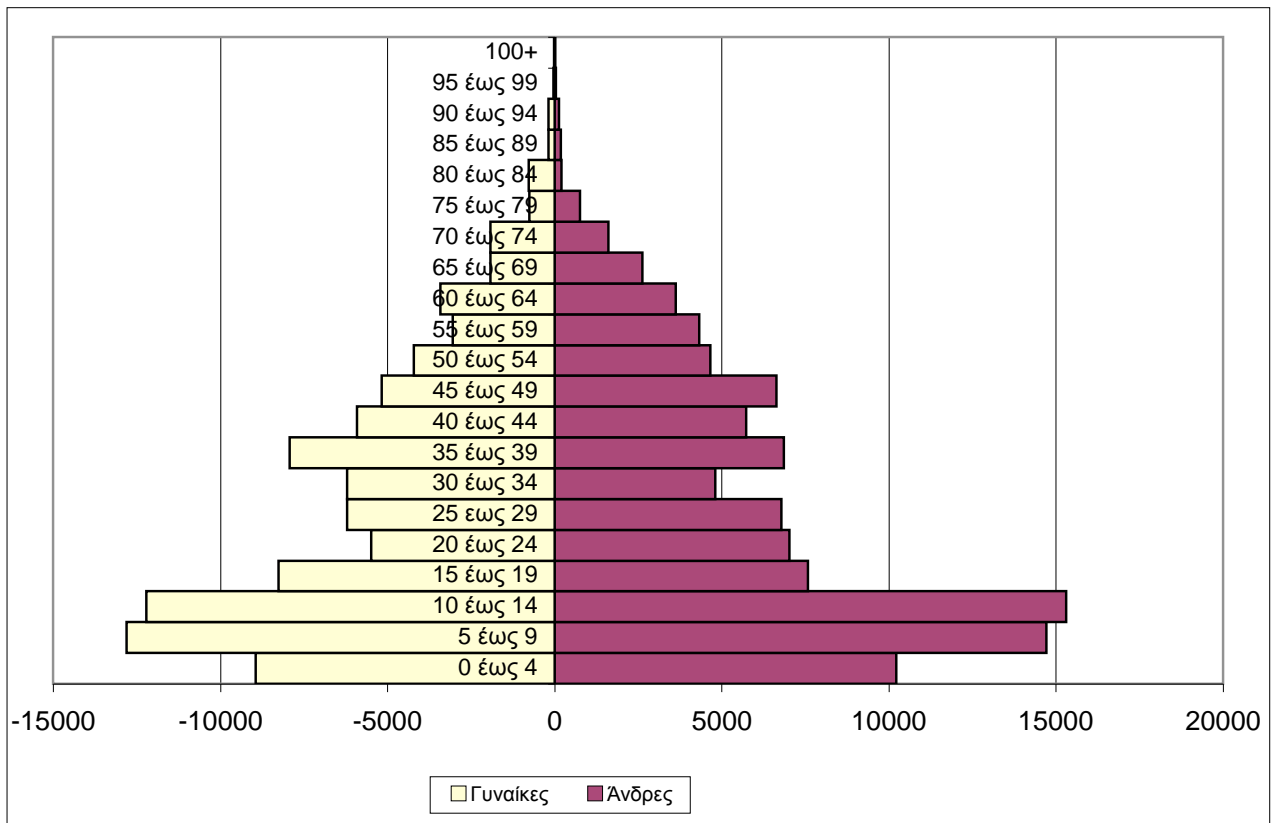

Παρατηρήσεις: Η παρουσίαση της πυραμίδας ηλικιών του πραγματικού πληθυσμού (1920), συνδέεται με τον πίνακα της αναλογίας των φύλων (αριθμός ανδρών ως προς 100 γυναίκες) από τα πρότυπα του Ο.Η.Ε. και τους υπολογισμούς από τα στοιχεία της Γ.Σ.Υ.Ε. για την απογραφή του 1920.

Ηλικιακές Ομάδες	Αναλογία Φύλων (1920)	Αναλογία Φύλων (Ο.Η.Ε.)
0 έως 4	114.15	102.30
5 έως 9	114.85	102.40
10 έως 14	125.22	102.80
15 έως 19	91.66	103.30
20 έως 24	128.06	103.90
25 έως 29	108.98	104.70
30 έως 34	77.33	105.60
35 έως 39	86.39	106.20
40 έως 44	96.52	105.80
45 έως 49	128.31	104.00
50 έως 54	110.42	101.00
55 έως 59	141.23	97.20
60 έως 64	106.13	92.90
65 έως 69	135.43	88.50
70 έως 74	83.39	83.30
75 έως 79	99.19	78.90
80 έως 84	24.12	74.30

Πηγή: Βασιλείον της Ελλάδος/Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1928), *Απογραφή του Πληθυσμού της Ελλάδος κατά την 19η Δεκεμβρίου 1920: Γενικά Στατιστικά Αποτελέσματα: Α' Πληθυσμός, Β' Οικογένειαι*, Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, σσ. 24-25· Henry L. (1980), *Techniques d'Analyse en Démographie Historique*, Paris: Éditions de l'Institut National D'Études Démographiques, σσ. 10-16· Σιάμπος Γ. (1993), *Δημογραφία*, Αθήνα: Το Οικονομικό, σσ. 230-231, σ. 233· Ταπεινός, Γ. Φ. (1993). *Στοιχεία Δημογραφίας: Ανάλυση, Κοινωνικο-Οικονομικοί Παράγοντες και Ιστορία των Πληθυσμών*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, σσ. 64-65.

Διάγραμμα 3: Πυραμίδα Ηλικιών Θράκης, 1928 (πραγματικός πληθυσμός)

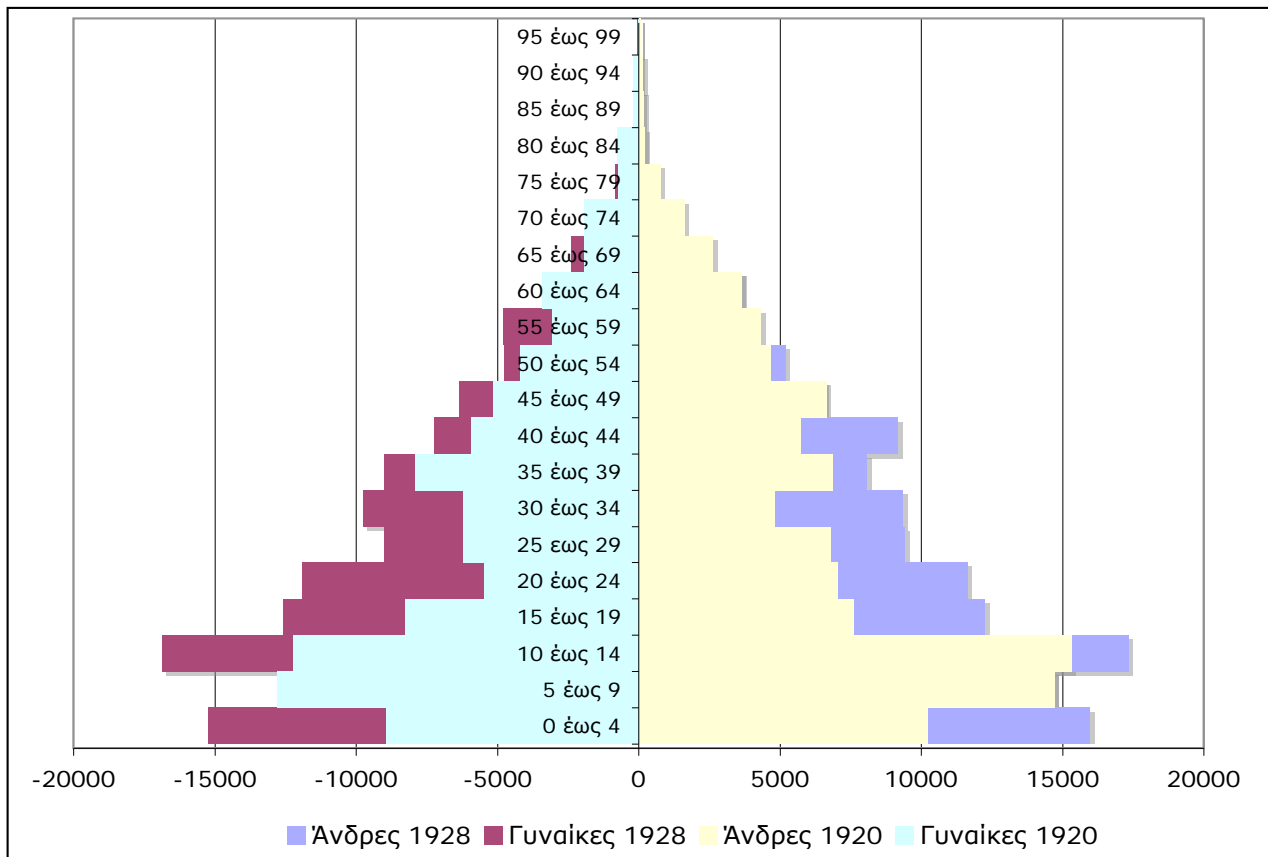

Παρατηρήσεις: Η παρουσίαση της πυραμίδας ηλικιών του πραγματικού πληθυσμού (1928), συνδέεται με τον πίνακα της αναλογίας των φύλων (αριθμός ανδρών ως προς 100 γυναίκες) από τα πρότυπα του Ο.Η.Ε. και τους υπολογισμούς από τα στοιχεία της Γ.Σ.Υ.Ε. για την απογραφή του 1928.

Ηλικιακές Ομάδες	Αναλογία Φύλων (1928)	Αναλογία Φύλων (Ο.Η.Ε.)
0 έως 4	106.82	102.30
5 έως 9	104.58	102.40
10 έως 14	116.89	102.80
15 έως 19	102.61	103.30
20 έως 24	97.21	103.90
25 έως 29	97.52	104.70
30 έως 34	104.54	105.60
35 έως 39	95.61	106.20
40 έως 44	89.38	105.80
45 έως 49	126.59	104.00
50 έως 54	102.85	101.00
55 έως 59	108.82	97.20
60 έως 64	84.48	92.90
65 έως 69	115.86	88.50
70 έως 74	94.13	83.30
75 έως 79	102.36	78.90
80 έως 84	65.63	74.30

Πηγή: Βασιλειον της Ελλάδος/Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (1935), *Στατιστικά Αποτελέσματα της Απογραφής του Πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928. Τόμος II, Οικογενειακή Κατάσταση, Παιδείσις*, Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, σσ. 18-19· Henry L. (1980), *Techniques d'Analyse en Démographie Historique*, Paris: Éditions de l'Institut National D'Études Démographiques, σσ. 10-16· Ταπεινός, Γ. Φ. (1993). *Στοιχεία Δημογραφίας: Ανάλυση, Κοινωνικο-Οικονομικοί Παράγοντες και Ιστορία των Πληθυσμών*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, σσ. 64-65· Σιάμπος Γ. (1993), *Δημογραφία*, Αθήνα: Το Οικονομικό, σσ. 230-231, σ. 233.

Διάγραμμα 4: Συγκριτική απεικόνιση ηλικιακών πυραμίδων Θράκης, 1920 και 1928 (πραγματικός πληθυσμός)

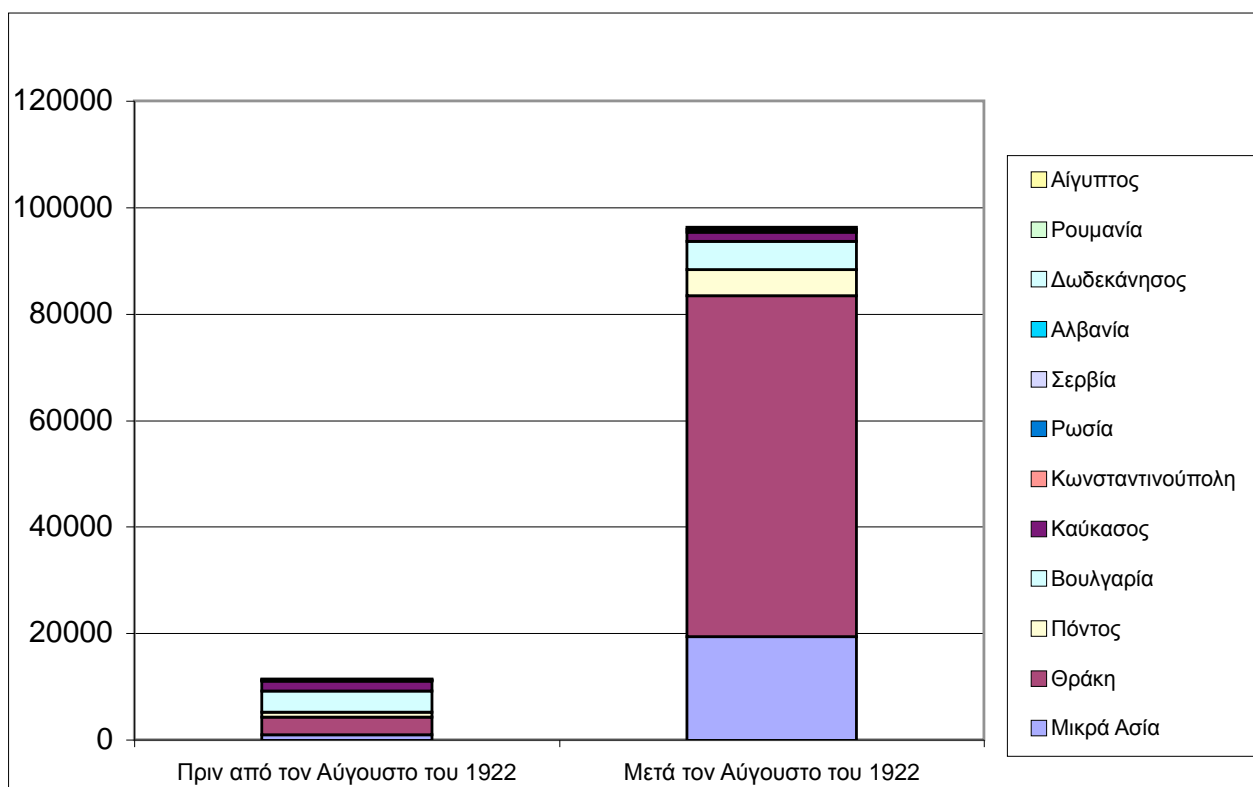

Παρατήρηση: Για τη συγκριτική παρουσίαση των δύο πυραμίδων έγινε αναγωγή της πυραμίδας ηλικιών του 1928 σε αυτήν του 1920

Πηγές: Βασίλειον της Ελλάδος/Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1928), *Απογραφή του Πληθυσμού της Ελλάδος κατά την 19η Δεκεμβρίου 1920: Γενικά Στατιστικά Αποτελέσματα: Α' Πληθυσμός, Β' Οικογένειαι*, Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, σσ. 24-25· Βασίλειον της Ελλάδος/Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (1935), *Στατιστικά Αποτελέσματα της Απογραφής του Πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928. Τόμος II, Οικογενειακή Κατάσταση, Παιδείσεις*, Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, σσ. 18-19.

Διάγραμμα 5: Κατανομή προσφυγικού πληθυσμού κατά περιοχή προέλευσης στη Θράκη, πριν και μετά τον Αύγουστο του 1922

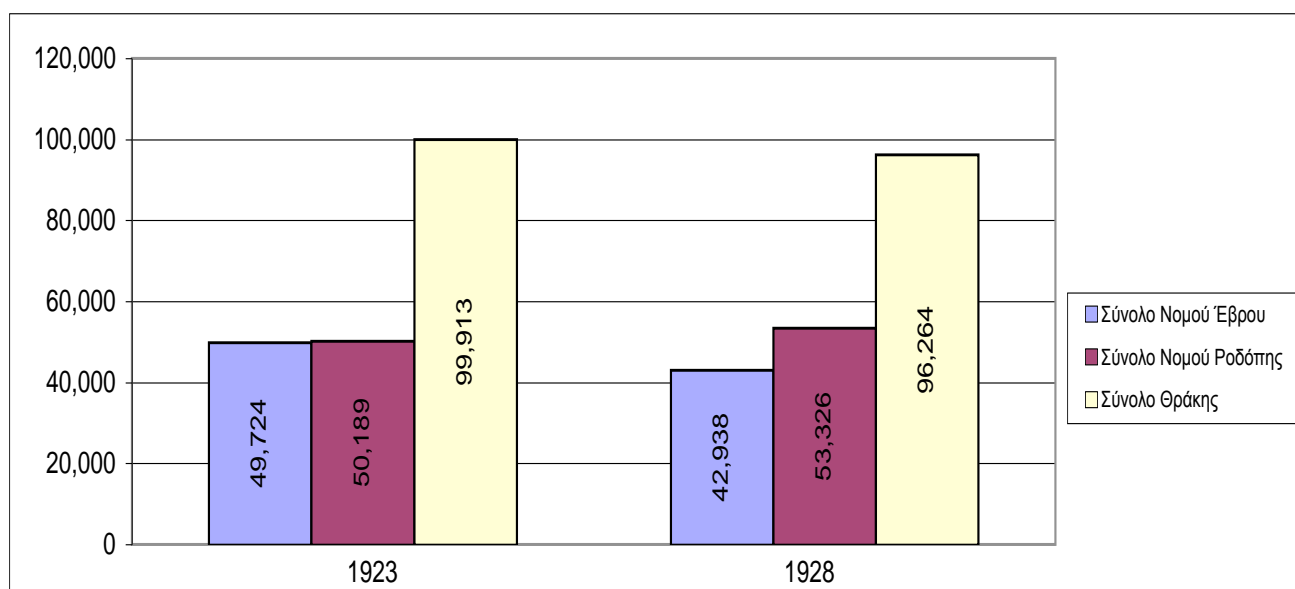
Χώρα Προέλευσης	Πριν από τον Αύγουστο του 1922	Μετά τον Αύγουστο του 1922
Μικρά Ασία	953	19.338
Θράκη	3.230	64.106
Πόντος	1.006	4.879
Βουλγαρία	3.940	5.251
Καύκασος	1.887	1.707
Κωνσταντινούπολη	86	582
Ρωσία	170	368
Σερβία	49	15
Αλβανία	14	10
Δωδεκάνησος	1	-
Ρουμανία	7	3
Αίγυπτος	-	5
<i>Σύνολο</i>	<i>11.343</i>	<i>96.264</i>

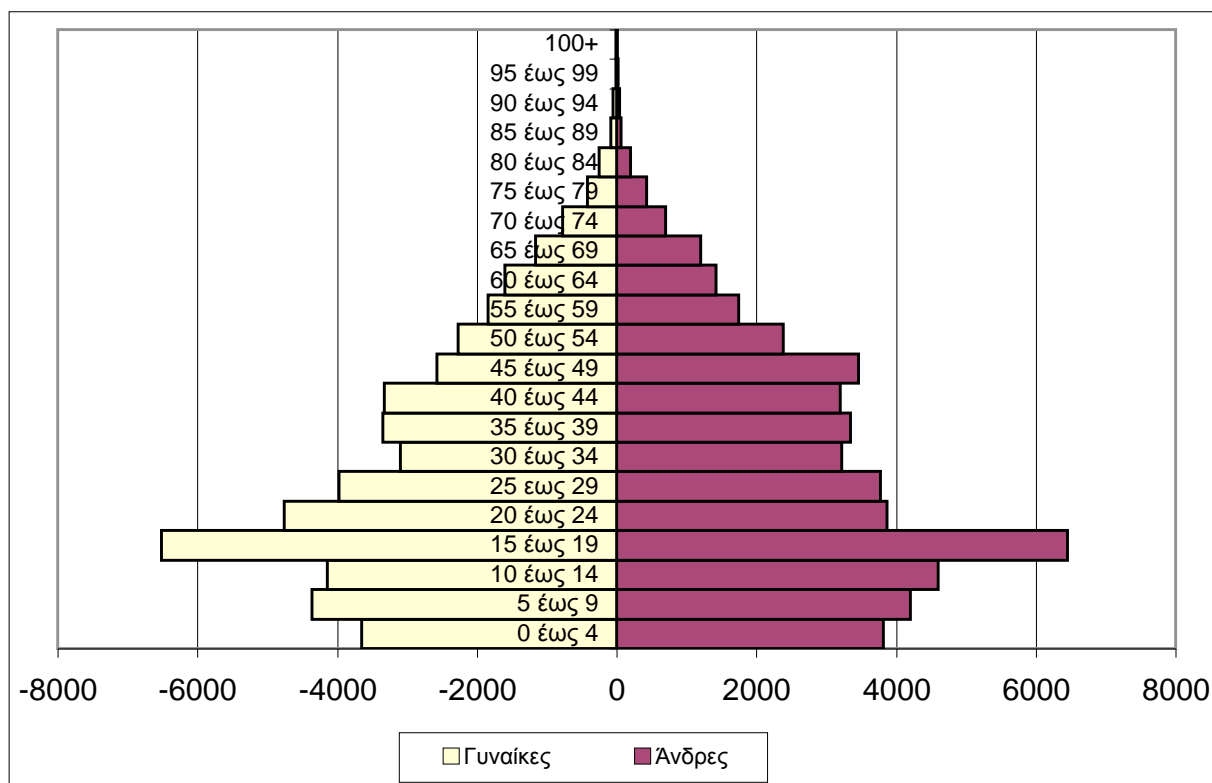
Πηγή: Βασιλείον της Ελλάδος/Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (1933), *Στατιστικά Αποτελέσματα της Απογραφής του Πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928. Τόμος I, Πραγματικός και Νόμιμος Πληθυσμός-Πρόσφυγες*, Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, σ. 413

Διάγραμμα 6: Κατανομή προσφυγικού πληθυσμού ανά νομό και διοικητική περιφέρεια, 1923 και 1928

Υποδιοικήσεις-Επαρχίες	1923	1928
Αλεξανδρουπόλεως	14.666	14.918
Λιδυμοτείχου	9.719	8.035
Ορεστιάδας	12.233	13.008
Σουφλίου	13.106	6.885
Σαμοθράκης	-	92
Κομοτηνής	32.436	17.917
Ξάνθης	17.753	30.166
Σαπών	-	5.243
<i>Σύνολο Νομού Έβρου</i>	<i>49.724</i>	<i>42.938</i>
<i>Σύνολο Νομού Ροδόπης</i>	<i>50.189</i>	<i>53.326</i>
<i>Σύνολο Θράκης</i>	<i>99.913</i>	<i>96.264</i>

Πηγή: Βασίλειον της Ελλάδος/Υπουργείο Υγιεινής Πρόνοιας και Αντιλήψεως-Τμήμα Στατιστικής (1923), *Απογραφή Προσφύγων Ενεργηθείσα κατ' Απρίλιον 1923: Αριθμός Προσφύγων Κυρωθείς δια του από 18-10-1923 Βασιλικού Διατάγματος*, Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, σσ. 11-12, σσ. 42-43· Βασίλειον της Ελλάδος/Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (1935), *Στατιστικά Αποτελέσματα της Απογραφής του Πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928. Τόμος II, Οικογενειακή Κατάσταση, Παιδείσεις*, Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, σσ. 89-95, σσ. 303-310, σσ. 545-551, σσ. 607-611.

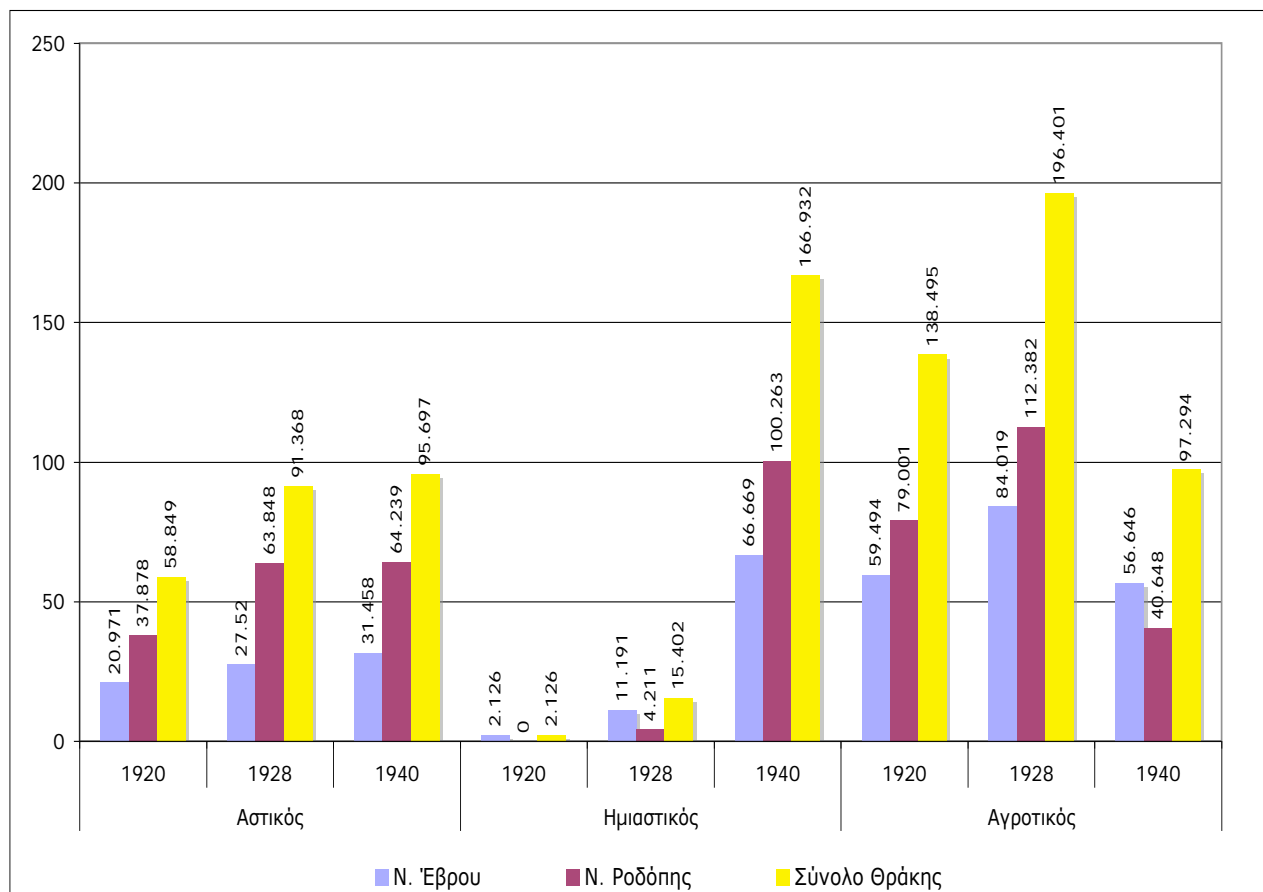
Διάγραμμα 7: Πυραμίδα ηλικιών προσφυγικού πληθυσμού Θράκης, 1928

Παρατήρηση: Η παρουσίαση της πυραμίδας ηλικιών του προσφυγικού πληθυσμού (1928), συνδέεται με τον πίνακα της αναλογίας των φύλων (αριθμός ανδρών ως προς 100 γυναίκες) από τα πρότυπα του Ο.Η.Ε. και τους υπολογισμούς από τα στοιχεία της Γ.Σ.Υ.Ε. για την απογραφή του 1928.

Ηλικιακές Ομάδες	Αναλογία Φύλων (1928)	Αναλογία Φύλων (Ο.Η.Ε.)
0 έως 4	104.25	102.30
5 έως 9	96.33	102.40
10 έως 14	110.81	102.80
15 έως 19	98.90	103.30
20 έως 24	81.22	103.90
25 έως 29	94.89	104.70
30 έως 34	103.55	105.60
35 έως 39	99.67	106.20
40 έως 44	96.00	105.80
45 έως 49	134.01	104.00
50 έως 54	104.67	101.00
55 έως 59	93.98	97.20
60 έως 64	87.95	92.90
65 έως 69	102.32	88.50
70 έως 74	88.32	83.30
75 έως 79	100.97	78.90
80 έως 84	74.49	74.30

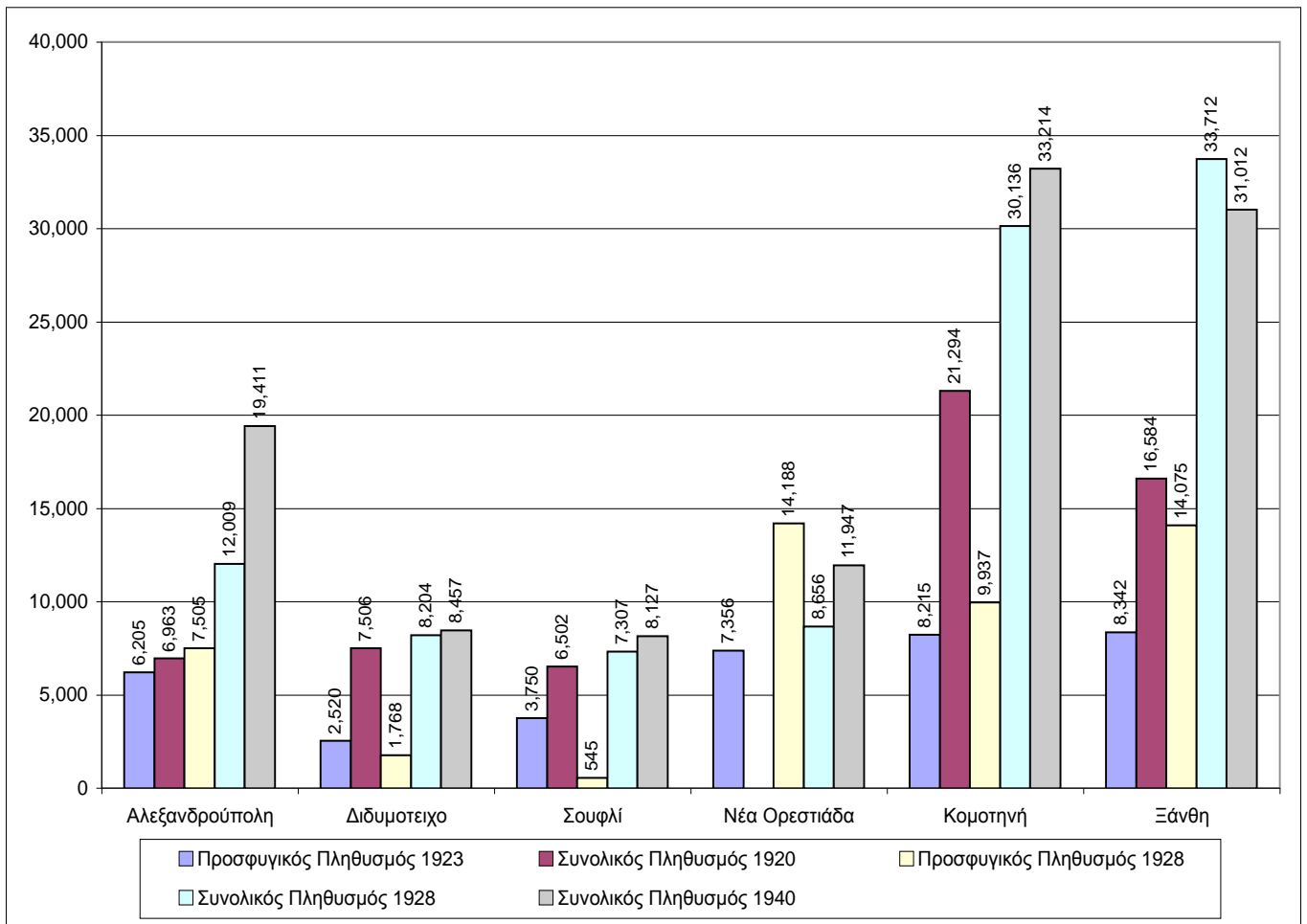
Πηγή: Βασιλείον της Ελλάδος/Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (1935), *Στατιστικά Αποτελέσματα της Απογραφής του Πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928. Τόμος II, Οικογενειακή Κατάσταση, Παιδεία*, Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, σ. 379· Henry L. (1980), *Techniques d'Analyse en Démographie Historique*, Paris: Éditions de l'Institut National D'Études Démographiques, σσ. 10-16· Ταπεινός, Γ. Φ. (1993). *Στοιχεία Δημογραφίας: Ανάλυση, Κοινωνικο-Οικονομικοί Παράγοντες και Ιστορία των Πληθυσμών*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, σσ. 64-65· Σιάμπος Γ. (1993), *Δημογραφία*, Αθήνα: Το Οικονομικό, σσ. 230-231, σ. 233.

Διάγραμμα 8: Αστικός, ημιαστικός και αγροτικός πληθυσμός Θράκης, 1920-1940

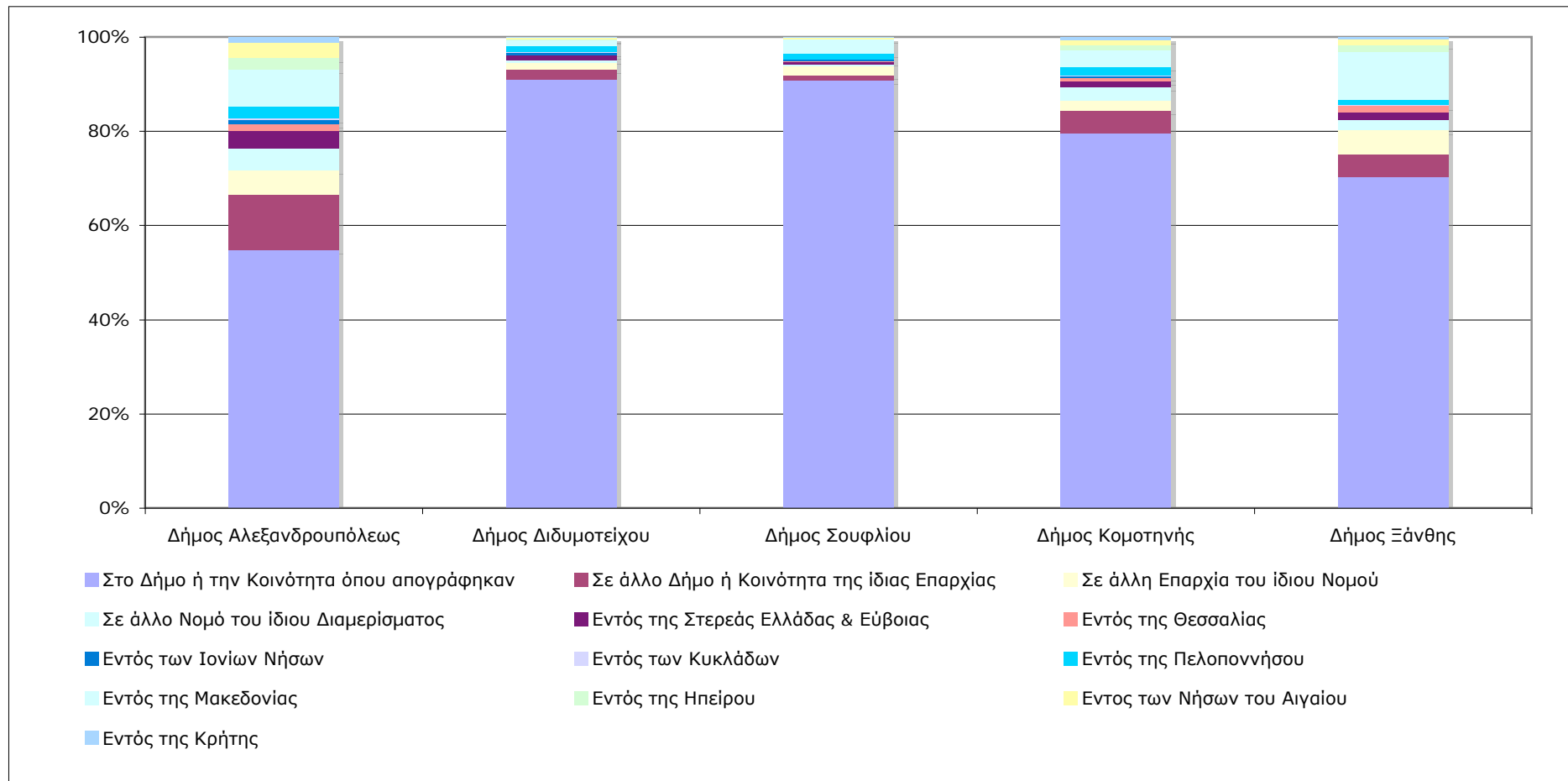
Πηγή: Βασίλειον της Ελλάδος/Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (1933), *Στατιστικά Αποτελέσματα της Απογραφής του Πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928. Τόμος I, Πραγματικός και Νόμιμος Πληθυσμός-Πρόσφυγες*, Εν Αθήναις; Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, πίνακας 14· Βασίλειον της Ελλάδος/Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1950), *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την Απογραφήν της 16ης Οκτωβρίου 1940*, Εν Αθήναις; Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, σσ. 101-108, σσ. 342.

Διάγραμμα 9: Πραγματικός πληθυσμός αστικών κέντρων (1920, 1928, 1940) και προσφυγικός πληθυσμός αστικών κέντρων (1923, 1928) Θράκης

Πηγές: Βασίλειον της Ελλάδος/Υπουργείο Υγιεινής Πρόνοιας και Αντιλήψεως-Τμήμα Στατιστικής (1923), *Απογραφή Προσφύγων Ενεργηθείσα κατ' Απρίλιον 1923: Αριθμός Προσφύγων Κυρωθείς δια του από 18-10-1923 Βασιλικού Διατάγματος*, Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, σσ. 11-12, σσ. 42-43· Βασίλειον της Ελλάδος/Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1928), *Απογραφή του Πληθυσμού της Ελλάδος κατά την 19η Δεκεμβρίου 1920: Γενικά Στατιστικά Αποτελέσματα: Α' Πληθυσμός, Β' Οικογένειαι*, Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, σσ. 84-87, σσ. 265-268· Βασίλειον της Ελλάδος/Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (1935), *Στατιστικά Αποτελέσματα της Απογραφής του Πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928. Τόμος II, Οικογενειακή Κατάσταση, Παιδείσις*, Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, σσ. 89-95, σσ. 303-310, σσ. 545-551, σσ. 607-611· Βασίλειον της Ελλάδος/Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1950), *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την Απογραφήν της 16^{ης} Οκτωβρίου 1940*, Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, σσ. 101-108, σσ. 333-342.

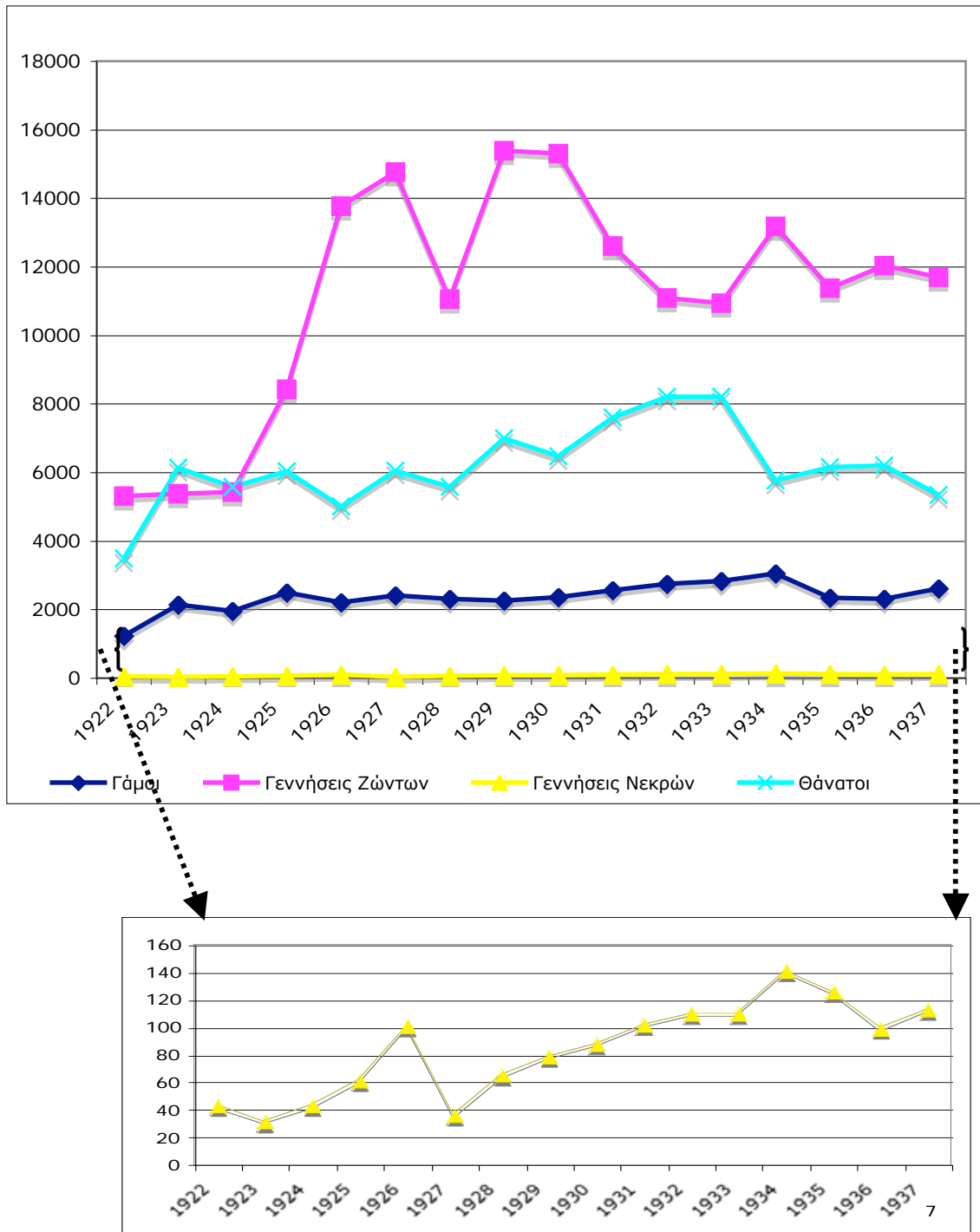
Διάγραμμα 10: Πληθυσμιακή κατανομή ανά τόπο γέννησης, 1928 (εντός ελληνικής επικράτειας)

Παρατηρήσεις: Το διάγραμμα παρουσιάζει αποκλειστικά τα ποσοστά των κατοίκων, οι οποίοι έχουν γεννηθεί εντός της ελληνικής επικράτειας, εντός και εκτός του διαμερίσματος της Θράκης. Το διάγραμμα δεν παρουσιάζει τη συνολική κατανομή, ανά τόπο γέννησης, του πληθυσμού των εν λόγω δήμων της Θράκης

Πηγή: Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1935), *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την Απογραφήν της 15-16 Μαΐου 1928. Πραγματικός Πληθυσμός Κυρωθείς διά του από 23 Νοεμβρίου 1928 Διατάγματος*, Δευτέρα Έκδοσις, Εν Αθήναι: Εν του Εθνικού Τυπογραφείου, σσ. ιε'-ιστ', σσ. λη'-λθ', σσ. μη'-μθ', Πίναξ 3*, Πίναξ Ι.β', Πίναξ Ι.γ', Πίναξ Ι.δ', Πίναξ Ι.ε'

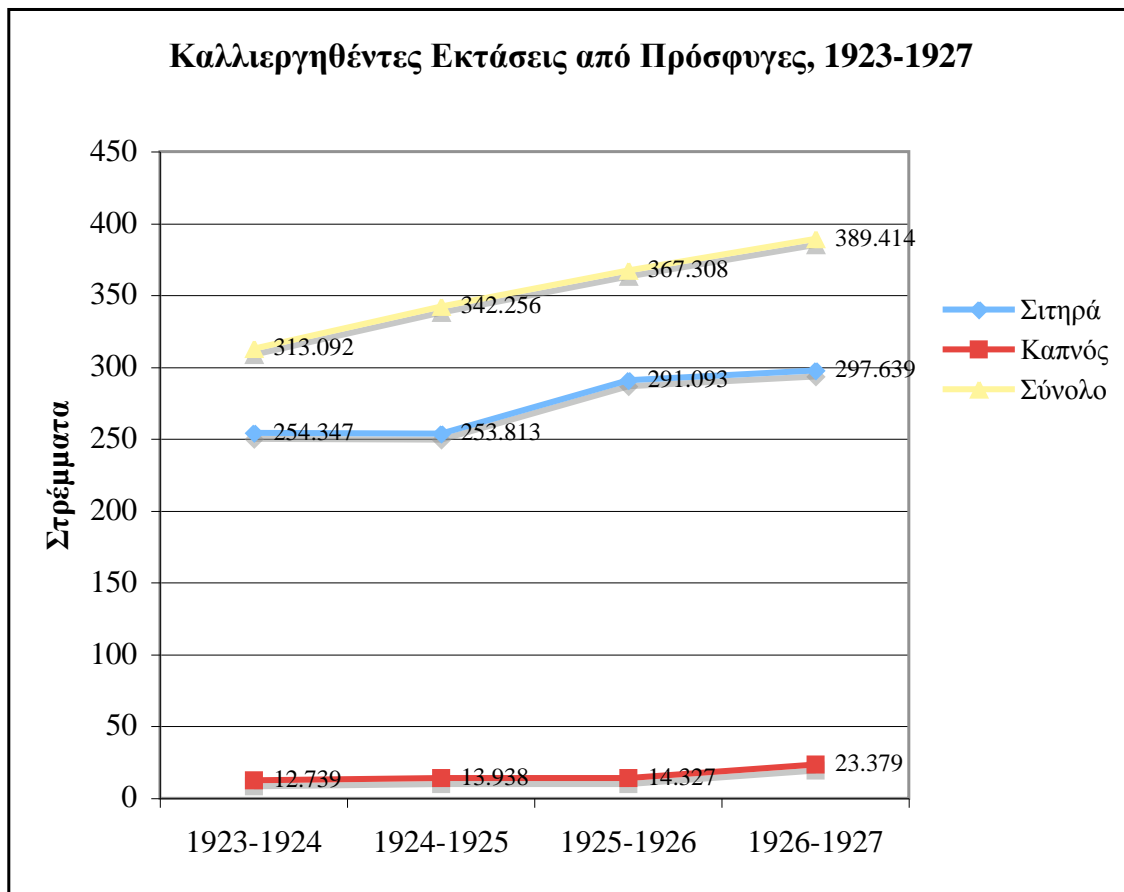
Διαγράμματα 11: Φυσική κίνηση πληθυσμού Θράκης, 1922-1937

Πηγή: Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1927), *Στατιστική της Κινήσεως του Πληθυσμού κατά το έτος 1922*. Εν Αθήναις; Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, σσ. 4-5· Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1928), *Στατιστική της*

Κινήσεως του Πληθυσμού κατά το έτος 1923. Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, σσ. 2-3· Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1928), *Στατιστική της Κινήσεως του Πληθυσμού κατά το έτος 1924.* Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, σσ. 2-3· Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Διεύθυνσις Στατιστικής (1929), *Στατιστική της Κινήσεως του Πληθυσμού κατά το έτος 1925.* Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, σσ. 4-5· Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1930), *Στατιστική της Κινήσεως του Πληθυσμού κατά το έτος 1926.* Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, σσ. 4-5· Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1930), *Στατιστική της Κινήσεως του Πληθυσμού κατά το έτος 1927.* Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, σσ. 2-3· Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1931), *Στατιστική της Κινήσεως του Πληθυσμού (Γάμοι-Γεννήσεις-Θάνατοι) κατά το έτος 1928.* Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον, σσ. 2-3· Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1931), *Στατιστική της Κινήσεως του Πληθυσμού κατά το έτος 1929.* Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον, σσ. 2-3· Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1932), *Στατιστική της Κινήσεως του Πληθυσμού κατά το έτος 1930.* Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον, σσ. 2-3· Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1933), *Στατιστική της Κινήσεως του Πληθυσμού κατά το έτος 1931 (Μετά Προσωρινών Δεδομένων δια το Έτος 1932).* Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον, σσ. 2-3· Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1934), *Στατιστική της Κινήσεως του Πληθυσμού κατά το έτος 1932.* Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον, σσ. 2-3· Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1935), *Στατιστική της Κινήσεως του Πληθυσμού κατά το έτος 1933 (Μετά Προσωρινών Δεδομένων δια το έτος 1934)* Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον, σσ. 2-3· Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1936), *Στατιστική της Κινήσεως του Πληθυσμού κατά το έτος 1934 (Μετά Προσωρινών Δεδομένων δια το έτος 1935).* Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον, σσ. 2-3· Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1937), *Στατιστική της Κινήσεως του Πληθυσμού κατά το έτος 1935 (Μετά Προσωρινών Δεδομένων δια το έτος 1936).* Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον, σσ. 2-3· Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1938), *Στατιστική της Κινήσεως του Πληθυσμού κατά το έτος 1936 (Μετά Προσωρινών Δεδομένων δια το έτος 1937).* Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον, σσ. 4-5· Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1939), *Στατιστική της Κινήσεως του Πληθυσμού κατά το έτος 1937 (Μετά Προσωρινών Δεδομένων δια το έτος 1938).* Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον, σσ. 4-5.

Διάγραμμα 12: Καλλιεργηθείσες εκτάσεις (σε χιλιάδες στρέμματα) από τον προσφυγικό πληθυσμό, 1923-1927

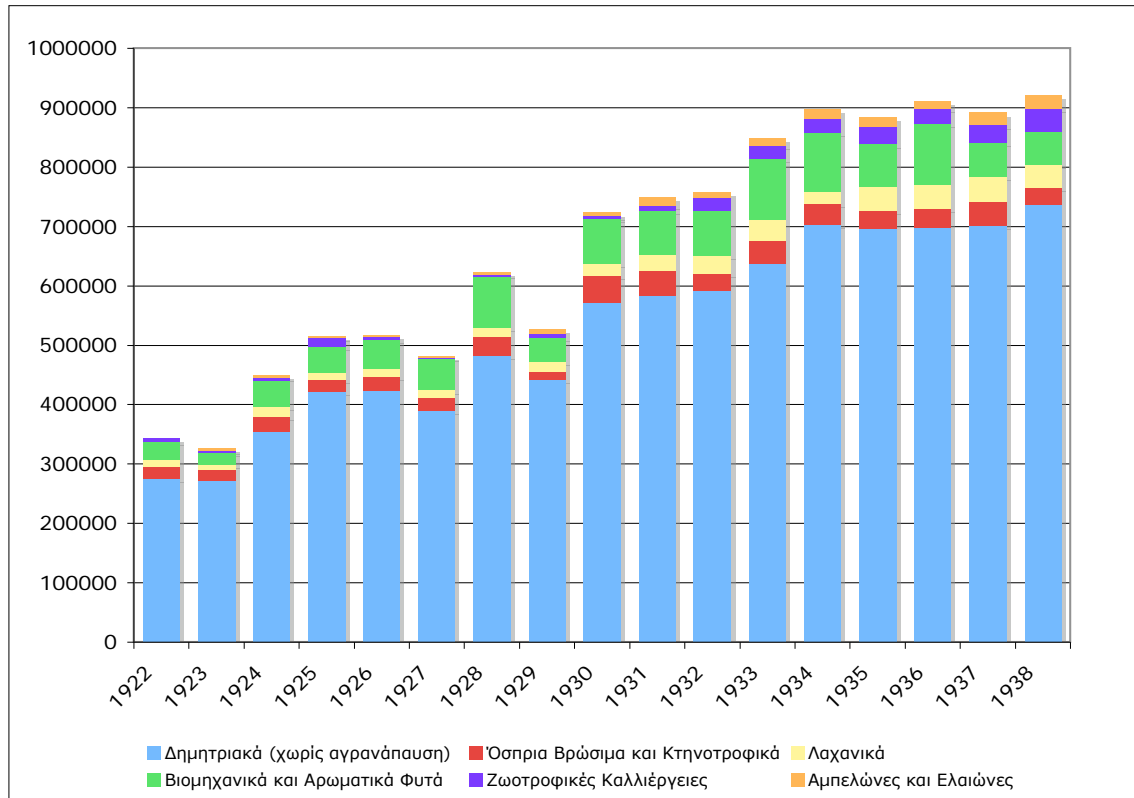

Πηγή: Ε.Ι.Ε./Ι.Ν.Ε., Αρχείο Πάλλη Α. Α. Φάκελος Β-Γ. 08-01-1929, Αθήνα, Φάκελος: Συλλογή των Κυριότερων Στατιστικών των Αφορωσών την Ανταλλαγήν των Πληθυσμών και Προσφυγικήν Αποκατάστασιν μετά Αναλύσεως και Επεξηγήσεων, συντάκτης: Α.Α. Πάλλης

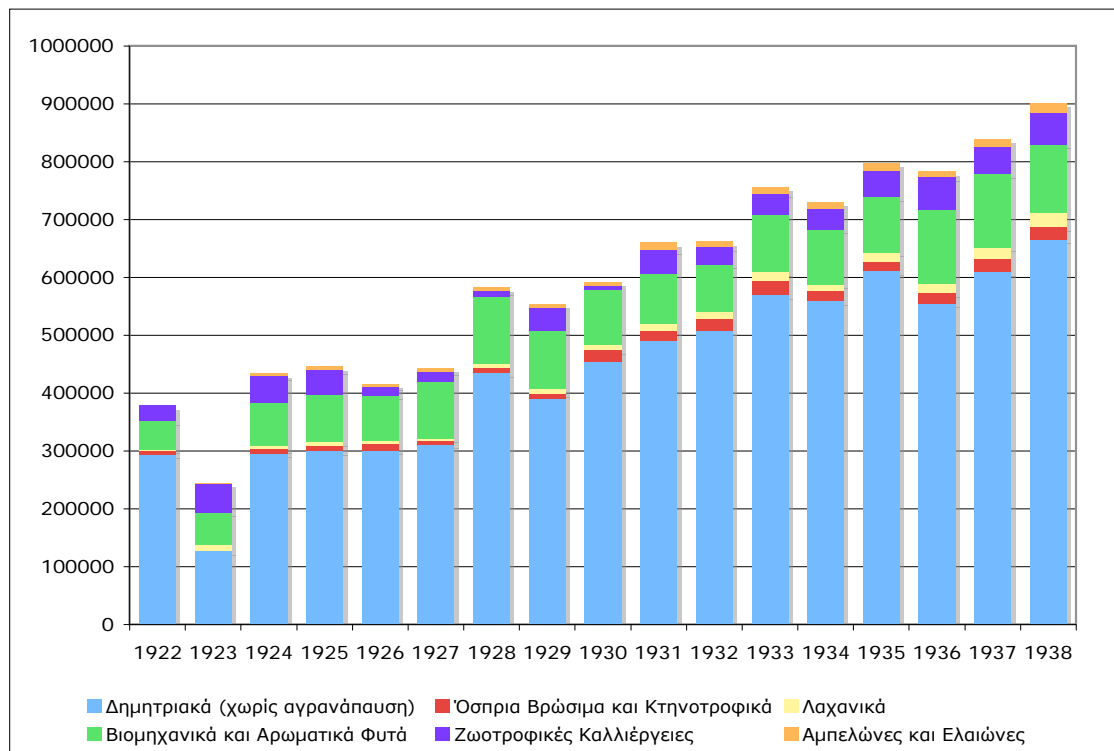
Παρατηρήσεις: Στις συνολικές εκτάσεις σε χιλιάδες στρέμματα περιλαμβάνονται και εκτάσεις ελαιόδένδρων, μωρεοδένδρων και άλλων οπωροφόρων δένδρων. Στις καλλιέργειες των σιτηρών περιλαμβάνονται, ο σίτος, η σίκαλη, το αραβόσιτο, το κριθάρι, η βρώμη, ο σμιγός και η όρυζα

Διαγράμματα 13: Εξέλιξη καλλιεργήσιμων εκτάσεων νομών (α) Έβρου και (β) Ροδόπης, 1922-1938

(α) ν. Έβρου

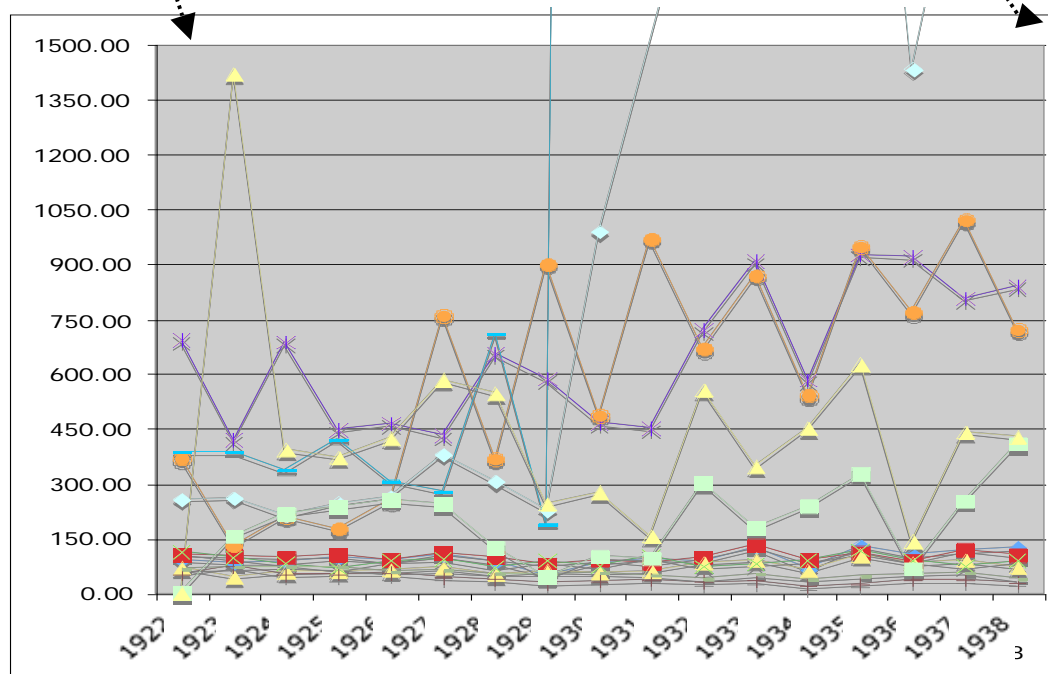
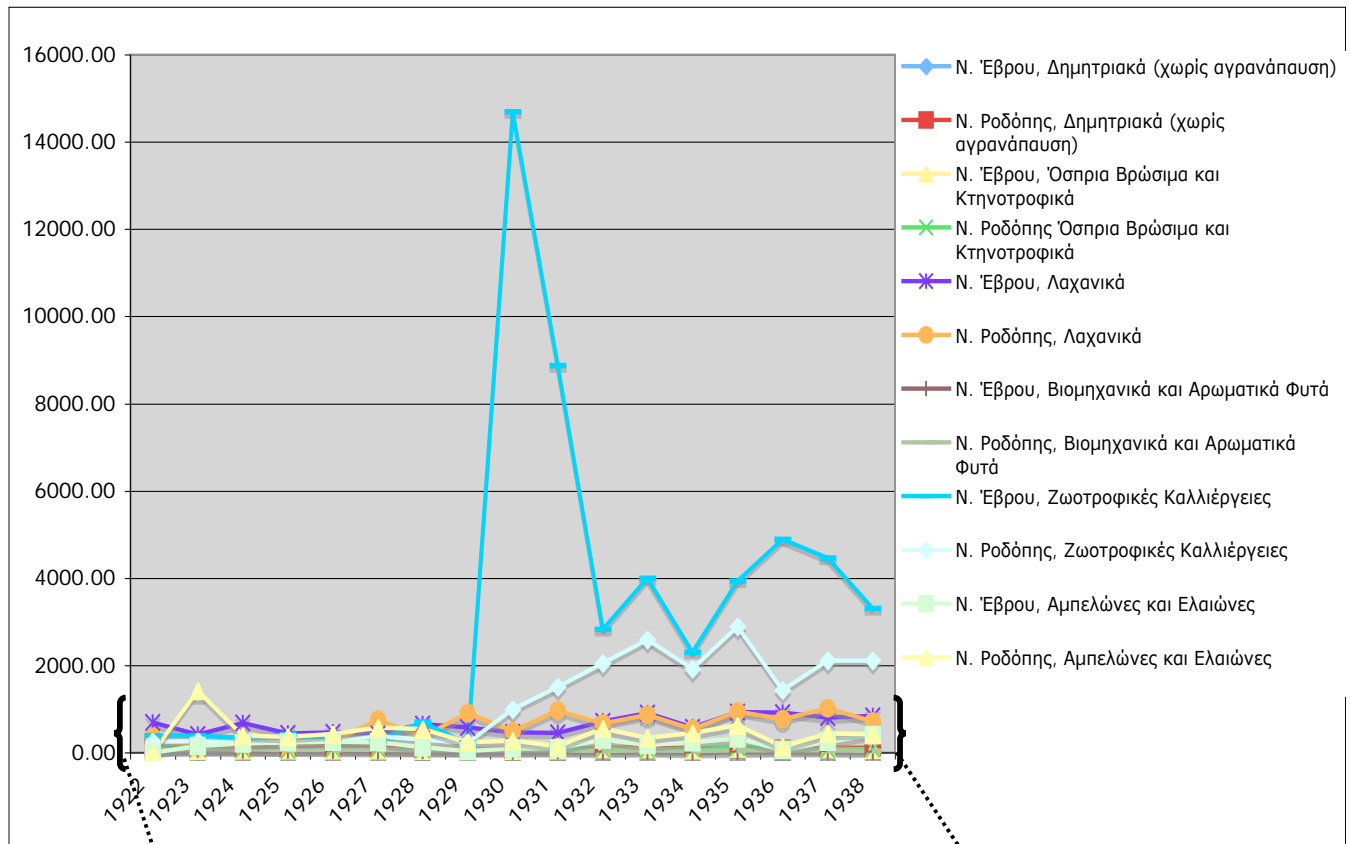

(β) ν. Ροδόπης

Πηγή: Ίδρυμα Τεχνολογίας Έρευνας, Ινστιτούτο Μεσογειακών Μελετών, Ιστορικές Σπουδές, Πρόγραμμα *Ιστορία της Υπαίθρου: Υπαίθρου Ελληνική Αγροτική Οικονομία στο Μεσοπόλεμο*, Επιστημονικός Υπεύθυνος Σ. Πετμεζάς. Τα στοιχεία προέρχονται από τις *Ετήσιες Στατιστικές Γεωργίας* της Γ.Σ.Υ.Ε. (1922-1938), όπως έχουν επεξεργαστεί στη βάση δεδομένων του εν λόγω προγράμματος

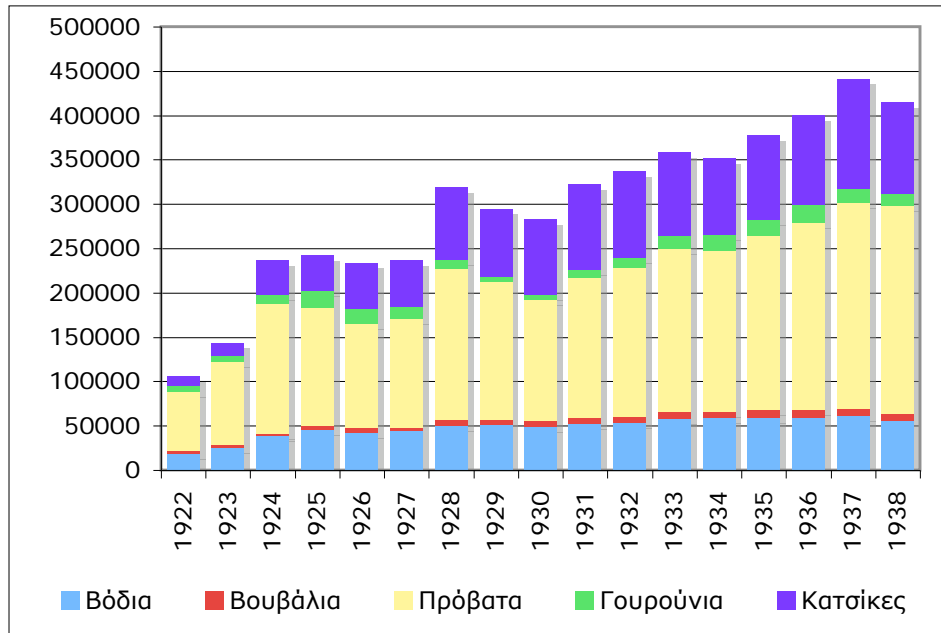
Διαγράμματα 14: Εξέλιξη απόδοσης καλλιεργούμενων εκτάσεων Νομών Έβρου και Ροδόπης (χργ./στρ.), 1922-1938

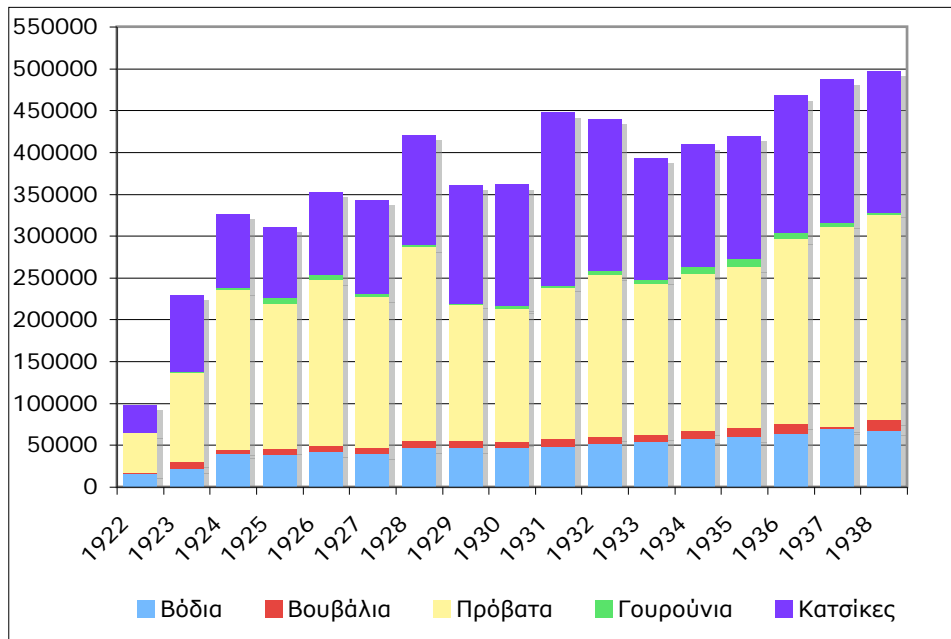
Πηγή: Ίδρυμα Τεχνολογίας Έρευνας, Ινστιτούτο Μεσογειακών Μελετών, Ιστορικές Σπουδές, Πρόγραμμα Ιστορία της Υπαίθρου: Υπαίθρου Ελληνική Αγροτική Οικονομία στο Μεσοπόλεμο, Επιστημονικός Υπεύθυνος Πετμεζάς Σ. Τα στοιχεία προέρχονται από τις Ετήσιες Στατιστικές Γεωργίας της Γ.Σ.Υ.Ε. (1922-1938), όπως έχουν επεξεργαστεί στη βάση δεδομένων του εν λόγω προγράμματος

Διαγράμματα 15: Αριθμός Εκτρεφόμενων ζώων ν. Έβρου και ν. Ροδόπης, 1922-1938

(α) ν. Έβρου

(β) ν. Ροδόπης

Πηγή: Ίδρυμα Τεχνολογίας Έρευνας, Ινστιτούτο Μεσογειακών Μελετών, Ιστορικές Σπουδές, Πρόγραμμα Ιστορία της Υπαίθρου: Ελληνική Αγροτική Οικονομία στο Μεσοπόλεμο, Επιστημονικός Υπεύθυνος Σ. Πετμεζάς. Τα στοιχεία προέρχονται από τις Ετήσιες Στατιστικές Γεωργίας της Γ.Σ.Υ.Ε. (1922-1938), όπως έχουν επεξεργαστεί στη βάση δεδομένων του εν λόγω προγράμματος

Παράρτημα Παραδείγματα

Α. Το παράδειγμα Μαχμούτ ογλού Νιαζή

Ειδικότερα, η πρώτη περίπτωση παρουσιάζει στις σχέσεις που είχαν δημιουργηθεί μεταξύ του μη ανταλλάξιμου καπνοπαραγωγού, κατοίκου της Κομοτηνής, Μαχμούτ ογλού Νιαζή (Mahmut oğlu Niazi), και των υποκαταστημάτων της Εθνικής Τράπεζας στην Κομοτηνή και στην Ξάνθη. Ο Μαχμούτ ογλού Νιαζή εκμεταλλευόταν ένα σύνολο 11 ανταλλάξιμων κτημάτων στην Ξάνθη και την Κομοτηνή. Αυτά παραδόθηκαν στο υποκατάστημα της Ξάνθης στις 05-05-1930, βάσει τακτικού *Πρωτοκόλλου του Γραφείου Ανταλλαγής Δράμας*. Οι περιουσίες αυτές, κατά τα 7/24 τους, ανήκαν στη χαρακτηριζόμενη ως ανταλλάξιμη Μουνεβέρ Χανούμ (Munever Hamin), κόρη του Ιμπραήμ Μαχμούτ (İbrahim Mahmut) και αδελφή του Μαχμούτ ογλού Νιαζή. Ο ίδιος, εκτός από την εκμετάλλευση, ασκούσε και τη διαχείριση των περιουσιών, λόγω του ότι ήταν συνιδιοκτήτης κατά περισσότερα μερίδια, δηλαδή κατά 17/24. Επιπλέον, δήλωνε χρησικτησία επί των περιουσιών, τις οποίες εκμεταλλευόταν για μια περίοδο 30 ετών¹.

Στο αρχείο της Κτηματικής Υπηρεσίας του Νομού Ξάνθης, εντοπίστηκαν δύο από τα 11 κτήματα της Μουνεβέρ Χανούμ, χωρίς να γνωρίζουμε απολύτως τίποτα για τα υπόλοιπα εννέα (βλέπε, Πίνακες 29-B). Συγκεκριμένα, πρόκειται για έναν αγρό έκτασης 3,5 στρ. (ΑΚ 13659/7773) και για μια μονώροφη οικία εντός της Κομοτηνής, έκτασης 490 τ.μ. (ΑΚ 13658/7772).

Στα μέσα του 1930, ο Μαχμούτ ογλού Νιαζή υπέγραψε ενυπόθηκο δάνειο στο υποκατάστημα της Εθνικής Τράπεζας Κομοτηνής. Στις αρχές του 1931, προέβη στην πώληση των καπνών που παρήγαγε, μετά την έκδοση άδειας παραχώρησης από την τράπεζα². Το ποσό της οφειλής του ανερχόταν στις 4.000 δραχμές. Όμως, το υποκατάστημα της Ε.Τ.Ε., κατά την πώληση των καπνών, αξίωσε και έλαβε από τον αγοραστή την εξόφληση και ενός άλλου ποσού, ύψους 5.677 δρχ., από ενοίκια των ανταλλάξιμων περιουσιών που κατείχε ο μουσουλμάνος καπνοκαλλιεργητής. Στην πραγματικότητα, η τράπεζα προχώρησε σε δέσμευση του ποσού των 5.677 δραχμές. Από την πώληση των καπνών έπειτα και από γνωμοδότηση της *Υπηρεσίας Δικαστικού* του Τμήματος Διαχείρισης Κτημάτων εξ Ανταλλαγής³.

Εν τω μεταξύ, το υποκατάστημα Κομοτηνής, υποθέτοντας πως το αντίστοιχο υποκατάστημα της Ξάνθης ήταν περισσότερο αρμόδιο για την είσπραξη των χρημάτων,

¹ Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Α1/Σ35/Υ4/Φ10/Ε.Τ.Ε., Τμήμα Εργασιών Υποκαταστημάτων, Υπηρεσία Αγροτικής Πίστης, Ξάνθη, 19-10-1931, προς: τη Διοίκηση της Ε.Τ.Ε., Αθήνα.

² Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Α1/Σ35/Υ4/Φ10/ Αίτηση: Μαχμούτ Ογλού Νιαζή, Καπνοπαραγωγού Κατοίκου Κομοτηνής, Κομοτηνή, 11-09-1931, προς: Γενική Διεύθυνση της Ε.Τ.Ε., Αθήνα.

³ Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Α1/Σ35/Υ4/Φ10/ Τμήμα Διαχείρισης Κτημάτων εξ Ανταλλαγής, Υπηρεσία Δικαστικού, Ξάνθη, 28-08-1931, αρ. πρωτ. 34727/26997.

προχώρησε σε πίστωση του ποσού των 5.677 δρχ. σε αυτό⁴. Ο Μαχμούτ ογλού Νιαζή αντέδρασε επί της βάσης που όριζε διαιτητική απόφαση της Μικτής Επιτροπής (05-11-1930), την οποία αγνόησε η Εθνική Τράπεζα. Σύμφωνα με αυτήν, εάν υπήρχαν κατοχή και εκμετάλλευση από τον ίδιο της ανταλλάξιμης περιουσίας κατά την ημερομηνία έκδοσης της απόφασης, το υποκατάστημα Ξάνθης, δικαιούται να προβεί σε απαίτηση καταβολής των μισθωμάτων, για τη χρήση μετά την 23-07-1930, και όχι από τις 05-05-1930, όταν και περιήλθαν στη δικαιοδοσία του⁵.

Στην αιτιολόγηση της πράξης του, το υποκατάστημα Ξάνθης αναφέρει την δέσμευση μετά την πίστωση των χρημάτων από την αγοροπωλησία και αφού πρώτα ο καπνοπαραγωγός αρνείτο διαρκώς να καταβάλει τα μισθώματα. Ακόμα περισσότερο, για την τράπεζα, αυτή ήταν η μοναδική ευκαιρία εξόφλησης των χρεών από «...περί απόμου εκ συστήματος δύστροπου...» μιας και κατά το παρελθόν η συνεργασία τους είχε αποδειχθεί προβληματική, εκθέτοντας το υποκατάστημα στη δημοτική αρχή⁶.

Ο Μαχμούτ ογλού Νιαζή κατέφυγε στο Πρωτοδικείο Ροδόπης και με απόφασή του ακυρώθηκε το ένταλμα που είχε εκδώσει ο διευθυντής του Δημόσιου Ταμείου Ξάνθης για λογαριασμό του τραπεζικού οργανισμού. Η απόφαση του δικαστηρίου δικαίωσε τον ενάγοντα και αποκάλυψε την απουσία νομιμότητας των συναλλαγών των υποκαταστημάτων της Ε.Τ.Ε⁷.

Τελικά, τον Δεκέμβριο του 1931, η *Κεντρική Υπηρεσία Δικαστικού* της τράπεζας αναγνώρισε επίσημα την παράτυπη διαχείριση της υπόθεσης από τα εμπλεκόμενα υποκαταστήματα. Το σημείο της παράβασης εντοπιζόταν στη λανθασμένη θεώρηση των ημερομηνιών που σχετίζονταν με τη δικαστική απόφαση της Μικτής Επιτροπής, η οποία ελήφθη κατά την 05-11-1930. Έτσι, εφόσον είχαν αποδειχθεί η εκμετάλλευση και η διαχείριση της ανταλλάξιμης περιουσίας από τον Μαχμούτ ογλού Νιαζή κατά την έκδοση της απόφασης, τα υποκαταστήματα όφειλαν να σταματήσουν κάθε ενέργεια διεκδίκησης των σχετικών μισθωμάτων. Στην αντίθετη περίπτωση, αυτός όφειλε να προχωρήσει στην καταβολή των μισθωμάτων από τις 23-07-1930 και όχι από την ημερομηνία όπου οι 11 ακίνητες περιουσίες εντάχθηκαν στο καθεστώς των ανταλλάξιμων (05-05-1930)⁸.

⁴ Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Α1/Σ35/Υ4/Φ10/ Ε.Τ.Ε., Τμήμα Εργασιών Υποκαταστημάτων, Υπηρεσία Αγροτικής Πίστης, Κομοτηνή, 07-10-1931, αρ. πρωτ. 280, προς: τη Διοίκηση της Ε.Τ.Ε., Αθήνα.

⁵ Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Α1/Σ35/Υ4/Φ10/ Αίτηση: Μαχμούτ Ογλού Νιαζή, Καπνοπαραγωγού Κατοίκου Κομοτηνής, Κομοτηνή, 11-09-1931, προς: Γενική Διεύθυνση της Ε.Τ.Ε., Αθήνα.

⁶ Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Α1/Σ35/Υ4/Φ10/Ε.Τ.Ε., Τμήμα Εργασιών Υποκαταστημάτων, Υπηρεσία Αγροτικής Πίστης, Ξάνθη, 19-10-1931, προς: τη Διοίκηση της Ε.Τ.Ε., Αθήνα.

⁷ Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Α1/Σ35/Υ4/Φ10/ Ε.Τ.Ε., Τμήμα Εργασιών Υποκαταστημάτων, Υπηρεσία Αγροτικής Πίστης, Κομοτηνή, 07-10-1931, αρ. πρωτ. 280, προς: τη Διοίκηση της Ε.Τ.Ε., Αθήνα.

⁸ Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Α1/Σ35/Υ4/Φ10/Ε.Τ.Ε., Τμήμα Διαχειρίσεως Κτημάτων Εξ Ανταλλαγής, Υπηρεσία Δικαστικού, Αθήνα, 12-12-1931, αρ. 41990, προς: Τμήμα Εργασιών Υποκαταστημάτων, Υπηρεσία Αγροτικής Πίστης.

Από την υπόθεση αυτή είναι εμφανής η δαιδαλώδης κατάσταση που προέκυπτε σε κάποιες περιπτώσεις κατά τη διοίκηση των ανταλλάξιμων κτημάτων, όταν αυτά εμφάνιζαν παρόντες/ούσες μη ανταλλάξιμοι συνιδιοκτήτες/τριες.

B. Το παράδειγμα της Χαλιντέ Χανούμ

Υπήρξαν, βέβαια, και περιπτώσεις περισσότερο περίπλοκες και χρονοβόρες οι οποίες εξόντωσαν οικονομικά τους μη ανταλλάξιμους ιδιοκτήτες στη διαμάχη τους με την Ε.Τ.Ε. Στη δεύτερη περίπτωση, αναλύεται η υπόθεση κατοίκων της Ξάνθης, της *εταμπλί* Χαλιντέ Χανούμ (Halide Hanım), συζύγου του Ταχσίν Μπέη Ζαδέ Εμίν Μπέη (Tahşin Bey Zade Emin Bey), το γένος Τζααβίτ Μπέη (Caavit Bey), μοναχοπαίδι της Βιζεντάν Χανούμ (Vizedan Hanım) και του εμπόρου Ιωάννη Μ. Κανατά και επιχειρηματία Θεόδωρου Ι. Τζαμπουρά. Η Χαλιντέ Χανούμ είχε στην ιδιοκτησία της μεγάλη ακίνητη περιουσία εντός και εκτός της θρακικής ενδοχώρας: τα πρώην τσιφλίκια Οργαντζιλάρ (Orğancılar), Ζουτουντζαλή (Zutuncalı) στην περιφέρεια της Χρυσούπολης, κτήματα, οικόπεδα και οικήματα στις περιφέρειες Ξάνθης και Σατών⁹.

Η σχέση μεταξύ των δύο μερών ξεκίνησε με τη σύναψη ενοικιαστήριου συμβολαίου για ένα ακίνητο, ιδιοκτησίας της Χαλιντέ Χανούμ, με τους Κανατά-Τζαμπουρά το οποίο χρησιμοποιούσαν ως καφενείο. Το ενοικιαστήριο συμβόλαιο έληξε, όταν η ιδιοκτήτρια προχώρησε σε πώληση του ακινήτου σε άγνωστο τρίτο και αυτός με τη σειρά του έκανε έξωση στους ενοικιαστές.

Οι ενοικιαστές με αγωγή στράφηκαν εναντίον της Χαλιντέ Χανούμ, μιας και αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν το ακίνητο πριν από τη λήξη του συμβολαίου. Στη δίκη που ακολούθησε (απόφαση υπ' αρ. 22/25-01-1930), η ιδιοκτήτρια δικάστηκε ερήμην. Αναγκάστηκε να καταβάλει τελεσίδικα στους αντίδικους της, το ποσό της αποζημίωσής τους μαζί με τους τόκους και τα έξοδα της δίκης (330.936,25 δρχ.) και για τη διασφάλισή του το δικαστήριο προχώρησε σε υποθήκευση των κτημάτων που κατείχε η κατηγορουμένη, συνολικής αξίας 600.000 δραχμών¹⁰.

Εν τω μεταξύ, υπεγράφη η ελληνοτουρκική συμφωνία του Ιουνίου του 1930 και, σύμφωνα με αυτήν η Χαλιντέ Χανούμ εδικαιούτο αποζημίωση 150.000 αγγλικών λιρών¹¹. Τα υποκαταστήματα της Ε.Τ.Ε. στη Θράκη, έπειτα από υπόδειξη του έλληνα αντιπροσώπου στην 9^η Υποεπιτροπή, κοινοποίησαν τα κατασχετήρια που κατείχαν από

⁹ Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Α1/Σ40/Υ11/Φ15/Ε.Τ.Ε., Υποκατάστημα Ξάνθης, Ξάνθη, 22-11-1933, αρ. 16314, προς: Διοίκηση Ε.Τ.Ε., Τμήμα Εργασιών Υποκαταστημάτων, Υπηρεσία Εμπορικών Πιστώσεων και Χρ/φων, Αθήνα· Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Α1/Σ40/Υ11/Φ15/Αριθμός 29931, Εκχώρηση Απαιτήσεως Δραχμών 320.000, Ξάνθη, 28-04-1931.

¹⁰ Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Α1/Σ40/Υ11/Φ15/Ε.Τ.Ε., Υποκατάστημα Ξάνθης, Ξάνθη, 22-11-1933, αρ. 16314, προς: Διοίκηση Ε.Τ.Ε., Τμήμα Εργασιών Υποκαταστημάτων, Υπηρεσία Εμπορικών Πιστώσεων και Χρ/φων, Αθήνα.

¹¹ Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Α1/Σ40/Υ11/Φ15/Αριθμός 29931, Εκχώρηση Απαιτήσεως Δραχμών 320.000, Ξάνθη, 28-04-1931.

συναλλαγές με τους προς αποζημίωση μη ανταλλάξιμους, ώστε να εξασφαλίσουν τα ποσά που είχαν δανείσει¹².

Εν συνεχεία, τα δύο μέρη και έπειτα από πρόταση του διευθυντή του υποκαταστήματος Ξάνθης, συμφώνησαν να μειωθεί το ποσό τις αποζημίωσής τους εφόσον η Χαλιντέ Χανούμ δέχθηκε να προβεί σε εκχώρηση της αποζημίωσής της προς την τράπεζα¹³. Νωρίτερα, οι μηνυτές, υπό τον φόβο μιας ενδεχόμενης άρνησης της Χαλιντέ Χανούμ να καταβάλει το ποσό της αποζημίωσης, είχαν προβεί στη σύναψη συμβολαίου εκχώρησης της χρηματικής απαίτησής τους στο υποκατάστημα της Ξάνθης (Ιανουάριος 1931)¹⁴.

Τον Ιανουάριο του 1932, ο Φλωρίδης ειδοποίησε το υποκατάστημα Ξάνθης ότι, παρά τις κατασχέσεις και τις εκχωρήσεις που είχαν σημειωθεί εις βάρος της Χαλιντέ Χανούμ, το ποσό της αποζημίωσής της επαρκούσε για την κάλυψη των οφειλών της. Επιπρόσθετα, τους ενημέρωσε για το ποσό της αποζημίωσης που θα λάμβανε για την κατεχόμενη περιουσία της μητέρας της, ως μοναδική κληρονόμος¹⁵.

Υπό τις νέες εξελίξεις υπογράφηκε εξοφλητήριο συμβόλαιο μεταξύ των εμπλεκόμενων μερών (12-02-1932) για χρηματικό ποσό μικρότερο του πρωταρχικού¹⁶. Εν συνεχεία, ο Κανατάς και Τζαμπουράς στράφηκαν ενάντια στην Ε.Τ.Ε. Ξάνθης και κατήγγειλαν την υπογραφή του εξοφλητηρίου συμβολαίου, με το αιτιολογικό υπογραφής του υπό ψυχολογική βία. Στις κατηγορίες τους, οι οποίες κοινοποιήθηκαν και στο υπ. Εξωτερικών μέσω τοπικού πολιτικού παράγοντα (βουλευτής Καρυωτάκης), αναφέρεται με έμφαση η συμπεριφορά «...του Έλληνας αντιπροσώπου παρά τη Μικτή Επιτροπή [9^η Υποεπιτροπή], υποστηρίζοντας τα συμφέροντα της οφειλετιδός μας Χαλιντέ Χανούμ ... μεροληπτικώς υπέρ αυτής...»¹⁷. Επιπλέον, δεν δέχθηκαν την είσπραξη των χρημάτων από την 9^η Μικτή Υποεπιτροπή που είχαν κατατεθεί στο υποκατάστημα της Κομοτηνής (υπ' αρ. 37428 συμβόλαιο), ευελπιστώντας σε μια περισσότερο ευνοϊκή ρύθμιση της

¹² Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Α1/Σ40/Υ11/Φ15/Ε.Τ.Ε., Υποκατάστημα Ξάνθης, Ξάνθη, 22-11-1933, αρ. 16314, προς: Διοίκηση Ε.Τ.Ε., Τμήμα Εργασιών Υποκαταστημάτων, Υπηρεσία Εμπορικών Πιστώσεων και Χρ/φων, Αθήνα.

¹³ Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Α1/Σ40/Υ11/Φ15/Υπόμνημα και Αίτηση της Χαλιντέ Χανούμ συζύγου του Εμίν Μπέη το γένος Τζααβίτ Μπέη Κατοίκου Ξάνθης, Ξάνθη, 04-11-1933, προς: Διοίκηση της Ε.Τ.Ε., Αθήνα.

¹⁴ Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Α1/Σ40/Υ11/Φ15/Συμβόλαιο υπ. αριθ. 29478 του Σκούφου Εμμ., Ξάνθη, 31-01-1931 μεταξύ Κανατά-Τζαμπουρά και Χαλιντέ Χανούμ και Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Α1/Σ40/Υ11/Φ15/Αριθμός 29478, Εκχώρηση Απαιτήσεως Δραχμών 330.936,35δρχ, Ξάνθη, 31-01-1931.

¹⁵ Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Α1/Σ40/Υ11/Φ15/Ε.Τ.Ε., Υποκατάστημα Ξάνθης, Ξάνθη, 22-11-1933, αρ. 16314, προς: Διοίκηση Ε.Τ.Ε., Τμήμα Εργασιών Υποκαταστημάτων, Υπηρεσία Εμπορικών Πιστώσεων και Χρ/φων, Αθήνα.

¹⁶ Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Α1/Σ40/Υ11/Φ15/Υπόμνημα και Αίτηση της Χαλιντέ Χανούμ συζύγου του Εμίν Μπέη το γένος Τζααβίτ Μπέη Κατοίκου Ξάνθης, Ξάνθη, 04-11-1933, προς: Διοίκηση της Ε.Τ.Ε., Αθήνα.

¹⁷ Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Α1/Σ40/Υ11/Φ15/Εξώδικος Δήλωση Ιωάννη Κανάτα και Τζαμπουρά Θεόδωρου κατοίκων Ξάνθης κατά του εν Ξάνθη υποκαταστήματος της Ε.Τ.Ε., Ξάνθη, 15-03-1932.

απαίτησής τους αντίθετα με την πρόταση του νομικού συμβούλου του υποκαταστήματος¹⁸.

Το υποκατάστημα Ξάνθης, ενεργώντας προς εξυπηρέτηση των εντολοδόχων της, προέβη -παρά την άρση των υποθηκών- σε προγραμματισμένες πλειοδοτικές δημοπρασίες για τα υποθηκευμένα ακίνητά της στην Ξάνθη (01-09-1932, 22-05-1933)¹⁹. Αποφασισμένη για την προστασία των περιουσιακών δικαιωμάτων της, προσέφυγε στο Εφετείο Θράκης (16-07-1933) όπου και πέτυχε την ακύρωση του προγραμματισμένου πλειστηριασμού²⁰.

Τρεις μήνες αργότερα φάνηκε μια ενδεχόμενη επίλυση της αντιδικίας. Από τη μία, η Χαλιντέ Χανούμ δεν αναλάμβανε καμία απολύτως ευθύνη απέναντι στους τέως ενοικιαστές της και από την άλλη, οι τελευταίοι συμβιβάστηκαν και συμφώνησαν στον περιορισμό της απαίτησής τους²¹. Όμως, η διοίκηση του υποκαταστήματος Ξάνθης εξέφρασε επιφυλάξεις ως προς την επιτυχή έκβαση της υπόθεσης, παρά την αντίθετη γνώμη του δικηγόρου Κ. Αβροσιάδη (νομικός αντιπρόσωπος της 9^{ης} Μικτής Υποεπιτροπής)²². Στο ίδιο πνεύμα, οι Κανατάς και Τζαμπουράς κατέφυγαν στο Εφετείο Θράκης, αναγκάζοντας το *Τμήμα Δικαστικού* της κεντρικής διοίκησης της Ε.Τ.Ε. να ζητήσει διευκρινήσεις από το υποκατάστημα Ξάνθης και το τμήμα Κτημάτων Εξ Ανταλλαγής²³.

Ακόμα και σε αυτήν την περίπτωση, η υπόθεση δεν εγκαταλείφθηκε και ο Καλιμκεράκης, κατόπιν επίμονων πιέσεων των εντολοδόχων, ζήτησε από τον Αβροσιάδη να αναλάβει αποκλειστικά την επιτυχή έκβαση της υπόθεσης. Η συνεργασία του μπορούσε να επιτύχει την αναστροφή του κλίματος, σε μια περίοδο όπου οι ελληνικές αρχές έδειχναν σημάδια συμμόρφωσης από τις διατάξεις του Συμφώνου Φιλίας και τις αποφάσεις της Μικτής Επιτροπής. Ο ίδιος ο Αβροσιάδης, γνωρίζοντας εκ

¹⁸ Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Α1/Σ40/Υ11/Φ15/Νομοθετικός Σύμβουλος, Χατζηδάκις Γ του Εμμ., Ξάνθη, 11-03-1932, επιστολή προς Ε.Τ.Ε. Ξάνθης· Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Α1/Σ40/Υ11/Φ15/Ε.Τ.Ε. Ξάνθης, Τμήμα Εργασιών Υποκαταστημάτων, Υπηρεσία Εμπορικών Πιστώσεων και Χρηματογράφων, Ξάνθη, 09-02-1933, προς: Διοίκηση Ε.Τ.Ε., Τμήμα Δικαστικό, Αθήνα, Υπόθεση Χαλιντέ Χανούμ-Κανατά και Τζαμπουρά.

¹⁹ Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Α1/Σ40/Υ11/Φ15/Ε.Τ.Ε., Υποκατάστημα Ξάνθης, Ξάνθη, 22-11-1933, αρ. 16314, προς: Διοίκηση Ε.Τ.Ε., Τμήμα Εργασιών Υποκαταστημάτων, Υπηρεσία Εμπορικών Πιστώσεων και Χρ/φων, Αθήνα.

²⁰ Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Α1/Σ40/Υ11/Φ15/Ε.Τ.Ε., Υποκατάστημα Ξάνθης, Ξάνθη, 22-11-1933, αρ. 16314, προς: Διοίκηση Ε.Τ.Ε., Τμήμα Εργασιών Υποκαταστημάτων, Υπηρεσία Εμπορικών Πιστώσεων και Χρ/φων, Αθήνα· Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Α1/Σ40/Υ11/Φ15/Εφετείο Θράκης, Κομοτηνή, 10-11-1935, αρ. 106.

²¹ Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Α1/Σ40/Υ11/Φ15/Αμβροσιάδης Κωνσταντίνος Ε. Δικηγόρος, Κομοτηνή, Κομοτηνή, 05-10-1933, επιστολή προς Ε.Τ.Ε. Ξάνθης.

²² Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Α1/Σ40/Υ11/Φ15/Ε.Τ.Ε., Υποκατάστημα Ξάνθης, Υπόθεση Χαλιντέ Χανούμ, Ξάνθη, 09-01-1934, αριθ. 454, προς: την Διοίκηση της Ε.Τ.Ε., Τμήμα Εργασιών Υποκαταστημάτων, Υπηρεσία Εμπορικών Πιστώσεων και Χρηματογράφων· Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Α1/Σ40/Υ11/Φ15/Ε.Τ.Ε., Υποκατάστημα Ξάνθης, Ξάνθη, 22-11-1933, αρ. 16314, προς: Διοίκηση Ε.Τ.Ε., Τμήμα Εργασιών Υποκαταστημάτων, Υπηρεσία Εμπορικών Πιστώσεων και Χρ/φων, Αθήνα.

²³ Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Α1/Σ40/Υ11/Φ15/Ε.Τ.Ε., Τμήμα Διαχείρισης Κτημάτων Εξ Ανταλλαγής, Υπηρεσία Δικαστικού, Αθήνα, 02-03-1937, αρ. 6952, προς: Ε.Τ.Ε., Τμήμα Δικαστικού, Υπηρεσία Παρακολούθησης Δικών Υποκαταστημάτων, Αθήνα· Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Α1/Σ40/Υ11/Φ15/Εφετείο Θράκης, Κομοτηνή, 06-11-1936, αρ. 106· Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Α1/Σ40/Υ11/Φ15/Ε.Τ.Ε., Υποκατάστημα Ξάνθης, Ξάνθη, 04-01-1937, αρ. πρωτ. 507/84, προς: Ε.Τ.Ε., Τμήμα Διαχείρισης Κτημάτων από Ανταλλαγή, Αθήνα.

των έσω το ιστορικό της υπόθεσης, αποφάσισε να μη διακινδυνεύσει το κύρος του σε μια υπόθεση αμφιβόλου κατάληξης²⁴.

Η απάντηση του διευθυντή του υποκαταστήματος είναι αποκαλυπτική τής - εξάχρονης σχεδόν- υπόθεσης: «...την υπόθεσιν ταύτην εν τη πραγματικότητι συνεχίζουσι οι ως άνω Κανάτας και Τσαμπούρας. Αυτοί διώρισαν ως νομικόν σύμβουλον τον κ. Ι. Καλημικεράκη· αυτοί καταβάλλουν τας σχετικάς δαπανάς και αυτοί κατευθύνουν τον αγώνα των κατά της Χαλιντέ Χανούμ δι' οδηγιών εγγράφων ας μας παρέχουν εκάστοτε...». Επιπροσθέτως, «...επανελλημένως κληθέντες δεν ηθέλησαν κατά σύστασιν του νομικού Συμβούλου, διότι θα ήτο ίσως επιβλαβές δι' αυτούς όσον αφορά τα υπάρχοντα στοιχεία, να παρέμβουν ή οπωσδήποτε ν' απαλλάξουν ημάς της υποθέσεως ταύτης και συνεχίσουν αυτοί τον αγώνα...». Ο διευθυντής καταλήγει, υπογραμμίζοντας ότι, «...άπαντα τα γραμματεία οφειλής...ετακτοποιήθησαν...»²⁵.

Στο σημείο αυτό, φαίνεται να κλείνει η οριστικά υπόθεση. Οπωσδήποτε σε κάθε περίπτωση, όπως ήταν άλλωστε αναμενόμενο, περισσότερο ζημιωμένη ήταν η μη ανταλλάξιμη ιδιοκτήτρια, που σε μια περίοδο 15 περίπου χρόνων έζησε μια διαρκή μείωση της ακίνητης περιουσίας της, βγαίνοντας ηθικά μόνο νικήτρια της αντιδικίας.

Στην παρούσα υπόθεση, η ιδιωτική πρωτοβουλία εκμεταλλεύτηκε τις συνδέσεις και τα υφιστάμενα ενεργά δίκτυα με την τοπική οικονομία (διευθυντής υποκαταστήματος), καθώς και με τους τοπικούς και περιφερειακούς θεσμούς της πολιτικής και της εκτελεστικής εξουσίας για την ικανοποίηση των στόχων της. Αντίστοιχες υποθέσεις μεταξύ μελών της κυρίαρχης ομάδας, των υποκαταστημάτων της Ε.Τ.Ε. και των μη ανταλλάξιμων μουσουλμάνων καταγράφηκαν και σε άλλες περιπτώσεις στην Θράκη²⁶ (βλέπε κεφάλαιο 2.ii, *supra*).

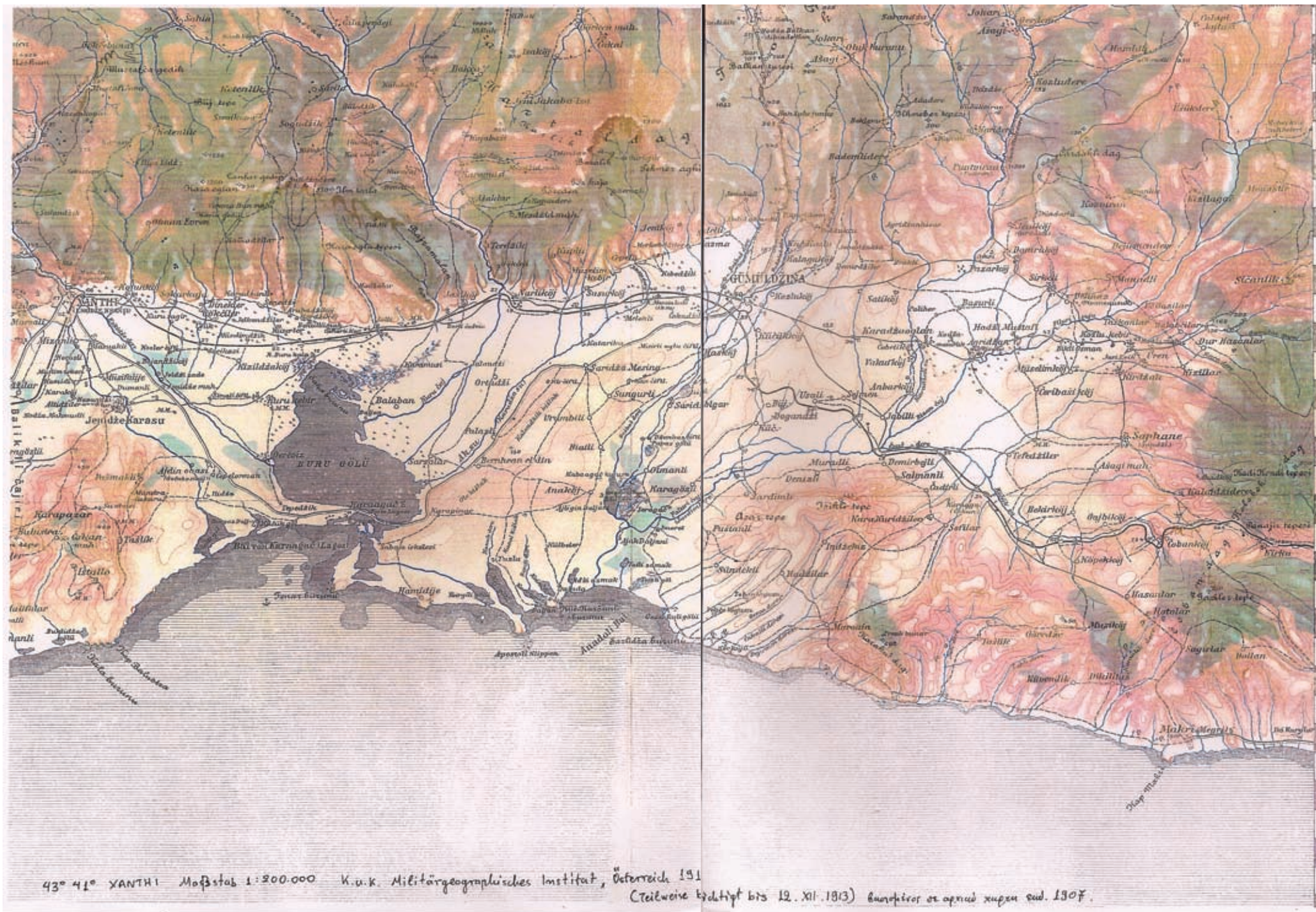
Μέσω των πρακτικών με τις οποίες η Ε.Τ.Ε. διαχειριζόταν και ήλεγχε το χώρο είχαν με τον έναν ή τον άλλον τρόπο ταχθεί υπέρ του προγράμματος απομάκρυνσης των ιδιοκτησιακών δομών του παρελθόντος και της συνολικότερης αναμόρφωσης του.

²⁴ Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Α1/Σ40/Υ11/Φ15/Ε.Τ.Ε., Υποκατάστημα Ξάνθης, Ξάνθη, 26-03-1937, αρ. 1157, προς Ε.Τ.Ε., Τμήμα Δικαστικού, Υπηρεσία Παρακολούθησης Δικών Υποκαταστημάτων, Αθήνα.

²⁵ Ι.Α.Ε.Τ.Ε./Α1/Σ40/Υ11/Φ15/Ε.Τ.Ε., υποκατάστημα Ξάνθης, 27-04-1937, αρ. πρωτ. 1595, προς: Διοίκηση Ε.Τ.Ε., Υπηρεσία Παρακολούθησεως Δικών Υποκαταστημάτων, Αθήνα, Υπόθεση Χαλιντέ Χανούμ-Κανάτα Τζαμπούρα.

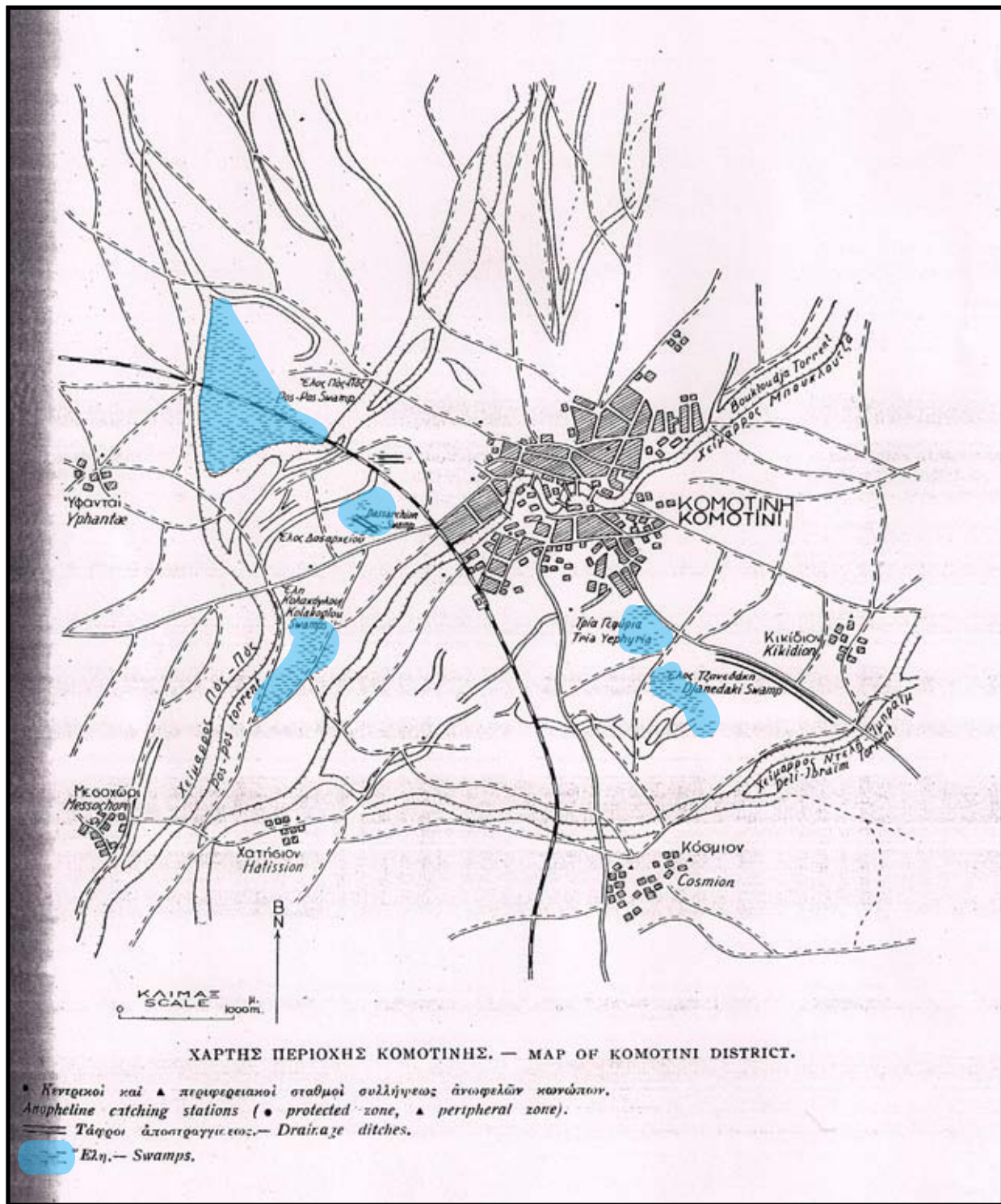
²⁶ Ι.Α.Υ.Ε. 1929/Β/61. Καταλήψεις κτημάτων Ελλήνων εν Τουρκία και Τούρκων εν Ελλάδα, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Διεύθυνση Στ', Τμήμα Εργασιών Υποκαταστημάτων, αρ. πρωτ. 147755/7365, 06-09-1929, Αθήνα, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, ενταύθα· Ι.Α.Υ.Ε. 1929/Β/61. Καταλήψεις κτημάτων Ελλήνων εν Τουρκία και Τούρκων εν Ελλάδα, Υπουργείο Γεωργίας, Διεύθυνση Ανταλλαγής, Τμήμα Β', Γραφείο Εφαρμογής Ελληνοτουρκικών Συμφωνιών, αρ. πρωτ. 77131, 26-06-1929, Αθήνα, προς: Υπουργείο Εξωτερικών, Β' Πολιτικό.

Παράρτημα Χάρτες

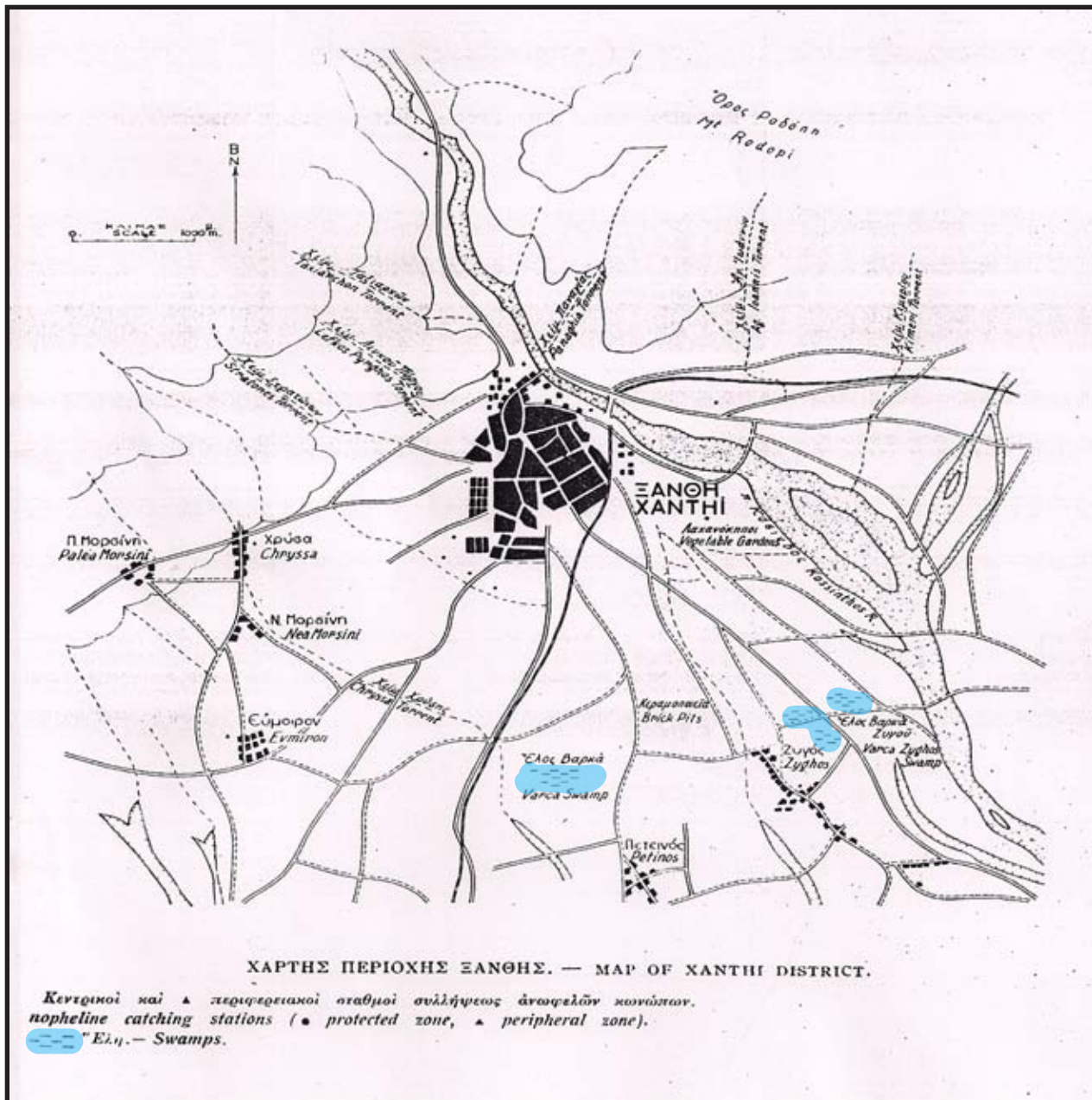
Χάρτης 1. Γεωφυσικός χάρτης των περιοχών Ξάνθης και Γκιουμουλτζίνας (1913)

Πηγή: (12-12-1913). 43ο-41ο Xanthi. Österreich, K.U.K. Militargeographisches Institut

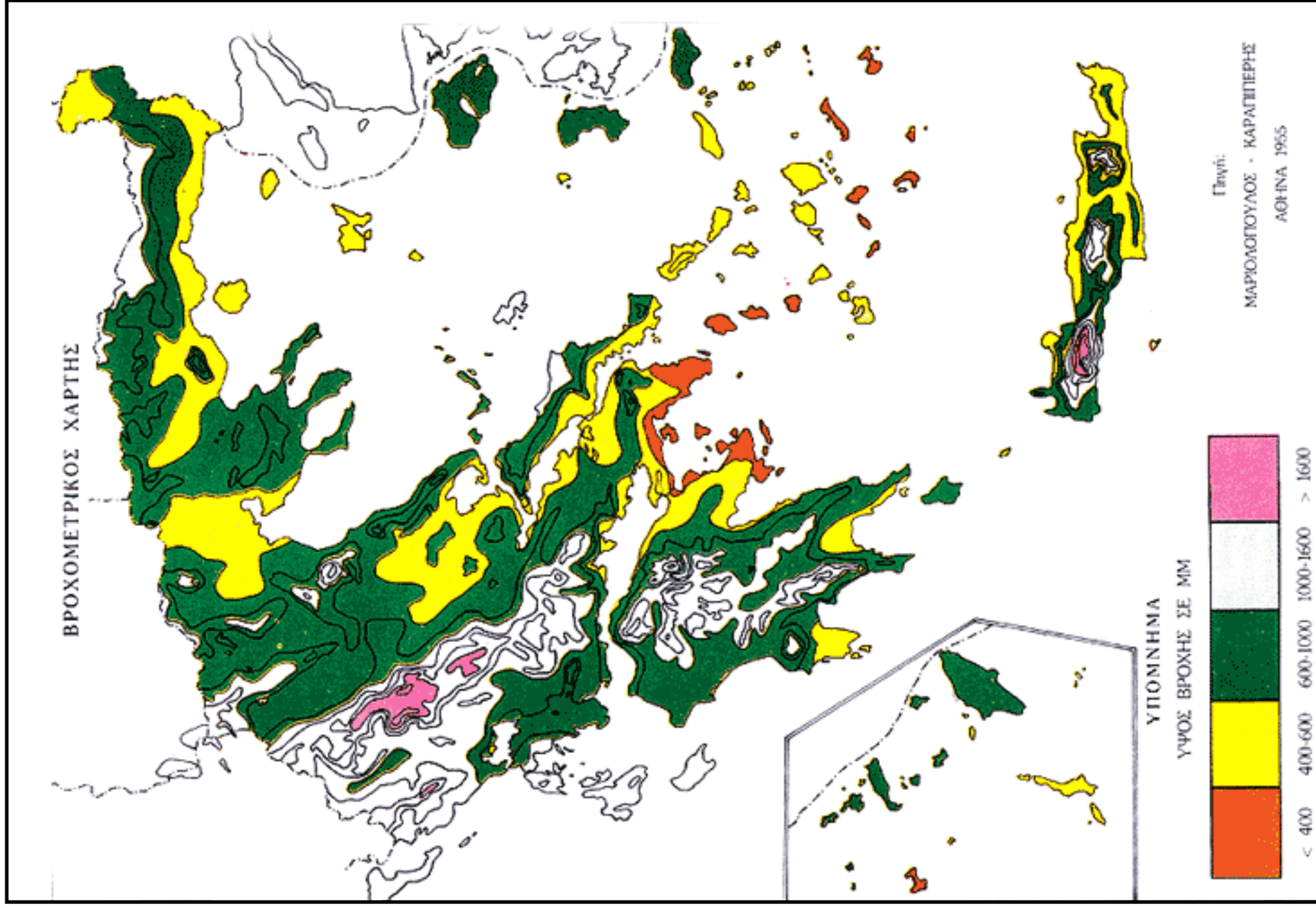
Χάρτης 2. Τα έλη της Γκιουμουλτζίνας

Πηγή: Σφάγγος Ι. Κ. & Λιβαδάς Γ. Α. (1940), *Η Ελονοσία εν Ελλάδι, 1930-1940: Έρευναι – Καταπολέμησις*, Αθήναι: "Πυρός", σσ. 144-145

Χάρτης 3. Τα έλη της Ξάνθης

Πηγή: Σφάγγος Ι. Κ. & Λιβαδάς Γ. Α. (1940), *Η Ελονοσία εν Ελλάδι, 1930-1940: Έρευναι - Καταπολέμησις*, Αθήναι: "Πυρός", σσ. 160-161

Χάρτης 4. Οι βροχοπτώσεις στην Ελλάδα,

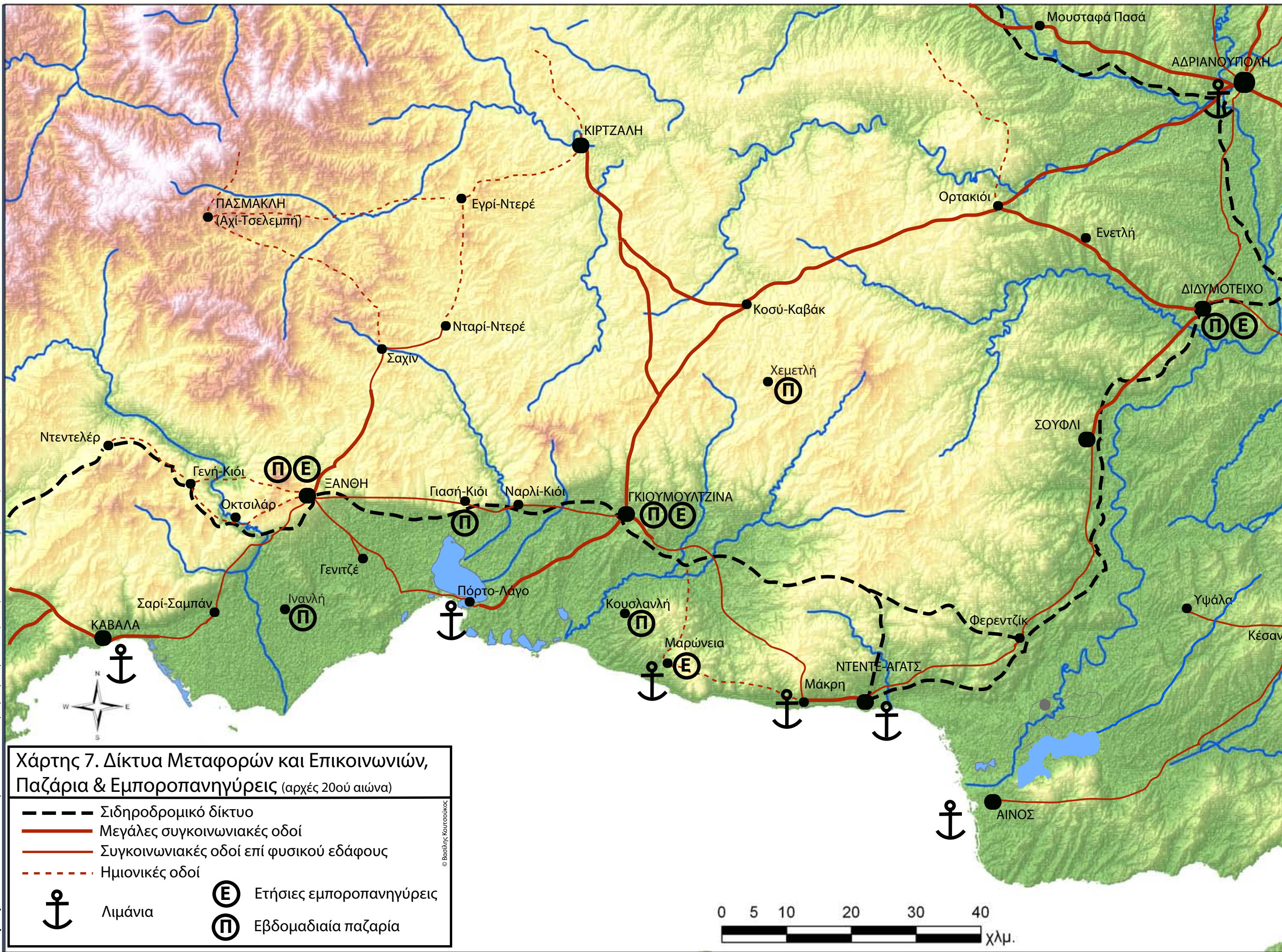
Πηγή: Μαρσιόλογος Η. Γ. & Καραππίρης Λ. Ν. (1955), Αι βροχοπτώσεις εν Ελλάδι, Εν Αθήναις

Χάρτης 6. Η διοικητική κατάτμηση του βιλαετιού της Αδριανούπολης

Πηγή: Γενικό Επιτελείο Στρατού (1998), *Ο Μακεδονικός Αγώνας και τα Γεγονότα στη Θράκη (1904-1908)*, Αθήνα: Έκδοση Διευθύνσεως Ιστορίας Στρατού, παράρτημα.

Υπόβαθρο: Γενικό Επιτελείον Στρατού (1911). Χάρτης της Ευρωπαϊκής Τουρκίας, Α' τ. Αθήναι Εκ της Επιτελικής Υπηρεσίας του Στρατού, 1:750.000

Χάρτης 7. Δίκτυα Μεταφορών και Επικοινωνιών, Παζάρια & Εμποροπανηγύρεις (αρχές 20ού αιώνα)

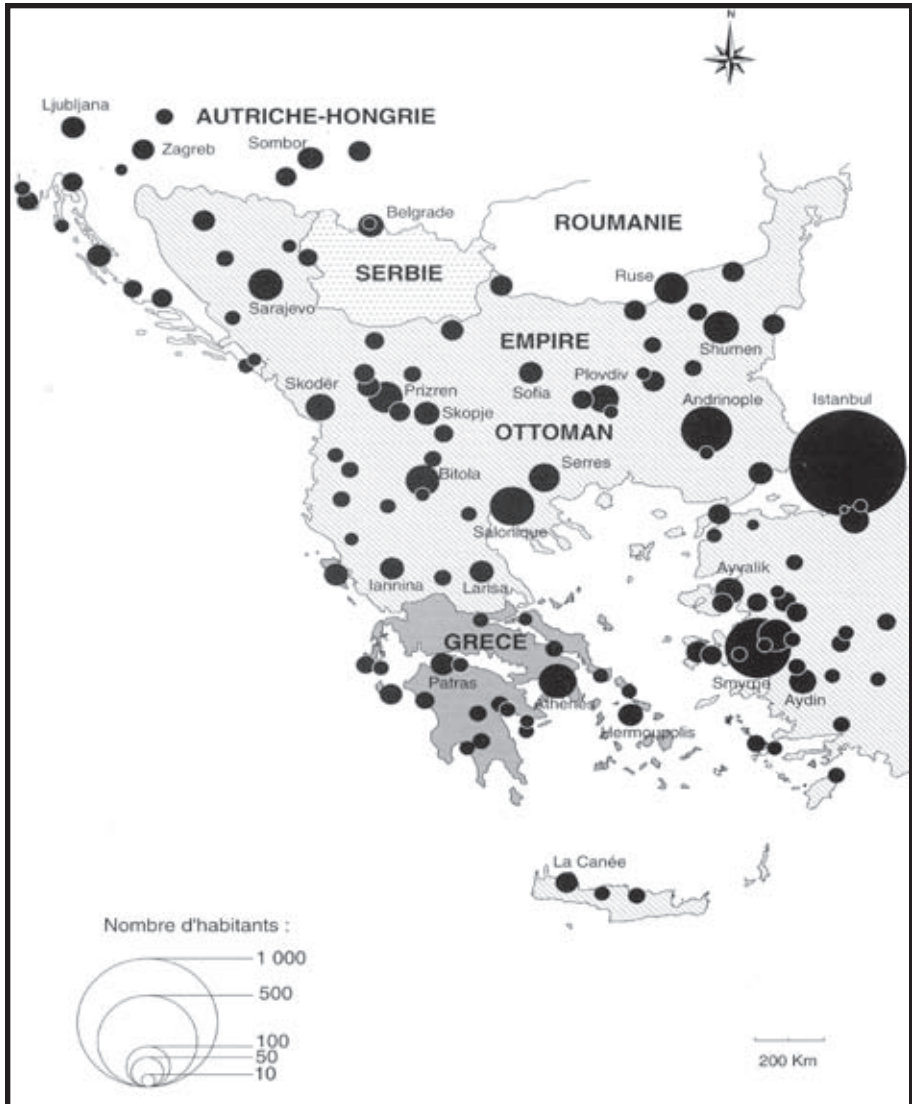
	Σιδηροδρομικό δίκτυο
	Μεγάλες συγκοινωνιακές οδοί
	Συγκοινωνιακές οδοί επί φυσικού εδάφους
	Ημιονικές οδοί
	Λιμάνια
	Ετήσιες εμποροπανηγύρεις
	Εβδομαδιαία παζάρια

© Βασίλης Κουτσούκος

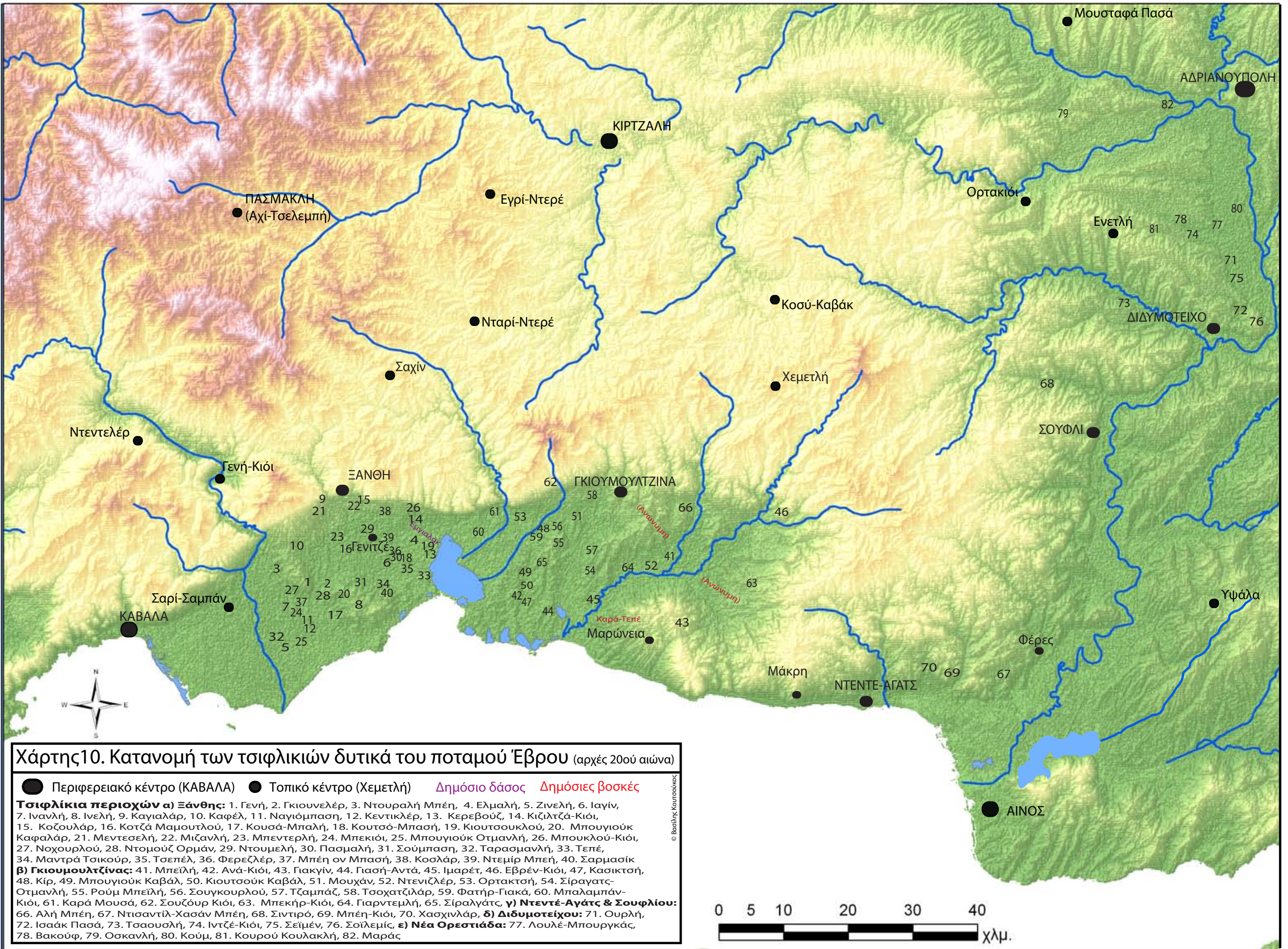
Χάρτης 8. Η εκκλησιαστική κατάτμηση των βαλκανικών εδαφών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας

Πηγή: Γενικό Επιτελείο Στρατού (1998), *Ο Μακεδονικός Αγώνας και τα Γεγονότα στη Θράκη (1904-1908)*, Αθήνα: Έκδοση Διευθύνσεως Ιστορίας Στρατού, παράρτημα.

Χάρτης 9. Οικιστική ιεραρχία οικισμών των βαλκανικών πόλεων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (δεκαετία 1870)

Πηγή: Darques R. (2000), *Salonique au XXe Siecle. De la Cité Ottomane à la Métropole Grecque*, Paris: CNRS Editions, σ. 357

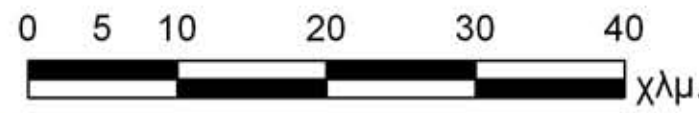

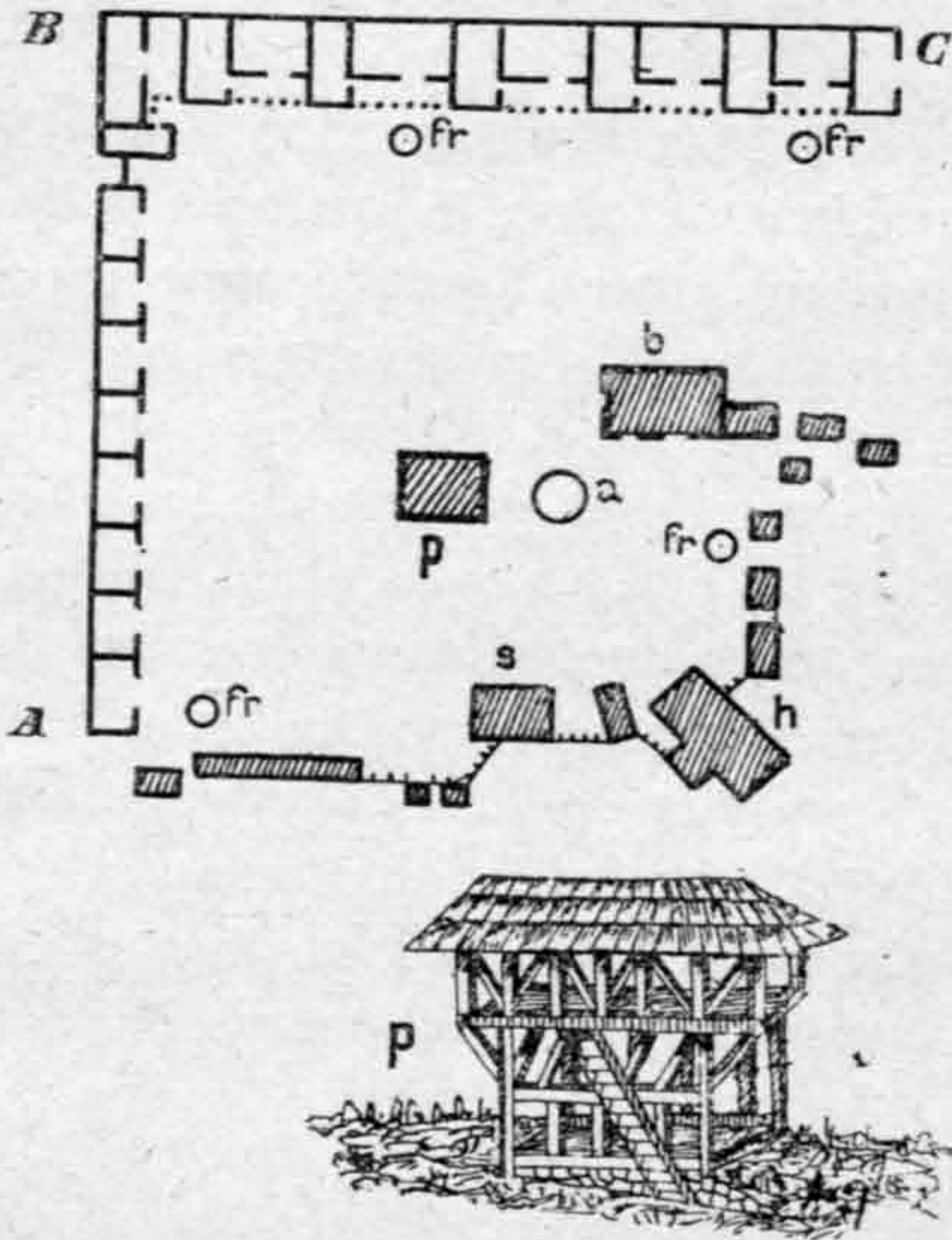
Χάρτης 10. Κατανομή των τσιφλικιών δυτικά του ποταμού Έβρου (αρχές 20ού αιώνα)

Περιφερειακό κέντρο (ΚΑΒΑΛΑ)
 Τοπικό κέντρο (Χεμετλή)
 Δημόσιο δάσος
 Δημόσιες βοσκές

Τσιφλίκια περιοχών α) Ξάνθης: 1. Γενή, 2. Γκιουνελέρ, 3. Ντουραλή Μπέη, 4. Ελμαλή, 5. Ζινελή, 6. Ιαγίν, 7. Ινανλή, 8. Ινελή, 9. Καγιαλάρ, 10. Καφέλ, 11. Ναγιόμπαση, 12. Κεντικλέρ, 13. Κερεβούζ, 14. Κιζιλτζά-Κιόι, 15. Κοζουλάρ, 16. Κοτζά Μαμουτλού, 17. Κουσά-Μπαλή, 18. Κουτσό-Μπασή, 19. Κιουτσουκλού, 20. Μπουγιούκ Καφαλάρ, 21. Μεντεσελή, 22. Μιζανλή, 23. Μπεντερλή, 24. Μπεκιόι, 25. Μπουγιούκ Οτμανλή, 26. Μπουκλού-Κιόι, 27. Νοχουρλού, 28. Ντομούζ Ορμάν, 29. Ντουμελή, 30. Πασμαλή, 31. Σούμπαση, 32. Ταρασμανλή, 33. Τεπέ, 34. Μαντρά Τσικούρ, 35. Τσεπέλ, 36. Φερεζλέρ, 37. Μπέη ον Μπασή, 38. Κοσλάρ, 39. Ντεμίρ Μπεή, 40. Σαρμασίκ
β) Γκιουμουλτζίνας: 41. Μπειλή, 42. Ανά-Κιόι, 43. Γιακγίν, 44. Γιασή-Αντά, 45. Ιμαρέτ, 46. Εβρέν-Κιόι, 47. Κασικτσή, 48. Κίρ, 49. Μπουγιούκ Καβάλ, 50. Κιουτσούκ Καβάλ, 51. Μουχάν, 52. Ντενιζλέρ, 53. Ορτακτσή, 54. Σίραγατς-Οτμανλή, 55. Ρούμ Μπειλή, 56. Σουγκουρλού, 57. Τζαμπάζ, 58. Τσοχατζιλάρ, 59. Φατήρ-Γακά, 60. Μπαλαμπάν-Κιόι, 61. Καρα Μουσα, 62. Σουζούρ Κιόι, 63. Μπεκήρ-Κιόι, 64. Γιαρντεμλή, 65. Σίραγατς, **γ) Ντεντέ-Αγάτς & Σουφλίου:** 66. Αλή Μπέη, 67. Ντισαντίλ-Χασάν Μπέη, 68. Σιντιρό, 69. Μπέη-Κιόι, 70. Χασχινλάρ, **δ) Διδυμοτείχου:** 71. Ουρλή, 72. Ισαάκ Πασά, 73. Τσαουσλή, 74. Ιντζέ-Κιόι, 75. Σείμέν, 76. Σοϊλεμίς, **ε) Νέα Ορεστιάδα:** 77. Λουλέ-Μπουργκάς, 78. Βακούφ, 79. Οσκανλή, 80. Κούμ, 81. Κουρού Κουλακλή, 82. Μαράς

© Βασίλης Κουτσούκος

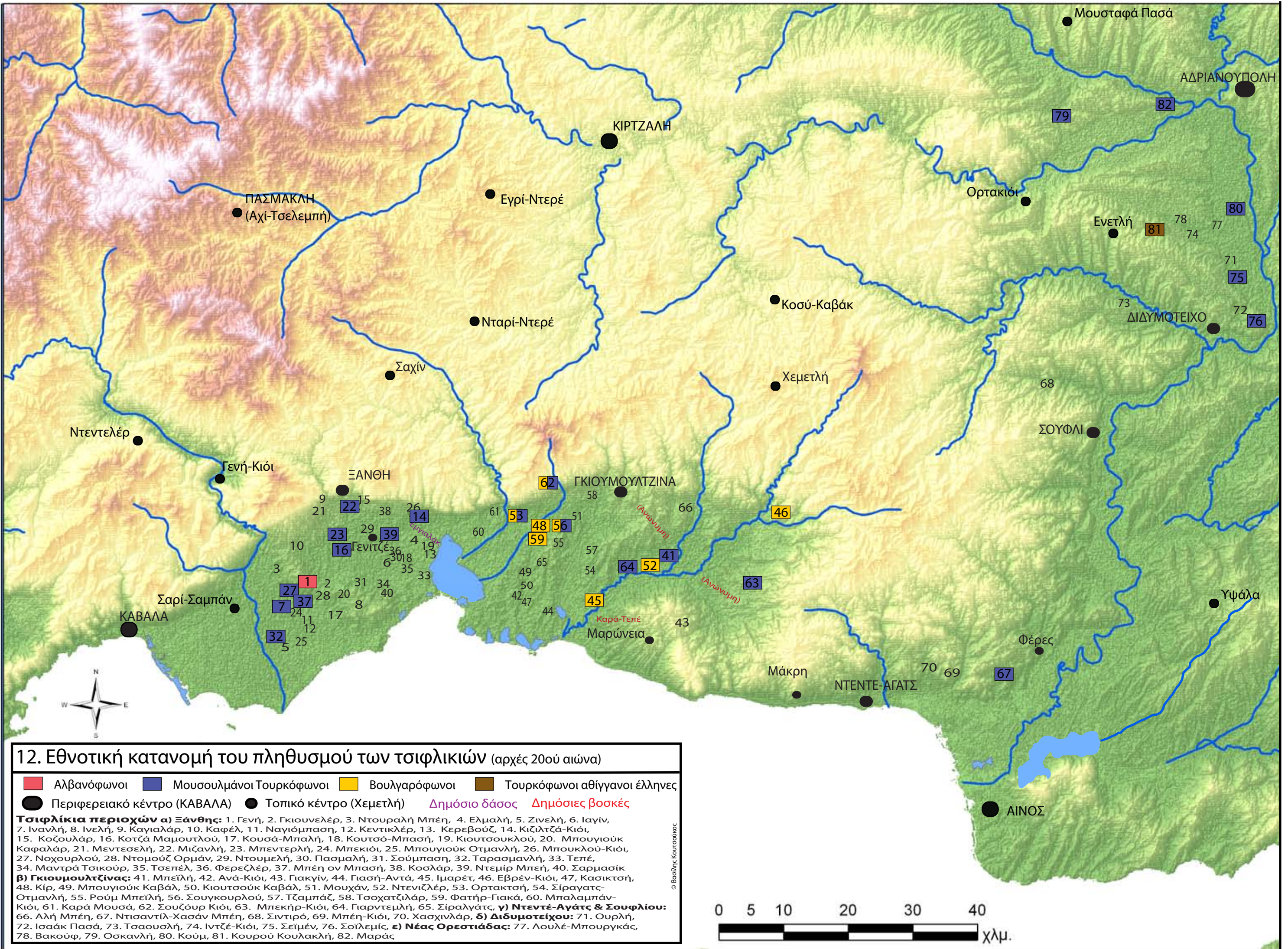

το Τολό τσιφλίκ στην πεδιάδα των Σερρών

A, B, C: Πανομοιότυπα οικήματα ενός δωματίου για την στέγαση των κολίγων

p: Κονάκι **s:** Σελαμλίκ
a: Αλώνι **h:** Χαρεμλίκ
fr: Φούρνος **b:** Κατάστημα

Τα υπόλοιπα κτίρια χρησιμοποιούνταν από τον τσιφλικά

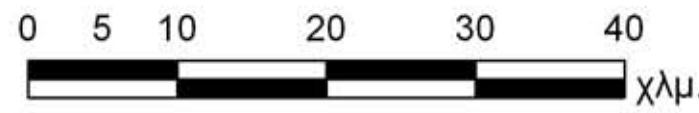
12. Εθνοτική κατανομή του πληθυσμού των τσιφλικιών (αρχές 20ού αιώνα)

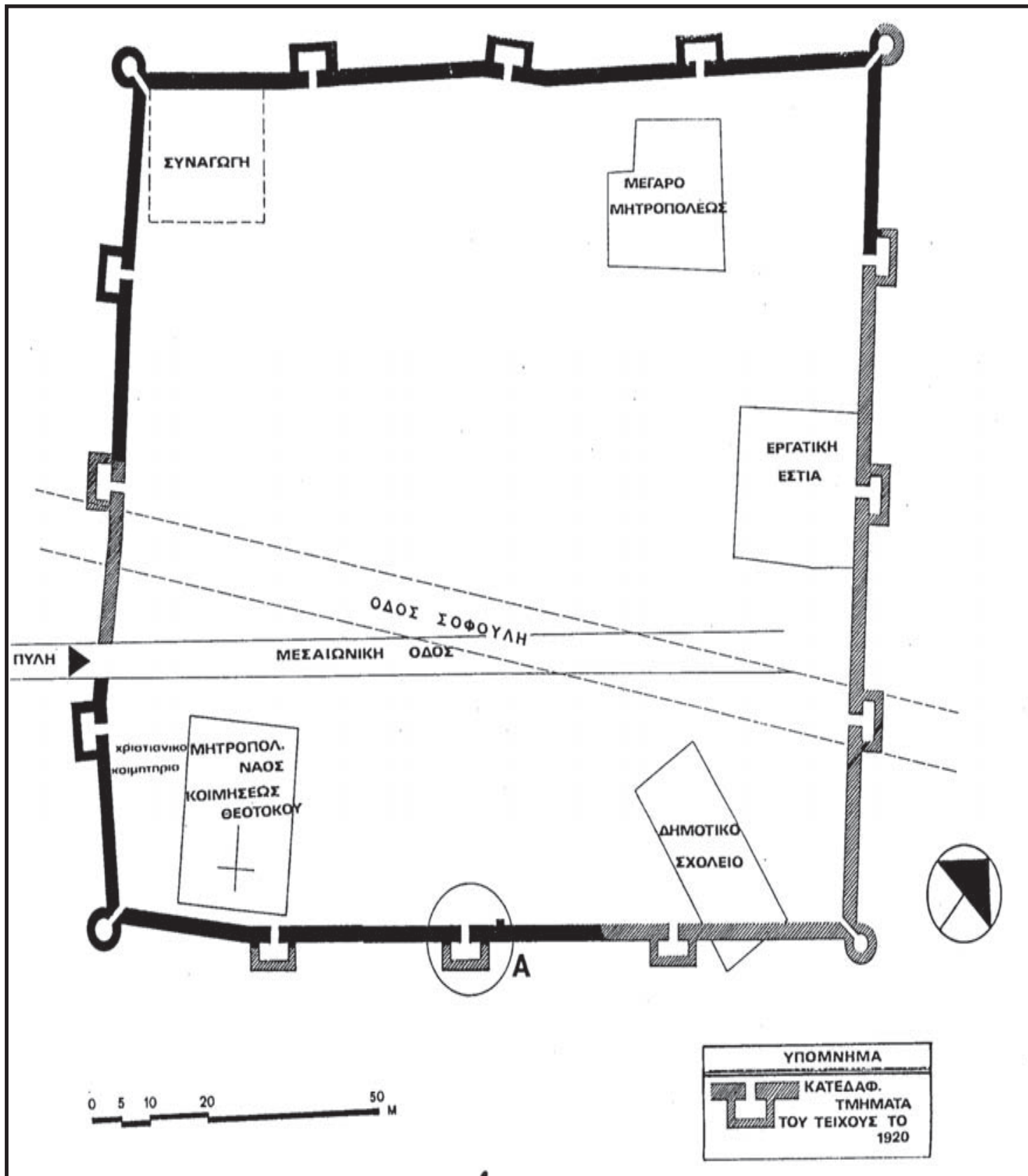
■ Αλβανόφωνοι
 ■ Μουσουλμάνοι Τουρκόφωνοι
 ■ Βουλγαρόφωνοι
 ■ Τουρκόφωνοι αθίγγανοι έλληνες
● Περιφερειακό κέντρο (ΚΑΒΑΛΑ)
 ● Τοπικό κέντρο (Χεμετλή)
 Δημόσιο δάσος
 Δημόσιες βοσκές

Τσιφλίκια περιοχών α) Ξάνθης: 1. Γενή, 2. Γκιουνελέρ, 3. Ντουραλή Μπέη, 4. Ελμαλή, 5. Ζινελή, 6. Ιαγίν, 7. Ινανλή, 8. Ινελή, 9. Καγιαλάρ, 10. Καφέλ, 11. Ναγιόμπαση, 12. Κεντικλέρ, 13. Κερεβούζ, 14. Κιζιλτζά-Κιόι, 15. Κοζουλάρ, 16. Κοτζά Μαμουτλού, 17. Κουσα-Μπαλή, 18. Κουτσό-Μπασή, 19. Κιουτσουκλού, 20. Μπουγιούκ Καφαλάρ, 21. Μεντεσελή, 22. Μιζανλή, 23. Μπεντερλή, 24. Μπεκιοί, 25. Μπουγιούκ Οτμανλή, 26. Μπουκλού-Κιόι, 27. Νοχουρλού, 28. Ντομούζ Ορμάν, 29. Ντουμελή, 30. Πασμαλή, 31. Σούμπαση, 32. Ταρασμανλή, 33. Τεπέ, 34. Μαντρά Τσικούρ, 35. Τσεπέλ, 36. Φερεζλέρ, 37. Μπέη ον Μπασή, 38. Κοσλάρ, 39. Ντεμίρ Μπεή, 40. Σαρμασίκ

β) Γκιουμουλτζίνας: 41. Μπεϊλή, 42. Ανά-Κιόι, 43. Γιακγίν, 44. Γιασή-Αντά, 45. Ιμαρέτ, 46. Εβρέν-Κιόι, 47. Κασικτσή, 48. Κίρ, 49. Μπουγιούκ Καβάλ, 50. Κιουτσούκ Καβάλ, 51. Μουχάν, 52. Ντενιζλέρ, 53. Ορτακτσή, 54. Σίραγατς-Οτμανλή, 55. Ρούμ Μπεϊλή, 56. Σουγκουρλού, 57. Τζαμπάζ, 58. Τσοχατζιλάρ, 59. Φατήρ-Γιακά, 60. Μπαλαμπάν-Κιόι, 61. Καρά Μουσα, 62. Σουζούρ Κιόι, 63. Μπεκίρ-Κιόι, 64. Γαρντεμλή, 65. Σίραλγάτς, **γ) Ντεντέ-Αγάτς & Σουφλίου:** 66. Αλή Μπέη, 67. Ντισαντίλ-Χασάν Μπέη, 68. Σιντιρό, 69. Μπέη-Κιόι, 70. Χασχινλάρ, **δ) Διδυμοτείχου:** 71. Ουρλή, 72. Ισαάκ Πασά, 73. Τσαουσή, 74. Ιντζέ-Κιόι, 75. Σειμέν, 76. Σοϊλεμίς, **ε) Νέας Ορεστιάδας:** 77. Λουλέ-Μπουργκάς, 78. Βακούφ, 79. Οσκανλή, 80. Κούμ, 81. Κουρού Κουλακλή, 82. Μαράς

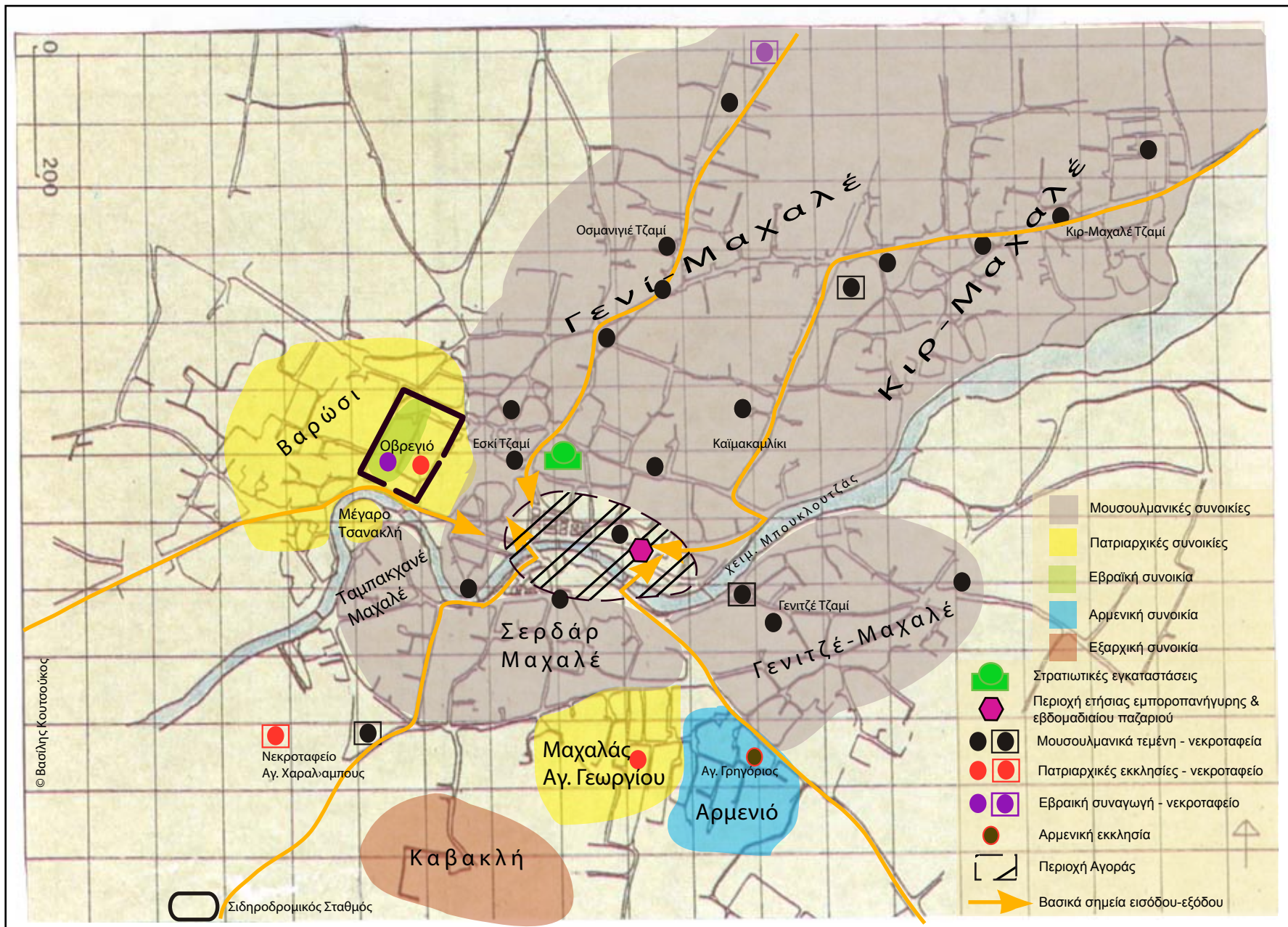
© Βασίλης Κουτσούκος

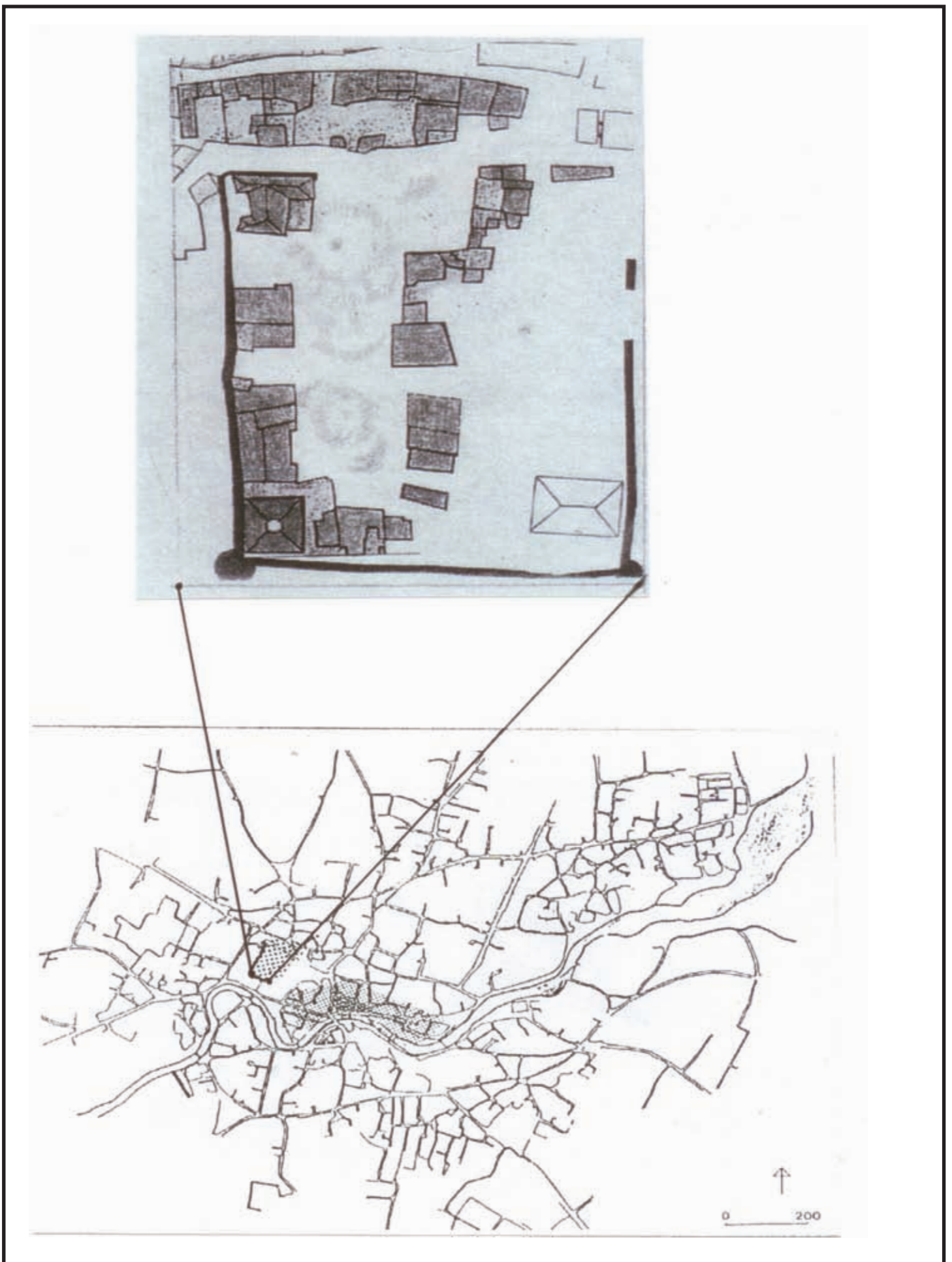
Χάρτης 13. Τοπογραφικό διάγραμμα του κάστρου της Γκιουμουλτζίνας

Πηγή: Μουτσόπουλος Ν. Κ. (1987-90), "Ιστορική Σκιαγραφία της Κομοτηνής" Θρακική Επετηρίδα, 7. σ. 181

Χάρτης 14. Η Γκιουμουλτζίνα στα τέλη του 19ου - αρχές 20ού αιώνα

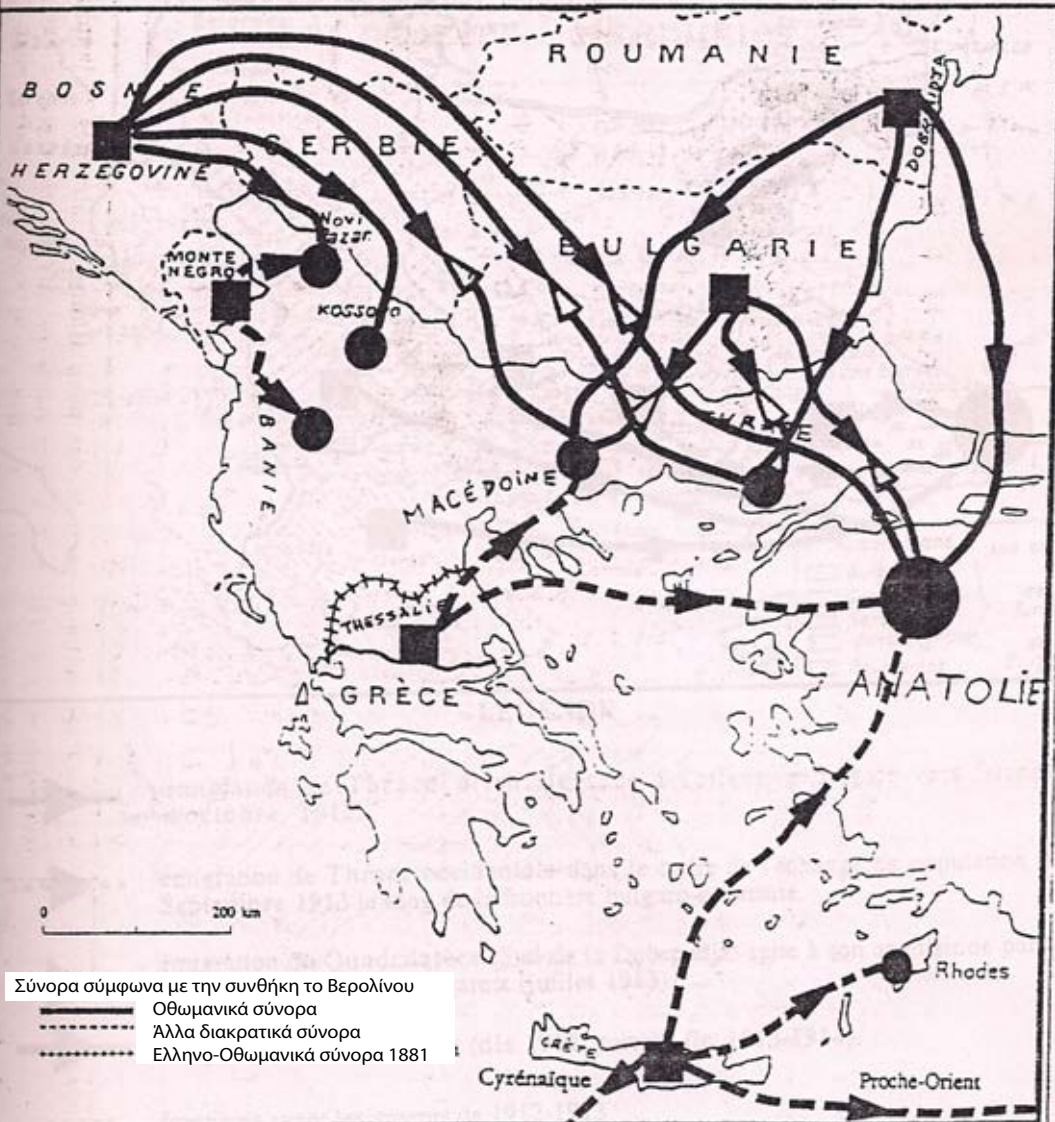
Υπόβαθρο: Καραδήμου-Γερόλυμπου Α. (1997), *Μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Βορειοελλαδικές Πόλεις στην Περίοδο των Οθωμανικών Μεταρρυθμίσεων*, Αθήνα: Τροχαλία, σ. 249.

Χάρτης 15. Εβραϊκός μαχαλάς (Οβρεγιό ή Λε Καλέ) στην Γκιουμουλτζίνα

Πηγή: Καραδήμου-Γερόλυμπου Α. (1997), *Μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Βορειοελλαδικές Πόλεις στην Περίοδο των Οθωμανικών Μεταρρυθμίσεων*, Αθήνα: Τροχαλία, σ. 249 & Καραδήμου-Γερόλυμπου Α. (1994), "Από την Συγκέντρωση στην Διάχυση: Οι Εβραϊκές Συνοικίες στις Βορειοελλαδικές Πόλεις στο Τέλος της Τουρκοκρατίας", *Σύγχρονα Θέματα*, 52-53, σ. 22

III. a. Flux migratoires des musulmans balkaniques de 1878 à 1912

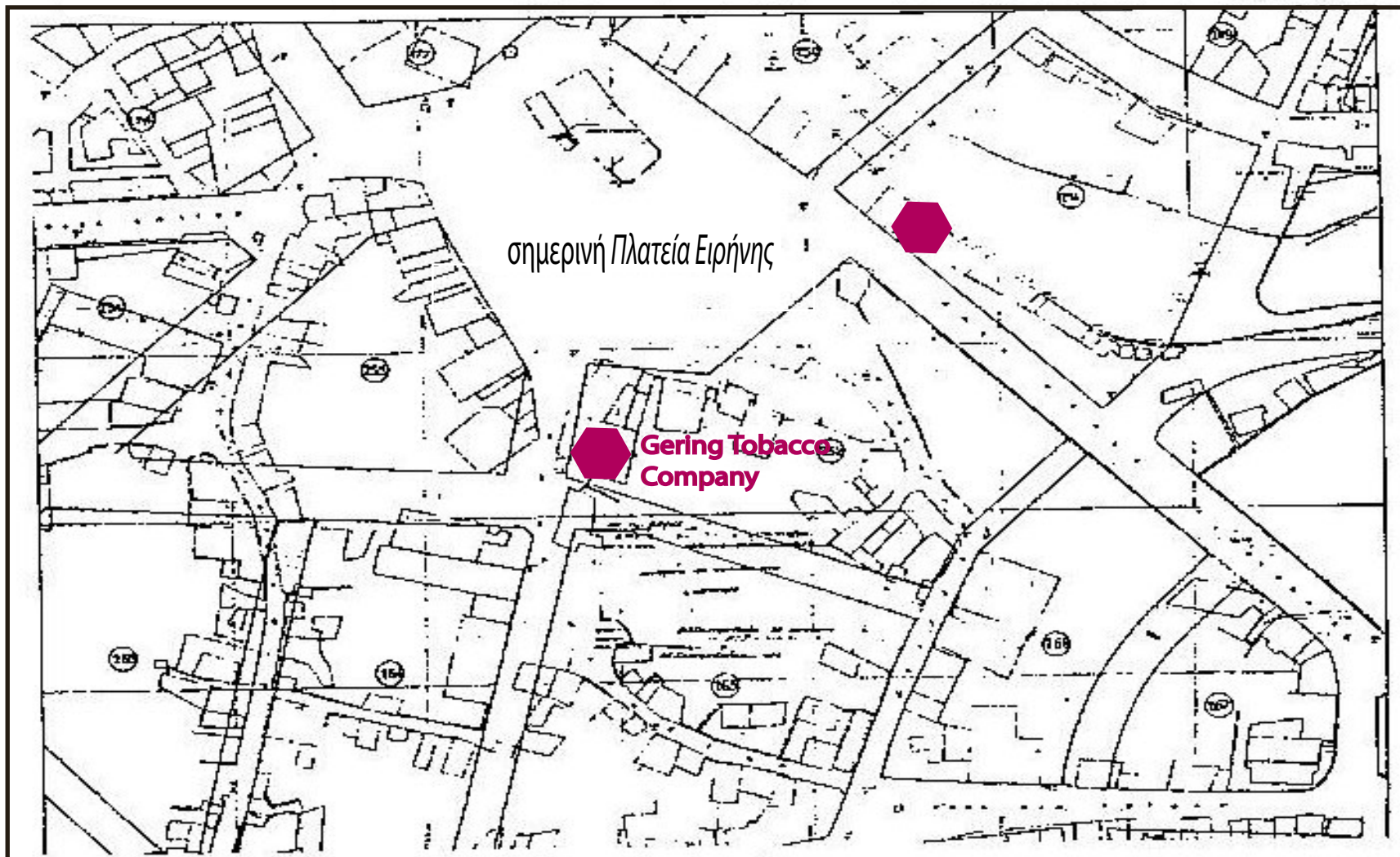

Σύνορα σύμφωνα με την συνθήκη το Βερολίνου
 ————— Οθωμανικά σύνορα
 - - - - - Άλλα διακρατικά σύνορα
 ········ Ελληνο-Οθωμανικά σύνορα 1881

Υπόμνημα

- Περιοχές αναχώρησης
- Περιοχές εγκατάστασης
- Πορεία αναχωρήσεων
- Πορεία επιστροφών

Χάρτης 16. Μετακινήσεις μουσουλμανικού πληθυσμού προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία (1878-1913)
 Πηγή: Toumarkine A. (1995), *Les Migrations des Populations Musulmanes Balkaniques en Anatolie (1876-1913)*, Istanbul: Les Editions ISIS, σ. 124

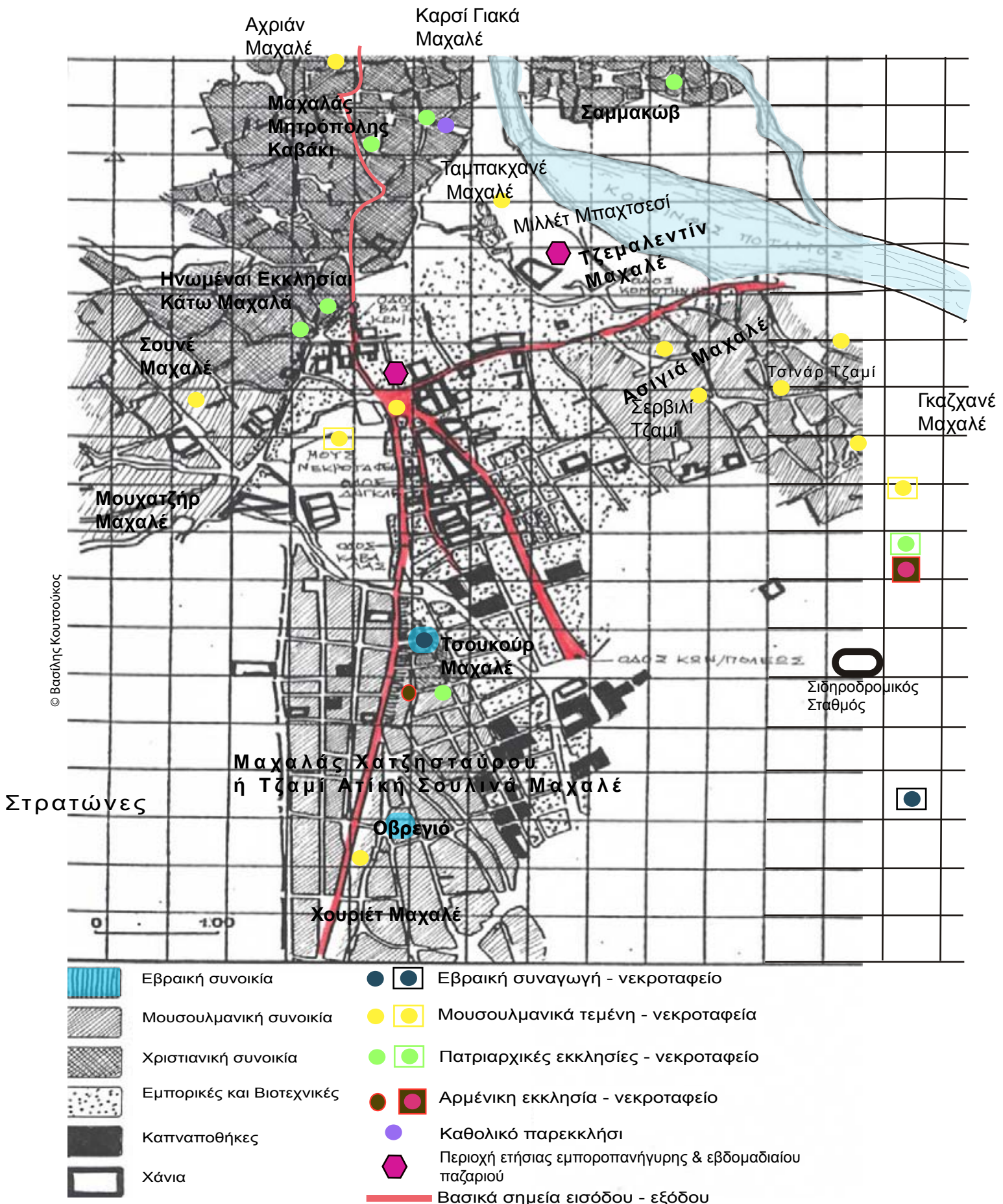

Καπναποθήκες

Χάρτης 18. Χωροθέτηση καπναποθηκών στην Γκιουμουλτζίνα

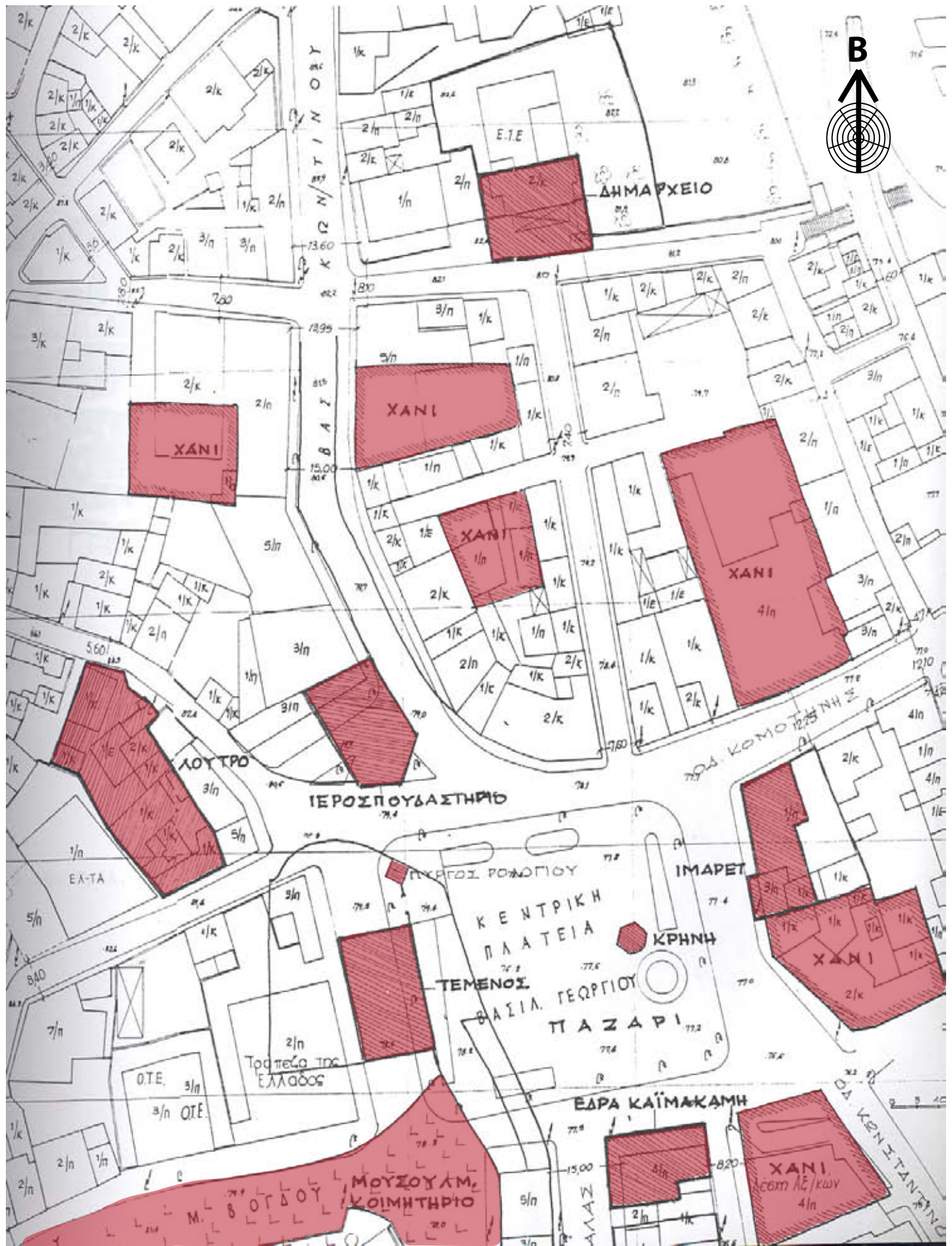
Πηγή: Δάγκας Α. (2005), "Η Μακεδονία και Θράκη μετά το 1912: Η Επίδραση του Εργατικού Κινήματος στον Δομημένο Χώρο και στην Κοινωνία".

Ελ. Βενιζέλος και η Ελληνική Πόλη. Πολεοδομικές Πολιτικές και Κοινωνικοπολιτικές Ανακατατάξεις (Χανιά 24-27 Οκτωβρίου 2002), Αθήνα, Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών "Ελ. Βενιζέλος", Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας, Ε.Μ.Π. Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, σ. 69

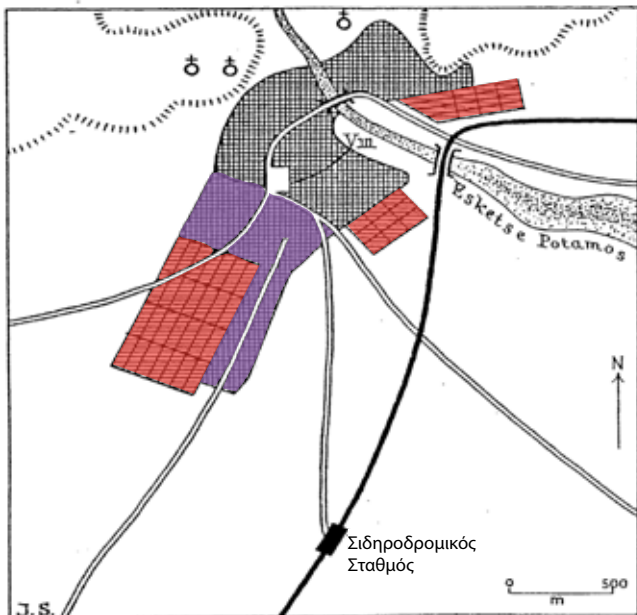
Χάρτης 19. Η Ξάνθη στα τέλη του 19ου - αρχές 20ού αιώνα

Υπόβαθρο: Μελκίδου Χ. (1999), *Τα Μουσουλμανικά Μνημεία της Ξάνθης και η Συμβολή τους στην Πολεοδομική Εξέλιξη της Πόλης*, Πολυτεχνική Σχολή, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Πίνακας 50,8

Χάρτης 20. Το Γερί-Παζαρί (κέντρο) της Ξάνθης (τέλη 19ου αιώνα)

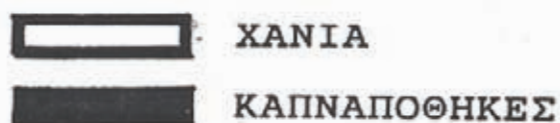
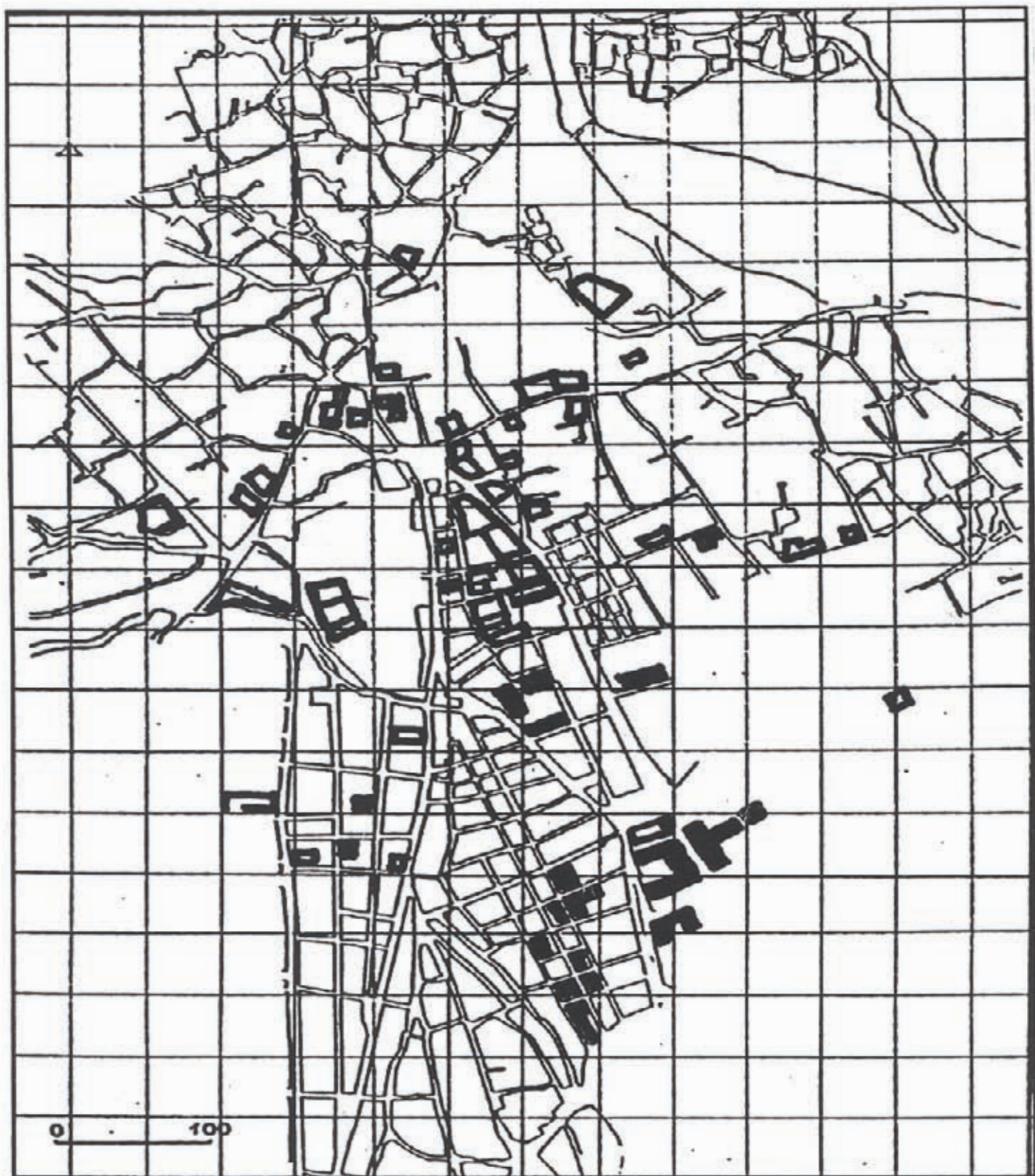
Πηγή: Μελκίδου Χ. (1999), *Τα Μουσουλμανικά Μνημεία της Ξάνθης και η Συμβολή τους στην Πολεοδομική Εξέλιξη της Πόλης*, Πολυτεχνική Σχολή, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σχήμα 35

	Παλιό κομμάτι οικισμού		Βασικό οδικό δίκτυο
	Κέντρο οικισμού-Αγορά		Σιδηροδρομικό δίκτυο
	Χώρος ζωαγοράς & παζαριού		Μοναστήρι
	Μαχαλάς εγκατάστασης προσφύγων μέχρι το 1900		Υψόμετρο άνω των 200 μέτρων
	Προσφυγική συνοικισμοί μέχρι το 1923 (υποδάμεια χάραξη οδών)		

Χάρτης 21. Οι διαδοχικές επεκτάσεις της Ξάνθης από την εγκατάσταση των προσφύγων (1878-1935)

Πηγή: Dalègre J. (1995), *Populations et Territoire en Thrace Grecque Depuis 1878. Tome 2: Cartes, Documents, Fiches Statistiques, Bibliographie*, Département de Géographie, Paris: Université Paris X-Nanterre, σχήμα 46

Χάρτης 22. Χάνια και καπναποθήκες στην οθωμανική Ξάνθη

Πηγή: Μελκίδου Χ. (1999), *Τα Μουσουλμανικά Μνημεία της Ξάνθης και η Συμβολή τους στην Πολεοδομική Εξέλιξη της Πόλης*, Πολυτεχνική Σχολή, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο - Θεσσαλονίκης, πίνακας 50.6

Α' Βαλκανικός Πόλεμος (Οκτώβριος 1912)

Β' Βαλκανικός Πόλεμος (Ιούλιος 1913)

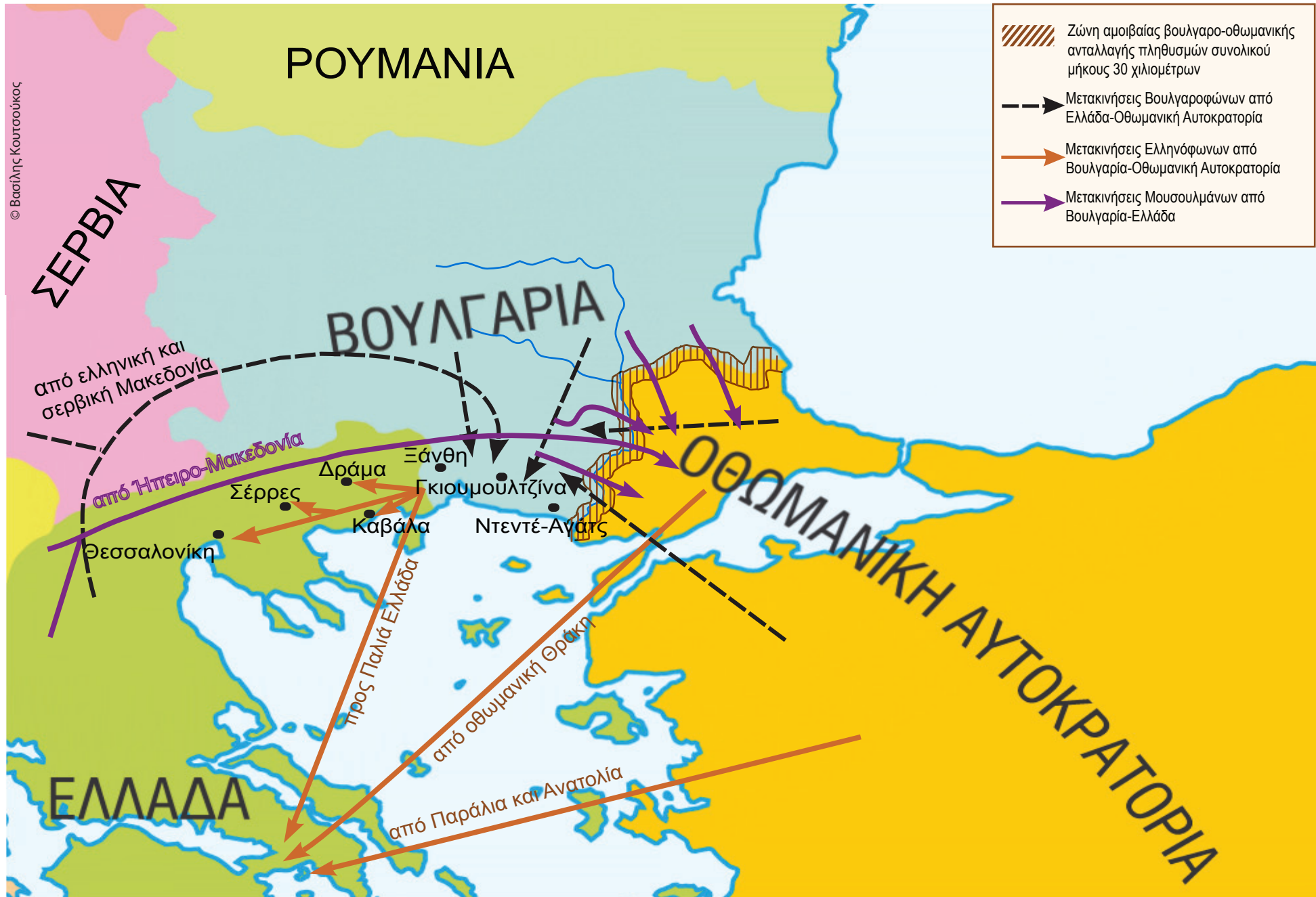

Τα Βαλκανικά Κράτη (1914)

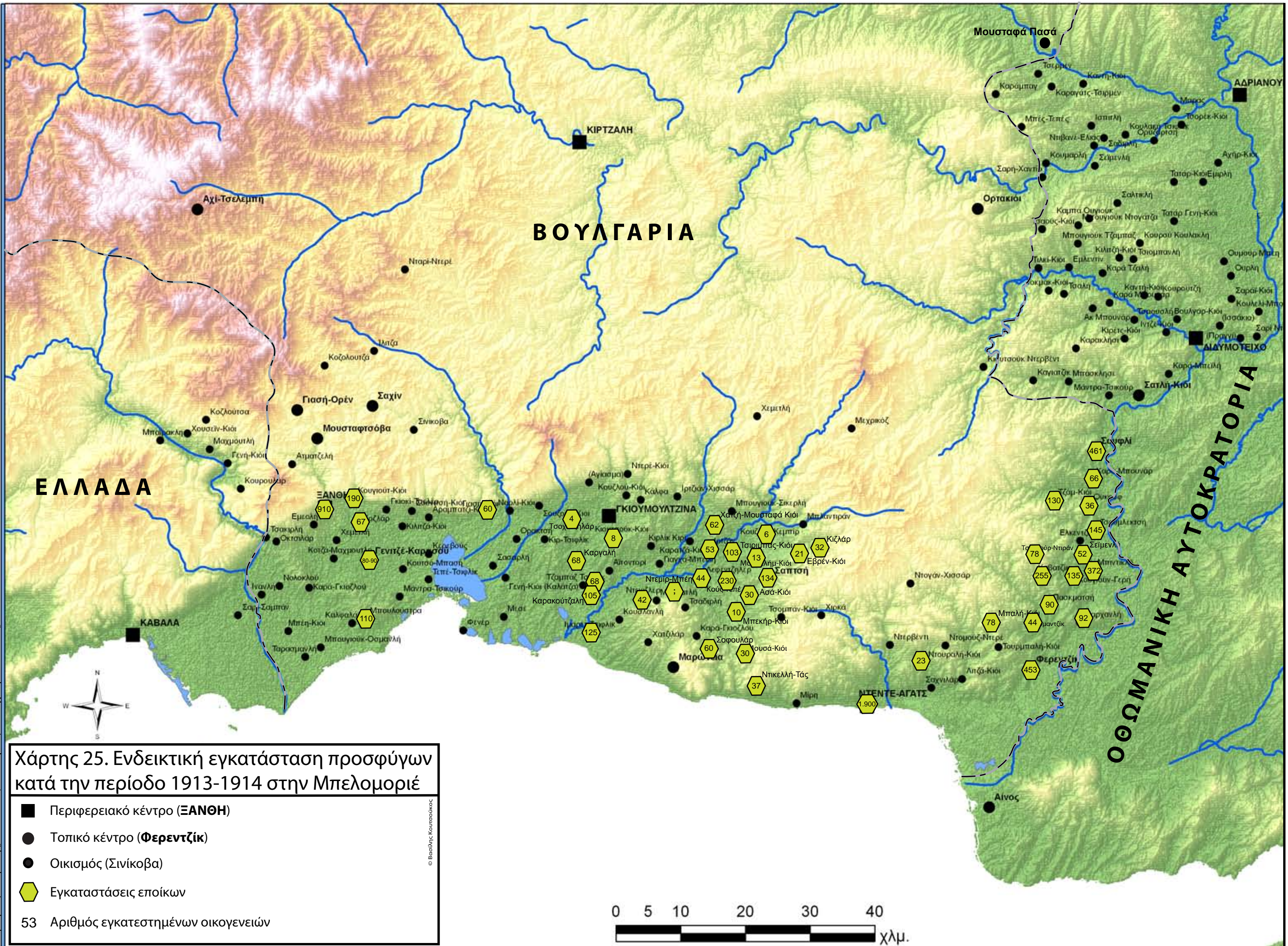
Χάρτης 23. Βαλκανικοί Πόλεμοι (1912-1913) και Βαλκανικά Κράτη (1914)

Πηγή: <http://www.atlas-historique.net/1815-1914/cartes/EmpireOttoman1912.html> (10-09-2009)

Χάρτης 24. Πληθυσμιακές μετακινήσεις (1913-1919) από και προς την επαρχία Αιγαίου (Μπελομοριέ/Belomorska Trakija)

Πηγή: Τριφονοβ. Κ. (1992), *Τρακία: Administratiyna Urebda Politicheski i Stopanski Zhiyot 1912-1915*, Sofia: Trakiyska Fondaiza "Kapitan Petko Vojvoda", σσ. 195-204. Γέρανος Κ. (1925), *Αναμνήσεις εκ Θράκης, 1920-1922*, Εν Αθήναις: Τυπογραφειον Εστίας, σσ. 94-95

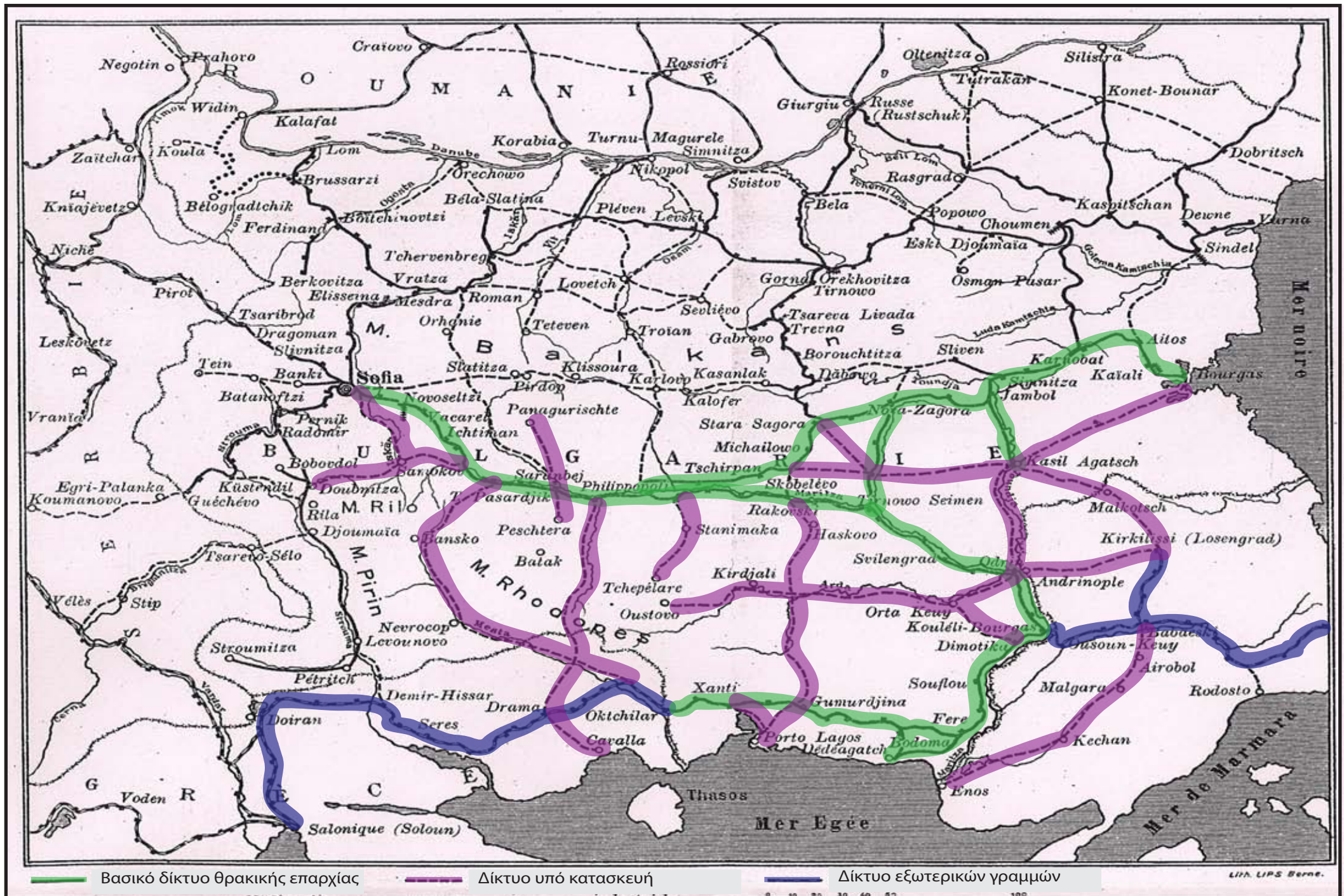

Χάρτης 25. Ενδεικτική εγκατάσταση προσφύγων κατά την περίοδο 1913-1914 στην Μπελομοριέ

- Περιφερειακό κέντρο (ΞΑΝΘΗ)
- Τοπικό κέντρο (Φερεντζίκι)
- Οικισμός (Σινικόβα)
- ⬡ Εγκαταστάσεις εποίκων
- 53 Αριθμός εγκατεστημένων οικογενειών

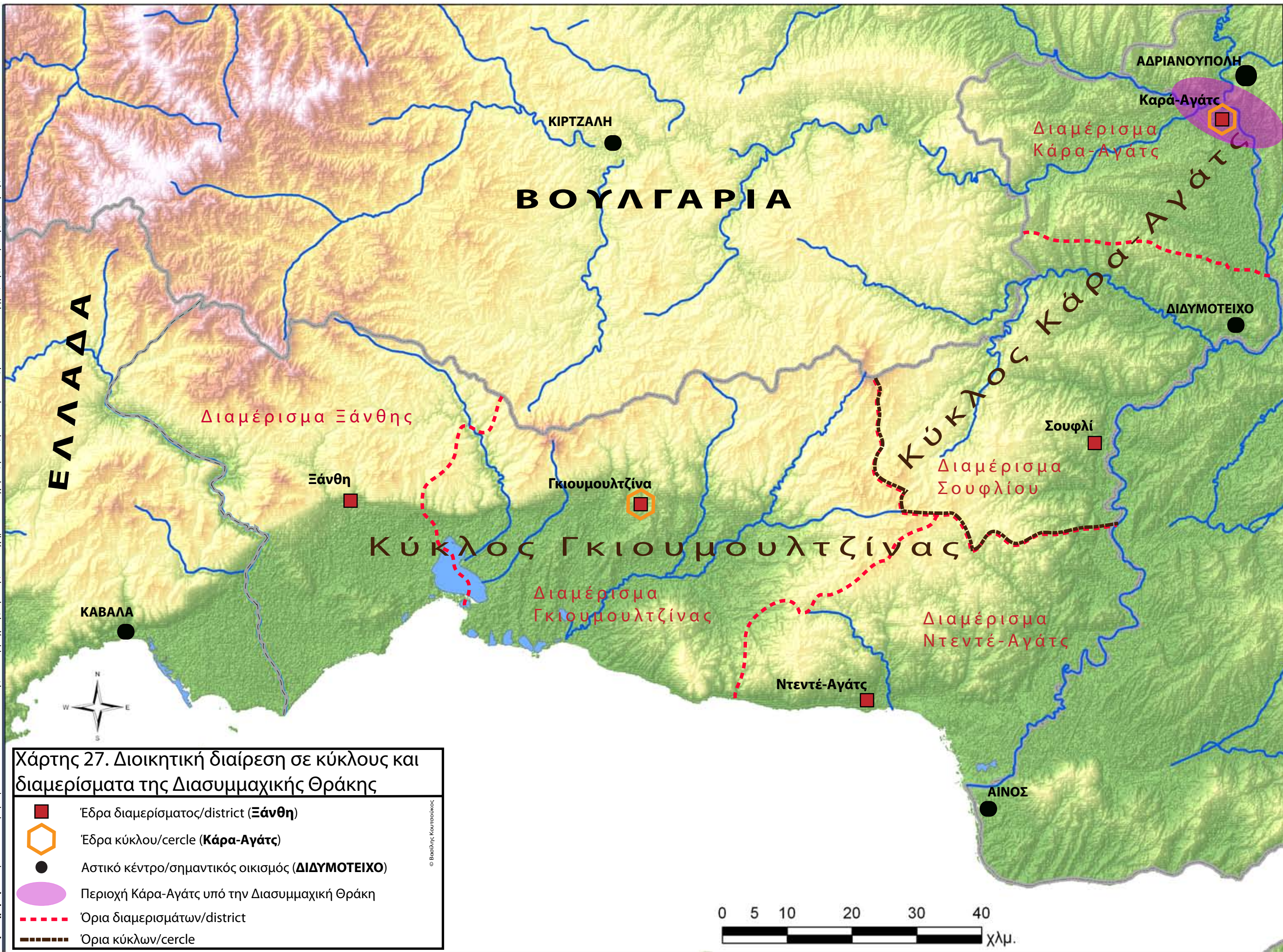
© Βασίλης Κουτσούκος

Χάρτης 26. Υφιστάμενο (εσωτερικό και εξωτερικό) και υπό κατασκευή σιδηροδρομικό δίκτυο νότιων βουλγαρικών κτήσεων

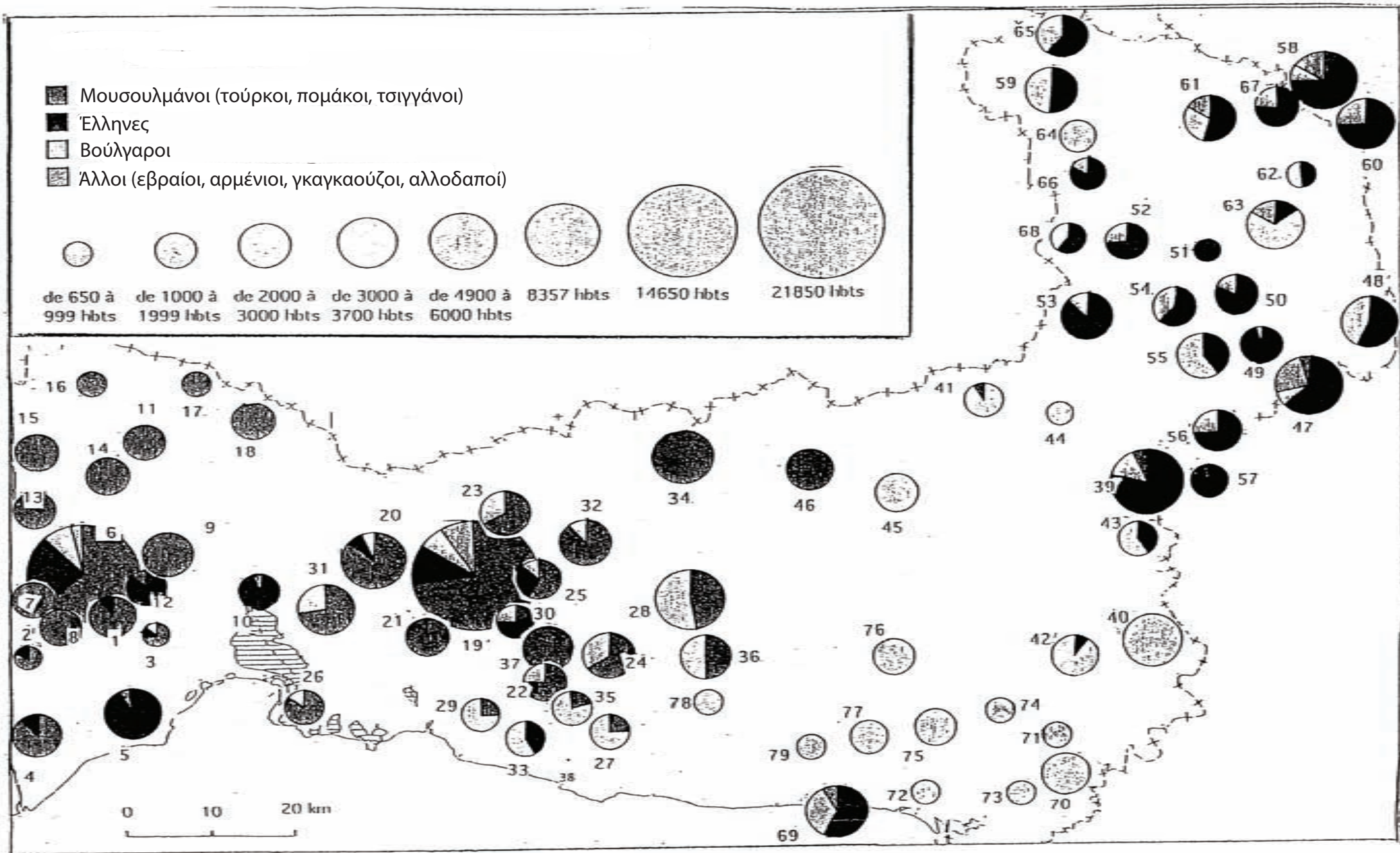
Πηγή: Iaranoff A. (1919), *La Bulgarie Économique*, Lausanne: Peter Giesset and Held, παράρτημα

Παρατήρηση: Τα όρια των διαμερισμάτων και των κύκλων της Διασυμμαχικής Θράκης είναι σχηματικά. Η χάραξη τους βασίστηκε στις μετέπειτα επαρχίες της ελληνικής διοίκησης

Χάρτης 27. Διοικητική διαίρεση σε κύκλους και διαμερίσματα της Διασυμμαχικής Θράκης

- Έδρα διαμερίσματος/district (Ξάνθη)
- ◻ Έδρα κύκλου/cercle (Καρά-Αγάτς)
- Αστικό κέντρο/σημαντικός οικισμός (ΔΙΔΥΜΟΤΕΙΧΟ)
- Περιοχή Καρα-Αγάτς υπό την Διασυμμαχική Θράκη
- Όρια διαμερισμάτων/district
- Όρια κύκλων/cercle

Χάρτης 28. Αποτελέσματα απογραφής διασυμμαχικής διοίκησης (Μάρτιος 1920)

Πηγή: Dalègre J. (1995), *Populations et Territoire en Thrace Grecque Depuis 1878. Tome 2: Cartes, Documents, Fiches Statistiques, Bibliographie*, Département de Géographie, Paris: Université Paris X-Nanterre, σχήμα 39

Παρατήρηση: Οι πληθυσμιακές ομάδες παρουσιάζονται όπως αναγράφονται από την Dalègre

Χάρτης 29. Πληθυσμιακές μετακινήσεις κατά τη Διασυμμαχική Θράκη και την Ελληνική Διοίκηση Θράκης (1919-1922)

Χάρτης 30. Δίκτυο μεταφορών και επικοινωνιών Θράκης (1915-1920)

Πηγή: Ιγγλέσιος Ν. Γ. (1921), *Οδηγός της Ελλάδος, Παλαιάς Ελλάς-Νέα Ελλάς*, Αθήναι

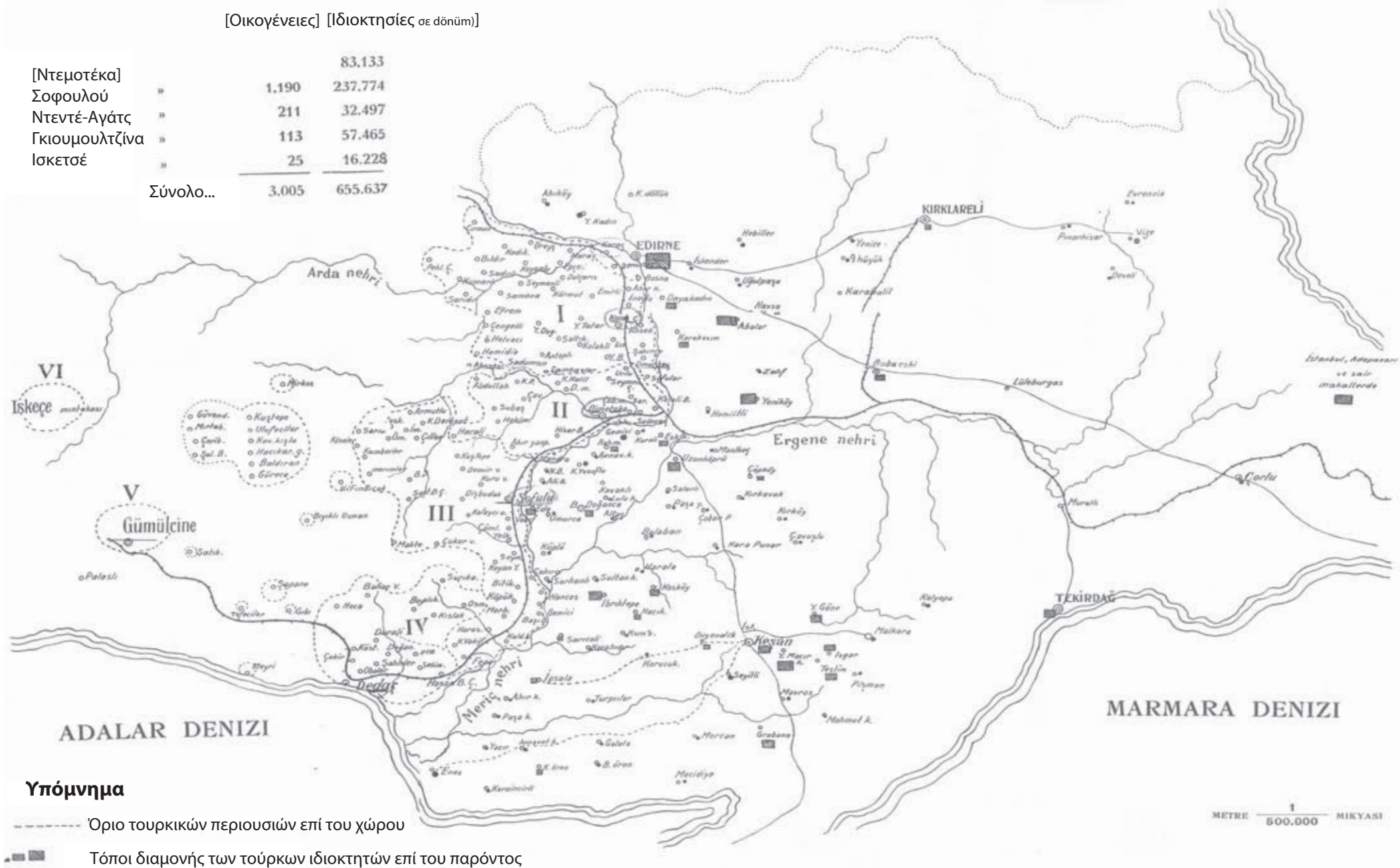

Χάρτης 31. Πορεία κτηματογραφίσεων της Τοπογραφική Υπηρεσίας του υπουργείου Γεωργίας

Πηγή: Αλιβιζάτος Μ. Β. (1938), *Κράτος και Γεωργική Πολιτική*, Αθήνα: Έκδοσις Υπουργείου Γεωργίας εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, σ. 464

[Οικογένειες] [Ιδιοκτησίες σε dönüm]

[Ντιμετόκα]		83.133
Σοφουλού	»	1.190 237.774
Ντεντέ-Αγάτς	»	211 32.497
Γκιουμουλτζίνα	»	113 57.465
Ισκετσέ	»	25 16.228
Σύνολο...		3.005 655.637

Χάρτης 32. Ακίνητες περιουσίες αποδημούντων (εταμπλί) ή φυγάδων και οι εγκαταστάσεις τους στα ανατολικά του Έβρου ποταμού (1922-1928)

Πηγή: (1928), *Garbıtrakyadaki Türk Emlaki: Trakya Gayrimübadiller Cemiyete Tarafından Tertibolunmuştur*, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası

Παρατηρήσεις: Στο υπόμνημα και στον πίνακα έγινε ακριβή μετάφραση από τον πρωτότυπο χάρτη. Το άθροισμα του πίνακα είναι ελλιπές μιας και δεν περιλαμβάνει τα δεδομένα για το Κούμ Τσιφλίκ (Νέα Ορεστιάδα) και τα Ντιμετόκα (Διδυμότειχο). Τα πλήρη στοιχεία παρουσιάζονται στον πίνακα 1γiii.20. του κειμένου

Χάρτης 33. Κατανομή προσφυγικού πληθυσμού ανά κοινοτικό/δημοτικό διαμέρισμα (1923)

ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ

ν. Δράμας

ν. Καβάλας

ΤΟΥΡΚΙΑ

© Βασίλης Κουτσούκος

Πηγή: Υπουργείον Υγείας Πρόνοιας και Αντιλήψεως/Τμήμα Στατιστικής (1933), Απογραφή Προσφύγων. Ενεργηθείσα κατ' Απρίλιον 1923, Αθήναι Εθνικόν Τυπογραφείον
 Παρατήρηση: Η κατανομή του πληθυσμού παρουσιάζεται βάσει της διοικητικής κατάταξης του 1991

Χάρτης 34. Κατανομή προσφυγικού πληθυσμού ανά κοινοτικό/δημοτικό διαμέρισμα (1928)

ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ

ν. Δράμας

ν. Καβάλας

ΤΟΥΡΚΙΑ

Υπόμνημα

Προσφυγικός πληθυσμός

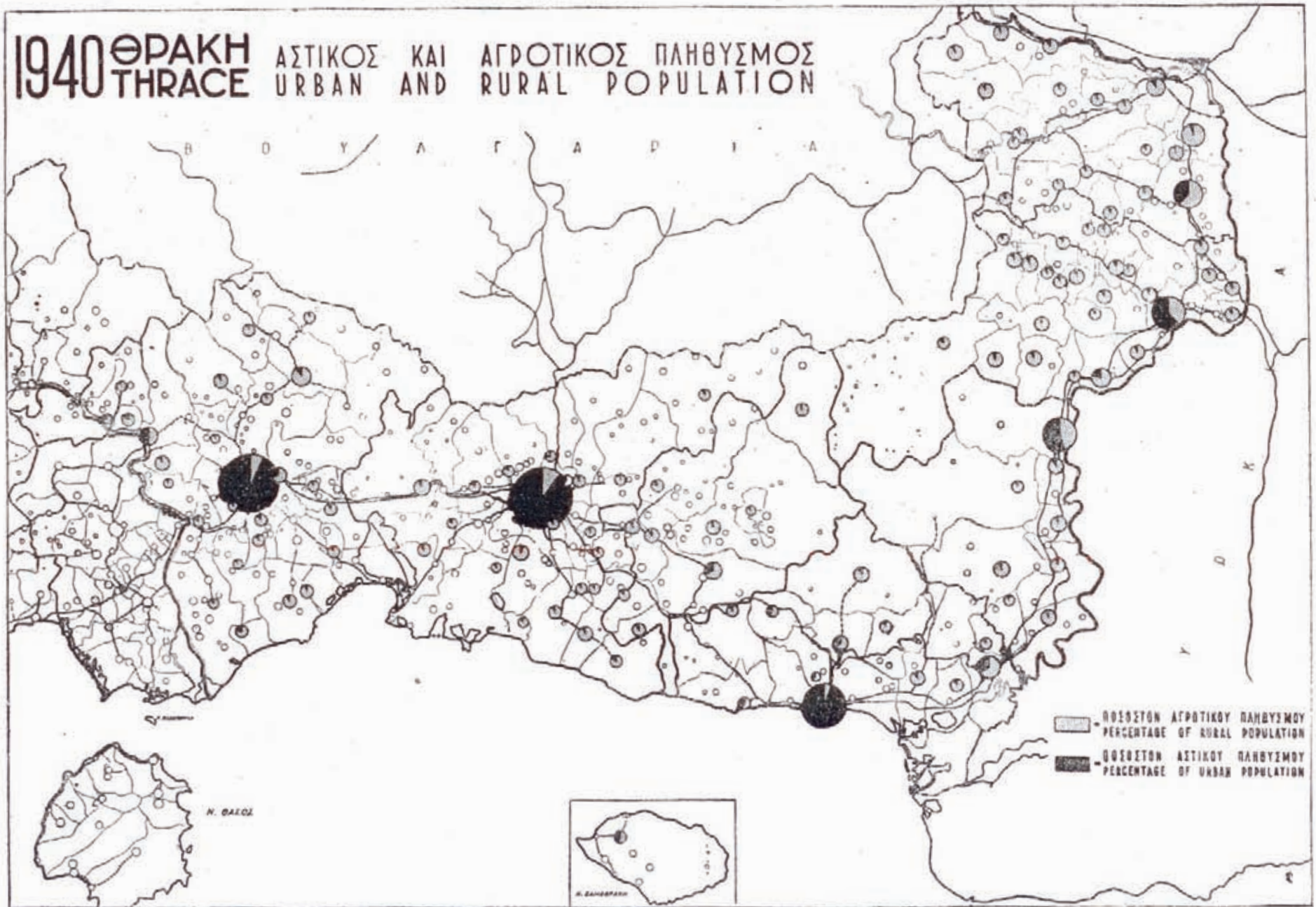
- 0 - 100
- 101 - 300
- 301 - 600
- 601 - 1000
- 1001 - 2000
- 2001 - 4100
- 4101 - 12909

Σύνορα εθνικών κρατών

© Βασίλης Κουτσούκος

Πηγή: Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1933), Στατιστικά Αποτελέσματα της Απογραφής του Πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928-Ι. Πραγματικός και Νόμιμος Πληθυσμός-Πρόσφυγες Εν Αθήνας: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου
Παρατήρηση: Η κατανομή του πληθυσμού παρουσιάζεται βάσει της διοικητικής κατάταξης του 1991

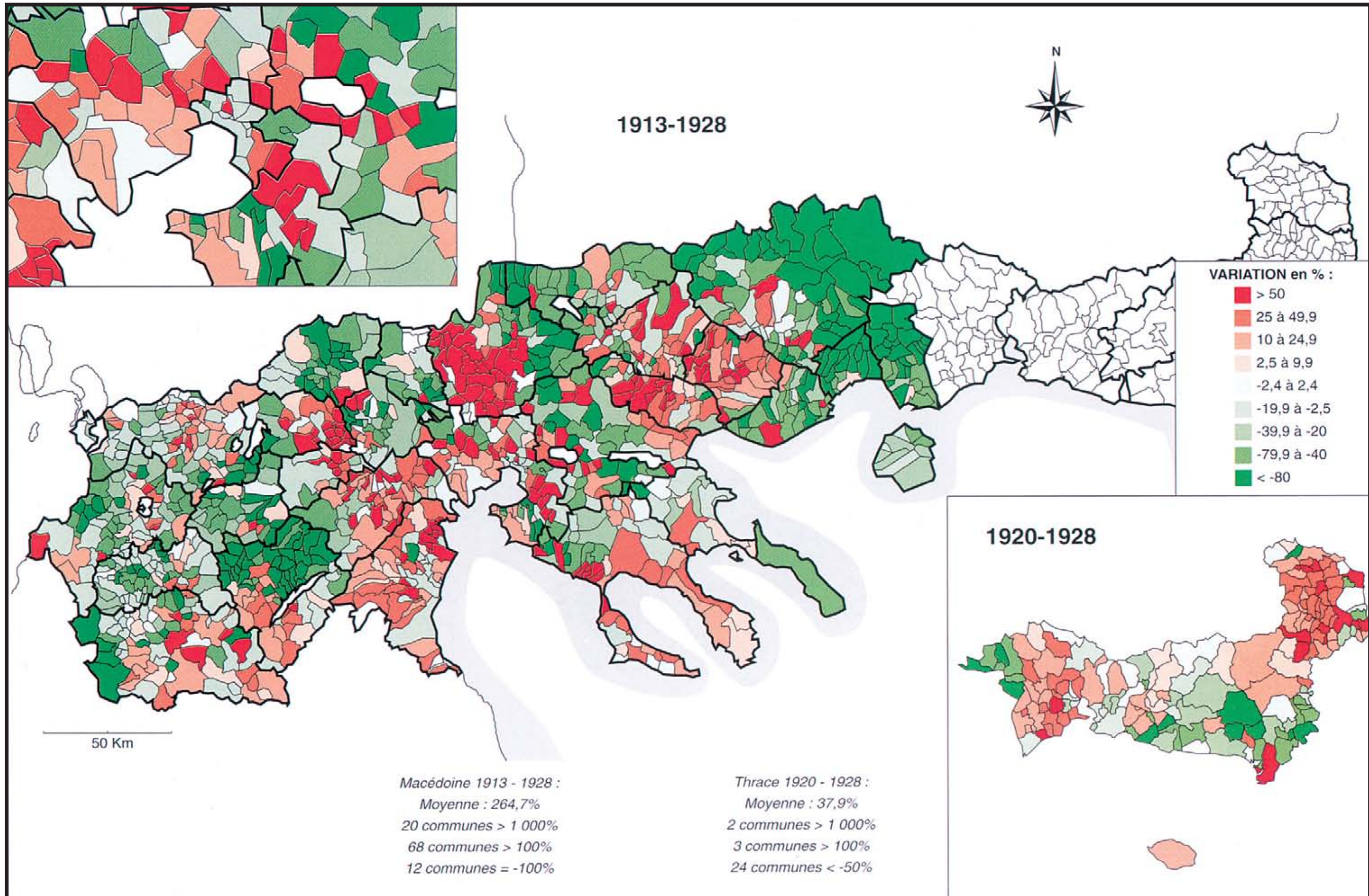

Σχήμα 28

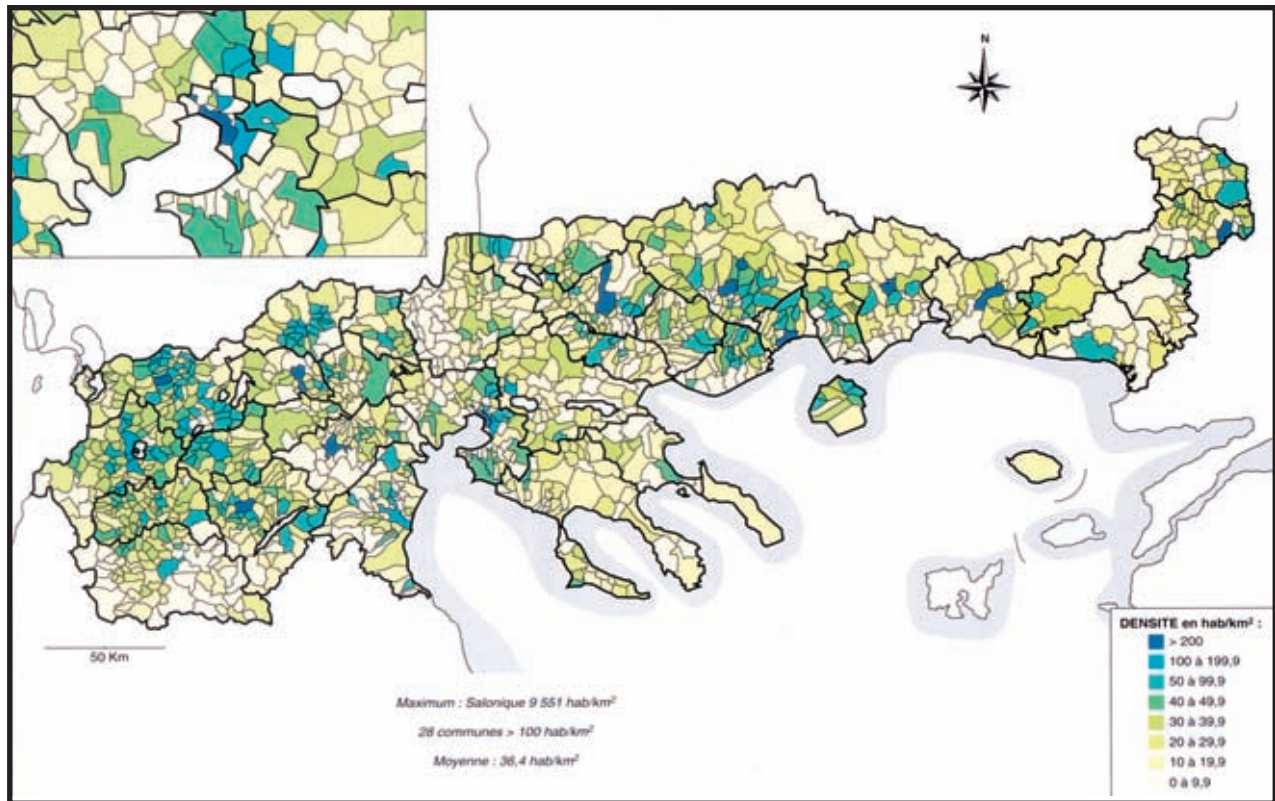
Χάρτης 35. Κομβικά σημεία (αστικά, ημιαστικά κέντρα) της θρακικής οικιστικής ιεραρχίας (1940)

Πηγή: Δοξιάδης Κ. Α. (1948), *Η Διοικητική Αναδιοργάνωση της Χώρας*, Αθήναι: Υπουργείο Ανοικοδομήσεως, σχήμα 28

Χάρτης 36. Αναλογία πληθυσμού αυτόχθονων προς τον προσφυγικό πληθυσμό ανά κοινοτικό/δημοτικό διαμέρισμα (1913-1928), Θράκη (1920-1928)

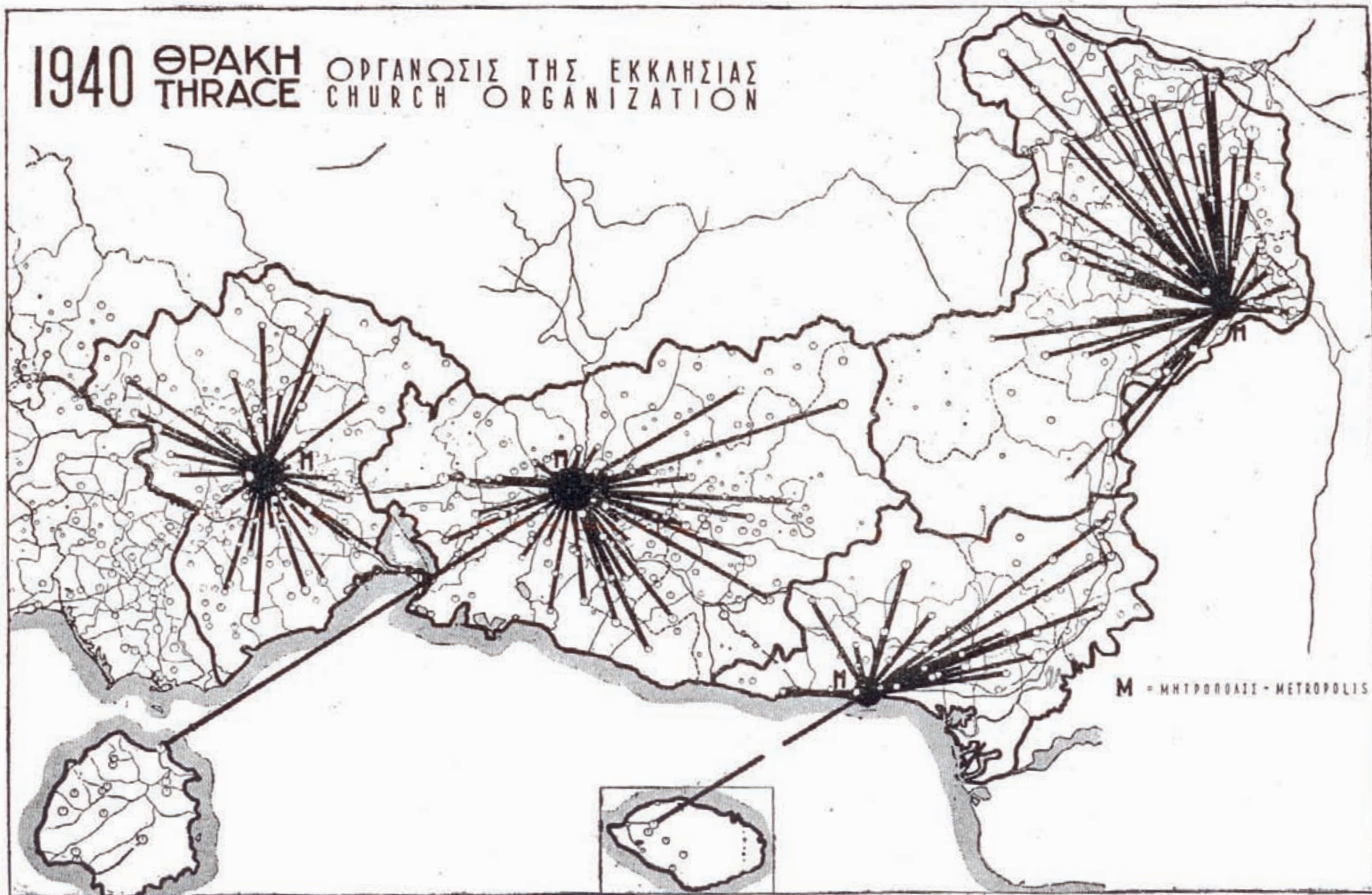

Πηγή: Darques R. (2000), *Salonique au XXe Siècle. De la Cité Ottomane à la Métropole Grecque*, Paris: CNRS Editions, σ. 326.
 Παρατήρηση: Η κατανομή του πληθυσμού παρουσιάζεται βάσει της διοικητικής κατάταξης του 1991

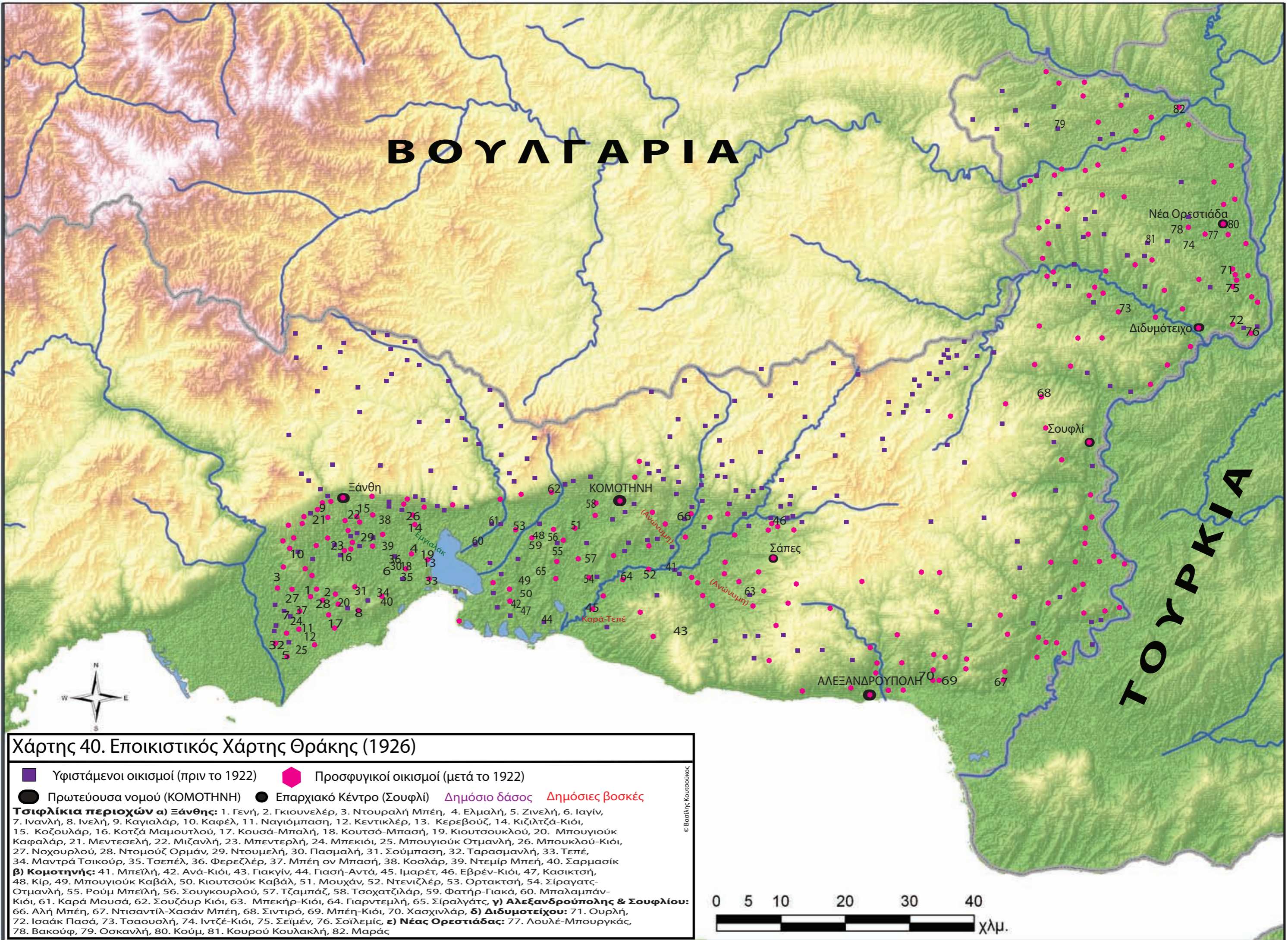
Χάρτης 37. Δείκτης πυκνοκατοίκησης (1920)

Πηγή: Darques R. (2000), *Salonique au XXe Siècle. De la Cité Ottomane à la Métropole Grecque*, Paris: CNRS Editions, σ. 324

Χάρτης 39. Εκκλησιαστική διοίκηση της Θράκης (1940)

Πηγή: Δοξιάδης Κ. Α. (1948), *Η Διοικητική Αναδιοργάνωση της Χώρας*, Αθήναι: Υπουργείο Ανοικοδομήσεως, σχήμα 19

Χάρτης 40. Εποικιστικός Χάρτης Θράκης (1926)

- Υφιστάμενοι οικισμοί (πριν το 1922)
- Προσφυγικοί οικισμοί (μετά το 1922)
- Πρωτεύουσα νομού (ΚΟΜΟΤΗΝΗ)
- Επαρχιακό Κέντρο (Σουφλί)
- Δημόσιο δάσος
- Δημόσιες βοσκές

Τσιφλίκια περιοχών α) Ξάνθης: 1. Γενή, 2. Γκιουνελέρ, 3. Ντουραλή Μπέη, 4. Ελμαλή, 5. Ζινελή, 6. Ιαγίν, 7. Ινανλή, 8. Ινελή, 9. Καγιαλάρ, 10. Καφέλ, 11. Ναγιόμπαση, 12. Κεντικλέρ, 13. Κερεβούζ, 14. Κιζιλτζά-Κιόι, 15. Κοζουλάρ, 16. Κοτζά Μαμουτλού, 17. Κουσά-Μπαλή, 18. Κουτσό-Μπασή, 19. Κιουτσοουκλού, 20. Μπουγιούκ Καφαλάρ, 21. Μεντεσελή, 22. Μιζανλή, 23. Μπεντερλή, 24. Μπεκιδί, 25. Μπουγιούκ Οτμανλή, 26. Μπουκλού-Κιόι, 27. Νοχουρλού, 28. Ντομουζ Ορμάν, 29. Ντουμελή, 30. Πασμαλή, 31. Σούμπαση, 32. Ταρσμανλή, 33. Τεπέ, 34. Μαντρά Τσικούρ, 35. Τσεπέλ, 36. Φερεζλέρ, 37. Μπέη ον Μπασή, 38. Κοσλάρ, 39. Ντεμίρ Μπέη, 40. Σαρμασίκ

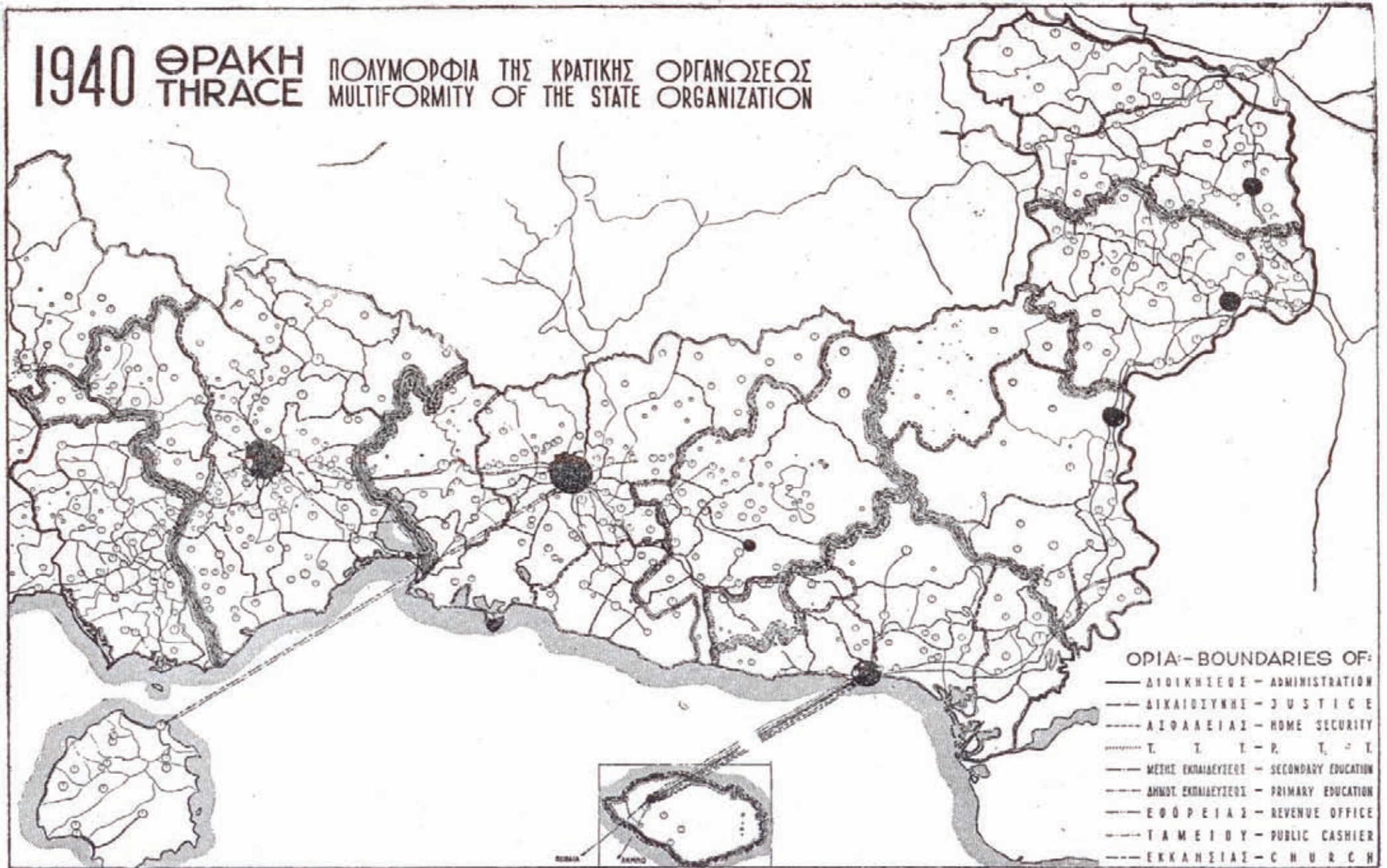
β) Κομοτηνής: 41. Μπειλή, 42. Ανά-Κιόι, 43. Γιακγίν, 44. Γασή-Αντά, 45. Ιμαρέτ, 46. Εβρέν-Κιόι, 47. Κασικτσή, 48. Κίρ, 49. Μπουγιούκ Καβάλ, 50. Κιουτσοούκ Καβάλ, 51. Μουχάν, 52. Ντενιζλέρ, 53. Ορτακτσή, 54. Σίραγατς-Οτμανλή, 55. Ρούμ Μπειλή, 56. Σουγκουρλού, 57. Τζαμπάζ, 58. Τσοχατζιλάρ, 59. Φατήρ-Γιακά, 60. Μπαλαμπάν-Κιόι, 61. Καρά Μουσα, 62. Σουζούρ Κιόι, 63. Μπεκλή-Κιόι, 64. Γαρντεμλή, 65. Σίραλγάτς, **γ) Αλεξανδρούπολης & Σουφλίου:** 66. Αλή Μπέη, 67. Ντισαντίλ-Χασάν Μπέη, 68. Σιντιρό, 69. Μπέη-Κιόι, 70. Χασχινλάρ, **δ) Διδυμοτείχου:** 71. Ουρλή, 72. Ισαάκ Πασά, 73. Τσαουσλή, 74. Ιντζέ-Κιόι, 75. Σεϊμέν, 76. Σοϊλεμίς, **ε) Νέας Ορρεσιτιάδας:** 77. Λουλέ-Μπουργκάς, 78. Βακούφ, 79. Οσκανλή, 80. Κούμ, 81. Κουρού Κουλακλή, 82. Μαράς

© Βασίλης Κουτσούκος

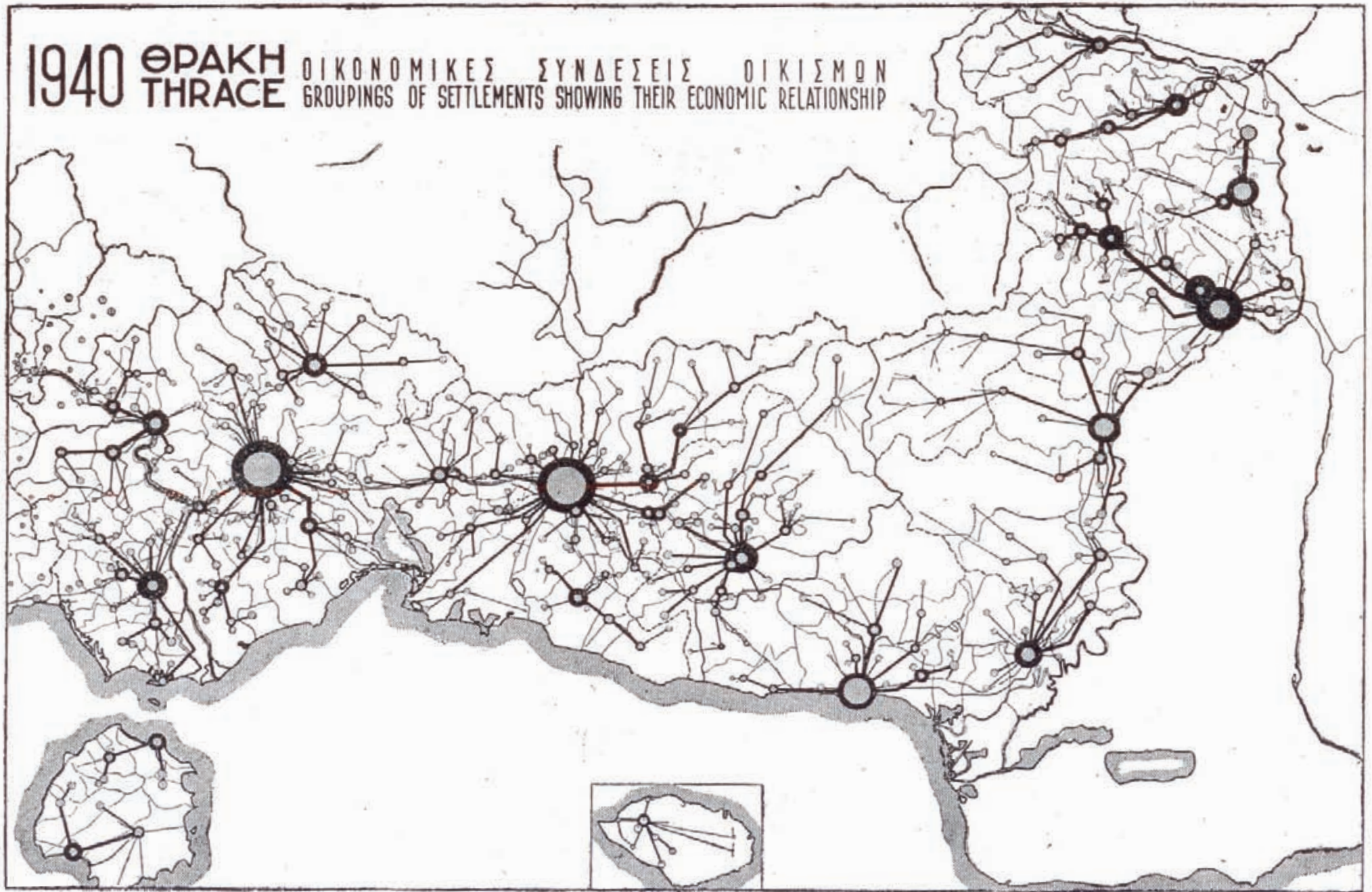
1940 ΘΡΑΚΗ
THRACE

ΠΟΛΥΜΟΡΦΙΑ ΤΗΣ ΚΡΑΤΙΚΗΣ ΟΡΓΑΝΩΣΕΩΣ
MULTIFORMITY OF THE STATE ORGANIZATION

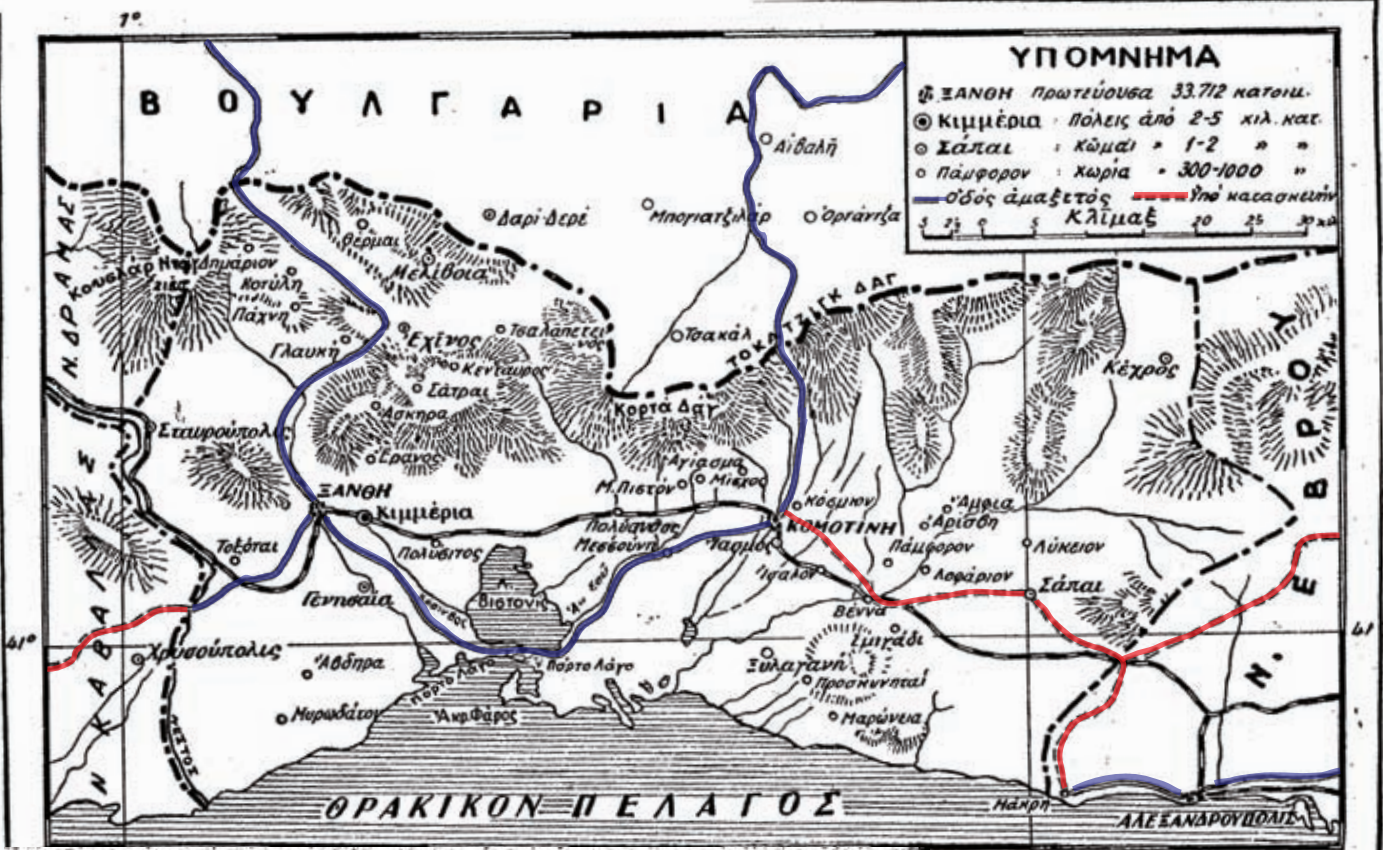
Χάρτης 41. Οικιστική ιεραρχία & κατανομή υποδομών και δημοσίων υπηρεσιών της Θράκης (1940)

Πηγή: Δοξιάδης Κ. Α. (1948), *Η Διοικητική Αναδιοργάνωση της Χώρας*, Αθήνα: Υπουργείο Ανοικοδομήσεως, σχήμα 22

Χάρτης 42. Θρακική οικονομία & οικονομικές συνδέσεις των οικισμών (1940)

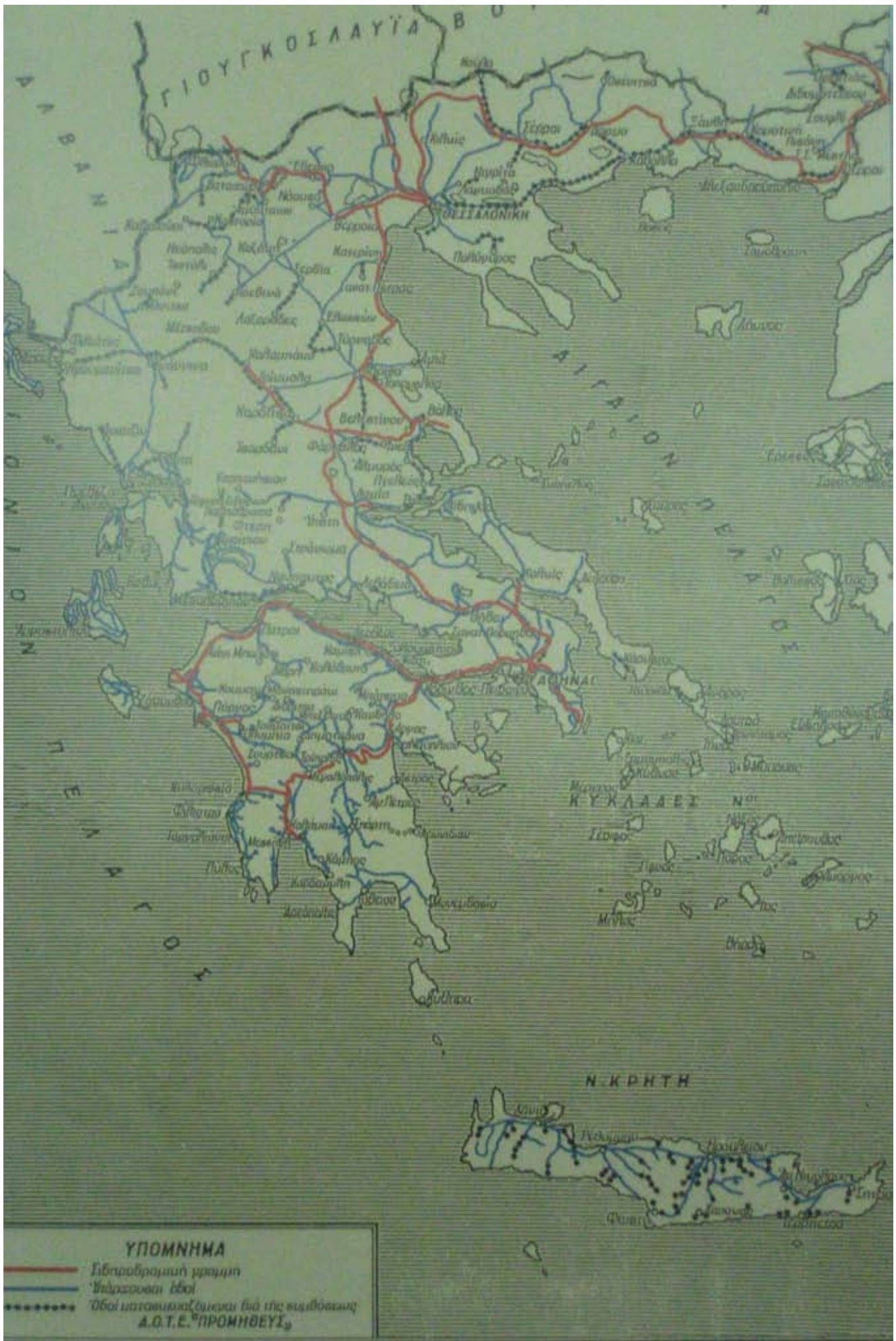
Πηγή: Δοξιάδης Κ. Α. (1948), *Η Διοικητική Αναδιοργάνωση της Χώρας*, Αθήναι: Υπουργείο Ανοικοδομήσεως, σχήμα 32

ΧΑΡΤΗΣ ΝΟΜΟΥ ΕΒΡΟΥ

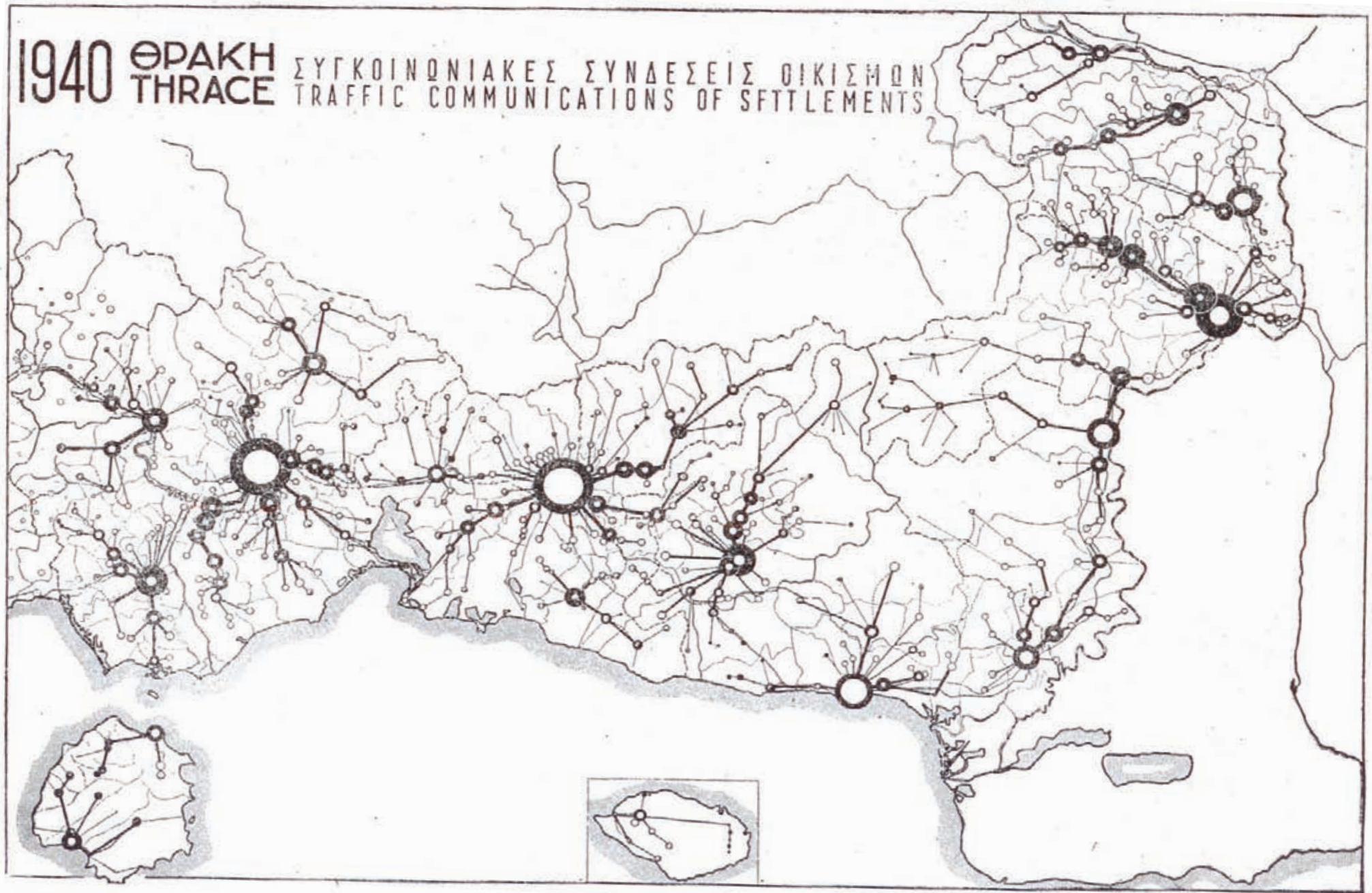
Χάρτης 43. Χερσαίες μεταφορές & συνδέσεις ν. Ροδόπης και ν. Έβρου (υφιστάμενο και υπό κατασκευή δίκτυο 1930)

Πηγή: Ιγγλέσης Ν. (1930), Οδηγός της Ελλάδος του έτους 1930, Αθήνα: Πυρσός

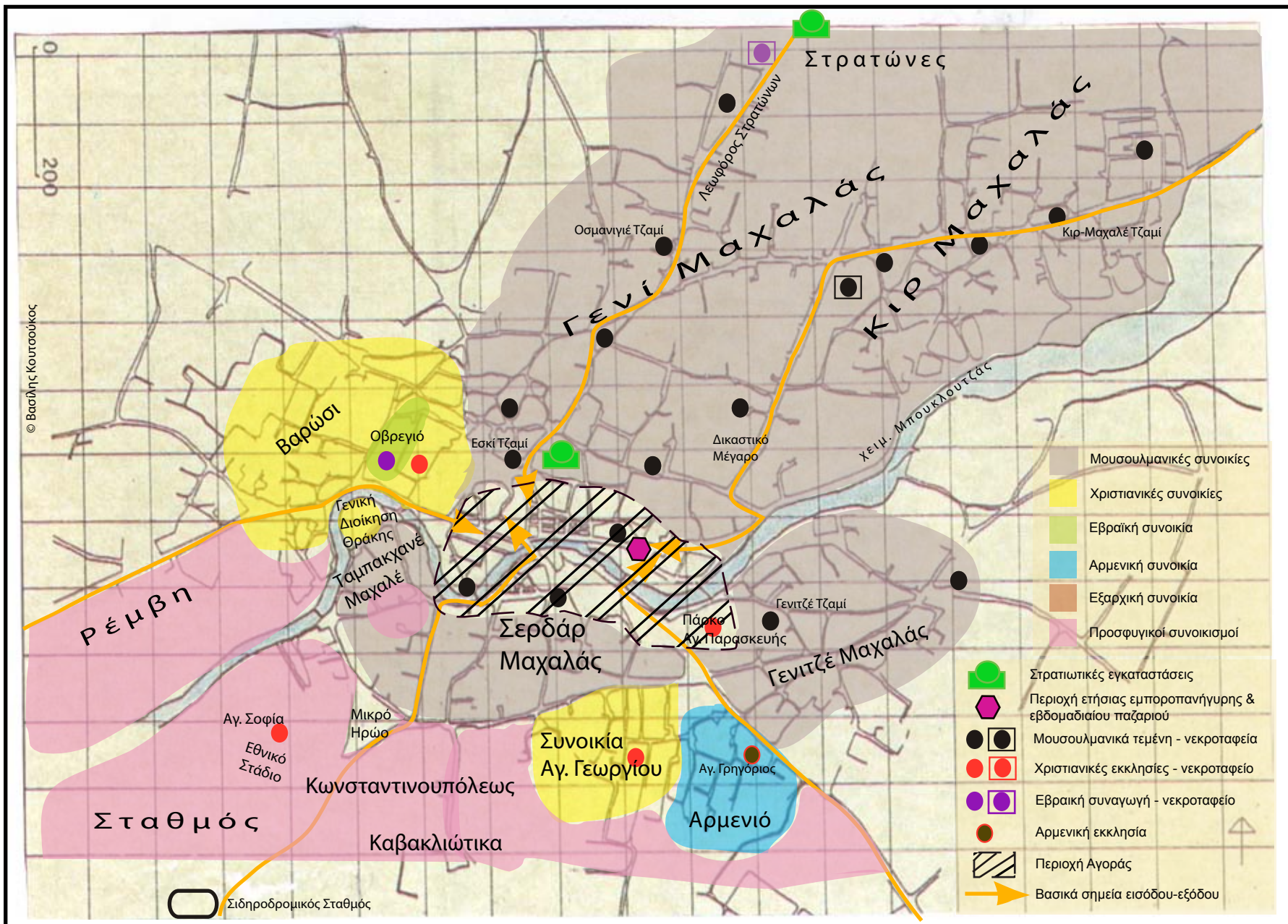
Χάρτης 44. Το μεταφορικό & συγκοινωνιακό δίκτυο της Ελλάδας (1930)

Πηγή: Τσοκόπουλος Β. (2002), *Μεγάλα Τεχνικά Έργα στην Ελλάδα, 19ος-20ός Αιώνας*, Αθήνα: Καστανιώτης, σ. 53

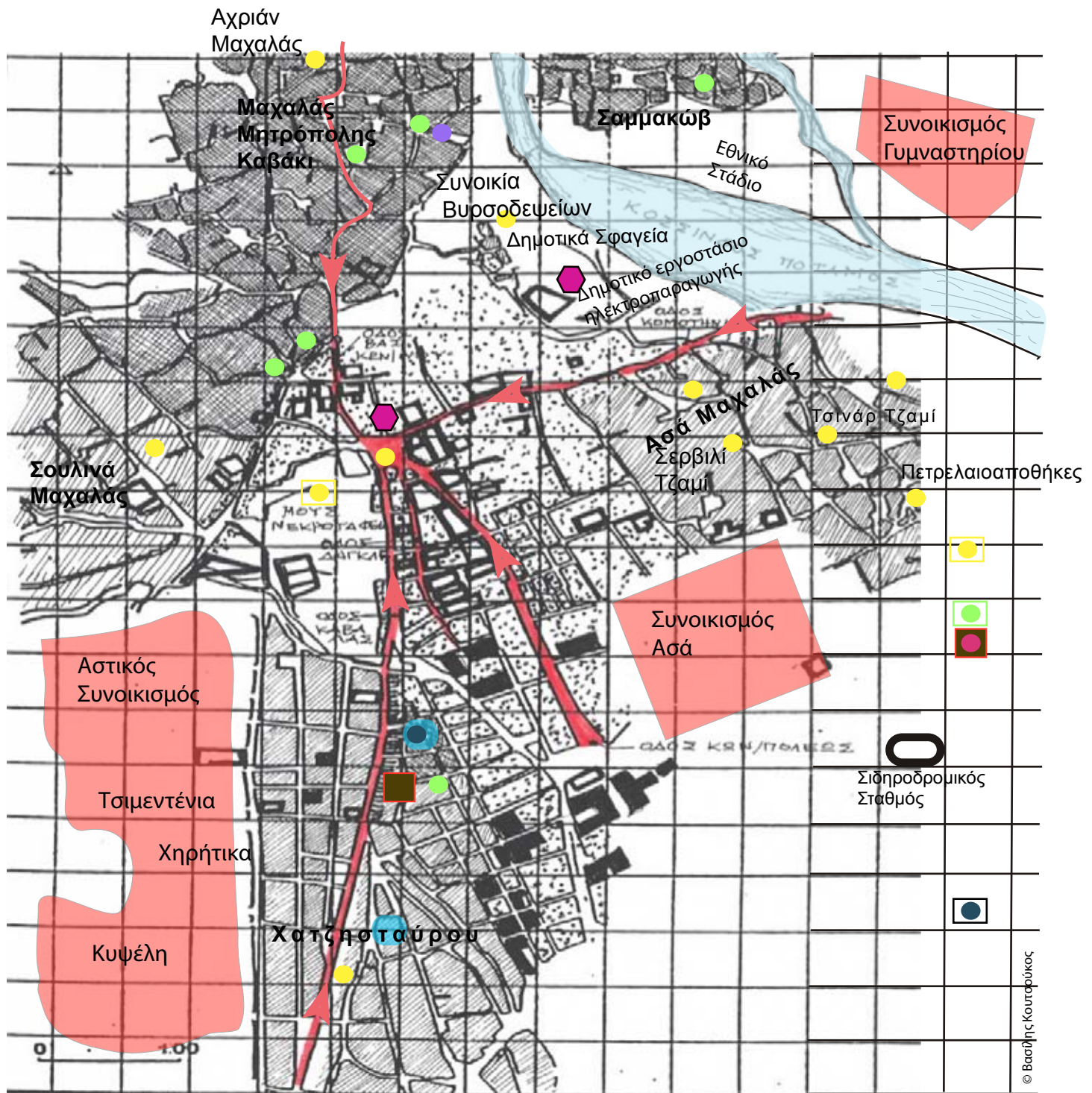
Χάρτης 45. Συγκοινωνιακές συνδέσεις οικισμών Θράκης (1940)

Πηγή: Δοξιάδης Κ. Α. (1948), *Η Διοικητική Αναδιοργάνωση της Χώρας*, Αθήναι: Υπουργείο Ανοικοδομήσεως, σχήμα 31

Χάρτης 46. Η Κομοτηνή από το 1922 και μέχρι το 1941

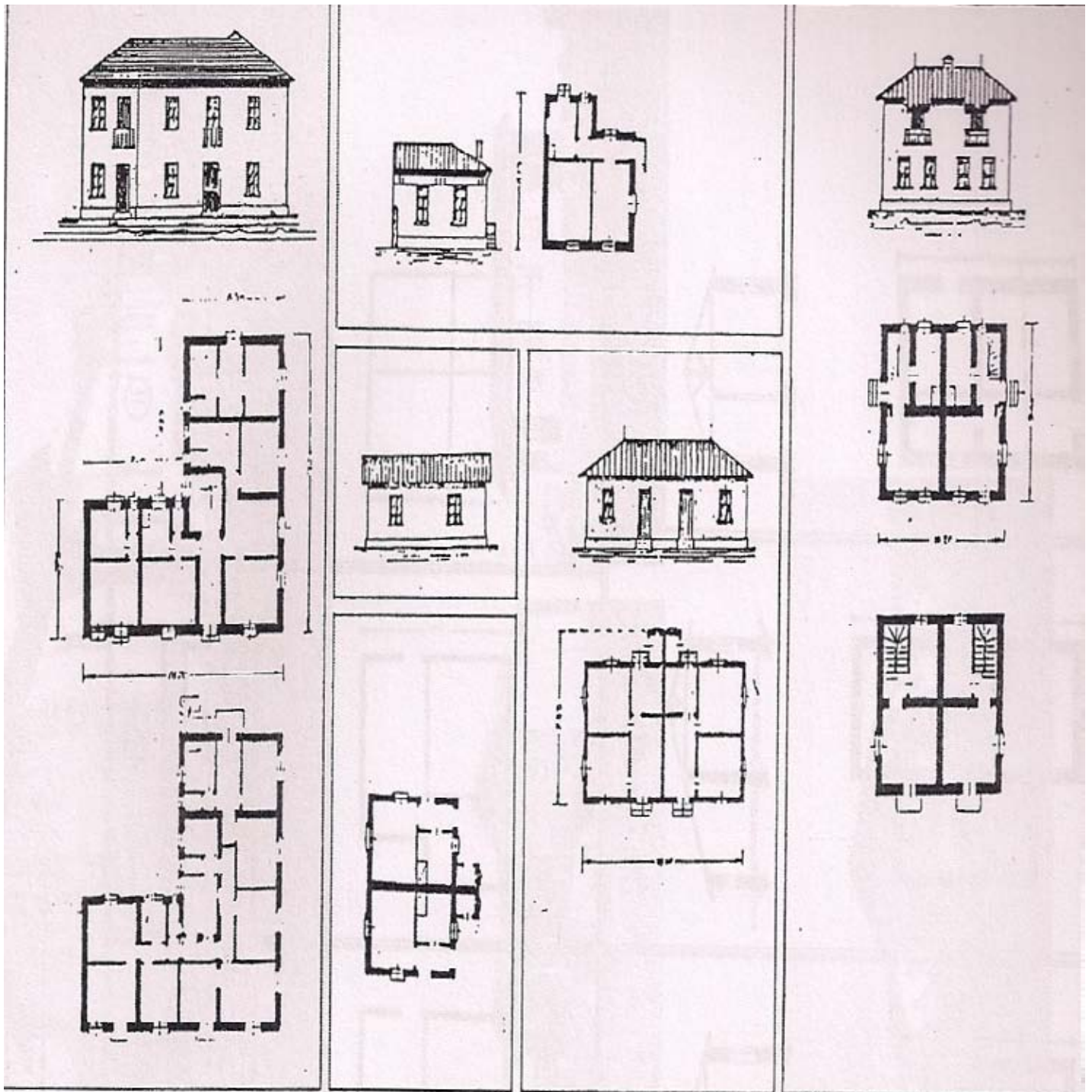
Υπόβαθρο: Καραδήμου-Γερόλυμπου Α. (1997), *Μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Βορειοελλαδικές Πόλεις στην Περίοδο των Οθωμανικών Μεταρρυθμίσεων*, Αθήνα: Τροχαλία, σ. 249.

	Εβραϊκή συνοικία			Εβραϊκή συναγωγή - νεκροταφείο
	Μουσουλμανική συνοικία			Μουσουλμανικά τεμνή - νεκροταφεία
	Χριστιανική συνοικία			Χριστιανικές εκκλησίες - νεκροταφείο
	Εμπορικές και Βιοτεχνικές			Αρμένικη εκκλησία - νεκροταφείο
	Καπναποθήκες			Καθολικό παρεκκλήσι
	Χάνια			Περιοχή ετήσιας εμποροπανηγυρης & εβδομαδιαίου παζαριού
	Προσφυγικοί συνοικισμοί			Βασικά σημεία εισόδου - εξόδου

Χάρτης 47. Η Ξάνθη από το 1922 και μέχρι το 1941

Υπόβαθρο: Μελκίδου Χ. (1999), *Τα Μουσουλμανικά Μνημεία της Ξάνθης και η Συμβολή τους στην Πολεοδομική Εξέλιξη της Πόλης*, Πολυτεχνική Σχολή, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Πίνακας 50.8

Χάρτης (σκαρίφημα) 48. Τύποι αστικών προσφυγικών οικιών της Ε.Α.Π.

Πηγή: Colonas V., (2004), "Housing and the Architectural Expression of the Asia Minor Greeks Before and After 1923" in Hirschon R., (ed.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange Between Greece and Turkey*, Oxford, Berg: 163-178, σ. 175

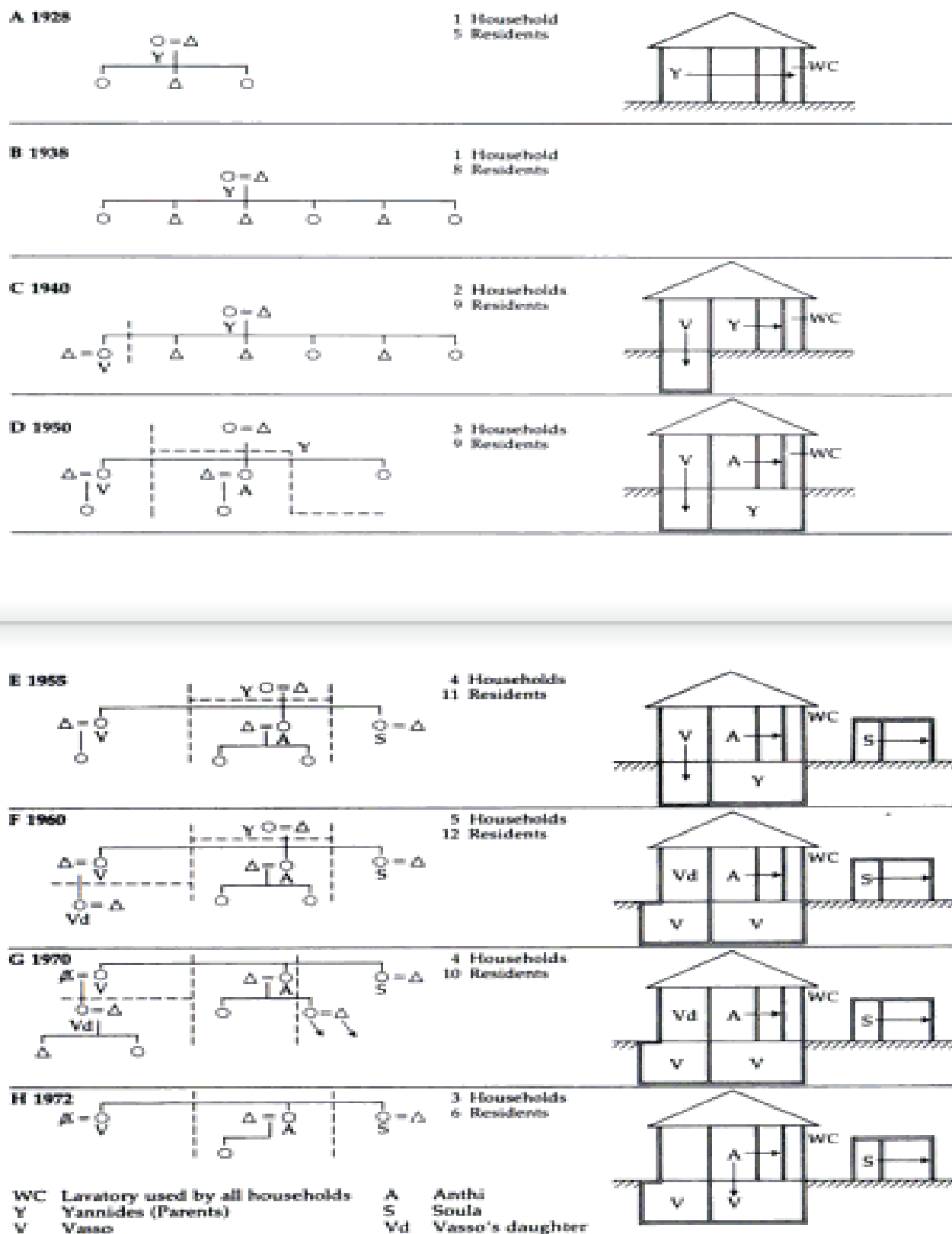
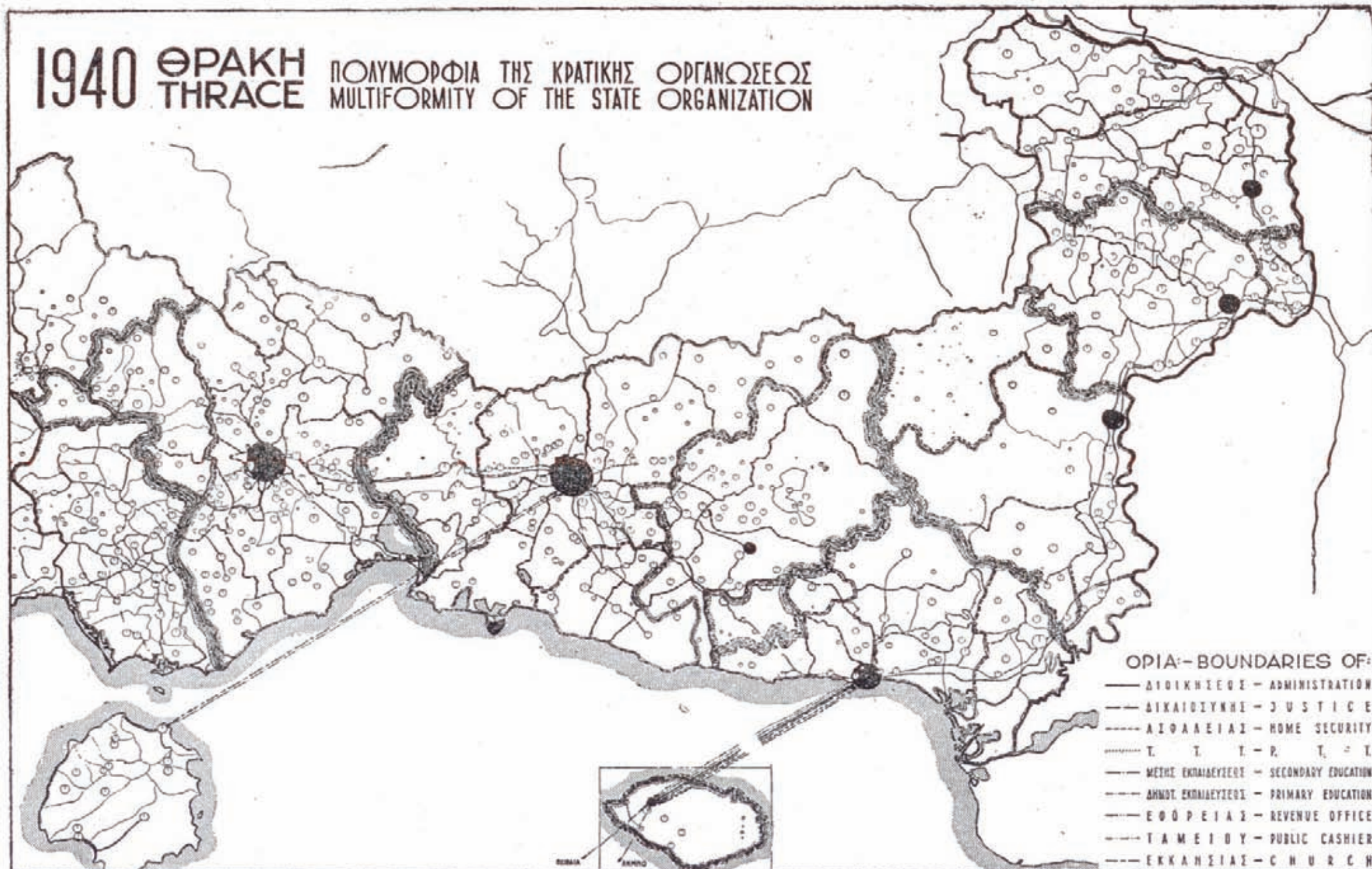

FIG. 4. Yannides Family History, 1928–1972

Χάρτης (σκαρίφημα) 49. Επεκτάσεις αστικών προσφυγικών οικημάτων ανά γενιά

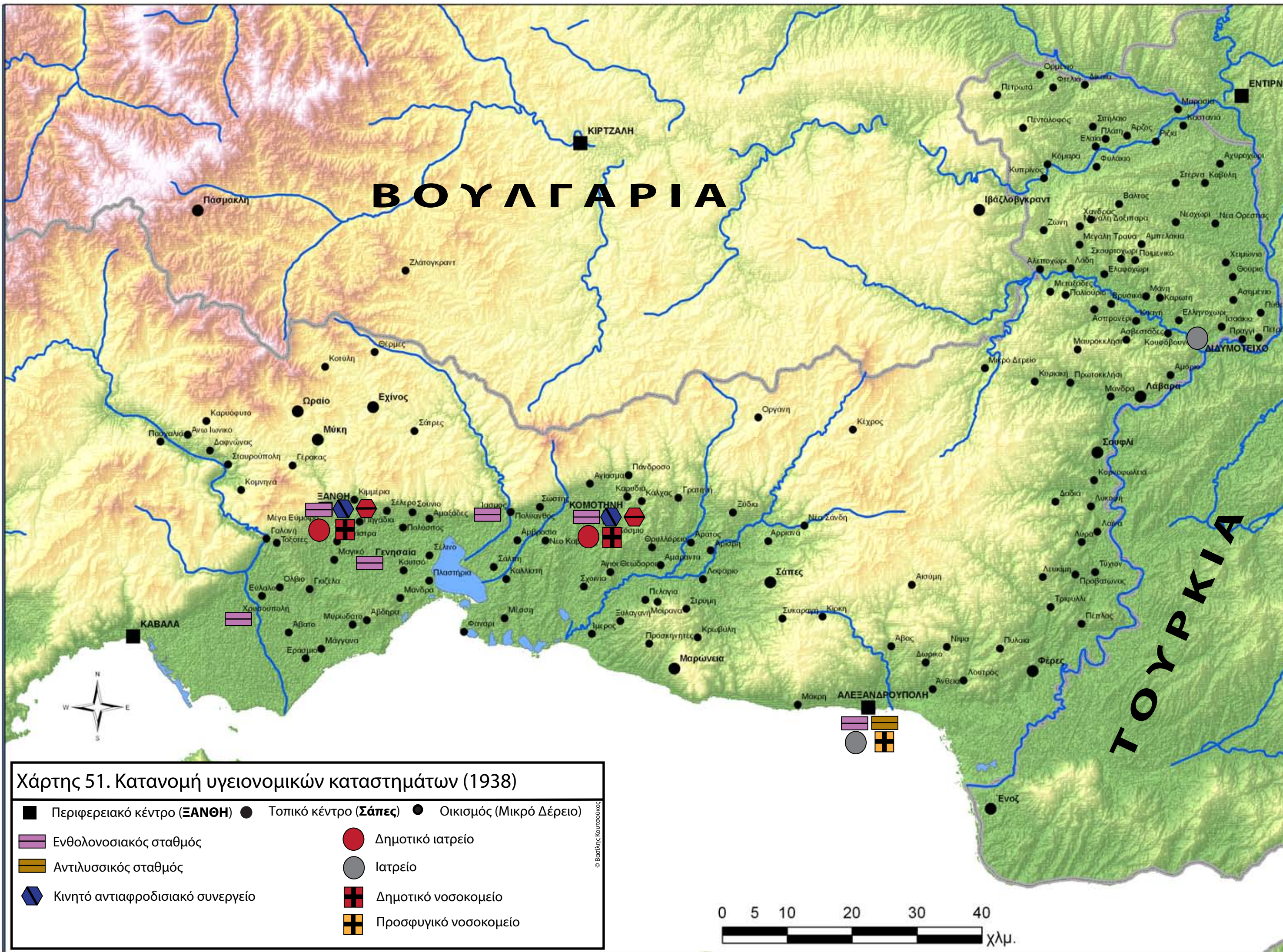
Πηγή: Hirschon R. (1989), *Heirs of the Greek catastrophe: the Social Life of Asia Minor Refugees in Piraeus*, Oxford/New York: Clarendon Press/Oxford University Press, σ. 174-175

Χάρτης 50. Διοικητικά όρια νομών και επαρχιών Θράκης (1940)

Πηγή: Δοξιάδης Κ. Α. (1948), *Η Διοικητική Αναδιοργάνωση της Χώρας*, Αθήναι: Υπουργείο Ανοικοδομήσεως, σχήμα 22

Πηγή: Αρχεία Υγιεινής: Επισήμων Μηνιαίων Δελτίων (Δεκέμβριος 1938), Τόμος 12, σσ. 319-320. Σφραγιστός Ι. Κ., Λιβαδάς Γ. Α. (1940), Η Ελονοσία εν Ελλάδι, 1930-1940: Έρευνα - Καταπολέμησης, Αθήναι: "Πυρσός", σσ. 226-227.

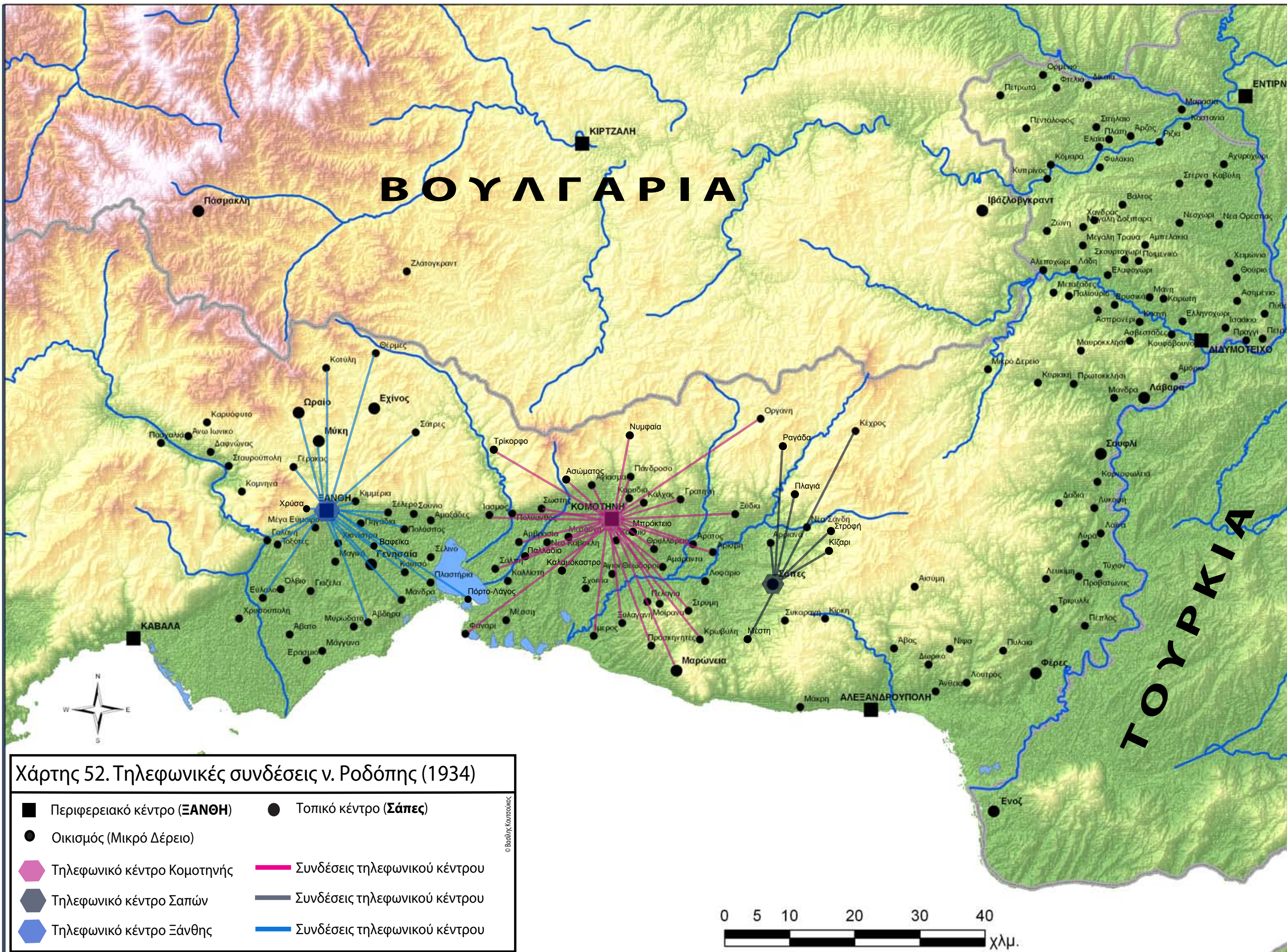

Χάρτης 51. Κατανομή υγειονομικών καταστημάτων (1938)

■ Περιφερειακό κέντρο (ΞΑΝΘΗ)	● Τοπικό κέντρο (Σάπες)	● Οικισμός (Μικρό Δέρειο)
▬ Ενθολογικός σταθμός	● Δημοτικό ιατρείο	● Ιατρείο
▬ Αντιλυσσικός σταθμός	■ Δημοτικό νοσοκομείο	■ Προσφυγικό νοσοκομείο
◆ Κινητό αντιαφροδισιακό συνεργείο		

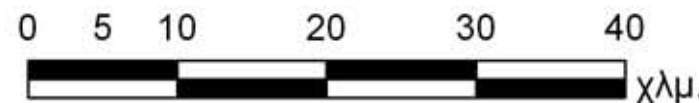
0 5 10 20 30 40 χλμ.

© Βασίλης Κουτσούκος

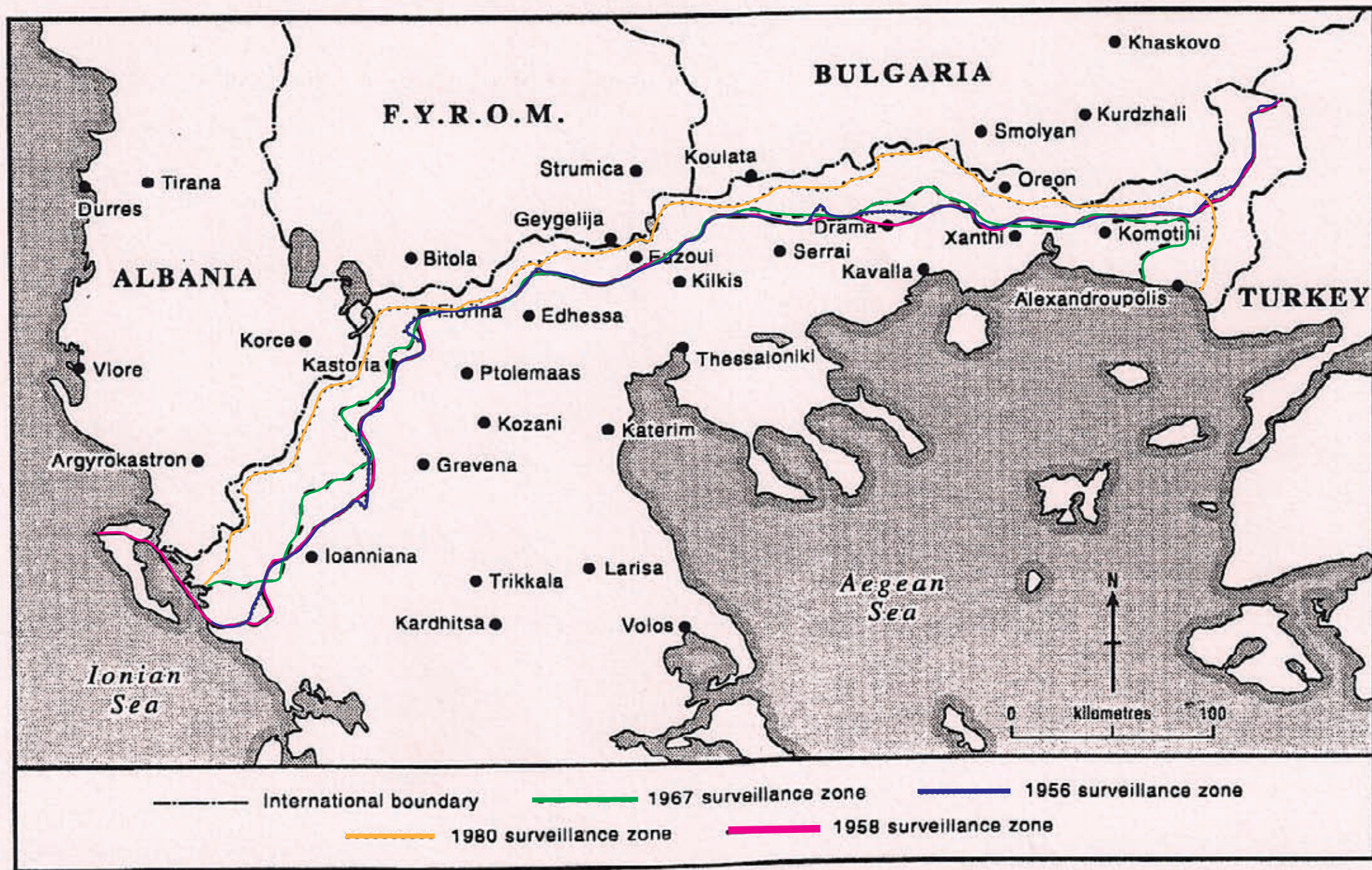

Χάρτης 52. Τηλεφωνικές συνδέσεις ν. Ροδόπης (1934)

■ Περιφερειακό κέντρο (ΞΑΝΘΗ)	● Τοπικό κέντρο (Σάπες)
● Οικισμός (Μικρό Δέρειο)	◆ Τηλεφωνικό κέντρο Κομοτηνής
◆ Τηλεφωνικό κέντρο Σαπών	— Συνδέσεις τηλεφωνικού κέντρου
◆ Τηλεφωνικό κέντρο Ξάνθης	— Συνδέσεις τηλεφωνικού κέντρου
	— Συνδέσεις τηλεφωνικού κέντρου

© Βασίλης Κουτούζος

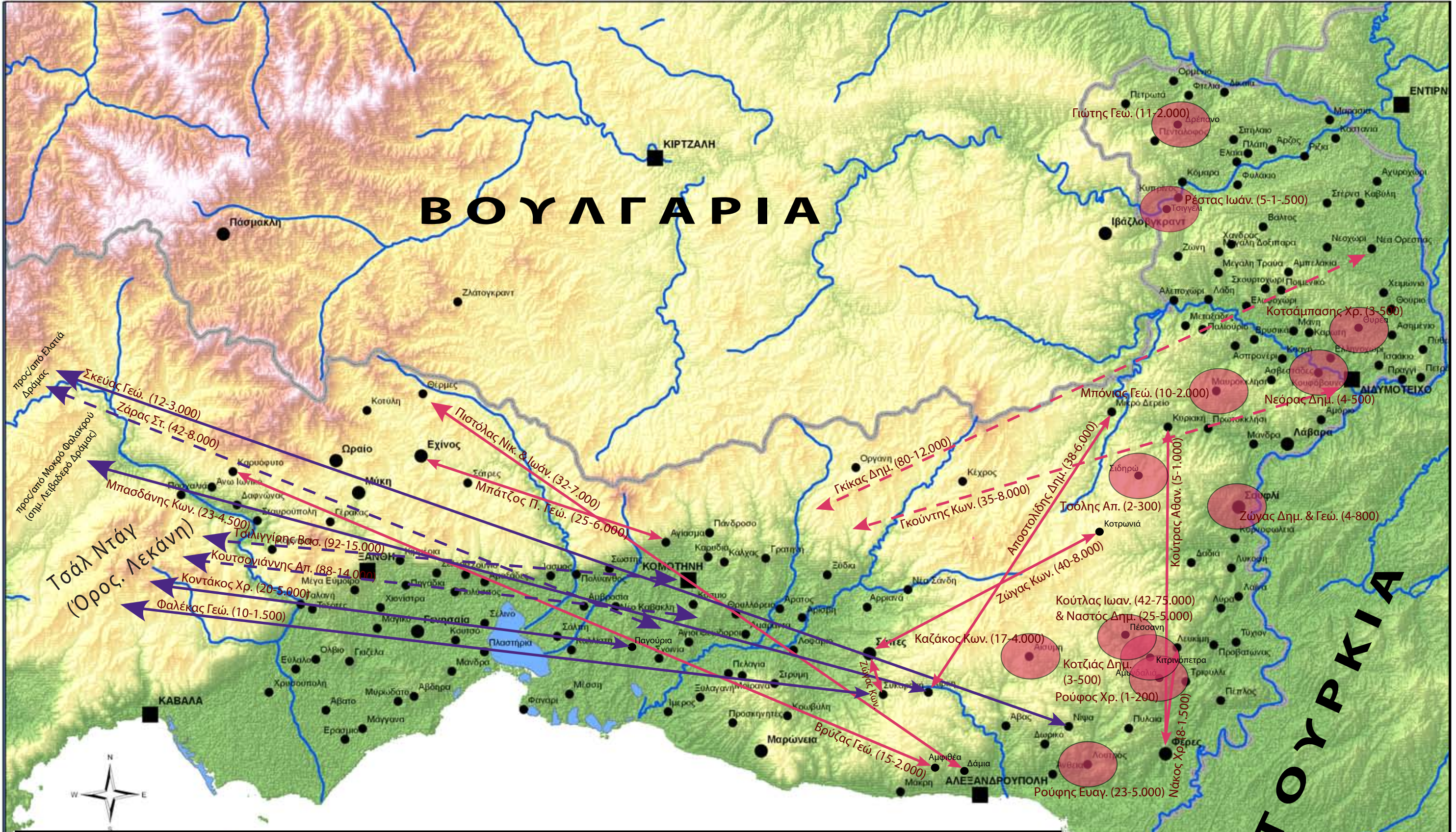

Χάρτης 53. Επιτηρούμενη Ζώνη (1936-1995)

Πηγή: Labrianidis L. (1999), "The Impact of the Military Surveillance Zone on the Greek Side of the Bulgarian-Greek Borderlands", *Boundary and Security Bulletin*, 7(2), σ. 82

ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ

ΤΟΥΡΚΙΑ

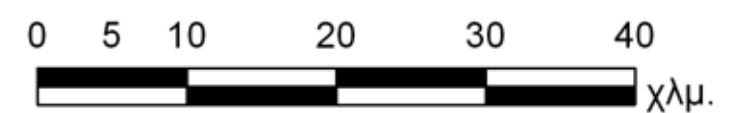
54. Εποχικές μετακινήσεις τσελιγκάτων Σαρακατσάνων (1950+)

- Περιφερειακό κέντρο (ΞΑΝΘΗ) ● Τοπικό κέντρο (Σάπες) ● Οικισμός (Μικρό Δέρειο)
- ↔ (Solid) Μετακινήσεις τσελιγκάτων εντός των ν. Έβρου & Ροδόπης ↔ (Dashed) Μετακινήσεις τσελιγκάτων εκτός του ν. Ροδόπης
- ↔ (Dashed) Μετακινήσεις τσελιγκάτων από/προς μη εντοπισμένες γεωγραφικά περιοχές (π.χ. Υψώματα ν. Ροδόπης, Πεδιάδα Κομοτηνής)
- (Circle) Μετακινήσεις τσελιγκάτων εντός των ορίων της εκάστοτε κοινότητας

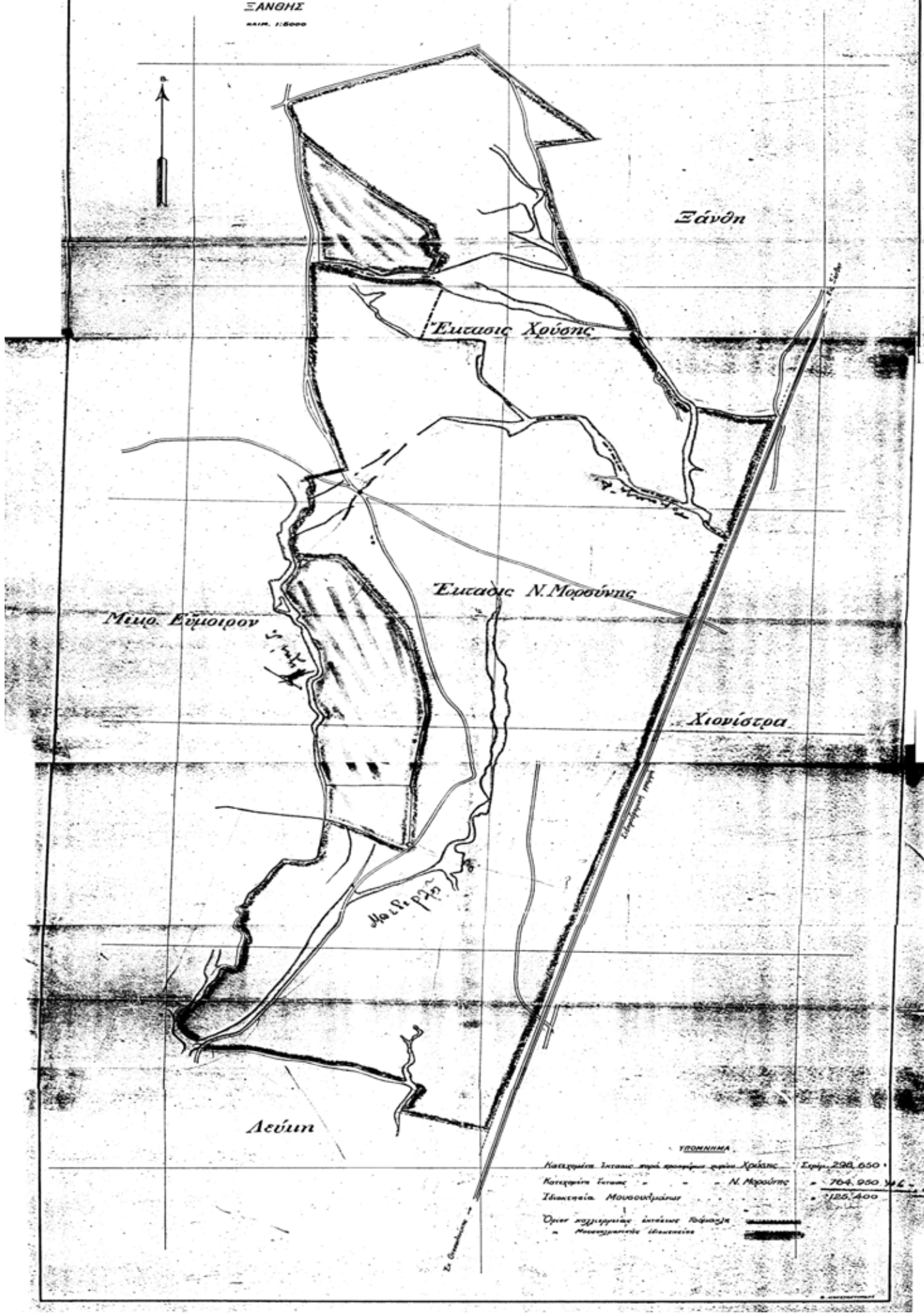
Τσιλιγγίρης Βασ. (92-15.000) Ονοματεπώνυμο Τσέλιγκα (αρ. οικογενειών, αρ. αιγοπροβάτων)

Παρατήρηση: Για τα παρακάτω 8 τσελιγκάτα δεν εντοπίστηκαν τα χειμερινά (X) και τα καλοκαιρινά (K) βοσκοτόπια/κατασκηνώσεις. **1**-Βροντούμης Γεώ. (1-150), X=Αγία Τριάδα Σουφλίου ↔ K=Αγία Τριάδα Σουφλίου. **2**-Γκουτόλιας Ιωάν. (19-5.500) X=Πεδιάδα Ξάνθης ↔ K=Νιοχώρι ν. Ροδόπης. **3**-Καράλης Γεώ. (25-7.000), X=Δασκαλιό Αλεξανδρουπόλεως ↔ K=Θερμιά ν. Ροδόπης. **4**-Λεπίδας Αθ. (35-9.500), X=Πεδιάδα Ξάνθης ↔ K=Πρασινάδα Ροδόπης. **5**-Ντόλας Ιορ. (8-1.800), X=Υαλιά Ορεστιάδας ↔ K=Υαλιά Ορεστιάδας. **6**-Σκευάς Θεο. Κων. (20-4.500), X=Άβας ↔ K=Πίσσοβο Ξάνθης. **7**-Χατζόπουλος Χρ. (76-14.000), X=Πεδιάδα Ξάνθης ↔ K=Θερμιά Ροδόπης. **8**-Χατζηχρήστου Αδελφοί (26-5.000), X=Πεδιάδα Ξάνθης ↔ K=Θέρμια Ροδόπης

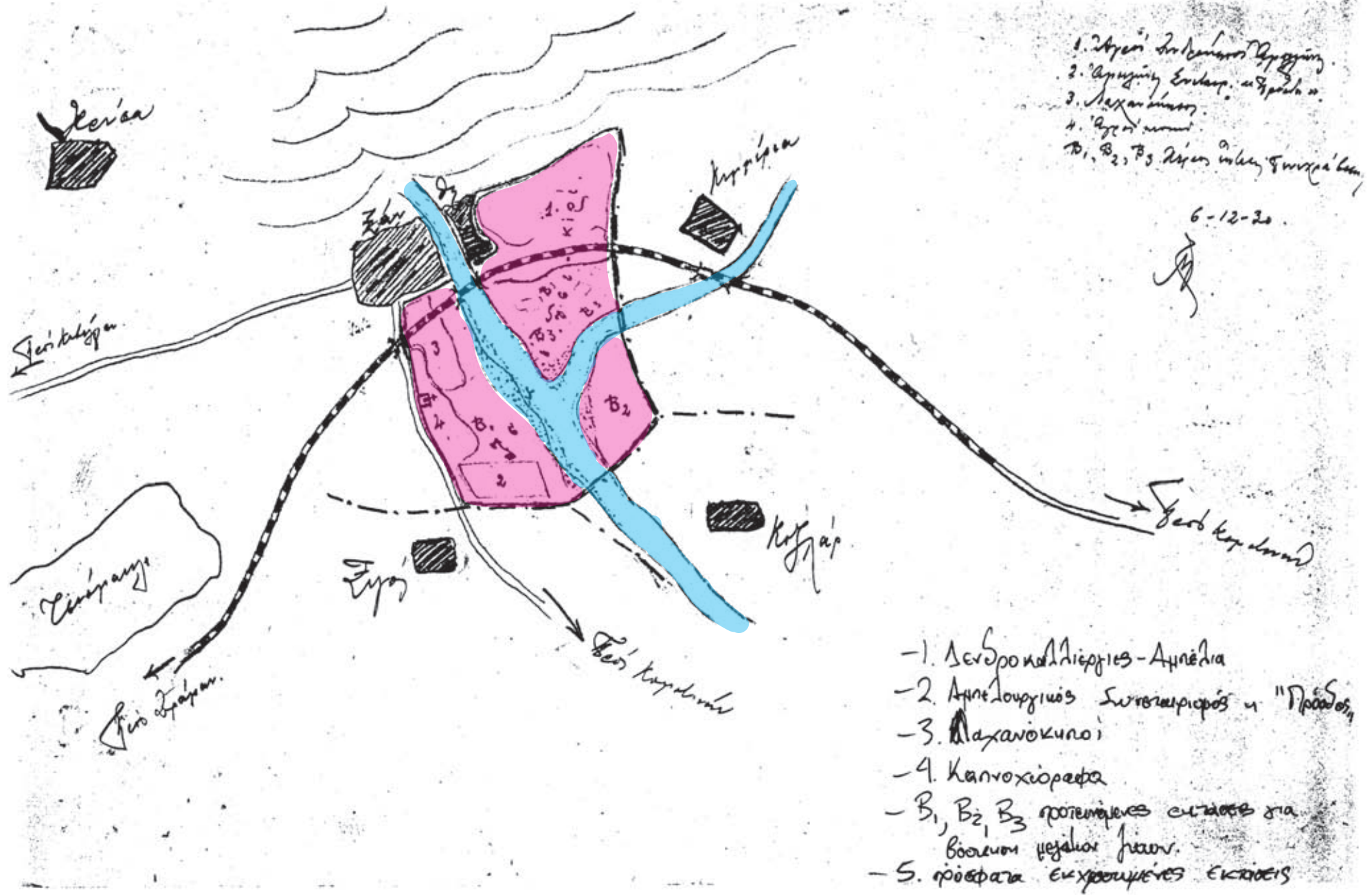
Πηγή: Χατζημιχάλη Α. (1957), Σαρακατσάνοι, Τόμος Α', Μέρος Α', Αθήνα, σ. 80, Παράρτημα-Πίνακας αρ. 32.

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ
ΚΟΙΝΟΤΙΚΗΣ ΒΟΣΚΗΣ ΤΣΟΜΑΚΛΗ
ΞΑΝΘΗΣ
ΚΑΙΜ. 1:5000

Χάρτης (τοπογραφικό διάγραμμα) 56. Δημόσια βοσκή Τσομακλή
Πηγή: Γ.Α.Κ. Ν. Ξάνθης/Κτηματικά χωριού Χρύσας, 1925-1983/ ΑΒΕ84/ΑΕΕ46/α.α.21

Χάρτης (σκαρίφημα) 57. Η χέρσα έκταση Ισκέτέ Κιρί

Πηγή: Γ.Α.Κ. ν. Ξάνθης, Κτηματικά χωριού Χρύσας, 1925-1983/ ΑΒΕ84/ΑΕΕ46/α.α.21